

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५१

(काव्यविभागे (१५) पञ्चदशं पुष्पम्)

सहाकविश्रीवाणभट्टविरचिता

कादम्बरी

‘चन्द्रकला’-विद्योतिनी’ व्याख्याद्वयोपेता

व्याख्याकारः

साहित्य-व्याकरण-वेदान्ताचार्य-मीमांसाशास्त्रि-ठक्कुरोपनामकः

पण्डित श्रीकृष्णमोहनशास्त्री एम. ए.

(अध्यक्ष : रणवीर संस्कृत विद्यालय, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी)

(पूर्वार्द्ध)

चैरवम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० ला० चौखम्भा, पो० बा० नं० १३६

जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : पञ्चम वि० सं० २०३८

मूल्य : कथामुख पर्यन्त रु० १५-००

आदितः शुक्रनाशोपदेशान्तभागः रु० ३०-००

पूर्वाद्धं रु० ५०-००, उत्तराद्धं रु० २५-००

१-२ भाग संपूर्ण रु० ७५-००

© चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

इस ग्रन्थ के परिष्कृत तथा परिवर्धित मूल पाठ

एवं टीका, परिशिष्ट आदि के सर्वाधिकार

प्रकाशक के अधीन हैं।

अन्य प्राप्तिस्थान

१. चौखम्भा ओरियन्टालिया

पो० बा० नं० ३२

गोकुल भवन, के. ३७/१०६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

टेलीफोन : ६३३५४ टेलीग्राम : गोकुलोत्सव

शाखा—बंगलो रोड, ९ यू० बी० जवाहर नगर

दिल्ली-११०००७

फोन : २२१६१७

२. चौखम्भा विश्वभारती

चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१

फे ५४४४

३. चौखम्भा भारती अकादमी

आकर ग्रन्थों के प्रकाशक एवं वितरक

गोकुल भवन, के. ३७/१०६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६३३५४

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
151
ॐॐॐॐ

(Kāvya Section No. 15)

सिंह

KĀḌĀMBARĪ

(PŪRVĀRDHA)

OF

BĀNABHAṬṬA

Edited With

77736

The Chandrakalā and Vidyotini

Sanskrit and Hindī Commentaries. Notes, Introduction Etc.,

BY

ŚRĪ KRISHṆAMOHANA ŚĀSTRĪ M. A.

Saḥitya-Vyākaraṇa-Vedāntāchārya, Mīmāṃsā Sūtri

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publisher and Distributor of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 139

Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI (INDIA)

© Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone : 65889

Fifth Edition 1982

Also can be had of

1. CHAUKHAMBHA ORIENTALIA

Post Box No. 32

Gokul Bhawan, K. 37/109, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (India)

Telephone : 63354   Telegram : Gokulotsav

Branch—Bungalow Road, 9 U. B. Jawahar Nagar

DELHI-110007

Phone : 221617

2. CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

3. CHAUKHAMBHA BHARATI ACADEMY

Gokul Bhawan, K. 37/109

Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (India)

Phone : 63354

Printer—Vidya Vilas Press, Varanasi

प्रस्तावना

काव्यम्

‘चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥’

इति वर्पगोक्तदिशानायासेन काव्यस्यैव चतुर्वर्गफलप्रदत्वात्काव्यज्ञानमतीवावरयकम् । तत्र काम्यस्य किं लक्षणम् (स्वरूपम्) इति विचारणायां सत्स्वन्यनेकेषु लक्षणेषु पण्डितराजानुमतं सर्व-प्रसिद्धं लक्षणं ‘रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्’ इत्येव रमणीयं प्रतिमातिं । तथा च यत् लब्ध जनानां श्रवणपुटेषु सुखावारां प्रवाहयत्, सहृदयानां मनसि कमन्यानन्दोद्भासं जनयत्, कामपि परां निर्भुवि सद्यः सन्पादयत् सकलजनमनोर्ज्ञं तत्काव्यमिति तात्पर्यम् । तच्च प्रधानतया इत्यस्त्वेन अन्यत्वेन च द्विविधम् ।

इत्यममिनपारमकं लोके प्रसिद्धम् । अयं च पुनः पद्य-गद्यमयत्वेन द्विविधम् । तत्र कुन्दोद्भू-पद्यारमकप्रम्यकाव्यं च-‘महाकाव्यम्’ ‘सङ्घकाव्यम्’ ‘उपकाव्यम्’ चेति मेदाज्ञानाविधम् । तथा चैतेषां लक्षणानि—

‘नगरार्णवशैलचुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥

विमलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।

मन्त्रदूतप्रयाणादिनायकाभ्युदयैरपि ॥

एतैरुपनिबद्धं यत्तन्महाकाव्यमिष्यते ।

एषामष्टादशानां यैः कैश्चिन्न्यूनमपीष्यते ॥

सर्गबन्धो महाकाव्यमिति केचित्प्रचक्षते ।

असर्गबन्धमपि च महाकाव्यमितीष्यते ॥

यथा—नैषध-शिष्टपाल-रघुवंशादिः ।

सङ्घकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।

यथा—मेघदूत-श्रुतसंहारादिः ।

गीतवालानुबद्धं यदुपकाव्यमितीष्यते ।

यथा—गीतगोविन्दादिरिति केचित् । तत्र पद्यं तु—

पद्यं चतुर्ष्वपि तत्र वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

इति मेदाद् द्विविधम्, तथापि वृत्तत्रात्योरेकवाक्यस्यानेकविधत्वम् । तत्रापि परस्परसम्बन्ध-यत्वासात् पद्यमपि सुकृतादिसंज्ञानेन प्रत्येकमनेकविधम् । यथा—

.....पद्येनैकेन सुकृत्म् ।

द्वाभ्यां तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिमिरिष्यते ।

कैलासकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं स्मृतम् ॥’ इति ।

१. पादचतुष्टयात्मकम्, २. अक्षरसंख्यातनुस्यादिकम्, ३. मात्रासंख्याता जातिरादीनि, ४. अस्त्वैव ‘सितेकम्, सितकम्’ इति नामान्तरे । ५. ‘चकलकम्’ इति संज्ञान्तरम् ।

अपरे तु—‘एकः श्लोको मुक्तं स्याद् द्वाभ्यां युगलं स्मृतम् ।
त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभावकम् ।
बाणावली पञ्चभिः स्यात् षड्भिस्तु करहण्टकः ॥’ इति ।

गद्यात्मकश्रव्यकाव्यं च—

‘आख्यायिका, कथा खण्डकथा, परिकथा तथा ।
कथालिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यं च पञ्चधा ॥’

इत्यग्निपुराणे पञ्चविधम् । दण्ड्यालङ्कारसंग्रहकारमते चेतरेषां खण्डकथादिभेदानां कथाख्यायिका-
योर्मध्येऽन्तर्भावात्तद् द्विविधमेव । तथा चोक्तं कान्वादर्शे—

‘अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः । इति ।

तत्र कथाख्यायिकयोर्लक्षणे कान्वादर्शे— (१-२८)

‘गद्यं तु गदितं द्वेधा कथां चाख्यायिकेति च ।
कथा कल्पितवृत्तान्ता, सत्यार्थाख्यायिका मता ॥’

अग्निपुराणे—‘श्लोकैः स्ववंशं संक्षेपात्कविर्यत्र प्रशंसति ।
मुख्यस्यार्थावताराय भवेद्यत्र कथान्तरम् ॥
परिच्छेदो न यत्र स्याद् भवेद्वा लम्भकैः क्वचित् ।
सा कथा नाम, तद्गर्भे निबध्नीयाच्चतुष्पदीम् ॥’

(सं० ३३७ श्लो० १६-१७)

कर्तृवंशप्रशंसा स्याद्यत्र गद्येन विस्तरात् ॥
कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भविपत्तयः ।
भवन्ति यत्र दीप्ताश्च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ॥
उच्छ्रासैश्च परिच्छेदो यत्र सा चूर्णिकोत्तरा ।
वक्त्रं चापरवक्त्रं च यत्र साख्यायिका मता ॥ (३३७-श्लो० १२-१५)

साहित्यदर्पणे तु—‘कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।
क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके ।
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेवृत्तकीर्तनम् ॥
आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वैशानुकीर्तनम् ।
अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित् ॥
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बद्धयते ।
आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ।
अन्यापदेशोनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥’ इति । (६ परिच्छेदः)

साहित्यलक्षणग्रन्थेषु कादम्बरी गद्यकाव्यं ‘कथा’^१ इति परिगण्यते ।

न चास्याश्रमपूकान्यत्वमाशङ्कनीयम्, गद्यम्, अनन्तरं पद्यम्, ततश्च गद्यमित्येवं क्रमेण
यत्र तत्रैव तत्काव्यत्वोपगमात् । प्रकृते च तथारसितेरभावात् । तथा चोक्तं चम्पूलक्षणम्—

१. कथाकाव्यं वर्णनान्कालिक ‘उपन्यास (Novel)’ स्थानीयमिति न वितर्क्यम् ।

2. The Kadambari belongs to that class of prose composition which is Known as
Katha or romance. (Kale's Introduction to Kadambari, P. 29)

‘गद्यपद्यमयं कान्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।’ इति ।
न चाप्यात्यायिकत्वम्, तद्वचनसमन्वयात् ।

तत्र गद्यं तु—‘वृत्तवन्थोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधम् ॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।
अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्यञ्चाल्पसमासकम् ॥’ इति ।

तत्राद्यं यथा—‘यत्र मनसि धर्मेण, कोपे यमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वह्निना, सुत्रे भुवा, दृशि धिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, रूपे मनसिजेन, तेजसि सवित्रा चेति (कादम्बरी कथानुसृत्) ।

द्वितीयं यथा—अन्विकाकरतलमिव रूद्राक्षग्रहणनिपुणम्, शिशिरसमयसूर्यमिव कृतोत्तरासहम्, बहवानलमिव सततपयोभक्ष्यम्” जाबालिम् । (का० पू० १३२)

तृतीयं यथा—उदामकैकारवानुमीयमानमरकतकुट्टिमस्थितशिवगण्डमण्डलम्, अतिशिशिरचन्द-
नविटपिच्छायानिपण्णनिद्रायमाणगृहसारसम्””राजकुलम्””” (का० पू० २७०) ।

चतुर्थं यथा—‘सतच्छुद्धतरव इव कुसुमरजोविकारैरासन्नवर्त्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति । नासन्न-
मृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । उल्कुपितलोचना इव तेजस्विनो नैच्छन्ते । कालदृष्टा इव
महामन्त्रैरपि न प्रतिवृण्यते । (का० पू० ३२७) इति मेदाच्चतुर्विधम् ।

इह प्रसङ्गाद्गद्याविर्भावविषयं चेतिहासिकगवेषणादृष्ट्या पुरस्ताद्विरूपयिष्यते । अत्र प्रथममिदं
विचार्यते—यथार्थतो वैज्ञानिकमते गद्यपद्ययोर्दोषं मेदो दर्शितः स नेति प्रतिपादयन्त्यालोचकाः ।
तथाहि—गद्येऽप्येकप्रकारेण छन्दसोऽनुनूतित्तिष्ठत्येव । यद्यपि साऽन्तरगता मात्रागता वा न तिष्ठति
तथापि स्वरपातेन तथा शब्दानां लघुगुरुच्चारणेन नियमिताऽवश्यं तिष्ठति । एतादृशीनां छन्दसोऽ-
नुनूतीनां च विशेषप्रकारं छन्दो गद्ये यदि न तिष्ठेत्तदा गद्यं श्रुतिकटु स्यात् । अत एवावगम्यते यत्पद्य-
मिव गद्यस्यापि रचनाप्रणाली निश्चितरूपेणास्तीति । कया रचनाप्रणाल्या गद्यं विरचनीयं येन तत्प्रभाव-
शालि भवेदिति स्फुटतया वक्तुमशक्यम् । कठिनश्चास्य नियमः सूक्ष्मेक्षिक्याऽवगम्युं शक्यः, अत एव
पद्ये यथा रसानयनं सुलभं न तथा गद्ये । एतदनुसन्धायैव कस्यचिद्विदुष उक्तिरियम्—

‘गद्यं कवीनां निकपं वदन्ति’ । इति

येन हि सरसं गद्यं निर्मितं स एव वास्तविकविव्यपदेशभाग् भवति । अत एव चोक्तम्—

‘वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ।’ इति ।

शब्दानां तारतम्यभावो गद्यमधुरतायै तावानेवापेक्षितो यावान् पद्यनिर्मितये । रमणीयशब्दानां
रमणीयक्रमेणैव स्थापनं कवितास्वरूपम्—‘Poetry is the best words in their best order’ ।
कोमलकान्तपदावली पद्यादपि गद्ये समधिकाऽपेक्षिता वर्त्तत इति तद्विदो जानन्ति ।

संस्कृतं गद्यम्

सुरभारतीसमुपासकानां समेषां सहृदयानां सुविदितमेवास्ति यत् आर्यजातेः साहित्येषु गद्यस्य
प्रथमावतारोऽस्माकं सुरभारतीभाषायामेव समजति । गद्यस्य प्रथमदर्शनं तु वैदिकसंहितास्वेव भवति,
गद्यमिश्रितत्वादेव कृष्णयजुर्वेदस्य कृष्णत्वमुपपद्यते इत्येतिहासिकाः । अस्य वेदस्यैव तैत्तिरीयसंहितायां
प्राचीनतमगद्यस्योदाहरणं दृरीदृश्यते । अस्याञ्च संहितायां पद्यबन्धापेक्षया कथमपि गद्यबन्धो न न्यून-
तमः । अस्यैव वेदस्य काठकनैत्रादयश्चादि—संहितासु प्रचुररूपेण गद्योपलब्धिर्दृश्यते । एवमेवाथर्ववेदस्य
षष्ठो भागः गद्यात्मक एव विद्यते । समस्तब्राह्मणग्रन्थानामाविर्भावो हि गद्यरूप एव, यज्ञानां वर्णना-
त्मकत्वेनैतद्रूपस्यैव युक्तत्वात् । तयोपनिषद्सु हि प्राचुर्येण गद्यान्धेवोपलभ्यन्ते । एतेन वैदिकसाहित्येषु
गद्योपलब्धिविस्तारभ्यापकरूपेण दृष्टिपथमवतरति, एतदपेक्षया लौकिकसंस्कृतग्रन्थेषु गद्योपलब्धिर्ना-
ममात्रेणैवेति स्पष्टं वक्तुं शक्यतेऽस्मान्भिः ।

दर्शनसूत्रप्रणेत्तुणां तद्भाष्यकर्तृणाञ्च समये गद्यलेख एव प्राचुर्यमविन्दत, किन्तु सा शैली दार्श-
निकी धारामन्वसरत् न काव्यकमनीयाम् । ततः पञ्चधर-गदाधर-प्रभृतिसमयात् प्रचलिते शास्त्रार्थयुगे-
वच्छेदकताच्छन्नैः समासाच्छन्नपदस्त्वकैरेव व्याप्रियत संस्कृतगद्याङ्गणमिदम् । व्याकरणमहाभाष्ये-
वलोकितेभ्यः वासवदत्ता-सुमनोत्तराभैरथीत्यादिकथाख्यायिकाभ्यश्च बहोः कालापूर्वमेव गद्यकाव्यानां
प्रादुर्भाव आसीदिति वक्तुं शक्यते, ता न साहित्यनियमानुसारिण्य इत्याचक्षते आलोचकाः । तत्र च
व्यापकरूपेण गद्यस्योपलब्धिर्दृश्यते, किन्तु ज्यौतिषवैद्यकादिग्रन्थेषु गद्यावलोकनं सुदुर्लभमेव सञ्जातम् ।
यद्यपि चरकसंहितायां यत्र तत्र गद्यांशः समुपलभ्यते तथापि तच्छास्त्रीयान्यान्यग्रन्थानां छन्दोबद्धत्व-
मेवावलोक्यते । ज्यौतिषशास्त्रस्यापीयमेव दशा वरीवन्ति । भारतीयकवीनां सर्वविदितेऽपि सामर्थ्ये
विशुद्धसंस्कृतसाहित्यस्य निर्माणं गद्यशून्यमेव प्रत्यक्षमवलोक्यतेऽस्माभिः । तथाहि प्रसिद्धयनुसारं
यथा भगवतो वाल्मीकेयैरेव छन्दोबन्धरीतिलोकैस्मिन् प्रसूता तथैवास्या माधुर्यप्रभावस्तथा कविषु
ब्रह्मास्पर्दो बभूव यथा गद्यगुम्फः शनैः शनैर्विरलतामवाप वराकः । पद्यबन्धो हि प्रचुरतया आसादयामास
विस्तारम् । यावन्ति प्रायः पद्यानि धर्मशास्त्राणि पुराणेतिहासादीनि तानि पद्यमयान्येवेति दृग्गोचरी-
क्रियत एव सर्वैः । किंवहुनाऽद्यापि पद्यप्रवाहो यथा प्रकामं प्रसृतोऽवलोक्यते न तथा गद्यप्रवाहः पद्या-
भासान्येव यद्यपि तानि भवन्ति तथापि गद्यनिर्माणे नास्माकं चेतः प्रवृत्तं भवति । तत्र समालोचका धी-
धना एव समालोचयन्तु—यदिह यानि खलु गद्यमयानि निर्मितानि तान्यपि पद्यमयानि विधाय
मन्येऽनवधानतासंशोधनमिव विधीयतेऽस्माभिः । अत एव कादम्बर्या अपि पद्यकादम्बरिनाम्ना
पुनः संस्करणं पुनर्जन्म वा सञ्जातम् । जयपुरात्पूर्वं पद्यबद्धं दशकुमारचरितं प्रकाशितमिति तद्विदो
जानन्त्येव ।

संस्कृतगद्यस्य विशेषता

अत्रेदं विचारणीयम्—पद्यं प्रति कवीनां पक्षपातस्य किं कारणमिति 'गवेपणायां शीघ्रतया ग्रन्था-
भ्यास एव हेतुरिति निगदामः । अपि च पद्ये नियताक्षरबन्धेनोत्पादिता सङ्गीतानुगामिनी कापि गति-
निश्चिततरं जनयति माधुर्यं मानसे । छन्दसां माध्यमं हि संगीतमयं तथा लघुशरीरं सम्पादयति येन
स्मृतिपटे परिनिष्ठितरूपेण अङ्कितं भवति । छन्दसामाश्रयेण 'निर्मातुरल्पीयसैव प्रयत्नेन स्वयुक्ति-
प्रदर्शनस्यावसरो मिलति । स्वकीयामशक्तिमपि गोपायितुं प्रभवति कविरत्र । पद्ये हि छन्दोऽनुरोधेन
कल्पनायाः शरीरं बलादेवाकुञ्चनीयं भवति । पुरतोऽवलोक्यमानेऽपि हि विपुले कल्पनाङ्गणे छन्दःप्रति-
बन्धकवशात् पङ्क्त्युत्क्रियते कविरयम् । गद्ये तु मानसोत्थितं कल्पनोद्गारं यथाभिलाषमविकृतरूपेणैव
प्रकाशयितुं नान्तरोयः कश्चित् । अत एव गद्यगुम्फः पूर्णपरिनिष्ठतस्यैव कवेः कर्त्तव्यमित्यवगतं भवति ।
'काव्यकौशलं गद्येनैव पूर्णतया परीच्यते' इत्यत्र न मनागपि शङ्काकलङ्कपङ्क्तः समुदेति । किञ्च पद्ये
छन्दोऽनुरोधेन न स्वच्छन्दमभिरुचितशब्दावली यथावन्निर्वाहयितुं सुसमर्था परन्तु गद्ये हि नायं प्रति-
बन्धः । इह हि यथास्थलनिबद्धैर्मौक्तिकानुकारिभिः प्रसन्नमधुरैः पदैर्हार इव स्वाभिप्रायाविष्कारः सचे
तसां हृदि सुकरतया स्थापयितुं शक्यो यदि हि काव्यसाधनदारिद्र्यं न पुरः प्रतिरोधकं भवेत् । अपि
चात्र स्वच्छद्वर्ण इव समग्रं प्रतिविम्बिता कविप्रतिभा सर्वतो विभाति, अत एव हि चिरन्तनकालात्प्र-
थितं पूर्वोक्तमिदं सहृदयहृदयगिरिगोष्ठयाम्—'गद्यं कवीनां निकपं वदन्ति' इति ।

अपरञ्चैतद्वैशिष्ट्यं विचारपथमवतरति—यदेतस्य लाघवं लघुशरीरता च । अत्र हि समासकर-
णेन ये विचारणीयविषया अन्यभाषायां दीर्घतर-दीर्घतम-वाक्येन प्रकटतामुपयान्ति ते हि संस्कृतगद्यस्यै-
केनैव पदेनाभिव्यञ्जयितुं समर्था भवन्ति । संस्कृतभाषायाः समास एव जीवनम् । समासेन हि अधिका-
धिकार्थस्योत्पत्तिरप्यशब्दैरभिव्यञ्जनसामर्थ्यं प्रदत्तम् । ओजोगुणेन संस्कृतगद्येषु विविधभावप्राप्तिताया-
स्तथा गाढबन्धतायाः सञ्चारो भवति येन गद्यस्य सौन्दर्यं पूर्णरूपेण विकसितं भवति जीवनञ्चैतस्यो-
क्तगुण एव । ओजसो लक्षणं गद्यस्यैतज्जीवनञ्चेति दृग्निर्णयः यथा—'ओजः समासभूयस्वमेतद्रूपस्य
जीवितम्' इति । गद्यस्येयं विशिष्टता बहुप्राचीनकालादेवायातीति सर्व एव जानन्ति । एवंविधस्य
गद्यस्य सद्भावो हि प्रथमद्वितीयशतकयोः शिलालेखेषु प्राचुर्येणोपलभ्यते । पश्चिमभारत—प्रसिद्ध-बत्रप
'रुद्राद्र' शिलालेखपठनेनावगतो भवति यद् बाणशैलीप्रभावितं गद्यं वाचयामि, किन्त्वयं शिलालेखः

चाणतः पञ्चशतवर्षापूर्वमेवोद्भूत आसीदिति मन्यते ऐतिहासिकैः । हरिषेणस्य प्रयागप्रशस्तिशिलालेखे विजयस्तम्भवर्णनप्रसङ्गे चैतादृशं विदग्धचातुरीचमत्कृतगद्यमुपलभ्यते—

‘सर्वपृथिवीविजयजनितोदयस्यासनिखिलावनितलां कीर्तिमतस्त्रिदशपतिभवनगमनावासललित-
सुखविचरणाभाचक्षण इव भुवो बाहुरयमुच्छ्रितः स्तम्भः ।’

शैलीयं गद्यकाव्यस्य लेखन एव आसीत्, न कथनोपकथनेषु । शास्त्रीयविचारविनिमयेषु तु सिद्धान्तवर्णनं गद्यमाव्यमेनैव । दर्शनेषु युक्तीनां तर्काणां च प्रदर्शनं प्रौढगद्यस्यैवोपलब्धिर्भवति । गद्यं विना युक्तियुक्तरूपेण दार्शनिकाः स्वविचारं प्रकटयितुं समर्था न भवन्ति । अत एवास्माकं दार्शनिकाः स्वशैल्यानुसारेण दार्शनिकगद्यानां सृष्टिं चक्रुः । परमार्थतत्त्वदमेव यत्कोमलभावप्रकाशने यावती शक्तिः संस्कृतगद्ये वर्तते, तावती ततोऽप्यधिका वा दर्शनशास्त्रस्य दुरुद्धतव्यानामभिव्यक्तिकारिका शक्तिस्तत्र वर्तते इति निश्चप्रचम् । लैटिनभाषायां गद्यस्यात्यधिकं प्रौढत्वं सौन्दर्यं तथौजस्वित्त्वगुणसंवलितात्वं निरूपयन्ति विद्वांसः किन्तु संस्कृतभाषाया गद्ये चोक्तगुणास्ततोऽप्यधिकरूपेण विद्यमाना दृश्यन्ते दार्शनिकगूढातिगूढविषयस्य गद्यमन्तरा स्फुटतया प्रकाशनसम्भव्येवेति माननीया धीधनाः स्वीकुर्वन्ति । अतः सुरभारतीगद्यं प्राचीनतादृष्ट्या तथा प्रौढतोपादेयताभावाभिव्यक्तिदृष्ट्या चास्माकं साहित्यस्य गौरवपूर्णमङ्गं वर्तते एवेत्यत्र न कश्चन विप्रतिपत्तिलेशोऽपि ।

गद्यस्य विकासः

वैदिककालादारभ्य मध्यकालपर्यन्तं गद्यविकासस्येतिहासो नितरां मनोरमो विद्यते । गद्यस्य द्विविधं रूपं दृश्यते । तत्र एकञ्च वैदिककालसाधारणम्, अपरञ्च आलापकारकं तथा लौकिकसंस्कृतस्य प्रौढिमतु समासबहुलवत् गाढबन्धवच्च गद्यम् । द्विविधयोरप्यनयोर्वैशिष्ट्यं सौन्दर्यं मोहकत्वञ्च विद्यते एव । वैदिकगद्ये साधारणानामल्पाणां शब्दानामुपलम्भो यथा-‘ह’ ‘वै’ ‘उ’ प्रभृतयो वाक्यालङ्काररूपेण प्रयुक्ताः सन्ति । एषां प्रयोगे वाक्येषु रोचकतायास्तथा सुन्दरतायाः समावेशो भवति । समासस्तु नाममात्रम्, उदाहरणानां तु बहुलतया प्रयोगः । उपमारूपकयोः कमनीयसन्निवेशेन हि विदग्धदृष्ट्या वैदिकं गद्यं हृदयावर्जकम् । अथैतस्य पुष्टिरयस्ताद् यथाक्रमं ग्रन्थांशप्रदर्शनैर्नैव भविष्यति । तथाहि—

‘त्रात्य आसीद्दीयमानएव स प्रजापतिं समैरयत् । स प्रजापतिः सुवर्णमात्मन्नपश्यत्,
तत्प्राजनयत् । तदेकमभवत् तल्ललाममभवत्, तन्महदभवत् ; तज्ज्येष्ठमभवत्, तद्ब्रह्मा-
भवत् ; तत्तपोऽभवत्, तत्सत्यमभवत् तेन प्राजायत । (अथर्व १४ काण्ड १ सूक्तम्)

‘अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता । अग्नावैष्णवं
पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयमेकादशकपालं सर्वाभ्य एवैनं तद्देवताभ्योऽनन्तरायं निर्वपन्ति
(ऐतरेयब्राह्मणम् १।१)

‘यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति तद्भूमा, अथ यत्रान्यत्
पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम् ।
(छान्दोग्यम् ७।२४)

पुराणेषु यानि गद्यान्युपलभ्यन्ते तानि हि वैदिकलौकिकसंस्कृतगद्ययोः सम्मिश्रणस्य कार्यं कुर्वन्ति । एतादृशं हि गद्यं नितान्तमालङ्कारिकं प्रसादगुणसंवलितं च । प्रबुराण्युदाहरणानि श्रीमद्भागवते तथा विष्णुपुराणे इगोचरीभवन्ति । अत्र हि साहित्यिकगद्यस्य समग्रं सौन्दर्यं विद्यते । विरोप-गाढबन्धतायां नूनत्वन्धवदयं विद्यते । तथा—

‘सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिकाणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य
निशम्य कृपणवचो राजा रङ्गण उपासितबुद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्यु-
रविस्पष्टप्रसूतेजसं जातवेदसमिव रजसाऽऽहृतमतिपाह ।’ (श्रीमद्भाग० ५ स्कन्ध १० अ० ५)

‘यथैवव्योम्नि वह्निपिण्डोपमं त्वमहमपश्यंतयैवाद्याग्रतो गतमप्यत्र भगवता किञ्चिन्न प्रसादीकृतं शेषमुपलक्ष्यामीत्युक्ते भगवता सूर्येण निजकण्ठादुन्मुच्य स्यमन्तकं नाम महामणिगिरमवतार्य एकान्ते न्यस्तम् ।’ (विष्णु ४।१३।१४) ।

शिलालेखेषूपलब्धं गद्यमपि नित्यन्तप्रौढमालङ्कारिकं हृदयावर्जकञ्च दृश्यते—

‘प्रमाणमानोन्मान-स्वरगतिवर्ण-सारसत्त्वादिभिः परमलक्षणव्यञ्जनैरुपेतकान्त-मूर्तिना स्वयमधिगत-महाक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्यास्वर्यवरानैकमाल्यप्राप्तदान्ना महाक्षत्र-पेण रुद्रदान्ना सेतुं सुदर्शनतरं कारितम् ।’ (रुद्रदानो गिरनारलेख. १५० ईस्वी)

दार्शनिकेषु मध्ये शास्त्रीयं गद्यं विशुद्ध-साहित्यिकगद्यसममेव रसपेशलं तथा सुन्दरतमं विद्यते । स्वविशिष्टं शैलीमनुसरन्तो हि पतञ्जलि-शङ्कराचार्य-जयन्तभट्टाः स्वत्वग्रन्थरचनां चक्रुः ।

पतञ्जलिहि स्वकीयमहाभाष्ये परिचितविषयेष्वप्यभिनवं वस्त्ववश्यमेव प्रदर्शितवान् । एतद्गद्यस्य तावद् रामणीयकमवलोकयन्तु :—

‘ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत् तेषां यत्नः क्रियते । तद्यथा—घटेन कार्यं करिष्यन्, कुम्भकारकुलं गत्वाह—‘कुरु घटे कार्यमनेन करिष्यामि’ । न तद्वच्छब्दान् प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह—‘कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्य’ इति । तावत्येवमर्थमुपादाय शब्दान् प्रयुज्ते ।’ (महाभाष्यं पृष्ठशाहिकम्)

एतद्वि वार्तालापभाषया तथा कथनोपकथनरीत्या निबद्धमाभाति, प्रतीयते च पतञ्जलेः सविधे तदानीं छात्रा उपविष्टाः सन्ति स खलु तान् स्वसिद्धान्तं प्रतिपादयतीति ।

प्रौढमीमांसकः शबरत्त्वामपि साधारण्या शैल्या जैमिनीयसूत्रोपरि प्रसिद्धं स्वकीयभाष्यं लिलेख । तथाहि—

इच्छयात्मानमुपलभामहे । कथमिति ? उपलब्धपूर्वं ह्यभिप्रेते भवतीच्छा । यथा मेरुमुत्तरेण यान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वाद्भूनि वृक्षफलानि न तानि प्रत्यस्माक-मिच्छा भवति ।’ (जै० सू० १।१।१५)

तत्र भगवतः श्रीमच्छङ्कराचार्यस्य गद्यसुपमा चाद्भुतैव वर्तते । तद्वाक्यं हि सारगर्भितं प्रौढं तथा प्राञ्जलं विद्यते । अत एव तु पददर्शनदीकाकारो मैथिलकुलललामभूतः श्रीवाचस्पतिमिश्रः शाङ्करभाष्यन्या-स्यानावसरे पूर्वं ‘भाष्यं प्रसन्नगम्भीरम्’ इत्यवोचत् । शाङ्करीयगद्ये हि वीणायाः सुमधुरसङ्कारः श्रवण-गोचरीभवति । साहित्यिकमाधुर्येण प्रसादगुणेन च पेशलं गद्यं सुरभारत्याः सौन्दर्यम् । एतद्गद्यस्यैकैकं वाक्यमाहाय विस्तृतग्रन्थानां निर्माणं कर्तुं शक्यते । एकं सारगर्भितं वाक्यमिहोपन्यस्यते—

‘नहि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हति ।’

यो हि पादाभ्यां पलायितुं समर्थस्तदर्थं जङ्घाभ्यां कुशेन गमनं न शोभत इत्यर्थः । अपि चैतद्ग-द्यस्यासाधारणी सुपमा प्रदर्श्यते—

‘सर्वा हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यवस्थति, युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्य-गात्मनोऽविषयत्वं श्रद्धापि । उच्यते—न तावद्यमेकान्तेन विषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् । नचायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यवस्थितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि हि आकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यवस्थन्ति ।’ (१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्)

जयन्तभट्टो हि न्यायशास्त्रस्यातिप्रसिद्धः आचार्यः । एतद्विरचितन्यायदर्शनस्य ‘न्यायमञ्जरी’ नामको ग्रन्थः प्रामाणिको विद्यते । एतद्गद्यं त्वतिसुन्दरं सरसं प्राञ्जलं च । स्वभावतः कठिनेऽपि न्यायदर्शनेऽयं रोचकशैल्या नितान्तं हृदयह्रमं गद्यं कृतवान् व्यङ्ग्योक्त्या पर्याप्तमेतद्गद्यम् । दिव्यात्रमिह प्रदर्श्यते—

‘आः शुद्धतार्किक ! सर्वज्ञानमिहोऽस्ति, ब्रह्मैव जीवात्मानो नहि ततोऽन्ये । नहि दहनपिण्डाद् भेदेनापि भान्तः स्फुलिङ्गा अग्निस्वरूपा भवन्ति । तत् किं ब्रह्मण एवाविद्या ? न च ब्रह्मणोऽविद्या ।’

पालीगद्यम्

पाली, पूर्वं वार्त्तालिपस्य भाषासीत् । निजोपदेशस्य सर्वजनहृदयपर्यन्तं, प्रवेशाय देववाणीं परित्यज्यैनां भाषामादायैव कृतवान् प्रयोगं भगवान् बुद्धः । स्वभावतः सरलं गद्यमेतद्भाषायां यथा—

‘अतीते वाराणसियं ब्रह्मदत्ते रज्जं कारेन्ते बोधिसत्तो ‘ससयोनियं निव्वत्तिवा अरञ्जे वसति । तस्य पन अरञ्जस्य एकतो पव्वतपादो, एकतो नदी, एकतो पच्चन्तगामको । अपरे पिस्स तयो सहाया अहेसुं मच्छो, सिगालो उहोति ।

नितान्तप्रौढं गद्यमेतद्भाषायां यथा—

‘बुद्धानं विञ्जनं वधानेन समन्मागतानं सन्दस्सेन्तो नवङ्गजिन सासन-रत्तनं, उपदिशन्तो धम्म-मगं, धारेन्तो धम्म पज्जोतं, उस्सापेन्तो धम्मयूपं यजन्तो धम्मजार्गं, परगणहन्तो धम्मद्वजं उस्सापेन्तो धम्मकेतुं धमेन्तो धम्मसंखं, आहनन्तो धम्मभेरि, नदन्तो सीहनादं सागलनगरं अनुप्यतो होति । (मिलिन्दे पव्हो पृ० २२ बाहिर कथा) ।

गद्यस्याभ्युदयः

संस्कृते गद्यात्मककथानामुदयो विक्रमसंवत्सराच्चतुःशतवर्षपूर्वमेव बभूवेत्यैतिहासिकानां मतम् । तत्र भगवता कात्यायनेन छष्टाध्याय्याश्चतुर्थाध्याय-द्वितीयपादस्य पष्ठितमसूत्रोपरि (पा० ४।२।६०) ‘आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च’ इति वास्तिकं विधाय, आख्यानाख्यायिकयोः, पृथगरूपेणो-ल्लेखः कृतः । पञ्जलिनापि ययाति-यवक्रीत-प्रियङ्गवाश्चैतानि आख्यानस्योदाहरणानि तथा ‘वासव-दत्तासुमनोत्तरे’ च आख्यायिकोदाहरणे इति नामनिर्देशः कृतः । काशिकायामप्येतान्येव नामान्युपल-भ्यन्ते । किन्तु ग्रन्थाश्चैते साम्प्रतं दृग्गोचरा न सञ्जाताः ।

सुवन्धुः

गद्यकाव्यलेखकेषु सुवन्धुरेव सर्वप्रथमो विद्यते । स एव हि वासवदत्तां नाम ‘कथां’ निववन्ध । प्राचीनसमये वासवदत्ताप्रेमसम्बन्धिकाया सुप्रसिद्धतमासीत्, किन्त्वस्मिन् गद्यकाव्ये वासवदत्तया सह न कोऽपि सम्बन्धः स्थापितः कविना केवलं तन्नाम एवोद्धृतम् । कथयं कवेः स्वबुद्धिर्जैव न तु कामप्यु-पजीव्येति सारवेदिनो वदन्ति । अत्र हि—

‘प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रपञ्च-विन्यासवैदग्ध्यनिधिं प्रवन्धम् ।’

प्रतिज्ञामेनां सुचारुरूपेण पूरितवानयं ग्रन्थकारः । तत्रस्यं किञ्चिद्गद्यमिह प्रदर्श्यते—

‘नन्दगोप इव यशोदयान्वितः, जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः, भार्गव इव सदा-नभोगः, दशरथ इव सुमित्रोपेतः सुमन्त्राधिष्ठितश्च, दिलीप इव सुदक्षिणयान्वितः रक्षितगुश्च, राम इव जनितकुशलवचयोरूपोच्छ्रायः ।’

महाराजचिन्तामणैर्वर्णनेयम् । ग्रन्थेऽस्मिन् शब्दचमत्कारः कामं भवेत्परं विचारमार्मिकतायामर्थ-स्यौचित्यमधिकस्थलेष्वेव स्वलनमवामोति । अनेकस्थलेषु श्लेषस्य प्रसन्नता तिरोहिता । श्लेषस्याय मेवासाधारणो गुणो यन्निर्मलः सरलो विशेषक्लिष्टरहितो भवेत् । किन्तु दुर्भाग्यवशाच्छ्लेषानुरक्तिरेव कविमस्मादादर्शाद् वञ्चितवती । तथाविधाऽप्रसिद्धस्य तृयातिकठिनीभूतस्य श्लेषस्य प्रयोगो जातो येन विदुषां पठनकालेऽपि महाक्लेशं जनयति, अर्थविस्फोरणाय कोपं पश्यन् पदे पदे, इत्युक्तिश्चरितार्था भवति । शब्दालङ्कारनिर्वाहे च निमीलितनयनः कविः कयागतानामर्थानामौचित्यातिक्रमणमपि नावलोकयति । कथापि न किञ्चिद् विलोक्यते, तथाहि—‘मिथः स्वप्ने पश्यन्तौ नायिका-नायकौ परस्परमनु-रज्यतः, तदनन्तरं सुहृत्सहचरो नायको नायिकां गवेषयँल्लभते ।’ किञ्चिद्वैचित्र्यं तादृशं नास्ति येनाकर्षणं भवेदस्यां कथायाम् । यदि कश्चिदभिलषेत्तदा चैकस्मिन् पृष्ठ एव निखिलापि कथा समापयितुं शक्यते । केवलं शब्दाढम्बरेणैव ग्रन्थविस्तारः कृतो ग्रन्थकृता । एवं सत्यपि नेतः प्रागेतादृशशैलीयुक्तं किञ्चिदपि ‘कथा’ कान्यमासीदत एव ‘कवीनामगलद्विपो नूनं वासवदत्तया’ इत्यनेन भूयसी प्रशंसा सञ्जाता संस्कृतसाहित्ये । कस्मिन् समये चायं ग्रन्थो निर्मितोऽभवदिति जिज्ञासायाम्, यद्यपि—

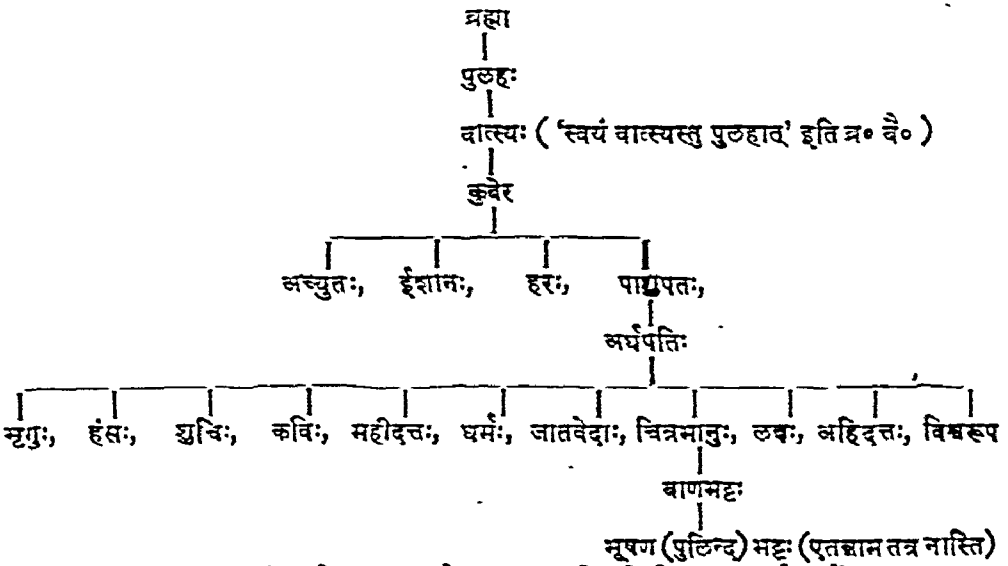
‘सारस्वत्ता विहता न वक्ता विलसन्ति चरति नो कङ्कः ।

सरस्तीव कीर्त्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥’

इति ग्रन्थस्यपद्येन विक्रमादित्यस्य समय एवायाति, किन्तु विक्रमादित्यस्य समयविषये पूर्ण-निश्चयाभावादेतद्भिन्नयः कर्त्तुमशक्यस्तथापि वासवदत्तावर्णने—न्यायस्थितिमिव उद्योतकरस्वरूपाय, बौद्धसङ्गतिमिव अलङ्कारभूषितां.....वासवदत्तां ददर्श इति वाक्यमुपलभ्यते । इह न्यायवार्तिककार उद्योतकराचार्यः, प्रख्यातो बौद्धतात्त्विको धर्मकीर्त्तिश्चापि निर्दिष्टोऽस्ति । ऐतिहासिकैः पष्ठशताब्द्यां जन्ते एवानयोः समयोऽङ्गीकृतः, अत एव सप्तमशतकत्वारम्भ एव सुबन्धुः समुत्पन्न इत्यवश्यमङ्गीकर्णीयम् ।

कादम्बरीकारः श्रीवाणभट्टः

तत्रभवान् महाकविर्वाणभट्टो हि भगवत्याः शारदाया वरदपुत्रं ज्ञासीत् । एतदुपरि लक्ष्मीसरस्व-त्योहभयौरेवातिमहती कृपा समभावेन विद्यमानासीत् । कविसमाजे यथा चतन्महानुभावस्य समादर-स्तथैव राजसभायामपीत्यत्र न मनागपि सन्देहः । महाकविचूडामणिरयं स्वजीवनचरितं हर्षचरितस्या-द्यपरिच्छेदद्वये विस्तरेण वर्णितवान् । तच्च न केवलं जीवनचरितज्ञानायैवोपयोगि प्रच्युत साहित्यदृष्ट्या-प्यनुपमं वस्त्वित्यवज्ञानन्त्येव सहृदयपुरीणा भावुकाः । अयं हि शोणनदस्य तटे शाहाबाद (बारा) मण्डले (In the Shahabad district) प्रीतिकूटनानकनगरे प्रतिवसतिस्म । हर्षचरितानुसारेणैतद्वंश-परिचयस्त्वित्यम्—

बाह्य एवात्स्य राजदेवीनाम्नी माता परलोकनगमत् । पितापि चित्रमानुश्चतुर्दशवर्षदेशीयस्य एवा-स्य, सायुज्यमलभत । ततस्तादृशसुयोग्याभिभावकाभावादयं वाणभट्टो हि वयस्यैः सहायैश्च सह आमाद

१. एतदग्रन्याग्ने निजवंशवर्गनप्रस्तावे संज्ञेमानुरोधेनैव सर्वेषां नानोपन्यासो नाकारोत्ववधेयम् ।

२. अमवस्थास्य वयसां संज्ञानां सुहृदः सहायाश्च । तथा च—प्रातरौ पारशवौ चन्द्रसेननाम्नौ, भाषाकविरीशानः परं मित्रम्, अग्रपिनौ रत्ननारायणौ, विद्वांसौ वारणवासदागौ, वर्गजविर्वैगीभारतः, अकूटशृङ्ग-पुत्री वासुविकारः, बन्दिनावनङ्गवान्मूचीवागौ, कात्यायनिका चक्रवाकिका, राङ्गिलिनी नन्दरकः, ताम्बूलदायक-क्षपटकः, भिषङ्पुत्री मन्दारकः, पुस्तकवाचकः सुहृदिः, कलादृश्यामीकरः, हरिकः सिन्धुपेगः, लेखको गोविन्दकः, चित्रहरीरवर्मा, पुस्तकशृङ्गनारदत्तः, नार्दङ्गिको जीमूतः, गायत्री सोनिलग्रहादित्यौ, सैरम्भी नुरङ्गिका, वाङ्गिको मधुकरपारवतौ, गान्धर्वोराध्यायो दुर्दरकः, संवाहिका केरटिका, लासन्धुवा ताण्डविकः, अङ्गज आखण्डकः, कितवो नोमकः, शैलालिङ्ग शिलपटकः, नर्तकी हरिणिका, पाराशरो ज्ञानतिः, क्षणको वीरदेवः, कपको व्यपसेनः, शैवी वक्रवैष्णवः, मन्त्रसाधकः करालः, अमुरविवरन्धरनी लोहितशङ्खः, धातुवादोविदहसनः, सार्द्धरिको दानोदरः, देन्द्रजातिकश्चक्रोराङ्गः, नक्तरी तात्रचूडः । (हर्षचरितम्)

प्रानमदन् देशान्तरावलोकनाकृष्टचित्तः बहोः कालात्परं पुनः स्वनगरं प्रयाजगाम । हर्षचरित एवैत-
द्वयस्यानां सहायानाञ्च नामानि दृष्टिगोचरीभूतानि भवन्तीत्युपरिष्ठादेव ८ पृष्ठटिप्पण्यां प्रदर्शितम् ।

सर्वथा लोकचातुरीं संप्राप्यान्ते स्वपाण्डित्यप्रकर्षेण यानेश्वरराजधान्यां तत्कालीनमहाराजहर्षवर्ध-
नस्य मूपतेर्विद्वत्समायाः सर्वोत्कृष्टपदमासादितवान् । किन्वेतत्पदप्राप्तिपूर्वकालेऽस्य महाभुमावस्य विप-
न्निगो महतीं निन्दां व्यदधुः । तेन कृपितो राजा स्वभ्रात्रा कृष्णराजेन कथञ्चित्प्रतिबोधितः । अनन्तरं
तेन महात्मना कृष्णराजेनैकं पत्रं विलिख्य नेखलकाख्यो लेखहारकः प्रेषितः । तत्र निद्रावदिवसेऽतिक्रान्ते
मन्यमहः सवितरि मुक्तोपविष्टस्य भट्टबाणस्य पारशवो भ्राता चन्द्रसेनः प्रवेशयत् । तदानीन्तनपत्रलेखा-
र्थस्त्वयम्—‘श्रीहर्षराजस्य चित्तं स्वद्विपये केनापि पिशुनेन कलुषीकृतम्, किन्तु परिज्ञातभूतार्थेन कृष्ण-
राजेन श्रीहर्षदेवस्तथानुनीतो यथा जीवनमुलभं विकारमुत्सृज्य, भट्टबाणेन न किमप्यपराद्धं न वा किमपि
लोकविरुद्धमाचरितम्’ इत्यस्मिन् विषये महाराजः प्रत्ययमपि ग्राहितोऽनोप्यमेव कालो भवतः सभां
प्रवेष्टुमिति । लेखार्थमसुं मुहुर्मुहुःविष्टुरय भट्टबाणः श्रीहर्षदेवमवलोकयितुं प्रीतिकूट्यात्तस्ये । स्वरितं ससु-
पागमञ्च महाराजद्वारसन्निधे । ततो दौवारिकेण परिचयद्वारा प्रवेशितः पूर्वं राज्ञा तिरस्कृतः, किन्तु तदी-
याद्भुतपाण्डित्यप्रदर्शनेन परितुष्टो राजा दानमानादिभिः सङ्कृतवान् ।

अनुभूय च सुचिरं विविधान् राजप्रसादान् स्थित्वा च तत्र कियन्तं कालं स पुनः प्रीतिकूटं प्रत्या-
जगाम । प्रयागनगरेन सुहृदः सहायाश्च सविशेषं समाजयामासुः । पुस्तकवाचकः सुदृष्टिर्वायुपुराणमस्या-
वाचयत् । सुचिद्वाणो वन्दी हर्षचरितमुद्दिश्याद्याद्वयं पपाठ, येनाख्ययमनुरङ्गितो ज्ञातिभिः सह समाख्य
पितृव्यपुत्रेषु कनीयान् श्यामलो भट्टबाणमामूलाद्वयचरितमुपवर्णयितुं व्यजिज्ञपत् । ‘भट्टबाणोऽपि विदि-
ताभिप्रायस्तेनैव प्रस्तावेन तेषां पुरो हर्षचरितं कथयितुमारब्धवान् ।

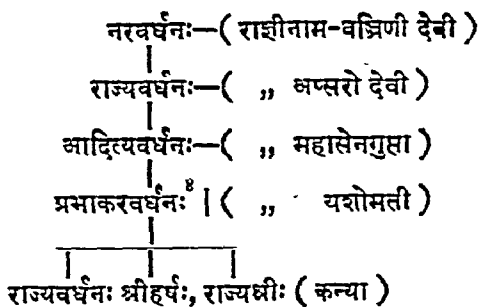
१. राजा तु तच्छ्रुत्वा दृष्ट्वा च तं गिरिशुद्धान्तसिंहद्विहतगन्मीरेण स्वरेण पूरयन्तमिव नमोभागमवृच्छत्-
‘एष स बान्धवः’ इति । ‘यथाज्ञानयति देवः । सोऽयम्, इति विशापितो दौवारिकेण’ । ‘न तावदेनमकृतप्रसादः पश्यामि’
इति तिर्यङ्मूर्च्छितवल्गुशुक्लशरीरं तिरस्करिगोमिव प्रमथयन्नाङ्गनायनान्नरत्नारकत्पायामिनीं चक्षुषः प्रभां परिवृत्त्य
प्रेष्ठस्य पृष्ठतो निपग्नस्य मालवराजान्नोरकथयत्—‘महानयं मुजङ्ग’ इति । तूगोन्मावेन त्ववगमितनरेन्द्रवचसि
तस्मिन् मूढे च राजलौके मुदूर्त्तमिव तूगो स्थित्वा बाणो व्यशायय—‘देव !, अविज्ञातस्त्व इव, अश्रद्धवान् इव,
नेव इव, अत्रिदितलोकवृत्तान्त इव च कस्मादेवनाशानयसि । त्वैरिगो विचित्राश्च लोकस्य स्वभावाः प्रवादाश्च ।
नहञ्चित् यथायं दक्षिभिर्नविनय्यन्, नाहञ्चि नामन्यथा सम्भावयितुमविशिष्टमिव । ब्राह्मणोऽस्मि जातः सोम-
पायिनं वंशे वात्स्यायनानाम् । यथाकालमुपनयनादयः कृताः संस्काराः ? सन्त्यक् पठिनः साङ्गो वेदः । श्रुतानि
यथाकृतिं शालाणि । शरपरिश्रद्धान्यागारिकोऽस्मि । को मे सुवद्भूतो ? लोकद्वयाविरोधिभिल्लु चापलैः शैशवम-
शून्यनासांश्च, अत्रानलपितोऽस्मि । अनेनैव च गृहीतविप्रतीसारमिव मे हृदयम् । इदानीं तु जगत इव शान्त-
नसि । मनाविव कर्तारं वगांश्चमव्यवस्थानाम् समवसिनां च साक्षाददृग्गच्छति देवे शक्नोति सत्साम्भाराशिरक्षणा-
नयेपद्मीनालिनो महो क इवाविशङ्कः सर्वव्यसमवन्धोरविनयस्य मनसाभ्यभिनयं कल्पयिष्यति । आसतां तावन्मा-
नुष्यकपेताः । त्वदग्नवाद्यल्लोपि मोता इव मधु भिवन्ति । रथाङ्गनामनोऽपि लज्जन्ते दवान्यनुवृत्तिव्यसनेः
प्रियानाम् । कर्णोऽपि चकिता इव चन्दायन्ते । शरारवोऽपि सासुक्रोधा इव श्वापदगाः भिशितानि मुञ्चते ।
सर्वथा कालेन मां शान्तयति स्वामी स्वयमेव । अन्तर्धानचित्तवृत्तिप्रसिद्ध्यो हि भवन्ति प्रशवतां प्रह्वयः’ इत्यभि-
धाव तूगोन्मभूत् ।

मूतिरिति ‘एवमन्मामिः क्षुत्’ इत्यभिधाव तूगोमेवाम्बत् । सम्भाषासमवायानादिना तु प्रसादेन नैन-
न्वग्रहीत् । केवलमकृतवृष्टिभिः कल्पत्रिव नैर्हर्मेण दृष्टिवातमायेगान्तगतां प्रीतिमकथयत् । अलानिष्ठापिपि च
लज्जनाने मवेतरे विस्मयितराजलोकोज्यन्तरं प्रविशत् । बाणोऽपि.....अरेऽस्मिन्कल्प कल्कात्सृष्ट्यां बान्ध-
वानाञ्च भवनेषु तावदनिष्ठत्, यावदस्य स्वयमेव गृहीतस्वभावः प्रयोजयतिः प्रसादवान्मभूत् । अविशङ्क पुनरपि नर-
पतिमवन् । स्वतरेव चाहोभिः परमप्रीतेन प्रसादजनने मानस्य प्रेम्णो विग्रन्मस्य श्रवितस्य नर्मणः प्रभावस्य च
परो कोटिमानोपत नरेन्द्रेणेति । (हर्षचरित २ उच्छ्वात्)

२. वात्सु नञ्चत्वा सप्तत्यस्य निद्रानुत्थाय प्रशाल्य वदनमुत्थान्य मगवतीं सन्ध्यासुदिते मगवति सवि-
तरे गृहीतवान्मल्लनैवतिष्ठत् । अग्रान्तरे सञ्जेल्य शतवः समाजग्नुः । परिवार्य चासाञ्जकुः । असावनि पूर्वादां-
तेन विदिताभिप्रायस्तेनैव पुरो हर्षचरितं कथयितुमारम्भे । (६० व० दि० ८०) इति ।

हर्षचरितद्वितीयोच्छ्वासपर्यालोचनया 'कान्यकुब्जाधिपति' उत्तरापथेश्वर, अवनिधवचक्रवर्तिन्, नरेन्द्रप्रवर ! इत्यादिपदविभूषितस्य शीलादित्यं कुमारराजं हर्षवर्धन ! इत्यादिनामान्तरधारिणः श्रीमतो हर्षस्य प्रसादवित्तः समास्तारोऽयं श्रीमान् घाण आसीदिति स्पष्टमुपलभ्यते ।

संस्कृतसाहित्ये श्रीहर्षनामकाः पञ्च महापुरुषाः समुपलभ्यन्ते समालोचनकुशलानां समक्षे । तत्र प्रथमः श्रीहर्षो हि मैथिलकुलकमलदिवाकरस्य काव्यप्रदीपकर्तुर्गोविन्दवृद्धकुरस्यानुजः समासीत् । द्वितीयः श्रीहीरसुनुरनुपमनैपथमहाकाव्यनिर्माता । तृतीयः कश्मीरमण्डलभूपतिरासीद् यस्य पट्टराज्ञ्या अनुनयेन सोमदेवेन कथासरित्सागरो निबद्धः । चतुर्थो धारानगर्यधिपस्य सकलगुणिजनकत्पद्मस्य भोजस्य पितामहो मुञ्जमहीपतेः पिता चासीत् । पञ्चमश्च स्थाण्वीश्वर (थानेश्वर) स्याधिपतिर्यस्यैव नाम्ना महाकविना घाणभट्टेन गद्यकाव्यं व्यरचि । तथा तद्वंशवृक्षः—

अथैतन्महाराजश्रीहर्षराज्यकालः

श्रीहर्षदेवो हि त्रिस्ताब्दराजनया षडधिके^१ षट्शते (६०६) वर्षे स्थानेश्वरे सिंहासनमलङ्कृत्य

१-२. He Called himself king's Son (Kumararaj), his title was Siladitya.

(Huen—Tsiang. P. 213.

३. For this period he is fortunate enough to possess, in addition to the ordinary epigraphic and numismatic sources, two contemporary literary Works, which shed much light upon the political condition of India generally, and supply, in particular, abundant and trustworthy information concerning the reign of Harsha, who ruled the North as paramount sovereign for more than forty years. The first of these works is the invaluable books of travels compiled by the Chinese pilgrim. Huen-Tsiang, who visited almost every part of India between 630 and 644 A. D. and recorded observations more or less minute about each state and province. The narrative in Travels is Supplemented by the pilgrim's biography written by his friend Hwui-li, which supplies many additional details. The second work alluded to is the historical romance entitled "The Deeds of Harsha" (Harsh-charita), composed by Bana, a Brahman author who lived at the court, and enjoyed the patronage of the hero of his tale.

(Early History of India by V. A. Smith, 1908, P. 309. Epigraphi Indica, Vol. IV September. 1896)

४. तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेणोदपादि हूण (Huna) हरिगण्डेसरी सिन्धुराजज्वरो गुर्जरप्रजागरो गान्धाराधिपगन्धर्दिपकूटपाकलो लाटपाटवपाटज्वरो मालवल्हमीलतापरशुः 'प्रतापशील' इति प्रथितापरनामा प्रभाकरवर्धनो नाम राजाधिराजः इतिहर्षचरितचतुर्थोच्छ्वासलेखेन 'प्रतापशील' इति नामान्तरम् ।

५. These curious details indicate that some unknown obstacle stood in the way of Harsha's accession and compelled him to rely for his title to the crown upon election by the nobles rather than upon his hereditary claims. There is reason to suppose that Harsha did not boldly stand forth as avowed king until 612 A. D., when he had been five and a half or six years on the throne, and that his formal coronation consecration

राजनीतिपद्धत्या सर्वानन्यान् विजित्य चोत्तरे भारते आत्मनश्चक्रवर्तित्वमास्थापयामास । तदारभ्य अष्ट^१ चत्वारिंशदधिकपटशताब्दीपर्यन्तं च सुव्यवस्थया राज्यमुपभुक्तवान् (606 to 648 A. D.) । अत्र तु चीनदेशीययात्रिकस्य 'ह्वेनसांग' इत्यभिधेयस्य प्रवासवृत्तमेव बलवत्प्रमाणम् । यथा हि तेन ६२९ तमे ख्रिष्टीयवत्सरमारभ्य ६४५ तमं यावत् भारतपरिश्रमणं कृतम् । स्वकीयलेखे तेन हि स्पष्टमेवेदमुल्लिखितं यत्—'उत्तरभारते तस्मिन् समये श्रीहर्ष एवैकमात्रमधिपतिर्वभूव, नासीदन्यः कश्चित् प्रशासकः' इति ।

एतन्महानुभावस्य चरितमेव हर्षचरितमिथाख्यायते । तच्च^२ महाकविवाणेनासन्नविशत्युत्तरपटशततमे (620 A. D.) ख्रिस्ताब्दे निर्मितम् ।

श्रीहर्षवैदुष्यम्

संस्कृतसाहित्यजगति यथा विक्रमादित्य-शूद्रक-शाल (शालिवाहन) प्रभृतयो भूपतयो न केवलं श्रीमन्त एवासन् किन्तु विद्यानुरागिणश्च समभूवन् तथैवायमपि महाराज इत्येतस्मिन्-विषये महाकवयो मुक्तकण्ठमेनं भूरिभूरिशः प्रशंसयामासुः । तथा च महाकविकालिदाससूक्तिः—

'निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।' इति ।

तथा च जयदेवस्य प्रसन्नराधवे—

'हर्षो हर्षः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः,

केषां नैवा कथय कविता कामिनी कौतुकाय ।'

अपि च सोढढलेनावन्तिमुन्दरीकथायाम्—

'श्रीहर्ष इत्यवनिवर्त्तिषु पार्थिवेषु नास्त्रैव केवलमजायत वस्तुतस्तु ।

'गोहर्ष' एष निजसंसदि येन राक्षा सम्पूजितः कनककोटिशतेन वाणः ॥'

एवं हर्षचरिते वाणभट्टेन तु वारद्वयमेतकाव्यकरणचातुरीं प्रशंसयामास । तथाहि—

(१) 'राज्ञां सम्भाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्पन्तम्, काव्यकथास्वपीतामृतमुद्धमन्तम्' ।

(२) 'अस्य कवित्वस्य वाचो न पर्याप्तो विषयः' इति ।

श्रीहर्षस्य सभापण्डिताः

निखिलगुणगणगरिणोऽस्य भूपतेः सभायां त्रयोऽनुपमविद्वांसो वाण-मयूर-दिवाकराः समाजायन्त । तत्रैव महाकविवाणविषये पुरस्तादेव विवेचयिष्यते ।

मयूरभट्टः—अयं हि महाराजपरिषदो द्वितीयः कविचूडामणिः समासीत् । श्रूयते चासाध्य-कुष्ठरजाभिभूतः 'आरोग्यं भास्करादिच्छेत्' इति वचनमाश्रित्य तदपनिनाशयिपुरयं महाकविः स्रग्धरावृत्तेन 'सूर्यशतकं' नाम काव्यं व्यरीरचत् । अस्य च काव्यकरणचातुरीं व्यञ्जनावृत्त्या—'आदित्यादेर्मयूरा-

took place in that year. The era called after his name of which the year I was 606-7 A. D. dated from the time of his accession in October 606.'

(Early History of India by V. A. Smith, 1908, P. 312.)

१. The pages of Huen—Tsiang and his biographer give the latest information about king Harsha, who died at the end of 647 or the beginning of 648, not long after his distinguished guest's departure.

(Early History of India by V. A. Smith, 1908, P. 326.)

२. 'Bana, the author of the Harsh-Charita or elegy on King Harsha who wrote about 620 A. D., carries the proof of the antiquity of the Puranas four centuries further back. When he went home to his village on the Son river, in the country now known as the Shāhābād District, he listened to Sudristi, who read 'with a Chant' the Vāyu Purana (Pavanaprokta), Dr. Fuhrer, believed that he could prove the use by Bāna of the Agni, Bhāgavata, Mārkaṇḍeya Puranas, as well as the Vāyu'.

(Early History of India by V. A. Smith 1908, P. 19)

दीनामिवानर्थनिवारणम्' इत्यनेन प्रशशंस काव्यप्रकाशकारः । विद्वत्समाजेषु हि प्रचलिता किंवदन्तीय-
मासीद् च वाणभट्टस्य विवाहो महाकविमयूरस्य कन्यया (भगिन्या वा ?) जात इति । अथैकदास्ताचल-
चूडावलम्बिनि सति शीतोशुमालिनि, प्रातः प्रवहमानेऽपि शिशिरसमीरे मानमवलम्ब्य समुपविष्टां-
स्वदयितामनुनयं विदधद्वाणस्तत्प्रसन्नतायै तत्कालकल्पितं पद्यं आवायितुं प्रवृत्तः । तत्र च—

गतप्राया रात्रिः कृतानु ! शशी शीर्यत इव

प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो धूर्णत इव ।

प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि क्रुधमहो ॥

इति पादोनं पद्यं पठित्वा चरमचरणसङ्गतिं कल्पयंस्तावदेव पापव्याञ्जके । अत्रावसरे घनस्तनित-
स्येव गम्भीरस्य महाकविभाषणस्य श्रवणेन विवशान्तःकरणो मयूरकविः स्वप्रतिभाप्रवाहं निरोद्धुमक्ष-
मस्तत्पद्येऽपेक्षितं सुसंगतं चतुर्थचरणम्—

कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते क्षण्डि ! कठिनम् ॥

इत्येवंरूपं केकानिनादमिव मन्दमधुरस्वरेणोदीरयामास । तन्निशम्य सज्जननुस्ठुर्ण बाणो लक्ष्य-
मिवायमपि बाणकविनिजनाशोऽन्वर्थतासमर्थनाय लीलासङ्गनो झटिति विनिर्गत्य प्राणाधिकप्रियं मित्र-
वरं मयूरकविं समाजगाम । ततोऽस्या बाणवनिताया रसभङ्गजनितमनःक्षोभवत्याः पातिव्रत्यप्रभावेणा-
चिरादेव शापतो मयूरकविः कुष्ठरोगकवलितसर्वाङ्गः संवृत्तः । अथास्य पापरोगस्य समूलमुन्मूलनाय
शतसंख्याकहृद्यतमपद्यदित- 'मयूरशतक'-नामककाव्यबन्धेन सूर्यनारायणदेवं स्तुत्वा तन्महिम्ना प्रणष्ट-
पापरोगः कनकचिरगात्रोऽयं मयूरकविः सम्बभूवेत्येवमभिप्रायक इतिहासो मेरुतुङ्गाचार्य-कृत-प्रबन्ध-
चिन्तामण्यादिग्रन्थे स्थितः ।

अथ चैवमपि श्रूयते यद्वाणकविरैवैनं मयूरकविं शशाप पूर्वमतः प्रतिक्रुद्धो मयूरः बाणमपि शशाप ।
सोऽपि भगवत्या जगज्जनन्या दुर्गायाः स्तोत्रं 'चण्डीशतक'-नाम्ना निर्माय तच्छापान्मुक्तो बभूवेति ।
अस्याः किंवदन्त्या जैनग्रन्थेष्वप्युल्लेखो दृश्यतेऽत उपर्युक्तविषये यत्किञ्चिदपि तथ्यमवश्यं भवेदिति
दृढीयान्मे विश्वासः ।

श्रीहर्षसमकालिकाः कवयः

अस्मिन्नेव समये 'मानतुङ्ग'-नामको भक्तजैनाचार्यः सञ्जातस्तत्कृत इदानीं जैनधर्मानुयायिषु
'भक्तामरस्तोत्र'-नामको ग्रन्थोऽस्तीव प्रसिद्धः । अयमपि श्रीहर्षस्यैवाश्रये स्थित आसीत् । यानेश्वराद् दूरे
गुर्जरराजधान्यां वलम्ब्यां श्रीधरसेनस्य राज्यकाले भट्टिकाव्यनिर्मातुर्भट्टरचामिन आविर्भावः समजनि ।
कतिचिद्विद्वन्मते गौतमन्यायसूत्रोपरि वार्त्तिकरचयितुरुद्योतकरस्य जन्माप्यस्मिन्नेव शतके सञ्जातमिति ।

अथ महाकवेर्वाणस्य स्थितिकालः

अत्र हि युक्तयुक्त्या दृढीकरणायैवं विमर्शो भवति यदनेन महाकविना स्वयमेव स्वपूर्व-
कालवर्त्तिनां कवितत्कृतीनामालङ्कारिकाणाञ्च नामानि स्वीये हर्षचरितप्रस्तावे समुल्लिखितानि । तथा
'ध्यासः, वासवदत्ता, भट्टारहरिचन्द्रः, सातवाहनः, सेतुकृष्णधरसेनः, भासः, कालिदासः, वृहत्कथा, आढ्य-
राजश्च' इति । अतश्च प्रमाणान्महाकविरयं पृथगाः शताब्द्या अन्ते सप्तम्याश्च प्रारम्भे समभूदिति
निश्चयः सुखेन कर्तुं शक्यतेऽस्माभिः ।

अथैतदुत्तरकालवर्त्तिनो ये ये महाकवयः स्वकीयग्रन्थे चैतन्महाकविनामग्रहणं कृतवन्तस्तथा तदी-
यग्रन्थस्योदाहरणं दत्तवन्तस्तेषां तेषां नामानि प्रातिस्विकरूपेण प्रदर्शयन्ते :-

(१) अष्टमशताब्द्यां समुत्पन्नो वामनो हि काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ—'अनुकरोति भगवतो नाराय-
णस्य' इत्यत्रापि—'मन्ये, रमशब्दः कविना प्रयुक्तो लेखकैस्तु प्रमादाच्च लिखितः' इति लिखति ।

(२) नवमशताब्द्या उत्तरार्धे काश्मीरकावन्तिवर्मणः सभायां विद्यमानः आनन्दवर्धनाचार्यः
स्वकीये ध्वन्यालोके कादम्बर्यां हर्षचरितस्य च तदुक्तो नामग्रहणं कृतवान् ।

(३) तदनन्तरं कादम्बरीसारकर्तुः अभिनन्दनस्य नाम चेमेन्द्रेण स्वकीये सुवृत्ततिलकाख्ये ग्रन्थे—

अनुष्टुप्सततासक्ता साभिनन्दस्य नन्दिनी ।

विद्याधरस्य चन्दने कुलिकेव प्रभावभूः ॥

इति नामोल्लेखः कृतः ।

(४) एकोनसप्तत्यधिकसहस्रपरिमिते त्रिस्तोत्रे नमिसाधुहि रुद्रीयकाव्यालङ्कारस्य व्याख्यायां कथाख्यायिकयोर्मैदप्रदर्शनार्थं कादम्बरीहर्षचरितयोर्नामग्रहणं निर्दिशति ।

(५) दशमशताब्द्यां भोजपितृव्यमुञ्जराजसभापण्डितो^१ वनज्यो हि स्वीये दशरूपके—‘यथा हि महावेतावर्णनावसरे भट्टवागस्य’ ‘यथा कादम्बर्या वैशम्पायनस्य’ इति भट्टवागे कादम्बरीं च स्मरति ।

(६) एकादशशताब्द्याः प्रथमार्धे राज्यं प्रशासतो भोजराजस्य कृतौ सरस्वतीकण्ठाभरणे—

‘यादृग् गद्यविधौ वाणः पद्यवन्द्ये न तादृशः ।

इति दृश्यते ।

(७) एकादशशताब्द्या उत्तरार्धस्यः कार्मोरीकजनेन्द्रो हि स्वीयौचित्यविचारचर्चायां कादम्बरीस्थं ‘स्तनयुगमश्रुत्वा तम्’ इत्यादिपद्यं तथा तन्मयमेव ‘जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतः’ इति पद्यमुदाहृतवान् ।

(८) द्वादशशताब्द्याः प्रथमार्धस्थेन न्ययनेन हर्षचरितोपरि वात्तिकं रचितम् । एतच्च स्वीयालङ्कारसर्वस्वे—‘एषा च (उप्रेक्षा) समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवात्तिके साहित्यमीमांसायाश्च तेषु तेषु प्रदेशेषुदाहृतमित्यधिकजिज्ञासुभिस्तत्र एवावलोकनीयम् ।

अथ महाकविमेतमेतदुत्तरकालीनः ये प्रशंसयामासुस्तेऽत्र सोदाहरणं निर्दिश्यन्ते—

तत्र राजशेखरः— ‘सहर्षचरितारब्धाद्भुतकादम्बरी कथा ।

वाणस्य वाण्यनार्येव स्वच्छन्दा भ्रमति क्षितौ ॥’

नलचम्पूकारः— ‘शश्वद्वाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।

धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः ॥’

कीर्तिकौमुदीकारः— ‘युक्तं कादम्बरीं श्रुत्वा कवयो मौनमाश्रिताः ।

वाणध्वनावनध्यायो भवतीति स्मृतिर्यतः ॥’

आर्यासप्तशतीकारः— ‘जाता शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।

प्रागल्भ्यमविक्रमाप्तुं वाणी वाणो वभूवेति ॥’

तिलकमञ्जरीकारः— ‘केवलोऽपि स्फुरन् वाणः करोति विमदान् कवीन् ।

किं पुनः कृतसन्धानपुलिन्ध्रकृतसन्निविः ॥’

राघवपाण्डवीयकारः— ‘सुवन्धुर्वाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।

वक्रोक्तिमार्गनिपुणा चतुर्थी विद्यते न वा ॥’

त्रिलोचनः— ‘हृदि लग्नेन वाणेन यन्नन्दोऽपि पदक्रमः ।

भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥’

श्रीकण्ठः— ‘मेण्डे स्वर्द्धिरदाविरोहिणि वशं याते सुवन्धौ विवेः ।

शान्ते हन्त च भारवौ विघटिते वाणे विपादस्पृशः ॥’

एवञ्च सप्तनशताब्द्याः पूर्वार्धे एव महाकविवाणस्य स्थितिकालः स्पष्टं प्रतीयते । नात्र विषये लेशतोऽपि काचन विप्रतिपत्तिरित्यवधेयम् ।

महाकविदण्डी

महाकविवाणभट्टस्याल्पसमयानन्तरमेव गद्यकाव्यनिर्माणे महाकविदण्डिनः स्थानमलङ्कारसाहित्ये सर्वत्र देदीप्यमानं वरीवर्त्ति । एतद्विरचितं (१) ‘दशकुमारचरितम्’ (२) ‘काव्यादर्श’—नामकञ्च ग्रन्थरत्नद्वयं सर्वतश्चकास्ति । नामहकृतकाव्यालङ्कारेऽनेकसमानताया विभिन्नतायाश्च दर्शनार्थेऽप्येनं नामहास्पृष्ट-

१. ‘विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विद्वन्मनोरामनिबन्धनेतुः ।

आविष्कृतं सुखमहीशगोपीवैदन्ध्वभागा दशरूपमेतत् ॥’ (दशरूपक-४ प्रकाशे)

शताब्द्याः प्रारम्भे केऽपि च भामहानन्तरं सप्तमशताब्द्यां मन्यन्ते । परन्तु तदं तु निश्चयं वर्तते भवेत्-
कृतस्य नवमशताब्द्याः कविराजनागादिग्रन्थेषु काव्यादर्शस्य छाया सम्यग्रूपेणापतिता । 'कविराजमार्ग'
ग्रन्थलेखकस्यानोवर्ण्यस्य समयो हि नवमशताब्द्याः प्रारम्भे (८१५ वर्षे) मन्यन्त एतिहासिकाः, अत एत-
त्पूर्वमेव दण्डिनः समयः । 'लक्ष्म लक्ष्मीं तनोती'ति 'प्रतीतिसुभगे वचः' इत्यत्र 'इति' शब्दं दर्शयता
दण्डिना स्पष्टमेव कालिदासकृत-गान्धर्व-मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति' इति पद्यांशस्यो-
द्धरणं कृतम् । अतश्च महाकविकालिदासानन्तरमेवैतत्समय इत्यत्रापि न सन्देहलेशः । अथ चान्यभाष-
साम्येन-वाग्भट्टादप्यनन्तर एव प्रतिभाति । तथाहि—

‘अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥’ (काव्यादर्श)

पद्येनानेन पितृन्-सम्भृत्या याकोवी-सम्भृत्या च कादम्बर्यां युक्तासद्वारा प्रदत्तोपदेशस्य छाया
समापतति । अपि चाग्रे तत्रैव—

‘भिन्नस्तीक्ष्णमुखेनापि चित्रं वाणेन निर्व्यथः ।

व्यवहारेषु जहौ लीलां न मयूरः ..... ॥’

इति पद्येन मयूरभट्टेन सह वाणस्यापि प्रशस्ति-प्रशंसा कृता । दण्डिविरचितावन्तिष्ठन्दरीकथायाः स
एव विषयो यो हि दशकुमारचरितस्य पूर्वपीठिकायामुपनिबद्धो वर्तते । ‘अवन्तिष्ठन्दरीकथासार’ नामक-
ग्रन्थश्च कादम्बर्या एव कथायाः छन्दोबद्धसारांशः । कथायां वररुचेः शूद्रकस्य, कादम्बर्यादेश्वानेकोपकथा
निबद्धाऽवलोक्यते, येनायं ग्रन्थो बृहत्कथायाः क्रमेण निर्मितो वर्तते इति प्रतीयते । ग्रन्थस्यास्य नाम
ब्रंचाल (जंघाल) कृतकाव्यादर्शटीकायामुल्लिखितं विद्यते । वह्मभदेवविरचित-‘सुभाषितावली’ नामक-
ग्रन्थमिष्टादन्य ‘सुभाषितावली’ ग्रन्थे व्यासविषये तदेव पद्यमुपलभ्यते यदस्याः कथायाः प्रथमपरिच्छेदे
विद्यमानं वर्तते, तेन चास्मिन् ग्रन्थे ग्रामाणिकताऽप्यनुमिता भवतीति । अत्र हि कादम्बर्याः समस्त-
घटनायास्तथैव वर्णना यथा वाणेन पूर्वार्धकादम्बर्यामुपवर्णिता, किन्तु कादम्बरीकथाया उत्तरार्धपूर्ति-
दण्डिना स्वोर्वरकल्पनाशक्त्या कृता, अत एव वाणतनयपुल्लिन्दमद्वारा पूरितोत्तरार्धकथातोऽस्या यः
कश्चनांशः सर्वथा भिन्न एव वर्तते । कादम्बरी-कथायाः समानतयाऽपि दण्डिनः समयो भवति वाणाद-
नन्तर पद्येन सन्देहकलङ्क-पङ्कलेशोऽपि नास्तीति गवेषकाः समुद्घोषयन्ति । इत्यञ्च ‘अयं हि व्युत्पन्नतः
खिलतपश्शताभ्यामजायत’ इति वदतां समालोचकानां मतं नानुमतं भवतीत्येतस्मिन् विषये पर्या-
लोचकैरेव पर्यालोचनीयम् ।

वाणतनयः

वाग्भट्टेन हि स्वस्य स्वपूर्वजस्य च वर्णनं तु सम्यक्तया कृतम्, किन्तु स्वपुत्रविषये किञ्चिदपि
नोक्तम् । सम्भवतस्तत्समयं यावत्तु केऽप्यात्मजाः समाजायन्ते इति कल्पयितुं शक्यते, किन्तु तत्पुत्रा-
स्तत्त्वविषये यथाकथञ्चानपि सन्देहः कर्तुं न शक्यते, यतो हि समस्तकादम्बर्या निर्माणमविद्यायैव पर-
लोकमुपगतो वाणः । तत्पश्चादेव ह्येतत्पूर्णं तत्पुत्रेण कृतम्, सा चोत्तरार्धकादम्बरीणि लोके प्रसिद्धिमुप-
गता । एतादृक्निस्पृहस्तथा पितृभक्तः पुत्रः साहित्यसंसारेऽपरः कोऽपि भवेन्न वेत्यत्र सन्देह एव ।

उत्तरार्धस्त्यारम्भे वाणतनयेनेदं लिखितम्—

‘याते दिवं पितरि मद्भक्षसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः ।

दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एष च मया न कवित्वदर्पात् ॥’

‘गद्ये कृतेऽपि गुरुणा तु तथाक्षराणि यन्निर्गतानि पितुरेव स मेऽनुभावः ।

एकप्लवामुतरसास्पदचन्द्रपादसम्पर्क एव हि मृगाङ्गमणेर्द्रवाय ॥’

‘कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ।

भीतोऽस्मि यन्न रसवर्णविवर्जितेन तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसन्धानः ॥’

हन्त ! एतादृशसुयोग्यनिःस्पृहस्यात्मजस्य प्रायः साहित्यमंसारो नामापि न जानाति । डा० व्यूलरेण (Dr. Buhler) चैतस्य नाम 'भूषणभट्ट' इत्युल्लिखितम्, किन्त्वाशुनिकगवेपका हि 'पुलिन' अथवा 'पुलिन्द' भट्ट' इति नाम प्रतिपादयन्ति । कादम्बर्याः शारदालिप्यां लिखितमेतदेव नामोपलभ्यते । एतस्य प्रामाणिकता च दशमशताब्द्यन्ते लिखितया धनपालकृत- 'तिलकमञ्जरी' सिद्धा भवति । तथा च—

केवलोलपि स्फूर्न् वाणः करोति विमदान् कवीन् ।

किं पुनः वल्लभसन्धानः पुलिन्ध्रकृतसन्निधिः ॥'

एतत्पद्यस्यल्लेपालङ्कारद्वारा वाणतनयस्य नाम 'पुलिन्ध्र' इति निरूपितं भवति । उद्धटवैयाकरण-केसरी चायमासीदित्यत्र नास्ति कस्यापि प्रमाणगवेपणस्यावश्यकता । एवञ्च पुलिनभट्टस्य तत्तनयस्ये उत्तरार्धकादम्बर्या उपर्युक्तप्रमाणेन न काचन विप्रतिपत्तिः । अन्येऽपि तत्पुत्रा आसन्न वेति विचिकित्सायां प्रमाणाभावाच्चैवेति निर्णयः सुकरः, परन्त्वधस्तनकिंवदन्त्याऽन्येषामपि पुत्राणां भवति सम्भव इति प्रतिपादयितुं शक्यते । तथा हार्दिकं किंवदन्ती—'यदा खलु वाणो मृत्युशय्यायां शयान आसीत्तदा कादम्बर्याः समासिकरणचिन्ता तं नितान्तं कदयितवती । स हि स्वात्मजानाहुयापृच्छत्—किं भवत्सु कोप्यपूर्णग्रन्थमेनं पूरयितुं शक्नोति ? तदेकैनात्मजेनोक्तम्—पूरयिन्मेनमहं शक्नोमि । अथ साहित्यिक-ज्ञानस्य प्रतिभायाश्च परीक्षां वर्त्तमानस्तमपृच्छत्—एवन्तर्हि 'अग्रे शुष्कं काष्ठं विद्यते' एतद्वर्णनं कुरु, इति पृष्टे तेनोत्तरितम्—'शुष्कं काष्ठं निष्ठत्यग्रे' ।

इत्येवंविधनीरसानुवादं श्रुत्वा नितरामखिद्यत । तथाविधं तमवलोक्य योग्य-साहित्यिकारामजेना-भिहितम्—'नीरसतरिह विलसति पुरतः' ।

श्रुत्वा चेदं वचः प्रमोदभरमानसो वाणस्तमाशीर्वचसाभिनन्द्य कादम्बर्यं पूरयितुमादिदेश । सोऽयं 'पुलिन्ध्र भट्टः' पितुरन्तिमसमयाभिलषितपूर्तिं स्वयोग्यतया पूर्णरूपेण निर्वाहयामास । यद्यपि स्वपितृकृति-सन्निधावेतस्य कृतिर्न पाञ्चाली रीतिं सम्यक्तया पुष्पाति, नापि नवनवार्थघटनाचातुरीं विशदयति, तथापि स पितुःस्वरूप एव पुत्र इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यं भवति । 'कादम्बरीरसभरणे' इत्यादिना तु स्वीयं वैगुण्यं यथार्थतयाविष्करोति, प्रदर्शयति चोत्तरार्धरंगमे पितृकृतम्—

'वीजानि गर्भितफलानि विकासमाञ्जि वप्त्रैव यान्युचितकर्मवलात्कृतानि ।

उत्कृष्टभूमिविततानि च यान्ति पोषं तान्येव तस्य तनयेन तु संहतानि ॥'

इत्यनेन । तदेवं कथांशे वाणभट्टस्यैव प्रायः कर्तृत्वम्, शब्दविशेषरचनायां तत्पुत्रस्येत्यपि चेतसि निधेयं पठनपाठनकर्तृभिरिति । यत्किञ्चिदस्तु, एवंविध आत्मजो विरलैरेव महाकविभिरवाप्तः स्याद्येन हि असमये खण्डिता जनककृतिरेवमविभावितविभागं संयोजिता स्यात् । समन्तादतिक्लिष्टमिदमेव यत्पूर्वार्धे नातिविस्तृतः कथाभागो बोधितः संगृहीतश्च कविना । तत्र हि नरपतेः शूद्रकस्यान्तिके शुकस्यागमनम्, तन्मुखेन राजपुत्रचन्द्रापीडस्य जन्म, तस्य च दिग्विजययात्राप्रसङ्गेन महाश्वेताश्रमे गमनम्, तद्वदनात्तस्याः पुण्डरीकेण प्रणयः, सम्मिलनाप्रागेव तस्य शरीरत्यागः, नभोवाण्या पुनः सम्मिलनदिक्षा-पनात्प्रत्याशायां तपोऽनुष्ठानम्, तत्ता महाश्वेताश्रमगोपेन कादम्बरीदर्शनम्, तत्प्रणयः, चन्द्रापीडेन कादम्बरीनिकटे प्रागुपस्थापितायाः पत्रलेखायाः कादम्बरीसन्देशं तदुगलभञ्ज गृहीत्वा राजपुत्रान्तिके आगमनम्, अस्मिन्नेव स्थाने पूर्वभागस्य समाप्तिर्जाता । पुण्डरीकस्य शापवशाद्द्वारद्वयं चन्द्रमसः पृथग्या वारद्वयमुपतिर्भविष्यतीति कथासंयोजनाय चन्द्रापीडस्य हृदयस्फोटः, पुनस्तेनैव शरीरेण कादम्बरी-सम्मिलनम्, पुण्डरीकस्य वैशम्पायननाम्ना जन्मग्रहणम्, महाश्वेताश्रमेन शुकशरीरोपलब्धिः, तस्यैव शुकस्य शूद्रकस्यैव गमनम्, चन्द्रापीडस्य शूद्रकनाम्ना पृथग्यामुपपत्तिः । शापविमुक्तौ च समेषां चन्द्रापीड-पुण्डरीकादीनां निजनिजमनोरथावाप्तिरिति समस्तोऽस्तमयखण्डितः कथाभागोऽयं पुलिनभट्ट-नैव संयोजित इति महदेव प्रज्ञावचं संयोजयितुं शक्यते ।

१. Dr. Sten's Catalogue of Sanskrit, Mss. at Jammu; P. 299

२. Professor S. R. Bhildarkar's report on the research for Mss. 1904-5, 1995-6, P. 37.

वाणग्रन्थाः

तत्रभवतो महाकवेर्वाणभट्टस्य लेखिन्यानेकग्रन्थरत्नानि समुद्भूतानि । येषु कतिपयरत्नान्येव साहित्यसूक्ष्मपर्यवेष्टराणां पुरतोऽवलोकनाय सम्प्राप्तानि । सूक्तिसंग्रहेषु तथालङ्कारग्रन्थेषु च पुरतश्चात्रा सुमनोहराणि बहूनि पद्यानि लोचनगोचरीभूतानि भवन्ति । हेमेन्द्रेणौचित्यविचारचर्चायां वाणकृतमेक-पद्यमुद्धृतम्, यत्कादम्बरीविरहावस्थावर्णने लिखितमिति प्रतीयते । तथाहि—

‘हारो जलाद्रवसनं नलिनीदलानि प्रालेयशीकरमुचस्तुहिनांशुभासः ।

यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि निर्वाणमेष्यति कथं स मनोमवाग्निः ॥’

इह विप्रलम्भभरभग्नभैर्यायाः कादम्बर्यां विरहव्यथावर्णना । एतेनेदमनुमातुं शक्यते यद्वागेन पक्षेऽपि कादम्बरीकथोल्लिखिता; किन्तु स च ग्रन्थोऽद्यापि क्वचित्पोलभ्यत इति तद्विदो जानन्त्येव । एतदतिरिक्तसूक्तिग्रन्थेषु वाणनाम्ना यानि पद्यानि मिलन्ति तेषामन्यत्रोपलम्भाभावेऽपि तेऽपि ग्रन्था-भासश्चित्यनुमातुं शक्यतेऽस्माभिः । अथास्य प्रसिद्धरचनायाः संक्षिप्तपरिचय इहोपस्थाप्यते—

(१) हर्षचरितम्

संस्कृतसाहित्ये चेदमतिप्राचीनमाख्याधिकारकमस्ति । अष्टोच्छ्वासेषु विभक्तञ्चैतत् । तत्राष्टोच्छ्वा-सङ्घेऽपि ग्रन्थकृतातिविस्तरेण स्वपरिचयो दत्तः, अनन्तरं षोडशोच्छ्वासेषु महाराजहर्षवर्धनस्य जन्मप्रभृति वर्णनम् । प्रभाकरवर्धनस्यान्तिमवर्णनानां दृश्यं कर्णविषादाभ्यां परिपूर्णम्, हर्षो ह्येक भोजस्वी प्रजा-पालको वदान्यो भूपतिरित्येवंरूपेण वर्णितः । ऐतिहासिकविषयमवलम्ब्य गद्यलेखने हि वाणस्यायं प्रथमः प्रयासः प्रतीयते भवति । एतद्ग्रन्थस्य तादृशी स्फीता भाषा न विद्यते यादृशी कादम्बर्याः । काव्यदृष्ट्या चात्रानेकानेकविशिष्टता समुल्लसति । वाणस्यालौकिकवर्णनाशक्तेः परिचयश्चेह सम्प्राप्तो भवति । प्राचीनसमये हि—

‘भोजः समाप्तभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् ।’

इत्याद्युक्तदिशा समासबहुलमेव गद्यजीवितं मान्यमासीत् । साहित्यिकनियमानुसारेणैव गद्यका-व्यमिदं रचयामास कविः । ऐतिहासिकदृष्ट्या विचारणे चैतस्य महत्त्वमप्यधिकमेव विद्यते । इदानीन्तनो-परम्परेतिहासग्रन्थैः शिलालेखैश्च कविवर्णितघटनायाः सत्यत्वं शयापयन्ति भावुकाः ।

(२) कादम्बरी

इयं हि वाणभट्टस्य सर्वोत्कृष्टरचना । न केवलं वाणभट्टकृतिष्वेव सर्वोत्कृष्टा किन्तु समस्तसमु-पलम्बेषु गद्यकाव्येष्वपि । यया चयं तथा पुरस्तादेव प्रतिपादयिष्यते । नितरां प्रसिद्धतमाविभावेव कवि-ग्रन्थाविति धीधनाः प्रतिपादयन्ति ।

(३) चण्डीशतकम्

भोजस्विन्यां भाषायामेकशतस्रग्धरावृत्त्या निर्मितमतीव रमणीयं भगवत्याः स्तुतिरूपं नाटकम् । भगवत्याश्चण्डिकायां अनुरूपवर्ण पद-विन्यासस्याद्भुता योजना । इह चेदमन्याभागकं श्रूयते यन्मयूर-भट्टकृतप्रतिशापनिवारणायैव श्लाघनीय-स्तुतिरूपमेतद् विरचयामास । भवान्याः प्रशस्तिप्रशंसापरकं शब्दशय्यातीव समुचितम्, दर्शनीयशब्दसौन्दर्यं सरस्वतीकृष्णभरणे भोजराजेनोद्धृतमेकं तत्रायं पद्य-मिह प्रदर्शयते—

‘विद्राणे रुद्रवृन्दे सचितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्रे

जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुयेरे ।

चैकुण्ठे कुण्डितास्त्रे महिषमतिरूपं पौरुषोपपन्ननिघ्नं

निर्विघ्नं निघ्नती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥’

(चण्डीशतकम् ६६)

(४) पार्वतीपरिणयनाटकम्

शिवपार्वत्योर्वैवाहिकपवित्रकथया समन्वितमिदमतिरमणीयं नाटकम् । यस्य प्रस्तावनायाम्—

‘अस्ति कविसार्वभौमो वत्सान्वयजलधिकौस्तुभो वाणः ।
नृत्यति यद्रसनायां वेधोमुखलासिका वाणी ॥’

अस्य नाटकस्योपरि महाकविकालिदासकृतकुमारसम्भवस्याधिका ज्ञाया सम्पतितेति ऐतिहासिकानां मतम् । बहूनां विदुषामपीदमेव मतं यदेतत् कादम्बरीकर्तृवाणभट्टाद्विद्वज्ज एवेति । यच्च वाणस्य नामोपलभ्यते तत्तु सप्तदशशताब्द्यां विद्यमानस्य वाणभट्टनामधारिणः कस्यचिद्वाङ्मन्यस्य कवेर्निर्मितमिति ।

(५) मुकुटाडिकम्

चन्द्रपाल—गुणविजयगणिनामकजैनविद्वांसौ स्वनिमित्तनलचम्पूटीकायां वाणभट्टकृतमेतन्नामकं नाटकमिति निरूपयामासतुः । तथा हि तत्र—

‘यदाह मुकुटाडिके वाणः—

‘आशाः प्रोपितदिग्गजा इव गुहाः प्रध्वस्तसिंहा इव
द्रोण्यः कृत्तमहाद्रुमा इव भुवः प्रोत्खातशैला इव ।
विभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलत्रैलोक्यकथां दशां
जाताः क्षीणमहारथाः कुरुपतेर्देवस्य शून्याः सभाः ॥’

वाणप्रशंसा

महाकविर्वाणभट्टो हि वाग्देव्या वरदपुत्र आसीत् । एतस्य सरस्वती सिद्धासीद्यथा भासावीनां महाकवीनाम् । तदुक्तं शार्ङ्गधरपट्टनौ—

‘भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसङ्कः कवि-
मैण्डो भारविकालिदासतरलाः स्कन्धः सुवन्धुश्च यः ।
दण्डी वाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥’

गोवर्धनाचार्येण हि वाणभट्टो वाग्देव्याः साक्षादवतार एवेत्युक्तम्—

‘जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथाऽवगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमातुं वाणी वाणो बभूवेति ॥’

कस्यचिदन्यस्यालोचकस्य सम्मतौ वाणभट्टो गम्भीरधीर-कवितारूपिण्यां विन्याटम्भां विहारकर्तुः कविकुञ्जरस्य गण्डस्थलविदारकः सिंह इति । तथाहि—

‘श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे वापरेऽलङ्कारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने ॥
आसर्वत्रगम्भीरधीरकवितारविन्याटवीचातुरीसञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो वाणस्तु पञ्चाननः ॥

धनंदातेन ‘विदग्धमुखमण्डन’ नामकग्रन्थे हि वाणभट्टभारत्याः प्रशस्तिप्रशंसाऽतिरमणीयैः शब्दैः कृता । तथाहि—

‘रुचिरस्वरचर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।
सा किं तरुणी ? नहि नहि वाणी वाणस्य मधुरशीलस्य ॥

केनचिदन्येन काव्यमर्मज्ञेन तु दाशाय वाणीफलं श्रीहर्षेण प्रभृतं धनं दत्तम्, किन्तु न तद्वय हृत्पथमवतरति, वागेन तु यत्सृष्टिनिर्करैस्तद्यशांसि स्थिरीकृतानि तानि कल्पयन्तेऽपि परिमलानि न भविष्यन्तीति तदभिप्रायः । तथा चैतत्पद्यम्—

‘श्रीहर्षो विततार गद्यकवये वाणाय वाणीफलम् ।’

‘हेम्नो भारशतानि वा मदमुचां वृन्दानि वा दन्तिनां

श्रीहर्षेण समर्पितानि कवये वाणाय कुत्राद्य तत् ।

या वाणेन तु तस्य सूक्तिनिकरैरुद्वङ्किताः कीर्त्तय-

स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाद्वा न्ये परिम्लानताम् ॥’

अपि च राजशेखरेणोक्तम्—

‘सहर्षचरितारख्याद्भुतकादम्बरीकथा। वाणस्य वाण्यनार्यैव स्वच्छन्दा भ्रमति क्षितौ ॥’ इत्यादि ।

काव्यशैली

प्रतिभाशालिनो दिगन्तविश्रुतकल्पनाशक्तिमतो वाणभट्टस्य काव्यशैली पाञ्चालीरीतिमनुसरति । तत्र हि शब्दगुम्फनमर्थस्यानुरूपमेव भवति । तथा सारोऽर्थस्तदनु रूप एव सुकुमारवर्णविन्यासः । बाणकवितायां ललितः पदविन्यासो रचनाशैली चातिरमणीया नव-नवार्थानां सुमनोहरः सन्निवेशोऽप्यस्ति, शब्दसम्पत्तिश्चातिप्रभूततमा समुहसति । अतएवेतद्विज्ञासमज्ञेऽन्यकवीनां पदरचना केवलं चपलतामेव सूचयति । तथा चात्रार्थे केनचिदालोचकेनोक्तम्—

‘शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चाली रीतिरुच्यते ।

शिलाभट्टारिकावाचि वाणोक्तिषु च सा यदि ॥’

‘हृदि लग्नेन वाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।

मवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥’ इत्यादि ।

अथ बाणकविताया इह परिचयस्तावन्निरूप्यते—

‘कट्ट कण्णन्ती मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं वन्धनशृङ्खला इव ।

मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥’

(कादम्बरी, कयामुखम्)

‘एकैकातिशयालवः परगुणज्ञानैकवैज्ञानिकाः

सन्त्येते धनिनः कलासु सकलास्वाचार्यचर्याचणाः ।

अप्येते सुमनोगिरां निशमनाद् विभ्यत्यहो श्लाघया

धृते मूर्धनि कुण्डले कण्ठतः क्षीणे भवेतामिति ॥’

(सुभाषितावली)

साहित्यनियमानुसारी गद्यकाव्यस्य विक्रमोऽस्मादेकस्मादेव महाकविसकाशात्समजनीत्यत्र न मनागपि सन्देहलेशः । तत्र या हि सुबन्धुप्रणीता वासवदत्ता सा च ‘प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धम्’ इत्येता-
दप्रतिष्ठापूरकमेव नेतोऽधिकं किञ्चिदपि चमत्कारं पुष्पाति । सुभगरसमय्याः कविनायास्तत्र दर्शनमपि न भवति । प्रत्यक्षरं श्लेषातिरिक्ता नाभिनवार्थकल्पना कृता तेनेति कथं साहित्यनियमानुसारिणीयमिति वक्तुं शक्यमः, एतत्परीक्षणं पूर्वं कृतमेव । वाणभट्टपरवर्त्तिनो ‘दण्डिनः पदलालित्यम्’ इत्यस्ति समुद्रोप-
स्तथापि तत्कवितायां कादम्बरीव क्व चमत्कृतिः ? प्रत्युत कादम्बरीसम्मुखं सेयमुक्तिः—‘श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना’ भवति । तत्रापि कथाकल्पनाबाहुल्यम्, वर्णने विशेषणानामनाघिव्याक्त्यानिर्वाहसौकर्यम्, इत्यादिस्ति गुण इति चेत् ? भवत्वैवं किन्तु पदलालित्यमादाय दण्डी चेद् वाणापेक्षयोक्कप्यते तर्हि हन्त ! निराश्रया परिसमाप्ता काव्यकथा । रचनामर्मवेदिभिः कथञ्चिदप्येतन्न मर्पणीयमित्यवगतमेव । परीक्ष्यतां तावत्—

‘स्वल्लोकशिखरोरुश्चिररत्नाकरवेलांमेखलायितधरणीरमणीसौभाग्यभोगभाग्यवान्,
शरदिन्दुकुन्दधनसारनीहारहारमृणालमरालसुरगजनीरक्षीरगिरिशार्ङ्गहासकैलासकाशनी-
काशमूर्त्या रचितदिगन्तरालपूर्या कीर्त्याऽभितः सुरभितः, ‘राजहंसो नाम भूपो बभूव ।’

(दशकु०)

उत्कलिकाप्रायगणमिदम् । एवंविधगद्यनिर्माणे सिद्धहस्तो बाणो नेति वक्तुं न शक्यते, यतो हि

मयुराचरैरेवोपनिबद्धा कया सहृदयानां हृदि दृढतरं पदमादधातीति सहजा प्रवृत्तिः । वागेन ह्यविस्मरण-पूर्वकमेवैतत्सर्वं सम्पादितम् । तद्यथा—

‘द्वीपान्तरागतानेकभूमिपालमौलिमालालालितचरणयुगलो वलयमिव लीलया भुजेन भुवनभारमुद्रहन्, ... शूद्रकः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास ।

(कादम्बरी, कयामुखम्)

अनयोत्सभयोरपि राजवर्णनान्तरेषु माधुर्यस्य कियत्तारतम्यमिति सहृदया एव प्रमाणम् । अपि चावलोक्यताम्—यथा केवलमेकमपि पद्यं भवति कस्यचिद्वत्सस्य प्रकाशने समर्थं तथैवैकमात्रवाक्ययुक्त-गद्यमपि तत्प्रकाशने परिपोषणे च भवति समर्थमिति नासाधारणम्, वाणभट्टस्यैव तादृशी प्रतिभा समुहसति यैतत्प्रकर्षमभिव्यञ्जितुं समर्था । प्रथममालोक्यतां तावत्—

‘अधुनापि यत्र जलधरस्त्वमये गम्भीरमभिनवजलधरनिवहनिनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवनविवरव्यापिनश्चापयोपस्य स्मरन्तो न गृहन्ति शाष्पकवलमजलमश्रुजल-लवललितदृष्टयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जराजर्जरितविषाणकोटयो जानकीसंवर्धिता जीर्णमृगाः । (कादम्बरी पूर्वार्धम्)

अनेन कस्य सचेतसः काट्याद्द्रष्टव्यं न भवति ? इति विदितमेव समेषां पुरतः । ‘जलत्रे’त्यादिना ‘दशदिशः’ पर्यन्तं मृगाणां वीक्षणं प्रत्यक्षं चित्रितं प्रणयदैर्न्यम् । एवञ्च सति सत्यमेव महाकवि-वाणभट्ट एव संस्कृतगद्यकाव्यस्य परमप्रवीणो लेखकोऽद्वितीयः कविश्चेति समुद्रोपः प्रथित इति सुखेन वक्तुं शक्यतेऽस्माभिरिति ।

वाणस्य कविता रसभाववती—‘रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती’ इति पूर्वोक्तधर्मगतपद्येन यदव-गतं तत्कादम्बर्या महाश्वेताया वर्णने कर्तव्यप्रलम्भस्य तथा कादम्बर्याश्वित्रणे सम्भोगशृङ्गारस्य वैमवेन प्रदर्शितं भवत्येवेति सुधीनिराकलनीयम् । एतत्कविता हि मौलिकार्यानां निधिः, न चात्रार्थानां पिष्टपेषणं ह्यचिदप्यवलोक्यते सर्वत्रैव त्वभिनवार्याः समुहसन्ति । गद्यकाव्येष्वेव न मूर्धन्यतमः, किन्तु महाकवीनां चूडामणिरिति सर्वैरेव सहर्षं मन्यते ।

अत एव सोढढलोकिरपि सर्वथा संगच्छते—

‘वागीश्वरं हन्त ! भजेऽभिनन्दमर्थेश्वरं वाक्पतिराजमीडे ।

रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं वाणं तु सर्वेश्वरमानतोऽस्मि ॥’ इति ।

कादम्बरी

महाकविवाणभट्टस्य सर्वश्रेष्ठा रचनेयम् । अस्याः खण्डद्वयम्—पूर्वार्धमुत्तरार्धञ्च । तत्र पूर्वार्धं तु समस्तग्रन्थस्य द्विभागादप्यधिकम्, एतावत्पर्यन्तं वाणकृतिः । अस्याः समस्तोत्तरार्धञ्च केवलं तृतीयांशो विद्यते, एतच्च परलोकं गते पितरि पुलिन्दभट्टेनैव निमित्तम् । इयं च कादम्बरी समस्तसंस्कृतगद्य-साहित्यस्य समुज्ज्वलं हीरकं विद्यते । तथाहि ग्रन्थेऽस्मिन् भाषाभावयोरैव शब्दार्थयोश्च समुचितः समावेशो दृश्यते । वर्णनसौन्दर्यं तु क्रीडशमिति निरीच्यतां तावत्—यदि ह्यचिद् विन्ध्याचलविकटाटम्या वर्णनं तथा साहमप्रेमवतः शवरसैन्यस्य रोमाञ्चकारिवर्णनं रञ्जयति चित्तम्, तर्हि ह्यचिद् धर्मस्य साक्षा-न्मूर्तेः, सदयतायाः परमावतारस्य, आध्यात्मिकताया उल्लङ्घिदर्शनस्य जाबालिमहामुनेः स्वरूपनिरूपणम्, तथा तस्य परमपावनीमूनमनोरमाश्रमस्य सुभगशोभा च प्रेक्षकाणां चेतांस्याकर्षयतीति । ह्यपि यदि वाक्यकाले गन्धर्वकोडे विहरण्याः कलभापिण्या वीणाया इव मञ्जुवादिन्याः त्रिविधदयाया महाश्वेताया विरहविधुरा मूर्तिः समासादयति प्रमोदातिशयम्, तर्हि ह्यप्यलोकमामान्यमौख्यमनुभवन्त्या गन्धर्वराजकन्यायाः सरसहृदयायाः कमनीयकलेवराया, कादम्बर्याः प्रेममयी कया श्रोतॄणां चित्तचञ्चरीकं स्वामिनुस्रमाकर्षयतीति ।

अत्रत्यल्लुकेवरप्राप्तादिक्वाक्यानां शोभा दिङ्मात्रमुदाहियते—

‘धैर्यवना हि साधवः । किं यः कश्चित्प्राकृत इव विह्वलीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि ।

कुतस्तवापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवो येनास्येवं कृतः । क ते तदर्थम्, कस्तविन्द्रियजयः ।

‘‘निरूपकारकारको गुरूपदेशविवेकः । निष्प्रयोजना प्रवृद्धता निष्कारणं ज्ञानम्, यदत्र भवादृशा अपि रागाभिपक्षैः कुलपीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते’ । इत्यादि (कादम्बरी पूर्वार्ध)

अत्र सर्वत्रैव चालङ्काराणां मधुरसङ्काराः श्रोतृणां मन्दमानन्दं जनयन्तीति न तिरोहितं केषाञ्चिदपि विपश्चिताम् । अपि च रागात्मिकायावृत्तेः स्वमग्न्यङ्गना सहृदयहृदयं विकासयति । परमार्थतस्तु रसालङ्कारयोर्मधुरमेतन्ने भाषाभावयोः परस्परसंपर्के कल्पनावर्णनयोरनुरूपसङ्गठने संस्कृतसाहित्ये प्राचीना-वाचीनसर्वकथातिशायिनी कादम्बरी चानुपमाद्वितीयैवेति निविवात्मेतत् । रसिकहृदयानां मदनतता-विधायिनी सुमधुरा कादम्बरी मदिरेति विभाषयन्ति सहृदयाः । अनपेक्षितदुत्तरार्धं प्रणेतृभूषण (पुलिन्द) मद्भृत्योक्तिश्चरितार्था भवति—

‘कादम्बरीरसमरेण समस्त एव मत्तां न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ॥’

किं वक्तव्यं विशेषतः, यतो हि हृदयग्राहिण्या उपमायाः, चमत्कारिणः श्लेषस्य, सुन्दरपरिसंख्या-याश्चाधिक्येन विलक्षणसमावेशाद् भव्यार्थस्यातीव कमनीयत्वं यत्र तत्र न समुपलभ्यते । यः कोऽपि काव्यं कर्तुं चिकीर्षत स ह्येतत्प्रदक्षितालङ्काराद्युच्छिष्टमेव भवेन्न तु कदाचिदपि तत् उत्कृष्टमत एव सर्वत्र प्रयितिरियम्—‘वाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्’ इति ।

सत्यम्, यथार्थतस्त एव कवयो भवितुमर्हन्ति ये ज्वल संसारस्य विविधानुभवं प्राप्य तन्मार्मिक-पक्षग्रहणे समर्था भवन्ति । अस्याञ्च निरुपायां कपणे वाणभट्टकवितैव निरुपोपलघुष्टसुवर्णमिव विशुद्धाऽ-वतरति । नानात्मकं लोकवृत्तज्ञानं तु कवेरासीदिव, किन्तु तस्य मथार्थताऽपि निरतिशया चमत्कारिण्येव । अवलोकयन्तु तावत् प्रथमं यदि महाकविरयं कापि सुखसमृद्धेस्तथा भोगविलासस्य च जीवनं चित्र-यितुमनुरक्तो दृष्टिपथेऽवतरति, तर्हि काव्यं तापसजीवनस्य मार्मिकाभिव्यङ्गनायां निरतोऽवलोक्यते । वस्तुतस्त्वदमेव तथ्यं यद्वाणभट्टस्यानुभवो नितरां विरक्तो विविधस्तथा यथार्थस्तद्वलेनैवायं प्रति-णेऽतिरमणीयं सुषोपमं गद्यकाव्यं निर्मितवान् ।

इह च धनपालस्य कीदृशमतिमनोहरपद्यम्—

‘कादम्बरी-सहोदर्या सुधया वैवुधे हृदि ।

हर्षाख्यायिकया ख्यातिं वाणोऽन्धिरिव लब्धवान् ॥

शृङ्गाररसप्रधाना हि कादम्बर्याः कथा । कर्णानुगतवीरा अङ्गभावेन बीभत्सशान्तादयश्च क्वचिदा-भासमात्रेणोन्मिषन्ति । अत्र च निर्दोषपवित्रशृङ्गारस्य वर्णनम् । अस्यां रचनायां कविरयमोजोगुणस्य चरमसीमां सम्प्रापत् । प्रायःश्लेषादयोऽलङ्कारा वृत्तन्त एवाधिकस्थलेषु । दीर्घवर्णनासु बहूनि तादृशानि पदानि सन्ति यदि तेषां साधारणार्थानां ग्रहणं भवेत्तदा तेषां कथिदर्थ एव न स्पष्टीभवित्यति । दीर्घ-समासानां प्रयोगः प्रायः प्रत्येकशृष्टे समुपलब्धो भवति । क्वचिक्वचित् क्रियास्तु पञ्चपष्ठानन्तरमेव शृङ्गोचरीभवन्ति । मध्ये चातिकठिनवाक्यानि प्रपूरितानि सन्ति । एषु लालित्यस्य सद्भावेपि जटिलता-दृश्यमापतिता । महाकविनानेनैव राजभवनवर्णनायामुत्तमगद्यकाव्यस्य लक्षणमभ्यधायि—‘उत्कृष्टकवि-गद्यमिव विविधवर्णश्रेणोप्रतिपाद्यमानानेकामिनवार्थसङ्गमम्’ इति । स्वकीयरचनायान्वेतस्त्रियमस्य सार्थक्यं सपरिश्रमं प्रदर्शितम् ।

‘नवोऽर्थो जातिरग्राभ्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरवन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥’

इति स्वरचितहर्षचरितप्रस्तावनास्यनियमस्यापि—

‘स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।

रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्यामिनवा बधूरिव ॥

हरन्ति कं नोऽञ्जलदीपकोपमैर्नयैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।

निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुड्मलैरिव ॥’

इति कादम्बर्युपोद्घाते प्रदर्शनेनात्यधिकं स्वरचनासाफल्यं प्रकटितम् । सेवं सकलजनहृदयानन्द-दायिनी, -रश्चिरस्वरवर्णपदवाहिनी, विविधरसभावभासिनी सकलजनमनोहारिणी कादम्बरीति सहर्षं सर्वे संस्कृतविशेषज्ञा मन्यन्ते । अस्याः कथानकख्यातिजटिलम् । एकैकस्याभ्यन्तरेऽन्याः कथाः प्रविष्टाः

सन्ति, किन्तु कथानकानामुद्घाटनाय प्रत्येककथायाः समधिकावश्यकता वरीवर्ति । कथानकानां यथा क्रमं विकासं विधाय वस्तुमङ्गलनायां कविना स्वकीयमनुपमं चातुर्यं प्रकटितम् । कथाया अर्थमव्ये नंप्राप्यापीदमनवगतमेव तिष्ठति यदस्याः कान्तोऽस्तीति । इदमेव हि कथायां समधिकं महत्त्वम् । समग्रा कथा शुक्द्वारा निलपितास्ति, यः खलु परमार्थतः पुष्टरीक इति नाम्ना प्रसिद्धः, तथा चास्याः कथाया उपनायको विद्यते । प्रारम्भे सम्भवतः कस्यचन विचारवीथिकायामागतो भवेद् यत् शूद्रको राजा तन्मन्त्री शुक्श्च स्वस्य द्वितीये तृतीये वा जन्मनि अस्याः कथाया नायकोपनायकौ स्तः, कादम्बरी-महाश्वेते च नायिकोपनायिके स्त इति, किन्तु ग्रन्थस्यार्थभागमभासिष्यन्तं तु नायिकाया नामापि न श्रूयते । कथायाञ्चस्यामेतस्यावगाहो न मिलति यदग्रे किं किं भविष्यति तथा केन प्रकारेणेतस्य समाप्ति-र्भविष्यति । एतेन पाठकानां कुतूहलमनवरतमेव जागृतं तिष्ठति, एवमत्यन्तरमणीयालौकिकानन्ददाय-कानां विषयाणां वर्णनतया चोत्साहस्य ग्रैथिर्यं न जायते ।

महाकवेः कल्पितकथाया लेखन एवोद्देश्यमासीत् । तस्य हि काल्पनिककथा सांसारिकयथार्थता-दृष्ट्या विचार्यमाणेऽनुचितं न भविष्यति । कादम्बर्याः सर्वाणि पात्राणि कल्पितानि सन्ति, किन्तु कविना तयाविवचातुर्येणेतच्चरित्रविक्रमः कृतः यत् पाठकास्तत्सुखदुःखेषु तन्मयीभूय स्वमपि विस्म-रन्ति तथा तेषां पात्रकाल्पनिकताया ध्यानमेव न तिष्ठति ।

चरित्रचित्रणे वागभट्टेन हि स्वदुष्टेरेदुतश्चमत्कारः प्रदर्शितः । कादम्बर्याः सर्वाणि चित्राणि सञ्जी-कृतानि सन्ति, तथा तेषां किञ्चिदपि कर्म तेषां स्थितेर्विद्वद् नास्ति । नायिकायाश्चित्रणे कविना किञ्चिदपि कर्तुं नावशिष्टे स्थापितम् । अस्यां हि तेन स्वसूक्ष्मदर्शितायां मानसिककल्पनायाश्च समप्रसम्पत्तेरुप-योगो विहितः । मनुष्यजीवनस्थितेर्हि समस्तरूपाणां वर्णनमत्यधिकपर्यालोचनया कृतम् । महाश्वेतायाः प्रेम तत्प्रेमकथाञ्च कथयित्वा तेन हि कादम्बर्यां दशाः श्रोतुं पाठका उद्यतीकृताः । हारीतमुनेर्महानु-भावता तारापीडस्य परोपकारशीलता विलासवत्याः प्रेमालुता, शुक्रनासस्य विश्वसनीयता, कपिञ्जलस्य मित्रवत्सलता, महाश्वेतायाः शारीरिकमानसिकपवित्रता, पत्रलेखायाः स्वामिभक्तिः पाठकानां हृदयेष्व-

१. प्रसङ्गात् पत्रलेखायाः कीदृशः सम्बन्धश्चन्द्रापीडेनेत्यादि विचार्यते—अस्मिन्नाख्याने पत्रलेखा वाट्ट-रेन मुकोनलेन सन्धेनावद्धा नैतादृशी दृष्टाज्यत्र कुञ्चिदपि साहित्ये पात्रस्थितिः, सत्यप्येवं कविरतिलीलया सरलेन चेतसा ईदृशमूर्ध्व सन्धन्धन्धनमवातारयत् । न काप्यस्य तन्तोः स्वल्पमपि संवृत्तं तादृशमाकर्षणं येन क्षणमपि तस्य छेदशुद्धा आयेत । युवराजश्चन्द्रापीडो यदाध्ययनं समाप्य प्रासादं प्रत्यावृत्तः, तदानीं कस्मिंश्चिदहनि प्रमानसमये कैलासो नाम कश्चिद् कञ्चुकी नदगृहं प्रविष्टः ।

आसीत् किल तदा तत्पश्चात् काचिदनतिर्यावना कन्यका । अस्या गिरनीन्द्रगोपकीयवत् रक्ताम्बरेनाव-गुण्ठनम्, ललाटे चन्द्रनिलकः मध्ये च कनकमेखला । तेषां तरुणी लगवणप्रभाप्रभावेण परिपूर्य सकलमवनम्, कणितमग्नितुपुराकलितेन चरणेन कञ्चुकिनन्दगच्छत् ।

स हि कञ्चुकी चन्द्रापीडं प्रगम्य क्षितितलनिहितदक्षिणकोरे व्यजिह्वयत्—‘कुमार ! भवतो माता महादेवी विलासवती विद्यावति-‘कन्येय पराजितस्य कुलतेश्वरस्य दुहिता वन्द्यभूता, अस्या नाम पत्रलेखा । तामेतां राजकन्यामियन्तं कालं दुहिदुर्निवेशेपगाहमपालयन् । साम्प्रतमेवा तव नागवृक्षरङ्गवाहिनीं भगवतिप्रति प्रहिणोमि । नेवं साधारणरिज्जवद्वगनीया, अपि तु बालिकेव लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव निगरणीया चापलाव, शिष्येव दृष्ट-नीया, सुहृदिव च निखिलेषु दिलम्बन्यापरिधन्वन्नीकरणीया । किञ्च तादृशेषु कर्मसु इय कल्याणो नियोजनीया, यथेवं त्वानिचिरपरिचारिका भवेदिति ।’ एवं व्यथयति केनासे पत्रलेखा तं समुचितं प्रागंसीव, सोऽपि चन्द्रापीडो निर्निमेषेण लोचनेन तां सुचिरं निरीक्ष्यवादीव—‘यथाम्ना आपयति !’ इत्युक्ता न दूनं प्रतिनिवर्त्ययामास ।

तेवं पत्रलेखा न खलु पत्नी. न वा प्रगदिनी, नापि किङ्करी, अपि तु पुनपस्य सत्चरो । सोऽनमूर्ध्व भावसमुद्रयोर्मध्यवर्ती सैकतवत् इव कथमिवायं सन्धन्यो रक्ष्ये ? तरुणयोरेवमन्यं प्रति वदितं नवदीवनस्य चिरन्तनं प्रवल्ताकर्षणं, तत्सन्धन्ययोऽपि संजीवं हेतुमिव किमिति सर्वथा न क्षिणोति न वा लहयति ।

सा किल पुनस्तस्य हृदयपार्श्वे जागृतवती न त्यपितवती पदं तस्य मध्ये । न जातु अनाकितागतेऽपि वसन्त-सर्नारणे स्खोलत्ववनितायाः प्रान्ततोऽपि व्यचलत् । कविः किल कथयति—तस्मात् प्रथमदिनादगम्य चन्द्रापीडस्य दर्शनमात्रेणैव समुपजाततेवारता पत्रलेखा दिवा वा दोष वा अविगनप्य उत्थानम्रमगादिपुच्छायेव राजपुत्रस्य पार्श्व-

क्षिता भवति । शुक्रनासेन हि चन्द्रापीडाय याः शिक्षाः प्रदत्ताः तासां रचनायान्तु कविः स्वलेखनीमन्या-
हतरूपेण प्रावर्त्तयत् । तास्तथाविधा रहस्यपूर्णस्तथा मार्मिकाः सन्ति या मन्ये प्रत्येकदेशस्थप्रत्येक-
राजहिताय सर्वयैवोपयोगिन्यो भविष्यन्ति ।

प्रकृतिनिरीक्षणम्

कादम्बर्याः प्रकृतिवर्णनमतीव सुन्दरं सजीवं च सज्जातम् । केचन महाकवयो यदि प्रकृतेर्मञ्जुल-
रूपस्य चित्रण एव चतुरा अवलोकयन्ते तर्हि केचन महाकवयः प्रकृतेर्मयावहस्य तथा रोमाञ्चकारिणः
स्वरूपस्य वर्णने कृतकार्याः प्रतीयन्ते, परन्तु महाकवेर्वाणभट्टस्य भूयसीयमेव विशेषता वर्त्तते यत्तस्य
लेखनी समभावेन सधुरमयावहोभट्टविधदृश्यवर्णने पूर्णं साफल्यमुपगतवती । एतद्दृश्यस्वरूपहृदयङ्ग-
मविधानाय महाकविर्विविधालङ्काराणां साहाय्यं गृहीतवान् । उपमोच्छ्वा-परिसंख्याविरोधाभासालङ्का-
राणां स्तूपानेव स्थापयित्वा कविरथं पाठकानां पुरतः स्ववर्ण्यविषयस्य मञ्जुलाभिव्यञ्जनं कृतवान् ।
विध्याटव्या भीषणरूपस्य चित्रणं कविर्यादृशेन साफल्येन कृतवान् तद्धि महादाश्चर्यं जनयति ।

तथाहि—

‘गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकोव प्रसूतकुशलवा निशाचर-
परिगृहीता च, कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरागुरुतिलकभूषिता च,
सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानिलवीजिता समदना च ।’

(कादम्बरी-कथामुखम्—५७ पृ.)

महर्षिजाबालेराश्रमस्य कीदृशं सात्त्विकं मनोरममतिहृद्यं वर्णनम् ?, यस्य पठनेन कस्य सचेतसः
पुरुषस्य चित्तं तपोवनमन्यमूर्त्या प्रभावितं न भवति ? ।

तथाहि—

‘यत्र च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामे द्विजपतनम्,
उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां
नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, श्रीफलाभिलाषः मूलानामधोगतिः ॥’

(कादम्बरी कथामुखम्—१२४, १२५ पृ.)

न पर्यत्यजत् । चन्द्रापीटस्यापि ततःप्रभृति तस्या प्रतिक्षणमुपन्वीयमाना महती प्रीतिरजायत । स्थितस्तस्यामस्य
प्रतिदिनं प्रसादः । कृता चासौ सर्वत्रैव विस्त्रम्भन्यापारेष्वभिन्ना सहृदयता । सोऽयमपूर्वः सन्बन्धः सुमधुरश्च । चन्द्रा-
पीडेन सार्धं पत्रलेखाया नैकव्यमसामान्यं द्विग्विजययात्रायामेकस्मिन्नेव गजपट्टे पत्रलेखा चन्द्रापीडेन सार्धमा-
सनमधितिष्ठति । निशायां शिविरस्थचन्द्रापीटः यदा अनतिदूरशायाननिषण्णेन वैशम्पायनेन सह सलपति, तदा,
सन्निधौ क्षितितलविन्यस्तकुशोपरि प्रस्वपति पत्रलेखा । यदा कादम्बर्या हृदये महामहोत्सवसमारम्भः सन्निकृष्टतदा
पत्रलेखायास्तरमादतिभुद्रादधिकारादपसारणं नावश्यकममन्यत लोकः । पत्रलेखां प्रति कादम्बर्या नारीजनसुलभो
नासीदीपदपि द्वेषः । चन्द्रापीडेन पत्रलेखायाः सन्बन्ध इति हि सा प्रियसतीति कादम्बर्या परमाद्रियत ।

कादम्बरीकान्ये पत्रलेखा यद्भूखण्टमधिकृतवती, न तत्र द्वेषसन्देहादीनां सद्भावः । तत्स्थानं स्वर्गवन्निष्कण्ट-
कम्, परन्तु क नु खलु तत्रानृतविन्दुः चलति तस्याः पुरतः एव प्रवलं प्रणयानृतपानम् । किन्तु कदाचित् एतद्-
प्राणेनास्या एकस्यामपि शिरायामेककोऽपि रक्तविन्दुर्न चाञ्चल्यमापेदे । अपि ता चन्द्रापीडस्य च्छायेवानुवर्तिनी,
तथापि राजपुत्रस्य तप्तारुण्यस्येवदपि तापस्तं कदाचिन्नासृशत् ।

यदा पत्रलेखा कति कालान् कादम्बर्यां सहावस्थाय तदार्त्तया प्रत्यावृत्ता, एवमपि यदा ललितस्मिन्नेन दूरत
एव प्रीतिरसं प्रकाशयन्ती चन्द्रापीडं प्राणमत्, तदा सा प्रकृतिगलमापि कादम्बर्याः प्रसादलब्धं सौभाग्यमिव वल्लभ-
तरतामगच्छत् । युवराजश्रादरातिशयं प्रदर्शयन्नासनादुत्थाय तामालिङ्गत् । तस्माद्वाङ्मनसयोरगोचरोऽपूर्व एवा-
नयोः सन्बन्ध इत्यवगम्यदे । परमाधिकरूपे दिव्यं रोहिणीति कादम्बरी-प्रदोत्तरे चन्द्रापीडः स्वयमेवोक्तवान् ।
अतो युक्त एवानयोः सहवास इत्यवयेयम् । इतोऽधिकजिज्ञासुभिः प्रबन्धकल्पलतिकादाववलोकनीयम् ।

तपोवनस्य वर्णने यावन्तः प्रभावोत्पादकविषया अपेक्षितास्तावतामेकत्र वर्णनं विधाय कविः सत्यमस्माकं समवेदनीवानुपमं दृश्यं प्रस्तुतवान् । अस्माभिस्तादृशं कथमपि लक्षितुं न शक्यते यत्र कविराश्रमस्थवृद्धान्वतापसानां परिचितवानरद्वारेण यष्टिमवलम्ब्याभ्यन्तरे आगमनस्य बहिर्गमनस्य च वर्णनं कृतवान् ।

तथाहि—

‘परिचित शाखामृग-करारुष्टयष्टि-निष्काश्यमान-प्रवेद्यमान-जरदन्धतापसम् ।’

(कादम्बरी कथानुबन्धम् - ११८ पृ.)

ऋतूनां चित्रणमपि नितान्तमार्मिकतया कृतवान् । प्रभातचन्द्रयोरन्धकारचन्द्रोदययोस्तयान्येषां प्रकृतिविविधदृश्यानां वर्णनमत्यधिकसहृदयतया तथा यथार्थतया सहाङ्कितवान् कविः ।

प्रेमवर्णनम्

महाकविना यादृशप्रणयस्येयं मनोरमा कथा प्रस्तुता, प्रणयोऽपि बाह्यचाक्रचिह्नयेनोत्पन्नरूपे-
च्छाया उपरि केवलामनुरक्तिमेव न प्रकटयति, प्रत्युत स द्वयोः सहृदययोरन्तस्तलस्य परस्परबन्धन-
विधायकोऽनेकजन्मपर्यन्तं स्वस्याभिव्यक्तिकारकोऽलौकिकानन्दोत्पादको विकारोऽस्ति । कादम्बर्याः
प्रणयलीला हि केवलमेकजन्मत एव सम्बन्धं न स्थापयति, किन्तु स जन्मत्रयस्य परिवर्तने जातेऽप्यनेक-
माधुर्यं कथङ्कारमपि हासानुभवं नोपस्थापयति । वरं शरीरस्य परिवर्तनं भवतु, कर्मवशेन प्राणिनो
विविधयोगिषु वरं परिभ्रमन्तु किन्तु तेषां दृढप्रेम सर्वदैव तदनुगमनं करोति । अस्याः कथैव ह्येतन्म-
हत्तय्यस्य सत्यतामस्मान् प्रति यथार्थतः प्रतिपादयति ।

शैली

गद्यकवीनां कृते वाणभट्टस्य शैली चादर्शमृता । अयं हि महाकविः प्रभावशालिगद्यस्य लेखने नितान्त-
प्रवीण इति सहृदयानां भावः । ये केचनालोचकाः वागगद्यं भारतीयसवनविपिनमिव भयावहं
हिमकपशुमिवाप्रसिद्धं तथा कठिनशब्दैर्मण्डितमिति प्रतिपादयन्ति, ते न्वलु सत्यमेव यथार्थतायाः सुदूरे
विद्यन्ते । चित्रणस्य सजीवतायै तथा प्रभावशालिताया उपपत्तये महाकविना स्थाने स्थाने भोजोगुण-
मण्डितायाः समासबहुलायाः शैल्या आश्रयणमवश्यं गृहीतम्, किन्तु यत्र तत्र लघुवाक्यानां प्रयोगं
विधाय तेन हि सशक्ता प्रभावोत्पादिका स्वशैली प्रदर्शिता । कथाचिदेक्या शैल्या क्रीतदासस्तु न
भवति कविः । स हि विषयानुसारेण स्वकीयां शैलीं परिवर्तितं करोति । येन महाकविना अटव्याः
सन्ध्यायाश्च वर्णने दीर्घसमासानां दृढा प्रदर्शिता, तेनैव विरहवर्णनावसरे लघुकलेवरप्रामादिकवाक्यानां
शोभा प्रस्तुतीकृता । कपिञ्जलद्वारा विहिता या पुण्डरीकमूर्त्तना सा कियती प्रभावशालिनी ?

तथाहि—

‘यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मा-
र्जनोपायोऽयम् ..... । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु
भवतः ? स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावनं सिञ्चति, कुवलयमालेति निर्लिखलतामालिङ्कति,
कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगाहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिरुपशति, मृणालमिति
दुष्टवारणदन्तमुपलमुन्मूलयति, सूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोप-
यति । अविगतविषमतत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञाननुद्वहति, यतो
न निवारयसि प्रवलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रन्थितानीन्द्रियाणि, न नियम-
यसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः ।’ इति

(कादम्बरी-पूर्वार्धकथा ८५९, ४६० पृ०)

परमार्थतस्त्विदमेव प्रतीयते यद् वाणगद्येषु सूक्ष्मनिरीक्षणशक्तिः चमत्कृतवर्णनप्रणाली, लक्ष्य-
शब्दराशिस्तथा कल्पनाप्रसूतालौकिकार्थानामुद्भावनविशेषरूपेणोपलब्धा भवतीति । एतन्महानुभाव-
गद्ये चैतादृशः प्रभावस्तथा प्रवाहो विद्यते यत्तदनुकरणकर्तृकविद्वारा भूरिशः कृतेऽपि गरीयसि प्रयत्ने
तद्गद्ये तादृशश्चमत्कारो नोत्पन्नः । अत एव त्वेतद्रसभावयुक्तायाः कवितायाः समवेऽन्यकवीनां रचना
केवलं चापल्यमेव जनयतीति त्रिलोचनकवेः स्पष्टं समुद्घोषः—

‘हृदि लग्नेन वाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।

भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥’

सामाजिकी स्थितिः

कादम्बर्यां वेशविन्यासो विचित्र एव लभ्यते । अत्र भूपतेः शुद्रकस्य वर्णनेनावगम्यते यद् राजापि
केवलं विसंस्थुलप्रायं शुभ्रवस्त्रं मूर्ध्नि वेष्टयति । अङ्गे च केवलमुत्तरीयं स्कन्धयोर्धारयति । यतो ह्यङ्गरागः
शरीरे विलिप्यमानः स्पष्टं प्रतीयते । समस्तानामेव पात्राणां वर्णनेऽङ्गरागस्यात्याधिक्यम्, वसनस्य च
वैरल्यम् । कादम्बरीप्रेषितः कैयूरकाभिधानो वीणावाहकः केवलमधोवस्त्रमेव धारयति नोत्तरीयमपि ।...
‘अधरवास एव केवलं वसानेन’ इत्यनेन (कादम्बरी-पूर्वार्धम्)

वेशविन्यासादिषु वैचित्र्येऽपि भूयस्यः सामाजिकप्रथा इदानीन्तन इव तदानीमप्यासन् । होलि-
कायां विविधोपद्रवाः विरूपरूपक (स्त्रीग) निःसरणादिप्रथा यथा वर्तमानकाले तथा वाणकालेऽ-
प्यासीदिति चित्रम् ।

द्रविडधार्मिकपरिचये यथा—

‘सर्वदा वसन्तक्रीडिनाजनेनोत्तिक्षतखण्डखट्वारोपितवृद्धदासीविवाहप्राप्तविडम्बनम् ।

(कादम्बरी-पूर्वार्धम्-६४५ पृ०)

एवमादयस्तत्सामयिकयो बह्व्यो घटनाः संसृचिता ह्यस्मिन् ग्रन्थे, यासामनुसन्धानेनाधिकतरमै-
तिहासिकं सामाजिकं च तथ्यमवगतं भवति । परन्तु प्रस्तावनायां निरतिशयो विस्तरः स्यादिति
वर्णिका (‘वानगी’) मात्रमिदोपन्यस्तमिति सुधीभिराकलनीयम् ।

नायकादिनिरूपणम्

इह हि अनुकूलो धीरोदात्तश्चन्द्रापीडो नायकः । तथा च लक्षणम्—

‘अनुकूल एकनिरतः ।’

‘अविकल्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥’ (सा० ६० ३ प०)

नायिका कन्या (परकीया) मुग्धा कादम्बरी । यथा—

‘कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।’

‘परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ॥’

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ (सा० ६० ३ प०)

परिणयानन्तरं स्वकीया मध्यापि च नायिका, किन्तु (उत्तरार्द्धे) तत्प्रसङ्गोऽप्यल्प एव । एतावेव नायिकानायकावालम्बनविभावौ । इन्दु-चन्द्रनान्योऽन्योक्त्यादय उद्दीपनविभावाः, परस्परचक्षुरादिक्रिया अनुभावाः, निर्वेदप्रभृतयो व्यभिचारिभावाः, रतिः स्याथी ।

विप्रलम्भशृङ्गारो मुख्योऽङ्गी रसः । तत्र पूर्वार्धे, उत्तरार्धस्य कियदंशे च पूर्वरागाभिधः । उत्तरार्ध-शेषे तु करुणविप्रलम्भाभिधः । सम्भोगशृङ्गारोऽप्यस्ति रसः, किन्तु परिणयानन्तरं केवलं तस्य सूचनमेव । एषां साहित्यदर्पण ३ परिच्छेदगतलक्षणादि यथा—

‘आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।’
 ‘उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।’
 आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥’
 ‘उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्वहिर्भावं प्रकाशयन् ।’
 लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥’
 ‘विशेषादाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः ।’
 स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नः..... ।’
 ‘रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।’
 ‘यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।’
 ‘श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संसृढरागयोः ।’
 दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥’
 ‘यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।’
 विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥’

अङ्गतया हास्यादयोऽन्येऽपि रसाः सन्ति ।

आधिक्येनात्र माधुर्यं गुणाः । यथा—

‘चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।’
 सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥’

प्रसादगुणोऽप्यधिकस्थले । रीतिरत्र पाञ्चाली बाहुल्येन । यथा—

‘.....वर्णैः शेषैः पुनर्द्दयो ।’

(वैदर्भीगौडीययोः परिगृहीतेभ्यो वर्णैः शेषैरित्यभिप्रायः) ।

‘समस्तपञ्चपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ।’

अन्या अपि रीतयोऽल्पाधिकभावेन यथास्थानमुपलक्ष्यन्ते, किन्तु मुख्यं ताः । गद्यस्वरूपादिकं तु पूर्वमेव विवेचितं १, २ पृष्ठप्रस्तावनावान् ।

एतेषां यथासम्भवमेकत्र सौकर्याय श्लोकसंग्रहो यथा—

‘चन्द्रापीडोऽनुकूलः सकलगुणधरो नायकोऽस्मिन्नुदात्तो-
 नेत्री कन्याऽन्यदीया मृदुललिततनुर्मुग्धकादम्बरी च ।
 पाञ्चाली नाम रीतिर्विलसति बहुला विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
 माधुर्याख्यो गुणो वा कविमुकुटमणेः काव्ययोरन्यमेतत् ॥’

कादम्बरीटीका

अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्राचीना अर्वाचीनाश्च बहुयष्टीकाः साम्प्रतं विलसन्ति अत्र—

(१) श्री भानुचन्द्राणि-तच्छिष्य-सिद्धचन्द्राणिमहोदयभ्यां निर्मिता टीका मोनेलसन्नाजोऽकव-
रस्य समये निरमीयत। यतो हीमौ अकवरसन्नाजा सम्मानिताविति ताभ्यामेव पुष्पिकायां निजकरक-
मलेन लिखितम्। गुरवे भानुचन्द्राणिने सन्नाजा महोपाध्यायपदमर्पितम्। अनेन महाभागेन हि
'शत्रुञ्जय'-करो मोक्षितः शिष्याय सिद्धचन्द्राणिने सन्नाजा 'पुण्यश्ना' इत्युपपदेन विभूषितः। सेयं टीका
प्रतिपदपर्यायप्रकटिताऽपि विद्वद्भ्यो न रोचते, प्रश्रुतं यत्र तत्राहनुदा। मूलपदार्थस्फोरणायैव या
समर्था सैव सर्वमान्या विद्वत्समाजे, परमत्र 'इन्द्रगोपैः (वर्षाकीटैः)' इत्यस्य टीका 'अग्निरजोभिः' इति।
एवं निगडः=अन्दुकः, 'मदनः जराभीरुः' इत्यादिरूपेण विहिता टीका नोपकारावेति धीधना गवेपकाः
प्रतिपादयन्ति।

(२) 'मयूरेश्वर रामचन्द्रकाले' महाशयेन विरचिता टीका। इयं हि मूलार्थस्फोरणेऽतिविशदा
विस्तृता च। अन्ते आङ्गलभाषायां टिप्पणीसंयुता, तेनास्य ग्रन्थस्य सहवमत्यधिकं सञ्जातम्।

(३) 'जीवानन्दविद्यासागर'-महाशयनिर्मिता सरला भावानुकूला टीका, अनयाऽपि सहायता जाता
मन्दमतीनामित्यत्र न सन्देहः। परं सर्वथा छात्रमनोऽनुकूला नैवेति तद्विदो जानन्ति।

(४) महामहोपाध्याय-'हरिदास-सिद्धान्त-वागीश' विहिता 'कल्पलता'भिधाना सर्वतोऽभिनवा
छात्रहितैषिणी विद्वन्मनोहारिणी विवृतिः स्वल्पेनैव समयेन परां कीर्तिराशिं प्रतिदिशं विस्तारयामास।

अनुवादः

(१) मिसिरिडिङ्कृतोऽनुवादः आङ्गलभाषायाम्। यद्यप्यत्र बहूनि वर्णनानि परित्यक्तानि, कानि-
चिच्चातिसंक्षिप्तिकृतानि सन्ति, तथापि महता परिश्रमेणायमनुवादो विहितः। अत्र कियतामेव वाक्यानां
शब्दानाञ्चातिरमणीयोऽर्थः प्रतिपादितः, एवं सरपि कियन्ति स्थलानि तथैव सन्ति येषां विस्तृतं व्या-
ख्यानमत्पादशकं प्रतीयते।

(२) म० म० 'हरिदाससिद्धान्तवागीश' कृतो भाषानुवादो वङ्गभाषायाम्। अनेन चैतद्ग्रन्थेऽति-
सौलभ्यं सञ्जातम्।

(३) श्रीऋषीश्वरनाथभट्टकृतोऽनुवादो महता परिश्रमेण सञ्जातः।

अन्यसंस्करणम्

(१) मोहमयीस्थराजकीयसंस्कृतग्रन्थमालायां-डाक्टर-'पिटर्सन्' महाशयेन संशोधिताङ्गलभाषा-
टिप्पणीयुता चावृत्तिः। अत्रत्यातिविस्तृता टिप्पणी गवेपणापूर्णा। विद्वांसो ह्येतत्कृतपाठभेदं भूरिभूरिशः
प्रशंसयामासुः। पाठभेदोपरि विशिष्टं ध्यानमाकृष्टमेतन्महानुभावस्य।

(२) पुण्यपत्तन (पूतानगर) स्थग्रन्थमालातश्चायं ग्रन्थः 'काणे'महाशयद्वारा विज्ञेयरूपेण परिच्छेद-
विभागसहितोऽतिस्पष्टरूपेण संस्कृतः। एतेनावधार्यते यत्तदावृत्तिप्रकाशनानन्तरं कादम्बर्याः यावन्ति
संस्करणानि निःसृतानि तेषां सम्पादका नूनमेव ततः सहायतामवाप्नुवन्ति।

प्रस्तुतसंस्करणम्

अत्र 'काणे'-'पिटर्सन्' महोदयद्वारा संस्कृते यावन्तः परिच्छेदा विलसन्ति तान् ययामति विविच्या-
न्याश्चैतदुपयोगिग्रन्थानाकलस्य समुचितो ग्रन्थांशः पाठभेदश्च संस्थापितः। विरामचिह्नादिसंयोजनं
यावच्छक्यं विहितम्, तथा सामासिकशब्दानां पङ्क्त्यन्ते विश्लेषपद्धतिश्च यथा वचनसौकर्यमर्थावयवसौ-
लभ्यञ्च भवेत्तथा विहिता। सम्पादितेऽपि 'चन्द्रकल्या' संस्कृतव्याख्यया विषयस्य शब्दस्य चातिकाटिन्य-

मनुभूय 'विद्योतिनी' नामिकया राष्ट्रपदनियुक्तया हिन्दीभाषयाऽप्यनुदितः । प्रस्तोत्रनाम्ने च सौकर्येणार्था-
वबोधनाय हिन्दीभाषयैव कादम्बरीसमीक्षोपनिबद्धा तथा तत्सारोऽप्युपनिबद्धः ।

अत्रेदमवधेयम्—कस्याप्यनुवादस्य भागत्रयं भवितुमर्हति । यथा—उपास्यानानुवादः, भावानुवादः,
भाषानुवादश्चेति । तत्रोपास्यानानुवादे ह्यनुवादको मूलाक्षरमगणयित्वैव स्वानन्त्येण प्रचलतीति सर्वा-
पेक्षया सुगमः सः, किन्तु तथाविधेनानुवादेन ग्रन्थार्थकरणे चोपकारस्तादृशो न भवति यादृशोऽभिल-
षितः । एतदपेक्षया मौलिकभावमादाय प्रवृत्तो भावानुवादो मूलार्थबोधने किञ्चित्साहाय्यं संपादयति ।
भाषानुवादो हि मूलभावस्य भाषायाश्च द्वयोरपि पूर्णरूपेणाधीनीभूय एव मूलार्थसाधुस्फोरकोऽनुवादक-
कृते निरतिशयकारिण्यं जनयति । तत्राप्येतद्ग्रन्थात्यधिकविलम्बस्य सर्वांशुभवसिद्धत्वेन तस्य भाषा-
नुवादविधानं न तादृशं सरलमिति विवेचकानां पुरनोऽनिरोहितमेव । अतोऽत्र केवलं साहसं विधायैव-
तत्सम्पादयितुं प्रवृत्तोऽहम्, परन्तु कियत्साफल्यं सञ्जातं तत्र प्रेक्षकाः सहृदया एव प्रमाणम् ।

विशेषतो वक्तव्यनिदमेव यत्—'एकानुपूर्वीकवाचकवाच्यत्वरूपं'—सामान्यधर्ममादाय ग्रन्थकारेण
सर्वत्र पूर्णोपमाः सुसञ्जीकृताः । यासां संस्कृतव्याख्यानं तु विशदरूपेण कथञ्चिद् भवत्यपि, किन्तु तादृश-
स्थले भाषानुवादकरणे महाक्लेशः सञ्जायते । दिङ्मात्रं यथा—'उपानिरुद्धसमागममिव । चित्रलेखादर्शित-
विचित्र-सकल-त्रिभुवनकारम्' (का० पू० २७६ पृ०) एतस्यानुवादो ह्येवमपि भवितुमर्हति यत्—

'उपानिरुद्धके समागमके समान चित्रलेखोने दिखलाया गया है विचित्र समस्त त्रिभुवनका स्वरूप
जहाँ पर ऐसा बड़े राजमवन था ।'

किन्वेतादृशानुवादकरणे सादृश्यं न तिष्ठति तथानुवादोऽप्यसम्पूर्ण एव तिष्ठति, अतोऽगत्यैवमनुवादो
विधीयते यत्—

'उपानिरुद्ध के समागमने जिस प्रकार उपाकी सन्नी चित्रलेखाने समस्त त्रिभुवनके युक्त पुष्पोंकी
आकृतिका चित्र खींचकर उपाकी दिखाया था, वही राजमवनमें भी वही प्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका
सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृतिका चित्र दीवार पर खींचकर लोगोंको दिखलाया गया था ।'

अत्र ह्येवंविधानुवादं विलोक्य साधारणपुरुष एवानुवादकं दूषयिष्यति, किन्तु विवेचकपाठका हृदयेन
सानन्दं नूनं जिह्वयिष्यन्तीति द्रष्टव्यम् । मे विश्वासः । कादम्बर्या पूर्णोपमाया अनेकस्थलेषु विद्यमानत्वात्
तत्र अत्रैवंविधा एवानुवादाः सञ्जाताः । बहुषु स्थलेषु संस्कृतटीकया साधुस्फोरणे कृतेऽपि यत्र भाषानु-
वादो कोऽप्युपायो न लक्षितस्तत्र भावानुवाद एव गृहीतः । एतद्ग्रन्थकृतपूर्वव्याख्यातृणामनुवादकर्तृणाञ्च
साहाय्येनैतत्सम्पादनं मया कृतमिति तेषामानृण्यं शिरसा धारयामि ।

एतत्सर्वं गीर्वाणवाग्बलिललितालवालकत्थानां धर्मनयविनयमनस्वितादिगुणविभूषितानां देशकु-
लजातिशास्त्राचारादिसमस्तसनातनधर्ममर्यादापालनतत्पराणां देशप्रसिद्धब्रह्मकुलकमलदिवाकराणां दिग्ग-
तयदासां काव्यकाननपञ्चाननानामस्मत्साहित्यशास्त्रगुरुवराणां कविचक्रवर्त्ति-श्री १००८ ताराचरणमहाचार्य-
महाशयानां स्वदेशीय—ध्या० सा० तीर्थ-विद्यालङ्कारानेकशिष्योपशिष्ययुतपण्डितप्रवर-वेङ्कटसारायस्य-
'श्रीतरत्नती विद्यालय'-प्रधानाध्यापक-श्रीगिनायलजार्ज-गुरुवराणाञ्च दयोदयमधुरदशा सन्पन्नम् ।

ग्रन्थस्यास्य यत्र तत्र मूलपाठसंशोधने पाठान्तरविधाने चाहं प्रियमुद्धर्-काशीस्थ-'राजकीय
संस्कृतमहाविद्यालय'-न्यायाध्यापक-न्याय-वेदान्ताचार्य-काव्य-दर्शनतीर्थ-श्रीमुनेन्द्रनाथदिवेदि महाभा-
गमन्त्रत्यनेपालदेशीय 'हरिहर-संस्कृत-विद्यालय' प्रधानाध्यापक-ध्या० सा० सा० पुराणाचार्य-श्रीहृन्-
नविषिपाठि महाभागं च सुहृदुर्मुहुः स्मरामि, अभिनन्दामि च तदुपकारसहजमजलम् ।

सम्पादने चास्मिन् परोपकारबद्धपरिकरसुरभारतीसंरक्षिततत्परनिजपितृस्मारक-'श्रीभवानीशङ्कर-
संस्कृतमहाविद्यालय'सञ्चालक-काशीविश्वनाथमन्दिराध्यक्ष-श्रीरामशङ्करविश्वनाथमहाभागानाम्, भूमिकाले-
खनकार्ये विविधसहायकपुस्तकप्रापकाणां विविधानवद्यविद्याविभूषित-विद्याभास्कर-शास्त्राचार्य-श्रीदेवी-
नारायणप्राङ्गविवाक (एडवोकेट) महानागानाञ्चोपकृतिसहजमजलमभिनन्दामि ।

एवमेव यत्र तत्र प्रफुल्लंशोधनादिसाहाय्ये मिथिलाग्रन्थमालासम्पादकाहर्निशंमस्मच्छुभचिन्तक-
सोदरकल्प-व्याकरणाचार्य—पं० श्रीरामचन्द्रशास्त्री—महोदयान्मिथिलेशलब्धभौतप्रतिष्ठ-न्याय-व्याकरणा-
चार्य—पं० श्रीशोभिनामिश्रजी मनोदयाच्च महानुपकारः सञ्जातस्तदर्थं तयोरानुप्यं सततं शिरसा सहर्षं
धारयामि ।

सर्वथा दुःस्थितिसङ्कुलेऽपि काले कृतपरिश्रमैः चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः गोलोकवासि-
श्रेष्ठि-श्रीहरिदासगुप्तात्मज-श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयैः विस्तृतकलेवरं ग्रन्थमेनं संस्कृत-हिन्दीयुतमिदानी-
न्तनं यावत् क्वाप्यमुद्रितं प्रकाशयित्वा राष्ट्रस्य महानुपकारः कृतोऽस्तस्ते सर्वथा धन्यवादाहर्हाः ।

यद्यपि 'आत्मनः प्रियतया तनुभाजा नात्मनः कृतिषु दूषणदृष्टिः इति न्यायान्मत्सदृशसरागाणां स्ववि-
रचितसन्दर्भे दोषदृष्टिर्नैव जायते, तथापि स्वप्रेमपूर्णनयनावलोकनमात्रेण कस्यचित्सगुणत्वं न सम्भवितु-
मर्हतीत्येतत्प्रबन्धसमीचीनत्वासमीचीनत्वविचारणायां निष्पन्नन्यायभाजः सहृदया विद्वद्भिरा एव प्रमा-
णम् । अपि च—

'मर्त्यैरसर्वविदुरैर्विहिते ऋव नाम ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः कुचिरन्तनेऽपि ।'

इति न्यायाद् भ्रमप्रमादयोः स्वाभाविकत्वात् सीसकाक्षरदोषाद्वा यदत्र स्वलनं सञ्ज्ञानं तत्
क्षमासारा विद्वद्भिरा दयोदयमधुरदृशा निरीक्षमाणाः संशोध्य ससूचनं कृमिष्यन्ते मामिति सप्रश्रयं
निवेदयति—

'तद्विद्वांसोऽनुगृह्णन्तु चित्तश्रोत्रैः प्रसादिभिः ।
सन्तः प्रणयवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः ॥
न चात्रातीव कर्त्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।
दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥
निर्होपत्वैकवाक्यत्वं क्व वा लोकस्य दृश्यते ।
सापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गावपि क्वचित् ॥'

इत्यादिमूक्तयो ह्यत्र स्मरणीयाः सुधीवरैः ।

न्यास्याद्वयं समादाय विषमञ्चापि चेतसि ॥

मातृनवमी
वि० सं० २०१०
२/९ धर्मकूप, काशी

भावकः—
कृष्णमोहनठकुरः

संक्षिप्त-कथासार

कथासरित्सागरीय-मकरन्दिकोपाख्यान

काञ्चनपुरीमें 'सुमना' नामक एक बड़ा प्रतापी राजा राज्य करता था। किसी समय वह अपने दरबारमें बैठा था कि चाण्डालाधिपक्षी कन्या 'मुक्तालता' एक शुक (तोते) को पिंजड़े में रखकर अपने भाई 'वीरप्रभ' के साथ राजा से मिलने आई। द्वारपाल द्वारा अनुमति प्राप्त होने पर मुक्तालताने सभामें उपस्थित हो राजाका अभिवादन कर निवेदन किया—

महाराज ! यह 'शास्त्रगण' नामका शुक सनस्त कलाओं और विद्याओं में निपुण है तथा वेदोंका मार्मिक अभिज्ञ है। आप इसे स्वीकार कीजिए, यों कह कर उसने द्वारपाल को वह शुक दे दिया। द्वारपाल उसे राजा के समीप ले गया। शुकने वहाँ निम्नलिखित शोक पढ़ा—

‘राजन् ! युक्तमिदं सदैव यदयं देवस्य संघुषते धूमश्याममुखो द्विपद्मिरहिणीनिःश्वासवातोद्गमैः ।
एतत्त्वदसुतमेव यत्परिभवाद्वाष्पाश्वपूरप्लवैरासां प्रज्वलतीह दिप्तु दशसु प्राज्यः प्रतापानलः ॥’

पुनः उसने कहा—‘राजन् ! आदेश दोजिए किस शास्त्रका कौनसा प्रनेय कहूँ।’

राजा अत्यन्त आश्चर्यचकित हुआ। मन्त्रीने कहा—‘पृथिवीनाथ ! प्रतीत होता है कि पूर्व जन्मके किसी शपथवश तिर्यग्योनिमें ये कोई सुनि हैं, तयःप्रभावसे उन्हें पूर्वजन्मके समस्त शास्त्रों का स्मरण है।’

राजाने शुकसे पूछा—तुम्हारा जन्म कहाँ हुआ ? तिर्यग्योनिमें तुम्हें शास्त्रज्ञान कैसे हुआ ? आखिर तुम कौन हो ? अपना पूरा वृत्तान्त सुनाओ।’

शुककी आँखें टपटपा गयीं। उसने कहा—‘महाराज ! यद्यपि मेरी दशा कहनेके योग्य नहीं, तथापि आपका आदेश शिरोधार्य कर करता हूँ। सुनिः :

‘हिमालयके निकट अतिविशाल वृक्ष पर एक शुक अपनी स्त्री के साथ कोटर बनाकर रहता था। मैं उसीका पुत्र हूँ। उत्पन्न होते ही मेरी माना चल बसी। वृद्ध पिता अत्यधिक खिन्न हुए। वे आस-पास रहते वाले शुकों के जूठे फलों को स्वयं खाते और मुझे भी खिलाते। अपने पंखों को ओटमें रख वे मेरा पालन-पोषण करते।

एक समय वहाँ बहुत से शबर (भौल) शिकार खेलने आए। दिन भर अनेक पशुपक्षियोंको मारते रहे। सायंकाल एक वृद्धशबर किसी पशु-पक्षीको न पाकर मेरे वृक्षके समीप आया। पक्षियोंका शब्द सुन कर वह वृक्ष पर चढ़ा और शुकों तथा अन्य पक्षियोंको कोटरोंमें से निकल मार-मार कर पृथिवी पर पटकने लगा। उसे समीप आता देख मैं मयमात हो पिताके पंखोंमें छिप गया। इतनेमें उसने मेरे कोटरमें भी हाथ डाल मेरे पिता को निकाल लिया और उन्हें मारकर पृथिवी पर पटक दिया। पिताके पंखोंमें चिपका मैं भी उनके साथ ही पृथिवी पर गिर पड़ा और पंख से निकल कर वहीं गिरे तूने पंखोंमें आत्मरक्षार्थ घुस गया।

शबर सनस्त पक्षियों को मार वृक्ष से नीचे उतरा। वहीं उसने कुछ पाक्षियोंको अग्नि में भून खा डाला और शेष पक्षियों को लेकर अपने साथियोंके साथ चला गया।

उसके बचे जाने पर मैं निर्मोक्त तो अवश्य हो गया किन्तु वह रात्रि अत्यधिक कष्टमें बीती। प्रातः सूर्योदय होने पर व्यासते व्यग्र होनेके कारण अपने पंखोंकी पैला मैं समीपवर्ती पट्टसर नामक सरोवरके निकट धीरे-धीरे गया। वहाँ मरीचि सुनि ग्यान करने के लिए आए थे। वृषित देख उन्होंने मेरे मुँहमें जल की बूँदें डालीं और मुझे दोनेमें रखकर अपने अग्रगम ले गये। वहाँ मुझे देख महर्षि पुलस्त्यजी के मुख पर मुक्तुराहट छा गई। उपस्थित अन्य तपस्विदोंने उनसे पूछा—‘मगवद् ! इस शुक को देख आन क्यों मुक्तराहट छा

‘...निरूपकारकारको गुरुपदेशविवेकः । निप्रयोजना प्रयुज्यता निष्कारणं ज्ञानम्, यदत्र भवादृशा अपि रागाभिपक्षैः कुलपीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते’ । इत्यादि (कादम्बरी पूर्वार्ध)

अत्र सर्वत्रैव चालङ्काराणां मधुरझङ्गारा श्रोतृणाममन्दमानन्दं जनयन्तीति न तिरोहितं केषाञ्चिदपि विपश्चिताम् । अपि च रागात्मिकायावृत्ते समगव्यञ्जना सहृदयहृदयविकासयति । परमार्थतस्तु रसालङ्कारयोर्मधुरमेलने भाषाभावयोः परस्परसंपर्के स्वल्पनावर्णनयोरनुरूपसङ्गठने संस्कृतसाहित्ये प्राचीनार्वाचीनसर्वकथातिशायिनी कादम्बरी चानुपमाद्वितीयैवेति निर्विवादमेतत् । रसिकहृदयानां मदमत्तताविधायिनी सुमधुरा कादम्बरी मदिरेति विमामयन्ति सहृदयाः । अतएवैतदुत्तरार्धे प्रणेतुर्मूषण (पुलिन्द) मट्टस्योक्तिश्चरितार्था भवति—

‘कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ॥’

किं वक्तव्यं विशेषतः, यतो हि हृदयग्राहिण्या उपमायाः, चमत्कारिणः श्लेषस्य, सुन्दरपरिसंख्यायाश्चाधिक्येन विलक्षणसमावेशाद् भव्यार्थस्यातीव कमनीयत्वं यत्र तत्र न समुपलभ्यते । यः कोऽपि काव्यं कर्तुं चिकीर्षेत् स ह्येतदप्रदर्शितालङ्काराद्युच्छिद्यमेव भवेन्न तु कदाचिदपि तत् उत्कृष्टमत एव सर्वत्र प्रयितिरियम्—‘वागोच्छिद्यं जगत्सर्वम्’ इति ।

सत्यम्, यथार्थतस्त एव कवयो भवितुमर्हन्ति ये ग्लु संसारस्य विविधानुभवं प्राप्य तन्मार्मिकपञ्चग्रहणे समर्था भवन्ति । अस्याञ्च निरुपायां रूपेण वाणभट्टकविनैव निरुपोपलघुपुसुवर्णमिव विशुद्धाऽवतरति । नानात्मकं लोकवृत्तज्ञानं तु कवेरासीदिव, किन्तु तस्य यथार्थताऽपि निरतिशया चमत्कारिण्येव । अवलोक्यन्तु तावत् प्रथमं यदि महाकविरयं कापि सुखसमृद्धेस्तथा भोगविलासस्य च जीवनं चित्रयितुमनुरक्तो दृष्टिपथेऽवतरति, तर्हि काव्यं तापसजीवनस्य मार्मिकाभिव्यञ्जनायां निरतोऽवलोक्यते । वस्तुतस्तत्त्वदेव तथ्यं यद्वाणभट्टस्यानुभवो नितरां विरक्तो विविधस्तथा यथार्थस्तद्वलेनैवायं प्रतिष्णोऽतिरमणीयं सुषोपमं गद्यकाव्यं निर्मितवान् ।

इह च पनसालत्वं कीदृशमतिमनोहरपद्यम्—

‘कादम्बरी-सहोदर्या सुधया वैनुये हृदि ।

हर्षाख्यायिकया ख्यातिं वाणोऽब्धिरिव लब्धवान् ॥

शृङ्गाररसप्रधाना हि कादम्बर्याः कथा । कर्णाद्भुतवीरा लङ्गभावेन बीभत्सशान्तादयश्च क्वचिद्वाभासमात्रेणोन्मिषन्ति । अत्र च निर्दोषपवित्रशृङ्गारस्य वर्णनम् । अस्यां रचनायां कविरयमोजोगुणस्य चरमसीमां सम्प्रापत् । प्रायःश्लेषादयोऽलङ्कारा वृत्तन्त एवाधिकस्थलेषु । दीर्घवर्णनासु बहूनि तादृशानि पदानि सन्ति यदि तेषां साधारणार्थानां ग्रहणं भवेत्तदा तेषां कथिदर्थ एव न स्पष्टीभवित्यति । दीर्घसमासानां प्रयोगः प्रायः प्रत्येकपृष्ठे समुपलब्धो भवति । क्वचिःक्वचित् क्रियास्तु पञ्चपष्ठानन्तरमेव शृङ्गोचरीभवन्ति । मध्ये चातिकठिनवाक्यानि प्रपूर्तिन सन्ति । एषु लालित्यस्य सद्भावेपि जटिलतावश्यमापतिता । महाकविनानेनैव राजभवनवर्णनायामुत्तमगद्यकाव्यस्य लक्षणमभ्यधाति—‘उत्कृष्टकविगपमिव विविधवर्णश्रेणीप्रतिपाद्यमानानेकाभिनयार्थतन्त्रयम्’ इति । स्वकीयरचनायान्वेतन्निपमस्य सार्थक्यं सपरिश्रमं प्रदर्शितम् ।

‘नवोऽथो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरवन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥’

इति स्वरचितहर्षचरितप्रस्तावनास्थानियमस्यापि—

‘स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।

रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्यामिनवा चधूरिव ॥

हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नयः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।

निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुड्मलैरिव ॥’

इति कादम्बर्युपोढाते प्रदर्शनेनात्यधिकं स्वरचनामाफल्यं प्रकटितम् । तेषां सकलजनहृदयानन्ददायिनी, - रुचिरस्वरवर्णपदवाहिनी, विविधरसभावभासिनी सकलजनमनोहारिणी कादम्बरीति सहर्षं सर्वे संस्कृतविशेषज्ञा मन्यन्ते । अस्याः कथानकञ्चातिजटिलम् । एकैकस्याभ्यन्तरेऽन्याः कथाः प्रविष्टाः

सन्ति, किन्तु कथानकानामुद्घाटनाय प्रत्येककथायाः समधिकावश्यकता वरीयति । कथानकानां यथा क्रमं विकासं विधाय वस्तुसङ्कलनायां कविना स्वकीयमनुपमं चातुर्यं प्रकटितम् । कथाया अर्धमध्ये संप्राप्यापीदमनवगतमेव तिष्ठति यदस्याः क्रान्तोऽस्तीति । इदमेव हि कथायां समधिकं महत्त्वम् । समग्रा कथा शुक्रद्वारा निरूपितास्ति, यः खलु परमार्थतः पुण्डरीक इति नाम्ना प्रसिद्धः, तथा चास्याः कथाया उपनायको विद्यते । प्रारम्भे सम्भवतः कस्यचन विचारवीथिकायामागतो भवेद् यत् शूद्रको राजा तन्मन्त्री शुक्रश्च स्वस्य द्वितीये तृतीये वा जन्मनि अस्याः कथाया नायकोपनायकौ स्तः, कादम्बरी-महाश्वेते च नायिकोपनायिके स्त इति, किन्तु ग्रन्थस्यार्थभागसमाप्तिपर्यन्तं तु नायिकाया नामापि न श्रूयते । कथायाञ्चस्यामेतस्यावगाहो न मिलति यदत्रे किं किं भविष्यति तथा केन प्रकारेणैतस्य समाप्तिर्भविष्यति । एतेन पाठकानां कुतूहलमनवरतमेव जागृतं तिष्ठति, एवमत्यन्तरसणीयालौकिकानन्ददायकानां विषयाणां वर्णनतया चोत्साहस्य शैथिल्यं न जायते ।

महाकवेः कल्पितकथाया लेखन एवोद्देश्यमासीत् । तस्य हि काल्पनिककथा सांसारिकयथार्थता-दृष्ट्या विचार्यमाणेऽनुचितं न भविष्यति । कादम्बर्याः सर्वाणि पात्राणि कल्पितानि सन्ति, किन्तु कविना तथाविधचातुर्येणैतच्चरित्रविकासः कृतः यत् पाठकास्तस्मिन्नुत्सुकेषु तन्मयीभूय स्वमपि विस्मरन्ति तथा तेषां पात्रकाल्पनिकताया ध्यानमेव न तिष्ठति ।

चरित्रचित्रणे चाणभट्टेन हि स्वनुद्धेयश्रुतश्रमकारः प्रदर्शितः । कादम्बर्याः सर्वाणि चित्राणि सज्जीकृतानि सन्ति, तथा तेषां किञ्चिदपि कर्म तेषां स्थितेर्विद्वद् नास्ति । नायिकायाश्चित्रणे कविना किञ्चिदपि कर्तुं नावशिष्टे स्थापितम् । अस्यां हि तेन स्वसूक्ष्मदर्शितायां मानसिककल्पनायाश्च समप्रसङ्गत्वरूप-योगो विहितः । मनुष्यजीवनस्थितेहि समस्तरूपाणां वर्णनमत्यधिकपर्यालोचनया कृतम् । महाश्वेतायाः प्रेम तत्त्वलेशकथाञ्च कथयित्वा तेन हि कादम्बर्या दशाः श्रोतुं पाठका उद्यतीकृताः । हारीतमुनेर्महासु-भावता तारापीडस्य परोपकारशीलता विलासवत्याः प्रेमालुता, शुक्रनासस्य विश्वसनीयता, कपिलस्य मित्रवत्सलता, महाश्वेतायाः शारीरिकमानसिकपवित्रता, पत्रलेखायाः स्वामिभक्तिः पाठकानां हृदयेष्व-

१. प्रसङ्गात् पत्रलेखायाः कीदृशः सम्बन्धश्चन्द्रापीडेनेत्यादि विचार्यते—अस्मिन्नाख्याने पत्रलेखा यादृ-
शेन सुकोमलेन सम्बन्धेनावद्धा नैतादृशी दृष्टाज्यत्र कुत्रचिदपि साहित्ये पात्रस्थितिः, सत्यप्येवं कविरितिलीलाया सरलेन चेतसा ईदृशमपूर्वं सम्बन्धवन्धनमवातारयत् । न काव्यस्य तन्तोः स्वल्पमपि संवृत्तं तादृशमाकर्षणं येन क्षणमपि तस्य च्छेदशङ्का आययेत । युवराजश्चन्द्रापीडो यदाध्वयन समाप्य प्रासाद प्रत्यावृत्तः, तदानीं कस्मिंश्चिदहनि प्रभातसमये कैलासो नाम कश्चित् कञ्चुकी तदगृहं प्रविष्टः ।

आसीत् किल तदा तत्पश्चात् काचिदनतियौवना कन्यका । अस्या गिरसीन्द्रोपकीटवत् रक्ताम्बरेणाव-
गुण्ठनम्, ललाटे चन्द्रनलिकः मध्ये च कनकमेखला । सेयं तरुणी लावण्यप्रभाप्रभावेण परिपूर्णं सकलमवनम्,
कणितमणिनूपुराकलितेन चरणेन कञ्चुकिनमन्दगच्छत् ।

स हि कञ्चुको चन्द्रापीडं प्रणम्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरो व्यजिज्ञपत्—‘कुमार ! भवतो माता महादेवी
विलासवती विज्ञापयति—‘कन्येयं पराजितस्य कुलतेश्वरस्य दुहिता वन्द्यभूता, अस्या नाम पत्रलेखा । तामेनां
राजकन्यामियन्तं कालं दुहितृनिवेशेणाहमपालयम् । साम्प्रतमेषा तव नान्दूलकरङ्गाहिनी भवत्विति प्रहिणोमि । नेयं
साधारणपरिजनवर्धनीया, अपि तु बालिकेव लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव निवारणीया चापलात्, क्षिप्येव दर्श-
नीया, सुहृदिव च निखिलेषु विस्रमन्यापारोष्वन्तरङ्गीकरणीया । किञ्च तादृशेषु कर्मसु इयं कल्याणी नियोजनीया,
यथेय तवातिचिरपरिचारिवा भवेदिति । एवं कथयति कैलासे पत्रलेखा तं समुच्चिन् प्राणंसीत्, सोऽपि चन्द्रापीडो
निनिमेषेण लोचनेन ता सुचिरं निरीक्ष्यावादीत्—‘यथाम्ना ज्ञापयति ।’ इत्युक्ता त दूतं प्रतिनिवर्त्तयामास ।

सेयं पत्रलेखा न खलु पत्नी, न वा प्रणयिनी, नापि किङ्करी, अपि तु पुरुषस्य सहचरी । सोऽयमपूर्वं
भावसमुद्रयोर्मध्यवर्ती सैकततट इव कथमिवार्यं सम्बन्धो रक्ष्यते ? तरुणयोरन्योन्यं प्रति यदिदं नवयौवनस्य चिरन्तनं
प्रबलमाकर्षणं, तत्खलुभयनोऽपि संक्षीणं सेतुमिव किमिति सर्वथा न क्षिणोति न वा लङ्घयति ।

सा किल पुरुषस्य हृदयपार्श्वे जागृतवती न त्वर्पितवती पदं तस्य मध्ये । न जातु अतर्कितागतेऽपि वसन्त-
समीरणे सखीत्ववनिकायाः प्रान्ततोऽपि व्यचलत् । कविः किल कथयति—तस्मात् प्रथमदिनादारभ्य चन्द्रापीडस्य
दर्शनमात्रेणैव समुपजातसेवारसा पत्रलेखा दिवा वा दोष वा अविगणय्य उत्थानभ्रमणादिपुच्छायेव राजपुत्रस्य पार्श्वे-

कृत्वा भवति । शुक्रनासेन हि चन्द्रापीढाय चाः शिवाः प्रदत्ताः तासां रचनायान्नु कविः स्वलेखनीमन्या-
हरूपेण प्रावर्तयत् । तास्तथाविधा रहस्यपूर्णास्तथा नार्मिकाः सन्ति या नम्ये प्रत्येकदेशस्यप्रत्येक-
राजहिताय सर्वथैवोपयोगिन्यो भविष्यन्ति ।

प्रकृतिनिरीक्षणम्

कादम्बर्याः प्रकृतिवर्णनमतीव सुन्दरं सर्वत्र च सञ्जानम् । केचन महाकवयो यदि प्रकृतेर्मण्ड-
रूपस्य चित्रण एव चतुरा ज्वलोक्यन्ते तर्हि केचन महाकवयः प्रकृतेर्मयावहस्य तथा रोमाञ्चकारिणः
स्वरूपस्य वर्णने कृतकायाः प्रतीयन्ते, परन्तु महाकवेर्वाङ्मनस्य मूयसीयमेव विरोधता वर्तते यत्तस्य
लेखनी सनमावेन नशुरमयावहोमनसविषयवर्णने पूर्णं साफल्यमुपगतवती । एतद्दृश्यस्वरूपहृदय-
नविधानाय महाकविर्विविधाट्टाराणां साहाय्यं गृहीतवान् । उपनोद्येकाशतिसंख्याविरोधानासाट्टा-
राणां स्तूपानेव स्थापयित्वा कविरथं पाटकासां पुरतः स्ववर्णविषयस्य मञ्जुलामिष्यजनं कृतवान् ।
विषयार्ज्या मीपणरूपस्य चित्रणं कविर्याद्रीन साध्यत्वेन कृतवान् तर्हि महाकाव्यं जनयति ।

तथाहि—

‘गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता नृगपतिलेखिता च, जानकाव प्रसूतकुशलया निशाचर-
परिगृहीता च, कामिनीव चन्दननृगमदपरिमलवाहिनी खचिरागुरुतिलकभूषिता च,
सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानिलवीजिता समदना च ।’

(कादम्बरी-क्यामुद्ध-१५ पृ.)

महर्षिजादालेराग्रनस्य कीदृशं सात्विकं मनोरमनविहङ्गं वर्णनम् ? यस्य पठनेन कस्य सचेतसः
पुरुषस्य चित्तं तपोवनमन्यमूर्त्या प्रभावितं न भवति ? ।

तथाहि—

‘यत्र च महामारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामे द्विजपतनम्,
उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां
नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, श्रीफलाभिलाषः मूलानामधोगतिः ॥’

(कादम्बरी-क्यामुद्ध-१२४, १२५ पृ.)

न पर्यत्यज् । चन्द्रापीडस्यापि वनःप्रद्वेते तन्मां प्रतिष्ठां लुपचोयमाना नहती श्रोत्रिजापते । त्विदस्तत्त्वान्स्व-
प्रतिष्ठितं प्रसादः । इना चाली सर्वदैव विष्णुमन्त्रानिरेष्वभिन्ना सहृदयता । सोऽयमूर्धः सम्बन्धः समुद्रश्च । चन्द्रा-
पीडेन सार्धं पञ्चलेखाय नैकव्यमसामान्यं द्विविधज्यावापानैकस्मिन्नेव गजदृष्टे पञ्चलेखा चन्द्रापीडेन सार्धना-
सनमाभेतिष्ठति । निशाचां विदिरस्वचन्द्रापीडः यदा अनदिदूरमायाननिपण्णेन वैद्यन्यापनेन मूहं मँलनति, तदा,
सन्निधौ द्वितिलविन्दस्तुषोमरे प्रस्वसिति पञ्चलेखा । यदा कादम्बर्या इदमे नहानहोत्तस्तनारन्धः सन्निहस्तदा
पञ्चलेखायास्तनारद्विधुद्रादधिकाराद्वपारणे नाव्यक्रमनन्वत लोकः । पञ्चलेखां प्रति कादम्बर्या नारीवन्मुलमी-
नासादोपदधि द्वेयः । चन्द्रापीडेन पञ्चलेखायाः सम्बन्ध इति हि सा प्रियतमोति कादम्बर्या परमाद्रिपते ।

कादम्बरीकान्ये पञ्चलेखा यदभूत्तुज्ज्वलमधिकृतवती, न तत्र द्वेयसन्देहार्थनां सन्दानः । तत्स्थाने स्वर्गविक्षिप्त-
कम्, परन्तु एतन्नु खड्गं तशद्विन्दुः चरति तस्याः उरतः एव प्रवृत्ते अग्रावृत्तमानम् । किन्तु कदाचिद् वृद्ध-
प्रणेतस्या रक्तस्थानपि गिरायमेकरोद्धये रक्तदिन्दुर्न नास्त्वनापते । अत्र सा चन्द्रापीडस्य कावेयानुवर्तिनी,
तथापि राजकुलस्य तत्तदारण्यत्येयशनि लापत्तां कञ्चिकास्तुज्ज्वल ।

यदा पञ्चलेखा कति जालात् कादम्बर्या सहावस्थाप नदार्हया प्रत्याहृता, स्वनापि यदा रक्तविमलेन दूरत
एव श्रोत्रिस्तं अग्रमण्यती चन्द्रापीडं प्रणमत्, तदा सा प्रकृतिवद्विन्दुमपि कादम्बर्याः प्रसादवत् सौभाग्यनिव बहम-
तरदानगच्छत् । सुवराक्षदरादिमये अर्द्धावशस्तदाहृत्वाय तामादिहत् । तन्मादवाहन्तस्मरणोक्तोर्ध्वं स्वा-
नयोः सम्बन्ध इत्यवगम्यते । परमाधिकार्ये निन्दे रोहिणीति कादम्बरी-मन्त्रोत्तरे चन्द्रापीडः स्वमनेवोत्तमः ।
अतो युक्तं ज्ञानयोः संवात इत्यवगमम् । श्रोत्रिकविमलानिः प्रवृत्तस्वरूपतिकादाववलेखनापम् ।

तपोवनस्य वर्णने यावन्तः प्रभावोत्पादकविषया अपेक्षितास्तावतामेकत्र वर्णनं विधाय कविः सत्यमस्माकं समद्वेऽतीवानुपमं दृश्यं प्रस्तुतवान् । अस्माभिस्तादृशं कथमपि लक्षितुं न शक्यते यत्र कविराश्रमस्थवृद्धान्वतापसानां परिचितवानरद्वारेण यष्टिमवलम्ब्याभ्यन्तरे आगमनस्य बहिर्गमनस्य च वर्णनं कृतवान् ।

तथाहि—

‘परिचित शाखामृग-कराकृष्टयष्टि-निष्काश्यमान-प्रवेक्ष्यमान-जरदन्धतापसम् ।’

(कादम्बरी कथामुखम् - ११८ पृ.)

अतृणां चित्रगमपि नितान्तमार्मिकतया कृतवान् । प्रभातचन्द्रयोरन्धकारचन्द्रोदययोस्तथान्येषां प्रकृतिविविधदृश्यानां वर्णनमत्यधिकसहृदयतया तथा यथार्थतया सहाङ्कितवान् कविः ।

प्रेमवर्णनम्

महाकविना यादृशप्रणयस्येयं मनोरमा कथा प्रस्तुता, प्रणयोऽपि बाह्यचाक्रचिक्वेनोत्पन्नरूपे-
च्छाया उपरि केवलाभनुरक्तिमेव न प्रकटयति, प्रत्युत स द्वयोः सहृदययोरन्तस्तलस्य परस्परबन्धन-
विधायकोऽनेकजन्मपर्यन्तं स्वस्याभिव्यक्तिकारकोऽलौकिकानन्दोत्पादको विकारोऽस्ति । कादम्बर्याः
प्रणयलीला हि केवलमेकजन्मत एव सम्बन्धं न स्थापयति, किन्तु स जन्मत्रयस्य परिवर्तने जातेऽप्यनेक-
माधुर्यं कथङ्कारमपि हासानुभवं नोपस्थापयति । वरं शरीरस्य परिवर्तनं भवतु, कर्मवशेन प्राणिनो
विविधयोनिषु वरं परिभ्रमन्तु किन्तु तेषां दृढप्रेम सर्वदैव तदनुगमनं करोति । अस्याः कथैव होतन्म-
हत्तम्यस्य सत्यतामस्मान् प्रति यथार्थतः प्रतिपादयति ।

शैली

गद्यकवीनां कृते वाणभट्टस्य शैली चादर्शभूता । अयं हि महाकविः प्रभावशालिगद्यस्य लेखने नितान्त-
प्रवीण इति सहृदयानां भावः । ये केचनलोचकाः वागगाद्यं भारतीयसघनविपिनमिव भयावहं
हिमकपशुमिवाप्रसिद्धं तथा कठिनशब्दैर्मण्डितमिति प्रतिपादयन्ति, ते खलु सत्यमेव यथार्थतायाः सुदूरे
विद्यन्ते । चित्रणस्य सजीवतायै तथा प्रभावशालिताया उत्पत्तये महाकविना स्थाने भोजोगुण-
मण्डितायाः समासबहुलायाः शैल्या आश्रयणमवश्यं गृहीतम्, किन्तु यत्र तत्र लघुवाक्यानां प्रयोगं
विधाय तेन हि सशक्ता प्रभावोत्पादिका स्वशैली प्रदर्शिता । कथाचिदैक्या शैल्या क्रीतदासस्तु न
भवति कविः । स हि विषयानुसारेण स्वक्रीयां शैलीं परिवर्तितं करोति । येन महाकविना अटव्याः
सन्ध्यायाश्च वर्णने दीर्घसमासानां दृढा प्रदर्शिता, तेनैव विरहवर्णनावसरे लघुकलेवरप्रासादिकवाक्यानां
शोभा प्रस्तुतीकृता । कपिञ्जलद्वारा विहिता या पुण्डरीकमूर्त्तना सा कियती प्रभावशालिनी ?
तथाहि—

‘यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मा-
र्जनोपायोऽयम् ..... । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु
भवतः ? स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावनं सिञ्चति, कुवलयमालेति निखिलशलतामालिङ्गति,
कृष्णगुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगाहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिरुपशति, नृणालमिति
दुष्टवारणदन्तमुपलमुन्मूलयति, सूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोप-
यति । अधिगतविषमतत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्रहति, यतो
न निवारयसि प्रवलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियम-
यसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः ।’ इति

(कादम्बरी-पूर्वार्धकथा ४५९, ४६० पृ०)

परमार्थतस्त्विदमेव प्रतीयते यद् वाणनद्येषु सूक्ष्मनिरीक्षणशक्तिः चमत्कृतवर्णनप्रणाली, अक्षय-
शब्दराशिस्तथा कल्पनाप्रसूतालौकिकार्यानामुद्भावनया विशेषरूपेणोपलब्धा भवतीति । एतन्महानुभाव-
गद्ये चैतादृशः प्रभावस्तथा प्रवाहो विद्यते यत्तदनुकरणकर्तृकविद्वारा भूरिशः कृतेऽपि गरीयसि प्रयत्ने
तद्गद्ये तादृशश्चमत्कारो नोत्पद्यते । अत एव त्वेवद्रसभावयुक्तायाः कवितायाः समयेऽन्यकवीनां रचना
केवलं चापह्यमेव जनयतीति श्लोचनकवेः स्पष्टं समुद्रोपः—

'हृदि लग्नेन वाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।

भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥'

सामाजिकी स्थितिः

कादम्बर्यां वेशविन्यासो विचित्र एव लभ्यते । अत्र भूपतेः शुद्धकस्य वर्णनेनावगम्यते यत् राजापि
केवलं विसंस्थुलप्रायं शुभ्रवस्त्रं भूषिन् वेष्टयति । अङ्गे च केवलमुत्तरीयं स्कन्धयोर्धारयति । यतो ह्यङ्गरागः
शरीरे विलिप्यमानः स्पष्टं प्रतीयते । समस्तानामेव पात्राणां वर्णनेऽङ्गरागस्यात्याधिक्यम्, वसनस्य च
वैरस्यम् । कादम्बरीप्रेषितः केयूरकामिधानो जीणावाहकः केवलमधोवस्त्रमेव धारयति नीत्तरीयमपि ।
'अधरवास एव केवलं वसानेन' इत्यनेन (कादम्बरी-पूर्वार्धम्)

वेशविन्यासादिषु वैचित्र्येऽपि भूयस्यः सामाजिकप्रथा इदानीन्तन इव तदानीमप्यासन् । होलि-
कायां विविधोपद्रवाः विरूपरूपक (स्त्रीग) निःसरणादिप्रथा यथा वर्तमानकाले तथा वाणकालेऽ-
प्यासीदिति चित्रम् ।

द्रविडधार्मिकपरिचये यथा—

'सर्वदा वसन्तक्रीडिनाजनैनोत्क्षिप्तखण्डखट्वारोपितवृद्धदासीचिवाहप्रातर्विडम्बनेन ।

(कादम्बरी-पूर्वार्धम्-६४५ पृ०)

एवमादयस्तत्सामयिकयो वङ्गयो घटनाः संसृचिता हस्मिन् ग्रन्थे, यासामनुसन्धानेनाधिकतरमै-
तिहासिकं सामाजिकं च तत्पयमवगतं भवति । परन्तु प्रस्तावनायां निरतिशयो विस्तरः स्यादिति
वर्णिका ('वानगी') मात्रमिहोपन्यस्तमिति सुधीभिराकलनीयम् ।

नायकादिनिरूपणम्

इह हि अनुकूलो धीरोदात्तश्चन्द्रापीडो नायकः । तथा च लक्षणम्—

'अनुकूल एकनिरतः ।'

'अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥' (सा० द० ३ प०)

नायिका कन्या (परकीया) मुग्धा कादम्बरी । यथा—

'कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।'

'परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ॥'

'प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलजावती मुग्धा ॥' (सा० द० ३ प०)

परिणयानन्तरं स्वकीया मय्यापि च नायिका, किन्तु (उत्तरार्द्धे) तद्यसङ्गोऽन्यत्पुत्र एव । एतावेव नायिकानायकावालम्बनविभावौ । इन्दु-चन्द्रनान्योऽन्योक्त्यादय उद्दीपनविभावाः, परस्परचक्षुरादिक्रिया अनुभावाः, निर्वेदप्रभृतयो व्यभिचारिभावाः, रतिः स्यायी ।

विप्रलम्भशृङ्गारो मुख्योऽङ्गी रसः । तत्र पूर्वार्धे, उत्तरार्धस्य कियदंशे च पूर्वरागाभिधः । उत्तरार्ध-शेषे तु करुणविप्रलम्भाभिधः । सम्भोगशृङ्गारोऽप्यस्ति रसः, किन्तु परिणयानन्तरं केवलं तस्य सूचनमेव । एषां साहित्यदर्पण ३ परिच्छेदगतलक्षणादि यथा—

‘आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।’
 ‘उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।’
 आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥’
 ‘उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्वैहिर्भावं प्रकाशयन् ।’
 लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥’
 ‘विशेषादाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः ।’
 स्यायिन्युन्मग्ननिर्मग्नः..... ।’
 ‘रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।’
 ‘यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।’
 ‘श्रवणादर्शनाद्वापि मिथः संसृढरागयोः ।’
 दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥’
 ‘यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।’
 विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥’

लङ्गतया हास्यादयोऽन्येऽपि रसाः सन्ति ।

आधिक्येनात्र माधुर्यं गुणाः । यथा—

‘चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।’
 सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥’

प्रसादगुणोऽप्यधिकस्थले । रीतिरत्र पाञ्चाली बाहुल्येन । यथा—

‘.....वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयो ।’

(वैदर्भीगौडीययोः परिगृहीतेभ्यो वर्णभ्यः शेषैरित्यभिप्रायः) ।

‘समस्तपञ्चपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ।’

अन्या अपि रीतयोऽल्पाधिकभावेन यथास्थानमुपलक्ष्यन्ते, किन्तु मुख्यं ताः । गद्यस्वरूपादिकं तु पूर्वमेव विवेचितं १, २ पृष्ठप्रस्तावनायाम् ।

एतेषां यथासम्भवमेकत्र सौकर्याय श्लोकसंग्रहो यथा—

‘चन्द्रार्पीडोऽनुकूलः सकलगुणधरो नायकोऽस्मिन्नुदात्तो-
 नैवी कन्याऽन्यदीया मृदुललिततनुर्मुग्धकादम्बरी च ।
 पाञ्चाली नाम रीतिर्विलसति बहुला विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
 माधुर्याख्यो गुणो वा कविमुकुटमणेः काव्ययोरन्त्यमेतत् ॥’

कादम्बरीटीका

अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्राचीना अर्वाचीनाश्च बह्व्यष्टीकाः साम्प्रतं विलसन्ति अत्र—

(१) श्री भानुचन्द्रगणि-तच्छिष्य-सिद्धचन्द्रगणिमहोदयभ्यां निर्मिता टीका मोरोलसन्नाजोऽकवरस्य समये निरमीयत । यतो हीमौ अकवरसन्नाजा सम्मानिताविति ताभ्यामेव पुष्पिकायां निजकरकमलेन लिखितम् । गुरवे भानुचन्द्रगणिने सन्नाजा महोपाध्यायपदमर्पितम् । अनेन महाभागेन हि 'शुद्धय'-करो मोचितः शिष्याय सिद्धचन्द्रगणिने सन्नाजा 'पुण्यदमा' इत्युपपदेन विभूषितः । सेयं टीका प्रतिपदपर्यायप्रकटिताऽपि विद्वद्भ्यो न रोचते, प्रस्युत यत्र तत्रारुनुदा । मूलपदार्थस्फोरणायैव या समर्था सैव सर्वमान्या विद्वत्समाजे, परमत्र 'इन्द्रगोपैः (वर्षाकीटैः)' इत्यस्य टीका 'अग्निरजोभिः' इति । एवं निराहः = अन्दुकः, 'मदनः जराभीरुः' इत्यादिरूपेण विहिता टीका नोपकारायेति धोधना गवेषकाः प्रतिपादयन्ति ।

(२) 'मयूरेश्वर रामचन्द्रकाले' महाशयेन विरचिता टीका । इयं हि मूलार्थस्फोरणेऽतिविशदा विस्तृता च । अन्ते आङ्गलभाषायां टिप्पणीसंयुता, तेनास्य ग्रन्थस्य महत्त्वमत्यधिकं सञ्जातम् ।

(३) 'जीवानन्दविद्यासागर'-महाशयनिर्मिता सरला भावानुकूला टीका, अनयाऽपि सहायता जाता मन्दमतीनामित्यत्र न सन्देहः । परं सर्वथा छात्रमनोऽनुकूला नैवेति तद्विदो जानन्ति ।

(४) महामहोपाध्याय-'हरिदास-सिद्धान्त-वागीश' विहिता 'कल्पलता'भिधाना, सर्वतोऽभिनवा छात्रहितैषिणी विद्वन्मनोहारिणी विवृतिः स्वल्पेनैव समयेन परां कीर्तिराशिं प्रतिदिशं विस्तारयामास ।

अनुवादः

(१) मिसिरिद्विङ्कनोऽनुवादः आङ्गलभाषायाम् । यद्यप्यत्र बहूनि वर्णनानि परित्यक्तानि, कानिचिच्चार्तिसंक्षिप्तकृतानि सन्ति, तथापि महता परिश्रमेणायमनुवादो विहितः । अत्र कियतामेव वाक्यानां शब्दानाञ्चातिरमणीयोऽर्थः प्रतिपादितः, एवं सत्यपि कियन्ति स्थलानि तथैव सन्ति येषां विस्तृतं व्याख्यानमत्यावश्यकं प्रतीयते ।

(२) म० म० 'हरिदाससिद्धान्तवागीश' कृतो भावानुवादो बङ्गभाषायाम् । अनेन चैतद्ग्रन्थेऽतिसौलभ्यं सञ्जातम् ।

(३) श्रीऋषीश्वरनाथभट्टकृतोऽनुवादो महता परिश्रमेण सञ्जातः ।

अन्यसंस्करणम्

(१) मोहमयीस्थराजकीयसंस्कृतग्रन्थमालायां-डाक्टर-'पिटर्सन्' महाशयेन संशोधिताङ्गलभाषा-टिप्पणीयुता चावृत्तिः । अत्रत्यातिविस्तृता टिप्पणी गवेषणापूर्णा । विद्वांसो ह्येतत्कृतपाठभेदं भूरिभूरिशः प्रशंसयामासुः । पाठभेदोपरि विशिष्टं ध्यानमाकृष्टमेतन्महानुभावस्य ।

(२) पुण्यपत्तन (पूनानगर) स्थग्रन्थमालातश्चायं ग्रन्थः 'काणे'महाशयद्वारा विनेषरूपेण परिच्छेद-विभागसहितोऽतिस्पष्टरूपेण संस्कृतः । एतेनावधार्यते यत्तदावृत्तिप्रकाशनानन्तरं कादम्बर्याः यावन्ति संस्करणानि निःसृतानि तेषां सम्पादका नूनमेव ततः सहायतामवापुरिति ।

प्रस्तुतसंस्करणम्

अत्र 'काणे'-'पिटर्सन्' महोदयद्वारा संस्कृते यावन्तः परिच्छेदा विलसन्ति तान् यथामति विविच्यान्याश्चैतदुपयोगिग्रन्थानाकलय्य समुचितो ग्रन्थांशः पाठभेदश्च संस्थापितः । विरामचिह्नादिसंयोजनं यावच्छक्यं विहितम्, तथा सामासिकशब्दानां पङ्क्तयन्ते विश्लेषपद्धतिश्च यथा वचनसौकर्यमर्थव्यवधानसौलभ्यञ्च भवेत्तथा विहिता । सम्पादितेऽपि 'चन्द्रकलया संस्कृतव्याख्यया विषयस्य शब्दस्य चातिकाठिन्य-

मनुभूय 'विद्योनिनी' नामिकया राष्ट्रपदनियुक्तया हिन्दीभाषयाऽप्यनुदितः । प्रस्तावनाम्ने च सौकर्येणार्थावबोधनाय हिन्दीभाषयैव कादम्बरीसमीक्षोपनिबद्धा तथा तत्सारोऽप्युपनिबद्धः ।

अत्रेष्टमवधेयम्—कस्याप्यनुवादस्य भागत्रयं भवितुमर्हति । यथा—उपाख्यानानुवादः, भावानुवादः, भाषानुवादश्चेति । तत्रोपाख्यानानुवादे ह्यनुवादको मूलाक्षरमगणयित्वैव स्वानन्वयेण प्रचलतीति सर्वोपेक्षया सुगमः सः, किन्तु तथाविधेनानुवादेन ग्रन्थार्यकरणे चोपकारस्तादृशो न भवति यादृशोऽभिलषितः । एतदपेक्षया मौलिकभावमादाय प्रवृत्तो भावानुवादो मूलार्थबोधने किञ्चित्साहाय्यं संपादयति । भाषानुवादो हि मूलभाषस्य भाषायाश्च द्वयोरपि पूर्णरूपेणाधीनीभूय एव मूलार्थसाधुस्फोरकोऽनुवादककृते निरतिशयकारिण्यं जनयति । तत्राप्येतद्ग्रन्थात्यधिककिल्लिप्तस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तस्य भाषानुवादविधानं न तादृशं सरलमिति विवेचकानां पुरनोऽतिरोहितमेव । अतोऽत्र केवलं साहसं विधायैवैतत्सम्पादयितुं प्रवृत्तोऽहम्, परन्तु कियत्साफल्यं सञ्जातं तत्र प्रेक्षकाः सहृदया एव प्रमाणम् ।

विशेषतो वक्तव्यमिदमेव यत्—'एकानुपूर्वीकवाचकवाच्यत्वरूपं'—सामान्यधर्ममादाय ग्रन्थकारेण सर्वत्र पूर्णोपमाः सुसजीकृताः । यासां संस्कृतव्याख्यानं तु विशदरूपेण कथञ्चिद् भवत्यपि, किन्तु तादृशस्थले भाषानुवादकरणे महाक्लेशः सञ्जायते । दिङ्मात्रं यथा—'उपानिरुद्धसमागममिव । चित्रलेखादर्शित-विचित्र-सकल-त्रिभुवनकारम्' (का० पृ० २७६ पृ०) एतस्यानुवादो ह्येवमपि भवितुमर्हति यत्—

'उपानिरुद्ध के समागमके समान चित्रलेखोंमें दिखलाया गया है विचित्र समस्त त्रिभुवनका स्वरूप जहाँ पर देखा वह राजमवन था ।'

किन्वेतादृशानुवादकरणे सादृश्यं न तिष्ठति तथानुवादोऽप्यसम्पूर्ण एव तिष्ठति, अतोऽगत्यैवमनुवादो विधीयते यत्—

'उपानिरुद्ध के समागममें जिस प्रकार उपाकी सन्ती चित्रलेखाने समस्त त्रिभुवनके युवक पुगणोंको आकृतिका चित्र खींचकर उपाकी दिखाया था, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृतिका चित्र दीवार पर खींचकर लोगोंको दिखलाया गया था ।'

अत्र ह्येवंविधानुवादं विलोक्य साधारणपुरुष एवानुवादकं दूषयिष्यति, किन्तु विवेचकपाठका हृदयेन सानन्दं नूनं जिह्विष्यन्तीति दृढीयान् मे विश्वासः । कादम्बर्या पूर्णोपमाया अनेकस्थलेषु विद्यमानत्वात् तत्र अत्रैवंविधा एवानुवादाः सञ्जाताः । बहुषु स्थलेषु संस्कृतटीकया साधुस्फोरणे कृतेऽपि यत्र भाषानुवादो कोऽप्युपायो न लक्षितस्तत्र भावानुवाद एव गृहीतः । एतद्ग्रन्थकृतपूर्वव्याख्यातृणामनुवादकर्तृणाञ्च साहाय्येनैतत्सम्पादनं मया कृतमिति तेषामानुरूप्यं शिरसा धारयामि ।

एतत्सर्वं गीर्वाणवाग्बहिललितालवालकल्पानां धर्मनयविनयमनस्वितादिगुणविभूषितानां देशकुलजातिशास्त्राचारादिसमस्तसनातनधर्ममर्यादापालनतत्परानां देशप्रसिद्धवृद्धकुलकमलद्विवाकराणां दिग्गजतयशासां काव्यकाननपञ्चाननानामस्मत्साहित्यशास्त्रगुरुवराणां कविचक्रवर्ति-श्री १००८ ताराचरणमहाचार्य-महाशयानां स्वदेशीय-व्या० सा० तीर्थ-विद्यालङ्कारानेकशिष्योपशिष्ययुतपण्डितप्रवर-वेगूसरायस्थ-श्रीसरस्वती विद्यालय-प्रधानाध्यापक-श्रीगेनालालज्ञानी-गुरुवराणाञ्च दयोदयमधुरदशा संपन्नम् ।

ग्रन्थस्यास्य यत्र तत्र मूलपाठसंशोधने पाठान्तरविधाने चाहं प्रियसुहृद्-काशीस्थ-'राजकीय संस्कृतमहाविद्यालय'-न्यायाध्यापक-न्याय-वेदान्ताचार्य-काव्य-दर्शनतीर्थ-श्रीसुन्दरनाथद्विवेदि महाभागमन्त्रत्यनेपालदेशीय 'हरिहर-संस्कृत-विद्यालय' प्रधानाध्यापक-व्या० सा० सा० पुराणाचार्य-श्रीकृष्ण-नगिप्रपाठि महाभागं च मुहुर्मुहुः स्मरामि, अभिनन्दामि च तदुपकारसहस्रमज्जम् ।

सम्पादने चास्मिन् परोक्षकारवदपरिचरसुरभारतीसंरक्षणतत्परनिजपितृस्मारक-'श्रीभवानीशङ्कर-संस्कृतमहाविद्यालय'-सञ्चालक-काशीविधनायमन्दिराध्यक्ष-श्रीरामशङ्करत्रिपाठिमहाभागानाम्, भूमिकालेखनकार्ये विविधसहायकपुस्तकप्रापकाणां विविधानवद्यविद्याविभूषित-विद्याभास्कर-शास्त्राचार्य-श्रीदेवीनारायणप्राद्विवाक (एडवोकेट) महाभागानाञ्चोपकृतिसहस्रमज्जमभिनन्दामि ।

एवमेव यत्र तत्र प्रफुल्लसंगोघनादिसाहाय्ये मिथिलाग्रन्थमालासम्पादकाहर्निशमस्मच्छुभचिन्तक-
सोदरकृष्णव्याकराणाचार्य—५० श्रीरामचन्द्रशास्त्री-महोदयानिमित्थिलेशलब्धभौतप्रतिष्ठ-न्याय-व्याकरणा-
चार्य—५० श्रीशोभिनामिश्रजी मनोदयाच्च महानुपकारः सञ्ज्ञातस्तदर्थं तयोरानुप्यं सन्तं शिरसा सहर्षं
धारयामि ।

सर्वथा दुःस्थितिसङ्कुलेऽपि काले कृतपरिश्रमैः चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः गोलोकवासि-
श्रेष्ठि-श्रीहरिदासगुप्तात्मज-श्रीजगद्गुणदासगुप्तमहोदयैः विस्तृतकलेवरं ग्रन्थमेनं संस्कृत-हिन्दीयुतमिदानी-
न्तनं यावत् काप्यमुद्रितं प्रकाशयित्वा राष्ट्रस्य महानुपकारः कृतोऽतस्ते सर्वथा धन्यवादाहर्हाः ।

यद्यपि 'आत्मनः प्रियतया तनुभाजं नात्मनः हृत्पिपु दूषणदृष्टिः इति न्यायान्मत्सदृशसाराणां स्ववि-
रचितसन्दर्भे दोषदृष्टिर्नैव जायते, तथापि स्वप्रेमपूर्णनयनावलोकनमात्रेण कस्यचित्सगुणत्वं न सम्भवितु-
मर्हतीत्येतत्प्रबन्धसमीचीनत्वासमीचीनत्वविचारणायां निष्पन्नन्यायभाजः सहृदया विद्वद्भिरा एव प्रमा-
णम् । अपि च—

'मत्सर्वैरसर्वविदुरैर्विहिते क्व नाम ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः सुचिरन्तनेऽपि ।'

इति न्यायाद् भ्रमप्रमादयोः स्वाभाविकत्वात् सीसकाक्षरदोषाद्वा यदत्र स्खलनं सञ्ज्ञानं तत्
क्षमासारा विद्वद्भिरा दयोदयमधुरदृशा निरीक्षमाणाः सशोध्य ससूचनं क्षमिष्यन्ते मामिति सप्रश्रयं
निवेदयति—

'तद्विद्वांसोऽनुगृह्णन्तु चित्तश्रोत्रैः प्रसादिभिः ।
सन्तः प्रणयवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः ॥
न चात्रातीव कर्त्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।
दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥
निर्होपत्वैकवाक्यत्वं क्व वा लोकस्य दृश्यते ।
सापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गावपि क्वचित् ॥'

इत्यादिमूलक्यो ह्यत्र स्मरणोपाः सुधीवरैः ।

न्यास्याद्वयं समादाय विपनञ्चापि चेतसि ॥

मातृनवमी
वि० सं० २०१८
२/९ धर्मकूप, काशी

भावकः—

कृष्णमोहनठक्कुरः

संक्षिप्त-कथासार

कथामरिस्तागरीय-मकरन्दिकोपाख्यान

काञ्चनद्वारिने 'सुमना' नामक एक बड़ा प्रतीक राजा राज्य करता था। किन्तु समय बहू अपने दरबारमें बैठे था कि काञ्चनद्वारिने कन्या 'सुकाकता' एक शुक (नंद) को निम्नमें रखकर अपने माँ 'वीरमन' के साथ राजा में मिलने आई। द्वारपाल द्वारा अनुमति प्राप्त होने पर सुकाकता ने सुमना में उन्मिष्ट हो राजाका अभिवादन कर निवेदन किया—

मन्तराज ! यह 'गान्धराज' नामका शुक मन्त्र कलाओं और विद्याओं में निपुण है तथा वेदोंका नास्तिक अन्विष्ट है। आज इसे स्वीकार करिजिए, जो कह कर उसने द्वारपाल को वह शुक दे दिया। द्वारपाल उसे राजा के समीप ले गया। शुकने वहाँ निम्नलिखित शोक पढ़ा—

‘राजन् ! युष्मिद् सदैव यद्यं देवस्य संकृते वृन्दयामसुखेः द्विषद्विषद्विर्जानिष्यसवात्रोदसैः ।
पुनर्वदसुनमेव यत्परिवर्तनाद्वाग्मन्वद्वृद्धवैराग्यां प्रवर्त्तनीह दिष्ट दग्धु प्राप्यः प्रनापानष्टः ॥’

पुनः उच्यते कदा—राजन् ! अद्वैत दर्शन किस शास्त्रका कौनसा प्रमेय कहूँ ?

राजा अन्यन्त आश्चर्यचकित हुआ। मन्त्रीने कहा—‘दृष्टिदीप्ताय ! प्रतीत होता है कि पूर्व जन्मके किसी शत्रुवश निर्दोषोत्तिने के कोटि मुनि हैं, तन्मन्त्रमात्रे इन्हें पूर्वजन्मके समस्त शास्त्रों का स्मरण है।’

राजने शुकने पूछा—‘तुम्हारा जन्म कदा हुआ ? निर्दोषोत्तिने तुम्हें शास्त्रज्ञान कैसे हुआ ? आन्तरि तुम कौन हो ? अपना पूरा वृत्तन्त सुनाओ ?’

शुकका उत्तर देकर गयीं। उसने कहा—‘मन्तराज ! यद्यपि मेरी वंशा कहतेके योग्य नहीं, तथापि आजक अद्वैत सिद्धोपार्थ कर कहता हूँ। मुनिः—

‘द्वैतपथके निकट अनिच्छिन्न वृक्ष पर एक शुक अपनी स्त्री के साथ बोंदर बनकर रहता था। मैं उसीका पुत्र हूँ। उत्पन्न होने ही मेरी माता चर बनी। वह मृग अत्यधिक खिन्न हुए। वे आस-पास रहते बाटे शुकों के लूटे फलों को स्वयं खाते और मुझे भी खिलाते। अपने पक्षों को ओढते रख वे मेरा पाठन-योग करते।

एक समय वहाँ बहुत से श्वर (मोठ) शिकार करने आए। दिन भर अनेक पशुपक्षियोंको मारते रहे। सायंकाल एक वृद्धश्वर किन्तु पशुपक्षियोंका न पाकर मेरे वृक्षके समीप आया। पक्षियोंका शब्द सुन कर वह वृक्ष पर चढ़ा और शुकों तथा अन्य पक्षियोंको बोझोंमें से निकल बाहर-बाहर कर धृष्टी पर पटकने लगा। उसे समीप आता देख मैं समीप हो निदाके पक्षोंमें छिप गया। इतनेमें उसने मेरे कोंदरमें सी हाथ बाँध मेरे पिता को निकाल दिया और उन्हें मारकर धृष्टी पर पटक दिया। निदाके पक्षोंमें चिन्का मैं भी उनके साथ ही धृष्टी पर गिर पड़ा और पक्ष मे निकल कर वहीं गिरे मूले पक्षोंमें अन्तर्गम्य होम गया।

श्वर मन्त्र पक्षियों को मार वृक्ष से नीचे उतरा। वहाँ उसने कुछ पक्षियोंको अग्नि में मूत ला डाला और श्वर पक्षियों को लेकर अपने साथियोंके साथ चला गया।

उसके चले जाने पर मैं निमील हो अवश्य ही गया किन्तु वह रात्रि अत्यधिक कष्टमें बीती। प्रातः सुषोदय होने पर पक्षमें व्यथ होनेके कारण अपने पक्षोंको पैदा मैं समीपवर्ती पक्षमय नामक श्वरके निकट धरे-धीरे गया। वहाँ मनीषि मुनि काज करने के निद्रा अटके। तृप्ति देख उन्होंने मेरे मुँहमें चूँच को बँधे दाँती और मुझे बोलेने रखकर अपने अकल ले गये। वहाँ मुझे देव महर्षि पुलस्त्यमी के मुख पर सुन्दरादित्य था मने। उन्मिष्ट अन्य तन्मिष्टोंने उन्ने पूछा—‘मन्तराज ! इस शुक को देव अत क्यों सुन्दरादित्य ?’

महर्षिने उत्तर दिया—‘यह शापवश शुकके रूपमें आया है । नित्य-कृत्य से निवृत्त होनेपर इसकी पूरी कथा आप लोगों से कहूँगा, जिसे सुनते ही इसे अपने पूर्व जन्मका स्मरण हो जायगा ।’

यह कह कर से नित्य-कृत्यके लिए चले गये । समस्त कृत्य समाप्त होने के बाद तपस्वियोंने उनसे मेरी कथा सुनानेकी प्रार्थना की । तब उन्होंने इस प्रकार वर्णन किया ।

‘रत्नाकर नामक नगरमें ज्योतिषप्रभ नामका अत्यन्त प्रतापी चक्रवर्ती राजा था । उसके उग्र तपसे भगवान् आशुतोष प्रसन्न हो गए । उनकी कृपासे उसकी रानी हर्षवती के गर्भसे एक पुत्र उत्पन्न हुआ । गमिणी रानीने स्वप्नमें चन्द्रमाकी अपने मुखमें घुसते हुए देखा था, इसलिए राजाने उसका नाम सोमप्रभ रक्खा ।

सोमप्रभ जब समस्त विद्याओं और कलाओंमें निपुण हो युवा हो गया तो पिताने उसे युवराज पद पर अभिषिक्त कर प्रभाकर नामक अपने मन्त्रीके पुत्र प्रियङ्गुर को उसका मन्त्री बना दिया । उसी समय मातलि एक अश्व लेकर आकाशसे उतरा । उसने समीप आकर सोमप्रभसे कहा—‘आप पूर्वजन्ममें इन्द्रके मित्र विद्याधर थे । उसी प्रेमके कारण इन्द्रने ‘उच्चैःश्रवा’ का पुत्र यह अश्व भेजा है । इस पर आरुढ़ होनेपर आपको कोई भी शत्रु जीत नहीं सकेगा ।’

उस अश्वको देकर मातलि चला गया । दूसरे दिन सोमप्रभ ने अपने पितासे निवेदन किया—‘पिताजी ! क्षत्रियों का यह धर्म नहीं कि विजय की अभिलाषा न करें और स्वस्थ हो अपने स्थान पर ही बैठे रहें, इसलिए मुझे दिग्विजययात्रा के लिए आदेश दीजिये ।’

पिताने प्रसन्न होकर दिग्विजय की सारी तैयारी करनेका आदेश दिया और और शुभ मुहूर्त्तमें उसे प्रस्थान कराया ।

सोमप्रभ ने उस दिव्य घोड़ेके प्रभावसे समस्त दिशाओंके समस्त राजाओं को जीत उनसे अनेक प्रकार के रत्न उपहार में पाये । लौटते समय उसने हिमालयके निकट सैन्यसमेत डेरा डाल दिया । वह उसी दिव्य घोड़े पर चढ़ कर वनमें शिकार खेलनेके लिए निकल पड़ा । मार्ग में एक मणिमय-किन्नर को देख कौतुकवश उसे पकड़नेके लिए उसने शीघ्रतासे अपने घोड़े को दौड़ाया । किन्नर तो पर्वत की गुफामें तिरोहित हो गया, किन्तु सोमप्रभ को वह घोड़ा बहुत दूर तक ले गया । इतने में भगवान् सूर्यनारायण भी अस्त हो गये ।

सोमप्रभ अत्यधिक श्रान्त हो गया और लौटने का विचार कर ही रहा था कि उसे एक विशाल सरोवर दिखाई पड़ा । उसीके तट पर रात्रि बितानेके विचारसे वह घोड़ेसे उतरा और उसे घास और जलसे सन्तुष्ट किया । स्वयं भी मधुर फल खाकर और जल पीकर वहीं कोमल पत्ते विछा उसने विश्राम किया । उसी समय उसे अकस्मात् सुमधुर गीतों की ध्वनि सुनाई पड़ी । वह तत्काल उठा और जिस ओरसे ध्वनि आ रही थी, उसी ओर कुछ दूर चला गया । उसने देखा—एक देवालयमें भगवान् शङ्करके लिङ्गके समक्ष एक दिव्य कन्या गान कर रही है । उसने विस्मय-पूर्वक मनमें विचार किया कि यह रूपवती कौन है ? गीत समाप्त होनेपर कन्याने सत्कार-पूर्वक उससे पूछा—‘आप कौन हैं ? किस प्रकार और किस प्रयोजनसे इस दुर्गम स्थानमें पधारे हैं ?’

सोमप्रभने अपना सारा वृत्तान्त कह सुनाया और पूछा—‘आप कौन हैं ? इस निर्जन वनमें अकेली क्यों रहती हैं ?’

कन्याने आँसुओं की झड़ी लगाते हुए कहा—‘महाभाग ? मुझ अमागिनीका वृत्तान्त सुननेसे क्या लाभ ? फिर भी यदि आपको कुतूहल है तो सुनिए :

‘हिमालय पर काष्ठनाभ नामक नगरमें विद्याधरों का राजा पद्मकूट है । उसकी हेमप्रभा नामक रानी, के गर्भसे मैं उत्पन्न हुई हूँ । मेरा नाम मनोरथप्रभा है । मैं अपनी सखियोंके साथ आधर्मों, द्वीपों, पर्वतों, जङ्गलों और उपवनोमें क्रीड़ा कर भोजनके समय पिताके निकट आ जाया करती थी । एक बार जब मैं इस सरोवर में तट पर विहार करने के लिए आई तो एक मुनिपुत्र अपने मित्र सहित मुझे यहाँ दिखाई पड़े । उनके सौन्दर्य की शोभा देख बशीभूत हो मैं धीरे-धीरे उनके समीप चली गई । उन्होंने भी मुझे प्रेममय दृष्टिसे देखा । मेरी सखीने हम दोनों का अभिप्राय जान मुनिपुत्रके मित्रसे पूछा—‘महाभाग ! आप कौन हैं ?’ उन्होंने कहा—‘सुमुख ! यहाँ से थोड़ी दूर तपोवनमें दीधिति नामक मुनि रहते हैं । एक समय वे इसी सरोवर में स्नानार्थ आए । उसी समय लक्ष्मी देवी भी उपस्थित हो गई । देवीने उन्हें देख कर मनमें सङ्गम की अभिलाषा की, इसलिए उन्हें तत्काल मानस-पुत्र उत्पन्न हुआ । देवीने

बालक को मुनिके कर-कमलोंमें समर्पित करते हुए कहा—‘यह आप के ही दर्शनसे उत्पन्न है, इसलिए आपका पुत्र है।’ वह अलक्षित हो गई। मुनिने भी अनायास मिले इस पुत्र का नाम **रश्मिवान्** रखा और चूड़ाकरण, यशोपवीत आदि सस्कारों को विधिवत् सम्पादन करके उसे समस्त विद्याओं की शिक्षा दी वे वही मुनि-पुत्र ‘रश्मिवान्’ हैं, मेरे साथ यहाँ भ्रमण करने आये हैं।’

उन्होंने मेरी सखीसे मेरा नाम और वंश पूछा। जब मैं उस मुनिपुत्रके निकट बैठी थी तो घरसे एक सखीने आकर मुझसे कहा—‘शीघ्र चलो, पिता भोजनके लिए तुम्हारी प्रतीक्षा कर रहे हैं।’ उस मुनिपुत्र को वहीं छोड़ मैं भयभीत हो पिताके समीप चली गई। भोजन कर ज्यों ही बाहर निकली त्यों ही मेरी पहली सखीने कहा—‘मुनि-पुत्र का मित्र बाहर उपस्थित है। वह कहता है कि मुझे रश्मिवान्ने अपने पिता द्वारा उपदिष्ट हुई आकाशगामिनी-विद्या देकर ‘मनोरथप्रभा’ के निकट भेजा है और यह सन्देश बतलाया है कि ‘कामदेवने ऐसी भीषणदशा उपस्थित कर दी है कि अब मैं तुम्हारे बिना क्षण भर भी जीवित नहीं रह सकता।’ सुनते ही मैं सखीको साथ लेकर यहाँ आई, किन्तु मेरे पहुँचनेके पहले ही चन्द्रोदय होने पर मेरे वियोग से मुनिपुत्र यह असार संसार छोड़ परलोक सिधार गये थे। उन्हें मृत देख कर मैंने उनके साथ अपने को भी भस्म करना चाहा, किन्तु उसी समय एक अत्यन्त तेजस्वी पुरुष आकाशसे उतरा और उस शरीर को लेकर चला गया। मैं अकेली ही अग्निमें भस्म होनेके लिए उद्यत हुई, तो आकाशवाणी हुई कि ‘वस्ते ! इस प्रकार साहस न करो, कुछ ही काल बाद इस मुनिपुत्रसे पुनः तुम्हारा अवश्य समागम होगा।’ आकाशवाणी सुन कर मैंने अनुगमनका विचार छोड़ दिया और समागम की प्रतीक्षामें मैं बही रहने लगी। तभीसे यहाँ भगवान् शङ्करके भजन-पूजनमें सर्वदा लगी हूँ। मुनिपुत्र का वह मित्र भी कहाँ गया, इसे अबतक न जान सकी हूँ।’

यह वृत्तान्त सुन ‘सोमप्रभ’ने पूछा—‘तुम्हें अकेली छोड़कर तुम्हारी वह सखी कहाँ चली गई !’ प्रत्युत्तरमें मनोरथप्रभा ने कहा—‘विद्याधरोंके अधिपति महाराज **सिंहविक्रम** की एक बड़ी सौन्दर्यवती कन्या है। उसका नाम **मकरन्दिका** है। वह मेरी प्राणसे भी अधिक प्रियतमा सखी है। मेरे ही दुःखसे दुःखित होकर उसने अब तक अपना पाणिग्रहण नहीं किया है। उसने अपनी सखीको मेरे समीप कुशल पूछनेके लिए भेजा था। इसलिए मैंने भी उसीकी सखीके साथ उसे देखनेके लिए अपनी सखीको भेजा है अतएव आज यहाँ मैं अकेली हूँ।’

मनोरथप्रभा यों कह ही रह थी कि इतनेमें उसे आकाशसे उतरती उसकी सखी दिखाई पड़ी। समक्ष उपस्थित होने पर उसने मकरन्दिकाका सब समाचार पूछ सोमप्रभ के लिए कोमल पत्रों की शय्या विछवायी और उसके घोड़ेके खानेके लिए घास डलवा दिया। उन लोगों ने उसी देवालय में वह रात्रि बितायी। प्रातःकाल **देवजय** नामक विद्याधर राजाका सन्देश लेकर उपस्थित हुआ। प्रणाम करके उसने मनोरथप्रभा से कहा—‘राजकुमारी, राजा सिंहविक्रम ने यह सन्देश भेजा है कि जब तक तुम्हारा पाणिग्रहण नहीं होगा, तब तक तुम्हारी प्रियसखी मकरन्दिका भी अपना पाणिग्रहण नहीं करना चाहती। इसलिए तुम यहाँ आकर उसे समझाओ कि आपना पाणिग्रहण कर ले।’ मनोरथप्रभा वहाँ जानेके लिए उद्यत हुई। सोमप्रभ ने कहा—‘शुभे ! मैं विद्याधरोंका लोक देखना चाहता हूँ, जाने योग्य समाक्षिये तो मुझे भी साथ ले चलिए। मेरा घोड़ा जब तक मैं लौट नहीं आता तब तक यहीं बंधा रहेगा, इसके आगे खानेके लिए घास डाल देता हूँ।’ मनोरथप्रभा ने सोमप्रभ को देवजयकी गोदमें बिठा कर अपने साथ ले लिया और दिव्यशक्ति द्वारा विद्याधरोंके लोकमें पहुँच गई। वहाँ मकरन्दिकाने प्रियसखी का उचित सत्कार किया। साथमें सोमप्रभको देख वह उसका समाचार पूछने लगी। मनोरथप्रभाने उसका समस्त वृत्तान्त यथावत् सुना दिया। सुन कर मकरन्दिका उसे पर आसक्त हो गयी, सोमप्रभ भी लक्ष्मी समान अतिसौन्दर्यवती मकरन्दिकाको देखकर आसक्त हो गया। वह आश्चर्य के साथ विचार करने लगा कि यह लावण्यवती किस धन्य युवाके साथ पाणिग्रहण करेगी।

तदनन्तर एकान्तमें मनोरथप्रभाने मकरन्दिकासे विवाह न करने का कारण पूछा। प्रत्युत्तरमें उसमें कहा—‘सखि ! अभी तो तुमने भी अपने लिए वर स्वीकार नहीं किया है, फिर मैं कैसे अपना विवाह कर सकती हूँ ? तुम मुझे प्राणसे भी अधिक प्यारी हो।’ मकरन्दिकाके प्रेम-श्रुत वचन सुन मनोरथप्रभाने कहा—

कृता भवति । शुक्रनासेन हि चन्द्रापीडाय याः शिक्षाः प्रदत्ताः तासां रचनायान्तु कविः स्वलेखनीमन्या-
हतरूपेण प्रावर्त्तयत् । तास्तथाविधा रहस्यपूर्णास्तथा मार्मिकाः सन्ति या मन्ये प्रत्येकदेशस्थप्रत्येक-
राजहिताय सर्वथैवोपयोगिन्यो भविष्यन्ति ।

प्रकृतिनिरीक्षणम्

कादम्बर्याः प्रकृतिवर्णनमतीव सुन्दरं सजीवं च सञ्जातम् । केचन महाकवयो यदि प्रकृतेर्मञ्जुल-
रूपस्य चित्रण एव चतुरा अवलोकयन्ते तर्हि केचन महाकवयः प्रकृतेर्भयावहस्य तथा रोमाञ्चकारिणः
स्वरूपस्य वर्णने कृतकार्याः प्रतीयन्ते, परन्तु महाकवेर्वाणभट्टस्य भूयसीयमेव विशेषता वर्त्तते यत्तस्य
लेखनी समभावेन मधुरमयावहोभट्टविधदृश्यवर्णने पूर्णं साफल्यमुपगमयतीति । एतद्दृश्यस्वरूपहृदयङ्ग-
मविधानाय महाकविर्विविधालङ्काराणां साहाय्यं गृहीतवान् । उपमोत्प्रेक्षा-परिसंख्याविरोधाभासालङ्का-
राणां स्तूपानेव स्थापयित्वा कविरयं पाठकानां पुरतः स्ववर्ण्यविषयस्य मञ्जुलाभिन्यञ्जनं कृतवान् ।
विध्याटव्या भीषणरूपस्य चित्रणं कविर्यादृशेन साफल्येन कृतवान् तद्धि महादात्र्यं जनयति ।

तथाहि—

‘गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकोव प्रसूतकुशलवा निशाचर-
परिगृहीता च, कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरागुरुतिलकभूषिता च,
सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानिलवीजिता समदना च ।’

(कादम्बरी-कथामुखम्-५७ पृ.)

महर्षिजाबालेराश्रमस्य कीदृशं सात्विकं मनोरममतिहृद्यं वर्णनम् ?, यस्य पठनेन कस्य सचेतसः
पुरुषस्य चित्तं तपोवनभग्नमूर्त्या प्रभावितं न भवति ? ।

तथाहि—

‘यत्र च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामे द्विजपतनम्,
उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अश्लीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां
नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, श्रीफलाभिलाषः मूलानामधोगतिः ॥’

(कादम्बरी कथामुखम्-१२४, १२५ पृ.)

न पर्यत्यजत् । चन्द्रापीडस्यापि ततः प्रभृति तस्या प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरजायत । स्थितस्तस्यामत्य
प्रतिदिनं प्रसादः । कृता चासी सर्वथैव विस्मयमन्यापारेष्वभिज्ञा सहृदयता । सोऽयमपूर्वः सन्बन्धः सुमधुरश्च । चन्द्रा-
पीडेन सार्धं पत्रलेखाया नैकट्यमसामान्यं द्विविजययात्रायामेकस्मिन्नेव गजपृष्ठे पत्रलेखा चन्द्रापीडेन सार्धमा-
सनमधितिष्ठति । निशाया शिविरस्थचन्द्रापीडः यदा अनतिदूरशयाननिषण्णेन वैशम्पायनेन सह संलपति, तदा,
सन्निधौ क्षितिगतविन्यस्तकुशोपरि प्रस्वपति पत्रलेखा । यदा कादम्बर्या हृदये महामहोत्सवसमारम्भः सन्निकृष्टस्तदा
पत्रलेखायास्तस्मादतिधुद्रादधिकारादस्सारणं नावश्यकमन्यत लोकः । पत्रलेखां प्रति कादम्बर्या नारीजनसुलभो
नासीदीपदपि द्वयः । चन्द्रापीडेन पत्रलेखायाः सन्बन्ध इति हि सा प्रियसखीति कादम्बर्या परमाद्रित्यम् ।

कादम्बरीकान्ये पत्रलेखा यद्भूखण्डमधिकृतवती, न तत्र द्वेपसन्देहादीनां सदभावः । तत्स्थानं स्वर्गवन्निष्कण्ट-
कम्, परन्तु क नु खलु तशामृतविन्दुः चलति तस्याः पुरतः एव प्रवलं प्रणयानृतपानम् । किन्तु कदाचिद् एतद्-
प्राणेनास्या एकस्यामपि शिरायामेककोऽपि रक्तविन्दुर्न चाञ्जल्यमापेदे । अपि सा चन्द्रापीडस्य च्छायेवानुवर्तिनी,
तथापि राजपुत्रस्य तत्तत्तारुण्यस्येवदपि तापस्तं कदाचिन्नासृजत् ।

यदा पत्रलेखा कति कालान् कादम्बर्यां सहावस्थाय तदात्तया प्रत्यावृत्ता, एवमपि यदा ललितस्मितेन दूरत
एव प्रीतिरसं प्रकाशयन्ती चन्द्रापीडं प्राणमत्, तदा सा प्रकृतिगल्लमापि कादम्बर्याः प्रसादलब्धं सौभाग्यमिव बलभ-
तरतामगच्छत् । युवराजश्रावरातिशय प्रदर्शयन्नासनादुत्थाय तामालिङ्गत् । तस्माद्वाह्मनसयोरगोचरोऽपूर्वं एवा-
नयोः सन्बन्ध इत्यवगम्यदे । परमाधिकल्पे द्वयं रोहिणीति कादम्बरी-प्रश्नोत्तरे चन्द्रापीडः स्वयमेवोक्तवान् ।
अतो युक्त एवानयोः सहवास इत्यवश्यम् । श्वेतोषिकजिज्ञासुभिः प्रबन्धकल्पलितकादाववलोकनीयम् ।

तपोवनस्य वर्णने यावन्तः प्रभावोत्पादकविषया अपेक्षितास्तावतामेकत्र वर्णनं विधाय कविः सत्यमस्माकं समवेऽतीवानुपमं दृश्यं प्रस्तुतवान् । अस्माभिस्तादृशं कथमपि लक्षितुं न शक्यते यत्र कविराश्रमस्थवृद्धान्धतापसानां परिचितवानरद्वारेण यष्टिमवलम्ब्याभ्यन्तरे आगमनस्य वहिर्गमनस्य च वर्णनं कृतवान् ।

तथाहि—

‘परिचित शाखामृग-कराकृष्टयष्टि-निष्काश्यमान-प्रवेद्यमान-जरदन्धतापसम् ।’

(कादम्बरी कथामुखम् -११८ पृ.)

ऋतूनां चित्रणमपि नितान्तमार्मिकतया कृतवान् । प्रभातचन्द्रयोरन्धकारचन्द्रोदययोस्तथान्येषां प्रकृतिविविधदृश्यानां वर्णनमत्यधिकसहृदयतया तथा यथार्थतया सहाङ्कितवान् कविः ।

प्रेमवर्णनम्

महाकविना यादृशप्रणयस्येयं मनोरमा कथा प्रस्तुता, प्रणयोऽपि बाह्यचाकचिक्येनोत्पन्नरूपे-
च्छाया उपरि केवलामनुरक्तिमेव न प्रकटयति, प्रत्युत स द्वयोः सहृदययोरन्तस्तलस्य परस्परवन्धन-
विधायकोऽनेकजन्मपर्यन्तं स्वस्याभिव्यक्तिकारकोऽलौकिकानन्दोत्पादको विकारोऽस्ति । कादम्बर्याः
प्रणयलीला हि केवलमेकजन्मत एव सम्बन्धं न स्थापयति, किन्तु स जन्मत्रयस्य परिवर्त्तने जातेऽप्यनेक-
माधुर्यं कथङ्कारमपि हासानुभवं नोपस्थापयति । वरं शरीरस्य परिवर्त्तनं भवतु, कर्मवशेन प्राणिनो
विविधयोनिषु वरं परिभ्रमन्तु किन्तु तेषां दृढप्रेम सर्वदैव तदनुगमनं करोति । अस्याः कथैव ह्येतन्म-
हत्तयस्य सत्यतामस्मान् प्रति यथार्थतः प्रतिपादयति ।

शैली

गद्यकवीनां कृते वाणभट्टस्य शैली चादर्शभूता । अयं हि महाकविः प्रभावशालिगद्यस्य लेखने नितान्त-
प्रवीण इति सहृदयानां भावः । ये केचनालोचकाः वाणगद्यं भारतीयसधनविपिनमिव भयावहं
हिसकपशुमिवाप्रसिद्धं तथा कठिनशब्दैर्मण्डितमिति प्रतिपादयन्ति, ते खलु सत्यमेव यथार्थायाः सुदूरे
विद्यन्ते । चित्रणस्य सजीवतायै तथा प्रभावशालिताया उत्पत्तये महाकविना स्थाने स्थाने ओजोगुण-
मण्डितायाः समासबहुलायाः शैल्या आश्रयणमवश्यं गृहीतम्, किन्तु यत्र तत्र लघुवाक्यानां प्रयोगं
विधाय तेन हि सशक्ता प्रभावोत्पादिका स्वशैली प्रदर्शिता । कयाचिदेकया शैल्या क्रीतदासस्तु न
भवति कविः । स हि विषयानुसारेण स्वकीयां शैलीं परिवर्त्तितां करोति । येन महाकविना अटव्याः
सन्ध्यायाश्च वर्णने दीर्घसमासानां लुटा प्रदर्शिता, तेनैव विरहवर्णनावसरे लघुकलेवरप्रासादिकवाक्यानां
शोभा प्रस्तुतीकृता । कपिञ्जलद्वारा विहिता या पुण्डरीकभर्त्सना सा कियती प्रभावशालिनी ?
तथाहि—

‘यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मा-
र्जनोपायोऽयम् ..... ।’ का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनवहुमतेषु
भवतः ? स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावनं सिञ्चति, कुवलयमालेति निखिंशलतामालिङ्गति,
कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगाहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिसृशति, सृणालमिति
दुष्टवारणदन्तमुपलमुन्मूलयति, सूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोप-
यति । अधिगतविषमतत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वार्यमिदं ज्ञानमुद्रहति, यतो
न निवारयसि प्रवलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियम-
यसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः ।’ इति

(कादम्बरी-पूर्वार्धकथा ८७९, ४६० पृ०)

परमार्थतस्त्विदमेव प्रतीयते यद् वाणगद्येषु सुखनिरीक्षणशक्तिः चमत्कृतवर्णनप्रणाली, अक्षर-
शब्दशक्तिस्तथा कल्पनाप्रसृतालौकिकार्थानामुद्भावना विरोधरूपेणोपलब्धा भवतीति । एतन्महानुभाव-
गद्ये चैतादृशः प्रभावस्तथा प्रवाहो विद्यते यत्तदनुकरणकर्तृकविद्वारा भूरिशः कृतेऽपि गरीयसि प्रयत्ने
तद्वद्ये तादृशश्चमत्कारो नोत्पन्नः । अत एव त्वेनद्रसभावयुक्तायाः कवितायाः समवेऽन्यकवीनां रचना
केवलं चापह्यमेव जनयतीति त्रिलोचनकवेः स्पष्टं समुद्रोपः—

‘हृदि लग्नेन वाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।

भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥’

सामाजिकी स्थितिः

कादम्बर्यां वेशविन्यासो विचित्र एव लभ्यते । अत्र भूपतेः शुद्धकस्य वर्णनेनावगम्यते यत् राजापि
केवलं विनंस्थुलप्रायं शुभ्रवस्त्रं मूर्ध्नि वेष्टयति । अङ्गे च केवलमुत्तरीयं स्कन्धयोर्धारयति । यतो ह्यङ्गरागः
शरीरे विलिप्यमानः स्पष्टं प्रतीयते । समस्तानामेव पात्राणां वर्णनेऽङ्गरागस्यात्याधिक्यम्, वसनस्य च
वैरत्यम् । कादम्बरीप्रेषितः केषूरकामिधानो दीणावाहकः केवलमधोवस्त्रमेव धारयति नोत्तरीयमपि ।
‘अधरवास एव केवलं वसानेन’ इत्यनेन (कादम्बरी-पूर्वार्धम्)

वेशविन्यासादिषु वैचित्र्येऽपि भूयस्यः सामाजिकप्रथा इदानीन्तन इव तदानीमप्यासन् । होलि-
कायां विविधोपद्रवाः विरूपरूपक (स्त्रीग) निःस्तरणादिप्रथा यथा वर्त्तमानकाले तथा वाणकालेऽ-
प्यासीदिति चित्रम् ।

द्रविडधार्मिकपरिचये यथा—

‘सर्वदा वसन्तक्रीडिनाजनेनोत्क्षिप्तखण्डखट्वारोपितवृद्धदासीविवाहप्राप्तविडम्बनैः ।

(कादम्बरी-पूर्वार्धम्-६४५ पृ०)

एवमादयस्तत्सामयिकयो वद्वयो घटनाः संसृचिता ह्यस्मिन् ग्रन्थे, यासामनुसन्धानेनाधिकतरमै-
तिहासिकं सामाजिकं च तथ्यमवगतं भवति । परन्तु प्रस्तावनायां निरतिशयो विस्तरः स्यादिति
वर्णिका (‘वानगी’) सात्रमिहोपन्यस्तमिति सुधीभिराकलनीयम् ।

नायकादिनिरूपणम्

इह हि अनुकूलो धीरोदात्तश्चन्द्रापीडो नायकः । तथा च लङ्घनम्—

‘अनुकूल एकनिरतः ।’

‘अविकत्यनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्येवान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥’ (सा० द० ३ पृ०)

नायिका कन्या (परकीया) मुग्धा कादम्बरी ! यथा—

‘कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।’

‘परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ॥’

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रस्तौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ (सा० द० ३ पृ०)

परिणयानन्तरं स्वकीया मध्यापि च नायिका, किन्तु (उत्तरार्द्धे) तत्प्रसङ्गोऽप्यल्प एव । एतावेव नायिकानायकावालम्बनविभावौ । इन्दु-चन्दनान्योऽन्योक्त्यादय उद्दीपनविभावाः, परस्परचक्षुरादिक्रिया अनुभावाः, निर्वेदप्रभृतयो व्यभिचारिभावाः, रतिः स्यायी ।

विप्रलम्भशृङ्गारो मुख्योऽङ्गी रसः । तत्र पूर्वार्धे, उत्तरार्धस्य कियदंशे च पूर्वरागाभिधः । उत्तरार्ध-शेषे तु करुणविप्रलम्भाभिधः । सम्भोगशृङ्गारोऽप्यस्ति रसः, किन्तु परिणयानन्तरं केवलं तस्य सूचनमेव । एषां साहित्यदर्पण ३ परिच्छेदगतलक्षणादि यथा—

‘आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।’
 ‘उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।
 आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥’
 ‘उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्वहिर्भावं प्रकाशयन् ।
 लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥’
 ‘विशेषादभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः ।
 स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः ..... ।’
 ‘रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।’
 ‘यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।’
 ‘श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संस्तरागयोः ।
 दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥’
 ‘यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
 विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥’

अङ्गतया हास्यादयोऽन्येऽपि रसाः सन्ति ।

आधिक्येनात्र माधुर्यं गुणाः । यथा—

‘चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।
 सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥’

प्रसादगुणोऽप्यधिकस्थले । रीतिरत्र पाञ्चाली बाहुल्येन । यथा—

‘.....वर्णैः शेषैः पुनर्द्ध्यो ।’

(वैदर्भीगौडीययोः परिगृहीतेभ्यो वर्णभ्यः शेषैरित्यभिप्रायः) ।

‘समस्तपञ्चपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ।’

अन्या अपि रीतयोऽस्याधिकभावेन यथास्थानमुपलक्ष्यन्ते, किन्तु मुख्यं ताः । गद्यस्वरूपादिकं तु पूर्वमेव विवेचितं १, २ पृष्ठप्रस्तावनायाम् ।

पृतेषां यथासम्भवमेकत्र सौकर्याय श्लोकसंग्रहो यथा—

‘चन्द्रापीडोऽनुकूलः सकलगुणधरो नायकोऽस्मिन्नुदात्तो-
 नेत्री कन्याऽन्यदीया मृदुललिततनुर्मुग्धकादम्बरी च ।
 पाञ्चाली नाम रीतिर्विलसति बहुला विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
 माधुर्याख्यो गुणो वा कविमुकुटमणेः काव्ययोरन्त्यमेतत् ॥’

कादम्बरीटीका

अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्राचीना वर्णाचीनाश्च बहुयष्टीनाः साम्प्रतं विलसन्ति अत्र—

(१) श्री भानुचन्द्रगणि-तच्छिष्य-सिद्धचन्द्रगणिमहोदयभ्यां निर्मिता टीका मंगोलसम्राजोष्क-रस्य समये निरमीयत । यतो हीमौ अकबरसम्राजा सम्मानिताविति ताम्भ्यामेव पुष्पिकायां निजकरक-मलेन लिखितम् । गुरवे भानुचन्द्रगणिने सम्राजा महोपाध्यायपदमर्पितम् । अनेन महाभागेन हि 'शत्रुघ्न'-करो भोचितः शिष्याय सिद्धचन्द्रगणिने सम्राजा 'पुण्यदना' इत्युपपदेन विभूषितः । सेयं टीका प्रतिपदपर्यायप्रकटिताऽपि विद्वद्भ्यो न रोचते, प्रस्तुत यत्र तत्रास्तुता । मूलपदार्थस्फोरजायैव या समयां सैव सर्वमान्या विद्वत्समाजे, परमत्र 'इन्द्रोपैः (वर्षाकीटैः)' इत्यस्य टीका 'अग्निरजोभिः' इति । एवं निगहः = सन्दुक', 'मदनः जराभीरुः' इत्यादिरूपेण विहिता टीका नोपकारायेति धीघना गवेपकाः प्रतिपादयन्ति ।

(२) 'नयूरेखर रानचन्द्रकाले' महाशयेन विरचिता टीका । इयं हि मूलार्थस्फोरगेऽतिविशदा विस्तृता च । अन्ते आङ्गलभाषायां टिप्पणीसंयुता, तेनास्य ग्रन्थस्य महत्त्वमत्यधिकं सञ्जातम् ।

(३) 'जीवानन्दविद्यालार' महाशयनिर्मिता सरला भावानुकूला टीका, अनयाऽपि सहायता जाता मन्दमतीनामित्यत्र न सन्देहः । परं सर्वथा छात्रमनोऽनुकूला नैवेति तद्विदो जानन्ति ।

(४) महामहोपाध्याय-'हरिदास-सिद्धान्त-वागीश' विहिता 'कल्पलता'निधाना सर्वतोऽभिनवा छात्रहितैषिणी विद्वन्मनोहारिणी विवृतिः स्वल्पेनैव समयेन परं कीर्तिराशिं प्रतिदिशं विस्तारयामास ।

अनुवादः

(१) निसिरिडिङ्कृतोऽनुवादः आङ्गलभाषायाम् । यद्यप्यत्र बहूनि वर्णनानि परित्यक्तानि, कानि-चिन्नातिसंक्षिप्तीकृतानि सन्ति, तथापि महता परिश्रमेणायमनुवादो विहितः । अत्र कियतानेव वाक्यानां शब्दानाञ्चातिरमणीयोऽर्थः प्रतिपादितः, एवं सद्यपि कियन्ति स्थलानि तथैव सन्ति येषां विस्तृतं व्याख्यानमत्यावश्यकं प्रतीयते ।

(२) म० म० 'हरिदाससिद्धान्तवागीश' कृतो भाषानुवादो ब्रह्मभाषायाम् । अनेन चैतद्ग्रन्थेऽति-सौलभ्यं सञ्जातम् ।

(३) श्रीऋषोदरनाथभट्टकृतोऽनुवादो महता परिश्रमेण सञ्जातः ।

अन्यसंस्करणम्

(१) मोहमयोत्थराजकीयसंस्कृतग्रन्थमालायां-डाक्टर-'पिटर्त्न' महाशयेन संशोधिताङ्गलभाषा-टिप्पणीयुता चावृत्तिः । अत्रत्यातिविस्तृता टिप्पणी गवेपणापूर्णा । विद्वांसो ह्येतत्कृतपाठभेदं भूरिभूरिशः प्रशंसयामासुः । पाठभेदोपरि विशिष्टं ध्यानमाकृष्टमेतन्महानुभावस्य ।

(२) पुण्यपचन (पूतानगर) स्थग्रन्थमालातश्चायं ग्रन्थः 'काणे'महाशयद्वारा विद्येयरूपेण परिच्छेद-विभागसहितोऽतिस्पष्टरूपेण संस्कृतः । पतेनावधार्यते यत्तदावृत्तिप्रकाशनानन्तरं कादम्बर्याः यावन्ति संस्करणानि निःसृतानि तेषां सम्पादका नूनमेव ततः सहायतामवाप्सुरिति ।

प्रस्तुतसंस्करणम्

अत्र 'काणे'-पिटर्त्न' महोदयद्वारा संस्कृते यावन्तः परिच्छेदा विलसन्ति तान् ययामति विविच्यान्यांश्चैतदुपयोगिग्रन्थानाकलन्य समुचितो ग्रन्थांशः पाठभेदश्च संस्थापितः । विरामचिह्नादिसंयोजनं यावच्छुभ्यं विहितम्, तथा सामासिकशब्दानां प्लूयन्ते विरलेपपद्धतिश्च यथा वचनसौकर्यमयावशेषसौ-लभ्यञ्च भवेत्तथा विहिता । सम्पादितेऽपि 'चन्द्रकल्या' संस्कृतव्याख्यया विषयस्य शब्दस्य चातिक्लिष्ट-

मनुभूय 'विद्योतिनी' नामिकया राष्ट्रपदनियुक्तया हिन्दीभाषयाऽप्यनूदितः। प्रस्तावनाम्ने च सौकर्येणार्थावबोधनाय हिन्दीभाषयैव कादम्बरीसमीक्षोपनिबद्धा तथा तत्सारोऽप्युपनिबद्धः।

लज्जदमवधेयम्—कस्याप्यनुवादस्य भागत्रयं भवितुमर्हति। यथा—उपाख्यानानुवादः, भावानुवादः, भाषानुवादश्चेति। तत्रोपाख्यानानुवादे ह्यनुवादको मूलाक्षरमगणयित्वैव स्वानन्त्येण प्रचलतीति सर्वापेक्षया सुगमः सः, किन्तु तथाविधेनानुवादेन ग्रन्थार्थकरणे चोपकारस्तादृशो न भवति यादृशोऽभिलषितः। एतदपेक्षया मौलिकभावमादाय प्रवृत्तो भावानुवादो मूलार्थबोधने किञ्चित्साहाय्यं संपादयति। भाषानुवादो हि मूलभावस्य भाषायाश्च द्वयोरपि पूर्णरूपेणाधीनीभूय एव मूलार्थसाधुस्फोरकोऽनुवादककृते निरतिशयकाठिन्यं जनयति। तत्राप्येतद्ग्रन्थात्यधिकविलष्टत्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तस्य भाषानुवादविधानं न तादृशं सरलमिति विवेचकानां पुरतोऽतिरोहितमेव। अतोऽत्र केवलं साहसं विधायैवैतत्संपादयितुं प्रवृत्तोऽहम्, परन्तु कियत्साफल्यं सञ्जातं तत्र प्रेक्षकाः सहृदया एव प्रमाणम्।

विशेषतो वक्तव्यनिदमेव यत्—'एकानुपूर्वीकवाचकवाच्यत्वरूपं'—सामान्यधर्ममादाय ग्रन्थकारेण सर्वत्र पूर्णोपमाः सुसज्जीकृताः। यासां संस्कृतव्याख्यानं तु विशदरूपेण कथञ्चिद् भवत्यपि, किन्तु तादृशस्थले भाषानुवादकरणे महाक्लेशः सञ्जायते। दिङ्मात्रं यथा—'उपानिरुद्धसमागममिव। चित्रलेखादर्शित-विचित्र-सकल-त्रिभुवनकारम्' (का० पू० २७६ पृ०) एतस्यानुवादो ह्येवमपि भवितुमर्हति यत्—

'उपा और अनिरुद्ध के समागममें जिस प्रकार उपाकी सजी चित्रलेखाने समस्त त्रिभुवनके युवक पुर्णोंकी आकृतिका चित्र खींचकर उपाको दिखाया था, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृतिका चित्र दीवार पर खींचकर लोगोंको दिखाया गया था।'

किन्वेतादृशानुवादकरणे सादृश्यं न तिष्ठति तथानुवादोऽप्यसम्पूर्ण एव तिष्ठति, अतोऽगत्यैवमनुवादो विधीयते यत्—

'उपा अनिरुद्ध के समागममें जिस प्रकार उपाकी सजी चित्रलेखाने समस्त त्रिभुवनके युवक पुर्णोंकी आकृतिका चित्र खींचकर उपाको दिखाया था, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृतिका चित्र दीवार पर खींचकर लोगोंको दिखाया गया था।'

अत्र ह्येवंविधानुवादं विलोक्य साधारणपुरुष एवानुवादकं दूषयिष्यति, किन्तु विवेचकपाठका हृदयेन सानन्दं नूनं जिघृक्षिष्यन्तीति दृढीयान् मे विश्वासः। कादम्बर्या पूर्णोपमाया अनेकस्थलेषु विद्यमानत्वात् तत्र अत्रैवंविधा एवानुवादाः सञ्जाताः। बहुषु स्थलेषु संस्कृतटीकया साधुस्फोरणे कृतेऽपि यत्र भाषानुवादो कोऽप्युपायो न लक्षितस्तत्र भावानुवाद एव गृहीतः। एतद्ग्रन्थकृतपूर्वव्याख्यातृणामनुवादकर्तृणाञ्च साहाय्येनेतत्संपादनं मया कृतमिति तेषामानुष्यं शिरसा धारयामि।

एतत्सर्वं गीर्वाणवाग्ब्रह्मिल्लितालवालकल्पानां धर्मनयविनयमनस्वितादिगुणविभूषितानां देशकुलजातिशास्त्राचारादिसमस्तसनातनधर्ममर्यादापालनतत्परानां देशप्रसिद्धवङ्गकुलकमलदिवाकराणां दिगंतयशसां काव्यकाननपञ्चाननानामस्मत्साहित्यशास्त्रगुरुवरानां कविचक्रवर्त्ति-श्री १००८ ताराचरणमट्टाचार्य-महाशयानां स्वदेशीय-व्या० सा० तीर्थ-विद्यालङ्कारानेकशिष्योपशिष्ययुतपण्डितप्रवर-वेगूसरायस्थ-श्रीसरस्वती विद्यालय-प्रधानाध्यापक-श्रीनेनाललक्ष्मी-गुरुवराणाञ्च दयोदयमधुरदशा सम्पन्नम्।

ग्रन्थस्यास्य यत्र तत्र मूलपाठसंशोधने पाठान्तरविधाने चाहं प्रियसुहृद्-काशीस्थ-'राजकीय संस्कृतमहाविद्यालय'-न्यायाध्यापक-न्याय-वेदान्ताचार्य-काव्य-दर्शनतीर्थ-श्रीसुरेन्द्रनाथदिवेदि महाभागमन्त्रत्यनेपालदेशीय 'हरिहर-संस्कृत-विद्यालय' प्रधानाध्यापक-व्या० सा० सा० पुराणाचार्य-श्रीकृष्ण-मणित्रिपाठि महाभागं च सुहृदुः स्मरामि, अभिनन्दामि च तदुपकारसहस्रमज्जम्।

सम्पादने चास्मिन् परोक्षकारवदपरिकरसुरभारतीसंरक्षणतत्परनिजपितृस्मारक-'श्रीभवानीशङ्कर-संस्कृतमहाविद्यालय'सञ्चालक-काशीविश्वनाथमन्दिराध्यक्ष-श्रीरामशङ्करत्रिपाठिमहाभागानाम्, भूमिकालेखनकार्यं विविधसहायकपुस्तकप्रापकाणां विविधानवद्यविद्याविभूषित-विद्याभास्कर-शास्त्राचार्य-श्रीदेवीनारायणप्राद्विवाक (एडवोकेट) महाभागानाञ्चोपकृतिसहस्रमज्जमभिनन्दामि।

एवमेव यत्र तत्र प्रपञ्चसंगेष्वनादिनाहाव्ये निधिलाग्रत्पत्तानामन्नादुकाहर्णिमन्तस्तुनचिन्तक-
मोदरकरश्चान्तरागाचार्य—सं० श्रीमान्मन्मथजी—महोदयानिधिलेखकश्चैतन्निष्ठ-न्याय-व्यकरण-
चार्य—सं० श्रीशिवमिश्रजी मनोदयाच्च महानुपकारः मन्त्रानस्तदर्थं नयोरनृज्यं सत्रं गिरमा महर्ष-
घातयानि ।

सर्वथा दुःखिनिमग्नैः काले कृतपरिश्रमैः सौख्यं सन्तुष्टुत्तकाल्याघर्षैः गोलोकप्रानि-
धेष्टि-श्रीहरिदामपुतामज-गोमहागदामुत्तमहोदयैः विस्तृतकथैवं ग्रन्थमेतं संस्कृत-हिन्दीयुननिधानी-
न्तं यावत् क्षाप्यमुद्रितं प्रकाशयित्वा राष्ट्रस्य महानुपकारः कृतोऽस्तु सर्वथा ग्रन्थवादाहर्णि ।

यद्यपि 'तन्मन्त्रिणां तनुनामं नाम्नः कृतेषु दृष्टेः इति न्यायान्मन्त्राणां स्वदि-
रचितमन्दर्भे दोषदृष्टिर्नैव जायते, तथापि स्वयमेव पूर्णतया लोकेननामि कस्यचित्पुण्यं न मन्त्रविदु-
र्नर्हतीत्येतद्वदन्मनीषीन्वाप्यमनीषीन्वदिक्षारणाय निष्पन्नन्यायमात्रः सहृदय विद्वद्गो एव प्रका-
शयन् । अपि च—

'मन्त्रैर्मन्त्रिदुराविहिते क्व नाम ग्रन्थेऽस्मि दोगैरहः कुर्वन्तेऽपि ।'

इति न्यायाद् ब्रह्मप्रसादयोः स्वानाविकल्पात् मीमांसारदोषाद् यद्यत्र स्तुतं सज्जितं न-
क्षमाभागे विद्वद्गो दयोदयनधुरदया निरीक्षणायाः संगोचरं सत्त्वं चतिष्यत्ते नानिति मन्त्र-
विदेदयति—

'तद्विद्वांसोऽनुगृह्णन्तु चित्तथोक्तेः प्रसादिनिः
तन्तः प्रपयवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनस्यवः ॥
न चात्रातीव कर्त्तव्यं दोषदृष्टिपरं मतः ।
दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥
निर्दोषत्वैकवाक्यत्वं क वा लोकस्य दृश्यते ।
लापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गावपि क्वचित् ॥'

इत्यादिमूक्तो सः स्मरणाय सुधीर्बलैः ।

व्याख्यं द्रष्टुं समादाय विष्णुप्रापि केचित् ।

मातृनवनी
वि० सं० २०१०
२१ घर्तकूप, काशी

नवम्—

कृष्णमोहनठकुरः

संक्षिप्त-कथासार

कथासरित्सागरीय-मकरन्दिकोपाख्यान

काञ्चनपुरीमें 'सुमना' नामक एक बड़ा प्रतापी राजा राज्य करता था। किसी समय वह अपने दरबारमें बैठा था कि चाण्डालाधिपकी कन्या 'सुकालता' एक शुक (तोते) को पिंजड़े में रखकर अपने भाई 'वीरप्रभ'के साथ राजा से मिलने आई। द्वारपाल द्वारा अनुमति प्राप्त होने पर सुकालताने सभामें उपस्थित हो राजाका अभिवादन कर निवेदन किया—

महाराज ! यह 'शास्त्रगङ्गा' नामका शुक समस्त कलाओं और विद्याओं में निपुण है तथा वेदोंका मार्मिक अभिज्ञ है। आप इसे स्वीकार कीजिए, यों कह कर उसने द्वारपाल को वह शुक दे दिया। द्वारपाल उसे राजा के समीप ले गया। शुकने वहाँ निम्नलिखित श्लोक पढ़ा—

‘राजन् ! युष्मिदं सदैव यदयं देवस्य संपुष्टते धूमश्यामसुखो द्विपद्मिरहिणीनिःश्वासवातोद्गमैः ।
पतत्सदसुतमेव यत्परिभवाद्वाष्पाश्वुपूरुष्वेरासां प्रज्वलतीह दिष्टु दशसु प्राज्यः प्रतापानलः ॥’

पुनः उसने कहा—‘राजन् ! आवेश दीजिए किस शास्त्रका कौनसा प्रमेय कहूँ।’

राजा अत्यन्त आश्चर्यचकित हुआ। मन्त्रीने कहा—‘पृथिवीनाथ ! प्रतीत होता है कि पूर्व जन्मके किसी शापवश तिर्यग्योनिमें ये कोई मुनि हैं, तपःप्रभावसे इन्हें पूर्वजन्मके समस्त शास्त्रों का स्मरण है।’

राजाने शुकसे पूछा—तुम्हारा जन्म कहाँ हुआ ? तिर्यग्योनिमें तुम्हें शास्त्रज्ञान कैसे हुआ ? आखिर तुम कौन हो ? अपना पूरा वृत्तान्त सुनाओ।’

शुककी आँखें डबडबा गयीं। उसने कहा—‘महाराज ! यद्यपि मेरी दशा कहनेके योग्य नहीं, तथापि आपका आदेश शिरोधार्य कर कहता हूँ। सुनिए :

‘हिमालयके निकट अतिविशाल वृक्ष पर एक शुक अपनी स्त्री के साथ कोटर बनाकर रहता था। मैं उसीका पुत्र हूँ। उत्पन्न होते ही मेरी माता चल बसी। बृद्ध पिता अत्यधिक खिन्न हुए। वे आस-पास रहते वाले शुकों के जूठे फलों को स्वयं खाते और मुझे भी खिलाते। अपने पंखों को ओटमें रख वे मेरा पालन-पोषण करते।

एक समय वहाँ बहुत से शबर (भील) शिकार खेलने आए। दिन भर अनेक पशुपक्षियोंको मारते रहे। सायंकाल एक बृद्धशबर किसी पशु-पक्षीको न पाकर मेरे वृक्षके समीप आया। पक्षियोंका शब्द सुन कर वह उस पर चढ़ा और शुकों तथा अन्य पक्षियोंको कोटरमें से निकल मार-मार कर पृथिवी पर पटकने लगा। उसे समीप आता देख मैं भयभीत हो पिताके पंखोंमें छिप गया। इतनेमें उसने मेरे कोटरमें भी हाथ डाल मेरे पिता को निकाल लिया और उन्हें मारकर पृथिवी पर पटक दिया। पिताके पंखोंमें चिपका मैं भी उनके साथ ही पृथिवी पर गिर पड़ा और पंख से निकल कर वहीं गिरे सूखे पत्तोंमें आत्मरक्षार्थ घुस गया।

शबर समस्त पक्षियोंको मार वृक्ष से नीचे उतरा। वहाँ उसने कुछ पाक्षियोंको अग्नि में भून खा डाला और शेष पक्षियों को लेकर अपने साथियोंके साथ चला गया।

उसके चले जाने पर मैं निर्माक तो अवश्य हो गया किन्तु वह राजा अत्यधिक कष्टमें बीता। प्रातः सूर्योदय होने पर व्याससे व्यग्र होनेके कारण अपने पंखोंको फैला मैं समीपवर्ती पद्मसर नामक सरोवरके निकट धीरे-धीरे गया। वहाँ मरीचि मुनि स्नान करने के लिए आए थे। तृपित देख उन्होंने मेरे मुँहमें जल की दूँदें डालीं और मुझे दोनेमें रखकर अपने आश्रम ले गये। वहाँ मुझे देख महापि पुलस्त्यकी के मुख पर मुस्कराहट छा गई। उपस्थित अन्य तपस्वियोंने उनसे पूछा—‘सगवन् ! इस शुक को देख आप क्यों मुस्कराये ?’

कविवंशवर्णनम्

बभूव वात्स्यायनवंशसन्मधो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।
 वनेऋगुमाचिन्तपादपङ्कजः कुबेरनामांश इव स्वयम्भुवः ॥ १० ॥
 उवास यस्य श्रुतिशान्तकल्पे सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।
 सरस्वती सोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिबन्धुरे सुखे ॥ ११ ॥
 जगुर्गृहेऽभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः सत्सारिकैः पञ्चरवर्त्तिभिः शुक्रैः ।
 निगृह्यमाणा वटवः पदे पदे यजूंषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥

इत्थं कथां स्तुत्वा क्रीर्त्यनुवृत्त्यर्थः स्वकुलजाह्निरिति—बभूवेत्यादिना । वत्सत्यापत्यं पुमान् वात्स्यः सः अयं कुलप्रवर्तकत्वेन आश्रयः यस्य स तथोक्तो यो वंशः कुलं तत्र सन्मवः सनुत्यष्टः वत्सवंशीय इत्यर्थः । जयति संसारे गीता जनैः गानविषयीकृताः गुणाः दद्यादाह्वियादयो यस्य सः तथोक्तः, सतां सज्जनानाम् अग्रणीः अग्रेसरः तन्मध्वे उत्तम इत्यर्थः । वनेकैः कविकैः गुहैः गुप्तनामङ्कितैः वैश्यैः तदुक्तम्—‘शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वरमान्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तदास्यात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशृङ्गयोः ॥’

यद्वा गुहैः ईशवीयपञ्चपट्टशतकमध्यवस्तिप्राचीनराजवंशभिरित्यर्थः । कचित् पूजिते पादपङ्कजे चरणकमलयुगले यस्य सः । तथा स्वयंभुवः प्रजापतेः अंशः अंशावतार इव अतिवैदिकवादित्याशयः, कुबेरनामा कुबेरभिक्षेयः द्विजो द्विप्रो बभूव आसीत् ‘दन्तविप्राण्डजा द्विजाः’ इत्यनरः । अत्रोच्छृष्टद्विजत्वद्योतनाय द्विजपदोपादानम्, हस्तिनाग्रस्य दन्तवत्त्वेऽपि उच्छृष्टदन्ते दन्तीपिदस्य यथा प्रयोगस्तद्भिव इह भावनिमानिनी द्रव्योत्प्रेक्षा, सा च स्वयंभुवोऽंश इव इत्यनेन वाच्यः ॥ १० ॥

उवासेति । श्रुतिभिः वेदैः तदध्ययनैरित्यर्थः । ‘श्रुतिस्तु वेद आगतायः’ इत्यनरः शान्तं विलीनं कल्पमं पापं यस्य तस्मिन्, नित्यवेदाध्ययनेन वाचनिकपारहित इत्यर्थः । पुरोडाशेन लग्निहोत्रादौ देवेभ्यो हुतहविरवशिष्टेन हविषा ‘पुरोडाशो हविर्मेदे हुतशेषे च क्रीञ्जितः’ इति विभक्तः, पवित्रितौ सङ्ग-समये संबन्धेन पावनीकृतौ वधरौ वीष्टौ यस्य तस्मिस्तथोक्ते । सोमेन सोमयतो सोमनानकलतारस-पानेन कषायितं पुष्टम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तस्मिन् तथोक्ते । तथा समस्तानि सकलानि यानि शास्त्राणि व्यासादिरचितब्रह्मसूत्रादीनि स्मृतयश्च सन्वादिचित्तिबन्धाः तैः तदध्ययनैः बन्धुरं मनोहरं तस्मिस्तथोक्ते । यस्य कुबेरद्विजस्य सुखे वदने सरस्वती वादेवी सदा सर्वस्मिन् काले उवास वासं करोतिस्म । वनेनास्य नहासनः प्रत्यहं वेदाध्ययनशालत्वं निर्यामिहोत्रादिकर्मानुष्ठापकत्वं समप्रशास्त्र-शास्त्रवत् स्पष्टीकृतम् ।

जगुरिति । यस्य कुबेरद्विजस्य गृहे भवने वटवः छात्रभूता ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणशिषयः, जन्मस्तं बहुधा श्रवणाजिह्वाप्रवर्ति समस्तं सम्पूर्णं वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकं शास्त्रं यैस्तैः तथोक्तैः, पञ्चरवर्त्तिभिः लोहशालाकानिर्मितपद्मिगृहे विद्यमानैः, सारिकामिः सदैव सत्सारिकैः शुक्रैः कीरपद्मिभिः पदे पदे प्रति-पदाम्यासे निगृह्यमाणाः ‘भवद्भिरशुद्धमम्यस्यते वज्रैवं भवितव्यम्’ इत्थं निर्नर्त्त्यमानाः, अत एव शङ्किताः यद्यशुद्धं स्यात्तदा पुनरपि मम दोषप्राक्कथ्यं नूनं, शुक्रा करिष्यन्तीतिमप्युक्ताः सन्वाः, यजूंषि यजुर्वेदान् सामानि सामवेदांश्च जगुः अपठन् । तिर्यग्योनीनां शुक्रानानपि समस्तविद्यापारङ्गतवमिति दर्शनादुद्धृत-मेतन्नाहाभ्यमिति द्योतितम् । इह तथाविधशुक्रैः तादृक्परामर्शान्मन्त्रेभ्यः तत्सम्बन्धप्रतिपादनादिति-शयोक्त्यलङ्कारः ॥ १२ ॥

अपने गुणैः ते संसार में विख्यात, सज्जनों में सर्वश्रेष्ठ, वनेक गुप्तवंशी राजाओं से पूजित चरणकमलवाले तथा ब्रह्मा के अंश के समान तेजस्वी कुबेर नाम के एक ब्राह्मण वात्स्यायन वंश में उत्पन्न हुए थे ॥ १० ॥

निरन्तर वेद-पाठ से निष्कटुप, दश के द्विपदाशमङ्ग से गविक, अन्तर नाम में सोमपान से कनैठे तथा समस्त शास्त्रों और स्मृतियों से कुशोन्मित, उसके मुख में मगधवी सरस्वती सदैव निवास करती थी ॥ ११ ॥

जिसके घर मैनाओं के साथ पिंजरों में पड़े हुए (निरन्तर शाल-चर्चों इनवे-इनते) सभी शास्त्रों में अन्वत्त ज्ञानों द्वारा पद-पद पर टोके जाने के मय से संश्लिष्ट रह (ब्रह्मचारी ब्राह्मण) यजुः और सामवेद का निरन्तर पाठ किया करते थे ॥ १२ ॥

हिरण्यगर्भो सुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहागर्णवादिव ।
 अमृतं सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्तनः ॥ १३ ॥
 विवृण्वतो यस्य विसारि बाहुमयं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवा ।
 उपसु लज्जाः श्रवणोऽधिकां श्रियं प्रचक्रिरे चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥
 विधानसम्पादितदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ।
 मखैरसंख्यैरजयत् सुरालयं सुखेन यो यूपकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥

हिरण्येति । सुवनस्य मूर्ध्नुव इत्यादि-चतुर्दशप्रगनः अण्डकं ब्रह्माण्डं तस्मान् द्विजन्मानां ब्रह्मणानां पतिः अधिपतिः हिरण्यगर्भः प्रजापतिरिव, क्षीरमहागर्णवात् दुग्धसागरात् द्विजन्मनां पतिः द्विजराजः क्षपाकरः सुपर्णाश्रितिव, विनतायाः तक्षामिकायाः कश्यपपत्न्या उदरात् कुम्भैः द्विजन्मनां पतिः पञ्चिराजः सुपर्णः गरुड इव, नतः कुबेरद्विजात् द्विजन्मनां ब्रह्मणानां पतिः श्रेष्ठः अर्थपतिः अर्थपतिसंज्ञकः कश्चित् पुत्रः अमृत उपपन्नः । इह हिरण्यगर्भग्राहयेन वेदपारगामित्वम्, क्षीरसमुद्रोद्यचन्द्रतुलनया सकलजनाह्लादकरम्, गरुडोपमया च नारायणपरायणत्वं द्योतितम् । चतुर्दशसुवनपदेन—

मूर्ध्नुवः स्वः सङ्घः जनः तपः मयमित्येते सप्त उपरितना लोकाः अनलं वितलं मुनलं तलातलं महानलं रमातलं पानालमित्येते सप्त अधस्तना लोका ज्ञेयाः । तदुक्तमग्निपुराणे—

‘चतुर्दशविधं ह्येतद् मृतवृन्दं सुक्रीनितम् । मूर्ध्नुवः स्वर्मेहश्चैव जनश्च तप एव च ।

मयलोकाश्च महेते लोकान्तु परिक्रीतिताः । अनलं वितलञ्चैव मुनलञ्च तलातलम् ।

महानलं रमातलं पानलं सममं स्मृतम्’ ॥ इति ।

ब्रह्माण्डतः प्रजापतेरुपत्तौ प्रमाणं यथा मनुः—

‘तदण्डमभवद्द्वैमं सद्भावशुसमप्रभम् । तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

इहालङ्कारश्च मालोपमा ॥ १३ ॥

विशृण्वत इति । दिने दिने प्रतिदिनम् उपसु प्रातःसमयेषु नवा नवा नूतना नूतना उत्तरोत्तरं धीमन्त इति तारयन्म, एवंविधाः शिष्यगणाः छात्रसमुहाः चन्दनपल्लवा मलयजवृक्षकिसलयानि इव पल्लवाऽर्द्धां किसलयम्’ इत्यमरः, श्रवणे श्राव्यविचारकर्णेन योपितां कर्णे च लज्जा आतप्ताः मन्तः, विसारि विस्तृतं बाहुमयं चतुर्दशविद्यात्मकं शास्त्रं विवृण्वतः व्याख्याननार्यं स्पष्टीकुर्वन् पाठयन् इत्यर्थः यस्य अर्थपतेः गुणैः अधिकान् अन्यथां सित्यं शोभां प्रचक्रिरे । इह वाच्योपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

विधानेति । यः अर्थपतिः विधानेन वेदप्रतिपादितमार्गेण सम्पादितं विहितं यद्दानं विप्रेभ्यः सुवर्णादि-वितरणं तेन शोभितैः सङ्घितैः अन्यत्र तु विधानेन सदाविर्भावार्थं दीयमानमप्यग्राप्तेन सम्पादितं निष्पन्नं यद्दानं सद्गजलं तेन शोभितैः मूर्तिभिः । स्फुरन्तो देदीप्यमाना ये महावीरा हवनबह्वयः तैः सनाथा युक्ता मूर्तयः स्वरूपाणि येषां तैः ‘होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गवत्’ इति भातुचन्द्रोदघृतकोशः, अन्यत्र स्फुरन्तः मन्त्रियाः ये महावीरा महाशूरा तैः मनाया अधिष्ठिता मूर्तयः शरीराणि येषां तैः । यूपा यज्ञपशु-बन्धनाय स्थाशुषिण्याः त एव करा हस्ता येषां तैः, अन्यत्र तु यूपा इव कराः शुण्डादण्डा येषां तैः । गलैः करिमिरिव अमर्यैः अगार्यैः मन्त्रैः यज्ञैः सुखेन अवलोक्येन सुरालयं स्वर्गम् अजयत् स्ववशमकरोत् स्वर्ग-
 लोके सुवनन्तं ब्रमाण्डं ते ब्रह्मण्डियो के अधिपति ब्रह्मा, क्षीरसागरं ते तारो के अधिपति चन्द्रमा क्षीर विनता के गर्भे ते पञ्चियों के अधिपति गरुड उपपन्न हुय, उन्मी प्रकार उस कुबेर ने ब्राम्हणों के अधिपति ‘अर्थपति’ उत्पन्न हुय ॥ १३ ॥

जिस प्रकार प्रतिदिन प्रातःकाल कानों में लगी हुई चन्दन की नवीनयो कोनों निरन्तर उसकी शोभा बढ़ाती रहती हैं, उसी प्रकार निरन्तर प्रातःकाल पाठ सुनने में तहीन नयेनये आये हुए शिष्य, विन्मृत व्याख्या के साथ सपूर्ण बाहुमय का अध्ययन करनेवाले गुण अर्थपति की शोभा बढ़ाते रहते थे ॥ १४ ॥

जिस प्रकार राजा, मन्त्र ब्रह्मा देनेवाले पदार्थों के मन्त्र द्वारा उत्पन्न मन्त्र उस से दृष्टोभित, बुद्धोत्साही महावीरों से अधिष्ठित तथा यह नन्म के समान मूर्तोंवाले अर्च्य बलिष्ठ युद्ध के शक्तियों द्वारा इन्द्र जैसे पराक्रमी राजा का भी देश सरलता में जीत लेता है, वैसे ही अर्थपति ने विभि-विधान से दिये गये दान से दृष्टोभित, प्रवर्धित होमानि से मन्त्र यथा यज्ञस्तम्भो से प्रतिष्ठित अर्च्य यज्ञों द्वारा स्वर्ग की भी अपने अधीन कर लिया था ॥ १५ ॥

स चित्रभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।
 अवाप मध्ये स्फटिकोपलामलं क्रमेण कैलासमिव क्षमाभृताम् ॥ १६ ॥
 महात्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कमुक्तेन्दुकलामलत्विषः ।
 द्विपन्मनः प्राविबिभुः कृतान्तरा गुणानृसिंहस्य नखाङ्कुशा इव ॥ १७ ॥
 दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूर्कर्णतमालपङ्कजः ।
 चकार यस्याध्वरधूमसञ्चयोः मलीमसः शुक्लतरं निजं यशः ॥ १८ ॥

प्राप्तीच्छया विहितानेक्यज्ञैरनायासेन तत्प्राप्तिमवरयं भाविनीं कृतवानिति निष्कर्षः । इह कार्येण हस्ति-
 सैन्यैरन्यदेशविजयिनः कस्यचिद्वाशो व्यवहारसमारोपात् समासोक्त्यलङ्कारः, स च पूर्णोपमयाऽनुप्राणि-
 तेति भावुकाः ॥ १५ ॥

स इति । सः अर्थपतिः क्रमेण सुतोत्पत्तिपरम्परया क्षमाभृतां पर्वतानां मध्ये स्फटिकोपलैः
 स्फटिकमणिभिः अमलं स्वच्छं कलङ्करहितमित्यर्थः । कैलासमिव क्षमाभृतां शान्तिगुणयुक्तानां महात्मनां
 जितेन्द्रियाणां महामनीषिणां श्रुतिशास्त्रशालिनां वेदशास्त्राध्यापकानां सुतोत्तमानाम् उत्कृष्टात्मजानां
 मध्ये चित्रभानुं चित्रभानुनामानं तनयम् आत्मजम् अवाप लब्धवान् । 'हितिष्ठान्त्योः क्षमा', 'आत्मज-
 स्तनयः सन्तु' इति चामरः । इहोपमा ।

अर्थपतेरेकादश पुत्रा आसन्निति हर्षचरिते ग्रन्थकृता स्वयमेवोद्धिखितम्, तथाहि—'सोऽजनयद्
 १. शृंगं २. हंसं ३. शुचि ४. कवि ५. महीदत्तं ६. धर्मं ७. जातवेदसं ८. चित्रभानुं ९. लक्षम् १०. अहिदत्तं
 ११. विश्वरूपञ्चैकादशरुद्रानिव सोमामृतरसशीकरञ्छुरितमुखान् पवित्रान्' इति । एष्वष्टमश्चित्रभानु-
 रिति स्फुटमवगम्यते ॥ १६ ॥

महात्मन इति । सुदूरनिर्गता अधिकदूरदेशव्याप्ताः, पक्षे आधिक्येन नखराग्राद्विभृताः, कलङ्केन
 मृगालाङ्गुनेन मुक्ता वर्जिता या इन्दुकला चन्द्रपोडशांशः तद्वत् अमला स्वच्छा खिट् छवियेषां ते, पक्षा-
 न्तरेऽप्येवमेव । तथा कृतं स्वप्रभावान्निष्पादितम् अन्तरं प्रवेशावकाशो यैस्ते, पक्षे तु कृतम् अन्तरं भेदः
 यैस्ते, 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्भेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । यस्य महात्मनः महाबुद्धिमतः चित्रभानो-
 गुणाः दयाक्षिण्यादयः अपिपदाध्याहारेण पितुस्तुल्या अपि नृसिंहस्य नृसिंहस्वरूपधारिणो विष्णो नखा-
 ङ्कुशाः सृणिवद्विस्तृताः 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः, नखारः पुनर्भवा इव द्विपतां शत्रूणां मनोऽपि
 पक्षे द्विपतो वैरिणो हिरण्यकशिपोः मनोऽन्तः करणं वक्षश्च प्राविबिभुः प्रवेशं विदधुः यद्गुणा वैरिणामपि
 चित्तकर्षकाः, तत्प्रभावः कथं वर्णनीयः ? इत्याशयः । साधारणधर्मादिसद्भावपूर्णोपमालङ्कारः ॥ १७ ॥

दिशामिति । दिशां पूर्वादीनां वधूस्वरूपाणामिति यावत्, अलीकेषु ललाटदेशेषु 'अलीकमप्रिये भाले'
 इति हेमः, ये अलकाश्चूर्णकुन्तलाः तेषां भङ्गतां रचनाविशेषत्वं गतः । त्रयी वेदत्रयी ऋग्यजुःसामरूपे-
 त्यर्थः सैव वधूः स्नुषा तस्याः कर्णे श्रवणे तमालपङ्कजः तापिच्छद्रुमकिसलयस्वरूपः, स्थलद्रयेऽपि प्राकृतिक
 श्यामरूपत्वादित्याशयः 'तापिच्छोऽपि तमालः स्यात्' इत्यमरः । मलीमसः प्राकृतिकमलिनो यस्य चित्रभानोः

अन्त में उनके क्षमाशील, महानुभाव तथा वेदशास्त्री में पारंगत कई पुत्ररत्नों में पर्वतों के बीच स्फटिक
 मणियों से अत्यन्त निर्मल कैलास पर्वत के समान चमकते हुए गुणों से अत्यन्त उत्कृष्ट चित्रभानु नाम के पुत्र उत्पन्न
 हुए ॥ १६ ॥

चन्द्रकलाओं जैसी अपनी कोरों से दूर तक निर्मल कान्ति बिखेरते हुए शत्रु के हृदय को फाड़कर उसमें
 प्रविष्ट हो जानेवाले भगवान् नृसिंह के नटरूपी अङ्गुशों के समान उस महानुभाव के दूरतक विस्तृत, निष्कलक
 तथा चन्द्रकलाओं जैसी उज्ज्वल कान्तिवाले गुणों ने विरोधियों के हृदयों को भी खोजकर उसमें अपना स्थान बना
 लिया था ॥ १७ ॥

जैसे कामिनियों के ललाट पर रची हुईं घुंवराली केशरचना तथा नवौढा के कान में लगी हुईं तमालपल्लवों
 की रेखा स्वभावतः सौवली होती हुई भी शोभा में अत्यन्त निखर उठती है, उसी प्रकार दिशाओं की छोरों पर
 श्वर-उधर बिखरी हुई एवं आकाश में लगी हुईं यश के धुओं की टेढ़ी-मेढ़ी रेखाओं ने स्वभावतः काली होकर भी
 अपनी शोभा को अत्यन्त उज्ज्वल बना दिया था ॥ १८ ॥

१. स्फटिकोपलामलम् । २. नखाङ्कुरा । ३. मलीमसम् ।

सरस्वतीपाणि-मरोजसम्पुट-प्रसृष्टहोमश्रमशीकरान्मसः ।

यशोऽशुशुक्लीकृतसप्तविष्टरात्ततः सुतो वाण इति व्यजायत ॥ १६ ॥

द्विजेन तेनाश्रतकण्ठकौष्ठयया महामनोमोहमलीमसान्वया ।

अल्लव्यवैदग्यविलाससुरयया विद्या निवद्वेयमतिदृष्टी कथा ॥ २० ॥

अश्वरधूमसञ्चयः यज्ञधूमराशिः निजं स्वीयं यशः प्राकृतिस्त्वन्त्यां सुकीर्तिं शुक्रतरम् अनिशयेनोज्ज्वलं
शकार विद्वे। इह प्रथमचरणेनाजन्तं यज्ञममूहमग्नादनेन धूमस्य दिगन्तव्यापित्वं ध्वनिनम्। एवञ्च
नियतक्रतुविधानान् धर्माचारनिरपराया अपि द्योतने गुणजनिता सुकीर्तिरधिकं सञ्जातेति निष्कर्षः ।

इह दिशासु वधूवारोप आर्यः, अश्वरधूमसञ्चये केशरचनाविशेषवारोपस्तु शास्त्र द्वयेकदेश-
विवर्तिरूपकम्, धूमसञ्चये तमालपत्रववारोपः, त्रय्यां वधूवारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम्, तथा
मलिनधूमसञ्चयेन शुक्रतरयमनो जननात् कारणगुणविरगीतकार्यगुणोत्पत्तेर्यपमालङ्कारश्च इति परस्परमे-
तेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कार इति तावद्विदः ॥ १८ ॥

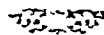
नरस्त्विति । सरस्वत्या भारतीदेव्याः पाणिसरोजसम्पुटेन करकमलद्वयेन सृष्टानि प्रमार्जितानि होम-
श्रमस्य होमादिकर्मसम्बन्धिव्यवलेपस्य शीकरान्भांमि प्रवेदजलानि यस्य तस्मात्, तथा यशसः सुकीर्तेः
अंशुभिः मयूखैः शुक्लीकृताति शुभ्रीकृतानि सप्त विष्टरानि भूपृथ्वीनि मत भुवनानि येन तस्मात् विष्टपं
भुवनं जगत् इत्यमरः, ततः चित्रमानोः मकाशात् 'वान' इति वाणनामधेयः सुतः पुत्रः व्यजायत अभवत् ।
इह भारताः करकमलयुगलेन स्वेदजलविन्दुनां प्रोञ्जनामग्न्यन्वेऽपि नरमग्न्यन्वप्रतिपादनात् प्रथमाति-
शयोक्त्यलङ्कारः, तथा कीर्तिराशिभिः सप्तभुवनानां शुभ्रीकरणसग्न्यन्वेऽपि नरमग्न्यन्वप्रतिपादनाद् द्वितीया-
तिशयोक्त्यलङ्कारवैशेष्ययोः परस्परसन्निभावेन संसृष्टयलङ्कार इत्यवधेयम् ॥ १९ ॥

सम्प्रति स्वाङ्गद्वारं परिहरति—द्विजेनेति । तेन द्विजेन ब्राह्मणेन वागेन, अक्षतम् अविनष्टं कण्ठ-
कौष्ठ्यं वचनव्यापारे गलस्य मान्यं यस्याः सा तथा, महान् उत्कृष्टो यो मनोमोहः शिखरेण चित्तवैकल्प-
तेन मलीमसा मलिता प्रसंसितुमयोग्या अत एव अन्वया मदसत्प्रतिपादनासमर्था तथा, तथा अल्लव्योऽप्राप्तो
यो वैदग्यविनाशः वैदुष्यचातुर्यं तेन हेतुना सुधा मृदा तथा वैदुष्यचातुर्यासावेनायतक्रोमलयेत्यर्थः,
'सुधः सुन्दरमूदयो' इत्यमरः, विद्या प्रज्ञया इयं मदबुद्धिस्या कादम्बरीरूपा, गदितत्वे द्वयी बृहत्कयां
वामवदत्तां च अतिक्रान्तेति अतिदृष्टी अवगम्ये अद्वितीया (अत्यादयः क्रान्ताप्ये द्वितीया) इत्यनेन
समासः, वद्वेयान्मु—उक्तमन्वे अद्वितीया कथा गद्यपद्यादिप्रबन्धः निबद्धा ग्रथिता; पूर्वमपरिणतबुद्ध्या
विपरीकृत्य पश्चाद्विनिर्मितेत्यर्थः, एतेन शैशवचापव्यजातदोषा धीधनैर्मनीषिभिः शोधनीया इत्यभिप्रायः ।

इह—'देको व्यञ्जनसद्व्यस्य सहस्रान्वयनेकथा । अनेकस्यैकथा साम्यमसकृद्वाऽप्यनेकथा ।

एकस्य सकृत्प्येव वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥'

इति साहित्यदर्पणोक्तविद्या प्रथमचरणे द्वैकानुप्रासः, श्लोके तु वृत्त्यनुप्रास इत्यनयोर्मियोऽनपक्ष्य
स्थितत्वाद् संश्लिष्टलङ्कारः ॥ २० ॥

निरन्तरं यः से हवन करने के परिश्रम से आयो दुर्ग, जिसके पसीने को धूँई को भगवती सरस्वती स्वयं
अग्ने मनुजित परमपत्नी से देना करनी थी तथा जिसकी कीर्ति ने सारी लोकों को अपनी निर्ममता से अत्यन्त
उत्तम बना दिया था उन विष्णुना से भाग नाम का पुत्र उत्पन्न हुआ । १९ ॥

जिसके कंठ की तुलना उट अमी तक नहीं मिल पाती है क्योंकि जिसका कंठस्वर अमी भी बर्णों के स्वर
व्यञ्जन से भेज नहीं पाया है, जिसका हृदय अमानरूपी अम्बकार से अमी तक ठका हुआ है तथा जिसकी बुद्धि
अमी भी विद्वानों की वचनवक्त्रा सीमा से जाने के कारण अत्यन्त मूढ़ है अर्थात् जिसकी बुद्धि का अमी तक विकास
नहीं हो पाया है उमी रूप से अग्ने से पूर्व रची गया था क्योंकि (बुद्धिका तथा वामवदत्ता) के अधिकृत अपना
दुष्टता से अद्वितीय था उन दोनों से अत्यन्त उत्कृष्ट इस तथा की रचना की है ।

कथा-मुखम्

शूद्रकवर्णनम्

आसीदशेष-नरपति-शिरः-समभ्यर्चिचत-शासनः पाकशासन इवापरः, चतुर्दधि-मालामेखलाया भुवो भर्ता, प्रतापानुरागावनत-समस्त-सामन्तचक्रः, चक्रवर्तिलक्षणोपेतः, चक्रधर इव करकमलोपलज्यमाण-शङ्ख-चक्र-लाञ्छनः. हर इव जितमन्मथः, गुह इवाप्रति-

अथ सम्प्रति कथा^१ प्रस्तौति—आसादिति । आसीदिति भूतक्रियापदस्य 'राजा शूद्रको नाम' इति दूरस्थेन कर्तृपदेन सम्बन्धः । राजानं विशिनष्टि—अशेषेति । अशेषैः समग्रैः नरपतिभिर्महीपतिभिः (कर्त्तृभिः) शिरोभिस्तु माङ्गैः (करणैः) समभ्यर्चितं सादरं गृहीतं शासनम् आदेशो यस्य स तादृशः । समस्तजना-शापको न त्यागाकर इत्याशयः, अत एव अपरः सुरराजाद्विद्यो द्वितीयः पाकशासन इन्द्र इव । इन्द्रो हि पाकनामानं दैत्यं हतवानिति पुराणी वार्ता । पाकं शासितवानिति पाकशासनः 'बिडौजा पाकशासनः' इत्यमरः । इह शासनपदावृत्या यमशालद्वारः, भावाभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रेषा चेतुभयोः शब्दार्थाल-ङ्कारयोरैकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । अत्र हि शासनपदावृत्या लाटानुप्रासो नाशङ्कनीयः, शक्यार्थभिन्नत्वे केवलतात्पर्यतो व्यतिरेक एव तदभ्युपगमेन प्रकृते शक्यार्थस्यापि व्यतिरेकात् ।

चतुरिति । चत्वारश्च भूमण्डलचतुर्दिष्ठु विद्यमानास्त उदघयश्च समुद्राश्च चतुर्दृष्यस्तेषां माला श्रेणिः सैव मेखला काञ्ची अवधिरिति यावत् यस्यास्तथाभूतायाः भुवो वसुधायाः भर्ता नायकः ।

इह वसुधाशूद्रकयोर्नायकनायिकाभ्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

प्रतापेति । प्रतापः कोशदण्डजतेजः अनुरागः प्रेम ताम्याम् अवनतं वशीभूतं समस्तं कूरनं सामन्त-चक्रं स्वाधीननृपतिसमूहो यस्य स तादृशः । अन्यदपि लोहचक्रमभिप्रतापादात्तापादवनतं जायते । तथा च न केवलं तत्प्रभाववशाद्गृहीभूताः सामन्तनृपतयः किन्तु तदीयप्रेमवशादपीति ध्वनितम् ।

चक्रवर्ती । चक्रवर्ती सार्वभौमस्तस्य लक्षणैश्चिह्नैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तकरतलौहिण्यादिभिः उपेतो युक्तः । तथा चोक्तं सामुद्रिकग्रहस्ये—

'अतिरिक्तः करो यस्य प्रथिताङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्गुशाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्ती नवेद् भुवम् ॥'

पुनरपि तमेव विशिनष्टि—चक्रधर इति । चक्रमलातलं धरतीति चक्रधरो विष्णुरिव करकमले

शूद्रक नाम का एक राजा था । वह मानों दूसरा इन्द्र था । सभी राजा अर्थात् से सिर झुका कर उसके आदेश ग्रहण करते थे । वह चार समुद्रों से घिरी हुई मानों चौलड़ी करघनी पड़नी हुई पृथ्वीरूपी नायिका का पालन-पोषण करनेवाला (दक्षिण) नायक था । उसके प्रताप अथवा अपनी अनुरक्ति से सभी सामन्त-गण उसके अधीन थे । वह चक्रवर्ती सम्राटों के सभी लक्षणों से युक्त था । भगवान् विष्णु के हाथों में चक्र और शंख हैं, उसके करकमलों में शंख और चक्र के चिह्न थे । भगवान् शंकर ने कामदेव को जीता था, उसने काम-

१. कपालक्षणं साहित्यदर्पणे—

'कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् । कचिदत्र भवेदार्थं कचिदस्वापन्नके ।

आदौ पथेनमस्कारः खलादेवृत्तकोत्तनम् ॥'

इह चतुर्विधान्येव मुक्तकादीनि गद्यानि सन्ति, किन्त्विदोक्तलिकाप्रायेणैव बहुलम् । तथा च तत्रैव—

'वृत्तबन्धोऽजितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च । भवेदुत्कलिकाप्रापं चूर्णकं च चतुर्यकम् ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तमागयुतं परम् । अन्यदोर्ध्वसमासाद्यं तुर्वश्चाल्वसमासकम् ॥'

एतेन—'गद्यपद्यमयी चम्पूदिधा इलेखवती च या । राजवर्णनमादौ स्यान्नगरोवर्णनं ततः ।

तथा चामुकमन्यस्मिन्न तु तन्नृपु कुत्रचिद् ॥'

यथा—'शूलसम्बन्धो देवतापतनेषु न नृपु' इति नलचम्पवान्, तथात्रैवात्रै चित्रकर्नेषु वर्गसङ्करो न ननुप्येषु' इत्यादि चम्पूलक्षणतन्तुकादिनां वदन्तः परास्ताः ।

हृतशक्तिः, कमलयोनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलः, जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिः, गङ्गाप्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तः, रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयः मेरुरिव सकलोपजीव्यमान-

पाणिपद्मतले उपलब्धमाणम् अवलोक्यमानं शङ्खचक्रलान्छनं शङ्खचक्राकाररेखोपरेखास्वरूपं चिह्नं पद्मे वस्तुतः शङ्खचक्रस्वरूपं चिह्नं यस्य स तादृशः । 'चिह्नं लक्ष्यं च लक्षणम्' इत्यमरः ।

इहोपमानोपमेयभावस्य साधारणधर्मस्य चोपादानात् पूर्णोपमा, चक्रपदस्यासकृदुक्तत्वाद् वृत्त्यनुप्रासरचेत्युभयोः परस्परमनपेक्षत्वात्तिलतण्डुलवत्संस्थितिः ।

हर इवेति । हरति पापं यः स हरो महेश्वरः तद्वदिव जितः पराभूतः मन्मथः कन्दर्पः येन स तथोक्तः एकत्र भाललोचनाग्निना नामशेषकरणात्, अपरत्रात्यन्तलावण्यववादिश्याशयः । उभयोः पूर्णसाम्यात्पूर्णोपमालंकारः ।

गुह इवेति । गुहः कार्तिकेय इव 'सेनानीरगिनभूर्गुहः' इत्यमरः, अप्रतिहता केनाप्यकुण्ठिता शक्तिः प्रभावोत्साहमन्त्रजनितं सामर्थ्यम् आयुषविशेषश्च यस्य स तथोक्तः । उभयोः साम्यात् पूर्णोपमालङ्कारः । कमलेति । कमलं भगवतः श्रीमहाविष्णोर्नाभिपद्मं योनिरुद्गमस्थानं यस्य स कमलयोनिविधातेव, विमानं देवयानं तत्स्वरूपीकृतं नभसि वाहनीकृतमित्यर्थः राजहंसानां चञ्चुरणैरतिलोहितानां पद्मविशेषाणां मण्डलं समूहो येन स तादृशः, 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इति, राजहंसास्तु ते चञ्चुरणैरतिलोहिताः' इति चामरः । राजपदे—विगतः पराजयेन विनष्टः मानोऽहङ्कारो यस्य तद्विमानं तथाभूतं कृतं राजहंसानाम् अत्युच्चमहीपतीनां मण्डलं गणो येन स तादृशः । अस्मिन् पदे राजहंसपदे राजानो हंसा इवेति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्युपमितसमासः । 'स्युत्तरपदे व्याघ्र' इत्याद्यमरात्तस्यात्युच्चराजवाचकत्वमिति बोध्यम् । उभयोः साम्यात् पूर्णोपमालङ्कारः ।

जलधिरिवेति । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः समुद्र इव लक्ष्म्या रमायाः शोभाया वा प्रसूतिर्निर्गमस्थानं देवासुरैः समुद्रमन्थने चतुर्दशरत्नेष्वस्या अपि तस्मादेव निर्गमात् तथा च जगद्वलङ्कृतमिति शोभाजनकत्वमिच्छाशयः । राजपदेऽपि लक्ष्मीर्धनसम्पत्तिः शोभा वा 'लक्ष्मीरङ्गाया च शोभायाम्' इति हैमः, तस्याः प्रसूतिरुद्भवस्थानम्, नीतिचातुर्यादित्याशयः । उभयोः साम्यात्पूर्णोपमालङ्कारः । गङ्गेति । गङ्गायाः स्वर्धुन्याः प्रवाह ओष इव भगीरथस्य तन्नामकसूर्यवंशीयभूपतिविशेषस्य पत्न्याः स्वपितृणामुद्धाराय रथचक्रकृतमार्गः तदाचारसरणिश्च तत्र प्रवृत्तो लङ्गनः । उभयोः साम्यात्पूर्णोपमालंकारः ।

पुरा किल सगरौ नाम राजाश्वमेधेन यष्टुमश्वं मुमोष तच्च सुरराजोऽपहृत्य पाताले कपिलाश्वमे बबन्ध । ततश्च तमन्विष्यन्तः सगरसुताश्चतुर्दिव्यवनवलीक्य नखेन भुवो मृद उरखन्त्य पातालं प्रविश्य तमृषिं भरिसितवन्तः । कुपितेन तेन मुनिनाऽग्निशलास्ते भस्मीभूतः अभूवन् । तत्रप्रपौत्रो भगीरथो हि ताज्जुहिधीर्षुः गङ्गामानेतुं तपस्तप्तवान् । तेन तुष्टा हि सा हिमालयाभिर्गन्त्य भूमण्डले तद्रथचक्रनिर्मितमार्गे च प्रसरन्ती पातालं प्रविश्य तांस्तारयामास । राजा भगीरथो हि परमसदाचारवानासीदिति च पौराणिकी कथानुसन्धेया ।

रविरिवेति । रविर्दिवाकर इव प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् उपजायमान उत्पद्यमान उद्यगिरिसम्बन्धः सम्पत्तेरुद्देशश्च यस्य स तथोक्तः । पूर्णोपमालंकारः ।

मेरुरिवेति । मेरुः सुमेरुगिरिरिव, सकलैः समस्तैरर्थाद्देवैश्च उपजीव्यामाना सेव्यमाना पाद्वानां प्रत्यन्तपर्वतानां छाया आतपाभावाः, पादयोश्छाया कान्तिश्च यस्य स तथोक्तः । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनात्प' इति चामरः ।

वासनाओं को जीत लिया था । मर्यादा ने भोले-भोले हंसों को अपना वाहन बनाया था, उसने बड़े-बड़े राजाओं का अभिमान चूर-चूर करके उनके हृदयरूपी हंसों पर अपना आसन जमा लिया था । समुद्र से भगवती लक्ष्मी पैदा हुई थी, उसने राजलक्ष्मी का जन्म हुआ था । गंगा का प्रवाह राजा भगीरथ के रथ की छींकों का अनुगामी था, वह राजा भगीरथ के कठोर सदाचारों और प्रयत्नों की परिपाटी का अनुगामी था । सूर्य के समान उसकी भी ओसम्पत्ति दिनोदिन नये-नये रूपों में उगती रहती थी । देवलोक सुमेश पर्वत के झुँझों

१. ...उपजीव्यमानोदयः । २. सकलभुवनी, सकलभुवनतली... । 'बृहस्पतिरिव सकलशस्त्रार्थतत्त्वज्ञः' इत्यधिकः पाठः कश्चित्

पादच्छायः, दिग्गज इवानवरतप्रवृत्तदानार्द्रकृतकरः कर्ता महाश्चर्याणाम्, आहर्ता क्रवूनाम्, आदर्शः सर्वशास्त्राणाम्, उत्पत्तिः कलानाम्, कुलभवनं गुणानाम्, आगमः काव्यामृतरसानाम्, उदयशैलो मित्रमण्डलस्य, उत्पातकेतुरहितजनस्य, प्रवर्तयिता गोष्ठी-
बन्धानाम्, आश्रयो रसिकानाम्, प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, धौरेयः साहसिकानाम्, अग्रणी-

‘एकविंशत्यमी स्वर्गा निमित्त मेरुमूर्धनि’

इति सान्द्रपुराणात् मेरुसन्निकटगिरीणां छायासु सुराः सञ्चरन्तीति पौराणिकी वार्ता। पूर्णोपमालङ्कारः। दिग्गज इति। दिग्गज ऐरावतप्रभृतिको दिङ्नाग इव ‘ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीक्ष दिग्गजः॥’ इत्यमरः।

अनवरतं सततं प्रवृत्तं जातं यद्दानं मदजलं जलसहितं धनादिदानञ्च तेनार्द्रकृतः क्लृप्तीकृतः करः शुण्ढो हस्तश्च यस्य सः। ‘मदो दानं प्रवृत्तिश्च’, ‘आर्द्रं सार्द्रं क्लृप्तं निमित्तं स्तिमितं समुल्लसुतं च’ इति चामरः। पूर्णोपमालङ्कारः।

कर्त्तृति। महाश्रवणां अतिप्रबलरिपुपराजयाद्यद्भुतावहानन्यकृतकार्याणां कर्त्ता निष्पादकः। क्रवूनां यज्ञानाम् आहर्ता अनुष्ठाता। सर्वशास्त्राणां सकलवाङ्मयवेदादीनाम् आदर्शो दर्पणः, ‘दर्पणे मुकुरादर्शो’ इत्यमरः, यथा हि दर्पणे संक्रान्ताः पदार्थाः समवलोक्यन्ते तथा तस्मिन्नपि राजनि सर्वेषां सञ्ज्ञास्त्राणां छाया निरन्तराभ्यासवशाज्जनैः समवलोक्यन्ते स्मेत्याशयः। कलानां नृत्यगीतादिचतुः
ष्टपिकलाविद्यानाम् उत्पत्तिः शिक्षाप्रदानाजन्मस्थानम् कलापदेन द्विशततर्तानां गहणमिति व्याख्यानं हेयमेव। गुणानां दयादाक्षिण्यगाभीर्यादीनां कुलभवनं वंशपरम्परागनाश्रयस्थानम्, तस्मिन्नेव तेषां स्थिरभावेन विद्यमानत्वादित्यभिप्रायः। काव्यानां दृश्यश्रव्यादीनां ये अनृतरसाः सुधातुल्यशृङ्गारादि-
रसास्तेषाम् आगम उद्भवस्थानम्, कविराजत्वेनोद्भूतकाव्यसम्पादनादित्याशयः। इह एकस्य महीपते-
र्विषयमेवेन बहुविधोत्प्रेलालङ्कारः।

उदयेति। मित्राणि सखायस्तेषां मण्डलं सनूहस्तस्य उदयशैलोऽभ्युदयतेः स्थानम्। अन्यत्र मित्र-
मण्डलस्य सूर्ययिम्बस्य उदयशैलः पूर्वाद्रिः। दिवाकरो यथा पूर्वाद्रौ उदयं प्राप्नोति तथा मित्रगणस्त-
द्वाश्रितोऽभ्युदयति प्रापेति भावः। इह श्लेषालङ्कारः।

उत्पातेति। अहितजनस्य वैरिजनस्य उत्पातकेतुः विनाशव्यञ्जको, धूमकेतुः। तत्प्राकट्य एव तेषां
ज्वाररम्भादित्याशयः। इह नृपतौ केवलोत्पातकेतुत्वारोपात् केवलं निरङ्गं रूपकमलंकारः।

प्रवर्तयितेति। गोष्ठीबन्धानां मधुरकथापरिपत्स्यापनानां प्रवर्तयिता प्रवर्द्धकः। प्रतिस्थानं मधुर-
कथापरिपत्स्यापकः इत्यर्थः। रसिकानां विदग्धजनानां रसज्ञातृणामित्यर्थः, आश्रयः अवलम्बनस्थानम्।

प्रत्यादेश इति। धनुष्मतां धनुर्धारिणां प्रत्यादेशो निराकृतिः प्रशस्तधनुर्धरश्रेष्ठ इत्यर्थः। ‘प्रत्यादेशो
निराकृतिः’ इत्यमरः।

धौरेय इति। साहसिकानां संग्रामाद्भौ हठविधायिनां मध्ये धौरेयो धुरन्धरो मुण्य इति यावत्।
‘धुरो यदुदकौ’ इति ठकि धौरेय इति रूपम्।

अञ्जेति। विदग्धानां पण्डितानां मध्ये अग्रणीरग्रगण्यः। वैनतेयो गरुड इव विनतेभ्यः कृतप्रगामेभ्य
भानन्दस्य हर्षस्य जननः सम्पादकः। सोऽपि विनतायाः स्वमातुः भानन्दजननः हर्षकारकः। वैन्यो

को छाया का सेवन करता था, नृत्यलोक उसके चरणों को छाया में जीवित रहता था। दिग्गजों के सँह निरन्तर
बहने वाले मद-जल से भीगे रहते हैं, उसके हाथ निरन्तर टिप जाने वाले दान के जल से भीगे रहने थे।
वह आश्चर्यपूर्ण कार्यों में लगा रहता तथा निरन्तर यशों का अनुष्ठान किया करता था। शीशे के समान उसके
निर्मल हृदय में सभी शास्त्र झलक उठे थे। वह ललित कलाओं का उद्गम और काव्य के अमृतनुत्पन्न रसों का
संगम था। उदयाचल सूर्यमण्डल के उदय का स्थान है, वह अपने मित्रमण्डल की उन्नति का स्थान था।
धूमकेतु संसार के विनाश का सूचक है, वह शत्रुओं के विनाश का चिह्न था। वह निरन्तर विद्वत्परिषद्
उल्लास करता था। वह काव्यरसिकों का एक मात्र आश्रयस्थान था, धनुर्धारियों के मानसंग की मूर्ति था,

१. नृत्यगीतादिचतुःष्टपिकलानां नामानि अस्मत्सम्पादिततादित्यदर्पण-‘दर्पणो’ टीकायाः प्रथमतस्त्वरणस्य
प्रथमपरिच्छेदेऽगन्तव्यानि; विस्तरमयाद्य नेहोपन्यस्तानि।

विदग्धानाम्, वैनतेय इव विनतानन्दजननः, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितसकलाराति-
कुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।

नाम्नैव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनरसिंह-रूपाडम्बरम्, एकविक्रमाक्रान्तस-
कलभुवनतलो विक्रमत्रयायासितभुवतत्रयं जहासेव वासुदेवम् ।

अतिचिरकाललग्नमतिक्रान्तकुनृपतिसहस्रसम्पर्ककलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य विमले
कृपाणधाराजले चिरमुवास राजलक्ष्मीः ।

वेनराजात्मजः पृथुरिव चापकोट्या कोटिसंख्यककार्मुकैः अगणितधनुर्धरसैनिकैरित्यर्थः, पत्ने-चापो धनुस्तस्य
कोटिरग्रभागस्तेन समुत्सारिता विनाशिताः स्थानान्तरं प्रापिताश्च सकलारातयः समप्ररिपवः कुलाचलाः
महेन्द्रादयः कुलपर्वता इव येन स तथोक्तः । कुलपर्वताश्च—‘महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृषपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च ससैते कुलपर्वताः ॥’ उभयोः साम्यापूर्णापमालङ्कारः । पुरा किल पृथुः पर्वताकीर्णं
वासानर्हं पृथ्वीं समवलोक्य तत्समतलीकरणपृच्छतो धनुकोट्या पर्वतानुत्सारयामासेति पौराणिकैः
वार्त्तानुसन्धेयाः ।

नाम्नैवेति । यः शूद्रकः नाम्नैव निजनामश्रावणमात्रेणैव निर्भिन्नानि भयोत्पादनेन विदारितानि
अरातीनां शत्रूणां हृदयानि वचांसि येन स तादृशः । विरचितः हिरण्यकशिपुहृदयभेदनाय विहितो
नरसिंहस्वरूपधारणस्य आडम्बर आटोपो दीर्घव्यापार इति यावत्, येन स तं तादृशम् । एकेनाद्वितीयेन
विक्रमेण, पराक्रमेण आक्रान्तम् अधीनीकृतं सकलं समस्तं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः ‘विष्टपं
भुवनत्रयम्’ इत्यमरः । विक्रमः पादुन्यासः तस्य त्रयं त्रितयं तेन आयासितं खिलीकृतं भुवनत्रयं विष्टपं
येन तं तथोक्तं वासुदेवं श्रीपतिं जहासेव हसति स्मेत् । अयमाशयः—महीपतिरयं निजनामश्रावणमात्रेणैव
शत्रूणां वक्षो भेदितवान्, वासुदेवस्तु शत्रुवक्षोभेदनाय नृसिंहावताराडम्बरं धनवान्, तथा महीपतिना
चानैनानायासेन केनैव पराक्रमेण चतुर्दशभुवनानि स्वाधीनीकृतानि, वासुदेवेन तु त्रिभिरेव विक्रमैः
केवलानि त्रीण्येव भुवनान्याक्रान्तानीति योऽयं महीपतिकृतो वासुदेवोपहासः स न्याय्य इवेति ।

विष्णुः बलिं विजेतुं वामनरूपमहीकृत्य छद्मना तं भुवनत्रयं विक्रमत्रयेणासादितवानिति पौराणिकी
वार्त्ता । इहीपमानाद्वासुदेवादुपमेयस्य महीपतेराधिरूपवर्णनाद्भूततिरेकालङ्कारः । जहासेवेति क्रियोप्रेक्षा चेति
उभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

अतिचिरकालेति । अतिचिरकालो भूयान् समयः तेन लग्नम् आगमिन् संयुक्तम्, अतिक्रान्तं व्यतीतं
यत् कुनृपतिसहस्रं कर्द्व्यनरपतिसमूहः तस्य सम्पर्केण सम्बन्धेन यः कलङ्को दूषितचिह्नं प्रापञ्चं तं तथोक्तम्,
क्षालयन्तीव प्रक्षालनेन प्रमाजयन्तीव यस्य महीपतेः (शूद्रकस्य) विमले स्वच्छे कृपाणधाराजले खड्ग-
धारारूपे जले चिरं बहुसमयं यावत् लक्ष्मीः राज्यध्रीः उवास वसति चक्रे, अन्योऽपि लोकः पङ्कादिलग्नं
शरीरं जलेन क्षालयति । खड्गबलेनैव राजा राज्यलक्ष्मीं स्वाधीनीकृतवानित्याशयः । इह क्षालयन्तीवेति
क्रियोप्रेक्षणात् क्रियोप्रेक्षालङ्कारः, ‘कृपाणधाराजल’ इत्यत्र निरङ्गं रूपकस्त्रोभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पराक्रमियों का प्रधान था और चतुर पण्डितों का अगुआ था । गरुड़ ने अपनी माता विनता को आनन्दित किया
था, उसने अपने अधीनों को आनन्दित किया था । राजा पृथु ने अपने धनुष की कोरों से पर्वतों को हटाकर पृथ्वी
को समतल किया था, उसने अपने अगणित धनुर्धारी सैनिकों से शत्रुओं का विनाश करके शासन को निष्कण्टक बना
दिया था ।

उसने अपने नाम के प्रताप से ही शत्रुओं के हृदय को विदोषण कर दिया था और अद्वितीय पराक्रम से सारी
पृथ्वी को अपने अधीन कर लिया था । इसी नाते वह शत्रु-बध के लिए नृसिंह रूप का आडम्बर रचनेवाले तथा तीन
पर्वों से तीनों लोकों को नाप लेने के लिए वामन रूप धारण करने का कष्ट उठाने वाले भगवान् वासुदेव की इसी सी
उदाया करता था ।

सुगों से दुष्ट राजाओं के सद्वाच में रहने के कारण राज्यलक्ष्मी में जो कलंक लग चुके थे उन्हें ही मानो
घोती हुई वह उसके कृपाण की जल-धारा में बहुत दिनों तक निवास करती रहती रही !

१. वैन्यः, पृथुः ।

२. समुत्सारितारातिः ।

३. नारसिंहः ।

४. आयासितम् आयास्यमानम् ।

५. हसति स्मेव ।

६. ‘विमले’ इति पाठः कचित्र विद्यते ।

७. लक्ष्मीः ।

यश्च मनसि धर्मेण, कोपेऽयमेन, प्रसादे घनदेन, प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशि श्रिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, प्रज्ञायां सुरगुरुणा, रूपे मनसि-जेन, तेजसि सवित्रा च वसतः सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नारायणस्य ।

यस्य च मदकल-करि-कुम्भ-पीठपाटनमाचरतां लग्न-स्थूलमुक्ताफलेन, दृढे-मुष्टि-निष्पीडने-निष्ठयूत-धाराजलबिन्दु-दन्तुरेवं कृपाणेनाकृष्यमाणा सुभटोरः कपाट-घटितै-

यश्चेति । चकारोऽत्र किञ्चेत्यर्थः । यो राजा (शूद्रकः) इति दूरस्थायाम् 'अनुकरोति' इति क्रियते मन्वेति । मनसीत्यादीनि सप्तम्यन्तपदानि दूरस्थवसतेत्यस्याधिकरणप्रतिपादकानि करणवृत्तीयान्तपदानि धर्मेणेत्यादीनि च वसतेत्यस्य विशेष्याणि सन्तीति विभावनीयम् वसतापदस्य च ययालिङ्गं सर्वत्र सम्बन्धो विधेयः । तथा च मनसि हृदये धर्मेण पुण्येन वसता वासं विदधता, सर्वदेव धर्मचिन्तनादिति भावः । कोपे, क्रोधे यमेन धर्माजेन, अपराधिनां तत्क्षणमेव दण्डदानादित्याशयः । प्रसादे अनुग्रहे घनदेन कुबेरेण, परिचर्यादिना प्रसन्ने सति मनोरथाधिकस्मरणादित्याभिप्रायः । प्रतापे कोशदण्डजे तेजसि वह्निना अग्निना, सकलवैरितापकत्वादित्याशयः । भुजे बाहौ भुवा मेढिन्या, राज्यभारवहनसमर्थत्वादिति भावः । दृशि लोचने श्रिया लक्ष्म्या, सानुरागदृष्टिमात्रेण तत्सम्भवादित्याशयः । वाचि वचने सरस्वत्या गीर्वाण्या 'म्राही तु भारती भाषा गीर्वाणाणी सरस्वती' इत्यमरः, निरन्तरगद्यपद्यन्येकप्रबन्धनिर्माणादित्याशयः । मुखे आनने, शशिना चन्द्रेण तदनुकारित्वात्सकलजनानन्दकत्वाच्चेति भावः । 'आननं लपनं सुखम्' इत्यमरः । बले शकौ मरुता वायुना, अतिबलशालित्वादिति भावः । प्रज्ञायां मती सुरगुरुणा, बृहस्पतिना अनुपमबुद्धिशालित्वादित्याभिप्रायः । 'धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः', 'बृहस्पतिः सुराचार्यः' इति चामरः । तथा रूपे सौन्दर्यं मनसिजेन-अनङ्गेन, मानिनीमानापहरणादित्याशयः । तेजसि प्रतापलक्षणे सविता सूर्येण, विपद्भिर्नां दुर्निरीक्ष्यत्वादिति भावः । 'तपनः सावता रविः' इत्यमरः । सर्वे च देवाश्च सर्वदेवास्तरस्वरूपः सर्वदेवमयस्तस्य तथोक्तस्य । अत्र 'प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु' इत्यनेनादिपदास्वरूपाधेऽपि मभट् प्रत्ययो ज्ञेयः । प्रकटिता प्रकाशिता विश्वरूपा 'पर्यामि देवांस्तव देव ! देहे' इत्यर्जुनोक्ता आकृतिः स्वरूपं येन स तस्य तथोक्तस्य श्रीमद्भागवते, ११ स्कन्धे—'सरिस्तमुद्रांश्च हरेः शरीरं परकिञ्चभूतं प्रणमेदन्त्यः' इति । भगवत्प्रेमयाद्विरम्यास्तीति भगवान् तस्य भगवतः नृणां समूहो नारं तस्य जीवस्य द्वायस्येत्यर्थः, अयनं गतिरिति नारायणो महाविष्णुस्तस्य, 'कृजः प्रतियत्ने' इत्यनेन कर्मणि षष्ठी । अनुकरोति तत्सादृश्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रावीते लट् । इहीपमवाचकपदाभावादर्थोपमालङ्कारः ।

यस्य चेति । किञ्चेति चार्थः । यस्य राज्ञः (शूद्रकस्य) समीपमित्यत्र सम्बन्धः । मदेन दानजलेन कलानि मनोज्ञानि यानि करिणां हस्तिनां कुम्भपीठानि शिरःपिण्डकलकानि तेषां पाटनं विदारणम् आचरता कुर्वता, अतएव लग्नानि संयुक्तानि स्थूलानि विपुलानि हस्तिसम्बन्धीनि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि यस्मिन्नेन तथोक्तं, इदमुष्टिना यन्निष्पीडनं धारणं तेन निष्ठयूता इव निर्गता इव धारा निश्चितभागा एव जलबिन्दवः जलकणपङ्क्तयः, तामिदं दन्तुरेण विषमेण उक्तावचेन कृपाणेन खड्गेन, आकृष्यमाणेव समन्ताद्

उसके मन में धर्म का निवास था, क्रोध में मृत्यु का वास था, प्रसन्नता में कुबेर का आवास था । प्रताप में अग्नि जलती थी, मुजाओं पर दृष्टी टिकी थी, आँखों में लक्ष्मी हँसती थी, बाणी में सरस्वती बोलती थी, मुख पर चन्द्रमा खेळता था, बल में वायु की गति थी, बुद्धि में बृहस्पति का विलास था, सौन्दर्य में कामदेव उतर आया था, तेज में सूर्य चमक रहा था, इत नाते वह सभी देवताओं से युक्त विश्वरूपधारी भगवान् नारायण की प्रतिमूर्ति-सा प्रतीत हो रहा था ।

युद्ध में मतवाले हाथियों के मस्तक को विदीर्ण करने के समय बड़े-बड़े गजमोतियों के दानों से भरी हुईं मुष्टी में दृढ़ता से पकड़ कर दबाने के समय मूठ से निजुझां हुईं जल-धारा से और भी पैनी एवं जल-कणों से दन्तुरित (वैची-नौची, लहराती हुईं) कणनेवाली शूद्रक की तलवार से खींची गयी, हाथियों के

१. पाटनम् आचरतः, विदधतः । २. दृढ । ३. 'निष्पीडनाव निष्ठयूततलः' । ४. 'जलदन्तुरेण' ५. विपटित ।

कवच-सहस्रान्वकार-मध्यवर्तिनी करि-करंट-गलित-मदजलासार-दुर्दिनास्वभिसारिकेव समरनिशासु समीपमसकृदाजगाम राजलक्ष्मीः ।

यस्य च हृदयस्थितानपि पतीन् दिग्भुरिव प्रतापानलो वियोगिनीनामपि रिपुसुन्दरी-
णामन्तर्जनितदाहो दिवानिशं जज्वाल ।

यस्मिन् राजनि जितजगति परिपालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसङ्कराः, रतेषु

गृहमागेन, यद्यपि दृष्टमृष्टिरित्यत्र दृढशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् पुंवद्भावनिषेधः प्राप्नोति तथापि दार्ढ्य-
मात्रविवक्षया सामान्ये नपुंसकत्वमास्थाय निर्वाहः कार्यः । तथा सुमदानां प्रशस्तसैनिकानाम् उरांसि
वर्षास्येव कपाटानि तेन्यो विघटितानि वियोजितानि यानि कवचसहस्राणि लौहवर्ममनुदायास्तान्येव
नैक्यनुक्यत्वात् अन्वकारास्तमांसि तेषां मध्यवर्तिनी अन्तःपातिनी, राजलक्ष्मीः शत्रुराजप्रीः, करिणां
हस्तिनां करदानि कपोलस्थलानि तेन्यो गलितं निःसृतं यन्मदजलं दानवारि तस्य आसारो धारामग्पात-
स्तेन दुर्दिनं मेवजनितं तमः यासु तयोक्तासु, गाढनमोऽभिव्यञ्जनायैतदभिहितम् 'मेवच्छ्रेऽहि दुर्दिनम्'
इत्यमरः, समरा युद्धानि निशा रात्रय इव तासु अभिसारिका ध्वान्ते दत्तसङ्केता वनितेव यस्य शूद्रकस्य
समीपम् अन्तिकम् असकृत् संप्रामस्यानेकत्वात् लुङ्मुङ् आजगाम आगतवती वशवर्तिनी जातेरपर्यः ।
अभिसारिकालक्षणं यथा दर्शने—

'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाऽभिसारत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥'

इह 'आकृष्यमाणेव' इति क्रियोपेक्षणाद् क्रियोपेक्षाङ्कारः, उरःकपाटस्यत्र कवचसहस्रेत्यत्र च रूपक-
इयम्, अभिसारिकेवैर्युपमालङ्कारश्चेति परस्परमेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

यत्नेति । अत्रापि च किञ्चार्थः । किञ्च यस्य महीपतेः (शूद्रकस्य) प्रतापः कोपदण्डजं तेजस्तदेव
वनलो वह्निः, वियोगिनीनामपि पूर्वमेव स्वामिमरणात् विरहिणीनामपि, स्वामिमरणशङ्कया संयुक्तानां
किं वक्ष्यमित्याशयः रिपुसुन्दरीणां वैरिवनितानाम् अन्तर्मनसि जनित उत्पादितः दाहो दग्धिर्येन स
तयोक्तः, हृदयस्थितानपि तामिनिर्न्तरभ्यानेन अन्तर्वर्तिनोऽपि भर्तृन् पतीन् दिग्भुर्दग्धुमिच्छुरिव दिवा
निशं रात्रिन्दिवं जज्वाल प्रदीप्तो बभूव । वियोगिनीनामपीत्येन दाहायोग्यत्वं व्यञ्जितम् । एतेन यत्प्रतापो
हृदयवर्तिनमपि रिपुगणं सोढुमसमर्थ इति तत्प्रतापातिशयवर्णनेन महीपतेरतिशयवर्णनम्, तथा च राजाऽयं
महाप्रतापशालीति निष्कर्षः । दिग्भुरिति दहतेः सङ्घटनात् 'सनाशंसभिध उः' इति उः ।

इह 'प्रतापानल' इत्यत्र केवलं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, 'दिग्भुरिव' इत्यनेन क्रियोपेक्षात् क्रियोपेक्षा-
लङ्कारश्चेत्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पुनस्तदतिशयमेव वर्णयति—यस्मिन्नेति । यस्मिन् महीपतौ (शूद्रके) जितजगति निजितसंसारं
महीं भुवं पालयति रङ्गं विदधति शासति सतीत्यर्थः, एते विषया एतेषु स्थलेषु विद्यमाना आसन् न प्रजा-
नानिरयप्रमेज सर्वत्र सम्बन्धः । तान्येव दर्शयति—त्रित्वेत्यादि । चित्रकर्मसु आलेख्यनिर्माणेषु वर्णानां नील-
पीतादीनां सङ्कराः परस्परसम्बन्धाः, न तु जनतासु अनुलोमविलोमेन वा ब्राह्मणादिभ्यः अत्रियादीनां तद्वै-
परीत्येन चोत्पत्तिरूपा वर्णसङ्कराः दुराचरणाद्यभावादिनि भावः । रतेषु मैथुनेषु केशप्रहाः सुगमताविधानाय
कषाकर्षणानि, न तु कलहेषु तदनुपलम्भात् । काम्येषु कविकर्मसु दृढबन्धाः समासाधिक्यादिना पादानां

कपोलौ से मर बरसाने वाली लुङ्गरूपी वर्षा की घनघोर रात में बोझाओं के हृदयरूपी कपाट पर लगे हुए
कवचों के घने अन्वकार से होती हुई अभिसारिका नायिका के समान राजाओं की राजलक्ष्मी बार-बार उसके
पास जाती थी ।

उसके प्रताप की अति पति-वियोगिनी (विषवा) शत्रु स्त्रियों के हृदयों में स्थित उनके पतिव्यों की
मानो लज्जे की अमिताया से ही उनके हृदय के बीच अन्तर्जाळा (मानसिक सन्तान) बनकर रात-दिन
बधकती रहती है ।

सन्तुर्ग लङ्ग की जोरकर धृष्टी का पाटन करनेवाले शूद्रक के शासनकाल में विपरीत वर्गों के सम्बन्ध
से सन्तान उत्पन्न करने की परिणती प्रतापवर्ग से उठकर विभिन्न रङ्गों के मिश्रण से रङ्ग बनाने के रूप में केवल

केशप्रहाः, काव्येषु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ताः, स्वप्नेषु विप्रलम्भाः, छत्रेषु कनकदण्डाः, ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मदविकाराः, चापेषु गुणच्छेदाः, गवाक्षेषु जालमार्गाः, शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः, रतिकलहेषु दूतसम्प्रेषणानि, सार्व्यक्षेषु शून्यगृहाः न प्रजानामासन् ।

प्रगाढसन्निवेशाः, न तु कारागृहेषु दृढबन्धा अपराधाभावात् । शास्त्रेषु वेदोपबृंहितधर्मशास्त्रादिषु सिद्धान्तेषु चिन्ता मनोव्यापारः, न तु उदरपोषणादिषु समस्तविषयविद्यमानत्वात् । स्वप्नेषु स्वप्नदशायां विप्रलम्भाः दृढवस्तूनां झटिति तिरोधानात् वञ्चनाः, न तु अन्यकालेषु वियोगस्याजायमानत्वात् । छत्रेषु आतपत्रेषु कनकदण्डाः, सुवर्णयष्टयः, न तु जनेषु कनकदण्डाः दण्डेन सुवर्णपरिग्रहः, स्वकीयपद्धत्यां तेषां विद्यमानत्वेनापराधाभावादित्याशयः । ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकर्षेण चाञ्चल्यानि, न तु जनस्त्वान्तेषु भीतेरसत्वादिति भावः । 'ध्वजं चिह्नं पताकायां ध्वजः, शौण्डिककोशतोः । खट्वाह्रेषु च' इति विश्वः । गीतेषु गानेषु रागाः वसन्तादिरागाः शास्त्रीया धनाश्रीप्रभृतयो देशीयाश्च तेषां विलसितानि व्यवहाराः, न तु जनेषु रागा मात्सर्याद्यन्तेषां विलसितानि द्वेपाद्याचरणानि समेषामेव अत्यन्तसदाचरणसम्पन्नत्वादिति तात्पर्यम् । 'रागाः षलेशादिके रक्ते मात्सर्ये लोहितादिषु' इति त्रिकाण्डकोशः । करिषु गजेषु मदो दानं तस्य विकाराः तेजोजनितचिह्नतयः, न तु 'लोकेषु मदो रागोऽहङ्कारो वा तस्य विकारा विचेष्टतानि सर्वस्मिन्समये आतोपदेशासृत्तपानसत्समनस्कत्वेन तेषामनुपलम्भादिति भावः । चापेषु धनुषु गुणस्य मौर्वीरूपस्य रज्जोः छेदः कर्त्तनम्, न तु गणेषु गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां छेदा विलोपाः, तथाविधगुणानां सर्वदोषलम्भादित्याशयः । गवामक्षीवेति विग्रहे 'अक्षणीऽदर्शनात्' पा० १७६ इति पा० सूत्रेणाच । गावो जालानि क्रिणा वाचन्ति व्याप्नुवन्ति एवमनेन वेति विग्रहे 'अक्षू व्याप्तो' इत्यस्माद्वातोः अकर्त्तर्येण षणि सति गवाक्ष इति 'वातायनं गवाक्षः' इत्यमरः, तेषु जालमार्गा वातागमनाय झुझुझुधया, न तु जनेषु जालमार्गाः छुन्नकृष्णनामार्गाः ममेषामेव सत्प्रकृतिकत्वादिति भावः । शशी चन्द्रः, कृपाणम् असि, कवचो कोहनिर्मितवर्म्म एतेषां द्वन्द्व एषु कलङ्काश्चिह्नानि, तत्र चन्द्रे कलङ्को मृगलान्धनरूपः स्वाभाविकः कृपाण-कवचयोस्तु 'अधिकदिनपर्यन्तं व्यवहाराभावे मालिन्यरूपो कलङ्को, न तु जनाचरणेषु कलङ्काः कुलमालिन्यादिजनका दुराचरणाद्विदूषितव्यवहाराः सर्वेषामेव सदाचरणशीलत्वादित्याशयः । रतिकलहेषु कामविषयकविधादेषु दूतसम्प्रेषणानि सञ्चारकगमनानि, न तु युद्धेषु प्रबलविपक्षिणोऽविद्यमानत्वादिति भावः । सारयः क्रीडन्यः अद्या विभीतकाः तेषु गुटिकाक्षेत्रेष्वित्यर्थः, शून्यगृहाः गुटिकारहितस्थानानि न तु ग्रामेषु लोकशून्यसदनानि केनापि प्रकारेण राजादेयकरजनितबाधाधभावादित्यभिप्रायः । इह 'वर्णसंकरा' इत्यारभ्य 'शून्यगृहाः' इत्येतेषु चतुर्दशसु श्लेषानुप्राणितार्थपरिसंख्यालङ्कारस्य मिथोऽनपेक्षत्वेन विद्यमानत्वात् संसृष्टिः ।

चित्रकला ही मैं चलनी थी, बाल पकड़ने की क्रिया कामिनियों की चोटों पकड़ने के रूप में केवल रतिक्रिया में ही होती थी, कारागार आदि कठोर बन्धन की रीति-बन्धी (विशिष्ट रचना-रीतियों) के रूप में केवल काव्य में ही बरती जाती थी, जीवननिर्वाह की चिन्ता अध्ययन और मनन के रूप में केवल शास्त्र चिन्तन में मग्न थी, वियोग की दशा दृष्ट वस्तुओं को न पा सकने के रूप में केवल सपनों में आती थी, अर्धदण्ड की व्यवस्था सोने की बाँदियों के रूप में केवल राजसूत्रों में पायी जाती थी, भय से काँपने की स्थिति वायु से दित्ते के रूप में केवल पताकाओं में स्थित थी, मद-मोह आदि पट्टागों की हलचल, रागरागिनियों की बीटाओं के रूप में केवल गीतों में होती थी, अहंकार का दोष गजमद के रूप में केवल हाथियों में मिलता था, सुनो से हीनता रोदे के छतरने के रूप में केवल धनुषों में दिखाई पड़नी थी, धोखा-धड़ी की कारीगरी जालीदार कटाहों के रूप में केवल झरोखों में की जाती, कलंक की कालिना काले काढे पन्नों के रूप में केवल चन्द्रमा, तलवार और कवचों में लगी हुई थी, दूत-सम्बन्ध की स्थापना मानमोचन के लिए दूतों के आवागमन के रूप में केवल कामकलह में ही होती थी तथा घर का धन से सूना होना मुहरों से सुने कोठों के रूप में केवल चौपड़ आदि खेलों में ही पाया जाता था ।

यस्य च परलोकाद्भयम्, अन्तःपुरिकालकेषु भङ्गः, नूपुरेषु सुखरता, विवाहेषु कर-
पीडनम्, अनवरतमम्लाग्निधूमेनाश्रुपातः, तुरगेषु कशाभिघातः, मकरध्वजे चापध्वनिरभूत् ।

तस्य च राज्ञः कलिकाल-भयपुञ्जीभूत-कृतयुगानुकारिणी त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव
विस्तीर्णा मञ्जन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालन-जर्जरितोर्मिमालया जलावगाहनावतौ-
रित-जयकुञ्जर-कुम्भ-सिन्दूर-सन्व्यायमान-सलिलया उन्मद-कलहंस-कुल-कोलाहल-

यस्य चेति । यस्य च महीपतेः (शुद्धकस्य) परलोकात् जन्मान्तरादेव भयम्, न तु शत्रुवर्गात्
तस्मात् स्वस्यातिशयबलशालित्वमिति तात्पर्यम् । भयमित्यादेर्हि अभूदित्यग्रिमक्रियया सर्वत्र सम्बन्धो-
ऽवश्यः । अन्तःपुरे भवा अन्तःपुरिकाः भवार्थे ढक् प्रत्ययः, तासाम् अन्तःपुरवासिनीनां कामिनीनां
बलकेषु चूर्णकुन्तलेषु 'अलकारचूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः । भङ्गः कुटिलता, न तु समरेषु भङ्गः पराजयः
अतिप्रबलसैन्ययुक्तत्वादिति भावः । नूपुरेषु हंसकेषु सुखरता शब्दाद्यमानता, न तु लोकेषु सुखरता
वाच्यता, समेषामेव प्रियभाषित्वादित्याशयः, विवाहेषु उपयमनेषु करपीडनं पाणिग्रहणं न लोकेषु
करो राजदेवद्रव्यं तेन पीडनं तद्ग्रहणाय बाधनं जनानां समृद्धिशालित्वेन यथोचितसमय एव तत्सम-
र्पणात् नृपतेश्च परिस्थित्यनुकूलेन कार्यविधानादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं मत्लाग्निधूमेन क्रतुबद्धि-
धूमेन अश्रुपातो नेत्रजलनिःसरणं न तु शोकादिना, असमयप्राणवियोगाद्यभावादिति भावः । तुरगेषु घोडकेषु
कशाभिघातः धर्मदण्डप्रहारः, न तु दस्युप्रभृतिषु तेषामसद्भावात् । मकरध्वजे कामदेवे चापस्य धनुषो
ध्वनिः जनमानसवशीकरणाय दङ्कारः, न तु सैनिकजने प्रायेण सङ्ग्रामाद्यभावादित्यभिप्रायः, इहापि पूर्व-
देव सप्तार्थपरिसंख्यालङ्काराः, अपि च 'मकरध्वजे चापध्वनिः' इत्यत्र असम्यन्वे सम्बन्धरूपातिशयोक्ति-
रित्येतेषां परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तस्य चेति । तस्य च राज्ञो महीपतेः (शुद्धकस्य) विदिशा वमिधानं नाम यस्याः सा विदिशासि-
धाना राजधान्यासीदिति क्रियायामन्वयः । तामेव विशेषयति-कलीत्यादिना । तत्र प्रथमान्तं विदिशायाः,
द्वतीयान्तञ्च वेष्टवत्या विशेषणमिति बोध्यम् । कलिकाळात् कलियुगस्यापनाद् यद्भयं भीतिस्तस्माद्
पुञ्जीभूतम् एकप्रीभूतम् अवयवसङ्गोचेन सङ्कुचितमिव कृतयुगं तदनुकर्तुं शीलं स्वभावो यस्याः
सा तादृशी, अनेनःतिशयपुण्यस्यानमेतदिति व्यञ्जयति । प्रयाणां भुवनानां जगतां समाहारस्त्रिभुवनश्च
'वदितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समाहारे तत्पुरुषः, तस्य प्रसवभूमिरिव उपपत्तिस्थलमिव विस्तीर्णा
विपुला । मञ्जन्मः स्नानाय अवगाहमानाः मालवविलासिन्यो मालवदेशीयकामिन्यः तासां कुचतटानि
वक्षोजस्यलानि तेषाम् आस्फालनेन अतिशयवक्षोजवातेन जर्जरिताः स्त्रीणीकृता ऊर्मिणां तरङ्गाणां माळाः
पङ्क्तयो यस्याः सा तथा तथोक्त्या । 'भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा' इत्यमरः, 'माळा तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' इति
हैमः । एतेन कुचानामतिकर्कशावं व्यञ्जयति । जलावगाहनाय पानीयावलोडनाय अवतारिता रघुकः प्रवे-
शिता जयकुञ्जराः विपक्षिदलनसमर्थहस्तिनः तेषां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषु शोभमानं यस्मिन्दूरं माग-

उसके शासनकाल में लोगों में यदि भय था तो केवल परलोक से, कुटिलता थी तो केवल महलों की
दुन्दरियों की हुंफाली लटों में, वाचालता थी तो केवल नूपुरों में, करग्रहण (पाणिग्रहण) या तो केवल
विवाहों में, आँझुओं का गिरना था तो केवल दण्ड के धुनों से, कोड़ों की चोट थी तो केवल घोड़ों पर और धनुष
का शब्द केवल कामदेव के धनुष ही में पाया जाता था । (कर्थाव शुद्ध का अभाव था; सहज शक्ति थी) ।

विदिशा नाम की नगरी उसकी राजधानी थी । जहाँ के लोग अत्यन्त सात्त्विक थे नानों कलियुग से
स्पन्दित होकर सतयुग सिद्धिकर वहाँ का बता था । वह इतनी लम्बी चौड़ी थी कि तीनों लोक उसी से उत्पन्न
हैं प्रदीप्त होते थे । वह वेष्टवती (वेष्टा) नाम की नदी से घिरी हुई थी; जिसकी लहरें स्नान करनेवाली माध्व-
दुन्दरियों के कठोर कुचों के दृष्ट से दकराकर छिन्न-भिन्न हो जाती थी, जिसका जल स्नान के लिए जल में उठे
हुए जयकुञ्जरों के नस्कों में लगे सिन्दूर के धुल जाने से सन्ध्या के स्नान अहित हो जाता था, तथा जिसके
किनारे मनवाड़े हंसों के कण्ठ से मूँजने रहते थे ।

१. अन्तःपुरिककुन्तलेषु । २. करग्रहणम् । ३. अनवरतनवृत्त । ४. तुरङ्गेषु । ५. उदभूत ।
६. त्रिभुवनारिणी । ७. आदात अगत ।

मुखरित^१कूलया वेत्रवत्या^२ परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् ।

स तस्याश्च^३ विजिताशेष-भुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिर्वृतः, द्वीपान्त-
रागतानेक-भूमिपाल-सौलिमाला-लालित-चरणयुगलः वलयमिव लीलया भुजेन भुवन-
भारमुद्धरन्, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिरनेककुलक्रमागतैरसकृदालोचित-नीतिशास्त्र-
निर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुधैश्चामात्यैः परिवृतः, समानवयोविद्यालङ्कारैरनेकमूर्द्धा-
भिषिक्त-पार्थिवकुलोद्गतैरखिल-कलाकलापालोचन-कठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्भिः

सम्भवं रक्तचूर्णकमिति यावत् 'सिन्दूरं नागसम्भवम्' इत्यमरः, 'सिन्दूरं तरुमेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णकं'
इति मेदिनी, तेन सन्ध्यायमानं सन्ध्यावद्वारचर रक्तीभूतं सलिलं जलं यस्यास्तया तथोक्त्या । उन्मदानाम्
उत्कटमदानां कलहंसानां कादम्बानां कुलस्य सङ्घस्य यः कोलाहलोऽनभिष्यक्करवः तेन मुखरितं शब्दाय-
मानीकृतं कृष्टं तटं यस्यास्तया तथोक्त्या । वेत्रवत्या तन्नामिकया तथा परिगता परिवेष्टिता ।

अत्र कलिकाटल्यादिविशेषणे पुञ्जीभूतस्वोष्णालङ्कारः आर्यो-उपमालङ्कारश्च, त्रिभुवनेत्यादिविशेषणे
द्रव्योष्णालङ्कारः, कुपतयास्फाटनेन उर्मिमालाया जर्जरितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादति-
शयोक्त्यलङ्कारः, सन्ध्यायमानेतित्व्यङ्गोपमा वेत्येतेषां परस्परापेक्षाभावेन तिलतण्डुलवत् संयुष्टिरलङ्कारः ।

स तस्यामिति । स-राजा (शुद्धकः) तस्यां विदिशानगर्याम् अतिचिरं बहुसमयं प्रधाने आधे
वयसि प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषे सुखम् आनन्दो यथा स्यात्तथा उवाच वसति चक्रे इति सम्बन्धः ।
वयसः केचित् कुमारदिमेदेन व्यवस्थां मन्यन्ते तथाहि—

'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति पौत्रे । पुत्रस्तु स्यविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥' इति
दर्शनात् । केचिच्च चतुरवस्थां मन्यन्ते, तथाहि—

'आधे वयसि नाधीतं द्वितीये नाजितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥'

अत्र प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि, तृतीयान्तपदानि च सचिवानां राजपुत्राणाञ्च विशेषणानि ।
तत्र राजविशेषणं—विगतेति । विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निर्वृतः सुनिश्चितः । तत्र कारण-
माह—विजितेति । विजितानि स्वाधीनीकृतानि अशेषाणि सकलानि भुवनमण्डलानि चतुर्दशभुवनानि
येन तस्य भावस्तथा तथोक्त्या । एकस्माद् द्वीपाद्भिन्ना ये द्वीपास्ते द्वीपान्तराणि तेभ्य आगतानां समाया-
तानाम् अनेकभूमिपालानां बहुतरमहीपतीनां सौल्यो मुकुटानि शिरांसि वा तेषां मालाः स्रजः श्रेणयो वा
तामिलीलितं सादरं संस्पृष्टं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तादृशः । वलयं कटकमिव 'कटकं वलयोऽस्त्रि-
याम्' इत्यमरः, लीलया अनायासेन । भुवनभारं संसारबीजधम् उद्धरन् धारयन् । प्रज्ञया धिया 'धीः
प्रज्ञा शैमुषी मतिः' इत्यमरः, अमरगुरुं बृहस्पतिमपि उपहसद्भिः उपहासं कुर्वद्भिः, अनेककुलक्रमागतैः
वंशपरम्परया अमात्यपदाख्यैर्न त्वाष्ट्रनिकैरित्यर्थः, असकृद् वारंवारम् आलोचितैः अनुशीलितैः नीति-
शास्त्रैः राजोचितव्यवहारबोधकग्रन्थैः निर्मलानि स्वच्छीकृतानि मनांसि येषां तैस्तथोक्तैः । अलुब्धैः लोभ-
शून्यैः, अन्यथा प्रसङ्गरूपेण द्रव्यग्रहणादिना राज्ञः क्षतिरपि विदित्युरित्याशयः । स्निग्धैः वस्तुलैः 'स्निग्ध-
स्तु वस्तुलः' इत्यमरः, प्रबुधैः जागरितैः कार्यज्ञैर्वा । अनेकं बहवो ये नृषाभिषिक्ताः ब्राह्मणेभ्यः ऋजियासु
समुत्पन्ना मूर्खमिषिकास्तेषाम्, पार्थिवानां महीपतीनाञ्च कुलानि वशास्तेभ्यः उद्गता उत्पन्नास्तेषां
योक्तैः, अखिलानां समप्राणां कलानां नृत्यगतादीनां कलापस्य समुदायस्य आलोचनेन विमर्शेन कठोरा,
शोखे परिपक्वा मत्तयो धियो येषां तैस्तथोक्तैः, अतिप्रगल्भैः प्रतिभामन्वितैः 'प्रगल्भः प्रतिभामन्विते' इत्यमरः,

वह अपनी युवावस्था में बहुत दिनों तक झुल्ल के साथ वस नगरी में निवास करता रहा । उसने तन्पूर्व
पृथ्वी को जीत लिया था इसलिए वह राज्य-भार को चिन्ता से मुक्त होकर निश्चिन्त हो गया था । अनेक द्वीपों से
आये हुए राजा अपनी मुकुट-मालाओं से उसके चरणों की पूजा किया करते थे । वह अनेक नन्दियों से घिरा रहता
था जो अपनी प्रतिभा से उद्धस्तति की नीतिज्ञों की उद्बोधिवाले, वंश-परम्परा से अपने पदों पर कालीन कीर
निरन्तर नीतिशास्त्र का मनन-चिन्तन करने से निर्मल-हृदय, निर्दोषी, हित-चिन्तक तथा जागरूक थे । वह अनेक
राजपुत्रों के साथ आमोद-प्रमोद में लगा रहता था; जो अवस्था, धिया तथा आभूषणों में उसी के समान थे,
विभिन्न श्रेष्ठ राजानों के वंशों से उत्पन्न थे, अनेक कलानों के मनन से परिपक्वबुद्धि तथा अत्यन्त प्रखर थे ।

प्रेमानुरक्तहृदयैरग्राम्यपरिहासकुशलैरिङ्गिताकारवेदिभिः काव्य-नाटकाख्यानकाख्यायिकालेख्य-
व्याख्यानादिक्रियानिपुणैरतिकठिन-पीवर-स्कन्धोरु-बाहुभिरसकृदवदलित-समद-रिपुगज-
घटा-पीठबन्धैः केसरिकिशोरकैरिव, विक्रमैकरसैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रति-
बिम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास ।

तस्य चातिविजिगीपुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाकलयतः प्रथमे
वयसि वर्त्तमानस्यापि^१ रूपवतोऽपि सन्तानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि सुरतसुखस्योपरि द्वेष
इवासीत् ।

कालविद्धिः अवसरज्ञैः, प्रभावेण माहात्म्येन अनुरक्तानि आसक्तानि हृदयानि मनांसि येषान्तैस्तथोक्तैः
अग्राम्येषु नागरिकेषु अश्लीलादिरहितेष्विति यावत् य उपहासो नर्मवचोविलासस्तत्र कुशलैः अभिज्ञैः
'कुशलश्चतुरोऽभिज्ञः' इत्यमरः । इङ्गितं चेष्टितम् आकारो अनेत्रादिसङ्कोचादिरूपो रचनाविशेषः तौ विद-
न्तीति तैः तथोक्तैः काव्यं रसार्थकं वाक्यं पद्यमयमहावाक्यं वा, नाटकं रूपकविशेषः अवस्थानुकृतिरिति
यावत्, आख्यानकानि चूर्णकानि, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषो वासवदत्तादिः, आलेख्यानि चित्रनिर्मा-
णानि, व्याख्यानानि अर्थपञ्चवितकरणानि इत्यादिका याः क्रियाः कार्याणि तासु निपुणैः निष्णातैः
'निष्णातो निपुणो दक्षः' इत्यमरः । अतिकठिना नितान्तदृढाः पीवराः पुष्टाश्च स्कन्धोरुवाहवो येषान्तै-
स्तथोक्तैः, असकृन्मुहुर्मुहुः अवदलितः विमद्विताः समदा मदयुक्ता या रिपुगजघटाः शत्रुकरिसमूहाः ता
एव पीठबन्धाः पृष्ठस्थितासनानि यैस्तैस्तथोक्तैः । केसरिणां सिंहानां किशोरकैः शिशुभिरिव विक्रमे
पराक्रमे एकोऽद्वितीयो रस आसक्तिर्येषान्तैरपि । विनयेन सारस्येन व्यवहारो वृत्तिरस्ति येषां तैस्तथोक्तैः,
एतेन सामर्थ्यं सत्यपि विनयातिशयो व्यञ्जितः । आत्मनः स्वस्य प्रतिबिम्बैरिव अनेनात्यन्ततुल्यत्वं दर्शि-
तम् । रममाणः क्रीडन् । अवयस्तु पूर्वमेव प्रदर्शितः । इह 'वल्यमिव' इत्यत्रोपमालङ्कारः स च वाक्य-
एव 'अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिः' इत्यत्र स्वार्थोपमालङ्कार आचिप्यते^२, 'रिपुगजघटापीठबन्धैः' इत्यत्र
रूपकमलङ्कारः, 'केसरिकिशोरकैः' इत्यत्र 'प्रतिबिम्बैः', इत्यत्र च वाच्योपमालङ्कार इत्येतेषां मियोऽपेक्षा-
भावेन संसृष्टिरलङ्कारः ।

तस्य चेति । अतिशयेन विजेतुमिच्छुर्विजगीपुस्तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्तया परमोत्कर्षप्राप्ते-
रिच्छया व्युपसर्गाजयते सन्नतात् 'सनाशंसमिह उ' इत्युः । महत्सत्त्वमतिशायिधैर्यं यस्य स तस्य भाव-
स्तत्ता तथा तथोक्तया च । तृणमिव घासमिव लघ्वी विशेषोत्कर्षजनकावाभावात् तुच्छतया निःसारेति
यावत्, वृत्तिः व्यवहारो यस्य तत्तथोक्तम्, स्त्रैण स्त्रीगणम् आकलयतः निश्चिग्वतः, अनेन तासामकिञ्चि-
त्करत्वं धीतितम् । प्रथमे आद्ये तारुण्ये वयस्यवस्थायां वर्त्तमानस्यापि, रूपवतोऽपि परमसौन्दर्यवतोऽपि
तस्य राज्ञः (शूद्रकस्य) सन्तानमपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनमस्ति येषान्तैस्तथोक्तैः अमात्यैर्मन्त्रिभिः अपे-
क्षितस्यापि आकाङ्क्षितस्यापि, एतेनामात्यस्यानुकूल्यमुपपादितम् । सुरतसुखस्य आश्लेषजनितानन्द-
स्योपरि द्वेष इवासीत् । इह सुरतसुखे द्वेषहेतोरसत्त्वेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना आहोस्वित् विद्यमाने-
ष्वपि सुरतहेतुषु तारुण्यादिषु तदुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्करः, सोऽयं तृणमिवेत्यत्रोपमया च

वे व्यावहारिक, शूद्रक के प्रति आसक्त, शिष्ट-परिहास करने में कुशल, संकेत और आङ्गिक चेष्टाओं के श्लाता
तथा काव्य, नाटक, कथा कहानी, चित्रलेखन और व्याख्यान आदि क्रियाओं में निपुण थे । उनके कन्धे, छाती
तथा भुजायें अत्यन्त पुष्ट, स्थूल एवम् बलिष्ठ थीं । वे अनेक बार सिंहों के बच्चों के समान शत्रुओं के मतवाले
हाथियों की पीठ पर अपना आसन जमा चुके थे और अद्वितीय पराक्रमी होते हुये भी अत्यन्त विनम्र स्वभाववाले
तथा उसकी ही प्रतिमूर्ति जैसे प्रतीत होते थे ।

विजय प्राप्त करने की उत्कट अभिलाषा एवं अपनी पराक्रम-शीलता के कारण वह स्त्रीजनसक्ति को घास के
समान अत्यन्त तुच्छ समझता था । यद्यपि वह युवा था, सुन्दर था और उसके मन्त्रियों में उससे सन्तान उत्पन्न
होने की प्रबल अभिलाषा भी थी तथापि उसका सम्मोगसुख से कुछ बैर सा था ।

सत्यपि रूपविलासोपहसित-रतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति हृदयहारिणि चावरोधजने, स कदाचिद्वनवरतदोलायमान-रत्नवल्लयो घर्घरिकास्फालन-प्रकम्प-मण-मणायमान-मणिकर्णपूरः स्वयमारब्धमृदङ्गवाद्यः सङ्गीतकप्रसङ्गेन, कदाचिद्विरल-विमुक्त-शरासार-शून्यीकृतकाननो मृगयाव्यापारेण, कदाचिदावद्धविदग्धमण्डलः काव्यप्रबन्धरच-नेन, कदाचिच्छाखालापेन, कदाचिदाख्यानकाव्यायिकेतिहासपुराणार्कणनेन, कदाचिदाले-ख्यविनोदेन, कदाचिद्वीण्या, कदाचिदर्शनागत-मुनिजन-चरणशुश्रूषया, कदाचिदक्षरच्युतक-

सङ्कीर्णः। सुरतसुखस्योपरि विद्वेषमुपपादयितुमन्यविधकार्यासक्तिमुपपादयति—सत्यपीति। रूपं सौन्दर्यं विलासः धीरा इष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः।' इति लङ्गणलङ्घितः ताभ्याम् उपहसितो हास्यास्पदी-कृतः, रतेः कामदेवपत्न्याः विभ्रमो विलासो येन स तस्मिन्स्थोक्ते। विनयो वल्लभागमने आसनादुत्थानादि-रूपस्तद्वति तद्युक्ते, अन्वयः कुलमस्यास्तीति तस्मिन्स्थोक्ते, अत्र 'तदस्यास्यस्मिन्निति मनुप' इत्यनेन प्रशंसायां मनुप, सङ्कुलप्रसूत इत्यर्थः, अत्र प्रशस्तकुलोत्पत्तत्वेन रूपलावण्याधिक्यं प्रतीयते। हृदयस्य चित्तस्य हारिणिः आकर्षणविधायिनि, पुतेनाखिललोकस्पृहणीयत्वं व्यञ्जितम्। अवरोधजने स्त्रीसमूहे सत्यपि। स राजा (शुद्धकः) दिवसम् अनैषीत् वासरमगमयादिति वक्ष्यमाणक्रिया सर्वत्र सम्बध्यते। प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि तृतीयान्तपदानि च दिवसनयनक्रियाकरणानीत्यवगन्तव्यानि। कदा-चिद् कस्मिंश्चित्प्रकरणे, अनवरतम् अजस्रम् दोलायमाने वादने हस्तविधूननात् स्पन्दमाने रत्नवल्लये उभय-हस्तस्थितरत्नमयकङ्कणद्वयं यस्य स तादृशः, तथा घर्घरिका वाद्यविशेषो वीणा तस्या आस्फालनेन हस्तेन वादनेन यः प्रकम्पः शरीरकम्पनात् शिरःकम्पनं तेन झणझणायमानो 'झण-झण' एवं शब्दं कुर्वाणो मणिकर्णपूरौ मणिमयकर्णभूषणे यस्य स तादृशः स्वयमात्मनैव आरब्धं कृतं मृदङ्गवद् वाद्यं वादित्रं येन स तादृशः। गीतनृत्यवाद्यत्रयं दर्शनार्थं कृतं सङ्गीतकमभिधीयते, तस्य प्रसङ्गः सम्बन्धरतेन तथोक्तेन, तथा च संगीतरत्नाकरे—'गीतं नृत्यं च वाद्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इति। अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विमुक्ता विचिता ये शरा इषवस्तेषाम् आसारो धारासम्पातः तेन शून्यीकृतं हिंखजन्तुरिक्तीकृतं काननं वनं येन स तादृशः 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः। मृगया व्यापारेण आखेटकक्रियया। आवद्धम् अनुष्ठितं विदग्धानां विदुषां मण्डलं समूहो येन स तादृशः। काव्यं पूर्ववर्णितस्वरूपं, प्रबन्धाः कथास्तेषां रचनेन निर्माणेन, अनेन विद्वज्जनानुरागित्वं ग्राह्यमिति। शास्त्रालापेन न्यायाद्यापृच्छनेन 'आपृच्छालापसंलाप' इत्यमरः। आख्यानकं स्फुटकथा, आख्यायिका वासवदत्तादिका, इतिहासः पुरावृत्तम्, पुराणं 'सद्भयं भद्भयं च' इत्या-दिनाष्टादश मत्स्यादि, तेषाम् आकर्षणेन ध्रुवणेन। आलेख्यं चित्रनिर्माणं तस्य विनोदेन तद्दर्शनानन्देन। वीण्या वीणावाद्यध्वनेन। दर्शनार्थम् प्रेक्षणार्थम् आगता आयाता ये मुनिजनाः साधुलोकास्तेषां चरणशुश्रू-षया पादसेवनया। अक्षरस्य अकारादिवर्णस्य च्युतं च्युतिर्त्रयं तदक्षरच्युतकं काव्यम्। यथा—

'कुर्वन् दिवाकरालेपं दधच्चरणदम्बरम्। देव ! यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरस्यसौ ॥'

इत्यत्र करेणुपदस्य ककारच्युतौ द्वितीयार्धरेणुप्रतीतिः मात्रायाश्च्युतिर्यत्र तन्मात्राच्युतकम् यथा—

'मूलस्थितिमयः कुर्वन् पात्रैर्जुष्टो गताक्षरैः। विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथिकस्य सः ॥

यद्यपि उत्तका रनिवास सौन्दर्य और काम कलाओं में रति एवं उत्तके हाव-भावों की हँसी उड़ाने वाली कमनीय, सलज्ज, कुलीन एवं मन को चुरा लेनेवाली सुन्दरियों से मरा था फिर भी स्त्री-सहवास के सुखोंसे उदासीन होकर वह अपनी मित्र-मण्डली में ही सुख से समय बिताता था। वह कभी सङ्गीत-गोष्ठियों में स्वयं मृदङ्ग बजाता जिससे निरन्तर दिलते हुये हाथों में रत्नों के कङ्कण और कभी नरत होकर घर्घरो (एक बाजा) बजाता जिससे कानों में झूलते हुये मणियों के कर्णमूल झनझना उठते थे। कभी शिकार खेलने में निरन्तर बाणों की वर्षा द्वारा हिसक जन्तुओं से जङ्गलों का जङ्गल साफ कर देता था। कभी नर्मद विद्वानों की गोष्ठियों में काव्यप्रबन्धों की रचना करता अथवा शास्त्रीय चर्चा में लगा रहता था। कभी कथा, कदाह्नी, इतिहास और पुराणों के सुनने में तल्लीन रहता था, कभी चित्र बनाने अथवा वीणा बजाने में मन बहलाया करता था, कभी अपने दर्शन के लिए आये मुनियों की सेवा में लगा रहता था और कभी अक्षरच्युतक (जिस छन्द का

मात्राच्युतक-विन्दुमती-गूढचतुर्थपाद-प्रहेलिका-प्रदानादिभिः, वनितासम्भोगसुख-पराङ्मुखः
सुहृत्परिवृतो दिवसमनैषीत् ।

ययैव च दिवसमेवमारब्ध-विविध-क्रीडा-परिहास-चतुरैः सुहृद्भिरुपेतो निशामनैषीत् ।
एकदा तु नातिदूरोदिते नव-नलिन-दलसम्पुट-भिदि किञ्चिन्मुक्त-पाटलिम्नि भगवति

अत्र विटपदादिकारमात्राच्युतो द्वितीयायवदवृत्तस्यावगमः । पद्यवर्णसंख्यया विन्दुमात्रनिवेदानेन
तच्चद्वर्णोपलब्धिर्विन्दुमती । यथा—

विन्दुमतीं विन्दुं विन्दुः विन्दुः विन्दुः ।

विन्दुमतीं विन्दुमतीं विन्दुमतीं विन्दुमतीं ॥

एतत्पद्यं यथा—

‘त्रिनयनचूडारत्नं मित्रं सिन्धोः कुसुद्वतीयन्धुः । अयमुदयति सुसुगणारमणीवदनोपमश्चन्द्रः ॥’

यत्र प्रथमद्वितीयतृतीयचरणेषु तुरीयपादस्य वर्णा गुहास्तिष्ठन्ति स गूढचतुर्थपादः । यथा—

‘द्यावान् प्रयतः शुद्धः प्रबुद्धकमलेक्षणः । पापापहसिभुवनं बुद्धः पायादपायतः ॥’

इह चतुर्थः पादः पादत्रयगनानामेकाचङ्काङ्कितानामचराणां यथाक्रमं योजनया समुह्यति ॥
अर्थस्तु सुगम एव । प्रहेलिकालक्षणम्—

‘व्यस्तीकृत्य कमल्यर्थं स्वरुपायस्य गोपनात् । यत्र बाह्यान्तरावयौ कथ्येते सा प्रहेलिका ॥

सा द्विधायी च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशासने । आर्थी स्यादर्थविज्ञानाच्छाब्दी शब्दविभागतः ॥’
तथार्थी यथा—‘तत्तुल्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः । गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः ॥’

अत्र ‘पानीयकुम्भः’ इत्युत्तरम्, न तु वह्नयः । शाब्दी यथा—

‘दुर्वारवीर्यसहचि त्वयि का प्रसुप्ता श्यामा सपत्नहृदये सुपयोधरा च ।

तुष्टे पुनः प्रणतशत्रुसरोजसूर्ये सैवाद्य वर्णरहिता वद नाम का स्यात् ? ॥’

अत्र ‘अस्ती’ (दुरिका) प्रथमप्रश्नोत्तरम्, न तु स्ती । ‘स्ती’ इति द्वितीयप्रश्नोत्तरम् ।

ययैवेति—ययैव येन प्रकारेणैव दिवसं पासरमनैषीत्, एवं तथैव निशां रात्रिमप्यनैषीदगमयदिति
सम्बन्धः । आरब्धाः प्रवर्तिताः विविधा नानाप्रकाराः क्रीडापरिहासाः खेलोपहासास्तेषु चतुरैः कुशलैः
सुहृद्भिर्मित्रैः उपेतः संयुतः । अत एव सम्भोगसुखस्योपरि द्वेष इव आसीदध्याशयः ।

एकदिति । एकदा एकस्मिन्समये प्रतीहारी द्वारदेशे नियुक्ता स्त्री समुपसृत्य समीपदेशमागत्य
कास्यानमण्डपगतं समागृह्यत्यतः राजानं सविनयं विनयेन सह अग्रवीद्वोचदित्यन्वयः । अत्र प्रथमान्त-
पदानि प्रतीहारीविशेषणान्यवगन्तव्यानि । सूर्यवर्णनाध्याजेन उक्त्यवसरं विशेषणेन दर्शयति—नाति-
दूरेति । नातिदूरं स्वर्षपमालीनम् उदितम् उद्गमनं यस्य स तस्मिन् तथोक्ते आकाशस्य किञ्चिद् दूरोदिते
सतीत्यर्थः, नवानि नूतनानि यानि नलिनानि पद्मानि तेषां दलानि पर्णानि ‘पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं
छदः पुमात्’ इत्यमरः, तेषां सगुणं सुकुलीभावं भिनत्ति दूरीकरोतीति स तस्मिन्स्थोक्ते, किञ्चिन्मुक्तः
किञ्चिद्दूरोदयात् ईषत् परित्यक्तः पाटलिमा श्वेतरक्तं येन स तस्मिन्स्थोक्ते, ‘श्वेतरक्तस्तु पाटलः’
इत्यमरः, दूरोदितेऽपारम्भ विशेषणत्रयैः प्रत्यूपकालं ध्वन्यते । भगवति ऐश्वर्यशालिनि, सहस्रसंख्याः ये

एक अक्षर निकाल देने से दूसरा अर्थ निकले), मात्राच्युतक (जिस छन्द की एक मात्रा परिवर्तित हो जाने
से दूसरा अर्थ निकले), विन्दुमती (जिस रचना में अक्षरों के स्थान में केवल विन्दु रग दिए जायें) एवं
गूढचतुर्थपाद (जिस पद्य के चौथे चरण के अक्षर पहले तीन चरणों में छिपे हों) नामक कान्य-प्रश्नों की
रचना तथा प्रहेलियों के निर्माण करने-कराने में व्यस्त रहता था ।

ऐसे नाना प्रकार की क्रीडामें और परिहासों में कुशल मित्रों की मण्टी से उसका दिन बीतता था
उसी प्रकार उन्हीं के बीच उसकी रात भी बीतती थी ।

एक बार प्रातःकाल जब नयी नयी कमल की कलियों की सम्पुटों की खोलते हुए अपनी किरणों की

सहस्रमरीचिर्मालिनि, राजानमास्थानमण्डपगतमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्ववत्तन्त्रिना कौक्षेयकेण सन्निहितविषधरेव चन्दनलताभीषणरमणीयाकृतिः, अविरलचन्दनानुलेपन-धवलित-स्तनतटा उन्मज्जदौरावतकुम्भमण्डलेय मन्दाकिनी, चूडामणिःसंक्रान्तप्रतिबिम्बच्छलेन राजाज्ञेव मूर्तिमती राजभिः शिरोभिह्वमाना, शरदिव कलहंसधवलाम्बरा, जामदग्न्यपरशु-धारेव वशीकृतसकलराजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राज्याधिदेवतेव विप्रहिणी, प्रतीहारी समुपैस्तस्य क्षितितल-निहित-जानु-करकमला सन्निभयमत्रवीत्—

“देव ! द्वारस्थिता सुरलोकमारोहतस्त्रिशङ्कोरिव कृपितशतसखहुङ्कार-निर्पातिता राज-

मरीचयो रश्मयस्तैर्मालते शोभते तान् धारयतीति वा यः स तस्मिन्स्तथोक्ते सूर्ये सतीत्यर्थः । अङ्गनाजनः प्रमदाजनः तस्य विरुद्धेन सद्व्यामोपकरणत्वाद् व्यवहारप्रतिकूलेन । वामपार्श्वे सद्यःप्रदेशेऽवलम्बतेऽवतिष्ठत इत्येवंशीलेन, कौक्षेयकेण तरवारिणा । ‘तरवारिर्मण्डलाग्रः खड्गकौक्षेयक्रोशति’ इति कोशः । अयन्तु भीषणावे हेतुः । सन्निहितः पार्ववर्त्ती विषधरः सर्पः यस्याः सा तथोक्ता ‘सर्पः.....वाशीविषो विषधरः’ इत्यमरः, चन्दनलतेव भीषणा भयानका स्वभावतो रमणीया मनोहरा च आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता तथा च यथा चन्दनलतायाः स्वभावतो रमणीयत्वेऽपि सन्निहितविषधरत्वेन भीषणत्वम्, तथैतस्याः प्रतिहार्या अपि निसर्गतो मनोहरत्वेऽपि वामपार्श्वस्थितखड्गत्वेन भीषणत्वमित्याशयः । पूर्णोपमा ।

अविरलं निविडतरं यन्मलयजस्य चन्दनस्य अनुलेपनमुद्धर्त्तनं तेन धवलितं शुभ्रीकृतं स्तनतटं कुचतटं यस्याः सा तथोक्ता, अत एव उन्मज्जन् जले प्रविश्य स्नानं कुर्वन् य एरावत इन्द्रहस्ती तस्य कुम्भमण्डलं शिरःस्थमांसपिण्डो यस्यां सा तादृशी, मन्दाकिनी शुभ्रजला विषद्वगहेव । चन्दनशुभ्रकुम्भोपमाने स्तनतटस्य काठिन्यं ध्वन्यते । उपमालङ्कारः ।

चूडामणिषु सन्निहितराजमस्तककिरीटरत्नेषु संक्रान्तं पतितं यद् प्रतिबिम्बं प्रतीहाय्याः प्रतिच्छाया तस्याः छलेन व्याजेन, राजभिः सन्निहितसामन्तनृपैः शिरोभिर्मस्तकैः उद्यमाना धार्यमाणा मूर्तिमती विप्रह्वती राज्ञः-शूद्रकस्य आज्ञेव आदेश इव इह सापह्नवोपेक्षा । शरदिव विगतवर्षासमय इव, कलहंसः कादम्ब इव धवलं स्वच्छम् अम्बरं वस्त्रं यस्याः सा, पद्मे कलहंसा एव धवलम् अम्बरम् यस्याः सा तादृशी । पूर्णोपमा । जमदग्नेनोत्रापत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामस्तस्य परशुः कुठारः तस्य धारा निशितांश इव, वशीकृतं स्वायत्तीकृतं पद्मे दर्शनेनाकृष्टं क्रूरत्वेन व्यामोहेन वा सकलं राज्ञा निखिलभूपतीनां मण्डलं चक्रवालं यथा सा तथोक्ता । पूर्णोपमा । दिग्न्यस्य विन्ध्याचलस्य वनं काननं तस्य भूमिः पृथिवी वेत्राणां वेतसानां लता सरलद्रुमा यत्र सा, पद्मे वेत्रलता वेत्रयष्टिः हस्ते इति शेषः, यस्याः सा तथोक्ता । उपमा । राज्यस्य अधिदेवताऽऽधिपत्याधिष्ठात्री देवतेव विप्रहिणी मूर्तिमती । इह द्रव्योपेक्षा । क्षितितले भूमितले निहितौ स्थापितौ जानूनलकीलौ, अथ च करौ तावेव कमले पद्मे मया सा तथोक्ता ।

किमत्रवीक्षमेव दर्शयति—देवेति । हे देव ! स्वामिन् ! द्वारे स्थिता वर्त्तमाना, सुराणां देवानां

लाली को कुछ-कुछ छोड़कर भगवान् सूर्य अभी आकाश में थोड़ा ही दूर चढ़े थे कि समग्र में उपस्थित राजा के पास प्रतिहारी पहुँची । वह अपने वाम भाग में लियों के अनुपयुक्त तन्वार धारण किए भी झिझके उसकी आकृति सोंपे से लिपटी हुई चन्दन की लता जैसी भयंकर भी और रमणीय भी लग रही थी । चन्दन के घने लेप से अत्यन्त उज्ज्वल किनारोंवाले उन्नत स्तनों के कारण वह ऊपर उतराये हुए एरावत के कुम्भतलों से युक्त स्वर्ग-गंगा सी प्रतीत हो रही थी । वहाँ बैठे हुए समस्त सामन्त-राजाओं की चूडामणियों में पड़ा हुआ उसका प्रतिबिम्ब ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो राजा शूद्रक की मूर्तिमयी आदा को ही उस प्रतिबिम्ब के बहाने उन लोगों ने अपने मस्तकों पर धारण कर लिया हो, वह श्वेत कलहंसकुल (वह देशमी वस्त्र जिसके आँचल अथवा किनारों पर चौच में चौच ढाले हुंसे के जोड़ों की आकृतियाँ बनी होती थीं) पहिने हुए हँसों की शोभा से युक्त शरद ऋतु जैसी प्रतीत हो रही थी । वह परशुराम के परशु की धार सी सभी राजाओं को अपनी दना लेनेवाली थी । दंत की छड़ी लिए वह देवों से भरी विन्ध्यभूमि एवं शरीर धारण करके आयी हुई राजकुल की देवी सी प्रतीत हो रही थी । उसने बुद्धि देकर तथा करकनलों से पृथ्वी को छूकर

१. मरीचि*** २. मलयजानुलेपन*** ३. चूडामणिप्रतिबिम्ब*** ४. समुपाद्यत् ५. कमलम् ।

६. द्वारि स्थिता । ७. निपतिता ।

तदनीर्दिशिपापयादागता चण्डाल-कन्यका पञ्चरस्यं शुक्रमादाय देवं विज्ञापयति—‘सकल-
सुवनतल-सर्वरत्नानाम् उद्धारिवैकभाजनं देवः। विद्मसश्चायमाश्रय्यभूतो निखिल-सुवनतल-
रत्नमिति कृत्वा देवपालमूलनेनैनादायगताऽहमिच्छामि देवदर्शनसुरयमनुभावितुम्’ इति ।
एतदाकर्ण्य देवः प्रमादमिति युक्त्वा विरराम ।

उपजातवृद्धतन्तु राजा समीपवर्तिनां राजानमवलोक्य सुखानि ‘को दोषः, प्रवेश्यताम्’
इत्यादिद्वेरा ।

लोकं स्वर्गं ‘स्वरूपयं स्वर्गनाक’ इत्यमरः, आरोहत आरोहणं विद्वन्निशङ्कोरयाग्यस्य सूर्यवंशीयराज-
विशेषस्य, राज्यलक्ष्मीरिव, निशङ्कोः सूर्यवंशीयस्य याग्यस्य राजविशेषस्य देवयागात् स्वर्गं वासो न
भवतीत्यतः कुपितः क्रुद्धो यः शतमत्तो देवराजः तस्य दुष्कारः क्रोधेन निषेव्यञ्जकश्चरति तेन निपातिता
कवः चिता, दक्षिणपथादक्षिणमागात् आगता समुपस्थिता चण्डालानां दिवाकीर्त्तनां कन्यकां कुमारीं
पञ्चरे पश्चिमाभागे विष्टीति न तयोक्तम् ‘सुपि स्थ’ इति कः, शुक्रं कीरम् आदाय गृहीत्वा देवं स्वामिनं
भवन्तं विज्ञापयति निवेदयति ।

पुरा किल त्रिहृन्मि कश्चन सूर्यवंशीयो नरपतिः जनेनैव देहेन यज्ञविशेषं विधाय देवलोकं जिग-
मिषुः कुलगुरुमहर्षिर्विशिष्टेन प्रत्यान्धानः । तदनन्तरं तदर्थमेव तस्मिन्नायं प्रति प्राप्तः परन्तु सर्वं तत्त्वतो-
ऽवबुध्य तैरेवमनिशङ्कः—‘यतो भवान् कुलगुरुं परित्यज्यास्मान् सम्प्राप्तस्ततो भवान् चण्डालो भवतु’ इति
ततो राजा विश्वामित्रं प्राप्य स्वाशयं निवेदितवान् । तदाशयं विज्ञाय विश्वामित्रो यज्ञं कारयित्वा देवलोक-
नगरेणैव उन्नादिदेश । त्रिशंकुस्तु यज्ञं कृत्वा देवलोकमारोहन् कुलगुरुपरित्यागात्पुत्रानामिच्छापेन
चण्डालमावापश्चात् अयाग्यत्वाच्च सुराधिपेनाद्यः पातित इति रामायणीया कथाऽनुसन्वेया । एतच्च
स्तुतमन्यत्रापि ।

प्रतीहारी चण्डालकन्यकायाः सामान्यतो विज्ञापनाविषयं दर्शयति—सकलेति । सकलसुवनतलेषु
समग्रसुवनतलेषु यानि रत्नानि तेषां तथोक्तानाम्, उद्धिः समुद्र इव एकभाजनम् एकमुत्कर्षस्थानम्,
यथा समुद्रः सर्वरत्नानां भाजनं तथा देवो भवानपीत्याशयः । अयं विहङ्गमः विहायसा आकाशेन गच्छ-
तीति विहङ्गमः पक्षी शुक्रः विहायस-उपपदाद् गमेः क्वचि ‘अरद्विपञ्चन्तस्ये’ति सुमागमः विहायसो
विहादेशश्च, आश्रयभूतः कन्दमुतावलोकनविषयः कतस्तथाविधविशेषत्वादेव निखिलानि समग्राणि यानि
सुवनतलानि तेषां रत्नमुत्कर्ष्य ‘जाती जाती यदुत्कर्षं तदरत्नमभिधीयते’ इति स्मरणात्, तं शुक्रम् आदाय
गृहीत्वा देवस्य राज्ञो भवनः पादमूलं चरणमूलमहमागता संगता देवदर्शनसुखं महाराजावलोकनानन्दम्
अनुभवितुम् साक्षात्कर्तुम् इच्छामि अभिलषामि । एतदाकर्ण्य एतच्छ्रुत्वा देवः प्रमादम् ‘य एव भवत
आदेशः स एव मया कर्तव्यः’ इत्युक्त्वा विरराम मौनमाश्रितवती ।

उत्तरेति । उपजातम् उत्पन्नं वृद्धं कौतुकं कौतुकं यस्य स तयोक्तः, ‘कौतुहलं कौतुकं च कृतुकं च
कुतुहलम्’ इत्यमरः, समीपवर्तिनां निकटस्थितानां राज्ञां सामान्यवृत्तीनां मन्त्रिणां च सुखानि आनन्दानि
आलोक्य निरीक्ष्य तेषामपि तद्विद्वेति विज्ञापेत्यर्थः । अत्र राज्ञां सुखनिरीक्षणन्तु चण्डालत्वेनाश्रयप्रवेशो
सर्वत्र निवेद्य किदा—‘देव, स्वर्गं लोकं मे सखीर वाटे समग्रं लुब्धस्य के हुंकार से नीचे गिरी हुई विशङ्क
की रावतलकी के समान दक्षिणाप से आयी हुई एक चण्डालकन्या निवृद्धे मे एक झुगा लिये हुए द्वार पर
खड़ी है और प्रार्थना कर रही है कि पृथ्वी पर सभी रत्नों को धारण करने योग्य समुद्र के समान आप ही एक
मात्र वस्तुन पात्र है तथा यह चमकारों झुगा भी नारी पृथ्वी का एक वस्तु रह ही है; स्तब्धे उसके
साथ ही सेवा में वगलिय होकर श्रमण के दर्शन से मुक्ति होना चाहती है । महाराज की क्या आज्ञा है ?’
ऐसा कह कर वह चुप हो गई ।

उसकी बात सुनकर राजा अत्यन्त उत्सुक हो उठा और अपने मन्त्री में बैठे रावाओं के मुँह को
देखते हुए (उन्हें मनोमानी को व्योक्त हो) उसने प्रतीहारी को आदेश दिया—‘उन्में हर्ष हो गया है !
उसे भीतर ले आओ ।

अथ प्रतीहारी नरपतिकथनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च स नरपति सहस्र-मध्यवर्त्तिनमशनिभय-पुञ्जितकुलशैलमध्यगतमिव कनकशिखरिणम्, अनेक-रत्नाभरण-किरण-जालकान्तरितावयवमिन्द्रायुध-सहस्र-सञ्छादिताष्टदिग्विभागमिव जलधरै-दिवसम्, अवलम्बितस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकशृङ्खला-नियमितमणिदण्डिकाचतुष्टयस्य गगन-सिन्धु-फेन-पटल-पाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूलवितानस्याधस्तादिन्दुकान्तमणिपर्य-ङ्किकानिषण्णम्, उद्धूयमान-कनकदण्डचामरकलापम्, उन्मयूखमुख-कान्तिनिर्चय-पराभव-

तेषां विरोधोऽस्ति न वेयवबोधार्थम्, सति तु विरोधे नयनेङ्गितेनापि यत्प्रतिषेधसूचनसम्भवादित्याशयः । को दोषो न काप्यापत्तिः प्रवेश्यताम् इति एवम् आदिदेश आज्ञापितवान् ।

अथेति । अथ राज्ञः आदेशदानानन्तरम् उत्थाय उत्थानं विधाय प्रतीहारी द्वारपालिका तां मातङ्ग-कुमारीं चण्डालकन्यकां प्रावेशयत् प्रावेशसंस्कारयत् ।

प्रविश्य चेति । चण्डालकन्यका प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा राजानमद्राक्षीदपश्यदिति दूरस्थक्रियया सगन्धः । अत्र सर्वाणि द्वितीयान्तपदानि क्रियाविशेषणानीत्यवधेयानि । अशनेरिन्द्रायुधाङ्गजात् यद्भयं पञ्चद्वेदनरूपमातङ्गस्तेन पुञ्जिता एकत्र मिलिता ये कुलशैलाः क्षेत्रसीमाकारिभूधरास्तेषां मध्यगतं तदन्त-र्वर्तिनं कनकशिखरिणं सुमेरुपर्वतमिव नरपतीनां नृपाणां यत्सहस्रं तन्मध्यवर्त्तिनं तदन्त-स्थितमित्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः ।

पुरा पञ्चारिणो भूधरा यथा पक्षिणः अन्यरमाद्देशादुड्डीय देशान्तरे निपतन्ति तथैव निपतन्त-श्चैते यं देशं सम्प्राप्तास्तं तत्क्षणमेव सञ्चूर्णयामासुः । ततः सुरेशः कुलिशेन तेषां पञ्चान् कर्त्तुं प्रवृत्तस्तदा त्रस्तास्ते स्वस्वरक्षणेपायविचारणाय एकत्र मिलिता आसन्निति रामायणीया कथा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेकानि नानाविधानि रत्नाभरणानि मणिखचितालङ्काराः तेषां यानि किरणजालकानि रश्मिसमूहाः स्वार्थं कप्, तैरन्तरिता आवृता अवयवा भङ्गानि यस्य तं तथोक्तम्, अत एव इन्द्रायुधसहस्रेण शकधनुःसमूहेन 'इन्द्रा युधं शकधनुः' इत्यमरः सञ्छादिता अन्तरित अष्टौ दिग्विभागा दिशां प्रदेशा यस्मिंस्तत्तादृशम्, जलधरदिवसमिव मेघावृतदिनमिव (वर्त्तमानम्) अनेन राजा मेघवर्ण आसीदित्यवधार्यते । इहाप्युपमाऽलङ्कारः ।

पुनस्तमेव राजानं विशेषयितुं प्रथमं वितानं विशिनष्टि—अवलम्बीति । अवलम्बिताः शिषिपभिर-घोलग्वितस्वेन आश्रिताः स्थूलानां स्थविष्ठानां मुक्तानां रसोद्भवानां कलापाः पङ्क्तयो यत्र तस्य तथोक्तस्य कनकं सुवर्णं तस्य याः शृङ्खला बन्धनरज्ज्वस्ताभिर्नियमिताः चतुर्थं कोणेषु वद्धा मणिदण्डिका रत्नखचिता यष्टयस्तासां चतुष्टयं यस्मिंतस्य, गगनसिन्धोर्सन्दाकिन्याः फेनपटलवत् अन्धकफसमूहवत् 'दिण्डीरोऽन्धकफः' इति कोशः, पाण्डुरं शुभ्रवर्णं तस्य एतानि पष्ठयन्तानि वितानविशेषणानि ।

अथ राजानं विशिनष्टि—नातीति । नातिमहतः किञ्चिदुग्रहृतः स्थानोचितप्रमाणस्य दुकूलवितानस्य घौमवसननिमित्तोद्धोचस्य 'उल्लोचो वितानं कदकोऽपि' इति कोशः, तस्य अधस्तात् निम्नप्रदेशे इन्दुकान्तमणिपर्यङ्किका चन्द्रकान्तमणिरचितमञ्जिका तत्र निषण्णम् उपविष्टम् । 'फेनपटलपाण्डुरे'त्यत्र लुप्तोपमा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—उद्धूयति । उद्धूयमानो मृचैः संवीज्यमानः कनकदण्डः सुवर्णाऽवलम्बन-यष्टियेषु तथाविधधामरकलापः प्रकीर्णकसमूहो यस्य तं तादृशम् ।

राजा का आदेश सुनने के बाद वह उठ खड़ी हुई और उस चाँडाल-कन्या को भीतर ले आयी ।

उसने भीतर जाकर वज्राघात के मय से इकट्ठे हुए सभी पर्वतों के बीच स्थित सुमेरु पर्वत के समान सामन्त राजाओं के बीच बैठे हुए राजा शद्रक को देखा । उसके आठों अंग अनेक रत्नों से जड़े हुए आभूषणों को किरणों से ढक गये थे जिससे वह इस प्रकार जगमगा रहा था मानो आठों दिशाओं में छपे हुए हजारों इन्द्रधनुषों को धारण करने वाला वर्षा का दिन हो । वह आकाशरूपी समुद्र के फेन की तर्ही जैसे उज्ज्वल तथा

१. जलधरसमयदिवसम् ।

२. आलम्बित ।

३. पाण्डुरस्य ।

४. इन्दुकान्तपर्यङ्किका ।

५. सुवर्णदण्डम् ।

६. उन्मयूखमुखविजयपराभवप्रणति, उन्मयूखमुखकान्तिविजिते पराभवप्रणति ।

प्रणते शशिनीव स्फटिकपादपीठे विन्यस्तवामपादम्, इन्द्रनीलमणि-कुट्टिम-प्रभासम्पर्क-
श्यामायमानैः प्रणत-रिपु-निर्झासमलिनीकृतैरिव चरण-नखमयूखजालैरुपशोभमानम्,
आसनोद्भ्रसित-पद्मराग-किरण-पाटलीकृतेनाचिरमृदितमधु-कैटभ-रुधिरारुणेन हरिमिवोच-
युगलेन विराजमानम्, अमृतफेन-धवले गोरोचना-लिखित-हंस-मिश्रुन-सनाथ-पर्यन्ते चामर-

रमयूखेति—उत् ऊर्ध्वं गता मयूखा रश्मयो यस्य तथाविषस्य मुखस्य यः कान्तिनिचयो
दीप्तिसमूहस्तेन यो विजयो जयः पराभवः पराजयस्तेन प्रणते चरणतलसंछन्ने शशिनि चन्द्रमसीव ।
इह 'शशिनीव' इति ब्रन्धोपेक्षा ।

अथ राजश्वरणकिरणं विशेषयितुमाह—इन्द्रनीलेति । इन्द्रनीलमणीनां वा कुट्टिमप्रभा वेदिका
कान्तिः तस्याः सम्पर्केण मिश्रणेन श्यामायमानैः श्यामवदाचरद्भिः, अत्रोपमानादाचारे क्यङ् सत एव
क्यङ्कतोपमा । कौटशैरिव इत्यत आह—प्रणतेति । प्रणतानां पराजयेन स्वाधीनानां रिपूणां वैरिणां ये
निष्वासाश्चेतनाः तैर्मलिनीकृतैर्मान्दियमुपगतैरिव । मूलोक्तोपमालङ्कारेण क्रियोपेक्षा सङ्कीर्यते । चरण-
नखानां पादपुनर्भावाणां ये मयूखा रश्मयस्तेषां जालानि समूहास्तेरुपशोभमानं विराजमानम् ।

राज उच्युगलं विशिनष्टि—आसनोद्भ्रसितेति । आसन उपवेशनस्थले उद्भ्रसिताः प्रकाशमाना ये
पद्मरागकिरणाः लोहितमणिरश्मयस्तेः पाटलीकृतेन श्वेतरक्षीभूतेन 'श्वेतरक्षस्तु पाटलः' इत्यमरः, सत
एव अचिरमृदितयोः तत्कालमृदितयोः सद्यः कृतकण्ठयोरिथर्थः, मधुकैटभयोः तन्नामकयोरसुरविशेषयोः
रुधरेण क्षोणितेन अरुणं रक्तवर्णं तेन तथोक्तेन, उच्युगलेन जङ्घाद्वयेन विराजमानं शोभमानं हरिं मधु-
सूदनमिव । उपमालङ्कारः ।

पुरा चीरशायिनो भगवतः श्रीविष्णोः कर्णमलोत्पन्नौ मधुकैटभाख्यौ असुरविशेषौ भगवत एव
नामिकमलसम्भूतं ब्रह्माणं हन्तुं समुद्यतौ जातौ । ततः आभरन्तयाय व्याकुलः रक्षणं कमप्यलभमानः
योगिनिद्रया स्थितां जगद्वात्रीं तुष्टुवे, प्रसन्ना सा नारायणमुत्थापितवती उयाय च भगवान् तान्यौ सह-
पञ्चवर्षसहस्राणि युद्ध्वा स्वनायया मोहितौ तौ वरं दिक्षु आस्ताम् । नारायणो हि तयोर्वर्धं याचित-
वान् । ततो जलमग्नौ भूमिमालोक्य आहूतस्तौ 'यत्र सलिलेन परिच्छुष्टा पृथिवी न विद्यते तत्राचो जहि'
इति । भगवांस्तु पार्थिवांशसंयुक्ते निजोरो संस्थाप्य तयोर्मूर्धनी चक्रेणाच्छिन्नदिति मार्कण्डेयपुराणकथा
प्रायः सर्वत्र प्रसिद्धैव ।

पट्टवसनद्वयं विशिनष्टि—अमृतैति । अमृतस्य पीयूषस्य यः फेनस्तद्वत् धवले श्वेतवर्णे गोरोचनया
गोपितनामकपदार्थेन लिखितानि चित्रितानि यानि हंसमिश्रुनानि सितच्छदयुगलानि तैः सनायाः
सहिताः पर्यन्ताः प्रान्तप्रदेशा ययोस्ते, तथा चामराणां बालव्यजनानां 'चामरा चामरं बालव्यजनं रोम
गुच्छकम्' इति रभसः पवनेन वायुना प्रनसितौ आन्दोलितौ अन्तदेशौ प्रान्तभागौ ययोस्ते दुष्कले पट्टवसने
वसानं दधानम् 'अमृतफेनधवले' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

मणियों से बने हुए चार डंडों पर सोने की जंजीरों से बाँध कर ताने गये न बहुत बड़े न बहुत छोटे रेशमी
बख के चंदवे के नीचे चन्द्रकान्तमणि से बनी हुई चौकी पर बैठा था; जिसके ऊपर चंदवे से बड़े-बड़े दानों-
वाले मोतियों के गुच्छे लटक रहे थे । उसके ऊपर झनझनी मूँठ के चंदर डुलाए जा रहे थे । वह, मुख के
कान्ति मण्डल से फूट कर ऊपर की ओर फैलनेवाली किरणों से मानो पराजित होकर चरणों की शरण में
आयी हुई चंदनी के समान टूट-टूट विहीरी पाद पीठिका (पैर रखने की छोटी चौकी) पर अपना सारा
पैर रखे हुए था; जो इन्द्रनीलमणियों से पिटी हुई फलों की नीली झलक के प्रभाव से कुछ-कुछ सौवली
किरणोंवाले नखों से ऐसा झरोझि हो रहा था मानो उस पर झुके हुए शृङ्खलों की लम्बी-लम्बी साँसों की
छाया पड़ गई हो । आसन के दोनों ओर बड़ी हुई पद्मरागमणियों की लाल-लाल किरणों से उसकी
दोनों बाँधें लाल लाल हो रही थी जिससे वह कुछ ही समय पड़िये नारे गये मधु-कैटभ के रक्त से लाल बाँधों
वाले भगवान् विष्णु के समान प्रतीत हो रहा था । वह अमृत के फेन के समान क्षति छजले दो रेशमी बख
धारण किये था जिसके किनारों पर गोरोचन से हंस के जोड़ों की आकृतियाँ चरेदी गयी थीं तथा जिनके बीच-उ

पवनप्रनर्तितान्तदेशे, दुकूले वसानम्, अतिसुरभिचन्दनानुलेपन-धवलितोरःस्थलम्, उपरि-विन्यस्तकुङ्कुम-स्थासकम्, अन्तरनिपतितबालातपच्छेदमिव कैलाशशिखरिणम्, अपर-शशि-शङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अतिचपल-राज-लक्ष्मी-वन्धनिगड-शङ्कामुपजनयतेन्द्रमणि-केयूरयुगलेन मलयज-रस-गन्धलुचनेन भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईषदालम्बि-कर्णोत्पलम्, उन्नत-घोणम्, उत्फुल्लपुण्डरीक-लोचनम्, अमलकलघौतपट्टायतम्, अष्टमीचन्द्र-शकलाकारम्, अशेष-भुवन-राज्याभिषेकसलिलपूतम्,

अतीति । अतिसुरभिचन्दनस्य अतिमुगन्धितमलयस्य अनुलेपनेन अङ्गरागेण धवलितं शुभ्रीकृतम् उरःस्थलं घङ्गास्थलं यस्य तं तादृशम् ।

उपरीति । उपरि तच्चन्दनलेपनोपरि विन्यस्ता विहिताः कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासका हस्तविम्बा यस्य तम् 'स्थासकं हस्तविम्बम्' इति कोशः, अपरे तु 'चर्चा तु चाक्षिप्यं स्थामकम्' इति । अत एव अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये निपतिताः पर्यस्ता बालातपच्छेदा लभिनवोदितसूर्यमयूखलण्डा यस्य तं कैलासशिखरिणं हिमाक्षलमिव (वर्तमानम्) इहोपमा ।

भूयस्तमेव प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—अपरेति । अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रस्तस्य शङ्कया आन्त्या प्राप्ता या नक्षत्रमाला तारापङ्क्तिस्तयेव हारलतया लतावहम्बमानया मुक्ताखजा कृतो मुखस्य वदनस्य परिवेषः परिधिः परिवेष्टनमिति यावत्, यस्य स तम्, परिवेषस्तु परिधिः' इत्यमरः ।

इह मुखे शशिआन्त्या आन्तिमानलङ्कारः, 'नक्षत्रमालयेवे'त्युपेक्षा, अङ्गाङ्गिभावेन धानयोः सङ्करः तेन च मुखस्य चन्द्रसाग्यं हारलताया अत्यन्तनैर्मह्यं च ध्वनितमित्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अतीति । अतिचपला अत्यन्तं चञ्चला या राजलक्ष्मीराधिपत्यध्रीः तस्या बन्धो बन्धनं नियमनमिति यावत्, तदर्थं यो निगडः शृङ्खला तस्य शङ्का आन्तिम् उपजनयता कुर्वता, एवम्भूतेन इन्द्रमणि-नीलकान्तमणिः तेन युक्तं खचितं यत्केयूरयुग्मम् अङ्गद्वयं तेन तयोक्तेन, अत एव मलयजचन्द्रनसिद्धौ यो द्रवस्तस्य गन्धेन परिमलेन लुब्ध आसक्तत्वेन तादृशेन भुजङ्गद्वयेन सर्पयुगलेनेव वर्तमानेन वेष्टितं परिषितं बाहुयुगलं भुजङ्गं यस्य तं तादृशम् । इह राजलक्ष्मीस्थिरीकरणाय शृङ्खलाशङ्कामुपजनयतीति आन्तिमानलङ्कारः, 'भुजङ्गद्वयेनेवे'त्युपेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

ईषदिति । ईषकिञ्चित् बालम्बिनी लम्बमाने कर्णोत्पले पङ्काकारकर्णमूपगे यस्य तं तयोक्तम्, उन्नता उच्चा घोणा नासिका यस्य स तम्, 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः, उत्फुल्लं विकसितं पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वत् लोचने नयने यस्य स तम्, इह लुप्तोपमा । अमलं स्वच्छं यत्कलघौतं कनकं तस्य यः पट्ट फलकं तद्वत् आयतं विस्तीर्णम्, अष्टमीचन्द्रस्य अष्टमीति यावुदितसुधांशोः यत् शकलं तद्वन्भागस्तद्वद्भाकार आकृतिर्यस्य तम् । इह द्वे अपि लुप्तोपमे । अर्धभागवन्तुभयोरपि अष्टम्यामष्टावेव कला इत्यभिप्रेत्येष्ववधेयम् ।

अशेषाणि समस्तानि यानि भुवनानि भूमण्डलानि तेषां राज्यम् आधिपत्यं तस्य अभिषेकसलिलं मङ्गलस्नानजलं तेन पूतं पवित्रम्, तथा ऊर्णा अयुग्ममन्यवर्ती लोमावर्तः तथा सनायं युक्तम्, 'ऊर्णां मेषा-

चैवर की इवा से फहरा रहे थे । उसका वस्त्रस्थल अति मुगन्धित चन्दन के लेप से अत्यन्त उज्ज्वल हो उठा था, जिस पर बीच-बीच में कुङ्कुम के छापे भी मारे गये थे, जिससे वह वहाँ-वहाँ प्रातःकालीन सूर्य की धूप से सुशोभित कैलास की चौड़ी के समान प्रतीत हो रहा था । उसके कंठ में मोतियों की माला ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो तारों ने उसके मुख की दूसरा चन्द्रमा समझ कर उसके चारों ओर मण्डप बाँध दिया हो । वह मानो चन्दन की मुगन्ध के लोम से आवे हुए दो सर्पों के सनान अपनी दोनों मुखाङ्गों पर इन्द्रनीलमणियों के दो केयूर (बाजूबन्द) पहिने या वो मत्वाली राजलक्ष्मी की बाँधने की दो आलानों का भ्रम उत्पन्न कर रहे थे । उसके कानों के कमल कुछ-कुछ लटके हुए थे, नाक ऊँची थी, आँखें विकसित श्वेत कमलों के समान खिली हुई थीं तथा निर्मल सोने के पट्ट के समान चौड़े, अष्टमी के अर्धचन्द्र के समान आकृतिवाले एवं सभी ओकों के राज्याभिषेक-जल से पवित्र ललाट पर माँहों के बीच ऊर्णा (बालों की नैबरी) सुशोभित हो रही थी ।

१. परिवेष्टम् । २. राज्य । ३. बन्धन । ४. 'नील' इत्यधिकः पाठः । ५. शङ्खदिवारम् । ६. आम्बलित । ७. नेत्रम् । ८. पट्टयितम् । ९. अभिषेकपूतम् ।

ऊर्णासनाथं ललाटदेशमुद्धहन्तम्, आमोदित-मालतीकुसुम-शेखरम् उपसि-शिखर-पर्यस्त-
तारकापुष्पमिव पश्चिमाचलम्, आभरण-प्रभापिशङ्गिताङ्गताया लग्न-हर-हुताशमिव मकर-
ध्वजम्, आसन्नवर्त्तिनीभिः सेवार्थमागताभिरिव दिग्बधूभिर्वारविलासिनीभिः परिवृतम्,
अमल-मणिकुट्टिमसंक्रान्त-सकल-देह-प्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुन्धरया हृदयेनेषोऽ-
मानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितम्, अपरिमित-

दिलोमि स्यादावर्त्तस्वन्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः, 'ऊर्णा भ्रूमध्यगावर्त्तं मेपादीनाञ्च लोमनि' इति हेमचन्द्रश्च,
अथ चक्रवर्त्त्यादीनामेव न त्वरिवथस्य कस्यापि । तदुक्तम्—'भृद्वयमध्ये 'मृणालतन्तुसूषमं शुभ्रायतमेकं
प्रशस्तावर्त्तं महापुरुषलक्षणम् ।' इति ।

अथ पुनस्तमेव विशिनष्टि—आमोदितेति । आमोदितानि सुरभीणि यानि मालतीकुसुमानि जाती
पुष्पाणि तान्येव शेखरः शिरोभूषणं यस्य स तं तथोक्तम्, अत एव उपसि प्रातःकाले शिखरे श्ये पर्यस्ताः
पतित्वा समवेताः तारकाणां नक्षत्राणां पुञ्जा राशयो यत्र तं तथोक्तम्, पश्चिमाचलम् अस्तादिमिष
(वर्तमानम्) ।

अत्र शैलशिखरराजोत्तमाङ्गयोः पुष्पपुञ्जनक्षत्रयोश्च स्फुटमेवोपमानोपमेयभावादुपमालङ्कारः ।

कामदेवतुल्यत्वं प्रकटयति—आभरणेति । आभरणानाम् अलङ्काराणां या प्रभा वीक्षितया पिशङ्कि-
तानि पिङ्गलवर्णाकृतानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावस्तत्ता तया तथोक्तया हेतुना, लग्नः संसक्तः
हरस्य महेश्वरस्य हुताशनस्वृतीयनेत्रवह्निर्यत्र तं तादृशं मकरध्वजं जलजन्तुविशेषचिह्नं कमदेवमिति
यावत्, इव (वर्तमानम्) । इहापि । आभरणप्रभाहरनयनोत्पन्नानलयोर्नृपमकरध्वजोक्षोपमायोपमेय-
भावादुपमालङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नवर्त्तिनीभिः समीपस्थायिनीभिः सर्वतश्चतुर्दिक्षु सेवार्थं परिचर्यार्थम् आगताभिः
प्राप्ताभिः अत एव व्यापकत्वाद्दिश एव ध्वजः स्त्रियो दिग्बध्वस्ताभिरिव वारविलासिनीभिर्मणिकामिः
परिवृतं परिवेष्टितम् । इह 'दिग्बधूभिः' रिचेत्यत्र रूपकस्योत्प्रेक्षाश्च सत्त्वादेकाश्रयानुप्रवेशसङ्कररूपः
सङ्करालङ्कारः ।

अमलेति । अमला अतिनिर्मला ये मणयश्चन्द्रकान्ताथास्तैर्वद्वभूमयः कुट्टिमाः तत्र सङ्क्रान्तं
सङ्क्रान्तं यस्य सकलदेहप्रतिबिम्बं समस्तशरीरप्रतिच्छायास्तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना, पतिप्रेम्णा स्वामिप्रीत्या
वसुन्धरया भूय्या हृदयेन चेतसा उद्यमानं धार्यमाणमिव वर्तमानम् । इह हृदयेनेषोऽप्युत्प्रेक्षा ।

अशेषेति । अशेषजनानां समग्रलोकानां भोग्यतां दानादिना भोगयोग्यताम् । उपनीतया प्राप्तयापि
सर्वसाधारणयेति यावत्, असाधारणया असमानया इति विरोधः, अन्येषामेवाद्दशी राजलक्ष्मी न विप्रत
इत्यतः सर्वोत्कृष्टयेति तत्परिहारः, राजलक्ष्म्या राज्यश्रिया समालिङ्गितम् उपगूढो देहः शरीरं यस्य तं
तादृशम् । इह साधारणासाधारणयोर्विबुधधर्मत्वेऽपि तत्परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमग्रे सर्वस्मि-
न्नपि द्वितीयान्ते विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमिता अगणिताः, परिवारजना, सेवकलोका यस्य तं तथाभूतमपि अद्वितीयं
द्वितीयजनरहितमिति निरोधः, स्वतुल्य-द्वितीयरहितमिति उत्परिहारः ।

उसके सिर के बीच में खिटे हुए सुगन्धित चमेली के फूलों की माला लिपटी हुई थी मानो प्रातःकाल चौटी
पर फैले हुए तारोंवाला अस्ताचल हो । भ्रूमण्डल की झलक से निखरे तामड़े (मंजे हुए ताँवे जैसे रंगवाले)
अंगों के कारण वह शंकर जी की नेत्र-ज्वाला में जलते हुए कामदेव के समान प्रतीत हो रहा था । उसके
चारों ओर वारांगनाओं (वेद्याओं) की मण्डली बंधी हुई थी मानो सेवा करने के लिए स्वयं दिग्बधुरों उसके पास
चली आयी हों । शुभ मणियों की पिटी हुई गच्च में उसके पूरे शरीर को छपाया जगी हुई थी मानो पृथ्वी रूपी
वधू ने प्रतिप्रेम के कारण उसे अपने हृदय में रख लिया हो । अनेक लोगों से भोगी जाने पर भी राजलक्ष्मी
एक विशेष ढंग से उसके शरीर का आलिंगन कर रही थी । यद्यपि उसके परिवार में अजर लोग थे फिर भी वह

परिवारजनमप्यद्वितीयम्, अनन्त-गज-तुरग-साधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थित-
मपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने स्थितमपि धनुषि निपण्णम्, उत्सादितारोषद्विषदिग्धन-
मपि^१ स्वल्पप्रतापानलम्, आयतलोचनमपि 'सूक्ष्मदर्शनम्'^२ महादोषमपि सकलगुणाधिष्ठा-
नम्, कृपतिमपि कलत्रवल्लभम्^३, अविरत-प्रवृत्त-दानमप्यमदम्, अत्यन्तशुद्ध-स्वभावमपि
कृष्णचरितम्, अकरमपि हस्तस्थित-सकल-भुवनतलं राजानमद्राक्षीत् ।

अनन्तेति । अनन्तानि अपरिमितानि गजा हस्तिनतुरगा अश्वास्तेषां साधनानि उपकरणानि
सहाया यस्य तम् 'निर्वर्तनोपकरणानुन्नज्यासु च साधनम्' इत्यमरः, एवम्भूतमपि खड्गमात्रसहायमिति
विरोधः, शुद्धे सर्वविधसैन्यान्वयेनैव केवलतरवारिसहायेनैव विजयिनमिति तत्परिहारः ।

एकदेशेति । एकदेशः सभामण्डपादिस्तत्र एकस्मिन् जनपदे वा स्थितमपि वर्तमानमपि व्याप्तं समा-
धानं सुवनमण्डलं मर्त्यभुवनं येन तमिति विरोधः, व्याप्तं भुवनमण्डलं येन तमिति तत्समाधानम् 'व्याप्तं
ख्याते समाक्रान्ते' इति विश्वः ।

आसने इति । आसने राजसिंहासने स्थितं निपण्णमपि धनुषि चापे निपण्णं स्थितमिति विरोधः
धनुषि विजयविश्रासिनमिति यद्वा धनुः संज्ञके स्थितमिति परिहारः 'धनुः संज्ञा प्रियालाट्नी' इति विश्वः ।

उत्सादितेति । उत्सादितानि व्यापादितानि अशेषाणि समग्राणि द्वियन्तो रिपव एव हन्वन्तानि
काष्ठानि येन तं तथाविधमपि ज्वलन् प्रतापः प्रभाव एवानलो वह्निः यस्य तं तादृशमिति हन्वन्तानावे कथं
ज्वलनमिति विरोधः, ज्वलन् दीप्यमानः सर्वत्र प्रबलभावेन वर्तमान इति तत्समाधानम् । शत्रुषु काष्ठ-
त्वारोपः प्रतापे अनलवारोपस्य कारणमिति परम्परितरूपकसङ्कीर्णो विरोधाभासः ।

आयतेति । आयते विस्तीर्णे लोचने धनुषी यस्य तं तथाविधमपि सूक्ष्मे अविपुले दर्शने लोचने
यस्य तमिति विरोधः, सूक्ष्मे अस्यात्मविषये दर्शनं ज्ञानं यस्येति परिहारः । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतदेऽप्यामे
पुंस्यणौ त्रिषु चापके ।' 'दर्शनं नयन-स्पर्श-बुद्धि-धर्मोपलब्धिषु' ॥ इति विश्वः । महान् बहुः दोषोऽव-
गुणो यस्मिन् स तं तादृशमपि सकलगुणाधिष्ठानं समस्तगुणामवामिति विरोधः महान्तौ दीर्घौ बाहु यस्य
तमिति परिहारः 'दोदोषा च भुजो बाहु' इति धनञ्जयः । कुत्सतो निन्दितभ्रातौ पतिर्भर्ता चेति कृपति-
रेवम्भूतमपि कलत्रवल्लभं स्त्रीजनमित्रमिति विरोधः, कुः पृथिवी तस्याः पतिः स्वामीति परिहारः 'गोत्रा
कुः पृथिवी पृथ्वी, इत्यमरः । अविरतं निरन्तरं प्रवृत्तं दानं मदकलं यस्य तमेवम्भूतमपि अमदं मदजल-
शून्यमिति विरोधः अयच्छ विरोधो हस्तिसादृश्ये, अविरतं सन्ततं दानम् अयिम्यो द्रव्यादिभितरणं यम्य
तं तादृशमपि अमदं गर्वशून्यमिति तत्परिहारः । 'दानं गजमदे स्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वः, 'मदे
रेतसि कस्तुर्यां गर्वे हर्षममानयोः' इति च मेदिनी । अत्यन्तमतिशयेन शुद्धः स्वच्छः स्वभावः प्रकृतिर्यस्य
तं तथाविधमपि कृष्णं चरितमाचारो यस्य तमिति विरोधः, कृष्णस्य वा वासुदेवस्य चरितमिव चरितं
यस्य तमिति तत्समाधानम् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे चापसे केशवेऽर्जुने' इति विश्वमेदिन्यौ । न विद्यते कर-
पाणिर्यस्य तं तादृशमपि हस्ते करे स्थितं शासनेनाधीनं सकलं समग्रं भुवनतलं यस्य तमिति विरोधः, न

अकेच या (उन सब में एक या) । अर्सेल्य हाथी-घोड़ों के साधनों से भरपूर होते हुए भी खुद नें वह केवल
कृपाण ही को अपना साधो चुनता था । एक ही स्थान पर स्थित होते हुए भी वह (प्रताप द्वारा) सभी लोकों में
व्याप्त था । वह आसन पर रहते हुए भी (उसके विजय का विश्वास) धनुष पर स्थित था । शुद्धरूपी ईश्वर के चुक
जाने पर भी उसके प्रताप की अग्नि जलती रहती थी । बड़ी-बड़ी आँखों के होते हुए भी वह सूक्ष्म दृष्टि से देखने
वाला था अर्थात् संसार को चर्मचक्षुओं से न देखकर शानचक्षुओं से देखनेवाला था, महादोषी (१-महान
अवगुणो २-लम्बी बाहोंवाला) होते हुए भी सभी गुणों का निवास-स्थान था, कृपति (१-दुरा पति, दुष्ट
नायक २-शुश्रूषी) होते हुए भी सभी रानियों का प्रिय-पात्र (दक्षिण नायक) था, निरन्तर दानशील
होते हुए भी (१-दान देने में लगा हुआ २-मद गिराने वाला) मदरहित (निरमिमानो) था, शिष्ट स्वभाव
होते हुए भी हृन्चरित (१-मलिन आचरण वाला २-नगवान के समान साधु आचार वाला) था और
कर हीन होते हुए भी (१-दिना शाय के २-विना कर लिए ही) सारी पृथ्वी उसके हाथों में थी ।

१. आसनगतम्, आसनस्थितम् । २. उत्सादितद्विषदिग्धनमपि । ३. सूक्ष्मदर्शनम् । ४. कलत्रवल्ल-
भमम् । ५. अविशुद्ध । ६. हस्तस्थित भुवनतलम् ।

आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्त-कुवलयदत्त-क्रोमलेन पाणिना
जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रतिबोधनार्थं सङ्गृह्य समाकुट्टिममाजवान; येन
सकलमेव तद् राजकम् एकपदे वनकरियूयमिव तालराज्येन तेन वेणुलताश्वनिना युगपदावलित-
वदनमवनिपातमुखादाकृत्य चक्षुस्तदमिमुखमासीत् ।

अवनिपतिस्तु 'दूरादालोक्य' इत्यभिधाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणाम-
शुभ्र-शिरसा रक्त-राजीवनेत्रांपाङ्गनानवरत-कृत-व्यायामतया यौवनापगमेऽप्यशियित-
शरीरखनिना सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशंसाकृतिना अनुगृहीतार्थवशेन शुभ्र-वाससा-

विषये चक्रवर्तिवेन नास्ति करः अन्यस्मै भागवेयः राजप्राह्वद्वयार्धपगमिति यावत्, यस्य तमिति तत्स-
भावानम् । 'बलिः करो भागवेयः' इति कोदाः । इहासोपजनमोग्रतामित्यादिकेषु अकरनपीत्यन्तेषु द्वायुक्तसु
रूपेण विरोधपरिहारात् सर्वत्रैव विरोधाभासात्कारणा बोध्याः ।

आलोक्येति । आलोक्य राजानं दृष्ट्वा सा चण्डालकन्यका दूरस्थितैव चण्डालजातिस्वानुपसृष्टिद्वौ
गमनं नोचितमिति द्विविष्टप्रवेश एव वर्तमाना प्रचलितं पूर्वोक्तस्थितिप्रदेशात् किञ्चित् प्रकनितरत्नवलयेन
मणिखचितकटकं यस्य तेन 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, रक्तं लोहितं यः कुवलयम् उपलं तद्वत् क्रोम-
लेन मृदुलेन । अनेन करस्य लक्षणोपेतत्वं व्यञ्जितम् । इह लुप्तोपमा । जर्जरितो जीर्णः मुखभागाः चण्ड-
भागो यस्याः सा तां तयोष्ठां वेणुलतां वंशयष्टिम् आदाय गृहीत्वा नरपतेः राज्ञः (शुद्रकस्य) प्रतिबोधनार्थं
स्वामिमुखीकरणार्थं समाकुट्टिमं परिषद्विवदन्मूर्ति 'कुट्टिमोऽङ्गी निबद्धा मू' इति कोदाः, सङ्गृह्य एकवारं
पाणिना करेण आजवान आहतवती । येन आवातेन सङ्कलं समग्रमेव तद्राजकं नृपतिसमूहः एकपदे तस्मि-
न्नेव शृणु 'तत्त्वैकपदे तुल्ये' इति हलायुधः । ताटाः कांस्पकरतालो वाद्यविशेषस्तस्य शब्देन तदुत्प-
न्ननिना वनकरिणां वन्धुहस्तिनां चूयं सन्तुह इव, तेन पूर्वोक्तेन वेणुलता वंशयष्टिस्तस्या श्वनिना शब्देन
युगपद एककालम्, आवलितं परावर्तितं सुखम् जाननं येन एवम्भूतम् अवनिपातमुखात् राजमुखात्
आकृत्य आकर्षणं विधाय चक्षुर्लोचनं तदामिमुखं चण्डालकन्यकायाः सम्मुखम् आसीत् वनवत् । आक-
स्मिकशब्दविशेषश्रवणे तदामिमुख्यं जनानां स्वभाविकमेव । उपमात्कारार्थं द्वितीयवाक्ये ।

अवतीति । अवनिपतिः राजा (शुद्रकः) वनिमिपलोचनः निनेपोन्मेधवर्जितनेत्रः तां चण्डाल-
कन्यकां ददर्श अवलोकयामासेति दूरेणान्वयः । दूरादालोक्य हि चण्डालकन्ये । खं दूरात् एव शुक्लं दृश्यं
नृपतेरेकान्तसमीपगमनमज्ञातस्वरूपायास्त्वानुचितमित्याशयः । इत्यभिधाय इति कथयित्वा प्रतीहार्यां
प्राह्वद्वारिण्या निर्दिश्यमानाम् 'इयं सा चण्डालकन्या' इति समायां श्लाघ्यमानाम् । वयसः परिणामेन
वाधेवयेन शुभ्रं पङ्कजमतया श्वेतं जितो मृद्वी यस्य स तेन, रक्तराजीववत्-लोहितकमलवत् नेत्रापाङ्गौ
नयनप्राप्तौ यस्य स तेन । इह लुप्तोपमा । अनवरतं सततं कृतो विहितो व्यायामः परिश्रमः येन तस्य
भावस्तत्ता तया यौवनस्य तात्पर्यस्य अपगमनेऽपि समाप्तावपि अशियिता हताः शरीरस्य देहस्य सन्वयो
घातानामस्यादीनाञ्च वन्धा यस्य स तेन । मातङ्गत्वे चण्डालत्वे सत्यपि विद्यमानत्वेऽपि नातिवृत्तसा-

वर् चण्डाल-कन्या राबा को देखकर दूर ही पर ठिठक गयी और समा का ध्यान अपनी ओर आकर्षित
कराने के लिये उसने हाथ कनक के समान करने कोनट हाथ में पड़े हुए पटे बाँध के डकड़े को एक बार समा
को गव पर खड़खड़ाया, जिससे टाङ्गियों की खड़खड़ाहट की झनकर उसकी ओर आकृष्ट हो जाने वाले बंगड़ी
शायियों के समान उड़ हँस की खड़खड़ाहट से सभी सानन्द राबाओं की इष्टि एक साथ ही राबा की ओर से
उखड़ कर उस कन्या की ओर चली गयी ।

दूर ही से देखो—इस प्रकार उस कन्या को समामन्द में और आगे बढ़ने से रोकती हुई प्रतीहारी
ने वही से उसे राबा की दिखाया । राबा भी अत्यन्त टटकी नवयुवती सर्वद्वन्द्वी कन्या को एक टक देखने लगे ।
उसके आगे आती (मिष्टवती) के समान श्वेत वस्त्र पहिने हुए पकी रंग का एक चण्डाल था, जिसके सिर के
बादल वस्त्र हो गये थे, आँखों की कीरों छल-छल थी, निपनित ध्यान के कारण हुडीली ने भी शरीर को

१. प्रगेवन्मर्त्यम् । २. राजनकम् । ३. दिन वेणुलताश्वनिना' इति पाठः अत्रिष विन्दे'
४. वेङ्गाराहे । ५. वेदेन । ६. पदव ।

पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागाम्, आकुलाकुल-काकपक्षधारिणा कनक-शलाका-निर्मितमप्यन्त-
र्गत-शुकप्रभाश्यामायमानं मरकतमयमिव पञ्जरमुद्रहता चण्डालदारकेणानुगम्यमानाम्
असुर-गृहीतामृतापहरण-कृत-कपट-पटुं विलासिनीवेशस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानु-
कुर्वतीम्, सञ्चारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम्^१, आगुल्फावलम्बिना^२ नीलकञ्चुकेनाच्छन्न-
शरीराम्, उपरि रक्तांशुक-विरचितावगुण्ठनां नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसन्ध्यातपाम्,
एक-कर्णावसक्त-दन्तपत्रभाधवलितकपोल-मण्डलाम् उद्यदिन्दुकिरणच्छुरित-मुखीमिव

नातिक्रूरा अभयङ्करा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, अनुगृहीतः अङ्गीकृत आर्यवेशः सभ्यनेपथ्यं येन स तेन,
शुभ्राससा धवलवस्त्रेण केनचित् पुरुषेण अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागो यस्याः सा ताम् ।

आकुलेति । आकुलाकुलः इतस्ततः संलग्नः यः काकपक्षः शिखण्डकः तं धारयितुं शीलं यस्य तेन
'काकपक्षः शिखण्डकः' इत्यमरः, 'सः बालानां काकपक्षः शिखण्डकशिखण्डिकौ' इति कोशः । कनकशलाकाः
सुवर्णशलाकाः ताभिः निर्मितं रचितमपि अन्तर्गतस्य मध्यस्थितस्य शुकस्य कीरपक्षिणः प्रभया कान्त्या
श्यामायमानं श्यामवर्णमिवावलोक्यमानम्, अत एव मरकतमयमिव मरकतमणिजातमिव पञ्जरं पश्चिरक्षण-
स्थलम् उद्रहता धारयता, केनचित् चण्डालदारकेण अन्यजपुत्रेण । इह श्यामायमानमिति व्यङ्ग्यतोपमा,
मरकतमयमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

असुरेति । असुरैः राक्षसैः गृहीतं स्वायत्तीकृतं यत् अमृतं सुधा तस्यापहरणे अपहतौ कृतो विहितः
कपटो व्याजपूर्णः पटुः प्रकटो विलासिनीवेशो मोहनीस्त्रीस्वरूपम् येन तस्य भगवतः ।

'उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति ॥'

इत्युत्कलक्षणलक्षितस्य हरेः श्रीविष्णोः श्यामतया समानकृष्णवर्णतया अनुकुर्वतीमिव सादृश्य-
मनुभवन्तीमिव विद्यमानाम् । इहानुकुर्वन्तीमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

पुरा क्षीरसागरमन्यनाभिःसुतममृतं दैत्या देवेभ्योऽग्रदाय स्वयमेव गृहीतवन्तः, भगवान् विष्णुस्तु
तज्जिरीषयात्मनो मोहनी स्वरूपं भूत्वा तान् प्रतारयन् देवेभ्यस्तदमृतं ददाविति भागवतीया कथा ।

सञ्चारिणीमिति । सञ्चारिणीं गमनशीलाम् इन्द्रनीलमणिपुत्रिकां जङ्गमप्राणिरूपां नीलकान्तमणि-
निर्मितपुत्तलिकामिव विद्यमानाम् । इह पुत्तलिकात्वआत्युत्प्रेक्षा ।

आगुल्फेति । आगुल्फावलम्बिना घुटिकापर्यन्तपातिना नीलकञ्चुकेन नीलवर्णकूर्पासकेन आच्छन्नम्
आवृतं शरीरं गात्रं यस्याः सा ताम् उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे शिरसीत्यर्थः, रक्तांशुकेन लोहितवर्णवस्त्रेण विरचितं
कृतम् अवगुण्ठनं मुखच्छादनं यया सा ताम्, अत एव निपतितः उपरि प्रातः सन्ध्याकालीन आतपः सूर्य-
किरणो यस्यां ताम् एतादृशीं नीलोत्पलस्थलीमिव कुवलयकृत्रिमभूमिमिव । इह पदार्थहेतुककाव्यलङ्का-
लङ्कारेणोपमालङ्कारः सङ्कीर्णो भवति ।

एकेति—एकस्मिन् कर्णे श्रीशे अवसक्तं लब्धं यत् दन्तपत्रं कर्णाभरणविशेषस्तस्य प्रभया कान्त्या
धवलितं श्वेतीकृतं कपोलमण्डलं गण्डप्रदेशे यस्याः सा ताम्, अत एव उद्यन् उद्यं प्राप्नुवन् य इन्दुश्चन्द्र-

जोड़े अभी तक कसी हुई थीं तथा चाण्डाल होते हुये भी उसकी आकृति में उसनी कठोरता नहीं थी । उसके पीछे
एक चाण्डाल बालक था जिसके उलझे हुए बालों में कहीं-कहीं कौबे के पंख लगे हुये थे । वह अपने हाथ में
सोने की तौलियों से बना हुआ एक पिंजरा लिए था, जो उसके भीतर स्थित गहरे हरे रङ्ग के सुग्गे की झलक से
मरकतमणि से बना हुआ प्रतीत हो रहा था । उस कन्या का साँवला स्वरूप भगवान् विष्णु के उस मायावी
मोहनी रूप से मिलता जुलता सा प्रतीत हो रहा था जिसे उन्होंने असुरों के हाथ में पड़े हुये अमृत के घड़े को
लौटाने के लिये धारण किया था । वह कन्या क्या भी नीलम की चलती-फिरती पुतली ही थी । उसका शरीर पैर
की गोटों तक नीले कंचुक (जामा) में और सिर लाल रेशमी ओढ़नी के घुँघटे से ढका हुआ था जिससे वह ऐसी
प्रतीत हो रही थीं मानो नीले कमलों की बनावटी भूमि पर दूबती हुई लोट रही हो । उसके दाहिने कान
में लगा हुआ हाथी दाँत का पत्ता उसके साँवले मुख के दाहिने कपोल-मण्डल को अपनी श्वेत आभा से
जमका रहा था जिससे वह पूर्व भाग में निकलते हुये चन्द्रमण्डल को धारण करने वाली चाँदनी रात के

१. कपटविलासिनी, ... नेपथ्य ।

२. सञ्चारिणीमिन्द्र ।

३. पुत्रिकामिव ।

४. गुल्फावलम्बिनील ।

५. मुक्त ।

६. उद्यदिन्दुविम्बच्छुरित ।

विभावरीम्, आकपिल-गोरोचना-रचित-तिलक-शृतीय-लोचनाम् ईशानुचरित-
किरातवेशामिव भवानीम्, उरःस्थल-निवास-संक्रान्त-नारायण-देहप्रभा-श्यामलितामिव
श्रियम्, कुपित-हर-हृताशन-दहमान-मदन-धूम-मलिनीकृतामिव रतिम्, उन्मद-हृति-
ह्लाकर्षण-भय-पलायितामिव कालिन्दीम्, अतिबहल-पिण्डालक-रस-राग-पल्लवित-

स्वस्य किरणैः रश्मिभिः दुरितम् अश्वकारनिवृत्त्या सप्रकाशं सुखम् भाग्यभागः जाननञ्च यस्याः सा
तां तादृशीं विभावरीं रात्रिभिव विद्यमानामिति शेषः । एतेन रात्रिनायकयोर्दन्तपञ्चम्योश्च तुम्यत्वं
प्रदर्शितम् । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

आकृतिष्वेति । आकृतिष्वपि ईश्वरीतरक्षया गोरोचनया गोपिकेन रचितं निर्मितं यत्तिलकं पुण्ड्रं
तदेव शृतीयं लोचनं नयनं यस्याः सा ताम्, अन एव ईशस्य शम्भोः अनुचरितः पश्चाद्गृहीतः किरात-
वेशो निहनेपथ्यं यया संवन्मृतां भवतीं पार्वतीमिव ।

पुरा किल श्रीकृष्णप्रेरितः पार्थः पाशुपतान्त्रास्तये तपस्तप्तुं गतः, ततः, ब्राह्मरूपेण तं हन्तुं यान्तं
मृकदानवं नारयितुं भगवान् शिवः किरातवेशं गृहीतवान् तदनु तमेव वेशं धारयित्वा पार्वत्यपि शिव-
मनुययाविति महानारतीया कया । उदावारेणैयमुपमा ।

उरःस्थलेति । उरःस्थले वक्षसि निवासेन निवसनेन संक्रान्ता प्रतिविम्बिता या नारायणस्य विष्णोः
देहप्रभा शरीरकान्तिः तथा श्यामलितां श्यामत्वं प्राप्तां श्रियं लक्ष्मीमिव । इह लक्ष्मीचण्डालकन्याकयोः
सांम्यन्वनेनादुपमालङ्कारः, तथा श्रियः स्वायगौरकान्तिपरित्यागेन भगवतो नारायणस्य श्यामल्युगा-
दानात् तद्गुणालङ्कारः अनयोरङ्गाङ्गिमात्रेण सङ्कारः ।

कुपित इति । कुपितः चैर्यमङ्गकरणेन क्रोधं प्राप्तो यो हरः सङ्करः तस्य हृताशनेन शृतीयलोचन-
वह्निना दहमाना ज्वालयमानो यो मदनः कामदेवस्तस्य धूमेन दहनकेतुना मलिनीकृतां मालिन्यमुपगतां
रतिं कामरत्नीमिव विद्यमानाम् । इहोक्तविषयमेन मलिनीकरणसम्बन्धानावेऽपि तत्सम्बन्धकयनादति-
शयोक्तिरलङ्कारः, उपमा च स्वयैवेत्यनयोर्मन्यः अङ्गाङ्गिमात्रेण सङ्कारालङ्कारः ।

पुरा किल तारकानुरववायोधता देवा ब्रह्माणं ययुः । 'पार्वत्यामुदमृतः कार्तिकेयोऽस्य निहन्ता
नान्य इति विवाहाय शिवः प्रसादनीय' इत्युच्यते, तः श्रुत्वा तत्र कस्य साक्षर्यम्भवेदिति वितर्कयन्तो
मदनं निमुञ्चन्तः । देवगानुरोवेन मदनोऽपि पार्वतीसमर्पं सम्मोहनाखेन महेश्वरस्य चैर्यमपहरन्
तदीयमालोचनवह्निना दग्ध इति शिवपुराणकथा ।

उन्मदेति । उन्मदस्य प्रबलाह्लासिणो हलिनो वलमद्रस्य हलेन लाङ्गलेन यदाकर्षणमाकृष्टिस्त-
स्माद् भयेन घ्रासेन पलायितां विलयं गतां कालिन्दीं यमुनामिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः ।

पुरा भयाननगर्वितो वलमद्रो जलक्रीडानिमित्तं यमुनामाहूतवान् यदा हि नागतवती तदा
हलाग्रेण नामाचर्क्य सा च तदान्तर्हितेति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

अतिबहलेति । अतिबहलोऽतिप्रचुरो यः पिण्डालक-रसः पिण्डोन्मृतालकद्रवस्तस्य रागेण लौहि-
त्येन पल्लविते अग्निवक्त्रिलयवदाश्रितवती पादपङ्कजे चरणकमले यस्याः सा तां तादृशीम् अत एव
अतिरञ्जितस्य तत्कालश्चिद्वक्त्रकण्टस्य महिषासुरस्य तन्नामकजगद्गोहिणो राक्षसस्य रुधिरं शोणितेन
रक्तौ रक्षवर्णौ चरणी पादौ यस्यास्तां कात्यायनीं दुर्गामिव विद्यमानाम् । इह रुधिररक्षपदयोरर्थस्य

सम्बन्धं प्रतीतं हो रही थी । वल्लभे ललाट पर गोरोचना का पीला टीका टीकरे नेत्र की शोभा दे
रहा था जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानी भगवान् शंकर के किरात-वेश धारण करने के समय
किराती का वेश धारण करने वाली भगवती पार्वती हो, क्या करने में इष्ट में स्थित भगवान् नारायण
के शरीर की श्यामली कलक से लौकीकी बनी हुई भगवती लक्ष्मी हो क्या कुछ शंकर की नेत्रज्वाला
में बहते हुए काम के घुरते बाली पड़ी हुई सुन्दरी रति हो क्या नये में चूर भगवान् बलराम के हृत् से
झींके बाने के मध से मानी हुई कृष्णप्रिया नान्दिनी हो । कल्पित गाढ़े आँखों से रंगे हुए नंगे कोंपलों के

१. ईशानरचनानुरचित, ईशानुरचित, ईशानाचरितानुरचित ।

२. श्यामलता ।

३. उन्मत्त ।

४. ह्लाकर्षणप्रवृत्तापिता ।

५. यमुनाम् ।

पादपङ्कजाम् , अचिर-मृदित-महिषासुर-रुधिर-रक्तचरणामिव कात्यायनीम् , अलोहिता
 झुलि-प्रभा-पाटलित-नख-मयूखाम् अतिकठिन-मणिकुट्टिम-स्पर्शमसहमानां क्षितितले
 पल्लवभङ्गानिव निधाय सञ्चरन्तीम् , आपिञ्जरेणोत्सर्पिणां नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रंजित-
 शरीरतया पावकेनेव भगवता रूपैर्क-पक्षपातिना प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थ-
 मालिङ्गितदेहाम् , अनङ्ग-वारण-शिरो-नक्षत्रमालायमानेन रोमराजि-लतालवालकेन

अवगमप्रेणैव पुनरुक्तवदगमाक्षिप्ताकारपदगवाच्च पुनरुक्तवद्वाभासोऽलङ्कारः, उपमा च अनयोरेका
 अयानुपवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ।

पुरा किल ब्रह्मणो लब्धवरं महिषासुरं जगदुत्पीडयन्तं भगवती दुर्गा स्वयमाविर्भूयासिना कर्त्त-
 यामासेति मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतीकथा ।

आलोहितेति । आलोहिता अतिरक्तवर्णाया अङ्गुलयः करशाखाः तासां प्रभाभिः कान्तिभिः पाट-
 लिताः श्वेतरक्षीकृताः 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः नखमयूखाः पुनर्भवरश्मयो यस्यास्ताम्, तथा
 अतिकठिनस्य अति-कर्कशस्य मणिकुट्टिमस्य मणिसयवद्धमुदः स्पर्शं संश्लेषम् असहमानाम् अङ्गममाणाम्
 अतिमृदुलचरणत्वादिति भावः, अत एव क्षितितले पृथिवीतले पल्लवमद्धान् किसलयखण्डान् 'पल्लवोऽस्त्री
 किसलयम्' इत्यमरः, निधायैव स्थापयित्वैव सञ्चरन्तीं गच्छन्तीम्, एवं सति पादभ्यां न भवेदित्या-
 शयः । इह निधायैवेति क्रियोपेक्षणाक्रियोपेक्षालङ्कारः तथा च तथाविधनखकिरणानामेव किसलय-
 खण्डसादर्यप्रतीतिरिति ।

आपिञ्जरेणेति । आपिञ्जरेण ईषत्पीतरकेन 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, उत्सर्पिणा
 ऊर्ध्वगायिना नूपुरमणीनां हंसकरत्नानां प्रभाजालेन कान्तिसमूहेन रंजितशरीरतया शोभितदेहतया
 हेतुना रूपैकपक्षपातिना केवलसौन्दर्यादरविधायिना, अत एव प्रजापतिं क्षुष्टिविधातारं ब्रह्माणम् अप्रमाणी-
 कुर्वता 'त्वमेवंविधां रूपवतीं निर्मायापि अस्पृश्याम् अन्यजजातिमेव कृतवान् तद्वहमेन शुद्धां करोमि'
 इत्यमनिश्चितकर्तृताकं विदधता, विधातृकृतस्यान्ययाकरणाकाङ्क्षितत्वादित्याशयः, भगवता माहात्म्यवता
 पावकेन वह्निना जातिशोधनार्थम् अन्यजत्वेनास्पृश्यायास्तस्याः शुद्धतासम्पादनार्थमित्यर्थः, अलिङ्गित-
 देहाम् आदलेपितशरीरामिव विद्यमानाम् अपवित्रं वस्तु वह्निना पवित्रं भवतीति धर्मशास्त्रे पेटीनसिबध-
 नम्—'सर्वमनौ प्रतप्तं शुष्यते' इति ऊर्ध्वप्रसारी नूपुरमणीनां मयूखसमूहः सर्वतः शरीरपरिवेष्टनाद्
 वह्निवत् प्रतीयमान आसीदिति तात्पर्यम् । इह नूपुरमणिप्रभावद्वयोः परस्परमुपमानोपमेयभावः प्रतीयते
 इत्युपमा उपेक्षालङ्कारश्च स्फुट एव तथा चानयोरङ्गाङ्गिभाषासङ्करालङ्कारः ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कायस्य 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः' इत्यमरः, यो वारणो हस्ती तस्य शिरसि
 मूर्ध्नि या नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताप्रथितमाला, तद्गदाचरताकामसम्बन्धितया कामोद्दीपकत्वा
 दित्याशयः । 'सैव नक्षत्रमाला स्वास्सप्तविंशतिसौक्यैः' इत्यमरः रोमराजिः नाभिप्रदेशात् ऋजुभावेनो-
 र्ध्वगामिनी या लोमपङ्क्तिः 'वीष्वालिवावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः सैव लतावल्ली तस्या
 आलवाळं मूले जलदानाय आवापः स्वस्वजलाधार इति यावत् 'स्यादालवालमालमालमाषा' इत्यमरः ।
 तस्वरूपेण रसनादाग्ना कटिमेखलाबन्धनरज्ज्वा परिगतं समस्ताद् व्याप्तं जवनस्थलं कटिपुरो भागो यस्याः

समान लाल-लाल चरणकमलों के कारण वह तत्काल ही के मारे गए महिषासुर के रक्त में सने हुए चरणों
 वाली भगवती कात्यायनी के समान प्रतीत हो रही थी । अपनी छालिमा से नखों की गुलाबी रंग का रना
 देनेवाली उसके चरणों की अत्यन्त लाल-लाल उँगलियों के गच में प्रतिबिम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत हो
 रही थीं मानो चरणों की सुकुमारता के कारण उस गच की कठोरता सहन न कर पाने से वह उस पर पल्लवों
 की विछाटी हुई चल रही हों । नूपुरों में जड़ी हुई मणियों की लाल-पीली किरणों ने उसके शरीर को चारों ओर
 से इस प्रकार लपेट लिया था मानों प्रज्ञा के विधान को मिटाकर उसके रूपमात्र पर लट्ठू बने हुए अग्निदेव ने
 उसकी जाति को पवित्र करने के लिए उसके शरीर को अपने आलिंगन में बाँध लिया हो । उसकी कमर के
 अगले भाग में सचाई से मोतियों से गुथी हुई एकलव्ही करपनी ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो वह कामदेव के

नेत्रतानान्नां परिगन्धवपनस्थिताम्, अनिस्थूल-मुक्तामल-वदितेन शुचिनां हारेण गङ्गा-
रोनसेव कालिन्दीराङ्गुया कृतकण्ठप्रहाम्, शरदनिव विकसित-पुण्डरीक-लोचनाम्, प्रावृष-
मिव वनकेराजालाम्, मलयनेत्रलामिव चन्दनपल्लवावन्साम्, नक्षत्रमालामिव चित्र-
श्रवणाभरणभूषिताम्, त्रियमिव हस्तस्थित-कमलशोभाम्, मूर्च्छामिव मनोहारिणीम्,
अरण्यभूमिमिव अक्षत-हृदयपद्मशाम्, दिव्यशेषितानिवाञ्जलीनाम्, निद्रामिव लोचनप्राहि-

सानां तादृशीम्, 'कस्याः बलीदे तु जवनं पुरं' इत्यमरः। इह रोनराजि कलावारोः रत्नराजिनि
वाडव-लङ्कारोपे निमित्तमिति परम्परितरुपकमलङ्कारः कथङ्कोपनया सङ्कीर्णः।

अनिस्थूलेति। अनिस्थूलानि अतिवृद्धानि यानि मुक्तामलानि मौक्तिकानि तैः घटितेन निष्पादितेन
शुचिना रवेतवर्णेन हारेण चतुःपङ्क्तिनेन 'चतुःपङ्क्तितो हारः' इत्यमरः, कालिन्दीराङ्गुया चण्डालकन्य-
कायाः श्यामत्वात् यमुनाप्रान्त्या गङ्गास्रोतसेव जाद्वीप्रवाहेणैव, कृतः कण्ठप्रहो गलसरलेषः सतीपाभयश्च
यस्यास्तां तादृशीम्। इह चण्डालकन्यायां तुल्यश्यामत्वेन कालिन्दीप्रमाद् आन्तिमानलंकारः, हारे गङ्गा-
प्रवाहीप्रेषणाद् द्रव्योपेक्षा बोधयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्घाद-सङ्घालङ्कारः।

शरदनिवेति। विकसिते विकारिते पुण्डरीके सिताम्बोजद्वयमिव 'पुण्डरीकं सिताम्बोजम्' इत्यमरः,
लोचने नयने यस्यास्ताम्, अत एव शरदिव वनात्ययमिव तत्र पदे विकसितानि प्रस्तुतितानि पुण्डरी-
काणि लोचनानि चञ्चूषीव यस्यास्तां तादृशीम्।

प्रवृषमिति। प्रावृषं वर्षासमयमिव, वनाः सान्द्राः ये केशाः शिरोरुहास्तेषां जालानि समूहा यस्या-
स्ताम्, प्रावृषपत्रे तु—वना मेवाः केशजालानि यस्यां तान्।

मलयेति। मलयस्य तदात्यपर्वतस्य मेखलां मध्यभागमिव, चन्दनस्य पल्लवाः किसलयानि तेषा-
मवन्तंसा भूषणानि यस्यास्ताम्, पङ्के—चन्दनपल्लवास्त एव अवन्तः शिखरो यस्यास्ताम्।

नक्षत्रेति। नक्षत्रमालामिव तारकापङ्क्तिमिव, चित्रैर्विविधप्रकारैः श्रवणाभरणैः कर्णभूषणैः मूषितां
शोभिताम्, पद्मे—चित्रश्रवणाभरणीसंज्ञकैर्नक्षत्रविशेषैर्मूषिताम्।

त्रियमिति। त्रियं लक्ष्मीमिव हस्ते पाणितले स्थिता विद्यमाना कमलस्य पद्मस्य शोभा श्रीर्यस्याः
सा ताम्, पद्मे—हस्ते करे स्थितं यस्कमलं पद्मं तेन शोभा यस्याः सा ताम्।

मूर्च्छामिति। मूर्च्छा मोहमिव, मनोहारिणी सौन्दर्यानिशयने हृदयकर्षिणीम्, पद्मे—चेतनालोप-
करणेन मनोवृत्तिर्नशिनीम्।

अक्षतेति। अरण्यभूमिं काननभुवनमिव 'अदम्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, अक्षतं
केनाप्यसंमुक्तं यद् रूपं लावण्यं तेन सम्पन्नं संयुक्ताम्, पद्मे—अक्षतरुभिः रुद्राक्षवृक्षैः यद्वा विभीतकवृक्षैः
वपसम्पन्नं संयुक्ताम् 'रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभीतकतरावपि' इति हेमः।

दिव्येति। दिव्या स्वर्गलोकसंघविनी या योषिः स्त्री तामिव, अञ्जलीनाम् अन्त्यजत्वाङ्गीचकुलोत्प-

द्वापी के मत्तक की नक्षत्रमाला हो अथवा नामि से ऊपर की ओर फैली हुई रोमावली रूपी लता के चारों ओर
घिरी हुई ब्यारी हो। उसके गले में बड़े-बड़े मोतियों की माला इस प्रकार पड़ी हुई थी मानों उसे अनन्त-वश यमुना
समय कर गङ्गा ही उसके गले से लिपट गयी हो। उसकी बड़ी-बड़ी कोंछें श्वेत कमलों के समान प्रकुल्लित थीं
जिससे वह शरदप्रभुके समान प्रतीत हो रही थी। वह बने काले बालों से घिरी हुई ऐसी प्रतीत होती थी मानों
बादलों से घिरी हुई वर्षाश्रुतु हो। वह चन्दन के पल्लवों के आभूषणों से सजी हुई थी मानों चन्दनों के बनों से
उकी हुई मलदावल की मेखना (मध्यभाग) हो। कानों में कई रत्नों के जड़ाक कर्णमूल पहिनेके कारण वह
उकी हुई शोभा बढ़ा रहा था मानों हाथों में नोला कमल लिए हुए स्वयम् वदनी हो उपस्थित हों। उसके रूप को
देखकर दर्शकों का मन मूर्च्छित हो जाता था, जिससे वह मूर्तिमती मूर्च्छा के समान प्रतीत हो रही थी।
वह अमुक्त सौन्दर्य से भरोपुरी थी मानों वन की ऐसी भूमि हो जहाँ कभी तक कोई भी न पहुँच सका हो।
ऐसे देवकन्याएँ इस लोक के लिए अञ्जलीन (स्वर्गीय) होती हैं वही प्रकार वह भी इस लोक के कुशोन

१. रत्नराजिनि परिगन्धवपनम्। २. शुचिहारेण। ३. मनोहराम् ४. कापि 'अक्षत' पदं
न विपन्ते। अथिच 'अन्त्याक्षतवदुशोमिरूपा' इति पाठो विपत्ते।

५ का० कथा०

णीम्, अरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, आमूर्त्तामिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्य-
गतामिव दर्शनमात्रफलाम्, मधुमास-कुसुम-समृद्धिमिव अर्जातिम्, अनङ्ग-कुसुम-चाप-
लेखामिव मुष्टिग्राह्यमध्याम्, यक्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीम्, अचिरोपरुद्धयौवनाम्,
अतिशयरूपाकृतिम्, अनिमिष-लोचनो ददर्श । दृष्ट्वा च तां समुपजातविस्मयस्याभूमनसि

ज्ञाम्, पद्मे—कौ पृथिव्यां लीना स्थिता या भवति सा कुलीना एवरूपा या न भवतीत्यकुलीना ताम्-
पृथिवीतलस्पर्शविधायिनीमित्यर्थः । देवयोनीनां पृथिवीतले स्पर्शो न भवतीति पौराणिकाः ।

निद्रामिति । निद्रां प्रमीलामिव, लोचनग्राहिणीं सौन्दर्यातिशयेन कामुकानां नेत्राकर्षिणीम्, पद्मे-
अलिसंकोचविधानेन निमेषोन्मेषावरोधिनीम् ।

अरण्येति । अरण्यकमलिनीं वनपद्मिनीमिव, मातङ्गकुलेन चण्डालान्वयेन तत्कुलोत्पन्नत्वेनेत्यर्थः
दूषितां निन्दिताम्, पद्मे—मातङ्गकुलेन हस्तिसमूहेन दूषितां विमथिताम् । 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मे० ।
अमूर्त्तामिति । अमूर्त्ता अशरीरिणी तामिव, स्पर्शवर्जितां शरीरस्पर्शरहिताम् ।

दिवाकीर्तिमुदयाञ्च पतितं सूर्यं तथा । शवं तत्स्पृष्टिञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति ॥

इति मनुवचनादन्त्यनस्पर्शे स्नानप्रतिपादनादित्याशयः पद्मे तु—स्पर्शरत्नगिन्द्रियग्राह्यो गु-
प्तेन वर्जितां शून्याम् । यस्य शरीरं न भवति तत् कथं स्पृश्यत, इयमपि नीचजातितया न स्पृश्य
इत्याशयः ।

आलेख्यगतामिति । आलेख्यगतां चित्रस्थितां पुत्रिकामिव दर्शनमात्रं चण्डालत्वेन सम्भोगाभावात्
केवलावलोकनमेव फलं प्रयोजनं यस्यास्ताम्, पद्मे आकृत्यभावेन तत्संश्लेषाद्यसम्भवाद् दर्शनमात्रफलाम् ।

मधुमासेति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य कुसुमसमृद्धिं पुष्पसम्पत्तिमिव, अजातिं न विद्यते जातिः
मन्वादिपरिगणितब्राह्मणत्वादिर्यस्यां सा ताम्, तथा च—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नारित तु पञ्चमः ॥

इति मनुनोक्तत्वादन्त्यजादीनां जातिहीनत्वमेव प्रतीयते । पद्मे—न विद्यते जातिर्मालतो यस्यां सा
ताम् । 'न स्याज्जाति वसन्ते' इत्यादिसाहित्यदर्पणदिशा वसन्ते मालतीपुष्पस्य वर्णनमप्रसिद्धम् । 'जाति-
रक्षन्तुसि सामान्ये मालत्यां गोव्रजन्मनोः' इति मेदिनी ।

अनङ्गकुलमेति । अनङ्गस्य कन्दर्पस्य 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्ग' इत्यमरः, कुसुमचापस्य पुष्पधनुषो या
लेखा लता तामिव, मुष्टिना संपीडिताङ्गुलिना 'सम्पीडिताङ्गुलिमुष्टिः' इति हलायुधः, ग्राह्यो ग्रहीतुं शक्यः
मध्यः कटिदेशो मध्यदेशश्च यस्याः सा ताम् । अनेन कटिदेशस्यात्यन्तकार्श्यम् प्रत्याश्रयते ।

यक्षाधिपेति । यक्षाधिपस्य गृह्यकेश्वरस्य कुबेरस्येत्यर्थः, लक्ष्मीः सम्पत् तामिव, अलकैरचूर्णकुन्तलैः
उज्जासते शोभते इत्येवंशीला या सा ताम्, पद्मे—अलकायां तन्नामिकायां पुर्याम् उज्जासते या सा ताम् ।

इह 'शरदमिव' इत्यारभ्य 'यक्षाधिपलक्ष्मीमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालंकारः । केचित्तु श्लेषोपमां प्रति-
पादयन्ति ।

अचिरेति । अचिरं शीघ्रम् उपाकृतम् उपगतं यौवनं तारुण्यं यस्याः सा ताम्, सञ्जातयौवनामि-
त्यर्थः । अतिशयरूपं लावण्यं यस्याः सा एवम्भूता आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा ताम् ।

अनिमिषेति । अनिमिषे निमेषोन्मेषवर्जिते लोचने नयने यस्यैवम्भूतो राजा ददर्श अवलोक-
यामास ।

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा अवलोक्य च तां चण्डालकन्यकाम्, जानः उपपन्नः विस्मयः आश्चर्यं यस्यैवम्भूतस्य

लोगों के अयोग्य थी । वह नींद के समान आँखों को पकड़ लेनेवाली थी । जैसे जङ्गल में खिली हुई कमलिनी
हाथियों के कुल से दूषित होती है उसी प्रकार भीलों के कुल में जन्म लेनेसे वह भी दूषित थी । वह अत्युच्च
की मानों स्पर्श रहित निराकार की मूर्ति हो । उसे केवल देखा जा सकता था इसलिए मानों वह चित्र में लिखी
हुई-सी प्रतीत हो रही थी । जैसे वसन्त ऋतु के फूलों की शोभा अजाति (चमेलीके फूलोंसे रहित) होती
है उसी प्रकार वह भी अजाति (हीन जाति की) थी । उसकी कमर इतनी पतली थी कि काम के पुष्प-

१. विजातिम् । २. उपाकृतम् । ३. अनिमेषम् । ४. कापि 'दृष्ट्वा च ताम्' इति पाठो
नोपलभ्यते । ५. जातम् ।

महीपतेः—“अहो ! विधातुरस्थाने रूप-निष्पादनप्रयत्नः । तथाहि, यदि नामेयमात्मरूपोप-
हसिताशेषरूपसम्पदुत्पादिता, किमर्थमपगत-स्पर्श-सम्भोग-सुखे कृतं कुले जन्म ।

मन्ये च ‘मातङ्ग-जाति-स्पर्श-दोष-भयादस्पृशतेयमुत्पादिता प्रजापतिना, अन्यथा कथ-
मियमक्लिष्टता लावण्यस्य । नहिं करतल-स्पर्श क्लेशितानामवयवानामीदृशी भवति कान्तिः ।

सर्वथा विग्विधातारम् असदृशसंयोगकारिणम् । अतिमनोहराकृतिरपि क्रूरजातितया
येनेयमसुरश्रीरिव सतत-निन्दित-सुरता रमणीयाऽप्युद्देजयति’ इति ।

महीपतेः शूद्रकस्य राज्ञः, मनसि चित्ते (एवं वृत्तिः) अभूत् उत्पन्ना । तामेव मनोवृत्तिमुपपादयति—
अहो ! इति । अहो ! इति वितर्कं ‘आहो उताहो किमुत’ इत्यमरः । विधातुर्ग्रहणः अस्थाने अपात्रे
सौन्दर्यस्य अद्भुतरूपस्थ निष्पादने निर्माणे प्रयत्न आयासः । अयं स्पष्टीकरोति—तथाहीत्यादिना ।
नामेति मृदुलामन्त्रणे । यदि वात्मरूपेण स्वीयसौन्दर्येण उपहसिता न्यक्कृता अशेषा समग्र रूपसम्पद
सौन्दर्यसमृद्धिः यया सा तादृशी, इयं चण्डालकन्यका उत्पादिता निर्मिता, (तर्हि) किमर्थं किञ्चिन्मित्रम्,
अपगते दूरीभूते स्पर्शसम्भोगसुखे संश्लेषसुरतसुखे यस्मात् एवम्भूते कुले अन्यजवंशे जन्म उत्पत्तिः
कृतं विहितम् तथा च यथेयं सौन्दर्यराशिर्विधिना निर्मिता तथा उच्चकुले जन्मकरणमपि योग्यमासीद्
यथेयं सुन्दरी स्पन्दुमुपभोक्तुं च शक्येत ।

राजा एवं विमृश्य निश्चिनोति—मन्ये इति । अत्राहमित्यप्याहार्यः मातङ्गजातेः चण्डालगोत्रस्य
‘मातङ्ग श्वपचे राज’ इति मेदिनी ‘जातिश्छन्दसि सामान्ये मालस्यां गोत्रजन्मनोः’ इति विश्वः, ‘जातिः
स्त्री गोत्रजन्मनोः’ इति मेदिनी च, स्पर्शनं संश्लेषेण (जनितः यः) दोषः अपवित्रता तस्माद् यद्ग्रं प्रासः
तस्मात्, अस्पृश्यता अस्या देहस्पर्शमकुर्वता प्रजापतिना ग्रहणा, इयं चण्डालकन्यका, उत्पादिता मरी-
ष्यादिसप्तविधमनःसङ्करूपमात्रेण निष्पादिता इति (अहं) मन्ये जाने इत्यर्थः । अन्यथा उक्तवैपरीत्ये
स्पर्शयोग्यत्वे सतीति भावः, इयमेवम्भूता, लावण्यस्य सौन्दर्यस्य अक्लिष्टता अक्षतता कथं स्यात् ?
कथमपि नेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—न हीत्यादिना । करतलस्पर्शक्लेशितानां पाणितलसंश्लेषमदिता-
नाम् अवयवानां करादीनाम्, ईदृशी एवम्भूता, कान्तिः कमनीयता, न हि भवति न स्यात् ।

सर्वथेति । असदृशयोः व्यधिकरणत्वेन मिथो विरुद्धयोश्चण्डालत्वात्यन्तमनोहराकृतयोः संयोगम्
एकत्र सम्बन्धं कर्तुं शीलं यस्य तं विधातारम् अस्या निर्माणकर्तारं ग्रहणं धिक् निन्दामि ‘धिक् धिक्’
इति पाठे, अत्यधिकं निन्दामीत्यर्थः, येन असदृशसम्बन्धविधानेन हेतुना इयं चण्डालकन्यका मनोहरा
चित्ताकर्षिणी आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा एवम्भूताऽपि असुरश्रीरिव दैत्यलक्ष्मीरिव सततं निरन्तरं
निन्दितं घर्मशास्त्रकृद्भिर्जुगुप्सितं सुरतसम्भोगो यस्यां सा, पत्ने—सततम् अजघ्नं निन्दिता तिरस्कृता

धनुष को लंबाली टण्ढो के समान मुठ्ठी में आने योग्य थी । वह अपनी अलकों से ऐसी शोभित हो रही थी मानो
अलकापुरी के वैभव में निवास करनेवाली भगवान् कुबेर की राजलक्ष्मी हो ।

उसे देखकर राजा चकित हो उठा और मन ही मन विचार करने लगा—कितने आश्चर्य की बात है कि ऐसे
अयोग्य स्थान में विधाता ने ऐसी रूप-रचना का आखिर इतना प्रयत्न किया ही क्यों ? और यदि अपनी सुन्दरता
से संपूर्ण सौन्दर्य को खिन्ना उड़ानेवाली इस सौन्दर्य मूर्ति कन्या की रचना ही की तो इसे ऐसी जाति में क्यों
वस्त्र कर दिया कि यह सम्भोग की तो बात ही क्या छूने योग्य भी न रह गयी ।

मैं तो समझता हूँ कि चण्डाल-जाति के स्पर्श दोष से भयभीत होकर इसके निर्माण-काल में ही विधाता
स्वयं इसके छूने में धिक्क उठे और बिना हाथ लगाये ही इसकी रचना कर डाली । नहीं तो इसकी सुन्दरता
कदापि इतनी अछूनी न होती । हाथ के स्पर्श से दूषित अङ्गों में ऐसी निर्मल कान्ति कैसे सम्भव हो सकती है ?
अर्थात् इसकी रचना में विधाता के हाथों की छाप तो है ही नहीं क्योंकि विधाता के हाथों की रचना इस
प्रकार सर्वथा दोषमुक्त होती ही नहीं (विधि प्रपञ्च गुण अवगुण साना) अतः यह निश्चय ही उसकी मानसी
चष्टि है ।

१. सौन्दर्य... रूपनिष्पादनप्रयत्नः । २. अस्या जन्म । ३. मनसोत्पादिता । ४. तथाहि ।
५. भिन्निष् विधातारम् । ६. मनोहरा... । ७. क्रूरजातिना ।

एवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषद्वगलित-कर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भवन्तितेव कन्यका प्रणनाम ।

कृतप्रणामायाञ्च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायाम्, स पुरुषस्तं विहङ्गममादाय पञ्जर-गतमेव किञ्चिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयदन्नवीच—

‘देव ! विदितसकलशास्त्रार्थः, राजनीतिप्रयोगकुशलः, पुराणेतिहासकथालापनिपुणः, वेदिता गीतश्रुतीनाम्, काव्य-नाटकाख्यानक-प्रभृतीनामपरिमितानां सुभाषितानामध्येता

सुरता देवभावो यया सा, एवम्भूता रमणीयाऽपि सुरतयोग्याऽपि क्रूरजातितया नृशंसान्यजजातितया अद्वेजयति वैचित्र्यमुत्पादयति’ इति ‘महीपतेर्मनसि अभूत्’ इति पूर्वेण सम्बन्धः । इह पूर्णोपमा ।

एवमिति । ईषत् अहम् अवगलितौ अधःप्रसृतौ कर्णयोः श्रोत्रयोः पल्लवावतंसां किसलयभूषणे यस्याः सा, कन्यका चण्डालदारिका प्रगल्भवन्तितेव सम्प्रत्यप्राप्तयौवनत्वादप्रगल्भापि घृष्टनायिकेव तथा-विधराजसभायामपि त्राद्यभावादित्याशयः । एवमादि पूर्वोक्तप्रकारादिकम्, चिन्तयन्तमेव विचारं कुर्वन्तमेव राजानं महीपतिं प्रणनाम प्रणाममकरोत् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यया सा तथा तस्याम्, मणिकुट्टिमं रत्नबद्धभूमिस्तत्र उपविष्टायां वर्त्तमानायां तस्यां चण्डालकन्यकायाम्, सः अग्रगामी पूर्वोक्तो धवलवासाः वृद्धः पुरुषः, पञ्जरगतमेव पक्षिरक्षणस्थमेव न तु ततः पृथक्कृष्ट्वेत्यर्थः तं विहङ्गमं पक्षिणं शुकं कीरम् आदाय गृहीत्वा किञ्चिद्विनयेन (पुरः) उपसृत्य आगत्य राज्ञे भूपतये न्यवेदयत् उपहृतवान् अभवीत् अगादीच्चेत्यर्थः ।

देवेति । देव हे राजन् ! ‘राजा भट्टारको देवः’ इत्यमरः, ‘विदितसकलशास्त्रार्थः’ इत्यादीनि प्रथ-मान्तानि शुकविशेषणान्यवगन्तव्यानि । तत्र विदितः ज्ञातः सकलशास्त्राणां पटङ्गसहितवेदानाम् अर्थोऽभिधेयो येन स, राजनीतिप्रयोगे कामन्दक्युक्तशिखायां कुशलो निपुणः, पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः पुरावृत्तम्, तयोः कथायां वार्तायां य आलापः सम्यग्भाषणं तदर्थप्रतिपादकवाक्यनिर्माणं वा तत्र निपुणः प्रवीणः, गीतं गानं श्रुतयः स्वरारम्भकावयवीभूताः शब्दविशेषा द्वाविंशतिविधाः तासां वेदिता बोद्धा । श्रुतीनां द्वाविंशतिविधत्वे प्रमाणम्—

‘सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छाश्चैकोनविंशतिः । ताना एकोनपञ्चाशद् द्वयधिका विंशतिः श्रुतिः ॥’ इति ।

अन्यत्र तु—

‘नान्दी चालनिका रसा च सुमुखी चित्रा विचित्रा घना, मातङ्गी, सरसामृता मधुकरी मैत्री शिवा माधवी । बाला शाङ्करवी कला कलरवा माला विशाला जया, मात्रेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिता ॥’ इति

काव्यम् अदोपत्वे सति गुणालङ्कारवत्कविकर्म, नाटकम् अभिनयः, आख्यायिका वासवदत्तादिः, आख्यानकं साम्प्रतिकराजवृत्तम्, एतत्प्रभृतीनां सामुद्रिकादीनाम्, (तथा) अपरिमितानाम् अगणिता-नाम्, सुभाषितानां शृङ्गारनीतिवैराग्यबोधकानाम् च अध्येता पाठकः कर्ता स्वयमेव निर्माता च । परि-

इतनी बेगल वस्तुओं को एक में मिला रखनेवाले विधाता को धिक्कार है ! चाण्डाल-कुल में उत्पन्न होने के कारण सम्भोग के सर्वथा अयोग्य यह सौन्दर्य प्रतिमा मनोहर और रमणीय होने पर भी मन को आजुलता ही प्रदान कर रही है मानो निरन्तर देव वृत्तियों का निन्दा करनेवाली मनोहर रमणीय देव-लक्ष्मी हो ।

राजा अभी अपने विचारों में तहज़ीन ही था कि उस कन्या ने बिना किसी हिचक के घृष्ट स्त्री के समान शुक कर उसे प्रणाम किया । उस समय उसके कानों में पहलों के आभूषण भी कुछ-कुछ झुक गए ।

जब वह प्रणाम करके मणियों का फर्श पर बैठ गयी तो उसके साथ के उस वृद्ध पुरुष ने पिंजड़े के उस पक्षी को लेकर और कुछ आगे बढ़ कर राजा से निवेदन किया—

राजन् ! यह अत्यन्त अद्भुत सुग्गा है । इसका नान वैशम्पायन है । यह सभी शास्त्रों के मर्म का ज्ञाता है, राजनीति के प्रयोगों में अति कुशल है, पुराण और इतिहास की कथाओं को छानने में बड़ा ही निपुण है, सङ्गीत की छतियों का भी इसे ज्ञान है, अनेक काव्यों, नाटकों और आख्यानों की अमूल्य सूक्तियाँ इसे कण्ठ

स्वयञ्च कर्त्ता, परिहासालापपेशलः, वीणा-वेणु-मुरजप्रभृतीनां वाद्यविशेषाणामसमः श्रोता, नृत्यप्रयोगदर्शननिपुणः चित्रकर्मणि प्रवीणः, द्यूतव्यापारे प्रगल्भः, प्रणयकलह-कुपित-कामिनी-प्रसादनोपायचतुरः, गज-तुरग-पुरुष-स्त्री-लक्षणाभिज्ञः, सकलभूतल-रत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुकः । सर्वरत्नानाञ्च उद्धिरिव देवो भाजनमिति कृत्वैनमादायास्मत्स्वामि-दुहिता देवपादमूलमायाता, तदयमात्मीयः क्रियतामित्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्चर-मसार्वपससार ।

अपसृते च तस्मिन् स विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वा समुन्नम्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्ट-वर्णं-स्वर-संस्कारया गिरा क्रतजयशब्दो राजानमुद्दिश्याग्यामिमां पपाठ—

हासोऽन्येषां प्रियवचनैर्हंसनं तस्य आलापेषु रसबोधकपदप्रयोगेषु पेशलः दत्तः । वीणा, वेणुः सुपिरम्, मुरजम् आनन्दम्, आदिपदाद्वादनं कांस्यतालादि परामृश्यते, एतेषाम् असमः निरुपमः अद्वितीय इत्यर्थः, श्रोता आकर्षणेन तारतम्यगुणदोषविवेक इत्यर्थः, नृत्तं ताललयात्रितं तस्य प्रयोगदर्शने प्रयुज्यमानस्य नृत्यस्यावलोकने निपुणः पेशलः अवलोकनेनोत्कृष्टापकृष्टनिर्वाचक इत्यर्थः ।

चित्रकर्मणि आलेख्यकलायां प्रवीणो निपुणः द्यूतव्यापारे दुरोदरव्यापारे प्रगल्भः कुशलः प्रतिभा-युत इत्यर्थः । प्रणयकलहेन स्नेहविषयविवादेन कुपितानां क्रोधं प्राप्तानां कामिनीनां प्रसदानां प्रसादनो-पायेषु सान्त्वनानिमित्तभूतप्रपञ्चे चतुरोऽभिज्ञः । गजा भद्रजानीयाः तुरगाः शालिहोत्रप्रतिपादितदेव-मण्यादयः, पुरुषा धीरोदात्तादयः स्त्रियः पद्मिन्यादयः तासां लज्जेषु सामुद्रिकोक्तेषु अभिज्ञो निपुणः । सकलभूतले समस्तपृथिवीतले रत्नभूतः अयुरकृष्टमणिः । अयं पुरोऽवलोक्यमानः वैशम्पायनो नाम वैश-म्पायनेतिसंज्ञकः शुकः कीरः सर्वरत्नानां सर्वोत्कृष्टवस्तूनाम् उद्धिरिः सागर इव देशो भवान् भाजनमाश्रयः इति कृत्वा एतन्मनसि विचार्य, अस्मत्स्वामिनां वचनमागस्य पत्युः दुहिता एषा कन्यका पुनं शुकम् आदाय गृहीत्वा देवपादमूलं भवचरणान्तिकम् आयाता आगता, तत् तस्मात् कारणात् अयं शुकः आत्मीयो प्रहणेन स्वीयः क्रियतां विधीयताम् इति पूर्वाक्षम् उक्त्वा अभिधाय नरपतेः राज्ञः (शूद्रकस्य) पुरः अग्रे निधाय स्थापयित्वा पञ्चरं पश्चिरचनस्थानम्, असी पुरुषः अपससार दूरीभूतवान् ।

अपसृत इति । तस्मिन् पुरुषे अपसृते दूरीभूते सति स पूर्वप्रतिपादितो विहङ्गराजः राज्ञः शूद्रकनृपतेः अभिमुखः सम्मुखो भूत्वा, दक्षिणम् सव्येतरं चरणं पादम् उन्नमय्य उत्तोल्य । इश्यते हि लोके ब्राह्मणा आशीर्वादप्रदाने दक्षिणहस्तोत्तोलनं कुर्वन्ति पूर्वमयञ्च पुण्डरीकनामा ब्राह्मण आर्मादिति तत्संस्कारानुसा-रेण जयशब्दोच्चारणे दक्षिणचरणोत्तोलनं कृतवान् चरणपदोपादानन्तु एकस्यैव वरचरणोभयरूपत्वं पश्चिणा-मिति नासङ्गतिः । अतिस्पष्टाः सुव्यक्ताः, वर्णा अक्षराणि, स्वर उदात्तादयः तेषां संस्कारः परिपाकः व्याक-रणशुद्धिरिति यावत्, यस्यां सा तथा तथा । एतेनान्यशुद्ध्यपेक्षयाऽस्य वैलक्षण्यं प्रदर्शितम्, एवम्भूतया गिरा वाचा राजानमुद्दिश्य नृपं निमितीकृत्य कृतजयशब्दः विहित 'जय' इति शब्दः इमाम् अग्रे प्रति-

हैं और यह उनकी रचना में भी प्रवीण है । यह कुशल विदूषक भी है, वीणा, वेणु और मुरज इत्यादि वाजों के सुनने का गमिक और नृत्य-प्रयोगों के देखने में अत्यन्त चाव रखने वाला भी है । यह चित्र भी बनाना जानता है और ज्वा खेल्ने में तो पटु ही है । प्रेम-व्यापार में लड़ो हुई मानिनियों को मनाकर प्रसन्न कर देने के उपायों का ऐसा पण्डित तो मिलना ही कठिन है । कहाँ तक इसकी विशेषतायें निवेदन करते यह हाथी, घोड़ों, पुरुषों और स्त्रियों के लक्षणों का भी अद्भुत पारखी है । सचमुच यह पृथ्वी का एक विशिष्ट रत्न है और श्रीमान् ही समुद्र के समान सभी रत्नों के संग्रह करने वाले एकमात्र उचित स्थान हैं इसीलिये मेरे स्वामी को यह पुरां इसे लेकर आपके चरणों में आयी है । इसे अपनाने की कृपा करें ।' यह कहकर उसने पिंजड़ा राजा के सामने रख दिया और स्वयं हट गया ।

उसके हट जाने पर उस पक्षिराज ने अपना मुख राजा की ओर कर लिया, दाहिने पैर को उठा लिया, अत्यन्त स्पष्ट वर्णों और स्वरों में झुलझी हुई वाजों से 'जय' शब्द का उच्चारण किया और राजा को लक्ष्य करके यह आवां छन्द सुनाया—

१. मुरजादीनान् । २. नृत्त । ३. प्रणयकुपित । ४. कामिनीजन । ५. सर्वरत्नानामुदधिरिव
६. आत्मायद्यः । ७. पञ्चरमपससार । ८. तस्मिन् विहङ्गराजः । ९. उन्नम्य । १०. वर्णवैरकाया

‘स्तनयुगमश्रुत्नातं समीपतरवर्त्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥’

राजा तु तां^१ श्रुत्वा संजात-विस्मयः सहर्षमासन्नवर्त्तिनम् अतिमहार्धहेमासनोपविष्टम्
अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम् अतिवयसमप्रजन्मानमखिलमन्त्रिमण्डलप्रधानममात्यं
कुमारपालितनामानमब्रवीत्—

‘श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता ! प्रथमं
तावदिदमेव महदाश्चर्यम्, यद्यमसङ्कीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वार-स्वर-संस्कार-

पाद्यगानाम्, वार्याम् आर्षासंज्ञकद्वन्द्वोद्बद्धं वाक्यम्, पपाठ पठितवान् । तत्रेति । अश्रुमिलोत्पन्नजलैः
स्नातं कृतस्नानम्, हृदये चित्ते स्वपतिवियोगजनितः शोक एव अग्निर्वह्निः तस्य, समीपवर्त्ति अत्यन्त-
सङ्ग्रहितस्याधितया विगतः पतिविनाशाद् दूरं गतः मुक्ताहारो मौलिकनाला यस्मात्तत् भवतस्त्व रिपु-
स्त्रीणां शत्रुवनितानां स्तनयुगं कुचयुग्मं व्रतं नियमं चरतीव अनुतिष्ठतीव । अन्योऽपि यो व्रती स कालत्रये
स्नाति होमाग्निसमीपस्थायी भवति शास्त्रविहितमुपवासञ्च करोति । अत्र विमुक्ताहारमिति समङ्गल्लेशः ।
हृदयशोकाग्नेरिति निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा वाच्याभिमाननी क्रियोत्प्रेक्षा चेति समुदिते संस्कारलङ्कारः ।
आर्षा चान्न द्रव्यः ।

राज्येति । राजा तु वृषोऽपि तामार्यां गार्थां श्रुत्वा निशम्य सज्जातः समुत्पन्नो विस्मयः आश्चर्यं यस्य
सः, सहर्षं सानन्दं यथा स्यात्तथा आसन्नवर्त्तिनं निकटस्थायि, अतिमहार्धम् अतिबहुमूल्यं यत् हेमासनं
सुवर्णपीठं तत्र उपविष्टं वर्त्तिनम् अमरगुरुवृहस्पतिस्तमिव अशेषाणि समस्तानि यानि नीतिशास्त्राणि
संसारिकृत्यबोधकानि तन्त्राणि तेषां पारगं तत्त्वज्ञातारम् । अत्यधिकं वयः अवस्था तम्, बृद्धमित्यर्थः,
अप्रजन्मानं ब्राह्मणम्, सर्ववर्णेषु प्रथमो ब्राह्मणः । अखिलमन्त्रिमण्डले समस्तसचिवसमुदाये प्रधानं मुखम्
‘कुमारपालित’ इति नाम यस्यैवन्मूतम् अमात्यं सचिवम् अभवीत् अबोचत ।

इत्येति । भवद्भिर्युष्माभिः अस्य पुरो वर्त्तमानस्य विहङ्गमस्य शुकस्य वर्णोच्चारणे कादिवक्ष्यतायां
स्पष्टता स्फुटता ध्रुता आकर्णिता किमिति काका व्यज्यते, तथा च ध्रुता किमित्यर्थः । तथा च पुनः स्वरे
उदात्तादिस्वरविषये मधुरता साधुर्यम् । प्रथमं पूर्वं तावत् इदमेव प्रत्यक्षगतमेव महदाश्चर्यम् अतिकौतूहलम्-
यद्यं शुकः असङ्कीर्णः मिथो चैलक्षणेन श्रयमाणो वर्णप्रविभागः अक्षरपार्थक्यं यस्यां सा ताम् अभिव्यक्तः
स्फुटमवगम्यमानः, मात्रा इव-दीर्घ-शुभ्रतरूपाः अनुस्वारा अनुनासिकाः, संस्कारो म्पाकरणशुद्धिश्च एतेषां
योगः सम्बन्धो यस्यां सा ताम् । विशेषेण श्लेषाद्यलङ्कारेण संयुक्तां सहिताम् । अतिपरिस्फुटानि अत्यन्त-
स्पष्टानि अक्षराणि वर्णा यस्यां ताम्, गिरं वाणीम् उदीरयति । यद्यपि ‘असङ्कीर्णप्रविभागाम्’ ‘अतिस्फुटा-
चराम्’ इत्यनर्थान्तरमिवामाति तथापि पूर्वेषु तालः यशकारदन्यसकारादीनामुच्चारणमेदं उच्यते उपरेण
तु सर्वविधाक्षराणामेव स्फुटोच्चारणमुच्यत इति स्पष्टं भेदः ।

“आपकी शत्रु-क्रियों के स्तनों के जोड़े निरन्तर आँसुओं में स्नान करते हुये इदम की शोकादि के पास
स्थित होकर हाररूपी आहार का परित्याग करके किसी साधना में लगे हुये ते प्रतीत होते हैं ।”

राजा इत छन्द की झुनझुन आश्चर्यपूर्ण आनन्द में नष्ट हो उठा और उसने पास ही में अत्यन्त बहुमूल्य
सोने के आसन पर बैठे हुए देवगुरु बृहस्पति के समान समस्त नीति-शास्त्रों में दक्ष, बृद्ध ब्राह्मण प्रधाननात्य
कुमारपालित से कहा—

आपने इत पक्षी के उच्चारण में वर्णों की स्पष्टता और स्वरों की मधुरता सुनी ! पहले तो पक्षी नरान्
आश्चर्य है कि यह अपने कण्ठ से अलग-अलग व्यक्त होने वाले वर्णों, मात्राओं और अनुस्वारों से मधुर स्वरों
से सुलझी हुई व्याकरणसिद्ध तथा अलङ्कारादि विशेष गुणों से भरपूर अत्यन्त स्पष्ट वाणी का उच्चारण
कर रहा है । उस पर यह और भी आश्चर्य की बात है कि पक्षी होने पर भी इसके कृत कार्यों में दिष्ट

१. तामार्यां इत्या । २. जातम् । ३. महार्हासनोपविष्टम्, अतिमहार्धहेमासनोपविष्टम् । ४. अति-
परिगठवपत्तम् । ५. अखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानम् । ६. महत्तरमाश्चर्यम्, महदाश्चर्यम् । ७. असङ्कीर्ण
८. ...स्वरसंदोगविशेषयुक्तान्, स्वरसंयोगान् ।

योगां विशेषयुक्ताम् अतिपरिस्फुटाक्षरां गिरसुदीरयति । तत्र पुनरपरम् अभिमतविषये तिरश्चोऽपि मनुजस्येव संस्कारवतीं बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथाहि अनेन समुत्तिष्ठप्रदक्षिणचरणे-
नोच्चोच्यते जयशब्दमियमाख्या मामुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च
मयाहार-मैथुन-निद्रा-संज्ञासामान-वेदिनो भवन्ति । इदन्तु मद्चित्रम् ।^१

इत्युक्तवति भूमुजि कुमारपालितः किञ्चित्स्मितवदनो नृपमवादीत्—‘देवं ! किमत्र
चित्रम् । एते हि शुक्रशारिकाप्रभृतयो विहङ्ग-विशेषा यथाश्रुतां वाचमुच्चारयन्तीत्यधि-
गतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मोपात्त-संस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयत्नेन वा संस्कारातिशय
उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यच्च^२, एतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटाक्षरा

तत्रेति । तत्र उच्चारणविषये पुनः अपरमन्यदाश्चर्यमिच्छ्यः । किं तद्विरूपपादयति—अभिमतविषये
अभिमतविषये उपादेयेषु तिरश्चोऽपि निर्यज्जातेः पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मानवस्येव संस्कारवती तत्त-
दर्थविषयानुभवजन्यः संस्कारस्तद्वती बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिः कथनप्रवर्तनम् । एवं कथं ज्ञात-
मिष्ट्युपपादयति । तथाहोत्यादिना । समुत्तिष्ठ उद्यापितः दक्षिणचरणः सध्येतरपादो येन स तेन अनेन
शुकेन जयशब्दं जयजयेति पदम् उच्चार्य अभिघाय इयं पूर्ववतिपादिनायां मामुद्दिश्य मामभिलष्य
परिस्फुटानि स्फटानि अक्षराणि वर्णा यत्र तद्यथा स्यात्तयेति क्रियाविशेषगम् गीता उच्चारिता । एवञ्च
आशीर्वादसमये दक्षिणहस्तोत्तोलनं ब्राह्मणाः कुर्वते तथैवायमपि प्राक्तनवामनावसेन जयशब्दामिधान-
काले दक्षिणापादमुद्यापितवान्, तथा नृपतेः पूर्वं स्तुतिरेवायां च्छन्दसाभिहितमिति सैषा बुद्धिपूर्वा प्रवृत्ति-
रित्यतः परं किमाश्चर्यमित्याशयः । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुव्येन पक्षिणाः खगाः पशवो नृगाद्याः मयम्
अनिष्टकारणबोध आहारो भोजनं पुद्गित्व्युपाय इति यावत्, मैथुनं स्त्रीसम्भोगः, निद्रा बाह्येन्द्रियशमः
संज्ञा लोकम्यवहारजनकसङ्केतः नाम वा एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतत्केवलमेवावबुद्ध्यन्ते नातिरिक्तम्,
इदन्तु तद्विलक्षणाशानुखं महच्चित्रम् अस्याश्चर्यम् ।

इत्युक्तेति । इत्युक्तवति इति कथितवति भूमुजि नृपे कुमारपालितः एतन्नामकः पूर्वोक्तसचिवः
किञ्चित्स्मितवदनः ईषदस्यमुखः अवादीत् अवोचत् । आश्चर्यसङ्कां निराकरोति—किमत्रेति । अत्र अस्मि-
न्विषये किं चित्रमाश्चर्यम्, हि यतः एते शुक्राः कीरपदवाच्या विल्याताः सारिका पीतचरणा एतत्प्रभृतय
एतदाद्याः विहङ्गविशेषाः पक्षिविशेषा यथाश्रुताम् अयंप्रतीतिरहितानां वार्चं वाणीम् उच्चारयन्ति उद्गिरन्ति
इति पूर्वोक्तं देवेन स्वामिना अधिगतमेव ज्ञातमेव । तत्रापि पूर्ववक्तव्यतायाम् अन्यजन्मनि जन्मान्तरे
उपात्तस्य गृहीतस्य संस्कारस्य वासनाया अनुबन्धेन अस्मिन् जन्मनि अनुवृत्त्या वा व्यवा पुरुष
प्रयत्नेन परिपालकजनपाठनाद्युद्योगेन वा संस्कारे शुक्रादीनां वासनायाम् अतिशयेन दाढ्यम् उपजायते

मनुष्यके समान बुद्धि-पूर्ण व्यवहार को प्रवृत्ति भी है । क्योंकि अभी हमने दाहिना पैर उठाकर जय-शब्द का
उच्चारण किया है और मुझे लक्ष्य करके इस आवां छन्द का स्फट अक्षरों में गान भी किया है । पशु और पक्षी
प्रायः मय, आहार, निद्रा और मैथुन नाम की मूल वृत्तियों के विषय मात्र वा ही ज्ञान रखते हैं, उन्हें इनके अति-
रिक्त अन्य किसी भी वस्तु का ज्ञान नहीं होता किन्तु इसे तो लोक के शिष्ट-व्यवहार का भी ज्ञान है । यह तो
महान् आश्चर्य की बात है ।

राजा के इस प्रकार कहने पर कुमारपालित ने कुछ मुस्कराते हुए कहा—देव ! इसमें आश्चर्य ही
क्या है । यह तो श्रीमान् को ज्ञात ही है कि पक्षियों में तोता-मैना आदि बहुत से ऐसे विशेष पक्षी हैं जो सुनो
हुए बातों को ठीक ठीक वैसे ही कह भी देते हैं । पूर्वजन्म के प्राप्त संस्कारों के प्रभाव अथवा इस जन्म में
किसी व्यक्ति के उद्योग से यदि उनमें और भी विशेष संस्कार आ जायें तो इसमें कोई विशेष आश्चर्य की बात
नहीं । इसके अनतिरिक्त ऐसे भी प्रमाण मिलते हैं कि कल्पन्त प्राचीन काल में मनुष्यों के समान ही इन

१. यदयमति...यदयमति परिस्फुटम् ।	२. पुनर्यदियम् ।	३. संस्कारवतः ।	४. वाच्यप्रवृत्तिः ।
५. एतेन ।	६. स्फुटाक्षरम्, परिस्फुटाक्षरान् ।	७. निद्रासामान, शयन पाठः क्वपि विद्यते ।	८. वदनीजः, दीप् ।
९. देव, इति क्वचित् ।	१०. विहङ्गम् ।	११. यथाश्रुतं ।	१२. तत्राप्यन्यजन्म ।
१४. अतिपरिस्फुटाक्षराणि ।		१३. अन्यत् ।	

वागासीत्, अग्निशापात्स्फुटालापता शुक्रानामुपजाता, करिणाञ्च जिह्वापरिवृत्तिः ।^१

इत्येवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नाग्निशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमारुढमावेदयन्, नाडिकाच्छेद-प्रहत-पटु-पटह-नादानुसारी मध्याह्न-शंखध्वनिरुदतिष्ठत् । तमाकर्ण्य च समा-सन्नस्नानसमयो विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

अथ चलति महीपतावन्योन्यमतिरभस-सञ्चलन-चालिताङ्गद-पत्रभङ्ग-मकरकोटि-

उत्पद्यते ताभ्यां कारणाभ्यां चाग्न्यापारयुक्ता जायन्त इत्याशयः । इति हेतोः नातिचित्रकम् अस्यैवंविधो-च्चारणं नातीवाश्चर्यम् अन्येष्व् हेत्वन्तरञ्चास्ति एतेषामपि शुक्रादीनां पुरा पूर्वं पुरुषाणां परिपालकजनाना-मिव अतिपरिस्फुटानि अत्यन्तस्पष्टानि अभिधानानि नामानि यस्यामेवम्भूता वाग् वचनम् आसीत्, तु किन्तु अग्निशापात् अस्फुटः अस्पष्ट आलापो वाक्यं यत्र तस्य भावः तत्ता, शुक्रानाम् उपजाता । करिणां गजानां च जिह्वाया रसनायाः परिवृत्तिः वैपरीत्येनावस्थितिः उपजातेति सम्बन्धः । भाग्यवशादयं शुक्रस्तच्छापमतिक्रम्य स्पष्टाक्षरमुच्चारयतीति नाश्चर्यमित्याशयः ।

पुरा तारकासुरपीडिताः सुराः प्रजापतिशरणं प्राप्ता प्राजापतिस्तु 'अग्नेः पुत्रः कार्तिकेयो भविता स एव तमसुरं नाशयिष्यति अतोऽग्निं मार्गयित्वा तत्पुत्रं प्रार्थयन्तु' इत्युवाच । 'अग्निं गवेपयन्तः सुराः क्वापि तमलभमानाः महान्तं हस्तिनमेकमवलोक्य क्वाप्तिर्विद्यत इति पप्रच्छुः । स च गजः 'अध्वरथवृद्धे-न्तर्हितोऽग्नि' रित्युक्तवान् । अयाप्तिस्ततो निर्गत्य 'तव जिह्वापरिवृत्तिर्भवतु' इति शप्त्वा पुनः शमीगर्भे प्रच्छन्नः, तदा च सुरैः पृष्टः शुक्रः 'शमीमध्येऽन्तर्हितोऽग्नि' रित्युवाच । तनस्ततोऽप्यग्निर्निष्क्रम्य 'एवं वाग्विहीनो भव' इति तं शशाप इति महाभारतीयाऽत्र कथाऽवगन्तव्या ।

इत्येवमिति । तस्मिन् प्रधानामास्ये कुमारपालिते एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उच्चारयत्येव भाषयत्येव अग्निशिराणि उष्णानि किरणानि रश्मयो यस्य तं सूर्यमित्यर्थः, अम्बरतलस्य आकाशस्य मध्यं मध्य-भागम् आरुढं प्राप्तम् आवेदयन् संसूचयन्, तथा नाडिका सभाभङ्गधटिका तस्याः छेदे समाप्तौ तत्समय इत्यर्थः, प्रहतः करतलादिना ताडितः यो विविधयन्त्रादिरित्यर्थः, यः पटुर्महान् पटहो दुन्दुभिस्तस्य नादः शब्दस्तमनुसर्त्तुमनुगन्तुं शीलमस्येति सः, मध्याह्नशङ्खध्वनिः मध्याह्नघोतकजलशब्दः^२ उदतिष्ठत् उत्पन्नोऽभूत् । तं ध्वनिम् आकर्ण्य निशम्य, समासन्नः समीपवर्ती स्नानसमयः आप्लवनकायः यस्य सः, विसर्जितः निवर्तितः राजलोकः परिजनजनो येन सः, क्षितिपतिः शूद्रकः आस्थानमण्डपात् समास्था-नात् उत्तस्थौ उद्यितवान् ।

अथेति । अथ उत्थानानन्तरं महीपतौ राजनि शूद्रके चलति सभाभवनाप्रस्थातुमारभमाणे सति उचिष्टताम् उत्थानं विदधतां महीपतीनां सामन्तनृपाणाम् अन्योन्यं परस्परम् अतिमहान् अतिबहुः सम्भ्रमः सम्मर्द आसीदिति सम्बन्धः । अत्र यानि पृथगन्तपदानि तानि महीपतिविशेषणानि । अतिरभ-सेन अतिवेगेन यत् सञ्चलनं तेन प्रस्थानं तेन चलितानां स्वस्थानात्प्रच्युतानाम् अङ्गदानां केयूराणां पत्र-भङ्गानां भूषणविशेषाणां मकराणां मकराकृतिकर्णभूषणानां कोटिभिः अग्रप्रदेशैः पाटितारिङ्गानां अनेकपटाः

पशु-पक्षियों में भी वर्णों का अत्यन्त स्पष्ट उच्चारण करनेवाली वाणी विद्यमान थी । इन तीनों की वाणी से वर्णों के उच्चारण की स्पष्टता तो अग्निदेव के शाप से नष्ट हुई और हाथियों की जीम उलट कर कण्ठ की ओर घूम गयी है ।

अभी कुमारपालित की बात चल रही थी कि मध्याह्न में तपते हुए सूर्यदेव के आ पहुँचने की सूचना देते हुए घड़ी की समाप्ति पर दग्धनेवाले नगाड़ों की ध्वनि के साथ ही दोपहर का शह बज उठा । उसे छुनकर स्नान की वेला अति निकट जान सभी सामन्त राजाओं की विदा करके राजा स्वयं तमामण्डप से चठ पड़ा ।

इसके पश्चात् राजा के वहाँ से चलते ही अपने-अपने आसनों से उठ खड़े होनेवाले सामन्त राजाओं में खलबली सी मच गयी । अत्यन्त शटके से चलने के कारण उन राजाओं के केयूरी (बाजूबन्दों) में बनी हुई मछलियों की नोकों से बहुतों के कपड़े फट गए, आपस की धक्का-धुक्की से उनके गलों के द्वार झूलने से लगे,

पाटितानेकपानाम् , आक्षेप दोलायमान-कण्ठदात्राम् , अंसस्थलोर्ध्वसित-कुङ्कुम-पटवास-
धूलिपटल-पिञ्जरीकृत-दिशाम् , आलोल-मालतीकुसुम-शेखरोत्पतदलिकदम्बकानाम् , अर्धाव-
लम्बिभिः कर्णोत्पलैश्चुम्ब्यमानगण्डस्थलानाम् , गमन-प्रणाम-लालसानाम् , अहमहमिकया
वक्षःस्थलप्रेङ्खोलित-हारलतानाम् , उत्तिष्ठतामासीदतिमहान् सम्भ्रमो महीपतीनाम् ।

इतश्चेतश्च निष्पतन्तीनां स्कन्धार्धसक्त-चामराणां चामरग्राहिणीनां कमलमधु-पान-
मत्त-जरस्कलहंस-नाद-जर्जरितेन पदे पदे रणितमणीनां मणिनूपराणां निनादेन, वारविला-
सिनीजनस्य मञ्जरतो जघनस्थलांस्फालनरमित-रत्नमालिकानां मेखलानां मनोहारिणा

गर्भसूत्रनिर्मितवसनानि येषां तेषाम् । आक्षेपेण परस्परशरीरसञ्चलनेन दोलायमानानि चञ्चलानि कण्ठ-
दामानि कण्ठद्वारा येषां तेषाम् अंसस्थलेभ्यः स्कन्धभागेभ्यः उल्लसितानि उर्यनानि यानि कुङ्कुमानि
केसराणि पटवामः सुगन्धचूर्णविशेषः नयोर्धूलिपटलं परागममुदायः तेन पिञ्जरीकृताः पीतरकीकृता
दिश आद्राः यैस्तेषाम्, आ समन्तात् लोलश्चञ्चलाः ये मालनीकुसुमानां जातीपुष्पाणां शेखराः शिरो-
मूषणानि तदुपरि उत्पतन्त उड्डीयमानाः अलिकदम्बा भ्रमरयूया येषां तेषाम्, अर्धावलम्बिभिः अर्ध-
प्रदेशलम्पैः कर्णोत्पलैः श्रवणस्थितकमलैः चुम्ब्यमानानि मस्तकनमनात् स्पृश्यमानानि गण्डस्थलानि
कपोलपरभागाः येषां तेषाम्, गमने राज्ञः प्रस्थाने प्रणामाय नमस्काराय लालसानाम् अतिस्पृहाणाम्
'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इत्यहमहमिका तथा, 'अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कारः' इत्य-
मरः । वक्षःस्थले भुजान्तरे प्रेङ्खोलिता आन्दोलिता हारलता मुक्ताफलमाला येषां तेषाम् । अन्वय-
स्तुल्य पद्य ।

इतश्चेतश्चेति । तत् आस्थानभवनं राज्ञः सभासङ्गपदं सर्वतः परितः तदा तस्मिन् काले क्षुभितमिष
क्षोभमुपगतमिव अश्रवदभूदिति वक्ष्यमाणक्रियया सम्यग्भवः । अत्र च तृतीयान्तं पदं क्षुभितमित्यस्य करणम्,
षष्ठ्यन्तश्च तत्संकरणज्ञापकम् । इतश्चेनः संमर्दवशात्सर्वासु निष्पतन्तीनां स्खलन्तीनाम्, स्कन्धेषु अंसस्थ-
लेषु अवसक्तानि न्यस्तानि चामराणि घालव्यजनानि यासां तासां चामरग्राहिणीनां योषिताम्, कमल-
मधुपानेन पक्षरसास्वादेन मत्ताः स्त्रीषां ये जरन्तो वृद्धाः कलहंसाः कादम्बास्तेषां नादः कण्ठध्वनिस्तद्वत्
जर्जरितेन सम्भिन्नेन पृथक् पृथक् श्रूयमाणेनेत्यर्थः । लुप्तोपमा । पदे पदे प्रतिपदं रणिताः शब्दयमाना-
मणयो वैदूर्यादयो येषु तथाविधानां मणिनूपराणां पादकटकानां निनादेन तदुत्पन्नशब्देन 'शब्दे निनाद-
निनद' इत्यमरः ।

वारति । मञ्जरतो गच्छतः वारविलासिनीजनस्य गणिकाजनस्य 'वारविलासिनी गणिका वारविलासिनी' इत्यमरः,
जघनस्थलानां कटिपुरोभागानाम् आस्फालनेन नितान्तसञ्चालनेन रमिता शब्दिता रत्नमालिका मणि-
माला यासामेवंविधानां मेखलानां काञ्चीनां मनोहारिणा वित्ताकर्षणेन झट्टारेण झन-झनशब्देन ।

उनके कंधों से उड़ती हुई केशर और सुगन्धित चूर्णों की धूल से सभी दिशाएँ पीली-पीली सी हो उठीं उनके मस्तकों
पर चनेली के फूलों से बने हिलते हुए मुड़कों से मीनों के झुण्ड बिखरने लगे, उनके कानों में आधे लटके हुए कमल
हिलने के कारण उनके कपोलों की चूमने से लगे तथा प्रस्थानकालीन प्रणाम की आपसी लाग-डॉट के कारण उनके
वक्षस्थलों के हार व्यस्त से हो उठे ।

उस समय वह सभा-भवन तरह-तरह की होनेवाली ध्वनियों से व्याकुल सा हो उठा—कहीं कंधे पर चँवर
लिए चँवर डुलानेवाली स्त्रियाँ श्पर-उपर फुदक रही थीं बिसते पग-पग पर उनके मणिनूपरों की मणि-
कमल रत्न पीकार मतवाले वृद्ध इंसों के मधुर कलरव के समान झनझना रही थीं, कहीं चलती हुई
बेश्यामों के जघन-स्थलों पर टकटा टकरा कर उनकी करधनियों की रत्नावलियों मनोहर झंकार कर रही थीं,

१. पाटितांशुकपटानाम् , पाटितांशुकानाम् । २. मालतीकण्ठदान्नाम् । ३. स्पष्टोत्पलसित । ४. धूलि-
पटलपिञ्जरितदिशाम्, धूलिपिञ्जरितदिशाम् । ५. मालतीपुष्प । ६. प्रसरणसदालालसानाम् । ७. आसीत्
सम्भ्रमः, अतिमहान् संभ्रमः । ८. स्कन्धवेशावसक्त... । ९. ...नमदम्... । १०. वज्जरेण । ११. जघनस्थ-
स्थलास्फालन... । १२. मणिमेखलानां ।

भङ्गारेण, नूपुरवाकृष्टानाञ्च घवलितस्थानमण्डप-सोपानफलकानां भवनदीर्घिकाकल
हंसकानां कोलाहलेन, रश्मारसितोत्सुकानाञ्च तारतर-विराजिणामुल्लिख्यमान-कौस्य-केङ्कार-
दीर्घेण गृहसारसानां कूजितेन, सरभसप्रचलित-सामन्तशतचरणतलामिहतस्य चास्थान-
मण्डपस्य निर्घोषगन्मीरेण कम्पयतेव वसुमती ध्वनिर्ना, प्रतिहारिणाञ्च पुरः ससम्भ्रम-
मुत्सारितजनानां दण्डिनां समारम्भहेलमुच्चैरुच्चरयतामालोक्यतालोक्त्यनेति तारतर-दीर्घेण
भवनप्रासाद-कुलैषूक्षरित-प्रतिशब्दवर्तया दीर्घतरतामुपगतेनालोकशब्देन, राज्ञाञ्च ससम्भ्र-
मावर्जित-मौलि लोल-चूडामणीनां प्रणमतामसल-मणिशलाकादन्तुराभिः क्रिरीट-कोटि-

नूपुरेति । नूपुररवैः पादकृष्टकस्तद्वैः वाकृष्टानां तत्र प्रापितानाम् घवलितानि निजनिजदेहप्रभाभिः
श्वेतवर्णकृतानि आस्थानमण्डपस्य सनामभनस्य सोपातफलकानि बारोहणादलो येस्तेषां भवनदीर्घि-
काकलहंसकानां गृहवापीस्यकादम्बानां कोलाहलेन व्यपकृत्यन्देन ।

रश्मेति । रश्मानां कटिनेखलानां रसितैः शब्दितैः वसुकानाम् उल्लिखितानाम्, तारतरः अयुच्चै-
स्तरः विराटः शब्दोऽस्ति येषां तेषाम् उल्लिख्यमानस्य ध्वजं प्राप्तस्य कांस्यस्य विद्युत्प्रियस्य तैजस-
विशेषस्येति यावत्, केङ्कारः 'कै' 'कै' इत्यस्फुटध्वनिस्तद्भूत दीर्घेण विस्तृतेन, गृहसारसानां सङ्ग-
लभमणपणिनां कूजितेन अस्परशब्दितेन, कूजितं स्याद्विहङ्गानाम् इत्यमरः । इह 'केङ्कारदीर्घेण' इत्यत्र
लुप्तोपमा ।

सरन्तेति । सरन्तं सवेगं प्रचलिताः शान्तमुद्यता ये सानन्ता अविकृतराज्ञानस्तेषां भवं तस्य
चरणतलः पादतलैः अनिहतस्य ताडितस्य आस्थानमण्डपस्य सनामभनस्य निर्घोषोऽग्न्यकृष्टावृत्तद्वय-
गन्मीरेण पुष्टशब्देन नदुस्यध्वनिनेत्यर्थः, वसुमती मेदिनीं कम्पयतेव ध्वनें जनयतेव । इह 'निर्घोषगन्मीरेण'
इत्यत्र लुप्तोपमा, 'कम्पयतेव' इत्यत्र वाचस्पत्योपेक्षा चानयोरङ्गानिवायेन सङ्करालङ्कारः ।

प्रतीहारीति । दण्डोऽस्त्येषां दण्डिनस्तेषां यष्टिप्राहिणानिरर्थः, पुरो नृगप्रभः सप्तप्रभं श्रीं समु-
त्सारिता दूरीकृता जना मनुष्या येस्तेषाम्, समारम्भा प्रवर्तिता हेला क्रीडा यस्मिन् कर्मणि तपसा
स्याद्यथा 'वालोक्यत पृथ्वीपतिर्यत्र गच्छतीति पर्यत' इत्युच्चैः उच्चारयताम् अभिनायमागानां मार्गाव-
रोधिजनसावधानतानिनिवृत्तमुच्चस्वरेण भाषणमित्याशयः । प्रतीहारिणां द्वारपालकानाञ्च तारतरः शिरः
समुत्पङ्गध्वनिस्तेन दीर्घेण ध्वनिविस्तृतेन, भवनस्य साधारणगृहस्य प्रासादानां देवसङ्गनां राजसङ्गानाञ्च
कुण्डेषु लताघान्तरितस्थानेषु उच्चरित उच्यतः प्रतिशब्दो यस्य तस्य नावस्तया दीर्घतरतान् अत्यन्त-
विस्तृतत्वम् उच्यतेन प्राप्तेन, शालोकशब्देन जयकारनादेन ।

राज्ञेति । संसम्भ्रमं शीघ्रम् आवर्जितेषु नमस्कारायाभनमितेषु मौलिषु शिरस्सु लोलाः शिरः
कम्पनेन चञ्चलाः चूडामणयः शिरोरत्नानि येषां तेषाम्, प्रणमतां शूद्रकाय नति विदधतां राज्ञाञ्च भमला
निर्भला वा मणिशलाका रत्नेषीकास्तानिः दन्तुरा विषमास्तानिः क्रिरीटकोटिभिः सुकुटाग्रदैर्घैः उल्लिख-
मानस्य ध्वजं कुर्वतो मणिकुट्टिनस्य रत्ननयबद्धमूनेः निःस्वनेन ध्वनिना ।

कहीं घर को शकलियों में पड़े हुए इस नूपुरों को इंकारों से कल्पित उल्लुख हो समा मण्डप को सीढ़ियों तक
आकर अपनी उल्लुखला से उनकी फर्श को उल्लुख बनाते हुए कोलाहल कर रहे थे, कहीं घरों में पड़े हुए
सारस करधनियों की मधुर ध्वनियों से चकित हो होकर उच्च स्वर से कों कों नचाते हुए ये मानों कोई कड़ेरा
पूज के बर्तनों को खराद पर चढ़ाये हो, कहीं इन्क्रे से चलनेवाले सैकड़ों सान्ताओं के पैरों की धनक से
समानमण्डप को भूमि कौंधा देनेवाली बड़बैली गन्मीर ध्वनि हो रही थी, कहीं दण्ड-धारी द्वारपाल करने-
करने राजाओं के सानने से लोगों की रड़े सम्मान के साथ हवाते तथा छिटकाई-सा करते हुए अत्यन्त ऊँचे
स्वर से 'देखिद, देखिद' का उन्मत्त कर रहे थे, जिससे राजनहलों को कुर्छों से उठनेवाली उनकी कल्पित
सीढ़ी प्रतिध्वनियों द्वारा चारों ओर फैली हुई 'देखिद, देखिद' की हो अत्यन्त तीव्र ध्वनि सुनायी पड़ रही

२. उल्लिखितानाञ्च । ३. काङ्क्षी । ४. निर्वातगन्मीरेण, निर्वातनिर्घोषगन्मीरेण । ५. कचिद्
'ध्वनिना' इति पाठो न विद्यते । ६. प्रतीहारानां, संसम्भ्रमन्तानां, कादम्बानां । ७. उच्चैरुच्चरताना-
मेकप्रवृत्तति । ८. तारदीर्घेण । ९. दीर्घवान् दीर्घतरतान् ।

भिरुल्लिख्यमानस्य मणिकुट्टिमस्य निःस्वनेन, प्रणामपर्य्यस्तानामतिकठिनमणिकुट्टिम-
निपतनरंरणणायितानाञ्च मणिकर्णपूराणां निनादेन, मङ्गलपाठकानाञ्च पुरोयायिनां जय-
जीवेति मङ्गलमधुरवचनानुयातेन पठतां दिगन्तव्यापिना कलकलेन, प्रचलित-जनचरण-
शतसंक्षोभ-भय्यादपहाय कुसुमप्रकरमुत्पतताञ्च मधुलिहां हुङ्कृतेन, संक्षोभादतिस्वरितपदै-
प्रवृत्तैरविनिपतिभिः केयूरकोटिताडितानां कणित-मुखर-रत्नदान्नाञ्च मणिस्तम्भानां रणितेन
सर्वतः क्षुभितमिव तदास्थानमवनमभवत् ।

अथ विसर्जितराजलोको'विश्रम्यता'मिति स्वयमेवाभिधाय तां चाण्डाल-कन्यकाम्,
'वैशम्पायनः प्रवेश्यतामभ्यन्तरम्' इति ताम्बूलकरंङ्कवाहिनीमादिश्य कतिपयाप्रराजपुत्रपरिवृतो
नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् ।

प्रणामेति । प्रणामे नतिसमये पर्यस्तानां स्तुलितानाम्, अतिकठिने अतिकर्शे मणिकुट्टिमे रत्नमय-
बद्धममौ निपतनेन पातेन रणरणपितानां 'रण-रण' इति ध्वनिं विवृधतां मणिकर्णपूराणां तेषां राज्ञा-
मेकरनकर्णभूषणानां निनादेन निःस्वनेन । मङ्गलेति । पुरोयायिनाम् अग्रेगामिनां पठतां यशोगानमुच्चार-
यतां मङ्गलपाठकानां वन्दिनाञ्च जयजीवेति यन्मङ्गलमधुरवचनं तमनुलङ्घीकृत्य यातेन प्रवृत्तेन, दिगन्त-
व्यापिना सर्वतः प्रसारिणा कलहलेन कोलाहलेन । प्रचलितेति । प्रचलितानां गन्तुं प्रवृत्तानां जनानां
मानवानां चरणशतस्य अनेकनरपादानामित्यर्थः, संक्षोभमयात् प्रहारभीतेः कुसुमप्रकरं पुष्पसमुदायं
विहाय त्यक्त्वा उत्पतताम् उड्डीयमानानां मधुलिहां भ्रमराणां हुङ्कृतेन हुङ्कारशब्देन । संक्षोभादिति ।
संक्षोभात् चक्रवर्त्तिनः प्रणामाय मनोवेगवशात् अतिस्वरितपदैषु जयन्तशीघ्रचरणनिक्षेपेण, प्रवृत्तैः
प्रचलितैः अविनिपतिभिः नृपतिभिः (कर्तृभिः) केयूराणाम् अङ्गदानां कोटयः अग्रभागास्तैः (करणैः)
ताडितानाम् आहतानाम्, कणितेन तत्ताडनोत्थशब्देन मुखराणि बाचालानि-रत्नदामानि मणिरचित-
बेहन्नशृङ्खला येषु तेषां मणिस्तम्भानां रत्नमयस्थूणानां रणितेन कणितेन च, तदारस्थानमवनं नृपोपवेशन-
मण्डपं सर्वतः परितः क्षुभितं क्षोभमुपगतमिव अवभव अमूत् ।

अयेति । जय अनन्तरम्, 'अयायो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्ररनकास्त्पार-
म्भसमुच्चये ॥' इति मेदिनी । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्ररनकास्त्पार्य्येष्वयो अय ।' इति चामरः । विसर्जिता मधुर-
शब्देन सम्भाष्य विसृष्टा राजलीका नृपतयो येन सा ताराशो नरपतिः शूद्रकः, स्वयमेव आत्मनेव तां
अण्डालकन्यकां विश्रम्यतां विश्रामं प्राप्ताम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा, वैशम्पायनः स शुकः अन्यन्तरं
मदनमग्न्यं प्रवेश्यतां नीयतामिति ताम्बूलकरंङ्कवाहिनीं पर्णवीटिकाधारिणीं स्त्रियम् आदिश्य आज्ञाप्य,

भौ, कहीं प्रणाम करने में झटके के साथ नस्तक झुकाये हुए चंचल चूड़ानगियों वाले सानन्त राजाओं के, निर्मल
व्या मणि-शलाकाओं से जँचे-जीचे मुट्टियों के किनारों की टक्करीं से नगियों की गच्च खनक रही थी, कहीं प्रणाम
करने के समय पर इधर-उधर लटके हुए नगियों के कण्डूल नगि से पिटी हुई कठोर गच्च पर टकरा-टकराकर
झनझना रहे थे, कहीं 'नद्वारान की जय हो, नद्वारान चिरजीवी बनें, का मधुर स्वर से मंगल-पाठ करते हुए आगे-
आगे चलनेवाले चरणों की कल-कल सभी दिशाओं की भरती हुई गूँज रही थी, कहीं आते जाते सैकड़ों मनुष्यों के
पैरों द्वारा कुचल लठने के मय से फूलों की छोड़कर इधर-उधर बिखर जानेवाले मीरों की हुङ्कार हो रही थी और
कहीं आड्डल होकर अत्यन्त शीघ्रता के साथ चलनेवाले राजाओं के केयूरों की कोरों की चपेट से नगिखंभों में
लटक ली हुई रत्नों की लड़ियाँ झनझनाती हुई उनसे बार-बार टकरा लटती थी जिससे वे नगियों के सम्भे भी
झनक रहे थे ।

सभी सानन्तों को विदा करने के पश्चात् राजा ने स्वयं उस चाँडाल-कन्या से विश्राम करने के लिए कहा
और अपनी ताम्बूल करंङ्कवाहिनी (पान का टब्बा लेकर राजा के साथ-साथ रहनेवाली दासी) को आदेश

१. स्वनेन । २. निपतित... । ३. जयजयेति । ४. मधुरवचनानुयातेन मधुरवचनानुयातेन ।
५. दिगन्त... । ६. संक्षोभादिहाय । ७. त्वरितपदं प्रवृत्तैः, त्वरितपदं प्रवृत्तैः । ८. चण्डाल... ।
९. अन्यन्तरं स्नाननानाशानादिना च इत्तिननेन कारयेति, अन्यन्तरमशानादिना चोपचर्य्यताम् । १०. करण्य ।

अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालः चन्द्रतारकाशून्य इव गगनाभोगः समुपाहृत-समुचित-व्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत् ।

स तस्याञ्च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः कपोलयोरीषदवलित^१-सिन्दुवार-कुसुम-मञ्जरी-विभ्रमाभिः, उरसि निर्दयश्रम^२-छिन्न-हार-विगलित-मुक्ताफल-प्रकारानुकारिणीभिः ललाटपट्टकेऽष्टमी-चन्द्र-शकल-तलोल्लसदमृतबिन्दु-विडम्बिनीभिः स्वेदजल-कणिकासन्ततिभिरलङ्कृत्यमाणमूर्तिः, इतस्ततः स्नानोपकरण-

कतिपयैः कियद्विरूपसङ्ख्यकैरित्यर्थः, आन्तैः विश्वस्तैः राजपुत्रैः नृपसुतैः परिवृतः परिवेष्टितः सन् अभ्यन्तरं पृथग्भ्यं प्राविशत् प्रवेशं कृतवान् ।

अपनीतेति । अपनीतानि शरीरात् पृथक्कृतानि आभरणानि भूषणानि येन सः, अत एव विगलित-तानि सायङ्काले विच्युतानि किरणजालानि रश्मिसमूहाः यस्य स दिवसकरः सूर्य इव स्वतःप्रभाविष्ठा-दित्याशयः । तथा चन्द्रो निशापतिः तारका नक्षत्राणि तेषां समूहः समुदायस्तेन शून्यो रहितः, गगनाभोग इव आकाशविस्तर इव विस्तृतगगनवद् विशालशरीरत्वादित्याशयः । समुपाहृतानि श्रमैरेकत्री-कृतानि समुचितानि योग्यानि व्यायामे वरिश्रमे उपकरणानि उपयोगिलौहमुद्गरादिद्रव्याणि यस्यां सा ताम्, व्यायामभूमिं परिश्रमविधानयोग्यपृथ्वीम् अयासीत् अगच्छत् । इह 'दिवसकर इव' 'गगनाभोग इव' इत्युभयत्रोपमालङ्कारयोः परस्परं नैरपेक्ष्येण ससृष्टिः । आधुनिका राजपुत्रास्तु केवलं स्वेच्छया विहरन्तः प्रचुरतरमशनं विधाय स्थूलदेहाः सन्तोऽहर्निशं निद्रयैव कालं यापयन्ति परन्त्वयं राजा तादृशो नेति स्पष्टं वर्णनया प्रतीयते ।

स इति । तस्यां व्यायामभूमौ समानं तुर्यं वयः कौमारादियेषां तैः राजपुत्रैः राजसुतैः सह कृतो विहितो मधुरः सुहृदयो व्यायामः परिश्रमो येन स राजा स्नानभूमिमगच्छदित्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र स्वेदजलकणिकासन्ततिरिति पदम्, अलङ्कृत्यमाणमूर्तिरिति राजविशेषणस्य कर्त्तुं, एतद्विज्ञानि वृत्तिबान्त-पद्मिणि च तस्योपमानवाचकानीति वेदितव्यम् । श्रमवशात् व्यायामवशात् कपोलयोः गङ्गापरभागयोः उन्मिषन्तीभिः प्रकटं भवन्तीभिः, इषकिञ्चित् अवदलितं मर्दितं यत् सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमं पुष्पं तस्य मञ्जरी वञ्जरी तस्या इव विभ्रमो विलासो यासां ताभिः । उरसि वक्षःस्थले निर्दयश्रमेण विकट-प्रधासेन अन्यैः कर्तुमशक्यव्यायामेनेति तात्पर्यम्, छिन्नः छेदमुपगतः यो हारो मुक्तामाला तस्माद् विगलितानां विच्युतानां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां प्रकरं समुदायम् अनुकर्त्तुं शीलं यासां ताभिः । ललाटपट्टके मालस्थले अष्टमीचन्द्रः अष्टमीतिथिसमुदितः शुभांशुरेव शकलं खण्डं तस्य तले उत्थानस्थले उल्लसन्तो द्योतमाना ये अमृतबिन्दवः पीयूषकणाः तान् विडम्बयितुम् अनुकर्त्तुं शीलं यासां ताभिः । अष्टमीपद्मप्रयोगो हि अष्टमीतिथिसमुदितचन्द्रकार इवास्व ललाट इति व्यञ्जयितुम् । स्वेदजलस्य व्यायामजनितशरीरजलस्य कणिकाः सूक्ष्मबिन्दवः तेषां सन्ततयः श्रेणयः ताभिः तथोक्ताभिः अलङ्कृत्य-माणा भूष्यमाणा मूर्तिः शरीरं यस्मै स तथाक् । इह.....'कुसुममञ्जरीविभ्रमाभिः' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'मुक्ताफलप्रकारानुकारिणीभिः' इत्यत्र.....'अमृतबिन्दुविडम्बिनीभिः' इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या ।

इतस्ततः इति । इतस्ततः समन्तात् स्नानम् आप्लवस्तस्य उपकरणानां जलादीनां सम्पादने,

दिया कि वैशम्पायन को रनिवास में ले बाओ । फिर कुछ विश्वस्त राजकुमारों के साथ वह स्वयं भी महल के भीतरी भाग में चला गया ।

यहाँ अपने समस्त आभूषणों को उतार कर राजा व्यायाम के समी समुचित साधनों से सजी हुई व्यायाम-शाला में पहुँचा । आभूषणों को उतर जाने पर उसका शरीर किरणों से रहित सूर्य तथा चन्द्रमा और तारों से रहित विशाल आकाश के समान प्रतीत हो रहा था ।

उसने, अपनी ही अवस्था वाले राजकुमारों के साथ वहाँ थोड़ा-सा व्यायाम किया । परिश्रम के कारण उसका सारा शरीर पसीने की नन्हीं-नन्हीं बूँदों की लड़ियों से तर हो गया । उसके कपोलों पर कगी हुई पसीनों की लड़ियाँ उनपर रची गयीं । कुछ-कुछ मसली हुई सिन्दुवार (निर्गुण्डी) के फूलों की मंजरियों का,

सम्पादनसत्त्वेण पुरःप्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलजनेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकार-
मुचितमाचरद्भिः दण्डिभिरुपदिश्यमानमार्गः, वितत-सितवितानाम्, अनेक-चारणगण-निबध्य-
मानमण्डलाम्, गन्धोदक-पूर्ण-कनकमय-द्रोणी-सनाथमध्याम्, उपस्थापित-स्फाटिकस्नान-
पीठाम्, एकान्तनिहितैरतिसुरभि-गन्ध-सलिलपूर्णैः परिमलावकृष्ट-मधुकर-कुलान्धकारितमुखै-
रातपभयात्रीलकपटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलसैरुपशोभितां स्नानभूमिमगच्छत् ।

अवतीर्णस्य च जलद्रोणीं वारविलासिनी-कर-मृदित-सुगन्धामलकलिं प्रशिरसो राक्षः

निष्पादने सत्त्वेण त्वरायुतेन, अत एव पुरःप्रधावता अग्रतः शीघ्रं व्रजता परिजनेन सेवकपुरुषेण,
एतच्च 'उपदिश्यमाना' इत्यस्य कर्तृ । तथा तत्कालं तस्मिन् मध्याह्नकाल इत्यर्थः, विरलजनेऽपि
स्वल्पलोकेऽपि तत्र समुत्सारणस्य प्रयोजनाभावेऽपीत्याशयः, राजकुले राजगृहे उचितं योग्यं समु-
त्सारणं लोकसम्मर्दनवारणं तत्र यः अधिकारी नियोगः तम् आचरद्भिः सम्पादयद्भिः दण्डिभिः यष्टि-
धारिपुरुषैः, उपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानः मार्गः स्नानभूमिगमनाध्यायस्य स तादृशः एतच्च राजविशेषणं
बोध्यम् ।

विततेति । अत्र द्वितीयान्तपदानि स्नानभूमेर्विशेषणानि । विततम् ऊर्ध्वं विस्तीर्णं सितं श्वेतं वितान-
म् उक्त्वोचः चन्द्रातप इति यावत् यस्यां ताम् । अनेके अगणिता ये चारणगणाः कुशीलवाः स्तुतिपाठकाः
तैः निबध्यमानं निर्मायमाणं मण्डलं मण्डलाकारेणावस्थितिः यस्यां तां तादृशीम् । गन्धोदकैः सुरभि-
जलैः पूर्णां मृता या कनकमयी सुवर्गरचिता द्रोणी जलकुण्डिका बृहज्जलपात्रविशेष इति तात्पर्यम्,
तथा सनाथो युक्तः मध्यो मध्यभागो यस्याः ताम् । उपस्थापितं न्यस्तं स्फाटिकं स्फटिकमणिरचितं
स्नानपीठम् आप्लवनचतुष्पिका यस्यां सा तां तादृशीम् । एकान्ते स्नानभूमेरेकस्मिन् प्रदेशे निहितैः
न्यस्तैः । इतस्तृतीयान्तान् सकलानि स्नानकलसैरित्यस्य विशेषणानि । अति अतिशयेन सुरभिः प्राणवृत्ति-
जनको गन्धो येषां तादृशैः सलिलैः जलैः पूर्णां मृतास्तैस्तथोक्तैः, अत एव परिमलेन सलिलगन्धेन
अवकृष्टा आकृष्टा ये मधुकरा मधुपाः तेषां कुलानि समूहाः तैः अन्धकारितानि अन्धकारीकृतानि मुखानि
वदनानि येषां तैः, अत एव आतपभयात् सूर्यकिरणसन्तापप्रासात् नीलकण्ठैः श्यामवर्णवस्त्रधरैः
अवगुण्ठितानि आच्छादितानि मुखानि येषां तैस्तथोक्तैरिव विद्यमानैः । स्नानकलसैः आप्लवकुप्लमैः
उपशोभितां विराजितां स्नानभूमिम् आप्लवस्थानम् अगच्छत् अयासीत् । इत च भावामिमानिनी
वाच्या क्रियोपेक्षा ।

अवतीर्णंति । जलद्रोणीं जलकुण्डिकाम् अवतीर्णस्य तन्मध्ये प्रविष्टस्य, वारविलासिनीभिः वेश्याभिः
करैः हस्तैः 'वलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः, मृदितेन मृदेन सुगन्धेन सुरभिणा आमलकेन धात्री-

अम उत्पन्न कर रही थी, छाती पर दिखाई पड़ने वाली नूँदें कठोर परिश्रम से टूटे हुये हार के निखरे हुये मोतियों
के दानों जैसी प्रतीत हो रही थी और ललाट के तल पर उभरे हुये अम-बिन्दु अष्टमी के खण्ड चन्द्र-तल पर
सुशोभित भृश-बिन्दुओं की भी मात कर रहे थे । फिर वह स्नान की सामग्री लुटाने की हड़बड़ी में इधर-उधर
आगे-आगे दौड़-धूप करते हुये सेवकों तथा उस समय राजमहल के मीड-भाद रहित होने पर भी लोगों के हटाने के
नियम का मज़ी-मोति पालन करने वाले दण्डधारियों के द्वारा बताये हुये मार्ग से स्नानागार में पहुँचा । वहाँ श्वेत
चैदाव तना हुआ या, चारणों की टोलियों मण्डल बाँधे खड़ी थी, बीच से सुगन्धित जल से भरी हुई द्रोणी (जल-
कुण्डिका छोटा-सा जल का कुण्ड) बनी थी, उसके समीप ही स्नान के समय बैठने के लिये बिल्लीरी पीड़ा रखा
हुआ या जिसके एक किनारे अत्यन्त सुगन्धित जल से भरे हुये स्नान करने के कण्ठे रचे हुये थे, जिनके मुख
सुगन्ध के कारण आये हुये मीरों से घिर कर काँधे पड़ गये थे मानो जल के गरम हो जाने के सब से उनपर काँधे
कपड़े लपेट दिये गये हों ।

जब राजा जल की कुण्डिका में उतर गया तो वारविलासियों ने अपने हाथों से मल-मल कर उसके
सिर पर सुगन्धित आमलों का छेप किया । फिर उनमें से बहुत-सी राजा के अगल-बगल खड़ी हो गई ।

१. प्रधाविताना । २. परिबन्धेनासुगन्धमानः । ३. विरलजनेऽपि । ४. सनाचरद्भिः । ५. आबध्यमान-
मण्डलाम् । ६. अवतीर्णो । ७. अमिदुरभि । ८. कण्ठैः । ९. कचिद् । चकारो न विद्यते । १०. उपलिह ।

समन्तात् समुपेतस्थुरशुक-निबिड-निबद्ध-स्तनपरिकराः, दूरसमुत्सारित-बलय-बाहुलताः, समुत्क्षिप्तकर्णाभरणाः कर्णोत्सङ्गोत्सारितालकाः, गृहीतजल-कलसाः स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोषितः ।

ताभिश्च समुन्नतकुचकुम्भ-मण्डलाभिर्वारिमध्यप्रविष्ट-करिणीभिरिव वनकरी परिवृत-स्तत्क्षणं राजा राजा ।

‘द्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्फटिक-धवलं वरुण इव राजहंसमारोह ।

ततस्ताः काश्चिन्मरकतमणि-कलस-भ्रमाश्यामायमाना नलिन्य इव मूर्त्तिमत्यः पत्रपुटैः,

फलेन लिप्तं शिरो मस्तकं यस्य तस्य, राज्ञः शुद्रकस्य समन्तात् परितः । अंशुकैः निजनिजपरिहितवक्त्रैः निबिडं इदं यथा स्यात्तथा निबद्धा इदमारलधूकरणाय आस्फालनावरोधाय वा संयताः स्तनपरिकराः कुचाभोगा यामिस्तास्तथोक्ताः । एवम्भूतानि प्रथमान्तानि ‘वारयोषित’ इत्यस्य विशेषणानि । दूरे ऊर्ध्व-प्रवेशे समुत्सारितानि झणत्कारादिविघ्नदूरीकरणार्थम् उत्तोलितानि बलयानि कङ्कणानि यासु ताः तथोक्ता बाहुलता यासां ताः तथोक्ताः । समुत्क्षिप्तानि लोचनकपोलोपरिपतननिवारणार्थम् ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य बद्धानि कर्णाभरणानि श्रवणालङ्कारा यामिस्ताः तथोक्ताः । कर्णोत्सङ्गात् श्रोत्रान्तिकात् उत्सारिता लोचनोपरि-पतननिवारणाय अपसार्य उपरिन्यस्ता अलकाः चूर्णकुन्तला यामिस्ताः । गृहीता आसा जलकलसाः सलिलपूर्णघटा यामिस्ताः । अभिषेकदेवताः स्नानाधिष्ठाप्यो देव्य इव स्नानार्थं राज्ञः आप्लवविधानार्थं समुपतस्थुः सम्यक्प्रकारेण उपस्थिता आसन् । इह वाच्या जायुष्मेष्वा स्वभावोक्तिश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

ताभिश्चेति । वारिमध्ये जलद्रोणीमध्ये प्रविष्टः कृतप्रवेशो राजा शुद्रकः समुन्नतम् अयन्तोर्ध्वं कुच-कुम्भमण्डलं स्तनकलससमूहो यासां तामिः, तादृशीभिः वारयोषिद्भिः, करिणीभिः हस्तिनीभिः परिवृतः परिवेष्टितः वनकरी वन्यहस्तीव तरङ्गणं तस्मिन् काले रराज शुश्रुमे । तथा च यथा हस्तिनीभिः समं मज्जनं कुर्वन् वनकरी शोभते तथैवायमपीत्यर्थः । एवं सति कालभेदेऽपि ‘काऽप्यनित्या तयोरासीद् मज्जतोः शुद्ध-वेशयोः’ इत्यादिवदुपमागतभग्नप्रक्रमत्वदोष इत्यवधेयम् । इहालङ्कारश्लेषमा ।

द्रोणीसलिलेति । ततो द्रोणीसलिलात् जलकुण्डिकास्थानात् नत्थाय बहिर्निगत्य अमलो मलरहितो यः स्फटिकस्तदाख्यो मणिविशेषः तद्भूतं धवलं स्वच्छं स्नानपीठम् आप्लवनचतुर्गुणिकां वरुणः प्रवेष्टाः राजहंसं कलहंसमिव आरूढो आरूढवान्, वरुणो यथा राजहंसमारोहति तथैवायमप्यारूढो हेत्यर्थः । एवं सति कालभेदे सत्यप्यत्र पूर्ववद् भग्नप्रक्रमतादोषः ।

तत इति । ततः आरोहणानन्तरं ता वाराङ्गना राजानम् अभिषिषिदुरित्यभिप्रेतं सम्बन्धः । वाराङ्गना एव विविधप्रकारेण विशेषयति—काश्चिदित्यादिना । काश्चित् काश्चन मरकतमणिनिर्मितो यः कलसो घटस्तस्य प्रमया दीपया श्यामायमानाः अश्यामा अपि श्यामवदाचरन्त्यः, अतएव पत्रपुटैः पर्ण-सम्पुटैः मूर्त्तिमत्यः श्यामत्वसाग्यात्तत्स्वरूपधारिण्यो नलिन्यः पद्मिन्य इव (इरयमानाः सत्यः) राजानं

उन्होंने अपनी छातियों को रेशमी वस्त्रों से कसकर बांध लिया था और कंकड़ों को दूर तक बाहों पर तथा कानों में रुदकते माभूषणों एवं कपोलों पर झूलते हुये बालों को हटाकर कानों पर चढ़ा लिया था । वह अपने हाथों में अलकलशों को लिये हुये पैसी प्रतीत हो रही थीं नानो राजा को स्नान कराने के लिये स्वयं अभिषेकदेवियों ही आ गईं हैं ।

उक्त समय जल में स्थित राजा कलशों के तन्नाम गोल-मटोल बैठे हुये स्तनों वाली वारवनिताओं के बीच इस प्रकार घुबोमित हो रहा था नानो जल में बुता हुआ इधिनियों के बीच कोई बंगली हाथी हो । इसके बाद वह जलकुण्डिका के जल से निकल कर अत्यन्त निर्मल श्वेत बिस्लीरी पीढ़े पर जा बैठा मानो श्वेत राजहंस पर स्वयं वरुणदेव ही आकर बैठे हैं ।

इसके पश्चात् उनमें से अनेकों मरकतमणि के बने कलशों से राजा को स्नान कराने लगीं । उक्त समय उन वहों की नीली-नीली शार्ङ्ग से सौवली-सी दिखाई पड़ने वाली वे वनितायें उसे नहलाती हुईं पैसी लग रही थीं

१. परितः । २. समुत्क्षुः । ३. अंशुकविनिबद्ध*** । ४.***चरणानरणाः । ५. जलद्रोणि । ६. काञ्चन । ७. मरकतकलश*** ।

काश्चिद्रजतकलसहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण, काश्चित् कलमोत्क्षेप-श्रम-स्वेदार्द्र-शरीरा जलदेवता इव स्फटिकैः कलसैस्तीर्थजलेन, काश्चिन्मलय-सरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिनेन, काश्चिदुक्षिप्त-कलम-पार्श्व-विन्यस्त-हस्तपल्लवाः प्रकीर्यमाण नख-मयूख-जालकाः प्रत्यङ्गुलि-विवर-विनिर्गत-जलधाराः सलिलयन्त्रदेवता इव, काश्चिजाड्यमपनेतुमाक्षिप्त-बान्नातपेनेव दिवसश्रिय इव कनककलसहस्ताः कुङ्कुमजलेन वाराङ्गनाः यथायथं राजानमभिपिषुः ।

शुद्धकम अभिपिषुः अभिपेकं कारयामासुः । इह नलिनीवाराङ्गनानां मरकतकलशपत्रपुटानाञ्च कृष्ण-वर्णावात सादृश्यम् । वाराङ्गनासु नलिनीत्वन्नायुष्येक्षणादुत्प्रेक्षा वयङ्गतोपमा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वारयोपितो रजतकलसः रूप्यनिर्मितघटः हस्ते करे यासां तास्तयोक्ता, पूर्णचन्द्रमण्डलात् समस्तशशिबिम्बात् विनिर्गतेन निःसृतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण चन्द्रिकारेण शोभमाना रजन्यः षष्पा इव । रजनीभिर्वाराङ्गनानाम्, पूर्णचन्द्रेण रजतकलसस्य ज्योत्स्नाप्रवाहेण तस्यसलिलस्य सादृश्यमप्राभिमतं वेदितव्यम् । इह वाराङ्गनासु रजनीरज्जायुष्येक्षणाज्जायुष्येक्षा ।

काश्चिदिति । अन्याः काश्चन कलमस्य घटस्य उत्क्षेपणात् ऊर्ध्वमुत्थापनाद् यः श्रमः आयासस्तेन ये स्वेदा धर्मसलिलानि तैराद्राणि स्विन्नानि शरीराणि षष्पि यासां ताः, स्फटिकैः तदाख्यमणिविशेष-सम्बन्धिभिः कलसैः कुम्भैः तीर्थजलेन तीर्थपयसा च सहिताः, अन एव जलदेवता जलाधिष्ठाय इव, तासामपि सलिलान्निसरणेन सलिलविन्दुस्थानदेहत्वात् सादृश्यम् । इहापि वाराङ्गनासु जलदेवताव-जायुष्येक्षणाज्जायुष्येक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वाराङ्गनाः चन्दनस्य मलयजस्य रसेन द्रवेण मिश्रं संयुक्तं तेन तथो-क्तेन, सलिलेन पयसा मलयसरितः मलयाचलनद्य इव ता अपि चन्दनमिश्रजलान्यादधते । तस्मिन् समये मलयसरित्सु स्नानासम्भवेन तदारोपणादुत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । अन्याः काश्चन उरुहिता उत्तोरुष कर्णं नीता ये कलसाः कुम्भास्तेषां पार्श्वेषु वाम-दक्षिणेषु विन्यस्ता उत्तानभावेन स्थापिता हस्तपल्लवाः करकिसलयानि याभिस्ताः, 'पल्लवोऽञ्जरी किमल-यम्' इत्यमरः, प्रकीर्यमाणानि हस्ततनो विपर्यस्तानि नखानां पुनर्भवानां मयूखजालानि दीप्तिचया यासां ताः, तथा प्रत्यङ्गुलि प्रतिहस्तशाखं यानि विवराणि अन्तरालप्रदेशाः छिद्राणि इति यावत्, तेभ्यो विनि-र्गता निःसृता जलधारा पानीयसम्पातो यासां ताः, अत एव सलिलयन्त्रदेवता जलयन्त्राधिष्ठातृदेव्य इव ता अप्येतादृश्यो भवन्तीत्यर्थः । इहापि तथाविधगणिकासु सलिलयन्त्रदेवतावजायुष्येक्षणाज्जायुष्येक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्याः कनककलसाः सुवर्णकुम्भा हस्तेषु पाण्यु यासां ताः काश्चिद्वाराङ्गनाः दिवसश्रिय इव दिनलभ्य इव जाड्यं जलीयशैत्यम् अपनेतुं प्रयवकर्तुम् आसित आकर्षितो बालातपः अभिनवोदितसूर्यरश्मिः यस्मिन् तेनेव कुङ्कुमजलेन केसरमिश्रितसलिलेन यथायथं यथायोग्यं राजानं

मानों नीली-नीली कमलिनियों अपने पत्तों के पुटों से राजा को नहला रही हों । कोई-कोई चौदो के षड़ों से जल को डालते हुए राजा को नहलाती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों पूर्णिमा की रातें चन्द्रमण्डलों से डुलती हुई चौदनी की धाराओं से उसे स्नान करा रही हों । कोई-कोई षड़ों की ठठाने के परिश्रम से पसीने में लय-पथ होकर बिल्लीरी कलशों से उसे स्नान कराती हुई ऐसी प्रतीत होती थीं, मानो तीर्थजल से भरे कलशों द्वारा जल-देवियों स्नान करा रही हों । कोई-कोई चन्दन के रस से सुगन्धित जल-धारों से उसे स्नान कराती हुई ऐसी लगती थीं मानो मलयाचल से निकली हुई तथा चन्दन के रस से भरी हुई नदियाँ अपनी धाराओं से स्नान करा रही हों । कोई-कोई कलशों के दोनों ओर पल्लवों जैसी हथेलियों लगाए उन्हें सिर पर रखते हुए खड़ी थीं । उनके नखों की किरणें चारों ओर फैल रही थीं और उनकी उँगलियों के बीच से जल की धारें बह रही थीं जिससे वे ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों सिर पर षड़ा ठठाए चौबारों में बनी हुई पुतलियाँ हों । कोई झीतलगा दूर करने के लिए मोने के कलशों से कुङ्कुम मिला हुआ जल छिटकती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो दिन की शोभा प्रातःकालीन मधुर धूप बिखेर रही हो । इस प्रकार क्रम-क्रम से उन वारवनिनाओं ने राजा को स्नान कराया ।

अनन्तरमुद्रपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेकप्रहत-पटु-पटह-मञ्जरी-मुद्रङ्ग-वेणु-
वीणा-गीत-निनादानुगम्यमानो वन्दिदृन्द-कोलाहलाकुलो भुवन-विवरव्यापी स्नानशङ्खाना-
मापूर्यमाणानामतिमुखरो ध्वनिः ।

एवञ्च क्रमेण निर्वर्तितभिप्रेको विषधरनिर्मोक-परिलघुनी धवले परिघाय धौत
वाससी शरदम्बरैकदेश इव जलक्षालन-निर्मलतनुः अनधवल-जलधर-च्छेद-शुचिना
दुकूलपटपल्लवेन तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्वेतसा कृत-शिरोवेष्टनः सम्पादित-पितृजल-
क्रियो मन्त्रपूतेन तोयाञ्जलिना दिवसकरमभिप्रणम्य देवगृहमगमन् ।

रुद्रकम धनिषिषिचुः स्नानं कारयामासुः । इह 'दिवमश्रिय' इति जात्युपदेशः, 'आहितबालातपेनेव' इति
क्रियोपदेशः, अनयोश्चाङ्गाङ्गिमावात्सङ्कराटङ्कारः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं स्नानानन्तरं स्नानशङ्खानां ध्वनिः उदगादीष्वम्बरः । धुनिपथं कर्गविषरं
स्फोटयन् द्विषा कुर्वन्निव, अनेकैः पुरुषैः प्रहता वादिताः पटवः बाधविधाने मनयाः पटहाः दुन्दुभयः
सङ्ख्यौ वाद्यविशेषाः (भाषायां 'क्षाल' इति पदवाच्याः), मुद्रङ्ग सुरजाः, वेणवो वंरणः, वीणा बह्वरणः
तासां गीतानां गानानाञ्च निनादैः ध्वनिभिः अनुगम्यमानः तमनुलददीकृष्य प्रवर्तमानः, वन्दिदृन्दस्य
वैतालिकसन्तुहस्य कोलाहलेन कलकलेन काकुलो व्याप्तः अत एव भुवनविवरव्यापी विष्टपान्तराल-
प्रसारी, अतिमुखरः अतिशयेन तारतरस, आपूर्यमाणानां मुग्धवायुभिः बाधमानानां स्नानशङ्खानाम्
आप्लवकालवादीनीयशङ्खानां ध्वनिः शब्द उद्रपादि उरगच्छोऽपूत्, 'पद गतौ' लस्म-ल्लुङि रूपम् । इह
भुवनविवरव्यापनसम्पन्नाभावेऽपि तत्सम्बन्धोदरवातिशयोक्तिरलङ्कारः, 'स्फोटयद्भिदे' नि क्रियोपदेशः च,
अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षयेज संस्मृतिरलङ्कारः । 'नियोऽनपेक्षयमेतेषां स्थितिः संस्मृतिरस्यते' इति लज्जावत् ।

एवञ्चेति । यो निरुद्धक्रमे तस्य च क्रियेऽर्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण क्रमेण परिपाठ्या निर्वर्तितः कृतः
अभिप्रेकः स्नानं येन स तादृशो राजा देवगृहमगमदिति, वक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः । विषधराः सरस्वती
निर्मोकः कञ्जुकः तद्वत् परिलघुनी अत्यन्तसूक्ष्मे धवले स्वरञ्चे धौतवाससी प्रञ्जलितवसने परिघाय परिधानं
विधाय, देवपूजानिमित्तं वक्ष्यधाराणावरयकतानाह आह्विकसूत्रावस्थाम्—

'होमदेवार्चनायासु क्रियासु पठने तथा । नैकबन्धः प्रवर्त्तत धनतः मर्षया भुवः ॥'

शरदि वर्षापर्यये जम्बरैकदेश इव आकाशैकभागा इव जलक्षालनेन धनिषेधनीयसलिलद्वारा प्रञ्च-
कनेन वर्षासलिलद्वारा प्रक्षालनेन च निर्मला अपगतमला तनुः शरीरं यस्य स तादृशः, अतिधवलः
अतीव स्वच्छो यो जलधरच्छेदः मेघसङ्घः तद्वत् शुचिना धवलेन दुकूलपटस्य भौमवसनस्य पल्लवेन
विस्तरेण अतिदीर्घसौमवसनेनेत्यर्थः, 'पल्लवो विस्तरे विद्यते किसले विटपे वने' इति त्रि० शेषः । गगन-
सरित् आकाशगङ्गा तस्याः स्रोतसा प्रवाहेन तुहिनगिरिः हिमाचल इव कृतः विहितः शिरोवेष्टनम्
उष्णीषो येन स तादृशः । होमार्थमुष्णीषधारणमाह—

'उष्णीषेण विना राजन् ! होमं चरकुरुते नरः । होतुर्बुध्निर्माशः स्याद्वोता च विक्रमो भवेत् ॥' इति ।
सम्पादिता निष्पादिता पितृजलक्रिया पितृतर्पणादियेन स तादृशः, तथा च—'स्नात्वा सन्तर्पयेद्

उसी समय साय हो बजार गय कनेक नगाटों, झोंसों, मुद्राओं, वेणुओं और वीणाओं की ध्वनियों तथा मंगल
गीतों के स्वरों एवं चारों ओर कोलाहल से गुँववो हुई सभी छोकों में छा जानेवाले कानों की झोड़की हुई सौ टोंक की
अत्यन्त तीक्ष्ण ध्वनि होने लगी, जो स्नान समाप्त होने की सूचना दे रही थी ।

इसी रीति से स्नान कर चुकने के बाद अल से घुला हुआ उसका निर्मल शरीर शरदकान्तिन स्वच्छ
आकाश के एक झुण्ड के समान स्वच्छने लगा । उसने साँप की केंचुली के समान अत्यन्त होने तथा डबले हो
बरू पहिन छिदे और अत्यन्त डबले बादलों की तरों के समान श्वेत रेडनी पगड़ी अपने सिर पर कपेट की । उस
समय वह ऐसा दृष्टोभित होने लगा मानों अपनी चौटी पर आकाशगंगा की धारानों की लपेटे हुए हिमाचल
पहाड़ हो । इसके बाद उसने पितरों की तर्पण (जल-दान) किया और केंचुली में बत लेकर ननों से अग्नि-प्रेत
करके भगवान् सूर्य को अर्घ्य दिया । फिर उन्हें ननस्कार करके वह मंदिर में चला गया ।

१. अत्यन्तसूक्ष्म, अत्यन्तपत्रिव । २. कोलाहल । ३. नवन । ४. मुखर । ५. निर्वर्तितनि-
प्रेकः । ६. धौतवाससी । ७. जलक्षालनविमलतनुः ।

उपरिचित-पशुपतिपूजंश्च निष्क्रम्य देवगृहान्निर्वृत्तिताम्रिकायां विलेपनभूमौ ऋद्धारिभि-
रलिकदम्बकैरनुवच्यमानपरिमलेन मृगमद-कर्पूर-कुङ्कुमवास-सुरभिणा चन्दनेनासुलिप्त-
सर्वाङ्गो विरचितामोदि-मालतीकुसुमशेखरः कृतवत्स्रपरिवर्तः रत्नकर्णपूरमात्राभरणः समुचित-
भोजनैः सह भूपतिमिराहारमभिमता-रसास्वाद-जातप्रीतिरवनिपो निर्वर्त्तयामास ।

परिपीत धूमर्त्तिरुपस्पृश्य च गृहीतवाम्बूलस्तस्मान् प्रमृष्ट-मणि-कुट्टिम-प्रदेशादुत्थाय

देवान् पिबंश्च मानवांस्तथा' इति मन्त्रैः वेदविदितैः पूतं पवित्रं यत्तयं जलं तस्य अञ्जलिः हस्तसम्पुटः
'अञ्जलिस्तु पुनात, हस्तसम्पुटे कुड्बेऽपि च' इति मेदिनी । तेन दिवसकरं सूर्यनारायणम् अभि सम्मुखं
प्रगम्य अञ्जलीं मन्त्रपूतमध्यरूपं जलं सूर्यनारायणाय दत्त्वा नमस्कृत्येत्यर्थः । तदुक्तम्—

'अग्न्यं दद्यात् प्रथमं मास्कराय महात्मने । ततो विष्णुं शिवं शान्तः शिवां चैव प्रपूजयेत् ॥' इति ।

देवगृहं चैत्यम् आगम्य आगच्छत । इह विषवरनिर्गन्धैश्च लुप्तोपमालङ्कारः । शरदन्तरिक्षदेश
इत्येत्थं पूर्णोपमालङ्कारः । अनिवल्ललवरेत्यत्रापि च लुप्तोपमैव । तुहिनगिरिरित्यत्र रूपमा ।

उपरिचितेति । उपरिचिता सम्पादिता पशुपतेः महेश्वरस्य पूजा अपविषितः 'पूजा नमस्याऽपविषितः'
इत्यमरः, येन स तयामूतः, तथा च—'असंपूज्य शिवं मोहाद्ये नरा मुञ्जतेऽन्वहम् । सौख्यं नैवाप्नुवन्तीह
ममाशाः पर्यदन्ति ते ॥' इति । निर्वर्त्तितं निष्पादितम् अग्निकार्यम् अग्निहोत्रादियं सः, 'यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहुयात्' इति श्रुतेरग्निहोत्रस्यापि नित्यत्वादित्याशयः । विलेपनभूमौ अङ्गरागसम्पादनस्थाने ऋद्धा-
रिभिः शब्दं कुर्वद्भिः अलिकदम्बकैः अमरगणैः अनुवच्यमानः सेव्यमानः परिमलः सौरभं यस्य स तेन,
मृगमदस्य कस्तूरीः कर्पूरकुङ्कुमयोः हिमवालुककेशरयोश्च वासेन परिमलेन सुरभिणा घ्राणतर्पणेन 'सुरभि-
घ्राणतर्पणः, इत्यमरः, चन्दनेन मलयजेन अनुलिप्ताङ्गः लेपितशकलशरीरावयवः, विरचितरचना-
विशेषेण विहितः कामोदिभिः परिमलवद्भिः मालतीकुसुमैः जातीपुष्पैः शेखरः शिरोभूषणं येन स
ताडशः, अङ्गरागादिकं यथाकालं यथावयः कार्यमित्याह्निके स्पष्टम् । कृतो विहितो वत्स्रयोः पूर्वपरिहित-
वसनयोः परिवर्तः परिवर्त्तनं येन सः परिहितान्यवसन इत्यर्थः, पूजावाससः सर्वदा धारणानौचित्यादि-
त्याशयः । रत्नकर्णपूरमात्रं केवलं रत्नरत्नचितं कुण्डलमेव आभरणं तत्समयालङ्कारो यस्य सः, अशनादि-
समयेऽनेकभूषणपरिधानेन कष्टमभवदित्याशयः । समुचितं योग्यं भोजनम् एकपद्धावसानं येषां तैः
तथोक्तैः, आमतुल्यकुलसदाचारादिसम्पन्नेरित्याशयः, भूपतिभिः अग्नैः भूपतिभिः सह अभिमता अभि-
लषिता ये रसा मधुरादयस्तेषाम् आस्वादेन ग्रहणेन जाता उत्पन्ना प्रीतिः सन्तुष्टिः यस्य सः अवनिपः
भूपतिः शुद्धकाः आहारम् अशनं निर्वर्त्तयामास सम्पादयामास ।

परिपीतेति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय आस्थानमण्डपमयासीदिति वक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः ।

'उपस्पृशस्त्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमनस्यावश्यकर्तव्यमुक्तं नारदेन—

'सुप्त्वा क्षुप्त्वा च सुक्त्वा च निष्ठीव्यो वरदाऽनूनं वचः । पीत्वाऽप्योऽप्येभ्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥' इति
परि सामस्येन पीता सुखसौगन्ध्यविधानार्थं गृहीता धूमवर्त्तिः अग्निसंयोगेन धूमसंयुक्तमाल-

वहाँ आकर मगवान शहर की पूजा करके वह मन्दिर से निकला और होनादि कार्यों को पूरा कर विले-
पनभूमि में पहुँचा । फिर उसने अपने सभी अङ्गों में अङ्गण के कारण मोरों के झुण्डों से बने हुये तथा कस्तूरी,
केशर और कपूर से सुवासित अङ्गण चन्दन का लेप करके मस्तक पर विशेष दङ्ग से मालती के फूलों की चौड़ी
बनायी और बलों की बदल कर कानों में केवल रत्नों से जड़ा हुआ कर्णदण्ड पहिन लिया । इसके बाद भोजन
के समय पंक्ति में बैठने योग्य राजाओं के साथ उसने मनोमुहूर्त रत्नों का स्वाद लेते हुए सन्तुष्ट होकर भोजन-
क्रिया समाप्त की ।

भोजन कर लेने के पश्चात् उसने धूमवर्त्तिका (एक प्रकार की सिगरेट जैसी कपूर, अण्ड, चन्दन, कुस्ता,
पूति, त्रिवेणु और मांसी मिलाकर बनाई गई बत्ती) का पान किया और शय-सुई होकर पान खाया । फिर वह
धुल्लो-मैली नगियों की फर्श से उठकर सम्मन्वय की ओर चल पड़ा ।

उत्काल ही थोड़ी दूर पर उड़ी हुई प्रदिशारी अरन्धत शीघ्रता से दौड़ी हुई का पहुँची । उसने राजा की

१. उत्तरित... २. पूजनम् । ३. निर्वर्त्तितं । ४. कृतान्तरप्रावर्त्तः । ५. निर्वर्त्तयामास । ६. धूमवर्त्तिः,
धूपधूमवर्त्तिः । ७. कुट्टिनाम् ।

नातिदूरवर्त्तिन्या ससम्भ्रम-प्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितं बाहुम् अवलम्ब्यानवरत-
वेत्रलताग्रहण-प्रसङ्गादतिजरठ-किसलयानुकारि-करतलं । करेण अभ्यन्तरसञ्चारसमुचितेन
परिजनेनानुगम्यमानः, धवलान्शुकै-परिगतपर्यन्ततया स्फटिक-मणिर्मय-भित्ति-बद्धमिवोप-
लब्धमाणम्, अतिसुरभिणा मृगनाभिपरिमलेना-मोदिना चन्दनवारिणा सिक्कशिर्शिरमणि-
भूमिम्, अचिरलविप्रकीर्णेन विमल-मणिकुट्टिम-गगनतलतारागणेनेव कुसुमोपहारेण
निरन्तरनिचितम्, उत्कीर्णशालभञ्जिकानिवहेन सन्निहितगृहदेवतेनेव^१ गन्धसलिल-क्षालितेन
कलघौतमयेन स्तम्भसञ्चयेन विराजमानम्, अतिबहलागुरु-धूप-परिमलम्, अखिल-

कृटादिरचिनद्गव्यविशेषो येन सः, गृहीतं मुखाभ्यन्तरे घृतं तागबूलं नागवह्नीदलं येन स तथोक्तः । प्रमृष्टः
सलिलादिना संस्कृतो यो मणिकुट्टिमप्रदेशः रत्नमयवद्धस्थलं तस्मात्, उरथाय उरथानं विधाय, नातिदूरं
वर्तते या सा तथा, ससम्भ्रमं सत्रासं प्रधावितया शीघ्रं व्रजन्त्या प्रतीहार्या द्वारिपालिकया प्रसारितं
विस्तारितम्, अनवरतं निरन्तरं वेत्रस्य वेतसस्य या लता मृदुयष्टिः तस्या ग्रहणं धारणं तस्य प्रसङ्गात्
अभ्यासात्, अतिजरठम् अतिकठिनम् अत्यन्तपरिणतमित्यर्थः यत् किसलयं पदलवं 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्'
इत्यमरः, तदनुकर्तुं शीलं यस्य तत्तथोक्तं करतलं हस्ताधःप्रदेशो यस्य तत्तथोक्तम्, बाहुं भुजं 'भुजबाहु
प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः, अवलम्ब्य तदाश्रयं कृतेत्यर्थः, अभ्यन्तरे बाह्यजनागम्ये गृहप्रदेशे या सञ्चारः सञ्च-
रणं गमनागमनमित्यर्थः, तत्र समुचितेन योग्येन परिजनेन सेवकलोकेन अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः ।

धवलान्शुकेति । धवलानि निर्मलानि यानि अंशुकानि वस्त्राणि तैः परिगताः परिवेष्टिताः पर्यन्ताः
प्रान्तभागा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा कारणेन, स्फटिकमणिमयी या भित्तिः कुड्यं तथा निबद्धं रचित-
मिष उपलब्धमाणम् अवलोक्यमानम् । अनेन वस्त्राणां शुभ्रत्वं सौवम्यातिशयश्च प्रतीयते । इह क्रियो-
पेक्षा, सा च वाच्या । इत् आरभ्य द्वितीयान्तपदानि, 'अस्थानमण्डपम्' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि ।
अतिचुरभिणेति । अतिसुरभिणा अत्यन्तघ्राणतर्पणेन 'सुरभिर्घ्राणतर्पणः' इत्यमरः, मृगनाभिपरिमलेन
कस्तूरीगन्धेन 'विमर्दोऽप्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः, आमोदिना अत्यन्तसुगन्धिना चन्दन-
चारिणा मलयजमिश्रितपानीयेन, सिक्का अत एव शिशिरा शीतला मणिभूमी रत्नबद्धा भूयश्च तं तथोक्तम् ।

अचिरलेति । अचिरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विप्रकीर्णेन विक्षिप्तेन, तथा विमलं निर्मलं मणिकुट्टिमं
रत्नपद्मभूमिः गगनतलतारागणेन आकाशस्थितनक्षत्रमण्डलेनेव कुसुमोपहारेण पुष्पसमूहेन निरन्तरम्
अनवरतं निचितं सान्द्रभावेन व्याप्तम् । इहोपमालुप्तोपमयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

उत्कीर्णेति । उत्कीर्णं उत्कीर्य विहितः शालभञ्जिकानिवहः पुत्तलिकापुञ्जो यस्मिन् तथोक्तेन, अत
एव सन्निहिता निकटस्था गृहदेवताः भवनाधिष्ठाण्यो देव्यो यस्मिन् तथोक्तेनैव स्थितेन, गन्धसलिलैः
सुगन्धिवारिभिः क्षालितेन घौतेन, कलघौतमयेन सुवर्णनिर्मितेन, स्तम्भानां स्थूणानां सञ्चयेन समुदायेन
विराजमानं शोभमानम् । इह सन्निहितगृहदेवतेनेत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

अतीति । अतिबहलः अत्यन्तप्रचुरो योऽगुरुः कृष्णागुरुः तस्य धूपस्य परिमलः सौरभं यस्मिंस्तत्
तथोक्तम् ।

ओर अपनी बाहें फैला दीं । राजा ने भी निरन्तर वेत की छद्दी लेने के कारण घट्टे पड़े हुये पल्लवों के समान
उसकी हथेली अपने हाथ में ले ली । महल के भीतर तक आ जा सकने वाले सेवक भी राजा के पीछे-पीछे चल पड़े
उस आस्थान-मंडप (वह सभा-मंडप जहाँ भोजन के बाद राजा का खास दरबार लगता था) के चारों ओर
उजले रेशमी पर्दे पड़े हुये थे, जिससे वह बिड़ौरी दीवारों का बना हुआ प्रतीत हो रहा था । वहाँ की मणियों
से बनी हुई भूमि कार्तुरी मिले अत्यन्त सुगन्धित जल से सिंची होने के कारण बहुत ही शीतल थी, जिस पर
थोड़ी-थोड़ी दूर पर फूलों के गुच्छों से सजावट की गई थी, जिसने वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों मणिभूमि
रूपी निर्मल आकाश में गुच्छे रूपी अत्यन्त घने तारों के झुण्ड दिखाई पड़ रहे हों । उस मण्डप में अनेक सोने
के स्तम्भ बने हुये थे जो सुगन्धित जल से पखारे गये थे । उन पर पुत्तलियों की प्रतिमायें गड़कर काढ़ी गई थीं

१. प्रसारितबाहुम्, प्रसारितम् । २. 'अनवरत' इति पाठः वचित्राण्युपलभ्यते । ३. प्रसङ्गानति,
प्रसङ्गानति । ४. करतलकरेण । ५. शुकजवनिकापरिगतम् । ६. स्फटिकमय । ७. निबद्ध । ८. अति-
चुरभि । ९. परिगतेन । १०. शिशिरकर । ११. विमलमणिकुट्टिमं गगनतलं तारागणेनेव । १२. देवतेनेव ।

विगलित-जलनिवह-धवल-जलधर-शकलानुकारिणा कुसुमामोदवासित-प्रच्छदपटेन, पट्टोपधाना-
न्यासितशिरोधाम्ना मणिमय-प्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थ-रत्नपादपीठेन तुहिनगिरि-
शिलातल-सदृशेन शयनेन सनाथीकृतवैदिकं भुक्त्वास्थानमण्डपमयासीत् ।

तत्र च शयने^१ निपण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैः सत्सङ्ग-निहितासिलतया खड्ग-
वाहिन्या नव-नलिन-दल-कोमलेन करसम्पुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदर्शनैरवनि-
पतिभिरमात्यैर्मित्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन् मुहूर्त्तमिवासाञ्चक्रे ।

ततो नातिदूरवर्त्तिनीम् 'अन्तःपुराद्वैशम्पायनमादायागच्छ' इति समुपजाततद्वृत्तान्त-
प्रश्न-कुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश ।

अखिलेति । अखिलः सम्पूर्णो विगलितो निर्गतो जलनिवहः सलिलसमुदायो यस्मिन् स तादृशः,
अत एव धवलो निर्मलो यो जलधरो मेघः तस्य शकलं खण्डम् अनुकुर्वन् शीलं यस्य स तेन । इत आरभ्य
तृतीयान्तपदानि 'शयनेन' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । कुसुमानां पुष्पाणाम् आमोदेन सौगन्ध्येन
वासितः सुगन्धीकृतः प्रच्छदपटः आस्तरणवस्त्रं यस्य स तेन । पट्टस्य धौमवस्त्रस्य यदुपधानम् उच्छीर्षकं
तेन अध्यासितम् आश्रितं शिरोधाम् मस्तकस्थापनस्थलं यस्य स तेन । मणिमयी पुरातरचितासु प्रति-
पादुकासु आधारपीठेषु प्रतिष्ठिताः स्थिताः पादाः पर्यङ्कपादा यस्य स तेन । पार्श्वस्थं निकटस्थं रत्नपाद-
पीठं मणिपादात्तनं यस्य स तेन । तुहिनगिरिः हिमालयपर्वतस्य यत् शिलातलं हिमव्याप्ततया श्वेतः प्रस्तरः,
वासरशेन तस्मिन् अत्यन्तधवलवर्णेनेत्यर्थः, शयनेन शययया, सनाथीकृता युक्ता वेदिका परिष्कृतभूमि-
र्यस्य तत्तथोक्तम् आस्थानमण्डपं सभामवनम् अयासीत् जगाम । इह 'धवलजलधरशकलानुकारिणा'
शयत्र 'तुहिनगिरिशिलातलसदृशेन' इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या ।

तत्रेति । शयने आस्तरणे निपण्ण उपविष्टो राजा शूद्रकः क्षितितले पृथ्वीतले उपविष्टया निपण्णया,
तथा उत्सङ्गे क्रोडे निहिता स्यापिता असिलता लतावत् लम्बमानः खड्गो यथा सा तथा एव भूतया खड्ग-
वाहिन्या कृपाणधारिण्या कयाचित् नायिकया, नवं नूतनं यन्नलिनं पद्मं यस्य दलानि पत्राणि तद्वत् कोमलेन
मृदुलेन, करसम्पुटेन हस्तद्वयेन शनैः शनैः मन्दं मन्दं संवाह्यमानो सञ्चाल्यमानो चरणौ पादयुगलं
यस्य स तेन तथोक्तेन । तत्काले शयनसमये उचितं राज्ञा स्वयमेव निश्चितत्वाद् योग्यं दर्शनं साक्षात्कारो
येषां तैः तथोक्तैः । अवनिपतिभिः राजभिः अमात्यैर्मित्रिभिः मित्रैः सुहृद्भिश्च तास्ताः प्रस्तावोचिता नाना-
विधाः कथा आलापान् कुर्वन् विदधत् मुहूर्त्तघणमिव असाञ्चक्रे अवतरथे । वाक्यालङ्कारे इलेतिपदम् ।
'नवदलिनम्' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

तत इति । ततः कथासमाप्यनन्तरं नातिदूरवर्त्तिनीं यत्किञ्चिद्व्यवधानेनैव स्थितामित्यर्थः, प्रतीहारीं
पूर्वोक्तलक्षणाम्, समुपजातं समुत्पन्नं तस्य शुक्रस्य वृत्तान्तप्रश्ने प्रवृत्तिपृच्छायां 'वार्तां प्रवृत्तिवृत्तान्त
उदन्तः स्यात्' इति, 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इति चामरः, कुतूहलं कौतुकम् आश्चर्यमित्यर्थः, यस्य स
तादृशः, राजविशेषगमिदम् । अन्तःपुरात् अवरोधात् तं वैशम्पायनं शुक्रम् आधायागच्छ गृहीत्वाप्रज इति
इत्येवंरूपम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

जो ऐसी प्रतीत हो रही थीं नानों गृहदेवियों ही मूर्तिमान हो गयीं हैं । मण्डप में चारों ओर अगल और धूप को
प्रचुर गन्ध छठ रही थी और उसके बीच में एक श्वेत पर्यङ्ग पड़ा हुआ था जो समस्त जल वरस जाने के कारण
उज्जले हो जाने वाले बादल के टुकड़े के समान खच्छ चदर से ढका हुआ देता प्रतीत हो रहा था नानों नरक से
दकों हुई हिनालय की कोई सफेद चट्टान हो । उसके सिरदाने रेशमी तकिया और पायताने की भूमि पर मणियों
की छटाई रखी हुयी थी तथा उसके अगल-बगल रखों के दो पावदान बने हुये थे ।

१. परिगलित... २. अधवर्त्तिन । ३. शिरोमागेन । ४. रत्नपीठेन, रत्नमयपीठेन । ५. तुहिन-
शिलातलतद्वत्शयनेन । ६. शयनतलनिपण्णः । ७. समुपजात ।

सा क्षितितल-निहित जानु-करतला 'यथाज्ञापयति देवः' इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथा-दिष्टमकरोत् ।

अथ मुहूर्त्तादिव वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकवेत्रलतावलम्बिना किञ्चिद्वनंतपूर्वकायेन सितकञ्चुकाच्छन्नवपुषा जराधवलितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसञ्चरिणा विहङ्गजातिप्रीत्या जरत्कलहंसेनेव कञ्चुकिनातुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम ।

क्षितितल-निहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं व्यज्ञापयत्—'देव ! देव्यो विज्ञापयन्ति,

संति । सा प्रतीहारी क्षितितले भूमितले विहितौ स्थापितौ जानू ऊरुपर्वणी करतले पाणितले च यथा सा तथोक्ता, एतेन विनयविशेषो ध्वनितः, यथा-येन प्रकारेण आज्ञापयति आदिशति देवो भवान् इत्यभिधाय शिरसि मस्तके आज्ञाम् आदेशं कृत्वा, विधाय स्वमस्तके करतलं स्थापयित्वेत्याशयः, यथा येन प्रकारेण राजा आदिष्टम् आज्ञापितं तथा अकरोत् विदधौ ।

अयेति । अथ अन्तःपुरप्रवेशानन्तरं मुहूर्त्तादिव घणविलम्बादिव । गृहीतम् आतं पञ्जरं लौहशलाका-निर्मितपल्लिनलयो यस्य स तथोक्तः । कनकेन सुवर्णेन खविता या वेत्रलता वेतसयष्टिः तामवलम्बते धारणं करोतीत्येवं-शीलो यः स तेन तथोक्तेन, इतः प्रभृति वृत्तियान्तपदानि कञ्चुकिनेत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । किञ्चित् ईषत् अवनतः वार्धक्यवशादान्नः पूर्वकायो नामेरुष्वभागे यस्य तेन तादृशेन, सितकञ्चुकेन शुभ्रकूपसकेन आच्छन्नम् आच्छादितं वपुर्दहो यस्य स तेन तादृशेन, जरया वृद्धावस्थया धवलितः स्वच्छीकृतः मौलिः केशसमूहो यस्य तेन तादृशेन, गद्गदः अस्फुटः स्वरः कण्ठस्वनिर्यस्य स तेन तादृशेन, कञ्चुकिना—

'अन्तःपुरचरा वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥'

इत्युक्तस्वरूपेण सौविद्वहकेनेत्यर्थः, मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चरितुं शीलं यस्य स तेन तादृशेन विहङ्गजातिप्रीत्या पक्षिस्नेहेन जरत्कलहंसेनेव वृद्धराजहंसेनेव अनुगम्यमानोऽनुवज्यमानः, 'कलहंस्तु क्रान्धवे राजहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी, वैशम्पायनः शुकः राजान्तिकं नृपसमीपम् आजगाम आययौ । इह 'जरत्कलहंसेनेव' इत्युपमा ।

क्षितौति । क्षितितले धरणीतले 'धरा धरित्री धरणी क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः, निहितं स्थापितं करतलं हस्ततलं येन स कञ्चुकी पूर्वोक्तलङ्घनः राजानं भूमिपं व्यज्ञापयत् न्यवेदयत्—

राजा वहाँ पहुँच कर पलंग पर बैठ गया । उसकी तलवार लेकर साथ-साथ चलने वाली सेविका भी तलवार को गोद में रखकर फर्श पर बैठ गयी और नये कमल की पंखुड़ियों के समान कोमल हथेलियों से धीरे-धीरे राजा का पैर दबाने लगी । वहाँ मिलने के लिए आने योग्य (विशिष्ट, जिसकी पहुँच दरबार खासतक थी) राजाओं, मन्त्रियों और मित्रों के साथ तरह-तरह की बातें करने हुए राजा ने कुछ देर विश्राम किया ।

फिर निश्चिन्त होकर उस सुगमे का जीवन-वृत्तान्त पूछने की उत्सुकता से उसने सभाप ही में सदा प्रतिहारी को आदेश दिया—रनिवास से वैशम्पायन को ले आओ ?

प्रतिहारी ने भूमि पर घुटने टेक तथा हाथ से भूमि को छूकर 'श्रीमान की जैसी आज्ञा' कहरी हुयी हाथ को मस्तक पर रख लिया मानो राजा के आदेश को माथे चढ़ा लिया और वह आज्ञा के अनुसार सुगमे को लाने के लिए रनिवास की ओर चल पड़ी ।

एक क्षण के भीतर ही वैशम्पायन का पिंजड़ा हाथ में लिये हुए प्रतिहारी राजा के पास आ पहुँची । उसके पीछे-पीछे द्रवत कंचुक (जामा) से ढका हुआ तथा शरीर का ऊपरी भाग शुक जाने के कारण सोने की सूँठ लगी बेल की छड़ी का सहारा लेकर धीरे-धीरे चलनेवाला एक वृद्ध ब्राह्मण कंचुकी भी था । बुढ़ीपन के कारण उसके बाल सन हो गए थे और स्वर अत्यन्त गद्गद (अस्पष्ट) हो गया था । वह ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो पक्षी जाति के-प्रति समत्व होने के कारण कोई बुढ़ा कलहंस वहाँ आ गया हो ।

कंचुकी ने हाथ से भूमि छूकर राजा से निवेदन किया—'देव ! देवियों ने निवेदन किया है कि श्रीमान् के

१. मुहूर्त्तादिव । २. आनत । ३. अवच्छन्न, अवच्छिन्न । ४. क्षरिणा । ५. विहितकरतलस्तु, निहितकरतल । ६. व्यञ्जिनापयत् ।

देवादेशादेव वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपार्दमूलं प्रतीहार्यो नीतः' इत्यभिधाय गते' च तस्मिन् राजा वैशम्पायनमपृच्छत्—'कश्चित् अभिमतमास्वादितमभ्यन्तरे भवता किञ्चिदशनजातम्?' इति ।

सँ प्रत्युवाच—'देव किंवा नास्वादितम्?, आमत्त-कोकिल-लोचनच्छविनीलपाटलः कषायमधुरः प्रकाममापीतो जम्बूफलरसः हरि-नखरभिन्न-मत्तमातङ्गकुम्भ-मुक्त-रक्तार्द्रमुक्ता-फलत्वीषि खण्डितानि दाडिम-बीजानि, नलिनीदल-हरिन्ति द्राक्षाफल-स्वादूनि च दलितानि स्वेच्छया प्राचीनामलकीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना, सर्वमेव देवीभिः स्वयं करतलोप-नीयमानममृतायते' इति ।

'हे देव स्वामिन् ! देव्यो महिष्यः विज्ञापयन्ति सूचयन्ति, देवादेशात् भवतो नियोगात् एव पुरोऽवलोक्यमानो वैशम्पायनः शुक्रः स्नातः पूर्वं कृतस्नानः पश्चात् कृताहारो विहितभोजनः, देवस्य भवतः पादमूलं सन्धिषि प्रतीहार्या द्वारपालिकया अनया नीतः प्राप्तः' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन् कञ्चकिनि गते तस्मात् स्थानात् निष्क्रान्ते सति, राजा शूद्रकः वैशम्पायनं शुक्रम अपृच्छत् पृष्ठवान्—'अभ्यन्तरे अन्तःपुरे भवता खया अभिमतम् इष्टं किञ्चित् अशनजातं भक्ष्यवस्तुसमूहः आस्वादितमिति काकुः, भुक्तं किमित्यर्थः? इति कश्चित् ज्ञातुमभिलषामि 'कश्चित् कामप्रवेदने' इत्यमरः ।

स इति । स वैशम्पायनः प्रत्युवाच उत्तरं ददौ—'देव नाथ ! किं वा नास्वादितमिति काकुः? अर्थात् मद्भक्ष्ययोग्यं सर्वमेव भक्षितमित्यर्थः । आमत्तः मधुपानेनोन्मत्तो यः कोकिलः पिकः 'वनप्रियः परमृतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः, तस्य लोचनच्छविनयनकान्तिः सेव छविर्यस्य स तादृशः नीलश्चासौ पटलः श्वेतरक्तश्चेति नीलपाटलः 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः कषायोऽम्लश्चासौ मधुरो मिष्टरसश्चेति कषाय-मधुरः जम्बूफलानां रसोऽन्तर्भूतद्रवः प्रकामं पर्याप्तं यया स्यात्तथा आपीतः समर्पादं पानविषयीकृतः । 'इह'—'कोकिललोचनच्छवि इत्यत्र लुप्तोपमा ।

हरीति । हरेः सिंहस्य नखरैः नलैः भिन्ना विदारिता ये मत्तमातङ्गानाम् उन्मत्तगवानां कुम्भाः शिरःस्था मांसपिण्डाः तेभ्यो मुक्तानि अपगतानि यानि रक्तार्द्राणि शोणितस्तिश्चानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां त्विष इव त्विषः कान्तयो येषां तानि तयोक्तानि, दाडिमबीजानि दाडिमफलबीजानि खण्डितानि शकलीकृतानि चञ्चुपुटेन मयेति शेषः । उक्तालङ्कारः ।

नलिनीति । नलिनी कमलिनी तस्या दलानि पत्राणि तद्वत् हरिन्ति हरिद्वर्णानि, तथा द्राक्षाफल-वत् मृद्वीकाप्रस्यवत् 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः, स्वादूनि सुमधुराणि च प्राचीनामलकीफलानि शीरषात्रीसस्यानि स्वेच्छया स्वाधीनतया दलितानि चञ्चुपुटेन मर्दयित्वा खादितानित्यर्थः । इह 'नलिनी-दलहरन्ति' इत्यत्र 'द्राक्षाफलस्वादूनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा, अनयोश्च मियो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

किं वेति । बहुना अधिकेन प्रलपितेन कथितेन किं वा फलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । देवीभिः राजद्वारैः स्वयं न त्वन्यतः करतलोपनीयमानं हस्ततलैः मह्यं दीयमानं सर्वं निखिलमेव वस्तु

आदेशानुसारं वैशम्पायन स्नान-भोजन से निवृत्त हो चुका है और प्रतिहारी के साथ आप की सेवा में भेज दिया गया है । ऐसा कहकर कञ्जुको के चले जाने पर राजा ने वैशम्पायन से पूछा—'क्या रनिवास में आप को अपनी रच्छा के अनुसार मोक्ष पदार्थों का स्वाद पचने को मिला था ?

वैशम्पायन ने उत्तर दिया—'राजन् ! मैंने क्या नहीं खाया ! मधुर रस पीकर मतवाली कोयल की भोंखों के समान नाँटे और गुलाबों जामुन के कल्लों का कटौला और नीठा रस भर पेट पिदा है, सिँह के नखों से विदारित हाथी के मस्तक से निकले हुए रक्त में सने मोती के दानों जैसे गुलाबी अनार के दाने डुवर डुवर कर खाए हैं और कमल के पत्तों के समान हरे-हरे तथा अंगूर जैसे मोठे पके हुए आमलों को रच्छानुसार चबा है । अधिक कहना तो व्यर्थ है, देवियों ने अपने हाथों से टाटाकर जो कुछ भी दिया था वे सनी अमृत जैसे मोठे बन गये थे ।

एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्—आस्तां तावत् सर्वमेवेदम्, अपनयतु नः कुतूहलम्, आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कार्त्त्येनात्मनः, जन्म कस्मिन् देशे ? भवान् कथं जातः ? केन वा नाम कृतम् ? का ते माता ? कस्ते पिता ? कथं वेदानामागमः ? कथं शास्त्राणां परिचयः ? कुतः कलाः समासादिताः ? किं हेतुकं जन्मान्तरानुस्मरणम् ? उत वरप्रदानम्, अथवा विहगवेश-धारी कश्चिच्छत्रो निवससि ? क पूर्वमुषितम् ? कियद्वा वयः ? कथं पञ्जरबन्धनम् ? कथं चण्डाल-हस्तगमनम् ? इह वा कथमागमनम् ? ।

वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्ठो मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्—देव ! महतीयं कथा, यदि कौतुकं माकर्ष्यताम्—

अमृतायते सुधावदाचरति स्वाहुत्वादित्याशयः । 'अमृतायते' इत्यत्र कथं प्रत्ययत्वादात्मनेपदम् । वर्त्तमान-सामीप्ये 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा' इत्यनेनात्र वर्त्तमानत्वम् । कथं कृतोपमालङ्कारः । इति वाक्य-समाप्तौ 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वादिनः कथयतः शुक्त्य वचनं वाक्यम् आक्षिप्य अतमाप्तमेव निवार्य अन्यदेव ज्ञातुं नरपती राजा अभ्रवीत् उवाच—इदं पूर्वोक्तं सर्वमेव तावत् आदौ आस्तां तिष्ठतु, नः अस्माकं कुतूहलं कौतुकं पश्चिणः सर्वशास्त्रविषयकं ज्ञानं कथं जातमित्याश्चर्यमित्यर्थः 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्यमरः, अपनयतु दूरीकरोतु । तदेवोपपाद्यति—आवेदयत्विति । कार्त्त्येन साक-हयेन आदितः प्रभृति जन्मसमयादारभ्य सर्वम् आत्मनः स्वस्य आवेदयतु निरूपयतु । कस्मिन् देशे कुत्र जनपदे जन्म उत्पत्तिः ? । कथं केन प्रकारेण भवान् जात उपपन्नः ? केन महात्मना नाम कृतं वैशम्पायने-त्यभिधानं विहितम् ? ते तव का माता जननी ? ते कः पिता जन्मदः ? कथं केन प्रकारेण वेदानाम् श्रग्व्यञ्जु-सामायर्वणाम् आगम उपलब्धिः प्राप्तिरिति यावत् ? कथं शास्त्राणां न्यायमीमांसाप्रभृतीनां परिचयो विशेषबोधः ? कुतः कस्मादुरुपात् कलाः चतुःषष्टिप्रकाराः नृत्यगीतादिविद्याः समासादिताः प्राप्ताः ? किं हेतुकं किञ्चित्तकं जन्मान्तरस्य पूर्वजन्मोदन्तस्य अनुस्मरणं स्मृतिः ? उत किं वरप्रदानं कस्यचिन्महा-त्मनः प्रसादात् वरदानप्राप्तिः येन जन्मान्तरानुस्मरणमित्यर्थः 'बाहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च' इत्यमरः । अथवा सिद्धि एव किं वा कश्चित् कश्चन विहगवेषधारी पक्षिस्वरूपधारी छत्रो गुप्तः सन् निवससि वातं विदधासि । क्व वा कस्मिन् स्थाने अत्रागमनात्पूर्वम् उपितम् अवस्थितम् ? वा अथवा कियद् वयः वार्षिकावस्था केत्यर्थः ? कथं केन प्रकारेण पञ्जरबन्धनं पञ्जरमप्येव स्वस्थानम् ? कथं चण्डाल-हस्तगमनम् अन्यजहस्तप्राप्तिः ? इह अस्मिन् प्रदेशे कथं वा आगमनम् उपस्थितिः ? इति प्रश्नसमाप्ति-सूचनार्थः । उपरितना-ये प्रश्नाः सन्ति तेषु कतिपये शुक्लानाहारादिसमये तस्मादेवावगतराजपरानीनां सेविकानां वा सकाशाद्वाज्ञावगताः केचिच्च स्वयमूहिता ज्ञातव्याः, अन्यथा जातिस्मरोऽयं शुक् इति ज्ञानाभावे तद्विषयकप्रश्नानुपतिः स्यादित्यवधेयम् ।

वैशम्पायनस्त्विति । पुनरर्थं त्विति । तदनन्तरं वैशम्पायनः शुक्रः सबहुमानं सादरम् उपजातं

इत प्रकार कहते हुए वैशम्पायन को बीच ही में टोककर राजा ने कहा—अच्छा-अच्छा, यह सब तो हुआ अब आप मेरी उत्सुकता मिटाने को कृपा कीजिये । प्रारम्भ से लेकर अद्वैत अपना पूरा जीवनचरित मुना लाइए । आपने किस स्थान पर और कैसे जन्म लिया ? आपका नामकरण किसने किया ? आपके माता-पिता कौन हैं ? आपने वेदों का ज्ञान और शास्त्रों का अभ्यास कैसे प्राप्त किया ? सभी कलाएँ कहाँ से सीख लीं ? आप में यह कबूर्त्तमरणशक्ति (नेत्र) पूर्व जन्म के संस्कारों से आयी है या किसी से वरदान रूप में मिली है ? अथवा आप पक्षी के वेश में छिपे हुए कोई महापुरुष (समधीत शास्त्र चेतन) तो नहीं हैं ? आप पहिले (इत पिजड़े में जाने के पहिले) कहाँ रहते थे ? आपकी अवस्था क्या होगी ? आः इस पिजड़े में कैसे फँस गये ? इस चण्डाल के हाथ में कैसे पड़े और यहाँ तक कैसे आए ?

राजा के अत्यन्त सम्मान के साथ उत्सुक होकर पूछने पर वैशम्पायन ने कुछ देर सोचकर सादर निवेदन किया—मगबन् ! यह क्या तो बड़ो लम्बी है लेकिन यदि आप इतने उत्कण्ठित हैं तो जुनिए—

१. सर्वम् । २. का माता । ३. कः पिता ? ४. आसादिताः । ५. किहेतुकः । ६. विहगवेषः... । ७. छन् । ८. कथं वा । ९. बन्धक । १०. चण्डाल... । ११. कौतूहलम् ।

(अस्ति पूर्वापर-जलनिधि-वेलावनलंघ्रा, मध्यदेशालङ्कारभूता, मेखलेव भुवः, वन-करिकुल-मदजल-सेक-संवद्धितैरतिविकच-धवल-कुसुमनिकरमत्युन्नतया तारा-गणमिव, शिखरदेशलङ्घनमुद्धहृद्भिः पादपैरुपशोभिता, मदकल-कुररकुल-दश्यमान-मरिचपल्लया, करि-कलभ-करमुदित-तमालकिसलयामोदिनी मधुमदोपरक्त-केरली-कपोल-कोमल-च्छविना, सञ्चरद्वन्द्वदेवता-चरणालक्तक-रस-रञ्जितेनेव पल्लवचयेन संछादिता)

समुत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य तेन तथोक्तेन स्वयम् आत्मनैव अवनिपतिना भूपतिना पृष्ठः कृतप्रश्नो मृदुतैः षण् ध्यात्वा चिन्तयित्वा सादरं सबहुमानं पुनः अभवीत् उवाच—देव नाथ ! यत्पृष्टं तद्विपणिनी महती विस्तृता इयं कथा वृत्तान्तः । यदि चेत् कौतुकं कौतूहलं तर्हि आकर्ष्यतां श्रूयताम्—

अतोति । अस्य दूरस्थेन विन्ध्याटवी नामेतिकर्तृपदेन सम्बन्धः । तथा च विन्ध्याटवी विन्ध्यारण्यं नाम प्रसिद्धमस्तीत्यर्थः, 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । इह प्रथमान्तपदानि विन्ध्याटवीविशेषणानि बोध्यानि । पूर्वश्चापरश्च पूर्वोपरौ प्राश्यप्रतीच्यदिग्वत्तिनौ यौ जलनिधी समुद्रौ तयोः यद्वेलावनं तद्विपिनं तावत्पर्यन्तम् अवलग्नं सम्बद्धा, पूर्वसमुद्रतीरतः पश्चिमसमुद्रतीरं यावत्प्रसृतैत्यर्थः । तत्समये विन्ध्याटवी एवंविधैवासीदित्यवधेयम्, मध्यदेशस्य—

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

इति मनुलक्षितदक्षिणोत्तरयोर्हिमवद्विन्ध्ययोः पूर्वपश्चिमयोश्च प्रयागकुरुक्षेत्रयोश्च मध्यवर्तिस्थानस्य अलङ्कारभूता अनेकप्रकारवृत्तलतासिद्धाश्रमादिपूर्णत्वेन भूषणस्वरूपा मध्यभूषणस्वरूपत्वादेव भुवो मेदिन्याः मेखला रशनादामेव 'स्त्रीकव्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा' इत्यमरः ।

वनेति । वने अरण्ये ये करिणो हस्तिनः तेषां कुलानि यूथानि तेषां मदजलस्य दानवारिणः सेकेन संवद्धितैः वृद्धिमापादितैः, तथा अत्युन्नतया अत्युन्नतया शिखरदेशलग्नं शिरोभागसंयुक्तं तारागणं नक्षत्रमण्डलमिव अतिविकचानाम् अतिविकसितानां धवलानां शुभ्राणां कुसुमानां पुष्पाणां निकरं समुदायम् उद्धहृद्भिः धारणं कुर्वद्भिः प्रादपैः वृक्षैः उपशोभिता भूषिता । इह 'शिखरदेशलग्नं तारागणमिव' इत्यत्र जायुष्येता ।

मदेति । मदजलैः मदोन्मत्तैः कुरराणां मत्स्यनाशनानां कुलानि समूहाः तैः दश्यमानाः चन्नुपुटेन संदश्य आस्वाद्यमाना मरिचानां कोलकानां पल्लवाः किसलयानि यस्यां सा 'मरिचं कोलकं कृष्णभूषणं धर्मपत्तनम्' 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्', इत्यमरः ।

करोति । करिणां हस्तिनां कलभाः त्रिशङ्कर्पायशावकाः 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः, तेषां करः शृण्वाद्गणैः मृदितानि मर्दितानि यानि तमालकिसलयानि तापिच्छपल्लवानि 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी, तेषाम् आमोदः सुगन्धिः विद्यते यस्यां सा ताडशी ।

मध्विति । मधु मद्यं तस्य यो मदः पानेन मत्तता तेन उपरक्ताः किञ्चिदलङ्घितस्वरूपा ये केरलीनां केरलदेशोपज्ञानां सुन्दरीणां कपोला गल्लप्रदेशाः तेषामिव कोमला मृद्वी छविः कान्तिर्यस्य तेन, सञ्चरन्तीनाम् इतस्ततो व्रजन्तीनां वनदेवतानाम् अरण्यधिष्ठातृदेवीनां चरणालक्तकरसैः पादस्थितयावकद्रवैः रञ्जितेनेव रक्तीकृतेनेव पल्लवचयेन वृक्षालतानां किसलयसमूहेन संछादिता आच्छादिता । इह

समुद्र के पूर्वी किनारे से पश्चिमी किनारे तक लगी हुई मध्य प्रदेश की शोभा बढ़ानेवाली विन्ध्याटवी नाम के वनों की एक पट्टी फैली हुई है । यह पृथ्वी की कटपनी के समान प्रतीत होती है । वह नानों जंगली हाथियों के मदजल से ही सींच कर बढ़ाये गये अनेक प्रकार के वृक्षों से सुशोभित थी, जिनकी चोटियों पर खिले हुए श्वेत-पुष्पों के समूह लैचार्स के कारण तारों के समान प्रतीत होते थे । वहाँ कहीं छन्दर मृगों की मतवाली टोलियाँ मरिच के पत्ते नोच-नोच खाती थीं, कहीं हाथियों के बच्चों की सूदों से मसले गए तमाल के पत्तों से मधुर झगन्ध निकलती थीं, कहीं मदिरा के नशे से लाल हुए केरल की खियों के कपोलों के समान लाल-लाल झुझुमार पल्लव छाये थे जो वन में घूमनेवाली वनदेवियों के पैरों को महावर से रंगे हुए से प्रतीत होते

शुककुल-दलितदाडिमीफल-द्रवाद्रौकृत-तलैरतिचपल-कपिकुल-कम्पित-कम्पिल-च्युतपल्लव-
फलशङ्कलैः, अनवरतनिपतित-कुसुमरेणुपांशुलैः, पथिक-जन-रचित-लवङ्गपल्लव-संस्तरैः,
अतिकठोर-नारिकेल-केतकी करीर-बकुल-परिगतप्रान्तैः, ताम्बूलीलतावनद्व-पूग-खण्ड-
मण्डितैर्वनलक्ष्मी-वासभवनैरिव विराजिता लतामण्डपैः, उन्मद-मातङ्ग-कपोलस्थल-गलित-
सलिल-सिक्तेनैव निरन्तरमे-लालतावनेन मदगन्धिनान्वधुरिता, नख-मुख-लक्ष्मे-
कुम्भ-मुक्ताफल-लुब्धः, शेषरसेनापतिभिरभिहन्यनानकेशरिशता, प्रेताधिपनगरीव सदा-

“.....कपोलकोमलच्छविना” इत्यत्र लुप्तोपला, “.....रजितेनैव” इत्यत्र क्रियोपेक्षा, अनयोरङ्गाङ्गि भावेन सङ्करालङ्कारः ।

शुभेति । शुककुलेन कीरपत्रिसमुदायेन दलितानां चन्बुपुटेन विदारितानां दाडिमीफलानां द्रवैः रसैः आर्द्राङ्गुलानि आर्द्रत्वमुपनीतानि तलानी अथोवसिस्थानानि येषां तैः इत आरम्य वृतीयान्तपदानि सप्रिमस्थलतामण्डपैः” इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । अतिचपलः अत्यन्तचञ्चलैः कपिकुलैः वानरसमूहैः कम्पितेभ्यः आन्दोलितेभ्यः कम्पिलेभ्यः कोशफलवृक्षेभ्यः च्युतानि पतितानि पल्लवफलानां किसलयफलानां शकलानि खण्डानि येषु तैः तथोक्तैः । अनवरतनिपतितानां निरन्तरप्रच्युतानां कुसुमानां पुष्पाणां रेणुभिः परागधूलिभिः पांशुलैः सरजङ्कैः । पथिकजनैः पान्यपुरुषैः रजिता उपवेशनार्थं निर्मिता लवङ्गपल्लवानां लवङ्गवृक्षविशेषकिसलयानां संस्तरा वासनानि येषु तैः तथोक्तैः । अतिकठोरा अत्यन्तकठिनाः परिपक्वा इत्यर्थः, ये नारिकेला लाङ्गलिवृक्षाः, केतक्यः क्रकचपर्णाः करीराः पत्रविहीनाः कण्ठकसहिता वृक्षविशेषाः, बकुलाश्च तैः परिगताः परितो व्याप्ताः प्रान्ताः पर्यन्तप्रदेशा येषां तैः तथोक्तैः, ताम्बूलीलतानि नागवल्ली-व्रततीभिः सवनद्वंद्वं संवद्वं यव पूगखण्डं क्रमुक्चनं तेन मण्डितैः अलङ्कृतैः, अत एव वनलक्ष्म्या विपिनप्रियः वासभवनैरिव वसतिगृहैरिव लतामण्डपैः वल्लीजनाधर्यैः विराजिता उपशोभमाना ।

इह दाडिमीफलद्रवेण मध्यभागस्य आर्द्राकरणसम्बन्धानावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्य-
लङ्कारः, “वनलक्ष्मीवासभवनैरिव” इत्यत्र जात्युपेक्षा च, इयोरपि परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वासंस्तरालङ्कारः ।

उन्मदेति । उन्मदानां मदोन्मत्तानां मातङ्गानां गजानां कपोलस्थलेभ्यो गण्डप्रदेशेभ्यो गलितैः च्युतैः सलिलैः मदजलैः सिक्तेनैव सता, अत एव मदगन्धिना गजदानजलगन्ध इव गन्धो यस्मिन् तेन तथोक्तेन, एलालतानां चन्द्रबालावल्लीनां वनेन विपिनेन निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा अन्धकारिता जाश्चादित्यर्थः । इह क्रियोपेक्षा ।

नखेति । नखानां नखराणां मुखेषु लग्नेषु लग्नानि वासस्नानि यानि इमकुम्भमुक्ताफलानि सिंह-
विदारितगजमस्तकमांसपिण्डोद्भवानि मौक्तिकानि तेषु लुब्धैः लोलुपैः शबराणां क्रियातानां सेनापतिभिः सैन्याध्यक्षैः अनिहन्यमानं केशरिशतं मृगेन्द्रमण्डलं यस्या सा तथोक्ता ।

प्रेतेति । प्रेताधिपस्य यमराजस्य नगरीव संयमिनीपत्तननिब, सदा सर्वस्मिन् काले सञ्चिहित-

ये, कहीं स्थान-स्थान पर लताओं की अनेक जुंवे झोमिठ थीं, जिनमें किसी के बीच की भूमि झुगों द्वारा जुतर-
जुतर कर गिराये गए बन्नादानों के रस से गोलीझी हो गयीं थीं, किसी के नीचे उल्टे-ऊपर नचानेवाले
बन्दरों से हिलाये गए कूबोल वृक्षों से गिरे हुए पत्र और फलों के टुकड़े बिखरे हुए थे, किसी में निरन्तर सड़ने
वाली फूलों की धूल पड़ी हुई थी, किसी में पथिकों ने आराम करने के लिए लवङ्गपल्लव के पत्तों को चटायों
बिछा रखी थी, किसी के किनारों पर अत्यन्त कठोर नारियल, देवड़े, करीत और मौलोंगे के वृक्ष बिरे थे,
किसी में पान की लताओं से छिपटी हुई सुपारी की छुरछुरे वनलक्ष्मी के मूहों के समान प्रतीत होती थी,
कहीं एक में एक सड़ी हुई छुगन्धित लताओं का घना अन्धकार छाया था जिससे वह वनभूमि नखवाले
हाथियों के कपोलों से दहे-हुए मदजल से सिंचा हुई सी प्रतीत होती थी, कहीं गजमोटियों की लालच से मौलों
के सेनापति हाथी के बच्चों के मस्तकों से फाड़ कर निकाले गए मोतियों की नाखूनों की कोरों में नरे हुए सैकड़ों

१. ‘कम्पित’ इत्यपि पाठः कश्चिदुपलब्धते । २. कञ्जोल कञ्जोल । ३. शबलैः । ४. धूलोत्तलतावनद्व-
कुञ्ज । ५. संस्तरैः । ६. नालिकेर, करीकेसर । ७. ‘करीरवकुल’ इति पाठः कश्चिदुपलब्धते नास्ति ।
८. वासमुवनैरिव । ९. विराजितमण्डपैः । १०. सवन, प्रसवन, सत्त्वप्रसवन । ११. मदसलिल ।
१२. निरन्तरनेखता ।

सन्निहितमृत्यु-भीषणा महिषाधिपतिता च, समरोद्यतपताकिनीव बाणासनारोपितशिलीमुखा विमुक्तसिंहनादा च, कात्यायनीव प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालङ्कृता च, कर्णी-
सुतकथेव सन्निहित-विपुलाचला शशोपगता च कल्पान्तप्रदोपसन्ध्येव प्रनृत्यशीलकण्ठा
पल्लवारुणा च, अमृतमथनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वारुणी-परिगता च, प्रावृष्टिव घन-

समीपवर्ती मृत्युः यमः तेन भीषणा भयदागिनी, पक्षे—व्याघ्रादिहिंसकवर्गैराक्रमणसम्भवात् भीषणा भय-
कारिणी, महियो यमस्य वाहनं तेन अधिष्ठिता सहिता, पक्षे—महिषैः वन्यसैरिभैः अधिष्ठिता व्याघ्रा च
'लुलायो महियो वाहद्विषकासरसैरिभाः' इत्यमरः । इतः प्रभृति 'कचिद्गृहीतव्रतेव' इत्यन्तं यावत्
साधारणधर्मादिसद्भावात्पूर्णोपमालङ्कारः ।

समरोद्यतेति । समरे यद् उद्यता प्रवृत्ता या पताकिनी सेना तद्वदिव बाणासनेषु चापेषु आरोपिताः
संस्थापिताः शिलीमुखा लोहखण्डाः शरा इत्यर्थः, यथा सा तथोक्ता, तथा त्रिमुक्तः परित्यक्तः समदैर्घ्यहित
इत्यर्थः, सिंहनादः शबेडा इव नादो यथा सा, पक्षे—वाणासु नीलीक्षिणीषु असनेषु पीतशालेषु च तरुषु
आरोपिताः पुष्पसौगन्ध्यात् स्थापिताः शिलीमुखा भ्रमरा यथा सा तथोक्ता ।

कात्यायनीति—कात्यायनी सिंहवाहिनी दुर्योधन, प्रचलितेन इननाय चञ्चलीभूतेन खड्गेन असिना
भीषणा भयानका, तथा रक्तचन्दनानुलेपनेन अलङ्कृता भूषिता इयमपि प्रचलितैः इतस्ततः सेनाप्रकर्षेण
सञ्चरन्निः खड्गैः गण्डकैः भीषणा तथा रक्तचन्दनैः तरसंज्ञकतरुभिः अलङ्कृतेत्युभयोः साम्यम् ।

कर्णीति । कर्णीसुतः चौयंशास्त्रप्रवर्तकः क्षत्रियविशेषः तस्य कथा वृत्तान्तः तद्वदिव, सन्निहितौ निकट-
वर्तिनौ विपुलाचलौ तरसंज्ञकौ सखायौ यस्यां सा तादृशी तथा शशेन शशसंज्ञकेन सचिवेन उपगता
विशिष्टा तथा च वृहत्कथायाम्—

कर्णीसुतः कर्टकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः । तस्य सयातौ सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञितौ ॥

शशो मन्त्रिवरस्तस्य' ।

पक्षे—सन्निहिताः समीपवर्तिनः विपुला विस्तृताः अचलाः पर्वता यस्यां सा तादृशी, तथा शशै-
र्मृदुलोमकैः लोप्रवृत्तैर्वा उपगता सहितेत्युभयोः साम्यम् । 'शशो लोप्रे नृमेदे च पशौ' इत्यनेकार्थः ।

कल्पान्तेति । कल्पान्ते युगान्ते प्रदोषो रजनीमुखं तस्य या सन्ध्या सायं समयस्तद्वदिव, प्रनृत्यन्
संसारसंहारप्रमोदेन नटन् नीलकण्ठा महादेवो यस्यां सा तथोक्ता तथा पल्लवः किमलयस्तद्वत् अरुणा
रक्षा, पक्षे—प्रनृत्यन्तः मदेन नटन्तो नीलकण्ठा मयूरा यस्यां सा तथा पल्लवैः अनेकविधलताकिसलयै-
अरुणा उपरि रक्तरूपा ।

अवृतेति । अमृताय सुघायै 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः यन्मन्यनं क्षीरसमुद्रस्य विलोचनं तस्य
वेला समय इव, श्रिया लक्ष्म्या द्रुमेण कवयद्रुमेण नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणं बोध्यम् उपशोभिता उप-
रञ्जिता, वारुणी सुरां परिगता सहिता, तस्या अपि तत्समये ततो जातत्वात्, पक्षे—श्रीद्रुमैः विष्वववृष्टैः
उपशोभिता, वारुणी पश्चिमां दिशं परिगता सामन्त्येन प्राप्ता भारतवर्षस्य पश्चिमप्रान्तपर्यन्तं व्याप्तत्वात् ।

शेरों का शिकार करते रहते थे, कहीं सर्प, व्याघ्र आदि हिंसक जन्तुओं और भैंसों से मरी हुई बह वनभूमि
भयंकर रंमराज और उनके वाहन भैंसों से युक्त यमपुरी के समान प्रतीत होती थी, कहीं भौंरों में डकी हुई
बाण और असना के वृक्षों को पंक्तियाँ थीं जिनमें सिंहों की दहाड़ होती रहती थी जिससे वह वनभूमि
भनुष पर बाण चढ़ाकर युक्त के लिए तैयार गरजनी हुई सेना के समान प्रतीत होती थी, कहीं लाल चन्दनों के
वृक्षों में शपर-शपर गैड़े घूमा करते थे, जिससे वह रक्त चंदन और तलवार धारण करने वाली भगवती दुर्गा के
समान प्रतीत होती थी, कहीं कनेरों से मरी विस्तृत पहाड़ों की श्रेणियों में खरहे खञ्जन्दता से विचरण
किया करते थे अथवा कहीं कनेरों से पूर्ण पहाड़ों के पीले हुए अश्लों में लोप के अनेक वृक्ष झूमा करते थे जिससे
वह विपुल और अचल नाम के मिर्चों तथा शश नाम के प्रधान मन्त्रों से युक्त कर्णान्त (चौयं शास्त्र के प्रणेता)
की कथा के समान प्रतीत होती थी, कहीं लाल-लाल पल्लवों की झुरमुटों में मोर फिरकते रहते थे जिससे वह
भगवान् शंकर के ताण्डव नृत्य से युक्त लीला से मरी हुई प्रलयकालीन सन्ध्या के समान प्रतीत होती थी, कहीं
शपर-शपर बेल और वारुणी वृक्ष भिरे थे जिससे वह लड़कियाँ, पारिजात और मदिरा से सुशोभित अमृत-मंथन की

श्यामला अनेकशतहृदालङ्कृता च, चन्द्रमूर्तिरिव सततमृक्षसार्थानुगता हरिणाध्यासिता च, राज्यस्थितिरिव चमरमृग-बालव्यजनोपशोभिता समदगजघटा-परिपालिता च, गिरितनयेव स्थाणुमङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च, कामिनीव चन्दन-मृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरागुरु-तिलकभूषिता च, सोत्कण्ठेव विविधपल्लवा-

प्रावृद्धिः । प्रावृद्ध वर्षा समय इव, घनैर्मघैः श्यामला कृष्णवर्णा तथा अनेकाभिः शतहृदाभिः तडिभिः अलङ्कृता मण्डिता, पक्षे—घना वृक्षादिभिः सान्द्रा चासौ अत एव श्यामला अत्यन्तकृष्णा तथा अनेका भिक्षाभिस्तस्वरूपाः शतहृदा जलबालिकाः ताभिः अलङ्कृता ।

चन्द्रेति । चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव, सततं निरन्तरम् ऋक्षाणि ताराः तेषां सार्थः समूहः तेन अनुगता परिवेष्टिता, हरिणेन मृगचिह्नेन अध्यासिता आश्रिता । पक्षे—सततम् ऋक्षा भवत्कृताः तेषां सार्थः समुदायः तेन अनुगता व्याप्ता, हरिणैर्मृगैः अध्यासिता ।

राज्येति । राज्यस्थितिः राज्यमर्यादा इव, चमरमृगाणां बालाः चामराणि व्यजनानि तालवृन्तानि च तैरुपशोभिता, तथा समदाभिः मदेन सह वर्तमानाभिः गजघटाभिः करिमण्डलैः परिपालिता परि-रक्षिता । पक्षे—चमरमृगाणां बाला लोमान्येव व्यजनानि तैः तथोक्तैः 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः, अन्यपूर्ववदेव ।

गिरीनि । गिरितनया हिमाचलसुता पार्वती तद्वदिव स्थाणुना रुद्रेण 'स्थाणू रुद्र उन्नापतिः' इत्यमरः, सङ्गता मिलिता, तथा मृगपतिना बाहनीभूतसिंहेन सेविता बाहनेन शुश्रूषिता, पक्षे—स्थाणुभिः शाखापत्रादिशून्यतरुभिः सङ्गता, तथा मृगपतिभिः सिंहेः सेविता आश्रिता ।

जानकीति । जानकी मैथिलारमजा सीता तद्वदिव प्रधुतौ गर्भाद्रिमौ कुशलवौ नन्मामकसुतौ यथा सा तथोक्ता, निशाचरेण लङ्काधिपतिना रावणेन परिगृहीता पञ्चवटीतोऽपहृता, पक्षे—प्रसूता जनिताः कुशानां बहिर्णां लवा अङ्कुरा यस्यां सा तथोक्ता, निशाचरैः उल्लकादिपक्षिभिः परिगृहीता आश्रिता ।

कामिनीति । कामिनी मृत्कारनायिका तद्वदिव, चन्दनानुलेपन-मृगमदानुलेपनाभ्यां परिमलं सौगन्ध्यं वहति धारयतीत्येवंशीला तथा रुचिरागुरुणा सुन्दरकाकतुण्डसौगन्ध्येन तिलकेन भालपट्टादौ सिन्दूरादिपुण्ड्रकेण भूषिता अलङ्कृता, पक्षे—चन्दनानां वृक्षाणां मृगमदानां कस्तूरीणाञ्च सत्त्वंचात् परिमलं सौगन्ध्यं वहति खनिस्वादाधारस्वाच्च दधातीत्येवंशीला, तथा रुचिराभ्यां मनोहराभ्याम् अगुरु-तिलकाभ्याम् आमोदितरुविशेषपुण्ड्ररुविशेषाभ्यां भूषिता शोभिता ।

सोत्कण्ठेति । सोत्कण्ठा कान्तप्राप्तिसमुत्सुका नायिका तद्वदिव, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां पल्लवानां किसलयानाम् अनिलैः पवनैः बीजिता सहचरीभिः मदनव्ययापनोदाय स्पर्शिता, पक्षे—स्वभावतः रुष्टा च, मदेन कामेन मदनैः तवाचपतरुविशेषैश्च सह वर्तमाना संयुक्ता ।

वेला के समान प्रतीत होती थी, कहीं अत्यन्त घने वृक्षों की नीलिमा के बीच-बीच निर्मल जल से मरी अनेक तुलारियाँ सुशोभित थीं जिससे वह विजलियों से युक्त काले बादलों की घटा के समान प्रतीत होती थीं, कहीं रीछों का आवागमन होता रहता था और कहीं हरिन चौकड़ियाँ भटा करते थे जिससे वह नक्षत्रों से घिरी और मृग के चिह्नों से सुशोभित चन्द्रमा की मूर्ति के समान प्रतीत होनी थी, कहीं पूँछ डुलाती हुई चँवरी मृगियाँ घूमती रहती थीं और कहीं मत्वाले हाथियों की कतारें खड़ी रहती थीं जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो चँवरों से सुशोभित और हाथियों से रक्षित राज्य की मर्यादा हो, कहीं मूठे वृक्षों के बीच सिंह घूमते रहते थे जिससे वह भगवान् शंकर के साथ-साथ घूमने वाली सिद्धवाहिनी भगवती पार्वती के समान सुशोभित होती थी, कहीं की भूमि कुशों के भंजुरों से ढकी हुई थी जिनमें उल्लुओं ने अपना बसेरा बना रखा था जिससे वह कुश-रुच को जन्म देने वाली रावण के फन्दे में पड़ी देवी जानकी के समान प्रतीत होती थी, कहीं चन्दन और कस्तूरी की गन्ध उठती रहती थी और कहीं अगरु और तिलक के अनेक वृक्ष लगे थे जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो चन्दन और कस्तूरी का लेप किये हुये अगरु का तिलक लगाने वाली कोई सुन्दरी हो, कहीं मन्द-मन्द वायु में पल्लव हिलोरें लेते रहते थे और कहीं मदन के अनेक वृक्ष लगे थे जिससे वहाँ अत्यन्त शीतलता छापी रहती थी, इसलिये वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो किसी कामातुरा उत्कण्ठिता नायिका पर पल्लवों का पंखा झल

निलवीजिता समदना च, बालप्रीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च, पान-
भूमिरिव प्रकटित-मधुकोशक-शता प्रकीर्णविविधाकुसुमा च, क्वचित् प्रलयवेलेव महा-
वराह-दंष्ट्रा-समुत्खात-धरणिमण्डला, क्वचिद्दशमुखनगरीव चटुलवानरवृन्द-भज्यमान-तुङ्ग-
शालाकुला, क्वचिदचिरनिवृत्त-विवाहभूमिरिव हरित-कुश-समित-कुसुम-शमी पलाश-
शोभिता, क्वचिदुन्मत्त-मृगपति-नाद-भीतेव कण्टकिता, क्वचिन्मत्तेव कोकिलकुल-कल-

वालेनि । घालाः स्तनन्धयाः तेषां ग्रीवा गलदेशाः तद्वदिव, व्याघ्राः शार्दूलाः तेषां नखाः पुमर्भवाः
तेषां पङ्क्तिभिः श्रेणिभिः मण्डिता भूयिता 'विन्ध्यालिखावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः ।
बालानां गलदेशेषु दैवोपातरक्षायं व्याघ्रनखपङ्क्तयो वध्यन्त इति सम्प्रदायः, तथा च—श्रीमद्भागवते—
'शार्दूलदिव्यनखभूषणभूयिताय नन्दात्मजाय' इति । गण्डकः तत्तद्देशविशेषविरुद्धातो गण्डस्थलपर्यन्त
वर्तिभूषणविशेष आभरणम् अलङ्करणं यस्यां सा पक्षे—व्याघ्रनखपङ्क्तिभिः पर्यटनसमयोरपन्नमचिह्नाव-
लीभिः मण्डिता, गण्डका घर्षाणिसाः त एव आभरणानि भूषणानि यस्याः सा तथोक्ता ।

पानेति । पानभूमिः मद्यपानार्थस्थानं तद्वदिव, प्रकटितं पानाय द्योतितं मधु मयं तस्य कोशकानि
पानपात्राणि यस्यां सा तथोक्ता, तथा प्रकीर्णानि पर्यस्तानि विविधानि अनेकप्रकाराणि कुसुमानि पुष्पाणि
यस्यां सा, पक्षे—प्रकटितं प्रकाशितं मधूनां पुष्परसानां माक्षिकाणामित्यर्थः, कोशानां तदाभ्रयाणाञ्च शतं
पर्यां सा, अन्यत्तुल्यमेव ।

क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे एवमग्रेऽपि । प्रलयः सर्वत्र जलमयः तस्य वेला अबसरः
तद्वदिव, महावराहेण परमेश्वरवृत्तीयावतारेण दृष्ट्या दन्तेन समुत्खातं जलादूर्ध्वमानीतं धरणिमण्डलं
समस्तपृथ्वीमण्डलं यस्यां सा तथोक्ता, महावराहैः पृथुलशूकरैः दंष्ट्राभिः दशनैः समुत्खातं विदारितं
धरणिमण्डलं भूप्रदेशो यस्याः सा 'वराहः शूकरो घृष्टः' इत्यमरः ।

प्रलयसमये परमेश्वरो हि वराहमूर्त्तिमाश्रित्य सलिलमग्नां भुवमूर्ध्वमानितवानिति पौराणिकवार्ता ।
क्वचिदिति । दशमुखस्य रावणस्य नगरी लङ्कापुरी तद्वदिव, चटुलाः चञ्चला ये वानराः शास्त्रामृगाः
तेषां वृन्देन समूहेन भुज्यमानाः श्रोत्र्यमानाः तुङ्गा उन्नता याः शाला भवनकंदशाः तामिः आकुला व्याघ्राः,
पक्षे—चटुलवानरवृन्देन भुज्यमानास्तुङ्गा उच्चाः शालास्तदाक्यवृक्षाः तामिः आकुला व्याकुला । राम-
रावणयोः संग्रामकाले कर्पवृन्दन लङ्काया भवनसमूहो नाशित असीदिति रामायणीया कथा ।

क्वचिदिति । अचिरनिवृत्तः तत्कालनिष्पन्नो यो विवाहः परिणयः तस्य भूमिः स्थानं तद्वदिव, हरिता
नीलवर्णा ये कुशा दर्भाः समिधो यक्षीयकाष्ठानि, कुसुमानि पुष्पाणि, शमी, शिवा, पलाशा व्रक्षवृक्षाः तैः
शोभिता भूयिता भूयिता, पक्षेऽपि तुल्यमेव ।

क्वचिदिति । उन्मत्तो मदमत्ता यो मृगपतिः सिंहः तस्य नादेन गर्जितेन भीतेव व्रस्ता सुन्दरीव,
कण्टको रोमाञ्चः सज्जातोऽस्या इति कण्टकिता, पक्षे—कण्टकयुक्ता च ।

क्वचिदिति । मत्ता मधुपानेनोन्मत्ता नापिकं च, कोकिलकुलवत् पिकसमूहवत् कलम् अस्फुटमधुरं

कर शीतोपचार किया जा रहा हो, कहीं बाघों के श्वर-उपर घूमने से उनके नखों के चिह्न उमड़े थे, कहीं गड़े
श्वर-उपर आते जाते थे जिससे वह वधनखों और गडों से सुशोभित बालकों के गले के समान प्रताप होती थी,
कहीं-कहीं मधु के छत्ते पड़े थे जिनमें सैकड़ों मधु से भरी जालियाँ ऐसी प्रतीत होती थी मानो मादरा से भरे
सैकड़ों सकोरे हो और कहीं श्वर-उपर तरह तरह के फूल कछरे थे मानो मादरा का बूदें टपकी हो जिससे
वह भूमि मादरा पीने की जगह के समान प्रतीत होती थी, कहीं-कहीं जंगली सूअरों ने अपने दाढ़ों से भूमि
खोद-खोदकर ढूँढ़ बना दिये थे जिससे वह दाढ़ों पर पृथ्वी ठठानेवाले मगवान् बराह जैसे लगत थे और उनसे
सुशोभित वह भूमि प्रलय की वेला के समान प्रतीत होती थी, कहीं कुश, समिधा (हवन को लकादियाँ), फूल,
शमी और पलाश के पत्ते पड़े थे जिससे वह भूमि ऐसी विवाह-वेदिका के समान प्रतीत होती या वहाँ शीघ्र ही
विवाहकार्य सम्पन्न हुआ हो, कहीं चञ्चल बन्दरों ने जैचे-जैचे शाल वृक्षों को तोड़ डाला था जिससे उन वृक्षों से
भरी हुई वह भूमि ऐसी प्रतीत होती थी मानो बन्दरों द्वारा तोड़ी गया अंधारियों से भरी रावण का नगर छँका
हो । वहाँ कोठों से भरी हुई झाड़ियों में भयभीत बरनेवाली सिंह की दहाड़ होती रहती या जिससे वह

प्रलापिनी, क्वचिद्भुम्भेव वायुवेग-कृत-तालशब्दा, क्वचिद्विधवेव उन्मुक्ततालपत्रा, क्वचित् समरभूमिरिव शर-शव-न्मिचिता, [क्वचिदमरपति-तनुरिव नेत्रसहस्र-सङ्कुला-क्वचि-
नारायणमूर्तिरिव तमालनीला, क्वचित् पार्थरथपताकेव वानरक्रान्ता, क्वचिद्वनिपति-द्वार-
भूमिरिव वेत्रलताशतदुष्प्रवेशा, क्वचिद्विराटनगरीव कीचकशतावृता, क्वचिदम्बरश्रीरिव

प्रलपितुम् उन्मत्तवशात् अनर्थकं वक्तुं शीलं यस्याः सा, पक्षे—कोकिलकुलस्य पिकमण्डलस्य कलप्रलापो-
ऽस्फुटमन्तुलध्वनिरस्या अस्तीति सा तादृशी ।

क्वचिदिति । उन्मत्ता उन्मादवातःपाधियुक्ता स्त्रीव, वायुवेगेन व्याधिरूपवदबाहुष्येन कृता
विहिताः तालशब्दाः करतलध्वनयो यया सा, पक्षे—वायुवेगेन पवनाधिस्येन कृताः तालानां तालतरुणां
शब्दाः यस्यां सा तादृशी ।

क्वचिदिति । विगतो विनष्टो धवः पतिर्यस्याः सा सुन्दरीव, उन्मत्तं स्वामिमरणात् परित्यक्तं ताल-
पत्रं तादृकः कर्णभरणविशेषो यया सा तादृशी, पक्षे—उन्मुक्तानि युगान्तपवनाधिस्येन पातितानि तालानां
तालतरुणां पत्राणि पर्णानि यस्यां सा तादृशी 'पत्रं पलाशं छद्मं दलं पर्णं छद्मः पुमान्' इत्यमरः ।

क्वचिदिति । समरो युद्धं तस्य भूमिः स्थानमिव, शराणां मुञ्जदण्डानां बाणानाञ्च शतेन समुदायेन
मिचिता न्यासा ।

क्वचिदिति । अमराणां देवानाम् 'अमरा निर्जरा देवा' इत्यमरः, पतिः प्रभुः इन्द्रः तस्य तनुः शरीर-
मिव, नेत्राणां लोचनानां तरुमूलानाञ्च यदा—जटानां सहस्रं तेन सङ्कुला स्यात् । जटशृङ्गयोर्नेत्रम्' इत्य-
मरः, 'नेत्रं मन्थगुणो वस्त्रमेदं मूले क्रुमस्य च' इति मेदिनी ।

क्वचिदिति । नारायणस्य श्रीकृष्णस्य मूर्तिः शरीरमिव, तमालं तापिच्छं तद्वक्षीला श्यामवर्णा, पक्षे—
तक्षामकट्टयैः नीला ।

क्वचिदिति । पार्थोऽर्जुनः तस्य रथस्य पताका वैजयन्ती 'पाताका वैजयन्ती स्यात्' इत्यमरः वानरेण
हनुसता वानरैः शास्त्राभ्युपगम्य आक्रान्ता अधिहिता ।

क्वचिदिति । अग्निः पृथ्वी तस्याः पतिः स्वामी राजेत्यर्थः, तस्य द्वारभूमिरिव, वेत्राणि चेतसा लता,
सहस्रं तासां शतं समूहस्तेन द्वारपालहस्तवेत्रयष्टिसमूहेनेत्यर्थः, दुष्प्रवेशा दुःखेन प्रवेष्टं योग्या अन्व-
पक्षेऽपि तुल्यम् ।

क्वचिदिति । विराटस्य मत्स्याधिपतेः नगरी पुरीव, कीचकशतेन स्वप्रियवान्धवकीचकसमूहेन राज-
श्यालकेन, पक्षे—कीचकाः सरन्ध्रवेणवः छिद्रेषु वायुप्रवेशेन शब्दायमानवंशगणा इत्यर्थः, तैः आवृता
स्यात्ताः 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता' इत्यमरः ।

क्वचिदिति । अम्बरम् आकाशं तस्य श्रीलक्ष्मीरिव, व्याधेन व्याधरूपधारिणा शिवेन अनुगम्यमानम्

उत्त दहाइ ते डर कर रोमाञ्चित सी प्रतीत होती थी, कहीं मधु पी-पीकर मतवाली कीदली मधुर दूक मचाए
रहती थी जिससे वह मदिरा पीकर बह-बहानेवाली मतवाली की के समान प्रतीत होती थी, कहीं वायु के
धपेधों से ताड़ के पत्ते खड़खड़ाया करते थे जिससे वह वात-वात में वालियों पीट-पीट कर ठठाने वाली
पगली के समान प्रतीत होती थी, कहीं ताड़ वृक्षों के पत्ते टूट-टूटकर गिर पड़े थे जिससे वह कर्णकूट से रहित
विषवा के समान प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों शरपत्रों (सरकण्डा नाम का पोधा) से भरी होने के कारण वह
बाणों से भरी युद्धभूमि के समान दिखाई पड़ती थी, कहीं हजारों नेत्र नाम के वृक्षों के कारण वह हजार नेत्रों
वाले भगवान् इन्द्र के शरीर के समान प्रतीत होती थी, कहीं चारों ओर तमाल वृक्षों की बनी नीलिमा के
कारण भगवान् नारायण की मूर्ति के समान प्रतीत होती थी, कहीं बन्दरों से भरी होने के कारण बन्दर की
छाप लगी अर्जुन के रथ की पताका के समान प्रतीत हो रही थी, कहीं बेटों की लताओं के कारण उत्तम प्रवेश
पाना अत्यन्त कठिन था जिससे वह सैकड़ों दैतपारी द्वार-पालों से भरी राजनहलों जो देहलों के समान
प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों बोंलों की झाड़ियों लगी हुई थी जिससे वह कीचकों से भरी विराट की नगरी के
समान प्रतीत होती थी, कहीं बने जंगलों में बहेलिये भय से चहल नेत्रोंवाले हरिनी का पीछा करते थे

व्याधानुगम्यमान-नरल-तारक-मृगा, क्वचिदगृहीतव्रतेव धर्म-चीर-जटा-वल्कल-धारिणी,
अपरिमित-वहलपत्रसञ्चयाऽपि सप्तपर्णभूषिता, क्रूरसत्त्वाऽपि मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि
पवित्रा विन्ध्याटवी नाम् ।

तस्याश्च दण्डकारण्यान्तःपति सकलभुवनविख्यातम् उत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्म-
स्युः सुरपति-प्रार्थना-पीत-सकल-सागर-सलिलस्य मेरु-मत्सरादन्वैरतल-प्रसारित-शिरःसह-

अनुगम्यमानम् अत एव तरलं त्रासेन चलं तारकमृग मृगशिरोनक्षत्रं यस्यां सा तथोक्ता, पक्षे—व्याघ्रैः
मिश्रैः अनुगम्यमानाः, अत एव तरला भयेन लोलाश्चललाः तरका लोचनकनीनिका येषां ते तथोक्ता
मृगा हरिणा यस्यां सा तादृशी । पुरा प्रजापतिः परमसुन्दरीं स्वतनयां सन्ध्यां निरीक्ष्य काकान्धस्ता-
मन्वधावत्, स्वधर्मं रिरक्षिषुः सा पुत्री तु हरिणीस्वरूपमाश्रित्य पलायमाना महादेवधारणं गतवती,
प्रजापतिरपि हरिणस्वरूपमाश्रित्य तत्राप्यनुजगाम महादेवस्तु तद्विरीक्ष्य प्रजापतेः शिरःकर्त्तनाय स्वधनुषा
बाणं मुक्षवान्, तदा तु प्रजापतिरत्यन्तं लज्जितस्त्वस्तश्च सन् मृगशिरोनक्षत्रे प्रविष्टवान् शिवस्य बाणोऽपि
आर्द्रानक्षत्रस्वरूपेण तदन्वतिष्ठदिति शिवपुराणीया कथाऽनुसन्धेया ।

कचिदिति । गृहीतं स्वीकृतं व्रतं नियमो यया सैवविधा सुन्दरीव, धर्माः कुशाः, चीराणि जीर्ण-
वसनखण्डानि, जटाः संहतकेशाः 'शिफाजटे संहतो कचौ' इत्यनेकार्थः, वल्कलानि च परिधेयानि परिहार-
यितुं शीलं यस्याः सा तथोक्ता, पक्षे—धर्माः कुशाः, चीराः तृणविशेषाः, जटाः मूलानि वल्कलानि च धार-
यितुं शीलं यस्याः सा तादृशी 'मूले लग्नकचे जटा' इत्यमरः ।

अपरोति । अपरिमितानि सङ्ख्याक्रान्तानि बहूनि सवनानि पत्राणि दलानि तेषां सञ्चयः समूहो
यस्यां सा तथोक्ताऽपि सप्तभिः पर्णैः भूषितेति विरोधः, सप्तपर्णसंज्ञकतस्मिन्निर्वाजितेति तत्परिहारः । 'यत्र
विरोध इव भासेत विरोधोऽस्तौ' इति लक्षणेन विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमग्रेऽपि । क्रूरसत्त्वेति । क्रूरं
दुष्टं सत्त्वं हृदयं यस्याः सा तथोक्ताऽपि मुनिजनसेवितेति विरोधः 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्व-
भावयो' इत्यनेकार्थः, क्रूराः हिंसाः सत्त्वा व्याघ्रादिप्राणिनो यस्यां सा तादृशीति तत्परिहारः तथा पुष्पवती
रज्जोधर्मवत्यपि पवित्रेति विरोधः, पुष्पाणि प्रसूनानि अस्याः सन्तीति तत्परिहारः ।

तस्यान्वेति । तस्यां विन्ध्याटव्याम् अगस्त्यस्य कुम्भयोनेः आश्रमपदं तपोभूमिः आसीदिति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः । इह प्रयमान्तानि पदानि आश्रमस्य विशेषणानि । दण्डकारण्यस्य दण्डकसंज्ञकवनस्य
अन्तःपति तन्मध्यवर्ति । अत्रेदमिति वृत्तम्—सूर्यवंशीयः कञ्चन दण्डको नाम भूपतिः शुक्राचार्यगुरोः
अरजाण्यां पुत्री बलाकारेण धर्षितवान्, तच्छ्रुत्वातीव क्रुपितः शुक्राचार्यस्तं नृपमभिशाप-त्वं विन-
श्यसि, अष्टारभ्य सप्तदिनाभ्यन्तरे चेदं राज्यं महावनतया परिणतं भविष्यतीति । तच्च विन्ध्याचल-
शिखरप्रदेशस्य राज्यं दण्डकारण्यं सञ्जातमिति । रामायणे प्रसिद्धमेतत् ।

सकटेति । सकलानि समस्तानि यानि भुवनानि भूभुव आदीनि तेषु विद्यतां प्रसिद्धम् । भगवतो
महात्म्यवतो धर्मस्य सुकृतस्य उत्पत्तिक्षेत्रमिव जन्मभूमिरिव, तत्र सर्वप्रकारधर्मोत्पत्तेरित्याशयः । अत्र
जात्युत्प्रेक्षा, सा च भावाभिमानिनी वाच्येत्यवगन्तव्या ।

इरेति । सुरपतिः इन्द्रः तस्य प्रार्थनया याज्या पीतानि सुलुकीकृतानि सकलसागराणां समस्त-
जितसे वद ऐनी प्रतीत होती थी मानो व्याधिरूपधारी भगवान् शंकर से खदेड़े गए नृलशिरा से शोभित आकाश
को एसी ही, कहीं कुश, चीर (बाँड़ नाम का वृक्ष), जटाओं और छालों के कारण वह ऐसी प्रतीत होती
थी मानो कुश को लंगोटी मारे तथा वल्कलों को काष्ठनी काष्ठे कोई जटाधारिणी तपस्विनी हो, कहीं अत्यन्त
धने पक्षोवाले छिनवन के वृक्षों से मरी होने के कारण वह अखण्डपडवा होते हुए भी सप्तपर्णा प्रतीत होती
थी । यद्यपि उसमें कुछ प्राणियों के समान अनेक हिंसक जन्तु मरे थे, किन्तु उसमें अनेक मुनियों के आश्रम भी
स्थित थे । यद्यपि वह वृक्षों से लदी होने के कारण रजस्वला स्त्री से प्रतीत होती थी, किन्तु वह अत्यन्त
पवित्र भी थी ।

उत्तविन्ध्याटवी में दण्डक वन के बीच समी लोको में प्रसिद्ध भगवान् धर्मराज को जन्मभूमि के समान
महर्षि अगस्त्य का पवित्र आश्रम था, जिन्होंने भगवान् इन्द्र को प्रार्थना पर समुद्र का समी जल ही पी

१. बहुल २. सप्तपर्णभूषिता । ३. भुवनव्याप्तम्, भुवनतत्त्वात् । ४. निर्वात । ५. अगस्त्य ।
६. मेरुशिखर । ७. गगनतल । ८. दिग्बरस्य ।

स्त्रेण दिवसकर-रधागमन-पथमपनेतुमभ्युद्यतेन अवगणित सकलसुर-वचसा विन्ध्यगिरिणा-
प्यसुल्लङ्घिताज्ञस्य जठरानल-जीर्ण-वातापिदानवस्य सुरासुर-मुकुट-मकरपत्र-कोटि-चुम्बित-
चरण-रजसो दक्षिणाशा-वधू-मुख-विशेषकस्य, सुरलोकादेकदुङ्कारनिर्पातित-नहुष प्रकट-

समुद्राणां जलानि सलिलानि येन तस्य । इत आरभ्यद्रुपप्यन्तानि पदानि श्लेषविशेषणानि । पुरा लोकान् पीडयितुं कालेयास्याः केचनासुरा दिनपर्यन्तं समुद्रजलेऽन्तर्हिताः सन्तो निशि बहिरागाय लोकद्वय-मत्यन्तमुपद्रुतश्चक्रः । तद्विनाशाय नितरां चेन्निधमानो देवाधिपतिरगस्त्यशरणं ययौ । बहुधा प्रार्थितो भगवानगस्त्यो निखिलसमुद्रसलिलानि चुलुके कृत्वा पपाविति महाभारतीया कथात्रानुसन्धेया ।

नेविति । मेरोः सुवर्णाद्रिः मत्सरात् उद्यतिविषयकद्युमद्वेषात् 'मत्सरोऽप्यद्युमद्वेष' इत्यमरः अम्बरतले आकाशतले प्रसारितानि विस्तारितानि विकटानि बृहन्ति यानि शिरांसि मस्तकानि तेषां सहस्रं समूहो येन स तेन, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथगमनपथं स्पन्दनगमनमार्गम् 'श्रवणपूरब्धः पथामानवे' इत्यच् प्रत्ययः, अपनेतुं निरसितुम् अभ्युद्यतेन प्रवृत्तेन, तथा अवगणितानि अनाहतानि सकलानां समस्तानां देवानां सुराणां वचांसि दिवसाधिपतेः यति मार्गावरोधनिषेधकवाक्यानि येन तेन विन्ध्यगिरिणाऽपि जलबालकाद्रिणापि अनुल्लङ्घिता अनतिक्रान्ता सम्मानिता आशा आदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।

पुरा पर्यटन् नारदो योगी विन्ध्याचलमासादयामास, अथ तेन कृतातिथ्यो नारदस्तं गिरिं प्रत्यु-
वाच—गिरिमेने ! प्रतिदिनं सूर्यो हि सुमेरं परिभ्रमति त्वां नेति नितरां चेत्तिष्ठते मे स्नेतः अतस्तदर्थं यतस्त्वेत्यभिधाय निर्गते तस्मिन् तयैवात्मानं विधातुं सूर्यमनुरुद्धन् तेन प्रत्याख्यातोऽर्तकोपेन तद्गमन-
पथमवरोद्धं वृद्धिसुपगच्छन् सुरैर्निवारितोऽपि नितरां वधूः तदैकतोऽधिकतापात् प्रज्वलन्तोऽपरत्रान्धका-
राहृतधात्मिकमपि कर्तुमशक्ता लोका देवान् तुष्टुवुः, ते च द्रुतमेव काश्यामगस्त्याश्रममाजग्मुः, विन्ध्य-
वृद्धपवरोधार्यं तमनुरुद्धुष्व, अथ तेषामनुरोधेन समायके भगवत्यगस्त्ये तत्रोपस्थिते विन्ध्याद्रिः शिरोऽ-
घनमग्न्य तस्मै प्रणाममकरोत्, श्रुतिस्तु—'प्रिय वत्स ! यावदहं पुनः प्रत्यावृत्तः स्यां तावत्तमेवंविधमेवा-
घनतो भूत्वा तिष्ठ' इत्युक्त्वा दक्षिणाशां प्रस्थितो नेदानीमपि प्रत्यावृत्तः, विन्ध्याद्रिरपि तदाज्ञयाऽधुनापि तयैव तिष्ठतीति स्कन्दपुराणान्तर्गतकाशीखण्डीयकथा ।

जठरेति । जठरानलेन उदराग्निना जीर्णः अन्तःपरिपाकं प्रापितो वातापिदानवो वातापिनामकासुरो येन यस्य तादृशस्य ।

पुरा इववलवातापिसंज्ञकौ आतराबसुरविशेषावास्ताम् तत्रैवलो विप्रस्वरूपं कृत्वा मेघस्वरूप-
स्थितं वातापि मारयित्वा तन्मांसं पक्त्वा समुपस्थितात् विप्रान् भोजयामास, भक्षितवस्तु तेषु 'वातापे ! निर्गच्छ' इतीष्वलेनाकारितः सुरवरप्रतापेन वातापिस्तेषामुदराणि विदार्य निर्गतः, ततश्च तौ तेषां वित्तादिकं चोरितवन्तौ । ततो देवा इत्थं निरीक्ष्य भगवतोऽगस्त्यस्य शरणमाययुः, आगत्य च प्रत्यपकृतुं याचितः स तन्नैव रूपेण तन्मांसं भक्षयित्वा उदरे जीर्णं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

सुराहरेति । सुरा देवा असुरा दानवास्तेषां मुकुटेषु किरीटेषु यानि मकरपत्राणि सुवर्णरश्मिता मकरा-
कारपद्मा, 'पत्रं बाह्वनपचयोः' इत्यमरः, तेषां कोटयः अग्रभागाः तैः चुम्बितानि स्पृष्टानि चरणरजसि पदरेणवो यस्य तस्य, देवदानवपूजितपदस्थेत्यर्थः दक्षिणा अवाची आशा दिनेव वधूः स्त्री तस्या मुखे आनने विशेषकस्य तिलस्वरूपस्य 'दिशस्तु कुकुमः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः', चित्रपुण्ड्रविशेषकाः इत्यमरः । अत्रागस्त्ये तिलकत्वारोपस्य दक्षिणदिशि वधूत्वारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'यत्र कस्यचिदारोपः परारोपस्य कारणम् । तत्परम्परितम्' ॥

सुरेति । सुरलोकात् देवनगरात् (स्वर्गात्) एकदुङ्कारेण दुल्लङ्घितमात्रेण निर्पातिते प्रस्थाविते नहुषे

लिया या । समस्त देवताओं की प्रार्थना अनङ्गुली करके नेह पर्वत की ईर्ष्या के कारण अपनी ह्वारी चोटियों को आकाश में फैलाकर सूर्य का मार्ग रोक देनेवाला विन्ध्याचल भी जिनकी आशा टाटने का साहस न कर सका और पैरों पर झुका ही रह गया, जिन्होंने अपने पेट को आग में वातापि दानव की भी पचा डाला, देवता और राक्षस दोनों ही अपने मुकुटों में बने हुए नक्त्याभूषणों की पत्रलताओं से जिनके चरणों की धूल

प्रभावस्य भगवतो मद्रामुनेरगस्त्यस्य, मौर्यया लोपामुद्रया स्थयमुपरचितालवालकैः करपुट-
सलिलसेक-संवद्धितैः सुननिर्विद्यैरुपशोभितं पादपैः, तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनापादिना
पवित्र भस्म-विरचित-त्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुश-चीवर-वाससा मौञ्ज-मेखलाकलितमध्येन
गृहीत-हरितर्पणपुटेन प्रत्युदजमटता भिक्षां दृढदस्युनाम्ना पवित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेध्म-
हरणाञ्च यस्यध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार, विशि दिशि शुक्रहरितैश्च कदलीवनैः

प्रकटः स्फुटः प्रभावो माहात्म्यं यस्य तस्य तादृशस्य, भगवतो माहात्म्यवतः महामुनेरकृष्टमननशीलस्य ।

इह खण्डः पुत्रे वृत्रे दधीच्यस्या वज्रं निर्माय हते सुराधिपे प्रहृष्टयाणापयूते मानसमरोवरे
निलीने सति सूरैः राजविहीनं स्वर्गं हृष्टा चन्द्रवर्दीयो राजा नहुषो निजनिजप्रभावेर्द्धयित्वा स्वर्गराज्ये
नियुक्तः । इन्द्रपदं चान्द्रो भवानिन्द्राणीं कथं न कामयते ? इति हेनश्चिद्रूपदिष्टे स कदाचित् प्राथितवान् ,
ततस्तया कथितम् 'राजन ! महर्षिप्रवोहितां शिविकामाह्वय यदि भवान् मद्रवनमागन्तुं शक्नोति
तदा भवन्तमहं मेवेय' इति । राजा तु तदेवाभ्यपेक्ष्य भृगवादीन् देवर्षीन् चाहकवेन संयोज्य शिविका-
मारुढः इन्द्राणीं कामयमानः तां प्रति धनं शीघ्रं चलितुम् अग्रे गच्छन्तं भृगूं मूर्ध्नि चरणेन 'सर्पे सर्पे'
इति कथयन्नताडयत्, एतन्मध्ये भृगोर्जटासु प्रच्छन्नो भगवानगस्त्यः तच्चरणेन ताडितः 'हवं सर्पो
भूत्वाऽधः पत' इति शशाप, तेन च राजा सर्पो भूत्वा हिमालयकन्दरायामपतदिति महाभारतीया कथा-
प्राप्तुसन्धेया ।

मार्यथेति । मार्यया परम्या लोपामुद्रया नक्षामिकया स्वयम् आत्मना उपरचितानि निर्मितानि
आलवालाणि आवापा मूलसलिलधारा येषां तैः स्वादालवालमावापः इत्यमरः, करपुटेन निजहस्तद्वयेन
एष सलिलस्य जलस्य सेकः तेन संवद्धितैः वृद्धिं प्रापितैः, सुननिर्विद्यैः पुत्रसदृशः पादपैर्वृक्षैरुपशोभितं
मूर्धितं तदाधमपदं मुनिस्थानम् ।

तत्पुत्रेणेति । तस्य अगस्त्यस्य पुत्रेण सुनुना, गृहीतम् अङ्गीकृतं प्रतं ब्रह्मचारिमतं येन तेन, आपाडः
पलाशदण्डः अस्यास्तीति तेन 'आपाडो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति विश्वः, प्रियाणां पलाशदण्ड-
स्यैव धारणमाह मनुः—'ब्राह्मणो बैलवपालानी' इति, पवित्रं पूतं यद्रसम् तेन-विरचितं विहितं त्रिपुण्ड्रकं
रेखाग्रयुगम्लकविशेष एव आभरणं भूषणं येन, तेन, ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रधारणमाह स्मृतिः—'ब्राह्मणानां
त्रिपुण्ड्रकम्' इति । कुशा दर्भा एव चीवरं चीरं वासः वस्त्रं यस्य तेन, मौञ्जया मुञ्जविरचितया मेखलाया
कलितो बद्धः मध्यः कटिभागो येन तेन, तथा च मनुः—मौञ्जी प्रिवृत्समा रूक्षणा कार्या विप्रस्य मेखला'
इति । गृहीतं याचित्ताप्ररक्षणार्थमाप्तं हरितं श्यामलं पर्णपुटं पत्ररचितपुटकं येन तेन, प्रत्युदजम् उदजमुदजं
प्रति प्रतिपर्णशालमिरयर्थः । 'पर्णशालोदजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, भिक्षाम अटता भिक्षार्थं भ्रमणं विदधता
निष्कामिदत्र 'अकथितश्च' इत्यनेन कर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया । दृढदस्युरिति नाम यस्य
तेन तादृशेन पवित्रीकृतं तत्र स्थित्या पूतम् ।

अतोनि । पिता अगस्त्यः, अतिप्रभूतानि अतिप्रचुराणि यानि इह्मानि काष्ठानि तेषाम् आहरणाय
आनयनात् हेतोः, इह्मं बहतीति 'इध्मवाह' इत्यन्वयं द्वितीयम् अपरं नाम अभिधेयं चकार विदधौ ।
इध्मवाह इत्यत्र 'कर्णयन्' इत्यण् ।

शायां कर्ते जो दक्षिण दिशा रूपी वधू के मुख के तिलक से (अगस्त्य नारा दक्षिण दिशा में निकलता
है), तथा जिन्होंने एक ही दुड़ार में नहुष को स्वर्ग से पृथ्वी पर पटक कर अपना प्रभाव प्रकट कर दिया
था । वह आश्रम अनेक वृक्षों से सुशोभित था । भगवान् अगस्त्य की पत्नी लोपामुद्रा ने स्वयं अपने हाथों से
उनमें बाँधे बना-बनाकर अपने अंगुलियों के जल से उन्हें सींचा और पाल-पोस कर बढ़ाया था । उन्हें वह
पुत्र के समान ही प्यार देती थी । उनके पुत्र ब्रह्मचारी दृढदस्यु की तनछर्पा से वह आश्रम और भी पवित्र
हो गया था । वह हाथों में पलाशदण्ड लिये, मरुतक पर नरम का त्रिपुण्ड्र लगाये, कटि में कुण्ड की लँगोटी

श्यामलीकृत-परिमरं सरिता च कलसयोनि-परिपीत-सागरमार्गानुगतयेव बद्धवेणिकया गोदा-
वैर्या परिगतमाश्रमपदमासीत् ।

यत्र च दशरथवचनमनुपोलयन्नृत्तसृष्टराज्यो दशवदन-लक्ष्मी-विभ्रमविरामो रामो
महामुनिमगस्त्यमनुचरन् सह सीतया लक्ष्मणोपरचित-रुचिर-पर्णशालः पञ्चवट्यां कञ्चित्
कालं सुखमुवास । चिरंशून्येऽद्यापि यत्र शाखानिलीनि-निभृत-पाण्डु-कपोतपङ्क्तयो लग्न-
तापमाग्निहोत्र-धूमरानय इव लक्ष्यन्ते तरवः । बलिकर्म-कुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतायाः

दिशीति । दिशि दिशि प्रत्येकदिशि 'निगयवीक्ष्योः' इति द्विवचनम्, शुक्वत् कीरदेहवत् हरितै-
र्नीलवर्णैः कदलीवनैः रम्भाविपिनैः 'रम्भावच्छेद्य कदली' इति मेदिनी, श्यामलीकृतः कृष्णवर्णीकृतः परिसरः
प्रान्तभूमिर्यस्य तत् । शुक्लहरितैरित्यत्र लक्षोपमा ।

सरितेति । कलसयोनिना अगस्त्येन परिपीतस्य चुलुकीकृतस्य मृतस्येत्याशयः, सागरस्य समुद्रस्य
मार्गम् अश्वानम् अनुगतयेव अनुव्रजितयेव बद्धा घना वेणिका सलिलधारा यया तथा, बद्धा संकरा-
विधानायैव संयता वेणिका केशरचनाविशेषो यया तथा च, गोदावरी पञ्चामिकया सरिता नद्या परिगतं
परिभ्यासम् । अगस्त्येन चुलुकीकृततया निधनमुपगतस्य समुद्रस्य अनुव्रजनं सर्वदा केशसंयमनञ्च पति-
व्रतया विधेयमेवेत्याशयः । उक्तञ्च 'न प्रोषिते तु संकुप्येन्न वेर्गी च प्रमोचयेत्' इति । 'अनुगतयेव' इति
क्रियोपप्रेक्षा । यस्मात्क्रियेति व्यञ्जनया ॥ तदुक्तं दर्पणे—

'समाप्तोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमागोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥'

यनेति । यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने दशसु दिशासु अप्रतिहतो रथो यस्य स दशरथः तस्य वचनं
घनगमनादेशम् अनुपालयन् पालनं कुर्वन् तथैवानुतिष्ठत्यर्थः, उत्सृष्टं त्यक्तं राज्यं येन सः, दशवदनो
लङ्काधिपतिर्दशाननस्तस्य या लक्ष्मीः राज्यश्रीः तस्या विभ्रमस्य विलासस्य विरामोऽवमानं यस्मात् स
तथोक्तो रामः महामुनिं मुनिश्रेष्ठम् अगस्त्यम् अनुचरन् सेवमानः, लक्ष्मणेन सुमित्रानन्दनेन उपरचिता
निर्मिता रुचिरा मनोशा पर्णशाला उदजो यस्य सः, कञ्चिदकालं पञ्चवट्यां जनस्थाने सीतया जनकनन्दिन्या
सह सुखम् आनन्दपूर्वकं यथा स्वात्तया उवास निवसति स्म । 'विरामो राम' इत्यत्र यमकालङ्कारः ।
तदुक्तं दर्पणे—

'सत्यर्थं पृथगरथ्यां स्वरस्यञ्जनसंहते । क्रमेण तेनैवावृत्तियमकं विनिगद्यते ॥'

विरति । 'चिरशून्ये बहोः कालात् मुनिवृन्दरहिते, यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे अद्यापि इदानीमपि,
शाखासु निलीना अवस्थिता निभृता निःशब्दाः पाण्डवः श्वेता ये कपोताः पारावताः तेषां पङ्क्तयो
राजयः येषु ते, अत एव लम्बाः संलम्बाः तापसानां तपस्विनां यदग्निहोत्रं दैनिकयज्ञविशेषः तस्य धूमा-
नाम् अग्निशिखानां राजयः पङ्क्तयो येषु ते तथोक्ता इव तरवो वृक्षा लक्ष्यन्ते अवलोक्यन्ते । इह पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा धूमपङ्क्तीनां संलम्बत्वस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोपप्रेक्षा चेत्तुभयोरङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करालङ्कारः ।

बलेति । बलिकर्मणो देवपूजनकार्यस्य कुसुमानि प्रसूनानि उद्धरन्त्याः सञ्चर्य कुर्वन्त्याः सीताया
तथा मूँज की कटपनी पहिने और हाथों में हरे पत्तों का दोना लिये हुये एक झोपड़ी से दूसरी झोपड़ी तक धूम-
धूमकर भीख माँगा करते थे । वह जङ्गल से पिता के अग्निहोत्र के लिये समिधाओं (इवन की लकड़ियों) का
इतना बड़ा गट्टर बाँधकर लाया करते थे कि पिता ने उनका दूसरा नाम ही इधमवाह (इवन की लकड़ियों को लेने
वाला) रख दिया था । उस आश्रम के चारों ओर सुगंधों के समान हरे-हरे केलों की घनी बाढ़ लगी हुई थी जिसकी
घनी हरियाली से वहाँ कुछ-कुछ अन्धकार सा छाया रहता था । उस आश्रम से सटी हुई एक ही प्रखर धारा में
बहती हुई गोदावरी नदी ऐसी प्रतीत होती थी मानो एक चोटी वाली समुद्र की 'विषवा पत्नी' अपने पति के पीछे
पीछे उसका समस्त जीवन पी छेने वाले अगस्त्य के आश्रम में चली आई हो ।

और जहाँ पञ्चवटी में दशरथ की आज्ञा का पालन करने के लिये राज्य छोड़कर महामुनि अगस्त्य
की सेवा करते हुये रावण की राज्यलक्ष्मी का वैभव मिटा देने वाले भगवान् रामचन्द्र जी ने सीता जी के साथ
लक्ष्मण द्वारा बनाई गई पत्तों की सुन्दर झोपड़ी में कुछ दिनों तक सुख से निवास किया था, बहुत दिनों से
सुखों के न रहने के कारण जिस सूने प्रदेश में बालियों पर चुपचाप बैठे हुए सेफेद कवतारों की पंक्तियों

करतलादिव सङ्क्रान्तो यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णजलनिधि-जल-
मिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्त्तिषु विभक्तं महाह्रदेषु । यत्र च दशरथ-सुत-निशित-
शर-निकर-निपात-निहत-रजनीचर-वल-बहल-रुधिर-सिक्त-मूलमद्यापि तद्वागाविद्ध-निर्गत-
पलाशमिवाभाति नव-किसलयमरण्यम् ॥ अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरमभिनव-
जलधर-निबह-निनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवन-विवर-व्यापिनश्चोपिधोषस्य स्मरन्तो
न गृह्णन्ति शष्प-कवलमजस्रमश्रुजल-लुलिता-दीनदंष्ट्रयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जरा-

वैदेह्याः करतलात् हस्ततलात् लताकिसलयेषु व्रततिपल्लवेषु संक्रान्तो लग्न इव सन् रागो लौहित्यं
स्फुरति दीप्तिमान्भवति । सङ्क्रान्त इवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

यत्र चेति । यत्र च आश्रमपदे, मुनिना अगस्त्येन पूर्णं पीतं चुलुकीकृतं पश्चादुद्गीर्णम् चान्तं निखिलं
समग्रं जलनिधिजलं समुद्रसलिलम् आश्रमोपान्तवर्त्तिषु आश्रमनिकटस्थापिषु महाह्रदेषु महातटागेषु
विभक्तमिव विभज्य स्थापितमिव । अत्रापि विभक्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, अत एव हि तटागानामगाधसलिल-
युक्तत्वं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तु व्यङ्ग्यम् ।

यत्र चेति । दशरथसुतयो रामलक्ष्मणयोः निशिताः तीक्ष्णा ये शरा वाणाः तेषां यो निकरः समूहः
तस्य निपातेन वर्णनेन निहतानि घातितानि यानि रजनीचरवलानि असुरसैन्यानि तरसम्बन्धीनि बह-
लानि विपुलानि रुधिराणि रक्तानि तैः सिक्तानि मूलानि यस्य तत्, नवानि नूतनानि किसलयानि
पल्लवानि यत्र तत् तथोक्तम् अरण्यं वनं (कर्तुं), अद्यापि इदानीं कालपर्यन्तमपि तेषां रुधिराणां रागेण
रक्तिम्ना आविष्टानि युक्तानि विद्यमानानि निर्गतानि निःसृतानि पलाशानि पत्राणि यत् तत् तथोक्तमिव
आभाति शोभते । इहापि क्रियोत्प्रेक्षा ।

अधुनापीति । अधुनापि इदानीमपि यत्र आश्रमपदे जलधरसमये वर्षाकाले गम्भीरं मञ्जुलम्
अभिनवा नूतना ये जलधरा मेघास्तेषां निबहस्य समूहस्य निनादं गर्जनम् आकर्ण्य श्रुत्वा भगवतः
पुत्रस्य रामस्य दाशरथ्ये त्रिभुवनस्य त्रिलोक्याः विवराणि छिद्राणि तानि व्याप्नोति पूरयतीति स तस्य,
चापधोषस्य धनुः शब्दस्य अत्र मातुः स्मरतीतिवत् कर्मणि पठ्यते, तेन धनुःशब्दमित्यर्थः, स्मरन्तः चिन्त-
यन्तः दशदिशः दशाशाः शून्याः रामलक्ष्मणसीतारहिताः, वीक्ष्य अवलोक्य, अजस्रं निरन्तरम् अधुजलैः
तेषां शोकजनितनयनसलिलैः लुलिता विह्वलीभूताः दीनाः कातराः इष्टयो लोचनानि येषां ते तथोक्ताः,
तथा जरया वृद्धावस्थया जर्जरिताः विशीर्णा विषाणानां शृङ्गाणां कोटयोऽप्रभागा येषां ते तथोक्ताः,
जानक्या वैदेह्या संवर्द्धिताः शष्पसलिलादिप्रदानेन वृद्धिं प्रापिताः जीर्णमृगाः वृद्धहरिणाः शष्पं घालन्
तस्य कवलं ग्रासं न गृह्णन्ति न स्वीकुर्वन्ति तेषां शोकेनेत्याशयः । अत्र गम्भीरजलदनिनादाकर्णनेन

से वृक्ष ऐसे प्रतीत होते थे मानों आज भी उनमें वन तपस्वियों के अग्निहोत्रों से उठे हुये धुएँ की रेखायें लगी
हुई हों, जहाँ लताओं की नयी-नयी सुकुमार कोपलों से फूटती हुई लाली ऐसी प्रतीत होती थी मानों पूजा
के लिये फूल चुनते समय उनमें लगी हुई जानकी के करतलों की लाली ही आज भी फूट फूट कर बिसर रही
हो, जहाँ आश्रम के निकटवर्ती सरोवरों में भरा हुआ जल ऐसा प्रतीत होता था मानों भगवान् अगस्त्य ने
समुद्र का पिया हुआ समस्त जल ही उगलकर इन सरोवरों में बोट दिया हो, जहाँ नयी-नयी कोपलों से
भरा हुआ वन लाल भभूका हो उठा था मानों रामचन्द्र जी के तीखे बाणों की वर्षा से मारे गये राक्षसों के
गाढ़े रक्त से सिंची हुई जड़ों वाले वृक्षों से आज भी उसी रक्त की लाली में सने हुये लाल लाल पल्लव फूट
पड़े हों, जहाँ आज भी भगवती जानकी द्वारा पालपोस कर बढ़ाये गये बुढ़ीली से कटी-कटी सींगों वाले
आश्रमों के बड़े हरिण वर्षा के दिनों में नयी-नयी साँवली पटाओं की गम्भीर ध्वनि सुनकर भगवान् राम
के धनुष की तीनों लोकों में फैली हुई ध्वनि का स्मरण करते हुए आँसुओं से छलछलायी हुई करुण दृष्टि द्वारा
अपने बन्धुओं से सूनी (जिन्हें राम के धनुष ने पछले ही मार डाला था, अथवा राम से सूनी) दसों दिशाओं को

१. 'च' इति कचिन् । २. 'निशित' इति पाठः कचिन्न । ३. बलबुल । ४. रक्त । ५. तटागा-
नुविद्ध । ६. किसलयम् । ७. गम्भीरवन् । ८. 'निबह' इति पाठः कचिन्न । ९. सम्यक्कृष्टम् ।
१०. लुलितदृष्टयः ।

जवर्जरित-विषाणकोटयो जानकीसंवर्द्धिता जीर्णमृगाः । यस्मिन्ननवरत-मृगया-निहत-शेष-वन-
हरिण-प्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो राघवमतिदूरं जहार^१ यत्र मैथिली-
वियोगदुःखदुःखदुःखितौ दशवदन-विनाश-पिशुनौ चन्द्रसूर्याविव कबन्धप्रस्तौ समं राम-
लक्ष्मणौ त्रिभुवनमयं महेश्वरकृतः । अत्यायतञ्च यस्मिन् दशरथसुत-शर-निपातितो योजन-
बाहोर्बाहुरगस्य-प्रसादनागतनहुषाजगर-कायशङ्कां चकार^२ ऋषिगणस्थ । जनकतनया भर्त्रा
विरहविनोदनार्थमुदजाभ्यन्तरं लिखिता यत्रा रामनिवास-दर्शनोत्सुका पुनरिव धरणी-
तलादुल्लसन्तीव वनचरैरद्याप्यालोक्यते^३ । ।

रामस्य चापघोषस्मृतेः स्मरणालङ्कारः, तथा शष्पप्रासग्रहणसम्बन्धेऽपि तदस्रबन्धप्रतिपादनादतिशयो-
क्यलङ्कारः । यदुक्तं दर्पणे—

‘सहशानुभवाद्भस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते’ । ‘सिद्धत्वेऽप्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।

एवञ्चोभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

यस्मिन्निति । यस्मिन् विपिने अनवरतं निरन्तरं या मृगया पशुहन्तव्यापारः तस्यां निहतेभ्यः
रामेण व्यापादितेभ्यः शेषा अवशिष्टा ये वनहरिणाः काननमृगाः तैः प्रोत्साहित इव जानकीवञ्चनापूर्वक-
रामदूरनयने प्रकृष्टोत्साहं प्रपिता इव कनकमृगः हाटकमयहरिणरूपधारी मारीचः, कृतो विहितः
सीताया जानक्या विप्रलम्भो वञ्चना येन तयोक्तः सन् राघवं रामचन्द्रम् अतिदूरम् अनतिसमीपं जहार
नीतवान् । इह क्रियोपेक्षा ।

यत्रेति । यत्र पञ्चवत्यां मैथिली जानकी तस्या वियोगदुःखेन विरहजनितक्लेशेन दुःखितौ क्लेशितौ
दशवदनो रावणः तस्य विनाशपिशुनौ ध्वंसबोधकौ रामलक्ष्मणौ कौशल्यानन्दनसुमित्रानन्दनौ, चन्द्र-
सूर्याविव पुष्पवन्ताविव ‘एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरो’ इत्यमरः । कबन्धः राहू राक्षसाधि-
पतिः तेन दनुकबन्धेन च प्रस्तौ कवलीकृतौ गृहीतौ च सन्तौ समम् एककालं त्रिभुवनस्य जगत्त्रयस्थित-
लोकस्य महत् उरुकण्ठं भयम् आतङ्कं चक्रतुः विदधतुः । इह चन्द्रसूर्याविवेत्युपमा ।

अत्यायतञ्चेति । यत्र च दशरथसुतो रामः तस्य शरेण ह्युष्णा निपातितः कर्तयित्वा पातितः अत्या-
यतः अतिविस्तृतः योजनबाहोः दनुकबन्धापरनाम्नो दैत्यस्यैव बाहुभुज, अगस्त्यस्य मुनेः प्रसादनाय
शिबिकारोहणेन इन्द्राभीं प्रति यानकाले पादप्रहारकृतक्रोधोपशान्तये आगतः प्राप्नो यो नहुषाजगरस्तस्य
अजगर (सर्प) रूपिनहुषभूपतेः कायशङ्कां देवभ्रान्तिम् ऋषिगणस्य मुनिमण्डलस्य चकार कृतवान् ।
अत्र दनुकबन्धबाहौ नहुषाजगरभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘साम्यादेतस्मिन्स्तदुद्धि-
र्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थित’ इति । अत्रत्येतिवृत्तन्तु रामायणस्यारण्यकपाण्डतोऽवगन्तव्यम् ।

जनकेति । यत्र आश्रमपदे जनकतया वैदेही, भर्त्रा स्वामिना रामेण, विरहविनोदनार्थं जानक्याः
वियोगव्यथालघुत्वसम्पादनार्थम् उदजाभ्यन्तरे ‘पर्णशालामध्ये ‘पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः, लिखिता
चित्रीकृता सा रामस्य निवासोऽवस्थानभूमिः तस्य दर्शनाय अवलोकनाय उत्सुका उत्कण्ठिता सती पुन-
र्भूयो धरणीतलात् पातालात् उल्लसन्तीव, वनचरैः किरातैः अद्यापि इदानीं कालेऽपि आलोक्यते दृश्यते ।
अत्र उल्लसन्तीवेति क्रियोपेक्षा । अत्र ‘पुनः शब्दोपादानेन पूर्वं वैदेह्या मिथिलायां यज्ञभूमिकर्षणकाले

देख-देख कर मुँह में मरी हुई घास का चबाना भी भूल जाते हैं, जहाँ नित्य ही शिकार करने वाले राम से
अपने परिवार का विनाश होते देख बचे हुए जंगली हरिणों द्वारा मानों उसकाया गया कनकमृग जानकी को
धोखे में डालकर राम को दूर बढ़का ले गया था तथा उनके वियोग का कारण बना था, जहाँ जानकी
के विरह में दुखी और राहुरूपी कबन्ध से घिरे हुये सूर्य और चन्द्रमा के समान राम और लक्ष्मण ने रावण
के विनाश की सूचना देते हुये उसके साथ युद्ध में तीनों लोकों को एक साथ ही अत्यन्त मयमीत कर दिया
था, जहाँ राम के भाणों से कटकर गिरी हुई योजनबाहु नाम के राक्षस की अत्यन्त लम्बी बाहु देखकर वहाँ
के ऋषियों को ऐसा भ्रम होता था मानों भगवान् अगस्त्य को प्रसन्न करने के शिष्टे अजगर रूपधारी नहुष ही

१. निःशेष, अशेष... । २. प्रोत्सारित । ३. रावणविनाशसूचकौ । ४. अतिमहत् । ५. ...बाण... ।
६. ...प्रसादेनागत... । ७. अकरोद्विभजनस्य । ८. तपसा च भर्त्रा । ९. ...विनोदार्थम् । १०. अन्त्यन्तरे ।
११. धरणीतलादुल्लसन्ती । १२. उपलक्ष्यते ।

तस्य चैवंविधस्य सम्प्रत्यपि प्रकटोपलक्ष्यमाण-पूर्ववृत्तान्तस्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधि-पान-कुपित-वरुणोत्साहितेन अगस्त्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्त्यपर इव वेधसा महाजलनिधिरुत्पादितः प्रलयकाय-विघटितौष्ट-दिग्मांग-सन्निर्बन्धं गगनतलमिव भुवि निपतितम्, आदिवराहसमुद्धृत-धरामण्डल-स्थानमिव सलिलपूरितम्, अनवरत-मञ्ज-दुन्मद-शर्वरकामिनी-कुचकलस-लुलित-जलम्, उत्फुल्ल-कुमुद-कुवलय-कह्लारम्, उन्निद्रारविन्द-

पातालादुत्थानम्; लङ्कां विजित्याग्निप्रवेशेन विजुह्वायामपि तस्यां लोकापवादभीत्या निर्वासिता रामेण पुनः परीक्षाप्रकरणे भूमितलप्रवेशः ततश्चेदमुत्थानमिति प्रतीयते ।

तत्प्रेति । एवंविधस्य उक्तरूपस्य तस्य च अगस्त्याश्रमस्य सम्प्रत्यपि अस्मिन् समयेऽपि प्रकटं स्पष्टम् उपलक्ष्यमाणा दक्षितदिशा ज्ञायमानाः पूर्ववृत्तान्ताः पूर्वोदन्ता यस्य तस्य 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्' इत्यमरः नातिदूरे समीप एव पद्माभिधानं परपेतिसंज्ञकम् पद्मशरः कमलकासारः 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, विद्यत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । इह प्रथमान्तपदानि पद्मसरोविशेषणानि । जलनिधयः समुद्राः तेषां पानेन चुलुकीकृतेन कुपितः जलाधिपतित्वात् क्रुद्धो यो वरुणः प्रचेताः 'प्रचेता वरुणः पाशो' इत्यमरः, तेन उत्साहितः अन्यं महासमुद्रं निर्मातुं दत्तोत्साहः तेन तथोक्तेन, वेधसा प्रजापतिना 'म्रधा प्रजापतिर्वेधाः' इत्यमरः, अगस्त्यमत्सरात् अगस्त्यं मुनिं प्रति शुभद्वेषात् 'मत्सरोऽन्यशुभ-द्वेषः' इत्यमरः तस्य अगस्त्यस्य आश्रमसमीपवर्ती मुनिजस्थाननिकटवर्ती, अपरोऽन्यो महाजलनिधि-रिव महासागर इव उत्पादितः निर्मितः अतिविस्तृतत्वादित्याशयः । इह महाजलनिधिरिवेति द्रव्योपेक्षा ।

प्रत्येति । प्रलयकाले कल्पान्तसमये विघटिता विस्त्रलिताः, अष्टानाम् अष्टसंख्यकानां दिशां हरितां विभागाः प्रदेशाः नक्षत्रवर्तावधिकाः तेषां सन्धयः संयोजनानि तेषां बन्धा बन्धनानि यत्र पूर्वम्-तम्, भुवि पृथिव्यां निपतितं गगनतलमिव नभस्तलमिव 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः, स्थितं तिष्ठत् अत्यन्तस्त्वच्छ्रुत्वादतिविस्तृतत्वाच्चेत्यभिप्रायः । अत्रापि गगनतलमिवेति द्रव्योपेक्षा ।

आदीति । आदिवराहेण विष्णोः स्तुतीयावतारेण महावराहरूपेण समुद्धृतं सम्यक् प्रकारेण जलाद्-वहिरानीतं यत् धरामण्डलं भूमण्डलं तस्य स्थानम् अवकाशः सलिलपूरितमिव जलपूरितमिव स्थितम् अतिविस्तृतत्वादिति भावः । अत्र जलपूरितमिवेति क्रियोपेक्षा ।

अनवरतेति । अनवरतं सन्ततं मञ्जन्यः अवगाहमानाः या उन्मदा यौघनगर्वाधिष्टिताः शवर कामिन्यः भिन्ननार्यः तासां कुचकलसैः स्तनघटैः लुलितानि आलोडितानि जलानि सलिलानि यस्य तव तथोक्तम् । इह कुचा एव कलसा इति विग्रहे रूपकम्, किं वा कुचाः कलसा इवेति विग्रहे उपमेति द्वयो-रपि वारयितुमशक्त्वात् सन्देहसङ्करः ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि प्रफुटितानि कुमुदानि श्वेतोत्पलानि कुवलयानि नीलोत्पलानि कह्लाराणि रक्तोत्पलानि च गत्र तत् तादृशम् । 'सिते कुमुदकैरवे' 'स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च' इत्यमरः ।

उन्निद्रेति । उन्निद्राणि विकसितानि यानि अरविन्दानि पद्मानि तेषां मधुविन्दुभिः मकरन्दकणि-

वत् आश्रम में पड़ा हो और जहाँ सीता के वियोग में नन बहलाने के लिए राम ने उसका जो चित्र कृतिया में बना रखा था उसे आज भी कोल-किरात आदि वनचर इस प्रकार देखते हैं नानों राम का निवास स्थान देखने के लिए उत्सुक जानकी पुनः पृथ्वी से बाहर निकल कर वहाँ दृशोन्मित हों ।

जहाँ पहले की सभी घटनाएँ आज भी स्पष्ट सी दिखाई पड़ती हैं, वत अगस्त्य के आश्रम से योही ही दूर पर ब्याह, अत्यन्त विस्तृत, अद्वितीय और जल का समुद्र सा पद्मा नामवाला कमलों से भरा हुआ एक सरोवर था । वह ऐसा प्रतीत होता था मानों समुद्र का समस्त जल भी लेनेवाले अगस्त्य को जलाने के लिए क्रुद्ध बरुण देव से उसकाये गए क्रुद्धा ने उनके आश्रम के समीप एक दूसरा नहान् सागर ही उत्पन्न कर दिया हो; अथवा प्रलय काल में आठों दिशाओं की ओरों खुल जाने के कारण आकाश-तल ही पृथ्वी पर गिर पड़ा हो । या समुद्र के भीतर से आदिवराह द्वारा उठाये गये पृथ्वीमण्डल का उसके जल से भरा हुआ स्थान हो । उसका जल निरन्तर स्नान के समय खुलकर खेलनेवाली नववाणी मीलनियों के कुचकलसों (घट्टे के समान

१. 'एवंविधस्य' इति पाठः क्वचिन्नाप्युपलभ्यते ।

२. कुपितवदनप्रोत्साहितेन ।

३. ललनिधि ।

४. 'विघटिताष्टदिग्निभागाः' ।

५. बन्धनम् ।

६. सलिलपरिपूरितम् ।

मधुविन्दु-बद्धचन्द्रकम्, अलिकुल-पटलान्वकारितसौगन्धिकम्, सारसित-समद-सारसम्, अमृतसह-मधुपान-मत्त-कलहंसकामिनी-कृत-कोलाहलम्, अनेक-जलचर-पतङ्गशैत-सञ्चलन-चलित-वाचाल-वीचिमालम्, / अनिलोत्प्लवित-कल्लोल-शिशिर-शीकरारब्ध-दुर्दिनम्, अशङ्कितवतीर्णाभिरम्भ-क्रीडारागिणीभिः स्नानसमये वनदेवताभिः केशपार्श्वकुसुमैः सुरभीकृतम्, एकदेशावतीर्णमुनिजनापूर्यमाण-कमण्डलु-कल-जलध्वनि-मनोहरम्, उन्मिष-दुत्पलवन-मध्यचारिभिः सवर्णतया रसितानुमेयैः कान्त-कन्दम्बकैरसेवितम्, अमिषेका-

काभिः यद्वा सलिलोपरि बद्धा विहिताः चन्द्रकाः मयूरवर्हचन्द्राकारा यत्र तत् तादृशम् ।

कथेति । अलिकुलानां अमरवृन्दानां पटलेन समुदायेन अन्वकारितानि आवृतानि सौगन्धिकानि कृष्टाणि यत्र तत् । 'सौगन्धिकं तु कृष्टारम्' इत्यमरः । अत्र कुलपटलयोर्नित्ये कस्याप्येकस्यैव कथनेनेष्ट-सिद्धावपरस्य ग्रहणं निरर्थकमेवेति कुशलाः ।

सारसितेति । सारसितेन शब्देन सह वर्तमान अत एव सनदा नदीकटाः सारसा लक्ष्मणाप्रभृतयः यत्र तत् 'हंसस्य योषिद्वरदा सारसस्य तु लक्ष्मणा' इति कोशः । अत्र द्वेकानुप्रासः, तदुक्तं दशै—'द्वेको मयोजनसङ्घस्य सङ्घसाम्यमनेकधा' इति ।

अमृतेति । अमृतसङ्घाणि पद्मानि तेषां यन्मधु मकरन्दः तस्य पानेन मत्ताः नदीकटाः याः कलहंस-कामिन्यः वरदाः तामिः कृतो विहितः कोलाहलः कलकलो यत्र तत् तादृशम् ।

अनेकेति । अनेके सहस्रशो ये जलचरा नक्षपादयो जलजन्तवः तेषां पतङ्गानां पङ्क्तिगणैः शतस्य मण्डलस्य सञ्चलनेन गमनागमनेन चलिता शोभं प्राप्ता वाचाला मुखरायनाणा च वीचिमाला लहरि-सन्ततिर्यत्र तत् तादृशम् । इह द्वेकानुप्रासः ।

अनिलेति । अनिलेन पवनेन उल्लासिता उत्थानं प्रापिता ये कल्लोला महातरङ्गाः तेषां शिशिरशीकरैः शीतलान्बुक्कैः आरब्धं कृतं दुर्दिनं मेवाच्छद्विदिनं यत्र तत् तादृशम्, वृष्टिजलस्येव तेषामपि पतनादि-त्याशयः । अत्र वृत्त्यनुप्रासः, तदुक्तं दशै—

'अनेकस्यैकधा साम्यमसङ्गदाऽप्यनेकधा । एकस्य सङ्घस्येव वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥'

अशङ्कितेति । अशङ्कितं निर्जनत्वेन शङ्कारहितं यथा स्यात्तथा अवतीर्णाभिः सन्तःप्रवेशं कृतवतीभिः, अम्भः क्रीडायां जलक्रेष्यां रागिणीभिः अस्पृष्टिकमनोरथयुक्ताभिः वनदेवताभिः वनाधिष्ठातृदेवीभिः । स्नान-समये सज्जनकाले केशपाशानां कचसमूहानां कुसुमैः सुमनोभिः सुरभीकृतं सौगन्ध्यं नीतम् ।

पथेति । एकदेशे एकभागे अवतीर्णैः सन्तःप्रवेशं कृतवद्भिः मुनिजनैः तपस्विगणैः सांप्रयमाणा जलेन म्रियमाना ये कमण्डलवः देशादिपूजनपात्रविशेषाः तेषां कलैः अन्वक्तमधुरैः जलध्वनिभिः सलिल-पूरणशब्दैः मनोहरं मनोज्ञम् ।

उन्मिषदिति । उन्मिषतः प्रस्फुटत उत्पलवनस्य श्वेतकमलविपिनस्य मध्येऽन्तः चरन्तीभिः गच्छ-न्तीभिः, अत एव सवर्णतया श्वेतकमलकादम्बकदम्बकयोः सादृश्येन रसितेन शब्देन अनुमेयैः अनुमानं

गोल-मडोल बड़े बड़े स्तनों से ढकरा-ढकरा कर चञ्चल होता रहता था । वल्ले कहीं ऊपर (कोर), कहीं ऊपर (नील कमल) और कहीं कलार (श्वेतकमल) खिड़े थे, कहीं पूरे डर कमलों से ढकी हुई मधु की बूँदें (धुप-रस) ऊपर फूलकर मोरचन्द्रिकाओं के स्नान लगी थीं, कहीं भीरों के झुण्ड से ढँके श्वेत-कमल काले-काले दिखाई पड़ते थे, कहीं मनवाले सारस कैं-कैं किया करते थे, कहीं कमलों का रस पी-पीकर नदनावाँ हँसिनिषों कोलाहल किया करती थीं, कहीं सैकड़ों की संख्या में बनेन वनदेवियों के साधनाय वैरने से चञ्चल लहरों में कल-कल हुआ करती थीं, कहीं वायु से उठती हुई बड़ी बड़ी लहरें उठती हुई ठण्ठ-ठण्ठी बूँदों की झड़ी लगाये रहती थीं, कहीं निर्मय होकर सरोवर में डगी हुई बल-जोड़ा की प्रेमी वनदेवियों स्नान करते समय बलों में सुधे हुए मूत्रों से बल को झगानिड बला देती थीं, कहीं एक ओर बल में लदने हुए मुनियों के

१. ...मधुद्रव, मधुविन्दुभिन्दुद्रव... । मकरन्दविन्दुद्रव ।

२. आरसित... ।

३. ...चञ्चल... ।

४. चञ्चल... ।

५. अनिलोत्प्लवित... ।

६. कल्लोल-शिशिर-शीकरारब्ध... ।

७. रत्नः ।

८. केशकुसुमैः ।

९. कलध्वनि ।

१०. उन्मिषितः... ।

११. आदम्बैः ।

वतीर्ण-पुलिन्दराज-सुन्दरी-कुच-चन्दनधूलि-धवलित-तरङ्गम्, उपान्त-जात-केतकी-रजः
पटल-वद्ध-कूल-पुलिनम्, आसन्नाश्रमागत-तापसश्चालिता-द्रवकल-कपाय-पाटल-तट-
जलम्, उपतट-विटपि-पल्लवानिल-वीजितम्, अविरल-तमाल-वीथिकान्धकारिताभिः
वालिनिर्वासितेन संचरता प्रतिदिनमृष्यमूकवासिना सुग्रीवेणावलुप्त-फल-लघु-लताभिः,

योग्यैः न तु पार्थक्येन चाष्टपप्रत्यक्षगम्यैरित्याशयः, कादम्बकदम्बकैः कलहंससमूहैः आसेवितं समन्ता-
त्पर्युपासितम् । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्', जियां तु संहतिवृन्दं निकुरग्वं कदम्बकम्' इत्यमरः । इह
रसितानुमेयैरित्यनेन मीलितालङ्कारो ध्वन्यते, तथाहि दर्पण-मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा ।
एवञ्च वस्तुना अलङ्कारध्वनिरिति व्याख्यातारः ।

अभिषेकेति । लभिषेकाय मञ्जनाथम् अक्षतीर्णाः सलिलान्तःप्रविष्टा याः पुलिन्दराजस्य शनराधि-
पतेः सुन्दर्यः कामिन्यः तासां ये कुचा वचोजाः तेषां चन्दनधूलिभिः लिप्तशुष्क-मलयजपांसुभिः धव-
लिताः शुभ्रीकृताः तरङ्गा ऊर्मयो यस्य तत् तादृशम् । इह शुभ्ररूपसम्पादनसम्बन्धाभावेऽपि तरङ्गबन्धः
प्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

उपान्तेति । उपान्ते पानीयनिकटे जातानाम् उपपन्नानां केतकीनां मालतीपुष्पाणां रजःपटलैः धूलि-
समूहैः बद्धं रचितं कूले तटसमीपे पुलिनं सैकतं यस्य तत् । इह पूर्वोक्तोऽलङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नाः समीपवर्तिनो ये आश्रमाः तपस्विस्थानानि तेभ्य आगतैरायातैः तापसैः मुनि-
जनैः चालितानां धौतानाम् आर्द्राणां जलाविलानां तत्क्षणं कर्त्तव्यत्वा नयनेन निर्यासाविर्भावादित्यभि-
प्रायः, वक्रकलानां परिधेयवृत्तवचां कपायैः 'तुवरस्तु कपायोऽङ्गी' इत्यमरः पाटलं श्वेतरक्तं 'श्वेतरक्तस्तु
पाटलः' इत्यमरः, तटजलं तीरान्तिकसलिलं यस्य तत् तादृशम्, तदनिकट एव चालनादित्याशयः ।

उपेति । तटस्य समीपमुपटम् तत्र उपतटे तीरनिकट इत्यर्थः, ये विटपिनः पादपाः तेषां पदलवाः
किसलयानि तैः यः अनिलो वायुः तेन वीजितं व्यञ्जनेनैवाधरितम् ।

अविरलेति । अविरला सान्द्रा या तमालवीथिका तापिच्छपङ्क्तिः 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छो-
ऽपि' इत्यमरः तथा अन्धकारिताभिः कृतान्धकाराभिः । इतोऽग्रे तृतीयान्तानि बहुवचनपदानि वनराजि-
भरित्यग्निमस्य विशेषणानि ।

वालेति । वालिना इन्दात्मजेन वानराधिपतिना निर्वासितेन राजधानीतो निष्कासितेन, प्रतिदिनं
प्रत्यहं सञ्चरता तत्रागच्छता, ऋष्यमूकालयो गिरिस्तत्र वासिना निवसनशीलेन, सुग्रीवेण वात्यनुजेन
अवलुप्तानि दूरीकृतानि फलानि याम्यः ताः, अत एव लक्ष्या फलभारहिताः लताः व्रतत्यो यासु ताभिः
तादृशीभिः ।

पुरा कश्चन मायावी नामासुरः वालिसुग्रीवाभ्यां सह रणं कुर्वाणः तयोः प्रहारेणात्यन्तखिन्नः केन-
चिद्विलेनाघः प्रविष्टः । तदा वाली सुग्रीवमाह—सुग्रीव ! त्वं तावत् इहैव विलमुखे तिष्ठ यावद्दहं तं निष्ट-

कण्ठवु मरने से कुल-कुल की मनोहर ध्वनि सुनाई पड़ती थी, कहीं खिले हुए श्वेत कमलों के बीच समान
रंग होने के कारण मधुर ध्वनि से ही पहिचान में आनेवाले हंसों के झुण्ड तैरा करते थे, कहीं जल में
उतरकर स्नान करनेवाली पुलिन्दराज (मीलों के स्वामी) की सुन्दरियों के स्तनों पर लगी हुई चन्दन की
धूल लहरों को उजली बना देती थी, कहीं किनारों की रेतियों समीप में ही उगे हुए केवड़ों की धूल से पड़ी
रहती थी, कहीं समीप के आश्रमों से आये हुए मुनि लोग गौली-गौली छाले (तत्काल की उमारी गई घुसों
की छाल) धो-धोकर किनारे के जल की कसेला और गुलाबी बना देते थे, और कहीं किनारों के वृक्ष पंखों
के समान हिलने हुये पल्लवों की मन्द-मन्द वायु से जल में कोमल-कोमल लहरियाँ उठाया करते थे । उसके
चारों किनारे वन पंक्तिओं से घिरे थे जिनमें कहीं घने तमाल वृक्षों की सुरमुटें अन्धकार से डेढ़ी रहती थीं,
कहीं फलों से रहित इस्की-कुस्की लताएँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानों बालि से निकाले गये ऋष्यमूक पर
घूमने वाले सुग्रीव ने उनके फलों की निर्मूल कर दिया हो, कहीं जल में खड़े होकर तपस्या करने वाले मुनि

१. ...शरी... । २. ...धवलिततरङ्गम् । ३. 'जात' इति पाठः कचिन्नाप्यस्ति । ४. वृक्षपल्लवपुष्पानि ... ।
५. वीथ्यन्धकारिताभिः । ६. इह 'व' इत्यधिकः पाठः कचित् । ७. पल्लव ।

उद्वासितापसानां देवताचर्चनोपयुक्त-कुसुमाभिः उत्पतज्जलचर-पतङ्ग-पक्षपुट-विगलित-जल-
विन्दुसेक-सुकुमार-किसलयभिः लतामण्डपन्तल-शिल्पिण्ड-मण्डलारन्ध्र-नाण्डवाभिः अनेक-
कुसुम-परिमल-वाहिनीभिर्वनदेवताभिः स्वश्वास-वासिताभिरिव वनराजिभिरुपलब्धतीरम्,
अपरसागरशङ्खभिः सलिलभादातुमवतीर्णैर्जलधरैरिव बहल-पङ्क-मलिनैर्वनकरिभिरनवरता-
पीयमानैः सलिलम्, अगाधमनन्तमप्रतिमम् अपां निधानं पन्पाभिधानं पञ्चसरः ।

त्यागच्छामि' इति विज्ञाप्य स्वयं तं हन्तुं तद्विलम्बेव प्राविशत्, परन्तु व्यतीते बहुकाले तत्पतीडया तिष्ठ-
ष्वपि सुग्रीवः किं कर्तव्यमिदानीमित्येवं विचारयत्येव विलम्बादाविभूतं शोणितम्, अथ तत् निरीक्ष्य
'प्रायो मन भ्राता वाली तेन हत' इति निश्चित्य विलम्बे बृहन्तमेकं प्रस्तरं स्थापयित्वा किष्किन्धायामा-
गत्य बान्धवेभ्यस्तद्वृत्तान्तं निवेद्य स्वयमतिलिखो वालिराज्यं शशास । अयातीते कियत्समये वाली तन-
सुरं निहत्य तेनैव पथा प्रायावृत्तो विलम्बे प्रस्तरं वीक्ष्य कुपितः पादाघातेन तं दूरीकृत्य किष्किन्धा-
मागत्य सुग्रीवचरितमतिमूर्खमित्यवधार्य स्वराज्याद्वहिर्निष्कासयानास सोऽपि तद्दुःखदुःखितः ऋष्यमूक-
गिरौ निवासमकरोदिति रामायणीया किष्किन्धाकाण्डीया कथा ।

उवाचोति । उदके जले वसन्तीत्युद्वासिनश्च ते तापसास्तपरिवनश्चेति तेषां तथोक्तानाम्, 'पेयं
वासवाहनधिषु च' इत्यनेनोदकस्योदादेशो ज्ञेयः । देवतार्चनेषु देवपूजासु उपयुक्तानि आवश्यकानि कुसु-
मानि पुष्पाणि यासु तामिः तथोक्तानिः ।

उत्पतदिति । उत्पतन्त उड्डीय गच्छन्ती ये जलचराः नक्षत्रपाषाः पतङ्गाः पक्षिणः तेषां पक्षपुटेभ्यः
विगलिताः च्युता ये जलविन्दवाः सलिलकणाः तैः सेकः तेन सुकुमाराणि विशेषतुलानि किसलयानि
पल्लवानि यासां तामिः तथोक्तानिः ।

ल्लोति । लतानां व्रततीनां ये मण्डपाः आच्छादितस्यानानि तेषां तलेषु अधःप्रदेशेषु शिल्पि-
मण्डलेन मयूरगणेन आरन्ध्रं प्रवर्तितं ताण्डवं नृत्यं यासु तामिः तथोक्तानिः, 'ताण्डवं नटनं नाटयं लास्यं
नृत्यं च नर्तनं, इत्यमरः इह वृक्षयुग्रासस्तद्वर्णनञ्चोक्तं प्राक् ।

वनेनेति । वनेकेशं बहुप्रकाराणां कुसुमानां पुष्पाणां परिमलान् गन्धान् वहन्तीति ताः तादृशीभिः
'विनवोऽप्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरः' इत्यमरः, अत एव वनदेवताभिः विपिनाधिष्ठातृदेवीभिः (कर्त्रीभिः)
स्वश्वासेन स्वीयश्वासवायुना वासिताभिः सुगन्धीकृताभिरिव वर्तमानाभिः, वनराजिभिः वनपङ्क्तिभिः
उपलब्धानि व्याप्तानि तीराणि तटानि यस्य तत् तथोक्तम्, सरोविशेषणमिदम् । अत्र वासिताभिरिवेति
क्रियोपेक्षा ।

अपरेति । 'अयम् अपरो भिन्नः सागरः समुद्रः' इति शङ्खं भ्रमं जनयन्तीति तैः तथोक्तैः, सलिलं
जलम् आदातुं ग्रहीतुम् अवतीर्णैः गगनादुत्तरितैः जलधरैः वारिदैरिव बहलपङ्क्तैः शरीरलग्नाधिककर्दमैः
सलिनाः श्यामा तैः तथोक्तैः, वनकरिभिः आरण्यकहस्तिभिः अनवरतं निरन्तरम् आपीयमानानि सम-
न्तात् पानकर्मीक्रियमाणानि सलिलानि पानीयानि यस्य तत् तादृशम् । अत्र जलधरैरिवेति जातिस्व-
रूपोपेक्षा ।

अगाधमिति । अगाधम् अप्राप्ततलम् अनन्तं शेषरहितम् अतिमहदित्यर्थः । अप्रतिमं स्वसादृश्य-
रहितम्, अपां जलानां निधानं शेषविस्वरूपम् अपरिमितसलिलयुक्तत्वादित्याशयः । 'पन्पा' इति अमिधानं
नामधेयं यस्य तत्, पद्मानां कमलानामाकरीभूतं सरः कासारः पद्मसरः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

वनके फूलों को तोड़-जोड़कर देवताओं को चढ़ाया करते थे, कहीं उड़ते हुए जलनक्षियों के फूलों से लक्ष्मी हुई
बूंदों के कारण वनकी सींगों हुई कोपलें और भी उचलुची ही उठी थीं, और कहीं वन लतानों को छुल्लों में
मीर मँडल बाँध कर नाचा करते थे । तरह-तरह के फूलों को गुग्गुलु से वन-पक्षियों इस प्रकार नहनहा उठी

यत्र च विकच-कुवलय-प्रभा-श्यामायमान-पक्षपुटान्यद्यापि मूर्त्तिमद्रामशापप्रस्तानीव मध्यचारिणामालोक्यन्ते चक्रवाकनान्नां पक्षिणां मिथुनानि ।

(तस्यैव पद्मसरसः पश्चिमे तीरे राघव-शर-प्रहार-जर्जरित-जीर्ण-तालैतरु-पण्डस्य च समीपे दिग्गज-करदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतथा वद्धमहालवाल इव तुङ्ग-स्कन्धावलम्बिभिरनिलवेक्षितैरहिनिर्मोकैर्धृतोत्तरीय इव दिक्चक्रवाल-परिमाणमिव गृहता भुवनान्तरालविप्रकीर्णेन शाखासंचयेन प्रलयकाल-ताण्डव-प्रसारित-भुजसहस्रमुदु-

यत्रेति । यत्र यस्मिन् पद्मासरसि; विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि 'नीलो-त्पलं कुवलयम्' इत्यमरः, तेषां याः प्रभाः कान्तयः ताभिः श्यामायमानानि निकटसद्वरणात् श्यामवदा-चरन्ति पक्षपुटानि येषां तानि तयोक्तानि । मध्यचारिणां पद्मासरोवरान्तर्भ्रमणकारिणां चक्रवाकनानां रयाद्यसंज्ञकानां पक्षिणां पतत्रिणां मिथुनानि युगलानि, अद्यापि एतावत्समयपर्यन्तमपि मूर्त्तिमान् देवीप्य-मानरूपो यो रामस्य दशरथतनयस्य शापः अभिसम्पातः तेन प्रस्तानि गृहीतानीव आलोक्यन्ते दृश्यन्ते, तत्र विद्यमानैर्लोकैरिति शेषः ।

इह रामशापश्यामायमानपक्षपुटस्येन प्रस्तानीवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । यद्यपि 'मालिभ्यं व्योमिन् पापे' इति कविसमयप्रसिद्धा पापस्यैव मलिनत्वेन वर्णनं विहितं न तु शापस्य, तथापि तत्सादृश्येन शापस्य तथा वर्णनं कृतमित्यवधेयम् । इह च 'पद्मातटे सीताविरहविह्वलं दाशरथिं वीक्ष्य चक्रवाकाः हासं विदधुः ततस्तानेवं निरीक्ष्य 'यथा मम प्रियाविश्लेषः तथैव भवतामपि क्षपायां भविष्यति' इति रामः शशापेत्येतिहासिकी वाच्चा ।

तस्यैवेति । तस्य पद्मामिधेयस्यैव पद्मसरसः कमलकासारस्य, पश्चिमे तीरे प्रनीचि तटे, राघवस्य रामस्य ये शरा बाणाः तेषां प्रहारेण वेधेन जर्जरितानां विदारितानां जीर्णानां प्राचीनानां, तालतरुणां तालद्रमाणां पण्डस्य समुदायस्य समीपे महान् महीयान् जीर्णः पुरातनः शास्त्रमलीवृक्षः रोचनाख्यस्तस्-रस्तीत्यग्निमेण सम्बन्धः । अत्र प्रथमान्तानि पदानि शास्त्रमलीवृक्षविशेषणानि बोध्यानि । दिष्टु स्थितो गज ऐरावतादिः, तथा चामरः—'ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥' तस्य यस्य यः करदण्डः शुण्डादण्डः तमनुकर्तुं शीलं यस्य तेन तयोक्तेन, तत्तुल्यविशालेनेत्यर्थः, जरन् वृद्धो योऽजगरस्तन्नामकः पृथुलसर्पः तेन तादृशेन, दवं रचितं महत् दीर्घम् आलवालम् आवापः मूले सलिलार्यस्नातमृत्परिवेष्टनमित्यर्थः, यस्य स तयोक्त इव । इह दिग्गजेत्यत्र समासगता । आर्यां लुप्तो-पमा, आलवाल इवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा च, उभयोरप्यङ्गादिभावे सङ्करालङ्कारः ।

पुरा हि वालिना राज्यादहनिष्कासित ऋष्यमूकगिरिस्थः वालिवधमिच्छन् हनूमद्द्वारा कृतराम-मैत्रीकः सुग्रीवो वालिवधोपयोगि सामर्थ्यं भगवति रामचन्द्रेऽस्ति न वेति सन्दिह्याने जातः सपरीक्षणार्थं तेन प्रेरितो रामचन्द्रः एकेनैव शणेन पञ्चविधान् सप्ततालवृक्षान् विदारयामास इति रामयणीया कथा ।

तुङ्गेति । तुङ्गम् उन्नतं स्कन्धं प्रकाण्डभागम् अंसभागश्च अवलम्बितम् आधारं कृत्वा लम्बमानो-भवितुं शीलं येषां तैः तयोक्तैः अनिलवेक्षितैः पवनचालितैः अहिनिर्मोकैः सर्पकञ्चलैः घृतोत्तरीय इव गृहीतोपससंव्यानवध इव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिक्चक्रेति । दिशां ककुभां चक्रवालं मण्डलं तस्य परिमाणम् इत्युत्तापरिमितं गृह्यतेव धारयता यद्वा विक्षतेव, भुवनान्तराले संसारमध्यभागे विप्रकीर्णं द्रुतस्ततो विस्तारितः तेन, शास्त्रासंख्येन लता-

धी मानो वनदेवियो ने उन्हें अपनी साँसों से सुवासित कर दिया हो । वहाँ दूले दूले नीलकमलों की झलक से सोंवले पंखों वाले चक्रवाँ के जोड़े बीच-बीच में घूमते हुए ऐसे लगते थे मानों वे राम के मूर्तिमान शाप से प्रस्त हों ।

वही पक्ष-सरोवर के पश्चिमी किनारे पर रामचन्द्र जी के बाणों से छिन्न-भिन्न ताड़ पत्तों की झुरझुर के पास एक पुराना सेमल का वृक्ष था । उसकी बड़ के चारों ओर दिग्गजों की सूँड़ के समान एक बड़ा अजगर

१. 'व' इति पाठः क्वचित्पाठस्यपि । २. मध्यचारिणालोक्यन्ते ३. चक्रनान्नां । ४. तस्यैवविधस्तत्सरसः । ५. तालतरुपण्डस्य ।

पतिं शिखरमिव विडम्बयितुमुद्यतः, पुराणतया पतनभयादिव वायुस्कन्धेऽलम्बनः निखिल-
शरीर-व्यापिनीभिरतिदूरोन्मताभिर्जीर्णतया शिराभिरिव परिगतो व्रततिभिः, जरा-तिलक-
विन्दुभिरिव कण्टकैराचिततनुः इतस्ततः परिपीतसागरसलिलैर्गगनागतैः, पत्ररथैरिव
शाखान्तरेषु निलीयमानैः १ क्षणमम्बुभारालसैराङ्गीकृतपल्लवैर्जलधरपटलैरप्यदृष्टशिरः,
तुङ्गतया नन्दनवनश्रियमिवावलोकयितुमभ्युद्यतः, स्वसमीपवर्तिनामुपरि संचरतां गगनतल-

संदोहेन 'शिखाशाखालताः समा' इत्यमरः २ प्रलयकाले कहरान्तस्तमये तत् ताण्डवम् उद्धतवृत्त्यं तत्र
प्रसारितम् इतस्ततो विषयस्तं भुजसहस्रम् अनेकतरबाहवो येन स तं ताडयन्, उडुपतिः तारापतिश्चन्द्र-
शेखरो नस्तकालक्षारो यस्य तं महादेवं विडम्बयितुम् अनुकरणं विधातुम् उद्यतः कृतप्रयत्न इव । इह
गृह्णतेवेति उद्यत इवेति वाच्या क्रियोपेक्षा, विडम्बयितुमित्यर्थो उपमा, तत्र परस्परनेषानङ्गाङ्गि-
भावः सङ्करः ।

पुराणेति । पुराणतया पुरातनतया पतनभयादिव स्खलनशङ्कयेव वायुः पवनः स्कन्धे प्रकाण्डे लम्बनः
यस्य तादृशः । एतेन प्रकाण्डेषु वायुप्रवेगेन प्रक्षरो धीतितः । इह समासोच्छिद्ध्येष्वयोः सङ्करः ।

निखिलेति । निखिलं समस्तं यत् शरीरं वपुः तद् व्याप्तं शीलं यासां तादृशीभिः, अतिदूरोन्मताभिः
अतिविप्रदृष्टमुप्यिताभिः, वृद्धावेनातिरिक्तमुप्यन्नाभिः, जीर्णतया प्राचीनतया (वृद्धावस्थया) शिराभि-
रिव अस्थिवन्धनैरिव व्रततिभिः लताभिः 'वलङ्गी तु व्रततिर्लता' इत्यमरः, परिवेष्टितः ।

जरेति । जरायां वृद्धावस्थायां ये तिलकविन्दवः समप्रशरीरेषु उत्पद्यमानाः श्यामवर्णाश्चिह्नविशेषाः
तैरिव कण्टकैः कुद्रशत्रुभिः काचिता व्याप्ता तनुः देहो यस्य स तथोक्तः । 'कण्टकः कुद्रशत्रौ च' इति विश्वः ।
गतैः वैहायसपथोपस्थितैः, पत्ररथैः पद्मिभिरिव 'पतत्पत्रस्थाण्डजाः' इत्यमरः । शाखानां स्कन्धानाम् अन्त-
रेषु सप्येषु वृणं वृणनात्रं निलीयमानैः गुप्ततया स्थितवह्निः, अम्बुभारेण पीतसलिलभारेण अलसैः मन्य-
रगामिभिः, आर्द्राङ्गलानि वर्षणैर्निलिन्नानि पल्लवानि अधः क्षिप्तवानि यैस्तानि तैः, जलधरपटलैः मेघ-
समूहैरपि न दृष्टम् अस्युन्नततया नैद्धितं शिखरं प्रान्तप्रदेशो यस्य स तथोक्तः । अत्र पत्ररथैरिवेति वाच्याप-
मालङ्कारः, जलधरपटलानां शिखरावलोकनसम्बन्धसत्त्वेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारश्चे-
त्युभयोः सङ्करः, अतिशयाभिधानेन चात्युन्नतत्वं गम्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुत्वनिः ।

तुङ्गेति । तुङ्गतया उन्नततया 'उच्चप्रांशूकृतोद्गोच्छ्रितास्तुङ्गे' इत्यमरः, नन्दनवनम् हन्द्रोद्यानम्
'अथ नन्दनम्, हन्द्रोद्याने नन्दनस्तु तमये हर्षकारिणि' इति हैमः, तस्य या श्रीः शोभा ताम् अवलोक-
यितुमिव वीक्षितुमिव अभ्युद्यतः तत्परः । अत्र अवलोकयितुमिवेति क्रियोपेक्षा ।

स्वसमीपवर्तिनां निजान्तिष्ठत्यानाम् उपरि ऊर्ध्वं सञ्चरतां गच्छताम्, गगनतले

लिखा हुआ ऐसा प्रतीत होता था नानों किसी ने उसकी जड़ में खोदवा बना दिया हो । उसके ऊँचे ऊँचे पर
लटकी हुई बाहु से झिलने वाली कँचुलें ऐसी लगती थीं नानों उसका उत्पन्न कर रहा हो । दिशाओं के
विस्तार की नाम के समान आकाश में फैली हुई छालियों को उठाये हुये वह ऐसा प्रतीत होता था नानों हजारों
भुजाएँ उठाकर वाण्डवृत्त्य करने वाले मगवान् शंकर को होइ लगा रहा हो । वह शब्दा लैला था नानों
इहुत पुराना होने के कारण गिरने के भय से उसने अपने ऊँचों को आकाश में ठेक दिया हो । उससे ऊपर
तक चढ़ी हुई लताओं ने उसे चारों ओर से कत लिदा था, नानों डूँढ़ी की कारण शरीर पर उन्नी हुई उसकी
नाखियाँ हो । उसके शरीर के कोंठे डूँढ़ी की नस्लों के समान प्रतीत होते थे । समुद्र का लल पीकर आकाश
नाग से जाने वाले पक्षियों के समान शायद उसकी चोटी पर न पहुँच कर बीच ही में इधर-उधर टालियों पर
कटक जाते थे और पानी के दोस्त से भूकने के कारण वहाँ खोड़ी देर तक रुक कर उससे पल्लवों को गीला कर जाते
थे । वह आकाश तक तक पहुँची हुई ऊँचाई से ऐसा प्रतीत होता था नानों उच्च कर नन्दन वन की शोभा
देखने का प्रयत्न कर रहा हो । उसकी चोटी की छालियों को खेद बनाने वाली तर्र की तहें बिखरी हुई थीं

१. उडुपतिः कलशेखरमिव ।

२. पवनस्कन्धः गगनस्कन्धः

३. निखिलः

४. वलैः ।

५. शाखान्तरेषु ।

६. शिखरदेशः ।

७. उडुज्वला ।

८. समीप ।

९. अन्तराल ।

गमन-खेदायासितानां रविरथतुरङ्गमाणां सुकपरिस्वृतैः फेनपटलैः सन्देहित-तूलराशिभि-
 र्धवलीकृतशिखरशास्त्रः, वनगज-कपोलकण्डूयन-क्षममर्द-निलीन-मत्तमधुकरमालेन लोह-
 शृङ्खलावन्वननिश्चलेनेव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेतः, कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः
 सजीव इव मधुकरपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षित-शकुनिपक्षपातः, नलिनैः इव वन-
 मालोपगूढः तवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितोन्नतिः, अखिलसुवनतलावलीकनप्रासाद-

भाकासतले गमनेन सञ्चारेण यः खेदः परिश्रमः तेन जायासितानां खेदमुपगतानां रविरथतुरङ्गमाणां
 सुपरिस्वृतयुक्तानां सुकम्यान् कोष्ठप्रान्ताभ्यां 'प्रान्तावोष्ठस्य सुकणी, इत्यमरः, परिस्वृतैः पतितैः, सन्दे-
 हितः 'अयमेतद्वृष्टोपपन्नः तूलसमुदायो न वा' एवमात्मनि सन्देहविषयीकृतः तूलराशिः कार्पासकपिण्डो
 यैस्तैः फेनपटलैः श्वेतकफसन्तैः धवलीकृतः श्वेतीकृतः शिखरशास्त्रा अत्रस्थायिन्यः शास्त्रा यस्य सः ।
 इहोक्तविषयैः फेनपटलैरभस्यापि शास्त्रानां श्वेतीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः,
 अत एव चात्युन्नतत्वं गम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुवृत्तिः ।

वनगद्गति । वनगजानाम् कार्पासकहस्तिनां कपोलयोः गण्डयोः कण्डूयनेन खर्वनेन लग्नेषु सक्तेषु
 मदेषु दानवारिषु निलीना अवस्थिता मत्ताः मधुपानेन क्षीवा मधुकरमाला अमरपटलस्यो यत्र तेन तादृशेन
 'गोक्षियोरुपसर्जनस्य' इत्युपसर्जनइत्यर्थः, अत एव लोहशृङ्खला लोहनिगठेन 'अयं शृङ्खला, अन्तुको
 निगठोऽस्ती स्यात्' इत्यमरः, यद्वन्धनं नियन्त्रणं तेन निश्चलं स्थिरं तेनेव विद्यमानेन, कल्पस्थायिना
 प्रलयसमयं यावत् तिष्ठता मूलेन समुपेतः संयुक्तः । इह काव्यलिङ्गगुणोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

कोटरंति । कोटराभ्यन्तरे शरीरस्थच्छिद्रमध्ये निविष्टैः निलीनैः स्फुरद्भिः दीप्यमानैः मधुकरपटलैः
 अमरवृन्दः सजीव इव आसादिमाणयुक्त इव, कोटरे प्राणवन्मधुकराणां निरन्तरस्पर्शनादित्याशयः ।
 इह गुणोत्प्रेक्षा ।

दुर्योधन इति । दुर्योधनो पृथराष्ट्रप्रथमसुतः तद्वत्, उपलक्षितो जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनीनां
 पक्षिणां पक्षैः छुट्टैः पातः पतनं यस्मिन् स तादृशः, पक्षे उपलक्षितः जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनी गान्धा-
 राविपत्तौ मातुले पक्षपातः प्रणयो यस्य स तथोक्तः । इह पूर्णोपमा ।

नलिनैति । नलिनं कमलं नामौ यस्य स विष्णुरिव, वनमालया जगन्पञ्चकया उपगूढः आच्छादितः,
 पक्षे वनमाला जानुपर्यन्तावलम्बिनी सर्ववर्तुषुषोऽवला मध्ये स्थूलकदम्बाद्या तथा सजा उपगूढ आच्छिष्ट
 इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः । वनमालालम्बनमाह—

'भाषानुलम्बिनी माला सर्ववर्तुषुषोऽवला । मध्ये स्थूलकदम्बाद्या वनमालेति कीर्तिता ॥'

नवेति । नवा नूतना ये जलधरा मेघाः तेषां स्यूहो मण्डलं तद्वत्, नभसि स्योमिनि दर्शिता
 प्रकटिता उद्यतिः उद्यत्त्वं येन स तथोक्तः, पक्षे नभसि श्रावणे भासि दर्शिता प्रकटिता उद्यतिः वृद्धिर्प्रेत
 स तादृशः । 'नमः खं श्रावणो नमा' इत्यमरः । अत्रापि पूर्ववदेवालङ्कार इति केचित्, तत्त्वविदस्तु उपरि-
 तनेष्वमरलेखे प्रवेष्टाहुः ।

अच्छिष्टेति । अच्छिष्टानि समस्तानि यानि सुवनतलानि जगन्ति तेषाम् अवलोकनं निरीक्षणं तदर्थं

मानो उसके सीनी होकर आकाश-मार्ग से जानेवाले सके हुए सूर्य के चोहों ने धीरी देर ठहर कर उन्हें अपने
 कोहों की कोरी से गिरते हुए झालों से मर दिया हो । जंगली हाथियों के कपीठ सुबलाने से उसके तने में मर
 चिरका रहता था जिससे मरवाले नीरों से घिरा हुआ वह ऐसा प्रतीत होता था मानो किसी ने लोहे की सीकड़ों
 से बाँध कर उसके तने को बन्धान्त तक के लिए रुद्धि बना दिया हो । उसकी कोहों में स्फुरित होने वाले
 नीर उसके प्राणों के समान प्रतीत होते थे । वह पक्षियों के गिरे पतलों से मरा होने के कारण शकुनि का
 पक्षपात करने वाले दुर्योधन, वन-पक्षियों से घिरे होने के कारण वनमायाधारी भरवाह विष्णु और आकाश में
 ऊँचाई तक छाये रहने के कारण नवीन बादलों की घटा के समान प्रतीत होता था । वह मानो वनदेवियों
 का सुवनतलावलीकनमासाद (वह कल्पित लंबा नहर जिसकी चोटों पर बैठ कर राजा लोग समस्त पृथ्वी

इव वनदेवतानाम्, अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य, नायक इव सर्ववनस्पतीनाम्, सखेव विन्ध्यस्य, शाखाबाहुभिरुपगुह्येव विन्ध्याटवीमवस्थितो महान् जीर्णः शालमलीवृक्षः ।

तत्र च शाखाप्रेषु कोटरोदरेषु पल्लवान्तरेषु स्कन्धसन्धिषु जीर्णवल्कलविवरेषु च महावकाशतया विश्रब्ध-विरचित-कुलायसहस्राणि दुरारोहतया विगलितविनाशभयानि नानादेशसमागतानि शुकशकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । यैः परिणामविरलदलसंहतिरपि स वनस्पतिविरल-दल-निश्चय-श्यामल इवोपलक्ष्यते दिवानिशं निलीनैः ।

ते च तस्मिन् वनस्पतावतिवाह्यं निशामात्मनीडेषु प्रतिदिनमुत्थायोत्थाया-

प्रासादो राजभवनमिव अत्युन्नतत्वादित्याशयः । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां देवीनाम् । दण्डकारण्यस्य दण्डकाभिधवनस्य अधिपतिः स्वामी एव मुख्यत्वादित्यभिप्रायः । सर्ववनस्पतीनां पुष्पं विना फलं येषामेवंविधसर्वतरुणाम् 'वनस्पतिवृक्षमात्रे विना पुष्पफलद्रुमे' इति विश्वः । नायकः अध्यक्ष इव, अत्रापि मुख्यत्वादित्याशयः । विन्ध्यस्य जालवालकपर्वतस्य सखा सुहृत् स इव तत्तुल्योन्नतत्वादित्याशयः । इह सर्वत्र जात्युपेक्षा । शाखा स्कन्धा एव बाहवो भुजाः तैः विन्ध्याटवी विन्ध्यभूमिम् उपगुह्येव आशिलष्येव अवस्थितः विद्यमानः । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा क्रियोपेक्षा च, अनयोरङ्गाभिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् शाखामलीवृक्षे शाखाप्रेषु शालप्रान्तेषु कोटरोदरेषु शरीरस्य श्लिष्टाभ्यन्तरेषु पल्लवान्तरेषु किसलयमध्येषु स्कन्धसन्धिषु प्रकाण्डवन्धेषु जीर्णानि प्राचीनानि यानि वल्कलानि खचः तेषां विवरेषु छिद्रेषु, महान् अतिदीर्घः अवकाशः अन्तर्विस्तारः येषां तेषां भावस्तया तथोक्तया विश्रब्धं सविश्वासं निःसन्देहं यथा स्यात्तथा विरचितानि निर्मितानि कुलायसहस्राणि नीडसहस्रा यैस्तानि तथोक्तानि दुःखेन अत्यन्तोन्नतत्वात् क्लेशेन आरुह्यत इति दुरारोहः तस्य भावः तत्ता तया विगलितं हृदयात् प्रच्युतं विनाशभयं रुद्रादिभ्यो मृत्युभयं येषां तानि, नानादेशेभ्यो भिन्नभिन्नप्रान्तेभ्यः समागतानि सम्प्राप्तानि, शूकाः कीराः शकुनयस्तदतिरिक्ताः पतद्विणः तेषां कुलानि समूहाः प्रतिवसन्ति स्म वासं कुर्वन्ति स्म ।

यैरिति । दिवानिशं रात्रिन्निदं निलीनैः स्थितैः यैः शकुनिकुलैः, परिणामेन पुरातनतया विरला स्वल्पा दलसंहतिः पन्नसमुदायो यत्र स तथोक्तोऽपि तरुणवृक्षवदभिनवदलानां सान्द्रत्वेनोपन्नत्वात् जीर्णदलानाञ्च यथाक्रमं हासादित्याशयः, स वनस्पतिः शाखमलीतरुः, अविरलानि सान्द्राणि यानि दलानि पर्णानि तेषां संहतिः समूहः तेन श्यामलः कृष्णवर्ण इव उपलक्ष्यते अनैरवलोक्यते, तत्र तत्र निलीनानां शुकशकुनीनां दलवत् कृष्णवर्णात्वादित्याशयः । इह श्यामलत्वं गुण इति तस्योपेक्षणा-दुपेक्षालङ्कारः ।

ते चेति । ते शुकशकुनयः, 'विचरन्ति स्म' इत्यग्निसेणान्वयः । अत्र प्रथमान्तपदानि 'ते' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । तस्मिन् वनस्पतौ शाखमलीवृक्षे आत्मनीडेषु निजनिजकुलायेषु 'कुलायो नीडम-स्त्रियाम्' इत्यमरः, निशा रात्रिम् अतिवाह्य अतिक्रम्य प्रतिदिनं प्रत्यहम् उत्थायोत्थाय उत्थानं विधाये-

का प्राकृतिक सौन्दर्यं अथवा चाँदनी का आनन्द लेते थे) था, अथवा दण्डकारण्य का स्वामी था, अथवा सम्पूर्ण वृक्षों का राजा था, अथवा विन्ध्याचल का मित्र था । उसने अपनी डाली रूपी भुजाओं को फैला कर मानो विन्ध्याटवी को अपने आलिंगन में कस लिया था ।

स्थान अधिक होने के कारण विभिन्न देशों से आये हुए सुग्गों और पक्षियों के परिवार उसकी डालियों के सिरों पर, खोखलों में, पत्तों के बीच में, कर्षों की जोड़ों पर और पुरानी छालों के छेदों में हजारों घोंसले बनाकर रहते थे । उस वृक्ष पर चढ़ना अत्यन्त कठिन था इसलिए वे अपने विनाश के भय से निश्चिन्त थे । यद्यपि वह वृक्ष बुढ़ीती के कारण पत्तों से कुछ खखड-सा हो गया था तथापि उन पक्षियों के निरन्तर रहने के कारण घने पत्तों से छतनार-सा दिखाई पड़ता था ।

उस वृक्ष में बनाये गए अपने घोंसलों में रात बिता कर भोजन की खोज में प्रतिदिन प्रातःकाल आकाश में उड़ती हुई कलरव करनेवाली उन सुग्गों की पंक्तियाँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानो बलराम के हल

१. विन्ध्याचलस्य । २. उपगुह्येव । ३. स्थितः । ४. शाखमल । ५. वल्क । ६. 'च' इति पाठः कचिन्नाप्यस्ति । ७. विगतविनाशभयानि, विगतभयानि । ८. विरलसंहतिः, विरलदलसन्ततिः । ९. श्यामः । १०. तस्मिन् वनस्पतावतिवाह्य । ११. रजनीम् । १२. आत्मनी डीडेपु ।

हारावेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयो मदकल-हलधर-हलमुखोत्क्षेप-^१विकीर्णबहुस्रोतसमन्वर-
तले कलिन्दकन्यामिव दर्शयन्तः, सुरगजोन्मूलित-विगलदाकाशगङ्गा-कमलिनीशङ्खामुपजन-
यन्तः, दिवस-कर-रथतुरग-प्रभानुलिप्तमिव गगनतलमुपपादयन्तः, सञ्चारिणीमिव मरकत-
स्थलीं विडम्बयन्तः, शैवलपल्लवावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तः, गगनवित्तैः पक्ष-
पुटैः कदलीदलैरिव दिनकर-^२खर-कर-निकर-परिखेदितान्याशामुखानि वीजयन्तः,
वियति ^३विसारिणीं शुष्पवीथीमिवारचयन्तः, सेन्द्रायुधभिवान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति
स्म ^४शुक्रशकुनयः ।

पर्यः, आहारान्वेषणाय भयमार्गणाय नभसि आकाशे विरचिता कृता पङ्क्तिः श्रेणी यैस्ते तथोक्ताः ।
मदेन मधुपानेन कलो मत्तो यो हलधरो वलरामः तस्य हलमुखेन लाहलप्रदेशेन य उत्क्षेपः ऊर्ध्वदेशे
क्षेपणं तेन विकीर्णानि विक्षिप्तानि बहूनि स्रोतांसि प्रवाहा यस्याः तां तथोक्तां कलिन्दकन्यां यमुनामिव
अम्बरतले गगने दर्शयन्तः दर्शनीयतां प्रापयन्तः । इह कालिन्दीद्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षणाद् द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः ।
अथर्वयुक्तान्तस्तु प्रागेव प्रतिपादितः ।

सुरगजेति । सुरगजेन देवहस्तिना ऐरावतेनेत्यर्थः, उन्मूलिता उत्पाटिता अत एव विगलन्ती अथः
पतन्ती या आकाशगङ्गा मन्दाकिनी 'मन्दाकिनी वियद्गङ्गा' इत्यमरः, तस्याः कमलिनी पद्मिनी तस्याः
शङ्खाम् स्वेपु परेषां भ्रान्तिम् उपजनयन्तः उत्पादयन्तः तुष्यकृष्णवर्णत्वादियाशयः । एवञ्चात्र भ्रान्ति-
मान् नामालङ्कारः स्पष्ट एव ।

दिवसेति गगनतलम् आकाशतलम्, दिवसकरस्य आदित्यस्य ये रथतुरगाः स्पन्दनयोजितसप्ताशाः
तेषां प्रभाभिः श्यामरूपाभिः दीप्तिभिः अनुलिप्तं लेपनविषयीकृतमिव उपपादयन्तः विदधतः निजकान्तिभि-
रियाशयः । इह अनुलिप्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

सञ्चारिणीमिति । सञ्चारिणीं पर्यटनशीलां मरकतस्थलीं नीलमणिभूमिं विडम्बयन्तः अनुकुर्वन्त इव
स्वकीयानामपि नीलवर्णत्वादियाशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

शैवलेति । अम्बरं गगनमेव सरः स्वच्छत्वाद्भिषुलत्वाच्च 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, तत्र
शैवलपल्लवस्य शैवालकिसलयस्य आवलीं पङ्क्तिं प्रसारयन्तः विस्तारयन्तः इव स्वेपां शैवालकिसलयवत्
श्यामरूपत्वाद् ह्रस्वह्रस्वत्वाच्चेत्याशयः । इह अम्बरमेव सर इति निरङ्गकेवलरूपकम्, प्रसारयन्त इवेति
क्रियोत्प्रेक्षा चेत्यनयोर्द्वन्द्विभावेन सङ्करालङ्कारः ।

गगनेति । कदलीदलानि रश्मापत्राणि तैरिव श्यामरूपत्वावित्याशयः, गगने आकाशे वित्तैः
विरद्वैतैः पक्षपुटैः पक्षच्छदैः, दिनकरस्य आदित्यस्य खराः तीक्ष्णाः ये करनिकराः किरणसमूहाः तैः परि-
खेदितानि संक्लेशितानि आशामुखानि दिग्बदनानि वीजयन्तः स्वोत्पन्नपवनस्पर्शयुतं सगपादयन्तः । इह
कदलीदलैरिवैर्युपमा ।

वीजयतीति । वियति अम्बरं विसारिणीं विस्तारिणीं घाप्पवीथीम् अभिनवतृणपङ्क्तिम् आरचयन्तः
निर्माणं कुर्वन्त इव तृणपङ्क्तिवत् निजपङ्क्तेरपि श्यामरूपत्वाद्भिरुत्पन्नत्वाच्चेत्याशयः । इह आरचयन्त
इवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

सेन्द्रेति । अन्तरिक्षम् । अम्बरं सेन्द्रायुधं शक्रधनुषा सह विद्यमानमिव, 'इन्द्रायुधं शक्रधनुः'

की नोक से आकाश में फँकी गई यमुना की बिखरी हुई कई धारायें हों, अथवा ऐरावत गज द्वारा आकाश-नद्दा
से उखाड़ कर फँकी गई कमलिनियों की कतारें हों, अथवा सूर्य के रथ के घोड़ों की हरी-हरी कान्ति से सारा
आकाश ही रङ्ग लठा हो, अथवा आकाश में उड़ती हुई मरकतमणि से निमित्त भूमि की टुकड़ियाँ हों, अथवा
आकाशरूपी तालाब में फैली हुई सेवारी की पक्षियाँ हों । वे आकाश में उड़ते समय देहे के पत्तों के समान
अपने हरे-हरे सुखे पंखों को मारते हुये दस्ते प्रतीत होते थे मानो सूर्य को घूष में सुरक्षाये हुये दिशारूपी
कानिनीयों के मुख पर पंखे झल रहे हों, अथवा आकाश में हरी-हरी घातों की पट्टियाँ बिछा रहे हों । ये

१. बलभद्रहलमुखाक्षेप । २. विकीर्ण । ३. उत्पादयन्तः । ४. अनुलिप्तगगनतलम् । ५. प्रदर्श-
यन्तः । ६. गगनावततैः । ७. 'खर' इति पाठः कश्चिन्नाप्यस्ति । ८. परिखेदितोदाशुलानि । ९. परि-
वीजयन्तः । १०. विस्तारिणी । ११. 'विचरन्ति स्म' पठानेन काव्यन्यत्र पाठ उपलभ्यते ।

कृताहाराश्च पुनः प्रतिनिवृत्त्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शावकेभ्यो विविधान् फलरसान् कलममञ्जरीविकारांश्च प्रहत-हरिण-रुधिरानुरक्त-शार्दूलनखकोटिपाटलेन चञ्चुपुटेन दत्त्वा अघरीकृत-सर्वस्नेहेनासाधारणेन गुरुणाऽपत्यप्रेम्णा तस्मिन्नेव क्रोडान्तनिहिततनयाः क्षपाः क्षपयन्ति स्म ।

(एकस्मिन् जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्त्तमानस्य कथमपि पितु-रहमेवैको विधिवशात् सूनुर्भवम् । अतिप्रबलया चाभिभूता ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे लोकान्तरमगमत् । अभिमतजायाविनाशदुःखितोऽपि खलु तातः सुतस्नेहादन्त-^१

इत्यमरः, आदधानाः कुर्वाणाः, निजपङ्क्त्या विविधरूपत्व-दित्याशयः । इह सेन्द्रायुधमिति गुणोत्प्रेषा ।

कृताहारा इति । कृतो विहित आहारो भोजनं यैस्ते तथोक्ताः, पुनः स्वभोजनानन्तरं भूयः प्रतिनि-वृत्त्य परावृत्त्य, आत्मीया निजा ये कुलाया नीडानि 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इत्यमरः, तत्र अवस्थितेभ्यः वर्तमानेभ्यः शावकेभ्यः शिशुभ्यः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः विविधान् अनेकप्रकारान् फलरसान् सस्यनिर्यासान्, कलमानां धान्यविशेषाणां मञ्जर्यो बह्वर्यस्तासां विकाराः परिपाकविशेषेण परिपकाः कणाः तांश्च, प्रहतस्य विनाशितस्य हरिणस्य कुरङ्गस्य रुधिरं शोणितं तेन अनुरक्ता रक्तवर्णाकृता या शार्दूलनखकोटिः स्यान्नखाग्रप्रदेशः तद्वत् पाटलेन श्वेतरक्तेन 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । इह लुप्तो प्रमा । चञ्चुपुटेन पञ्चाङ्गुलसम्पुटेन 'चञ्चुः पञ्चाङ्गुले त्रोट्याम्' इति हैमः, दत्त्वा सुदुर्मुहुः तेभ्य आहारं वितरित्यर्थः । अघरीकृतः निम्नत्वमापादितः सर्वः स्नेहः सन्तानभिन्नवृत्तिसमस्तप्रेम येन तेन तादृशेन, अत एव असाधारणेन तन्मात्रगतेन गुरुणा महता अपत्यप्रेम्णा सन्तानस्नेहेन, तस्मिन्नेव शास्त्रमतीतरा-वेव क्रीडानाम् उत्सङ्गानाम् अन्तर्निहिता मध्येषु रक्षिताः तनया अपत्यानि यैस्ते तथोक्ताः शुक्-शकुनयः क्षपाः त्रियामाः 'त्रियामा त्रणवा क्षपा' इत्यमरः, क्षपयन्ति स्म अतिवाहयन्ति स्म । इह घरसलो रसः ।

एकस्मिन्निति । जीर्णकोटरे दीर्घकालीननिष्कुटे जायया भार्यया सह निवसतः वासं कुर्वतः पश्चिमे अन्तिमे वयसि अवस्थायां बार्धक्य इत्यर्थः, वर्त्तमानस्य विद्यमानस्य कथमपि महता बलेशेन पितुर्जन-कस्य विधिवशात् दैवसंयोगात् अहमिस्थायमनिर्देशः एक एव नान्यः सूनुः तनयः 'आत्मजस्तनयः सूनुः' इत्यमरः, अभवम् अजनिषि ।

अतिप्रबलेति । मम जायमानस्यैव उत्पद्यमानस्यैव अतिप्रबलया अतिकठिनया प्रसववेदनया प्रसूति-पीडया अभिभूता आक्रान्ता सती मे मम जननी माता परलोकं लोकान्तरम् अगमत् अव्रजत् ।

अमीति । अभिमताया अभीष्टाया जायायाः पत्न्याः विनाशेन लोकान्तरगमनेन दुःखितोऽपि बलेशि-तोऽपि खलु निश्चयेन, तातः जनकः सुतस्नेहात् पुत्रबासल्यात्, पटुप्रसरमपि स्पष्टवेगमपि शोकं बलेशाम्

अपनी रंग-बिरेङ्गी पंक्तियों से आकाश में इन्द्रधनुषों का जाल बिछा रहे थे ।

वे चारा चुग लेने के बाद फिर लौट कर अपने-अपने घोंसलों में स्थित बच्चों को मारे गये मृग के रक्त से सने हुये बघनखों के समान लाल-लाल चोंचों से तर-तर के फलों का रस और घान के कण खिला-खिला कर उन्हें अपनी गोद में भर लेते तथा अत्यन्त वासन्त्य के कारण पंखों में छिपा कर उन्हें घोंसलों में रात बिताते थे ।

वही वृक्ष के एक पुराने खोखले में मेरे पिता मेरी माँ के साथ निवास करते थे । उनकी बुढ़ी में किसी प्रकार सौभाग्य से एकलौठी सन्तान के रूप में मेरा जन्म हुआ । मेरे जन्म के समय ही अत्यन्त तीखी प्रसव-पीड़ा के कारण मेरी माँ चल बसी । प्रिय पत्नी की मृत्यु से दुखी होते हुये भी पुत्रप्रेम के कारण मेरे पिता ने शोक के

१. कलमफलविकारान् २. प्रसक्त । ३. दत्त्वा । ४. तस्मिन्नेव । ५. 'शुक्ल' इत्यधिकः पाठः काप्यन्यत्र । ६. 'तत्र' इत्यधिकः पाठः कचित् । ७. अहमेकः । ८. प्रबलया । ९. परलोकमगच्छत् । १०. 'शोकदुःखितोऽपि दुःखदुःखितोऽपि । ११. अभ्यन्तरे निरुध्य ।

१. शोकवेगम् । २. अतिपरिणतया च । ३. जर्जरीन् । ४. सस्तांसदेशान् । ५. पशुसंहतिम् ।
६. इह 'च' इत्यधिकः पाठः कापि । ७. कुन्तुमपिश्रेणे । ८. क्षीरोपान्तश्चेन । ९. पतितान्धः ।
१०. वसु... । ११. मन्त्रमाहारमदात् । १२. ननुपयुक्तशेषम् ।

(एकदा तु प्रभातसन्ध्यारागलोहिते गर्गने च कमलिनी-मधुरैरक्त-पक्षसम्पुटे वृद्धहंस इव मन्दाकिनीपुलिनादपर-जलनिधि-तटमवतरति चन्द्रमसि, परिणत-रङ्गुरोम-पाण्डुनि व्रजति विशालतामाशाचक्रवाले गजरुधिर-रक्त-हरिसटा-लोहिनीभिः प्रतप्त-लाक्षिकै-तन्तु-पाटलाभि-रायामिनीभिः अशिशिरकिरणदीधितिभिः पद्मरागशलाकासम्मार्जनीभिरिव समुत्सार्य-माणे गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणे सन्ध्यामुपासिमुत्तरावलम्बिनि मानससरस्तीर-

एकदेति । एकदा एकस्मिन् काले स्फुटतया जाते प्रत्यूषे मृगयाकोलाहलध्वनिः उदचरदिति वक्ष्य-माणेन दूरेणान्वयः । प्रभातस्य प्रत्यूषस्य या सन्ध्या तत्सम्बन्धी यो रागो रक्तिमा तेन लोहिते रक्तवर्णे, विशेषणमिदं गगने चन्द्रमसि च, तदानीमुभयोरपि तथैव सम्भवात् । अत एव च गगने चेत्यत्र चकारो-पादानं सार्थकमित्यवधेयम् । अत एव कमलिन्या नलिन्याः मधुना लोहितवर्णपुष्परसेन अनुरक्तम् अनु-रञ्जितं पक्षसम्पुटे पतत्रयुगलं यस्य तस्मिन् वृद्धहंस इव पुरातनकलहंस इव, अलसगतिव्यञ्जनाय वृद्ध-पदम् । चन्द्रमसि हिमांशौ मन्दाकिनीपुलिनात् वियद्गङ्गासैकतात् अपरः पश्चिमो यो जलनिधिः समुद्रः तस्य तटं तीरम् अवतरति उत्तीर्णं सति । इह वृद्धहंस इवेत्युपमा ।

परिणतेति । परिणतस्य पुरातनस्य रङ्गोर्मृगविशेषस्य रोमाणि लोमानि तद्वत् पाण्डुनि पीतशुभ्रे 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभः' इति शब्दार्णवः । आशाचक्रवाले दिङ्मण्डले 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः,' 'चक्रवाले तु मण्डलम्' इति चामरः, विशालताम् अन्धकारापगमाद्विस्तीर्णतां व्रजति गच्छति सति । अत्र लुप्तोपमा ।

गजेति । गजानां हस्तिनां यद्गुधिरं शोणितं तेन रक्ता लोहितवर्णा या हरिसटाः सिंहस्कन्धकेसराः तद्वत् लोहिनीभिः रक्तवर्णाभिः, इह रुधिररक्तपदार्थयोरापाततः पौनरुक्त्येऽपि दर्शितदिशा पार्थक्यस्य स्पष्टमुपलभ्यात् भिन्नाकारशब्दशास्त्राच्च पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः तदुक्तं दर्पणे—

‘आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येन भासनम् । पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥’ इति ।

हरिसटावदिति लुप्तोपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । प्रतप्ता उष्णीकृता ये लाक्षिका जलविकारोत्पन्नाः तन्तवः सूत्राणि तद्वत् पाटलाभिः श्वेतरक्ताभिः । अत्र लुप्तोपमालङ्कारः । आयामिनीभिः विस्तारवतीभिः, अशिशिरा उष्णाः किरणा रश्मयो यस्य तस्य सूर्यस्य दीधितिभिः प्रभाभिः पद्मरागस्य लोहितकमणेः याः शलाकाः इषीकाः तासां सम्मार्जनीभिः गृहादिशोधनीभिः 'सम्मार्जनी शोधनी स्यात्' इत्यमरः, ताभिरिव विद्यमानाभिः, अत्र जात्युपमेष्टा । गगनम् आकाशमेव कुट्टिमं बद्धभूमिः (बहिर्द्वारं) तस्य कुसुमप्रकरः पुष्पसमुदायः तस्मिन् तारागणे नक्षत्रमण्डले समुत्सार्यमाणे दूरीक्रियमाणे सति । इह नक्षत्रमण्डले कुसुमप्रकरत्वारोपस्य गगने कुट्टिमत्वारोपो निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—यत्र कस्यचिदारोपः परारोपस्य कारणम् । तत्परम्परितम् ..... ॥

सन्ध्यामिति । उत्तराशा उदीची दिक् तदवलम्बिनि तदवस्थिते सप्तर्षिमण्डले ताराभूते मरीच्यादि सप्तदेवर्षिसमूहे सन्ध्यां प्रातः सन्ध्याम् उपासितुं विधातुमिव मानससरस्तीरं मानससरोवरतटं प्रति अव-तरति अवरोहति सति तत्समये सप्तर्षिगणस्य उदीच्यामस्तगमनादेवमभिधानम् । इह च सन्ध्यामुपासितु-मिवेति क्रियोपमेष्टा । सप्तर्षिपद्वाच्याश्च—

एक बार बड़े तड़के ही उस वन में शिकार का हौंका सुनायी पड़ा । उस समय प्रातःकालीन आकाश की लाली में रेंगा हुआ चन्द्रमा धीरे-धीरे पश्चिम की ओर ढल रहा था मानो आकाशरूपी कमलिनी के पुष्प रस से रेंगा हुआ लाल पंखों वाला बूढ़ा हंस आकाश-गंगा की रेती से पश्चिम समुद्र-तट पर उतर रहा हो । दिशाओं के छोर तक फैला हुआ तथा बूढ़े रंजु (एक प्रकार का मृग) के बालों के समान इसके पीले रंग का क्षितिज क्रमशः स्पष्ट दिखायी पडने के कारण विस्तृत-सा प्रतीत होने लगा था, हाथी के रक्त में लिपटे हुए सिंह के अयाल (गरदन के बाल) के समान लाल तथा तपाची हुई लाख की सलाखों के समान श्वेत और पीले रंग की अत्यन्त लम्बी-लम्बी सूर्य की किरणें आकाश से तारों को समेटती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो पद्मराग मणि (लालमणि) की सलाखों से बनी हुई झाड़ू लेकर सूर्य आकाशरूपी फर्श पर बिखरे हुए तारे-रूपी पुष्पों को बटोर रहा हो ।

१. गगनतले, गगनतल, ... गगनकमलिनी ।

६. मधुररूपसम्पुटे ।

३. आतसलाक्षिक, सन्तसलाक्ष,

आतसलाक्षा ।

४. आगामिनीभिः ।

५. रत्नशलाकासम्मार्जनीभिः ।

६. मानससरसः ।

मिवावर्तरति सप्तर्षिमण्डले, तटगत-विघटित-शुक्ति-सम्पुटविप्रकीर्णमरुणकर-प्रेरणाधोगलित-मुद्गुगणमिव मुक्ताफलनिकरमुद्बहति धवलितपुलिनमु-दन्वति पूर्वतरे) [तुपारश्चिन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणकेशरिणि करिणी-कदम्बक-प्रबोध्यमान-समर्द्धकरिणि क्षपाजल-जडकेशरं कुसुमनिकरमुदयगिरिशिखरस्थितं सवितारमिवोद्दिश्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृजति कानने-रासभ-रोम-धूसरासु वनदेवताप्रासादानां तरूणां शिखरेषु पारावतमालाय-मानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तीषु तपोवनाग्निहोत्रधूमलेखासु, अवश्यायशीकरिणि

‘मरीचिरङ्गिरा अग्निः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वमिष्टश्चेति महेते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥’ इति । तद्यतेति । पूर्व इतरो यस्मात् तस्मिन् पश्चिमे इत्यर्थः । उदन्वति समुद्रे ‘इतरस्त्वन्यनीचयोः’ इत्यमरः, यद्बुद्बुद्दिसमासत्वादेव नात्र सर्वादिवप्रयुक्तकार्यमिष्यवधेयम् । तटगतानि तीरस्थितानि विघटितानि स्फुटितानि यानि विस्तारितभागद्वयानि तत्र शुक्तिसम्पुटेषु समुद्रमण्डकीपुटेषु मध्ये विकीर्णम् असंयोग-भावेनावस्थितम्, धवलितं निजकान्त्या श्वेतीकृतं पुलिनं सैकतं येन तं तथोक्तम्, अरुणकरैः दिनकर-किरणैः या प्रेरणा नोदना नया अधोगलितं भूमिपतितम् उद्गुगणं नञ्त्रमण्डलमिव मुक्ताफलनिकरं मौक्तिकसमूहम् उद्बहति धारणं कुर्वति सति । अत्र उद्गुगणमिवेति जातिस्वरूपोपप्रेक्षा ।

तुषारेति । अत्र काननविशेषगानि सप्तम्यन्तपदानि । तुषारस्य रात्रिपतिततुहिनस्य चिन्दवः कणाः तान् वर्षति दलाप्रभागेभ्यः पातयतीति तस्मिन् तथोक्ते, विबुद्धं जागरितं शिखिकुलं मयूरगणो यत्र तस्मिन् तथोक्ते, विजृम्भमाणा तत्त्वणनिद्रात्यागेन जृम्भाविधायिनः केशरिणः सिंहा यत्र तस्मिन् तादृशे, करिणीनां हस्तिनीनां कदम्बकं समूहः तेन प्रबोध्यमाना स्वच्छन्द्रीदार्ढ्यं शुण्डाकर्षणेन जागरणं कुर्वाणाः समदा दानजलस्यन्दिनः करिणो गजा यस्मिन् तस्मिन् तादृशे, एतादृशे कानने वने ‘काननं गहनं वनम्’ इत्यमरः, क्षपायाः रात्रेः जलेन तत्सम्बन्धितुषारसलिलेन जडाः स्तिमिताः केशराः किञ्जल्काः यस्य तं तथोक्तं कुसुमनिकरं स्वोत्पन्नपुष्पसमूहम्, उदयगिरिः उदयाचलः तस्य शिखरे शृङ्गे स्थितं विद्यमानं सवितारं सूर्यम् उद्दिश्येव उद्देश्यं कृत्वेव पल्लवानि किसलयान्येव अञ्जलयः तैः समुत्सृजति प्रक्षिप्य समर्पयति सति । इह उद्दिश्येवेति क्रियोपप्रेक्षा, ‘पल्लवाञ्जलय’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, तथा समासोक्ति-श्चेति परस्परमेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरात् सङ्गरालङ्कारः ।

रासमेति । रासभस्य गर्दभस्य रोमाणि छोमानि तद्वत् धूसरासु धूसररूपासु । वनदेवतानाम् अरण्या-विधात्रीणां प्रसादा उन्नतत्वाद्विपुलत्वाच्च अट्टालिकारूपाः तरवो वृक्षाः तेषां शिखरेषु अग्रप्रान्तेषु पारावतानां कपोतानां माला पङ्क्तिः तद्वत् आचरन्तीषु संलग्नास्त्विति तासु तथोक्तासु, तपोवनेषु मुन्याश्रमेषु यानि अग्निहोत्राणि ‘सायं प्रातर्जुहोति’, इति श्रुत्या तपस्विभ्यम् अग्रयाधानानि अग्निहोत्रहोमाः इत्यर्थः, तेषां धूमलेखासु भूमपङ्क्तिषु, धर्मपताकास्विव यज्ञादौ धर्मोद्घोषणाय वैजयन्तीपिबव समुन्मिषन्तीषु समुत्सर्पन्तीषु । इह रासभरोमधूसरास्विगयत्र लुप्तोपमा पारावतमालायमानास्त्वित्यत्र च कथङ्गतोपमा, धर्मपताकास्विवेत्यत्र जातिस्वरूपोपप्रेक्षा चेति परस्परमेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरात् सङ्गरालङ्कारः ।

अवश्यायेति । अवश्यायः तुषारः ‘अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारः’ इत्यमरः, तस्य शीकरा अन्धुकणाः

आकाश के उत्तरी छोर पर स्थित सप्तर्षियों का मंडल ऐसा प्रतीत हो रहा था, मानो मानस सरोवर के तट पर सन्ध्योपासन के लिए आया हो । सूर्य के प्रकाश में धुन्नी हुई पश्चिम समुद्र की रेतियाँ किनारे पर आकर फूटी हुई मीपियों से बिखरे हुए मोतियों के दानों से ऐसी चुरोमित हो रही थीं मानो सूर्य की किरणों ने आकाश के तारों को समेट कर पश्चिम की ओर नीचे गिरा दिया हो । वन के वृक्षों से ओस की बूँदें टपटप कर रही थीं, झुरमुटों में सोने वाले नीर जाग गए थे, सिंह जम्हाइयों लेने लगे थे, हथिनियों मदमत्ते हाथी को जगा रही थीं और वह वन स्वयम् रात के पाले से ठिठुरी हुई केसरवाले फूलों को अपनी पल्लव रूपी अञ्जुलियों से उदयाचल पर स्थित सूर्यदेव को मानो अर्पित-सा करने लगा था । गदगद के रोओं के समान धुमैली तपोवन के अग्निहोत्र की धूम-रेखाएँ वृक्षों की चोटियों पर ला-आकर टिकने लगी थीं, मानो वनदेवियों के महलों की चोटियों पर मंडमैले कबूतरों की पंक्तियाँ बैठी हों, अपना धर्म की पताकाएँ फहरा रही हों । ओस के कणों से

१. अम्बरादवर्तरति ।

२. ...पुलिनतटम्, पुलिनतटम् ।

३. भस्मन्दकरिणि स्पष्टे च छाते प्रभाते ।

४. स्थितसवितारम् ।

५. उदन्वति ।

६. वृक्षरासु वनराशिषु ।

७. पताकासु ।

लुलितकमलवने रति खिन्न-शबरसीमन्तिनी-स्वेदजलकणापहारिणि वनमहिष-रोमन्थ-
फेनबिन्दुवाहिनि । चलितपल्लव-लतालास्योपदेश-व्यसनिनि विघटमान-कमलखण्ड-मधु-
शीकरासारवर्षिणि कुसुमामोदतर्पितालिजाले निशावसानजातजडिम्नि मन्द-मन्दसञ्चारिणि
प्रवाति प्रभातिके मातरिश्चनि, कमलवर्नप्रबोधमङ्गलपाठकानाम् इभगण्डडिण्डिमानां
मधुलिहां कुमुदोदरेषु विघटमान-दलपुट-निरुद्धपक्षसंहतीनामुच्चरत्सु हुंकारेषु, प्रभातशिशिर-
मरुताहतमुत्तमजतुरसारिलघ्रं पद्ममालमिव सशेषनिद्राजिह्विततारं^१ चक्षुरुन्मीलयत्सु

वे अस्व सन्तीति तस्मिन् तथोक्ते, इत आरभ्य ससम्पन्नपदानि 'मातरिश्चनि' इत्यग्रिमस्य विशेषणानि
बोध्यानि । लुलितम् आन्दोलितं कमलवनं पद्मवनं येन तस्मिन् तथोक्ते रतिखिन्नानां निपुष्वनश्रान्तानां
शबरसीमन्तिनीनां किरातघधनां यत् स्वेदजलं धर्मवारि तस्य कणा बिन्दवः तेषाम् अपहारिणि निजस्पर्शेन
नाशविधायिनि तस्मिन् तादृशे, एतेन धायोन्निविधगुणवत्त्वं व्यञ्जितम् । वनमहिषाणां सैरिमाणां
रोमन्थः चर्चितचर्वणं तत्र ये फेनबिन्दवः कफकणाः तान् बहति धारयतीति तस्मिन् तथोक्ते । चलितानां
स्ववेगेनान्दोलितानां पल्लवानां किसलयानां लतानां वल्लीनाञ्च यत् लास्यं चाञ्चल्यरूपं नृत्यं तस्य उपदेशे
शिञ्जने व्यसनम् आसक्तिरस्यास्तीति तस्मिन् तथोक्ते । विघटमानानि विकाशं प्राप्यमाणानि पानि
कमलखण्डानि पद्मवनानि तेषां मधु पुष्परसः तस्य शीकराणां बिन्दूनाम् आसारं धारासम्पातं 'धारासम्पात-
आसारः' इत्यमरः, वर्षति क्षिपतीति तस्मिन् तथोक्ते । कुसुमानां पुष्पाणाम् आमोदः सौरभः तेन
तर्पितं प्रीणितम् अलिजालं भ्रमरसमूहो येन तस्मिन् तथोक्ते । निशावसाने रात्रिशेषे जात उत्पन्नः
जडिमा जडत्वं शीतलसलिलामोदबहनादिना भारवत्त्वं यस्य तस्मिन् तथोक्ते, अतएव मन्दमन्दसञ्चारिणि
शनैः शनैः प्रबहति प्राभातिके प्रातः समयके मातरिश्चनि सदागतौ वायावित्यर्थः, प्रवाति प्रबहति सति
'मातरिश्चा सदागतिः' इत्यमरः ।

कमलेति । कमलवनस्य/ पङ्कजवनस्य प्रबोधे जागरणे विकसने मङ्गलपाठकानां स्तुतिविधायिनां
क्रियतां मधुलिहां भ्रमराणां नृपतीनां प्रबोध इव तदीयवन्दिजनानामित्याशयः । इभगण्डेषु दानवारि-
सहितहस्तिरूपोलेषु डिण्डिमानां तत्संज्ञकवाद्यविशेषरूपाणाम्, विषयविशेषसूचनार्थं यथा कश्चित्
डिण्डिमं बादयति तथैव भ्रमरा अपि हस्तिजागरणार्थं गुञ्जन्तीत्याशयः । तथा कुमुदोदरेषु कैवाभ्यन्तरेषु
घटमानैः सुमोदयात् सङ्कोचं प्राप्यमाणः दलपुटैः पत्रकोशैः निरुद्धा अवरुद्धा पक्षसंहतिः छद्मसमूहो
येषां तथोक्तानाञ्च क्रियतां मधुलिहां द्विरेफाणां हुंकारेषु अभ्यक्तशब्देषु उच्चारसु ध्वनितेषु सत्सु । इह
मधुलिटसु मङ्गलपाठकवारोपः शाब्दः, पङ्कजवने नृपवारोपस्यार्थं इत्येकदेशविवर्तिरूपकश्च, इभगण्ड-
डिण्डिमैश्च निरङ्गकेवलरूपकम्, तथा चानयोः परस्परमनपेक्षाभावेन संघट्टिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—
'मिथोऽनपेक्षयमेतेषां स्थितिः संघट्टिरुच्यते' इति ।

प्रभातेति । ऊपरा वृणुशून्या या शय्या शयनभूमिः तेन धूसरा मलिनवर्णा क्रोडरोमराजयः इदय-
लोमपङ्कपो येषु तथोक्तेषु वनमृगेषु अरण्यहरिणेषु, प्रभातं प्रातःकालः तस्य यः शिशिरः शीतलो वायुः

१. रति रति प्रातःकाल की हवा धीरे-धीरे चलने लगी थी—वह कहीं कमलवनों की गुदगुदा आती थी, कहीं रति
में पकी हुई मोलनियों के पसीने की बूँदें ले मांगती थी, कहीं जंगली मैसों की जुगाली का फेन बढ़ा लाती थी,
कहीं लतारूपी नर्तकियों के पल्लव रूपी वलों को फहरा-फहरा कर उन्हें नृत्य का पाठ पढ़ा जाती थी, कहीं
खिले हुये कमलों के पुष्प-रस की फुहारें बरसाने लगती थी, कहीं मौँरों के झुण्डों में फूलों की गन्ध बौट आती
थी और कभी प्रातःकाल की टंडक से मानो स्वयम् सिकुड़-सी उठती थी । कहीं कमलवनों में गुँजते हुये मौँरें
ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों उन्हें जगाने के लिये बन्दियों की तरह मंगल पाठ कर रहे हों, कहीं हाथियों के
गण्डस्थल पर भिनभिनाते हुये ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो उन्हें जगाने के लिये डिण्डिम बाजा बजा रहे हों और
कहीं संकुचित कुमुदिनियों के सम्पुटों में पंखों के फँस जाने के कारण वे कुद होकर हुंकार कर रहे थे । कहीं
प्रातःकालीय वायु के शीतल थपेड़ों से जंगली हरियों की अलसायी आँखें खुलने लगी थी—उनकी भूरी-भूरी

१. रति... । २. ...स्वेदजलकणिका, स्वेदकणिका... । ३. ...खण्ड । ४. 'वन' इति कचित्रास्त्यपि ।

५. मधुलिहां पंढरेषु । ६. विघटमान, घनघटमान । ७. निबद्ध... । ८. झङ्कारिण, टङ्कारेण । ९. वायावा-
हतम् । १०. ...मालमिव । ११. जिह्विततारम्, विजिह्विततारकम् ।

शनैः शनैरुषरशय्या-धूसर-क्रोडरोमराजिषु^१ वनमृगेषु, इतस्ततः, सञ्चरत्सु वनचरेषु, विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिणि पन्पासरः कलहंसकोलाहले समुल्लसति नत्तितशिखण्डिमण्डले मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतलमवरतो दिवसकरवारणस्यावचूड-चामरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मञ्जिष्टारागलोहिते किरणजाले, शनैः-शनैरुदिते भगवति सवितरि, पन्पासरःपर्यन्त-तरु-शिखर-सञ्चारिणि अध्यासित-गिरिशिखरे दिवसकरजन्मनि ह्रतवारे पुनरिव कपीश्वरे वनमभिपतति बालातपे, स्पष्टे जाते प्रत्यूषसि, नचिरादिव दिव-

पवनः तेन आहतं ताडितं कृनस्पर्शमिन्न्यर्थः, उत्तप्तेन अग्निना उष्णीकृतेन जतुरसेन लाञ्छाद्वेण आस्त्रिष्टा मियः संयोजकभावेनास्त्रिष्टा पद्मगां लोत्रां माला पङ्क्तिः यस्य तदिव, सगेषया किञ्चिद्वशिष्टया निद्रया स्वापेन 'स्यास्त्रिष्टा शयनं स्वापः' इत्यमरः, जिह्विता वक्त्रोक्तता तारा कनीनिका यस्य तत् तयोक्तं चषुनं, शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उन्मील्यत्सु विकासयत्सु सत्सु । इह क्रियोपेक्षा ।

इतस्तत इति । इतस्ततः चतुर्दिषु वनचरेषु काननचारिषु सञ्चरत्सु जमत्सु । श्रोत्रहारिणि मनोहरतया कर्णाकर्षिणि पन्पासरसः पन्पानामककासारस्य कलहंसानां कादम्बानां कोलाहले कलकले विजृम्भमाणे निवृत्ते सति । नत्तितं नादितं शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहो येन तस्मिन् तयोक्ते, मनोहरे रुचिरे वनगजानाम् अरण्यकरिणां कर्णयोः श्रोत्रयोः तालवत् करतलध्वनिवत् 'तालः करतलध्वनिः' इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी, शब्दे रवे समुल्लसति तेषां प्रबोधानन्तरमुच्यते सति । तालशब्द इत्यत्र लुप्तोपमा ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या गगनतलम् आकाशपथम् अवतरत आरोहतः, दिवसकर आदित्यः वारणो गज इव तस्य तयोक्तस्य, मञ्जिष्टा हि औषधविशेषः, तस्या रागो लौहियं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णे, किरणजाले मयूखगणे, अवनता बधोमुखीमृता चूडा अग्रदेशे यस्य सा अवचूडः स चासौ चामरकलापः चामरगणः तस्मिन् तयोक्त इव उपलक्ष्यमाणे अवलोक्यमाने सति । उन्नतप्रदेशारोहणं विदधतो हस्तिनः श्रोत्रान्तिकलम्बिन्ववनते चामरगण इव गगनमारोहत आदित्यस्यावनते मयूखजाले अवलोक्यमाने सतीति स्पष्टार्थः । इहोपमालुप्तोपमानां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उदिते उदयं प्राप्ते भगवति माहात्म्यवति सवितरि आदित्ये ।

पन्पासर इति । पन्पासरसः पन्पानामकसरोवरस्य पर्यन्तरुणां प्रान्तस्थायिवृक्षाणां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु सञ्चारिणि ध्याप्ते, अप्यासितं पूर्वमाश्रितं गिरेः उदयपर्वतस्य किपिन्धापर्वतस्य च शिखरम् अग्रप्रदेशो येन तस्मिन् तयोक्ते, दिवसकरात् आदित्यात् जन्म उत्पत्तिः यस्य तस्मिन् तयोक्ते, हृता निजप्रभावेण लोपं प्रापिता अपहृता च तारा नक्षत्रं तदभिधेया बालिपत्नी च, बालातपे अभिनवादित्यलोके कपीश्वरे सुग्रीवे इव पुनः वनम् अरण्यम् अभिपतति व्याप्नुवति अभिगच्छति च सति । इह पूर्णोपमा । आदित्याजन्म जातं सुग्रीवस्येति वाल्मीकीयरामायणस्योत्तरकाण्डतोऽवगम्यते ।

स्पष्ट इति । प्रत्यूषसि प्रातःकाले स्पष्टे व्यक्ते जाते समुपपद्ये सति, भास्वति दिवसकरे, नचिरादिव

बरोनियां देसी प्रतीत हो रही थीं मानो उन्हें नपायी हुई लाख के रस में रंग दिया गया हो । नींद पूरी न होने के कारण उनकी आँखें पूरी तरह खुल नहीं पाती थीं जिससे वे कमखियों से देख रहे थे । वनचर गज श्वर-उषर आने जाने लगे थे । पन्पासर में कानों को मधुर लगने वाला हँसी का कलरव बढ़ने लगा था । नींद अल्पन उठास के साथ मंडल बाँधकर नाच रहे थे और हाथी कान फटकते हुए मानों ताल सा दे रहे थे । नजीकिया रंग की लाल-लाल किरणें आकाश में धीरे धीरे उतरने वाले सूर्य की हाथी के मस्तक पर डुलते हुए चँवर के समान प्रतीत हो रही थीं । सूर्य धीरे-धीरे आकाश में उदित होने लगा था, पन्पासर के निकटवर्ती वृक्षों तथा पहाड़ की चोटियों पर बिहार करने वाली तारों की चुरा देनेवाली लक्ष्मी प्रातःकालीन मधुर धूप में फैलायी हुई देसी प्रतीत हो रही थी मानों बालि की पत्नी तारा की चुरा देने वाला सूर्यपुत्र सुग्रीव दर से बंगल में नाग आया हो । तथा स्पष्ट हो चली थी और दिन के आठवें भाग (प्रथम प्रहर) में सूर्य का प्रकाश निखर उठा

१. राजिषु च । २. कलहंसकुल । ३. नत्तितशिखण्डिनि । ४. गगनतलमार्गम् । ५. एवमुत्... । ६. सञ्चारिणाम् ।

साष्टमभागभाजि स्पष्टभासि भास्वति भूते, प्रयातेषु यथाभिमतानि दिगन्तराणि शुक्कुलेषु, कुलाय-निलीननिभृत-शुक्लशावकसनायेऽपि निःशब्दतया शून्य इव तस्मिन् वनस्पतौ, स्व-नीडावस्थित एव ताते, नयि च शैशवादसञ्जातवले सभुद्भिद्यमानपक्षपुटे पितुः-समीपवर्तिनी कोटरगते, सहसैव तस्मिन् महावने संत्रासितसकलवनचरः सरभसमुत्पतत्रिपक्षपुट-सन्ततः भीत-करिपोत-चीत्कारपीवरः प्रचलित-मत्तालिकुलकणितमांसलः परिभ्रमदुद्धोण-वन-वराह-रवर्षर्घरः गिरिगुहा-सुप्त-प्रबुद्ध-सिंहनादोपबृंहितः, कम्पयन्निव तस्मिन् भगीरथा-वर्ताय्यमाण-गङ्गाप्रवाहकलकल-बह्लो भीतवनदेवताकर्णितो मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् ।

अल्पसमयेनेव दिवसस्य वासरस्य अष्टमभागं चतुर्धटिकात्मकं भजत इति तस्मिन् तथोक्ते, अत एव स्पष्टाः सर्वासु दिक्षु स्फुटं भासः कान्तयो यस्य तथोक्ते, भूते जाते सति । इह नचिरादिवेस्यस्य गुणपदार्थत्वाद् गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रयातिष्विति । शुक्कुलेषु वीरवृन्देषु यथाभिमतानि यथेष्टितानि दिगन्तराणि दिग्बिभागान् प्रयातेषु बाहाराण्यनाय गतेषु सत्सु । कुलायेषु नीडेषु 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इत्यमरः, निलीनाः प्रच्छन्नाः निभृता निश्चला निःशब्दा इत्यर्थः, ये शुक्लशावकाः कीरशिशवः तैः सनायेऽपि संयुक्तेऽपि तस्मिन् वनस्पतौ शाश्वमलीद्रुमे शून्य इव निखिलप्राणिबर्जित इव विद्यमाने सति । शून्य इवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

स्वनीडेति । ताते मम पितरि नयि वैशम्पायने च स्वनीडावस्थित एव स्वकुलाये तिष्ठत्येव शैशवाद् बाल्यादेतोः असञ्जातम् अनुत्पन्नं बलम् उत्पत्तनादिशक्तिः यस्य तस्मिन् तथोक्ते, तथा समुद्भिद्यमानं यथाक्रमं द्योतमानं पक्षपुटं पतत्रद्वयं यस्य तस्मिन् तथोक्ते नयि च, तातस्य पितुर्जनकस्य समीपवर्तिनि निकटस्थायिनि सति कोटरगते स्वकुलायाधारतरुमध्यस्थिते सति ।

सहसैवेति । तस्मिन् पूर्वोक्ते महावने महारण्ये सहसैव अकस्मादेव मृगया आखेटकः तस्याः कोला-हलध्वनिः कलकलनिनादः उदचरत् उत्पन्नोऽभूत् इत्यन्वयः । अत्र प्रथमान्तपदानि उत्कृष्टवनेर्दिशेषणानि संत्रासिताः त्रासं प्रापिताः सकलाः समस्ता वनचरा अरण्यचारिणी येन स तथोक्तः सरभसं त्रासेन सवेगम् उत्पत्तताम् उड्डयनं विदधतां पतस्त्रिणां पक्षिणां पक्षपुटैः पतत्रद्वयशब्दैः सन्ततः सम्यग्विधिना विस्तीर्णः, भीतानां त्रासमुपगतानां करिपोतानां गजशिशूनां (कलमानां) चीत्कारैः विपुलग्नयामुच्च-ध्वनिभिः पीवरः स्थूलः पुष्ट इत्यर्थः । प्रचलितस्य त्रासेन स्वस्यानात् प्रयातस्य मत्तस्य पुष्परसपानेनो-न्मत्तस्य अलिकुलस्य भ्रमरसमूहस्य कणितेन अस्फुटशब्देन मांसलः पीवरः । परिभ्रमतां त्रासेन इतस्ततः सञ्चरताम् उद्धोणानाम् उद्यतनासिकासहितानां वनवराहाणाम् आरण्यकशूकराणां रवैः आर्तशब्दं घर्घरः 'घर घर' द्वयेष्वं रूपशब्देन कठिनः । गिरिगुहासु पर्वतकन्दरासु सुप्ताः पूर्वं निद्रिताः पश्चात् प्रबुद्धाः आखेटकोलाहलेन उद्यिताः ये सिंहः केशरिणः तेषां नादेत्, ध्वनिना उपबृंहितः वृद्धिं गतः ।

कम्पयन्निति । भागीरथेन तस्मिन्सूर्यवंशीयनृपतिना अवतार्यमाणः तुहिनाचलात् पृथिव्यां नीयमानो यो गङ्गाप्रवाहः जाह्नवीज्योतः तस्य कलकल इव कल्लोल इव बह्लोलः बहुलीकृतः, तथा भीतानिः प्रस्ताभिः

था । सभी हुंगे अपनी अपनी मनचाहो दिशाओं की ओर उड़ गये थे । दक्षिण दक्खे दोस्तों में रह गये थे लेकिन उनकी चुपचाप से वह वृक्ष अत्यन्त नीरव (शब्द हीन) और सूना सा जान पड़ता था । मेरे पिता भी अपने दोस्तों में ही थे और मैं भी वही मैं उनके पंखों से चिरका हुआ पड़ा था । दक्षिण के कारण मुझ में भी शक्ति नहीं आई थी और पंख तो अभी फूट ही रहे थे । सहसा ही उस हाँके की झनकर सारे वनचर भयभीत हो उठे, पक्षी व्याकुल होकर पंख फड़फड़ाते लगे, भयभीत हाथियों के दक्खे एक साथ चिंगाड़ने लगे, उड़ते हुए मतवाले भीरों की घनी गुथार वनघनाने लगी, घूमते हुए बनेले सूअर धूमन उठा-उठाकर डुखुराने लगे, पड़ाही युकाओं में सोये हुए सिंह जागकर दहाड़ने लगे और जंगल के सारे वृक्ष नानो कौंपकर हरहराने लगे । उस समय की सभी ध्वनियाँ एक साथ मिलकर ऐसी प्रतीत होती थीं नानो मगोरप के पीछे उतरने-

१. अष्टमभागभाजि । २. इह च इत्यधिकः पाठः कापि विद्यते । ३. कुलाय-निभृतशावक । ४. कन्पयन्निव-बलसम् । ५. तातस्य । ६. सततं सरभसमुत्पतत् । ७. प्रचलितलताङ्गुलित, प्रचलित-लताङ्गुल-नत्तालिकुल । ८. वराहघर्घरकोटर । ९. नादवृंहितः । १०. आवाप्यमाण ।

आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेपथुरर्भकतया जर्जरित-कर्णविवरो भयविह्वलः समीपवर्त्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जरौशिथिलपक्षपुटान्तरमविशाम् ।

अनन्तरञ्च 'सरभसमितो गजयूथपति-लुलित-कमलिनी-परिमलः; इतः क्रोडकुल-दृश्य-मान-भद्रमुस्ता-रसामोदः; इतः करिकलभ-भक्ष्यमान-शल्लकी-कपाय-गन्धः; इतो निपतित-शुष्क-पत्रमर्मरध्वनिः; इतो वनमहिष-विपाण-कोटिकुलिश-भिद्यमान-वल्मीकधूलिः; इतो मृग-कदम्बकम्, इतो वनगजकुलम्, इतो वनवराहयूथम्, इतो वनमहिषवृन्दम्, इतः शिखण्डि-

वनदेवताभिः अरण्याधिष्ठातृदेवीभिः आकर्णितः श्रवणविषयीकृतः । तरुन् वृक्षान् कम्पयन् चालयन्ति । अन्वयस्तूक्तः । इह लुप्तोपमाक्रियोपेक्षयोः परस्परनैरपेक्षयेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आकर्ण्येति । अहं वैशम्पायनः, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वं तम् आखेटकोलाहलशब्दम् आकर्ण्य श्रुत्वा, उपजातवेपथुः त्रासेन समुत्पन्नकक्षः अर्भकतया शावकतया जर्जरितम् विद्रीणं कर्णयोः श्रोत्रयोः विवरं रन्ध्रं यस्य स तथोक्तः, भयेन त्रासेन विह्वलो व्यग्रः समीपवर्त्तिनः निकटस्थितस्य पितुः तातस्य प्रतीकारबुद्ध्या त्रासनिवृत्त्युपायबुद्ध्या, जरया परिणतवयसा शिथिलं श्लथं यत् पक्षपुटं पतत्रद्वन्द्वं तस्य अन्तरं मध्यम् अविशं प्रविष्टोऽभवाम् ।

अनन्तरेति । अनन्तरं पितुः पतत्रपुटमध्यप्रवेशानन्तरञ्च कोलाहलमश्रणवमिति दूरस्थक्रियया सम्बन्धः कोलाहलमेव विशेषयति-सरभसमित्यादिना । इतः अस्मिन् स्थले इत्यमत्रेऽपि । सरभसं सवेगं गजयूथपतिभिः करिकुलोत्तमैः लुलिता मदिता याः कमलिन्यः पद्मिन्यः तासां परिमलः विमर्होऽथसौरभं सञ्चरतीति शेषः, अतश्चात्र करिणो विलसन्तीति सम्भाव्यत इत्याशयः । क्रोडकुलेन अरण्यशूकरसमूहेन दृश्यमाना वृष्टा भक्ष्यमाणा या भद्रमुस्ता गुन्द्राः लोके 'नागरमोघा' इति प्रसिद्धाः 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियङ्गौ भद्रमुस्तके' इति मेदिनी, तासां रसस्य द्रवस्य आमोदः सौरभम्, एतेन स्पष्टमेवात्र शूकराणामव-स्थितिसम्भावनेत्यभिप्रायः । करिकलभैः त्रिशद्वर्षीयगजशिशुभिः भक्ष्यमाना आमर्ष्यमाना याः शल्लकयः गजभक्ष्यतरुविशेषाः तासां कपायगन्धः निर्यासामोदः, अत एवात्रगजशिशूनामस्तित्वसम्भव इत्याशयः ।

इत इति । निपतितानि वृक्षादघश्च्युतानि यानि शुष्कपत्राणि नीरसदलानि तेषां मर्मरध्वनिः मर्मर इत्येव रवः 'मर्मरो वस्त्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा' इति कोशः, ध्रुवमत्र कोऽपि चतुष्पाद विचरतीति ज्ञायत इत्याशयः । वनमहिषा अरण्यसैरिभाः तेषां विपाणकोटयः शृङ्गाग्राणि कुलिशानि वज्राणीव यद्वा विपाणकोटय एव कुलिशानि तैर्भिद्यमानानां द्विद्यमानानां वल्मीकानाम् ऊषीकाकृतमृत्तिकास्तूपानां 'वल्मीक ऊषीकाकृतमृत्तिकास्तूपः' इति शब्दकल्पद्रुमः धूलिः रजः दृश्यत इति शेषः, तेनेह महिषा विघनत इत्याशयः । इह लुप्तोपमारूपकयोः द्वयोरपि सम्भवात् सन्देहसङ्करालङ्कारः । मृगाणां हरिणानां कदम्बकं समूहः । वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां कुलं समूहः । वनवराहाणाम् अरण्यशूकराणां यूथं मण्डलम् । वन-

वाली गङ्गा के प्रवाह को भीषण और अत्यन्त घनी हरहराहट हो । वैसे वन-देवता भी अत्यन्त नयनीत होकर सुन रहे थे ।

उस अपूर्व ध्वनि को सुनकर मैं भी काँपने लगा, वचन के कारण मेरे कान उस ध्वनि से बढ़रे हो उठे और भय से व्याकुल होकर उससे बचने की आशा में समीप ही मैं स्थित पिता के पंखों के भीतर घुस गया जो बुढ़ीती के कारण अत्यन्त ढीले पड़ गये थे ।

इसके बाद ही मुझे शिकारियों की बहुत बड़ी भीड़ का कोलाहल सुनायी पड़ा । वे आपस में बड़ी झुत्ती से इस प्रकार चिह्ना रहे थे—यह देखो, श्वर हाथियों के स्वामी ने कमलिनियों को मत्तल फेंका है, जिससे कैसी मधुर गन्ध उठ रही है; श्वर सूअरों ने नागरमोघों को खोद खोदकर ऊपर उठाया है, जिससे कैसी महक आ रही है, श्वर हाथियों के बच्चों ने सल्ई की टालियों तोड़ मरोट डाली है, जिससे कैसी कमली गंध निकल रही है, श्वर गिरे हुए सूखे पत्ते मरमरा रहे हैं; श्वर जंगली भैंसों ने अपनी बज जैसे सींगों की नोक से बादियों को खोद गिराया है जिससे धूल ही धूल उड़ रही है; श्वर इत्तियों का झुण्ट है, ऊपर जंगली हाथियों का परिवार है, श्वर जंगली सूअरों का गिरोह है, श्वर जंगली भैंसों का समूह है, श्वर मोरों की ध्वनि या

मण्डल-विरुत्तम्, इतः कपिञ्जल-कुल-कल-कूजितम्, इतः कुरुरकुल-व्यणितम्, इतो मृगपति-
नखभिद्यमान-कुम्भ-कुञ्जर-रसितम्, इयमार्द्र-पङ्कमालिना वराहपद्धतिः, इयमभिनव-शष्प-
कवल-रस-श्यामला हरिण-रोमन्ध-फेन-संहतिः, इयमुन्मद-गन्धगजगण्ड-कण्डूयन-परिमल-
निलीन-मुखर-मधुकर-विरुत्तिः, एषा निपतितरुधिरविन्दुसिक्त-शुष्कपत्र-पाटला रूपद्वीः
एतद्द्विरद-चरण-मृदित-विटप-पल्लवपटलम्, एतत् खड्गिकुलकीडितम्, एष नखकोटि-
विलिखितविकट-पत्रलेखो रुधिरपाटलः करिमौक्तिकदन्तुरो मृगपतिमार्गः, एषा प्रत्यग्रप्रसूत-
वनमृगीगर्भ-रुधिर-लोहिनी-भूमिः, इयमटवी वेणिकानुसारिणी पक्षचरस्य युथपतेर्मदजल-

सहिषाणाम् अरण्यसैरिभाणां वृन्दं कदम्बकम् । शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहः तस्य विरुत्तं शब्दः ।
कपिञ्जलानां चातकपक्षिणां 'कपिञ्जलः चातकपक्षी' इति शब्दकल्पद्रुमः, कुलस्य समूहस्य कलकूजितं
मधुरशब्दितम् । कुरुरकुलस्य मत्स्यनाशकसमुदायस्य कणितं कूजितम् । मृगपतीनां केसरिणां नखैः
पुनर्भवाः भिद्यमाना विदीर्यमाणाः कुम्भाः शिरस्थकुम्भाकृतिमांसपिण्डाः येषां तथोक्तानां कुञ्जराणां गजानां
रसितम् आक्रन्दितम् ।

इयमिति । इयं प्रत्यक्षदृश्यमाना, एवमग्रेपि । आर्द्रः छिन्नः अशुष्क इत्यर्थः, यः पङ्कः कर्दमः तेन
वराहशरीरेभ्य एव च्युतपङ्केनेत्यर्थः, मलिना श्यामवर्णा वराहपद्धतिः वनशूकरमार्गः । अभिनवानि नूत-
नानि यानि शष्पाणि बालवृणानि येषां ये कवलाः आस्ताः तेषां तथोक्तानां चर्यमाणशष्पाणामित्यर्थः,
रसैः निर्यासः श्यामला कृष्णवर्णा, हरिणानां मृगाणां यो रोमन्धः चर्वितपर्वणं तस्य फेनसंहतिः कफ-
समूहः । उन्मदा मदमत्ता ये गन्धगजाः सुरभिमदयुक्तहस्तिनः तेषां गण्डकण्डूयनेन कपोलघर्षणेन ये परि-
मलाः सुगन्धाः तेषु तत्सुगन्धिषुक्तभूमिष्वित्यर्थः । निलीनानां प्रच्छन्नानां मुखराणां वाचालानां मधुकराणां
अमराणां विरुत्तिः झङ्कारः । एषा अवलोक्यमाना, निपतिताः पृथिव्यामस्माकमखहननेन शरीरात्स्थन्दिताः
ये रुधिरविन्दवः शोणितपृषताः तैः सिक्तानि आर्द्राकृतानि यानि शुष्कपत्राणि नीरसदलानि तैः पाटला
क्षेत्रत्का रूपद्वी हरिणविशेषाञ्च ।

एतदिति । एतत् निकटतरस्यापि, द्विरदा गजास्तेषां चरणैः पादैः मृदितानां मर्दितानां विटपानां
वृक्षस्कन्धानां पल्लवानां किसलयानाञ्च पटलं वृन्दं यत्र एवंविधं स्थलमित्यर्थः, एवञ्चानेन पथा निश्चित-
मनुपदमेव द्विरदा गता इत्याशयः । एतत् अवलोक्यमानं खड्गिनां गण्डकानां कुलम् समुदायः तस्य
क्रीडितं विहृतं पृथिव्यां क्रीडाचिह्नमवलोक्यत इत्यर्थः, तेन खड्गिनामपीदं विहारस्थानमित्याशयः । एवं
पुरो दृश्यमानः नखकोटिभिः पुनर्भवाग्रैः नखाग्रच्युतशोणितैरित्यर्थः, विलिखिताः चित्रीकृताः विकटा भय-
ङ्कराः पत्रलेखाः पत्राकृतिलक्षणानि यत्र स तथोक्तः, रुधिरैः व्यापादितप्राणिशोणितैः पाटलः क्षेत्ररक्तवर्णः,
तथा करिमौक्तिकैः व्यापादितहस्तिमुक्ताभिः दन्तुरः उन्नतानतः, मृगपतेः केसरिणो मार्गः सञ्चरणपथः,
एवञ्च नूतमनेन मार्गेण मृगपतिर्गत इत्यभिप्रायः ।

एषेति । प्रत्यग्रप्रसूता अभिनवप्रसूतवती या वनमृगी अरण्यहरिणी तस्या गर्भरुधिरं भ्रूणशोणि-
तेन लोहिनी रक्तवर्णा एषा भूमिः मेदिनी । वेणिकानुसारिणी केशवेणीसमा विषमेति यावत् ; इयम्
अटवी इदम् अरण्यम् 'अट्वयरप्यं विपिनम्' इत्यमरः । पक्षेण निजमण्डलेन चरति भ्रमतीति तस्य तादृ-
शस्य युथपतेः हस्तिराजस्य मदजलेन दानवारिणा मलिना कृष्णवर्णा । तेनेह हस्तिनो भ्रमन्तीत्याशयः ।

रही है, इधर पपीहों की मधूर रट लगी है, इधर कौंच चौल रहे हैं, इधर बाघ के नखों से फटे गडस्थलों-
वाला हाथी कराह रहा है, यह गोले कीचड़ में सनी हुई सूअरों के आने जाने की राह है, यह नवों-नयी घास
खाकर जुगाली करने वाले हरिणों के मुँह से गिरी हुई बोंस के रस से हरी-हरी झाग की टेंरी है, यह मतवाले
हाथियों के कपोल खुजलाने से लगी हुई सुगन्ध पर चिपके हुये मोरों की मधूर गुञ्जार है, यह टपकती हुई खून
की बूँदों में सने हुये सूखे पत्तों से भरी हुई घायल रुख हरिणों के भागने की राह है, यह हाथियों के पैरों से
रोंदे हुए पेड़ के पत्तों की ढेर है, यहाँ गैँड़ों ने खिलवाड़ किया है, यह हाथों नार कर लौटे हुए सिंह की राह
है, जो उसके खून से लाल लाल भयंकर पशों की छापीं से भरी हुई तथा गिरे हुये गजमोतियों से कैसी चमक

१. वराहकुलपद्धतिः ।

२. आलीनः ।

३. शिखण्डिकुलकीडितम् ।

४. विकटविलिखितपत्रलेखः ।

५. मौक्तिकदन्तुरः ।

६. वेणुकानुसारिणी ।

७. पक्षचरस्य समीपचरस्य ।

मलिना, सञ्चार-वीथी-चमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम्, उच्छुष्कमृग-करीष-पांसुला त्वरिततरम-
ध्यास्यतामियं वनस्थली, तरुशिखरमारुह्यताम्, आलोक्ष्यतां दिगियम्, आकर्ष्यतामयं
शब्दः, गृह्यतां धनुः, अवहितैः स्थीयताम्, विमुच्यन्तां श्वान-^१ इत्यन्योन्यमभिदधतो मृगया-
सक्तस्य महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविग्रहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलममृणवम् ।

अथ नातिचिरादेवानुलेपनार्द्र-मृदङ्गध्वनधीरेण गिरिविवर-विजृम्भित-प्रतिनाद-
गम्भीरेण, शर्वर-शर-ताडितानां केशरिणां निनादेन, संव्रस्त-यूथ-मुक्तानामेकाकिनाञ्च सञ्च-

सञ्चारेति । इयं प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणा, सञ्चारवीथ्यां भ्रमणमार्गे चमरीपङ्क्तिः चमर्यास्यमृगराजिः
अनुगम्यतां हननायानुग्रज्यताम् । उच्छुष्कैः अत्यन्तनीरसैः मृगकरीषः हरिणपुरीषैः पांसुला सधूलीका
इयं दृश्यमाना वनस्थली अरण्यभूमिः त्वरिततरं वेगवत्तरम् अध्यास्यतां हरिणमार्गणाय अवलम्ब्यताम् ।
प्रविश्यतामिदमर्थः । तरौ वृक्षस्य शिखरम् ऊर्ध्वदेश आरुह्यताम् पश्चिह्ननाय आरोहविपयीक्रियताम् ।
इयम् अभिमुखी दिक् ककुप् आलोष्यतां 'पशवो विद्यन्ते न वे'ति बोधनाय परिदृश्यताम् । अयं शब्दः
आकर्ष्यतां श्रयतां यत्तश्चोदेति शब्दस्तद्देशे यातव्यमिति भावः । धनुश्चापः गृह्यतां क्षतिरि पशुवधाय
आदीयताम् । अवहितैः सावधानैः भवद्भिः स्थीयताम् उपविश्यताम् अन्यथा चेत् अन्तिकादेवादिद्व-
गन्नाः पशवः पलायिता भवेयुरित्याशयः । श्वानः कौलेयकाः विमुच्यन्तां परिप्रेष्यन्तां व्यापाद्यपशुमार्ग-
णयेति भावः । 'स्वपालितश्वानो हि पशून् मार्गयित्वा सङ्केतविशेषेण स्वामिनं बोधयन्ती'ति लोकवार्ता ।
इति अन्योन्यम् एवं परस्परम् अभिदधतः कथयतः, मृगयासक्तस्य आलेखलस्य महतो विपुलस्य
अधिकदेशव्यापिन इत्यर्थः, जनसमूहस्य मनुष्यसमुदायस्य । तरुणां वृक्षाणां गहनं वनं तेन अन्तरिता
आच्छादिता विग्रहा देहा यस्य तस्य तथोक्तस्य, क्षोभितं काननं येन तं तथोक्तं सञ्चालितवनं कोलाहलं
कलकलम् अमृणवम् ।

अथेति । अथ कोलाहलश्रवणानन्तरम् 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तन्वयो अथ' इत्यमरः, नाति-
चिरादेव स्वल्पसमयेनैव 'सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यमभवदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । इह तृतीयान्त-
पदानि प्रचलितमिति क्रियायाः करणानि । अनुलेपनं पार्श्वमुखद्वये द्रवद्रव्यविशेषलेपनं तेन आर्द्रः स्विद्यो
यो मृदङ्गो मुरजवाद्यम् तस्य ध्वनिः शब्दः तद्वत् धीरेण गम्भीरेण । गिरिविवरेषु पर्वतकन्दरासु विजृम्भ-
तेन विस्तीर्णनं प्रतिनादेन प्रतिशब्देन गम्भीरो विपुलः तेन तादृशेन । इहाद्यविशेषणे लुप्तोपमा ।

श्वरेति । शवराणां किरातानां द्वारा हृषवः तैः ताडितानां व्यधितानां केशरिणां मृगपतीनां निनादेन
शब्देन 'शब्दो निनादनिनदे'त्याद्यमरः ।

संव्रस्तेति । संव्रस्तेन शवराक्रमणाच्चकितेन यूथेन स्ववर्गापसमूहेन मुक्तानां त्यक्तानाम् अत एव

रही है, यह किसी जंगली हरिणी के गर्भ के टटके खून से भरी हुई जगह है, जहाँ उसने अभी-अभी बच्चा पैदा
किया है, यह अपने परिवार के साथ घूमनेवाले गजपति के मद-जल से काली पट्टी हुई तथा चेणी के समान
प्रतीत होने वाली वनपङ्क्ति है, यह हरिणों के पैरों की निशानों से भरी हुई उनके जाने-जाने की राह है, इसी
रास्ते से उनका पीछा करो, यह हरिणों के सूखेकंठों से भूरी-भूरी दिखाई देनेवाली वनभूमि है, यहाँ शीघ्रता से
बैठ जाओ, वृक्ष की चोटी पर चढ़ जाओ, उधर देखो, यह शब्द सुनो, धनुष ले लो, सावधान होकर खड़े हो जाओ
और कुत्तों को छोड़ दो ।' वह भीड़ यद्यपि घने वृक्षों में छिप सी गई थी किन्तु उसके कोलाहल से सारा जंगल धुन्ध
सा हो उठा था ।

थोड़े ही देर में चारों ओर भीतर ही भीतर होनेवाली ध्वनियों से सारा जङ्गल कांप सा उठा । कहीं
भीलों के वाणों से घायल सिंहों की दहाड़ पर्वतों की गुफाओं में और भी भयंकर रूप से गूंजती हुई ऐसी प्रतीत
होने लगी मानो टटके अनुलेपन से गीले मृदङ्गों की गम्भीर ध्वनि गूँज रही हो, कहीं भयभीत मुण्डों से विबुध

१. अभिदधतः ।

२. मृगयाप्रसक्तस्य, मृगयाप्रसक्तास्ते ।

३. ...दिवा... ।

४. ...ध्वनि ।

५. प्रतिनिनादगम्भीरेण ।

६. 'शर्वर' इति पदं क्वचित् विपद्यते ।

रतामनवरत-करास्फोटमिश्रेण जलधर-रसितानुकारिणा गजयूथपतीनां कण्ठगर्जितेन, सरभस-सारमेय-विलुप्यमानावयवानामालोलैकातर-तरलतर-तारकाणामेणकानाञ्च करुण-कूजितेन, निहत-यूथपतीनां वियोगिनीनामनुगत-कलैभानाञ्च स्थित्वा स्थित्वा समाकर्ण्य कलकल-मुत्कर्णपल्लवानामितस्ततः परिभ्रमन्तीनां प्रत्यय-पतिविनाशशोकदीर्घेण करिणीनां चीत्कृतेन, कतिपय-दिवस-प्रसूतानाञ्च खड्गिधेनुकानां त्रास-परिभ्रष्ट-पोतकान्वेषिणीनामुन्मुक्तकण्ठमारसन्तीनामाक्रन्दितेन, तरुशिखरसमुत्पतितानामाकुलाकुलचारिणाञ्च पत्ररथानां कोलाहलेन, रूपानुसार-प्रधावितानाञ्च मृगयूणां युगपदतिभसपाद-पाताभिहताया भुवः कम्पमिव

एकाकिनां सहायरहितानां विभिन्नरूपेणावतिष्ठतामित्यर्थः, सञ्चरतां भ्रमतां गजयूथपतीनां करिवृन्दस्वामिनाम् अनवरतं निरन्तरं यः करास्फोटः शुण्डाघातः तच्छब्द इति यावत् तेन मिश्रं संवलितं तेन तादृशेन जलधररसितानुकारिणा वारिदगर्जनतुल्येन, कण्ठगर्जितेन कण्ठनिःसृतविस्तृतशब्देन । इह समासगतार्थो लुप्तोपमा ।

सम्भवेति । सरभसैः वेगवत्तरैः सारमेयैः श्रमिः विलुप्यमाना दन्तैश्चोद्यमाना अवयवा अङ्गानि येषां तेषां तादृशानाम्, अत एव आलोलाः अश्रुध्याप्ताः कातरा दीना तारुणव्यथासूचकाः, तरलतराः त्रासेनात्यन्तचञ्चलाः तारकाः कनीनिका येषां तेषां तादृशानाम्, एणकानां मृगविशेषाणां करुणकूजितेन शोकोत्पादकध्वनिना । इह वृत्त्यनुप्रासः ।

निहतेति । निहताः शवरहिंसिताः यूथपतयः स्ववर्गीयव्रणस्वामिनो राजा यासां तासां तथोक्तानाम्, अतएव वियोगिनीनां स्वामिविरहिणीनाम् अनुगता पश्चात्संसक्ताः कलभाः त्रिशङ्खर्षीयशिशवो यासां तथोक्तानाम्, स्थित्वा स्थित्वा यस्मिन् कस्मिन् स्थले अवस्थाय अवस्थाय कलकलं शबराणां कोलाहलं समाकर्ण्य निशम्य उत्कर्णपल्लवानाम्, ऊर्ध्वार्कृतकिसलयाकृतिकर्णानाम् इतस्ततः समन्ततः परिभ्रमन्तीनां सञ्चरणं कुर्वतीनां करिणीनां हस्तिनीनाम्, प्रत्यग्रेण अभिनवेन पतिविनाशेन स्वामिमरणेन यः शोकः तेन दीर्घं विस्तृतं तेन तादृशेन चीत्कृतेन आर्त्तचीत्कारशब्देन ।

कतिपयेति । कतिपये कियन्तो ये दिवसाः अहानि तत्र प्रसूतम् उत्पादितं याभिः तासां तादृशीनाम् । त्रासेन भयेन परिभ्रष्टान् मण्डलाद्विशृङ्खलितान् पोतकान् स्वस्वार्भकान् अन्वेष्टुं मार्गयितुं शीलं यासां तासां तादृशीनाम् । अत एव उन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा आरसन्तीनाम् शोकव्यञ्जकशब्देनारसन्तीनां खड्गिधेनुकानां दुग्धवतीनां गण्डपत्नीनाम् आक्रन्दितेन आर्त्तशब्देन ।

तरुशिखरेति । तरुशिखरेभ्यः वृष्टप्रान्तेभ्यः समुत्पतितानाम् उड्डीनानाम् आकुलाकुलं यथा स्यात्तथा चारिणां भ्रमणविधायिनां पत्ररथानां पक्षिणां कोलाहलेन कलकलध्वनिना ।

रूपेति । रूपानुसारेण मृगानुगमनेन प्रधावितानां प्रचलितानां मृगयूणां शबराणाम्, युगपत् एकस्मिन् समये अतिरभसेन अतिवेगेन ये पादपाताः पादव्यासाः तैः अभिहतायाः तादृितायाः भुवो मेदिन्याः कम्पमिव चलनमिव जनयता उत्पाद्यता चरणशब्देन पादध्वनिना ।

कर अकेले भटकनेवाले गजपति अपनी रूढ़ पटक-पटककर बादलों की गरज के समान गड़गड़ा रहे थे कहीं जङ्गली कुत्ते शपट-शपटकर हरिणी को नोच रहे थे जिससे उनकी आँखों की पुतलियाँ अत्यन्त चञ्चल, कातर और आँसुओं से भीगी उठी थीं तथा वे वेचारे कराहते हुए चिढ़ा रहे-थे, कहीं मरे हुए गजपतियों को वियोगिन हथिनियों पीछे पीछे बच्चों को लिप-दिप इधर-उधर भटकती हुईं तथा थोड़ी-थोड़ी दूर पर रुक-रुक कर उस कोलाहल को कनौतियाँ खड़ी कर करके सुनती हुईं पति की मृत्यु के दुःख में विह्वल हो बिगड़ा रही थीं, कहीं कुछ ही दिनों की ब्याई हुई गैहों की मादायें भयभीत होकर साथ से बिछुड़ जानेवाले बच्चों को इधर-उधर खोजती हुईं गला फाड़-फाड़कर विलाप कर रही थीं, कहीं वृक्षों से उड़े हुए शबराइट में इधर-उधर चकराटनेवाले पक्षी कोंब कचकच मचाए हुए थे, कहीं जंगली पशुओं और उनका पीछा करने वाले शिकारियों के एक साथ हो पड़ने वाले पैरों के आघात से पृथ्वी को कंपाती हुईं सौ धमक हो रही थीं; कहीं कानों

१. कापि 'कण्ठ' इति नोपलभ्यते । २. आलोलतरलतारकाणाम्, विलोलतरल... । ३. कलमकानाम् ।

४. पोतान्वेषिणीनाम् । ५. ... कण्ठकरुण, कण्ठ करुण, कण्ठमतिकरुण । ६. निनादेन । ७. ... प्रस्थितानाश्च ।

८. मृगयूषानां । ९. पादवातात् ।

जनयता चरणशब्देन, कर्णान्ताकृष्ट्यानाञ्च मन्दकल-कुररकामिनी-कण्ठकृजितकलेन शरनिकर-
वर्षिणां धनुषां निनादेन, पवनोद्दति-कणित-धाराणामसीनाञ्च कठिन-महिष-स्कन्धपीठपातिनां
रगितेन, शुनाञ्च सरभसविमुक्त-धर्धर-ध्वनीनां वनान्तरग्यापिना ध्वनेन सर्वतः प्रचलितमिव
तद्वर्ण्यनभवत् ।

अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन् मृगयाकलकले, निर्वृष्ट-मूक-जलधर-वृन्दानुवारिणि मय-
नावसानोपशान्तवारिणि सागर इव स्तिमिततामुपगते कानने, मन्दीभूतभयोऽहमुपजात-
कुतूहलः पितुरत्सङ्गादीषदिव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य सन्नास-तरल-तारकः
शैरावान् किमिदमिति सञ्जातं दिदृक्षः तमेव दिशं चक्षुः प्राहिणवम् ।

कर्णान्तेति । कर्णान्ते श्रोत्रपर्यन्ते आहृष्टा आकृतिता ज्या गुणो देपां तेषां तयोक्तानाम्, शरनिकर-
वर्षिणां बाणसमूहपातिनां धनुषां चापानाम्, मन्दकलानां मन्दोन्मत्तानां कुररकामिनीनां मत्स्याद्वनपङ्क्तिनां
कण्ठकृजितवत् गलनिनादवत् कलेन अव्यक्तमधुरेण निनादेन ध्वनिना । इह लुप्तोपमा । शब्दस्या-
व्यक्तमधुरत्वव्यञ्जनार्थं कुररकामिनीत्यत्र कामिनीति पदमित्यवसेयम् ।

पवनेति । पवनस्य वायोः आहृत्या संवृत्तेन कृणिताः शब्दिनाः धाराः तीक्ष्णांशा देपां तेषां च,
कठिनः कठोर यो महिषस्कन्धः सैरिमबाहुगिरः स एव पीठं स्थलं तत्र पातिनां पतनशीलानाम् असीनां
चङ्गानां रगितेन शब्देन ।

शुनामिति । तथा सरभसं वेगवत्तरं विमुक्ताः परित्यक्ताः विहिता धर्धरध्वनयः 'धर् धर्' इति निनादः
दैः तेषां तयोक्तानां शुनां सारमेयाणां वनान्तरग्यापिनां विपिनमग्न्यप्रसरणशीलेन ध्वनेन निनादेन सर्वतः
समन्तात् प्रचलितमिव कम्पितमिव तद्वर्ण्यं तद्वनम् अभवत् अनूत् । इह प्रचलितमिवेति क्रियोपेक्षा ।

अचिरादिति । अचिरात् वर्षकालेन प्रशान्ते शान्तिं प्राप्ते तस्मिन् मृगयाकलकले आलेटकोलाहले,
निर्वृष्टं निन्दोपेग सम्पादितवर्षम् अत एव मूकं निःशब्दं यत् जलधरवृन्दं वारिदुसमूहः तदनुकर्तुं शीलं यस्य
तस्मिन् तयोक्ते कानने वने 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, मयनस्य सुरासुरैर्मन्यनस्य अवसाने अन्ते
उपशान्तं निजस्वरूपेणावस्थितं वारि सलिलं यस्य तस्मिन् तयोक्ते सागर इव समुद्र इव स्तिमिततां
निष्पन्दत्वाम् उपगते लब्धे सति । मन्दीभूतं मन्दनां प्राप्तं भयं ब्रालो यस्य स तादृशः, उपजातम् उत्पन्नं
कुतूहलं कौतुकं यस्य स तादृशञ्च बहं वैशग्यायनः पितुः तातस्य उत्पन्नात् श्रोढात् ईपदिव किञ्चिदिव
निष्क्रम्य तद्वनमग्न्य कोटरो वृक्षविवरं तस्य एव शिरोधरां प्रीवां प्रसार्य बहिः विस्तार्य, सन्नामेन मदेन
तरले चञ्चले तारके कनीनिके यस्य स तादृशः, शैरावात् वाय्वात् इदम् आश्चर्यमूर्तं किमिति हेतोः सञ्जाताः
समुपपन्ना दिदृक्षा अवलोकनेच्छा यस्य स तादृशः, तामेव दिशम् आशां प्रति चक्षुर्लोचनं प्राहिणवम्
संप्रेषयम् । इह उपमास्तुष्टोपमयोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

तब छिबीं हुई बागों की बर्षा करनेवाली धनुषों की दृक्षार से मतवाली कुररियों की मधुर ध्वनि के समान कुज्ज
हो रही थी, कहीं हवा के झोंकों में खनखनाने हुई बंगलों में की पीठों पर गिरने वाली तलवारें झनझना
रही थी और कहीं झटके के साथ छोड़े गये कुत्तों की बरबराहट हो रही थी ।

योही ही देर के बाद उस शिकार के हाँके के शान्त हो जाने पर वह बंगल भी सन्न हो गया मानो वज्र
न बरसाने वाली एक दम शान्त विरी हुई काँटी बटा हो, कपवा मयने के पश्चात् शान्त हो जाने वाला समुद्र हो ।
उस समय मेरा दर भी कम हो गया और बचन के कारण 'वह क्या है—रुटे देखने की अभिलाषा बाग पड़ी
रुनटिर कुतूहलवश पिता की गैद से पीड़ा-का निकलकर सोचते हैं ही गरदन बढ़ाकर मरमोद आँखों से मैं उसी
कोर निगाहें दोढ़ाने लगा ।

१. ...कृजितकलकलेन, कृजितकलकलेन; कृजितकलकलेन; ...कृजितकलकलशब्देन ।

२. पवनादित । ३. ...पीठपातिनां । ४. तद्वनम् । ५. उपगते । ६. इह 'तस्मिन्' इत्यधिकः पाठः
कचिदुपपन्नते । ७. ...आवसीजम्, आवसीजम् । ८. ...वरलवर... । ९. किमिति । १०. समुपजातवित्तवो
दिदृक्षु समुपजातदिदृक्षः उपजातदिदृक्षः ।

अभिमुखमापत^१ तस्माद्वनान्तरादुर्जुनभुजदण्ड-सहस्र-विप्रकीर्णमिव नर्मदाप्रवाहम्, अनिलचलितमिव तमालकाननम्, एकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसङ्घातम्, अञ्जनशिला-स्तम्भ-सम्भारमिव क्षितिकम्प-विघूर्णितम्, अन्धकारपूर^२मिव रविकिरणाकुलितम्, अन्तक-परिवारमिव परिभ्रमन्तम्, अवधारित-रसातलोद्भूत^३मिव दानवलोकम्, अशुभ-कर्म-समूहमिवैकत्र समागतम्, अनेक-दण्डकारण्यवासि^४-मुनिजन-शाप-सार्थ^५मिव सञ्चरन्तम्, अनवरत-शर-निकर-वर्षि-राम-निहर्तृ-खर-दूषण-बलमिव तदपघ्यानात् पिशाचता-

अभिमुखमिति । तस्माद्वनान्तरात् अभिमुखमापतत् शबरसैन्यमद्राक्षमित्यग्निमक्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि शबरसैन्यविशेषणानि बोध्यानि । वनान्तरात् वनमध्यात् अभिमुखं संमुखम् आपतत् आगच्छत् । अर्जुनस्य कार्तवीर्यस्य राज्ञो भुजदण्डसहस्रेण सहस्रसैन्यकदण्डसदृशबाहुभिः विप्रकीर्णम् इतस्ततो विघृष्टं नर्मदाया मेखलाद्रिजाया नद्याःप्रवाहमिव स्रोत इव, धारावाहिकपङ्क्तिरक्षादिष्पाशयः । इहोपमा । अत्रायं रामायणीयेतिहासः—पुरा किल हैहयानामधिपतिः कार्तवीर्यः सहस्रबाहुभिः नर्मदा-प्रवाहमवरुद्धय जलक्रीडां सम्पादितवानिति ।

अनिलेति । अनिलेन पवनेन चलितं प्रयातम् उत्पाटितं सत् स्थानान्तरप्राप्तियोग्यमित्यर्थः, तमालानां तापिच्छानां काननम् अरण्यमिव सान्द्रश्यामवर्णत्वाद्दीर्घस्वरूपत्वाच्चेत्याशयः । इहाऽप्युपमा ।

एकीभूतमिति । कालरात्रीणां प्रलयक्षपाणाम् अत्यन्तान्धकारत्वेन सान्द्रश्यामानामित्याशयः, एकी-भूतम् एकत्रमिश्रीभूतं यामसङ्घातं प्रहरसमुदायम् इव । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

अञ्जनेति । क्षितिकम्पेन पृथिवीकम्पेन विघूर्णितम् आन्दोलितम् अञ्जनवत् कञ्जलवत् श्यामवर्णा इत्यर्थः, ये शिलास्तम्भाः पाषाणरचितस्थूणाः तेषां सम्भारं संघातमिव । इहोपमालुप्तोपमयोः सङ्करः ।

अन्धकारेति । रविकिरणैः सूर्यरश्मिभिः आकुलितं सञ्चारय व्याकुलीभूतम् अन्धकाराणां तमसां पूरं प्रवाहमिव । अत्रान्धकारस्वजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । अन्धकारस्य द्रव्यत्वेनानेकत्वेन च जातिरवम्, एतच्च पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां मुक्तावल्यादौ निर्णीतम् । तथा चोक्तम्—

‘तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धधर्मवैधर्म्याञ्चवभ्यो भेतुमर्हति’ ॥

वैशेषिकादयस्तु आवश्यकतेजोऽभावेनैव चैतस्य सिद्धिं दिशन्ति ।

अन्तर्हेति । परिभ्रमन्तम् इतस्ततः पर्यटन्तम् अन्तर्गत्य वैवस्वतस्य ‘वैवस्वतोऽन्तकः’ इत्यमरः, परिवारं परिजनवर्गमिव निविडश्यामवर्णत्वादित्याशयः । इहापि जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ।

अवधारितेति । अवधारितेन विदीर्णेन रसायाः पृथिव्याः तलेन तन्मात्रेणेत्यर्थः उद्भूतं पातालादुद्गतं दानवलोकं दैत्यजनमिव । इहान्युक्तालङ्कारः ।

अशुभेति । एकत्र एकस्मिन् स्थाने समागतं मिलितम् अशुभकर्मणाम् अधर्मकार्याणां समूहं गगमिव । उक्तालङ्कारः ।

अनेकेति । अनेकेषां दण्डकारण्यवासिनां दण्डकवननिवासिनां मुनिजनानां तपस्विलोकानां शापसार्थम् अभिसम्पातसमूहमिव सञ्चरन्तं गच्छन्तम् । उक्तालङ्कारः । ‘सार्थो वणिक् समूहेन स्यादपि सङ्घातमाप्रके’ इति मेदिनी ।

अनवरतेति । अनवरतं सततं शरनिकरं वाणसमूहं वर्षतीत्येवंशीलो यो रामो दशरथतनयः तेन

मैत्रे उक्त वन के भीतर से अपनी ही ओर जानेवाली मयदायिनी मोलों की सेना देखे जिसमें अनेकों हजार मील थे । वह सैन्य दल ऐसा प्रतीत हो रहा था मानों कार्तवीर्य अर्जुन की हथारों बाहुओं से कई धाराओं में बिखरा हुआ नर्मदा नदी का प्रवाह हो, अथवा वायु के झोंकों में कोपता हुआ तमाल वृक्षों का वन हो, कालरात्रि के एकत्रित पहरों का समूह हो, अथवा भूचाल में हिलते हुए काले पत्थरों के खन्नों का ढेर हो, अथवा सूर्य की किरणों से व्याकुल अन्धकार का समूह हो, अथवा शर-उपर नटकता हुआ यमराज का परिवार हो, अथवा पृथ्वीतल को फाड़ कर निकलते हुए दानवों का समूह हो, अथवा अशुभ कर्मों के समूह एकत्रित होकर आ गए हो, अथवा दण्डकारण्य में रहने वाले अनेकों मुनियों के शापों का झुण्ड एक

१. आपतितम्, आपतन्तम् ।

२. अनिलदलचलितमिव, अनलदशादलितमिव ।

३. ...पुञ्जमिव ।

४. ...आकुलम् । ५. ...तलोद्गतमिव । ६. अक्षेप... । ७. ...वासितम्... । ८. निहतम्, इतद्वरदूषणनिवर्धनम् ।

सुपगतम्, कलिकाल-बन्धुवर्गमिव सङ्गतम्, अवगाहप्रस्थितमिव वनमहिषयूथम्, अचल-
शिखर-स्थित-केसरि-कराकृष्टि-पननशीर्णमिव कालमेघपटलम्, अखिलरूप-विनाशाय धूम-
केतुजालमिव समुद्रगतम्, अन्धकारिताशेषकाननम्, अनेकसहस्रसंख्यम्, अतिभय-
जनकम्, उत्पात-वेतालत्रातमिव शवरसैन्यमद्राक्षम् ।

मध्ये च तस्यातिमहत्तः शवरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्त्तमानम्, अतिकर्कशत्वादायस-
मर्थमिव, एकलव्यमिव जन्मान्तरे रागतम्, उद्भिद्यमान-श्मश्रुराजिपया प्रथम-मदलेखा-मण्ड्य-

निहतं मारितं यद् स्वरदूषणयोः तन्नामकयोः पाताललङ्काधिपयोर्दृश्ययोः चलं सैन्यं तदिव । तस्मिन्
रामचन्द्रे अपध्यातुं दुश्चिन्तनमशुभचिन्तोत्पन्नपापं तस्मात् पिशाचतां भूतताम् उपगतं प्राप्तं सत् भागत
मित्यर्थः । उक्तालङ्कारः । अनेन साधुजनाशुभचिन्तनेन प्रत्यवायः समुदेतीत्याशयो ज्ञेयः ।

कलिकालेति । एकत्र एकस्मिन्नेव स्थाने सङ्गतं सम्मिलितम्, कलिकालस्य कलियुगस्य बन्धुवर्ग-
मिश्रमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अवगाहेति । अवगाहो भजनं तदर्थं प्रस्थितं प्रयातं वनमहिषयूथमिव अरण्यसैरिभसमूहमिव !
उक्तालङ्कारः ।

अचलेति । अचलः पर्वतः तस्य शिखरे शृंगे स्थितो विद्यमानो यः केसरी सिंह तस्य कराम्यां
पाणिभ्यां या आकृष्टिः आकर्षणं तथा यत् पतनं पृथिव्यां भ्रंशः तेन शीर्णम् अधिकखण्डनीभूतं कालमेघ-
पटलमिव श्याममेवमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अखिलेति । अखिलानां समग्राणां रूपाणां मृगाणां 'रूपं मृगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः, विना-
शाय व्यापादनाय समुद्रगतं समुद्रभूतं धूमकेतुना उत्पातग्रहाणां जालं वृन्दमिव । उक्तालङ्कारः । 'धूम-
केतुः स्मृतो बह्मवृत्पातग्रहभेदयोः' । इति विश्वः ।

अनेनेति । अन्धकारितं समुत्पलान्धकारम् अशेषं समग्रं काननं विपिनं येन तत् तथोक्तम्, अनेकानि
बहूनि सहस्राणि संख्या यस्य तत् तादृशम्, अतिभयजनकम् अत्युत्कृष्टप्रासोत्पादकम् । उत्पाताय अशुभाय
यो वेतालत्रातः भूताधिष्ठितमृतकगणः तमिव शवरसैन्यं भिन्नानीकम् अद्राक्षम् अपश्यम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्ये चेति । अतिमहत्तः अतिविशालस्य तस्य पूर्वोपवर्णितस्य शवरसैन्यस्य भिन्नानीकस्य मध्ये च
मातङ्गनामानं शवरसेनापतिमपश्यमित्यतिदूरेण सङ्बन्धः । इह यानि द्वितीयान्तपदानि तानि शवर-
सेनापतिविशेषणानीत्यवगन्तव्यानि । प्रथमे वार्धकापेक्षया पूर्वं वयसि अवस्थायां वर्त्तमानं स्थितं तरुण-
मित्यर्थः । अतिकर्कशत्वात् अत्यन्तकठिनशरीरत्वात् आयसमयमिव लौहरचितमिव 'आयसं लौहमिति'
भरतः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

एकेति । जन्मान्तरे अन्यजन्मनि आगतं प्राप्तम् एकलव्यं तन्नामकं द्रोणाचार्यशिष्यं शवरमिव
धनुर्वेदे निपुणत्वादित्याशयः । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अनेदमितिवृत्तम्—पुरा किलैकलव्यो धनुर्वेदं शिक्षितुं द्रोणाचार्यान्तिकमुपेयाध्यापयितुं प्रार्थया-
मास । किन्तु स हि पार्थमेयणा तन्नाङ्गीचकार, ततो निराशया तमेव हृदि ध्यायन् मृन्मयीं तन्मूर्तिं विधाय
स्वभवने प्रतिदिनमर्चयामास । ततश्च प्राप्तमनोरथो जन्मान्तरे तच्छिष्यत्वमुपगतवानिति महाभरतम् ।

उद्भिद्येति । उद्भिद्यमानानि उत्पद्यमानानि यानि श्मश्रूणि मुखलोमानि तेषां राज्ञिः पट्टकिर्यस्य तस्य

साय धूम रहा हो, अथवा निरन्तर नाखें बाणों की वर्षा करने वाले राम स्वरदूषण के जिस सैन्य दल का विनाश
कर डाला था वही मानो राम का अहित सोचने के कारण पिशाचों के रूप में प्रकट हो गया जो, अथवा कलियुग
के मारं बन्धु इकट्ठा हो गये हों, अथवा जङ्गली भैंसों का शुण्ड स्नान के लिये जा रहा हो, अथवा पहाड़ की चोटों
पर खड़े सिंह के पथों द्वारा खींच लेने से गिर कर बिखर जानेवाले प्रलयकालीन काले बादलों का समूह हो, अथवा
सम्पूर्ण जङ्गली पशुओं का विनाश करने के लिये धूमकेतुओं का जमावड़ा लगा हो । प्रलयकालीन पिशाचों के समान
दिखाई पटनेवाले उस सैन्य-दल ने सारे जङ्गल को अन्धकारनय कर दिया था ।

उस बहुत बड़ी सेना के बीच में मैंने मोलों के सेनापति को देखा । अभी उसकी आवाज बिलकुल नयी थी ।

१. उपागतम् । २. कलिकालवर्गमिव समुद्रगतम्...वर्गमिवैकत्र समागतम् । ३. अवगाहो रियतमिव ।
४. अचलशिखरस्थसिंह... । ५. विशोर्णमिव । ६. कालाज... । ७. अन्धकारितकाननम् । ८. ...जननम् ।
९. तस्य महत्तः । १०. आयसमिव । ११. जन्मान्तरगतम् ।

१२ का० क्या०

मान-गण्डभित्तिमिव गजयूथपतिकुमारम्, अस्ति-कुवलय-श्यामलेन देहप्रभा-प्रवाहेण कालिन्दीजलेनेव पूरयन्तमरयम्, आकुटिलाग्रेण स्कन्धावलम्बिना कुन्तल-भारेण केसरिणमिव गजमदमलिनीकृतेन केसरकलापेनोपेतम्, आयतललाटम्, अतितुङ्गा-घोरघोणम्, उपनीतस्यैककर्णाभरणतां भुजगकर्णामणेरापाटलैरंशुभिरालोहितीकृतेन पर्णशयनाभ्यासाल्लग्न-पल्लवरागेणैव वामपार्श्वेन विराजमानम्, अचिर-हृत-गज-कपोल-गृहीतेन, सप्तच्छद-परिमलवाहिना कृष्णगुरु-पङ्केनेव सुरभिणा मदेन कृताङ्गरागम्, उपरि तत्परिमलागन्धेन

भाषस्तथा हेतुना, प्रथमया नूतनया मदलेखया श्यामलमदजलरेखया मण्ड्यमाने अलङ्कृत्यमाणे गण्डभित्ती कपोलदेशौ यस्य तं तादृशम्, गजयूथपतेः हस्तिनायकस्य कुमारः त्रिशद्वर्षीयकलभः तमिव । इहोपमा ।

अतीति । अस्ति नालं यत् कुवलयम् उत्पलं तद्वत् श्यामलेन कृष्णवर्णेन देहस्य शरीरस्य । प्रभा-प्रवाहेण द्युतिस्तोतसा कालिन्दी यमुना तस्या जलेन सलिलेनेव अरण्यं वनं पूरयन्तं पूर्णं विदधतम् । कालिन्दीजलं नीलं शबरशरीरकान्तिरपि तादृशी, अत उभयोः सादृश्यम् । इह यथाक्रमं लुसेपमा, द्रव्योपेक्षा तथा उक्तविधशरीरकान्तिप्रवाहेण वनपूरणसम्बन्धमावेऽपि तासम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोकिरित्येतेषां परस्परमङ्गाङ्किभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

आकुटिलेति । गजानां हस्तिनां व्यापादनलघुणेन तन्मदेन दानजलेन मलिनीकृतेन कृष्णीकृतेन केसरकलापेन सटानिकरेण उपेतं सहितं केसरिणं सिंहमिव आकुटिलाग्रेण किञ्चिद्विज्ञाताग्रेण स्कन्धावलम्बिना बाहुमूलस्थितवता कुन्तलभारेण केशसमूहेन उपेतम् । इहोपमा ।

आयतेति । आयतं विस्तीर्णं ललाटं भालदेशो यस्य तं तथोक्तम्, अतितुङ्गा अत्युन्नता घोरा विशाल-लच्छिद्रतया भयङ्करी च घोणा नासिका यस्य तं तादृशम् । 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः ।

उपनीतस्येति । एकस्य कर्णस्य श्रोत्रस्य आभरणताम् अलङ्करणताम् उपनीतस्य प्रापितस्य भूषण-तया सभ्यश्रोत्रे स्थापितस्येत्यर्थः, भुजगस्य उरगस्य कणामणेः कणास्थितरत्नस्य आपाटलेः किञ्चिच्छ्रुवेत-रक्तैः अंशुभि रश्मिभिः आलोहितीकृतेन किञ्चिद्रक्तवर्णीकृतेन अत एव पर्णेषु वृक्षपत्रेषु यवद्युमने स्वापः तस्य अभ्यासात् पुनः पुनरनुष्ठानेन संस्कारातिशयात् लभः संसक्तः पल्लवानां किसलयानां राग आरुण्यं यत्र तेन तादृशेनेव, आस्तरणभूतपत्रेषु किसलयानामपि विद्यमानत्वादित्याशयः । वामपार्श्वेन सग्यपार्श्वेन विराजमानं द्योतमानम् । इह क्रियोपेक्षा ।

अचिरिति । अचिरहृतस्य ताकालमारितस्य गजस्य दन्तिनः कपोलाभ्यां गण्डाभ्यां गृहीतेन आनी-तेन, सप्तच्छदस्य सप्तपर्णतरोः परिमलं सौरभमिव परिमलं वहति धारयतीत्येवंशिलेन कृष्णस्य श्याम-वर्णस्य अगुरोः तासंज्ञकसुगन्धिद्रव्यस्य पङ्केनेव द्रवेणेव सुरभिणा घ्राणतर्पणसौरभवता 'सुरभिघ्राण-तर्पणः' इत्यमरः, मदेन दानजलेन कृतो विहितः अङ्गरागः शरीरविलेपनं येन तं तादृशम् । इहोपमालुप्तो-पमयोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितेः संसृष्टिरलङ्कारः ।

उपरीति । तस्य मदस्य यः परिमलः सौरभं तेन अन्धेन विह्वलेन, अत एव उपरि शिर ऊर्ध्वभागे

उसका शरीर इतना कठोर था मानो लोहे का बना हो । वह ऐसा प्रतीत होता था मानो दूसरा जन्म लेने वाला एकलव्य हो । अभी उसकी मसँ भीन रही थीं जिससे वह ऐसा सुशोभित हो रहा था मानो पहली मद-रेखा से सुशोभित कपोलों वाला कोई गजपति-कुमार हो । उसके शरीर का रङ्ग नीले कमल के समान सौबला था जिससे निकल कर जल में चारों ओर फैलने वाली कान्ति की धारा यमुना जल की बाढ़ के समान प्रतीत होती थी । उसके कर्णों तक लटके हुए घुंघराले बाल गजमद से मोंग कर काले बड़े सिंह के अयाल जैसे लगते थे । उसका माथा चौड़ा और नाक बड़ी तथा ऊँची थी । एक कान में पहिनी गयी नागमणि की लाल-लाल किरणों से उसका बाया अङ्ग रक्तवर्ण का हो गया था जिससे वह ऐसा प्रतीत होता था मानो पहलों की शय्या पर सोने से उसमें उनका लाल रङ्ग ही निचुड़ पड़ा हो । उसने अपने शरीर पर काले अगुरु के लेप के समान तत्काल ही के मारे हुये हाथी कपोलों के सुगन्धित मद का लेप किया था जिससे छितवन जैसी गन्ध उठ रही थी । उस गज-मद की सुगन्ध से विह्वल होकर उसके सिर पर मेंढराने वाले मोरपक्षों के छाते जैसे भीरों के झुण्ड ऐसे प्रतीत

१. ...कुमारकम् । २. श्यामेन । ३. पूरितारण्यम् । ४. आयतललाटमासिनम् । ५. तुङ्गघोरघोणम् । ६. भुजगकणामणेः, भुजगकणामणेः । ७. अचिराहृत... । ८. कृष्णागर... । ९. पतव... ।

परिभ्रमता मायूर-पिच्छातपत्रानुकारिणा मधुकरकुलेन तमाल-पल्लवेनेव निवारितातपम् ,
आलोलपल्लवव्याजेन भुजबलनिर्जितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटव्येव करतलेनापमृज्य-
मान-गण्डस्थल-स्वेदलेखम् , आपाटलया हरिणकुल-काल-रात्रि-सन्ध्यायमानया शोणितार्द्र-
येव दृष्टया रञ्जयन्तमिवाशाविभागान् , आजानुलम्बिना दिक्कुञ्जर-करप्रमाणमिव गृहीत्वा
निर्मितेन चण्डिका-रुधिर-बलिप्रदंनार्थमसकृन्निशितशस्त्रोल्लेख-विषमित-शिखरेण भुज-
युगलेनोपशोभितम् , अन्तरान्तरा लम्बाश्यान-हरिण-रुधिरविन्दुना स्वेदजल-कर्णिको-चितेन
गुञ्जाफलमित्रैः करिकुम्भमुक्ताफलैरिव विरचितभरणेन विन्ध्यशिलातल-विशालेन वृक्षैः-

परिभ्रमता सचरता, मायूरं मयूरसम्बन्धिव यत् पिच्छं बह्वृतस्य जातपत्रं तद्वचितच्छत्रम् अनुकतुं शील-
मस्येति तेन तथोक्तेन मधुकरकुलेन भ्रमररागेन तमालस्य तापिच्छस्य पल्लवेन किसलयेन इव निवारितः
दूरीकृतः जातपः सूर्यरश्मिः यस्य तं तथोक्तम् । इहोपमाद्वयम् , एका आर्या अपरा च श्रौती, अनयोश्च
परस्परनैरपेक्षेण स्थित्या तिलतण्डुलवत् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आत्रोलेति । भुजबलेन शहरसेनाधिपतिबाहुबलेन निर्जितया स्वाधीनीकृतया, अत एव भयेन
त्रासेन प्रयुक्ता आरब्धा मेवा शुभ्रया यथा तथा तादृश्या विन्ध्याटव्या, विन्ध्यवनस्पत्या कर्ष्या, आलोलः
पवनवेगेन सम्यक् चञ्चला ये पल्लवाः किसलयानि तेषां व्याजेन स्वीयवृक्षोत्पन्नकिसलयसम्भालनकपटेन-
र्यर्थः, करतलेन हस्तेनेव अपमृज्यमाना प्रोन्द्यमाना गण्डस्थलयोः कपोलस्थलयोः स्वेदलेखा घर्मविन्द-
पङ्क्तिः यस्य तं तादृशम् । इहापहवोप्येष्टम् ।

आपाटलेति । आपाटलया ईपच्छत्रैतरक्षया, अत एव हरिणकुलस्य नृगवृन्दस्य कालरात्रेः विनाश-
यामिन्याः सन्ध्यायमानया अरुणरश्मिलोहितीकृतसायंकालवदाचरन्त्यातयाविधदृष्टिनिषेपेणैव निरूप्य
नृगविनाशादित्याशयः, शोणितार्द्रयेव रुधिरलस्येव दृष्ट्या नेत्रेण आशाविभागान् दिग्विभागान् रञ्जयन्तं
रञ्जवर्णोत्पादनात् शोभयन्तमिव विद्यमानम् । इह सन्ध्यायमानयेत्यत्र वयद्वतोपमा, शोणितार्द्रयेवेत्यत्र
गुणोपेक्षा, रञ्जयन्तमिवेत्यत्र क्रियोपेक्षा चेति परस्परमेवमाप्तद्वाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

वाञ्छन्विति । आजानुलम्बिना नलकीलपर्यन्तपातिना अतिदीर्घेण, दिक्कुञ्जरस्य पुरावताद्यन्यतम-
दिग्गजस्य करप्रमाणं शुष्णपरिमाणं गृहीत्वेन आदायेव निर्मितेन प्रजापतिरचितेन दिग्गजशुष्णदण्ड-
सदृशाधितेनेत्यर्थः । चण्डिकायै कालिकायै रुधिरबलेः शोणितोपहारस्य प्रदानार्थं समर्पणार्थं पशुकर्त्तनार्थ-
मित्याशयः, असह्य सुहृत्सुहृदः निशितानि सुधारोत्पादनाय प्रस्तरादौ तेजितानि यानि शस्त्राणि खड्गा
दीनि तेषाम् उल्लेखेन घर्षणेन विषमितम् उज्जावचीकृतं शिखरम् अप्रदेशो यस्य तेन तादृशेन । इह
गृहीत्वेवेति क्रियोपेक्षा ।

अन्तरेति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये लम्बा संलम्बा आशयाना आशुष्का हरिणस्य नृगस्य रुधिर-
विन्दवः शोणितकृगा यस्मिन् तेन तथोक्तेन, स्वेदजलं घर्मजलं तस्य कणिका विन्दवः तानिः चितेन व्याप्तेन
अत एव गुञ्जाफलैः कृष्णलारसैः 'काकचिञ्चागुञ्जे तु कृष्णला' इत्यमरः, मिश्राणि संयुतानि तैः तथोक्तैः,

हो रहे थे मानो वह तमाल के पत्ता से धूप रोक रहा हो । उसके कानों में लगी हुई वायु से हिलनेवाली कोंपलें
कनोलों पर बहते हुए पत्तीने की पीछ दिया करती थीं मानों उसके दाढ़वुल में पराविन होकर भयवश सेवा के
लिए बारी हुई स्वयं विन्ध्याटवी अपने हाथों से पत्तीना पीछे रही हो । उसको नून से तर जैसी लाल-लाल
दृष्टि से दिखाई दी लाल हो उठी थी मानो हरिणों की कालरात्रि की संध्या पूरा उठी हो । वृक्षों तक लटकती
हुई उसकी बहने जैसी प्रतीत होती थी मानो दिग्गजों की लूट की नाप लेकर बनायी गयी हो और उनकी हथेलियों
मगवती चण्डिका की रक्त की बलि देने के लिए हथियारों पर लान चढ़ते-चढ़ते अरुन्त कठोर हो गयी थी ।
उसकी विन्दव पहाड़ की चट्टान जैसी चौड़ी छाती पर हरिणों के नून के बने हुए गाढ़ छोटों में दबने लगी हुई पत्तीने
की लट्टियों जैसी सुशोभित हो रही थी मानों वृक्षों के लाल-लाल शाखों के साथ परोर गयी नीलियों की नाडा

१. भ्रमता । २. मायूरानुकारिणा, मयूरपिच्छातपत्रानुकारिणा, मयूरपिच्छातपत्रानुकारिणा ।

३. आलोलकर्मरहाव्याजेन । ४. ...सल्लिलेखम् । ५. नृगकुलसदरात्रि । ६. रञ्जयन्तमिवाविभागानाम् ।

७. आनुलम्बेन । ८. वनकुञ्जर, कुञ्जर । ९. कालिका । १०. प्रदानाय । ११. अन्तरालम् । १२. कर्ण ।

१३. विनिर्भैः । १४. रचितभरणेन । १५. विन्ध्यशिलाविदातेन । १६. चक्षुःस्पन्देन, कक्षस्पन्देन ।

स्थलेनोद्भासमानम् , अविरत-श्रमाभ्यासादुल्लिखितोदरम् , इभ-मद-मलिनमालान-स्तम्भ-युगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन लाक्षा-लोहित-कोशेयपरिधानम् , अकारणेऽपि क्रूरजाति-तया बद्धत्रिपताकोदप्रभुकुटीकराले ललाटपट्टे प्रबलभक्त्याराधितया 'मत्परिग्रहोऽयमिति कात्यायन्या त्रिशूलेनेवाङ्कितम् , उपजातपरिचयैरनुगच्छद्भिः, श्रमवशात् दूरविनिर्गताभिः स्वभाव-पाटलतया शुष्काभिरपि हरिण-शोणितमिव क्षरन्तीभिजिह्वाभिरावेद्यमानखेदैः

करिकुम्भमुक्ताफलैः गजशिरःपिण्डरसोद्भवैः विरचितं निर्मितम् आभरणं भूषणं यस्य तेन तादृशेन विद्यमानेन । इह च हरिणरुधिरविन्दवो गुल्माफलसदृशाः घर्मविन्दवश्च करिकुम्भमुक्ताफलसदृशा इत्यवधेयम् । विन्ध्यस्य बालवायजपर्वतस्य शिलातलवत् विशालप्रस्तरतलवत् विशालेन पृथुलेन वनःस्थलेन उरःस्थलेन उद्भासमानं शोभमानम् । इह विरचिताभरणेनेवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, विन्ध्यशिलातलविशालेनेत्यत्र लुप्तोपमा चेद्युभयोः परस्परं नैरपेक्षयेण संस्पृष्टिरलङ्कारः ।

अविरतेति । अविरतो दिने निरन्तरं यः श्रमः शक्यतिशयार्थं परिश्रमः तस्य अभ्यासात् पुनः पुनरनुष्ठानेन संस्कारातिशयात् उल्लिखितं कृशत्वेन चिह्नितम् उदरं जठरं यस्य तं तथोक्तम् ।

इभमदेति । ऊर्वोः जङ्घयोर्यदण्डद्वयं दण्डयुगलं तेन, इभमदेन गजदानवारिणा मलिनं श्यामवर्णम् आलानस्तम्भयुगलं गजबन्धस्तम्भद्वन्द्वम् उपहसन्तमिव पृथुलतायां तिरस्कुर्वन्तमिव गजबन्धन-स्तम्भद्वयादूरुद्वयस्य पृथुलत्वादित्याशयः । इभमदमलिनमिति विशेषणोपादानं प्राकृतिकश्यामवर्णस्य ऊरु-दण्डयुगलस्य आलानस्तम्भेन सह सादृश्यत्वबोधनार्थमिति बोध्यम् । इह उपहसन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, आक्षेपेण आर्थो उपमा चेति द्वयोरैकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ।

लक्षेति । लाक्षया जनुना लोहितं रक्तवर्णीकृतं कौशेयं कीटकोशोरपन्नं सौमवसनं परिधानम् अर्धोऽङ्गकं यस्य तं तादृशम् ।

अकारणेऽपीति । अकारणेऽपि कोपसूचकभ्रुकुटीविधानहेत्वभावेऽपि क्रूरजातितया प्रकृत्यैव दुष्ट-जातितया कारणेन, बद्धाः विहिताः त्रिपताकाः पताकावत् त्रिषलिर्यया तया उदग्रया उच्चतया भ्रुकुटया भ्रवोः वक्रिणा करालं भीषणं तस्मिन् तथोक्ते, ललाटपट्टे पट्टवद्विपुले भालदेशे, प्रबलभक्त्या आयुरकृष्ट-प्रेम्णा आराधीतया सेवितया कात्यायन्या गौर्या 'उमा कात्यायनी गौरी' इत्यमरः, 'अयं मातङ्गः मत्परि-ग्रहः मदीयकृपापत्रम्' इति कृत्वा त्रिशूलेन स्वीयत्रिशूलाख्यास्त्रविशेषणं अङ्कितमिव चिह्नितमिव, एवञ्च सति भगवत्यनुग्रहपात्रत्वेन देवादयोऽप्ययं सत्कुर्यदित्याशयः । अन्यत्रापि यः कोऽपि समर्थो राजादिः स्वसेवकाय स्वीयत्वबोधनार्थं स्वाङ्कीतं वस्तु प्रयच्छतीति सम्प्रदायः । इह अङ्कितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

उपजातेति । अत्र पुंलिङ्गवृत्तीयान्तविशेषणानि श्वभिरिति वच्यमाणकर्तृपदस्य, अस्य चान्वयः अनुगम्यमानमित्यग्रिमक्रिययेति ज्ञेयः । उपजातपरिचयैः समुत्पन्नसाङ्ग्यैः एकस्मिन् स्थले बहुकालं वर्जनादित्याशयः । अनुगच्छद्भिः पश्चाद्गामिभिः । न चानुगम्यमानमिति वच्यमाणक्रिययैवान्वये पुनरे-तस्याः पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् , उक्तदिशा समाहितत्वात् ।

श्रमवशादिति । श्रमवशात् मार्गव्रजनादिखेदवशात् दूरविनिर्गताभिः वदनादत्यन्तं बहिर्निःसृताभिः स्वभावपाटलतया जातिस्वभावेन श्वेतरक्ततया शुष्काभिरपि निर्लेपाभिरपि हरिणशोणितं नृगरुधिरं क्षरन्ति

हो । निरन्तर व्यायाम के कारण उसकी पेट की मँज उठी थी मानो खराद पर चढ़ाया गई हो । उसकी मोटी-मोटी दोनों जाँघें गजमद से काले पड़े हुए हाथी बाँधने के दो खम्भों की हाँसी-सी उठ रही थीं । वह लाक्षारस में रंझे हुए लाल रेश्मी वस्त्र पहिने हुए था । कोई अन्य कारण न होते हुए भी केवल जातिगत क्रूरता के कारण अत्यन्त भयङ्कर दिखाई देने वाले उसके ललाट पर टेढ़ी भौंहों के बीच में स्थित त्रिपताका ऐसी प्रतीत होती थी मानो अत्यन्त भक्ति के साथ अराधना की गयी भगवती दुर्गा ने उसे अपना कृपापत्र समझकर त्रिशूल से दाग दिया हो । उसके साथ-साथ अनेक रक्त के शिकारी कुत्ते थे जो इतने परचे हुए थे कि सकेतों पर पीछे-पीछे चले जा रहे थे । उनकी लाल-लाल जिह्वायें परिश्रम के कारण पूरी की पूरी मुँह के बाहर लटक रही थीं जो

विवृतमुखतया स्पष्ट-दृष्ट-दन्तांशून् दंष्ट्रान्तराल-लग्न-केसरिसटांनिव सूक्ष्मागानुद्वहद्भिः, स्थूल वराटक-मालिका-परिगत-कण्ठैर्महावराह-प्रहारजर्जरैः अल्पकायैरपि महाशक्तित्वाद्-नुपजात-केसरैरिव केसरिकिशोरकैः- मृगवधू-वैधव्य-दीक्षादान-दक्षैरनेकवर्णैः श्वभिः, अति-प्रमाणाभिश्च केसरिणामभयप्रदान-याचनार्थमागताभिः सिंहीभिरिव कौलेर्यककुटुम्बिनीभि-रनुगम्यमानम् , कैश्चिद्गृहीत-चमर-बालगजदन्तभारैः, कैश्चिदच्छिद्र-पर्ण-वद्ध-मधुपटैः कैश्चिन्मृगपतिभिरिव गर्ज-कुम्भ-मुक्ताफलनिकर-सनाथ-पाणिभिः, कैश्चियातुधानैरिव गृहीत-

भिरिव ऋवन्तीभिरिव जिह्वाभिः रसनाभिः आवेद्यमानः परेभ्यो बोध्यमानः खेदबलान्तिः यैः तैः तादृशैः । ऋवन्तीभिरिति क्रियोपेक्षा ।

विवृतेति । विवृतमुखतया विदीर्णवदनतया कारणेन, स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिता दन्तांशवः दशनकिरणा येषु तान् तादृशान्, अत एव दंष्ट्रानां दशनानाम् अन्तरालेषु मध्येषु लग्नाः संसृक्ताः केसरिणां हिसितसिंहानां सटा स्कन्धजटा येषु तान् तादृशानिव, सूक्ष्मागान् ओष्ठप्रान्तान् 'दन्त-ववत्रं च तत्प्रान्तौ सूक्ष्मणी' इति कोशः, उद्धहद्भिः धारणं कुर्वद्भिः । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

स्थूलेति । स्थूलानां पीवराणां वराटकानां कपदुर्दकानां मालिकाभिः श्वभिः परिगताः सहिताः कण्ठा-गलप्रदेशा येषां तैः तादृशैः । महावराहाणां वनशूकराणां प्रहारेण दन्ताभिघातेन जर्जराः शिथिलाद्वा येषां तैस्तादृशैः ।

अल्पकायैरिति । अल्पकायैरपि छुद्रशरीरैरपि महाशक्तित्वात् प्रबलपराक्रमत्वात् अनुपजातकेसरैः अनुपपन्नस्कन्धसटैः केसरिकिशोरकैः सिंहशिशुभिरिव । अत्रोपमा ।

मृगवध्विति । मृगवधूनां हरिणस्त्रीणां वैधव्यदीक्षादाने विगतस्वामिकत्वव्रतविधाने दक्षाः कुशलाः तैः तादृशैः मृगविनाशोऽस्यन्तदक्षैरित्यर्थः । अनेके बहवो वर्णा रक्तपीतादयो येषु तैः तादृशैः श्वभिः सारमेयः ।

अतीति । अतिप्रमाणाभिः विस्तृतदेहाभिः, केसरिणां सिंहानां यत् अभयप्रदानं जीवरक्षणं तस्य याचनार्थं हस्तिनिकटे प्रार्थनार्थम् आगताभिः प्राप्ताभिः सिंहीभिरिव सिंहपत्नीभिरिव कौलेर्यककुटुम्बिनीभिः सारमेय (कुक्कुर)-भार्याभिश्च अनुगम्यमानम् अनुगम्यमानम् । इह सिंहीभिरिवेति जात्युपेक्षा ।

कैश्चिदिति । इत आरम्भ नृतीयान्तानि शबरवृन्दैरित्यस्य विशेषणानि उक्तविशेष्यस्य च परिवृत्त-मित्यभिप्रेतक्रियायामन्वयः । गृहीता आत्ताः चमराणां चमरहरिणानां बालाः पुच्छकेशाः गजदन्तानां हस्ति-दशनानां भाराः समुदायाश्च यैस्तैस्तादृशैः ।

कैश्चिदिति । अच्छिद्रपर्णैः रन्ध्ररहिततरुदलैः वद्धानि मधुपुटानि मधुस्थापनार्थं सगुटकानि यस्तै-स्तादृशैः तदादायिभिरित्यर्थः ।

कैश्चिदिति । मृगपतिभिरिव केसरिभिरिव गजकुम्भानां हस्तिशिरः पिण्डानां मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां निकरेण वृन्देन सनाथाः संयुक्ता पाणयो हस्ता येषां तैः तादृशैः । इह पूर्णोपमा अभङ्गश्लेषश्च, अनयोश्चकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

कैश्चिदिति । यातुधानैरिव राक्षसैरिव 'राक्षसो यातुधाने स्यात्' इति रामाश्रम्याम् । गृहीतो एतः

नृत्ता होने पर भी मानों हरिणों के रक्त जैसी बूँदों टपका टपका कर थकान प्रकट कर रही थीं । मुँह खुला होने के कारण स्पष्ट दिखाई पड़नेवाले उनके दाँतों की चिरणों उनके मुँह के दोनों कानों पर ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो सिंह के दाँतों में फँसी हुई उसकी अयाल हो । उनके गलों में बड़ी-बड़ी कौदियों की कंठियाँ बँधी हुई थीं । उनका शरीर जङ्गली तूभरों के आधातों से चौटिला हो गया था । यद्यपि वे कद में छोटे थे किन्तु अत्यन्त शक्ति-शाली होने के कारण अयालरहित सियेजों जैसे प्रतीत होते थे और वे बेचारी हरिणियों को वैषम्य की दीक्षा देने में इधे ही पड़ थे अर्थात् हरिणों के शिकार में तपे हुये थे । उसके पीछे पीछे ऊँचे कद वाली कुचियों वा भी झुण्ट चल रहा था । वह ऐसी प्रतीत होती थी मानों सिंहरियों सिंहों के प्राणों की मौख मौगने काग हो । वह सेनापति अनेक दलों के भीलों से घिरा हुआ था । उनमें से कुछ हाथों में चमर नृग के बाल हाथोंदोन

१. ...दंष्ट्रान्तराल... । २. दन्तान्तराल... । ३. ...सटानिव । ४. किशोरैः । ५. वैषम्यदानदक्षैः । ६. कौलेय, कौलेय । ७. आगृहीत... । ८. विभिन्नगजः... ।

पिशितभारैः, कैश्चित् प्रमथैरिव केसरिकृत्तिधारिभिः, कैश्चित् क्षपणकैरिव मयूरपिच्छवाहिभिः^१, कैश्चिच्छुभिरिव काकपक्षधरैः, कैश्चित् कृष्णचरिमिव दर्शयद्भिः, समुत्खात-विधृत-गज-दन्तैः, कैश्चिजलदागमदिवसैव जलधरच्छाया-मलिनान्धरैः, अनेकवृत्तान्तैः शबरवृन्दैः, परिवृतम्, अरण्यमिव सखद्भवेनुकम्, अभिनव-जलधरमिव मयूर-पिच्छ-चित्र-चाप-धारिणम्, वकराक्षसमिव गृहीतैकचक्रम्, अरुणानुजमिवोद्धृतानेकमहानाग-दशनम्,

पिशितस्य मांसस्य भारः समूहो यैस्तैश्चादृशैः । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चिदिति । प्रमथैरिव शिवपारिषदैरिव 'प्रमथाः स्युः पारिषदाः' इत्यमरः, केसरिणां सिंहानां कृतयश्चर्माणि हस्ते परिधाने च धरन्तीत्येवंशीलैः । इहाप्युक्तालङ्कारः । अत्र च 'केसरिकृत्तिधारिभिः' इत्यत्र केसरिपदस्थाने व्याघ्रपदं निवेशनीयम्, प्रमथानां व्याघ्रकृत्तिधारित्वस्यैव प्रसिद्धत्वात्, अत एव च नात्र स्यातिविरुद्धत्वदोष इति विचारणीयम् ।

कैश्चिदिति । क्षपणकैरिव दिग्म्बरैः संन्यासिभिरिव, मयूराणां बहिणां 'मयूरो बहिणो बर्ही' इत्यमरः, पिच्छानि छदानि वदन्तीत्येवंशीलैः, दिग्म्बराणां तद्धारणव्यवहारात् शबराणान्तु तदैकत्रीकरणग्रहिलत्वा दिव्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चिदिति । शिशुभिरिव शावकैरिव, काकानां सकृत्प्रणानां पक्षान् छदान्, काकपक्षान् शिखण्ड-कांश्च धरन्तीत्येवंशीलैः 'काकपक्षः शिखण्डकः' इत्यमरः । शैशवे शिशूनां शिखण्डकधारणव्यवहारात् शबराणाञ्च तदा व्यापादितकाकपक्षस्थापनादित्युभयोः सादृश्यम् । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चिदिति । समुत्खाताः प्रथमं सम्यक्प्रकारेणोत्पादिताः विधृताः पश्चाच्च गृहीता गजदन्ता यैस्तैः तादृशैः गजदन्तानुखाय धारयद्भिरित्यर्थः, अत एव कृष्णचरितं वासुदेवस्य व्यवहारं दर्शयद्भिरिव प्रकाश-यद्भिरिव । अत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

श्रीकृष्णो हि स्वव्यापादनया कंसाज्ञापितहस्तिपकस्यापारितं कुवलयपीढाभिधानं करिणं विजित्य तद्वन्तमुत्पाद्य च जग्राह' अनन्तरञ्च स्वयमेव तं गजं हस्तिपकञ्च निहतवानिति भागवतीया कथा ।

कैश्चिदिति । जलदस्य वारिदस्य आगम उत्पत्तिर्येषु एवंभूतः दिवसैर्दिनैरिव, जलधरच्छायया मलिनम् अम्बरं गगनं येषु तैः । उपमालङ्कारः ।

अनेकेति । अनेके बहुप्रकारा वृत्तान्ता आचरणानि येषां तै तादृशैः, शबरवृन्दैः भिन्नगणैः परि-वृतं परिवेष्टितम् ।

अरण्यमिति । अरण्यं काननं तद्भदिव खड्गधेनुका छुरिका तथा सहेति तं तादृशम्, पक्षे खड्गैः गण्डकैः धेनुकाभिः अरण्यकुरिणीभिश्च सहेति तत् तादृशम् । उपमालङ्कारः 'छुरिका चासिधेनुका' 'धेनुका नु करेष्वाञ्च' इति चामरः ।

अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यो जलधरो मेघस्तमिव, मयूराणां बहिणां पिच्छानि छदाः तद्भ-चित्रम् अनेकविधवर्णं चापं धनुः इन्द्रधनुश्च धारयितुं शीलं यस्य तं तादृशम् । उपमालङ्कारः ।

वकराक्षसमिति वकः तत्संज्ञको यो राक्षसः असुरः तमिव, गृहीतं द्रुतम् एकम् अद्वितीयं चक्रम्

लट्काये हुये थे, कुछ भीलों ने शब्द के छत्तों को घने पत्तों में लपेट कर हाथों में लटका लिया था, कुछ की मुट्टियाँ सिंह के पंखों की तरह गजमोती से भरी हुई थीं; कुछ राक्षसों की तरह मांस का बोझ लादे हुये थे, कुछ शङ्करजी के गणों के समान बाघम्बर लपेटे हुये थे, कुछ क्षपणको की तरह अपने हाथों में मोरपक्ष लिये हुये थे, कुछ बालों में कौओं के पक्ष खोसने के कारण काकपक्षधारी बाणकों जैसे लग रहे थे, कुछ हाथी के दाँत उखाड़ कर हाथों में लटकाये हुये चल रहे थे मानो कुवल्यापीढ़ का वध करने वाले भगवान् कृष्ण का अनुकरण कर रहे हों और कुछ मटमैले कपड़ों को पहिने हुये ऐसे प्रतीत होते थे मानो काले-काले बादलों की छाया से मैले आकाश वाले वर्षा के धुँधले दिन हो । वह सेनापति कमर की पेटों में कटारी खोसे था मानो गैहों और इधिनियों से भरा साक्षात् जङ्गल हो, वह मोर के पक्षों से सजा हुआ धनुष लिये था मानो इन्द्रधनुष से सुशोभित नवीन साँवला बादल हो, वह एक हाथ में एक चक्र लिये था मानो एकचक्रा नगरी को धारण करने वाला वक्रासुर हो, वह अनेक बड़े-बड़े जङ्गली हाथियों के दाँत उखाड़ चुका था मानो अनेक साँपों के दाँत तोड़ने

भीष्ममिव शिखण्डि-शत्रुम् , निदाघदिवसमिव सतताविर्भूत-मृगतृष्णम् , विद्याधरमिव मानस-
वेगम् , पराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम् , घटोत्कचमिव भीमरूपधारिणम् , अचलराज-
कन्यका-केशपाशमिव नीलकण्ठ-चन्द्रकाभरणम् , हिरण्योक्ष-दानवमिव महावराह-दंष्ट्रा-

अश्वविशेषो येन तम् , अन्यत्र तु गृहीता निवासाय स्वाधीनीकृता एकचक्रा तत्संज्ञका पुरी येन तं
तादृशम् । उपमालङ्कारः ।

पुरा किल एकचक्राख्यायां नगर्यां वक्राभिधानोऽसुरः नरसंहारेणाशुपद्रवं कृतवान् । ततस्त्वत्रत्यो
राजा प्रतिदिनमेकैकं नरं तद्भोजनाय प्रेष्य तस्मादनर्थावलोकात् रक्षयामास । कस्मिंश्चित्समये दृष्टमान-
लाघाभवनतः पलायितानां पाण्डवादीनामाश्रयदातुविप्रस्यावसरः समापन्नः । पारिवारिकस्थित्यातिव्यग्रं
तं समीक्ष्य कुन्ती निजमेकमात्मजं तत्र प्रेषयितुं स्वीकृत्य तद्भोजनाय भीमसेनं प्रेषितवती । स च तत्रोपेत्य
तं व्युत्पादितवानिति महाभारतीया कथा ।

अरुणेति । अरुणानुजो गरुडः तमिव , उद्धृता उखाता अनेकेषां महानागानाम् अनेकप्रयुल्लगजानां
दशना दन्ता येन तं तादृशम् , पक्षे उद्धृतान् खातान्निःसारितान् अनेकान् बहून् महानागान् विशालसर्पान्
दशति चञ्चुपुटेन सन्दृश्य भक्षयतीति तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

भीष्ममिति । भीष्मो गाङ्गेयः तमिव , शिखण्डिनां मयूराणां शत्रुं बहोः कालेन व्यापादयितारम् , पक्षे
शिखण्डिनः तत्संज्ञकपाण्डवपक्षीयद्रुपदात्मजस्य शत्रुं चिररिपुम् । उक्तालङ्कारः ।

पुरा किला अम्बालिका काशिराजमुता स्वविवाहस्य भीष्मपितामहमेव घत्रे किन्तु तत्प्रत्याह्वयता
सती तत्प्राणनाशार्थमेव स्वप्राणान् त्यक्त्वा द्रुपदराजमुता संजाता , अनन्तरञ्च गन्धर्वस्य पुंसवं जग्राह
ततः शिखण्डीतिसंज्ञकेन लोके प्रसिद्धा क्षासीदिति संचिता महाभारतीया कथा ।

निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालः तमिव , सततं निरन्तरम् आविर्भूता वनात् प्रकटीभूता मृगेषु हरि-
णेषु तद्धननेष्वित्यर्थः , तृष्णा अभिलाषो यस्य तं तादृशम् , पक्षे सततमाविर्भूता मृगतृष्णा मरीचिका
दिनकररश्मिषु सलिलभ्रमो यस्मिन् तं तादृशम् ।

विधेति । विद्याधरो देवयोनिविशेषः तमिव , मानेन शक्यहङ्कारेण मनोबद्धा सवेगं सर्वदा तीव्रगति-
मन्तम् , अन्यत्र मानसे मानसाभिधाने सरसि वेगो मज्जनादिनिमित्तं वेगेन गमनं यस्य तं तादृशम् । मानस-
वेगाख्यो गन्धर्वः कश्चिद्भवेदिति तु न शङ्कनीया तथा सति पदावृत्तिप्रसङ्गात् ।

पराशरमिति । पराशरो व्यासपिता तमिव , योजनं चतुष्कोशस्यापि 'योजनं परमात्मनि । चतु-
ष्कोश्यां च योगे च' इति मेदिनी , गन्धः सौरभोऽस्यास्तीति योजनगन्धः कस्तूरीमृगः , अर्श आदिरिवाद्
प्रत्ययः , अन्यत्र=योजनगन्धो तस्मादिका वृषलकन्यामनुसरतीत्येवं शीलम् । 'व्यासमातरि । कस्तूरी-
शीतयोश्च' इति भानुचन्द्रपद्यकोशः । उक्तालङ्कारः ।

कदाचित् पराशरो हि सर्वयोगसमन्वितं पुत्रोत्पादनसमयं यावद्विचारयति तावत् काञ्चिदितिसुन्दरीं
धीवरात्मजां सत्यवतीनाम्नीं ददर्श , इष्ट्वा च जातस्मरतया रिरंसया कुहकं निर्माय मैथुनायोपचक्रमे इति
महाभारतीया कथा ।

पठेति । घटोत्कचः हिडम्बायां भीमसेनादुत्पन्नोऽसुरः तमिव , भीमं भीषणम् , अन्यत्र आत्मा एव
वीर्यरूपेण स्त्रीयोनौ प्रविशतीति सिद्धान्तात् भीमं भीमलेनतुल्यं रूपम् आकृतिं धारयितुं शीलं यस्य तं
तादृशम् । 'सध्या मामा' इतिवत् भीमेति नामैकदेशे नामग्रहणम् । उक्तालङ्कारः ।

अचलेति । अचलराजः पर्वताधिपतिर्हिमालयः तस्य कन्यका पार्वती तस्याः केशपाशः कचसमूहः

वाला गरुड हो , वह नीरों का शत्रु था मानो शिखण्डी का शत्रु भीष्म हो , उसमें मृगों के नारने की अभिलाषा
निरन्तर उठती रहती थी मानो मृगमरीचिका से परिपूर्ण भीष्म ऋतु का दिन हो , वह अङ्कुर के बेग में चूर
था मानो मानस सरोवर की ओर बेग से जाने वाला कोई विद्यापार हो , वह योजनगन्धा का अनुसरण करने
वाले पराशरमुनि के समान कौनों तक गन्ध नारने वाली कस्तूरी का पीछा करने वाला था , भीम रूपधारी
घटोत्कच के समान उसकी आकृति अत्यन्त विशाल और भयङ्कर थी , मगवान् शङ्कर की चन्द्रकला में विभूषित
भगवती पार्वती के बाणों के समान वह भी नीर-चन्द्रिकाओं से सुशोभित था , महावराह की दाढ़ों से पायट

विभिन्न-वृक्षःस्थलम् , अतिरागिणमिव कृत-बहु-बन्दी-परिग्रहम् , पिशिताशनमिव रक्त-
लुब्धकम् , गीतकलाविलासमिव निपादानुगतम् , अम्बिका-त्रिशूलमिव महिष-रुधिरार्द्र-
कायम् , अभिनययौवनमपि क्षपित-बहुवयसम् , कृत-सारमेय-संग्रहमपि फलमूल-
शानम् ,

तमिव, नीलकण्ठानां मयूराणां चन्द्रका मेचका एव आभरणानि अलङ्कारा यस्य तं तादृशम्, 'मेचकः
श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः, 'बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधा.' इति काव्यः, पद्मे—
नीलकण्ठस्य शङ्करस्य चन्द्र एव चन्द्रकः भालस्थः शशी एव आभरणं भूषणं यस्य तं तादृशम्, भगवतो-
रर्द्धनारीस्वरूपत्वेनैकस्य मूर्धनः चन्द्रभूषणेनेव द्वयोरपि मूर्धनस्तद्भूषणकत्वमित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

हिरण्याक्षेति । हिरण्याक्षस्तदाख्यो हिरण्यकशिपुसंज्ञकभ्राता दानवो दैत्यः तमिव, महावराहैः
विशालशूकरैः दंष्ट्राभिर्दशनैः करणैः विभिन्नं विहितवत् वच्चस्थलं मुजान्तरं यस्य तं तादृशम्, पद्मे—
महावराहेण भगवतो विष्णोर्दशावतारेषु शूकररूपवृत्तीयावतारेण दंष्ट्रया दन्तेन विभिन्नं विदारितं वच्च-
स्थलं यस्य तं तथोक्तम् । उक्तालङ्कारः ।

अत्रायमितिहासः—पुरा किल हिरण्याक्षो महासुरो लोकान् संकोभयन् प्रतिदिनमस्वास्थ्यं चक्रे,
अयुग्रतपःशालित्वेन भुवं सलिले मज्जयामास । अथ भगवान् नारायणस्तेषां रिरञ्जयिष्या शूकररूपमास्थाय
सागराद्भुवमुद्वृत्त्य पर्वतकन्दरायां वर्तमान आसीत्, अनन्तरञ्च मृगयायै ब्रजताः हिरण्याक्षेणावलोकितं
गदामादाय ताडितवान्, अथ च दंष्ट्रया तद्वच्चो विदारयित्वा निजघानेति ।

अतिरागिणमिति । अतिरागिणम् अत्यन्तविषयाधीनम् अर्थपतिमिव, कृतो विहितो बहूनाम्
अनेकानां बन्दीनां हठादपहतवधूनां परिग्रहः स्त्रीत्वेन स्वीकारो येन तं तादृशम्, पद्मान्तरे तु-कृतो बहूनां
वन्दिनां मङ्गलपाठकानां परिग्रहः एकत्रीकरणं येन तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

पिशितेति । पिशिताशनो मांसभक्षकः तमिव, रक्ता अनुक्ता लुब्धका व्याधा यत्र तं तादृशम्,
पद्मान्तरे तु रक्ते शोणिते लुब्धकं साभिलाषम् । उक्तालङ्कारः ।

गीतेति । गीतकला गानविद्या तस्या विलासं व्यापारमिव, निपादैः अन्यजैः अनुगतम् अनु-
सृतम्, पद्मे—निपादस्तन्त्रीकण्ठोद्भवः स्वरः 'निपाददर्पभगान्धाराः, इत्यादिप्रसिद्धः, तेन अनुगतं सहितम् ।
उक्तालङ्कारः ।

अम्बिकेति । अम्बिकायाः चण्डिकायाः 'मृदानी चण्डिकाम्बिका' इत्यमरः, त्रिशूलं शस्त्रविशेषः
तमिव, महिषाणां सौरिभाणां तदाख्यासुरस्य च रुधिराण्य शोणितेन आर्द्रः विलम्बः कायः शरीरं यस्य तं
तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

यमोति । अभिनवं नूतनं मनोहारि वा यौवनं तादृश्यं यस्य एतादृशमपि क्षपितानि व्यतीतानि
बहूनि नानाविधानि वयांसि शैशवादीनि येन तं तादृशमिति विरोधः क्षपितानि व्यापादितानि बहूनि
वयांसि पक्षिणो येन तं तादृशमिति तत्साधनम् । 'खगवाख्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । अत्र विरोधाभासो-
ऽलङ्कारः, तथा च दर्पणे—

जातिश्रुतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः । क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद्द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ॥

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ,..... ।

कृतेति । कृतो विहितः साराणां धनानां मेयानां परिमातुं योग्यानां शस्पादीनां च संग्रहः एकत्री-

हिरण्याक्ष राक्षस की छाती के समान उसकी भी छाती जङ्गली सूअरों की दाढ़ों के आघात से चौड़ी हो गयी
थी, जैसे यश के अत्यन्त लोभी चाटुकारों से घिरे रहते हैं वैसे ही वह भी अनेक वन्दिनों से घिरा था, जैसे
मांसमोजी राक्षस रक्त चाहने वाले होते हैं वैसे ही बहेलिए उसको चाहते थे, सङ्गीत कला की क्रीडा में जिस
प्रकार गीत के पीछे-पीछे निपाद-स्वर चलता रहता है उसी प्रकार उसके पीछे पीछे चाण्डाल चल रहे थे और उसका
शरीर जङ्गली भैसों के खून से लथपथ था मानो महिषासुर के रक्त में सना हुआ भगवती दुर्गा का त्रिशूल हो ।
वह नौजवान होते हुए भी बहुत अधिक वयस (अवस्था, पक्षी) नष्ट कर चुका था, सारमेयों (धनधान्य, कुत्तों)

१. ...वन्दि... । २. विन्यासमिव...कलामिलाप । ३. बहुरक्त... । ४. क्षयित... । ५. फलमूल-
शिनम्, फलाशिनम् ।

कृष्णमप्यसुदर्शनम्, स्वच्छन्दप्रचारमपि दुर्गैकशरणम्, क्षितिभृत्पादानुवर्त्तिनमपि राज-
सेवानभिज्ञम्, अपत्यमिव विन्ध्याचलस्य अंशावतारमिव कृतान्तस्य, सहोदरमिव पापस्य,
सारथिमिव कलिकालस्य भीषणमपि महासत्त्वतया गभीरमिवोपलक्ष्यमाणम्, अनभि-
भवनीयाकृतिम्, मातङ्गनामानं शैवरसेनापतिमपश्यम् । अभिधानन्तु तस्य पश्चादह-
मश्रौपम् ।

आसीच्च मे मनसि—‘अहो ! मोहप्रायमेपां जीवितम्, साधुजन-विगर्हितञ्च चरि-

करणं येन तं तादृशमपि फलमूलान्येव अशनं भक्षणं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, कृतः सारमेयाणां शुनं
संग्रहो येन तादृशमिति तत्समाधानम् । उक्तालङ्कारः ।

कृष्णमिति । कृष्णं नारायणमपि असुदर्शनं सुदर्शनचक्रेण रहितमिति विरोधः, ‘चक्रं सुदर्शनम्’
इत्यमरः, कृष्णं कालवर्णम् अत एव असुदर्शनं भयोत्पादकत्वेन भीमदर्शनमिति तत्समाधानम् । उक्ता-
लङ्कारः ।

स्वच्छन्देति । स्वच्छन्देन स्वाभिप्रायेण प्रचारो भ्रमणं यस्य तं तथोक्तमपि दुर्गं दुर्गमं नगरम् एकम्
अद्वितीयं शरणं गृहं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, दुर्गा भवानी देवी एकम् अद्वितीयं शरणं रक्षिका यस्य तं
तादृशमिति तत्समाधानम् ‘शरणं गृहरक्षित्रीः’ इत्यमरः । उक्तालङ्कारः ।

क्षितिती । क्षितिभृद् राजा तस्य पादौ चरणौ तनुवर्त्तिनमपि तत्सेवाविधायिनमपि राजसेवा नृप-
परिचर्या तस्या अनभिज्ञम् अज्ञातारमिति विरोधः, क्षितिभृत् पर्वतः तस्य पादे प्रायन्तपर्वते ‘पादाः प्राय-
न्तपर्वताः’ इत्यमरः, अनुवर्तते अवतिष्ठत इति तं तादृशमिति तत्परिहारः । उक्तालङ्कारः ।

अपत्यमीति । विन्ध्याचलस्य जलवालकपर्वतस्य अपत्यं सन्तानमिव अत्यन्तकठिनशरीरत्वात् । कृता-
न्तस्य यमस्य ‘कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराट् यमः’ इत्यमरः, अंशावतारमिव एकदेशावतारमिव
जीवसंहारात् । पापस्य अधर्मस्य सहोदरमिव सोदरमिव जीवानां तीव्रयातनाविधायित्वात् । कलिकालस्य
कलियुगस्य सारथिमिव यन्तारमिव निरन्तराधर्मोत्पादनेन सञ्चालकत्वात् । उक्तस्थलेषु जायुगप्रेक्षा ।
भीषणमपि भयजनकमपि तृणनिक्षेपादिनिष्ठृष्टाचारेण निःसत्त्वजीवानां त्रासोत्पादनात् चञ्चलस्वभावम-
पीत्यर्थः महासत्त्वतया प्रबलोत्साहस्वभावतया गम्भीरमिव वैर्यगुणयुक्तमिव उपलक्ष्यमाणम् अन्यैः परि-
हर्यमानम् । इह गाम्भीर्यं गुण इति तदुत्प्रेक्षणादुगुणोत्प्रेक्षा ।

अनमीति । अनभिभवनीया अतिरस्कणीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, अत्यन्तकर्कशत्वेन
हृदयवर्षादिशयः । मातङ्गनामानं मातङ्गेतिसंज्ञकं शयरसेनापतिं किरातसैन्यस्वामिनम् अपश्यम्
अद्वैतम् । केवलदर्शनेन नामावबोधः कथमित्याशङ्क्यामाह—अभिधाननिवृत्तिः । तस्य सेनापतेः अभिधानं
संज्ञाम् अहं वैशम्पायनः पश्चात् तदवलोकनान्तरम् अश्रौषं श्रुत्यमुत्पादाकर्णयम् । एवञ्च सम्प्रति तन्नामा-
भिधानेन न काचिद्विप्रतिपत्तिरित्याशयः ।

आसीदिति । मे मम मनसि हृदये आसीद् अभूत्—चिन्तेति शेषः । तदेव उपपादयति—अहो !
इत्यादिना । अहो ! इत्याश्रये, ‘आहो उताहो किमुत’ इत्यमरः, मोहोऽविवेकः प्रायो बहुलं यत्र तथोक्तम्,

का संग्रहं करते हुए भी फल-मूल खाने का अभिलाषी था, इयामल शरीर के कारण कृष्ण के समान होते हुए भी
असुदर्शन (सुदर्शनचक्र रहित, कुरूप) था, स्वच्छन्दचारी होने पर भी दुर्गैकशरण (किले में रहने वाला, भगवद्गो-
दुर्गा का एक मात्र था) और क्षितिभृत् (पर्वत-राजा) के चरणों का अनुगमन करने पर भी राज सेवा से अपरि-
चित था । वह मानो विन्ध्याचल का पुत्र था, यमराज का अंशावतार था, पाप का संगी भाई था और कलिकाल का
निचुड़ा हुआ अंश था । भयंकर होने हुए भी वह अत्यधिक पराक्रम के कारण अत्यन्त गम्भीर भी था । उसकी
आकृति में ऐसा प्रभावशाली व्यक्तित्व था जिसकी उपेक्षा नहीं की जा सकती थी । जैसा कि मुझे पाँछे सालों हुआ,
उसका नाम मातङ्ग था ।

उन भीलों की देखकर मैं मन ही मन सोचने लगा—अह ! इन लोगों का जीवन कितना विवेकहीन

१. स्वच्छन्दप्रचारमपि । २. विन्ध्यास्य । ३. सारमिव । ४. अनभिभवकृतिम् । ५. मातङ्गक-
नामानम् । ६. सर्वेश्वर । ७. ‘तस्य’ इति पदं कचिदुपलभ्यते । ८. धीरापत्यम्, मोहप्रायम्,
पतेषाम् । ९. निर्वाहितम् ।

तम् । तथाहि पुरुष-परितोषहारे धर्मदुष्टिः, जाहार साधुजनविर्गाहो नहुनांसादिः, अनो नृपया, शालं शिवास्तम्, उद्वेष्टारः सदसतां कौशिकाः, प्रहा गृहनिधानः, परिचिताः श्वानः, राज्यं गुण्याद्वीषुः आपातकलुत्तरः, निगमिः, कूर्कन्तसाधनानि धनंषि, सहाया विषदिग्ध-सुखा मुजङ्गा इव सायकाः, गीतसुखाविकारि सुखगुणान्, कलत्राणि बन्दि-गृहीताः परयोषितः, कृपात्मनिः शार्दूलैः सह संवातः, पशुनंविरेण देव-तान्ध्वनम्, नास्तेन बलिकर्त्तुः चौर्येण जीवन्तः, भूषणानि मुजङ्गनंष्यः, वनगर्जनवैरज्ज-

प्रायस्प्रोपादाने तु दुर्गादिनादैः साविककृत्वापि कदाचित्पुरुषलोकात् निजत्वं विवेकोऽस्तीति स्पष्टमा-
यम् । एषां शस्त्राणां जीवितं प्राणितम् । ३ पुनः साहज्यैः मिथ्यागदलैः गहिर्न दुपुनितं वरितम् नगर-
णम् । एतदेव विविधं सन्त्ययति—अपशोष्य दिना । पुनस्तस्य तस्य यद्विहितं नाम तस्य च उद्वेष्टारो
नगरवर्त्यै नैवेधनिवेदनं तस्मिन् धर्मदुष्टिः अयं धर्म इति ज्ञानम् । परनायकम् नरवत्किञ्चनपुत्रं पुत्रेति
'नां हिंस्यत् सर्वां मृजति' इत्यादिभूतिभिः प्रतिपादनादित्यर्थः । जाहारे मोहनं साहज्यविर्गाहो मिथ-
जननिन्दितः नहुनांसादिः, नघपरितादिः, आदिपदेन कन्दर्वादीनां नारत्यादीनां वा तानसाहाय्याणां परि-
ग्रहः । नमुनापि निषिद्धं नास्तेनवर्णादिकमुक्तं तथा च—

'यो यस्य सांसनरगाति स तन्नांसाद् उच्यते । नन्त्याः नर्धनांसादुत्तराद् नन्त्याः विवेकदे-

अनः स्वराक्षिन्नादानाय व्याजानः सुगया अखेदकः । गालम् उद्वेष्टारदेवतः, शिवास्तं श्वपट-
शम्भुतं शिवास्तवतिरिक्तगात्रराजाभावात् तस्य बाहुसुखवादिनिन्दितत्वमिच्छायाः । इह गाले शिवा-
स्तवतोपस्य प्रस्तुतनिन्दितस्यवहारोपचयोपेतया सनतविकरणा परिपालः । तथा च दशमे—

'विषयान्तयतोपे प्रकृतायोपयोगिनि । रतिगालो नवेदुत्पातुत्पाविकारो द्विषा ॥'

सदसतां गुनाद्युनानां विषयाणां उद्वेष्टारः शिवाकाः कौशिकाः वल्लभाविगमः नहेन्द्रगुणसुख-
म्यालप्रादिषु' कौशिकाः इत्यनः । वल्लवानां हि सुखायसम् अत्येवाभिन्नवावलोकेनैवेधानपि प्रायः सुत-
सुगादीन् प्रत्येवाभिन्नवादिष्यामलः । प्रहा विवेकदुष्टिः गृहनिधानं गृहजगतीयपक्षिभिरुत्तमवर्धक-
पक्षिगण्डं निगम्य अखेदस्यैव सदस्रष्टितयमित्यर्थः, तद्विषयार्थं सत्यभावादस्य अपि निन्दितत्वमिति
भावः । श्वानः सारनेयाः परिचिताः विषासरात्राणि राज्यं आविरत्यं गुण्याद्वीषु नमुप्राहिवर्तु ।
वल्लवः प्रतोदध्यायारः आपातक नघपानगोष्ठी । निगमि सुहृद् कूर्कन्तं हिंसादि तन्नासाधनानि प्रयो-
जकानि धनंषि चाराणि । सहायाः कमलपिनकार्यकृत्वात् साहाय्यमन्नादितः मुजङ्गा काटीविषा इव
विवरेण गालेन दिग्धं लिप्तं मुजङ्ग कप्रनापो देशं तथामृतः सायका बाणः, एतान्निग्रयः नरका-
पुत्रेति त्वपनूहनीयाः । अलङ्कारकात्रोपमा । गीतं गानं सुखा मृगाः सुगा हरिणः वेपथुः कलदकारि
ध्वंसविषादि 'सुग्धः सुन्दरसुष्णो' इति विश्वः । यदा सुगा हि एतेषां गानं निगम्य निश्चायः सन्तो
विद्यन्ते तत्सम्यक् पुत्रेति तान् हिंसन्तीति गानस्यैव तेषां ध्वंसविषादित्वमिच्छायाः । कलत्राणि स्वविषय-
बन्दिगृहीताः बन्दीभावेनाङ्गीकृताः हठादपहृताः परयोषिताः अन्धविषयः । कृपात्मनिः दुष्टस्वभावैः शार्दूलै-
रभ्याग्निः सह संवातः सहावस्थातम् । पशुनं सहिषादयः तेषां रुधिराण्योषितेन देववाचनं देवपूजकम् ।
नास्तेन रिगितेन बलिकर्त्तुः पञ्चनहापश्नस्यवतिमुत्पद्यः तथा च सप्तु—

और कर्त्तकितने कष्ट हैं, नरनाश तक की बलि देना यह धर्म हमन्त्र है, हिंसा से निन्दितों के मदिरा और
नाश इनका मोहन है, शिवाका केना ही इनका व्यापन है, गौशुद्धियों का नहुनामक रोग ही इनके शिर
वेपथु है, वल्लु ही इनके मलेकुरे के उद्वेष्टक हैं, विविधों के बरे में बलना ही इनकी बुद्धिमान है, हृष्ट
ही इनको संगीतापी है, सुने कंगाली पर ही इनका राज्य है, रक्तलाभ निश्चय शयन भोला ही इनका वल्लव
है, कूर्कन्तों (हिंसा नादे) के लाघन घटुह ही इनके मित्र हैं, विषय संगी को नरह विष में मुहुरे मने
षण ही इनको सहायक है, राग में देहध ही जलेगले मृगों का प्राय वेना ही इनको गीतों को विवेका है,
बलाद पकड़ कर लायी गयी दूसरों की लियों ही इनकी बलिपी हैं, यह हेल्लक बाजों के लाय ही रहते हैं, पशुओं
के रक्त से कपते देवताओं की पूजा करते हैं, नाश की बलि चढ़ते हैं, चोरी ही इनकी जीविका है, सोने

१. निन्दितः गहिर्न । २. शाले । ३. उद्वेष्टारः । ४. गुण्याद्वीषु । ५. निगमि
कूर्कन्तंषि, धनं धनंषि । ६. "दग्ध" । ७. मुजङ्गा इव । ८. वल्लवकारिः । ९. वेपथो । १०. पशु-
नंविरेण । ११. जीवन्तः । १२. मुजङ्गनामन्तरः । १३. वनगर्जनैः ।

रागः, यस्मिन्नेषं कानने निवसन्ति, तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वन्ति' ।

इति चिन्तयत्येव मयि स शबर-सेनापतिरटवीपरिभ्रमण-समुद्भवं श्रममपनिनीपु-
रागत्य तस्यैव शास्त्रमलीतोरधश्छायायामवतारित-कोदण्डस्त्वरितपरिजनोपनीत-पल्लवासने
समुपाविशत् ।

अन्यतमस्तु शबरयुवा ससम्भ्रममवतीर्य तस्मात् करयुगल-परिक्षोभिताम्भसः सरसो
वैदूर्यद्रवानुकारि प्रलय-दिवसकर-किरणोपतापादन्वरैकदेशमिव विलीनम्, इन्दुमण्डलादिव
प्रस्यन्दितम्, द्रुतमिव मुक्ताफल-निकरम्, अत्यच्छतया स्पर्शानुमेयं हिमजडम्, अरविन्दकोश-
रजः-कपायमम्भः-कमलिनिपत्रपुटेन, प्रत्यगोद्घृताश्च धौतपङ्कनिर्मला मृणालिकाः समुपाहरत् ।

अद्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भोतो नृपज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३।७० ॥
चौर्येण परद्रव्यापहारेण जीवनं जीविकानिर्वाहः । भूषणानि अलङ्काराः भुजङ्गमणयः सर्परत्नानि पर्वतस्था-
यित्वात्तेषां तेऽनायासलभ्या इत्याशयः । वनगजमदैः अरण्यहस्तिदानवारिभिः अद्भारागः अद्भलेपनम् ।

यत्तिनन्ति । यस्मिन् अलङ्घिताभिधेये काननेन अरण्ये निवसन्ति निवासं कुर्वन्ति तदेव काननम्
अशेषतः समस्ततः उत्खातम् उत्पाटितं मूलं मध्यदेशे यस्य तथाविधं कुर्वन्ति विदधति ।

इतीति । इति पूर्वोक्तविधिना मयि वैशम्पायने चिन्तयति सत्येव स शबरसेनापतिः किरातसैन्य-
स्वामी मातङ्गः, अटव्यां परिभ्रमणम् इतस्ततः पर्यटनं तस्मात् समुद्भवं सज्जातं श्रमं परिभ्रमम् अपनि-
नीपुः अपनेतुं दूरीकर्तुमिच्छुः तस्यैव शास्त्रमलीतरोः अधश्छायायाम् अधोऽनातपे आगत्य, अवतारितं रङ्गधा-
शमितं कोदण्डं कर्मुकं येन स तथोक्तः, ध्वरितेन शीघ्रतावता परिजनेन सेवकेन उपनीतम् समीपे प्रापितं
यत् पल्लवासनं किसलयविष्टरः तस्मिन् तादृशे समुपाविशत् तस्थिवान् ।

अन्यतम इति । अन्यतमः बहुसैनिकमण्ये कश्चिदनिर्दिष्टनामा शबरयुवा मिरलतरुणः ससम्भ्रमं
शीघ्रम् अवतीर्य अन्तः प्रविश्य प्रथममिति शेषः । तस्मात् पम्पास्यात् करयुगलेन पाणिद्वयेन पत्रपुटेन
परिक्षोभितं वृणाद्यपनयनाय विलोडितम् अम्भः सलिलं यस्य तस्मात् तादृशात् सरसः सरोवरात् कम-
लिनीपत्रपुटेन नलिनीदलपुटेन अम्भो मृणालिकाश्च समुपाहरदिति सम्बन्धः । नपुंसकलिङ्गद्वितीयान्तानि
पदानि अम्भसो विशेषणानि । वैदूर्यस्य बालवायजस्य मणेः द्रवं गलितांशम् अनुकरोतीति तत् तादृशम्,
दैदीप्यमानवादित्याशयः । प्रलये कल्पान्तसमये दिवसकरस्य प्रचण्डादित्यस्य किरणैः रश्मिभिः उपता-
पात् प्रवरसन्तापात् विलीनं द्रवीभूय ध्वरितम् अन्वरैकदेशं गगनैकभागमिव । इन्दुमण्डलात् चन्द्र-
विम्बात् प्रस्यन्दितं द्रवीभूय पतितमिव । द्रतं स्यन्दितं मुक्ताफलानां मीक्षिकानां निकरं वृन्दमिव सर्वतोऽ-
त्यन्तोज्ज्वलत्वादित्याशयः । अत्यच्छतया अत्यन्तस्वच्छतया स्पर्शेन शौर्यस्पर्शे अनुमेयं सलिलतया
अनुमातुं योग्यम् आकाशसदृशतया प्रेक्षणाशक्यत्वादित्याशयः । हिमजडं तुहिनवत् शीतलम् । अरविन्द-
कोशस्य कमलवर्णिकाधारस्य रजसा धूलिना कपायं तुवररसयुतम् अम्भः सलिलम् । प्रत्यगोद्घृताः तरङ्ग-
मुत्पाटिताः धौतपङ्काः चालितकर्दमाः अत एव निर्मलाः स्वच्छाः मृणालिकाः छुद्रविसतन्तूनि । 'स्त्री
की मणियाँ ही इनके आभूषण हैं, जङ्गल की दाथियों का मद ही इनका सुगन्धित लेप है और यह जिस किसी भी
जङ्गल में कुछ दिनों रह जाते हैं, उसी की जड़मूल से उजाड़ देने हैं ।

मैं अभी यह सोच ही रहा था कि जङ्गल में शबर-उधर भटकने की थकान मिटाने के लिये वह सेनापति
उसी सेमल के पेड़ के नीचे छाया में आकर रुक गया । उसने अपना धनुष उतार कर रख दिया और अपने
संगी-साधियों द्वारा जल्दी से बिछाये गये पत्तों के आसन पर बैठ गया । उनमें से एक नील नौजवान् कुर्ती से
सरोवर के जल में स्नान पड़ा और उसे दोनों हाथों से झकड़ कर कमल के बड़े पत्ते से बने दोने में जल भर
लाया । वह जल वैदूर्यमणि के रस के समान, प्रलयाकाशीन सूर्य की किरणों से पिघले हुए आकाश-रङ्ग के
समान, चन्द्रमण्डल से टपके हुए अमृत के समान तथा पिघले हुये मोती के समान प्रतीत होता था । वह
इनका निर्मल था कि दूने ही पर पड़वाना जा सकता था । वह बर्त के समान ठण्डा और कमल के सड़े हुये

१. ३६ 'वि' इत्यधिकः पाठः सनुपगम्यते ।

२. कुर्वन्ति ।

३. ३६ 'त' इति पाठः कश्चिन्नास्ति ।

४. ध्वरितेनापतिश्च । ५. अनन्यतमुद्भवमणम् । ६. दासललि । ७. छायाम् । ८. ...जनीपनीने पल्लवासने ।

९. अन्यतरस्तु । १०. इतमिव । ११. जलदितिरम् । १२. ...पत्रसन्पुटेन । १३. निर्मलमृणालिकाः ।

आधीत-सलिलश्च 'सेनापतिस्ता मृणालिकाः शशिकला इव सैहिकेयः क्रमेणादशत् । अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शबर-सैन्येनानुगम्यमानः शनैः शनैरभिमतं दिगन्तरमयासीत् ॥

एकतमस्तु जरच्छवरस्तस्मात् पुलिन्द-वृन्दादनासादित हरिण-पिशितः पिशिताशन इवाविकृतदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तरुमूले मुहूर्त्तमिव व्यलम्बत । अन्तरिते च तस्मिन् शबरसेनापतौ जीर्णशबरः- पिबन्निवास्माकमायूषि रुधिरबिन्दुपाटलया कपिलभ्रूलता-परिवेष-भीषणया दृष्ट्या गणयन्निव शुक्कुल-कुलायस्थानानि श्येन इव विहगामिर्पास्वाद-लालसः सुचिरमारुरुक्षुस्तं वनस्पतिमामूलादपश्यत् ।

स्यात्काचिमृणालाद्यादि विपक्षापचये यदि' इत्यमरात् वृद्धविषये स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । समुपाहरत् शबरसेना-पतये समर्पितवान् । एतेषु अम्बरकदेशमिवेत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा, प्रस्यन्दितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, मुक्ताफलनि करमिवेत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, हिमजडमित्यत्र सुप्तोपमेति बोध्या ।

आधीतेति । आधीतं सम्यक्तया पीतं सलिलम् अभो येन स तादृशः सेनापतिः सैन्यनायकः सैहिकेयः सिंहिकापुत्रो राहुः शशिकलाः चन्द्रकला इव ता मृणालिकाः क्रमेण जलपानानन्तरम् अदशत् दशनैर-भक्षयत् । राहुर्यथा चन्द्रकला अश्नाति तथापमपीत्युपमालङ्कारः । अपगतो दूरीभूतः श्रमः मृगयापरिश्रमो यस्य स तादृशः, उत्थाय उत्थानं विधाय परिपीताम्भसा कृतजलपानेन सकलेन समस्तेन तेन प्राक्प्रति-पादितेन शबरसैन्येन भिल्लानीकेन अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अभिमतम् अभिलपितं दिगन्तरम् अन्यदिशं प्रति अयासीत् अगमत् ।

एकतमस्त्विति । तेषु मध्ये एकतमः कश्चिदनिर्दिष्टनामा, तु पुनरर्थे, जरच्छवरः वृद्धकिरातः तस्मात् पुलिन्दवृन्दात् शबरमण्डलात् अनासादितम् अलम्बहरिणपिशितं मृगमांसं येन स तादृशः, पिशिताशनो मांसभक्षको व्याघ्रः स इव विकृतं भीमं दर्शनम् अवलोकनं यस्य स तादृशः, पिशितार्थी मांसार्थी तस्मिन्नेव पूर्वोक्त एव तरुमूले शास्मलीवृक्षमूले मुहूर्त्तमिव किञ्चित्कालमिव व्यलम्बत विलम्बमकरोत् । तस्मिन् शबरसेनापतौ किरातसैन्यनायके अन्तरिते वृक्षगहनखेन व्यवहिते सति स पूर्वोक्तो जीर्णशबरः रुधिर-भिल्लः अस्माकं पश्चिणाम् आयूषि जीवनसमयान् पिबन्निव पानेन विलुप्तं विदधदिव । रुधिरबिन्दुभिः कोपप्राप्तशोणितकर्णैः पाटलया श्वेतरक्तया, तथा कपिले पिङ्गले ये भ्रूलते ताभ्यां परिवेषः परिधिः 'परि-वेषस्तु परिधिः' इत्यमरः तेन भीषणया त्रासकारिण्या, दृष्ट्या लोघनेन शुक्कुलस्य कीरगणस्य कुलायस्थानानि नीडाधारस्थलविशेषान् गणयन्निव इत्यस्या तत्संख्यां विदधदिव । श्येन इव मांसभक्षी शशादनः पक्षिविशेष विहगानां खगानाम् आमिषास्वादे पिशितभक्षणे लालसो लम्पटः 'लोलुपो लोलभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति यादवः । तं वनस्पति शास्मलीतरुम् आरुरुक्षुः आरोढुमिच्छुः आमूलात् मूलप्रान्तपर्यन्तासुचिरं चिकालम् अपश्यत् अवलोकितवान् । एषु 'पिशिताशन इव' इत्यत्र, 'श्येन इव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः । 'पिबन्निव' इत्यत्र 'गणयन्निव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

पराग के कारण स्वाद में कसैला था । वह जल के साथ ही टटकी निहाली गयी और पानी में धोकर भलीभाँति साफ की गयी पवनार (कमल की कोमल जड़) भी लाया था ।

सेनापति जल पीकर धीरे-धीरे उस कमल की जड़ की काटकर खाने लगा मानो राहु चन्द्रकला का भक्षण कर रहा हो । थोड़ी देर थकान मिटाकर वह उठ खड़ा हुआ और जल पीकर निश्चिन्त हुई उस मील सेना के साथ-साथ धीरे धीरे अपनी इच्छित दिशा की ओर चल पड़ा ।

उन मीलों के सृण्ड में से पिशाच की तरह भयकर आकृति वाला एक बूढ़ा भोल, जिसे हिरन का मांस नहीं मिला था, उसी पेड़ के नीचे मांस पाने की आशा में थोड़ी देर रुका रहा और सेनापति के आँखों से ओझल हो जाने पर वह उस पेड़ पर चढ़ने की अभिलाषा से बहुत देर तक उसे जड़ से ऊपर तक देखता रहा । राज के समान पक्षियों के मांस का लालचो वह बूढ़ा अपनी भूरी-भूरी भाँहों से घिरी हुई रक्त की बूँदों जैसी

१. शबरसेनापतिः । २. एकतरस्तु । ३. 'इवातिविकृतदर्शनः' । ४. तरुमूले च तस्मिन् । ५. 'तस्मिन्' इति पाठ कचिप्रोलम्ब्यते । ६. कपिलभ्रुवा परिवेषः । ७. शुक्कुलायस्थानानि । ८. विहगामिषः विहगा-मिषत्वादः । ९. सुचिरम् ।

उत्क्रान्तमिव तस्मिन् क्षणे तदालोकनं भीतानां शुककुलानामसुभिः ।

किमिव हि दुष्करमकरुणानाम् ? यतः स तमनेकताल-तुङ्गमभ्रद्वप-शाखाशिखरमपि सोपानैरिवायत्नेनैव पादपमारुह्य ताननुपजातोत्पतनशक्तीन्, कांश्चिदल्पदिवस-जातान् गर्भ-च्छवि-पाटलान् शाल्मली-कुसुमशङ्काभुपजनयतः, कांश्चिदुद्भिद्यमानपक्षतया नलिनं-संवर्त्तिकानुकारिणः, कांश्चिदर्कफलसदृशान्, कांश्चिल्लोहितायमान-चञ्चुकोटीन् ईषद्विघटित-दल-पुट-पाटलमुखानां कमलमुकुलानां श्रियमुद्ग्रहतः, कांश्चिदनवरन-शिरःकम्प-व्याजेन निर्धार-यत इव प्रतीकारार्समर्थान्, एकैकशः फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखार्सन्धिभ्यः कोटरान्तरेभ्यश्च शुक-शावकानग्रहीत्, अपगतासंभ्रं कृत्वा क्षितावपातयत् ।

उदिति । तस्मिन् क्षणे काले 'घणाः पर्वोत्सवेऽपि स्यात्तथा मानेप्यनेहसः' इति रामाश्रमी टीका, तस्य यदालोकनं वीक्षणं तेन भीतानां त्रासमुपगतानां शुककुलानां कीरगणानाम् असुभिः प्राणैः उत्क्रान्त-मिव निःसृतमिव । इह उत्क्रान्तमिवेति क्रियोपेक्षा ।

किमिवेति । हि यस्माद्धेतोः अकरुणानां निर्दयानां लोकानां किमिव दुष्करं कठिनं न किमपीत्यर्थः, सर्वमेव कुट्टय्यं सम्पादयन्तीत्याशयः । यतः स वृद्धकिरातः अनेके बहवो ये ताला उपशुपरिनिहिनताल-वृक्षाः तद्वत् उत्तुङ्गम् उन्नतम्, अग्रे मेघं कर्षन्ति विलिखन्तीति अभ्रद्वपाणि 'अग्रे मेघो वारिवाहः' इत्य-मरः, शाखानां स्कन्धानां शिखराणि अप्राणि यस्य तं तादृशम्, तं पादपं विटपं सोपानानि आरोहणानि तैरिव 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः, अयत्नेनैव अनायासेनैव आरुह्य आरोहणं विधाय, अनुपजाता अनुरक्ता उत्पतनशक्तिः गगनगमनसामर्थ्यं येषां तान् तादृशान् कांश्चित् अल्पदिवसजातान् स्वल्पदिनोत्प-न्नान्, गर्भस्य तत्क्षणनिःसृतस्य भ्रूणस्य या छविः शोभा तथा पाटलान् श्वेतरक्तवर्णान् अत एव शाल्मली-कुसुमस्य शङ्कमलीतरुपुष्पस्य शङ्कां निजेषु भ्रान्तिम् उपजनयतः उत्पादयतः । कांश्चित्—उद्भिद्यमानौ प्रादुर्भवन्तौ पक्षौ पतत्रे येषां तेषां भावः, तथा नलिनानां पङ्कजानां संवर्त्तिका नवदलानि 'संवर्त्तिका नवदलम्' इत्यमरः, अनुकर्तुं शीलं तेषां तान् तादृशान्, एतेनातिस्वच्छत्वं व्यज्यते । अर्कफलसदृशान् सद्योजाततया मन्दारफलसमानद्युतीन् । अलोहिता लोहिताः सम्पद्यमाना भयन्तीति लोहितायमाना रक्षायमानाः चञ्चनां चोटीनां कोटयः अग्रदेशा येषां तान्, अत एव ईषद्विघटितैः किञ्चिद्विकसितैः दल-पुटः पुटकाकारपत्रैः पाटलानि श्वेतरक्तानि मुखानि अग्रभागा येषां तेषां कमलमुकुलानां पङ्कजकुटुम्बलानां श्रियं कान्तिम् उद्ग्रहतः धारयतः । अनवरतं निरन्तरं यः शिरःकम्पः बालकतया त्रासेन वा उत्तमाङ्गविधू-ननं तस्य व्याजेन कपटेन निवारयत इव 'वयं शिशव इति कृत्वा न हन्तव्या' इत्यादिना स्वव्यापादनं प्रतिषेधत इव प्रतीकारो मारणनिवृत्त्युपायः तत्रासमर्थान् अशक्तान् शिशुत्वेन चञ्चुपुटेन दंशनं कर्तुमश-मत्वात् उद्ग्रहयनं विधाय पलायितुमयोग्यत्वाच्चेत्याशयः । एकैकशः प्रत्येकं फलानि रसोद्भवानीव तस्य वनस्पतेः शाल्मलीतरोः शाखासन्धिभ्यः स्कन्धग्रन्थिभ्यः कोटरान्तरेभ्यः विवरमध्येभ्यश्च शुकशावकान्

लाल-लाल इति ते मानों हम लोगों की आयु को सोख रहा था अथवा झुगों के घोंसले गिन रहा था । उसे इस प्रकार अपनी ओर देखते हुये देखकर भयभीत झुगों के प्राण तो मानों उसी समय उड़ गये ।

निर्दयो के लिये कोई भी कर्म असाध्य नहीं होता । बदलों से बात करने वाले चोटी वाले उस अनेक ताड़ वृक्षों में भी लँचे पेट पर वह इतनी सरलता से चढ़ने लगा मानों सीढ़ियों पर चढ़ रहा हो । वह ऊपर पहुँच कर छालियों की जोड़ों और खोखलों से झुगों के बच्चों को निकाल-निकालकर और उन्हें मार-मारकर पृथ्वी पर गिराने लगा । उन बच्चों में अनी उड़ने की शक्ति नहीं आयी थी । कुछ मो इतने थोड़े दिनों के पैदा हुये थे कि अनी तक उनमें गर्भ की लाली बनाई हुई थी, जिससे वे सेमल के फूल जैसे लग रहे थे, कुछ बच्चों के पंख फूट चुके थे जिससे वह कमल के नवीन दलों के समान प्रतीत हो रहे थे, कुछ मदार के फल जैसे मादुन पड़ते थे, कुछ की थोड़ी-थोड़ी चुली हुई लाल-लाल बोंबें कुछ-कुछ खिली हुई कमल की कलियों के समान झुझवनी लग रही थी और कुछ के सिर निरन्तर काँप रहे थे मानों कोई उपाय न चलने के कारण विवश होकर वे सिर हिला-

१. तदालोकनानां । २. कथिरुह । ३. शाल्मली । ४. नलिनो । ५. उद्ग्रहतः । ६. निवारयन् । ७. प्रतीकारानेकैकशः एकैकतया । ८. शाखान्तरेभ्यश्च ।

तातस्तु तं महान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपनतमवलोक्य द्विगुण-
तरोपजात-वेषधुर्मरणभयादुद्भ्रान्त-तरले-तारकां विषादशून्यामश्रुजलप्लुतां दशमितस्ततो
दिक्षु विक्षिपन्, उच्छुष्कतालुरात्मप्रतीकाराक्षमः त्रास-लस्त-सन्धि-शिथिलेन पक्ष्मपुटेना-
च्छाद्य मां तत्कालौचित्यप्रतीकारं नन्यमानः स्नेहपरवशो-मद्रक्षणाकुलः किंकर्तव्यताविमूढः
क्रोडभागेन मामवष्टभ्य तस्थौ ।

असावपि पापः क्रमेण शाखान्तरैः सञ्चरमाणः कोटरद्वारमागत्य जीर्णसितमुजङ्ग-
भोग-भीषणं प्रसार्य विविध-वन-वराह-वसा-विस्त्रगन्धि करतलम् अनवरत-क्रोड-गुणा-

कीरशिशून् अग्रहीत् आदत्त, च पुनः अपगतासून् विगतप्राणान् कृत्वा विधाय हितौ पृथिव्यान् अपात-
यत् अक्षिपत् । पृष्ठं हि 'किमिव हि दुष्करम्' इत्यत्रार्थापत्तिः 'सोपानैरिव' इत्यत्र आद्युपेक्षा, 'शास्मली-
कुसुमशङ्कामुपजनयत इव' इत्यत्र पदार्थहेतुकैकाग्रलिङ्गसंनिधौ भ्रान्तिमान्, 'नलिनसंवर्त्तिकारिण'
इत्यत्र 'अर्कफलसदृशान्' इत्यत्र न आर्थो उपमा, 'कमलमुकुलानां श्रियमुद्ग्रहतः' इत्यत्र निदर्शना,
'निवारयत इव' इत्यत्र सापहवक्रिप्रोपेक्षा, 'फलानीव' इत्यत्रोपमा । 'किमिव हि दुष्कराणाम्' इत्यस्यैव
हि 'यतः स' इत्यादिना समर्थनात् सान्धान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, अयमेव हि प्रधानम
एतस्यैव चार्थापत्यादयोऽङ्गमिति सङ्खालङ्कारः ।

तात इति । तातस्तु मञ्जनकस्तु क्रोडभागेन मामवष्टभ्य तस्थौ इति सम्बन्धः । महान्तं दीर्घतरम्
अकाण्ड एव असमय एव प्राणहरं जीवितविनाशनम् अप्रतीकारम् अचिन्तित्यम् उपप्लवं विपदम्
उपनतम् आगतम् अवलोक्य निरीक्ष्य, द्विगुणतरः पूर्वं शरीरशैथिल्येन यावान् कस्य वासीत्तद्विगुणतर
इत्यर्थः, उपजात उत्पन्नो वेषधुः कम्पो यस्य स तादृशः, मरणभयात् नृशुत्रासात् उद्भ्रान्ते उद्भ्रमिति
तरले चञ्चले तारके कनीनिके यस्याः तां पादंशीम्, विषादेन शोकेन शून्यां लक्ष्यरहितान् । दशं लोचनम्
इतस्ततः समन्ततो दिक्षु आशासु विक्षिपत् विस्तारयन्, उच्छुष्कम् प्रादल्पेनाङ्गिन्नां तालु काकुदं यस्य
स तादृशः, आत्मनो निजस्य चः प्रतीकारो विपक्षिवृत्त्युपायः तत्र सञ्चमः अक्षयः, त्रासेन भीत्या स्रस्तैः
विदीर्णैः सन्धिमिः अस्थिबन्धैः शिथिलेन श्लथेन पक्ष्मपुटेन छद्मद्वयेन मां वैशम्पायनम् आच्छाद्य आवृत्य
तत्काले तत्क्षणे उचितप्रतीकारम् इदमेव योग्योपायं मन्यमानः जानन् स्नेहपरवशः प्रेम्णा पराधीनः मद्र-
क्षणाकुलो मस्त्राणव्यग्रः किंकर्तव्यताविमूढः किमिदानीं मया कर्त्तव्यं विधेयमित्यत्र विषये सन्दिग्धबुद्धिः
क्रोडभागेन उत्सङ्गप्रदेशेन माम् अवष्टभ्य अवलम्बनं, विधाय आवृत्यर्थः, तस्थौ तस्थिवान् ।

असावपीति । असौ वृद्धचाण्डालोऽपि पापः पापिष्ठः अतिवृंशः आरयन्तक्रूरः, क्रमेण पर्यायेण
शाखान्तरैः स्कन्धान्तरैः सञ्चरमाणः प्रवर्तमानः कोटरद्वारम् अन्तर्दीपनिष्ठद्वारम् आगत्य प्राप्य तातं
गतासुमकरोदित्यन्वयः । जीर्णस्य परिणतवयसः अस्तित्वस्य स्यामवर्णस्य मुजङ्गस्य सर्पस्य 'सर्पः पृदा-
कुर्भुजगो भुजङ्गः' इत्यमरः, भोगः शरीरं तद्वत् भीषणं नयदम्, 'भोगः सुखे स्यादिनृतावहेश्च फगका-

द्विषाकर 'नही' 'नही' कह रहे हो । वह बूढ़ा वृद्ध एक-एक करके इस प्रकार पेंक रहा था मानों टेनल का फल
तोड़-तोड़कर गिरा रहा हो ।

मेरे पिता ने मलीभौति संमत् लिया कि यह एक बहुत बड़ी आकास्मिक प्राणनाशक विपत्ति का गर्ह है ।
अब इतने बचने का कोई उपाय नहीं है, इसलिये मय के कारण उनके शरीर की रीप-रंधी दुर्नी हो गयी; मृत्यु के
मय से उनकी पुर्वलियां उलटने-सी लगी और वह दुःख से सूनी-सूनी और नरी ओंछों से इपर-उपर देखने लगे ।
उनका ताल-सूख गया, वनमें अपने को बचा पाने की कोई शक्ति न रह गयी । मय के कारण उनके सभी बड़
ढोले पड़ गये तथा पखने और भी लटक गये । वह नेरी रक्षा के लिये व्याकुल हो उठे । मेरे प्रेम ने उन्हें इतना
विवश कर दिया कि मुझे अपने पंखों से ढँककर छाती से चिपका लिया और हृन्नादका शोरक सुनचाप देठ गये ।
उस समय उन्हें नेरी रक्षा का यही उपाय सूझ पड़ा ।

वह भापी धीरे-धीरे बाहियों से होता हुआ मेरे खोंखड़े के द्वार पर आ पहुँचा । वन के काले दूढ़े

१. अतिवृंशान्तम् । २. आलोक्य । ३. "तरलतारको" "तरलतरतारकात्", "तारकात्" । ४. पक्ष-
क्रमेणेति पदं न विपद्यते । ५. "विमिश्र" । ६. १६ 'अनवरते'ति पदं कचिन्नस्ति ।

कर्पण-व्रणाङ्कित-प्रकोष्ठम् अन्तक-दण्डानुकारिणं वामबाहुमतिनृशंसोमुहुर्मुहुर्दत्तचञ्चु-प्रहार-मुत्कृजन्तं माकृष्य तातमपगतासुंमकरोन् । मान्तु स्वल्पशरीरत्वाद् भयसम्पीडिताङ्गत्वात् सावशेषत्वाच्चायुषः कथमपि तत्पक्षे पुटान्तर-गतं नालक्ष्यत् । उपरतञ्च तमवनितले शिथिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत् ।

अहमपि तत्तत्परिणामान्तरे निवेशितशिरोधरो निभृतमङ्क-निलीनस्तेनैव^१ सहापतम् । आयुषोऽवशिष्टतया^२ तु पवनवशात् पुञ्जितस्य महतः शुष्कपत्रराशेरुपरि पतितं मात्मानमपश्यम् । अङ्गानि येन मे नाशीर्यन्तं^३ ।

ययोः^४ इत्यमरः । विविधा अनेके ये वनवराहाः अरण्यशृकराः तेषां वसाभिः तत्क्षणव्यापादनात् स्नायुभिः तत्क्षणवन्धैरित्यर्थः, विस्रगन्धि आमगन्धि 'विस्त्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः करतलं हस्ततलं यस्य तं तादृशम् । अथ हि 'विस्रगन्धिकरतलम्' इत्यस्य स्थाने 'विस्रकरतलम्' इत्येव पाठः साधयान् उक्त-कोशवलेन 'गन्धि' पदानुपादानेऽप्युक्तार्थेऽन्तेरभावात्; अन्यथाधिकपदत्वदोषं वारयितुं कः शक्नुयात् । अनवरतं निरन्तरं कोदण्डगुणानां धनुःप्रत्यङ्गानाम् आकर्षणेन आचेषेण घणः तेन अङ्कितः चिह्नितः प्रकोष्ठः कूर्परादधः प्रदेशो यस्य तं तादृशम् 'कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात् प्रकोष्ठः कूर्परादधः' इति शाश्वतः, कूर्परश्च 'कफोणिस्तु कूर्परः' इत्यमराद् भुजमध्यगन्धिः अन्तकदण्डानुकारिणं यमदण्डतुल्यम्, वामबाहु-सव्यभुजं प्रसारं विवरमध्ये विस्त्रायं मुहुर्मुहुः वारंवारं दत्तः चञ्चुप्रहारः त्रीणिप्रधातो येन स तं तादृशम् उत्कृजन्तम् उच्चैः स्वरेण रुन्तम्, तातं मज्जनकम् आकृष्य कोटराद्गहिरानीय अपगतासुं विगतप्राणम् अकरोत् कृतवान् । जीर्णसितभुजह्मभोगभीषणमिथ्यत्र लुप्तोपमा, अन्तकदण्डानुकारिणमिथ्यत्र चार्थी लुप्तोपमा ।

मामिति । मां वैशम्पायनं तु स्वल्पशरीरत्वात् स्वल्पवपुष्ठात् भयेन त्रासेन संपीडितानि सङ्कुचितानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावः तस्मात्, आयुषो जीवितव्यस्य सावशेषत्वात् अवशिष्टत्वेन सह विद्यमानत्वात् । कथमपि महता वलेशेन तस्य तालस्य पञ्चपुटान्तरे छद्दपुटमध्ये गतं प्राप्तं नालक्ष्यत् नापश्यत् स जीर्णशवर इति शेषः । एवमग्रे । उपरतं त्यक्तप्राणम्, अत एव शिथिला रक्षया शिरोधरा प्रीवा यस्य तं तादृशम्, तं जनकम्, अधोमुखम् अवाहमुखम् अवनितले अमुञ्चत् अपातयत् ।

अहमिति । तत्परिणामान्तरे पितुः पादमध्ये निवेशितशिरोधरः स्थापितप्रीवः, निभृतं निःशब्दम् अङ्क-निलीनः तस्मिन्नेऽन्तर्हितः तेनैव जनकेनैव सह साकम् अपतम् अधःपतनफलिकां चेष्टामकरवम् । आयुषः स्वजीवितसमयस्य अवशिष्टतया अवशेषत्वेन हेतुना तु पवनवशात् वायुसंयोगेन पुञ्जितस्य पिण्डितस्य ऊर्ध्वाधोभावमाश्रितस्येत्यर्थः, महतो विशालस्य शुष्कपत्रराशेः नीरसदलसमूहस्य उपरि-पतितं स्वस्तम् आत्मानं स्वशरीरम् अपश्यम् अवलोकयम् । येन शुष्कपत्रराश्युपरिपातेन हेतुना, मे मम अङ्गानि अव-यवाः नाशीर्यन्त विगलितानि नाभवन् ।

सौंप जैसी अपनी बाँह फैलाकर पिता को खींच लिया । उसकी हथेली से जंगली सूअरों की चर्बी जैसी विसैली गन्ध निकल रही थी, उसके गूदे पर धनुष की टोरी खींचते-खींचते धाव के चिह्न से बन गये थे और उसकी बाँह दमराज के दण्ड के समान भयंकर लग रही थी । यद्यपि पिता ने अपने बचाव के लिये बार-बार चोंच चला-चलाकर उस पर प्रहार किया, किन्तु अन्त में उस हतियारे ने टैं टैं चिल्लाते हुए पिता को मार ही डाला । एक तो मैं बहुत नन्हा-सा था, दूसरे मय से मेरा शरीर भी सिङ्कट गया था, तीसरे अभी मेरी आंखें भी रोप थी इसीलिये वह पक्षों के बीच में छिपे हुए मुझे देख न सका । उसने झूलती हुई गरदन वाले पिता के मरे हुए शरीर को दबट कर नीचे ढाल दिया । मैं भी उनके चरणों के बीच अपना सिर रखे चुपचाप छानी से चिपककर उन्हीं के साथ गिर पड़ा । कुछ आंखें बंद रहने के कारण मैं वायु द्वारा एकत्रित सूखे पक्षों की एक टोरी पर गिरा था जिससे मेरे अङ्ग टूटने से बच गये थे ।

१. तनाकृष्य । २. गतासुम् । ३. स्वल्पत्वाद् । ४. अवशेषत्वाद् । ५. पञ्चस्यपुटान्तरगतम् । ६. पतम् । ७. तातम् । ८. तत्परिणामान्तरे । ९. प्रवेशिताः । १०. अङ्कदेशनिधोः, अङ्कविधीनः । ११. अव-शिष्टपुण्यतया तु पवनवश्येन, पवनवशपुण्यितस्य । १२. पर्वराशेः । १३. निपतितम् । १४. नावशीर्यन्तं ।

यावच्चासौ तस्मात्तरुशिखरान्नावतरति तावदहमवशीर्ण-पर्ण-सवर्णत्वादस्फुटोपलक्ष्य-
माण-मूर्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येऽपि काले बालतया काला-
न्तरभुवः स्नेहरसस्यानभिज्ञो जन्मसहभुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः किञ्चिदुपजाताभ्यां
पक्षाभ्यामीषत्कृतौवष्टम्भो लुठन्निस्ततः कृतान्तमुख-कुहरादिव विनिर्गतमात्मानं मन्यमानः
नातिदूरवर्त्तिनः, शबरसुन्दरी-कर्णपूर-रचनोपयुक्त-पल्लवस्य, सङ्कर्षण-पट-नील-च्छायायोप-
हसत इव गदाधर-देहच्छविम्, अच्छैः कालिन्दी-जल-च्छेदैरिव विरचितच्छदस्य, वन-
करिमदोर्पसिक्त-किसलयस्य, विन्ध्याटवी-केशपाश-श्रियमुद्ग्रहतः, दिवाप्यन्धकारितशाखा-

यावदिति । यावत् यावता समयेन असौ जीर्णशवरः तस्मात् तरुशिखरात् शास्मलीवृक्षप्राव-
नावतरति नोत्तरति तावता कालेन अहं वैशम्पायनः तमालविटपिनो मूलदेशमविशमित्यप्रेतनेन
सम्बन्धः । अवशीर्णस्य तत्क्षणविगलितस्य अशुष्कस्य सरसः पर्णस्य तरुपत्रस्य सवर्णत्वात् तुरपहरि-
ङ्गर्णत्वात् अस्फुटम् अप्रकटम् उपलक्ष्यमाणा अवलोक्यमाना मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तादृशः । नृशंस इव
क्रूर इव तत्समये तातपरित्यागादिस्थाशयः । उपरतं विगतप्राणं पितरं तातम्, उत्सृज्य, परित्यज्य, प्राण-
परित्यागे जीवितोत्सर्गं योग्येऽपि उचितेऽपि काले समये तथाविधप्रेमविधायितातपरित्यागादिस्थाशयः ।
बालतया शिशुत्वेन कालान्तरभुवः बाह्यातिरिक्तावस्थायां जननसमर्थस्य स्नेहरसस्य शयनासनभोजना-
दिषु प्रेमविषयकरसस्य अप्रभिज्ञः अज्ञाता जन्मसहभुवा उत्पत्तिकालादारभ्य समुत्पन्नेन त्रासेनैव केवलं
समन्ततः अभिभूयमानः स्वाधीनीक्रियमाणः, किञ्चित् ईषत् उपजाताभ्याम् उत्पन्नाभ्यां पक्षाभ्यां पत-
न्नाभ्याम् इषत्कृतः किञ्चिद्विहितः अवष्टम्भ आधारी यस्य स तादृशः पृथिव्यां स्वरूपं स्वरूपमवलम्बनं
विधायेत्यर्थः इतस्ततः पृथिव्यां लुठन् निपतन् । कृतान्तस्य यमस्य मुखमिव मुखं वदनं यस्य तथाभूतात्
कुहरात् विवरात् विनिर्गतमिव विनिःसृतमिव आत्मानं निजं मन्यमानः बुध्यमानः । इह विनिर्गतमिवेति
क्रियोत्प्रेक्षा ।

नातीति । नातिदूरवर्त्तिनः नातिदिविष्टस्थायिनः । शबराणां किरातानां याः सुन्दर्यो रमण्यः तासां
कर्णपूराणि कर्णभूषणानि तेषां रचनायां विनिर्मितौ उपयुक्ता उपयोगिनः पल्लवाः किसलया यस्य तस्य
तादृशस्य, सङ्कर्षणस्य बलभद्रस्य 'सङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः' इत्यमरः, पटवत् वस्त्रवत्
नीलच्छायाया नीलकान्त्या गदाधरदेहच्छवि श्रीकृष्णशरीरघुतिम् उपहसत इव उपहासं कुर्वत इव विष-
मानम् । अच्छैः निर्मलैः कालिन्दीच्छेदैः यमुनाजलखण्डैरिव विरचिता विनिर्मिताः छदाः पर्णानि यस्य
तस्य तादृशस्य द्वयोरपि नीलरूपत्वाद्विधभिप्रायः । वनकरिणाम् अरण्यगजानां मदादानवारीणि तैरुप-
सिक्तानि कृतसेचनकानि किसलयानि पल्लवानि यस्य तस्य तथोक्तस्य । विन्ध्याटव्या दण्डकारण्यस्य केशपाश-

उस दुष्ट के पेड़ से उतरने के पहिले ही निष्ठुर हृदय के समान मैं मरे हुए पिता को छोड़कर उनकी गोद
से निकल पड़ा । मेरा रंग भी उन्हीं सूखे पत्तों के समान ही था, अतः मेरा शरीर उस पर स्पष्ट दिखाई नहीं पड
रहा था । यद्यपि उस समय मेरा मर जाना ही उचित था, लेकिन मुझ में वचपन के कारण बाद में होनेवाले प्रेम
का अनुभव नहीं था, केवल जन्म के साथ ही पैदा होनेवाला भयमात्र था । इसलिए भयभीत होकर कुछ-कुछ
निकले हुए पत्तों के सहारे धर-उधर लोटता हुआ अपने को यमराज के मुँह के भीतर निकला हुआ समझकर
समीप ही के एक बड़े तमाल वृक्ष की जड़ में घुस गया मानों दूसरे पिता की गोद में चला गया । उसकी नयी-
नयी कोपलें नीलनिर्यो के कानों के आभूषण बनने योग्य थीं, वह बलराम के वस्त्र की तरह नीली छाया से
भगवान् कृष्ण के सौवले शरीर की खिल्ली-सी उड़ा रहा था । उसके पत्ते गहरे रंग के लग रहे थे मानों यमुनाजल
के टुकड़ों से बने हों और उनसे निकलती हुई गन्ध के कारण वे ऐसे लग रहे थे मानों जंगली हाथियों के मदजल
से सिंचे हों । वह पेड़ विन्ध्याटवी के जूड़े के समान प्रतीत हो रहा था और इतना घना था कि सूर्य की किरणें भी
उसमें घुस नहीं सकती थीं जिससे उसके नीचे दिन में ही अन्धकार छाया रहता था ।

१. ...पत्र । २. बालकतया । ३. ईषत्कृतगमनावष्टम्भः । ४. नीलच्छायम्, नीलदलच्छायाया,
नीलया छायाया । ५. क्वचिद् 'देह' इति पाठो नास्ति । ६. "मदसलिलैरिवोपसिक्त", मदसलिलैरिव
संसिक्त" । ७. उद्ग्रहतः ।

न्तरस्य, अप्रविष्ट-सूर्य-किरणमतिगहनपरस्येव पितुरुत्सङ्गमतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदेशमविशम् ।

अवतीर्य च स तेन समयेन क्षितितल-विप्रं कीर्णान् संहृत्य तान् शुक्लशिशून्नेक-लना-पाश-संयतानावृद्धयः पर्णपुटेऽतित्वरित-गमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना तामेव दिशमगच्छत् ।

मान्तु लब्ध-जिविताशं प्रत्यग्र-पितृमरण-शोक-शुष्क-हृदयम् अतिदूरापातादायासित-शरीरं सन्त्राम-र्जित-वेषयुं सर्वाङ्गोपतापिनो बलवती पिपासा परवशमकरोत् ।

अनया च काल-कलया सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृदिति परिकलय्य किञ्चिदुन्नमित-कन्धरो भयचकितया दृशा दिशोऽवलोक्य तृणेऽपि चलति पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे

श्रियं नीलवर्णं चाव कुन्तलसमूहकान्तिम् उद्वहतः धारयतः । विवाऽपि विवसेऽपि बन्धकारतानि सूर्य-किरणप्रवेशाभावात् समुत्पन्नान्धकाराणि शास्त्रान्तराणि स्कन्धाभ्यन्तरप्रदेशा यस्य तस्य तयोक्तस्य । अति-महतः अत्यन्तविशालस्य तमालविटपिनः तमालतरोः अपरस्य अन्यस्य पितुः जनकस्य उत्सङ्गमिव क्रोड-मिव भयनिवारकत्वात् पर्याप्तवरणकवाचोपदेशयः । अप्रविष्टा अन्तरप्राप्ताः सूर्यस्य दिनेशस्य किरण-रश्मयो यस्मिन् स तं तादृशम्, अतिगहन अतिशयेनापूर्णावकाशम् । मूलदेशं दुष्पन्नभागम् अविशं प्रविष्ट-वान् । इह सङ्कर्षणादिद्व्यन्ते लुप्तोपमाक्रियोपेक्षयोः अच्युतस्यादिद्वयस्यान्ते जायुपेक्षावृत्त्यनुप्रासयो-धैकाध्यानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः । विन्ध्याटव्याः केशपाशश्रियमिव श्रियमिति विश्वप्रतिविम्बस्वभाव-बोधनाभिदर्शनालङ्कारः । उत्सङ्गमिवेत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

अवतीर्येति । अवतीर्य उत्तीर्य च स वृद्धकिरातः तेन समयेन तत्कालेन क्षितितले भूतले विप्रकीर्णान् इतस्ततो विचिष्टान् तान् वृष्टपातितान् शुक्लशिशून् कीरहिम्भान् संहृत्य एकीकृत्य अनेकैः बहुभिः लता-पाशैः वल्लीरूपबन्धनरज्जुभिः संयतान् यद्वा न् विधायेति शेषः । पर्णपुटे छद्पुटे आवृद्धयः प्रपूर्य, अति-त्वरितम् अतीशीघ्रं गमनं गतिर्यस्य स तादृशः, सेनापतिगतेनैव सैन्यनायको येन वर्त्मना यया गतस्तेनैव यया तामेव दिशं सेनापत्याधितामेवापाम् अगच्छत् अगच्छत् ।

मानिति । मां पिपासापरवशमकरोदित्यन्वयः । लब्धं प्राप्ता जीविताशं प्राणघरणसम्भावना येन तादृशम्, तच्चाण्डालस्य गमनादित्याशयः । प्रत्यग्रः अभिनवो यः पितृमरणशोकः तातमृत्युविषादः तेन शुष्कम् अक्रान्तं सङ्कुचितं वा हृदयं मनो यस्य स तं तादृशम् । अतिदूरापातात् अत्युन्नतप्रान्ततः पतनात् आयासितं परिश्रमितं शरीरं वपुर्यस्य स तादृशः तम्, तथा सन्त्रासेन अतिभयेन जातः समुत्पन्नो वेषयुः कम्पा यस्य स तादृशस्तम् । सर्वाङ्गोपतापिनी समस्तहस्तपादादिष्यथादायिनी बलवती शक्तिशालिनी पिपासा तृ परवशं पराधीनम् अकरोत् कृतवती ।

अनया चेति । अनया अमुया कालकलया घटिकया स पापकृत् वृद्धकिरातः सुदूरं दूरदेशम् अति-क्रान्तः, अतीत इति परिकलय्य मनसि विचार्य, किञ्चिदुन्नमिता विगवलोकनायेपदूर्ध्वकृता कन्धरा ग्रीवा येन स तादृशः । अयेन त्रासेन चकितया चञ्चलया दृशा नेत्रेण दिशोऽवलोक्य आशा निरीष्य सोऽप्यवा-ऽन्यो वा तथाविध आयाति न वेति ज्ञानार्थमित्याशयः । तृणेऽपि यत्रसेऽपि चलति कम्पमाने सति पुनर्भूयः

थोड़ी ही देर बाद कम पेट से चर कर कम बड़े भीत ने पृथ्वा पर फीले हुये भुर्गों के बच्चों को एकट्ठा किया और पत्तों के दोने में रखकर लताओं ने बाँध दिया । फिर उन्हें लेकर वह अत्यन्त शीघ्रता से वहाँ कीर चल पड़ा जिधर सेनापति गया था । यद्यपि अब मुझे जीवित बच जाने की कुछ आशा हो चली थी, किन्तु तत्काल ही मेरे हुए पिता के शोक में हृदय सूख रहा था, बहुत ऊपर से गिरने के कारण शरीर भी दुखा रहा था, भय के कारण कोंकड़ी लगनी हुई थी और मारे शरीर को जलाने वाली कीर की प्यास ने मुझे थिथल बना दिया था । इनकी देर में वह दुष्ट बहुत दूर तक चला गया होगा... ऐसा सोचकर मैंने अपनी गरदन थोड़ी

१. अच्युत् 'च' इति पाठो नास्ति ।

२. विकीर्णान् ।

३. अच्युत् 'तान्' इति पाठो न विद्यते ।

४. आविष्ट । ५. 'तामेव' इत्यपि पाठः अस्ति । ६. अन्धगच्छत् । ७. पानादासितशरीरं । ८. सन्त्रा-सज्जना सर्वाङ्गोप... । ९. आक्रान्तः । १०. विनीतः ।

पदे पापकारिणमुत्प्रेक्षमाणो निष्क्रम्य तस्मात्तमालतरुमूलात् सलिल-समीपमुपसर्त्तुं प्रयत्न-
मकरवम् ।

अजातपक्षतया च नातिस्थिरतर-चरण-सञ्चारस्य मुहुर्मुहुर्मुखेन पततो मुहुस्तिर्यङ्नि-
पतन्तमात्मानमेकया पक्षपाल्या सन्धारयतः क्षितितलसंसर्पण-श्रमातुरस्य अनभ्यासवशादेक-
मपि दत्त्वा पदमनवरतमुनमुखस्य, स्थूलस्थूलं श्वसतो धूलिधूसरस्य संसर्पतो ममार्मुन्मनसि-
'अतिकष्टासु दर्शास्वपि जीवितं' निरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति प्राणिनां वृत्तयः ।
नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तुनाम् । एवमुपरतेऽपि सुगृहीतनान्नि ताते

प्रतिनिवृत्तः तथोक्तदिग्दर्शनात्प्रत्यावृत्तः, तदागमनभयेनेत्याशयः । इति एवं पापकारिणं पारविधायिनं
तमेव जीर्णशवरमेव पदे पदे प्रतिपदम् उत्प्रेक्षमाणः भयवशेन प्रतिस्थानम् उपश्यन् निष्क्रम्य बहिर्निःसृत्य
तस्मात् तमालतरुमूलात् तमालवृक्षाद्यस्थलात् सलीलसमीपं जलान्तिकम् उपसर्त्तुं गन्तुं प्रयत्नम् उद्योगम्
अकरवम् कृतवान् ।

अजातिति । मम मनसि एवमभूदिति सम्बन्धः । अजातपक्षतया अनुपपन्नपक्षतया नातिस्थिरतरः
किञ्चिदस्थिर इत्यर्थः, चरणसञ्चारः पादस्थापनसामर्थ्यं यस्य स तादृशः, मुहुर्मुहुः वारंवारं मुखेन वदनेन
पततो भूतले लुण्ठनं विदधतः, मुहुः वारंवारं तिर्यक् कुटिलं कक्षाधोऽवयवयोरित्यर्थः, निपतन्तं श्रयन्तम्
आत्मानं स्वम् एकया केवलया 'एकोऽन्याथं प्रधाने च प्रथमे केवले तथा' इत्युक्ते, 'एके मुख्यान्त्यकेवलाः'
इत्यमराच्च, पक्षपाल्या पक्षप्रदेशेन 'पालिः कर्णलतायां स्यात् प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः, सन्धारयतः
पतनाद्राजं कुर्वत । क्षितितले भूतले संसर्पणेन गमनेन यः श्रमः खेदः तेन आतुरस्य व्यधितस्य अनभ्या-
सात् भूयो भूयो विधानाभाववशाद् एकमपि भूतले संसर्पणेन गमनेन यः श्रमः खेदः तेन आतुरस्य व्ययि
तस्य अनभ्यासात् भूयो भूयो विधानाभाववशात् एकमपि एकसंख्याक्रमपि पदं पदं चरणं दत्त्वा निवेश्य,
अनवरतं निरन्तरम् अधिकसमयमिति यावत्, उन्मुखस्य ऊर्ध्वान्नरय 'आननं लपनं मुखम्' इत्यमरः ।
स्थूलःस्थूलं दीर्घदीर्घं यथा त्याज्या श्वसतः श्रमेण श्वासमोक्षणं विदधतः । धूलिभिः, भूयो भूयः पतनात्
लघैः क्षितितलपांशुभिः धूसरस्य धूत्रवर्णस्य । संसर्पतः सलिलान्तिकं व्रजतो मम मनसि हृदये बभूव
आता एवं वृत्तिरिति शेषः ।

तां वृत्तिमेव स्पष्टयति—अतिकष्टाविति । अतिकष्टास्वपि अत्यन्तक्लेशजनिकास्वपि दशासु एवं
विधासु अवस्थासु प्राणिनां जन्तूनां वृत्तयः प्रवर्त्तनरूपाः क्रियाः जीवितनिरपेक्षा जीवने गतस्पृहा न
भवन्ति न जायन्ते, जन्तवो ह्यनेकमपि क्लेशमनुभवन्ति तथापि स्वप्राणसत्तामभिलषन्त्येवेत्याशयः ।
अत एव इह जगति अस्मिन् संसारे सर्वजन्तूनां सर्वप्रकारशरीरिणां प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्य-
शरीरिणः' इत्यमरा, जीवितात् जीवनात् अन्यत् इतरत् अभिमततरम् अभिलषिततरं वस्तु विषयो नास्ति
न विद्यते । उक्तविषयं संयोजयितुमाह—एवमिति । यत् यस्मात् कारणात् सुगृहीतनान्नि मम प्रातश्चिन्त-

जैची की और दूरी हुई निगाहों से शहर-उधर देखने लगा । एक तिनके के खड़कने पर भी मुझे उस पापी के फिर
लौट आने का सन्देह हो जाता था । इसलिये पग-पग पर उस पापी की सम्भावना करता हुआ मैं उस वृक्ष की जड़
से निकल कर जल के पास पहुँचने के लिये प्रयत्न करने लगा ।

अभी तक न तो मुझ में पक्ष ही आये थे और न तो पैरों में टिक सकने की शक्ति ही थी इसलिये लड़खड़ा
कर बार-बार मुँह के बल गिर पड़ता था, कभी तिरछे होकर उलटते समय करवटों के बल अपने को संभाल भी
लेता था । पृथ्वी पर लड़कने-लड़कने तथा चलने का अन्यास न होने के कारण मैं इतना थक गया था कि
एक ही पग चल्कर चौब लठा लेता और लम्बी-लम्बी साँसें खींचने लगता था । मेरा सारा शरीर भी
धूल में सन उठा था । अपनी इस दशा पर मैं मन ही मन सोचने लगा—अत्यन्त कष्ट की दशा में भी प्राणियों की
प्रवृत्तियाँ जीवन की आशा का परित्याग नहीं कर पातीं । सभी प्राणियों के लिये इस संसार में जीवन से
अधिक प्रिय अन्य कोई भी वस्तु नहीं है । तभी तो इतने पूज्य पिता के मरने पर भी मैं दुःखदुःख के

१. तमालतरुतलमूलात् । २. सत्तुं । ३. अनुपजातपक्षतया, अजातपक्षतया । ४. नातिस्थिरचरण... ।
५. अधोमुखेनापततः । ६. भ्रमातुरस्य । ७. मुहुर्मुहुः स्थूलस्थूल । ८. निःश्वसतः । ९. मम समभून्मनसि ।
१०. अवस्थास्वपि । ११. स्वजीवित... । १२. सर्वप्राणिनां । १३. प्रवृत्तयः । १४. सर्वजन्तुनामेव ।

यद्विष्मद्विक्रमेन्द्रियः पुनरेव प्रणिमि । विज्ञानकृत्तमनिनिष्ठुरमकृतजम् । अहो ! 'सोढ-
पितृमरणशोकदारुणं येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नापेक्ष्यते । खलं हि खलु मे हृदयम् ।
अहं हि लोकान्तरसुपगततायामन्वायां नियम्य शोकवैगमाप्रसव-दिवसान् परिणतवयसापि
सता तातेन तैस्तैरुपायैः संवर्द्धनच्छेदशमनिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता यत् परिपालितः,
तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् । अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः, यदुपकारिणमपि तातमद्याति-
गच्छन्तं नानुगच्छन्ति । सर्वथा न कश्चिन् न खलीकरोति जीवित-नृणाः यदीदृशावस्थः'

नीयसंज्ञे 'म सुगृहीतनामा स्याद् यः प्रातरनुचिन्त्यते' इति त्रिकाण्डशेषः ताते जनके एवम् उक्त-
विचिता उपरतेऽपि मृतेऽपि चाण्डालस्य किरास्य प्रक्षेपेनावृत्तुं प्रातेऽपीत्यर्थः, अहम् अविक्रमेन्द्रियः
विषमग्रहणे यथास्थितमनस्येन्द्रियः पुनरेव मन्त्रनमपि खसिमि जीवनायामिलयामात्यर्थः, अतः अकृपणं
निर्दयं तथाविवेचि मनस्ये तातं परित्यज्य स्वप्राणरिरक्षिष्या निःसरणादित्याशयः । अनिनिष्ठुरम्
अतिकृपं निष्कृपणवादित्याशयः । अकृतजं कृतम् अनेन ममेतादृश उपकारो विहिता इति न जानाति
यः स न तादृशम्, तद्विहितोपकाराचिन्तनादिनि नावः । मां वैगमायनं चिक्रिष्वारः 'उभयसर्वतमोः
कर्यां विगुर्याद्विषु त्रिषु' इति विद्योने सामित्यत्र द्वितीया । अहो आश्चर्यम् । येन मया वैगमायनेन,
सोढेन अस्मावारणदुःखमुभूतेन पितृमरणशोकेन तातमरणविषादेन दारुणं भयद्वरं यथा स्यात्तथा
नाम्यते जीवनानि धार्यन्ते, उपकृतमपि तातविहितोपकारोऽपि नापेक्ष्यते स्मृतिपथे नानीयते अतश्चापि
मां विनियन्वयः ।

अस्मिनि । हि निश्चयेन 'हि पादपूर्णे हेती विगेषेऽप्यवधारणे' इति मेदिनी । मे मम हृदयं मनः
नष्टम् अयम् उपकाराज्ञवादित्याशयः । 'खलः क्वके सुवि स्थाने कुरे कर्णेऽपेक्षमे' इति हेयमेदिन्यौ ।
हि यस्मात् कारणात् लोकान्तरं परलोकम् उपगतायां प्राप्तायाम् अन्वायां जनन्यां शोकवैगं विषाद-
प्रवाहं नियम्य अन्तर्निष्ठ्य, आप्रमवदिवसात् मज्जन्मदिनावधि, परिणतवयसापि वृद्धावस्थेनापि अत
एव ममन्तर्मादोग्येऽशयः, एतोदशेनापि सता तैस्तैरुपायैः, प्राग्दर्शितैः कारमुक्तशेषमवयसंयोजना-
दिभिः संवर्द्धनच्छेदं मपरिपालनदुःखम् अगणयता नद्गगनानमविदधना तातेन मित्रा अहं यत्परिपालितः
परिपोषितः एकपदे तत्काले 'एकपदे तत्काले ननुमकं, वर्त्मनि स्त्री स्यात्' इति रामाश्रमी टीका, 'तत्-
कपदे तुल्ये' इति हल्युपश्रव, तत्सर्वं विस्मृतं मानसपयाजिमरितं मयेति शेषः, तस्य प्रतीकाराविधा-
नादनुवजनाभावाच्चेत्याशयः ।

अनीति । अमी एते मे प्राणा अस्रवः अतिकृपणाः खलु अत्यन्ततुच्छा एव यत्, यस्माद्धेतोः उप-
कारिणमपि तातम् उपकृतिविधायितमपि पितरम् अद्य अस्मिन्नहनि अनिगच्छन्तं मामनिक्रम्य प्रव्रजन्तं
नानुगच्छन्ति नानुव्रजन्ति । सर्वथा सर्वप्रकारेण जीवितनृणा जीवनेच्छा कश्चिद् कमपि जनं न खली-
करोति नाधर्मीकरोति इति न, किन्तु सर्वथैव खलीकरोति सर्वमित्यर्थः । नद्गगनोपादानेन प्रकृतोऽर्थो हृदी-
कृतः । अखलं खलं सम्पद्यमानं करोतीति खलीकरोति अमृतनद्धावे चिवः । यत् यस्मात् कारणात् जलाभि-

साय अमी तक जी रहा हूँ ! मेरे जैसे अत्यन्त निर्दय, निष्ठुर और दुष्ट को विश्कार है ! निदा की मृत्यु के
भयदर शोक की भी पीकर मैं अब जी रहा हूँ । मुझे उनके उकारों को अब जैसे कोई आवश्यकता भी नहीं
रह गयी है ! मनुष्य ही मेरा दुष्ट अत्यन्त दुष्ट है ! मैं के मरने के बाद मारे शोक की पीर निदा ने बूढ़
होते हुए भी मेरे जन्म के दिन से ही स्नेहवश बढ़े-बढ़े दुःखों को परवाह न करके अनेक उपायों से मेरा पालन-
पोषण किया था । लेकिन आज मैंने बूढ़ सब एक साथ ही मुत्ता दिया । मनुष्य मेरे प्राण अत्यन्त लोभों हैं जो
इतने उपकारों निदा के चने जाने पर भी आज उन्हीं के माथ नहीं चने जाने । जीवन की तुलना कितने नहीं तुच्छ
बना आच्छा ! लम्बी तो ऐसी दुःखमयी अवस्था में भी मुझे जल की प्यास मग्न रहनी है ! मैं तो सम्पन्न हूँ कि
निदा की मृत्यु के अत्यन्त शोक की भी दवा देने वाला मेरा यह एक जीने की सब इच्छा केवल मेरी निष्ठुरता के

१. अकृतजं विक्रमेन्द्रियः । २. मज्जन्म् । ३. निश्चयेन । ४. मया । ५. लोकान्तरगतायाम् ।
६. शोकवैगं । ७. 'अनेन' इति लक्षितम् । ८. मे प्राणाः, मम प्राणा । ९. तत्परं कपि नष्टमवयसि,
मय कपि...वयसम् । १०. सर्वथा वंचित, न कृतम् । ११. ईदृशवस्थः ।

मपि मामायासयति जलाभिलाष- । मन्ये चागणित-पितृमरण-शोकस्य निर्घृणतैव केवल-
मियं मम सलिलपानबुद्धिः । अद्यापि दूरत एव सरस्तीरम् । तथाहि जलदेवतानुपूर्ववानुकारी
दूरेऽद्यापि कलहंस-विरतमेतत् , अस्फुटानि श्रूयन्ते सारससितानि, विप्रकर्षादाशामुख-
विशर्पण-विरलः सञ्चरति नलिनी-षण्डपरिमलः । दिवसस्येयमतिक्रष्टा दशा वर्तते ।
तथाहि रघिरन्ध्रतलमध्यवर्ती स्फुरन्तमातपमनवरतमनल-धुलि-निकरमिव विकिरति
करैः, अधिकामुपजनयति वृषाम् । आतप-सन्तप्त-पांसु-पटल-दुर्गमा भूः, अति-
प्रबल-पिपासावसन्नानि गन्तुमन्यमपि मे नालमङ्गकानि, अप्रमृष्टस्यात्मनः सीदति मे हृदयम्,

लापः जलपानेच्छा, ईदृशावस्थमपि अत्यन्तविषादव्यग्रमपि माम् आयासयति जलपानविधानाय सम्प्रेत्य
क्लेशं जनयति । एवञ्च जीवनाभिलाषैव इयं जलाभिलाषा, सा यदि जीवनाभिलाषा नामविष्यत्तदा
यदा जलवृष्णा सञ्जाता तदैव मृतः सन् तातमन्वन्नजिष्यमिति नूनं जीवनाभिलाषैव सम्प्रति मां दुःख
मुत्पादयतीत्याशयः । इह जीवितवृत्तेति विशेषेण आयासादादनसामान्यसमर्थनात् विशेषेण सामान्य
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

नन्य इति । मन्ये जाने च अगणितपितृमरणशोकस्य अज्ञाततातमरणविषादस्य मम केवलम्
इयं सलिलपानबुद्धिः जलाभिलाषा निर्घृणतैव निष्कलणतैव तत्प्रयुक्तैवेत्याशयः, अन्यथा लङ्घिकण्ठो
निष्प्राणतातमनुव्रजेयमिति तात्पर्यम् ।

इह निर्घृणताललाभिलाषयोर्हेतुहेतुमयोस्तादात्म्येन प्रतिपादनात् हेतुलङ्कारः । तथा हि दर्पणे—

‘अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह’ इति ।

अद्यापिति । अद्यापि साम्प्रतमपीत्यर्थः, दूरत एव विप्रकर्षादेव सरस्तीरं सरोवरतटम् । तदेव निल-
पयति—तथाहीति । जलदेवतानां जलाविष्टात्रीणां देवीनां नूपुराणां पादाङ्गदानां ‘पादाङ्गदं तुलाकोटि-
मञ्जरी नूपुरे स्त्रियाम्’ इत्यमरः, यो रवो ध्वनिः तमकर्तुं शीलं यस्य तत् तादृशम् दूरे विप्रकर्षे अद्यापि
इदानीमपि एतत् श्रयसाणम्, कलहंसानां कादम्बानां विरतं हृजितम् । अस्फुटानि अत्यक्तानि सारसानां
लक्ष्मणानां रसितानि कुजितानि श्रूयन्ते आकर्ण्यन्ते । विप्रकर्षात् दूरात् आशामुखेषु दिगाननेषु नामा-
विधिवत्यर्थः, विसर्पणेन प्रसरणेन विरलः स्वल्पः नलिनीषण्डानां कमलनिबनानां परिमलः सौरभम् ।

दिवसस्येति । दिवसस्य दिनस्य इयं पुरो दृश्यमाना लतिक्रष्टा अत्यन्तं क्लेशदायिनी दशा अवस्था
वर्तते अस्ति मध्याह्नसमय इत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—तथाहीत्यादिना । अन्धरतलस्य आकाशस्य मध्य-
वर्ती मध्यगानी रविः सूर्यः, अनवरतम् अविच्छिन्नं स्फुरन्तं देवीप्यभानम् आतपं तेजः अनलधूल्यो
बह्मिकणिकाः तेषां निकरमिव समूहमिव करैः रश्मिभिः मुजैश्च विकिरति क्षिपति । अत्रोपमालङ्कारः ।
अधिकाम् अत्यर्था वृषां पिपासाम् उपजनयति सम्पादयति ।

आतपेति । आतपेन रवितेजसा सन्तप्तैः उष्णैः पांसुपटलैः रजःसमूहैः दुर्गमा दुःखेन गन्तुं योग्या
भूः मही । अतिप्रबलया अत्यधिकया पिपासया जलपानेच्छया अवसन्नानि भिन्नानि मे मम अङ्गकानि
शरीरछुद्रावयवाः अल्पमपि किञ्चिदपि गन्तुं चलिनुं नालं न समर्थानि । आत्मनः शरीरस्य अग्रभुः अस्-
मर्थः अस्मि भवानि त्वेच्छया सञ्चलनासमर्थोऽस्मीत्यर्थः । मे मम हृदयं सीदति सखेदं भवति । चञ्चुर्नम्रम्
अन्धकारतां तिनिरताम् उपयाति पाप्नोति । अपिशब्दः प्रश्ने, नामशब्दः सम्भावनायाम् । तथा च—
‘अपिः सम्भावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च ॥’ इति विश्वः ।

अतिरिक्त और कुछ नहीं । सरोवर अभी बहुत दूर है क्योंकि जलदेवता के नूपुरों के समान झंझ झंझवाली
कलहंसों की यह ध्वनि अभी दूर जान पड़ती है, सारसों का कलरव भी अभी स्पष्ट सुनायी नहीं पड़ रहा है और
अधिक दूर होने के कारण दिशाओं में फैलकर अत्यन्त हल्की पड़ जानेवाली कमल दलों की गन्ध भी नहीं
आ रही है । दिन की हालत अत्यन्त सतानेवाली हो गयी है । आकाश के बीच में पड़के हुए सूर्य की किरणों से
निकलती हुई धूप ऐसी लगती है मानों आग की चिनगारियाँ बरस रही हों । इतने गला और भी सूखता सा

१. नामावासयति, नामयनासयति, नामभिलाषयति । २. निर्घृणतैव । ३. दूर एव सरः । ४. नूपुरा-
नुकारी । ५. विरतमेतत् । ६. एतानि अस्फुटानि । ७. कश्चिद् ‘अयञ्च’ इति पाठोऽपि । ८. इयं कदा
दशा, लतिक्रष्टा च दशा । ९. वृषम् । १०. आतपस्यसन्तप्तम् । ११. भूतिः । १२. अन्धमनुरम् ।

अन्वकारतामुपयाति चक्षुः, अपि नाम खतो विविरनिच्छतोऽपि मे मरणमद्यैव^१ उप-
पादयेत् ।^२

इत्येवं^३ चिन्तयत्येव मयि तस्मान् सरसोऽद्वैवर्त्तिनि तपोवने जावालिनोम महा-
तपो मुनिः प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकैः सनत्कुमार इव सर्व-
विद्यावदानचेताः, समानवयोभिरपरैस्तपोवन-कुमारकैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव
भगवान् विभावसुरगितेजस्वितया दुर्निरीच्यमूर्त्तिः, उद्यतो दिवसकर-मण्डलादिवोत्कीर्णः
तडिद्भिरिव विरचितावयवः, तम्र-कनक-त्रवेणैव बहुरुपलित-मूर्त्तिः, आपिराज्ञावदातया

‘नाम कान्ते (कोपे)ऽप्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । सम्भाव्यकुरसाप्रकारयविकल्पेऽपि दृश्यते ॥’
इति मेदिनी । मलः कमलकरपात दूर्जनः ‘पिष्टो नोर्जनः खलः’ इत्यमरः, विधिः विघाता कनिच्छतोऽपि
कनिलपतोऽपि मे मम मरणं नृप्युम् अद्यैव उपपादयेत् विदध्यात् ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना मयि वैशम्पायने चिन्तयत्येव विचारयत्येव सति, तस्मात् पूर्व-
प्रतिपादितात् सरसः सरोवरात् अद्वैवर्त्तिनि समीपस्थायिनि तपोवने तपस्विजनाविष्टितविपिने जावालि-
नोम जावालिसंज्ञकः महत् उग्रं तपो यस्य पुतादयो मुनिः तपोनिधिः प्रतिवसति स्म निवसति स्म ।

तत्तनय इति । तस्य तपोनिधेः तनय आरमजः ‘आरमजस्तनयः सूनुः’ इत्यमरः, हारीत इति नाम
अभिवेधं यस्य तादयो मुनिकुमारकः तापसवालकः, ‘तदेव कमलसरः सिन्धुसमुद्रागमत्’ इत्यप्रेतनेन
सम्बन्धः । तमेव सगृह्णति विनेपयति—सनत्कुमार इत्यादिना । सततो ब्रह्मणः कुमार इति सनत्कुमारः
प्रज्ञातः पुत्र इत्यर्थः ‘सनत्कुमारो वैवाचः’ यदा—सनत् सर्वस्मिन् समये कुमारः कौमारवतावलम्बी ।
तच्छ पुराणे—‘तपोपदमनैवाहं कुमार इति विद्धि माम् । तस्मात् सनत्कुमारेति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम् ॥
स इव सर्वविद्यावदातचेताः नितिलविद्यानिर्मलइदयः, इह पूर्णोपमा । समानवयोभिः सवयोभिः अपरैः
तदानींश्वैः तपोवनकुमारकैः तापसदारकैः अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः तेनैव पथा तेनैव वर्त्तना द्वितीय
पुतदपरः भगवान् ज्ञानवान् धर्मवान् वा,—‘भगो श्रीयोनिर्वीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहान्दैश्वर्यरत्नेषु
धर्मे मोक्षेऽप्य ना रवौ’ इति मेदिनी । विभावसुरगितेजस्वितया अनुकृष्टदीप्तिमत्तया
‘तेजो दीप्तो प्रभावे च स्यात्पराक्रमरत्नमोः’ इति मेदिनी । दुर्निरीचया दुर्नेन द्रष्टुं योग्या मूर्तिः स्वरूपं
यस्य स तपोक्तः । विभावसुरगितेजस्विते द्रव्योपेक्षा । उद्यतः उद्यमं विद्यतः दिवसकरगमण्डलात् सूर्य-
दिग्भात् उत्कीर्ण इव उद्भूत रचयित्वा उदद्यत इव, तडिद्भिः सौदामिनीभिः विरचिता निर्मिता अवयवा
अङ्गानि यस्य स इव, तस्मै उपां यत् कनकं सुवर्णं तस्य द्रवेण रमेन वडिः मूर्त्तरेव वडिः उपलिप्ता लिप्ता
मूर्त्ति स्वरूपं यस्य स तद्वत् । पुते तपोऽपि क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

वापिराज्ञेति । स्फुरन्त्या देहीन्मानया, अनिमग्न किष्टिपिष्टलवणां घामी अवदाना घवला चेति

वा रहा ई । पूर में जलकी दुर्ग पूर के कारण पृथ्वी पर चकना अवश्य कठिन हो गया है, अवश्य नीली प्यास के
कारण मेरे समीप आग मूले से हो गये हैं जिससे वह थोड़ी दूर चकने की शक्ति नहीं रह गयी है, अब मैं अपने
पद में नहीं रह गया हूँ, हृदय बैठता जा रहा है, आँखों में अश्रुता छा रहा है, क्या ही अच्छा होता कि पूर
विमान न चाहते हुए भी मुझे काबू हटा ही दे देता ।

तम तनय मे थोड़ी ही दूर पर तपोवन में जावालिनान के एक बहुत बड़े तपस्वी मुनि रहते थे । मैं
अभी इस प्रकार सोच ही रहा था कि उनके पुत्र कुमार हारीत अपनी ही अवस्थावत् अव तपस्वी कुमारों के
साथ उनकी मार्ग से उनकी कमरों से परिपूर्ण सरोवर में स्नान करने के लिये आ रहे थे । सनत्कुमार के समान उनका
हृदय सभी विद्याओं से अवश्य उदयित हो गया था, अवधिक तेज के कारण उनकी ओर देखना भी कठिन था
मनों पर मूर्त्तिमान् हमारे अग्निदेव हो, उसका स्वरूप ऐसा प्रदीप्त होता था मानों प्रातःकालीन सूर्यमण्डल को
गढ़कर बनाया गया हो, उनके अंग प्रत्यङ्ग ऐसे कान्तिमान थे मनों बिजली में बने हो और हारीत का रंग ऐसा
चमक रहा था मानों समस्त तपस्वि हुए मंदि का पानी चढ़ा दिया गया हो । वह अपनी धैर्यकी दुर्ग अरार
कठिन से ऐसे प्रदीप्त हो रहे थे मनों प्रातःकालीन सूर्य की पूर में प्रदीप्त दिन वषट्का वाद्यनि से

१. कान्ते, अर्थात् । २. पूर्ण । ३. तपिद्वैवर्त्तिनि । ४. ‘रम’ इति उचित् पाठो नास्ति । ५. तापस-

कुमारकः । ६. सवयोभिः । ७. दुर्नेन । ८. रचितवयवः । ९. लिप्तावदातया ।

देह-प्रभया स्फुरन्त्या सवालातपमिव सदावानलमिव वनमुपदर्शयन्, उत्तप्त-लौह-लोहिनीनामनेक-तीर्थाभिषेकपूतानामंसस्थलावलम्बिनीनां जटानां निकरेणोपेतः, स्तम्भित-शिखा-कलापः, खाण्डववन-दिघक्षया कृत-कपट-वटुःवेश इव भगवान् पावकः, तपोवन-देवतानूपुरानुकारिणा धर्मशासन-कटकेनेव स्फाटिकेनाक्षवलयेन दक्षिणश्रवणावलम्बिना विराजमानः, सकल-विषयोपभोग-निवृत्त्यर्थमुपपादितेन ललाटपट्टके त्रिसंत्येनेव भस्म-

तथा 'भवदातः सितो गौरी बलको घवलोज्ज्वलः' इत्यमरः, देहप्रभया शरीरकान्त्या, दिवसं तत्कलामि-त्यर्थः। सवालातपमिव अभिनवसूर्यालोकयुक्तमिव वनं तद्विपिनं सदावानलमिव अरण्याग्निना युक्तमिव उपदर्शयन् प्रकटयन्। इह सवालातपमिवेत्यत्र सदावानलमिवेत्यत्र च गुणोत्प्रेक्षा।

उत्तप्तेति। उत्तप्तम् उत्प्लीकृतं यज्ञोहम्-अश्मसारः,—'लोहोऽस्त्री शक्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसा-यसी। अश्मसारः' इत्यमरः। तद्वत् लोहिनीनां रक्तवर्णानाम् अनेकानि विविधानि यानि तीर्थानि गङ्गा दीनि तेषु अभिषेकेण स्नानेन पूतानां पवित्रीकृतानाम्, अंसस्थले भुजशिरःस्थाने अवलम्बिनीनाम् अव-लम्बमानानां जटानां सटानां 'व्रतिनस्तु जटा सटा' इत्यमरः, निकरेण समूहेन उपेतः सहितः। उत्तप्त-लोहलोहिनीनामित्यत्र लुप्तोपमा।

स्तम्भितेति। स्तम्भितो बद्धः शिखानां चूडानां कलापः समूहो येन स तथोक्तः—'शिखा शिखा बहिचूडालाङ्गलिव्यग्रमात्रके। चूडामात्रे शिखायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च ॥' इति मेदिनी। खाण्डव-वनस्य विविधमहोपधिपूर्णखाण्डवाक्यविपिनस्य दिघक्षया दग्धुमिच्छया कृतो विहितः कपटेन व्याजेन वटुवेशो द्विजरूपं येन स तादृशः भगवान् माहात्म्यवान् पावको बहिरिव दीप्तस्वरूप इत्यर्थः। इहोपमा।

अत्रार्थं महामारतीयेतिहासः—पुरा खलु श्वेतकिंशुको भूपतिः द्वादशसांवत्सरिकं यज्ञमकृत्वा तत्र निरन्तरहविर्भक्षणान्गनेः मन्दोऽग्निरुत्पद्यः, ततश्च तत्पतिकर्तुं स लघुराज्या बहुविधमहोपधिपुष्टं खाण्डववनं जिघत्सुर्द्विजरूपेण श्रीकृष्णस्य पार्थस्य च साहाय्यमाश्रित्य तद्विपिनं भस्मीचकारेति।

तपोवनेति। धर्मशासनस्य गुरुकृतविधिनिषेधादिरूपधर्मादेशस्य कटकं त्राणाय परिधिरूपेण वर्तमानं सैन्यं तेनेव 'कटकस्त्वद्रिनितरग्रे वाहुभूषणे सेनायां राजधान्यां च' इति हैमः, भूपतेखाणाय दुर्गाद्रिहिः परि धिरूपेण सैन्यं यथा तिष्ठति तथा सव्येतरश्रोत्रे गुरुभिर्निरूपितस्य विधिनिषेधरूपधर्मस्य त्राणाय सैन्येनेव वलयाकारजपमालिकया विद्यमानमित्याशयः। स्फाटिकेन स्फटिकमणिरचितेन दक्षिणाश्रवणावलम्बिना सव्येतरश्रोत्रस्थायिना, अक्षवलयेन वलयाकारजपमालिकया विराजमानः शोभमानः। इह धर्मशासनकट-केनेवेत्यत्र भार्या उपमा, जात्युत्प्रेक्षा च, अनयोर्हि भ्रातृज्जिभावेन साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः।

सकलेति। सकलानां समस्तानां विषयाणां त्वक्चन्दनमणीप्रभृतीनां भोग्यवस्तूनाम् उपभोगा-निवृत्त्यर्थम् उपभोगोपरमार्थम् उपपादितेन विहितेन, त्रयाणां सत्यानां शपथानां समाहार इति त्रिसत्यं तेनेव, नाहं विषयानुरक्तो भविष्यामि, नाहं विषयानुरक्तो भविष्यामि, नाहं विषयानुरक्तो भविष्यामि इति शपथत्रयलक्षणेनेत्यर्थः 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' इति मेदिनी। ललाटपट्टके माल-फलके भस्मत्रिपुण्ड्रकेण विभूतित्रितिलकेन भस्मनस्तिर्यग्रेखाश्रयेणेत्यर्थः, बलवद्भूतो मण्डितः। इह त्रिसत्येनेवेति गुणोत्प्रेक्षा।

प्रशोभित वन हो। तपाये हुए लोहे के समान चमकीली और अनेक तीर्थों के जल से पवित्र उनकी जटाई बंधों पर लटक रही थी तथा तिर पर चोटियों का जुड़ा बना हुआ था जिससे वे ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों खाण्डव वन जलने की कमिलाया से भगवान् अग्निदेव ने रक्षाचारी का कपट वेश बना लिया हो। उनके दाहिने कान में तपोवन की देवी के नूपुरों के समान स्फटिकमणि से बनी हुई रक्षा की माला ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों कानों में पड़े गुरु के धर्मोपदेश की रक्षा के लिए सेना का झूह हो। उनके ललाट पर भस्म का त्रिपुण्ड्र इस प्रकार प्रशोभित हो रहा था। मानों सन्तूर्न विषयोपभोग से छुटकारा पाने के लिए उन्होंने त्रिसत्य (तीन बार किये हुये शपथ) का धारण कर लिया हो। उनके बायें

१. जटावलीनां। २. ...पटुवेश इव। ३. ...अनुलम्बिना, विलम्बिना। ४. निवृत्तिपु।
५. उत्पादितेन। ६. ललाटपट्टे। ७. त्रिसत्यकेन।

त्रिपुण्ड्रकेणालङ्कृतः, गगन-गमनोन्मुखवलाकानुकारिणा स्वर्गमार्गमिव दर्शयता सततम्-
दग्ध्रीवेण स्फटिक-मणि-कमण्डलुनाध्यासित-वामकरतलः, स्कन्धदेशावलम्बिना कृष्णाजिनेन
नीलपाण्डुभासा तपस्तृष्णानिपीतेनान्तर्निर्णेतता धूम-पटलेनेव परीतमूर्तिः, अभिनव-विस-
सूत्र-निर्मितेनेव परिलघुतया पत्रनलोलेन निर्ममांस-विरलपार्श्वस्थिपञ्जरमिव गणयता
वामांसावलम्बिना यज्ञोपवीतेनोद्भासमानः, देवताचर्चनार्थमागृहीत-वनलता-कुसुम-परिपूर्ण-
पर्णपुट-सनाथा-शिखरेणापाढदण्डेन व्यावृत-सव्येतरपाणिः, विपाणं-शिखरोत्खातामुद्रहता
स्नानमृदमुपजात-परिचयेन नीवारमुष्टि-संवर्द्धितेन कुश-कुसुम-लतायास्यमान-लोल-दृष्टिना

गगनेति । गगनगमनाय आकाशोद्वहनाय उन्मुखो ऊर्ध्वानना या वलाका विसकण्टका तामुकुत्तु-
शीलं यस्य तेन तादृशेन 'वलाका विसकण्टिकाः' इत्यमरः, स्वर्गमार्गं दिवौकसपन्थानं दर्शयतेव प्रकटयतेव
उदग्ध्रीवत्वादिप्राशयः । सततं निरन्तरम् उदग्ध्रीवेण उन्नतकन्धरेण एवंविधेन स्फटिकमणिकमण्डलुना
स्फटिकरत्नरचितकुण्डल्यः 'अक्षी कमण्डलुः कुण्डी' इत्यमरः, अध्यासितम् अवलम्बितं वामकरतलं सव्य-
हस्ततलं यस्य स तादृशः । इह गगनगमनोन्मुखवलाकानुकारिणेत्यत्रार्थः उपमा, दर्शयतेवेति क्रियोत्प्रेक्षा
च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन साङ्ग्यार्थं सङ्करालङ्कारः ।

स्कन्धेति । तपस्तृष्ण्या तपसे वृद्धिं प्राप्नोवित्तिच्छया निपीतेन निगीर्णं, पुनरन्तर्निष्पतता
जठरमध्याग्निःसरता धूमपटलेनेव धूमसमुदायेनेव विश्रमानेन स्कन्धदेशावलम्बिना बाहुमूलभागमाश्रित-
वता, नीला अश्वेता पाण्डुः श्वेता च भाः कान्तिर्यस्य तेन तादृशेन कृष्णाजिनेन कृष्णसारमृगधर्मणा
परीतमूर्तिः व्याप्तशरीरः । धूमपटलेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

अमीति । अभिनवैः प्रत्यग्रैः विससूत्रैः मृणालतन्तुभिः 'मृणालं विसमञ्जादि' इत्यमरः, निर्मितेनेव
कृतेनेव अत्यन्तसूक्ष्मत्वादित्याशयः । परिलघुतया अत्यन्तभारशून्यत्वेन अणुतया पवनेन वायुना लोलेन
चञ्चलेन, अतएव निर्मासप्रायेण व्रतादिवशात्पिशितशून्यम् सुतरां विरलम् असङ्कीर्णं पार्श्वध्वजेन ररय-
मानं यत् पार्श्वस्थिपञ्जरं पार्श्वगतस्थिनिकरः, तद्गणयतेव तत्संख्यां विदधतेव, वामे सव्ये अंसे स्कन्धे-
अवलम्बिना अवस्थानशीलेन यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेण उद्भासमानः देदीप्यमानः । यह 'अभिनवविससूत्र-
निर्मितेनेव' इत्यत्र 'गणयतेव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षा, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संस्फुटिरलङ्कारः ।

देवतेति । देवतानां परमेश्वराणाम् अर्चनार्थं पूजनार्थम् आगृहीतैः आसैः वनलताकुसुमानि अरण्य
वङ्गीप्रसूनानि तैः परिपूर्णं भृतं यत् पर्णपुटं पत्रपुटं तेन सनाथं युक्तं शिखरम् ऊर्ध्वभागो यस्य स तेन
तादृशेन, आपाढदण्डेन पलाशतसरचितदण्डेन 'पलाशो दण्ड आपाढः' इत्यमरः, व्यावृतो व्यापारयुक्तः ।
सव्येतरौ दक्षिणः पाणिः करो यस्य स तादृशः ।

विपाणेति । विपाणशिखरेण ऋङ्गाग्रेण उत्खनितं उत्खनितं स्नानमृदं हारीतस्यैवाप्लवनमृत्तिकाम्
उद्ग्रहता विपाणशिखरेणैव धारयता, उपजातः समुत्पन्नः परिचयः अहिंसाजनकत्वेन विशेषज्ञानं यस्य तेन

हाथ में बिहारी कमण्डलु था जिसकी गरदन बढ़ने की तैयारी में आकाश की ओर देखने वाले बगुलों की
गरदन के समान ऊपर उठी हुई थी, मानों वह स्वर्ग की ओर देख रहा हो । उनके कन्धों से काले मृग का चर्म
लटका हुआ था जिससे वे अपने शरीर से फूटकर फैली हुई धुमेली कान्ति से घिरे हुये थे, मानों अपनी तपस्या
सफल होने के लिए उन्होंने यशों में जितना धुआँ पिया था वह सभी बाहर निकल पड़ा हो और वे वही में
घिर गये हों । उनके बाएँ कन्धे से बहुत ही महान जनेऊ एवा में हिल रहा था मानों वह कमल के कोमल रेशों से
बना हो और उनकी मांसरहित पसलियों की इङ्गियों गिन रहा हो । उनके दाहिने हाथ में पन्थाश का लण्डा
ग्रोभित हो रहा था, जिसके सिरे पर देवपूजा के लिए जंगली लताओं से जुने हुये फूलों से भरा हुआ दोना बैधा
था । उनके पीछे-पीछे तपोवन का पालनू हिरन भी चला आ रहा था जिसकी नीवार की मूठें खिल-खिलाकर
मुनियों ने बड़े स्नेह से पाला था, जिसकी सींगों की नोकों पर उनसे सुधी हुई स्नान मृत्तिका (मुनि लोग स्नान
के समय अपने शरीर में मिट्टी लगाते थे, उसे स्नान-मृत्तिका कहते थे) लिपटी हुई थी और रान्ते में कुशों,

१. ...अनुकारिस्वर्गमार्गमिव । २. 'मणि' इति कचिद् पाठो नास्ति । ३. नीलदा । ४. अन्तरपगच्छता,
अन्तर्निवसता । ५. पार्श्वपशरमिव । ६. कुसुमपूर्ण । ७. विपाणोत्खाताम् । ८. वनास्यमान ।

तपोवनमृगेणानुगम्यमानः, विटप-इव-कोमल-वल्कलावृत-शरीरः, गिरिरिव समेखलः, राहु-रिवासकृदास्वादित-सोमः, पद्मनिकर इव दिवसकर-मरीचिषः, नदी-तट-तरुरिव सतत-जल-क्षालन-विर्मलजटः, करि-करंभ इव विकच-मुकुद-दल-शकलसित-दशनः, द्रौणिरिव कृपानुगतः, नक्षत्रराशिरिव चित्रमृग-कृत्तिकाश्लेषोपशोभितः, धर्मकाल-दिवस इव क्षयित-दोषः, जलधरसमय इव प्रसमितरजःप्रसरः, वरुण इव कृतोदवासः, हरिरिवापनीत-

तादृशेन, नीवारमुष्टिभिः मुष्टिपरिमितवनव्रीहिभिः प्रतिदिनं तदर्थत्यागैरित्यर्थः, संवर्द्धितः वृद्धिं प्रापितः तेन तादृशेन, कुशकुसुमलताभिः पार्श्वद्वयस्थायिनीभिः दर्भपुष्पव्रततीभिः आयास्यमाने सन्पश्चात् खेदं पाप्यमाणे अतएव लोले चपले दृष्टी लोचने यस्य तेन तादृशेन, तपोवनमृगेण मुन्याश्रमहरिणा अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः ।

विटप इति । विटप इव तरुशाखेव, कोमलेन मृदुलत्वादेव परिधानयोग्येनेत्याशयः, अपरत्र मूलादि-भागात् कोमलेन वल्कलेन रवचा चोचेन च आवृतम् आच्छादितं शरीरं वपुर्यस्य स तादृशः । गिरिः अचलः स इव, मेखलया मुञ्जरचितकटिसूत्रेण मध्यदेशेन च सह विद्यत इति समेखलः । राहुः विधुन्तुद इव 'तमस्तु राहुः स्वभानुः संहिकेयो विधुन्तुदः' इत्यमरः, असकृत् अनेकशः आस्वादितः सोमयागसमये पीतः पूर्णिमासु प्रस्तक्ष सोमः सोमलतारसः इन्दुश्च येन स तादृशः 'सोमस्त्वोपधितद्रसेन्दुषु' इति हैमः, पुतेनात्यन्तसोम-यागविधायिखं व्यञ्जितम् । पद्मानां पद्मजानां निकरः समूह इव, दिवसकरस्य सूर्यस्य मरीचीन् किरणान् पिवति ग्रीष्मर्तौ पञ्चाग्निसाधनात् ऊर्ध्ववदनः सन् प्रसते अपरत्र पूर्णस्फुटनात् स्पृशतीति मरीचिषः । नद्याः सरितः तटं तीरं तस्मिन् तरुः वृषः तद्वत्, सततम् अनवरतं त्रिसन्ध्यजले सलिले छालनम् अवगाहनं तेन विमला निर्मला रजोरहिता इत्यर्थः, जटा सटा यस्य स तादृशः, अन्यत्र सततं निरन्तरं जलछालनेन क्षोतःसलिलपछालनेन विमला मृत्तिकाहीना जटा सटामूलप्रदेशो यस्य स तादृशः । करिणां गजानां कलभः त्रिशद्वर्षीयबालः तद्वत्, विकचं विकसितं यत् कुमुदं कैरवं तस्य दलशकलवत् पर्णखण्डवत् सिताः स्वच्छाः दशना दन्ता दन्तौ च यस्य स तादृशः । इदं पञ्चद्वयेऽपि तुल्यम् । द्रोणस्य द्रोणाचार्यस्यापत्यं द्रौणिः अश्व-त्थामा तद्वत्, कृपाम् अनुकम्पाम् अनुगतः प्राप्तः सर्वस्य दुःखत्राणे दयायुक्तः इत्यर्थः । 'कृपा दयाऽनुकम्पा स्यात्' इत्यमरः, अन्यत्र कृपः कृपाचार्यः तेन अनुगतः सङ्ग्रामादौ सहितः । नक्षत्राणाम् ऋक्षाणां राशिः निकर तद्वत्, चित्रमृगस्य विचित्रहरिणस्य कृष्णसारस्य या कृत्तिका चर्म तस्य आश्लेषेण सम्बन्धेन धारणेन उपशोभितः शोभां प्राप्तः, अपरत्रचित्रं चित्रासंज्ञकं चतुर्दशं नक्षत्रम्, मृगं मृगशिराख्यं पञ्चमं नक्षत्रम् कृत्तिका नदाख्यं तृतीयं नक्षत्रम्, अश्लेषा एतत्संज्ञकं नवमं नक्षत्रम्, तैत्तिरीयशोभितः । धर्मकालस्य ग्रीष्म-समयस्य दिवसो दिनं तद्वत्, क्षयिताः नाशं प्रापिताः दोषाः क्लामक्रोधादयो यस्य स तादृशः, अपरत्र क्षयिता समुत्पादितहासा दोषा रात्रिर्यस्य स तादृशः 'दोषा रात्रिमुखे रात्रौ' इति विश्वः । जलधारणां मेघानां

फूलों और लताओं के थपेहों से उस बेचारे की आँखें थककर व्याकुल हो गयी थीं । वे वृक्षों की कोमल छाल पहिन्ने के कारण वृक्ष, कमर में मूँज की करधनी पहिन्ने के कारण पहाड़ियों से घिरे पहाड़, यज्ञ में सर्वश सोमरस का पान करने के कारण चन्द्रामृत पीने वाले राहु और पञ्चाग्निसाधना (चारों ओर आग जलाकर ग्रीष्म ऋतु के सूर्य की धूप में बैठकर तपस्या करना) के समय सूर्य तेज धूप की सड़ लेने के कारण सूर्य की किरणों की पीने वाले कमल के समान प्रतीत हो रहे थे । उनकी जटायें नदीतट के वृक्षों की जड़ों के समान निरन्तर जल में घुलने के कारण निर्मम हो गयी थीं । उनके दाँत हाथी के बच्चों के दाँतों के समान उजले थे मानों खिले हुये कुमुद की पंखुड़ियों के टुकड़े हों । वह अश्वत्थामा के समान कृपानुगामी थे (अश्वत्थामा कृपाचार्य के अनुगामी थे, वह कृपा का अनुसरण करने वाले अर्थात् दयालु थे), नक्षत्र मण्डल के समान चित्रमृग-कृत्तिका-श्लेष से सुशोभित थे (नक्षत्र मण्डल चित्रा, मृगशिरा, कृत्तिका और आश्लेषा नक्षत्रों से सुशोभित होता है । वे

नरकभयः, प्रदोषारम्भ इव सन्ध्या-पिङ्गलं तारकः प्रभातकाल इव बालातप-कपिलः, रवि-
रथ इव दृढनियमिताक्षचक्रः, सुराजैव निगूढ-मन्त्रसाधन-क्षपित-विप्रहः, जलधिरेव
कराल-शङ्खमण्डलावर्त्त-नाभिगर्तः, भगीरथ इव दृष्ट-गङ्गावतारः, भ्रमर इवासक-

समयः कालः प्रावृट्काल इत्यर्थः तद्वत् प्रशमितः चित्तवृत्तिनिरोधाम्यासेन निवारितः रजःप्रसरः प्रवर्त्तक
शुण्व्यापारः कामक्रोधादियेन स तादृशः, अपरत्र प्रशमितः वर्षणेन निवारितः रजःप्रसरः पांशुविस्तरो येन
यत्र वा स तादृशः । वरुणः प्रचेताः तद्वत् 'प्रचेता वरुणः पाशो' इत्यमरः कृतो विहित उदके सलिले बासो
व्रतविशेषः जलदेवतावेनावस्थानश्च येन स तादृशः 'उदकस्योदः संशयाम्' इति पा० सूत्रेणोदादेशः । हरि-
वीसुदेव इव, अपनीतं दूरीकृतं नरकभयं नरकप्राप्तिभीतिः तदाभ्यासुरभीतिश्च येन स तादृशः, एकत्र
निरन्तरतपोऽर्जनात् अपरत्र तन्नाशादित्याशयः । प्रदोषो रजनीमुखं तस्य आरम्भः प्राक् समयः तद्वत्,
'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः सन्ध्यावत् दिवसरजनितसन्धिवत् पिङ्गले पीतवर्णे तारके कनीनिके यस्य
स तादृशः, एतन्नि महापुरुषस्य लघुणम्, तद्गुणं सामुद्रिकशास्त्रे—'सुद्रोऽपि चक्रवर्ती स्यात् पीततारक-
चक्षुषि' अपरत्र सन्ध्याया सन्ध्यासमयवर्णेन पिङ्गलाः पीताः तारका उद्वुनि यस्मिन् स तादृशः । प्रभातं
प्रत्यूषः तस्य कालः समयः तद्वत्, बालातपवत् अभिनवदिनकरालोक्तवत् कपिलः पीतरक्तवर्णः, अपरत्र
बालातपेन कपिलः । रवेः दिनाधिपस्य यो रथः स्यन्दनः तद्वत्, दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं निगूहीतम्
जघाणाम् इन्द्रियाणां चक्रं समूहो येन स तादृशः, परत्र दृढं नियमितानि नियद्धानि अक्षो मध्यदण्डः
स्यन्दनावयवश्च यस्मिन् स तादृशः । सुष्ठु सुन्दरो यो राजा स्वकर्मदुःशलो भूपतिः तद्वत्, निगूढम्
अतिगुप्तं यत् मन्त्रसाधनम् इष्टदेवतामन्त्राराधनं तेन क्षपितः यतश्चमाधाधिषयात् दृशीकृतः विप्रहो देहो
येन स तादृशः, भूपतिपक्षे तु—निगूढेन अतिगुप्तेन मन्त्रसाधनेन रहस्यालोचनेन क्षपितः स्यं प्रापितः
विग्रह-शत्रुजनितवर्त्तलेशः संग्रम इत्यर्थः, येन स तादृशः । जलधिः समुद्रः स इव, करालोदन्तर उच्चनीचो
यः शङ्खः तस्य मण्डलावर्त्तवत् मण्डलसदृशावर्त्तवत् नाभिगर्तं यस्य स तादृशः, समुद्रपक्षे तु—कराल-
शङ्खः महाशङ्खः मण्डलावर्त्तः मण्डलसदृशेन जलावर्त्तश्च नाभिगर्त इव नाभिश्च इव यस्मिन् स तादृशः
'गर्तावदौ भुवि श्वन्ने' इत्यमरः । भगीरथः सगरपौत्रः स इव, इष्टः अवलोक्तिः गङ्गाया आहूय्या अवतारः
अवतरणभूमिः सुरालयाक्षिप्यतनश्च येन स तादृशः । भ्रमरो मधुकरः स इव, असकृत् बहुधाः अनुभूतः

चित्तकपरे नृग का चर्न धारण करने से सुशोभित थे), वर्षाकाल के समान उनमें रज का प्रसार शान्त हो चुका
था (वर्षाकाल में पानी पड़ने से धूल का उड़ना मिट जाता है, उनमें योगाम्यास के द्वारा काम-क्रोधादि रजोगुण
मिट गये थे), वे वरुण के समान उदवासी थे (वरुणदेव जल में निवास करते हैं, वह जल में स्थित होकर
तपस्या करनेवाले थे), वे हरि के समान नरक के भय को दूर कर चुके थे । (श्रीकृष्ण ने नरकासुर को मारकर
उसके भय को दूर कर दिया था, उन्होंने अपनी योगसाधना से नरक के भय को दूर कर दिया था), ये
सन्ध्याकालीन तारों के समान पीलापन लिए हलके लाल रंग की पुतलियों के कारण एक ओर प्रदोषकाल के
समान प्रतीत होते थे तो दूसरी ओर निकलती बटकी धूप के समान लालिमा लिए श्वेत रंग के शरीर के
कारण प्रातःकाल के समान प्रतीत होते थे । सूर्य के रथ के पहिये जैसे आरों से संपन्न और दृढ़ होते हैं, वसी
प्रकार उनकी सारी इन्द्रियों अत्यन्त दृढ़ता के साथ उनके वश में हो गयी थी, जैसे कुशल राजा अपने मन्त्री
आदि गुप्त राज्यसाधनों से युद्ध की सम्भावना क्षीण कर देता है वसी प्रकार उन्होंने गुप्त मन्त्र साधना की
क्रियाओं से अपने शरीर को क्षीण कर दिया था । वे कनपटियों के गट्टों में बनी हुई माँहों की मीरी (यह बहुत
बड़े तपस्वी का लक्षण है) के कारण शंख और मीरे युक्त समुद्र, गंगावतारतीर्थ (हरिद्वार) देखने के कारण
भूमि पर उतरती हुई गंगा को देखने वाले भगीरथ और पुष्करतीर्थ में रहकर कई बार तपस्या करने के कारण
कमलवनों में निवास करने वाले मीरों के समान प्रतीत होते थे । वे वन में इपर-उपर घूमते हुए भी ब्रह्मसमाधि

१.***पिशङ्क***।

२. नियमिताक्षचक्रः, दृढसंयमिता***।

३.***क्षपित***।

४. जलनिधिरिव ।

५.***आवर्त्तवर्त्तः ।

६. उत्तमदृष्टः***।

७. मधुकरः ।

दनुभूतपुष्कर-वनवासः, वनचरोऽपि कृतमहालयप्रवेशः, असंयतोऽपि मोक्षार्थी, सामप्रयोग-परोऽपि सततावलम्बितदण्डः, सुप्तोऽपि प्रबुद्धः सन्निहितनेत्रद्वयोऽपि परित्यक्तग्रामलोचन-स्तदेव कमलसरः सिन्धुसुरपागमत् ।

प्रायेणाकारण-मित्राप्यतिकरुणाद्राणि च सदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि । यतः स मां

तपस्यार्थम् अनुभवविषयीकृतः, तत्संज्ञकतीर्थं वने विपिने च वासः स्थितिः येन स तादृशः, अपरत्र मधुपानायानेकशोऽनुभूतः पुष्करवने पङ्कजवने वासो येन स तादृशः । इह 'विटप इव' इत्यारभ्य 'भ्रमर इव' इत्यन्तं यावत् श्लेषोपमेति केचित् । दर्पणकारोक्तदिशा पूर्णोपमालङ्कार इति विभावनीयम् ।

वनचर इति । वने विपिने चरतीति वनचरः वनवासी एतादृशः सन्नपि कृतो विहितो महालयेषु उच्चैस्तरभवनेषु प्रवेशो येन स तादृश इति विरोधः, कृतः चित्तवृत्तिनिरोधाम्यासेन सम्पादितो महालये परमात्मनि प्रवेशः प्रत्यक्षज्ञानविषयता येन स तादृश इति तत्परिहारः 'महालयो विहारे स्यात् तीर्थं च परमात्मनि' इति मेदिनी ।

असंयत इति । असंयतः धारणाध्यानसमधिरोहितोऽपि मोक्षार्थी संसारप्रपञ्चबन्धनासम्बन्धार्थी इति विरोधः, धारणाध्यानसमाधीनामभावे मोक्षासम्भवादित्याशयः । असंयतोऽपि तत्समये संयमविरतोऽपि मोक्षार्थी भविष्यत्काले संयमाश्रयणान्मोक्षामिलापीत्यर्थः । मोक्षप्राप्तिर्हि संयमेनैव भवतीति सिद्धान्तः । तथा च पातञ्जलयोगदर्शने—'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा', 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्', 'तदेवार्थमात्र-निर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः', 'त्रयमेकत्र संयमः' इत्युक्तम् ।

सामेति । साम सान्त्वनं तत्प्रयोगपरोऽपि तदनुष्ठानपरायणोऽपि सततं निरन्तरम् अवलम्बितः आश्रितः दण्डः तुरीयोपायो येन स इति विरोधः, साम एतत्संज्ञकचतुर्थीयवेदः तत्प्रयोगपरोऽपि सतता-लम्बितयष्टिक इति तत्परिहारः ।

सुप्त इति । सुप्तो निद्रितोऽपि प्रबुद्धः कृतजागरण इति विरोधः सुप्तः शयितावस्थावत् सांसारिक-ज्ञानरहितोऽपि प्रबुद्धः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति परमात्मविषयकोत्कृष्टतत्त्वालोकक इति तत्परिहारः । अत्र भातुचन्द्रख—सुप्तु शोभना सा=जटा यस्येति विग्रहे परिहारं प्रदर्श्य 'सा' इत्यस्य जटायां प्रयोगे प्राचीनपद्यमुदाजहार । तद्यथा ऋङ्गारतिलकटीकायाम्—

'राजा राजाचिताङ्गरेणुपचितकलो यस्य चूडामणित्वं
नागा नाङ्गात्मजार्थं न भसितधवलं यद्भूपभूषयन्ति ।

सा रामाराणिणी भून्मतिरिति यमिनां येन वोऽदाहि मारः

स साः सप्ताध्वनुन्नारुणकिरणनिभाः पातु विभ्रस्त्रिनेत्रः ॥' इति ।

सन्निहितेति । सन्निहितं सम्यग्विविधना वदने स्थापितं नेत्रद्वयं लोचनयुगलं यस्य तथोक्तः सन्नपि, परित्यक्तं दूरीकृतं वामं दक्षिणेतरे लोचनं नयनं येन स इति विरोधः, परित्यक्ता वामलोचना रमणी सरसम्बन्ध इत्यर्थः, येन स तथोक्तः, ब्रह्मचर्याश्रयणादिस्थाशयः, इति तत्परिहारः । तदेव पद्मासंज्ञकं कमलसरः पङ्कजमयसरोवरं सिन्धुसुः स्नातुमिच्छुः सन् उपागमत् प्राप्तवान् ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुव्यय अकारणमित्राणि कारणाभावेन स्नेहकारिणी अतिकरुणाद्राणि अति-शयपरक्लेशदूरीकरणेच्छया छिन्नानि, खलु निश्चयेन सदा सर्वस्मिन् समये सतां साधूनां चेतांसि हृदयानि भवन्ति । यतः यस्माद्धेतोः स जाबालितनयो हारीतनामा तदवस्थं विवृतपूर्वक्लेशदशापन्नं मां वैशम्पा-

रूपी महल में निवास करने वाले (ब्रह्मलीन), असंयत (संयमरहित, संसार के बन्धन से रहित) होते हुए भी मोक्ष चाहने वाले, अर्थात् मुक्त साम (साम उपाय, सामवेद) का प्रयोग करते हुए भी दण्डधारी (दंड, उपाय, पलाशदण्ड) सोते हुए (संसार के शान से रहित अर्थात् इन्द्रियों के बाध विषयों से मुक्त) भी जागने वाले (निरन्तर ब्रह्म के चिन्तन में लगे रहने वाले) और दोनों ओरों रखते हुए भी वामलोचन (बाईं ओर) का परित्याग करनेवाले अर्थात् वामलोचनाओं (स्त्रियों) के प्रति उदासीन थे ।

सज्जनों के हृदय प्रायः सभी प्राणियों के प्रति सर्वदा निःस्वार्थ भाव से मैत्री का व्यवहार करने वाले तथा करुणा से अत्यन्त कोमल होते हैं । क्योंकि सुप्ते ऐसी दशा में देखकर उस ऋषिकुमार को दया आ गयी और

तदवस्थमालोक्य समुपजातकरुणः समीपवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत् 'अयं कथ-
मपि शुक्रशिशुरसञ्जात-पञ्चपुट एव तरुशिखरादस्मात् परिच्युतः । श्येन-मुख-परिभ्रष्टेन
वाऽनेन भवितव्यम् । तथाह्यस्याल्पशेषं जीवितम्, अयमासीलित-लोचनो मुहुर्मुहुस्त्युल्वणं
श्वसिति, मुहुर्मुहुर्मुखेन पतति, मुहुर्मुहुश्चक्षुषुपुटं विवृणोति, न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् ।
तदेहि यावदेवायमसुभिर्न विमृश्यते तावदेव गृहाणेर्मम् अवतारय सलिलसमीपम्' इत्यभिधाय
तेन मां सरस्तीरमनाययत् ।

उपसृत्य च जल-समीपमेकदेश-निहित-दण्ड-कमण्डलुरादाय स्वयं मां मुक्तप्रयत्नम्
उत्तानित-मुखम् अङ्गुल्या कतिचित् सलिल-विन्दूनपाययत् । अन्मःक्षोदकृतसेकश्च समुपजात-

यनम् आलोक्य दृष्ट्वा समुपजाता समुत्पन्ना कशपा दया यस्यैतादृशः समीपवर्तिनं निकटस्थायिनम्
अन्यनमं बहुषु कमप्येकम् ऋषिकुमारकं मुनितनयम् अब्रवीत् अवोचत् ।

अयमिति । अयं पुरो दृश्यमानः शुक्रशिखः कीरशावकः कथमपि महता बलेशेन असंजातपञ्चपुट एव
असमुत्पन्नपनत्रपुट एव अस्मात् प्रत्यक्षात् तरुशिखरात् वृक्षप्रदेशात् परिच्युतो निपतितः । वा अथवा अनेक-
शुक्रशिथुनारयेन मुखपरिभ्रष्टेन सिञ्चानकवदननिपतितेन भवितव्यम् । तदेवोपपादयति—तथाहीति ।
अतिदुर्घीयः अत्यन्तदूरः तस्य भावस्तथा तादृश्या अस्य कीरशावकस्य अल्पशेषं किञ्चिदवशिष्टं जीवितं
जीवनम् । अयम् आसीलितलोचनः सङ्कुचितनेत्रः मुहुर्मुहुः अनेकशः अन्युल्वणं नितान्तदूर्घं यथा स्यात्तथा
श्वसिति प्राणिति, मुहुर्मुहुः वारंवारं मुखेन वदनेन पतति परिच्यवते, चक्षुषुपुटं श्रोत्रोपुटं विवृणोति व्या-
दाति, शिरोधरां प्रोवां धारयितुं सारक्येन स्थापयितुं न शक्नोति न समर्थो भवति । तत् तस्मात् कारणात्
एहि आगच्छ यावदेव यावति समये अयं शुक्रशिखः अङ्गुभिः प्राणैः न त्यक्तो भवति तावदेव
तावति समये इमं शुक्रशिखं गृहाण धारय, सलिलसमीपं जलान्तिकम् अवतारय प्रापय' इति पूर्वोक्त-
विधिना अभिधाय उवाच तेन मुनिकुमारकेण सरस्तीरं परमासरोवरतटम् अनाययत् प्रापयत् ।

उपसृत्य इति । जलसमीपं सलिलान्तिकम् उपसृत्य प्राप्य च, एकस्मिन् देशे भागे निहतौ स्थापितौ
दण्डकमण्डलु दण्डकुण्डिके येन स तादृशो हारीतः, स्वयम् आरमता माम् आदाय गृहीत्वा मुक्तः परित्यक्तः
प्रयतनः सलिलपाने उद्योगः वदनविकासोद्विग्यापार इत्यर्थः, येन तं तादृशम् अत्यन्तावसन्नमवाद्या-
शयः । उत्तानितमुखम् ऊर्ध्वाकृताननम् अङ्गुल्या कराम्रेण कतिचित् क्रियन्तः सलिलविन्दून् जलकणान्
अपाययत् पानमकारयत् ।

अन्म इति । अन्मद्योदैः सलिलप्रदानसमये कुमारककराच्युतैः जलविन्दूभिः सलिलकणैः कृतौ
विहितः सेचनं यस्य तं तादृशं च, अत एव समुपजाता समुत्पन्ना प्रज्ञा प्रकृष्टबोधो यस्य तं तादृशं

वन्दोने अपने पास ही खड़े एक दूसरे मुनिकुमार से कहा—देखो, सुग्गे के बच्चे को अभी पंग भी नहीं आये हैं
लेकिन न जाने कैसे यह हम वृक्ष की चोटी से गिर पड़ा है, अथवा यह भी हो सकता है कि किसी बाज पक्षी के
मुख से छूटकर गिर पड़ा है । अब इसमें बहुत थोड़ी जीवनशक्ति बच गयी है इसलिए यह कौन्से बन्द किये हुए
बार-बार लम्बी-लम्बी लट्ठों सीमें खींच रहा है, बार-बार अंधे मुँह उदक रहा है और बार-बार चोंच खोल रहा है ।
अब यह अपनी गरदन भी नहीं संभाल पा रहा है, इसलिए हमें मरने के पड़ले ही उठाकर जल के पास पहुँचा दो ।
इस प्रकार कहकर वे मुझे सरोवर के किनारे लिवा ले गये ।

वन्दोने जल के किनारे पहुँचकर अपना दण्ड और कमण्डलु एक ओर रख दिया । मैं मरणासन्न होने के
कारण अत्यन्त थिथिल हो चुका था; इसलिए वन्दोने स्वयं मुझे उठा लिया और मेरा मुख उठाकर अपनी अंगुली
से पानी की कुछ बूँदें पिटावीं । जल पिटाते समय कुछ बूँदें मेरे शरीर पर भी गिरी थीं जिसकी शीतलता से

१. ...दयः । २. समीपवर्तिनम् । ३. इह 'प्रापः' इत्यधिकः पाठः । ४. तथाहि अतिदुर्घीयस्तथा
प्रजातस्यावदेवजीवितः । ५. निःश्वसिति । ६. वन्दति । ७. विवृण्वते । ८. पनम् । ९. कचिद् 'च' इति
नारित । १०. अङ्गुक्तप्रयत्नम् । ११. उत्तानितमुखम्, उत्तानितमन्मुखम् । १२. वदनादनवीनमायम् ।

प्रज्ञम् उपतट-प्ररूढ-नलिनी-पलाशस्य जलशिशिरायां छायायां निधाय यथासंमुचितमकरोत् स्नानविधिम् । अभिषेकावसाने चानेकप्राणायामपूतोऽपि जपन्नघर्षणानि प्रत्यग्रभग्नैरुन्मुखो रक्तारविन्दैर्नलिनीपत्र-पुटेन भगवते सवित्रे दत्त्वा धर्मदतिष्ठत् । आगृहीत-धौत-धवल-वल्कलश्च सज्योत्सन्न इव सन्ध्यातपः करतल-निर्धूनन-विशद-सटः प्रत्यग्रस्नानार्द्र-जटेन सकलेन तेन मुनिकुमार-कदम्बकेनानुगम्यमानो मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैः शनैरगच्छत् ।

अनतिदूरमिव गत्वा दिशि सदासन्निहित-कुसुमफलैः ताल-तिलकतमाल-हिन्ताल-

माम्, उपतटे तीरनिकटे प्ररूढा प्रादुर्भूता या नलिनी कमलिनी तस्याः पलाशस्य पत्रस्य, जलेन सलिल-सेकेन शिशिरा शीतला यस्यां तस्यां तादृश्यां छायायाम् अनातपे निधाय संस्थाप्य यथासमुचितं यथा-योग्यं शरीरेषु मृत्सिकालेपनादियुक्तमित्यर्थः स्नानविधिं मज्जनविधिम् अकरोत् कृतवान् ।

अभिषेकेति । अभिषेकस्य स्नानस्य अवसाने अन्ते च, अनेकैः बहुविधैः प्राणायामैः पूरककुम्भकरेच-काक्ष्यैः वायुनिरोधानिरोधरूपयोगाङ्गविशेषैः पूतोऽपि पापरहितोऽपि । अर्घं द्रुकृतं मृप्यते प्रमादयते एभि-रिति तानि तादृशानि अवमर्षणानि सूक्तानि, एतानि हि 'ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्वात्तपसोऽध्यजायत' इत्या-रभ्य 'दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमयो स्वः' इत्यन्तानि वरुणदेवतास्तुतिरूपाणि बोध्यानि । अन्यत्रापि 'सर्वे-नसामपध्वंसि जप्यं त्रिध्वघर्षणम्' इति । उन्मुखः उपरिभागकृताननः दिनाधिपाभिमुखः सन्नित्यर्थः, प्रत्यग्रमग्नैः तत्कालोत्पन्नैः रक्तारविन्दैः रक्तवर्णकमलैः, नलिनीपत्रपुटेन रक्तकमलारभूतेन कमलवल्-पुटकेन भगवते मायागम्यवते सवित्रे आदिश्याय अर्घं पूजां दत्त्वा समर्प्य उदतिष्ठत् ।

आगृहीतेति । आगृहीतं स्नानानन्तरं सम्यक्प्रकारेण परिहितं धौतं चालितं धवलं स्वच्छं वक्कलं वृक्षवक्क येन स तथोक्तः, अत एव ज्योत्स्नया, चन्द्रिकया सहेति सज्योत्सन्नः, सन्ध्यातपः, सार्यसम्बन्धि-सूर्यप्रकाश इव । करतलाभ्यां हस्ततलाभ्यां निर्धूननेन आस्फालनेन ताडनेनेत्यर्थः, विशदा नीरजाः सटा जटा यस्य स तादृशः, प्रत्यग्रेण नूतनेन तत्कालविहितेन स्नानेन मज्जनेन आर्द्रां स्विन्ना जटा यस्य स तेन तादृशेन, तेन पूर्वोक्तेन मुनिकुमारकदम्बकेन ऋषिपुत्रसमूहेन अनुगम्यमानः अनुगम्यमानो हारीतो मां वैशम्पायनं गृहीत्वा आदाय शनैःशनैः मन्दं मन्दं तपोवनाभिमुखं निजाश्रमसंमुखम् अगच्छत् अव्रजत् ।

अनतिदूरमिति । अनतिदूरं किञ्चिद्दूरीयांसं मार्गं गत्वा आश्रमं स्वस्थानपश्यदिति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इव शब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे । इह तृतीयान्तानि यानि पदानि सन्ति तानि अग्रिमस्य 'काननैरित्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । सदा सर्वदा सन्निहितानि अवस्थितानि समीपत्तिनि कुसुमानि पुष्पाणि फलानि रसोद्भवानि च येषु तैः तादृशैः तालाः स्वनामप्रसिद्धाः तिलकाः श्रीमद्बृक्षविशेषाः, तमालाः तापिच्छाः, हिन्तालाः फलतरुविशेषाः, बकुलाः, केसराश्च बहुला अधिका येषु तैः

मैं होश में आ गया । तब उन्होंने मुझे किनारे पर उगी हुई कमलिनी के पत्ते की जल से ठण्डी छाया में रख दिया, फिर स्वयम् विधिपूर्वक स्नान किया, स्नान के पश्चात् अनेक प्राणायामों से अपने को पवित्र करके भी अवमर्षण (पापों को दूर करने वाला) मन्त्रों का जप किया और भगवान् सूर्य की ओर मुँह ठठाकर टटके कमल के लाल फूलों और कमलिनी के जल से भरे पत्ते के दोने से उन्हें स्पर्श दिया । इसके पश्चात् उन्होंने उठकर धुली हुई उजली छाल पहन ली । उस समय वह ऐसे प्रतीत होने लगे थे मन्त्रों चोदनी से दुक्त समयकाल की धूप हो । फिर उन्होंने अपनी जटाओं को फटकार कर साफ किया और सभी मुनिकुमारों के साथ मुझे लेकर तपोवन की ओर प्रस्थान किया । पीछे पीछे चलने वाले उन सभी मुनिकुमारों की जटायें अभी-अभी स्नान करने के कारण गीली हो थी ।

कुछ ही दूर जाने पर मैंने दूसरे ब्रह्मलोक के समान एक रमणीय आश्रम देखा । उसके चारों ओर फूलों-फलों से लदे हुए घने वृक्षों के जंगल स्थित थे । उन जंगलों में ताड़, तमाल, तिलक, हिताल और मौलसिरी के

१. उपतटप्ररूढस्य यत्नवननलिनीदलस्य ।

२. स्वीचितम्, समुपचितम् ।

३. अभिमताभिषेक ।

४. पूतो जपन् परिप्राणयधमर्षणानि ।

५. अर्घ्यम् ।

६. आगृहीतधवलः ।

७. सहज्योत्सन्न इव ।

८. विषुतविशदजटः ।

९. कमण्डलुमापूर्य कमलकिञ्चकद्वारमिणा शुचिना सरोवारिणा प्रत्यग्रस्नानार्द्रजटेन ।

१०. कुमारक ।

११. कश्चिद् 'शनैः' इत्येकमेव पदमुपलभ्यते ।

१२. कुसुमपटलैः ।

१३. तिलकतालीतमाल ।

बकुल-वहुलैः, एलालताकुलित-नारिकेल-कलापैः आलोल-लोध्र-लवली-लवङ्ग-पल्लवैः, उल्लसत्-चूत-रेणु-पटलैः, अलिकुल-मङ्गार-मुखर-सहकारैः, उन्मद-कोकिल-कुल-कैलासाप-कोला-हलिभिः, उःफुल्ल-केतकी-कुसुम-मञ्जरीरज-पुञ्ज-पिञ्जरैः, पूगीलता-दोलाधिरूढ-वनदेवतैः, तारकावर्षमिवाधर्म-विनाश-पिशुनं कुसुम-निकरमनिल-चलितमनवरतमतिधवलमुत्सृजद्भिः, संसक्तपादपः काननैरुपगूढम्, अचकित-प्रचलित-कृष्णसारं-शत-शबलाभिः, उःफुल्ल-स्थल-कमलिनी-लोहिनीभिः, मारीचमयामृगावल्लन-प्ररूढ-वीरुदलाभिः, दाशरथि-चाप-कोटि-क्षत-

तादृशैः । एलालताभिः चन्द्रवालावल्लीभिः आकुलिता व्याप्ता नारिकेलानां लाङ्गलीनां तरुणां कलापाः समूहा येपु तैस्तादृशैः । आलोलाः पवनवेगेन समन्ताच्चपलाः लोधाणां गालवानां लावलीनां लताविशेषाणां लवङ्गानां श्रीसंज्ञकानां पल्लवाः किसलयानि येपु तैः तादृशैः । उल्लसन्ति पवनवेगेन प्रचलन्ति चूतानाम् आग्रपुष्पाणाम् 'आग्रश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः, रेणुपटलानि परागसमूहा येपु तैः तादृशैः । अलिकुलस्य भ्रमरगणस्य सङ्घारैः 'क्षम्' इत्येवंविधशब्दैः मुखरा वाचालाः सहकारा अतिसुगन्धिरसाला येपु तैः तादृशैः 'आग्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । उन्मदस्य मदनोन्मत्तस्य कोकिलकुलस्य पिकगणस्य कलापाः अध्यक्तमधुरध्वनिरूपः कोलाहलः कलकलः एवामस्तीति तैः तादृशैः । उत्फुल्लानां प्रस्फुटितानां केतकीकुसुमानां मालतीपुष्पाणां या मञ्जर्यः वल्लर्यो 'वल्लरिर्मञ्जरी स्त्रियौ' इत्यमरः, तासां रजःपुञ्जैः परागपटलैः पिञ्जराणि पीतवर्णानि येपु तैः तादृशैः । पूगीनां क्रमुकानां वा लता वल्लो तद्वत् कृशतरवः ता एव दोल अधिरोहिण्यः 'दोला प्रेङ्गः पुमान् प्रेङ्गा, निश्रेणिरधिरोहिणी' इति रत्नकोशः, स्थानविज्ञेये दोलावदनेकानां कुटिलीभूतत्वादित्याशयः तत्र अधिरूढा आश्रिता वनदेवता अरण्याधिष्ठान्यो देवता येपु तैः तादृशैः । अधर्मस्य पापस्य विनाशो भवसः तस्य पिशुनं सूचकं देवार्चनोपयोगित्वादित्याशयः, अनिलचलितं पवनान्दोलितम्, अतिधवलम्, अत्यन्तशुभ्रं कुसुमनिकरं प्रसूनवृन्दम्, तारकावर्षमिव उल्कापातमिव अनवरतं निरन्तरम् उत्सृजद्भिः परित्यजद्भिः । संसक्ता मिथो मिलिताः पादपाः तरवो येपु तैः तथोक्तैः काननैः वनैः उपगूढम् आच्छिद्यम् आच्छादितमित्यर्थः, 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । 'पूगीलता-दोलाधिरूढ-वनदेवतैः' इत्यत्र वनदेवतानां तथाविधदोलाधिरोहणसम्बन्धमावेष्टितस्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । 'तारकावर्षमिव' इत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

अचकितेति । अचकितेत्यारभ्य 'गर्शविप्रेत्यन्तानि स्त्रीलिङ्गपदानि दण्डकारण्यस्थलीमिरित्यस्य विशेषणानि । अचकितानाम् अभीतानां हिंसाभावादित्याशयः, प्रचलितानां सञ्चरतां कृष्णसाराणां तदाश्रयहरिणानां शतेन आधिक्येन समुदायेनेत्यर्थः । शबलाभिर्विचित्राभिः उःफुल्लभिः प्रस्फुटिताभिः स्थलकमलिनीभिः स्थलपद्मिनीभिः लोहिन्यो रक्तवर्णाः ताभिः तादृशीभिः । मारीच एतन्नामाऽसुर एव माया-मृगः व्याजेन मृगरूपधारी तेन अवल्लनानि पूर्वं प्रासाद्य छिन्नानि पश्चात् प्ररूढानि समुपजातानि वीरुधां लतानां दलानि पर्णानि यासु ताभिः तादृशीभिः 'पत्रं पलाशं हृदयं दलं पर्णं हृदः पुमान्' इत्यमरः ।

पेड़ों की अधिकता थी । इसके अतिरिक्त कहीं इलायची की लताओं से घिरे हुए नारियल के पेड़ थे, कहीं लोध्र, लवली और लवंग की लताओं के पत्ते इवा के शोको से लहरा रहे थे, कहीं आम की मंजरियों की धूल छावो थी, कहीं वन पर मौंटों की मधुर गुंजार हो रही थी, कहीं मतवाली कोयलें मधुर स्वर से झूक रही थीं, कहीं गिले हुए केवड़ों के फूलों की मंजरियों की धूल से सारा वन पीला-पीला सा हो उठा था, कहीं सुपारी लताओं के फूलों में वनदेवियों विराजमान थीं और कहीं वायु के शोको से लगातार झटने वाले फूलों से सारा वन उजड़ा हो उठा था मानो अधर्म के विनाश की सूचना देने वाली उल्कायें बरस रही हों । उस आश्रम के पिछले भाग में दण्डकारण्य की भूमि थी, जहाँ कहीं-कहीं सैकड़ों हरिण निर्भय होकर छलाँगें मार रहे थे, कहीं-कहीं स्थलकमलों के खिलने से सारी भूमि लाल हो उठी थी, कहीं कहीं आज वे लतायें फिर पत्तों से दूरी-भरी हो उठी थीं जिनके पत्तों की मायावी मृग का रूप धारण करने वाले मारीच ने नोच डाला था और कहीं-कहीं की भूमि

१. नालिकेरी*** । २. लोल । ३. पुष्पैः । ४. उत्सृजित*** । ५. कुलकलाप*** । ६.***केतकी-मञ्जरीरजः; केतकीरजः*** । ७. तारकाष्टिम् । ८. क्वचित् 'काननैः' इति पाठो नास्ति । ९. तारसारम् । १०. क्वचित् 'स्थल' इति पाठो न विद्यते । ११. नारीचि । १२. रूढ ।

कन्दर्गार्त्तविपमित-तलाभिः. दण्डकारण्यस्थलीभिरुपशोभितप्रान्तम्, आग्रहीतसमितकुशकुसुम-
मृद्धिः अध्ययन मुखर-शिष्यानुगतैः सर्वतः प्रविशद्भिः मुनिभिरशून्योपकण्ठम्, उत्कण्ठित-
शिखण्डिमण्डल-श्रयमाणजल-कलशपूरणध्वानम्, अनवरताच्याहुतिप्रीतैश्चित्रभानुभिः सशरीर-
मेव मुजिजनममरलोकं निनीपुभिः, उद्धूयमान-धूम-लेखाच्छलेनावद्धयमान-स्वर्ग-
मार्ग-गमन-सोपान-सेतुमिवोपलक्ष्यमाणम्, आसन्नवत्तिनीभिस्तपोर्धन-सम्पर्कादिवापगत-
कालुष्याभिः, तरङ्ग-परम्परा-संक्रान्त-रविबिम्ब-पङ्क्तिभिः, तापसदर्शनागतसप्तर्षि-मालाविगाह-

तथा दाशरथेः रामचन्द्रस्य चापकोटया कर्मुकाश्रेण क्षतानि उस्वातानि यानि कन्दानि वृक्षमूलानि
तेषां गतैः भूविचरैः विपमितानि उस्चनीचतां प्राप्तानि तलानि ऊर्ध्वदेशा यासां ताभिः तादृशीभिः,
दण्डकारण्यस्य दण्डसंज्ञकवनस्य स्थलीभिः भूमिभिः उपसोभितः शोभां लम्बितः प्रान्तः पश्चात्प्रदेशो
यस्य स तं तादृशम् ।

आगृहीतेति । आगृहीताः पार्थक्येनाग्निहोत्रादिकार्यसाधनाय सम्यगात्ताः समिधः पधांसि कुशा
दर्भाः, कुसुमानि प्रसूनानि, मृदो मृच्छिकाः यैस्ते तैस्तादृशैः । अध्ययनेन गुरुमुखोच्चारणानन्तरं तथा
विधवेदपारायणेन मुखराः शब्दायमाना ये शिष्या अन्तेवासिनः तैरनुगतैः युक्तैः, सर्वतः समन्तात्
प्रविशद्भिः प्रवेशं विदधद्भिः मुनिभिः ऋषिभिः अशून्यः अविरहितः परिपूर्णः उपकण्ठो निकटदेशो यस्य
तं तादृशम् । उत्कण्ठितेन उत्कण्ठतेति । घटपूरणध्वनौ जलदगर्जनध्वान्त्या समुपसोत्कण्ठेन शिखण्डि-
मण्डलेन मयूरगणेन श्रयमाणा निशम्यमानः जलैः सलिलैः कलशपूरणस्य घटपूरणस्य ध्वनिः शब्दो यस्मिन्
तं तादृशम् ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरम् आज्यानां सर्पिषां हविषाम् आहुतीभिः हवनैः प्रीताः सन्तुष्टाः
तैः तादृशैः चित्रभानुभिः दक्षिणाग्निगार्हपत्याग्न्याहवनीयाग्निरूपैः त्रिभिर्वह्निभिः सशरीरमेव सविग्रह-
मेव मुनिजनम् ऋषिगणम् अमरलोकं देवलोकं निनीपुभिः नेतुमिच्छुभिः, उद्धूयमाना पवनेन सञ्चाख्य-
माना या धूमलेखा उपरिगामिनी पारम्पर्येण वह्निकेतनश्रेणिः तस्याः छलेन कपटेन आवद्धयमानः विर-
ध्यमानः स्वर्गमार्गगमनाय देवलोकमार्गगमनार्थं सोपानसेतुमिव सोपानसदृशी लोकद्वयसंयोजकपङ्क्ति-
मिव उपलक्ष्यमाणम् ।

इह धूमलेखां संगोप्य स्वर्गगमनसोपानसेतुखोत्प्रेक्षात् सापहवोत्प्रेक्षा ।

आसन्नेति । आसन्नवत्तिनीभिः निकटस्थायिनीभिः, तपोधनानां तापसानां मुनीनां सम्पर्कादिव
सम्बन्धादिव अपगतं चिलीन कालुष्यं मालिन्यं तासां ताभिः । तरङ्गपरम्परासु कलोलोपङ्क्तिषु सङ्क्रान्ताः
प्रतिफलताः रविबिम्बपङ्क्तयः सूर्यबिम्बराजयः यासु ताभिः तादृशीभिः, अत एव तापसानां आवाह्यादि
मुनिजानां दर्शनाय सजातिप्रभ्या साक्षात्काराय आगतया प्राप्तया सप्तर्षिमालया मारीचिप्रभृतिदेवर्षि-

उन गड्ढों से आज भी ऊँची-नीची लग रही थी जहाँ राम ने अपने धनुष की नोक से कन्द-मूल खोदा था । उस
आश्रम के पास ही एक ओर आ-आकर मुनि लोग इकट्ठे हो रहे थे, उनके पीछे-पीछे उनके शिष्य भी चले आ
रहे थे, जो अपने हाथों में कुश, समिधा, फूल और मिट्टी लिये हुये थे तथा उच्च स्वर से वेद का पाठ भी कर
रहे थे । कहीं मोरों के झुण्ड कलशों के मरने के कारण जल से उठने वाली ध्वनि को बादलों की गरजन समझ
कर उत्सुकता के साथ गरदन उठा-उठाकर सुन रहे थे, कहीं यशकुण्डों से उठने वाली धुंयें की रेखायें ऐसी प्रतीत
हो रही थीं मानो निरन्तर घी से हवन करने के कारण प्रसन्न होकर अग्निदेव ने मुनियों को सशरीर स्वर्ग
पहुँचाने के लिए मार्ग में सीढ़ियों का पुल बना दिया हो । उस आश्रम के सभी पक्षों चारों ओर बावर्लियाँ बनी
हुई थीं जो तपस्वियों के सम्पर्क से मानो अत्यन्त निर्भल हो गयी थीं । उनकी लहरों में पड़ने वाले सूर्य के
प्रतिबिम्ब ऐसे प्रतीत होते थे मानो वहाँ के तपस्वियों का दर्शन करने के लिये आये हुए सप्तर्षिगण उनमें स्नान
कर रहे हों और उनमें खिले हुए कुमुदों के फूल ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो रात में ऋषियों की सेवा के लिए

१. कन्दर्ग

२. मृत्तिकैः ।

३. शिष्यागतैः ।

४. प्रसरद्भिः ।

५. अविशून्य ।

६. उत्कण्ठ

७. मण्डलमण्डल

८. तपोवन

९. कचित् 'बिम्ब' इति पाठो नास्ति ।

मानामिरिव, अतिविकच-कुमुदवनमृपिजनमुपासितुमवतीर्णं प्रहृगणमिव निशासद्ब्रह्मन्तीभि-
र्दीर्घिकाभिः परिवृतम्, अनिलावनमित-शिल्पराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिः अनवरत-
मुक्त-कुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैः, आवद्ध-पल्लवाञ्जलिभिः उपास्यमानमिव विटपैः, उटजा-
जिर-प्रकीर्ण-शुभ्यच्छ-यामाकम्, उपसंगृहीतामलक-लवली-लवङ्ग-कर्कण-कदली-लकुच-चूत-
पनस-तालफलम्, अध्ययनमुखर-बटुजनम्, अनवरत-श्रवण-गृहीत-वषट्कार-वाचाल-
शुककुलम्, अनेक-सारिकेदुधुप्यमाण सुत्रहण्यम्, अरण्य-कुक्कुटोपभुज्यमान-वैश्वदेव-

पङ्क्त्या विगाह्यमानाभिः विहोद्यमानाभिरिव वर्तमानाभिरिव अनेकसप्तर्षीणां रविप्रतिविम्बनुत्पत्त्यं
सूचितम् । तथा निशासु षण्णदासु ऋषिजनं जावाल्यादिमुनिमण्डलम् उपासितुं मेवितुम् अवतीर्णम् उप-
रिष्टांप्राप्तं प्रहृगणमिव नक्षत्रमण्डलमिव अनिविकचकुमुदवनं पूर्णविकसितकैरवविपिनम् उद्ब्रह्मन्तीभिः
धारयन्तीभिः दीर्घिकाभिः वापीभिः परिवेष्टितम् ।

इह 'तपोघनसम्पर्कादिव' इत्यत्र हेतुप्रेक्षा, 'विगाह्यमानाभिः' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, 'प्रहृगणमिव'
इत्यत्र जात्युपेक्षा ।

अन्येति । अनिलेन पवनेन अवनमितानि अवनम्रीभूतानि शिल्पराणि क्षत्रमाणा यासां ताभिः
तादृशीभिः वनलताभिः वनव्रतनिभिः प्रणम्यमानमिव नमस्क्रियमाणमिव । इह क्रियोपेक्षा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं मुक्तानि त्यक्तानि कुसुमानि पुष्पाणि यैस्तेस्तादृशैः पादतैः तरुभिः
अभ्यर्चमानमिव पूज्यमानमिव ।

अत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

आवद्धेति । आवद्धा विनिर्मिताः पल्लवा एव किसलयान्येव अञ्जलयः यैस्तैस्तादृशैः विटपैः स्कन्धैः
उपास्यमानमिव सेव्यमानमिव । इह 'पल्लवा एवाञ्जलयः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'उपास्यमानमिव'
इत्यत्र क्रियोपेक्षा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

उट्तेति । उटजानां पर्णशालानां 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, अजिरेषु प्राङ्गणेषु प्रकीर्णाः
प्रसारिताः, अतएव शुष्यन्तः सूर्यतेजसा शुष्कतां प्राप्नुवन्तः श्यामाका धान्यविशेषा तत्र स तादृशम् ।

उपसंगृहीतेति । उपसंगृहीतानि यत्र तत्रैकत्रीकृतानि, आमलकं घात्री, लवली लताविशेषः, लवङ्गं
स्वनानप्रसिद्धम्, कर्कणधूर्वदरी, कदली रम्भा; लकुचो बटुः, चूत आम्रम्; पनसं कण्टकी, तालं वृणराजश्च
एतानि फलानि यत्र स तं तादृशम् । भक्षणार्थमेतेषामेकत्रानयनम् ।

अध्ययनेति । अध्ययनेन वेदानां गुरुमुखोच्चारणानुच्चारणेन मुखराः शब्दायमाना बटुजना ग्रन्थधारि-
वर्गाः यत्र स तं तादृशम् ।

अनवरतेति । अनवरतश्रवणेन निरन्तराकर्णनेन गृहीताः शिष्टां प्राप्ताः ये वषट्कारा हविःसमर्पण-
मन्त्राः तैः तदभ्यासैरित्यर्थः, वाचालं शब्दायमानं शुककुलं कीरगणो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकाभिः बह्वीभिः सारिकाभिः पीतपदाभिः उदुधुप्यमाणम् उच्चस्वरेणाभ्यस्यमानं
सुत्रहण्यं वेदो यत्र स तं तादृशम् । तासामपि तदाकर्णनेन शिष्टाणादित्याशयः ।

अरण्येति । अरण्यकुक्कुटैः वनचरणायुधैः 'कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः, उपभुज्यमाना भक्ष्यमाणा
वैश्वदेवलिपिण्डाः पञ्चमयामार्द्रदत्तदेवशोऽद्वैत्यकहन्तकारा यत्र तम् । एष विधिः नित्यकर्मपद्धत्यादी स्पष्टः ।

तारे वनर आये हों । कहीं लताओं की चोटियों हवा से झुक झुक जानी थीं मानो सिर झुका झुकाकर वन
आश्रम को प्रणाम कर रही हों, कहीं पेड़ों से फूट वृद्ध रहे थे मानो वे फूट चढ़ा-चढ़ाकर उसकी पूजा कर
रहे हों और कहीं लटकते हुए कोमल-कोमल पत्ते पतते लग रहे थे मानो वे हाथ जोड़कर उसकी वसतिना
कर रहे हों । उस आश्रम की कुटियों के आँगन सूखने के लिए टाले गये सोंबों नामक अन्न से भरे थे तथा
शोषणियों के भीतर आँवला, लवली, लींग, बेर, केला, लकुच, आम, कटहल और ताड़ के पत्र इकट्ठे करके रचे
हुए थे कहीं आश्रमों के बालक एक स्वर से पाठ का अभ्यास कर रहे थे, कहीं झुगे बार-बार सुनने में याद

१. विकच*** २. ...द्विस्ताभिः । ३. ...पल्लवाञ्जलिभिः । ४. 'लवङ्ग' इति पाठः कश्चिन्नस्ति ।
५. 'पनस' इत्यस्यापि पाठः कश्चिन्नस्ति ।

बलिपिण्डम्, आसन्नवापी-कलहंसपोत-मुज्यमान-नीवारवलिम्, एणो-जिहापल्लवोपलिङ्ग-
मानमुनिबालकम्, अग्निकार्यार्द्धद्वयसिन्धुसिन्धुमान-कुशा-संसिद्धसुप्तम्, उपत-भक्त-
नारिकेल-रसस्निग्धशिलातलम्, अचिर-भुण्ण-वत्कल-रस-पाटलभूतलम्, रक्तचन्दनोप-
लितादित्यमण्डल-निहित-करवीर-कुसुमम्, इतस्ततो विहिम-भस्मलेखा-लङ्घित-मुनिजन-
भोजन-भूमिभागम्, परिचित-शास्त्रामृग-कराकृष्टगृष्टि-निष्कार्यमान-प्रवेश्यमान-जरदन्ध-
तापसम्, इम-करभकाद्धोपमुक्तपतितैः सरस्वती-भुजलता-विगलितैः शङ्खवलपैरिव मृणाल-

आसन्नेति । आसन्नवापीनां निकटवर्तिदीर्घिकाणां ये कलहंसपोताः कलहंसशिशवः तैः मुज्यमाना
भक्ष्यमाणा नीवारणां मुन्यमानां बलय उपायनानि यस्मिन् तं तादृशम् ।

एणेति । एणीभिः हरिणीभिः जिह्वापल्लवः प्रसारिताभिः रसनाभिः उपलिङ्गमाना आस्वाद्यमाना
स्फुरयमाना इत्यर्थः मुनिबालका ऋषिकुमारा यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अग्नेति । अग्निकार्ये हवने अर्द्धद्वयानि अर्द्धनस्मीनूतानि अत एव सिन्धुसिन्धुमानानि 'सिन्धु-
सिन्धु' इत्येवं शब्द कुर्वानि कुशासिन्धुसुप्तानि दर्भैः पुष्पाणि यत्र तं तादृशम् ।

उपतेति । उपलैः प्रस्तरैः भग्नानि प्रस्तरान्तरेषु निधाय भद्रितानि यानि नारिकेलानि लाङ्गली-
फलानि तेषां रसैः द्रवैः सलिलैर्वा स्निग्धानि चिह्नानि तैलाक्षीकृतानि वा शिलातलानि शय्याभूत-
प्रस्तरा यत्र तत्र ।

अचरेति । अचिरभुण्णानां तत्कल्पः तत्कालिनःसारितानां वत्कलानां त्वचां रसैः निर्यासैः पाटलं
रवेतरकलपं शृङ्गीतलं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

रक्तेति । रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन उपलिप्ते आलिखिते आदित्यमण्डले रविचिह्ने निहितम् आदित्याय
समर्प्य स्थापितं करवीरकुसुमं हयनारपुष्पं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

इत इति । इतस्ततः समन्तात् विविधानिः प्रभूतानिः भस्मनां भूतीनां 'भूतिर्भस्मितभस्मनि' इत्य-
नरः, लेखाभिः पङ्क्तिभिः अलङ्कृताः सीमाविधानात् भूषिताः मुनिजनानाम् ऋषिगणानां भोजनभूमिमाणा
सचण्डल्यलदेशा यस्मिन् स तं तादृशम् । पाइत्यर्थादिनिवृत्त्यै भस्मलेखाविहितवर्णित्याशयः ।

परिचितेति । परिचितैः पूर्वत हर समुत्पन्नपरिचितैः शास्त्रामृगैः ऋषिभिः कराकृष्टगृष्ट्या हस्ताकर्षित-
लगुडेन निष्कार्यमानाः केचिद्भवनद्वयैः निःसार्यमाणाः प्रवेश्यमानाः केचिद्भवनमध्ये नीयमानाः जरन्तः
परिणतवयसः बन्धाः नेत्रहीनाः तापसाः तपस्विनो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

इमेति । इमकरभकैः हस्तिशायकैः अर्द्धोपमुक्तैः अर्द्धचर्चितैः पद्मैः पवितैः कयनपि तन्मुखेभ्य-
रभ्युतैः सरस्वत्या भारत्या भुजलताया बाहुवल्स्याः सकाशात् विगलितैः स्रस्तैः शङ्खवलपैरिव त्रिल-
कटकैरिव विद्यमानैः मृणालशकलैः बिसखन्दैः कश्मापितं कर्तुरितम् । 'शङ्खवलपैरिव' इत्यत्र आमुखेति ।
ततश्च सरस्वत्या जनवरतस्थितत्वं गम्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

हो जाने वाले बाहुति देने के मन्त्र पढ़ रहे थे, कहीं मैनायें वेद-मन्त्रों का पाठ कर रही थीं, कहीं बछ्मों
वैशदेवों के लिए दूध गयी बलि खा रहे थे, कहीं प्रातः हो की गर्जलों से आगे हुए कड़ईयों के बच्चे नौकर
की बलि खा रहे थे, कहीं हरिणियों पहलों के समान लाल कानल कीनों से मुनियों के बच्चों को चाट
रही थीं, कहीं इनकुण्डों की जग में पड़े हुए अजबले गीले दुध, स्निग्ध और मृदु 'सिन्धुसिन्धु' दम्ब कर
रहे थे, कहीं शिलाओं के तल परतों द्वारा लोड़े गर नारिकेलों के बर से गीले हो गये थे, कहीं लङ्गल ही के
निचोड़े गये वत्कलों के बर से मुनि लाल हो गये थे, कहीं लाल चन्दन से ढरेरे गये सूर्ममण्डल पर कनेर
के मूल चढ़ाए गए थे, कहीं धर-धर नल की रेंगलों द्वारा मुनियों के भोजन करने की दाहों
को घेर दिया गया था, कहीं परचे हुए इन्दर आश्रम के दूढ़े और कन्धे दासियों की छोड़ी पड़ू हत उन्हें
आश्रम से बाहर ले जाते और फिर भीतर ले आ रहे थे, कहीं हाथियों के बच्चे द्वारा भागे चलाकर छोड़े
गये मृणाल के डुकड़ों से आश्रम चित्रित हो रहा था । वे ऐसे सग रहे थे नानी सरस्वती की मुखाओं से गिरे

१. "सिन्धुसिन्धुमान" "सिन्धुसिन्धुमान, सिन्धुसिन्धुमान । २. "रक्तचन्द्र । ३. नारिकेल "

४. मण्डलनिहित । ५. "लेखाङ्क" "भोजनभूमिनिर्माणम् । ६. कराकृष्टगृष्ट्या "निष्कार्यमान" ७. कर्तव्य ।
८. बाहुवल्स्याः ।

शकलैः कल्मसापितम्, ऋषिजनार्यमेणकैर्विषाण-शिखरोत्वन्यमानविविध-कन्दमूलम्, अन्धु-पूर्णपुष्कर-पुटैर्वनकरिभिरायूर्यमाण-विटपालवालकम्, ऋषिकुमारकाकृष्यमाणवनवराह-दंष्ट्रान्तराल-लम्प-शालकम्. उपजात-परिचयैः कलापिभिः पञ्चपुटपवन-सन्धुदयमाण मुनि-होम-हुताशनम्, आरुघामृत-चरु-चारुगन्धम्, अर्द्धपक्व-पुरोडाश-^१पुण्य-परिमलामोदितम्, अविच्छिन्नाज्यधारा-हुति-हुतभृङ्गहुङ्कार-मुखरितम्, उपचर्यमाणान्तिथिवर्गम्, पूज्यमान-पितृ-दैवतम्, अर्च्यमान हरि-हर-पितामहम्, उपदिश्यमान-श्राद्धकल्पम्, व्याख्यायमान-

ऋषीति । ऋषिजनार्थं मुनिगगनचरणार्थं एणकैः हरिणैः (कर्तृभिः), विषाणशिखरैः शृङ्गप्रान्तैः (करणैः) उत्वन्यमानानि उत्पाद्यमानानि विविधानि अनेकानि विचित्राणीत्यर्थः, कन्दः शालकानि पंकजादीनां मूलानीत्यर्थः, मूलानि मूलकप्रभृतीनि च यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अन्धुर्निति । वनकरिभिः अरण्यहस्तिभिः (कर्तृभिः) अम्बुभिः सलिलैः पूर्णानि मृतानि यानि पुष्करपुटानि शुण्डाग्राणि तैः तादृशैः (करणैः) 'शुण्डाग्रं त्वस्य पुष्करम्' इत्यमरः, आपूर्यमाणानि त्रिय-माणानि विटपानां खण्डयित्वा सामादय रोपितानां स्कन्धानाम् आलवालानि आवापस्यानानि तस्मूल-सलिलधारणगतानीत्यर्थः, यस्मिन् स तं तादृशम् ।

ऋषीति । ऋषिकुमारकैः मुनिशिष्यभिः आकृष्यमाणानि आकर्षणं प्राप्यमाणानि वनवराहागाम् अरण्यशुकराणां दंष्ट्रान्तराललग्नानि दशनमभ्यसंसक्तानि शालकानि पद्मानां कन्दा मूलानीति तात्पर्यम् यस्मिन् तं तादृशम् । 'शालकमेयां कन्दः स्यात्' इत्यमरः ।

उपजातेति । उपजातपरिचयैः पूर्वस्मादेव कालात् ऋषीणामहिंस्रस्वभावशायिमिरिति यावत् । कला-पिभिः मयूरैः पञ्चपुटानां पवनेन वातेन सन्धुदयमाणाः प्रज्ञात्यमाना ऋषीणां हवनार्थं हुताशना अग्नयो यत्र तं तादृशम् । उक्तविशेषणदानैः तपोवनस्यात्यन्तशान्तरत्वं व्यञ्जितम् ।

आरुघ्वेति आरुघ्वः पचनाय प्रवर्तितः योज्यतच्चरुः आज्ययुक्त्यवौदनः तस्य चारुः मनोहरः गन्धः आमोदो यत्र स तं तादृशम् ।

ऋदेति । अर्द्धपक्वः अर्द्धविच्छिन्नमापन्नो यः पुरोडाशः हवनीयद्रव्यविशेषः तस्य पुण्यपरिमलेन सौरमेण आमोदितं हर्षितम् ।

अविच्छिन्नेति । अविच्छिन्ना अनुदिता या आज्यधारा सर्पिःसम्पातः तस्या आहुत्या हवनेन यो हुतभुजः अग्नेः हुङ्कारः 'हुम्' इति शब्दः तेन मुखरितं वाचालितम् । अत्र 'हुतभुग्ङ्कार' इति पाठो न निर्दुष्टः अग्नेः स्फारोत्पादनाभावनात् ।

उपचर्येति । उपचर्यमाणः संस्कारं प्राप्यमाणः अतिथिवर्गः अभ्यागतसमूहो यत्र तं तादृशम् ।

पूज्यननेति । पूज्यमानानि आभ्युदयिकादिश्राद्धेन शोढशोषचारादिना पञ्चोपचारादिना वा अभ्य-मानानि पितरः पितृपितामहादयः दैवतानि देवताश्च यत्र तं तादृशम् । षोडशोपचाराणां पञ्चोपचाराणाञ्च आद्विककृष्यादौ नियमा द्रष्टव्याः ।

अर्च्यननेति । अर्च्यमानाः पूज्यमानाः, हरिर्नारायणः, हरो महेश्वरः, पितामहः प्रजापतिश्च एते यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपदिश्येति । उपदिशमानः पाठ्यमानः श्राद्धकल्पः आश्वलायनादिनिर्मितः श्राद्धविधिर्यत्र तं तादृशम् ।

व्याख्यायेति । व्याख्यायमाना अर्थद्वारा प्रतिपाद्यमाना यश्चिदा दर्शपूर्णमासादियश्चिदायकं शास्त्रं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

इह श्रुतं के कर्गन हों, कहीं हरिण अपनी सीनों से ऋषियों के लिए करं प्रकार के कन्दमूल उखाड़ रहे थे, कहीं जंगल हाथी अपनी सूँड़ों में पानी लेकर आश्रम के वृक्षों को सींच रहे थे, कहीं ऋषियों के बच्चों द्वारा जंगलों मूरों की शड़ों के अन्दर लगे हुए कमलों के कन्द खोदने जा रहे थे, कहीं परचे हुए मोर अपने पंखों की हवा से मुनियों के हवन की आग को झुलगा रहे थे, कहीं घर की मनोहर गन्ध चारों ओर फैल रही थी, कहीं अपे पके हुए पुरोडाश की पवित्र गन्ध से वह आश्रम झगन्धित हो रहा था, कहीं हवनहुँकारों में लगातार बहूट धारा से धी की आहुति दी जा रही थी विल्ले ज्वनि में से 'हुं' 'हुं' का शब्द हो रहा था, कहीं

१. ...पुष्करिण्य, पुरोडाशचरिण्य...

२. उग्रहुङ्कार, हुङ्कार...

३. अभ्यर्च्यमान...

४. हरिण्यमान...

यज्ञविद्यम्, आलोच्यमान-धर्मशास्त्रम्, पठ्यमान-विवध-पुस्तकम्, विचार्यमाण-सकल-शास्त्रार्थम्, आरभ्यमाण-पर्णशालम्, उपलिप्यमानाजिरम्, उपमृज्यमानोदजाभ्यन्तरम्, आबध्यमानध्यानम्, साध्यमान-मन्त्रम्, अभ्यस्यमान-योगम्, उपह्वयमाण-वनदेवतावलिम्, निर्वर्त्यमान-मौञ्जमेखलम्, प्रक्षाल्यमान-वल्कलम्, उपसंगृह्यमाण-समिधम्, संस्क्रियमाण-कृष्णाजिनम्, गृह्यमाण-गवेषुकम्, शोष्यमाण-पुष्करम्, ग्रह्यमानाक्षमालम्, गृह्यमाण-

आलोच्येति । आलोच्यमानानि हृदये विचार्यमाणानि धर्मशास्त्राणि मन्वादिप्रणीतसंहिता यस्मिन् स तं तादृशम् ।

पठ्येति । पठ्यमानानि अधीयमानानि विविधानि अनेकप्रकाराणि पुस्तकानि शास्त्राणि यत्र स तं तादृशम् ।

विचार्येति । विचार्यमाणा युक्त्या स्थाप्यमानाः सकलशास्त्रार्थाः समस्तवेदादिविषया यस्मिन् स तं तादृशम् ।

आरभ्येति । आरभ्यमाणाः विरचितुं प्रवर्त्यमानाः पर्णशालाः उदजा यस्मिन् स तं तादृशम् । उपलिप्येति । उपलिप्यमानानि गोमयादिना संस्क्रियमाणानि अजिराणि प्राङ्गणानि यत्र स तं तादृशम् । 'अजिरं चवरोऽङ्गणम्' इत्यमरः ।

उपमृज्येति । उपमृज्यमानानि शोधन्यादिनि परिस्क्रियमाणानि उदजानां पर्णशालानाम् अभ्यन्त-राणि मय्यानि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

आबध्येति । आबध्यमानं विधीयमानं ध्यानम् एकप्रत्ययधारा यत्र स तं तादृशम् । साध्येति साध्यमानः हवनादिना सिद्धिं लभ्यमानः मन्त्रो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अभ्यस्येति । अभ्यस्यमानः सुहृदुः क्रियमाणः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपह्वयेति । उपह्वयमाणाः समर्प्यमाणाः वनदेवताभ्यः अरण्याधिष्ठात्रीभ्यो वलयः पूजावस्तुनि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

निर्वर्त्येति । निर्वर्त्यमाना निष्पाद्यमाना मौञ्जी मुञ्जनिर्मिता मेखला यस्मिन् स तं तादृशम् ।

प्रक्षाल्येति । प्रक्षाल्यमानं जलेन निर्मलीक्रियमाणं वल्कलं खगुं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपेति । उपसंगृह्यमाणा उपादीयमानाः समिध पृथांसि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

संस्क्रोति । संस्क्रियमाणं घर्षणादिना विशुद्धीक्रियमाणं कृष्णाजिनं कृष्णसारमृगचर्म यस्मिन् तं तादृशम् ।

गृह्येति । गृह्यमाणा आदीयमाना गवेषुकाः कन्दा धान्यविशेषा यत्र तं तादृशम् ।

शोष्येति । शोष्यमाणानि घर्मेण शोषं प्राप्यमाणानि पुष्कराणां कमलानां बीजानि फलानि यस्मिन् तं तादृशम् । जपमालाविरचनार्थैतदित्यवगन्तव्यम् ।

ग्रह्येति । ग्रह्यमाणा ग्रन्थि प्राप्यमाणा विरच्यमाना अक्षमाला रुद्राक्षमाला यत्र तं तादृशम् ।

गृह्यमाणेति । गृह्यमाणं भाले धार्यमाणं त्रिपुण्ड्रकं भस्मना रेखात्रयं यस्मिन् तं तादृशम् ।

अतिथियों की सेवा हो रही थी, कहीं पितरों की पूजा हो रही थी, कहीं विष्णु, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो रही थी, कहीं ब्राह्म के नियमों का उपदेश दिया जा रहा था, कहीं यज्ञविद्या की व्याख्या हो रही थी, कहीं धर्मशास्त्रों की मीमांसा हो रही थी, कहीं तरह-तरह की पुस्तकें पढ़ी जा रही थीं, कहीं शास्त्रों के अर्थों पर विचार किया जा रहा था, कहीं श्लोपडियों बनायी जा रही थीं, कहीं आँगन लोपे जा रहे थे, कहीं श्लोपडियों के भीतर सफाई हो रही थी, कहीं इष्टदेवताओं का ध्यान किया जा रहा था, कहीं मन्त्र सिद्ध किये जा रहे थे, कहीं योग का अभ्यास किया जा रहा था, कहीं वनदेवताओं की बलि दी जा रही थी, कहीं मूँज की करधनियाँ बनायी जा रही थीं, कहीं छाल के वस्त्र धोये जा रहे थे, कहीं समिधार्थे इकट्ठी की जा रही थीं, कहीं काले हरिन के चमड़े सिंहाये जा रहे थे, कहीं गवेषुक (एक प्रकार का धान जो पकने पर झड़ जाता है) इकट्ठे किये जा रहे थे, कहीं कमलों के पके हुए कमलगट्टे छुताये जा रहे थे, कहीं रुद्राक्ष की मालायें गुँथी

१. अवलोच्यमान । २. वाच्यमा... । ३. उपमृज्यमान... । ४. उपह्वयमान... । ५. मुञ्ज... ।

६. साध्यमान... । ७. उपसंग्रह्यमाण... । ८. निगृह्यमाण... । ९. शोष्यमाण... ।

त्रिपुण्ड्रकम्, न्यस्यमान-वेत्रदण्डम्, आपूर्य्य-कमण्डलम्, अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य, अपरिचितमनुत्स्य, अश्रुतपूर्वमनङ्गस्य, अब्जयोनिमिव त्रिभुवन-वन्दितम्, असुरारिम्बि-प्रकटितवराह-नरसिंहरूपम्, सांख्यमिव कपिलाधिष्ठितम् मथुरोपवनमिव बलावलीढ-दर्पित-धेनुकम्, उदयनमिवानन्दितवत्स-कुलम्, किम्पुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतकलशा-

न्यस्येति । न्यस्यमानः दूरादेत्य पृथिव्यां स्थाप्यमानः वेत्रदण्डः वेतसलगुहो यस्मिन् तं तादृशम् ।

आपूर्येति । आपूर्यमाणः सलिलैः त्रियमाणः कमण्डलुः पूजनार्हं जलधारपात्रविशेषो यत्र तं तादृशम् एतेषु यत्र यथायोग्यं तत्र कर्तृपदं 'कैश्चित्' 'केनचित्' इत्यादिकं निवेशनीयम् ।

अदृष्टेति । कालिकालस्य कलियुगस्य नास्ति दृष्टम् अवलोकनं पूर्वं यस्मिन् तं तादृशम् । एवमपर-योरपि । कलिप्रवेशार्हमिद्याशयः, अनेन सर्वथा अधममात्र इति प्रतीयते । अनृतस्य असत्यस्य अपरि-चितम् अपरिचयः, सततं सत्याचारादित्याशयः । अनङ्गस्य कामदेवस्य, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वम्, कामजनितविकारानुपलम्भादित्याशयः ।

अब्जयोनिमिति । अब्जयोनिमिव प्रजापतिमिव, त्रिभुवनवन्तितं जगत्त्रयपूजितम्, असामान्यधर्म-स्थानत्वात् सृष्टिकर्तृत्वाच्चेत्याशयः ।

असुरेति । असुराः राक्षसाः तेषाम् अरिः शत्रुः विष्णुः तमिव, 'रिपौ वैरिसपरानरि' इत्यमरः, प्रकटितानि प्रकाशितानि वराहाः शूकराः, नरा मनुष्याः, सिंहा मृगेन्द्राः, रूपाणि मृगाश्च येन तं तादृशम्, 'रूपं मृगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलानुधः, पक्षे—प्रकटिते व्यक्तिकृते वराहनरसिंहयोः 'शूकरावतार-नृसिंहा-वतारयो रूपे स्वरूपे येन तं तादृशम् ।

सांख्यमिति । सांख्यं कपिलदर्शनम् तदिव, कपिलया कनकाकूटया गवा, कपिलेन सांख्यशास्त्र-निर्माता ऋषिर्विशेषेण च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

मथुरेति । मथुराया एतन्नामप्रसिद्धाया नगर्याः उपवनमिव द्वादशवनेषु गर्भितम् अरण्यमिव' बलावलीढाः शारीरिकशक्तियुक्ता अत एव दर्पिताः समुत्पन्नगर्वाः धेनवो नवप्रसवा गावो यत्र तं तादृशम् । अत्र 'शेषाद्विभाषा' इत्यनेन वैकल्पिककम्पराशयः । पक्षे तु—बलावलीढः शक्तिमान् दर्पितो गर्भितश्च धेनुक एतन्नामा दैत्यो यस्मिन् तं तादृशम् ।

मथुरायां धेनुकासुरं श्रीकृष्णो निहतवानिति श्रीमद्भगवद्गीताया कथा ।

उदेति । उदयनम् एतत्संज्ञकं पाण्डवकुलोत्पन्नं कौशाग्रधीनृपतिमिव, आनन्दितं वृणसलिलदानादिना परितोषितं वत्सकुलं गोवत्सगणो यत्र तं तादृशम्, पक्षे—आनन्दितं सदाचरणादिना सन्तोषितं वत्सकुलं वत्सप्रान्तीयजनमण्डलं तं तादृशम्, तस्य वत्सप्रान्तनृपतित्वात् ।

पुरा किल वत्सदेशाधिपतिरुदयनः स्वाः स्वाः प्रजा नीतिमार्गेण संरक्षन् ताः सन्तोषयामासेति कथा सोमदेवमद्विरचिते कथासरित्सागरे जिज्ञासुरभिरवलोकनीया ।

किम्पुरुषेति । किम्पुरुषाणां किम्बराणाम् अधिराज्यं प्रभुत्वमिव, मुनिजनैः ऋषिगणैः गृहीताः आत्ताः कलशाः सलिलपूर्णघटाः तैः अभिषिच्यमाना अभिषेकं प्राप्यमाणा द्रुमा वृक्षा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—मुनि-जनगृहीतकलशैः ऋषिगणगृहीतघटैः अभिषिच्यमानः द्रुमो नामाधिपतिः यस्मिन् तत् तादृशम् ।

जा रही थी, कहीं त्रिपुण्ड्र धारण किया जा रहा था, कहीं वेत के डण्डे रखे जा रहे थे और कहीं कमण्डलुओं में जल भरा जा रहा था । उस आश्रम को कलियुग ने कमी देखा भी न था, झूठने कमी उपर झाँका भी न था और काम ने उसके विषय में कमी सुना भी न था । वह ब्रह्मा के समान तीनों लोकों द्वारा बन्दनीय था । वह भगवान् विष्णु के समान नृसिंह, वराह रूप प्रकट करने वाला था (भगवान् विष्णु ने नृसिंह और वराह का रूप धारण किया था, उस आश्रम में मनुष्य, सिंह, शूकर और नृग पाये जाते थे), वह सांख्य दर्शन के समान कपिलाधिष्ठित था (कपिल मुनि सांख्य दर्शन के प्रणेता थे, उस आश्रम में अनेक सीधी-सादी स्फेद गाँवें थीं), मथुरा के उपवन के समान शक्तिशाली और अभिमानी धेनुक वाला था (मथुरा के उपवन में अत्यन्त बली और अभिमानी धेनुक नाम का राक्षस रहता था, उस आश्रम में तगड़ी और मरतानी नरें स्पर्धार्थ गये

भिषिच्यमान-द्रुमम्, निदाघसमयावसानमिव आसन्न-जलप्रपातम्, जलधरसमयमिव वन-
गहन-मध्य-सुखं-सुप्त-हरिम्, हनूमन्तमिव-शिला-शकलं-प्रहार-सञ्चूर्णिताक्ष-स्थिसञ्चयम्,
खाण्डव-विनाशोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धाग्निकायम्, सुरभिविलेपनधरमपि सतताविर्भूत-

किमुत्पाणां द्रुमो नामा राजाऽभूदित्यस्ति प्रसिद्धिः। तस्य च सुनयः किमुरुषराज्ये अभिषेक-
ञ्चक्रुरिति कथा तत्रैव कथासरित्सागरे।

निदाघेति। निदाघसमयो ग्रीष्मकालः तस्यावसानं शेषमिव आसन्नौ समीपस्थायिनौ, जलं वापी-
सलिलं प्रपातो निर्झरश्च तौ यस्य तत् तादृशम्, प्रपातो 'निर्झरेऽतटे' इति मेदिनी, पक्षे—आसन्ना समीपस्थो
जलप्रपातः मेघजलपतनं यस्य तत् तादृशम्।

जलधरेति। जलधरसमयो वर्षाकालः तमिव, वने विपिने यद्गहनं गह्वरं तस्य मध्येऽन्तः सुखेन
विघ्नाभावादशङ्कितेन सुप्तः निद्रामुपगताः हरयः सिंहा मृगेन्द्रा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—वनस्य वीरसमुद्र-
जलस्य गहने गह्वर इव गम्भीरे मध्येऽन्तःसुखेन भानन्देन सुप्तो निद्रितो हरिविष्णुः यस्मिन् तं तादृ-
शम्। 'वनं प्रचवणे गेहे प्रवासेऽगमसि कानने' इति हैमः, 'गहनं गह्वरे दुःखे वने' इति त्रिकाण्डशेषः।
आपादध्रावणमासौ वर्षासमयौ, तत्रापादे हरिः स्वपिति, भाद्रे च पार्श्वे परिवर्तयति, कार्तिके च उत्तिष्ठ-
तीति पुराणा प्रसिद्धिः।

हनूमन्तमिति। हनूमन्तमिव वायुतनयमिव, शिलाशकलस्य पापाणखण्डस्य प्रहारेण निपातनेन
सञ्चूर्णितः तैलसम्पादनार्थं पिष्टः अक्षाणां बिभीतकफलानाम् अस्थिसञ्चयो मध्यप्रदेशपमूहो यस्मिन् तं
तादृशम्, पक्षे, शिलाशकलप्रहारेण सञ्चूर्णितः भञ्जितः अक्षय अक्षामिषदशाननसुतस्य अस्थि-
सञ्चयो येन तं तादृशम्। 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके। रुद्राक्षे रावणौ सर्पबिभीतकतरावपि॥'
इति हैमः।

वायुतनयो हि लङ्कावाहानन्तरं यथेष्टकृया चैत्यप्रासादभञ्जने प्रवृद्धस्तदा राक्षसा रावणमुपेत्य
प्रोक्तुः। राजन्! नार्य वानररूपधारी किन्तु लङ्काविनाशाय कश्चिद् काल एव, अतस्तत्प्रतिकारोऽनु-
पद्मेव चिन्तनीयः। तस्मिन् जातक्रोधोऽद्यनामानमात्मजं सबलं तद्धननाय प्रेषयामास। तत्रोपेत्य च स
युयुधे, युष्मन्तं तं हनुमान् निहतवान् इति रामायणीयलङ्काकाण्डिया कथा।

खाण्डवेति खाण्डवस्य पुत्रस्त्रिजगवनस्य विनाशे भस्मीकरणे उद्यतः पत्परो योऽर्जुनः पार्थः तमिव
प्रारब्धम् उपक्रान्तम् अग्निकार्यं हवनं यस्मिन् तं तादृशम्, पक्षे—प्रारब्धं भस्मोपद्रवनिराकरणेनोपक्रान्तम्
अग्निकार्यं वह्नितर्पणं येन तं तादृशम्। अत्रत्येतिवृत्तं प्रागेव प्रतिपादितम्।

'अञ्जयोनिमिव' इत्यारभ्य 'खाण्डव-विनाशोद्यतार्जुनमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः। 'जलधर-
समयमिव' इत्यत्र हि पूर्णोपमा, 'वनगहन' इत्यत्र पुनरुक्तवद्भासालङ्कारश्चेत्यनयोः सङ्करः।

सुरमिति। सुरभिः प्राणवृत्तिजनकः 'सुरभिर्प्राणतर्पणः' इत्यमरः, विलेपनम् अङ्गरागोचितं चन्दना-
दिकं धरतीति सः, तादृशमपि, सततं निरन्तरम् आविर्भूतः प्रकटितो धूमगन्धः वह्निकेतनसौरभो

रहती थी), राजा उदयन के समान वस्त्रजुल को सुखी बनाने वाला था (राजा उदयन ने अपने वस्त्रजुल को
आनन्दित किया था, उस आश्रम में सुख के साथ बछड़े विचरते रहते थे), किन्नरों के राज्य के समान वहाँ
जल के धड़ों से ऋषि लोग द्रुमभिषेक किया करते थे (किन्नरों के राज्य में द्रुम नामक राजा का अभिषेक
हुआ था, उस आश्रम में ऋषि लोग जल के धड़ों से वृक्षों को सींचा करते थे), ग्रीष्म ऋतु के अन्त के समान
वहाँ जल-प्रपात समीप ही था (गर्मों के अन्त में वर्षा होती है, उस आश्रम के समीप झरने झर रहे थे),
वर्षा ऋतु के समान वहाँ घने वनों के बीच हरि सुख से सो रहे थे (वर्षा ऋतु में मगवान् विष्णु गहरे जल
के बीच सोते हैं, उस आश्रम से घने जंगलों के बीच सिंह सुख को नोद लिया करते थे), हनुमान के समान
वहाँ पत्थरों के टुकड़ों से अन्न की अस्थियाँ तोड़ी जाती थीं (हनुमान ने रावण के पुत्र अञ्ज कुमार की हड्डियाँ
तोड़ डाली थीं, उस आश्रम में बहेड़े की गुठलियाँ तोड़ी जाती थीं) और खाण्डव वन जलाने के लिये तैयार
अर्जुन के समान वहाँ अग्नि के कार्य ही रहे थे (खोडव वन जलाने में अर्जुन ने अग्नि को सहायता पहुँचायी
थी, उस आश्रम में सुनि लोग होम आदि अग्नि द्वारा होने वाले कार्यों के लिए आग जला रह थे), वहाँ झरमि

धूमगन्धम्, मातङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रम्, उल्लसित-धूमकेतुशर्तमपि प्रशान्तोपद्रवम् परिपूर्णद्विजपति-मण्डल-सनाथमपि सदा-सन्निहित-तरु-गहान्वकारम्, अतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकमाश्रममपश्यम् ।

यत्र च मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु, मुखरागः शुक्लेषु न कोपेषु, तीक्ष्णता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु, चञ्चलता कदलीदलेषु न मनःसु, चक्षुरागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु कण्ठग्रहः कमण्डलुषु न सुरतेषु, मेखलाबन्धो व्रतेषु नेर्घ्याकलहेषु, स्ननस्पर्शो होमवेनुषु न वनितासु,

यस्मात्तं तादृशं सौरभप्रकटनसम्भवे धूमगन्धप्रकटनाद्विरोधः, सुरभेः गोः 'सुरभिर्गोवि च स्त्रियाम्' इत्यमरः, विलेपनं गोमयं यस्यां सा तयोक्ता घरा पृथ्वी यत्र तं तादृशमिति तत्परिहारः ।

मातङ्ग इति । मातङ्गकुलेन अन्यजगणेन अध्यासितमपि आश्रितमपि पवित्रं पूतमिति विरोधः, मातङ्गकुलेन गजयूथेन अध्यासितम् इति तत्परिहारः । 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति विश्वः ।

वहसि वेति । उल्लसितम् ऊर्ध्वमुत्थितं धूमकेतुशतम् उत्पातग्रहशतं यत्र तथोक्तमपि प्रशान्तोपद्रवं प्रदामितविष्णुमिति विरोधः, धूमकेतवो वह्नयस्तेषां शतं समूहो यत्रेति तत्परिहारः, 'धूमकेतुः स्मृतो बद्धा-व्युत्पातग्रहेन्दयोः' इति विश्वः ।

परिपूर्णंति । परिपूर्णं समन्ताद् स्मृतेन द्विजपरिमण्डलेन चन्द्रमण्डलेन सनाथः संयुतस्तं तयोक्तमपि, सदा सर्वस्मिन् काले सन्निहितः निकटस्यायी तरुगहनेषु वृक्षगह्वरेषु अन्धकारः तमो यत्र तं तादृशमिति विरोधः, परिपूर्णं ज्ञानपूर्णं द्विजपतिमण्डलेन उत्तमब्राह्मणसमूहेन सनाथस्तं तादृशमिति तत्परिहारः 'द्विजराजः शशधरः' इति, 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इति चामरः ।

'सुरभिविलेपनधरमपि' इत्यारभ्य 'परिपूर्णं'त्यन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अत्रेति । अतिरमणीयम् अत्यन्तमनोहरम् अपरम् अतिरिक्तं ब्रह्मलोकं सुरलोकमिव आश्रमं तपोभूमिम् अपरयम् अद्वाबम् । इह ब्रह्मलोकमिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

यत्र चेति । अपि चेति चकारस्यार्थः । यत्र यस्मिन् आश्रमे, मलिनता मालिन्यं हविर्धूमेषु हुताग्नि-केतुषु न चरितेषु, लोकानां भ्यवहारेषु हिंसामात्सर्यादिपापाचारस्तत्र नासीदित्यर्थः । सर्वत्रात्मभावनया स्वच्छान्तःकरणत्वादित्याशयः । मुखरागो मुखस्य रक्किमा शुक्लेषु कीरेषु, न कोपेषु अत्र निमित्तसप्तमी अत एव कोपनिमित्तकं वैरूप्यं मुखे नासीदित्यर्थः क्रोधस्त्वैवानुदयात् । तीक्ष्णता चर्मास्थिभेदनयोग्यः सामर्थ्यविशेषः कुशाग्रेषु दर्भमूलप्रदेशेषु, स्वभावेषु प्रकृतिषु तीक्ष्णता कृता नासीत् शुद्धान्तःकरणत्वात् । चञ्चलता चाञ्चल्यं कदलीदलेषु रम्भापत्रेषु न मनःसु चित्तेषु चञ्चलता अधीरता उपद्रवाभावात् । कोकिलेषु परमृतेषु चक्षुरागः लोचनारुण्यम्, न परकलत्रेषु अन्यस्त्रीषु चक्षुरागः लोचनयोरासक्तिः तदभिलाषाभावात् । कमण्डलुषु कुण्डिकासु कण्ठग्रहो गलधारणम्, किन्तु सुरतेषु आलिङ्गनेषु न, मुनीनामूर्ध्वरेतस्वेन तदसत्त्वादित्याशयः । व्रतेषु उपनयनादिनियमेषु मेखलायाः कान्त्याः बन्धो बन्धनम्, किन्तु

विलेपन (गोबर का लेप, चन्दन आदि सुगन्धित वस्तुओं का लेप) होने पर भी होम के धुओं से सर्वदा सुगन्ध निकला करती थी, मातंगों (चाण्डालों, मतवाले हाथियों) का निवास होने पर भी वह आश्रम पवित्र था, अनेक चमकते हुए धूमकेतुओं (पुच्छलतारों, हवन की लपटों) के होने पर भी कोई भी उपद्रव नहीं था और वहाँ द्विजपतिमण्डल (चन्द्रमण्डल, श्रेष्ठ ब्राह्मणों का समूह) होने पर भी पाम के बूझों की झुरमुटों में सदा अन्धकार छाया रहता था ।

उत्त आश्रम में कालिमा केवल यह के धुओं में थी, किसी के आचरण में नहीं थी; मुख पर लालिमा केवल सुगंधों की चोंच में थी, किसी के क्रोध में नहीं थी; तीक्ष्णता केवल जूझों की नोक में थी, किसी के स्वभाव में नहीं थी; चञ्चलता केवल केते के पत्तों में थी किसी के मन में नहीं थी, चक्षुराग (नेत्रों की लालिमा, नेत्रों में प्रेम) केवल कोकिलों में था; परस्त्रियों के विषय में नहीं था; कण्ठग्रह (गरदन पकड़ना, आलिङ्गन करना) केवल कमण्डलु उठाने में था, रतिविवाह में नहीं था, मेखलाबन्ध (नौड़ीबन्धन, सँकल में बाँधना) केवल व्रतधारी ब्रह्मचारियों में था, वाद-विवाद में नहीं था; स्ननों का स्पर्श होम के लिये गाओं की दुरते में ही था, स्पर्शों में नहीं था; पक्षपात (पंखों का हटाना, पक्षपात करना) केवल सुगंधों में था, विपासन्धी विवादों में नहीं था, आग्नि (चक्कर काटना, जम, सन्देश) केवल

पक्षपातः कृकवाकुषु न विद्याविवादेषु, भ्रान्तिरनलप्रदक्षिणेषु, न शास्त्रेषु, वसुसङ्कीर्तनं दिव्य-
कथासु न तृष्णासु, गणना रुद्राक्ष-वलयेषु न शरीरेषु, मुनि-बाल-नाशः क्रतु-दीक्षया न
मृत्युना, रामानुरागो रामायणेन न यौवनेन, मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमाने ।

यत्र च महाभारते शकुनि-वधः, पुराणे वायु-प्रलपतिम्, वयःपरिणामे द्विज-पतनम्,

ईर्ष्याकलहेषु ईर्ष्यानिमित्तकविग्रहेषु खड्गमुष्टिधारणं न, मुनीनामीर्ष्याया एवानुपलम्भात्
'मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्चीशैलनितम्बयोः' इति मेदिनी । होमधेनेषु होमनिमित्तकगोषु स्तनस्पर्शः
दुग्धदोहनम्, किन्तु कामिनीषु वनितासु न स्तनस्पर्शः कुचमर्दनं विषयासक्तयनुदयात् । कृकवाकुषु
कुक्कुटपक्षिषु पक्षपातः ऋदाभ्यां पतनम्, किन्तु विद्याविवादेषु शास्त्रार्थेषु न पक्षपातः निर्णायकस्य वादि
प्रतिवादिनोरन्यतरस्य साहाय्यविधानं तस्यानुचितत्वात् 'कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः ।
'विद्या विवादाय धनं मदाय, शक्तिः परेषां परिपीडनाय । खलस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च
रक्षणाय ॥' इति । अत्र सर्वविधपक्षिण एव पक्षाभ्यां पतनसम्भवे ह्यत्र कृकवाकुमात्रस्यैव पक्षपतन-
दर्शनादविशेषे विशेषाख्यो दोषः समापतति तेनात्र 'पक्षिषु' इति पाठो विधेयः, एवञ्च नोक्तशङ्कालेशः ।
अनलप्रदक्षिणेषु हवनानिप्रदक्षिणकर्मसु भ्रान्तिः चतुर्विधु भ्रमणम्, किन्तु शास्त्रेषु वेदादिषु न भ्रान्ति-
भ्रमः अयथार्थज्ञानम्, तत्त्वतो निश्चयात् । दिव्यकथासु परलोकीयाख्यानप्रवचनेषु वसूनां द्युप्रभृती-
नामष्टानां देवविशेषाणां सङ्कीर्तनं सम्यक् प्रकारेण कथनम्, किन्तु तृष्णा वित्तलिप्सानिमित्तकं वसुनो
वित्तस्य सङ्कीर्तनं न, ऋषीणां धनलिप्साया एवाभवात् । रुद्राक्षाणां वलयेषु कटकाकारमालासु 'कटकं
वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, गणना जपादौ संख्या, किन्तु शरीरेषु देहेषु न गणना नापेक्षा, तत्र
तेषामन्यन्तनिरूप्यत्वात् । क्रतुदीक्षया यज्ञप्रारम्भेण मुनीनाम् ऋषीणां बालनाशः केशकर्तनम्,
पूर्वदिन एव संयमादिविधानायविविधानाम्, किन्तु मृत्युना मरणेन बालनाशः बालकविष्वंसो न,
तपोमाहात्म्येनासामयिकमरणाभावात् । रामायणेन रामायणे गुणगणाकर्णनेन रामे दशरथात्मजे अनुरागः
प्रेम, किन्तु यौवनेन तारुण्योचितमशुविभवेण रामायां कामिन्याम् नानुरागः, नासक्तिः, तपःप्रभावेण
तेषां युवावस्थायामपि कामोद्रेकाभावात् । जरया वृद्धावस्थया मुखस्य वदनस्य भङ्गविकारः त्वगादि-
शैथिल्यरूपो विकारः, किन्तु धनाभिमानेन वित्तगर्वेण मुखस्य भङ्गविकारः अन्येषु अकुप्यादिविकृतिर्न,
तेषां वित्तगर्वयोर्द्वयोरप्यसत्त्वात् ।

इह 'मलिनता हविर्भूमेषु न चरितेषु' इत्यारभ्य 'मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन' इत्यन्तं
यावत् सर्वस्मिन्नपि वाक्ये प्रशनाभावेऽपि नञ् अन्यस्य निराकरणात् श्लेषसङ्कीर्णां शाब्दी परिसङ्ख्या-
लङ्कारः । दर्पण—

'प्रशनादप्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् । तादृगन्यथ्यपोहक्षेत्रङ्गाब्द आर्थोऽथवा तथा ॥'

परिसङ्ख्या..... ।

यत्र चेति । इहापि यस्य अपि चेत्यर्थः । यत्र आश्रमे महाभारत एव शकुनिवधः दुर्योधनमातुलस्य
सहदेवेन मारणं श्रूयते स्म, न तु यस्मिन् कस्मिन् स्थले शकुनेः खगस्य वधो मारणम् अवलोकितः, तेषां
हिंसाया अभावात् । पुराणे व्यासनिर्मिताष्टादशपुराणेषु मध्ये वायुपुराणशास्त्रे एव वायोः पवनदेवतायाः

अग्नि को प्रदक्षिणा में धो, शास्त्र-ज्ञान के विषय में नहीं धो; वसुसंकीर्तन (वसुनामक देवताओं का वर्णन, धन की
चर्चा) केवल देवताओं की कहानियों में धो, धन की अभिलाषा में नहीं धो; गणना केवल रुद्राक्ष की मालाओं में
थी शरीर के विषय में नहीं धो; मुनियों के बालों का नाश (बाल कटा देना, बालकों का नाश) केवल यज्ञ की
दीक्षा लेने में ही होता था, मृत्यु के द्वारा नहीं; रामानुराग (रामचन्द्रजी के प्रति प्रेम, श्री के प्रति प्रेम) केवल
रामायण में था, यौवन में नहीं था और मुख पर भङ्गविकार (झुरी पड़ना, अर्द्धकार) केवल बुढ़ापे में ही होता था,
धन के अभिमान में नहीं होता था ।

वहीं शकुनि-वध केवल महाभारत की कथा में सुना जाता था, आश्रम में पक्षियों का वध करना लोग
जानते भी नहीं थे; वायु का प्रलय (वायुदेवता का भाषण) केवल पुराणों की कथा में मिलता था, वायु-विकार के

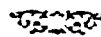
उपवन-चन्द्रेषु जाह्नवम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवण-व्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः, मुजङ्गमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः ।

॥ इति जावात्पात्रमवर्णनं समाप्तम् ॥

प्रलपितं जहिरतं श्रूयते, न त्वन्यत्र क्वापि भवने वायुना वायुविकारेणोन्मादादिना प्रलपितं कस्यापि न्दर्यवचनम् वासीत् तयाविषरूपाया अनुस्पृश्यत्वात् । वयःपरिणामे वृद्धावस्थायामेव द्विजानां दन्तानां 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः, पतनं पातः, न तु महापातकादौ द्विजानां विप्राणां पतनं पातित्यं स्वाचारभ्रंशो वा तेषां तदभावात् । उपवनस्य वारामस्य चन्द्रेषु चन्दनवृक्षेष्वेव जाह्नवं शीतलत्वम् न तु आश्रमवर्तिलोकेषु जाह्नवं प्रज्ञाहीनत्वं सर्वेषामेव पूर्णशिक्षितत्वात् । अग्निनामेव वह्नीनामेव भूतिमत्त्वं भस्मवत्त्वम्, न तु मुनिजनानां भूतिमात्रं वित्तसम्पद्वत्त्वम्, वित्तैकत्रीकरगविधानाभावात् । एणकाणां नृगानामेव गीतश्रवणे गानाकरणे व्यसनम् वासक्तिः, न तु श्रपीणाम्, तेषां क्वापि व्यसनाभावात् । शिखण्डिनामेव मयूराणामेव नृत्ये नर्तनसमये पक्षस्य छुद्स्य पानः पतनं कस्यापि भ्रंशनमित्यर्थः, न तु श्रपीणां नृत्ये लास्यविषये पक्षपातः अभिलाषः, तेषां सर्वस्मिन्नपि विषये नाभिलाषात्वात् । मुजङ्गमानां सर्पाणामेव भोगः शरीरम्, न तु श्रपीणां भोगो मातृगन्धचन्दनकामिन्यादिभक्ष्यभोगोत्पन्नं सुखम्, सर्व-भोगानां परित्यागात् । 'भोगः सुखे स्याद्विभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । कपीनां मर्कटानामेव श्रीफलेषु विरच्यमानेषु अभिलाषः इच्छाविशेषः, न तु श्रपीणां श्रीलक्ष्मीः सैव फलं कान्येष्टिफलं तत्र अभिलाषः जयुक्तेच्छा, तेषां मोक्षमिलाषित्वेन काम्यकर्मानुष्ठानविधानाभावात् । मूलानां बुधवत-स्यादिक्कन्दानामेव मूलकानामेव वा अवधोगतिः भूतलायोदेशगमनम्, न तु श्रपीणाम्, अधोगतिः नरक-गमनं पापरहितत्वात् ।

इहापि पूर्ववदेव 'महानारते शकुनिवधः' इत्यारम्भ्य 'मूलानामधोगतिः' इत्यन्तं यावत् सर्वस्मि-न्नपि वाक्ये प्ररनाभावेऽपि स्वाभिप्रायेणान्यस्य निराकरणत्वात् दलेषानुप्राणिता आर्या परिसंत्याज्यङ्कारः । लङ्गणन्तु पूर्वमेव प्रतिपादितम् । पूर्वत्र शान्दी अत्र त्वार्यीति भेदो ज्ञेयः । अत्रत्यः सन्दर्भः कीदृशोऽति-रमणीय इति सहृदया एव प्रमाणम् ।

इति 'चन्द्रकला' टीकायां जावात्पात्रमवर्णनं समाप्तम् ।

कारण कोरं न्दर्यं का प्रलाप नहीं करता था; द्विजवन (दाँतों का गिरना, प्राक्गर्भों की अवनति होना) केवल डुड़ौटी में होता था, प्राक्गर्भों की अवनति नहीं होती थी; वट्टा (शीतलता, बुद्धिहीनता) केवल उपवन के चन्दनों में पायी जाती थी, वह श्रपियों की दुष्टे में नहीं थी; भूति (भस्म, ऐश्वर्य, धन) केवल अग्नि में मिटती थी, लोगों में धन के प्रति कोई आसक्ति नहीं थी; गीत सुनने का व्यसन केवल नृगों में था, लोगों में उसकी अभिलाषा नहीं थी, नृत्य के प्रति अनुराग केवल मोरों में था; भोग (धन, सांसारिक सुख) केवल सर्पों में था, वहाँ के लोग भोगी नहीं थे; शिखण्ड (बेट का फट, धन से प्राप्त होनेवाले सुख) की अभिलाषा केवल बन्दरों में थी, वहाँ के लोगो में धन से मिठनेवाले सुख की अभिलाषा नहीं थी, और अधोगति (नीचे की ओर जाना, नरक में पड़ना) केवल शृङ्गों के बंदों की होती थी, श्रपि और मुनियों की नहीं होती थी ।

इस प्रकार जावात्पात्रमवर्णन समाप्त हुआ ।

जाबाल्याश्रमवर्णनम्

समाप्तम्

अथ जावालिवर्णनम्

तस्य चैवविधस्य मध्यभागमलङ्कुर्वाणस्य, अलङ्ककौलोहित-पल्लवस्य मुनिजना-
लम्बित-कृष्णाजिन-जल-करङ्क-सनाथशाखस्य तापसकन्यकाभिर्मूलभाग-दत्त-पीत-पिष्टातका-
नेक पञ्चाङ्गुलस्य हरिणशिशुभिः परिपीयमानालवाल-सलिलस्य मुनिकुमारकावद्ध-कुशचीर-
दाम्नो हरितगोमयोपलेपन-विविक्ततलस्य, तत्क्षण-कृत-कुसुमोपहार-रमणीयस्य नातिमहतः
परिमण्डलतया विस्तीर्णावकाशस्य रक्ताशोकतरोधशृङ्गायामुपविष्टम्, अत्युग्रतपोभिः^{१३}

तस्येति । एवंविधस्य पूर्वोक्तदिशा वर्णितस्य तस्य आश्रमस्य मध्यभागं मध्यदेशम् अलङ्कुर्वाणस्य
शोभमानस्य, रक्ताशोकतरोधशृङ्गायामुपविष्टं 'भगवन्तं जावालिमपरयम्' इति वक्ष्यमाणक्रियया
सम्बन्धः । अत्र पष्टमन्तानि पदानि रक्ताशोकतरोः, द्वितीयान्तानि च जावालिमिश्रस्य विशेषणानि
बोध्यानि । अलङ्ककवद् यावकवद् आलोहितानि किञ्चिद्वक्त्राणि पल्लवानि किसलयानि यस्य तस्य
तादृशस्य । मुनिजनैः ऋषिगणैः आलम्बिताः स्थापिताः कृष्णाजिनानि कृष्णमृगचर्माणि जलकरङ्गाः नारि-
केलाश्चरचिताः पात्रविशेषाश्च पट्टा जलकरङ्गाः जलरक्षणार्थं कमण्डलवः तैः सनाथाः संयुता शाखाः
स्कन्धा यस्य तस्य तादृशस्य । 'करङ्को मस्तके शस्ये नारिकेलाफलस्थिनि' इति विश्वः । 'करकस्तु पुमान्
पक्षिविशेषे दाडिमेषु च । द्वयोर्मघोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ ॥' इति मेदिनी ।

तापसकन्याभिः मुनिकुमारिकाभिः मूलभागे आलवाले मूलप्रदेशे दत्तानि निहितानि पीतपिष्टातकैः
हरिद्रारूपपटवासचूर्णैः अनेकानि विविधानि पञ्चाङ्गुलानि करस्य पञ्चाङ्गुललक्षमाणि यस्य तस्य तादृशस्य ।
हरिणशिशुभिः मृगवालकैः परिपीयमानं समन्तादास्वाद्यमानम् आलवालस्य मूलप्रदेशस्थावपस्य सलिलं
जलं यस्य तस्य तादृशस्य । मुनिकुमारकैः ऋषियालकैः आवद्धानि समन्तापरिवेष्टितानि कुशचीराणां दुर्भः
विधास्यमानवस्त्राणां दामानि रज्जवो यस्मिन् तस्य तादृशस्य । हरितेन हरिद्वर्णेन सरसेन गोमयेन गो-
पुरीषेण चटुपलेपनं तेन विविक्तं पूर्णं तलम् अधोदेशो यस्य तस्य तादृशस्य । तस्मिन्नेव क्षणे काले कृतेन
विहितेन कुसुमोपहारेण पुष्पढौकनेन रमणीयस्य कमनीयस्य । नातिमहतो नातिविरचृतस्य परिमण्डलतया
गोलाकारतया धारणेन विस्तीर्णः अतिदीर्घः अवकाशः अधःस्थायो द्वायाप्रदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।
रक्तानां लोहितानाम् अशोकानां पुष्पाणां तरुः वृक्षः तस्य अधशृङ्गायामां नीचस्थानातरे 'द्वाया सूर्य-
प्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः' इत्यमरः । उपविष्टम् आसीनम् ।

अर्युग्रेति । अर्युग्माणि अतितीक्ष्णानि तपोसि येषां तैस्तादृशैः महर्षिभिरित्यस्य विशेषणानि ।

इस प्रकार उस आश्रम के बीच एक लाल अशोक का पेड़ उसकी शोभा बढ़ा रहा था । उसके पत्ते आलते
के तनान लाल-लाल थे, उसकी टालियों पर मुनियों ने अपने काले-काले मृगचर्मों और जल से भरे कमण्डलुओं
को लटका दिया था, उसकी जड़ पर मुनियों की कन्याओं ने पीले पेपन (इस्दी और चावल की एकली मिलाकर
बनाया गया लेप) के धागे (पाँचों उंगलियों सहित इथेलियों की छाप) लगा दिये थे, हरिण के छोटे-छोटे
बच्चे उसके धौंवले में भरा हुआ जल पी रहे थे, उसके चारों ओर मुनियों के बालकों ने लुग्न के बने हुए वस्त्रों
को धरपनी की तरह लपेट दिया था, उसके नीचे की भूमि हरे गोबर से ढँककर पवित्र कर दी गयी थी और
उस पर टटके फूल चढ़ाये गये थे जिससे वह और भी रमणीय लग रहा था । यद्यपि वह बहुत बड़ा नहीं था
किन्तु मण्डल बौधकर फैलने के कारण उसके नीचे बहुत दूर तक छाया रहनी थी । मैंने भगवान् जावालि की

१. मध्यभागमण्डलम् २. अलङ्ककौलोहित... ३. शोकरङ्कलस्य ४. ...करङ्क... ५. ...करङ्क... ६. ...कुमारिकानिरालवालदत्त... ७. पीतपिष्ट... ८. पीदमान...अनीदमान ९. आलवालक... १०. ...व्यष्टि... ११. ...मूलरस्य १२. ...रचित... १३. उग्रतपोभिः ।

भुवनमिव सागरैः कनकगिरिमिव कुलाचलैः क्रतुमिव वैतान-वह्निभिः कल्पान्तदिवस-
मिव रविभिः, कालमिव कल्पैः, समन्तान्महर्षिभिः परिवृतम्, उग्र-शाप-भीतयेव कम्पित-
देह्या, प्रणयिन्येव विहित-केशग्रह्या, क्रुद्धयेव कृत-भ्रूभङ्ग्या, मत्तयेवाकुलितगमनया,
प्रसाधितयेव प्रकटित-तिलकया जरया, गृहीतव्रतयेव भस्मधवलया धवलीकृत-विग्रहम्,
आयामिनीभिः पलित-पाण्डुराभिः तपसा विजित्य मुनिजनमखिलं धर्मपताकाभिरिवो-
च्छ्रिताभिः अमरलोकमारोहं पुण्य-रज्जुभिरिवोपसंगृहीताभिः अतिदूर-प्रवृद्धस्य तप-

सागरैः समुद्रैः भुवनं विष्टमिव, कुलाचलैः कुलाद्रिभिः कनकगिरिमिव सुमेरुपर्वतमिव, वितानस्य
यज्ञस्य इम इति वैताना ये वह्नयः अग्नयः दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाः तैः क्रतुमिव यज्ञमिव 'वितानो
यज्ञविस्तारोहेषेण क्रतुर्कर्मणि' इति विश्वः । रविभिः द्वादशसूर्यैः कल्पान्तदिवसमिव युगान्तदिनमिव
तस्मिन् समये तत्पूर्वं च द्वादशसूर्योदयस्य पुराणविख्यातत्वात् । कल्पैः युगान्तैः कालमिव अखण्डं समग्र-
मिव, समन्तात् सर्वतः महर्षिभिस्तापसैः परिवृतं परिवेष्टितम् ।

अत्रैकस्योपमेयस्य वहूनामुपमानानां निरूपणान्मालोपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘मालोपमा यदैकस्योपमानं बहु दृश्यते’ । इति ।

उपेति । उग्रः कठिनो यो जावालेः शापः अभिसम्पातः तेन भीतया त्रस्तया नार्येव, कम्पितः
चलितो देहो वपुर्या, पक्षे यस्यास्तया तादृश्या । प्रणयिन्येव कामिन्येव, विहितः केशग्रहः कचावलम्बनं
यथा तथा तादृश्या । रतिकलहे कान्तापि केशग्रहं विधत्ते इयमपि केशे लज्जेत्यर्थः । क्रुद्धया कोपाविष्टया
नार्येव, कृतो विहितो भ्रूभङ्गः भ्रुवोः शैथिल्यं भ्रुकुटी च यथा तथा तादृश्या । यथा क्रुद्धा भ्रूभङ्गं विधत्ते
तथेयमपि कृतवतीत्यर्थः, मत्तया मद्यपानोन्मत्तया नार्येव, आकुलितम् उच्चावचीकृतं गमनं गतिर्या, पक्षे
यस्यास्तया तादृश्या, मद्यपानोन्मत्तापि स्खलद्गतिका भवति इयमपि तथैव सञ्जाता । प्रसाधितया
भूषितया नार्येव, प्रकटितानि अभिव्यक्तानि तिलकानि देहे श्यामवर्णविह्वानि, माले तिलकञ्च यथा तथा
तादृश्या । अलङ्कृता स्त्री यथा सतिलका भवति तथेयमपि शरीरे तिलकानामुत्पन्नत्वात् । तथा गृहीत-
व्रतया स्त्रीकृतकिञ्चिन्नियमया नार्येव भस्मभूतिः तद्गुह्यवल्या श्वेतया भस्मना धवल्या च जरया वृद्धा-
वस्थया धवलीकृतः शुभ्रीकृतः विग्रहो वपुर्यस्य तं तादृशम् ।

अत्र ‘उग्रशापभीतयेव’ इत्यारम्भ्य ‘गृहीतव्रतयेव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं विशेषण-
स्योपादानेऽपि विशेष्यस्य ‘नार्या’ इत्यस्याध्याहारेण सामञ्जस्य विधेयम् । केचित्तूपेक्षां निरूपयन्ति,
तन्मते ‘नार्या’ इत्यस्य नाध्याहार इत्यवधेयम् ।

आयामीति । आयामिनीभिः विस्तीर्णभिः, पलितेन वृद्धावस्थाप्रयुक्तस्वैत्येन पाण्डुराभिः पाण्डु-
रूपाभिः । तपसा तेजसा अखिलं समस्तं मुनिजनम् ऋषिगणं विजित्य अभिभूय, उच्छ्रिताभिः ऊर्ध्वा
कृताभिः धर्मपताकाभिरिव धर्मद्योतकचक्राञ्चलैरिव ‘विद्यमानाभिः । अमरलोकं देवलोकम् आरोहणं
आरोहणं विधातुं पुण्यरज्जुभिरिव प्रविग्रप्रग्रहैरिव उपसंगृहीताभिः अङ्गीकृताभिः । अतिदूरप्रवृद्धस्य

उसी पेड़ की छाया में बैठे हुए देखा । जैसे समुद्रों में पृथ्वी, कुलपर्वतों से मेरुपर्वत, अग्नियों से यज्ञ, सूर्यों से
प्रलय काल का दिन और कर्षों से काल घिरा रहता है, उसी प्रकार वह भी अत्यन्त तपस्वी मुनियों से घिरे
हुए थे । बुढ़ापे ने उनके शरीर को श्वेत कर दिया था और उसमें कैंपकंपी आ गयी थी, मानों शाप के भय से
उड़ती स्त्रियों काँप रही हो; उनके बाल सफेद हो गये थे, मनस्विनी नायिका के समान वह स्त्रियों के
सिर पर सवार हो गयी हो; उनकी भौंहें तनी हुई थीं, मानों उसने क्रुद्ध होकर स्त्रियों की चढ़ा ली हो; उनके
पैर चलने में लड़खड़ाते थे, मानों वह स्त्रियों की तरह लड़खड़ाती हुई चल रही हो; उनके शरीर पर
काले-काले मस्ते निकल आये थे, मानों उसने बिन्दियों द्वारा अपने को सजा लिया हो और उनके शरीर पर
स्वतः भस्म पुता हुआ था मानों उस बुढ़ी ने स्त्रियों की तरह धारण कर लिया हो । उनकी लम्बी और बुढ़ापे
के कारण पकी हुई लज्जली जटाएँ ऐसी सुशीलित हो रही थीं मानों तप से समस्त ऋषियों को जीत कर प्राप्त की
गयी धर्म की पताकाएँ हों अथवा स्वर्ग जाने में सहायता पहुँचाने वाली शकटों की हुई पुण्यकर्मा की डोरियाँ हों

स्तरोः कुसुम-मञ्जरीभिरिवोद्गताभिर्जटाभिर्नृपशोभमानम्, उपरचित-भस्म-त्रिपुण्ड्रकेण तिर्यक्प्रवृत्त-त्रिपथगा-स्रोतस्त्रयेण हिमगिरि-शिलातलेनेव ललाटफलकेनोपेतम्, अधोमुख-चन्द्र-कलाद-गन्धामवलम्बित-बलि-शिथिलाभ्यां भ्रूलताभ्यामवष्टभ्यमान-दृष्टिम्, अनवरत-मन्त्राभ्यास-विवृताधरपुट्या निष्पतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रिय-वृत्ति-भिरिव विद्यागुणैरिव कर्णारस-प्रवाहैरिव दशनमयूखैर्धवलित-पुरोभागम्, उद्धमदमल-

अत्यन्तवृद्धिमुपगतस्य तप एव ततः वृत्तः तस्माद् उद्गताभिः उत्पन्नाभिः कुसुममञ्जरीभिरिव पुष्पवह्वरीभिरिव जटाभिः सटाभिः उपशोभमानं भूषितम् ।

अत्र 'वर्णपताकानिरिव' इत्यत्र 'पुष्परञ्जुभिरिव' इत्यत्र च जात्युल्लेखालङ्कारः 'तपस्तरोः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् 'कुसुममञ्जरीभिरिव' इत्यत्र हि जात्युल्लेखनयोरैकाग्र्यानुप्रवेशरूपसाङ्ख्याव-सङ्ख्यालङ्कारः ।

उपरचिवेति । उपरचितानि विहितानि भस्मना त्रीणि पुण्ड्रकाणि तिर्यक्रेखामयतिलकानि यत्र तेन तादृगेन । अत एव तिर्यक्प्रवृत्तं कृडिलभावेन प्रचलितं त्रिपथगाया गङ्गायाः स्रोतस्त्रयं त्रिप्रवाहो यत्र तयो-क्तेन, हिमगिरेः हिमालयस्य शिलातलेनेव पाषाणफलकेनेव ललाटफलकेन भालपट्टकेन उपेतं युक्तम् ।

इहोक्तविषयशिलातलाप्रसिद्धेन्द्र्योत्प्रेक्षा ।

अधोनुतेति । अधोमुखी निम्नाधिता या चन्द्रकला सुवांशुरेखा तस्या आकारः स्वरूप इव आकारो यदोस्ताभ्यां तादृशान्याम्, अवलम्बिता वार्द्धक्यादाधिता या बलिः शिथिलं चर्म, तथा च—'वर्धित्व-प्रमेदे च कर्चमारदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि ॥' इति मेदिनी । तथा शिथिलाभ्यां शैलिव्यान्नेत्रोपरि च्युताभ्यामित्यर्थः, अत एव ताभ्यां भ्रूलताभ्याम् अवष्टभ्यमाना अवष्टभ्यमाना इष्टिः अवलोकनसामर्थ्यं यस्य तं तादृशम् ।

इह 'चन्द्रकलाया आकार इव आकार' इत्यत्र आर्या समासगता लुप्तोपमा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं यो मन्त्राभ्यासः मन्त्रजपावृत्तिः तेन विवृतं व्याप्तम् अधरपुटम् ओष्ठद्वयं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, निष्पतद्भिः निम्सरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तस्वच्छैः, सत्यप्ररोहै-रिव सत्यवचनसत्त्वाचारयोद्गमैरिव, स्वच्छा अवदाताः पापरहिता या इन्द्रियवृत्तयः चित्तादीनामि-न्द्रियाणां कर्माणि तानिरिव, विद्यागुणैरिव विद्याया आन्वीक्षिक्यादेः ये गुणा विनयादप्यस्तैरिव, कर्णारस-प्रवाहैरिव दयारसस्रोतोभिरिव सर्वस्मिन् स्थले स्वच्छत्वादित्याशयः । दशनमयूखैः दन्तरश्मिभिः धव-लितः शुक्लीकृतः पुरोभागः अग्रदेशो यस्य तं तादृशम् । अत एव उद्धमन् दक्षिणयोत्राद्वाहिरागच्छन् अमलः स्वच्छो गङ्गाप्रवाहो भागीरथीस्रोतो यस्मात्तं तादृशं जह्नुम् एतत्संज्ञकृष्टिमिव विद्यमानम् ।

अत्र 'सत्यप्ररोहैरिव' इत्यारभ्य 'कर्णारसप्रवाहैरिव' इत्यन्तं यावत् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गा-लङ्कार उपमा च तथा गुणोत्प्रेक्ष्येतेषां नियोज्झाङ्गिभावेन साङ्ख्याव-सङ्ख्यालङ्कारः ।

अध्यापनिविहासः—पुरा क्लिप्तस्वपूर्वजानामुद्दिष्टीर्षया भागीरथो हि हिमाचलाचलितामय च सङ्कर-जटायां लीनां गङ्गामवतारयितुं महेश्वरं सिपेवे, प्रसन्नो भगवान् सदाशिवः स्वशिरसस्नामवतारयामास ।

अपदा दूर तक फैले हुए पुनरुत्पां वृक्ष के जड़ों की मज्जरियाँ हैं । भस्म के त्रिपुण्ड्र से उनका ललाट देखा प्रतीत होता था नानों गंगा की तीनों धाराओं से युक्त हिमालय पहाड़ की कोई चट्टान ही । उनकी आँखों पर चन्द्रकला के समान टेढ़ी आकृति बायीं तथा उदायीं की झुर्रियों के कारण शिथिल सीहँ लटक रही थीं निम्न से देखने में कुछ बाधा उत्पन्न हो रही थी । निरन्तर मन्त्रों का जाप करने के कारण उनका मुँह लुगा रहता था और आँखों के बीच से दाँतों की उज्ज्वल किरणें पड़ती थीं, जो लपट के झूझों, शक्तियों की निर्मल वृत्तियों और कर्णारस की धारा के समान लग रही थी । उन किरणों से उनके आगे का भाग अत्यन्त उज्ज्वल हो उठता था और वे गंगा की अत्यन्त निर्मल धारा की मुँह से बाहर सरते हुए बहु श्रुति के समान प्रतीत होते थे । पर मैं निरन्तर सोमरस पीने के कारण आगे बायीं उदायीं से उनकी सौंसे मुकाबिल हो उठी थीं निम्न से खिच कर

गङ्गा-प्रवाहमिव जहुम्, अनवरतं सोमोद्गारसुगन्धिनिश्वासावकृष्टैर्मूर्त्तिमद्भिरिव शापाक्षरैः सदा मुखभाग-सन्निहितैः परिस्फुरद्भिरलिभिरविरहितम्, अतिकृशतया निम्नतरङ्गण्ड-गर्तम् उन्नततरङ्ग-धोणम् आकराल-तारकम् अवशीर्ष्यमाण-विरल-नयन-पद्ममालम् उद्गत-दीर्घरोम-रुद्ध-श्रवण-विवरम् आनाभिलम्बित-कूर्चकलापमाननमादधानम्, अतिचपलाना-मिन्द्रियाश्वानाम् अन्तःसंयमन-रज्जुभिरिवातताभिः कण्ठनाडीभिनिरन्तरावनर्द्ध-कन्ध-रम्, समुन्नत-विरलास्थि-पञ्जरम्, अंशालम्बित-धवल-यज्ञोपवीतम्, अनिल-वर्श-जनित-तनु-तरङ्ग-भङ्गम् उत्प्लवमान-नैर्घमृणालमिव मन्दाकिनीप्रवाहम्, अकलुषमङ्गमुद्ध-

अथ मार्गे व्रजन्ती सा जह्योर्जभूमिं प्लावयामास, ततश्च क्रुद्धेन जह्नुना पीता सा पुनरपि भगीरथप्रार्थनया श्रोत्रविवरान्निःसारिता सती भूतलमाजगमेति । तत एव 'जाह्नवी' इति संज्ञामवाप ।

अनवरतेति । इतो द्वितीयान्तानि 'आननम्' इत्यस्य विशेषणानि । अनवरतं निरन्तरं यः सोमः पीतसोमरसः तस्य उद्गारेण वायुजनितशब्देनेत्यर्थः । 'निगारोद्गारविज्ञाबोद्ग्राह्यस्तिगरणादिषु' इत्य-मरः, सुगन्धिना सौरभवता निश्वासेन पवनेन अवकृष्टैः आकर्षितैः मूर्त्तिमद्भिः देहवद्भिः शापाक्षरैरिव अभिसम्पातवर्णैरिव, सदा सर्वदा मुखस्य वदनस्य यो मार्गोऽग्रिमप्रदेशः तत्र सन्निहितैः विद्यमानः परि-स्फुरद्भिः सञ्चरद्भिः अलिभिर्भ्रमरैः अविरहितम् अपरित्यक्तम् । अतिकृशतया अत्यन्तक्षीणशरीरतया निम्नतरौ अत्यन्तगम्भीरतरौ गण्डगतौ लघटीभूतौ कपोलौ यस्मिन् तत् तादृशम् । उन्नतरा अत्युच्चाः हनु चिबुकं कपोलोर्ध्वांशद्वयमिति यावत् घोणा नासिका च यत्र तत् तादृशम्, 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः, अत्यन्तकृशशरीराणामेवम्भूतमाननं भवत्यवलोकनीयम् । आकराले तेजस्विस्त्वेन हेतुना अत्यन्त-सीधणे तादृके कनीनिकायुगलं यस्मिन् तत् तादृशम् । अशीर्ष्यमाणा नश्यन्ती विरला असान्द्रा नयन-पद्ममाला नेत्रोपपङ्क्तिः यस्मिन् तत् तादृशम् । उद्गतं उत्पन्नैः दीर्घैः विस्त्रुतैः रोमभिः लोमभिः रुद्धे आच्छादिते श्रवणविवरे श्रोत्रभ्रयुगलं यस्मिन् तत् तादृशम् । आनाभिलम्बितो नाभिपर्यन्तलग्नमानः कूर्चकलापः श्मश्रुसमूहः मुखलोमसमूह इत्यर्थः यस्मिन् तत् तादृशम् आननं मुखम् 'आननं लपनं मुखम्' इत्यमरः आदधानं धारयन्तम् । अतः 'शापाक्षरैरिव' इत्यत्र गुणोपेक्षालङ्कारः ।

अतिचपलेति । इत् आरभ्य 'अङ्गम्' इत्यस्य विशेषणानि । अतिचपलानाम् अतीव चञ्चलानाम्, इन्द्रियाणि प्राणत्वक्श्रोत्रनेत्ररसनादीनि एव अन्धाः घोटकाः सांसारिकपदार्थान्प्रति जीवानामाकर्षणादि-त्याश्रयः । तथा च कटोपनिषदि द्वितीयवक्तव्यां नाचिकेतसं प्रति धर्मेराजस्यात्मनिरूपणप्रस्तावे उक्तिः— 'इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयातेषु गोचराद्' इति । तेषाम् अन्तर्मध्ये संयमनरज्जुभिरिव नियन्त्रणप्रग्रहैरिव आतताभिः अतिदीर्घाभिः कण्ठनाडीभिः गलप्रदेशस्थस्नायुभिः निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा अवनद्धा सम्बद्धा कन्धरा ग्रीवा यस्मिन् तत् तादृशम् । समुन्नतं शरीरस्यातिकृशत्वात् समुच्चवत् अवलोक्यमानं विरलम् अनिविडम् अस्थिपञ्जरं कङ्कालं यस्मिन् तत् तादृशम् । अंसे भुजान्तरे आलम्बितं लम्बमानं धवलं शुभ्रं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं यस्मिन् तत् तादृशम् । अत एव अनिलवशेन वायुप्रभावेण जनितः उरपादितः तनूनां सूचमाणां तरङ्गणां कलोलानां भङ्गः कौटिल्यं यत्र तं तादृशम्, तथा उत्प्लवमानं

उनके मुँह के पास मँडराने वाले मँदरे ऐसे प्रतीत होती थे नानों शाप के अक्षरों ने ही शरीर धारण कर लिया हो । अत्यन्त दुर्दृढता के कारण उनके गालों में गड्ढे पड़ गये थे जिससे चिबुक की हड्डी निकली हुई तथा नाक और भी ऊँची ठीकी हुई जान पड़ती थी, नेत्रों की पुतलियाँ अत्यन्त तोखी और दरीनियाँ झड़ जाने के कारण विरल हो गयी थी, कान के छेद सघन रोवों से ढँके हुए थे, दाढ़ी नामि तब लटकी हुई थी । गले की उनढी हुई नाड़ियों कन्धों तक फैली हुई ऐसी प्रतीत होती थीं नानों इन्द्रियरूपाँ घोड़ों की बाँधने की रस्तियों हों, शरीर की हड्डियों का ढाँचा ऊपर उठा सा दिखाई पड़ रहा था, कन्धे पर रवेत यज्ञोपवीत लटक रहा था, जो वायु में बहुत धीरे-धीरे लहरा रहा था नानों उसने हत्की-हत्की लहरें उठ रही हों, रस्ते से उनका निर्मल नङ्ग ऐसा प्रतीत हो रहा था नानो कमल की कोमल टोंलों की धारण करने वाला गंगा का प्रवाह हो । वे अपनी

१. अविरत, अविरल... ।

२. ...निश्वासाह... ।

३. मूर्त्तिमद्भिः शापाक्षरैरिव । सन्निविष्टैः ।

४. समुन्नत... ।

५. लम्बित ।

६. इन्द्रियाणाम् ।

७. ...संबद्ध... ।

८. उन्नत... ।

९. अवलम्बित,

लम्बयश्च... ।

११. वायु ।

१२. ...मानमृणालमिव ।

हन्तम्, अमल-स्फटिक-शकल-घटितमर्शवल्लयमत्युज्ज्वलस्थूल-मुक्ताफल-प्रथितं सरस्वती-
हारमिव चलदङ्कुलि-विवर-गातमावर्तयन्तम्, अनवरतभ्रमित-तारकाचक्रमपरमिव ध्रुवम्,
उन्नमता शिरा-जालकेन जरत्कल्पतरुमिव परिणतलतासञ्चयेन निरन्तर-निचितम्, अम-
लेन चन्द्रांशुभिरिवामृतफेनैरिव गुणसन्तान-तन्तुभिरिव निर्मितेन मानस-सरो-जल-
क्षालनशुचिना दुकूलवल्कलेन द्वितीयेनैव जराजालकेन संच्छादितम्, आसन्नवर्तिना
मन्दाकिनीसलिल-पूर्णेन त्रिदण्डोपविष्टेन स्फटिक-कमण्डलुना विकचपुण्डरीकैरिशि-

सलिलोपरि विद्यमानं नवं नूतनं मृगालं विसं यत्र तं तादृशम्, मन्दाकिन्या वियद्गङ्गायाः प्रवाहं स्रोत
इव अकलुषम् अनाविलं स्वच्छमित्यर्थः अङ्गं शरीरावयवम् उद्ग्रहन्तं धारयन्तम् ।

इह 'इन्द्रियाण्येव अश्वाः' इत्यत्र निरङ्गकैवल्यरूपम्, 'संयमनरञ्जुभिरिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षेत्यन-
योरङ्गादिभावेन सङ्करालङ्कारः । तथोक्तकुटिलकृशतरङ्गतुल्यम् अस्थिपञ्जरमिव, सलिलोपरि प्लवमान-
नूतनविसतन्तुश्च यज्ञसूत्रमिर्युपमालङ्कारः ।

अमलस्फटिकेति । आयुज्ज्वलानि अतिविशदाणि स्थूलानि पृथुलानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैर्ग्रथितं
गुम्फितं सरस्वत्या भारत्या हारमिव कण्ठमालामिव, चलन्तीनाम् अक्षवलयार्कपणेन चपलीभूतानाम्
अङ्कुलीनां करावयवानां विवरगतं छिद्रस्थितम्, अमलैः विशदः स्फटिकानां स्फटिकमणीनां शकलैः खण्डैः
घटितं रचितम् अक्षवलयं रुद्राक्षमालागुटिकाम् आवर्तयन्तं संख्याविशेषपूरणात् यथाक्रमं परिभ्रमयन्तम्,
अत एव अनवरतं निरन्तरं भ्रमितं प्रवहसंज्ञकवातेन पर्यटितं तारकाचक्रं नक्षत्रसमूहो यत्र तथोक्तम् अपरं
द्वितीयं ध्रुवम् उत्तानपादजमिव विद्यमानम् । इह च यथा बहोः कालात् स्थिरयोः ध्रुवयोरन्तर्बद्धस्तारका-
समूहः प्रवहानिलैरजलं पर्येति तथा आसीनेन स्थिरतरेण ऋषिणा सव्यकराग्रनिहिता स्फटिकमाला
जपसंख्याविशेषावधारणायानवरतं सञ्चालितेति साम्यमवगन्तव्यम् । उक्तं च सूर्यसिद्धान्ते—

‘अचक्रं ध्रुवयोर्वद्धमाचितं प्रवाहनिर्लैः । पयस्यजलं तद्वद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥’

इह उपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्रव्योत्प्रेक्षाचैत्येषां परस्परमपेक्षाभावेन विद्यमानत्वात् संसृष्टिः ।

उन्नमतेति । परिणतानां पाकमुपहतानां लतानां व्रततीनां सञ्चयेन समूहेन निरन्तरनिचितं
सान्द्रभावेन व्याप्तं जरत्कल्पतरुमिव प्राचीनकल्पवृक्षमिव, उन्नमता उपरि स्फुरता शिराजालकेन घमनि-
समूहेन निरन्तरनिचितम् । इह 'जरत्कल्पतरुमिव' इत्युपमा ।

अमलेनेति । अमलेन विशदेन, अत एव चन्द्रांशुभिरिव शशिचन्द्रिकाभिरिव अमृतफेनैरिव पीयूष-
दिण्डीरैरिव गुणानां काङ्क्षितपञ्चर्यादीनां सन्तानाः समूहा एव तन्तवः सूत्राणि तैरिव निर्मितेन
रचितेन, मानससरो मानसाख्यसरोवरस्य जलेन सलिलेन यत् क्षालनं मलनिराकरणं तेन शुचिना
पवित्रेण, द्वितीयेन अपरेण जराजालकेनैव रवस्तारापरिणतावस्थासमूहेनैव, दुकूलवत् पटवसनवत् वल्कलं
वृक्षवत् तेन तादृशेन, संच्छादितम् आच्छादितनाभ्यधोभागम् ।

तत्र काव्यलिङ्गालङ्कारः, द्वे चोत्प्रेक्षे, परस्परपञ्चैपामङ्गाभिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नवर्तिना निकटस्थायिना, मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः सलिलं जलं तेन पूर्णेन मृतेन

चञ्चल लँगलियों के द्वारा मोतियों से युथी हुई सरस्वती की कण्ठमाला के समान आयन्त उज्ज्वल स्फटिक की
शरियों से युथी हुई रुद्राक्ष की माला घुना रहे थे, जिससे वे ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो निरन्तर घूमने वाले
नक्षत्र मण्डल से युक्त दूसरे ध्रुव नक्षत्र हों । उनके शरीर पर ऊपर उमड़ी हुई धमनियों ऐसी प्रतीत हो रही थीं
मानों किसी पुराने वस्त्रपक्ष पर पकी हुई लटायें फैली हुई हों । वे मानस सरोवर के जल में घुलते रहने के
कारण आयन्त स्वच्छ छाल वा वस्त्र पहिने हुये थे जो चन्द्रना की किरणें अपवा अमृत के क्षाणों अपवा शुनों
(दया-धर्मादि) के धागों से बना हुआ सा प्रतीत हो रहा था और शरीर के ऊपर ऐसा लग रहा था मानों एक
दूसरी दुबोती के जाल ने उनके शरीर को ढँक दिया हो । उनके पास ही तीन रक्षदियों की बाँधकर बनाये
गये आपार (विषादिका) पर स्थित गंगाजल से मरा हुआ विल्लीरी कमण्डलु; पड़े हुये सफेद कमलों के बीच
बैठे हुये राजहंस के समान दुग्धोमित हो रहा था । उन्होंने अपनी ही स्थिरता में से पर्वतों, गम्भीरता में से

१. घटिताः । २. उज्ज्वल । ३. तारक । ४. उन्नमता । ५. अमलैः । ६. ...क्षालित... ।
७. अग्निदीपेन । ८. स्फटिक... । ९. ...कमल... ।

मिव राजहंसेनोपशोभमानम्, स्थैर्येणाचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सवितुः प्रशमेन तुषाररश्मेः निर्मलतयाऽम्बरतलस्य संविभागमिव कुर्वाणम्, वैनतेयमिव स्व-प्रभावोपात्तसकल-द्विजाधिपत्यम्, कमलासनमिवाश्रमगुरुम्, जरञ्चन्दनतरुमिव भुजङ्ग-निर्मोक-धवलजटाकुलम्, प्रशस्त-वारणमिव प्रलम्ब-कर्णबालम्, बृहस्पतिमिवाजन्म-वर्द्धित-कचम्, दिवसमिवोद्यदर्क-विम्ब-भास्वर-मुखम्, शरत्कालमिव क्षीणवर्षम्,

त्रिदण्डस्त्रिपदिका तत्रोपविष्टेन तदुपरिस्थापितेन, राजहंसेन कादम्बेन 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे' इति हैमसेदिन्यौ, विकचः प्रस्फुटितः पुण्डरीकराशिः सितारम्भोजसमूहस्तमिव, स्फाटिककमण्डलुना स्फाटिकमणिनिर्मितकमण्डलुना उपशोभमानं विराजमानम् । अत्रोपमा ।

स्थैर्येणेति । स्थैर्येण स्थिरतया अचलानां गिरीणाम्, गाम्भीर्येण गाम्भीर्यगुणेन सागराणां सारि-त्पतीनाम्, तेजसा प्रतापेन सवितुः आदित्यस्य प्रशमेन शान्त्या तुषाररश्मेश्चन्द्रमसः, निर्मलतया अति-स्वच्छतया अम्बरतलस्य आकाशस्य संविभागं स्वीयवस्तुनः परेभ्यः किञ्चिद्विभज्य प्रतिपादनं कुर्वाणं विदधानमिव स्थैर्यगाम्भीर्यप्रभृतनीन् स्वगुणान् अचलादिभ्यः सम्यग्विभज्य दत्त्वेव स्थितमित्यर्थः । श्वस्मिन् तथाविधस्थैर्यादिगुणयुक्तत्वादित्याशयः तत्र अचलानां स्थैर्यं कम्पशून्यत्वम् ऋपेः स्थैर्यन्तु चित्तस्थिरता, समुद्राणां गाम्भीर्यम् अगाधत्वम्, ऋपेः गाम्भीर्यन्तु दुरवगाहप्रकृतिस्त्वम्, आदित्यस्य तेजः तीक्ष्ण-रश्मित्वम्, ऋपेस्तेजस्तु तपोमाहात्म्यवत्त्वम्, चन्द्रमसः प्रशमः सौम्यस्वरूपत्वम् ऋपेः शमस्तु इन्द्रियाणा-मन्तर्मुखेन प्रवृत्तिकरणम्, ऋपेर्निर्मलता पापराहित्यमिति परस्परं भेदसत्त्वेऽपि श्लेषमहिम्ना अभेदा-ध्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, कुर्वाणमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

वैनतेयमिति । गरुडमिव 'गरुडान् गरुडस्ताप्यो वैनतेयः त्वगेधरः' इत्यमरः, स्वप्रभावेण स्वतेजसा उपात्तम् अर्जितं सकलेषु समरतेषु द्विजेषु विप्रेषु पद्मिषु च आधिपत्यं स्वामित्वं येन तं ताडशम् 'दन्तवि-प्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः ।

कमलेति । कमलासनो विरञ्जिः 'विरञ्जिः कमलासनः, इत्यमरः, तमिव; आश्रमस्य तत्तपोभूमेः ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्विधानामाश्रमाणाञ्च गुरुः शिक्षयिता नियामकश्च तं ताडशम् । ब्रह्मणैव वर्णाश्रमाश्च नियमिता इति पौराणिकी वार्ता ।

जरदिति । जरत पुरातनो यश्चन्दनतरुः मलयजवृक्षः तमिव, भुजङ्गानां सर्पाणां ये निर्मोकाः कञ्चुकाः तद्वत् धवलाः श्वेताः जटाः सटाः, अन्यत्र भुजङ्गनिर्मोका धवला जटा इव तामिः आकुलं सङ्कीर्णम् । प्राचीनचन्दनवृक्षेष्वेव परिमलविशेषाधिक्यात्सर्पाधिक्यसम्भव इति प्रतिपादनार्थं जरत्तरग्रहण मित्यवधेयम् ।

प्रशस्तेति । प्रशस्तो निखिललक्षणोपेतः वारणपतिः हस्तिनायकः तमिव प्रलम्बाः छेदनाभावादति-विस्तृताः कर्णबालाः ध्रुवणलोमानि यस्य तं ताडशम्, पद्मे—प्रलम्बाः प्रलम्बमानाः कर्णौ श्रोत्रे बालाः पुच्छकेनाश्च यस्य तं ताडशम् ।

बृहस्पतीति । बृहस्पतिः सुराचार्यः तमिव, आजन्म जन्मप्रभृति क्षौराभावात् वर्द्धिता वृद्धि प्रापिताः कचाः केशा येन तं ताडशम्, पद्मे—कचः कचामिधः सुतो येन तं ताडशम् ।

पुरा किल बृहस्पतेः कचनामा पुत्र उत्पन्न इति पौराणिकी वार्ता ।

दिवसमिति । दिवसो वासरः तमिव, उद्यत् उदगच्छत् अर्कविम्बं सूर्यमण्डलं तद्वत् भास्वरं

समुद्रो, तेज नै ते सूर्य, शान्ति नै ते चन्द्रमा और निर्मलता नै ते आकाश को थोड़ा-थोड़ा-सा भाग दे रहा था । जैसे गरुड अपने प्रभाव से समस्त पक्षियों का स्वामी होता है उसी प्रकार वे भी अपने तपोरत्न से सभी ब्राह्मणों के स्वामी बन गये थे, जैसे ब्रह्मा चारों आश्रमों के गुरु हैं उसी प्रकार वे भी उस आश्रम के गुरु थे, जैसे पुराना चन्दन का पेड़ सोंप की केतुलों से लिपटा रहता है उसी प्रकार वे भी सफेद जटाओं से घिरे हुये थे, जैसे बृहस्पति ने जन्मकाल से ही कच का पालन-पोषण किया था उसी प्रकार उन्होंने भी जन्म से ही बालों को रख

१. अवेनः स्तैर्येण सागराणां गाम्भीर्येण । २. कापि सकलपदं न विपदे । ३. भुजग*** । ४. ***वारण-पतिमिव । ५. कर्णतलम् कर्णतालम् ।

शान्तनुमिव प्रियसत्यव्रतम्, अम्बिका-करतलमिव रुद्राक्ष-ग्रहण-निपुणम्, शिशिर-समय-सूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गम्, वडवानलमिव सतत-पयोभक्ष्यम्, शन्यनगरमिव दीनानाथविपन्न-शरणम्, पशुपतिमिव भस्म-पाण्डुरोमाश्लिष्ट-शरीरम्, भगवन्तं जाबालिमपश्यम् ।

अवलोक्य चाहमचिन्तयम्—‘अहो प्रभावस्तपसाम्! इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तम-

दीप्तिमत् सुखम् आननं यस्य तं तादृशम्, पद्मे—उद्यदकंविन्वेन भास्वरसुखं प्रारम्भिकप्रकाशो यस्य तं तादृशम् ।

शूरति । शरत्कालः वर्षात्ययसमयः तमिव, क्षीणानि ध्यतीतानि वर्षाणि ‘शतायुर्वै पुरुषः’ इत्यादि-नियमितावस्थाहायनानि यस्य तं तादृशम्, यत्किञ्चिद्वशिष्टावस्थाकमित्यर्थः, पद्मे—क्षीणं स्वल्पत्वमुपगतं वर्षं वृष्टिरिति तं तादृशम् ।

शन्तनुमिति । शन्तनुः चन्द्रवंशीयो भीष्मपितामहपिता तमिव, प्रियम् प्रेमास्पदं सत्यव्रतं सत्य-वचनासत्याचाररूपो नियमो यस्य तं तादृशम्, पद्मे—प्रियः अत्यन्तोरुकृष्टात्मजत्वात् प्रेमजनकः सत्यव्रतो यस्य तं तादृशम् ।

अम्बिकेति । अम्बिकाया भवान्याः करतलं हस्तमिव, रुद्राक्षस्य रुद्राक्षमालायाः ग्रहणे उपादाने निपुणं कुशलम्, पद्मे—रुद्रस्य महेश्वरस्य अङ्घ्रिणी नयने हृति रुद्राक्षे तयोर्ग्रहणे कुतूहलेन पिबाने निपुणं दक्षम् ।

शिशिरति । शिशिरसमयस्य शीतकालस्य सूर्यम् आदित्यमिव, कृतो भुजान्तराले स्थापितः उत्तरा-सङ्ग उत्तरीयवसनं येन तं तादृशम्, पद्मे—कृतो विहित उत्तरस्या दिशः कौबेराशयाः सङ्गः यथाक्रमं सम्बन्धो येन तं तादृशम्, तत्समये सूर्यस्योत्तरदिगमनप्रारम्भात् ।

वटवेति । वडवानलो वाडवानिः तमिव, सततं निरन्तरं पयो दुग्धमात्रं सलिलञ्च भक्ष्यम् अदनीयं शोषणीयञ्च यस्य तं तादृशम् ।

शूरति । शून्यं जनरहितं नगरं पुरमिव, दीनानां दुर्गतानाम् अनाथानाम् अस्वामिकानां विप-क्षानां व्याधिव्यथितादीनाञ्च रक्षकं पालकम्, पद्मे—दीनानि शोभाशून्यानि अनाथानि निवासिलोकरहितानि, विपक्षानां नष्टानि शरणानि गृहाणि यत्र तत् तादृशम् ‘शरणं गृहरक्षित्रो’ इत्यमरः ।

पशुपतिमिति । पशुपतिः शङ्करः तमिव, भस्मवत् पाण्डूनि परिणतत्वात् शुभ्राणि यानि रोमाणि लोमानि, भस्मना भूत्या पाण्डुरोमाणि च तैरादिष्टं समन्तात् सकं शरीरं वपुर्यस्य तं तादृशम् भगवन्तम् पेशवर्षादिमन्तं जाबालिम् पृथञ्चानानं मुनिराजम् अपश्यम् अद्राक्षम् ।

अत्र ‘वैनतेयमिव’ इत्यारम्भ ‘पशुपतिमिव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं ‘जरत्-चन्दनवस्मिव भुजङ्गनिर्मोकषवलज्जटाकुलम्’ इत्यत्र लुप्तोपमापूर्णोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कार इति ज्ञेयम् ।

अवलोक्येति । अवलोक्यत प्रेक्ष्य च सहं वैशङ्गायनः अधिन्तयम् व्यचारयम्—अहो इत्याश्चर्यं तपसां स्वाध्यायादीनां प्रभाव ऐश्वर्यम्, इयं पुरो दृश्यमाना शागतानि प्रसङ्गापि अस्य मुनेः मूर्तिः स्वरूपम्

छोड़ा था, जैसे दिन निकलते हुये सूर्यमण्डल से प्रकाशित हो उठता है उसी प्रकार वह अपने कान्तिमान् मुख-मण्डल से प्रकाशित हो रहे थे, जैसे शरद ऋतु में वर्षा होना ही जाती है उसी प्रकार वह भी अपनी आयु के बहुत वर्ष बिठा चुके थे, जैसे राजा शान्तनु अपने पुत्र सत्यव्रत से स्नेह करने वाले थे उसी प्रकार वे भी साय के व्रत का पालन करने वाले थे, जैसे भगवतो पार्वती के हाथ भगवान् शंकर को अँसों की दूधने में कुशल है उसी प्रकार उनके हाथ भी नन्दा की माता ग्रहण करने में कुशल है, जैसे शीतकाल में सूर्य उत्तर दिशा का साथ करने लगता है अर्थात् धरि-धारे उत्तरायन होने लगता है उसी प्रकार वे भी मन धारण करने वाले थे, जैसे वाटवानि निरन्तर वट का भोजन करती रहती है उसी प्रकार वे भी निरन्तर दूध का ही भोजन करने वाले थे, जैसे वडवा हुआ नगर गिरे पड़े मनुष्यरहित मकानों को अपनी शरण में रखने वाला होता है उसी प्रकार वे भी दरिद्रों, अनाथों और अन्धाधों को शरण देने वाले थे और जैसे शंकर जी का शरीर भस्म लगाने के कारण सन्तद रोशों से मरा रहता है उसी प्रकार उनका शरीर सन्तद रोशों से डँका हुआ था ।

उक्त महर्षि जाबालि को देखकर मैंने मन ही मन विचार किया कि वनस्था का प्रभाव भी कितना महान्

कनकावदाता परिस्फुरन्ती सोर्दामिनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि, सततमुदासीनापि महा-
प्रभावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य शुष्क-नल-काश-कुसुम-निपतितानल
चटुल-वृत्ति-नित्यमसहिष्णुतपस्विनां प्रतनुतपसामपि तेजःप्रकृत्या दुःसहं भवति, किमुत
सकल-भुवन-वन्दित-चरणानामनवरत-तपःसलिल-क्षालितमलानां कर-कमल-तलामलक-
फलवदखिलं जगदालोक्यतां दिव्येन चक्षुषा भगवतामेवविधानामधर्ष्यकारिणाम् ।
पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम्, पुनर्दर्शनानि । धन्यमिदमाश्रमपदमयम-
धिपतिर्यत्र । अथवा भुवनतलमेव धन्यमखिलमनेनाधिष्ठितमवनितल-कमलयोनिना ।

उत्तमम् अत्यन्तमुष्णीकृतं यत् कनकं काञ्चनं तद्वत् अवदाता निर्मला परिस्फुरन्ती देदीप्यमाना
सौदामिनीव तदिदिव चक्षुषो लोचनस्य तेजांसि ज्योतींषि प्रतिहन्ति प्रतिघातं नयति, सामुल्येन
व्रजन्ती लोचनरश्मीनां विद्युत्तेजसा प्रतिनिवृत्तिः सर्वानुभवसंवेद्यैवेत्याशयः । सततम् अजन्तम् उदासी-
नापि मध्यस्थापि परेषां भयोपादने फलशून्यापि इयं मूर्तिरित्यर्थः, महाप्रभावतया अत्युग्रतापतया
प्रथमम् अपूर्वम् उपगतस्य प्राप्तस्य मम भयं त्रासम् उपजनयतीव उपादयतीव । शुष्काणि विरसानि
यानि नलकाशकुसुमानि स्वनामविल्यातवृणविशेषाः तेषु निपतितो योऽनलोऽग्निः यस्येव चटुला चञ्चला
आश्रुतरा वृत्तिः प्रसरणव्यापारो यस्य तत् तादृशम्, तथा नित्यं सततम् असहिष्णु असहनशीलम्
अन्यतेज इति शेषः, तनु स्वल्पं तपो येषां तेषामपि तपस्विनां तपस्यावतां तेजः प्रभावः, प्रकृत्या स्वभावेन
(दुःसहम् असहनीयम्) इत्यत्र पाठान्तरं भवति परेषामिति शेषः । सकलभुवनतलेषु समस्तसंसार-
तलेषु वन्दितचरणानां नमस्कृतपादानाम् अनवरतं निरन्तरं दत्तपांस्येव सलिलानि वारीणि तैः क्षालितानि
धौतानि मलानि दुष्कृतान्येव मलानि पङ्खादीनि यैस्तेषां तादृशानाम्, तथा दिव्येन परलोकीयेन चक्षुषा
ज्ञाननेत्रेणेत्यर्थः करकमलतलं पाणिपद्मतलं तत्र आमलकफलवत् धात्रीफलवत्, अखिलं समग्रं जगत्
संसारम् अवलोक्यतां पश्यताम्, एवंविधानाम् इत्थंभूतानां जावालिसदृशानाम् अवक्षयकारिणाम् अव-
लोकनमात्रेणैवान्येषां दुष्कृतध्वंसविधायिनां भगवताम् ऐश्वर्यादिमतां किमुत किमाश्चर्यम् ।

अत्र 'उत्तमकनकावदाता' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'उपजनयतीव' इति क्रियोपेक्षा, तथा परत्र लुप्तोपमा-
श्लिष्टपरम्परितरूपकञ्च ।

पुण्यानीति हि निश्चितम्, महामुनीनां महातपस्विनां नामग्रहणान्यपि नामसङ्कीर्तनमात्राण्यपि
पुण्यानि पुण्योपादकानि दर्शनानि तेषां निरीक्षणानि किं पुनः किं वक्तव्यम्, नूनं पापपनोदकानीत्यर्थः ।
इदं प्रत्यक्षम् आश्रमपदम् ऋषिजनस्थानं धन्यं कृतकृत्यमित्यर्थः यतो हि, यत्र आश्रमे अयं मुनिराजः
अधिपतिः नेता । अथवा यद्वा अवनितलस्य मर्त्यलोकस्य कमलयोनिः ब्रह्मा तद्रूप इत्यर्थः तेन तपोक्तेन
अनेन पुरोदृश्यमानेन मुनिना अधिष्ठितम् आश्रितम् अखिलं समग्रं भुवनतलमेव जगतीतलमेव धन्यं
कृतपुण्यं 'सुकृती पुण्यवान् धन्यः' इति हैमः, तपोवनस्य तदन्तर्गत्वादित्याशयः । खलु निश्चयेन

और आश्चर्यजनक है ! इनकी मूर्ति कितनी शान्त है फिर भी उससे तपाये हुए सोने जैसी निकलने वाली कान्ति
विजली के समान आँखों में चकाचाँप उत्पन्न करके उसे तेजरहित कर दे रही है और पहले-पहल आने वाले के
प्रति यद्यपि उसमें कोई भी भाव नहीं है फिर भी अपने अत्यन्त प्रभाव के कारण वह आने वाले की मयभीत-सा
वना दे रही है । जब सूखी हुई नल नाम की घास के पत्तों पर पड़ी हुई आग के समान चञ्चल स्वभाव वाले
ईर्ष्यालु तथा छोटे-मोटे तपस्वियों का तेज भी स्वभावतः अत्यन्त दुःसह होता है तब ऐसे महान् और पापों का
नाश कर देने वाले तपस्वियों की बात ही क्या है, जिनके चरणों की पूजा सारा संसार ही करता है, जिन्होंने तप
रूपी जल से काम-क्रोधादि रूपी सभी दोषों को धो डाला है और जो अपनी दिव्य दृष्टि से हाथ में रखे हुए
आँवले के समान सभी लोगों को देख सकते हैं । मुनियों का नाम लेना ही बहुत बड़ा पुण्य है फिर दर्शन की
तो बात ही क्या है । यह आश्रम भी धन्य है जिसके ये स्वामी हैं अथवा यह पृथ्वीतल ही धन्य है जिस पर
इस लोक के ब्रह्मा के समान ऐसे महर्षि स्थित हैं । ये मुनिलोग भी कितने पुण्यवान् हैं जो अपने सभी कार्यों

१. सौदामिनीव ।

२. निपतिता चटुल ।

३. तनुतपसान् ।

४. कापि दुःसहमिति न विद्यते ।

५. भुवनतलम् । ६. तपःक्षपिकमलानाम् । ७. करतलामलकवत् । ८. ... अवक्षयकारिणाम् पुण्यानि ...

नाम करणानि पुण्यानि नाम । ९. मुनीनाम् ।

पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा मुखाव-
लोकन-निश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः सृण्वन्तः समुपासते । सरस्वत्यपि धन्या, याऽस्य तु
सततमतिप्रसन्ने करुणाजलनिस्यन्दिन्यगाधगाम्भीर्ये रुचिरद्विजपरिवारा मुखकमलसम्पर्क-
सुखमनुभवन्ती निवसति राजहंसीव मानसे । चतुर्मुखमुखकमलवासिभिश्चतुर्वेदैः सुचि-
रादिव द्वितीयमिदमासादितं स्थानम् । एनमासाद्य शरत्कालमिव कलिकाल-जलधर-
समय-कलुषिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वा-
त्मना कृतावस्थितिना भगवता परिभूत-कलिकाल-विलसितेन धर्मेण न स्मर्यते कृत-

अपगता दूरीभूता अन्ये व्यापाराः कर्माणि येषां ते तादृशाः, तथा मुखावलोकने मुनिवदननिरीक्षणे
निश्चला निमेषरहिता दृष्टिः अवलोकनं येषां ते तादृशाः, पुण्याः धर्मजनिकाः कथाः किंवदन्तीः शृण्वन्तः
आकर्षयन्तः, अमी प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मुनयः तपरिवनः पुण्यभावः सुकृतभावः यत् तस्मात् कारणात्
अहर्निशं प्रतिदिनम् अपरम् अन्यं नलिनासने कमलासनमिव विद्यमानं तं समुपासते परिचर्यां कुर्वते ।
तु पुनरर्थः । सततं निरन्तरम् अतिप्रसन्ने अतिशयेन प्रसादगुणयुक्ते अतिस्वच्छे च, करुणा परदुःखप्रहा-
णेच्छा जलमिव करुणेव च जलमिति करुणाजलं यस्य निस्यन्दिनि स्याविणि, अगाधम् इयत्ताशून्यम्
अतलस्पर्शञ्च गाम्भीर्यं दुरवगाहस्वभाषत्वं गम्भीरता च यस्य तस्मिन् तादृशे अस्य महर्षेः मानसे
चित्ते मानससरोवरे च हंसीव मराठीव, रुचिराः सुन्दराः द्विजा छात्रीभूता विप्राः पक्षिणश्च 'दन्त-
विप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः, परिवाराः परिजनाः यस्याः सा तादृशी या सरस्वती भारती निवसति
वासं विधत्ते साऽपि धन्या श्लाघ्या, असामान्यसुकृतेनैवविधवासस्थानस्य प्राप्यत्वात् सा सरस्वत्यपि
धन्येत्याशयः ।

अत्र 'अवनितलकमलयोनिना' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः, 'नालिनासनमिवेत्यत्र द्रव्यो-
पेक्षालङ्कारः, 'हंसीव' इत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

चतुरिति । चतुर्मुखस्य प्रजापतेः मुखकमलानि वदनपद्मानि तत्र वासिभिः स्यायिभिः चतुर्वेदैः
ऋग्यजुःसामायर्वभिः सुचिरादिव चिरसमयादिव इदम् एतत् द्वितीयम् अपरं तपोवनरूपम् स्थानम्
आसादितं प्राप्तम् । अत्र सुचिरादिवेति गुणोपेक्षा, तेन हि ब्रह्मणो मुखस्य तुल्यत्वं तपोवनस्य पूतत्वं
प्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एनमीति । कलिकालः कलिसमयः जलधरसमयः वर्षाकाल इव तेन कलुषिताः निजप्रभाववशात्
कुसितविद्युत्वादिना अनुष्ठानशून्येन च दूषिताः, मलिनीकृताश्च सर्वविद्या अष्टादशविद्या वेदादिविद्याः
सरितो नद्य इव शरत्कालमिव घनाध्ययमिष एनं मुनिम् (जाबालिम्) आसाद्य प्राप्य संसारे पुनरपि
द्वितीयधारमपि प्रसादं सदृष्ट्यादिना अनुष्ठानेन च निर्दोषत्वं नैर्मल्यञ्च उपगताः प्राप्ताः । मुनिरयं निखिला
अपि विद्या धारयति तत्प्रतिपादितानुष्ठानञ्च सम्पादयतीत्याशयः ।

नियतमिति । इह अस्मिन् आश्रमे सर्वात्मना सर्वविधिना कृता विहिता अवस्थितिः वासो येन स
तेन तादृशेन भगवता महागम्यवता धर्मेण सुकृतेन, परिभूतं न्येककृतं दूरीकृतमिरयर्थः । कलिकालस्य
को छोड़ कर इन महर्षि के मुँह को अपलक आँखों से देखते हुए रात-दिन कथायें सुना करते हैं और दूसरे
ब्रह्मा के समान इनकी उपासना में लगे रहते हैं । वह सरस्वती भी धन्य है जो निर्मल जल से भरे कथा-
मानस सरोवर में पक्षियों के साथ कमलों के मुख का अनुभव करने वाली राजहंसिनी के समान इन महर्षि के
मुख के सम्पर्क का सुख प्राप्त करती हुई उनके अत्यन्त प्रसन्न कारुणिक एवं गम्भीर दृढय में निवास करती है ।
ब्रह्मा के मुख कमलों में निवास करने वाले चारों वेदों को बहुत दिनों के पश्चात् यह दूसरा स्थान (जाबालि का
मुख) प्राप्त हुआ है । जैसे वर्षा काल में कीचड़ से भरी हुई नदियाँ शरत् ऋतु पाकर फिर निर्मल हो
जाती हैं वही प्रकार कलिकाल के प्रभाव से दूषित सारी विषाये इन महर्षि को पाकर फिर निर्दोष हो गयी हैं ।
कलिकाल के सभी प्रपञ्चों को हटा कर एकाग्र भाव से इन महर्षि में निवास करने वाले भगवान् धर्मदेव निश्चय

१. मुखकमलवलोकनम् । २. समुपासते । ३. यदस्मिन् याऽस्य । ४. रुचिरद्विजकुल-
परिचये, द्विजपरिवारे । ५. कचिद् 'सुख' पदं नास्ति । ६. हंसीव । ७. कचिद् द्वितीयमुपगदं नास्ति ।
८. वेदैः चतुर्भिर्वेदैः । ९. कचिद् 'इव द्वितीयम्' इत्युपपदनपि नास्ति । १०. कलि-जल-समयम् ।

युगस्य । धरणीतलमनेनाधिष्ठितमालोक्य न वहति नूनमिदानीं सप्तर्षिमण्डल-निवासाभि-
मानमम्बरतलम् । अहो ! महासत्त्वेयं जरा । यस्य प्रलय-रवि-कर-निकर-दुर्निरीक्ष्ये रज-
निकर-किरण-पाण्डु-शिरोरुहे जटाभारे फेनपुञ्ज-धवला गङ्गेव पशुपतेः क्षीराहुतिरिव
शिखाकलापे विभावसोर्निपतन्ती न भीता । बहलाच्य-धूम-पटल-मलिनीकृताश्रमस्यै
भगवतः प्रभावाद्भीर्तमिव रवि-किरणजालमपि दूरतः परिहरति तपोवनम् । एते च पवन-
लोल-पुञ्जीकृत-शिखाकलापा रचिताञ्जलय इवात्र मन्त्रपूतानि हवींषि गृह्णन्ति एतस्मिन्त्या-

विकसितं चेष्टितं येन तद्योक्तेन सता कृतयुगस्य सत्ययुगस्य नियतं नूनं न स्मर्यते न चिन्त्यते सत्ययुगीय
निखिलसदाचारद्युपलम्भादिप्राशयः ।

अत्र नियतपदस्य ध्रुवाद्विपदवत् उत्प्रेक्षानिधायकत्वाद्वाच्याभावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा ।

धारणीति । अम्बरतलम् आकाशतलं (कर्तृ), अनेन मुनिना अधिष्ठितम् आधितं धरणीतलं
पृथिवीतलम् आलोच्य नूनं निश्चितम् इदानीं सम्प्रति सप्तर्षिमण्डलस्य कश्यपादिसमूहस्य निवासेन आत्म-
न्यवस्थानेन योऽभिमानोऽहङ्कारः तं न वहति घत्ते सप्तर्षिवन्मुनेरवस्था तेन पृथिवीतलस्यापि स्वसमानत्वा-
दिप्राशयः पूर्ववदेवालङ्कारः ।

अहो इति । अहो आश्चर्यम्, इयम् अस्य देहेऽवलोक्यमाना, जरा वृद्धावस्था, महासत्त्वा महाप्राणा
अत्यन्तशक्तिमती । कथमेतदवधार्यते, इत्यत आह— यास्येत्यादि । फेनस्य द्विण्डीरस्य च पुञ्जः समूहः
तेन धवला उज्ज्वला या जरा, प्रलये कल्पान्ते यो रविकरनिकरः सूर्यकिरणसमूहः तद्वत् दुर्निरीक्ष्ये महा-
तेजस्वितयाऽवलोकयितुमशक्ये, तथा रजनिकरस्य चन्द्रस्य किरणवत् मयूखवत् पाण्डवः श्वेतवर्णः शिरो-
रुहाः केशा यत्र तथोक्ते, अस्य मुनेः (जाबालेः) जटाभारे सदासमूहे पशुपतेः, महेश्वराय जटाभारे सदा-
समूहोपरि निपतन्ती पतनं विदधती फेनपुञ्जवत् धवला गङ्गा भागीरथी इव, तथा विभावसोर्वहेः शिखा-
कलापे ज्वालासमूहे निपतन्ती फेनपुञ्जधवला क्षीरस्य दुग्धस्य आहुतिः प्रचेप इव निपतन्ती उपगन्तुं
प्रवृत्ता सती न भीता न त्रस्ता । अत्र यथाक्रमं प्रलयरविकर, रजनिकरकिरण, फेनपुञ्जस्य तिस्रो लुप्तो-
पमाः, गंगेव आहुतिरिवेत्यत्र चोपमे द्वे इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

वहलेति । रवेः सूर्यस्य किरणजालं मयूखसमूहः (कर्तृ) बहलानां प्रचुराणाम् आज्यधूमानां
हविर्धूमानां पटलैः वृन्दैः मलिनीकृतः श्यामतां प्रापितः आश्रमो यस्य तादृशस्य भगवतो माहात्म्यवतो-
जाबालेः प्रभावात् माहात्म्यात् भीतमिव त्रस्तमिव सद् दूरतो दूर एव एतत्तपोवनं परिहरति त्यजति ।
स्वप्रतिपक्षिणः प्रबलतमस इव धूमपटलस्योत्पादकतया मुनेरपि प्रतिपक्षिपक्षान्तर्भावत्वात्तेन तदन्तिक-
परित्यागः समुचित एवेत्याशयः । अत्र भीतमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

एत इति । अत्र आश्रमे पवनेन समीरेण लोलञ्जलः पुञ्जीकृतश्च शिखाकलापो ज्वालासमूहो येषां ते
तादृशः, एते पुरोऽवलोक्यमानाः आशुशुष्कणयः दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयरूपा होमवद्भ्यश्च रचिताञ्ज-
लयः आहुतिस्वीकरणाय ऊर्ध्वीकृतयुक्तपाणितलद्वया इव सन्तः, एतस्य महर्षिजाबालेः श्रोत्या स्नेहेन मन्त्र-
पूतानि ऋचा पवित्राणि हवींषि होतव्यानि घृतादीनि गृह्णन्ति स्वीकृन्ति 'शिखावानाशुशुष्कणिः' इत्यमरः
अत्रापि क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

हो अर सत्ययुग को बाद न करते होंगे और इन नदात्मा को पृथ्वीतल पर स्थित देखकर अब आकाश की
सप्तर्षियों के निवास स्थान होने का अभिमान न करता होगा । यह इदानीं की कितना साहसी है जो इन्द्र की
की बदाओं में गिरने वाली उज्ज्वल फेन से बरी गङ्गा तथा क्षि में गिरने वाली दूध की आहुति के समान
इन मुनि को प्रलयकालीन सूर्य की किरणों जैसी चमकीली एवं चन्द्रमा की किरणों जैसी उजली बदाओं पर
गिरने में डरी नहीं । यह इण्ड ने निरन्तर अत्यधिक धी की आहुति पड़ते रहने के कारण उस आश्रम पर
उससे उठने वाले धुँवों की छाया पड़ती रहती है जिससे ऐसा प्रतीत होता है मानों उस नहरि के प्रभाव से
सूर्य की किरणें भी उस आश्रम की दूर ही से छोड़ बैठी हैं । आश्रम के हवन-कुण्डों में धपकती हुई अग्नि की

१. आलक्ष्य, अवलोक्य । २. दक्षिण, 'मण्डल' पदं नास्ति । ३. 'रविराग्नि' । ४. 'दुर्निरीक्ष्ये' ।
५. रजनिकरनिकरपाण्डुरे जटाभारे । ६. निपतन्ती । ७. 'आश्रमपदस्य' । ८. 'भीतभीतमिव' । ९. 'आल-
कमपि' । १०. 'पुञ्जितशिखाकलापाः, शिखाजलिलाः' ।

शुशुङ्गणयः । तरलित-दुकूलवल्कलोऽयञ्चाश्रमलता-कुसुम-सुरभि-परिमलो मन्दमन्दसञ्चारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसर्पति गन्धवाहः । प्रायो महाभूतानामपि दुरभिभवानि भवन्ति तेजांसि । सर्वतेजस्विनामयञ्चाग्रणीः । द्विसूर्यमिवाभाति जगदनेनाधिष्ठितं महात्मना । निष्कम्पेव क्षितिरेतद्वेष्टम्भात् । एष प्रवृद्धः करुणारसस्य, सन्तरणसेतुः संसार-सिन्धोः, आधारः क्षमान्मर्षताम्, परशुस्तृष्णालता-गहनस्य, सागरः सन्तोषामृत-रसस्य, उपदेशा सिद्धिमार्गस्य, अस्तगिरिरसद्ग्रहस्य मूलमुपशमनरोः, नाभिः प्रज्ञाचक्रस्य प्रासादो-

तरलितेति । तरलितानि कम्पितानि दुकूलवत् क्षौमवसनवत् वल्कलम् ऋपिपरिहिततरवकृ येन स तादृशः, आश्रमलताकुसुमानाम् आश्रमलतापुष्पाणां सुरभिर्वाणतर्पणः परिमलो गन्धो यत्र स तादृशः, मन्दमन्दसञ्चारी शनैः शनैः सञ्चरमाणः अयञ्च गन्धवाहः पवनः, सशङ्क भीताशय इव सन् अस्य जावालैः समीपम् अन्तिकम् उपसर्पति उपगच्छति, परिहितवल्कलकम्पनेन स्वस्यापराधशङ्कया पवनस्य सशङ्कवं समुचितमेवेत्यभिप्रायः । सशङ्क इवेति गुणोत्प्रेक्षा ।

प्राग इति । प्रायो बाहुव्ययेन ममाभूतानामपि महाजन्तूनां मृगपतिगजादीनामपि तेजांसि महांसि दुरभिभवानि दुःखेनातिक्रमिषुं शक्यानि भवन्ति, चोऽग्र किन्त्वर्थे । अयं मुनिः सर्वतेजस्विनां निखिल-धामवताम् अग्रणीः प्रधानः, सुतरामस्य तेजोऽतिक्रमणासम्भवाद् सूर्यप्रभृतीनामुक्तविधौ व्यवहारः समुचित एवेत्याशयः ।

द्विसूर्यमिवेति । अनेन जावालना महान्मना भगवता अधिष्ठितम् आश्रितं भगवद् द्विसूर्यमिव द्वौ सूर्यौ यत्र तदिव आभाति, अस्याऽप्यपरसूर्यसमानप्रभाववादित्याशयः द्विसूर्यमिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

निष्कम्पेति । एतस्य मुनेः अवष्टम्भात् आलग्न्यादिव क्षितिः पृथिवी निष्कम्पा निश्चला । इह अवष्टम्भादिवेति हेतुत्प्रेक्षा ।

एष इति । एष जावालः करुणा द्रष्टव्यं रसस्सलिलं तस्य प्रवाह ओषः, सर्वत्रैवकरूपेण कर्तव्याया विद्यमानत्वात् । संसारो मित्याज्ञानजन्या वासना स एव सिन्धुः समुद्रस्तस्य सन्तरणसेतुः उत्तरणजलपोतः 'तध्वमसि' इत्यादिमोक्षोपयोगिवाक्यपदेशद्वारा ज्ञानोत्पादनेन समुत्तारणात् । क्षमा परपरिभावादिवृषपयमानेषु क्रोधप्रतिद्वन्द्वः सा एवाग्मांसि जलानि तेषाम् आधार आशयः सर्वत्रैव क्षमाकरणात् वृष्णा-विषयभोगलिप्ता एव उता वल्क्यः तासां गहनस्य काननस्य परशुः कुठारः विनाशकागित्वात् । सन्तोषो यथाप्राप्तवस्तुनैव हृदि सन्नुतिः स एव अन्तरस्तः पीयूषद्रवः तस्य सागरः समुद्रः, विपुलाधारत्वात् । सिद्धिमार्गस्य मोक्षपथस्य उतदेश उपदेशकः, तादृशजिज्ञासुजनायाध्यात्मविधौपदेशात् असद्ग्रहो दुरभिसन्धिरेव असद्ग्रहः शनैश्चरप्रभृतिदुष्टग्रहः तस्य अस्तगिरिः अस्ताचलः, एनं प्राप्यैव सर्वेषां सुरभि-सन्धिनाशात् । उपशमनरोः शान्तिद्रुमस्य मूलं घनं हेतुश्च, उपदेशादिना शान्तिकरणात् । प्रज्ञा प्रज्ञानमेव

चंचल तपते वायु के कारण एक में लुहो हुई सी ऐसी लग रही हैं मानों इवन की अग्निवां अंजुलियों बांध कर उन नदियों के समीप से पवित्र इवन के सामानों की अत्यन्त प्रेम के साथ ग्रहण कर रही हों । उन नदियों के पास जाने वाला मन्द-मन्द झगन्धित वायु भी आश्रम की लताओं के फूलों की गन्ध लिए हुए वल्कल-वस्त्रों की हिलाकर मानों मयमौल-सा हो जाता है । प्रायः महान् प्राणियों का भी तेज अत्यन्त अनुरागेय होता है । फिर इन नदियों का तो करना ही क्या जो सम्पूर्ण तेजस्वियों के प्रधान हैं । इस महापुरुष को धारण करके संसार दो सूर्यों की धारण करने वाला-सा बन गया है । इन्हीं की स्थिति से पृथ्वी भी चंचल बनो हुई है । ये करुणरूपी जल के प्रवाह हैं, संसाररूपी सागर को पार करने के लिए पुल हैं, क्षमारूपी जल के आधार स्थान हैं, विषयवासना-रूपी वनों लताओं के काटने की कुत्सादी हैं, सन्तोषरूपी अमृत के समुद्र हैं, सिद्धिमार्ग के गुरु हैं, अस्तगिरि

१. प्रतिगृह्यन्त्याशुशुङ्गणयः, प्रतिगृह्यन्त्येतद्विज्ञान्याशुशुङ्गणयः । २. मन्दमन्दसञ्चारी । ३. तेजांसि यतः । ४. निष्कम्पेति । ५. अवष्टम्भादेव, अवष्टम्भेन । ६. प्रभवः । ७. करुणरसस्य । ८. क्षमात्मकात् । ९. अमृतस्य । १०. असद्ग्रहकस्य । ११. नेमिः । १२. प्रासादो, स्थितिर्विन्दो ।

धर्मश्च जस्य, तीर्थं सर्वविद्यावताराणाम्, वडवानलो लोभार्णवस्य, निकपोपलः शास्त्र-
रत्नानाम्, दावानलो रागपल्लवस्य, महामन्त्रः क्रोधमुज्ज्वलस्य, दिवसकरो मोहान्वकारस्य,
अर्गलवन्धो नरकद्वाराणाम्, कुलभवनमाचराणाम्, आयतनं मङ्गलानाम्, अभूमिर्मद-
विकाराणाम्, दर्शकः सत्पथानाम्, उत्पत्तिः साधुतायाः, नेमिरुत्साहचक्रस्य, आश्रयः
सत्त्वस्य, विपक्षः कलिकालस्य, कोशस्तपसः, सखा सत्यस्य, चेत्रमार्जवस्य, प्रभवः पुण्य-
सञ्चयस्य, अदत्तावकाशो मत्सरस्य, अरातिर्विपत्तेः, अस्थानं परिभूतेः अननुकूलोऽभिमानस्य,
असम्मतो दैन्यस्य, अनायत्तो रोषस्य, अतभिर्मुखः सुखानाम् ।

षष्ठं तस्य नामिः आलम्बनीमूतमप्यभागः, एनमाश्रित्यैव सर्वेषां ज्ञानविस्तारात् । धर्मः अम्युद्यनिष्ठेय
ससिद्धि एव ध्वजपताका तस्य प्रासादो राजभवनम् अस्त्योपरि धर्मावलम्बनात् । सर्वविद्यासु ज्ञान्वीहि-
क्यादिषु ये अवताराः प्रवेशाः तीर्थं षष्ठः, षष्ठमवलम्ब्य सलिलेषु प्रवेशाच्च एनमालम्ब्यान्तेवासिनां सर्व-
विद्यासु प्रवेशात् । लोभो घनाद्यागमे बहुधा जायमानेऽपि पुनः पुनर्वर्धमानोऽभिलाषः स एवार्णवः सन्दुद्रः
तस्य वडवानलः कौर्धः परिशेषकत्वात् । शास्त्राणि वेदादीन्येव रत्नानि मणयः तेषां निकपोपलः उत्कर्षा-
पकर्षपरीक्षकप्रस्तरः द्वात्राणां शास्त्रज्ञानपरीक्षाविधानात् । रागो विषयामिलाष एव पल्लवः किसलयः तस्य
दावानलो वनाग्निः दाहकत्वात् । क्रोधः परवशीकृतात्मनः पराकरणहेतुबुद्धिविशेषः स एव भुजङ्गः सर्पः
तस्य महामन्त्रः उपशमविधायित्वात् । मोहः कार्याकार्यविवेकाभावः अज्ञानमिति चावद स एवान्वकार-
स्तिमिरः तस्य दिवसकरः उच्छेदकरत्वात् । इह कलणारसत्येत्यारभ्य 'मोहान्वकारस्ये'त्यन्तं प्रायः सर्वत्रैव
परम्परितरूपकमलङ्कारः, तत्र क्वचित्क्वचिच्च श्लिष्टपरम्परितरूपकम् एकदेशविवक्तिरूपकञ्च । किञ्चैकस्य
मुनेर्विषयभेदेनानेकधोऽल्लेखाल्लेखालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिमावेन संकरः ।

अङ्गलेति । नरकद्वाराणां दुर्गतिद्वाराणाम् अर्गलवन्धः कपाटबन्धकरणकीलकः, उपदेशादिना तत्त्व-
ज्ञानमुत्पाद्य नरकप्रवेशनिवारणात् । आचाराणां वेदादिविहितसद्वाचाराणां कुलभवनं पुरातनाधारगृहम्,
यावज्जीवनमेव सदाचारानुष्ठानात् । मङ्गलानां समग्रश्रेयसान् आयतनं भवनं पवित्रभूमिरित्यर्थः सर्वविष-
मङ्गलसम्पादनात् । वाक्यत्रयेऽप्यत्र प्रत्येकवृत्तिनिरङ्गकेवलरूपकालङ्कारसङ्कीर्णः प्राग्वदेवोद्देशालङ्कारो ज्ञेयः ।

अभूमिरीति । मदविकाराणाम् अहङ्काररूपमानसिकविकाराणाम्, अभूमिरस्थानम्, अभिमानगन्धे-
नाऽपि शून्य इत्यर्थः महायोगित्वात् । सत्पथानाम् उत्कृष्टतत्त्वकर्ममार्गाणां दर्शक उपदेष्टा सर्वज्ञत्वात्
सर्वहितचिन्तकत्वाच्च । पूर्वोक्तेन 'सिद्धिमार्गत्य' इत्यनेन सहास्य न पौनस्त्वम् उभयोः परस्परं भेदादि
स्पृहनीयम् । साधुतायाः सुजनतया उत्पत्तिः जन्मस्थानम् अस्मादेवानेकेषां सौजन्योपदेशप्राप्तेः । उत्साह
उद्योग एव षष्ठं तस्य नेमिः प्रान्तभागः, रथचक्रस्य प्रान्तदेशो यथा गन्तव्यमार्गत्य समप्रभागां स्पृशति
तथायमपि उत्साहस्य पराकाष्ठाप्राप्त्वा निखिलान् पदार्थान् परिमातीत्याशयः सत्त्वस्य सत्त्वगुणानात्रस्य
आश्रयः आधारः, रजस्तमसोरभिभवामावात् । कलिकालस्य कलियुगस्य प्रतिपक्षः शत्रुत्तकार्यपापावरोध-
कत्वात् । तपसः कोशो भाषाङ्गारम्, तपःपरिपूर्णत्वात् । सत्यस्य अननृतव्यवहारस्य सखा मित्रम्, षण-
मपि परित्यागाकरणात् । मार्जवस्य कोमलतायाः चेत्रं भूमिः, सर्वत्रैव सारख्यावलोकनात् । पुण्यसञ्चयस्य
धर्मसमूहस्य प्रभव उपपत्तिस्थानम्, दर्शनीपदेशादिना सर्वेषामेव पुण्योपादनात् । मत्सरोऽन्यशुभद्वेषस्तस्य
न दत्तोऽवकाशः त्वस्मिन्नवस्थानस्थानं येन स तादृशः, क्वाप्यन्यशुभद्वेषाविधानात् । विपत्तेः आपदः अरातिः
शत्रुः स्वतेजसा हननात् । परिभूतेरनादरस्य अस्थानम् अपदम्, सर्वदोषरहितत्वात् । अभिमानस्य समस्त-

प्रहो के अस्तावल है, शान्तिरूपी वृक्ष की जड़ है, ज्ञानरूपी चक्र की नाभि है, धर्मरूपी पताका के मड़ल है,
सर्वा विद्याओं में प्रवेश करने के किनारे हैं, लोभरूपी सन्दुद्र की डुलाने वाले वडवाँ है, शास्त्ररूपी रत्नों के
कसने की कत्तीटी है, विषयासक्तिरूपी पल्लवों की दावाँ है, क्रोधरूपी सर्प की बड़ा में करने वाले मन्त्र है,
मोहरूपी अन्धकार की दूर करने के लिए दिन है, नरकरूपी दरवाजों की बन्द करने के लिए साँकिल है,
सदाचार के कुलों घर हैं और मंगल के पवित्र मन्दिर हैं । इनमें नद का विकार का हो नहीं सकता । ये

१. तीर्थः । २. वडवानलः । ३. मन्त्रः । ४. क्रोधमुज्ज्वलस्य । ५. नरकपुरद्वाराणाम् । ६. आदर्शः
सर्वविद्यानामुत्पत्तिः । ७. प्रसवः, प्रभावः । ८. अवश्यो विषयागमनमभिमुखः, अनवकाशो विषयागमनमभिमुख
इत्युभयविधः पाठः क्वचित् ससुपलन्त्ये ।

अस्य भगवतः प्रभावोपदेशान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम् ।

अहो ! प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्वतिक्रमपहाय विरोधमुपशान्तान्तरात्मान-
स्तिर्य्यञ्चोऽपि तपोवन-वसति-सुखमनुभवन्ति । तथा हि एष विकचोत्पलवन-रचना-
नुकारिणमुत्पत्तवारुचन्द्रकशतं हरिण-लोचन-द्युति-शवलमभिनव-शाद्वलमिव विशति
शिखिनः कलापमातपोहतो निःशङ्कमहिः । अयमुत्सृज्य मातरमजातकेशरैः केशरि-
शिशुभिः सहोपजातपरिचयः क्षरत्क्षीरधारं पिवति कुरङ्ग-शावकः सिहीस्तनम् । एष मृणाल-

लोकानामेव अहङ्कारस्य अनुकूलः अनाज्ञापकः तस्यागोपदेशात् । रोपस्य कोपस्य अनायत्तोऽनघीनः
'अघीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः, दुराचारे प्रवर्त्तयितुमसमर्थत्वात् । सुखानामिहलोकमवानामित्यर्थः अनभि-
मुखः अनभीप्सुकः, तदुपकरणपरित्यागात् । इह 'नेमिरुत्साहचक्रस्य' इत्यत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

अथेति । अस्य भगवतो माहात्म्यवतः प्रभावोपदेशान्तं विनष्टं वैरं मिथोविरोधो
यत्र तत् तादृशम्, तथा अपगतो दूरीभूतो मत्सरोऽन्यथुमद्वेषो यस्मात् तत् तादृशं तपोवनं 'विद्यते' इति
शेषः ।

अहो इति । विस्मय सूचकमव्ययपदमिदम् । महात्मनां महानुभावानां प्रभावो माहात्म्यम् । एतदेव
विशेषतो दर्शयति—अत्रेति हि निश्चितम् अत्र तपोवने शाश्वतिकं सदातनं विरोधं वैरम् अपहाय दूरीकृत्य
उपशान्ता मिथोविरोधशून्या अन्तरात्मानः अन्तःकरणानि येषां ते तादृशाः तिर्य्यञ्चोऽपि पशुपद्यादयोऽपि
तपोवनवसतिसुखं मुनिरन्यानिवासानन्दम् अनुभवन्ति अनुभवविषयीकुर्वन्ति । उपपादयति—तथाहीति ।
एष पुरतोऽवलोक्यमानः अहिः सर्पः, आतपेन सूर्यकिरणेन आहतः सन्तप्तः सन्, विकचानां विकसितानाम्
उत्पलानां नीलपद्मानां वनस्य विपिनस्य या रचना सृष्टिः तामनुकृत् शीलं यस्य तं तादृशम्, उत्पत्त-
उपरि गच्छन् चारु सुन्दरं चन्द्रकाणां मेघकानां (चन्द्राकारचिह्नानां) शतं समूहो यत्र तं तादृशम्,
अतएव हरिणानां तप्तच्छप्पभक्षणतपराणां मृगाणां यानि लोचनानि वयनानि तेषां द्युतिभिः शोभाभिः
शबलं कर्षुरितम् अभिनवशाद्वलमिव प्रत्यप्रशप्पबहुलदेशमिष विद्यमानं शिखिनो मयूरस्य कलापं पिच्छं
निःशङ्कं निभयं विशति छायाप्राप्तस्य प्रविशति । विरोधे सति तु सर्पोऽनादिक्कालशत्रोर्मयूरस्य पिच्छमात्म-
नैव कथमाश्रयेदित्याशयः । अत्राद्याऽप्योपमा अपरा च श्रौतोपमा इत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात्-
संघट्टितलङ्कारः ।

अयमिति । अयं पुरतोऽवलोक्यमानः कुरङ्गशावको मृगशिष्टः मातरं निजजननीं मृगीम् उत्सृज्य
परित्यज्य, अजातकेशरैः अनुत्पन्नसदैः केशरिशिशुभिः मृगपतिशावकैः सह उपजातपरिचयः उत्पन्नसंततवः,
क्षरन्ती क्षवन्ती क्षीरधारा दुग्धधारा यस्मात् तादृशं सिहीस्तनं पिवति पानं करोति ।

एष इति । आमीलितलोचनः सटाकर्पणेनानन्दोदयान्मुकुलितलोचनः, एष पुरतोऽवलोक्यमानः
मृगपतिः सिंहः, मृणालकलापाशङ्किभिः सटासमूहे विससमूहभ्रान्तिमद्भिः, द्विरदकलमैः करिशावकैः

सन्मार्गं के दिखाने वाले, साधुना के जन्मस्थान, उत्साहरूपी चक्के की धुरी, सतोयुग के आश्रयस्थान, कलिकाल
के शत्रु, तप के कोष, सत्य के मित्र, सरलता के क्षेत्र और पुण्यों के उत्पत्तिस्थान हैं, इन्होंने अपने हृदय में इर्ष्या-
द्वेष को कभी आने ही नहीं दिया, विपत्तियों का सर्वथा विनाश किया, कभी किसी का अपमान किया ही नहीं,
अभिमान को कभी बढ़ावा दिया ही नहीं, दोनता का कभी समर्थन किया ही नहीं, रोप को कभी पास फटकने
ही नहीं दिया और झुलों को कभी झमिलापा की ही नहीं ।

इन्ही भगवान् जाबालि के प्रभाव से ही यह तपोवन इर्ष्या-द्वेष रहित हो गया है ।

महात्माओं का प्रभाव भी कितना व्यापक होता है । यहाँ पशु-पक्षी भी अपना जातिगत वैर छोड़कर
अत्यन्त शान्तभाव से तपोवन में रहने का सुख प्राप्त कर रहे हैं । देखो न धूप से न्पाङ्गुल यह साँप फेंकने के
कारण फूले हुए नीलकण्ठ के समान प्रतीत होने वाले एवं ऊपर की ओर उमड़ी हुई सैकड़ों चन्द्राकार आकृतियों
के कारण मृगनेत्रों की शोभा से झगोमित नवीन पास के झुरों जैसे लगने वाले मोरपंखों में निरट होकर
प्रवेश कर रहा है । यह सिंह के अयाल रहित बच्चों से दिला-मिठा हुआ मृगछोना अपनी माँ की छोड़कर
दूध की धारा बहाने वाले सिही-स्तनों की प्याँ रहा है, ये हाथी के बच्चे चन्द्रमा की किरणों के समान

१. प्रसादादेवैतत्पुपशान्तवैरम् । ३. उपशान्तात्मानः । ६. उत्पत्तिनीवनानुकारिणाम् । ५. अपि-
वसित, आवसति । ५. कथामाहृतः । ६. अनुपवात । ७. प्रसरत् । ८. आपिबति ।

कलापैशङ्किभिः शशिकरधवलं सदाभारम् आमीलितलोचनो बहु मन्यते द्विद-
कलमैराकृष्यमाणं मृगपतिः इदमिह कपिकुलमपगत-चापलमुपनयति मुनि-कुमौरकेभ्यः
स्नातेभ्यः फलानि । एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डस्थलीभाञ्जि मदजल-पान-
निश्चलानि मधुकरकुलानि सज्जातवयाः कर्णतालैः करिणः । किं बहुना, तापसाग्निहोत्र-
धूमलेखामिहसर्पन्तीभिरनिशमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्ग-शोभः फलमूलभृतो बल्कलिनो-
निश्चेतनास्तरवोऽपि सनियमा इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः ।

इत्येवं चिन्तयन्तमेव मां तस्यामेवाशोकतरोरधश्छायाभेदे स्थपयित्वा हारीतः
पादौपगृह्य कृताभिवादः पितुरनतिसमीपवर्त्तिनि कुशासने समुपाविशत् । आलोक्य तु

आकृष्यमाणम् अवकृष्यमाणं शशिकरवत् चन्द्ररश्मिवत् धवलं स्वच्छं सदाभारं त्वजटासमूहं बहु मन्यते
स्वरूपस्वरूपापकर्षणनानन्दोदयात्समादरं करोति । वत्र जटासमूहे मृगालसमूहमनाद्भ्रान्तिनानलङ्कारः,
शशिकरधवलमित्यत्र च लुप्तोपमा, स्वभावोक्तिश्चेति परस्परमेषामह्निभावेन सङ्करालङ्कारः ।

इदमिति । इह अस्मिन् तपोवने, अपगतचापलं मुनितेजसा विनष्टचाञ्चल्यम् इदं कपिकुलं वानरवृन्दं
ज्ञातेभ्यो विहिताप्लवेभ्यः मुनिकुमारकेभ्यः तपस्विबालकेभ्यः फलानि सत्यानि उपनयति भक्षणायाहरति ।

एत इति । मदान्धा मदोन्मत्ता अपि सज्जातदयाः मधुकरवृन्देषु समुत्पन्नकङ्क्षाः, एते च करिणो
हस्तिनः, गण्डस्थलीं करदस्थलीं भजन्त इति तानि तादृशानि, मधुकरकुलानि भ्रमरसमूहान् कर्णतालैः
वित्तृतकरतलस्वरूपकर्णताडनैः न निवारयन्ति न दूरीकुर्वन्ति, महर्षिप्रभावेणैतेषामपि कस्यापि सुखहनना-
विधानादित्याशयः ।

किमिति । बहुना अधिकेन जल्पितेन किं फलमित्यर्थः । अनिशं सन्ततम् उत्सर्पन्तीभिः उत्तिष्ठन्तीभिः
तापसानां मुनीनां यानि अग्निहोत्राणि यागविशेषाः तेषां धूमलेखाभिः दहनकेतनपङ्क्तिभिः उपपादिता
विहिता कृष्णाजिनोत्तरासङ्गस्य कृष्णसारमुगचर्चनचितोत्तरीयस्य शोभा कान्तिरिव शोभा येषु ते
तादृशाः, फलानि सत्यानि मूलानि कन्दानि च विभ्रतीति ते बल्कलिनी वृक्षवर्गधारिणो निरचेतनाः
ज्ञानरहिताः, अस्य भगवतो माहात्म्यवतो महर्षेः तरवोऽपि वृक्षा अपि सनियमा प्रतिन इव लक्ष्यन्ते-
बलोचयन्ते, कृष्णाजिनशोभादिधारणादित्याशयः । सचेतनाश्चेतनायुक्ता ये प्राणिनो मानवादयः तेषां किं
पुनः किं बक्ष्यम्, ते त्वेवंरूपा भवन्त्येवेत्याशयः । अत्र 'कृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभा' इत्यत्र लुप्तोपमा,
'सनियमा इव' इत्यत्र गुणोपेक्षा चेत्यनयोः परस्परमह्निभावेन सङ्करालङ्कारः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना चिन्तयन्तं मां वैशम्पायनं तस्यामेव अशोकतरोः अशोकवृक्षस्य
अधश्छायायाम् एकदेशे एकस्मिन् भागे स्थापयित्वा संस्थाप्य हारीतः तन्नामा मुनिः, पादौ पितुर्जाबालेरेव
चरणौ उपगृह्य धृत्वा पादयोः पतित्वेत्यर्थः, कृताभिवादो विहितप्रणामः, पितुर्जनकस्य अनतिसमीपवर्त्तिनि
नातिनिकटवर्त्तिनि कुशासने दर्भविष्टरे समुपाविशत् उपविष्टवान् । तुः पुनरर्थे आलोक्य इष्ट्वा

सफेद तिष्ठ के अदालों को नृगाल समस्त कर खींच रहे हैं और तिष्ठ आँख मुँदे हुए प्रसन्न हो रहा है, ये बन्दर
अपनी स्वामाविक चंचलता छोड़कर स्नान करने आर हुए मुनियों को फल दे रहे हैं और भदवाले होते हुए भी
ये हाथी अपने कपोलों पर बैठकर निश्चिन्ता के साथ मदकल पीने वाले नरों को दया के कारण कान दिखाकर
मगा नहीं रहे हैं । अधिक कहाँ तक कहें शत आश्रम के ये फल, मूल और बल्कलधारी निश्चेतन (बड़) वृक्ष भी
अग्निहोत्र को ठठो हुर्र धूमलेखानों के रूप में कृष्ण नृगचर्चन पहिने हुए प्रवधारी तरत्ती के स्नान दिखाई दे रहे
हैं तो सचेतन प्राणियों की बात ही क्या है ।

मैं यह सोच ही रहा था कि हारीतकुमार ने उत्ती अशोक के नीचे छाया में मुझे एक ओर रख
दिया और वे स्वयं पिता के चरणों का स्पर्श करते हुए प्रणाम करके वनते कुछ दूर पर रगे हुए एक कुशासन

१. नृगालशङ्किभिः ।

२. शिशिरकर शिशिरकचापकर ।

३. जवामान् ।

४. कलमकः ।

५. कुमारेभ्यः ।

६. जातदयाः ।

७. उत्सर्पन्तीभिरनपपादित, सर्पन्तीभिरनिशमुपपादित ।

८. शोभनाः ।

९. बल्कलिनस्तरवः ।

१०. इवात्स्य भगवतः समीपवर्त्तिनोऽत्र लक्ष्यन्ते; इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः समीपवर्त्तिनः ।

११. प्राणिन एवम् ।

१२. तस्यैव रक्षाशोकतरोरधश्छायावान् ।

मां सर्व एव मुनयः 'कुतोऽयमासादितः शुक्रशिशुः' इति तमासीनमपृच्छन् । असौ तु नान-
त्रयीन्—'अयं मया स्नातुमितो गतेन कमलिनीसरस्तीर-वन्दनीड-पतितः शुक्र-शिशुरातप-
जनित-छान्तिरुत्तप्रपांशुपटल-मध्यगतो दूर-निपतन-विह्वल-तनुरल्पावशेषायुरासादितः,
तपस्विदुरारोहतया च तस्य वनस्पतेर्न शक्यते स्वनीडमारोपयितुमिति जातद्वयेनानीतः ।
तद्यावद्यमप्रहृष्टपक्षतिरक्षमोऽन्तरीक्षमुत्पतितुम्, तावदत्रैव कस्मिंश्चिदाश्रमतत्कोटरे
मुनिकुमारकैरस्माभिश्चोपनीतेन नीवार-कण-निकरेण विविधफलरसेन च संवद्वयमानो
धारयतुं जीवितम् । अनाथ-परिपालनं हि धर्मोऽस्मद्विधानाम् । उद्भिन्नपक्षनिस्तु गगनतल-
सञ्चरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै रोचिष्यते । इहैवोपजात-परिचयः स्थास्यति ।'

मां सर्वे निखिला एव मुनयः ऋषयः कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं शुक्रशावकः आसादित आनीत इति
एवम् आसीनमुपविष्टं तं हारीतम् अपृच्छन् पृष्टवन्तः । असौ हारीतः तु पुनः ताम् मुनीन् अववीत्
उक्तवात्—'अयं शुक्रशावकः इतः अस्मात्स्थानात् स्नातुम् आप्लवनाय गतेन प्राप्तेन मया हारीतेन
कमलिनीशरत्तः पद्मनयसरोवरस्य पर्यायाः तीरतरोः तदस्थितवृक्षस्य नीडात् कुलायात् पतितः प्युतः ।
आतपेन सूर्यरश्मिना जनिता उत्पादिता बलान्तिः देहव्यथा यस्य स तादृशः । उत्तमस्य उष्णीभूतस्य
पांशुपटलस्य धूलिसमूहस्य मध्यगतोऽभ्यन्तरवर्ती, दूरात् निपतनेन अधःसंयोगफलिकया क्रियया
विह्वला व्यग्रा तनुः, शरीरं यस्य स तादृशः, अत एव अल्पं किञ्चित् अवशेषम् अवशिष्टम् आयुः जीविनं
यस्य स तादृशः आसादितः प्राप्तः । तपस्विभिः मुनिभिः दुरारोहतया दुःखेनारोढं योग्यतया तस्य
वनस्पतेः शाखमलीतरोः स्वनीडं स्वकुलायम् आरोपयितुं स्थापयितुं न शक्यते न समर्थोभूयत इति
हेतोः, जातद्वयेन उत्पन्नकरणेन आनीतः अत्रानायि । तत्तस्माद्धेतोः यावत् यावत्समयम् अयं शुक्रशिशुः
अप्रहृष्टे अनुत्पन्ने पञ्चती पञ्चमूलद्वयं यस्य स तादृशः अन्तरिक्षे गगनमुत्पतितुम् उद्भूय गन्तुम् अन्नमो-
ऽसमर्थः तावत् तावत्समयम् यत्रैव अस्मिन् तपोवन एव कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनामनि आश्रमतत्कोटरे
मुनिवसतिवृक्षकोटरे मुनिकुमारकैः तापसबालकैः अस्माभिश्च उपनीतेन आनीतेन नीवारकणनिकरेण
मुनिधान्यसम्यक्समूहेन विविधफलरसेन नानासस्यद्रवेण च संवद्वयमानः वृद्धिं प्राप्यमाणः जीवितं
जीवनं धारयतुं दधातु । हि यतोऽस्मद्विधानाम् अस्मात्सदृशानां मुनीनामनाथपरिपालनं दीनजनरक्षणं
धर्म आचारः । उद्भिन्ने स्फुटे पञ्चती पञ्चमूले यस्य स तादृशः, तु पुनः, गगनतलसञ्चरणसमर्थः अग्न्यरतल-
गमनक्षमः, यत्र यस्मिन् देशे अस्मै शुक्रशावकाय रोचिष्यते अभिलाषः उत्पश्यते तत्र यास्यति व्रजि-
ष्यति । 'रच्यर्थानां प्रीयमाणः' १।१।३३ इति पा० सूत्रेण चतुर्थी । वा अथवा इहैव अस्मिन्नेव तपोवने ।
अन्ययोग्यवच्छेदार्थ एवकारः, उपजातपरिचयः उपजातः अस्माभिः सह उत्पन्नः परिचयः संस्तवो
यस्य स तादृशः स्थास्यति अवस्थितिं विधायति ।

पर बैठ गये । मुझे देखते ही सभी मुनि लोग उत्तर बैठे हुए हारीतकुमार से पूछने लगे—'यह मुझे का बच्चा कहाँ
पा गये ?' हारीत ने उनसे कहा—'मैं यहाँ से स्नान करने के लिए जा रहा था, उस समय कमल सरोवर के
किनारे एक वृक्ष के घोंसले से गिरा हुआ यह मुझे का बच्चा धूप की गर्मी से व्याकुल होकर उल्टी दुर्द रेत में
पड़ा था । दूर से गिरने के कारण इसका शरीर अत्यन्त विह्वल हो गया था और इसमें थोड़ी-थोड़ी जान बाकी
रह गयी थी । इसे देखकर मुझे दया आ गयी किन्तु उस वृक्ष पर चढ़ना तपस्वियों के लिए अत्यन्त कठिन था
इसलिए इसे घोंसले में न रखकर साथ लेता आया । जब तक इसके पंख न निकल आएं और यह आकाश में
उड़ने योग्य न हो जाय तब तक वही आश्रम के किसी वृक्ष के खोसले में मुनिबालकों और मेरे द्वारा दिए गए
द्विषी के कर्णों को छुकर तथा फलों का रस पीकर पलता हुआ पड़ा रहेगा । कनाकों का पालन-पोषण तो इन जैसे
तपस्वियों का धर्म ही है । मैंने निकल आने पर यह आकाश में उड़ने योग्य हो जायगा फिर वहाँ इसका मन होगा
चढ़ जायगा या हिल-मिल गया तो यहाँ रह जायगा ।

१. मां ते मुनयः सर्व एव । २. ...दिरम्भः सरस्तीरवदनीडपतितः । ३. दूरनिपतिव ।
४. क्वचित् 'च' इति पाठो नास्ति । ५. अन्तरिक्षम् । ६. क्वचित् 'विविध' इति पाठो नोपलभ्यते ।
७. अस्तपन्नदिधानाम् । ८. सञ्चरन् । ९. यत्र चारी । १०. समुत्पन्नः, उपजातविषयमः ।

इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धमालापमाकर्ण्य किञ्चिदुपजातकुतूहलो^२ भगवान् जाबालि-
रीषदावलितकन्धरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मामतिप्रशान्तया दृष्ट्या दृष्ट्वा^३ सुचिरमुपजात-
प्रत्यभिज्ञानं इव पुनः पुनर्विलोक्य 'स्वस्यैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयते' इत्यवोचत् ।

स हि भगवान् कालत्रयदर्शी तपःप्रभावाद्दिव्येन चक्षुषा सर्वमेव करतलगतमिव
जगदर्वलोकयति, वेत्ति च^४ जन्मान्तराण्यप्यतीतानि, कथयत्यागाग्निमप्यर्थम्, ईक्षण-गोचर-
गतानाञ्च प्राणिनामायुषः संख्यामावेदयति ।

ततः सर्वे सा तापस-परिपच्छुत्वा विदित-तत्प्रभावा कीदृशोऽनेनाविनयःकृतः, किमर्थं
वा कृतः, क वा कृतः, जन्मान्तरे^५ वा कोऽयमासीत् इति^६ कुतूहलिन्यभवत्, असकृदुप-

श्येवमिति । इत्येवम् इत्यमादिकम् अस्मत्सम्बद्धं मङ्घ्रिषयकम् आलापं प्रश्नोत्तररूपम् आकर्ण्य
निशम्य किञ्चित् ईषत् उपजातकुतूहलः उत्पन्नाश्चर्यः भगवान् महात्म्यवान् जाबालिः ईषदावलितकन्धरो
महिषि किञ्चिदानमितप्रीवः, पुण्यान्येव सुकृतान्येव जलानि सलिलानि तैः तथोक्तैः मां वैशम्पायनं
प्रक्षालयन्निव घौरीकुर्वन्निव अतिप्रशान्तया नितान्तप्रसन्नया दृष्ट्या नेत्रेण सुचिरं बहुकालं दृष्ट्वा अव-
लोक्य, उपजातम् उत्पन्नं प्रत्यभिज्ञानं 'स एवायम्' इत्याकारकं ज्ञानं यस्य स तादृशः इव पुनः पुनः
भूयो भूयः विलोक्य निरीक्ष्य स्वस्यैव आत्मन एव अविनयस्य अशिष्टःपयवहारस्य फलं भोगोऽनेन शुक्-
शावकेन अनुभूयते साक्षात्क्रियते इति पूर्वविधिना तान् अवोचत् अभवीत् । 'पुण्यजलैः' इत्यत्र निरङ्ग
केवलरूपकम्, 'प्रक्षालयन्निव क्रियोप्येक्षा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

ननु तस्मिन् समय एव प्रथमं दृष्टवतो महर्षेः प्रत्यभिज्ञा कथमुपजाता इत्यत आह—स इति ।
हि यस्मादेतोः, सः भगवान् माहात्म्यवाजाबालिः कालत्रयदर्शी अतीतानागतवर्त्तमानात्मककालत्रितय-
निखिलोदन्ताभिज्ञः, तपःप्रभावाद् दिव्येन ज्ञानात्मकेन चक्षुषा नेत्रेण सर्वं समस्तमेव जगत् संसारं
करतलगतमिव पाणितलन्यस्तमिव अवलोकयति पश्यति । च पुनः अतीतानि गतानि जन्मान्तराणि
भवान्तराणि वेत्ति जानाति । आगाग्निमप्यर्थं भविष्यन्तमपि विषयं कथयति निरूपयति । ईक्षणगोचर-
गतानां लोचनपथप्राप्तानाञ्च प्राणिनां जीवानाम् आयुषो जीवितव्यस्य संख्याम् इयत्ताम् आवेदयति
बोधयति ।

तत इति । ततः तदनन्तरं सर्वेव समस्तैव सा तापसपरिपत् तपस्विसभा ध्रुत्वा निशम्य पूर्वोक्त-
मिति शेषः । वृद्धतरुणभेदेन सम्प्रदायभेदेन वा तपस्विसभायामनेकशास्त्रवैवेत्यभिधानं युक्तमेव ।
विदितो ज्ञातः तस्य महर्षेर्जाबालेः प्रभावो महात्म्यं यया सा तादृशी इति कुतूहलिनी अवगन्तुं चेतसि
कौतुकवती अभवदित्यन्वयः । इति पदामिधेयमाह—कीदृश इति । कीदृशः कीदृक् अनेन शुक्शावकेन
अविनयः अशिष्टपयवहारः कृतो विहितः, किमर्थं किंप्रयोजनं वा कृतोऽनुष्ठितः, क वा कस्मिन् देशे कृतः,
जन्मान्तरे भवान्तरे वा अयं कः आसीत् अभवत् । तं भगवन्तं माहात्म्यवन्तम् असकृत् वारंवारम्

मेरे सम्बन्ध की इन बातों को सुनकर भगवान् जाबालि को भी कुछ कुतूहल हुआ । उन्होंने कुछ गर्दन घुमाकर
मानों अपने पुण्य जल से मुझे नहाते हुए अत्यन्त शांत दृष्टि से मेरी ओर देर तक देखा और मानों मुझे पहचान
कर बार-बार देखते हुए कहा कि यह तो अपने ही दुराचारों का फल भोग रहा है ।

भूत, वर्तमान और भविष्य की सभी बातें जानने वाले वे महर्षि जाबालि तप के प्रभाव से दिव्य चक्षुओं
द्वारा सारे संसार को करतलगत की भाँति देखते थे, पूर्व जन्म में घटी हुई घटनाओं को भी जानते थे, भविष्य में
घटने वाली घटनाओं को भी बताते थे और केवल देखने से ही प्राणियों की आयु भी बता देते थे ।

उनके तपःप्रभाव की जानने वाली पुनियों की वह सारी सभा यह जानने के लिए अत्यन्त दृष्टक हो
उठी कि 'इसने कैसा दुराचार किया है ? क्यों किया है ? कहाँ किया है ? और पूर्व जन्म में यह कौन था ? कतः

१. अस्मत्सम्बद्धलापम् ।

२. कौतूहलः ।

३. दृष्ट्या, क्वचित् नोमयरूपः पाठः समुपलब्धते ।

४. अभिजातप्रत्यभिज्ञः ।

५. त्रिकालदर्शी ।

६. अवलोकयति ।

७. वेत्ति जन्मान्तराण्यतीतानि

८. प्रमाणम् ।

९. यतः सर्वे, सा तापस*** ।

१०. सतापसपरिपत् ।

११. क्वचित् 'वा' इति

पदं नास्ति ।

१२. कौतूहलिनी ।

याचितवती' च तं भगवन्तम्—'आवेद्य प्रसीद भगवन् ! कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानु-
भूयते; विहगजातौ वा कथमस्य सम्भवः, किमभियानो वाऽयम्, अपनयतु नः कुतूहलम्
आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान् प्रभवः ।'

इत्येवमुपयाचितस्तपोधनपरिपदा स महासुनिः प्रत्यवदन्—'अतिमहद्दिदमाश्चर्यमा-
ख्यातव्यम्; अल्पशेषमहः प्रत्यासीदति च नः स्नानसमयः, भवतानप्यतिक्रामति देवार्चन-
विधिवेला, तदुचिष्टन्तु भवन्तः सर्व एव तावदाचरन्तु ययोचितं दिवस-व्यापारम्, अपराह-
समये भवतां पुनः कृत-कृतमूलाशनानां विस्त्रब्धोपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेद-
यिष्यामि । योऽयं यच्च' कृतमनेनापरस्मिन् जन्मनि, इह लोके' च ययास्य सम्भूतिः अयञ्च
तावदपगतकलमः क्रियतामाहारेण । नियतमेयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्त' स्वप्नोपलब्धमिव

उपयाचितवती तद्वृत्तान्तकथनाय प्रार्थितवती । हे भगवन् ! आवेद्य कस्मिन्नेहि, प्रसीद प्रमत्तो भव,
कीदृशस्य क्लृप्तस्य अविनयस्य अशिष्टव्यवहारस्य फलं भोगः कनेन शुक्लशिथुना अनुभूयते साक्षा-
क्षियते । विहायसा काकाशमागैर्ग गच्छतीति विहगः पक्षी तज्जातो तद्वगे अस्य कथं केन विविना
सम्भव उपपत्तिः, वा कथवा किमभियानः किञ्चान्ना कथं शुक्लशिथुः नोऽस्माकं कुतूहलम् आश्चर्यम् अप-
नयतु दूरीकरोतु, हि यतः सर्वेषां सनस्तानान् आश्चर्याणां परोक्षविषयविवरणस्वरूपाणां प्रभवो हेतुः
अपूर्वार्थबोधक इत्यर्थः ।

इत्येवमिति । इत्येवम् कनेन विविना तपोधनपरिपदा तपस्विप्रमत्ता तस्यजनैरित्यर्थः उपयाचितः
प्रार्थितः स महासुनिः प्रत्यवदत् प्रत्यवोचत्—अतीति । इदमाश्चर्यम् अवतिष्ठतनायुक्तम् अतिमहत्
अतिदीर्घम् आख्यातव्यं क्लृप्तजीवम्, मयेति शेषः । अहो वासरः अवपरोषं स्वस्पावशिष्टम्, नोऽस्माकं
स्नानसमयः मज्जनकालः प्रत्यासीदति सन्निषत्ते । भवतानपि युष्माकमपि देवार्चनविधिवेला देवपूजन-
विधिसमयः अतिक्रामति अत्युद्विगता भवति, तत्तस्मात् कारणात् भवन्तो यूयम् उचिष्टन्तु, उर्यान्
विदधन्तु । सर्व एव 'तावत्' इति वाक्यालङ्कारे । ययोचितं ययायोग्यं दिवसस्यानारं दिनकृत्यम् आचरन्तु
अनुविहन्तु । अपराहसमये प्रहरद्वयान्तरकाले भवतां युष्माकं पुनः द्वितीयवारं कृतं विहितं फलमूलानाम्
अक्षतं भोजनं यस्तेषां तयोक्तानाम्, विस्त्रब्धोपविष्टानां सुस्थनावेनोपवेशनं कृतवताम् आदितः प्रारम्भतः
प्रभृति सर्वं सनस्तम् आवेदयिष्यामि । कथयिष्यामि । कथं शुक्लशिथुः यः पूर्वजन्मनि आसीत्, परस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे यच्च कर्म कनेन कृतं विहितम्, च पुनः इह लोके अस्मिन् संसारेण यया येन प्रकारेण
अस्य सम्भूतिः उपपत्तिः । तावत् प्रथमम् कथं शुक्लवाहारेण भोजनेन अपगतकलमो विनष्टश्रमः क्रियतां
विधीयताम् । नियतं निश्चितं नच जाबालौ कथयति निवेदयति सति कथं शुक्लः अपि आननः

सारी सना कनेन बारबार प्रार्थना कनेन लगी, भगवान् कृपा करके बताइए कि यह किस प्रकार के दुराचरण
का फल भोग रहा है ! यह पक्षि-योनि में कैसे उत्पन्न हुआ ! इनका नाम क्या है ? आप हम लोगों को अच्छकड़ा
दूर करें क्योंकि आप अभी आश्चर्यजनक बातों को कह सकते हैं । तपस्विनों की सना के इस प्रकार निवेदन
करने पर महर्षि जाबालि ने कहा कि 'यह वृत्तान्त बहुत ही आश्चर्यजनक और विस्तृत है जिसे मुझे पूरा सुनाना
होगा किन्तु अब दिन भी थोड़ा हो रहा गया है' भेरे स्नान का समय भी हो चला है और आप लोगों के देवपूजन
में भी देरी हो रही है वतः इस समय आनते' उठिए और कनेन-कनेन दैनिक कर्मों को पूरा कीजिए । रात के
समय जब आनयोग बंद-मूढ यदि खाने-पीने निश्चिन्ता के साथ बैठिरगा तो 'यह जो है, इससे पूर्व जन्म में जो
कुछ किया है और कैसे इस लोक में आया है यदि पूरी कथा प्रारम्भ से ही सुनाऊँगा । तब तक इसे भी सिखा-
रिखा कर आनान करने दीजिए । मैं कैसे-कैसे इसकी कथा सुनाता जाऊँगा कैसे ही कैसे इसे भी कनेन पूर्व जन्म की

१. सना-पितवती, इत्युत्सर्गपितवती; कनेत्सर्गपितवती । २. मुञ्चते । ३. अविद्य 'वा' पदं न विद्यते ।
अविद्य 'च' पदं वक्ष्यते । ४. उपपत्त्यमानन्तु । ५. अवदत् । ६. वेला । ७. अविद्य 'तावत्' पदं
नस्ति । ८. अविद्य 'कथं' पदं नास्ति । ९. अविद्ययिष्यामि । १०. यथाभवेन कृतमनसः । ११. लोके च
यथा लोके यथा । १२. जन्मान्तरवृत्त ।

सयि कथयति, सर्वमशेषतः स्मरिष्यति' इत्यभिदधदेवोत्थाय समं 'तैर्मुनिभिः' स्नानादिक-
मुचित-दिवस-व्यापारम् अकरोत् ।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्धविधिसुपपादयता
यः क्षितितले दत्तः तमम्बरै-तलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुदवहन् । ऊर्ध्वमुखै-
रर्कबिम्ब-विनिहित-दृष्टिभिरुष्मै-पैस्तपोधनैरिव परिपीयमान-तेजःप्रसरो विरलावर्प-
स्तनिमानमभजत् । उद्यत्सप्तर्षिसार्ध-स्पर्श-परिजिहीर्षयेव संहत-पादः पारावत-पाद-

स्वस्य जन्मान्तरोदन्तं परजन्मवार्तां स्वप्नोपलब्धमिव स्वप्नदृष्टवत् सर्वं समस्तम् अशेषत आदितः स्मरि-
ष्यति स्मृतिपथमानेप्यति, इत्यभिदधदेव इत्थं द्रुवन्नेव उत्थाय उत्थानं विधाय मुनिभिः तपस्विभिः समं
साकम् उचितं योग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यं स्नानादिकम् अकरोत् विहितवान् ।

अनेनेति । अनेन मध्याह्नसमयानुष्ठेयक्रियाया, अत्र अपवर्गे कृतीया । परिणतः अवसानं
प्राप्तः दिवसो वासरः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेन तपस्विमण्डलेन अर्धविधि रक्तचन्दनरक्तकुसुमादिना
सूर्याय पूजाविधिम् उपपादयता सगपादयता क्षितितले भूतले दत्तोऽर्पितः यः रक्तचन्दनाङ्गराग इत्यर्थः
अम्बरतलगतो गगनतलप्राप्तो रविः सूर्यः साक्षात् तं रक्तचन्दनाङ्गरागमिव रक्तचन्दनरूपमङ्गरागद्रव्य-
मिव उदवहन् तनावधारयतः, तत्समये सूर्यस्यारक्तायमानत्वादित्याशयः । 'रक्तचन्दनाङ्गरागमिव' इति
जात्युपमेया ।

ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वमुखैः ऊर्ध्ववदनैः अर्कबिम्बे रविमण्डले विनिहिताः स्थापिता इष्टयोऽवलोकनानि
यैस्तैः, ऊष्माणाम् उत्तर्पणं पिबन्तीति तैस्तादृशैस्तत्संज्ञकैः, तप एव धनं येषां तैस्तयोक्तैः, परिपीयमानः
आत्वाधमानः तेजः प्रसरः तेजस्तमूहो यस्य स तयोक्त इव सन्, विरलः अस्तोन्मुखत्वात् स्वस्वभूतः
आतप आलोको यस्य स तादृशः सूर्यः, तनोः क्षीणत्वस्य भावस्तनिमा उन्म अभजत् प्राप । तनिमानमि-
त्यत्र 'पृथ्वादिभ्य इमनिञ्चा' इति पा० सूत्रेण इमनिच् प्रत्ययः । अत्र सन्याससमये मन्त्रातपो रविर्बालीक-
त्वमुपगतत्वत्र तद्विषयविनिहितदृष्टिर्मुनिभिः समस्तं दिनं यावत् स ऊष्मा पीतः, अत एव सार्धं रवि-
स्तनुतामभजदिति क्रियोपमेयालङ्कारः ।

वद्यदिति । उद्यत उद्यमानस्य सप्तर्षिसार्धस्य सप्तर्षिगणस्य यः स्पर्शः पादेन संस्पर्शः तस्य परि-
जिहीर्षदेष्ट परिहर्तुमिच्छयेव कारणेन, संहतः सङ्कोचितः पादो रश्मिश्च येन स तादृशः संसारो प्रति-
ष्ठितानां सप्तर्षीणां चरणेन स्पर्शनस्यात्यन्तमनौचित्यादित्याशयः पारावतः कपोतः तस्य पादवत् चरण-
वत् पाटलः घेतरक्तः रामः कान्तिः यस्य स तादृशः, रविः सूर्यः अम्बरतलात् गगनतलात् अलम्बत
अवातरत् । अत्र पाद (रश्मि) द्वारा जगत्पृथ्व्यानाम्नीणां स्पर्शजनितोऽपराधो न भवति इति हेतुना उप-
संहतपादः (रश्मिः) रविरम्बरतलादलम्बतेति हेतुल्लेखालङ्कारः । रश्मिचरणयोर्भेदेऽपि पादशब्दस्येव
मेदाध्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, 'पारावतपादपाटलराग' इत्यत्र लुप्तोपमा च, इत्येतेषां परस्परमङ्गलि-
भावेन सङ्करालङ्कारः यद्यपि जगद्ग्रन्थस्य रवेः प्रसायां पारावतपादसाग्यकरणानुपमानोचित्यं प्रतीयते

कीनी हुई सारी घटनाएँ स्वप्न के सनान याद पड़ती जायँगी ।' इस प्रकार कहते हुए ही महर्षि जाबालि ने सभी
तपस्वियों के साथ उठकर स्नानादि सभी दैनिक कर्मों को पूरा किया ।

यह सब होते जाते दिन समाप्त-प्राप्त हो गया । सूर्यमण्डल लाल हो गया मानो स्नानोपरान्त मुनियों से सूर्य
को अर्घ्य देते समय पृथ्वी पर जो लाल चन्दन गिराया था उसे ही उसने आकाश में उठा कर साक्षर अपने शरीर
में अंगराग की तरह मल लिया हो । तेजहीन सूर्य दिव्य धीरे-धीरे छोट पड़ने लगा मानो ऊपर की ओर मुँह
उठा कर उस दिव्य में दृष्टि लगाने वाले ऊष्मपात्री (धूम पीने वाले, तपस्या की एक साधना करने वाले)
मुनियों ने सारा तेज ही पी लिया हो । सार्वकाल उदित होते हुए सप्तर्षि मंडल से कहीं पैरों का स्पर्श न हो जाय,

१. कच्चि 'तैः' इति पठं नास्ति ।

२. स्नानादिकमुचितं दिवसव्यापारम्, स्नानादिकं दिवसव्यापारम् ।

३. कच्चि 'व' पठं नोपलभ्यते ।

४. अर्धो दत्तः ।

५. अम्बरतलं गदः, अस्ताचलगतः ।

६. निहितम् ।

७. ऊष्मपैः ।

८. विरलावर्पो दिवसः ।

९. 'सार्धपरिजिहीर्षयेव' ।

१०. चरम ।

पाटलरोगो रविरम्बरतलादलंभत । आलोहितांशुं जालं जलशयनमभ्यगतस्य मधुरिपो-
र्विगलन्मधुधारमिव नाभिर्नलिनं प्रतिमागतमपरार्णवे सूर्यमण्डलमलंक्षयत । विहाय धरणि-
र्तलम् उन्मुच्य च कमलिनीवनानि शकुनय इव दिवसावसाने तर्क-शिखरेषु पर्वताग्रेषु
च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत । आलम्ब्य लोहितांतपच्छेदा मुनिभिरालम्बितं लोहितं-
वलकला इव तरवः^{१२} अलक्ष्यन्त । अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीधितावपरार्णवतर्कं
उल्लसन्ती^{१३} विद्रुम-लतेव पाटलोऽसन्ध्या समदृश्यत । यस्यामावध्यमानध्यानम्, एकदेशदुह्य-
माना-होमधेनु-दुग्धधाराध्वनितधन्यतरातिमनोहरम् अग्निहोत्र-वेदि^{१४}-विप्रकीर्यमाण-हरित-

तथापि सन्ध्याकाले त्रैलोक्यविद्वद्भिर्लौहित्यसाम्येन रवेर्मन्दप्रभताऽतिशयध्वननाहोपाभावाच्च, एतदर्थं पाठा-
न्तरवदयनमनावश्यकमेवाभावीति विभावयन्तु सुधियः ।

आलोहितेति । आलोहितम् ईपद्रक्खवर्णम् अंशुजालं रश्मिपटलं यस्य तत् तादृशम्, विगलन्ती
स्रवन्ती मधुधारा परागपट्टिर्ह्यस्मात् तत् तथोक्तम्, ईपद्रक्खविसारिरश्मिपटलस्य सादृश्यबोधनार्थमेत-
द्विशेषणमित्यवधेयम्, प्रतिनागतं प्रतिविम्बभावेन पतितं जलशयनमभ्यगतस्य सलिलशयनमभ्यस्थितस्य
मधुरिपोः श्रीविष्णोः नामिनलिनं नामिकमलमिव अपरार्णवे पश्चिमसागरे सूर्यमण्डलं सूर्यविम्बप्रतिविम्बम्
अलक्षयत जनैरक्षयत । अत्र 'नामिनलिनमिव' इत्युपमा ।

विहायेति । धरणितले भूतले विहाय परिचय्य, कमलिनीवनानि पद्मवनानि उन्मुच्य त्यक्त्वा,
तेषां परमप्रेमास्पदत्वेऽपि अस्ताचलगमनसमये समस्तस्यैव परित्याज्यत्वादित्याशयः, एवञ्च तथाविधार्थ-
बोधनार्थमेव विशेषणमिधानमिदमिति भावुकाः । शकुनय इव पतत्रिण इव दिवसावसाने सन्ध्याकाले
तर्कशिखरेषु वृक्षाग्रेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः सूर्यमयूखाः स्थितिम् अवस्थानम् अकुर्वत व्यवधत ।
इहापि 'शकुनय इव' इत्यग्रीकालङ्कारः ।

आलम्बेति । आलम्बाः संसक्ताः लोहिता रक्खवर्णा आतपानाम् आलोकानां छेदाः खण्डा येषु ते
तादृशाः, अत एव मुनिभिः तपस्विभिः आलम्बितानि उपरिस्थापितानि लोहितानि लोहितवर्णानि
वलकलानि तरुवचः येषु ते तथोक्ता इव तरवः अलक्ष्यन्त दृश्यन्त । इह वलकलानामुपरिस्थापनस्यो-
पयोगात्क्रियोपेक्षा ।

अस्तमिति । भगवति प्रभाववति सहस्रदीधितौ दिनकरे अस्तमुपगते अदृश्यतां प्राप्ते अपरार्णव-
तदाद्य पश्चिमसमुद्रतीरात् उल्लसन्ती ऊर्ध्वमागच्छन्ती विद्रुमलतेव लतारूपेण तिर्यगवस्थिता प्रवालपट्टि-
रिव पाटला श्वेतरेफा सन्ध्या सायंसमयः समदृश्यत समलक्षयत । इह विद्रुमलतेवेति उपमा ।

पत्तामिति । यस्यां सन्ध्यायाम् आपप्यमानं सायंकृत्यतत्परैः श्लापेभिः विधीयमानं ध्यानं परमे-
श्वरे एकप्रत्ययसन्ततिर्यस्मिन् तत् तादृशम् । एकदेशे तपोवनस्य कस्मिंश्चिद्भागे द्रुममानानां होमधेनुनां
होमार्थगवीनां या दुग्धधाराः पयोधारास्तासां ध्वनितैः शब्दितैः धन्यतरं सत् अतिमनोहरम् अति-
सुन्दरम् । अग्निहोत्राणां तरसंज्ञकपागविशेषाणां वेदिषु परिष्कृतचतुरस्रभूमिषु विप्रकीर्यमाणा हवनीया-
स्तरणार्थं विचिप्यमाणा हरति श्यामवर्णाः कुशा दुर्भा यत्र तादृशम् । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति

इस मय से कबूतर के पैरों के समान लाल रङ्ग वाला सूर्य मानो अपने किरणरूप चरणों को समेट कर आकाश
के एक ओर लटक गया और पश्चिम समुद्र में पड़ती हुई उसकी लाल लाल परछाईं ऐसी प्रतीत होने लगी मानो
जड़ में शयन करने वाले भगवान् विष्णु का मधुविद्रुम बहाने वाला नामिकमल हो । सूर्य की किरने पृथ्वी और
कमल बनो की छोट कर सावझाव के समय पक्षियों की तरह वृक्षों और पहाड़ियों की चोटियों पर ना बैठें ।
जमी कहीं-कहीं आगम के वृक्षों पर लाल-लाल घूष बची हुई थी जो ऐसी प्रतीत होवो थी मानो श्लेषियों ने
उस पर अपना छाल-छाल बल्कल दांग दिया हो । सूर्य के अस्त हो जाने पर पश्चिमी समुद्र के तल से मूंगे की
फूटी हुई रंग के समान ठठवी हुई सन्ध्या दिखाई देने लगी । उस समय आश्रम में कहीं मुनि लोग ध्यान

१. अवालम्बत । २. क्वचिद् 'मध्येति' पाठो नोपलभ्यते । ३. मधुमिरः । ४. इव नलिनं । ५. आलक्षयत,
अवैक्षयत, अदृश्यत । ६. धरातलम्, अम्बरतलम् । ७. क्वचिद् 'च' इति पदं न विद्यते । ८. तपोवनतर्कशिखरेषु ।
९. रक्षातरच्छेदाः । रक्षातपगमनतिच्छेदाः । १०. आलम्बिताः । ११. आलोहित । १२. आश्रमतरवः क्षणम्
अलोभन्त, आदृश्यन्त । १३. अपरार्णवतर्कः । १४. तपसपर्वती । १५. आपाटला । १६. धाराध्वनितमनो-
हरम् । १७. क्वचिद् 'वेदि' पदं नोपलभ्यते ।

कुशम् ऋषिकुमारिकाभिरितस्ततो विक्षिप्यमाण-दिग्देवतार्चन^१-वलि-सिक्थकम् आश्रम-पदमभवत् । कापि विहृत्य^२ दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेनुरिव कपिला परिवर्त्तमाना सन्ध्या मुदितैस्तपोर्धनैरदृश्यत । अचिरप्रोषिते च^३ सवितरि शोक-विधुरा कमल-मुकुल-कमण्डलु-धारिणी हंस-सितदुकूल-परिधाना मृणाल-धवल-यज्ञोपवीतिनी^४ मधुकर-मण्ड-लाक्षवलयम्^५ उद्वहन्ती कमलिनी^६ दिनपति-समागम-व्रतमिवाचरत् । अपर-सागराम्भसि पतिते^७ दिवसकरे तत्पतन-वेगोत्थितम् अम्भःशीकर-निकरमिव तारागणमम्बरम्^८

श्रुत्वा नित्यहोमसम्पादनादित्याशयः । ऋषिकुमारिकाभिः मुनिपुत्रीभिः इतस्ततः चतुर्दिक्षु विक्षिप्य-माणाः स्थाप्यमानाः, दिग्देवतानाम् इन्द्रादीनां दिक्पालानाम् अर्चनाय सपर्याये वलिसिक्थाः उपासन-रूपाद्यानि यत्र तथोक्तम् । आश्रमपदं मुन्यावासस्थानम् ।

कापीति । मुदितैः ध्यानप्रसन्नैः तपोधनैः ऋषिभिः, कापि शप्पनयच्चेन्नादीं अशातप्रदेशे च विहृत्य पर्यटनं विधाय अवस्थानं विधाय च, दिवसावसाने दिनशेषे परिवर्त्तमाना प्रत्यागता, लोहिते रक्तवर्णे तारके कनीनिके यस्याः सा तादृशी, पक्षे लोहितः तासमयेऽपि रक्तसूर्यरश्मिसम्पर्काद्रक्तवर्णाः तारकाः ऋक्षाणि यत्र सा तादृशी, कपिला कनकवर्णा तपोवनधेनुः आश्रमगौरिव कपिला पिङ्गलवर्णा, सन्ध्या सायंसमयः अदृश्यत अलक्ष्यत । अत्र संध्याधेनोरुपमानोपमेयभावः सादृश्यात्प्रतीयतेऽतः पूर्णोपमालंकारः ।

अचिरंति । सवितरि रवीं प्रतापवति नायके च, अचिरप्रोषिते अरतमुपगतं परलोकं गते च, शोकेन विरहेण विधुरा विह्वला, कमलमुकुलमेव पद्मकुङ्कुलमेव कमण्डलुः, कमलमुकुलमिव कमण्डलुश्च तं धारयतीति सा तादृशी, हंसा मानसीकस एव सितदुकूल श्वेतवसनं हंसवत् सितदुकूलश्च परिधानम् अर्धो-ऽशुर्कं यस्याः सा तादृशी, गतभर्तृकाया रक्तनीलादिवसनपरिधाननिषेधादित्याशयः । मृणालं विसतन्तुरेव धवलयज्ञोपवीतं श्वेतयज्ञसूत्रं मृणालवत् धवलयज्ञोपवीतश्च अस्तीति सा तादृशी । तथा मधुकरा भ्रमराः तेषां मण्डलं समूह एव अक्षवलयं जपमालिका, मधुकरमण्डलवत् अक्षवलयश्च, तत् उद्वहन्ती धारयन्ती कमलिनी, नलिनी, पद्मिनीनामको नारीविशेषश्च, दिनपते-आदित्यस्य स्वामिनश्च समागमाय भूयः समागमनहेतोः व्रतं नियमविशेषम् आचरदिव अकरोदिव । इह 'आचरदिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा, तथा कमलिनी-दिनपत्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्त्यलङ्कार, इत्युभयोः परस्परमेकाग्रया-नुप्रवेशरूपः सङ्कारालङ्कारः । 'हंससितदुकूलपरिधाना' इति विशेषणं ददता विधवाया रक्तनीलादिबन्ध-धारणं निषिद्धमिति व्यञ्जितम् । उक्तञ्च—'पुराकल्पे तु नारिणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते' ।

अनेन हि द्विविधाः स्त्रियः ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च, तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनादिकं भवतीत्य-भिप्रेत्यैव 'मृणालधवलयज्ञोपवीतिनी' इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

अपरेति । अपर-पश्चिमो यः सागरः समुद्रः तदम्भसि जले पतिते निपतिते दिवसकरे सूर्ये, तत्प-तनवेगोत्थितं तत्पतनरभसप्रादुर्भूतम् अम्भःशीकरनिकरमिव पानीयपृष्ठासमूहमिव अम्बरम् अन्तरिक्षम् अधाश्यत् दधार । 'अम्भःशीकरनिकरमिव' इति जात्युत्प्रेक्षा ।

करने लगे, कहीं होम धेनुओं के दूध दुहने की मनोहर ध्वनि सुनायी पड़ने लगी, कहीं अग्निहोत्र की वेदी के ऊपर हरे-हरे कुश बिछाए जाने लगे और कहीं ऋषियों की कन्याएँ दिक्पालों की पूजा के लिए श्वर-उधर पक्षे दूध अन्न की बालि बिखरने लगीं । तपस्वी लोग दिनान्त में आई हुई लाल तारों वाली सन्ध्या को अत्यन्त प्रसन्नता के साथ हस्त प्रकार देखने लगे मानो दिन भर श्वर-उधर घूम-घाम कर सायंकाल में लौटी हुई लाल नेत्रों वाली आश्रम की किसी गाय को देख रहे हों । सूर्य के अन्यत्र प्रवास के लिए चले जाने पर शोकमग्न कनलिनी कमल-रूपी कमण्डलु, हंसरूपी श्वेत वस्त्र, मृणालरूपी शुभ्र यज्ञोपवीत एवं भ्रमररूपी रुद्राक्षमाला धारण करके मानो पति-समागम की प्राप्ति के लिए तपस्या करने लगी । तारों से भरा हुआ आकाश हस्त प्रकार

१. कचिच्च 'अर्चन' पदं न विधते । २. दिवावसाने । ३. मुनिभिः । ४. कचिच्च 'च' इति पदं नास्ति । ५. यज्ञोपवीता । ६. ...मालावलयम् । ७. रवि... । ८. दिनकरे । ९. दिवसकरे वेगोरितम् पवन-वेगोरितम्, पतद्देवोत्थितम् । १०. अम्बरतलम् ।

अधारयन् । अचिराच्च सिद्ध-कन्यका-विश्विन्न-सन्ध्याचर्चन-हृत्सुम-शबलमिव तारकितं विद्य-
राजत । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्व-विप्रकीर्णः प्रणामाञ्जलि-सलिलैः प्रक्षाल्यमान इवा-
गलदखिलः सन्ध्यारागः ।

अयमुपगतायाञ्च सन्ध्यायां तद्विनाश-दुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावती तिमिरोद्गम-
मभिनवमवहन् । अपहार्यं मुनि-हृदयानि सर्वमन्यदन्वकारतां तिमिरमनयत् । क्रमेण च रवि-
रस्तं गतं इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धौत-दुकूल-वल्कल-धवलान्तरः सतारान्तःपुरः, पर्यन्ते-

रचिरादिति । अचिरात् स्वरसमयेन सिद्धा गुह्यकाः देवयोनिविशेषा इत्यर्थः 'पिशाचो गुह्यकः
सिद्धो भूतोऽग्नी देवयोनेयः' इत्यमरः, तेषां यथाः कन्यकाः पुत्र्यः तानिर्विशिष्टानि विकीर्णानि यानि सन्ध्या-
चर्चन-हृत्सुमानि सायङ्कालीनपूजनप्रसूनानि तादृशैः शबलं कर्तुरितम् अनेकवर्णमिव सत् तारकितम्
उदितवारकासमन्वितं विद्य-राजतं (कर्तुं) अराजतं अशोभत । तथाविधपुष्पागीव नक्षत्राण्यलक्ष्यन्ते-
रपादायः । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

क्षणेनेति । अत्र समुच्चयार्थकः चः । क्षणेन सद्य एव उन्मुखेन ऊर्ध्वमुखेन मुनिजनेन तपस्विजनेन
ऊर्ध्वविप्रकीर्णैः ऊर्ध्वदिशि विक्षिप्तैः प्रणामाञ्जलिसलिलैः इष्टदेवताप्रणामकालीनान्जलिपूर्णपानीयैः प्रषा-
ल्यमान इव धौत इव सन्, अखिलः समग्रः सन्ध्यारागः सायङ्कालीनलौहित्यम् अगलत् अच्युतत्, सायं
समयो व्यतीत इत्याशयः । इह 'प्रक्षाल्यमान इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अयमिति । अयं विनाशम् उपगतायां प्राप्तायां सन्ध्यायाम्, तस्या सन्ध्याया विनाशेन श्वंसेन
दुःखिता शोकानुरा विभावरी रजनी, कृष्णाजिनमिव श्यामवर्णचर्मवत् अभिनवं प्रत्यग्रं तिमिरोद्गमं
रात्र्युदये उत्पलमन्वकारसमूहमित्यर्थः, उदवहत् धारणमकरोत् । कुटुम्बजनमरणे श्यामलक्षमधारणं जनाः
कुर्वन्तीति व्यवहारः । इह नीलसाम्यात्तिमिरोद्गमस्य कृष्णाजिनसार्वभिल्युपमा सन्ध्याविनाशशोक-
कातरैव सतीत्यवगमाद् भावानिमानिनी प्रतीयमाना गुणोत्प्रेक्षा चैत्यनयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावाद्
सङ्करालङ्कारः ।

अशयेति । तिमिरम् अन्वकारः मुनिहृदयानि तापसचेतांसि अपहाय त्यक्त्वा तेषु शश्वद्ब्रह्मा-
लोकस्य सत्वादित्याशयः । अन्यत् सर्वं निखिलं वस्तु अन्वकारतां स्वाच्छादनेनावाधुपताम् अनयत्
प्रापयत् । एतेन तात्समये कृष्णपद्मस्य प्रतिपद्वितीया वा तिथिरासीदित्यवगन्तव्यं ।

क्षणेनेति । रविः दिनकरः कश्चित् अत्यन्तप्रियसखा च, अस्तम् अस्ताचलं पञ्चवज्रं गतः प्राप्त इति
एवम् उदन्तं वृत्तान्तम् उपलभ्य जातमुत्पन्नं वैराग्यं समस्तविषयेषु वेत्त्ययं ममाधीना एवेति नाह-
नेतेपानधीन इत्यधीनीकरणसंज्ञा यस्य स तादृशः, अन्यत्र तु जातवैराग्यः समुत्पन्नाधिकारागः । धौतदुकूल-
वत् प्रक्षालितशीमवसनवत् वल्कलं तत्स्वगेव धवलं शुभ्रम् अम्बरं वसनं यस्य सः, पद्मे धौतदुकूलवल्कल-
वत् धवलं निजप्रभावेण शुभ्रम् अम्बरं गगनं यस्य स तादृशः, तथा सतारं सप्रणवम् अन्तःपुरं हृदय-
मस्यं तस्य सः श्याननिष्ठ हृत्पथः पद्मे—तारा अधिन्यादय एव तन्तःपुराणि अन्तःपुरस्थनार्यः तः सहेति
स तादृशः (अनृतवर्दीधितिः), पर्यन्ते प्रान्तभागे स्थिता विद्यमाना तनुतिमिरवत् स्ववपान्धकारवत्
तमालवनानां तापिच्छारण्यानां लेखाः पङ्क्तयो यत्र तं तादृशम्, (आश्रमम्) पद्मे पर्यन्ते

प्रतीत होने लगा मानो उसमें पश्चिम समुद्र में सूर्य के गिरने से बड़े हुए बल के छोटे हो गये हों । तारों से आकाश
इस प्रकार झरोझि होने लगा मानो सिद्ध कन्याओं ने उस पर सन्ध्याकालीन पूजन के पुष्पों को बिखेर दिया हो ।
धौती ही देर में वह सन्ध्याकालीन टाटिमा मिट गयी मानो वह ऊपर की ओर उड़ करके तपस्वियों द्वारा फेंके गये
प्रणामाञ्जलि-च से धुल गयी हों ।

सन्ध्या के नष्ट हो जाने पर उसके विनाश से दुःखी रात्रि ने अन्वकाररूपी नवीन सृजर्चन पहिन
लिया । केवल मुनियों के हृदय की छोड़कर अन्य सभी स्थानों पर अन्वकार ने अपना डेरा बना लिया । रवि
के अस्त होने का समाचार पाकर वैराग्यरूपी लाली में रंगा हुआ उज्ज्वल आकाशरूपी घुटे वस्त्र को
धारण करनेवाला चन्द्रमा तारिकाओंरूपी समस्त अन्तःपुर के साथ श्याननिष्ठ होकर अन्वकाररूपी तमालवन

१. सतारं । २. श्याममानः । ३. उपगतायां सन्ध्यायाम्, उपगतायां सन्ध्यायाम् । ४. शपदम्पमिव
मपादिहादेव । ५. मुनिजनहृदयानि । ६. उपगतः, उपागतः । ७. समुद्रनाद । ८. अन्तःपुरपर्यन्तस्थितवस्तु ।

न्तःस्थिततनु-तिमिर-तमाल-वन-लेखम्, सप्तर्षिमण्डलाध्युषितम्, अरुन्धतीसञ्चरणपवित्रम्, उपहिताषाढम्, आलक्ष्यमाणमूलम्, एकान्तस्थितचारुताकमृगम् अमरलोकाश्रममिव गगनतलम् अमृत-दीधितिरेध्यतिष्ठत् । चन्द्राभरणभृतस्तारकाकपाल-शकलालङ्कृतादम्बर-तलात् श्यम्बकोत्तमाङ्गादिव गङ्गा सागरम् आपूरयन्ती हंस-धवला धरण्यामपतज्ज्योत्स्ना । हिमकर-सरसि विकच-पुण्डरीक-सिते चन्द्रिका-जलपान-लोभादवतीर्णो निश्चलमूर्त्तिरमृतपङ्क-लग्न इवालल्यत हरिर्णः तिमिर-जलधर-समयार्पणमानन्तरम् अभिनव-सित-सिन्धु-

स्थितं तनुतिमिरं स्वोदयेन विरलमन्धकारं तमालवनलेखे यस्मिंस्तत् तादृशम् (गगनतलम्) सप्तानाम् ऋषीणां तप्तसदृशानां येषां केषाञ्चित्परिवर्णां मण्डलेन समूहेन अध्युषितम् आश्रितम्, पद्मे—सप्तर्षयो नक्ष-त्रात्मकमरीच्यत्रिप्रभृतयः तेषां गणेन अध्युषितम् । अरुन्धत्या वशिष्ठपरन्या अरुन्धतीसञ्चकताराविशेषस्य च सञ्चरणेन परिभ्रमणेन पवित्रं पूतम् । उपहिता ऋषिभिः स्यायिता आषाढः पलाशदण्डा यत्र तं तादृशम्, 'पलाशो दण्ड आषाढः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, पद्मे—उपहिते सन्निहिते आषाढे पूर्वाषाढोत्तराषाढे नक्षत्रे यत्र तत् तादृशम् । आलक्ष्यमाणानि समन्ताद्विलोक्यमानानि मूलानि तपस्विनां भक्ष्यभूतमूलानि यस्मिन् तं तादृशम्, पद्मे आलक्ष्यमाणं समन्ताद् दृश्यमानं मूलं मूलसंज्ञकनक्षत्रं यत्र तत्तादृशम् । तथा एकान्ते, रहसि स्थिते चारु मनोहरे तारके कनीनिके येषां ते तादृशः, एकान्ते एकभागे स्थिताः चारुतारका मृगा यत्र तं तादृशम्, पद्मे—एकान्ते स्थिता चारुतारका मनोहरनक्षत्रं मृगशिरा यत्र तत् तादृशम् । अमरलोके देवल्लोके च आश्रमो वशिष्ठप्रभृतिमुनीनामावासस्यानं तमिव गगनतलम् आकाशतलम् अमृतदीधितिः चन्द्र-अभ्यतिष्ठत् अधितस्थौ, प्राणतुल्यारमीयजननिघनोदन्तं प्राप्यापर आश्रीयजन इवेत्याश्रयः, तेनेहा-श्रमेण सहाकाशस्य साम्यं तथाविधाश्रीयजनेन सहामृतदीधितेः साम्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविवात्ति-न्युपमा श्लेषालङ्कारेण साङ्ख्यमुपैति ।

चन्द्राभरणेति । सागरं समुद्रम् आपूरयन्ती निजोदयेन निजंसलिलेन च परिपूर्णं बिदधती, चन्द्रो-दयेन सागराणां पूरणं प्रसिद्धम्, गङ्गापद्मे हि आपूरयन्तीत्यस्य आपूरयिष्यन्तीत्यर्थः भविष्यति सामीप्ये च वर्तमानवमिहैव गगनतलम् । हंसचन्द्राबला हंसेन धवला शुभ्रा च ज्योत्स्ना चन्द्रिका, चन्द्र पद्माभरणं भूषणं तद्विभक्तिं धारयतीति तस्मात्तादृशात्, तारका नक्षत्राणि कपालशकलानीव मनुष्यमस्तकास्थि-खण्डानीव तैः अलङ्कृतात् भूषितात् अम्बरतलात् गगनतलात् श्यम्बकस्य महेश्वरस्य उत्तमाङ्गात् शिरसः गङ्गा आङ्गवी इव धरण्यां पृथिव्याम् अपतत् पपात । इह पूर्णोपमा ।

हिमकरेति । विकचानि प्रस्फुटानि यानि पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तद्वत् सिते शुभ्रवर्णे, तैः सितैः च, हिमकरश्चन्द्र एव सरः कासारः तत्र तथोक्ते, चन्द्रिका कौमुदी एव जलं सलिलं तस्य पानलोभात् अव-तीर्णः मध्यप्रविष्टः, हरिणः, चन्द्राङ्गुलिचमरूपो मृगः, अमृतं चन्द्रपीयूषमेव पङ्कः कर्दमः तत्र लग्नो-त्पन्नसंसक्त इव सन् निश्चलमूर्त्तिः निष्पन्दस्वरूपः अलक्ष्यत जनैरदृश्यत, अन्योऽपि हरिणः सरोवरजलं पातुमवतीर्णः कर्दममग्नो निष्पन्दस्तिष्ठति । इव कौमुद्याः पानसम्भावाभावात् पीयूषस्य तरलतया तत्र तथाविधलग्नत्वसम्भवाभावाच्च स्वाङ्गरूपकमलङ्कारः, 'अमृतपङ्कलग्न इव' क्रियोत्प्रेक्षा चेत्यनयोः पर-स्परमङ्गाङ्गिभावात् सङ्करालङ्कारः ।

तिमिरेति । अभिनवानि प्रत्यग्राणि यानि सितानि शुभ्राणि सिन्धुवारकुसुमानि निर्गुण्डीप्रसूनानि

पंक्ति से चित्रित, सप्ततारारूपी सप्तर्षिमण्डल से शोभित, अरुन्धती तारारूपी वशिष्ठ परनी अरुन्धतीके आने-जाने से पवित्र, पूर्वाषाढ और उत्तराषाढ नक्षत्ररूपी पलाश दण्डों से युक्त, मूल नक्षत्ररूपी एवं सुन्दर तारों से भरे, मृगशिरा नक्षत्ररूपी सुन्दर नेत्रों वाले आश्रम-मृगों से विराजमान देवल्लोके के आश्रम जैसे आकाश में चढा आया । जिस प्रकार अपने जल से समुद्र को परिपूर्णकर देने वाली हंसों से भरी हुई उज्ज्वल गंगा चन्द्रमा से विमूषित एवं तारकासुर की खोपड़ी का मिला-पात्र रखने वाले भगवान् शंकर के सिर से पृथ्वी पर गिरी की वसी प्रकार समुद्र को लहरा देने वाली हंसों जैसी उजली चाँदनी चन्द्रमा एवं तारों से सुशोभित आकाश से पृथ्वी पर गिर कर चारों ओर छिटकने लगी । चन्द्रमण्डल के बीच की कालिमा ऐसी प्रतीत होने लगी मानी विकसित श्वेत कमलों से भरे चन्द्रमारूपी सरोवर में चाँदनीरूप जलपान के लोभ से आया हुआ मृग उसके

१. वृक्ष । २. पवित्रितम्, पूतम् । ३. उपलक्ष्यमाण । ४. तारकामृगं । ५. कचिद् 'तल' इति पदं पदं नास्ति । ६. सागरान् । ७. अदृश्यत । ८. समयानन्तरम् । ९. सिन्धुवार ।

वार-कुसुम-पाण्डुरैरैरणवागतैराह्यन्त हंसैरिव कुमुद-सरांसि चन्द्रपादैः । विगलित-सकलोदयरागं रजनिकर-बिन्धुमन्वरापगावगाह-धौत-सिन्दूरमैरावत-कुम्भस्थलमिव तत्क्षण-मलक्ष्यत । शनैः शनैश्च दूरोदिते भगवति हिमसूति^३ सुधा घूलि-पटलेनेव घवलीकृते चन्द्रातपेन जगति, अवश्यायजलबिन्दु-मन्दगतिषु विघटमान-कुमुदवर्न-कषाय-परिमलेषु समुपोढ-निद्रा-भरालस-तारकैरन्योन्य-प्रथित-पक्षपुटैरारब्ध-रोमन्थ-मन्थर-मुखैः सुखासी नैराश्रममृगैरभिनन्दितागमनेषु प्रवहत्सु निशामुख-समीरणेषु,^६ अर्द्धयाममात्रावखण्डितायां

तद्वत् पाण्डुरैः शुभ्रैः, तथा अर्णवेभ्यः सागरेभ्यः आगतैः प्राप्तेः पक्षे सागरानपि प्राप्तेः, हंसैरिव चन्द्रस्य पादैः रश्मिभिः तिमिरम् अन्धकारो जलधरसमयः प्रावृट्काल इव श्यामत्वसादृश्यात् तस्य अपगमान-न्तरं निवृत्त्यनन्तरं कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षिततटाकानि अगाह्यन्त आलोहयन्त अस्पृश्यन्त च । प्रावृट्-काले हंसा हि समुद्रादागत्य सरोवरे विचरन्तीति प्रकृतिः । इह 'हंसैरिवे'त्युपमा, अभिनवसितसिन्धु-वारकुसुमपाण्डुरैः' इत्यत लुप्तोपमा चेति सङ्कीर्णोपमा ।

विगलितेति । विगलितः यथाक्रममूर्ध्वगमनाद्विलयं प्राप्तेः, सकलः समस्त उदयराग उदयकालीनं लौहित्यं यस्य तत्तादृशम्, रजनिकरबिम्बं चन्द्रमण्डलम् अन्वरापगा व्योमनदी मन्दाकिनी आकाशरूपा-पगा च तत्र अवगाहेन स्नानेन धौतं प्रचालितं सिन्दूरं नागजं यस्य तत्तादृशम्, ऐरावतस्य शुभ्रवर्णदेवेन्द्र-राजस्य कुम्भस्थलमिव तत्क्षणं तत्कालं जनैः अलक्ष्यत अदृश्यत । शुभ्रत्वसादृश्याद्सचन्द्रपादयोरुपमा-नोपमेयभावः, अतिवर्चुलत्वसादृश्येन चन्द्रविग्रहस्य कुम्भस्थलोपमानत्वम्, इति स्फुटमेवोपमालङ्कारः ।

शनैरिति । एतादृशसमये हारीतः कृताहारं बिहितभोजनं मां वैशाखायनम् आदाय गृहीत्वा पितरं आवालिम् अवोचत् अत्रवीत् इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अपि चेति चार्थः । तथा च शनैः मन्दं मन्दं भगवति माहात्म्यवति हिमसूतिं प्रालेयवर्षिणि चन्द्रे दूरोदिते दूरमुदयं प्राप्ते सति, तथा जगति संसारे सुधाया घूलिपटलेनेव पांसुसमूहेनेव चन्द्रातपेन शशिन आलोकेन घवलीकृते सति श्वेतीकृते सति, अवश्यायजलबिन्दुभिः हिमललिलबिन्दुबहनेः मन्दा मन्थरा गतिर्गमनं येषां तेषु तादृशेषु, पृथमादीनि सप्तम्यन्तानि पदानि अभिमस्य 'निशामुखसमीरणेषु' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । विघटमानस्य बिकासं प्राप्यमाणस्य कुमुदवनस्य कैरववनस्य कषायः घ्राणतर्पणः परिमलो विमर्दगन्धो येषु तादृशेषु, तथा समुपोढेन उपस्थितेन निद्राभरेण प्रमीलातिशयेन अलसा मन्थरा निरचेष्टा इत्यर्थः, तारका कनीनिका येषां तैः तादृशैः, अन्योन्यं परस्परं प्रथितानि नेत्रमुद्रणेन दृढसंसृक्तानि पद्मपुटानि नयनलीनानि येषां तैः तादृशैः, तथा आरब्धेषु प्रथममुपक्रान्तेषु रोमन्थेषु चर्वितचर्वणेषु मन्थराणि प्रमीलावेशादलसानि मुखानि बद्धानि येषां तैस्तादृशैः किञ्चित्किञ्चित्कालं विश्रम्य रोमन्थं विदधद्भिरित्यर्थः, सुखासीनैः यदृच्छ्योपविष्टैः आश्रममृगैः तपोवनहरिणैः अभिनन्दितां स्पर्शसुखप्राप्त्या क्लृप्तम् आगमनं येषां तेषु तादृशेषु, निशा-मुखसमीरणेषु प्रदोषकालीनपक्षनेषु, प्रवहत्सु सञ्चलत्सु सत्सु तथा विभावयां रजन्याम्, अर्द्धयाममात्रेण

कीचट में फँसकर निश्चल हो गया हो । अन्धकार दूर हो जाने के पश्चात् चन्द्रमा की श्वेत किरणें छाया के बल में प्रतिबिम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत होने लगीं नानो वर्षाश्रुत के बादलों के इत जाने पर (शरदःश्रु आ जाने पर) नवीन सिन्धुवार के श्वेत पुष्पों के समान उज्ज्वल इस आकाश से उत्तर कर कुमुदों से भरे ताकाश में झोड़ा कर रहे हैं । उदयकालीन सारी आलिसा समाप्त हो जाने से चन्द्रमण्डल ऐसा प्रतीत होने लगा नानो आकाश गंगा में स्नान करके निकले हुए ऐरावत हस्ती का कुम्भस्थल हो, जिस पर लगा हुआ सारा सिन्दूर धुल चुका है । धीरे-धीरे चन्द्रमा आकाश में दूर तक पहुँच गया । चाँदनी में दूरा हुआ संसार ऐसा प्रतीत होने लगा नानो उस पर चूने की राख चढ़ा दी गयी हो । जोस के जलबिन्दुओं के मार से धीरे-धीरे चटने वाली पर्व कुमुदों को प्रफुल्लित करके उसकी दुग्ध से भरी हुई सायंकालीन हवा बहने लगी और

१. गगनागतैः । २. अवगाह्यन्त, अगृह्यन्त । ३. हिमवतिसूति, हिमदीधिति । ४. 'घवलीकृते जपति' इत्येव पाठः । ५. बिन्दुपदनमन्दः बिन्दुपदनशीतेषुमन्द । ६. ...पन्थ... । ७. प्रवारह । ८. सनीरेषु ।

विभावर्ष्याम्, हारीतः कृताहारं मामादाय सर्वैस्तैः सह^१ मुनिभिः उपसृत्य चन्द्रातपो-
द्भासिते तपोवनैकदेशे वेत्रासने सुखोपविष्टम् अनतिदूरवर्त्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दर्भं
पवित्र-धवित्रं-पाणिना मन्दमन्दम् उपवीज्यमानं पितरमवोचत् । 'हे तात ! सकलेयमाश्रय्य-
श्रवण-कुतूहलाकलित-हृदया समुपस्थिता तापसपरिपदाबद्धमण्डला प्रतीक्षते'^२ व्यपनीतश्रमश्च
कृतोऽयं पतत्रिपोतः, तदावेद्यतां^३ यवनेन कृतमन्यस्मिन् जन्मनि को वाऽयमभूद्विष्यति
वेति । एवमुक्तस्तु^४ स महामुनिरग्रतः स्थितः^५ मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्रान् श्रवणपरान्
मुनीन् बुद्ध्वा शनैः शनैरब्रवीत्—'श्रूयतां यदि कौतूहलम् ।

इति महाकविवाणभट्टविरचितायां कादम्बर्या कथामुखविवरणम् ।

अर्धप्रहरमात्रेण अवखण्डितायां न्यूनत्वं प्राप्तायां सत्यां प्रहरचतुष्टयेऽतिक्रान्त इत्यर्थः, तैस्तैः सर्वैः निखिलैः
मुनिभिस्तपस्विभिः सह उपसृत्य आगत्य (हारीतः) चन्द्रातपेन शशिज्योत्स्नया उद्भासिते विशेषेण प्रका-
शिते, तपोवनैकदेशे मुनिस्थानान्यतमप्रदेशे वेत्रासने वेतसरचितविष्टरे सुखोपविष्टं सुखपूर्वकमासीनम्,
अनतिदूरवर्त्तिना नातिनिकटस्थायािना. दर्भवत् कुशवत् पवित्रं पूतम्, पवित्रं मृगचर्मरचितं अपजनं पाणौ
हस्ते यस्य तेन तादृशेन, 'जालपाद' इति नाम यस्य तेन तथोक्तेन शिष्येण छात्रेण मन्दमन्दम् शनैः शनैः
उपवीज्यमानम् क्रियमाणपवनं पितरमवोचत् ।

तावेति । हे तात, पितः ! सकला समस्ता इयं प्रत्यक्षरूपेण दृश्यमाना, आश्चर्यस्य अद्भुतपदार्थस्य
यच्छ्रवणकुतूहलं यदाकर्णनचित्तवृशेषः तेन आकलितं व्याप्तं हृदयं मानसं यस्याः सा तादृशी, तथा
आवद्धं विहितं मण्डलं वर्तुलरूपपाङ्क्तिभावेनायस्थानं यया सा तथोक्ता, समुपस्थिता समागता तापसपरि-
पत् मुनिसभा प्रतीक्षते भवद्वचनारम्भमाकांक्षते भवद्विलम्बेनैव विलम्ब इत्याशयः, अयञ्च पतत्रिपोतः
शुकशावकः, व्यपनीतः भोजनानुष्ठापनादिना दूरीकृतः श्रमः खेदो यस्य स तादृशः, कृतो विहितः । यदनेन
शुकशावकेन कृतम् अनुष्ठितं तदावेद्यतां निवेद्यताम् 'अस्मभ्यम्' इति शेषः । अन्यस्मिन्जन्मनि पुत्रजन्मा-
पेक्षयापरस्मिन् भवे अयं कः अभूत् आसीत् 'अग्रे च' को भविष्यति ? । एवम् इत्थम् उक्तोऽभिहितस्तु स
महामुनिः जाबालिः अग्रतः पुरतः स्थितम् आसीनं मां वैशम्पायनम् अवलोक्य दृष्ट्वा एकाग्रान् एकतानान्
सर्वान् निखिलान् श्रवणपरान् आकर्णनतत्परान् तान् मुनीन् श्रूयन् बुद्ध्वा अवगाय च शनैः शनैः अति-
बृद्धत्वात् कुशत्वाच्च मन्दं मन्दम् अब्रवीत् अगादीत्—यदि चेत् कौतूहलम् आश्चर्यं तर्हि श्रूयतां निशम्यताम् ।'

इति श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचितायां 'चन्द्रकला' नामिकायां टीकायां कथामुखविवरणम् ।

नींद के भार से अलसायी हुई पुतलियों को पलकों में बन्द करके धीरे-धीरे जुगाली करने वाले आश्रम के मृग
उस वायु का स्वागत करने लगे । अभी दो घड़ी रात बीती थी कि हारीत भोजन कर चुकने के बाद मुझे लेकर
मुनियों के साथ अपने पिता जाबालि के पास पहुँचे । उस समय महर्षि जाबालि चौदनी में चमकते हुए तपीवन के
एक भाग में बेंत की चटार्ह पर बैठे हुए थे और जालपाद नाम का एक शिष्य उनसे थोड़ी ही दूर पर खड़ा होकर
कुश का पवित्र पंखा हाथों में लिए हुए धीरे-धीरे वायु कर रहा था । हारीत ने उनसे कहा तात ! मुनियों की
समा वह आश्चर्यपूर्ण वृत्तान्त सुनने के लिए अत्यन्त लालायित होकर मण्डल बौधकर बैठो हुई प्रतीक्षा कर रही है
और यह पक्षी भी अपनी थकान दूर कर चुका है इसलिए अब बताइए कि इसने अपने पूर्वजन्म में क्या किया था
और क्या था तथा अगले में जन्म में क्या होगा ? ऐसा कहने पर महर्षि जाबालि ने मुझे अपने सामने खड़ा हुआ
देखकर तथा मुनियों को एकाग्रभाव से वह कथा सुनने के लिए तत्पर जानकर धीरे-धीरे कहा—यदि आप लोग
उत्सुक हैं तो सुनिए ।

कथामुख-विवरण समाप्त ।

१. तैर्महामुनिभिः । २. वेत्रासनोपविष्टम् । ३. नातिदूरवर्त्तिना । ४. कचित् 'धवित्र' इति पदं
नास्ति । ५. मन्दम् । ६. उवाच । ७. तात । ८. आकलितहृदया । ९. प्रतीक्षते । १०. किमनेन
कृतमपरस्मिन् जन्मनि कोऽयमभूद् भविष्यति चेति । ११. इत्येवमुक्तस्तु । १२. अग्रस्थितम् ।

अथ कथाप्रारम्भः उज्जयिनीनिरूपणम्

अस्ति सकल-त्रिभुवन-ललामभूता, प्रसव-भूमिरिव कृतयुगस्य, आत्मनिवासो-
चित्रा भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रय-सर्ग-स्थिति-संहारकारणेन^१ प्रमथनायेनाप-
रेव पृथिवी समुत्पादिता, द्वितीय-पृथिवी-शङ्कया च जलनिधिनेव रसातल-गभीरेषु परि-
खा-यलेन परिवृता, पशुपति-निवास-प्रीत्या च गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन^२
कैलासगिरिणेव सुधासितेन प्राकार-मण्डलेन परिगता, प्रकट-शङ्ख-शुक्ति-मुक्ता-प्रवाल-
मरकत-मणिराशिभिश्चामीकर-चूर्ण-सिकता-निकर-निर्वृतायाभिभरगस्त्यशरीर-सलिलैः

कलति । अवन्तीषु उज्जयिनी नाम नगरं अस्त्येति सुदूरस्थापिना कर्तृपदेन सम्बन्धः । इह
त्रैलोक्ये प्रयमान्तानि पदानि उज्जयिनीत्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि । सकलत्रिभुवनललामभूता । सकल
समस्ते त्रिभुवने त्रिविष्टपे ललामभूता प्रधानस्वरूपा । 'प्रधानव्यजष्ट्रेषु पुष्ट्वालयिलक्ष्मसु । भूपावाजि-
प्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च ॥' इति रुद्रः । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसवभूमिरिव जन्मभूमिरिव समप्रा-
वयवयनयुक्त्वादित्याशयः । भुवनत्रयस्य त्रिविष्टपस्य यः सर्गः सृष्टिः स्थितिरवस्थानम्, संहारो विनाशः
तेषां कारिणा विषयिना, प्रमथाः शिवगणाः तेषां नाथेन स्वामिना महाकाल इत्यभिधानं नाम यस्य
तेन तादृगेन, भगवता महेश्वरेण आत्मनिवासोचिता विसृज्यत्वात् पवित्राच्च स्वावस्थानयोग्या इति
कृत्वा समुत्पादिता जनिता अपरा पुतङ्गमिनिष्ठा पृथिवी वसुन्धरेव । 'प्रसवभूमिरिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा,
'अपरा पृथिवीव' इत्यत्र च द्रव्योत्प्रेक्षा ।

द्वितीयेति । द्वितीयाया एतद्विद्वांसाः पृथिव्याः शङ्कया भ्रान्त्या च जलनिधिनेव सागरेणेव, रसातलं
पृथिव्या अधोभागं यावद्गभीरेण निम्नेन परिखावलयेन परिवृता परिवेष्टिता ।

इह रसातलं यावद्गभीरवत्सम्बन्धमावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादनिशयोक्त्यलङ्कारः, 'जलनिधि-
नेव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षाद्वारक्षेत्सम्बन्धयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

पशुपतीति । पशुपतेः महाकालनाम्नो महेश्वरस्य निवासेन व्यवस्थानेन या प्रीतिः तत्रैव निवासवि-
पदे स्नेहः तेन तादृगेन, गगनपरिसरः आकाशपर्यन्तभूः तदुल्लेखिनी सहस्रपेगेनावद्वारिणी शिखरमाला
शृङ्गपङ्क्तिः ऊर्ध्वदेशपट्टिश्च यस्य तेन तादृगेन, तथा सुधावत् गृहवर्धकरणद्रव्यवत् सितेन शुभ्रेण,
सुधाभिः मितेन च, कैलासगिरिणेव रजताद्रिणेव प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिगता परिवेष्टिता । इह
'कैलासगिरिणेव' इति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

प्रकटैति । प्रकटाः स्पटाः, शङ्खानां कन्धूनां, शुक्तीनां सागरमण्डूकीनां, मुक्तानां मौक्तिकानां
प्रवालानां विद्रुमाणां, मरकतमणीनाम् वरमसारगर्भाणाञ्च राशयः पुत्राः येषु तैः तादृशैः, चामीकरचूर्णा-
न्वेव चूर्णितभुवर्णवृत्त्य एव सिकता बालुकाः तासां निकरेण समूहेन निविताः सुपमाविशेषसम्पादनाय

अवन्ती (मध्य प्रदेशान्तर्गत मालवा) में अमरलोक की शोभा को जीतने वाली समस्त भुवनों का निष्क-
रूप उज्जयिनी नामकी नगरी है । वह मानो सत्ययुगकी जन्मभूमि है । तीनों भुवनोंकी उत्पत्ति, पालन और संहार
करने वाले महाकालनामधारी प्रमथयिनि भगवान् महादेवने अपने निवास करने योग्य, मानो दृप्तरी पृथिवी का
निर्माण किया है । उसके चारों ओर रसातलके समान गररा परिसमण्डल (जल्की रात) ऐसा प्रतीत होता है कि
मानो उज्जयिनीको दिर्घप-पृथिवी समान कर समुद्र कहा हो । चारों ओर चूनेके सुभ्रवर्ण समान मरकत-ह पेसी
प्रतीत होने है कि मानो मण्डूकीकी, वहाँ निवास करनेमें प्रीति देण आकाशके सर्ग करता हुआ शिखरमालावुक्त
कैलास पर्वत कहा हो । बाजारकी मण्डूकी अगम्यनीति पान दिये गये जलवाले समुद्रके समान अत्यन्त विस्तृत है ।
उन्में चूर्णों की गर्द सैनेदी धूलियों बिछी है और शत, सौ, लोख, लोखों तथा नरकत मणियों के पुत्र विकते के

१. गन्तीरेण । २. जलपरिणाम । ३. गगनतटोहेति । ४. रत्नैः ।

सागरैरिव मशविपणिपथैरुपशोभिता, सुरासुर-सिद्ध-गन्धर्व-विद्याधरोरगाध्यासिता-
भिश्चित्रशालाभिरविरतोत्सवप्रमदावलोकन-कुनूहलादम्बरतलादवतीर्णाभिर्दिव्यविमानपङ्क्ति-
भिरिवालङ्कृता, मथनोद्धत-दुग्ध-धवलित-मन्दोर-द्युतिभिः कनकमयामल-कलश-
शिखरैरनिल-दोलायित-सित-ध्वजैरुपरि-पतदभ्रगङ्गैरिव तुषारगिरि-शिखरैरमरमन्दिरै-
र्विराजित-शृङ्गाटका, सुधावेदिकोपशोभितोदपानैरनवरत-चलित-जल-घटी-यन्त्र-सिच्य-
मान-हरितोपवनान्धकारैः केतकी-धूलिधूसरैरुपशत्यैरुपशोभिता, मद-मुखर-मधुरक-

समर्पणाद्व्याप्ताः तैः तादृशैः, आयामिभिः विस्तारैः, अत एव अगस्त्येन घटोद्भवेन मुनिना परिपीतानि
सलिलानि पयांसि येषां तैः तादृशैः जलरहिततया दर्शितानेकविधरत्नैरित्यर्थः, सागरैरिव समुद्रैरिव विद्य-
मानैः, महान्तः अतिदीर्घाः ये विपणीतां पण्यवीथिकानां पन्थानो मार्गाः तैरुपशोभिता शोभमाना ।

इह 'सागरैरिव' इत्युपमा, अद्भुतसम्पत्तिवर्णनादुदात्तालङ्कारः, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

तुरेति । सुष्ठु परब्रह्मणि रमन्त इति सुरा देवाः, असुष्ठु प्राणोपलक्षितदेहेन्द्रियादिषु रमन्त इत्यसुराः
दैव्यदानवाः तैः सिद्धैः देवयोनिविशेषैः गन्धर्वैः देवगायनैः विद्याधरैः व्योमचारिभिः उरगैः सपैश्व, चित्र-
शालापथे तच्चित्रैः अध्यासिताभिः अवलम्बिताभिः चित्रशालाभिः आलेख्यगृहैः अविरतो निरन्तरो य
उत्सवो महः 'मह उद्भव उत्सव' इत्यमरः, तत्र याः प्रमदा तार्यः तासाम् अवलोकनकुनूहलात् निरीक्षणरूप-
कौतुकाद्धेतोः अम्बरतलात् गगनतलात् अवतीर्णाभिः भूतलं प्राप्ताभिः दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव स्वर्गायिकाश-
यानाबलिभिरिव विद्यमानाभिः अलङ्कृता भूषिता । इह 'दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव' इति जात्युपेक्षा ।

मथनेति । मथने क्षीरसागरमन्थनसमये उद्धतैः मन्थनाघातेनोत्थितैः दुग्धैः तत्समुद्रस्थलैः
धवलितः शुभ्रीकृतो यो मन्दरो मन्थनदण्डीकृतो मन्दराचलः तस्य द्युतिः कान्तिरिव द्युतिर्येषां तैः तादृशैः,
कनकमयाः स्वर्णरचिता अमलाः स्वच्छाः कलशाः लघुकुम्भाः शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु येषां तैः तादृशैः,
तथा अनिलेन पवनेन दोलायिताः सञ्चालिताः सितध्वजाः श्वेतवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः अतएव पतन्ती
उपरिष्ठात्स्ववन्ती अभ्रगङ्गा मन्दाकिनी येषु तैः तादृशैः तुषारगिरिशिखरैः हिमाचलसानुभिरिव, अमरम-
न्दिरैः ऊर्ध्वोर्ध्वदेवभवनैः विराजितानि शोभमानानि शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि यस्यां सा तादृशी 'शृङ्गाटक-
चतुष्पथे' इत्यमरः । इह 'अभ्रगङ्गैरिव' इत्युपमा, 'तुषारशिखररिव' इत्यत्र च लुप्तोपमा इत्यनयो-
रङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

तुषेति । सुधावेदिकाभिः पानेच्छुजनोपवेशनाद्याभिः श्वेतकरणीयद्रव्योपलक्षितपरिष्कृतभूमिभिः 'वेदिः
'परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः, उपशोभितानि शोभां प्रापितानि उदपानानि कृपा येषु तैः तादृशैः, 'पुंस्थेवानुः
प्रहिः कृप उदपानं तु पुंसि वा' इत्यमरः, अनवरतं निरन्तरं चलितैः आम्रितैः जलघटीयन्त्रैः जलकुम्भर-
चितयन्त्रैः सिच्यमानानि प्रोच्यमाणानि यानि हरितानि नीलवर्णानि उपवनानि तान्येव सान्द्रश्यामत्वा-
दन्यकाराः तमांसि येषु तैः तादृशैः, तथा केतकीनां कण्टकयुक्तवृक्षविशेषाणां धूलिभिः पुनरागैः धूसराणि
धून्मवर्णानि तैः तादृशैः उपशत्यैः प्रामान्तैः उपशोभिता विभूषिता 'प्रामान्त उपशत्यं स्यात्' इत्यमरः,
इह 'हरितोपवनान्धकारैः' इत्यत्र रूपकमलङ्कारः ।

मदेति । मदेन मधुपानजनितमत्तत्वेन मुखरं वाचालं यत् मधुरकपटलं मधुपवृन्दं तेन अन्धकारिता
लिए रक्खे हैं । जिससे वह नगरी सजाई हुई है । वहा देव, दानव, सिद्ध, गन्धर्व, विद्याधर और नागोंसे भूषित
चित्रशालाएँ ऐसी प्रतीत होती हैं मानो दिन-रात होते उत्सवों (जलसों) में एकात्रित होता स्त्रियों को देखनेके
कुनूहलसे देवताओंके विमानोंकी पङ्क्तियाँ आकाश से उतर आई हों । चौमुहानियों पर देवमन्दिर विराजित हैं ।
उनकी शोभा, क्षीरसागर मन्थन करने के समय दूध छलकने से शुभ्रवर्ण हुए मन्दराचल के समान हैं । उनके
शिखरों पर सुवर्णके स्वच्छ कलश स्थापित हैं और वहाँ शुभ्रवर्ग ध्वजाएँ वायुसे फहरा रही हैं । वे आकाश-गङ्गा
संयुक्त हिमालयके शिखरके समान देखने में आ रहे हैं ।

उस नगरीकी सीमाके निकटकी भूमि केवड़े की धूलिसे धूसर हो गई है । वहाँ कूएँ बने हैं और हरे हरे
बगीचोंके कारण अन्धकार हो रहा है । कूपोंके चक्करों पर चूनेकी सफेदी हो रही है । निरन्तर चलित जलघटी-
यन्त्र (रहटों) से जल साँच कर उपवनों में सिंचाई की जा रही है । भवनों के साथ बने हुए

पटलान्वकारितनिकृष्टाः स्फुरदुपवन-लता-कुसुम-परिमल-सुरभि-समीरणाः, रणित-सौ-
भाग्यवण्डैरातोहितांशुक-पत्राकैरावद्ध-रक्तचामरैर्विद्रुममयैः प्रतिमर्दनम् उच्छिष्टवैर्मकरैरङ्कि-
तैः मर्दन-यष्टिकेतुभिः प्रकाशित-मकरध्वज-पूजाः, सतत-प्रवृत्ताध्ययन-ध्वनि-धीत-कर्मणाः,
स्तिमित-सुरज-रवगन्मीर-गर्जितेषु सलिल-शीकरासाररचित-दुर्दिनेषु पर्य्यस्तै-रविकि-
रणरचित-सुर-चाप-चारुषु धारागृहेषु मत्त-मयूर-मण्डलै-र्मण्डलीकृतशित्पण्डैस्ताण्डव-
व्यसनिभिरावध्यमान-केकार्क-कोलाहलाः, विकच-कुवलयकान्तैरदकुल-कुमुद-धवलोदरै-

जनितान्वकारा निष्कृष्टा गृहान्निकृत्योपवनानि यस्यां सा तादृशी, पुनोनानेकविवप्रचूदशोभाविष्यं
ध्वनितम् । 'गृहारामास्तु निष्कृष्टाः' इत्यमरः ।

स्फुरदिति । स्फुरन्तीनां पवनमरेण चेतनानां तानाम् उपवनलतानां निष्कृष्टप्रवर्तानां यानि कुसु-
मानि प्रचूदयन्ति तेषां परिमलेन विमर्दगन्धेन सुरभिः प्रागवृत्तिदः समीरणः पवनो यस्यां सा तादृशी ।

रणितेति । रणिताः शब्दिताः सौभाग्यवन्त्याः सौभाग्यधोतिका वन्त्या बृहत्किङ्किन्यो येषु तैः तादृशैः,
आलोहिताः सन्ध्यागुरुवर्णा अंशुकनताका वक्रवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः, आवद्धानि सन्ध्यागन्धनविहितानि
रक्तचामराणि लोहितबालव्यजनानि येषु तैः तादृशैः, विद्रुममयैः प्रवालबहुलैः, मकराङ्कितैः कन्दर्पस्य
सन्ध्यावज्रवात् सन्ध्यामुद्गमपुच्छलविहितैः, प्रतिमर्दनं प्रतिमन्दिरेषु उच्छिष्टैः उर्ध्वाकृतैः मदनयष्टिकेतुभिः
कामतूररचितकन्दर्पध्वजैः प्रकाशिता धोनिता मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य पूजा नमस्या यस्यां सा तादृशी,
कन्दर्पपूजायां तथाविधध्वजीच्छूयनस्य शान्त्रप्रतिपादितत्वादित्याशयः ।

सततेति । सततम् अनवरतं प्रवृत्तैः उच्यतेः अध्ययनध्वनिभिः वेदादिपाठशब्दैः धैतं दूरीकृतं
कर्मणं पातकं यस्याः सा तादृशी, पुनः सा नगरी भोगविलासादीनामेव नाश्रयः किन्तु वेदादिसङ्ख्यान्-
पयालीचनस्थानमपीति ध्वनितम् ।

स्तिमितेति । स्तिमितः सर्वतो भित्तिनिरोधेन निश्चलः यो सुरजस्य सृदङ्गस्य रवो ध्वनिः स पुत्र
गन्मीरं धोरं गर्जितं स्तनितमिव येषु तेषु तादृशेषु, सलिलस्य जलयन्त्रनिःसृतजलस्य शीकरा विन्दवः
तेषाम् आमारेण धारासम्पादेन रचितं विहितं दुर्दिनं मेघच्छद्विनं येषु तेषु तादृशेषु, तथा पर्यस्ताः
काचकपाद्यदिषु निपतिता ये रविकिरणाः सूर्यरमयः सैः रचितं विहितं यत् सुरचापम् ऐन्द्रधनुः तेन
चारुषु मनेहंषु, धारागृहेषु सलिलव्यन्त्रालयेषु, ताण्डवव्यसनिभिः नर्तनासक्तैः अनपुत्र मण्डलीकृता
वर्तुलाकाराङ्कृताः शिखण्डा बहूनि यैस्तैः तादृशैः सत्तमयूरमण्डलैः, आवध्यमानाः परस्परालिङ्गि-
त्रियमानाः केकारवः मयूरवागीशब्दः तदामकः कोलाहलः कलकलः यस्यां सा तादृशी, 'केका वागी मयू-
रस्य' इत्यमरः । इह 'स्तिमित-सुरज' इत्यादिषु लुपीपमा, तथा 'मण्डलैः' इत्यादिषु वृत्त्यनुप्रासः इति
द्वयोः संसृष्टिः, सुरजरावादां मेघाजनश्रान्त्या श्रान्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ।

विकचेति । विकचानि प्रकुट्टानि यानि कुवलयानि नीलोदयलानि तैः कान्तानि रम्यानि तैस्तादृशैः,

उच्यते । ये मन्दे सुखे कान्तिं अमर्त्ये के अमर्यरिते का दिवा है । मन्द उच्यते-उच्यते फुटके
परिमले बहु सुखित हो वह रहा है । प्रत्येक घर में मन्द वृक्षों के टण्ड पर मन्थके विश्वकाली
होके खड़े हो गये हैं, उन्में मृगे मन्द रहे हैं, मर्ममन्थक प्रसिद्धि वर रही है, लठ रेतनी-कान्तिनी
पत्तकाने मरग रही है और रत्न-कान्ति बंद रहे हैं, इसमें प्रतीत हो रहा है कि उमड़ेवने पूजा की जा रही है ।
मिन्दर वेदाभ्यासकी ध्वनि होने से इस मन्थका समस्त पर प्रसन्नित हो गया है (अर्थात् 'वर मरगो केव
भोग-विषयम' हो आप्रप नहीं है किन्तु वेदाभ्याससुशीलता की ध्वनि है) । वहाँ सुन्दर उच्यते-उच्यते
भोगजनने समस्त मृदङ्गकी गन्मीरध्वनि हो रही है, बलकी छंछं-छंछं बूँदोंकी वृष्टि हो रही है, जिसमें दुर्दिन
मन्थ पड़ रहा है । मृगे कील्लोते सुखीर इन्द्रधनु बन्द रहे हैं, और मन्थक वनकर पर्य्यन्तर सुखमें
अलक मन्थके मन्थके मन्थके लीन हो रहा है । इस मन्थके मन्थके मन्थके (मन्थक) है । वे विकसित
मेघमन्थकीने चारा मन्थक लगते हैं, और मिन्दे हुए कुमुदोंमें उच्यते कोचक मन्थकमन्थकी हो गया है, और वे

१. प्रकुट्टम् ।

२. मन्थकः ।

३. मदन ।

४. सर्वमिदममकरितरन्तरावित ।

५. मन्थकमन्थकमन्थक, मदनमन्थक ।

६. क्वचिद् 'रव' इति उच्यते ।

रनिमिष-दर्शन-रमणीयैराखण्डल-लोचनैस्त्रिः सहस्र-संख्यैरुद्भासिताः सरोभिः, अविरल-कदली-वन-कलिताभिरमृत-फेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवलभिकाभिर्धवलीकृताः यौवन-भद्रमत्तमालवी-कुच-कलश-क्षुभितसलिलया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुर-सरितमालोक्यै समुपजातेर्ष्यैव सततावद्ध-तरङ्ग-भ्रुकुटीलेखया स्वमिव क्षालयन्त्या शिप्रया परिक्षिप्ता, सकल-भुवन-त्यात-यशसा हरजटा-चन्द्रेणैव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविदित-

पक्षे विकचकुवलयवत् कान्तैः रमणीयैः । उत्फुल्लानि विनिद्राणि यानि कुमुदानि श्वेतोत्पलानि तैः धवलानि शुभ्राणि उदराणि मध्यस्थानानि येषां तैः तादृशैः, अन्यत्र तु उत्फुल्लकुमुदवत् विकसितश्वेतोत्पलवत् धवलोदरैः । तथा अनिमिषाणाम् जनैकविधमीनानां दर्शनेन अवलोकनेन रमणीयैः मनोहरैः, अन्यत्र अनिमिषं सुरत्वात् पद्मपातरहितं यद्दर्शनं दृष्टिपातः तेन रमणीयैः । आखण्डलस्य इन्द्रस्य लोचनैः सहस्र-संख्यैर्नैत्रैस्त्रि सहस्रसंख्यैः सरोभिः तद्वागैः उद्भासिता उपशोभिता । इह सर्वत्र पूर्णोपमा ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं यत्कदलीवनं रम्भासमूहः तेन कलिताभिः व्याहृताभिः अमृतस्य पीयूषस्य फेनपुञ्जवत् द्विण्डीरपिण्डवत् पाण्डुराभिः श्वेताभिः, दन्तवलभिकाभिः हस्तिदन्तरचितचन्द्रशालाभिः उपरितल्गातलपुम्बनैरित्यर्णः, हिन्द्यान् 'अदारी' इति प्रसिद्धैः । 'शुद्धान्ते वलमी चन्द्रशाले सौधैर्ध्वैश्वरमनि' इति, 'कदली वैजयन्त्याञ्च रम्भायां हरिणान्तरे' इति च विश्वः । इह लुप्तोपमा ।

यौवनेति । यौवनमदेन तावण्याभिमानेन मत्तानां मालवीनां तत्स्थानस्य मालवदेशान्तःपातित्वात् मालवदेशीयसुन्दरीणां कुचकलशैः स्तनघटैः क्षुभितम् आलोडितं सलिलं वारि यस्यास्तया तादृश्याः भगवतो महाकालस्य महाकालसंज्ञकतत्रत्यपरमेश्वरस्य शिरसि मत्तके सुरसरितं गङ्गाम् आलोक्य निरीक्ष्य समुपजातेर्ष्यैव समुत्पद्येर्ष्यैव सततं निरन्तरम् आवद्धाः कृताः तरङ्गाः कङ्कोला एव भ्रुकुटीलेखा भ्रूनङ्गपङ्क्तिर्यया तथा तादृश्या, खं गगनं क्षालयन्त्येव निर्मलं कुर्वन्त्येव विद्यमानया शिप्रया शिप्रासंज्ञिकया नद्या परिक्षिप्ता परिवेष्टिता ।

इह 'समुपजातेर्ष्यैव' 'क्षालयन्त्येव' इत्यत्र वाच्या क्रियोपेक्षा, भ्रुकुटिविकाररूपकार्येण शिप्रायां सप्तवीर्यवहारसमारोपात् रूपकगर्भा समासोक्तिरिति परस्परमेपानङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सकलेति । सकलेषु सस्यस्तेषु भुवनेषु विधेषु ख्यातं प्रसिद्धं यशः कीर्तिः यस्य स तेन तादृशेन, इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि 'अधितिष्ठता' इत्यत्रे प्रतिपाद्यमानक्रियाकर्तृभूतस्य 'विलासिजनेन' इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

हरेति । हरस्य महेश्वरस्य जटायां यश्चन्द्रो निशानाथः तेनेव, कोटिः शतलङ्घं तावदग्रमाणं सारं द्रव्यं यस्य तेन तादृशेन, पक्षे तु कोटिः अग्रभाग एव सारः स्थिरांशोऽथवा अवशिष्टभागो यस्य तेन तादृशेन ।

मैनाकेनेति । मैनाकस्तदग्रामको हिमाचलसुतस्तेन भूधरविशेषेणैव, अविदितः अज्ञातः पद्मपातः पद्मप्रतिपक्षिणोरेकतरपक्षोपादानं येन तेन तथोक्तेन, पक्षे तु अविदितः अनुभवविषयीकृतः पक्षयोः पतत्रयोः पातः इन्द्रेण कर्त्तव्यात् पतनं येन तेन तादृशेन ।

एरा हि पर्वता यदा कदा उड्डीयमानाः सन्तः ग्रामनगरादीनां लोपमकार्षुरिति परिज्ञाय तेषां पक्षारङ्गेषुम् इन्द्र आरब्धवान्, अथ तत्समये हिमाचलसुतो मैनाकः पलायमानः समुद्रेऽमञ्जदिति पौराणिकी कथा ।

इन्द्रके नेत्रोंके समान अनिमिष दर्शनते (इन्द्रकी दृष्टि निमेष-रहित है, सरोवर में नत्स्य है) रमणीय प्रतीत होते हैं । उसकी प्रत्येक दिशामें गज्जन्को चन्द्रशालाएँ बनी हुई हैं । वे केन्नेके घने वनते घिरी हैं और अमृतस्यपुञ्जके समान शुभ्रवर्ण हैं । उनसे उस राजधानी की सभी दिशाएँ शुभ्रवर्ण हो गई हैं । उच्चदिनी के चारों ओर परिवेष्टित कर शिप्रा नदी प्रवाहित हो रही है । उसका जल यौवनमदसे मत्तवाली मालवदेशकी लियोंके कुचकलशोंसे क्षुब्धित हुआ है और भगवान् महाकालके मत्तक पर गङ्गाको देख उसकी ईर्ष्यासे ही मानो वह निरन्तर तरङ्गरूप भ्रुकुटी चट्टाकार आकाशको प्रक्षालन (स्पर्श) करता है । वहाँके विलासी लोग हर-जटा-चन्द्रके समान समन्त संसारमें प्रसिद्ध कोटिवाले (चन्द्रनाजी जाँचि, लोगों का सौन्दर्य) और कोटिसार हैं (चन्द्रनाके गोल

पद्मवातेन मन्दाकिनीप्रवाहोऽपि प्रकटितकनकपद्मराशिना स्मृतिशास्त्रेणैव सम्भावसय-कूप-
प्रपाराम-सुरसदृशं सेतु-यन्त्रप्रवर्तकेन मन्दरेणोद्बुध-समस्तसागररत्नसारण संगृहीत-
गारुडेनापि सुजङ्घनीरणा, खलोपजीविनाऽपि प्रपायिजनोपजीव्यमानविभवेन, वीरेणापि
विनयवता, त्रियंवदेनापि सत्यवादिना, अमिलेपेणापि स्वदारसन्तुष्टेन, अतिथिजनाभ्याग-

मन्देने—मन्दाकिन्दाः स्वर्धुन्याः (वाकारगद्गायाः) प्रवाहो रयस्तेनेव प्रकटितः प्रकाशितः
कनकानां हेतुं पद्मराशिः पद्मसंख्यकसमूहो येन तेन तादृगेन, पुनैव तेषां प्रच्युतयनमन्या कत्मादपि
बहुलेति व्यञ्जितम् । पद्मे तु प्रकटितो विकसितः कनकपद्मराशिः हेममयकनकपुत्रो यत्र तेन तादृगेन ।

मन्देने—स्मृतिशास्त्रेण धर्मशापकगान्त्रेणैव, तस्मा धर्मपरगद्गाद्युक्तिवज्रिका परिपद्, वावसयो
दीनवदावामः, कूपः उद्वृत्तः उद्वृत्तलस्यानमित्यर्थः, प्रपा पानोपशालः, वारामः कृत्रिमं वनम्, सुरसदृशं
देवमवतनम्, सेतुः कृत्रिमसरितस्तत्परगमार्गः, यन्त्रं पथिकाद्यर्थं सञ्चालयन्त्रादिः पुनैषां प्रवर्तकः सामान्यो-
पकाराय रचयिता, पद्मे विधायकं तेन तयोवतेन ।

मन्देनेने—मन्दर एतत्तत्कूपवदं तेनेव उद्वृत्तं क्रेयणादिना संगृहीतं समस्तसागररत्नानां
मकलसमुद्रतर्गनां सारः उच्छृङ्खलागो येन तेन तादृगेन, पद्मे तु उद्वृत्तं मन्थनेन बहिर्निर्गतं समस्तसागर-
रत्नानां सारः वतुर्दशरत्ने कृत्रिमो येन तेन तादृगेन ।

‘हरवदाचन्द्रेणैव’ इत्यारम्भ ‘मन्दरेणैव’ इत्यन्तं पूर्णमालङ्कारः ।

संगृहीतेति । संगृहीतं सिद्धितं गारुडं विषवैधकशास्त्रं येन तादृगेनापि सुजङ्घनीरणा सर्पाश्रासनी-
लेनेति विरोधः, संगृहीतं क्रेयणादिना प्राप्तं सरकवरं येन तेन तादृगेन, सुजङ्घनीरणा गणिकासक-
जदसम्पर्काश्रासनीलेनेति तत्समाधानम् । ‘सुजङ्घः सर्पपिडयोः’ इति हेमः, ‘गारुडं स्थान्मरकते
विषगात्रेणैव गारुडम्’ इति विवः ।

मन्देनेति । सत्ता दुर्जना उपजिवितः अवलम्बितो यस्य तादृसेनापि, प्रगपिजनैः प्रेमिपुरयै साधु-
भिरित्यर्थः, उपजीव्यमान उपपुण्यमानो विमवो धनसम्पत्तिर्यस्य तेन तादृगेन सञ्जतदुर्जतयोः सामाना-
धिक्यस्यासम्भवाद्विरोधः, नलं नूतनधान्यस्यानलस्यलं तदुपजीविना तदवलम्बेन जीविकां विद्वानेनेति
तत्परिहारः । ‘मल कर्त्तुं सुवि स्थाने शूरे कर्म्मजेष्वने’ इति हेमनेदिन्या ।

वीरेनेति । वीरेणापि सुमन्तेनापि विनयवता समतशीलेनेति विरोधः, भिद्वावतेति तत्परिहारः ।
‘विनयः सिद्धान्त्योः’ इति हेमः ।

त्रियन्नेति । त्रियन्नेव वदतीति त्रियंवदः तेनेतादृगेनापि सत्यवादिनेति विरोधः, सर्वस्मिन् स्थले
त्रियंवदत्वेऽस्यत्वादत्पावरयत्वादिन्यन्त्राद्यः, वागमिवाचेति तत्परिहारः ।

अमिलेनेति । अमिलिस्मिन् रूपं सौन्दर्यं यस्य तेन सौन्दर्यपक्षपादिनेत्यर्थः, तथापि स्वदारसन्तु-
ष्टेन निवर्त्तमानोपिनेति सौन्दर्यपक्षपादिने स्वपत्न्यां कृत्वाप्यो परकीयपत्न्यान्तु सौन्दर्यपक्षपातं तथेन्मो-

जिनरे प्रमेह है, लोग करोड़पति हैं) । मैंने एक बार बैसै इन्द्र द्वारा किये गए पञ्चजेन्द्रको किले पर
नहीं जानता था, वहाँ के रहनेवाले मनुष्यका भी वैसै बारी और प्रतिक्रिया पश्चात् किस प्रकारका है
पहन्ती जानते थे (सब सर्वज्ञों के पंख बाटे गये किन्तु मैंने उनके पंख नहीं बाटे गये में पंखों कथा है) ।
ब्रह्ममण्डले प्रवर्त्तने विभिन्न प्रकार कागजित सुर्वा (हन्डरे) पर प्रकाशित हो रहे हैं, उन्में (विशालि-
स्मने) वही प्रकार परमसंयक्त सुर्वा को सुरों दितार देती हैं । मृदुलिम्ब विभिन्न प्रकार, सम, छात्रा-
रय, कृत, पन्थगात, उदयन, देवचन्द, पुन, तथा वल्लोका वन्देय देता है वहाँ के लोग वही प्रकार इन
बन्तुजोका लान करते हैं । मन्दरावल्ले विभिन्न प्रकार सत्पुष्पमन्त्रके सम्य मनुष्यके समस्त रत्नका सार कट्टर और
देववद इत्यन्ति, वस्तुतः किये गये थे, वहाँ के लोग भी वही प्रकार समस्त सत्पुष्पके समस्त रत्नसमूहों धारण किये
गुर हैं । विरग्विजय (मदरुका मन्त्र) पर होने पर भी वहाँ के लोग सुजङ्घनीरते करते हैं, यह विरोधमन्त्र
है, परितरगमने भी होने पर दृष्टते करते हैं । दुर्जनों के अपने वहाँ पैदा हुए ककडे कागजदल होने पर भी
वहाँ पर समस्त मौने है । वीर होने पर भी वे विनय (वीर, एवं विनय) हैं । त्रियन्नेर होने पर भी सब

१. सत्ता । २. उद्वृत्तलस्या । ३. सुजङ्घनीरणादि । ४. सत्पुष्पमन्त्रविनय कट्टेन
वन्देय ।

मार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन, कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन, महासत्त्वेनापि परलोकभीरुणा, सकलविज्ञान-विशेषविदा वदान्येन, दक्षेण स्मितपूर्वाभिभाषिणा परिहास-पेशलेन, उज्ज्वल-वेशेन शिक्षिताशेषदेशभाषेण वक्रोक्ति-निपुणेन आख्यायिकाख्यान-परिचयचतुरेण सर्वलिपिज्ञेन महाभारत-पुराण-रामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुशलेन यत्तादि-

ऽवश्यम्भावादिति विरोधः, अभिरूपेण विदुषेति तत्समाधानम् । 'प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः' इत्यमरः, 'अभिरूपो बुधे रम्ये' इति च मेदिनी ।

अतिधीति । अतिथिजनानाम् अभ्यागतजनानाम् अभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेनेत्यभ्यागतजनानामपि परत्वाद्विरोधः, परेषु अर्थयाञ्जानभिज्ञेनेति तत्समाधानम् ।

कामेति । कामः स्त्रीषु रतिः, अर्थो धनं तौ परौ उत्तमौ मुख्यौ यस्य तादृशेनापि सता, धर्मः शास्त्राद्यनुकूलेन्द्रियादीनां व्यापार एव प्रधानं यस्य तेन तथोक्तेनेति विरोधः, कामार्थसंलक्ष्णेनापि धर्मः प्रधानं मुख्यरूपेण सेवनीयो यस्य तेन तादृशेनेति तत्परिहारः ।

महेति । महासत्त्वेनापि अत्यधिकसामर्थ्ययुक्तेनापि परलोकात् वैरिपुरुषात् भीरुणा साशङ्केनेति विरोधः, भवान्तरभीरुणा भवान्तरेऽनिष्टोत्पादकैहिकदुष्कृतकरणात्साशङ्केनेति तत्समाधानम् ।

'संगृहीतगारुडेनापि भुजङ्गभीषणा' इत्यारभ्य 'महासत्त्वेनापि परलोकभीरुणा' इत्यन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

सकलेति । सकलविज्ञानानि समस्तविज्ञानविषयीभूतानि शिल्पानि शास्त्राणि च विशेषेण वेत्ति जानातीति तेन तादृशेन, यद्वा—सकलानां समस्तानां विज्ञानानां शिल्पशास्त्रादिज्ञानानां विशेषम् उक्त-पापकर्षरूपं तारतम्यं वेत्ति जानातीति तेन तादृशेन अनेकविधशिल्पशास्त्रज्ञानामुत्कृष्टापकृष्टविचारयोग्येनेत्यर्थः, अनेन तस्यापि तज्ज्ञातृत्वं व्यञ्जितम् । 'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरः । वदान्येन दानतत्परेण प्रियंवदेन च 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चास्त्वादिनि वाच्यवत्' इति मेदिनी । दक्षेण समस्तकार्यचतुरेण, अष्टदशानं हास्यं स्मितं तत्पूर्वं यथा स्यात्तथा अभिभाषिणा जल्पिना, परिहासपेशलेन नर्मवचनदक्षेण, उज्ज्वलवेशेन, स्वच्छनेपथ्येन, शिञ्जिता अभ्यस्ताः अशेषाणां समस्तानां देशानां जनपदानां भाषाः शौरसेन्यादयो येन तेन तादृशेन, वक्रोक्तिः 'अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यम्' इत्यादि दर्पणोक्तदिशा कुटिलवचनं तत्र निपुणेन दक्षेण, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषः आख्यानं चूर्णकं तयोः परिचये विशेषज्ञाने चतुरेण निपुणेन, सर्वाः समस्ताः या लिपयोऽक्षरविन्यासाः ता जानातीति तेन तादृशेन नानाविधाक्षरपरिचयवतेत्यर्थः महाभारतं पञ्चमो वेद इति प्रसिद्धम्, पुराणं पञ्चलक्ष्णम् मद्भयं भद्रयं चेत्याद्यष्टादशसंख्यकम्, रामायणं रामचरित्रम्, तत्रानुरागिणा कृतञ्जेहेन, रामायणमहाभारतयोरितिहासत्वात् पार्थक्येन प्रतिपादितम् । बृहत्कथा 'भूतभाषामयी प्राहुरद्भुतार्था बृहत्कथाम्' इति दण्ड्याचार्यप्रतिपादितस्वरूपा तत्र कुशलेन निपुणेन । यत्तादयो दुरोदरप्रभृतयो या याः कलाः कलाविद्याः तासां कलापस्य समूहस्य पारगेण पारदक्षिणा । श्रुतरागिणा शास्त्रज्ञानानुरागिणा, सुभाषितं मधुरवचनं तत्र व्यसनिना आसक्तेन, प्रशान्तेन क्रोधशून्येन ।

(मित) बोलते हैं । अभिरूप (सुन्दर, पण्डित) होने पर भी वे अपनी स्त्रियोंसे सन्तुष्ट हैं । पर (अन्य शत्रुओंके) प्रार्थनासे अनभिज्ञ होने पर भी अतिथि जनोसे अपने यहां आनेके लिए प्रार्थना करते हैं । कामार्थपर (रति तथा द्रव्यमें आसक्त, अभिलषित अर्थमें अनुरक्त) होने पर भी धर्मको प्रधान समझते हैं । अत्यधिक बलवान् होने पर भी परलोकोसे डरते हैं (अर्थात् अपने द्वारा अनिष्टोत्पादक पापजन्य जन्मान्तरापी कष्ट से डरते हैं) । अनेक प्रकारके विज्ञान और शिल्पशास्त्रका उन्हें ज्ञान है । वे दानशील एवं सर्वकार्य-कुशल हैं । मुक्तुराहृदके साथ बातचीत करते हैं । परिहासमें कुशल हैं । श्वेत वस्त्र पहनते हैं । समस्त देशोंकी शौरसेन्यादि भाषाओंमें अभ्यस्त हैं । वक्रोक्तिमें निपुण हैं । कथा और कहानी कहनेमें चतुर हैं । सभी प्रकारके लिपियोंको पहचानते हैं । महाभारत, पुराण और रामायणमें उनका अनुराग है । बृहत्कथा (भूतभाषामयी अद्भुतार्था कथा) में निपुण हैं ।

१. निखिलमुवचनतत्त्वातयशसा । २. ...विदा विद्यावदानेन, दानशीलेनादीनेन । ३. 'वदान्येन' इति पदं क्वचित्नापि विद्यते । ४. दक्षिणेन ।

कला-कलाप-पारणेण श्रुतराणिना सुभाषितव्यसनिना प्रज्ञान्तेन सुरभिमास-मास्तेनेव सतत-दक्षिणेन, हिमगिरिकाननेनेवान्नःसरलेन, लक्ष्मणेनेव रामाराधन-निपुणेन, शत्रु-प्रेनेवाविष्कृत-भरत-परिचयेन, दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना, वौद्धेनेव सर्वास्तिर्वाद-शूरेण,

नुरभीति । सुरभिमासयोश्चैत्रवैशाखयोर्वसन्तमासयोः मास्तेन पवनेनेव, सततं निरन्तरं दक्षिणेन उदारचरिनेन, मारुतपत्ने—सर्वदा दक्षिणदिश आगामिना ।

हिमेति । हिमगिरेः तुहिनाचलस्य काननं वनं तेनेव, अन्तर्मध्ये सरलेन अकुटिलहृदयेन तद्वनपद्मे तु—अन्तर्मध्ये सरलाः तत्संज्ञकतरवो यस्य तेन तादृशेन ।

लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणेन सुमित्रातनयेनेव, रामायाः सुन्दर्याः रामस्य च आराधने चेतोऽनुवृत्त्या सन्तोपणे निपुणेन कुशलेन ।

शत्रुप्रेति । शत्रुप्रेन लक्ष्मणानुजेनेव आविष्कृतो नाटकादिना प्रकाशितः भरते भरतमुनिनिमित्ते नाट्यशास्त्रे परिचयो विशेषबोधो येन तेन तादृशेन, पद्मे तु आविष्कृतः सेवादिना प्रकाशितो भरते कंक-य्यान्मजे परिचयः स्वप्रेमपरिचयो येन तेन तादृशेन ।

दिवसेनेति । दिवसेन वासरणेव, मित्राणां सुहृदाम् अनुवर्तिना तच्चित्तराधकेनेत्यर्थः, वासरपत्ने तु मित्रस्य सूर्यस्य अनुवर्तिना अनुगामिना दिवसपतिस्थितिपर्यन्तविद्यमानेनेत्यर्थः ।

वौद्धेनेवेति । वौद्धेनेव बौद्धमताश्रयिणा सम्प्रदायविशेषेणेव, सर्वेषां निखिलविक्रयपदार्थानाम् अन्तिवादे क्रयणकर्तुः प्रश्ने जाते अस्तित्वकथने शूरेण सर्वविधविक्रयवस्तुपूर्णहृद्वत्वादिशयः । पद्मे तु सर्वभूतभौतिकानां निखिलब्राह्मणानां चित्तचैतानाञ्चान्तर्गतानां वस्तूनाम् अस्तित्वादे अस्तित्वकथने शूरेण तदस्तित्वस्य युक्त्यादिना व्यवस्थापनादित्यन्तकुशलेन । तथा च 'समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः' २।२।१।१८ इति सूत्रव्याख्यानावसरे शारीरकभाष्ये भगवत्पूज्यपादाः श्रीशङ्कराचार्याः—वैशेषिकमतं निरस्य तत्पुष्टये बौद्धमतमुपपाद्य निरसिताः । एवं हि तत्र भाष्यम्—'तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति केचित् सर्वास्तिववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्ववादिनः अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिनः' इति । तत्र वे सर्वास्तित्ववा-दिनो ब्राह्मणसाम्यन्तरं च मन्यन्ते ते बौद्धशिष्याः । तथा च पद्यम्—

सुरयो माध्यमिको धिवर्त्तमखिलं शून्यस्य मेने जगद्
योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासां विवर्ताऽखिलः ।

अर्थोऽस्ति षण्णिकोऽप्यसावनुमितो बुद्धयेति सौत्रान्तिकाः

प्रत्यक्षं षण्णभदुरं जगदिदं वैभाषिको भाषते ॥ इति ।

तत्र सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः वाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽपि अस्तित्वसम्प्रतिपत्तेः तयोः सिद्धान्तमेकमेवेत्याशयेनाह—सर्वास्तित्वेति । प्रकृतग्रन्थमूले 'अस्ति' इति विद्यमानार्थेऽप्ययम् ।

पूनादि समस्त कलाविद्याओं में पारङ्गत हैं । वेदशास्त्रे उद्धे प्रेम है । सुभाषित (मधुर वाक्य) लिखने-पढ़नेका व्यसन है । एवं स्वभावमें शान्त-चित्त है । वसन्तकालके वायुके समान वे सर्वदा दक्षिण हैं (वसन्त ऋतुमें दक्षिणकी हवा चलती है, वे लोग भी उदारता अवलम्बन किये हुए हैं) । हिमालय पर्वतके वनमें जिस प्रकार सरल (दिवदारु) नामका वृक्ष है, मनुष्योंके हृदयमें भी उसी प्रकार सरलता है । लक्ष्मण जिस प्रकार रामके सन्तोषविधानमें निपुण थे, वे भी उसी प्रकार क्रियाओंके सन्मानमें निपुण हैं । शत्रुप्रे जिस प्रकार भरत के प्रति प्रेम का परिचय दिया था, वे भी उसी प्रकार भरत-प्रणीत नाट्यशास्त्रमें दक्षग्राह्य परिचय देते हैं । दिन जिस प्रकार सूर्यके पीछे-पीछे चलता है, वे भी उसी प्रकार अपने मित्रोंके अनुगामी हैं । बौद्धोंके मुख्यतया (१) सर्वास्तित्ववाद, (२) केवल विज्ञानास्तित्ववाद, एवं (३) सर्वशून्यवाद ये तीन भेद हैं, उनमेंसे एक सर्वास्तित्ववादी जिस प्रकार सभी पदार्थोंका अस्तित्व स्वीकार करने हैं, उन लोगोंके बीचमें वाग्विषयव्यवसायोग भी उसी प्रकार किसी ब्राह्मणके अने पर 'थे' चीजें हैं कि नहीं' ऐसी जिज्ञासा करने पर सभी वस्तुओंका अस्तित्व स्वीकार करते हैं । तन्मध्यशास्त्रमें जिस प्रकार प्रकृति और पुन्य हैं उन

सांख्यागमेनेव प्रधान-पुरुषोपेतेन, जिनधर्मेणैव जीवानुकम्पिता, विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, सशौखानगरेव महाभवनैः, सकल्पपट्टज्ञैव सत्पुरुषैः, दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः, सन्ध्येव पद्मरागानुरागिणी, अमराधिप-मूर्तिरिव मखशतानलधूमपूता, पशुपति-लास्यक्रीडेव सुधाधवलदृडासा, वृद्धेव जातरूपस्या, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थिति-

संख्येति । सांख्याः कापिलाः तेषामागमः सिद्धान्तः तच्छास्त्रनित्यः, तेनैव, प्रधानपुरुषैः धनगुणादिदुक्तनया उत्तमपुरुषैः उपेतेन सहितेन, पञ्चे तु-प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपा प्रकृतिः, पुरुषो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वभावः प्रकृतिविकृतिविलक्षणश्चेतनारूपः साम्याम् उपेतेन सहितेन । तथा च सांख्यसूत्रम्—‘सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादस्ते, इत्यादि । सांख्यकारिकायामपि—

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥’ इति ।

जिनेति । जिन आर्हतः तद्धर्मेण तन्त्यायेनेव जीवान् निखिलान् प्राणिनः ह्यनुकम्पते कृपां विधत्ते इति तेन तादृशेन, विशेषगमिदं पञ्चदशैःपि तुल्यम्, जैनानामर्हिसावादित्वात् ।

कवेः कीदृशं दर्शनशास्त्रगभीरपाण्डित्यमित्येतत्प्रदर्शनेनैव सुधियो विभावयन्तु ।

इह ‘सुरभिमासनास्तेनैव’ इत्यारभ्य ‘जिनधर्मेणैव’ इत्यन्तं पूर्णोपनालङ्कारः ।

विलासीति । विलासिजनः ।

‘गतिः स्यानासनादीनां सुखनेत्रादिकर्मणाम् । तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गमः’ ॥ इति ॥

इति लक्षणलक्षितः पुरुषः तेन अधिष्ठिता जदलम्बिता ।

सशैलेति । प्रासादैः देवभूपसदनैः सशैलेव साचलेव, तेषामत्युन्नतत्वादित्याशयः । तृतीया चेह (प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्) इत्यनेन करणे बोध्या, एवमन्यत्रापि । महाभवनैः अतिविस्तृतगृहैः शाखानगरं निकटस्थायि सुदृग्नगरं तत्सहितेव तेषां शाखानगरवद्दीर्घत्वादित्यभिप्रायः । सत्पुरुषैः महापुरुषैः मकरपट्टज्ञैव सह पारिजातेनैव तद्वत्तेषां याचकयाच्चासाफल्यकरणादित्याशयः । चित्रभित्तिभिः आलेख्ययुक्तकुड्यैः दर्शितानि प्रकाशितानि विषेयां संसाराणां निखिलवस्तूनां रूपाणि आकृतयो यथा सेव, जगतां निखिलपदार्थानामेव तत्रालिख्यमानत्वादित्याशयः ।

इह ‘सशैलेव प्रासादैः’ इत्यत्र शैलसंयोगस्योद्येक्षणादुद्येक्षालङ्कारः, तेन च प्रासादा एव शैला इति रूपकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । एवमग्रेऽपि । ‘दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः’ इत्यत्र विश्वरूपप्रदर्शनक्रियोद्येक्षणात् क्रियोद्येक्षालङ्कारः ।

संख्येति । सन्ध्या सायं समयमिव, पद्मरागैः यत्र तत्र खचित्तैस्तन्नामकरनैः अनुरागो रक्तिना, पद्मरागवत् अनुरागो लौहित्यं च अस्या अस्तीति सा तादृशी ।

अमरैति । अमराधिपस्य इन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव, मखशतस्य विविधमखस्य, शतसंख्यकाश्चमेध-मखानाञ्च अनलस्य अग्नेः धूमेन दहनकेतनेन पूता पवित्रा ।

पशुपतिः । पशुपतेः महेश्वरस्य लास्यक्रीडेव नृत्यखेलेव, सुधाभिः श्वेतगृध्रधवलीकरणद्रव्यैः धवलानां श्वेतीभूतानाम् अट्टानाम् अट्टालिकानां हासो विक्रान्तो यत्र सा तादृशी, पञ्चे तु सुधावत् पीयूषवत् धवलः श्वेतः अट्टहासो महाहास्यं तत्र सा तादृशी ‘यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्याः’ इति हि कविसंमयः ।

वृद्धेति । वृद्धा स्वविरा नारीव, जातरूपाणां सुवर्णानां कृपा भवनानि यत्र सा तादृशी, पञ्चे तु—

योगोक्ते वीचमे भी उत्तो प्रकार प्रधान-प्रधान मनुष्य हैं, और जैनधर्मके समान वे सभी जीवों पर दया रखते हैं । उस उज्जयिनियों में पर्वतोंके समान राजमहल हैं, देवमन्वनों के समान भवन हैं और कल्पशुद्धके समान सत्पुरुष हैं । वह अपनी विविध भित्तिर्योते मानों विश्वरूप प्रकट करती हैं । सन्ध्या जिस प्रकार पद्मरागनर्पियोंके समान रक्तवर्ण होती है, उज्जयिनी भी उत्तो प्रकार अधिकतर पद्मरागखचित होनेसे रक्तवर्ण है । इन्द्रकी मूर्ति जिस प्रकार मख मखमेधमखके अतिधूमने पवित्र हो गई थी, उज्जयिनी भी उत्तो प्रकार यशोव अधिकसे धूमने पवित्र हो गई है । शुद्धरक्तो नृत्यरूप-कोटा जिसप्रकार अमृतके समान धवल अट्टहास-समानिव होती है, उज्जयिनी भी उत्तो प्रकार चूनेसे सफेदी

मणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका, शवर-वसतिरियावलम्बित-चारु-चामर-नागदन्त-
धवल-गृहा, शेष-तनुरिव सदासन्न-वसुधाधरा, जलधि-मथनवेलेव महाघोष-पूरित-दिग-
न्तरा, प्रस्तुताभिपेकभूमिरिव सन्निहितकनकघट-सहस्रा, गौरीव महासिंहासनोचित-
मूर्तिः. अदितिरिव देवकुल-सहस्रसेव्या, महावराह-लीलेव दर्शितहिरण्याक्षपाता,

जातः परिणतवयस्यादुत्पन्नः रूपस्य लावण्यस्य त्रयोऽपचयो यस्याः सा तादृशी । 'निलयापचर्या क्षर्या'
इत्यमरः ।

गरुडेति । गरुडस्य वैनतेयस्य मूर्तिः शरीरमिव, अच्युता दृढरचनादस्वलिता या स्थितिः अवस्थानं
तया रमणीया चेतोहारिणी, पत्रे तु अच्युतस्य चिह्नोः स्थित्या तदुपर्यवस्थानेन रमणीया चेतोहारिणी ।

प्रगतेति ! प्रभातं प्रत्युपः तस्य वेला समय इव, प्रबुद्धा उन्मृष्टज्ञानिनः सुप्तोत्थिताश्च सर्वलोकाः
समस्तजना यत्र सा तादृशी ।

शबरेति । शबरा भिक्षाः तेषु वसतिः निवासस्थानमिव, अवलम्बितानि रज्जुभिरालम्बितानि चारु-
चामराणि रमणीयदालव्यजनानि येषु तथोक्ता नागदन्ता गजदन्ताः तैः धवलानि श्वेतानि गृहाणि
भवानानि यस्यां सा तादृशी । पद्मान्तरे तु-अवलम्बितैः तांस्तान् व्याघ्रादिपशून् व्यापाद्यैकत्रीकृत्य
स्थापितैः चारुचामरैः चमरहरिणानां रमणीयलीमभिः नागदन्तैः गजदन्तैश्च धवलानि गृहाणि यस्यां
सा तादृशी ।

शेपेति । शेपो नागाधिपः तस्य तनुः शरीरमिव, सदा आसन्ना निकटस्थिता वसुधाधरा गिरयो
यस्याः सा तादृशी । पद्मान्तरे तु-सदा सर्वस्मिन्काले आसन्नाम् उपरिविद्यमानां वसुधां पृथिवीं धरतीति
सा तादृशी ।

जलधिति । जलधिः समुद्रः तस्य मथनवेलेव मन्थनसमय इव, महाघोषैः विस्तृताभीरपल्लीभिः
विस्तृतमन्थनशब्दैश्च पूरितानि परिपूर्णानि दिगन्तराणि यस्या यस्याञ्च सा तादृशी 'घोष अभीरपल्ली
स्यात्' इत्यमरः ।

प्रस्तुतेति । प्रस्तुतः प्रारब्धो योऽभिपेकः राज्याभिपेचनं तस्य भूमिः अवस्थानमिव, सन्निहितं
संस्थापितं कनकघटसहस्रं सुवर्णनिर्मितकलशपुञ्जो यस्यां सा तादृशी, एकत्र गृहद्वारतोरणस्तम्भमूलेषु
मङ्गलाय, अन्यत्र ज्ञानकरणीयसम्भारायेत्याशयः ।

गौराति । गौरी दुर्गा, महासिंहासनैः विपुलैः सिंहसदृशविष्टरैः उचिता स्वयोग्या अत्यन्तरमणी-
यैत्यर्थः, मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी, पद्मान्तरे तु-महासिंहरूपे आसने विष्टरे उचिता स्थितियोग्या
मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी ।

अदितिरिति । अदितिः सुरजननीव, देवकुलसहस्रं देवभवनसमूहः नेव्यं प्रदक्षिणविधानादिना सेव-
नीयं यत्र सा, पद्मान्तरे तु देवकुलसहस्रेण देवान्वयवृन्देन सेव्या जन्मदात्रीत्वात्सेवनीया ।

महेति । महावराहस्य भगवत्स्तुतीयावतारस्य लीला क्रीडेव, दर्शितः श्रीढासमये पुरुषैः दृग्विपयी-

को दृष्ट अष्टाष्टिकारूप हासते समन्वित है । बृहत् विद्वोका सौन्दर्य जिस प्रकार विनष्ट होने देखा जाता है, उज्जयिनीमें
भी उत्तोप्रकार सुवर्णमय अधिकतर गृह देखनेमें आते हैं । गरुडकी मूर्ति जिसप्रकार विन्धुके बैठनेसे रमणीय लगती
है, उज्जयिनीमें भी उत्तोप्रकार रमणीय लगती है । प्रातःकालमें जिसप्रकार सत्र लग प्रबुद्ध होते हैं, उज्जयिनीमें भी
उत्तोप्रकार सत्रलगे विविध विषयोंमें चतुर दिखाई देते हैं । भोलोंकी वास्तुभूमिमें जिसप्रकार मनोहर चामर और
हस्तिनन्त लटक रहे हैं, उज्जयिनीमें भी उत्तोप्रकार अधिकतर शुभ गृह हैं जिसके बीच मूर्तियों पर हस्तिनन्तके
सुन्दर चामर लटक रहे हैं । शेषनागके शरीर पर जिसप्रकार पृथिवी सर्वेश रहती है, उज्जयिनीके मनीषमें भी
उत्तोप्रकार सर्वेश पर्वत रहते हैं । समुद्र-मथन के समय जिसप्रकार महागर्ज सुनो दिशाओंको पूर्ण धिया था,
गोपगर्जने समी बड़े बड़े पशुओंका गृह भी उत्तोप्रकार उज्जयिनीके समी दिशाओंको पूर्ण कर रहा है । राजाके अभि-
षेक स्थानमें जिसप्रकार अनेक सुवर्ण कलश रखे रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उत्तोप्रकार प्रत्येक गृहके बहिर्द्वार-
मूलमें हजारों सुवर्ण कलश रखे हैं । पार्वतीकी मूर्ति जिसप्रकार निज वाहन बड़े सिंह पर बैठनेमें उपयुक्त है, उज्ज-
यिनीमें भी उत्तो प्रकार शृङ्खल सिंहासनके योग्य मूर्तियाँ हैं । देवगण जिसप्रकार माना अदितिकी सेवा करते हैं,

१. आलम्बित... २. दक्षिणावर्त नाम्नि । ३. उज्जयिनि... ४. ...भूमौरिव वेदेव । ५. दक्षित-
देवभिक्षः पाठः समुपलभ्यते । ६. ...घटय...

आस्तीकर्तुनुरिव आनन्दित-भुजङ्गलोकाः, हरिवंशकथेव अनेक-चाल-क्रीडा-रमणीया, प्रक-
टाङ्गनोपभोगाप्यखण्डित-चरित्राः, रक्तवर्णापि सुधाधवला, अवलम्बित-मुक्ता-कलापापि
विहारभूषणाः, बहुप्रकृतिरपि स्थिरा, विजितामरलोक-द्युतिरवन्तीपूजयिनी नाम नगरी ।

कारितः हिरण्याक्षानां सुवर्णरचितपाशकानां पातो निज्ञेपो यत्र सा, पद्मान्तरे-दक्षितः हिरण्याक्षस्य तन्ना-
मकद्वैत्यस्य हिरण्यकशिपुभ्रातुः पातो नाशो यथा सा तादृशी ।

पुरा किल हिरण्याक्षो महत्तपो विधाय तेन प्राप्तवलो जगति महान्मुपद्रवं कृपवान् । ततो देवा-
दिभिः प्रार्थितो भगवान्नारायणो वराहविग्रहं परिगृह्य भुवनतोत्तस्थ, अनन्तरं पर्वतकन्दराप्राप्तं हिरण्याक्षं
जघानेति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

आस्तौकेति । आस्तीकस्य तन्नामकमुनेः तनुः शरीरमिव, आनन्दित-विलासोचितबहुलतरम्बन-
युक्तत्वात् प्रमोदं प्रापितः भुजङ्गलोको विजयतो यथा सा तादृशी, पद्मान्तरे-आनन्दितः जनमेजयस्य सर्प-
यज्ञावरोधनात् प्रमोदं प्रापितो भुजङ्गलोकः सर्पवृन्दं यथा सा तादृशी ।

पुरा किल परीक्षितपुत्रो जनमेजयः सर्पास्त्वपितुः प्राणवियोगं निशम्यातिक्रुदस्तत्प्राकाराय सर्प-
सत्रं प्रारब्धवान् । ततः परमदयालुर्भगवानास्तीकः समस्तसर्पवंशविनाशोद्यतं निरीक्ष्य जनमेजयप्रार्थनया
तद्वरोधं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

हरोति । 'हरिवंशान्नो महाभारतस्य या कथा उपाख्यानं सेव, अनेकाभिः बहोभिः बालक्रीडाभिः
तत्र विद्यमानानां बालकानां खेलाभिः यादवोयशिशुगणक्रीडाकथाभिश्च रमगीया मनोहरा ।

इह 'सन्ध्येव पद्मरागानुरागिणो' इत्यारभ्य 'हरिवंशकथेव अनेकबालक्रीडारमणीया' इत्यन्तं
पूर्वोपमालङ्कारः ।

प्रकटति । प्रकटो दुर्व्यवहारेण प्रसिद्धतया त्रपासङ्कोचाद्यसत्त्वात्प्रकाशितः अङ्गनानां वनितानाम्
उपभोगः सम्भोगो यस्यां सा तयोक्तापि अखण्डितचरित्रेति विरोधः, प्रकटः सुगन्धिनिःसरणादिना
प्रस्फुटः अङ्गनानाम् उपभोगो वनितगणद्वारा कर्तृताम्बूलवोटिकादिसम्भोगो यस्यामिति तत्परिहारः ।

रक्तेति । रक्तवर्णापि अरुणवर्णापि सुधाधव गृहधवलीकरणद्रव्यवत् धवला शुभ्रेति विरोधः, रक्ताः
सुखपूर्वकवासस्थित्या अनुरक्ताः वर्णा ब्राह्मणादिजातयो यस्यामिति तत्समाधानम् । 'वर्गाः स्युर्ब्राह्मणा-
दयः' इत्यमरः ।

अवलम्बितेति । अवलम्बितो धारितः मुक्ताकलापो मुक्ताखक्यथा तादृश्यपि विगनलुब्धितः सुर-
नादौ हारो मुक्ताकलापो येभ्यः तानि विहाराणि भूषणानि अलङ्कारो यस्याः सेति विरोधः, विहारा जैन-
प्रासादा भूषणानि यस्याः सेति तत्परिहारः । 'विहारो भ्रमगे स्कन्धे लीलायां सुगतालये' इति मेदिनी ।

बह्विती । बह्वी अनेकप्रकारा प्रकृतिः स्वभावो यस्याः सापि स्थिरा अचञ्चलप्रकृतिकेति विरोधः,
बह्व्यः प्रकृतयः नागरिकजनाः स्वाम्यादिराज्याङ्गानि वा यस्यां सेति तत्समाधानम् । 'प्रकृतिर्गुणसान्धे
स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' इति मेदिनी ।

'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोपराद्रुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' ॥ इति चामरः ।

इह 'रक्तवर्णापि' इत्यारभ्य 'बहुप्रकृतिरपि' इत्यन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

विजितेति । विजिता अमरलोकस्य सुरसदनस्य द्युतिः कान्तिर्यथा सा तादृशी, अवन्तीषु मालवा-
ख्यदेशेषु; स्वकान्त्या स्वसम्पत्त्या वा उक्तर्पेण जयति निखिला नगरीरित्युज्जयिनी ।

उज्जयिनीको जनसमूह भी उत्तोप्रकार देवताओंकी सेवा करने हैं । नारायण वराहमूर्ति धारणकर जिस प्रकार हिरण्याक्ष
दानवका विनाश दिखाये थे, उज्जयिनीको लोग भी उत्तोप्रकार क्रोडा करनेमें प्रवृत्त होकर सुवर्णनिर्मित पादका
निक्षेप दिखलाते हैं । आस्तीकमुनि जिसप्रकार सर्पसत्र निवारण कर सर्पगणको आनन्दित किये थे, उज्जयिनी भी
उत्तोप्रकार भोगविलासके उपयुक्त गृह धारण कर भोगियोंको आनन्दित करती है । हरिवंशकी कथा जिस प्रकार
नानाविध बालक्रीडाओं कथामें मनोहर है, उज्जयिनी भी उत्तोप्रकार बालकोंकी क्रीडा करनेमें मनोहर है । उज्जयिनीमें
प्रत्यक्षरूपसे लियोंका उपभोग (आंगमें का उपयोग) होने पर भी उन सत्रोंका चरित्र अखण्डित है । वर्णरक्त
(लाल रंग, ब्राह्मणादिवर्ण अनुरक्त) होने पर भी वह चूनेसे सफेद दीखती है । मुक्ताकी माला धारण करने पर भी
उज्जयिनी, मुक्तामालाहीन अलङ्कार से अलङ्कृत (बहुत बौद्ध आश्रनसे भूषित) है । उज्जयिनी बहुप्रकृति (चञ्चल-
विचर, अनेकप्रकारकी प्रजाति युक्त) होनेपर भी स्थिर रहती है, और वह अपनी शोभासे स्वर्गकी शोभाको जीत लेती है ।

यस्यामुत्तुङ्ग-सौधोत्सङ्ग-सङ्गीतसङ्गानिनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणा-
धोमुखं-रथतुरङ्गः पुरः पर्यस्तं-रथपताकापटः कृतमङ्गकाल-प्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते
गच्छन् दिवसकरः ।

यस्याञ्च सन्ध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेपु, प्रारब्धनीलं-कमलिनीपरिमण्डला
इव मरकत-वेदिकासु गगनतलं-प्रसृता इव वैदूर्यमणिभूमिपु, तिमिर-पटल-विघटनो-
द्यता इव कृष्णागुरु-धूमं-मण्डलेपु अभिभूततारकापङ्क्त्य इव मुक्ता-प्रालम्बेषु, विकच-
कमल-चुम्बित इव नितम्बिनीमुखेषु, प्रभात-चन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकमिति-प्रभासु-

यस्यामिति । उत्तुङ्गानाम् अत्युन्नतानां सौधानां राजभवनानाम् उत्सङ्गे कोटि ऊर्ध्वभाग इत्यर्थः
सङ्गीतं 'गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं संगीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणं तत्सङ्गिनीनां तत्रासक्तानाम्, अङ्गनानां
नारीणाम्, अतिमधुरेण अतिमिष्टेन गीतरवेण गानस्वरेण आकृष्यमाणा अत एव अधोमुखा अवाहमुख
रथतुरङ्गाः स्यन्दननियुक्ता घोटका यस्य स तादृशः, अतएव पुरोऽग्रे पर्यस्तः क्षिप्तः स्यन्दनवेगाभावात्पुरतः
वस्तु इत्यर्थः, रथपताकापटः स्यन्दनवैजयन्तीवस्त्रं यस्य स तादृशः, एतेन हि गल्लग्रीकृतवस्त्रा इवेति
ध्वन्यते । कृतो विहिनो महाकालाय तत्रस्थैतन्नामकमहेस्वराय प्रणामो नमस्कारो येन स तादृश इव
प्रतिदिनं प्रत्यहं गच्छन् उदयाचलादस्ताचलं व्रजन् दिवसकरो दिनाधिपो लक्ष्यते जनैः दृश्यते । इह
'उत्तुङ्गसौधोत्सङ्गे' त्यादौ वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः, 'कृतमङ्गकालप्रणाम इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

यस्यामिति । यस्याम् उज्जयिन्यां रविगमस्तयः सिन्दूरमणिकुट्टिमेपु (निपतिताः सन्तः) सन्ध्या-
रागारुणा इव विराजन्त इत्येवंक्रमेणोत्तरत्र सम्यग्धो ज्ञेयः । सिन्दूरमणयः प्रवालरत्नविशेषान्तेषां कुट्टिमेपु
वद्धभूमिपु सन्ध्यारागेण सायङ्कालौ नलौहित्येन अरुणा लोहितवर्णा इव तेषां लोहितरूपत्वात् । मरकत-
वेदिकासु अरमगर्भघटितपीठिकासु (पतिताः सन्तः) प्रारब्धम् आचरितं नीलकमलिनीषु नीलरूपनलि-
नीषु परिमण्डलं मण्डलरूपेणावलुण्ठनं यैस्ते इव, मरकतवेदिकानां श्यामरूपत्वात् । वैदूर्यमणिभूमिषु
बालवायजमगिवद्धस्थलीषु (पतिताः सन्तः) गगनतलप्रसृता इव अम्बरतले विसृता इव, वैदूर्यमणि-
वद्धस्थलानामतिनिर्मलत्वात् । कृष्णागुरुधूममण्डलेपु देवार्चनादौ दह्यमानकाकतुण्डत उत्थितदहनकेतन-
समूहेषु (पतिताः सन्तः), तिमिरपटलस्य अन्धकारपुञ्जस्य विघटने दूरीकरणे उद्यता इव कृतप्रयत्ना
इव तद्धूमपुञ्जानां तिमिरसदृशश्यामरूपत्वात् । मुक्ताप्रालम्बेषु लम्बमानमुक्तासमूहेषु (पतिताः
सन्तः) अभिभूता अवमानिता तारकापङ्क्तिः नक्षत्रावल्यैस्ते इव, लम्बमानमुक्ताकलापानां नक्षत्रा-
वल्यैस्सदृशत्वात् । नितम्बिनीमुखेषु सुन्दरीगामानेषु (पतिताः सन्तः) विकचानि विकसितानि
पङ्क्त्यानि कमलानि चुम्बन्ति स्पृशन्तीति ते इव, सुन्दरीवदनानां विकसितपद्मसदृशत्वात् । स्फटिकमिति-
प्रभासु स्फटिकरचितकुड्यकान्तिषु (पतिताः सन्तः) प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव प्रव्यूषचन्द्रगो-
लकान्तःपातिन इव, तत्कान्तीनां प्रव्यूषज्योत्स्नानुल्यत्वात् । सितपताकांशुकेषु श्वेतवैजयन्तीवस्त्रेषु

जिप्त उज्जयिनीं ऊँचे-ऊँचे राजमहल्लोके शिखरों पर गान करती स्त्रियोंके अत्यन्त मधुर गीत स्वर्से आकृष्ट
हुए मूर्खके रथके अग्रभाग अधोमुख होकर चलते हैं, वहाँ रथकी अग्रज सामने फरारानेमे प्रतिदिन ऐसा प्रतीत
होता है मानो मूर्ख जते-जते महाकालेश्वरको प्रणाम करता हो ।

और जिप्त उज्जयिनीमें सूर्यके किरासमूह सिन्दूरमणिकी भूमियों पर गिर कर मानो सन्ध्या गगने लाल हुई
हों, मरकतमणिके चबूतरों पर गिरनेसे मानो नीलकमलिनीका स्वर्ण कर्ता हुई हों, वैदूर्यमणिकी भूमि पर गिरनेसे
मानो आकाशतलमें फैली हुई हों, काले अंगारके धूमधुधमें गिरनेसे मानो अंधकारको विनाश करनेमें व्यस्त हुई हों,
मुक्ताहार पर गिरनेसे मानो तारोंकी कतारको पराजित करती हुई हों, सुन्दरियोंके मुख पर गिरनेसे मानो विकसित
कमलका चुम्बन करती हों, स्फटिकमय भित्तियों (दीवारों) के प्रभावध्वमें गिरनेसे मानो प्रातःकालकी नींदनाके

१. उत्सङ्गीतसङ्गिनीनाम्, उत्सङ्गसङ्गिनीनाम् ।

२. कृतमङ्गकालप्रणामः ।

३. पुनर्वर्णन ।

४. प्रतिदिवसलक्ष्यते भगवान् । ५. प्रारब्धमणिकी, परिमन्ता, परिमिता, परिमत्ता, परिमोदना ।

६. गगनपर्यस्ता । ७. धूप । ८. मुक्ताकल । ९. रत्नवैजयन्ती ।

गगनसिन्धुतरङ्गावलम्बिनं इव सितपताकांशुकेषु, पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहु-
मुख-कुहर-प्रविष्टा इवेन्द्रनील-चातायन-विचरेषु विराजन्ते रवि-नाभस्तयः ।

यस्याञ्जानुपजात-तिमिरत्वादविघटित-चक्रवाकमिथुना व्यर्थोद्धृत-सुरतप्रदीपाः सञ्जा-
तमदनानल-दिग्दाहा इव यान्ति-कामिनीनां भूषण-प्रभाभिर्वालातपपिञ्जरा इव रजन्यः ।

याञ्च सन्निहित-विषमलोचनामनवरतनतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रवर्तन् सुखरी-
करोति मकरकेतु दाह-हेतुभूतो भवन-कलहंस-कोलाहलः ।

(पतिताः सन्तः) गगनसिन्धुतरङ्गावलम्बिन इव व्योमगङ्गात्रोच्चाश्रिता इव, श्वेतवैजयन्तीवलगां
तरङ्गवद् समीरणान्दोलितत्वात् । सूर्यकान्तोपलेषु सूर्यकान्तमणिषु (पतिताः सन्तः) पल्लविताः समु-
त्पन्नकिसलया विपुला इवेत्यर्थः, रविकिरणस्पर्शे सूर्यकान्तोपलेभ्योऽपि तेजोनिःसरणात् । तथा इन्द्र-
नीलचातायनविचरेषु नीलकान्तरक्षरचितगवाक्षरन्ध्रेषु (पतिताः सन्तः) राहोः सैहिकेयस्य मुखकुहरे
मुखविचरे प्रविष्टास्तदन्तर्गता इव, तेषामपि राहुवदनविचरवत् सावकाशत्वात् श्यामरूपत्वाच्च । रविग-
मस्तयः सूर्यकिरणाः विराजन्ते विद्योतन्ते । इह 'सन्ध्यारागारुणा इव' इत्यत्र गुणोपेक्षा, अन्यत्र सर्वत्र
क्रियोपेक्षेति सुधीमिराकलनीयम् ।

यत्पाञ्चेति । च पुनः यस्याम् उज्जयिन्यां कामिनीनां रमणीनां भूषणप्रभाभिः आभूषणरश्मिभिः
अनुपजाततिमिरत्वात् अनुपपन्नतिमिरत्वात्कारणात् अविघटितानि विरलेषमप्राप्तानि चक्रवाकानां कोकानां
मिथुनानि द्वन्द्वानि यामिस्ताः तादृशाः । एवञ्च कोकयूनोर्हि दिवसे संयोगः रात्रौ च विरलेषः, तत्समये
तु रमणीनां भूषणरश्मिसिरन्धकाराभावाद्दिनमेवायमिति भ्रमेण ते मिलिता एव तिष्ठन्तीत्याशयः । व्यर्थो-
द्धृता निष्फलीकृताः सुरतप्रदीपाः सम्भोगप्रदीपा यामिः ताः तथोक्ताः, तदलङ्काररश्मिभिरेव तिमिरा-
पसरणादित्याशयः । रजन्यो रात्रयः । वालातपेन नूतनसूर्यालोकेन पिञ्जराः पीतवर्णा इव, तथा सञ्जातः
समुत्पन्नो मदनानलेन कामवह्निना दिग्दाहो यासु ता इव च सत्यो यान्ति अतिक्रान्ति ।

इह कोकद्वन्द्वानां विघटनसम्बन्धसत्त्वेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादेकातिशयोक्तिः, अन्या च सुरत-
प्रदीपानां निष्फलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, वाच्यत्वान्नावाङ्मानिमान-
लङ्कारध्वनिश्च, एवं 'सञ्जातदिग्दाहा इव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, 'वालातपपिञ्जरा इव' इत्यत्र च गुणोपेक्षा,
इत्येतेषामलङ्कारागमेकस्मिन् वाक्ये नैरपेक्ष्येणावस्थानात्संसृष्टिरलङ्कारः ।

यान्वेति । मकरकेतोः कन्दर्पस्य दाह एव महेश्वरवृत्तीयनेत्राग्निना भस्मीकरणमेव कारणभूतो यस्य
स तादृशः, रतेः कन्दर्पपत्न्याः प्रलाप आर्त्तनाद इव, नकरकेतुना यो दाहो मनोसवद्वारा मानवानां
सन्तापः तस्य कारणभूतः कादम्बशब्दस्योद्गोपकत्वादित्याशयः, अतिमधुरः अत्यन्तमिष्टो भवनकलहंस-
कोलाहलः गृहकादम्बकलकलः, अनवरतं निरन्तरं प्रसर्पन् प्रसरन् सन्, सन्निहितो महाकालरूपेण समी-
पस्थः विषमलोचनो विरूपाक्षो महेशो यस्य तां तादृशाम्, नदनदाहसम्भवताप्रकटनायेदमित्यवधेयम्;
याञ्च उज्जयिनीं सुखरीकरोति शब्दायमानां करोति । इह 'रतिप्रलाप इव' इत्युपमा ।

वीचने पटी हों, श्वेतवर्ण पताकाने ऊपर गिरनेसे नानो आकाशगङ्गाकी तरङ्गा स्पर्श करती हों, मृदकान्तमणि
ऊपर गिरनेसे नानो पहवित हुई हों, और इन्द्रनीलमणि गवाक्षरन्ध्र (जालियों) के अन्दरालमें ऐसी शोभा-
मान प्रतीत होती हैं नानो राहुके मुखविचरनें प्रवेश की हों ।

और जिस उज्जयिनीमें कामिनियोंके आभूषणोंकी कान्तिके कारण रात्रिमें भी अन्धकार न होनेसे दिनका
समय मानकर चक्रवाचकी परस्पर वियोग नहीं होता, सुरतप्रदीप व्यर्थ होते हैं, और कामिनियोंके आभूषणों
की कान्तिके कारण रात्रियों ऐसी प्रतीत होती हैं नानो कामाक्षिका दिग्दाह हुआ हो और बाल सूर्यका पिङ्गलप्रकाश
फैल गया हो । शङ्करके नयनासिते कामदेवके दग्ध होने पर रतिविलापके सनान, कामाक्षिने उत्तङ्ग करने बाल
गृहस्थित (पालू) बलहंसेका कोलाहल, अनवरत चारों दिशाओंमें विस्तृत होकर, नश्वान्तरूपी शङ्करके
आवासभूमिमें सुखरित कर रहा है ।

१. तरङ्गसङ्गिनः । २. यस्यामनु । ३. प्रकटीकृत । ४. पिञ्जरत्वं रजन्यः । ५. प्रतिवात्तं प्रवर्तन् ।
६. भवनकलहंसकुलकोलाहलः, बहिर्भवनकल इत्यादिपाठः ।

यस्याञ्च निशि निशि पवनविलोलैर्दूकूलप्रलम्बैरुलसद्भिर्मालवीन्दरिमुखकमल-
कान्ति-लज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारित-ध्वज-भुजाः^१ प्रासादा लक्ष्यन्ते ।

यस्याञ्च सौध-शिखर-शायिनीनां पश्यन् मुखानि पुरसुन्दरीणां मदन-परवश इव
पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति वहल-चन्दन-जल-सेक-शिशिरेषु मणिकुट्टिमेधुं मृगला-
ब्धनः^२ ।

यस्याञ्च निशावसाने^३ प्रबुद्धस्य तारतरमपि पठतः पञ्जरभाजः शुक्रसारिकासमूहस्या-
भिभूत-गृहसारस-स्वराभूतेर्न विस्तारिणा विलासिनीभूषणरवेणाविभाव्यमानां व्यर्थीभवन्ति
प्रभात-मङ्गलगीतयः ।

यत्यामिति । दूरे अत्युन्नते प्रसारिता विस्तारिता (उत्तोलिताः) ध्वजाः वैजयन्त्य एव भुजा
वाहवो यैस्ते, प्रासादा नृपमन्दिराणि, पवनविलोलैः वाय्वान्दोलितैः, अत एव उल्लसद्भिः ऊर्ध्वं विद्यमानैः
दुकूलप्रलम्बैः प्रसारितवैजयन्तीपटैः मालवीनाम् अवन्तिदेशीयसुन्दरीणां मुखकमलकान्तिभिः वदनपद्म-
प्रभाभिः लज्जितस्य कलङ्कयुक्तत्वात् सलज्जीकृतस्य इन्दोः चन्द्रमसः कलङ्कं व्रपानिमित्तीभूतं लाञ्छनं
स्यामिमानञ्च अपनयन्तो मार्जयन्त इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते, मित्रेण मित्रान्तरस्य मुखदयामिमापनयनव-
दित्याशयः । इह 'अपनयन्त इव' इति क्रियोपेक्षा, अनया च कार्येण राजभवनेषु मित्रव्यवहारसमारोपात्
या समासोक्तिः सा सङ्कीर्यते । अनेनावन्तिरमणीनां महासौन्दर्यं राजभवनानाञ्चात्युच्चत्वं ध्वनितं भवति ।

यत्यामिति । यस्यां नगर्यां मृगलाब्धनः शशाङ्कः (चन्द्रः) सौधशिखरशायिनीनां राजभवनोपरि-
वर्तमानानां पुरसुन्दरीणां नगररमणीनां मुखानि वदनानि पश्यन् अवलोकयन् मदनपरवशः कामार्थान्
इव सन्, वहलानाम् अधिकानां चन्दनजलानां मलयजद्रवमिश्रिताम्भसां सेकेन सेचनेन शिशिरेषु
शीतलेषु मणिकुट्टिमेधु तासां नगररमणीनामाधारभूतेषु रत्नमयच्छदिःसु प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्बनिपेज
पतितो लुठति प्रसरति, तासां अनुनयविधानायेत्याशयः । इह हि अपहृतिः गुणोपेक्षा च, ताभ्यां कार्येण
शशाङ्के विट्कामुकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः सङ्कीर्यते ।

यत्यामिति । निशावसाने रात्रिगणे प्रबुद्धस्य जागरितस्य तारतरमपि उच्चैस्तरमपि यथा
स्यात्तथा पठतः पठनं विदधतः पञ्जरभाजः पञ्जरमध्यस्थादिनः शुक्रसारिकासमूहस्य कीरपीतपादसहस्य
प्रभातमङ्गलगीतयः प्रत्युपमङ्गलनिमित्तकगानानि, जलिभूतम् उच्चैस्तथा तिरस्कृतं गृहसारमानां भवन-
स्थितपवित्रविशेषाणां स्वराभूतं पीयूषवन्मधुरशब्दो येन तेन तादृशेन, विस्तारिणा विशालेन विलासिनीनां
रमणीनां भूषणरवेण अलङ्कारध्वनिना, अविभाव्यमाना विगेषेणाध्रूयमाणा, एकत्रिनन्वेन भिन्नतया
अप्रतीयमानाः सत्यः, अत एव व्यर्थीभवन्ति निष्फलीभवन्ति । इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः,
अनेन हि तथाविधालङ्कारध्वनिना तद्गीतानां गोपनविधानान्मीलितमलङ्कारः सङ्कीर्यते । मीलितलक्षणन्तु
दर्पणे 'मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा' इति ।

और जिस उज्जयिनीमें दूर तक फैली हुई ऊँची ध्वजारूप भुजावाली अष्टालिकायें (हवेलियाँ) ऐसी प्रतीत
होती हैं नाओं वे रात्रिको मालव-देशीय सुन्दरियोंके मुख-कमलोंकी कान्ति देखनेसे लज्जित हुए चन्द्रके कलङ्कको
पवनसे कम्पित होकर फहराती हुई वस्त्रों कीरोंसे मिटाती हैं ।

जिस उज्जयिनीमें महलोंके गिररोंमें सोती हुई सुन्दरियोंका मुँह देखकर मानो कामातुर होकर ही
चन्द्रमा, अपने प्रतिविम्बके व्याजसे गाढ़ा चन्दन छिड़कनेसे शीतल हुई मणिभूमि पर गिर कर लोटता है ।

जिस उज्जयिनीमें पिंजरोंमें बैठे हुए शुक्रसारिकागण (तोते और मैनाएँ) रात्रि-शेषमें जग-जग कर
अत्यन्त उच्चस्वरसे प्रातःकालके मङ्गल-गीत गाते हैं, किन्तु गृहस्थ (पालतू) सारसोंके शब्दको पराजित करने
वाले, चारों ओर फैले विलासिनी सुन्दरियोंके आभूषणोंके शब्दमें समा जानेसे वे निरर्थक होते हैं (अर्थात् वे
मङ्गल-गीत पृथक्पथमें नहीं सुने जानेसे निष्फल हो जाते हैं) ।

१. पवनवदविलोलैः । २. ऊर्ध्वध्वजभुजाः । ३. सौधशिखरशिखरशायिनीनाम् । ४. शिशिरेषु
लुणः । ५. निशावसान... । ६. ...तारतरमतिपठनः तन्मूहस्य रवेणभिभूता गृहसारसविदयेन । ७. अभि-
भाव्यमानाः ।

यस्याश्चानिवृत्तिर्नैर्णिदीपानाम्, तरलतां हारलतानाम्, अस्थितिः सङ्गीतसुरज-
ध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोगश्चक्रनान्तानाम्, वर्णपरीक्षा कनकानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्र-
द्वेषः कुमुदानाम्, कोपगुनिरस्तीनाम् ।

‘किं बहुना, यस्यां सुरासुर-चूडा-मणि-मरीचि-चय-चुम्बित-चरणनखमयूखो निशित-
त्रिशूल-दारितान्यक-महासुरः, गौरी-चूपुर-कोटि-वृष्ट-शेखर-चन्द्रशकलः, त्रिपुर-भस्म-
रजः-कृताङ्गरागः, मकरध्वज-ध्वंसन-विधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारित-कर-युगल-निग-

यस्यामिति । मणिदीपानां रत्नप्रदीपानाम् अनिवृत्तिः प्रकृतितो दीप्तिमत्त्वात् अनिवर्जिता, न तु जना-
नाननिवृत्तिः विषयादनुपरमः सर्ववानेव वृद्धावस्थायां तदुत्पद्यत्वात् । ‘निवृत्तिः स्यादनुपरमे’ इति कोशः ।
हारलतानां मौक्तिकलतां तरलता चाञ्जल्यं न तु स्त्रीपुरुषाणां तरलता विशेषादित्येव तत्त्वान्तगाम्भीर्यव-
त्त्वात् । सङ्गीतसुरजध्वनीनां सङ्गीतमृदङ्गनिनादानाम् अस्थितिः इतस्ततः प्रसरणशीलत्वं तृतीयद्वयेऽविष्ट-
मानत्वं वा, न तु जनानाम् अस्थितिः नर्चादाराहित्यं समेपानेव तद्युक्त्वात् । चक्रनाम्नां चक्रशकपट्टिणां
द्वन्द्ववियोगो युगलविश्लेषः रजत्यां दम्पतिविरह इति तात्पर्यम्, न तु लोकानां मध्ये दम्पतिविरहः धन-
राशितम्पत्तया परदेशगमनाभावात् तथाविधधर्मशालितया च विनिवृत्तसमये प्रागवियोगानाभावात् । कन-
कानां सुवर्णानां वर्णस्य रङ्गस्य परीक्षा बहिताप-निकषकपगादिद्वारा सदुद्दिष्टनिर्दुष्टावबोधः, न तु ब्राह्मणादीनां
वर्णपरीक्षा विशिष्टजातिपरिचयः, साहचर्यद्वेपरहितत्वात् । ध्वजानां पताकानाम् अस्थिरत्वं पवनवेगेन चञ्च-
लता, न तु लोकानाम् अस्थिरत्वं अर्थरत्वं तथाविधोपद्रवासत्वात् । कुमुदानां कैरावाणां मित्रद्वेषः
सङ्गीतविधायकत्वेन सूर्य प्रति अप्रीतिः, न तु नागरिकलोकानां मित्रद्वेषः सुहृन्सु अप्रीतिः गुस्तरदुष्कृत-
कारणत्वात् । असौगां खड्गानां कोपेषु चर्मनयाच्छादनेषु गुप्तिः रङ्गम्, न सम्पत्तीनां कोपेषु भाण्डारेषु
गोपनम् अपहारकायसत्वात् । सर्वत्र विद्यत इति दोषः । इह कार्यो परिसंख्या । तथा चोक्तं दत्ते—

‘प्रश्नादप्रकृततो वापि कथितादस्तुतो भवेत् । तादृगन्यव्यपेक्षेच्छाद्द्व्यवार्थोऽप्यथा तदा ॥’

परिसंख्या.....इति ।

एषा च प्रत्येकवाक्ये यथासंभवश्लेषालङ्कारेण सङ्कीर्णं विचारणीयम् ।

अस्मिति । बहुना अधिकेन जलियतेन किमित्यर्थः । यस्याम् उच्चयिन्यां सुरासुराणां देवराजसूतानां
नमस्तुर्वतानिव्याशयः, चूडामणिमरीचिचयैः शिरोरत्नरश्मिजालैः चुम्बिताः संस्पृष्टाः चरणनखानां पादयुग-
लानां मयूखाः रत्नचयो यस्य स तादृशः । निशितेन तीक्ष्णेन त्रिशूलेन प्रसिद्धशक्तविशेषेण दारितो निहो-
न्धकोऽन्धकाख्यो महासुरो येन स तादृशः । गौर्यां मानवत्याः पार्वत्याः चूपुरकोट्या पदाघातसमये सङ्गी-
राग्रभागेन, वृष्टं विलिखितं शेखरः चूडामणिमूर्तं चन्द्रशकलं शशिशकलं यस्य स तादृशः । त्रिपुरासुरस्य
त्रिपुरदैत्यस्य सत्पन्नः स्वयं विहितस्येत्याशयः, रजसा धूलिना कृतो विहितः अङ्गरागः अङ्गलेपनं येन स

स्वयं विहित उच्चयितो सगर्भो नमिन्व प्रदीपो को ही अनेष्टि (बुझनेका अन्व है, लोगोंको सुकसा
जमाव नहीं) है । सुत्तानाशने ही चञ्चलता है जिसको नमने चञ्चलता नहीं । सङ्गीत और मृदङ्ग ध्वनिने ही
अस्थिति (तृतीयद्वयेन अविधनानता) है, किन्तु लोगोंने नर्चाश-हीनता नहीं है । चक्रगङ्ग-दिपोंका ही द्वन्द्व-
वियोग (रात्रिने दम्पतिविच्छेद) है, किन्तु लोगोंके बीचने स्नेह-हत्या होनेसे परदेश-गमनान्नामसे द्वन्द्ववियोग
नहीं है । कुम्भको अक्षिपात्रन द्वारा रजसा परीक्षा होता है, मृदङ्गादिवर्णको नहीं, क्योंकि सङ्घर्षद्वेष न रहनेसे
सब वर्ण शुद्ध हैं । ध्वज-मौने ही अस्थिरता-चुम्बनेसे चञ्चलता है, किन्तु लोगोंने वत तरह चन्द्रव नहीं होनेसे अर्था-
रता नहीं है । कुमुद ही मित्र-ध्वंससे द्वेष करते हैं, कोई मित्रसे द्वेष नहीं करता । खड्ग-रौंको ही कोपन-ध्वने
रखा जाता है, किन्तु लोगोंको खड्गाना छिन्ननेकी जरूरत नहीं, क्योंकि वहां चोर नहीं रहते हैं ।

अधिक कहनेका प्रयोजन नहीं है; नमस्कार करनेके समयमें देव-दानवोंके मुकुटमणिपोंकी किरने जिनके
चरण-मल-किरणों का सुन्दन करती हैं, टीक्ष्ण धातवाले त्रिशूलसे जिन्होंने अन्धकसुरको चार टाला था, पार्वतीके
चरणनूपुर (पादवेद) के अग्रभाग द्वारा जिनके नस्तकालङ्कार चन्द्रमाला डकड़ा मित गया है, जिन्होंने त्रिपुरासुर-
को नमस्कार उस ध्वन्येनुसार दारित पर लेन किया है, कामदेवके नागसे शोकानुर होकर रतने के दैते हुए दोनों

१. अनेष्टिः । २. मणिप्रदीपानाम् । ३. अन्धकारलता । ४. चक्रनान्तः, चक्रवाक्यन्तान् ।

५. यस्याः । ६. मरीचिचुम्बित... । ७. चन्द्रशकलशेखरः । ८. ...करयुगल... ।

लित-चलयनिकराहित-चरणः, प्रलयानल-शिखा-कलाप-कपिल-जटाभार-भ्रान्त-सुरसिन्धुः, अन्यकारिः, भगवान्, उत्सृष्टकैलास-वास-प्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं प्रतिव्यसति ।

तस्याश्चैवंविधायां नगर्यां नलं-नहुप-ययाति-धुन्धुमार-भरत-भगीरथ-दशरथप्रतिमः, भुजवलार्जितभूमण्डलः, फलित-शक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साह-सम्पन्नः, नीतिशास्त्रास्त्रि-बुद्धिः, अधीत-धर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेक-सप्त-

तादृशः । मकरध्वजध्वंसेन मदनदाहेन विधुरया तद्वीर्यशोकेन व्यग्रया रम्या कामसारयः प्रसादयन्त्या अनु-ग्रहप्राप्त्याशया तमेव प्रसङ्गीकुर्वन्त्या सत्या, प्रसारिताल्पाद्रोपसंग्रहाय विस्तारितात् करयुगलात् हस्त-द्वन्द्वात् विगलितेन प्रच्युतेन वलयनिकरेण गोलस्वरूपभूषणपुञ्जेन अचिंतो पूजितो चरणी पादौ यस्य स तादृशः । तथा प्रलयानलस्य प्रलयकालीनवहेः शिखाकलापवत्, ज्वालामूहवत् कपिले पिङ्गलवर्णे जटा-भारे जटानिकरे भ्रान्ता निपस्य धूर्णिता सुरसिन्धुः गङ्गा यस्य स तादृशः स्वयं साक्षात् भगवान् अन्य-कारिः महेश्वरः, उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासस्य हिमाचलशिखरस्थितप्रदेशस्य प्रीतिः स्नेहो येन स तादृशः, तथा 'महाकाल' इति अभिधानं संज्ञा यस्य तथोक्तञ्च ननु, प्रतिव्यसति वामं विधत्ते । अथ च कथा-सरित्सागरेऽपि—

'यस्यां वसति विधेशो महाकालवपुः स्वयम् ।

शिथिलीकृतकैलास-निवासव्यसने हरः ॥' इत्यादिना ।

स्फुटमेवाभिहितं वक्तुं । कैलासादप्युत्तमं स्थानमुज्जयिनीति व्यञ्जितं कविनां । इह 'सुरासुर' इत्याद्ये कविशेषेनैवाभिमतमाहान्यस्फुटप्रतीतो सत्यामपि तदर्थं एव 'खले कपोतकान्यायात्' विशेष-पगान्तरोपस्थापनात्समुच्चालद्वारः । तदुक्तं दर्पणे—

'समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खले कपोतकान्यायात् तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ।

गुणौ क्रियेवायुगपत्स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥' इति ।

'प्रलयानलशिखाकलाप' इत्यत्र च लुप्तोपमा । तथा चोभयोरङ्गाद्विभावसङ्करः ।

नत्यामिति । पूर्वविधायां पूर्वोक्तविधिना व्यावर्गितस्वरूपायां तस्यां नगर्याम् उज्जयिन्यां तारा-पीडो नाम राजा 'अभूत्' इति वच्यमाणेन क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि राज्ञो विशेषणानि बोध्यानि । नलो नैपथ्यः, नहुपो भूपविशेषो योऽजातिशापादजगरः मज्जातः, ययातिः यदुपिता, धन्धुमारः कुबल्याधः, भरतो दुःश्रान्तसुतः, भगीरथः नगरपीठः, दशरथो रामपिता, पुते प्रतिमा उपमा यस्य स तादृशः । भुजवलेन बाहुवीर्येण अर्जितं स्वाधीनीकृतं भूमण्डलं पृथ्वीमण्डलं येन स तादृशः : फलितं सञ्जातफलं शक्तित्रयं प्रसावोत्साहमन्त्रजातशक्तित्रयं यस्य स तादृशः, कौशल्यात्पारश्वधवाच्चैत्याशयः । ननिमान् बुद्धिमान् । उत्साहसम्पन्नः उत्साहमहितः । नीतिशास्त्रेण व्यवहारशास्त्रेषु अग्रेष्ठा निरन्तरवि-चारणेनाप्यभ्रान्ता बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तादृशः । अधीतं पठितं धर्मशास्त्रं मन्वाद्विप्रणीतशास्त्रं येन स तादृशः । सूर्याचन्द्रमसोः शशिभास्करयोः तृतीय इव, तेजसा कान्त्या च सूर्य इव तेजस्वी चन्द्रमा इव च कान्तिमानित्यर्थः । अनेकसप्तसन्तुभिः विविधयज्ञैः पूता पवित्रा मूर्तिः शरीर यस्य स तादृशः, अत्र सप्ततन्तुपदस्य सप्तभिः सप्तविधच्छन्दोवद्धमन्त्रैः नन्यत इति व्युत्पत्त्या 'पृषोदरादिषु यथोपदिष्टम्' इत्यनेन नाशुचं बोध्यम् । उपशमिताः स्वव्यापारदेवपूजनादिना निषिद्धाः सकलाः समस्ता जगतां संसाराणां उपप्लवा उपद्रवा येन स तादृशः । इह 'तृतीय इव तेजसा कान्त्या च' इत्यत्र द्व्योयेका ।

हार्थेनैवेति कङ्काले अनुग्रह-लामको प्रत्यागते भित्तके चरणी कौ पूजा कौ, जीर प्रत्यक्षान्ते अभिव्याप्त-ममूहके समान पिङ्गलवर्णं जिनके जवान्मूर्तेमं गङ्गा भगवत कौ धीः स्वयं वे ही अन्यमासुरके मनु भगवान् मन्मदेन कैलासवासकी प्रीति छोपकर जित उज्जयिनीमे महाकालनाम धारण कर निवास करने है ।

इम प्रकारकी उक्त नगरमे नल, नहुप, ययाति, धुन्धुमार, भरत, भगीरथ और दशरथके समान प्रजापति पीड हरने वाला तारापीड नामका राजा था । उसने अपने बाहुबलेन सब भूमण्डलमे जीत लिया था । उसकी तांती शक्तियों फलीभूत हुई थीं । वह बुद्धिमान् और उत्साही था । नीतिशास्त्रमे निरन्तर पढ़ायेचना करनेमे उसकी बुद्धि बहुत उत्तरी हुई नहीं थी । उसने मनमें धर्मशास्त्रना अध्ययन किया था । वह तेज और कान्त्यमे मूर्त-प्रतिमः । ६. "उत्तमि" ।

१. अमरसिन्धुः । २. अन्यकारिभिः । ३. वसति । ४. नृप-नय । ५. "दशरथ-नभमेवताहुंन-

प्रतिमः । ६. "उत्तमि" ।

तन्नु-पूत-भूर्चिः, उपशमित-सकल-जगदुपपल्लवः, विहाय कमल-वर्जनाति, अवगाणय्य
नारायण-वक्षःस्थल-वसति-सुखम्, उत्फुल्लारविन्द-हस्तयः शूरसमायम-अये-सनिन्या
निर्व्याज-मालिङ्गितो लक्ष्म्या, महामुनिजन-संसेवितस्य मधुसूदन-चरण इव सुह-स्तरि-
वाहस्य प्रभवः सत्वस्य, शिशिरस्यापि रिपुजन-सन्तापकारिणः स्थिरस्याप्यविरतं भ्रमतः,
निर्मलस्यापि मलिनीकृताराति-अनिता-मुखकमल-द्युतेः, अतिधवलस्यापि सर्वजनरागका-
रिणः, सुधासूतेरिव जलनिधिं रूढ-भवो यशसः, पातालवदाश्रितो निजपक्षकृतिभौतैः क्षिति-

विहायेति । कमलवनानि मलिनीखण्डानि विहाय परित्यज्य, नारायणस्य विष्णोः यद्वक्षःस्थले भुजा-
न्तरस्थले या वसतिर्निवासः तस्मात् यत्सुखम् आनन्दः तदवगाणय्य अवगाणनां विधाय, उत्फुल्लं प्रस्तुत्यम्
अरविन्दं पङ्कजं हस्ते पाणौ यस्यास्तथा तादृश्या, अनेन विहारोपकरणानि व्यवहारानुरागयुक्तानीति
व्यञ्जयति । शूरसमाग वीररुपसम्बन्धे व्यसनिन्या आसक्तितया, लक्ष्म्या राजश्रिया निर्व्याजं निरु-
ल्लम् आलङ्कित उपगूहितः । इह हि कमलादपि नारायणादपि च सुखनिवासभूमिः राजेभि व्यतिरेका-
लङ्कारो ध्वन्यते । तथा च तल्लक्षणं दर्पणे—

‘आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनताश्रया । व्यतिरेकः ।’ इति ।

एवं नृपतेरपि अत्यन्तविलासिनं महाशूरत्वञ्च व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिश्च ।

नहेति । महामुनिजनैः महर्षिभिः संसेवितस्य आचारेण तथा अवगाहनेन धर्माजनाय निरन्तरमा-
श्रितस्य सुरसरिखवाहस्य भागीरथीनोतसः मधुसूदनचरण इव नारायणपाद इव, सत्वस्य सत्याचारस्य
प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । इह पूर्वापमा ।

शिशिरत्वेति । शिशिरस्यापि शीतलस्यापि, रिपुजनस्य वैरिपुत्पत्य वियोगिपुरुषस्य च सन्तापका-
रिणो दाहविधायिन इति विरोधः, ईर्ष्या मदनोद्दीपनया च चिन्होद्देगकरस्येति तत्परिहारः । स्थिरस्य
अचञ्चलस्यापि अविरतं निरन्तरं भ्रमतो गच्छन् इति विरोधः, सर्वस्मिन् समये राशिचक्रे भ्रमणं विधीय-
मानस्य चेति तत्समाधानम् । निर्मलस्यापि गतमलस्यापि मलिनीकृता करमलीकृतत्वादिना विरोधः
स्वच्छस्यापि विद्वेषात् कामव्यावगाहं मलिनीकृता अरातिवनितानां रिपुनारीणां वियोगिपक्षोनाञ्च सुख-
कमलद्युतिः वदनपद्मकान्तिर्येनेति तत्परिहारः । अतिधवलस्यापि नितान्तस्वच्छस्यापि सर्वजनरागकारिणो
निखिललोकरक्तिमविधायिन इति विरोधः, सर्वेषां लोकानां रागकारिण आत्मन्यनुरागविधायिन इति
तत्परिहारः । इयंभूतस्य सुधासूतेः सुधाकरस्य चन्द्रस्य जलनिधिः सागर इव, इत्यंभूतस्य यशसः कीर्तिः
उद्भवः उत्पत्तिस्थानम् । अत्रादितश्चतुर्षु विरोधालङ्कारः, तेन सङ्कीर्णं पूर्वापमा ।

पातालदिति । निजपक्षाणां स्वीयलोकानाम् आत्मीयपक्षपक्षाणाञ्च या क्षितिः विरूढनारापीडात् क्षयः

चन्द्रके समान एक तोता था । अनेक यश अनुष्ठान करनेसे उसका शरीर पवित्र हो गया था । उसने नाना-
विध उपायसे संतारके समस्त उपद्रवोंको निवारन कर दिया था । वीरपुरुषोंके संतर्पणमें अनुरागिनी तथा हृदयमें
प्रस्तुतित कमलको धारण करने वाली स्वयं राजलक्ष्मी भी कमलवन छोड़ कर नारायणके वक्षःस्थलमें वास करने
की सुखगणना न करके निष्कण्ट होकर उससे आ लिपटी थी । जैसे विष्णुका चरण बड़े-बड़े मुनियों द्वारा
तेज निर गय मन्दाकिनीके प्रवाहका निर्गम-स्थान है, वह भी उसी तरह मुनिजनसेवित सत्वका उत्पत्ति-स्थान
था । सुभद्र जैसे चन्द्रका उत्पत्ति-स्थान है उसी तरह वह यशका उत्पत्ति-स्थान था । चन्द्र जिसप्रकार शीतल
होकर विरहियोंको सन्ताप (कानोदीपनद्वारा चित्तमें क्षोभ) उत्पन्न करता है उसका यश भी उसीप्रकार शीतल
होकर भी शत्रुओंको सन्ताप (ईर्ष्या-वशसे चित्तका क्षोभ) उत्पन्न करता है । चन्द्र जिसप्रकार स्थिर होनेपर भी
सर्वदा भ्रमण करता है (अर्थात् आकाशमें स्थायी होकर नक्षत्र-मालाओंके साथ-साथ भ्रमण करता है) उसका यश
उसी प्रकार स्थिर (विरथायी) होकर भी सर्वदा लोगोंके सामने चारों ओर भ्रमण करता था । चन्द्र जिसप्रकार
निर्मल होकर भी शत्रुओंको विरहियों लियोंके मुख-कमलको कान्तिको कानवेदना उत्पन्न कर मलिन कर देता था,
उसका यश उसीप्रकार निर्मल होकर भी शत्रुलियोंके मुख-कमलको क्षोभाको विद्वेष-वशसे मलिन कर देता था ।
चन्द्र जिसप्रकार अत्यन्त धवल होने पर भी सभी लोगोंको रसितना (अनुराग) करने वाला था, उसका यश उसी

१. अवगाणय्य । २. एज्यसनिन्या, शूरसमागसैर्व्यसनिन्या । ३. नित्यम् अनवरतम् । ४. सागरः ।

५. पाताल इव । ६. क्षितिभौतैः ।

भृतां कुलैः^१, प्रहगण इव, युवानुगतः, मकरध्वज इवोत्सन्नविग्रहः, दशरथ इव सुमित्रो-
पेतः, पशुपतिरिव महासेनानुयातः, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः, नर्मदा-प्रवाह इव महा-
वंशप्रभवः, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिविरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृत-प्रजापीडो राजा
तारापीडो नामाभूत् ।

यस्तमःप्रसरमलिनवपुषा पापवहुलेन कलिकालेन चालितमामूलतो धर्मं दशानने-
नेव कैलासमिव पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचकार^२ ।

शक्रेण च्छेदन्न ततो भीतैः व्रतैः चित्तिभृतां नृपाणां पर्वतानाञ्च कुलैः मण्डलैः पातालमिव रसातलमि-
वेति पातालवत् आश्रितः अवलम्बितः तारापीडः । शक्रेण स्वपञ्चद्वयमवधार्य पर्वतसमूहैर्यथा रसातल-
माश्रितः तथा विपश्चितारापीडात् स्वराज्यक्षयभीतैः नृपगणैः स (भूपतिः) आश्रित इति भावः ।

ग्रेहेति । ग्रहाः सूर्यादयस्तेषां गणः सन्तुह इव, युधैः विद्वद्भिः, युधेन चन्द्रात्मजेन च अनुगतः सहितः ।
मकरेति । मकरध्वजो मदन इव, उत्तमो विनष्टो विग्रहः संग्रामः शरीरञ्च यस्य स तादृशः, एकत्र
व्यवहारनैपुण्यादन्यत्र शम्भुवृतीयलोचनवह्निना दाहादित्याशयः ।

दशेति । दशरथो रामपिता स इव, सुमित्रैः उत्तमसुहृद्भिः, सुमित्रया लक्ष्मणमात्रा च उपेतः सहितः ।
पथिति । पशुपतिः शम्भुरिव, महासेनया विपुलसैन्येन, पठाननेन च अनुयातः अनुगतः ।

भुजगेति । भुजगराजः शेषनाग इव, क्षमाभरेण क्षमागुणाधिक्येन, क्षमायाः भुवो धारणजन्यभारेण
च गुरुः गौरवान्वितः भारयुक्तश्च । क्षमागुणप्रशंसा च—

‘क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा । क्षमा वशीकृतिलोकं क्षमया किञ्च साध्यते ॥’

नर्मदेति । नर्मदाया मेकलाद्रिजायाः नद्याः प्रवाहः स्रोत इव, महावंशात् अत्युच्चकुलात् विसृत्ववेषु-
पुञ्जमध्याच्च प्रभवति उत्पद्यत इति स तादृशः । मेकलाद्रिस्थवेषुपुञ्जमध्यान्मर्मदायाः प्रादुर्भावं इति
लौकिकाभाषिको । इह ‘पातालवत्’ इत्याशयः ‘नर्मदा प्रवाह इव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

अवेति । धर्मस्य धर्मराजस्य अवतार इव स्वरूपान्तरेणाविर्भूतः अंग इव, सर्वस्मिन् समये नीति-
सत्यावलम्बनादित्यभिप्रायः ।

नारायणस्य प्रतिनिविरिव सान्यात् कार्यभारमुपगत इव, सर्वस्मिन् समये जगत्परिपालनतत्पर
त्वादित्याशयः । परिहृता परित्यक्ता प्रजानां जनानां पीडा दुःखोदकरभारदानादिजनितव्यथा येन स
तादृशः । इह ‘अवतार इव’ ‘प्रतिनिविरिव’ इत्यत्र च जान्युपेक्षालङ्कारः ।

य इति । पशुपतिः शङ्कर इव यः तारापीडः, दशाननेन लङ्काधिपतिनेव, तमसां तमोगुणानां
प्रसरेण आधिक्येन मलिनं करमल वपुः शरीरं यस्य तेन तादृशेन, तथा पापं कलुषमेव बहुलम् अधिकं
यस्मिन् तेन तादृशेन, कलिकालेन कलियुगेन आमूलतः मूल (बुध्ने) पर्यन्तं चालितं स्वकीयस्थानात्

प्रकार अत्यन्त धवल होकर भी सभी लोगोंको अनुरक्त करनेवाला था । किन्दरकुलोने जिस प्रकार इन्द्र द्वारा
अपने पञ्चदेवके मयसे पातालका आश्रय किया था, उसी प्रकार अन्वान्य राजगण भी अपने पक्षके नाशके मयसे
तारापीडका आश्रय किये थे ।

जिस प्रकार बुध अन्वान्य राजगणका अनुगमन करता है, उसी प्रकार पण्डितगण भी तारापीडका अनुगमन
करते थे । जिस प्रकार कामदेवका शरीर नहीं है, उसी प्रकार तारापीडका भी गुरु नहीं था । जिस प्रकार राधा-
दशरथ सुमित्रालम्बनी पत्नीसे युक्त थे, उसी प्रकार तारापीड भी उत्तम सुहृदोंसे युक्त था । जिसप्रकार कापिकेय
शङ्करका अनुगमन करते हैं, उसीप्रकार विशाल सैन्यमण्डलों भी तारापीडका अनुगमन करती थी । जिसप्रकार
शेषनाग धृषिणीधारण करनेमें समर्थ है, उसीप्रकार तारापीड भी अतिशय क्षमागुणके भारसे गौरवान्वित था ।
जिस प्रकार नर्मदा नदीका प्रकार विशाल वंशसमूह (बंसोंकी शृङ्गा) से उत्पन्न होता है, उसीप्रकार तारापीड भी
बहुलमेव उत्पन्न हुआ था, और वह धर्मका नाश अवतार एवं नारायणका नाश प्रतिनिधित्वमेव था ।

रावणद्वारा कैलास पर्वतको ‘मूलमे’ बलावमान किये जानेपर महादेवने चण्णासुठके भारसे जिसप्रकार
किससे लगे होकर स्थिर किया था, उसीप्रकार अश्वत्थमे प्रसारने मलिन शरीरवत्के और पानसे भर कटिकाव-

१. चित्तिभृतां कुलैः, चित्तिभृतां कुलैः । २. अनुगतः । ३. परिहृतः । ४. कैलासम् । ५. वज्रैः ।

यच्च रति-प्रलोप-जनित-दयाद्र-हृदय-हर-निर्मितमपरमिव-मकरकेतुममस्त लोकः ।

यच्च जलनिधि-तरङ्ग-धौत-मेखलात् पत्रान्तर-विचारि-तारागण-द्विगुणिततट-तरु-कुसुम-प्रकरात् उद्यदिन्दु-विन्व-विर्गलदमृत-विन्द्वसारोद्रि-चन्दनात् अशिशिर-कर-रथ-तुरङ्ग-सुर-शिखरोल्लेख-खण्डितोल्लसल्लवङ्ग-पल्लवात् ऐरावत-कैर-छन-शल्लकी-किसल-

प्रत्याववितुमुपक्रान्तम्, कैलासं हिमशिखरमिव धर्मं सुकृतम्, अवध्यम् सर्वतः श्रौतस्मार्त्तकर्मकलाप-प्रवर्त्तनेन चरगाङ्गुलिर्भरेण च अवलम्ब्य, पुनरपि भूयोऽपि स्थिरीचकार सुस्थिरं कृतवान् ।

इह 'पशुपतिरिव, दशाननेनेव, कैलासमिव' इति त्रयाणामुपमानानां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

पुरा परमशिवभक्तेन लङ्काधिपतिना शिवपूजनाय प्रत्यहं स्वराजधानीतः कैलासागमनायासं परिह-र्त्तुमिच्छुना तं पर्वतमुत्तोल्य स्वराजधान्यामेव नीयमानमवलोक्य तत्र भगवान् परमेश्वरः पादाङ्गुलिभरेण भूयोऽपि स्वकीयस्थानेऽतिष्ठिपदिति रामायणम् ।

वनिति । च पुनः, रतेः कामपत्न्याः प्रलापेन स्वप्रागपतिविनाशोत्पन्नशोकजनितविलापेन, जनिता उत्पादिता या दया कल्पा तथा आर्द्रं स्विन्नं हृदयं चेतां यस्य तेन तादृशेन हरेण शङ्करेण निर्मितं रचितम् अपरम् अन्यं मकरकेतुं कन्दर्पमिव य तारापोढम् अमस्तं मनसि कृतवान् । इह 'अपरमिव' इति द्रव्यो-द्येक्षा तथा चास्य ध्वन्तः रामगीयकं रूपमिति ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

यज्जेति । च पुनः, पूर्वदिग्वर्त्तमानादुदयाचलात् दक्षिणदिग्वर्त्तमानात् सेतुबन्धात् पश्चिमदिग्वर्त्तमानात् मन्दरशैलात् उत्तरदिग्वर्त्तमानाच्च गन्धमादनपर्वतादारभ्य अयनीपतयः मेदिनीपतयः यं तारापीडं प्रगेमुः नमश्चकुरिति दूरस्थितया क्रियया सम्बन्धः । इह पञ्चम्यन्तानि पदानि तेषां पर्वतानां विशेषणानि बोध्यानि । तत्र प्रथममुद्यमपर्वतविशेषणानि प्रतिपादयति—जलनिधौति । जलनिधेः पूर्वसमुद्रस्य तरङ्गैः कल्लोलैः धौता जालिता मेखला मध्यभागे यस्य तस्मात् तादृशात् । पत्राणां पर्णानाम् अन्तर्मध्ये विचारिभिः अत्युन्नततया नक्षत्रमण्डलस्पर्शित्वात् सञ्चारिभिः तारागणैः नक्षत्रमण्डलैः द्विगुणितः द्विगुणीकृतः तटतटगां स्वोन्नतप्रदेशस्यद्रुमाणां कुसुमप्रकरः पुष्पसमूहो यस्य तस्मात् तादृशात् । उद्यत उद्यमं प्राप्नुवत इन्दुविन्वात् चन्द्रमण्डलात् विगलतां स्रवताम् अमृतविन्दूनां पीयूषविभ्रुषाम् आसारेण धारा-सम्पातेन आर्द्राः क्लिप्ताः चन्दना मलयजवृक्षाः यत्र तस्मात् तादृशात् । अशिशिरकरस्य दिवसकरस्य ये रथतुरङ्गाः स्यन्दननियुक्ताश्चः तेषां सुरशिखरैः शफ्रप्रान्तैः च उल्लेखो घर्षणेन तेन खण्डितानि झुटितानि अत एव उल्लसन्ति द्रुग्दीप्यवन्ति लवङ्गपल्लवानि लवङ्गकिसलयानि यत्र तस्मात् तादृशात् । ऐरावतस्य इन्द्रहस्तिनः करेण शुग्दाङ्गुलेन लूतानि छिन्नानि शल्लकीनां राजभक्ष्यनखविशेषाणां किसलयानि पल्लवानि यत्र तस्मात् तादृशात् । उद्यमाम्नः उद्यमसंज्ञस्य शैलात् पर्वतात् आ आरम्भेत्यर्थः । इह 'पत्रान्तरविचारि' इत्यादौ 'उद्यदिन्दुविन्व' इत्यादौ 'अशिशिरकर' इत्यादौ च विशेषणे सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, चैषां सर्वत्र परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

द्वारा धर्मं मूलते चलायमानं किये जानेर उते रोककर राजा तारापीठने श्रुति और स्मृतिना विधान प्रवर्त्तित कर उस धर्मको फिरते स्थापित किया था ।

नहादेवने रनिता प्रलाप सुनकर हृदयमें दया उत्पन्न होनेसे नानो दूला कानदेव उत्तम किया हो रत्ना उस तारापीठको सभी लोग मनमें सज्जते थे ।

समुद्रको तरङ्गोंसे जिसको मेखला धुल गई है, पत्तोंके बीच-बीचमें विचरते तारोंसे जिसने ठंडके वृक्षोंके फूल द्विगुणित हो गये हैं, उद्यम होते चन्द्रविन्मनेसे निःस्वत इई अमृतको बूँदोंकी वर्षासे जहाँ सभी चन्दनवृक्ष गूँदें रहते हैं, सूर्यके रथमें नियुक्त घोड़ोंके लुरोंकी रगड़से जहाँसे लवंग-महखण्डित हो गये हैं और ऐरावत हाथोंमें सूँडसे जहाँ शल्लकी वृक्षोंके पत्ते तोड़ लिए गए हैं ऐसे उदयाचल तकसे, जहाँ इन्द्रसे तोड़े जानेके कारण लवली-मद थोड़े हो बचे हैं, समुद्रमेंसे निकली हुई जलदेवियों जहाँ रामचन्द्रके चरणचिह्नोंकी पूजा करती हैं, पर्वतोंके गिरनेसे चूँगित शल्लकगूँदें उड़के जहाँ शिलातलोंपर नक्षत्रपुष्पोंके समान प्रतीत हो रहे हैं, एवं जो वानरश्रेष्ठके हाथसे इकट्ठे किये गए सहस्रों पर्वतोंसे निर्मित हुआ है ऐसे सेतुबन्ध तकसे; निर्मल शरत्तोंके जट्टसे जहाँ नक्षत्रादि

१. ...उपज्जति ।

२. अपरं ।

३. पत्रान्तः...

४. द्रविद् 'वि' पदवास्ति ।

५. दुर्दिनार्द्र...

६. ...तुरग... । ७. ...करतल, करतललोप...करतलोपः...

चात् आ शैलादुदयनात्रः, कपिचल-विलुप्त-विरल-लवलीलता-फलात् उदधि-विनिर्गत-
जलदेवताभिवन्द्यमान-राघवपादात् अचल-ण्ड-दलित-शङ्खकुल-शकल-तारकित-शिला-
तलात् नल-करतलकलित-शैल-सहस्र-सम्भूतादा सेतुबन्धात्, अच्छ-निर्भर-जल-धान-
तारका-सार्यात् अमृत-मयन-द्यत-वैकुण्ठ-कैयूरपत्र-मकरकोटि-कर्पण-मम्भुजित-प्राणः
सुरासुर-द्वेला-चलयित-वासुकि-समाकर्पण-प्रारम्भ-चलित-चरणभर-दलित-नितम्बात् अमृत-
सीकर-सिक्तसानोरा मन्दराचलान् नर-नारायण-चरण-मुद्राङ्कित-वदरिकाश्रम-
रमणीयात् कुवेर-पुर-सुन्दरी-भूषण-रवमुखर-शिखरात् समर्पि-सन्ध्योपासना-भूत-प्रस-
वणाम्भसः वृकोदरोदलित-सौगन्धिकपण्ड-सुगन्धि-मेखलान् आ गन्धमादनान्, सेवा-

अथ द्वितीयं सेतुबन्धं विशेषयन् प्रतिपादयति-कथिवन्ति । कथिवन्तेन लङ्गागमनकाले वानरानां केन विलुप्तानि भञ्जयितुं लट्ठानि अतएव विरलानि स्वर्गसीमूतानि लवलीलतानां लवलीसंज्ञकवह्नानां फलानि सस्यानि यत्र तस्मात् । उदधेः समुद्रात् विनिर्गतया उदितया जलदेवतया जलाधिष्ठात्र्या अभिवन्द्यमाना अर्च्यमानाः राघवस्य दाशरथेः पादाः चरणचिह्नानि यत्र तस्मात् । अचलानां पर्वतानां पातेन निक्षेपेण सेतुबन्धनकाले शैलनिक्षेपप्रहारेणेत्यर्थः, दलितानां चूर्णितानां शङ्खकुलानां शकलैः स्रष्टुः तारकिनानि मञ्जानतारकाणि शिलानलानि पाषाणनलानि यत्र तस्मात् । नलस्य तत्संज्ञकविश्वकर्मनुतस्य कपिमुख्यस्य करनलेन पाणितलेन आकलिनेन मस्यापितेन शैलसहस्रेण अचलगणेन सम्भूतात् उत्पन्नात् सेतुबन्धात् समुद्रबन्धादित्यर्थः, आ आरम्भ्य । इह भ्रान्तिमान् ।

तृतीयं मन्दराचलं विशेषयति-अच्छेत्यादिना । अच्छैः स्फोटैः निर्झरजलैः प्रस्रवणसलिलैः धौतः प्रक्षालितः तारकासार्यः नक्षत्रसमूहो यस्मात् तस्मात्, अद्युक्षततया तारकामण्डलचुम्बित्वादित्याश्रयः । अनृतमयने समुद्रमन्थनपूर्वकपीयूषोत्थोलन इत्यर्थः, उद्यतस्य तत्परस्य वैकुण्ठस्य नारायणस्य, कैयूरपत्राणां पत्रस्वरूपभुजालङ्कारविशेषाणां या मकरकोटयो मकररूपाप्रदेशाः तेषां कर्पणेन धर्पणेन मम्भुजिताः चिह्नगोचूना प्रावागः शिला यस्य तस्मात् । सुरासुरैः देवदानवैः हेलया क्रोडया वलयितो मण्डलाकारनां प्रापितो यो वासुकिः शेषनागः तस्य समाकर्पणप्रारम्भेण चलितानां स्वस्थानाः प्रस्थितानां चरणानां तेषा-
मेव देवदानवानां पादानां भरेण दलितो मर्दिनो नितम्बः कटिभागो यस्य तस्मात् । अमृतस्य उत्तिष्ठमा-
नस्य पीयूषस्य, सीकरैः विन्दुभिः सिक्ताः सेविताः सानवः शिखरप्रदेशा यस्य तस्मात् मन्दराचलात् मेरुपर्वतात् आ आरम्भ्य ।

पुरा किल सुरासुरा मन्दराचलेन मन्थनदण्डेन यदा समुद्रं मथितुमारब्धवन्तस्तदाऽन्तस्तलाभा-
वान्मन्दराचलो हि समुद्रे निमग्नः । अनन्तरं प्रार्थितो भगवान् विष्णुः कर्मरूपेण तं धृतवान् तेनैव रूपेण च बाहुन्यामावेष्ट्य रक्षितवान् मन्दराचलम्, ततो वासुकिं रज्जुं विधाय चौराद्विधं मन्ययामासु-
रिति पौराणिकी कथा ।

तुरीयं गन्धमादनं विशेषयति-नरनारायणेत्यादिना । नरनारायणयोः तन्नामकयोस्तापसयोः चरण-
मुद्राभिः चरणगन्धामचिह्नैः अङ्कितः चिह्नितो यो वदरिकाश्रमः तन्नामकतपोवनं तेन रमणीयात् सुन्दरात् ।
कुवेरपुरम् अलकापुरी तत्र याः सुन्दर्यः रमण्याः तामां तथोक्तानां भूयगर्वैः आभरणशब्देन मुखराणि
(तारे) पुल जने ई, अमृत-मन्थन करते समय नारायणके कैयूर (शङ्ख) के मकरचिह्नके अग्रभागके पर्यगते
नितके प्रस्तरसमूह चिह्ने [पारिस्कार] हो गये हैं, मण्डलीकृत वासुकि नागको सहस्र बन्धने लोचनेन दगमगते
देव-दानवोंके चरणोंके मारते जिसका मथन भग मर्दिन हो गया है और ऊपर उठे अमृतके विन्दुओंसे जिसके
शिखर लोचने गये हैं ऐसे मन्दराचल वरुने, नरनारायणके चरण-चिह्नोंसे चिह्नित हुए वदरिकाश्रमने जो रमणीय लगता
है, कुवेरकी राजधानी अलकापुरीकी सुन्दरियोंके आभूषणोंकी अलङ्कारादृष्टिसे जिसके शिखर शङ्खमयमान हो रहे
हैं, समर्पणसे सन्ध्योपासन करके जिसके श्रमोंका एक पथि किया है, और मोममेतके द्वारा मेटे गये
लौकिक शूलसे जिसका मन्थनमा सुगन्धित हुआ है ऐसे गन्धमादन पर्वत उल्लेख कर अन्तो मुद्राओंके बन्धने

१. ... बन्धनम् । २. कथिवन्ति । ३. पुनराह । ४. निर्गतः । ५. बन्धनम् । ६. निरतः ।

७. दण्डविदः । ८. प्रावागः । इराक्षतवधितः । ९. ... आरम्भवन्तः चण्डवदिवरगः । १०. नितम्ब-
कटिकाः । ११. मन्दरात् । १२. सन्दनम् । मन्थनम्, मेरुम् ।

खलि-कमल-मुकुल-दन्तुरैः शिरोभिञ्चरण-नख-मयूख-अधित-मुकुट-पत्रलता-अन्ययो भयचकित-
तरल-तारक-दृशो भुजवल-विजिताः प्रणेसुरवनीपतयः ।

येन चानेकरत्नांशुजाल-पल्लविते व्यालैन्दिमुक्ताफलजालके दिग्गजेनेव कल्पतरावा-
क्रान्ते सिंहासने भरेण शिरीमुखव्यतिकरकम्पिता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वा दिशः ।

यस्मै च मैन्धेऽनन्यसाधारणशक्तिसम्पदे सुरपतिरपि स्पृहयाञ्चकार ।

शब्दसहितानि शिखराणि सानूनि यत्न्य तस्मात् । सप्तर्षीणां मरीच्यादिमुनीनां सन्ध्योपासनया सन्ध्या-
वन्दनेन पूतानि पवित्राणि प्रसवगाम्भीर्यं निर्झरसलिलानि यत्न्य तस्मात् । तथा वृकोदरेण भीमसेनेन
उद्धतं द्वित्रं यत्सौगन्धिकपण्डं कङ्कहारमण्डलं तेन सुगन्धिः सौरभयुक्ता नेत्रला मध्यप्रदेशो यत्न्य
तस्मात् । गन्धमादनात् तत्तामकपर्वतात् आ भारन्य । 'सौगन्धिकं नु कङ्कहारम्' इत्यनरः ।

यस्मिन् समये द्युनिर्जिताः सन्तः पाण्डवा द्वैतवन्मवास्तुः तस्मिन् समये सौगन्धिककुसुमेषु
द्रौपद्या अभिलाषः समुत्पन्नः । अथ तन्मनोरथपूर्त्ये भीमसेनः तत्र सरस्यध्यासीनं नागराजं विविच्य
कल्कन्यकाञ्चोत्प्लाव्यां विवाह्य सौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्वाश्रमसाययाविति महाभारतीया कथा ।

अथावनीपतीन् विशेषयति—तेजोवल्किनलेत्यादिना । सेवाञ्जलय एव कानुगत्यप्रकाशनाय भाले
पाणिद्वयसंयोगा एव कमलमुकुलानि पद्मकुड्मलानि यद्वा सेवाञ्जलयः कमलमुकुलानां च, तैर्दन्तुराणि
उद्धावचानि तैः तादृशैः । शिरोभिः नस्तकैरुपलब्धिताः, चरमनखमयूखैः तारापीडनपतेः पादपुनर्नूररिमनिः
प्रथिताः प्रणामसमये संस्पृष्टाः मुकुटानां राजानेव किरीटानां पत्रलताप्रन्थयः पत्रलतास्वरूपाप्रभागवन्ध-
नानि येषां ते तादृशाः । भयेन त्रासेन चकिताः चञ्चलाः तरलाः भास्वराः तारकाः कनीनिका यासां ताः
तादृशाः दृशो लोचनानि येषां ते तादृशाः । भुजवलेन तारापीडस्यैव बाहुवीर्येण विजिताः स्वाधीनीकृताः ।
'तरलो भास्वरे चले' इति हैनः ।

'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् ।

हारमध्यमणौ पुंसि यवागुसुरयोः खियान् ॥' इति मेदिनी च ।

इह 'सेवाञ्जलि-कमल-मुकुल-दन्तुरैः' इत्यत्र साधकवाधकप्रमाणानुपलम्भात् उपमारूपकयोः
सन्देहसङ्करः ।

येनेति । दिग्गजेन ऐरावतादिहस्तिना कल्पतराविव पारिजातवृक्ष इव येन तारापीडेन, जनेकेषां
वह्नां रत्नानां स्वनिवेशितानां मणीनाम् अंशुजालैः रदिमसन्तुहैः पल्लविते चतुर्विध प्रसंरगाद्विस्तारिते
समुत्पन्नविविधमणिकिरणसमूहात्मकसिलये च, तथा व्यालान्वितलम्बमानं मुक्ताफलजालं मौक्तिकखम्बु
यत्र तथोक्ते सिंहासने राजविष्टरे आक्रान्ते बालुडे धारणे च कृते सति, भरेण तदीयभारेण, शिरीमुखानां
तत्पारिजातवृक्षतः उत्पत्ततां भ्रमराणां वाणानाञ्च व्यतिकरेण सम्बन्धेन कम्पिता धूता लता इव
तत्पारिजातवृक्षनिकटस्थिता व्रतत्य इव आयामिन्यो विस्तारवन्त्यः समस्ता इत्यर्थः, सर्वाः समस्ताः दिशो
हरितो नेमुः अधीना प्रगताश्च वन्मुहुः । इह 'कल्पतराविव' लता इव इत्यत्र पूर्णोपमयोः परस्परं सापे-
क्षत्वेन सङ्करः ।

जतिं दुष्टं तथा भयते चकितं और चञ्चल दृष्टिबले बड़े-बड़े राजगण सेवाञ्जलिरूप कन्धकी करीते निद्रोरत डूरे
नस्तर्जोते उस [तारापीड] को प्रणाम करते हैं ।

जिसे दिग्गज द्वारा कल्पवृक्ष पर आक्रमण करने पर कित्त सम्य उल्लेखे बड़े-बड़े अनरण्य निद्रवर्ती
रत्नों पर बैठ जाते हैं, उन समय उससे भारने कम्पित होकर वे [लताएँ] किस प्रकार क्वन्नत हो जाती हैं,
उसी प्रकार अनेक स्त्रीको किरणें जहाँ फैल रही थीं और जिसने मोतियों को जालियों में डुबो रखा था वैसे सिंहासन
पर महाराज तारापीडके बैठने पर उससे भारने वायुभारके भयसे कम्पित होकर सभी दिशाईं उसने समस्त
समूह रूपसे क्वन्न हो गई ।

मुझे ऐसा प्रतीत हो रहा है कि-स्वयं देवराज इन्द्र भी, वरानोदकी अलंकारण इत्ति और सन्ध्याके
देवदर नन्दुत्त शक्ति और सन्ध्या के शक्ति करनेकी इच्छा करता था ।

१. मुकुलैर्दन्तुरैः २. ...मयूख ३. अधि ४. तार ५. क्वन्नितः ६. अंशुकण्ड ७. व्यलम्बि ८. ...मुक्ताफलके ९. सर्वादिशः १०. नन्धे डूर ११. ...

यस्माच्च धवलीकृत-भुवनतलः सकल-लोक-हृदयानन्दकारी ' कौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः ।

यस्य चामृतामोद-सुरभिपरिमलया मन्दरोद्धत^१-बहुल-दुग्धसिन्धु-फेन-लेखयेव धव-लीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रम्यत^२ कीर्त्या । यस्य चातिदुःसह-प्रताप-सन्ताप-खिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपत्रच्छायां^३ राजलक्ष्मीः । तथा च यस्य^४ दिष्टिवृद्धिमिव^५ शुश्राव, उपदेशमिव जग्राह, 'मङ्गलमिव बहु मेने, मन्त्रमिव जजाप, आग-ममिव^६ न विसस्मार चरितं जनः ।

यस्मै चेति । सुराणां देवानां पतिः स्वामी इन्द्र इत्यर्थः, सोऽपि, अनन्यसाधारणी शक्तिसम्पत् यस्य एवम्भूताय यस्मै च तारापीठाय स्पृहयाञ्जकार उक्तस्त्वा ममापि शक्तिसम्पत् स्यादिति मनोरथं कृतवानित्यर्थः । इत्यहं मन्ये । वाचकपदस्य विद्यमानत्वाद्वाच्या क्रियोपेक्षा ।

यस्मादिति । यस्मात् तारापीठात् कौञ्चात् कौञ्चपर्वतात् हंसनिवहः सितच्छदसमूह इव, धवलीकृतं श्वेतीकृतं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः सकललोकानां समस्तजनानां यानि हृदयानि चित्तानि तेषाम् आनन्दकारी प्रमोदकृत् गुणगणो दयादाक्षिण्यादिः निर्जगाम वहिर्निर्ययौ तमनुकर्तुमभिलषतां जनानां चेतांसि इति शेषः ।

पुरा किल परशुरामो महेश्वराद्यनुर्वेदक्षिचण्णावसरे कौञ्चदारकस्य कार्तिकेयस्य स्पर्द्धया शरेण कौञ्चनामकं पर्वतं भेदितवान् यद्विवराच्च हंसा निःसृता इति पौराणिकी कथा ।

यत्येति । अमृतस्य पीपूषस्य य आमोदो गन्धः तद्वत् मन्यनोत्पन्नपीपूषामोदेन च सुरभिर्गणित-र्पणः परिमलो गन्धो यस्याः तथा तादृश्या, तथा धवलीकृताः शुश्रीकृताः सुरासुरलोकाः संसारच्यापनात् देवदानवलोकाः मन्यनोद्यताः सुरासुराश्च यया तथा तादृश्या । मन्दरेण अभितमन्दरपर्वतेन उद्धता उत्तो-लिता बहुला अधिका या दुग्धसिन्धोः क्षीरसमुद्रस्य फेनलेखा अविधकफपङ्क्तिः तथा इव, यस्य कीर्त्या यशसा; मुखरितं निजनन्यनशब्दैश्च आलोडनशब्दैश्च शब्दायमानीकृतं भुवनं विष्टपं यस्मिन् कर्मणि तद् यया स्यात्तथा दशसु दिशासु अभ्रम्यत अभ्रम्यत । यप्यत्र कीर्त्तः परिमलासम्भवात्तद्गर्णेन ख्यातविरुद्धो दोष आपतति तथापि 'कीर्त्या सौगन्ध्यं वर्ण्यते' इति कविसम्प्रदाय इति भातुचन्द्रप्रतिपादनात् गुण एव, उक्तञ्च दर्पणे 'कवीनां समये स्याते गुणः स्यातिविरुद्धता' इति । 'फेनलेखयेवे'त्यत्र पूर्णोपमा ।

यत्येति । राजलक्ष्मीः राज्यश्रीः, अतिदुःसहः अतिदुःखेन सोढुं शक्यः प्रतापः कोशदण्डजातं तेज एव प्रतापः सूर्यादितेजः तस्माद् यः सन्तापो धर्मः तेन खिद्यमानेव छिद्यमानेव सती क्षणमपि निमेष-मात्रमपि यस्य आतपत्रच्छायां राजच्छत्रस्य अनातपस्थलं न मुमोच न तत्प्राज सूर्यादितापतस्य छाया-श्रयणस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इहोपेक्षातिशयोक्त्योः सह्यः ।

तथा चेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । जनो लोकः यस्य चरितं शौर्यानुकम्पदिकं दिष्टिवृद्धिमिव ज्योतिः शास्त्रमुक्तात् निजभाग्योपचयमिव जनाननात् शुश्राव आकर्णितवान् लालसया कौतूहलेन च आग्रहाति-शयसम्भवादित्याशयः । गुरोरुपदेशमिव गुरुनिदेशमिव जग्राह गृहीतवान् ह्योरप्यभ्युदयसम्पादकत्वं प्रत्याशयादित्यभिप्रायः । मङ्गलमिव स्वीयशुभोदयमिव बहु मेने सर्वाधिकत्वेन ज्ञातवान् उभयत्रापि सुखहेतुत्वादिति भावः । उपास्यमन्त्रमिव आराध्यमन्त्रमिव जजाप वारंवारमुच्चारितवान् मुहुर्मुहुस्तदनु-ष्ठानेन तदनुकरणस्यानायासेन विधातुं शक्यत्वात् मन्त्रपदे चाभिलषितसम्पादकत्वादित्याशयः । आगमम्

पूर्वं समयमें जिस प्रकार कौञ्चपर्वतसे हंसगण निकले हुए थे, उसी प्रकार दया-दाक्षिण्यादि गुणगण, समस्त संसारको शुभवर्ण कर एवं सब लोगोंके हृदयमें आनन्द उत्पन्न कर उन तारापीठसे निकले हुए थे ।

अनुवन्तगन्धिके समान नासिक्तके वृत्तिजनक सौरभसे युक्त, एवं मन्दराचलसे उछाले गये दूधवाले समुद्रकी फेनलेखाके समान शुश्रूषणं जिसको क्षीर, देव एवं अमरलोकको शुश्रूषणं कर समस्त भुवनमण्डलको अपनी आलोकनाके गर्वसे मुखरित करती हुई दशो-दिशाओंमें भ्रमण करती थी । एवं राजलक्ष्मी, जिसके प्रतापके दुःसह सन्तापसे मानो गिरा हुई क्षणभर भी उसके राजच्छत्रको छायाको परित्याग नहीं करती थी । सब लोग देवदुसुखसे अपने सौभाग्यके अस्तुदयके समान उसके चरितं मुने थे, गुरुके उपदेशके समान उसको मित्रा प्रदान करते थे, मङ्गल कार्यके समान आग्रह करते थे, दण्डमन्त्रके समान जन करते थे और शास्त्र-वचनके समान अभिलषित स्मरण करते थे ।

१. मन्दरोद्धत । २. अभ्रम्यत । ३. आतपत्रच्छायां । ४. यस्य । ५. दिष्टिवृद्धिम् । ६. बहुमङ्गलमिव मेने । ७. आगमवचनमिव ।

यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता, प्रत्ययानां परत्वम्, दर्पणानामभिमुखावस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गाश्लेषः, जलधराणां चापधारणम्, प्रतीहाराणामसिधारणम्, तैक्ष्ण्यमसिधाराणाम्, ध्वजानामुन्नतिः, धनुषामवनतिः, वंशानां शिलीमुखक्षतिः, देवतानां यात्रा-

अधीतान्नायमिव न विसंस्मार न विस्मृतवान् वेदादिविस्मरणे मनुवचनादिना दुष्कृतोदयात्, यशस्व स्वत एव न विस्मर्यते रमणीयत्वादित्यभिप्रायः । उपमालङ्कारः ।

यस्मिंश्चेति । च पुनः यस्मिंस्तारापीडे राजनि नृपे गिरीणां पर्वतानामेव विपक्षता इन्द्रकर्तृकच्छेदनेन पक्षराहित्यम्, न तु जनानां विपक्षता मिथो वैरभावः तद्धेतोरसत्त्वात् । पृथिव्याम् 'आसीत्' इति अग्रेतनक्रियया सर्वत्र सम्बन्धः । प्रत्ययानां सुतिडादीनामेव परत्वं प्रकृतिपरवर्तित्वम्, न तु जनानां परत्वं भिन्नत्वम् अनात्मोपत्वमित्यर्थः, सर्वस्मिन् समये सदाचरणात् । दर्पणानाम् आदर्शानामेव अभिमुखावस्थानं संमुखेऽवस्थितिः, न तु जनानां जनान्तरस्य हननाय सम्मुखावस्थानं तथाविधविद्वेषासत्त्वात्, यद्वा—जनानां पुरतो न कस्याप्यवस्थानम्, सर्वेषां धनधान्यादियुक्तत्वादित्याशयः । 'दर्पणे मुकुरादशौ' इत्यमरः । शूलपाणिः मृत्तिकादिरचितमहेश्वरः तत्प्रतिमानां प्रतिकृतीनामेव दुर्गाणां दुर्गाप्रतिमानाम् आश्लेषः संबन्धः, न तु जनानां दुर्गेषु आश्लेष आश्रयः, प्रतिपद्याक्रमणसन्देहस्याविद्यमानत्वात् । जलधराणां मेघानामेव चापधारणम् इन्द्रधनुर्धारणम्, न तु जनानां चापधारणं कार्मुकधारणं संग्रामाभावात् । प्रतीहाराणां द्वारपालानामेव असिधारणं खड्गधारणम्, न तु जनानां जनान्तरहननाय खड्गधारणं वैरिताया एवासत्त्वात् । असिधाराणां खड्गेनिशितभागानामेव तैक्ष्ण्यं तीक्ष्णता, न तु जनानां तैक्ष्ण्यम् उग्रप्रकृतित्वं सच्छिन्नाप्रभावेण निखिलानामेव मधुरप्रकृतित्वात् । ध्वजानां वैजयन्तीनामेव उन्नतिः ऊर्ध्वमुखत्वेन स्थितिः, न तु जनानाम् उन्नतिः औद्धत्यम् अहङ्काराभावात् । धनुषां कार्मुकाणामेव अवनतिः शिञ्जाकाले गुणाकर्षणेन अवनमनम्, न तु जनानाम् अवनतिः अवस्थाच्युतिः निखिलानामेव अत्यध्यवसायेन द्रव्याद्युपार्जनात् । वंशानां वेणूनामेव शिलीमुखैः भ्रमरैः क्षतिः विलकरणेन हानिः, न तु जनानां शिलीमुखैः शरैः क्षतिः भेदनं संग्रामाभावात् । देवतानां सुराणामेव यात्रा अर्चयामुत्सवः, न तु जनानां (सैन्यानां) यात्रा संग्रामाय गमनं प्रतिपत्तासत्त्वात् । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्रमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । कुसुमानां पुष्पाणामेव बन्धनेषु वृन्तेषु स्थितिः अवस्थानम्, न तु जनानां बन्धने बन्धनभवने (कारागारे) स्थितिः, सर्वेषां निरपराधत्वात् । इन्द्रियाणां मनआदिकरणानामेव निग्रहः

'और जिसके राजा होनेपर पृथिवीमें पर्वतगणकी ही विपक्षता (पक्षहीनता) थी, किन्तु लोगों के बीचमें विपक्षता (परस्पर शत्रुता) नहीं थी । सुप् और तिङ्प्रभृति प्रत्ययोंका ही परत्व (प्रकृति-परवर्तित्व) था, किन्तु लोगोंके मध्यमें परत्व [परस्पर-अनात्मोपता] नहीं था । दर्पण ही सामने रहते थे, किन्तु प्रहार करनेके लिए एक व्यक्ति दूसरे व्यक्तिके सामने नहीं ठहरते थे । शिवमूर्तिथोका ही दुर्गा-आश्लेष [पार्वतीकी प्रतिमाका सयोग] था, किन्तु लोगोंको दुर्गाश्लेष [दुर्गा-आश्लेष = किलेमें जानेकी आवश्यकता] नहीं था । मेघ ही चापधारण [इन्द्रधनुष-धारण] करते थे, किन्तु लोगोंको चापधारण (शुद्धके लिए धनुर्ग्रहण) करनेकी आवश्यकता नहीं थी । द्वारपालोंका ही खड्गधारण था, किन्तु अन्य लोगोंका नहीं । तलवारकी धाराओंमें ही तीक्ष्णता थी, किन्तु किसीके भी स्वभावमें तीक्ष्णता नहीं थी । ध्वजा ही में उन्नति [ऊँचा चढ़ना] थी, किन्तु लोगोंमें उन्नति [औचित्य] नहीं थी । धनुषोंमें ही अवनति [गुणाकर्षणके समयमें नमन] होता था किन्तु लोगोंकी अवस्थाकी अवनति नहीं होती थी । बाँसोंका ही शिलीमुखद्वारा [भ्रमरद्वारा] क्षय होता था, किन्तु लोगोंके मध्यमें किसीके भी शिलीमुखद्वारा क्षति [बाणद्वारा विदारण] नहीं होता था । देवताओंकी ही पूजादिके उपलक्षमें यात्रा (उत्सव) होती थी, किन्तु शुद्धके लिए सैनिकोंकी यात्रा [प्रस्थान] नहीं होती थी । फूलोंके ही बन्धनमें [वृन्तमें = लुण्ठिमें, अथवा मालारूपमें] स्थिति थी, किन्तु लोगोंमें किसीका बन्धन [कारागार] नहीं था । इन्द्रियोंका ही

१. दर्पणान् । २. 'प्रतीहारागामसिधारणं तैक्ष्ण्यमसिधाराणान्' इति पाठः कचिन्नोपलभ्यते, 'पद्मान् जलदिव्यमित्यधिकश्च पाठः कचिन्नोपलभ्यते । ३. शिलीमुखमुखक्षतिः । ४. देवानाम् ।

कुम्भानां वन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, वनकरिणां वारिप्रवेशः, त्रितिनामग्निधारणम्, प्रहाणां तुलारोहणम्, अगस्त्योदये विषशुद्धिः, केश-नखानामायतिभङ्गः, जलधर-दिव-सानां मलिनान्मरत्वम्, रत्नोपलानां भेदः, मुनीनां योगसाधनम्, कुमारस्तुतिषु तारको-

योगविवानेन वशीकरणम्, न तु जनानां निग्रहो दमनं दुराचाराभावात् । वनकरिणाम् अरुण्यवासिगजानामेव वारी वन्धनस्थले प्रवेशः शिङ्गाय प्रवेशनम्, न तु जनानां वारिणि सलिले प्रवेशः 'यद्यहं दुराचाररतो भवेयं तदा मलिले नग्नः स्याम्' इति शपथग्रहणेनावतरणं, दुराचाराभावात् । 'वारि होवेरनी-रयोः । वारिविद्यां सरस्वत्यां गजवन्धनमुच्यते' इति हैनः । त्रितिनान् अग्निहोत्रादिनियमशालिनामेव अग्निधारणं हवनापाग्निपरिग्रहः न तु जनानां 'यद्यहं दुराचाररतः स्यां तदा वह्निना दग्धकरो भवेयम्' इति शपथग्रहणेन अग्निधारणम् अग्निदिव्यं, दुराचाराभावात् । प्रहाणां सूर्याग्निनामेव तुलारोहणं तुलारोहणं संक्रान्तः, न तु जनानां 'यद्यहं दुराचाररतः स्यां तदाऽधोगामी भवेयम्' इति शपथग्रहणेन तुलादण्डारोहणं, दुराचाराभावात् । अगस्त्योदये सौरभाद्रपदमासाऽवसाने अगस्त्यर्जोदय एव विपाणां सलिलानां शुद्धिः स्वच्छता, न तु दुष्कृतोदयसन्देहे जनानां विप्रेण 'यद्यहं दुराचारी स्यां तदा गरलपानेन निश्चेतन्यो भवेयम्' इत्येव शपथग्रहणपूर्वकविपपानेन शुद्धिः विपातकलमपत्त्वप्रस्थापनं, कलमपसन्देहाभावात् । 'विषं तु गरले तोदे' इति विश्वः । केशनखानां कचपुनर्मूणामेव आयतेः विस्तृततायाः भङ्गः कर्चनम्, न तु जनानाम् आयतेः उत्तरकालस्य उत्तरसमयस्यापिनः आनन्दस्य भङ्गो नाशः, शुभप्रारब्धत्वात् । जलधरो मेवः तस्य ये दिवसाः तदाच्छुद्धिदिनानि तेषामेव मलिनान्मरत्वं मेवावृतत्वात् मलिनगगनत्वम्, न तु जनानां मलिनान्मरत्वं मलिनवस्त्रयुक्तं धनसम्पत्त्यभूततया सर्वस्मिन् समये जालितवसनत्वात् । रत्नोपलानां मणीनामेव भेदो गुणरतनतनुप्रवेशाय विदारणं रन्ध्रकरणम्, न तु जनानां भेदो भेदनीतिप्रयोगः, वैरिशासनेनापरयकृत्वाभावात् । मुनीनां तपस्विनामेव योगसाधनं चित्तवृत्तिनिरोधाय यमाद्यनुष्ठानम्, न तु जनानां योगसाधनम् अन्यजनमारग्यं विश्वासवातकनिर्देशनम्, तथाविष्कूराचाराभावात् ।

‘योगोऽर्वायं संप्राप्ती सङ्गनिष्ठानयुक्तिषु । वतुःस्यैयं प्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेदजे ॥

विश्वव्यवहारे कद्रव्योपायसंहननेऽपि । कामगेषु च.....’ इति मेदिनी ।

कुमारः कार्त्तिकेयः तस्य स्तुतिषु स्तोत्रेष्वेव तारकस्य तन्त्रानक-तद्धतदैवविशेषस्य उद्धरणम् उदाहरणम्, न तु केयिद्विदिप जनानां दृष्टेषु तारकोद्धरणं लोचनकनो निकोत्पादनम्, तथाविधदोषाभावात् दण्डदानुष्ठापानुत्क्रवात् । उग्नरग्नेः रवेरेव प्रहगाशङ्का उपरागशङ्का, न तु कस्यापि लोकस्य प्रहगाशङ्का दोषवशात् राजदूतैः हठाद्वारगमयम्, दोषाभावात् । शशिनः चन्द्रमस एव उपेष्टातिक्रमः उपेष्टानन्त्रमु-

निग्रह (दमन) था, किन्तु लोगोंको दण्ड नहीं दिया जाता था ।] बड़ली हाथियाँका हो वारि (वन्धनस्थान) में प्रवेश था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी अपराधीको जलप्रवेशका दण्ड नहीं दिया जाता था (प्राचीन समयमें जलप्रवेश भी एक प्रकारका दिव्य दण्ड था जिससे किसी ननुष्यका अपराधी वा निरपराधी होना सिद्ध होता था) । अग्निहोत्रादि नियमवालोंका हो अग्निधारण (अग्निग्रहण) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी व्यक्तिअग्निधारण नहीं था । प्रहाणा हो तुलारोहण (तुला राशिमें गमन) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी ननुष्यका तुलारोहण (तलारूप चढ़ना) नहीं था । अगस्त्योदयमें ही विषशुद्धि (जलकी स्वच्छता) होती थी, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी ननुष्यको विषशुद्धि (विष-पान पापराहित्यप्रकाश) नहीं होता था । केशों और नखोंमें ही आयुनिर्णय (छेदन करने से बुद्धिका व्यापार) होता था, किन्तु लोगोंका आयुनिर्णय (बुढ़ानेमें सुननेमेंका अभाव) नहीं होता था । मेवाकट्टर दिनोंमें ही मलिनान्मरत्व (आदम मलिन) होता था, किन्तु लोगोंमें मलिनान्मरत्व (वन मलिन) नहीं था । मनीयों में ही भेद (ग्रन्थनूत्रके प्रवेशके लिए छिन्नरत्न) था, किन्तु लोगोंके मध्यमें भेद (परस्पर भेदनांति प्रयोग=विरोध) नहीं था । मुनीयोंका ही योगसाधन (योगसाधन=चित्तवृत्ति निरन्तर वापशुचिमें नेकता) था, किन्तु किसीमें हत्याके लिए योगसाधन (गुणसाधक प्रेरण) नहीं था । कामिकानिकेयकी स्तुतिमें ही तारकोद्धरण (तारकासुरका उदाहरण) दिया जाता था, किन्तु पापके समय किसीका भी तारकोद्धरण (लोचनकनोनिर्णय = आँखोंमें पुद्गलका उत्पादन) नहीं होता

१. प्रवेशः । २. अग्ने च 'वैश्वानरसिद्धि' इत्यधिकः पाठः एवमुपलभ्यते । ३. त्रितिनान्मरत्वप्रकारात् ।

४. विषशुद्धिः । ५. जलधरः । ६. योगधारणम् ।

द्वरणम्, उष्णरश्मेर्ग्रहणाशङ्का शशिने ज्येष्ठातिक्रमः, महाभारते दुःशासनपराधाकर्णनम्, वयःपरिणामे दण्डग्रहणम्, असि-परिवारेषु^३ कलङ्कयोगः, कामिनी-कुचपत्रभङ्गेषु वक्रता, करिणां दान-विच्छित्तिः, अक्षक्रीडासु शून्यगृह-दर्शनम्, पृथिव्यामासीत् ।

तस्य च राज्ञः निखिल-शास्त्र-कलावगाह-गम्भीरबुद्धिः, आ शैशवादुपाख्य-निर्भर-

ल्लङ्घ्य मूलनक्षत्रादौ प्रवेशः, न त्वन्यस्य कस्य चन ज्येष्ठानाम् अवस्थया वृद्धानां सोदरादीनाम् अतिक्रमः तदादेशोल्लङ्घनम्, शिष्टत्वात् । महाभारते तन्नामकपञ्चमवेद एव दुःशासनस्य दुर्योधनानुजस्य अपराधा-कर्णनं नृपदात्मजायाः कचवद्याकर्पणदोषश्रवणम्, न त्वपरत्र दुःशासनेन नीतिधर्मविरुद्धतया दूषितशासनेन अपराधाकर्पणं राजकीयजनानां दोषश्रवणम्, राजानुशासनेन सर्वस्मिन् स्थल एव तेषां नीतिधर्मपुरस्सरव्यवस्थाकरणात् । वयःपरिणामे वृद्धावस्थायामेव दण्डग्रहणम् अवलम्बनाय यद्वेग्रहणम्, न तु दोषे दण्डग्रहणं द्रव्यदानादिदण्डाङ्गीकारः दोषाभावात् । परिव्रियन्ते आच्छाद्यन्ते एमिरिति व्युत्पत्त्या परिवाराः, असीनां खड्गानां परिवाराः क्रोपाः तेष्वेव कलङ्कयोगः परिष्कारणाभावेन मालिन्याङ्कसम्बन्धः, न तु जनानां परिवारेषु दारात्मजादिपरिजनेषु कलङ्कयोगः कलङ्क-सम्बन्धः दोषरहितत्वात् । कामिनीनां रमणीनां कुचयोः स्तनयोः पत्रभङ्गेषु पत्रस्वरूपरेखासु वक्रता कुटिलता, न तु जनमनस्सु वक्रता निखिलानामेव कामलहृदयत्वात् । करिणां गजानामेव दानैः स्वीयमद-सलिलैः विच्छित्तिः अङ्गरागः, न तु सम्पत्तिमतां दानविच्छित्तिः द्रव्यवितरणविरामः 'अहरहर्दद्यात्' इति श्रुत्या तेषां प्रत्यहमेव दानकरणात् । 'दानं गजमदे ध्याने' इति विद्यमेदिन्यौ । अक्षक्रीडा द्यूतखेलाः तास्वेव शून्यगृहस्य गुटिकाशून्यकोष्ठस्य दर्शनम् अवलोकनम्, न तु नगरग्रामेषु शून्यगृहस्य जनवर्जितभवनस्य दर्शनम्, कस्यचिदप्युपद्रवानुपलम्भेन सर्वस्मिन् समय एव जनपूरितत्वात् ।

इह 'गिरीणां विपत्तता' इत्यारभ्य 'अक्षक्रीडासु शून्यगृहदर्शनम्' इत्यन्तं यावत् सर्वस्मिन्नेव स्थले यथासम्भवश्लेषसङ्कीर्णा आर्था परिसंख्यालङ्कारः ।

तस्येति । अपि चेति चार्थः । शुक्रनासो नाम 'शुक्रनास' इतिसंज्ञकः ब्राह्मणो विप्रः तस्य तारापीडस्य (राज्ञः) अमात्यो मन्त्री 'आसीत्' इत्यग्रिमया क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि मन्त्रिणो विशेषणान्यवगन्तव्यानि । निखिलानि समस्तानि यानि शास्त्राणि आम्नायादीनि च कला नृत्यगीतादि-चतुःषष्टिकलाविद्याश्च तासु अवगाहनेन तदभिप्रायाकलनेन गम्भीरा दुरवगाहा बुद्धिः मनीषा यस्य स तादृशः । आ शैशवात् आ बाल्यात् उपारूढः राजन्युत्पन्नो निर्भरः सान्द्रः प्रमत्तः स्नेहानुरागो यस्य स तादृशः । या । सूर्यो ही ग्रहणाशङ्का (राहुद्वारा आसकी सम्भावना) थी, किन्तु लोगोंकी ग्रहणाशङ्का (राजानुचरद्वारा बलात्कार पकड़े जाने की आशङ्का) नहीं थी । चन्द्रका ही ज्येष्ठातिक्रम (ज्येष्ठा नक्षत्रका उल्लघन) था, किन्तु किसीके द्वारा ज्येष्ठातिक्रम (बड़े भाई आदि बड़ोंकी बातका उल्लघन) नहीं था । महाभारतमें ही दुःशासन (धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनके कनिष्ठ भ्राताका अपराध = द्रौपदीका बलात्कार श्रावण धृष्टताप्रदर्शनरूप दोष, सुना जाता था, किन्तु राज्यके मध्यमें किसी स्थान पर राजपुरुषोंके दुःशासन [अन्याय शासन] का अपराध नहीं सुना जाता था । वृद्धावस्थामें ही दण्डग्रहण [यष्टि-धारण] होता था, किन्तु अपराधके कारण किसीसे भी दण्डग्रहण [जुर्माना लेना] नहीं होता था । तलवारके कोपोंमें ही कलङ्कयोग [मलचिह्नका सम्पर्क] था, किन्तु किसीके क्रीड़ादि परिजनवर्गके मध्यमें कलङ्क योग [अपवादका सम्पर्क] नहीं था । कामिनोंके स्तनोंके ऊपर पत्राकार रचनामें ही वक्रता [टेंटापन] थी, किन्तु लोगोंके चित्तमें वक्रता [क्रूरता] नहीं थी । हाथियोंमें ही दानविच्छित्ति [स्वकीय मद जल द्वारा अद्वाराज] होता था, किन्तु धनियोंकी दानविच्छित्ति [धनवितरणका विराम] नहीं होती थी और पार्श्वोंके खेलमें ही शून्यगृह देखे जाते थे, किन्तु नगरमें वा ग्राममें शून्यगृह [मनुष्यशून्य भवन] देखनेमें नहीं आते थे ।

शुक्रनास नामका एक ब्राह्मण उस राजाका मन्त्री था । वेदादि समस्त शास्त्रों एवं नृत्यगीतादि सभी कलाओंके परिशीलनसे उसकी बुद्धि गम्भीर हो गई थी । बाल्यावस्थासे ही राजाके ऊपर उसका अत्यन्त

२. ग्रहणाशङ्का । ३. दुःशासनापराधः । ४. असिपरिवारेषु कुशलयोगः, असिपरिवारेष्वकुशलयोगः, असिधारानु कोपशुक्तिः । ५. कामिनीनां कुचभङ्गेन, कामिनीकुचभङ्गेन, वक्रता कामिनीनां कुचभङ्गेषु । ६. तस्य राशः । ६. कलाकलापावगाहनगम्भीरबुद्धिः, निखिलशास्त्रकलापावगाहनगम्भीरबुद्धिः ।

प्रेमरसः, नीतिशास्त्र-प्रयोग-कुशलः, भुवनराज्यभारनौ-कर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसङ्कटे-
ष्वविषण्णधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सिन्धुः सत्यस्य, गुरुगुणानाम्, आचार्य
आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेषाहिरिव सकलमही-भारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव
महासत्त्वनिवासः, जरासन्ध इव घटित-सन्धिविग्रहः, त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गः, युधि-
ष्ठिर इव धर्मप्रभवः, सकल-वेद-वेदाङ्गवित्, अशेषराज्यमण्डलमङ्गलैकसारः, बृहस्पति-

नीतिशालं व्यवहारग्रन्थः तस्य प्रयोगः तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशलो निपुणः । भुवनराज्यस्य विष्टपाविष्यस्य
भारः शासनव्यापार एव नौः तरंगिः तस्याः कर्णधारो नाविकः । महत्स्वपि गुरुष्वपि कार्यसङ्कटेषु विधेय-
कृच्छ्रेषु अविषण्णा अप्रतिहता धीः प्रज्ञा यस्य सः । इह 'भुवनराज्यभारनौकर्णधार' इत्यत्र परम्परितरूप-
कमलङ्कारः ।

धामेति । धैर्यस्य अविचलचित्ततायाः धाम आधारः, स्थितेः मर्यादायाः स्थानम् आश्रयः, सत्यस्य
अवितयस्य सिन्धुः महाधारः, गुणानां दयाविनयादीनां गुरुः हितोपदेष्टा, आचाराणां शिष्टव्यवहाराणाम्
आचार्यः उपदेष्टा, धर्मस्य सुकृतस्य धाता धारकः ।

क्षेत्रेति । शेषाहिः वासुकिनाग इव, सकलायाः समस्तायाः महाः मूमेः भारः शासनव्यापारः तस्य
धारणे सञ्चालने क्षमः समर्थः अन्यत्र हि भारो गुरुस्वरूपगुणविशेषः तस्य धारणे उद्ध्वहे क्षमः ।

सलिलेति । सलिलनिधिः सागर इव, महासत्त्वरय उत्कृष्टाष्टवसायस्य निवास आश्रयः, अन्यत्र
महतां विशालानां सत्त्वानां मकरादिजन्तूनां निवास आधारः ।

जरेति । जरासन्ध एतन्नाम्ना प्रसिद्धो भूपतिरिव, घटितौ प्रयोजितौ, सन्धिः सामप्रयोगपूर्वक-
द्रव्यादिसमर्पणेन मैत्रीस्थापनम्, विग्रहः संग्रामश्च तावुभौ येन स तादृशः, अन्यत्र हि घटितो विहितः
सन्धिः स्रष्टव्यस्य संयोगो यस्य स तयोक्तो विग्रहो वपुर्यस्य स तादृशः ।

पुरा किल बृहद्रथाख्यो भूपतिः स्वतनयादिकमनवलोच्य चण्डकौशिकं मुनिमुपेत्य आराधयितुं
प्रवृत्तः, ततस्तुष्टो मुनिः तस्मै एकमात्रफलं पत्नीभ्यां भोक्तुं प्रददौ । अद्धंमद्धं विभज्य स्वादितवतीभ्याञ्च
ताभ्यां समयान्तर्गच्छार्धशरीरयुक्तं बालकद्वयं प्रसूतम्, तन्नरोच्य नितरां सन्ततो भूपतिः श्मशानभूमा-
वादाय निचिक्षेप । अनन्तरं जरानाम्नी काचन श्मशानवासिनी राक्षसी यावदेव तद्भागद्वयमेकत्र
स्थापितवती तावदेव जीवितं तं निरीच्य तस्मै भूपतये समर्पितवती तत एव 'जरासन्ध' इति नामेति
महाभारतीया कथा ।

त्र्यम्बको इति । त्र्यम्बको विरूपाक्षः (शङ्करः) इव, प्रसाधितानि सम्पादितानि दुर्गाणि परित्रा-
दीनि येन स तादृशः, अन्यत्र प्रसाधिता प्रसन्नीकृता दुर्गां पार्वती येन सः ।

युधीति । धर्माणां सुकृतानां प्रभवो यागादिना उद्भवो यस्मात् स तादृशः, अन्यत्र धर्मात् प्रभवो
जनिः यस्य स तादृशः । धर्मयुद्धो 'युधिष्ठिर' इत्याख्यायिका महाभारतादावुपसन्वेया ।

सकलेति । सकलानि समस्तानि यानि वेदवेदाङ्गानि ऋग्यजुःसामाथर्वछन्दःकल्पादीनि तानि वेति
जानातीति स तादृशः । अङ्गानि वेदस्य—

'छन्दः पादौ तु वेदस्य हृत्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निर्वृतं श्रोत्रमुच्यते ।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥' इति ।

अशेषेनिखिले राज्यमण्डले मङ्गलैकसारः कल्याणकरहृत्सम्भूतः सकलगुणानां निधिरूपत्वादित्याश्रयः ।

बृहस्पतिरिति । सुनासीर इन्द्रः तस्य बृहस्पतिः सुराचार्यः तद्वत्, 'बृहस्पतिः सुनासीरः

प्रणयानुराग उत्पन्नो हो गताः आ । बहू भोति-शालके प्रयोगेन कुशलं था; एवं सत्तारके राज्यशासनकार्यरूप नौका-
का कर्णधार था, बड़े-बड़े सहस्रों ने भी उसको बुद्धि कुण्ठित नहीं होती थी । बहू धैर्यका आधार था; मर्यादाका
आश्रय था; सत्यका समुद्र था; गुणोंका शिखर था; सदाचार का उद्देशक था; एवं धर्मका आश्रय था । शेषनाग
चित्त प्रकार पृथिवीका भार-बहन करनेमें समर्थ है, वह भी समी प्रकार समस्त पृथिवीका शासन करनेमें अच्छी तरह
समर्थ था । जित प्रकार म्मुद्र मकरादि बड़े बड़े जलजन्तुओंका आश्रय है, उन्ही प्रकार वह भी अत्यन्त अश्व-
वहायका आश्रय था । जित प्रकार जरा नामकी श्मशानवासिनी राक्षसिने जरासन्धके शरीरके दो हिस्सोंको
सहदेव किया था, उन्ही प्रकार उसने भी दयाशानमें सन्नि = भेल, और विग्रह = लड़ाई को सहदेव किया था ।

१. भारकनी । २. सेतुः । ३. क्वचिद् 'सकल' इति पदं नास्ति । ४. प्रकटितम् । ५. ...मण्डलैकसारः ।

रिव सुनासीरस्य, कविरिव वृषपर्वणः, वशिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य, धौम्य इवाजातशत्रोः, दमनक इव भीमस्य, सुमतिरिव नलस्य, सर्वकार्येष्वाहितमतिः, अमात्यो ब्राह्मणः शुक्रनासो नामासीन् ।

या नरकासुर-शस्त्रप्रहार-भीषणे भ्रमन्मन्दर-नितम्ब-निर्दय-निष्पेक्षकठिनांसपीठे नारायणवक्षःस्थलेऽपि स्थितामदुष्करलाभासमन्यत प्रज्ञावलेन लक्ष्मीम् ।

यच्च समासाद्य दर्शितानेकराज्यफला लतेव महापादपम् अनेकप्रतानगहना विस्तार-मुपर्ययौ प्रज्ञा ।

पुरुहुतः पुरन्दरः, 'बृहस्पतिः सुराचार्यः' इति चामरः । वृषपर्वणो निजनामख्यातस्य दैत्याधिरतेः कविः शुक्राचार्यः तद्वत् 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः । दशरथस्य रामपितुः वशिष्ठः अरुणवतीपतिः तद्वत् । रामस्य दशरथात्मजस्य विश्वामित्रः कौशिकः तद्वत् । अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य धौम्यः तद्वत् । भीमस्य निषधराजस्य दमयन्तीतातस्य दमनक इव सुमतिः तद्वत् । सर्वकार्येषु समस्त-कृत्येषु नलस्य आहिता स्थापिता मतिर्बुद्धिर्यस्य स तादृशः, शुक्रस्य कीरस्येव नासा, नासिका यस्य स तादृशः । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः ।

य इति । यः शुक्रनासः प्रज्ञावलेन बुद्धिसामर्थ्येन, नरकासुरस्य नरकाद्यदैत्यस्य शस्त्रप्रहारेण शस्त्राघातेन भीषणे क्षतिचिह्नयुक्तया भयानके, तथा भ्रमतः क्षीरोदमन्यनकाले घूर्णमानस्य मन्दरस्य अद्रेः यो नितम्बो मध्यभागः तस्य निर्दयनिष्पेक्षेण निरनुकम्पघर्षणेन कठिने कठोरे अंसपीठे पीठबद्धिपुलं स्कन्धद्वयं यस्य तथोक्ते, नारायणस्य विष्णोः वक्षःस्थले स्थितां विद्यमानामपि लक्ष्मीं श्रियम् अदुष्कर-लाभां स्वप्रयासलभ्याम् अभन्यत ज्ञातवान् । इह नरकासुरः शस्त्रप्रहारेणापि यां प्राप्नुं न समर्थो बभूव, या च मन्दराचलनिष्पेक्षेणोतापि न गतवती तामपि श्रियमदुष्करलाभासमन्यत इत्यर्थस्य पूर्वविशेषगद्घयेन ध्वननाज्ञापुष्टार्थत्वदोषस्य प्रसक्तिरिति भावुकानां भावः । भूमिसुतं नरकासुरं श्रीकृष्णो जघानेति हरि-वंशीया कथेहानुसन्धेया । 'शेषाहिरिव' इत्यारभ्य 'व्यम्बक इव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

यमिति । लता घततिः महापादपं विस्तृततरुमिव, प्रज्ञा मतिः 'धीः प्रज्ञा नेमुषी मतिः' इत्यमरः, यच्च शुक्रनासं समासाद्य लब्ध्वा, दर्शितानि प्रकटितानि अनेकानि बहूनि राज्यानि अभिनवराज्यप्राप्तयः

जिस प्रकार महादेवजा पार्वतीकी प्रसन्न करनेके लिए आभूषणादिका सन्पादन करते हैं, उसी प्रकार वह भी अनेक स्थानमें दुर्गनिर्माणक्रियाका सन्पादन करता था । जिस प्रकार युधिष्ठिर धर्मप्रभव (धर्मराजसे उत्पन्न) थे, उसी प्रकार वह भी धर्मप्रभव (यागविद्वारा धर्मका उत्पादक) था । और वह समस्त वेद-वेदाङ्गको जानता था । एवं समस्त राज्यके मध्यमें अद्वितीय प्रधान व्यक्ति था । जिस प्रकार बृहस्पति इन्द्रके, शुक्राचार्य वृषपर्वणके, वशिष्ठ दशरथके, विश्वामित्र रामचन्द्रके, धौम्य युधिष्ठिरके, दमनकमुनि मोमराजाके, एवं सुमति नलराजके मन्त्री थे, उसी प्रकार शुक्रनास भी तारापीठका मन्त्री था और वह सभी कार्योंमें बुद्धि-प्रयोग (विवेकपूर्ण कार्य) करता था ।

नरकासुरके अश्व-प्रहारे विह्वल होकर जिसका वक्षःस्थल भवदूर हो गया था एवं सनुद्रमन्यनके समय कथों पर भ्रमण करते हुए मन्दराचलके निर्दय घर्षणसे जिसके वक्षःस्थल के समीपवर्ती स्कन्धद्वय कठिन हो गये थे, नारायणके उस वक्षःस्थलमें लक्ष्मीदेवीके वास करने पर भी वह (शुक्रनास) उसे अपने बुद्धिबलसे प्राप्त करना दुर्लभ नहीं समझता था ।

एवं जिसप्रकार रत्ना किसी एक विशाल वृक्षको पाकर उ-के अवलम्बनसे अनेक फल उत्पन्नकर नये पदार्थोंमें तयन होकर क्रमसे विस्तारको पा जाती हैं, उसीप्रकार बुद्धि—जिस शुक्रनासको पाकर नये-नये राज्यप्राप्तिका दर्शन कराने एवं बहुततर विषयमें प्रवेश कर दूसरोंसे दुर्द्वेय होकर क्रमसे विस्तार पा गई थी (सारांश यह है कि—वह अपनी बुद्धिसे राज्यमें ऐसे ऐसे कार्योंको करता था, जिनसे प्रजाको उत्तम शासनके अनेक लाभोंका अनुभव होता था, ऐसी उत्तरी उत्तरारूप बुद्धि उस महावृक्षरूपी प्रधानके समागमसे अगणित प्रदानोंसे गहन होकर विस्तार पा गई थी) ।

१. 'दमनक इव नलस्य', इत्येव पाठो न तु 'सुमतिरिव' इत्यादिः । २. अप्रतिहतमतिः । ३. दन्तिव 'प्रहार' इति पदं नास्ति । ४. दन्तिव 'निनन्द' इति पदं नास्ति । ५. पादपम् ६. उपाययौ ।

यस्य चानेक-चारपुरुष-सहस्र-सञ्चार-निर्चिते चतुर्दधिवलयपरिखा-प्रमाणे धरणी-
तले भवन इवाविदितमहरहः समुच्छ्वसितमपि राज्ञां नासीत् ।

स राजा बाल एव सुरकुञ्जर-कर-पीवरेण, राज्यलक्ष्मी-लीलोपधानेन, सकल-
जगदभय-प्रदान-शौण्डेन, रण-यज्ञ-दीक्षायूपेन, स्फुरदसिलतामरीचि-जाल-जटिलेन,
निखिलाराति-कुल-प्रलयधूमकेतुना, बाहुदण्डेन विजित्य सप्तद्वीपवर्त्तयां वसुन्धरां तस्मिन्
शुकनासनाग्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्त्तव्यशेषमप-
रमपर्यन्तम् । प्रशमिताशेषविपक्षतया "विगताशङ्कः" शिथिलीकृत-वसुन्धराव्यापारः प्रायशो^{१३}
यौवनसुखमनुभवूव ।

इत्यर्थः, फलानीव यथा सा तादृशी, तथा अनेकैः बहुभिः प्रतानैः किसलयैः गहना सान्द्रा, मतिपत्रे तु
अनेकेषु विषयेषु प्रतानेन प्रसारेण गहना अन्यदुर्वोधा सती । इह पूर्णोपमा लुप्तोपमया सङ्कीर्यते ।

यत्नेति । अनेके ये चारपुरुषा गुप्तचराः तेषां सहस्रस्य सञ्चारः परिभ्रमणं तेन निचिते व्याप्ते,
चत्वारि चतुःसंख्यकानि उदधिवलयानि मण्डलीभूतसागरा एव परिखा दुर्गाणि ताभिः प्रमाणं परिमाणं
यस्य तस्मिन् समग्र इत्यर्थः, धरणीतले जगतीतले भवन इव निजगृह इव राज्ञाम् अन्येषां भूपतीनाम्
अहरहः प्रतिदिनं समुच्छ्वसितमपि निश्वासत्यागोऽपि यस्य च शुकनासस्य अविदितम् अज्ञातं नासीत्
न बभूवेत्यर्थः । गुप्तचरैः निखिलमेवोदन्तं शुकनासो ज्ञातवानिति तात्पर्यम् । इहोपमा ।

स इति । स राजा तारापीडः कर्त्तव्यशेषम् इतः परं किं कर्त्तव्यमस्तीत्यपरं विचारविषयं कार्यम्
अपश्यत् अवालोक्तयत् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । बाल एव शैशव एव सुरकुञ्जरस्य ऐरावतस्य करवत् शुण्डा-
दण्डवत् पीवरेण स्थूलेन, राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तस्या लीलोपधानेन विलासोपवर्हस्वरूपेण, सकलानां
समस्तानां जगतां संसाराणाम् अभयप्रदाने शौण्डो मत्तः "शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत्
त्रियाम्" इति विश्वमेदिन्यौ, रणः संग्राम एव यज्ञः क्षत्रियाणां पुण्योत्पादनादुत्सवरूपत्वाच्चेत्याशयः ।
तस्य दीक्षायाम् आरम्भे यूपेन पशुबन्धनदारुस्वरूपेण, स्फुरन्ती देदीप्यमाना या असिलता लतावलम्ब-
मानखड्गः तस्या मरीचिजालेन रश्मिसमूहेन जटिलो व्याप्तः तेन तादृशेन, तथा निखिलस्य समग्रस्य
अरातिकुलस्य वैरिगणस्य प्रलये विनाशे धूमकेतुना अशुभसूचकग्रहविशेषेण, यद्वा धूमकेतुरिव तेन
तादृशेन, बाहुदण्डेन भुजदण्डेन सप्तद्वीपाः जम्बूद्वीपशास्मलिकुशक्षौद्रशाकपुःकराख्या एव वलयं कङ्कणं
यस्याः तां तादृशीं वसुन्धरां भूमिं विजित्य जयं प्राप्य तस्मिन् उक्तगुणविशिष्टे शुकनासनाग्निं शुकन-स-
संज्ञके मन्त्रिणि सचिवे सुहृदीव सख्याविव राज्यभारम् आरोप्य निधाय अतिविश्वासपात्रतया हानि-
सन्देहाभावादित्याशयः, सुस्थिताः सुखेन स्थायिन्यः प्रजाः प्रकृतीः कृत्वा निष्पाद्य अन्वयस्तुक्त एव
प्रशमिताः शान्तिं प्रापिता अशेषाः समग्रा विपक्षा वैरिणो येन तस्य भावस्तथा कारणेन, विगताशङ्को
निर्भयः, तथा शिथिलीकृतो मन्दीकृतो वसुन्धरायाः पृथिव्या व्यापारः शासनकार्यं येन स तादृशः ।
प्रायशो बाहुल्येन यौवनसुखं स्त्रीसंभोगादीनि तारुण्यसुखम् अनुभवूव अनुभवविषयीचक्रे ।

जिस प्रकार अपने घरमें किसी घटनाके घटनेपर लोगोंले वह अशान नहीं रहता है, व्सी प्रकार परिखास्वरूप
चारों समुद्रसे परिवेष्टित समस्त पृथिवीपर विचरग करनेवाले हजारों गुप्तचरों (जानूनों) के द्वारा अन्यान्य
राजाओंके प्रतिदिन साँस लेने का समाचार उस शुकनासने अशान नहीं रहता था ।

वह राजा तारापीड, बाल्यावस्थामें ही ऐरावत हाथ को मूँटके समान स्थूल, राज्यलक्ष्मीके लीलोपधान
(कीड़ाके तकिये) के स्वरूप, समस्त संसारको अभयदानमें मत्त, युद्धरूप यशारम्भके यूपकाष्ठ (स्तम्भ) के स्वरूप,
चमकते हुए खट्वाकी किरणोंके जालसे व्याप्त (ढका हुआ) एवं धूमकेतुकी पृष्ठके समान सब शत्रुकुलके प्रत्यका
सूचक बाहुदण्डद्वारा सप्तद्वीपरूपी कङ्कणवाला पृथिवीको जीतकर अपने मित्रके समान अत्यन्त विधाना उन्न शुक-
नान्तनामक मन्त्रीके ऊपर सब राज्यका भार सौंपकर प्रजाको स्वस्थ कर अन्य अवशिष्ट कार्यको देखने लगे । बाद

१. यस्यानेक । १. परिचिते, विजिते । ३. परिधिप्रमाणे परिक्षेपप्रमाणे । ४. धरणीतले । ५. राज्यलक्ष्मी ।
६. सकलजगदभयप्रदानयशदीक्षायूपेन । ७. धूमकेतुदण्डेन बाहुना । ८. सकलद्वीपवलयान् । ९. अपश्यत् । १०. क-
चित् तथा इत्यधिकः । ११. विगलिताशङ्कः । १२. शिथिलितपृथिवी(पृथ्वी)व्यापारः । १३. प्रायोयौवनसुखमनुभवूव ।

तथाहि कदाचिदुल्लसत्कठोर-कपोल-पुलक-जर्जरित-कर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दन-जलच्छटाभिरिव स्मित-सुधाच्छविभिरभिषिच्यमानः, कर्णोत्पलैरिव लोचनांशु-भिस्ताड्यमानः, कुङ्कुमवृत्तिभिरिवामरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाण-लोर्ललोचनः, धवलांशु-कैरिव कर-नख-मयूख-जालकैराहन्यमानः, चम्पक-कुसुम-दल-मालिकाभिरिव भुजल-ताभिरावध्यमानः, दध्राधर-धूत-करतल-चलन्मणिवलय-कलकल-रमणीयम्, अतिरभस-

इह 'सुरकुञ्जरकर-पीवरेण' इत्यत्र प्रथमवृत्तीयान्ते लुप्तोपमा, द्वितीयवृत्तीयान्ते निरङ्गकेवलरूप-कम्, तुरीयवृत्तीयान्ते अक्षिप्तशब्दनिबन्धनपरम्परितरूपकम्, पष्ठवृत्तीयान्ते निरङ्गकेवलरूपकलुप्तोपमयोः सन्देहः । 'सुहृदीव' इत्यत्र चोपमा ।

अथ तारुण्यसुखानुभवप्रकारमेवोपपादयति—तथाहोत्यादिना । कदाचित् कस्मिंश्चित् समये अनङ्ग-परवशः कामाधीनः सन् भूपतिः सुरतं मैथुनम् आततान विस्तारयामास इत्युत्तरेण सम्बन्धः । उल्लसद्भिः विकसद्भिः कठोरैः वेधनयोग्यत्वात् कठिनैः, कपोलयोः गण्डयोः पुलकैः रोमाञ्चैः जर्जरितानि कपोलोपरि-निपतनात् क्षयीकृतानि कर्णपल्लवानि श्रोत्रकिसलयानि यासां तादृशीनाम्, प्रणयिनीनां कामिनीनां चन्दनजलस्य मलयजसलिरस्य छटाभिः विन्दुसमूहैरिव, स्मितम् ईषद्वसितं सुधां पीयूषमिव स्मितमेव सुधा इति वा, तस्याः छविभिः शाभाभिः अभिषिच्यमानः स्रप्यमानः तत्कान्तोनां विशदत्वादित्याशयः । इह 'चन्दनजलच्छटाभिः' इत्यत्रोपमालङ्कारः 'स्मितसुधाच्छविभिः' इत्यत्र लुप्तोपमानिरङ्गकेवलरूपकयोः सन्देहसङ्कारश्च, उभयोरपि परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संस्पृष्टिरलङ्कारः ।

कर्णात्लंरिति । कर्णोत्पलैरिव श्रोत्रकुवलयैरिव लोचनांशुभिः नयनकान्तिभिः ताड्यमानः प्रहार-विषयीक्रियमाणः तीक्ष्णकटाक्षपातादित्याशयः ।

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमं केसरं तस्य धूलिभिः चूर्णैरिव आभरणप्रभाभिः भूषणकान्तिभिः आकुलीक्रियमाणे व्याहन्यमाने अत एव लोले चपले लोचने नयने यस्य स तादृशः ।

धवलेति । धवलांशुकैरिव शुभ्रवस्त्रैरिव, करनखातां हस्तपुनर्भूगां मयूखजालकैः रश्मिमण्डलैः आहन्यमानः, ताड्यमानः अतिनिकटतया तीक्ष्णपातित्वादित्याशयः ।

चम्पकेति । चम्पककुसुमानां हेमपुष्पकप्रसूनानां 'चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः' इत्यमरः, दलमालिकाभिरिव सृष्टुलःबाह्लपङ्क्तिभिरिव भुजलताभिः बाहुवल्लीभिः आवध्यमानः आलिङ्ग्यमानः । इह 'कर्णो-त्पलैरिव' इत्यारभ्य 'चम्पककुसुमदलमालिकाभिः' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

दध्राधरेति । दध्रेन दन्तैः खण्डितेन अधरेण रदनच्छदेन हेतुना, धूतं निषेधव्यञ्जनाय कम्पितं यत् करतलं पाणितलं तत्र चलतां चपलीभूतानां माणवलयानां रत्नकटकाणां कलकलेन मधुराव्यक्तध्वनि-समूहेन रमणीयं मनोहरम् । अप्रेतनस्य 'सुरतम्' इत्यस्यैतद्विशेषणम्, इत्थमन्यान्यपि । अतिरभसेन अतिस्वरया दलितानि खण्डितानि यानि दन्तपत्राणि हस्तिदन्तरचित्कर्णासरणानि तैः दन्तुरं विषमं

पृथिवीके शासनकार्यमें विशेष लिप्त नहीं रहकर एवं तब शत्रुओंको शान्तभाव अवलम्बन कराकर निःशङ्क चित्त होकर उसने प्रायः यौवन-सुखका अनुभव किया ।

जिस समय राजा, चन्दन-जलकी धाराके समान प्रिययुवतियोंके सुधामय श्मश्रुहात्यके शोभाजलते अभिषिक्त होता था, उस समय उन प्रियाओंके गालोंपर अत्यधिक रोमाञ्च उत्पन्न होकर कर्णोंके पल्लवोंको जर्जरित करता था । कोई कोई प्रिययुवती, तीव्र कटाक्ष प्रहार करनेके समय कर्णोंके नीलोटलके समान नयन-किरण द्वारा राजाको ताटन करती थी । केसरके धूलिसमूहके समान किसी-किसी युवतीके आभूषणोंकी प्रभासे राजाका नयनयुगल प्रतिहत होकर चञ्चलभाव धारण करता था । शुभ्रवस्त्रके समान किसी युवतीके अपने हस्तस्थित नखसमूहके किरणपुद्गद्वारा राजा आहत होता था । कोई-कोई युवती चम्पाकी फूल पत्तोंकी मालाके समान कोमल बाहुलता द्वारा राजाकी बाँध लेती थी । इस तरह कामवश होकर झुरत-कोड़ा करता था, जो प्रियाओंके अपरदंश होनेसे कौपित हाथोंमें हिलते हुए नयनमय कङ्कणोंके कलकलते रमणीय लगती थी; अत्यन्त वेगमें टूट हुट कर्णभूषणके टुकड़ोंसे शय्या के नीची-नीची

१. कुङ्कुमपट्टासधूलिभिः, कुङ्कुमवासाधूलिभिः । २. क्वचित् 'लोले' इति पदं नास्ति । ३. नखर... ।

४. दध्राधराधूतकरतल, दध्राधरकरतल... । ५. कलकलरव, कलरव । ६. रतिरभस... ।

दलित-दन्त-पत्र-दन्तुर-शयनम् , उल्लिख-चरण-गलदलत्करक्तशेखरम् , सरभस-कच-ग्रह-चूर्णित-मणिकर्णपूरम् , उल्लसित-कुच-कृष्णागुरुपङ्क-पत्र-लताङ्कित-प्रच्छदपटम् , अच्छ-श्रमजल-लुलित-गोरोचना-तिलकपत्रभङ्गम् , अनङ्ग-परवशः सुरतमातृवान ।

कदाचिन्मकरकेतु-कनक-नाराच-परम्पराभिरिव कामिनी-करपुट-विनिर्गताभिः कुङ्कु-मजल-धाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो लाक्षाजलच्छटा-प्रहारपाटलीकृतदुकूलो मृगमद-जलविन्दु-शवल-चन्दन-स्थासकः कनकशृङ्गकोपैश्चिरं चिक्रीड ।

कदाचित् कुच-चन्दन-चूर्ण-धवलित मर्ममालम् , चटुल-तुला-कोटि-वाचाल-चरणा-

शयनं शय्या यत्र तत्तथोक्तम् । उल्लिखी भूपतेः मस्तकपर्यन्तम् उत्तोलितौ यौ चरणौ रमण्याः पादौ ताभ्यां गलन् स्रवन् योऽलक्तको लाञ्छारसः तेन रक्तो लोहिताकृतः शेखरो भूपतेः शिखा यत्र तत्तथोक्तम् । सरभसं सवेग यः कचग्रहः केशधारणं तेन चूर्णितं भग्नं मणिकर्णपूरं रत्नमयकर्णालङ्कारः यत्र तत्तथोक्तम् । उल्लसितयोः भूपतेः हस्तस्पर्शनं स्फुरितयोः कुचयोः स्वनयोः याः कृष्णागुरुपङ्कस्य सान्द्रकृष्णागुरुद्रवस्य पत्रलताः तत्तत्स्वरूपचिह्नानि ताभिः अङ्कितः सञ्जातचिह्नः प्रच्छदपटः शयनीयास्तरणवसनं यत्र तत्तादृशम् , कामिन्या न्युव्जशयनादित्याशयः । अच्छैः निर्मलैः श्रमजलैः रतिक्रान्तिघर्मोदकैः लुलिताः कथञ्चित् धौताः गोरोचनायाः कुङ्कुमस्य तिलकपत्रभङ्गा भालस्यतिलकपत्रभङ्गरूपचिह्नानि यत्र तत्तथोक्तम् , अन्यवस्तूक्त एव ।

कदाचिदिति । कदाचित् कस्मिन्नपि समये मकरकेतोः कामदेवस्य कनकनाराचपरम्पराभिरिव हेममयविशालबाणपङ्क्तिभिरिव, कस्याश्चित् कामिन्याः रमण्याः करपुटेन हस्तसम्पुटेन तत्प्रेरणयेत्यर्थः, विनिर्गताभिः निःसृताभिः कुङ्कुमजलधाराभिः गोरोचनासलिलपङ्क्तिभिः पिञ्जरीक्रियमाणः पिङ्गलवर्णवद् विधोयमानः कायो देहो यस्य स तादृशः । लाक्षाजलस्य स्थासकसलिलस्य छटाभिः धाराभिः कस्याश्चित् रमण्याः शृङ्गकोपाग्निःसृताभिरित्याशयः, प्रहारेण अभिघातेन पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं दुकूलं वस्त्रं यस्य स तादृशः । मृगमदजलविन्दुभिः कस्याश्चिद्रमण्याः शृङ्गकोपाग्निःसृताभिः कस्तूरीसलिलकणिकाभिः, शवलः कर्धुरः, चन्दनस्थासकः मलयजविहितचर्चा यस्य स तादृशः । 'चर्चा स्याच्चर्ममुण्डायां चिन्तास्यासकयोरपि' इति हेमचन्द्रः । कनकशृङ्गकोशैः लम्बमानकोपाकारहेममयसलिलयन्त्रविशेषैः चिरं बहुकालं चिक्रीड क्रीडां कृतवान् 'शृङ्ग' प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्युयन्त्रके' इति मेदिनी । फालगुने जायमानस्य रङ्गजलक्रीडामयस्य कामदेशोत्सवस्य वर्णनमिदम् । अयमुत्सवो रत्नावल्यां 'कीर्णः पिष्टातकौघैः' इत्यादिना वर्णितः । सातवाहनेनाऽपि गाथासप्तशत्याम्—

'तेत्तुग चुण्णमुष्टिं हरिचूससि आणं वैपमाणाण । भिसिणेमिति पिअअमं हस्थे गंध दअं जाअं ॥'

इत्यादिना वर्णितः । इह 'कनकनाराचपरम्पराभिरिव' इत्यत्र जात्युल्लेखालङ्कारः ।

कदाचिदिति । सावरोधजनः अन्तःपुरप्रणयिनीजनसहितो भूपतिः जलक्रीडया सलिलखेलया हो जाता थी; जैसे किये हुए चरणोंने लगे अलक्तसे मस्तक लाल-लाल हो जाता था; वेगसे बाल पकड़नेसे मणि-कण्ठूर चूर-चूर हो जाता था; राजाके करस्पर्शसे स्फुरित हो जानेके कारण जिनके स्तनोंपर काले अगसके लेपसे रची हुई पत्र-लतासे ऊपरका बल अङ्कित हो जाता था; निर्मल पत्तानेकी महान-महान बूँदोंसे गोरोचनके तिलक और पत्रभङ्ग बिगड़ जाते थे ।

किसी-किसी समयमें राजा सुवर्णकी पिचकारियोंसे प्रिय युवतियोंके साथ बहुत देर तक क्रीडा करता था, उस समय किसी युवतीके हाथके आकर्षणमें पिचकारीसे निःसृत कामदेवके सुवर्णमय बाणोंकी कतारोंके समान केसरिये जलकी धाराओंसे राजाका शरीर पीला-पीला हो जाता था, किसी युवतीके पिचकारोंसे निर्मल लाक्षा (आला) जल की धाराके प्रहारसे राजाका बल लाल-लाल हो जाता था, एवं किसी युवतीके सोनानी पिचकारोंसे निर्गत कस्तूरी-युक्त जल की बूँदोंसे राजाका शरीरस्थित चन्दन-रस पित्तकवरा हो जाता था ।

किसी-किसी समयमें राजा रनिवासकी प्रियरमणियोंके साथ जलक्रीडा करनेके लिए रनिवासके गृह-स्रो-

१. दन्तुरित ... ।

२. चरणजल ... ।

३. अश्रमजल ... ।

४. रोचना, 'गोरोचन' ... ।

५. ... विनिर्गताभिरिव ।

६. धवलोन्मिनालम् ।

ललक-सिक्त-हंस-मिथुनम् ; अलक-निपतित-कुसुमनिकर-शारम् , प्लवमान-कर्णपूर-कुव-
लयदलम् , उन्नत-नितम्ब-संक्षोभ-जर्जरित-तरङ्गम् , उद्दलित-नाल-पर्यस्त-नलिननिपतित-
धूलि-पटलम् , अनवरत-करास्फालनस्फुरत्-फेनविन्दु-चन्द्रकितम् , सावरोप्रजनो जलक्रीडया
गृहदीर्घिकाणामन्मथकारः ;

कदाचित् सङ्केत-वञ्चिताभिः प्रणयिनीभिरावद्ध-भङ्गुर-भ्रूकुटिभिरारणित-मणिपारि-
हार्य-मुखर-भुजलताभिर्वकुल-कुसुमावलीभिः संयत-चरण नख-किरण-विमिश्रैः कुसुम-
दामभिः कृतापरायो दिवसमताड्यत ।

गृहदीर्घिकायां भवनवापीनाम् अम्भो जलम् एतादृशं चकार निर्जन इत्यग्निमेग सम्बन्धः । इह द्वितीयो-
न्तानि पदानि अम्भोविशेषाणि । कुचयोः स्तनयोः चन्दनचूर्णैः मलयजशोदैः धवलिता शुभ्रीकृता लम्बि-
माला तरङ्गपङ्क्तिः यस्य तत्तादृशम् । चटुलान्यां चलिताभ्यां तुलाकोटिभ्यां नूपुराभ्यां वाचालयोः शब्दाप-
मानयोः चरणयोः पादयोः अलककैः लाङ्घद्रवैः सिक्तं सेचितं हंसमिथुनं नूपुरशब्दाकृष्टं सितच्छदद्वन्द्वं
यत्र तत्तादृशम् । 'पादाङ्गं तु तुलाकोटिर्मञ्जरी नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अलकात् चूर्णकुन्तलात् निपतितैः
छत्तैः कुसुमनिकरैः पुष्पसमूहैः शारं नानारूपम् । प्लवमानानि सलिलोपरि सन्तरन्ति कर्णपूराणाम्
आकण्ठमग्नमहिलाध्रुवगभूषणीभूतानां कुवलयानां नीलोत्पलानां दलानि पत्राणि यत्र तत्तादृशम् । उन्न-
तानाम् उच्चानां नितम्बानां खोकल्याः पश्चाद्भागानां संक्षोभेण आस्फालनेन जर्जरिताः चूर्णकृताः तरङ्गाः
कल्लोला यत्र तत्तादृशम् । उद्दलितानि उच्छिद्धानि नालानि विसानि येषां तादृशानि, अत एव पर्यस्तानि
सलिलोपरि पतितानि यानि नलिनानि कमलानि तेभ्यो निपतितं छत्तं धूलिपटलं रजःसमूहो यत्र
तत्तादृशम् । तथा अनवरतं निरन्तरं करास्फालनेन सलिलसेवनाय तत्रैव पाणिसञ्चालनेन स्फुरद्भिः
देदीप्यमानैः फेनविन्दुभिः अवधिकफपृष्ठतैः सज्जाताः चन्द्रकाः चन्द्राकारसलिलस्फोटा अत्येति
तत्तादृशम् । अन्वयस्तुक्त एव ।

कदाचिदिति । सङ्केते वञ्चिताभिः, 'एवंविधसमये तथाविधस्थले भवतीभिः सह विहरिष्ये' इत्येवं-
रूपेण निर्णये विहिते तत्र समुपस्थितास्तु तास्तु 'नृपतिस्तु नागत इति' तेन विप्रलम्भाभिरित्यर्थः, अत एव
आवद्धाः विहिताः भङ्गुराः वराः भ्रूकुटयोः यामिस्तामिस्तयोक्ताभिः, आरणिताः ताडनाय हस्तान्दोलनात्
शब्दिताः ये मणिपारिहायाः रत्नकटकानि 'आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तैः
मुखराः वाचाला भुजलता बाहुवल्स्यो यासां तामिः तादृशीभिः, प्रणयिनीभिः नानिनीभिः (कर्त्रीभिः)
वकुलकुसुमावलीभिः केसरपुष्पमालाभिः (करणैः), संयतौ वदौ वरणौ पादौ यस्य स तादृशः, कृताप-
राधः विहितागाः सङ्केतस्थलेऽनागमनादिव्याशयः, नृपतिः, नखकिरणविमिश्रैः पुनर्भवमयूखसंपृक्तैः कुसुम-
दामभिः अन्यपुष्पमालाभिः दिवसं समग्रं दिनम् अभिव्याप्य अताड्यत ग्राह्यत 'कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया' इत्यनेन 'दिवसम्' इत्यत्र द्वितीया ।

वरीके मध्यमे प्रवेश करता था, उस समय उसके जलमें किसी रमणीके रत्नोंका चन्दन धुल जानेसे उनकी तरङ्गें
श्वेतवर्ण हो जाती थीं । किसी रमणीके चञ्चल नूपुर (पायजमे) के हिलनेसे इन-झनाहट करते चरणोंमें लगा अल-
ककरस अनुसरणकारी हंस-द्वन्द्वती पर छिड़क जाता था, किसी सुन्दरीके केसरकलारसे स्पर्शित कुसुमसमूहके
गिर जानेसे दीर्घिका (गृहस्तोवर) का जल विचित्र हो जाता था; किसी सुन्दरीके जलमध्यमें आकण्ठ मग्न होने
पर उसके कर्णमरण नीलोत्पलके पत्र जलके ऊपर तैरने लगते थे; किसी रमणीके ऊँचे-ऊँचे नितम्बोंके झोने
तरङ्गें छिन्नमित्र हो जाती थीं, किसी तरणीके द्वारा नालसे तोड़कर फेंके हुए कमलों की रख फँस जाती थी और
किसी सुन्दरी द्वारा राजाके सिर पर जलसेवन करनेके समयमें बार-बार पानीको हाथसे हिलोडनेसे उड़ते हुए
फेनविन्दुसमूह उत्पन्न होकर जलके ऊपरमें चन्द्राकार बन जाते हैं ।

किसी समय राजा संकेतकर रात्रिमें उस स्थान पर नहीं गया जिससे प्रतापित प्रियाएं दूसरे दिन कुकुटि
देवी करके झनझनाते मणि-कण्ठोंसे शब्दायनान मुखवाओंके द्वारा मौलितरोंके फूलों की मालासे उस कपरापी
राजाका पैर बांधकर अपने नख-किरणोंसे मिश्रित अरर पुष्पमाला द्वारा उसे ताडना करती थी ।

१...कुसुममालम् , कुसुमनिकरशारम् ।

२. अर्थात् 'दूर' इति पदं नास्ति ।

३. ...झोमं... ।

४...करतलास्फालनम् ।

५. ...विलुप्तम्... ।

६. चटुदोभिः, भ्रूकुटिभिः, भ्रूकुटोभिः ।

७. ...आरणितापारिहाय्यम्... ।

८. वकुलकुसुमावलीसंयतम्... ।

कदाचिद्वकुलतन्त्रिव कामिनीं गण्डूप सीधु-धारां स्याद्-मुदितो विकासमभजत ।
कदाचिदशोक-पादप इव युवति-चरणतल-प्रहार-संक्रान्तालक्तकरसो रागमुवाह । कदाचि-
न्मुपलायुध इव चन्दन-यवलं कण्ठायसक्तोल्लसल्लोल-कुसुममालः पानमसेवत । कदाचिद्-
गन्धगज इव मन्दरक्त-कपोलदोलायमान-कर्णपल्लवो मदकलः काननं विकच-वनलता-
कुसुमसुरभि-परिमलं जगाह । कदाचित् कर्ण-न्मणिन्पुरनिनादानन्दितमानसो हंस इव

कदाचिदिनि । वकुलतरुः केसरवृक्षः स इव, कामिन्याः रमण्याः गण्डूपसीधुधाराया वदनपूर्णमद्य-
धारायाः न्वादेन पानचर्चणेन मुदितो हर्षितः, विकासं हर्षेण विस्फारितहृदयत्वं विकस्वरत्वञ्च अभजत
वकुलतन्त्रिव राजा तु प्राप्तवानित्यर्थः । यदि कालभेदाद्वृक्षप्रक्रमतादोष आपततीति विभाव्यते तदा
'यथा कामिनीगण्डूपसीधुधारास्यादमुदितो वकुलतरुः विकासं भजते तथा कदाचिद्विकासमभजत' इति
पाठान्तरेण समाधेय इति सुधियो विभावयन्तु । न चैवमपि मद्यपानस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाद्वा राज्ञः कथं
तदाम्बा इति वाच्यम्, मद्यपदेन सुरामयस्यैव ग्रहणं तस्यैव हि निषेधो न वच्यस्य, अत्र च सीधु-
पदस्य इषुविकारप्रतिपादकत्वेन दोषाभाव इति सुधोभिराकलनीयम् ।

कदाचिदिनि । अशोकपादपः कङ्क्रेलिवृक्षः तद्वत् युवतीनां तरुणीनां यः चरणतलप्रहारः पादतला-
भियानः तेन संक्रान्तः तस्मात् न्वशरीरे सञ्चरितः अलक्तकरसः स्यासकद्रवो यस्य स तादृशः, रागं
तास्वनुरागं रक्तनां च उवाह अवहत् । 'स्त्रीणां पादाघातादशोकं विकसती'ति कविसमयप्रसिद्धिः, तथा-
चोक्तं साहित्यदर्पणे—

'पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योपितामास्यमयैः' इति ।

कदाचिदिति । मुपलायुधो यलमद्रः तद्वत्, चन्दनेन शरीरे मलयजलेपनेन धवलः शुभ्रः, पद्मे
चन्दनवद्धवलः, कण्ठे अवसक्ता लम्बा उल्लसन्ती देदीप्यमाना लोला चपला कुसुममाला पुष्पलक् यस्य
स तादृशः, पानं सीध्वादिमद्यपानम् असेवत अभजत ।

कदाचिदिति । गन्धगजो गन्धप्रधानो हस्ती स इव, मदेन मद्यपानोऽप्यमत्ततया रक्तौ रक्तवर्णौ
अन्यत्र मद्जलेन रञ्जितौ यौ कपोलौ गण्डद्वयं तयोः दोलायमानौ सञ्चाख्यमानौ कर्णपल्लवौ श्रवणभूषणी-
भूतपल्लवौ प्रथितकर्णौ च यस्य स तादृशः । मदेन आनन्देन कलो मधुराव्यक्तध्वनिर्यस्य स तादृशः,
मदमत्तश्च । विकचैः विकस्वरैः वनलतानाम् अरण्यवह्नीनां कुसुमैः पुष्पैः सुरभिः घ्राणतर्पणः परिमलो
गन्धो यत्र तत्तादृशम्, काननम्, उपवनम् अरण्यञ्च जगाहे विलोढयामास ।

कदाचिदिति । क्रमन्ति शब्दायमानानि यानि मणिनूपुराणि रत्ननिर्मितानि पादभूषणानि 'मञ्जीर'
इत्यर्थः, तेषां निनादेन शब्देन आनन्दितं मुदितं चित्तं मानसं यस्य स तादृशः । हंसपद्मेऽप्येवम्, तस्यापि
नूपुरशब्देन मुदितमनस्त्वस्य प्रसिद्धत्वात् । कमलवनेषु नलिनकाननेषु रमे अरमत ।

जिस प्रकार वकुल (नीलसिरी) वृक्ष कामिनियोंके मुक्त-नयके संलग्नते स्वकीय पुष्प-समूहको विकसित
करता है उसी प्रकार राजा भी किसी समयमें कामिनियोंके सम्मेलन में मदिराके वृष्टके स्वादसे आनन्दित होकर
नृत्ति रान करता था । जिस प्रकार अशोक वृक्षमें युवतियोंके चरण-नलके प्रहारसे लगे हुए अलक्त रक्तने रक्त-
पुष्प निकलते हैं, उसी प्रकार राजा भी किसी समयमें युवतियोंके चरण-प्रहारसे शरीरमें लगे हुए अलक्त रक्तने रक्त-
उन लोगोंके प्रति और भी अनुरक्त होना था । किसी समय राजा, बलरामके समान चन्दन लेपन करनेसे शुभ्रवर्ण
होए कण्ठमें मनोहर और चरण कुसुममाला धारणकर प्रिय युवतियोंके साथ मद्यपान करता था । जिस प्रकार
मत्त गन्धगज स्वकीय मन्दरवृक्षित कपोलद्वयके ऊपर विम्बित कांयुल हिलता हुआ गिले हुए बनलता कुसुमोंकी
उत्तम गुणवत्से सुक्त वनेमें भ्रमण करता है, उसी प्रकार राजा भी किसी समय मत्त हुए-स्वकीय मदेन
पान हुए कपोलद्व पर काननमें पड़े हुए पल्लवों छलना हुआ श्रवण मधुरध्वनिते सुक्त शरीर प्रिय
युवतियोंके साथ लगे हुए बनलता-कुसुमोंकी उत्तम गुणवत्से सुक्त उपान (कपोले) में भ्रमण करता था । किसी
समय राजा मन्दारिणी युवतियोंके रत्न-अनाने नूपुर (पादवेव) के शब्दसे आनन्दित चित होकर हंसके

१. कामिनीना गण्डूप । २. अवसक्तम् । ३. "अलक्तो गन्ध" । ४. चन्दनवन्धकण्ड । ५. कण्ठावसक्तलोला, कण्ठावसक्तमुत्तमलोला । ६. पर्यट्ट 'कर्ण' इति पदं नष्टि । ७. विकस्वर । ८. हर्षित ।

कमलवनेषु रेमे । कदाचिन्मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेसर-मालः क्रीडापर्वतेषु विच-
चारः । कदाचिन्मधुकर इव विजृम्भमाण-कुसुम-मुकुलदन्तुरेषु लतागृहेषु बभ्राम । कदा-
चित् नील-पट-विरचितावगुण्ठनो बहुलपक्ष-प्रदोष-दत्त-सङ्केताः सुन्दरीरभिससार ।
कदाचिच्च विघटितकनक-कपाट-प्रकटवातायनेष्वनवरत-दह्यमान-कृष्णागुरु-धूमरकैरिव
पारावतैः^१ अर्ध्यासित-विटङ्केषु महाप्रासाद-कुक्षिषु कतिपयाप्त-सुहृत्परिवृतो वीणा रेणु-
मुरज-मनोहरमन्तःपुर-सङ्गीतकं ददर्श । किं बहुना, यद्यदतिरमणीयमभिमतमविरुद्धमा-
यत्यां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्वेषां पृथिवीव्यापाराणां सिषेव्रे, न तु

कदाचिदिति । मृगपतिरिव सिंह इव, स्कन्धे अवलम्बिता घृता केसरमाला वकुलपुष्पस्रक्, सटा-
पङ्क्तिश्च येन स तादृशः, क्रीडापर्वतेषु खेलाशैलेषु विचचार बभ्राम ।

कदाचिदिति । मधुकरो भ्रमरः तद्वत्, विजृम्भमाणैः प्रस्फुटद्भिः कुसुममुकुलैः पुष्पकुड्मलैः
दन्तुराणि विपमाणि तेषु तादृशेषु, लतागृहेषु बहुभिर्वनेषु बभ्राम विचचार । इह 'अशोकपादप इव'
इत्यारभ्य 'मधुकर इव' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

कदाचिदिति । नीलपटेन श्यामवस्त्रेण विरचितं सम्पादितम्, अवगुण्ठनं शिरोऽवधिशरोराच्छादनं
येन सः तादृशः, अन्यकर्तृकावलोकनभियेत्याशयः । बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य प्रदोषे रजनीमुखे दत्तः
सङ्केतः 'भवतीषु तन्नोपस्थितासु अहमुपेत्य रंस्ये' इति निर्देशो यासु ताः तादृशीः, सुन्दरीः रमणीः
अभिससार स्वयमभिसरणं कृतवान् ।

कदाचिदिति । अपि चेति चकारस्यार्थः । विघटितैः उद्घाटितैः कनककपाटैः सुवर्णनिर्मितकपाटैः
प्रकटानि प्रस्फुटानि वातायनानि गवाक्षा येषु तादृशेषु, अनवरतं निरन्तरं दह्यमानानां सौगन्ध्यार्थमित्या-
शयः, कृष्णागुरुणां काकतुण्डानां धूमैः दहनकेतनैः रक्ता रञ्जिताः तैरिव धूमवर्णत्वादित्याशयः । पारावतैः
कपोतैः अध्यासितानि अवलम्बितानि विटङ्कानि कपोतपालिका येषु तादृशेषु, महाप्रासादानाम् श्रेष्ठनृप-
भवनानां कुक्षिषु मध्यभागेषु कतिपयैः कियद्भिः आसैः रागादिवशादपि नान्यथावादिभिः सुहृद्भिः मित्रैः
परिवृतः सहितः, वीणा वल्लकी, वेणुवंशः, मुरजो मृदङ्गः, तैः तेषां वाद्यैरित्यर्थः, मनोहरम् अतिरमणीयम्,
अन्तःपुरस्य अवरोधस्य सङ्गीतकं नृत्यगीतवाद्यत्रयं च ददर्श अद्वाहीत् ।

'अनवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूमरकैरिव' इत्यत्र क्रियोद्येष्टा ।

किमिति । किं बहुना बहुवक्तव्येन किमित्यर्थः, यत् यत् अनिर्दिष्टनामकं वस्तु अतिरमणीयम्
अतिमनोहरम् अभिमतम् इष्टम् आयत्याम् उत्तरकाले तदात्वे तस्मिन् काले च 'तत्कालस्तु तदात्वं
समान कमलवनमें क्रीडा करता था । किसी समय गल-प्रदेशमें वकुल (मौलसिरी) पुष्पोंकी माला धारणकर
स्कन्धदेशमें जटासमूहधारी सिंहके समान क्रीडा पर्वतोंपर विचरता था, किसी समय खिलती हुई फूलोंकी कलियोंसे
असमानता प्राप्त लता-मण्डपोंमें भ्रमरके समान भ्रमण करता था । किसी समय नीलवर्ण-वस्त्रसे सभी अङ्गोंकी
आच्छादित कर कृष्णपक्षकी रात्रिके प्रदोष-कालमें संकेत करनेवाली सुन्दरियोंसे मिलने आता था । एवं किसी समय
कितने ही प्रिय मित्रोंसे परिवृत होकर उत्कृष्ट महलके मध्यमें रहकर अन्तःपुरस्थ सुन्दरियोंके वीणा, वंशो और
मृदङ्ग वाद्यसे मनोहर नृत्य-गीतादि रूप सङ्गीत देखता था, उक्त समय वह सभी महलके भीतर सुवर्णके किवाड
खोलकर खिड़कियों खोल देता था, एवं वहाँ दिन-रात जलते काले अगच्छके धूमसे मानो रंगे हुए कबूतर अपने
खोपोंके अन्दर रहते थे । अधिक कहनेसे क्या होगा ? सारांश यह है कि—जो कुछ वस्तु ससारके मध्यमें अत्यन्त
रमणीय मनोरञ्जक अपना अभिमत एवं उक्त समयके तथा भविष्य-कालके अनुकूल था उन सभी वस्तुओंकी

१. स्कन्धावलम्बिकेसर ... । २. 'कदाचिदनलताप्रथितमौलिर्नक्तमालकुसुमस्तवकरचितशेखरः शुक्रपक्षराग-
मधुरयता नलिनीदलकोमलेन हरितकञ्जुकीनावच्छिन्नशरीरावयवः कोदण्डदण्डसनाथीकृतवामेतरांसदेशः पुरः प्रधावि-
तानेकशृङ्गिवाशुरिकैरुपदिश्यमानवरमनिकपक्षिजातिसमालम्बनव्यग्रपाणिभिः परिहासपेशलं स्वयोभिर्गुण्य-
मानो मृगयारसविद्धचेताः सुचिरं गिरिनदिकारण्यप्रसरेषु 'परिवभ्राम' इति पाठः कचित्समुपलभ्यते, किन्त्वप्राक-
रणिकत्वेनेह मूले न निवेदित इत्यवश्यम् । ३. बहुलनिशाप्रदोष ' । ४. ...कनककपाटं । ५. पारावतैः ।
६. अधिष्ठित ' । ७. कुत्रचित् 'महा' इति पद नास्ति । ८. मनोहरमवरोध..., मनोहर तममन्तःपुर ... ।
९. किञ्च बहुना । १०. अतिरमणीयमविरुद्धमायत्याम् ।

व्यसनितया । प्रमुदितप्रजस्य हि^१ परिसमाप्त-सकल-महीप्रयोजनस्य नरपतेर्विषयसम्भोग-लीला-भूषणम्, इतरस्य तु विडम्बना । प्रजानुरागहेतोरन्तरान्तरं दर्शनं ददौ, सिंहासनञ्च निमित्तेष्वारोह ।

शुकनासोऽपि महीनन्तं तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञावलेन वभार । यथैवं राजा सर्व-कार्याण्यकार्षीत् तद्वत्सावपि द्विगुणीकृतं प्रजानुरागो राजकार्याणि^२ चक्रे । तमपि^३ आव-

स्यादुत्तरः कारु आयतिः^४ इत्यमरः । अविस्मृतं परस्त्रीसम्भोगपुरुषगणदुर्व्यवहारादिशास्त्रप्रतिषिद्धरहितम्, तत्तत् अनासिक्तम् अव्यग्रं चेतो हृदयं यस्य स तादृशः सन्, अन्येषां भोगविलासव्यतिरिक्तानां पृथिव्या भूमेः व्यापाराणां शासनादीनाम्, परिसमाप्तत्वात् भारवहनञ्चमसचिवे स्थापिततया अवसितत्वात् सिपेवे सेवितवान्, नु किन्तु, व्यसनितया तत्र तत्रासामर्थ्यशालितया न, एवञ्च भोगविलासो नापत्तिजनक इत्याशयः ।

प्रमुदितेति । हि तयाहि प्रमुदिताः शासनसंरक्षणादिना आनन्दं प्रापिताः प्रजाः प्रकृतयो येन तस्य तथोक्तस्य, परिसमाप्तानि भारवहनञ्चमात्म्यादौ स्थापिततया अवसितानि सकलानि समप्राणि महीप्रयोजनानि भूमावावरयक्तानि शासनसंरक्षणादिकृत्यानि यस्य तादृशस्य विषयसम्भोगलीला माह्वचन्द्रनरमण्यादिभोगविलासो भूषणम् आभरणस्वरूपा, तु परन्तु इतरस्य तदतिरिक्तस्य अपरिसमाप्तसमस्तपृथ्वीकृत्यस्य, सुख्यवस्थाभावादशान्तिपूर्णधिपत्यस्य भूपतेरिति तात्पर्यम्, विषयसम्भोगलीला माह्वचन्द्रनादिभोगविलासः विडम्बना आत्मवञ्चनामात्रम्, निरन्तरमेवाशान्ततया तयाविधप्रमोदानुभवाभावादित्याशयः । इहार्थान्तरन्यासः ।

प्रजेति । प्रजायाः प्रकृतेः अनुरागः स्नेहः तस्य हेतोः तदर्थम् अन्तरान्तरामध्ये मध्ये दर्शनं प्रजानां प्रसादावलोकनं ददौ दत्तवान्, अन्यथा स्वीयसुखदुःखयोस्तादृश्यानुमानेन प्रकृतीनां विरक्तिर्मवेदित्याशयः । निमित्तेषु विचारसापेक्षेषु शासनकृत्येषु पर्वोत्सवादिषु वा प्राप्तेषु सिंहासनं नृपासनम् आरुहोह आरुढवान् ।

शुकनासोऽपीति । शुकनासोऽपि पृथग्व्यक्तप्रधानसचिवोऽपि महान्तं गरिष्ठमपि राज्यभारम् आधिपत्यधुरम् अनायासेनैव प्रयासं विना प्रज्ञावलेन राजनीतिशक्त्या वभार धारयामास ।

यथैवेति । यथैव येन प्रकारेणैव राजा भूपतिः कार्याणि शासनपालनादिव्यापारान् अकार्षीत् कृतवान् तद्वत् तेनैव प्रकारेण असौ शुकनासोऽपि द्विगुणीकृतः पूर्वस्माद्गुलीकृतः प्रजायाः प्रकृतेः अनुरागः स्नेहो येन स तादृशः राजकार्याणि स्वस्वामिशासनसंरक्षणकृत्यानि चक्रे अकार्षीत् ।

तमपीति । आवर्जितात् प्रणामसमये मूर्धानमनेन नमितात् कुसुमगोखरात् प्रसूनमयशिरोऽवतंसात्

को राजाने भोगा, पर उस सुखमें न तो राजाने अपने चित्तको लीन किया और न वह उसका व्यसनी हो गया; क्योंकि—मुदोग्द मन्त्रीके हाथमें समस्त राजकार्य सौंप देनेसे पृथिवीके शासन-पालनादि सभी कार्य उसके पूरे हो गए थे । महामण्डल के सब कार्य समाप्त कर प्रजाका रक्षण करनेवाले ऐसे राजाका भोग-विलास-भूषण-स्वरूप है; और जिसका राज्य सुशासनके अभावसे अशांति-परिपूर्ण है, उसके लिए नो विडम्बना मात्र है । प्रजावर्गके अनुरागके कारण बीच-बीच में राजा स्वयं दर्शन देता था एवं विशेष कोई प्रयोजन होने पर सिंहासन पर भी विराजमान होता था ।

शुकनास भी बड़े भारी उस राज्यका भार अपने बुद्धिबलसे अनायास ही बहन करता था । जिस भावसे राजा सब काम करता था, वह भी वही भावसे राजासे दिखाने प्रजाके साथ अनुराग उत्पन्न कर राजकार्य समाप्त करता था । कभीनन्त राजा लोग मत्स्य द्वारा उसको (शुकनास को) भी जब प्रणाम करते थे, उस समय उनके (राज्योंके) चलापनाल हुए चूजनियोंकी किरणोंसे भरे हुए मुकुटोंका अप्रमाण अवन्त हो जाता था,

१. अतिप्रसन्नितया । २. अचिरं हि परं नास्ति । ३. ...महीनन्तप्रयोजनस्य । ४. विषयोपभोग-लीला । ५. हेतेशान्तरा । ६. महीनन्तं राज्यभारं, महान्तमनन्तं राज्यभारम् । ७. यथैव च । ८. अचिरं 'तत्र' इति परं नास्ति । ९. द्विगुणीकृतः प्रजानुरागश्चे । १०. चकार । ११. अचिरं ...

लित-चूडामणि-मरीचि-मञ्जरीजालिभिर्मौलिभिरावर्जित-कुसुम शेखर-च्युत-मधु-शीकर-सिक्त-
नृप-समं दूरावनतिप्रेङ्खोलित-मणि-कुण्डल-कोटि-सङ्घट्टिताङ्गदं राजकमाननाम । तस्मिन्नापि
चलति चलित-चटुल-तुरग-वल मुखर-खुर-रय-वधिरीकृत-भुवनान्तरालाः, बल-भर-प्रचल-
वसुधातल-दोलायमान-गिरयः, गलन्मदान्ध-गन्धगज-दान-धारान्धकाराः, संसर्पदतिवहंत-
धूलि-पटल-धूसरितसिन्धवः, प्रचलत्-पदातिवल-कलकल-स्फोटित-कर्ण-विबराः सरभसो-
दधुष्यमाण-जयशब्द-निरन्तराः, प्रोद्धूयमान-धवल-चामर-सहस्रसंछादिताः, पुञ्जित-नरेन्द्र-
वृन्द-कनकदण्डातपत्र-संघट्ट-नष्ट दिवसाः, दश दिशो वभूवुः ।

च्युतैः स्यन्दितैः मधुशीकरैः पुष्परसविन्दुभिः सिक्ता सेविता नृपसभा राजपरिपद् येन तत्तादृशम् ।
तथा दूरावनत्या दूरप्रदेशप्रगानेन प्रेङ्खोलितयोः सञ्चलितयोः मणिकुण्डलयोः रत्नयन्त्रवगगनरनयोः
कोटिभ्याम् अग्रभागाभ्यां सहस्रिते घृष्टे अङ्गदे केयूरद्वयं दाहुवलयमित्यर्थः, यस्य तत्तादृशम् । नन्वत्र बहूनां
राज्ञां शिरसोऽवनमनसमये कर्णकुण्डलानां बहुत्वेन कथं द्विवचनेन विग्रह इति चेत् । सत्यम्
'स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः' इति वामनसूत्रप्रामाण्यमभ्युपगम्य तथा प्रतिपादनेन दोषाभावाद ।
राजकं राजसमूहः, आवलितम् अवनतं चूडामणिमरीचिमञ्जरीणां नस्तत्कथितरत्नमयूखाग्राणां जालं
समूहः एषामस्तीति तैः तादृशैः मौलिभिः, शिरोभिः, नं शुक्रनासमपि जाननाम नमश्चक्रे ।

तस्मिन्निति । तस्मिन् शुक्रनासेऽपि चलति कापि प्रस्थिते सति, दश दिशः इत्यभूता वभूवुरिति
सम्बन्धः । तथा हि-चलितस्य शुक्रनासेन साकं प्रयातस्य चटुलस्य चपलस्य तुरगवलस्य वाजिसैन्यस्य
मुक्तरा वाचालाः ये खुराः शफाः तेषां रवैः शब्दैः वधिरीकृतं तदन्यशब्दाविपरीकृतं भुवनान्तरालं
जगन्मध्यं यासु ताः तादृश्यः । बलभरेण सहसंचलितसैनिकभारेण प्रचले कम्पिते वसुधातले पृथ्वीतले
दोलायमानाः सञ्चलन्तः गिरयः शैला यासु ताः तादृश्यः । गलन्तीभिः स्रवन्तीभिः मदान्यानां
मदोन्मत्तानां गन्धगजानां गन्धेभानां दानधाराभिः मदजलपङ्क्तिभिः बन्धकारस्तमो यासु ताः तादृश्यः ।
इह गन्धगजलक्षणमेवं दृश्यते—

'यस्य गन्धं समाधाय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विषाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् । इति ।

संसर्पता ऊर्ध्वं गच्छता अनिवहलेन अत्यन्ताधिकेन धूलिपटलेन रजःसमूहेन धूसरिता धून्वर्णा-
कृताः सिन्धसरितो यासु ताः तादृश्यः । प्रचलतां सहप्रस्थितानां पादाभ्यां चरणाभ्याम् अयन्ति गच्छ-
न्ति ये ते पदातयः ते च ते बलानि सैन्यानि तेषां तथोक्तानां कलकलैः कोलाहलैः स्फोटितानि भिन्नानि
कर्णविबराणि श्रवणरन्ध्राणि यासु ताः तादृश्यः । सरभसं सवेगम् उद्धुष्यमाणैः उच्चैश्चार्यमाणैः जयशब्दैः
'जयजय' इति शब्दैः निर्न विद्यते अन्तरम् अवकाशो यासां ताः तादृश्यः, तैः सम्भृता इत्यर्थः, 'अन्तरम-
वकाशावधि' इत्याद्यमरः । प्रोद्धूयमानेन संवीज्यमानेन धवलचामराणां शुभ्रवलन्यजनानां सहस्रेण
समूहेन संछादिताः आवृताः । तथा पुञ्जितस्य समुत्पन्नसहभावस्य नरेन्द्रवृन्दस्य नृपसमूहस्य यानि
कनकदण्डातपत्राणि कनकनिर्मिता दण्डा येषां तानि दृष्ट्वाणि तेषां सङ्घट्टेन उपरि मिथोदृष्टसंयोगेन नष्ट
नस्तक अवनत करनेसे फूलोंके शेखरोंमें ते टपकते न्युते राजतमका स्थान गीला हो जाता था और दूरसे
ही मस्तकको अवनत करने (झुकाने) के कारण लटकते मणिकुण्डलोंके अग्रदेश द्वारा उनके दाहस्थित केयूरों
(बाजूतन्दों) से रगड़ने लगते थे । उसके भी किसी स्थानमें प्रस्थान करनेपर संदच्युतिसे अन्ये हुए गन्धगजों
दानधाराले दशों दिशाओंमें अंधेरा छा जाता था, मदगामी चपल घोड़ों की टापोंकी आवाजसे भुवनोंके अन्तराल
बहरे ही जाते थे, सैन्यगजके पदभारसे पृथिवीतलके कम्पित होनेपर पर्वतसमूह भी ढगमगाने लगते थे, उड़ती
हुई धूलके डेरसे रास्ताके समीपवर्ती नदियों का रङ्ग मटियाला हो जाता था, साध-साध चलते हुए पैदल सेनाओं
की कलकलसे कानोंके परदे फटे जाते थे, बहुत जोरसे बराबर उच्चारण किया गया जय शब्द सभी दिशाओंमें
व्याप्त हो जाता था, हिलते हुए अगणित श्वेत चामर पृथिवीको आच्छादित कर देते थे, और एकत्रित हुए राजाओं
की सुवर्ण-दण्डवाली छत्र रेणोंके निकट भिड़ जानेसे दिन की शोभा नष्ट हो जाती थी ।

१. सिकनृपसमदूरावनतिसिक्तसमं । २. ...प्रेङ्खित... । ३. चलिते । ४. चटुलतुरङ्ग । ...भुवनाः ।
५. क्वचिद् 'भर' इति पदं नास्ति । ७. ...लतिचटुल... । ८. धूलिप्रचलपदातिवल । ९. ...रवत्कोटित... ।
१०. श्रवणविबराः । ११. ...निर्मताः । १२. ...संघट्टन... ।

एवं तस्य मन्त्रि-विनिवेशित-राज्यभारस्य यौवन-सुखमनुभवतः कालो^१ जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ, एकन्तु सुत-मुख-दर्शनसुखं न लेभे । तथा सम्भुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तः पुरमभवत् । यथा यथा च यौवनमति-चक्राम, तथा तथा विकल-मनोरथस्थानपत्यताजन्माऽर्वद्धताऽस्य सन्तापः । विषयोपभोग-सुखेच्छाभिश्च मनो विजृह्वे । नरपतिसहस्र-परिवृतमप्यसहायमिव, चक्षुष्मन्तमप्यन्धमिव, भुवनालम्बनमपि निरालम्ब^२ नमिव आत्मानम्^३ अमन्यत ।

आच्छादितो दिवसो वासरालोको यासु ताः तादृशः । इह प्रतिविशेषणं सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्ध-रूपातिशयोक्तिः ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना, सूचिवे विनिवेशितः सम्पूर्णभावेन स्थापितः राज्यभारः आधिपत्य-भारो येन तस्य तादृशस्य, यौवनसुखं तारुण्यसौख्यम् अनुभवतः अनुभवं कुर्वतः तस्य तारापीडस्य कालः समयो जगाम गतवान् । भूयसा भूयिष्ठेन समयेन प्रायो बाहुल्येन अन्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रजालोकानन्दानां सर्वेषाम् अन्तं ययौ अनुभवेन पारं प्राप । तु किन्तु सुतमुखदर्शनसुखं पुत्रवदना-वलोकनानन्दं यत्तदेकं न लेभे न प्राप । तथा सम्भुज्यमानमपि तथाविधोक्तद्वारेण संभोगविषयोक्रिय-माणमपि अन्तःपुरम् अवरोधस्थयोपित्समूहः, शरवणं वाणसंज्ञकवृणसमूहमिव, निर्नास्ति फलं सुतो-त्पत्तिरूपं प्रयोजन सस्यञ्च यस्य तत्तादृशम्, पुष्पाणां रजसां प्रसूनानाञ्च दर्शनं यत्र तत्तथोक्तम् अभवत् । शरवणे यथा प्रसूनोत्पत्तिर्भवति किन्तु फलं न जायते तथा पूर्वोक्तासु वनितासु रजःस्त्रलास्त्वपि रमण-प्रधानफलभूतः सुतो नाजायत इति स्पष्टार्थः । इह च पूर्णोपमा ।

यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं तारुण्यम् अतिचक्राम अतिक्रान्तवान् तथा तथा तेन तेन प्रकारेण, विकलो निष्फलो मनोरथोऽभिलाषो यस्य तादृशस्य अस्य भूपतेः तारापीडस्य, अन-पत्यतायाः निःसन्तानतायाः सकाशात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशः, सन्तापो मानसी व्यथा अर्वद्धत वृद्धिं पाप । विषयाणां स्रक्चन्दनादीनां य उपभोगोऽसकृद्भोगः तस्मादुत्पन्नं यत्सुखम् आनन्दः तस्य इच्छाभिः अभिलाषाभिः, मन्त्रिणां विजहे परितत्याज ।

नरपतीति । नरपतीनां राज्ञां यत् सहस्रं समूहः तेन परिवृतं परिवेष्टितमपि असहायम् द्वितीयेन सहायकेन शून्यम्, 'अपुत्रस्य गृहं शून्यम्' इति न्यायादित्यर्थः । चक्षुष्मन्तं सनेत्रमपि अन्धमिव गताक्षमिव पुञ्जामनरकोद्धारणोपायानवलोकनादित्याशयः । भुवनालम्बनमपि शासकतया जगदाधारमपि निरालम्बनं निराधारमिव, पिण्डविच्छेदसम्भवेन पतनसम्भवादित्याशयः । आत्मानं स्वम् अमन्यत अज्ञासिष्ट ।

इह नरपतीत्यादौ भुवनेत्यादौ चाभावाभिमानिनो 'चक्षुःमन्तमिव' इत्यत्र भावाभिमानिनी जात्युत्प्रेक्षा, इत्यासां परस्परं नैरपेक्षयेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

इत प्रकार मन्त्रीके ऊपर समस्त, राज्यका भार साँझर वह राजा यौवन-सुखके अनुभव में समय व्यतीत करता था । अधिक समय तक उस सुखका अनुभव करता हुआ वह अन्य सब सांसारिक सुखोंके अन्ततक पहुँच गया, किन्तु एक मात्र पुत्रसुख देखनेका सुख उसको प्राप्त नहीं हुआ । वेने ऐसे भोगोंके होने पर भी अन्तःपुर (रनिवास) उसे निष्फल पुष्प-दर्शन युक्त वाग घासके सन्तान लगने लगा (वाग नामक घासमें, पुष्प तो बहुत निकलते हैं, किन्तु फल नहीं लगते; शिर्षोंको रजोदर्शन तो होता था, किन्तु सन्तान नहीं होती थी) । जैसे जैसे यौवन व्यतीत होने लगा, वैसे-वैसे उसको पुत्रकी आशा भी विकल होने लगी, सन्तान नहीं होनेसे मनमें सन्ताप भी खूब बढ़ता गया, क्रमशः विषय-सम्भोग-सुखकी इच्छा उसके मनमें होने लगी उस समय वह, अगणित राजाओंसे परिवृत होने पर भी मानो अज्ञायके सन्तान, चक्षुष्मान् होने पर भी अन्धके सन्तान एवं सनस्त भुयनोंका आधार होने पर भी निराधारके सन्तान अनेको मानने लगा ।

१. मन्त्रिनिवेशित । २. कश्चित्कालः । ३. तनयमुख, लोकमुख । ४. उरनुम्बमानमपि । ५. अभूय । ६. कश्चिद् 'न' इति पदं नास्ति । ७. निष्फल । ८. नरानवर्द्धतास्य । ९. विजजे, विजगाहे । १०. भुवनालम्बनम्, भुवनालम्बनम् । ११. निरालम्बमिव । १२. आत्मानमनन्यत्म् ।

प्यति सभान्तरेषु । इत्येतानि चान्यानि मनोरथशतानि चिन्तयतोऽन्तःसन्तप्यमानस्य प्रयान्ति रजन्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोकः । शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत्, अफलमिव पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविषये तु विधातरि किं करोमि, तन्मुच्यतां देवि ! शोकानुबन्धः, आधीयतां धैर्यं धर्मं च धीः, धर्मपरायणानां हि सदा समीपसञ्चारिण्यः कल्याणसम्पदो भवन्ति इत्येवम् अभिधाय सलिलमादाय स्त्रवं करतलेनाभिनय-पल्लवेनेव विकचकमलतुल्यम् आननमस्याः साश्रुलेखं ममार्जं । पुनः पुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकापनोद-निपुणाभिर्धर्मोपदेशगर्भाभिर्वाग्भिराश्वस्य सुचिरं

क्रियमाणा अत एव लोल चपल दृष्टिर्यस्य स तादृशः, आस्थानस्थितस्य परिपद्यासीनस्य मे मम पुरः पुरस्तात् सभान्तरेषु राजपरिपन्नमध्यभागेषु पर्यटिप्यति परिभ्रमिष्यति । इह बालत्वभाववर्णनाव स्वभावोक्तिः ।

इतोति । इत्येतानि पूर्वप्रतिपादितानि सुतचरितानि; अन्यानि चानभिहितानि मनोरथशतानि मनोविषयीक्रियमाणानि सुतस्य शिक्षाचतुर्यादिव्यवहारान् चिन्तयतो ध्यायतः अन्तःसन्तप्यमानस्य तथाविधात्मजाजननादन्तःकरण एव खेदं प्राप्नुवतः, अर्धैर्यप्रकाशापवादभीत्या बहिरप्रकटयत इत्याशयः । ममेति शेषः, रजन्यो रात्रयः प्रयान्ति गच्छन्ति । इह वृत्त्यनुप्रासः ।

नामिति । अनपत्यतासमुद्भवः असन्तानतासमुत्पन्नः शोकोऽन्तस्तापः, अनल इव वह्निरिव अहर्निशं प्रतिदिनं मामपि न केवलं त्वामेव किन्तु मामपीत्यपेरर्थः, दहत्येव परितापयत्येव । इहोपमा ।

शून्यमिवेति । मे मम शून्यमिव उद्घासितमिव जगद्विखं प्रतिभाति, तथाविधाश्रयाभावादित्यभिप्रायः । राज्यम् आधिपत्यम् अफलमिव निरर्थकमिव पश्यामि अवलोकयामि भाविनो भोक्तुरसत्त्वादिति भावः ।

नन्वेवंविधशोकापनोदाय कोऽपि यत् आलम्ब्यतामित्यत आह—अप्रतीति । विधातरि विधेः वैपरीत्ये इत्यर्थः, अप्रतिविषये मानुषक्रियया प्रतिकर्तुंमयोग्ये सति किं करोमि किमनुतिष्ठामि प्रतिकूल-दैवजनित एवास्माकं विपाद इत्याशयः । तत्तस्माद्धेतोः, हे देवि ! अयं शोकानुबन्धः अनात्मजतानिबन्धना सन्तापपरम्परा मुच्यतां त्यज्यताम् । धैर्यं धीरतायां धर्मं सुकृते च धीर्बुद्धिः आधीयतां स्थाप्यताम् । धर्म एव परम् उत्कृष्टम् अयनमवलम्बनं येषां ते धर्मपरायणा धार्मिकाः तेषां तादृशानां हि कल्याणसम्पदः श्रेयोविभूतयः सदा सर्वकालं समीपसञ्चारिण्यो निकटवर्तिन्यो भवन्ति सञ्जायन्ते, इत्येवं पूर्वोक्तविधिना अभिधाय कथयित्वा, सलिलं जलम् आदाय गृहीत्वा स्वयम् आत्मनः करतलेन पाणितलेन अभिनय-पल्लवेनेव नूतनकिसलपेनेव रक्तेनेत्याशयः, विकचं प्रस्फुटं यत् कमलं पद्मं तदेवोपमानं सादृश्यं यस्यैतादृशम् अस्या विलासवत्या अश्रुलेख्या नयनजलपङ्क्या सह वर्तत इति साश्रुलेखम् आननं मुखं ममार्जं शुशोभ । इहाद्ये 'शून्यमिव' इत्यत्र ध्रौती, द्वितीये 'अफलमिव' इत्यत्र चार्थो उपमेत्युभयोः सङ्करः ।

पुनरिति । नरेन्द्रो भूपतिः पुनः पुनः मुहुर्मुहुः प्रियशतैः चाटुबाहुल्यैः मधुरा रमणीया ताभिः तादृशीभिः, शोकस्यान्तस्तापस्य योऽपनोदो दूरीकरणं तत्र निपुणाभिः चतुराभिः, धर्मोपदेशो गर्भं

इत रूपं नह पुनरल मेरे सामने सभा-मण्डपमें कब विचरण करेगा ? ये सभी, और ऐसे-ऐसे अनेक आकांक्षके विषयकी चिन्ता करते-करते मेरे मनमें अत्यन्त सन्ताप उपस्थित होता रहता है—ऐसे रूपमें प्रतिदिन रात्रि व्यतीत होती है । अनपत्यता-निबन्धन बंध सन्ताप मुझे भी दिन-रात अग्निके समान जलता है । समस्त संसार मेरे निकट शून्य-स्ता प्रतीत होता है और यह सब राज्य निष्फल-स्ता देख पड़ता है । किन्तु विधाताके प्रतिकूलता-चरणके सामने अपना कुछ प्रतीकार नहीं चल सकता, क्या करूँ ! इसलिये, 'देवि ! यह सब निरवच्छिन्न मनस्तापको परित्याग करो, धैर्य और धर्ममें बुद्धि लगाओ, क्योंकि धार्मिक मनुष्योंके पास कल्याणकी सम्यक् सर्वदा रहती है' इतना कहकर, जल लेकर राजा अपने ही अभिनव पल्लवके समान हाथसे नयन जलकी रैखाले संयुक्त एवं खिले हुए कमलके समान रानीके मुख-मण्डलकी धोया । फिर उसने सैकड़ों प्रिय और मधुर

१. सर्पिष्यति । २. इत्येतानि च, इत्येवानि मनो... । ३. यान्ति । ४. संतापः । ५. शून्यमेव । ६. अफलमिवास्तिष्ठं पश्यामि जीविनं राज्यञ्च । ७. इत्यन्, एवं । ८. कमलतुल्यम् । ९. शोकापनोदन ।

स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

निर्गते च तस्मिन् मन्द्रीमृतशोकवेगां विलासवती यथाक्रियमाणामभरणपरिग्रहादिकमुचितं दिवसव्यापारमन्यतिष्ठत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्यासु चादरवती बभूव । यद् यच्च किञ्चित् कुतश्चित् शुश्राव त्रतं तत्तदभक्तवृण्णया सर्वं चकार । न महान्तमपि क्लेशमजीगणत् । अनवरत-दह्यमान-गुग्गुलु-धूमबहुलान्धकारितेषु चण्डिकागृहेषु धवलान्वरां शुचि-मूर्त्तिरूपोपिता हरितकुश पच्छदेषु मुसलशयनेषु सुन्वाप । पुण्य-सलिलपूर्णः विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतर-पल्लव-लाञ्छनैः सकलरत्नगमः शातकुम्भकुम्भै-

अन्यन्तरे यासां तानिः तादृशीभिः, वाग्निः वचोभिः आवास्य आवासनं विधाय सुचिरं विरकालं यावदस्थित्वा स्थितिं विधाय निर्जगाम वहिर्निःसृतवान् ।

निर्गत इति । निर्गते वहिर्निःसृते च तस्मिन् राजनि मन्द्रीमृतशोकवेगां जीज्योपगतां विषादप्रवाहा विलासवती राजमहिषी, यथा पूर्वविधिना क्रियमाणो विधीयमान आभरणपरिग्रहो भूषणधारणम् आदौ यस्य तं तादृगम्, उचितं योग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यम्, अन्वनिष्ठम् अकरोत् ।

तत इति । ततः प्रभृति तदिनाद्वारन्य सुतराम् अन्वयं यथा स्यात्तथा देवताराधनेषु देवतासेवासु ब्राह्मणपूजासु विप्रावांसु गुरुजनाः, पूज्यजनास्तेषां सपर्यासु पूजासु च आदरवती अतिबहुमानवती बभूव जाता । यद् यच्चति । यद्य् अत्युत्तमं अकृतपूर्वञ्च किञ्चिदस्तु कुतश्चित् यस्मात्कस्माच्चानिर्दिष्टनामकाव लोकात् शुश्राव श्रुतवती त्रतम् उपोषणादिकम्, तत्तद् अभक्तवृण्णया बालकस्पृहया ननयप्राप्त्यभिलाष-यत्यर्थः, सर्वं निश्चितं चकार कृतवती ।

नेति । महान्तं महोपासमपि क्लेशं दुःखं नार्जीगणत् चेतसि न गगितवती । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानानां सन्मील्यमानानां गुग्गुलुनां पल्लववाणां धूमबहुलैः सान्द्रदहनकेतनैः अन्धकारितेषु अन्धकारः सञ्जातो येषु तेषु तादृशेषु । तारकादित्वादित्वात् । चण्डिकागृहेषु चामुण्डामननेषु धवलान्वरा शुश्रवसना, शुचिमूर्त्तिः स्नानेन पूज्यरीरा, उपोषिता विहितोपवासा सती । हरिताः श्यामवर्णाः अभिनवा इत्यर्थः, कुशा दर्भाः उपच्छदा आस्तरणानि येषु तथोक्तेषु मुसलशयनेषु पद्मरूपेण पातितमुसलशयनीषु सुन्वाप शयनं कृतवती । सन्तानप्राप्तये तन्नामयिकशिष्टव्यवहारादमी तन्नाथनुष्ठानव्यवहारा अवगन्तव्याः, सान्प्रतिकसमयादित्यमहेष्टार्चनप्रकरणौघचौमायः स्नानव्यवहारवत् ।

पुन्देति । पुण्यानि पवित्राणि यानि सलिलानि जलानि तैः पूजैः पूरितैः, विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि कुसुमफलानि पुनसस्यानि तैरुपेतैः सहितैः । क्षीरतरवो वटवृक्षादयस्तेषां पल्लवाः किसलयानि पुत्रलाञ्छनानि कर्पूरचिह्नानि येषां तैः तादृशैः, सकलानि समस्तानि रत्नानि मणयो गर्भे मध्यप्रदेशे येषां तैः तादृशैः, शातकुम्भकुम्भैः कनकघटैः । 'स्वर्गं सुवर्गं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शात-कुम्भम्' इत्यमरः ।

वचनेति रानांका श्लोक (मनःसन्तान) निवारण कर बारन्वार वसे आवासन दिया और बहुत देरके बाद वह उस स्थानसे चला गया ।

राजके चले जानेके बाद उसके उपदेशसे ही शोकका आवेग कम हो जानेसे रानी विलासवती, पहलेके समान आभूषणधारणदि प्रातिदिवसीय सब कर्त्तव्य कार्य करने लगी और नवसे लेकर देवताओंकी आराधनामें, ब्राह्मणोंकी पूजा और गुरुजनोंकी सेवामें अधिक आदर दिखाने लगी और जिस किसी व्यक्तिने जो कुछ ब्र-नित्यमादि सुनेनें आना, पुत्रप्राप्तिकी इच्छासे वे सभी करने लगी उस समय अत्यन्त श्रमकी भी कुछ गगना नहीं की । कवाच करके ईद्वे वस्त्र पहनकर झरीरसे पवित्र हो वह दिन-रात जलती गुग्गुलुके घने धूम के अन्धकारने परिपूर्ण चण्डिकाके मन्दिरमें, मुसलशयनी स्थानपर हरे लेश विछकर, शयन करती थी । गर्भोंके वाड़ेमें वृद्ध

१. सुचिरं नरेन्द्रो । २. मन्द्रीमृतशोका । ३. यथाक्रियमाणं, आभरणपरिग्रहादिकं समुचितं, अभ-रणपरिग्रहादिकमुचितं । ४. वास्तरव्यापारमकरोत् । ५. भूषणपूजासु चादरवती गुरुजनपरिचर्यासु च, परिचर्याचादरवती । ६. कुतश्चित्कुतश्चित् । ७. गर्भमृण्णया । ८. गुग्गुलुबल्लवपान्धकारितेषु । ९. धवला-न्वरेण, धवलान्वरा । १०. हरितकुश, हरितकुशोपचोक्ष्णेषु । ११. मृतशयनेषु । १२. पूरितैः, पूजैः ।

गोकुलेषु वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गलानां' लक्षणसम्पन्नानां गवामधः सस्तनौ । प्रतिदिवसमुत्थाय सर्वरत्नोपेतानि हैमानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ । महानरेन्द्र-लिखित-मण्डल-मध्य-वर्त्तिनी विविध-बलिदानानन्दित-दिग्देवतानि बहुल-चतुर्दशीनिशासु चतुष्पथे स्नानमङ्गलानि भेजे । सिद्धायतनानि कृत-विविध-देवतोपयाचितकानि सिपेवे । दर्शितप्रत्ययानि सन्निहितमातृका-भवनानि जगाम । प्रसिद्धेषु नागकुलहृदेषु ममज्ज । अश्वत्थप्रभृतीनुपपा-

गोकुलेषु व्रजेषु, वृद्धाभिः परिणतवयोभिः गोपवनिताभिः बहुवस्त्रीभिः कृतानि विहितानि मङ्गलानि सिन्दूरचन्दनस्वर्णपद्मादिरूपाणि यासां तासां तादृशीनां लक्षणसम्पन्नानां समस्तश्यामवर्णादिसुलज्जगानां गवां धेनूनाम् अधः अधोभागे सस्तनौ स्नानं कृतवती ।

प्रतीति । प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् उत्थाय उत्थानं विधाय सर्वरत्नैः समस्तमणिभिः उपेतानि युक्तानि हैमानि कनकमयानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो विप्रैर्भ्यो ददौ दत्तवती ।

महेति । महानरेन्द्रः प्रधानभूतः भूतोपचारकर्त्ता मान्त्रिकः तेन लिखितं चिह्नितं यत् मण्डलं चतुर्लुखा तस्य मध्यवर्त्तिनी तदन्तःस्थायिनी सती, बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य चतुर्दशीनिशासु भूतरात्रिषु चतुर्णां पथां समाहारः सम्मेलनस्थानमिति चतुष्पथं तस्मिन् तथोक्ते, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां बलीनाम् उपहाराणां दानेन आनन्दिताः प्रमोदं प्राप्ताः दिग्देवता दिक्पाला येषु तादृशानि, स्नानमङ्गलानि स्नानरूपाणि स्वस्तिकानि भेजे कृतवती ।

सिद्धेति । कृतानि विहितानि दत्तानीत्यर्थः, विविधानि नानाप्रकाराणि देवताभ्य उपयाचितकानि दीयते यत्तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्विदुर्बुधाः ॥ इत्यादिलिखितानि अर्थात् 'यदि मे तनयप्राप्तिः स्यात्तदा पुनरप्येवमेव समर्पयेयम्' इति स्वीकारपूर्वकोपहाराः येषु तानि तादृशानि सिद्धायतनानि योगिस्थानानि सिपेवे प्रेमपूर्वकमवलम्बितवती ।

दर्शितेति । दर्शितो मातृकाभिरेव संसारे प्रकटितः प्रत्ययः मनोरथफलदानेन विश्वासो येषु तानि तादृशानि, सन्निहितानि निकटवर्त्तीनि मातृकाणां

‘ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा ।
कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्टमांतरः ॥’

इत्युक्तपरिगणितानां भवनानि गृहाणि जगाम गतवती ।

प्रसिद्धेष्विति । प्रसिद्धेषु स्नानेन वन्द्याया अपि सुतोत्पादकतया प्रथितेषु नागकुलस्य हृदेषु सर्पाणां निकेतनीभूतखातेषु ममज्ज सशिरःस्नानं विहितवती ।

अश्वत्थेति । अश्वत्थः पिप्पलः प्रभृतिः आदौ येषां तान् तादृशान् महावृक्षान् विशालपुष्पहीनतरून् उपपादिता विहिता पूजा सपर्यां येषां तान्, कृतं प्रदक्षिणं यया सा तादृशी ववन्दे नमश्चक्रे ।

गोपियोंसे किए हुए सिन्दूर, चन्दन और कुट्टम-माल्यादि चिह्ने भूषित सुलझगी गायोंके नीचे बैठकर, पवित्र जल-परिपूर्ण, नानाविध पुष्प और फलसंयुक्त, आत्र एवं वट प्रभृति क्षीरिद्वक्षके पहनते युक्त तथा सब रत्नोंसे परिपूर्ण सुवर्ण के कलशोंके जलसे वह स्नान करती थी । प्रतिदिन शयनसे उठकर, नानाविध रत्नोंके साथ सुवर्णके तिलपात्रोंको लेकर ब्राह्मणोंको दान देती थी । कृष्णपक्षकी चतुर्दशी रात्रिमें चौराहों पर जाकर, बड़े-बड़े भूतवैद्यों (जोआर्यों) द्वारा बनाये हुए जादूके घेरोंके बीचमें बैठकर, अनेक प्रकारके बलिदानसे दिक्पालोंको सन्तुष्ट करके, माझलिक स्नान करती थी । 'मुझे यदि पुत्र होगा, तो फिरसे इसी प्रकार बलिदान करूंगी' इस प्रकार मनमें करके देवताओंको नानाविध उपहार-प्रदानपूर्वक भक्तिपूर्ण चित्ते सिद्धमन्दिरोंकी सेवा करती थी । जिन देवियोंने अपने भक्तोंको अभीष्ट फल प्रदान कर लिये विश्वास उत्पन्न कर दिया था, समीपवर्त्ती उन सभी माझीप्रभृति देवियोंके मन्दिरोंमें जाती थी । नागकुलके प्रसिद्ध सरोवरोंमें स्नान करती थी । पीपल आदि महावनस्पतियों को पूजा और दक्षिणा करके उनको नमस्कार करती थी । स्नान करनेके बाद, अपनेसे ही चाँदी के पात्रमें, चावलके

१. 'मङ्गला' । २. उत्थायोत्थाय । ३. बहुलपक्ष । ४. चतुष्पथे । ५. सपन । ६. कृतविविध ।
कृतविविधदेवतोप । ७. प्रत्यादेशानि । ८. सन्निधानमातृका, सन्निहितमातृका ।

दितपूजान्महावनस्पतीन् कृतप्रदक्षिणो वचन्दे । दोलायमान-वलयेनै पाणियुगलेन स्नातो
स्वयमखण्डसिक्च-सम्पादितं रजतपात्रं-परिगृहीतं वायसेभ्यो दध्योदन-वलिमदात् । अप-
रिमित-कुसुम-धूपविलेपाधूप-पल्ल-पायस-लाज-कलितामङ्गरहरन्वादेवै-सपर्यामाततान् ।
स्वयमुपहृत-पिण्डपात्रान् भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धादेशान्नम्रक्षपणकान् पप्रच्छ । विप्रश्चि-
कादेशवचनानि बहु मेने । निमित्तज्ञानुपचचार । शकुनज्ञानविदामादरमदर्शयत् । अनेकवृद्ध-
परम्परासमागतानि रहस्यानि चकार । दर्शनागतद्विजगणान् आत्मजदर्शनोत्सुका वेदश्रुती-

दोलायेति । स्नाता कृतस्नाना सती, स्वयं स्वेनैव, दोलायमाने चञ्चले वलये कटके यस्य तेन
तादृगेन, अखण्डैः अश्रुदितैः सिक्चैः धान्यकणैः सम्पादितं निष्पादिनम्, रजतपात्रपरिगृहीतं रौप्यभाज-
नात्तं दध्योदनवलिं दधियुक्तान्नरूपमुपहारं वायसेभ्यः काकेभ्यः अदात् दत्तवती ।

अपरोति । अहरहः प्रत्यहम्, अपरिमितैः अगणितैः कुसुमैः पुष्पैः धूपैः गन्धपिशाचिकाभिः,
विलेपैः चन्दनादिविलेपनद्रव्यैः, अधूपैः पिष्टकैः, पल्लैः पिष्टतिलयोजितान्नमसैर्वा, पायसैः परमान्नैः,
लाजैः धानाभिश्च कलितां सम्पादिताम्, अम्वादेव्या भगवत्याः श्रीदुर्गादेवतायाः सपर्यां पूजाम् आततान्
विहितवती ।

त्वयमिति । भक्तिप्रवणेन प्रेमतत्परेण मनसा चित्तेन, स्वयं स्वेनैव, उपहृतानि उपहौकितानि
पिण्डपात्राणि अन्नभाजनानि यन्मस्तान् तादृशान्, सिद्धाः सत्या आदेशाः आज्ञावचनानि येषां तान्
तादृशान्, नम्रक्षपणकान् दिग्भ्यरान् बौद्धविशेषान्, पप्रच्छ 'तनयो मेत्यान्न वा' इत्यप्राप्तीत्, 'त्वरितमेव
तनयस्ते स्यात्' इति यद्यमी कथयेयुस्तदाऽमीषां सिद्धादेशतया मनोरथसिद्धिर्भवेदित्यभिप्रायेणेति भावः ।

विप्रेति । विप्रश्चिक्कानां शुभाशुभप्रकाशिकानां योषिताम् आदेशवचनानि आज्ञावचनानि बहु
मेने आदरविशेषेण स्वीचकार । 'विप्रश्चिका वीर्यगिका देवज्ञा' इत्यमरः ।

निनिचेति । निमित्तानि शुभाशुभबोधकानि नेत्रस्पन्दनानि जानन्ति ये ते तादृशाः तान्, उपचचार
तदन्तिके ययौ, तज्ज्ञानार्थमित्याशयः ।

शकुनेति । शकुनज्ञानं वसन्तराजीयप्रभृतिपक्षिव्यापारावलोकनेन शुभाशुभनिश्चायकं शास्त्रं
विदन्ति जानन्ति ये तेषां तादृशानाम्, आदरम् अधिकसत्कारम् अदर्शयत् दर्शितवती । पक्षिव्यापाराव-
लोकनेन तेभ्योऽपि शुभाशुभावगमार्थमित्याशयः ।

अनेकेति । अनेकवृद्धानां नानाविधस्यविराणां परम्परा परिपाटी तस्यां समागतानि सम्प्राप्तानि
रहस्यानि गुह्यमन्त्रसाधनादीनि चकार कृतवती ।

दर्शनेति । आत्मजदर्शनोत्सुका सुतावलोकनायोत्कण्ठिता, दर्शनाय स्वप्रत्यक्षावलोकनाय आगताः
प्राप्ताः ये द्विजगणा विप्रवृन्दानि तान् तादृशान्, वेदानां श्रूयन्त इति श्रुतयः स्पष्टोच्चारणानि ता अका-
रयत् कारयामास ।

विना दूटे दानोत्ते वनाये गये दधि-मिश्रित भात कां कलि रखकर कौओंको डेतां थी, उस समय उसके मणिमय
कङ्कणवाले दोनों हाथ हिल रहे थे । प्रतिदिन अपरिमित पुष्प, धूप, अनुलेपन, अपूर (मालपूर), मांस, पायस
(खीर) और जौके धान लेकर दुर्गादेवीकी पूजा करती थी । अपने से ही भोजन मरे पात्र भेट करके सत्यवादी
नने बौद्ध संन्यासियोंसे अदापूर्वक प्रश्न करती थी (कि सुसे पुत्र होगा वा नहीं ?) । देवशक्तियोंके आदेशके
वचनपर विशेष आस्था रखती थी । चक्रःस्पन्दनादि शुभाशुभ लक्षण जाननेवालोंके पास जाती थी । शकुनशास्त्र
जाननेवालोंके प्रति आदर दिखाती थी । अनेक वृद्धोंके परम्परागत प्रचलित मन्त्रशास्त्रके रहस्योंको अक्षीकार
करती थी । पुत्र-प्राप्तिके लिए उत्कण्ठित होकर, दर्शनके लिये आवे हुए ब्राह्मणोंके द्वारा वेदपाठ कराती थी

...१. ...मणिमयदेन । २. कृतस्नाना । ३. अखण्डसिक्चकुसुम... । ४. रजतपात्रे । ५. अ-
रिमितकुसुमविलेपां । ६. पायसवलिन्, पायसवलिज्ज... । ७. ...ज्येष्ठादेवी... । ८. उपाहित...
चन्द्र... । ९. आगतागतानि, गजानि । १०. अक्षीचकार, अक्षीकरोति स्म । ११. दर्शनागतं द्विजजनं ।

रकारयत् । अनवरत-वाच्यमानाः पुण्यकथाः शुभ्राव । गोरोचना-लिखित-भूर्जपत्रगर्भान्
मन्त्रकरण्डकान् उवाह । रक्षाप्रतिसरोपेतानि ओषधिसूत्राणि वदन्व । परिजनोऽपि चास्याः
सततमुपश्रुत्यै निजगान, तस्मिन्निजानि च जग्राहः शिवान्यो नांसवलिपिण्डमनुदिनं
निर्युत्सर्जन्, स्वप्रदर्शनाश्रयार्ण्याचार्याणामाचचचे, चत्तरेषु शिवावलिनं उपजहार ।

एवं गच्छति काले कदाचिद्राजा श्रीगन्धर्व्याणां रजन्यान्त्यावशेष-पाण्डुतारके
जरत्पारावत-पद्मधूसरे नमस्ति स्वप्ने सौदशिवरं स्मृत्यायाः विलासवत्याः करिण्या इव विसव-
लयं मानने सकलकलापूर्णं मण्डलं शशिनं प्रविशन्तं जग्राहीन् । प्रबुद्धोऽप्युवाच हर्ष-

नवरतेति । अनवरतं निरन्तरं वाच्यमानाः कथ्यमानाः पुण्यकथाः पवित्रकथाः श्रीकृष्णादिजन-
वात्तादिका इत्यर्थः, शुभ्राव श्रुतवती ।

गोरोचनेति । गोरोचनाया लिखितं लिपिकृतं भूर्जपत्रं गर्भे मध्ये देयां तां तादृशान् मन्त्रकरण्डकान्
गृहीतवादिनमन्त्रसहितपिण्डकान् उवाह दधे ।

रक्षेति । रक्षाप्रतिसरेण रक्षार्थकङ्कणेन उपेतानि सहितानि, ओषधिसूत्राणि गर्भजननौपयिकौष-
धिसहितसूत्राणि वदन्व वन्दनं कृतवती को इति शेषः । 'ना चनुजवने हस्तचूत्रे प्रतिस्तरोऽभियानं'
इत्यमरः, 'नवेद्यप्रतिसरो मन्त्रमेदे माल्ये च कङ्कणे' इति नेदिनी ।

परीति । अस्या विलासवत्याः परिजनोऽपि परिवारजनोऽपि सततं निरन्तरम् उपश्रुत्यै दैवप्ररनाय
दैवं ननुप्यादिद्वारा कीदृशं वचनं श्रावयतीति जिज्ञासायै निर्जगाम निर्ययौ । तन्निमित्तानि ज्योतिर्विदः
शुभाशुभलक्षणवाक्यानि जग्राह अयत्नेनाग्रहीत् विलासवत्यै कथयितुमित्याशयः । अनुदिनं अथहं नांस-
वलिपिण्डं पल्लवपुष्पहारं शिवान्यः श्रृगालीन्यः निशि रात्रौ उत्सृज्य उत्सृज्यती । स्वप्रदर्शनाश्रयार्ण्या
स्वमालोकनकुहलानि आचार्याणां दैवसुगुह्यं (निरुद्धे) आचचचे उच्यती । चत्तरेषु भवनप्राङ्गणेषु,
शिवान्यो वलिन् उपहारम् उपजहार दत्तवती । अयमुपहारस्तु दिन इति प्राक्कनेन सह पौनरुक्त्यं नैति
विभावनीयम् ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण काले समये गच्छति प्रवति, सति, कदाचिद् कस्मिंश्चिद् समये
स्वप्ने राजा, श्रीगन्धर्व्याणां सनाहप्रायायां रजन्यां रात्रौ नमस्ति गगने उत्प्लावशेषपाण्डुतारके स्वत्पाव-
शिष्टेष्वेतनचूत्रे, जरतः स्थविरस्य पारावतस्य श्रोतस्य पद्मवद् वाजवद् धूसरे धूत्रवर्गे च सति ।
सौदशिवरस्मृत्यायाः प्रासादोपर्युपविद्याया विलासवत्याः आनने वदने, करिण्या गजपत्न्याः आनने
विसवलयनिव, मृगालमण्डलनिव, सकलानिः समस्तानिः कलानिः षोडशरूपानिः पूर्णं शूरितं मण्डलं
दिनं यस्य तं तादृशम्, शशिनं चन्द्रं प्राविशन्तम् अन्तर्जायमानम् अजग्राहीव ददर्श ।

इहाद्ये 'जरत्पारावतपद्मधूसरे' इत्यत्र 'विसवलयनिव' इत्यत्र च श्रौत्युपमा, उभयोर्मिथोऽनपे-
क्षतया विद्यमानत्वात्संक्षिप्तः ।

प्रबुद्ध इति । प्रबुद्धो विगतमिदः सन् उत्थाय शयनादुत्थानं विधाय हर्षेण प्रमोदेन यो विकासः

रात्रिजिह्वा प्रचार था देसा श्रीकृष्णजन्मादि विविध कथानां कथावाक्योंके समान वाक्य सुनती थी । गोरोचना
द्वारा लिखित नौवचन पर नमस्ते सुल चन्द्र (तादृश) पहनती थी । हाथमें रक्षा-कङ्कण और नौवचन सूत्र धारण
थी । वलने परिजन भी दैवकके निकट शुभाशुभ वाक्य सुननेके लिए बाहर जाते थे, एवं चतुर्दश वन लोगोंके सम्मुख
विलासवतीको कहनेके लिए सुनते थे । वे प्रतिदिन रात्रिमें सोदहोको नांसने वलि-निरुद्ध देते थे, स्वप्नमें देते हुए
आश्चर्यको अश्वाचार्यते कहते थे और गृहप्राङ्गणमें (अथवा चौराहों पर) दिनमें भी सोदहोके लिए बलि देते थे ।

इस प्रकार कुछ दिन बीतने पर एक दिन, जब रात्रि अर्धरात्रि रूपसे बीत गई थी, काकाह भी बड़े ऊँटारके
पहले समान धूल धूम हो गया था, एवं नम्रवगम (जरे) भी, पाण्डुवर्ण होकर थोड़े-थोड़े और नन्द-नन्द सीलते
थे तब राजाते स्वप्नमें देखा कि—हृदिनीके मुखमें मृगाल-वलयके समान, मण्डलके शिखरपर सज्जन कर्ता
हई विलासवतीके मुखमण्डलमें समस्त कलानेते स्मिद्धं चन्द्रमण्डल प्रवेश कर रहा है । राजाते सील वलौ

१. अनवरत । २. पुण्याः कथाः । ३. मन्त्रकरण्डकान्, मन्त्रमन्त्रकान् । ४. रक्षाप्रतिसरोपेतानि ।

५. ओषधिसूत्राणि, औषधीसूत्राणि । ६. सुलसर्ज । ७. शिववलि । ८. वद । ९. उत्सृज्य ।

१०. जरत्पारावतपद्मधूसरे । ११. सितप्रासादशिखर । १२. विलासवत्याः विसवलयपद्म ।

१३. उपरिपूर्ण । १४. विलम्बन् ।

विकास-स्फीततरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे सवहुमानं शुकनासमाहूय तं स्वप्नमकथयत् ।

समुपजातहर्षः स तं प्रत्युवाच—‘देव ! सम्पन्नाः सुचिरादस्माकं प्रजानाञ्च मनोरथाः । कतिपर्यैरेवाहोभिरसंशयमनुभविष्यति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतधवल-वाससा शान्तमूर्त्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकचं चन्द्र-कलावदात-दलशतम्, आलोलकेसरसहस्रजटालम्, मकरन्द-विन्दु-सन्दोहवर्षि-पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रजातानि शुभानि निमित्तानि । किञ्च अन्यदानन्दकारणमतो भविष्यन्ति । अवितथफला हि

उन्मीलनं तेन स्फीततरम् अत्यन्तं प्रसृतं तेन तादृशेन, चक्षुषा नयनेन धवलीकृतं शुभ्रीकृतं वासभवनं निवासगृहं येन स तादृशः, तस्मिन्नेव क्षणे समये सवहुमानं सादरं शुकनासं प्रधानसचिवम् आहूय आह्वानं कृत्वा आकारयित्वेत्यर्थः । तं स्वप्नं निशादृष्टम् अकथयत् कथितवान् ।

समुपेति । समुपजातः समुत्पन्नो हर्षः आनन्दो यस्य स तादृशः, स शुकनासः तं भूपतिं प्रत्युवाच प्रत्यग्रवीत्—‘देव राजन् ! सुचिरात् अतिचिरसमयेन अस्माकं सचिवादिवर्गाणां प्रजानां जनानां च मनोरथाः अभिलषितानि सम्पन्नाः सफला जाताः । कतिपर्यैरेव अल्पैरेव अहोभिः वासरैः असन्देहं निःसंशयं स्वामी प्रभुर्भवान् सुतमुखकमलस्य तनयवदनपद्मस्य अवलोकनेन वीक्षणं सुखम् आनन्दम् अनुभविष्यति अनुभवविषयीकरिष्यति । खलु निश्चयेन, अद्य निशि अस्यां रात्रावेव, धौतं चालितम् अतएव धवलं शुभ्रं वासो वस्त्रं यस्य तेन तादृशेन, दिव्या रमणीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन तादृशेन, द्विजेन अनिर्दिष्टमात्रा केनचिद् विप्रेण । विकचं विकसितं चन्द्रकलावत् शशिकलावत् अवदातं शुभ्रं दलानां पत्राणां शतं समूहो यस्य तत्तादृशम्, आलोलं चपलेन केसरसहस्रेण किञ्चिद्वृन्देन जटालं जटिलं तथाविधकिञ्चिद्वृत्तजटायुक्तमित्यर्थः । ‘प्राणिस्थादातो लज्जन्यतरस्याम्’ इत्यनेन मत्वर्यं लघु प्रत्ययः । मकरन्दविन्दूनां पुष्परसकणानां सन्दोहं समूहं वर्पतीति तत्तादृशम्, ‘पुण्डरीकं सिताम्भोजम्, देव्या मनोरमायाः तन्नामिकायाः स्वपत्न्याः उत्सङ्गे क्रीडे निहितं स्यापितम् इति मया शुकनासेनापि स्वप्ने दृष्टम् अवलोकितम् इति सम्बन्धः । इह चन्द्रकलावदातेत्यत्र लुप्तोपमा ।

आवेदयन्तीति । अग्रे पूर्व जातानि उत्पन्नानि शुभानि शिवानि निमित्तानि स्वरूपाणि प्रत्यासन्नं निकटभाविनम् आनन्दं प्रमोदम् आवेदयन्ति प्रकटयन्ति ।

किञ्चेति । अतः सुताननदर्शनानन्दात् अन्यत् आनन्दकारणं प्रमोदहेतुः किं भविष्यति न किमप्यर्थ्यः । ननु केवलस्वप्नावलोकनेनैव कथमेवंविधानन्दहेतुरित्यत आह—अवितथफलेति । हि यस्मात्, प्रायः आधिक्येन निशावसानसमयदृष्टाः रात्रिशेषसमयावलोकिताः स्वप्नाः अवितथं सत्यम् अवश्यम्भावि फलं येषां ते तादृशाः भवन्ति सम्पद्यन्ते ।

दिन-समय जाग शय्यासे उठकर, हर्षते प्रफुल्लित नेत्रके आलोकते शयनागारको धवलवर्ग कर, उस समयमें ही आदरके साथ मन्त्रों शुकनासको बुलवाकर उस स्वप्नका वृत्तान्त कहा ।

शुकनासे ने भी अत्यन्त प्रसन्न होकर उत्तर दिया—‘महाराज ! बहुत कालके बाद हम लोगोंका और प्रजावर्गका मनोरथ पूर्ण हुआ है, क्योंकि थोड़े दिनोंके मध्यमें ही आप निःसन्देह पुत्रके मुख-कमल-दर्शनका सुख अनुभव करेंगे । मैंने भी आज रातको स्वप्नमें देखा है कि-धुले हुए श्वेतवर्ग-वस्त्र पहननेवाला, शान्तिमूर्ति-सुन्दराकृति एक ब्राह्मणेन, प्रकाशित चन्द्रकलाके समान श्वेतवर्ग, सी पंखद्वियोंसे युक्त, जटाके समान चञ्चल केसरसमूह-समन्वित एवं प्रचुर मधुविन्दुवर्षी खिला हुआ एक सज्जन कमल, मनोरमा देवी की गोदमें रक्खा है । पहले ही दिखाई देनेवाले शुभ लक्षण निकट आनेवाली किसी विशेष आनन्दकी सूचना करते हैं । इतकी अपेक्षा

१. शुकनासं समाहूय स्वप्नम् । समाहूय शुकनासाय तन् । २. असन्देहं । ३. धौतसकल... , धौतसकलधवल... । ४. प्रशान्तमूर्त्तिना । ५. विकचचन्द्र... । ६. जटालमकरन्द... , जटिलमकरन्द... । ७. विन्दुसीकरवर्षि । ८. अग्रेजातानि, आनन्दपातानि, अग्रेपातीनि, अग्रपातीनि । ९. शुभनिमित्तानि । १०. किं बान्धव प्रियतमं परमानन्द, अधिकानन्द... । ११. विद्यते । १२. च ।

प्रायोनिशावसानसमयदृष्टाः भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नचिरेणैव मान्धातारमिव धौरेयं राज-
र्षीणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी । शरत्कालकमलिनीव अभिनवकमलोद्गमेन
गन्धगजमाहादयिष्यति देवम् । यनेयं दिग्गजमदलेखेवाविच्छिन्नसन्ताना क्षितिभारधारणो-
चिता भविष्यति कुलसन्ततिः स्वामिनः । इत्येवमभिदधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः
प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ताभ्यां स्वप्नाभ्यां विलासवतीमानन्दयाञ्चकार ।

कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात् सरसीमिव प्रतिमाराशी विवेश गर्भो विला-
सवतीम् । येन च नन्दनवनराजिरिव पारिजातेन, मधुसूदनवक्षःस्थलीव कौस्तुभमणिना सा

अत एव कथयति—सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण नचिरेणैव स्वल्पसमयेनैव देवी विलासवती,
मान्धातारं युवनाश्वसुतं सूर्यकुलस्य नृपविशेषमिव, राजर्षीणां नृपश्रेष्ठानां मध्ये धौरेयं धुन्धरं श्रेष्ठं
भुवनानन्दहेतुं जगत्प्रमोदकारणम् आत्मजं पुत्रं जनयिष्यति प्रसविष्यति । नचिरेणेत्यत्र नञो 'नैकधा'
इत्यादिवत् प्रकृतिभावेन लोपो नेति विभावनीयम् ।

शरदिति । शरत्कालस्य घनाल्पयसमयस्य कमलिनी पद्मिनी, अभिनवानां नूतनानां कमलानां
पङ्कजानाम् उद्गमेन उत्पादनेन गन्धगजं पूर्वप्रतिपादितस्वरूपकमुत्तमकरिणमिव, देवी अभिनवाया
नूतनायाः कमलायाः पद्मायाः सुतसम्पद इत्यर्थः । उद्गमेन जननेन देवं भवन्तम् आहादयिष्यति
आनन्दयिष्यति ।

येनेति । येन कारणेन, इयं जायमाना, स्वामिनो भवतः कुलस्य अन्वयस्य सन्ततिः सुतरूपः सन्ता-
नः दिग्गजस्य ऐरावतादिप्रसिद्धहस्तिनः मंदलेखा दानजलधारा इव अविच्छिन्नो विच्छेदमनुपगतः
सन्तानो वंशः पुत्रपौत्रादिरूपः प्रवाहश्च यस्याः सा तथोक्ता सती, क्षितिभारस्य भूभारस्य धारणे वहने
उचिता योग्या समर्था भविष्यति, इत्येवं पूर्वोक्तं रूपम् अभिदधानं कथयन्तमेव तं शुक्रनासं करेण
गृहीत्वा हस्तेनादाय नरेन्द्रो राजा अभ्यन्तरम् अन्तःपुरं प्रविश्य प्रवेशं विधाय ताम्यामुभाभ्या-
मपि स्वप्नाभ्यां स्वप्नद्वयसमाचारप्रतिपादनेनेत्यर्थः । विलासवतीं राजमहिषीम् आनन्दयाञ्चकार आहा-
दयाञ्चकार ।

कतोति । कतिपयदिवसापगमे च कियद्दिनातिक्रमे च सति देवताप्रसादात् देवतानुग्रहात् प्रतिमा-
शशी प्रतिविम्बभूतश्चन्द्रः सरसीं सरोवरमिव, गर्भो भ्रूणो विलासवतीं राजमहिष्या उदरमित्यर्थः । विवेश
प्रविष्टो बभूव । यथा प्रतिमाशशी सरोवरं विशति तथा विलासवतीं गर्भो विवेश इति सरलार्थः, एवञ्च
कालभेदादुपमागतो भग्नप्रक्रमतादोषो नेति विचारणीयम् ।

इह 'मान्धातारमिव' 'गन्धगजमिव' 'दिग्गजमदलेखेव' 'सरसीमिव' इत्येतेषूपमालङ्कारो ज्ञेयः ।

येनेति । येन च गर्भेण, पारिजातेन कल्पपादपेन नन्दनवनराजिरिव इन्द्रकाननपङ्क्तिरिव,
कौस्तुभमणिना प्रसिद्धेन तदाख्यमणिना मधुसूदनस्य श्रीविष्णोः वक्षःस्थलीव भुजान्तरस्थलीव सा

आनन्दका विषय और क्या है ?, रात्रिशेषमें जो त्वन् दीख पड़ता है, उसका फल प्रायः सत्त्व ही होकर रहता है ।
इसलिए महारानी विलासवती, अचिरकाल-मध्यमें ही निश्चय मान्धाताके समान राजर्षियोंके मध्यमें श्रेष्ठ
संसारके आनन्दका कारण पुत्र उत्पन्न करेगी । शरद् ऋतुकी कमलिनी जिस प्रकार अभिनव कमल उत्पन्न कर
गन्धगजको आहादित करती है, उसी प्रकार विलासवती भी अभिनव पुत्र-सन्ततिको उत्पन्न कर आपको आहादित
करेगी । जिस कारणसे, दिग्गजकी मदललेखा जिस प्रकार भारा-प्रवाहसे बहती हुई रहती है, उसी प्रकार
आपका यह पुत्र सन्तान-भारा प्रवाहसे कुलकी रक्षा कर पृथिवीका भार वहन करनेमें समर्थ होगा' इत प्रकार
बोलते हुए शुक्रनासके हाथको राजा अपने हाथसे पकड़कर अन्तःपुर (हवेली) में प्रवेश कर उन दोनों त्वन्नोंका
वृत्तान्त कहकर उसने विलासवतीको आनन्दित किया ।

उसके बाद थोड़े ही दिन व्यतीत होनेपर देवताओंके अनुग्रहसे सरोवर-मध्यमें चन्द्रप्रतिबिम्बके समान
गमने, विलासवतीके उदरमें प्रवेश किया । पारिजातवृक्ष द्वारा नन्दनवनश्रेणीके समान एवं कौस्तुभमणिद्वारा

१ समये दृष्टाः । १. नचिरेण, अचिरेण । २. सर्वराजर्षीणां । ४. शरत्कमलिनीव । ५. विनोदया-
ञ्चकार । ६. येन नन्दनराजिरिव ।

सुतरामराजतः, दर्पणश्रीरिव च गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिविम्बमुवाह, शनैः शनैश्च प्रतिदिनम् उपचीयमानगर्भो निर्भर-परिपीत-सागर-सलिल-भर-मन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं नञ्चचार । मुहुर्मुहुरनुवद्धजृम्भिकम् आजिह्वितलोचनं सालसं निशश्वास । तथाव-स्थाञ्च तामनभिनिन्दितपानभोजनां प्रावृषमिव श्यामायमान-पयोधरमुखीं केतकीमिव गर्भ-पाण्डुराम् आलोक्येद्वित-कुशलः परिजनः विज्ञातवान् ।

विलासवती सुतराम अत्यन्तम् अराजत अशोभत । इहाप्युक्तभग्नप्रक्रमत्वदोषो दर्शितदिशव निरसनीयः । एवञ्च यथा कल्पपादपेन नन्दनवनम्, कौस्तुभमणिना हरेर्वचःस्थलं शोभते तथैव गर्भेणयमित्यर्थः । दर्पणश्रीः आदर्शलक्ष्मीरिव गर्भच्छलेन भ्रूणव्याजेन सङ्क्रान्तम् स्वस्मिन् पतितम् अवनिपालस्य भूपतेः नारापीडस्य प्रतिविम्बं प्रतिरूपम् उवाह दधार, स्त्रीयोनौ वीर्यरूपेणात्मन एव प्रदेशादित्याशयः । प्रति-दिनं प्रत्यहं शनैः शनैः कालक्रमेण उपचीयमानो वर्द्धमानो गर्भो यस्याः सा तादृशी, निर्भरम् अतिशयं परिपीतानाम् आत्मादितानाम् सागरसलिलानां समुद्रजलानां भारेण मन्थरा अलसा मेघमालेव कादम्बिनीव मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चचार समचलत् ।

इह 'नन्दनवनराजिरिव' 'महुर्मुहुर्नुवद्धःस्थलीव' इत्यत्रोपमयोर्मियो नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संछटिरलङ्कारः, 'दर्पणश्रीरिव' इत्यत्रोपमा, 'गर्भच्छलेन' इत्यपह्नुतिः अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः, मेघमा-लेव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः ।

उद्हरति । मुहुर्मुहुः बारंवारम् अनुवद्धा विहिता जृम्भिका जृम्भा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्या-त्तया, आजिह्विते वर्द्धाकृते निद्रावेणात् मुकुलिते लोचने नेत्रे यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तया, अल-सेन आलस्येन सहितमिति सालसं यथा स्यात्तथा निशश्वास निःश्वासं मुक्तवती । निपूर्वकात् 'ध्वस् प्राणने' इत्यस्माद्धानोल्लिङ्गि रूपम् ।

तथेति । तथा पूर्वप्रतिपादिता एव अवस्था दशा यस्याः तां तादृशीम्, इङ्गितेषु अन्तर्गताभिप्राय-बोधकव्यापारेषु कुशलो निपुणः परिजनः निकटस्थौसौविद्धसेवकवर्गः, अनभिनिन्दितम् अनादृतं पानं भोजनञ्च यथा तां तादृशीम्, गर्भावस्थायां स्त्रीणामाहारेष्वर्हिसम्भवादित्याशयः । प्रावृषं वर्षासमय-मिव, श्यामायमाने कृष्णतां प्राप्ते पयोधरयोः कुचयोः मुखे उपरिभागद्वयं चतुष्क इत्यर्थः यस्याः तां तादृशीम्, अन्यत्र तु श्यानायमानं कृष्णतां प्राप्नुवत् पयोधरमुखं मेघसहितः प्रथमभागो यस्याः तां तादृशीम् । केतकीं तत्संज्ञकं कुसुमं पुष्पमिव, गर्भेण गर्भधारणेन पाण्डुरा शुभ्रावयवा तां तादृशीम् अन्यत्र तु गर्भं मग्न्यभागे पाण्डुरा प्रकृत्या शुभ्रा तां तादृशीम्, आलोक्य निरीक्ष्य विज्ञातवान् गर्भ-लक्ष्या अवबुद्धवान्, तथाविधस्वरूपयुक्तत्वाच्चेष्टितनिपुणत्वाच्च स्वस्वेत्यभिप्रायः । आयुर्वेदे गर्भस्वरूपं गवेषणीयम् ।

इह 'प्रावृषमिव, 'केतकीमिव' इति पूर्णोपमाद्वयम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेति समेपाभेदां पर-स्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संछटिरलङ्कारः ।

नारायणके वनःस्थले समान, जिस गर्भद्वारा विलासवती अत्यन्त शोभा ण रही थी । दर्पण जिस प्रकार प्रतिविम्ब धारण करता है, उसी प्रकार विलासवती भी, गर्भके बढ़ाने अन्दरमें प्रविष्ट राजाके प्रतिविम्बको धारण करने लगी, एवं प्रतिदिन उसका गर्भ धीरे-धीरे वृद्धि पाने लगा, उस समय समुद्रका बहुत-सा जल पान कर लेनेके भारसे मन्द हृद् मेघमालाके समान विलासवती धीरे-धीरे चलने लगी और बार-बार नौमाश्योंके साथ ओखें जरा भीच-भीच कर मन्द-मन्द मोस्त लेने लगी । पान और भोजनमें उसकी अनिश्चि नहीं थी, स्तनोंका अप्रमाण वर्षा कालके मेनके समान श्यामवर्ण हो गया था, एवं गर्भधारण करनेसे केतकीकुसुमके समान शरांर श्वेतवर्ण हो गया था-इससे स्वरूपमें उसे देखकर यह गर्भवती हो गई है—इस प्रकार इङ्गित जाननेमें निपुण दासियों सब समझ गई ।

१. सुतरामराजत सा, सुतरामराजत देवी । २. दर्पणश्रीरिव गर्भ । ३. सा शनैः शनैश्च । ४. प्रति-दिवसम् । ५. प्रतिदिनमुख्य दिप्रमाणगर्भा । ६. मुहुरनुवद्धजृम्भिकम् । ७. लोचना । ८. निःश्वास । ९. अदरहः स्वयमनेकरसवाग्छिन्नाननभोजनां । १०. गर्भच्छविपाण्डुराम् । ११. अन्तःपुरिकाजनः ।

अथ तस्याः सर्वपरिजन-प्रधानभूता सदा राजकुल-संवासचतुरा सर्वदा च राजसन्नि-
कर्ष-प्रगल्भा सर्वमङ्गलकुशला कुलवर्द्धना नाम महत्तरिका प्रशस्ते दिवसे प्रदोषचेलायामभ्य-
न्तरास्थान-मण्डपगतं गन्धतैलावसेकं ज्वलितदीपिकासहस्रपरिवृतम् उडुनिकर-मध्यवर्त्तिन-
मिव पौर्णमासीशशिनम्, उरगराज-फर्णा-मणि-सहस्रान्तरालस्थितमिव नारायणम्, मूर्द्धावि-
सिक्तैः प्रधाननरेन्द्रैः^१ परिमितैः परिवृतम्, अनतिदूरावस्थितपरिजनम्, अनन्तरमुत्तुङ्गचेत्रा-
सनोपविष्टेन धौतधवलाम्बरपरिधानेन नात्युल्लवणवेपेर्ण जलनिधिनेवागाधगान्भीर्येण समुपा-
रूढ-विभ्रम्भनिर्भरास्तास्ताः कथाः शुकनासेन सह कुर्वाणम्, भूमिपालमुपसृत्य रहः कर्णमूले
विदितं^२ विलासवतीगर्भवृत्तान्तमकार्षीत् ।

अपेति । अथ कुलवर्द्धना रहो भूमिपालमुपसृत्य विलासवतीगर्भवृत्तान्तं विदितमकार्षीदिति सम्ब-
न्धः । सदा सर्वदा राजकुले राजभवने संवासेन अवस्थानेन चतुरा समस्तविधेयानामवसरामिज्ञा, राज्ञो
नृपतेः सन्निकर्षेऽपि निकटेऽपि प्रगल्भा घृष्टा, तथा सर्वमङ्गलेषु सर्वप्रकारशुभकृत्येषु कुशला दत्ता, सर्वपरि-
जनेषु निखिलसेवकेषु प्रधानभूता श्रेष्ठा, महत्तरिका शूद्रजातीया दासी 'शूद्रः स्यात् पादजो दासो ग्राम-
कृत्यो महत्तरः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुशलास्तु 'कुलवर्द्धना नाम महत्तरिका' इत्येवं दर्शनेनेह महत्तरिका-
पदेन राजान्तःपुरप्रधानप्रबन्धकर्त्री इति विवृण्वते । अभ्यन्तरे मध्ये य आस्थानमण्डपः उपवेशनस्थलं
तत्र गतं स्थितम्, गन्धतैलानां सुगन्धतैलानाम् अवसेकेन प्रक्षेपेण ज्वलितानां दीपिकानां प्रदीपानां
सहस्रेण निकरेण परिवृतं परिवेष्टितम्, अत एव उडुनिकरस्य तारकासमूहस्य मध्यवर्त्तिनं तदन्तःस्थापिनं
पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव स्थितम्, उरगराजस्य दशशतशिरसः शेषनागस्य यत् फगामणीनां
सहस्रं दशशतं तस्य अन्तराले मध्यप्रदेशे स्थितं विद्यमानं नारायणं विष्णुमिव । परिमितैः अल्पसंख्यकैः,
मूर्धावसिक्तैः कृताभिपेकैः, प्रधाननरेन्द्रैः मुख्यैः नृपतिभिः परिवृतं परिवेष्टितम् । अनतिदूरे अवस्थिता
नातिद्विष्टप्रदेशे विद्यमानाः परिजनाः सेवका यस्य तं तादृशम् । अनन्तरं भूपतेः सिंहासनाददूरं स्थानं
लब्ध्वा उत्तुङ्गे अत्युच्चे वेत्रासने वेतसविष्टे उपविष्टेन आसीनेन, धौतं प्रक्षालितं धवलं शुभ्रम् अम्बरं
वसनं परिधानम् अर्धोऽशुकं यस्य तेन तादृशेन, नात्युल्लवणो नात्युज्ज्वलो देवो नेपथ्यं यस्य तेन
तादृशेन जलनिधिना समुद्रेणैव अगाधम् अन्यैरेजेयम् अतलस्पर्शञ्च गाम्भीर्यं धैर्यं गम्भीरता च यस्य
तेन तादृशेन शुकनासेन मन्त्रिणा सह समुपारूढः समुत्पन्नः विभ्रम्भनिर्भरो विश्वासातिशयो यासु ताः
तादृश्यः ता अनिर्वचनीयाः कथाः किवदन्तीः कुर्वाणम्, भूमिपालं राजानम् उपसृत्य समीपे गत्वा
प्रशस्ते शोभने दिवसे वासरे रहो गुह्यं कर्णमूले विदितं ज्ञातं विलासवतीगर्भवृत्तान्तं देव्या गर्भोदन्तम्
अकार्षीत् अकरोत् ।

इह 'पौर्णमासी शशिनमिव', 'नारायणमिव', इत्यनयोरुपमयोः मियो नैरपेक्षेण संस्मृष्टिरलङ्कारः ।
'जलनिधिनेव' इत्यत्र पूर्णोपमा ।

तदनन्तरं विलासवतीके परिजनोके बोचने प्रधान सर्वदा राजकुलमें रहनेसे चतुर एवं राजाके समीपमें
भी प्रगल्भ स्वभाववाली, और सभी मङ्गलकार्यों निपुण अत्यन्त बड़ी कुलवर्द्धना नामकी शूद्रजातीया एक
रनिवासकी दासी, किसी प्रशस्त दिन प्रदोष-कालमें मध्यवर्ती समानमण्डपमें बैठे हुए राजाके पास उपस्थित होकर
उत्तने जनके कानमें धीरे-धीरे रानी विलासवतीका गर्भवृत्तान्त निवेदन किया । उस समय राजाके आस-पास
सुगन्धित तेलसे भरे हजारों प्रदीप जल रहे थे, जिनसे वह ताराओंके मध्यमें विराजमान पूर्ण चन्द्रमाके समान;
तथा तद्वत्प्रस्तकवाले शेषनागके सहस्रसंख्यक फगामणियोंके मध्यमें बैठे नारायणके समान देखनेमें प्रतीत होता
था । क्षत्रियकुलके कितने ही प्रधान-प्रधान नरपति उसके चारों ओर बैठे थे, और परिजनवर्ग कुछ दूर पर सटे थे ।
समीपमें ही बैठकी कुत्तोपर, धुले हुए रवेतवस्त्र पहने, सादे बैद्यसे, समुद्रके समान अगाधगान्भीर्यशाली मन्त्रिप्रवर
शुकनासके साथ राजा पूर्ण विश्वाससे नाना प्रकारकी बातचीत कर रहा था ।

१. सर्वसेवकवर्ग... । २. सदा । ३. महान्तःपुरिका सा । ४. अभिपेक... । ५. परिवारम् ।
६. ...कर्ण । ७. नरेन्द्रैः परिवृतम् । ८. अनुल्लवणवेपेण । ९. शुकनासेन कुर्वाणम् । १०. विदित-
विलासवती... ।

तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणात्मभाव्येनामृतरसेनेव सित्सर्वाङ्गस्य सद्यः-प्ररूढ-^१ रोमाञ्च-निकर-कण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसित-कपोलस्थलस्य परिपूरितहृदयातिरिक्तं हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरनो राज्ञः शुक्रनासमुखे लोलतारकमानन्दजलविन्दुक्लिन्नपद्ममालं तद्वक्ष्ये पपात चक्षुः ।

अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रकर्षमभिसमीक्ष्य भूपतेः, कुलवद्धगाञ्च स्मितविकसितमुखी-मागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सततं मनसि वर्त्तमानत्वात्^२ अविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालो-चितमपरमतिमहतो हर्षस्य कारणमपश्यन् शुक्रनासः स्वयमुत्प्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकटमावभाषे-‘देव ! किमस्ति’ किञ्चित्स्मिन्^३ स्वप्नदर्शने स्मर्यम् ?

तेनेति । ‘तु’ पुनरर्थः । तस्याः कुलवद्धनायाः, अश्रुतपूर्वेण अनाकर्णितपूर्वेण असम्भाव्येन अचिन्त-नीयेन तेन पूर्वाक्तप्रतिपादितेन अमृतरसेन सुधाद्रवेण वचनेन वाक्येन मनोऽभिलषितत्वात् क्लेशनिवा-रकत्वाच्च वचनस्यामृतसाग्यमवगन्तव्यम् । सित्तानि सेचितानि सर्वाणि निखिलानि अङ्गानि अवयवा यस्य तथोक्तस्येव सतः, सद्यः तत्कालं प्ररूढेन उत्पन्नेन रोमाञ्चनिकरेण रोमोद्गमसमूहेन कण्टकिता सञ्जातकण्टका तन्ः शरीरं यस्य तादृशस्य, आनन्दरसेन प्रमोदरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य व्याकुलीक्रिय-माणस्य, स्मितेन ईषद्धास्येन विकसिते स्फीते कपोलस्थले गण्डयुगलं यस्य तादृशस्य, दशनांशूनां दन्तर-शूनां वितानच्छलेन प्रयत्नच्छन्नना परिपूरितहृदयात् पूर्णाकृतमनसः अतिरिक्तम् उद्बृत्तं हर्षञ्च आनन्दं विकिरत इव निक्षिपत इव सतः, राजस्तारापीडस्य । लोले चञ्चले तारके कनीनिके यस्य तत्तादृशम्, आनन्दजलविन्दुभिः हर्षजनितनेत्रजलपृष्ठैः क्षिप्त्वा आर्द्राकृता पद्ममाला रोमपङ्क्तिर्यस्य तत्तादृशं चक्षुः लोचनद्वयं शुक्रनासमुखे पपात अपतत् ।

‘सित्सर्वाङ्गस्येव’ इत्यत्रोद्योत्तालङ्कारः, ‘विकिरत इव’ इत्यत्र सापह्नवोद्योत्तालङ्कारः ।

अनालोकितेति । भूपतेः तारापीडस्य अनालोकितपूर्वम् अदर्शितपूर्वं हर्षप्रकर्षम् आनन्दातिशयम् अभिसमीक्ष्य निरीक्ष्य, पुनरर्थं चकार । कुलवद्धनां स्मितेन ईषद्धास्येन विकसितं विकस्वरं मुखं वदनं यस्याः तां तादृशीम् आगतां प्राप्तां दृष्ट्वा अवलोक्य, तस्य विलासवत्या गर्भधारणरूपस्य, अर्थस्य विष-यस्य सततं निरन्तरं मनसि चित्ते वर्त्तमानत्वाद् विद्यमानत्वात् भूपतेः स्वप्नवृत्तान्ताकर्णनेनेत्याशयः । अविदितवृत्तान्तोऽपि अज्ञातगर्भधारणरूपसमाचरोऽपि शुक्रनासः तत्कालोचितं तत्समययोग्यम् अपरम् अन्यत् अतिमहतोऽयुल्लस्य हर्षस्य आनन्दस्य कारणं नियामकम् अपश्यन् अनवलोक्यन् स्वयमा-त्मना उत्प्रेक्ष्य ‘कुलवद्धना विलासवत्या गर्भधारणरूपसमाचारमेवोक्तवती’ इति सम्भाव्य (विचिन्त्य) समुत्सर्पितं त्यक्तम् आसनम् अवस्थितिवन्धो येन स तादृशः, समीपतरम् अतिनिकटम् उपसृत्य गत्वा नातिप्रकटम् अनतिस्फुटम् अनिश्चितत्वेन सर्वेषां श्रवणानौचित्यादित्यभिप्रायः । आवभाषे अवोचत्—

देवेति । हे देव स्वामिन् तस्मिन् पूर्वाक्तस्वरूपे स्वप्नदर्शने किञ्चित् ईषत् सत्यं तथ्यम् अस्ति ? ।

अश्रुतपूर्वं और असम्भवयोग्य कुलवर्धनाका वह वाक्य सुनकर राजाका समस्त अङ्ग मानो अमृतरसे सिक्त हो गया, उस समय ही रोमाञ्च-समूह उत्पन्न होकर उसके समस्त शरीरको कण्टकिन कर दिया और आनन्दसे वह विह्वल हो गया । मुस्कुराहटसे उसके गाल प्रफुलित हो गये और हृदयके ऊपर तक भर जानेसे अवशिष्ट आनन्द मानो दन्त-किरणोंके प्रकाशके बहाने बाहर निकलने लगा, नयनके दोनों तारे चञ्चल हो गये एवं आनन्दके आँसुओंसे नयनके लोम भीग गये, इस प्रकार उसके नयनयुगल उस समय ही शुक्रनासके मुख पर पड़े ।

राजा का ऐसा अदृष्टपूर्व आनन्दातिशय देखकर, कुलवर्धनाको भी मुस्कुराती हुई आती देखकर, यही बात सर्वदा मनमें रहनेसे और प्रस्तुत वृत्तान्तको नहीं जानने पर भी, उस समयमें अत्यन्त आनन्दके उपयुक्त कारणको नहीं देख शुक्रनासने अपने मन ही मन तत्काल टाट लिया और कुर्सीको खींचकर राजाके अत्यन्त समीपमें जा अनतिस्पष्ट भावसे (धीरे धीरे) पूछा—‘महाराज ! यह स्वप्न देखनेके विषयमें कुछ सत्यता हुई है क्या ?

१. ...प्रकट... । २. ...मूलस्य । ३. अतिरिक्तहर्षमिव । ४. अनालोचनपूर्वं तु तं । ५. अभि-संवीक्ष्य । ६. परिवर्तमानत्वाद्, विपरिवर्तमानत्वाद् । ७. नातिप्रकाशन्... । ८. अस्ति । ९. किञ्चित् स्वप्नदर्शनं ।

अत्यन्तमुत्फुल्ललोचना^१ हि कुलवर्द्धना दृश्यते, देवत्यापीदं प्रियवचनश्रवणकुतूहलादिव श्रवणमूलमुपसर्पदुपरचयदिव नीलकुवलय-कर्णपूर-शोभा^२म् ; आनन्दजल-परिप्लुतं तरलतारक-विकसदावेदयति महत् प्रहर्ष-कारणमीक्षणयुगलम् , उपाहृतमहोत्सव-श्रवण-कुतूहलमुत्सुकोत्सुकं क्लाम्यति मे मनः । तदावेदयतु देवः किमिदम् ?^३

इत्युक्तवति तस्मिन् राजा विहस्यान्नवीत्—‘यदि सत्यमनया यथा कथितम् , तदैव सर्वमवितथं स्वप्रदर्शनम् । अहन्तु न श्रद्धे, कुतोऽस्माकमियती भाग्यसम्पत् , अभाजनं हि वयमीदृशानां प्रियवचनश्रवणानाम् । अवितथवादिनीमप्यहं कुलवर्द्धनामेवंविधानां कल्याणानामसम्भावितमात्मानं मन्यमानो विपरीतामिवाद्य पश्यामि । तदुत्तिष्ठ, स्वयमेव गत्वा किमत्र सत्यमिति देवी पृष्ट्वा ज्ञास्यामि ।’

हि यतः इयं कुलवर्द्धना अत्यन्तम् उत्फुल्ललोचना हर्षेण विकसितनयना दृश्यतेऽवलोक्यते, अत एव विषयान्तरं परित्यज्य स्वप्नविषय एव जिज्ञास्यत इत्याशयः । तत्रैव कारणान्तरमाह—देवत्यापीति । देवत्यापि स्वामिनोऽपि प्रियम् इष्टं यद्वचनं वचः तस्य श्रवणम् आकर्षणं तस्य कुतूहलात् कौतुकादिव श्रवणयोः कर्णयोः मूलं निकटम् उपसर्पत् गन्धर्व नीलं यत् कुवलयम् उत्पलं तद्रूपस्य कर्णपूरस्य शोभां कान्तिम् उपरचयदिव निष्पादयदिव । आनन्दजलेन प्रमोदाश्रुणा परिप्लुतं स्निग्धम् , तरले चपले तारके कनीनिकायुगलं यस्य तत्तादृशम् , विकसत् विकासं प्राप्नुवत् इदं देवस्य भवतः स्वामिनोऽपि ईक्ष्ण-युगलं लोचनद्वयं कर्तुं, महद् विपुलं प्रहर्षस्य विशेषप्रमोदस्य कारणं हेतुम् आवेदयति ज्ञापयति । अथैवं सत्यपि किन्ते ? इत्यत आह—उत्तिष्ठेति । उपाहृतम् उत्पन्नं महोत्सवश्रवणाय विपुलप्रमोदवार्त्ताकर्णनाय कुतूहलं कौतुकं यत्र तत्तादृशम् , उत्सुकोत्सुकम् अत्यन्तोत्कण्ठितं मे मम मनश्चितं क्लाम्यति सेदं प्राप्नोति । तत् देवो भवान् आवेदयतु ज्ञापयतु इदं प्रमोदनियामकं किमिति ।

हतीति । इति पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुक्रनासे उक्तवति कथितवति सति राजा भूपतिः विहस्य किञ्चित् स्मितं विधाय अन्नवीत् अवोचत्—अनया कुलवर्द्धनया यथा कथितं तद् यदि चेत् सत्यम् ? तदा सर्वं स्वप्नदर्शनम् स्वप्नावलोकनम् अवितथम् अमिथ्याभूतं सत्यम् ‘वितथं त्वनृतं वचः’ इत्यमरः । तु किन्तु अहमिति धीरोदात्तत्वेन निर्देशो ज्ञेयः । न श्रद्धे न विश्वसिमि, अस्माकम् इयती पृतावती भाग्यसम्पत् भागधेयसम्पत्तिः कुतो भवेत् । हि यस्मात्, ईदृशानां पूर्वोक्तानां प्रियवचनश्रवणानां प्रियवाक्याकर्णनानाम् अभाजनम् अपात्रम् अनधिकारिणो वयमित्यर्थः । अवितथवादिनीमपि पूर्वस्मादेव अवितथमापिणीमपि कुलवर्द्धनाम् अहम् एवंविधानां पूर्वप्रदर्शितस्वरूपाणां कल्याणानां निःश्रेयसानाम् असम्भावितम् आस्पदत्वेन अनिश्चितम् आत्मानं त्वं मन्यमानः विपरीतामिव असत्यमापिणीमिवेत्यर्थः, अद्य अस्मिन् दिने पश्यामि अवलोकयामि । तत्तस्माद्धेतोः (शुक्रनासे !) उत्तिष्ठ

क्योंकि—कुलवर्धनाके नेत्र अत्यन्त प्रफुल्लित दीखते हैं । आपका भी वह नयनयुगल प्रियवाक्य सुननेके लिए कुतूहलवशसे ही मानो कानोंके पास पहुँच गये हैं, उल्टे मानो नीलकमलके कर्णपूरकी शोभा उत्पन्न कर रहे हैं । आपके भी आनन्दाश्रुते सिक्त चञ्चल पुतलोवाले प्रफुल्ल नेत्र किसी बड़े आनन्दके कारणको सूचित करते हैं । इस गुरतर महोत्सवके सुननेके लिए मुझे भी कुतूहल उत्पन्न हुआ है, एवं मन अत्यन्त उत्कण्ठित होकर क्लेश भोग रहा है; इसलिए आप कहिए—यह क्या बात है ? शुक्रनासे इस प्रकार पूछनेपर राजाने ईत्सर उत्तर दिया—‘कुलवर्धना जो कहती है वह यदि सत्य हुआ’, तो वह त्वन् वृत्तान्त सब ही सत्य, पर मुझे विश्वास नहीं होता है । क्योंकि...मेरा भाग्य ऐसा कैसे हो सकता है ? जिस कारण—हम लोग ऐसे प्रिय वचन सुननेको शत्रु नहीं हैं । कुलवर्धनाको पहिलेसे ही सत्यवादिनी जानता हूँ, किन्तु—मैं जो इस प्रकारके नङ्गलौका पात्र होऊँगा—यह अस्मभव मनमें कर आज इसको पहिलेसे विपरीत (मिथ्यावादिनी) समझता हूँ, अतएव उठो, अपनेसे ही जाकर ‘इत विषयमें यथार्थ घटना क्या है ?’ यह महारानीसे पूछकर निश्चय कर लें ।’

१. अत्यन्तोत्फुल्ललोचना, उत्फुल्ललोचना ।

२. ...प्लुततरलतारकम् ।

३. प्रहर्षम् ।

४. उत्सुकं ।

५. तथा ।

इत्यभिधाय विमृज्य सकलनरेन्द्रलोकम्, उन्मुख्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्द्धनाय दत्त्वा, तथा च दत्तप्रसादानन्तरमवनिताशिलप्रललाटरेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः, सह शुक्रनासेनात्याय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणः मनसा, पवनचलित-नील-कुवलय-दल-लीला-विडम्बकेन दक्षिणेनाङ्गा परिरुक्ताऽभिनन्दमानः तत्काल-सेवा-समुचितेन विरल-विरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरः संसर्पिणीनामनितलोलशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिनिरम् अन्तःपुरमयासीत् ।

तत्र च सुकृत-रक्षासंविधाने, नवयुवानुलेपनं-धवलिते, प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्ण-उद्यितो नव, स्वयमेव आत्मनैव गत्वा अन्तःपुरमिति शेषः । अत्र अस्या उक्तिविषये किं सत्यं तय्यम् इति देवी विलासवतीं पृष्ट्वा आपृच्छय ज्ञास्यामि निर्णेष्यामि ।

इतीति । इति एवम् अभिधाय उक्त्वा, सकलनरेन्द्रलोकं समस्तराजसमूहं विमृज्य 'गृहाय गम्यताम्' इत्यादिश्य, स्वाङ्गेभ्यः स्वीयहस्तपादादिभ्यो भूषणानि अलङ्कारान् उन्मुख्य अवतार्य कुलवर्द्धनाय महत्तरिकायै दत्त्वा विनीर्य, दत्ते सति प्रसीदति अनेनेति प्रसादोऽनुग्रहदानं तस्मादनन्तरं पश्चात्, अवनि-तलेन वसुधातलेन आदिलया प्रणामसमये स्पृष्टा ललाटेऽस्या भालदेशो यस्याः तथा तादृश्या, तथा कुलव-र्द्धनया शिरःप्रणामेन उत्तमाङ्गावनमनेन अभ्यर्चितो वन्दितः, शुक्रनासेन सह समकालम् उत्याय उत्यानं विधाय हर्षविशेषेण प्रमोदाधिक्येन निर्भरं परिपूर्णं तेन तादृगेन, मनसा त्वर्यमाणः अन्तःपुरप्राप-णाय शीघ्रीक्रियमाणः । पवनेन वायुना चलितम् आन्दोलितं यत् नीलकुवलयं नीलकमलं यस्य लीलां गोभां विडम्बयति अनुकरोतीति तच्चादृशं तेन तादृगेन, परिरुक्ता नितरां स्पन्दता, दक्षिणेन अपस-व्येन अङ्गा नयनेन अभिनन्दमानः अभिलपितप्राहिद्योतनेन सन्नोप्यमाणः । तथा चाहुः—

‘दक्षिणाद्वस्य स्फुरणं नराणां सर्वसौत्पदम् । तदेव कथ्यते सद्भिर्नारीणामप्रदक्षिणम् ॥’ इत्यादि ।

तत्कालसेवायाम् अन्तःपुरजनसामयिकशुश्रूषायां समुचितेन योग्येन, विरलविरलेन अल्पाल्पेन वीप्सायां द्विर्वचनम्, यथा यथान्तःपुरगमनं भूपतेस्तथा तथा विरलविरलत्वमित्यवधेयम् । पुरः संसर्पि-णीनाम्, अग्रे व्रजन्तीनाम्, अनिलेन पवनेन लीलाः चपलाः शिखा यासां तासां प्रदीपिकानां दीपानाम् आलोकेन कान्त्या समुत्सार्यमाणानि दूरीक्रियमाणानि कक्षान्तराणां पुरः पुरः स्थायितानाम् अन्येषां प्रको-थानां तिमिराणि तमांसि यत्र तच्चादृशम् अन्तःपुरम् अयासीत् अगमत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् अन्तःपुरे वासभवने शयनतलमधिगमनानां विलासवतीं राजा ददर्श इत्य-न्वयः । इह यानि सप्तम्यन्तपदानि तानि ‘वासभवने’ इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । सुष्ठु समीचीनं कृतं मणिमन्त्रौषधादिना सम्पादितं रक्षासंविधानं पापलण्डशाकिनीडाकिन्यादिभ्यो गभरत्नगविधिर्यत्र तत्र तथोक्ते । तत्रं प्रत्यग्रं यत् सुकृतुलेपनं चूर्णादिद्रव्यलेपनं तेन धवलिते श्वेतीकृते ‘सुधालेपोऽमृतं मृही’ इत्यमरः । प्रज्वलितः प्रदीप्तो मङ्गलप्रदीपो यत्र तत्र तादृशे । इह च मध्यमपदलोपी समासो ज्ञेयः,

यों कइकर वसने उपस्थित राजाजोंको बिदा कर दिया और अपने शरीरके सब आभूषण उतारकर कुलवर्द्धना को दे दिये । उन्का लाम होते ही तुरन्त वसने मस्तक अवनमनपूर्वक ललाटद्वारा सूतका स्पर्शकर राजाको नमस्कार किया । राजा शुक्रनासके साथ पुनः उठा । अत्यन्त आनन्दते उसका मन परिपूर्ण हो, उसको अन्तःपुरमें जाने के लिए रीति परिचालित करने लगा । वायुते कम्पित नीले, कमलके पक्षीकी लीलाका अनुकरण करता दक्षिण नेत्र फट्फट्-फट्फट् वसना अभिनन्दन करने लगा । उस समयकी सेवाके योग्य पीछे-पीछे चलते कुछ परिजनोंके साथ जाने लगा । इवाते लहराती हुई स्थूल ज्योतिवाली लाटटेन आगे जाती थीं उनके प्रकाशते अन्यान्य प्रकोष्ठके अन्दकार दूर हो जाते थे, इस रूपसे राजा अन्तःपुरमें आ पहुँचा ।

वहाँ गकर देखा—रानी विलासवती वानगृहमें शय्यके ऊपर शयन कर रही है । नगि, मन्त्र और औष-धादि द्वारा उस वासगृहका सम्पूर्ण रक्षाविधान किया हुआ था, एवं नये चुनेते लेकर वह वासगृह शुभ्रवर्ण भी किया हुआ था, उसके बीचमें मङ्गलप्रदीप जलाए गये थे, पार्श्वद्वारके समीपमें पूर्ण कलश रखे गए थे, उसकी दीवारें

१. विमृज्य । २. पूर्यमाणः । ३. अभिनन्दमानः । ४. अभिलपितलोच्छलच्छिखानां । ५. प्रदीप-कानाम्, ... कक्षान्तरतिनिरसंहतिः । ६. तत्र बहुवचनं, तत्र बहुवचनम् । ७. नवयुगलेपनं । ८. ...दीपे ।

कलसाधिष्ठितपक्षके, प्रत्यग्र-लिखित-मङ्गल्यालेख्योज्ज्वलभित्ति-भाग-मनोहारिणि, समुपरचित-सित-वितान-पर्यन्तावबद्धमुक्तागुणे^१ मणिप्रदीप-प्रहृत-तिमिरे^२ वासभवने^३, भूमि-लिखित-पत्रलता-कृत-रक्षा-परिक्षेपम्, शयन-शिरोभाग-विन्यस्त-धवल-निद्राकलसम्, आवद्ध-विवि-धौषधि-मूल-यन्त्र-पवित्रम्, अवस्थापित-रक्षा-शक्तिवलयम्, इतस्ततो विकीर्ण-गौरसर्पम्, अवलम्बित-बाल-योक्त्र-प्रथितलौह-पिप्पलपत्रम्^४, आसक्त-हरितारिष्टपल्लवम्, उत्तुङ्ग-पाद-पीठ-प्रतिष्ठितम्, इन्दु-दीधिति-धवल-प्रच्छद-पटम्, अचलराज-शिलातल-विशालम् गर्भो-

पूर्णकलसः सलिलपूर्णकुम्भः तेन अधिष्ठित आश्रितः पक्षको द्वारपाश्वर्ये यस्य तत्र तादृशे । 'पक्षकस्तु पुमान् पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके' इति मेदिनी । प्रत्यग्रम् अभिनवं यथा स्यात्तथा लिखितानि लिपी-कृतानि चित्रितानितीत्यर्थः, यानि मङ्गल्यानि देवतारूपत्वात्कल्याणोत्पादकानि आलेख्यानि चित्राणि तैरु-ज्ज्वलो दीप्तिमान् यो भित्तिभागः कुड्यप्रदेशः तेन मनोहारिणि अभिरामे समुपरचितस्य सयोजितस्य सितवितानस्य श्वेतोल्लोचस्य पर्यन्तेषु प्रान्तभागेषु अवबद्धो गुंफितो मुक्तागुणो मुक्तामाला यत्र तत्र तादृशे । तथा मणयो रत्नान्येव प्रदीपाः तैः प्रहृतानि ध्वस्तानि तिमिराणि अन्धकारा यत्र तत्र तादृशे । वासभवने निवाससदने ।

भूमीति । इत आरम्यैकादश नपुंसकानि द्वितीयान्तपदानि 'शयनतलम्' इत्यस्य विशेषगानि बोध्यानि । भूमौ पृथिव्यां लिखितया शयनतलस्यैव परितो लिपीकृतया पत्रलतया पत्रयुतकल्पलतया कृतो विहितो रक्षापरिक्षेपो गर्भत्राणार्थपरिवेष्टनं यस्य तत्तादृशम् । शयने स्वापसमये यः शिरोभागो मस्तक-प्रदेशः तत्र विन्यस्तः स्थापितः धवलो रजतमयत्वात् शुभ्रो निद्राकलसो निद्राघटो यत्र तत्तादृशम् । आवद्धानि न्यस्तानि विविधानि अनेकप्रकाराणि ओषधयो लताविशेषाः मूलानि वृक्षवल्लीमूलानि यन्त्राणि चक्रव्यूहप्रभृतीनि पवित्राणि मन्त्रपूतगोरोचनादिद्रव्याणि यत्र तत्तादृशम् । अवस्थापितानि पार्श्वे रक्षितानि रक्षार्थं शक्तीनां ब्राह्मीवैष्णवीकात्यायन्यादीनां वलयानि मन्त्रपूतवर्णिनिर्मितकटकानि यत्र तत्तादृशम् । इतस्ततः समन्तात् विकीर्णा विचित्रा गौरसर्पपाः सितसर्पपा यत्र तत्तादृशम् । अवल-म्बितानि न्यस्तानि बालयोक्त्रेण लघुरञ्जुविशेषेण केशमुखबन्धनेन वा प्रथितानि गुम्फितानि लौहानि-लौहखण्डानि पिप्पलपत्राणि अश्वत्थपर्णानि च यत्र तत्तादृशम् । 'बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः । अश्वथे' इत्यमरः । आसक्ता मिथोलज्जा हरिताः नवनीतत्वात् पालाशवर्णाः अरिष्टपल्लवा निम्बक्रिसल-यानि यत्र तत्तादृशम् । 'अरिष्टः फेनिले निम्बे लशुने काकवङ्कयोः' इति मेदिनी । तस्मिन् समये गर्भरक्षार्थं हि गर्भिणीशयनतले सर्वविधानां द्रव्यविशेषाणां संस्थापनं भवति स्म, तत्तद्व्यवहारादित्यवधेयम् । उत्तुङ्गेषु अतीवोन्नतेषु पादपीठेषु पर्यङ्कपादाधारदासविशेषेषु प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । नन्वत्र पर्यङ्कोपरि-पातितशयनीयतलस्य पादपीठेषु कथं प्रतिष्ठितत्वमिति चेत् ? सत्यम्, पादपीठेषु पर्यङ्कस्य प्रतिष्ठितत्वेन तात्स्यात्तदुपरि शयनीयतलस्यापि तथात्वमित्यदोषात् ।

इन्दुदीधितिश्चन्द्रकान्तिः तद्वत् धवलः शुभ्रः प्रच्छदपट आस्तरणवस्त्रं यत्र तत्तादृशम् । तथा अचल-

तकाल काढ़े गये मङ्गलकर चित्रोंसे देखनेमें सुन्दर लगती थी । उसके ऊपर एक श्वेतवर्ण चंदोया बांधकर उसकी चारों ओर कोरों पर मोतीकी झालरें लटकाई गई थीं । और मणिमय-प्रदीपोंके आलोकसे उस घरका अन्धकार दूर हो गया था और रानी जिस शय्या पर शयन करती थी, उसके चारों ओर रक्षाके निमित्त राखकी आड़ बना दी गई थी, सिरहाभेके तरफ आनन्द-पूर्वक निद्रा आनेके लिये श्वेतवर्ण मङ्गल-कलश रखे थे; नानाविध औषध, मूल (कोंहरेकी लता और उसकी मूल आदि), लाङ्गलप्रभृति यन्त्र और गोरोचना प्रभृति पवित्र द्रव्य उस शय्याके संस्पर्शमें रक्का हुआ था; गर्भरक्षाके लिए ब्राह्मी और वैष्णवीप्रभृति देवियोंके मन्त्रसे अभिमन्त्रित कर कितने वलय उस शय्याके ऊपर रते हुए थे; श्वर-उपर श्वेतवर्ण सरसों छोट (बखेर) दी गई थी; छोटे रञ्जुविशेषमें गांधक कितने लोहेके खण्ट और पीपलके पत्ते एवं परस्पर सलग्न हरे किनने नीमके पत्ते उस शय्याके ऊपरमें लटका दिये गये थे; चरण रखनेके लिए एक ऊँची चौकी समीपमें रक्की थी और चन्द्रकिरण के समान शुभ्रवर्ण एक आस्तरण-

१. ...अधिष्ठिते...द्वारपक्षके । २. ...मङ्गल्यलेख्य...उज्ज्वलित...भागो । ३. ...सितविताने वितान, ...पर्यन्तस्थितमुक्तागुणे । ४. ...प्रतिहृत... । ५. वासभवने । ६ भूमि... । ७. ...रत्न-धवल... । ८. ...मन्त्र । ९. विकीर्ण... । १०. अवलम्बित... । ११. बालयोद्धप्रथित, लोल, लोहित..., दलम् । १२. पादपीठी... ।

चित्तं शयनतलमविशयानाम्, कनकपात्र-परिगृहीतैः अविच्छिन्नैर्विरलावस्थित-दधिलवैः-
जल-तरङ्ग-तरल-ध्वैत-शालि-सिन्धु-निकरैः अप्रथितकुमुद-सनाथैः पूर्णभाजनैः, अखण्डता-
नन-मत्स्य-पटलैश्च प्रत्यग्र-पिशितपिण्ड-मिश्रैः, अविच्छिन्न-सलिलधारातुङ्गमार्गैः, पट-
लकैप्रजलितैश्च शीतलप्रदीपैः, गोरोचनामिश्रगौरसर्पपैश्च सलिलाञ्जलिभिश्च, आचारैः कुश-

राजस्य शैलाधिपतेः (हिमालयस्य) शिलातलवत् विस्तृतपाषाणखण्डवत् विशालं विस्तीर्णम् । गर्भो-
चितं गर्भवर्तीस्वापयोग्यं शयनतलम् आस्तरणोपरिभागम् अधिशयानाम् अवलम्ब्य सुप्तम् । राश्या
विशेषगमिदम् । इह 'इन्दुदोषिति-वचलं प्रच्छदपटम्' इत्यत्र 'अचलराजशिलातलविशालम्' इत्यत्र च
लुप्तोपमालङ्कारः ।

कनक्रेति । इह तृतीयान्तानि 'पूर्वाभाजनैः' इत्यन्तानि 'सिक्वयनिकरैः' इत्यत्र विशेषणानि । आचार्येण तद्वैशीयनैल्लिङ्गाचार्येण कुशलेन भूमिज्ञेन, अन्तःपुरजरतीजनेन अवरोधस्य वृद्धयोपिदूषणेन । प्रथमं तन्मध्यवर्तिना केनचित् वृद्धस्त्रावर्गेण (कर्त्रा), कनकपात्रे सुवर्गभाजने परिगृहीतैः आर्तैः । अविच्छिन्ना नियः संलघाः, विरला अरसाः अवस्थिता दधिलवा दधिलण्डा येषु तैः तादृशैः । जलतरङ्गवत् पानीयकल्लोलवत् तरलाः चपलाः, तदीयवाभ्यागां चञ्चलत्वेन तेषामपि चञ्चलवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः, श्वेताः धवलाः, शालिसिक्वयनिकराः तत्कालपक्षौदनसमूहाः शालिलाजसमूहा वा तैः तादृशैः (करणैः) अभ्यर्थितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनाथाः सहिताः तैः तादृशैः । तथा पूर्णं व्याप्तं भाजनं पात्रं यैस्तैः तादृशैः ।

अखण्डितेति । अन्येन केनचिद् वृद्धन्नाजनेनेति कर्तृपदमिहापि प्रथममध्याहार्यम् । प्रत्यग्राणि लभिनवानि यानि मिश्रितपिण्डानि मांसवत्पण्डानि तन्मिश्रैः तत्सम्मिलितैः अखण्डितानि अच्छिदानि आननानि चट्टनानि येषां नयोक्तानां मत्स्यानां नीमानां पटलैः समूहैश्च । 'क्रियनागावतरणकमङ्गल्याम्' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

अविच्छिन्ने । अविच्छिन्न्या अक्षिधितया सलिलधारया जलधारया अनुगम्यमानः अनुग्रम्यमानः मार्गः अथा देयां तैः तादृशैः, केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठनः पृष्ठतो विदितविच्छिन्नसलिलधारैरित्यर्थः । पटलकेषु छुद्रपिठकेषु तदन्तर्गतेभ्यस्त्वर्थः, प्रज्वलितैः प्रदीपितैः, 'अथ पटलं पिठके च परिच्छद्रे' इति मेदिनी । शीतलप्रदीपैः विविधजरीजनैरानीयमानैः कर्पूरदीपैः (करणैः) । इहापि पूर्ववदग्रेतनेन सम्यग्बः ।

गोरोन्नेति । गोरोचनया मिश्रैः संयुक्तैः गौरसर्पपैः श्वेतसिद्धार्थैः, केनचिद् बृद्धबीजनेन पृष्ठतः पृष्ठतः तथात्रिधसर्पविक्रैश्च (करजैः) । ललिताल्लिमिश्र केनचिन्नरतीजनेनाञ्जलिपूर्णजलैश्च 'मित्रसा-
पावतारगुरुमङ्गलमि'त्यत्रान्वयः ।

आचरेति । क्रियमाणं प्रदर्शितविधिना अनुष्ठायमानम् अवतारणके नाराजनरूपेण पात्रपरिभ्राम-
णावतारणे भोजनीयानयनसमये भूताद्यपसारणविषय इत्यर्थः, मङ्गलं यस्यास्तां तादृशीम् । तात्कालिकत-
द्देशस्यवहारादिदमाश्रयवर्णनम् । 'अवतारणं भूतादिग्रहे वस्त्राङ्गलेऽर्चने' इति मेदिनी ।

वक्ष (चांदर) उसके ऊपर बिछा या ऊपर वह शय्या (पलङ्ग) हिमालयके शिलातल के समान विस्तृत एवं गर्भवती होने के शयन योग्य थी। किन्ती वृद्ध होने, रानीके लिए सोनेकी कठोरियोंको परिपूर्ण कर मुन्नवर्ग चावलके दाने रक्खी थी, उस वक़्तके ऊपरमें परस्पर संलग्न और थोड़े-थोड़े दक्षिन्दिष्ट एवं अंशलग्नमांसे (अलग २) कितने पुन बिखरे हुए थे, और उस वक़्तके जलदाहके समान बाग़ उठने थे। कोई वृद्ध स्त्री, कितने अल्पपिंड मुखवाली नखलियोंको ले काँट थी, उसमें नूतन मांसलघु भी मिश्रित था। कितनी वृद्धस्त्रियाँ, लाल कपड़ोंके अन्दर अन्धार गर कितने कपड़ोंके प्रवांफको लेकर आँट थीं, कोई उसके पीछे-पीछे मार्गमें अविविच्छिन्न जलधारा देती थी, कोई सोरो-चलाने मिली हुई इवनेलर्नरके मार्गमें विवने करती थी, और दूसरी कोई बथलियाँ जल लेकर आँट थी। इस प्रकार उस देशके और उस कुलके आचारको जाननेवाली अन्तःपुरतथ वृद्ध स्त्रियों रानोंके निमिच खाद्य द्रव्य लानेके

लेनान्तःपुर-जरतीजनेन क्रियमाणावतारणकर्मङ्गलाम्, धवलान्धर-विविक्त-वेषेण प्रमुदितेन प्रस्तुतमङ्गल-प्रायालापेन पौरजनेनोपास्यमानाम्; उपाखण्डगर्भतयाऽन्तर्गतकुलशैलामिव क्षितिम्; सलिल-निमग्नैरावतामिव चन्द्राकिनीम्; गुहागतसिंहामिव गिरिराजनेखलाम्; जलधरपटलान्तरित-दिनकरामिव दिवसत्रियम्; उदयगिरि-तिरोहित-शशिमण्डलामिव विभावरीम्; अभ्यर्ण-ब्रह्म-कमल-विनिर्गमामिव नारायणनामिम्; आसन्नागस्त्योदयामिव दक्षिणाशाम्; फेनावृतामृतकलसामिव क्षीरोद्वेलान्, गोरोचनाचित्रित-दशमनुपहतसतिय-वलं दुकूलयुगलं वसानां विलासवतीं ददर्श ।

ससन्भ्रम-परिजन-प्रसारित-करतलावलम्बनावष्टम्भेन वामजानु-विन्यस्तहस्तपल्लवां प्रचलित-भूषणमणि-रत्न-मुखमुनिष्ठन्ती विलासवतीन् 'अलमलमत्यादरेण, देवि ! नोत्था-

धवलेति । धवलं श्वेतम् अम्बरं वलं तद्रूपो विविक्तः पूतो वेषो नेपथ्यं यस्य तेन तादृशेन, प्रमुदितेन हर्षितेन, प्रस्तुत उपक्रान्तो मङ्गलप्रायः अतिशयेन मङ्गलरूपः आलापः संलापो येन तयोवतेन परिजनेन सेवकवर्गेण उपास्यमानां पादसंवाहनादिभिः सेव्यमानाम् ।

उपाखण्डेति । उपाखण्ड उत्पन्नो यो गर्भस्तस्य भावस्तथा हेतुना । इतोऽप्रेष्यमर्थः सर्वत्र सन्दृश्यते । अन्तर्गतः कुलशैलो यस्यास्तां जिति वसुधामिव, सर्वेषामाश्रयरूपत्वेन कुलशैलमुत्तयोः सादृश्यम् । सलिले जले निमग्नो युडित देरावतः तन्नामा राज्ञो यस्याः तां तादृशीम्, चन्द्राकिनीम् आकाशगङ्गामिव, गुहायां चन्द्रायां गतः प्राहः सिंहः पञ्चाननो यस्यास्तां गिरिराजस्य हिमालयस्य मेखलां मध्यभागमिव जलधरपटलेन अभ्रसमूहेन अन्तरितो व्यवहितो दिनकरः सूर्यो यस्यां तां तादृशीं दिवसत्रियमिव उदयगिरिणा उदयाचलेन तिरोहितम् आच्छादितं शशिमण्डलं यस्यां तां विभावरीं रात्रिमिव, अभ्यर्णं निकटे ब्रह्मकमलस्य विरञ्चिजन्मस्थानीभूतपद्मस्य विनिर्गमो वहिर्भावो यस्याः तां तादृशीं नारायणस्य विष्णोः नामिमिव कृपिकामिव, आसन्नो निकटवर्ती अगत्यस्य पीतजलधेः उदय उद्गमनं यस्यां तां तादृशीं दक्षिणाशां दक्षिणदिशमिव, तथा फेनैः हिण्डीरैः आवृत आच्छादितः अमृतकलसः पीयूषकुम्भो यस्यां तां तादृशीं क्षीरोदस्य समुद्रस्य वलां जलविह्वलितमिव विद्यमानाम्, तथा गोरोचनाया चित्रिताः पिङ्गलवर्णकृता दशाः प्रान्तभागा यस्य तत्तादृशम्, अनुपहतं पूर्वं परिधानाभावेनापवृत्तम् अमिन्द-मित्यर्थः, अतिधवलम् अतिशुभ्रं दुकूलयुगलं सूचमवसनद्वयं वसानां परिधानाम् । 'जौनपट्टे दुकूलेऽस्त्री' इति मेदिनी । इह मालोपमालङ्कारः ।

ससन्भ्रमेति । ससन्भ्रमेण भ्रूपतिं दृष्ट्वा ससत्वरं परिजनेन सेवकेन कयाचित् परिचारिकया प्रसारितं विस्तारितं यत् करतलं हस्ततलं तदेव आलम्बनम् आधारः तस्य अवष्टम्भेन सहायेन, वामजानुनि अप-सन्धनकलीले विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवो यया तां तादृशीम्, अन्यथा गर्भभरेणोत्थानासम्भवादित्यु-भयत्राप्याशयः । प्रचलितानि शरीरसञ्चालनेन चलितानि भूषणानि कुलङ्काराः तेषां भणिरवेण रत्नध्वनिना समय भौतिक अनिष्टके निवारण करनेके लिए मङ्गलाचरण करती थीं । एवं श्वेतवल्का स्वच्छ वेश धारणकर पर-स्पर मङ्गलनय आलाप करते-करते परिजनवर्ग आनन्दसे रानीकी सेवा करते थे । गर्भ उत्पन्न हो जानेसे अन्तर्गत कुल-पर्वतवाली श्रृङ्गिणीके समान, देरावत हस्तोके जलमध्यमें निमग्न होने पर चन्द्राकिनीके समान, चन्द्रा (गुफा) में युते सिंहवाली हिमालयकी मेखला (मध्यदेश) के समान, नेत्रसमूहसे आवृत सूर्यवाली दिवस-त्रयीके समान, उदयाचलेके डके चन्द्रमण्डलवाली रात्रिके समान, आसन्न ब्रह्म-कमलके उत्पत्ति-समयकी चिन्तुकी नामिके समान, अगत्यका उदय समीपवर्ती होने पर दक्षिण दिशाके समान, एवं फेन द्वारा आवृत अमृतनरमें अमृत कुम्भ रहनेके समयमें क्षीरोद-सागरकी जलवृद्धिके समान विलासवतीकी राजाने देखा, उस समय रानी अत्यन्त श्वेतवर्ण नये दो सूक्ष्मवल्-खण्ड पहनी हुई थी, जिनके प्रान्तभाग गोरोचनसे चित्रित थे ।

उत्त समय राजाको देखकर किसी परिचारिकाने अपना हाथ फैला दिया, रानी दाहिने हाथ द्वारा उसके हाथ को पकड़कर, बायें युडने पर बायां हाथ रखकर उठने लगी, उस अङ्गसञ्चालनके समयमें हिलते हुए आभूषणोंके मणियोंकी शन-संताहट होने लगी । यह देखकर विलासवतीसे—'ठहरो ठहरो, बहुत आदर हुआ, (इस अवस्थामें

१. ...अवतरण... । २. ...मङ्गल्य... । ३. मेखलामिव दिनक्रियम् । ४. ...तिलकचित्रित ।

५. मणिधवलं । ६. आलम्बनावष्टम्भेन । ७. प्रचल ।

तव्यम् इत्यभिवाच सह तथा तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रमृष्ट-चामीकर-चारुपादे धवलोलपच्छदे चासन्ने शयनान्तरे शुक्रनासोऽपि न्यपीदत् ।

अथ तामुपाखण्डगर्भामालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा-‘देवि ! शुक्रनासः पृच्छति-‘यदाह कुलवर्धना किमपि, तत् किं तथैव ?’ इत्युवाच । अथान्वक्त-स्मिन्तच्छुरित-कपोलाधरलोचना लज्जया दशनांशुजालक-व्याजेनांशुकेनेव मुखमाच्छाद-यन्ती विलासवती तत्क्षणमधोमुखी तस्यौ । पुनः पुनश्चानुवर्त्यमाना ‘किं मामातिमात्रं त्रपा-परवशां करोषि नाहं किञ्चिदपि वेद्मि’ इत्यभिदधाना तिर्यग्गलित-तारकेण चक्षुषा अव-नतमुखी राजानं साम्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुट-हासज्योत्स्ना-विशदेन मुखशशिना

मुखं सगदं यथा स्थाच्येति क्रियाविशेषगमिदम् । उत्तिष्ठन्तीम् उत्थानं विदधतीं विलासवतीं पार्थिवः राजा—देवि ! अत्यादरेण अतिप्रयत्नेन अलमलं कृतं कृतम्, अनेनादरातिशयो व्यञ्जितः । नान्यातव्यं नान्यानां विधेयम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन्नेव शयनीये पर्यङ्गे तथा विलासवत्या सह समुपाविशत् उपविष्टवान् ।

प्रमृष्टेति । प्रमृष्टाः लज्जलीकृताः परिष्कृता इत्यर्थः, चामीकरस्य सुवर्णस्य चारुपादा मनोहरपादा यस्य तस्मिन् तादृशे, धवलः शुभ्रः उपच्छदः उत्तरपटः (आस्तरणवसनं) यत्र तथोक्ते आसन्ने समीपव-र्त्तिनि, शयनान्तरे अन्यस्यां शय्यायां शुक्रनासोऽपि न्यपीदत् उपविष्टवान् ।

अपेति । उपाखण्डगर्भाम् उत्पन्नगर्भां तां विलासवतीम् अवलोक्य निरीक्ष्य हर्षभरेण प्रमोदाति-शयेन मन्यरं जडं तेन तादृशेन, मनसा चित्तेन, प्रस्तुतः प्रारब्धः परिहासो नर्मवचनविन्यासो येन सः तादृशः, राजा—देवि ! शुक्रनासः पृच्छति प्रश्नं करोति, कुलवर्धना किमपि यदाह कथितवती तत्किं तथैव इत्युवाच इत्युक्त्वा । इह प्रश्ने परिहासावगमस्तु शुक्रनास इत्यन्यकृत् निर्देशादिति बोध्यम् ।

अपेति । अथ प्रश्नानन्तरम् अन्यकम् अस्पष्टं यत् स्मितं मन्दहास्यं तेन द्युरितं रञ्जितं कपोलाधर-लोचनं गण्डोष्ठचक्षुर्यस्याः तादृशी, इह बहुवचनविग्रहो न न्याय्यः प्राण्यङ्गत्वादिति सुधीभिराकल-नीयम् । लज्जया त्रपया दशनांशुजालकस्य दन्तकिरणसमूहस्य व्याजेन द्युलेन अंशुकेनेव शुभ्रवस्त्रेणैव मुखं वदनम् आच्छादयन्ती आवरणं विदधती विलासवती तत्क्षणं तस्मिन् काले अधोमुखी अवाङ्मुखी तस्यौ स्थिता । इह सापहवोपेक्ष ।

पुनरिति । पुनः पुनः मुहुर्मुहुः अनुवर्त्यमाना सनिर्वन्धं पृच्छयमाना । अतिमात्रम् अतिस्फूर्तं त्रपापरवशां लजाधीनां करोषि विदधासि । किञ्चिदपि स्वल्पमात्रमपि अहं न वेद्मि न जानामि’ इत्यभि-दधाना इति श्रुवाणा तिर्यग् बलिता वक्रभावेन चलिता तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन । चक्षुषा नयनेन अवनतमुखी आनत्रानना राजानं भूपतिं साम्यसूयमिव ईर्ष्याया सह विद्यमानमिव अपश्यत् अवलोकितवती । पतिव्रताया धीरानायिकाया तथाविधप्रश्नस्यानुचितत्वात्सान्यसूयमित्याशयः ।

अपरिस्फुट इति । अपरिस्फुटः अस्पष्टः यो हासः स ज्योत्स्ना चन्द्रिका इव तथा विशदेन निर्मलेन, मुखं वदनं शशीव चन्द्र इव तेन तादृशेन, उपलक्षितो नृमुखां राज्ञां पतिरीश्वरः तारापीडः एनां विलास-वती भूयः पुनरपि यमापि उवाच—

अत्यन्त गौरव दिशानेका प्रयोजन नहीं है) वस, देवि ! तुम मत छोड़ो’ वों कहकर राजा उसके साथ उसी पलङ्ग पर बैठ गया । शुक्रनास भी समीपवर्ती एक दूसरे पलङ्ग पर बैठ गया । उस शय्याके ऊपरमें भी शुभ्रवर्ण आस्त-रणवस्त्र (चादर) था एवं उस पलङ्गके सुन्दर पाये स्वच्छ सुवर्णके बने थे ।

छन्दनदर रानी विलासवतीको उत्तर गर्भसहित देखकर अत्यन्त आनन्दसे बिहल चित्त लेकर परिहास करतेकरते राजा बोला—‘देवि ! शुक्रनास पूछते हैं कि—‘कुलवर्धनाने जो कुछ कहा है, वह उस रूपसे सत्य है क्या ?’ । उसके बाद मन्द-मन्द मुस्तुराट विलासवतीको कपोल, गोंठ और आँखों पर चमकी, उस समय उसने लज्जाले दन्तकिरणोंके बहाने मानो वस्त्रद्वारा ही मुखको आच्छादन कर अधोमुख कर लिया । किन्तु जब राजाने बार बार आग्रहसे पूछा, तब बोली कि—‘मुझे अत्यन्त लज्जित क्यों करते हो ! मैं कुछ नहीं जानती’ । इतना कहकर, अवनत मुख कर, आँखको पुनर्लिखीको जरा तिरछी करके, उसने राजाको नानीं अत्यन्त अन्यायके साथ

१. चारुपादे । २. चासन्नशयनान्तरे । ३. क्वचिद् ‘स्मित’ पदं नास्ति । ४. दशनांशुजालक । ५. अनुवर्त्यमाना । ६. किं नानं नान् ।

भूमजां पतिरेनां भूयो वभाषे—‘सुतनु ! यदि मदीयेन वचसा तव त्रपा वितन्यते, तदयमहं स्थितो निभृतम् । अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि विघटमान-दल-कोश-विशद-चम्पक-द्युतेः स्ववर्णतया परिमलानुमीयमानं कुङ्कुमाङ्गरागस्य पाण्डुरतानापद्यमानस्य वर्णस्य, अनयोश्च गर्भ-सम्भवामृतावसेक-निर्वाप्यमाणं शोकानलप्रभवं धूममिव वमतोः’ आननगृहीत-नीलोत्पलयो-रिव चक्रवाकयोः तमाल-पल्लव-लाञ्छित-मुखयोरिव कर्तृककलसयोः सहृदियालिखित-कृष्णा-

इह ‘मुखशशिना’ इत्यत्र ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इत्यनेनोपमितसमास एव विधातव्यः, यतो हि चन्द्रेण सह राज्ञो वैशिष्ट्यासम्भवः । एवञ्चैतदनुसारेण ‘हासज्योत्स्ना’ इत्यत्राप्येव एव समासोऽङ्गीकरणीयः । तथा च सति लुप्तोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

कुञ्चिति । सुन्द सुन्दरी तनुः शरीरं यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ हे सुतनु ! मदीयेन मदुक्तेन वचसा चाक्येन यदि चेत् त्रपा लज्जा वितन्यते विस्तार्यते । निभृतम् अत्यर्थं तृणीं स्थितः ।

अस्येति । विघटमानानि विद्यमानानि दलानि पर्णानि यस्य स तथोक्तः कोशो मुकुलं यस्य तादृ-शस्य विशदस्य स्वच्छस्य चम्पकस्य चम्पकपुष्पस्य द्युतिः कान्तिः तस्याः स्ववर्णतया तुल्यवर्णतया कारणेन परिमलेन केवलसुगन्धेन अनुमीयमानः कुङ्कुमाङ्गरागः बाह्योक्तदेशोत्पन्नपाण्डुरकुङ्कुमानुलेपनं यत्र तस्य तादृशस्य कुङ्कुमाङ्गरागः देहकान्तिश्चेति द्वयमपि चम्पकवत् समानपाण्डुरमिति पार्थस्येन प्रत्यक्षासम्भवात् परिमलेन कुङ्कुमाङ्गरागोऽनुमीयत इत्याशयः । अत्रार्थं प्रमाणञ्च—

‘बाह्योक्तदेशसङ्गातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत्’

इति भावप्रकाशवचनमेव । पाण्डुरताम् अन्तर्वलीत्वात् पाण्डुत्वम् आपद्यमानस्य प्राप्नुवतः, अस्य पुरोऽवलोक्यमानस्य, वर्णस्य तव शरीरशोभायाः किं प्रतिविधास्यसि कं प्रतीकारं करिष्यसि । तव त्रपामाशङ्क्य निभृतेऽपि मयि अन्तर्वलीत्वेन स्वयं प्रकाशमानाया देहपाण्डुरतायाः सर्वथैव गोपनसम्भ-वाशक्यत्वमेवेत्याशयः । इहोन्मीलितमलङ्कारः ।

अनयोश्चेति । गर्भसम्भवः गर्भोत्पत्तिरेव अमृतं तस्य अवसेकेन सेचनेन निर्वाप्यमाणः निर्वाणं प्राप्यमाणः शोकः चिरकालीनसुतानुत्पत्तिनिमित्तको विपाद एव अनलो वह्निः तस्मात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तं तादृशम्, धूमं वमतोरुद्गिरतोरिव श्याममुखत्वादित्याशयः । आननयोर्मुखयोः गृहीते आत्ते नीलोत्पले कुचलये याम्यां तयोः चक्रवाकयोः श्यामाङ्गाह्वयोः पक्षिणोरिव विद्यमानयोः, तमालपल्लवाम्यां तापिच्छुक्लिस-ल्याम्यां लाञ्छिते चिह्निते मुखे उपरिभागद्वयं ययोस्तयोः कनककलसयोरिव सुवर्णकुम्भयोरिव, सहृद्व एकवारमात्रं न तु पूर्ववत् प्रत्यहमित्याशयः, आलिखिते चित्रिते कृष्णागुरुपङ्केन गाढकृष्णागुरुद्रवेण पत्रलते पत्रवल्लीयुगलं ययोस्तयोरिव विद्यमानयोः, तथा श्यामायमाने श्यामतामापद्यमाने चूचुके स्तना-ग्रभागद्वयं ययोस्तयोक्तयोः ‘चूचुको ना कुचाननम्’ इति रत्नकोषः । अनयोश्च पयोधरयोः कुचयोः किं प्रतिविधास्यसि कं प्रतीकारं करिष्यसि । कुचाग्रश्यामता गर्भव्यतिरेकेणानुपपद्यमाना तद्भावं प्रकटय-तीत्याशयः । इह ‘गर्भसम्भवामृते’त्यत्र ‘निर्वाप्यमाणशोकानले’त्यत्र च परम्परितरूपकमलङ्कारः, ‘वमतोरिव’ इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । ‘चक्रवाकयोरिव’ इत्यत्र चोपमा । ‘आलिखिते’त्यादौ क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

एक वार देखा । चंद्रिकाके समान अस्फुट हास्यते प्रकाशनान् मुखचन्द्रे राजराजेश्वरं फिर बोले—‘सुन्दरि ! मेरे वचनसे ही यदि तुम्हें लज्जा बढ़ती है तो, लो, यह मैं चुप हूँ, किन्तु तुम्हारे शरीरका यह वर्ण, खिलते हुए निर्मल चम्पककुसुम-कान्तिके समान दीख रहा है, इतका कुङ्कुम-लेप एकसा होनेके कारण सुगन्धितद्वारा ही पहचाना जाता है । एवं इस क्रमसे पाण्डुता प्राप्त हो गई है, अतएव इतका प्रतीकार तुम क्या करोगी ? और इस स्तनयुगलका अग्रभाग श्याम हो गया है, इतसे प्रतीत हो रहा है कि-गर्भोत्पत्तिरूप अमृतसे सोंबे जानेके कारण शान्त होती हृदयकी शोकरूपी अग्नि बुझ गई है, उसके धूमकी नानो उगल रहा है । एवं नीलोत्पलधारी चक्रवा-चकवीके समान, एवं तमालके पत्ते आच्छादित मुखवाले सुवर्णके कलशके समान देखनेमें आ रहा है और काले

१. पतिर्भूयो । २. मदीयवचसा । ३. ...मानस्य कुङ्कुमाङ्गरागस्य, कुङ्कुमरागस्य । ४. पाण्डुताना... । ५. कुञ्चिति ‘वर्णस्य’ इति पदं न दृश्यते । ६. क्वचित् ‘अमृत’ इति पदं नास्ति । ७. हृदयशोका । ८. बहतीः । ९. अन्तर्गृहीत, गृहीत... । १०. क्वचित् ‘कनक’ इति पदं नास्ति । ११. लिखित... ।

शुभ-यङ्क-पत्रलतयोः श्यानायमानचूचक्रयोः पयोवरयोः, अस्य च प्रतिदिनमतिगाढतामापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यत्त्रिवलि-लेखावल्यस्य क्रशमानमुज्ज्वतो मध्यभागस्य इत्येवं द्रुवाणमवनिपालमन्तर्मुखं विनिगूढासः शुक्रनासः-देव ! किमायासयसि देवीम्, इयमनया कथयाऽपि लज्जते, त्यज कुलवर्धना-कथित-वार्त्तासम्बद्धमालार्पम् इत्यत्रवीत् । एवंविधाभिश्च नन्मप्राद्याभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुक्रनासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तथा सह तां निशामत्यवाहयत् ।

ततः क्रमेण यथासमीहित-गर्भदोहद-सम्पादन-प्रमुदिता पूर्ण प्रसवसमये पुण्येऽहनि

अयेति । प्रतिदिनं प्रत्यहम् अतिगाढताम् उदरस्य क्रमेण स्थूलतया दृढसंलग्नत्वम् आपद्यमानेन प्राप्तुवता काञ्चीकलापेन रक्षणादाज्ञा, दूयमानस्य अत्यन्तदृढसंलग्नतया पौड्यमानस्य, नश्यत् क्रमेण विलुप्यमानम् उदरपीवरत्वेनेत्याशयः, त्रिवलिलेखानां वलित्रयलपरेखाणां वलय मण्डल यत्र तस्य तयोक्तस्य, कृशस्य भावः क्रशिता कृशत्वं तम् उज्ज्वतः क्रमेण त्यजतः, अस्य च मध्यभागस्य उदरस्य किं प्रतिविधास्यसीति सम्बन्धः । मध्यभागस्यापि गर्भव्यतिरेकेण दृढत्वमसम्भवभायमिति सर्वथैव गोपनासम्भव इत्याशयः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना द्रुवाणं कथयन्तम् अवनिपालं तारापीडम्, अन्तर्मुखे मुखमध्ये विनिगूढो गाम्भीर्यमङ्गमीत्या संवृतो हासो येन सः तादृशः । शुक्रनासः-देव स्वामिन् ! देवी विलासवती किं किमयम् आयासयसि खेदयसि, इयं देवी अनया पूर्वप्रतिपादितया कथया वृत्तान्तेनापि लज्जते व्रजे । कुलवर्धनाकथितवार्त्तासम्बद्धं कुलवर्धनाप्रतिपादितकथासम्बद्धम् आलापम् आभाषणं त्यज दूरीकृतं इति एवं प्रकारेण अवबोद अवोचत् ।

एवमिति । एवंविधाभिः पूर्वकथिताभिः नर्मप्रायाभिः परिहासवाहुल्याभिः कथाभिः उदन्तैः सुचिरं चिरकालं स्थित्वा तत्रावस्थानं विधाय शुक्रनासः स्वभवनं निजगृहम् अयासीदययौ । नरेन्द्रो राजा तारापीडोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे वासभवने तां निशां रात्रिं तथा विलासवत्या सह अत्यवाहयत् अयापयत् ।

तत इति । ततः तदनन्तरं यथासमीहितेन यथेप्सितेन शक्त्यनुसारेणेत्यर्थः, गर्भदोहदस्य गर्भकालीनमनोरथस्य सम्पादनेन परिपूर्णतापादनेन प्रमुदिता विभोपसन्तुष्टा विलासवती । गर्भकाले हि नाया-स्वच्छन्मनोरथस्य परिपूर्णतापादनं यथाशक्त्यवश्यमेव विवेकम् । तथा चाभिहितं प्राच्यैः—

‘गमिष्यास्तच्छिच्छाया विदोषेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥’ इति ।

पूर्णे उपस्थिते प्रसवसमये उत्पत्तिकाले, पुण्येऽहनि शुभवासरे, अनवरतं निरन्तरं-गलन्तीभिः

अन्तरे इसके कान्हे केवल एक बार नानो इन पर सदाके लिए फूट-पत्ते काड़े हुए हैं ऐसा प्रतीत हो रहा है, इसका भी तुम क्या प्रतीकार करोगी ? और मुन्दारा उदर दिन-प्रतिदिन पूर्व कृशताका परित्याग कर रहा है (क्रमसे मोटा हो रहा है), इससे उदरस्य दोनों सिलवटे अट्टश्य होतीं जा रही हैं । एवं काञ्ची (करधनी) के अधिक तंग होनेसे मध्यभाग पीड़ा पा रहा है, इसका भी तुम क्या उपाय करोगी ?—इस प्रकार कहे हुए राजासे उसके नीचे हँसी छिन्नकर शुक्रनासने कहा—‘महाराज ! महारानी को क्यों कष्ट देते हैं ? वे ऐसी बातोंसे लज्जित होती हैं । इसलिए कुलवर्धनाने जो संवाद कहा है, उस विषयकी बातचीत छोड़ दीजिए ।’ इस प्रकारके परिहास-नय कपोलकपलसे उस स्थानमें बहुत देरतक रहकर शुक्रनास अपने घर चला गया, राजाने भी उसी शयन-गृह में रानीके साथ उस रातको बिताया ।

इसके कुछ समय बाद रानी गर्भकालीन जितनीजिस वस्तु की इच्छा प्रकट करती थी, राजा सामर्थ्यके अनुसार

१. अतिगाढतरताम्, आपादननेन । २. रोग । ३. उदरः । ४. अन्तर्मुखः, मुखनिगूढासः ।

५. अनयाऽपि कथया । ६. आलापकम्, आलापनपि । ७. वासगृहे तान् । ८. समीहित, सन्निविष्ट । ९. पूर्णप्रसव ।

अनवरत-गलत्राडिका-कलित-काल-कलैः बहिरागृहीतच्छायाैर्गणकैर्गृहीते लग्ने प्रशस्तायां वेला-
यामिरन्मदमिव मेघमाला सकल-लोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत । तस्मिन्
जाते सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य चरणशत-संक्षोभ-चलित-क्षितितलो भूपाला-
भिमुख-प्रसूतं स्वलद्रति-विकलकञ्चुकिसहस्रो जन-सम्मर्द्दिनिष्पिप्यमाण-पतित-कुब्ज-चानन-
किरातगणो विस्फाव्यमाणान्तःपुर-जनाभरण-झङ्कारमनोहरः पूर्णपात्राहरणं-विलुप्यमान-वस-

जलत्ताविर्गामिः नाडिकाभिः समयनिरूपकयन्त्रविशेषैः घटिकाभिरित्यर्थः, कलिता निक्षिप्ता ज्ञाताः
कालकला घुस्मकालांगा यैस्तैः तादृशैः । नाडिका हि सार्द्धद्वादशपलपरिमिततावरचितः सार्द्धद्वादशपल-
परिमितसलिलपूरणीयः पञ्चरक्तित्रापरिमितसुवर्गरचितशलाकाया अवशिष्टद्रुसंयुक्तो यन्त्रविशेषः । तथा
च शलाकया सलिलविन्दुपतनात्सलिले च चिह्नविशेषोपगते समयनिरूपणं पूर्वसंक्रियत । विष्णुपुराण-
द्रावेतद्विस्तरप्रकाशेऽन्वेषणीयः । तथा बहिः अङ्गादौ बागृहीता पूर्वपश्चिमादिदेशविशेषेण निरूपिता
छायाः पादच्छाया जङ्घच्छाया वा यैस्तैस्तादृशैः, पादच्छायाग्रहणेन पूर्व समयनिरूपणमक्रियत ।
निरूपितञ्च ज्योतिषं—

‘पञ्चायां द्विगुणीकृत्य चतुर्दशसमन्वितान् । पञ्चग्रहकराङ्गागलब्धं दण्डादिकं भवेत् ॥’

गणकैर्त्योतिविद्भिः गृहीते निश्चिते लग्ने नेपादिके प्रशस्तायाम् उच्चस्थैर्ग्रहजातकस्य सुखसौभाग्य-
द्योतिकायां, वेलायां लग्नान्तर्वर्तिहोरायां विलासवती मेघमाला कादम्बिनी इरन्मदमिव नेघोत्पन्न-
वह्निमिव ‘मेघज्योतिरिरन्मदः’ इत्यनरः । सकललोकहृदयानां समस्तलोकचित्तानाम् आनन्दकारिणं
प्रमोदजनकं सुतं पुत्रम् असूत सुपुत्रे । ‘पूर्व-त्राणिप्रसवे’ इत्यस्य लङि रूपम् ।

तस्मिन्निशिते । तस्मिन् राजपुत्रे जाते उत्पन्ने राजकुले राज्ञां समुदाये अतिमहान् दिष्टिदृष्टिसम्पन्नः
आनन्दवृद्धिजन्या जनानां त्वरा अभूदित्यनेन सन्वन्धः । इह प्रयत्नान्तानि पदानि ‘सम्पन्न’ इत्यस्य
विशेषणानि । सरभसं हर्षेण सवेगम् इतस्ततः समन्तात् प्रधावितस्य उच्चलितस्य परिजनस्य बाह्याभ्य-
न्तरसेवकजनस्य चरणशतस्य पादसमूहस्य संक्षोभेण आघातेन चलितं कम्पितं क्षितितलं यत्र स तादृशः ।
भूपालाभिमुखं नृपसम्मूखं सत् प्रसूतं वार्त्ता कथयितुं प्रस्थितं स्वलद्रतिं ग्रहगमनं विकलं प्रमोदसमाकुलञ्च
कञ्चुकिसहस्रम् अन्तःपुरचरवृद्धाहास्यसमूहो यत्र सः तादृशः । कञ्चुकिलक्षणञ्च—

‘अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चकीत्यभिधीयते ॥’ इति ।

जनानां लोकानां सम्मर्द्देन सहर्षेण निष्पिप्यमाणः पीड्यमानः अत एव पतितः सस्तः, कुब्जाः
पृष्ठगुहाः ‘गदुः पृष्ठगुहे कुब्जे’ इति मेदिनी, वामनाः स्वर्वाकृतयः ‘वामनो नीचि स्वर्वे च’ इति च मेदिनी,
किराताः केवलं स्वल्पतनवः ‘किरातः स्यादल्पतनौ भूनिम्बे न्लेच्छमिहयोः’ इत्यनेकार्थः, तेषाञ्च गणः
समूहो यत्र सः तादृशः । विस्फाव्यमाणो वृद्धिं प्राप्यमाणो यः अन्तःपुरजनानाम् अवरोधक्षीणाम् आभ-
रणझङ्कारो भूषणनिनादः तेन मनोहरो हृदयहारी । उत्सवे मित्रवर्ग्यानि हठादाकृष्य नीयन्ते तानि
पूर्णपात्राणीत्युच्यन्ते, तथाहि—

‘वर्द्धापकं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥’

इति हारावली । तेषाम् आहरणेन ग्रहणेन विलुप्यमानानि हस्ताहस्तिकरणसम्पन्नेन सत्त्वानि

सार एन सर्वा वस्तुवर्गो ही परिपूर्णं कर देता था, जिससे रानी उत्पन्न आनन्दित होती थी । क्रन्ते प्रसवकाल
उपस्थित होने पर एक शुभदिनमें घटीयन्त्रसे निरन्तर चलदिन्दु टपक रहे थे, उत्तके द्वारा कोई-कोई ज्योतिषी
सूक्ष्म समयका निरूपण कर रहे थे, और कोई-कोई ज्योतिषी बाहर (अंगने आदि) में जाकर अपनी छयाको
नापकर लग्नका निरूपण करते थे । इस रूपमें मेघमाला जिस प्रकार नेत्रज्योतिषको उत्पन्न करता है, उसी प्रकार
बलासवर्धने प्रशस्त समयमें सब लोगोंके हृदयको आनन्द देनेवाले पुत्रको उत्पन्न किया ?

उत्त राजपुत्रके उत्पन्न होने पर नगरमें धून मचानेवाला, उत्सवकी वधाश्यांका बढ़ा मारी कोलाहल राज-
कुलमें मच गया । परिजनवर्ग आनन्दके साथ वेगसे इधर-उधर दौड़ने लगे, उनके चरणोंके आघातेन घराबल चलाय-
मान हो गया । कटुविग्न आनन्दसे व्यग्र होकर राजकी पात संवाद कहनेके लिए गिरनगरकर दौड़ने लगे ।
मनुष्योंकी भीड़में लुचल कर कुबड़े, दौने (खर्वदेह, वानन) और इशररारके मनुष्योंके झुण्ड पृथिवी पर

१. कलैः...कले । २. जलपरमाला । ३. गतिकञ्चुकि, गतिगल्ल... । ४. घूर्णनान्तःपुर... । ५. पूर्ण-
पात्रहरण... । ६. विलुप्यमान ।

नभूषणः संक्षोभित-नगरो राजकुले दिष्टिश्चिद्विस्मन्प्रमोऽतिमहानभूत् । अनन्तरञ्च मन्दरम-
ध्यमानजलनिधि-घोष-गन्भीर-दुन्दुभि-ध्वान-पुरःसरेण प्रहृत-मृदु-मृदङ्ग-शङ्ख-काहलानक-
निवह-निनाद-निर्भरेण मङ्गल-पटह पटुरवसंवर्द्धितेन अनेक-जनसहस्र-कलकल-बहुलेन
त्रिभुवनमापूरयता उत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवे-
श्यायुवतयः सवालवृद्धा ननतुरागोपांलमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजा प्रतिक्षर्णम् अवर्द्धत
चन्द्रोदयेनेव जलनिधिः कलकलमुखरो राजसूनोर्जन्म-महोत्सवः ।

पार्थिवस्तु तनयानन-दर्शन-महोत्सव-व्रतहृदयोऽपि दिवसचरोन मौहूर्तिकगणोपदिष्टे
प्रशस्ते मुहूर्तेनिवारित-निखिलपरिजनः शुक्रनासद्वितीयः मणिं मय-मङ्गलकलस-युगं लाञ्छयेन

वसनानि वस्त्राणि भूषणानि अलङ्काराश्च यत्रन तादृशः, संक्षोभितं चोभं प्रापितं नगरं राजधानी येन स तादृशः ।

अनन्तरमिति । मन्दरेण तद्वाक्यपर्वतेन मध्यमानस्य त्रिलोक्यमानस्य जलनिधिः क्षीरसमुद्रस्य घोषवत्
शब्दवत् गम्भीरो दुन्दुभिध्वनिः मेरीनिनादः पुरःसरो यस्य तेन तादृशेन, प्रहता वादिता ये मृदवः
कोमलशब्दविधायिनो मृदङ्गा मुरजाः, शङ्खाः कम्बवः, काहला वाद्यविशेषाः, आनकाः दुन्दुभयश्च तेषां
निवहस्य समूहस्य निनादेन ध्वनिना निर्भरः पूर्णः अत्यर्थं वर्द्धित इत्यर्थः, तेन तादृशेन । मङ्गलपटहानां
मङ्गलार्थं वादितकलानां (चर्मवाद्यानां) पटुरवैः विपुलशब्दैः संवर्द्धितो वृद्धिः प्रापितः तेन तादृशेन ।
अनेकेषां जनसहस्राणां लोकसमूहानां कलकलैः कोलाहलैः बहुलः अधिकोभूतस्तेन तादृशेन, त्रिभुवनं
त्रिविष्टपम् आपूरयता पूर्णकुर्वता उत्सवकोलाहलेन महकलकलेन, सामन्तैः स्वदेशपार्श्ववर्त्तिभिः नृप-
निभिः सहेति ससामन्ताः, अन्तपुरैः अवरोधस्थजनैः सहेति सान्तःपुराः, प्रकृतिभिः पौरलोकैः सहेति
सप्रकृतयः, राजलोकैः नृपसम्बन्धजैः सहेति सराजलोकाः, वेश्यायुवतिभिः वाराङ्गनाभिः सहेति
सवेश्यायुवतयः, बालैः वृद्धैश्च सहेति सवालवृद्धाः, प्रजाः हर्षनिर्भराः प्रमोदपूर्णाः उन्मत्ता इव क्षीबा इव,
गोपालान् बट्टवान् नर्यादीकृत्येति आगोपालं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषगम्, ननतुः नृत्यञ्जकुः ।

प्रकीर्ति । चन्द्रोदयेन कुमुदवान्वयोद्गमेन जलनिधिः समुद्र इव कलकलैः कोलाहलैः मुखरः शब्दा-
यमानः, राजसूनोः नृपात्मजस्य जन्ममहोत्सवः प्रतिक्षणं निरन्तरम् अवर्द्धत वृद्धिं प्राप ।

पार्थिव इति । पार्थिवो राजा तारापीडः 'सूतिकागृहम् अपश्यत्' इति दूरस्थया क्रियाया सम्बन्धः ।
तनयाननस्य आत्मजमुखस्य दर्शनम् अवलोकनमेव महोत्सवः तेन हृतहृदयोऽपि गृहीतचित्तोऽपि दिवस-
वगेन शुभकालानुरोधेन मौहूर्तिकगणो वैजज्ञसमूहस्तेन उपदिष्टे निवेदिते प्रशस्ते उत्कटफलसूचके मुहूर्ते,
निवारिताः सह गन्तुं निषिद्धाः निखिलाः सप्तस्ताः परिजनाः सेवकजना येन सः तादृशः, शुक्रनासः
प्रधानामात्य एव द्वितीयः सहचरो यस्य सः तादृशः ।

नग्निधेति । इत् आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि अग्नि 'द्वारदेशेन' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि ।

गिर पड़े, रनिवास्तकी तिर्योके आभूषणोंकी ननोहर झनझनाहट सुनी जाने लगी, लोगोंके शरीरपर दूसरे
लोगोंसे बलपूर्वक (जबरदस्ती) बल तथा आभूषण छीन लिये गये, उससे अनेक बल और भूषण शुषिर्वामें छोटने
लगे । इस रूपसे राजधानी एक बार में ही उद्देलित हो उठी । तदनन्तर तीनों भुवनोंकी परिपूर्ण कर वह महोत्सवका
कोलाहल होने लगा । मन्दराचलसे नभे गर समुद्रके घोषके समान गम्भीर दुन्दुभिके शब्द, सभी शब्दके आगे-आगे
चलने लगे । कोमलशब्दकारो मृदङ्ग, शङ्ख, बड़े डोल और छोटे नगाड़े आदिके शब्दसे वह कोलाहल वृद्धि पाने
लगा । एवं विचित्र नगाड़ोंके विशाल शब्दसे और हजारों मनुष्योंके कोलाहलसे उस उत्सवका कोलाहल अत्यधिक
बढ़ गया, उस समय छोटे-छोटे राजा, लोग रनिवास्तकी सब तिर्यो. नगरके रहनेवाले मनुष्य, राजपुरुषलोग,
सब नौजवान वैद्यादि, एवं बालक और बृद्धगणके साथ ग्वालबालके लेकर समस्त प्रजावर्ग आनन्दसे परिपूर्ण होकर
उन्नतके उन्नान नृत्य करने लगे । राजकुमारका वह जन्म-महोत्सव, कोलाहलसे परिपूर्ण होकर चन्द्रोदयसे
समुद्रके स्नान प्रतिदिन वृद्धि पाने लगा ।

किन्तु राजा पहलेसे ही पुत्रके सुखदर्शनरूप महोत्सवसे व्याकृतचित्त होनेपर भी उसने शुनसमयके अनु-
रोधसे ज्योतिषियोंके उपदेशके अनुसार प्रशस्त मुहूर्त में अन्धान् परिजनोको साथ आनेसे रोककर केवल शुक्रनासके

१. मन्दराराध्यमान... । २. ...जलधि... । ३. ...क्षविच 'निनाद' इति पदं नास्ति । ४. सान्तः
पुरजनः । ५. कागोपम् । ६. प्रतिदिनम् । ७. जलधिः । ८. जन्मनो... । ९. दर्शनोत्सव । १०. कनकमय ।
११. क्षविच 'युगल' इति पदं नास्ति ।

आसक्त-बहुपुत्रिकातं कृतेन विविध-नव-पल्लव-निवह-निरन्तर-निचितेन सन्निहित-कनकमय-हल-मुसलयुगेन विरल-प्रथित-सित-कुसुम-मिश्र-दूर्वा-प्रवाल-मालाऽलङ्कृतेन आलम्बितावि-कलव्याग्रचर्मणा वन्दन-माला-ऽन्तराल-घटित-घण्टागणेन द्वारदेशेन विराजमानम्, उभ-यतश्च द्वारपक्षयोर्मर्यादानिपुणेन गोमयमयीभिरुत्तान-विनिहित-वराटक-प्रकर-दन्तुराभिः अन्तरान्तरावद्ध-विविधवर्ण-राग-रुचिर-कार्पास-कुसुम-लेश-लाम्बिताभिः कुसुम्भ-केसर-लवा-श्लेष-लोहिताभिलेखाभिरालिखित-स्वस्तिक-भक्तिकालमुपरचयता, हारिदं द्रव-विच्छुरण-

मणिमयेन रत्नमयेन मङ्गलकलसयुगलेन शुभसूचककुम्भद्वयेन अग्न्यः सर्वदा संयुक्तः तेन तादृगेन, आसक्ताभिः सम्मिलिताभिः परस्परालिप्ताभिर्वा बहुपुत्रिकाभिः बहुपुत्रशालिनीभिः नारीभिः अलङ्कृतः शोभितः तेन तादृशेन, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां नवानां प्रत्यग्रानां पहवानां किसलयानां निवहेन समूहेन निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा निचितो व्याप्तः तेन तादृशेन, सन्निहितं वृद्धव्यवहाराद् समीपवर्तिनं कनकमययोः सुवर्गमययोः हलमुसलयोः साराग्रयोः युगं यस्मिन् तेन तादृगेन, विरलम् सान्द्रं यथा स्यात्तथा प्रथितैः अन्तरान्तरा सूत्रेण गुम्फितैः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः मिथ्याः संयुक्ताः ये दूर्वाप्रवालाः बहुप्ररोहपल्लवाः तेषां मालया सजा अलङ्कृतो नृषिठः तेन तादृगेन, अनङ्गलविनाशार्थमि-दंमलङ्करणम् । 'वीणादण्डे प्रवालोल्लो विद्रुमे नवपल्लवे' इति त्रिकाण्डशेषः । आलम्बितं व्यवहारादेकपाशं द्वाराच्छादनार्थमवलम्बितम् अदिकलं सम्पूर्णं व्याग्रचर्मं श्वेतपिङ्गलकृत्तिर्यत्र तेन तादृगेन । तथा वन्दन-मालायाः तोरणोपरि स्थापितायाः मङ्गल्यपुष्पमालायाः, अन्तराले मध्ये मध्ये घटितो गुम्फितो घण्टागणो यत्र तेन तादृशेन । 'तोरणार्थं तु मङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका' इत्यभिधानचिन्तामणिः । एवंविधेन द्वार-देशेन विराजमानं सृष्टिकागृहमित्यस्य विशेषणम् ।

उभयत इति । चकारो हि किञ्चेत्यर्थः । मर्यादानिपुणेन वंशपरम्परानियमाभिज्ञेन, 'इत् आरभ्य वृत्तीयैकवचनान्तानि पुंस्त्रिहानि पदानि अग्रिमस्य-पुरन्निवर्गणे'त्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । द्वारपक्ष-कयोः उभयतः पाशद्वययोः । अग्रेतनस्य 'स्वस्तिकभक्तिकालम्' इत्यस्याधिकरणमिदम् । गोमयमयीभिः गोमयेन विहिताभिः, उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं यथा स्यात्तथा विनिहिताः स्थापिता ये वराटकाः कपर्दकाः तेषां प्रकरेण समुदायेन दन्तुराभिः निम्नोच्चताभिः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये आवद्धैः नियमितैः विविधवर्णैः नानाप्रकारनीलपीतादिभिः यो रागो रङ्गनं तेन रुचिराणि मनोज्ञानि यानि कार्पासकुसुमानि कार्पासपु-ष्पाणि तेषां लेशैः किञ्चिक्किञ्चिद् स्रग्दैः लाम्बिताभिः चिह्निताभिः । कुसुम्भानां महारजनपुष्पाणां ये केसरलवाः किञ्जल्ककणाः तेषाम् वारलेदेन संसर्गण लोहिताभिः रक्तवर्णाभिः, लेखाभिलिपिभिः, आलि-खितानां चित्रीकृतानां स्वस्तिकभक्तीनां त्रिकोणरचनाविशेषाणां जालं समुदायम् उपरचयता कुर्वता ।

हारिद्रेति । हरिद्राया रजन्या ज्यमिति हारिद्रो यो द्रवः रसः तेन यद्विच्छुरणं प्रोक्षणं तेन परि-त्ताप आकर सृष्टिका-गृहको देखा । उक्त सृष्टिका-गृहके द्वारके दोनों बगलमें मङ्गलके लिये दो नगिनय कलश रखे थे और बहुतसी पुतलियाँ कटोई हुई थीं । नगिनय कलशके ऊपर सवनरूपसे अनेक प्रकारके तदन्तर पहलव रखे हुए थे । अधिकपुत्रवाली सुन्दरियों उस स्थानमें आकर शोभा बढ़ा रही थीं । कुवर्गनय एक हल और दूसर कलश सनोर्गमें रखे हुए थे । दूबको कोपलके साथ दूर-दूर गुंथे हुए सनेद फूलोंको मालाएँ उस द्वारको शोभायमान कर रही थीं । अखण्डित व्याग्रचर्म एक और लटक रहे थे । और द्वारके ऊपर एक फूलकी माला लटका कर लटका दी गयी थी, जिसके बीच-बीचमें छोटी-छोटी घण्टियाँ बंध रही थीं । इस प्रकारके द्वारसे वह सृष्टिका-गृह अधिक शोभा पा रहा था । कौलिक आचारको जाननेवाली पतिपुत्रवती सुन्दरियोंके मध्यमें जोई उस द्वारके दोनों बगलमें गोबरके बहुतने चौक बनाकर उनके ऊपर कितने चिचकौआदियों बिणका रही थीं, उससे वे चौक ऊँच-नीच हो गए थे । नानाविध गेरु आदिके सुन्दर रङ्ग द्वारा रञ्जित कर मनोहर कार्पासकुसुमके कर्णों द्वारा उन चौकोंके और चित्रित करदी थीं, कुसुम-फूलोंको केसररेशुके संयोगसे उनको लाल-झाल करदी थीं । उसी गोबरके चौकसे ही और चित्रित स्वस्तिक (चिह्नी-

१. ...पुत्रिकाप्रदानेन । २. ...वन । ३. युगलेन । ४. आलम्बिताविरल, आलम्बिताविकट ।

५. माला, मालिका । ६. द्वारेण । ७. ...द्वयैव 'प्रकार' इति पदं नास्ति । ८. पत्नी । ९. शूर्वाङ्ग, कर्पास... ।

१०. हारिद्रद्राव... हारिद्रद्रव... ।

पिङ्ग्वराम्बर-धारिणीं भगवतीं षष्ठीदेवीं कुर्वता, विकच-पद्मपुट-विकट-शिखण्डि-पृष्ठम-
ण्डला-विह्वलम् आलोल-लोहित-पटघटित-पताकम् उल्लसित-शक्तिदण्ड-प्रचण्डं कार्तिकेयं
सहृदयता विन्यस्तालकक-पटल-पादल-मध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावावप्रता, कुङ्कुम-पङ्क-पिङ्ग-
रीकृताम् ऊर्ध्वप्रोत-कनकमय-चव-निकर-कण्टकिताम् अविरल-लघ्न-गौर-सिद्धार्थकप्रकर्तया
काञ्चनरसखचितामिव मृन्मय-गुटिका-कदम्बमालां विन्यस्यता, चन्दनजलधवलितेषु भित्ति-
शिखरभागेषु पञ्चराग-विचित्र-चेल-चीर-कलापचिहिताम् आपीतपिष्टार्थक-पट्टाङ्कितां वर्द्धमा-
नक-परम्परां अन्यानि च सूक्तिकागृह-मण्डनमङ्गलानि सन्पादयता पुरन्ध्रवर्गेण समधिष्ठा-

पित्ररं समन्तात् पिङ्गलवर्गम् अन्यरं वसनं धारयति परिदधाति वा सा तादृशी ताम् । षष्ठीदेवीं तन्मूर्तिं
कुर्वता तण्डुलपिष्टैः रचयता ।

विकचेति । विकचं प्रस्तुटं विस्तृतं यत् पद्मपुटं पद्मयुगलं तेन विकटं विपुलं यत् शिखण्डिनो
मयूरस्य पृष्ठमण्डलं तत्र अविह्वलम् उपविष्टम् । आलोल चपला लोहितपटवदिता रक्तवर्णवस्त्रचिता
पताका वैजयन्ती यस्य तं तादृशम् । तथा दृष्टसितेन उत्तोरयात्तेन शक्तिदण्डेन शक्तिसंज्ञकायुगेन प्रच-
ण्डो भीषणः तं तादृशम्, कार्तिकेयं कार्तिकेयमूर्तिं सहृदयता पिष्टतण्डुलेनैव विदधता । एतद्व्यतिमा-
युगलं हि जातकरञ्जार्थं बोध्यम् ।

विन्यस्तेति । विन्यस्तेन दत्तेन अलककपटलेन लाक्षाद्रवसमूहेन पाटलौ श्वेतरक्षौ मध्यभागौ
कटिप्रदेशौ ययोस्तौ तादृशौ सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तौ तयोः मूर्तियुगलम् आवप्यता पिष्टतण्डुलद्वारा
निर्मिमाणेन सूर्याचन्द्रमसावित्यत्र देवताद्वन्द्वत्वात् पूर्वपदस्य दीर्घत्वं बोध्यम् ।

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमपङ्केन गाटकाश्मीरजन्मद्रवेण पिङ्गरीकृतां पिङ्गलवर्णीकृताम् । ऊर्ध्वं उपरिप्रदेशे प्रोताः
स्यूताः निखाता ये कनकमयाः सुवर्गरचिता यवा धान्यानि तेषां निकरेण समुदायेन कण्टकिता समुपपन्न-
कण्टका तां निम्नोन्नतीकृतमित्यर्थः । अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा लघ्नः सम्बद्धः गौरसिद्धार्थकानां
श्वेतसर्पपाणां प्रकरः समुदायो यत्र तस्य भावः तथा कारणेन, काञ्चनरसेन तरलीकृतकनकेन खचितां
लितामिव विद्यमानाम् । मृन्मयगुटिकाकटिकारचितगुटिका एव कदम्बानि कदम्बपुष्पाणि तेषां मालां
पङ्क्तिं विन्यस्यता पृथिव्यां स्थापयता ।

इह 'काञ्चनरसखचितामिव' इत्यत्र क्रियोप्येज्ञा, 'मृन्मयगुटिकाकदम्बमालाम्' इत्यत्र च निरङ्गके-
वलरूपकम् ।

चन्दनेति । चन्दनजलेन मलयजद्रवेण धवलितेषु श्वेतीकृतेषु, भित्तौनां शिखरभागेषु ऊर्ध्वदेशेषु,
पञ्चभिः पञ्चप्रकारैः रज्यते पृभिः इति रागा वर्गाः तैः विचित्राणां नानारूपाणां चेलचीराणां वस्त्रखण्डानां
कलापेन समुदायेन चिह्नितान् अङ्कितां तेनाच्छादितमित्यर्थः, तथा आपीतानाम्, ईष्यपीतवर्गानां पिष्टा-
तकानां पटवासकानां 'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः, पङ्केन गाटरसेन अङ्कितां चिह्नितान् लिखितमित्यर्थः,
वर्द्धमानकपरम्परां शरावपङ्क्तिम् 'शरावो वर्द्धमानकः' इत्यमरः । सूक्तिकागृहस्य अरिष्टमवनस्य मण्डन-

गाटकर द्रव्य) निर्माण करती थीं । कोरं, भगवती षष्ठी देवीकी प्रतिमा निर्माण कर उसे हल्दीके रससे रंग पीले
कट्टे पहनाती थीं । कोरं, पैरे हुए फंसेले चौड़ी मोरजी पीठ पर चढ़े हुए, चञ्चल रत्नगर्ग पताका-समन्वित एवं
शक्ति अम्बको उठाकर रखनेसे भयभूर स्वरूपवाले कार्तिकेयकी प्रतिमाका निर्माण करती थीं । कोरं बोचका हिस्सा
अम्बक-रससे (लाखते) लाल करके चन्द्र और मूर्त्तिका प्रतिमाका निर्माण करती थीं । कोरं-कोरं, बहुतर मृत्तिकाके
गोलियों को सज्जर रखती थीं, वे गोलियों ऊट्टुनके जलसे पीली की हुई थीं, ऊपरसे अधिकतर सोनेका जी गाढ़
देनेसे कचनीच हो गए थे, एवं समीप समीप सकेस सरसों चिबका देनेसे सुवर्ण खचित-सीं प्रतीत हो रही थीं ।
अन्य कोरं चन्दनके जलसे धोई गई दीवारोंके ऊपर भागमें, पञ्चविध रंगसे चित्र काटकर, चिन्मे कपड़ोंके डुल्ले
ने घेड़िन (लपेट) कर पीतवर्ण अर्धोरके लेपने रजित कर किन्ने शराव (कसारा) कतारसे सजाकर रखते हुए थे ।
कोरं कोरं अन्त्यान् शोभासन्नादनका महत्प्रार्थ करती थीं । ऐसे ही—कौलिक आचारको ज्ञाननेवाली पति-

१. ...विजयितव्यम् । २. शिखण्डिमण्डलम्, शिखिपृष्ठमण्डलम् । ३. तन्मूर्तिम् । ४. प्रकारतया ।
५. ...पिष्ट, पिष्टकम् । ६. वर्द्धमानम् । ७. प्रसवगृहम् ।

तम्, उपद्वार-संयत-विविध-गन्ध-कुसुममालाऽलङ्कृतजरञ्ज्यागम्, अखिल-ब्रीहि-मध्यावस्था-
पित्तार्थवृद्धाध्यासित-शयनीर्य-शिरोभागम्, अन्वरतदह्यमानाज्यमिश्र-भुजग-निर्मोकमेष-विधा-
णक्षौद्रम्, अनल-प्लुष्यमाणारिष्टतरु-पल्लवोल्लसित-रक्षाधूमगन्धम्, अध्ययन-मुखर-द्विजगण-
विप्रकीर्ण्यमाण-शान्त्युदकलवम्, अभिनव-लिखित-मातृ-पट-पूजा-अग्र-धात्रीजनम्, अनेक-
वृद्धाङ्गनाऽऽरब्धसूतिकामण्डलगीतिका-मनोहरम्, उपपाद्यमान-स्वस्त्ययनम्, क्रियमाणशिशु-
रक्षा-त्रलि-विधानम्, आवध्यमान-धवलकुसुम-दामशतम्, अविच्छिन्नपञ्चमान-नारायण-

मङ्गलानि शोभाकारिशुभकार्याणि सन्पादयता कुर्वता पुरन्निवर्गेण भर्तृपुत्रवतीनां स्त्रीणां मण्डलेन
समर्पितम् आश्रितम् ।

उपद्वारेति । उपद्वारे द्वारसमीपे संयतो बद्धः, विविधानाम् अनेकविधानां गन्धकुसुमानां सौरभयु-
क्तपुष्पाणां मालया तत्रा लङ्कृतो भूषितो वरञ्ज्यागो वृद्धोऽजो यस्य तत्तादृशम् ।

अखिलेति । अखिलानां समस्तविधानां ब्रीहीणां सामान्यधान्यानाम् आशुधान्यानां वा मध्ये
अवस्थापिता उपदेशिता या आर्यवृद्धा सङ्देशोद्भवा वरती नारी तया अध्यासितः तत्त्वानयिका चारोपदे-
शार्थमवलम्बितः शयनीयस्य पट्टराज्ञीशय्यायाः शिरोभागः सत्तकप्रदेशो यत्र तत्तादृशम् । 'ब्रीहिः सामा-
न्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्' इति विश्वः ।

अन्वरतेति । अन्वरतं निरन्तरं दह्यमानाऽप्लुष्यमाणा आज्यमिश्राः धृतसहिताः, भुजगनिर्मोकाणां
सर्पकञ्चुकानां नेषविषाणानाम् उरणशृङ्गाणाञ्च होदाः चूर्णानि यत्र तत्तादृशम् ।

अनलेति । अनलेन अग्निना प्लुष्यमाणा दह्यमाना ये अरिष्टतरुपल्लवाः निम्बवृक्षपल्लवाः तेभ्यः
उल्लसिता उद्यिता रक्षार्था जातकत्राणफलकाः धूना वह्निकेतना गन्धाः सौरमाश्च यत्र तत्तादृशम् । तत्त्व-
मयप्रसिद्धस्तद्देशीयव्यवहारोऽयमित्यवधार्यते ।

अध्ययनेति । अध्ययनेन स्वाध्यायपाठेन मुखरो वाचालो यो द्विजगणो विप्रवर्गस्तेन विप्रकीर्ण्यमाणाः
सुतजनन्योरुपरि निहिष्यमाणाः शान्त्युदकलवाः शान्त्यर्थसलिलप्लवतो यत्र तत्तादृशम् ।

अभिनवेति । अभिनवं प्रत्यग्रं लिखितश्चित्रितो यो मातृपटः बालरक्षाकारिणीनां गौर्यादिदेवीनां
वर्णं तस्य पूजायां तत्काले गौर्यादिचित्रितपटोऽर्चनायानित्यर्थः । व्यग्रा व्यासूक्ता धात्रीजना उपमातरो
यत्र तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकानिः बहुनिः वृद्धाङ्गनानिः जरद्वारीभिः आरब्धा या सूतिकामङ्गलीतिका
प्रसूत्याः शुभजनकानां तया मनोहरं सुन्दरम् ।

उपति । उपपाद्यमानानि क्रियमाणानि स्वस्त्ययनानि अरिष्टनिवृत्त्यर्थं देवतापूजादीनि यत्र तत्तादृशम् ।

क्रियेति । क्रियमाणं विधीयमानं शिशोर्बालस्य रक्षार्थं रक्षार्थं वलीनां देवतोपहाराणां विधानं
सम्पादनं यत्र तत्तादृशम् ।

आवध्येति । आवध्यमानम् आलम्ब्यमानं धवलकुसुमानां श्वेतपुष्पाणां दामशतं खक्सूक्ष्मो यत्र
तत्तादृशम् ।

अवीति । अविच्छिन्नं सन्ततं पट्यमानं शिशुत्राणार्थमुच्चार्यमाणं नारायणस्य श्रीविष्णोः नाम्नां
सहस्रं यत्र तत्तादृशम् ।

पुत्रवती लियौ उस सूतिकागृहगन्धने रहती थीं । भौति-भौतिके सुगन्धित फूलोंके हारते लङ्कृत कर द्वारके
पास एक बूढ़े वक्केको बाँध रक्खा था । पलंगके छिरहानेके पास नानाविध शरत्कल अनेके ऊपर सल्लोलित एक
बूढ़े स्त्री बैठी हुई थी । सर्पकञ्चुकों और नेषशृङ्गा चूर्ण, धृष्टके साथ निरन्तर (दिन-रात) जला करता था ।
बालककी रक्षाके लिए अग्निमें जलते हुए नीमके पत्तोंमें धूनकी गन्ध फैलती थी । ब्राह्मणनाम मन्त्र पाठ
करते-करते शान्तिके लिए जल छिड़कते थे । धात्रीगण कानों पर दलाल चित्रित देवियोंके पूजाके आचोदनमें
व्यस्त थीं । अनेक बूढ़े लियौ प्रभुतिके मङ्गलके लिए गान आरम्भ कर इन्दर दीख रही थीं । कोई स्वस्त्ययन कर
रहा था । कोई बालककी रक्षाके लिए देवताओं को उपहार दे रहा था । कोई सज्जद फूलोंकी मालाएँ बाँध रहा था ।

नामसहस्रम्, अमल-हाटक-यष्टि-प्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशतानीव निश्चलशिवैर्ध्यायद्भिर्मङ्गल-
प्रदीपैरुद्भासितम्, उत्त्वातासि-लता-सनाथपाणिभिः सर्वतो रक्षापुरुर्यैः परिवृतम्, सूतिका-
गृहमपर्यन्त । अन्मः पावकश्च स्पृष्ट्वा विवेश ।

प्रविश्य च प्रसवपरिक्षाम-पाण्डुर-मूर्तेरुत्सङ्गतं विलासवत्याः, स्वप्रभासमुद्योपहत-
गर्भगृहप्रदीप-प्रभम्, अपरित्यक्त-गर्भरागत्वादुद्यपरिपाटलमण्डलमिव सवितारम्, अपरसंघ्या-
लोहितविन्धमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरुपल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्ताविन्द-

अमलेति । अमलानि परिष्कृतानि यानि हाटकयष्टीनि सुवर्णदण्डाः तेषु प्रतिष्ठापितैः सम्यक्पा-
स्थापितैः निश्चलशिवैः वायोरभावात् निष्कम्पाङ्घ्रिभिः अत एव अन्तर्मनस्य शुभशतानि प्रसूतिजातकयो-
र्विधिघमद्गलानि ध्यायद्भिश्चित्यद्भिरेव विद्यमानैः, मङ्गलप्रदीपैः शुभप्रदीपैः उद्भासितं द्योतितम् ।

इह 'ध्यायद्भिरेव' इति क्रियोपेक्षा ।

उत्त्वातेति । उत्त्वाता उन्मुच्य निस्तारिता या असिलता वस्त्रोवह्मवमानाः खट्वाः, तामिः सनाथाः
सहिताः पाणयो हस्ता येनां तैः तादृशैः, रक्षापुरुर्यैः रक्षार्थं नियुक्तजनैः सर्वतः चतुर्दिशु परिवृतं परिवेष्टितं
सूतिकागृहम् अरिष्टगृहम् अपर्ययत् अदर्शत् ।

अन्म इति । अन्मः सलिलं पावकम् अग्निश्च स्पृष्ट्वा तत्स्पर्शं विधाय विवेश प्रधानामात्यशुक्रना-
सेन सह तद्गृहे प्रविष्टवानित्यर्थः । प्रसूतिजातकयोरगाम्यरिष्टशङ्कानिवारणार्थमन्मःपावकस्पर्शन-
मिति विज्ञाः ।

प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च पार्थिवः 'आत्मजं ददर्श' इत्यनेन सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-
वचनान्तानि पुंलिङ्गपदानि 'आत्मजम्' इत्यस्य विशेषणानि । प्रसवेन सुतोत्पादनेन परिष्कामा अत्यन्त-
तन्वी पाण्डुरा च मूर्तिः शरीरं यस्याः तस्या विलासवत्याः उत्सङ्गे क्रोडे गतं स्थितम्, स्वप्रभासमुद्येन
स्वकीयदीप्तिजालेन उपहताः दूरे ध्वस्ता गर्भगृहस्य सूतिकाभारस्य प्रदीपानां गृहमणीनां प्रभा कान्ति-
येन स तं तादृशम् ।

इह प्रदीपकान्तीनामुपहननसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अपरित्यक्तेति । अपरित्यक्तः अनुक्तो गर्भरागः गर्भावस्थानकालीनः रक्तिमा येन स तस्य भावः
तस्मात्कारणात् । विरचितावयवमित्यन्तमेवेदं कारणमिति सिद्धान्तवागीशः । उद्ये उद्गमकाले परिपाटलं
समन्तात् श्वेतरक्तवर्णं मण्डलं विन्धं यस्य तं तादृशं सवितारं सूर्यमिव, अपरसंघ्या पश्चिमसायं समय-
स्तया आलोहितम् ईषद्वत्तं विन्धं यस्य तं तादृशं चन्द्रमसं निशानायमिव, अनुपजातम् अनुत्पन्नं
काठिन्यं जठरता यत्र तादृशं कल्पतरुपल्लवमिव मन्दारकिसलयमिव । इह विशेषलौहित्यव्यञ्जनाय
कल्पतरुपदमित्यवधेयम् । उत्फुल्लं प्रस्फुटितं रक्ताविन्दराशिमिव कोकनदनिवाहमिव, अवनिदर्शनाय
पृथिव्या अवलोकनाय अवतीर्णं स्वर्गाद्वरूढं लोहिताङ्गं रक्तदेहं मङ्गलग्रहमिव ।

इहैकस्योपमेयस्यानेकोपमानप्रदर्शनान्मालोपमालङ्कारः, किन्तु 'लोहिताङ्गमिव' इत्यत्र तु द्वयो-
पेक्षेति विभावनीयम् ।

कोई विस्तृतस्नाननामका पाठ निरन्तर कर रहा था । निर्मल छुवर्णमय दण्डके ऊपर रखते हुए निश्चल बहुत
मङ्गलप्रदीप, नानो हृदयमें प्रभृति और बालकके सैकड़ों कल्याणोंका ध्यान करते-करते उस सूतिकागृहको प्रकाशित
करते थे । एवं रक्षार्थं नियुक्त पुरुषगण नंगी तलवार हाथमें लेकर उस सूतिकागृह के चारों ओर घेर कर घूम
रहे थे । बाद राजा ने शुक्रनासके साथ जल और अग्नि छूकर उस सूतिकागृहके अन्दर प्रवेश किया ।

शुक्रनासके साथ प्रवेश कर राजाने असीम आनन्दजनक उस पुत्रको देखा । प्रसव करनेसे अत्यन्त दुबली
और फोकी शरीरवाली विलासवतीकी गोदमें रह कर उसने अपने कान्तिसमूहसे सूतिकागृहस्थित प्रदीपसमूहको
प्रभाको नन्द कर दिया था । उस समय भी गर्भकी रक्तिमा कन न होनेसे उदयकालीन रक्त-मण्डलवाले सूर्यके
समान, सन्ध्याकालीन रक्त-विन्धसुक्त चन्द्रनाके समान, कठिनता उत्पन्न होनेके पहले कल्पवृक्षपल्लवके समान,
खिले हुए लाल कमलोंके समूहके समान, एवं पृथिवीको देखनेके लिए स्वर्गसे उतरे मङ्गलग्रहके समान वह

राशिम्, अवनिदर्शनावतीर्णमिव लोहिताङ्गम्, त्रिद्रुमकिसलयदलैरिव वालातपच्छेदैरिव पद्मरागरश्मिभिरिव विरचितावयवम्, अनभिव्यक्त-मुखपञ्चकमिव महासेनम्, सुरवनिता-करतल-परिभ्रष्टमिवामरपतिकुमारम्, उत्तम-कल्याणकार्तस्वरभास्वरया स्वदेहप्रभया पूरयन्त-मिव वासभवनम्, उद्भासमानैः सहजभूषणैरिव महापुरुषलक्ष्णैरुपेतम्, आगामि-कालपालन-प्रहृष्ट्यैव श्रिया समालिङ्गितम्, आह्लादहेतुमात्मजं ददर्श । विगत-निमेष-निश्चल-पद्मणा च मुहुर्मुहुः प्रमृष्ट-सङ्घटितानन्द-वाष्प-पटलं^१ प्लुततारकेण दूरं^२ विस्फारितेन स्निग्धेन चक्षुषा पिव-

विदुमेति । विदुमाणां हेमकन्दलानां प्रवालानां वा यानि किसलयदलानि विसारिकिरणाः तैः विरचितावयवमिव सृष्टिकर्त्रा निर्मिताङ्गमिव, वालातपस्य नूतनातपस्य छेदैः खण्डैः विरचितावयवमिव पद्मरागरश्मिभिः लोहितमणिकिरणैः विरचितावयवमिव ।

इह त्रिष्वपि क्रियोष्येत्ता, तासाञ्च परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अनमीति । अनभिव्यक्तम् अप्रकटितं मुखपञ्चकं यस्य तं तादृशं पण्णां मुखानां मध्ये प्रकटितकेवलैकमुखमित्यर्थः । महासेनं कात्तिकेयमिव विद्यमानम् अत्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः ।

उरेति । सुरवनिताया रक्षिण्या देवाङ्गनायाः करतलाद् हस्ततलाद् परिभ्रष्टम् अनवधानतया प्रच्युतम् अमरपतिकुमारं देवाधिपतिवालात्मजं जयन्तमिव तयाविधद्युतिशालित्वादित्याशयः । इह 'जयन्तमिव' इत्यत्र द्रव्योष्येत्ता ।

उत्तमेति । उत्तमम् अग्निना सन्तप्तं यत् कल्याणकार्तस्वरम् अत्युत्तमजातीयं स्वर्णं तद्वत् भास्वरया देदीप्यमानया स्वदेहप्रभया त्वशरीरकान्त्या वासभवनं निवासनिकेतनं पूरयन्तमिव परिपूर्णं^३ कुर्वन्तमिव ।

इह 'उत्तमेत्यादौ लुप्तोपमा, 'पूरयन्तमिव' इत्यत्र च क्रियोष्येत्तेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

उद्भासेति । सहजभूषणैरिव प्राकृतिकालङ्कारैरिव, उद्भासमानैः स्फुटं प्रकाशमानैः महापुरुषाणां चक्रवर्त्यादीनां लक्षणैः शङ्खध्वजादिचिह्नैः उपेतं सहितम् । 'सहजभूषणैरिव' इत्यत्र जाल्योष्येत्ता ।

आगामीति । आगामिनि काले भविष्यत्समये तारुण्यादौ यत् पालनं त्वस्य रक्षणं तेन प्रहृष्टया सन्तुष्टया श्रिया लक्ष्म्या समालिङ्गितमिव उपगूहितमिव अत्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः । आह्लादहेतुं प्रमोदकारणम् आत्मजं पुत्रं ददर्श अवलोकयामास ।

इह 'समालिङ्गितमिव' इत्यत्र क्रियोष्येत्ता ।

विगतेति । विगतेन निमेषेण लवद्वयेन हेतुना 'निमेषस्तु लवद्वयम्' इति शास्त्रीतिः । निश्चलानि स्थिराणि निष्क्रियाणीत्यर्थः पद्माणि लोमानि यस्य तेन तादृशेन, मुहुर्मुहुः बारम्बारं प्रमृष्टकरणे प्रोञ्चितमपि पुनः सङ्घटितं प्रादुर्भूतं यत् आनन्दवाष्पपटलं प्रमोदाश्रुसमूहः तेन प्लुता छिन्ना तारका कनीनिका यस्य तेन तादृशेन, दूरविस्फारितेन अत्यन्तविस्तारितेन, स्निग्धेन प्रेमप्रकाशकेन चक्षुषा नयनेन, पिवन्निव चुम्बन्निव, इह पानं चुम्बनमेव; आलपन्निव मनोभावं प्रकाशयन्निव, स्पृशन्निव संसज्जमिव

मालूम होता था । प्रवालमणि (मूंग) के विस्तृत किरणोंसे किंवा नवीन सूर्यालोकेसे अथवा पद्मरागमणिकी किरणोंसे, विधाताने मानो उसके सभी अवयवोंका निर्माण किया था । पाँच मुख प्रकाश होनेके पहले एकमुख कात्तिकेयके समान एवं देवकीके हाथमेंसे गिरे हुए देवराजके शिशुपुत्र (जयन्त) के समान प्रतीत होता था । तपाए हुए स्वच्छ सुवर्णके समान देदीप्यमान त्वकीय शरीर-कान्तिसे वह उस त्तिका-गृहको मानों परिपूर्ण करता था । चमकते हुए त्वाभाविक आभूषणके समान महापुरुषके सभी लक्षण उसने दिखाई पड़ते थे । 'भविष्यमें यह मेरा प्रतिपालन करेगा' यह मनमें जानकर सन्तुष्ट होकर ही मानो लक्ष्मीने उसका आलङ्घन किया था । उस समय राजाके नेत्रोंमें निमेष नहीं थे, पलक निश्चल हो गए थे और बार-बार पीछेनेपर भी, आनन्दाह, फिर उत्पन्न होकर पुतलियोंको डुबा रहे थे—ऐसे अत्यन्त उत्पल और स्नेहव्यञ्जक नेत्रोंसे राजा मानों बालकको

१. रचितावयवम् । २. कर... । ३. भ्रष्ट । ४. कुमारम् । ५. भास्वरतया । ६. आगमि ।

७. प्रहृष्टया श्रिया । ८. क्वचित् 'च' इति पदं नास्ति । ९. ...सङ्घटितानन्द... । १०. वाष्पविन्दु... ।

११. दूरं ।

त्रिव आलपत्रिव सृशत्रिव मनोरयसहज-प्राप्त-दर्शनं सत्पृहमीश्रमाणः तनयाननं मुमुदे,
कृतकृत्यञ्चात्मानं मेने ।

समृद्ध-मनोरयः शुक्रनासस्तु शनैः शनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्य निरूपयन् प्रीतिविस्फारित-
लोचनः भूमिपालमवादीत्—देव ! पश्य पश्य, अस्य कुमारस्य गर्भसन्पीडनवशादपरिस्फु-
टावयव-शोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्त्तिचिह्नानि । तथाहि, अस्य सन्ध्यांशु-
रक्तबालशशिकलाकारे ललाटपट्टे नव-नलिन-नाल-भङ्ग-तन्तु-तन्वीयमूर्णां परिस्फुरति । एत-
द्विकच-पुण्डरीक-धवलं कर्णान्तायतं मुहुर्मुहुर्निमित्तैर्धवलयतीव वासभवनमरालपद्म लोचन-

सन्, मनोरथानां वाञ्छितानां सहस्रेण समूहेन प्राप्तं लब्धं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तत्तादृशम्, तनयान-
नम् आनन्दमुत्तमं सत्पृहं स्पृहासहितम् ईक्षमाणः अवलोकमानः मुमुदे सन्तोषमवाप, आत्मानं च कृत-
कृत्यं कृतार्थं मेने मनसि कृतवान्, बहोः कालान्मनोरयपूरणादित्याशयः ।

इह 'पिवन्निव' आलपन्निव, सृशन्निव, इति त्रयाणामपि विद्योत्प्रेक्षालङ्काराणां परस्परं नैरपेक्षेण
वर्तमानत्वात्संस्थितिः ।

तद्वदिति । समृद्धः सम्पूर्णः मनोरयोऽभिलाषो यस्य स तादृशः, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विस्तारिते
लोचने नयने यस्य स तादृशः । शुक्रनासः प्रधानामात्यस्तु शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अस्य कुमारस्य अङ्गानि
करचरणादीनि प्रत्यङ्गानि अङ्गुल्यादीनि च तानि तादृशानि, भूमिपालं नृपतिम् अवादीत् अवोचत्—'देव-
स्वामिन् !, पश्य पश्य विलोक्य विलोक्य अस्य पुरोऽवलोकमानस्य कुमारस्य बालकस्य गर्भेण गर्भाशयेन
सन्पीडनवशात् ईषद्वक्त्राशतया अत्यन्तयातनाविधानात् अपरिस्फुटं समन्ताद्दृश्यक्ता अव्यवानाम्
अङ्गानां शोभा कान्तिर्यस्य तयोक्तस्यापि विद्यमानस्य, चक्रवर्त्तिचिह्नानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तसार्वभौमल-
क्ष्णानि, माहात्म्यं भाविमहापुरुषत्वम् आविर्भावयन्ति प्रकटयन्ति व्यञ्जयन्ति ।

चक्रवर्त्तिचिह्नान्येव दर्शयति—तथाईत्यादिना । अस्य कुमारस्य सन्ध्यांशुभिः सायङ्कालीनरागैः
रक्ता लोहिता, बाला अरुणा अर्द्धमात्रा या शशिकला चन्द्रकला तद्वत् आचार आकृतियस्य तादृशे, ललाट-
पट्टे भालफलके, नवोऽभिनयः अशुष्को यो नलिननालभङ्गः कमलनालखण्डः तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् तन्वी
सूचमा इयम् अवलोक्यमाना, ऊर्णां भ्रूद्वयान्तरालवर्त्ती लोमावर्त्तः परिस्फुरति परिशोभते । 'ऊर्णां मेपादि
लोत्रि स्यादावर्त्तं चान्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः । इह लुप्तोपमयोः मिथो नैरपेक्षेण वर्तमानत्वात्संस्थितिः ।

चक्रवर्त्तिलक्ष्णम्—

विसतन्नुवत्सूचमरूप आवर्त्तश्च शुभायतः ।

यदि भ्रूद्वयमध्ये स्याच्चक्रवर्त्ती तदोच्यते ॥

पतदिति । विक्रवं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वत् धवलं शुभ्रं कर्णान्तायतं श्रोत्रनिकट-
पर्यन्तप्रसारितम् अरालपद्म कुटिलनेत्ररोमकम्, लोचनयुगलं नेत्रद्वन्द्वं कर्तुं, मुहुर्मुहुः वारम्वारम् उन्मि-
षितैः उन्मीलनैः वासभवनं निवासगृहं धवलयतीव श्वेतीकरोतीव ।

इह 'विकचपुण्डरीकधवलम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धवलयतीव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्यनयोः परस्पर-
सङ्गाद्विभावेन सूक्ष्मः ।

सुखन करना हो, बालन करता हो और बालिइन करता हो इस प्रकार बहुतरे मनोरथोंसे प्राप्त उसके मुख-
कमलको स्पृशते देखकर बहुत आनन्दित हुआ, और वह अपनेको धन्य समझने लगा ।

पूरा-सकल हुए मनोरथवाले शुक्रनास भी प्रीतिके कारण फैले हुए नेत्रोंसे बालकके अङ्ग-प्रत्यङ्गको देखकर
राजासे धीरे-धीरे कहने लगा—'देखिद, देखिद, महाराज ! गर्भमें सिटुड़ने के कारण इस कुमारके अवयवोंकी
शोभा स्पृष्ट तो नहीं हुई है तथापि चक्रवर्त्ती राजाके लङ्घन, भावी महापुरुषत्वकी सूचना प्रकट करते हैं । देखिद,
सन्ध्याकी किरणोंसे लाल हुए अर्धचन्द्रमाके समान ललाटदेशमें कमलसृगालसे तत्काल तोड़े हुए तन्तुके समान
मूल्य ये रोम शोभायमान हैं । खिले हुए सकेद कमलके समान धवलवर्ण, कानोंके छोर तक फैले मुड़े हुए

१. निरोद्धमानः । २. बाल्यम् । ३. प्रीतिविस्फारिताङ्गः, प्रीतिविस्फारितलोचनं प्रीतिविस्फारित-
लोचनं । ४. पश्यत्य । ५. अस्तुवावयवम् । ६. आविर्भावयन्तीव । ७. सन्ध्यांशुम् । ८. दक्षिण
'भव' इत्यधिकः पाठो नास्ति ।

युगलम्, विजृम्भमाण-कमलं-कोष-परिमल-मनोहरमियमस्य सहजमाननामोदमाजिघ्रतीव दूरायतां कनक-लेखेव नासिका । रक्तोत्पल-कलिकाकारमुद्गतीव चास्याधर-रुचकम् । रक्तोत्पल-कलिकातोहित-तलौ भगवतो विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रचिह्नौ प्रशस्तलेखा-लान्छितौ करौ । अभिनव-कल्पतरु-पल्लवकोमलं लेखामयोर्ध्वज-रथ-तुरगातपत्र-कमलैरलङ्कृतम् अनेक-नरेन्द्र-सहस्र-चूडामणि-चक्र-चुम्बनोचितं चरणयुगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः स्वर-योगोऽस्य रुदतः श्रूयते ।'

नेत्रदीर्घस्य प्रसंशामाह सामुद्रकशास्त्रे—

भुजाक्षियुगलं कुक्षिं तथा च नासिकाद्वयम् । कुचयोर्मध्यभागं च पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ।

विजृम्भमाणेति । कनकलेखेव सुवर्णलेखेव दूरायता अत्यर्थमुच्छ्रिता-इयमस्य नासिका विजृम्भमाणस्य प्रस्फुटतः कमलकोपस्य पङ्कजकुडमलस्य यत् परिमलं सौरभं तद्वत् मनोहरं रमणीयम्, सहजं स्वाभाविकम् आननामोदं सुखगन्धम् आजिघ्रतीव उपादानं कुर्वतीव ।

'कनकलेखेव' इत्यत्रोपमा, परिमलमनोहरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, आजिघ्रतीव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेवं-त्यासामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

रक्तोत्पलेति । रुचकं विषयसदृशमाङ्गलिकद्रव्यम्, अधर एव रुचकम्, अधरो रुचकमिव वेति तदधररुचकं कर्तुं, रक्तोत्पलकलिकायाः कोकनदकुडमलस्य आकारमाकृतिम् उद्गतीव धारणं कुर्वतीव । 'रुचकं मङ्गलद्रव्ये बीजपूरे ससैन्धवे' इत्यनेकार्थः ।

अधररुचकम्, इत्यत्र रूपकमुपमा वेति सन्देहात्सन्देहसङ्करः, रक्तोत्पलकलिकाकारणम्, इत्यत्र निदर्शनालङ्कारः, उद्गतीव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । इह सामुद्रके—

'पाणिपादतलौ शोणावक्षिप्तमध्यनखानि च । तालुजिह्वाधरश्चैव सप्त रक्तं प्रशस्यते ॥' इति ।

रक्तोत्पलेति । रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य कलिका कुड्मलं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णे तले यगोस्ती तादृशौ, करौ । विष्टरे अन्त्ये श्रूयन् इति विष्टरश्रवा विष्णुः तस्येव 'वेङ्कणो विष्टरश्रवाः' इत्यमरः । शङ्खं कञ्चु चक्रं प्रसिद्धं तयोः चिह्ने रेखे ययोस्ती, पक्षे शङ्खचक्र एव चिह्ने ययोस्ती, प्रशस्ताभिः अङ्कुशादिभिः लेखाभिः रेखाभिः लान्छितौ अङ्कितौ, उभयत्रापीदं तुल्यम् । इह पूर्णोपमा ।

अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यः कल्पतरुपल्लवः मन्दारवृत्तकिसलयः तद्वत् कोमलं मृदुलम्, लेखामयैः रेखास्वरूपैः ध्वजः पताका, रथः स्यन्दनः, तुरगोऽश्वः, आतपत्रं छत्रम्, कमलं पङ्कजञ्च तैः तादृशैः अलङ्कृतं भूषितम्, अनेकेषां नरेन्द्रसहस्राणां नृपतिवृन्दानां चूडामणिचक्रैः शिरोमणिव्रतैः यच्चुम्बनं प्रणामसमये संस्पर्शः तस्य उचितं योग्यम् । ..... पल्लवकोमलम्, इत्यत्र लुप्तोपमा ।

एष इति । रुदतः क्रन्दतः अस्य कुमारस्य, एष समीपतरवर्ती दुन्दुभेरिव पटहस्येव अतिगम्भीरोऽ-तिमन्दः स्वरयोगः कण्ठसम्बन्धो ध्वनिः श्रूयते आकर्ष्यते ।'

पलकोंवाले नयनयुगल, बार-बार खुल कर नानो नूतिका-नूतको धवलवर्ण कर रहे हैं । कनक लेखाके समान लम्बी यह नाक, खिलती हुई कमलकी कलीके परिमलके समान मनोहर-स्वाभाविक इसके मुखकी सुगन्धको मानो सूँघती हैं । एवं इसका नीचेका ओठ नानो लाल कमलकी कलीके आकारको धारण कर रहा है । लाल-कमलकी कलीके समान इसके हथेलियोंमें भगवान् नारायणके समान शङ्ख और चक्रके चिह्न एवं अङ्कुशप्रभृति प्रशस्त रेखाएँ विद्यमान हैं । कल्पवृक्षके नए पत्तोंके समान कोमल एवं ध्वज, रथ, अश्व, छत्र और कमलकी रेखाओंसे अलङ्कृत इसके चरण-युगल हैं । और ये हजारों राजाओंकी चूडामणिओंसे चुम्बन होनेके योग्य हैं । और रोनेके समय इसके ये कण्ठ-स्वर, दुन्दुभिध्वनिके समान अत्यन्त गम्भीर सुने जा रहे हैं ।'

१. क्वचित् 'कमल' इति पदं नास्ति । २. दूरादायता । ३. रक्तोत्पलनिकारम्, रक्तोत्पलकलिका तुरागम् । ४. क्वचित् 'व' शब्दो नास्ति । ५. अधरपुटकम्, अधरकम् । ६. '...कलिकाकारलोहित...' ।

इत्येवं कथयत्येव तस्मिन् ससम्भ्रमापन्नतेन राजलोकेन 'द्वारिस्थितेन दत्तमार्गस्त्वरितगतिरागत्य प्रहर्षोद्गम-पुलकित-तनुः स्फारीभवल्लोचनो मङ्गलकर्त्तामा प्रहृष्ट-वदनः पुरुषः पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञपत्—'देव ! दिष्ट्या वर्धसे, प्रतिहतास्ते शत्रवः, चिरं जीव जय च' पृथिवीम् । त्वत्प्रसादाद्वन्नभवतः । शुकनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम्' इति ।

अथ नृपतिः अमृतवृष्टिप्रतिसमाकर्ण्य तद्वचनं प्रीति-विस्फारिताक्षः प्रत्यवदत्—'अहो ! कल्याणपरम्परा । सत्योऽयं लोकप्रवादः यत्, 'विपद्विपदं सम्पत् सम्पदमनुवध्नाति' इति । सर्वथा समानसुखदुःखतां दर्शयता विधिनाऽपि भवतेव वयमनुवर्तिताः' इत्यभिधाय प्रीति-

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुकनासे कथयत्येव इत्येव, ससम्भ्रमं शीघ्रम् अप-
च्यतेन मार्गं परित्यज्य प्राप्त्येन द्वारिस्थितेन राजलोकेन राजगणेन दत्तमार्गः दत्ताध्वा स्वरितगतिः शीघ्र-
गमनः सन् आगत्य एव, प्रहर्षोद्गमेन प्रमोदोदयेन पुष्कलिना रोमाञ्चिता तनुः शरीरं यस्य स तादृशः,
स्फारीभवन्ती विस्तीर्णतां प्राप्यमाणे लोचने चक्षुषी यस्य स तादृशः, प्रहृष्टवदनः विकसितमुखः,
मङ्गलकर्त्तामा पुरुषः, राजानं तारापीडं पादयोः चरणयोः प्रणम्य नमस्कृत्य व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास—
देवेति । देव स्वामिन् ! दिष्टया भाग्येन वर्धसे पृथ्वी, ते शत्रवो विपत्ताः प्रतिहताः कथं प्राप्ताः
सन्ति वति शेषः । चिरं बहुकालं जीव प्राणिहि, पृथिवीं वसुध्वरां जय स्वाधीनां कुरु । त्वत्प्रसादात् भव-
दनुग्रहात् अन्नभवतो माननीयस्य शुकनासस्य प्रधानामात्यस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्याम् अग्निमायां
स्वपत्न्यां मनोरमाभिधानायां मनोरमेतिसंज्ञिकायां रेणुकायां जमदग्निपत्न्यां रामः परशुराम इव तनयः
सुतो जातः उत्पन्नः । श्रुत्वा एतदाकर्ण्य देवो भवान् प्रमाणम्, यदाज्ञापयति देवस्तदेव विधेयमित्याशयः ।
'राम इव' इत्युपमा ।

व्येति । अथ एतच्छ्रवणानन्तरम् अमृतस्य पीयूषस्य वा वृष्टिर्वर्षणं तत्प्राप्तं तत्सुखं तद्वचनं मङ्गल-
कवच आकर्ण्य श्रुत्वा, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विकसिते अजिगी नयने येन स तादृशो नृपती राजा
प्रत्यवदत् प्रत्यवाचत्—'अहो !' इत्याश्चर्यं । कल्याणपरम्परा श्रेयःसन्ततिः ममेति शेषः । अत एवाह—
सत्योऽयमिति । अयं लोकप्रवादः जनानां चिरन्तनो वचनव्यापारः सत्यो यथार्थः, यत् 'विपदं विपत्,
सम्पदं सम्पद अनुवध्नाति अनुगच्छति । शुकनासं प्रति प्रथयति—सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण समानं
सुखं सुखं दुःखं ययोस्तयोस्तादृशयोर्भावस्तां दर्शयता बोधयता विधिना देवेनापि भवतेव त्वेव वयम्
अहमित्यर्थः, अनुवर्तिताः अनुसरणं कृताः । एवञ्च तनयोपत्तेः पूर्वम् आवयोः तदनुत्पत्त्या तुल्यमेव दुःखमा-
सीत्, साम्प्रतमपि च तदुत्पत्त्या तुल्यमेव सुखम् । दुःखानुभवानन्तरं यदि सुखानुभवो भवति तदातीव
रमणीयत्वमिति सर्वानुभवसिद्धम् । उक्तञ्च केनापि—

'सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते धनान्वकारंष्विव दीपदर्शनम्' यथा ज्ञानीव सन्तोषोत्पादनेन-
भवान् नामनुसरति देवाऽपि सम्प्रति तथैवेत्याशयः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा प्रीतिविकसितमुखः आभ्य

शुकनास इत प्रकार कह रहा था कि इतनेमें ही द्वारके पास सड़े राजा लोगोंने झटपट सरक कर जिसे
रक्ता दिया, एवं आनन्दसे रोमाञ्चित शरीर, विस्फारित नेत्र, और प्रहृष्ट-वदन वाला मङ्गलक नामका एक
व्यक्ति, जन्मो-जन्मोसे आकर चरणमें राजाको प्रणाम कर कहने लगा—'महाराज ! सोमान्ववश आपकी
उन्नति हुई है, आपके शत्रुओंका नाश हो । आप दीर्घायु हों । एवं पृथिवी की विजय करें । आपके अनुग्रहसे
माननीय मन्त्रिमहाराज शुकनासके भी ज्येष्ठ पत्नी मनोरमाके गर्भमें—रेणुकाके गर्भमें परशुरामके समान—एक
पुत्र उत्पन्न हुआ है । इस समाचारको सुनकर जो कर्त्तव्य हो, वह करें ।'

अनन्तर राजा अमृत-वृष्टिके समान उन्नते वचन को सुनकर प्रीति-प्रफुल्ल नेत्रसे बोला—'स्वा आश्चर्य !
आज जो अविच्छिन्न मङ्गलकी धाराको देखता हूँ । अन्तर यह लोकप्रवाद सत्य है कि—'विपत्ति विपत्ति और
सम्पत्ति सम्पत्ति अनुसरण करती रहती है ।' सुख और दुःखमें समानता देखकर विनाशने भी सभी
प्रकारसे तुम्हारे ही समान मेरे साथ बर्ताव किना है' यों कह कर प्रीति-प्रफुल्ल-मुखसे आनन्दके साथ शुकनासको

१. द्वारस्थितेन । २. मङ्गलकर्त्तामा । ३. प्रहृष्टवदनपुरुषः । ४. अविच्छिन्न चक्षुः न दिष्टेन । ५. पृथिवीं
प्रतिगच्छ । ६. भूततिः । ७. जनप्रवादः ।

विकसितमुखः सरभसमालिङ्ग्य विहसन् स्वयमेव शुकनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार । तस्मै च प्रीतमनाः प्रियवचनानुरूपं पुरुषायापरिमितं पारितोषिकमादिदेश ।

उत्थाय च तथैव तेन चरण-विघट्टनैः कणित-नूपुर-सहस्र-मुखरित-दिगन्तरेण, सरभसो-त्क्षेप-चलित-मणिवलयवली-वाचालित-भुजलतेन, ऊर्ध्वोद्धृतैरुत्तानतलैः करपुटैरनिल-लुलि-ताम् आकाशगङ्गा-कमलिनीमिव दर्शयता, पर्यस्त-मृदित-कर्णपल्लवेन, परस्परगङ्गा-कोटि-सह-

न्तरस्नेहप्रफुल्लवदनः सरभसं सप्रमोदम् आलिङ्ग्य शुकनासमालिङ्ग्य विहसन् स्मितं कुर्वन् स्वयमेव आत्मनैव शुकनासस्य मन्त्रिणः उत्तरीयम् उत्तरीयवस्त्ररूपं पूर्णपात्रं सन्तोषेण समानयनद्रव्यम्, जहार हतवान् । इह 'भवतेय' इत्यत्रोपमालङ्कारः ।

तस्मा इति । तस्मै शुभसन्देशप्रापकाय मङ्गलकाय प्रीतमनाः सन्तुष्टचित्तः प्रियवचनानुरूपम् इष्ट-वचनयोग्यम् अपरिमितं सख्यातीतं पारितोषिकं सन्तोषप्रयुक्तं दातुं धनाध्यक्षम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

उत्थायेति । तथैव तेनैव प्रकाशेण राजा तस्मात् स्थानात् उत्थाय उत्थानं विधाय तेन अन्तःपुरि-काजनेन राजपरिजनेन प्रवृत्तनृत्येन चारणगणेन चानुगम्यमानः शुकनासमभवनं गत्वा द्विगुणतरमुत्सवम-कारयदिति दूरेणान्वयः । सम्प्रति अन्तःपुरिकाजनेनेत्यस्य विशेषणानि दर्शयति—चरणयोः पादयोर्विघट्ट-नेन निक्षेपेण कणितानां रणितानां नूपुराणां पादकटकानां सहस्रेण वृन्देन मुखरितानि वाचालितानि दिगन्तराणि दिङ्मध्यानि येन तेन तादृशेन ।

सरभतेति । सरभसं वेगसहितम् उत्क्षेपेण नृत्यगीताद्यनुसारादूर्ध्वमुत्थापितेन चलिताभिः चपली-भूताभिः मणिवलयानां रत्नकङ्कणानाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः वाचालिताः मुखरायमाणीकृता भुजलता बाहुवल्ल्यो यस्य तेन तादृशेन ।

ऊर्ध्वोद्धृतैरिति । ऊर्ध्वोद्धृतैः उच्चैर्विहितैः उत्तानतलैः उन्मुखतलैः करपुटैः हस्तपुटैः करणैः, अनिललु-लितां पवनेन पातिताम् आकाशगङ्गायाः स्वर्धुन्याः कमलिनीं पद्मिनीं दर्शयतेव प्रकटयतेव तथाविधहस्तो-र्ध्वोकरणादित्याशयः ।

पर्यस्तेति । पर्यस्ता प्रथममाकाशसम्भ्रमात् पृथिव्यां पतिताः, मृदिताः, अनन्तरं लोकपादैर्विदु-लिताः कर्णपट्टवाः श्रवणालङ्कारीभूतकिसलयानि यस्य तेन तथोक्तेन ।

परस्परैति । परस्परम् अन्योन्यम् अङ्गदानां बाहुवल्लयानां केयूराणां कोटिभिरग्नैः सहस्रेण घर्षणेन पूर्वं दद्यानि विद्यानि ततः पाठितानि द्वैधीकृतानि उत्तरीयांशुकानि यस्य तेन तादृशेन ।

आलिङ्गन कर हँसते २ राजाने अपनेसे ही पूर्णपात्रको जगह उसके उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) को खींच लिया । एवं सन्तुष्ट चित्तसे मङ्गलकके प्रियसंवाद कहनेके अनुरूप अपरिमित पारितोषिक देनेके लिए धनाध्यक्षको आदेश दिया ।

फिर उसी तरह उठ कर राजाने शुकनासके नहलमें जाकर (अपनेसे) दूना उत्सव कराया । जानेके समय उसके पीछे-पीछे अन्तःपुर (रनवास) की खिचों भी जाती थीं । उनके पादक्षेपके समय झनझनाते हजारों पायजेबोंसे दिगन्तर गूँज उठा । वेगसे भुजलता (हाथ) उछालनेके कारण हिलते मणि-कङ्कणोंके शब्दसे भुजलताएँ भी शब्दायमान हो गई । हथेलियों ऊपरकी ओर करके ऊँचे किए कर-सन्तुष्टसे वे नाना, बाहुके जोरसे चलायमान । हुंसे आकाश-गङ्गाके कमलिनीको दिखाने लगीं । लोगोंके संघर्षसे उनके कर्ण-पट्ट व गिरकर पड़दलित होने लगे । परस्पर सहस्रोंके समय एकके केयूर (बाजूबन्द) के अग्रभागसे दूसरेके उत्तरीयवस्त्र बिद होकर फटने लगे । शरीर में लिप्त कुङ्कुमादि, पसीनेसे धुलकर नूझ बलोंको रंग देते थे । लोगोंके सहस्रसे तिलक

१. प्रियवचनश्रवणानुरूपम् । २. "विकुट्टन", कुट्टन । ३. "अत्रैव क्वचित् 'मणि' पदनधिकं वृत्ते । ४. चालित "वलित" । ५. भुजवस्त्रेन । ६. "कुण्ठितान् । ७. क्वचित् 'गङ्गा' इति पदं नास्ति ।

दृष्ट-पादितोत्तरीयांशुकैः, श्रमजलैः-घाताङ्गराग-रञ्जित-चीनवाससा, किञ्चिद्वशिष्ट-तमाल-पत्रेण, विलसद्भारविलासिनीं हसितैरुन्मिद्र-कैरव-यनानुकारं प्रथयताः, सरभसवल्लान-स्खलल्लोल-हारलतास्फालित-कुचस्थलेन, सिन्दूर-तिलक-तुलितालक-लेखेन, विप्रकीर्णपिष्टातक-पांशु-पुञ्ज-पिञ्जरित-केशपाशेन, प्रणृत्य-विकल-मूक-कुञ्ज-किरात-वामन-वधिर-जड-जन-पुर-सरेण, उत्तरीयांशुक-ग्रीवायवद्वायकृष्ट-विडम्बित-जरत्कञ्चुकि-कदम्बकैः, वीणा-वेणु-मुरज-कांस्यता-ललयानुगतेन, कल-मधुरमुद्रायता, हर्षनिर्भरतया मत्तेनेव उन्मत्तेनेव ग्रहगृहीतेनेव व्यपगत-

श्मेति । श्रमजलैः धर्मसलिलैः घाताः जालिता ये अङ्गरागाः कुङ्कुमादीनि अङ्गविलेपनानि तै रञ्जितानि चीनवासांसि सूक्ष्मवस्त्राणि यस्य तेन तादृगेन । 'चीनो देशांशुर्वीहिमेदं तन्तो मृगान्तरे' इति मेदिनी ।

किञ्चिदिनि । विलम्बन्यः सविलासं ब्रजन्दो या वारविलासिन्यो गणिकाः तासां हसितैः हासैः उल्लिङ्गस्य प्रस्फुटितस्य कैरववनस्य कुमुदविपिनस्य अनुकारम् अनुकरणं प्रथयता प्रकटयता 'यशसि धवलता वर्ण्यते हासक्रीड्योः' इति कविसमयख्यातेः हास्यस्य शुभ्रत्वादित्याशयः ।

सरभमेति । सरभसं वेगसहितं यत् बलगनम् आस्फालनं परस्परमङ्गानामामोदनं तेन स्खलन्तीभिः स्वस्थानात् च्यवन्तीभिः लोलाभिः चञ्चलाभिः हारलताभिः मुक्तालताभिः आस्फालितमाहतं कुचस्थलं स्तनप्रदेशो यस्य तेन तथोक्तेन ।

सिन्दूरेति । सिन्दूरतिलकेषु नागजजनितविशेषकेषु लुलिता आकाशसम्भ्रमात् तुण्डिता अलक-रेखा चूर्णकुण्ठलपट्टिर्यस्य तेन तादृगेन ।

विप्रेति । विप्रकीर्णाः विजिताः पिष्टातकाः पटवासाः तेषां पांशुपुञ्जः चूर्णसमूहैः पिञ्जरिताः पीत-रक्तानां प्राप्ताः केशपाशाः कचसमूहा यस्य तेन तादृगेन ।

प्रणृत्येति । प्रणृत्येन विशेषनत्तेनेन विकला व्यग्राः, मूका अस्फुटवाचः, कुञ्जाः पूर्वप्रदर्शिताः, किराताः स्वल्पतनवः, वामनाः ह्रस्वदेहाः, वधिरा अकर्णाः, जडा अत्यन्तदुर्बोधाश्च लोकाः पुरस्सरा अभ्र-गामिनो यस्य तेन तादृगेन ।

उत्तरीयेति । उत्तरीयांशुकैः तत्तत्पच्छादनवर्तैः ग्रीवासु कन्धरासु प्रथमं वदं समीरणप्रेरणया यदच्छया संयमितम्, ततश्च अवकृष्टं प्रमोदविह्वलतया तथ्प्रमादेन गतिजवात् आकृष्टम्, अत एव विडम्बितं बलाद्भरणेन पृथिव्यां पातनोपक्रमेण च व्यग्रोद्धृतं जरतां परिणतवयसां कञ्चुकिनाम् अन्तःपुर-चरप्राप्तगानां कदम्बकं समुदायो येन तादृगेन ।

वीणेति । वीणा वल्लकी, वेणुवंशः, मुरजो मुदङ्गः, कांस्यतालं करतालं तेषां लये ध्वनिसान्गं तदनु-गतेन तदनुसारचलितेन ।

कचेति । कलम् अव्यक्तं मधुरञ्च यथा स्यात्तथा उद्गायता उच्चैःस्वरेण गानं विदधता ।

हर्षेति । हर्षनिर्भरतया प्रमोदातिशयतया मत्तेनेव सुरापानजनितमत्ततासहितेनेव, उन्मत्तेनेव उन्मादस्याधिप्रस्तेनेव, तथा ग्रहगृहीतेनेव भूताविष्टेन पुरपेजेव व्यपगतो विनष्टः वाच्यावाच्ययोः प्रति-

अल्पनाय अदृशिष्टं ये । वे मविरान गामिनी वेश्याओंके हास्यते खिले हुए कमल-वनके अनुकरणको प्रकाश करती थीं । वेगसे आन्दोलन होनेके कारण स्वस्थनचतुन चञ्चल हार-रत्ना द्वारा उनके स्तनमण्डल नाटित हो रहे थे । सिन्दूरकी बिन्दुओंमें उनके कालोंकी लट्टें बिजक गई थीं । पटवातका चूर्ण उड़ानेसे केशजलान पीले-नीले हो गये थे । गूँग, कुङ्कु, बहरे, किरात, बौने और मूर्ख उद्धत नृत्यसे विकल होकर उनके अग्नि-अग्ने जाने थे । किसी-किसी स्त्रीके उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) किसी-किसी वृद्ध कञ्चुकीके गर्दनमें फँस जानेपर उक्तके स्त्रीवस्त्रपर वे कञ्चुकिन अल्पना बिटम्बना पाते थे । वे बीणा, बंशी, मुदङ्ग, कौता और मजीरोंके लयके अनुसार पाँव फेंक कर जाती थीं । उच्चैःस्वरसे अररट (धोनी) और मधुर गान करती थीं । आनन्दमें नग्न होनेसे किसी स्तनप

१. स्वच्छचोचन, चौरवातसा । २. वलन । ३. ...लोलितालक... । ४. कचिद 'पांशु' इति पदं नास्ति । ५. प्रवृत्तकट...; प्रवृत्तविकट । ६. ...विनम्बित । ७. कदम्बेन । ८. ...अनुगतेन । ९. अल्पनः ।

वाच्यावाच्यविवेकेन नृत्य-गीत-क्रीडा-प्रसक्तेनान्तःपुरिकाजनेन, प्रचलित-मणिकुण्डलाहृत-कपोलभित्तिना च विधूर्णमानकर्णोत्पलेनाधोगलित-विलोल-शेखरेण दोलायमान-वैकक्षक-कुसुममालेन निर्हय-प्रहृत-भेरी-मृदङ्ग-मर्दल-पटह-निनादानुगत-काहल-शङ्ख-रव-जनित-रभसेन चरण-सन्निपातैर्दारयतेव वसुधा^१ राजपरिजनेन, प्रवृत्तनृत्येन^२ च चारणगणेन विविधमुख-वाद्य^३ कृतकोलाहलेन पठता गायता बलाता^४ चानुगम्यमानः शुक्नासम्भवनं गत्वा द्विगुण-तरमुत्सवमकारयत् ।

अतिक्रान्ते च पट्टीजागरे, प्राप्ते दशमेऽहनि, पुण्ये मुहूर्ते गाः सुवर्णञ्च कोटिशो

पाद्याप्रतिपाद्ययोः विवेको विवेचनं पृथगात्मता यस्य तेन तादृशेन वाच्यमपि प्रतिपादयता अवाच्यम-श्लीलादिकमपि प्रतिपादयतेत्यर्थः । नृत्यं नर्तनं गीतं गानं क्रीडा विनोदः तेषु प्रसक्तेन संलग्नेन अन्तःपुरिकाजनेन अन्तःपुरस्थसुन्दरीवृन्देन ।

प्रचलितेति । अधुना 'राजपरिजनेन' इत्यस्य विशेषणानि प्रतिपादयति—प्रचलितेत्यादिना । प्रचलितैः सञ्चलितैः मणिकुण्डलैः रत्नकर्णाभरणैः आहताः ताडिताः कपोलभित्तयो गण्डस्थलानि यस्य तेन तादृशेन । विधूर्णमानानि आन्दोलितानि कर्णोत्पलानि श्रवणपद्मानि यस्य तेन तादृशेन । अधोगलिताः पृथिव्यां प्रच्युताः विलोलाः चपलाः शेखराः शिरोऽन्तर्सा यस्य तेन तादृशेन । दोलायमानाः कम्पमानाः वैकक्षकाणां तिर्यग्लम्बित्वाः स्थानां कुसुममालाः पुष्पमाला यस्य तेन तादृशेन । निर्हयम् अत्यन्तं यथा स्यात्तथा प्रहृताः वादिता ये भेर्यो मृदङ्गा मर्दला वाद्यविशेषाः पटहाः ढक्काश्च तेषां निनादैः शब्दैः अनुगताः तन्मिश्रिता-ये काहलानां विस्तृतढकानां कम्पनाञ्च रवाः तैर्जनितो निष्पादितो रभस आनन्दो यस्य तेन तादृशेन । चरणसन्निपातैः पादविद्यैः वसुधां पृथिवीं दारयतेव विदीर्णां कुर्वतेव राजपरिजनेन नृपपरिवारेण ।

इह 'चरणविघटनकणितनूपुरसहस्रमुखरितदिगन्तरेण' इत्यत्र दिगन्तराणां मुखरीकरण-सम्बन्धाभावेऽपि तस्मिन्प्रतिपादनादतिशयोक्तिः । 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोध्मेत्वा । 'कैरववतानुकारम्' इत्यत्रोपमार्थी । 'उत्तरीयांशुकं' 'कञ्चुकिकदम्बकेन' इत्यत्र हि स्वभावोक्तिः । 'मत्तेनेव, उन्मत्तेनेव, ग्रहगृहीतेनेव, इत्येतेषु च मालोपमा, उपमेत्वा वा । 'दारयतेव' इत्यत्र क्रियोध्मेत्वा ।

प्रवृत्तेति । प्रवृत्तं जात नृत्य नर्तनं यस्य तेन तादृशेन, विविधैः नानाप्रकारैः मुखवाद्यैः मुखद्वाराऽ-व्यक्तध्वनिनिस्सारणैः कृतो विहितः कोलाहलः कलकलो येन तेन तादृशेन, पठता उच्चैः स्वरेण राजस्तुतिं कुर्वता, गायता गानं विदधता, वसगता उत्लम्फनं प्रलम्फनञ्च विदधता चारणगणेन च कुशीलववृन्देन च अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः 'चारणास्तु कुशीलवाः' इत्यमरः । शुक्नासम्भवनं प्रधानामात्यगृहं गत्वा द्विगुणतरं स्वस्मादतिशयेन द्विगुणम् उत्सवम् अकारयत् कारयामास ।

अतिक्रान्त इति । अतिक्रान्ते व्यतीते च पट्टीजागरे पट्टीरात्रिकृत्ये, जागरणे, दशमेऽहनि जन्मावधि दशमे दिने प्राप्ते उपगते सति, पुण्ये पवित्रे मुहूर्ते वेलायां गाः सुरभीः कोटिशः कोटिसंख्याकाः सुवर्णं

मदमत्तके समान, किंती समय उन्नतके समान एवं किंती समय ग्रह-अस्तके समान होकर वाच्यकथा भी बोलती थीं, अवाच्य कथा भी बोलती थीं एवं नृत्य, गीत और क्रीडामें व्यापृत होकर चलती थीं ।

राजाके परिजन वर्ग भी उनके पीछे-पीछे चल रहे थे । उन लोगोंके मणिमय कुण्डल हिल-हिल कर सुन्दर गालोंपर टकराते थे; कर्णोत्पल झूल रहे थे; मस्तकके आभूषण खिसक-खिसक कर नीचे (पृथिवीमें) गिर जाते थे; जनेक की तरह छाती पर पहनी गई फूलोंकी मालाएँ दोलायमान हो रही थीं; अत्यन्त ताड़न करने (बाजने) से भेरी, मृदङ्ग, ढोल और नगाड़ेके शब्दके साथ बड़े-बड़े ढोलों और शङ्खोंके शब्दसे उन लोगोंकी आनन्द उत्पन्न हुआ और वे अपने चरण-निक्षेपसे पृथिवीको मानी विदीर्ण करते थे । चारण-गण भी राजाके पीछे-पीछे जाते थे, उन लोगोंके मध्यमें किनने नृत्य करते थे, किनने नानाविध मुखवाद्यसे कोलाहल करते थे, किनने राजस्तुति पाठ करते थे, किनने गान करते थे एवं किनने उल्लम्फन-प्रलम्फन करते-करते जाते थे ।

छठी रात्रिके कृत्य हो जानेके बाद दसवें दिन प्रातः होने पर शुभ मुहूर्तमें राजा करोड़ों गाय और सुवर्ण

१. विवेकेनेव । २. कचिद् 'गीत' इति पदं नास्ति । ३. प्रचल... । ४. उदघटित... ।

५. विगलित... । ६. वैकक्षिक..., वैकक्ष । ७. काहला... । ८. विदारयतेव । ९. वसुन्धरान् ।

१०. नृत्ते प्रवृत्त । ११. विविधवाद्य । १२. गायता चानुगम्यमानः ।

ब्राह्मणसात्कृत्या 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलञ्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः' इति स्वप्नानुरूपमेव सूत्रोः चन्द्रापीड इति नाम चकार ।

अपरैद्यः शुक्रनास्तोऽपि कृत्वा ब्राह्मणोचिताः सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे ।

क्रमेण कृतचूडाकरणादि क्रिया-कलापस्य शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य ।

तारापीडः श्रीडाव्यासैङ्ग-विधातार्यं वहिर्नगरादनुशिप्रम् अर्द्धक्रोशमात्रायाम्, अति-

कनकञ्च ब्राह्मणसात् ब्राह्मणाधीनं कृत्वा विधाय, मया स्वप्ने स्वमावस्यायां परिपूर्णमण्डलः समस्ताव-
यवयुक्तः चन्द्रो निशापतिः अस्य शिशोः मातुर्जनन्या मुखकमलं वदनाम्नोजम् आविशान् प्रविशन् दृष्टो
निरीक्षित इति स्वप्नानुरूपमेव स्वप्नरूपमेव राजा भूपतिः स्वसूत्रोः स्वतनयस्य चन्द्र आपीडः शैखरो
यस्य स तादृशः चन्द्रापीड इति नाम संज्ञां चकार कृतवान् । यद्यपि—

‘शुद्धये द्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः’

इति वचनादशमदिने राज्ञः शुद्धयभावेन नामकरणमयुक्तम्, तथापि ‘दशम्यामुत्थाप्य पिता नाम
कुर्यात्’ इत्यादि पारस्करसूत्रादिप्रमाणमभ्युपगम्य तथोक्तिरिति विभावनीयम् ।

अन्येदुरिति । अपरैद्यः अन्यस्मिन् दिने जननादेकादशदिवसे ‘एकादशे द्वादशे वा पिता नाम
कुर्यात्’ इति श्रुत्या नामकरणे एकादशाहोऽपि विहित इति ज्ञातव्यम् । ब्राह्मणोचिताः आम्बुदधिकप्रा-
द्यादिपूर्वकशर्मन्तनानोद्देशनयोग्याः सकलाः समस्ताः क्रियाः कृत्वा विधाय राजानुमतं भूपतिनानु-
मोदितं स्वामितया मित्रतया च समस्तकृत्यैवेव तदनुमतिग्रहणौचित्यादित्याशयः, आत्मजस्य तनयस्य
विप्रजनोचितं ब्राह्मणजनयोग्यं शुभसूचकमित्यर्थः । विशं लोकं पाति रक्षतीति विशम्भो विष्णुः ‘वृषोदरा-
दीनि यथोपदिष्टम्’ इत्यनेन साधुः, स एव अयनम् आधरो यस्येति विशम्पायनः ततश्च स्वार्थे प्रज्ञा-
दित्वाद्यप्रत्यये आद्यो बृद्धौ सत्यां वैशम्पायन इति । एतच्च नाम मङ्गलसूचकमेव । पूर्वं चन्द्रापीड-
नाम्ना त्रिपुरविजयिनो महेश्वरस्य प्रतिपादनात्तस्य बलान्वितत्वं प्रतीयते । तथा चाह मनुः—

‘मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥’

कनेगेति । चूडाकरणं चौलकर्म तस्य आदिभूते निष्क्रमणाङ्गप्राशने च तद्रूपाः क्रियाः तासां
कलापः समूहो यस्य स तादृशः, तथा च कृतो विहितः चूडाकरणादिक्रियाकलापो यस्य तादृशस्य । शैशवं
वाक्यम् अतिचक्राम कौमारं प्राप्तवानित्यर्थः ।

इह शैशवलीलां चन्द्रापीडस्य कथं नावर्णयत् कविरिति विस्मयमापादयति—सहृदयहृदयेति ।

तारापीड इति । तारापीडो भूपतिः, चन्द्रापीडस्य श्रीडासु खेलासु व्यासङ्ग आसक्तिः, तस्य विधा-
तार्यं निवारणार्थं नगरात् स्वकीयराजधानीतो वहिः, शिप्रौ क्षिप्रतटमनु इत्यनुशिप्रं शिप्रानदीतटे
विद्यामन्दिरं पाठशालाम् ‘अकारयत्’ इत्यन्वयः । तस्य च नपुंसकलिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि
विशेषगानि बोध्यानि । अर्धक्रोशमात्रम् आचामो विस्तारो यस्य तत्तादृशम् । तुहिनगिरेः हिमाचलस्य

शङ्कगो बौ दान देकर—इस बालकको माताको मुखनयनं पूर्णमण्डल चन्द्रने प्रवेश किया है, यह मैंने पहले स्वप्न
में देखा था—यह विचार कर राजाने उस स्वप्नको अनुसार पुत्रका नाम ‘चन्द्रापीड’ रक्का ।

शुक्रनास्ते नो दूसरे दिन शङ्कगोविन सनत्त कार्य सन्पादन करके राजाको अनुमतिसे अपने पुत्रका, शङ्कग
के योग्य ‘वैशम्पायन’ नाम रक्का ।

कनपूर्वक चन्द्रापीडका निष्क्रमण, अङ्गप्राशन और चूडाकरणादि सनत्त क्रियाएँ सन्पन्न हुई, इस प्रकार
बाल्यावस्था धात गई ।

तदनन्तर तारापीडने, चन्द्रापीडका मन खेलमें लगनेसे रोकनेके लिए, राजधानीके बाहर, शिप्रा-नदीके
तट पर, अर्धकैलस उन्वा, एक विद्या-मन्दिर बनवाया । हिमालयके शिखरोंकी मालाके समान बड़ा जैत्रा और उस पर
चूनेके लेपसे श्वेतवर्ण प्राचीर (चहार-दिवारी) द्वारा वह विद्यालय परिवेष्टित किया हुआ था । चहारदिवारोंके
सन्निर्भने बनारं हुई बड़ी परीखा (चौड़ी गोल खार) द्वारा भी वह वेष्टित था । अत्यन्त दृढ़ कपटसे उत्तम अन्त्या

१. कौटिल्यो शङ्कगोव्यो दत्ता ।

२. स्वसूत्रोः ।

३. “बालक्रिया” ।

४. व्यासङ्ग” ।

५. अनुशिप्रम्, अनुत्तिप्रम् ।

महता तुहिनगिरि-शिखर-मालानुकारिणा सुव्यवहितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्, अनुप्रा-
कारमाहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाट-सम्पुटम्, उद्घाटितैकद्वार-
प्रवेशम्, एकान्तेपरचित-तुरंग-बाह्याली-विभागम्, अव्यक्तपित-व्यायामशालम्, अनरागा-
राकारम्, विद्यामन्दिरम् अकारयन् । सर्वविद्याचार्याणाञ्च संग्रहे यत्रमतिमहान्तमन्वतिष्ठत् ।
तत्रस्थञ्च तं केशरिकिशोरकमिव पञ्जरगतं कृत्या प्रतिपिद्धनिर्गमम्, आचार्य-कुल-पुत्र-प्राय-
परिजनम्, अपनीताशेष-शिष्यजनक्रीडन-व्यासङ्गम्, अनन्यमनसम्, अखिलविशेषादानार्थ-
माचार्यभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पयाम्बभूव । प्रतिदिनञ्चोत्थायोत्थायै
सह विलासयत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वेनमालोकयामास राजा ।

शिखरगि शृङ्गाणि तेषां या मालाः पङ्क्तयः तदनुकारिणा तत्सदृशेन अतिमहता कल्पुञ्चेन सुधाचूर्ण-
द्रव्यं तदा धवलितेन श्वेतीकृतेन प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिवृतं परिवेष्टितम् ।

अन्ति । प्राकारस्य वलयस्य समीप इत्यनुप्रकारम् आहितेन स्थापितेन महता विशालेन परिखा-
वलयेन दुर्गादिपरितः खातमण्डलेन परिवेष्टितं परिवृतम् ।

कतोति । अतिदृढैः अत्यन्तस्फूर्लैः कपाटैः सम्पुटं पिधानं यस्य तत् तादृशम् । उद्घाटितेन अन्मु-
क्तकपाटेन एकेन द्वारेण प्रवेशोऽन्तर्गमनं यत्र तत्तादृशम् । एकान्ते एकस्मिन् भागे उपरचितो निर्मितः
तुरंगबाह्यालीनान् अश्वशकटपद्मीनां विभागः अवस्थितमूनिः यत्र तत्तादृशम् । अव-प्रदेशे अवोभागो
कटिपता रचिता व्यायामशाला मल्लक्रीडाभवनं यत्र तत्तादृशम्, अनरागाराकारं देवभवनसदृशम्,
अन्वयस्तुक्त एव पूर्वम् ।

संति । सर्वा निखिला या विद्या आन्वीक्षिक्यादयः तासां ये आचार्याः अध्यापकाः तेषां संग्रहे
आनयने अतिमहान्तम् अयुक्तं यत्नम् उद्योगम् अन्वतिष्ठत् अकरोत् ।

तत्रति । केशरी सिंहः तस्य किशोरकः शिष्यः तं तादृशं पञ्जरगतमिव, तं चन्द्रापीडं तत्रत्यं तन्नि-
वासिनं कृत्वा विधाय प्रतिपिद्धो निवारितो निर्गमो बहिर्गमनं यस्य तं तादृशम् । आचार्या अध्यापकाः
कुलपुत्राः सद्गोपपदाः कुनाराध प्राचाः अधिकाः परिजनाः परिवारा यस्य तं तादृशम् । अपनीतो निपे-
धेन दूरीकृतः अशेषेषु समग्रेषु शिष्यजनक्रीडेषु बालगणलीलाषु व्यासङ्ग आलक्षिर्यस्य तं तादृशम् ।
नास्ति अन्यस्मिन् विषये मनश्चितं यस्य तं तथोक्तञ्च कृत्वा, वैशम्पायनो मन्त्रिपुत्र एव द्वितीयोपरः
सहायो यत्सर्वमभूतं तं चन्द्रापीडम्, अखिलाः समस्ता या विद्याः आन्वीक्षिक्यादयः तासान् उपादा-
नार्थं मित्रार्थं शोभने प्रगल्भे दिवसे दिने आचार्यभ्यः अध्यापकेभ्यः अर्पयाम्बभूव अर्पितवान् ।

प्रतोति । अनन्तर प्रतिदिनं प्रत्यहं च राजा उत्थाय उत्थाय प्रातः प्रातः स्वगृहादुत्थानं विधाये-
त्यर्थः । विलासयत्या महाराज्ञ सह विरलाः स्वल्पाः परिजनाः परिवारा यस्य स तादृशः, अन्यथा पाठ-
शालायां कोलाहलो भवेदित्याशयः । तत्रैव विद्यामन्दिर एव गत्वा एवं चन्द्रापीडम् अवलोकयामास
समपश्यत् ।

द्वार बद्ध थे, एकानात्र द्वार खुले रहनेसे वहाँ केवल प्रवेश करनेका मार्ग था । एक तरफ बन्दे होते दोड़गादियोंको
रखनेके लिए स्थान बनाया हुआ था, एवं नीचे की ओर व्यायामके वर्गों केद्वारा की हुई थी, इससे वह विद्यालय
स्वर्गों के देव-भवनके समान सुन्दर लगता था । अनन्तर समीप प्रचारको विद्याओंके आचार्योंको एकत्रित करनेके
लिए राजाने विशेष यत्न किया । एवं पिछिरेके रखे गए सिङ्के बच्चों को तरह चन्द्रापीडको उस विद्यालयमें रख
कर, उससे बाहर निकलनेका निषेध कर, शिक्षकगण भी स्तुलीकृत कुनारोंको ही अधिक संलग्नमें साथी बनाकर,
बालकोंके मनका कावर्षण करनेवाली खेल की सब चीजें वहाँसे हटाकर, अन्य मनसे विज्ञानप्रति करनेके लिए
वैशम्पायनके साथ चन्द्रार्पणको शुभ दिनमें आचार्योंको हाथ में सुपुर्द किया । राजा विलासयतीने साथ प्रतिदिन
निश्चित ठठ कर, अत्यन्तसुख परिजनोंको लेकर विद्यालयमें चन्द्रापीडको देखने जाया करता था ।

१. शिखरानुकारिणा । २. सुसाधवलेन, प्राकार-वलेन चन्द्रशालावलेन, विलसितेन प्राकारम् ।

३. तुरङ्गम् । ४. विद्यागृहम् । ५. कवेत् 'अन' इति पदं नास्ति । ६. क्रीडाव्यासङ्गम् । ७. कुवचित
'वत्साय' इत्येकमेव पदं विद्यते ।

चन्द्रापीडोऽप्यतन्यद्भ्यतया तथा नियन्त्रितो राजा अचिरैर्नैव कालेन यथास्वमात्म-
कः शलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहोऽर्चाचार्यैरुपदिश्यमानः सर्वा विद्या जग्राह ।
मणिदर्पण इवानिनिर्मले तस्मिन् सञ्चक्राम सकलः कलाकलापः । तथा हि पदे, वाक्ये,
प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चाप-चक्र-चर्म-कृपाण-शक्ति-तोमर-परशु-
गदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु रथचर्यासु, गजशृङ्गेषु, तुरङ्गमेषु, वीणा-वेणु-सुरज-कांस्यताल-
दहुर-पुटप्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु नृत्यशास्त्रेषु, नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु,
हस्तिशिक्षायाम्, तुरगवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणेषु, चित्रकर्मणि, यन्त्रच्छेदे, पुस्तकव्यापारे,
लेख्यकर्मणि, सर्वासु घृतकलासु, गन्ध-शास्त्रेषु, शकुनिरुतज्ञाने, ग्रहगणिते, रत्नपरीक्षासु, वान-

चन्द्रेति । राजा नरपतिना तारापीडेन तथा नियन्त्रितः तेन प्रकारेण नियमितः, चन्द्रापीडोऽपि
अतन्यद्भ्यतया विद्याव्ययन पूर्वैकाग्रमनस्कतया अचिरैर्नैव कालेन स्वयमेनैव समयेन, यथास्वं यथार्थम्
आत्मकौशलं विद्याग्रहणे स्वकीयचानुर्यं प्रकटयद्भिः स्फुटीकृत्यद्भिः, पात्रवशात् आधारवशात् चन्द्रापीडस्य
तीक्ष्णबुद्धिसामर्थ्यादिना लक्ष्यवशादित्यर्थः । उपजातोत्साहः समुत्पन्नोत्साहः आचार्यैः अध्यापकैः उप-
दिश्यमानः शिक्षयमाणः सर्वा निखिला विद्या आन्वीक्षिक्यादयः जग्राह गृहीतवान् ।

नन्तानि । सकलः समस्तः कलाकलापः नृत्यगीतादिकलाविद्यासमुदायः, मणिदर्पण इव रत्नदर्श
इव अनिनिर्मले अनिस्त्वच्छेद तस्मिन् चन्द्रापीडे सञ्चक्राम अध्यापकेभ्यः सङ्क्रान्तो यमूव । अन्यविद्याभ्यः
केलानां माद्वतया प्रयुगुपन्यासः ।

प्रतिपादितमेव विषयं विनोपेग निरूपयति—नृणांश्वित्यादिना । पदं व्याकरणशान्त्रं तस्य हि केवल-
पदसाधनार्थत्वात् तत्र । वाच्यं पूर्वोत्तरमीमांसायुगलं श्रुतिवाक्योपजीवित्वात् तत्र । प्रमाणं न्यायवेगेपि-
कसांश्वपातझलरूपम् आत्मानात्मनोः प्रमितिकरणत्वात् तत्र । धर्मशास्त्रं धर्मनिरूपणप्रधानं मन्वादि-
निर्मितं शान्त्रं तत्र । राजनीतिषु शुक्रकामन्दकीप्रभृतिनिर्मितशान्त्रेषु । व्यायामः श्रमः तदर्थं या विद्या
महद्युद्धादिकाः तानु । चापं धनुः, चक्रं रथाङ्गम्, चर्म सन्नाहः, कृपाणः अस्ति, शक्तिः आयुधविशेषः,
तोमरः ग्रहणविशेषः, परशुः कुटारः, गदा, एतत्प्रभृतिषु सर्वेषु निखिलेषु आयुधविशेषेषु अस्त्र-
विशेषेषु रथचर्यासु रथारोहणेषु, गजशृङ्गेषु हस्तिशिरोदेहेषु, तुरङ्गमेषु, अश्वेषु, वीणा वल्लकी, वेणुर्दशः,
सुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं करतालम्, दहुरपुटं मण्डकशब्दसदृशगन्ध्यात्मको वाद्यविशेषः एतत्प्रभृतिषु वाद्येषु
आतोद्येषु । भरतादयस्तत्त्वविदः तैः प्रगीतानि निर्मितानि नृत्यशास्त्राणि ताण्डवविधाननिरूपकग्रन्थाः
तेषु । हस्तिशिक्षायां गजशिक्षायाम् । तुरगवयोज्ञाने अश्ववस्यावोधे, पुराणां लोकानां लक्षणेषु मापति
लकादिचिह्नैरेवाधयलोक्तेनेष्टानिष्टयोधकसामुद्रिकशान्त्रेषु । चित्रकर्मणि आलेख्यविद्यायाम् । यन्त्र-
दूरवीक्षणविद्ययाश्च दृष्टे परिच्छेत्तुं जघ्ने ग्रहनक्षत्रादिनिश्चये इत्यर्थः । पुस्तकव्यापारे ग्रन्थरचनविद्यायाम्
लेख्यकर्मणि अक्षरविन्यासे । सर्वासु निखिलासु घृतकलासु अक्षक्रीडादिरूपकलाशिक्षासु । गन्धशास्त्रेषु

चन्द्रापीडं श्री महाराज द्वारा इन प्रकार नियमित होकर, पीडे समक्ष में मध्य में ही सभी विद्यार्थको ग्रहण
कर लिया, क्योंकि—आचार्यगण, चन्द्रापीड ऐसे हुनात्र शिष्य मिलनेके कारण अत्यन्त उत्साही होकर, अपनी-
अपनी निपुणता प्रकट करने हुए शिक्षा दिये थे । मणिदर्पणके समान अत्यन्त निर्मल चन्द्रापीडके हृदयमें
नृत्य-गीतादि समस्त कला-विद्याएँ भी मिश्रकण्ठसे संक्रान्त हुई थीं । अर्थात् व्याकरणमें, पूर्वमीमांसा और
उत्तरमीमांसामें, न्याय और वेदेषिकदि दर्शनशास्त्रमें, श्रुतिशास्त्रमें, नीतिशास्त्रमें, व्यायामविद्या (नह आदि)
में, धनुष, चक्र, चर्म (बाट), कुटार, शक्ति, तोमर (माला), परशु (परस्ता), और गदा आदि अनेक प्रकारके
विशेष-विशेष आयुधोंमें, रथारोहण (रथ पर चढ़ने एवं होकने) में, हाथी पर चढ़नेमें, घोड़े पर चढ़नेमें, वीणा,
वंशी, मृदङ्ग, कौडा, मजीरे, कृती आदि वाजोंमें, भरत आदि के बनाए हुए नाट्यशास्त्रमें, नारद आदिके बनाए
हुए गान्धर्ववेद (गानशास्त्र) में, हस्तिशिक्षा में, घोड़ोंकी चर जानने में, सामुद्रिक शास्त्रमें, चित्रकर्ममें, दूरवीक्षण
आदि यन्त्र द्वारा ग्रह-नक्षत्रादि-निर्णय में, ग्रन्थरचनामें, नाताविष अक्षर-विन्यासमें, सब घृत-कलाओंमें, गन्ध-
द्रव्य-निर्माणमें, पक्षियोंका शृङ्ख हुनकर शुभाशुभ निर्णयमें, ज्योतिषशास्त्रमें, रत्न-परीक्षामें, काष्ठ द्वारा नाताविष

१. चन्द्रितो राजा । २. हर्षिच 'कालेन' इति न विपद्ये । उगदिश्यमानाः । ४. सर्वविद्याः ।
५. ...वर्त्म... । ६. दृष्टेऽनु । ७. नृचशालेषु । ८. ...स्थानेषु । ९. पत्रच्छेदे । १०. गन्धर्वशालेषु ।

स्वविषय 'सर्वांश्च घृतकलासु शकुनि' इत्येवमेव पाठः ।

कर्मणि, दन्तव्यापारे, वास्तुविद्यासु, आयुर्वेदे, मन्त्रप्रयोगे, विषापहरणे, सुरङ्गोपभेदे, तरणे, लङ्घने, प्लुतिषु, आरोहणे, रतितन्त्रेषु, इन्द्रजाले, कथासु, नाटकेषु, आख्यायिकासु, काव्येषु, महाभारत-पुराणेतिहास-रामायणेषु, सर्वलिपिषु, सर्वदेशभाषासु, सर्वसंज्ञासु, सर्वशिल्पेषु, छन्दःसु, अन्येष्वपि कलाविशेषेषु परं कौशलमत्रापि ।

सहजा चास्याजल्लम् अभ्यस्यतो वृकोदरस्येव शैशवं एव आविर्बभूव सर्वलोक-विस्मय जननी महाप्राणता । यदृच्छया क्रीडताऽप्यनेन करतलालम्बितैर्कर्णपल्लवावनताङ्गाः सिंहकि-

गन्धद्रव्यरचनाविद्यासु । शङ्खनिरुतज्ञाने पक्षिशब्दानुसारेणेष्टानिष्टनिश्चायकशास्त्रे वसन्तराजशाकुन-प्रभृतौ । ग्रहगणिते ज्योतिःशास्त्रे । रत्नपरीक्षासु मण्युपादानानुपादानकर्मसु । दासकर्मणि काष्ठद्वारानेकवि-धवस्तुरचनायाम् दन्तव्यापारे गजदन्तद्वारानेकप्रकारशिल्परचनायाम् । वास्तुविद्यासु भवनोपवनादि-प्रकारसूचकशास्त्रेषु । आयुर्वेदे वैद्यकशास्त्रे । मन्त्रप्रयोगे मन्त्रणाकरणे । विषापहरणे विषप्रतिकारे । 'सुरङ्ग' इति प्रसिद्धो गुप्तदीर्घमार्गः तस्य उपभेदे खननपूर्वकरचनायाम् । तरणे नद्यादौ सन्तरणे । लङ्घने वज्रादी-नाम् । प्लुतिषु व्याघ्रादिभिर्मल्लखेलायामुल्लङ्घनेषु । आरोहणे तर्वादौ । रतितन्त्रेषु वात्स्यायनप्रणीतकाम-शास्त्रेषु । इन्द्रजाले मायाकूटरचनायाम् कथासु बृहत्कथाकाव्येषु । नाटकेषु अभिनयात्मकेषु । आख्यायि-कासु वासवदत्तादिकाव्यविशेषेषु । काव्येषु महाकाव्येषु रघुवंशादिषु । महाभारतम् पञ्चमो वेदः, पुराणानि 'मद्वयं भद्रयज्ञैव वद्वयं व्रचतुष्टयम् ।'

'इत्यादिलिखिताष्टादशमार्कण्डेयादीनि, इतिहासाः पुरावृत्तानि कथासरित्सागरादीनि । रामायणं वाल्मीकीयमध्यात्मज्ञ तेषु । यद्यपि काव्यान्तर्गता एव कथानाटकाख्यायिकादयः, तथेतिहासान्तर्गतेष्वेव महाभारतरामायणे तथापि स्वाभिलषितप्राधान्यबोधनार्थं तेषु तेषां पृथगुपादानं गोवलीवर्द्धन्यायेनेति बोध्यम् । सर्वलिपिषु सर्वप्रकाराचरावगमेषु । सर्वसंज्ञासु हस्तनेत्रभङ्गायादिना समस्तविधप्रयोजनद्योत-नासु । छन्दःसु आन्नायेषु पिङ्गलादिप्रणीतछन्दःशास्त्रेषु च । सर्वदेशभाषासु सर्वदेशवचनव्यापारेषु । सर्वशिल्पेषु निखिलविज्ञानेषु । अन्येष्वपि एतद्विज्ञेष्वपि कलाविशेषेषु आकरज्ञानादिषु परम् उत्कृष्टं कौशलं दाक्ष्यम् अवाप प्राप्तवान् ।

सहजेति । किञ्चेत्यर्थं चकारः । अजस्रम् अनवरतम् अभ्यस्यतः मुहुर्मुहुर्अध्ययनेन शिखं गृह्यतः अस्य चन्द्रापीडस्य वृकोदरस्येव भीमस्येव, शैशवं एव बाल्यं एव सहजा स्वाभाविकी सर्वलोकविस्मयजननी समस्तजनाश्चर्यजनिका महाप्राणता अत्यन्तशारीरिकशक्तिः आविर्बभूव प्रकटीभवूव । 'वृकोदर-स्येव' इत्यत्रोपमा ।

यदृच्छयेति । यदृच्छया क्रीडताऽपि केलिं विदधताऽपि अनेन चन्द्रापीडेन करतलाभ्यां पाणि-तलाभ्याम् अवलम्बितौ आकृष्य गृहीतौ यौ कर्णपल्लवौ श्रवणकिसलयौ ताभ्याम् अवनतानि नम्राणि अङ्गानि अवयवा येषां ते तथोक्ताः, सिंहकिशोरकेण केसरिशिशुना क्रमाभ्यां चरणाभ्याम् आक्रान्ता इव

वस्तु-निर्माणम्, हाथीके दाँतके द्वारा नानाविध वस्तु-निर्माणम्, वास्तु-विद्याम्, आयुर्वेदम्, मन्त्रणा-करणम्, विष-चिकित्सा (उत्तरने) मं, सुरङ्ग निर्माणम्, तैरनेम्, लङ्घनेम्, उल्लङ्घने-सूदनेम्, चढ़नेम्, रतिशास्त्र (वात्स्यायना-दिस्तुत्र) मं, इन्द्रजाल विद्या (जादू) मं, कथाओंमें, नाटकोंमें, कहानियोंमें, काव्योंमें, महाभारतमें, पुराणमें, इतिहासमें, रामायणमें, सभी प्रकारके अक्षर परिचयमें, सब देशोंकी भाषाओंके ज्ञानमें, सब पारिभाषिक सङ्केतोंमें, सर्वविध शिल्पकार्यमें, छन्दः शास्त्रोंमें और ऐसी-ऐसी अन्य कितनी ही कलाओंमें चन्द्रापीडेने अत्यन्त निपुणता प्राप्त की थी ।

प्रतिदिन व्यायाम करनेसे बाल्यावस्थामें ही सब लोगोंको विस्मय उत्पन्न कराती, भीमसेनके समान, प्राञ्च-तिक महावीरता (अत्यन्त दैहिक बल) प्रकट हो गई । चन्द्रापीड अपने इच्छानुसार खेल करते २ जिस समय हाथियोंके बच्चोंके कान हाथसे पकड़ कर आसानीसे उन्हें झुका देता था उस समय वे जैसे सिँहके बच्चेकी क्षपटमें

१. यन्त्रप्रयोगे । २. क्वचित् 'आरोहणे, रतितन्त्रेषु' इति पाठो न विद्यते । ३. शिल्पेषु । ४. सहजाश्रमम्... अस्य मम । ५. शैशवमेव । ६. क्वचित् 'सर्व' इति पदं नास्ति । ७. 'आलम्बित, आकुञ्चित' ।

शोरैक-क्रमाक्रान्ता इव गजकलभाञ्चलितुमपि न श्रेकुः । एकेकेन कृपाणप्रहारेण तालतरुन् मृणालदण्डानिव लुलाव । सकल-राजन्य-वंश-वन-दावानलस्य परशुरामस्येवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दश-पुरुष-संवाहनयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्यामिर्विद्याभिः अनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सकल-कलाकलाप-परिचय-बहुमानेन शुक्रनास-गौरवेण सहपांशुकीडनया सहसंवृद्धतया च सर्वविसृम्भस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना

पीडिता इव सन्तः चलितुमपि इतस्ततो गन्तुमपि न श्रेकुः न शक्ता बभूवुः किं पुनः प्रहर्तुमित्याशयः । इह 'आक्रान्ता इव' इति क्रियोद्येत्ता ।

एकेकेनेति । कृपाणप्रहारेण सङ्गस्याघातेन तालतरुन् तालवृक्षान् मृणालदण्डानिव नलिनदण्डानिव लुलाव चिच्छेद । उपमा ।

सकलेति । सकलाः समस्ताः राजन्यवंशाः क्षत्रियकुलान्येव वंशाः कीचकाः तेषां वनस्य सहस्य दावानलः अरण्याग्निः तस्य निखिलराजन्यविनाशकारिण इत्यर्थः । परशुरामस्येव जामदग्न्यस्येव यस्य चन्द्रापीडस्य नाराचा अयोमयबागाः । शिखरिशिलातलभिदः पर्वतपाषाणविदारिणः बभूवुः अभूवन् । इह 'परशुरामस्येव' इत्युपमा सा च 'सकलराजन्यवंशवनदावानलस्य' इत्यत्र प्रतिपादित-श्लिष्ट-परम्परितरूपकेण सङ्कीर्णा ।

वशेति । दशपुरुषैः दशसंख्याकजनैः संवाहनयोग्येन उत्थापनोचितेन अयोदण्डेन लौहमुद्गरेण श्रमं व्यायामम् अकरोत् कृतवान् ।

ऋते इति । महाप्राणताया अतिशक्तिमत्त्वात् ऋते विना 'अन्यारादितरसैदिकशब्दाञ्चतरपदाजाहियुक्ते' इति सूत्रेण पञ्चमी । अन्याभिः अपराभिः सर्वाभिः समस्ताभिः विद्याभिः आन्वीक्षिक्यादिभिः वैशम्पायनः मन्त्रिभुक्तः तं कुमारम् अनुचकार । चन्द्रापीडतुल्यो ज्ञानवानभूदित्यर्थः । वैशम्पायनस्य ब्राह्मणात्मजत्वात् महाप्राणता तत्र नापेक्षितेत्याशयः ।

चन्द्रेति । सकलाः समस्ता याः कला विद्याः तासां कलापः समूहः तत्र परिचयेन विशेषज्ञान-प्राप्तेन यो बहुमानः सत्कारः तेन शुक्रनासगौरवेण शुक्रनासं प्रति पूज्यत्वभावनया, सहपांशुकीडनया एकस्मिन् स्थले धूलिलेखनया, सह संवृद्धतया एकत्र वृद्धिसुपगततया च निमित्तेन, वैशम्पायनः चन्द्रापीडस्य द्वितीयमपरं हृदयं चित्तमिव सर्वविसृम्भस्थानं समस्तविश्वासपात्रम्, परमुत्कृष्टं मित्रं सुहृद् आसीत् अभूत् । इह 'द्वितीयं हृदयमिव' इत्यत्र द्रव्योद्येत्ता ।

निमेषमिति । निमेषमपि लवद्वयमपि एकाकी तेन वैशम्पायनेन विना स्यातुं वर्तितुं न शशाक न समर्थो बभूव । वैशम्पायनोऽपि वासरो दिवसः उष्णकरं सूर्यमिव तं चन्द्रापीडम् अनुगच्छन् अनुव्रजन् आ गये हाँ उसी तरह मानो थोड़ा सा भी हिल नहीं सकते थे । वह तलवारकी एक-एक चोटसे तालवृक्षों को मृणाल-दण्डके समान काट डालता था । समस्त क्षत्रिय-रूपी बौंसोंके वनकी अग्निरूप-परशुरामके बाणोंके समान उसके लौहमय बाण पर्वतोंको चट्टानोंको छेद डालते थे । [राजा कार्तवीर्यके एक हजार मुजाएँ थीं । एक बार वह जमदग्निके आश्रममें गया । उस समय जमदग्नि या उसकी लट्ठके नहीं थे इसलिए जमदग्निकी स्त्रीने उसका आतिथ्य सत्कार किया । वहाँ से चलनेके समय राजा ऋषि की गौं साथमें ले गया और अपने मुजावोंके गर्वमें उसने आश्रमके कतिपय वृक्षोंको तोड़ डाला । कुछ-देरके बाद अपने आश्रममें जब जनदग्निपुत्र परशुरामजी आए तो वहाँ की छिन्न-भिन्न दशा देखकर उन्हें बहुत क्रोध आया और उन्होंने कार्तवीर्यकी राजधानीमें जाकर उसे मार डाला । उसके बाद कार्तवीर्यके पुत्रोंने प्रतिशोधकी दृष्टिसे परशुरामकी अनुपस्थितिमें आश्रम पर आक्रमण किया और उनके पिताको मार डाला । परशुरामकी जब समाचार मिला तब उन्होंने प्रतिज्ञा की—'हम कार्तवीर्यके पुत्रोंके साथ क्षत्रिय कुलका संहार करेंगे ।' इसीसे बादमें परशुरामने इक्कीस बार क्षत्रियोंका संहार किया । [जिस मुगदरकी दश पुरुष मित्यकर उठा सके ऐसे छोटेके मुगदरसे वह व्यायाम करता था । अत्यन्त शारीरिक बलके अतिरिक्त अन्य सभी विद्याओंमें वैशम्पायन उनका अनुकरण करता था । समस्त विद्याओंमें विशेष ज्ञान-प्राप्ति करनेसे अपने उस सम्मान से, पिता शुक्रनासके प्रति गौरवसे, एक साथ धूलमें खेल करनेसे एवं एक जगह रहकर बर्धित होनेसे वैशम्पायन, चन्द्रापीडका द्वितीय हृदयके समान सभी प्रकारके विश्वासका पात्र परममित्र था । चन्द्रापीड एक ढग भी

१. तिरिक्शोर... । २. क्वचित् 'बाळ एक' इत्यधिक पाठो विद्यते । ३. कलाभिः ।

स्यात्तुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोऽपि तमुष्णकरमिव वासरोऽनुगच्छन्नै क्षणमपि विरह-
याञ्चकार ।

एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृतरस इव
सागरस्य, सकललोकहृदय-नयनानन्द-जननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य, बहुविध-राग-विकार-
मङ्गुरः सुरधनुःकलाप इव जलधरसमयस्य, सकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादप-
स्य, अमिनवामिन्वज्यमान-रागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य, विविध-लास्य-विलास-
योग्यः कलाप इव शिखण्डिनो यौवनारम्भः प्रादुर्भवन् रमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां
पुपोष । लब्धावसरः सेवक इव निकटीवभूवास्य मन्मथः । लक्ष्म्या सह वितस्तार वक्षः-

क्षणमपि त्रिशकलारूपमपि अक्षितरन्दनमात्रमपीत्यर्थः । न विरहयाञ्चकार न तत्याज । चौरादिकाद्रहेलिटि
रूपम् । इह 'उष्णकरमिव' इत्यनेन पूर्णोपमा ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना सर्वविद्यापरिचयं निखिलविद्याभ्यासम् आचरतो विद्वधतः तस्य
चन्द्रापीडस्य सागरस्य समुद्रस्य अमृतरसः सुधाद्रव इव, त्रिभुवनं त्रिलोकीं विलोभयति विशेषेण
मोहयतीति स तादृशः, अग्रिमस्य 'यौवनारम्भस्य' विशेषणमेतत् । एवमत्रेऽपि । प्रदोषस्य रजनीमुत्स्य
चन्द्रोदयः चन्द्रोद्गम इव, सकललोकानां समस्तजनानां हृदयानन्दजननः स्वान्तप्रमोदोत्पादकः । जल-
धरसमयस्य वर्षाकालस्य, सुरधनुःकलाप इव शक्रचापसमूह इव बहुविधा वनेकप्रकारा रागविकाराः
विषयेच्छारूपविकाराः नीलपीतादिरजनवर्गसम्मेलनानि च यत्र स तादृशः, तथा मङ्गुरो विनाशशीलः ।
वनयोश्च कर्मधारयसमासः । कल्पपादपस्य पारिजातस्य कुसुमप्रसव इव पुष्पोद्गम इव सकरध्वजस्य
कन्दर्पस्य आयुधभूतः शस्त्ररूपः स्थलद्वयेऽपि मन्मथव्यथोत्पादनादित्याशयः । कमलवनस्य पद्मकाननस्य
सूर्योदय इव, अमिनवो नूतनोऽमिन्वज्यमान आविर्भवन् यो रागः सुन्दरीपुनरागः लौपित्यञ्च तेन
रमणीयो मनोहरः । तथा शिखण्डिनो मयूरस्य कलापः पुच्छभाग इव, विविधानाम् वनेकप्रकाराणां
लास्यानां नृत्यानामिव विलासानां धीरा दृष्टिर्निश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः इति प्रतिपादितस्वरू-
पाणां चित्रमाणां योग्यो जनने समर्थः । यौवनारम्भः वाल्यात्परं वयस उदयः प्रादुर्भवन् प्रकाशी-
भवन् रमणीयस्यापि मनोहरस्यापि द्विगुणां पूर्वतो द्विभागाधिकां रमणीयतां पुपोष वनार । इह नालो-
पमा पूर्णा ।

लब्धेति । मन्मथः कामदेवः सेवक इव पादसंवाहनादिकारको नृत्य इव लब्धावसरो यौवनार-
म्भादभ्यास्यजनापसरणाच्च प्राप्तावकाशः सन् तस्य चन्द्रापीडस्य निकटीवभूव समीपवर्त्यभूत् । एतेन
चन्द्रापीडस्य कामाधीनत्वं नेति व्यञ्जयति । इह च पूर्णोपमा ।

लक्ष्येति । लक्ष्म्या शरीरकान्त्या सह वक्षःस्थलं भुजान्तरस्थलं वितस्तार वित्तालं वभूव !
वैशम्पायनके विना जकेला नहीं रह सकता था । एवं दिन जिस प्रकार सूर्यका अनुगमन करता है और झग-झग
नहीं रहते प्रयत्न नहीं होता है, वही प्रकार वैशम्पायन भी चन्द्रापीडका अनुगमन करता हुआ झग मर भी रहते
प्रयत्न नहीं होता था ।

जब चन्द्रापीड इस प्रकार सनत्त विचारों का अभ्यास कर रहा था, जब उसने यौवनारम्भ दिखाई देने
लगा । वह नव यौवन, समुद्रके अमृतरसके समान सनत्त सितारका लोभजनक, प्रदोषकालके चन्द्रोदयके समान
सब लोगोंके हृदय और नयनको आनन्द देनेवाला, वर्षाकालके इन्द्रधनुषके समान नानाविध विकार-समन्वित
(यौवनारम्भ विषयानिलापलव वनेक भावोंके विकारसे, पद्मानन्द-नीलपीठादि वनेक प्रकारके रङ्गोंके विकारसे)
अभिरक्षायी, कल्पवृक्षके पुष्पविकारके समान कामदेवका अलखलव, कमल-वनके सूर्योदयके समान अमिनव
प्रकाशमान रमन्ते (रमणीके प्रति अनुरागसे, पद्मानन्द-रञ्जवर्गसे) रमणीय एवं मयूरके पुच्छोंके समान नृत्यरूप
विविध विलासके उपयोगी था । और चन्द्रापीडके स्वभावसे ही सुन्दर होने पर भी नव यौवनसे उसका सौन्दर्य
झूना बढ़ गया था । ऐसे समयमें शुश्रूषाकारी सेवकके समान कामदेव, जबसर पाकर रहते सनोय जाने लगा ।
और वही समयमें चन्द्रापीडके शरीर-सौन्दर्यके साथ-साथ वक्षःस्थल (छाती) वित्ताल पाने लगा । अनुवर्तनीके

१. गच्छन् घन... । २. ...हृदयानन्द... । ३. अनुसेवक, ववसेवक ।

स्थलम् । वन्दुजनमनोरथैः सहापूर्यतो रुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्य-
भागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारोह रोमराजिः ।
अहित-कलत्रालकलताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम् । चरितेन सह बलतामभ-
जत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुर्ध्रुव भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाज-
गाम हृदयम् ।

एवञ्च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्त-सकल-कला-विज्ञानमधीताशेषविद्यश्चा-
वगन्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहु-
बल-पदाति-परिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वारपैः समावेदितः

वन्दुजनानां कुटुम्बलोकानां मनोरथैः 'कदा चन्द्रापीडो युवा भविष्यति' इत्थं वाञ्छितैः सह ऊरुदण्डद्वयं
सवियुगलम् अपूर्यत पूर्णं बभूव । मध्यभागः कटिप्रदेशः अरिजनेन शत्रुवर्गेण सह तनिमानं कृशत्वम्
अभजत आश्रयत् । त्यागेन दानेन सह नितम्बभागः आरोहप्रदेशः प्रथिमानं विशालताम् आततान
प्राप । नचात्र नेयार्थत्वप्रसक्तिः धातूनामनेकार्थत्वात् । प्रतापेन कौशदण्डप्रसवतेजसा सह रोमराजिः
तनूहृदपङ्क्तिः आरोह आरूढा बभूव । अहितकलत्राणां वैरिवदितानाम् अलकलताभिः लतावल्लभमान-
चूर्णकुन्तलैः सह भुजयुगलं बाहुद्वयं प्रलम्बतां दीर्घतां लम्बितताञ्च (भाविस्त्वामिदिरलेपेण असंयमनात्)
उपययौ प्राप । चरितेन आचारेण सह लोचनयुगलं नेत्रद्वयं धवलतां वात्यचापत्यदोषशून्यत्वं स्वच्छ-
त्वञ्च अभजत प्रापत् । आज्ञया निदेशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः गुरुः विशालः पक्षे गौरव-
वाहिनी सर्वेषां शिरोधार्यैत्यर्थः । स्वरेण शब्देन सह गम्भीरतां मन्दत्वं धीरत्वञ्च हृदयं मनः आजगाम
अगमत् । इह सर्वत्र सहोक्तिरलङ्कारः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तविधिना । राजा तारापीडः । समारूढः समुत्पन्नः यौवनारम्भः तारुण्योदयो
यस्य तं तादृशम् , परिसमाप्तं सर्वतः सम्पूर्णं सकलानां समस्तानां कलानां नृत्यगीतादीनां विज्ञानम्
अध्ययनेन ज्ञानप्राप्तिर्यस्य तं तादृशम् , अधीताः शिक्षिता अग्रेषाः समग्रा विद्या आन्वीक्षिक्यादयः
येन तं तादृशम् , आचार्यैः अध्यापकैः अनुमोदितं गन्तुमनुज्ञातं चन्द्रापीडं निजात्मजम् आनेतुम् आन-
यनाय बलाधिकृतं सेनाधिपतिं बलाहकनामानं बलाहकसंज्ञकम् आहूय आह्वानं कृत्वा, बहुभिः अनेकैः
नुरगवल्लैः अश्वारोहिसैनिकैः पदातिभिश्च सैनिकैः परिवृतं परिवेष्टितम् अतिप्रशस्ते अतिशोभने दिवसे दिने
प्राहिणोत् प्रेषयामास ।

त इति । स बलाहको विद्यागृहं विद्यामन्दिरं गत्वा प्राप्य द्वारपैः द्वारपालैः समावेदितः स्वनिकटे
आगन्तुं राजपुत्रस्यादेशो जात इति निवेदितः सन् प्रविश्य प्रवेशं विधाय, चितितले वसुधापीठे विल-

मनोरथोके साथ साथ जंघाए पूर्ण होने लगा। शत्रुओंके साथ-साथ मध्यभाग पतला होने लगा। दान-शक्तिके
साथ-साथ नितम्बदेश विस्तृत होने लगा। प्रतापके साथ-साथ रोम-राजि उत्पन्न होने लगा। शत्रुओंकी खियोंके
बालोंकी लटोंके साथ-साथ बाहुयुगल दीर्घता प्राप्त करने (नीचे की लटकने) लगे। (अर्थात् शत्रुओंकी खियोंने
अपने पतियोंके विनाशके ठरसे अपनी चौटियों गूँथना छोड़ दी थीं, उनकी चौटियों नीचे की तरफ लम्बी
लटका करती थीं) । चरित्रके साथ-साथ नयनयुगल निर्मल होने लगे। आज्ञाके साथ-साथ स्कन्धदेश (बाहुका
ऊपरी भाग) विस्तृत होने लगा, एवं कण्ठ-स्वरके साथ-साथ हृदयमें गम्भीरता आने लगी।

चन्द्रापीडका यौवन-समय उपस्थित है, उसकी समस्त शिल्प-कलाओंकी शिक्षाएँ समाप्त हो गई हैं, एवं अन्य
समस्त विद्याओंका अध्ययन करना हो गया है, और विद्यालयसे जानेके लिए, आचार्योंने अपनी-अपनी अनुमति दे
दी है, क्रमसे ऐसा जानकर राजा तारापीडने-चन्द्रापीडको बुलानेके लिए, बलाहक नामक सेनापतिकी बुला कर,
अधिकतर घुटसवार और पैदल-सेनाओंके साथ अतिप्रशस्त दिनमें विद्यालय भेजा। बलाहक विद्यालय जाकर
उपस्थित हुआ। उसके बाद द्वारपालोंने राजपुत्रके पास जाकर वहाँ से अनुमति मिलनेके बाद हट कर सूचित
किया कि—'राजपुत्रने आपको प्रवेश करनेकी अनुमति दी है'। बाद बलाहकने अन्दर घुस कर मस्तक अवनत

प्राच्यश्च क्षांतितल-विलम्बित-चूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीपे इव
स्वविनयमासने राजपुत्रानुमतो न्यषीदत् । स्थित्वा च मुहूर्त्तमात्रं बलाहकचन्द्रापीडमुपसृत्य
ज्वंजिज्ञपत् कुमार ! महाराजः समाज्ञापयति-पूर्णा नो मनोरथाः, अधीतानि शास्त्राणि,
शिक्षिताः सकलाः कलाः, गतोऽसि सर्वायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठां, अनुमतोऽसि निर्मा-
मार्थं विद्यागृहात् सर्वाचार्यैः । उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिविनिर्गतम् अधि-
गत-सकल-कला-कलापं पौर्णमासीशशिनमिव नवोदितं पश्यतु त्वां जनः । ब्रजन्तु सफलताम-
तिचिर-दर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाप्यन्तः-

न्वितः संयुक्तः चूडामणिः शिरोरत्नं यस्य तथोक्तेन शिरसा मूर्ध्ना प्रणम्य 'नमस्कृत्य-स्वभूमौ स्वोपयुक्त-
स्थले राजपुत्रस्य वामभाग इत्यर्थः । समुचिते योग्ये राजपुत्रासनात् किञ्चिद्विन्न इत्याशयः । आसने विष्टो
राजपुत्रेण नृपात्मजेन अनुमतोऽनुज्ञातो राजसमीपे इव नृपनिष्ठ इव सविनयं यथा स्यात्तथा न्यषीदत्
उपविष्टवान् । इह 'राजसमीपे इव' इत्युपमा ।

स्थितेति । मुहूर्त्तमात्रं क्षणमात्रं स्थित्वा अवस्थानं विधाय बलाहकः चन्द्रापीडम् उपसृत्य
निकटे प्राप्य दर्शितः प्रकटोद्धृतो विनयः सेवकार्यो येन स तादृशो व्यवज्ञापदं विज्ञापनां कृतवाद्—
कुमार राजपुत्र ! महाराजः तारापीडः समाज्ञापयति आदेशं ददाति—नोऽस्माकं मनोरथा वान्छिताः
पूर्णाः सन्पन्नाः । कथमिति जिज्ञासायामाह—अधीतानीत्यादि । अधीतानि शिक्षितानि शास्त्राणि वेदा-
दीनि, सकलाः समस्ताः कला नृत्यगीतादयः शिक्षिताः पठिताः, सर्वासु निखिलासु वायुधविद्यासु
शस्त्रविद्यासु पराम् उत्तमां प्रतिष्ठां शिक्षाजनितगौरवं गतः प्राप्तोऽसि । विद्यागृहात् विद्यामन्दिरात्
सर्वाचार्यैः निखिलाध्यापकैः निर्गमाय निःसरणाय अनुमतोऽसि अनुज्ञातोऽसि ।

उपेति । उपगृहीताः आचार्यसकाशादात्ताः शिक्षाः शास्त्राम्यासादिरूपा येन तादृशं त्वां वाते
गजवन्धनस्थानात् विनिर्गतं बहिरागतम् । 'वारिर्ध्व्यां सरस्वत्यां गजवन्धनमुच्यते' इति रामायणी ।
गन्धगजकुमारकमिव गन्धहस्तिवालकमिव, अधिगतः प्राप्तः सकलानां समस्तानां कलाविद्यानां षोडशां-
शानाञ्च कलापः समूहो येन तं तादृशम्, नवोदितं नूतनोदितं पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव
जनो लोकः पश्यतु अवलोकयतु ।

इह 'गन्धगजकुमारकमिव' इत्युपमा, 'पौर्णमासीशशिनमिव' इति पूर्णोपमा चेत्यनयोः नियो नैर-
पेक्षेण विद्यमानत्वात्संत्वरलङ्कारः ।

ब्रजन्त्विति । अतिचिरेण सुबहुकालेन यद्दर्शनम् अवलोकनं तत्रोत्कण्ठितानि सौत्कलिकानि 'उत्क-
ण्ठोत्कलिके तस्मिन्' इति शब्दार्णवः । लोकलोचनानि जननयनानि सफलतां साफल्यं ब्रजन्तु गच्छन्तु ।

दर्शनमिति । ते तव दर्शनम् अवलोकनं प्रति सर्वाणि निखिलानि अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्या नार्यः
अतीव समुत्सुकानि अत्यन्तसौत्कण्ठितानि सन्तीति शेषः ।

(झुका) कर राजपुत्रको प्रणाम किया । उस समय उत्तमा चूडामणि मूलमें रुक गया था । उसके बाद वह महाराज तारापीडके समीपमें जिस प्रकार बैठ करता था, उसी प्रकार राजपुत्रजी अनुमतिके अनुसार अपने पदके योग्य आसन पर विनयपूर्वक बैठ गया । फिर थोड़ी देर ठहर कर वह चन्द्रापीडके समीपमें जाकर विनयपूर्वक कहने लगा—'कुमार ! महाराज आदेश देते हैं कि—'हमारी सब कमिलापार्य पूर्ण हुई हैं, क्योंकि—तुम सनत शास्त्रोंका अध्ययन कर चुके हो, समस्त शिल्प-कलाओंकी शिक्षा पा चुके हो, समस्त ऋषिपण्योंमें भी अत्यन्त प्रतिष्ठा प्राप्त कर चुके हो, और आचार्योंने भी विद्यालयसे जानेकी अनुमति दे दी है, अब सब शिक्षा ग्रहण करके बन्धन स्थानमें से बाहर निकले गन्धगज, कुमारके समान एवं सकल-कला-परिपूर्ण नवोदित चन्द्रमाके समान इस समय तुम्हें सब लोग देखें (इस समय वहाँ से तुम बाहर निकल कर आओ) । तुम्हारे दर्शनके लिए उत्कण्ठित सारापण मनुष्योंके नेत्र इस समय सफलता प्राप्त करें । तुम्हें देखनेके लिए अन्तःपुरस्थ समस्त इन्दिरिया

१. प्रवेष्टितः । २. ...अवलम्बित, चुम्बित... । ३. व्यष्टापयत् ! ४. गतः । ५. सर्वाङ्गः । ६. विनिर्गमाय । ७. वारिध्व्यादितिर्गतम् । ८. कश्चिद् 'अधिगत' इति पदं नास्ति । ९. ...कटापकम् । १०. उद्धृतम् ।

पुराणि । अयमत्रभवतो दशमो वत्सरः विद्यागृहमधिवसतः, प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभवन् वर्षम्, एवं सम्पिण्डितेनाधुना पोढशेन प्रवर्द्धसे, तद्व्यप्रभृति निर्गत्य दर्शानोत्सुकाम्यो दत्त्वा दर्शनमखिलाभ्यो मातृभ्यः, अभिवाद्य च गुरुन्, अपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च, सम्मानय राजलोकम्, पूजय द्विजातीन्, परिपालय प्रजाः, आनन्दय वन्धुवर्गम् । अयञ्च ते त्रिभुवनैकरत्नमनिलगरुड-सम-जव इन्द्रायुवनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति । एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा 'जलनिधिजलादुत्थितमयोजिमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम्' इति सन्दिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणविद्भिः- 'यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि

अयमत्रेति । अत्रभवतः अत्यन्तशिक्षिततया सर्वपूज्यस्य 'त्रिषु तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्रभवानपि' इति हैमः । विद्यामन्दिरम् अधिवसतः अधितिष्ठतः अयं दशमः संवत्सरो दशमो वर्षः 'अस्ति' इति शेषः । अयं च षष्ठं वर्षं संवत्सरम् अनुभवन् प्रविष्टोऽन्तर्गतोऽसि । एवम् अनेन प्रकारेण सम्पिण्डितेन संयोजनेन पोढशेन पढविकदशवर्षेण त्वं प्रवर्द्धसे वृद्धिं प्राप्नोऽसि, तत्तत्सात्कारगात् कृतकृत्यत्वादित्याशयः । अथ प्रभृति अयारम्य निर्गत्य निःसृत्य दर्शानोत्सुकाम्यो विलोकनोत्कण्ठिताभ्योऽखिलमातृभ्यः समस्तजननीभ्यो दर्शनं स्वसाक्षात्कारं दत्त्वा, अभिवाद्य प्रणम्य च गुरुन् शिक्षकान्, अपगतनियन्त्रणो दूरीभूतपूर्ववश्विरोधो यस्य स तादृशः, यथासुखं सुखमनतिक्रम्य राज्यसुखानि नवयौवनस्य अभिनवतारुण्यस्य ललितानि विलासव्यापारांश्च अनुभव साक्षात्कुरु ।

सन्मानयेति । राजलोकं स्वायत्तमित्रराजवर्गम्, सम्मानय सम्मानदानेन प्रसन्नोक्तिर्वित्यर्थः । द्विजातीन् विप्रान् 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । पूजय वस्त्रादिदानेन सत्कुरु । प्रजाः प्रकृतीः परिपालय सर्वतो रक्ष । वन्धुवर्गं स्वजनमण्डलम् आनन्दय प्रहर्षय ।

अयञ्चेति । अयं पुरो दृश्यमानः त्रिभुवने लोकत्रये एकम् अद्वितीयं रत्नम्, अश्वजातिषु सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवत्पुंसकत्वम् । अनिलगरुडयोः वायुतादर्ययोः समस्तुल्यो जवो वेगो यस्य स तादृशः । इन्द्रायुध इति नाम यस्य सः तादृशस्तुरङ्गमोऽश्वो महाराजेन भूपतिना ते तव निमित्तं प्रेषितः प्रहितः द्वारि विद्यामन्दिरप्रतोल्यां तिष्ठति । खलु निश्चयेन, एष इन्द्रायुधः पारसीकाधिपतिना पारसीकदेशस्वामिना मया देवस्य महाराजस्य त्रिभुवनाश्चर्यं लोकत्रयविस्मयजनकम् इति कृत्वा जलनिधिजलात् समुद्रतललितात् उत्थितम् आधिभूतम् अत एव अयोजिमं पुंस्त्रीसंयोगादनुत्पन्नम् अत एव च महाराजस्य तारापोढस्य अधिरोहणयोग्यम् आरोहणोचितम् इदम् अश्वरत्नं घोटकमणिः इति सन्दिश्य इति कथयित्वा प्रहितः प्रेषितः ।

ननु पारसीकाधिपतिना यत्प्रशंसितं तत्सत्यमेव न मन्ये विदेशीयत्वात् । यदि चास्मद्देशीयः कश्चित् तत्त्वज्ञो वदेत् तदैव प्रशंसाया विशेषमहत्त्वमित्यत आह—दृष्टा चेति । लक्षणविद्भिः इह विद्यमानैः अश्व-लक्षणविद्भिः दृष्ट्वा निरीक्ष्य निवेदितं विज्ञापितम्—देव ! स्वामिन् ! उच्चैःश्रवसः उच्चैः उन्नतौ श्रवौ कर्णौ

अत्यन्त उत्कण्ठित हो रही है । और तुम्हें विद्यालय में वास करते हुए यह दशवाँ वर्ष है, तुमने छठे वर्ष की अवस्था में विद्यालय में प्रवेश किया था । इन दोनोंको जोड़नेसे तुम सोलहवें वर्ष में प्रविष्ट होकर बढ़ रहे हो, इस लिए आज यहां से बाहर निकल कर, देखनेके लिए उत्कण्ठित सभी माताओंको दर्शन देकर तथा गुरुजनों (बड़े-बड़ों) की वन्दना करके, स्वतन्त्रता-पूर्वक राज्य-मुख और नव-यौवनके भोग-विलासका यथालिख अनुभव करो, राजाओंका सन्मान करो, ब्राह्मणोंका पूजन करो, प्रजाओंका पालन करो और आत्मीय-बन्धुओंको आनन्दित करो । त्रिभुवनके मध्य में रत्न-स्वरूप एवं वायु और गरुडके तुल्य वेगवान् इन्द्रायुधनामका एक अश्व आपके लिए महाराजने भेज दिया है, वह अश्व दरवाजे पर खड़ा है । 'समुद्र-जल' से निकला हुवा अयोजिम-जन्मा यह अश्व-रत्न मुझे मिला है, यह महाराजके (तारापोढके) ही चढ़ने योग्य है' इस प्रकार सन्देश देकर एवं यह अश्व तीनों भुवनोंके मध्य में आश्वरूप है ऐसा समझ कर पारसियोंके-राजाने-महाराजके (तारापोढके) पास इसे भेज दिया था ।

१. कश्चित्, 'अयन्' इत्यधिकः पाठो नास्ति । २. संवत्सरः । ३. आपोढितेनाधुना । ४. अखिल-मातृभ्यः । ५. गुरुभ्यः । ६. कुत्रचित् 'ते' इति पदं न विद्यते । ७. जलधि । ८. प्रहितम् । ९. इह कश्चित् 'व' इत्यधिकः पाठः समुत्पन्नः ।

तैर्यमुपेतः । नैवंविधो भूतो भावी वा तुरङ्गम् इति । तदयमनुगृह्यतामविरोहणेन । इदञ्च मूर्द्धाभिषिक्त-पार्थिवकुल-प्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावताञ्च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थम् अनुप्रेषितं तुरङ्गमारूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति । इत्यभिधाय विरतवचसि बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वानगम्भीरया गिरा 'प्रवेश्यतामिन्द्रायुध' इति निर्जिगमिपुरादिदेश ।

अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितम्, उभयतः खलीन-कनक-कटकवलयनाभ्यां पदे पदे

यस्य तस्य इन्द्राक्षस्य यानि लङ्घनानि चिह्नानि श्रूयन्ते आकर्ण्यन्ते तैर्लङ्घनैः अयम् इन्द्रायुध उपेतो युक्तः । एवंविध एतादृशः तुरङ्गमोऽथो न भूतः पूर्वमोसीत् न भावी अत्रे च न भविष्यति इति सम्भावयामह इति शेषः । तस्मात्पारसीकवचनेऽपि विश्वासो विधेय एवेत्याशयः ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् अयम् अश्वोऽविरोहणेन आरोहणेन अनुगृह्यताम् अनुग्रहविषयीक्रियताम् ।

इदञ्चेति । यथाशास्त्रं राज्येऽभिषिक्ताः मूर्द्धाभिषिक्ता इति साम्प्रदायिकाः । ब्राह्मणेभ्यः चत्रियासूतञ्च मूर्द्धाभिषिक्ता इति धर्मशास्त्रम् । तथा च तादृश ये पार्थिवा भूपतयः तेषां कुले वंशे प्रसूता उत्पन्नाः तेषां तथोक्तानाम्, विनयोपपन्नानां मर्यादासहितानाम्, शूराणां साहसगुणयुक्तानाम्, अभिरूपाणां मनोहराकृतीनाम्, कलावतां विज्ञानवताम्, कुलक्रमागतानां वंशपरम्परयागतानाम्, राजपुत्राणां सहस्रं नृपात्मजानां समूहः, परिचारार्थं सेवानिमित्तम्, अनुप्रेषितं महाराजेन मत्पश्चात्प्रहितम् । एषां पूर्वजा यथा भवतः पूर्वजानां सेवां विहितवन्तः, एतेऽपि तथैव भवन्तं सेवितुं समायाता इत्याशयः । तुरङ्गमम् अश्वम् आरूढं द्वारि प्रतोल्यां प्रणामलालसं भवतो नमस्कारेऽप्यन्ताभिलाषुकं सत् प्रतिपालयति भवन्तं प्रतीक्षते । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा बलाहके विरतवचसि तूष्णीम्भूते सति चन्द्रापीडः पितुराज्ञां जनकादेशं शिरसि कृत्वा मस्तके आरोप्य, नवो नूतनो यो जलधरो मेघो घनः तस्य यद् ध्वानं गर्जनं तद्वत् गम्भीरया मन्द्रया गिरा वाण्या ततो निर्जिगमिषुः विद्यालयाभिर्गन्तुमिच्छुः इन्द्रायुधः तन्नामाश्वः प्रवेश्यताम् आनीयताम् इत्यादिदेश आज्ञां दत्तवान् ।

अथेति । अथेति नानन्तरार्थं 'वचनानन्तरम्' इत्यनेनैव तस्य प्रतिपादनात् किन्तु वाक्यान्तरारम्भ इत्यर्थः । वचनानन्तरमेव चन्द्रापीडस्याज्ञावाक्यान्तरमेव, प्रवेशितं बलाहकाज्ञया आनीतम् 'इन्द्रायुधम् अद्राक्षीत्' इत्यतिदूरत्येन सम्बन्धः । इह द्विगीयान्तानि पदानि 'इन्द्रायुधम्' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । उभयतो भागद्वयात् स्वे वदनच्छिद्रे लीनोऽन्तर्भूत इति खलीनः कविका 'कविका तु खलीनोऽस्मी' इत्यमरः, स एव कनककटकं त्वर्णवलयम् 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तत्र अवलम्बन्यां संयुक्तान्यां गृहीतकविकान्यामित्यर्थः, पदे पदे प्रतिपदं कृतो विहित आकुञ्चने आकृष्यानयने प्रयत्न

इत्ते देखकर इत देशके लङ्घन पहचानने वालोंने भी कहा था कि—'वच्चैःश्रवा (इन्द्रके घोड़े) मैं जितने लङ्घन ज्ञाने जाते हैं, उन उनस्त लङ्घनोंसे ही यह अश्व सम्भव है, अतः एव हमारे मनमें होता है कि—इत प्रकारका अश्व पहले भी कभी उत्पन्न नहीं हुआ है कि वा भविष्यत्कालमें भी उत्पन्न नहीं होगा ।' इतलिय आप इत पर तबहार होने की कृपा करिए । अभिषिक्त क्षत्रिय-राजकुलों के उत्पन्न हुए, विनय-गुण-सम्पन्न, बलवान्, इन्द्रारूढ, शिल्पकलानिष्ठ और कुलक्रमागत इन एक हजार राजपुत्रोंको आपको सेवाके लिए महाराजने मेरे पीछे भेजा है । वे घोड़ों पर बैठे-बैठे आपको प्रणाम करनेके अभिलाषी होकर दरवाजे पर आपको मतोश कर रहे हैं । इतना कह कर बलाहकके नुप ही जाने पर चन्द्रापीडने पिता की आज्ञा की शिरोधार्य कर, विद्यालयसे बाहर निकलने की इच्छासे, नवीन मेघकी गर्जनाके समान गम्भीर स्वरसे—'इन्द्रायुधको अन्दर प्रवेश करो' इत प्रकार की आज्ञा दी ।

राजपुत्रके आदेशके बाद ही बलाहकने उस अश्वको विद्यालयमें प्रवेश कराया । दो तरफ़ दोनों बगल खड़े होकर, दोनों तरफ़ लगी हुई सोनेकी जड़ीरोंको पकड़-पकड़ कर पद-पद पर रोकनेका प्रयत्न कर उसे छोड़े

१. मूर्द्धाभिषिक्तानाम् । २. कुलवतान् । ३. परिवारार्थम्, परिवारार्थम् । ४. अभिरूढम् । ५. अभिधाय विरराम । ६. वचनान्तम् । ७. खलीनकटक, खलीनकटक ।

कृवाङ्गुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यासाकृष्यमाणम्, अतिप्रमाणम् ऊर्ध्वकर-पुरुष-प्राप्य-शृष्टमागम्, आपिबन्तमिव सन्मुखागतमखिलमाकाशम्, अतिनिष्ठुरेण सुहृर्मुहुः प्रकम्पितोदरन्त्रेण हेपारवेण पूरितभुवनोदरविषयेण निर्भर्त्सयन्तमिवालोकावेग-दुर्विदग्धं गरुत्मन्तम्, अतिदूरमवनमता प्रतिक्षणमतिदूरमुन्नमता च जवनरोध-स्फीत-रोष-धुरधुरायमाण-धोर-धोणेन शिरोभागेन निज-जव-दपवशाद्बुल्लङ्घनार्थमाकलयन्तमिव त्रिभुवनम्, असित-पीत-हरित-पाटलाभिराखण्डल-चापानुकारिणीभिर्लेखाभिः कल्मापित-शरीरम्, आस्तीर्ण-विविववर्णकम्बलमिव कुञ्जरकलभम्, कैलास-तटाघातघातु-धूलि-पाटलमिव हरवृषभम्, असुर-रुधिर-पङ्क-

उद्योगो याम्यां तादृशाम्यां पुत्राभ्याम् आकृष्यमाणम् आकृष्य जानीयमानम्, प्रमाणं सामान्यमेव परिमाणमतिक्रान्तमित्यतिप्रमाणम्, अतएव ऊर्ध्वम् उन्नतः करो हस्तो यस्य तादृशेन पुरुषेण प्राप्यः स्पृष्टः योग्यः पृष्ठभागः पश्चाद्वेशो यस्य तं तादृशम् अत्यन्तोन्नतमित्यर्थः ।

अतिवेति । सन्मुखागतम् अभिमुखायातम् अखिलं समस्तम् आकाशं गगनम् आपिबन्तमिव आत्वादयन्तमिव वारंवारं मुखन्यादानादित्याशयः ।

अतीति । अतिनिष्ठुरेण अत्यन्तक्रोरेण सुहृर्मुहुः, वारंवारं प्रकम्पितम् आन्दोलितम् उदरन्त्रं जठरविवरं येन तादृशेन तथा पूरितं व्याप्तं भुवनोदरविवरं जगन्मध्ये येन नादृशेन हेपारवेण हेपाशब्देन हेपा हेपा च निस्वनः इत्यमरः । अलोकावेगेन असत्यजवेन दुर्विदग्धं दुरभिमानिनं गरुत्मन्तं वैनतेयं निर्भर्त्सयन्तं तिरस्कारं कुर्वन्तमिव, स्वस्य तदधिकवास्तविकजवशालित्वादित्याशयः ।

अतिदूरमिति । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे अतिदूरं नितान्तम् अवनमता नीचैर्गच्छता, अतिदूरं नितान्तम् उन्नमता ऊर्ध्वं गच्छता च, जवनरोधेन रक्तद्वारा वेगावरोधेन स्फीतो वृद्धिमुपगतो यो रोषः क्रोधः तेन धुरधुरायमाणा 'धुर धुर' इत्येवं ध्वनिं कुवांगा धोरा भीषणा धोणा नास्तिका यस्य तेन तादृशेन, शिरोभागेन मूर्धदेशेन करणेन, निजः स्वकीयो जवदुर्ध्वः वेगत्य गर्वः तद्वशात् उल्लङ्घनार्थम् अतिक्रमणार्थं त्रिभुवनं लोकत्रयम् आकलयन्तमिव किंपरिमाणमिति विचारयन्तमिव ।

'आपिबन्तमिव', 'निर्भर्त्सयन्तमिव', 'विचारयन्तमिव' एषु हि क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अतिवेति । असिताः श्यामाः, पीताः, हरिताः, पाटलाः श्वेतरक्षाश्च ताभिः तादृशीभिः अत एव आखण्डलस्य इन्द्रस्य यः चापो धनुः तदनुकारिणीभिः तत्पुल्याभिः, लेखाभिः, रोमपद्भिः कल्मापितं कर्तुरितं विचित्रीकृतमित्यर्थः, शरीरं वपुस्य तं तादृशम् । अत एव आस्तीर्णं पृष्ठदेशोपरि निपातितं विविववर्णं नानारूपं कम्बलं रत्नकं यस्य तं तादृशम्, कुञ्जरकलभमिव त्रिशदूर्ध्वयहस्तिवालकमिव । तथा असुराणां दैत्यानां रुधिरपङ्कलेखाभिः रक्तकूर्दमपद्भिः लोहिता रक्तवर्णाः सटाः केसरा यस्य तं तादृशम्, पार्वतीनिहमिव दुर्गाकैसरिणमिव विद्यमानम् ।

इह मालोपमा, सा च वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण अर्थोपमालङ्कारेण च सङ्कीर्णा बोध्या ।

छात्रे ये । उत्तमो आकृति रत्नो बड़ी थी कि-कोई पुरुष दण्डायमान (खड़े) होकर हाथ ऊँचे फैला कर उसको पृष्ठ देशके पा सक्ता था । वह अब बार-बार मुखन्यादान करनेसे समने आद समस्त आकाशका, नानो पान करता था । बार-बार उदरको कम्पित कर बाहर निकला हुआ, संसारके मन्व-परिपूरक और अत्यन्त कठोर हेपारवने (अम्बके शब्दका नाम-हेपा, टेपा) वह नानो, मिथ्या वेगका व्यर्थ दुरभिमान (घमण्ड) रखनेवाले गरुडका तिरस्कार करता था । उसका मन्दक क्षा क्षमे कभी बहुत नीचा और कभी बहुत ऊँचा हो जाता था, एवं वेग रोकनेसे उत्पन्न हुए अत्यन्त क्रोधसे उत्तमो धोर नास्तिका 'धुर धुर' शब्द कर्ता थी, उससे प्रनीत होता था कि-नानो वह अपने वेगके अद्वारसे समस्त त्रिभुवन उलटान करने के लिए 'त्रिभुवन किन्ता बड़ा है' यह मन ही मन विवेचना करता था । इन्द्रपुरुषका अनुकरण करनेवाली, काली, पीली, हरी और श्वेतरक्त वर्णकी रेखाओंसे उसका सब शरीर चित्रित था, जिससे पीठके ऊपर नाना वर्णके कम्बलसे युक्त हाथोंके बन्धने समान, कैलास पर्वतके शीतल पर श्वकी वस्त्र लगनेसे निम्नले हुए गौरिकादि धातुकी रजसे श्वेतरक्त वर्ण मरादेव के देवके समान एवं असुरोंके

१. हविर् 'अतिदूरमुन्नमता च, अवनमता प्रदक्षिणमुन्नमता च । २. अतिदूर 'धोर' इति पदं नास्ति ।

३. मुलेन । ४. निजदपवशात्, निजजवदपविशात् । ५. कस्मिंश्चित्, कल्मापितम् । ६. आस्तीर्णकम्बलमिव, आस्तीर्णविषवर्णकम्बलमिव ।

लेखा-लोहित-सटमिव पार्वतीसिंहम् . रंहःसङ्घातमिव मूर्तिमन्तन् , अनवरतपरिस्फुरत्-
प्रोथपुटोन्मुक्तसूत्कारेण अतिजवापीतमनिलमिव नासिकाविवरेणोद्धमन्तम् , अन्तःस्खलित-
मुखरखलीन-खर-शिखर-श्लोभ-जन्मनो लालाजलमुवः फेनपल्लवान् उदधि-निवास-परिपी-
तामृतरस-गण्डूषानिवोद्गिरन्तम् , अत्यायतं निर्मांसतर्यां समुत्कीर्णमिव वदनमुद्ग्रहन्तम् ,
आनन-मण्डल-निहितारुण-मणिसमुद्गतैरंशुकलापैरुपेतेनावसक्त-रक्त-चामरेणेव निश्चलशिखरेण
कर्णयुगलेन विराजमानम् , उज्ज्वल-कनक-शृङ्खला-रचित-रश्मि-कलाप-कलितया लाक्षालोहित-
लम्ब-लोल-सटा-सन्तानया जलनिधि-सञ्चरण-लग्न-विद्रुम-पल्लवयेव शिरोधरयोपशोभितम् ,

रह इति । रंहो वेगः तस्य सङ्घातं समूहमिव मूर्तिमन्तं शरीरधारिणम् । अनवरतं निरन्तरं परि-
स्फुरतः समन्तात्पसरतः प्रोथपुटाद् नासिकाप्राग् उन्मुक्तो यः सूत्कारः 'सू' इत्येवं ध्वनिः तेन कारणेन,
नासिकाविवरेण नासारन्ध्रेण करणेन अतिजवेन प्रविहितेनाव्यन्तवेगेन आपीतं सम्यक् पानविषयीकृतम्
अनिलं वायुम् उद्धमन्तमिव वहिर्निष्कासयन्तमिव ।

'रंहःसङ्घातमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, उद्धमन्तमिव इत्यत्र हि क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तर्वदनमध्ये स्खलितः सञ्चलितः, अतएव मुखरो वाचालो यः खलीनः कविका तस्य
खरशिखरेण निशिताग्रेण यः श्लोभः वर्णं तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्येषां तान् तादृशान्, लालाजलात् मुख-
स्तावसलिलात् भवन्ति उत्पद्यन्ते ये ते तान् तादृशान्, . फेनपल्लवान् प्रसृतमुखकफान्, उदधिनिवासे
सागरावस्थानसमये परिपीता ये अमृतरसाः पीयूषरसाः तेषां गण्डूषान् वदनपूरणपरिमितभागान्
उद्धिरन्तं वमन्तमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अत्रेति । अत्यायतम् अतिविस्तीर्णम् , निर्मांसतया तुरङ्गजातेः स्वभावात् शरीरोपयोगिमांसरहित-
तया समुत्कीर्णमिव सन्तप्य दारुविशेषादुद्ग्रहतमिव वदनं मुखम् उद्ग्रहन्तं धारयन्तम् । उक्तालङ्कारः ।

आननेति । आननमण्डले मूर्ध्निर्त्यर्थः, निहतेभ्यः मण्डनार्थं तन्तुभिर्ग्रथित्वा स्थापितेभ्यः अरुण-
मणिभ्यः पद्मरागरत्नेभ्यः प्रवालादिभ्यो वा समुद्गतैः निःसृतैः अंशुकलापैः किरणसमूहैः उपेतेन सहितेन
अत एव अवसक्तः संलग्नः रक्तचामरः लोहितवर्णबालव्यञ्जनं यत्र तेनैव स्थितेन, निश्चले निष्क्रिये शिखरे
अग्रदेशौ यस्य तेन तादृशेन । इह रक्तचामरसम्बन्धोत्प्रेक्षाणादुक्तोत्प्रेक्षा ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलया निर्मलया कनकशृङ्खलया सुवर्णनिगडेन रचितः कल्पितो यो रश्मिकलापः
अश्वसंयमनाधोरञ्जुसमूहः तेन कलितया ब्रह्मया, तया लाक्षावत् जलुवत् लोहितो रक्तवर्णः लम्बो विस्तीर्णः
लोलश्चपलः सटासन्तानः केसरसमूहो यस्यां तया तयोक्तया, अतएव जलनिधिसञ्चरणे पूर्व सागरे भ्रमण-
समये लम्बाः संसृक्ताः विद्रुमपल्लवाः तत्रत्याः प्रसृतप्रवाला यस्यां तया तादृश्येव, शिरोधरया ग्रीवया
उपशोभितं विराजितम् । उक्तालङ्कारः ।

गाढ़ रक्त संलग्न होनेसे रक्तवर्ण अत्यन्तमन्वित दुर्गाके सिङ्गके समान वह अथ देखने में आता था । शरीरपारी वेग-
समूहके समान वह दण्डायमान था । निरन्तर इत्यन्तः सञ्चालित नासिकाके अग्रसे (फूलते नथनोते) सूँ सूँ शब्द
निकल रहा था, इसलिये ऐसा बोध हो रहा था कि—पहले महावेगसे जो समस्त वायुका पान कर लिया था,
उसे नानो, नासिकारन्ध्रद्वारा बाहर निकाल रहा है । मुझे भीतर सञ्चलित होनेमें खड़ खड़ करते लगावके
तीक्ष्ण अग्रभागके धर्षण से लार द्वारा विरगृत फेन उत्पन्न हो गया है, इससे प्रतीत हो रहा है कि—समुद्रमें निवास
करने के समय जो अमृत पान किया था. उसका गण्डूष नानो बाहर फेंक रहा है । अत्यन्त दीर्घ एव मांस नहीं
रहनेसे काष्ठ वा प्रस्तरमें जल्कीर्ण (खुदे हुए) के समान विद्यमान मुखमण्डल धारण किए हुए था । कानो का
अग्रभाग निश्चल था, उसके ऊपर मत्तकस्थित रक्त वर्ण नागि समूहकी किरणें आकाण्ड होती थीं, उससे प्रतीत हो
रहा था कि—नानो, दो रक्तवर्ण चामर कानोंके ऊपरमें संलग्न होकर विद्यमान हैं । उज्ज्वल सुवर्णके जड़ीरके
लगामसे उसकी गर्दन वेधी हुई थी, गर्दनके ऊपर लावके समान रक्तवर्ण लम्बे-लम्बे बहुत सटाएँ झूल रही थीं,
इससे प्रतीत होता था कि—समुद्रमध्यमें विचरण करनेसे नानो बहुत प्रवालके पत्ते लग गये हों, इस प्रकारकी
ग्रीवाद्वारा वह शोभा पा रहा था । रक्तवर्ण अलङ्कारसे वह अलङ्कृत था, उस अलङ्कारके मध्यमें पत्र और लताके

अतिकुटिल-कनक-पत्रलता-प्रतान-भङ्गुरेण पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रा-
येण तारागणेनेव सन्ध्यारागम् । अरुणेनाश्वालङ्कारेणालङ्कृतम्, अश्वालङ्कार-निहित-मरकत-
रत्नप्रभा-श्यामायमान-देहतया गगनतल-निपतित-दिवसकर-रथ-तुरग-शङ्कामिवोपजनयन्तम्,
अतितेजस्वितया जय-निरोध-रोष-वशात् प्रतिरोमकृपात् समुद्रतानि सागरपरिचय-लग्नानि
मुक्ताफलानीव स्वेदलवजालकानि वर्पन्तम्, इन्द्रनीलमणिपादपीठानुकारिभिरञ्जनशिला-
घटितैरिव अनवरत-पतनोत्पतनजनितविपम-मुख-रवैः प्रथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुन्धरैर्मुरज-

अतीति । अतिकुटिलानाम् अत्यन्तवक्राणां कनकपत्रलतानां सुवर्णरचितपत्राकारलताकारभाग-
विशेषाणां प्रतानम् आधिक्यं यत्र तच्च तद् भङ्गुरं समूहेनापि वक्रञ्चेति तेन तादृशेन पद-पदे प्रतिपदन्यासे
रणिता ध्वनिता रत्नमाला मणिस्रजो यत्र तेन तादृशेन, स्थूलानाम् अक्षुद्राणां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां,
प्रायः आधिक्यं यत्र तेन तादृशेन, अरुणेन लोहितवर्णेन अश्वालङ्कारेण तुरङ्गभूषणेन अलङ्कृतं मण्डितम्,
अत एव तारागणेन नक्षत्रमण्डलेन सन्ध्यारागमिव सायङ्कालीनलोहित्यमिव विद्यमानम् । सन्ध्या-
रागमिवेत्युपमा ।

अद्वेति । अश्वालङ्कारेषु तुरङ्गभूषणेषु निहितानां स्थापितानां मरकतरत्नानाम् अशमगर्भाणां
प्रभाभिः घृतिभिः श्यामायमानः श्यामवदाचरन् देहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, गगनतलात्
आकाशतलात् निपतितः अधोयातो यो दिवसकरो दिनकृत् तस्य रथतुरगः स्यन्दनाश्वः तस्य शङ्कां
स्वस्मिन् भ्रमम् उपजनयन्तमिव उत्पादयन्तमिव विद्यमानम् । सूर्यरथाश्वानामपि हरिर्द्वगत्वादतिविपु-
लत्वाच्चेत्याशयः । उपजनयन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अतीति । अतितेजस्वितया नितान्तपराक्रमवत्तयेति च क्रोधजनने कारणम् । 'तेजो दीप्तौ प्रभावे
च स्यात् पराक्रमरेतसोः' इति मेदिनी । ज्वनिरोधेन रक्तकर्तृकवगावरोधेन यो रोषः कोपः तद्वशात् प्रति
रोमकृपं प्रतिरोमरन्ध्रं समुद्रतानि उत्थितानि स्वेदलवजालकानि धर्मविन्दुवृन्वानि, सागरपरिचयेन समुद्र-
मध्ये सञ्चरणपौनःपुन्येन लग्नानि शरीररससंस्क्तानि मुक्ताफलानीव रसोद्भवानीव वर्पन्तं वृष्टिं कुर्वन्तम् ।
मुक्ताफलानांवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणेः नीलकान्तरत्नस्य पादपीठानि पादासनानि अनुकृत् शीलं येषां तैः तादृशैः
कृष्णवर्णत्वादित्याशयः । अञ्जनशिलया कज्जलसदृशश्यामवर्णप्रस्तरेण घटितै रचितैरिव, अनवरतं
निरन्तरं यत् पतनं पृथिव्यामवतरणम् उत्पतनं पृथिव्या उत्थानञ्च ताभ्यां जनित उत्पन्नो विपमो विकटः
मुखरवः अग्रभागशब्दो येषां तैः तादृशैः, प्रथुभिर्विशालैः जर्जरितवसुन्धरैः भित्रीकृतभूतलैः खुरपुटैः
शफुटैः, मुरजवाद्यं मृदङ्गवाद्यम् अभ्यस्यन्तमिव अभ्यासं कुर्वन्तमिव तथाविधध्वन्युत्पत्तेरित्याशयः ।
अभ्यस्यन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, सा चार्थोपमासङ्ग्राणां ।

समान आकृतिविशिष्ट अत्यन्त वक्र (टेढ़) सुवर्ण-निर्मित छोटी-छोटी रेखाएँ अधिक थीं, और वह अलङ्कार प्रायः
सम्पूर्ण ही वक्र था, प्रत्येक पादक्षेपमें (पद पद पर) मणिमय मालाके शब्द हो रहे थे (रत्नोंके हार खनखनाते
थे), और जिनके मध्यमें बड़े-बड़े मोनी लगे थे, अत एव तारागणसे शोभित सन्ध्यारागके समान वह अश्व देखनेमें
आ रहा था । उन आभूषणोंके मध्यमें स्थापित (जड़े) मरकत मणियोंके कान्तिसे उसका शरीर ड्यम हो गया था,
जिस्से वह मानो आकाशमेंसे गिरे हुए सूर्यरपिनियुक्त षोडशका भ्रम उत्पन्न कर रहा था । अत्यन्त तेजस्विताके कारण
वेग रक्त गया था, अत एव वह क्रोधवश प्रत्येक रोमकृपसे निकलते हुए पत्तीनेकी नूदोंकी वर्षा करता था, इससे
प्रतीत होता था कि—अनेकवार समुद्र-मध्यमें विचरण करनेसे शरीरमें लगे हुए मोतियोंकी मानो वर्षा कर रहा
है । विधाताने उसके विस्तृत तुरोंकी मानो कज्जलके समान विस्तृत काले पाषाण द्वारा निर्माण किया था, अत एव
वे नीलकान्ति-मणि-निर्मित पादपीठ (चौकी) के अनुकरण करते थे एवं पृथिवीको जर्जरित (विदारित) करते थे,
इसलिए निरन्तर ऊँचे और नीचे उठनेके कारण उन तुरोंके अग्र भागके विकट शब्दों (विपम स्वरों) से वह मानो
मृदङ्ग वाद्यना बज्जना करता था । विधाताने उसकी जट्टाओंको मानो काष्ठ अथवा प्रस्तरोंकी उत्कीर्ण (छोटी) कर

१. अग्र 'व' इति पदमधिक्युपलभ्यते क्वचित् क्वचित् । २. सन्ध्यारागात्वेन, सन्ध्यारागानुरागेन ।
३. तुरङ्गन... । ४. 'इव' इति पदं क्वचिन्नास्ति । ५. ...कृतानुद्रतानि, कृतसमुद्रतानि । ६. ...परिचयाहमानि ।
७. स्वेदजलत्व... । ८. क्वचित् 'मणि' इति पदकास्ति । ९. ...विपमस्वरमुखरवैः ।

वाद्यमिवाभ्यस्यन्तम्, उत्कीर्णमिव, जङ्घासु, विस्तारितमिवोरसि, श्लक्ष्णीकृतमिव मुखे, प्रसारितमिव कन्धरायाम्, उल्लिखितमिव पार्श्वयोः, द्विगुणीकृतमिव जघनभागे, जव-प्रतिपक्ष-मिव गरुत्मतः, त्रैलोक्यसञ्चरणसहायमिव मारुतस्य, अंशावतारमिवोच्चैःश्रवसः, वेगंसत्रह-चारिणमिव मनसः, हरिचरणमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनक्षमम्, वरुणहंसमिव मानसप्रचारम्, मधुमासदिवसमिव विकसिताशोकपाटलम्, व्रतिनमिव भस्म-सित-पुण्ड्रकाङ्कितमुखम् ।

उत्कीर्णमिति । जङ्घासु प्रस्तावच्छेदेन 'जङ्घा तु प्रस्ता' इत्यमरः । उत्कीर्णमिव काष्ठविशेषं प्रस्तरं वा सन्तप्य निःसारितमिव तत्र शरीरोपयोगिपिशितासत्त्वेन केवलसन्धिभयतया बोध्यमानत्वादित्याशयः । सर्वत्र सृष्टिकर्त्रेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । जङ्घाद्वयस्यात्यन्तविस्तृततया भागाधिक्याशयेनेह बहुवचनो-पन्यासः । तस्य जङ्घाद्वयमुत्कीर्णमिवेति स्फुटार्थः । एवमग्रेऽप्युहनीयम् । उरसि वक्षसि विस्तारितमिव प्रसारितमिव । मुखे वदने श्लक्ष्णीकृतमिव चिह्नकरणेन सौन्दर्यविशेषमापादितमिव । कन्धरायां ग्रीवायां प्रसारितमिव विस्तीर्णीकृतमिव । विस्तृतकन्धरात्वादित्याशयः । पार्श्वयोः कक्षाघोऽवयवयोः उल्लि-खितमिव उत्कीर्णमिव शरीरोपयोगिपिशितासत्त्वादित्याशयः । जघनभागे नितम्बदेशे द्विगुणीकृतमिव द्विगुणतामापादितमिव तयोरत्यन्तस्थूलत्वादित्याशयः ।

'उत्कीर्णमिव' इत्यारभ्य 'द्विगुणीकृतमिव' इत्यन्तं यावत् क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

बवेति । गरुत्मतो वैनतेयस्य जवप्रतिपक्षमिव वेगे प्रतिद्वन्द्विनमिव तत्सदृशवेगयुक्तत्वादित्याशयः । एवमपरत्रापि । मारुतस्य पवनस्य त्रैलोक्ये त्रिभुवने यत्सञ्चरणं गमनं तत्र सहायमिव सत्तायमिव । उच्चैः-श्रवसः इन्द्रतुरङ्गमस्य अंशावतारमिव अंशेनावतरणमिव । मनसः चित्तस्य वेगस्य सत्रहचारिणमिव सतीर्थ्यमिव । इह सर्वत्र ज्ञात्युपेक्षाः ।

हरीति । हरेः वामनरूपस्य भगवतः चरणं पादमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनक्षमं समस्तभूतलोल्लङ्घन-समर्थम्, बलिक्रतौ वामनभगवतः पादस्य समस्तभूतलोल्लङ्घनात् इन्द्रायुधस्यापि तत्क्षमत्वमित्याशयः ।

वरुणेति । वरुणस्य प्रचेतसो यो हंसश्चक्राङ्ग-तमिव 'हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्ग' इत्यमरः । मानस-वत् चेतोवत् प्रचारो गतिरित्यस्य तं तादृशम्, पक्षे मानसे तन्नामकसरोवरे प्रचारो भ्रमणं यस्य तं तादृशम् ।

नञ्चिति । मधुमासस्य चैत्रमासस्य 'स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः' इत्यमरः । दिवसमिव दिनमिव, विक-सितः प्रस्फुटितो यतः अशोकं वञ्जुलो 'वञ्जुलोऽशोकै' इत्यमरः, तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तम्, पक्षे विकसितैः अशोकैः कुसुमैः पाटलम् ।

व्रतिनमिति । व्रतिनं किञ्चिन्नियमयुक्तं पार्वणादिशास्त्रीयक्रियातत्परं विप्रमिव, भस्मवत् सितो धवलो यः पुण्ड्रको भाले रोमविन्यासविशेषः, पक्षे भस्मना विभूत्या यः सितपुण्ड्रकः श्वेततिलकविशेष-तेन अङ्कितं चिह्नितं मुखं वदनं यस्य तं तादृशम् ।

बाहर किया था । वज्र-स्थल (छाती) को नानो विस्तृत किया था । मुख भागको नानो पालित कर पतला कर दिया था । गर्दन को नानो विस्तृत बनाया था । दोनों ङगल को नानो छीलकर बाहर किया था एवं जवन भागको नानो दूना कर बनाया था । और वह वेगमें गरुड़का प्रतिस्पर्धी था । त्रिभुवन विचरण करनेमें वायुका नानो सङ्घर था । इन्द्रके घोटके मानो अंशावतार था । वेग-निशानमें नानो ननका सतीर्थ्य (साथी) था । वामनरूपी नारायणके चरण के समान वह, समस्त पृथिवीका उल्लङ्घन करनेमें समर्थ था । वरुणका हंस जिस प्रकार मानस सरोवरका विचरण करता है, वह भी उसी प्रकार ननके समान वेगसे विचरण करता था । चैत्र मासके दिन जिस प्रकार खिले हुए अशोक पुष्पसे पाटल (श्वेतरक्तवर्ण) होते हैं, वह भी उसी प्रकार खिले हुए अशोक-पुष्पके समान पाटल (श्वेतरक्तवर्ण) था । आद्यादि वैध कर्ममें प्रवृत्त ब्राह्मणके मुखमण्डलके समान भस्मद्वारा निर्मित शुभ्रवर्ण विपुण्ड्रे अङ्कित रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार भस्मके समान शुभ्रवर्ण ललाटस्थित रोमावर्तसे अङ्कित था । कनक-वनके केशर जिस प्रकार उसके गाढ-भकरन्दसे पिड़ल वर्ण होकर रहते हैं, उसके केशर (कन्धप्रदेशकी सदा) भी

कमलवनमिव मधु-पङ्क-पिङ्गकेसरम्, ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुग्रतेजसश्च, भुजङ्गमिव सदागत्यभिमुखम्, उदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकाभरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्, विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्त्तिनरवाहनोचितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्धाहम्, अश्वतिश-ममिन्द्रायुधमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वममानुषलोकोचिताकारमखिल-त्रिभुवन-राज्योदितमशेषलक्षणोप-

कमलेति । कमलवनमिव पङ्कजविपिनमिव, मधुना प्रसूनरसेन युक्तः सहितो यः पङ्को वचादिवर्च-लेपः, पद्मे मधुपङ्को गाढपुष्परसः तेन पिङ्गा रक्तपीताः केसराः स्कन्धरोमाणि किञ्चलकाश्च यस्य तं तादृशम् । आह वायुर्वेद—‘अश्वस्य वातादिदोषशान्तये मधुयुक्तवचादिवर्चस्य पङ्कस्तेन तनुलेपनम् ।’

ग्रीष्मेति । ग्रीष्मदिवसमिव निदाघंवासरमिव, महाभू आयामो विस्तारः यस्य तं तादृशम्, तथा उग्रं भीषणं तेजः सामर्थ्यं यस्य तं तादृशम्, पद्मे तु महान्तः अन्यान्य-ऋत्वपेक्षयातिदीर्घतमाः यामाः प्रहरा यत्र तं तादृशम्, तथा उग्रम् असह्यं तेज आतपो यत्र तं तादृशम् ।

भुजङ्गमिति । भुजङ्गं सर्पमिव, सदा सर्वस्मिन् काले गतौ गमने अभिमुखम् उन्मुखम्, अन्यत्र तु सदागतेः मातरिश्चनः वायोरित्यर्थः । ‘मातरिश्वा सदागतिः’ इत्यमरः, अभिमुखम् अभिमुखावस्थितम् । उदधीति । उदधिः समुद्रः तस्य पुलिनं सैकतमिव, शङ्खमालिका कण्ठापिता सलिलात् स्वयमुद्गता च या कम्बुपङ्क्तिः सैव आभरणं भूषणं यस्य तं तादृशम् ।

भीतमिति । भीतम् अन्यप्रतिपाद्यमानस्वकार्याकर्णनादुद्विग्नं तस्करादिजनमिव, स्तब्धौ निश्चलौ कर्णौ श्रोत्रे यस्य तं तादृशम् ।

विद्येति । विद्याधराणां व्योमचारिणां गन्धर्वाणां राज्यम् आधिपत्यमिव, चक्रवर्त्तिनः सार्वभौमस्य नरस्य पुरुषस्य वाहने उद्ग्रहने उचितं योग्यम्, स्वस्यापि सर्वथैवाव्युत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—चक्र-वर्त्तिनः समस्तपृथिवीपतेः नरवाहनस्य नरवाहनदत्तसंज्ञकस्य वत्सराजसुतस्य उचितं योग्यम् ।

पुरा किलोदयनाभिधानाद्वत्सराजात् वासवदत्तानामन्यां महिष्यां नरवाहनदत्तसंज्ञकः सुतः समु-त्पन्नः; यो हि विद्याधरराज्यस्याधिपतिर्बभूवेति कथासरित्सागरीया कथा ।

सूर्योदयमिति ! सकलभुवनं समस्तजगदेव अर्धो मूल्यं तस्य अर्धो योग्यः तं तादृशम्, समस्तज-गद्रूपसूर्येण क्रयेमित्यर्थः, अत्यन्तोत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—सकलभुवनस्य समग्रजगद्वासिजो लोकस्य अर्धं अर्धदाने अर्धं योग्यम् ।

इह ‘हरिचरणमिव’ इत्यारम्य ‘सूर्योदयमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

अश्वेति । अश्वेषु तुरङ्गमेषु अतिशय उत्कर्षो यस्य तं तादृशम् अश्वकुलेष्वत्युत्तममित्यर्थः । अत्रा-र्षीत् अपश्यत् चन्द्रापीड इति शेषः ।

दृष्ट्वेति । अमानुषलोको देवलोकः तस्य उचितो योग्य आकार आकृतिर्यस्य तं तादृशम् । अखिलं समग्रं त्रिभुवनं लोकत्रयं राज्यम् आधिपत्यं यस्य तस्य देवाधिपत्येत्यर्थः । उचितं योग्यम् । अग्रेयैः

उसी प्रकार मधुमिश्रित वैद्यक शास्त्र-प्रसिद्ध वचादि चूर्ण लेपसे पिङ्गलवर्ण हो गए थे । ग्रीष्मकालके दिन जिस प्रकार अन्यान्य ऋतुकी अपेक्षा बड़े बड़े प्रहरवाले और रौद्र-समन्वित होते हैं, उस अथवा शरीर में उसी प्रकार बड़ा विस्तार वाला और भयङ्कर बल-समन्वित था । सर्प जिस प्रकार वायुके अभिमुखमें रहता है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार सर्वदा जानेके लिए ऊपर मुँह उठाये तैयार रहता था । और वह इन्द्रायुध, समुद्र-तटके समान शङ्खमालामय आभूषणसे भूषित था, एवं भयभीत व्यक्तिके समान स्तब्धकर्ण (कान सीधा खड़ा धाला) था । विद्याधरका राज्य जिसप्रकार चक्रवर्त्ती (समस्त पृथिवीके अधिपति) नरवाहनदत्तके उपयुक्त था, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार चक्रवर्त्ती पुरुषके वाहन (सवारी) के उपयुक्त था । सूर्योदय जिस प्रकार समस्त संसारके लोगोंके अर्धदान योग्य है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार समस्त संसार रूप मूल्यके योग्य था । चन्द्रापीडने अश्वजातिके मध्यमें उत्कृष्ट उस इन्द्रायुधको देखा ।

चन्द्रापीड अत्यन्त धीर प्रकृति होने पर भी, उस अश्वरूपा अनिर्वचनीय पदार्थको देखकर, बहुत विस्मया-पन्न हो गया । क्योंकि—वह अश्व, देवलोकके उपयुक्त आकारवाला, समस्त त्रिभुवनाधिपतिके आरोहण (सवारी)

पन्नमश्वरुपातिशयमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य पस्पर्शविस्मयं^१ हृदयम् । आसीत्तस्य मनसि सरभस-परिवर्त्तन-चलित-वासुकि-भ्रमित-मन्दरेण मग्नता जलधि-जलम् इदमश्वरत्न-मुद्धरतां पूर्वं किं नाम रत्नमुद्धृतं सुरासुरलोकेन^२ । अनारोहता च मेरुशिखरतलविशालमस्य पृष्ठमाखण्डलेन किमासादितं त्रैलोक्यराज्यफलम् । उच्चैःश्रवसा विस्मितहृदयो वञ्चितः खलु जलनिधिना शतमखः । मन्ये च भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरमित्यपि^३ कालेन नायमुपगतः, येनाद्यापि तां गरुडारोहणव्यसनितां न त्यजति^४ । अहो ! स्वत्वतिशयित-त्रिदश-राज-समृद्धिरियं तातस्य राजलक्ष्मीः, यदेवंविधान्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि रत्नान्युपकर-

समग्रैः लक्षणैः तुरङ्गोत्कर्षलक्षणैः उपपन्नं सहितम् । अश्वरूपः तुरङ्गरूपः अतिशयः अनिर्वचनीयः कश्चिद-तिशयोक्तिः मित्रः पदार्थ इत्यर्थः, तं तादृशम् । अष्टपूर्वम् अनवेक्षितपूर्वम्, तस्मिन्नायुषं दृष्ट्वा विलोक्य वत्त-मानस्य अतिधीरप्रकृतेरपि अतिसाहसभावस्यापि चन्द्रापीडस्य हृदयं कर्तुं विस्मयम् आश्चर्यं पस्पर्शं प्राप । इहामंदं मेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

आज्ञादिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते एवम्भूता वृत्तिरासीदित्यर्थः । सरभसं वेगसहितं यत् परिवर्त्तनं मेघनं तेन वलितो वर्द्धितो यो वासुकिः शेषनागः तेन भ्रमितो घूर्णितो यो मन्दरो मेरुपर्वतः तेन करणेन, जलधिजलं समुद्रसलिलं मग्नता आलोढयता सुरासुरलोकेन देवदानवसमूहेन, इदम् अश्व-रत्नं तुरङ्गमग्नम् अनुद्धरता अगृह्णता किं नाम रत्नमुद्धृतं न किमपीत्यर्थः । संसारप्रसिद्धानि उच्चैःश्रव-आदीनि रत्नानि इतस्तुच्छानिआश्वासयः ।

अनेति । आखण्डलेन इन्द्रेण, मेरुशिखरतलवत्-सुमेरुपर्वतविस्तृतप्रस्तरवत् विशालं बृहत् अस्य इन्द्रायुधस्य पृष्ठं पृष्ठप्रदेशम् अनारोहता अनधिरोहता सता, किं त्रैलोक्यराज्यस्य लोकत्रयाधिपत्यत्वक-णस्य फलम् आसादिनं प्राप्तम् अपि तु, किमपि नेत्यर्थः । पृष्ठारोहणमस्यात्यन्तसौभाग्यफलमित्याशयः ।

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसा तत्सङ्गतुरङ्गनिरीक्षणनेत्यर्थः, विस्मितम् आश्चर्यं हृदयं मनो यस्य स तादृशः । शतमख इन्द्रः जलनिधिना मध्यमानेन समुद्रेण वञ्चितः प्रतारितः खलु निश्चयेन; येनेदं न दत्त-मित्याशयः । इह वाच्या क्रियोष्येक्ष ।

मन्ये इति । इयतापि कालेन एतावतापि समयेन भगवत ऐश्वर्यादियुक्तस्य नारायणस्य श्रीविष्णोः चक्षुर्गोचरं नयनविषयम् अयम् अश्वो नोपगतो न प्राप्तः । येन हेतुना अद्यापि इदानीं पर्यन्तमपि तां पूर्वजातां गरुडारोहणे वैनतेयाधिरोहणे व्यसनिताम् आसक्तिं न त्यजति न जहाति नारायण इति शेषः; अन्यथा गरुडं परित्यज्य एतमेवरोहेदित्याशयः । अत्र 'मन्ये' इति प्रतिपादनाद्वाच्या क्रियोष्येक्ष ।

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । खलु निश्चयेन तातस्य मत्पितुः इयं राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः अतिशयिता अतिक्रान्ता त्रिदशराजस्य सुराधिपस्य समृद्धिर्यथा सा तादृशी वर्तते । यद् यस्मात् कारणात् एवंविधान्यपि पूर्वोक्तस्वरूपाण्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि समस्तलोकत्रयदुःप्राप्यानि रत्नानि मणय

योग्य एवं सर्वोत्कृष्ट लक्षके लक्षणैस्ते संयुक्तः । इतः प्रकारका अश्वः पहले और कभी भी उसे दृष्टि-गोचर नहीं हुआ था । उस समय उसकी जनने इतः प्रकार होने लगा कि—'विषकी साध आकर्षण (खींचने) से बड़े हुए शरीर वाले बाइकिनागके द्वारा भ्रमित मन्दराखिलते समुद्र-मन्थन करते हुए देव और दानवोंने यदि इस अश्व-रत्नको नहीं निकाला तो कितना रत्न की निकाला था ? देवराज, सुमेरु पर्वतके शिखरतल (चट्टान) के समान विशाल इस लक्षके पीठ पर यदि नहीं चढ़े तो उनको विलोकीके राज्यते क्या फल मिला ? उच्चैःश्रवकी देखकर ही विस्मित हृदय वाले इन्द्र, समुद्र द्वारा निश्चय ही प्रतारित हुए हैं । मेरे विचारने 'अभी तक भी वह अश्व, भगवान् नारायणकी दृष्टि-गोचर नहीं हुआ है' क्योंकि वे अब तक भी उस गरुड़ पर चढ़नेकी आसक्ति नहीं छोड़ रहे हैं । कितना आश्चर्य ! मेरे पिताकी वह राजलक्ष्मी तो, निश्चय ही देवराजकी समृद्धिकी अतिरमण कर रही है, क्योंकि—समस्त त्रिभुवनके मध्यमें दुर्लभ-रत्नादृश रत्नोग्नी लाकर जनते उसका भोग हो रहा है । अत्यन्त तेजस्वी और नश्वरवान्

१. विलयः । २. ...विवर्त्तन... । ३. ...चलित... । ४. जलनिधि... । ५. अनुमुद्धरता, अनुद्धरता । ६. सुरलोकेन । ७. कुशचित् 'अपि' पदं नोपलभ्यते । ८. तं गरुडारोहणव्यसनितां न परित्यजति । ९. अतिशयः... । १०. ...राज्य... ।

गतामागच्छन्ति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयम् अस्याकृतिः, यत्सत्यमा-
रोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनामभानुपलोकोचिताः सकलत्रिभुवन-
विस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । देवतान्यपि हि मुनिशापवशादुष्कितनिजशरीराणि
शापवचनवलोपनीतानि^१ एतानि शरीरान्तराणि^२ अव्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल
स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिल-त्रिभुवन-ललामभूतामप्सरसं रम्भाभिवानां
शशापः सा सुरलोकमपहायाश्चन्द्रदये निवेश्यात्मानमरवद्भयेति विख्याता वदवा भूत्वा^३
नृत्तिकावत्यां शतयन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्त्यलोके महान्तं कालमुवास ।

उपकरणतां भोगसाधनताम् नागच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविधं रत्नं सुरेन्द्रस्य नास्तीत्याशयः ।

अर्जति । अस्य पुरोऽवलोक्यमानस्याश्वस्य इयम् आकृतिः आकारः, अतितेजस्वितया अत्यन्तप्र-
भाववचया महाप्राणतया अत्यन्तशक्तियुक्ततया च हेतुना सदैवतेव कयाचिदेवतयेव अधिष्ठिता, यत्
सत्यम् एतद्यस्मात् आरोहणे अधिरोहणे मे मम शङ्कामिव जनयति उत्पादयति । इह यत्सत्यमित्येकमेवा-
व्यपदं याधार्ये ।

ननु सदैवतेवेति कथं वितर्क्यत इत्यत आह—नर्हति । सामान्यवाजिनां साधारणतुरङ्गमागाम्
आकृतयः आकाराः ईदृश्याः एतादृश्याः अभानुपलोकोचिताः देवलोकयोग्याः, तथा सकलत्रिभुवनस्य सम-
प्रलोकत्रयस्य विस्मयजनन्य आश्चर्योत्पादिका न हि भवन्ति । सुतरां सदैवतेवेति वितर्क इत्याशयः ।

देवानामपि रूपान्तरपरिग्रहं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह—दैवतानीति । हि यस्मात् । देवतान्यपि
पुरा अपि । मुनिशापवशात् अप्यभिसम्पातवशात् उक्षितानि त्यक्तानि निजशरीराणि देवदेहाः यैरेव-
भूतानि शापवचनवलेन अभिसम्पातवाक्यवलेन उपनीतानि उपस्थापितानि एतानि शरीरान्तराणि
ईदृश्यानि स्वशरीराद्विश्रेष्ठिन्द्रियायतनानि अव्यासत एव आश्रयन्त्येव । एवञ्च नूनमस्य स्वरूपेऽपि कस्य-
चिद्देवतस्याश्रयसम्भावनेत्याशयः ।

नन्वेवंविधोदन्तः कदाचिदवलोकितः आकर्णितो वेत्यत आह—श्रूयत इति । हि निश्चये श्रूयते
आकर्ण्यते । पुरा पूर्वं स्थूलशिरा नाम महातपा अतितपस्वी मुनिः ऋषिः, खिलस्य समग्रस्य त्रिभुवनस्य
लोकत्रयस्य ललामभूताम् जलङ्कारस्वरूपाम् अप्सरसं स्तवधूमम्, रम्भाभिवानां रम्भानाम्नां शशापं शापं
दत्तवान् । इह यद्यपि 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति कोशाद्वहुवचनमेवापेक्ष्यते तथापि 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः
स्यादेकैवप्सरसा अपि' इति शब्दार्णवात् बहुत्वं प्रायोवाद् । 'अनचि च' इति सूत्रस्यात् 'अप्सरसः' इति
भाष्याच्च 'अप्सरसम्' इत्येकवचनम् । सा सुरलोकं देवलोकम् अपहाय परित्यज्य अश्वहृदये तुरङ्गमोरसि
वात्मानं निवेश्य संस्थाप्य तुरङ्गदेहं परिगृह्येत्यर्थः, अत एव अश्वहृदयेति विख्याता प्रसिद्धा वदवा अथा
नृत्तिकावत्यां तन्नामिकायां राजवान्याम्, शतयन्वानं नाम राजानं भूपतिन् उपसेवमाना भजमाना
मर्त्यलोके महान्तं भूयांसं कालं समयम् उवास उपितवती ।

इह च महामारतीया कथा—पुरा किल स्थूलशिरा नाम महर्षिः कुशसमिर्द्यमरूपं पर्यटन् 'वाः
वयं यन्मन्त्रे पतामः परित्रायस्वात्मान्' इत्यार्त्तशब्दं श्रुत्वा तत्प्रदेशमुपगम्य लताप्रान्तावलम्बितान्

होनेके कारण इसका यह शरीर, किसी देवता द्वारा नानो अधिष्ठित प्रतीत हो रहा है; अब एव इस पर चढ़नेमें
मुझे नानो कुछ शङ्का उत्पन्न हो रही है, क्योंकि—साधारण अश्वकी आकृति, इस प्रकार ननु मर्त्य लोकके अयोग्य
और समस्त वैलोक्यने विस्मय उत्पन्न करनेवाली नहीं होती । देवता भी मुनियोंके शापसे अपने-अपने शरीरको
छोड़कर शान-वचनके प्रभावसे उपस्थित इस प्रकारके अन्यान्य शरीर धारण करते रहते हैं । मुझ ज्ञाता है
'इहो समयमें स्थूलशिरा नामक कोई महातपस्वीने समस्त त्रिभुवनमें अलङ्काररूपिणी रम्भा यन्त्राको
शान दिया था, जिससे वह देवलोक छोड़ कर अश्व-हृदयमें स्वयं प्रवेश करके, 'अश्वहृदया' नामकी
कोई वीर्य होकर नृत्तिकावती नामकी नगरमें शयनत्वा नामके राजाकी सेवा करती हुई बहुत काल तक

१. सर्वदैवतेषु । २. ...शरीरानि । ३. ...वचनोपनीतानि । ४. शरीराणि । ५. कुत्रचिद्
'किल' इति पदं नोपलभ्यते । ६. ...भुवनम् । ७. कुत्रचिद् 'भूत्वा' इति पदं न विद्यते ।
८. नृत्तिकावत्याम् ।

अन्ये च महात्मानो मुनिजनशाप-परिपीतप्रभावा नानाकारा भूत्वा बभ्रमुरिमं लोकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीव मदन्तः-करणमस्य दिव्यताम् ।'

इति विचिन्त्यन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरङ्गममुपसृत्य 'महात्मन् । अर्वन् ! योऽसि सोऽसि, नमोऽस्तु ते, सर्वथा मर्षणीयोऽयमारोहणातिक्रमोऽस्माकम्, अपरिगतानि दैवतान्यप्यनुचित-परिभवभाञ्छि भवन्ति' इत्यामन्त्रयाम्बभूव । विदिताभिप्राय इव स तमिन्द्रायुधश्चटुलशिरः-केसर-सटा-हति-कृणिताकेकर-तारकेण तिर्यक्चक्षुषा-विलोक्य

अतलत्पर्शगते पतितुं प्रवृत्तान् पुरुषान् दृष्ट्वा 'के यूयम्' इत्यपृच्छत्, तं च स्थूलशिरसः पितरो वयम् त्वया च सन्तानोत्पत्तिर्न कृता, तद्वियोगाच्चदुपरमे पुंनाग्नि नरके पतिष्यामः इत्यवोचन् स्थूल-शिरास्तु तच्छ्रुत्वा सन्तानोत्पत्त्यर्थं रम्भामिषानां योषितमभिहितवान्—'त्वां कामये' इति । तथा चाभिहितम्—'यथाज्ञापयसि,' किन्तु देवकार्यं कृत्वागच्छामि इत्युक्त्वा गत्वा विलम्बितवतीति 'क्रुद्धो महर्षिः 'वदवा भव' इति तां शशाप, नरनायणविग्रहावधिश्च शापो भविष्यति' इति ॥

अन्य इति । अन्येऽपरे महात्मानो गरीयांसो जनाः मुनिजनानां तपस्विनां शापेन अभिसम्पातेन परिपीतो विलयं नीतः प्रभावो माहात्म्यं येषां ते तादृशाः । यथा अगस्त्यादीनामभिसम्पातेन नहुषप्रभृ-तयः अजगररूपादिभिः नानाकारा भूत्वा विविधप्रकाराणि शरीराण्युपगृह्य इमं लोकं संसारं बभ्रमुः भ्रमितवन्तः । असंशयं निःसन्देहम् अनेनापि केनापि महात्मना महापुरुषेण शापभाजा अभिसम्पातिना भवितव्यम् । मदन्तःकरणं मञ्चितम् अस्य तुरङ्गमस्य दिव्यतां स्वर्गायत्वम् आवेदयतीव बोधयतीव ।

इतोति । इति एवम्प्रकारेण चिन्त्यन्नेव ध्यायन्नेव आरुह्युः आरोढुमिच्छुः आसनात् सिंहासनाद् उदतिष्ठत् उल्लितो बभूव । तं तुरङ्गम् अथ मनसा चेतसा उपसृत्य समीपं गत्वा चन्द्रापीड इत्यामन्त्रया-मास अभ्यर्थयामास । किन्तदामन्त्रणमित्यत आह—महात्मनिति । हे अर्वन् हे अथ ! 'वाजिवाहर्व-गन्धर्वहयसैन्यवसतयः ।' इत्यमरः, योऽसि सोऽसि यत्तद्भवसि ते तुभ्यं नमो नमो नमस्कारोऽस्तु । सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्माकम् आरोहणेन योऽतिक्रमः अवहेलनं स मर्षणीयः सोढव्यः । अपरिगतानि देवत्वेना-ज्ञातानि, दैवतान्यपि देवा अपि अनुचितम् अयोग्यं परिभवम् अवमाननां भजन्ते लभन्ते इति तानि तादृशानि भवन्ति । इत्यञ्जाज्ञाततयैव भवानपि समेतदारोहणावमाननमागुं भवतीत्याशयः ।

विदितेति । स इन्द्रायुधोऽथः अतिमनोरमम् अतिरमणीयं हेपारवं हेपाशब्दम् अकरोत् कृतवान् इत्यन्वयः । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः चन्द्रापीडस्य सविनय आशयो येन स तादृशः चटुलं चञ्चलं यद्विद्वरः उत्तमाङ्गं तस्य याः केसरा एव सटा जटाः तासाम् आहतिः आघातः ताडनं तथा कृणिता कुञ्जिता आकेकरा किञ्चिःकुटिता च तारका कनीनिका यस्त तेन तथोक्तेन चतुरा लोचनेन तं चन्द्रापीडं तिर्यक् निरश्चरं मर्त्यलोकमें रही थी । अन्यान्य महात्मा भी, मुनियोंके शापसे अपने-अपने प्रभाव क्षीण हो जाने पर अनेक प्रकारकी आकृति धारण कर इस संसारमें भ्रमग करे गए हैं । इसलिए यह भी शापग्रस्त कोई महात्मा ही होगा, इसमें कोई सन्देह नहीं । मेरा अन्तःकरण भी इसको स्वर्गाय समझ कर मानो परिचय देता है ।

इस प्रकार चिन्ता करते-करते ही चन्द्रापीड सवार होनेकी इच्छा से आसने से उठ खड़ा हुआ । एवं अथ के समीपमें जाकर नन ही मन वस्ते अभ्यर्थना करने लगा कि—'हे महात्मन् अथ ! तुम चाहे जो ही सो हो, तुमको मैं नमस्कार करता हूँ । तुम मेरे सवार होनेकी अवशा सर्वथा क्षमा करना, क्योंकि अपरिचित देवता भी असंज्ञत अनेक अपमानके भागी हो जाते हैं ।' उसके बाद वह इन्द्रायुध चन्द्रापीडका अभिप्राय जानकर ही मानो, चञ्चल मस्तकस्थित केसररूप जटाके ताड़ने जरा मिची और तिरछी कनीनिका युक्त आँखोंके द्वारा तिर्यक् (तिरछे) रूपसे (पुतलियोंकी फेरकर) उठे (चन्द्रापीडको) देख कर, दाहिने चुरसे बारम्बार भूतल-ताटन कर उल्लित धूलियोंसे अपने छातोंके रूखोंको नटियाला कर, आह्वान करते-करते (बुलाते २) ही मानो फूले हुए नयनोंके छिद्रसे 'वर्वर' शब्द युक्त और मधुर डुङ्कार-समन्वित सुश्रव्य और अत्यन्त मनोहर दिनहिनाहट करने लगा ।

मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलम् उत्खात-धूलि-धूसरित-क्रोड-रोम-राजिना दक्षिणखुरेणारोहणाया-
ह्ययन्निव स्फुरित-घ्राण-विवर-घर्घरध्वनिमिश्रं मधुरमपरुष-हुङ्कारपरम्परानुबद्धमतिमनोहरं
हेपारवम् अकरोत् ।

अथानेन मधुर-हेपितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव इन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः । समा-
रुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य, जलधर-^६ विमुक्तोपलासार-
परुषेण जर्जरयतेव रतातलमतिनिष्ठुरेण खुरपुटानां रवेण, खुररजोनिरुद्ध-घ्राण-घोर-घोषेण च
हेपितेन वधिरीकृत-सकलभुवन-विवरम्^७, अशिशिरकिरण-दीधिति-परामर्शं^८ स्फुरित-विमल-

विलोक्य निरीक्ष्य मुहुर्मुहुः वारंवारं क्षितितलं पृथ्वीतलं ताडयता आस्फालयता, उत्खाताभिः आघाते-
नोत्थापिताभिः धूलिभिः भूरजोभिः धूसरिता धूत्रवर्णाकृता क्रोडरोमराजिः भुजान्तरालकपङ्क्तिर्न तथोक्तेन
दक्षिणखुरेण अपसव्यगणेन आरोहणाय अधिरुहणाय तं चन्द्रापीडम् आह्वयन्निव आह्वानं विदधदिव सन् ।
स्फुरितः स्यन्दितो यो घ्राणविवरः नासिकारन्ध्र तस्य यो घर्घरध्वनिः अव्यक्तः शब्दः तेन मिश्रं संयुक्तम्,
मधुरं सुश्रव्यं कर्णसुखदमित्यर्थः । अपरुषया अकठोरया हुङ्कारपरुषया हुमित्येवं शब्दपङ्क्त्या अनुबद्धं
सम्मिलितम् अतिमनोहरं हेपारवम् अकरोत् ।

इह 'विदिताभिप्राय इव' इति 'आह्वयन्निव' इति क्रियोत्प्रेक्षायुगलेन सङ्कीर्णा स्वभावोक्तिः ।

अथेति । अथेत्यानन्तर्यं । अनेन इन्द्रायुधेन कर्त्रा, मधुरहेपितेन सुश्रव्यहेपाशब्देन करणेन, दत्ता
आरोहणाय अभ्यनुज्ञास्वीकृतिर्यस्य स इव चन्द्रापीडः इन्द्रायुधम् आरुरोह अधिरुहः ।

'दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

समारुहेति । तम् इन्द्रायुधं समारुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः अखिलं समस्तं त्रैलोक्यं त्रिभुव-
नम्, तर्जन्यद्गुप्ते प्रसारिते सति यन्मानं तद्प्रादेश इत्यभिधीयते । तदुक्तमभिधानचिन्तामणौ—

'प्रादेशिन्यादिभिः सार्द्धमद्गुप्ते वितते सति । प्रादेशताल गोकर्णवितस्तयोर्ययाक्रमम् ॥' इति ।

तन्मात्रमिव मन्यमानो जानन् अयमिन्द्रायुधः स्वकीयनिरतिशयवेगवशेनातिविरतमेव लहयि-
ष्यति मार्गमित्यस्य सम्भाव्यमानत्वादित्याशयः । निर्गत्य ततो वहिरागत्य 'अश्वसैन्यम् अपश्यत्' इत्युत्त-
रेण सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि अश्वसैन्यमित्यस्य विशेषणानि । जलधरैः मेघैः विमुक्तो वर्षणं
कृतो य उपलासारः निरन्तरा पापाणवृष्टिः तेनेव तस्य शब्दवदित्यर्थः, परुषेण दुःश्रवेण, रसायाः पृथिव्याः
तलम् ऊर्ध्वभागं जर्जरयतेव प्रक्षिथिलावयवं विदधतेव । तथा अतिनिष्ठुरेण अतिकठिनेन, खुरपुटानां
तुरङ्गनुराग्राणां रवेण ध्वनिना, तथा खुररजोभिः निजनिजखुरपुटोद्गतपांसुभिः निरुद्धानां परिपूरितप्रायाणां
घ्राणानां नासिकानां घोरघोषो भीषणशब्दो यत्र तथोक्तेन हेपितेन हेपारवेण च वधिरीकृतानि अकर्णतं
प्रापितानि सकलानि समस्तानि भुवनविवराणि संसारनिवासिनां जन्तूनां कर्णरन्ध्राणि येन तत्ताडयम् ।
इह 'प्रादेशमात्रमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'जर्जरयतेव' इति क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'वधिरीकृतसकल-
भुवनम्' इत्यत्र वधिरीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

अशिशिरैति । अशिशिरकिरणस्य उष्णमयूखस्य सूर्यस्य दीधितिपरामर्शेन किरणसंश्लेषेण स्फुरि-

उसके बाद चन्द्रापीड, इन्द्रायुधके मधुर हिनहिनाहटसे सवार होनेकी अनुमति पाकर ही मानो उसके
पीठ पर सवार हो गया । सवार होकर समस्त त्रिभुवनको मानो प्रादेशप्रमाण समझकर, विचालयते बाहर
निकल कर उसने अथारोही सैन्यको (घुड़सवारों की एक फौज को) देखा, जिसको अन्त तो देख भी नहीं
पड़ता था । मेघमुक्त शिलावृष्टि (बरसते ओले) के शब्दके समान धुतिकठोर, भूतलको मानो विदारणकारी
और अत्यन्त निष्ठुर खुरोंके शब्दसे एवं खुरावातसे उड़ती धूलियोंसे परिपूर्ण प्रायः नासिका-विवरके भयङ्कर शब्दसे
मिश्रित हिनहिनाहटसे वह अथारोही सैन्य (घुड़सवारों का एक फौज) समस्त प्राणियोंके कर्णविवरको
बदरा कर दिया था । सूर्य किरणोंके स्पर्शसे उज्ज्वल और निर्मल फलकवाला, ऊँचे किए हुए और

१. रोहणाय । २. अपरुषं । ३. अतिमनोहरहेपारवम् । ४. ...हेपितेन । ५. कुत्रचित् 'अखिलम्'
इति पदवास्ति । ६. प्रलयजलधर... । ७. हेपितेन । ८. ...त्रिभुवनम् । ९. क्वचित् 'विवरम्' इति पदं
नास्ति । १०. अशिशिरदीधितिसंस्पर्श... ।

फलकेन ऊर्ध्वोक्तेन कुन्त-लता-चनेन उन्नाल-नीलोत्पल-कलिका-वन-गहनं सर इव गगनतल-मलङ्कुर्वाणम् , उद्दण्ड-मयूरातपत्र-सहस्रान्वकारिताष्टदिङ्मुखतया स्फुरित-शतमनु-चाप-कलाप-कल्माषमित्रं जलधरवृन्दम् , उद्गमत्-फेनपुञ्ज-धवलित-मुखतया अनवरत-वल्गान्-चटु-लतया च प्रलय-सागर-जल-कल्लोलसङ्घातमिव समुद्रतम् । अदृष्ट-पर्यस्तमश्वसैन्यम् अपश्यत् । तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव सञ्चालाश्वीयम् । अह-

तानि देदीप्यमानानि विमलानि स्वच्छानि फलकानि अग्रभागा यस्य तेन तादृशेन, ऊर्ध्वोक्तेन ऊर्ध्वस्थापितेन, कुन्ताः प्रासाद्यास्त्रविशेषा एव लता वल्लयस्तद्वल्लम्बमानत्वादित्याशयः, तासां वनेन समूहेन करणेन, उद्गतानि उद्यितानि नालानि मृणालानि यासां तासां नीलोत्पलकलिकानां कुवलयकुड्मलानां वनेन विपिनेन गहनं नीरन्ध्रं सरः सरोवरमिव गगनतलम् आकाशतलम् अलङ्कुर्वाणं भूययन्तम् । नीलोत्पलवनेन सरः यथाऽलङ्क्रियते तथा गगनं कुन्तसमूहेनालङ्कृतमित्यभिप्रायः ।

इह 'कुन्तलते'त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'वनगहनम्' इत्यत्र 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरकोशादुभयोः पर्यायतया आपाततः पौनरुक्त्यप्रतीतावपि अनन्तरं गहनपदस्य नीरन्ध्रार्थकतया पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

‘आपाततो यदयस्य पौनरुक्त्यावभासनम् । पौनरुक्त्यवदाभासः ..... इति ।

‘सर इव’ इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारस्तथा चैतेषां मिथोऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारः ॥

उद्दण्डेति । ऊर्ध्वमुत्थापिता दण्डा येषां तानि उद्दण्डानि यानि मयूरातपत्राणि मधुसूचहर्षचितच्छत्राणि तेषां सहस्रेण वृन्देन करणेन, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि अद्यानां दिशां ककुभां मुखानि आद्यभागा येन तत्तादृशम्, तस्य भावस्तथा तादृश्या कारणेन, स्फुरितेन, उद्दीप्तेन शतमन्योरिन्द्रस्य चापकलापेन धनुःसमूहेन कल्माषं चित्रितं नानावर्णमित्यर्थः, जलदवृन्दं मेघसमूहः तमिव विद्यमानम् । इह ‘मेघवृन्दमिव’ इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारः ।

उद्गमदिति । ‘उद्गमद्भिः वह्निर्नस्सरद्भिः फेनपुञ्जैः अधमुखकफसमूहैः धवलितानि श्वेतीकृतानि मुखानि अध्वानामाननानि यत्र तस्य भावस्तथा तादृश्या, अनवरतं निरन्तरं यद्वल्गनम् अङ्गसञ्चालनं तेन चटुलतया चञ्चलतया च कारणेन, समुद्रतं तटे समुत्थितम्, प्रलये प्रलयसमये सागरजलस्य कल्लोलसङ्घातं महातरङ्गवृन्दमिव विद्यमानम्, तस्याप्यश्वमुखकफपुञ्जधवलत्वात् अनवरतचटुलत्वाच्चेत्याशयः । अदृष्टा अत्यधिकतया लोचनागोचरत्वादनवलोकिताः पर्यन्ताः प्रान्तदेशा यस्य तत्तादृशम् । अश्वसैन्यमपश्यत् । प्रलयसागरेत्यादावुपमालङ्कारः ।

तच्चेति । अपि चेति चार्थः चन्द्रोदयेन सागरजलमिव समुद्रसलिलमिव, चन्द्रापीडनिर्गमेन कारणेन तत् सकलं समस्तमेव अश्वीयम् अश्वसैन्यवृन्दं सञ्चाल तस्य परिवेष्टनाय यानोद्योगादित्याशयः । ‘वृन्दे-त्वश्वीयमाश्ववत्’ इत्यमरः । इह ‘सागरजलमिव’ इति श्रौत्युपमा ।

लतात्वरूप ऊँचे कुन्तसमूह (मालों) से वह सैन्यगग, जलके ऊपर उठे हुए नाल-समन्वित नीलकमलकी कलियोंके समूहसे मरे सरोवरके समान आकाशको शोभायमान करता था । सैनिकोंके ऊँची डंडीवाले मोर पंखोंके बने हजारों छत्रोंके कारण आठों दिशाओंके मुख अन्धकारसे व्याप्त हो गए थे जिससे वह अंधारोही सैन्य, चमकते इन्द्रधनुषके समूहसे विचित्रीकृत मेघ-समूहके समान विद्यमान था । फेनका ढेर निकलनेसे श्वेत मुखवाले और अनवरत अङ्गसञ्चालनसे संपूर्ण अस्थिर हुए घोड़ोंसे वह सैन्य, प्रलयकालमें तटमें उठे समुद्रजलके महातरङ्ग-समूहके समान दृष्टिगोचर होता था । चन्द्रोदयसे समुद्रजलके समान, सब अश्वारोही सैन्य चन्द्रापीडके बाहर निकलने से चञ्चल हो उठे (अर्थात् चन्द्रापीडको निकलते देख सेनाओंमें खलबली मच गई) । एवं ‘मैं पहले मैं पहले’ इस प्रकार इच्छा प्रणोदित होकर, चन्द्रापीडको नमस्कार करनेके लिए इच्छुक, शीघ्रतामें छत्रोंके एकदम खिसक जानेसे खुले मस्तकवाले, एवं परस्पर सङ्घर्ष कुद् घोड़ोंको रोक देनेसे परिश्रान्त राजपुत्रगण ठहर कर चन्द्रापीडके आस-पास (चारों ओर) इकट्ठे हो गए । उस समय बलाइक (सेनापति) से प्रत्येक का नामो-चारण कर एक-एक का परिचय करा देने पर राजपुत्रगण अपने-अपने मस्तकको अवनत कर चन्द्रापीडको नमस्कार

१. ऊर्ध्वोक्तेन ।

२. कल्माषितम् ।

३. पूर्वं तम् ।

४. अप्रमेयमश्वसैन्यम्, अश्वीयं सैन्यम् ।

५. चन्द्रोदयेनेव ।

महमिकया च प्रणामलालसाः सरमसापनीतातपत्र-शून्य-शिरसः परस्परोत्पीडन-कुपित-तुरङ्गम-निवारणायस्ताः राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त । एकैकशश्च प्रतिनाम-ग्रहणम्, आवेद्यमाना वलाहकेन विचलित-मुकुट-पद्मराग-किरणोद्गमच्छलेनानुरागमिवोद्गमद्भिः सङ्घटित-सेवा-ञ्जलि-मुकुलतया यौवराज्याभिषेक-कलसावजित-सलिल-लम्प-कमलैरिव दूरावनतैः शिरोभिः प्रणेमुः ।

चन्द्रापीडस्तु तान् सर्वान् मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानो वैशम्पायनेन, राजलक्ष्मी-निवास-योग्य-पुण्डरीकाकृतिना, सकल-राजन्यकुल-कुमुद-पण्ड-चन्द्रमण्डलेनेव तुरङ्गम-सेना-स्रवन्ती-पुलिनायमानेन, क्षीरोद-फेन-धवलित-वासुकि-कणा-

बहमिति । बहं पूर्वम् बहं पूर्वम् इत्यहङ्कारोद्गममहमिका तया, तादृश्या । 'अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कारः' इत्यमरः । प्रणामे चन्द्रापीडस्य नमस्कारे लालसा इच्छुकाः सरमसं सज्जवम् अपनीतैः नमितैः आतपत्रैः छत्रैः शून्यानि रिक्तानि शिरांसि मस्तकानि येषां ते तादृशाः, तया परस्परम् अन्योन्यं उत्पीडनं सङ्घर्षस्तेन कुपितानां कोपं प्राप्तानां तुरङ्गमागाम् अध्वानां निवारणेन निरोधनेन वायस्ताः स्त्रियाः । तं चन्द्रापीडं राजपुत्राः नृपसुताः पर्यवारयन्त परिवेष्टनमकुर्वन्त ।

एकैकश इति । 'वलाहकेन तत्संज्ञकेन सेनाप्यञ्जेण, प्रतिनामग्रहणं यथा स्यात्तथा एकैकश आवेद्यमानाः 'अयममुकदेशस्य नृपतेरात्मजः एवंविधाचरणः' एवं प्रकारेण परिचाय्यमाना नृपतिसुताः, विचलितानां मस्तकावनमनेन कम्पितानां मुकुटानां कीटीराणां पद्मरागा लोहितमणयः तेषां किरणानां ररमीनाम् उद्गमो बहिःप्रसारः तस्य छलेन व्याजेन अनुरागं चन्द्रापीडं प्रति अनुरक्तिम् उद्गमद्भिः उद्गिरद्भिरिव विद्यमानैः, सङ्घटिता भालपट्टेषु संयोजिताः सेवाञ्जलयः प्रणामव्यञ्जकपाणिसंयोगाः मुकुलानीय येषु तेषां भावस्तया कारणेन, तेषां यौवराज्ये योऽभिषेकः तत्र कलसैः चानकुम्भैः आवर्जितेभ्यः पातितेभ्यः सलिलेभ्यो जलेभ्यः लम्पानि भालपट्टेषु संस्तकानि कमलानि पङ्कजानि येषु तैरिव विद्यमानैः भालपट्टलम्प-सेवाञ्जलीनां कमलसदृशत्वादित्याशयः । दूरावनतैः नितान्तनन्नीभूतैः शिरोभिः मस्तकैः चन्द्रापीडं प्रणेमुः नमश्चक्षुः । इह 'विचलित-मुकुट-परागो'त्यादौ सापह्नवोच्छालङ्कारः । 'यौवराज्याभिषेके'त्यादौ लुप्तोपमा-गुणोत्प्रेषणोद्गममावेन सङ्करः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडो नगराभिमुखः प्रतस्थे इत्यग्निमया क्रियया सम्बन्धः । चन्द्रापीडस्तु तान् पूर्वोक्तान् सर्वान् राजपुत्रान् यथोचितं यथायोग्यं मानयित्वा प्रत्यभिवादेन सम्मानं कृत्वा, पश्चात् तुरङ्गमाधिरूढेन वैशम्पायनेन मन्त्रिसुतेन अनुगम्यमानः समनुग्रज्यमानः इति सम्बन्धः ।

राजेति । इत आरभ्य तृतीयांशतानि पदानि 'आतपत्रेण' इत्यस्य विशेषणानि । राजलक्ष्मीः आधिपत्यध्वीः तस्या निवासयोग्यं निवासोचितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोजं तस्य आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन तादृशेन, सकलं समस्तं राजन्यकुलं विद्यमानसन्निधिमण्डलं कुमुदपण्डं कैरवसमूह इव तस्य चन्द्रमण्डलेन शशिदिग्भेदेन, चन्द्रमण्डलावलोकनेन कुमुदानामिव तच्छत्रावलोकनेन राजपुत्राणां प्रमोदेन मुकुटविकासवित्याशयः । तुरङ्गसेना तदध्ववाहिनी एव स्रवन्ती नदी अतिदूरप्रसृतत्वात् धारा-रूपेण चलनाच्चेत्यभिप्रायः तस्याः पुलिनवत् सैकतयदाचरतेति पुलिनायमानेन सैकतवत् धवलवर्णत्वात्

किर । उस समय उन लोगोंके चक्षुः मुकुटमेते निकलती पद्मराग-निर्योकी किरणोंके बशने नसते मानो-चन्द्रापीडके प्रति अनुरागश उद्गिरण करता था, और राजपुत्रद्वारा नमस्कार करनेके समयमें वलाह-देशमें पद्म-कलिकाके समान अञ्जलिपुष्पको संस्थापन करनेमें, उन लोगोंके यौवराज्याभिषेकके समय कलशमेंते जलके साथ गिरते हुए पद्म-समूह मानो ललाटेमें चिपक गये हों ऐसा प्रतीत होता था ।

उसके बाद चन्द्रापीड, प्रत्यभिवादन-पूर्वक उन समस्त राजपुत्रोंका यथोचित सम्मान करके नगरीकी ओर प्रस्थान किया, वैशम्पायन भी घोड़े पर चढ़कर उसके पीछे-पीछे जाने लगा । जोर से वह चन्द्रापीडके मस्तकके ऊपर बहुत बड़ा एक छत्रको धारण कर रौद्र (धूप) निवारण करने लगा । वह छत्र, राजलक्ष्मीके रहनेके योग्य पुण्डरीक (धन कमल) के समान था । एवं कुमुदके ऊपर चन्द्रमण्डलके समान राजपुत्रोंके सनीपमें प्रकाश पाता था । अध्वसेना रूप नदीके तटके समान देखनेमें आ रहा था । एवं क्षीर-समुद्रके फेनसे

१. निवारणायापासितहलाः, निवारणायापासिताः । २. प्रतिनामग्रहणम् । ३. सङ्घटित । ४. संना-नयित्वा । ५. ... निवासपुण्डरीकाकृतिना ।

मण्डल-च्छविना, स्थूलमुष्ण-कलापजालकावृतेन, उपरिचिह्नीकृतं केसरिणमुद्ग्रहता अतिमहता कार्त्तस्वरदण्डेन ध्रियमाणेनातपत्रेण निवारितातपः. उभयतः समुद्धूयमान-चामर-कलाप-पवन-नर्त्तित-कर्णपल्लवः, पुरःप्रधावता तरुण-वीर-पुरुष-प्रायेण, अनेक-सहस्र-संख्येन पदातिपरिजनैः, 'जय जीवे'ति च मधुरवचसा मङ्गलप्रायम्, अनवरतमुच्चैः पठता वन्दिजनेन स्तूयमानो नगराभिमुखः प्रतस्थे ।

क्रमेण च तं समासादित-विग्रहमङ्गलिवावतीर्णं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव

प्रसूतत्वाच्चेत्याशयः । शरीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य फेनैः अन्धिमृकैः धवलितं श्वेतीकृतं यद्वातुके शेषनागस्य फगामण्डलं तस्यच्छविरिव ह्रविः शोभा यस्य तेन तादृशेन, शेषनागस्य श्वेतत्वं सुप्रसिद्धम्, अत एव श्वेतच्छत्रस्य वासुकि (शेष)-फगामण्डलेन सादृश्यम्, शरीरोदफेनैस्तत्स्य ततोऽप्यतिशयितश्वेतत्व-मित्यर्थः । स्थूलमुष्णकलापानां स्थूलमुष्णसमूहानां जालकेन नालया आवृतं प्रान्तभागे जालम्बितं तेन तादृशेन । उपरि ऊर्ध्वभागे चिह्नीकृतं सूत्रादिनाङ्गीकृतं केसरिणं सिद्धम् उद्ग्रहता धारयता छत्रे सिंहाकृतिः राजचिह्नत्वेनादितेत्यर्थः । अतिमहता अत्यन्तविस्तृतेन, कार्त्तस्वरस्यायमिति कार्त्तस्वरः सुवर्णमयो दण्डो यस्य तेन तादृशेन, ध्रियमाणेन धार्यमाणेन मूर्धन्युपरि केनचित् मृत्वेनेति शेषः । आतपत्रेण छत्रेण निवारितो दूरीकृतः आतपः सूर्यकिरणो यस्य स तादृश इति चन्द्रापीड इत्यस्य विशेषणम् ।

इह 'सकलराजन्यकुलकुमुदे'त्यत्र लुप्तोपमा, 'चन्द्रमण्डलेनेव' इत्यत्र चोपमा, अनयोश्चाङ्गान्निभावेन सङ्करः । 'पुरङ्गसेना' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'पुलिनायमानेन' इत्यत्र क्यङ्गतोपमा चानयोरङ्गान्निभावेन सङ्करः । 'वासुकिफगामण्डलच्छविने' त्यत्र हि लुप्तोपमालङ्कारः ।

उभयत इति । उभयतः उभयपार्श्वयोः समुद्धूयमानः मृत्युरैरान्दोल्यमानो यश्चामरकलापो बालव्यजनसमूहः तस्य पवनेन वायुना नर्त्तितौ सञ्चालितौ कर्णपल्लवौ श्रोत्रकिसलयौ यस्य स तादृशः ।

पुर इति । पुरः प्रधावता अग्रतः शीघ्रं प्रचलता, तरुणवीरपुरुषाः युवसुमदनराः प्राया अविक्रा यत्र तेन तादृशेन, अनेकेषां सहस्राणां संख्या यत्र स तेन तादृशेन । पदातिपरिजनेन पादचारिसेवकवर्गेण संयुत इति शेषः ।

'जयेति । चकारः क्रमव्यतिरेके, सम्बन्धश्चास्य स्तूयमान इत्यनेन । मधुरवचसा निदवाक्येन, अनवरतं निरन्तरं 'जय जीवे'ति मङ्गलप्रायं मङ्गलात्मकं वाक्यम् उच्चैः पठता उच्चस्वरेण उच्चारयता, वन्दिजनेन वैतालिकमण्डलेन स्तूयमानश्च सन् । नगराभिमुखः राजधानीं प्रति प्रतस्थे प्रस्थानं कृतवान् ।

क्रमेणति । अपि चेति चार्थः । सर्व एव जनः समस्त एव लोकः, समासादितो गृहीतो विग्रहः शरीरं येन तादृशम् अनङ्गं कामदेवमिव अवतीर्णम् उपस्थितम् । क्रमेण परिपाठ्या नगरमार्गं राजधानी-रथ्याम् अनुप्राप्तम् उपस्थितम् अवलोक्य निरीक्ष्य, परित्यक्तसकलव्यापारः दूरीकृतसमस्तव्यापृतिः

इवेनवर्गं अनन्तनागदो फगामण्डले समान शोभा पा रहा था । उसके प्रान्त भागमें बड़े-बड़े मोतियोंका झार लग रहा था, एवं ऊपर भागमें सूत्र द्वारा एक सिंहकी आकृति बनाई हुई थी । उसका दण्ड सुवर्णमय था । चन्द्रापीडके दोनों बगलमें सेवकगण चामरोंका सञ्चालन कर रहे थे । उसके बायुसे चन्द्रापीडके दोनों ओर झलते कर्णपल्लव हिल रहे थे । आगे-आगे बहुसंख्यक परिजन पैदल जा रहे थे । उन लोगोंके मध्यमें अन्धिमृकसंख्यक दुग्ध और वीरपुरुष ही थे और मधुरमार्थी स्तुतिपाठकगण (वन्दिजन) — 'जय हो, चिरजीवी होश्वर' ऐसे मधुर मङ्गलमय वचनोंसे अनवरत उच्च स्वरसे उच्चारण करते हुए उसीकी प्रशंसा करते जाते थे ।

क्रमसे चन्द्रापीड नगर-मार्ग पर उपस्थित हुआ, उस समय सब लोग, शरीर-धारी कन्दर्पके समान उसे उपस्थित देख कर अपने २ सब कार्योको छोड़कर, चन्द्रोदयके समय खिलते कुलुद-वनके समान, हर्षसे प्रभुत्वित

१. मुष्णकलाप...परिवृतेन । २. कार्त्तस्वरेण दण्डेन । ३. वीरप्रायेण । ४. मङ्गलप्रायम् ।

५. नगराभिमुख ।

परित्यक्तसकलन्यापारो रजनिकरोदय-परिवुध्यमान-कुमुदवनानुकारी^१ जनः समजनि ।
‘सत्यस्मिन् सन्प्रति मुख-कुमुद-कदम्बक-विकृताकृतिः’ कार्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् ।
अहो ! वयमतिपुण्यभाजो यदि माममानुषीम्^२, अस्याकृतिमन्तःसमाहृत-प्रीतिरस-निष्पन्द-
विस्तारितेन कुतूहलोत्तानितेन लोचनयुगलेनानिवारिताः पश्यामः । सफला नोऽद्य जाता
जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षणाय^३ इति
वदन्नारचितप्रणामाञ्जलिर्नगरलोकः प्रणनाम सर्वतश्च समपावृतं-कपाट-पुट-प्रकट-वातायन-

म्, रजनिकरस्य चन्द्रस्य उदयेन उद्गमेन परिवुध्यमानं प्रकाशमानं कुमुदवनम् अनुकरोतीति स
तादृशः समजनि जातः, चन्द्रापीडावलोकनोपक्रमोदेन विकसितवदनो बभूवेत्यर्थः । इह ‘अनङ्गमिव’
इत्यत्र द्वयोर्व्येवालङ्कारः, ‘कुमुदवनानुकारी’ इत्यत्र चार्थोपमालङ्कारः, अनयोश्च परस्परमङ्गाङ्गिभावेन
सङ्गः । सन्प्रति चन्द्रापीडं निरीक्ष्य पौरवागमुक्तिविकल्पान् प्रतिपादयति-सत्यस्मिन्नित्यादिना ।
नन्प्रति अयुता अस्मिन् चन्द्रापीडे सति विद्यमाने, मुन्यानि पठाननानि कुमुदानीव धवलत्वादित्याशयः,
तेषां कदम्बकं समूहः तेन विकृता अस्वाभाविकत्वात् कुत्सितकृता आकृतिः आकारो यस्य स तादृशः,
कार्तिकेयो गुहः कुमारशब्दं विडम्बयति स्वाभिधायकत्वेन स्वीकृत्यान्वयैरहितं करोति । तथा च अप्रा-
कृतिकमुखबाहुस्यात् विकृतस्वरूपे कार्तिकेये कुमारशब्दो विडम्बनायै, अस्मिन् कुत्सितो मारः कन्दर्पो
यस्मात् स कुमार इति व्युत्पन्ना कंदर्पादप्यधिकरमणीये चन्द्रापीड एव नितरासुपयुज्यत इत्यभिप्रायः ।
इह विडम्बनानामन्वयाऽभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः स च ‘मुन्यानि कुमुदानीव’
इति लुप्तोपमया सङ्कीर्णते । अत एव हि कार्तिक्यादधिकरमणीयश्चन्द्रापीड इति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यते
इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

अहो इति । यत् यस्मात् कारणात् अनिवारिताः केनाऽप्यनिपिद्धा अतिपुण्यभाजो गरिष्ठसुकृत-
भाजो वयम्, अन्तः समारुढेन चेतसि समुत्पन्नेन प्रीतिरसेन प्रमोदधारया निष्पन्दं निश्चलं प्रसारि-
तञ्च तेन तादृगेन, कुतूहलेन कौतुकेन उत्तानितम् उर्ध्वमुखीकृतं तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन, इमाम्
अमानुषीं देवसम्बन्धिनीम् अस्य चन्द्रापीडस्य, आकृतिं स्वरूपं पर्याप्तोऽवलोकयाम इति सम्बन्धः ।

सकृदेति । नोऽस्माकम् अद्य जन्मवत्ता जन्मधारणं सफला फलवती जाता । सर्वया सर्वप्रकारेण
अस्मै रूपान्तरधारिणे मित्रस्वरूपधारीणे चन्द्रापीडच्छद्मने भगवते महाविभवशालिने पुण्डरीकेक्षणाय
कमलनयनाय विष्णवे, नमः, अन्यथा नैवविद्यो गुगगणः सम्भवतीत्याशयः । इति एवं वदन् श्रुवन्
आरचितो विहितः प्रणामाय नमस्काराय अञ्जलिपाणिद्वयसंयोगो येन स तादृशो नगरलोकः पुरवासिजनः
प्रणनाम प्रणामे चक्रे ।

सर्वं इति । किञ्चेति चार्थः । सर्वतः चतुर्दिक्षु, समरावृत्तः समुद्रादितिः कपाटपुटेः अररसंपुटेः
प्रकटं प्रकाशितं वातायनसहस्रं गवाक्षजालवृन्दं यत्र तस्य भावस्तया कारणेन, चन्द्रापीडस्य यद्दर्शन-
कुतूहलम् अवलोकनकौतुकं तस्मात्, नगरमपि पुरमपि न केवलं नगरलोकः किन्तु नगरमपीरत्यपर्यन्तः,
समुन्मोहितः प्रकाशितः लोचननिबद्धः नेत्रसमूहो येन नक्षयोक्तमिव अभवत् । तथाविधवातायना-

शो गत् । वे लोग आपसमें इस प्रकार बोलते लगे कि—‘इस राजपुत्रके विद्यमान रहने पर खिलने कुमुद
वन्दके समान मुख-समूहके कारण विकृत आकारवाले कार्तिकेय कुमार शब्दको अन्वर्थीन करते हैं । अहो !
इस लोगोंने कैसे पुण्य किये हैं ? क्योंकि, दृष्टयने समुद्रतक आनन्दनवास्ते निस्सन्द और विस्तारित एवं कुतूहलसे
कार उठे हुए नेत्रोंने अनपिद्ध रूपमें (देखलके) इसको वर स्वर्गांन आकृतिको देखने हैं । एवं आज ही हम
लोगोंका वन्द सकल हुआ । भगवद् नारायण चन्द्रापीडके वन्दने रूपान्तर धारण करके आर हुप है, अब एव
इससे सर्वथा नमस्कार करते हैं ।’ यों कहते-कहते नगर के सब लोग हाथ जोड़ कर उसको नमस्कार करने
लगे । एवं सब जगह किन्तु लोक देखने इकट्ठे मिलिजुलें जाग प्रकाश पाने लगा, इससे वह राजधानी भी

१. पुनर्कुमुद... । २. कुत्रचिद् ‘सन्प्रति’ इति पठनास्ति । ३. मुञ्जलाविकम्बनः,
मुञ्जकम् । ४. यदननुगोम्, यद् इति... । ५. निःस्यन्द... । ६. प्राप्तावृत्तिः । ७. समुन्मोहितः,
समुन्मोहित... । ८. कुत्रचिद् ‘पुट’ इति पठनेनोक्तम् ।

सहस्रतया चन्द्रापीड-दर्शन-कुतूहलाग्रगरमपि समुन्मीलित-लोचन-निवहमिवाभवत् ।

अनन्तरञ्च 'समाप्तसकलविद्यो विद्यागृहाग्निरगतोऽयमागच्छति चन्द्रापीडः' इति समा-
कर्ण्यलोकनकुतूहलिन्यः सर्वस्मिन्नेव नगरे ससम्भ्रममुत्सृष्टार्द्धपरिसमाप्तप्रसाधनव्यापाराः,
काश्चिद्दाम-करतल-गत-दर्पणाः स्फुरित-सकल-रजनिकर-मण्डला इव पौर्णमासीरजन्यः,
काश्चिद्वाद्गालक्तक-रस-पाटलित-चरणपुटाः कमल-परिपीत-बालातपा इव नलिन्यः, काश्चित्
सम्भ्रमगति-विगलित-मेखला-कलापा-कुलित-चरण-किसलयाः शृङ्खला-सन्दान-मन्द-मन्द
सञ्चारिण्य इव करिण्यः, काश्चिज्जलधर-समय-दिवसश्रिय इवेन्द्रायुध-राग-रुचिराम्बरधारिण्यः,

न्येव लोचनस्थानपातीनीत्याशयः । इह 'समुन्मीलितलोचननिवहम्' इत्यत्रोन्मीलनोद्येक्षणात्
क्रयोपेक्षालङ्कारः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं चन्द्रापीडावलोकनकौतुकेन गवाक्षकपाटोद्घाटनानन्तरं समाप्ताः पारं प्राप्ताः
सकलाः समस्ता विद्या यस्य स तादृशः, अयं चन्द्रापीडः विद्यागृहात् विद्यामन्दिरात् निर्गतो निःसृत इति
समाकर्ण्य श्रुत्वा आलोकनकुतूहलिन्यः विलोकनकौतुकवत्यः, ससम्भ्रमं शीघ्रतरम् उत्सृष्टाः परित्यक्ताः
अर्द्धपरिसमाप्ताः अर्द्धविहिताः प्रसाधनव्यापाराः अलङ्करणक्रिया याभिस्ताः तादृश्यः, ललनाः स्त्रियः
हर्म्यतलानि प्रासादतलानि समारूढः आरोहणं चक्रुरित्यग्निमेण सम्बन्धः । तदारोहणप्रकारमेव प्रकटय-
न्नाह—काश्चिदिति । काश्चित् तासां मध्ये काश्चिहलना इत्यर्थः । इत्थमन्यत्रापि । वामकरतलेषु सग-
पाणितलेषु गताः स्थिता दर्पणा आदर्शा यासां ताः तादृश्यः, अत एव स्फुरितं प्रकाशितं सकलं समस्त-
रजनिकरमण्डलं चन्द्रविम्बं यामु ताः तादृश्यः पौर्णमासीरजन्यः राकान्नियामा इव । दर्पणानां वर्तुलतया
स्वच्छतया च रजनिकरमण्डलसदृशत्वात् तासां च चन्द्रिकावच्छुभ्रकान्तिमत्त्वादित्याशयः । इह 'पौर्णमा-
सीरजन्य इव' इत्युपमालङ्कारः ।

काश्चिदिति । आर्द्रेण किलन्नेन अलक्तकरसेन यावकद्रवेण पाटलितानि आलोहितीकृतानि चरणपुटानि
याभिस्ताः, अत एव कमलैः पङ्कजैः करणैः परिपीतो गृहीतः बालातपः लोहितवर्णोऽभिनवदिनकरालोको
याभिस्ताः नलिन्यः कमलिन्यः पद्मलता इव । इहाऽप्युपमा । अलक्तकरसस्य बालातपेन कमलैश्चरणा-
नाम्, कमलिनीभिः ललनानां साम्यसमगन्तव्यम् ।

काश्चिदिति । ससम्भ्रमेण ससत्त्वेण या गतिर्गमनं तेन विगलितैः कटिप्रदेशात् स्रस्तैः मेखलाक-
लापैः रसनादामभिः आकुलितानि विह्वलीकृतानि प्रतिपदं प्रतिबध्यमानानि चरणकिसलयानि पादप-
ञ्जवा यासां ताः तादृश्यः, अत एव शृङ्खलया सन्दानेन पादयोर्वन्धनेन मन्दमन्दसञ्चारिण्यः मन्दमन्द-
गामिन्यः करिण्य इव हस्तिन्य इव । इहोपमावृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः ।

काश्चिदिति । जलधरसमयस्य वर्षाकालस्य यो दिवसो दिनं तस्य श्रियः शोभा इव इन्द्रायुधस्य
शक्रधनुषः राग इव रागः अनेकविधरूपसम्बन्धः तेन रुचिराणि मनोहराणि अम्बराणि वस्त्राणि धारय-
न्तीति ताः तादृश्यः, पक्षे इन्द्रायुधस्य रागेण रजनेन रुचिरं सुन्दरम् अम्बरं गगनं धारयन्तीति ताः
तादृश्यः । पूर्णापमा ।

मानो, चन्द्रापीडके दर्शन करनेके कुतूहल (चाव) से सब नेत्रोंको खोल दी है, ऐसा प्रतीत हो रहा था ।

उसके बाद 'चन्द्रापीड समस्त विद्याओंकी शिक्षा समाप्त कर विद्यालयमें से निकल कर अभी यहाँ अने
है' यह समाचार सुनकर समस्त नगर (शहर भर) की रहनेवाली सब स्त्रियाँ उनको देखनेके लिए उत्कण्ठित
हुई अलङ्कार-धारण-कार्य करती-करती अर्द्धपरिसमाप्त परित्याग कर (धोड़े-बहुत गडने पहन कर जैसे की नैसी)
उनावलीमें उठ, महलोंकी चौटियों पर और बीच तलेन चढ़ गईं । उन सबोंमें मध्यमें कितनी ही स्त्रियाँ
वापें हाथमें दर्पण धारण कर, प्रकाशमान पूर्णचन्द्र-मण्डल समन्वित पूर्णमा-गात्रिके समान शोभा पाने
लगीं । किन्ती ही स्त्रियाँ अलक्तक रस (महावर) से चरण-युगल लाल-लाल रंग कर, पद्मके ऊपर नई धूप
गिरने पर पद्मलताके समान शोभायमान थीं । किन्ती ही स्त्रियाँ घबराहटमें चलनेसे मध्यभागसे उतरी हुई
काद्रीद्यान (टरकस) द्वारा चरण युगल रैथ जानेसे, चरणमें शृङ्खलाबन्धनसे मन्द-मन्द चलनेवाली हथिनियोंके
समान धीरे-धीरे ठठने लगीं । वर्षाकालकी दिनलक्ष्मी जिस प्रकार इन्द्रधनुषके विविधवर्णसे मनोहर आकाशको धारण
करती है, उन्ही प्रकार किन्ती युवतियों इन्द्रधनुषके समान विविधवर्ण मनोहर वस्त्र धारण कर चढ़ने लगीं ।

काञ्चिदुल्लसित-धवल-नख-मयूख-पल्लवान् नूपुररवाकृष्ट-गृहकलहंसकानिव चरणपुटानुद्ध-
हन्त्यः, काञ्चित् करतल-स्थित-स्थूलमुक्ताहार-यष्टयो रतिमिव मदनविनाशशोक-गृहीत-स्फटि-
काश्वलयां विहन्त्यन्यः, काञ्चित् पयोधरान्तरालगलितमुकालतास्तदनुविमलस्रोतोजलान्त-
रित-चक्रवाकमियुना इव प्रदोपश्रियः, काञ्चिन्नूपुरमणिसमुत्थितेन्द्रायुधतया परिचयानुगत-
गृहमयूरिका इव विरालन्त्यः काञ्चिदद्धपीतोऽङ्कित-मणिचपकाः स्फुरितरागैर्मधुरसमिवा-

काञ्चिदिति । उल्लसितः उल्लिखितः धवलः श्वेतो नखानां पुनर्मूणां मयूखपल्लवः रश्मिजालो येन्यस्तान् तादृशान्, अत एव नूपुररवैः पादकटकवनिभिः आकृष्टा आकृष्य आनीता ये गृहकलहंसकाः भवनका-
द्व्याः तानिव विद्यमानान् चरणपुटान् पादयुगलानि, उद्धहन्त्यो धारयन्त्यः । इह नोपमालङ्कारः किन्तु
जायुष्येत्वं नूपुररवाकृष्टप्रतिपादानभिप्रायादिति मनोपिभिराकलनीयम् ।

काञ्चिदिति । करतलेषु स्थिताः शीघ्रतावशात् कण्ठेऽवनपर्गेन हस्तेष्वेव विद्यमानाः स्थूलमुकानां
स्थूलमौक्तिकानां हारयष्टयो हारलता यासां ताः तादृशः, अत एव मदनविनाशेन मन्मथप्राणवियोगेन
यः शोकः तेन गृहीतं महेशप्रसन्नतार्थं यत् स्फटिकाञ्चल्यं स्फटिकमगिरचित्तजपमाला यया तां तादृशीं
रतिं मदनस्त्रियं विहन्त्यन्यः अनुकुर्वन्त्य इव । इह क्रियोष्येक्ष ।

काञ्चिदिति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तराले मध्येषु गलित्वा गमनजवाग्नित्वैकत्रीभूता मुकालता
मौक्तिकहारा यासां ताः तादृशः, अत एव तदनु कृशस्य विमलस्य स्वच्छस्य स्रोतसः प्रवाहस्य जलेन
सलिलेन अन्तरितं व्यवधानं प्रापितं चक्रवाकयोः रथाक्षादयोः मिथुनं दृष्ट्वा यासु ताः प्रदोपश्रियो रजनी-
मुखशोभा इव । प्रदोपारम्भसमये चक्रवाकदम्पत्योः परस्परं विद्युज्य नद्या उभयतटावस्थितिर्विख्याता ।
एवञ्च तथाविधचक्रवाकमियुनैः कुचद्वयानाम्, तनुस्रोतोजलैः हारलतानाम्, प्रदोपश्रीभिश्च ललनानां
साम्यमवगन्तव्यम् । अत एव नोपमालङ्कारः ।

काञ्चिदिति । नूपुरमणिभ्यः पादकटकस्तेभ्यः समुत्थितानि, इन्द्रायुधानि शक्रचापतुल्यानेकवर्ण-
कान्तिमण्डलानि यासां तासां भावस्तथा कारणेन, परिचयेनः चिरसाहचर्येण अनुगताः पश्चादागताः
गृहमयूरिकाः भवनपालितमयूर्यो यासां ता इव । मयूरीणां यथा विविधवर्णमयपञ्चयुक्तं तथा नूपुरम-
णानामपि विविधरागकान्तिरित्याशयः । इह गृहमयूरिकाणामनुगमनोपेक्षणात् क्रियोष्येक्षालङ्कारः ।

काञ्चिदिति । अद्धपीतानि अनन्तरम् उज्झितानि चन्द्रापीडावलोकनशीघ्रतावशात् परित्यक्तानि
मणिचपकाणि रत्नमयपानपात्राणि यामिस्ताः तादृशः, इह चपकाणां तत्स्थितमधेषु लज्जणावगन्तव्याः ।
'चपकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । अत एव स्फुरितो देदीप्यमानो रागो रुक्मिणा येषां तेः तादृशैः अधर-
पल्लवैः किसलयसदृशदन्तच्छदैः करणैः मधुरसे मधद्रव्यं चरन्त्यः स्रवन्त्यः इव, अधराणां विलम्बत्वादि-
त्याशयः । इह क्रियोष्येक्ष ।

किन्तु ही कियो, अपने नखोंसे उल्लिख शुभ्रवर्ण किरणोंसे समन्वित चरणयुगल वहन कर जा रही थीं । उससे
प्रतीत होता था मानो, पायजेरोंको झनझनाइत छुन कर आकृष्ट हुए पाटलू कड़ईतों का चरण वहन कर ले जा
रही हैं । किन्तु ही कियो, बड़े-बड़े मोतियोंके बनाए हुए हार हाथमें धारण कर, कामदेवकी मृत्युसे शोकातुर हुए
रक्तकिमय जवनालाभारिणों रक्तिका मानो अनुकरण करती करती जा रही थीं । किन्तु ही सुवनी कियोके सनकोंके
मधनमें मोतियोंको भाँडारे गिरकर पड़ावित होने लगा । अत एव विस समय चक्रवाक और चक्रवाकी नदीके दोनों
किनारे रहते हैं एवं मय्य होकर अलग स्रोत चलेने रहते हैं, ऐसे प्रदोप समयके समान वे शोभा पाने लगीं ।
किन्तु ही सुवनी कियो मणिमय नूपुरों (पायजेरों) में से ऊपर उठे हुए इन्धधनुः सद्यः विविधवर्णके प्रभा-
मण्डलसे शोभा पा रही थीं, इससे प्रतीत हो रहा था मानो, पाटलू मोरनियों उन सनकों पीछे पीछे आ रही हों ।
किन्तु ही कियोके मणिमय पात्रों (प्यालों) से मनोंको केवल आपा ही पान कर उठे पैर कर रख दो थी, वे-
ऐसी प्रतीत होती थी मानो, फड़कते हुए रंगीन पल्लव तुल्य ओष्ठ द्वारा मधुरसको बूँदे टपकाती हों । एवं अन्यान्य

धरपल्लवैः क्षरन्त्यो हर्म्यतलानि ललनाः समारुरुहुः । अन्याश्च मरकत-वातायन-विवर-विनिर्गत-मुखमण्डला विकच-कमल-कोषपुटामन्वरतल-सञ्चारिणी कमलिनीमिव दर्शयन्त्यो ददृशुः ।

उदपादि च सहसा सरभस-सञ्चलन-जन्मा, मधुर-सारणास्फालित-वीणारव-कोलाहल-बहलः, रशना-रवाहूत-गृहसारसं रसितसम्भिन्नः, स्वलितचरणतल-ताडित-मणि-सोपान-जात-गम्भीरध्वनि-प्रहृष्टानामवरोधशिखण्डिनां केकारवैरनुगम्यमानः, नवजलधर-रव-भय-चकित-कलहंसकुल-कोलाहलकोमलः, मकरध्वज-विजय-घोषणानुकारी परस्पर-विघट्टनारणित-तारतर-हारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी, हर्म्यकुक्षिषु प्रतिरव-निर्हादी भूषणनिनादः ।

अन्या इति । अन्याश्च ललनाः, मरकतस्याश्मगर्भस्य ये वातायना गवाक्षाः तेषां विवरेभ्यः रन्ध्रेभ्यः विनिर्गतानि विनिःसृतानि मुखमण्डलानि वदनसमूहा यासां ताः, तादृश्यः, अत एव विकचानि भेदं प्राप्तानि, कमलस्य पङ्कजस्य कोषपुटानि कोषपुटकाकारदलानि यस्याः ताम्, अन्वरतलसञ्चारिणीम् गगन-तलस्यायिनीं कमलिनीं पक्षिनीं दर्शयन्त्यः अवलोकयन्त्य इव विद्यमानाः कचाच्छादितप्रान्तानां मुख-मण्डलानां विकसितपङ्कजयुततलपर्णसदृशत्वादित्याशयः । ददृशुः अद्वाक्षुः कुमारमिति शेषः । इहापि क्रियोषेक्षालङ्कारः ।

उदपादिति । किञ्चेति चार्थः । सहसा सद्यः भूषणनिनादः अलङ्कारध्वनिः उदपादि उत्पन्नोऽभूदिति सम्बन्धः । सरभस सवेगं यत् सञ्चलनं गमनं तस्माज्जन्मउत्पत्तिर्यस्य स तादृशः । सारण्या अङ्गुलीताडनेन-आस्फालिताः सञ्चालिता या वीणा वीणातन्म्यस्तासां रवः शब्दः स एव कोलाहलः कलकलः स बहलो-धिको यत्र स तादृशः । रशनारवैः काञ्चीनिनादैः आहताः तच्छ्रवणेनामन्त्रिता ये गृहसारसा भवनपालि-तसारसपक्षिणः तेषां रसितैः रवैः सम्भिन्नः सम्मिलितः । स्वलितैः शीघ्रतावशात् प्रमृष्टैः चरणतलैः पादतलैः ताडितेभ्यः आहतेभ्यः मणिसोपानेभ्यः रत्नादिकृतसौधाचारोहणमार्गेभ्यः जातैः उत्पन्नैः गम्भीरध्वनिभिः मन्दध्वनिभिः प्रहृष्टाः मेघशब्दभ्रान्त्या आनन्दिता ये अवरोधशिखण्डिनः अन्तःपुरमयूराः तेषां केकारवैः अनुगम्यमानः सम्मिश्र इत्यर्थः । नवो नूतनो यो जलधरो मेघः तस्य असामयिकमेघस्यत्यभिप्रायः । रवाद् गर्जनात् भयेन त्रासेन चकितस्य भीतस्य कलहंसकुलस्य कादम्बरगणस्य कोलाहलवत् कोमलो मृदुलः अकठिनः । मकरध्वजस्य कामदेवस्य विजयघोषणां त्रैलोक्यं मया जितमिति जयप्रचारम् अनुकरोतीति स तादृशः । परस्परम् अन्योन्यं यद्विघट्टनं सङ्घर्षणं तेन रणिताः शब्दिताः तारतरा अतिबाहुल्यादमूल्या अति-स्थूला हारमणयः मौक्तिकदामस्थितरत्नानि यासां तासां तथोक्तानां रमणीनां सुन्दराणां योपितां श्रोत्रहारी कर्णमनोहारी । प्रतिरवेण प्रतिध्वनिना निर्हादी अधिक्रीभूतः । हर्म्यकुक्षिषु सौधमध्येषु । अन्वय-स्तूक एव । इह 'वीणारवकोलाहलः', इत्यत्र रूपकम्, 'कलहंसकुलकोलाहलः' इत्यत्र लुप्तोपमा, मकरध्वज-विजयघोषणानुकारी' इत्यत्रार्थो उपमा, 'हारमणीनां रमणीनाम्' इत्येकक्रमेणावृत्तेर्यनकम् ।

कितनी ही क्रियाँ मरकतमणिद्वारा बनाई हुईं खिड़कियोंमेंसे मुखमण्डल बाहर निकाल-निकाल कर चन्द्रापीड़को देखने लगीं, अत एव प्रतीत हो रहा था मानो खिले हुए कमल-युक्त आकाशवस्तिनी कमलिनियों दर्शन कर रही हैं ।

जल्दी-जल्दी चलनेके कारण सहसा (एकाएक) ही सभी महलोंके मध्यमें आभूषणों (गहनों) के शब्द होने लगे । मधुर जंगलियोंसे बजती वीणाके शब्दसे वे आभूषणोंके शब्द वर्धित हो रहे थे । मेखलाजोंके शब्दको सुनकर आकर्षित हुए पालव सारसपक्षियोंके शब्द उस शब्दके साथ मिल गए थे । प्रभृष्ट (फिस्सले) चरणों द्वारा ताड़ित होने पर मणिमय सोपान (सीढ़ियों) से गम्भीर शब्द उत्पन्न हो रहा था, उसे सुन कर आनन्दित हुए अन्तः-पुरस्थ (रनिवासके) मयूरोंके केकारव उसके साथ मिलता था । इस प्रकार वह शब्द, असामयिक मेघकी गर्जनाके भयसे चौक उठते कलहंसोंके कोलाहलके समान कोमल (मधुर) सुननेमें आता था. एवं कामदेवके विजयघोषका अनुकरण करता था और उस समय आपसमें टकरानेसे झनझनाती बड़ी बड़ी मणि-संयुक्त-हारधारण करनेवाली रमणियोंके कानोंका आकर्षण करता था, एवं महलोंके भीतर प्रतिध्वनिसे वृद्धि पाने लगा था ।

१. पुटान्वरतल... । २. ...साधारणास्फालित... । ३. क्वचित् 'बहल' इति पदं नास्ति, ४. ...रवाहूत-सारस... । ५. क्वचित् 'तल' पद न विद्यते । ६. क्वचित् 'मणि' पदन्तोपलभ्यते । ७. प्रहृष्टताम् । ८. क्वचित् 'कुल' इति पदं नास्ति । ९. क्वचित् 'तारहार' इत्येव पाठो दृश्यते ।

सुहृत्तादिव युवतिजन-निरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालक्तक-पद-कमल-विन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्; अङ्गनानाम्, अङ्गप्रभा-प्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डलनिवहेन चन्द्रविन्ध्यमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणायोत्तानित-कर-तल-जालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रवातम्. आभरणांशु-कलापेन इन्द्रायुधमय इवा-तपः, लोचन-मयूख-लेखा-सन्तानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव । कौतुकप्रसारित-निश्चललोचनानाञ्च पर्यन्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृद-यानि विवेश चन्द्रापीडाकृतिः ।

सुहृत्तादिति । सुहृत्तानन्तरं युवनिजनैः तरुणीवर्गैः निरन्तरतया निरवकाशतया व्याप्ततया कारणेन प्रासादाः सौधाः, नारीमयाः योषिर्निर्मिषद्वा इव बभूवुः । सालक्तकानि यावत्करसरञ्जितानि यानि पदकमलानि सुन्दरीणां पादारविन्दानि तेषां विन्यासः स्यापनैः क्षितितलं पृथ्वीतलं पल्लवमयमिव किस-लयमयमिव बभूव पदकमलानां पल्लवसदृशत्वादित्याशयः । अङ्गनानां यंयिताम् अङ्गस्य शरीरावयवस्य प्रभाप्रवाहेण कान्तिनिक्षेपेण नगरं सा राजधानी लावण्यमयमिव सौन्दर्यमयमिव बभूव । लावण्यल-स्रग्माहोच्चलनोलनभिः—

‘मुक्ताफलेषु च्छायायां तरलत्वमिवान्तर्ग । प्रतिभानि यदङ्गेषु नत्वाद्यग्यमिहोच्यते ॥’ इति ।

आननमण्डलानां वदनमण्डलानां निवहेन वृन्देन गगनतलं व्याप्ततलं चन्द्रविन्ध्यमयमिव बभूव, तेषां चन्द्रविन्ध्यसदृशत्वादित्याशयः । आनपस्य ग्रनेः निवारणाय दूरीकरणाय उत्तानितानि शिरस उपरि उत्तानोद्धृत्य स्यापितानि यानि करतलानि हस्ततलानि तेषां जालकेन समूहेन दिशां ककुभानां चक्रवालं मण्डलम्, कमलवनमयमिव पञ्चारग्यमिव बभूव, तःकरतलानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । आभरणानां भूषणानां वैश्रवः किरणाः तेषां कलापेन समूहेन आतपः सूर्यालोकः इन्द्रायुधमय इव शक्रधनुर्मय इव बभूव तदंशुजालस्य विविधरूपत्वादित्याशयः । ‘इन्द्रायुध शक्रधनुः’ इत्यमरः । लोचनानां नयनानां या मयूखलेखा रश्मिराजयः तासां सन्तानेन प्रवाहेण, दिवसः नीलोत्पलदलमय इव नीलनलिनदलैर्नि-ष्पन्न इव बभूव, लोचनमयूखसन्तानानां नीलोत्पलदलमयत्वादित्याशयः । इह विकारार्थं मयट्प्रत्यय-विधानेन विकारस्य हि अन्यथारूपत्वेन गुणत्वात् सर्वत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कौतुकेति । अपि च चन्द्रापीडस्य आकृतिः स्वरूपम्, कौतुकेन अवलोकनकौतूहलेन प्रसारितानि प्रथितानि अनन्तरं निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नयनानि यासां तासां तादृशीनाम्, तासां पौगललनानाम्, आदर्शमयानीव दर्पणरचितानीव, स्फटिकमयानीव स्फटिकरचितानीव, पुत्रमग्रेऽपि । हृदयानि चिन्तानि विवेश प्रविष्टा प्रतिविम्बं यथा दर्पणादीं प्रविशति तथैवेत्याशयः । इह ‘आदर्शमयानीव’ इत्यादित्रिन्वपि गुणोत्प्रेक्षाणां परस्परनैरपेक्षेण विद्यमानत्वात्संनृष्टिरलङ्कारः ।

एक क्षणं ही युवतिर्वीति व्याप्त होनेके कारण अट्टालिकाएँ (नर्स) नानी नारीमय हो गई, अलक्तक (नहावर) रक्षित-वर्ण-कमलोंके विन्यासेन सदा भूतल नानी पल्लवमय हो गया; रमणियोंकी शरीर-रान्तिके प्रवाहेसे सब नगर नानी लावण्य-मय हो गया; सुखमण्डलके समूहसे आकाश नानी चन्द्रविन्ध्य-मय हो गया; रौद्र (घृत्) निवारण करनेके लिए मत्तकके ऊपर-जैचे दठा कर चित्त फिर हुए करतलों (हाथों) से सब दिशाएँ नानी कमल-वन-मय हो गई; आनूपर्गों के नानावर्णों की किरणोंसे सूर्यका प्रकाश नानी इन्द्रधनुष-मय हो गया और बांझोंमेंसे निष्कृता किरणोंके प्रवाहसे वह दिन नानी नील कमल-वन-मय हो गया । जिस समयसे नगरवासिनी रमणियों, वृत्तल (चाव) से नेत्र फेका कर एकाग्र दृष्टिसे चन्द्रापीडकी देखनी थीं, उस समय उन लोगोंका हृदय, नानी दर्पण-मय था, सठिक-मय था एवं स्फटिक-मय था जिससे चन्द्रापीडकी आकृति प्रवेश कर गई थी ।

आविर्भूत-मदनरसानाञ्चान्योन्यतः सपरिहासाः, सविस्मयाः, ससम्भ्रमाः, सेष्याः, सोत्प्रासाः, साम्यसूयाः, सविलासाः, समन्मथाः, सस्पृहाश्च तत्क्षणमतिरमणीयः प्रसन्नुरालापाः !
तथा हि—‘स्वरितगमन ! मामपि प्रतिपालय । दर्शनोन्मत्ते ! गृहाणोत्तरीयम् । चपले !
उल्लासय अलकलतामाननावलम्बिनीम् । मूढे ! चन्द्रलेखामुपाहर । उपहार-कुसुम-स्खलित-
चरणां पतसि मदनान्धे ! संयमय मदनिश्चेतने ! केशपाशम् । उक्लिप चन्द्रापीडदर्शन-

आविर्भूतेति । अपि च, आविर्भूतः प्रकटीभूतो मदनरसः कानानुरागो यासां सातां तादृशीनां ललनानाम् अन्योन्यं परस्परं परिहासो नर्मवचनं तेन सह वर्तमानाः सपरिहासाः, सविस्मयाः सविधासाः, अन्यथा तथाविधालापैः क्रोपवत्यः अपि भवेयुरित्याशयः । ससम्भ्रमाः सशीघ्राः, अन्यथा तथाविधालापैः बहुकाल-मन्यमनस्कृतया उत्कटनिरीक्षणं न भवेदित्याशयः । ईर्ष्या परासहनलक्षणा सह वर्तमानाः सेष्याः, स्थानाधिकृत्यान्यस्याः अधिकतरनिरीक्षणावसरादित्याशयः । सोत्प्रासाः मन्दहासेन सहिताः ‘उत्प्रासः समनाक् स्मितम्’ इत्यमरः । अन्यदीयगुणेषु दोषाविष्कारम् अन्यसूया तथा सह वर्तमानाः साम्यसूयाः । अन्यस्याः सौन्दर्यावलोकनेन तत्समयेऽपि नात्सर्याविर्भावदित्याशयः । विलासेन हस्तलोचनादिभङ्गी-विशेषेण सह वर्तमानाः सविलासाः, समन्मथाः सकानाः सस्पृहाः साभिलापाः । तत्क्षणं तस्मिन् समये अतिरमणीयाः अतिमनोहराः आलापाः संलापाः प्रसन्नः विस्तारेण वभूवुः ।

तानेवालापान् प्रकटीयितुमाह—तदाहीति । स्वरितं शीघ्रं गमनं चन्धाः सा तत्सम्बुद्धौ हे स्वरित-गमने ! मां सहचरीमपि प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । स्वमतिक्रम्य शीघ्रं प्रजन्तो सखीं प्रति कस्याश्चिदीर्ष्या-पूर्वकवचनमिदम् ।

दर्शति । दर्शनोन्मत्ते चन्द्रापीडावलोकनेन उन्मादाभिभूते ! उत्तरीयं शाठ्या उपरि आच्छादनवशं गृहाण, पततोऽपि स्वपरिच्छदस्याज्ञानवर्तीं प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

चपल इति । हे चपले चञ्चले ! आननावलम्बिनीं चपलतयैव वदनोपरिसञ्चारिणीम् अलकलतां उल्लासयन्वमानां पतत्कचर्पक्तिम् उल्लासय दूरीकुरु । एवं विधां प्रति कस्याश्चित्सविधासकथनमिदम् ।

मूढ इति । हे मूढे चन्द्रापीडावलोकनेन गतचेतने ! स्खलितायामपि चन्द्रलेखायां तदज्ञानादि-त्याशयः । चन्द्रलेखां चन्द्रलेखासदृशं भालभूषणविशेषम् उपाहर उद्यापय, गृहाणेत्यर्थः । काञ्चिस्खलित-चन्द्रलेखां प्रति सविधासं कस्याश्चिद्वचनमिदम् ।

उपेति । हे मदनान्धे मन्मथोत्तेजने अन्यत्र निरीक्षणसामर्थ्यरहिते ! अनवलोकनवशात् पुण्येषु पतितचरणतया स्खलितप्रायत्वादित्याशयः । उपहारकुसुमेषु रमणीयावलोकनाय विहितेषु पुण्येषु स्खलितौ पतितौ चरणौ पादौ यस्याः सा तथोक्ता सती पतसि । तथाविधां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

संयमेति । हे मदनिश्चेतने कामोन्मत्ततया चेतनारहिते ! विहितेष्वपि लक्ष्येषु तदज्ञानादित्याशयः । केशपाशं कवचसगृहं संयमय प्रथितं विधेहि । परितो विहितकेशौ प्रति कस्याश्चिदिदमपि नर्मवचनम् ।

उक्लिपेति । चन्द्रापीडदर्शने चन्द्रापीडावलोकने व्यलनिनि नितान्तासक्तिमति । अन्यविषयेष्वज्ञा-नादित्याशयः । काञ्चीदानकं रसनागुग्मं उक्लिप उच्चैर्नय, कञ्चिन्नागात्पादयोः स्खलितेन काञ्चीदानाश्वर-खगमनां प्रति कस्याश्चिदुत्कण्ठापूर्वकवचनमिदम् ।

उक्तके बाद उन लोगोंको मदनानुराग उत्पन्न हुआ; उस समय उन लोगोंका आपसमें परिहास, विचार, स्वरा, ईर्ष्या, ईपद-हास्य, अनूया, विनास (भाव भङ्गी), कामोद्रेकवशे अनुरागके लक्ष अतिमनोहर आलाप होने लगे।

जैसे—‘अरी शीघ्र चलनेवाली, मेरी भी थोड़ी प्रतीक्षा करो (अर्थात् मुझे भी संग लेनी जा)। अरी, चन्द्रापीड को देखनेके लिये पगली अपनी दुपट्टा संभाल लो। अरी, चपल-स्वभाववाली मुखके ऊपर लट्टे पड़ी हैं उन्हें झुका लो। अरी, मूढ तू अपनी चन्द्रलेखा (चन्द्रलेखान्तर ललाटानुराग, चोंद) को उठाकर ले लो। अरी, जानते अन्धी देख, निश्चित पूजाके फूलों पर पाँवने ठोकर लाकर गिर रही हो। अरी, मदनमत्त होनेसे चेतनारहितवाली अपनी चोटी तो बाँध। अरी चन्द्रापीडको देखनेके लिए तड़पने वाली, अपनी काञ्चीदान (तगड़ी) ऊँची

१. अन्योन्य । २. रमणीयाः, अनिरमणीयाः । ३. चपले ! इति पदं छवित्र विद्यते । ४. चन्द्रलेखे सुदृशमुपाहर । ५. समुपाहर । ६. ... चरणे ।

व्यसनिनि ! काञ्चीदामकम् । उत्सर्पय पापे ! कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये ! गृहाण निपतितं दन्तपत्रम् । यौवनोन्मत्ते ! त्रिलोक्यसे जनेन, स्थगय पयोधरभारम् । अपगतलज्जे ! शिथिलीभूतमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे ! द्रुततरमागम्यताम् । कुतूहलिनि ! देहि दर्शनान्तरम् । असन्तुष्टे ! कियदालोकयसे । तरलहृदये ! परिजनमपेक्षस्व । पिशाचि !

उत्सर्पयेति । हे पापे पापशीले ! परपुरुषावलोकनोन्मादत्वादित्याशयः । कपोलयोः गण्डयोः दोलायितं शीघ्रगत्यान्दोलितं कर्णपल्लवं श्रोत्रकिसलयम् उत्सर्पय श्रोत्रसनीपमुत्तपय, अन्यथा नेत्रोपरि पतितेनावलोकनावरोधो भवेदित्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चिदभ्यसूयापूर्वकं कथनमिदम् ।

अहृदय इति । हे अहृदये चित्तशून्ये ! चन्द्रापीडं प्रति चेतोगमनेन दन्तपत्रस्खलनाज्ञानादित्याशयः । निपतितं उत्सर्पय दन्तपत्रं गजदन्तरचितं पत्रसदृशकर्णभूषणविशेषं गृहाण स्वीकुरु । स्खलितदन्तपत्रां प्रति कस्याश्चिन्मवचनमिदम् ।

यौवनेति । हे यौवनोन्मत्ते तादृग्यमद्रेनोन्मादशीले ! कुचयोराच्छादनाभावेऽपि तदनवबोधोदित्याशयः । जनेन पौरलोकेन त्वं त्रिलोक्यसे दृग्विषयोक्रियसे अतः पयोधरभारम् आच्छादनरहितं विस्तृत-लज्जयम्, स्थगय वस्त्रेणाच्छादय । अनाच्छादितकुचां प्रति कस्याश्चिन्मवचनमिदम् ।

अपगतेति । हे अपगतलज्जे दूरीभूतत्रपे ? नितम्बाऽवलोकनेऽपि वस्त्रानुत्सर्पणादित्याशयः । शिथिलीभूतं नितम्बदेशात् पतितं दुकूलं वस्त्रम् आकलय स्वस्थाने नियोजय । तथाविधां प्रति उत्कण्ठापूर्वकवचनमिदम् ।

अलीकेति । हे अलीकमुग्धे मिथ्याप्रदर्शितमुग्धभावे ? परमार्थतत्त्वं प्रगल्भैव चन्द्रापीडावलोकनोत्कण्ठया सामान्यावलोकनोचितस्यानागमनेन निर्लज्जत्वादित्याशयः । द्रुततरं शीघ्रतरम् आगम्यताम्, अन्यथावलोकनमार्गमतिक्रामेच्चन्द्रापीडं इत्यभिप्रायः । कपटेन प्रदर्शितमुग्धभावां प्रति कस्याश्चिन्मवचनमिदम् । मुग्धालङ्घनं साहित्यदर्पणे यथा—

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकरा रतौ वामा । कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’

कुतूहलीति । हे कुतूहलिनि ! अवलोकनारम्भकौतुकयुक्ते ! नम सत्या अप्यनपेक्षणादित्याशयः । दर्शनान्तरं ममापि अवलोकनाय स्थानं देहि । अलब्धस्यानायाः कस्याश्चिद् स्थानावरोधिनीं प्रति ईर्ष्यापूर्वकं कथनमिदम् ।

असन्तुष्ट इति । हे असन्तुष्टे बहुकालाऽवलोकनेनापि सन्तोषरहिते ! अनपसरणादित्याशयः । कियत् कियन्मात्रम् आलोकयसे वीक्षसे सम्प्रत्यपसरेत्याशयः । बहुकालमवलोकयन्तीं प्रति कस्याश्चिदीर्ष्यापूर्वकं वचनमिदम् ।

तरलेनि । हे तरलहृदये चपलचित्ते ! अवलोकनोत्कण्ठया शीघ्राग्रगमनादित्याशयः, परिजनं सत्यादिकम् अपेक्षस्व प्रतीक्षां विदेहि । तदपेक्षया मन्दं मन्दं व्रजेति भावः । परिजनवर्गं परित्यज्य धावमानां प्रति कस्याश्चिन्मवचनमिदम् ।

पिशाचोति । हे पिशाचि राक्षसि तत्सदृशे निखरत्वादित्याशयः । गलितोत्तरीया स्वस्थानात्स्वस्त्यस्थाना अत एव जनेन आगन्तुकलोकेन पर्यता लोकेन च विहस्यते । अतः स्वस्थान उत्तरीयं स्थापयेत्याशयः । तथाविधां प्रति विस्वासपूर्वककथनमिदम् ।

तो चद्रो । अरौ, पापिन कपोल पर हिलते वत कर्णपल्लवको तो एक तरफ कर । अरौ हृदयशून्यवाली, तेरी शरीरों की रंधी गिर पड़ी है वते तो उठा कर ले लो । अरौ, यौवनमदसे मतवाली, लोग तुझे देखते हैं, अत एव विशाल अपने स्तनमण्डल को ढक तो ले । अरौ, लज्जा रहितवाली तेरे पहननेका कपड़ा ढीला हो गया है वते अपने स्थानमें कर तो ले । अरौ, मिथ्याप्रकटित मुग्धभाव वाली अतिशीघ्र आगे । अरौ, देखनेकी बड़ी शौकीन तुझे मो एकबार देखनेका स्थान दो । अरौ, अधिक देखने पर ना वृत्ति रहितवाली तू कब तक देखनी रहेगी । अरौ, चञ्चल हृदयवाली जरा अपने नौकर-चाकरों की तो अपेक्षा करो । अरौ, लज्जा-रहित होनेके कारण पिशाची समान लगनेवाली, तेरा दुग्धा लिप्त आनेसे वते देखकर लोग हँस रहे हैं । अरौ अनु-

गलितोत्तरीया विहस्यसे^१ जनेन । रागावृतनयने ! पश्यसि न सखीजनम् । अनेक-भङ्गि-
कारपूर्ण ! दुःखमकारणायासितहृदयौ जीवसि । मिथ्याविनीते ! किं व्यपदेशवीक्षितैः, विस-
न्धमालोक्य^२ । यौवनशालिनि ! किं पीडयसि पयोधरभारेण । अतिकोपने ! पुरतो भव ।
मत्सरिणि ! किमेकाकिनी रुणत्सि वातायनम् । अनङ्गपरवशे ! मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां
नयसि ? रागासवमत्ते^३ ! निवारयात्मानम् । उज्जितवैर्यै ! किं धावसि गुरुजनसमक्षम् ।

रागावृतेति । रागेण चन्द्रापीडप्रीत्यतिशयेन आवृते आच्छादिते अन्यावलोकनावश्यकत्वे कृते
इत्यर्थः । नयने लोचने यस्याः तत्सम्बुद्धौ रूपम् । अतएव सहचरीवगमपि नावलोकयसीति काकुः,
सहसैवेदं तवानुचितमित्याशयः । एकाग्रलोचनां प्रति नर्मवचनमिदम् ।

अनेकेति । अनेका बहुद्यो या भङ्ग्यः हस्तनेत्रादिसङ्केता एव विकाराः तैः पूर्णं भृते !, अकारणं चन्द्रा-
पीडप्राप्यसम्भवान्निष्फलम् आयासितहृदया सोष्मासं खिन्नमानसा दुःखं क्लेशं यथा स्यात्तथा
जीवसि प्राणान् धारयसे । एवञ्च प्रदर्शय अनेकमङ्गीविकारान् तथापि चन्द्रापीडप्राप्तिस्ते कदापि
न भवेत् तथा- सति सम्प्रति^४ हृदयस्यायासः दुःखमयं च जीवनं निष्प्रयोजनमेवेत्याशयः । इदमपि
तथाविधो प्रति नर्मवचनम् ।

मिथ्येति । हे मिथ्याविनीते असत्यविनयप्रकटिनि ! व्यपदेशवीक्षितैः व्याजनिरीक्षणैः किम् ?
अस्माभिस्तदवलोकयमानत्वेन विषयासत्यत्वनिश्चयान्न किञ्चिदपि प्रयोजनमित्याशयः, अत एव विसन्ध-
निःसन्देहम् आलोकय पश्य । एवं सति तवाप्यवलोकनसौविध्यं स्यात् अस्माकमपि व्याजनिश्चयेन त्वयि
विरागो न भवेदित्याशयः । अन्यापदेशेनावलोकयन्तीं प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

यौवनेति । हे यौवनशालिनि उत्कृष्टतरुण्यसंयुते ! तदुत्कर्षाभिधायककठिनपीनकुचवत्त्वादित्याशयः ।
पयोधरभारेण तथाविधकुचयोर्गुणत्वेन भारवत्कुचद्वयेनेत्यर्थः, पीडयसि पृष्ठतः सङ्घर्षेण पीडां जनयसि ।
अग्रगमनत्वरतः कठिनस्तनद्वयेन पृष्ठत आघातविधायिनीं प्रति कस्याश्चित् सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।
इह पीडनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अतिकोपन इति । हे अतिकोपने अत्यन्तक्रुद्धप्रकृतिके ! अपसर्तुं कथयत्येव भ्रुकुटीविधाचित्वादि-
त्याशयः । पुरतः अग्रगामिनी भव । यतो हि तवाघातवशादग्रे वर्तितुं न समर्थोऽस्मीति भावः । अत्यन्ता-
वलोकनोत्कण्ठया आघातेनाग्रे जितमिषन्तीं प्रति कस्याश्चित्पुरःस्थांयन्या ईर्ष्यापूर्वककथनमिदम् ।

मत्सेति । हे मत्सरिणि अन्यशुभद्वेषिणि ! 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेष' इत्यमरः । अवलोकनविघ्नविधा-
नादित्याशयः । एकाकिनी असहाया वातायनं गवाक्षं किं रुणत्सि रोधनं कुरुषे । मद्यमपि स्थानं देहीत्य-
भिप्रायः । वातायनद्वारावरुद्धां प्रति साभिनिवेशं द्रष्टुमिच्छन्त्याः तत्स्थानमप्राप्तवत्याः कस्याश्चित् ईर्ष्या-
पूर्वकं वचनमिदम् ।

अनङ्गेति । हे अनङ्गपरवशे मदनायत्ते ? कामाभिभूतेन लब्धमोहे इत्यर्थः, आत्मीयानात्मीयविचा-
राभावादित्याशयः । अत एवोक्तं मदीयमिति । उत्तरीयांशुकम् उत्तरीयवस्त्रम् उत्तरीयताम् उपरिवस्त्रतां
नयसि प्रापयसि । आत्मीयभ्रान्त्यान्यदीयमुत्तरीयं गृह्णीं प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

रागेति । रागः चन्द्रापीडं प्रति स्नेह एव आसवो मद्यं तेन मत्ता उन्मादयुक्ता तत्सम्बुद्धौ हे रागास-
वमत्ते ! अनेकविधकरनयनादिसङ्केतविधानादित्याशयः । आत्मानं चन्द्रापीडं प्रति सस्नेहं चित्तं निवारय
वारणं विषेहि, अन्यथा एतत्प्राप्यभावेन बहुकालं पश्चात्तापमनुभविव्यसीत्यभिप्रायः । नानाविधभङ्गि-
विधायिनीं प्रति नर्मवचनमिदम् ।

उज्जितेति । हे उज्जितवैर्ये चन्द्रापीडावलोकनौत्सुक्येन व्यक्तवैर्ये ! गुरुजनसमक्षं वेगेन गमनादि-
रागाच्छत्र नेत्रवाली, क्या तू अपनी सखियोंको भी नहीं देखती है । अरी नानाविधभङ्गीविकारपूर्णवाली, तू
निष्प्रयोजन खिन्नचित्त होकर दुःखसे जीवन-धारण करती है । अरी झूठा विनय दिखानेवाली, छलपूर्वक देखनेसे
क्या फल ? निःशङ्काभावे (विपश्यके) देख न । अरी उत्कृष्ट-यौवनवाली, तू अपने विशाल स्नोंके आघातसे मुझे
क्यों पीट- देती है । अरी अत्यन्तक्रुद्धभाववाली (गुस्सैल), तू ही आगे हो जा । अरी अन्य-शुभद्वेषवाली, तू
अकेली सब खिड़कीके द्वारको क्यों घेर लेती है । अरी कामसे पराधीन होने वाली, तू मेरे दुष्टको अपना दुष्ट

उल्लसत्स्वभावे ! किमेवमाकुलीभवसि ? सुग्वे ! निगूहस्व मदनज्वर-जनित-पुलकजालकम् । असाध्वाचरणे !^१ किमेवमुत्तान्यसि ? बहुविकारे ! विविधाङ्गचलनायासिन-मध्यभागा वृथा खिद्यसे । शून्यहृदये ! स्वमवनाग्निगतमपि नात्मानमवगच्छसि । कौतुकाविष्टे ! विस्मृतासि निश्चितमुत् । अन्तःसङ्कल्प-रचित-सुरत-समागम-सुख-रस-निमीलित-लोचने ! समुन्मीलित लोचनयुगलम्, अतिक्रामत्ययम् । अनङ्ग-क्षर-प्रहार-मूर्च्छिते ! रविकरनिवारणाय

त्याग्यः । गुरुजनानां वयुरादिपृथ्वलोकानां समग्रं प्रत्यक्षं किं धावसि अतिवेगाच्चलमि । तथाविधां प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

उल्लसदिति । उल्लसद् आविर्भवन् स्वभावो मनोविकारो यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे उल्लसत्स्वभावे ! व्यग्रवादित्याशयः । एवम् अनुना प्रकारेण किं किमर्थम् आकुलीभवसि व्याकुलतां भजसे । चन्द्रापीडसंयोगस्तेनैव स्यादतोऽयमाकुलीभावो निरर्थक एवेत्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चित् सोत्कण्ठपरिहास-वचनमिदम् ।

सुग्वे इति । हे सुग्वे मृदुले ! प्रकटीभवतोऽपि रोमाञ्जसमूहस्थानवबोधादित्याशयः । मदनज्वरं काममन्तापेन जनितम् स्वप्ने पुलकजालकं रोमाञ्जसमूहं निगूहस्व वज्राच्छादनेन संवृतं कुरु । अन्यथा जनैरुपहसित्यस्य इत्यभिप्रायः । पूर्ववदेव तथाविधां प्रति वचनमिदम् ।

असाध्विति । हे असाध्वाचरणे असङ्गरिते परपुरुषार्थं व्याकुलत्वादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण साविशयमित्यर्थः । किं किमर्थम् उत्तान्यसि व्यग्रा भवसि । पातित्रयविरुद्धमेतदिति भावः । करनयनादि-सङ्केतविशेषावलोकनेनानुमितव्यप्रभावां प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

बहिर्ति । बहुबोडनेके विकाराः शृङ्गारभावा यस्याः सा तत्सम्बोधने हे बहुविकारे ! गात्रविज्ञेपादि-मत्वादित्याशयः । विविधेन अनेकेन अङ्गचलनेन मध्यभागसञ्चालनकटाक्षपातादिना आयासिनः सैदितः मध्यभागः कटिदेशो यथा सा तथोच्चा सती वृथा व्यर्थं खिद्यसे परिग्राम्यसि, चन्द्रापीडाप्राप्यसम्भवा-दित्याशयः कटिदेशस्यैवात्यन्तननुत्वात्केवलं तदुक्तिः सङ्गच्छते । तथाविधां प्रति नर्मवचनमिदम् ।

छन्देति । शून्यं विषयान्तरज्ञानरहितं हृदयं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे शून्यहृदये ! चन्द्रापीडं प्रत्येव दृष्टचित्तत्वादित्याशयः । स्वमवनात् निजगृहात् निर्गतं बहिर्निःसृतमपि आत्मानं स्वशरीरं नावगच्छसि न जानासि स्वमवनाद्बहिर्भावर्ती प्रति सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।

कौतुकेति । कौतुकेन चन्द्रापीडरूपावलोकनकुतूहलेन आविष्टम् आकृष्टं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे कौतुकाविष्टे ! विषयान्तरानवगमादित्याशयः । अत एवोक्तम् निःश्रुतिमुमपि निःश्वासं ग्रहीतुमपि विस्मृतासि इति । निर्मिमेयत्वेन तर्कितैकाग्रतां प्रति सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।

अन्तरिति । अन्तःसङ्कल्पेन मनोव्यवसायेन रचितं करिषतं यत् सुरतसमागमसुखं चन्द्रापीडेन सह सम्भोगप्राप्त्यानन्दः तस्य रसेन आस्वादानुभवेन निमीलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यथा तत्सम्बुद्धौ रूपम् । तथाविधरसानुभवं विना सत्प्रति लोचनमुद्रासम्भवादित्याशयः । लोचनयुगलं नेत्रद्वयं समुन्मीलित विकासय, अन्यथाऽयं चन्द्रापीडो लोचनपथगोचरो न भवेत् तदनीत्य गमनात् तथा सति विलङ्घनावलोकनजन्यानन्दो न स्यादित्याशयः । निमीलितलोचनां प्रति कस्याश्चित्तनर्मवचनमिदम् ।

अन्तेति । अन्तःस्य कामदेवस्य यः शरप्रहारो बागाधानस्तेन मूर्च्छिता मूर्च्छापिशा निश्चेतनेत्यर्थः । कौं बना लेती है । अरी प्रेम्ते मन्वाली, बरा नी अपने मनको रोक । अरी कभीर मन्वावाली, गुरुजनों (बड़े बड़ों) के सामने क्यों दौड़ो जाती है । अरी आविर्भूतमनोविकारवाली, इतना व्याकुल क्यों होती है ? अरी सरल मन्वावाली, कामज्वरले वलक हुए रोमाञ्जसमूहको बलसे दक लो ले । अरी, दुराचारीनी अपनी उतावली क्यों होती है ? अरी, बहुत विचारवाली, तू अनेक प्रकारसे अहत्तहाउस द्वारा मध्यभागको (अपनी कमरको) कट घटान कर लय परित्यक्त करनी है । अरी शून्यहृदयवाली तू अपने बरते बाहर शेकर आगमें है, इसे भी नहीं समझती है । अरी, चन्द्रापीडमदनमृदुलचित्तवाली तू लोभ लेना भी मूल गर्म है । अरी, अन्तःसङ्कल्परचित सरतसमागमके सुखले क्यों भी मोचनेवाली तू क्यों लोभ, डेह, ये जो हाथिपश अतिक्रमण कर जा रहे हैं । अरी कामका प्रहारले मूर्च्छावाली, धून रोकनेके लिए मन्त्रकने कर उचरीयवक (दुग्धा) का पत्ता खाने । अरी

कुरु शिरस्युत्तरीयांशुकपल्लवम् । अयि सतीव्रत-मृगहीते ! द्रष्टव्यमपरयन्ती वञ्चयसि लोच-
नयुगलम् । अधन्ये !' हतासि परपुरुष-दर्शन-परीहार-व्रतेन । प्रसीद, उत्तिष्ठ सखि ! परय-
रतिविरहितं साक्षादिव भगवन्तमृगहीत-मकरध्वजं मकरध्वजम् । अयमस्य सितातपत्रान्तरेण
अलिङ्गुलनीले शिरसि तिमिरशङ्कानिपतित इव शशिकरकलापो मालतीकुसुमशेखरोऽभिल-
क्ष्यते । एतदस्य कर्णभरण-मरकत-प्रभा-रयामायितम् उपरचित-विकच-शिरीष-कुसुम-कर्ण-पूर-

या सा तत्सन्बोधने हे अनङ्गशरप्रहारमूर्च्छिते ! दिद्यमानवलेशानवगमादित्याशयः । रविकिरगनिवारजाप-
सूर्यातपापनोदनाय उत्तरीयांशुकपल्लवम् उत्तरीयवसनविस्तारम् शिरसि मस्तके कुरु विधेहि । धर्मद्विष्टां
प्रति नम्रवचनमिदम् ।

अयोति । अयौति कीमलानन्त्रणे । सत्याः पतिव्रतायाः यद्वदतः स्वान्यतिरिक्तानवलोकनरूपो नियमः
स प्रभो नूतविशेषः तेन गृहीता अभिभूता या तत्सन्बुद्धौ हे सतीव्रतमृगहीते ! नूतावेशमन्तरा पूर्वविध-
रूपावलोकनवैमुख्यं न भवेदित्याशयः । अतएव द्रष्टव्यम् अवलोकनीयमद्भुतलपिणं चन्द्रापीडमित्यर्थः,
अपरयन्ती अनवलोकयन्ती लोचनयुगलं नैवद्वयं वञ्चयसि प्रतारयसि अन्यथैतादृशावलोकनात्मन्भावा-
दित्याशयः । कस्याश्चिन्नयिकानिः सह समेत्य परपुरुषावलोकनाद्, सतीत्वव्यपगमनमयेनानवलोकयन्ती
प्रति विभ्रासपूर्वकं वचनमिदम् ।

अधन्य इति । हे अधन्ये अनाम्ये ! सति भाग्येऽवलोकनावरयन्भावादित्याशयः । परपुरुषदर्शनस्य
स्वपतिनिष्ठपुरुषावलोकनस्य परिहारः परित्यागः व्रतं नियमः तेन तादृशेन हता बहुकालं प्रतारितासि
अवलोकनीयानवलोकनादित्याशयः । पूर्ववदेव कथनमिदम् ।

प्रसीदेति । प्रसीद प्रसन्ना भव, हे सखि ! उत्तिष्ठ उत्थिता भव, रत्या त्वत्प्रिया विरहितं विद्युक्तम्
चन्द्रापीडस्यापि स्वपत्नीरहितत्वाद्विशेषगमिदम् । न गृहीतो नातः मकरध्वजो मकरसंज्ञकजलजीवाङ्गिनो
ध्वजो येन तं तादृशम् । चन्द्रापीडस्यापि तथाविधध्वजाभावाद्विशेषगमिदम् । साक्षात् मकरध्वजं कान-
देवनिव चन्द्रापीडं पश्य अवलोक्य । सौन्दर्यमोहेनोपविशन्तीं प्रति कस्यारिचत् सकामवचनमिदम् ।

अयमिति । अल्लयो भ्रमराः तेषां कुलं समूहः तद्वत् नीले तथाविधकृचाच्छादितत्वादित्यन्तरयामवर्ण-
अस्य चन्द्रापीडस्य शिरसि मस्तके, तिमिरमन्धकारः तच्छृङ्गया तद्वन्नमेग तिमिरभ्रमजनिवतञ्जिराकर-
णधियेत्यर्थः । निपतितः शशिकरकलाप इव चन्द्ररश्मिनिकर इव अयं पुरो दृश्यमानो मालतीकुसुमान-
मालतीपुष्पाणां शेखरः स्वरूपशिरोऽलङ्कारः सितातपत्रान्तरेण शुभ्रच्छद्रान्यन्तरेण अभिलक्ष्यते अव-
लोक्यते । अमिलापपूर्वकवचनमिदम् ।

'अलिङ्गुलनील' इत्यत्र लुप्तोपमा, तिमिरशङ्केत्यादौ भ्रान्तिमान्, जात्युषेहा चेति परस्परमेतेषा-
मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

एतदिति । कर्णभरणं कर्णनूपणं गन्धरकतं हरिन्मणिः तस्य या प्रभा कान्तिः तथा रयामायितं
रयामवदाचरितम् एतत् पुरोऽवलोक्यमानम् अस्य चन्द्रापीडस्य कपोलतल गण्डयुगलोर्ध्वदेशः, उपरचितो
निर्मितः विकचस्य विकसितस्य शिरीषकुसुमस्य कर्णपूरः कर्णनूपणं यत्र तत्तयोर्ध्वमिव आनाति शोभते ।
शिरीषपुष्पस्य रयामत्वात् कपोलतलप्रभापतनसम्भवाच्चेत्याशयः । सामिलापेयमुक्तिः ।

'रयामायितम्' इत्यत्र क्यङ्गतोपमालङ्कारः, उपरचितेत्यादौ क्रियोषेहा चेति द्वयोः परस्परमङ्गाङ्गि-
भावः सङ्करः ।

सतीव्रतरूपो ब्रह्मे पांडावाली, देखने योग्य वस्तु न देखकर वृं अपने नेत्रोंको बन्धित करती (ठगती) है । अती
अनागिनी, परपुरुषको सुँह न देखनेकी प्रतिज्ञा करके वृं ठगी गई है । सखि ! प्रसन्न हो, ठठ और शन रतिविहीन
मकरध्वज-रहित साक्षात् कानदेवके समान कुनारी देख । अनरत्नसूइके समान अत्यन्त हृन्गवर्ण मस्तकके ऊपर
अन्धकार-भ्रमरके हुते हुए चन्द्रमाकी किरणोंके कलापके समान इनके यह चनेलीके मूलोंका नीर, श्वेदवर्ण छत्रके
नीतर देखनेमें आ रहा है । इसके ये गण्डयुगल, कर्णनूपणके मरकतमणिको प्रभासे रयामवर्ण होकर दीप्ति पा रहे हैं,
अत एव प्रतीत हो रहा है, नानी खिले हुए शिरीषके मूलका कर्णभरण (कनकूट) बनाकर कानपर दिया हुला है ।

मिव कपोलतलमाभाति । अयमस्य हारान्तर्निविष्टारुण-मणि-किरण-कलापच्छलेन हृदयं विवि-
धुरभिनवयौवनराग इव वहिः परिस्फुरति । एतदनेन चामरकलापान्तरैरित इव वीक्षितम्^१
एतत् किमपि वैशम्पायनेन सह समामन्वयं दशन-मयूख-लेखा-धवलीकृतं-दिवचक्रवालं
हसितम् । एषोऽस्य शुक्र-पक्षति-हरित-रागेणोत्तरीयांशुकप्रान्तेन बलाहकस्तुरग-खुर-चलन-
जन्मानं लग्नम्^२ अप्रकेशेषु रेणुमपहरति । अयमनेन लक्ष्मीकर-कमल-कोमल-तलः समु-
त्क्षिप्य तिर्यक्^३ तुरङ्गमस्कन्धे निक्षिप्तश्चरणपल्लवः^४ । सलीलमयमनेन च ताम्बूल-याचनार्थ-
मुत्तानिततलः^५ कोमलदीर्घाङ्गुलिः आताम्र-पुष्कर-शोभी गजेनेव शैवाल-कवल-लालसः^६

अयमिति । अयं पुरोऽवलोक्यमानः, अभिनवयौवनस्य नूतनतारुण्यस्य रागः तत्समयसम्भवोऽनु-
राग एव रागो रक्तिमा, हारस्य मुक्ताकलापस्य अन्तर्निविष्टाः मध्यप्रविष्टा ये अरुणमणयः पद्मरागाः तेषां
किरणकलापच्छलेन रश्मिसमूहव्याजेन विद्यमान इत्यर्थः, हृदयं चित्तं विबुधः प्रवेष्टमिच्छुरिव सन् वहिः
परिस्फुरति सम्प्रत्यपि अन्तर्गमनाभावात् हृदयोपरि प्रसर्पति । वक्षःस्थले रक्तकान्तिः समीच्यते, नासाव-
रुणमणिकान्तिः, किन्तु तारुण्यसम्भवानुरागो हृदयं प्रवेष्टुमिच्छुः सम्प्रत्यपि वहिस्तिष्ठतीति स्पष्टार्थः ।
इदमप्यभिलाषापूर्वकं वचनम् । इह सापह्नवोद्येक्षा, अमेदाध्यवसायादतिशयोक्तिश्च, अनयोर्मियोऽङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ।

एतदिति । अनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापस्य सञ्चाल्यमानचामरसमूहस्य अन्तरैः मध्यप्रदेशैः इत एव
मां प्रत्येव एतद् वीक्षितम् एतदिति दर्शनक्रियायाः परामशः । इदं च सविलासमन्मथं कस्याश्चिद्वचनम् ।

एतदिति । वैशम्पायनेन सह किमपि समामन्वयं सम्भाषणं विधाय, दशनानां दन्तानां या मयूखलेखा
रश्मिपङ्क्तिः तथा धवलीकृतं शुभ्रोक्तं दिवचक्रवालं दिङ्मण्डलं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा एतद्
हसितम् अयमनेन हासः कृतः समन्मथेयमुक्तिः । इह दिवचक्रवालस्य धवलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

एष इति । एष बलाहकः तत्संज्ञकः सेनानायकः, शुक्रपक्षतेः कीरपतत्रिपक्षमूलस्येव हरितो नीलोरागो
वर्णो यस्य तेन तादृशेन उत्तरीयांशुकप्रान्तेन, सन्धानवस्त्रप्रान्तेन तुरगाणाम् अश्वानां ये खुराः शफाः तेषां
चलनात् गमनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तं तादृशम्, अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अप्रकेशेषु कचाग्रेषु
लभ्रं संसक्तं रेणुं धूलिम् अपहरति दूरीकरोति । साभिलाषमिदं वचनम् । इह 'शुक्रपक्षतिहरितरागेण'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

अयमिति । अनेन चन्द्रापीडेन, लक्ष्म्याः पञ्चाया यत् करकमलं पाणिसरोरुहं तद्वत् कोमलं मृदुतलं
यस्य स तादृशः अयं चरणपल्लवः पाङ्क्तिसलयः, तिर्यक् समुत्क्षिप्य तिर्यग्भावेनोत्थाप्य तुरङ्गमस्कन्धे
सलीलं यथा स्यात्तथा निक्षिप्तः स्थापितः । प्राग्बदेव कथनमिदम् । इहापि 'लक्ष्मीकरकमलकोमलतल'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

सलीलमिति । गजेन हस्तिना आताम्रेण ईपद्रक्तवर्णेन पुष्करेण शुण्डाग्रेण शोभते इति स तादृशः नथा
शैवालकवले शैवालग्रासोपादाने लालसो लोलुभः गजस्य लोलुभत्वात् तच्छृण्वाया अपि लोलुभत्वं गौण्या
इत्यर्थो नञ् ज्ञानी का अनुराग (राग) नानो हृदयमे प्रवेश करनेको इच्छा कर, उत्ताम्रा (हार) के अन्तर्गत
पद्मरागमणियोंकी किरणोंके बहाने अब भी बाहर हो प्रकाश पा रहा है । यह उसने इन चामरोंके भीतर देकर इस
तरफ ही नानो दृष्टिपात किया : वैशम्पायनके साथ किसी पिपयको वानचौत कर दन्त-किरणोंसे दिशाओंको संकेत
कर यह हैंसा । यह बलाहक (सेनापति), शुक्र (तोते) के पंखके समान हरे अपने उत्तरीयवस्त्र (दुग्गा)
के प्रान्त-द्वारा (कीरते) धोड़ेके सुरोंमेंसे उड़-उड़ कर इसके आगेके बालोंपर पड़ी हुई धूलको पोंछता है । यह उसने,
लक्ष्मीदेवीके करकमलके समान कोमल-तल-सम्बन्ध अपने चरण-पल्लवको तिर्यग्भावसे (तिरछा कर) ऊँचा उठाकर
धोड़ेके कन्धे पर आड़ा टाला । हाथी जिस प्रकार शैवालका ग्रास ग्रहण करने के समय इच्छाले अपना मूँट फेंकता
है, उसी प्रकार इसने ताम्बूल लेनेके लिए अपने कोमल और लम्बी उँगलीवाले, एवं कुछ-कुछ लाल कमल-जोशके

१. एतदलकचामरकलापान्तरैरितविरलवीक्षितम्, अनेकचामरकलापान्तरितमस्य वीक्षितम् । २. सना-
मन्वयतः । ३. ...धवलित... । ४. आलम्बन्, आलम्बकेषु । ५. ...तल, करतल । ६. वचिद् 'कोमल' इति
पदं नास्ति । ७. ...कमलग्रासलालसः, कमलग्रासवान्छया ।

प्रसारितः करः । धन्या सा, या तद्दमीरिव निजितकमलं करतलमस्य वसुन्धरा-सपत्नी ग्रहीष्यति । धन्या च देवी विलासवती, सकलमहीमण्डल-भारं-धारणक्षमः ककुभा दिग्गज इव गर्भेण ययाऽयमूढः ।'

इत्येवंविधानि चान्यानि च वदन्तीनां तासामपीयमान इव लोचनपुटैः, आ-
हूयमान इव भूषणरवैः, अनुगम्यमान इव हृदयैः, निबध्यमान इव आभरण-रत्न-रश्मि-
रञ्जुभिः, उपह्रियमाण इव नवयौवनवलिभिः, शिथिल-भुजलता-विगलित-धवल-चलय-

वृत्ताऽवगन्तव्यम् । लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रभसः । करः शुण्डादण्ड इव, अनेन चन्द्रापीडेन, उत्तानितम् ऊर्ध्वोद्धृतं तलं यस्य स तादृशः, कोमला मृदुला दीर्घाश्च अङ्गुलयो हस्तावयवा यस्य स तादृशः, तथा आतात्रम् ईप्सुदकवर्गं यत् पुष्करं तद्वत् शोभत इति सः तादृशः, करो हस्तः, ताम्बूलयाचनार्थं नागवहोदलयाचनार्थं सलीलं सविलासं यथा स्यात्तथा प्रसारितो विस्तारितः । इदमपि पूर्ववदेव कथनम् । इह पूर्णोपमा, यदा श्लेषसङ्कीर्णोपमा ।

धन्येति । या ललना वसुन्धराया मेदित्याः सपत्नी सती, अत्यारिचरसम्पत्त्यमानवसुन्धराविपत्ति-
त्वादित्याशयः । लक्ष्मीरिव राज्यश्रीरिव निजितकमलं पद्मादपि अतिरमणीयमित्यर्थः । अस्त्य चन्द्रापीडस्य
करतलं पाणिं ग्रहीष्यति विवाहसमय इति शेषः, सा धन्या सैव पुण्यशीला परमसौभाग्यादित्याशयः ।
सकाममिदं वचनम् । इहोपमा ।

ननु तच्छृद्दनिर्दिष्टवाक्यस्य विशेष्यत्वेन पूर्वं निर्देशो नोचितः तथा सति 'न्यङ्कारो ह्ययमेव ने
यदरयः' इतिवत् वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषापत्तिरिति चेन्मैवम्, 'धन्या सा' इत्यस्य 'ग्रहीष्यति'
इत्यस्याग्रे पाठविधानेन कतिविरहात् ।

धन्येति । यथा विलासवत्या, ककुभा वाशया दिग्गजः दिग्दन्ती इव, सकलमहीमण्डलस्य समस्त-
भूमण्डलस्य यद्धारधारणं शासनव्यापारसञ्चालनं गुरुवधारणञ्च, तत्र क्षमः समर्थः, अयं चन्द्रापीडः गर्भेण
उदरेण अन्तर्गतेन च उडः धारितः । अमिलापपूर्वकं कथनमिदम् । पूर्णोपमा । इह हि पूर्ववत् विधेयावि-
मर्शदोषः उत्तरवाक्यगतयच्छृद्दस्य तच्छृद्दापेक्षामावात् ।

इत्येवमिति । इति समाप्तौ 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । एवंविधानि पूर्वोक्त-
स्वरूपाणि एभ्यो भिन्नान्यनुक्तानि च वचनानि च वदन्तीनाम् अनिदधतीनां तासां पौराङ्गनानां लोचन-
पुटैः नेत्रयुगलैः आपीयमान इव इत्येवं सर्वत्रान्वयः । अपि च आभरणरत्नानां भूषणरमणीनां ररमयः
किरणा एव रजवः ताभिः निबध्यमान इव । तथा नवयौवनान्येव नूतनतारुण्यान्येव वलय उपादन-
द्रव्याणि तैः उपह्रियमाण इव उपहारपात्रीक्रियमाण इव आदरेण दानसृष्ट्वादित्याशयः । तथा शिथि-
लान्यः मन्दनाविर्भावान् सस्तान्यः भुजलताभ्यः बाहुवह्नीभ्यः विगलितः द्युतः, धवलानां रजतभयत्वा-
न्मगिनयत्वाद्वा श्वतानां वलयानां कटकानां निकरः तद्रश्मिजालमित्यर्थः, येषु तैः तादृशैः वसुन्धरभिः

समान शोभित करकमलको उत्तानित (चित्त) कर लीलाके तां फेलाया । वह रमणी ही धन्य है, जो छि-
पृथिवीकी सखी होकर राजलक्ष्मीके समान इतना पद्मविजयी (कमलते नो अधिक कोमल) हाथका ग्रहण करेगी ।
दिशा जिस प्रकार दिग्गजकी गर्भमें धारण करती है, उसी प्रकार जिसने, समस्त पृथिवी-मण्डलका भार वहन करने
योग्य इत चन्द्रापीडकी अपने गर्भमें रक्ता था, वह देवी विलासवती भी धन्य है ।'

पुरवासिनी युवतिर्वा उक्त प्रकार तथा उसी तरहके अन्यान्य वचन बोलने लगीं, उक्त समय उनकी व्योले मानों
चन्द्रापीडका पान करती थीं; आनूपर्णोके शब्द मानो उसे बुलाने लगे, मन मानो उसकी पीछे-पीछे जाने लगा, मल्लहार-
स्थित-रत्नोंकी किरण-रूपी रश्मियाँ मानो उसे बाँध रही थीं, और वे नवयौवनरूप बलिदानद्वारा चन्द्रापीडकी मानो
पूजने लगीं । एवं विवाहकी अग्निमें जिस प्रकार लाजा (धातकी लावा) का निक्षेप होता है, उसी प्रकार अथर्विर्ण

१. क्वचिद् 'भार' इति पाठो नोपलभ्यते । २. ...दिग्गज इव यथा च व्यूढः, गर्भेण यथा व्यूढः,
गर्भेण यथाऽयं व्यूढः । ३. अनुवच्यमान इव । ४. शिथिलित ... ।

निकरैः^१ पदे पदे इव विवाहानल इव कुसुममिश्रै^२र्लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुलसमीपमाससाद ।

क्रमेण च यामावस्थिताभिः अनवरत-करटस्थल-विगलित-मद-मसीपङ्क-करीभिः अञ्जनगिरिमालामलिनाभिः कुञ्जर-घटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरादिवसायमानम्, उदण्ड-धवलानपत्रसहस्रसङ्कटम्, अनेकद्वीपान्तरागतदूतशत-समाकुलं^३ राजद्वारमासाद्य-तुरङ्गमादवततार ।

अवतीर्य^४ च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनो-

पुष्पसंयुक्तैः लाजाञ्जलिभिः अञ्जलिपूर्णधानाभिः विवाहानल इव उपयमनसामयिकवह्निरिव, पदे पदे प्रतिपदचेपम् अवकीर्यमाणः तामिः पौराह्णनाभिरभिवृष्यमाणः, चन्द्रापीडः राजकुलसमीपं राजवाट्यन्तिकम् आससाद ॥१॥ शान्नादेशानुसारेण विवाहकाले तद्गनेरुपरि लाजाचेपः, देशाचारानुसारेण राजागमनेऽपि लाजाचेपः इति द्वयांः सादृश्यम् । तथा च कालिदासोऽपि—

‘अवाकिरन् बाललताप्रसूनैराचारलाजरिव पौरकन्याः ।’ इहोपमालङ्कारः ।

कनेगेति । किञ्चेति चार्थः । यामेपु अवस्थिताभिः प्रतिप्रहरं भिन्नभिन्नरूपेण वर्तमानाभिः । अनवरतं निरन्तरं करटस्थलेभ्यः कपोलभागेभ्यः विगलिताः च्युताः मदा दानवारीण्येव मसीपङ्काः गाढमस्यः श्यामतासादृश्यात्, अथवा तयाविधमदाः मसीपङ्का इव तान् कुर्वन्ति विदधत इति ताभिः तादृशीभिः, अञ्जनस्य कज्जलस्य गिरिः पर्वतः तस्य माला पङ्क्तिः तद्वत् मलिनाभिः कृष्णवर्णाभिः कुञ्जरघटाभिः राजनिकरैः करणैः, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि दिङ्मुखानि दिग्बदनानि यस्य तस्य भावः तया कारणेन, जलधरादिवसायमानं दुर्दिनवदाचरत् । उदण्डानाम् उत्थापितदण्डानां धवलानपत्राणां श्वेतच्छन्नाणां सहस्रेण निकरेण सङ्कटं व्याप्तम्, तथा अनेके विविधा ये द्वीपान्तरा देशान्तराः तेभ्य आगतानां निजनिजाधिपत्यफलोपपत्तये उपस्थितानां दूतानां सन्देशहारकाणां शतेन वृन्देन, समाकुलं व्याप्तं प्रवेशादेशापेक्षया तेषां तत्र वर्तमानत्वादित्याशयः । राजद्वारम् आसाद्य प्राप्य तुरङ्गमात् अश्वात् अवततार अवतीर्णः ।

इह ‘अनवरते’ त्यादौ प्रापकनिवारकयुक्त्यनुपलम्भात् उपमारूपकयोः, सन्देशसङ्करः । ‘अञ्जनगिरिमाले’ त्यादौ वयङ्गतोपमालङ्कारः ।

अवतीरति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडः अवतीर्य तुरङ्गमादुत्तीर्य, करतलेन हस्ततलेन करे वैशम्पायनम् अवलम्ब्य मन्त्रिसुतस्य करं धृत्येत्यर्थः, सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तया पुरः प्रस्थितेन अग्रे गन्तुं प्रवृत्तेन बलाहकेन तत्संज्ञकेन सेनानायकेन उपदिश्यमानमार्गः प्रदर्श्यमानप्रवेशपथः सन्, पुञ्जीभूतम् अत्यन्तविस्तृतत्वात् सर्वविधवस्त्राश्रयत्वाच्च एकत्र समवेतं त्रिभुवनमिव त्रिजगदिव विद्यमानं राजकुलं विवेगेति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह ‘त्रिजगदिव’ इति जान्युत्प्रेचालङ्कारः ।

कर फूटोते मिली हुई लाजाओंको पद-पद पर चन्द्रापीडके शरीरके ऊपर निक्षेप करती (विलेखती) थीं, उस समय उनके निधिल मुञ्जलताओंसे गिरे सँकट कङ्कगर्को किरणें उस लाजाके साथ मिलती थीं; इस रूपसे चन्द्रापीड राजभवनके पास आ पहुँचा ।

चन्द्रापीड क्रमसे राजद्वार पर पहुँच कर घोड़े परसे उतरा । वहाँ प्रत्येक प्रहरमें परिवर्तित होकर (बदल कर) बहुत हाथी रहते थे; उनके गण्डस्थलमेंसे बराबर गाड़ मसीपङ्कके समान मदजल विगलित होने थे, एवं वे कज्जलमय पर्वतके समान काले (मलिन) थे, जिसके द्वारा समीपवर्ती दिशाओंके मुख पर अंधेरा हो जानेसे बड़ राजद्वार मेजाच्छन्न दिनके समान दिखार देना था, एवं ऊँचे उठे दण्डवाले बहुततर एवेन छत्रोंसे परिपूर्ण था और अन्धान्य अनेक दीपोंसे आर सैकड़ों खड़े राजदूतोंसे व्याप्त था ।

चन्द्रापीड, घोड़े परसे उतर कर अपने हाथसे वैशम्पायनका हाथ पकड़कर राजभवनमें प्रवेश किया, उस समय बलाहक (सेनापति), विनयके साथ आगे-आगे जाकर मार्ग बनलाना जाता था । वर राज-भवन एकत्रि ।

१. ...निकरै । २. मिश्र । ३. क्वचिद् ‘वि’ इत्यधिकः पाठो न विद्यते । ४. मसीपङ्क-भारानिः । ५. क्वचिद् ‘समाकुलम्’ इत्यस्य स्थाने ‘सङ्कुलम्’ इति पाठो विद्यते ।

पदिश्यमान-भार्गः त्रिभुवनमिव पुञ्जोभूतम्, आगृहीत-कनक-वेत्रलतैः सित-वारवाणैः^१ सिताङ्गरागैः^२ सितकुसुमशेखरैः सितोष्णीपैः सितवेषपरिग्रहतया श्वेतद्वीपसम्भवैरिव कृतयुगपुरुषैरिव महाप्रमाणैर्दिवानिशमालिखितैरिव उत्कीर्णैरिव तोरणस्तम्भनिषण्णैर्द्वारपालैरनुष्मिन्तद्वा-
रदेशम्, अनेक-सञ्जवन-चन्द्रशाला-विटङ्क-वेदिका-सङ्कट-शिखरैरभ्रङ्कषैरुपहसित-कैलास-
शैल-शोभैः^३ अमलसुधावदातैः सप्राणैश्चैलमिव^४ महाप्रासादैः^५, अनेक-चातायन-विवर-विनि-
र्गत-युवति-भूषण-किरणैः^६ सहस्रतया कनकशृङ्खलाजालकेनेवोपरिविस्तीर्णैर्न विराजमानम्,

आगृहीतेति । इत आरभ्य यानि तृतीयान्तानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'द्वारपालैः' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । आगृहीता आत्ताः कनकवेत्रलताः सुवर्णवेष्टितवेतसयद्यो यैस्तैस्तादृशैः । सिताः श्वेताः वारवाणाः कञ्जका येषां तैस्तादृशैः । सिताङ्गरागैः शुभ्रानुलेपनैः सितकुसुमशेखरैः शुभ्रपुष्पमुकुटैः सितोष्णीपैः श्वेतमूर्ध्ववेष्टनैः । सितवेषपरिग्रहतया श्वेतनेपथ्याङ्गीकारतया श्वेतद्वीपसम्भवैरिव श्वेतद्वीपो-
त्पन्नैरिव तेषां सर्वशुभ्रत्वादित्याशयः । कृतयुगपुरुषैः सत्ययुगीयलोकैरिव महाप्रमाणैः अत्युच्चस्वरूपिभिः, अलिखितैरिव चित्रितैरिव निरन्तरसावधानतया निष्क्रियत्वादित्याशयः । उत्कीर्णैरिव बहिर्द्वारस्तम्भेषु क्षोदितैरिव गाढसंस्कृत्वादित्याशयः । तोरणस्य बहिर्द्वारस्य स्तम्भेषु निषण्णैः तद्वाधारवेनावस्थितैः द्वार-
पालैः दौवारिकैः दिवानिशं रात्रिन्दिवम् अनुष्ठितः अपरित्यक्तः द्वारदेशो यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेका अधिकतराः, संजवनानि चतुःशालानि, चन्द्रशाला ऊर्ध्ववर्त्तिभवनानि, विटङ्कानि कपोतपालिकाः, वेदिका उपवेशनाद्यर्थं बद्धभूमयश्च ताभिः सङ्कटानि व्याप्तानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशा येषां तैस्तादृशैः । 'सञ्जवनन्निवम् । चतुःशालम् ।' इति, 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुञ्जपुंसकम्' इति चामरः । 'शुद्धान्ते वलभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेशमनि' इति रभसः । अभ्रं गगनं कपतीति तैः व्योम-
व्यापिभिः, उपहसिता आपेक्षिकाधिकधवलत्वादुपहासास्पदीकृता कैलासशैलस्य हिमालयपर्वतस्य शोभा-
यैस्तैः तादृशैः । अमलाभिः निर्मलाभिः सुधानिः चूर्णलेपैः अवदाताः शुभ्राः तैस्तादृशैः । महाप्रासादैः विशा-
लाट्टालिकाभिः करणैः प्राणैश्चैलमिव^४ हिमालयपर्वतैः सहेति सप्राणैश्चैलं तदिव विद्यमानम् इति राजकुलस्य विशेषणम् । तथाविधाट्टालिकानां कैलासाचलसदृशत्वादित्याशयः । इह 'सप्राणैश्चैलमिवे'तिगुणोद्देशः ।

अनेकेति । अनेकेभ्यो बहुतरेभ्यः चातायनविवरेभ्यः गवाक्षच्छिद्रेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं युव-
तिभूषणकिरणानां तरुण्यलङ्काररश्मीनां सहस्रं समूहो यत्र तस्य भावस्तथा कारणेन, उपरिविस्तीर्णं
प्रसारितेन कनकानां सुवर्णानां याः शृङ्खला निगडाः तासां जालकेन समूहेनेव विराजमानं शोभमानम्,
तद्रश्मीनां कनकशृङ्खलावदवगम्यमानत्वादित्याशयः ।

त्रिभुवनके समान बहुत बड़ा देखनेमें आता था । उसके स्तम्भके पास द्वारपालगण सर्वदा रहते थे, उन लोगोंके हाथमें सुवर्णखचित वेत्रयष्टि (वेंतकी छड़ी), शरीरमें श्वेतवर्ण कवच, और श्वेतवर्ण अङ्गराग एवं मस्तक पर श्वेतवर्ण फूलोंकी माला और श्वेतवर्ण उष्णीष (पगडी) थे । अतएव श्वेतवर्ण सब परिच्छदों (पोशाकों) को धारण करनेसे मानों श्वेतद्वीपमें उत्पन्न हुए हैं ऐसा प्रतीत होता था । सत्ययुगके मनुष्योंके समान उन लोगोंको अत्यन्त दीर्घ आकृति थी । निश्चलभावसे रहनेके कारण वे लोग चित्रितके समान एव दिन-रात तारणस्तम्भानें गाढ़ संलग्न होनेसे क्षोदितके समान प्रतीत होते थे । उस राजभवनमें कलासकी शोभाको भी तिरस्कार करनेवाला एव ऊर्चाईमें आकाश तक पहुँचनेवाला तथा निर्मल चूनेसे सफेदी की हुई बड़ी-बड़ी अट्टालिकाएँ (महलें) थीं । उसकी चोटियों पर अधिकतर चतुःशालाएँ (चौकोन कमरे), चन्द्रशालाएँ, कवचोंकी दृढ़ें बनी थी और बैठनेके लिए ऊँचे चबूतरे बने थे । अतएव प्रतीत होता था मानो वह राजभवन हिमालय से सयुक्त हो कर विद्यमान है । अधिकतर खिड़कियोंके छिद्रे युवतियोंके आभूषणोंकी हजारों किरणोंके फैलनेसे ऐसा प्रतीत होता था मानो ऊपर के भागोंमें सोनेकी शृङ्खलाओंका जाल बिछा दिया गया है । उससे राजभवन शोभित हो रहा था । उसके

१. सितवारवाणधारिभिः । २. 'सिताङ्गराग' इति पाठ एव क्वचिज्जोपलभ्यते । ३. 'संयमन, सयवन' ।
४. शालिका । ५. अपहसितकैलासशोभैः, अत्रैव क्वचिद् 'शैल' इति पदं नोपलभ्यते । ६. शैलेयमिव ।
७. क्वचिद् 'भूषण' इति पदं नास्ति । ८. वितानेन, विततेन ।

अन्तर्गतायुधनिवहामिराशीविष-कुल-सङ्कुलाभिः पातालगुहामिरिवातिगम्भीराभिरायुधशाला-
भिर्नृपेत्म्, अत्रलाचरणालकक-रस-रक्तं मणि-शकलैः शिखर-निलीनशिखि-कुलकृतकेकारव-
क-शकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणाभिः प्रलम्बै-
चामर-कलाप चुम्बित चलकणपल्लवाभिः कुलयुवतिभिरिवोपसृष्ट-शिक्षाविनय-निभृताभिः यामै-
करेणुकाभिरशून्यकक्षान्तरम्, आलान-स्तम्भनिपण्णेन च नवजलधरधोर्यै-गम्भीरम्, अनुगतै-
वीणा-वेणु-रव-रम्यम्, आस्फालित-धर्वरिका-धर्वरम्, अनवरत-मृदुमृदद्गध्वनिम्, आमीलित-

अन्तरिति । अन्तर्गता मध्यगता आयुधनिवहाः शस्त्रममूहायामांताभिः तादृशीभिः, अत एव आशी-
विषकुलेन सर्पनिवहेन सङ्कुलाभिः व्याप्ताभिः, पातालगुहाभिः बलिवेशमकन्दराभिरिव विद्यमानाभिः, अतिग-
म्भीराभिः अलम्बमध्याभिः आयुधशालाभिः शस्त्रमवर्तैः उपेतं सहितम् । इह 'पातालगुहाभिरिवे' ध्युपमा ।

अवलेति । अवलानाम् उपरिभ्रमणविधायिनीनां सुन्दरीणां ये चरगालककरसाः पादयावकद्रवाः तैः
रक्तानि रक्तवर्णानि मणिशकलानि रत्नवण्डानि तेषां तैः तादृशैः, तथा शिखरेषु तेषामेव सानुषु निलीनानां
शिखिनां मयूराणां कुलेन घुन्देन कृता विहिता कंकारवा निजवाण्य एव कलकलाः कोलाहला येषु तैः
तादृशैः, क्रीडापर्वतकैः विहारार्थरचितपुष्टाचलैः उपयोभितं विराजमानम्, राजकुलम् ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलवर्णैः कम्बलैः अवगुण्ठितानि आवृतानि कनकपर्याणानि सुवर्गरचितपल्लयनानि
यासां ताभिः तादृशीभिः, प्रलम्बैः आयतैः चामरकलापैः बालव्यजनसमूहैः चुम्बितैः सृष्टौ चली चञ्चली
कर्णपल्लवौ यासां ताभिः, तादृशीभिः, शिखासङ्केतवाद्यः गार्हस्थ्यपरिचालनचातुर्यलाभश्च, विनय औदम्य-
राहित्यं नम्रता च, एवञ्च उपारूढाभ्यां सज्जाताभ्यां शिखाविनयाभ्यां निमृता अक्षुद्राः अष्टाष्टा ताभिः
कुलयुवतिभिरिव विद्यमानाभिः यामकरेणुकाभिः प्रतिप्रहरं मित्रभिन्नत्वेन बन्धनीयाभिः गजस्त्रीभिः अशू-
न्यानि पूर्णानीत्यर्थः, कक्षान्तराणि प्रकोटमध्यप्रदेशा यस्य तत्तादृशं राजकुलम् । उपमा ।

आलानेति । किञ्चेति चार्थः । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य गन्धहस्तिने-
त्यस्य विशेषणानि । आलानस्तम्भे गजवन्धनस्तम्भे निपण्णे विद्यमानः तद्वलम्बनेन विद्यमान इत्यर्थः,
तेन तादृगेन, नवो नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य धोपवत् गर्जनवत् गम्भीरं मन्दध्वनिम्, अनुगतैः अनु-
सृतैः वीणायास्तन्मया वेणुरवैः वेणुशब्दैः रम्यं सुन्दरम्, आस्फालिताः वादिता या धर्वरिकाः बुद्ध्यष्टिकाः
तासां धर्वरो ध्वनिनादो यत्र तं तादृशं तन्निनादसम्मिलितमित्यर्थः, अनवरतो निरन्तरं मृदुः मसृगो यो
मृदुद्वन्द्वस्य मुरजस्य ध्वनिः शब्दः तं तादृशम् 'आकर्णयता' इत्येतस्यैतत्कर्मपदम् । आकर्णयविधिं दर्शयति-
आमीलितेत्यादिना । आमीलितः किञ्चिन्मुद्रितो लोचनयोनैर्ब्रयोः त्रिभागस्तृतीयोऽंशः येन तेन तादृशेन,
यामस्य सव्येतरस्य दशनस्य दन्तस्य कौटौ अग्रे निपण्णे विद्यमानो हस्तः शुण्डा यस्य तेन तादृशेन, तथा
कर्णौ श्रोत्रे ताले तालदले इव इति कर्णताले तथा च निश्चले स्थिरे कर्णताले तालदलवद्विस्तृतकर्णौ यस्य
तेन तयोक्तेन च विद्यमानेन आकर्णयता तादृशमुरजध्वनिं श्रृण्वता । एवंविधा एव गजानां गीतादिश्रव-
णप्रकृतयः । 'नवजलधरगम्भीरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, अन्ते च स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

कन्दर, सर्पकुलते भरी हुई पातालकी गुफाके समान अत्यन्त मयङ्कर, एवं विविध अस्त्रों में परिपूर्ण अधिकतर
आयुधशालाएँ बनी हुई थीं । वहाँ बहुत से कृत्रिम क्रीडापर्वत शोभायमान थे, उनमें अबलाओंके चरणों पर लगी
हुई महावरके समान रक्तवर्ण पषारागमनिके डकड़े कमकते थे, और शिखर पर भरे हुए मयूरगन के कान्तरवसे कल-
कल किया करते थे । शिखा और विनयसे युक्त कुलों के त्रिवर्णके समान शान्त-स्वभाववालो एवं प्रतिप्रहर में
परिवर्तन होनेवाली किनारी हो इधिनियों दरवाजे के पास सज्जित हो खड़ी थी, उज्ज्वलवर्णके कम्बल द्वारा जिनके
सौनेके लोचन आच्छादित थे, एवं लटकते हुए चामरमन्द जिनके चञ्चल एवं धिस्तृत कर्ण-पल्लवको चूमते थे ।
एक भागमें गन्धमादन नामका एक गन्धगज बन्धनस्तम्भ (मूँडे) में बंधा था; उस समय नवीन बादल
की गर्जनाके समान गम्भीर, साध-साध बीगा और वेणुके स्वरसे रमणीय एवं ध्वनिधर्मीके शब्दसे ध्वंश करनी,
सद्गोचर और मृदुद्वन्द्वकी कोमल ध्वनि बराबर होती थी । गन्धमादन आँवोंके नीचेरे हिस्सेकी थोड़ा नीच कर और

१. प्रचल, लम्ब । २. कलापचल । ३. उपाकृत, उदगृह । ४. विन्देन निमृताभिः । ५. यामक ।
६. कल-रगजितरोप । ७. अतनु । ८. अनवरतस्तनोत्कृष्टद्वध्वनिम् । अनवरत...आमीलित, अनवरतमन्तो-
ष्टद्वन्द्वध्वनिमनिमनोहरं किञ्चिदमीलित ।

लोचन-त्रिभागेण वाम-दशन-कोटि-निषण-हस्तेन निश्चलकर्णतालेनाकर्णयता, सलीलसुभय-
पार्श्ववलम्बिर्वर्णकम्बलतया विन्ध्यगिरिणेवाविष्कृतधातु-विचित्र-पक्षसम्पुटेन, आधोरण-
गीतानन्द-कृत-मन्द्र-कण्ठ-गर्जितेन, मदजल-शवल-शङ्ख-शोभित-श्रवणपुटेन, रजनिकर-विम्ब-
चुम्बि-संवर्त्तकाम्बुद-वृन्द-विडम्बकेन, कर्णान्तलम्बिना काञ्चनमयेन कृतकर्णपूरमिवाङ्कुरेण
मुखमुद्रहता, मदजलमलिनेन द्वितीयेनेव कर्णचामरेण कपोलतलदोलायमानेन मधुकरकुले-
नालङ्क्रियमाणेन, अत्युदग्रतया पूर्वकायस्य अतिवार्मनतया च जघनभागस्य पातालादिव

सलोलमिति । सलीलं सखेलं यथा स्यात्तथा उभयपार्श्वे अवलम्बते पततीति तत्तथोक्तं वर्णकम्बलं
विचित्रप्रुष्टास्तरणं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः' इत्यमरः । आविष्कृतं प्रका-
शितं धातुभिः 'सुवर्णरूप्यतान्नाणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीस-सीसलोहाः सहिङ्गुलाः ॥
गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ।

इति रामाश्रमीधृतसुवर्णादिभिः । विचित्रं नानाविधं पक्षयोः सम्पुटं द्वयं येन तेन तथोक्तेन विन्ध्य-
गिरिणेव जलवालकेनेव विद्यमानेन । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आधोरणेति । आधोरणस्य हस्तिपकस्य गीतेन गानाकर्णनेन य आनन्दस्तेन कृतं मन्द्रं गम्भीरं कंठ-
गर्जितं येन तेन तादृशेन । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनः ।' इत्यमरः ।

मदेति । मदजलेन दानवारिणा विचित्रो नानाविधो यः शङ्खः ललाटस्थि तेन शोभितं राजितं
श्रवणपुटं श्रोत्रद्वयं यस्य तेन तादृशेन, 'शङ्खः कम्बौ न योषिष्ठा भालास्थिनिधिभिन्नखे ।' इति नेदिनी ।

अत एव रजनिकरविम्बं चन्द्रमण्डलं चुम्बति स्पृशतीति तत्तथोक्तं यत् संवर्त्तकाम्बुदवृन्दं लोक-
विनाशकालिकमेवसमूहः तद्विडम्बयति अनुकरोति यः स तादृशः तेन 'शेषादिभाषा' इति कप्प्रत्ययः ।
नृगाङ्गितरजनिकरविम्बेन सह तथाविधशङ्खस्य तत्संवर्त्तकाम्बुदवृन्देन च सह हस्तिनः साम्यमवगन्त-
व्यम् । इह पदार्थहेतुककान्यलिङ्गालङ्कारेण आर्थोपमायाः सङ्करः ।

, कर्णेति । कर्णान्तलम्बिना श्रोत्रपर्यन्तलम्बिना काञ्चनमयेन सुवर्णनिष्पन्नेन अङ्कुरेण सृजिता कृतकर्ण-
पूरमिव सन्पादितकर्णभरणमिव मुखम् आननम् उद्रहता धारयता । 'कृतकर्णपूरमिव' इतिक्रियोत्प्रेक्षा ।

मदजलेति । मदजलेन दानवारिणा तत्संलग्नतयेत्यर्थः । मलिनं गाढश्यामं तेन तथोक्तेन, तथा द्विती-
येन, अन्येन कर्णचामरेणेव विद्यमानेन, कपोलतले गण्डद्वयोपरि दोलायमानेन इतस्ततो भ्रमता मधु-
करकुलेन भ्रमरवृन्देन, अलङ्क्रियमाणो मण्ड्यमानस्तेन तादृशेन । इह 'कर्णचामरेणेवे'ति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अत्युदग्रेति । पूर्वकायस्य देहपूर्वार्द्धस्य अत्युदग्रतया अत्यन्तोच्चतया, तथा जघनभागस्य देहपश्चा-

सूँड़को बाँए दाँतकी नोक पर रखकर एवं विस्तृत कर्णयुगल को निश्चल रख, लीला-सहित उस सङ्गीत और
मृदङ्गके शब्दको झुनता था । गन्धमादनके शृष्ठके ऊपर एक विचित्र (अनेक रंगोंका) कम्बल बिछा हुआ था,
वह दोनों तरफ लटक कर झूल रहा था; अत एव धातुओंसे रंगे हुए पक्षों (पंखों) को फैलाकर रहनेवाले विन्ध्य
पर्वतके समान वह देखनेमें आ रहा था । महावतके गीतसे आनन्दित होकर वह गम्भीर कण्ठसे गर्जन करता था ।
मदजलसे उसका ललाटस्थि रंगा हुआ था, उससे कर्णयुगल शोभित हो रहे थे, अत एव वह चन्द्रविम्बसे चुम्बन
किए गए प्रलय-कालीन मेघका अनुकरण करता था । सुवर्णमय एक अङ्कुर उसके कान पर लटक रहा था । उससे
भ्रमती होता था मानो उसके कान पर आभूषण (कर्णमूल) पहनाया हुआ हो, इस प्रकारके मुखभागको वह
धारण किया था । मदजलसे मलिन होकर गण्डस्थलके आस-पास घूमता हुआ मौँरों का समूह द्वितीय कर्ण
चामरके समान उसको शोभित कर रहा था । उसके शरीर का पहला-भाग बहुत ऊँचा था और जघन-भाग
अत्यधिक छोटा था, जिससे मानो वह पातालमेंसे निकलता हो ऐसा प्रतीत होता था । रात्रिमें जिस प्रकार अर्धचन्द्र के

१. प्रलम्बित... । २. ...विचित्रित... । ३. चुम्बितावर्त्तक चुम्बिनावर्त्तक चुम्बितसंवर्त्तक । ४. क्वचित्
'वृन्द' इति पदनास्ति । ५. कर्णालम्बिना । ६. वानतया । ७. पातालतलादिव ।

उत्तिष्ठता, निशासमयेनेव परिस्फुरत्सार्द्धचन्द्रनक्षत्रमालेन, शरदारम्भेणैव प्रकटितारुण-चारु-पुष्करेण, वामनरूपेणैव कृतत्रिपदीविलासेन, स्फटिकगिरितटेनेव लग्न-सिंहमुखप्रतिमेन, प्रसाधितेनेव आलोल-कर्णपल्लवाहतमुखेन, गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम् ;

दंशस्य च अतिवामनतया अतिह्रस्वतया कारणेन, 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । पातालात् रसातलात् उत्तिष्ठतेव ऊर्ध्वं प्रादुर्भवतेव, अन्यस्यापि नीचादुन्नतप्रदेशोत्थानसमये एवंविधावस्यावलोकनादित्याशयः । इह 'उत्तिष्ठतेवे'ति क्रियोच्चेष्टा ।

निशेति । निशासमयेन विभावरीकालेनेव, परिस्फुरन्ती समन्तादीप्यमाना सार्द्धचन्द्रा अर्द्धचन्द्रसदृशभालभूषणसहिता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताग्रथितदाम यस्य तेन तादृशेन । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः । अन्यत्र परिस्फुरन्ती सार्द्धचन्द्रा अष्टमीचन्द्रसहिता नक्षत्रमाला तारकापङ्क्तिर्यत्र तेन तादृशेन ।

शरदिति । शरदारम्भेणैव घनात्ययप्रारम्भेणैव, प्रकटितं प्रकाशितम् अरुणं लोहितवर्णं चारु मनोहरञ्च पुष्करं शुण्डाग्रं यस्य तेन, अन्यत्र प्रकटितानि विकसितानि अरुणानि चारुणि च पुष्कराणि कमलानि यत्र तेन तादृशेन ।

‘पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खल्वफले पद्मे तीर्थौपधिविशेषयोः ॥ इत्यमरः ।’

वामनेति । वामनरूपेण विष्णोर्वामनावतारेणैव, कृतो विहितः त्रिपद्या पादवन्धनशृङ्खलया विलासः खेला येन तेन तादृशेन, 'त्रिपदी पादवन्धनम्' इति यादवः । अन्यत्र त्रयाणां पदानां समाहारः इति त्रिपदी 'तद्धिताधौत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । कृतो विहितः त्रिपद्या त्रिभुवनेषु पादत्रयस्थापनेन विलासो लीला येन तेन तादृशेन ।

स्फटिकेति । स्फटिकगिरिः स्फटिकमयपर्वतः तस्य तटेनेव भिर्येव, लग्ना दशमोपरि संसक्ता सिंह-मुखा सिंहासनसदृशाग्रभागा प्रतिमा दन्तवन्धनशृङ्खला यस्य तेन तादृशेन । 'प्रतिमा प्रतिरूपके । गजस्य दन्तबन्धे च' इत्यनेनार्थः । अन्यत्र लग्ना सांमुख्येन केशरिणः स्थितत्वात् पतिता सिंहमुखस्य प्रतिमा प्रतिविम्बं यत्र तेन तादृशेन ।

प्रसाधितेनेति । प्रसाधितेनेव अनेकविभूषणैर्भूषितेन लोकेनेव, आलोलाम्बां नितान्तचपलाम्बां कर्ण-पल्लवाभ्यां विस्तृतश्रोत्राभ्याम् आहतं भ्रमरापनयनाय ताडितं मुखं वदनं येन तेन तादृशेन । अन्यत्र आलोलाम्बां कर्णपल्लवाभ्यां श्रोत्रकिसलयाभ्याम् आहतं मुखं यस्य तेन तादृशेन ।

‘निशासमयेनेव’ इत्यारभ्य 'प्रसाधितेनेव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

गन्धमादनेति । गन्धमादननाम्ना गन्धमादनसंज्ञकेन गन्धहस्तिना प्राक्प्रदर्शितस्वरूपेण गन्धगजेन सनाथीकृतः स्वसंयुक्तीकृतः अवस्थित इत्यर्थः, एकदेश एकभागो यस्य तत्तादृशम्, 'राजकुलम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

साथ ताराओंको पढ़ि दीसि पाती रहती है, उसकी भी उसी प्रकार अर्धचन्द्राकृति ललाटभरणके साथ मोतियोंकी माला दीसि पा रही थी । शरत्कालके आरम्भमें जिस प्रकार लाल और सुन्दर कमल प्रकट होते हैं उसका भी उसी प्रकार सुन्दर और लाल शुण्डाग्र प्रकाश पा रहा था । वामनावतार नारायणने जिस प्रकार बलिके यशमें तीनों भुवनों (स्वर्ग-मर्त्य-पाताल) को अपने तीन परों से लीला खेल किया (नापा) था, वह भी उसी प्रकार पोंवमें बंधी हुई जञ्जीरोंसे क्रीड़ा करता था । स्फटिकमय पर्वतभित्तिमें जिस प्रकार सिंहा प्रतिविम्ब उसके फिरते रहने से पड़ता है, उसका भी उसी प्रकार दन्तके ऊपरमें एक सिंहमुखके समान अग्रदेशयुक्त दन्तवन्धन शृङ्खला (जञ्जीर) लगी हुई थी । विविध आभूषणोंसे भूषित व्यक्तिका मुख जिस प्रकार चञ्चल कर्णपल्लव द्वारा आहत होता रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार विस्तृत कानोंसे आहत होता था । इस प्रकार गन्धमादन नामक गन्धगज द्वारा राजभवनका एक देश संयुक्त था । एवं वह राजभवन अथशाला में रहनेवाले अधिकतर घोड़ोंसे

उज्ज्वल-पट्टकम्बल-पट्ट-प्रावारित-पृष्ठैश्च रसित-मधुर-घण्टिका-रव-मुखर-कण्ठैः, मञ्जिष्ठा-लो-
हित-स्कन्ध-केसर-वालैः, निहत-वन-राज-रुधिर-पाटल-सटैरिव केसरिभिः, पुरो-निहित-यवस-
राशि-शिखरोपविष्ट-मन्दुरापालैः, आसन्न-मङ्गल-गीत-ध्वनि-दत्तकर्णैः, अन्तःकपोल-धृत-मधुर-
सरस-लुलित-लार्ज-कवलैः, भूपालवल्लभैर्मन्दुरागतैस्तुरङ्गमैरुद्भासितम्, अधिक-रण-मण्डपग-
तैश्चार्यवेशैरत्युच्चवेत्रासनोपविष्टैर्वर्ममयैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैरधिष्ठितम्, अधिगत-
सकल-ग्राम-नगर-नामभिरेकभवनमिव जगदखिलमालोक्यद्भिरालिखित-सकल-भुवन-व्यापा-

उज्ज्वलेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि 'तुरङ्गमैः' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि
बोधयानि । उज्ज्वला दीप्तिमन्तो ये पट्टकम्बलाः कृमिकोशोद्भवसुन्नरचितकम्बलाः तैः पट्ट साधु प्रावारितानि
आच्छादितानि पृष्ठानि येषां तैः तादृशैः । रसिताः गलसञ्चालनेन शब्दायमानाः मधुराः सुन्दरा या
घण्टिकाः ध्रुवघण्टाः तासां रवैः निनादैः मुखराः वाचालाः कण्ठा ग्रीवा येषां तैः तादृशैः । मञ्जिष्ठा रञ्जन-
द्रव्यविशेषः तद्वत् लोहिताः रक्तवर्णाः स्कन्धेषु केसरसञ्जकरोमाणि येषां तैः तथोक्तैः, अत एव निहतानां
मारितानां वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां रुधिरैः शोणितैः पाटलाः श्वेतरक्ताः सटा जटा येषां तैस्तादृशैः
केसरिभिः मृगेन्द्रैरिव विद्यमानैः, 'व्रतितस्तु सटा जटा' इत्यमरः । पुरोऽग्रतो निहिताः स्थापिता ये यवसरा
शयः घासपुञ्जाः तेषां शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु उपविष्टा मन्दुरापाला वाजिशालापालका येषां तैस्तादृशैः ।
'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । आसन्नां निकटवर्तिनो ये मङ्गलगीतध्वनयः माङ्गलिकगानशब्दाः
तेषु दत्तौ न्यस्तौ कर्णौ श्रोत्रे यैस्तैस्तादृशैः, तेषामपि गीताकर्णनौकण्ड्यस्य विद्यमानत्वादित्याशयः । अन्तः-
कर्णालेषु कपोलाभ्यन्तरेषु धृताः स्थापिता मधुराः सुत्वादाः सरसा गुडेन आर्द्राकृताः अत एव लुलिता
उभयतो गलदुग्धाः लाजकवला धानाग्रासाः यैस्तैस्तादृशैः, गुदमिश्रिता लाजग्रासाः चापल्यवशान्मा
निपातयन्त्विति मृत्युर्मुखे ध्रियन्त इत्यन्धप्रकृतिः । भूपालवल्लभैः राजप्रियैः मन्दुरागतैः वाजिशालाप्रान्तैः
तुरङ्गमैः अश्वैः उद्भासितं राजितम् अग्रेतनस्य राजकुलमित्यस्य विशेषणमेतत् ।

अधिकेति । अधिक्रियन्ते लोका अस्मिन्नित्यधिकरणं विचारालयः तन्मण्डपगतैः आर्यवेशैः शिष्टज-
नयोग्यवेशैः सुपरिष्कृतवस्त्राच्छादनैरित्यर्थः, अत्युच्चानि अत्युन्नतानि यानि वेत्रासनानि वेतसविष्टाराणि तेषु
उपविष्टैः कृतोपवेशनैः धर्ममयैः धर्मनिष्पन्नैरिव, धर्माधिकारिभिः आचारदर्शिभिः प्रादुर्बिवाकैः महापुरुषैः
शिष्टान्यायतत्परतादिसदगुणसहितैर्लोकैः अधिष्ठितम् आश्रितं राजकुलम् । इह 'धर्ममयैरिव' इति गुणोपेक्षा ।

अधिगतेति । अधिगतानि ज्ञातानि सकलग्रामनगराणां समस्तग्रामनगराणां नामानि अभिधेयानि
यैस्तैस्तादृशैः । ग्रामलक्षणमुक्तं श्रीरघुनाथेन—

‘तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकूपीवला । क्षेत्रोपयोगिभूमध्ये वसतिग्रामसंज्ञिका ॥’

मार्कण्डेयपुराणे च नगरलक्षणञ्चोक्तम्—

‘देवतायतनैश्चित्रैः प्रासादापणवेशमभिः । नगरं दर्शयेद्विद्वान् राजमार्गैश्च शोभनैः ॥’

शोभा पा रहा था, उनका सम्पूर्ण पृष्ठ भाग उज्ज्वल रेशमी कम्बल्लोंसे ढँका हुआ था, मधुर घण्टियोंके वजनेसे
उनके कण्ठदेश मुखर हो रहे थे, उनके कर्णोंके ऊपर मजीठ से रंगे हुए के समान लाल लाल सटाएँ थीं, अतएव
निहत जंगली हाथीके रक्तसे रक्तवर्ण जटा-युक्त सिंहके समान वे घोड़े देखनेमें आ रहे थे । उनके आगे रक्ते हुए
घासोंकी गठरियोंके ऊपर अश्वशालाके रक्षरुग (जमादार) बैठे थे । वे घोड़े समीपसे आती हुई मङ्गल गीतकी ध्वनिको
कान लगाकर सुनते थे । गालके अन्दर गुड़ (मधुररस) में साने गये सुत्वाद् दानेके घास लिए हुए थे, अत एव
गालके दोनों तरफसे उसका रस बाहर निकल रहा था, इस प्रकारके वे अश्व राजाके प्रिय थे । न्यायालय (कचहरी)
में साक्षात् धर्मके ही समान बड़े गुणवान् न्यायाधीशगण (जज आदि) सभ्यजनोचित वेशभूषाओंसे सुसज्जित
होकर अत्यन्त ऊँची वेदकी कुर्सियों पर बैठकर विद्यमान थे । न्यायालयके लेखकगण (पेशकार-नजिर आदि)
न्यायाधीशोंके आदेशों (परवाने) को लिखते थे, उससे समस्त ग्राम एवं नगरादिकोंका नाम जानते थे, एवं सर्वदा
आलोचना करनेसे सब जगत्को मानो एक ही घरके समान देखते थे और समस्त भुवनोंका व्यापार लिखनेसे

१. पट ... ।

२. प्रावृत्त, प्रावरित ... ।

३. बालपल्लवैः ।

४. कचिद् 'वन' इति पदं नास्ति ।

५. मधु रसलव लुलित ... । ६. जम्बाल ... । ७. ग्रामकर्दमनगर, ग्रामलक्षेदनाम, सकलनगरक्षेदखर्बट ... ।

रतया धर्मराजनगर-व्यतिकरमिव दर्शयद्भिरधिकरणैलेखकैरालिख्यमान-शासन-सहस्रम् ; अभ्यन्तरावस्थित-नरपति-निर्गम-प्रतीक्षण-परेण च स्थान-स्थानेषु वद्धमण्डलेन, कनकमयार्द्ध-चन्द्र-तारागणशवलैः चर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता, स्फुरित-निशित-करवालकर-प्ररोह-करालितातपेन, एकश्रवणपुटघटित-धवलदन्तपत्रेण ऊर्ध्व-वद्ध-मौलि-कलापेन, धवल-चन्दन-स्थासक-खचित-भुजोरुदण्डेन, वद्धासिधेनुकेन, अन्ध-द्रविड-सिंहलप्रायेण सेवकजनेन, आस्थानमण्डपगतेन च यथोचिततासनोपविष्टेन प्रसारयता दुरोदरक्रीडाम्, अभ्यस्यताऽष्टापद-

एकभवनमिव एकगृहमिव अखिलं समस्तं जगत् संसारम् आलोकयद्भिः बहुकालं समालोचना-वगात् एकभवनस्यैव समस्तसंसारस्य स्थानजनोदन्तं जानद्भिरित्यर्थः । आलिखिताः शासनसौविध्याय पत्रेषु अङ्किताः सकलभुवनस्य समस्तसंसारस्य व्यापाराः व्यवहारा राजकार्यप्रयोजनीयस्थानज्जादिघट-नावली इत्यर्थः । यैः तैस्तेषां भावस्तया कारणेन, धर्मराजनगरस्य यमस्य संयमिनीतिख्यातपुरस्य व्यतिकरं सम्बन्धं दर्शयद्भिः प्रकटयद्भिरिव विद्यमानैः, संयमिनीपुरेऽपि चित्रगुप्तादिभिः समस्तसंसारव्यव-हारलिखनादित्याशयः । अधिकरणस्य व्यवहारदर्शनसभायाः लेखकैः पूरुषैः, आलिख्यमानं पत्रेषु लिपी-क्रियमाणं शासनसहस्रं नृपतेः धर्माधिकारिणाञ्च आज्ञानिकरो यत्र तत् तादृशं राजकुलम् । इह 'एक भवनमिव' इत्युपमा, 'दर्शयद्भिरिवेति' क्रियोत्प्रेक्षा ।

अभ्यन्तरेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'सेवकजनेन' इत्यस्य विशेषणानि । अभ्यन्तरे अवस्थिता महाराजतारापीठनिकटे निजनिजकार्यहेतवे विद्यमानाः ये नरपतयः निजा निजा राजानः तेषां निर्गमो बहिरागमनं तस्य प्रतीक्षणं प्रतीक्षा तत्परेण तत्परायणेन, आयातेषु तेषु तैः सह गमनाशयादित्याशयः । वद्धं विहितं मण्डलं वत्तुलाकारेणावस्थानं येन तेन तादृशेन । कनक-मया काञ्चनरचिता ये अर्द्धचन्द्राः अर्धचन्द्रसदृशलक्षणानि तारागणा तारकागणसदृशलक्षणसमूहाश्च तैः शयलानि कर्तुराणि तैस्तादृशैः, चर्मफलकैः करणैः निशासमयं विभावरीसमयं दर्शयतेव प्रकटयतेव सता, निशीथेऽप्यर्द्धचन्द्रनक्षत्रगणोदयादित्याशयः । स्फुरिता देदीप्यमाना निशिताः तीक्ष्णा ये करवालाः खडगाः तेषां करप्ररोहैः किरणाद्भुरैः करालितो भयङ्करीकृत आतपा दिनकरालोको येन तेन तादृशेन । एकश्रवण-पुटे एककणपुटे घटितं योजितं दन्तपत्रं गजदशनरचितपत्रसदृशभूषणं येन तेन तादृशेन । देशव्यवहारात्ते-पामेकश्रवणे दन्तपत्रधारणमित्यवधेयम् । ऊर्ध्वम् उपरि वद्धो नद्धः मौलिकलापः केशसमूहो येन तेन तादृशेन । धवलैः शुभ्रैः चन्दनस्थासकैः चन्दनलिप्तहस्तप्रतिच्छन्दैः खचितौ अङ्कितौ भुजौ बाहु ऊरुदण्डौ च यस्य तेन तादृशेन । ऊरौ चन्दनस्थासकैश्चापि देशव्यवहारात् । वद्धा कटीभागेषु संयताः असिधेनुका-शुरिकाः येन तेन तादृशेन । 'शुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । अन्ध्रखिल्लः, द्रविडो द्राविडदेशः, सिंहलः सिंहलद्वीपम्, एतद्देशीयाः प्राया अधिका यत्र तेन तादृशेन । सेवकजनेन नानादेशीयनृपमण्डलशरीररक्षक-जनेन अधिष्ठितम् आश्रितमिति अग्रेतनक्रियापदस्य कर्तृपदमेतत् । इह 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

आस्थानेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि 'सामन्तलोकेन' इत्यग्रेतनस्य विशेष-णानि । आस्थानमण्डपः सभागृहं तत्र गतेन स्थितेन यथोचितानि यथायोग्यानि यानि आसनानि विष्टाः तेषु उपविष्टेन आसेदुपा, दुरोदरं धूतं नस्य क्रीडां खेलाकोष्ठं प्रसारयता विस्तारयता । अष्टापदव्यापारं

उस राजभवनके साथ धर्मराज नगर (यमपुरी) का कोई सम्बन्ध है, इस प्रकार मानो दिखा रहे थे । भवन के अन्दर महाराज तारापीठके पासमें बैठे अपने-अपने राजाके बाहर आनेकी प्रतीक्षाके लिए भिन्न-भिन्न देशीय राजाओंके शरीररक्षक सैन्यगण वहाँ स्थान-स्थान पर झुण्ट बाँधे खड़े थे । वे सोनेके अर्धचन्द्राकार और नक्षत्रा-कार निहस्रमूर्ते विचित्र दीप्तनी हुई चमड़ेकी ढालोंको धारणकर उस समय को मानो रात्रि कष्टकर दिखा रहे थे । चमकती हुई तीव्र तलवारोंमेंसे निकलती किरणोंको धूपमें मिलाकर उसे भयङ्कर करते थे । एक कानमें जून्हेने हाथीके दाँतसे बनाये हुए पन्नाकार आभूषणोंको पहन लिया था । मस्तकके ऊपर चूल बाँध रखा था । भुजाओं एवं जूँहोंको सफेद चन्दनके लेपसे चिह्नित कर दिया था, और कमरमें छुरेको बाँध रखा था, तथा उन लोगोंके बीचमें अधिक संख्यक ही आन्ध्र, द्रविड एवं सिंहलदेशीय व्यक्ति थे । सामान्यपदमें अनेकमहत्त्व संख्यक राज्याभिषिक्त अधीनदेशत्यराजगण नमुचित आसनों पर बैठे थे । उनलोगोंके बीचमें कोई कोई लुभा खेल रहे थे,

१. अधिकार... । २. निर्गमन... । ३. स्थाने स्थाने । ४. ...शुवशवलैः । ५. घटितानेकदन्तपत्रेण ।

व्यापारम्, आस्फालयता परिवादिनीम्, आलिखता चित्रफलके भूमिपालप्रतिबिम्बम्, आवध्नता काव्यगोष्ठीम्, आतन्वता परिहासकथाम्, विन्दता विन्दुमतीम्, चिन्तयता प्रहेलिकाम्, भावयता नरपतिकृतकाव्यसुभाषितानि, पठता द्विपदीम्, गृह्यता कविगुणान्, उत्किरता पत्रभङ्गान्, आलपता वारविलासिनीजनम्, आकर्णयता वैतालिकगीतम्, अनेकसहस्रसंख्येन, धवलोष्णीषपटारिलष्टविकट-किरीट-सङ्कट-शिरसा, सनिर्झर-शिखर-लम्प-बालातपमण्डलेनेव कुलपर्वतचक्रवालेन, मूर्द्धाभिषिक्तेन, सामन्तलोकेनाधिष्ठितम्, आस्थानोत्थित-भूमिपाल-संवर्त्तितानाञ्च कुथानां रत्नासनानाञ्च राशिभिरनेकवर्णैरिन्द्रायुधपुञ्जैरिव विराजित-सभा-

शारिफलनिक्षेपकार्यम् अभ्यस्यता वारंवारमभ्यासं विदधता 'अष्टापदं शारिफलम्' इत्यमरः । परिवादिनीं सप्ततन्त्रोविशिष्टां वीणां वल्लकीम् आस्फालयता वादनेन स्पन्दनं विदधता ।

.....वीणा तु वल्लकी ।

विपद्भी, सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ इत्यमरः ।

भूमिपालस्य महाराजतारापीडस्य प्रतिविम्बं प्रतिरूपं चित्रफलके आलेख्यपट्टके आलिखता भक्ति-सूचनार्थं चित्रीकुर्वता । काव्यगोष्ठीं काव्यालपम् आवध्नता विदधता । 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । परिहासकथाम् उपहासकारिवचनरचनाम् आतन्वता आधिक्येन विदधता । विन्दुमतीं विन्दता प्राप्नुवता अन्येन पृच्छ्यमानामाकर्णयतेत्यर्थः । प्रहेलिकां चिन्तयता ध्यायता । नरपतिः महाराजतारापीडः तेन कृतानि रचितानि यानि काव्यरूपाणि सुभाषितानि मनोहरवचनानि तानि भावयता भावनां विदधता । द्विपदीं पदद्वयात्मिकां गाथां पठता पाठं कुर्वता । कवेः काव्यरचयितुः गुणान् तत्काल्यवृत्तिप्रसादमाधुर्यभावालङ्कारादिभ्रमान् गृह्यता आकर्ण्यैव जानता । पत्राणि केतकीसम्बन्धोनि तेषां भङ्गान् वेश्याजनानां कुचगण्डादौ तिलकविशेषान् उत्किरता ददता । वारविलासिनीजनं वाराङ्गनालोकम् आलपता सम्भाषयता । वैतालिका वन्दिनः तेषां गीतं स्तुतिपाठम् आकर्णयता शृण्वता । अनेकानि बहूनि सहस्राणि सख्या परिमाणं यस्य तेन तादृशेन । धवलैः श्वेतैः उष्णीषपटैः मूर्द्धवेष्टनवलैः आच्छिद्यनि संयुक्तानि विकटानि महान्ति यानि किरीटानि कोटीराणि तैः सङ्कटानि सङ्कुलानि शिरांसि यस्य तेन तथोक्तेन । अत एव सनिर्झराणि सप्रलवणानि यानि शिखराणि शृङ्गानि तेषु लग्नं संसक्तं बालातपमण्डलं नूतनरविरश्मिजालं यस्य तेन तथोक्तेन, कुलपर्वताः महेन्द्रमलयादयः तेषां चक्रवालेन मण्डलेनेव विद्यमानेन । मूर्द्धाभिषिक्तेन राज्याभिषिक्तेन सामन्तलोकेन आयत्तदेशस्थराजमण्डलेन अधिष्ठितम् आश्रितं राजकुलम् । इह 'सनिर्झर-शिखर लम्पे'त्यादौ निर्झरैः सह धवलोष्णीषपदानां बालातपैः किरीटानां कुलपर्वतैश्च सामन्तानां सान्ध्यामिति उपमालङ्कारः ।

आस्थानेति । आस्थानात् उपवेशनस्थलात् उत्थितेषु उत्थाय चलितेषु भूमिपालेषु सदस्यभूपतिषु संवर्त्तितानां सेवकैस्तुल्य एकस्मिन् स्थले सङ्गोचितानां कुथानां विचित्रकम्बलानां रत्नासनानाञ्च अनेकवर्णै राशिभिः समूहैः इन्द्रायुधपुञ्जैः इन्द्रधनुःसमूहैरिव विद्यमानैः, विराजितः अलङ्कृतः सभायाः परिषदः

कोई कोई बार-बार शतरंज खेल रहे थे कोई वीणा बजाते थे कोई चित्रफलक पर महाराज तारापीडका चित्र खींचते थे कोई कोई काव्यालप कर रहे थे कोई कोई परिहासको विस्तार कर रहे थे कोई विन्दुमती (काव्यविशेष) सुनते थे कोई प्रहेलिका (हुजूमाल) की चिन्ता करते थे कोई महाराज तारापीडके बनाए हुए काव्यमय मनोहर वाक्योंकी भावना करते थे कोई द्विपदी नामक प्राञ्चन छन्दका पाठ करते थे कोई कवियोंके गुणोंका ग्रहण करते थे कोई वाराङ्गनाओंके कण्ठकपोलमें तिलक लगाते थे कोई वारवनिताओंके साथ बातचीत करते थे और वैतालिकों (स्तुतिपाठकों) के गीत सुनते थे उन लोगोंका शिर, सफेद पगड़ोंकी तरह से लपेटे हुए बड़े बड़े मणिमय मुकुटोंसे ढँका हुआ था, अत एव निर्झर जलसंयुक्त शिखर पर पड़े हुए बालातपवाले कुल-पर्वतोंके समान शोभापमान होता था । राजाओंके राजसभामेंसे उठ जाने पर नौकरोंने सभाके विचित्र कम्बल एवं रत्नमय आसनों (अथवा बहुते गलोंके एवं जटाज कुत्तियों) को एक भागमें रख दिया, वस्ते एकत्रीभूत इन्द्रधनुः समूहके समान

पर्यन्तम्, अमल-मणि-भूमि-संक्रान्त-मुख-निवह-प्रतिविम्बतया विकच-कमलपुष्प-अकरमिव सन्पादयता, गतिवश-रणित-नूपुर-पारिहाय्य-रशना-स्वन-मुखरेण, स्कन्धावसक्त-कनकदण्ड-चामरेण, निर्गच्छता प्रविशता चानवरतं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिषण्ण-चामीकर-शृङ्खला-संयत-श्वगणम्, इतस्ततः प्रचलित-परिचितामितकस्तूरिका-दुरङ्ग-परिमल-वासित-दिङ्मुखम्, अनेक-कुञ्जकिरात-वर्षवर-वधिर-वामन-मूक-सङ्कुलम्, उपाहत-किन्नर-मिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आवद्ध-मेघ-कुक्कुट-कुरर-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-युद्धम्,

पर्यन्तः प्रान्तदेशो यत्र तत्तादृशं राजकुलम् । इह इन्द्रायुधानामेकत्रीभूतत्वाभावाजाल्युपेक्षा ।

अनेकेति । अमलाः स्वच्छा या मणिभूमयः रवभूमयः तानु सङ्क्रान्तानि सञ्चारितानि मुखनिवहस्य वदनसमूहस्य प्रतिविम्बानि यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, विकचानि विकसिनानि यानि कमलपुष्पाणि पङ्कजानि तेषां प्रकरं समूहं सम्पादयतेव प्रवर्तयतेव, तद्वदनानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । गतिवशेन गमनवशेन कारणेन रणितानि शब्दिनानि यानि नूपुराणि पादकटकानि पारिहाय्यणि कङ्कगानि, रशना काञ्चीदामानश्च तेषां स्वनैः शब्दैः मुखरः शब्दायमानः तेन तादृशेन । स्कन्धेषु अवसक्तानि स्थापितानि कनकदण्डानि चामराणि यस्य तेन तादृशेन । तथा अनवरतं निरन्तरं निर्गच्छता निःसरता प्रविशता च वारविलासिनीजनेन गणिकामण्डलेन आकुलितं व्याप्तं राजकुलम् । इह 'सम्पादयतेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

एकदेशेति । एकदेशे एकभागे निषण्ण आनीतः चामीकरशृङ्खलाभिः सुवर्णशृङ्खलाभिः संयता वद्धा ये ध्वजः कुक्कुराः तेषां गणः समूहो यत्र तत्तादृशम् ।

इतस्तत इति । इतस्ततः समन्तात् प्रचलिताः, परिचिताः प्रियस्तहदयाः, अमिताः असंख्या ये कस्तूरिकाः कस्तूरीविशिष्टाः कुरङ्गा हरिणाः तेषां परिमलेन शरीरसुगन्धेन वासितानि आमोदितानि दिङ्मुखाणि दिग्बदनानि यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेके ये कुञ्जाः, किराताः कुशशरीराः 'किरातो म्लेच्छमेदे स्यात् भूमिन्देश्वपननावपि' इति मेदिनी । वर्षम् अजगेधुरं विवृण्वन्तीति वर्षवरा ननुसकाः वधिराः श्रोत्रेन्द्रियविकलाः, वामनाः हस्वशरीराः, मूकाः वाक्स्वाम्यर्थरहिताश्च तैः सङ्कुलं व्याप्तं राजकुलम् ।

उपाहतैति । उपाहतानि एकत्रीकृत्य आनीतानि किन्नरमिथुनानि अधमुखदम्पत्यो यस्मिस्तत्तादृशम् । आनाता उपाहताः वनमानुषा अरण्यमनुष्यरूपवनचरा यस्मिस्तत्तादृशम् । आवद्धानि सङ्घटितानि मेघैः पण्डितैः 'मेघवृण्णय पण्डिते' इत्यमरः, कुक्कुटैश्चरणायुधैः, कुररैः मत्स्यादनैः पक्षिविशेषैः, कपिञ्जललावकवर्तिकाभिश्च नह युद्धानि मङ्ग्यामा यस्मिस्तत्तादृशम् । उलूजिताः तारस्वरेण शब्दायमानाः पकोराः विपत्तुचकाः कादम्बाः कलहंसोः, हारीताः पक्षिविशेषाः, कोकिलाः पिकाश्च यस्मिस्तत्तादृशम् । लालप्यमानाः भूयो भूयः सम्भाषयन्त्यः शुक्रसारिका यस्मिस्तत्तादृशम् ।

विविध रंगके वन कमल और रत्नगर्भों (अथवा गलीचे एवं जडाव कुत्तियों) से सन्नामण्डपका प्रान्तभाग सुशोभित होता था । वाराहनाएँ कन्धे पर सोनेकी ढंडीके चानर रखकर बारबार जाती आती थीं, उस समय निर्मल मणिमय भूमिमें वन लोगोंके मुखोंका प्रतिविम्ब पड़ जानेसे मानो खिले हुये कमल समूहकी उत्पन्न करती थीं, और चलनेसे वन लोगोंके नूपुर (पादवेद), काजूग और चन्द्रहार (रसना) के शब्दसे शरीर भी शब्दित होता था । उसके एक भागमें सोनेके जडीरते ढँपे कुत्ते बैठे थे । विधस्तचित्त होकर हजारों पालतू कस्तूरी-दृग श्वर-उपर विचरण करते थे, उनके देहकी सुगन्धिसे सब दिशाई सुगन्ध-मय हो गई थी उस राजमवनमें अनेक कुञ्ज (कुण्डे) किरान (कुण्ड-शरीरवाले), ननुसक, वधिर, वामन और मूकजन (गूंगे) व्याप्त थे । वहाँ किन्नरोंके जोड़े और वन-मानुष लाकर रत्ने गए थे । जगह-जगह पर भेड़, वनकुक्कुट (जंगली मुर्गे), कुरर, चानक, लव, और वत्तकी लड़ाई कर रहे

१. कचित् 'मणि' पठं न्नास्ति । २. परिहाय्य । ३. रव । ४. स्कन्धसक्त । ५. वारविलासिनीनां वनेन । ६. अश्वगणम् । ७. अपरिचितसितकस्तूरिका । ८. 'वर्षधर, वर्धरवर्धर' । ९. वामनक ।

उत्-कूजित-चकोर-कादम्ब-हारीत-कोकिलम्, लालप्यमानं-शुकसारिकम्, इभपतिमदं-परि-
मलामर्ष-जुम्भितैश्च निष्कूजद्भिः शिखरिणां जीवितैरिव गिरिगुहानिवासिभिर्गृहीतैः
पञ्जरकेसरिभिरुद्भास्यमानम्, उत्त्रस्यमानैः काञ्चनभवन-प्रभा-जनित-दावानल-शङ्कैर्लो-
लवारकैर्भ्रमद्भिर्वर्त-हरिण-कदम्बकैर्लोचनप्रभया शवलीकृतदिगन्तरम्, उद्दाम-केकारवा-
नुमीयमाच-मरकत-कुट्टिम-स्थितशिखण्डि-मण्डलम्, अतिशिशिर-चन्दन-विटपि-च्छाया-
निपण्ण-निद्रायमाणगृह-सारसम्, अन्त-पुरेण च बालिकाजन-प्रस्तुत-कन्दुक-पञ्चालिकाक्रीडेन,

इभपतीति । इभपतयो गजेन्द्राः तेषां मदपरिमलैः दानवारिसुगन्धः ये अमर्षाः कोपाः तैः जुम्भिताः
पञ्जराभ्यन्तरेष्वेव घूर्णिताः तैस्तादृशैः, निष्कूजद्भिः शब्दायमानैः, शिखरिणां पर्वतानां जीवितैरिव
प्राणैरिव, तद्गुहानिवासिभिः पर्वतवन्दरावस्थायिभिः गृहीतैः पर्वतकन्दरात् आदाय आनीतैः पञ्जर-
केसरिभिः पञ्जरप्राप्तमृगेन्द्रैः उद्भास्यमानम् उत्कर्षेण विराज्यमानम्, राजकुलम् । इह सिंहविषये 'निष्कू-
जद्भिः' इत्यसम्बद्धमेव ख्यातविरुद्धतादोषसद्भावात् तस्मात् 'गर्जद्भिः' इति पाठं विधाय परिहर्तव्यम् ।

उत्त्रास्येति । काञ्चनभवनानि सुवर्णरचितगृहाणि तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः जनिता उत्पादिता
दावानलशङ्का वनवह्निसन्देहो येषां तैः तादृशैः, अत एव उत्त्रास्यमानैः तथैव शङ्कया विशेषेण त्रासं
प्राप्यमाणैः, अत एव च लोलतारकैः चञ्चलकनीनिकैः वर्तमानैः भ्रमद्भिः इतस्ततः पर्यटद्भिः, वनहरि-
णानां काननमृगाणां कदम्बकैः समूहैः, लोचनप्रभया नेत्रकान्त्या शवलीकृतानि विचित्रीकृतानि दिशा-
मन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । तेषां लोचनानामपि शवलत्वादित्याशयः ।

इह काञ्चनभवनप्रभासु मृगाणां वनवह्निभ्रमाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः । तथा नेत्रकान्त्या दिगन्तराणां
विचित्रीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बद्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः । अनयोश्च परस्परनैरपेक्षेण
विद्यमानत्वात्तिलतण्डुलवत्संसृष्टिरलङ्कारः ।

उद्दामेति । उद्दामैः विस्तृतैः केकारवैः मयूरवाणीध्वनिभिः अनुमीयमानम् अनुमानविषयीक्रियमाणं
मरकतकुट्टिमेषु अश्रमगर्भवद्भूमिषु स्थितम् उपविष्टं शिखण्डिमण्डलं मयूरसमूहो यत्र तत्तादृशम् ।
मरकतकुट्टिमानां शिखण्डिनाञ्च समानवर्णतया तत्रोपविष्टानां लोचनगोचराभावात् केवलकेकारवैरेवानु-
मानमित्याशयः ।

अतिशिशिरैति । अतिशिशिराः अत्यन्तशीतलाः चन्दनविटपिनां चन्दनतरुणां छाया आतपाः तासु
निपण्णा उपविष्टाः सन्तो निद्रायमाणाः प्रमोलां विदधतः गृहसारसाः भवनपोषितसारसपक्षिणो यस्मि-
स्तत्तादृशम् ।

अन्तःपुरेणेति । किञ्चेति चार्थः । 'अन्तःपुरेणे'ति 'समुपेताभ्यन्तरम्' इत्यग्नेतनपदान्तःपतितायाः
'समुपेत' इति क्रियायाः कर्तृपदम् । तथेह तृतीयाया एकवचनान्तानि पदानि 'अन्तःपुरेण' इत्यस्य
विशेषणानि । बालिकाजनैः कन्यकावर्गैः प्रस्तुता आरब्धा कन्दुकैः गेन्दुकैः पञ्चालिकाभिः वसनरचितपु-
त्रिकाभिश्च क्रीडा खेला यत्र तेन तादृशेन ।

'पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः ।

ये, किसी किसी जगह चकोर, कलहंस, हारीत और कोकिल ऊँचे स्वरसे शब्द (गान) कर रहे थे,
किसी जगह शुक और सारिका (तोता-मैना) का श्लाघ हो रहा था। जो सिंहगण पहले पर्वतोंकी गुहाओंमें
रहनेसे उनके जीवनके समान थे, वे सिंह इस राजभवनके अन्दर पकड़कर पिंजरांमें बन्द कर दिए गए थे वे
हाथियोंके मदजलकी सुगन्ध पाकर क्रोधसे पिंजरेके अन्दर ही घूमते हुए बड़ी गर्जना करते थे। पालतू हरिणगण,
सुवर्णकी गृहदीवारोंकी प्रभा (चमक) को दावानल समझकर भीत होकर चञ्चलनयनसे इधर उधर विचरण
करते हुए नेत्रोंकी प्रभासे वहाँकी सब दिशाओंको चित्रित करते थे। वहाँ मरकत मणि-मय भूमि पर रहनेवाले
मयूरोंका अपनी केकारवसे ही पहचान होता था। अत्यन्त शीतल चन्दनवृक्षोंकी छायामें बैठे पालतू सारस (मैने)
ऊँघने लगते थे। राजभवनके अन्दर अन्तःपुर (रनिवास) सलग्न था, वहाँ लड़कियाँ गेंद और कपड़ेके बने हुए

१. आलप्यमान " । २. क्वचित् 'इभ' इति पदं नास्ति ।

३. क्वचित् 'मद' इति पदं नास्ति ।

अविरत-बाह्यमान-दोला^१-शिखर-कणित-घण्टा-टङ्कार-पूरिताशामुखेन, भुजग-निर्मोक्त-
शङ्कित-मयूर-ह्रियमाणहारेण, सौध-शिखरावतीर्णप्रचलित-पारावत-कुलतया स्थलो-
त्पलिनीवनशोभितेनेव, अन्तःपुरिकाजन-प्रस्तुत-नरपति-चरित-विडम्बनक्रोडेन, अश्वम-
न्दुरा-परिभ्रष्टागतैरवलुन्नभवन-दाडिमोफलैराखण्डिताङ्गन-सहकार-पल्लवैरभिभूत-कुञ्ज-वामन-
किरात-करतलाच्छिन्नानि भूषणानि विकिरद्भिः कपिभिराकुलीकृतेन^२, शुक्र-सारिका-
प्रकाशित-सुरत-विस्मम्भालाप-लज्जितावरोधजनेन, प्रासाद-सोपान-समारोहणचलितैरवलानां

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं बाह्यमानानां दोलनानन्दप्राप्तये तदणीभिरारुह्य आन्दोल्यमानानां
दोलानां दोलनयन्त्राणां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु कणितानां सञ्चलनजवेषु शब्दितानां घण्टानां टङ्कारैः 'टं-
टम्' इति ध्वनिभिः पूरितानि भूतानि अशामुखानि दिग्भवानि यस्मिन्स्तेन तादृशेन ।

भुजगेति । भुजगनिर्मोक्तस्य अहिकञ्चुकस्य शङ्कितेन समुपपन्नसन्देहेन हारं निरीक्ष्य भुजगनिर्मो-
क्तोऽयमिति श्रान्तिमत्तेत्यर्थः, मयूरेण शिखण्डिना ह्रियमाणः गृह्यमाणः हारो मौक्तिकदाम यस्मिन्स्तेन
तादृशेन । इह हारे शिखण्डिनः भुजगनिर्मोक्तभ्रमाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

सौधेति । सौधशिखरात् अट्टालिकोर्ध्वदेशात् अवतीर्णं सप्रचलितं पारावतकुलं कपोतगणो यत्र
तस्य भावस्तथा कारणेन, स्थलोत्पलिनीनां सलिलशून्यस्थानगतसदृकमललतानां वनेन समूहेन शोभितं
राजितं तेनेव, तेषां पारावतानां कमलदलवत् ज्ञायमानत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तःपुरिकाजनैः अवरोधपुरस्थनारीलोकैः प्रस्तुता प्रारब्धा नरपतेः महाराजतारा-
पीडस्य यच्चरितं नेपथ्यरचनाचारावलोकनक्रियाः तस्य विडम्बनम् अनुकरणमेव क्रीडा खेला यस्मि-
न्स्तेन तादृशेन ।

अथेति । अश्वमन्दुराया वाजिशालतः परिभ्रष्टाः वन्धनाद्विमुक्ताः सन्ति आगताः प्राप्ताः तंस्ता-
दृशैः । अश्वानां दृष्टिदोषप्रतिवन्धनार्थं त्राजिशालायां वानराः स्थाप्यन्त इति भूषणीनां व्यवहारः ।
अवलुप्तानि भिन्नानि, भवनदाडिमोफलानि गृहाङ्गनस्यदाडिमफलानि यैस्तैस्तादृशैः । आखण्डितानि
भिन्नानि अङ्गनसहकाराणां चत्वरवत्तिरसातलरूपां पल्लवानि किसलयी यैस्तैस्तादृशैः । अभिभूताः तैरेव
वानरैः आक्रम्य विजिता ये कुञ्जवामनकिराताः तेषां करतलेभ्यः हस्ततलेभ्यः आच्छिन्नानि हठादाकृष्य
गृहीतानि भूषणानि कटकाद्यलङ्कारान् विकिरद्भिः समन्ताद्विचित्रिभिः कपिभिः वानरैः आकुलीकृतेन व्यप्री-
कृतेन । एवमेव हि कपिप्रकृतयः, तेनेह स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

शुकेति । शुक्रसारिकाभिः कीरपीतपादादिभिः शयनभवनायाताभिरिति भावः, प्रकाशिता अन्यज-
नसम्भवे स्फुटमुच्चारिताः ये सुरतविस्मम्भालापाः सम्भोगसामयिकस्वच्छन्दवचनानुकरणवचनानि तैः
लज्जिताः सञ्जातत्रपा अवरोधजना अन्तःपुरसुन्दर्यो यस्मिन्स्तेन तादृशेन ।

प्रासादेति । प्रासादानां सौधानां सोपानेषु आरोहणेषु समारोहणेन उपरिष्ठाङ्गमेनेन चलितैः स्पन्दितैः,
अवलानां स्त्रीणां चरणेषु पादेषु अवसक्तैः विद्यमानैः मणिमयैः रत्नविकारैः, पदे पदे प्रतिपदचपेण रणद्भिः
शब्दायमानैः तुलाकोटिवलयैः पादाङ्गदमण्डलैः 'पादाङ्गदं तुलाकोटिः' इत्यमरः, द्विगुणीकृतं निजशब्दैर्वर्द्धितं

शुद्धिर्वासे खेलनी थी । सुवतियाँ दिन-रात हिलते झूलें पर झूलती थीं, उन झूलेंके ऊपर भागमें घण्टियोंके 'टं टं'
शब्दसे समी दिशाओं परिपूर्ण होती थीं । कोई मयूर एक हारको सर्पको कंचुकी जानकर उसे खींच ले जाता था ।
महलोंके शिखरोंसे लतरकर नीचे चलते रहते कवूतरोंसे अन्दरका वह भाग ऐसा प्रतांत होना था मानो स्थलस्थित
शोभायमान कमलिनीका वन हो । अन्तःपुर (रनिवास) की सुन्दरियों महाराज तारापीठके चरित्रका अनुकरण
करनेकी क्रीडामें लगी रहती थी । वन्दरोंके झुण्ड अथगाला (अस्तबल) में से वहाँ आकर, घरके आंगनमें विद्यमान
अन्तर्गोक फलोंकी कुतर कर, चत्वरस्थित आमोंके पटवोंको तोड़कर, कुञ्ज, वामन और किरातकी परातन कर
उन लोगोंके हाथोंसे बलपूर्वक (जबरदस्ती) आभूषणोंको छानकर उन्हें इधर-उधर बिखेर (फेंक) कर अन्तःपुरकी
व्याकुल करने थे । शयनगृहमें रहनेवाले शुक्र और सारिकागण (तोते और मैने) सम्भोगसमयके विस्मम्भालापको
दूतरे लोगोंके सामने प्रकाशित कर अन्तःपुरकी सुन्दरियोंको लज्जित करने थे । पाल्नु कल्पसौकीं पत्तियोंसे
वहाँका आंगन सकेद प्रतीत होता था, इस तरह महलकी सौद्धियों पर चढ़ती हुई सुन्दरियोंके पैरोंमें पहने हुए

चरणावसक्तैर्मणिमयैः पदे पदे^१ रणङ्गिस्तुलाकोटि-चलयैर्द्विगुणीकृत-कूजित-रुताभिः^२ भवन-
कलहंसमालाभिर्धवलितान्नेन, धृत-धौत-धवल-दुकूलोत्तरीयैः कलधौत-दण्डावलम्बिभिः
पलित-पाण्डुर-मौलिभिराचारमयैरिव विनयमयैरिव मर्यादामयैरिव मङ्गलमयैरिव गम्भीराकृ-
तिभिः स्वभावधीरैरुष्णीषिभिर्वयःपरिणामेऽपि जरत्सिंहैरिवापरित्यक्तसत्त्वावष्टम्भैः कञ्चुकिभि-
रधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरम्, जलधर-सनाथमिव कृष्णागुरुधूमपटलैः, सनीहारमिव याम-
कुञ्जरघटा-कर-शीकरैः, सनिशमिव तमालवीथिकान्धकारैः, सवालातपमिव रक्ताशोकैः^३
सतारागणमिव मुक्ताकलापैः, सर्वोपसमयमिव धारागृहैः, सतडिल्लतमिव हेममयीभि-

कूजितरुतम् अव्यक्तशब्दे यासां ताभिः, तादृशीभिः, भवनकलहंसमालाभिः भवनपोषितकादम्बपङ्क्तिभिः
धवलितं निजनिजस्थित्या श्वेतीकृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्य तेन तादृशेन । 'अङ्गनं चत्वरजिरम्' इत्यमरः ।

धृतेति । धृतानि धारितानि धौतानि रजकालितानि अत एव धवलानि शुभाणि दुकूलोत्तरीयाणि
पटोत्तरीयवस्त्राणि यैस्तैस्तादृशैः । कलधौतदण्डान् सुवर्णयष्टीः अवलम्बन्ते धारयन्तीति तैस्तादृशैः ।
पलितेन जराजनितरवेततया पाण्डुराः धवलाः मौल्यः कचाः येषां तैस्तादृशैः । आचारमयैरिव साधुव्य-
वहारनिष्पन्नैरिव सर्वस्मिन् समये तदनुसरणात्तदुपदेशाच्चेत्याशयः । विनयमयैरिव सर्वस्मिन् समये
नम्राचरणात् । मर्यादा नीतिपथवर्तनं तन्मयैरिव सर्वस्मिन् स्थले न्याय्यव्यवहरणात् । मङ्गलमयैरिव
समस्तानामेव प्राणिनां सर्वस्मिन् समये मङ्गलानुध्यानात् । गम्भीरा दुरवगाहा अचपला अचञ्चला
आकृतयः स्वरूपाणि येषां तैस्तादृशैः । स्वभावाः चित्तवृत्तयोऽपि धीरा धैर्यवन्तो येषां तैस्तादृशैः । उष्णीषा-
णि मूर्ध्वैष्टनानि एषां सन्तीति तैः । वयःपरिणामेऽपि जरावस्थायामपि विद्यमानेऽपि जरत्सिंहैरिव
वृद्धहयैरिव, अपरित्यक्तः अनुज्जितः सत्त्वावष्टम्भः साहसावलम्बनं यैस्तैस्तादृशैः । कञ्चुकिभिः
प्रतिपादितस्वरूपैः वृद्धब्राह्मणैः, अधिष्ठितेन आश्रितेन प्रदर्शितविधिनाऽन्तःपुरेण, समुपेतं न्यतितम्
अभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत्तादृशं 'राजकुलम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

आचारमयैरिव, विनयमयैरिव, मङ्गलमयैरिव, इत्यत्र त्वकारार्थं मयट्प्रत्ययविधानात् विकारस्य
चान्यथारूपत्वेन गुणत्वात्तस्य चोच्चेष्टणाद् गुणोच्चेष्टालङ्कारः ।

जलधरति । कृष्णागुरुणां काकनुष्ठानां दह्यमानानां धूमपटलैः धूमसमूहैः, जलधरसनाथमिव
मेघसहितमिव धूमसमूहानां जलधरसदृशत्वादित्याशयः । यामकुञ्जरघटायाः प्रतिप्रहरपरिवर्तितगजनिक-
रस्य करशीकरैः शुण्डातो निःसृतसलिलकर्णैः सनीहारमिव तुहिनसहितमिव, तुहिनवत् तेषां पतनात्
तमालवीथिकाभिः तमालवृक्षपङ्क्तिभिः ये अन्धकाराः तमांसि तैः सनिशमिव रात्रिसहितमिव, उभयतम-
सामपि सदृशत्वात् । रक्ताशोकैः कुसुमैः सवालातपमिव अभिनवदिनकरालोककुसुमिव, वालातपवत्
तदशोकानां लोहितत्वात् । मुक्ताकलापैः मुक्तामाल्यैः सतारागणमिव सनच्चत्रसमूहमिवाविद्यमानम्
मुक्ताकलापानां तारागणवद्विस्तृतत्वाद्देदीप्यमानत्वाच्च । धारागृहैः अनवरतसलिलवर्षिण्यन्त्रसहितभवनैः

पद-पद पर शब्द करते हुए—मणिमय नूपुरों (विद्युओं) और कङ्कणोंसे उन (कलहंसों) का स्वर द्विगुणित हो
गया था । कञ्चुकिगण (वृद्ध ब्राह्मणगण), धुले हुए सफेद रेशमी कपड़ेका उत्तरीय (दुपट्टा) धारण कर, सोनेकी
छटी हाथमें लेकर उक्त अन्तःपुरमें फिरने रहते थे । वे नाना सदाचारमय, विनयमय, मर्यादानय और मङ्गलमय
थे । उनकी आकृति गम्भीर थी, स्वभाव धीर था, एवं मत्तकके ऊपर पगड़ी बँधी हुई थी । और वृद्ध होनेपर भी
वृद्धसिंह जिन प्रकार पशुओंका अवलम्बन नहीं छोड़ता, वसी प्रकार उन्होंने भी उस्ताह नहीं छोड़ा था । और
वह राजभवन, जलते हुए काले अमरके धूरराशिसे नाना मेघसयुक्त था, प्रतिप्रहरनें परिवर्तित हाथियोंकी
सूँडमेंसे निकलते हुए जलाबन्दु-समूहसे नाना दहों हिमकण बरस रहे थे; तमालवृक्षोंकी कुञ्चोंके अन्धकारसे नाना
वहों रात्रि थी, ऐसा प्रतीत होता था, लाल अशोकपुष्पसे नाना बाल-नूदका उदय हुआ था, मुक्ताकलापसे नाना
तारेगण आ गए हैं ऐसी प्रतीति होती थी; जलपन्त्र (फव्वारों) के गृह रहनेसे नाना वर्षा समय आ गया हाँ ऐसा

१. मणिमयैर्विभूषणैः पदे पदे । २. ...रुताभिः । ३. क्वचित् 'कल' इति पद नास्ति । ४. धवलोद्भवा-
जिरेण । ५. क्वचित् 'धृतनदं' नोपलभ्यते । ६. क्वचित् 'पाठः' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ७. आधारन-
यैरिव । ८. क्वचित् 'विनयमयैरिव' इति पाठ एव नोपलभ्यते । ९. जरीजरत् । १०. सजलजलधर ।
११. आरकाशोकैः ।

मंयूर्यष्टिभिः, सगृहदैवतमिव शालभञ्जिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थित-दण्डपाणि-
प्रतीहारगणम्, उल्लूककविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणि-प्रतिपाद्यमानानेकभिनयार्थ-सञ्चयम्,
अप्सरोगणमिव प्रकटमनोरमारम्भम्, दिवसकरोदयमिव उल्लसत्पद्माकर-कमलामोदम्,
उष्णकिरणमिव निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पताकाङ्क-शोभितम्, शोणितपुर-

सवर्णसमयमिव प्रावृट्कालसहितमिव । हेममयीभिः सुवर्णनिर्मिताभिः मयूरचट्टिभिः कलापिवृन्दोपवेशनदण्डैः
सतद्विह्वलमिव विद्युहतासहितमिव तदण्डानां तद्विद्वयनीयमानत्वात् । शालभञ्जिकाभिः दारपुत्रिकाभिः
सगृहदैवतमिव, तासां भवनदेवतावद्भवनमध्येऽवस्थानात् । इह 'जलधरसनायमिव' इत्यारभ्य 'सगृह-
दैवतमिव' इत्यन्तेषु सप्तसु वाक्येषु साहित्यस्य संयोगरूपतया गुणत्वात्तस्य चोत्प्रेक्षणात् गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

शिवेति । शिवभवनमिव काशीस्थविष्णुनायनन्दिरमिव, द्वारावस्थितः द्वारि विद्यमानः दण्डपाणिः
यष्टिहस्तः प्रतीहारगणः द्वारपालनिकरः यस्य तत्तादृशम् । अन्यत्र तु द्वारावस्थिताः दण्डपाणिः तत्संज्ञको
मैरवविशेषः, प्रतीहाररूपा गणाः प्रमथाश्च यस्य तत्तादृशम् ।

उल्लूकेति । उल्लूकवेः अलङ्कारप्रसादमाधुर्यगुणोपेतकाव्यरचयितुः गद्यं छन्दोरहितं गद्यात्मकं
वासवदत्तादिकं काव्यमिव, कादम्बरीकाव्यमिवेत्यपि व्यज्यते । विविधा अनेकप्रकाराः वर्णाः ब्राह्मणादयः
तेषां श्रेण्या समूहेन प्रतिपाद्यमानः उपायनभावेन समर्पमाणः अनेको विविधः अभिनवो नूतनः अर्थ-
सञ्चयः धनराशिर्यस्मिन् तत्तादृशम् । अन्यत्र तु विविधा नानाप्रकाराः वर्णाः अक्षराणि तेषां श्रेण्या पङ्क्त्या
प्रतिपाद्यमानः निरूप्यमाणः अनेकेषां विविधानाम् अभिनवानां नूतनानाम् अभ्युत्पन्नाङ्गमित्यर्थः
वर्णानां विषयाणां सञ्चयो राशिर्यत्र तत्तादृशम् ।

अन्तर इति । अप्सरोगणमिव, प्रकटा गोपनरहिताः सर्वविदिता इत्यर्थः, मनोरमाः सुन्दराश्च
आरम्भाः कार्योपक्रमा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटमनोरमा अत्यन्तसुन्दरी रम्भा तत्संज्ञका वेश्या यत्र
तं तादृशम् ।

दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य उदयमिव उद्गमनमिव, उहसन् परिस्फुरन् पद्माकरकमलानां
सरसीतटगतमृगविशेषाणाम् आमोदः कस्तूरिकासुगन्धिः यत्र तत्तादृशम् । पक्षे उहसन् विकसितनया
समन्तात् प्रसरन् पद्माकरकमलानां सरसीस्थितपङ्कजानाम् आमोदः सुगन्धिः यस्मात्तं तादृशम् ।

'पङ्कजे सलिले तान्ने कमलस्तु मृगान्तरे' इति हैमः ।

उष्णेति । उष्णकिरणः उष्णरश्मिः सूर्यस्तमिव, निजलक्ष्म्या स्वीयकान्त्या कृतो विहितः कमलायाः
राज्यश्रियः उपकारः वर्द्धनरूपसाहाय्यं येन तादृशम् । पक्षे निजलक्ष्म्या स्वीयप्रकाशरूपश्रिया कृतः
कमलानां पङ्कजानाम् उपकारः प्रस्फुटनरूपोपकृतिर्येन तं तादृशम् ।

नाटकमिति । नाटकं तत्संज्ञकम् अभिनेयविशेषमिव, पताकाभिः वैजयन्तीभिः अङ्कैः अनेकप्रकार-

बोध हो रहा था; नयूरोंके बैठनेके लिए सुवर्ण-नय डंडोंसे मानो विद्युहना-युक्त और अधिकतर कठपुतलियोंके
रहनेसे नानो गृह-देवतागण ही उपस्थित हों ऐसी प्रतीति होती थी । विश्वेश्वर (महादेव) मन्दिरके
दरवाजेके पास जिस प्रकार दण्डपाणि, मैरव और प्रमथगण द्वारपाल रूपमें रहते हैं, उसी प्रकार उस राजभवनके
दरवाजेके पास भी हाथोंमें छड़ी लिए द्वारपालगण रहते थे । उल्लूक कविके वनाप हृद गद्यकाव्यमें जिस प्रकार विविध
अक्षरोंको श्रेणीसे नयानया अभिप्राय प्रकट होता रहता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार भातगादि नाना-
कार्यीय व्यक्तियोंको नये-नये अनेक प्रकारके ढव्योंकी उपहाररूपमें दिया जाता था । अप्सराओंके बीचमें जिस
प्रकार अत्यन्त सुन्दरी रम्भा नामकी अप्सरा है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रदास्य भावसे सुन्दर-सुन्दर
काव्यारम्भ होते थे (अथवा मनोरञ्जक खेल होते थे) । सूर्यके उदयमें जिस प्रकार सरोवरमें रहनेवाले कमलोंकी
सुगन्धि बाहर निकलती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सरोवरतीरमें रहनेवाले कमलोंकी सुगन्धि
बाहर होती थी । सूर्य जिस प्रकार अपने प्रकाशरूप शोभाद्वारा कमलोंका प्रकाशरूप उपकार करते हैं, वर
राजभवन भी उसी प्रकार अपनी शोभा द्वारा राजलक्ष्मीकी इन्द्रिरूप उपकार करता था । नाटकग्रन्थ जिस प्रकार
पताका (नाटकका अङ्क) और अङ्क द्वारा शोभित होता है, वही राजभवन भी उसी प्रकार ध्वज, पताका और ध्रुवसे

मिव वाणयोग्यावासोपेतम्, पुराणमिव विभागावस्थापितं सकलभुवनकोशम्, सम्पूर्णं चन्द्रोदयमिव मृदुरकरसहस्रसंघटितरत्नालयम्, दिग्गजमित्राविच्छिन्न-महादान-सन्तानम्, ब्रह्माण्डमिव सकलजीवलोकव्यवहार-कारणोत्पन्नहिरण्यगर्भम्, ईशानबाहुवनमिव महाभोगि-

विह्वैश्च शोभितं राजितम् । पक्षे पताकया 'व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते' इत्युक्तस्वरूपेण अर्थप्रकृतिविशेषेण, अङ्के: 'प्रत्यक्षनेतृवरितो रसभावसमुज्ज्वलः' इत्यादिस्वरूपकैः परिच्छेदैश्च शोभितं राजितम् । शोणितेति । शोणितपुरं तत्संज्ञकं वाणनाम्नो दैत्यस्य नगरं तदिव, वाणानाम् इषूणाम् इष्वानाम् युधानामित्यर्थः, वाणस्य वाणनृपतेश्च योग्यैः समुचितैः आवासैः भवनैः उपेतं सहितम् ।

पुराणमिति । पुराणं व्यासप्रणीतमस्त्यपुराणादिशास्त्रमिव, 'पुराणलक्षणञ्चैकममरकोशटीकायाम्— 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

अष्टादशपुराणानाञ्च संक्षेपेण नामानि चोक्तमन्यत्र—

'मद्वयं भद्वयं चैव त्रयं वचतुष्टयम् । अनापलिङ्गकृत्कानि पुराणानि जगुर्बुधाः ॥'

विभागेन पङ्क्तिरूपेण अवस्थापितः रचितः सकलभुवनकोशः समस्तसंसारं यावान् अर्थसञ्चयः सम्भवति तावान् अर्थसञ्चय इत्यर्थः, यत्र तत्तादृशम् । पक्षे विभागे अंसविशेषे अवस्थापितः कथनेन जापितः सकलानां समस्तानां चतुर्दशानां भुवनानां मण्डलं यत्र तत्तादृशम्, निखिलेऽपि पुराणेषु समस्त-संसाराणां निरूपणोपलम्भादित्याशयः ।

'कोशोऽस्त्री कुटुम्बे पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके ।

जातिकोशेऽर्थसङ्घाते पेश्यां शब्दादिसङ्ग्रहे ॥' इति मेदिनी ।

सम्पूर्णं चन्द्रोदयमिव समस्तचन्द्रोद्गमनमिव राकापत्युदयमिवेत्यर्थः, मृदवः कोमलाः प्रजाभिरनायासेन समर्पिताः ये कराः राजदेयद्रव्याणि तेषां सहस्रेण समूहेन सम्बद्धिता बुद्धि प्रापिता-रत्नालयाः धनागाराणि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे मृदुरकरसहस्रेण कोमलरश्मिजालेन संबद्धिता बुद्धि प्रापिताः रत्नालयाः सागरा येन तं तादृशम् ।

दिगिति । दिग्गजो दिग्गहस्ती तमिव, अविच्छिन्नः विराममप्राप्तः धाराप्रवाहेण संयुक्त इत्यर्थः, महादानानाम् अत्यधिकद्रव्यवितरणानां सन्तानः परम्परा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे अविच्छिन्नः महादानसन्तानः सातिशयमदसल्लिखारा यस्य तं तादृशम् ।

ब्रह्माण्डमिति । ब्रह्माण्डं भुवनकोशमिव, सकलजीवलोकानां समस्तप्राणिवर्गाणां व्यवहारः विवादादिनिश्चय एव कारणं हेतुः तस्मादुत्पन्नानि सजातानि विवादिनिश्चयसमये जनैः समर्पितानित्यर्थः, त्रिण्यानि द्रव्याणि गर्भे मध्ये यस्य तत्तादृशम् । पक्षे सकलजीवलोकानां व्यवहारः आचार एव कारणं तस्मादुत्पन्नः जनव्यवहारनिश्चयाय उत्पन्न इत्यर्थः, हिरण्यगर्भो ब्रह्मा यत्र तत्तादृशम् । जनानां सर्जनाय तद्व्यवहारनिश्चयाय च तस्योत्पन्नत्वादित्याशयः ।

ईशानेति । ईशानस्य शङ्करस्य बाहुनां भुजानां वनं समुदायमिव, बाहुनां वृत्तसदृशविस्तृतत्वाद्गन-शब्दप्रयोगः महाभोगिनः सातिशयसुखिनो जनाः तेषां मण्डलानां समूहानां सहस्रेण अधिष्ठिता

चिह्नद्वारा शोभितं वा । शोणितपुरं जिस प्रकार वाण राजाके योग्य भवतीसे युक्त था, वह राजभवन भी उसी प्रकार वाण आदि अलंके रखने योग्य-भवतीसे युक्त था । पुराणाशास्त्रमें जिस प्रकार चतुर्दश भुवनोंका वृत्तान्त वर्णित है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार समस्त संसारकी धनराशि अलग-अलग रूपमें कतार लगाकर रखी थी । सम्पूर्ण चन्द्रको उदय जिस प्रकार कोमल किरणोंसे समुद्रोंको बढाता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रभावों द्वारा विवा परिश्रमसे दिए हुए छोटे-छोटे करों (नहनोंको धनागार खजाने) की बुद्धि होती थी । त्रिभुजकी विशाल मद-बलधारा जिस प्रकार अविच्छिन्न रूपसे बहती रहती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार अत्यन्त धनवितरण अविच्छिन्नरूपसे (बिना रुकावटसे) होता रहता था । ब्रह्माण्डमध्यमें जिस प्रकार प्राणिजोंके व्यवहार, निरूपण करनेके लिए हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा) उत्पन्न हुए थे, उस राजभवनके मध्यमें भी उसी प्रकार सभी लोगोंके विवाद-मीमांसा होनेसे उसमें लोगों द्वारा दिया गया अधिकतर धन उत्पन्न हो गया था (अर्थात् लोगोंके अभियोग सुकर्मों) का निर्णय (फैसला) होनेसे फीतका बहुत-सा धन एकत्रित हो गया था) । शङ्करकी भुजाओंके

मण्डलसहस्राविष्टित-प्रकोष्ठम्, महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्वितनरम्, यदुवंशमिव कुलक्रमागत-शूर-भीमपुरुषोत्तमवल-परिपालितम्, व्याकरणमिव प्रथम-मध्यमोत्तम-पुन्य-विमलस्थितानेकादेश-कारकाख्यात-सम्प्रदानक्रिया-व्यय-प्रपञ्च-सुस्थितम्, उदधिमिव भया-

आश्रिताः प्रकोष्ठा भवन्कलाया यस्य तत्तादृशम् । पङ्के महाभोगिनो महामर्षाः तेषां मण्डलानां मण्डलीभूय विद्यमानानां सहस्रेण विविष्टिता आश्रिताः प्रकोष्ठा नगिवन्वदेशा यस्य तत्तादृशम् ।

नहेति । महाभारतं पञ्चमो वेदः इतिहास इति स्थलार्थः तमिव, अनन्ताः गगनानीना गीता गीता-पाद्याः तेषां यद् आकर्णनं तेन आनन्दिताः हर्षिता नरा नानवा यस्मिन् तत्तादृशम् । पङ्के—अनन्तः श्रीकृष्णः तस्य या गीता अष्टादशाध्यायानिका श्रीकृष्णप्रतिपादिता गीतेत्यर्थः, तस्या यदाकर्णनं तेन आनन्दितो नरः नरसंज्ञकैरेवावतारोऽर्जुनो यस्मिन् तत्तादृशम् ।

यदिति । यदुक्तवान्मा भूपतिः तस्य वंशः सन्तानपरम्परा तमिव, कुलक्रमेण परम्परया आगता आवाताः शूराः शौर्यगुणयुक्ताः, भीमाः भीमगात्र ये पुरुषोत्तमाः पुन्यप्रेष्टाः तेषां बलेन शक्त्या परिपालितं रक्षितम् । पङ्के—कुलक्रमेण तद्वर्गीयरीत्या आगतौ उत्पन्नौ शूरा वीरौ भीमौ विपद्भिर्गां भीमगौ यौ पुन्यो-त्तमवर्तौ श्रीकृष्णवल्लभौ ताम्यां परिपालितं संरक्षितम् ।

व्याकरणमिति । व्याकरणं पाणिन्यादिप्रगीतमन्वदशास्त्रमिव, प्रथममध्यमोत्तमनया या पुन्यवि-मक्तिः 'अयं सर्वगुणसम्पन्ननया प्रथमो दानयोग्यः, अयं ततो न्यूनगुणयुक्तनया मध्यमो दानयोग्यः, अयञ्छो-त्तमगुणसम्पन्ननया मध्यमतत्तमो दानयोग्यः' इत्येवक्रमेण याचकजनविभागः, तस्मिन् विषये स्थिता नियु-क्ता ये कनेके बहव आदेशकारकाः 'अस्मै इदं प्रयच्छ' एवमादेशकारकाः पुरुषाः तैः आख्याताः प्रतिपा-दिताः याः सम्प्रदानक्रियाः सम्यक्प्रकारेण वितरणकर्माणि ताभिर्यौ व्ययप्रपञ्चः द्रव्यापगमाविक्यं तेषु सुस्थितं कीर्तितत्वेन विद्यमानम् । पङ्के—प्रथमपुरुषो मध्यमपुन्यः उत्तमपुन्यश्चेति आख्यातानां प्रत्येक-त्रिकल्प एकैकसंज्ञा, विनक्तयः सुतिङ्करूपाः, तासु स्थिता विद्यमाना ये कनेके आदेशाः त्रिचतुर-शब्दयोः कालिङ्ग निष्-चतुष् इत्यादयः, अनेर्वी इत्यादयश्च, कारकाणि कर्त्रादीनि-तानि च—

'कर्त्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च । अपादानाविकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥'

आख्यातं विद्वन्तं पदम्, सम्प्रदानं चतुर्योकारकः, क्रियाः क्रियाबोधकत्वादयः शब्दाः, अव्ययानि—

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विनक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यद् व्येति तदव्ययम् ॥

इत्युक्तस्वरूपाणि स्वरूपनृतयः, तेषां प्रमुखेन विस्तारं सुस्थितं सुवित्यातम् ।'

यद्यपि कारकपदेनैव सम्प्रदानस्य गतार्थत्वं भवति तथापि श्लेषयोजनाभिप्रायेण पृथक्कृत्योपादानं बोध्यम् ।

उदधिमिति । उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युदधिः समुद्रः तमिव, मयेन शत्रुभूपतित्रासेन अन्तःप्रविष्टा बन्धनन्तरगताः सपत्न्याः सहायसहिता ये भूमिभृवो नृतयः तेषां सहस्रेण आधिक्येन सङ्कुलं व्याप्तम् । पङ्के मयेन सुरराजद्वारा पञ्चद्वेदन्त्रासेन अन्तःप्रविष्टाः सपत्न्याः पतत्रसहिता ये भूमिभृवो मैनाकादिगिरयः तेषां सहस्रेण सङ्कुलम् ।

नगिवन्वदेशः (कलार् पर) जिस प्रकार मण्डलीभूत बड़े-बड़े सौंफ चिन्टे रहते हैं, वत राजमवनका एक भाग भी वसी प्रकार बड़े-बड़े सुली लोण्डे अधिष्ठित था । महाभारतमें जिस प्रकार अर्जुन श्रीकृष्णकी गीता सुनकर आनन्दित हुआ था, वत राजमवनमें भी वसी प्रकार बहुतों लोग गीता (अथवा गान) को सुनकर आनन्दित होते थे । यदुवंश जिस प्रकार कुलक्रमके अनुसार बड़े वीर और म्पद्मर होकर उत्तर श्रीकृष्ण और बलरामद्वारा परिरक्षित हुआ था, वह राजमवन भी वसी प्रकार कुलक्रमगत शूर और म्पद्मर उत्तम पुन्योंके समर्थत्वे परिरक्षित था । व्याकरणका जिस प्रकार प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष, सुप् और तिङ् विभक्ति, प्रकृतिस्तिन अनेक गन्, कच् प्रभृतिके स्थानमें गच्छ्, वच् आदि आदेश, एवं प्रत्ययस्थित हैं, वट् प्रभृतिके स्थानमें यद्विवाचदेर, षट् विष कर्त्ता आदि कारक, भवतिनाच्छति प्रभृति आख्यात, सम्प्रदान (चतुर्यो) कारक, भूतप्रभृति धातु, एवं अव्यय 'लङ्' 'नीचैः' आदि प्रयोगोंके विस्तारमें प्रसिद्ध हैं, वह राजमवन भी वसी प्रकार 'यह परले दानके योग्य है, वह मध्यम दानके योग्य है एवं वह उत्तम दानके योग्य है' इस प्रकार याचक लोगोंके विवरण कार्यमें नियुक्त कनेक आदेशानुसारे (नाजिर आदि) लोगोंके बड़ा दिया जिसे को दान देना है, इतने व्ययके अभिप्राय

न्तःप्रविष्टं सपत्नभूमिभृत्^१ सहस्रसङ्कुलम्, उषानिरुद्धसमागममिव चित्रलेखां दर्शितवि-
चित्र-सकल त्रिभुवनकारम्, बलिचञ्चलमिव पुराणपुरुष-चामनाविष्टिताभ्यन्तरम्, शुकुपशप्र-
दोषमिव वितत-शशिकिरण-कलाप-धवलाम्बर-वितानम्, नरवाहनदत्त-चरितमिव अन्तः-

पुरा क्लि पर्वताः पद्मवन्तः सन्त उद्गीय यत्र तत्र नगरां पतन्तिस्म, तदा प्रजाविनाशमभिलक्ष्येन्द्रः
पर्वतानां पद्मांश्चिच्छेद । तत्र सैनाकादयो हि तद्भयेन समुद्रमप्ये प्रविष्टा इति रामायणीया वार्ता ।

उच्येति । उषा बाणास्यमूपविदुहिता, अनिरुद्धः श्रीकृष्णपौत्रः तयोः समागमं सन्दन्वस्तमिव,
चित्रलेखाभिः तत्तदालेख्यनिर्माणैः दर्शिताः प्रकटिता विचित्रा नानाप्रकाराः, सकलत्रिभुवनस्य
समस्तलोकत्रयस्य तद्दर्शिनः पदार्थस्य आकाराः आकृतयो यत्र तत्तादृशम् । पद्मे—चित्रलेखाया तद्धान्या
उपासहचर्या दर्शिता आलिख्य उपायैः प्रदर्शिताः विचित्राः विशिष्टचित्रस्वरूपाः, सकलत्रिभुवनस्य सम-
स्तलोकत्रयनिवासिनस्तत्तदालेख्य आकाराः स्वरूपाणि यत्र तं तादृशम् ।

पुरा उपानाश्री बागतनया स्वप्नेऽतिरमणीयं कसपि तल्लं निरोक्ष्य तस्यास्येज्यन्तोत्सुका
सज्जाता । स हि क्व वर्तते इत्युपया प्रतिपादयितुमशक्यतया तस्या सहचरी चित्रलेखाभिषा सकलत्रिभु-
वनस्य समस्तानां तल्लानां स्वरूपाणि आलिख्य समानीय तस्यै दर्शयामास । ततस्तत्र हि अनिरुद्धस्वरूपं
निरोक्ष्य स एवायमिति कथितवत्यां तस्यानुपायां चित्रलेखा मायया सुतं तमनिरुद्धनानीय उपया सह
सुम्नेलितवतीति हरिवंशकथा ।

बलेति । बलेः बलितानकमूपतेः यज्ञमिव, पुराणपुरुषैः बृद्धमानवैः वामनैः हृत्स्वरूपभिः
पुरुषैः, पद्मे—पुराणपुरुषेण आदिपुरुषेण वामनेन गृहीतवामनावतारेण भगवता नारायणेन, अधिष्ठितम्
आश्रितम् अन्त्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत् तादृशम् ।

पुरा भगवान् वामनो बलेः प्रतारणाय तदीयमखं प्रति गतवानासीदिति भागवतीया कथा ।

शुक्येति । शुक्लपक्षस्य सितदलस्य प्रदोषं रजनीमुखमिव, विततानि ऊर्ध्वं विस्तीर्णानि शशिकिरण-
कलापवत् चन्द्ररश्मिसमूहवत् धवलानि शुभाणि अम्बरवितानानि वखरचितचन्द्रातपा यत्र तत्तादृशम् !
पद्मे—विततैः विस्तृतैः शशिकिरणकलापैः धवलम् अम्बरं गगनमेव वितानं यत्र तं तादृशम् ।

नरेति । नरवाहनदत्तस्य तत्संज्ञकस्य वत्सराजोदयनसुतस्य चरितं चरित्रमिव, अन्तः अवरोधपुरे
सम्बद्धिताः वृद्धि प्रापिताः प्रियदर्शनाः परमरमण्यः या राजदारिकाः प्राप्ताः सन्त्यान्यराजपुत्र्यः तानिः गन्ध-
र्वेभ्यो देवगायक्यैः दत्ता अत्यन्तरमणीयत्वादपिता उक्कण्डा सम्मिलनौत्सुक्यं यत्र तत्तादृशम् । पद्मे—
अन्तः सम्बद्धिता प्रियदर्शना नितान्तरमणीया, राज्ञः सागरदत्तस्य दारिका पुत्री या गन्धर्वदत्ता तदाख्या
तस्या उक्कण्डा नरवाहनदत्तस्य कृते शौत्सुक्यं यत्र तत्तादृशम् । इहेतिहासश्च कथासरित्सागरे ऋवम्—

‘राजा सागरदत्तास्यो गन्धर्वाणामिहास्ति यः । तस्य गन्धर्वदत्तास्य सुतास्ति न्यक्कृताप्सराः ३’

सा हि गन्धर्वदत्ता दूतवन्दिन्द्राहणादिभ्यो नरवाहनदत्तगुणातिशयं निशम्य तद्धिमितं नितान्तो-
त्सुका जातेति ।

होनेते वे लीग यशस्वी अह्मकार प्रसिद्ध ये । समुद्र वित्त प्रकार इन्द्र द्वारा पंच कटने के मयते बन्दरने हुते
हुए पंखोंते युक्त सैनाकादि पर्वतोंते व्याप्त हो गया था, वह राजमवन भी उसी प्रकार शङ्खोंके मयते बन्दरने
हुते हुए सहायक-युक्त (मित्र भाव-सम्पन्न) राजाओंते व्याप्त था । उषा-अनिरुद्धके समागमने वित्तप्रकार उत्तरी
सहो चित्रलेखने समस्त त्रिभुवनके सुबक पुष्पोंको आकृतिका चित्र खींचकर लक्षाको दिखाया था, वत राजमवनने
भी उसी प्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृतिका चित्र दोवार पर
खींच कर लीगोंको दिखाया गया था । वत राजाका यशस्विल वित्त प्रकार कादिपुरुष (विष्णु) वामनद्वारा
अभिहित था, वह राजमवन भी उसी प्रकार बृद्ध और सुवर्णवृत्ति (वीने) मनुष्यों द्वारा अभिहित था । शुक्लपक्षका
प्रदोषसमय वित्त प्रकार चन्द्रके विस्तृत किरणोंसे (खिली हुई चाँदनोंसे) धवलवर्ण काकादरूप चन्द्रावगते युक्त
होता है, वह राजमवन भी उसी प्रकार चन्द्रकी किरणोंके (खिली हुई चाँदनोंके) समान धवलवर्ण वरुते बनाए
हुए एवं ऊपरने विस्तृत चन्द्रावन (वने शामिलाने) से युक्त था । नरवाहनदत्त राजाकी कथाने निम्नप्रकार अन्तः-
पुरने संवर्धित हुई परमसुन्दरी राजा सागरदत्तकी पुत्री गन्धर्वदत्तकी नरवाहनदत्तके विरहके कारण वसते सना-

संवर्द्धित-प्रियदर्शन-राजदारिका-गन्धर्वदत्तोत्कण्ठम्, मशतीर्थमिव सद्योऽनेकपुरुषप्राप्ताभि-
पेक-फलम्, प्राग्वंशमिव नानासवपात्र-सङ्कुलम्, निशासमयमिवानेकनक्षत्रमालालङ्कृतम्,
प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भाग-रागानुमेय-मित्रोदयम्, गान्धिक-भवनमिव । स्नान-धूप विलेपन-
वर्णकोज्ज्वलम्, ताम्बूलिकभवनमिव कृत-लवली-लवङ्गैला-कङ्कोल-पत्रसञ्चयम्, प्रथम-वेश्या-

महेति । महानीर्थ भागीरथ्यादिकं तद्वदिव, सद्यः तारापीडादेशसमयमेव अनेके विविधा ये
पुरुषाः विभिन्नदेशीयनृपात्मजाः तैः प्राप्तानि लब्धानि अभिपेकाः स्वस्वराज्याभिपेका एव फलानि यस्मा-
त्तत्तादृशम् । अर्थात् यस्माद्वाजभवनात् बहुभिः राजत्वं प्राप्तम् । पञ्चै—सद्यः ज्ञानकाल एव अनेकपुरुषैः
ज्ञानकर्तुः पूर्वलोकैः प्राप्तं लब्धम् अभिपेकात् सुतानामेव ज्ञानात् फलं स्वर्गादिप्राप्तिरूपं यस्मात्तत्
तादृशम् ।

प्रागिति । यस्मिन् भवने होमसम्पादनाय हविः स्याप्यते तस्मात् प्राग्दिक्ष्यायि यजमानादिवा-
नार्थं भवनं प्राग्वंश इत्युच्यते तथा चामरः—‘प्राग्वंशः प्राग्वर्गिर्गोहा’ इत्यमरः, तमिव, नाना बहुभिः
आसवपात्रैः शीघ्रं (सद्य) भाजनैः ‘मैरेयमासवः शीघ्रः’ इत्यमरः । पञ्चै—नानासवस्य यज्ञस्य पात्रैः
सुक्षुवादिभिः यज्ञीयपात्रैः सङ्कुलं व्याप्तम् । “पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं सुवादी पर्णे
च राजमन्त्रिणि चेष्यते ॥” इति विश्वः । ‘यज्ञः सवोऽध्वरो याग’ इत्यमरः ।

निशेति । निशासमयं रात्रिसमयमिव, अनेका नानाविधाः नक्षत्रमालाः सप्तविंशतिसंख्यक-
मुक्ताफलगुम्फितनक्षत्रजः तारकापङ्कयश्च ताभिः अलङ्कृतं शोभितम् ।

‘सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिसंख्यकैः’ । इत्यमरः ।

प्राप्तेति । प्रभातसमयमिव प्रवृत्तपावसरमिव, पूर्वदिग्भागे प्रागवस्थायां रागेण महाराजतारापीड-
स्यानुरागावलोकनेन अनुमेयाः अनुमातुं योग्याः मित्राणां सुहृदाम् उदया अभ्युदया यत्र तत्तादृशम् ;
तथा च जनैः यद्यद् मित्रं प्रति प्राक् राज्ञोरागोऽवलोकितः तस्य तस्यैव शीघ्रेण तदर्पितद्रव्यादिभिरभ्यु-
दयो भविष्यतीत्यनुमितमिति स्पष्टार्थः । पञ्चै—पूर्वदिग्भागे प्राच्यां दिशि रागेण लौहित्यदर्शनेन अनुमेयः
मित्रस्य दिनकरस्य उदयो यत्र तत्तादृशम् ।

गान्धिकेति । गन्धद्रव्याणि विक्रीणीते यः स गान्धिकः तस्य भवनं निकेतनमिव, ज्ञानं ज्ञानीय-
द्रव्यं सुगन्धितैलादि, धूपः विलेपनं श्रीखण्डचन्दनादिकम्, वर्णकम् अङ्गरागद्रव्यं कुङ्कुमादिकवर्तिवि-
शेषश्च तरुज्ज्वलं दीप्तिमत्तत्तादृशम् ।

‘गात्रानुलेपनी वर्त्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्री कपायोऽङ्गरागे ॥’ इति रभसः ।

तान्त्रिकेति । ताम्बूलिकस्य नागवल्लीदलविक्रयविधायिनः भवनं गृहमिव, कृत्वो भोक्तुं विक्रेतुं च
विहितः लवलीनां लवङ्गानां एलानां चन्द्रवालानां पत्राणां दलानां ताम्बूलानाञ्चेति तात्पर्यम्, सञ्चयः
एकत्रीकरणं यत्र तत्तादृशम् ।

प्रयनेति । प्रथम आद्यो यो वेश्यासमागमः गणिकासम्मिलनं तमिव, अविदितः अनन्तगाम्भीर्य-

गम करनेकी उत्कण्ठा सुननेमें आती है, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में संवर्द्धिता परम-
सुन्दरी राजपुत्रियों गन्धर्वोंको भी उत्कण्ठा उत्पन्न करती थी ऐसा सुननेमें आता है । गङ्गादिक महातीर्थमें स्नान करने
पर जिस प्रकार तत्काल ही स्नान करनेवालोंके पूर्व पुरुषोंको स्वर्गादिक फल प्राप्त होते हैं, उस राजमवनमें भी
उसी प्रकार महाराज तारापीडकी अनुमति होने पर उस समयमें ही विभिन्नदेशीय राजपुत्रोंको अपने-अपने
राज्यमें अभिषेक-रूप फल प्राप्त होते हैं । होमवरके पूर्वदिशमें यजमानादिकोंके रहनेके लिए विद्यमान घर
जिस प्रकार सुक और सुवादि अनेक प्रकारके यज्ञीय पात्रोंसे व्याप्त रहता है, वह राजमवन भी उसी प्रकार अनेक
प्रकारके मणपात्रों (शराबके प्यालों) से व्याप्त था । रात्रि समय जिस प्रकार अनेक नक्षत्रमालाओंसे शोभित
होता है, वह राजमवन भी उसी प्रकार अनेक मुक्तामालाओंसे शोभित था । प्रातःकालमें जिस प्रकार पूर्वदिशमें
लालिमा देखकर सूर्योदयका अनुमान किया जाता है, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार मित्रोंके प्रति आरम्भमें
ही महाराजका अनुराग देखकर उनलोगोंकी उन्नतिका अनुमान किया जाता था । गन्धद्रव्य बेचनेवालेके गृहके
समान वह राजमवन, सुगन्धितैलादि स्नान करने योग्य द्रव्य, धूप, चन्दनादि अनुलेपन द्रव्य एवं कुङ्कुमादि अङ्ग-
लेप द्रव्यसे उज्ज्वल दीखता था । पानबेचनेवाले (तमोली) के घरके समान उस राजमवनमें भी लवली-लवङ्ग

समागममिव अविदित-हृदयाभिप्राय-चेष्टाविकारम्, कामुकजनमिव बहु-चाटु-संलाप-सुभा-
षित-रसास्वाद-दत्त-तालशब्दम्, धूर्तमण्डलमिव दीयमान-मणि-शत-सहस्रालङ्करण-कृत-
लेख्यपत्रसञ्चयम्, धर्म्मारम्भमिवाशेषजन-मनः-प्रह्लादनम्, महावनमिव विविधैर्वापद-द्विजो-
पघुष्टम्, रामायणमिव कपि-कथासमाकुलम्, माद्रीकृतमिव नकुलालङ्कृतम्, सङ्गीतभवन-

त्वात् केनाप्यनधिगतः हृदयाभिप्रायः चित्ताशयो याभ्यः तथोक्ताः चेष्टाः क्रियाः, विकाराः वदनलोचनादि-
भङ्गयश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे—अविदितः अपरिचितत्वात् केनाऽप्यबुद्धः हृदयाभिप्रायो यासु तथोक्ताः
चेष्टाः शृङ्गारचेष्टा विकारा भ्रूकटाक्षादयश्च यत्र त तादृशम् ।

कामुकेति । कामुकजनमिव, बहुनि नानाविधानि चाटूनि नर्मवाक्यानि येषु तथोक्तैः संलापैः
परस्परोक्तिभिः सुभाषितैः एकैकस्य रमणीयवचनैश्च यो रसास्वादः रसावगमः तेन दत्तः सम्मतिबोधनाय
विहितः तालशब्दः करतलध्वनिः यत्र तत्तादृशम्, पक्षे—येन तं तादृशम् ।

धूर्तैति । धूर्तौ धूतकारः तस्य मण्डलं समूहमिव, दीयमानानि तत्त्वान्तीयराजभिरुपायनरूपेण
वित्तीर्यमाणानि यानि मणीनां रत्नानां शतसहस्राणि तत्संख्याकानि अलङ्करणानि आभूषणानि च तेषां
कृतः नियुक्तलिपिकृतृभिर्विहितः लेख्यपत्रसञ्चयः तानि भूयो भूयो लिपीकृत्य तत्पत्रसंग्रहो यत्र तत्तादृ-
शम् । पक्षे—दीयमानाय द्युते स्वाविजयत्वेन दातव्याय मणिशतसहस्राय अलङ्करणाय च कृतः निजह-
स्ताक्षरैर्विहितः लेख्यपत्रसञ्चयः 'एतावत् काले दास्यामि' इति ऋणलेख्यपत्रसंग्रहो येन तत्तादृशम् ।

धर्मेति । धर्मो यागादिकः तस्य आरम्भः कार्योपक्रमः तमिव, अशेषाः समस्ता ये जना लोकाः
तेषां मनःप्रह्लादनं हृदयानन्दोत्पादकम्, अत्यद्भुतत्वादित्याशयः । पक्षेऽपि तुल्यमेव ।

महेति । महावनमिव, विविधैः नानाप्रकारैः श्वापदैः पोषितहिंस्रप्राणिभिः आरण्यकहिंस्रप्राणिभिश्च
शार्दूलदिभिः, द्विजैः पोषितपतत्रिभिः, विप्रैर्वा, पक्षे आरण्यकपतत्रिभिश्च उपघुष्टं शब्दितम् । 'दन्त-
विप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः ।

रामेति । रामायणं रामचरितं महाकाव्यमिव, कपिभिः पोषितवानरैः कथाभिः विविधोपाख्यानैश्च,
पक्षे—सुग्रीवहनुमत्पञ्चमृतीनां कथया उपाख्यानेन समाकुलं व्याप्तम् ।

इतिहासो महाभारतादिरेव न तु रामायणं तस्य महाकाव्यत्वेन सर्वत्र व्यवहियमाणत्वात् ।

माद्रीति । माद्री पाण्डोः कनिष्ठा पत्नी तस्याः कुलं सन्तानमिव, नकुलैः पोषितभुजङ्गारिभिः,
नकुलेन तत्संज्ञकचतुर्थपाण्डवेन च अलङ्कृतं भूयितम् ।

सङ्गीतेति । सङ्गीतस्य 'गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इत्युक्तदिशा गीतनृत्य-

(लवंग), इलायची, कक्षोल, एवं ताम्बूल इकट्ठे थे । वैद्याके प्रथम समागममें जिस प्रकार उसके मनका अभिप्राय
व्यवहार और मुखचेष्टादिके भाव समझमें नहीं आते हैं, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार लोगोंके मनका अभि-
प्राय, व्यवहार और मुखचेष्टादिके भाव समझमें नहीं आते थे । कामुक व्यक्तिके समान उस राजभवनके लोग भी
अनेक प्रिय वाक्योंके द्वारा आपसमें आलापका एवं एक दूसरेके मनोहर वाक्यों का रसास्वादन कर करतलध्वनि
(तालियाँ बजाया) करते थे । दूतकारगण (सुभारी लोग) जिस प्रकार जुएमें पराजित होकर वाजीमें शत-सहस्र
रत्न एवं आभूषणोंके लिए लेख्यपत्र (वयान) लिख देते हैं, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार छोटे-छोटे अधीन
राजे लोग उपहारभावसे जो शत-सहस्र मणि और आभूषण देते थे, लेखकगण उनलोगोंके उन सभी चीजोंका
लेख्यपत्र (तालिका) लिखकर देते थे (अथवा रानियोंके पहननेके लिए दिये गए मणिमय-आभूषणोंको लेखकगण
(दीवान) कागज पर लिखते थे) । यागादि धर्मकार्यारम्भके समान वह राजभवन भी सब लोगोंके
चित्तका आनन्द देनेवाला था । महावनके समान वह राजभवन व्याघ्रादि हिंस्रक जन्तुओं और पक्षियोंके
शब्दसे शब्दायमान था । रामायण जिस प्रकार बालि-सुग्रीव और हनुमान् आदि वानरोंकी कथाओंसे परिपूर्ण है,
वह राजभवन भी उसी प्रकार पालित वानर और अनेक स्थानोंमें प्रारम्भ की हुई कथाओंसे परिपूर्ण था । माद्रीका
कुल जिसप्रकार नकुल (चतुर्थ पाण्डव) द्वारा भूषित था, वह राजभवन भी उसी प्रकार नकुल (नेवला-मिथि-
लाभायामें विज्जी) द्वारा शोभित था । सङ्गीतशालामें जिस प्रकार स्थान-स्थान पर मृदङ्ग रक्खा रहता है उस राज-

मिवानेकस्थानावस्थापितमृदङ्गम्, रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितम्^१, ज्यौतिषमिव ग्रह-मोक्ष-
कला भाग-निपुणम्, नारदीयमिव, वर्ण्यमान-राजधर्मम्, यन्त्रमिव विविध-शब्द-रस-लब्धा-
स्वादम्, मृदुकाव्यमिवान्य-चिन्तित-स्वभावामिप्रायावेदकम्^२, महानदी-प्रवाहमिव सर्वदुरि-

वाद्यत्रयस्य भवनं गृहमिव, अनेकेषु विविधेषु स्थानेषु अवस्थापिता न्यस्ताः, मृदः अद्भानि करचरणाद्य-
वयवा यासां ता मृदङ्गा मृत्पुत्तलिकाः मुरजाश्च यत्र तत्तादृशम् ।

रघुकुलमिति । रघुकुलमिव, भरता नटाः तेषां गुणैः अभिनयकौशलैः, भरतस्य केकयीसुतस्य गुणैः
दयादाक्षिण्यादिभिश्च आनन्दितं प्रमोदितम् ।

ज्यौतिषमिति । ज्यौतिषं ग्रहनक्षत्रादिवोधकं शास्त्रं तद्विव, ग्रहो ग्रहणं प्रतिकूलाचरणानामावद्धी-
करणम्, मोक्षो निश्चितकालव्यतीते दण्डितानां तेषां कारागृहान्मोचनम्, कला नृत्यगीतादिचतुःषष्टिविधाः,
भागः शास्त्रमन्त्रिकस्य घनविभक्तकरणं तेषु निपुणा दत्ता जना इत्यर्थः यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-ग्रहः
सैंहिकेयेन चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणम्, मोक्षः तयोस्तस्मान्मुक्तिः, कला पञ्चपलात्मकः समयः, भागश्च पञ्चदण्डा-
त्मकः समयः तेषु तत्प्रतिपादनेषु इत्यर्थः निपुणं दत्तम् ।

नारति । नारदीयं नारमज्ञानं यति खण्डयतीति नारदः सुरार्षिः तेन प्रोक्तं पुराणं नारदीयं
तद्विव, वर्ण्यमाना निरूप्यमाणाः राजधर्मा यत्र तत्तादृशम् । नारदीयपुराणेऽपि राजधर्मनिरूपणो-
पलम्भात् ।

यन्त्रमिति । यन्त्रं बीणादिकमिव, विविधा नानाप्रकारा ये शब्दाः योजितवाक्यानि तेषां ये रसाः
मृद्गारादयः तेषां लब्धः काव्यकौशलैः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यत्र तत्तादृशम् । पक्षे विविधा ये शब्दाः बीणो-
त्थितध्वनयः तेषां रसस्य साधुर्यस्य लब्धः श्रवणकर्तृभिः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यस्मात्तत्तादृशम् ।

मृदिति । मृदु सुकुमारं प्रसादगुणयुक्तमित्यर्थः काव्यं कविक्रमे तद्वद्विव, अन्यैः अन्यस्थानस्यायि-
पुर्यैः चिन्तितः चिन्तामात्रविषयीकृतः न तु प्राप्त इत्याशयः, यः स्वभावः प्रकृतिः, अभिप्रायः तत्र स्थित-
पुराणगामानयश्च तयोः आवेदकं बोधकम्, पक्षे-अन्यैः प्रतिपादकातिरिक्तैः पुर्यैः चिन्तितः केवलश्रवणेन
ज्ञातः यः स्वभावः स्वार्थमिप्रायः प्रतिपादकस्याशयः तात्पर्यविषयीभूतार्थाशय इति भावः, तयोरावे-
दकं धोतकम् । प्रसादगुणविशिष्टं काव्यमन्ये श्रवणमात्रेण आशयतोऽवबुध्यन्त इत्यर्थः ।

महेति । महानद्या बृहन्नटिन्याः गङ्गादेः प्रवाह ओषः तमिव, सर्वेषां समस्तानां दुरितानां दुष्ट-
लोकदुर्व्यवहारागाम् अपहरं तत्रत्यविदुषां सदुपदेशात् विनाशकम् । पक्षे-सर्वाणि यानि दुरितानि
पापानि तेषाम् अपहरं ज्ञानकरणेन नाशजनकम् ।

भवन्मे भी उत्तीप्रकार स्थान-स्थान पर चृत्तिकाकी पुत्तलिका रक्ती थी । रघुकुल जिसप्रकार भरतके गुण (दया-
दाक्षिण्यादि) से आनन्दित हुआ था, वह राजभवन भी उत्तीप्रकार नटोंके गुण (अभिनयादि निपुण्य) से
आनन्दित था । ज्यौतिषशास्त्र जिसप्रकार चन्द्र और सूर्यके ग्रहण और मुक्ति, कला (पञ्चपलात्मक समय), पक्षे
भागके (पञ्चदण्डात्मक समयके) प्रतिपादनेमें समर्थ है, उस राजभवनमें अनेक व्यक्ति (मन्त्री आदि) भी उत्ती
प्रकार दुर्जनको बंधवानेमें, निर्दिष्ट समय बात जाने पर उसे कारागार (जेल) से छुड़वानेमें, नृत्यगीतादि
कलाविधाओंका शालातुत्तर द्रव्यों का विभाजन करानेमें समर्थ थे । नारदीय पुराणमें जिस प्रकार समस्त
राजभूमि का वर्णन है, उस राजभवनमें भी उत्ती प्रकार सब राजधर्म रहित थे । बीणादिक वाद्ययन्त्रों से
उत्पन्नवाले जिस प्रकार अनेक प्रकार शब्दसाधुओंके रसका आस्वादन पाते थे । उस राजभवन में काव्यों को
जानने वाले भी उत्ती प्रकार अनेक प्रकारके काव्य-रसोंका आस्वादन पाते रहते हैं । प्रसाद गुणसे युक्त काव्य जिस
प्रकार श्रवणमात्रसे ही साधारण ननुप चिन्तन कर सकें ऐसे अभिप्रायों और प्रकृतियोंके वर्णन को व्यक्त
करता है, वह राजभवन भी उत्ती प्रकार दूसरेके केवल चिन्ताविषयीभूत अपनी असाधारण चमत्कारिता,
और तत्रत्य जनोंका सन्निधाय को व्यक्त करता है । गङ्गादि महानदियोंका प्रवाह जिस प्रकार समस्त पार्ष्णोंको
दूर करता है, वह राजभवन भी उत्ती प्रकार शत्रुओंके उन्नेय द्वारा सब लोगोंके दुराचरणों को दूर करता है ।

वापहरम्, धनमिव न कस्यचिन्नाकाङ्क्षणीयम्, सन्ध्यासमयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडोदयम्, नारायणवक्षःस्थलमिव श्री-रत्न-प्रभा-भासित-दिगन्तम् बलभद्रमिव कादम्बरी-रस-विशेष-वर्णनाकुलमति, ब्रह्माणमिव पद्मासनोपदेश-दर्शित-भूमण्डलम्, स्कन्दमिव शिखिक्रीडारम्भचञ्चलम्, कुलाङ्गनाप्रचारमिव सर्वदोपजातशङ्कम्, वेश्याजनमिवोपचारचतुरम्,

धनमिति । धनं द्वयं तद्वदिव, कस्यचिन्नाकाङ्क्षणीयं नाभिलषणीयमिति किन्तु सर्वस्यैवाकाङ्क्षणीयमित्यर्थः ।

सन्ध्वेति । सन्ध्यायाः सायंकालस्य यः समयो वेला तमिव, दृश्यमानः प्रेक्ष्यमाणः चन्द्रापीडस्य तत्संज्ञकस्य नृपात्मजस्य उदय उपस्थितिर्यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-दृश्यमानः अवलोक्यमानः चन्द्रः शशी एव सन्ध्याया एव आपीडः शिरोऽलङ्कारः तस्य उदय आविर्भावो यत्र तं तादृशम् । यद्वा-चन्द्रापीडो महेश्वरः तस्योदयो यत्र तं तादृशम्, सर्वदा सन्ध्याया नृत्तविधानादित्याशयः ।

नारायणेति । नारायणो त्रिण्युः तस्य वक्षःस्थलं भुजान्तरं तद्वदिव, श्रीसहितानि रत्नानि श्रीरत्नानि द्युतिविशष्टमणयः तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः भासिता दीविता दिशां ककुभाम् अन्ताः शेषसीमा यस्य तत्तादृशम् । पक्षे-श्रिया लक्ष्म्या रत्नस्य कौस्तुभस्य च प्रभाभिः भासिता दिगन्ता यस्य तत्तादृशम् ।

वलेति । बलभद्रो बलरामः तमिव, कादम्बर्याः मद्यस्य रसविशेषवर्णने आकुला व्यग्रा मतिः लोकानां बुद्धिः यत्र तत्, यस्य च तं तादृशम् । राजकुलपक्षे—‘आकुलमति’ इति लिङ्गव्यत्ययो विधेयः । ब्रह्माणमिति । ब्रह्माणं ब्रह्मचारिणमिव, पद्मा राज्यश्रीः तस्याः आसनाय बहुकालपर्यन्तं स्थितये य उपदेश आचार्यैः तारापीडाय नीतिज्ञानदानं तेन दर्शितं प्रकटितं भुवः पृथिव्या मण्डलं व्यवहारो यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-पद्मासनम्—

‘ऊरुमूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम् । वामोरौ स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति स्मृतम्’ । इत्यभिहितस्वरूपम् आसनविशेषः तस्य उपदेशः तज्ज्ञानप्रदानं दर्शितं तत्त्वज्ञानाय बोधितं भूमण्डलञ्च यस्मै तं तादृशम् । ब्रह्माणमिति पाठे ब्रह्माणं द्विजमिव, पद्मासनोपदेशेन दर्शितभूमण्डलम्, पक्षे-पद्मासनो ब्रह्मा तस्योपदेशो वेदः तेन दर्शितं परेभ्यः प्रकाशितं भूमण्डलं येन स तं तादृशम् ।

स्कन्दमिति । स्कन्दः कार्तिकेयः तमिव, शिखिनः पोषितमयूराः तेषां क्रीडारम्भेण उद्धतनृत्यक्रीडोपक्रमेण चञ्चलं चटुलप्रायम् । पक्षे—शिखिनो वाहनीभूतमयूरस्व क्रीडारम्भेण नृत्यक्रीडोपक्रमेण चञ्चलः तदुपरि वर्तमानत्वेन स्पन्दितशरीरस्तम् ।

कुलेति । कुलाङ्गना कुलवधूः तस्याः प्रचारो वहिर्निर्गादौ गमनं तमिव, सर्वदा सर्वस्मिन् समये उपजाता सामान्यानां कुलाङ्गनायाश्च उत्पन्ना शङ्का भीतिः यत्र तत्, तच्च तादृशम् ।

वेश्येति । वेश्याजनो वाराङ्गनाजनः तमिव, उपचारे विद्यमानलोकानामादरप्रार्थनायां चतुरं

धनके समान वह राजभवन भी सभी को अभीप्सित था । सन्ध्याकालमें जिस प्रकार सन्ध्याके शिरोभूषण चन्द्र का उदय देखनेमें आता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार उस समय चन्द्रापीडका उदय देखनेमें आता था । नारायणका वक्षःस्थल जिस प्रकार लक्ष्मी और कौस्तुभ मणिकी प्रभाद्वारा दिशाओंको प्रकाशित करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार दीप्ति-संयुक्त मणियोंकी प्रभाद्वारा दिशाओंको प्रकाशित करता था । बलभद्रकी बुद्धि जिस प्रकार मद्यके रसमाधुर्य वर्णन करनेके लिए व्यस्त रहती थी, उस राजभवनके अनेक लोगोंकी बुद्धि भी उसी प्रकार मद्यके रसमाधुर्य वर्णन करनेके लिए व्यस्त रहती थी । ब्रह्मचारिकी जिस प्रकार आचार्य तत्त्वज्ञानके लिए पद्मासनका उपदेश और जगतीनलके समस्त पदार्थोंको समझा देते हैं, उस राजधानीमें उसी प्रकार राजगुरुओंने राजलक्ष्मीकी चिरस्थायिनी बनानेके लिए महाराज तारापीडको नीतिशास्त्रका उपदेश और भूमण्डलके आचार-व्यवहारोंकी समझा दिया था । स्वामिकार्तिकेय जिस प्रकार अपने वाहन मयूरके नृत्यारम्भमें चञ्चल होते हैं, वह राजभवन भी उसी प्रकार पालतू मयूरोंके नृत्यारम्भसे चञ्चलप्राय होता था । कुलीन स्त्रियोंकी जिस प्रकार प्रकाश्य-मार्ग (आम रास्ते) में चलनेके समयमें हर समय सन्देह उत्पन्न होता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार साधारण मनुष्योंके हर समय सावधानता उत्पन्न करार जाती थी । वेश्याके

दुर्जनमिवापगतपरलोकमयम्, अन्त्ये-जनमिव अगम्यविषयाभिलापम्, अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयम्, अन्तक-भटगणमिव कृताकृतसुकृतविचारनिपुणम्, सुकृतमिवादिमध्यावसान-कल्याणकरम्, वासरारम्भमिव परिस्फुरत्पद्मरागारुणी-क्रियमाण-निशान्तम्, दिव्यमुनिगण-

कुशलम्, तत्पलोकानां कौशलवत्तत्स्यापि कौशलत्वमौपचारिकं बोध्यम् । पक्षेऽप्येवमेव ।

दुर्जनमिति । दुर्जनः खलः तमिव, अपगतं साधुतया रक्षितत्वेन दूरीभूतं परलोकात् वैरिजनात् भयं भीतिः यस्य तत्तादृशम् । पक्षे-अपगतम् अज्ञानावरणत्वात् दूरीभूतं परलोकात् इह जन्मकृतदुरित-जन्यजन्मान्तरक्लेशात् भयं त्रासो यस्य तं तादृशम् ।

अन्त्येति । अन्त्यजनः चण्डालादिनीचजनः तमिव, अगम्याः परैर्दुर्विध्याः विषयाणां परराज्यानाम् अभिलाषा नरपतेः मनोरथा यत्र तत्तादृशम्, तस्य मन्त्रगुप्तिश्चानेनोक्ता । पक्षे-अगम्ये सज्जनैः गन्तुम-शक्ये विषये देशे महाविपिनभूधरादौ अभिलाषः वसतेः स्पृहा यस्य तं तादृशम् । इह यद्यपि 'वैरयाजन-मिव' इत्यारम्य वाक्यत्रये उपमानस्य जुगुप्सितत्वेनानुचितार्थदोषः समापतति तथापि श्लेषोपमायामुप-मानान्तरप्रयोगे पूर्वविश्विच्छित्तिविशेषस्यासम्भवत्वेन 'चण्डाल इव राजाऽसौ सङ्ग्रामेऽधिकसाहसः' इति दर्पगोदाहरणचक्र दोष इति समालोचनकुशलाः समालोचयन्ति ।

अगम्येति । अगम्ये अभोग्ये विषये गणिकासुरापानादौ आसक्तमपि प्रशंसनीयमिति विरोधः, अगम्ये परैर्गन्तुमप्यशक्ये विषये अन्यदोयराज्ये आसक्तं रसोत्कर्षाय विहिताभिनिवेशमिति तत्परिहारः । अत एवेह विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अन्तकेति । अन्तको चमः तस्य भटगणमिव दूतसमूहमिव, कृताकृतयोः प्रजागणेन विहिताविहि-तयोः कर्मणोः सुकृतेन धर्मानुसारेण विचारे मीमांसायां निपुणं गुप्तचरेभ्यः समस्तज्ञानात् स्वाभाविकवेजः शक्तेश्च कुशलम् । पक्षे-कृतयोः प्राणिवर्गेण सम्पादितयोः अकृतसुकृतयोः धर्माधर्मयोः विचारे मीमां-सायां निपुणम् ।

सुकृतमिति । सुकृतं धर्ममिव, आदिमध्यावसानेषु बहिर्देश-मध्यदेश-अवशिष्टदेशेषु कल्याणकरं निवासिनाम् आनन्दपूर्वकभ्रमगत्वेन शुभसम्पादकम् । पक्षे-आदिमध्यावसानेषु त्रिष्वप्यवस्थासु कल्याणकरम् । तदुक्तम्—

‘धर्मेण हन्यते व्याधिधर्मेण हन्यते ग्रहः । धर्मेण हन्यते शत्रुर्वर्तो धर्मस्ततो जयः ॥’

वासरति । वासरारम्भः प्रद्युम्नसमयः तमिव, परिस्फुरन्तो देदोप्यमानाः ये पद्मरागाः तत्संज्ञक-रक्तमणयः तैः अरुगीक्रियमाणानि रक्तक्रियमाणानि निशान्तानि भवनानि यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-परि-स्फुरन्ति विक्रसन्ति यानि पद्मानि कमलानि तेषां रातः रक्तिमभिः अरुगीक्रियमाणः निशान्तः रजनी-शयो येन तं तादृशम् ।

दिव्येति । दिव्यमुनिगणः महर्षिबसिष्ठादिसमूहः तमिव, कलापिसनाथैः मयूरपुत्रिकायुक्तैः श्वेत-

समान बह राजमवन भी अम्यागन लोगोका आदर-अन्त्यर्थना करनेमें समर्थ था । दुर्जनको जिस प्रकार जन्मान्तर-मय नहीं रहना है, उन राजमवनको भी उसी प्रकार शत्रुओंसे भय नहीं था । चाण्डालादि नीचजनों को जिस प्रकार अधुओंके अगम्य महापर्वतादि स्थानमें रहनेके लिए इच्छा होती है, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार दुर्गम परराज्योंका अपने अधीनमें करनेके लिए राजाकी इच्छा होती थी । वह राजमवन, भोगके अयोग्य वेदया और मर्दमें आसक्त होने पर भी प्रशंसनीय था (दूसरे लोगोंसे जानेंमें दुर्लभ परराज्यमें विजय पानेके लिए उद्योग करता था, एवं प्रशंसनीय था) । यन्द्ूत. जिस प्रकार जीवोंके सुकृत-दुःकृत विचारनेमें प्रवीण है, वह राजमवन भी उसी प्रकार प्रजापद जो काम करती है अथवा नहीं करती हैं उनके विचार करनेमें प्रवीण था । धर्म जिस प्रकार आदि, मध्य और अन्त सभी अवस्थामें ही लोगोंका कल्याण करता है, वह राजमवन भी उसी प्रकार बाहर, बीच और अन्दर सभी स्थानोंमें ही रहनेवालोंका कल्याण करनेवाला था । प्रायःकाल जिस प्रकार चमकते कमलोंके रंगसे रात्रिके शेष भागको लाल लाल करता है, वर राजमवन भी उसी प्रकार देदोप्यमान पद्मराग-भण्डियों से सबलोंको लाल करता था । दिव्य मुनिगण जिस प्रकार कथापिनामक मुनिके साथ

मिव कलापि-सनाथ-श्वेतकेतु-शोभितम्^१, भारतसमुरमिव कृतवर्मवाण-चक्र-सम्भार-भीषणम्, पातालमिव महाकञ्चुकिसहस्राध्यासितम्^२, वर्ष-पर्वतसमूहमिवान्तःस्थितापरि-मित-शृङ्गि-हेमकूटम्^३, महाद्वारमपि दुष्प्रवेशम्, अवन्तिविषयगतमपि मागधजनाधिष्ठितम्, स्फीतमपि भ्रमन्नम्लोक्तं राजकुलं विवेश ।

केतुभिः धवलपताकाभिः शोभितं राजितम् । पक्षे—कलापी वैशम्पायनान्तेवासी ऋषिविशेषः तत्सनाथः सत्सहितः श्वेतकेतुः तदास्य ऋषिः तेन शोभितम् ।

भारतेति । भारतसमरं कौरवपाण्डवसङ्ग्राममिव, कृतो विहितो यो वर्मणां वाणानां चक्राणाञ्च सम्भार एकत्रीकरणं तेन भीषणं भयङ्करम् । पक्षे—कृतवर्मणः तत्संज्ञकयदुकुलीयमहावीरस्य वाणचक्रस्य ह्युनिकरस्य सम्भारेण प्रयोगेण भीषणम् ।

पातालमिति । पातालमिव, महान्तश्च ये कञ्चुकिनः अन्तःपुरचरवृद्धग्राहणाः तेषां निर्मोक्तवतां भुजङ्गानाञ्च सहस्रेण अध्यासितम् अधिष्ठितम् ।

वर्षेति । सप्तद्वीपा वसुमती, तत्र जम्बुद्वीपे भरतादयो नवसङ्ख्यकाः खण्डाः तेषां सीमाकारिणः पर्वताः वर्षपर्वता इत्युच्यन्ते । तथा चोक्तम्—

‘हिमवान् हेमकूटश्च निपथो मेरुरेव च । चैत्रः कर्णौ च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः ॥’

तेषां समूहो गणस्तमिव, अन्तर्मध्ये स्थितो विद्यमानः अपरिमितानाम् असङ्ख्येयानां शृङ्गिणां गवा-दिशृङ्गवत्पशूनां हेम्नां काञ्चनानाञ्च कूटः समूहे यस्य तत्तादृशम् । पक्षे—अन्तः स्थितौ मध्ये वर्तमानौ अपरिमितौ असङ्ख्येयौ शृङ्गिहेमकूटौ तत्संज्ञाचलौ यस्य तं तादृशम् ।

महेति । महान्ति विशालानि द्वाराणि अन्तःप्रवेशमार्गा यस्य तत्तादृशमपि दुष्प्रवेशमिति विरोधः, राज्ञः प्रतापात् साधारणैः प्रवेष्टुमशक्यमिति तत्परिहारः ।

अवन्तीति । अवन्तिविषयो मालवदेशः तत्र गतं स्थितमपि मागधजनैः मगधदेशीयपुरुषैः अधिष्ठितम् आश्रितमिति विरोधः, मागधजनैः स्तुतिपाठकपुरुषैः अधिष्ठितमिति तत्परिहारः ।

‘मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः’ इति हैमः ।

स्फीतमिति । स्फीतं संप्रतिसमृद्धया पीनं पूर्णमपि, भ्रमन्तः भ्रमणं कुर्वाणाः नम्ललोका निर्धनत्वेन वसनाभावाद्विवसनपुरुषा यत्र तदिति विरोधः, भ्रमस्तः इतस्ततो विचरन्तः नम्ललोकाः बौद्धभिषुका यत्र तदिति तत्परिहारः । ‘नम्रो वन्दितपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि ।’ इति विश्वः । राजकुलं राजम-वनम्, विवेश प्रवेशमकुर्वत ।

‘कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च...॥ इति मेदिनी ।

श्वेतकेतु नामक मुनिसे शोभित हुए थे, वह राजभवन भी चित्रित मयूरसंयुक्त सफेद पताकाओं से शोभित था । कौरव-पाण्डवका युद्ध जिस प्रकार कृतवर्माके वाणों और चक्रके प्रहारसे भीषण हुआ था, वह राजभवन भी उसी प्रकार कवच, वाण और चक्रोंका संग्रह करनेसे भीषण था । पाताल जिस प्रकार महासर्पों द्वारा अधिष्ठित है, वह राजभवन भी उसी प्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में भ्रमण करनेवाले अतिवृद्ध ग्राहणोंसे अधिष्ठित था । हिमालयादि वर्ष-पर्वतोंके बीचमें जिस प्रकार बहुत बड़े शृङ्गी और हेमकूट नामके दो पर्वत विद्यमान हैं, उस राजभवनके बीचमें भी उसी प्रकार शृङ्गयुक्त अगणित गो आदि पशु एवं सुवर्ण-समूह थे । इस प्रकार वह राजभवन बड़े बड़े दरवाजोंसे युक्त होने पर भी प्रवेश करनेमें कठिन था । परिहारपक्षमें—(दूसरेको सहसा प्रवेश करने में कठिन था) । उस राजभवनको अवन्ति (उज्जैन) देवाँमें रहने पर भी उसमें मगधदेशीय लोग रहते थे, परिहारपक्षमें—(अनेक स्तुतिपाठक लोग रहते थे) । और वह राजभवन धन-समृद्धिसे परिपूर्ण होनेपर भी वर्धाभावके कारण सब लोग वस्त्र-रहित होकर भ्रमण करते थे, परिहार पक्षमें—(बौद्ध सन्न्यासी लोग भ्रमण करते थे) ।

१. कचिच् ‘चित्र’ इत्यधिकः पाठ उपलब्धने ।

२. “ उपशोभितम् ” ।-

३. “ शिलीमुख ” ।

४. महाकञ्चुक्याध्यासितम् ।

५. “ अपरिमाण ” शृङ्ग, शृङ्ग ” ।

ससम्भ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः' प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, सर्वतः प्रचलितेन च पूर्वकृतावस्थानेन दूर-पर्यस्त-मौलि-शिथिलित-चूडामणिमरीचि-चुम्बित-वसुधातलेन राज-लोकेन प्रत्येकशः प्रतीहार-निवेद्यमानेन सादरं प्रणम्यमानः, पदे पदे चाभ्यन्तर-विनिर्गता-भिराचारकुशलाभिरन्तःपुरवृद्धाभिः क्रियमाणाचतरणमङ्गलः, भुवनान्तराणीव विविध-प्राणि-सङ्घसङ्कुलानि समकालान्तराण्यतिक्रम्य, अभ्यन्तरावस्थितम्, अनवरत-शस्त्रप्रवर्ण-श्यामि-कालाढकरतलैः कर-चरण-लोचन-वर्जमसितलोहजालकावृतशरीरैः, आलानस्तन्भैरिव गज-

सम्भ्रमेति । अपि चेति चार्थः । ससम्भ्रमं सत्वरम् उपगतैः निकटं प्राप्तैः प्रतीहारमण्डलैः द्वारपा-लवृन्दैः कृतप्रणामैः विहितनमस्कारैः सङ्घैः उपदिश्यमानमार्गः उपदिश्यमानपथः चन्द्रापीडः पितरम् अपश्यत् इत्यभिप्रेयः सम्बन्धः । बहुभिर्हायनैः विद्याभ्यासं विधाय राजभवनगतत्वेन तथाविधभवनज्ञा-नाभावात्प्रतीहारमण्डलैः मार्गः प्रदर्श्यत इत्याशयः । अथवा पितुराह्वानजनितानन्दातिशयेन विस्मृतान्य-व्यापारत्वात्तत्प्रदर्शनं युक्तमेवेति व्याख्याकर्तारः आशयं वर्णयन्ति !

सर्वत इति । सर्वतः समन्तात् प्रचलितेन प्राप्तेन पूर्वं कृतं चन्द्रापीडागमनप्रतीच्या विहितम् अवस्थानम् अवस्थितिर्येन तेन तादृशेन, दूरादेव पर्यस्तैः नम्रैः मौलिभिः शिरोभिः शिथिलिताः शिथिली-कृता ये चूडामणयः शिरोरत्नानि तेषां मरीचिभिः रश्मिभिः चुम्बितं संस्पृष्टं वसुधातलं पृथ्वीतलं यस्य तेन तादृशेन, तथा प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमानेन द्वारपालैर्दृष्टपरिचयेन राजलोकेन भिन्नभिन्नदेशीय-सामन्तनृपमण्डलेन सादरम् आदरपूर्वकं यथा स्यात्तथा प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

पद इति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यन्तरात् मध्यप्रदेशात् अन्तःपुरादिव्यर्थः विनिर्गताभिः विनिःसृता-भिः, आचारकुशलाभिः देवकुलाचारनिपुणाभिः अन्तःपुरस्य वृद्धाभिः महत्तरिकाभिः नारीभिः पदे पदे प्रतिपदपदे क्रियमाणानि विधीयमानानि अवतरणमङ्गलानि अभिनवागतस्य स्यादवतरणसामयिकमङ्गल-व्यवहाराः धान्यदूर्वाभिश्चेपप्रभृतयो यस्य स तादृशः ।

भुवनेति । भुवनान्तराणीव, अतिविस्तृतत्वादिन्याशयः, विविधा नानाप्रकारा ये प्राणिनो व्याघ्रा-दयो जन्तवः तेषां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलानि व्याप्तानि, कचान्तराणि प्रकोष्ठान्तराणि अतिक्रम्य अतिक्र-मणं विधाय । पूर्णोपमा ।

अभ्यन्तरेति । अभ्यन्तरे मध्यभवने अवस्थितं कृतावस्थानं पितरमिति अग्रेतनस्य विशेषणम् । अनवरतं निरन्तरं यच्छस्त्रग्रहणम् आयुधोपादानं तेन याः श्यामिकाः कृष्णचिह्नानि त्रिणा इत्यर्थः, तैः आलीढानि आरिल्लानि करतलानि हस्ततलानि येषां तैस्तादृशैः । इत आरभ्य यानि तृतीयान्तानि पदानि तानि 'शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः' इत्यस्य विशेषणानि । करचरणलोचनानि हस्तपादनेत्राणि वर्जयित्वा पुतानि परित्यज्येत्यर्थः तत्तादृशम्, ग्रहणगमनावलोकनार्थमित्याशयः, असितलोहजातकैः श्यामवर्णलोह-कवचैः आवृतानि आच्छादितानि शरीराणि देहा येषां तैः तादृशैः अत एव गजमदस्य इभदानस्य परि-

चन्द्रापीडके प्रवेश करने पर द्वारपाल गज शीघ्रतासे समीपमें आकर प्रणाम-कर अन्दरमें प्रवेश करने के लिए मार्ग बनाने लगे । अनेक देश के छोटे-छोटे राजा लोग, चन्द्रापीडकी आगमन-प्रतीक्षा करनेके लिए पहलेसे ही उस स्थान पर खड़े थे, उन सब उस समय वे सब दिशाओं में एकत्रित होकर एक-एक करके आकर सहित चन्द्रापीड को प्रणाम करने लगे । उस समय दूरसे ही नन्तक अवनत होनेके कारण उन लोगोंके डीले चूडामणिको किरने धरतीका चुम्बन करने लगीं । एवं कोई द्वारपाल (दरवान) उन लोगोंके प्रत्येक का नाम और ग्राम को बताकर चन्द्रापीडके समीपमें परिचय कराने लगा । एवं अन्दरसे बाहर आ-आकर देगाचार और कुलाचारको जानने वाले अन्तःपुरकी बड़ी दिव्यो चन्द्रापीडके पद-पद पर सवारिते उतरने का मादलिक अनुष्ठान करने लगीं उन रीति से चन्द्रापीड अवर सत भुवनान्तरके सनान विविध प्राणिवर्गसे परिपूर्ण सत बड़ी रच्योदियों को पार कर, अभ्यन्तरमें दिग्गन्तसे सनान सकेड पलंग पर बैठे हुए पिता को देखा । शरीर रक्षा कार्यमें नियुक्त अनेकों अधिकारी पुरुष उन्हें चारों ओर घेरकर खड़े थे । दिन रात अन्न धारण करनेसे उनकी हथेलियों काली पड़ गई थीं, एवं हाथ पैर और नेत्रोंके अतिरिक्त उनका पूरा शरीर श्याम कवचसे ढका हुआ

१. कृतप्रणामः । २. ...चलित... । ३. ...निवेद्यमानमार्गः । ४. अवतरणः अवतरणम् ।

५. ...पुरुषप्रद... । ६. ...विलोचन । ७. जलावृत ।

मद-परिमल-लोभ-निरन्तर-निलीन-मधुकर-पटल-जटिलैः कुलक्रमागतैरुदात्तान्वयैरनुरक्तैर्महा-
प्राणतया अतिकर्कशतया च दानवैरिव अतिशयाकारैः^१ सम्भाव्यमानपराक्रमैः सर्वतः शरी-
ररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः परिवृतम्, उभयतो वारविलासिनीभिश्चानवरतमुद्धूयमानधवल-
चामरम्, अमलपुलिनतलशोभिनी सुरकुञ्जरमिव मन्दाकिनीवारिणि हंसधवल-शयनतले
निषण्णं पितरमपश्यत् ।

‘आलोकये’ति च प्रतीहारवचनानन्तरम्, अतिदूरावनतेन चलित-चूडामणिना
शिरसा कृतप्रणामम्, ‘एहोहि’ इत्यभिधानैः दूरादेव प्रसारितभुजयुगलः, शयनतलादीपदु-
च्छ्वसितै-मूर्तिः, आनन्दजल-पूर्यमाण-लोचनः समुद्रतपुलकतया सीव्यन्निव, एकीकुर्वन्निव

मल्लोभेन सुगन्धतृष्ण्या निरन्तरनिलीनं निरवकाशोपविष्टं यन्मधुकरपटलं भ्रमरसन्तुहः तेन जटिलैः
भ्याप्तैः आलानस्तम्भैः हस्तिदन्धनस्तम्भैरिव विद्यमानैः । अनुरक्तैः कुलक्रमागतैः परम्परायातैः उदात्ता-
न्वयैः उच्चवंशैः महाप्राणतया नितान्तशक्तिशालितया अतिकर्कशतया अत्यन्तकटिनशरीरतया च कारणेन,
दानवैरिव दनुजैरिव अवलोक्यमानैः । अतिशयाकारैः अत्यन्तविशालस्वरूपिभिः, अत एव सम्भाव्यमान-
पराक्रमैः सम्भाव्यमानसाहसैः एतादृशः सर्वतः चतुर्दिक्षु शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः आत्मरक्तैः पुरुषैः
परिवृतं परिवेष्टितम् । इह ‘आलानस्तम्भैरिव दानवैरिव’ इत्युभयत्राप्युपमालङ्कारः ।

उभेति । उभयतः पार्श्वद्वये वारविलासिनीभिः गणिकाभिः अनवरतं निरन्तरम् उद्धूयमानानि
वीज्यमानानि धवलानि निर्मलानि चामराणि यस्य तं तादृगम्, अत एव अमलान्यां स्वच्छाभ्यां पुलि-
नतलान्यां पार्श्वद्वयवर्तिसिक्तामयभागान्यां शोभते विराजते इति तस्मिन् तादृशे, मन्दाकिनीवारिणि
वियद्गङ्गासलिले सुरकुञ्जरम् ऐरावतगजनिव, हंसवद्वलं यत् शयनतलं शय्योर्ध्वदेशः तत्र निषण्णम्
उपविष्टम् । इह पार्श्वद्वये सिक्तामयभागान्यां सह वीज्यमानचामराणाम्, वियद्गङ्गासलिलेन सह
धवलशयनतलस्य ऐरावतगजेन च भूयतेरौपम्यमिति लुप्तोपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरालङ्कारः ।

आलोकयेति । आलोकय ‘कुमार ! तातं निरीक्षस्व’ इति प्रतिहारवचनानन्तरं सहायातद्वारपाल-
कथनात्परम्, अतिदूरात् अतिद्विष्टदेशात् अवनतेन नत्रेण, अत एव चलितः कम्पितः चूडामणिः शिरो-
रत्नं यस्य तेन तथोक्तेन शिरसा मस्तकेन, कृतो विहितः प्रणामो नतियेन तं तादृशं कुमारम्,
एहोहि आगच्छ आगच्छ इति वीप्सायां द्विवचनम् । अभिधानः भ्रुवाणः, दूरादेव प्रसारितं विस्तारितं
भुजयुगलं बाहुद्वयं येन स. तादृशः । शयनबलात् शय्यातः, ईपच्छ्वसितमूर्तिः किञ्चिदूर्ध्वीकृतशरीरः,
आनन्दजलैः प्रमोदवाप्यैः पूर्यमाणे त्रियमाणे लोचने नयने यस्य स तादृशः पिता तारापीडः, विनयावनतं
विनयगुणेन नत्रीभूतं तं चन्द्रापीडम्, समुद्रतपुलकतया स्वशरीरधूपन्नरोमाञ्जतया सीव्यन्निव स्वशरीरेण

या, अत एव हाथी के मदजलकी सुगन्ध के लोभसे निरन्तर बैठे (चिपटे) हुए मौरोंसे परिव्याप्त हाथी बौधनेके
स्तम्भके समान वे विराजमान थे और महाराजका वंशपरम्परागत शरीर-रक्षा कार्य करते आ रहे थे, एवं उच्चकुलमें
उत्पन्न हुए महाराजके प्रति विशेष अनुरक्त थे तथा महावीरता और अतिकर्कशताके कारण दानवगणके समान
वे देखनेमें आ रहे थे, आकृति बहुत बढ़ी होनेके कारण ही उनमें अत्यधिक पराक्रम है ऐसा समझ लिया जाता
था । एवं वैश्याई महाराजके दोनों भागमें निरन्तर रथेन चानर डुलाती थीं, उल्लेखे निर्मल पुलिन (बाहुलान्य
तट) से परिशोभित आकाश-नाक्षिके जलमें ऐरावत हाथीके समान राजा देखनेमें आता था ।

‘कुमार ! अपने पिताजी को देखिए’—इस प्रकार [साथ आए] द्वारपालके वचन सुननेके बादही चन्द्रा-
पीडने माथा झुकाकर पिताको प्रणाम किया, उक्त समय उसका चूडामणि चलायमान हो गया । इतनेमें—‘आओ
आओ’—यों कहते-कहते पिता तारापीडने दूरसे ही भुजाओंको फैला कर, पलंग परसे शरीरको कुछ ऊंचा
ठठाकर, विनय से नत्र हुए पुत्र चन्द्रापीड का आलङ्कार किया । उक्त समय महाराजकी आँखें आनन्दके
आँसुओंसे भरी थीं, एवं समस्त शरीर में रोमाञ्च उत्पन्न (रोम खड़े) हो जानेके कारण राजा मानो अपने शरीर के

१. क्वचित् ‘निरन्तर’ इति पदं नास्ति ।
२. महाप्रणामतया ।
३. अतिशयाकार, आशयाकारसम्मान-
न्यमान...; अतिशयाकारसम्भाव्यमान...।
४. हंसधवल ।
५. आदरेणान्निधानः ।
६. उच्छ्वसित...।
७. ...आपूर्यमाण...।
८. ...पुलककण्टकतया ।
९. एकीकुर्वन्निव तन् ।

पित्रन्निव तं पिता विनयावनतमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे पिण्डीकृत-
मुत्तरीयमात्मीयं^१ ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सत्वरसासनीकृतम् 'अपनये'ति शनैर्वदन्नम्र-
चरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव निपसाद । अनन्तरं निहिते^२ चास्यासने राज्ञा
सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यपीदत् । मुहूर्त्तमिव विस्मृतचामरोत्पेननिश्चलानां वार-
विलासिनीनां साभिलाषैरनिल-चलितकुवलय-दत्त-दाम-दीर्घैराजिह्व-तरलतर-तारशारैरवलु-
प्यमान इव दृष्टिपातैः स्थित्वा 'गच्छ, वत्स ! पुत्रवत्सलां जावरमभिवाद्य दर्शनलालसां
यथाक्रमं सर्वा जननीर्दर्शनेनानन्दय' इति विसर्जितः पित्रा, सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनो

सह स्युतं विदधदिव, एकीकुर्वन्निव अभिन्नं विदधदिव गाढारलेपणादित्यभिप्रायः, पित्रन्निव सप्रेमाव-
लोकनविधानादित्याशयः आलिङ्गः परिपस्वजे । इह 'सौम्यस्त्रिव' इत्यादि तिसृणां क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्पर-
नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आलिङ्गितेति । प्रथमम् आलिङ्गितः आलिङ्गितः पश्चान्मुक्तस्यक्तश्च राजकुमारः, ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या
नागवह्नीदलपेटिकाधारिण्या पितुरित्यर्थः, सत्वरं शीघ्रम् आत्मीयं स्वीयम्, पिण्डीकृतं सङ्कोचनेन स्तूपी-
कृत्य राजकुमारस्य विष्टरीकृतमित्यर्थः उत्तरीयं वस्त्रम्, अपनय एतद् दूरीकृतं गुरोः समीपे विष्टरोपवेशन-
स्यायुक्तत्वादित्याशयः । शनैः मन्दं ब्रुवन् अम्रचरणेन पादाग्रेण तदुत्तरीयं समुत्सार्य दूरीकृत्य पितुश्चरण-
पीठसमीपे तातपादासननिकटे क्षितितल एव भूमावेव निपसाद उपविवेश । अनेन विनयाधिक्यं व्यज्यते ।

अनन्तरमिति । वैशम्पायनश्च राज्ञा तारापीडेन सुतनिर्विशेषम् आत्मजसदृशम् उपगूढ आलिङ्गः
सन् अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अनन्तरं पश्चात् निहिते स्थापिते आसने विष्टरे न्यपीदत् उपा-
विशत् । वैशम्पायनस्य सचित्रात्मजत्वेऽपि विप्रत्वाद्विष्टरे समुपवेशनं नायुक्तमित्यवधेयम् ।

मुहूर्त्तमिति । विस्मृताः राजपुत्रस्य अत्यधिकसौन्दर्यावलोकनोत्पन्नविस्मयवशाद्विस्मरणमुपगता
ये चामरागाम् उल्लेपा योजनानि तैर्निश्चलानां निस्पन्दानां वारविलासिनीनां वाराङ्गनानाम्, साभिलाषैः
ससृष्टैः, अनिलचलितानां पवनान्द्रोलितानां कुवलयदलानां नीलोत्पलपत्राणां दाम माला तद्वत् दीर्घैः
आयतैः, अजिह्वा नितान्तकुटिला तरलतरा अत्यन्तचपलाश्च यास्ताराः कनीनिकाः तामिः शाराः चित्रिताः
तैस्तादृशैः, दृष्टिपातैः नेत्रप्रान्तैः अवलुप्यमानः पीयमानः इव राजकुमारः । मुहूर्त्तमिव क्रियत्समयं स्थित्वा
तत्र राजनिकटे स्थानं विधाय, हे वत्स, पुत्र ! गच्छ व्रज; पुत्रवत्सलां पुत्रहितां दर्शनलालसां त्वदवलोक-
नोत्कण्ठितां मातरं जननीं अभिवाद्य पादग्रहणं विधाय यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः
सर्वा निखिला जननीः उपमानुः दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दय प्रमोदय इति पित्रा तारापीडेन विसर्जितो
विष्टः सविनयं सनन्नं यथा स्थातया उत्थाय उत्थानं विधाय निवारितपरिजनः तत्रैव परित्यक्तसेवकवर्गः

साथ चन्द्रापीडको झिडाई करता था, गाढ़ आलिङ्गनसे मानो एककर लेता था, एवं स्थित दृष्टिसे मानो पान
करता था । महाराजने चन्द्रापीडको आलिङ्गन कर छोड़ दिया । बादमें महाराजको ताम्बूल-करङ्कवाहिनी (पानके
डन्नेको धारण करने वाली) ने शीघ्रता से अपने उत्तरीय वस्त्र (दुपट्टा) को चौपैत कर चन्द्रापीड को बैठनेके
लिए आसन कर दिया । उस समय चन्द्रापीडने धीरेसे कहा—'इसे हटाओ' इस प्रकार कहते-कहते उसे
अपने ही पैरके आँगुल्ले एक तरफ सरका (धिसका) कर, पिताके चरणोंके पास पृथिवी पर ही बैठ गया ।
महाराजने पुत्रके सन्मान वैशम्पायनका भी आलिङ्गन किया, उस समय वैशम्पायन चन्द्रापीडके पीछे रखते
हुए आसन पर बैठ गया । शहर जब वेदवादै चामर झलाना मूलकर निश्चल भावसे खड़ी रहकर अभिलाषा
युक्त कदाक्षते चन्द्रापीडको मानो पान करने लगा, उस समय आँखें, पवनसे हिलने-नीलकण्ठपत्रपङ्क्ति-योंके
सन्मान दीर्घ और देड़ी फिरती अत्यन्त चञ्चल पुनलियोंसे विचित्र हो गई थीं । चन्द्रापीडको थोड़ी देर उस
स्थानमें बैठने के बाद राजाने कहा—'जाओ, वत्स ! पुत्रवत्सला अपनी माताका अभिवादन कर एवं तुम्हारे दर्शन
को अभिलाषा रखने वाली सब माताओं को यथाक्रम दर्शन देकर आनन्दित करो' यों कहकर उसे विदा किया ।

१. आत्मताम्बूल... । २. करण्ड... । ३. समुत्सार्य क्षितितले । ४. अनन्तरनिहिते, अनन्तरवि-
निहिते । ५. ...कुवलयदाम... । ६. ...जिह्वित । ७. ...लालसा ।

वैशम्पायनद्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेन उपदिश्यमानवत्सर्मा अन्तःपुरमाययौ ।

तत्र धवलकञ्चुकावच्छन्नशरीरैरनेक-शतसंख्यैः श्रियमिव क्षीरोदकलोलैः^३ समन्तात् परिवृतां शुद्धान्तर्वाशिकैः^४ अतिप्रशान्ताकाराभिश्च कपायरक्ताम्बरधारिणीभिः सन्ध्याभिरिव सकललोकवन्द्याभिः प्रलम्बश्रवणपाशाभिर्विदितानेककथालापवृत्तान्ताभिः भूतपूर्वाः^५ कथाः कथयन्तीभिः इतिहासान् वाचयन्तीभिः पुस्तकानि दधतीभिः धर्मोपदेशान् निवेदयन्तीभिर्जरत्प्रव्रजिताभिविनोद्यमानाम्, उपरचित्तस्त्रीवेशभारेण गृहीतविकटप्रसाधनेन वर्षवर्जनेन

वैशम्पायनद्वितीयः अन्तःपुरप्रवेशयोग्येन अवरोधप्रवेशोचितेन राजपरिजनेन राजसेवकवर्गेण उपदिश्यमानवत्सर्मा उपदिश्यमानमार्गः अन्तःपुरम् आययौ समागतम् । इह 'अवलुप्यमान इव' इत्यत्र क्रियो-च्छेदालङ्कारः ।

तत्रेति । तत्र अन्तःपुरे चन्द्रापीडः, धवलाः खेता ये कञ्चुकाः वारणागाः तैः अवच्छन्नानि आच्छादितानि शरीराणि देहा येषां तैः तादृशैः, अनेके ये शतसंख्याः तैः, वक्षस्य भवनस्यान्तर्नियुक्ताः इत्यन्तर्वाशिकाः शुद्धा निर्दुष्टाश्च ते अन्तर्वाशिकाश्चेति तैः कञ्चुकादिभिरित्यर्थः 'अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वाशिको जनः' इत्यमरः, क्षीरोदकलोलैः क्षीरसमुद्रमहातरङ्गैः श्रियं लक्ष्मीमिव, समन्तात् सर्वतः परिवृतां परिवेष्टितां 'मातरं प्रगताम्' इत्युत्तरेण सन्बन्धः इह 'श्रियमिव' इत्युपमा ।

अतीति । किञ्चेति चार्थः । अतिप्रशान्तोऽतीव सौम्य आकारो मूर्त्तियांसां ताभिस्तादृशीभिः, कपायेण निर्यासेन रक्तानि रञ्जितानि अम्बराणि वस्त्राणि धारयन्तीति ताभिः, पक्षे कपायेण रक्तं रञ्जितमिव अम्बरं रागनं धारयन्तीति ताभिः । 'कपायो रसभेदे स्यादङ्गान्ते विलेपने ।

निर्यासे च कपायोऽथ सुरभीं लोहितेऽन्यवत् ॥' इति विश्वः ।

सकलैः समस्तैः लोकैः जनैः वन्द्याभिः वन्दनीयाभिः, सन्ध्याभिः सायंरसमग्नैरिव विद्यमानाभिः । प्रलम्बाः लम्बायमानाः श्रवणपाशाः शाश्वतकर्णा यासां ताभिः । '..... पाशस्तु मृगपञ्चादिवन्धने । कर्णान्ते क्षोभमार्थः स्यात् कचान्ते निकरार्थकः ॥ छान्नाद्यन्ते च निन्दार्थः, ... इति हैमः ।

सामुद्रिकशास्त्रे लम्बकर्णत्वमभिज्ञताबोधकमित्यवधेयम् । विदिता ज्ञाता अनेका बहवः कथाः उपात्त्यानानि आलापः परस्परोक्तिप्रत्युक्तयः वृत्तान्ता लौकिकवार्ताश्रयाभिस्ताभिः । पूर्व भूता इति भूतपूर्वाः कथा वत्सराजचरितप्रभृतिनि पुरातनोपाख्यानानि कथयन्तीभिः प्रतिपादयन्तीभिः इतिहासान् महाभारतप्रभृतीन् वाचयन्तीभिः व्याख्यापयन्तीभिः पुस्तकानि दधतीभिः धारयन्तीभिः अनन्तर-व्याख्यापनायैत्याशयः । धर्मोपदेशान् निवेदयन्तीभिः बोधयन्तीभिः जरत्प्रव्रजिताभिः वृद्धमन्यासिनीभिः, विनोद्यमानां तैस्तैः यत्नैः सन्तोष्यमाणाः ।

उपरचितेति । उपरचितो विहितः स्त्रीवेशभारः योपित्तुल्यवस्त्रकेशपाशाधारणादिवेशनिकरः येन

तत्र चन्द्रापीड विनयके साथ उठ कर, परिजनादिकों को साथ आनेसे रोक कर, केवल वैशम्पायनके साथ अन्तःपुरमें प्रवेश करने योग्य राज परिजनके बताये हुए मार्गसे रनिवासमें आ गया ।

चन्द्रापीडने रनिवासमें अवस्थित होकर माता विलासवती को प्रणाम किया । पहले क्षीरसागर की महातरङ्गोंने जिस प्रकार लक्ष्मी देवीको परिवेष्टित किया था, उसी प्रकार सफेद कञ्चुक (अङ्गरसाओं) से आच्छादित शरीरवाले एवं निर्दुष्ट स्वभाववाले कतिपय कञ्चुकीयण, महारानी विलासवतीको घेर कर खड़े थे । अत्यन्त शान्त आकृति वाली, जोगिये बल धारण करनेवाली एवं सन्ध्या के समान सब लोगोंके प्रणाम करने योग्य अधिकतर वृद्ध परिव्राजिकाएँ वहाँ उपस्थित थीं । उनके सुन्दर कान लम्बे थे । वे अनेक कथा-लौकिक वृत्तान्त और परस्पर आलाप करना जानती थीं । उन सबोंके बीचमें कोई-कोई प्राचीन समयकी पवित्र कथा कह कर, कोई-कोई महाभारतादि इतिहास ग्रन्थकी व्याख्या कर, कोई-कोई पुस्तकें लेकर, और कोई-कोई धर्मोपदेश सुना कर महारानी का मन बहला रही थीं । कियोंके वेप धारण कर एवं अत्युज्ज्वल आभूषणों से भूषित होकर नपुंसक

१. परिजनेन । २. नैक ... ३. जलकलोलैः । ४. शुद्धान्तान्तर्वाशिकैः । ५. ... कथावृत्तान्ताभिः ।

६. भूतपूर्वाः । ७. कचित् 'पुण्याः' इत्यधिकः पाठो विद्यते । ८. वाचयन्तीभिरितिहासपुस्तकानि, ददती-भिर्धर्मोपदेशान्, निवेदयन्तीभिः पुण्याः कथाः । ९. ... भाषेण ।

संसेव्यमानान्, अन्तरत-विध्यमान-तालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजने च वसनाभरण-
कुसुमपटवान्ताम्बूल-तालवृन्ताङ्गराग-भृङ्गार-धारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्, पयोध-
रान्तरावलम्बित-मुक्तागुणाम्, अचल-द्वय-मध्य-प्रवृत्तगङ्गा-प्रवाहमिव मेदिनीम्, आसन्न-
दर्पण-पतिव-मुख-प्रतिविम्बान्, अर्क-चिन्वप्रविष्टराशिमण्डलमिव दिवसमुपमृत्य मातरं
प्रणनान् ।

सा तु तं ससम्भ्रममुत्थाप्य सत्यध्याज्ञासन्पादनद्वये पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने स्वयमेव

तेन तादृशेन, तथा गृहीतं स्वीकृतं विकटम् अतिस्वच्छं प्रमाधनम् अलङ्करणक्रिया येन तेन, वर्षवरजनेन
न्युत्तकमण्डलेन संसेव्यमानां समुपास्यमानाम् । वर्षवरलक्षणं यथा कानन्दकीर्तिनिसारं—

‘ये स्वल्पसखाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जाला न दृष्टाः कायं पु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥’

अन्तरत्वेति—अन्तरतं निरन्तरं विध्यमानः सेवकवर्गः संवीज्यमानः तालव्यजनकलापः चामर-
निकरो यस्यास्तां तादृशीम् ।

कहनेति । वसनानि वस्त्राणि आभरणानि भूषणानि कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासान् रक्तचूर्णविशे-
षान्, उक्तैस्तत्त्ववर्गं ब्राह्मेण—

‘वज्रगुणरूपप्रभातैः सूक्ष्मैर्लाङ्घेन संयुतधृजः । पटवासः प्रवरोऽयं नृगकर्पूरप्रबोधेन ॥’

ताम्बूलानि नागवल्लीदलानि तालवृन्तानि व्यजनानि ‘व्यजनं तालवृन्तकम्’ इत्यमरः, अङ्गरागान्
लङ्घनश्रीखण्डादीन्, भृङ्गारान् सुवर्णकृतजलपात्रविशेषान् ‘भृङ्गारः कनकालुकाः’ इत्यमरः, एतांश्च धार-
यन्तीति तेन तादृशेन, मण्डलोपविष्टेन सर्वतो वत्तुलरूपेणासेदुपा, अङ्गनाजनेन परिचारिकावर्गेण उपास्य-
मानां सेव्यमानाम् ।

पयोधरेति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तरे मध्ये अवलम्बितो लम्बायमानः मुक्तागुणः मौक्तिकदाम
यस्यास्तां तादृशीम्, अत एव अचलद्वयमध्ये पर्वतद्वयान्तराले प्रवृत्तः प्रसृतः गङ्गाप्रवाहः भार्गुरयीधारा
यस्यास्तां नयोक्तां मेदिनीं वसुन्धरामिव विद्यमानाम् ।

इह पर्वतयुगलेन सह अत्युच्चवह्नेजल्य, भार्गुरयीप्रवाहेण मौक्तिकदानः, वसुन्धरया च विलास-
वत्या औपम्यमित्युपमालङ्कारः पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्यते ।

कहनेति । आसन्नः समीपामिसुखस्यः दर्पणो मुकुरः तत्र पतितं मुखप्रतिविम्बं यस्याः तां तादृ-
शीम्, अत एव अर्कविम्बे रविमण्डले प्रविष्टं समसूत्रपातन्यायेनाधो वर्त्तमानं राशिमण्डलं चन्द्रमण्डलं
यस्यां तां दिवं गगनमिव विद्यमानाम् । अनावस्यायां नक्षत्रमण्डले समसूत्रपातन्यायेन रविमण्डलादधः
राशिमण्डलं तिष्ठति । मातरं समुपमृत्य पार्श्वे समानव्य प्रणनान् नमश्चक्रे । इह आदर्शस्य सूर्यविम्बोप-
म्यम्, मुखस्य राशिमण्डलोपम्यम्, विलासवत्या अनावस्यायौपम्यमिति पूर्ववदुपमालङ्कार एव ज्ञेयः ।

तेन । तुः पुनरर्थः । सा विलासवतीससम्भ्रमं गीघ्रन्, पादपतितं चन्द्रापीडम् उत्थाप्य, पार्श्वपरि-
वर्तिनि समीपस्थायिनि परिजने परिचारिकागणे आज्ञासंपादनद्वये नियोगकरणाभिज्ञे सत्यपि विद्यमानांऽपि

(दिवरे), नरारानी की सेवा करने थे । कुछ पत्रिचारिकाएँ बरानर चामर डुला रही थीं । अन्योन्य परिचारिकार्थ
करने, करने, डुल, पटवास (क्लीवर, कथवा जिससे बल मुगम्भित किया जाय) । पान, तालपत्रके पंले, अङ्गलेपनके
द्रव और आदियों लेकर, चारों ओर नटलकारने बैठ कर सेवा करने थीं । स्त्रियों के बीचमें मुन्गार लटक
रहा था, अत एव दो पर्वतों के बीचमें बहने गङ्गा प्रवाहसे एक पृथ्वीके समान बड़ ड्रेलने में आ रहा था । वसुन्धरती
एक दर्पण (ऐनक) में उसके मुखका प्रतिविम्ब पड़ रहा था, जिससे सूर्यमण्डलमें चन्द्रमण्डलके प्रवेश करने पर
आजानके समान बड़ विराजमान थी ।

नशरानी विलासवतीने एक चन्द्रापीडको उठा कर आधापालन करनेमें निजुन परिजनोंके पासमें रहने

१. वर्त्तमानानाम् । २. ...अभिधूयमान... । ३. कश्चिद् ‘काल’ इति पदं नास्ति । ४. पयोधर
विद्यमि...पयोधरविलम्बित... । ५. अचलमध्यवर्गगङ्गा...; अचलद्वयप्रवृत्तगङ्गा... । ६. दिवसमुपमृत्य,
दिवसमृत्यम् । ७. समान । ८. तु ससम्भ्रममुत्थाप्य ।

कृतावतरणमङ्गला,^१ प्रस्तुतं पयोधर-क्षरत्पयोविन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहाकुलेन निर्गच्छतेव हृदयेनान्तः शुभशतान्यभिधायन्ती^२ मूर्द्धन्युपाग्राय तं सुचिरमाशिश्लेष ।

अनन्तरञ्च तथैव कृतयथोचितसमुपचारमाशिलष्ट^३ वैशम्पायना स्वयमुपविश्य विनयाद-
वनितले समुपविशन्तम्^४, आकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमुत्सङ्गमारोपितवती ।

ससम्भ्रमं-परिजनोपनीतायामासन्त्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं पुनः पुनरा-
लिङ्ग्य ललाटदेशे वक्षसि भुजशिखरयोश्च सुहुमुहुः करतलेन परामृशन्ती विलासवती तम-
वादीत्—‘वत्स ! कठिनहृदयस्ते पिता, येनेयमाकृतिरीदृशी^५ त्रिभुवनलालनीया क्लेशमति-
महान्तमियन्तं कालं लम्बिता । कथमस्ति^६ सोढवानतिदीर्घामिमां^७ गुरुयन्त्रणाम् ?’ अहो !

स्वयमेव आत्मेनैव कृतं विहितम् अवतरणमङ्गलं यानावतरणसामयिकं धान्यदूर्वादिनिक्षेपणं मङ्गला-
चरणं यया सा तादृशी सती, प्रस्तुतं सुनावलोकनेन क्षीरस्यन्दिनौ यौ पयोधरौ वक्षोजौ ताम्यां चरतां
निःसरतां पयोविन्दूनां दुग्धकणानां छलेन व्याजेन द्रवीभूय तरलीभूय निर्गच्छतेव नियतिव, स्नेहाकुलेन
प्रेमपूर्णं हृदयेन चेतसा करणेन, अन्तर्मध्ये शुभशतानि राजपुत्रस्य ज्ञेनाधिक्यम् अभिधायन्ती अभि-
चिन्तयन्ती, मूर्द्धनि मस्तके आग्राय आग्रागं (चुम्बनं) विधाय सुचिरं चिरसमयं तम् आशिश्लेष आलि-
लिङ्ग । इह ‘निर्गच्छतेवे’ति अपह्ववसहितोच्चेष्टा ।

अनन्तरमिति । अनन्तरम् आश्लेषानन्तरम्, तथैव चन्द्रापीडवदेव कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं
समुपचारः अवतरणमङ्गलं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा आशिलष्ट आलिङ्गितो वैशम्पायनो यया सा
तादृशी विलासवती स्वयम् उपविश्य विनयात् नन्नात् अवनितले भूतले समुपविशन्तम् आसेदिवांसम्
अनिच्छन्तमपि अतिगैशवेन बालकवक्रोढमारोढुमनभिलषन्तमपि चन्द्रापीडं बलात् हठात् आकृष्य
आकर्षणं कृत्वा उत्सङ्गं क्रोढम् आरोपितवती आरोपयामास, जननी चास्त्वयस्यालौकिकत्वादित्याशयः ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण शीघ्रतापरेण परिजनेन परिचारिकावगंग उपनीतायाम् उपस्थापितायाम् ।
आसन्त्यां देवासने—

‘वेत्रासननासन्दी त्री वृषी व्रतिकासनम् ।’

इति रामाश्रमी । वैशम्पायने च उपविष्टे निषण्णे सति चन्द्रापीडं पुनः पुनः भूयो भूयः आलिङ्ग्य
आशिलष्य ललाटदेशे भालप्रदेशे वक्षसि भुजान्तरे भुजशिखरयोः स्कन्धयोः सुहुमुहुः वारंवारं करतलेन
स्वहस्ततलेन परामृशन्ती आमर्शनं विदधती सती विलासवती तम् अवादीत् अवोचत् ।

वत्तेति । वत्स हे पुत्र !, ते तव पिता कठिनहृदयः कठोरचित्तः येन हेतुना ईदृशीयम् आकृतिः
आकारः त्रिभुवनलालनीया त्रिविष्टपनिवासिभिरेव लोकैः प्रेम्णैव समीपे पालनीया, अत्यन्तमृदुललित-
त्वादित्याशयः । अतिमहान्तम् अतिदीर्घम् इयन्तं कालम् एतावत्प्रमाणसमयं क्लेशं खेदं लम्बिता प्रापिता
अतिदीर्घाम् अतिमहासमयव्यापिनीम् इमां गुरुयन्त्रणां पाठशालायां पाठकगणकत्तृकावरोधक्लेशम्, कथं
पर भी अपनेसे ही उसके नवागमनका मङ्गलाचार (उत्तरा) किया । उस समय सती में से रिली दूधकी
वृद्धों के बहानेसे महारानीका हृदय मानों तरल होकर बाहर निकल रहा था, महारानीने उस हृदयसे चन्द्रापीडका
सैकड़ों मङ्गलों का चिन्तन करती हुई, उसके मस्तकको सूँघ कर बहुत देर तक उसका आलिङ्गन किया ।

उसके बाद उसी भावसे ही यथोचित मङ्गलाचारपूर्वक वैशम्पायनका भी आलिङ्गन कर स्वयं बैठी ।
चन्द्रापीड भी विनयवश पृथिवी पर ही बैठना चाहता था, किन्तु बैठनेकी इच्छा न होने पर भी महारानीने
दलपूर्वक उसे खींच कर अपनी गोदमें बैठा लिया ।

इधर दासियोंने शीघ्रतासे एक बैठकी डुरती ला दी, उस पर वैशम्पायन बैठ गया । बाद में महारानी
विलासवती चन्द्रापीडको बार-बार छाती से लगा कर, ललाट, छाती और कंधों पर बारम्बार हाथ फेरती हुई
कहने लगी—‘वत्स ! तुम्हारे पिताका हृदय कठोर है; क्यों कि उन्होंने ऐसी त्रिभुवनलालनीय आकृति एवं
रूपको इतने समय तक ऐसा बड़ा क्लेश सहन कराया । तुम कैसे इतने अधिक समय तक गुरुकों (शिक्षकों) का

१. कृतावतरणका । २. ...प्रस्तुत..., अपस्तुत... । ३. निर्गतिव । ४. शतानां ध्यायन्ती, शता
नीवाभिधायन्ती । ५. समुपचारादिलष्ट... । ६. समुपविशन्तमाकृत्यम् । ७. ससम्भ्रमं । ८. ईदृश...
९. कथमपि । १०. गुरुजनयन्त्रणाम् ।

बालस्यापि सतः कठोरस्येव ते महद्वैर्यम् । अहो ! विगर्त-शिथुजन-क्रीडा-कौतुक-लाघव-
नर्मकस्यापि ते हृदयम् । अहो ! गुरुजनस्योपरि भक्तिरसाधारणी सर्वथा । यथा पितुः
प्रसादात् समस्ताभिरुपेतो विद्याभिरालोकि तोऽसि, एवमचिरेणैव कालेनानुरूपभिर्बधूभिर्-
पेनमालोकयिष्यामि' इत्येवमभिधाय लज्जास्मितवनतमात्ममुखप्रतिविम्बगर्भं विकच-कम-
लकृत-कर्णपक्ष्मावतंस इव कपोले पर्यचुम्बदेनम् । एवञ्च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण
सर्वान्तपुराणि दर्शनेन नन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारावस्थितम् इन्द्रायुधमारुह्य
तथैव तेन राजपुत्रलोकैकानुगम्यमानः शुक्रनासं द्रष्टुमयासीत् ।

केन प्रकारेण सोदवानसि नर्पणाशीलो जातः ? आश्चर्यं चेह अहोशब्दत्रयम् । बालस्यापि शिशोरपि ते तव
कठोरस्तेव परिपक्वावस्थायुक्लोकस्येव महद्वैर्यम् । नर्मकस्यापि बालकस्यापि ते तव हृदयं चिच्छन्, विगर्त
दूरीभूतं शिथुजना बालकवर्गाः तेषु क्रीडाकौतुकं समुचितखेलाकुतूहलं तेन लाघवं लघुत्वं चापस्यं यस्मा-
त्तथायुक्म् । गुरुवत्स्य शिथुवर्गस्य पूज्यवर्गस्य वा उपरि सर्वथा असाधारणी अस्मान्माया सर्वाधिकेय्यः
महिः साद्रपूर्वकावलोकात्मन् । अन्येयेयन्तं कालं यावत् विद्यालये गुरुपुत्र्यां न सह्याः अनेन प्रकारेण
विनयप्रणामादिकञ्च न कुर्यात् इत्याशयः । यथा पितुर्जनकस्य प्रसादात् माहात्म्यात् समस्ताभिः सकलाभिः
विद्याभिः बान्धविकीप्रभृतिभिः उपेतः सहित आलोकितोऽसि वीक्षितोऽसि, एवं तथा पितुः प्रसादेनैव
सचिरेण कालेन अद्वयेन समयेन अनुरूपाभिः योग्याभिः बधूभिः स्तुपाभिः उपेतं सहितम् आलोकयि-
ष्यामि निरादिष्ये ।

इति । इत्येवम् अनेन प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा, लज्जास्मितेन त्रपेयद्वासेन अवनतं शिथुचान्द्रहसेन
ववृतामाकर्णनाव स्मितं विधाय त्रपया नम्रवदनमित्यर्थः, एवं चन्द्रापीडम्, आग्नौ निजस्य मुखस्य
वदनस्य प्रतिविम्बे गर्भे मध्ये यस्य तस्मिन् तादृशे, चन्द्रापीडस्य निर्मलगण्डस्य निकटे निजमुखनयना-
दित्याशयः, अतएव विकचकमलेन विकसितपङ्कजेन कृतो विहितः कर्णपक्ष्मः श्रवणकिसलयानामेव
अवतंसः कर्णभूषणं यत्र तथोक्त इव कर्णभूषणीकृतकमलमहिते इव विद्यमाने इत्यर्थः-कपोले गण्डे पर्य-
चुम्बत् चुम्बनं विहितवती विलासवतीति शेषः ।

इह प्रस्तुतिपद्मेन कर्णभूषणकरणस्योत्प्रेषणात् क्रियोत्प्रेषणं सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण
सङ्कीर्णते । अतएव हि विलासवतीवदनस्य विकचकमलसदृशत्वं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तत्रापि मातुरग्निकेऽपि नातिचिरमेव किञ्चिन्कालमेवत्यर्थः, स्थित्वा
अवस्थानं विधाय क्रमेण आनुपूर्थ्येण सर्वान्तपुराणि समन्ता अवरोवस्थाः श्रियः दर्शनेन अवलोकनेन
नन्दयामास प्रमोदयामास । निर्गत्य निर्गम्य च राजकुलद्वारावस्थितं राजभवनप्रतोलीमार्गस्थितम् इन्द्रा-
युधम् अरुह्य तत्रोपरिविरेत्यर्थः, तथैव पूर्ववदेव तेन पूर्वोक्तेन राजपुत्रलोकेन नृपामजवर्गेण अनु-
गम्यमानः अनुव्रज्यमानः शुक्रनासं प्रवृत्तानामाद्य द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अयासीत् आगच्छत् ।

निवृत्त्या सहनं किं हो ? किंना आश्चर्यं ? बाळक होने पर मी पूर्ववत् व्यक्तिके समान तुम्हारे सुन्दर
कार्यको देखनी है । विदेन आश्चर्यं तो यह है कि—बाळक होने पर मी—तुम्हारे हृदयने शिथुजनोवित
क्रीडाकौतुकको वगैर। दूर हो गये है । और मी आश्चर्यका विषय यह है कि—गुरुजनो पर तव प्रकृते
तुम्हारी असाधारण मक्ति देखनी है । तुम्हारे पिताके प्रसंगे सर्वथा आज मैं तुम्हारे जिस प्रकार समस्त विषयों
परिपूर्ण देख म्को है, इसी प्रकार थोड़े समयके मध्यमें ही अनुरूप बहुओं-सहित देखनी ।' विज्ञासवतीके इतना
कहने पर चन्द्रापीडने लज्जा और सुन्दराइके साथ (कारण) अपने मुखको नीचे झुका लिया, उस समय
विज्ञासवतीने बसके गाल पर चुम्बन किया, तब विज्ञासवतीके मुखका प्रतिबिम्ब चन्द्रापीडके गाल पर गिरनेने
इस प्रकार प्रतीत होने लगा मन्ने, खिडे कमरके द्वारा उस पर कान्का आभूषण बगलया गया हो । इस प्रकार वहाँ
पर मी अधिक समय तक न रह कर चन्द्रापीडने अन्तःपुरमें रहनेवाली समस्त स्त्रियोंको अनुरोध दर्शन देकर
आनन्दित किया । निद्र वहाँ से बाहर आकर, राजभवनके दरवाजेके समीप खड़े इन्द्रायुध पर बैठ, पढ़नेके
मुहुरत हो, तब समस्त राजपुत्रोंके साथ, शुक्रनास निजके घर गया ।

१. निर्गम्य । २. अर्कजने स्वयं, अर्कजनेऽपि मे. अर्कजने । ३. अन्तःपुरम् । ४. स्त्र्यां ।

५. अवलोकने । ६. अत्र कियुक्तके 'य' कारो न इत्ये । ७. दर्शनेन नन्दयामास । ८. राजकुलद्वारा
वर्हिः स्थितम् ।

यामावस्थित-विविध-गज-घटा^१-सङ्कटम्, अनेक-तुरङ्ग-सहस्र-सम्बाधम्, अपरिमित-जन-समूह-सन्मर्द्द^२-सङ्कुलम्, एकदेशोपविष्टैः सहस्रशो निबद्धचक्रवालैरनेककार्यार्गतैर्दर्श-नोत्सुकैः समन्ततो विविधशाखाञ्जनेन्मीलितबुद्धिलोचनैः^३ चीवरच्छद्मना^४ वितयानुरागिभि-धर्मपटैरिवावगुण्ठितैः शाक्यमुनिशासनपथधौरैः, रक्तपटैः^५ पाशुपतैर्द्विजैश्च दिवानिशमा-सेव्यमानम्, अभ्यन्तरप्रविष्टानाञ्च सामन्तानां जघनोपविष्ट-पुरुषोत्सङ्ग-स्थितद्विगुणित-कुयाभिः^६ अतिचिरावस्थान-निर्वेद-प्रसुनाधोरणाभिरपर्य्याणाभिः सपर्य्याणाभिश्च निश्चलाव-

चनेति । यामावस्थिताः प्रतिग्रहरं परिवृत्त्य परिवृत्त्य स्थिता ये राजा हस्तिनः तेषां घटया समूहेन संकटम् आकुलम् । इत आरभ्य नपुंसकलिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'शुकनासगृहद्वारम्' इत्यस्य विशेषगानि । अनेकैः बहुभिः तुरङ्गसहस्रैः बाणैः सन्बाधं सङ्कीर्णम् ।

'सङ्कटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ।

सङ्कीर्णं सङ्कुलाकीर्णं.....

इत्यमरः । अपरिमिताः असंख्येया ये जना लोकाः तेषां समूहस्य सङ्घस्य सम्मर्देन परस्परान्वातेन सङ्कुलव्याप्तम् ।

एकदेशेति । एकदेशे एकस्मिन् भागे उपविष्टैः निपण्णैः सहस्रशो बहूनि निबद्धानि कृतानि चक्रवा-लानि मण्डलानि वत्तुलरूपेणावस्थानानि चैतैः तादृशैः, अनेककार्यार्गतैः पृथक् पृथक् उद्देशेनोपस्थितैः दर्शनोत्सुकैः अवलोकनाद्योक्तगुणितैः शुकनाससाक्षात्कारेच्छुकैरित्यर्थः समन्ततः चतुर्दिक्षु सर्वविषयेष्वित्यर्थः, विविधानि अनेकप्रकाराणि शाखाण्येव अञ्जनानि कजलानि तैरन्मीलितानि विकासं प्रापितानि बुद्धयो-मतय एव लोचनानि नयनानि येषां तैस्तादृशैः । चीवराणि बौद्धभिन्नुपावरणानि छद्मना कपटेन, विनये धर्मशिक्षायाम् अनुराग एव अनुरागः रञ्जनद्रव्यं विद्यते येषां तैस्तथोक्तैः धर्मानुरागरूपेण रङ्गेण रञ्जितैः धर्मपटैरिव बौद्धव्यवहारसिद्धवस्त्रविशेषैरिव, धर्मपटाश्च येषु पटेषु धर्मशासनान्युल्लिख्य अन्तेवासिन्यः प्रदर्श्यन्ते ते बोध्याः । अवगुण्ठितैरिव आच्छादितशरीरैरिव विद्यमानैः । शाक्यमुनेः शाक्यसिंहस्य अर्कबान्ध-वतपत्निनः शासनपथे उपदिष्टधर्मविषये धौरैः धुरन्धराः अग्रगण्याः तैस्तादृशैः, रक्तपटैः रक्तवस्त्रधारिभिः, पाशुपतैः महेश्वराराधकैः द्विजैर्विप्रैश्च दिवानिशम् अहोरात्रम् आसेव्यमानं शुकनासप्रेम्णोपास्यमानम् ।

इह 'विविधशाखाञ्जनेत्यादौ शास्त्रेण्वञ्जनत्वारोपस्य बुद्धिषु नेत्रत्वारोपं प्रति कारगत्वात् परम्परित-रूपकमलङ्कारः । 'धर्मपटैरिव' इत्यत्र हि बौद्धभिन्नुपावरणानि चीवरान्यङ्गेषु धारितानि तेषु धर्मपटवमुपेक्षते । अर्थात् चीवराणां तु व्याजो वर्तते, वस्तुतस्तु धर्मपटैरेव ते आवृताः । अनुराग इति श्लिष्टम्, ततश्च श्लेषो-व्यापिता सांप्रहवा क्रियेत्येवाऽलङ्कारः ।

अभ्यन्तरेति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यन्तरप्रविष्टानां निजनिजकार्यसम्पादनाय अभ्यन्तरे शुकनासा-न्तिकं प्राप्तानां सामन्तानां स्वदेशपार्श्ववर्तिभूतानां शतसहस्रशः 'करिणीभिः' इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । जघनेषु तासां हस्तिनीनां कट्या अग्रिमप्रदेशेषु उपविष्टानां निपण्णानां पुरुषाणां तत्तत्सामन्तपरिचारक-जनानाम् उत्सङ्गेषु क्रीडेषु विद्यमाना द्विगुणिताः आरोहिसामन्तानामवनरणान्तरमेव अपसार्य द्विगुण-भागे सङ्कीर्णताः कुयाः पृष्ठास्तराणि यासां ताभिः तादृशीभिः । अतिचिरं सामन्तानां विलम्बमधिक

क्रमेण शुकनासके भवनके दरवाजे पर जाकर उरस्थित हुआ । वह दरवाजा प्रत्येक प्रहरमें परिवर्तित अनेक प्रकारके हाथियोंसे व्याप्त था, एवं अधिकतर घोड़ोंसे परिपूर्ण और अगणित ननुष्योंके सङ्घर्षसे दुर्बल था । उसके एक भागमें शाक्यसिंहके उपदेश मार्गमें अग्रगण्य अधिकतर बौद्ध संन्यासी एव रक्तवस्त्रधारी दिवो-पासक ब्राह्मण, चारों ओर हजारों मण्डल बनाकर दिन-रात बैठे रहते थे । वे अपने भिन्न-भिन्न कानोंके लिए आप हृदय, एवं सब लोग शुकनासका दर्शन करनेके लिये उत्सुक थे । विविध शास्त्ररूप कज्जलने, समी विषयोंमें ही उन लोगोंके ज्ञान-नेत्रको उन्मीलित किया था । और बौद्ध संन्यासीगण कौपीन (लंगोटी) धारण करनेके बहाने, धर्मशिक्षा द्वारा धर्ममें अनुरागरूप रञ्जन द्रव्यसे रंगे हुए धर्मपटसे नानो, शरीरको आच्छादित

१. ...गन्धगज... ।

२. ...समूहसहस्रसन्मर्द्द... ।

३. उन्मीलितप्रतिभैः ।

४. रत्नान्वरच्छद्मना

गुरुवितयानुरागिभिः ।

५. रक्तपादैः ।

६. स्थानोपविष्टपुरुषावस्थित ।

७. संगस्थितद्विगुणकुयाभिः ।

८. धोरणाभिः सपर्य्याभिः ।

स्थानप्रचलायिताभिः शतसद्वृक्षः करिणीभिराकीर्णम् । शुकनास-गृहद्वारमासाद्य, सत्वर-
प्रधावितैर्द्वारदेशावस्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनियार्थ्यमाणोऽपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्याङ्गणं
एव तुरङ्गान् अवततार ।

द्वारदेशायस्थापित-तुरङ्गश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः प्रधावितैः समुत्सारित-परिजनै-
स्तत्प्रतीहार-मण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, तथैव चलितमुकुटकादिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवासमुपस्थि-
तैरुत्थाय प्रणम्यमानः तथैव च प्रचण्ड-प्रतीहार-हुङ्कार-भय-मूकीभवत्परिजनानि प्रचलित-

सभयम् अवस्थानेन अवस्थित्या यो निवेदः खेदः तेन प्रसुप्ता निद्रां प्राप्ता आधोरणा हस्यारोहा यासां
तामिस्तादृशीभिः ।

‘आधोरणा हस्तिपका हस्यारोहा निपादिनः’ । इत्यमरः ।

अपर्यागाभिः पृथक्कृतपत्न्ययनाभिः, सपर्यणाभिः, प्राग्बदेव पत्न्ययनसहिताभिश्च निश्चलावस्थानेन
निष्क्रियरूपेणावस्थित्या प्रचलायिताभिः निद्रावेगेन धूर्जिताभिः ‘धूर्जितं प्रचलायितम्’ इत्यमरः,
करिणीभिः हस्तिनीभिः आकीर्णं सङ्कलम् ।

स्त्वेति । सत्वरप्रधावितैः नम्मुत्थितजनदूरीकरणाय शीघ्रं पुरोगतैः, द्वारदेशावस्थितैः प्रतोला-
देशे विद्यमानैः प्रतीहारपुरुषैः द्वारपालजनैः अनिवायमाणोऽपि राजपुत्रः चन्द्रापीडः राजकुल इव राज-
भवन इव बाह्याङ्गण एव भवताद्वहिश्वत्वर एव । कस्यापि भवने सवाहनप्रवेशस्यानुचितत्वादित्याशयः ।

द्वारेति । अपि च द्वारदेशे प्रतोल्याम् अवस्थापितः रक्षितः तुरङ्गः अथो येन न तादृशो राजपुत्रः,
वैशम्पायनं शुकनासामजम् अवलम्ब्य आलम्ब्य पुरः प्रधावितैः अग्रतो द्रुतप्रचलितैः समुत्सारितपरि-
जनैः सन्मुखमागं दूरीकृतसमन्तादागतपरिचारकैः तत्प्रतीहारमण्डलैः तद्द्वारपालगणैः उपदिश्यमान-
मार्गः प्रदर्यमानपथः ।

तथैवेति । तथैव यथा राजभवने तथैवेत्यर्थः । चलिताः शिरोऽवनमनममये कम्पिताः मुकुटानां
शिरोभूषणानां कोटयः अग्रमागा येषां तैस्तादृशैः, सेवासमुपस्थितैः शुकनाससन्तोषाय प्राप्तैः, नरेन्द्रवृन्दैः
राजमण्डलैः उत्थाय उत्थाय पुनःपुनस्तथान विधायेत्यर्थः प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

तथैवेति । प्रचण्डो भीषणो यः प्रतीहारहुङ्कारः द्वारपालपसारणसूत्रकण्ठः तेन यक्ष्यंकोलाहलेन
राजपुत्रतन्त्रासः तेन मूकीभवन्तः मौनतां समाश्रयन्तः परिजनाः परिचारिका येषु तानि तादृशानि ।
तथा प्रचलिताः प्रतीहारगणैः घृता या वेत्रलता वेतस्यष्टयः नाभिः चक्रितं शङ्कितं यन्मासन्तचक्रं स्वायन्-
राजमण्डलं तस्य चरणशतेन पादभ्याससमूहेन चलिता कम्पिता वसुन्धरा पृथ्वी येषु तानि तादृशानि-
कच्चान्तराणि सिद्धान् सिद्धान् प्रकोष्ठान् निरीक्षमाणः समवलोकयन् ।

किन्ने धे । छोटैछोटै कर्मान राजा लोग शुकनासका दर्शन करनेके लिये अन्दरमें प्रवेश किये थे, उनका वह दरवाजा
लाखों हथिनियोंसे भरा हुआ था । वे बहुत देर तक निश्चलभावसे खड़े रहनेके कारण निद्राके आवेगमें घूमती
रहती थीं । उन सबोंके बीचमें कनेक हथिनियोंको ऊपर से पत्तवन (जीन) मेट कर रख लिया गया था, एवं
किन्ने के ऊपर पत्तवन (जीन) पहलेको तरह फैलाया हुआ ही रखा हुआ था । और उन गजानोंके परिचारक
गज उन हथिनियोंके कवन पर बैठकर, उनके पीठपर विछाये हुए झोड़ी- लकड़ी झूलते मोढ़ने रख डिये थे । एवं
बहुत देर तक राई देखनेसे थक कर उनके नशावत निद्रावग हो गये थे । चन्द्रापीडकी वहाँ उपस्थित होने पर
दरवाजेके पास खड़े द्वारपालगज आगे आगे शीघ्रसे जाने लगे, किन्तु किसीके द्वारा चन्द्रापीड को दोड़ने मध्य
प्रवेश करनेमें निषेध (रोकवट) न करने पर भी वह राजभवनके समान आश्रय ही दोड़ने उत्तर पड़ा ।

राज में दरवाजे के पास दोड़ने खड़ा कर बैठ गजवनका साथ पकड़ कर प्रवेश करने लगा । उस समय
मवल्ले द्वारपालग, चारों ओरसे आये हुए लोगोंको समझनेसे खड़े आगे आगे मार्ग बता कर जाने लगे ।
शुकनासके समीपके छिद्र आये हुए सनादेशों राजा लोग पहलेसे अनुमार ही उठ उठ कर प्रणाम करने लगे,
उस समय उन लोगोंके मुकुटका अग्रभाग कम्पित होत था । चन्द्रापीड देखते देखते पण्डित वत्सार ही एक पक्ष
चैत्ये अन्त्यान् चैकीमें जाने लगा । उन सभी जगहोंसे द्वारपालोंके प्रचण्ड हुजारेके मज्जे परिजनकां पुन

१. बगाने । २. तुरंगद । ३. अवस्थित । ४. तथैव च प्रतीहार-दर्शन प्रतीहार । ५. तत्तिद
पुस्तके ‘व’ इत्यभिः गठो नोपलभ्यते ।

वेत्रलता-चकितं-सामन्त-चक्र-चरण-शत-चलित-वसुन्धराणि कक्षान्तराणि निरीक्षमाणः, तथैव च नव-नव-सुधावदात-प्रासाद-सहस्र-निरन्तरं द्वितीयमिव राजकुलं शुक्रनासमवनं विवेश । प्रविश्य चानेक-नरेन्द्र-सहस्रमध्योपविष्टम् अपरमिव पितरमुपदर्शितविनयो दूरावनतेन मौलिना शुक्रनासं ववन्दे ।

शुक्रनासस्तं ससम्भ्रममुत्थाय आनुपूर्व्येण उत्थित-राजलोकैः सादरमभिमुखदत्तावि-रत्नपटः प्रहर्ष-विस्फारितलोचनागतानन्द-जलकणः सह वैशम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च सादरोपनीतमपहाय रत्नासनमवनावेव राजपुत्रः समुपाविशत्, तदनु

तथैवेति । नवनवा नूतनाः नुधावदाताः चूर्णादिलेपैरुज्ज्वलाः प्रासादाः अट्टालिकाः तेषां सहस्रेण समूहेन निरन्तरं निरवकाशं व्याप्तम्, अत एव द्वितीयं राजकुलं राजभवनमिव विद्यमानं शुक्रनासमवनं विवेश प्रविष्टवान् । इह 'राजकुलमिव' इति द्रव्योपेक्षा ।

प्रविष्टेति । उपदर्शितः प्रकटितो विनयो नम्रता येन स तादृशः, अनेके बहवो ये नरेन्द्राः सामन्ताः तेषां सहस्राणि समूहाः तेषां मध्ये उपविष्टं संनिष्णग्म अत एव अपरम् अन्यं पितरं तारापीडमिव विद्यमानम्, तथापि तथैव नरेन्द्रसहस्रमध्योपवेशनादित्याशयः । दूराद्विष्टादेव अवनतेन नम्रीभूतेन मौलिना शिरसा शुक्रनासं ववन्दे नमश्चक्रे । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

शुक्रनास इति । ससम्भ्रमं शीघ्रं तं चन्द्रापीडम् उत्थाय आनुपूर्व्येण यथाक्रमानुसारेण उत्थितः राजलोको भूपमण्डलं यस्मात् स तादृशः, अभिमुखे चन्द्रापीडसम्मुखे दत्तानि विहितानि अवरिलानि सान्द्राणि पदानि पादक्षेपा येन स तादृशः दूरादेव तेन कृतप्रणामत्वादित्याशयः, तथा प्रहर्षेण अतिप्रमो-देन विस्फारितयोः विस्तारितयोः लोचनयोनयनयोः आगता आयाता आनन्दजलकणाः प्रमोदाश्रुबिन्दवो यस्य स तादृशः शुक्रनासः प्रेम्णा स्नेहातिशयेन वैशम्पायनेन निजात्मजेन सह तं चन्द्रापीडं सादरम् आदरेण सहितं यथा त्याक्त्या गाढं सान्द्रम् आलिलिङ्ग उपगूहं चक्रे ।

आलिङ्गितेति । प्रथमम् आलिङ्गितः आश्लिष्टः पश्चात् उन्मुक्तः परित्यक्तश्चेति स तादृशो राजपुत्रो नृपात्मजः सादरोपनीतम् आदरेण आनीतं रत्नासनं मणिविष्टम् अवनौ भूमावेव अपहाय परित्यज्य समुपाविशत् समुपविष्टवान् । तदनु तत्पश्चाद्वागे वैशम्पायनश्च समुपाविशदिति सन्बन्धः । शुक्रनासस्य प्रधानामात्यत्वे सत्यपि विप्रत्वेन पितृव्यस्यत्वेन पितृस्थानीयत्वेन च तत्समीपे चन्द्रापीडस्य विष्टोपवेशन-मनुचितम्, वैशम्पायनस्य तु जनकत्वेन तत्समीपे विष्टोपादानस्य नितान्तमेवानुचितत्वादवनावुपवे-शनमित्याशयः ।

होकर रहने लगे, एवं वेंतकी छड़ियोंके सञ्चालन होते रहनेसे सामन्तराजगण चकित होकर सरकने लगे, उन लोगोंके सैकड़ों चरण पड़नेसे वह स्थान 'कम्पित' होने लगा । क्रमसे चन्द्रापीडने पहिलेकी भाँति ही दूसरे राजभवनके समान शुक्रनासके भवनमें प्रवेश किया; वह भवन, नई सजेदी किए जानेके कारण इवेतवर्ग नहलौंते परिपूर्ण था । प्रवेश करके अनेक सज्ज राजाओंके बीचमें बैठे हुए द्वितीय पिताके समान, शुक्रनासको उत्तने विनयप्रदर्शनपूर्वक दूरसे ही मस्तक नवाकर प्रणाम किया ।

उक्त समय शुक्रनास शीघ्रतासे उठ खड़े हुए, वाद सब राजा लोग यथाक्रम खड़े हो गये । उक्त समय शुक्रनासने चन्द्रापीडके सम्मुख आदरसे कितने ही कदम आगे आकर आनन्दसे प्रफुल्लित लोचनोंमें भरे आनन्दा-शुश्रूषित चन्द्रापीडका और वैशम्पायनका स्नेहयुक्त गाढ़ आलिङ्गन किया । मिलकर पृथक् होने पर किसी सेवक ने आदरके साथ एक रत्नासन ला दिया, चन्द्रापीड उसको छोड़कर भूमि पर ही बैठा, और वैशम्पायन भी उसके पीछे बैठे ही बैठा । चन्द्रापीड पृथिवीमें बैठने पर, शुक्रनासके अतिरिक्त अन्य सब नरेन्द्र भी अपने-अपने

१. आसनचकित । २. इदं नव... इत्येव पाठो दृश्यते । ३. कश्चित् 'सहस्र' इति पदं न विद्यते । ४. ...उत्थितम् । ५. समुत्थाय । ६. ...पूर्वेण । ७. ...लोकैः । ८. सहर्ष... । ९. ...विलोचन... । १०. समन् ।

च वैशम्पायनः । उपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यद्विखिलमवनिपालचक्रमुष्कितनिजा-
सनमवनिगतलमभजन । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव शुकनासः समुद्रतः प्रीतिपुलकैरङ्गैरावे-
द्यमान-हृदय-हर्ष-प्रकर्षस्तमवधीत्—

‘तात ! चन्द्रापीड ! अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्रविद्यमुपारुढयौवनमा-
लोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाश्रितः, अद्य
फलितननेकजन्मान्तरोपात्तमयदातं कर्म, अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः, न ह्यपुण्यभाजा
अष्टादशास्त्रिभुवन-विस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । क्वेदं वयः, क्वेयममानुषी शक्तिः क

उपविष्ट इति । उपविष्टे उपवेशनं कृतवति राजपुत्रे चन्द्रापीडे शुकनासवर्जं केवलं शुकनासं परित्यज्य
अन्यत् अलिलं समस्तम् अवनिपालचक्रं नरेन्द्रमण्डलम् उज्जितनिजासनं परित्यक्तस्वस्वविष्टं सत्, अव-
नितलम् अभजत भूमावेव प्रोपाविशदित्यर्थः । शुकनासस्य सचिवत्वेऽपि विप्रतया पितृमहत्वेन पितृ-
स्थानीयतया च चन्द्रापीडेन भूमिपुत्रेण कृतेऽप्यासनोपवेशनमेव युक्तम्, अवनिपालचक्राणां तु
चक्रवर्त्तिसुते भूतलोपविष्टे विष्टोपवेशनस्य नितान्तमेवानुचितत्वाद् भूतल एवोपवेशनमुचितमित्याशयः ।

स्थितेति । क्षणमिव क्षणमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा समुद्रतः प्रादुर्भूताः प्रीत्या आनन्देन पुलका
रोमाञ्चा येषु तैस्तद्दृष्टैः अङ्गैः आवेद्यमानः प्रत्याख्यमानः हृदयस्य चित्तस्य हर्षप्रकर्षः प्रमोदातिरेको यस्य
स तादृशः, शुकनासः, तं राजपुत्रम् अवधीत् अवोचत्—

तातेति । हे तात ! सुतस्थानीयं ‘पूज्ये पितरि पुत्रे च तातशब्दः स्मृतो दुषैः’ इति केशवः ।
अद्य अस्मिन् दिने समासविद्यं परिपूर्णकृतविद्यम् उपारुढयौवनम् उत्पन्नतारुण्यं भवन्तं त्वाम् आलोक्य
निरीक्ष्य देवस्य तारापीडस्य सुचिरात् चिरकालेन भुवनराज्यस्य समस्तभूमण्डलराजत्वस्य यत्फलं निःसी-
मप्रेम तस्य प्राप्तिलाभः उपजाता प्रादुर्भूता, भवत उत्पत्तेः पूर्वं सन्तानाभावजनित उत्पन्ने च त्वयि परि-
पूर्णविद्यायाः पूर्वं गुणवत्सन्तानाभावजनितः क्लेश आसीदित्याशयः ।

अवेति । अद्य गुरुजनानां पूज्यमहानुभावानां सर्वा निखिला आश्रितः आशीर्वादाः समृद्धाः सम्पूर्णाः
साधका इत्यर्थः । अनेकजन्मान्तरोपात्तम् अनेकमवर्जितम् अवदातं स्वच्छं कर्म पुण्यकार्यमित्यर्थः ।
कुलदेवताः कुलधिष्ठातृः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः । नन्वेवंविधस्य समोत्पन्नत्वेनैव जन्मान्तरीयम् अवदातं
कर्म कथं फलितम् ! इत्याकाङ्क्षायामाह—नहीति । हि यतः अपुण्यभाजा पापवत्तां (कुले) मवादृशाः
भवत्सदृशाः त्रिभुवनस्य लोकत्रयस्य विस्मयजनकाः आश्चर्योत्पादकाः पुत्रताम् आत्मजत्वं न प्रतिपद्यन्ते
भजन्ते । इह वैधर्म्येण हेतुना कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

वेति । इदम् अभिनवतारुण्यरूपम् अत्यल्पमित्यर्थः वयोवस्था क, इयं पुरो इदममाना अमानुषी
मनुष्यलोकेऽसम्भवा शक्तिः शारीरिकसामर्थ्यं क, इदम् अक्षेपविद्याग्रहणसामर्थ्यं समस्तविद्याधारण-
शक्तिश्च क । मनुष्यलोके एवंविद्यायाम् अत्यल्पवस्थायां न खल्वन्यस्य कस्यापि एवंविद्यासामानान्य-
शारीरिकशक्तिः सकलविद्याभ्यासशक्तिश्च भवेदित्याशयः ।

अतन छोड़ पृथिवी पर ही बैठे । उस समय अत्यन्त आनन्दवश शुकनासके समस्त शरीरमें रोमाञ्च उत्पन्न हो
गया, उससे उसके मनमें भी जो अत्यन्त आनन्द उत्पन्न हुआ था, वह प्रकाश होने लगा । इस प्रकार शुकनास
थोड़ी देर चुप रह कर राजपुत्रसे कहने लगा—

‘वत्स चन्द्रापीड ! तुम्हारी सब विद्याओंकी शिक्षा समाप्त हो गई है एवं यौवनकाल उपरिपत हो गया है—
इस रूपमें तुझे देख कर, आज महाराज तारापीडको बहुत कालके बाद भुवन-राज्यका फल प्राप्त हुआ है । आज
गुरुजनोंके सब आशीर्वाद सकल हुए, आज अनेक जन्मान्तरमें किए हुए अच्छे कर्मोंका फल मिला है और कुल-
देवता प्रसन्न हो गए हैं; क्योंकि—तुम्हारे समान त्रिभुवनको विस्मय उत्पन्न करनेवाले व्यक्ति अपुण्यवान् व्यक्तियोंका
पुत्रत्व स्वीकार नहीं करते हैं । यह नवीन अवस्था ही क्या ? और यह अमानुषी दैहिक शक्ति ही क्या ? एवं

१. समुपविष्टे । २. क्षणमपि । ३. आवेद्यमानदर्शः । ४. कश्चिद् ‘तात ! अद्य’ इत्येव पाठो दृश्यते ।

५. अपुण्यभाजा । ६. सकलत्रिभुवन । ७. विस्मयजनकः ।

चेदमशेष-विद्याग्रहणसामर्थ्यम् ? अहो ! धन्याः प्रजाः, यासां भरतभगीरथप्रतिमो भवानुत्पन्नः पालयिता । किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुन्धरया, ययासि भर्ता समासादितः । हरिवंशःस्थलनिवासासद्ग्रहव्यसनिनी^१ हता खलु लक्ष्मीः, या विप्रहवती भवन्तं नोपसर्पति । सर्वथा कल्पकोटीमहावराह इव दंष्ट्रावलयेनैव वाहुना वसुन्धराभारं सह पित्रा^२ इत्यभिधाय स्वयमाभरण-वसन-कुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयाञ्चकार ।

विसर्जितश्चोत्थायान्तःपुरं प्रविश्य दृष्ट्वा^३ वैशम्पायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गत्य समारुह्येन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितं प्रतिच्छन्दकमिव राजकुलस्य, द्वारावस्थित-सित-पूर्ण-कल-

अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । प्रजाः प्रकृतयो धन्या भाग्यवत्यः, यासां प्रजानां भरतः शकुन्तला-पुत्रः, भगीरथः सागरपौत्रः ताभ्यां प्रतिमः सदृशः भवांस्त्वं पालयिता रक्तक उत्पन्नो जातः । किमिति प्रश्ने । खलु निश्चयेन वसुन्धरया पृथिव्या अवदातं निर्मलं विशुद्धमित्यर्थः कर्म कार्यं सुकृतमित्यर्थः कृतं विहितम्, यथा त्वं भर्ता प्रभुः समासादितो लब्धः असि ।

हरीति । हरेः विष्णोः वक्षःस्थले भुजान्तरे निवासे अवस्थितौ यः असद्ग्रहो दुष्टबुद्धिः तत्र व्यसनिनी आसक्तिमती लक्ष्मीः श्रीः हता प्रतारिता खलु निश्चयेन, या लक्ष्मीः त्वां भवन्तं विप्रहवती शरीरधारिणी सती नोपसर्पति नाभ्युपैति, यद्यपि अमूर्त्तरूपेण ह्यनुसरति तथापि मूर्त्तशरीररूपेण नोपसर्पतीत्यर्थः ।

इह हतत्वसन्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, तेन हि भगवतोऽपि राज-पुत्रस्योत्कर्षबोधनाद् व्यतिरेकालङ्कारः प्रतीयत इत्यलङ्कारेण ध्वनिः ।

सर्वथेति । दंष्ट्रावलयेन दन्तमण्डलेन महावराहः शूकरावतारो विष्णुरिव, पित्रा तारापीठेन सह त्वं वाहुना भुजेन कल्पकोटीः कोटिसंख्यकान् कल्पान् यावत् वसुन्धरायाः भूमेः भारं व्यवस्थापनव्यापारं गुरुत्वञ्च सर्वथा सर्वप्रकारेण वह धारय । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधाय निगद्य स्वयम् आत्मनैव आभरणानि भूषणानि, वचनानि वस्त्राणि कुसुमानि पुष्पाणि अङ्गरागा विलेपनानि इत्यादिभिः वस्तुभिः अभ्यर्च्य संपूज्य विसर्जयाञ्चकार विसर्जितवात् । इहोपमालङ्कारः ।

पुरा किल भगवान् विष्णुः सागरमग्नं पृथ्वीमण्डलमुद्धृत्तुं मिच्छया वराहावतारं परिगृह्य दन्तमण्डलेन तदुद्धारंरति पौराणिकी वार्त्ता ।

विसर्जित इति । विसर्जितो गृहाय अनुज्ञात उत्थाय अन्तःपुरम् अवरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा मनोरमाभिख्यां मनोरमाख्यां वैशम्पायनमातरं दृष्ट्वा अवलोक्य तदनन्तरं वह्निर्निर्गत्य निःसृत्य इन्द्रायुध-मश्वं समारुह्य आरोहणं विधाय कुमारो भवनं जगाम ययावित्यन्वयः । भवनं विशेषयति-पूर्वति । पित्रा तारापीठेन पूर्वकल्पितं प्रागेव निर्मितम्, राजकुलस्य राजभवनस्य प्रतिच्छन्दकं प्रतिरूपमिव सर्वथा सुसाम्यादित्याशयः । 'प्रतिरूपं प्रतिच्छन्दः' इति त्रिकाण्डशेषः । द्वारे अवस्थितौ स्थापितौ सितौ श्वेतौ पूर्णकलसौ पूर्णकुम्भौ यस्य तत्तादृशम् । आवद्धाः संदानिता वहिद्वारेषु योजिता इत्यर्थः हरिताः पलाश-वर्णाः वन्दनमाला माङ्गल्यानि कुसुममाल्यानि यत्र तत्तादृशम् ।

‘तोरणार्द्धं च माङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका ।’

यह समस्त विद्या-ग्रहण करनेका सामर्थ्य कहाँ ? अहो ! धन्य वे प्रजा हैं जिनके तुम भरत, भगीरथके समान परिपालक होकर उत्पन्न हुए हो । पृथिवीने ऐसा कोन पवित्र-कर्म किया, जिससे तुम्हें पतिरूपमें पाया है । लक्ष्मी देवी नारायणके वक्षःस्थलमें वास करनेके दुराग्रहमें फसकर विधाता द्वारा वञ्चित हुई है, जो शरीर धारण कर अब भी तुम्हारे निकट नहीं आती है । आदिवराहने जिस प्रकार दन्त-बलसे पृथिवीका भार वहन किया था, तुम भी उसी प्रकार पिताके साथ कोटि-संख्यक कल्प (देवताओं का एक हजार युग एक कल्प कहलाता है) समय तक वाहुद्वारा पृथिवीका वहन करो^१ इतना कह कर आभूषण, वस्त्र, पुष्प और अङ्गराग द्रव्य आदिते अपनेसे ही सत्कार करके कुमारको विदा किया ।

तब कुमार चन्द्रापीठ शुकनासके पाससे विदा होकर उठ, अन्तःपुर (रनिवास) में जा, वैशम्पायनकी माता मनोरमाको देख, उसी मार्गसे बाहर आकर इन्द्रायुध पर सवार होकर, पिताके द्वारा पहलेसे ही निर्दिष्ट किए गए अपने भवन (महल) में चला गया, वह भवन (महल), राजभवन का मानों प्रतिमूर्त्तिस्वरूप था ।

सम्, आवद्ध-हरित-वन्दनमालम्, उल्लसित-पताकासहस्रम्, अभ्याहतमङ्गल-नूर्य-रव-परि-
पूरित-दिगन्तरम्, उपरचित-विकच-कमलकुसुम-प्रकरम्, अचिरकृताग्निकार्यम्, उज्ज्वल-
त्रिविक्र-परिजनम्, उपपादितशेष-गृहप्रवेशमङ्गलम्, कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च
श्रीमण्डपावस्थिते शयने सुहूर्तमुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेन अभिषेकादिकम् अश-
नावसानमकरोद्विवसविधिम् । अभ्यन्तरे च शहनीय-गृह एवेन्द्रायुषस्यावस्थानमकल्पयत् ।

एवं प्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ । गगनतलादवतरन्त्या दिवसश्रियः
पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्रं रविमण्डलमुमुक्तापादं पपात । जलप्रवाह इव रथचक्र-

इत्यभिधानचिन्तामणिः । उल्लसितम् उच्छ्रितम् उड्डानं वा पताकानां वैजयन्तीनां सहस्रं समूहो यत्र
तत्तादृशम् । अन्याहतानि वादितानि यानि मङ्गलवृत्त्यां गि मङ्गलिकवाचविशेषाः तेषां रवैः शब्दैः परि-
पूरितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । उपरचितो विहितः विकचानां विकसितानां कमल-
कुसुमानां कमलपुष्पाणां प्रकरो विज्ञेपो यत्र तत्तादृशम् । अचिरं शीघ्रं कृते विहितम् अत्रिकार्यं शान्ति-
होमो यत्र तत्तादृशम् । उज्ज्वला उज्ज्वलवेशाः विविक्ताः भिन्नभिन्नस्वरूपाः परिजनाः परिचारका यत्र
तत्तादृशम् । तथा उपपादितानि भूपतिनैव सम्पादितानि अग्रेषाणि समग्राणि गृहप्रवेशमङ्गलानि वास्तु-
पूजाभ्युदयिकश्राद्धप्रसृतीनि यस्य तत्तादृशं भवनम् ।

गत्वेति । श्रीमण्डपे शोभाशालिनि सभाभवने अवस्थितं स्थापितं यच्छयनं शय्या तस्मिन् सुहूर्तम्
उपविश्य अवस्थानं कृत्वा तेन राजपुत्रलोकेन सह अभिषेकादिकं स्नानादिकम् अशनावसानं भक्षणपर्यन्तं
दिवसविधिं दिनचर्याम् अकरोत् अकार्षत् ।

अभ्यन्तर इति । अभ्यन्तरे मध्ये यच्छयनीयगृहं सुपुष्टिभवनं तत्र एव इन्द्रायुषस्य अश्वस्य अव-
स्थानं स्थितिम् अकल्पयत् अन्वतिष्ठत् अत्यन्तादयोग्यत्वादित्याशयः ।

एवमिति । अपि चेति चार्थः । एवंप्रायेण इत्यमूतेन अस्य चन्द्रापीडस्य उदन्तेन समाचारेण
भ्यापारेण तदहः तद्विवसं परिणतिम् अवसानम् उपययौ अगमत् ।

गगनेति । रविमण्डलं सूर्यविम्बं कर्तुं, उन्मुक्ता ऊर्ध्वं त्यक्ताः पादा रश्मयो येन तयोक्तं सत्,
गगनतलात् आकाशतलात् अवतरन्त्याः, आगच्छन्त्याः, दिवसश्रियो दिनलक्ष्याः, स्वप्रभया स्वीयरश्मि-
पंक्या पिहितम् आच्छादितं रन्ध्रं द्विद्रदेशो यस्य तत्तयोक्तं पद्मरागनूपुरमिव लोहितकपादकटकमिव,
पपात स्रस्तम् आकाशादिति शेषः । सूर्यविम्बं द्विद्रहितान्तरालम्, सुतरां तत्सादृश्यनिरूपणाय
'स्वप्रभापिहितम्' इति नूपुरविशेषणम् । इह स्वपदेन नूपुरस्य ग्रहणम् । जात्युपेक्षा ।

जलेति । वासरालोको दिनरश्मिः, जलप्रवाह इव सलिलपूर इव, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचक्र-
मार्गानुसारेण रथचक्रमार्गक्रमेण रथचक्रमार्गवदित्यर्थः, प्रतीचीं पश्चिमां कङ्कनं दिशम् अगात् प्रययौ ।
जलप्रवाहपदे तु रथचक्रपुण्यमार्गक्रमेणेत्यर्थः, तस्याधोगामित्वात् । उपमा ।

वर्षा दरवाजे के समीप दो शुभ्रवर्ण जलपूर्ण कलश रखे थे । वहिर्द्वारके साय पलाशवर्ण नागलिक पुष्पमालाये
(वन्दनवारें) बँधी थीं । हजारों पताकायें फहरा रही थीं । बजाए गए मादलिक तूर्य (तुलसी) ध्वनिसे
दिगन्तर व्याप्त हो गए थे । अन्दर में कमलके खिले हुए फूलोंके ढेर लग रहे थे । थोड़े ही समय पहले होमकार्य
समाप्त हो गया था । भिन्नभिन्न आकारके परिजनगण उज्ज्वलवेषमें भ्रमण करते थे । एवं उस भवनमें गृह-
प्रवेशके योग्य सब मङ्गल-क्रियायें सम्पादित हुई थीं । राजकुमार उस भवनमें जाकर, अन्दर श्रीमण्डपस्थित पर्जन्य
पर कुछ देर बैठ कर, उन्हीं राजपुत्रोंके साथ स्नान से लेकर भोजन पर्यन्त नित्य क्रियाओंका सम्पादन किया
और भवनके अन्दर अपने शयन करनेके घरमें ही इन्द्रायुषको रखनेके लिए स्नानका निर्देश किया ।

इस प्रकार व्यापार करते २ चन्द्रापीड का बड़ा दिन हो गया । उस समय रविमण्डल ऊपरकी ओर
झिरेमें फँसा कर आकाशसे नीचे गिरने लगा, इससे प्रतीत हुआ कि—दिवसश्री आकाशमें उतर कर जा रही है ।
उसके पैरमेंसे पद्मरागमणि-मय एक नूपुर (पायजैब) गिर रहा है, उस नूपुरके मन्थनका रत्नमय छेदवाला

मार्गानुसारेण दिवसकरस्य वासरालोकः प्रतीचीं ककुभमगात्^१। अभिनवपल्लवलोहित-
लेनं करेणैवाधोमुखप्रसूतेन रविबिम्बेन^२ वासरः कमलरागमशेषं ममार्ज^३। कमलिनीपरिमल-
परिचयागतालिमालाकुलित-कण्ठं कालपाशैरिव चक्रवाकमिथुनमाकृष्यमाणं विजघटे। कर-
पुटैरादिवसान्तम्^४ आपीतमरविन्दमधुरसमिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसक-
रबिम्बं ववाम। क्रमेण च प्रतीचीं कर्णपूररक्तोत्पले लोकान्तरमुपगते भगवति गभस्तिमा-
लिनि, समुल्लसितायामम्बरं-वडार्ग-विकच-कमलिन्यां सन्ध्यायाम्, कृष्णागुरुपङ्क-पत्रलता-

अभिनवेति। वासरो दिवसः, करेणैव हस्तेनैव, अभिनवस्य नूतनस्य पल्लवस्य किसलयस्यैव
लोहितं रक्तं तलम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तेन तादृशेन, अधोमुखेन निम्नमुखेन सता प्रसूतेन प्रचलितेन रवि-
बिम्बेन सूर्यमण्डलेन, अशेषं समग्रं कमलरागं पङ्कजस्य रक्तिमानं नमार्ज प्रोच्छित्तवानिव। अन्योऽपि
तथाविधपाणिना वस्तुविशेषस्य वर्णं परिमार्जति। रवेरस्तगमनेन कमलस्य सुदृणाद् रक्तिमापगमः
सञ्जात इति तात्पर्यम्।

इह जात्युत्प्रेक्षा प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्कारः।

कमलिनीति। कमलिन्या नलिन्या यः परिमलः सौरभम् तस्य परिचयेन लोभातिशयेन आगतया
प्राप्तया तस्या सुदृणेन तत्परिमलप्राप्त्यभावादुद्धीय तद्गलदेश एवोपधिष्टेत्यर्थः, अलिमालया भ्रमर-
पङ्क्त्या आकुलितो व्यासः कण्ठो गलदेशो यस्य तत् तादृशम् अत एव कालपाशैः कण्ठवद्धरयामवर्णरश-
नाभिः आकृष्यमाणमिव सन्, केनाऽपीति शेषः, चक्रवाकमिथुनं रथाङ्गपक्षिदम्पती विजघटे विभुक्तं
बभूव। रात्रिप्राप्त्या प्राकृतिकेपि रथाङ्गदम्पतीवियोगे अलीनां तद्गलदेशोपवेशनात् श्यामवर्णगलवद्धरङ्ग-
भिराकर्षणहेतुकवियुक्तत्वमुत्प्रेक्षितमित्यवगन्तव्यम्।

इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण 'आकृष्यमाणमिव' इति क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः सङ्कीर्यते।

करपुटैरिति। दिवसकरबिम्बं सूर्यमण्डलं कर्तृ, आदिवसान्तं दिवसावसानपर्यन्तं करपुटैः रश्मि-
जालैरेव करपुटैः अञ्जलिभिः आपीतं सम्यक् पीतम् अरविन्दानां कमलानां मधुरसं पुष्परसद्रवम्
गगनगमनखेदादिव आकाशभ्रमणपरिश्रमादिव कारणात्, रक्तातपच्छलेन लोहितवर्णविस्तृतप्रकाशमिषेण
ववाम उज्जगारेत्यर्थः। मार्गगमनपरिश्रमातिशयाद् यथा श्रान्तस्य पीतजलादेर्वसनं भवति तथाऽत्र
सूर्यस्य वसनमित्यभिप्रायः।

इह किरणहस्तयोर्मिलित्वेपि श्लेषेणाभिज्ञाध्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, गगनगमनखेदादिवेति
हेतुत्प्रेक्षा, ववामेवेति सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः।

क्रमेणिति। प्रतीची पश्चिमा दिक् तस्याः कर्णपूरं कर्णालङ्कारणीभूतं यत् रक्तोत्पलं कुवलयं तद्रूपे,
भगवति माहात्म्यवति, गभस्तिमाला रश्मिश्रेणिरस्यास्तीति तस्मिन् दिवसाधिपे, लोकान्तरम् अन्यद्
भुवनम् अस्ताचलमित्यर्थः उपगते प्राप्ते सति।

इह 'मुखं तव कुरङ्गाक्षि! सरोजमिति नान्यथा' इति दर्पणोदाहृतवत् शाब्दो दिवसाधिपे रक्तो-
त्पलत्वारोपः आर्थो हि प्रतीच्यां स्त्रीत्वारोप इत्यसमासेऽप्येकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः।

समुल्लसितायामिति। अम्बरं गगनमेव तडागः निर्मलत्वसादृश्यात् सरोवरः तस्य विकचकमलिन्यां
स्थानं मानो अपनी ही प्रभाते पूर्ण हो गया है। जलका प्रवाह जिस प्रकार रथचक्रद्वारा खुदे जाने के मार्ग में
नीचे होकर जाता रहता है, उसी प्रकार दिनका आलोक (धूप) भी सूर्यके रथचक्र-मार्गानुसारसे पश्चिम दिशामें
जाने लगा। दिवसने अभिनवपल्लवतद्गल लाल इधेलीवाले हाथके समान नीचे लटकते रविमण्डलसे पङ्कती समस्त
रक्तिमाको मानो पोंछ दिया। कमलिनीके सुगन्धलोभसे भ्रमरगण आकृष्ट हो गये, किन्तु कमलिनीके मुद्रित
होनेसे चक्रवाकदम्पतीके कण्ठको जाकर घेर लिया, अतएव उस समय वह चक्रवाक-दम्पती गलवद्ध कालपाशसे
खींचे गये होकर ही मानो एक दूसरेसे अलग हो गए और रवि-बिम्बने दिनके शेषपर्यन्त कर-सम्पुटसे कमलके
जो समस्त मधु-रसका पान किया था, उसे मानो आकाशके मध्यमें चलनेकी थकावटके कारण लाल धूपके
आकारके बहाने उगलने लगा। क्रमसे जब पश्चिम दिशाके कर्णालङ्कार-रक्तोत्पलरवरूप भगवान् सूर्यनारायण
अस्तमित हुए, गगन-सरोवरकी सन्ध्यारूप कमलिनी दीखने लगी, गाढ़े काले अङ्गुके रससे निर्मित पत्रलता

१. दिशमगमात्।

२. पल्लवद्रलोहितकरेण।

३. दिवसकरबिम्बेन।

४. करपुटैर्दिवसान्तम्।

५. अम्बरतल "। ६. तटाक।

स्त्रिव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु दिशां^१ मुखेषु, अलिङ्गलमलिनेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे तिमिरनिकरेण उत्सार्यमाणे सन्ध्यारागे, कमलिनी-निपीतमातपमुन्मूलयितुमन्वकारकरप-
ल्लवेणैव प्रविशन्तु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु, शनैः शनैश्च निशाविलासिनीमुखाव-
तंस-पल्लवे गलिते सन्ध्यारागे, दिक्षु विक्षिप्येतेषु सन्ध्यादेवताञ्जनं-वल्लिपिण्डेषु, शिखर-देश-
लग्नतिमिरास्वनाहमयूरास्वपि मयूराधिष्ठितास्त्रिव मयूरयष्टिषु, गवाक्षविवरनिलीनेषु प्रासा-
दलक्ष्मीकणोत्पलेणैव पारावतेषु, विगतविलासिनीसंवाहन-निश्चल-काञ्चन-पीठासु^२ मूकीभूत-

लोहितत्वात् विकसितकमलिनीस्वरूपायां सन्ध्यायां समुल्लसितायां प्रकाशं प्राप्तायां सत्याम् ।

इहान्वरे तडागतारोपः सन्ध्यायां विकचकमलिनीवारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलद्वारः ।

कृष्णागुचिति । कृष्णागुरुपङ्कः गाटकाकण्डवः तस्य पत्रलतासु पत्रसदृशचिह्नविशेषैश्च तिमिर-
लेखासु अन्धकारपरम्परासु दिशा ककुभां मुखेषु भागेषु आननेषु च, स्फुरन्तीषु प्रसरन्तीषु सतीषु ।
इहान्धकारपरम्पराणां पत्रलतासादृश्यं शाब्दम्, दिशां त्वासादृश्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविव-
तिरूपकमलद्वारः ।

अलिङ्गलेति । अलिङ्गलमलिनेन भ्रमरसमूहाच्छादिततया मलिनेन कुवलयवनेन नीलोत्पलसमूहेन रक्तकमलाकरे रक्तकमलमग्रेने इव, अलिङ्गलवन्मलिनेन तिमिरनिकरेण अन्धकारजालेन सन्ध्यारागे उत्सार्यमाणे पूर्वमाणे दूरीक्रियमाणे च सति । इहोपमा ।

कनलिनीति । कमलिनीभिः नलिनीभिः निपीतं दिवसे निर्गोर्णम् आतपं सूर्यरश्मिम् उन्मूलयितुं स्ववैरिखादुत्पादयितुम् अन्धकाराणां तिमिराणां करपल्लवेष्विव नीलत्वसादृश्यात् विस्तारितहस्तेष्विव मधुकरकुलेषु भ्रमरसमूहेषु, रक्तकमलानां रक्तपद्मानान् उदराणि अभ्यन्तराणि प्रविशन्तु प्रवेशं कुर्वन्तु सन्तु, निर्गोर्णद्रव्याणामुदरेष्वेव विद्यमानत्वादित्याशयः । इह जात्युपेक्षा ।

गवैरिति । निशा रात्रिरेव विलासिनी भूषणप्रिया रमणी तस्या मुखस्य आद्यभागस्य आननस्य च अवतंसपल्लवे लोहितत्वसादृश्यात् भूषणीभूतकिसलयस्वरूपे सन्ध्यारागे शनैः शनैः मन्दं मन्दं गलिते दूरीभूते च सति । इह परम्परितरूपकम् ।

दिक्षिति । सन्ध्यायां मायंसमये यानि देवतार्चनानि वास्वादिपूजाः तेषां बलिपिण्डेषु उपायनी-
भूतास्त्रादिद्रव्येषु दिक्षु पूर्वादिषु विक्षिप्येतेषु साधकविकीर्णेषु सन्तु ।

शिखरेति । शिखरदेशे ऊर्ध्वप्रदेशे लग्नं तिमिरम् अन्धकारो यासां तासु, अत एव अनारूढः
अनाश्रितो मयूरो नीलकण्ठो यासु तास्वपि मयूरयष्टिषु, मयूरावस्थानदण्डेषु मयूराधिष्ठितास्त्रिव सतीषु ।
अग्रलक्ष्म्यान्धकारस्यैव नीलकण्ठवत् प्रतीतेरित्याशयः ।

इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण क्रियात्पेक्षालङ्कारः सङ्कोच्यते ।

गवाक्षेति । प्रासादलक्ष्मीः अट्टालिकाश्रीः तस्याः कणोत्पलेष्विव कर्णभूषणीभूतनीलोत्पलेष्विव, गवा-
क्षाणां कर्णतुल्यदेशस्थायित्वात् कपोनानाञ्च तदुत्पलतुल्यनीलत्वादित्याशयः, पारावतेषु गृहकपीतेषु गवा-
क्षविवरेषु वातायनचिह्नद्वेषु निलीनेषु तूर्णीभूय विद्यमानेषु सन्तु । जात्युपेक्षा ।

विगतेति । विगतेन दूरीभूतेन विलासिनीनां दोलनप्रियाणां सुन्दरीणां संवाहनेन दोलनेन करणेन,
निश्चलानि निष्क्रियाणि काञ्चनपीठानि सुवर्गरचितोपवेशपीठानि यासां तासु तथोक्तासु, अन्तःपुरस्य

विष्टके समान अन्धकारको पक्षिणां दिशायां के मुखेन फैलने लगी, अनरागी के बैठनेसे नलिमवर्ग नीलोत्पलसमूह
वित्तप्रकार लालकमलके सरोवरको आच्छादित करते (ढक लेते) हैं, उसी प्रकार अन्धकारसमूह सन्ध्याके रागको
दूर करने लगे; कमलिनीयां सायझाड तक मूर्खकी किरणों का जो पान किया था, उसे मित्रालनेके लिए अन्धकारके
फैलाने हुए हस्ते समान भ्रमरोंके झुण्ड, लाल कमलके उदरमें प्रवेश करने लगे; निशाकूप विलासिनीके मुखका
अलङ्काररत्नत्वस्वरूप सन्ध्याकी लालिमा धीरे-धीरे दूर होने लगी; साधकगण, सन्ध्याजाटीन देवपूजाके उपहारद्रव्य
(बलिपिण्ड) प्रत्येक दिशामें रखने लगे; मयूरोंके बैठनेकी दंडोंकी चोटियों पर अन्धकार व्याप्त हो जानेसे उस
स्थानमें मयूरोंके नहीं बैठने पर भी मानों, वे उन पर बैठे हुए हों ऐसा प्रतीत होने लगा; प्रासादलक्ष्मीके कर्णके
नीलोत्पलके समान कपूर घोलमें निःशब्दसे रहने लगे; विलासिनीयोंके उस समय बैठ कर नहीं खून्ते रहनेसे

१. दिशां मुखेषु । २. अलिङ्गलेन मलिनेषु । ३. निमिरेन । ४. अन्धकारपल्लवेष्विव । ५. विशल्ल ।
६. दिक्षु दिक्षु । ७. कर्णना । ८. कर्णोत्पलेषु । ९. निश्चलानि । १०. काञ्चनपीठानि ।

घण्टासु अन्तःपुरदोलासु, भवनसहकार-शाखावलम्बित-पञ्जरेषु शुक्रसारिकानिवहेषु, सङ्गी-
त-विराम-विश्रान्तवासूत्सार्यमाणसु वीणासु, युवति-नूपुर-शब्दोपशमनिभृतेषु भवनकलहं-
सेषु, अपनीयमान-कर्ण-शङ्ख-चामर-नक्षत्रमाला-मण्डनेषु मधुकर शून्य-कपोलभित्तिषु मत्तवा-
रणेषु, प्रदीप्यमानेषु राजवल्लभ-तुरङ्गमै-मन्दुराप्रदीपेषु प्रविशन्तीषु प्रथमयाम-कुञ्जरघटासु, कृत-
स्वस्त्ययनेषु निष्कामसु पुरोहितेषु, विसर्जित-राजलोक-विरलपरिजनेषु विस्तारितेष्विव राज

दोलासु अवरोधप्रेङ्खासु अन्तःपुरदोलनयन्त्रेष्वित्यर्थः । मूक्रीभूताः शब्दरहिता घण्टा यासां तासु तयो-
क्तासु सतीषु । दोलनकुसुहलं परित्यज्य सुन्दरीणां भवनान्तर्गमनादित्याशयः ।

भवनेति । भवनसहकारा राजकुलस्थितचूततरवः तेषां शाखासु स्कन्धेषु अवलम्बितानि स्थापि-
तानि पञ्जराणि येषां तेषु तादृशेषु, शुक्रसारिकानिवहेषु कीरपीतपादसमूहेषु विगतालापेषु उक्तिप्रत्युक्ति-
रहितेषु सत्सु, निद्रावेशादित्याशयः ।

सङ्गीतेति । सङ्गीतस्य 'गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणस्य विरामेष्वावसानेन
विश्रान्तः तिरोहितः रवः शब्दो यासां तासु तादृशीषु वीणासु वल्लकीषु उत्सार्यमाणसु शून्यैः सगीत-
स्थानात् दूरीक्रियमाणसु सतीषु ।

युवतीति । भवनकलहंसेषु गृहपालितराजहंसेषु, युवतीनां तरुणीनां ये नूपुरशब्दाः पादकटकवा-
तेषामुपशमेन तासां तिरोहिततया विरामेण, निभृतेषु निःशब्देषु सत्सु । तरुणीनां पादकटकवेषु प्रवृत्तेषु
राजहंसानां शब्दविधानात् निवृत्तेषु च तेषु तेषामपि तदविधानादित्याशयः ।

अपनीयेति । मधुकरशून्या निद्रावेशेन दानच्युतेरभावात् अमररहिताः कपोलभित्तयो गण्डदेशा
येषां तेषु तादृशेषु, मत्तवारणेषु मत्तगजेषु अपनीयमानानि तत्समये सज्जताया अनावश्यकत्वेन हस्तिपकैः
परित्यज्यमानानि कर्णयोः शङ्खस्य ललाटास्थनश्च चामराणि वालग्यजनानि, नक्षत्रमाला सप्तविंशतिमुक्ता-
प्रथितलज्जः तदितराणि च मण्डनानि अलङ्काराः येषां तेषु तादृशेषु सत्सु ।

'शङ्खो निधौ ललाटास्थि कम्बौ न ली', 'सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' । इति चामरः ।
प्रदीप्यमानेष्विति । राज्ञो वल्लभा नृपस्य प्रियाः ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषां मन्दुरायाः शालायाः प्रदी-
पेषु स्नेहप्रियेषु प्रदीप्यमानेषु प्रज्ज्वाल्यमानेषु सत्सु । यद्यपीह मन्दुरापदेन 'वाजिशाला तु मन्दुरा'
इत्यमरौक्तदिशा अश्वशालाप्रतीतिर्भवति पुनः तुरङ्गमपदं पुनरुक्तमिवाभाति तथापि तत्समयेऽश्वस्थिति-
द्योतनार्थं तत्पदमिति धनुर्ज्यादिशब्दवञ्चोक्तदोष इति विभावनीयम् ।

प्रविशन्तीष्विति । प्रथमयाने रात्रेः प्रथमप्रहरे याः कुञ्जरघटा हस्तिसमूहाः तासु प्रविशन्तीषु प्रवेशं
कुर्वतीषु सतीषु ।

कृतेति । स्वस्त्ययनं विघ्नोपशमनार्थं देवपूजादि, कृतानि विहितानि स्वस्त्ययनानि यैः तथोक्तेषु
पुरोहितेषु पुरोधससु निष्कामसु वहिर्गच्छत्सु सत्सु ।

विसर्जितेति । विसर्जितः विश्रामाय निजनिजभवनं गन्तुं महाराजेनादिष्टः राजलोकः सामन्तवर्गः
तेन कारणेन विरलाः स्वल्पीभूताः परिजनाः सेवकवर्गा येषु तेषु तादृशेषु, राजकुलकक्षान्तरेषु राजभवन-

अन्तःपुर (रनिवास) के झूलोंकी पटलियों निश्चल झौर घंटियोंकी आवाज बन्द हो गई, घरके पास लगे हुए आभ्रघृक्षकी
ढालियों पर लटक़ाए हुए पिंजरोंके अन्दर शुक्र और सारिकाओं (तोता और मैनाओं) के झुण्डका बोलना बन्द हो
गया; सङ्गीतके अन्तके स्वर बन्द करनेसे वीगाओंकी आवाजके भी बन्द हो जाने पर नौकरों द्वारा वे हटा ली
गई; युवतियोंके नूपुरों (पायजवों) की झनझनाहट बन्द हो जानेके कारण गृहपालित राजहंस निश्चल हो गये;
निद्राके आवेशमें मत्त हाथियोंके मदजल नहीं चूनेसे गण्डस्थल भौरोंके उड़ जानेसे खाली हो गए एवं महावती
द्वारा उन (हाथियों) के कानोंके और ललाटके चामर, मुक्ताकी माला एवं अन्यान्य आभूषण उतार लिए गए;
वध्वरक्षकों (सार्इसों) द्वारा राजप्रिय अश्वशालाओं (अस्तवलों) में प्रदीप जला दिए गए; पहले प्रहरके द्वाररक्षक
हस्तिगण प्रवेश करने लगे; स्वस्त्ययन (देवपूजन) करके पुरोहितगण बाहर निकलने लगे; सामन्त राजाओंके
विदा होकर अपने-अपने घर चले जाने के कारण धोड़े परिजन रह जानेसे राज-भवनके बड़े-बड़े कमरे अधिक विस्तृत

१. घण्टास्वरासु, घण्टारवासु । २. अवलम्बित । ३. सङ्गीतक । ४. मण्डलपिण्डेषु, मण्डलेषु ।

५. तुरङ्ग । ६. कृतराजस्वस्त्ययनेषु ।

कुलकशान्तेषु, प्रज्वलित-दीपिका-सहस्रप्रतिविम्ब-चुम्बितेषु कृत-विकच-चम्पकदलोपहारेष्विव मणिभूमि-कुट्टिमेषु, निपातित-दीपालोकासु रवि-विरहार्त्त-नलिनी-विनोदनागत-बालातपास्विव भवदीर्घिकासु, निद्रालसेषु पञ्जरकेसरिषु, समारोपितकाम्युके गृहीतसायके यामिक इवान्तः-पुरप्रविष्टे मकरकेतौ, अवतंसपल्लवेष्विव सरागेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतद्वतीवचनेषु, सूर्य-कान्तमणिभ्य इव संक्रान्तानलेषु ज्वलत्सु मानिनीनां शोकविधुरेषु हृदयेषु, प्रवृत्ते प्रदोषस-मये चन्द्रापीडः प्रज्वलित-दीपिका-चक्रवाल-परिवारश्चरणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे

प्रकोष्ठाम्बन्तरेषु, विस्तारितेष्विव विस्तारं प्राप्तेष्विव सत्सु अत्यल्पपरिजनत्वादेव पूर्वकालादेव विस्तारि-तवद्वगम्यमानेष्वित्यर्थः ।

इह 'विस्तारितेष्विव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्णा ।

प्रज्वलितेति । प्रज्वलितानि दीपिकासहस्राणि प्रदीपसमूहाः तेषां प्रतिविम्बैः प्रतिच्छाद्यैः चुम्बि-तेषु संस्पृष्टेषु, मणिभूमिकुट्टिमेषु मणिमयबद्धभूमिषु, कृतो विहितः विकचचम्पकदलानां विकसितचम्पक-पुष्पपत्राणाम् उपहारो निक्षेपो येषु तेष्विव सत्सु, तत्र तत्र पथि प्रदीपप्रतिच्छाद्यानां निक्षिप्तविकसित-चम्पकपत्रवद्वगम्यमानत्वादित्याशयः । इहापि पूर्ववद्वालङ्कारः ।

निपातितेति । निपातिता दीपानां दीपकानाम् बालोकप्रकाशा यासु तासु, भवनदीर्घिकासु वादी-चतुःसीमाम्बन्तरवापीषु, रविविरहेण सूर्यवियोगेन आर्त्तानां व्यथितानां नलिनीनां कमलिनीनां विनो-दनाय आश्वासनाय आगता आधाता बालातपा नवोदितरवेः रक्तरश्मयः यासु तादृशीष्विव सतीषु, प्रतिविम्बितदीपकप्रकाशानां बालातपवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः ।

इहापि क्रियोत्प्रेक्षा, समासोक्तिः, पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गञ्चालङ्कार इत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

निद्रेति । पञ्जरकेसरिषु पञ्जरस्थसिंहेषु निद्रया प्रमोदयामलसेषु मन्त्रेषु सत्सु ।

समारोपितेति । समारोपितं सङ्कीकृतं गृहीतञ्च, कामुकं धनुः सायकं च येन तस्मिंस्तादृशे, कामि-लक्ष्येषु सायकक्षेपस्य तत्स्यैव प्रथमकालत्वादित्याशयः, मकरकेतौ कामदेवे, यामिके प्राहरिके जन इव अन्तःपुरे अवरोधे प्रविष्टे सति । उपमा ।

अवतंसेति । अवतंसपल्लवेष्विव कर्णामरणीभूतकिसलयेष्विव, सरागेषु, उत्पादकतया नायकं प्रत्य-नुरागविशिष्टेषु नायकं प्रत्यनुरागोत्पादकेष्वित्यर्थः, पक्षे आरूप्यविशिष्टेषु, सुरतदूत्या मैथुनसंदेशहारिण्या-वचनेषु वाक्येषु क्रियमाणेषु आकर्ष्यमानेषु अपर्यमाणेषु चेत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

सूर्यकान्तेति । सूर्यकान्ता ये मणयो रत्नानि तेभ्यो दिवसे रविकिरणस्पर्शादग्निं वमद्भय इत्यर्थः, संक्रान्तः सञ्चरितः अनलोऽग्निः येषु तेषु तादृशेष्विव, शोकविधुरेषु मानेन स्वजनितवियोगात्तत्समये दुःखविह्वलेषु, मानिनीनां चित्तेषु ज्वलत्सु कामाग्निना जाज्वल्यमानेषु सत्स्वित्यर्थः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

प्रवृत्त इति । प्रदोषसमये यामिनीमुखसमये 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः, अस्तसमयादूर्ध्वं घटि-कादय इत्यर्थः, प्रवृत्ते सञ्जाते सति चन्द्रापीडः राजपुत्रः, प्रज्वालितम् उद्दीपितं यद्दीपिकाचक्रवालं प्रदीप-समूहः तदेव परिवारः परिवेशनकारी यस्य तादृशः चरणाभ्यां पदाम्ब्यामेव राजकुलं राजभवनं गत्वा पितुः तारापीडस्य समीपे निकटे मुहुर्त्तं किञ्चित्कालं स्थित्वा अवस्थाय विलासवतीं निजजननीं च हृष्टाज्वलोक

हृष्ट-ते दीक्षते लगे; हजारों जन्ते हृष्ट प्रदीपके प्रतिविम्बोंसे युक्त मणिमय भूमि पर नानो, प्रस्फुटित चम्पक पुष्पके उदरशर रक्तें हों ऐसा प्रतीत होने लगा; राजभवनके चतुःसीमान्तर्गत सरोवरमें प्रदीपोंका प्रकाश पड़नेसे सूर्यके विरहसे दुःखित कमलिनीका मन बहलानेके लिए नानो बाल-सूर्य काया हो ऐसा प्रतीत होने लगा पिछेमें बन्द सिंह निद्राके आवेशमें अलस हो गय; धनुष चढ़ाकर बाण ले पहरेदार (चौकीदार) के समान कामदेवने अन्तःपुर (रनिवास) में प्रवेश किया; सिरों नायकके प्रति अनुरागजनक रतिदूतियोंके वचनको रक्तवर्ण कर्ण-पल्लवके समान सुनने लगीं; विरहवेदनासे विह्वल मानिनीयोंके हृदय सूर्यकान्तनगियोंसे ही नानो अग्नि संक्रान्त हो जानेके कारण जलने लगे; इस प्रकार प्रदोष समय हो गया तब राजपुत्र चन्द्रापीड, प्रज्वलित प्रदीपोंसे परिवेष्टित हो, दहलता ही राजभवनमें जाकर, पिताके समीप थोड़ी देर बैठ कर, विराजवतीसे मिल, अपने

१. क्वचिद् 'कृत' इति पदं नास्ति । २. क्वचिद् 'कान्त' इति पदं नास्ति । ३. प्रज्वलत्सु ।

मुहूर्त्त स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनमनेकरत्नप्रभाशवलमुरगराजफणामण्डल-
मिव हृषीकेशः शयनतलमधिशिष्ये ।

प्रभातायाञ्च निशीथिन्यां समुत्थाय समभ्यनुज्ञातः पित्रा अभिनवमृगयाकौतुकाकृ-
ष्यमाणं हृदयो भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मावारुहेन्द्रायुधम्, अग्रतो वालेयप्रमाणानाक-
र्षद्भिः चामीकरशृङ्खलाभिः कौलेयेकान्, जरद्वयाग्रचर्म-शबल-वसन-कञ्चुक-धारिभिरनेक-
वर्ण-पट्ट-चीरिकोद्वर्द्ध-मौलिभिरुपचितश्मश्रु-गहनमुखैरेककर्णावसक्त हेमतालीपुटेरावद्ध-निविड-
कक्षैरनवरतश्रमोपचितोरुपिण्डकैः कोदण्डपाणिभिः श्वपोषकैरनवरत-कृत-कोलाहलैः प्रधा-
वद्भिर्द्विगुणीक्रियमाणगमनोत्साहो बहु-गज-तुरग-पदाति-परिवृतो वनं गतः ।

स्वभवनं निजगृहम् आगत्य अनेकेषाम् अनेकप्रकाराणां बहूनां च रत्नानां मणीनां प्रभाभिः कान्तिभिः
सबलं चित्रम्, द्वयोरपि विशेषणञ्चेदम् । उरगराजस्य शेषनागस्य फणामण्डलम्, हृषीकाणाम् इन्द्रि-
याणाम् ईशो नियन्तेति हृषीकेशो नारायण इव शयनतलं शयनीयोपरिभागम् अधिशिष्ये स्थित्वा शयि-
तवान् । शयनतलमित्यत्र 'अधिशिष्ये' इत्यासां कर्म इत्यधिकरणे द्वितीया । उपमालङ्कारः ।

प्रभातायामिति । किञ्चेति चार्थः । प्रभातायां प्रातःकाले निशीथिन्यां रज्ज्यां च समुत्थाय उत्थानं
विधाय पित्रा तातेन समभ्यनुज्ञातः प्राप्तानुज्ञः आखेटेऽनुमत इत्यर्थः, अभिनवेन प्रत्यग्रेण मृगयाकौतु-
केन आखेटकुतूहलेन आकृष्यमाणं हृदयं चित्तं यस्य स तथोक्तः, चन्द्रापीडो वनं ययाविति सम्बन्धः ।
भगवति ऐश्वर्यवति अनुदिते उदयमग्राह्य एव सहस्ररश्मौ सूर्ये इन्द्रायुधम् अश्वमारुह्य चामीकरस्य सुव-
र्णस्य शृङ्खलाभिः करणैः, वालेया गर्दभाः तत्प्रमाणान् गर्दभसदृशविशालान् इत्यर्थः, कौलेयकान् सारमेयान्
'चक्रीवन्तस्तु वालेया रासभा गर्दभाः खराः ।' 'कौलेयकः सारमेयः, कुकुरो मृगदंशकः ॥' इति चामरः ।

अग्रतः पुरतः आकर्षद्भिः आकर्षणं कुर्वद्भिः । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि
अग्रेतनस्य स्वपोषकैरित्यस्य विशेषणानि । जरन् वृद्धो यो व्याघ्रो द्वीपी तस्य चर्म त्वक् । तद्वत् शबलं
चित्रं वसनं वस्त्रं तस्य कञ्चुकधारिभिः तद्वचितवारवाणग्रहिभिः अनेकवर्णानि नानारूपानि यानि पट्टानि
शौमवस्त्राणि तेषां चीरिकाभिः सुदृच्छदखण्डैः उद्वद्धाः उन्नमय्य संयताः मौलयः संयुक्तकेशा जटीभृता
इति यावत् यैस्तैः तादृशैः, उपचितैः वपनाभावाद् वर्धितैः श्मश्रुभिः वदनरोमभिः गहनानि सङ्कीर्णानि
मुखानि वदनानि येषां तैः तादृशैः, एकस्मिन् कर्णे श्रोत्रे अवसक्तं लग्नं हेम्नः सुवर्णस्य तालीपुटम्
आभूषणविशेषो येषां तैः तादृशैः, आवद्धाः वस्त्रेण संयताः निविडकक्षा इदमध्यप्रदेशा यैस्तैः तादृशैः,
अनवरतश्रमेण निरन्तरपरिश्रमेण उपचितौ वृद्धिमुपगतौ ऊरुपिण्डौ जङ्घामांसानि येषां तैः तादृशैः,
कोदण्डा धनुषि पाणिषु हस्तेषु येषां तैः तादृशैः अनवरतं निरन्तरं कृतो विहितः कोलाहलो यैस्तैः
तादृशैः, तथा प्रधावद्भिः शीघ्रं गच्छद्भिः, स्वपोषकैः कुकुरपालकैः लुब्धकविशेषैः द्विगुणीक्रियमाणो

मवन्तं आया । बादमें नारायणने जिस प्रकार अनेक रत्नोंकी प्रभासे विचित्र शेषनागके फणमण्डल पर शयन
क्रिया था, उसी प्रकार अनेक रत्नोंकी प्रभासे चित्रित पल्ल पर, सो गया ।

प्रातःकाल होने पर उठ कर पिताकी अनुमति लेकर, नूतन नृगया (शिकार) के औत्सुक्यसे आकर्षित
हृदयवाला राजकुमार, भगवान् सूर्यनारायणके उदित नहीं होने पर ही, इन्द्रायुध पर सवार हो, अधिकतर हाथी,
घोड़े और पैदल सैनिकोंसे परिवेष्टित होकर वनकी तरफ चला । आगे-आगे दौड़कर कितने कुत्तोंको पालन करनेवाले,
निरन्तर कोण्डिल करते-करते चन्द्रापीड के मृगया-गमनके उत्साहको दूना बढ़ाने लगे । वे गणोंके समान बड़े
बड़े कुत्तोंको सोने की जालीमेंसे बाँध कर खँचते हुए ले जाते थे । वे वृद्ध व्याघ्रके चर्मद्वारा निर्मित विचित्र वस्तुके
कञ्चुक पहने हुए थे, और विविध-वर्णके रेशमी कपड़ोंके खण्डद्वारा (उकड़ोंके साफेसे) केशकलापको ऊँचे उठाकर बांधे
हुए थे, दाढ़ी बढ जानेसे उनके मुखमण्डल भर गये थे, एक-एक कानमें सोनेके बनाव हुए 'तालीपुट' नामक
आभूषण पहने हुए थे, कमर इदरूप (मजबूत) से बाँध ली थी, अङ्गिनिश परिश्रम करनेसे उनकी जाँघें मोटी हो
गई थीं और उन्होंने हाथमें धनुष ले रखे थे ।

१. मुहूर्त्तकम् । २. अभ्यनुज्ञातः । ३. अवकृष्यमाण... । ४. वालेयदीपिप्रमाणान्, आकर्षयद्भिः ।
५. शबलकञ्चुक... । ६. अवबद्ध, ऊर्ध्वबद्ध... । ७. पिण्डकैः । ८. दण्डपाणिभिः । ९. क्रियमाणोत्साहः,
मनोत्साहः । १०. पादातिभिः । ११. घनं वनं ।

तत्र च कर्णान्ताकृष्टं मुक्तैर्विकचकुवलय-पलाश-कान्तिभिर्मल्लैः, मदकलकलभकुम्भ-
भित्ति-मिदुरैश्च नाराचैः, चाप-टङ्कार-भय-चकित-वनदेवताद्वीक्ष्यक्षितो वनवराहान् केसरिणः
शरभांश्चानराननेककुरङ्गांश्च सहस्रशो जघान । अन्यांश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह ।

समारूढे च मध्यमहः सवितरि वनान्, स्नानोत्थितेनेव श्रमसलिलविन्दुवर्षमनवर-
तमुक्ता मुहुर्मुहुर्दशनविवट्नैः खणखणायित-खर-खलीनेन श्रम-शिथिल-मुख-विगलितै-फे-
निल-रुधिर-लवेन पट्याण-पट्टकानुसरणोत्थितै-फेनराजना-कर्णायनं गीकृतमुत्फुल्लकुसुमशवलम-

गमनोत्साहो यस्य स तादृशः, तथा बहुभिरनेकैः गर्जः हस्तिभिः तुरगैरधैः पदातिभिः खलयाधिसेना-
भिश्च परिवेष्टितः ।

उच्यते । किञ्चेति चार्थः । तत्र तस्मिन् वने चापस्य धनुषो यः टङ्कारः शब्दः तस्मात् यद्वयं त्रासः
तेन चकिताभिः व्रस्ताभिः वनदेवताभिः वनाधिष्ठात्रीभिः अर्द्धांशे भयवशादेवाद्वैसङ्ख्यचितेन नेत्रेण
नयनेन वीक्षितोऽवलोकितः चन्द्रापीडः कर्णान्ते श्रवणपर्यन्तम् आकृष्टा आकर्षिताः पश्चात् मुक्ताः त्यक्ताः
तैः तादृशैः, तथा विक्रवानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां यानि पलाशानि पर्णानि
तेषामिव कान्ति-यानि तेषां तैः तादृशैः भलैरर्द्धचन्द्रसदृशशिलीमुखैः, मदकला मदमत्ता ये कलभाः
त्रिगद्वर्षयकुरिणः तेषां याः कुम्भभित्तयो भित्तिवद्विस्तृता दृष्टाश्च कुम्भदेशाः तासां मिदुराः
विदारकाः तैः तादृशैः नाराचैः लौह मयैः शिलीमुखैश्च वनवराहान् अरण्यकोटान्, केसरिणः सिंहान्,
शरमान् अष्टापदान् चानरान् चामरीविशिष्टान्, अनेककुरङ्गान् अगणितमृगांश्च सहस्रशः जघान हतवान् ।

इह 'विकचकुवलये' त्यादौ लुप्तोपमा, तथा अर्द्धांशे वनदेवताकर्तृकावलोकनसम्यग्भावावेऽपि
तत्सम्यग्यप्रपिपादनातिशयोक्तिरलङ्कारः । अनयोश्च परस्परं नैरेपेक्षेण संसृष्टिः ।

अन्याच्चेति । महाप्राणतया अत्यधिकाहसतया अत्यधिकवलतया वा जीवतः प्राणान् दधत एव
स्फुरतः स्पन्दमानान् अन्यान् एतद्विद्वान् पशून् जग्राह गृहीतवान् ।

सन्नेते । सवितरि सूर्ये अहो दिनस्य मध्यं कालं समारूढे प्राप्ते सति कुमारश्चन्द्रापीडः वनात्
स्वमवनमाजगामेति सम्यग्यः । स्नानोत्थितेनेव स्नानं विधायानन्तरमुत्थितेनेव सतेत्यर्थः, अनवरतं
निरन्तरं श्रमसलिलविन्दुवर्षं धर्मविन्दुवृष्टिम् उल्लसता, मुञ्चता । इत आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि
अप्रेततस्य 'इन्द्राधुपेन' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । मुहुर्मुहुः वारं वारं दशनैः दन्तैः यानि विघट्टनानि
घर्षणानि तैः तादृशैः । खणखणायितः खणखणैति शब्दायमानाकृतः खरो निशितः खलीनः मुखयन्त्रणं
येन तेन तादृशेन । श्रमेण खेदेन शिथिलात् विवृतादिव्यर्थः, मुखात् वदनात् विगलितः स्रस्तः फेनिलो
लालफेनवान् रुधिरलवः शोणितविन्दुर्यस्य तेन तादृशेन । पर्याणं पश्ययनं तस्य यः पट्टकः स्थितिपीठं
तत्रानुसरणं तत्पर्यन्तगमनं यस्याः सा नयोक्ता सती उल्लिता फेनराजिः कफपक्षिर्यस्य तेन तादृशेन ।
कर्णविनंसीकृतं श्रवणाभरणीकृतम्, उत्फुल्लानि विकसितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः शबलं

उक्त वनं प्रवेश कर कान तक धनुषको खींच कर छोड़े गए, किले हुए नील-कमलकी पत्राड़ियोंके समान
लगने हुए मालोंसे एवं मदनच वालगजकी कुम्भ-निचिड़ियोंको विदारण करनेमें सनर्थ लोहमय बाणोंसे चन्द्रापीडने
हजारों बड़ो शूकर, सिंह, शरन (भीषण पशुविशेष जिसको आठ दाँगे होनी हैं), चमरजुनहरिण और अन्यान्य
विविध हरिणों को मार डाला । उसके धनुषकी टङ्कारसे मधमीन वनदेवियों कटाकसे उसे देखने लगी और अत्यन्त
शारीरिक बल होने के कारण कौपसे हुए अन्यान्य पशुओंको वो वनने बिना मारे ही (जीवित अवस्थामें ही) जन्ते-
जाते पकड़ लिया ।

मूर्धके दिनके मध्यसमयमें (दोपहरमें) आजने पर राजपुत्र इन्द्रायुध पर सवार होकर उक्त वनमें अपने
मवनमें आ गया । उस समय इन्द्रायुध परिश्रमवश शरीर से पसीनेकी बूँदोंका अनवरत मेह बरसता था, उससे
प्रतीत होता था कि मनो, बड़ गान कर रहा हो । वारं वार दौंते घर्षण (किट्ट किट्ट करने), से इन्द्रायुधके मुखका
तीक्ष्ण लगान खड़बड़ाट करता था, उस (इन्द्रायुध) की यकाबट से शिथिल हुए मुखमें से फेनके साथ रुधिरकी
बूँदें टपकती थीं, पर्याण-पट्टके किनारे पर फेन की रेखा उठी थी और-खिले हुए नानाविध फूलों से विचित्र

१. बवट्ट ।

२. चानरटङ्काररव... ।

३. वनवराहकेसरिणः ।

४. चमराननेकविष... ।

५. स्नानोत्थितेन । ६. खरखानीतेन । ७. ...गतिव... । ८. ...अनुसृतोत्थितव... ।

लिपटल-भङ्गारं-मुखरं वनगमनचिह्नं पल्लव-स्तवकमुद्रहतेन्द्रायुधेनोद्यमानः, समुद्रगतस्वेदतया-
ऽन्तरार्द्धीकृतं-मण्डलेन मृग-रुधिर-लव-शत-शवलेन वारवाणेन द्विगुणतरमुपजनितकान्तिः,
अनेकरूपानुसरणं-सम्भ्रम-परिभ्रष्ट-छत्रधरतया छत्रीकृतेन नवपल्लवेन निवार्यमाणतपः
विविध-वन-लताकुसुम-रेणु-धूसरो वसन्त इव विप्रहवान्, अश्वखुर-रजो-मलिन-ललाटाभि-
व्यक्तावदात-स्वेदलेखः, दूरविच्छिन्ननेत्रं पदातिजनेन शून्यीकृतपुरोभागः, प्रजंवि-तुरङ्गमाधि-
रूढैरल्पावशिष्टैः सह राजपुत्रैः 'एवं मृगपतिः, एवं वराहः, एवं महिषः, एवं शरभः, एवं
हरिणः' इति तमेव मृगयावृत्तान्तमुच्चारयन् स्वभवनमाजगाम ।

चित्रम्, अलिषटलानि तत्सुगन्धिलोभेन प्राप्ता भ्रमरसमूहाः तेषां झङ्कारेण झंझमितिरेवेण मुखरं
शब्दायमानम्, वनेऽरण्ये यद्गमनं तस्य चिह्नं लक्ष्यं तादृशं पल्लवस्तवकं किसलयगुच्छकम् उद्ग्रहता धारयता
इन्द्रायुधेन उद्यमानः पृष्ठे स्थाप्यमानः कुमारः ।

समुद्रतेति । समुद्रगतस्वेदतया प्रादुर्भूतधर्मतया कारणेन, अन्तरभ्यन्तरे आर्द्धीकृतानि किञ्चीकृतानि
मण्डलानि वत्तुलाकारभागा यस्य तेन तादृशेन, मृगरुधिराणां हरिणशोणितानां लवशतेन बिन्दुसमूहेन
शवलः कर्तुरितः तेन तादृशेन, वारवाणेन कञ्चुकं द्विगुणतरं यथा स्यात्तथा उपजनिता उत्पादिता कान्तिः
शोभा यस्य सः तादृशः कुमारः ।

अनेकेति । अनेकेषां नानाविधानां रूपाणां मृगाणां 'रूपं मृगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः । अनु-
सरणे पश्चात् पश्चाद् गमने यः सम्भ्रमः शीघ्रता तेन परिभ्रष्टः विच्युतः छत्रधारणस्थानादपगतः छत्रधरः
आतपत्रधारकः मृत्युः सेवको यस्य तस्य भावतस्या कारणेन, छत्रीकृतेन आतपवारणीकृतेन नवपल्लवेन
नूतनकिसलयेन निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणः आतपः सूर्यरश्मिः यस्य सः तादृशः, कुमारः ।

विविधेति । विविधानि नानाप्रकाराणि यानि वनलताकुसुमानि तेषां रेणुभिः परागैः धूसरः किञ्चित्
पाण्डुवर्णः, अतएव विप्रहवान् सशरीरो वसन्तः कुसुमाकरञ्जतुराव, तस्यापि तथाविधपरागः पाण्डुवर्ण-
त्वादित्याशयः ।

इह द्रव्योपेक्षा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारश्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अथेति । अश्वानां तुरगाणां ये खुराः शफाणि 'शफं मूले तरुणां स्याद्वादीनां खुरेऽपि च' इति
मेदिनी । तेषां रजोभिर्धूलिभिः मलिने कश्मले ललाटे भाले अभिष्यक्ता आविर्भूता अवदाता निर्मला
स्वेदलेखा धर्मबिन्दुपङ्क्तिर्यस्य स तादृशः ।

दूरेति । पदातिजनेन पत्तिपरिच्छदेन दूरविच्छिन्नेन दूरान्तरितेन सता शून्यीकृतः पुरोभागः अग्र-
भागो यस्य स तादृशः ।

प्रजवति । प्रजविनो वेगवन्तो ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषु अधिरूढैः, अल्पावशिष्टैः स्तोकैः राज-
पुत्रैः सह बहूनामग्रतो गमनादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण, मृगपतिः पशुराजो मृगेन्द्रः एवं वराहो
वनशूकरः, एवं महिषो रक्ताक्षः, एवं शरभोऽष्टापदः, एवं हरिणो मृगो मया मारित इति शेषः । अत्रैवशब्दे
ऽनवीकृतत्वदोपस्तु न शङ्क्यः वैचित्र्यविशेषस्य द्योतिततया रसापकर्षकत्वाभावात् ।

और गुँजते भ्रमरोंके झुण्डोंसे शब्दायमान एवं वनगमनके चिह्नरूप दो पल्लवस्तवक को वह कर्णाभरणके
स्थान में धारण करगा था । चन्द्रापीडके शरीरसे धर्मजल (पसीना) उत्पन्न होकर कवचके अन्दरके वत्तुलाकार
अंशको आर्द्र कर दिया था, एवं मृग रुधिरके सैकड़ों बूँदों से उसके ऊपर का भाग विचित्र हो गया था, अन एव
वह कवच उसके द्विगुण सौन्दर्य को उत्पन्न करता था । अनेक हरिणोंके अनुसरण (पीछा) करनेके समयमें
दौड़नेकी गड़बड़ीमें उसके छत्रधारी नाँकर स्थानभ्रष्ट (अलग) हो गए थे, अत एव अनेक अभिनवपल्लव ही
छत्रके आकार में हो गए थे, वे पल्लव ही उसके रौद्र (धूप) को निवारण करने थे । अनेक प्रकारकी वन-लताओंके
फूलोंकी रङ्गे चन्द्रापीड का शरीर धूसरवर्ण हो गया था, उससे वह शरीरधारी वसन्तके समान-शोभित हो
रहा था । एवं चन्द्रापीडका ललाट घोड़ोंके खुरोंसे उड़ी धूलसे मलिन हो गया था और उसमें निर्मल पसीने की
बूँदें आविर्भूत हुई थीं । पैदल सैनिकों के आगे आगे दूर चले जानेसे उसका सम्मुख भाग शून्य था 'मैंने यों सिंह
मारा, एवं यों शूकर, यों महिषों यों शरभ, और यों हरिणों का संहार किया' इस प्रकार चन्द्रापीड, जानेके

अवनीर्य्य' च तुरङ्गमात् ससम्भ्रम-प्रधावित-परिजनोपनीपनीते समुपविश्य आसने वार-
वाणमवतार्य्यः अपनीय चाशेषं तुरङ्गाधिरोहणोचितं वेशपरिग्रहम्, इतस्ततः प्रचलित-नाल-
वृन्त-पवनापनीयमानश्रमो मुहुत्तं विश्राम । विश्रम्य च माण-रजत-कनक-कलश-शत-सना-
थामन्तविन्यस्त-काञ्चनपीठां न्नानभूमिमगात् । निर्वर्त्तिताभिपेक्षयापारस्य च विविक्त-वसन-
परिच्छदपुपः स्वच्छदुकूल-पल्लवाकलित-मौलिगृहीतवाससः कृतदेवतार्चनस्य अङ्गराग-
भूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराभिष्टिता राजकुलपरिचारिकाः, कुलवर्द्ध-
नासनायाश्च विलासवती-दास्यः, सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुर-परिचारिकाः पटलविनि-
हितानि विविधान्याभरणानि माल्यान्यङ्गरागान् वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुः, उपनि-

अवर्त्तयेति । तुरङ्गमात् अथाव अवतीर्य अवरोह कृत्वा ससम्भ्रमं सज्जं प्रधावितः शीघ्रगत्या गतः
यः परिजनः सेवकः तेन उपनीते उपस्थापिते, आसने विष्टे उपविश्य, वारवाणं बद्धकं कवचमित्यर्थः ।
अवनार्य देहादुन्मुच्य, तुरङ्गाधिरोहणोचितम् अश्वारोहणयोग्यम् अशेषं समग्रं वेशपरिग्रहं वेशपरिच्छदम्
अपनीय दूरीकृत्य, इतस्ततः प्रचलितानि परिजनान्दोलनेन स्पन्दितानि यानि तालवृन्तानि व्यजनानि
नेपां पवनैः वातैः अपनीयमानो दूरीक्रियमाणः श्रमः क्षमो यस्य स तादृशः मुहुत्तं किञ्चिन्कालं विश्राम
विश्रामं कृतवान् ।

विश्रम्येति । विश्रम्य विश्रामं कृत्वा, मणयः चन्द्रकान्ताद्याः, रजतं रौप्यम्, कनकं सुवर्णम्,
पुतेपां ये कलशाः कुम्भाः तेषां शतेन समूहेन सनाथाः सहिताः ताम्, तथा अन्तर्मध्ये विन्यस्तं स्थापित
काञ्चनपीठं यस्यास्तां तादृशीम्, न्नानभूमिम् आप्लवनस्थानम् अगात् जगाम ।

निर्वर्त्तितेति । निर्वर्त्तिता निष्पादितः अभिपेक्षयापारः न्नानक्रिया येन तस्य तादृशस्य, विविक्तं पवित्रं
यद् वसनं वस्त्रं तेन देहमार्जन्येत्यर्थः परिमुष्टं सेवकेन जलरहितीकृतं वपुः शरीरं यस्य तस्य तादृशस्य,
स्वच्छेन विशदेन दुकूलपल्लवेन विस्तृतमौलिवस्त्रवन्देन आकलितो बद्धो मौलिः संस्पृष्टकेशसमूहो येन तस्य
तादृशस्य, गृहीतवाससः परिहितवसनस्य, कृतं विहितं देवतार्चनं नैम्यिकदेवतापूजा येन तस्य तादृशस्य
अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य कृतोपवेशनस्य तस्य चन्द्रापीडस्य, अग्रत इति सम्यन्वः, राज्ञा
भूपतिना विसर्जिताः, प्रेषिता महा प्रतीहारेण द्वारपालाव्यजेन अभिष्टिताः पालयत्वेनाश्रिताः राजकुलपरिचा-
रिकाः तुरङ्गलसेवाकारिण्यः कुलवर्द्धनया पूर्वप्रतिपादितपरिचारिकाविशेषेण सनाथा युक्ताः, विलासवती-
दास्यः कुमारजननीकृतद्वारिकाः । सर्वैरन्तःपुरैः निविलान्तःपुरस्याङ्गराभिः प्रेषिताः प्रेरिताः, पटलके पेटि-
कामध्ये विनिहितानि स्थापितानि विविधानि नानाप्रकाराणि आभरणानि भूषणानि माल्यानि पुष्पदा-
नानि अङ्गरागान् विलेपनानि, वासांसि वस्त्राणि आदाय गृहीत्वा उपतस्थुः स्थिता वभूवुः, उपनिन्युः
नानि तानि चन्द्रापीदाय ददुश्च ।

समयने, तेन दोड़े पर बैठे, योड़े अवशिष्ट (वचे हुए) राजपुत्रों के साथ उस शिकारकी ही आलोचना करता था ।

चन्द्रापीड नवनर्म आकर दोड़ते उदर गया । बादमें किसी सेवकने अलीसे दौड़कर एक आसन (कुर्सी)
लः दी । वह उस पर बैठ कर, शरीरसे कवच उतार कर, बुद्धिवादीके योग्य सब वेश-भूषाओंको उतार दिया ।
तदनन्तर सेवकगण चारों ओर पूजा दिलाकर, उसको हवा करने लगे । उनकी हवासे चन्द्रापीडकी यकायद दूर
शे गये और उसने श्रम भर विश्राम (आराम) किया । विश्रामके बाद वह ग्यानगृहमें गया । उस स्थानमें
रत्नमय, रौप्यमय और सुवर्णमय बहुसंख्यक कलश रखे हुए थे एवं उसने बीचमें सुवर्णकी एक चौकी रमी थी ।
वहाँ आकर चन्द्रापीडने विधिवत् ग्यान किया । उसके बाद किसी नृप्यने परिशुद्ध (स्वच्छ) अङ्गुली (तीलिया
आदि) से उसका शरीर पोंछ दिया । बादमें उसने निमल और विस्तृत रेसमी कपड़ोंसे शिरमें साजा बाँधकर
कन्य बँकोंको पहन दिया । जब वह ठाठुरजी की पूजा कर अङ्गरागालांमें जा बैठा तब, वहाँ प्रधान द्वारपालको
अंगे कर, महाराज (वाराणसी) के भेजे हुए राजकुलके सेवक, कुलवर्द्धनासहित विलासवती महारानी की दासियों
एवं अन्यान्य रानियों हाग भेजी हुई अन्तःपुर (रनिवास) की दासियों, पेटियोंके अन्दर रखे हुए अनेक
अभूषण, माल्य, अङ्गरागद्रव्य और वस्त्र लेकर चन्द्रापीडके समक्ष उपस्थित हुई और उन वस्तुओंसे उसकी

१. वर्त्तयेति । २. उपविश्य । ३. तुरङ्गम् । ४. निर्वर्त्तिता । ५. ...आकुलित... । ६. गृहीत-
पीडवाससः । ७. कृतदेवार्चनस्य । ८. ...परिचारिकाः । ९. माल्याङ्गरागान् ।

न्यश्च । यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपचितोऽङ्गरागो दत्त्वा च समीपवर्त्तिभ्यो यथार्हमाभरण-वसनाङ्गरागकुसुमानि विविध-मणिभाजन-सहस्रशारं शार-दमन्वरतलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपमगच्छत् । तत्र च द्विगुणीकृत-कुथासनेपविष्टः समीपोपविष्टेन तद्गुणोपवर्णनपरेण वैशम्पायनेन यथार्ह-भूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेन 'इदमस्मै दीयताम् इदमस्मै दीयताम्' १ इति प्रसाद-विशेष-दर्शन-संबद्धित सेवारसेन च सहाहार-विधिमकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतताम्वूलस्तस्मिन् मुहूर्त्तमिव स्थित्वा इन्द्रायुधसमीपमगमत् ॥ तत्र चानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्रायालापाः कथाः कृत्वा सत्यप्याज्ञाप्रती-

येति । प्रथमम् अङ्गरागद्रव्याणि पश्चात् पुष्पमाह्यानीत्येवं क्रममनतिक्रम्येति यथाक्रमम् । ताभ्यः सर्वदासीभ्यः, आदाय तानि तानि गृहीत्वा, स्वयम् आत्मनैव प्रथमं पूर्वं वैशम्पायनं शुकनासात्मजम् उपलिप्य अङ्गरागद्रव्येणेति शेषः । एतेन प्रेमातिशयस्तस्मिन्निति प्रत्याय्यते । पश्चात् स्वयम् उपचितः कृतः अङ्गरागो विलेपनं येन स तादृशः, समीपवर्त्तिभ्यो निकटवर्त्तिभ्यो राजपुत्रेभ्य इति शेषः, यथार्हं यथायोग्यम् आभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि भूषणवस्त्रविलेपनपुष्पाणि च दत्त्वा वित्तीयं, विविधानां नानारूपाणां मणिभाजनानां रत्नमयभोजनपात्राणां सहस्रेण समूहेन शारं विचित्रम् अतएव स्फुरित उद्दीप्तः तारागणो नक्षत्रमण्डलं यत्र तत्तादृशम्, शारदं शरत्सामयिकम् अन्वरतलम् आकाशमिव विद्यमानम्, आहारमण्डपं भोजनगृहम् अगच्छत् अगमत् । उपमा ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र आहारमण्डपे, द्विगुणीकृते द्विरावर्त्य संस्थापिते कुथासने कम्बलासने 'कुथः क्षीपुंसयोर्वर्णकम्बले' इति मेदिनी, उपविष्टः उपवेशनं कृतवान् राजपुत्रः तस्य चन्द्रापीडस्य समीपोपविष्टेन निकटमुपविशता, तद्गुणोपवर्णनपरेण चन्द्रापीडप्रशंसासक्तेन वैशम्पायनेन अत्रेतनसहस्रशब्दयोगे 'सह युक्तेऽप्रधाने' इत्यनेन तृतीया । तथा यथार्हं यथायोग्ये भूमिभागे उपवेशितेन स्थापितेन 'अस्मा इदं दीयताम्' 'अस्मा इदं दीयताम्' इति पूर्वाक्तप्रकारेण दीयतामिति परिवेषकं प्रत्यनुज्ञा प्रसादः अनुग्रहः तस्य विशेष आधिक्य तस्य दर्शनेन प्रकटनेन संबर्धितः वृद्धि प्रापितः सेवारसः स्वायुगत्वेऽनुरागो यस्य तेन तादृशेन, राजपुत्रलोकेन नृपात्मजवर्गेण च सह, आहारविधिं भोजनकार्यम् अकरोत् कृतवान् ।

उपेति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय 'उपस्पर्शस्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमन-विधानं च नारदेन स्पष्टमुक्तम्—

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्टीव्योक्त्वाऽनृतं वचः । पीत्वापोऽध्येप्यमागश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥' गृहीतम् आत्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन स तादृशः, तस्मिन् आहारमण्डपे मुहूर्त्तमिव सण-मिव स्थित्वा इन्द्रायुधसमीपम् इन्द्रायुधनामाश्वनिकटम्, अगमत् ययौ । इहेवशब्दो वाक्यालङ्कारः ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र इन्द्रायुधनिकटे, अनुपविष्ट एव उस्थित एव, तस्य इन्द्रायुधस्य ये गुणाः वेगातिरेकादयः मनोभावानुसारं स्थित्यादिकाः मुखमण्डले निर्मासत्वादयश्चेतेषामुपवर्णनं तस्यैव

भेट की । चन्द्रापीड, उन सबोंके समीपों उन समस्त वस्तुओंमें से एक-एक वस्तु लेकर, पहले अपनेसे ही वैशम्पायनके शरीरमें अङ्गराग द्रव्य लेप कर, फिर अपना अङ्गराग कर, समीपमें बैठे हुए राजपुत्रोंको यथोचित आभूषण, वस्त्र, अन्नलेप और पुष्प देकर, आहार-मण्डप (भोजन-गृह) में चला गया । उस गृहमें नानाविध रत्नमय भोजनके पात्र रखे रहनेसे वह बहुत ही विचित्र ही गया था, अतएव चमकने तारागणवाले शरत्कालीन आकाशके समान वह दृष्टिगोचर हो रहा था । चन्द्रापीड वहाँ जाकर, दुगुने करके विछाये हुए कम्बलासन पर बैठ गया । वैशम्पायन पासमें बैठ कर उसके गुणोंका वर्णन करने लगा । उस समय चन्द्रापीड, वैशम्पायन द्वारा राजपुत्रोंको यथोचित स्थान पर बैठा कर, परोसने वालोंसे कहने लगा कि—'यह वस्तु इनको दो और यह वस्तु उनको दो' इस प्रकार वह विशेष अनुग्रह दिखाने लगा, जिससे उसके प्रति राजपुत्रोंकी भी सेवा करनेकी इच्छा बढ़ने लगी । इस रूपसे चन्द्रापीडने उन लोगोंके साथ भोजन कार्य सम्पन्न किया । भोजनके बाद आचमन कर, पान ले, उस घरमें ही कुछ देर बैठ, इन्द्रायुधके पास गया । वहाँ जाकर खड़े-खड़े ही राजपुत्रोंके साथ अनेक प्रकार की बात-चीत करने लगा, उसके बीचमें इन्द्रायुधके गुणोंका वर्णन ही अधिक

१. उपनिन्दुश्रोपनीवानि च । २. उपरचिताद्वारागः । ३. ... सारं, शारान्वर ... । ४. द्विगुणित ... ।

५. ... वर्णन ... । ६. सह । ७. यथार्ह । ८. सह राज ... । ९. कश्चित् द्विवारं नोपलभ्यते । प्रदीयताम् ।

१०. कश्चित् 'प्रसाद' इति पदं नास्ति ... । ११. अगात् ।

अणोन्मुखे^१ पार्वरिर्विनि परिजने तद्गुणवृत्तं हृदयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमा-
कीर्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैषीत् ।

अपरेद्यु^२ प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृतम्^३, अवनिपतेः परमसम्मतम् अनु-
मार्गागतया च^४, प्रथमे वयसि वर्तमानया, राजकुल-संवासप्रगल्भयाप्यनुष्मिन्नाविनयया,
किञ्चिदुपाहृत्योपनया, शक्रगोपकालोहित-रानेपांशुकेन रचितायगुण्ठनया सवलातपयेव
पूर्वया ककुभा, प्रत्यग्रदलितमनःशिला-चूर्णवर्णेन^५ अङ्गलावण्य-प्रभा-प्रवाहणामृतरस-नदीपूरे-

प्रथमे बाहुह्येन कालाप कालोचना यासु ताः तादृशीः, कयाः मियोभापगानि कृत्वा नृपात्मजैः सह वि-
धाय, आज्ञया निर्देशना प्रतीकं समयावेष्टं तत्रेन्मुखे द्यते पार्वपरिवर्तिनि समीपस्यायिनि परिजने
नृत्ये सत्यमि विद्यमानेऽपि तस्य इन्द्रायुधस्य गुणैः वेगातिरेकादिभिः हृतम् आकषिप्तं हृदयं चेतो यस्य स
तादृगः । स्वयमेव आत्मनैव इन्द्रायुधस्य अक्षस्य पुरोऽग्रतः यवसं वासम् आकीर्य विविष्य तदनन्तरं
निर्गत्य निःसृत्य राजकुलं राजवादीम् अयासीत् अगच्छत् ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेनैव क्रमेण प्राग्दर्शितदिशा, सविनयप्रगामादिपूर्वकमित्यर्थः । राजानं
तारापीडम् अवलोक्य निरोध्य आगत्य पत्युः स्वमवनमिति शेषः । निशां रात्रिम् अनैषीत् अतिवाहितवान् ।
अनुरेदिनि । किञ्चेति चार्थः । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने प्रभातसमय एव प्रातःकाल एव सर्वेषु
अन्तःपुरेषु अधिकृतम् अधिकारवन्तम् अव्यक्तमित्यर्थः, अवनिपतेः नृपालस्य परमसम्मतम् अव्यन्तवि-
शसिततयाऽनिलपितम्, कन्यकया अनुगम्यमानं कैलासनामानं कञ्चुकिन्म अपरयदिति दूरं सम्बन्धः ।

अन्विति । अनुमार्गागतया कैलासमार्गानुसरणेन प्राप्ता । इत आरभ्य नृतीयैकवचनान्तानि पदानि
अग्रेनस्य कन्यकयेत्यस्य विशेषगति । प्रथमे कौमारे वयसि अवस्थायां वर्तमानया विद्यमानया ।

राजकुलेति । राजकुले नृपकुले यः संवासः वसनं तेन प्रगल्भयाऽपि दृष्ट्या सत्यापि, अनुश्रितः
अपरित्यक्तो विनयो नम्रता यया तादृश्या । राजकुले विशेषतस्तु राजभवने संवासेन नानाविधजनैरालो-
चनाम्पवहारोत्पल्लोकनाच्च बाहुह्येनैव कन्यका दृष्टा भवन्ति, किन्तु सत्कुलोत्पन्ना विनयं न परित्यज-
न्तीत्याशयः ।

किञ्चिदिति । किञ्चित् ईप्सु उपालटम् उत्पन्नं यौवनं तात्पर्यं यस्यास्तया तादृश्या ।

उक्तेति । शक्रगोप एव शक्रगोपक इन्द्रगोपापरनामा रक्तवर्गकौटविशेषः, तद्वत् आलोहितः किञ्चि-
द्रक्तो रागो वर्गो यस्य तेन तादृशेन, अंशुकेन वस्त्रेण रचितं विहितम् अवगुण्ठनम् उत्तमाङ्गच्छादनं यया
स्यात्तया, अतएव बालातपेन प्रत्यग्रदितसूर्यप्रकाशेन सह वर्तते इति तथा तादृश्या, पूर्वया प्राच्या
ककुभा दिग्देवावलोक्यमानया । इह लुलोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, श्रौत्युपमा चेत्येतेषां परस्पर,
महाङ्गिमावेन सहस्रः ।

प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रदलिता तत्कालमहिता या मनःशिला 'मैनशिल' इति प्रसिद्धो घातुविशेषः तस्य
यच्चूर्णं तस्यैव वर्गो यस्य तेन तादृशेन, अज्ञानम् अवयवानां या लावण्यप्रभा सौन्दर्यं कान्तिः तस्याः
परिमाणं होने लगा । उस समय उसके आदेशकी प्रतीक्षाने राह देखते सेवकोंके निवृत्ति रहने पर भी,
इन्द्रायुधके पुनः पर मोहित होकर अपने कारवाँ उसके आगे जाकर वास टाट दिया । तथा पड़ने की तरह
नमस्कारादि कर बहोते निकल कर राजमहलकी ओर प्रस्थान किया । वहाँ पहुँच कर महाराजके साथ पड़नेके
बगुलार हो दर्शनदि कर फिर वसने अपने मइतने जाकर रात बिताई ।

चन्द्रापीडने दूसरे दिन प्रातःकाल ही सम्मन अन्तःपुरके लक्ष्य और राजा दरवाजेके अत्यन्त विश्रुत
कैलास नामक ककुबी के आगे डुर देखा । उसके पीछे पीछे एक कन्या भी चली आ रही थी । उसने नवयौवनमें
केवल पदार्थ ही किया था । और वह राजमहलमें बस करनेसे प्रगल्भ होने पर भी विनय का पालना नहीं कर
सकी थी । उसका यौवन कुछ कुछ प्रकाशने का गया था । इन्द्रगोप (मन्मथी) कौट, (वागव्यूह) के समान
ईप्सु रक्तवर्ग बरुना दुग्धा इसके मन्दक पर ओढ़ रखा था जिससे वह, नूतन रौद्र समन्वित पूर्वदिशाके समान
देखने में आती थी । तत्कालके दृष्टे मनःशिला (मैनसिल) के चूर्णके समान रंगवाली शरीरकी लावण्य-कान्तिके

१. बाह्यं प्रतीक्षामेन्मुखे । २. अनुरेदि, अनुरा... । ३. अन्तःपुरे । ४. अधिपतया । ५. अविद्य
'च' कारो न विन्दे । ६. ...लोहित... । ७. ...ननःशिल, वर्ण... ।

प्रेम भवनमापूरयन्त्या, ज्योत्स्नयेव राहुग्रासं भयादपहाय रजनीकरमण्डलं गान् अवती-
र्णया, राजकुल-देवतयेव मूर्त्तिमत्या, कणितमणिनूपुराकलितं चरणयुगलयौ कूजत्कलहंसाकु-
लित-कमलयेव कमलिन्या, महाहं-हेम-मेखला-कलाप-कलितं जघनस्थलया, नातिनिर्मरोद्भिन्न-
पयोधरया, मन्द-मन्दं भुजलता-विक्षेप-प्रेक्षित-नख-नयूतच्छलेन धाराभिरिव लावण्यरत्न-
नवरत्नं क्षुरन्त्या, दिङ्मुखविसर्पिणि हारलतानां रश्मिजाले निमग्नशरीरतया श्रीरसागरो-
न्मग्नवदनयेव लक्ष्म्या बहुल-तान्मृ-लक्ष्मिणमान्ध्र-कारिताधर-लेखया, सम-सुवृत्तं बुद्धिनासि-

प्रवाहेण परम्परया, अमृतरसस्य अत्यन्तवृष्टिविधाधित्वात् सुधाद्रवस्य नदीपूरेणैव सरित्प्रवाहेणैव नवनं
गृहम् आपूरयन्त्या परिपूर्णं कुर्वत्या, अतएव राहुग्रासभयात् संहिक्यमङ्गग्रासात् रजनीकरमण्डलं
चन्द्रविन्दम् अपहाय त्यक्त्वा, गां पृथिवीम् अवतीर्णया आगतया ज्योत्स्नया कौमुद्येव विद्यमानया ।

इह लुप्तोपमा, जात्युत्प्रेक्षा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्रव्योत्प्रेक्षा चेति परस्परनेषामङ्गाङ्गिनाञ्चन
सङ्करालङ्कारः ।

राजेति । मूर्त्तिमत्या शरीरधारिण्या राज्ञो नरपतेः तारापीडस्य कुलदेवनया कुलाधिष्ठान्येव विरा-
जितया शोभितया, सौन्दर्यप्रभावादित्याशयः । इह राजकुलदेवतयेवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

कणिति । कणितान्यां रणितान्यां मणिनूपुरान्यां रत्नपादङ्कटान्याम् आकलितं सन्वदं चरण-
युगलं पादद्वितयं यस्याः सा तथा तादृश्या, अतएव कूजद्भयाम् अव्यक्तशब्दं कुर्वद्भयां कलहंसान्यां काद-
म्बान्याम् आकलिते संसृष्टे कमले पङ्कजद्वयं यस्यास्तया कमलिन्या नलिन्येव विद्यमानया ।

इह कमलिन्येवेति श्रौत्युपमा सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गे नानुप्राणिता बोध्या ।

महाहंति । महाहंण बहुमूल्येन हेममेखलाकलापेन कनकरचितकाञ्चीदान्ना कलितं वेष्टितं जघन-
स्थलं नितम्बभागो यस्याः तथा तादृश्या ।

नातोति । नातिनिर्मलम् अनतिशयं यया स्यात्तया उद्भिन्नौ प्रकाशं प्राप्तौ पयोधरौ कुक्षौ यस्याः
तथा तादृश्या तारुण्यस्य केवलप्रकटनादित्याशयः ।

मन्देति । मन्दमन्दः किञ्चिक्किञ्चित् यो भुजलतयोः बाहुवत्स्थयोः विक्षेपः आगमनसामयिकान्दोलनं
तेन प्रेक्षिताः प्रसृता ये नखमयूहाः हस्तनखरश्मयः तेषां छलेन व्याजेन, अनवरतं निरन्तरं धाराभिः
प्रवाहैः लावण्यरसं तारुण्यरसं सरन्त्या लावयन्त्येव विद्यमानया । सापहृवा क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिङ्मुखेति । दिङ्मुखविसर्पिणि समन्तात् प्रसारिणि, हारलतानां रश्मिजाले किरणसमूहे निमग्न-
शरीरतया वृद्धिदेहतया कारणेन, शीरसाग्रात् दुग्धाम्भोधेः शुभ्रपयसः उन्मग्नं सलिलोपरि समुत्थितं
वदनं मुखं यस्याः तथा तादृश्या, लक्ष्येव रसाद्रव्येवावलोक्यमानया । उपमा ।

बहलेति । बहलः अधिको यः तान्मूलस्य नागवह्नीदलस्य हृग्णिमा अधिकनागवह्नीदलचर्दणो

प्रवाहते, मानो बह अमृतरसको नदीने प्रवाह द्वारा स्व महलको भर देतो थी, अतएव राहुग्रासके मयते
चन्द्रमण्डल छोड़ कर पृथिवी पर लाई हुई ज्योत्स्ना (चोदनी) के समान वह देखनेमें आती थी । और वह
राजा को शरीरधारिणी कुलदेवताके समान शोभायमान थी । इन इन करते मणिनय नूपुरते उसके चरण
बलकृत थे, अतएव कमलद्वयके समीपमें गुञ्जार करते दो-दो कलहंतोते कुकुलई हुई कमलिनोके समान वह
देख पड़ती थी । बहुमूल्य स्वर्णनय चन्द्रहार (वरकस, चागड़ी), उसके नितम्ब देग (कमर) में पड़ा था ।
रत्न कुछ घने और ठठे हुए थे । बाहुलताके मन्द-मन्द हिलनेसे निकलती नख-किरणोंके कटारमें वह अपने
लावण्य-रसकी धारा को मानों दिन-रात बरसती थी । मुजानय हारावलीको किरणें दिशाओंके मुखमें फैल रही
थीं, उसके बीचमें ही उसका शरीर दृव जानेसे शीरसागर्भमें से लौंचा बदन करके निकलती लक्ष्मी देवीके समान
देख पड़ती थी । तान्मूलके अतिरिक्त चर्दण उन्नित काले चिह्ने उसके ओष्ठयुगल नलिन हो गये । उसकी

१. राहुग्रह, राहुग्रसन । २. मृण्मलम् । ३. राजकुलगृहदेवतयेव । ४. ...आकुल, आकुलित... ।

५. ...चरणया रुचिररेणुवदितचञ्चरीकचकवालाचालितरत्नकमलपुगलयेव स्पटकमलिन्या । ६. ...आकुलित... ।

७. मन्दं मन्दं । ८. कृष्णिकाव्य... । ९. समुपवृत्त... ।

कया, विकसित-पुण्डरीक-धवल-लोचनाया, मणिकुण्डलमकरपत्र-भङ्ग-कोटिकरणातपाहत-
कपोलतया सकर्णपल्लवमिव मुखमुद्रहन्त्या, पर्युषितधूसर-चन्दन-रस-तिलकालङ्कृत-ललाट-
पट्टया, मुक्ताफलप्रायालङ्कारया, राधेयराजकभ्येव उपपादिताङ्गरागया, नववर्नलेखयेव
कोमल-तनु-लतया, त्रयेव सुप्रतिष्ठितचरणया, मखशालयेव वेदिमध्यया, मेरुवनलतयेव

पञ्चश्यामचिह्नं तेन अन्वकारिता समुत्पलान्धकारा मलितेत्यर्थः अधरलेखा रदनच्छदरेखा यस्याः
तया तादृश्या ।

समेति । समा अनुचनीचोर्ध्वदेशा, सुवृत्ता सुगोलोर्ध्वभागा, तुङ्गा उन्नता च नासिका नासा
यस्याः तया तादृश्या ।

विकसितेति । विकसितं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं श्वेतकमलं तद्वत् धवले शुभ्रे लोचने नयने यस्याः
तया तादृश्या । लुप्तोपमा ।

मणीति । मणिकुण्डलयोः रत्नभूषणयोः यौ मकरपत्रभङ्गौ मकरसदृश-पत्रखण्ड-सदृशभूषणे तयोः
कोट्योः पुरोभागयोर्ये किरणातपा रश्मिप्रकाशाः तैः आहतौ ताडितौ संस्पृष्टावित्यर्थः कपोलौ गण्डौ यस्याः
तस्या भावः तया कारणेन, कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसलयाभ्यां सहेति सकर्णपल्लवं तदिव, तद्वत् रश्मीनामेव
किसलयवदवभासमानत्वादित्याशयः गुणोत्प्रेक्षा ।

पर्युषितेति । पर्युषितं पूर्वदिवसविहितम् अत एव धूसरं किञ्चित् पाण्डुवर्णं यच्चन्दनरसस्य मलयज-
द्रवस्य 'गन्धसारो मलयजो मद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तिलकं विशेषकः तेन अलङ्कृतो भूषितो
ललाटपट्टः भालस्थलं यस्याः तया तादृश्या ।

'तिलको द्रुमरागाश्वमेदेषु तिलकालके । क्षीवं सौवर्चलवलोन्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके ॥' इति विश्वमेदिन्यौ ।

मुक्तेति । मुक्ताफलानि मौक्तिकानि प्रायेण बाहुल्येन येषु ते तादृशा अलङ्कारा भूषणानि यस्याः
तया तादृश्या ।

राधेयेति । राधेयस्य कर्णस्य या राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तयेव, उपपादितो विहितः अङ्गरागः
कुङ्कुमादिभिरङ्गलेपनं यया तादृश्या पक्षे-उपपादितो विहितः अङ्गेषु तत्संज्ञकदेशविशेषेषु रागः निवासप्रेम
यया तया तादृश्या, राधेयस्य अङ्गदेशस्वामित्वादित्याशयः ।

नवेति । नवा अभिनवा या वनलेखा वनपङ्क्तिः तयेव, कोमला मृदुला तनुः लतावत् कृशं वपुःयस्याः
तया तादृश्या, पक्षे-कोमला अभिनवोत्पलत्वादेव मृदुला तन्वी कृशा च लता वल्ली यस्यां तया तादृश्या ।

त्रयेवेति । त्रयी वेदत्रयी तयेव, सुप्रतिष्ठितौ साधुतया न्यस्तौ चरणौ पादौ यया तया तादृश्या,
पक्षे-सुप्रतिष्ठिता अत्यन्तविख्याताः चरणाः शाखा यस्याः तया तादृश्या ।

मखेति । मखशाला यज्ञभवनं तयेव, वेदिवत् कीटविशेषवत् मध्यः कटिदेशो यस्याः तया तनुमध्य-
येत्यर्थः, वेदिः परिष्कृता भूमिः मध्ये यस्याः तया तादृश्या । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः ।

मेरुवनेति । मेरुः सुमेरुपर्वतः तत्र यद्वनं काननं तस्य लता व्रततिः तयेव, कनकपत्राणि सुवर्णरचित-
पत्रसदृशभूषणानि, पद्मान्तरे-सुवर्णमयानि नागकेसरमयानि चम्पकमयानि वा पर्णानि पत्राणि तैः
अलङ्कृतया भूषितया ।

उच्च नासिका का ऊपर भाग समान और सुगोल था । उसकी आँखें खिले हुए पुण्डरीकके समान सफेद थीं ।
मणिमय कुण्डलके साथमें संलग्न मकराकार और पञ्चखण्डाकार अलङ्कारके अग्रभागकी किरणोंका प्रकाश उसके
गाल पर पड़नेसे उसका मुख मानो कर्ण-पल्लव सहित हो ऐसा प्रतीत होता था । पूर्वदिनके धूसर वर्ण चन्दन-
रसके तिलकसे उसका ललाट देश शोभित था । आभूषणोंके बीचमें प्रायः उसने मोतीके ही आभूषण पहने थे ।
कर्णोंकी राजलक्ष्मी जिस प्रकार अङ्गदेशमें रहने के लिए प्रन करती थी, उस कन्याने भी उनी प्रकार कुङ्कुम और
चन्दनादि द्वारा अङ्गलेपन किया था । अभिनव वनपङ्क्तिके बीच जिस प्रकार कोमल और कृश लता रहती है, उस
कन्या का शरीर भी उसी प्रकार लगाके समान कृश और कोमल था । वेदकी शाखाएँ जिस प्रकार संसार में
प्रसिद्ध हैं, उस कन्याका चरण सुगल भी उसी प्रकार पृथिवीमें सुन्दर चालते सुक्त थे । यज्ञशालके बीचमें
जिस प्रकार वेदी रहती है, उसका कटिदेश भी उसी प्रकार वेदी (कीट-विशेष) के समान कृश था । सुमेरु

कनकपत्रालङ्कृतया, महानुभावाकारया, अनुगम्यमानं कन्यकया कैलासनामानं कञ्चुकिनमा-
यान्तमपश्यत् ।

स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितल-निहित-दक्षिणकरो विज्ञापयामास-‘कुमार ! महा-
देवी विलासवती समाज्ञापयति-‘इयं खलु कन्यका महाराजेन पूर्वं कुल्लू-राजधानीमवजित्य
कुल्लूतेश्वर-दुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती वन्दीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिका
मध्यमुपनीता । सा मया विगतनाथा राजदुहितेति च समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषमि-
यन्तं कालमुपलालिता संवर्द्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्तान्मूलकरङ्कवाहिनी’ इति
कृत्वा मया प्रेषिता । न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम्, बालेव

“.....कनको नागकेसरे । धत्तुरे चम्पके काञ्चनारक्षिश्चुक्रयोरपि ॥’ इत्यनेकार्थः ।

इह ‘राधेयराजलक्ष्म्येव’ इत्यारभ्य ‘मेतुवनलतयेव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

महानुभावेति । महानुभावो विशेषप्रतिभावान् आकारः स्वरूपं यस्याः तया तादृश्या । कन्यकया
कयाचिद् दारिकया अनुगम्यमानम् अनुगम्यमानं कैलासनामानं कैलाससंज्ञकं कञ्चुकिनम् आयान्तम्
आगच्छन्तम् अपश्यत् अवलोकयत् । चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

‘अन्तः पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगगान्वितः । सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥’

त इति । स कञ्चुकी । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन स तादृशः । यद्यपि चन्द्रापीडस्य
प्रणामोऽनुचितमिवाभाति कञ्चुकिनो विप्रत्वात्, तथापि स्वप्रभुत्वादनमिवादनरूपः केवलो वामनमात्र-
द्योतकः प्रणाम इत्यवधेयम् । क्षितितले भूतले निहितः स्थापितो दक्षिणः सन्त्यः करः पाणिर्येन स तादृशः ।
अयमाचरोऽपि विनयद्योतक इति बोध्यम् ।

कुनारेति । हे कुमार ! महादेवी पट्टराज्ञी विलासवती तव जननी समाज्ञापयति समादिशति—
‘खलु निश्चयेन इयं पुरोऽवलोक्यमाना कन्यका महाराजेन त्वत्पित्रा पूर्वं प्राक् कुल्लू हिमालयसमीपे
साम्प्रतं ‘कुल्लू’ इति विख्यातो देशविशेषः तस्य राजधानीं राज्यस्थानम् अवजित्य आत्मसात्कृत्य कुल्लूतेश्वर-
दुहिता कुल्लूताधिपतिपुत्री, पत्रलेखेत्यभिधानं यस्याः सा तादृशी बालिका कन्यका सती वन्दीजनेन
स्तुतिपाटकेन सह आनीय अन्तःपुरचारिकाः अवरोधसेवाकारिण्यः तासां मध्यम् उपनीता प्रापिता ।

तेति । विगतो विनष्टो नाथो रक्षको यस्याः सा तादृशी, तथा राजदुहिता नृपात्मजा इति च हेतोः
सा पत्रलेखा समुपजातः समुत्पन्नः स्नेहः प्रेम यस्याः तया तादृश्या मया विलासवत्या, दुहितुः कन्यायाः
निः=न विद्यते विशेषो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा, इत्यन्तम् एतावत् पर्यन्तं कालं समयम् उप-
लालिता सप्रेम पालिता संवर्द्धिता च वृद्धि प्रापिता च ।

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् इदानीं साम्प्रतं भवतो ममात्मजस्य तान्मूलकरङ्कवाहिनी नाग-
चक्षीदलपान्नधारिणी उचिता भवितुं युक्तेत्यर्थः, इति कृत्वा मया प्रेषिता प्रापिता ।

नचेति । आयुष्मता चिरजीविना त्वया भवता, अस्यां पत्रलेखायां परिजनसामान्या सेवकसदृशी

पर्वतकी वन-लता जिस प्रकार सुवर्गमय पत्रोंसे शोभित होती है, वह कन्या भी उसी प्रकार सुवर्ग-निर्मित
पत्राकार आभूषणसे शोभित थी, और उसकी आकृति अत्यन्त प्रभाव-द्योतक थी ।

कञ्चुकीने राजपुत्रको प्रणाम कर, आगे जा, अपना दाहिना हाथ भूमि पर टेक कर कहा—“कुमार !
महाराजी विलासवतीने आदेश दिया है कि, पहले महाराजने, कुल्लूतेश्वरकी राजधानीको जीत कर, पत्रलेखा
नामकी उसकी लड़कीको, बाल्यावस्थामेंही, अन्यायों वन्दीयोंके साथ लाकर रनिवासकी परिचारिकाओं (दहिनियों)
से बीचमें रखा था । इसका कोई रक्षक नहीं था; विशेषतः इसे राजकन्या होनेके कारण इसके प्रति मुझे स्नेह
उत्पन्न हो गया था । इसलिये मैंने अब तक पुत्रोंके समान इसे लालन-पालन एवं संवर्धन किया है । अब यह तुम्हारी
तान्मूलकरङ्कवाहिनी (पानके टप्पेको धारण करनेवाली) होने के योग्य है, वह जानकर मैं इसे तुम्हारे समीप भेजती
हूँ । इसलिए, चिरजीव ! तुम इसे साधारण परिजनोंके समान नहीं समझना, बालिकाके समान इसका रक्षण

१. कन्यया । २. कन्या । ३. कल्लू, कुल्लू । ४. कल्लूतेश्वर, कुल्लूतेश्वर । ५. कचिद् ‘च’
कारो न विधेते । ६. करण्डकवाहिनी । ७. कचिद् ‘कृत्वा’ इति पदत्रोपलब्धते ।

लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया, शिष्येव द्रष्टव्या,^१ सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया । दीर्घकाल-संवर्द्धित-स्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे, बलवानस्यां पञ्चपातः । महाभिजन-राज-वंश-प्रसूता चाहृतीयमेवविधानि कर्माणि नियतश्च स्वयमेवेयमति-विनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम्, अविदितशीलश्चास्याः कुमार इति सन्दिश्यते । सर्वथा तथा कन्याणिना प्रयतितव्यम्, यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवतीति^२ । इत्यभिधायं

सेवकेष्विवावज्ञायोधिनेत्यर्थः दृष्टिरवलोकनं यस्य तेन तादृगेन न भवतिव्यम्, नृपात्मजात्वेन नावज्ञायोग्यत्वादित्याशयः बालेव तरुणी सत्यपि बालिकेव, लालनीया सस्नेहं पालनीया, न तु वयस्यतया स्वेनैव सर्वं विचारयितुं योग्येति बुद्ध्या पालने उदासीनेन भाव्यमित्याशयः । स्वचित्तवृत्तिरिव स्वसनोवृत्तिरिव चापलेभ्यः अविचार्यकारिताभ्यो निवारणीया वजनीया । शिष्या शासनीया यथा छात्रा सेव द्रष्टव्या विलोकनीया । सर्वविश्रम्भेषु समस्तविश्वसनीयविषयेष्वित्यर्थः सुहृदिव मित्रमिव अभ्यन्तरीकरणीया मध्यवर्तिनी विधातव्या, अभिजाततया रहस्योद्घाटनासम्भवात् सर्वं गोप्यमनया सह निःसन्देहं समाचरणीयमित्याशयः । इह 'बालेव' इत्यारम्भ 'सुहृदिव' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

दीर्घेति । दीर्घकालं बहुसमयं यावत् संवर्द्धितः वृद्धिं प्रापितः स्नेहः प्रेम यस्याः तथा भावः तथा कारणेन स्वसुतायामिव निजात्मजायामिव अस्यां पत्रलेखायां मे मम हृदयं चित्तम् अस्ति विद्यते, अस्यां बलवान् पञ्चपातः अत्यन्तानुकूलयज्ञ विद्यत इति शेषः ।

महाभिजनेति । महाभिजनः अत्यन्तप्रसिद्धो यो राजवंशः नृपकुलं तत्र प्रसूता उत्पन्ना, अत एव एवंविधानि एवंप्रकाराणि अनीचजातानि ताम्रूलकरद्धवाहनादीनि कर्माणि अहति विधातुं समर्था भवति, न पुनरन्यसेविकावस्त्रीचकर्माणीत्याशयः । 'अभिजनः कुले स्यात्' इति विश्वः । इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

नियतमिति । अतिविनीततया अत्यन्तनम्रवत्तया च स्वयम् आत्मनैव इयं पत्रलेखा कतिपयैः क्रियद्भिरेव दिवसैः दिनैः कुमारं त्वां नियतम् अवश्यम् आराधयिष्यति ।

केवलमिति । केवलं परम् अतिचिरकालोपचिता अधिकसमयात् वृद्धिमुपगता मे मम बलवती सातिशया अस्यां पत्रलेखायां प्रेमप्रवृत्तिः स्नेहाभिनिवेशः । कुमारश्च त्वम् अस्याः पत्रलेखाया अविदितशीलः अज्ञातस्वभावः, इति अस्मात् कारणात् सन्दिश्यते कथ्यते, अन्यथैनां प्रति तव नीचसेविकावद्व्यवहारसम्भवान्ने चेत्तसि बलेशो भवेदित्याशयः ।

सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणिना श्रेयस्विना त्वया भवता तथा तेन प्रकारेण प्रयतितव्यं प्रयतो विधेयः यथा येन प्रकारेण इयं पत्रलेखा अतिचिरं बहुसमयं यावत् ते तव उचिता योग्या परिचारिका सेविका भवति' इति ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा कैलासे तन्नामके कञ्चुकिनि विरतवचसि अपास्तवचने सति, कृतो विहितः अभिजातो न्याय्यो भूतलसृष्टमूर्त्ता इत्यर्थः प्रणामो नमस्कारो यथा तां तादृशीम् । 'अभिजातः कुलीने स्यान्नाय्यपण्डितयोश्चिपु ।

अवेक्षण एवं (देखभाल) करना, अपनी चित्तवृत्तिके समान चपलता करनेसे रोकना, शिष्यके समान देखना और मित्रके समान समस्त विश्वसनीय कार्यके मध्यमें इसे रखना । बहुत समयसे मेरा प्रेम इस पर बढ़ गया है, इसलिये मेरा मन इसको कन्याके समान मानता है एवं मेरा इस पर अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न हो गया है । अत्यन्त-प्रसिद्ध राजकुल में उत्पन्न हुई है इसलिये यह ऐसे सब कामोंके उपयुक्त है । और यह अपने अत्यन्त विनीत आचरणसे थोड़े ही दिनोंके मध्यमें तुमको निश्चय सन्तुष्ट करेगी । इस पर मेरा प्रेम बहुत कालसे बढ़ता बढ़ता बढ़ हो गया है, और तुमको इसका स्वभाव विदित नहीं है, इसलिये केवल इतना सन्देश भेज रही हूँ । कन्याभिजात ! तुम सर्वथा पहले के अनुसार ही उद्योग करना, जिससे यह, बहुत काल तक तुम्हारी उपयुक्त परिचारिका

१. उपदेष्टव्या । २. 'दशवानस्यां पञ्चपातः' इति पाठः कश्चिदपेक्ष्यते । ३. कश्चित् 'कर्माणि' इति पदमास्ति । ४. नियतं स्वयं... । ५. अनि... । ६. ...भवतीत्यभिधाय ।

विरतवचसि कैलासे कृताभिजात^१-प्रणामां पत्रलेखामनिमिषलोचन^२ सुचिरमालोक्य चन्द्रा-
पीडः यथाज्ञापयत्यन्त्रा, इत्येवमुक्त्वा कञ्चकिनं प्रेषयामास ।

पत्रलेखा तु ततः प्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा, न रात्रौ, न सुप्तस्य
नासीनस्य, नोत्थितस्य, न भ्रमतः, न राजकुलगतस्य ह्यायेव राजसूनोः पार्श्वं मुमोच ।
चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधि-
कञ्च प्रतिदिवसम् अस्याः प्रसादमकरोत्, आत्महृदयादध्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रम्भे-
ष्वमन्यत ।

एवं समतिक्रामत्सु केपुचित्^३ दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः^४

इति मेदिनी । सुचिरं दीर्घकालम् अनिमिषलोचनं निमेषरहितनेत्रं यथा स्यात्तथा पत्रलेखाम्
आलोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीडः राजकुमारः, अन्त्रा जननी यथाज्ञापयति यथादेशं दत्ते इति एवम् अनेन
प्रकारेण उक्त्वा अभिधाय कञ्चकिनं कैलासनामानं प्रेषयामास प्रत्यापयामास ।

पत्रेति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य दर्शनेनैव कुमारस्य केवलनिरीक्षणेनैव समुपजातः समुत्पन्नः
सेवारसः कुमारपरिचर्यापुराणो यस्याः सा तादृशी, पत्रलेखा तच्चाज्ञो तान्मूलकरङ्कवाहिनी,
ह्यायेव स्वप्रतिविम्बमिव, राजसूनोश्चन्द्रापीडस्य पार्श्वं न मुमोच न तत्प्राज । एवं न दिवा दिवसे, न रात्रौ
चपायाम्, न सुप्तस्य निद्रितस्य, न आसीनस्य उपविष्टस्य, न उत्थितस्य उत्थाय स्थितस्य, न भ्रमतः
इतस्ततो गच्छतः, न राजकुलगतस्य नृपवंशगतस्य, पार्श्वं मुमोचेति सर्वत्रान्वयः । उपमालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्यापि राजसूनोरपि तस्यां पत्रलेखायां दर्शनादारभ्य अवलोकनाध्यभृति
प्रतिक्षणं क्षणं क्षणं प्रति उपचीयमाना वर्द्धमाना महती सातिशया प्रीतिः स्नेह आसीत् अभूत् ।

अन्येति । क्रिञ्जेति वार्थः । अन्यधिकम् अधिकाधिकं प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् अस्याः पत्रलेखायाः
प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् कृतवान् । सर्वविश्रम्भेषु समस्तविश्वसनीयवस्तुषु पुनां पत्रलेखाम् आत्म-
हृदयाद् स्वस्वान्ताद् अव्यतिरिक्ताम् अभिज्ञामिव अमन्यत ज्ञातवान् । स्वहृदयादेव तस्यै निखिलमेव
विश्वसनीयविषयं व्याख्यातवानित्यर्थः । ऐक्यस्वरूपोपेक्षा ।

अत्र विवाहात्पूर्वं चन्द्रापीडस्य तारुण्यप्रकृतिसुलभोच्छृङ्खलवदूरीकरणाय चातुर्यविशेषेणानुयन्य-
मानपितृमातृप्रेषिततया स्वयोग्यवयोरुपहृलशीलवत्तया निरन्तरसाहचर्येणात्यन्तसम्भवपरतया च कूटते-
श्चरदुहिता राजकुमारस्य रमणीयैवासीदिति सुधियः प्रतिपादयन्ति ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना समतिक्रामत्सु गच्छत्सु दिवसेषु दिनेषु राजा तारापीडः चन्द्रा-
पीडस्य आत्मजस्य यौवराज्याभिषेकं युवराजपदप्रतिष्ठां चिकीर्षुः कर्तुमिच्छः उपकरणम् अभिषेक-
सामग्रीं तस्य यः सम्भारः समूहः तस्य सङ्ग्रहार्थम् आनयनार्थं प्रतीहारान् द्वारपालान् आदिदेश
आज्ञां दत्तवान् ।

दनी रहें ।^१ इतना कह कर कैलास के चुप हो जाने पर, पत्रलेखाने चन्द्रापीडको सम्मान-पूर्वक प्रणाम किया । उस
समय चन्द्रापीडने बहुत काल तक एकाग्रदृष्टि से पत्रलेखाको देखकर 'मैं नै जैसी आशा दी है (वह की जादगी)'
यों कह, कञ्चुकोको बिदा कर दिया ।

किन्तु उक्त दिनसे राजपुत्रने दर्शनसे ही उत्तकी परिचर्या करनेके लिए पत्रलेखाको प्रीति उत्पन्न हो गई ।
अत एव दिन-रात, सोते अथवा बैठते-चलते अथवा राज-भवनमें गए हुए, किसी समयके लिए भी पत्रलेखा,
छायाके समान चन्द्रापीडके स्तनीपसे अलग नहीं होती थी । एवं उसे देखनेके समयसे ही लेकर चन्द्रापीडको
भी पत्रलेखाके प्रति प्रीति उत्पन्न हुई और वह अत्येक क्षण बढ़ती गई । और वह दिन-दिन पत्रलेखाने प्रति
अधिकाधिक अनुग्रह करते हुए सभी प्रकारके विश्वासकार्योंमें पत्रलेखाको अपने हृदयसे अन्तरिके समान
मानने लगा ।

इत प्रकार कुछ दिन बीत जाने के बाद राजाने, चन्द्रापीडको यौवराज्याभिषेक करने की इच्छा कर, वस्त्रों^१

१. अभिज्ञातः । २. लोचनः । ३. एवम् । ४. प्रतिदिनम् । ५. क्वचित् केपुचिदिति पद न विद्मते ।

प्रतीहारानुपकरणमन्भारै-संप्रदार्थमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकश्च तं कदाचिद्दर्श-
नार्थमागतमारुहविनयमपि विनीततरमिच्छन् कर्तुं शुक्नासः सविस्तरमुवाच ।

‘तात । चन्द्रापीड ! विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशान्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्य-
मस्ति । केवलञ्च निसर्गत एव अमानुभेद्यमरन्नालोकच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो
यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनजनवर्त्तिसाध्यमपरम् पेश्व-

सुपेति । किञ्चेति चार्थः । समुपस्थितो विद्यमानः यौवराज्याभिषेकः युवराजपदप्रतिष्ठा यस्य तं
तादृशम्, तं चन्द्रापीडम्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये दर्शनार्थम् अवलोकनार्थम् आगतं प्राप्तम् आरुह-
विनयमपि मञ्जातविनयमपि विनीततरम् अतिशयेन विनयितुम् कर्तुं इच्छन् अभिलषन् शुक्नासः
प्रधानराजमन्त्री मन्त्रिन्तर सत्त्यासम् उवाच अत्रवीव ।

गतेति । तात पुत्र ! चन्द्रापीड ! ‘तातयस्वं प्रयुञ्जन्ति पूज्ये पितरि चारुमे’ इति नारदः । विदितं
ज्ञातं वेदितव्यं समस्तो ज्ञानव्यविषयो येन तस्य तादृशस्य, तथा अधोनानि पटितानि सर्वाणि
समस्तानि शास्त्राणि वेदादीनि येन तस्य तादृशस्य । ते तत्र अल्पमपि स्तोत्रमपि उपदेष्टव्यं वक्तव्यं
नास्ति न विद्यते । इह पूर्वविशेषगद्वयार्थः उपदेष्टव्यत्वाभावं प्रति कारणमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

ननु यद्येवं नहि किमर्थमयमुपदेशारम्भ इत्यत आह—केवलञ्चेति । किञ्चेति चार्थः । निसर्गतः
स्वभावात् एव केवलं यौवनात् तारुण्यात् प्रभवतीति समुपगत इति यौवनप्रभवम्, तमः तमोगुणोत्पन्न-
मज्ञानमेव तमोऽन्वकारः अतिदुर्दमनीय इत्यर्थः न भानुना सूर्येण भेद्यम् उच्छेद्यम्, न रत्नानां मणीनाम्
आलोक्येन कान्या दृष्टे विनाशयितुं शक्यम्, तथा न प्रदीपप्रभया गृहप्रदीपालोकेन अपनेयं दूरीकर्तुं
शक्यम्, अत एव अतिगहनम् अत्यन्तदुर्दुर्लभं भवतीति अत्रेतनेन सम्बन्धः । जनानामिति शेषः । इत्यतो
विन्तरेणाभिधीयसे पुत्रमन्यत्रापि सम्बन्धः । तमस्तु भान्वादिभेद्यत्वादानेन सहैत्याशयः ।

इह अतिगयोक्तिः, समुच्चयः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं चेत्येतेषां परस्परमद्वाद्भिभावेन सङ्गराजकारः ।
अरौति । लक्ष्म्या धनसम्पत्तेः मदः तदुत्पन्नमत्तता, न विद्यते परिणामे अन्तिमावस्थायाम् उप-
युक्तसमयव्यतीते वा उपदानो निवृत्तिरस्य न तादृशः, अत एव दारुणो भोगः । तथा च तारुण्यमदस्य
वयःपरिणामोपगमात्, सुरापानोत्पन्नमदन्य चान्यसमये स्वेनैव निवृत्तेः, धनसम्पत्तिमदस्य तु जीवन-
पर्यन्तमेव विद्यमानत्वादितरमदैरस्य महदन्तरमित्याशयः । पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

कथमिति । अपरं प्रसिद्धात् अन्धत्वोरोगादतिरिक्तम्, पेश्वं धनसम्पत्तिरिव तिमिरं तिमिरसंज्ञक-
नयनव्याधिः तेन अन्धत्वम् अवलोकनशून्यत्वम्, न अज्ञानवर्त्तिः विडालादिवसाकजलदशा तथा साध्यते
प्रतिक्रियते इति तत्तादृशम्, अचिकित्स्यं भवतीत्यर्थः, अत एव कष्टं नितान्तबलेशकरं भवति । निमि-
रध्याप्युत्पन्नं दृष्टिरहित्यम् अज्ञानवर्त्तादिना प्रतिकर्तुं योग्यम् सदसद्विवेकशून्यत्वरूपधनसम्पत्तिनिमिरा-
न्वत्वं तु केनापि प्रकारेण प्रतिकर्तुं न योग्यमिति द्वयोर्महद्दृष्टेः पश्यमित्याशयः । निमिराद्यो व्याधिरस्तीनि
माधवनिदाने स्पष्टम्, तद्विवारणप्रकारश्च तत्रान्यत्रापि वैद्यकेऽम्बेपणीयः ।

ज्ञानग्री एवम् करनेके लिए प्रतिशर्कोको आदेश दिया । क्रमसे युवराजगरी पर बैठानेका समय जब उपस्थित
हुआ तब एक दिन चन्द्रानीत दर्शन करनेके लिए शुक्नासके समीपमें उपस्थित हुआ, उस समय विनीत होने
पर भी अधिकतर विनीत करनेकी इच्छासे शुक्नासने विस्तारपूर्वक कहा—

बन् ! चन्द्रापीड ! जो कुछ जानना चाहिये वह सब तुम जानते ही हो । एवं समस्त शार्ङ्गका अध्ययन
किये हो । इसलिए तुमको उपदेश देनेकी कोई भी आवश्यकता नहीं है । केवल यह कहना है कि, युवावस्था
में स्वभावसे ही जो अन्धकार उत्पन्न होता है, वह मूर्ख द्वारा लगाया नहीं जा सकता, किसी नागिके आलोकने
भी उसका उच्छेद नहीं किया जा सकता, एवं प्रदीपकी प्रभासे नष्ट नहीं किया जा सकता, अत एव वह अन्धकार
अत्यन्त दुर्लभं शीकर रहता है । धनसम्पत्तिसे मद पैसा उत्पन्न होता है कि अवस्था दीर्घ होने पर भी शान्त
नहीं होता धनजन्यचित्तव्यवहारोपशमोपशमो जो अन्धता उत्पन्न होता है; वह वास्तविक अन्धतासे पूर्ण भिन्न है, अन्धताकी
शलाकासे भी नहीं मिटता, अत एव वह अन्धता अत्यन्त कष्ट देनेवाली है । पनछा अभिमान-रूप की दार-

र्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रः दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्र-
शम्यैः विषमो विषयविषास्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचबाध्यैः बलवान् रागमत्तावलेपः ।
अजस्रमक्ष्पावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवति, इत्यतः विस्तरेणाभि-
धीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तिवञ्चेति महतीयं खल्वनर्थ-
परम्परा । सर्वाविनयानामेषामायतनम्, किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजल-

अशिशिरेति । अतितीव्रः अतितीक्ष्णः दर्पः सम्पत्त्यहङ्कार एव दाहज्वरः तीव्रतापः तस्य ऊष्मा
उष्णत्वं न शिशिरोपचारेण सक्चन्दनादिशैत्यव्यापारेण हार्यः परिहर्तुं योग्य इति तादृशः । अन्योष्णत्वं
तु शैत्योपचारहार्यो भवतीत्यस्यातितीव्रत्वमित्याशयः ।

सतनमिति । विषमः कठिनः, विपिण्डन्ति बध्नन्तीति विषयाः सक्चन्दनवनितादय एव विषाणि
अनर्थकारणत्वाद् गरलानि तेषाम् आस्वादेन सम्भोगेन यो मोहो मूर्च्छा अज्ञानमिति तात्पर्यम्, सततं
निरन्तरं न मूलैः ओषधिमूलैः मन्त्रैः विषनिवारकमन्त्रैश्च शम्यो निवर्त्तयितुं शक्य इति स तादृशः । अत
एवास्य कठिनत्वमित्याशयः ।

नित्यमिति । बलवान् नितान्तः, रागो विषयासक्तिरेव मलं कर्दमादि, तस्य अवलेपो लेपनम्,
नित्यं प्रतिदिनं न स्नानशौचेन निमज्जनशुद्ध्या बाध्यः प्रचालनीयः अपनेय इत्यर्थः, अत एवास्य अन्या-
वलेपाद्वलवत्वमित्याशयः ।

अजस्रमिति । अपि च घोरा केनापि प्रकारेण ज्ञानानुद्यात विषमा राज्यसुखसन्निपातः आधिपत्य-
सुखानुभव एव निद्रा प्रमीला सुषुप्तिरित्यर्थः, सा तादृशी, अजस्रं नित्यम्, न क्ष्पावसाने राज्यन्ते प्रबोध-
श्चेतन्योदयो यस्यां सा तादृशी भवति, अत एवास्य अन्यनिद्राया अपेक्षया घोरत्वमित्याशयः । इति हेतोः
विस्तरेणाभिधीयसे त्वयि सम्भाव्यमानानां तारुण्योत्पन्नज्ञानादीनां निवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

अज्ञनवर्त्तित्यारभ्य राज्यसुखसन्निपातेत्यन्तम् अधिकारूढवैशिष्ट्यमलङ्कारः ।

गर्भेति । गर्भात् आशौशवात् ईश्वरत्वं धनशालित्वम्, अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्य तस्य
भावस्तत्त्वम्, अप्रतिमं निरुपमं रूपं सौन्दर्यं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम्, अमानुषी अलौकिकी शक्तिः
शारीरिकसामर्थ्यं यस्य तस्य भावः तत्त्वञ्च, इति द्वयं महती गरीयसी अनर्थपरम्परा विपत्तिपङ्क्तिः खलु
निश्चयेन अनर्थोत्पादकहेतुपङ्क्तिरेवेत्यर्थः । हेतुमानलङ्कारः ।

गर्भेश्वरत्वादीनां कथमनर्थहेतुत्वमित्यपेक्षायामाह—सर्वेति । एषां गर्भेश्वरत्वादीनां मध्ये एकैकमपि
सर्वेषां निखिलानाम् अविनयानां दुर्व्यवहाराणाम् आयतनम् उत्पादकतया आधारः । समवायः समूहः
किमुत किं वक्तव्यमित्यर्थः । उक्तञ्च विष्णुशर्मणाऽपि—

‘यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविदेकिता । एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥’

एवञ्च चतुर्णामप्यनर्थहेतूनां गर्भेश्वरत्वादीनां त्वयि स्थिततया तदुत्पन्ना विनयनिवृत्तये ममायमु-
पदेशोद्योग इत्याशयः ।

अंशत उक्तमेव विषयं यथाक्रमं व्याचष्टे—यौवनारम्भे चेति । प्राय आधिक्येन यौवनारम्भे तारुण्य-
प्रारम्भे कस्यचित् पुण्यशालिनो यूनो बुद्धिः समलत्वं न प्राप्नोतीत्याशयः । शास्त्रमेव जलं सलिलं स्वच्छ-
ज्वरको गरमी उत्पन्न होती है, वह चन्दनलेपनादि शीतलोपचारते भी दूर नहीं हो सकती, अतएव वह गरमी
अत्यन्त तीव्र होती है । सक्चन्दन-वनिताप्रभृति विषय-रूपी विषके सम्भोगसे उत्पन्न हुआ मोह ऐसा विषम
होता है कि वह जड़ी-बूटी और मन्त्रोंसे नहीं उतरता, अत एव वह मोह सर्वदा ही कठिन है । विषयासक्ति-
रूपी मलका लेप ऐसा प्रबल होता है कि वह नित्य स्नान और शुद्धतासे भी नहीं विनष्ट होता । एवं राज्य-
सुखानुभवस्वरूप सन्निपात-निद्रा ऐसी भयङ्कर होती है कि रात्रिका शेष होने पर भी उससे कभी चेतनता नहीं
होती, इन सब कारणोंसे मैं तुमसे थोड़ा विस्तारपूर्वक कहता हूँ;—

वास्यकालावधि धनसम्पत्ति, नव यौवन, निरुपम सौन्दर्य एवं अमानुषी शारीरिक शक्ति ये सब निश्चय
ही विपत्तिके गुरुतर कारणसमूह हैं । इन सर्वोंके बीचमें एक-एक अलग-अलग भी सभी प्रकारके दोषोंका स्थान
है, और यदि समष्टिरूपसे ये सब एकत्र ही जायें तो कहना ही क्या है ? यौवनके आरम्भमें मनुष्योंकी बुद्धि-

१. अत्यन्ततीव्रः । २. ...मूलमन्त्रगम्यः । ३. बाध्यः, बाध्यः, बलवानिति पदं कश्चित्प्रोपलभ्यते ।

४. भवतीति विस्तरेणाभिधीयते । ५. महती ।

प्रज्ञालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः। अनुष्कितवचलतापि सरागैव भवति घृणारिष्टिः।
अपहरति च वान्येव शुष्कपत्रं समुद्धूतरजोभ्रान्तिरतिदूरम् आत्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं
प्रकृतिः। इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयम् उपभोगमृगनृणिका नवयौवनका यि-
नात्मनश्च सलिलानीव वान्येव विषयस्वरूपाण्यास्यद्यमज्ञानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः।

हेतुवात्, तेन प्रज्ञालनेन निर्मलापि स्वच्छाऽपि बुद्धिः प्रज्ञा कालुष्यं समलम्बम् उपयाति प्राप्नोति इति
विरोधः रागद्वेषादिषु संकुलमुपयातीति तत्परिहारः। तवाऽप्येवं सम्भवादयमुपदेश इत्यभिप्रायः। एव-
मग्रेऽप्यनुसन्धेयम्।

शास्त्रमेव जलमित्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, निर्मलापि कालुष्यमुपयातीत्यत्र विरोधाभासः, अन-
योश्चाद्वाङ्मिभावेन सङ्करालङ्कारः।

अनुष्कितेति। अनुष्किता अपरित्यक्ता घबलता श्वेतता यया सा तादृशी सत्यपि यूनां दृष्टिः तत्-
णानामवलोकनम्, सरागैव रक्ताम्निवतैव भवतीति विरोधः सुन्दर्यादावनुरागसहिता भवतीति तत्स-
माधानम्। विरोधाभासः।

अपहरतीति। किञ्चेति चार्थः। यौवनसमये तारुण्यकाले, समुद्धूता समुत्पन्ना रजसा रजोगुणेन
भ्रान्तिः भ्रमः अतस्मिन्नुद्धुद्धिरिति तात्पर्यम् यस्यां सा तादृशी, पक्षे—समुद्धूता रजसां रेणूनां
भ्रान्तिः भ्रमिः घूर्णनमिति यावन् यया सा तादृशी, प्रकृतिः स्वभावः, वाक्या वातकलिका वातसमूह
इत्यर्थः शुष्कपत्रमिव नीरसदलमिव पुरुषं नरम्, आत्मेच्छया स्वेच्छया निर्वायमित्यर्थः, अतिदूरं बुद्धेर-
गोचरम् अगम्यानि कटादिकमित्यर्थः, पक्षे—अतिविप्रकृष्टदेशम् अपहरति नयति। अयं खलु तारुण्य-
प्रकृतिरित्याशयः। उपमा।

शब्दिवेति। किञ्चेति चार्थः। अतिदुरन्ता अत्यन्तदुर्निवारा, इयम् सततं निरन्तरम् उपभोगः रम-
ण्यादिसम्भोगाभिलाषैव मृगनृणिका मरीचिका, इन्द्रियाणि करणान्येव हरिणान् मृगान् हरतीति सा
तादृशी। यया मरुत्यले मध्याह्ने सूर्यरश्मिषु सलिलव्रान्त्यात्मकं मृगनृणिकां पातुमिच्छन् मृगान्
आकृष्यानन्तरं तथ्यागान् विनाशयति, तया रमण्यादिसम्भोगाभिलाषापि तद्गणानामिन्द्रियाणीत्याशयः।
परम्परितरूपकमलङ्कारः।

नवयौवनेति। नवयौवनेन प्रत्यप्रताप्येन कपायितो रागद्वेषाद्यन्वितिकृतः कपायरसयुक्तीकृतश्च
आत्मा स्वरूपश्च यस्य तयोक्तस्य मनसः तरुण्युत्सो हृदयस्य, सलिलानीव वान्येव प्रत्यातानि विषयस्व-
रूपाणि भोग्यवस्तूनि आस्वाद्यमानानि अनुभूयमानानि विद्यन्ते, मधुरतराणि अतिसुरसानि आपतन्ति
आपाततोऽवगम्यन्ते। एवञ्च यया हरीतक्यादिकपायितायां जिह्वायामनुरागस्यपि सलिलान्वतिसुरसानि
सम्पद्यन्ते, तया तारुण्यकपायिते तरुणस्य चेतसि अमधुरा अपि सुन्दर्यादिभोग्यविषया आपाततोऽतिम-
धुरा भवन्तीत्याशयः।

शास्त्रेण जलते धुलं जानेके कारण निर्मल होने पर भी प्रायशः कपुपता (मालिन्य) प्राप्त होकर ही रहती है।
बुबकोंकी दृष्टि, धवला त्याग नहीं करने पर भी रागान्वित ही (रक्तवर्ण ही, मातृगण ही) होकर रहती है।
यौवन समय में रजोगुणवश मनुष्यके स्वभावमें भ्रम उत्पन्न हो जाता है, उस समय प्रबल वायु (आंधी) जिस
प्रकार धूल उठा-उठाकर नृषि पत्तोंको बहुत दूर ले जाता है वसी प्रकार वह स्वभाव मनुष्यको इच्छासुरासे
बहुत दूर (अगम्य स्थानमें) लौंच ले जाता है। और सर्वशः अत्यन्त दुःखदायिनी यह सम्मोहच्छालूप मृगनृणिका,
मनुष्यके इन्द्रियवन्ती हरिणोंका आकर्षण (हरण) कर लेती है। कपायरसयुक्त जिह्वासे जल वैसा मधुर नहीं
होने पर भी जिस प्रकार आनन्दः अत्यन्त मधुर प्रतीत होता है, उसी प्रकार नवयौवनवश कामकोधादि-
युक्त भ्रममें, कामिनी-कादृशादि प्रमिश्र मय भोग्य वस्तु अनुभूयमान होने पर आपाततः बहुत ही मधुर प्रतीत
होती है (अर्थात्—जैसे हरीतक्यादि खा लेनेमें जिह्वाके किसीको ही जाने पर जल विशेष मधुर नहीं होने पर भी
अधिक मधुर माना जाता है, वैसे जवानोंने विचारयुक्त बुबकोंके चित्रमें कामिनी आदि भोग्यपदार्थ विशेष मधुर
नहीं होने पर भी अधिक मधुर लगते हैं) दिग्भ्रम जिस प्रकार मनुष्यको लुभाने के लिये भ्रमिष्ट कर देता है

१. धवलापि। २. सरागैव। ३. अदूरम्, दूरम्। ४. शब्दियशरीरं हरतीव। सप्तदुरन्तेयम्
सततमन्विदुरन्तेयमुपभोगः, सततमन्विदुरन्ते इतः दूरं मन्विदुरन्तेयम्।

नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि^१ उपदेशानाम् ! अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेन^२ उपदेशगुणाः । गुरुवचनमलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य । इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुद्यमधिकतरमुपजनयति । हरति च सकलम् अतिमलिनमप्यन्धकारमिव^३ दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव । गुरुपदेशः प्रशमहेतुर्वर्यः परिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन् गुणरूपेण तदेव परिण-

नतु तथा मधुरतराणि मनसः आपतन्तु नाम तेन का हानिरित्यत आह—नाशयतीति । दिङ्मोहो दिग्भ्रान्तिरिव, उन्मार्गप्रवर्त्तकः कुपथपरिचालकः, विषयेषु भोग्यवस्तुषु अत्यासङ्गः अत्यन्तासक्तिः पुरुषम् आत्मानं नाशयति अधः पातयति । एवञ्च माधुर्यानुभवाद्वोग्यवस्तुष्वत्यासङ्गो जायते, स च नाशयतीत्याशयः । उपमा ।

भवादृशा इति । भवादृशाः भवत्सदृशा एव उपदेशानां शिक्षाणां भाजनानि पात्राणि विषया इत्यर्थः भवन्ति नान्य इत्याशयः । हि यतः अपगतमले शास्त्रोपदेशेन कानक्रोधादिशून्ये अनाविले च मनसि चेतमि, स्फटिकमणौ स्फटिकरत्ने रजनिकरगभस्तयः चन्द्ररश्मय इव उपदेशस्य शिक्षाया गुणाः फलानि सुखेन अनायासेन विशन्ति प्रवेशं कुर्वन्ति ।

गुरुवचनमिति । गुरोः हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टुः वचनम् उपदेशवाक्यम् अलमपि कल्याणकरमपि 'अलं शक्तौ च निर्दिष्टं कल्याणे च सुखेऽपि च' इति विश्वः, सलिलमिव, अभव्यस्य अशिष्टजनस्य, श्रवणस्थितं श्रोत्रगतं सत्, महत् शूलम् अतिशयवेदनाम् उपजनयति उत्पादयति, अशिष्टतापगमकारणत्वेन प्रतीपत्वादित्याशयः ।

इतरस्येति । इतरस्य अभव्येतरस्य शिष्टजनस्य तु गुरुवचनमित्यन्वयः करिणो दन्तिनः शङ्खाभरणं शङ्खभूषणमिव, गजस्य दृष्टिदोषशान्त्यै श्रोत्रे शङ्खभूषणं बध्यत इत्याचारः । अधिकतरम् आननशोभासमुद्यं वदनसौन्दर्योत्पत्तिम् उपजनयति विदधाति । रुचिपूर्वकहर्षविकसिताननेन तदाकर्णनाद् ग्रहणाच्चेत्याशयः ।

हरतीति । किञ्चेति चार्थः । गुरुवचनं 'गुरुवाक्यम्, प्रदोषसमयनिशाकरः सूर्यास्तानन्तरकालिकचन्द्रः प्रदोषकाले हि तारकादर्शनस्याप्यभावात् तमसोऽतिमालिन्यसम्भवताप्रकटनार्थं प्रदोषसमयेत्यस्योपादानं बोध्यम् । अतिमलिनमपि गाढश्यानमपि अन्धकारमिव तिमिरमिव, अतिमलिनमपि अत्यन्ताविलमपि सकलं समस्तं दोषजातं कामक्रोधादिदोषनिकरं हरति दूरीकरोति ।

गुरुपदेश-इति । प्रशमहेतुः अन्तरिन्द्रियनिग्रहकारणं गुरुपदेशः, पलितरूपेण बाधक्यनिबन्धनशुक्लत्वरूपेण शिरसिजजालं शिरोरुहकलापम् अमलीकुर्वन् विषयविशेषे प्रवर्त्तनया स्वच्छीकुर्वन् तयः परिणाम इव अवस्थापरिणतिरिव तदेव दोषजातं कामक्रोधादिकं गुणरूपेण परिणमयतीति सम्बन्धः । एवञ्चान्तरिन्द्रियनिग्रहहेतुभूतो वयःपरिणामो यथा शिरसिजजालममलीकुर्वन् तदेव शिरसिजजालं पलितरूपेण

कामिनीकाञ्चनादि भोग्य पदार्थं अत्यन्त आसक्तिं भी उसी प्रकार मनुष्यको कुमार्गमें ले जाकर विनष्ट कर देती है । केवल तुम्हारे समान मनुष्य ही उपदेशोंके पात्र होते हैं, क्योंकि स्वच्छ स्फटिक-मणिमें जिस प्रकार चन्द्रकी किरणें अनायास प्रवे करती हैं, उसी प्रकार स्वच्छ हृदयमें ही उपदेशगुण सुखपूर्वक प्रवेश कर सकते हैं । गुरुका उपदेश-वचन मद्गलकर होने पर भी, असाध पुरुषके कानमें उपस्थित होने पर, वे जलके समान, गुरुतर शूल उत्पन्न करने हैं । परन्तु वे ही सज्जन पुरुषके कानमें उपस्थित होने पर, हाथीके शङ्खभरणके समान सुखकी अत्यन्त शोभा उत्पन्न करने हैं । प्रदोषकालका चन्द्रमा जिस प्रकार, अन्धकारके अत्यन्त कृष्णवर्ण होने पर भी उसको दूर कर देता है, उसी प्रकार गुरुका उपदेश, अत्यन्त कलुषित होने पर भी, काम-क्रोधादि समस्त दोषोंको विनष्ट कर देता है । वृद्धावस्था जिस प्रकार केशोंको निर्मूल करती हुई क्रमसे शुक्ल रूपमें परिणत कर देती है, उसी प्रकार अन्तरिन्द्रिय दमनके कारण गुरुका उपदेश भी, उन दोषोंको निर्मूल करता

१. भाजनम् । २. सुखम् । ३. च । ४. अपहरति च सकलम्, हरत्यति । ५. अतिमलिनमप्यन्धकारमिव । ६. कश्चिद्वचनः पदं नोपलभ्यते ।

मयति, अयमेव चानास्वादित-विपरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशर-शर-प्रहार-ज-
जरिति हि हृदये जलमिव गलन्पुपदिष्टम् । अकारणञ्च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विन-
यस्य । चन्दनप्रभवे न दहति किमनलः, किंवा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवा-
नलो ईवारिणा । गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममललक्षणम्, अनुप-

पत्तिमयति, तथा प्रशमहेतुगुरुपदेशोऽपि न देव द्रोपज्ञानमनलोपदेवं गुणरूपेण परिष्कमयतीत्यर्थः । तथा
हि गुरुपदेशो नाम जनानां धर्माजने कामम्, दुष्टेषु क्रोधम्, स्वर्गादौ लोभम्, दुष्टतावरणे मोहम्,
दानदयादौ मदम्, स्वदुर्गते च मानस्यं प्रवर्तयन् उक्तानवगुणानेव गुणतामुपजनयतीति धीघनाः
प्रतिपादयन्ति ।

ननु गज्याभिषेकमय एव कथमुपदिश्यते समयान्तोऽप्येतस्मिन्मवादिष्य आह—अयमिति ।
आस्वादितः अनुभवविरशीकृतः विपरसः सुन्दरः सुवर्गादिभोग्यवस्तुगुणो येन तस्य तादृशस्य, ते तव ।
अयमेव उपदेशस्य शिक्षायाः कालः समयः ।

नन्वनुभूतविपरसस्य शिक्षणे को द्रोप इत्यत आह—इह नरोति । हि यतः, कुसुमशरस्य
कामदेवस्य शरप्रहारेण बागाभिघातेन जरिति उपप्लुते अनेकशो विवरीकृते च हृदये चेतसि जलमिव
सञ्चलमिव उपदिष्टं गुरुपदेशो गलति हरति चालनीन्यायादिति । एवञ्च सानिध्याया कामोद्दीपना
वचनमात्रेण गुरुशिक्षणं प्रवेशमात्रेण दूरीकरोतीत्याशयः । इह नवयौवनेत्यागम्यैतावत्सन्दर्भे चोपमालङ्कारः ।

नन्वेवमपि सञ्चलप्रसृतस्य शान्तज्ञानयुक्तस्य च विनयप्रभावेण न ते द्रोपाः प्रवेष्टुं शक्नुवन्तीत्यत
आह—अकारणमेति । किञ्चेति चार्थः । दुष्प्रकृतेः असञ्चारित्रस्य पुंसः 'अन्वयः सद्देशः, वा अथवा श्रुतं
शास्त्रज्ञानं च विनयस्य सम्मार्गप्रवृत्तेः अकारणं भवति हेतुर्न भवतीत्यर्थः, 'स्वभावो दुरतिक्रमः' 'अतीत्य
हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्तिं वर्त्तते' इति न्यायादित्याशयः । 'इह 'अकारणम्' इत्यत्र नमः प्रधानत्वेन
तस्य च समासेन गुणीनूतत्वेन 'अस्यपरया राजदारा' इतिवद्विधेयाविमर्शदोषोऽस्त्येव तस्य च निरा-
करणं 'कारणं न भवति' इति पाठकरणेनैव समावेयम् । प्रतिपादितविषयं समर्थयति—चन्दनेत्यादिना ।
चन्दनात् नलयजननेः प्रभवति सहर्षेणोत्पद्यत इति चन्दनप्रभवः अनलोऽग्निः किं न दहति मस्मीकरोति
अपि तु दहत्येवेत्यर्थः । तथा च नान्वयो विनयस्य हेतुरित्याशयः । तथा प्रशमहेतुनापि शैत्यकारणेनापि
वारिणा सागरजलेन वडवानलः वाडवाग्निः किंवा न प्रचण्डतरी भवति मनुर्दृष्टो भवति अपि तु नवत्ये-
वेत्यर्थः । अतश्च शैत्यकारणं शान्तज्ञानं न विनयस्य हेतुरित्याशयः । अयान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

अन्यस्वरूपेण प्रस्तुतं गुरुपदेशं प्रशंसति—गुरुपदेशेऽन्येत्यादिना । किञ्चेति चार्थः । गुरुपदेशो नाम
पुरपागां जनानाम् अखिलमलानां समस्तकामक्रोधप्रवृत्तीनां कर्मानादीनाञ्च प्रक्षालनक्षमं शोधनसमर्थम्,
अजलक्षानं सलिलरहितज्ञानस्वरूपः । ज्ञानान्तरं तु सलिलसहितमित्यवगाच्छ । न उपज्ञानम् उत्पन्नं
पठितादि बाह्यव्यग्रमुत्प्रेषणादि वैरूप्यं विकृतिर्यत्र तत्तादृशम्, तथा न विद्यते जरा जीर्णत्वं यत्र तत्ताद-
ृशम्, वृद्धत्वं वार्धक्यस्वरूपम्, प्रशमत्वसदृशद्विवेकाद्युत्पादनादित्याशयः । वृद्धत्वान्तरं तु उपज्ञानपलिना
दिवैरूप्यं सज्जरवद्वेयस्यावश्यकम् । न आरोपितः उत्पादितः नेदोद्दीपः पृथुलवीर्यादकमेदोनामक्यात्-
वृद्धिदोषो येन तत्तादृशम्, गुरुकरणं गौरवहेतुस्वरूपः, बहुदृष्टितोषादकृतया ममस्तगौरवप्रयोजकत्वा-

हुता क्रमेण गुणान्तरं पणित कर देता है । तुमने अनेकज किन्हीं भोग्य वार्धकी रसता स्वाद नहीं चखा है
इसीलिए तुम्हें उपदेश प्रशम करनेका उचित समय यही है । क्योंकि, कनदेवके वाग्दशसे जो हृदय जरिते
हो गया है, वह हृदये उपदेश-वाग्दश कहके समझ । बाहर निकल जना है । दुश्चरित्र लोगोंकी अच्छे कुलमें
उत्पत्ति किंवा शास्त्रज्ञान, सम्मार्गप्रवृत्ति का कारण नहीं होता । देखो संप्रवृत्त चन्दन-वृद्धि के अति उत्पन्न
होती है, वह क्या जलाती नहीं है ? शान्तिकारण मनुद्वन्द्व से भी क्या बडवानल अत्यन्त प्रचण्ड होकर
उठता नहीं है ? तुम्हका उपदेश, मनुष्यके समस्त मलप्रक्षालन करने योग्य जगहीन स्तान्मस्वरूप है (अर्थात्
जैसे अच्छे कल करने पर सब बादरजा मैल धुल जाता है वही प्रकार तुम्हके उपदेशसे सब आन्तरिक दोष
दूर हो जाते हैं) । और तुम्हका उपदेश, मनुष्यकी वाग्दश-स्वरूप है । इस वार्धक्यमें केहकी पक्का और कदमी-

१. क्वचित् 'शर' इति पठ्यते । २. सुन्दर । ३. क्वचित् हि पदं न विद्यते । ४. हृदि । ५. श्रुत-
वित्तस्य । ६. चन्दनप्रभवेति । ७. अजलं स्तानम् ।

जातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम्, अनारोपितमेदोदोषं गुरुकरणम्, असुवर्णविरचनम-
ग्राम्यं कर्णाभरणम्, अतीतज्योतिरालोकः, नोद्वेगकरः प्रजागरः, विशेषेण राज्ञाम्, विरला
हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात् । उदाम-दर्प-श्वयधु-
स्थगितं श्रवणविवराश्रोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गलनिमीलितेना-

दित्याशयः । गुरुकरणान्तरं तु मेदोदोषोत्पादकमित्यस्याधिक्यम् । न सुवर्णेन कनकेन विरचना निमित्तिः
यस्य तत्तादृशम् अग्राम्यं ग्राम्यत्वदोषशून्यं भण्डादिवाक्यातिरिक्तभूतम् अतिरमणीयमित्यर्थः । कर्णाभरणं
श्रोत्रभूषणस्वरूपः केवलमर्पणेनैव चित्तशोभोत्पादनादित्याशयः । कर्णाभरणान्तरं तु सुवर्णरचितं ग्राम्य-
ज्ञेयत्वाधिक्यम् । अतीतज्योतिः तेजःशून्यः आलोकः प्रकाशस्वरूपः परीक्षार्थमालोकादित्याशयः ।
आलोकान्तरं तु तेजस्वीत्यस्याधिक्यम् । नोद्वेगकरः अक्लेशोत्पादक इत्यर्थः प्रजागरः जागरस्वरूपः
समस्तवस्तुषु सावधानतोत्पादनादित्याशयः, जागरणान्तरं तु क्लेशोत्पादकमित्यस्याधिक्यम् । अत्र सर्वत्र
अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कारः ।

विशेषेणेति । एते अजलन्तानप्रभृतयो गुणाः राज्ञां नृपतीनां विशेषेण आधिक्येन उपकारिण इत्यर्थः,
एवञ्च विद्यमानेषु स्वस्वेतेषु प्रभुतया कल्याणाधिक्यसम्भवात्, अविद्यमानेषु अनर्थाधिक्यसम्भवाच्चे-
त्याशयः । ननु प्रभूणामुपदेष्टारोऽप्यनेके एव सम्भवन्तीत्यत आह—विरला इति । हि. यतः विरला अल्पा
एव तेषां राज्ञाम् उपदेष्टार उपदेशदातारः ।

ननु कथं खलु तेषामुपदेष्टारो विरला इत्यत आह—प्रतिशब्दक इति । प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिरिव
प्रतिशब्दकः स्वार्थे कप्रत्ययः, जनो लोकः, भयात् त्रासात् राजवचनं नृपवचः अनुगच्छति अनुसरति, ननु
सम्भवे सति प्रतिवक्तव्यपि, अतएव विरला इत्याशयः । उपमा ।

अथ यदि केऽपि भयं परित्यज्य उपदेशं दातुमपि शक्नुवन्तीत्यत आह—उदानेति । उदामा विस्तृता
दर्पा गर्वाः एव श्वयधवः शोधाः तैः स्थगितानि आच्छादितानि श्रवणविवराणि श्रोत्रच्छिद्राणि येषां ते
तादृशाः, ते राजानः उपदिश्यमानमपि कथ्यमानमपि न शृण्वन्ति नाकर्णयन्ति । शोधेन कर्णविवररोधे
श्रवणाभावो यथा भवति तथा गर्वेण तेषामुपदेशवचनानि श्रवणे न गच्छन्तीत्यभिप्रायः । इह निरङ्गं
केवलरूपकमलङ्कारः ।

ननूपदेशसमये हि राजानस्तत्रैव तिष्ठन्ति नान्यत्र गच्छन्ति नवा तान् वारयन्तीति ततः कथं न
शृण्वन्तीत्यत आह—शृण्वन्तोऽपीति आकर्णयन्तोऽपि गजो हस्ती तद्वत् यत् निमीलितं नेत्रसंकोचमात्रं
तेन अवधीरयन्तः उपदेशमवहलेयन्तः हितोपदेशदायिनः शिक्षाकथकान् गुरुन् खेदयन्ति क्लेशयन्ति
सयत्नोपदेशस्यावज्ञानादित्याशयः । लुप्तोपमा ।

थित्यादि विज्ञप्ति उत्पन्न नहीं होती है, एवं शरीर भी जीर्ण-शीर्ण नहीं होता है । (अर्थात् बाल सफेद हुए बिना-
वृद्धवस्था आवे बिना ही वृद्धो में गणना हो जाती है) । और गुरुका उपदेश स्थूलताका साधक है और मेद दोष
को उत्पन्न नहीं करनेवाला है (अर्थात् नेदमें विकार हो जानेसे मनुष्य मोटा हो जाता है, किन्तु गुरुके
उपदेशसे बिना किसी दोषसे मनुष्य गौरवान्वित हो जाता है) । गुरुका उपदेश, कानका सुन्दर आभूषण है किन्तु
सुवर्ण-निर्मित नहीं है; तेज नहीं है किन्तु आलोकस्वरूप है, (अर्थात् उससे मनुष्योंकी आँखें खुल जाती हैं) ।
एवं जागरणस्वरूप है किन्तु सब विषयोंमें सावधानता करानेसे वह किसी प्रकारके कष्टको नहीं उत्पन्न करता है,
ये सब गुण राजाओंके पक्षमें विशेष उपकारी हैं, क्योंकि उनको उपदेश देनेवाले कम ही होते हैं ऐसे उपदेशोंकी
कमी होनेका कारण यह है कि प्रायः सभी लोग भयवश प्रतिध्वनिके समान राजाओंके वचनोंका केवल अनुसरण
ही करते रहते हैं । गुरतर अहंकार-रूप-शोथ रोग (सूजन) से राजाओंके कानके छेद बन्द हो जाते हैं,
इसलिए किसी के उपदेश देने लगने पर भी, वे उसे सुन नहीं पाते हैं । और कदाचित् सुनने पर भी हाथोंके

१. मदोषम् । २. विरचना ब्राह्मन् । ३. अपनीत... । ४. अत्र 'तु' इत्यधिकः पाठः समुपलब्धते ।
५. एव । ६. उदामदर्पाश्च ध्रुवस्थितदर्पाश्चर्यसंस्थगित । ७. उपदिश्यन्मपि ।

वधोरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशादयिनो गुल्मम् । अङ्गहारदाहज्वरमूर्च्छान्विकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलौकिकभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्यविष-विकार-तन्त्रीप्रदा-
राजलक्ष्मीः ।

आलोकयन्तु तावत् कल्याणाभिमितेशो लक्ष्मीमेव प्रयत्नम् । इयं हि सुमर्द-स्वप्नमण्ड-
लोत्पल-वन-विभ्रम-भ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेष्वो रागम्, इन्दुराश्लेदे-
कान्तवक्रताम्, उच्चश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्नोहन्ताकिन्, मदिराया मृदम्, कौस्तु-
भमणेरतिनैऋत्यम्, इत्येतानि सद्वास-परिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वेवोद्भूता ।

अद्यो राजानो ह्येवं कथं कुर्वन्तीत्यत आह—यदिति । हि यतः राजप्रकृतिः भूपतीनां स्वभावः,
अङ्गहारोऽभिमान एव दाहज्वरः नीजतापः तेन वा मूर्च्छां नोहः तथा अन्यकारिता मधुपशान्तवताग
मदसद्विचारहितेनैर्ष्यः, अत एव विह्वला व्याकुला चञ्चला । विनोदश्च, धनानि सम्पत्तयः अलौकिकभिमा-
नेन धनानां विनाशशालिवाग्निप्राग्वेन उन्मादं मत्ततां कर्तुं शीलं देयां नानि तयोक्तानि, अन्यतश्च
राज्यलक्ष्मीः आविष्टयश्रीः, राज्यम् आविष्टयमेव विषं विह्वानेकाग्रत्वात्, तेन यो विकारः तेन तन्त्रीं
तन्त्रात् आलस्यं प्रददातीति सा तादृशी । एष्य एव हेतुभ्यो राजान उच्छल्यं विदधत इत्याशयः ।
निगच्छकवल्लवकम् ।

राज्यविषदादिकथितविषयं समर्थयितुमाधिक्येन लक्ष्मीस्वभावमेव दर्शयति—अनेकव्यभिचा-
दिना । कल्याणे मण्डले अभिमितेशो आग्रहान्वितो भवान्, प्रयत्नम् आदौ लक्ष्मीं श्रियमेव तावत् आलो-
कयन्तु वस्तुनो विचारयन्तु । हि तथाहि सुमर्दा निपुणयोद्धारः तेषां मृदमण्डलम् अभिमनुह एव उच्छलनं
कमलकान्तं तत्र विभ्रमे विचरणे भ्रमरी मधुरस्त्रीस्वभावा, इयं पुण्ड्रयमता लक्ष्मीः । पारिजातपल-
लवेष्वः क्षीरसमुद्रादेवोत्पन्नानामन्दारतरुकिंसलयेभ्यः रागं रक्षिमानमेव रागम् आत्मनि लोकानुरागं
गृहीत्वेव आदायेव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्धृता तन्मन्यतस्मय उच्यता । एवमन्यत्रापि मन्त्रयः ।
इन्दुराश्लेदात् शशित्वन्हात् एकान्तवक्रतां नितान्तकूटिलानेव एकान्तवक्रतां नितान्तदुग्धवहारम् ।
उच्चश्रवसः इन्द्राभात् चञ्चलतां स्पन्दितशरीरत्वमेव चञ्चलता लघुकाळस्याधिक्यम् । कालकूटात् काल-
कूटमन्त्रविद्यात् मोहनशक्तिं मूर्च्छांसादनसान्प्रत्यमेव मोहनशक्तिम् अन्यवर्गीकरणसान्प्रत्यम् । मदिराया
मद्यतः मदं मत्ततांसादनसान्प्रत्यमेव मृदम् औद्धत्यम् । तथा कौस्तुभमणोः भगवतो विष्णोः कण्ठरत्नस्य
सकाशात् अतिनैऋत्यम् अत्यन्तकठोरत्वमेव अतिनैऋत्यं नितान्तनिर्दयत्वम् । इत्येतानि रागप्रभृतीनि
सहवासपरिचयवशात् एकत्रावस्थानप्रगयवशात्, विरहस्य मन्दारादिभिर्विरलेष्वप्य विनोदचिह्नानि
अपनोदनचिह्नभूतानि गृहीत्वेव आदायेव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्धृता उच्यता, तत्तदगुणवत्त्वादि-
त्याशयः । अपरांश्चि मधुरैर्विरलेषतन्मावतायां तदीयचिह्नान्त्तं छत्रपादुकादिक्रमादाय परदेष्टुं यान्ती-
त्यवगन्तव्यम् । इह 'सुमर्दमृदमण्डलोत्पलवने' त्यादी परम्परितरूपकमलहारः । रक्षिमानुरागप्रभृतीनां

संगत आलौकिक बन्ध कर उस उपदेशको स्वहेतुता (बैरवाही) करने हुए उन हितोपदेशवादा गुणकोही दुःखित
करने रहते हैं, क्योंकि—राजाओंका स्वभाव, अङ्गहाररूप दाहज्वर-जनित मूर्च्छाते विवेकीत होकर एक बार ही
विह्वल हो जाता है । विनोदः धनसम्पत्ति, निर्यादा अभिमानसे सम्पत् कर देती है और राज्यलक्ष्मी, राज्य-रूप
विषके विकारसे उन्मा (मूर्च्छा) उत्पन्न कर देती है ।

तुम मन्त्र-भूमिके विरक्तवन्त हो, इसलिये पहले लक्ष्मीके ही विकार कर देगो—यह लक्ष्मी, निपुण
योद्धाओंके लघुसमूहस्वभाव कमल-वनमें विचरने, उल्लेखकी भ्रमरी-स्वभाव है । एवं यह, क्षीरसागरमेंसे निक-
लने के समयमें पारिजात-पल्लवोंके साथ एक जगह रहनेमें पहलेसे ही प्रेम उत्पन्न हो गया था, उसे उन लोगोंके
विरह-दुःख दूर करनेके विशम्भलता, पारिजातपल्लवोंके समानसे राग (रमिना, अनुगम), चन्द्रमण्डले अन्यत्र
बन्दा (कुटिलता, प्रकृष्टता) उच्चश्रवणके समानसे चञ्चलता (चञ्चला अस्थिरता) कालकूट विषके समानसे
मोहनशक्ति (मूर्च्छित करनेकी शक्ति, वर्गीकरण करनेकी शक्ति), मणके समानसे मृदवता (मन्दवक्रता) एवं
कौस्तुभमणिके समानसे अत्यन्त निपुणता ये सब, साथ लेकर ही नामों बहर आई हैं । अधिक समय परिवर्तवत्

१. अवगन्तव्यः । २. मन्त्राग्राह विरक्तः । ३. राज्यलक्ष्मीः । ४. अविद मुमर्दं नोत्पद्यते ।
५. विद्यतः । ६. नैऋत्यम् । ७. गृहीत्वेवोद्भूता ।

नह्येवंविधमपरम्^१ । अपरिचितसिंह जगति किञ्चिदस्ति^२, चयेयमनार्थ्या^३ । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणपार्श्व-सन्धान-निष्पन्दीकृतापि नश्यति । उद्गम-दर्प-भटसहस्रो-सितासिलता-पञ्जर-विधृताप्यपक्रान्ति । नदजल-दुर्हिमन्वकारगर्ज-घन-घटा-परिपालितापि प्रपलायते; न परिचयं रक्षति; नाभिजननीक्षते; न रूपनालोकयते^४; न कुलकममनुवर्त्तते; न शीलं पश्यति; न वैदग्ध्यं गणयति; न श्रुतमाकर्णयति; न धर्म्ममनुबुध्यते; न त्यागमादि-

भेदेऽपि श्लेषेणानेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, प्रदर्शितरूपं रूपकम्, क्रियोब्धेहा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभवेन सङ्करालङ्कारः ।

नहींति । इह जगति अस्मिन् संसारे एवंविधम् एतादृशम् अपरिचितं परिचयनिवन्धनप्रेमनिर-पेक्षम् अपरम् अन्यत् किञ्चिद् वस्तु नास्ति न विद्यते यथा येन प्रकारेण इयम् अनार्या नीचत्वभावा ।

वाक्यातिशयेन लक्ष्मी अपरिचितत्वं समुपपादयति—लब्धापीत्यादिना । लब्धापि महता बलशेन प्राप्तापि प्रायेण न लभ्यते इत्यपेक्षः । दुःखेन बलशेन खलु निश्चयेन परिपाल्यते परिपालनविषयीक्रियते, अन्यस्तु परिचितो नैतादृशं करोतीत्याशयः ।

इदंति । दृढा चयायप्रयोगेणानन्ययाविधातव्याः गुणाः सन्धिविग्रहयानर्हैर्धर्मावा एव पार्श्वो रज्जुः तेन चत् सन्धानं बन्धनं तेन निष्पन्दीकृतापि निश्चलीकृतापि लक्ष्मीः, नश्यति परपक्षाश्रयादृष्टा-भावं याति अन्ये पार्श्ववद्वा गोप्रभृतयोऽपि नैतादृशमित्याशयः ।

इह केचित् विरोधाभासनिरङ्गकेवलरूपकयोः सङ्कर इति वदन्ति । परे तु विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहात् सन्देहसङ्करालङ्कारो निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्यते इत्याचक्षते ।

वदन्तेति । उद्गमो विपुलो दण्डोऽङ्गारो यस्य तेन तादृशेन भटसहस्रेण योद्धृवृन्देन उद्घासिता ऊर्ध्वीकृता असिलता लम्बिततरवारय एवं पञ्जरं पद्मादिवन्धनगृहं तत्र विधृतापि आबद्धापि लक्ष्मीः, अपक्रामति अपसरति पद्मान्दगाप्रपतीत्यर्थः । पञ्जरविधृता सुगोन्द्रप्रभृतयः पक्षवोऽपि नैतादृशमित्याशयः ।

इहापि विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहसङ्करः, स च निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्यते । मतान्तरे तु विरोधाभासतथाविधरूपकयोः सङ्कर इत्यवधेयम् ।

नदजलेति । नदजलानि दानवारीण्येव दुर्हिमानि श्यामत्वसाधर्म्यात् मेघच्छुद्धाहानि तैः अन्धकार-तमो येभ्यः तथोक्ताः राजा हस्तिन एव घना मेघाः तेषां घट्या समूहेन परिपालितापि रक्षितापि लक्ष्मीः प्रपलायते पक्षान्तरे पलायनं करोति । मार्जारोऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः ।

इह गजेषु मेघत्वारोपे नदजलेषु दुर्हिमत्वारोणे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः । तथा गजेषु मेघत्वारोपे नदजलेषु दुर्हिमत्वारोपाभावेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना लाहोस्त्वित् दुर्हिमत्वारोपकरणरूपे मेघत्वारोपकारणे तस्यपि तदुत्पत्तेर्विभेदोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्करश्च, इत्युभयोरेताङ्गिभावेन सङ्करः ।

नेत्यादि । परिचयं संस्तवं न रक्षति न पालयति, चिरालम्बनस्यापि परिन्दानाद, आऽपि नैतादृ-शनित्यभिप्रायः । अभिजनं नकुलं न ईक्षते नावलोकयति तत्परिन्दागेन नाचकुलाश्रयणात्, सेवकोऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः । रूपं नौन्दुर्यं नालोकयते न चाक्षते, सुन्दरपरित्यागेन दुश्चित्रावलम्बनात्, गणिकापि नैतादृशमाचरतीत्यभिप्रायः । कुलकमं नानुवर्त्तते वंशपरिपाल्या सुरहितः कथनकल्पादन्यत्र ब्रजामीति न गणयतीत्यर्थः । इदित्येव तत्परित्यागात्, गजोऽपि नैतादृशमिति भावः । शीलं सङ्करं न

जो स्नेह उत्पन्न हो जाता है, उसको कुछ करना नहीं करता है, इसके सिवा अन्य कोई इस संसारमें नहीं है जैसा यह नीच प्रकृतिवादी है । रक्तो न लेने पर भी नशाकष्टले ही परिपालन करना होता है । इह भावते प्रयुक्त सन्धिविग्रहादि गुणरूप रज्जु द्वारा (फँसे) नन्दुत बाँध कर निश्चल कर रख लेने पर भी चली जाती है । अत्यन्त दर्प-सम्बन्धित योद्धाजोसे हुनाई गई लङ्गलदारूप पिंजरेमें फँसकर रखी जाने पर भी दूसरी तरफ चली जाती है । नद-चलरूप दृष्टिद्वारा अन्धकार करनेवाले हस्तिरूप कादकोंसे घेर कर रखी जाने पर भी भाग जाती है । और वह लक्ष्मी, न स्नेहकी परवाह रखती है, न कुलके प्रति दृष्टिपात करती है, न

१. सर्वत्र अपरमिति नावलोकयते । २. सर्वत्र किञ्चिदिति नास्ति । ३. अनार्या दुःखेन लभ्यते । ४. किञ्चिद् 'पार्श्व' इति पदवास्ति । ५. "दृष्टितासिलता" । ६. "गन्धविद्वन्धनपक्षवो" । ७. आलोकयति ।

यते. न विरोधत्वां विचारयति, नाचारं पालयति, न सत्यमवबुध्यते,^१ न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गान्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यालङ्-मन्दर-परिवर्त्तवर्त्त-भ्रान्ति-जनित-संस्कारेव परिभ्रमति^२ । कमलिनी-सञ्चारणव्यतिकर-लग्न-नलिन-नाल-कण्टक-क्षतेष्वेव न कचि-दर्पि^३ निर्भरमाधुनाति पद्म् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविध-गन्धगज-गण्ड-

परयति नावलोकयति. कृत्स्नितस्याऽप्याश्रयगात्, सेविकाऽपि नैतादृशमिति भावः । वैदग्ध्यं कौशलं न गमयति न विचारयति, अडत्याऽपरवलम्बनात्, पथिकोऽपि नैतादृशमित्याशयः । धृतं शास्त्रज्ञानं नाकर्णयति न शृणोति, विद्वान् परित्यज्य भूर्त्ताश्वलम्बनात्, सेविकाऽपि नैतादृशमाचरतीति भावः । धर्मं सुहृन् न अनुत्पद्यते धर्मानुरोधेन धार्मिकं नावलम्बत इत्यर्थः, प्रायेण पापिन एवावलम्बनात्, कपोतोऽपि नैतादृशमित्यभिप्रायः । त्यागं दानं न आद्रियते दानसामर्थ्यादरेण दातारं नावलम्बत इत्यर्थः । दातृपरित्यागेन कृपावलम्बनात्, मार्जारोऽपि नैतादृशमित्याशयः । विशेषज्ञानं विशेषेण सर्वार्थवेदितो न विचारयति नाभयतीत्यर्थः, प्रायेण व्यापारिणामवलम्बनात्, धूर्त्तोऽपि नैतादृशमित्याशयः । आचारं शिष्टानुचरितं मार्गं न पालयति न रक्षति, चण्डालभवनेऽपि गमनात्, शूद्राऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः । सत्यम् अवितथं नानुबुध्यते न जानाति, प्रायेण वज्रकावल्म्बनात्, जहापि नैतादृशमाचरतीत्याशयः । लङ्घनं मर्षानिलकष्वज्वज्रादिसानुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितं न प्रमाणीकरोति, तथाविधं पुररं नावलम्बत इत्यर्थः, तथोक्तं परित्यज्य लङ्घनरहिताश्रयगात् पान्योऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः ।

गन्वति । गन्धर्वनगरलेखा भूतयोनिविशेषाणां रात्रावेवावलोक्यमानं यज्ञगरं तत्पङ्क्तिः, पद्म-दृष्टिभ्रमेण गगने नगरवदवलोक्यमाना कापि रेखा, सेव इयं लक्ष्मीः पश्यत एव अवलोकयन्तं जनमना दृष्ट्वैव नश्यति विलयं व्रजति, इदमत्यन्तमाश्रयमित्याशयः । उपमा ।

शुद्धतत्त्वहितायां गन्धर्वनगरावलोकनफलमनिहितम्—

‘गन्धर्वनगरमुत्थितमापाङ्गुरदानीपातवातकरम् । दीप्ते नरेन्द्रचतुर्वर्त्तमानेऽरिभयं जयः सत्ये ॥’ इत्यादि ।

अन्योति । बारूड उष्यो यो मन्दरपरिवर्त्तन क्षीरोद्धिमयनसमये मेरुपर्वतधूर्गनेन आवर्त्तः कम्पलां भ्रमिः तत्र या भ्रान्तिः तत्र स्थिताया लक्ष्म्या अपि धूर्गनं तथा जनितः क्षिरकालेनोत्पादितः संस्कारः धूर्गनोत्पादकवेगमिधसंस्कारो यस्याः सा तथोक्ता सतीव अद्यापि अनुतापि परिभ्रमति भवना-दत्यभवतं गच्छतीत्यर्थः । अन्योऽपि पूर्वभ्रमिसंस्कारवशात् कालान्तरेऽपि भ्रमति । क्रियोपेष्टा ।

कमलिनीति । कमलिनीषु पङ्कजलतासु सञ्चारव्यतिरेकेण लक्ष्म्याः पङ्कजवनपिचमानत्वप्रसिद्धेः अनन्यतन्त्रकेन लग्नानि पादौ संस्क्रान्ति यानि नलिनानां पङ्कजानां नालकण्टकानि तैः कृता विदीर्णपादेव लक्ष्मीः, कचिदपि कुत्रापि पदं प्रतिष्ठामेव पदं चरणं निर्भरं निश्चलं न आधुनाति न विधत्ते । अपरोऽपि कण्टकवृत्तचरणः निश्चलं पदं स्थापयितुं नाहति । इहातिशयोक्तिक्रियोपेष्टयोरङ्गाभिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अतिप्रयत्नेति । परमेश्वरगृहेषु महाराजभवनेषु अतिप्रयत्नेन अतिप्रयासेन विधृता स्थिरीकृतापि इयं लक्ष्मीः, विविधा अनैकप्रकारा ये गन्धगजा गन्धेभाः तेषां गण्डयोः कपोलयोः यानि मधूनि दानवारीष्येव मधूनि मद्यानि तेषां पानेन आत्वादेन मत्ता क्षीयेव सती परित्यज्यति भ्रमयति नृपान्तरं व्रजतीत्यर्थः । अन्यापि मधुपानमत्ता प्रयासेन विधृतापि अवलोकयत एव भ्रमयति । इहाऽप्युत्कालङ्कारः ।

सौन्दर्यकी देवता है, न कुल-परम्पराका अनुसरण करती है, न स्वभावके प्रति रक्ष्य करती है, न दक्षता (वातुर्य) का आदर करती है, न विशेष शक्तका विचार करती है, न आचारका पालन करती है, न सत्यको समझती है एवं न पुरुषोंके धर्म-वर्ण-दि-विश्वोंको देखकर चन्का अनुसरण करती है । आकाशमें गन्धर्वनगरदेखाके समान देखने-देखने ही मर हो जाती है । सुन्दरनन्दनके समय मन्दरावलके अनासे उसमें जो मँवर उलट हुई थी, वह समय धूमक, वत सत्कारवश ही मानो अब भी धूमा करती है । कमल-वर्तमें विवरण करनेके समयमें कमल-पत्रके कोंठे नग जानेके चरण (पैर) क्षन-विक्षत हो गया है, इसीसे मानो वह किसी स्थान में भी जमकर पैर नहीं रखती है । बड़े-बड़े राजाओंके महलोंमें बड़े-बड़े उद्योग करके रखी जाने पर भी अनेक गन्ध-मालोंके गण्डस्थलके मधुपान से मर होकर ही मानो स्वर्जन कर जाती (दूसरे राजाओंके पास चली जाती) है ।

१. अनुबुध्यते । २. कचिन् 'नगर' इति पदलोपतन्त्यते । ३. भ्रमति । ४. 'सञ्चार' । ५. 'नाल-कण्टकेव, नालकण्टकेष्वेव । ६. कचिद् 'अपि' इति पदं लोपतन्त्यते ।

मधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । विश्वरूपत्वमिव-
ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसान्त-कमलमिव समुपचित-मूल-
दण्ड-कोप-मण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । ततेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि
तरङ्गबुद्बुदचञ्चला दिवसकरगतिरिव प्रकटित-विविध-संकान्तिः । पातालगुहेव तमोबहुला ।

ननु महाराजभवने गन्धगजास्तितृण्तीति कृत्वा तन्मधुपानमत्तायाः स्खलनं जायतां किन्तु सज्जन-
भवनेष्वपरिस्खलिता कुतो न तिष्ठतीत्याकांक्षायामाह—पारुष्यमिति । पारुष्यं कर्कशतामेव पारुष्यं निर्द-
यत्वम् उपशिक्षितुमिव अभ्यसितुमिव असिधारासु खड्गधारासु निवसति निवासं करोति । ययासिधारासु
पारुष्यशिक्षणं कृता सा कथं सज्जनभवने स्थास्यतीत्याशयः । यद्वा—येनासिधारा यस्य गले पातयितुं
शक्यते परुषतया चिरादलम्बनमपि तं परित्यज्य हृदित्येव तं पातयितारमवलम्बत इत्याशयः । अत्रापि
पूर्ववदेवालङ्कारः ।

विश्वरूपत्वमिति । विश्वं ब्रह्माण्डं तस्य रूपाणि यत्र तथोक्तं यद्रूपं तद्विश्वरूपं तत्त्वं ग्रहीतुमादातुमिव
नारायणमूर्तिं विष्णोः शरीरम् आश्रिता अवलम्बिता, तन्मूर्तिं विश्वरूपत्ववत्वात् । येन हि कदाचिद्
व्यापारिणां गृहे वाणिज्यलक्ष्मीरूपेण, कदाचिद् वीराणां राज्ञां गृहे राजलक्ष्मीरूपेण इत्यादिनानारूप-
धारणेन दीप्यत इत्याशयः । क्रियोद्येक्षा ।

अप्रत्ययेति । अपि च अप्रत्ययोऽविश्वासो बहुलः अधिको यस्यां सा तादृशी, दिवसान्तकमलमिव
दिनावसानपङ्कजमिव, समुपचितानि साधुनया वृद्धिमुपगतानि मूलं विजयनिमित्तीभूतं सैन्यं बुध्नदेशश्च,
दण्ड उपायविशेषः नालञ्च, कोशो धनं मध्यभागश्च, मण्डलं राष्ट्रं परमण्डलञ्च, एतानि यस्य तं तादृशं च
भूभुज नृपतिं मुञ्चति परित्यजति नृपान्तरमवलम्बत इत्यर्थः । अतएवाविश्वासाधिक्यमित्याशयः ।

इह विभावनाविशेषोक्त्योः सन्देहसङ्करः पूरणोपमा च, उमयोरप्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

ल्लेति । लंता व्रततिरिव लक्ष्मीः, विटपकान् निन्दितकामुकान् वृक्षशाखाश्च अध्यारोहति आश्रयणं
करोति । 'विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ।

गङ्गेति । गङ्गा भागीरथी सेव लक्ष्मीः, वसूनां धनानां प्रसिद्धानामष्टदेवविशेषाणां च जनन्यपि,
तरङ्गबुद्बुदभङ्गस्थासकयत् चञ्चला चपला, पक्षे—तरङ्गबुद्बुदैः भङ्गस्थासकैः चञ्चला ।

पुरा किल गङ्गा वशिष्टशापाच्चरत्वमुपगतानष्टी वसून् जनयामासेति महाभारतीया कथा ।

दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य गतिर्गमनं सेव लक्ष्मीः, प्रकटिता आविष्कृता विविधेषु नाना-
प्रकारेषु लोकेषु सङ्क्रान्तिः सञ्चारो यया सा तादृशी, पक्षे प्रकटिता विविधा महाविषुवप्रभृतयः द्वादश-
विधाः संक्रान्तयो राश्यन्तरसंक्रमणानि यया सा तादृशी ।

पातालेति । पातालगुहा पातालकन्दरा सेव लक्ष्मीः, तमः तमोगुणोत्पन्नाज्ञानम् अन्धकारश्च
बहुलोऽधिको यस्यां सा तादृशी ।

निष्ठुरता सीखनेके लिए ही मानो तलवारकी धाराओंमें निवास करती है । नारायणके समीपसे विश्वरूप
(अनेक प्रकारके रूप) ग्रहण करनेके लिए ही मानो उनके शरीरका आश्रय लिया है । इसके प्रति अविश्वास
ही अधिक परिमाणमें करना होता है, क्योंकि कमलके मूल, नाल, कोश (कली) एवं विस्तार इन सबों से विशेष
वृद्धि पाते रहने पर भी दिनके शेष भागमें शोभा जिस प्रकार उस कमलको त्याग कर देती है, उसी प्रकार राजा
का सैन्य (मूलधन), दण्डशक्ति (उपाय भेद), कोश (खजाना) और राज्य इन सबों से विशेष वृद्धि पाते
रहने पर भी लक्ष्मी उस राजका परित्याग कर देती है । लता जिस प्रकार वृक्षकी शाखाओं का आश्रय करती है,
लक्ष्मी भी उसी प्रकार कुत्तित कामुक व्यक्तियों का आश्रय करती है । गङ्गा जिस प्रकार वसुओं (तन्नामक आठ
पुत्रों) की जननी होने पर भी तरङ्गों और बुद्बुदोंसे चञ्चल है, यह भी उसी प्रकार धनकी उत्पन्न करने वाली
होने पर भी तरङ्गों और बुद्बुदोंके समान चञ्चल है । सूर्य की गति जिस प्रकार महाविषुवादि नानाविध संक्रान्तियों
का (एकसे दूसरे राशि पर जाने का) प्रकाश करती है, यह भी उसी प्रकार व्यक्तियोंके गृहमें (एकसे दूसरेके
पास) सञ्चरण करती है । पाताल की गुफा में जिस प्रकार अधिक परिमाणमें ही अन्धकार रहता है, इसके

हिदिन्वेव भीमसाहसैकहाव्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शिताने-
कपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम् ;
गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति, उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते, सुजनमनिमित्त-
मिव न पर्यति, अभिजातमहिमिव लङ्घयति, शूरं कण्टकमिव परिहरति, दातारं दुःस्व-
प्नमिव न स्मरति, विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति, मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्पर-

हिदिन्वेति । हिदिन्या घटोत्कचजननी राक्षसी सेव लक्ष्मीः, भीमसाहसैकेन परराज्याक्रमणप्रवृत्ति-
केवलनोपगृहकारितया हायं हर्षं शक्यं हृदयं चेनो यस्याः सा तादृशी, पक्षे भीनो वृकोदरः तस्य
साहसैकेन हिदिन्यमारणादिकेवलोल्लाहिक्रिया हायं हृदयं यस्याः सा तादृशी ।

प्रावृडिति । प्रावृट् वर्षासमयः सेव, अचिरद्युति स्वल्पसमयवर्तिनी पुरगृहादिशोभां कर्तुं शीलं
यस्याः सा तादृशी, पक्षे अचिरद्युति लङ्घितं कर्तुं शीलं यस्याः सा ।

दुष्टेति । दुष्टा त्रामप्रदर्शनच्छादृषितान्तःकरण पिशाची राजसीव, दर्शितः प्रकटीकृतः अनेकेषां
बहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्रायः अमुदयो यया सा तयोका सती, स्वल्पसत्त्वम् अल्पज्ञं जनम् उन्मत्तीकरोति
तदुच्छ्रायप्रकटनेन तदाशया उद्वेगं विदधाति, पक्षे—ऊर्ध्वोक्तापाग्निरग्नानं पुरुषः एवञ्च दर्शितः निजदेह
प्रकाशितः अनेकेषां बहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्राय उन्नतता यया सा नितान्तदीर्घवैयर्थ्यः, तयोका सती अल्प-
सत्त्वं दुर्बलं मानुषम् उन्मत्तीकरोति त्रासेनेत्याशयः ।

‘लतेव’ इत्यारम्भ ‘दुष्टपिशाचीव’ इत्यन्तःयावत् पूर्णोपमालङ्कारः ।

सरस्वतीति । सरस्वती भारती तथा परिगृहीतं स्वीकृतं विद्यावन्तमित्यर्थः जनं पुरुष ईर्ष्ययेव मत्स
रेणेव नालिङ्गति नावलम्बते, सपत्न्यन्तरालिङ्गितं स्वामिनं सपत्न्यन्तरवदित्याशयः । इह गुणोपेक्षालङ्का-
रेण समासोक्तिः सङ्घीयते ।

गुणेति । गुणवन्तं शौर्यादिगुणोपयुक्तम् अपवित्रं चण्डालादि जनं पुरुषमिव न स्पृशति न स्पर्श
करोति । उदारसत्त्वं महाशयं जनम् अमङ्गलमिव अकल्याणमिव न बहु मन्यते नाधिकमाद्रियते । सुजनं
सुपुरुषम् अनिमित्तमिव उरकापातादिदुर्लक्ष्यमिव न पर्यति नावलोकयति । अभिजातं सखलीनं जनम्
अहिमिव सर्पमिव लङ्घयति अतिक्रम्य गच्छति । शूरं शौर्यगुणोपेतं कण्टकमिव परिहरति परित्यजति
दातारं बहुप्रदं दुःस्वप्नमिव अशुभस्वप्नमिव न स्मरति न चिन्तयति । विनीतं विनयगुणसंयुक्तं पातकि-
पापकारिणमिव नोपसर्पति न पार्श्वं प्रयाति । मनस्विनं प्रशस्तचित्तम् उन्मत्तमिव उन्मादवन्तमिव उप-
हसति उपहास्यं करोति ।

इह ‘गुणवन्तम्’ इत्यादिद्वितीयान्तपदानां जनमितिप्रकृतविशेष्यपदानुपह्नात् ‘मनस्विनमुन्मत्त-
मिव हसति’ इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये उपमालङ्कारः ।

परस्परेति । किञ्चेति आर्यः । इन्द्रजालं बृहत् दर्शयन्ती प्रकाशयन्तीव जगति संसारे परस्परविरुद्धं
जाने पर लोकोको भी उसी प्रकार अधिक परिमाणों ही मोह हो जाता करता है । भीमसेन का साहस जिस प्रकार
हिदिन्या राक्षसी (भीम की स्त्री घटोत्कच की माता) को नन अपहरण किया था, उसी प्रकार केवल भवदुर
साहस ही इत्का नन अपहरण कर लेता है । वर्षाकाल जिस प्रकार क्षामदुर विपुल का प्रकाश करता है,
वह भी उसी प्रकार लोगों की अति अल्पकाल रहने वाली ही गृह-नगर की शोभा का प्रदर्शन करती है । कोई
दुष्ट पिशाचिनो जिस प्रकार अग्ने शरीरमें बहुतपुच्छ-परिमित उन्नता (ऊँचाई) दिखा कर दुर्बल व्यक्तियोंको
मनसे उन्मत्त करती है, वह भी उसी प्रकार अनेक पुरुषोंको उन्नति दिताकर अल्पबुद्धि वाले पुरुषोंको उन्मत्ती
वाशमें उन्नत कर देती है । सरस्वती द्वारा परिगृहीत व्यक्ति (विद्वान्) को ईर्ष्यावश से ही मानो अलिङ्गन
नहीं करती है । गुणवान् व्यक्तिको अपवित्र समान स्वर्ण नहीं करता है । महाशय (उदार) व्यक्तिको अमङ्गलके
समान बहुत आदर नहीं करती है । सज्जनको कुलका के समान नहीं देखती है । सखुनोदय (सुजन) व्यक्तिको
सर्पके समान लोंच कर चला जाती है । वीरको कण्टकके समान छोड़ देती है । दाता को दुःस्वप्नके समान स्मरण
भी नहीं करती है । पातकीके समान विन्धी के पास में भी नहीं पड़ती है, वीर मनस्वी व्यक्तिके उन्नतके
समान उपहास करती है । यह लक्ष्मी, इन्द्रजाल दिखाने दिखाते ही मानो इस संसारमें परस्पर-विरुद्ध

१. हिदिन्वेव । २. कर्त्तुं न कारो नोपलभ्यते । ३. दुःस्वप्नम् । ४. नापसर्पति । ५. हसति ।

विरुद्धश्चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति^१ निजं चरितम् । तथाहि, सततम्^२ ऊष्माणमारोपयन्त्यपि^३ जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिं सन्भवपि तृष्णां सवर्द्धयति । ईश्वरतां दधानापि अशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटु-विपाका । विग्रहवत्यपि अप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषो-

मिथोऽसंबद्धधर्मयुक्तमित्यर्थः, निजम् आत्मीयं चरितं वृत्तं प्रकटयति आविष्करोतीति सम्बन्धः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

लक्ष्मीचरिते मिथोऽसंबद्धधर्मवस्त्वं प्रकटयति—तथाहीति । इयं लक्ष्मीः, सततं निरन्तरम् ऊष्माणं तापम् आरोपयन्त्यपि प्रवर्त्तयन्त्यपि जाड्यं शैत्यम् उपजनयति करोतीति विरोधः, ऊष्माणं धनवर्गं जाड्यं जडत्वं सदसद्विवेकशून्यत्वमिति तत्परिहारः ।

उन्नतिमिति । उन्नतिम् ऊर्ध्वगतिम् आदधानापि कुर्वाणापि नीचस्वभावतां नीचवृत्तित्वम् आविष्करोति प्रकटयतीति विरोधः, उन्नतिम् अवस्थोत्कर्षम्, नीचस्वभावता औदत्योत्पादनेन निन्दितचरित्रत्वमिति तत्समाधानम् ।

तोयराशीति । तोयराशेः जलनिधेः सकाशान् सम्भवति समुत्पद्यत इति तथाविधापि, तृष्णां पिपासां संवर्द्धयतीति विरोधः, तृष्णां धनाकांक्षामिति तत्परिहारः ।

ईश्वरतामिति । ईश्वरतां शिवत्वं दधानापि धारयन्त्यपि अशिवप्रकृतित्वं शिवभिन्नस्वभावत्वम् आतनोति विस्तारयतीति विरोधः, ईश्वरतां प्रभुतां दधानापि आपादयन्त्यपि अशिवप्रकृतित्वम् अन्योत्पीडनकारणत्वेन अमङ्गलस्वभावत्वमातनोतीति तत्समाधानम् ।

बलोपचयमिति । बलोपचयं शारीरिकसामर्थ्यवृद्धिम् आहरन्त्यपि कुर्वत्यपि लघिमानं भारहीनत्वम् आपादयति जनयतीति शारीरिकसामर्थ्यवृद्धौ शरीरेऽवश्यम्भावाद्विरोधः, बलोपचयं सैन्यवृद्धिं लघिमानं कार्पण्यमिति तत्परिहारः ।

अमृतेति । अमृतसहोदरापि पीयूषेन सममुत्पन्नापि एकसमुद्राज्जायमानत्वादित्याशयः । कटुविपाका जिह्वायां कटुरसेति अमृतसहोदराया मधुररसत्वसम्भवे कटुरसत्वाद्विरोधः, कटुः अन्येषां सन्तापकत्वेन क्लेशकरः विपाकः परिणामो यस्याः सा तादृशीति तत्समाधानम् ।

विग्रहेति । विग्रहवत्यपि मूर्त्तिमत्यपि, अप्रत्यक्षं चक्षुषागम्यं दर्शनं ज्ञानं यस्याः सा तादृशी चाक्षुषप्रत्यक्षागम्येत्यर्थः इति विरोधः, विग्रहवत्यपि प्रेरकनया युद्धवत्यपि मिथः सद्भ्यामविधायिन्यपि देवत्वादेवाप्रत्यक्षदर्शनेति तत्परिहारः ।

पुरुषेति । पुरुषोत्तमे उत्कृष्टपुरुषे रतापि आसक्तापि खलजनप्रियेति विरोधः, पुरुषोत्तमरतापि भगवद्विष्ण्यासक्तापि खलजनप्रिया बाहुल्येन दुष्टजनावलम्बनादिति तत्समाधानम् ।

‘ऊष्माणमारोपयन्त्यपि’ इत्यारभ्य ‘पुरुषोत्तमरतापि’ इत्यन्तं यावत् सर्वत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

धर्मं समन्वित अपना चरित्रं प्रकटं करती है । क्योंकि सर्वदा उष्णता उत्पन्न करती हुई भी शीतलता उत्पन्न करती है (धनका अहङ्कार उत्पन्न कर, एवं मनुष्यको सदसद्विवेचनाशून्य कर देती है) । ऊपर उठा करके भी नीचेमें रखती है (अवस्थाकी उन्नतिको उत्पन्न कर अथ च मनुष्यको ऊँचतित्त्व स्वभाववाला कर देती है) । समुद्र (जलराशि) से उत्पन्न होकर भी पिपासा बढ़ाती है (धनकी अभिलाषा की वृद्धि करती है) । शिव होकर भी अशिव स्वभावका विस्तार करती है (लोगोंको प्रभुत्व उत्पन्न करके दूसरेको पीड़ा देनेके कारण अमङ्गल स्वभाव को विस्तार करती है) । शरीरमें बलवृद्धि करके भी लघुनाको उत्पन्न करती है (सैन्यवृद्धि करती है और स्वभावको छुगण करती है) । अमृतको सहोदरा होने पर भी जिह्वामें कटुरस (कड़वा) अनुभूत होती है (परिणाममें दुःखदायिनी होती है) । मूर्त्तिमती होकर भी चाक्षुष प्रत्यक्षके योग्य नहीं है (धनियोंके नीचेमें परस्पर कलह उत्पन्न कर दृष्टिगोचर नहीं होती है) । उत्कृष्ट पुरुषमें आसक्त होने पर भी खल पुरुषोंसे प्रीति

१. क्वचित् ‘जगति’ इति पदं नावलोक्यते ।

२. सन्ततम् ।

३. उपजनयन्त्यपि ।

४. राशिरिव ।

५. कटुक ।

तत्परतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्रमति । तथाहि, इयं संवर्द्धनवारिधारा वृष्णाविषवल्लीनाम् ; व्यावर्गीतिरिन्द्रियमृगाणाम् ; परामर्शधूमलेखा सञ्चरितचित्राणाम् ; विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणाम् ; निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानाम् ; तिमिरोद्भूतिः शाखदृष्टीनाम् ; पुरः पताका सर्वाविनयानाम् ; उत्पत्तिनिम्न । क्रोधावेगघ्राणाणाम् ; आपानभूमिः विषयमयूनाम् ; सङ्गीतशाला भ्रूविकारनाट्याणाम् ; आवासदरी दीपाशी

रेण्विति । रेणुमयीव-रजोनिष्पन्नेव स्वच्छं विशदमपि कलुषीकरोति मलिनं विद्यार्थीति विरोधः, स्वच्छमपि रागाद्वह्मरहितमपि जने कलुषीकरोति रागाद्वह्मरादियुक्तं विदधाताति तत्परिहारः ।

इह रजोनिष्पत्त्युत्प्रेक्षायां क्रियोत्प्रेक्षा विरोधाभासश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

येति—किञ्चेति चार्यः । चपला चञ्चला तडितिवेति च व्यज्यते, यथा यथा येन येन प्रकारेण इयं लक्ष्मीः दीप्यते प्रकाशते आविर्भवति, तथा तथा तेन तेन प्रकारेण दीपशिखेव प्रदीपज्वालेव कज्जलवन्मलिनमेव परिहासपरगोहरगादिकं दुष्कृतमेव न तु प्रायेण शोभनमित्येव पदार्थः कर्म केवलम् उद्भूतमिति आविष्करोति । पदे—कज्जलमेव मलिनं कर्म । पूर्णपमा ।

मलिनकर्मोद्भूतं प्रदर्शयति—तथातीति । इयं लक्ष्मीः, वृष्णा विषयेच्छा एव विषयस्वरूपः अनर्थजनकस्याद्विषयताः तासां संवर्धनवारिधारा वृद्धिकारगीभूतनितरसलिलसेकः, विद्यमानायामस्यां वृष्णावृद्धयवलोकनादित्याशयः । इन्द्रियाणि कञ्चाप्येव मृगा हरिणाः तेषां व्याधिगीतिः मृगवधजीविगानम्, आकृत्य नष्टीकरणात् । व्याधा हि गानेन मृगानाङ्गुय गतासु नृवंन्तीति प्रत्यातं सर्वत्र । सञ्चरितानि सदाचरणानि तान्येव चित्राणि जालेभ्योऽपि तेषां परामर्शधूमलेखा आवरणधूमपङ्क्तिः, विद्यमानायामस्यां बाहुल्येन जनानां सञ्चरितावरणात् । मोहाः विषेयाविषेयविवेकानावा एव दीर्घनिद्राः दीर्घस्वापाः तासां विभ्रमशय्या विज्ञानशय्या, विद्यमानायामस्यां मोहवृद्धिदर्शनात् । धनमदा द्रव्याहङ्कारा एव पिशाचिका राक्षस्यः तासां निवासाय अवस्थानाय जीर्णवलभी प्रार्थनचन्द्रशाला पिशाचानां जीर्णमवन इव धनमदानां लक्ष्यामेवावस्थानात् । शान्ताग्नि वेदादीनि एव दृष्टयो लोचनानि तासां तिमिरोद्भूतिः नयनरोगविशेषस्योत्पत्तिः अनर्थैव शान्तादृष्टिनिरोधात् । सर्वाविनयानां सर्वविषदुश्चरित्राणां पुरःपताका अग्रवैजयन्ती, पताकावलोकनेन रयागमनानुमानवत् लक्ष्या अवलोकनेन सर्वविषदुश्चरित्रानुमानात् । क्रोधावेगाः कोपसंभ्रमा एव ग्राहा जलजनवः तेषाम् उत्पत्तिनिम्ना उद्भवन्दी, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन कोपसम्भ्रमोद्भवदर्शनात् । विषयाः सकृद्वन्दनादिसम्भोगवस्तुन्येव मयूनि अनर्थजनकत्वेन मद्यानि तेषाम् आपानभूमिः पाननोष्टिकास्थानम्, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन भोगदर्शनात् । भ्रूविकारा ब्रूदृष्टय एव नाट्यानि अभिनयाः तेषां सङ्गीतशाला रङ्गशाला, अस्यामेवाधिक्येन ब्रूदृष्टीविधानात् । दीपाः कामादय एव आशी-विषाः जीवनघातकत्वाद् विषयराः तेषाम् आवासदरी निवासचन्द्ररा, अस्यामेव कामाद्यवस्थानात् ।

करती है (नारायणने आ-कर रहती है, एवं प्रायशः दुर्जनको ही प्रांति करती है) । धूलिनयी होकर ही नाना निर्मल वस्तुओंके भी मलिन कर देती है (अहङ्कारादि-दोष-रहित व्यक्तियों को अहङ्कारादि दोष से दीपी बना देती है) । और जैसे-जैसे यह चञ्चला लक्ष्मी आविर्भूत होती है, वैसे-वैसे ही दीपशिखाके समान कज्जलवत् मलिन पदार्थ ही केवल प्रकट करती रहती है । क्योंकि यह लक्ष्मी, विषय लालत्वात् विपत्तिसमूह को बृद्धि करनेवाली बलाया है, (अर्थात्, जैसे जलपारा विपत्तिलाओं की बृद्धि करती है, वैसे यह मृगवृष्णा की बृद्धि करती है), इन्द्रियरूप हरिणोंके पक्षमें व्यामोका गान है (अर्थात्, जैसे व्यामोका गीत हरिणोंको आरुपित करता है, वैसे यह इन्द्रियोंकी आरुपित करती है), सञ्चरितरूप चित्र समूहना आवरण करनेवाली धूमपत्ति है (अर्थात्, जैसे धुएँ से चित्र मिट जाने हैं, वैसे यह सञ्चरितको विनाश देती है); मोक्षर दीर्घनिद्राके पक्षमें कोमल शय्या है (जैसे कोमल शय्या पर बैठनेके मूल नींद आती है, वैसे यह मोक्षकी विज्ञान-भूमि है), धनाभिमानरूप पिशाचिनियोंके रहनेके लिए दृढी-मृदवी क्यारी है, शान्त नयनके पक्षमें तिमिरनामक नेत्ररोग है, सब दुराचरणोंके अंगे उद्भवेवासी पताका है, क्रोधावेगरूपी जलजन्तुओं (मगरों) की उत्पत्ति करने वाली नदी है, सकृद्वन्दनवनिता प्रभृति भोग्य पदार्थरूपी नदीकी पान-भूमि है, भ्रूविकाररूपी अभिनयशी

१. पुरःसरजरा । २. आवासभूमिः ।

विषाणाम्, उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणाम्, अकालप्रावृट् गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिलोकापवादिस्फोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणः, वध्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य । न हि तं पश्यामि, यो ह्यपरिचित-
यानया न निर्भरमुपगूढः, यो वा न विप्रलब्धः । नियतमियमालेख्यगतापि चलति, पुस्तम-
व्यपि इन्द्रचालमाचरति, उत्कीर्णापि विप्रलभते, श्रुताप्यभिसन्धत्ते, चिन्तितापि वञ्चयति ।

सत्पुरुषाः शिष्टाः तेषां व्यवहाराः सानुकम्पाचरणानि तेषान् उत्सारणाय कूरीकरणाय वेत्रलता वेतसयष्टिः, उद्धृतायामस्यां शिष्टानामपि प्राक्सानुकम्पव्यवहारविलोपात् । गुणा दयादाक्षिण्यप्रभृतय एव कलहंसकाः कादम्बाः तेषाम् अकालप्रावृट् असमयप्राप्तवर्षासमयः, वर्षासमये कादम्बानामिव विद्यमानायामस्यां गुणानामदर्शनात् । कपटं छलाचरणमेव नाटकम् अभिनयः तस्य प्रस्तावना आमुखम्, विद्यमानायामेवा स्यां कूटव्यवहारारम्भात् । कामो मदन एव करी दन्ती तस्य कदलिका रम्भा, सत्यामेवास्यां स्वच्छन्दव्य-
वहरणात् । साधुभावस्य सौजन्यस्य वध्यशाला हननभवनम्, सत्यामेवास्यां सौजन्यस्य विलोपात् । तथा धर्मो धर्मव्यवहरणमेव इन्दुमण्डलं स्वच्छतया चन्द्रविम्बं तस्य राहुजिह्वा सैहिकेयरसना, अनयैव धर्मव्यवहरणप्रासात् ।

इह 'इयं संवर्द्धनवारिधारा वृष्णाविषवह्नीनाम्' इत्यारभ्य 'राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य' इत्यन्तं यावत् प्रायेण परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'केवलं 'पुरःपताका सर्वाविनयानाम्' इत्यत्र, 'उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणाम्' इत्यत्र च निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

नहीति । हि निश्चितं तं जनं न पश्यामि नावलोकयामि, यो हि जनः अपरिचितया परस्परपरिज्ञान-
शून्यया अनया लक्ष्म्या निर्भरं गाढं नोपगूढो नालिङ्गितः सम्पत्तिलिप्सया निरतिशयव्यापारानन्तरं तथा न संश्लिष्ट इत्यर्थः । यो वा न विप्रलब्धः त्यक्त्वा न प्रतारितः ।

इह लक्ष्म्यां कार्यद्वारा कुलटाया गणिकाया वा व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिर्वोध्या । अपि चात्र 'नहि तं पश्यामि' इति वाक्यस्योत्तरत्र पाठ एव समुचितः अन्यथा यच्छब्दान्वितवाक्ययोरुत्तरत्र पाठेन वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः 'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' इत्यादिवत्समापत्तेर्देवेति बोध्यम् ।

सर्वविधिनैव लक्ष्म्या वञ्चनामुपपादयति—नियतमित्यादिना । नियतं निश्चितम् इयं लक्ष्मीः आले-
ख्यगतापि चित्रलिखितापि चलति भवनान्तरं गच्छति । पुस्तमय्यपि मृत्काष्ठादिरचितपुत्तलिकारूपापि इन्द्रजालं कुहकम् आचरति प्रदर्शयति, अकस्मात् लक्ष्म्या विलोपात् । 'पुस्तस्त्री हस्तनियत्' इत्यादि वाग्भटः । 'पुस्तं लेप्यादिकर्मणि' इत्यमरस्य—

'मृदा वा दाह्या वाथ वलेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥'

इति रामाश्रमो टीकाऽत्रानुसन्धेया । उत्कीर्णापि प्रस्तरं निस्तप्य, रचितापि विप्रलभते झटिति परित्यज्य वञ्चयति । श्रुतमस्यास्तीति श्रुता अर्श आदित्वाद्च् प्रत्ययः, दुराचारनिषेधकशास्त्रज्ञानयुक्ता-
पीत्यर्थः अभिसन्धत्ते छलव्यवहारं करोति अविश्वासव्यवहारात् । चिन्तितापि स्मृतापि वञ्चयति प्रता-
यति । विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

सङ्गीत-शाला है, कामादि दोषरुपी विषधरसर्पिके रहनेकी गुफा है, तत्पुरुषोंके सङ्घव्यवहारोंको दूर मगानेवाली वेतकी छड़ी है, दयादाक्षिण्यादि गुणरूपी कलहंसों की असामयिकोपस्थित वर्षा ऋतु है, लोकनिन्दारूपी विस्फोटकका विस्तार करनेवाली भूमि है, कपटाचरणरूपी नाटककी प्रस्तावना है, कन्दर्परूपी हाथी का कदलीवन है, साधुभावकी वध्य-शाला (हत्यागृह) है, और धर्माचरणरूपी चन्द्रमण्डलके लिए राहु-जिह्वा है । मैं ऐसा कोई पुरुष नहीं देखना कि इस अपरिचिता लक्ष्मी द्वारा गाढ आलिङ्गित होकर वादमें प्रतारित नहीं हुआ है । वह लक्ष्मी, चित्रपट पर चित्रित होने पर भी निःसन्देह चली जाती है । मृत्तिका अथवा काष्ठादि द्वारा पुत्तलिका बनाकर रखने पर भी इन्द्रजालके समान व्यवहार करती है । पथरमें खुदवाकर रखने पर भी धोखा देती है । शास्त्राभिज्ञ होने पर भी दुर्न्यवहार करती है, प्राप्तिकी आशासे भक्तिके द्वारा ध्यान करने पर भी ठगती है ।

१. ...व्यवहाराणाम् । २. विस्फोटानाम् । ३. कवित्व अनयेति इति पदं नावलोकयते । ४. पुस्त-
कमय्यपि ।

एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीताः विकलत्वा भवन्ति राजानः, सर्वविनयाधिष्ठानताञ्च गच्छन्ति । तथाहि, अभिषेकसमय एव चैषां मङ्गलकलसज्जैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्, अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीक्रियते हृदयम्, पुरोहित कुशाग्र-सम्मार्जनीभिरिवापनीयते ज्ञान्तिः, उष्णीषपट्ट-वन्धनेवावच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्, आनपत्रमण्डलेनेवापवार्यते परलोकदर्शनम्, चामरपथनैरिवापह्रियते सत्यवादिता, वेन्द्रण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणाः, जयशब्दकलकलैरिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः, ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः । केचित् श्रम-वश-शिथिल-शकुनि-गल-पुटं चपलाभिः स्वद्योतोन्मेष-

भवन्ति । एवंविधयापि पूर्वोक्तलक्षणलक्षितयापि दुराचारया दुष्टाचरणया अनया लक्ष्म्या कथमपि महता क्लेशेन दैववशेन भाग्यवशेन परिगृहीता आश्रिता राजानो नृपतयो विकृताः समाकुला भवन्ति । सर्वेषां समस्तानाम् अविनयानां दुर्व्यवहाराणाम् अधिष्ठानताम् आस्पदत्वं च गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।

इह लक्ष्म्यां कार्यद्वारा पिशाचीव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः ।

चैष्ठ्यं दुर्व्यवहारास्पदत्वं समुपपादयति—तथाहीति । अभिषेकसमय एव राज्याभिषेकस्य एव एषां नृपतीनां मङ्गलकलशज्जैरिव कल्याणकुम्भाभ्योभिरिव दाक्षिण्यम् औदार्यं प्रक्षाल्यते प्रक्षालनविषयीक्रियते । अग्निकार्यम् अभिषेकाङ्गहोमः नस्य धूमेन हृदयं स्वान्तं मलिनीक्रियते राज्ञामिति शेषः । पुरोहितः पुरोधाः तेषां कुशाग्रपण्येव दर्भाप्राण्येव सम्मार्जन्यः ताभिः ज्ञान्तिः क्षमागुणः अपनीयते रेण्वा-दिवत् दूरीक्रियत इव, बाहुल्येन सहिष्णुताशून्यत्वात् । उष्णीषं मूध्वेष्टं तदेव पट्टवन्धः क्षीमवसन-वन्धनं तेन जरागमनस्मरणं 'बाहुल्यं मे भविष्यतीति' चिन्ता अवच्छाद्यते शिरोवत् आम्रियत इव । बाहुल्येन वृद्धानामुपहामात् । आनपत्रमण्डलं मण्डलीकृतच्छत्रं तेन परलोकदर्शनं जन्मान्तरदृष्टिः अपवार्यते अन्य-पुरुषावलोकनवत् निवार्यते, आधिक्येन परलोकभाविक्लेशत्रयोधाभावेनाधर्मव्यवहरणात् । चामरा बालव्य-जनाः तेषां पथनैः चातैः सत्यवादिता अवितयवादिता अपह्रियते रेणुवत् अपनीयत इव बाहुल्येनासत्य-संभाषित्वात् । वेन्द्रण्डाः वेतसपथयः तैः गुणा दयादाक्षिण्यादयः उत्सार्यन्ते अन्यजनवत् दूरीक्रियन्त इव, बाहुल्येन तेषां गुणरहितत्वात् । साधुवादाः सौजन्यप्रशंसावचनानि जयशब्दकलैः जयशब्दकोलाहलैः तिरस्क्रियन्ते सामान्यवाक्यवत् आच्छाद्यन्त इव, बाहुल्येन तत् साधुवादविमुखत्वात् । ध्वजपटपल्लवैः ऊर्ध्वोत्थनकेतुदण्डसंसकप्रयितपताकाभिः, यशः श्लोकः परामृश्यते छिन्नविशदवर्णवत् प्रोद्ध्यत इव, तत्पर्यन्तं विविधदुर्व्यवहारवशात् बाहुल्येन तेषां यशोविलोपात् ।

इह 'अभिषेकसमय एव' इत्याधारस्य 'ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः' इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । केवलं 'पुरोहितकुशाग्रे' व्यादौ निरङ्गकेवलरूपकसंकीर्णा क्रियोत्प्रेक्षालङ्कार इत्यवधेयम् । केचिदिति । केचित् राजानः, विह्वलतामुपयान्तीत्यग्निमेगास्य सम्यन्धः । श्रमवशेन दूरोद्गुयनादि-प्रवासाधिक्येन शिथिलं श्रयं यत् शकुनेः मयूरादिपक्षिणः गलपुटं कण्ठदेशः तद्वत् चपलाभिः चञ्चलाभिः,

ऐसी दूर दुराचारिणों, अदृष्टवश किसी प्रकार से राजाओं का परिग्रह कर भी न वे तो वे व्याकुल होकर किसी कानके नहीं रहते और सब दुराचार परायण हो जाते हैं । क्योंकि अभिषेक के समय ही उनकी सब चतुरता मानी माहुरिक कलशों के उलटे धुल जाती है । अभिषेकाङ्गा होमके धुप्पे मानी उनके हृदय मलिन हो जाते हैं । पुरोहितोंकी कुशाग्ररूप मार्जनी (गद्दू) से मानी उनके लगागुग दूर फेंक दिये जाते हैं । रेणुमी कण्डे की पगडीके बंधनेसे मानी 'मे भी बूढ़ होऊँगा' इस प्रकारकी चिन्ताकी डंक देती है । प्रसारित छत्रसे ही मानी जन्मान्तरके प्रति इष्टिज्ञानकी रोक लगा देती है । चामरके बाहुसे ही मानी सत्यवादिता की रटा देती है । वेतकी छट्टिसे ही मानी दयादाक्षिण्यादि सब गुण बाहर निकाल दिये जाते हैं । जम्बुनिके कोलाहलसे ही मानी, उनके संजन्दकी प्रशंसा नीचे फेंक दी जाती है । एवं ध्वजालय विन्यृत पताकासे ही मानी यश पोंछ दिया जाता है । परिश्रमवश शिथिल हुए पक्षीके गलपेट (गर्दन) के समान एवं खजोठ (जुगनू) के प्रकाशके

१. दैवपरिगृहीताः । २. विकलर्गमवन्ति । ३. एवैषान् एव चैतेषान् । ४. मलिनीमगति ।
५. वसह्रियते । ६. ...पट... । ७. अवाच्छाद्यते । ८. अरस्यन्ते, अरस्यन्ते । ९. ... कलकलरवैः ।
१०. वचिन् । ११. श्रमद्विथिल... । १२. ...पट्टपट्ट... ।

मुहूर्त्त-मनोहराभिर्मनस्विजनगहिताभिः सम्पद्भिः प्रलोभ्यमानाः, धन-लवलाभावलेपविस्मृत-जन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेव रागावेशेन बाध्यमानाः, विविधविषय-प्राप्त-लालसैः पञ्चभिरप्यनेक-सहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः, प्रकृतिचञ्चलताया लब्धप्रसरेण एकेनापि सहस्रतामिवोपगतेन मनसा आकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते, भूतैरिवाभिभूयन्ते, मन्त्रैरिवावेश्यन्ते, सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते, वायुनेव विडम्ब्यन्ते, पिशाचैरिव रस्यन्ते, मदनशरैर्मर्माहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वते, धनोष्मणा पच्यमाना इव विचे-
ख्योतो ज्योतिरिङ्गः तस्य उन्मेषवत् प्रकाशवत् मुहूर्त्तं क्षणं मनोहराभिः, विनश्वरत्वात् किञ्चिद् समय-मात्रचित्तहारिणीभिः, अत एव मनस्विजनाः ज्ञानिलोकाः तैः गहिताभिः निन्दिताभिः सम्पद्भिः घनादि-समृद्धिभिः, प्रलोभ्यमानाः लोभं प्राप्यमाणाः ।

इह द्वे लुप्तोपमे पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गश्चेत्येतेषां मिथोनैरपेक्षेण तिलतण्डुलवत्संस्मृतिः ।

धनलवेति । धनलवस्य अत्यल्पद्रव्यस्यापि लाभावलेपेन प्राप्तिगर्वेण विस्मृतानि विस्मरणं प्राप्तानि जन्मानि जन्तुपि यैस्ते तादृशाः, अत्यल्पस्यापि द्रव्यस्य प्राप्तिगर्वेण 'के वयम्, केपामात्मजाः, कीदृगवस्था अभूम्' इति स्मरणरहिता इत्यर्थः । एतद्धि दत्तकमुत्तरम् । अनेकैर्नानाविधैः दोषैः वातपित्तकफविकारैः उपचितेन वृद्धिं गतेन दुष्टेन दूषितेन अस्वास्वतेन यथा पीड्यमाना भवन्ति तथा दोषैः कामक्रोधादिभिः प्रवृद्धेन रागावेशेन विषयासक्तिरूपाभिनिवेशेन बाध्यमानाः अधरीक्रियमाणाः । पूर्णोपमा ।

विविधेति । विविधा अनेके ये विषयाः शब्दस्पर्शादयः तेषां प्राप्तेषु ग्रहणेषु लालसैः लालुपैः 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रभसः । पञ्चभिः यथार्थतः पञ्चसङ्ख्यकैरपि विषयाधिक्यात् अनेकसहस्रसंख्यैरिव विद्यमानैः, इन्द्रियैः श्रोत्रत्वगादिज्ञानकरणैः वाक्पाण्यादिकर्मकरणैश्च आयास्यमानाः निजनिजशब्दस्पर्शादिविषयेषु निरन्तरगाढप्रवर्त्तनया परिखिद्यमानाः । गुणोपमेक्षा ।

प्रकृतौति । तथा प्रकृत्या स्वभावेनैव चञ्चलतया चपलतया कारणेन, लब्धप्रसरेण प्राप्तावकाशेन विविधविषयव्याप्तेन, अतएव एकेनापि विद्यमानेन सहस्रतां सहस्रसंख्यकत्वम् उपगतेन विषयाधिक्यात् प्राप्तेनेव मनसा चित्तेन आकुलीक्रियमाणाः व्यग्रीक्रियमाणाः सन्तः विह्वलतां चञ्चलताम् उपयान्ति उप-गच्छन्ति । क्रियोपमेक्षा ।

तस्मिन् समये च तेषां स्थितिं प्रदर्शयति—ग्रहैरित्यादिना । ग्रहैः शनैश्चरादिभिः गृह्यन्ते ध्रियन्ते इव, प्रतिक्षणमनेकविधभावभङ्गीविधानादित्याशयः । एवमग्रेऽपि भावोऽवगन्तव्यः । भूतैः देवयोनिरित्येतेः 'भूतोऽभी देवयोनय' इत्यमरः, अभिभूयन्ते आक्रम्यन्त इव । मन्त्रैः आधर्वणिकैः तान्त्रिकैर्वा आवेश्यन्ते कैश्चित्पुरुषैः स्वायत्ततया प्रवेश्यन्त इव वशीक्रियन्त इवेत्यर्थः । सत्त्वैः शार्दूलादिहिंसकप्राणिभिः अवष्ट-भ्यन्ते हठादवलम्ब्यन्त इव, कस्मिंश्चित्समये यातनाऽवगमादित्याशयः । वायुना वातव्याधिना विडम्ब्यन्ते विचास्यन्त इव । तथा पिशाचैः राक्षसैः पच्यन्ते भक्ष्यन्त इव । अत्र सर्वत्र क्रियोपमेक्षालङ्कारः ।

स्थित्यन्तराणि दर्शयति—मदनेत्यादिना । मदनशरैः कामवाणैः मर्माहता मर्मस्थलं ताडिताः मुख-भङ्गसहस्राणि विविधप्रकारा मुखभङ्गोरित्यर्थः । कुर्वते विदधते । धनोष्मणा घनाभिमानोत्पन्नसन्तापेन समान क्षणभरके लिए देखनेमें सुन्दर, अतएव ज्ञानियों द्वारा निन्दा की गई सत्यतः कोई-कोई राजा दुःख हो जाते हैं । वे सामान्य धन-लाभ के अहङ्कार में अपने-अपने जन्म-समय के वृत्तान्त को भूल जाते हैं; वात-पित्त-कफसे दूषित रक्तके समान कामक्रोधादि दोषोंसे वृद्धि-प्राप्त विषयासक्तिमें यातना भोग करते रहते हैं । शब्द-स्पर्शादि अनेक प्रकार के विषयों के रसका आस्वादन करने के अभिलाषी एवं पञ्चसङ्ख्यक होने पर भी विषय बाहुल्यसे मानो अनेक सहस्रसंख्या प्राप्त किए हुए इन्द्रियोंसे दुःख भोग करते रहते हैं और मन स्वभावतः चञ्चल होनेके कारण अवकाश मिलनेसे अनेक विषय में दोड़ता रहता है । अत एव एक होने पर भी मानो सहस्र संख्या प्राप्त हुए उस मनसे राजा लोग अकुला कर एक ही वारमें विह्वल हो जाते हैं । उस समय पूतनाप्रभृति कोई-कोई ग्रह आकर मानो उन लोगोंको धेर लेते हैं । भूत मानो उन पर प्रभाव डालते हैं । किसी-किसी मन्त्र-शक्तिके ही मानो उन लोगों को बश कर लेते हैं । विकराल प्राणी (हिंसक जन्तु) मानो इठले उनको पकड़ लेते हैं । वायुरोग से ही मानो वे विचलित किए जाते हैं । पिशाच मानो उनका प्राप्त करते हैं और कानके पाणोंसे मर्माहत होकर ही मानो वे हजारों मुख-विकार करते रहते हैं । धनके अहङ्कारादिमें पच्यमान होकर ही मानो

कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रविबुध्यन्ते, जातुषाभरणानीव^१ सोष्माणं न सहन्ते, दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृताः न गृह्णन्त्युपदेशम्, तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति, इषव इव^२ पानवद्वित्तैर्दृष्ट्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति, दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविच्छेपैर्महाकुलान् शान्तयन्ति, अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः, श्मशानान्नय इवातिरौद्रभूमयः, तैमिरिका इवादूरदर्शिनः, उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठित-

जातुपेति । जातुषा लाक्ष्या रचितानीति जातुषाणि आभरणानि आभूषणानीव, सोष्माणं प्रतापवन्तं जनम् अग्निञ्च न सहन्ते न मृष्यन्ति । एकत्रेण्यावशादन्यत्र संस्रवादित्याशयः ।

दुष्टेति । दुष्टा अशिक्षिता ये वारणा हस्तिनः त इव, महता उत्कृष्टेन मानेन अभिमानेन यः स्तम्भः स्तब्धता तेन निश्चलीकृताः स्थिरीकृताः सन्तः, अन्यत्र तु महत् दीर्घं मानं प्रमाणं यस्य तथोक्तो यः स्तम्भः आञ्जानस्तम्भः तेन तद्वन्धनेन निश्चलीकृताः स्थिरीकृताः सन्तः, उपदेशं शिक्षां हस्तिपक्ववाक्यं न गृह्णन्ति नाददते अवगणयन्तीत्यर्थः ।

तृष्येति । तृष्णा धनल्लिप्सा सैव विषं गरलं तेन मूर्च्छिताः मोहं प्राप्ताः सन्तः, सर्वं पदार्थं कनकमयमिव द्रव्यमयमिव पश्यन्ति अवलोकयन्ति, सततं तच्चिन्तावशादित्याशयः ।

इषव इति । इषवो वाणा इव, पानेन सुरासेवनेन वद्वितं तैर्दृष्ट्यम् उप्रता येषां ते तादृशाः, परेणान्येन प्रेरिताः उत्साहं प्रापिताः सन्तः, विनाशयन्ति प्रजादीन्, अन्यत्र तु पानेन निशातप्रस्तरधर्षणेन वद्वितं तैर्दृष्ट्यं प्रहारशक्तिः सुधारत्वमित्यर्थः, येषां ते तादृशाः, तथा परेण धनुषा कार्मुकेण प्रेरिताः सन्तो विनाशयन्ति लक्ष्यामीति शेषः ।

दूरेति । दण्डविच्छेपैः यष्टिनिच्छेपैः दूरस्थितान्यपि दक्षिणदेशस्थादीन्यपि फलानि आम्नादीनीव, दण्डविच्छेपैः सामदामदण्डभेदा इति तृतीयोपायप्रयोगैः दूरस्थितान्यपि महाकुलानि प्रशस्तवंशान् शातयन्ति नाशयन्ति पातयन्ति च । उपायान्तरस्य विद्यमानत्वे दण्डप्रयोगस्यानुचितत्वमित्याशयः ।

अकालेति । अकाले असमये कुसुमप्रसवाः पुष्पोद्गमा इव, सुन्दरस्वरूपाः सन्तोऽपि, लोकविनाशस्य जनक्षयस्य हेतवो दण्डप्रयोगात् कारणानि, अन्यत्र तु लोकविनाशद्योतककारणानि । तथा च प्रमाणम्—
‘द्रुमौषधिविशेषाणामकाले कुसुमोद्गमः । फलप्रसवयोर्वन्धं महोरपातं विदुर्धुषाः ।

श्मशानेति । श्मशानान्नयः प्रेतवनवह्नय इव, अतिरौद्राः अन्येषामत्यन्तभीषणा भूतयः सन्पदो भस्मानि च येषां ते तादृशाः । ‘भूतिर्मस्मिन् सत्पत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ।

तैमरीति । तिमिरेण तप्तसंज्ञकेन नेत्रगोगेण संसृष्टा इति तैमिरिकाः त इव, अदूरदर्शिनः भाविदोषानवलोकितः दूरस्थितवस्त्वबलकनासमर्थाश्च ।

उपेति । उपसृष्टा रनिर्मलगता गणिका इव, क्षुद्रैः नीचजनैः अधिष्ठितम् आश्रितं भवनं गृहं येषां ते

लिए जानेपर लोग जिस प्रकार विषवैद्य (अंज्ञा) के उत्कृष्ट मन्त्रोंमें भी चेतनता प्राप्त नहीं करते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार उत्कृष्ट मन्त्रगाओं (मलाह) से भी अपने कर्तव्यको समझनेमें समर्थ नहीं होते हैं; लाक्षानिमित आभूषणके समान दूतरके प्रताप (पक्षान्तरने-ओत्रके उत्ताप) को सहन करनेमें समर्थ नहीं होते हैं; अशिक्षित हाथी जिस प्रकार बड़े परिमाणके बन्धनस्तम्भसे निश्चल किए जानेपर भी हस्तिपक्ष (महाव्रत) की शिक्षाको ग्रहण नहीं करता है, वे लोग भी उसी प्रकार अत्यन्त अट्टारसे स्तब्धतावश निस्पन्द रहकर किर्तिला भी उपदेश ग्रहण नहीं करते हैं; धनलालसारूप विषवेगसे विभ्रान्त होकर संनारकी सब वस्तुओंको ही मानो धनमय देखते हैं, ज्ञान चढ़ानेवाले प्रस्तरके धर्षणसे तुषार (तीखे) बाण जिस प्रकार धनुष द्वारा छोड़े जानेपर लक्ष्य पदार्थको विनष्ट करता है, वे लोग भी उसी प्रकार मद्य-मानसे उग्र स्वरूप बड़ जानेके कारण एवं दूतरको खुरा करनेके लिए प्रजाओंको विनष्ट करने हैं; मनुष्य जिस प्रकार ढंडेकी फेंककर दूर रहने पर भी बड़े-बड़े फलोंको तोड़ डालते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार दण्डप्रयोग (जुर्माना) कर दूर स्थित होनेपर भी सत्कुलोत्तर लोगोंको विनष्ट करने हैं, अस्वामयिक पुण्यका विकास जिस प्रकार सुन्दर होनेपर भी लोगोंके विनाशका सूचक होते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार मनोहर आकारवाले होनेपर भी लोगोंके विनाशका कारण बने रहते हैं; श्मशानस्थ

१. जातुषा इव ।

२. महालान, महालान कृता अपि न ।

३. अतितृष्णाविषवेगमूर्च्छिता ।

४. अक्षयः, अक्षयः, असवः ।

५. पादप्याः ।

भवनाः, श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति, अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्त्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगताः बलमीकवृणाग्रावस्थिताः जलविन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धन-पिशित-प्रास-गृध्रास्थाननलिनीवकैः, द्यूतं विनोद-

तादृशाः, अन्यत्र तु छुद्रेः विटैः अधिष्ठितं भवनं यासां ताः तादृश्यः । 'उपसृष्टं मेथुनं स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ।

अथेति । श्रयमाणा आकर्ष्यमानसंज्ञका अपि, अवलोकनादौ का कथा, इति भावः । प्रेतपटहा इव मृतशरीरैरामयिकदृष्ट्याशब्दा इव उद्वेजयन्ति उद्वेगं जनयन्ति । मृतशरीराणां पुरस्तात् पटहा वाधन्त इति देशविनोपव्यवहारः ।

चिन्त्येति । संयोगादौ का कथा चिन्त्यमाना अपि चेतसि स्मर्यमाणा अपीत्यर्थः, महापातकादीनां प्रसूतीहत्यादीनाम् अध्यवसाया उद्योगा इव, उपद्रवं चित्तव्याशान्तिम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति । न केवलं महापातकानि कृतान्येव चित्ताशान्तिं जनयन्ति अपि तु तदुद्योगा अपीति 'चिन्त्यमाना अपि' इत्यस्य सादृश्यद्योतनार्थमध्यवसायपदमिति कुशीला विभावयन्ति । मनुना च महापातकलक्षणमेवमुक्तम्— 'महाहस्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥'

इह 'सप्तच्छदतरव इव' इत्यारभ्य 'चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं 'वृणाविपमूर्च्छिताः कनकमयमिव' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, गुणो-श्लेषा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अन्विति । अनुदिवसं प्रतिदिनं पापेन अधर्मेण आपूर्यमाणा भ्रियमाणा इव आध्मातमूर्त्तयः स्फोट-शरीरा भवन्ति भूपतयः । क्रियोश्लेषा ।

एवं च सति किं भवेदित्यत आह—तदानीं । किञ्चेति चार्थः । ताः पूर्वोक्तरूपा अवस्था येषां ते तादृशाः, व्यसनशतस्य कामक्रोधोत्पन्नदोषजालस्य शरव्य लक्ष्यं तस्य भावः तत्त्वम् आश्रयवच्च उपगताः प्राप्ताः सन्तः, बलमीकं कीटविशेषेण निस्सारितमृत्तिकाराशिः तत्र, वृणाग्रावस्थिता उत्पन्नछादिप्रान्त-पिषमाणाः जलविन्दव इव, पतितं स्वधर्मच्युतं पृथिव्यां परिभ्रष्टं चापि आरमानं स्वं नावगच्छन्ति पाति-त्येन शुक्लतया नावबुध्यन्ते, एकत्र मोहादन्यत्र शुष्कवादित्याशयः । उपमा । व्यसनान्युक्तानि मनुना— 'मृगयाषो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाटया च कामजां दशको गणः ॥

पेशुन्यं साहस द्रोह ईर्ष्यासूर्यार्यदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पाहृष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥'

अपर इति । अपरे अन्ये तु राजानोऽप्रेतनरूपेण दोषानपि गुणपञ्चमध्याशेषवद्भिर्भूतैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्तीति दूरेण सम्बन्धः । भूतविशेषणानि प्रथमं प्रदर्शयति—स्वार्थेति । स्वस्यात्मनो योऽर्थः प्रयोजनं तस्य निष्पादनं करणं तत्परैः, तदर्थमेव वञ्चनोद्योगादित्याशयः । धनानि द्रव्याण्येव पिशितानि मांसानि तेषां प्रासे ग्रहणे गृध्रैः दूरदग्भिः पक्षिविशेषैः । आस्थानं नृपो-पवेशनस्थलमेव नलिनी मनोहरव्याघ्रानावर्णव्याघ्र कमलिनी तस्या वकैः पक्षिविशेषैः । भूर्त्तवक्त्राणि

अग्निदा भस्म जिस प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होता है, उन लोगोंकी मन्त्रति भी उसी प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होती है; नेत्ररोग उत्पन्न होनेपर लोग जिस प्रकार दूरकी चीजको नहीं देख पाते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार परिणामको नहीं देख पाते हैं; वेण्याओंके गृह जिस प्रकार कामुक लोगोंसे युक्त होते हैं, उन लोगोंके गृह भी उसी प्रकार स्त्रीय जनसे युक्त होते हैं; मृतव्यक्तिके दाहकालीन उत्साहवशसे समान उनके नाम उन लिख जाय तो उद्वेग उत्पन्न करते हैं; मन्त्रत्यागि महापातकीका अनुष्ठान करनेके उद्योगके समान उनका ध्यान करनेसे भी मनमें अशान्ति उत्पन्न होती है; वे प्रतिदिन पारने परेसुगे रहकर ही मानो न्कोनदेह हो (हूत) जते हैं; और ऐसी दशामें वे, काम और मोह जन्मि अनेकविध दोषोंके आश्रय होकर बर्तनीयके ऊपरके दृष्ट के अग्रभार पर पड़ी हुई बलमीक बूतोंके समान पतित (भूमिच्युत) होनेपर भी अनेको पतित (स्वधर्मच्युत) नहीं समझ पाते हैं ।

दूसरे ऐसे अनेक राजा हैं, जिनकी समाने, स्वायत्तभावान्तर, धनमयी मातया प्राप्त करनेमें गृध्रस्वरूप

इति, परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति, मृगया^१ श्रम इति, पानं विलास इति, प्रसक्ततां शौर्य-
मिति, स्वदारपरित्यागः अन्यसन्नितेति, गुरुवचनावधीरणसपरप्रणेत्यत्वमिति, अजितच्युत-
सुखोपसेव्यत्वमिति, नृत्यं गीतं नाच-वेश्याभिसक्तिः रसिकतेति,^२ महापराधानाकर्णनं महा-
नुभावतेति, परिभवसहत्वं क्षमेति, स्वच्छन्दता^३ प्रसुत्वमिति, देगवमाननं महासत्त्वतेति,
वन्दिजनख्यातिः^४ यश इति, तरलता^५ उत्साह इति, अवशिेषज्ञता^६ अपक्षपातित्वमिति,

यथा नलिनीमवलम्ब्य तत्पत्राच्छादितशरीरा मीनान् वञ्चयन्तः स्मृतिं चक्षुषुषेन गृह्णन्ति, तथा धूर्त-
लोका अपि भूपतिमवलम्ब्य परान् वञ्चयन्तः तदीयद्रव्यं गृह्णन्तीत्याशयः । इहोभयत्रापि परम्परितरूप-
कमलझारः ।

दोषाणां गुणपक्षेष्वध्वारोपणं प्रदर्शयति—इहानित्यादि । घृतं दुरोदरं क्रीडादि, विनोदकरणस्यापारः
इति प्रतिपादनेन । परमार्थतस्तु घृतं दोष एवेत्याशयः । परदारः परस्त्रियः तेषाम् अभिगमनं सम्मोहो
वैदग्ध्यं चातुर्यम् । परमार्थतस्तु परस्त्रीसेवनं पायोत्पादकमायुःक्षयकरश्चेत्याशयः । मृगया जाखेट श्रमो
व्यायानः । हिंसात्मकत्वात् प्रागघातसम्भवाच्चाखेटो महान् दोष इत्यभिप्रायः । पानं नद्यसेवनं विलासो
भोगविशेषः । परमार्थतस्तु नद्यसेवनं महापातकमित्याशयः । प्रसक्तता अतदधानता सचिवादीनां विरुद्ध-
व्यापारेऽपि तदनवलोकितेत्यर्थः, शौर्यम् उद्वेगान्नावात् सुनटकृत्यम् । परमार्थतस्तु सा स्वविनाशविषा-
यको महान् दोष इति भावः । स्वदारपरित्यागो निजकृत्यजननम् अन्यसन्नितो अनासक्तिः, वस्तुतस्तु स
महापापप्रदायक एवेति भावः । गुरुवचनस्य गुरुवाक्यस्य अवधीरणम् अवहेलनयातिक्रमणम्, अपरप्रणेत्यत्वं
स्वायत्तताप्रकटनादनन्यवश्यत्वम् । वस्तुतस्तु हिंसावधीरणा महान् दोषः । अजितच्युतता सेवकानां
स्वाधीनता सुखोपसेव्यत्वं यच्छ्रद्धया व्यवहरणसम्भवाद्दनायाससेवायोग्यत्वम्, परमार्थतस्तु सा विदोष-
च्युत्पादिकैव । नृत्यं नाट्यम्, गीतं गानम्, नाचनातोद्यम्, वेश्या गार्गिकाः तासु अनिसक्तिः बुद्ध्यासक्त-
चित्तता रसिकता तत्तद्रसप्राहित्वं गुण एवेति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु कामवदोष एव ।

महती विशालस्य अपराधस्य अनाकर्णनम् अश्रवणं महानुभावतां 'अकिञ्चिन्कारमिदम्' इत्युपेक्षाव-
शान्महाप्रभावशालित्वपरिचयः । वस्तुतस्त्वयमविचारो दोष एव । परिभवसहत्वम् अन्यकृतविरक्तार-
सहनशीलत्वं यमा तितित्वा गुणः । वस्तुतस्तु जडत्वमेव । स्वच्छन्दता निरवग्रहता स्वेच्छाश्रमनकारित्वम्,
प्रमुखं स्वतन्त्रत्वम् । वस्तुतस्तु सा निष्कारणान्यायनयोत्पादकतया महान् दोष एव । देवानां विष्णवा-
दीनाम् अवमाननम् अवहेलनम्, महासत्त्वता तेषामपि तुच्छत्वज्ञानान्महाशक्तिमत्ता । वस्तुतस्तु बुद्धि-
रहितता । वन्दिजनख्यातिः स्तुतिपाठकविहितप्रशंसैव यशः कीर्तिः । परमार्थतस्तु सा केवलं वेतनदान-
फलमित्याशयः । तरलता समस्तकर्तव्येषु चाञ्छत्यम्, उत्साहः । वस्तुतस्तु कार्यविनाशकरमगाधत्वं दोष
एव । अवशिेषज्ञता वसुधमविचारणम् अपक्षपातित्वम् अपराधिनोऽपि दोषायर्पालोचनात्तुल्यवृत्तित्वं गुणः ।
वस्तुतस्तु अपराधिनोऽपि अवमानासम्भवाद् गुणिनोऽपि च पारितोषिकासम्भवाद्भवेव सेत्याशयः ।

एवं समाप्त्यरूपेण कनतिर्नामै वक्र (वक्रुला) पञ्चिह्वर और ठगनेमें कुशल दिवने ही ईर्ष्या रश्ते हैं जो
राजाओंको इस प्रकार समझाना करते हैं कि—'जुआ खेलना विनोद है, परलोक गन्त चतुरदा है, मित्र
खेलना व्यायाम (कसरत) है, मद्यपान करना शिलाजिह्वा है, किसी विषयमें ही सवधानतया व्यवहार
नहीं करना बोरदा है, अन्तो धनेश्वरको छोड़ देना अनासक्ति है, सुदके पदचक्रको ग्रहण नहीं करना, स्वाधीनता
है, सेवक जनोंको जो स्वाधीनहोने (मनमाने) करने हैं उनको बगल न देना तुच्छपूर्वक दुरुप (सेवा) है,
नाचना, गाना, बजाना और वेश्याओंमें आसक्त रहना, रसिकता है, बड़े-बड़े अपराधोंको नहीं सुनना (कर्मों
उन पर ध्यान नहीं देना) महाबुद्धिमान् परिकल्प है, ईर्ष्या अमान्य सहन करना क्षमा है, स्वेच्छाकरिता
प्रसक्त है, देवताओंका निरस्तार करना (कुछ न भिन्ना) महाबलशालिनका परिचय है, वन्दिजनोत्ते को पर
प्रशंसा ही यश है, मन्त्री कबलता उत्साह है, एवं नृपतसे कार्यको परालोकन न करना (मने इतने मेद

१. मृगया । २. प्रसक्तता । ३. परित्यागः, परित्यागः । ४. ...व्यवहारः । ५. वृत्त... । ६. अनिसक्तिः ।

७. सम्मोहनामिति । ८. महापराधनाकर्णनं, महापराधनाकर्णनम् । ९. परमवत्सल्यं, परमवत्सल्यं ।

१०. स्वच्छन्दता । ११. स्वाधि । १२. तरलता । १३. अवशिेषज्ञता ।

दोषानपि गुणपञ्चमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्दुर्त्तरमानुयोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमन्मत्तचित्ता निश्चेतनतया तथैवेत्यन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषम् आत्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्ध-
दिव्योचितचेष्टानुमावाः सर्वजनस्योपहास्यनामुपयान्ति । आत्मविडम्बनाञ्जानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणां सम्भूत-सम्भावनोपहता-
आन्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं सम्भावयन्ति । त्वगन्तरितवृत्तीयलोचनं स्वललाट-

शेषान्ति । दोषान् अपराधानपि गुणपक्षं गुणपक्षावन्तर्भावम् आरोपयद्भिः प्रशंसद्भिरित्यर्थः ।
अन्तः अन्तःकरणेषु स्वयमपि आत्मनापि विहसद्भिः हास्यं कुर्वद्भिः तान् राज्ञ इति शेषः, अग्रनिहतेन
अयुक्तार्थमताङ्गीकरणदायकताज्ञवयोधेनेत्याशयः । प्रतारणकुशलैः वञ्चनाचतुरैः धूर्तैः विप्रतारकैः पुनरपि,
समानुयोचिताभिः देवतायोग्याभिः स्तुतिभिः प्रशंसाभिः प्रतार्यमाणा वक्ष्यमानाः । वित्तमदेन धनाभि-
नानेन मत्तानि चित्तानि हृदयानि येषां ते तादृशाः, निश्चेतनया निज्ञानितया कारणेन, तथैव 'एते पया
यैस्ते तादृशाः, मर्त्यस्य मरणशीलस्य मनुष्यस्यैव धर्मा व्याधिजरामरणप्रवृत्तयो येषां ते तयोक्ताः
सन्तोऽपि, आत्मानं स्वीयम्, दिव्यस्य अलौकिकस्य देवस्य अंशेन भागेन अवतीर्णमिव उपपन्नमिव, अत
एव सदैवतमिव देवाप्रितमिव । अतिमानुषं मानवमतिक्रान्तम्, उपप्रेक्षमाणाः सम्भावयन्तः, अत एव
प्रारब्धा अवलोकयितुमुपक्रान्ताः दिव्योचिताः स्वर्गोपयोग्याः चेष्टाः सङ्करममात्रेण सागरलङ्घनादिध्यापारा
अनुमावाः शापनात्रेण रिपुमरगादिप्रमावाः यैः ते तादृशाः, अत एव सर्वजनस्य समस्तलोकस्य उपहास्य-
ताम् उपहास्योत्पत्ताम् उपयान्ति प्राप्नुवन्ति ।

इह 'अवतीर्णमिव' इत्यत्र क्रियोप्रेक्षा, 'सदैवतमिव' इत्यत्र गुणोपप्रेक्षाद्वाराः ।

अन्तेति । किञ्चेति चार्थः । अनुजीविना जनेन सेवकपुरूपेण क्रियमाणां विधीयमानाम् आत्मविड-
म्बनां स्वस्मिन्निविष्टमानगुणारोपणरूपां वञ्चनम् अभिनन्दन्ति सायुवादेन सादरं प्रशंसन्ति ।

मन्तेति । देवताध्यारोपणं धूर्तः स्वस्मिन् हरिहराद्यारोपणमेव प्रतारणा वञ्चना तथा सम्भूता
सज्जाना या सम्भावना स्वस्मिन् हरिहरत्वादिमननं तथा उपहता विनाशितमतयः सन्तः, मनसा चेतसा
आत्मबाहुयुगलं स्वकीयभुजयुगम्, अन्तःप्रविष्टम् अभ्यन्तरगतत्वेनालक्ष्यम् अपरम् अन्यं भुजद्वयं बाहु-
युगलं यस्य तस्य तत्तथोक्तमिव सम्भावयन्ति मन्यन्ते ।

इह बाहुयुगलस्यान्तः प्रवेशोपप्रेक्षा च क्रियोप्रेक्षा, तेन च स्वस्य विष्णुत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण
वस्तुध्वनिः । किञ्चात्र 'भुजद्वयम्' इति 'बाहुयुगलम्' इति समानार्थकपर्यायशब्दप्रयोगाद् भग्नप्रक्रमत्वं
दोषः समावतति, न च 'आत्मबाहुयुगलमन्तःप्रविष्टद्वयमिव' इति पाठं विधाय समुद्धरणोपः ।

त्वगिति । स्वललाटं निजमालं त्वचा चर्मणा अन्तरितम् आच्छादितं वृत्तीयं विषमं लोचनं नयनं
न जानता) नमनमान है' इति प्रकार प्रतारणानिष्टा धूर्तलोग दोषोंको भी युगकी श्रेणीमें आरोप करते हैं,
किन्तु मनमें अनेको भी उपहास करने हैं और देवताके उपयुक्त स्तुति (मनुष्योंके अयोग्य लुगानद) करके
राजकोंको प्रतारण करने (ठगने) रहते हैं । एक ही धनके अङ्कुर से उत्पन्न होकर उन लोगोंकी इत प्रकारकी
स्तुतिमें वैतन्त्र्यविधान हो जाते हैं, अत एव 'ये लोग जैसे बोलते हैं, ठीक मैं उनकी प्रकाशना हूँ' इत्यादि वे, इन
सबोंकी वषाये समझकर निम्न्या अभिमानका आरोप करते हैं, मनुष्य होनेपर भी अनेको मानो देवताके अंगसे
अवतीर्ण अपवा जिन्नी देवता द्वारा अधिष्ठित, अत एव देवता मानकर दिव्य पुरवोंके उपयुक्त ज्ञान करके धरना
नारात्म दिखाने हैं, जिससे सब लोगोंके उपहासात्मा बन जाते हैं और अनुचरण उनकी विडम्बना करें तो
उत्तरा भी वे अभिनन्दन करते हैं । अनेक मनमें देवतात्वसंस्थानरूप निम्न्या विचारसे ठगये जानेके कारण जो
धारणा उत्पन्न होती है, उसीसे हो बुद्धि विनष्ट हो जाती है अतएव 'मेरे दो भुजओंके अन्तरमें दो भुजोंके और
छिपकर घुसे हुए हैं' ऐसा समझकर वे, मानो अनेको विष्णुके समान मानते रहते हैं । एवं 'अनेक ललाटमें
और एक तीसरा नेत्र त्वचाने ढका हुआ है' ऐसी भाँझ करके धिक्के समान समजते रहते हैं । वे अपना दर्शन

१. अनानुपलोकोचिताभिः । २. मत्तमिदमेव । ३. तथेति, यथेति, आत्मारोपितम् । ४. अदि-
मानुष्यम् । ५. विप्रतारणा । ६. अतद्भूतम् स्तुतम् ।

साशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमपि अनुग्रहं गणयन्ति, दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति, सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति, आज्ञानपि वरप्रदानं मन्यन्ते, स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्,^१ न मानयन्ति मान्यान्, नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरुन् । अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोग-सुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्,^२ जरावैक्तव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम्,^३ आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूचन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वं कुर्वन्ति, तं संवर्द्धयन्ति, तेन सह

यत्र तथोक्तम्, आशङ्कन्ते मन्यन्ते । अनेन स्वस्य महेशत्वं प्रतीयते । इत्यञ्च वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

वर्ज्जनेति । दर्शनप्रदानं लोकानां स्वात्मप्रकटनम् अनुग्रहं प्रसादं गणयन्ति मन्यन्ते । दृष्टिपातमपि चक्षुषावलोकनमपि उपकारपक्षे उपकृतिपक्षे स्थापयन्ति निक्षिपन्ति । सम्भाषणम् आलापमपि संविभागमध्ये विभजनपूर्वप्रदानव्यवस्थाप्रदानमध्ये, कुर्वन्ति अपयन्ति दातव्यद्रव्यदानजनितसन्तोषः सम्भाषणेनैवोत्पन्न इति मन्यन्त एवेत्यर्थः । आज्ञां निदेशमपि वरप्रदानं समीहितप्रदानं मन्यन्ते जानन्ति । स्पर्शं संरलेषनपि पावनं पवित्रोत्पादकम् आकलयन्ति भावयन्ति । इह प्रतिवाक्ये प्रायः प्रतीयमानोपदेशः ।

निष्येति । निष्यामाहात्म्येन असत्यात्ममहिम्ना यो गर्वोऽभिमानः तेन निर्भराः परिपूर्णाः देवताभ्यो हरिहरादिदेवभ्यो न प्रणमन्ति न नस्कारं न कुर्वन्ति । द्विजातीन् ब्राह्मणान् न पूजयन्ति प्रमाणपूर्वकवस्त्रादिप्रदानेन न तर्पयन्ति । मान्यान् माननीयान् स्वशूरादीन् मानयन्ति न सम्मानं ददते । अर्चनीयान् पूजनीयानुपाध्यायादीन् नार्चयन्ति न पूजयन्ति, अभिवादनार्हान् उपसंग्रहयोग्यान् पुरोहितादीन् नाभिवादयन्ति चरणपतनादिकं न कुर्वन्तीत्यर्थः । गुरुन् हिताहितप्रातिपरिहारोपदेशून् न अभ्युत्तिष्ठन्ति नाभ्युत्थाय सत्कुर्वन्ति ।

अनर्थहेति । अनर्थहेन निष्प्रयोजनेन कायासेन विचारजनपरिभ्रमेण होमाद्यनुष्ठानपरिभ्रमेण वा अन्तरितं व्यवहितं दूरीकृतं विषयोपभोगसुखं कामिन्यादिसुरतिसुखं येन तं तादृशम्, इति अस्मादेव कारणात्, विद्वज्जनं विद्युज्जनम् उपहसन्ति उपहासं कुर्वन्ति, जडत्वबोधनेत्याशयः । जरया परिणवयमा यत् वैकल्यं युद्धेऽश्वस्त्यम्, तेन प्रलपितं जल्पितम् इति कृत्वा वृद्धजनेऽपदेशस्य विरजनशिक्षां पश्यन्ति निस्तर्कं मन्यन्ते । आत्मप्रज्ञायाः निजमतेः परिभवोऽवमानोऽयमिति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधाद-गिज्ञायै असृजन्ति दोषाविर्भावपूर्वकं कुप्यन्ति । 'क्रुधदहेप्यास्तुपाधानां यं प्रति कोपः' इति सूत्रेण चतुर्थी, तथा हितवादिने कल्याणवादिने कुप्यन्ति क्रुध्यन्ति ।

सर्वथेति । तं पुरपं सर्वथा सर्वप्रकारेण अभिनन्दन्ति । प्रशंसन्ति । तन् आलपन्ति सम्भाषन्ते । तं पार्श्वं समीपं कुर्वन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तं संवर्द्धयन्ति विविधमाहात्म्येन उद्वमयन्ति । तेन पुरपेण सह सुखं यथा स्यात्तथा अवतिष्ठन्ते अवस्थानं कुर्वन्ति । तस्मै पुटपाय ददन्ति प्रयच्छन्ति । तं मित्रताम्, उपनयन्ति तं सुहृदं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'मी' धातुहि 'दुह्याच्पच्' इत्यादिना द्विकर्मकः । तस्य वचनं वाक्यं शृण्वन्ति आकर्णयन्ति । तत्र वर्पन्ति तस्मै सततं धनानि वितरन्ति । तं बहु अधिकं मन्यन्ते आद्रियन्ते । तम् आपसतां विश्वस्तननाम् आपादयन्ति प्रापयन्ति ।

देना भी नानो बड़ा अनुग्रह करनेकी गगना करते हैं, दृष्टिगत करना भी नानो उपकारपक्षमें रखते हैं, आलन (वात-वीन) करना भी विभागपूर्वक देयव्यवधानमध्यमें नानते हैं (अर्थात् देनेके स्थानमें वात-वीनने ही पूर्ण कर देते हैं), आज्ञाओं भी नानो वरप्रदानरूपमें समझते हैं, स्वयं करना भी नानो पवित्रताका कारण समझते हैं । और मिथ्या माहात्म्य के अहङ्कारसे भरे हुए वे देवताओंको प्रणाम नहीं करते, ब्राह्मणोंका पूजन नहीं करते, मान्य व्यक्तियोंका नम्रान नहीं करते, पूजनीय लोगोंका पूजा नहीं करते, नमस्कार करनेके योग्य व्यक्तियोंको नन्दकार नहीं करते एवं गुरुओंको देखकर भी उठ खड़े नहीं होते हैं । और 'दे विदोऽर्चनीयानि' निरर्थक परिभ्रम कर विषयसम्भोगजनित सुखको दूर विदे हैं' इस प्रकार समझ कर विद्वानोंका उपहास करने रखते हैं 'ये धार्मिकवचन दृष्टिओं अस्थिरता द्वारा जितने प्रलपन करते हैं' ऐसी भावना कर वृद्धोंके उपदेशोंको अनर्थ समझते हैं, 'इससे मेरी बुद्धि निरस्त हो रही है' ऐसा मननें समझ कर नानिवेके उपदेशसे द्वेष प्रकट करते हैं

१. प्रदानेऽपि । २. संतर्पणमपि । ३. द्विजात् । ४. "अनर्थितोपभोगः" । ५. विद्वज्जनशतम् । ६. न पश्यन्ति वृद्धोपदेशम् ।

सुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, तं मित्रतामुपनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु सन्यन्ते, तमाप्रतामापादयन्ति, योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगता-
न्यक्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्गावयति । किंवा तेषां सान्प्रतम्^१, येयामतिनृशंसप्रा-
योपदेशनिर्घृणं कीदृल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अभिचारक्रियाकुरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, परा-
भिमन्यानपरामन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिमहन्मुक्तोष्मितायां लक्ष्म्यामासक्तिः, मारणात्म-
केषु शास्त्रेषु अभियोगः, सहजप्रेमाद्रद्दद्यानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवप्रायतिक्काटन-कष्ट-चेष्टा-सहस्रदाकरौ राज्यतन्त्रे, अस्मिन् महामोहान्वकारिणि

य इति । जनः, विगतं दूरीभूतम् अन्यत् कर्त्तव्यं विधेयं यस्य स तथोक्तः सन्, अहर्निशम् अहो-
रात्रम् अनवरतं निरन्तरम्, उपरचिताञ्जलिः संयोजितकरपुटः, अधिदैवतमिव आराध्यदेवतामिव स्तौति ।
यो वा जनः माहात्म्यं हरिहराद्यवतारस्वरूपं मदिमानम् उद्गावयति साधनेन प्रकटीकरोति । इह वाक्यग-
तविधेयाविमर्शदोषपरिहाराय यच्छब्दान्वितवाक्ययोः पूर्वं पाठोऽवरयं विधेयः ।

तथाविधानाच्च भूपतीनां सर्वमेवानुचिन्तमिति दर्शयति—किंवेति । तेषां राजां किंवा विधेयं
स्याप्रतं युक्तन्यादोषेन भवितुं शक्नोतीति शेषः । न किमपीत्यर्थः । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः ।

अमाप्रतस्त्वे कारणं प्रदर्शयति—येयामिति । अतिनृशंसप्रायेण अत्यन्तनिष्ठुरातिशयेन उपदेशेन
निधाय निर्घृणं निष्कल्मषम्, कीदृल्यशास्त्रं चागव्यनिमित्तनीतिशास्त्रमेव तेषां भूपतीनां प्रमाणम् । अभि-
चारक्रियया श्येनयागादिन्यायवयोः सादृक्कारूपेण कम नृजमा एका मुख्याः प्रकृतयः स्वभावा येषां
ते नयोच्चाः, पुनोषमः पुरोहिताः गुरवो धर्मोपदेष्टाः । पैराभिमन्यानपरा अन्यवृत्तानतस्वराः मन्त्रिणः
उपदेष्टारः शिष्यगणिनः । नरपतिमहत्त्वेन भूयनिमसूहेन प्रथमं मुक्ता भजिता पञ्चान उज्जितात्यक्ता तस्यो
तादृश्याम्, लक्ष्यां त्रियाम् आसक्तिः प्रेमानिशयम् । मारणात्मकेषु मारणोपदेशरूपेषु शास्त्रेषु यागिनी-
तन्त्रादिषु अभियोगः जनिनिवेजः । सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तेन आर्द्रं मदयं यत् हृदयं चेनः तेन
अनुरक्ताः, भ्रातरः सहोदगा उच्छेद्या मूलनो विनाशनीयाः ।

इह तथाविधराज्ञां सर्वकार्यादीकृतवनिर्गुणकार्यं प्रति अनेकनरहेतुरन्यामात् समुच्चयः ।

तदेति । तन्महामोहान्तरात्, एवं प्रायेण यादृक्दासद्वैकस्वरूपेण, अनिष्टद्विष्टेन अत्यन्तवक्रेण
नितान्तदुष्टोपदेशार्थः, कष्टेन क्लेशकरेण चेष्टामहत्त्वेन व्यापाराधिक्रमेण तादृगे भोषणे, राज्यतन्त्रे राज्यशाम-
नेनिकर्त्तव्यतायाम्, अभिचारमुसृज्यमाने महामोहेन महाविदेहेन अन्यं विचाररहितं कर्त्तुं शीलं यस्य नस्मिन्
तादृगे यौदने तादृगे च सगच्छे, ते हमार चन्द्रावीड ! तथा तेन प्रकारेण प्रयनेथाः वर्त्तितुं प्रयजं विद्म्याः

एवं जं हितकामं तादृगे है उन पर कोन करने है । एवं ममा प्रचारसे उम्मा हो वे प्रशंसा करने है, उसके साथ
ही गवर्तीन करने है, उम्मा ही प्रसन्न रहते है, महाप्रता पर उम्मा ही उम्मा करने है, उसने साथ ही सुखते
रहते है, उम्मा ही दान देते है, उसने ही मित्रता करते है, उम्मा ही वचन सुनते है, उम्मा ही सवदा धन-
दितरण करने है, उम्मा ही बहुत आदर करते है और उसको ही सर्वप्रधानते विधानमन्त्र बना लेते है, जो
व्यक्ति, दिनगत हर मनवके लिए, पण सब दान छोड़ हां जेट कर उगम्य देवताओंके स्नान उनकी
स्तुति करता है अपना जो व्यक्ति, हरिराजियोंका अन्तर कर् कर उम्मा माहात्म्य प्रदान करता है । जिनके
मनोपमं, अन्यत् नृजं उम्मासे परिपूर्ण है, नितान्त निर्दय चात्यन्तनीति नीतिमान ही प्रमा माननेवाले
अभिचारक्रियाका अनुष्ठान करने (मारणात्मक) ने नितान्त क्रूरत्वभाववाले पुरोहितगण जिनके मित्र है, पर-
प्रतापपरायण मन्त्रिण जिनके महाहृदय है वहाँ राजाओंके विदे भोग का छोड़-छोड़ दिया है उस लक्ष्मी
के प्रति जिनकी उत्पत्ति है, मारणेप्रेमने परिपूर्ण कष्टशास्त्रों जिनका आर्द्र है एवं स्वभाविक स्नेहने व्यापन
मदय-चित्त और शत्रुगण दानेवाले आद्यान जिनकी जट कटने है उन राजाओंके योगे स्वात्मन कार्य क्या
हो सकता है ।

इत निर राजकुमार ! चन्द्रावीड ! ऐसी हजारों अत्यन्त उच्छेद जीव कष्टप्रद कार्यवाहुत्वमे भयंकर राज्य-
शामनेके व्यवहारमें एव धर्म महामोहका विवेकालूपाशी इत औक्त्यारमें तुम ऐसा कार्य करनेमें प्रयत्न करो

१. तस्य मन्त्रिणाम्, न मित्रवाहुरन्तरम् । २. तमाप्रतामापदयति, तदनादिभ्यः । ३. अमाप्रतम् ।

४. उच्छेदुः । ५. एवंपदे : उदित्कृतेष्टा, कुदित्कृष्टा .. । ६. महामोहान्विति ।

च यौवने, कुमार ! तर्था प्रयनेथाः यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्-
क्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे^१ सुहृद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः । यथा च न प्रकाश्यसे^२ विद्वैः,
न प्रहस्यसे^३ कुशलैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृक्कैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलो-
भ्यसे वनिताभिः^४ । न विद्वन्मयसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदेन,
नाक्षिप्यसे विषयैः, नावकृष्यसे^५ रागेण, नापाह्वयसे^६ सुखेन । कायं भवान् प्रकृत्यैव
धीरः, पित्रा च महता प्रयत्नेन^७ समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धञ्च
मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेव^८ मुखरीकृतवान् । इदमेव च

यथा येन प्रकारेण जनैः लोके नोपहस्यसे नोपहासं क्रियसे । साधुभिः सज्जनैः न निन्द्यसे निन्दां क्रियसे ।
गुरुभिर्धर्माचार्यैः न धिक् क्रियसे धिग्गुर्जादितमित्यादिवाक्यविषयीक्रियसे । सुहृद्भिः मित्रैः नोपालभ्यसे
न तिरस्क्रियसे । विद्वद्भिः पण्डितैः न शोच्यसे शोकयोचरीक्रियसे ।

यथेति । किञ्चेति चार्थः । विद्वैः कामिजनैः न प्रकाश्यसे जनसङ्घे स्वसनात्तया न प्रकटीक्रियसे ।
कामिजनैः सार्द्धं मिलित्वा तत्पदान्तः पतितो मा भवेति निर्देशः । कुशलैः कार्यनिपुणैः न प्रहस्यसे,
रहस्यविषयसन्निवेशाभावाद्ज्ञवबोधनेनेत्याशयः । भुजङ्गैः धूर्तैः न आस्वाद्यसे नोपभुज्यसे, परिचारक-
रूपेण प्रविश्य गूढचञ्चनया द्रव्यापहरणद्वारेणेत्याशयः । सेवकाः परिचारका एव वृक्का हिंसकप्राणिनिशेषाः
तैः नावलुप्यसे राजयात्तावलुप्यसे, यथा वृक्का गूढं प्रविश्य सारमेयान् प्रहरन्ति, तथा विद्वैः परिचारक-
रूपेण प्रविश्य तव निहितं वस्तु नापहरेयुर्गित्याशयः । वनिताभिः स्त्रीभिः न प्रलोभ्यसे न सञ्जाह्वयसे ।
लक्ष्म्या राज्यश्रिया न विद्वन्मयसे न परित्यज्यसे इत्यर्थः । अथवाचरणात् परित्यागेनेत्याशयः । मदेन अधि-
मानेन न नर्त्यसे न नृत्यं कार्यसे । मदेन कामेन न उन्मत्तीक्रियसे चित्तक्षिप्तवृत्तान्मापाद्यसे । विषयैः
इन्द्रियाद्यैः नाक्षिप्यसे नैकान्तमाकृष्यसे । रागेण कस्यापि वस्तुनः उत्कटभोगेच्छया नावकृष्यसे नाकृष्यसे ।
सुखेन आनन्देन नापाह्वयसे न परित्यज्यसे ।

कानमिति । यद्यपीत्यादौ पठनीयम् । कानं पर्याप्तं भवान् त्वं प्रकृत्या स्वभावेनैव धीरो धैर्यवान्
असि । पित्रा तागापीडेन महता प्रयत्नेन अत्यन्तप्रयासेन समारोपितः शिस्तार्पणैः संन्यापितः संस्कारः
सर्वविषयज्ञानं यत्र स तादृशः । तथा धनानि सम्पत्तयः तरलहृदयं तारुण्याच्चपलचित्तम् अप्रतिबुद्धं
राज्यशासनरिपुविजयादिदुःखानभिज्ञञ्च जनं मदयन्ति उन्मादं जनयन्ति स्वत एव न चत्सुकार्येषु प्रोत्साह-
यन्तीत्यर्थः । तथापि भवद्गुणसन्तोषः तव विद्याविनयशौर्यादिभिर्गुणैर्जनितो मे दुष्टिः, एवमुक्तविधिना
मां वैशम्पायनं मुखरीकृतवान् वादितवान् । अथवा तथापीति तरलेत्यादेः पूर्वं सम्बन्धनीयम् । एवञ्च
धनानि, तारुण्याच्चपलचित्तम्, अप्रतिबुद्धं जिज्ञाभावात् साधवसाधुविचाररहितञ्च जनं मदयन्ति मामि-
मानं कुर्वन्ति, इत्यतो भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान् लज्जिराकरणाय वादितवान्, अतो न मे
प्रगल्भता माननीयेत्याशयः ।

किं जित्तमे ननुभ्य तुम्हारी हँसी न करें, साधुगग नित्या न करें, गुरुजन धिक्कार न दें, मित्रगग उलाहना न
दें एवं विद्वद्गण शोक न करें । एवं कामोजन तुम्हारी डुराई न करें, कार्यदक्ष लोग तुम्हारा उपहास न करें, लक्ष्म्यग
तुम्हारी सम्पत्तिका भोग न करें, नृत्यरूपी वृक्कसे तुम्हारी सम्पत्ति लूटी न जाय, धूर्तगग धोखा न दें, कियों लक्ष्म्यवै
नहीं, लक्ष्मी तुम्हें विहन्वित न करें, अहङ्कार तुम्हें नचावे नहीं, कामदेव उन्मत्त न करे, विषय डुरे मार्ग में न ले
जायें, किसी विषयको उत्कृष्ट अभिलाषासे (मन) आकृष्ट न होवे और सुख अपने अधीन न कर ले । तुम स्वभाव
से अत्यन्त धैर्यवान् हो और पिताने बड़े बड़े उद्योग करके तुमको सर्वविषयक ज्ञान कराए हैं, एवं धनसम्पत्ति भी,
चञ्चलचित्तवाले और अनुक्तभोगी ननुभ्योको स्वभावसे ही उन-उन दुरुद्ध कार्योंमें प्रवृत्त कराती है, तथापि तुम्हारे
विद्याविनयादिगुणजनित सन्तोष ही मुझे इस रूपमें कहने के लिए प्रेरित किया है । और वह मैं फिर तुमको बर

१. तथा तथा । २. यथा यथा । ३. जनैः । ४. उपलभ्यसे । ५. प्रताप्यसे । ६. प्रताप्यसे ।

७. सर्ववनिताभिः । ८. विह्वल्यसे, रज्यसे, आकृष्यसे । ९. रागैः । १०. उपह्वयसे । ११. महता प्रयत्नेन
इति क्वचित् विद्यते । १२. एव ।

पुनः पुनरभिधीयन्ने-विद्वांसमपि सचेतन्मपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्त-
मपि पुनरपि दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कस्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभ-
वतु भवान् नवयौवराज्याभिपेक्षमङ्गलम्, कुलक्रमागतानुष्ठानं पूर्वपुनर्पैतृणां धुरम् । अयन्मय
द्विषतां शिरांसि, उन्नमय यन्धुवर्गम्^१ अभिषेकानन्तरञ्च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन् विजि-
तामपि तर्षं पित्रा समष्टीपभूषणां^२ पुनर्विजयस्व वसुन्धरान् । अयञ्च ते कालः प्रतापमारोप-
यितुम्, आरुढप्रतापो हि^३ राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति^४ इत्येतावदभिवायोप-
शशान ।

उपशान्तवचसि^५ शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरमलार्भिः उपदेशवाग्भिः प्रक्षालित-

रुमिति । इदं पूर्वोक्तं पुनः पुनः वारं वारम् अभिधायसे कथ्यसे—विद्वांसं पण्डितमपि सचेतनं
साधव्यसुविचारिणमपीयर्थः । महासत्त्वं नितान्तशक्तिमन्तमपि । अभिजातं सद्दृशजातमपि धीरं धैर्यव-
न्तमपि । प्रयत्नवन्तम् उद्योगयुक्तमपि पुरुषं जनं दुर्विनीता दुश्चरित्रा दुयं लक्ष्मीः श्रीः खलीकरोति मन्मा-
गात् मगलनां प्रापयति । अतस्त्वं यथैव तथाविधं विधातुं न शक्नुयान् तथा प्रयत्नं कुर्वन्नेत्याशयः ।

सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कस्याणैः सद्गुरुः पित्रा तातेन क्रियमाणं विधीयमानम् । नवो नूतनो
यो यौवराज्ये अभिषेकः स एव मङ्गलं श्रेयः तच्चादशम् अनुभवतु अनुभवविषयीकरोतु । पूर्वपुरुषैः
प्राप्तवैः ऊर्ता कुलक्रमागतां परम्परायानां धुरं राज्यशासनभारम् उद्ग्रह उद्ग्रहन् हुरु । द्विषता शत्रूणां
निगंसि उत्तमाङ्गानि अवन्मय वितन्नाजि हुर । यन्धुवर्गं स्वजनसमुदायम् उन्नमय वसन्तं हुर सत्कारा-
दरादिभिरित्याशयः ।

अन्वित्रेति । अभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकानन्तरं प्रारब्धदिग्विजयः प्रसूतदिग्विजयः परि-
भ्रमन् पर्यटन्, समष्टीपभूषणां जगत्प्रभृतिदीपालङ्कारां सर्वाभिर्यर्थः । तत्र पित्रा तारापीठेन विजितानपि
स्वाधीनीकृतमपि वसुन्धरां पृथिवीं पुनर्द्वितीयवारं विजयस्व स्वाधीनीकुरु ।

गन्तु मत्तत्तेनैव स्वाधीनीकृतायाः पृथिव्याः पुनः स्वायत्तीकरणे किं फलमित्यत आह—अयत्रेति ।
प्रनापं कौशदण्डजं तेजः आरोगयितुं रिपुषु प्रवर्त्तयितुम् अयमेव एष एव कालः समयः । स्वस्य सर्वविधो-
द्वितिसत्त्वात् जनकस्य च सहायतासम्भवादित्याशयः । हि यतः आरुढप्रतापः शत्रुपृथ्वतेजा राजा भूषतिः
त्रैलोक्यदर्शीव सर्वज्ञयोधीश्वर इव, सिद्धः सप्रतिहतः आदेश आज्ञा यस्य स तादृशो भवति । इति परि-
मनासो एतावत् एतत् पर्यन्तम् अभिधाय उक्त्वा उपशशान शुकनासो विरतवाग्वापारो यमूव ।

अहो ! अक्षुप्तं लक्ष्मीविलसितम्, स्वामिजनदुर्जनतां प्रकटीकुर्वन्नयमुपदेशः अत्यन्तं जननिष्ठा-
दयः महामधुरायमानश्च भाववैभवंरिति न तिरोहितं केषाञ्चिदपि महद्व्यानम् ।

उगमन्तेति । उपशान्तवचसि विरतवाग्वापारं तस्मिन् शुकनासे चन्द्रापीडः, ताभिः पूर्वोक्ताभिः
अनलाभिः निर्मलाभिः उपदेशवाग्भिः शिवावचनैः प्रक्षालितो धौत इव, उन्मीलितो विकसीकृत इव

वार काला हे कि-मनुभय चारे जेता विद्वान्, विवेचन, वन्दवान्, कुलानं, परमदृष्टि एवं उद्योगी हो उते भी यह
दुःखदिकी लक्ष्मी दुर्जन बना देता है । पिता से किये गए मातृलिय नवयौवराज्याभिषेकना तुन सन कल्याणोंके
साथ सर्वदा सुखना अनुभव करो, तुम्हारे पूर्वपुरुषोंसे जो बार वरन किशानना है, तुन भी उस कुल-क्रमागत
पृथिव्यागतनया भार वरन करो । शत्रुओंका सम्मन अवन्त (लीचा) करो एवं वन्धुवर्गको उन्नम करो । एवं
समष्टीपभूषणां पृथिवी तुम्हारे निताते जीतकर रचने रहने पर भी इसे अभिषेक हो जानेके अनन्तर
दितिवन्त आरम्भ कर, सर्वत्र भ्रमण करने हुए तुन भी जिसे जीने । पर तुम्हारे प्रधान-विचार करनेका
समय है, क्योंकि-राजका प्रताप उत्तर होनेपर सर्वत्र नरायोगोंके समान उसका आदेश सर्वत्र ही स्पष्ट होकर
रहता है । मना कर कर शुकनास तुन हो गया ।

शुकनासके सुन हो जानेके बाद उन समस्त निर्मल उपदेशवचनोंसे चन्द्रापीड मनो धुव गया हो, प्रभुत

१. नवयौवराज्यम् । २. अनेकमङ्गलम् । ३. स्ववन्धुवर्गम् । ४. मङ्गल । ५. समष्टीपभूषणां ।
६. स्वचित्तं 'हि' इति पदं न विपद्ये । ७. वचने । ८. अन्वित्रे अन्वितारिभिरिति न विपद्ये ।

इव, उन्मीलित इव, स्वच्छीकृत इव, निर्मृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, अलङ्कृत इव, पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, प्रीतहृदयो मुहूर्त स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्थितमङ्गलकलसः सह शुक्रनासेन पुण्येऽहनि पुरोधसा सम्पादिताशेष-राज्याभिषेकमङ्गलम्, अनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः, सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो नदीभ्यः सर्वेभ्यश्च सागरेभ्यः समाहृतेन सर्वौषधिभिः सर्वफलैः सर्वमृद्धिः सर्वरत्नैश्च परिगृहीतेन आनन्दवाष्पजलमिश्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिपेच । अभिषेकसलिलाद्देहश्च तं लतेव पादपान्तरं निजपादपमुञ्चन्त्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव सञ्चक्राम राजलक्ष्मीः ।

निर्मृष्टो मत्स्यीकृत इव, अभिषिक्तः क्षपित इव, अभिलिप्त इव, अलङ्कृतो नूपित-इव, पवित्रीकृतः पूतीकृत इव, उद्भासित उज्ज्वलीकृत इव, सर्वत्र चित्तप्रसादेनातिशयमनोज्ञत्वादित्याशयः । प्रीतहृदयः सन्तुष्टचेताः मुहूर्तं क्षणं स्थित्वा अवस्थानं विधाय स्वभवनं निजगृहम् आजगाम आययौ ।

इह 'प्रक्षालित इव' इत्यादिनवानां क्रियोपेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तत इति । ततः तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे क्रियद्दिनान्तिकमे च राजा तारापीडः, स्वयम् आत्मनैव उरिष्ठः अभिषेकाय ऊर्ध्वं कृतः मङ्गलकलसः मङ्गलमिधानघटो येन स तादृशः, शुक्रनासेन प्रधानामात्येन सह पुण्येऽहनि पवित्रे वासरे, पुरोधसा पुरोहितेन सम्पादिनानि विहितानि अशेषाणि समस्तानि राज्याभिषेकस्य मङ्गलानि मङ्गलव्यवहरणानि देवतार्चनादानि यस्य तं तादृशम्, सुतमित्यस्य विशेषणमिदम् । अनेकनरपतिसहस्रैः नानादेशागतराजसमूहैः परिवृतः परिवेष्टितः । सर्वेभ्यः समस्तैभ्यः तीर्थेभ्यः प्रयागादिभ्यः, सर्वाभ्यो नदीभ्यः गङ्गादिभ्यस्तटिनीभ्यः सर्वेभ्यः सागरेभ्यः समग्रेभ्यः समुद्रेभ्यः समाहृतेन आनीतेन, सर्वौषधिभिः—

‘सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शटी चम्पकमुस्तं च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥’

इतिपरिगणितैः द्रव्यैः सर्वफलैः समस्तमस्यैः सर्वमृद्धिः समस्ततीर्थोत्पन्नमुत्तिनाभिः सर्वरत्नैः समस्तमणिभिः परिगृहीतेन मिलितेनेत्यर्थः । आनन्दवाष्पजलमिश्रेण प्रमोदजनितवाष्पजलसंपूनेन, मन्त्रपूतेन मन्त्रपवित्रेण वारिणा जलेन सुतं पुत्रं चन्द्रार्पणम् अभिषिपेच क्षपयाञ्चकार ।

अभिषेकेति । राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः, लता व्रततिः, निजपादपम् आश्रयतस्म्य् अमुञ्चन्त्यपि अत्यजन्त्यपि सती पादपान्तरम् अपरतरुमिव, तारापीडं भूगतिम् अमुञ्चन्त्यपि, अभिषेकमलिलेन चावराज्याभिषेकजलेन आर्द्रदेहं स्विन्नशरीरं तं चन्द्रार्पणं तत्क्षणमेव मञ्चक्राम प्रविष्टा बभूव । तत्क्षणमेव चन्द्रार्पणः अंशतो राजमास्यं प्राप्तवानित्याशयः । उपमा ।

हुआ ही, निर्मल हुआ हो, मत्स्य (चिन्मय, जलक) हो गया हो, अभिषिक्त हुआ हो, नूपित हुआ हो, अभिलिप्त हुआ हो, पवित्र हुआ हो और प्रकाशित हुआ हो, इस प्रकार सन्तुष्टचित्त से वहाँ कुछ देर ठहर कर अपने महल में आ गया ।

उसके बाद कुछ दिन बीत जाने पर, किसी शुभ दिन में पुरोहितने, राज्याभिषेककी सब मङ्गलसान्द्रों सन्तक कर दो तब अनेक सहस्र सामन्त राजाओंसे परिवेष्टित होकर शुक्रनासके साथ महाराज तारापीडने अपने ही मङ्गल कलश उठा कर सब तीर्थोंसे, सब नदियोंसे और सब समुद्रोंसे लाख हुए-एवं सर्वौषधियोंसे, सब फलोंसे, सब मृत्तिकाओंसे और सब रत्नोंसे मिश्रित-रत्न आनन्दवाष्पजल-संयुक्त मन्त्रोंसे पवित्र हुए जलेन पुत्र चन्द्रार्पणम् अभिषेक किया । उस समय लता जिस प्रकार आश्रित मूल वृक्षको छोड़े बिना भी दूसरे वृक्षका अवलम्बन कर लेती है, उसी प्रकार राजलक्ष्मी भी महाराज तारापीड के बिना छोड़े ही अभिषेकके जलसे आर्द्र शरीरवाले चन्द्रार्पणके पास पहुँच गई ।

अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमाद्रहदयया विलासवत्या स्वयमापादतलादा-
मोदिना चन्द्रातपधवलैः चन्दनेनानुलिप्तमूर्तिः, अभिनव-विकसित-सित^१ कुसुम-
कृतशेखरः, गोरोचना^२ च्छुरितदेहः, दूर्वाप्रवालरचितकर्णपूरः, दीर्घदशमनुपहतमिन्दु-
धवलं दुकूलयुगलं वसानः, पुरोहित-प्रतिबद्ध प्रतिसरप्रसाधितपाणिः, अभिनव^३ राजलक्ष्मी-
कमलिनी-मृणालेन अभिषेकदर्शनार्थमागतेन सप्तपिमण्डलेन^४ हारेणालिङ्गितवक्षःस्थलः,
सित-कुसुम-प्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिरिन्दुकर-कलाप-कोमलाभिः^५ वैकशकृच्चभिः^६ निर-

अनन्तरिति । अनन्तरं यौवराज्याभिषेकस्य पश्चाच्च चन्द्रापीडः सिंहासनम् आरूढ इति
सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'चन्द्रापीड' इत्यस्य विशेषणानि । अखि-
लान्तःपुरैः समस्तारोहस्थवनिताभिः परिवृतया सहितया, प्रेमाद्रहदयया स्नेहस्विन्नस्थान्तया च
विलासवत्या स्वकीयजनन्या स्वयम् आत्मना, आमोदिना नितान्तसुगन्धवता, चन्द्रातपधवलेन शशि-
किरणपद्मिशुभ्रेण चन्दनेन मलयजेन आपादतलात् पादतलपर्यन्तम् अनुलिप्तमूर्तिः कृताङ्गरागस्वरूपः ।
अभिनवैः नूतनैः विकसितैः प्रस्फुटितैः मितैः श्वेतैः कुसुमैः प्रसूतैः कृतो विहितः शेखरः शिरोभूषणं यस्य
स तादृशः । गोरोचनाया कुङ्कुमेन चुरितो रञ्जितो देहः शरीरं यस्य स तादृशः । दूर्वाप्रवालैः शतपत्रिका-
किमलयैः रचितौ कर्णौ कर्णपूरौ कर्णभूषणौ यस्य स तादृशः । दूर्वाभिः कर्णभूषणं तु विष्णुधर्मोत्तरवच-
नात् । तथा च तत्रस्थवचनम्—

'दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरीतकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम् ॥'

दीर्घेति । दीर्घा आयुता दशा प्राबलवस्तिन्यः सूत्रवस्तिका यस्य तत्तादृशम्, अनुपहृतं प्राक्परि-
धानेनापवृत्तम्, इन्दुधवलं चन्द्रवत् शुभ्रं दुकूलयुगलं सूक्ष्मवस्त्रयुग्मं वसानः परिधानः । तथा च
संस्कारमन्त्रे—'ईषद्वीतं नवं रवेनं सदशं यज्ञं धारितम् । अहं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥'

पुरोहितेति । पुरोहितेन पुरोधसा प्रतिबद्धो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन प्रमाधितोऽश्नद्धूतः पाणिः
करो यस्य स तादृशः ।

'अवेत् प्रतिसरो मन्त्रभेदे माहये च कङ्कणे । वगशुद्धौ च नृपृष्ठे पुमि न स्त्री तु मण्डले ॥

आरुणे करसूत्रे च नियोज्ये खन्यलिङ्गकः । इति मेदिनी ।

अभिनवेति । अभिनवा प्रत्यग्रा राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीरेव कमलिनी अतीव सौन्दर्यात् नलिनी
तस्या मृणालेन श्वेतत्वात् । विमस्वरूपेण । अभिषेकदर्शनार्थं यौवराज्याभिषेकायलोकनार्थम् आगतेन
प्राप्तेन सप्तपिमण्डलेन मरीच्यादिदेवपिमण्डलेनैव विद्यमानेन, तेषामपि जराशुक्लत्वादित्याशयः । हारेण
मुक्ताप्राण्येन, आलिङ्गितम् आरिल्लं वक्षस्थलं भुजान्तरं यस्य स तादृशः ।

इह 'अभिनवराजलक्ष्मीकमलिनी' इत्यत्र परम्परितरूपकम् 'सप्तपिमण्डलेनैव' इत्यत्र च जायु-
ग्रंथा । अनयोश्च मिथो नैरपेक्षयेण संस्पृष्टौ ।

मितकुसुमेति । मितकुसुमप्रथिताभिः श्वेतपुष्पमुष्णिगाभिः, आजानुलम्बिनीभिः अनलकीललम्बि-
नीभिः इन्दुकरकलापवत् चन्द्रारश्मिमनूतवत् कोमलाभिर्नूदलाभिः । विशेषेण कञ्चै लभ्यत इति वैकचं
ततः स्वाधिकप्रस्थये वैकशिकम्, वक्षस्थले तिर्यक् यज्ञोपवीतवत् कण्ठात् भित्तम् 'वैकशकं तु तत् ।

तदनन्तर अन्तःपुर (गतिगण) की मन्त्रान्तिवर्ति परिवेष्टित होकर स्नेह-दूर्ग-हृदया नहारानी विलान्-
वतीने अपनेसे ही, चन्द्ररश्मि (चांदनी) के समान मुखवर्ण एवं सुगन्ध-मय चन्दनद्वारा चन्द्रापीडके शरीर पर
पैरो तक लेप कर दिया, अभिनव नित्ये हृद मुखवर्ण-पुष्प-मालाजारा मन्त्रान्ति परिवेष्टित कर दिया (फूलोंका कुकुट
पहनना), शरीर पर कर्णोंकी गोरोचन लगा दिया एवं दूर्वा-प्रवालका कर्णभूषण पहना दिया, चन्द्रापीडने
चन्द्रमाके समान मुखवर्ण के दो नये बर्णोंको पहन लिया, उसकी किनारी दश अङ्गुल चौड़ी थी । पुरोहितने मङ्गल-
सूत्र बंधे कर चन्द्रापीडके हाथको मलट्टित किया । नवीन राजलक्ष्मी-रश्मी कमलिनीके मृणालके समान
और अभिनव देखनेसे लिए आर सप्तपत्रियोंके मण्डलके समान एक मुक्ताहारको उसने वक्षस्थल पर धारण
किया । श्वेतर्वा फूलोंकी पुष्पों एवं जीव तक लक्ष्मी और चन्द्रमाको निरगोंके समान कोनल एवं यज्ञोपवीतके

१. कश्चित् 'सित' इति पठन्ति ।

२. गोरोचना ।

३. नव ।

४. इन्दुकरकलाभिः ।

५. वैकशकृच्चभिः ।

न्तरनिचितशरीरतया घवलवेशपरिग्रहतया च नरसिंह इव विधूत-कैसरनिकरः, कैलास इव स्रवत्स्रोतस्विनी-स्रोतोराशिः, पेरावत इव मन्दाकिनी-मृणाल-जालजटिलः, क्षीरोद् इव स्फुरित-फेनलताकुलः, तत्काल-प्रतिपन्न-वेत्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः सभामण्डपमुपगम्य काञ्चनमयं शशीव नेत्रशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमाहरोह ।

आरुढस्य चास्य कृतयथाचितसकलराजलोकसन्मानस्य मुहूर्तं स्थित्वा दिग्विजय-प्रयाणशंसी प्रलय-घन-घटा-घोष-धर्घरध्वनिः, उद्धिःखिरिव मन्दरघातैः, वसुन्धरापीठमिव युगा-न्तानर्घातैः, उत्पातजलधर इव तडिदण्डपातैः, पातालकुक्षिरिव महावराह-घोणाभिघातैः, कनक-

यत्तिर्यक् चिह्नमुरति' इत्यमरः, तद्रूपाभिः क्षमिः मालाभिः, निरन्तरम् अंशतो निरवकाशं निविहो व्याप्तो द्रहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तथा घवलवेशं शुभ्रनेपथ्यं परिगृह्णाति स्वीकरोतीति तस्य भावः तथा च कारणेन, विष्टो गृहीतः कैसरनिकरः स्वच्छजटासमूहो येन तथोक्तो नरसिंहो नारायणस्य नृसिंहावतार इव । स्रवन् निस्त्रवन् स्रोतस्विनीनां नदीनां राशिः समूहो यस्मात्तथोक्तः कैलासो हिमालय इव । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गाया मृणालजालेन विसममूहेन जटिलो व्याप्तः पेरावत इन्द्रगज इव । तथा स्फुरिताभिः प्रकटिनाभिः फेनानां डिण्डिराणां लताभिः परम्पराभिः साकुलो व्याप्तः क्षीरोदः समुद्र इव । इह नरसिंहकैलासैरावतसागरैः सह चन्द्रापीडस्य, कैसरनिकरस्रोतोराशिर्विसममूहफेनपरम्पराभिश्च सह तदीयसज्जामोपगम्यम् । अत एवेह मालोपमा । तदुक्तं वदन्—

‘मालोपमा यदेकस्थोपमानं बहु दृश्यते ।’

नृगलेति । नरकाले नस्मिन् समये प्रतिपद्यो गृहीतो वेत्रदण्डो वेतस्यष्टिर्धनं तेन तादृशेन, पित्रा तारापीडेन, स्वयम् आत्मनैव पुरोऽग्रतः प्रारब्धाः प्रमोदेन सत्यन्तसत्कारप्रदर्शनोद्देशेन च उपक्रान्ताः समुत्सारणा जनानां निवारणानि यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, सभामण्डपं आस्थानमण्डपम् । उपगम्य तत्समीपं प्राप्य काञ्चनमयं स्वर्णाद्रिशिखरमयं नेत्रशृङ्गशरीव काञ्चनमयं सिंहासने नृपासने आहरोह आरुढवान् । उपमा ।

चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रां निरूपयितुमुपक्रमं दर्शयति—आरुढस्य चेति । अपि चेति चार्थः । कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं सकलराजलोकस्य उपस्थितनरेन्द्रमण्डलस्य सम्मानः सत्कारो येन स तस्य मुहूर्तं वर्णं स्थित्वा विद्यमानस्येत्यर्थः । अस्य चन्द्रापीडस्य, दिग्विजयस्य यत्प्रयाणं गमनं तस्य आशंसी कथका, प्रलये नात्मनये या घनघटा नेषसमूहः तस्याः घोषवत् गजिनवत् धर्घरी ‘घरघर’ इत्येवं रूपो ध्वनिः शब्दो यस्य स तादृशः, प्रस्थानदुन्दुभिः यात्रापटहः कनककोणैः सुवर्णरचितवादनदण्डैः ‘कोणो वीणादिवादनम्’ इत्यमरः, अभिहन्यमानो वध्यमानः सन्, मन्दरघातैः लम्तर्जममाणमन्दरताडनैः उद्धिः दुग्धामोधिः इव, युगान्ते प्रलयसमये निर्घातैः उत्पातसमये आकाशादभिपतितैः वायुविशेषैः अभिहन्यमानं नाह्वयमानं वसुन्धरापीठं भूमिप्रथमिव । निर्घातलक्षणमभिहितं नारदसंहितायाम्—

‘वायुनाभिहतो वायुर्गगनात् पतितः क्षितौ । यदा दीप्तः खगलतः स निर्घातोऽतिदोषकृत् ॥’ इति ।

तडिद् विधूव् तस्य दण्डा चट्टय इव लम्बमानत्वात् तेषां पातैः पतनः उत्पातजलधर इव उत्पात-

सन्धान पहनो गर्ड—मालाकोत्ते समस्त शरीर व्याप्त हो जाने और वेज (पोशाक) ज्वेतवर्ण होनेके कारण चन्द्रापीड, शुभ्रवर्ण फैली हुई सदाशले भगवान् नरसिंहके सन्धान, नदियोंके प्रवाहवाले कैलासपर्वतके सन्धान आकाशगङ्गाके मृणालजालसे व्याप्तशरीरवाले पेरावतके सन्धान और आविर्भूत (उडलता) फेनखिड़केसे व्याप्त क्षीरसागरके सन्धान गोमायनान हुका । अत समय महाराज तारापीड, अपनेसे ही वेतकी छड़ी लेकर चन्द्रापीडके आगेसे लोगोंको हटाने लगे । इस प्रकार चन्द्र जिस प्रकार सुवर्णमय हुनेर शिखर पर आरोहण करना है उसी प्रकार हुनार चन्द्रापीड सभामण्डपमें जाकर काञ्चनमय सिंहासन पर बैठा ।

वह सिंहासनपर बैठकर उपस्थित सानन्त राजाओंका यथायोग्य सम्मान कर कुछ देर ठहरा । बाद दिग्विजयके लिए प्रस्थान करनेके समयका नूचक, प्रलयकालकी नेषघटाके घोषके सन्धान ‘घर घर’ शब्द करवा, सुवर्णके दण्डोंसे बजाये जाने पर वह प्रस्थानदुन्दुनी, मन्दराचलके आगते क्षीरसागरके सन्धान प्रलयकालके निर्घातवायुके आघात (नहामूर्तोंके आपसमें टकराने) से भूगलके सन्धान विधूवके आघातसे उत्पन्न

१. विधूत, विधूत ।

२. लबाकुल, फेनल ।

३. आगन्त ।

४. सन्धानतत्प ।

५. घातैः ।

६. पीठः ।

७. तडिदण्डपातैः ।

कोणैः^१ अभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्यरं दध्वान् । येन ध्वनता समाध्मातानीव उन्मी-
लितानीव मुखरीकृतानीव प्रयक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भीकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव
वधिरीकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि, विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यवन्धसन्धयः । यस्य च
भयवशविषमचलितोत्तान-फणासदस्त्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण, मुहुर्मुहुर्भिसुख-दत्त-
दन्तोर्ध्वचातैः^२ आहूयमान इव दिक्षु दिक्कुञ्जैः, सन्त्रास-रचित-रेचित-मण्डलैः प्रदक्षिणीक्रि-
यमाण इव नभसि दिवसकररथतुरगैः^३, अपूर्व शर्वादृहास-शङ्का-हृष-हुक्कृतेन^४ आभाष्यमाण-
सामयिकमेव इव, तथा महावराहः श्रीविष्णोस्तृतीयावतारः तस्य घोणा नासिका तस्याः अभिघातैः
प्रहारैः पातालस्य बलिसघ्ननः कुक्षिमध्यभाग इव, आमन्यरं नितान्तविस्तृतं दध्वान् शब्दं चकार ।
इहाप्युक्तालङ्कारः ।

‘मन्यरः कोशफलयोर्वाधमन्यानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्त्रेऽभिधेयवत् ॥’
इति मेदिनी ।

वेनेति । ध्वनता शब्दं कुर्वता येन दुन्दुभिना रवेण शब्देन भुवनान्तराणि विश्वमध्यदेशः, समा-
ध्मातानीव आपूरितानीव, उन्मीलितानीव जागरितानीव, मुखरीकृतानीव शब्दायमानीकृतानीव,
प्रयक्कृतानीव भिन्नीकृतानीव, विस्तारितानीव विपुलीकृतानीव, गर्भीकृतानीव अन्तहितानीव, प्रदक्षिणी-
कृतानीव आवर्त्तीकृतानीव, वधिरीकृतानीव अकर्णीकृतानीव, जातानीति सर्वत्र शेषः । तथा दिशां ककु-
भाम् अन्योन्यसन्धयः मिथोवन्धनजनितसंश्लेषाः विश्लेषिता विघटिता इव जाताः । सप्तसु समाध्माता-
दिषु क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

वन्धेति । किञ्चेति चार्थः । यस्य दुन्दुभेः निनादः शब्दः त्रिभुवनं त्रिविष्टपं वज्रान् भ्रमणं चकारेति
सन्धयः । रसातले पाताले भयवशेन त्रासवशेन विषमम् अतुल्यम् इतस्तत्र इत्यर्थः । चलितं कम्पितम्
उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं फणानां सहस्रं यस्य तेन तथोक्तेन सत्ता, शेषेण वासुकिना आलिङ्ग्यमानः समन्तात्
प्राप्यमाण इव सन् । उक्तालङ्कारः ।

मुदुरिति । दिक्षु आशासु मुहुर्मुहुः वारंवारम् अभिमुखे गिरिभिख्यादौ दत्ता निहिता दन्ताभ्यां
दशनाभ्याम् ऊर्ध्वचाताः ऊर्ध्वप्रहाराः यैः तैः तादृशैः, दिक्कुञ्जैः दिग्घटितभिः आहूयमानः आमन्यमाण
इव, प्रतिगजगर्जनशङ्कयेत्याशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन दुन्दुभिशब्दे प्रतिगजगर्जनशङ्कनाद् भ्रान्ति-
मानलङ्कारो ध्वन्यते हृष्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

सन्त्रासेति । नभसि गगने, सन्त्रासेन भयेन रचितं कृतं रेचितमण्डलं मध्यमवेगानुसारेण परिभ्रमण
यैः तैः तादृशैः, सन्त्रासवशादेवातिज्वशालिनामपि मध्यमजवेन परिभ्रमणमित्याशयः । ‘उत्तेजितं
रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः’ इति हैमनाममाला । दिवसकररथतुरगैः सूर्यस्यन्दनवाहितुरगैः
प्रदक्षिणीक्रियमाण इव आवर्त्तीक्रियमाण इव । क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

अपूर्वेति । कैलासशिखरिणि रजताद्रिसानुनि ध्यभ्यकवृषभेण महेश्वरवलीघर्हेन कर्त्रा, अपूर्वः अना-
भेयके समान एवं नारायण के लृणीय अवतार महावराह को नासिका के प्रहारसे पाताल-मध्यदेशके समान
अत्यन्त गर्जना (विशाल शब्द) करने लगा । शब्दायमान जित दुन्दुभीके शब्दसे समस्त त्रिभुवनका मध्यभाग,
मानो परिभूरित, जागरित, शब्दित, विदारित, विन्नारित, अन्धन्तरागन, प्रदक्षिणीकृत और वधिरिकृत हो गया
था, एवं समस्त दिशाओंके आक्रमके मन्थिवन्ध मानो विभक्त हो गया था । उसके शब्दको पातालमें, भयवश
हजारों फन निकाल, उन्हें उल्टा सीधा फेन और ऊँचा करके शेषभाग मानो आलिङ्गन करता हो सम्मुखता
पर्वतभित्तिमें बारम्बार दौन को ऊपर उठाकर विपन्न हाथों का गर्जन समझ कर दिग्गन्गा मानो मनस्त दिग्गाओं
में आक्रम करते (सुलाते) हो, अत्यन्त भयवश मध्यमगति से मण्डलाकार भ्रमण करने सूर्यरथ के दौड़े मानो
आकाशमें प्रदक्षिणा करते हो, महादेव के अपूर्व उच्च हात्परय को शङ्कते अगन्तपूर्वकें हुदार करता शिखरा

१. कनकगणैः, कनकनैः । २. क्वचिद्वं पाठो न विद्यते । ३. बलितोत्तान ” । ४. ‘दन्तवर्तः ।
५. ‘...रेवक...’ । ६. ‘...तुरगैः । ७. क्वचिद् ‘अधुनपूर्व’ इत्यधिकः पाठोऽवलोक्यते ।

इव कैलासशिखरिणि त्र्यम्बकवृषभेण, कून-गम्भीर-कण्ठगर्जितेन प्रत्युद्गम्यमान इव मेरौ^१
ऐरावतेन, अश्रुतपूर्व-रव रोषावेश-तिव्यंगवनमितविषाणमण्डलेन प्रणम्यमान इव यमसङ्घनि^२
कृतान्तमहिषेण, सन्त्रस्त-सकललोकपालाकर्णितो बभ्राम त्रिभुवनमखिलं^३ निनादः ।

ततो दुन्दुभिरवशकर्ण्य जय जयेति च सर्वतः समुद्घुष्यमाण-जयशब्दः सिंहासनात्
सह द्विषतां श्रिया सञ्चाल चन्द्रापीडः ।

समन्तात् ससम्भ्रमोत्थितैश्च परस्पर-सङ्घट्ट विघटितै-हारसूत्रविगलितान् अनवरतमा-
शाविजयप्रस्थानमङ्गललाजानिर्व मुक्ताफल-प्रकरान् क्षरद्भिः, पारिजात इव सित-कुसुममुकूल-

कर्णितपूर्वो यः शर्वस्य महेश्वरस्य अट्टहासः उच्चहास्यं तस्य शङ्कया आकर्णिते तस्मिन् दुन्दुभिशब्देन
महेश्वराट्टहासभ्रमेणैवार्थः, यो हर्षः प्रमोदः तेन यत् हुङ्कृतं स्वस्य हुङ्कारः तेन करणेन आभाष्यमाण आल-
प्यमान इव । इह क्रियोप्रेषालङ्कारः तथा भ्रान्तिमांश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कृतेति । मेरौ सुमेरुगिरौ, कृतं विहितं गम्भीरम् अत्युच्चं कण्ठगर्जितं गलघोषो येन तेन तादृशेन,
ऐरावतेन अभ्रसुप्रियेण (हस्तिना) प्रत्युद्गम्यमान इव गौरवद्योतनार्थम् अभिमुखं व्रज्यमान इव ।
क्रियोप्रेषालङ्कारः ।

अश्रुतेति । यमसङ्घनि धर्मराजभवने, अश्रुतपूर्वेण प्रागनाकर्णितेन रवेण शब्देन यो रोषावेशः
क्रोधरूपापस्मारः तेन तिर्यंगवनमितं कुटिलेन नञ्जीभूतं विषाणमण्डलं शृङ्गमण्डलं यस्य तेन तादृशेन,
कृतान्तमहिषेण धर्मराजमहिषेण प्रणम्यमान इव नमस्क्रियमाण इव । क्रियोप्रेषालङ्कारः ।

सन्त्रस्तेति । सन्त्रस्तैः किमिदमिति भयान्वितैः सकलैः समस्तैः लोकपालैः इन्द्रादिभिः आकर्णितः
श्रुतः, अखिलं समस्तं त्रिभुवनं बभ्राम भ्रमणं चकार ।

इह तेषां तथाविधश्रवणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं दुन्दुभिरवं पटहध्वनिं जयजयेति शब्दं च आकर्ण्य श्रुत्वा सर्वतः चतुर्दिशु
समुद्घुष्यमाणः उद्धोषं विधाय कथ्यमानः जयशब्दो यस्य स तादृशः, चन्द्रापीडः द्विषतां वैरिणां श्रिया
लक्ष्म्या सह सिंहासनात् नरेन्द्रासनात् सञ्चाल चलितो बभूव । दिग्विजयाय चन्द्रापीडस्य चलनेन
द्विषतां श्रौरपि बहुकालनिवासासम्बन्धप्रतीत्या चपला ज्ञातेत्याशयः । इह सहोक्तिः ।

समन्तादिति । किञ्चेति चार्थः । समन्तात् सर्वदिग्भ्यः, ससम्भ्रमं शीघ्रम् उत्थितैः कृतोत्थानैः,
परस्परसङ्घट्टेन मिथः सङ्घर्षेण विघटितानि भिन्नानि यानि हारसूत्राणि तेष्व्यो विगलितान् व्युत्तान्, भाशा
दिग्विजयाय दिग्विजयाय प्रस्थाने गमने मङ्गललाजान् माङ्गलिकधाना इव मुक्ताफलप्रकरान् मौक्तिक-
जालान्, अनवरतं निरन्तरं क्षरद्भिः पातयद्भिः, नरपतिसहस्रैः राजमण्डलैः, अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमान
इत्यन्वयः, सितकुसुमानां शुभ्रवर्णपुष्पाणां यानि मुकुलानि कुड्मलानि तानि पातयन्ति वर्षयन्तीत्येवं

वृषभ (नन्दो) कैलाशकी चोटी पर आलाप करता हो, गम्भीर कण्ठसे गर्जना करके ऐरावत हस्ती देवलोकमें
मानो उत्तका सत्कार करता हो, ऐसे अश्रुत-पूर्व शब्द सुनकर क्रोधवश नाँग टेढ़े कर यम के घरमें यमनहिन नानो
नमस्कार करता हो और अत्यन्त भीत समस्त दिक्पालगणद्वारा सुने जाने से उस दुन्दुभीका वह शब्द नानो
तीनो भुवनमें परिभ्रमण करता था ।

तदनन्तर चन्द्रापीड दुन्दुभी का शब्द सुनकर विपक्षी राजाओं की राजलक्ष्मीके साथ सिंहासन पर से
उठ गया । श्वर समस्त सैन्य एवं सामान्यग समस्त दिशाओं में 'चन्द्रापीडकी जय हो', चन्द्रापीडकी जय हो'
इस प्रकार जय-जय शब्द करने लगे ।

सिंहासन पर से चन्द्रापीड के उठते ही चारों ओर से सामन्त राजगण (छोटे-छोटे अधीन राजा लोग)
शास्त्रताले उठ गये, उस समय आपस में टकराने से उन लोगों के गलेके हारोंके ताग टूटने लगे, जिनसे दिग्विजय
के लिए प्रस्थान के समयके माङ्गलिक लाजों के समान मोतियाँ निरन्तर गिरने लगीं, उस समय शुभ्रवर्ण फूलोंकी

१. कचिद् 'मेरौ' इति न विद्यते । २. ...रवजनिनरोप, रव इव । ३. विषुधसङ्घनि । ४. कचिद्
अखिलमिति पदं नोपलभ्यते । ५. ... विघटित... । ६. ...मङ्गललीलालाजानिव, मङ्गललाजानिव ।

पानिभिः कल्पपादपैः, ऐरावत इव विमुक्तकशीकरैरागागजैः, गगनाभोग इव तारागणवर्षि-
मिदिगन्तरैः, जलदकाल इव स्थूल-जलतवासार-स्यन्दिभिर्जलधरैः, अनुगम्यमानो नरपति-
सम्पन्नान्धानमण्डपात्ररगान् ।

निगत्य च पृथोक्तद्वया पत्रलेखयो अघ्यासितान्तरासनाम् . उपपादितप्रस्थानममुचि-
नमद्गन्धालङ्कारां नममभ्रमाधोरणोपनीतां करेणुकमानस्य अचकरचक-चक्रीकृत-क्षीरादावर्त्त-
पाण्डुरेण दशवदन-बाहुदण्डावस्थित-कैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशलाकेनात-
पत्रेण निवाच्यमाणातपो निर्गन्तुमारेभे ।

निर्गच्छश्च अभ्यन्तरावस्थित एव प्राकारान्तर्वर्ति-दर्शानानां द्वारावस्थितानां प्रतिपाल-

नीलः कल्पपादपैः देववृक्षैः पारिजात इव, मन्दार इव, विमुक्ता विचिताः करेभ्यः शुण्डादण्डेभ्यः शीकराः
जलकणा यैः तैः तादृशैः आगागजैः द्विगन्तिभिः, ऐरावतो गज इव तारागणवर्षिभिः नक्षत्रमण्डपानिभिः
दिगन्तरैः विभिन्नदिग्भिः गगनाभोगो प्रसारितस्योमदेश इव, तथा स्थूलाः स्थविष्ठा ये जलतवाः सटिल-
पिन्दवः तेषाम् आमारस्यन्दिभिः धारावर्षिभिः जलधरैः सेवैः जलदकालो वर्षासमय इव, अनुगम्यमानः
चन्द्रानीडः, आस्थानमण्डपात् समामवनात् निरगात् निर्गतो बन्धू ।

इह 'कल्पपादपैः पारिजात इव' इत्यारभ्य 'जलधरैः जलदकाल इव' इत्यन्तं यावत् मालोपमा-
लङ्कारः 'प्रस्थानमण्डलजानिव' इत्यत्र जायुष्येष्टः । अनया च मालोपमा मङ्गीर्यते ।

निर्गन्तेति । किञ्चेति चार्थः । निर्गत्य बहिरागत्य पूर्व प्रथमम् आरुढया उपारस्थितया पत्रलेखया
ताम्रद्वारद्वयाद्विन्ध्या अघ्यासितम् अधिष्ठितम् अन्तरासनं मध्यस्थितासनं यस्याः तां तादृशीम् । उप-
पादिताः सेवकैः यथास्थानं योजिताः प्रस्थानममुचिताः सद्व्यामयात्रायोग्या मङ्गलालङ्कारा 'मातृलिक-
मृष्यानि यस्याः तां तादृशीम् । सप्तममेव शीघ्रेण आधोरणेन होस्तपकेन उपनीताम् उपस्थापितां करेणुकां
काञ्चि गजपत्नीम् आरुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रानीडः, अचलरेचकेण मन्दप्रमण्डेन चक्रीकृतो भ्रामितो
यः क्षीरोदस्य दुग्धामुघः आवर्त्तः अम्मसां त्रिभिः तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण, दशवदनस्य लङ्काधिपतेः
रावणस्य बाहुदण्डे भुजदण्डे अवस्थितः कृतावस्थानो यः कैलासो हिमालयः तस्य कान्तिः प्रमेव कान्ति-
यस्य तेन तादृशेन । आतपप्रस्थापि परिचारकहस्तावस्थितत्वात् समतानिरूपणाय 'दशवदनबाहुदण्डा-
वस्थित' इति कैलासविशेषगमनवगन्तव्यम् । मुक्ताफलजालं मौक्तिकमण्डोऽभ्यास्तीति तेन तादृशेन, तथा
शत शतमस्याकाः शलाका यस्य तेन तादृशेन, आतपत्रेण धुत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणो आतपः
सूर्यालोको यस्य स तथोक्तः मन्, निर्गन्तुं निःसरितुम् आरेभे आरम्भं चकार ।

इह 'अचलरेचके' इत्यादौ द्वे लुप्तोपमे अनयोश्च परस्परनरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निर्गच्छन्ति । किञ्चेति चार्थः । वार्तातो निर्गच्छन् वजन् चन्द्रानीडः, अभ्यन्तरावस्थित एव अन्त-

कान्त्यो गिराते कल्पवृक्षगन्तव्ये प्रकार पारिजात वृक्षके, मूढमेने उट्को वृद्धे गिराते दिग्गङ्गागन्तव्ये प्रकार
ऐरावत के, आगाग वरसाने दिक्मण्डल जिन प्रकार आकाशके, एव स्थूल जलविन्दु वरमाने भेषकमूह जिन प्रकार
मर्षागन्त के पीछे रहते हैं, उन्को प्रकार सामान नरकदिग्ग चन्द्रानीडके पीछे-पीछे होकर जाने लगे; इन प्रकार
चन्द्रानीड समानमण्डपों में बाहर निकला ।

चन्द्रानीडके बाहर निकलने पर, महावने शीघ्र एक हथिनी लाकर उपस्थित की पत्रलेख पक्ष्मे
ही बितर नदकर मध्यवर्ती आसन पर जा बैठी थी; मृष्यगण सुदृढवाक्त्रके उन्योगी सर्व मातृलिक अलङ्कार
जिसे पशुपते थे, चन्द्रानीडते उन हथिनी पर चढ़ कर राजनवनमे चलना आरम्भ किया; उस समय मन्दरावलके
अनने चक्रकर घूर्ति आरंभारके आव-के समान श्वेदवर्ण, गवाके बाहुदण्ड पर स्थित कैलासवर्धनके
समान कान्तिमय, मोतीको अलङ्कृत युक्त एवं शतशलाका निर्मित (सौ तानवले) एक छत्र धारण कर कोई
पुत्र चन्द्रानीड रौद्र (घृम) निवारण करता था ।

साकम्भन्त-नरपतिग चन्द्रानीड को प्रतीक्षा करते हुए दरबाने के समान खड़े हैं, किन्तु प्राचार (परबोट) के

१. वृक्षानेष्टवृक्षा । २. अभिगच्छ । ३. चक्रकृत । ४. धवलमाकारान्तरित । ५. अविद
अपे पठो न विद्यते ।

यतां राज्ञामुन्मयूखानां चूडामणीनामलक्तकद्रव्यद्युतिमुपा बहूलेनालोकबालातपेन राज्याभिषेकानन्तरप्रसूतेन स्वप्रतापवह्निनेवात्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशः यौवराज्याभिषेकजन्मना निजानुरागेणैव रज्यमानमवनितलम्, आसन्नरिपुविनाशपिशुनेन दिग्दाहेनेव पाटलीक्रियमाणमम्बरतलम्, अभिमुखागतभुवनतललक्ष्मीचरणालक्तकरसेनेव लोहितायमानातपं दिवसं ददश ।

विनिर्गतं ससम्भ्रम-प्रचलित-गजघटां सहस्रैरन्योन्यसङ्घट्ट-जर्जरितातपत्रमण्डलैरा-
दरावनत-मौलि शिथिलं मणिमुकुटपक्तिभिरावर्जितरत्नकर्णपूरैः कपोलस्थल-स्खलितरत्न-

विद्यमान एवापठ्या इति शेषः । प्रकारेण वप्रेण अन्तरितं व्यवहितं दर्शनम् अवलोकनं येषां तेषां तादृशानाम् । द्वारावस्थितानाम् द्वारोपविष्टानाम्, प्रतिपालयताम् आत्मानं प्रतीक्षमाणानां राज्ञां सामन्तभूपतीनाम् । उद्धता ऊर्ध्वं प्राप्ता मयूखा रश्मयो येषां तेषाम् । अलक्तकद्रव्यो लाङ्गारसः तस्य द्युतिं शोभां मुष्णाति हरतीति तेन तादृशेन । बहुलेन प्रसूरेण, आलोकः कान्तिः बालातपः प्रत्यग्योदितसूर्यरश्मिरिव तेन तादृशेन । राज्याभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकस्य पश्चात् प्रसूतेन विस्तृतेन, स्वप्रतापस्वकीयकोशदण्डजं तेजः स एव वह्निः अग्निः तेनेव विद्यमानेन । अत्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणाः पिङ्गलवर्णा विधीयमाना दश दिशः सर्वककुभः कर्म, यौवराज्याभिषेकात् जन्म उत्पत्तियस्य तेन तादृशेन, निजानुरागेणैव आत्मीयस्नेहेनेव चूडामणीनामालोकबालातपेनेत्यन्वयः रज्यमानं रक्तीक्रियमाणम् अवनितलं पृथिवीतलं ददृश । आसन्नानां शीघ्रभावानां रिपुविनाशानां शत्रुक्षयाणां पिशुनेन सूचकेन दिग्दाहेनेव, चूडामणीनामालोकबालातपेनेत्यन्वयः, पाटलीक्रियमाणं श्वेतरक्तीक्रियमाणम् अम्बरतलं व्योमतलं ददृश । तथा अभिमुखागताया जगज्जयेन आगामिन्याः भुवनतललक्ष्म्याः जगच्छ्रयः चरणालक्तकरसेनेव पादयावकद्रवेणैव, चूडामणीनामालोकबालातपेन, लोहितायमानः रक्तवदचरण आतपः आलोको यत्र तथोक्तं दिवसं ददृश अवलोकयामास । इह 'अलक्तकद्रव्यद्युतिमुपा' इत्यत्र निदर्शना । 'आलोकबालातपेन' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'अत्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशः' इत्यत्र पिङ्गलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । 'निजानुरागेणैव' इत्यत्र गुणोपेक्षा । 'दिग्दाहेनेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा । 'चरणालक्तकरसेनेव' इत्यत्र जात्युपेक्षालङ्कारः ।

विनिर्गत इति । विनिर्गतो वहिरागतश्चन्द्रापीडः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रतस्य इति संबन्धः । प्रथमतः कृतीयावहुवचनान्तानि पदानि 'अवनिभुजां चक्रबालैः' इत्यत्रेतनस्य विशेषणानि बोध्यानि । ससम्भ्रमं शीघ्रं प्रचलितं प्रस्थितं गजघटानां हस्तिवृन्दानां सहस्रं येषां तैः तादृशैः । अन्योन्यं परस्परं यः सङ्घट्टः सङ्घर्षः तेन जर्जरितं बहुधा भग्नम् आतपत्रमण्डलं छत्रसमूहो येषां तैः तादृशैः । आदरेण गौरवेण अवनता नन्ना ये मौलयः शिरांसि तेभ्यः शिथिला श्लथीभूता मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानां पङ्क्तिः श्रेणिः

व्यवधान हो जाने से वे लोग अन्दर से देख नहीं पड़ते थे; उन लोगों के मुकुटमणिके किरणजाल अस्ता (महावर) के रत्नके सौन्दर्य को अपहरण करता (चुराता) था एवं नवोदिन सूर्यकिरणके समान दीप्ति पा रहा था, उस क्षण चन्द्रापीड निकलते निकलते अन्दर रहकर हो देखने लगा कि—राज्याभिषेक के बाद विस्तृत स्वकीय प्रतापानलके समान नानो वे मुकुटमणिके प्रचुर किरणजाल वस्तु दिशाओंको अत्यन्त पिङ्गलवर्ण (लाल-पोले) कर दिचे हैं, राज्याभिषेकते उत्पन्न हुए अपने अनुरागके समान हो नानों उनसे भूतल लाल हो गया है, शीघ्र होने वाले रिपुविनाशसूचक दिग्दाहके समान हो नानों वे (किरणजाल) आकाश को रक्तवर्ण (गुलाबी रङ्ग) कर दिचे हैं और सामने आई हुई भुवन-लक्ष्मीके चरणोंके अलक्तक रत्न (महावर) के समान हो नानों वे दिन को भूपको लोहित वर्ण कर दिचे हैं ।

बाहर निकलने ही सब ओर से सामन्त-नरपतिगण आकर उसको (चन्द्रापीडको) प्रणाम करने लगे, उस समय उनके बहुसंख्यक हस्तिगण शीघ्रता (तेजी) से चल रहे थे, उनके छत्रमण्डल एक दूसरे से टकराने से जर्जरित हो गये थे, आदर-पूर्वक नाथा नोचा करने से उनकी मणिमुकुटोंकी कतार शिथिल हो गई थी, रत्नमय कर्णपूर टेढ़े झुक गये थे, नभिमय कुण्डल झिंतक झिंतक कर गालों पर आकर झूलने लग गये थे और चन्द्रापीट-

१. अलक्तक इव । २. क्रियमाणादशदिश । ३. गत्यगजघटा । ४. आदरादनवरतप्रगानशिथिल ।

५. आवर्जितकर्णपूरैः ।

कुण्डलैराक्षत-सेनापति-निर्दिश्यमान-नामभिरवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमानः, वहलसिन्दूर-रेणुपाटलेन क्षितितल-दोलायमान-स्थूलमुक्ताकलापावचूनेन सित कुसुम-माला-त्राल-शबल-शिरसा संलग्नमन्ध्यातपेन तिर्यग्गावज्जित-श्वेतगङ्गाप्रवाहेण तारागण-दन्तुरित-शिखर-शिलातलेन मेरुगिरिणेव गन्धमादनेनानुगम्यमानः, कनकालङ्कारप्रभा-प्रतान-कल्माषिता-वयवेन च दत्तकुङ्कुमम्यासकेनेवाकृष्यमाणेनेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरोभागः शनैः शनैः प्रथममेव शातकतवीमाशामभिप्रतस्थे ।

अर्थ चालित-गजघटा-कम्पित-धवलतापत्र-वनम्, अनेककल्लोल-परस्परापतित-चन्द्र-

येषां तैः तादृशैः । आवज्जिता आनमिता रश्मिकर्णपूरा मणिमयकर्णभूषणानि येषां तैः तादृशैः । कपोलस्थ-ल्लयोः गण्डभागयोः उपरि स्थलिते मस्तकनमनाद् गते रश्मिकुण्डले मणिमयध्रुवणकुण्डलयुगलं येषां तैः तादृशैः । तथा आश्रितेन तेषां नामानि कथयितुमादिष्टेन सेनापतिना सैन्याध्यक्षेण निर्दिश्यमानानि निवेद्यमानानि नामानि मञ्जा येषां तैः तादृशैः, अवनिभुजां राज्ञां चक्रवालैः मण्डलैः प्रणम्यमानः नमस्किपमाणः चन्द्रापीडः ।

बह्लेनि । इतः आरभ्य सूनीयवचनान्तानि पदानि 'गन्धमादनेन' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि । बहलैः अधिकैः सिन्दूररेणुभिः शृङ्गारभूषणकुङ्कुमधूलिभिः पाटलेन श्वेतरक्तीकृतकुम्भदेशेन । क्षितितले पृथिवीतले दोलायमानः कम्पमानः स्थूलमुक्ताकलापः स्थूलभौक्तिकप्रकरो यस्य तथोक्तः अवचूलः पताकाप्रबद्धाधोमुखवसनं यस्य तेन तादृशेन । 'अवचूलः (पुं०) ध्वजाग्रवद्धाधोमुखवस्त्रम्' इति शब्द-कवचद्रुमः । तथा सितं यत् कुसुममालाजालं पुष्पस्रक्प्रमूहः तेन शबलं विचित्रं शिरो मस्तकं यस्य तेन तादृशेन । अतएव संलग्नः संश्लिष्टः सन्ध्याया आतपो रागो यत्र तेन तादृशेन, इति सिन्दूरभूषितकल-शोपम्यम् । तिर्यक् आवज्जितः पतितः श्वेतः शुभ्रो गङ्गाप्रवाहः भागीरथीधारा यस्मात्तेन तादृशेन । एतेन पुष्टवद्वज्रगतपताकौपम्यम् । तथा तारागणेन ऋक्षमण्डलेन दन्तुरितं विषमीकृत शिखरशिलातलं शृङ्गस्यप्रस्तरो यस्य तेन तादृशेन । एतेन श्वेनपुष्पपङ्क्तिराम्यम् । एवंविधेन मेरुगिरिणेव सुमेरुपर्वतेनेव गन्धमादनेन तत्संज्ञकेन प्राग्लवितेन गन्धहस्तिना अनुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानश्चन्द्रापीडः । इह श्रीयु-पमा पदार्पणैस्तुकेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्गीर्यते ।

कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य योऽलङ्कारो भूषणं तस्य याः प्रभाः कान्तयः तासां प्रतानेन आधि-क्येन कल्माषिताः कर्तुरीकृताः अवयवा अङ्गानि यस्य तेन तादृशेन, अतएव दत्ताः शरीरेषु अर्पिताः कुङ्कु-मस्थासकाः कुङ्कुमद्रवकृतपाणिविश्वविद्यानि यत्र तेनेव सता । आकृष्यमाणेन केनाप्याकृष्य नीयमानेन इन्द्रायुधेन प्राङ्गिरूपितेन नरसंज्ञकाश्वेन सनाथीकृतः स्वसंयुक्तीकृतः पुरोभागः समुपदेशो यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः । शातक्रनोरिन्द्रस्येयमिति शातक्रतवी तामाशां पूर्वां दिशम् अभिप्रतस्थे अभिसुखं चलात् ।

अथेति । अथ चन्द्रापीडप्रस्थानानन्तरम् चलित्वा गन्तुं प्रवृत्ता या गजघटा हस्तिसमूहाः सासु

द्वारा उनके नामोंको करनेके लिए आदेश किये जाने पर सेनानि उनके नामोंको बजाता जाता था । गन्धमादन नामक हाथी चन्द्रापीड के पीछे-पीछे चलता था, उसका कुम्भमण्डल खूब सिन्दूर लगातेसे लाल हो गया था, पीठ के ऊपरमें जो ध्वजा थी, उसमें लटकती हुई श्रुमती मोतियोंकी झालर भूतल पर दोलायमान हो रहीं थीं, श्वेतवर्ण फूलोंकी मालाओंके जालसे उसका मस्तक विचित्र दोखता था, अतएव सन्ध्यास्तमयकी रक्तिमते युक्त, देहे बहते श्वेतवर्ण गङ्गाप्रवाहवाले ओर नक्षत्रसमूहोंसे छाप शिखरवाले सुमेरुपर्वतके समान वह गन्धमादन शोभायमान लगता था । कोई नोकर चन्द्रापीडके आगे-आगे उस इन्द्रायुधको साँच कर ले जाता था, सुवर्णनय अलङ्कारके प्रभाराशिते उसका समस्त अवयव विचित्र हो गया था । इससे प्रतीत होता था नानो लङ्कनरत्न द्वारा उसके अङ्गमें हाथ का पशा निहित कर दिया गया है । इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे पहले ही पूर्व दिशाकी ओर प्रस्थान किया ।

चन्द्रापीडके प्रस्थान करने पर समस्त सैन्यगण अद्भुत कोलाहल करते-करते महीतलकी प्लावितकर

१. रक्षात । २. निर्दिश्यमानानामवनि । ३. कश्चित् 'स्थूल' इति पदं न विधत्ते । ४. दन्तुरितदि-पाटलेन । ५....प्रमाकस्मापित... । ६. कश्चित् 'अथ' इति पदं नास्ति । ७....कन्मितातपद्र... ।

मण्डल-प्रतिबिम्ब-सहस्रम्, महाप्रलय-जलधि-जलमिव प्लावितमहीतलम्, अद्भुतोद्भूत-कलकलम्, अखिलं सञ्चालन बलम् ।

उच्चलितस्य चास्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो दुकूल-वासाः सितकुसुमाङ्ग-रागो महता बलसमूहेन नरेन्द्रवृन्दैश्चानुगम्यमानः घृतधवलातपत्रो द्वितीय इव युवराज-स्त्वरितपदसञ्चारिण्या करिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च रजनिकर इव रवेरासन्नवर्त्ती बभूव ।

अनन्तरमितश्चेतश्च 'निर्गतो युवराजः' इति समाकर्ण्य प्रधावतां बलानां भरेण चलि-त-कुलशैल-कीलित-जलधि-जल-तरङ्ग-गतेव तत्क्षणमाचक्षुषे मेदिनी । सम्मुखागतैरन्यैश्चा-

कम्पितं घृतं धवलानपस्त्राणाम् अरोहिणमितच्छ्रवाणां वनं समूहो यत्र तत्तादृशम्, तत्र एव अनेका विविधां याः क्लृष्टोलपरम्पराः महानरङ्गप्रेरणयः तासु पतितं चन्द्रमण्डलप्रतिबिम्बानां शशिमण्डलप्रति-बिम्बाणामां सहस्रं समूहो यस्य तत्तादृशम्, महाप्रलयकालीनजलधिजलमिव महास्वरसामयिकसमुद्रमिव प्लावितमहीतलं प्रलम्बनीतपृष्ठीतलम्, अद्भुत आश्चर्यकारी उद्भूत उत्पष्टः कलकलः कोलाहलो यस्मिन् तत्तादृशम् अखिलं समस्तं बलं चन्द्रापीडस्य सञ्चालन सम्यक्प्रकारेण चलितं बभूवेत्यर्थः । तस्यैवाविति शेषः । उपमा ।

उच्चलेवत्येति । किञ्चेति चार्थः । उच्चलितस्य प्रस्थितस्य अस्य चन्द्रापीडस्य वैशम्पायनः समीप-माजगामेत्यन्वयः । स्वभवनात् निजगृहाद् उपपादितं वैश्वयिकहोमादिना कृत्विमिर्विहितं प्रस्थानमण्ड-लस्य स तादृशः, दुकूलवासाः परिहितसूत्रमवसनः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः अङ्गरागः शरीरशोभा यस्य स तादृशः । महता महीपसा बलसमूहेन सैन्यप्रह्वतेन नरेन्द्रवृन्दैः राजसमूहैश्च अनुगम्यमानः अनुप्रवृ-त्तः । घृतं केनचित्सेवकेन उत्तमाङ्गोपरि धवलातपत्रं श्वेतच्छत्रं यस्य स तादृशः, स्वरितपदसञ्चारिण्या शीघ्रचरणगामिन्या करिण्या हस्तिन्या करणमृतपेत्यर्थः । वैशम्पायनः द्वितीयो युवराज इव समीपं पारवर्त्तम् आजगाम वायसौ तथाविधादम्बरयुक्तत्वादित्याशयः । इह 'द्वितीयो युवराज इव' इति द्रष्टव्यम् ।

आगतेति । आगत्य अन्येभ्य च वैशम्पायनः, रवेः सूर्यस्य रजनिकरः निशापतिरिव आसन्नवर्त्ती चन्द्रापीडस्य समीपवर्त्ती बभूव संजज्ञे । शुक्लपद्मप्रथमभागे दिनान्ते गगने चन्द्रः सूर्यस्य समीपवर्त्ती भवतीति ज्यौतिषम् । उपमा ।

अनन्तरमिति । इतश्चेतश्च इतस्तत इत्यर्थः, युवराजो निर्गतो निःसृत इति वाक्यं समाकर्ण्य भ्रत्वा प्रधावतां शीघ्रिण चलतां तस्यैवाविति शेषः, बलानां सैन्यानां भरेण भारेण, मेदिनी पृथिवी, चलितैः पद्मवत्तया गमनशीलैः कुलपर्वतैः पूर्वप्रतिपादितैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कीलितो बिन्दो यो जलधिः समुद्रः तस्य जलतरङ्गातेव सलिलक्लृष्टोलप्राप्तेव सती तद्वत् तत्कालम् आचक्षुषे चचाल । चलितहस्तिनसमूह-सादृश्यसूचनार्थं चलितकुलशैलकीलितेति विशेषणम् । इह 'जलतरङ्गातेव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

तन्मुलेनि । परस्परं सम्मुखागतैः अभिमुखापातैः अन्यैश्च अन्यैश्च निहन्तिभिः प्रगल्भैः नमस्कारं

उत्तके पीछे-पीछे जाने लगे, हाथियोंके चलने पर महान्तके श्वेतवर्ण कुलसमूह क्षणित होने लगे, उत्तके चन्द्रमण्डल तरंगों पर हजारों चन्द्रमण्डलप्रतिबिम्ब होने पर प्रलयकालीन समुद्र-जलप्रवाहके समान सैन्यगण देखे जाने लगे ।

वैशम्पायन द्वितीय युवराजके समान एक शीघ्रचाली चलनेवाली हथियों पर बैठकर अपने महलके प्रस्थित चन्द्रापीडके समानने आ गया । पुराहितगण उत्तकों यात्राकालीन नाइटिक क्रिया सम्पादन कर रहे थे, उत्तके पहननेका कपड़ा सूख था और श्वेतवर्ण पुष्पसे शरीरको शोभा को हुं थी, एवं दोन नजर नसकके उत्तर श्वेतवर्ण छत्रको पकड़कर चल रहा था, वहाँ सेना और मूलसमुदाय उत्तके पीछे-पीछे आ रहे थे । चन्द्र किस प्रकार सूर्यका आसन्नवर्त्ती होता है, उसी प्रकार वैशम्पायन आकर चन्द्रापीडका आसन्नवर्त्ती हो गया ।

उत्तके बाद 'युवराज भवतसे निकले हुए हैं, श्वेत-उपर यह लुनकर सेनाके उनके पीछे पीछे दौड़ने लगीं, उस समय उनके पदमारसे पृथिवी, मानो चलायमान हुए कुलपर्वतोंसे पीड़ित समुद्रकी तरङ्गोंने प्रविष्ट हुए (उत्तों) हो इस प्रकार जाने लगीं । सामन्त-राजगण, परस्पर सामने उपस्थित होकर राक्षसको प्रणम करने

१. सञ्चल । २. धवलदुकूल... । ३.... अनुगम्यमानः । ४. समान्गाम ५. रजिनिकर इव । ६.... शैलकैलासजलधितरङ्ग ।

न्यैश्च प्रणमद्भिर्भूमिपालैः, अंशुलता-जाल-जटिल-चूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनांमिपि-
तबहुलोचिपाश्च पत्रभङ्गिनीनां^१ केयूरमण्डलीनां प्रभासन्तानेन कचिद्विकीर्यमाण-चाप-
पक्ष-क्षोदा इव, कचिदुत्पतित-शिखि-कुलचलश्चन्द्रक-शत-शारा इव, कचिदकाल-जलधर-तडि-
त्तरला इव, कचित् सकल्पतरुपल्लवा इव, कचित् सशतक्रतुचापा इव, कचित् सवालातपा
इवाक्रियन्तं दश दिशः । धवलान्यपि विविध-मणि-निकर-करमापैरुत्सर्पिभिरभ्रडामणिमरीचि-
भिर्मयूराणीवाराजन्तं राक्षामातपत्राणि ।

क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलम्, कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रवालम्, आतपत्रमण्ड-
लमयमिवान्तरिक्षम्, ध्वजवनमयमिवाम्बरतलम्, इभमदगन्धमय इव समीरणः, भूपाल-
मयीव प्रजासृष्टिः, आभरणांशुमयीव दृष्टिः, किरीटमय इवातपः, चामरमय इव

कुर्वद्भिः भूमिपालैः पृथिवीपतिभिर्हेतुभिः, अंशुलता रश्मिपङ्क्तयः तासां जालेन समूहेन जटिला विपमाः
चूलिकाः चूडाः प्रान्तभागा येषां तेषां तादृशानां मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानाम् आलोकेन प्रकाशेन, तथा
उन्मिपितानि उद्गतानि बहुलानि सातिशयानि रोच्यंति कान्तयो यासां तासां तादृशीनां पत्रभङ्गिनीनां
पत्रलताविशिष्टानां केयूरमण्डलीनाम् अद्भुतश्रेणीनां प्रभासन्तानेन कान्तिप्रवाहेन च कर्त्रा, कचिद्देशे
कर्मिभिरप्रदेते विकीर्यमाणा विद्विष्यमाणाः चापाणां किङ्किदीचीनां पक्षक्षोदाः पत्रचूर्णानि यासु ता इव,
दश दिशः अक्रियन्त इति सम्यन्धः । इत्यमुत्तरत्र । कचित् उत्पतितस्य उद्गीनस्य शिखिकुलस्य मयूर-
गणस्य चलता दीप्यमानेन चन्द्रकशतेन मेघकगणेन पुच्छगतकर्तुरितचिह्नगणेनेति तात्पर्यम् शारा
विचित्रा इव । कचित् अकाले असमये यो जलधरो मेघः तस्य तडिता विधृता तरलाश्चलला इव । कचित्
कल्पतरुपल्लवैः देववृक्षसिलयैः सह विद्यमाना इति सकल्पतरुपल्लवा इव । कचित् शतक्रतुचापैः इन्द्र-
धनुर्भिः सह इति सशतक्रतुचापा इव । कचिच्च वालातपः प्रभाकालीनोदितसूर्यरश्मिः तेन सहेति सवाला-
तपा इव दश दिशः दशककुभः अक्रियन्त ।

इह 'विकीर्यमाणे' एवाद्यौ क्रियोप्रेक्षालङ्कारः । 'उत्पतिते' एवारभ्य 'सबलातपा इव' इत्यन्तं यावत्
सर्वत्र गुणोपेक्षालङ्कारः ।

धवलानीति । धवलानि श्वेतान्यपि राज्ञां सामन्तनृपतीनाम् आतपत्राणि छत्राणि, विविधानामनेक-
रूपाणां मणीनां रत्नानां तद्गुणानामित्यर्थः, निकरेण समूहेन कक्षमापैः कर्तुरितैः नानावर्णैः, उत्सर्पिभिः
ऊर्ध्वप्रसारिभिः चूडामणिमरीचिभिः शिरोरत्नरश्मिभिः करणैः, मायूराणि मयूरपिच्छरचितानीव । अराजन्त
अशोभन्त । क्रियोप्रेक्षा ।

क्षणेनेति । क्षणेन क्षणमात्रेण च महीतलं पृथिवीतलं तुरगमयमिव अश्वमयमिव, दिक्चक्रवालं दिङ्
मण्डलं कुञ्जरमयमिव, हस्तिमयमिव, अन्तरिक्षम् आकाशम् आतपत्रमण्डलमयमिव छत्रमण्डलमयमिव
अम्बरतलं गगनतलं ध्वजवनमयमिव पताकासमूहमयमिव, समीरणो वायुः इभमदगन्धमयमिव गजदा-
नधारिगुण्धमयमिव, प्रजासृष्टिः प्रकृतिसर्गः भूपालमयीव राजमयीव, दृष्टिर्दर्शनम् आभरणांशुमयीव
लगे । उक्त समय उनके-किरणजालसे चमकती कलंगोवाले-मणिमय मुकुटोंके प्रकाशसे एवं अत्यन्त-शोभाशाली
नानाविध पत्र-भङ्ग-युक्त केयूरसमूह (वाजूइन्द्र) के प्रभाजोंसे दशों दिशाएँ ऐसा प्रतीत होने लगीं मानो किसी
स्थानमें नीलकण्ठके पत्तों का चूर्ण विक्षिप्त (विलरा) हुआ हो, किसी स्थानमें उड़ते मयूरोंके हिलते हुए चन्द्रकोंसे
विचित्र की हुई हों, किसी स्थानमें अज्ञातमयिक मेघकी विजलीसे चमकने लगी हों, किसी स्थानमें कल्पवृक्षके पल्ल-
वोंसे, किसी स्थान में इन्द्र-धनुषोंसे और किसी स्थानमें नवीदित सूर्य के प्रकाश से समन्वित हों । राजाओं के
छत्र श्वेतवर्ण होने पर भी, नानाविध मणियोंके किरणसमूहसे विचित्र होनेसे एवं ऊपर कां और फैलानी हुई
चूडामणिके किरणोंसे मानो मयूर-पुच्छ-निमित्त के समान शोभायमान होने लगे ।

क्षणमरमें पृथिवीतल मानो तुरङ्गमय हो, दिङ्मण्डल मानो हस्तिमय हो, अन्तरिक्ष मानो छत्र-मय हो,
आकाश मानो केतु-मय हो, वायु मानो एसीके मद्रजल-गन्धमय हो, सब लोग मानो राजमय हो, दृष्टिवात
मानो अलङ्कार-किरण-मय हो. आतप मानो मुकुटमय हो, दिन मानो चामरमय हो एवं अशुवन मानो जय-जय

१. पत्रभङ्गिनीनां । २. सशतपक्षचापा इव । ३. क्रियन्ते । ४. राजन्ते, अरन्त्यन्त । ५. दृष्टिः ।

दिवसः, जयशब्दमयमिव त्रिभुवनमभवत् । सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैः उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च प्रेङ्खद्भिरातपत्रैः संवर्त्तकान्मोदगम्भीरभीमनादेन च ध्वनता दुन्दु-
मिना, तारकावर्षसदृशेन विसर्पता गजशीकरनिकरेण, धूमकेतुधूसरैश्चोक्षसद्भिरवनिरजो-
दण्डकैः, निर्घात-पात-परुषगम्भीरघोषैश्च करिकण्ठगर्जितैः, क्षतज-कण-वर्ष-बभ्रूणा च भ्रमता
मतङ्गजकुम्भसिन्दूररेणुना, संक्षुभित-जलधि-जल-कक्षोल-चञ्चलामिश्र विसर्पन्तीभिः^१ तुरङ्ग-
मालाभिः, अन्धकारितदिगन्तरेण चानवरतं क्षरता गर्ज-मदजल-धारादुर्दिनेन, कलकलेन च
भुवनान्तरव्यापिना महाप्रलयकाल इव सञ्जज्ञे ।

सामन्तनृपतीनां भूषणरश्मिमयीव, आतपः आलोकः किरीटमयमिव मुकुटमयमिव, दिवसो वासरः
चामरमय इव बालव्यजनमय इव, त्रिभुवनं त्रिविष्टपं जयशब्दमयमिव मागधानां शुभसूचकरवमयमिव
अभवत् अजायत ।

इह सर्वत्र विकारार्थं मयट्प्रत्ययविधानात् विकारस्य च अन्यघारूपत्वेन गुणत्वात् गुणोपेक्षा ।

सर्वत इति । किञ्चेति चार्थः । कुलपर्वताकारैः महेन्द्रादिसप्तकुलाचलाकृतिभिः, सर्वतः समन्तात्
प्रचलद्भिः गच्छद्भिः मत्तवारणैः मत्तहस्तिभिः । अयुद्धवसाग्वात् प्रलये कुलपर्वतानामपि चलनसद्भावाच्च
समस्तसादृश्यमित्याशयः । उत्पातकाले उत्पातसमये यानि चन्द्रमण्डलानि हासिचक्रवालानि तन्निभैः
तादृशैः प्रेङ्खद्भिः प्रचलद्भिः आतपत्रैः छत्रैः प्रलयसमये अगतामुत्पातद्योतनायैव चन्द्रामण्डलसञ्चलन-
मिति सूचनार्थमुत्पातग्रहणम् । संवर्त्तकान्मोदवत् प्रलयकालीनमहानेवधवद् गम्भीरो भीषणः
अपानकक्ष नादो ध्वनिर्यस्य स तेन तादृशेन । ध्वनता शब्दायमानेन दुन्दुमिना
पटहेन । तारकावर्षसदृशेन नक्षत्रवृष्टयनुकारिणा, विसर्पता समन्तात् प्रसरता गजशीकरनिकरेण
हस्तिशृण्डनिःसृतसलिलबिन्दुसमूहेन । धूमकेतुर्ग्रहविशेषः तद्वत् धूमरैर्धूमैः, उक्षसद्भिः उत्तिष्ठद्भिः
अवनिरजोदण्डकैः दण्डवह्मबमानवसुन्धरारेणुपक्षिभिः । निर्घातः पूर्वप्रतिपादितस्वरूपः
पथनः तस्य पातवत् परुषाः कठिनाः गम्भीराश्च घोषा निनादा येषां तैः तादृशैः करिणो हस्तिनो
यः कण्ठो गलः तद्वत् गर्जितैः रसितैः । क्षतजकणः शोणितबिन्दुः तस्य वर्षवत् वृष्टिवत् बभ्रूणा पिङ्गलव-
र्णेन मतङ्गजकुम्भसिन्दूररेणुना गजकुम्भस्थितसिन्दूरविन्दुना । संक्षुभिता उद्वेलिता ये जलधिचक्रोलः
समुद्रतरङ्गाः तद्वत् चञ्चलामिःचपलामिः, विसर्पन्तीभिः प्रसरन्तीभिः तुरङ्गमालाभिः अन्धपक्षिभिः । अन्ध-
कारितानि समुत्पन्नान्धकारीणि दिगन्तराणि येन तेन तादृशेन, अनवरतं निरन्तरं क्षरता स्रवता गज-
मदजलधारादुर्दिनेन हस्तिमदसलिलधारावर्षणेन । तथा भुवनान्तरव्यापिना विष्टपविवरप्रसरशीलेन
कलकलेन सैनिकानां कोलाहलेन च करणेन, महाप्रलयकालः कल्पान्तसमयः सञ्जज्ञे सञ्जात इव, तत्रापि
पूर्वप्रतिपादितकुलपर्वतसञ्चलनाद्यवश्यभावादित्याशयः ।

इह 'कुलपर्वताकारैः,' इत्यत्र 'उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च' इत्यत्र चार्थोपमा । 'संवर्त्तकान्मोदगम्भीरैः'
एव लुप्तोपमा । 'तारकावर्षसदृशेन' इत्यत्रार्थोपमा । 'धूमकेतुधूसरैः,' 'क्षतजकणवभ्रूणा,' 'संक्षुभितजलधि-

ग्रन्थनय हो ऐसा दीखने लगा । एवं कुलपर्वतके समान बड़े-बड़े स्वरूपवाले नक्षत्रास्तिगन सब दिशाओंमें
व्याप्त होकर जाने लगे, औत्पानिक चन्द्रमण्डल के समान छत्र-समूह चलने लगे; तादृशानां दुन्दुभी, प्रत्यक्षालके
नेत्र के समान गम्भीर और भयङ्कर शब्द करने लगी, हाथियोंकी मूँड़ोंमें से जलविन्दुसमूह गिरने लगे, पृथिवीमें
से धूमकेतु के समान धूमरवर्ष धूलके सुबारे उठने लगे, हाथियों निर्घातवायुपथन (वज्रात) के समान कठोर
और गम्भीर शब्द से गर्जना करने लगी, हाथियोंके कुम्भस्थल से तपिरकणकी बरस के समान सिन्दूर की धूलियाँ
उड़ने लगीं, क्षुभित हुए समुद्रजलकी महातरङ्गों के समान तुरङ्ग-पक्षियों चलने लगीं, हाथियों की मद-जल
धारा, सब दिशाओंमें अन्धकार कर दिन-रात क्षरित होने लगीं, एवं सैनिकोंके कोलहाल से जगद् व्याप्त हो
गया, इन सब कारणों से उस समयमें मानी महाप्रलयकाल उपस्थित हुआ ही—ऐसा दीखने लगा ।

१. किरीटमय इव दिवसः, जय... । २. अतस्तिनातपत्रैः । ३. प्रविसर्पन्तीभिः । ४. तुरङ्गन... ।
५. अनवरतक्षरता । ६. कश्चिद् गजपदं न विष्टे ।

बल बहल-कोलाहलभीता इव धवल-ध्वज-निबह-निरन्तरावृता ययुः कापि दश दिशः । मलिनावनिरजःसंस्पर्शशङ्कितमिव समद-गज-घटावचूल-सहस्र-संरुद्धमतिदूरम-न्धरम्^१ अपससार । प्रबल-वेत्रिवेत्रलतासमुत्सार्यमाणा इव तुरग-खुरजोधूमरम्^२ अर्ककि-रणा मुमुचुः पुरोभागम् । इभ-कर-शोर्कर-निर्वापण-त्रस्त इवातपत्र-संच्छादितातपो दिवसो ननाश । बल-भर-जर्जरीकृता मद-कल-करि-चरण-शत-ताडिता^३ द्वितीयेव प्रयाणभेरी भैरवं

जलकहोलचञ्चलाभिश्च^४ इत्येतेषु लुतोपमा । 'सञ्जज्ञ इव' इत्यत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः । अनेन हि वैरिणां विनाशः सूच्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वलेति । धवलेन शुभ्रेण ध्वजनिबहेन पताकागणेन निरन्तरं निरवकाशं यथा स्यात्तथा आवृता आच्छादिताः दश दिशः, बलानां सैन्यानां बहलेन अधिकेन कोलाहलेन कलकलेन भीताः प्रस्ता इव सत्यः कापि अनिर्दिष्टस्थाने ययुः अलप्यतां गता इत्यर्थः ।

इह क्रियोपेक्षा, ध्वजनिबहनिरन्तराच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा दिशासु कार्यद्वारा कोलाहलभयापगतकुलवधूयवहारसमारोपात् समा-सोक्तिश्च इत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

नन्तिनेति । समदा मदेन सह वर्त्तमाना या गजघटा इतिसमूहाः तासाम् अवचूलसहस्रेण पृष्ठस्य पताकागणेन संरुद्धम् आच्छन्नम् अन्धरं गगनं कर्तुं, मलिनानि करमलानि यानि अवनिरञ्जसि धूलयः तेषां संस्पर्शात् संश्लेषात् शङ्कितमिव सत् अतिदूरम् अतिद्विष्टम् अपससार अपसृतं यभूव तसैन्यानां दूर एव दृश्यतां गतवानित्याशयः । इहापि पूर्ववदेव सर्वालङ्काराणां सङ्करः ।

प्रवलेति—अर्ककिरणाः सूर्यरश्मयः प्रबलस्य राजनियोगात् पूर्णप्रभावस्य वेत्रिणो वेतसदृशधारिणो रक्षकपुरुषस्य वेत्रलतया वेतसयष्टया समुत्सार्यमाणा दूरीक्रियमाणा इव सन्तः तुरगखुरजोधूमरम् अधश्चफूलिषुसुरपद-रूपो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च । कार्यद्वारा अर्ककिरणेषु राजपुरोभागपरित्यागरूपसामान्य-जनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

इह अर्ककिरणेषु अपसार्यमाणस्वरूपक्रियाया उल्लेखः । अपि च परित्यागे अधश्चफूलिषुसुरपद-रूपो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च । कार्यद्वारा अर्ककिरणेषु राजपुरोभागपरित्यागरूपसामान्य-जनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

रभेति । आतपत्रैः छत्रैः संछादितः आवृत आतपः सूर्यरश्मिः यत्र तथोक्तः स दितसः, इमानां गजानां करशीकरैः छुण्डानिर्गतसैलिलकणैः यस्मिन्निर्वापणं स्वस्य विलयः तेन त्रस्तो भीत इव सन्, ननाश अलप्यतां प्राप्तः, छत्रैराच्छादनादिवसातपो नासीदित्याशयः ।

इह जलविन्दुभिर्मय्या बह्वैर्निर्वापणं तथा दिवसेऽपि सम्भावनमित्युपेक्षा । तथा दिवसनाशो आतपत्रावरणं पदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, दिवसनाशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

वलेति । भूमिः वसुन्धरा बलानां सैन्यानां भरेण भारेण जर्जरीकृता क्षुण्णा तथा मदकलानां मदमत्तानां करिणां गजानां चरणशतेन अद्वित्रिसमूहेन ताडिता च सती, द्वितीया अपरा प्रयाणभेरीव भैरवं भयानकं यथा स्यात्तथा ररास शब्दं चकार ।

प्रेतवर्ग ध्वजाओंके समूह से निरन्तर आच्छादित दशो दिशाएँ सैन्यगणके बड़े भारी कोलाहलसे भयभीत होकर ही मानो कहाँ चली गईं, गगनबल, मदमत्त हाथियोंके पृष्ठवर्ती पताकाओं से आच्छन्न होकर, मलिन स्थियों की धूलि-सर्ज करकेकी आशङ्कसे मानो बहुत दूर सरक (चिसल) गया, सूर्यकी किरनें, वेत्र-सधिमारी प्रबल प्रतीकारोंकी वेतकी छट्टियोंसे दूर की गईं हैं इस प्रकार—मानो अध्वगणके खुरोंमेंसे उड़ती धूलसे धूलतर्फी जानके दिस्तेजो-छोटा गई, छत्रसमूहसे ढँके हुए आलोकवाला दिन,—हाथियोंके सूँड़ोंमेंसे निकलते जलकी बूँदोंने अपने नष्ट हो जानेके भरसे ही मानो भाग गया, सेनाओंके पद-भारसे अत्यन्त जर्जरित हुई और मदमत्त हाथियोंके पैरोंमें चरणों ने ताड़ित हुई स्थिति मानो द्वितीय प्रयाण-डुन्दुभी के समान अपहूर नाद

१. वलबल ... । २. मलिनोक्तमिव । ३. अन्धरतन्म् । ४. प्रचलितवेधलता, प्रचुरवेधलता ... ।
५. ... धूमरमाभीता ... शङ्क ... । धूमरमाभीताकं ... । ६. सीकरनिकर । ७. बलइवल्भर ... ।
८. ... चरणशतसन्ताडिता, चरणशतसङ्घिता ।

भूमौ ररास । गुल्फद्वयसे च तुरङ्ग-मुख-विनिःसृत-सितफेन-पल्लविते^१ मदपयसि मदस्रुतां करिणां प्रचस्वलुः पदे पदे पदातयः । हरिताल-परिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदे-नानुलिप्तस्य सामजस्य वाऽयं ययौ निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं घ्राणेन्द्रियस्य ।

क्रमेण च प्रसर्पतो बलस्य पुरः प्रधावतां जन-कदम्बकानां कोलाहलेन, तारतरदीर्घेण च काहलानां निनादेन, खुर-रव-मिश्रितेन च वाजिनां ह्वेधारवेण^२, अनवरत-कर्णताल-स्वर्न-सम्पृक्ततेन च दन्तिनामाडम्बररवेण, प्रैवेयककिङ्किणीकणितानुसृतेन^३ च गतिवशाद्विषम-विरा-विणीनां घण्टानां टङ्कृतेन, मङ्गलशङ्ख-शब्द-संवद्धित-ध्वनीनाञ्च प्रयाणपटहानां निनादेन-मुहुर्मुहुरितस्ततस्ताड्यमानानाञ्च दिण्डिमानां^४ निःस्वनेन, जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूर्च्छेबाभव-

इह भूमौ भेरीस्वरूपस्य द्रव्यस्योपेक्षा तथा शब्दकरणे 'बलभर०मदक०' इत्यादिविशेषणद्वयायौ हेतुरिति काव्यलिङ्गश्रुत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गुल्फेति । पदातयः सैन्याः पदे पदे प्रतिपादयेपम्, गुल्फद्वयसे चरणग्रन्थिपरिमिते, इह प्रमाणे द्वयसचप्रत्ययः । तुरङ्गाणां घोटकानां मुखेभ्यो वदनेभ्यो विनिःसृताः बहिरागतैः सितैः धवलैः केनैः कफैः पल्लविते विस्तारिते, मदस्रुतां दानवारिजाविणां करिणां हस्तिनां मदपयसि दानसलिले प्रचस्वलुः प्रस्वलनं प्रापुः ।

इह गुल्फद्वयसत्वादिसम्बन्धाभावेऽपि तत्संबन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

हरितालेति । हरितालस्य स्वनामप्रसिद्धधातुर्विशेषस्य परिमलनिभेन सुगन्धिभूतस्येन, अतिपटुना अतीवतीव्रेण च गजमदामोदेन हस्तिदानसलिलपरिमलेन अनुलिप्तस्य संयुक्तस्य अचित्तस्य च, सामजस्य तत्तन्मतङ्गजस्य इव घ्राणेन्द्रियस्य नरवृन्दनासिकायाः, निखिलानि समस्तानि अगन्धग्रहणसामर्थ्यम् अयं ययौ विननाश, गजमदामोदेन स्वस्वमदपरिमलेन च परिपूर्णत्वात् । प्रबलगन्धाकृष्टस्य घ्राणस्य तदपेक्षया दुर्बलगन्धानां ग्रहणं न भवतीत्यभिप्रायः । 'सामजस्तु गजे पुंसि सामोत्थे पुनरन्यवत्' इति मेदिनी ।

इह यथाक्रमं लुप्तोपमा, श्रौतोपमा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

क्रमेणेति । परिपाठ्या प्रसर्पतो गच्छतो बलस्य सैन्यस्य पुरःप्रधावताम् अग्रे शीघ्रं प्रचलतां जनकदम्बानां लोकवृन्दानां कोलाहलेन कलकलेन, तारतरदीर्घेण नितान्तोच्चैस्तर्रेण काहलानां बृहद्व-वकानां निनादेन शब्देन । तथा खुररवैः शफस्वनैः विमिश्रेण संपृक्तेन वाजिनाम् अश्वानां हर्षहेधारवेण प्रमोदहेषाशब्देन । अनवरतो निरन्तरो यः कर्णतालयोः अखण्डतालपत्रवद्विरस्तृतयोः श्रोत्रयोः स्वनः शब्दः तेन संपृक्तः संमिलितः तेन तादृशेन, दन्तिनां हस्तिनाम् आडम्बररवेण विशालेन वृंहितध्वनिना । प्रैवेय-काणि कण्ठमूषणानि तेषु याः किङ्किण्यः सुद्रघण्टिकाः तासां कणितैः शब्दैः अनुसृतेन अनुगतेन, गतिव-शेन गमनवशेन विषमविराविणीनां भीषणध्वनिविधायिनीनां घण्टानां गललम्बितानामित्यर्थः । टङ्कृतेन 'टं टं' रवेण । मङ्गलशङ्खशब्दैः संवर्धिता वृद्धिः प्राप्ताः ध्वनयो येषां तेषां तादृशानाम्, प्रयाणपटहानां प्रस्थानदङ्कानां निनादेन शब्देन । मुहुर्मुहुः वारंवारम् इतस्ततः ताड्यमानानां हन्यमानानां दिण्डिमानां

करने लगी; मदस्रावी हाथियोंके घुटने तक आते-अश्वगणके मुखमेंसे निकले श्वेतवर्ण फेनपुञ्जसे विस्तृत हुए-मद-जलमें पैदल सैनिकगण पद-पद पर फिसलने लगे, हरतालकी गन्धके समान अतितीव्र मद-सुगंधके भर जानेसे, हस्तिगणकी नासिकाके समान सैन्यगणकी नासिकाओं के अन्य गन्ध ग्रहण करने की सब शक्ति लुप्त हो चली ।

क्रमसे चली जाती सेनाके आगे दौड़ते जन-समूहोंके कोलाहलसे, नगादोंकी अतितीव्र और ऊँची आवाज से, खुरोंके शब्दसे मिले हुए घोड़ों के दिनहिनाहटते, हाथियोंके अविश्रान्त सञ्चालित बृहद् कर्णतालके शब्दसे मिली हुई उनकी तेज और विशाल गर्जना से, गलोंमें; डाली हुई किङ्किड़ियों (घुवरियों) के आवाजके साथ सुनाई देती-चलनेके कारण कभी-कभी वजती-धंतालियोंके 'टन्, टन्' शब्दसे, नाङ्गलिक शङ्खकी ध्वनिसे परिवर्द्धित हुई आवाजवाले प्रस्थान दुन्दुभी (दङ्का) के नादसे और वार-वार चारों ओर बजते दिण्डिम (टमरू) के

१...पल्लवे । २. उपययौ, समुपययौ, समाययौ । ३. हेपारवेण । ४. ...स्वररव । ५. ... अनुगृहीतेन । ६. गतिवशविषम । ७. द्विरदिण्डिमानान् ।

वजनस्य ।

शनैः शनैश्च बलसंश्रोभजन्मा शिरेरेकवर्णतया कचिज्जीर्ण-शफर क्रोड-धूम्रैः, कचित् क्रमेलक-सटा-मन्त्रिभिः, क्वचित् परिणत-रह्लकरोम-पल्लवमलिनः, क्वचित् पत्रोर्ण-तन्तुपाण्डुरः, क्वचिज्जरठ-वृणातदण्डधवलः, क्वचिज्जरत्कपि-केशर-कपितः, क्वचिद्वर-वृषभ-रोमन्य-फेन-पिण्ड-पाण्डुरः, त्रिपथगाप्रगह इव हरिचरणप्रभवः, कुपित इव मुद्गरं क्षमाम्, आरब्ध-परिहास इव रुन्धन्नयनानि, कृषित इव पिबन् करि-कर-शीकर-जलानि, पक्षवानिवोत्पतन्

पटहविशेषाणां निःस्वनेन ध्वनिना, जर्जरीकृतं प्रव्ययितं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तस्य तादृशस्य लोकस्य मूर्च्छा मोहः समवदिव अजायत इव । क्रियोप्रेषा ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दं बलमंघोभात् सैन्यस्य सवेगचलनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशो रेणुः धूलिः उत्पन्न ऊर्ध्वं जगाम-इति वक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः । शितेः चलनालभ्यनमूनमून-लस्य कनेकवर्णतया नानारूपनया कामनेन । क्वचित् पाण्डुरमृन्मयमूमौ जीर्णशफरस्य परिणतप्रोक्षीमीन-विशेषस्य क्रोडवत् उपरिभागवत् धूम्रो धूमवर्णः । क्वचित् पिङ्गलमृन्मयमूलै, क्रमेलकस्य उच्छस्य सटासन्निभः जटामदृशः । क्वचित् श्याममृन्मयमूमौ, परिणतस्य जीर्णवयसो रहलकस्य मृगविशेषस्य रोगां तनूत्वां पल्लववत् स्तयकवत् मलिनः श्यामवर्णः । 'रहलकः कण्ठे स्मृतः । तथैव कण्ठमृगो' इति हैमः । क्वचित् । पाण्डुवृत्तिजामयमूमौ वटलकुचादियहलेषु कृमिभिः कणांया विहितवात् पत्रसम्बन्धिनी कणां अयेति पत्रोर्णम्, धौतकौशेयवसनं तस्य तन्नुवत् पाण्डुरः श्वेतरक्तः, 'पत्रोर्णं धौतकौशेयम्' इत्यमरः । क्वचित् विशदमृन्मयस्यले, जरठो दाघकालीनो यो मृगालदण्डो विसदण्डः तद्वत् धवलः शुभ्रवर्णः । क्वचित् पिङ्गलवर्णमृन्मयान्यमूमौ, जरतो वृद्धस्य कपेर्वानरस्य केसरवत् कविलः पिङ्गलवर्णः । क्वचित् पाण्डुवर्णमृन्मयस्यले, हरवृषभस्य महेशवृषस्य रोमन्येन चर्वितचर्वणेन यः फेनपिण्डः कफपुञ्जः तद्वत् पाण्डुरः । इह सर्वत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

जिन्नेति । त्रिपथगा प्रिस्तीता गङ्गा तस्याः प्रवाहो घारा इव, हरीणां घोटकानां चरणेभ्यः पादैभ्यः पदे हरेः श्रोत्रिणोः चरणात् प्रभवतीति सः तादृशः ।

कुपित इति । कुपितः क्रुद्धो अत्र इव, कामं पृथिवीं सहिष्णुनाञ्च सुखं परिग्यजन् । एकत्र उड्डयनादपरत्र सर्वाश्रयादिशयः ।

आरब्धेति । आरब्धः प्रभुतः परिहासः कश्चित् सादं नर्म, येन स तथोक्तो लोक इव, नयनानि जनानां लोचनानि परिहासलोकानां चक्षुषि च रुन्धन् आवृण्वन् । पाणिना लोचनाच्छादनं लौकिकपरिहासे प्रवर्तितम् ।

कृषित इति । तृपिनः विपासया व्यथितो लोक इव, करिकरशीकरजलानि गजशृण्डानिर्गन्तसलिल-कणान् पिबन् कईमीनूय शोषयन्, पीतानि विदधन् ।

पक्षेति । पक्षवान् गरुडान् इव, गगनतलम् आकाशम् उत्पतन् उड्डयमानः ।

ध्वनि ते लोगों के काँचुलक सत्र हो जाते थे और उनसे ही मानों उनकी मूर्च्छा आ जाती थी ।

धौत कौशेय के धौलते उत्पन्न हुई धूल उड़ने लगी । वह मूलके कनेक वर्ण होनेके कारण किसी स्थानमें बूढ़े प्रोक्षीमत्स्य (पोतों मछली) की छानियों समान धूलर वर्ण (धुंधली), किसी स्थानमें जँठके बालके समान पिङ्गलवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े हरिगविशेषके लीनकुच्छके समान कृष्णवर्ण, किसी स्थानमें धुले हुए रेशमी वस्त्रके मूलके समान पाण्डुरवर्ण, किसी स्थानमें पक्षे हुए मृगालकी टन्डीके समान शुभ्रवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े बानरके केशके समान पिङ्गल वर्ण और किसी स्थानमें शङ्करके वृषभके चर्वितचर्वण (जुगारी) करनेके समय कल्पन केन्तुष के समान पाण्डुवर्ण था । नारायणके चरणजलसे गङ्गाप्रवाहके समान जङ्गलके वृक्षमें वह धूल निकलती थी; अश्विन व्यक्ति जिस प्रकार सदैवगुना त्याग करता है वह धूल भी उसी प्रकार पृथिवीका त्याग करता थी; हौतमी पीछेसे आकर बौद्ध व्यक्ति जिस प्रकार रुन्धन् द्वारा दूसरे व्यक्तिके नेत्रोंको बन्द करता है, वह धूल भी उसी प्रकार लोगोंके नेत्रोंको बन्द करती थी; पिङ्गलवर्ण व्यक्ति जिस प्रकार जल-पान करता है, वह धूल भी उसी प्रकार हाथियोंकी सूँठमेंसे निकलता हुए जँठका बूझको पान (शोषण) करती थी; वह पक्षीके समान आकाशमें उड़ती थी; जनकोंके

गगनतलम्, अलिनिवह इव चुन्वन् मदलेखाम्, मृगपतिरिव रचयन् करिकुम्भस्यजीषु पदम्, उपात्त-विजय इव गृहन् पताकाः^१ जरागम इव पाण्डुरीकुर्वन्^२ शिरांसि, मुद्रयन्निव पद्माप्रसंस्थितो दृष्टिन्, आजिग्रन्निव मकरन्द-मधु-विन्दुपङ्कलग्नः^३ कर्णोत्पलानि, मद-कल-करि-कर्ण-ताल ताडन-व्रस्त इव विशन्^४ कर्ण-शङ्खादर-धिवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरव-निपति-मुकुटमणि-भङ्ग-मकरिकाभिः, अभ्यर्च्यमान इव तुरग-मुख-विक्षेप-विप्लुतैः^५ फेन-पङ्ख-कुसुम-स्तवकैः-अनुगम्यमान इव गत-गज-घटा-कुम्भ-भित्ति-सम्भवेन धातुधूलिवलयेन,

अलीति । अलिनिवहो भ्रमरगण इव, मदलेखां करिणां दानवारिपङ्क्तिं चुम्बन् स्पृशन् मुख-संयोगं विदधच्च ।

मृगेति । मृगपतिः सिंह इव, करिकुम्भस्थलीषु गजशिरसः पिण्डस्थलीषु पदं प्रतिष्ठां चरणनिक्षेपञ्च रचयन् कुर्वन् एकत्र पतनादन्वत्राक्रमणादित्याशयः ।

उपात्तेति । उपात्तः संग्रामे प्राप्तो विजयो जयो येन स तादृशः राजेव, पताकां च जान् गृहन् स्पृशन् अपहरंश्च । विजयो हि विजितविपदिणां च जान् हरतीति प्रथितमेतत् ।

जरेति । जरागमो वृद्धावस्थेव, जनानां शिरांसि नस्तकानि पाण्डुरीकुर्वन्, एकत्र कचस्थापनाद्-न्यत्र कचपाकादित्याशयः । इह 'त्रिपथगाप्रवाह इव' इत्यारभ्य 'जरागम इव' इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमा-लङ्कारः ।

मुद्रयन्निति । पद्मणां लोचनरोम्भाम् अग्रेषु संस्थितः पुण्येवर्त्तो सन् दृष्टिं मुद्रयन् सङ्कोचयन्निव, सप्ततनशङ्कया जनानां लोचनोन्मीलनसम्भवादित्याशयः । क्रियोत्पन्नः ।

आजीति । मकरन्देषु श्रवणोत्पलानामेव किञ्चरकेषु ये मधुविन्दुपङ्काः गाढद्रवकणाः तेषु लरनः संसक्तः सन्, जनानां कर्णोत्पलानि श्रवणोत्पलानि आजिग्रन् तत्सौरसं-गृह्णतिव । 'मकरन्दः (पुं)' 'किञ्चरके ह्रीवम्' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह 'आजिग्रन्निव' इति क्रियोत्प्रेषा, अनया च पुनरुक्तवदाभासः नङ्गीर्यते । मकरन्दमधुपदयोः पर्यायतया श्रवणमात्रेण पुनरुक्तावगमेऽपि अनन्तरं मकरन्दपदन्य किञ्चरकार्ये पर्यवसितार्थत्वात् पुनरुक्तवदाभासो ज्ञेयः ।

नदेति । मदकला मदमत्ता ये करिणो हस्तिनः तेषां कर्णतालाभ्यां तालपत्रवद्विस्तृतश्रवणाभ्यां यत्ताडन प्रहाः तस्मात् व्रस्तो भीन इव सन्, कर्णयोः श्रवणयोः शङ्खानां आलास्याञ्च उदरविवराणि अभ्यन्तरच्छिद्राणि विशन् प्रविशन् ।

पीयमान इति । उन्मुखीभिः ऊर्ध्वाननाभिः, अवनिपनीनां नृणाणां मुकुटेषु याः मणिभङ्गमकरिकाः रत्नखण्डरचिता मकरसदृशांशाः ताभिः पीयमान इव, नदन्तर्गतत्वादित्याशयः ।

अभ्यर्च्येति । तुरगाणाम् अश्वानां मुखविक्षेपेण वदनप्रसारणक्रियाविशेषेण विप्लुतैः विक्षिप्तैः फेनपङ्खवा मुखकफपरम्परा एव कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छाः तैः अभ्यर्च्यमानः पूजमान इव तदुपरि पतनादित्याशयः ।

अन्विति । मत्ता नद्युक्ता या गजघटा हरितसमूहाः तासां कुम्भाः शिरसां पिण्डाः ते एव भित्तयः

नाना हाथियोंको मद-रेखाका चुम्बन करती थी; सिंहके समान हाथियोंके कुम्भस्थल पर पद धरती (जम जाती) थी; विजयो राजा जिस प्रकार संग्राममें विजित शत्रुको पताकाओंको ग्रहण करते हैं, वह धूल भी उसी प्रकार रथको पताकाओंका ग्रहण (स्पर्श) करती थी; कुम्भके समान लोगोंका मनन करने करती थी; लोगोंके पलकों के आगे रहकर नानो उन लोगोंको दृष्टिको सजुचित करती थी; कर्णोत्पलके मधुकी बूँदोंसे चिपट कर मानो उस कर्णोत्पलको सूँघती थी; मद-मत्त हाथियोंके हिलने कानोंसे नाचना किए जानेके भयसे ही मानो उनके कान और कनपट्टोंके अन्दर भर जाती थी; समस्त आई हुई, राजाओंके मुकुट-नाणियोंमें बनी हुई मण्डपियोंसे उन्मुख होकर मानो पान की गई थी; अधगणके मुँहमेंसे इतस्ततः गिर कर फैले फेन-पङ्खव-रूपी फूलोंके गुच्छों से नानो पूजित हुई थी; मदमत्त दृष्टिगणके कुम्भस्थलमेंसे निकल हुआ गैरिकादि धातुका रेणु (सिन्दूर) नानो उत्सवा अनुगमन करता था; हस्तिगणके कुम्भस्थलका पट्वात (रेणु), चामरोंके झूलनेसे उड़ कर नानो उत्सवा

आलिङ्गयमान इव चलच्चामर-कलापविधुतेन पटवासपांशुना, प्रोत्साह्यमान इव नरपति-
शेखर-सहस्र-परिच्युतैः कुसुमकेशरजोभिः, उत्पातराहुरिव दिवसकरमण्डलमकाण्ड एव
पिबन्, नृप-प्रस्थान-मङ्गल-प्रतिसर-चलय-मालिकासु गारोचनाचूर्णायमानः, क्रकच-कृत-
चन्दन-शोद-धूसरो रेणुकृपपात । अपरिमाण-घल-सघट्ट-समुपचीयमानश्च शनैः शनैः संह-
रन्निव दिश्वमरोपम्, अकाल-काल-मेघ-पटल-मेदुरो । वस्तारमुपगन्तुमारभे ।

तेन च क्रमेणोपचीयमानबहुलनृत्तिना दिग्विजयमङ्गलध्वजेन, रिपु-कुल-कमल-प्रलय-

कुल्यानि तेभ्यः सम्भवति प्रसरति इति तेन तारनेन, धानुधूलिवलयेन गेरिकादिरजोमण्डलेन, अनुगम्य-
मान इव अनुगम्यमान इव, तस्यापि रेपवतुसरणादित्याशयः ।

अलिङ्गयति । घटनां स्पन्दमानानां नृपाणां निकटे संचकैः संबीजितानामित्यर्थः, चामरानां घालय-
जनानां कलापेन समूहेन विधुतः सञ्जातः तेन तारनेन, पटवासपांशुना पिष्टातकधूपया आलिङ्गयमान
इव आलिङ्गयमान इव, अन्योन्यसंस्पर्शपादित्यभिप्रायः ।

प्रोत्साहयति । नरपतीनां राज्ञां शेखरमहत्वात् शिरोवेष्टनञ्जहनिवहात् परिच्युतैः सस्तैः कुसुमकेशर-
रजोभिः पुष्पकिञ्जरभूलिभिः प्रोत्साह्यमानः प्रसर्तुं प्रकृष्टमुद्योगं नीयमान इव, तेषामपि प्रसरणेन पश्चा-
दध्यादिवादित्याशयः ।

इह 'मुद्रयन्निव' इत्यारम्भ 'प्रोत्साह्यमान इव' इत्यन्तं यावत् क्रियोप्रेक्षाद्वारः । 'अभ्यर्च्यमान
इव, तुगामुत्ते'त्यादी तु निरङ्गरूपकसंज्ञायां-क्रियोप्रेक्षेति बोध्यम् ।

उत्तेति । उत्पातराहुः अकालोदयात् जनानामुपपातद्योतकः संहिक्य इव, अकाण्डे एव अकाल
एव दिवसकरमण्डलं सूर्यविम्बं पिबन् साक्ष्यादयन् प्रसञ्च । इह पूर्णोपमा ।

नृपेति । नृपाणां राज्ञां प्रस्थाने प्रयाणसमये ये मङ्गलप्रतिसराः माङ्गलिककरसूत्राणि त एव
वलयानि कटकाः तेषां मालिकासु पङ्क्तिषु, गारोचनाचूर्णायमानः गारोचनाधूलिवद् व्यवहरन् सवष्टो-
यमान इत्यर्थः ।

इह 'गारोचनाचूर्णायमान इव' इत्यत्र स्पष्टोपमा ।

क्रकचेति-क्रकचेन करपत्रेण कृतः क्षेदनसमये विहितो यः चन्दनघोदः मलयजवृक्षकणः लङ्घ्य
धूसरः, रेणु-नूमिरजः । अन्यवस्तु एव । लुप्तोपमा ।

करिमाणेति । अपि च अपरिमाणम् अगणितं यद् घलं सैन्यं तस्य महद्वेन पदसम्मर्हेन समुपची-
यमानो वर्द्धमानः, अन एव अशेषं समग्रं विश्वं संसारं शनैः शनैः मन्दं मन्दम्, मंहस्निव व्यापनेन
मञ्जोद्यदिव, अकाले असमये यत् कालं श्यामवर्णं मेघपटलम् अभ्रवृन्दं तद्वत् मेदुरो निषिद्धः, स
रेणुरति क्षेपः, विस्तरं विशालम् उपगन्तुं प्राप्तुम् आरभे प्रारम्भं चकार ।

इह 'संहरन्निव' इत्यत्र क्रियोप्रेक्षा, 'अकालकालमेघपटलमेदुर' इत्यत्र लुप्तोपमा, जनयोश्चाङ्गाङ्गि-
माश्रम रः ।

नेनेति । अपि चेति चार्थः । तेन रजसा 'त्रिभुवनमलरूपेण' इति सम्बन्धः । अग्रेतनस्य 'रजसा'
इत्यस्य धूर्तवैकव्यचान्तानि पदानि विरोधजानि बोध्यानि । उपचीयमाना वर्द्धमाना बहुला श्रुत्या
नृत्तिः शरीरं यस्य तेन तारनेन । अत एव दिग्विजयस्य दिगागमसाधकणस्य मङ्गलध्वजेन माङ्गलिक-
पनाकादण्डस्वरूपेण, तद्वदुद्यानादित्याशयः । रिपुकुलान्येव शत्रुगोत्राण्येव कमलानि पङ्कजानि तेषां प्रलये

अलिङ्गन करता भी और राजाओं के हवतों कुट्टों में से गिरी धूर्तों की रज फैलकर नतीं उठे उठने के लिए
उत्तरेव करती थी; अनुगम्यक राहु के समान अनुगम में ही सूर्यमण्डल को प्राप्त करती थी; वह राजाओं के
पात्रा करने के सम्यक्ष में बधि गर महत्त्वों और शरों पर गोरोचन के चूरे के समान दीपनी थी और
वह शरीरों से जड़े गर नन्दन के वृक्ष में से नीचे गिरे हुए (उरारे) के समान धूसरवां शोकर उड़ने लगी ।
अकालोत्तर कृतवर्णमेघसमूह के समान धनीभूत हो वह अस्तस्य सैन्याओं से पदसंघर्ष से क्षुब्ध पाकर, धीरे-धीरे
समग्र भूगण्डल को ही नानी संशर करती हुई कम से फैलने लगी ।

इस प्रकार उस घूल का समूह जो क्रमशः बढ़कर बहुत विराट हो गया था, वह दिग्विजयना माङ्गलिक

नीहारेण, राजलक्ष्मी-विलास-पटवासचूर्णेन, अर्हितातपत्र पुंडरीक-पट-तुषारेण, सेनाभरै-
पीडित-महीतल-मूर्च्छान्धकारेण, चलद्वल-जलद-काल-कदम्ब कुसुमोद्गमेन, दिवसकर-कर-
कमल वनोद्गलन-द्विपयूथेन, गगन-महीतल-प्लावन-प्रलय-पयोधिपूरेण, त्रिभुवन-लक्ष्मी-शिरो-
ऽवगुंठन-पटेन, महावराह-केशर-निकर-कर्चुरेण, प्रलयानल-धूम-राजि-मांसलेन, पातालत-
लादिवोत्तिष्ठता, चरणेभ्य इव निर्गच्छता, लोचनेभ्य इव निष्पतता, दिग्भ्य इवागच्छता,

विनाशो नीहारेण हिमस्वरूपेण, हिमपातेन पङ्कजानामिव तद्रजःपातेन शत्रुगोत्राणां विनाशद्योतनादित्या-
शयः । राजलक्ष्म्या नृपश्रिया विलासस्य वेशविन्यासस्य पटवासचूर्णे पिष्टातकरजः फण्डगुरिति तात्पर्यम्,
तेन तादृशेन । वीरभोग्या हि राज्यधर्मीवीरभारोत्थितेनैव रजसात्मानं भूषयतीत्याशयः । अहितानां वैरिणां
आतपत्राणि छत्राण्येव पुण्डरीकाणि सितान्मोजानि तेषां षण्डस्य समूहस्य तुषारस्तुहिनं येन तादृशेन ।
सेनायाः सैन्यस्य भरेण मारेण पीडितस्य व्यथितस्य महीतलस्य मूर्च्छां मोहः तस्या अन्धकारः तमः
तेन तादृशेन । चलद् गच्छद् चलं सैन्यमेव जलदकालः वर्षासमयः तस्य कदम्बकुसुमोद्गमेन नीपपु-
ष्पोद्गमेन विपमत्वात् । दिवसकरस्य रवेः करारश्मय एव कमलवगानि नलिनखण्डानि तेषाम उद्गले
विनाशने द्वीपयूथः हस्तिगणः तेन तादृशेन । हस्तिसमूहो यथा पङ्कजवनानि विनाशयति तथासौ धूलि-
गणोऽपि रविरश्मान् अलक्ष्यतानयनेन विनाशयति स्मेत्याशयः । गगनमेव आकाशमेव महीतलं तस्य
प्लावने जलद्वारा तिरोधापने प्रलयपयोधिपूरः कल्पातसमुद्रज्वलः तेन तादृशेन । त्रिभुवनलक्ष्म्याः
त्रैलोक्याश्रयः शिरोऽवगुंठनपटः उक्तमाङ्गावरणवसनं तेन तादृशेन ।

इह 'दिविजयमङ्गलध्वजेन' इत्यत्र निरङ्गं केवलहरकमलङ्कारः । 'रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण'
इत्यत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'राजलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेन' इत्यत्रैकदेशविवर्तिरूपकं निरङ्गरूपकं
वालङ्कारः । 'अहितातपत्रपुण्डरीकषण्डतुषारेण' इत्यत्र परम्परितरूपकम् । 'सेनाभरै' त्यादौ निरङ्गकेवल-
रूपकम् । 'चलद्वल' दिवसकरकरं 'गगनमहीतल' इत्येतेषु हि परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'त्रिभुवन-
भया' इत्यादौ च निरङ्गं रूपकम्, एकदेशविवर्तिरूपकं वाऽलङ्कार इत्यवधेयम् ।

नहाराहेति । महावराहो नारायणस्य तृतीयावतारः तस्य केशरनिकरवत् सटासमूहवत् कवुरेण
विचित्रवर्णेन । प्रलयानलः कल्पातवह्निः तस्य धूमराजिवत् दहनकेतनपङ्क्तिवत् मांसलेन परिपुष्टेन ।
उभयत्र लुप्तोपमा ।

पातालेति । पातालतलात् अधोभुवनात् उत्तिष्ठतेव उत्थानं कुर्वतेव मूलादर्शनात्, सैन्यानां चरणेभ्यः
पादेभ्यो निर्गच्छतेव निःसरतेव प्रत्येकपादलम्पत्वात्, सैनिकानां लोचनेभ्यो नयनेभ्यो निष्पततेव तत्रापि
संसक्तत्वात्, दिग्भ्यः हरिद्भ्य आगच्छतेव आयातेनेव तासु समस्तात्वे दर्शनात्, नमस्तलात् स्पोम-
तलात् पततेव पतनं विदधतेव तत्र दृष्टिपर्यं यावदवलीकनात्, पवनात् समीरणात् उल्लसता प्रादुर्भवतेव
सर्वपवनसञ्चरणात्, तथा रात्रिकिरणेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः सम्भवतेव प्रादुर्भवतेव तत्रापि सर्वत्र दर्शनात् ।

इह 'उत्तिष्ठतेव' इत्यारभ्य 'सम्भवतेव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र विधाप्रेवालङ्कारः । अत्र एव च
सर्वतो विसारित्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ध्वजस्वरूपं था, शत्रुकुलकां कमल-वनका नाश करनेके लिए तुंगर (पाला) था, राजलक्ष्मीके वेशविन्यासका
पटवास चूर्ण (अवार) था, शत्रुओंके छत्ररूपों श्वेतकमलका तुहिन (पाता) था, सेनाओंके पदभारसे परिगठित
हरे श्रियोंकी मूर्च्छाका अन्धकार था, चलता हुआ सेनाकर वर्षाकालमें हुआ कदम्ब-कुसुमोद्गम था, सूर्यकिरणरूपी
कमल-वनकी नष्ट करनेवाला हस्तिसमूह था, आकाश और महीतलके मध्य-भूमिकी डुबानेवाला प्रलयकालीन
समुद्रका प्रवाह था, त्रिभुवन-लक्ष्मीके मस्तककी डगनेवाला वज्र-स्वरूप था, आदिवराहके केसरसमूहके समान
विचित्रवर्ण था और प्रलयान्तिके धूमसमूहके समान परिपुष्ट (स्थूल) था । और वह मानो पातालमेंसे उठता था,
सैनिकोंके चरणोंमेंसे निकलता था, उनके नेत्रोंमेंसे बाहर जाता था, दिशाओंमेंसे आता था, आकाशमेंसे गिरता
था, वायुमेंसे उड़ता था एवं सूर्यके किरणोंमेंसे उत्पन्न होता था । एवं वह धूलका समूह सब छेगोंका ही निद्रास्वरूप

१. 'खण्डनतुषारेण । २. सैन्यभर' । ३. चलद्वलवत् । ४. दिवसकरकमल, दिवस-
करकिरणकमल ।

नमस्तलादिव पतता, पवनादिबोलसता, रविकिरणेश्व इव सम्भवता, अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन, अनवगणितसूर्येण अन्धकारेण, अधर्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेण, अनुदितता-रागणनिवहेन बहुलनिशाप्रदोषेण, अपतित-सलिलेन जलधरसमयेन, अभ्रान्तमुजङ्गेन रसातलेन, हारिचरणेनेव संवर्द्धमानेन त्रिभुवनमलङ्घ्यत रजसा ।

विकचकुवलयवनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमलङ्घ्यत क्षीरोदकेन-

अनपहृतचेतनेति । अनपहृता न विलोपिता चेतना चैतन्यं येन तेन तादृशेन, निद्रागमेन प्रमील्यमान-गमनस्वरूपेण । निद्रा चेतनामपहरति, किन्तु इदं रजश्चेतनां न हरतीति ततो वैशिष्ट्यमिमांशादयः । न अवगणितः अस्तगमनादुपयुद्धः सूर्यो रविर्येन तेन तादृशेन, अन्धकारेण तमोल्लेखेण । अन्धकारेण हि सर्व-पदार्थावरणं क्रियते, सूर्यसत्त्वं तु नायं तथेति भवति ततो वैशिष्ट्यमिमांशादयः । अधर्मकाले अग्नीष्मसमये उपस्थितेन विद्यमानेन भूमिगृहेण भूगर्भान्तर्वासिभवनस्वरूपेण । अग्नीष्मसमये हि जनः सूर्यरश्मिसन्ताप-निवारणाय भूगर्भमवनमवलम्ब्यते । भूगर्भगृहेण रविकिरणनिवारणं भवति, अग्नीष्मकाले च स्थितिर्भवति अस्य स्वअग्नीष्मकाल इति भवति ततो वैशिष्ट्यमिमांशादयः । न उदितः उदयं न प्रातः तारागणानां नष्ट-गगानां निवहः समूहो यत्र तेन तादृशेन, बहुलनिशाप्रदोषेण कृष्णपञ्चरात्रिमुखस्वरूपेण । बहुलनिशा-प्रदोषे हि तारागणानामुदयः अत्र तु न तथेति वैशिष्ट्यम् । यद्यपि 'तारागणनिवहे' इत्यत्र गणनिवहेति पर्यायशोभस्येऽन्यतरस्यैव प्रयोगेणार्थलाभः सिद्ध्यति तथापि अतिप्रासुर्यसूचनाय तद्वद्वयोपादानमित्य-वधेयम् । न.पतितं व्युत्तं मलिलं प्रावृट्जलं यत्र तेन तादृशेन, जलधरसमयेन प्रावृट्कालेन । वर्षाकाले सर्पावरणपूर्वकं वृष्टिर्भवति अत्र तु वृष्टिजलामाव इति ततो वैशिष्ट्यम् । न भ्रान्ता विचरिता मुजङ्गाः सर्पा यत्र तेन तादृशेन, रसातलेन पातालस्वरूपेण । पाताले हि गाढान्धकारप्रादुर्भावात् सर्पविचरणा-भावः, इह तु गाढान्धकारप्रादुर्भावेऽपि सर्पविचरणं भवत्येवेति भवति ततो वैशिष्ट्यम् ।

इह 'अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन' इत्यारभ्य 'अभ्रान्तमुजङ्गेन रसातलेन' इत्यन्तं यावत् सर्व-प्राधिकानेदरुकरम् । प्राचां मते—अधिकारुडवैशिष्ट्यरूपकम् । प्राचीनतराणां (वामनादीनां) मते तु—एकगुणहानिकल्पनायां समस्तगुणदाह्यं विशेषोक्तिरिति सुधीमिविचारणीयम् ।

संवर्द्धमानेन वृद्धिं प्राप्नुवता हरिचरणेनेव वामनपादेनेव, यथा नारायणचरणो बलिविनाशाय यथाक्रमं वृद्धिं प्राप्तस्तथाऽयमपीत्याशयः । एतादृशेन रजसा धूव्या त्रिभुवनं त्रैलोक्यम् अलङ्घ्यत व्याप्यत ।

इह पूर्णोपमा, त्रिभुवनलङ्घनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । उभयोश्चेकाग्र-यानुप्रवेशसङ्करः ।

विकचेति । क्षीरोदस्य क्षीरममुदस्य फेनः अविषकफः तद्वत् पाण्डुना खनेन, नवोदकेन नूतनवृष्टि-सलिलेन, विकचं विकसितं यत् कुवलयवनं नीलोत्पलवनं तदिव, क्षीरोदकेनपाण्डुना वितिक्षोदेन भूर-जसा, गगनतलम् आकाशतलम् अवष्टभ्यमानम् आश्रीयमाणं व्याप्यमानम्, अलङ्घ्यत अदृश्यत जनै-रिति शेषः ।

इह 'विकचकुवलयवनमिव' इत्यत्र औतोपमा । 'क्षीरोदकेनपाण्डुना' इत्यत्र च लुप्तोपमा । अनयोश्च मिथः सङ्करः ।

होकर या, किन्तु किसीकी भी चेतनाका हरन करनेवाला नहीं था; अन्धकारस्वरूप प्रादुर्भूत होकर था, किन्तु सूर्यास्तके बाद प्रादुर्भूत नहीं होता था; पृथिवीके अन्धकारस्थित गृहस्वरूप (नैलाना) होकर था, किन्तु अग्नीष्मगमनं उपस्थित नहीं होता था; कृष्णपञ्चके प्रदोषकालस्वरूप देखनेमें आता था, किन्तु उल्लेखमें तारे उदित नहीं हुए थे; वर्षा-कालस्वरूप होकर था, किन्तु वृष्टिमें रश्मि था; पातालस्वरूप प्रतीत होता था, किन्तु निरन्तर हुए मर्त्यमें रहित था; इत प्रकार वह वामनदेवके चरणोंके समान वृद्धि प्राप्त कर तीनों भुवनोंमें भर गया था ।

नवीन वृष्टिके जलते जित प्रकार प्रवृद्धित कुवलयवन देखनेमें आता है, उसी प्रकार क्षीरमागरके फेनके समान मुन्नवर्ग पृथिवीके धूलिसमूहमें आकाशतल आच्छन्न (निरा) है इन प्रकार लोग देखते लगे । उस धूलि समूहमें धूलर हुआ सूर्य-विजय दार्थाके कानमें पड़ने चमरके समान प्रभासमान (फाँया) हो गया । नूतनवस्त्रके

पाण्डुना क्षितिक्षोदेन । बहुलरजोधूसस्तिमशिशिरकिरणबिम्बमवचूलचामरमिव निष्प्रभम्-
भवत् । दुकूलपट-धवला कदलिकेव क्लुपतानाङ्गगाम गगनापगा । नरपाल-बलभरमतिगुरु-
मसहमाना पुनरिव भारावतारणार्धमरलोकमारोह रजोमिपेण मही । निःशेषनिपीताव-
पम्, अन्तर्दह्यमानमिव जलधिजलेषु धूसरित-रवि-रथ-ध्वज-पटमपतद्वनिरजः । सुहृत्तन च
गर्भवासमिव, संहारस्यागरजलमिव, कृतान्तजठरमिव, महाकालमुखमिव, नारायणोदरमिव
ब्रह्माण्डमिव विवेश पृथिवी । मृन्मय इव बभूव दिवसः, पुस्तमय्य इव चकाशिरे ककुर्भे,
रेणुत्प्रेषेण परिणतमन्वरतलम्, एकमहामृतमयमिव त्रैलोक्यमासीत् ।

बहुलेति । बहुलैः सातिशयैः रजोभिः पांशुभिः धूसरितं धून्वर्णाकृतम्, अशिशिरकिरणबिम्बं रवि-
मण्डलम्, अवचूलचामरमिव पताकाप्रलम्बितवसनबद्धं बालप्यजनमिव । उपमा ।

दुकूलेति । दुकूलं पटः सूक्ष्मवस्त्रं तद्वत् धवला शुभ्रा, गगनापगा विद्यद्बही मन्दाकिनी, कदलिका
रम्भापताकेव, क्लुपनाम् आविलताम् आङ्गगाम प्राप्तवती, तद्रेणुसम्पातादित्याशयः ।

इह 'दुकूलपटधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'कदलिकेव' इत्यत्र च औतोपमा । आभ्यां च मन्दाकिन्याः
कालुष्यप्राप्तिसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः सङ्कीर्ष्यते ।

नरपालेति । अतिगुरु नितान्तविस्तृतं नरपालबलभरं राजसैन्यमारम्भ असहमाना बोधुमसमया
मही वसुन्धरा, भारावतारणार्धं रजोमिपेण-रेणुव्याजेन, पुनर्भूयः अमरलोकं स्वर्गम् अहरोहेव अवरोहणं
चकारेव । दशाननकंसप्रभृतिभारावतारणाय प्रथमारोहणवदित्याशयः । सापह्नुवा क्रियोपेक्षा ।

निःशेषेति । धूसरितो धून्वर्णाकृतः रविप्रकाशस्य सूर्यस्पर्शान्तरस्य ध्वजपटः पताका येन तत्तारणम्,
तथा निःशेषेण सामंस्त्येन निपातो ग्रस्त आतपः रविप्रकाशो येन तत्तारणम्, अत एव आतपप्रसनात्
अन्तरभ्यन्तरे दह्यमानमिव सन्तप्यमानमिव सत्, अवनिरजः भूरेणुः, जलधिजलेषु, समुद्रसलिलेषु अप-
सत् पपात, दह्यमानस्य शीतोपचारस्य शान्तिदायित्वादित्याशयः ।

इह अतिशयोक्ति-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्ग-क्रियोपेक्षायां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

सुहृत्तनेति । किञ्चेति चार्थः । पृथक्वा मही सुहृत्तनं क्षणेनैव गर्भवासं जनन्या गर्भाशयं विवेशेव
सर्वत्र प्राविष्टवतीव । एवमप्रेऽपि सम्बन्धः । तद्वत्स्यान्धकारित्वादित्याशयः । संहारे प्रलयकाले यः सागरः
समुद्रः तस्य जलं सलिलमिव, कृतान्तजठरमिव यमोदरमिव, महाकालमुखमिव अलण्डदण्डापमानमहा-
कालवदनमिव, नारायणोदरमिव श्रीविष्णोर्जठरमिव, ब्रह्माण्डं ब्रह्मकोपं विवेशेव । सर्वत्र क्रियोपेक्षा ।

मृन्मय इति । दिवसो वासरो मृन्मयो मृत्तिकाविकार इव बभूव जातः, ककुर्भो दिशः पुस्तमयो
रजोलेपविकारा इव मयः चकाशिरे शुच्यमिरे ।

'मृदा वा दाह्या वाय वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा ।

लोहरान्नैः कृजं चापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥'

इति रामाश्रमी टीका । अम्बरतलं गगनतलं कर्तुं, रेणुरूपेण धूलिस्वरूपेण परिणतमिव तन्मयतां
गतमिव । तथा त्रैलोक्यं त्रिभुवनं कर्तुं, एकमहामृतलयानिव केवलमृतमयमिव आसीत्, अन्येषाम्
अगगनादीनां रेणुभिराच्छादितत्वादित्याशयः ।

समान शुभ्रवर्णं मन्दाकिनीका जल- उत्त सैन्यगङ्गा पताकाके समान धूलिसूत्रे नत्तिन हो गया । राजाश्रमी
सेनाका उत्तर भार सहन करनेमें असमर्थ होकर पृथिवी नानो उत्त भारको उतारनेके लिए इत धूलिके बहाने
फिरसे स्वर्गमें चढ़ा । सूर्यरथकी पताकाको धूल-वर्ण (नटियाला) करके नूरके समस्त किरणोंका पान करनेमें
भीतर नानो जलता हो, ऐसा वह धूलिसूत्र ही समुद्रके जलमें जाकर पड़ा । एवं एक अन्तःकालन्यमें ही पृथिवी
नानो नातिका गर्भमें, प्रलयकालान समुद्रके जलमें, मृत्युके उदरमें, महाकालके मुहमें, नारायणके उदरमें एवं
ब्रह्मकोपके अन्दरमें घुस गये । एवं सब दिन नानो मृत्तिकाभय हो गया । दिशाई ऐसी दोगि पाने लगीं नानो
उन पर कुट लिन कर दिया गया हो । आकाशने नानो धूल रूप ही धारण कर लिया और सब त्रिभुवनमें
नानो एक ही महाभूत व्याप्त हो गया ।

१. क्षीरोदपाण्डुना क्षगाव क्षीरोदपाण्डुना । २. दुकूलपट... । ३. मरनतहमना । ४. रजोनिभेन ।
५. पीतानपम् । ६. प्रस्थमय्य इव । ७. दिशः । ८. अन्वरन् । ९. महाभूतमिव ।

अथ निजमदोष्मसन्तप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरविनिःसृतैः क्षारद्विः क्षीरोद-क्षोद-धवलैः शीकरासारैः कर्णपल्लव-प्रहति-विस्तृतेन च विसर्पता दानजलविन्दुदुहिनेन, हेपारवधिप्रकीर्णैश्च वाजिनां लालाजल-लवजालकैरुपशमिते रजसि, पुनरपि जातालोकासु दिक्षु, सागरसलिलादिवर्धं उन्मग्नमालोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतो दत्तदृष्टि-शम्पायनश्चन्द्रापीडमावभापे—

‘युवराज ! किं न जितं’ देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्जेष्यसि; का दिशो न वशीकृताः या वशीकरिष्यसि; कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्यसि; कानि द्वीपान्तराणि नास्मीकृतानि यान्यास्मीकरिष्यसि; कानि रत्नानि नोपाजितानि

इह ‘मृन्मय इव’ ‘पुस्तमय इव’ ‘एकमहाभूतमयमिव’ एषु हि गुणोत्प्रेषालङ्कारः । ‘अभ्यरतल रेणुरूपेण परिणतमिव’ इत्यत्र तु क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

अथेति । निजमदोष्मणा स्वीयतेजस्तापेन सन्तप्तानां प्रवलितानां दन्तिनां गजानाम्, दिशि दिशि प्रतिदिशि करविवरविनिःसृतैः शुण्ढादण्डच्छिद्रयहिरागतैः, चरद्विगलद्विः, क्षीरोदक्षोदधवलैः क्षीरमुद्र-सलिलकणवत् शुभ्रैः शीकरासारैः अभ्युक्कणवृष्टिभिः, तथा कर्णपल्लवाभ्यां विस्तृतध्रुवणाभ्यां प्रहरया तादृशेन विसृतं विशालं तेन तादृशेन, विसर्पता प्रसरता, दानजलविन्दूनां मदवारिपृथनां दुहिनेन मेघ-जनिततमसा, तथा हेपारवैः हेपारावैः चिप्रकीर्णानि विचित्रानि तैः तादृशैः वाजिनां घोटकानां ये लाला जललवाः वदन्ति-सृतसलिलविन्दवः तेषां जालकैः समूहैश्च, रजसि तस्मिन् रेणुपुञ्जे उपशमिते निवारिते सति, तथा दिक्षु आशासु पुनरपि भूयोऽपि जात उपपन्न आलोकः प्रकाशो यासु तासु सतीषु, तत् अपरि-माणम् अगणितं बलं सैन्यम्, सागरसलिलात् समुद्रजलात् उन्मग्नम् उग्नितमिव आलोक्य निरीक्ष्य उपजातविस्मयः समुत्पन्नाश्चर्यो वैशम्पायनः, सर्वतः समन्तात् दत्तदृष्टिः प्रेरितदृष्टिः सन् चन्द्रापीडम् आवभापे अभिदधौ इति सम्यग्धः ।

इह ‘रजसि उपशमिते’ इत्यत्र तैस्तथाविधरजसामुपशमनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादना-द्वितीयाशक्तिः । ‘उन्मग्नमिव’ इत्यत्र च क्रियोत्प्रेषा ।

युवेति । हे युवराज ! देवेन पूज्येन महाराजाधिराजेन नृपेन्द्रेण तारापीडेन किं न जितं वशीकृतं ? सर्वमेव जितमिष्यथः, यत् जेष्यसि वशीकरिष्यसि त्वमिति शेषः । का दिशः ककुभो न वशीकृता नारम-साकृता यास्वै वशीकरिष्यसि । स्वायत्तीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि परिखादीनि न प्रसाधितानि जयसाध-नेन स्वाधीनीकृतानि यानि त्वं प्रसाधयिष्यसि । जयसाधनेन स्वाधीनीकरिष्यसि । तथा कानि द्वीपान्तराणि नास्मीकृतानि जयेनास्मीकृतानि स्वस्वास्पदीकृतानीत्यर्थः ‘सप्त विक्तागमा धर्मा दायो लाभः क्रयो-जयः’ इत्यादि मनुवचनादिति भावः । कानि अनिहिष्टनामधेयानि रत्नानि मणयो नोपाजितानि नोपार्जना-विषयीकृतानि यानि त्वम् उपार्जयिष्यसि उपार्जनां विधास्यसि ।

तदनन्तर अपने मदके उत्ताप (गरमी) से संतप्त हुए हाथियोंके नूटके छेदोंमेंसे क्षीरनागरके जलविन्दुके समान शुभ्रवर्ण जलविन्दुसमूह निकल कर सब दिशाओंमें गिरने लगा, विशाल कर्णयुगलके टकरानेसे गलकर बहने मद-जलको दूँटोंको वर्षां सब दिशाओंमें होने लगा और घोटोंको हिनहिनाहटसे टपकना लारकी दूँटें निकलने लगीं वसते वसत धूलिराशिके दब जानेपर दिशाएँ फिर दाँखने लगीं और समुद्र-जलमें से उठकर मानों बाहर आग हो प्यो वसत अगणित सेनाओंको देख; विस्मयसे सब दिशाओंमें दृष्टिपात कर; वैशम्पायन, चन्द्रापीडसे कहने लगाः—

‘युवराज ! महाराजाधिराज तारापीडेन क्या नहीं जीता है जिसे तुम जीतोगे ? किन दिशाओंको इन्होंने अधिकारमें नहीं किया जिन्हें तुम अधिकारमें करोगे ? कौन से दुर्ग (किले) नहीं लिये जिन्हें तुम लोगे ? कौन-कौनसे द्वीप अपने अधीन नहीं किये जिन्हें तुम अपने अधीन करोगे ? कौन-कौनसे रत्न उपार्जन (शकट) नहीं किये जिन्हें तुम उपार्जन (शकट) करोगे; एवं [उनके प्रतापसे] कौन-कौनसे राजा उनके समस्त जवनत (नत्र)

१. कश्चित् दन्तिनामिति पाठो न विद्यते । २. निःसृतैः । ३. क्षीरोदधवलैः । ४. विन्दुनेन । ५. पुनरुपजातलोकासु । ६. सागरादिव । ७. किमजितं किं किमजितम् ।

चान्युपार्जयिष्यमि; के वा न प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि बाण-कमलकुड्मल-
कोमलः सेवाञ्जलिः कैर्न मस्तुणीकृताः प्रतिबद्धहेमपट्टैर्ललाटेः सभाभुवः, कैर्न घृष्टाः पाद-
पीठे चूडामणयः, कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रयष्टयः कैर्नोद्धृताणि चामराणि, कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः,
केषां न पीताः किरीटपत्रमकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्तचरण-नख-मयूख-राजयः । एते
हि चैतुरुदधिजलावगाहदुर्ललित-बल्ल-मदावल्लिता दशरथ-भगीरथ-भरत-दिलीपालक-मान्वा-
तृप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सोमपायिनो मूर्द्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवा रक्षाभूति-

क इति । अथवा के राजानो नृपा न प्रणताः नमस्कृतवन्तः—देवतारापीठप्रतापादिस्वास्त्रवः ।
अपि तु सर्व एव नमस्कृतवन्त इत्यर्थः । कः राजभिः शिरसि मस्तके चालम् अभिनवं यत् कमलकुड्मलं
पद्मजमुकुटं तद्वत् कोमलः नृदुलः, सेवा उपासना तत्सूचकोऽञ्जलिः पाणियोजनं न विरचितः विहितः,
अपि तु सर्वैरेव विरचित इत्यर्थः । तथा कैः राजभिः प्रतिपद्यो भूषणाय योजितो हेमपट्टः कनकपङ्कजं येषु
तथोक्तैः ललाटेभ्यः सभाभुवः परिपट्टलानि, न मस्तुणीकृताः न रुक्मगीकृताः, अपि तु सर्वैरेव मस्तुणी-
कृता इत्यर्थः, इत्यमुच्यते अपि ज्ञेयम् । कैः राजभिः पादपीठे पादासने चूडामणयः शिरोरत्नानि न घृष्टानि
घर्षणं प्रापिताः । कैः राजभिः वेत्रयष्टयः वेतसदण्डा न प्रतिपन्नाः प्रतिहारिभावेन गृहीताः । कैः चामराणि
बाल्ययुक्तानि नोद्धृतानि नान्दोलितानि । कैः जयशब्दा मङ्गलशब्दा नोच्चारिता नोदीरिताः । केषां
भूपतीनां किरीटेषु मुकुटेषु यानि पत्राणि पर्णसदृशांशाः तानि मकराः स्वनामविख्याता जलजन्तुविशेषा
इव तैः तादृशैः, सलिलधारा इव जलसम्पाता इव, निर्मलाः स्वच्छाः, तस्य तारापीठस्य चरणनखानां
पादपुनर्भूगां मयूखराजयः रश्मिपङ्कजः, न पीताः प्रणामसमये न प्रस्ताः, अपि तु सर्वेषामेवेत्यर्थः ।

इह 'के वा न प्रणता राजानः' इत्यारभ्य प्रतिवाक्ये अर्थापत्तिरलङ्कारः । 'किरीटपत्रमकरैः' इत्यत्र
लुप्तोपमा, 'सलिलधारा इव' इत्यत्र औतोपमा, 'केषां न पीताः' इत्यत्रार्थापत्तिश्चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः ।

महाराजतारापीठेन विजिता भूपत्यस्त्वामपि प्रणिपतन्तीत्याह—एत इति । हि तथाहि । अतएव
श्रुतुःसंस्थाका ये उदधयः समुद्राः तेषां जलेषु सलिलेषु यः अवगाहः अन्यद्वीपविजयगमनायावतरणं तदेव
दुर्ललितं दुष्कारिता येषां तेषां तादृशानां बलानां सैन्यानां मदेन गर्वेण अवलिप्ता गर्विताः । दशरथो
रामपिता, भगीरथः सगरपौत्रः, भरत भार्यभिः, दिलीपो रघुपिता, अलर्को दानगर्वितः कश्चित् राजर्षिः,
अस्यैतिवृत्तम् अधमेषपर्वणि महाभारते प्रसिद्धम् ; मान्वाता युवनाश्वतनयः तत्प्रतिमाः तैः सरस्वाः ।
कुलाभिमानशालिनो महाकुञ्जप्रसूतत्वेन गर्वयुक्ताः । सोमपायिनः सोमयागां कृत्वा सोमरसपायिनो
नियतयज्ञविधायिन इत्यर्थः । मूर्द्धसु शिरस्सु अभिषिक्ताः राज्यप्राप्तिसमये कृताभिषेकाः, पृथिव्यां नूतने
सर्वपार्थिवाः समस्तराजानः, अभिषेकपयः अभिषेकीयसलिलं तस्य पातेन सम्पर्केण पुनैः पवित्रैः,
चूडामणिपत्रवैः विस्तृतशिरोरत्नैः, रक्षाभूतिमिव रक्षार्थकपाणीयमस्त्रेव, मङ्गल्यां, श्रेयस्करीम्, भवतः एव
चरणयोः पादयोः रज संहतिं रेणुनिकरम् उद्गृह्णन्ति प्रणामसमये धारयन्ति ।

नहो हुर ? कान्-कान् राजाने अपने नस्तक पर अभिनव कमलके स्नान कोमल सेवाञ्जलि नहीं वतर ?
कोनकाकिराट्यारो अपने-अपने ललाटे (प्रणाम कर-करके) किसने संभामण्डपको भूमिजो चिकना नहीं किया ?
किसने नमस्कार करनेके समय महाराज तारापीठके पादपीठ (चरणस्थान) पर अपना चूडानगि नहीं रगड़ा ?
किसने [प्रताहारके स्नान] छद्दिपां नहीं पकड़ा ? किसने चनर नहीं डुलया ? किसने जयशब्द उच्चारण नहीं
किया ? एवं मकर जिस प्रकार समुद्र-जलधारा पान करता है, उसी प्रकार किसने मुकुटके त्व-पवननिर्मित
मकराकार विहरे, महाराज तारापीठके निर्मल चरणनख-किरणोंको राशिका पान नहीं किया ? । जो सैन्यग
अन्यान्य द्वीपको जय करनेके लिये चारों समुद्रोंके जलमें स्नानकर अत्यन्त साहसिकता प्रकट किये हैं उन
सेनाओंके गर्वसे नदमत्त हुए एवं दशरथ, भगीरथ, भरत, दिलीप, अलर्क और मान्वाताके तुल्य गुणवान्, कुल्लो-
रवत्सन्त्र, सोमरस पीनेवाले राज्यमें अभिषेक्त पृथिवीके ये सब अधिपति, अभिषेक जलके संस्पर्शसे पवित्र अपने-
अपने चूडानगि द्वारा, यज्ञोप रक्षा मस्तके स्नान मङ्गलकारक तुम्हारे चरणभूल्लसूहको बदन करते (रत्ते)

१. केन । २. वेत्रलताः । ३. उद्धृतानि । ४. त्वक्षतम् । ५. एते हि ते । ६. दुर्ललितम् ।

मिवाभिषेक-पयः पात-पूतैश्चन्द्रामणिपल्लवैरुद्वहन्ति मङ्गल्यां^१ भवश्चरणरजःसंहतिम् । एभिरीय-
मार्दपर्वतैरिवापर्यर्धुता धारित्री, एतानि चाप्यमीयामाप्नावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि
भवन्तमुपासते । तथाहि पर्यट-^२यस्यां यस्यां दिशि विशिष्यते चक्षुः, तस्यां तस्यां रसातल-
मिवोद्विरतिं वसुधेव सृते, ककुभ इव वमन्ति, गगनमिव वर्षति, दिवस इव सृजति
बलानि । अपरिमितबलमराकान्ता मन्ये स्मरति गङ्गाभारत-समर-संशोभस्य^३ अद्य क्षितिः ।
एष शिखरदेशेषु^४ परिस्फुलित-मण्डलो ध्वजान् गणयन्निव कृत्तुह्लादमति कदलिकावनान्त-
रेषु मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमल-सुरभिणि वेणिकावाहिनि मद-

इह तेषां भूपतीनां मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति अनेकतरहेतुनिर्दानात् ममुच्चयालङ्कारः, 'रक्षा-
भूतिमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा च । उभयोश्चाङ्गाङ्गिनावसङ्करः ।

एभिरीयि । अपरः अभाङ्गितिकेः आदिपर्वतैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कुटपर्वतैरिव एभिः पूर्वोक्तस्यावर्जित-
स्वरूपैः भूपतिभिः, इयं धरित्री भूमिः पृथा धारिता रक्षिता च । आप्लाविनानि व्याप्तानि दशानां दिशाम्
आशानाम् अन्तरालानि मध्यप्रदेशा यैस्तानि तादृशानि, एतानि अवलोक्यमानानि अमीषां नृपाणां
यलानि च भवन्तं स्वाम् उपामते दिविजयमहायताविधानाय सहानुरागेन मेवन्ते । एतदपि महाराज-
नारायीदस्यैव प्रभावादिस्थापयः । कुटपर्वतैरिवेत्यत्र जायुःप्रेषः ।

नद्वेपोपादपति—तदाहोति । परय विलोक्य यस्यां यस्यां दिति आशायां चक्षुः विशिष्यते-
प्रेर्यते तस्यां तस्यां दिशि रसातलं पातालं कर्तुं, बलादि सैन्यानि उद्गिरतीव, सीमानबलोकनादिस्था-
पयः । वसुधा पृथिवी यलानि सृते प्रमवतीव । ककुभ आशाः यलानि वमन्तीव उद्विरन्तीव । गगनं
कनू^५, यलानि वर्षन्तीव वृष्टिं करोतीव । दिवसो वामरो यलानि सृजति उत्पादयतीव ।

इह 'उद्विरतीव' सृजतीव' इत्यन्तं यावत् क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमितम् असंख्यं यद् बलं सैन्यं तस्य भरेण भारेण आक्रान्ता व्याप्ता क्षितिः,
अथ अस्मिन्महनि महानारते एतन्नामके प्रसिद्धेतिहामग्रन्थे व्याख्यातो यः समरः कुरुपाण्डवसंग्रामः स
महामारतममरः काकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिव इतिवत् मध्यमपदलोपिसमाप्तः, तस्य संशोभः सम्मदः
तस्य स्मरति स्मरणं करोति, इत्यहं मन्ये जाने, तस्मिन्महानाराभिभूतत्वादित्याशयः । 'संशोभस्य' इत्यत्र
कर्मणि पठ्यते ।

इह 'मन्ये' इत्युपादानात् 'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादय' इत्युक्तिदिशा वाक्या क्रियोपेक्षा ।

एष इति । शिखरदेशेषु^६ वेतूनमेवोर्ध्वप्रदेशेषु परिस्फुलितं प्रतिबिम्बितवान् पतितं मण्डलं ब्रिन्वं
दस्य स तादृशः, एष मयूखमाली दिनकरः, कृत्तुह्लात् कौतुकान् गणयन्निव ध्वजानामेव गगनां विदध-
दिव, कदलिकावनान्तरेषु पनाकामनूहमग्रेषु ध्वजान् सुवर्गवेष्टितोर्ध्वप्रदेशान् केतून् वमति उद्विरतीव ।
प्रतिध्वजस्योर्ध्वप्रदेशे सूर्यविजयस्य प्रतिबिम्बितत्वात् ते ध्वजाः सूर्येणोद्भूतमाना इव दीप्यन्ति इति
अपेक्षार्थः । 'कदली हरिजान्तरे गम्भायां वैजयन्त्यां च ।' इति हेमः ।

इह 'गणयन्निव' इति वाक्या क्रियोपेक्षा, 'वमतीव' इत्यत्र प्रतीयमानोपेक्षा । उभयोश्चाङ्गा
ङ्गिनावसङ्करः ।

सर्गे इति । अपि चेति चार्थः । सर्वतश्चतुर्दिक्षु, मदजलमुचां दानवारिन्नाविणां करिणां हस्तिनाम्,

है । अरर कुत्तवन्ते समान ये नरयति हो हस पृथिवीको रक्ष करते है एवं दसो दिशाओंमें फैली हुई इनकी
चर सेना भी आज तुम्हारी सेवामें है । यह देखो—जिस दिशामें इद्विजय करते हैं उसमें ही ऐसा प्रतीत
होता है कि 'मानो सेना पातालमेंसे निकली चली आता है, पृथिवीमेंसे मानो उत्पन्न होती है, दिशामें मानो
उत्पन्न हो जाती है, आकाशमेंसे मानो उनकी वर्षा होती है और दिक्स मानो उसे उत्पन्न करता है ।'

सुखे ऐसा प्रतीत होता है कि—आज पृथिवी, तुम्हारी सेना उत्पन्न सेनाके समान आज्ञान् होकर
(दब कर) महानारद बलिद उस कुत्तवन्तके दुन्दुभ्यके क्षोभका स्मरण करती है । ध्वजओंके चोड़ियोंमें
प्रतिबिम्बित हुआ यह सूर्य मानो कौतुकवद् उनको गिनता हो इस प्रकार पनाकाओंके अन्धन्तर में घूमता है ।
मदजल उत्पन्न शरीरोंके-रक्षावर्तोंके सुगन्धोंके समान सुगन्ध और महामगने बड़े-मदजलमें सब दिशाओंमें

१. नास्त्यान्, मण्डलान् । २. पश्य पश्य । ३. गगनलमिह । ४. महानारतमंशोभस्य,
महानारतमसमरमंशोभस्य । ५. नद्वेनकरवदितरदेशेषु । ६. सल्लिख...

वारिणि निरन्तरमग्ना^१ निपतित^२ मधुकर-कुल-कलकलकलिला^३ कालिन्दी-जल-कल्लोल-कलि-
तेर्व^४ भाति भूतघात्री । सैन्यभरसंशोभमयान्^५ सरित इव गगनतलम्^६ उत्पतिता आच्छाद-
यन्ति^७ एता दिक्चक्रबालमिन्दुधवला ध्वज-पङ्क्तयः । सर्वथा चित्रम्^८, यन्माद्यविघटित-सकल-
कुल-शैल-सन्धि-बन्धाः^९ सहस्रशः शकलीभवाते बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभर-पीडित-
वसुधा-धारण-विधुरा न चलन्ति^{१०} फणिनां पत्युः फणाभित्तयः^{११} ।

इत्येवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां तृणमय-प्राकार-मन्दिरसहस्र-
सम्बाधाम्^{१२}, उल्लासित-धवल-पट-मण्डप-शोभिनीम्^{१३} आवासभूमिमवाप । तस्याश्चावतीर्त्य-

पुलायाः चन्द्रबालायाः परिमलवत् सुगन्धवत् सुरभिणि सुगन्धवति वेणिकावाहिनि धारया सञ्चारिणि-
दानवारिणि, निरन्तरमग्ना निरवकाशं छिन्नेत्यर्थः, तथा निपतितस्य तद्दानवार्युपरि प्राप्तस्य मधुकर-
कुलस्य अमरगणस्य कलकलैः कोलाहलैः कलिला गहना दुष्प्रवेशा, भूतघात्री धारिणी, कालिन्दीजलस्य
यमुनासलिलस्य कल्लोलैः बृहत्तरङ्गैः कलिता व्याप्तेव सती भाति शोभते । हस्तिनां दानवारिधारिणाः
यमुनासलिलसदृशरयामवर्णत्वादित्याशयः । 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः ।

इह 'एलापरिमलसुरभिणि' इत्यत्र लुप्तोपमा, मदजले निरवकाशमग्नत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्ब-
न्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'कलितेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सैन्येति । सैन्यभरसंशोभमयान् बलभारजनितदुष्प्रवेतालङ्घनभासात् गगनतलम् आकाशतलम्
उत्पतिता उड्डीनाः सरितो नद्य एव एता इन्दुधवलाः शशिधुत्राः ध्वजपङ्क्तयः केतुत्रङ्गयः दिक्चक्रबालं
दिङ्मण्डलम् आच्छादयन्ति आवृण्वन्ति ।

इह 'सरित इव' इत्यत्र जात्युपेक्षा, सा च 'इन्दुधवले' इत्यत्र लुप्तोपमया सङ्कीर्णते ।

सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण चित्रं महदाश्चर्यम्, यद्यपि धरित्री वसुधरा बलभरेण सैन्यभारेण
विघटिता विरलेषिताः सकलानां समस्तानां कुलशैलानां महेंद्रप्रभृति कुलपर्वतानां सन्धिबन्धाः संयोग-
बन्धनानि यस्याः सा तयोक्ता सती, सहस्रशः सहस्रधा न शकलीभवन्ति न खण्डखण्डतां प्राप्नोति ।
एतच्छृङ्गापाकरणाय पञ्चान्तरमाह—यदेति । बलभरेण सैन्यभारेण पीडिताया वसुधायाः पृथिव्या धारणेन
विधुरा विह्वला, फणिनां सर्पाणां पत्युः स्वामिनः शेषनागस्य फणाभित्तयः प्रसृतफणामण्डलानि न चलन्ति
न स्खलन्ति, तदपि महदाश्चर्यमित्यर्थः ।

इह पूर्वत्र शकलीभवनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात्, उत्तरत्र सर्पराजस्य विस्तृत-
फणामण्डलानां कदाचित्चलनेऽपि तदप्रतिपादनादतिशयोक्तिरङ्कारः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतो गदत एव तस्य वैशम्पायनस्य जनादरे पट्टो, दिग्विज-
यतः परावर्त्तने तद्वाक्यमुल्लङ्घ्येत्यर्थः युवराजश्चन्द्रापीडः, समुच्छ्रितानि अत्युन्नतानि अनेकानि विविधानि
तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्याः तां तादृशीम्, तृणमये यवसमये प्राकारे वप्रे तदन्तराल इत्यर्थः, मन्दिरसह-
स्रेण भवनसमूहेन सम्बाधा व्याप्ता तां तादृशीम्, उल्लासितेन उत्थापितेन चवलेन शुभ्रेण पटमण्डपशतेन

निरन्तर दृष्टो दुर्ई पृथिवी, गिरे हुए जनरोंके कलकलसे ऐसा शब्द करती है मानो यमुना-जलकी तरङ्गोंसे व्याप्त
हो गई हो । सैन्यगणके पदमारसे उत्पन्न हुए शोभने भयके कारण आकाशमें चढ़ी हुई नदियोंके समान, यह
चन्द्र-धवल ध्वजाओंकी पंक्तियाँ सब दिशाओंको आच्छादनकर (ढक) लेती हैं । सर्वथा नहा आश्चर्यका विषय
यह है कि—सैन्यगणके पदमारसे समस्त कुलपर्वतगणका सन्धिबन्धन विरलेषित हो (टूट) जानेके कारण पृथिवी
आज हजारों टुकड़ों से विभक्त नहीं हो जाती है, अथवा सैन्यगणके पदमारसे पीडित हुई पृथिवीको धारण करनेमें
असमर्थ होकर शेषनागके फनलों कीद्वारे स्थानच्युत नहीं हो जाती है ।

वैशम्पायनके इस प्रकार कह चुकते ही युवराज (चन्द्रापीड) पूर्वोद्दिष्ट वास्तव्य (डेरे) में आ पहुँचे,
जित स्थानमें अनेक तोरग लटकाने गए थे, वास्तके अर्थात् बनाकर हजारों भवन बनाए गए थे; उन्नतलिप्त शुभ्रवस्त्रके
सैकड़ों पटमण्डप शोभायमान थे । चन्द्रापीडने उस स्थानमें हस्तिनाके शृष्वरसे उतरकर राजाके समान सब

१. मेदवारिणि मग्ना । २. निरन्तरनिपतित... । ३. 'कलिता' कलङ्ककालिका, कलिता ।
४. कलिलेव, कललितेव । ५. सैन्यसंशोभमयाव, धरणिमपहाय । ६. गगनम् । ७. संच्छादयन्ति ।
८. दिग्विपङ्क्तयः । ९. शैलबन्धा । १०. दलन्ति । ११. 'मन्दिरसम्बाधाम्' । १२. 'संशोभिनीम्' ।

राजवत् सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथामिर्वि-
नोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृविद्योगजन्मना शोकावेगेनात्यप्रानहृदयो दुःखेनात्य-
वाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनोमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिषण्णेन
वैशम्पायनेन, अन्यत्र समीपे^५ क्षितितल-विन्यस्त^६ कुयप्रसुप्तया पत्रलेखया सह, अन्तरा
पितृसक्तम्, अन्तरा मातृसम्बद्धम्, अन्तरा शुकनासमयं कुर्वन्नालापनातिजातनिद्रा^७ प्रायेण
जाग्रदेव निन्ये । प्रत्यूषे^८ चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपचीयमानेन
सेनासमुदायेन जर्जरयन् वसुन्वराम्, आकम्पयन् गिरीन्, उत्सिद्धन्^९ सरितः, रिक्तीकुर्वन्
सरांसि, चूर्णयन् काननानि, समीकुर्वन् विपमाणि, दलयन् दुर्गाणि, पूरयन्निम्नानि, निम्नयन्
स्थलानि प्रातिष्ठत् ।

वस्त्रमयमवननमूढेन शोभते चकास्ति इति तां तादृशीम्, आत्रामभूमिं प्राग्रचितनिवामस्यलम्
अवाप प्राप ।

तस्यामिति । तस्याम् आत्रामभूमौ अवतीर्य अवतरणं विधाय राजवत् तारापीडवत् सर्वाः क्रियाः
बलपर्यवेष्टनसेनापतिसम्भाषणनिशेनप्रभृतीनि स्वमप्रकृत्यानि चकार कृतवान् । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः
समस्तैः नरपतिभिः राजभिः सचिवैश्च सह समेत्य मिलित्वा विविधाभिः अनेकप्रकाराभिः कथामि-
वांताभिः विनोद्यमानः प्रमाद्यमानः अभिनवपितृविद्योगात् प्रत्यग्रानुभूतजनकविश्लेषात् जन्म उत्पत्ति-
र्यस्य तेन तादृशेन शोकावेगेन प्रियादभरेण आयास्यमानहृदयः सन्तप्यमानचित्तः चन्द्रापीडः, शरोप-
समस्तं तं दिवसं दिनं दुःखेन मृता बलदोने अत्यवाहयत् व्यत्यगमयत् ।

अतिवाहितेति । अपिचेति चायं । अतिवाहितोऽतिक्रमितो दिवसो वामरो येन तादृशश्चन्द्रापीडः,
स्वशयनीयस्य स्वकीयशययायाः, नातिदूरे नातिदृशीयमि प्रदेशे निहितं स्थापितं यत् शयनं शयनीयं तत्र
निषण्णेन स्थितेन वैशम्पायनेन । अन्यतो निजशयनीयस्य अन्यस्मिन् पार्श्वे समीपे निकटे, क्षितितले
पृथिरयां विन्यस्तं स्थापितं यत् कुयं विचित्रकम्बलं तत्र प्रसुप्ता कृतशयना तथा तादृश्या च पत्रलेखया
तन्नामप्रसिद्धया ताम्बूलकरकृवाहिन्या च सह । अन्तरा मध्ये मध्ये पितृसक्तं तारापीडसम्बद्धम्, अन्तरा
शुकनासमयं वैशम्पायनपितृविषयकम् आलापं परस्परं प्रीतिमापणं कुर्वन् विदधत् नातिजाता बाहुव्येन
उपयाता निद्रा प्रमीला यस्य सः तादृशः, अत एव प्रायेण आधिक्येन जाग्रदेव निद्राभाववानेव सन्
यामिनीमपि तां प्रियामामपि निन्ये यापयामास ।

प्रत्यूष इति । प्रत्यूषे प्रातःकाले च उत्थाय उत्थानं विधाय तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाठया अनवरत-
प्रयाणकैः अविविधान्तप्रस्थानैः । प्रतिप्रयाणकः प्रतिनिवामरिक्त्यात्राकाल इत्यर्थः । अत्रातेऽर्थे कप्रत्ययो ह्यनयत्र
ज्ञेयः । उपचीयमानेन वृद्धिं प्राप्यमाणेन, तत्तत्सामन्तराजगणसैन्यसम्मेलनादित्याशयः । सेनासमुदायेन
वाहिनीगणेन । वसुन्वरां पृथिवीं जर्जरयन् शिथिलनामापादयन् भारेण पीडयन्नित्यर्थः । गिरीन् पर्वतान्
आकम्पयन् तरलतां नयन्, सरितो नदीः उत्सिद्धन् सलिलोत्थलेनेन स्नोकसलिलानि विदधत् । सरांसि
तटाकानि रिक्तीकुर्वन् पानाद्यर्थसलिलानयनादिना मलिलरहितीकुर्वन् । काननानि वनानि चूर्णयन् क्षोदी-
कुर्वन् । विपमाणि उन्नतावनतानि स्थानानि समीकुर्वन् सरलीकुर्वन् । दुर्गाणि दुर्गमाणि मार्गस्थाधिपर्व-
तादिस्थानानि दलयन् विनाशयन् । निम्नानि मागंध्यायिहृदादीनि पूरयन् नृत्तिक्कादिभिः समीकुर्वन् ।

त्रिपार्थे सन्नादनं कीं, एवं समस्त राजगण प्रधानमन्त्रिदोके साथ इच्छते होकर नाना प्रकारके कथोपकथन
(वातचीत) से उसका मनोरञ्जन करने लगे, किन्तु वह सब दिन बिनाके नष्ट विद्योगके कारण उत्पन्न हुए शोकावेगसे
हृदयमें स्थिर होकर उसने कठिनता से बिनाया । दिनके बिना लेनेपर रात्रि भी—अपनी शय्याके पासमें ही एक
पलंग पर बैठे हुए—वैशम्पायनके साथ और—दूसरी ओर निजमें ही पृथिवीपर बैठे हुए एक विचित्र कम्बल (गलीचे)
पर सोती हुई—पत्रलेखके साथ बीच-बीचमें पिता-माता एवं शुकनासके सम्बन्धमें कथोपकथन (वातचीत) करते,
उसने निद्रा न आनेसे प्रायः जागरणमें ही बिताई । पुनः प्रातःकालमें उठकर पहले की भाँति ही कर्णों ठहरे बिना
गमन (दूध) करने लगा प्रत्येक दिन प्रस्थान करनेके समयमें नष्ट नष्ट आकर योग देने लगे इससे अपनी सेना
अत्यधिक बड़ गमे, इस प्रकार मंजिल-मंजिल पर बढ़ती सेनासे वह पृथिवीकी जर्जरित करता हुआ, पर्वतोंकी

१. नातिदूरनिषण्णेन । २. शयनीपक्षमात्रे । ३. क्षितितले विन्यस्त । ४. नात्युपजातनिद्राः ।

५. प्रत्यूषेति । ६. उत्सिद्धन् । ७. न्यापवर्तननिद्राः प्रतिशपदम् ।

शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन् ; नमयन्नुन्नतान् , उन्नमयन्नतान् , आश्वासयन् भीतान् , रक्षन् शरणागतान् , उन्मूलयन् विटपकान् , उत्सादयन् कण्टकान् , अभिषिञ्चन् स्थानस्थानेषु राजपुत्रान् , समजयन् रत्नानि, प्रतीच्छन्नुपायनानि, गृह्णन् करान् , आदिशन् देशव्यवस्थाः,^३ स्थापयन् स्वचिह्नानि, कुर्वन् कीर्त्तनानि, लेखयन् शासनानि,^४ पूजयन्नप्रजन्मनः, प्रणमन्^५ मुनीन् , पालयन्नाश्रमान् , जनयन्^६ जनानुरागम् , प्रकाशयन् विक्रमम् , आरोपयन् प्रतापम् , उपचिन्वन् यशः, विस्तारयन् गुणान् , प्रख्यापयन्^७ सञ्चरितम् , आम्बुद्वन्^८ वेलावनानि, बल्लरेणुभिराधूमरीकृत-सकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार ।

स्थलानि सृन्मयपुरस्तादीनि निश्चयन् समीकर । यावश्यकनिश्चनानि कुर्वन् अश्वगजादीनां सौकर्येण गन्तुमिति सर्वत्राशयः । प्रातिष्ठत अचलत् । इह 'समभ्रमविभ्यः स्थः' इति सूत्रेणात्मनेपदम् ।

विजयविधिं दर्शयति—शनैर्गति । किञ्चेति चार्थः । शनैः शनैः मन्दं मन्दं स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण परिभ्रमन् पर्यटन् । उन्नतान् बलकांशाभिमानेनोद्वृत्तान् भूपतीन् , नमयन् स्वायत्तीकरणेनावनम्रकुर्वन् अवनतान् स्वयमेवाञ्जसाधीनीभूतान् भूपतीन् , उन्नमयन् दानसत्कारादिनोच्चतां प्रापयन् । भीतान् ब्रह्मन् आश्वासयन् आश्रामनां विदधत् । शरणागतान् त्राणार्थं प्राप्तान् रक्षन् पालयन् । विटपकान् वञ्चकाधिपान् उन्मूलयन् मूलतः उच्छेदयन् । कण्टकान् छुद्ररिपून् उत्सादयन् दूरीकुर्वन् 'कण्टको न त्रिषां छुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे' इति मेदिनी । उपायनानि स्वायत्तीभूतराजापितोपहारधनानि, प्रतीच्छन् धनौघ्रान् ; ज्ञान् राजदेयद्रव्याणि गृह्णन् । देशव्यवस्थाः देशशासननियमान् आदिशन् आज्ञापयन् स्वाधीनीभूतनृपेन्द्रियर्थः । स्वचिह्नानि विजयविजयसूचकानि स्तरम्भप्रभृतीनि स्थापयन् स्थापनां विदधत् । कीर्त्तनानि स्वस्य विजयवोपणाः कुर्वन् विदधत् । शासनानि स्वायत्तताद्योतकलेखपत्राणि, लेखयन् लिपीकारयन् स्वाधीनराजभिरिति शेषः । अग्रजन्मनो विप्रान् पूजयन् अर्चयन् । मुनीन् श्रद्धीन् प्रणमन् नमस्कुर्वन् । आश्रमान् ब्रह्मचर्यप्रभृतीन् पालयन् रक्षन् । जनानुरागं लोकस्नेहं जनयन् उत्पादयन् । विक्रमं पराक्रमं प्रकाशयन् प्रकटयन् । प्रतापं कोशदण्डजं तेजः आरोपयन् प्रवर्त्तयन् । यशः कीर्त्तिम् उपचिन्वन् सदाचरणादिना प्रवर्द्धयन् । गुणान् दयादाक्षिण्यादीन् विस्तारयन् प्रथयन् । सचरितं शोभनवृत्तं प्रख्यापयन् प्रसिद्धिं कुर्वन् । वेलावनानि समुद्रतटस्थादीनि त्रिपिनानि आम्बुद्वन् सायुतया भञ्जन् । 'वेला फाले च सीमायामग्रेः कूलविकारयोः' इति मेदिनी । बल्लरेणुभिः सैन्योत्तोलितरत्नोभिः आधूसरीकृतानि तटभ्रमणसमये सायुतया धूम्रवर्णीकृतानि सकलानां समस्तानां सागराणां समुद्राणां सलिलानि तोयानि येन स तादृशश्चन्द्रापीडः पृथिवीं भूमिं विचचार वभ्राम ।

कंपाता हुआ, नदियोंको छलकाना हुआ, तालावोंको खाली करता हुआ वनोंको तोड़ता हुआ, जंचेनीचे स्थानोंको एकसा करता हुआ, दुर्गेन पर्वतों (किलों) को ध्वस्त करता हुआ, गड्ढोंको भरता हुआ, चट्टिकास्तूपों (टीलों) को नीचा करता हुआ प्रस्थान करने लगा ।

इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे अपने इच्छानुसार परिभ्रमण करता, उन्नतों (बलगर्वित गर्वितों) को नीचा करता, नम्रों (अपनेदे ही अवनतों) को दान-मानादिद्वारा उन्नत करता, भयभीतोंका आश्वासन करता, शरणागतोंकी रक्षा करता, लम्पटों (बूढ़ों) को निर्मूल करता, छुद्रशत्रुओंका नाश करता, जगह-जगह राजपुत्रोंका अभिषेक करता, रत्नोंका उगर्जन करता, दशानूत राजाओंके समीपसे उपहार (भेंट) ग्रहण-करता, करों (प्रजाद्वारा राजदेय द्रव्यों) को लेता, विजित देश-समूहमें शासन की नियमपद्धतिका आदेश देता, जगह-जगह में अपने विजय-चिह्नोंको स्थापित करता, सब देशमें अपनी जय-वोपणा करता, (अर्थात् स्मृति-चिह्न बनाता), विजित राजाओंद्वारा अधीनता-न्ययक शासन-पत्र लिखता, ब्राह्मणोंका सम्मान करता, मुनियोंको प्रणाम करता, आश्रमोंकी रक्षा-व्यवस्था करता, अपने प्रति लोगोंमें अनुराग (प्रेम) उत्पन्न करता, सभी देशमें पराक्रमका प्रकाश करता, प्रतापको फैलाता, यशको वढाता, गुणोंका विस्तार करता, सचरित्रको प्रख्यात करता, समुद्रतट-

१. कचित् 'उन्नतान्' इत्येव पाठः समुपलभ्यते २. रक्षयन् । ३. 'व्यवस्था' । ४. पूर्वाः प्रशस्तीः । ५. प्रीणयन् । ६. कचित् 'जनयन्' इति पाठः । ७. ख्यापयन् । ८. 'उद्योतयन् पौरुषम्' इति क्वचिदधिकः पाठो न विपत्तेः । ९. आम्बुद्वन् वेला, आम्बुद्वन् वेला ।

प्रथमं प्राचीम्, ततश्चिराद्भुविलकाम्, ततो वरुणलाञ्छनाम्, अनन्तरञ्च सप्तर्षिताराशबलां दिशं विजिग्ये^१ एवं वर्षत्रयेण चात्मीकृतारोपद्रोषान्तरं सकलमेव चतुरन्माधि^२-स्वाव-
चलय-परित्या-प्रमाणं वभ्राम महोमण्डलम् । ततः क्रमेणावजितं सकल-भुवन-तलः प्रदक्षिणी-
कृत्य वसुधां^३ परिभ्रमन्, कदाचित् कैलाससमीपचारिणां हेमकूटधाम्नां^४ किरातानां सुवर्ण-
पुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेजित्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरणि-
तले-पर्यटनगिर्यस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान् दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमान्द्यं नृगयानिर्गतः^५ विचरन्^६ काननं शैलशिखरादव-
तीर्णं^७ यदृच्छ्या किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वदर्शनतया तु^८ समुपजातकुतूहलः कृतग्रहणाभि-

प्रथममिति । प्रथमम् आदौ प्राचीं पूर्वां दिशं विजिग्ये विजितवान् । त्रिशङ्कुः नरमंजुको भूपतिः तिलक
इव यस्यां तां तादृशीम्, दक्षिणां दिशम् । वरुणः प्रचेना लाञ्छनं स्वाभिनया चिह्नं यस्यां तां तादृशीम्,
पश्चिमां दिशम् । सप्तर्षिनाराभिः नक्षत्ररूपमरीच्यप्रिप्रचूनिमस्रर्षिभिः शबलां कर्तुरितान् उत्तरां दिशम् ।

एवमिति । वर्षत्रयेण सव्यद्रयेण, आत्मीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अग्रेषाणि समग्राणि द्वीपान्तराणि
अन्तरीपान्तराणि येन तत्तादृशम्, तथा चतुर्णाम् अन्मोधीनां सागराणां स्वातवलयं स्वानां समण्डलमेव
परित्या प्रमाणं परिमाणं यस्य तत्तादृशम्, सकलं समस्तमेव महोमण्डलं वसुधावल्यं वभ्राम विचचार ।
इह सकलपदेनाधिकपदत्वं न दोषः तस्य अन्तर्गतभूमिविशेषपरित्यागशङ्कापनोदायं स्वात् ।

तत इति । ततः तत्रयानन्तरं क्रमेण क्रमशः, अवजितं स्वाधीनीकृतं सकलभुवनतलं समस्तवसु-
धानलं येन स तादृशः, वसुधां धरित्रीं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय परिभ्रमन् इतस्ततः पर्यटन्,
कदाचित् कस्मिंश्चित्काले कैलाससमीपचारिणां रजताद्रिनिःकटगामिनां हेमकूटधाम्नां हिमालयादुत्तरस्थित-
पर्वतविशेषनिवासिनां किरातानां श्लेच्छविशेषाणां सुवर्णपुरम् एतत्संज्ञकं नगरं नाम निवासस्थानं
वसतिभूमिं पूर्वजलधेः पूर्वसमुद्राव नानि विप्रकृष्टं नातिदूरं जित्वा विजित्य जग्राह गृहीतवान् ।

तत्रेति । किञ्चेति आर्यः । तत्र सुवर्णपुरे, निखिलधरगितलपर्यटनेन समस्तभूतलपरिभ्रमणेन
खिलस्य परिश्रान्तस्य निजबलस्य स्वीयसैन्यस्य विश्रामहेतोः खेदापनोदाय कतिपयान् दिवसान् कियतो
वासरांश्च अनिष्टत् अवस्थानमकरोत् ।

एवमेति । एकदा एकस्मिन् समये तत्रस्थ एव तस्मिन् स्थाने स्थित एव इन्द्रायुधम् अधम् आरुह्य
आरोहणं कृत्वा नृगयानिर्गतः आलेख्य निष्क्रान्तः काननं वनं विचरन् भ्रमन् शैलशिखरादवतीर्णं गिरि-
शृङ्गादुत्तीर्णं यदृच्छ्या स्वाधीनभावेन श्लेच्छया विचरदिति शेषः । किन्नरमिथुनं तुरङ्गमुखदम्पती अद्राक्षीत्
अपरश्यत् 'युवराज' इत्यस्यापकर्षः ।

अतरेति । अपूर्वं प्रागविहितं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तस्य भावस्तथा हेतुना । समुपजातकुतूहलः

वनीं वनीं को मर्दिन (नट) करना, मैन्मार्ग के पदमारने अधिक धूलिमें द्वारा समस्त मनुष्य के जलको मर्दिन
करना, समस्त पृथिवीमें विचरना किया । यदृष्टे उसने पूर्वं दिशा को जाना, उसके बाद त्रिशङ्कुनी तिलकवाली
दक्षिण दिशाको जाना, फिर पीछे वनाचिह्न पश्चिम दिशामें और उसने पीछे समस्तविश्व को तारोने सोचिन
उत्तर दिशामें उसने दिग्विजय किया । इस प्रकार तीन वर्षमें सम हीमालयको अधीनमें करके वर चार समुद्र-
की गोच स्पर्श प्रमाणावाली धूममें भ्रमना करता रहा । उसके बाद यद्यपि समस्त भुवनमण्डल जीत कर,
पूर्वांगी प्रदक्षिणा कर परिभ्रमण करने-करने उसने एक समय कैलासके निम्न भूमे और हेमकूटपर्वतमें रहने
वाले श्लेच्छानों (किरातों) का-पूर्व समुद्रके समीप विप्रमान-सुवर्णपुर नामक निवास स्थान जीत लिया । वहाँ
समस्त पृथिवी-मण्डलमें पर्यटन करनेमें परिश्रान्त हुई अपनी सैन्यको विश्रामि देनेके लिए वर (चन्द्रापीड)
जिनमें दो दिन तक ठहरा ।

उस सुवर्णपुरमें गलेमें सम्पन्न हो एक दिन चन्द्रापीड इन्द्रायुध पर आरोहण (चढ़) कर शिखर

१. जिग्ये । २. इति एवमिति न विन्दे । ३. वर्षत्रयेण । ४. चतुरन्माधि । ५. निजित,
आवर्जित । ६. दहस्यत् । ७. हेमकूटधाम्ना, हेमकूटधाम्नां । ८. विप्रकृष्ट । ९. धरणीतलः ।
१०. भित्तिकः । ११. कृतने । १२. श्लेच्छविशेषादीनां । १३. अपूर्वतया तु ।

लापस्तत्समीपमाद्रादुपसर्पिततुरगः समुपसर्पन्? अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितञ्च तन्
पलायमानमनुसरन्, अनवरतपाणिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेन एकाकी निर्गत्य निज-
बल-समूहात् सुदूरमनुससार^१ । 'अत्र गृह्यते अत्र गृह्यते', इदं गृहीतम् इदं गृहीतम्' इत्यतिर-
मसादृष्टचेता महाजवतया तुरङ्गमस्य सुहूर्त्तमात्रेणैकपदमिवावसायस्तस्मान् प्रदेशान् पञ्चद-
शयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमानं किन्नरमिथुनमालोकयत् एवास्य सन्मुख-
वितमचलतुङ्गशिखरमारोह । आलढे च तस्मिन् शनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिम्
अचल-शिखर-प्रस्तर-प्रतिहृत-गतिप्रसरो विधृततुरङ्गः चन्द्रापीडस्तस्मिन् काले समारूढश्च^२ ।

समुत्पद्यकौतुकः कृतप्रहणामिलापः विहितस्वीकारेच्छाविशेषः सन्, तत्समीपं तच्छिक्तम् आद्रात् बहु-
मानात् उपसर्पितः सञ्चालितः तुरगोऽथो येन स तादृशः समुपसर्पन् समीपे गच्छन्, अदृष्टपूर्वस्य प्राण-
नवलोकितस्य पुरुषस्य मनुष्यस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनेन अवलोकनेन यः त्रासो भयं तेन प्रधावितं वेगेन
चलितम्, तत् किन्नरमिथुनम्, पलायमानं पलायनं कुर्वाणम् अनुसरन् अनुगच्छन् अनवरतं निरन्तरं
यः पाणिप्रहारः चरणमूलाभ्यां ताडनं तेन द्विगुणीकृतो जवो वेगो यस्य तेन तादृशेन इन्द्रायुधेन अनेन
एकाकी असहायो निर्गत्य निःसृत्य निजबलसमूहात् स्वसैन्यवृन्दात् सुदूरम् अतिविप्रकृष्टम् अनुससार
पश्चाद्ययौ । 'पाणिः स्त्रीसुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनः क्तौ' इति तन्मन्त्रो टीका ।

अत्रेति । अत्र द्वित्रिपदान्तरान्मौ, गृह्यते आदीयते मया इदं किन्नरमिथुनमिति शेषः । इति जनेन
विचारेण अतिरमसेन अत्यन्तजवेन अनिमोदेन वा आकृष्टम् आकर्षितं चेतश्चित्तं यस्य स तादृशः । तथा
तुरङ्गमस्य जवस्य महाजवतया महावेगतया सुहूर्त्तमात्रेण कृष्णमात्रेण एकपदमिव एकपदपरिमितस्थल-
मिदमेवार्थः, असहाय एकाकी तस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पञ्चदशभिः पञ्चदशसंख्याकैः योजनैः क्रोशचतुष्टयैः
प्रमितमिति पञ्चदशयोजनमात्रम्, प्रमाणं मात्रमत्रत्ययः पष्टिक्रोशप्रमितमध्वानमित्यर्थः, अध्वानं पन्थानं
अगम्य ययौ । 'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोरयां च घोते च' इति मेदिनी । लोलवल्गुमपि 'स्याद्योजनं
क्रोशचतुष्टयेन' इति वर्त्तते ।

तथेति । किञ्चेति चार्थः । अनुबध्यमानम् अनुस्रियमानं किन्नरमिथुनं तुरङ्गवदनदम्पती, बालोक-
यतः प्रययत् एव अस्य बालोकयन्तमिमं चन्द्रापीडमनादृत्येत्यर्थः, 'पष्टी चानादरे' इत्यनेनानादरे
पष्टी बोध्या । सम्मुखे अमिमुखे आपतितम् उपस्थितम् अचलतुरङ्गशिखरं पर्वतोच्चसाधुम् आरोहे
आरोहणं चकार ।

आलढ इति । किञ्च, तस्मिन् किन्नरमिथुने आलढे सति, शनैः शनैः मन्दं मन्दं तदनुसारिणीं तद-
नुगामिनीं दृष्टि चक्षुः निवर्त्य परावर्त्य, अचलशिखरस्य पर्वतशृङ्गस्य प्रस्तरैः पापानैः प्रतिहृतः प्रतिबद्धो
गतिप्रसरः गमनप्रचरो यस्य स तादृशः, अत एव विधृततुरङ्गमनुसारीप्रतिपिदाभः । समारूढेन सञ्जातेन

खेलनेके लिए निकला तब वनमध्यमें विचरण करतेकरते पहाड़की चोटी पर से उतरा हुआ एक किन्नरकी चोटी
उपर अचानक देख पड़ा । इस अनूर्ध्व दर्शनसे उत्तमो वड़ा कौतुक उत्पन्न हुआ और पहाड़नेकी दृष्टिसे वह
अपना घोड़ा आगे बढ़ा कर उन किन्नर-दम्पतिसे निकट जाने लगा । इधर वे दोनों भी अदृष्टपूर्व पुरुषके दर्शन
से भयमांत होकर भागने लगे । चन्द्रापीड भी निरन्तर रुढ़ नरकर इन्द्रायुधको दूने वेगसे दौड़ावे-दौड़ावे और
अकेला ही उनके पीछे जाते-जाते अपनी सेनासे बहुत दूर निकल गया । 'एह पकड़ा यह पकड़ा, यहाँ रुक
लेगा हूँ, यहाँ पकड़ लेगा हूँ' इस नाँति चिचमें बहुत प्रसन्न होता गया, परन्तु घोटके अत्यधिक वेगसे वह अकेला
ही सुहूर्त्तमात्रमें उस (सुवर्गपुर) प्रदेशसे एक पद परिमित स्थानके समान पन्द्रह योजन (६० मील) मार्ग
दूर चला गया और जिन किन्नरोंकी जोड़के पीछे वह आँखसे दौड़ा था वह तो उत्तरे देखते-देखते ही एक समुद्र-
खच्चकी किसी पर्वतकी चोटी पर चढ़ गया । उनके पर्वतकी चोटी पर चढ़ जाने पर चन्द्रार्गटने धीरे-धीरे अपनी
दृष्टिसे उनकी ओर से फेरा, एवं पर्वतकी चोटी पर जो प्रस्तर थे उनसे आगेका मार्ग रक्का हुआ था । इतने
घोटके खड़ा कर दिया, उस समय घोटके और अपने गरीबको परिग्रहवद्ध (धनवान्) निकले जिनसे मैं बड़ा

१.***तुरङ्ग । २. समुपसर्पन् । ३. वनमूहात् । ४. उपससार । ५. 'अत्र गृह्यते' इत्यस्य पौनर-
क्त्यं कश्चिन्नोपलभ्यते । ६.***प्रस्तरश्चकत्प्रतिहृत... । ७.***तुरङ्गमः । ८. समुपारूढः... ।

स्वेदाद्र्शरीरमिन्द्रायुधमात्मानश्चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत्^१,
किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किन्नरयुग-
लेन प्रयोजनम् । यदि^२ गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ? अहो ! मे
मूर्खतायाः प्रकारः, अहो ! यन् किञ्चनकारितायामादरः, अहो ! निरर्थक्यापारेष्वभिनिवेशः-
अहो ! बालिशचरितेष्व्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकर्त्तव्या
क्रियां प्रस्तुता विकलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो न
निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुण्यापारं-प्रयत्नो न सिद्धः । कस्माद्दहमा-
विष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावती^३ भूमिमायातः कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्व-

श्रमस्वेदेन परिश्रमजनितघर्मेण आर्द्रं स्विन्नं शरीरं वपुर्यस्य तं तादृशं, इन्द्रायुधं अश्वम् आत्मानं निज-
शरीरञ्च अवलोक्य निरीक्ष्य क्षणमिव क्षणसदृशं स्वयमेव आत्मनेव विचार्य चिन्तयित्वा विहस्य हास्यं
विधाय अचिन्तयत् चिन्तितवान्—

चिन्तितांति । किमिति हेतोः अयम् आत्मा देहः मया अज्ञेन शिशुनेव बालकेनेव आयासित एताव-
न्माणागमनेन खेदं प्रापितः । अनेन पुरो हर्यमानेन किन्नरयुगलेन किन्नरमिथुनेन गृहीतेन स्वाधीनीकृतेन
अगृहीतेन अस्वाधीनीकृतेन वा किं प्रयोजनं किं फलम् ? । यदि चेत् इदं किन्नरयुगलं गृहीतं ततः किं न
किमपीत्यर्थः । अथ अथवा न गृहीतं ततस्तस्मादपि किं न किमपीत्यर्थः । 'अहो' इति शब्द आश्चर्यं । मे
मम मूर्खताया अज्ञतायाः प्रकारो विशेषः । यकिञ्चन कर्म करोति निष्पादयतीति तस्य भावस्तत्ता तस्मां
तादृश्याम् आदरो बहुमानः । निरर्थका निष्प्रयोजना ये व्यापाराः क्रियाः तेषु अभिनिवेश आग्रहः । बालि-
शचरितेषु नृहजनकर्त्तव्येषु आपत्तिकेकाग्रता तन्मयत्वमित्यर्थः । साधु उत्कृष्टं फलं यस्य तत्तथोक्तं क्रिय-
माणं कर्म विधीयमानं दिग्विजयरूपं वृथा जातम् व्यर्थममूत्, इतः परावर्त्तनाभावेन तत्फलभोगसम्भ-
वादिशङ्कायः । अवश्यकर्त्तव्या अवश्यकरणयोग्या क्रिया दुष्टनिग्रह-दिष्टानुग्रहणरूपा प्रस्तुता आरब्धा,
विकलीभूता निष्कलीभूता, इतः परावर्त्तनासम्भवात् । सुहृदो मित्रमूपतयः तेषां कार्यं राज्येषु सुशासन-
स्वस्थापनरूपम्, उपपद्यमानं नयैव विधीयमानं सत् न उपपन्नं न समाप्तम् इतः प्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।
राजधर्मो दिग्विजयस्वरूपः प्रवर्तितः प्रस्तुतो न निष्पद्यः न समाप्तः स्वदेसं प्रति निवृत्त्यसम्भवात् । गुर्व-
र्थस्तान्नाद्यर्थं तपसाःप्रसारणं, प्रारब्धः प्रवर्तितो न परिसमाप्तः नोपपन्नः इहैव मे विलयनानन्तरं पराज-
यवोधगमाभावात् । विजिगीषुण्यापाराय दिग्विजयस्वरूपाय प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न सफलः, भूयो
भवनप्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।

कन्नादिनि । कस्मात् कुतो हेतोः अहं चन्द्रापीडः आविष्ट इव भूतप्रस्त इव सन्, उत्सृष्टः उच्छितो
निजपरिवारः स्वीयपरिच्छिद्यो येन तादृशः, एतावतीश्च इत्यपरिमाणां भूमिं पृथिवीम् आयातः प्राप्तः ।

कन्नादिति । किञ्चेति चार्थः । मया चन्द्रापीडेन निष्प्रयोजनं निरर्थकम् इदं पुरो हर्यमानम् अश्व-

(तर) देखकर थोड़ी देर मन हो मत विचरकर आए हो ज्ञान ईस कर सोचने लगा—'मैंने क्यों बालकसे समान
वर्ध अपने शरीरको रुम दिया ? इन किन्नरोंके कोड़ेको पकड़ने वा न पकड़नेसे मुझे क्या फल था ? और यदि
नहीं पकड़ लिया तो क्या अनिष्ट हो गया है ? यदि इन्हें पकड़ ही लिया होता तो क्या हो जाता ? किन्ना
आग्रह ! यह मैंने क्या मूर्खता की ? केना मैंने अविवारका कार्य किया, जैसे निरर्थक कार्यने मेरा आग्रह !
मैं मूर्खसे व्यवहारने लालसि निरुद्धा पत्त उच्छिष्ट होना वह व्यर्थ हो गया । अवश्य करने योग्य स्थिति
लालसि किया था वह आज विनष्ट हो गया । जो मित्रोंका कार्य करना था वह भी सम्पन्न नहीं हुआ । राजकर्म
लालसि करके उसे फलीभूत (सम्पूर्ण) नहीं किया । वितालों की जीति पैसानेका कार्य लालसि किया था वह
सम्पन्न नहीं हुआ । विजिगीषुके लक्ष्यनाशनने पत्त किया था वह सिद्ध नहीं हुआ । निश्चायदिते प्रसक्तके समान
क्यों मैं अपने परिवारोंको छोड़कर इतनी दूर आ गया ? और क्यों मैंने इन किन्नर-मिथुनके पाँछे व्यर्थ अनुसरण

१. कालोक्तम् । २. अन्वचिन्तयत् । ३. कश्चिद् करोति पदं न विन्दे । ४. कर्त्तव्यक्रिया ।
५. व्यापारः । ६. उत्सृज्य निजपरिवारम्, उत्सृष्टपरिवार एव एतावतीम् ।

मुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्ययम्^१ आत्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने कियताऽ-
ध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुदायि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेष-^२मात्रेणातिदूरमतिक्रामति^३ ।
न चागच्छता मया तुरगवेगवशात् किन्तरमिथुने बद्धदृष्टिना^४ अस्मिन्नविरलतरुशतशाखा-
गुल्मलता-सन्तान-गहने निरन्तर-निपतितं शुष्क-पर्णावकीर्ण-तले महावने पन्था निरूपितः,
येन प्रतिनिवृत्य यास्यामि । नचास्मिन् प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा^५
कश्चिदासाद्यते, यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः
कथ्यमानम्, 'उत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः

मुखद्वयं किन्नरमिथुनम् अनुत्तमम् आश्रितमिति विचार्यमाणे विचिन्त्यमाने सति अयं विद्यमान आत्मैव
स्वचैतन्यम् एव मे मम पर इव अन्य इव हासम् उपजनयति हास्यं निष्पादयति ।

ननु किमर्थं निर्वेदमापन्नः ? परित्यज्यैनं गत्वा स्वजनैः साकं त्वरितं संयोगो विधीयतामित्यत
आह—न जान इति । न जाने नाकलयामि कियताऽध्वना कियन्मार्गेण विच्छिन्नं विश्लेषं प्राप्तुम् इतो
मत्सकाशात् मे बलं सैन्यम् अनुयायि अनुव्रजनशीलमित्यर्थः ।

ननु साम्प्रतमेवायातोऽसीति नातिदूरं तव सैन्यमित्यत आह—नहाज्व इति । हि यस्मात्कारणात्
महाजवो महावेगः इन्द्रायुधस्तत्तामाश्रयः निमेषमात्रेण लोचनस्य निर्मालनमात्रेण अतिदूरम् अतिविप्र-
कृष्टम् अतिक्रामति अतिक्रमणं करोति ।

नन्वेवमपि मार्गमवलोक्यक्षेवेह प्राप्तोऽसीति तेनैव परिचितेन मार्गेण प्रतिनिवर्त्ततामित्यत आह—
नचेति । अविरलानि सान्द्राणि अन्योन्यसंबद्धानीत्यर्थः, यानि तरुशतानि वृक्षसमूहाः तेषां शाखानां
स्कन्धशाखानां गुल्मानां स्तम्भानां लतानां व्रततीनाञ्च सन्तानेन परम्परया गहने घने, तथा निरन्तरं
निरवकाशं यथा स्यात्तथा निपतितैः क्लृप्तैः शुष्कपर्णैः शुष्कपत्रैः अवकीर्णम् आच्छन्नं बलम् अधोभागो
यस्य तस्मिन् तादृशो अस्मिन् महावने महारण्ये अनेन हि घोटकपदचिह्नानवलोकनेन परावर्त्तनमप्य-
सम्भवमिति ध्वनितम् । आगच्छता आगमनं कुर्वता मया पन्था मार्गो न च निरूपितः, नैव सम्यगव-
लोकितः, येन यथा प्रतिनिवृत्य परावर्त्य यास्यामि गमिष्यामि ।

इह सम्यगवलोकनाभावं प्रति किन्नरयुगले बद्धदृष्टिं तुरगजवः अविरलेत्यादि विशेषणद्वयार्थश्च
हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

ननु यद्येवं तर्हि कमपि पुरुषं मार्गं दृष्ट्वा व्रज इत्यत आह—नचेति । अस्मिन् प्रदेशे परिभ्रमता
क्रमणं विदधता मया कश्चित् मर्त्यधर्मा मानवः प्रयत्नेनापि उद्योगेनापि नासाद्यते न प्राप्तुं शक्यते । यः
पुरुषः सुवर्णपुरगामिनं सुवर्णनगरायायिनं पन्थानं मार्गम् उपदेष्ट्यति उपदेशं करिष्यति, सुतरां कमपि
पृष्ट्वापि निरूपणासम्भव इत्याशयः ।

ननु कथं न मर्त्यधर्मा कश्चिद्विद्यते इत्याह—श्रुतमिति । हि यस्मात् मया बहुशः अनेकवारं कथ्य-
मानं प्रतिपाद्यमानं वृद्धैरिति शेषः । श्रुतम् आकर्णितं सुवर्णपुरम् उत्तरेण सुवर्णपुरादुत्तरदिशि 'पुनपा
द्वितीया' इत्येनप्यग्रे द्वितीया । पृथिव्याः वसुधायाः सर्वजनपदानां लोकस्थानानाम्, सीमान्तलेखा-
अवशिष्टेष्वरेखा । ततः परतोऽप्रतो निर्मानुषं मनुष्यरहितम् अरण्यं विपिनम् । तदरण्यम् अतिक्रम्य उच्च-

किया ? क्यों जब सोचता हूँ तब तो मेरी अन्तरात्मा ही मुझे पर-अन्य पुरुषों के समान हँसती है । न मालूम मेरे
अनुगामी सैन्यगण इस स्थानसे विभक्त होकर कितने दूर होंगे ? क्योंकि—महावेगवान् इन्द्रायुध निमेष
मात्रमें ही बहुत दूर चला जाता है । आनेके समय घोड़ोंके वेगसे एवं किन्नर-युगलोंके प्रति निश्चल-दृष्टि
रखने से—सैकड़ों वृक्षों की निरन्तर उलझी हुई टालियोंसे भरे और लंगातार गिरते नूतने पत्तोंसे आच्छादित
हुई पृथिवीवाले महावनमें मैं मार्ग-निरूपण नहीं कर सकना हूँ कि जिसमें पीछे लौट जाऊँ । इस प्रदेशमें विशेष
यहसे भटकनेपर भी कोई मनुष्य नहीं दीखता जो मुझे सुवर्णपुर जानेवाला मार्ग बतलावे । क्योंकि मैंने बहुतसे
जोगीको कहते सुना है कि—'सुवर्णपुर पृथिवी के समस्त देशोंकी उत्तर दिशाकी अन्तिम सीमाकी रेखा है, उसके

परतो निर्मानुपमरण्यम्, तत्रातिक्रम्य कैलासगिरि'रिति । अथञ्च कैलासः । तदिदानीं प्रवि-
निवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां
हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव इत्यवधार्य वामकरतल-वलित-रश्मिपाशस्तु-
रङ्गम् व्यावर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तितनुरङ्गमश्च पुनश्चिन्तितवान्—'अयमुद्भासित-प्रभा-भास्वरो भगवान् भानुरधुना
दिवसश्रियो रशनामणिरिव नभस्तलमध्यम्' अलङ्करोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः तदेनं
तावदागृहीत-कतिपय-दूर्वाप्रवाल-कवलं कस्मिंश्चित् सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा
स्नातपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयञ्च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तरोरधरद्वायायां सुहृत्तेमात्रं
विश्रम्य ततो गमिष्यामि' इति चिन्तयित्वा सलिलमन्विष्यन् सुहृत्सुहृतिरस्ततो दत्तदृष्टिः

इयं कैलामगिरिः हिमाचल इव तत इति शेषः, इति कथ्यमानमिति सम्बन्धः । अथञ्च निवृत्तेऽत्रलोप्य-
मानः स कैलासः । सुतरामिह मनुष्यप्राप्तिमनोरथ एव न विद्यत इत्याशयः ।

नदिति । तत्तस्मात् कारणात् इदानीम् अधुना प्रतिनिवृत्त्य परावृत्त्य एकाकिना असहायेन मया
स्वयम् उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य आत्मनैव सम्भाव्य सम्भाव्य दक्षिणां याग्यान् आशां दिग्गम् अङ्गीकृत्य गन्तव्यत्वेन
स्वीकृत्य आश्रित्येत्यर्थः । केवलं गन्तव्यं यातव्यम् । एवञ्च यदि स्वकीयः कोऽपि लभ्यते इत्याशयः ।

जातेति । हि यतः आत्मकृतानां स्वयमाचरितानां दोषाणां दुष्कर्मणां नियतं निश्चिनं फलम्
आत्मनैव स्वयमेव अनुभवितव्यम् अनुभवविषयीकर्त्तव्यम्, इत्यवधार्य इति निश्चित्य वामकरतलेन
सम्पपाणिनलेन वलितः परावर्तनार्थं वृट्ठीकृत्य एत इत्यर्थः, रश्मिपाशः प्रहरज्जुर्न स तादृशः, सुरङ्ग-
मन्, इन्द्रायुधं व्यावर्त्तयामास निवर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तितेति । व्यावर्त्तितः पश्चात्तिर्यक्कृतः तुरङ्गम इन्द्रायुधो येन तादृशः, पुनस्तदनन्तरं चिन्ति-
तवान् ध्यानवान् । तदेवोपपादयति—अवमिति । उद्भासिताः संदासा यः प्रभाः धृतयः तामिः भास्वरो
विशेषेण दीप्तिमान् भगवान् ऐश्वर्यवान् भानुः सूर्यः, दिवसश्रियः वासन्तलक्ष्याः रशनामणिरिव काञ्ची-
दामरत्वमिव नभस्तलस्य गगनतलस्य मध्यं मध्यभागम् अलङ्करोति भूषयति, मध्याह्नः सञ्जाव
इत्यर्थः । इह जायुम्पेपा ।

परोति । परिश्रान्तः मिषश्च अयमिन्द्रायुधः अयमश्वः । तत्तावत् एनम् इन्द्रायुधम्, आगृहीता
मुत्प्रेन घृता भक्षिता इत्यर्थः, कतिपये त्रियन्तो दूर्वाप्रवालानां शतपर्वप्लवानां कवला प्राप्ता येन तं
तादृशम्, कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनाम्नि सरसि कामारे शिलाप्रस्रवणे पर्वतनिर्हारे सरिदम्भसि नदीजले वा,
आदौ स्नातम् अवगाहनीकृतं पश्चात् पीतम् उदकं जलं येन तं तादृशम् अतएव अपनीतः दूरीभूतः श्रमः
फलमो यस्य तं तादृशम् ।

इतीति । चिन्तयित्वा विचार्य मलिलं जलम् अन्विष्यन् मार्गमिष्यन् सुहृत्सुहृः वारंवारम् इतस्ततः

पीठे मनुष्यरहितं वन एवं उत्तरे, उत्तं पारं हो कैलाम पर्वत है, वह वहाँ कैलाम पर्वत देखने में आ रहा है । अब
एव इत समय मुझे अकेला हो रहने लौट कर, अपने ते हो सम्भावना (विवेचना) कर-करके केवल दक्षिण दिशा
का उत्पन्नवन कर उत्तरी ओर चलना चाहिए, 'अपने में किये हुए दोषोंका फल निश्चय अपने आप ही भोगना
पड़ता है' इत प्रकार मैं ही मैं स्थिर करने लगे हूँ हृथमे लगान लगानर उत्तरे पीठेको लौटाना (मोड़ा) ।

पीठेको मोड़कर पुनः लौटने लगा कि—'प्रकर किराममूरने अत्यन्त दीप्तिमान् कर सूर्यदेव, इस समय
दिन-रश्मियोंके लक्ष्यमान (भोगमान) के समान-आकाशमें मध्यभागमें उलटूकना करना है । वह इन्द्रायुध
भी अधिक पतियान्न हो (पत) गया है, अब एव इतने धीमे से दूर्वाप्रवालों का तल लिया कर, किसी सरोवर
(तालाब) में त्रिवा पारकरके उत्तरेमें, मध्यम नदीके उत्तरेमें स्नान कर, पानी लिया, इसकी प्याजद दूध कर और
स्वयं भी उत्पन्न कर किन्हीं वृद्धों को दे दूँ हूँ विश्राम (तागम) कर उसके बाद जाऊँगा ।' इस
प्रकार विचार कर जलमें अन्विष्यने बारम्बार धर-धर दृष्टिमान कर का चिन्तन करता हुआ आगे बढ़ा ।

१. 'चलित' । २. 'तुरङ्गश्च, तुरा' । ३. 'स्विर नभस्तलेति पदं न विद्यते । ४. 'अन्विष्यमाणः,
अन्वेपयन्' ।

पर्यटन् नलिनीजलावगाहोत्थितस्थाचिरादपक्रान्तस्य च महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः^१ पङ्कपटलैरार्द्राकृतम्, करावकृष्टैश्च समृणालमूलनालैः^२ कमलकलापैः कर्म-
पितम्, आर्द्राद्रैश्च शैवालप्रवालैः श्यामलितोद्देशम्, उद्दलितैश्च कुमुद-कुवलय-कह्लार-कुङ्-
मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्, उत्थातैश्च सकर्दमैः शालूककन्दैराकीर्णम्, खण्डितैश्च कुसु-
मस्तवकशरैर्घनपल्लवैराच्छादितम्, आलूनाभिश्चकुसुमोपविष्टोल्लसत् पट्पदाभिर्वनलताभि-
राकुलितम्, अभिनवकुसुम-परिमलवाहिना च तमालपल्लवरसश्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं
मार्गमद्राक्षीत् ।

समन्तात् दत्तदृष्टिः पर्यटन् परिभ्रमन् चन्द्रापीडः मार्गमद्राक्षीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । कमलयुक्तसरोवरस्य
जले सलिले अवगाहनात् विलोडनात् परम् उथितस्य निःसृतस्य ।

‘नलिनी पद्मिनी पद्म-व्योम-सिन्धु-सरोवरे । नलिकायां च नलिनी’ इति विश्वः ॥

अचिरात् स्वरूपकालात् अपक्रान्तस्य अपसृतस्य महतो महीनसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वन-
गजयूथस्य हस्तिसमूहस्य चरणद्वारा उत्थापितैः ऊर्ध्वं नीतैः पङ्कपटलैः कर्मसमूहैः आर्द्राकृतं विलम्बि-
कृतम् इत आरभ्य द्वितीयैकवचनान्तपदानि मार्गमित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । करावकृष्टैः शुण्डामिरा-
कृष्यानीतैः नृणालमूलानि विसमूलानि च नालानि च तैः सह वर्त्तमानैः कमलकलापैः पद्मसमूहैः
कर्मपितं कर्तुरितं विचित्राकृतमित्यर्थः । सर्वत्र चकाराणाम् अपि चेत्यर्थो ज्ञेयः । आर्द्राद्रैः तरङ्गणोत्तो-
लनादतिशयेन सलिलविलम्बैः, शैवालप्रवालैः शैवालकिसलयैः श्यामलितः कृष्णवर्णाकृतः उद्देशः स्या-
नानि यस्य तं तादृशम् । उद्दलितैः अवमृद्योर्ध्वं नीतैः, कुमुदानि श्वेतोत्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि,
कह्लारणि सौगन्धिकानि तेषां कुङ्कुमलः मुकुलैः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं रञ्जितम् । ‘नीलोत्पलं
कुवलयम्,’ ‘सौगन्धिकं तु कह्लारम्,’ ‘कुङ्कुमलो मुकुलोऽस्त्रियाम्,’ इति चामरः । उत्थातैः उत्थादितैः
सकर्मैः पङ्कसहितैः, शालूककन्दैः उत्पलानां मूलैः आकीर्णं व्याप्तम् । ‘शालूकमेवां कन्दः स्यात्’ इत्यमरः ।
इहाधिकपदवदोषनिरासाय कन्दपदं न देयम् । खण्डितैः त्रोटितैः कुसुमस्तवकशरैः पुष्पगुच्छविचित्रैः
वनपल्लवैः अरण्यकिसलयैः आच्छादितम् आवृतम् । आलूनाभिश्चकुसुमैः कुसुमेषु पुष्पेषु उपविष्टा
मध्यवर्तिनः सन्तः उल्लसन्तः स्फुरन्तः पट्पदा भ्रमरा यासु ताभिस्तादृशीभिः वनलताभिः अरण्यवृत्त-
तिभिः आकुलितम् आकीर्णम् । तथा अभिनवं सद्यः प्रस्फुरितं यत् कुसुमं पुष्पं तस्य परिमलं सौरभं
तत्सदृशगन्धमित्यर्थः, वहतीति तेन तादृशेन, तमालपल्लवस्य तापिच्छकिसलयस्य रसवत् श्यामेन
कृष्णवर्णन मदजलेन दान्तादिणा सर्वतो विष्वक् सिक्तं सेचितम् । अन्यस्तु प्रागुक्त एव ।

इह ‘अभिनवकुसुमपरिमलवाहिना’ इत्यत्रासम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तथा ‘तमालपल्ल-
वरसश्यामेन’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

इतनेमें सरोवरके जलमें स्नान कर थोड़े ही समय पहले गये हुए बड़े बड़े पहाड़ी हाथियोंके चरणोंसे चिह्नित और
कर्मसमूह (कीचड़) से आर्द्र मार्ग उसे देख पड़ा । वह कुंड से तोड़ गये नृणाल-मूल और नालदण्ड के साथ
कमलोंसे चितकबरा हो रहा था; अत्यन्त जलविलम्ब (गीले) शैवाल-महावृत्त उत्तका कुछ भाग श्यामवर्ण हो गया
था; तोट कर डाले हुई श्वेतकमल, कुमुद, नीलोत्पल और कह्लारके पुष्पोंकी कलियाँ मध्य मध्यमें फैली हुई थीं;
खोद कर डाले हुए कमल-कन्द कीचड़ सहित व्याप्त होकर पड़े थे; नींद कर डाले हुए पुष्पोंके गुच्छों से युक्त
जंगलके पत्तोंसे आच्छादित था; बाढ़ कर गिरायी हुई वनलताओंके पुष्पों पर भ्रमरगग बैठ कर विलास कर रहे
थे एवं अभिनव पुष्पके सनान सौरभवाही और तमाल-पल्लवके रसके सनान श्याम-रंगे हस्तिगणके नदजलसे उत
मार्ग का सब स्थान सिक्त था ।

१. अपक्रान्तस्य, अभिनवः, गिरिचरस्य, २. चरणोत्थारितैः उत्थारितैः । ३. करिकलमकृष्टैः नृणा-
लनालैः । ४. कमलकुमुद... । ५. आखण्डितैश्च । ६. सारैः । ७. ...कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टोच्छ्वस्तः,
कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टोच्छ्वस्तः, कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टो अनन्त । ८. वकुल कुसुम... । ९. ...सर... ।

उपजातजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरन्, उद्ग्रीवैर्दृश्यैरुपरिच्छन्नमण्डलाकारैः सरल-साल-सल्लकी-प्राचैरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतैः, स्थूल-कपिल-वालुकेन, शिलाबहुलतया विरलतृणोलपेन, वन-द्विप-दशन-दलित मनः-शिला-धूलि-कपिलेन, आमङ्गिनीभिस्तृणीभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पाषाणभेदनमञ्जरी-भिर्जटिलीकृतशिलातलेन, अनवरत-गलद्गुग्गुलु-द्रुम-द्रवाद्र्मीकृतवृक्षा, शिखर-क्षत-शिला-जतुरसपिच्छलोपलेन, टङ्कन-हय-सुर-खण्डित-हरिताल-श्लेष्-पांशुलेन, आसुनखरोत्खात-

उपजातेति । उपजाता जलादिचिह्नबलोक्तनादुरज्ञा जलाशयस्य जलाधारस्य शङ्का सम्भावना यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, तं मार्गं प्रतीपं प्रतिच्छूलं यथा स्यात्तथा अनुसरन्तदामिमुख्येन गच्छन्, कैलासनलेन रजताद्रयधोभागेन कञ्चित् अध्वानं गत्वा तत्तुल्यं ददर्शेत्यभिप्रेतं सम्बन्धः । तमेव विशेषयितुमाह-उद्ग्रीवैति । उद्ग्रीवम् उन्नतकन्धरं यथा स्यात्तथैव दृश्यैर्द्रष्टुं योग्यैरयुच्चैरित्यर्थः, उपरि उपरिभागे दृत्रमण्डलस्य आतपप्रावरणवलयस्य आकार इव आकारो येषां तैस्तादृशैः सरलसालसल्लक्ष्यः स्वनामप्रसिद्धपर्वतीयवृक्ष-विशेषाः प्राया बहुला येषु तैस्तादृशैः, अविरलैः सान्द्रैरपि निःशाखतया शिखरपर्यन्तशाखारहिततया कारणेन, विरलैः अमान्द्रैरिव उपलक्ष्यमाणैः अवलोक्त्यमानैः पादपैः वृक्षैः उपेतैः युक्तेन ।

‘इह ‘उपरिच्छन्नमण्डलाकारैः’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः । ‘विरलैरिव’ इत्यत्र च गुणोत्प्रेषालङ्कारः । स्थूलेति । स्थूलाः पृथुलाः कपिलाः पिङ्गलवर्णाश्च वालुकाः सिकता यत्र तेन तादृशेन ।

शिलेति । शिलाबहुलतया पाषाणाधिकतया कारणेन, विरला अल्पाः, तृणानि उल्पा विस्तीर्णा लताश्च यत्र तेन तादृशेन । ‘लता प्रतानिनी वीरद् गुह्यमन्गुलप इत्यपि’ इत्यमरः ।

वनेति । वनद्विपाः वन्यहस्तिनः तेषां दशनैर्दन्तैः दलिता मर्दिता या मनःशिलाः पर्वतीयघातु-विशेषास्तासां धूलिभिः रेणुभिः कपिलेन पिङ्गलवर्णेन ।

आमङ्गोति । आ समन्तात् भङ्गो विविधभङ्गिरात्ममस्तीति तामिस्तादृशीभिः, अत एव उत्कीर्णाभिरिव प्रस्तरं सन्तपय रचिताभिरिव विद्यमानाभिः, पत्रभङ्गवत् गण्डस्थलादौ पत्रलतादिचिह्नवत् कुटिलाभिर्व-क्रामिः, पाषाणभेदनानां तन्नामकवृक्षविशेषाणां मञ्जरीभिः वल्लरीभिः जटिलीकृतानि विपमितानि शिला-तलानि प्रस्तरयोरन्तराणि यस्य तेन तादृशेन । ‘पाषाणभेदनः (पुं) वृक्षविशेषः’ इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह ‘उत्कीर्णाभिरिव’ इत्यत्र कियोत्प्रेषा, ‘पत्रभङ्गकुटिलाभिः’ इत्यत्र लुप्तोपमा, अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं गलद्भिः स्रवद्भिः गुग्गुलुद्रुमाणां पलङ्कपवृक्षाणां द्रवा निर्यासाः तैः आर्द्राकृताः क्लिष्टाकृता वृषदः प्रस्तरा यत्र तेन तादृशेन ।

शिखरेति । शिखरात् सानोः क्षतेन च्युतेन शिलाजतुरसेन तत्संज्ञकगिरिजघातुद्वेणे पिच्छला विजिला उपलाः पाषाणा यत्र तेन तादृशेन ।

टङ्कनेति । टङ्कनानि प्रस्तरदारकास्त्राणीव ये हयानां तुरगाणां चुराः शफाः तैः खण्डितानां शकली-कृतानां चूर्णितानामित्यर्थः, हरितालानामालानां चोद्देशचूर्णैः पांशुलं रेणुमयं तेन तादृशेन । ‘टङ्कः पाषाणदारणः’, पिङ्गलं पीतनं तालमालकं-हरितालकं’ इति चामरः ।

आखिति । आसूनां मूषकाणां नखैर्नखैः उत्खातेभ्यः उत्खनितेभ्यो विलेभ्यो विवरभ्यो विप्रकी-

उत्त मार्गको देखकर समीपमें जलाशयका अनुमान करके वह सामने ही जाने लगा और कैलास पर्वतके नीचे होकर तलहटीमें पहुँच गया । उस स्थानमें देखा है कि—सरल, सान और सल्लकीके वृक्ष अधिक परि-माणमें लगे हुए हैं । वे इन्ने कहे हैं कि गर्वन ऊपर उठानेसे ही देख पड़ते हैं । एवं ऊपरके भागमें छत्रके समान मण्डलाकार और तबन होनेपर भी शाखायें (दहनियाँ) न होनेसे, वे विरल रून्ते दीख पड़ते हैं । उस स्थान का वास्तविक प्रदेश (रेती) मोटा और पिङ्गलवर्ण है । अधिक प्रस्तर होनेके कारण उस स्थानमें थोड़े ही घास और घा आविर्भूत होते हैं । वन्य हस्तिगणके दन्त द्वारा चूर्णित (टूटे हुए) नैनमिलकी धूलसे वह स्थान पिङ्गल वर्ण (धूसर ?) हो गया है । चारों ओर मुँदा दुई—और उत्कीर्ण—सी प्रतीत होती—पत्रलतादि चिह्नके समान, कुछ टूटे, पाषाण-भेदन वृक्षों मशरियों वस्तुकी शिलाओंके मध्यके छेदोंमें प्रकटित पड़ी है । निरन्तर (रात्रि-

१. “जलान्वय उपजातजलाशङ्कश्च । २. उद्ग्रीव । ३. शिलातलबहुलतया । ४. पाषाणभङ्ग ।

५. शिलान्तेन । ६. टङ्कनखरसुर ।

विल-विप्रकीर्ण-काञ्चनचूर्णेन, सिकता-निमग्न-चमर-कस्तूरिका-मृगी-सुर-पङ्क्तिना, संशीर्ण-
रङ्ग-रसक-रोम-प्रकर-निचितेन, विषम-शिलाच्छेदोपविष्ट-जीव-जीवक-युगलेन, वनमानुष-
मिथुनाभ्यासिततटगुहामुखेन, गन्धपाषाण-परिमलानोदिना, वेत्रलताप्रतानप्रलङ्घनेणुना कैला-
सतलेन, कञ्चिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलभारासत् जल-
धर-व्यूहमिव बहुल-पक्ष-क्षपान्वकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायतं तरुपण्डं ददर्श । तच्च सन्मुखा-
दागतेन कुसुम-रजः-कषायामोदिना जलसंसर्गशिशिरणशीकरिणा चन्दनरस-स्पर्शेन आलि-

णानि विक्षितानि काञ्चनचूर्णानि सुवर्णधूलयो यत्र तेन तादृशेन ।

स्निग्धेति । सिकतासु बालिकासु निमग्नौ दृढिता चमराणां मृगविशेषाणां कस्तूरिकाहरिणीनाञ्च
सुरपङ्क्तिः खुरलक्ष्मपद्मिद्यत्र तेन तादृशेन । 'चमरं चामरे स्त्री तु नञ्जीमृगनेदयो' इति नेदिनी ।

संशीर्णेति । संशीर्णेन शरीरात् पनितेन रङ्गणां रङ्गकानाञ्च मृगविशेषाणां रोमप्रकरेण लेमजालेन
निचितं व्याप्तं तेन तादृशेन । रमते रञ्जयत इति वा रङ्गः मृगस्यादित्वात् (उ० ११३७) माधुः ।

'कृष्णमारत्स्वङ्कुरद्वयं चमरौ द्विधाः । नोर्क्यपृष्ठेण पृष्ठो रोहिताश्वमरो मृगाः ॥' इत्यमरः ।

केचित्तु रङ्गति गच्छन्तीनां रङ्गुरित्याहुः, तत्र रङ्गिघातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ।

विपनेति । विपनेषु जीवोच्छेषेषु शिलाच्छेदेषु पाषाणवण्डेषु उपविष्टानि आसीनानि जीवजीवक-
युगलानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि यत्र तेन तादृशेन, जीवं प्राणिनं जावयति विपनाशनेनेति जीवजीवकः,
कर्त्तरि ण्वुल् । 'जीवजीवश्चकोरकः' इत्यमरः, 'जीवजीवः स्वगान्तरे । नृमनेदे चकोरे च' इति च हैमः ।

वनेति । वनमानुषाणां मनुष्याकृतिसदृशाकारवनचारिविशेषाणां मिथुनैर्दण्ड्यतिभिः अघ्यासितानि
काञ्चितानि तटगुहामुखानि पर्वतीयगह्वरद्वाराणि यत्र तेन तादृशेन ।

गन्धपाषाणेति । गन्धपाषाणानां गन्धकानां परिमलेन सौगन्धेन आनोदिना आह्लादविधापिना
'गन्धाश्मनि तु गन्धकः' इत्यमरः । वेत्रलतानां वेत्रवल्लीनां प्रतानेषु सन्निहितेषु प्रलङ्घा उत्पन्ना वेगवो वंशा
यत्र तेन तादृशेन कैलासतलेन रजताद्रपधोमणेन ।

कञ्चिदिति । कञ्चिदध्वानं क्पिपन्तं मार्गं गत्वा तस्यैव पूर्वोक्तस्यैव कैलासशिखरिणः रजताद्रेः पूर्वो-
त्तरे दिग्भागे देशान्यां जलधरव्यूहं मेघसमूहमिव, तथा बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य क्षपायाः त्रियामायाः
पुञ्जीकृतं राशीकृतम् अन्धकारं तानिमिव, सान्द्रतया गाटरयामरूपमित्याशयः । अत्यायतम् अधिक-
स्थानध्यापि, तरुपण्डं वृक्षसमूहं ददर्श अवलोकयामास ।

इह श्रौतोपमयोर्निधौ नैरपेक्षयेन विद्यमानत्वात् संक्षिप्तलङ्कारः ।

तच्चेति । सन्मुखागतेन अमिसुखायातेन कुसुमरजसां पुष्पपरागाणां कषायैः सुगन्धिमिः आनोदिना
आनन्दविधापिना, जलसंसर्गेण सलिलसम्पन्धेन शिशिरः शीतलः तेन तपोक्षेन, शीकरिणा सलिलविन्दु-
मता, तथा चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य स्पर्श इव स्पर्शो यस्य तेन तादृशेन, जलतरङ्गनास्तेन जलतरङ्ग-

न्द्रि) पिण्डते गुणलक्षणे रसते रसके प्रसार आर्द्र हो गये हैं । जोड़नेसे गिरते मिलावनेसे रस्ते बनने
शिलाएँ चिखन हो गई हैं । पाषाणविभारण अलके समान बठिन ओलोंके टापोंके बिंदुओं हरिद्वारके रेणुते बह
धूलिनय (नलिन) हो गई है । मृगजीके सल्लोते छोड़े दिलोंके अन्दर वहाँ सुवर्णरत्न बिक्षिप्त हैं । उलझी बाटव-
राशि (रेत) के ऊपरसे ऊपर और कस्तूरी मृगोंके पैरोंके निगान हो रही हैं । रुद्रमृग और रत्नमृग (वनमृग)
के गिरे रोनोंके गिरनेसे वर स्थान व्याप्त हुआ है । उलझी कोंबों-कीबों प्रसारखलों (चट्टानों) पर बहने
चकोर पक्षियोंके जोड़े बैठे हैं । पर्वतगुहाओंके द्वारोंके वृत्तस्थक वनमानुषके जोड़े रहते हैं । सुगन्ध-पाषाण
सौरभ आता है और वंशोंके वेलोंके प्रतानोंके वंश वगे हैं । चमरावत उन कैलासपर्वतोंके तरुओं के ऊपर लट
नार्ग कतिजना कर उस कैलासपर्वतके ही पूर्वोत्तर ओरसे उनके भारसे नन्तर नैनसमूहके समान एवं वृक्ष-पक्षी
रात्रियोंकी एकत्रित हुई अन्धकारसमूहके समान क्षुब्ध, बहुस्थानध्यापि और पुञ्जीकृत वृक्षोंका मलय देता ।
मृगोंके परागसे सुगन्धित जलसंसर्गसे शीतलविन्दुवाही एवं चन्दनरसके समान शीतलसन्धौ समुत्पन्ने

१. अर्जुनी... । २. चमर... । ३. संशीर्णेन रङ्ग, सङ्गी-रङ्ग, सङ्गी-रत्न... । ४. प्र-
नवनामरङ्ग... । ५. जलभारासत्... । ६. बहुलपक्ष... । ७. विविधवर्ण... । ८. रजः । ९. सन्मुखा-
गतेन । १०. कुसुम... । ११. शिशिरशीकरिणा । १२. रससन्धौ... ।

ङ्गयमान इव जलतरङ्गमारुतेन, कमलमधुपानमत्तानाञ्च श्रोत्रहारिभिः कलहंसानां कोलाहलैराहूयमान इव प्रविवेश' ।

प्रविश्य च तस्य तरुण्डस्य मध्यमाने मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः, स्फटिकभूमिगृहमिव वसुन्धरादेव्याः, निर्गमन-मार्गमिव सागराणाम्, निस्यन्दमिव दिशाम्, अवतारमिव जलाकारं गगनतलस्य, कैलासमिव, द्रवतामापन्नम्, तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम्, हरादृहासमिव जलीभूतम्, त्रिभुवन-पुण्यराशिमिव सरोरूपेणावस्थितम्, वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरदभ्रवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्य-

वायुना आलिङ्ग्यमान इव, कमलस्य पद्मस्य यन्मधु रसस्तस्य पानेन आस्वादनेन मत्तानाम् उत्कटानां कलहंसानां काङ्क्षानां श्रोत्रहारिभिः मधुरतया कर्णाकर्षकैः कोलाहलैः कलकलैः आहूयमान इव आह्वा-नविषयीक्रियमाण इव च सन् सत् तरुण्डं प्रविवेश प्रवेशं कृतवान् ।

इह 'आलिङ्ग्यमान इव' इत्यत्र 'आहूयमान इव' इत्यत्र च क्रियोपेचालङ्कारः ।

प्रविवेति । किञ्चेति चार्थः । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा तस्य तरुण्डस्य मध्यभागे अन्तरालप्रदेशे 'अच्छोदं' नाम सरो दृष्टवानिति वक्ष्यमाणया दूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि 'अच्छोदं नाम सरः' इत्यस्य विशेषणानि । त्रैलोक्यलक्ष्म्याः त्रिभुवनत्रयः मणिदर्पणमिव रत्नादर्शमिव निर्मलतया समस्तप्रतिबिम्बग्रहणात् । वसुन्धरादेव्याः रत्नगर्भादेव्याः स्फटिकभूमिगृहमिव भूगर्भगतं स्फटिकमयं भवनमिव स्वच्छत्वात् । सागराणां समुद्राणां निर्गमनमार्गमिव पातालाद् भूतले निःसरणमार्गमिव विपुलत्वादतलस्पर्शत्वाच्च । दिशां हरितां निस्यन्दमिव द्रवीभूय प्रस्रवणमिव विशदत्वात् गगनतलस्य नभस्तलस्य जलाकारं सलिलरूपम् अवतारमिव अवतीर्णमिव स्वच्छत्वादेव । द्रवतां रसताम् आपन्नं प्राप्तं कैलासं तन्नामक-रजताद्रिशिखरमिव निर्मलत्वात् । विलीनं द्रवीभूतं तुषारगिरिं हिमाचलमिव शीतलत्वात् । रसतां सलिलताम् उपेतं प्राप्तं चन्द्रस्य आतपं कान्तिमिव विशदशीतलश्वेतत्वात् । जलभूतं हरस्य मधेश्वरस्य अदृहासं विपुलहास्यमिव श्वेतत्वात् । अत्यधिकशुभ्रत्वसूचनाय हरपदम् । सरोरूपेण कासाररूपेण अवस्थितं कृतावस्थानं, त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य पुण्यराशिमिव श्रेयःपुञ्जमिव पवित्रत्वात् । सलिलाकारेण जलस्वरूपेण परिणतं तद्रूपतामापन्नं वैदूर्यगिरिजालमिव वैदूर्यरत्नपर्वतममृहमिव स्वच्छत्वात् । नूतनजलदगर्जनाद् विदूरभूमौ कानिचिद् रत्नानि जायन्ते तान्येव हि वैदूर्याणीत्यभिधीयन्ते । महाकविकालिदासास्तु कुमारमंभवे—

'विदूरभूमिर्नवमेषशब्दादुद्दिष्टया रत्नशलाक्येव'

इत्याहुः । तथा द्रवीभूय रसीभूय एकत्र एकस्मिन् स्थले निस्यन्दितं निर्गलितं शरदभ्रवृन्दं शर-त्नामयिकजलदसमृहमिव निर्मलत्वात् । शरत्समय एव हि मेघानां नैर्मल्यं भवतीत्येतद्वचननाय शरत्पदम् । प्रचेतसो वरुणस्य आदर्शभवनमिव दर्पणमयनिक्षेपनमिव प्रतिबिम्बयतनात् 'प्रचेता वरुणः पाशो' इत्यमरः ।

आगत, जलतरङ्गोंका वायु मानों उत्तका आलिङ्गन करने लगा हो, और कमल-मधु पान कर मत्त हुआ कलहंसों का मधुर (श्रोत्रहारी) कोलाहल मानों उत्तको आह्वान करना हो—इस प्रकार चन्द्रापीठ ने उक्त वृक्ष-मण्डप में प्रवेश किया ।

प्रवेश करते ही मण्डप के मध्यमें एक अत्यन्त मनोहर लोचनोंको प्रदुहित करनेवाला—'अच्छोद' नामका सरोवर देखा । वह त्रैलोक्यलक्ष्मी के नगिनय दर्पण के समान, पृथिवीदेवी के भूतरान्तर्गत स्फटिकमय गृह (नैलासे) के समान, पातालसे सब समुद्रोंके भूतलमें निर्गमन-मार्गके समान, दिशाओंका जलरूपमें होकर सरनोंके समान, आकाशके जलाकारमें अवतारग्रहण करनेके समान, तरलता प्राप्त (गले हुए) कैलास पर्वतके समान, द्रवीभूत हिमालयके समान, जलताको प्राप्त हुए चन्द्रनाके प्रकाशके समान, शरदके जलीभूत अदृहासके समान, सरोवरके रूपमें त्रैलोक्यके पुण्यसमूहके समान, जलाकारके रूपमें परिणत वैदूर्यनगिके पर्वतममृहके समान, द्रवीभूत होकर

१. विवेश । २. वसुधादेव्याः । ३. जलनिर्गमनम् । ४. अंशवतारमिव गगनतलस्य, अवतारमिव जलाकारम्, अंशवतारं जलाकारम् ।

न्दितम्, आदर्शभवनमिव^१ प्रचेतसः, स्वच्छतया मुनिमनोवृत्तिभिरिव सज्जनगुणैरिव हरिण-
लोचनप्रभाभिरिव मुक्ताफलांशुभिरिव निर्मितम्, आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तःस्पष्टदृष्टसकलवृत्ता-
न्ततया रिक्तमिवोपलक्ष्यमाणं, अनिलोद्भूतजलतरङ्ग-शीकर-धूलि, जन्मभिः सर्वतः संस्थितैः
रक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः, प्रतिमानिभेनान्तः प्रविष्टं^२ सकाननं^३ शैल-नक्षत्र-ग्रहचक्रवालं
त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव विभ्राणम्, आसन्नकैलासावतीर्णस्य च शतशो
भगवतः खण्डपरशीर्मज्जनोन्मज्जन-क्षोभ-चलितचूडामणि-चन्द्रखण्डच्युतेनामृतरसेन जल-

इह 'निस्यन्दमिव दिशाम्' इत्यत्र 'अवतारमिव जलाकारं गगनस्य' इत्यत्र च क्रियोप्रेक्षालङ्कारः ।
'तुषारगिरिमिव विलीनम्' इत्यत्र द्रव्योपेक्षालङ्कारः । अवशिष्टेषु च जाद्युपेक्षालङ्कारो ज्ञेयः ।

त्सच्छेति । स्वच्छतया निर्मलत्वेन हेतुना, मुनिमनोवृत्तिभिः ऋषिचित्तवृत्तिभिः निर्मितमिव रचित-
मिव तासामप्यतिनिर्मलत्वादित्याशयः । सज्जनानाम् आसन्नानां गुणैः सद्यदयार्जवादिभिः, हरिणलोचन-
प्रभाभिरिव मृगनेत्रकान्तिभिरिव, मुक्ताफलांशुभिः मौक्तिककिरणैः निर्मितमिवेति सम्बन्धः । इह चतसृ-
णामपि क्रियोपेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षयेन विद्यमानत्वात् संच्छिरलङ्कारः ।

आपूर्णेति । आपूर्णः सलिलैः सम्पूर्णः पर्यन्त उपर्यवशिष्टसीमा यस्य तत्तथोक्तं सद्यपि, अन्तरभ्यन्तरे
स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिताः सकलवृत्तान्ताः प्रतिविम्बभावेन वृषवल्लीस्पन्दनादिक्रियाः,
यद्वा अधःस्वशक्तिसंकेतादिपदार्था यत्र तत्तादृशं तस्य भावस्तत्ता तथा कारणेन, रिक्तं जलशून्यमिव
उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्यमानम् । इह क्रियोप्रेक्षालङ्कारः ।

अनिलेति । अनिलेन वायुना उद्भूतानाम् उत्पादितानां जलतरङ्गाणां सलिलकलोलानां शीकरधूलि-
भ्योऽनुगुणेभ्यो जन्म उत्पत्तिः येषां तैः तादृशैः, सर्वतः समन्तात् संस्थितैः विद्यमानम् इन्द्रचापसहस्रैः
इन्द्रधनुःसमूहैः रक्ष्यमाणमिव त्रायमाणमिव । इहापि क्रियोप्रेक्षालङ्कारः । तज्जलबिन्दुषु सूर्यरश्मिपातेन
तेषामिन्द्रधनुर्वद्विविधवर्णतयाऽवलोक्यमानत्वादियमुपेक्षेत्यवधेयम् ।

प्रतिनेति । नारायणं विष्णुमिव, उद्भिन्नानि प्रस्फुटितानि पङ्कजानि कमलानि यत्र तेन तथोक्तेन
उदरेण भ्यन्तरप्रदेशेन, नारायणपक्षे तु उद्भिन्नम् उत्पन्नं पङ्कजं ग्रहकमलं यस्मात्तेन तथोक्तेन उदरेण
कुचिणा करणेन, प्रतिमानिभेन प्रतिविम्बव्याजेन अन्तःप्रविष्टम् अन्तर्लीनं, काननानां वनानां शैलानाम्
अचलानां नक्षत्राणां तारकाणां ग्रहाणां सूर्यप्रभृतीनाञ्च चक्रवालेन मण्डलेन सहैति सकाननशैलनक्षत्रग्रह-
चक्रवालं त्रिभुवनं त्रिलोकं विभ्राणं धारयदिव पक्षे धारयन्तम् । सोऽपीत्यं त्रिभुवनं विभर्ति ।

इह 'नारायणमिव' इति श्रौतोपमा, सकाननेऽयादि... विभ्राणमिवेति सापह्वा प्रतीयमाना क्रियो-
प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आसन्नैति । अपि च, जलेन सलिलेन चालितस्य धौतस्य वामार्द्धस्य गिरिजारूपशरीरवामांशस्य कपो-
लात् गण्डात् गलितं च्युतं लावण्यप्रवाहं सौन्दर्यधाराम् अनुकरोतीति तेन तादृशेन, आसन्नात् समीपव-
त्तिनः कैलासात् अवतीर्णस्य उत्तारतस्य भगवतो माहात्म्यवतः खण्डपरशोः शङ्करस्य शतशोऽनेकवारं मज्ज-

एक स्थानमें गिरे हुए जलकालीन नेत्रसमूहके समान एवं वरुणके दर्पणमय गृहके समान देखनेमें आ रहा था ।
अत्यन्त स्वच्छ होनेके कारण वह सरोवर ऐसा प्रतीत होता था मानो तपस्वियोंके मनका, सज्जनोंके सदगुणोंका,
हरिणोंको नयन-कान्तिका और मोतियोंको किरणोंका ही निर्माण किया हुआ हो । जलसे परिपूर्ण होनेपर भी
उसके अन्तर्गतको सब वस्तु स्पष्ट दिखलाई देती थी जिससे वह जलशून्य सा प्रतीत होता था । वायुसे उछलती
हुई जलतरङ्गके बिन्दुओंमें सूर्यके किरण पतित होनेसे सब दिशाओंमें ते स्फटिक हुए मानो हजारों इन्द्रधनुष
उत्पत्ती रक्षा करते थे । उस सरोवरके भीतरमें बहुतेरे कमल खिले हुए थे एवं वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहोंसे युक्त
समस्त त्रिभुवन प्रतिबिम्बके बहानेसे उसके भीतरमें प्रवेश किये थे, अतएव नारायण (विष्णु) जिस प्रकार
उत्पन्न-पन्न-समन्वित उदर द्वारा वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहगणोंसे युक्त त्रिभुवन धारण करते हैं उसी प्रकार
अच्छोद सरोवर ने भी मानो त्रिभुवन धारण किया था । भगवान् शङ्कर, निकटवर्ती कैलासपर्वतमेंसे उतरकर बार-

१. आदर्शमिव, आदर्शभुवनमिव । २. समुपस्थितैः, समुत्थितैः । ३. ...प्रविष्ट । ४. ...सजलवरका-
नन...; सजलकानन... ।

क्षालित-वामार्द्ध-कपोल-गलित-लावण्य-प्रवाहानुकारिणा सम्मिश्रितजलम्^१, उपकूल-तमालवन-प्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमान-रसातल-द्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गम्भीरतरम्^२, दिवाप्युपजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिश्रुनैः परिह्रियमाण-नीलोत्पल-वन-गहनम्, असकृत्-पितामह-परिपूरित-कमण्डलु-परिपूरितजलम्, अनेकशो बालखिल्य-कदम्बक-कृत-सन्ध्योपासनम्, बहुशः सलिलावतीर्ण-सावित्रीभग्न-देवतार्चन-कमलम्^३, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्,

नोन्मज्जनाभ्यां यः क्षोभः सञ्चलनं (चन्द्रखण्डस्य) तेन चलितात् कम्पितात् चूडामणिरूपात् चन्द्रखण्डात् शशिस्रण्डात् च्युतेन गलितेन अमृतरसेन पीयूषद्रवेण सम्मिश्रितानि संमिलितानि जलानि यस्य तत्तादृशम् ।

इह तथाविधानृतरसेन तज्जलानां मिश्रणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

उपकूलेति । उपकूलं कूलनिकटवर्तिनां तमालवनानां तापिच्छारण्यानां प्रतिबिम्बैः प्रतिच्छाद्यैः धन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि अभ्यन्तराणि मध्यप्रदेशा येषां तैः तादृशैः, अत एव दृश्यमानम् अवलोक्यमानं रसानलस्य द्वारं येषु तैः तादृशैरिव विद्यमानैः सलिलप्रदेशैः जलस्थलैः गम्भीरतरम् अत्यन्तगभीरम् अन्धकारमाहात्म्यादस्य सलिलप्रदेशा अतीव निम्नतरा अत एव रसानलस्य द्वारमपि (यद्धि अतीव निम्नम्) अवलोक्यत इत्यभिप्रायः ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, रसतलद्वारावलोकनोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा चैयुभयोरद्वाङ्मिभावमङ्कारः ।

दिवापीनि । दिवाऽपि दिवसेऽपि उपजातनिशाशङ्कः उत्पन्नरात्रिविभ्रमेः तमालवनप्रतिबिम्बनान्धकारितमध्यदेशादित्याशयः, चक्रवाकानां कोकानां मिश्रुनैर्द्रव्यैः परिह्रियमाणं परिरय्यमानं नीलोत्पलवनम् इन्दीवरखण्डमेव गहनं सान्द्रप्रदेशो यस्मिन् तत्तादृशम् ।

इह दिने रात्रिभ्रमाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः, नीलोत्पलवनपरित्यागसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, तथा वनगहनशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपाततः पुनरुक्तताऽवगमात् अनन्तरश्च गहनशब्दस्य सान्द्रार्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदामासश्च इत्येतेषामद्वाङ्मिभावमङ्कारः ।

असकृदिति । असकृद् बहुवारं पितामहेन ब्रह्मणा परिपूरितः भृतो यः कमण्डलुः कुण्डिका तेन परिपूनानि पवित्रीकृतानि जलानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् । तत्कमण्डलोस्तीर्थरूपत्वेन पूतस्पर्शत्वादित्याशयः ।

अनेकश इति । बाल एव कुन्तल एव खिल्यः प्रतिबन्धको येषां ते बालखिल्याः अद्भुतपर्वपरिमित-शरीराः पष्टिसहस्र ६०००० मुनिविशेषाः, तेषां कदम्बकेन समूहेन कृता विहिता सन्ध्योपासना यस्मिन् तत्तादृशम् ।

बहुश इति । बहुशः अनेकशः सलिले जले अवतीर्णया उत्तीर्णया सावित्र्या ब्रह्मपत्न्या भग्नानि (उन्मूलितानि) त्रीटितानि देवतार्चनस्य सुरपूजनस्य कमलानि पङ्कजानि यत्र तत्तादृशम् ।

सहस्रशः सहस्रवारं सप्तर्षीणां मरीचिप्रभृतीनां मण्डलं समूहः तस्य ज्ञानेन अवगाहनेन पवित्रीकृतं पावनीकृतम् ।

म्हार यहाँ तुम्हारा नारनेके क्षोभते चलायमान हुए मस्तकस्थित चन्द्र-खण्डने निकलता अमृतरस, जल प्रक्षालित पार्वतीके कपोलैः निःस्वन लावण्य-प्रवाहका अनुकरण करता हुआ उसके जलके साथ मिश्रित था । तीर के निकटवर्त्ती तमाल-वनका प्रतिबिम्ब गम्भीर जलके भीतर पड़कर अन्धकार से व्याप्त कर दिया था, उससे प्रतीत होता था कि मानो पातालके द्वार को दिखा रहा है । इस प्रकार का अन्धकार होनेसे दिनके समयमें भी चक्रवाकदन्ति-गग को रात्रि का भ्रम उत्पन्न करता था, अत एव वे उसके नील-कमलके गहन वन को परित्याग करते थे । ब्रह्मने बारम्बार अपना कमण्डल भर कर उसके जलको पवित्र किया था । बालखिल्य मुनियोंके कुण्डने अनेकवार उसके जलमें सन्ध्योपासन किया था । सप्तर्षीदेवीने जलमें डुब कर अनेकों बार देवताओं की पूजाके लिए कमल तोड़े थे । सप्तर्षिगणने हजारोंबार स्नान कर उसका जल पवित्र किया था । सिद्धगंगा तिर्यगेने भी सदा कल्प-

१. लावण्यानुकारिणा, मिश्रितजलम् । २. गम्भीरतरम् । ३. परिपूरितजलम् । ४. देवार्चन-कमलसदृशम् ।

सर्वदा सिद्ध-वधू-धौत-कल्पलता-वल्लकल-पुष्पीकृतोदकम्^१, उदकक्रीडादोहदागतानाञ्च गुह्यकै-
श्वरान्तःपुरकामिनीनां मकरकेतु-चापचक्राकृतिभिरतिविक्कटैरावर्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलि-
लम्, कचिद्वरुण-हंसोपात्तकमलवनमकरन्दम्^२, कचिद्विगजमज्जन-जर्जरित-जरन्मृगालदण्डम्,
कचित् त्र्यम्बक-वृषभ-विषाण-कोटि^३-खण्डित-तट-शिलाखण्डम्, कचिद्यममहिष-शृङ्ग-शिखर-
विक्षिप्त-फेन-पिण्डम्, कचिदैरावत-दरान-मुसलै-खण्डित-कुमुद-पण्डम्, यौवनमिवोरकलि-
काबहुलम्, उत्कण्ठितमिव मृगालवलयालङ्कृतम्, महापुरुषमिव प्रकट-मीन-मकर-कूर्म-

सूचति । सर्वदा सर्वकालं सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां वधूभिः अङ्गनाभिः धौतैः चालितैः कल्प-
लतावल्लकैः मन्दारव्रततिवस्त्रैः पुष्पीकृतानि पवित्रीकृतानि उदकानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् ।

उदकेति । उदकक्रीडादोहदेन जलक्रीडामिलापेण भागतानां प्राप्तानां गुह्यकेश्वरस्य कुवैरस्य वन्तः
पुरकामिनीनाम् अवरोधस्त्रीणां मकरकेतोः कामस्य चापचक्रस्य मण्डलीकृत (कारोपित) धनुषः आकृति-
राकारो येषां तैः तादृशैः, अतिविक्कटैरत्यन्तगभीरैः आवर्तौ वरुणलवण्यप्यामस्तीति तैः तादृशैः, नाभि-
मण्डलैः तुन्दकूपिकासमूहैः आपीतानि अन्तर्गतीकृतानि सलिलानि जलानि यस्य तत्तादृशम् । इहायो-
पमालङ्कारः ।

व्यतिथिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे वरुणस्य प्रचेतसः हंसैस्तद्वाहनमरालैः उपात्ता गुहीताः कमल-
वनस्य पद्मविपिनस्य मकरन्दा मधूनि यत्र तत्तादृशम् ।

व्यतिथिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे दिग्गजानां दिग्दन्तिनां मज्जनेन अवगाहनेन जर्जरिताः द्विन्न-
भिन्नाः जरन्तः बहुकालावस्थानेन स्वयं जीर्णाः मृगालदण्डा विसदण्डा यत्र तत्तादृशम् ।

व्यतिथिति । त्र्यम्बकवृषभेण महेश्वरोच्चा विषाणकोटिभ्यां शृङ्गाप्रभागाभ्यां खण्डिताः कुटिताः तट-
शिलान्ण्डाः तीरप्रस्तरखण्डा यस्य तत्तादृशम् ।

व्यतिथिति । यममहिषेण कृतान्तकास्तरेण शृङ्गयोः शिखरान्याम् अंभ्रनागाभ्यां विक्षिप्त
मज्जनसमये विक्कीर्णाः फेनपिण्डाः विण्डीरपुञ्जाः यत्र तत्तादृशम् ।

व्यतिथिति । ऐरावतेन इन्द्रगजेन, दशनौ दन्तौ मुसलौ इव दशनावेव मुसलौ वेति ताभ्यां खण्डितं
त्रोटितं कुमुदपण्डं कैरववनं यत्र तत्तादृशम् । इहोपमालूपकयोः सन्देहसङ्करः । अन्धोदसरोवरस्योक्तवि-
शेषणैः सुराणां विहारस्थानत्वमिति द्योतितम् ।

यौवनमिति । यौवनं तात्पर्यसमयमिव ठरकलिका सजातकुड्मलावनुरागोत्कण्ठाश्च यत्र तत्तादृशम् ।
'ठरकण्ठोत्कलिके सने' इत्यमरः ।

उदिति । उदकण्ठितं प्रियजनविद्योगेनोन्मत्तकं लोकमिव, मृगालवलयेन विसंसमूहेन ललङ्कृतं
भूषितम्, एकत्र कामतापादन्यत्र स्वभावादित्याशयः ।

नहेति । महापुरुषं भारगालिनं नृपादिमिव, प्रकटाः स्फुटमवलोक्यामाना, मीना मत्स्याः, मकरा

लताके वल्लक धौत लसके जलको पवित्र किण्ठः । जलक्रीडा की कमिलापस्य अर्धे कुवैरके वन्तः पुरवी तुन्द-
रियोके-आनन्दके मण्डलीकृत धनुषके समान वरुणाकार अतिगभीर और मँवर के समान स्वस्वकालेन मि
मण्डलों ने उसका जल पिबा था । उस सरोवरके किमी-किली स्थानमें वरुणके तस्मिन् कमलवनका नवपुष्प भर
रहे थे । किस्से-किस्से भागमें दिग्गजोंके हान करने के समयमें प्ये मृगालदण्ड छिन्न-भिन्न हो गए थे । किस्से
किस्से स्थलमें नहादेवके वैलके तीनों के अग्रद्वारा लम्बी शिलाएँ दूढ़ गई थीं । कहीं-कहीं यममहिषने मृग
करनेके समयमें तींग के अग्रभागद्वारा फेन इतस्ततः फैला दिये थे । कहीं-कहीं ऐरावतके दन्त-रुग् मूसरसे
कुमुद-खण्ड टुकड़े-टुकड़े हो गए थे । यौवनकाल जित प्रकार उत्कण्ठासे परिपूर्ण रहता है, वह सरोवर भी वही
प्रकार उत्तम कलिकासे परिपूर्ण था । प्रिय गिरहसे उत्कण्ठित व्यक्तिके समान वह सरोवर भी मृगाल-वल्ल (मृ-
गालके वलय; मृगाल-रूपी वलय) से ललङ्कृत था । महापुरुषके हाथ और बाँव में जितप्रकार मत्स्य, मकर
(मगर), कछुए और चक्रके चिह्न स्पष्ट देखनेमें आता है उस सरोवरमें भी वही प्रकार मत्स्य, मकर, कछुए,
चक्रवज और सारस-पक्षिों स्पष्टरूपमें प्रकट थे । काटियेके चरित्रमें जितप्रकार औट दैत्यके भायाँजोंके विचारावै

१. पुष्पोदकम् । २. हंसाभ्यामविकचमलवनपण्डम्, हंसाभ्यामविकचमलवनकरन्दम्, हंसाभ्यामविकचमलवन-
नकरन्दम् । ३. "मृगालजालदण्डम् । ४. "वल्लवृषभविषाणकोटम्" । ५. "मुसल" ।

चक्र लक्षणम्, पण्डुत्वचरितमिव श्रूयमाणकौञ्चवनिताप्रलापम्, भारतमिव पाण्डु-धार्तरा-
प्रकुल-पद्म-कृत-क्षोभम्, अनृतमयनसमयमिव तीरावस्थित-शितिकण्ठ-पीयमानविषम्, कृष्ण-
वाल-चरितमिव तट-कदम्ब-शाखाविह्वलं हस्किृत-जल-प्रपात-क्रीडम्, मदनध्वजमिव मकरा-
विष्टितम्, दिव्यमिवानिमित्तलोचनरमणीयम्, अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम्,

जलचरविशेषाः, कूर्माः कच्छपाः, चक्राः चक्रवाकाः, लक्षणाः सारस्यश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटानि
रुद्रानि मीनमकरकूर्मचक्रस्वरूपाणि लक्षणानि पाणिपादयोः रेखात्मकचिह्नानि यस्य तं तादृशम् ।

‘लक्षणं नास्ति चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित्’ इति मे० । ‘ज्योतिष्मत्यां च सारस्यां स्त्री, कृद्वे
नामचिह्नयोः । त्वाद्यद्ये लक्षणः पुंवि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु ॥’ इति रम०

पण्डुरेति । पण्डुत्वचरितं कार्तिकेयचरित्रमिव, श्रूयमाणः आकर्ष्यमानः कौञ्चवनितानां क्रुद्धराशि-
नीनां प्रसारः कहरवो यत्र तत्तादृशम्, अन्यत्र तु श्रूयमाणः कौञ्चवनितानां कौञ्चनञ्जकदम्ब-शाखा प्रलापा
रोदनं यत्र तत्तादृशम् । मयदैत्यसुतः कौञ्चदैत्यः कार्तिकेयेन मारित इति हरिवंशीया कथा ।

भारतमिति । भारतं महाभारतमितिहाममिव, पाण्डूनां पाण्डुवर्गानां धार्तराष्ट्रानां श्यामवर्गचन्द्र-
चरणदुष्कानां हंसानां यत् कुलं समृद्धः तस्य पक्षैः पतात्रैः कूर्गो विहितः क्षाभः सञ्जातनं यस्य तत्तादृशम् ।
पक्षे तु पाण्डुकुलं पाण्डुराजवंशो धर्मराजादिः तथा धृतराष्ट्रस्येदमिति धार्तराष्ट्र कुलं दुर्योधनादि तयाः
पक्षाभ्यां सहायनूनाभ्यां संग्रामकारिभ्यां कृतः क्षोभः मग्नो यत्र तत्तादृशम् ।

‘राजहंसास्तु ते चन्द्रचरणैर्लोहिताः मिताः । मलिनैर्महिकाक्षान्ते धार्तराष्ट्राः सितेनरैः ॥’ इत्यमरः ।
कन्देति । अनृतमयनसमयमिव समुद्रमयनसमयमिव, तीरावस्थितैः तटावस्थानैः शितिकण्ठैः
मयूरैः पीयमानानि आस्वाद्यमानानि विषाणि जलानि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे तु तीरावस्थितेन शितिक-
ण्ठेन शङ्खेन पीयमानं विषं सागरोत्थितं गरलं यत्र तं तादृशम् । ‘विषं तु गरले तोये’ इति मेदिनी ।

पुरा मन्दराचलेन समुद्रमयनादाविर्भूतं गरलं महादेवः पपाविति महाभारतीया कथा ।
कण्डेति । कृष्णस्य देवकीनन्दनस्य जलचरितं शैशवक्रोडिनमिव, तटे तीरे ये कदम्बाः नीपाः तेषां
शाखास्तु क्वचित्कदम्बैः हरिभिः कपिभिः हरिणा तेनैव देवकीनन्दनेन च कृता जले प्रपात एव क्रीडा यत्र
तत्तादृशम् ।

नन्देति । मदनः कामः तस्य ध्वजं पताकामिव, मकरैः तत्संज्ञकैर्जलचरविशेषैः मकरेण मकर-
सदृशपुच्छकिया च अधिष्टितम् आश्रितम् ।

दिव्येति । दिवि भवं दिव्यं स्वर्गायं कश्चिदेवमिव, नास्ति निमिषः निमेषो ययोस्तथोक्ते लोचने
नयने येषां तैः तयोक्तैर्मत्स्यैर्नैः रमणीयं मनोहरम् । पक्षे तु अनिमिषे ये लोचने ताभ्यां रमणीयम् ।
देवमीनयोर्द्वयोरेव निमेषमावात् ।

अरण्येति । अरण्यं महाविपिनमिव, विजृम्भमाणानि प्रफुटं भजमानानि पुण्डरीकाणि सिताम्भो-
जानि यत्र तत्तादृशम् । ‘पक्षे तु विजृम्भमाणा निद्रामग्नानन्तरं निजाह्वान्यायच्छमाना पुण्डरीका व्याघ्रा
यत्र तत्तादृशम् ।

कथं कन्देनें कर्ता है, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार कराकुल-अग्निदिग्दों का कहरव सुनाई देता था । महाभारत
में जिसप्रकार पाण्डुवर्ग के धृतराष्ट्रकृष्ण इन दोनों पक्षोंमें किये हुए सुद्धों का वृत्तान्त है, उस सरोवरमें भी
सुद्धोत्कार देव-संगणके पक्षोंकी वस्तुसे जलका उल्लेख होता था । समुद्रमयनके समय जिसप्रकार शङ्खकी
तीरमें रहकर कन्दकृत-विष पान किया था, उस सरोवर में भी उसी प्रकार मयूरगण तीरमें रहकर जल पान
करते थे । अह्वान ईश्वरचरितमें जिसप्रकार यमुनानीरस्थित कदम्बवृक्षों शाखा पर चढ़कर ऊपरमें ही जल-प्रपात-
नग क्रीडा करते थे, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार तीर-स्थित कदम्ब वृक्षके शाखा पर चढ़कर पुनः वहीं से जलमें
कूद कर वनारण्य क्रीडा करते थे । कामदेव की ध्वजमें जिसप्रकार मकरादृति पुच्छकिया है, उस सरोवरमें भी
उसी प्रकार मकर नामका वस्तुपुनः रक्ष्य है । स्वर्गाय देवता जिसप्रकार निमेषरहित लोचनद्वारा शोभा पाते हैं,
वही सरोवरमें मत्स्यप्रकार मत्स्यद्वारा शोभा पाता था । महाभारतमें जिसप्रकार व्याघ्र निद्रामग्नके अनन्तर भृम्भा
(शरी) कर सुद्ध-विकस करते हैं, वह सरोवर भी उसी प्रकार देवकनन्दसे विकसित होता था । तर्जनी कुल

उरगः कुलमिवानन्त-शतपत्र-पद्मोद्भासितम्, कंसबलमिव मधुकरकुलोपगीयमान-कुवलय-पीडम्, कद्रु-स्तनयुगलमिव नागसहस्रपीतपयोगण्डूपम्, मलयमिव चन्दन-शिशिरवनम्, असत्साधनमिवाट्टान्तम्, अतिमनोहरमाहादनं दृष्टेः, अच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् ।

‘पुण्डरीकः सिताम्बोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंति व्याघ्राग्निदिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च ॥’ इति मे० ।

उरगेति । उरगकुलं नागवंशमिव, अनन्तैः अगणितैः शतपत्रपद्मैः शतदलकमलैः उद्भासितं शोभितम् । पद्मे तु अनन्तेन नागाधिपेन वासुकिनेत्यर्थः, शतपत्रेण पद्मेन च नागविशेषेण उद्भासितम् ।

कतेति । कंसस्य उग्रसेनसुतस्य बलं सैन्यमिव, मधुकरकुलेन अमरवृन्देन उपगीयमानानि स्वगानविषयीक्रियमाणानि कुवलयानि इन्दीवराण्येव आपोढः शेखरो यस्य तत्तादृशम् । पद्मे तु मधुकरकुलेन अमरसमूहेन उपगीयमान-दानवारिपरिमललोभेनागत्य स्वगीतश्रवणविषयीक्रियमाणः कुवलयापीडः तन्नामको गजेन्द्रो यस्मिन् तत् तादृशम्, अथवा मधौ मधुवने करः नृपग्राह्यभागो वेषो ते मधुकराः कंसप्रभृतयः तेषां कुलेन समूहेन उपगीयमानः प्रशस्यमानः कुवलयापीडसंज्ञको राजो यस्मिंस्तत्तादृशम् ।

कद्रुति । कद्रुः नागमाता तस्याः कश्यपस्त्रीविशेषस्य स्तनयुगलं कुचद्वयमिव, नागानां गजानां सर्पाणाञ्च सहस्रेण समूहेन पीतः पानविषयीकृतः पयसां सलिलानां दुग्धानाञ्च गण्डूपश्रुल्लोको गम्भा-त्तादृशम् ।

मलयमिति । मलयो मलयाचलस्तमिव, चन्दनवत् मलयजवत् शिशिराणि शीतलानि वनानि सलिलानि यस्मिंस्तत् । पद्मे तु चन्दनानां वृक्षाणां शिशिरवनं शीतलकाननं यस्मिंस्तत् तादृशम् । ‘वनं नपुंसके नीरे निवासालयकानने’ इति रामाश्रमी ।

इह ‘यौवनमिवोत्कलिक्वाबहुलम्’ इत्यारभ्य ‘मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्’ इत्यन्तं पूर्णोपमा-लङ्कारः । ‘उरगकुलमिवानन्त-शतपत्र पद्मोद्भासितम्’ इत्यत्र तु शतपत्र पद्मशब्दयोः प्रतिशब्दतया अपा-ततः पुनरुक्तताऽवगमादनन्तरञ्च शतदलान्वितपद्मार्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः पूर्णोपमा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

असदिति । असत्साधनमिव हेत्वाभासदुष्टं हेतुमिव अश्वत्ववान् मनुष्यादित्यादिसाध्याभाववत्पक्ष-वृत्तिहेतुमिवेत्यर्थः, न दृष्टो न केनाऽपि वीक्षितः अन्तो विरामो यस्य तत्तादृशम् अतिविस्मृतमित्यर्थः । पद्मे तु नास्ति दृष्टान्तो निश्चितसाध्यवान् दृष्टान्तसंज्ञको न्यायावयवविशेषो यत्र तत्, अश्वत्ववान् मनुष्यादि-त्यादौ असद्वैतौ निश्चितसाध्य- (गोर्व) वरस्थलं (दृष्टान्तः) नास्तीत्यर्थः, अत एवासत्साधनत्वमित्यभिप्रायः ।

इह तत्सरोवरस्यान्तावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः पूर्णोपमा चेत्युभयोः सङ्कारः ।

अतीति । अतिमनोहरम् अतिसुन्दरं दृष्टेर्नेत्रस्य आहादनं प्रमोदजनकम्, अच्छानि निर्मलानि उदकानि तोयानि यस्य तदच्छोदं नाम सरः कासारं दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

जित प्रकार अनन्त, शतपत्र और पद्मनामक सर्पद्वारा शोभित है, वह सरोवर भी उसी प्रकार असंख्य शतदल (सैकड़ों पंखदों वाले) कमलद्वारा शोभित था । कंसकी सेनाओंके मध्यमें जित प्रकार अमरगण-गुजन-श्रवण-परायण कुवलयपीड नामक एक हाथी था, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार नीलेतलरूप उसके शिरोभूषणमें अमर-गण गान (गुंजार) करते थे । कश्यपपत्नी कद्रुके स्तनयुगलसे जित प्रकार सर्पगण दुग्ध पान करते थे, उस सरोवर से भी उसी प्रकार हस्तिगण जल-पान करते थे । मलयपर्वतमें जित प्रकार शीतल चन्दनवन हैं, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार शीतल जल था । असदेतु (हेत्वाभास) का जित प्रकार दृष्टान्त नहीं है, वंस सरोवर का भी उसी प्रकार शेषसीमा (अन्त) दृष्टिगोचर नहीं होता था । इस प्रकार वह अच्छोदसरोवर अत्यन्त सुंदर और नेत्र का आहादजनक था ।

आलोके-मात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत्-‘अहो ! निकृष्टतपि मे तुरगै-
मुत्तमिधुनानुसरणम् एवदातोऽक्यतः सरः सफलतामुपगतम् । अथ परिसमाप्तमीक्षणयुगतस्य
द्रष्टव्यदर्शनफलम् । आलोकितः खलु रमणीयानामनः, दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता
मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता श्रीविजनानां पारसमाभिः, विलोकितां दर्शनीयानाम-
वसानभूमिः । इदमुत्पाद्य सरः सलिलम् अमृतरममुत्पादयता देवसा पुनरुक्तवामिव नीता
स्वसृष्टिः । इदमपि स्वत्वमृदमिव सर्वोन्द्रयाह्लादनसमर्थमतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिसुपज-
नयति, शिशिरतया स्पर्शसुखमुपहरति, कमलसुगन्धितया ग्रापमाप्यायति, हसमुखरतया

अलोकेति । आलोकात्रेणैव निरीक्षणमात्रेणैव अपगतश्रमः दूरीभूतकृष्णः चित्तप्रमत्तत्वादि-
त्याशयः । इष्टा भूयो विनयेनालोकेय मनमि चित्त एवम् इत्यम् अकरोत् अवश्यम्—अहो इत्याश्चर्ये
निष्कलं निरर्थकमपि एवमरः कामारम् आलोकेयतो दृष्टवतो मे मनः तुरगमुत्तमिधुनानुसरणं किन्नरपुग-
लपुगननं सप्रवृत्ताम् उपगतं प्राप्तम् । अथ अस्मिन् दिने परिसमाप्तं परिपूर्णम् ईक्षणयुगतस्य लोचन-
द्वयस्य द्रष्टव्यफलं दर्शनीयफलम्, खलु निश्चयेन रमणीयानां मनोहराणाम् अन्तोऽवसानम् आलोकितो
वीक्षितः, पुनदरं रमणीयं न विद्यत इत्यर्थः । आह्लादनीयानां प्रमेद्विषयिणाम् अवधिः शेषमीमा
दृष्टोऽवलोकितः । मनोहराणां चित्तहारिणां सीमान्तलेखा अवधिरेखा वीक्षिता लोचनगोचरीकृता अतः
परं हृदयाकर्षकं किमपि नामनीयानयः । प्रीतिजनानां प्रीत्युत्पादकानां परिसमाप्तिः संपूर्णसमापनं
प्रत्यक्षीकृता इन्द्रियगोचरीकृता । दर्शनीयानां दृष्टं योग्यानाम् अवसानभूमिश्चरमकया विलोकिता इष्टा
नाविकमिवः परं द्रष्टव्यमस्तीत्याशयः । इद्वैकार्यस्यापि पुनः पुनरुत्पादोपमापतति किन्तु चन्द्रावीड-
स्यानन्दमग्नतया विस्मयेन च तथा कथनालोकोपो विवादादौ कथितपदतावदित्यवधेयम् । तथा च
दर्शने—“.....कथितं च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यवे विषादे विस्मये क्षुधि । दैन्येऽथ लाघानप्राप्तेऽनुकरायां प्रसादने ॥

अयान्तरलङ्कृमिन्वाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥ इति ।

इदमिति ! इदं सारमलितं कामारजलम् उत्पाद्य निर्माय पुनः अमृतरसं पीयूषद्रवम् उत्पादयता
सुखता वैभवा द्रष्टव्य, स्वसृष्टिः स्वकीयनिर्मितिः पुनरुक्तवामिव नीता प्रापिता एकमेव वस्तु नामान्तरेण
विहितनिष्पाद्यतः । एतेनास्यामृतसामर्थ्यं प्रत्याप्यते ।

ननु कथं पुनरुक्तां प्राविशेत्तत आह—रदनमिति । इदमपि सरःसलिलं कर्तुं । खलु निश्चितम् ।
अमृतं पीयूषमिव, सर्वेषां समग्रानाम् इन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणाञ्च आह्लादनं प्रीजनं तत्र
समर्थम्, अतिविमलतया अतिस्वच्छतया चक्षुषो लोचनस्य प्रीतिं ज्ञेहम् उपजनयति उत्पादयति, तथा
शिशिरतया शीतलतया स्पर्शसुखं स्पर्शविनानन्दम् उपहरति जनयति । कमलस्यैव शोभनो गन्धः
सौरभोऽस्यास्तीति कमलसुगन्धि, नवयौव ‘अत इतिवर्ती’ इति पा० सूत्रेण इतिप्रत्ययः ततः ‘तस्य
भावस्त्वलौ’ इति पा० सूत्रेण तलप्रत्ययः, तथा हेतुना । प्रशंसायामत्रेणिः । ग्रानं नासिकाम् आप्या-

एत सरोवरको लेख देखनेने हो चन्द्रावीडकी यकवट दूर हो गई, एत समय वह भिडेनरुम्मे देखकर
एत प्रकार मनमें विचार करते लग—‘अहो ! मेरा किन्नरपुगलका अनुसरण निष्कल होनार की एत सरोवरको
देखनेने सफल हुआ । अब ही मेरे नेत्रोंको प्रेम् (वस्तु) देखनेका पूरा पट मिले । यह तो सचमुच मैंने
सुन्दर पदार्थका अन्त देखा । अहृदयवत् वस्तुओंकी सीमा देखी । मनोहर पदार्थोंकी अन्तिमसीमा-
रेखाकी दर्शनेपर किया । अमन्ददायक पदार्थोंकी परिमलानिका साझलार किया एवं दर्शनीयोंकी अव-
सानभूमि देखी । एत मनोहकका अन्त उत्पन्न करने अमृत उत्पन्न करनेवाले विद्यमाने मनो अपनो सृष्टिको
पुनरुत्तम योग्यता कर दिया है, क्योंकि—एत सरोवरका अन्त की अमृदके समान सव इन्द्रियोंको आह्लाद उत्पन्न
करनेके लिए समर्थ है । अत्यधिक स्वच्छताके कारण सारेको अमन्द उत्पन्न करता है । शीतलताके कारण स्पर्श-
सुख देता है । कमलकी सुगन्धने नसिकाको दान करता है । इनके सरसे कानोंकी अमन्दित करत है एवं

श्रुतिमानन्दयति, स्वादुतया रसनामाह्लादयति । नियतञ्चाभ्यैव दर्शनतृष्णया न परित्यजति भगवान् कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु साम्प्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवः रथाङ्गपाणिः, यदिदममृतरस-सुरभि-सलिलमपहाय लवण-रस-परुषपचस्युदन्वति स्वपिति । नूनञ्चेदं न प्रथममासीत् सरः, येनप्रलयवराहघोणाभिघात-भीता भूतधात्री कलसयोनि-पान-परिकलित-सकल-सलिलं सागरमवतीर्णा, अन्यथा यद्यत्रागार्धपाताल-गम्भीराभसि निमग्ना भवेन्महामरसि, किमेकेन, महावराह-सहस्रेरपि नासादिता भवेत् । नूनञ्चास्मादेव सलिललेशमादायादायं महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्हितान्धकारितदशदिशः प्लावयन्ति भुव-

यति प्रीणयति । हंसमुखरतया हंसशब्दः शब्दायमानतया, श्रुति कर्णम् आनन्दयति प्रमोदयति तथा स्वादुतया मिष्टतया रसना जिह्वाम् आह्लादयति आनन्दयति । अत एव सर्वयैवामृतसदृशतया पुनः पीयूषनिर्माणं पुनरुक्तमेव प्रापितमित्यभिप्रायः ।

नियतमिति । उमापतिर्भगवान् महेशः अत्य सरस एव दर्शनतृष्णायावलोकनलोभेन कैलासनिवासे रजताद्रपवस्थाने व्यसनमासक्तिं न परित्यजति न जहातीति नियतं निश्चितम् अन्यथाऽन्यत्र निवसेदित्याशयः । इह वाच्या अभावमिमानिनी क्रियोत्प्रेषा, ध्रुवपर्यायनियतशब्दोपादानात् ।

नेति । देवो रथाङ्गपाणिश्चक्रपाणिर्भगवान् विष्णुः, जलशयनस्य सलिलस्वापस्य दोहदम् अभिलाषं न खलु साम्प्रतं युक्तम् आचरति विदधाति 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । यद् यस्मात्, अमृतस्य पीयूषस्यैव रसो यस्य तदमृतरसंसुरभि सुगन्धि च सलिलं पानीयं यस्य तदिदं सरः, अपहाय परित्यज्य लवणरसेन परुषाणि रुक्षाणि पर्यासि, सलिलानि यस्य तस्मिस्तादृशे उदन्वति समुद्रे स्वपिति शपनं करोति । यदि जलशयनाभिलाषमुचितमेवाकरिष्यत्तदा लवणसमुद्रं विहायास्मिन्नेवामृतोपमसलिले नूनमस्वप्स्यदित्यभिप्रायः ।

नूनमिति । प्रलये कृष्णान्तसमये वराहस्य अवताररूपयज्ञशूकरस्य घोणाया नासिकाया अभिघातात् प्रहाराद् भीता व्रस्ता देवप्रेणोत्थापनममये नासिकाघातः सगमवत्येवैत्यवलोकनीयम् । भूतधात्री पृथिवी, कलसयोनिना अगस्त्येन पानाय पानायं परिकलितं सगमावितं सकलं समग्रं सलिलं जलं यस्य तं तादृशम्, एतेनास्यातिन्यूनत्वं ध्वनितम्; सागरं समुद्रम् अवतीर्णा पलायनाय प्रविष्टा । अन्यथा यदीदं सरः प्रथममासीदित्यर्थः, यदि च अगाधपातालवत् गम्भीरम् अतलस्पर्शि अगमः सलिलं यस्मिन् स्तस्मिन्स्थोक्ते अत्र महासगसि निमग्ना भवेत् सा भूतधात्रीति शेषः, तदा एकेन असहायेन तेन वराहेण किम्, महावराहसहस्रेरपि आसादिता प्राप्ता न भवेत् अत एव नूनं निश्चितम् इदं सरः प्रथमं पूर्वं नासीदित्याशयः ।

इह नूनमित्यादिवाक्ये अभावमिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेषा, तावता वाक्येन च ग्यतिरेको ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

नूनमिति । नूनं निश्चितं महाप्रलयेषु कृष्णान्तेषु अस्मादेव सरसः सलिललेशं जलविन्दुम् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा प्रलयपयोदाः कृष्णान्तमेवाः, प्रलये यद्दुर्दिनं भेषजं गाढतमस्तेन अन्धकारिताः समुत्पादितान्धकाराः दश दिशो वसन्ते तथोक्ताः सन्तः, भुवनान्तराणि जगन्मध्यदेशान् प्लावयन्ति जलमयी-

सुत्वाद् होनेसे रसनाको छुति करता रहता है । भगवान् शंकर इस सरोवरके दर्शनकी अभिलाषासे ही निश्चय कैलासपर्वतमें वास करनेकी आज्ञात्तिकी नहीं छोड़ते हैं । भगवान् नारायणकी अब जल-शयनकी उल्टी अभिलाषा नहीं रही, क्योंकि-वे ऋतुके समान सुत्वाद् और सुगन्धि जलसे परिपूर्ण इस सरोवरकी त्याग कर लवण-रससे कर्कश (खार) जलवाले समुद्रमें शयन करते हैं । यथार्थ में यह सरोवर पहले नहीं था, क्योंकि-प्रलयकालमें यशवराहकी नासिकाके आघातसे भयभीत होकर पृथिवी,—नर्षि अगस्त्यके पान करनेसे जित्ते जलका थाह मिल गई थी—वैसे समुद्र न्यूनमें उतर (प्रवेश कर) गई-थी, नहीं तो जो वह कभी इस सरोवरके अगाध एवं अनेक पातालके समान गम्भीर जलमें निमग्न होती तो एक क्या हजारों महावराह भी उसका पता नहीं लग सकते । एवं निश्चय ही महा-प्रलयकालमें प्रलय-नेत्र-समूह इस सरोवरमेंसे ही थोड़ा-थोड़ा-जल-ग्रहण कर प्रलयकी वपति दशो दिशाओंमें घोर अन्धकार करके सब भुवनोंकी प्लावित कर देते हैं और मेरा विचार ।

१. ...दोहदमितः । २. ...मनिभूता । ३. अगाधानेकपाताक... । ४. क्वचित् दिशस्किरति ।

नान्तराणि । मन्ये च यत् सृष्टेरर्वाक् सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्, तदिदं पिण्डीभूयं सरोव्यपदेशेनावस्थितम् ।

इति विचारयन्नेव तस्य शिला-शकल-कर्कश-वालुकाप्रायं विद्याधरोद्भूत-सनातकुमुद-कलापार्धितानेकं चारु-सैकत-लिङ्गम्, अरुन्धती-दत्त-दिनकरार्घ्यं-पयः पर्यस्त-रक्त-कमलशो-भितम्, उपकूल-शिलातलोपविष्टजलमानुपनिपेय्यमाणातपम्, अभ्यर्णतया च कैलासस्य स्नानागतमातृमण्डल-पद-पङ्क्तिमुद्राङ्कितम्, अवकीर्णं-भस्म-सूचित-मग्नोरित्यत-गण-वृन्दो-द्धूतनम्, अवगाहावतीर्णं-गणपति-गण्डस्थल-गलित-मद^१-प्रस्रवणसिक्तम्, अतिप्रमाणपा-दानुमीयमानं^२ वृषित-कात्यायनी-सिंहावतरणं^३-मार्गम्, दक्षिण^४-तीरमासाद्य तुरगादवततार ।

कुर्वन्ति । इह भावाभिमानिनी क्रियोऽप्रेक्षा ।

मन्य इति । किञ्चेति आर्थः । सृष्टेः विश्वनिर्मितेः अर्वाक् पूर्वम्, आदौ प्रथमं सलिलमयं जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं त्रिविष्टपम् अभूत् आसीत् । तत्सलिलं पिण्डीभूय एकत्र समवेतीभूय सरोव्यपदेशेन सरोवरध्याजेन इदमवस्थितमित्यहं मन्ये जानामि । इहाधिकपदतादोपनिवारणाय 'आदौ' इत्यस्य परिस्थाप्यो विधेयः । इहाऽपि भावाभिमानिनी वाच्या सापह्वा क्रियोऽप्रेक्षा बोध्या । विश्वनिर्मितेः पूर्वं भुवनस्य जलमयत्वे प्रमाणम्-अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवाप्तवत् इति मनुवचनम् ।

इतीति । इति एवं विचारयन् चिन्तयन्नेव चन्द्रापीठः तस्य सरोवरस्य दक्षिणतीरं दक्षिणदिग्बर्तितटम् आसाद्य प्राप्य तुरगात् अश्वात् अवततार अवतीर्णवानिति सम्बन्धः । इह नपुंसके द्वितीयान्तपदानि 'तीरम्' इत्यस्य विशेषणानि । शिलाशकलवत् पाषाणखण्डवत् कर्कशाः कठिनाः वालुकाः सिकतास्ताः प्रायो यादृक्येन यत्र तत्तादृशम् । विद्याधरैर्व्यामचारिभिर्देव्योनिविशेषैः उद्भूतेन गृहीतेन सनातानां कुमुदानां कैरावाणां कलापेन समूहेन अस्त्रितानि पृष्ठितानि अनेकानि असंख्यानि चारुणि मनोहराणि मैकतलिङ्गानि वालुकामयशिवलिङ्गानि यत्र तत्तादृशम् । अरुन्धत्या वसिष्ठपत्न्या दत्तं समर्पितं दिनकराय सूर्याय यदर्थ्यं पदार्थमुदकं तस्य पयसो जलान् पर्यस्तैः प्रपत्तिनैः रक्तकमलैः रक्तश्रेः शोभितं विराजितम् । उपकूले तीर-निकटे शिलातलेषु प्रस्तरनलेषु उपविष्टैः स्थितैः जलमानुपैः जलमानुपाकृतिजीवविशेषैः निपेय्यमाणः आतपः सूर्यरश्मिः यस्मिन् तत्तादृशम् । कैलासस्य रजताद्रेश्च अभ्यर्णतया समीपवर्तिनया कारणेन कानाय मञ्ज-नाय आगतस्य आयातस्य मातृमण्डलस्य ब्राह्म्यादिमातृगणस्य पदपङ्क्तेः श्ररणश्रेण्याः मुद्राभिर्मूर्त्तौ तत्प्र-तिकृतिरूपाभिः अङ्कितं चिह्नितम् । अवकीर्णः इतस्ततो विक्षिप्तैः भस्मभिः भूतिभिः सूचितानि अनुमा-त्रितानि मग्नोरित्यतानां स्नानान्तरोर्त्ताणानां गणानां प्रमथानां वृन्दस्य समुदायस्य उद्भूतनानि रेणुवन्महानानि त्रिपुण्ड्रादिक्रणाय रेणुवत् सूक्ष्मविधानार्थं भस्मनां पेयणानि यत्र तत्तादृशम् । अवगा-हार्थं जलक्रीडनार्थम् अवतीर्णस्य अवतरितुं प्रस्थितस्य गणपतेर्विनायकस्य (गजवदनस्य) गण्डस्थलात्

किं सृष्टिके पहले जो यह जगत् ब्रह्माण्ड-रूपसे-जल-मय भुवन था वह जल-राशि ही एकत्र समवेत होकर इन सरोवरके स्वरूपमें स्थित है ।

चन्द्रापीठ इत प्रकार मन ही मन चिन्तक करते करते उस अच्छोदसरोवरके दक्षिण-तट पर जाकर घोड़ेसे उतरा । वहाँ (दक्षिण तीरमें) पाषाण-खण्डके समान अत्यन्त कठिन बहुत बालुका थी- (अर्थात् उसकी ग्रेनी पयरीली थी) । वहाँ विद्याधरों ने नाथ सहित कुमुदके जल नदीकर बालुकाके सुन्दर शिवलिङ्गों पर पूजा किये थे । अरुन्धता देवोंने सूर्यनारायणको जो अर्प दिया था, उसके ही जलमें ही रक्तकमल बहा शोभायमान थे । कितने जल-मानुष तीरके निकटमें ही एक चट्टान पर बैठ कर रौद्र (भूत) स्वेन कर रहे थे । कैलासस्थानके निकट होनेसे स्नान करनेके लिए आर्य ब्राह्मी आदि मान्वाओंके चरणोंको पंक्तिमें चिह्न बने हुए थे । वहाँ इतस्ततः भस्म बिखरी हुई थी, जिससे प्रतीत होता था कि स्नान करनेके अनन्तर भस्मके तिलक धारण करनेके लिए प्रमथ गए कितने भस्म भूतिके समान नर्दित किये थे । स्नान करने के लिए उतरे गणेशजीके गण्डस्थलमें से मद-जल निम्न हो कर उस स्थान को सिक्त किया था और वहाँ चरणोंके बड़े बड़े चिह्नों को देखकर अनुमान होता था कि-पार्वती का

१. दत्तद सलिलमयम् । २. पिण्डीभूतं । ३. ...अक्षितम् । ४. ...दत्तार्घ्यं ...दत्तदिनकरार्घ्यं ...इत्तदच-दिनकरार्घ्यं ... ५. ...आरक्तम् ... ६. कमलोपशोभितम् । ७. ...मण्डलमुद्राङ्कितम् । ८. अवतीर्णम् । ९. ...कद-म्बकम् ... १०. अवगाहनावतीर्णम् । ११. ...गण्डस्थलमदम् ... १२. ...पदम् ... १३. ...अवतारम् ... १४. दक्षिणम् ।

अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत् क्षितितल-लुठितोत्थितश्च गृहीतक-
तिपय-यवसप्रासं सरोऽवतार्य पीत-सलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्त्तिन-
स्तरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणौ बद्ध्वा कृपाणिकावल्-
नान् क्षिप्त्वा चाग्रतः कतिचित् सरस्तीरप्ररूढदूर्वा-प्रवालकवलान्, स्वयमपि सलिलमवततार ।
ततश्च प्रक्षालितकरयुगलं चातक इव कृत्वा जलमयमाहारम्, चक्राह्वय इवास्वाद्य मृणाल-
शकलानि, शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवाभिनन्द्य जलतरङ्गवातान्, अनङ्ग-

कषोलप्रदेशात् गलितस्य द्युतस्य मदस्य दानवारिणः प्रस्रवणेन चरणेन (धारया) सिकं सेचि-
तम् । तथा अतिप्रमाणैः अतिदीर्घैः पादैः पदचिह्नैः अनुमीयमानः अनुमानविपर्ययीक्रियमाणस्तृपितस्य
पिपासितस्य कात्यायनीसिंहस्य श्रीमददुर्गावाहनभूतकैसरिणः अवतरणमार्गः सरसि गमनागमनपथः
यत्र तत्तादृशम् ।

अवेति । अवतीर्य अश्वादवतरणं विधाय इन्द्रायुधं तन्नामकवाहनीभूतमश्वरसनं व्यपनीतम् अपसा-
रितं दूरीकृतमित्यर्थः, पर्याणं पत्ययनं यस्य तं तथोक्तम् अकरोत् कुतवान् ।

क्षितिंति । अपि च पूर्वं क्षितितले पृथिवीतले लुठितः पत्ययनापसरणानन्तरमेव लुठितः पश्चात्
उत्थितः कुतोत्थानः तं तादृशम्, इयमश्वप्रकृतिः । गृहीताः आत्ताः कतिपये कियन्तो यवसानां घासानां
प्राप्ताः कवला येन तं तादृशम् इन्द्रायुधम्, सरोऽवतार्य सरोमध्ये नीत्वा, इच्छया स्वेच्छया पीतसलिलं
पीतजलं च पुनः इच्छया ज्ञातं विहितस्नानं च उत्थाप्य उत्थापनं विधाय पश्चात्तदानीय अन्यतमस्य
कस्यचित् समीपवर्त्तिनो निकटस्थायिनः तरोर्वृक्षस्य मूलशाखायां रक्न्धशाखायाम् अपगतखलीनम्
अपसृतमुखयन्त्रणम्, कनकमय्या सुवर्णनिमित्तया हस्तपाशशृङ्खलया हस्तबन्धनरज्जुरूपनिगडेन चरणौ
पादौ बद्ध्वा नियम्य, कृपाणिकया छुरिकया अवलनान् कस्तिनान् सरस्तीरे सरोवरतटे प्ररूढा उत्पन्ना या
दूर्वाः शतपर्विकाः तासां प्रवालकवलान् किसलयप्रासान्, अग्रतः क्षिप्त्वा इन्द्रायुधस्य सम्मुखे विधाय च
स्वयमपि चन्द्रापीडः सलिलं जलम् अवततार उत्तीर्णवान् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रक्षालितचरणयुगलः धीतपादद्वयः चातक इव शारङ्ग इव जलमयं
पानीयमयम् आहारं कृत्वा उदरं परिपूर्य जलं पीबत्यर्थः । 'अथ शारङ्गस्तोककश्चातकः समाः' इत्यमरः ।
चातको लोके 'पपीहा' इति ख्यातः । चक्राह्वयश्चक्रवाक इव मृणालानां विसानां शकलानि खण्डानि
आस्वाद्य चर्वयित्वा, शिशिरांशुश्चन्द्र इव कराग्रैः अङ्गुलिभिः किरणाग्रैश्च कुमुदानि कैरवाणि स्पृष्ट्वा स्पर्शं
विधाय, फणी सर्प इव जलतरङ्गवातान् अभ्रमः इल्लोलसमीरान् अभिनन्द्य संस्तुत्य सुखदत्त्वेन निषेधेत्यर्थः,
अनङ्गशरप्रहारानुर इव कामवाणप्रहारव्यथितजन इव नलिनीदलरूपं कमलिनीपत्ररूपम् उत्तरीयम्

सिंह उत भोगेते जल पीने को उत्तरा जा ।

चन्द्रापीट घोंटे परते उत्तर कर फिर इन्द्रायुधका लीन उतार ली । उस समय इन्द्रायुध पहले भूमि पर
जरा लोट कर बाद उठकर कुछ हरे घासों का घ्रास सुखमें लिया; उसके बाद चन्द्रापीट उसे सरोवरमें ले जाकर
इच्छानुसार जल-दान कराकर और स्नान करा कर उसको वाप लया । बाद लगाय निकाल कर अपने हस्तस्थित
बाधने की सुवर्णमय शृङ्खलाद्वारा समीपवर्त्ता किर्ली वृक्षके मूलके निकटका शाखासे उसके चरणद्वय बाध कर
छुरिका (छुरी) से सरोवर के तीरजात दूर्वाके पल्लवों (दूर्वातुरों) को काटकर उसे इन्द्रायुधके सम्मुखमें रखा
कर स्वयं भी जलमें उतरा । उसके बाद उसमें हस्त प्रक्षालन कर, चातकके समान जल-मय आहार कर, चक्र-
वाकके समान मृणालके डकड़ों का स्वाद चर, चन्द्रमाके समान कराम (किरण, हाथ) द्वारा कुमुदों का स्पर्श
कर, सर्पके समान जल-तरङ्गके वायु का मुखजनक समझ सेवन कर, कामदेवके बाणोंके प्रहारसे पीड़ित दुः

१. अवतीर्य । २. गताखलीनम् । ३. चरणे । ४. सरस्तीरदूर्वा । ५. पुनरपि । ६. कर-
वरणयुगलः । ७. जलमाहारम् । ८. चक्राह्वयः । ९. आनन्द ।

शरप्रहारातुर इवोरसि निषायं नतिनीदलोत्तरीयम्, करण्यगज इव शीकराद्रपुष्करोपशो-
मितकरः सरः सलिलादुदगात् । प्रत्यप्रभग्नशिशिरैश्च समृणातकैर्जल-कणिकाचितैः कमलि-
नीपत्राशैर्लवानण्डपरिस्तिने शिलावते सस्तरम् आस्तीर्य्य, निषाय शिरसि पिण्डीकृतमुच-
रीयं निषसाद् ।

सुहृत् विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्तम्, तन्मुक्कवलेन निश्चल-
श्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोद्रीयैवेन्द्रायुधेन प्रयत्नमाकर्णितं शुविमुभगं वीणातन्त्रीकङ्कारमिश्र-
नमातुषं गीतशब्दमन्युणोत् । श्रुत्वा च 'ह्रतोऽत्र विगतमस्यसम्पाते प्रदेशे गीतध्वनेः सम्भू-
तिः' इति समुपजातकौतुकः कमलिनीदलसस्तरात् 'इत्याय तामेव गीतसम्पात-सूचितां
दिशं चक्षुः प्राहिणोत् । अतिद्वीयस्त्वया तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यावृत्तलोचनोऽपि चितो-क-

उपरिवक्ष्य तस्मिन् वक्षःस्थले निषाय संस्थान्य, करण्यगज इव वन्द्यहन्तीव शीकरैः तन्मुक्कजैः काङ्
क्षितं यत् पुनरं कमलं तेन उपशीमितः करः पाणिः शुण्डा च यस्य स तादृशो युवराजश्चन्द्रापीडः, सरः
सलिलात् कामाजजटात् उदगात् उदतिष्ठत् । इह सर्ववाक्यं पुन पुनोपमादङ्कारः ।

प्रत्ययेति । किञ्चेति चार्थः । प्रत्यग्रम् अभिनवम् अचिरं यथा स्यात्तथा भग्नानि खण्डितानि च
तानि, जन एव शिशिराणि भीमलानि च तैस्तादृशैः, समृणातकैः सविलैः जलकणिकाभिः सलिलवि-
न्दुभिः चित्रैर्भाष्यैः, कमलिनीपत्रैः नलिनीपत्रैः लतामण्डपरिचितैर्मण्डपाकारं प्राप्तामिर्लवानिः परि-
वेष्टिते मिथानले वस्मिन्निर्वाहप्रस्तरोर्यप्रदेशे सस्तरम् आस्तीर्य्य प्रसार्य पातयित्वा, पिण्डी-
कृतं मूनीकृतं पिण्डतां प्रापितमित्यर्थः, उत्तरीयम् उपरिवनवच्छं शिरसि निषाय मस्तकाद्यप्रदेशे दात्वा
निषसाद् सुखवद् ।

सुहृत्तमिति । सुहृत्तं जनं विश्रान्तः विहितविश्रान्तः सद्, तस्य सरसः पर्यासरोवरस्य उत्तरे उत्तर-
दिक्स्थान्निविन्ती तीरप्रदेशेऽन्यप्रदेशे समुच्चरन्तम् उचिदन्तम्, तन्मुक्कवलेन परित्यक्त्वासप्राप्तेन, निश्चले
स्थिरे श्रवणपुटे कर्णयुगलं तस्य तेन तादृशेन गीतमातुषादित्याशयः । तन्मुखीभूतेन उदन्निमुखीभूतेन
उदग्रीवेन तर्पकम्बरेण इन्द्रायुधेन, प्रयत्नं पूर्वम् आकर्णितं शुभं शुविमुभगं कर्णमनोहरं वीणातन्त्रीकङ्का-
रमिश्रं बहुकरीकम्पमित्यलङ्कारशब्दसङ्केतम् अनातुषं दिश्यं गीतशब्दं गेयध्वनिम् अश्रुगोत् आकर्णयत् ।

श्रुतेति । श्रुत्वा निश्चयः । विगतो नार्पणानां मानवानां संघातः सञ्चारो यतस्तस्मिन्निष्ठादृशे प्रदेशे-
ऽभिजने गीतध्वनेः गीतशब्दस्य सम्भूतिरुत्पत्तिः । इति विनायय समुपजातकौतुकः समुपशङ्कुहलः
चन्द्रापीडः, कमलिनीदलसस्तरात् नलिनीपत्रमयनीपाद् उरपाय, गीतसंपातेन गेयोत्तराया सूचितां
शिरसां तामेव दिशं ककुम् प्रति चक्षुर्नयं प्राहिणोत् प्रेरयामास ।

नन्वेति । तु किन्तु तस्य प्रदेशस्य पूर्वोक्तगीतस्य तस्य अतिद्वीयस्त्वया अतिदूरतया प्रयत्नेन उद्यो-
नमुष्मके समान बह्मल्लभ (छात्री) पर कमल-पत्ररत्नी वरं रत्नं कर एवं वन्द्य-इत्यांके समान जलविन्दुने काङ्
पुनर (शुण्डाग्र, कमल) ते शोभितं कर (शुण्ड, हाथ) सङ्घट्ट सरोवरके जलमते बाहर निकला । वहाँ दृग्
तोटे कानेके कारण ईदृश, स्याजलमुक्त और जलकणिकसे व्याप्त कमल-पत्रोंका आस्तरण (विछैना) मण्डना-
करणे कानेके कारणे ईदृश किन्ती बृहद् पाणके कारणे विद्यकर, वलके कारणे, मस्तकके नीचे अपने उत्तरीय बल
(दुपट्टे) को लपेटकर रखकर वहाँ स्थित किया ।

इत प्रकार सुहृत् नर विमान करनेके बाद उसने वल सरोवरके उत्तर तीरसे उचित, वीणातन्त्रीके झङ्कारसे
मिश्रित एवं श्रवण करनेमें कानोंको समुद्र लगतेवाली कर्णैकिक गीतध्वनि सुनी । इन ईश्वरयुक्ते घास चरना
छेदकर, काँटुगल निश्चलनसे (लट्टे करके) रखकर, उत्तर दिशाकी ओर मुँह देर, लंबी गर्दन कर उस
गीतध्वनिकी गूँठे लगा था । उस गीतध्वनिकी सुनकर मन ही मन सोचने लगा कि—'यहाँ मनुष्योंके पादाघात
नहीं है वन में कहाँ से इत गीतध्वनिकी चलती हुई है ?' इत प्रकार उसे मौतूहल उत्पन्न हुआ । उस समय
वह उस कमल-पत्रकी शम्भाने वलकर, विश्व दिशासे गीतध्वनि आती थी, उत्तरीकी ओर देखने लगा । किन्तु
वह स्थान कल्पवृक्ष दूर था । इतलिय विष्टेय यत्नपूर्वक सोच फेरफेरकर देखनेसे भी उसे कुछ दिखलाई नहीं

१. निषयः । २. उचिद-उत्तरतर्द न विष्टे । ३. "मन्दशिशिरैश्च । ४. मण्डपपरिचितमिदमिदं ।
५. संतरम्, प्रस्तरम् । ६. गीतम् । ७. 'ह्रत्वा च' इति नरं लक्षितं विष्टे । ८. वरपत्रकौतुकः ।
९. "दलसस्तरात्, पत्रसलसात् ।

यत्र किञ्चिद्दर्शः, तमेव केवलमनवरतं गीतेशब्दं शुभ्राव । कुवृहलवशाच्च गीतध्वनिः प्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तपट्योणमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्राथितैरपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवर्मा, सप्तच्छदं-बकुलैला-लवङ्ग-लवली-लोल-कुसुम-सुरभि-परिमलया अलिकुल-विरति-मुखरितया तमालनीलं या दिङ्नागमद्वीध्येव पश्चिमया सरस्वीर-वनलेखया निमितीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे ।

क्रमेण च सम्मुखागतैः, अच्छ-निर्भरजल-कणजाल-जनित-जडिमभिः, जर्जरितमूर्ल-वल्कलैः, धूर्जटि-वृषभ-रोमन्ध-फेन-विन्दुवाहिभिः, षण्मुख-शिखण्डि-शिखा-बुम्बिभिः,

गेन व्याधृते निक्षेप्तं प्रवृत्ते लोचने नयने यस्य स तथोक्तः सद्यपि विलोक्यन् परयन् न किञ्चित् किमपि दृष्टं अवलोक्यमास केवलम् अनवरतं निरन्तरं तमेव शब्दं गीतध्वनिं शुभ्राव आकर्णयामास ।

कुवृहेति । कुवृहलवशात् कौतुकवशात्, प्रभवति अस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानम्, गीतध्वनिः गेयशब्दः तस्य प्रभवस्य जिज्ञासया ज्ञातुमिच्छया कृतगमनबुद्धिः विहितगमनमतिश्चन्द्रापीडः, दत्तपर्याणम् आरोपितपत्न्ययनम् इन्द्रायुधम्, आरुह्य आरोहणं कृत्वा, प्रियं मनोहरं गीतं येषां नैस्तादृशैः, प्रथम-प्रस्थितैः अप्रे प्रपातैः, अप्राथितैरपि मार्गमुपदेष्टुमयाचितैरपि वनहरिणैः वन्यसृगैः उपदिश्यमानं कृप्यमानं वर्म मातौ यस्य स तथोक्तः सन्, सप्तच्छदानां विशालत्वचां बकुलानां केसराणाम् प्लानां चन्द्रवालानां लवङ्गानां देवकुसुमानां लवलीनां तरुशकवल्लीविशेषाणाञ्च लोलः पवनेन चलितः कुसुमानां पुष्पाणां सुरभिपरिमलो प्रागतर्पणगन्धो यस्यां तया, अन्यत्र तु तत्कुसुमानामिव सुरभिपरिमलो यस्यास्तया तादृशया जडिकुलस्य अमरसमूहस्य विख्या रवेण मुखरितया शब्दितया, तमालैस्तापिश्रुतखननीला रपामवर्णा च तया दिङ्नागस्य दिग्गजस्य मंदवीप्या दानवारिपंकस्या तथ्यवाहणेव विद्यमानया, पश्चिमया प्रतीच्या वनलेखया काननपंक्या करणेन, तं गीतध्वनिं निमितीकृत्य उद्दिश्य अभिप्रतस्थे तदभि-मुखं ययौ । 'पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कृतिर्बहुला' इत्यमरः । पूर्णोपमा ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाट्या संमुखागतैः अभिमुखागतैः कैलासमास्तैरभिनन्दमानश्चन्द्रापीडस्तं प्रदेशं गत्वा पादपैः परिवृत्तं वृक्षैः परिवेष्टितं शूलपागेनहेम्वरस्य शून्यं सिद्धायतनं सिद्ध-पीठम् अपश्यदित्यतिदूरेण सम्बन्धः । तत्रादितस्तृतीयाबहुवचनान्तपदानि 'कैलासनास्तैः' इत्यस्य विशेषणानि । अश्वानां विशदानां निर्भरजलानां प्रसवगसलिलानां कणजालेन विन्दुनिकरेण जनित उत्पादितः जडिमा गीतलत्वं येषां तैः तादृशैः । जर्जरितानि शिथिलीकृतानि मूर्जानां मृदुत्वचां वृषाणां वल्कलानि वल्कानि यैस्तैस्तादृशैः । धूर्जटिवृषभस्य महेशवलीवर्हस्य रोमन्धे चर्वितचर्वणकाले ये केनाः हिण्डीरास्तेषां विन्दुवाहिभिः कणवहनशीलैः । षण्मुखस्य बहाननस्य कात्तिकेयस्येत्यर्थः, यः शिखण्डी वाहनीमृतमयूरः तस्य शिखासुरिभिः चूडास्पर्शकारिभिः । अग्निष्वायाः पार्वत्याः कर्णपूरयोः कर्णावतंसमृतयोः पञ्चवयोः किसलययोः ब्रह्मासनेन सञ्जालनेन दुर्ललिताः हठविधायिनः तैस्तादृशैः । उच्चरकुरसंशको हिमालयोच्चर-

दिया । केवलं ज्विश्रान्तं वह गीतध्वनिं ही सुनाई पढ़ा था । उसके बाद कौतुकवृत्ते गीतध्वनिका उत्पत्तिस्थान जाननेकी अनिलाया कर, जानेका हलतकृत्य होकर इन्द्रायुध पर पत्न्ययन (चीन) रख और स्वयं उसके ऊपर चढ़कर गीत पर प्रीतिके कारण आगे-आगे दौड़ते वन-हरिणोंके बिना पूछे बताये हुए—मार्ग पर वह, गीतध्वनि, को लम्प कर उस सरोवरके पश्चिम तीरकी वन-वृद्धिमें होकर आगे बढ़ा । उस वनके भीतर सप्तपर्ण, बहुल, इलायची, लवङ्ग और लवली पुष्पके मनोहर सौरभ वायुके मारते परिचालित होता था, अनरोंके झड़ते वह वन मुखरित हो गया था एवं तमाल इन्होंने काली पढ़नेके कारण दिग्गजोंके नदबल प्रवाहके समान नील वर्ण था ।

क्रमसे जानने आती कादम्बलक और पवित्र कैलास पर्वतके पर्वतोंसे सन्नुष्ट होकर चन्द्रापीड उस प्रदेशके समान आ पहुँचा । कैलास पर्वतकी हवा निर्मल वल्कों बूँदोंसे शीतल थी, मोक्षपत्रकी छाँटकी करने जर्जरित कर दिया था, वल्कले वृषभके चर्वित चर्वण (जुगाली) के सनपने उत्पन्न हुए फेन-विन्दुकी लाली थी,

१. यच्चिव 'गीत' पदं न विद्यते । २. ...प्रभववाच । ३. ...ध्वनित । ४. यच्चिद सप्तच्छदपदं नोपलभ्यते ।

५. यच्चिव 'सरस्वी' इति पदं नोपलभ्यते । ६. अनिर्जलवत्... । ७. ...वृष...

अम्बिका-कर्ण-पूर-पल्लवोद्भासनैर्दुर्ललितैः, उत्तर-कुरु-कामिनी-कर्णोत्पल-प्रेङ्खोलन-द्रोहदिभिः,
आकम्पितकक्कोलैः नमेरु-कुसुम-पांशुपातिभिः, पशुपति-जटा बन्धात्तैर्वासुकि-परिपीत-शेषैः,
आह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमारुतैरभिनन्द्यमानो गत्वा च तं प्रदेशम्, सर्वतो मरकतहरितैः,
हारि हारीत-रुचि-रमणीयैः, भ्रमद्भृङ्गराज नखर-जजरित-जटर्-कुडमलैः, उन्मद-कोकिल कुल-
कवलीकृत-सहकार-कोमलाप्रपल्लवैः, उन्मदपट्-चरण-चक्रवाल-वाचालित-विकच-चून-कालकैः,
अचकित-चकोर-चञ्चु-चुम्बित-मरिचाङ्कुरैः, चम्पक-पराग-पुष्प पिञ्जर-कपिञ्जल-जम्ब-पिप्पली-

वर्त्तते देशविशेषः यस्य कामिनीनां वनितानां यानि कर्णोत्पलानि श्रवणकुवलयानि तेषां प्रेङ्खोलने आन्दोलने
द्रोहदिभिः अभिलाषकारिभिः । आकम्पितानि व्याधूनितानि कक्कोलानि कोशफलानि यैस्तैः तादृशैः । नमे-
रुकुसुमानां रुद्राक्षपुष्पाणां पांशवः परागास्तान् पातयन्तीनि तैः तादृशैः । पशुपतेर्महेशस्य जटाबन्धेन
जटानियन्त्रणेन आर्तः पीडितो यो वासुकिर्नागराजस्तेन परिपीतेभ्यः भुजङ्गानां पवनभोजित्वात् सुकेश्यः
शेषैः अवशिष्टैः । आह्लादिभिः प्रमोदकारिभिः । तथा पुण्यैः देवस्पर्शित्वात् पूतैः कैलासमारुतैः कैलासा-
चलस्पर्शित्वेनैः अभिनन्द्यमानः सेव्यमानश्चन्द्रापीडः तं प्रदेशं गीतोत्पत्तिभूमिम् गत्वा प्राप्य ।

सर्वत इति । सर्वतश्चतुर्दिषु मरकतवत् तन्नामकरत्नवत् हरितैः श्यामवर्णैः । इतः प्रभृति तृतीया-
बहुवचनान्तपदानि अग्रेनस्य 'पादपै' रित्यस्य विशेषणानि । इह लुप्तोपमा ।

हारीति । हारिणो मनोहरा हारि मनोहरम् इतं गमनं येषां ते हारीता 'हरियाल' इति ख्यातना-
मानः पक्षिविशेषाः तेषां रुतिभिः कलरवैः रमणीयाश्चेतोहरास्तैः ।

भ्रमदिति । भ्रमतां पर्यटनां मृङ्गराजानां पक्षिविशेषाणां नखरैर्नखैः जजरितानि चतानि जरटानि
परिणतानि कुट्टमलानि कोरकाणि यथा तैस्तादृशैः । 'अथ मृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे'
इति मेदिनी ।

उन्मदेति । उन्मदेन उन्मत्तेन कोकिलकुलेन विकसमूहेन कवलीकृतानि प्रासीकृतानि (मञ्जितानि)
सहकाराणाम् आम्रवृक्षाणां कोमलानि मृदुलानि अग्रपल्लवानि प्रान्तकिसलयानि येषु तैः तादृशैः ।

उन्मदेति । उन्मदेन मदमत्तेन पट्चरणचक्रवालेन मधुकरसमूहेन वाचालिता मुखरीकृताः विकच-
विकसिताः चूतकलिकाः सहकारकोरका येषु तैः तादृशैः ।

अचकितेति । अचकिता अत्रस्ता ये चकोरा जीवञ्जीवाः पक्षिणः तैः कर्तृभिः, चञ्चुभिर्जोडिभिः करणैः
सुखिता मञ्जुषाया स्मृष्टा मरिचाङ्कुराः श्वेतशोभाजनप्ररोहा येषु तैः तादृशैः ।

चम्पकेति । चम्पकानां हेमपुष्पाणां परागपुञ्जेन पुष्परजःसमूहेन अङ्गेषु तत्पतनेनेत्यर्थः, पिञ्जराः
पिङ्गलवर्णाः ये कपिञ्जलास्तित्तिरिपक्षिणस्तैर्जम्बानि खादितानि पिप्पलफलानि अमरयफलानि येषु तैः
तादृशैः । 'पिप्पलो बोधिरश्वयः' इति रत्नकोषः ।

कार्तिकेयके मयूरको शिखा का चुम्बन करती थी, पार्वतीके कर्ण-पल्लव को आन्दोलित करनेसे साहसिनी हुई थी,
उत्तर कुरुदेशों की सुन्दरियोंके धारण किये हुए कर्ण-कमलको आन्दोलित करने की अभिलाषिणी थी, कोशफल
वृक्षों को हिलाती थी, रुद्राक्षपुष्पोंसे धूलियों को गिराती थी, और शङ्कर की जटामें बंधनेसे व्यथित अनन्त-
नागके धनेसे बन्नी हुई थी । वहाँ उस सरोवरके पश्चिमके तटपर, चन्द्रापीडने चन्द्रिकाके समान श्वेत प्रभासे
समस्त प्रदेशको धवलित करती 'चन्द्रप्रभा' नामके-कैलासपर्वतके एक भागके अधोदेशमें बना हुआ भगवान् शङ्कर
का एक शून्य (जनरहित) सिद्ध-मन्दिर देखा । उसके चारों तरफ मरकतमणि के समान हरे वृक्ष लगे
थे । वे मनोहर हारीत पक्षियों की गुजारसे रमणीय लगते थे । उनकी पत्नी कलियाँ उड़ते मृङ्गराज पक्षी के
नखोंसे जजरित हो गई थी । वहाँ आर्णवों के कोमल अग्रपल्लवों को उन्मत्त कोकिल गण खा जाते थे और खिली
हुई आमकी कलियों पर मदमत्त भ्रमरोंके सुष्ठु गुहार करते थे । निम्न चित्तसे चकोर पक्षिग चञ्चुद्वारा मरिच
(मिर्च) के अङ्कुर भक्षण करते थे । चम्पक-पुष्पों परागोंसे पोले पड़े कपिञ्जल- (चातकानि रपक्षिग) पीतलके

१. ...उल्लसत । २. आकम्पितकमलैर्नमेरुकुसुमनालापांशुपादिभिः, आकम्पित...कक्कोलैः । ३. बन्धन-
वासुकि... । ४. नखजजरितजरटकुट्टमलैः । ५. सहकारकोरकैः । ६. ...चकोरचुम्बित... ।

फलैः, फल-भर-निकर-निपीडित^१-दाढिमं-नीड-प्रसूत-कलविद्धैः, प्रकीडित-कपिकुलं-करतल-
ताडन-तरलित-ताडी^२-पुटेः, अन्योन्य-कलहकुपित-कपोत-पोत-पक्ष-पाली-पातित-कुसुमैः, कुसुम-
रजोराशिशार-सारिकाश्रित-शिखरैः, शुक्र-शत-मुख-नख-शिखर-शकलित-फलस्फीतैः, जल-
धर-जल लुब्ध विप्रलब्ध-मुग्ध-चातक-ध्वान-मुखरित-तमालषण्डैः, इभ-कलभकोल्लून पल्लववे-
ल्लित-लवली वलयैः, आलीयमानै-नव-यौवन-मद-मत्त^३-पारावत-पक्ष-क्षेप-पर्यस्त-कुसुमस्त-
वकैः^४, तनुपवन-कंपित-कोमल-कदली-दल-बीजितैः, अविरल-कल-निकरावनत-नारिकेरवनैः,

फलेति । फलानां भरनिकरेण भारसमूहेन निपीडितानां पीडां प्रापितानां दाढिमानां करकवृक्षाणां
नीडेषु तद्वृक्षस्थकुलायेषु प्रसूताः चटकाभिरूपादिताः कलविद्धाश्चटका येषु तैः तादृशैः । 'चटक'
कलविद्धः स्यात्' इत्यमरः ।

प्रकीटितेति । प्रकीटितं खेलयाम प्रवृत्तं यत् कपिकुलं वानरसमूहः तस्य करतलताडनैः पाणितला-
घातैः तरलितानि कम्पितानि ताडीपुटानि ताडीदलानि येषु तैः तादृशैः ।

अन्योन्येति । अन्योन्यं मिथः कलहकुपिताः कलहकुद्धा ये कपोतपोताः पारावतशिशवः तेषां
पक्षपालीभिः पक्षत्रपङ्क्तिभिः पतितानि क्षंसितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषां तैः तादृशैः ।

कुसुमेति । कुसुमानां पुष्पाणां रजोराशिना परागसमूहेन शाराभिः कर्तुरिताभिः रज्जिताभिरित्यर्थः,
सारिकाभिः शुक्रयोषिभिः आश्रितानि अवलम्बितानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशा येषां तैः तादृशैः ।

शुकेति । शुक्रशतस्य कीरपक्षिगणस्य मुखैराननैः नखशिखरैः पुनर्भ्रमैश्च शकलितानि खण्डीकृतानि
यानि फलानि दाढिमादीनि तैः स्फीताः पूर्णाः तैः तादृशैः ।

जलधरेति । जलधरजलानि मेघसलिलानि तेषु लुब्धा इच्छुकाः नीलवसादृश्यात् तमालतरुष्वेव
तापिच्छवृक्षेष्वेव जलधरभ्रान्तयो पूर्वं तदीयजललुब्धा इत्यर्थः, पश्चाच्च विप्रलब्धा जलप्राप्त्यभावेन
प्रतारिता ये मुग्धचातकाः तेषां ध्वानेन कलरवेण मुखरितं वाचालितं तमालषण्डं तापिच्छवृक्षसमूहो येषु तैः ।

इमेति । इभकलभका हस्तित्रिशद्वर्षीयशिशवः तैः उल्लूगानि खण्डितानि पल्लवानि किसलयानि
यस्य तत्तादृशम्, अत एव वेल्लितं कम्पितं लवलीवलयं लवलीवृक्षमण्डलं येषु तैः तादृशैः ।

आलीयेति । आलीयमाना तूष्णीमभावेन विद्यमाना नवयौवनमदमत्ताः प्रत्यग्रतारुण्यमदोन्मत्ता ये
पारावताः कपोताः तेषां पक्षक्षेपैः गरुदक्षेपैः पर्यस्ता विचित्राः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा येषु तैः ।

तन्विति । तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पितैः वेल्लितैः कोमलैर्मृदुलैः कदलीदलैः रम्भापत्रैः बीजिताः
कृतव्यञ्जनाः तैः तादृशैः ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं फलनिकरेण फलसमूहेन अवनतानाम् अवनन्नीभूतानां नारिकेरानां
नारिकेलवृक्षाणां वनमरण्यं येषु तः ।

फलं खाते ये । फलके भारसे अवनत (लचे) घने अनारोंके वृक्षोंके घोंसलोंमें चटका पक्षीगण चटक-शावक प्रसव
को थीं । खेलते-दूदते वन्दरोंके कर-प्रहारसे ताल-पत्र हिलने लगते थे । परस्पर कलह होनेसे कुपित हुए कवतूरके
बच्चोंके पंखोंसे ताडित होकर उनके फूल झर जाते थे । पुष्पके परागोंसे रजित होकर शुक्र-स्त्रियों (मैना)
उनकी बोटी पर बैठी थीं । सैकड़ों शुक्रपक्षिगण (तांते) अपने मुख और नखसे उनके फलोंको डकड़े डकड़े कर
डालते थे (जिससे वह वन परिपूर्ण हो गया था) । तमाल वृक्षों को मेघ-जल समझकर लोभसे आये हुए-किन्तु
पीछे धोखा खाये हुए-मुग्ध चातकपक्षिगण उच्चैः स्वरसे तमाल-वनको मुखरित करने थे । हाथीके बच्चोंके द्वारा
(खानेके समय) पत्ते तोड़े जानेसे लवलीके वृक्ष कम्पित हो जाते थे । नव-यौवनसे मत्त हुए कवतूरके फरफरा कर,
चुपचाप बैठने से फूलोंके गुच्छे गिर जाते थे । थोटी थोटी हवासे सञ्चालित कोमल केलेके पत्ते पंखेका काम कर रहे
थे । फलोंके अधिक भारसे नारियलके वन अवनत हो गये थे । उनके आस-पास कोमल पत्तेवाले सुपारीके वृक्ष

१. ...पीडित... । २. ...विददाटिमी... । ३. ...चपलकपिकुल... ! ४. नाडिपुटेः । ५. क्वचिद्
'कलह' इति पदं नास्ति । ६. ...पोतसंहतिलोलपक्ष... । ७. ...सारिकाभिश्चशिखरैः । ८. ...जललवलयैः... ।
९. कृतालीकमान... । १०. ...यौवनमत्त... । ११. ...पर्यस्तस्तवकैः ।

अकठोर-पत्र पुट-पूर्ण-विटपि-परिवृत्तैः, अनिवारितविहङ्ग तुण्ड खण्डितखजूर-जालकैः, मधुसुखर-मधुर रव विरावितान्तरैः, अकलित-कलिका-कलाप-दन्तुरैः, अन्तरान्तरा कैलास-चर-द्विणीतरङ्गित-सिकतिल-तल भूमिभागैः, वनदेवता-करतल-निवह-निभमलकक-जल-लव सिक-मिव किसलयनिकरमतिमुकुमारमुद्रहङ्गिः, ग्रन्थिपर्ण-प्रास-मुदित-चमरीकुल-निपेवित-मूलैः, कर्पूरागुरुप्रायैः, इन्द्रायुवैरिव घनावस्थानैः, कुमुदैरिवाद्दत्त-दिनकर-कर-प्रवेश-शिशिराभ्यन्तरैः,

अकठोरैति । अकठोराणि मृदुलानि पत्रपुटानि पर्णपुटानि येषां तयोक्तैः पूर्णविटपिभिः क्रमुकवृक्षैः परिवृताः च परिवेष्टिताः तैः ।

अनिवारितेति । अनिवारितैः केनाऽप्यप्रतिरुद्धैः विहङ्गैः आकाशगामिभिः पक्षिभिः कर्तृभिः, तुण्डैः श्वश्रुभिः करणैः खण्डितं खण्डखण्डीकृत्य मृदितं पिण्डखजूराणां पिण्डीभूतखजूरफलानां जालकं समूहो येषु तैः ।

नदेति । मदेन मत्ततया मुखराणां शब्दाद्यमानानां मयूरीणां नीलकण्ठीनां मधुररवैर्मनोहरकल-रवैः विरावितानि समुत्पन्नशब्दानि अन्तराणि मध्यदेशा येषां तैः ।

अकलितेति । अकलिता अविकसिता याः कलिकाः कुङ्कुमाः तासां कलापेन समूहेन दन्तुरा उन्वोक्षताः तैः ।

इह 'अचक्रिनचकोरचक्षु' इत्याद्यारभ्य 'अकलितकलिकाकलापदन्तुरैः' इत्यन्तं वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । केवलं 'जलधरजले' इत्यादौ भ्रान्तिमानलङ्कारोऽप्यभिव्यज्यते इत्यधिकम् ।

अन्तरेति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये कैलासतरङ्गिणीनां कैलासाद्रिस्थनदीनां तरङ्गिताः समुत्पन्न-तरङ्गा अतएव सिकतिला बालूकायुताः तलभूमिभागा अधःप्रदेशा येषां तैः । इह द्वेकानुप्रासः । सिकता इत्यत्र तद्धितेलच् प्रत्ययः ।

वनदेवतेति । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां करतलनिवहनिभरक्तवसादृश्यात् पाणितलसमूह-सदृशम् अत एवालसकजलानां यावकसिल्लानां लवैर्विन्दुभिः सिक्तमिव सेचितमिव विद्यमानम्, अति-मुकुमारम् अत्यन्तमृदुलं किसलयनिकरं किसलयपुञ्जम्, उद्रहङ्गिधारणं कुर्वङ्गिः ।

इह आद्योपमा क्रियोपेक्षा च, अनयोश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।

ग्रन्थेति । ग्रन्थिपर्णानां शुक्लामकतरविशेषाणां प्रासेन अशनेन मुदितं हर्षितं यच्चमरीकुलं हरिण-विशेषममूहस्तेन निपेवितानि आश्रितानि मूलानि पुष्पानि येषां तैः । 'ग्रन्थिपर्णं शुक्लं घर्हम्' इत्यमरः । कर्पूरेति । कर्पूरा अन्तर्गमितघनसारवृक्षाः, अगुरवो राजार्हा वृक्षाश्च प्रायेण बाहुल्येन येषु तैः ।

'लगुर्वगुरु राजार्हम्' इति हैमः ।

इन्द्रेति । इन्द्रायुधैः इन्द्रधनुर्मिरिव, घनं सान्द्रम् अवस्थानं स्थितिपयां तैः, अन्यत्र तु घनेषु सेवेषु अवस्थानं येषां तैः ।

कुमुदैरिति । कुमुदैः कैरवैरिव, अदत्तेन दिनकरकरप्रवेशेन सूर्यरश्मिपातेन कारणेन शिशिरं शीत-लम् अभ्यन्तरं मध्यभागो येषां तैः, पादपपत्रैः—घनावस्थानेन पर्णकिसलयैर्लघ्वप्रदेशावरणात्, कुमुदपत्रै-
तु—सङ्कोचेन प्रवेशासम्भवादित्याशयः ।

लगे थे । कोई निवारण नहीं करता था । इसलिये पक्षीगण चोंचोंसे निहखजूर-समूहको कुतर डालते थे । उनके मध्य भागमें ते नदसे शब्द करते नयूरी गणके मधुर स्वर निकलते थे । अविकसित कलिकासमूहसे वे विस्मित थे (अर्थात् उनमें अन्त्याधुन्य कलियां लग रही थीं) वहा के बाहुकानय भूमि पर मध्यमें कैलास-पर्वतस्थ नदियों की तरङ्गोंके झकोरे लगते थे । वन-देवताओंके पाणिजल समूह (हथेली) के समान अलङ्कारके रसकी बूँदोंसे नानो गोली हुई ही ऐसे-अत्यन्त कोमल पद्मवसमूह धारण किये (आ रहे) थे । शुक्ल-नामक वृक्ष विटप का पर्ण मध्य कर चमरी हरिणगणके झुण्ड उनको जटके आगे प्रसन्न-चित्तसे बैठे थे, और उन वृक्षोंके बीचमें कर्पूर और अगुरु वृक्ष ही अधिकसंख्यक थे । इन्द्रधनुज जिस प्रकार नेत्रके ऊपरमें रहता है वे वृक्ष भी उसी प्रकार सघन भावसे स्थित थे; सङ्कुचित होनेसे मूर्धरश्मियोंके प्रवेश नहीं होनेके कारण कैरव-समूहके अभ्यन्तरमें जिस प्रकार शीतलता रहती है, उसी प्रकार पत्रोंके ऊपर भागसे आवृत होनेसे सूर्यरश्मियोंका प्रवेश नहीं होनेके कारण उन

१. ...पूत, पूर्णः । २. ...विराजितान्तरैः चित । ३. अकलित-दन्तुरितैः । ४. ग्रन्थिपर्णक, प्राससमु-दित । ५. घनावलीत्यानेः । ६. ...दिनकरप्रवेशः ।

दाशरथिबलैरिवाञ्जन-नील-नल^१-परिगतप्रान्तैः, प्रासादैरिव सपारावतैः, भवनतापसैरिव सन्नि-
हितवेत्रासनैः, रुद्रैरिव नागलतावद्धपरिकरैः, उदधि-कूल-पुलिनैरिव निरन्तरोद्भिन्न-प्रबाल-
लतांकुर-जालकैः, अभिपेकसलिलैरिव सर्वौषधिकुमुम-फल-किसलय-सनाथैः, आलेख्यगृहैरिव

दाशेति । दाशरथेः रामचन्द्रस्य बलानि सैन्यानि तैरिव, अञ्जनवत् कञ्जलवत् नीलाः कृष्णवर्णा ये नलाः तत्संज्ञकवृणविशेषाः तैः परिगताः परिवोष्टताः प्रान्ता अवशिष्टप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र तु—
आञ्जनः अञ्जनात्मजो हनुमान् नीलो नलश्च वानरविशेषौ तैः परिगतः परिगृहीतः प्रान्तः अग्रप्रदेशो येषां तैः ।

प्रासादैरिति । प्रासादैः अट्टालिकाभिरिव, पारावतैः कपीभिः कपोतैश्च सह स्थिताः तैः । 'पारावतः कलरवे शैले मर्कटतिन्दुकैः' इति विश्वः ।

भवेनेति । भवनतापसैरिव गृहस्थतपस्विभिरिव, सन्निहिताः समीपवर्तिनः वेत्राणि वेतसलता असनाः प्रियसालकद्रुमाश्च येषां तैः, अन्यत्र तु सन्निहितानि समीपवर्त्तीनि वेत्रासनानि वेतसरचितविष्टराणि येषां तैः ।

रुद्रैरिति । रुद्रैः एकादशरुद्रैरिव, नागलताभिः ताम्बूलीभिः बद्धः पूर्णः परिकरो मध्यदेशो येषां तैः अन्यत्र तु नागलताभिर्वह्नीवल्गुत्वमानैः भुजङ्गैर्वद्धाः परिकराः कटिभागा येषां तैः । 'ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवक्ष्यपि' इत्यमरः ।

उदधीति । उदधिकूलपुलिनैरिव समुद्रतटजलोद्भिन्नप्रदेशैरिव, निरन्तरं घनम् उद्भिन्नं प्रकाशितं प्रवालानां किसलयानां वल्लीप्ररोहाणाञ्च जालकं समूहो येषु तैः, अन्यत्र तु निरन्तरं सततम् उद्भिन्नं तरङ्गाघातेन उरिधत्तं प्रवाललतानां विद्रुममणिपर्झानाम् अङ्कुरजालकं उदङ्मुद्रत्पण्डसमूहो येषु तैः 'प्रवालोल्ली किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' इति विश्वमेदिन्यौ ।

अभिपेकेति । अभिपेकसलिलैर्देवादिस्नानीयजलैरिव, सर्वौषधीनां सर्वविधफलपाकान्तव्रततीनां कुसुमैः पुष्पैः फलैः किसलयैः सनाथा युक्तास्तैः, अन्यत्र तु—

'सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शटी चम्पकमुस्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥

इति परिगणितद्रव्यसमूहात्मकसर्वौषधिभिः कुसुमैः फलैः किसलयैश्च तत्तद्वाक्यसूचितैः सनाथानि युक्तानि तैः ।

आलेख्येति । आलेख्यगृहैश्चिप्रभवनैरिव, बहुवर्णैः शुक्लनीलादिभिः चित्राणि आश्रयाणि पत्राणि पत्रा येषां तयोक्तानां शकुनीनां पक्षिणां शतेन समुदायेन शोभिताः भूयिष्ठास्तैः, अन्यत्र तु—बहुभिवर्णैरनेकवर्णैः चित्रेषु आलेख्येषु यानि पत्राणि वाहनानि हस्त्यश्वादीनि शकुनयः पक्षिणश्च तेषां शतेन समुदायेन शोभितैर्भूयिष्ठैः । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ।

वृक्षों का अन्यन्तर भाग शीतल था; रामचन्द्रजीके सैन्यगण का अग्रभाग जिस प्रकार हनुमान, नल और नील द्वारा अधिष्ठित था; उसी प्रकार उन वृक्षोंका प्रान्त भाग भी अञ्जन (कज्जल) के समान नीलवर्ण ज्याम वृक्षों के परिवेष्टित था; अट्टालिकानों के जिस प्रकार कपोतगण रहते हैं, उन वृक्षसमूहोंमें भी उसी प्रकार वानरगण थे; गृहस्थ तपस्विगणों के समीपमें जिस प्रकार वेत्रासन रहते हैं, उन वृक्षोंके समीपमें भी उसी प्रकार वेतस-वेत, और असन-प्रियसालक वृक्ष थे; रुद्रगणका कटिदेश (कमर) जिस प्रकार लताके समान लम्बवान सर्पद्वारा बद्ध रहता है उन वृक्षोंका मध्यस्थान भी उसी प्रकार ताम्बूललतासे बद्ध (परिपूर्ण) था; समुद्र-तटके समीपवर्त्ती पुलिनमें जिस प्रकार तरङ्गोंके आघातसे निरन्तर ही श्रेणीबद्ध भावसे प्रवाल-मणिके खण्डसमूह अस्कार निकलते हैं, उन वृक्षोंके मध्यमें भी उसी प्रकार पल्लव और लताके अङ्कुर (नवीन पत्ते और कोंपल) तर्पण भावसे निकलते थे; देवता और राजानोंके स्नानीय जल जिस प्रकार सर्वौषधि (सुरा मांसी-प्रभृति), पुष्प, फल और पल्लव-संयुक्त रहता है वे वृक्ष भी उसी प्रकार सर्वौषधिके (फल पत्र जाने पर जो जो लतायें सुरक्षा जाती हैं, उन सब लताने) पुष्प, फल और पल्लवसे संयुक्त थे; चित्रशाला जिसप्रकार नानाविध वर्णद्वारा चित्रित इति-अथप्रभृति वाहनके एवं पक्षीके चित्र-

बहु-वर्ण-चित्र-शकुनि-शतशोभितैः,^१ कुरुभिरिव भारद्वाजोपसेवितैः,^२ महासमरमुखैरिव पुत्राग-समाकृष्ट-शिलीमुखैः, महाकरिभिरिव प्रलम्ब-बाल-पुल्लव स्पृष्ट-भूतलैः, अप्रमत्तपार्थिवैरिव पर्यन्तावस्थित-बहुगुल्मकैः, दंशितैरिव भ्रमर-सङ्घात-कवचावृतकायैः, प्रमाणाभिमुखैरिव वानर-कराङ्गुलि-स्पृष्ट मुखैः, अवनिपालशयनैरिव सिंहपादाङ्किततलैः, आरब्धपञ्चतपः-

कुरुभिरिव । कुरुवो दुर्योधनाद्यस्तेरिव, भारद्वाजेन व्याघ्राटपञ्चिणा द्रोणाचार्येण च उपसेवितैः अधिष्ठितैः । 'भारद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटाख्यविहङ्गमे' इति मेदिनी ।

नहेति । महासमरो महासंग्रामः तस्य मुखैः प्रारम्भैरिव, पुत्रागैर्नागकेशरकुसुमैः समावृष्टाः स्वमधुलोभेनानीताः शिलीमुखा नमुषा येषु तैः, अन्यत्र पुन्नागैः पुंगवैः समाकृष्टाः समाकृष्य प्रापिताः, शिलीमुखा बाणा येषु तैः । तत्र शराणामत्यधिकत्वादेव पुत्रागैर्नयनम् । अतएव 'महासमरे' व्यभिहितमित्याशयः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेणिनिःसारणास्ययो' इत्यनेकार्थः । 'नागकेशरपुत्रागनागदन्तकमस्तके' इति । मेदिनी । 'अलिबाणी शिलीमुखौ' इत्यमरः ।

महेति । महाकरिभिर्गजश्रेष्ठैरिव, प्रलम्बैर्लम्बमानैः बालपुल्लवैः प्रत्यग्रक्सिलयैः स्पृष्टानि सङ्घटितानि भूतलानि अधःप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र तु—प्रलम्बैरायतैः बालपुल्लवैः विवृतनलाङ्गुलैः स्पृष्टानि भूतलानि येषां तैः । 'बालः कचे शिशौ मूर्खे ह्रीवरेऽश्वेमपुच्छयोः' इति विश्वः ।

अप्रमत्तेति । अप्रमत्ताः सावधाना ये पार्थिवा भूपतयस्तैरिव, पर्यन्ते प्रान्तदेशे राज्यसीमान्ते च अवस्थिता विद्यमाना यद्वोऽनेके गुहमाः स्तम्भाः प्रकाण्डा इत्यर्थः । सेनानिवेशाश्च येषां तैः । 'गुहमः स्तम्भे प्लिहि वटसैन्ययोः सेन्यरचणे' इति विश्वः ।

दंशितैरिति । दंशितैः सङ्ग्रामसङ्गैर्लोकैरिव, भ्रमरसङ्घाताः पुष्परसलीभेनोपविष्टभ्रमरवृन्दाः कवचानीव वर्मणीव तैः आवृतकाया आच्छादितदेहास्तैः, अन्यत्र तु—भ्रमरसङ्घातवत् भ्रमरगणवत् कवचैः तद्वद्दयामवर्णैर्वर्मभिरित्यर्थः, आवृतकाया येषां तैः । 'सङ्घट्टो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः' इत्यमरः ।

प्रमाणेति । प्रमाणाभिमुखैः सुवर्णादितोलनप्रवृत्तैर्लोकैरिव, वानरैः कपिभिः कर्तृभिः कराङ्गुलिभिः करशाखाभ्यः करणैः स्पृष्टा आच्छिष्टा गुञ्जाः कृष्णला येस्तैः सुवर्णादितोलनकाले सर्वैरेव गुञ्जा उपादीयन्ते ।

अवनीति । अवनिपालशयनैरिव नरपतितद्वैरिव, सिंहानां मृगेन्द्राणां पादैश्चरणाचङ्गैः अङ्कितानि चिह्नितानि तलानि निम्नवत्तिशयनतलानि येषां तैः ।

आरब्धेति । आरब्धा पञ्चतपःक्रिया पञ्चाग्निसाधनकर्म यैस्तैः तपस्विभिस्तापसैरिव, ग्रीष्मर्तौ स्वविष्टराणां चतुष्कोणेपु चत्वारः प्रज्वलितानय ऊर्ध्वं च सूर्यं एवं कृत्वा ये तपस्यां कुर्वन्ति ते पञ्चतपसः

समूहते शोभित रहती है, वे वृक्ष भी उसी प्रकार अनेकविध वर्णसे चित्रित-पक्ष-समन्वित पक्षियोंसे शोभित थे; दुर्योधन प्रभृति कुरुवंशीयगण जिसप्रकार द्रोणाचार्यद्वारा सेवित थे, वे वृक्ष भी उसीप्रकार भारद्वाज पक्षीद्वारा सेवित थे; महायुद्धके प्रारम्भमें जिसप्रकार हाथियों की तरफ बाण फेंके जाते हैं, वे वृक्ष उसीप्रकार नागकेशर (नीलसरी) फूलके गन्धसे भ्रमरोंका आकर्षण करते थे; बड़े बड़े हाथियोंके बड़े पूँछकी बालोंकी नोक जिसप्रकार भूतल-स्पर्श करती थीं, उन वृक्षोंके नये नये पहलव उसीप्रकार झुक झुककर भूतलस्पर्श करते थे; अप्रमत्त राजाओंके राज्यके सीमान्तमें जिसप्रकार बहुत सेचानिवेश रहता है, उस वृक्षसमूहके प्रान्तभागमें भी उसीप्रकार बहुत शाखा-पत्रविहिन वृक्ष थे; संग्राममें सञ्चित वीरगणका शरीर जिसप्रकार भ्रमरसमूहके समान कृष्णवर्ण कवच-द्वारा आवृत (ढँका हुआ) रहता है, उस वृक्षसमूहके सब स्थान भी उसीप्रकार कवचके समान भ्रमरसमूहद्वारा आवृत थे; सुवर्ण तौलनेमें लोग जिसप्रकार वानरके समान हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुञ्जा स्पर्श करते (चिरमिट्टी उठाते) हैं, उसीप्रकार उस वृक्षसमूहके मध्यमें भी वानरगण हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुञ्जा स्पर्श करते (चिरमिट्टी उठाते) थे; राजाओंकी शय्याकी नोचेका पर्यङ्क जिसप्रकार सिंहके पादके समान पावेसे सज्ज रहता है, उस वृक्षसमूहके नोचेका स्थान भी उसीप्रकार सिंहके पादचिह्ने चिह्नित था; जहाँ पञ्चाग्निसाधनरूप तपस्या आरम्भ होती है, वहाँ जिसप्रकार पराग्नि-साधन करनेवाले अग्निसमूहसे परिवेष्टित रहते हैं, वे वृक्षसमूह भी उसीप्रकार

१. ...संशोभितैः ।

२. भारद्वाजोपसेवितैः ।

३. ...सन्नात ... ।

४. प्रमाणाभिमुखैरिव ।

५. ...अङ्किततलैः ।

क्रियैरिवोच्छ्रितशिशिमण्डलपरिवृतैः, दीक्षितैरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्डूयनैः, जरद्गृहसु-
निभिरिव जटालबालकमण्डलधरैः, १ इन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः, पादपैः परिवृतं चन्द्र-
प्रभान्नस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया घवलयतस्तं प्रदेशं
तल-भागसन्निविष्टं भगवतः शूलपाणेः शून्यं सिद्धायतनमपश्यत् ।

तच्च पवनोद्भूतैः २ इतस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्मधूलिपटलैः ३ घबलीक्रियमाणकायः
पशुपतिदर्शनहेतोर्वलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतम्, आयतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः

इत्यभिधीयन्ते तैरिवैतैर्धैः, उद्भूताः शिखाश्चूडाश्चालाश्च यस्य तेन शिशिमण्डलेन मयूरसमूहेन वह्नि-
गणेन च परिवृताः परिवेष्टितास्तैः ।

दीक्षितैरिति । दीक्षितैः यज्ञे गृहोत्तमैर्यजमानैरिव, कृतं विहितं कृष्णसारैर्कृष्णविशेषैः कर्तुमि-
विषाणैः शृङ्गैः कर्णैः कण्डूयनं येषां तैः, अन्यत्र तु—कृतं कृष्णसारविषाणैर्नृगविशेषशृङ्गैः कण्डूयनं शरीर-
खर्जनं यैस्तैः । सञ्जातदीक्षाणां कृष्णसारविषाणैर्गार्गाक्षजनप्रातपादनादिस्थाशयः । तथा च श्रुतिः—
'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति । 'कण्डूः कण्डूयनं खर्जू, कण्डूया' इत्यभिधानचिन्तामणिः ।

जरदिनि । जरन्तो वृद्धा ये गृहसुनयो गृहस्थतपरिवनः तैरिव, जटामु मूलेषु बालबालानां सलिला-
घाराणां मण्डलं समुदायं धरन्तीति तैः, अन्यत्र तु—जटालं जटायुकं बालकमण्डलं बालकानां धरन्ति
परिरक्षन्तीति तैः । तेषां दारयुक्तया तुतजननसम्भव इत्यवधेयम् । 'मूले लक्षकचे जटा' इत्यमरः ।

इन्द्रेति । इन्द्रजालिकैरिव, दृष्टिहारिभिः मनोज्ञत्वाद्योचनाकार्यभिः अन्यत्र तु प्रकृत्या जनानां
यथायद्यदृष्टिसामर्थ्यहारिभिः । इह 'इन्द्रायुधैरिव' इत्यारभ्य 'इन्द्रजालिकैरिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

पादपैरिति । पादपैः उक्तविशेषगयुक्तैर्वृक्षैः परिवृतं परिवेष्टितम् । तस्य सरसः पश्चिमे तीरे प्रतीक्ष्यां
तटे ज्योत्स्नावदातया चन्द्रिकावच्छुन्नया प्रभया स्वकान्त्या तं प्रदेशं तत्प्राप्तवृत्तिभूभागं घवलयतः
शुचं विदधतः, चन्द्रप्रभनान्नश्चन्द्रप्रभाभिधानस्य कैलासपादस्य कैलासप्रत्यन्तपर्वतस्य तलभागसन्नि-
विष्टम् अधोभागसंस्थितं भगवतः सर्वसमर्थस्य शूलपाणेः महेश्वरस्य, शून्यं जनवर्जितं सिद्धायतनं
लोकसिद्धिप्राप्तिभवनम् अपश्यत् दृष्ट्वा ।

तच्चेति । नदायतनं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च स्थग्वरम् अद्राक्षीदिति मन्बन्धः । पवनेन वायुना
उद्भूतैः परिचालितैः इतस्ततः समापतद्भिः यत्र तत्र निपतद्भिः केतकीगर्मधूलिपटलैः केतकीपुष्पमध्यम-
त्तिरागपन्तैः घबलीक्रियमाणः श्वेतीक्रियमाणः कायः शरीरं यस्य सः तादृशः, अतएव पशुपतिदर्शनहेतोः
महेश्वरावलोकनार्थं केतकीगर्मधूलिपटलैरिव बलात् हठात् भस्मव्रतम् अवपदेषु विनूतिधारणनियनं प्रति-
प्रद्यमान अङ्गीक्रियमाण इव सन् । पशुपतिपूजने भस्मधारणस्यावश्यकतामाह कात्यायनः—

आद्ये यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । ध्वनिपुण्ड्रः पूताः सा मृत्युं जयति मानवः ॥

विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥

तथा तदायतनप्रवेशपुण्यैः सिद्धायतनप्रवेशसुकृतैः परिगृह्यमाण काल्पित्यमाण इव च सन् । इह
'प्रतिपाद्यमान इव' 'परिगृह्यमाण इव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

जैत्रो शिलाबाले मयूरगणैः परिवेष्टितं ये; यदनें दीक्षितं होत्रं यजमानगण वित्तप्रकारं शरीर-खुजलने पर
कृष्णसार (दूध) के ताँगेले शरीर खुजलाते हैं, वे वृक्ष भी उत्तमप्रकार कृष्णसारगणके ताँगेले खुजलाये जाते थे;
वृद्ध गृहस्थ सुनिगण वित्तप्रकार जटाधारी बालकोंका परिपालन करते हैं, उन वृक्षोंने भी उत्तमप्रकार बालबालोंको
धारण किये हैं—अर्थात् जड़के गल्ले ब्याँवें हैं और धाले बने हुए हैं; ऐन्द्रजालिकगण जैसे अपनी शक्तबलसे
लोगोंके देखनेको शक्ति हर लेते हैं, वे वृक्ष भी उत्तम प्रकार दुन्दर होनेसे दृष्टिका आकर्षण करते थे ।

चन्द्रापीठने जाकर उस मन्दिरके अन्दर प्रवेश किया, उस समय वायुसे उड़कर इधर उधरते आर हुए केत-
कीकुसुमके अन्धन्तरके परागसे चन्द्रापीठका शरीर घबलवर्ग हो जानेके कारण ऐसा प्रतीत हो रहा था कि उल्टे मानो
नहादेवके दर्शनके लिए बलात्कार अपने शरीर पर भस्मको लगा लिया हो और मन्दिरमें प्रवेश करनेके पुण्य ही ने

१. दीर्घकय, ... कमण्डलुपरैः । २. भूतल ... । ३. क्वचिद् शून्यमिति पदं नोपलभ्यते । ४.
पवनोद्भूतैः, पवनोद्भूतैः । ५. ... धूलिभिः, धूलिध्वलैः ।

प्रविश्याद्राक्षीत् चतुस्तन्मस्फटिकमण्डपिकानलप्रतिष्ठितम्, अचिरोद्धतैराद्राद्रदलशिखरै-
गलवजलबिन्दुभिः ऊर्ध्वविपाटित-चन्द्रभिन्वयलैरिव निजादृहासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव
पाञ्चजन्यसहोदरैरिव क्षीरोदहृदयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनी-
पुण्डरीकैः कृतार्धनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणम्,
चराचरगुरुं चतुर्मुखं भगवन्तं त्र्यम्बकम् ।

तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनाम्, उपरचितब्रह्मासनाम्, अतिविस्ता-

चतुरिति । चत्वारश्चतुस्तयाकाः स्तम्भाः स्थूणा यस्याः सा चतुस्तम्भा या स्फटिकमण्डपिका
चन्द्रकान्तमयलघुमण्डपः तस्याः तलेऽधःप्रदेशे प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । त्र्यम्बकमित्यस्य विशेषणमेतत् ।
अचिरोद्धतैः स्वरूपकालोत्पातैः अत एव च ऊर्ध्वं ऊर्ध्वप्रदेशे विपाटितस्य विदारितस्य चन्द्रभिन्वयस्य
शशिमण्डलस्य दलैः तण्डैरिव विद्यमानैः तेन्योऽपि पयूपयिन्दुनिःसरणादित्याशयः । निजस्य स्वकीयस्य
शिवमग्निधन इत्यर्थः । अदृहासस्य महनो हासस्य अवयवैरिव । शेषस्य नागाधिपतेः फणानां फटानां
शकलैः तण्डैरिव, तेषामपि स्वच्छत्वाद्वोलसदशावाच्चेत्याशयः । पाञ्चजन्यः पातालोत्पन्नो लक्ष्मीपतेः शङ्खः
तस्य सहोदरैः एकोदरमुत्पन्नपद्माभिरिव स्वच्छववर्तुटाकारत्वादित्याशयः । इह.....चन्द्रविग्यदलै-
रिव 'निजादृहासावयवैरिव' 'शेषफणाशकलैरिव' 'पाञ्चजन्यसहोदरैरिव' सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।
क्षीरोदस्य दुग्धसिन्धोः हृदयाकारैः हृत्पुण्डरीकसदृशैः तुल्यधेतत्वादित्यभिप्रायः । इहायोपमा । तथा
उपपादितो निरोचकागो विहितो मौक्तिकमुकुटविभ्रमः स्वेषु रसोद्भवमयकिरीटभ्रान्तिर्यस्तैः ।
इह भ्रान्तिमानलङ्कारः । शुचिभिः पूतैः मन्दाकिनीपुण्डरीकैः आकाशगङ्गासमुत्पन्नयुगलैः, कृता
विहिता धर्चनार्चना पूजा यस्य तं तादृशम् । अमलया स्वच्छया मुक्ताशिलया रसोद्भवतुल्यपद्मपापागेन
घटितं रचितं लिङ्गं स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, चत्वारि मुखानि यस्य स तं चतुर्मुखं भगवन्तं माहात्म्य-
वन्तं त्र्यम्बकं शिवम् । ननु भगवतो महेश्वरस्य पञ्चवक्त्रत्वेनैव लोके प्रसिदिस्तत्रैक्यमत्र चतुर्मुखत्वोप-
पादनमिति चेत् ? अत्राहुः—

‘तदूर्ध्वभागः सज्जातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः । पञ्चकेशरैर्गौराङ्गकायो ब्रह्मा महेश्वरः ॥’

इति कल्किपुराण- (द्वादशाध्याय) वचनाच्चतुर्मुखी अपि शिवस्य मूर्तिरिति प्रतिपादनेनोक्तं-
ङ्गानिरवकाशान् ।

तत्वेति । किञ्चेति चार्थः । तस्य त्र्यम्बकस्य दक्षिणां याग्याभिमुखीं मूर्तिं प्रतिनाम् आश्रित्य अव-
लम्ब्य अभिमुखीन् आसीनां तत्समये उत्तरमुखीं सर्वां निपण्णाम्, ‘प्रतिपन्नपाशुपन्त्रतां वन्यकां ददर्श’-
इत्यतिदूरस्यायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि कन्यकामित्यस्य विशेषणानि ।

उपरचितेति । उपरचितं विहितं ब्रह्मणः प्रजापतेः आसनमिव आसनं यथा तां तादृशीं कमलासनो-
पविष्टामित्यर्थः ।

अन्तीति । अतिविस्तारिणा अतिशयप्रसरणशीलेन सर्वदिङ्मुखानां पञ्चावकेन आच्छादकेन प्रलय-

नानो वस्ते कालिङ्गन कर (कर) लिया हो । वहाँ वस्तेने चराचरके गुरु, समस्त त्रिभुवनमेंन्दित-चरण भगवान्
चतुर्मुखं महादेवको देखा । उनका लिङ्ग निर्मल मुक्ताके समान श्वेतवर्ण प्रस्तरद्वारा निर्माण किया हुआ था ।
उत्ते चार स्तम्भगले छोटेसे स्फटिकमय मण्डपमें स्थापित किया गया था और आकाशगङ्गासे तत्काल मोटे हुए,
अत्यधिक आर्द्र, दलाप्रसे जलकी बूँदें टपकने पवित्र श्वेतकमलोंसे उसकी पूजा की गई थी । वे श्वेतकमलके ऊपर
आगले विदारित होने पर चन्द्रमण्डलके मन्दतन्मूह (टुकड़ों) के समान, अपने (महादेवके) अदृहासके
(वहाकेकी हँसके) अवयवोंके समान, शेषनागकी फणके टुकड़ोंके समान, पाञ्चजन्यशङ्खके सहोदरोंके समान
एवं एकोदरसमुद्भूते दलमयके समान थे तथा उन्हें देखकर मोतीके मुकुटों की भ्रान्ति होती थी ।

चन्द्रानां वने उनकी दक्षिणामूर्तिके सामने ब्रह्मलोक और पाशुपत-त्रय धारण करके बैठी हुई एक कन्याको

रिणा सर्वदिग्मुखप्लावकेन प्रलय-परिप्लुत-शीरपयोधि-पूर-पाण्डुरेण अतिदीर्घकालसञ्चितेन तपोराशिनेव सर्वतो विसर्पता पादपान्तरैस्त्रिस्तो जलनिभेन पिण्डीभूय बहतेव देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवल्यन्ती कैलासगिरिम्, अन्तर्द्रष्टुरपि लोचनपथप्रविष्टेन श्वेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेह-तया स्फटिकगृहगतामिव दुग्धसलिलमग्न्यामिव विमलचीनांशुकान्तरितामिव आदर्शतलसं-क्रान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिव अपरिस्फुट-विभाव्यमानावयवाम्, पञ्चमहाभूतमय-

काले कृत्वापान्तसमये परिप्लुतस्य उद्वेलितस्य शीरपयोधेः दुग्धसमुद्रस्य पूरवत् प्रवाहवत् पाण्डुरेण श्वेत-वर्णेन । सर्वतो विसर्पता परितः प्रसरता, अतिदीर्घकालसञ्चितेन अतिविस्तृतसमयैकत्रीकृतेन तपो-राशिना तपःसमूहेनैव विद्यमानेन । त्रिस्तोतसो विपद्गङ्गाया जलनिभेन सलिलसदृशेन । पादपान्तरैः तरुणामन्तरालदेशैः पिण्डीभूय समूहीभूय प्रसरणे तरुभिः प्रतिबन्धकताचरणात् मिश्रः समूहीभूय बहतेव, देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिपरम्परया सगिरिकाननं सपर्वतवनं तं प्रदेशं चन्द्रमयमिव कुर्वती विदधतीम्, तत्कान्तेर्धवलवादिष्यभिप्रायः ।

इह.....'शीरपयोधेः पूर्ववत् शुभ्रवर्णेन' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'तपोराशिनेव' इत्यत्र तपसः शास्त्रीय-कलेशरूपत्वेन गुणत्वाद् गुणोत्प्रेक्षा, 'त्रिस्तोतोजलनिभेन' इत्यत्र आर्थोपमा ।... 'पिण्डीभूय बहतेव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । 'चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा-गुणोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

अन्यथेति । अन्यथा मिश्रप्रकारेणैव देहप्रभयैव कैलासगिरिं रजताद्रिं धवल्यन्ती स्वतः शुभ्रमपि पुनः कृत्रिमश्वेतिमानमापादयन्तीमिव विद्यमानाम् । प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । द्रष्टुरपि विलोकयितुरपि जनस्य अन्तःशरीराभ्यन्तरे लोचनपथप्रविष्टेन नेत्रमध्यमार्ग-गतेन देहप्रभावितानेन मनश्चितं श्वेतिमानं धवलमग्नं नयन्तीं प्रापयन्तीमिव विद्यमानाम् । केवला-वलोकनेनैव विलोकयितुश्चित्तस्य सन्तोषेण प्रसन्नत्वादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अतिधवलेति । अतिधवलया अत्यन्तशुभ्रया प्रभया कान्त्या परिगतो न्यासो देहः शरीरं यस्या-स्तस्या भावस्तया कारणेन, स्फटिकगृहगतामिव स्फटिकमणिभवनप्राप्तामिव, दुग्धसलिलमग्न्यामिव शीरो-द्वन्द्वितामिव, विमलचीनांशुकान्तरितामिव निर्मलसूक्ष्मवस्त्रविशेषावृतामिव, आदर्शतले दर्पणे संक्रान्तां प्रतिबिम्बितामिव, तथा शरदभ्रपटलेन शरत्कालीनस्वच्छमेघसमूहेन तिरस्कृतामन्तर्हितामिव, अत एव प्रभावरणात् अपरिस्फुटम् अस्पष्टं यथा स्यात्तथा विमान्यमाना ज्ञायमाना अवयवा बह्वप्रत्यङ्गानि यस्या-स्ताम् । इह पञ्चक्रियोत्प्रेक्षायां मिथो नेत्रपेक्षेण विद्यमानत्वात्संस्पृष्टिः ।

पञ्चेति । पञ्चमहाभूतमयं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशस्वरूपं द्रव्यात्मकम् अङ्गनिष्पादनोपकरणकलापं देहरचनासामग्रीसमुदायम् अपहाय परित्यज्य प्रजापतिना केवलेन एकेन धवलगुणेन शुभ्रगुणेन उत्पा-

देखा । उसके शरीरका कान्तिप्रवाह अतिविस्तृतनस्ते निकलकर तमो दिशाओंको प्लावित करता (डुबाता) था, प्रलय-कालीन उद्वेलित (उमड़े) शीरसमुद्रके प्रवाहके समान शुभ्रवर्ण था, सर्वदिग्ब्यापी दीर्घकाल-सञ्चित तपस्या-राशिके समान विराजमान था एवं आकाशगङ्गाके जलप्रवाहके समान वृष्टीके बीच-बीचमें एकत्र नमिलित होकर बह रहा था, इस प्रकार शरीरको प्रभाद्वारा वह मानो पर्वत और वनके सहित उस प्रदेशको सम्पूर्ण चन्द्ररश्मिमय करती (पाठान्तरसे हाथी दाँतका वना हो ऐसा कर देती) थी, कैलाश पर्वतको अन्य प्रकारसे ही मानो धवलित करती थी, उस कान्त्याको केवल देखनेसे ही उसके शरीरका कान्तिप्रवाह देखनेवालेके नयनमार्गके भीतरसे प्रवेश करके ही मानो मन पर्यन्त शुभ्रवर्ण कर देतः थी । अत्यन्त धवलवर्ण प्रभापुञ्जते उत्तका शरीर परिवेष्टित होनेके कारण अङ्ग-प्रत्यङ्ग स्पष्टरूपसे देखनेमें नहीं आते थे, अतएव वह, मानो स्फटिक-मय गृहके अभ्यन्तरमें बैठी हो, दुग्ध-मिश्रित जलमें निमग्न हो, निर्मल चान्दशाय नहीन वस्त्रसे आच्छादित हो, दर्पणके अभ्यन्तरमें प्रतिबिम्बित हो एवं शरत्कालीन मेघसमूहसे आवृत हो ऐसी प्रतीति होती थी । विधाताने पञ्चमहाभूतस्वरूप द्रव्यात्मक शरीर-

१. 'विप्लुत' । २. 'पयःपूरपाण्डुरेण । ३. तपोराशिनेव विसर्पता । ४. दन्तमयमिव, हतमयममिव । ५. लोचनपथं प्रावेश्य, 'प्रविष्टेव । ६. अतिबहल' । ७. 'चैलांशुकान्तरितामिव । ८. परिस्फुट' ।

मपहाय द्रव्यात्मकमङ्गल^१-निष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणेनैव केवलमेनोत्पादिताम्, दक्षा-
ध्वरं क्रियामिवोद्धतं गण-कच-प्रह-भयोपसेवितव्यम्बकाम्, निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गी^२
रतिमिव मदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्, क्षीरोदधि-देवतामिव सहवास-
परिचित-हर-चन्द्रनेत्रोत्कण्ठाकृष्टाम्, इन्दुमूर्त्तिमिव स्वर्भानु-भयकुत-त्रिनयन-शरण-गम-
नाम्, ऐरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठत-शितिकण्ठाचिन्तितोपनयाम्, पशु-
पति-दक्षिण-मुख-हासच्छविमिव बहिरागत्य कृतावस्थानाम्, शरीरिणीमिव रुद्राद्भूलनभूतिम्^३

दितां निर्मितामिव पृथिव्यादिसामग्र्युत्पन्ने तु तद्गुणानां नीलपीतादीनामप्यत्र सम्मेलनेन एवंविधशौ-
चव्यासम्भवादित्याशयः । क्रियोप्रेक्षा ।

दधेति । उद्धतैर्यलगर्वितैः गणैः प्रमयादिभिर्यः कचप्रहः केशार्कर्षणं तस्माद् भयेन त्रासेन उपसेविनः
रक्षणार्थमवलम्बितः ग्यम्बको महेश्वरो यया तां ताहशीम्, दक्षस्य प्रजापतेः अध्वरक्रिया यज्ञकर्मतामिव
विद्यमानाम्, तस्या अप्सरयुक्तरूपरूपत्वेन शुभ्रत्वादिरपमिप्रायः । क्रियोप्रेक्षा ।

पुरा क्लिष्ट दक्षप्रजापतिना शङ्करात्मनानार्थमेवाध्वरः समारब्धस्तत्र महेशोऽनादृत इति विज्ञाय
तद्गणाः समेय तमध्वरं विनाशायामासुरिति पौराणिकी कथा ।

निरन्तरेति । मदनदेहनिमित्तं भूयोऽपि स्वामिनः कामस्य शरीरप्राप्त्यर्थं यद् हरस्य शम्भोः
प्रसादनं तदर्थं तन्निमित्ताय आगृहीतहराराधनां प्रारब्धमहेशोपासनाम् अत एवानवरतविभूतिधारणेन
शुभ्रशरीरं रतिं कामपरीमिव विद्यमानाम् । यश्चात्र 'हर' पदस्य द्विवारमुपादानेन पुनरुक्ततादोषः समा-
पतति स चागृहीततदाराधनामिति पाठविधानेन परिहार्यः ।

क्षीरोदेति । सहवासेन एकस्मिन् क्षीरसमुद्रे मन्यनात्प्रागवस्थानेन परिचिता ज्ञाता या हरललाटस्या
महेशमालस्या चन्द्रलेखा शशिकला तस्या उत्कण्ठया आकृष्टाम् आकर्षितां क्षीरोदस्य दुग्धाम्बुधेः
अधिदेवतामिव अधिष्ठात्रीं देवीमिव, अत्यधिकश्वेतक्षीरसमुद्राधिष्ठातृत्वात्तस्या अपि अत्यधिकश्वेतसम्भ-
वादित्याशयः ।

इन्दिति । स्वर्भानो राहोर्यो भयं त्रासस्तेन कृतं विहितं त्रिनयनस्य शङ्करस्य शरणागमनं गृहगम-
नया ताम् इन्दोश्चन्द्रस्य मूर्त्तिः शरीरमिव । 'शरणं गृहृक्षेत्रोः' इत्यमरः । द्रव्योप्रेक्षा ।

ऐरावतेति । गजाजिनं हस्तिचर्म तस्य अवगुण्ठने परिधाने उत्कण्ठितो हस्तिचर्मप्रियत्वाद्भुक्तुं
यः शितिकण्ठो महादेवस्तेन चिन्तिता समीहिता अनन्तरमेव उपनता उत्पत्तिता ताम्, ऐरावतस्य सुरा-
धिपदेवतगजस्य देहच्छविं वपुःप्रभामिव विद्यमानाम् । गुणोप्रेक्षा ।

पश्विति । स्वस्थानान्मुक्ताच्च बहिरागत्य कृतं विहितम् अवस्थानं स्थितिर्यया ताम्, पशुपतेः महे-
श्वरस्य दक्षिणमुखे तत्रत्यपशुपतेश्चतुर्मुखत्वाद्दक्षिणदिक्स्थायिवदने यो हासो हास्यं तस्य छविं शोभामिव
पूर्वोप्रेक्षा ।

रुद्रेति । शरीरिणीं नारीदेहधारिणीं स्तीम् आविर्भूतां प्रकटीभूतां रुद्रस्य शङ्करस्य उद्भूलनभूतिमिव
शरीरमर्दनसमये रञ्जोन्मूय प्रसूनशरीरभस्मेव । जायुप्रेक्षा ।

निर्माणोपयोगी सामग्रीसमूह परित्याग कर श्वेतगुग्गुला ही मानो उत्तमा निर्माण किया था । उद्धत प्रवृत्तिवाले
प्रमथनगर्भे द्वारा केश खींचे जानेके भयसे टङ्कनी यज्ञक्रिया ही मानो आत्मरक्षाके लिए महादेवकी सेवा करने आई
हो; फिरसे कामदेवके शरीरके निमित्त शिवकी प्रसन्न करनेके लिये रति देवी (कामपत्नी) मानो उनके आराधनमें
प्रवृत्त होकर निरन्तर भस्मोल्लुण्ठन करनेसे श्वेताङ्गी होकर वहाँ रहती हो; पहले पक्षत्र वास करनेसे परिचित
शङ्करके कलाटस्य चन्द्रकलाके साथ मिलनेकी उत्कण्ठासे आकृष्ट होकर ही मानो क्षीरसमुद्रकी अधिष्ठात्री देवी आई
हो; राङ्गके भयसे चन्द्रकी मूर्ति मानो महादेवके शरणागत हुई हो; गज-चर्म ओढ़नेके लिए उत्कण्ठित होकर
महादेवकी चिन्ता करते ही उपस्थित हुई ऐरावतदस्तीके देहप्रभाकी समान हो; महादेवके दक्षिण मुखकी हास्य-
शोभा मानो बाहर निकलकर बैठी हो; अङ्गनर्दन करनेके समकर्म शङ्करके अङ्गकी भस्म-धूलियाँ मानो की-मूर्ति

१. ...मङ्गल... । २. अध्वर... । ३. उद्भूत... । ४. छविं 'निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गी' इति
पाठो न विद्यते । ५. क्षीरोदधिः... । ६. ...लेखोत्कण्ठोत्कृष्टा... । ७. ...शरणागमनाम् । ८. बहिर्निर्गत्य,
श्व निर्गतम् । ९. इन्दोद्भूलनभूतिम् ।

आविर्भूताम्, ज्योत्स्नामिव हरकण्ठान्धकारविघट्टनोद्यमप्राप्ताम्, गौरीमनःशुद्धिमिव कृत-
देहपरिमहाम्, कार्तिकेयकौमारव्रतक्रियाभिव मूर्तिमतीम्, गिरीश-वृषभ, देहव्यातमिव पृथ-
गवस्थिताम्, आयतन-तरु-कुसुम-समृद्धिमिव शङ्कराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यताम्, पितामहतपः-
सिद्धिमिव महीतलमवतीर्णाम्, आदियुगप्रजापतिकीर्तिमिव सप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्ताम्,
त्रयीमिव कलियुग-ध्वस्त धर्मशोक-गृहीत-वनवासाम्, आगामि-कृतयुगबीजकलामिव प्रमदा-
रूपेणावस्थिताम्, देहवतीमिव मुनिजन-ध्यानसम्पदम्, अमर-गज-वीथिमिवाभ्रगङ्गाभ्यागम-
वेगपतिताम्, कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतिताम्, श्वेतद्वीप-लक्ष्मीमिवान्य-

ज्योत्स्नामिति । हरस्य महादेवस्य कण्ठे योऽन्धकारः अन्धकारसदृशकृष्णवर्णः तस्य विघट्टनोद्यमनेन
स्वयं दूरीकरणप्रयत्नेन प्राप्तां तत्कण्ठत एवोपगतां ज्योत्स्नां प्रभामिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

गौरीति । कृतदेहपरिमहं विहितशरीरस्वीकारां गौर्याः सतीमूर्द्धन्यायाः पार्वत्याः मनःशुद्धिं चित्त-
पवित्रतामिव । पूर्वोत्प्रेक्षा ।

कीर्तीति । मूर्तिमतीं सशरीरां कार्तिकेयस्य षडाननस्य कौमारव्रतक्रियां ब्रह्मचर्यनियमानुष्ठानमिव ।
क्रियोत्प्रेक्षा । दुष्कृतस्य मलिनतया निरूपणीयत्वात्तद्विरुद्धस्य सुकृतस्य तु श्वेतस्यैव निरूपणौचित्या-
देवमभिधानमित्यवधेयम् ।

गिरीशेति । पृथगवस्थितां शरीराद्वहिर्निर्गत्य पृथग्विद्यमानां गिरीशवृषभस्य महेशवृषभस्य देह-
श्रुतिः शरीरकान्तिरिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आयतनेति । शङ्करस्य शिवस्य अभ्यर्चनाय पूजनाय स्वयमुद्यतां स्वेनेवोद्योगयुक्ताम्, आयतनस्य
तस्यैव सिद्धभवनस्य तरुकुसुमानां वृक्षपुष्पाणां समृद्धिं संपदमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

पितेति । महीतलमवतीर्णां पृथिवीतलं कृतावतारां पितामहस्य ब्रह्मणः तपः सिद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आदौति । सप्तसु लोकेषु भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यलोकेषु भ्रमणेन पर्यटनेन यः खेदः परिश्रमस्तेन
विश्रान्तां तत्र विहितविश्रामाम्, आदियुगे कृतयुगे प्रजापतेर्विधातुः या कीर्तिः प्रजानिर्माणप्रशंसा तामिव ।
पूर्वोत्प्रेक्षा ।

आगामीति । प्रमदारूपेण नारीरूपेण अवस्थितां कृतोपविष्टाम्, आगामिनो भविष्यतः कृतयुगस्य
सत्ययुगस्य बीजकलामिव आदिकारणमात्रामिव, कृतयुगस्य पुण्यमयत्वेन श्वेतत्वात्तदादिहेतोरपि श्वेत-
स्वमित्याशयः । जात्युत्प्रेक्षा ।

देहेति । देहवतीं शरीरधारिणीं मुनिजनानां तपस्विनां ध्यानसम्पदमिव प्राणायामसमृद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ॥

अमरेति । अभ्रगङ्गायाः आकाशगङ्गायाः अभ्यागमस्य तत्रोपस्थितेः वेगेन स्वरया पतितां स्वर्गा-
द्विच्युताम्, अमरगजानां देहवृक्षिनाम् ऐरावतमृतीनामित्यर्थः । वीथिं पङ्क्तिमिव, तस्यात्यन्तश्वेतत्वा-
दित्याशयः । परमार्थतस्तत्समुदायसमुदायिनोः परस्परं भेदाभावेऽपि योपिद्रूपभेदमादायेदमुक्तमित्यवधेयम् ।
जात्युत्प्रेक्षा ।

कैलासेति । दशमुखो रावणः तस्य उन्मूलनम् उत्पाटनं तेन यः क्षोभः सञ्चलनं तेन निपतितां
चरताम्, कैलासस्य रजताद्रेः श्रियं शोभामिव ।

श्वेतेति । अन्यद्वीपानां द्वीपान्तराणां यदवलोकनकुतूहलं वीक्षणकौतुकं तेन आगतां प्राप्तां श्वेत-
द्वीपलक्ष्मीमिव श्वेतद्वीपशोभामिव ।

धारण कर आविर्भूत हुई हो; महादेवके कण्ठदेशकी नीलिमा दूर करनेके लिए उसके कण्ठकी प्रभा प्रत्यक्ष बाहर
होकर आई हो; पार्वतीकी मनकी पवित्रता मानो शरीर धारण करके आई हुई हो; कार्तिकेयकी मानो मूर्तिमती
कुमारावस्थाकी तपश्चर्या हो; शङ्करके वृषभके शरीरकी प्रभा मानो पृथक् होकर स्थित हो; उस सिद्धायतन (मन्दिर)
के वृक्षोंकी पुष्प-स्तब्धि मानो शङ्करकी पूजा करनेके लिए अपने आप हो उद्यत हुई हो; ब्रह्माकी तपःसिद्धि मानो
पृथिवीतल पर उतरी हुई हो; सत्ययुगमें ब्रह्माकी जो कीर्ति उत्पन्न हुई थी, वह मानो सप्त भुवनोंमें भ्रमण करनेमें
थककर विश्राम करने आई हो; कलियुगके प्रभावसे धर्म विनष्ट हो जानेसे शोकातुर होकर मानो क्रक, यजु और
साम वेदोंकी त्रयी वनवास अवलम्बन कर उस स्थानमें आई हो; आगामी सत्ययुगके बीजकी कला मानो स्त्रीरूपमें
स्थित हो; मुनिगणकी ध्यानसम्पत्ति मानो मूर्तिमती होकर रहती हो; देव-गज-पङ्क्ति मानो आकाशगङ्गाके आगमनके
वेगमें पड़कर गिरी हो; कैलाश-पर्वतकी शोभा मानो रावणद्वारा उन्मूलनके वेगसे नीचे गिरी हुई हो; श्वेतद्वीपकी

द्वीयावलोकेन कुतूहलागताम्, काशकुसुमविकासकान्तिमिव शरत्समयसुदीक्षमाणाम्, शेष-
शरीरच्छायामिव रमातलमपटाय निर्गताम्, सुसलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविधूर्णनायास-
विगलिताम्, शुद्धपक्षपरम्परामिव पुञ्जीकृतान्, सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसांविभागाम्,
धर्महृदयादिव विनिर्गताम्, शङ्खादिवोक्तीर्णाम्, मुक्ताफलादिवकृशाम्, मृणालैरिव विर-
चितावयवाम्, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुकरकृष्णैरिव प्रक्षालिताम्, वर्णसुवाच्छटा-
मिरिव च्छुरिताम्, अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्, पारदरसचाराभिरिव धौताम्, रजत-

करोति । शरत्समयं घनांशयकालम् उर्ध्वजनागां प्रतीजनागां काशकुसुमानां 'कंस' इति लोक-
प्रसिद्धपुष्पाणां विकासकान्तिमिव विक्रमप्रभामिव ।

शेषेति । रसानलं पातालम् अपटाय त्यक्त्वा निर्गतां बहिर्निःसृताम्, शेषस्य नागराजस्य शरीरच्छा-
यां वदुःकान्तिमिव, नागराजस्यापि श्वेतत्वादित्यागयः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः ।

सुन्दरेति । मधुमदेन कादम्बरीपानजनितमलतया यद् विधूर्णनं पर्यन्ततो ब्रमणं तदायासेन तस्य-
रित्रमेव विगलितां शरीरादिविद्युतां सुसलायुधस्य बलमद्रस्य देहप्रभामिव वदुःकान्तिमिव, तस्या
अपि श्वेतत्वात् ।

इह 'कैलासश्रियमिव दग्धसुखोन्मूलनघोननिपतिताम्' इत्यारभ्य 'सुसलायुधदेहप्रभामिव मधु-
मदविधूर्णनानायासविगलिताम्' इत्यन्तं सर्वत्र गुणोपदेशः ।

सुन्दरेति । पुञ्जीकृतां प्रजापतिना पृक्पञ्जीकृतां शुक्लपद्मानां मानीयोत्तरार्द्धपञ्चदशदिनात्मकानां
समयानां परम्परा सन्ततिमिव, पद्मानां समयत्वेन द्रव्यत्वादिव जात्युपदेशः ।

उर्वेति । सर्वैः ममरतैः हंसैः सितच्छद्दैः धवलतया स्वस्वश्वेतागुणेन करणेन कृतो विहितः संवि-
भागः विभज्य कर्पणं यस्यै तां प्रदत्तस्वस्वदेवतामिवेपर्ययः । इह विभागकरणोपपन्नात् क्रियोपदेशः ।

धर्मेति । धर्मस्य सुकृतस्य हृदयान्नामपात् विनिर्गतां विनिःसृतामिव, शङ्खादिवोक्तीर्णामिव शङ्ख-
निस्तम्भ बहिर्निर्मितामिव, मुक्ताफलात् मौक्तिकाद् काकृशाम् आविर्भावितामिव, मृणालैः विरचि-
तावयवां विरचितामिव, दन्तदलैः राजदन्तखण्डैः घटितां रचितामिव, इन्दुकराश्चन्द्रकिरणा एव
कृत्स्नैः त्रिकाः तैः प्रचालितां परिष्कृत्य धौतामिव ।

इह निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोपदेशः च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन मङ्गरः ।

वर्णसुधानां धवलमसृग्गदकसुधासंज्ञकलेपनद्रव्याणां वृद्धाभिः समृद्धैः क्षुरितां लितामिव, पारद-
रसस्य रसेन्द्रद्रव्यस्य धाराभिः सन्ततिभिः धौतां प्रचालितामिव इह—'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि
निगद्यते । इति नारदः । 'पारतस्तु मानक् पाण्डुः सूनस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे
तुल्यगुणाः सृष्टाः ॥' इति शब्दान्तः । बलापारदरसमन्वयोः पर्यायतया पौनरुक्त्यप्रतीतिः, अनन्तरञ्च
रसमन्वयस्य द्रवार्थं पर्यवसानात् पुनरन्वयदाभासः क्रियोपदेशः चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कान्ति कल्पान्य दोर देवतेके कुतूहले कां हो; काशकुसुमोदो विकासकान्ति मानो शरत्वाक्यो प्रतीक्षा करती
हो; शेषस्यको शरीरको शोभा मानो पाताल छोड़कर बाहर निकल कां हुं हो; वलरानको शरीरकान्ति मानो
मयतानकी नलतय्य (नश च्छेले) घुमकर गिरी हो; सुखच्छको परम्परा मानो शङ्खो होकर रखां हो;
ऐसी शोभायमान प्रतीत होती थी । धवल होनेके कारण हंसोंने मानो अपनी-अपनी धवलता विभक्त कर उसे
देदी थी; धर्मके हृदयसे मानो वह निकली हुई थी; विषाज द्वाग वह शङ्खो होकर बाहर की गई थी; मौक्तियो-
नैले ही मानो निकली गई थी; मृणालद्वारा ही मानो उसे लवध विनिर्गम किये गये थे; राजदन्त-खण्ड द्वारा
ही मानो गढ़ी गई थी; चन्द्रकिरणरती हुई ही मानो वह प्रज्जलि कर परिष्कृत कर दी गई थी; चूर्णलेप
(चूनेकी चूल्गी) द्वारा ही मानो लिप्त कर दी गई थी; अमृतके फेनपुण्ड्रा द्वारा ही मानो सुखवर्णकी गई थी;
पारद रस (पारे) की धारासे ही मानो धीरे धीरे थी; जोदीके रसेसे ही मानो उसे पर नावेन (बानिध) की

१. अन्यदीपान्तरावलेकनम् । २. निर्गताम्, वदताम् । ३. अक्षलिताम् । ४. अचक्षुरिताम् ।

द्रवेणैव निर्मृष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णाम्, कुटज-कुन्द-सिन्धुवारं कुसुमच्छविभिरिवो-
ज्जासिताम्, इयत्तामिव धवलान्नः, स्कन्धावलम्बिनीभिरुदयतटगतादकं-बिम्बादुदधृत्य बाल-
रश्मि-प्रभाभिरिव निर्मिताभिरुन्मिषत्तटितरलं-तेजस्ताम्राभिरचिरस्नानावस्थित-विरल-वारि-
कणतया प्रणाम-लग्न-पशुपति-चरण-भस्म-चूर्णाभिरिव जटाभिरुद्भासितशिरोभागाम्, जटापाश-
प्रथित-मुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्कमीश्वर-चरणद्वयमुद्वहन्तीम्, रवि-रेथ-तुरग-खुर-मुख-क्षुण्ण-
नक्षत्र-क्षोद-विशदेन भस्मनालङ्कृतं-ललाटपट्टिकाम्, शिखर शिलारिल्ल-शशाङ्कलामिव शै-
लराजमेखलाम्, अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्मीकृतं लिङ्गया द्वितीययेवं पुण्डरीकमालया दृष्टया

रजतद्रवेण रौप्यसेन निर्मृष्टामिव, चन्द्रमण्डलादिव शशिबिम्बादिव उत्कीर्णाम् उत्कीयं कर्षि-
ताम्, कुटजो गिरिमल्लिका, कुन्दो माध्यम्, सिन्धुवारो निर्गुण्डी, एतेषां कुसुमच्छवयः पुष्पकान्त्यस्ताभिः
उज्ज्वलतामिव परिशोभितामिव । क्रियोद्येष्टा ।

इयत्तामिवेति । धवलान्नः श्वेततायाः इयत्ताम् अन्तिमसीमामिव । गुणोद्येष्टा ।

स्कन्धेति । स्कन्धावलम्बिनीभिः भुजान्तरप्रलम्बिनीभिः उदयतटगतात् उदयगिरिप्रदेशविद्यमानात्
अर्कबिम्बात् सूर्यमण्डलात् उदयस्य बालरश्मिप्रभा एव निष्कास्य ताभिर्बालरश्मिप्रभाभिरभिनवमयूख-
कान्तिभिः करणैः स्रष्टा निर्मिताभिः रचितामिरिव विद्यमानाभिः उन्मिषन्ती द्योतमाना या तद्वत् विद्युत्
तस्या यत्तरलं चञ्चलं तेजः तद्वत्ताम्राभिः ताम्रवर्णाभिः, तथा अचिरस्नानेन स्वेरितमङ्गनेन अवस्थिताः
अभ्यन्तरे लग्नाः विरला अलपाक्षा वारिकणा जलबिन्दवो यासु तासां भावस्तथा कारणेन प्रणामे प्रणाम-
कालेलग्नानि संसक्तानि पशुपतेर्महेशस्य चरणभस्मचूर्णानि पादविभूतिषोदा यासु ताभिरिव विद्यमाना-
भिः जटाभिर्लम्बकचाभिः उद्भासितो द्योतितः शिरोभागः उत्तमाङ्गप्रदेशो यस्यास्ताम् ।

इह 'उदयतटः' इत्यादौ 'प्रणामे'त्यादौ च क्रियोद्येष्टा, 'उन्मिषद्' इत्यादौ लुप्तोपमा, आसां
परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

जटेति । उत्तमाङ्गेन शिरसा, जटापाशप्रथितं जटाजूटगुम्फितं मणिमयं रत्ननिर्मितं नाम्नः महेशनाम्नः
अङ्गुलिद्विं यत्र तथोक्तम् ईश्वरस्य महेशस्य चरणद्वयं पदद्वयप्रतिमाम् उद्वहन्ती मकर्यातिशयेन धारयन्तीम् ।
, रवीति । रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य तुरगाणां घोटकानां खुरमुखैः खुराग्रभागैः क्षुण्णानां विदारितानां
नक्षत्राणां तारकाणां क्षोदचूर्णं तद्वत् विशदेन श्वेतेन भस्मना विभूतिकृततिलकैर्न अलङ्कृतो भूषितः
ललाटपट्टो भालस्थलं यस्यास्ताम्, अत एव शिखरशिलया मध्यदेशश्चन्द्रस्थपाषाणेन आल्लिष्टा घृता
शशाङ्ककला चन्द्ररेखा यस्याः तां शैलराजस्य हिमालयस्य मेखलां नितम्बं मध्यभागमिव विद्यमानाम् ।

इह पदार्थहेतुकं काष्णालङ्कमलङ्कारः, तथा चन्द्रकलया विभूतितिलकस्य, विशदपाषाणेन सह
ललाटपट्टस्य, मेखलया च सह कन्यायाः सादृश्यमिति द्रव्योद्येष्टा चांभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अतुलेति । अतुलया निरुपमया भक्त्या आराधनया प्रसाधितया अलङ्कृतरूपेण सज्जितया, लक्ष्मी-
कृतं ध्यानालम्बनीकृतं लिङ्गं शिवमूर्त्तिर्यया तथा, द्वितीयया अपरया पुण्डरीकमालयेव सिताम्भोजपङ्कजव

गई थी; चन्द्रमण्डलमेंसे ही मानो वह काटकर निकाली गई थी एवं कुटज, कुन्द और सिन्धुवारके फूलोंकी कान्तिसे
ही मानो वह परिशोभित की गई (चमकाई गई) थी; तथा धवलता की वह मानो चरमसीमा प्रतीत हो रही थी ।
देदीप्यमान विद्युत्के चञ्चल तेजके समान ताम्रवर्ण एवं स्कन्ध-पर्यन्त लटकनी जटा द्वारा उत्तका मस्तक शोभाय-
मान था, विधाताने उदयाचल पर आये सूर्यबिम्बमेंसे बाहर निकाली गई बाल-किरणोंकी प्रभाद्वारा ही मानो
उन जटाओं का निर्माण किया था; एवं थोड़ी ही देर पहले खान करनेसे उस समय भी जटाओंके ऊपरमें थोड़े
थोड़े जलबिन्दु थे, अतएव प्रतीत होता था कि मानो, प्रणाम करनेके समयमें शङ्करके चरणोंकी भस्म-चूर्णियाँ
जटाके ऊपरमें लगी हों । मस्तकमें जटा-कलापके संगं शुभे हुए शिवनामाङ्कित शङ्करके दोनों चरणोंके मणिमय चिह्न
उसने धारण किये थे; सूर्यके रथमें नियुक्त घोड़ोंके खुराङ्गके आघातसे चूर्णीकृत (खुदे हुए) नक्षत्रोंके चूर्णके समान
शुभ्रवर्ण भस्मके तिलककृते उत्तका ललाटदेश भूषित था, अतएव वह चोटीके प्रस्तरमें जड़ी हुई चन्द्रनाकी कलावाली
हिमालयकी मेखलाके समान देखनेमें आती थी; अतुलनीय भक्तिते परिशोभित हुई वह शिवलिंगकी लक्ष्य करके—
द्वितीय श्वेत-कमल-मालाके समान निर्मल दृष्टिद्वारा आदरके साथ भूनाथको देखती थी; अनवरत गान करनेसे उस

१. ...सिन्धुवार । २. उत्थिताम् । ३. ...गताई । ४. ...तटितन्तुतरल । ५. ...तुरङ्गखु-
रक्षुण्ण । ६. कृत । ७. लक्ष्मीकृत । ८. अपरयेव ।

सम्भावयन्ती भूतनाथम्, अनवरत-गीत परिस्फुरिताधरपुटवशात् अतिशुचिभिः शुद्धहृदय-
मयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्त्तिमद्भिर्मुखाभिपतद्भिर्दशनांशुभिः पुनरिव
स्नपयन्ती गौरीपतिम्, अतिविमलैश्च वेदार्थैरिव साक्षात् पितामहमुखादाकृष्टैः, गायत्रीवर्णै-
रिव ग्रथितवाम् उपगतैः, नारायणनाभिपुण्डराक-बोजेरिवाद्घृतैः, सप्तर्षिभिरिव करै-स्पर्शपूत-
मात्मानमिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतैः, आमलकीफलस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपरिचितेनाश्वत्थवेनाधि-
ष्ठितकण्ठभागाम्, परिवेश-परिगत-चन्द्रमण्डलामिव पौर्णमासीनिशाम्, अवामुख-हर-शिरः-

विद्यमानया, दृष्टेरपि विशदस्वादित्याशयः, दृष्टया निरीक्षणेन भूतनाथं महेशं सम्भावयन्ती सभक्तिदर्शने-
नाद्रियमाणाम् । जाययुत्प्रेषा ।

अनेति । अनवरतं निरन्तरं गीतेन गानेन परिस्फुरितं परिस्पन्दितं यदधरपुटम् ओष्ठद्वयं तद्वशात्,
मुखाद्द्वदनात् निपतदभिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अन्यन्तरवर्णैः, शुद्धहृदयस्य पवित्रमनसः मयूखैः
किरणैरिव, मूर्त्तिमद्भिः शरीरवद्भिः गीतगुणैः गानमायुर्गैरिव, स्वरैः पदजपमादिसप्तध्वनिभिरिव, स्तुति-
वर्णैः महेशस्तवाधरैरिव विद्यमानैः, दशनांशुभिर्दन्तकिरणैः गौरीपतिं महेशं पुनर्भूयः स्नपयन्तीमिव
स्नपनं विदधतीमिव विद्यमानाम् । गीतगुणैरित्यादित्रयागामेव 'मूर्त्तिमद्भिः' इति विशेषणम् । पूजादावे-
कवारं स्नपनाच्च 'पुनः' पदमित्यवधेयम् ।

इह आदितश्चतस्रो गुणोत्प्रेषाः अवशिष्टाश्च क्रियोत्प्रेषाः, आसां परस्परमद्गाह्निभावसङ्करः ।

अतीति । अतिविमलैरिति मुक्ताफलैरित्यग्रिमस्य विशेषणम् । पितामहस्य विधातुः मुखाद् वदनात्
आकृष्टैः आकृष्य प्रापितैः साक्षाद्व्यवधानात् वेदार्थैरिव ऋग्वेदप्रभृत्यभिधेयैरिव, निरतिशययथार्थतया
तेषामप्यतिविशदस्वादित्याशयः । ग्रथिततां संयुक्तान् उपगतैः प्राप्तैः गायत्र्याः स्वनामप्रसिद्धस्य चंदिक-
मन्त्रविशेषस्य वर्णैरधरैरिव, तेषामपि ब्रह्माभिस्तयातिविमलस्वादित्यभिप्रायः । उद्घृतैः उत्तोलितैः
नारायणस्य विष्णोः नाभिपुण्डरीकबीजैरिव नाभिकमलबीजैरिव ('कमलगद्गा' इति दधातैरिव) ।
तथा आत्मानं स्वकीयशरीरं करस्पर्शनं जपसमये तस्याः कन्धकायाः हस्तस्पर्शनं पूर्वं पवित्रं कर्तु-
मिच्छद्भिः अभिलपद्भिः तारकारूपेण नवत्ररूपेण आगतैः प्राप्तैः सप्तर्षिभिर्मरीचिप्रभृतितपस्विभिरिव
विद्यमानैः, तथा आमलकीफलवत् धात्रीफलवत् स्थूलैः स्पर्शितैः मुक्ताफलैः मौक्तिकैः उपरचितेन कृतेन
अश्वत्थवेन जपमालिकया अधिष्ठित आश्रितः कण्ठभागो गलप्रदेशो यन्वास्ताम्, अत एव परिवेशेन
परिधिना परिगतं परिवेष्टितं चन्द्रमण्डलं शनिविन्ध्यं यस्यां तां पौर्णमासीनिशामिव राकाशत्रिमिव विद्य-
मानाम् । 'परिवेष्टितु परिधिः' । 'पूर्णं राका निशाकरे' इति चानरः ।

इह 'वेदार्थैरिव' 'गायत्रीवर्णैरिव' 'नाभिपुण्डरीकबीजैरिव' 'सप्तर्षिभिरिव' इति चतसृषु जायु-
त्प्रेषा 'आमलकीफलस्थूलैः' इत्यत्र लुप्तोपमा, पदार्थद्वैतकं काव्यलिङ्गम्, तथा मुक्तामालायाः परिवेषणं
मह, तन्मुखस्य चन्द्रमण्डलेन सह, तन्मूर्त्तः पौर्णमासीनिशया च सागम्यमिति श्रौत्युपमा चेत्यासां परस्पर-
मद्गाह्निभावसङ्करः ।

अन इति । अधोमुखं हरस्य महेशस्य शिरसि उत्तमाङ्गे यत् कपालं मनुष्यमस्तकारित्य तद्वन्मण्ड-
लाकारेण वत्सलाकृतिना, तथा मोक्षस्य कैवल्यस्य यत् पुरं नगरं ब्रह्मलोकमिरयथैः तस्य द्वारकलसवत्
कन्या का ओष्ठ-पुण्ड्र हिट रहा था, अत एव मुखेन ते निकलन्ती, अत्यन्त निर्मलं दन्त-रश्मिद्वयं ते बहू नानां फि-
र ते शङ्करको स्नान करा रहो है ऐसा प्रतीत होता था; वे दन्तरश्मिद्वयं उसके पवित्र हृदयको किरणों के समान एवं
मूर्त्तिमान् गानके मायुर्यके समान मूर्त्तिमती स्वरलहरों के समान और मूर्त्तिमान् स्तुतिके अक्षरों के समान देखनेमें
आती थी । आमलकी फलके समान बड़े बड़े और अत्यन्त निर्मल मौक्तिकों के दानोंसे ग्रथित एक लक्ष्मी माला (हार)
उसके कण्ठदेशमें लम्बित थी, वह (माला) प्रजापतिके मुखमेंसे निकलकर लांबे गले सङ्काट वेदार्थके समान, सुंघे
हुए गायत्री-वर्णों के समान, नारायणके नाभिस्थित श्वेतज्जनलोंने निकाले हुए गोर्जों के समान, एवं उस कन्याके
कर-स्पर्शमें आनेको पवित्र होनेको इच्छासे नम्रग्रहणमें आए सप्तर्षियों के समान देखनेमें आ रहा था, इनप्रकारकी
मुक्तामालासे वह परिवेष्टित सहित चन्द्रमण्डलसे युक्त पूर्णिमाकी रात्रिके समान सोन्यामान प्रतीत होती थी । महेश्वरके

१. 'गीतस्फुरित' । २. गुणैरिव; स्तुतिवर्णैरिव । ३. पुनर्भूयः 'गौरीनाथम्' । ४. ग्रथनताम्,
अन्यनाम्, ग्रथनस्तोदनाम् । ५. करतलम् । ६. परिवेशम् । ७. पौर्णमासीम् ।

कपाल-मण्डलाकारेण मोक्ष-पुर-द्वार-कलस-कान्तिना स्तनयुगलेन, एक-हंस-मिथुन-सनाथामिव गङ्गाम्^१, गौरीसिंहसटाग्रयेनेव चामर-रुचिराकृतिना^२ स्तनयुगलमध्यनिबद्धग्रन्थिना कल्प-तरु-लतावलकलेन कृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशात् प्रसादलब्धेन चूडामणिचन्द्र-मयूख-जालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकायाम्, आप्रपदीनेन च स्वभावसितेना-पि ब्रह्मासनवन्धोत्तान-चरणतल-प्रभा-परिष्वङ्गा-लोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृतनितम्बाम्-

द्वारस्थापितघटवत् कान्तिः शोभा यस्य तेन तथोक्तेन स्तनयुगलेन कुचद्वयेनोपलक्षितामित्यर्थः, अत एव पदेन अन्यरहितेन हंसयोश्चक्राङ्गयोर्मिथुनेन द्वयेन सनाथा सहिता तां गङ्गां भागीरथीमिव विद्यमानाम् ।

इह 'अधो'...कपालमण्डलाकारेण' इत्यत्र 'मोक्षपुरद्वारकलसकान्तिना' इत्यत्र च लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा हंसयुगलेन कुचद्वयस्य गङ्गया च कन्यकायाः साम्यमिति श्रौत्युपमा चेत्यासां परस्परगङ्गाङ्घ्रिभावसङ्करः ।

एवं कपालस्याधोमुखत्वप्रतिपादनञ्च दृष्टगोचरतः पृष्ठभागस्य मण्डलाकारत्वप्रतिपादनाय, अन्यथा कपालस्योन्मुखत्वे मण्डलाकारत्वं न स्यात् न दूर्ध्वदेशस्योन्नतावनतत्वादित्यवधेयम् ।

गौरीति । गौरीसिंहस्य भवान्या वाहनीभुनकैसरिणः सटाग्रयेनेव जटाविरचितेनेव, चामरवत् बालव्यजनेवत् रुचिरा मनोहरा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, तथा स्तनयुगलस्य कुचद्वयस्य मध्येऽन्तराले निबद्धः ग्रन्थिर्यस्य तेन कल्पतरुलतावलकलेन मन्दारवृक्षवल्लीवचा कृतं सम्पादितम् उत्तरीयस्य उपसं-ख्यानस्य कृत्यं कार्यं यस्याः ताम् ।

इह '...सटाग्रयेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'चामररुचिराकृतिना' इत्यत्र लुप्तोपमा च, अनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संचष्टिः ।

अयुग्मेति । अयुग्मलोचनस्य अश्वकस्य महेशस्य सकाशात् प्रसादलब्धेन अनुग्रहात्प्राप्तेन, चूडा-मणेः महेशस्यैव मुकुटमणीभूतस्य चन्द्रस्य शशिनः मयूखजालेनेव रश्मिसमूहेनेव विद्यमानेन, श्वेत-त्वादित्यमिप्रायः, मण्डलीकृतेन वर्तुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवित्राकृतः पावनीकृतः कायः शरीरं यस्यास्ताम् । इह '...मयूखजालेनेव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

पुरा काले स्त्रिया ब्रह्मचर्यावस्थायां ब्रह्मसूत्रधारणं शास्त्रसम्मतमेव । तथा च वचनम्—'पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते । उपदेशं च तासां हि सावित्रीवचनं तथा ॥'

आप्रपदीति । किञ्चेति चार्थः आप्रपदं प्राप्नोतीति आप्रपदीनः चरणतलपर्यन्तव्यापकः तेन, स्वभा-वेन प्रकृत्या सितः शुभ्रः तेनापि विद्यमानेन, ब्रह्मासनवन्धेन कमलामनविधानेन उत्ताने ऊर्ध्वमुखे च चरणतले पादतले तयोः प्रभाया अर्थाद्रक्तवर्णायाः परिष्वङ्गात् सम्बन्धात् लोहितायमानेन अरुणाय-मानेन दुकूलपटेन सूक्ष्मवस्त्रेण प्रावृतौ आच्छादिनौ नितम्बौ आरोहौ यस्यास्ताम् । 'स्यास्त्रिष्वाप्रापदीनं तत् प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत्' इत्यमरः । इह शुभ्रवस्त्रस्यारुणगुणग्रहणात्तद्गुणः ।

नस्तकस्थित अधोमुख किं हुए नरसुष्टके स्नान वर्तुलाकार एवं ब्रह्ममन्त्रके द्वारस्थित कलश-द्वये स्नान कान्तिसम्पन्न स्तनयुगल, उक्त कन्याके वक्षःस्थलने शोभायमान थे, अत एव हस्तोके एक-जोड़े सहित गङ्गाके स्नान वह दोस्तो थे । चामरके स्नान सुन्दर आकृतिवाला एका कल्पतरु-वत्काल, उक्तके स्तनोके बीचमें बड़ा रहकर उत्तरीय बलका कार्य करत था, वह गर्वनीके सिंहकी जवाबदारा मानो निमित हुआ हो ऐसा प्रतीत होता था । कण्ठत्रयमे मण्डलीकृत एका बद्धसूत्रे उत्तमा शरीर पवित्र हुआ था, वह (यज्ञसूत्र) महादेवसे प्रसन्न होकर दिए गए चूडामणिरत्न चन्द्रके किरणसमूहके स्नान शोभायमान था । चरणके अग्रपर्यन्त लटक हुए सूझ (रेशमी) बरुसे उसका नितम्ब-देश (ऊपर) आच्छादित था, वह बल स्वभावसे श्वेतवर्ण होने पर भी प्रभासतनकी रचना कर बैठे रहने में ऊर्ध्व मुख करके रखे हुए चरणतलोंकी प्रभाओंको उक्तके ऊपर गिरनेके कारण बलका वह अंग

१. मोक्षद्वारकलस, मोक्षद्वारनिष्ठकलस... । २. एकगतरंस... । ३. ज्वेतगङ्गाम् । ४. चोत्प्रेक्षा-तिना । ५. पवित्रोत्तरीकृतकायाम् ।

यौवनेनापि स्वकालोपसर्पिणा^१ निर्विकार-विनीतेन^२ शिष्येणोपोपास्यमानाम्, लावण्येनापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेन आय-तनमृगेणैव निषेविताम्^३, उत्सङ्गगताञ्च स्वसुतामिव सूक्ष्म-शङ्ख-खण्डिकाङ्गुरीयक पूरिताङ्गु-लिनां त्रिपुण्ड्रकावशिष्ट-भस्म-पाण्डुरेण^४ प्रकीष्ट-वद्ध-शङ्खखण्डकेन नख-मयूख-दन्तुरतया गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयीं दक्षिणकरेण वीणामास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षाभिव गन्धर्वविद्याम्, मणिमण्डपिकास्तम्भलम्बाभिरात्मानुरूपाभिः सहचरीभिरिव सर्वाणाभिर्विलासवतीभिः प्रति-माभिरुपेताम्, स्तपनाद्र-लिङ्ग-संक्रान्त-प्रतिबिम्बतया अतिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव

यौवनेनेति । समुच्चयार्थको ह्यत्रापि । स्वकाले उपयुक्तावस्थायां स्वीयसेवावसरे च उपसर्पति आयातीति तेन, तथा निर्विकारं कामविकारशून्यं क्रोधादिविकारशून्यं च यथा स्यात्तया विनीतेन शिष्या-जनितविनम्रतावाहिना यौवनेन तारुण्येन, शिष्येणैव छात्रेणैव उपास्यमानाम् आश्रीयमानां सेव्य-मानाञ्च । पूर्णोपमा ।

लावण्येनेति । कृतपुण्येन सुकृतिनेव विद्यमानेन स्वच्छात्मना निर्मलेन काममलरहितस्वरूपेण च लावण्येन परिगृहीताम् आश्रिताम् । इह 'कृतपुण्येनेव' इति पुण्यकरणोत्प्रेक्षात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

रूपेणेति । रुचिरे मनोहरे लोचने नयने यस्य यत्र च तेन, तथा विगतं दूरीभूतं चापलं प्राकृतिक-चाञ्चल्यं कामोद्वेगस्य यस्य यत्र च तेन, आयतनमृगेणैव तसिद्धायतनसारद्वेगेन रूपेण सौन्दर्येण निषे-विताम् आश्रिताम् । पूर्णोपमा ।

उत्तरेति । सूक्ष्ममाणाम् अस्थूलानां शङ्खखण्डिकानां कङ्कुशकलानाम् अङ्गुलीयकैः अङ्गुलीभूपैः पूरिता व्याप्ता अङ्गुलयः करशाला यस्य तेन, त्रिपुण्ड्रकात् तन्नामकतिलकविधानात् अवशिष्टेन रूपेण भस्मना विभूतिना पाण्डुरेण श्वेतेन, तथा प्रकीष्टे मणिबन्धदेशे वद्धो घृतः शङ्खखण्डं कम्बुकटको यस्य तेन, नखानां कररुहाणां मयूखैः किरणः दन्तुरतया उत्तचतया प्रसारितनखमयूखतयेत्यर्थः, कारणेन, गृहीतः सातः दन्तकोणः गजदन्तरचितवीणावादनसाधनं येन तथोक्तेनेव अवगम्यमानेन दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन, उत्सङ्गगतां क्रोडस्थिताम्, दन्तमयीं गजदन्तालङ्कारबहुलां वीणां वल्लकीं स्वसुतां निजा-स्मजानिव अस्फालयन्तीं वाद्ययन्तीं सप्रेम उपाध्योत्पाप्य लालयन्तीं च अत एव प्रत्यक्षाम् इन्द्रियगोचरां गन्धर्वविद्यां गानशास्त्रविद्यामिव स्थितम् । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः ।

इह पूर्णोपमा-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गक्रियोत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षायां परस्परमद्भाङ्गिभावसङ्करः । कङ्कुम-चाङ्गुरीयककटकाभ्याञ्चावैधव्यं प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

मनीति । मणिमण्डपिकारत्ननिर्मिता चतुष्पिका तस्याः स्वभूषण लम्बाभिः प्रतिबिम्बिताभिः, विला-सवतीभिर्विभ्रमशोभादुक्ताभिः सहचरीभिः सपर्याविधाविनीभिरिव विद्यमानाभिः सर्वाणाभिः सवह्वकीभिः प्रतिमाभिः आत्मप्रतिबिम्बैः उपेतां सहिताम् । श्रौतोपमा ।

गदनेति । जपनेन अभियेकेण आर्द्रं क्लृप्ते लिङ्गे महेशप्रतिमायां सङ्क्रान्तं प्रविष्टं प्रतिबिम्बं प्रति-

रक्तवर्णं हो गया था । अपने सनय पर अवस्थित और क्रोधादि-विकार-विहीन विनीत शिष्यके समान, उपयुक्त अवस्था में अवस्थित और काम-विकार-विहीन वश्य यौवनकाल आश्रयण किया था । लावण्य भी, मानो पुण्योपासनें करके हो उत्सवा परिग्रह किया था । उत्तमन्दिर के हरिण के समान सुन्दर-नयन-सम्पन्न और चातुर्व्यविहीन रूप में, उत्कृष्ट सेवा करता था । और वह अपनी पुत्री के समान हस्तिदन्तमृषित पका वीणा उत्सङ्ग (जोड़) में रसकर दक्षिणहस्तद्वारा बजा रही थी । उसके उत्त दक्षिणहस्त को अंगुलियों में सूक्ष्म शंख के डकड़ों से बना हुई अंगुठियों पहनी थी, त्रिपुण्ड्र धारण करनेसे अङ्गिष्ठ भस्म से वह दक्षिणहस्त शुभ्रवर्ण हो गया था । जिसके नागिदन्तप्रदेश (कलाठ) पर आत्मरत्न निरवेष्टित था, और जो नख-किरण फैलने से मानो हस्तिदन्त-निर्मित वीणा बजाने के समान (मिचराव) से समन्वित श्रृंगिता था, जितने वह प्रत्यक्ष गन्धर्व-विद्या के समान विद्यमान थी । मण्डप के नमिनय स्तम्भों में लीलाविलासललित वीणा के साथ उसके शरीर के अनुत्पन्न प्रतिबिम्ब पड़े हुए थे, वे उसके सहचरियों के समान देखने में आ रहे थे । स्तन करा देने के कारण आर्द्र शिबलिङ्ग में उत्सवा प्रतिबिम्ब पड़ गया था, अब सब प्रतीत होता था कि मानो वह अति प्रबल-भक्तिसे आराधित शिव के हृदय में प्रविष्ट हो

१. यौवनेनादिष्टोपसर्पिणा । २. निर्विकारेण विनीतेन, स्वकालोपसर्पिर्निर्विकारविनीतेन । ३. निषेविताम् ।

४. सूक्ष्मदण्डखण्डिकाङ्गुलीयकपूरिताङ्गुलिना । ५. पाण्डुरेण । ६. सर्वाणाभिः प्रतिमाभिः ।

प्रविष्टां हरस्य, हारलतयेव^१ प्राप्तकण्ठयोगया ग्रहपङ्क्तयेव ध्रुवप्रतिबद्धया क्रुद्धयेव रक्त-मुखव-
र्णया मत्तयेव घूर्णित-मन्द-तारया उन्मत्तयेव अनेककृततालया मीमांसयेव अनेकभावनानु-
विद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवीणयन्तीम्^२, अतिमधुरगीतावकृष्टैर्ध्यानमिवाभ्यस्यद्भिनिश्च-
लकर्णपुटैर्मृग-वराह-वानर-वारण-शरभ-सिंहप्रभृतिभिर्वनचरैरावद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानु-
विद्धविपञ्ची-घोषाम्, अमरापगामिव नभसोऽवतीर्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्,

रक्षायं यस्यास्तस्या भावस्तथा कारणेन, अतिप्रबलभवत्या अत्युत्कृष्टाराधनेन आराधितस्य सेवितस्य
हरस्य महेशस्य हृदयं चित्तं प्रविष्टां प्रवेशं कृतवतीमिव विद्यमानाम् । क्रियोध्वेषा ।

हेति । हारलतयेव मुक्तामालयेव प्राप्तकण्ठयोगया लब्धगलसम्बन्धया, पञ्चद्वयेऽपि तुल्यमिदम् ।
ग्रहाणां सूर्यादीनां पङ्क्त्या वीक्ष्येव, ध्रुवेण गानाद्भविष्येण प्रतिबद्धया नियमितया, पक्षे तु ध्रुवाभ्यां तत्संज्ञ-
कतारकाभ्यां प्रतिबद्धया संयतया । गानाद्भुवस्वरूपमभिहितं सद्गीतनारायणे—‘उत्तमः पट्पदः प्रोक्तो
मध्यमः पञ्चमः स्मृतः । कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद् भुवकोऽयं मयोदितः ॥’ ग्रहमण्डलस्य ध्रुवनक्षत्रयोर्बन्धन-
मभिहितं ज्यौतिषे—‘भचक्रं भुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्वत्यजस्रं तच्च द्वा ग्रहं कक्षा यथाक्रमम् ॥’

क्रुद्धया कुपितया स्त्रिया योषितेव, रक्ताः श्रीरागादिसहिता मुखवर्णा वदनोच्चारितान्यधराणि
यस्यां तथा, पक्षे तु रक्तताम्रो मुखवर्णो यस्यास्तथा । मत्तया सुरादिपानाज्जातमदया स्त्रियेव, घूर्णितः
मण्डपिकायां समन्तात्प्रसृतः मन्दो मृदुः तारो दीर्घश्च स्वरो यस्यास्तथा, पक्षे तु घूर्णिते मदोद्रेकाच्चञ्चले
मन्दे अलसे तारे कनीनिकायुगलं यस्यास्तथा । उन्मत्तया उन्मादवायुप्रस्तया स्त्रियेव, अनेके बहवः कृताः
विहिताः तालाः कालक्रियामानरूपाः करतलध्वनयश्च यस्यां यथा च तथा । मीमांसया जैमिनिकृत-
पूर्वमीमांसा (विचार) शास्त्रेणैव, अनेकाभिः अनेकप्रकाराभिः भावनाभिर्मूर्च्छनाभिः अनुविद्धया युक्त्वा,
पक्षे—अनेकया द्विप्रकारया भावनया भावयितुं चार्यपारेण तत्प्रतिपादनेनेत्यर्थः, अनुविद्धया स्मृतया ।
श्रीरागादिलक्षणन्तुक्तं संगीतरत्नाकरे । मीमांसाप्रसिद्धा भावना द्विविधा—शाब्दी आर्था चार्थ ज्ञेया । तथा
च एवंभूतया गीत्या गानेन, विरूपाणि अक्षिसूर्यचन्द्ररूपया वषट्पयाणि अक्षीणि नयनानि यस्य तं तादृशं
देवं महादेवम् उपवीणयन्तीं वल्लभया उपगायन्तीम् । पूर्णा मालोपमा ।

अतिमधुरेति । अतिमधुरेण कर्णसुखदेन गीतेन गानेन अवकृष्टैराकृष्य प्रापितैः, निश्चलकर्णपुटैः स्तिमित-
कर्णयुगलैः, अत एव ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधं अभ्यस्यद्भिः शिष्यमाणैरिव विद्यमानैः, आबद्धं रचितं मण्डलं
वलयकारेणावस्थानं यैस्तैः, मृगा हरिणाः वराहाः शूकराः वानरा गोलार्ङ्गूलाः कपयश्च वारणा हस्तिनः
शरभाः सिंहघातिनोऽष्टपदा जन्तुविशेषाः, पुते प्रभृतय आद्या येषां तैः, वनचरैः अरण्यचारिभिः आकर्ण्यमानः
अयमाणः गीतानुविद्धः गानसंयुक्तः विपञ्चीघोषः सप्ततन्त्रीयुक्तवीणानिनादो यस्यास्ताम् । क्रियोध्वेषा ।

अमरेति । नभसः आकाशात् अवतीर्णाम् आगताम् अमरापगां मन्दाकिनीमिव विद्यमानाम् ।
द्रव्योध्वेषा ।

दीक्षितेति । दीक्षितस्य यागादौ नियमिनः वाचं वाक्यमिव, अप्राकृताम् अमर्यां दिव्याम्, पक्षे तु—

गई थी । वीणाध्वनिके साथ-साथ वह शङ्करकी स्तुतिका गान करती थी, वह गान मुक्तामय हारके समान उसके
कण्ठमें संलग्न था, ग्रहपङ्क्ति जित् प्रकार ध्रुव नक्षत्र (तारा) संयुक्त रहती है, वह गान भी उसीप्रकार गानाद्भुव-
लक्षणसे युक्त था एवं कुपित सुन्दरीके मुक्तका रह जित्प्रकार रक्तवर्ण होता है, उस गानमें भी उसी प्रकार
मुखसे नानाविध राग-रागिणीयुक्त अक्षर उच्चारित होते थे; मदसे उन्मत्त सुन्दरी की जित्प्रकार नयनकी तारा
अलत होकर घूमती रहती है, उस गानके स्वर भी उसीप्रकार कभी मन्द कभी तार होकर मण्डपिका मध्यमें
विचरण करते रहते थे; उन्मत्त सुन्दरी जित्प्रकार बहुत करतलध्वनि करती है, उस गानमें भी उसीप्रकार
बहुतर ताल क्रिये जाते थे; एवं जैमिनीप्रणीत मीमांसादर्शन जित्प्रकार शाब्दी और आर्था नामकी द्विविध
भावनासे युक्त है, वह गान भी उसीप्रकार बहुत मूर्च्छनायुक्त था । अत्यन्त मधुर गानसे आकृष्ट होकर हरिण,
शूकर, वानर, हाथी, शरभ, सिंह आदि वनचर पशुगण निश्चल कर्णपुटसे मण्डल बांधकर उसके गानके साथ-साथ
वीणाकी ध्वनि सुनते थे, इससे प्रतीत होना था कि मानो वे भी ध्यानका अभ्यास कर रहे हैं । और वह कन्या
आकाशमें उतरी मन्दाकिनीके समान देखनेमें आती थी; यइमें दीक्षित व्यक्ति जित्प्रकार प्राकृतभाषा नहीं-

त्रिपुरारिशरशलाकामिव तेजोमयीम्, पीतामृतामिव विगतकृष्णाम्, ईशानशिरःशशिकलामि-
वानुपजातरागाम्, अमयितोदधिजलसम्पदमिवान्तःप्रसन्नान्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्बुद्ध्याम्,
बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनाम्, वैदेहीमिव प्राप्तज्योतिःप्रवेशाम्, द्यूतकलाकुशलामिव वशी-

प्राकृतादिभाषातिरिक्तां संस्कृतात्मिकामित्यर्थः । तथा चात्र 'नापमायितवै न ग्लेच्छितवै, ग्लेच्छो ह्येव
यदपशब्द' इत्यादिशास्त्रेण दीक्षितस्यापभ्रंशभाषाव्यवहारनिषेधादित्याजयः ।

त्रिपुरेति । त्रिपुरारैमहावेवस्य शरशलाकां त्रिपुरासुरहननसमये नारायणरूपां बाणशलाकामिव
तेजोमयीं तेजोयुहलाम् ।

पीतेति । पीतमास्वादितम् अमृतं पीयूषं यथा तां स्त्रियमिव, विगता नष्टा कृष्णा विषयलोभः
सलिलपानेच्छा च यस्यास्ताम् ।

ईशानेति । ईशानस्य महेश्वरस्य शिरसः उत्तमाङ्गस्य शशिकलां चन्द्रकलामिव, अनुपजातः अनु-
पन्नः रागः कामानुरागी लौहित्यं च यस्यास्ताम् । तच्चन्द्रकलायाः प्रतिदिनमुदयास्तमनयोरभावादेव
रक्तिमा नोत्पद्यत इत्यवधेयम् ।

अमयितेति । अमयिनस्य अविलोडितस्य उदधेः सागरस्य जलसम्पदमिव सलिलसम्पत्तिमिव,
अन्तःप्रसन्नां हृदये शुद्धां कामाविविकारशून्यहृदयामित्यर्थः, अन्यत्र तु अभ्यन्तराक्रुण्णिताम्, मन्यने
सति तस्मिन्नाविलता सम्पद्यत इत्याशयः ।

असमस्तेति । असमस्तानि समासवर्जितानि यानि पदानि सुवन्तरूपाणि तेषां वृत्तिमत्रस्थितिमिव,
अद्बुद्ध्यां शीतोष्णसुख-दुःखादिद्वन्द्वानुभववर्जितामित्यर्थः, अन्यत्र तु द्वन्द्वसंज्ञकसमासवर्जितां युगल-
संयुक्तवर्जितां वा ।

बौद्धेति । बौद्धानां माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसाम्प्रदायिकानामित्यर्थः, बुद्धि ज्ञान-
मिव, निरालम्बनां सर्वत्रैवात्मिकवर्जिताम्, अन्यत्र तु निराश्रयाम् । माध्यमिकादयश्चत्वारो बौद्धाः तेषु
योगाचारः विज्ञानातिरिक्तं पदार्थं न मन्यते, प्रतिपादयति च तत्तज्ज्ञानमेव घटादिरूपेण भासते, भेदस्तु
आन्तिवशादेवेति । तथा चोक्तं तैः—

‘सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विद्योः ।

अन्यच्चेत् संविदो नीलं न तद्भामेन संविदि ॥

भासेत चेत् कुतः सर्वं न भामेतैकमंविदि ।

नियामकं न संबन्धं पश्यामो नीलतद्विद्योः ॥’ इत्यादि

वैदेहीति । वैदेहीं मैथिलीमिव, प्राप्त आमादितो ज्योतिषि परमात्मनि प्रवेशो ध्यानगोचरता यथा
ताम् अन्यत्र तु प्राप्तो ज्योतिषि सर्वात्मनिर्णयार्थं प्रदीप्तादौ प्रवेशो यथा ताम् ।

यतेति । द्यूतकलायां दुरोदरक्रीडायां कुशलां दृष्टां स्त्रियमिव, वशीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अङ्गाणि
इन्द्रियाणि हृदयं मनश्च यथा ताम्, अन्यत्र तु वशीकृतम् अष्टहृदयं दुरोदरविद्यामर्मं यथा ताम् ।

बोलने हैं, वह कन्या भी उत्तीप्रकार प्राकृत मनुष्य (अदिव्य) नहीं थी, त्रिपुरासुरवधके समयमें शङ्कर के
बाणशलाकाके समान वह भी तेजोमयी थी; अमृत-पान करनेवालीको जिसप्रकार पिपासा नहीं रहती है, उसको
भी उत्तीप्रकार विषय-लालसा नहीं थी; शङ्करके मस्तकस्थित चन्द्रकलामें जिसप्रकार राग (रक्तिमा) उत्पन्न
नहीं होती है, उनमें भी उत्तीप्रकार राग (काम आदिका अनुराग) उत्पन्न नहीं हुआ था; अमयित समुद्रजलके
अन्दर निर्मलता रहती है, उसके अन्तःकरणमें भी उत्तीप्रकार मन्य-विकार न होनेसे निर्मलता (प्रसन्नता)
विद्यमान थी; समास-विहीन पदसमूहका जिसप्रकार परस्पर मिलन नहीं रहता है, उसमें भी उत्तीप्रकार
शीतोष्णादिद्वन्द्व दुःख नहीं थे; बौद्धों (माध्यमिक-योगाचारादि सान्प्रदायिकों) के मनमें ज्ञानका जिसप्रकार विषय नहीं
है (अर्थात् विज्ञानसे अतिरिक्त पदार्थ वे नहीं मानते हैं) उनका कहना है कि ज्ञान ही स्वरूपसे भासित होता है
भेद-प्रतीति भ्रान्ति है) उत्तीप्रकार उसमें भी भासक्ति नहीं थी; जानकीजीने जिसप्रकार अग्निमें प्रवेश किया था,
उसने भी उत्तीप्रकार परमज्ञमें प्रवेश किया था; द्यूतक्रीडामें निपुण स्त्रियां जिसप्रकार पाशकविद्या-रक्ष्यको स्वाधीन

कृताक्षहृदयाम्, महीमिव जलभृतदेहाम्, हिमसमयदिवसैः सुखलक्ष्मीमिव परिगृहीतैः भास्करात्तपाम्, आर्योमिव समुपात्तैः यतिगणोचितमात्राम्, आलिखितामिवाचलावस्थानाम्, अंशुमयीमिव तच्छायातुलितभूतलाम्, निर्म्ममाम्, निरहङ्काराम्, निर्म्मत्सराम्, अमानुषाकृतिम्, दिव्यत्वाद्परिज्ञायमान-वयः-परिमाणाम्^१ अष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमाणाम्, प्रतिपन्नपाशुपतव्रता^२ कन्यकां वदर्श ।

ततोऽवतीर्य तुरुशास्त्रायां वद्ध्वा तुरङ्गम्^३ उपसृत्य भगवते भक्त्या^४ प्रणम्य त्रिलोच-

नहोनिति । महीं मूमिमिव, जलेन केवलसलिलपानेन घृतः शृतः देहः शरीरं यया ताम्, पक्षे तु जलेन शृतो वेष्टितो देहो यस्यास्ताम् ।

हिमेति । हिमसमयो माघफाल्गुनात्मकतुहिनपतनकालः तस्य दिवससुखलक्ष्मीमिव प्रभातश्रियमिव, परिगृहीतः पञ्चाग्निसाधनात् देहेऽङ्गीकृतः भास्करात्तपः सूर्यालोको यया ताम्, पक्षे—परिगृहीतः हिमैर्निरुद्धः भास्करात्तपो यया ताम् ।

आर्यामिति । आर्या स्वनाम्ना प्रख्यातं छन्दोविशेष इव, समुपात्ता स्वीकृता यतिगणस्य वश्येन्द्रिय-पुरुषवर्गस्य तपस्विगणस्येत्यर्थः, उचिता योग्या मात्रा दण्डकमण्डलवादितामयी यया ताम्, पक्षे—समुपात्ता स्वीकृता यतिजिह्वाविश्रामस्थानम्, गण-मगणनगणभगणप्रभृतयः, उचिता योग्या तत्तत्स्वरूप-प्रतिपादिता मात्रा उच्चारणसमयश्च यया ताम् । आर्यालक्षणन्तु श्रुतबोधे—

‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽर्या ॥’

आलीति । आलिखितां चित्रितामिव, अचले शैले अवस्थानं स्थितिः यस्यास्ताम्, पक्षे—अचलं निश्चलम् अवस्थानं यस्यास्ताम् ।

अंशिति । अंशुमयीं तैजोमयीं देवीमिव, तनुच्छायाया शरीरस्य प्रतिविम्बेन दीप्या च अनुल्लिप्तम् आच्छादितं भूतलं पृथिवीतलं यया ताम् ।

इह ‘दीक्षितवाचमिव’ इत्यारभ्य ‘अंशुमयीमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

निर्म्ममामिति । समत्वार्ये ‘मम’ पदमिदमव्ययः, निर्म्ममां समत्ववञ्जिताम्, निरहङ्कारां निरभिमानाम्, निर्म्मत्सराम् अन्यशुभद्वेषरहिताम्, अमानुषाकृतिं दिव्यस्वरूपाम्, दिव्यत्वाद्गन्धर्वपुत्रीत्वेन निर्जरा-मित्यर्थः, अपरिज्ञायमानं मनुष्यवास्वरूपावलोकनमात्रेणानिश्चीयमानं वयसः अवस्थायाः परिमाणं मानं यस्यास्तामपि, अष्टादशवर्षदेशीयामिव अष्टादशवयस ईषन्पूतवर्षीयामिव, ‘ईषदममासौ कल्पवृक्षदेश्य-देशीयरः’ इति पा० सूत्रेण ‘अष्टादशवर्ष’ शब्दाद्देशीयप्रत्ययः । प्रतिपन्नं गृहीतं पशुपतिः महेशो देवता अत्येति पाशुपतं व्रतं महेशार्चनारूपो नियमो यया ताम् ।

तत इति । ततः कन्यकादर्शनानन्तरम् अववीर्य अश्वःद्वनरणं विधाय वरुणास्त्रायां वृक्षास्त्रायां तुरङ्गमम् इन्द्रायुधमथ वद्ध्वा वन्दनं कृत्वा उपसृत्य समापमेत्य भक्त्या श्रद्धया भगवते ऐश्वर्यशालिने

करके रहती हैं, उसने भी उसीप्रकार इन्द्रियस्तमूह और चित्तको वशनें कर रखा था. पृथिवी जिसप्रकार जलसे परिवेष्टित शरीरवाली है, वह भी उसीप्रकार केवल जल-पानेने शरीर-धारण को थी; जीतकालके प्रमातकालकी शोभा जिसप्रकार हिमद्वारा सूर्यके आलोकको आच्छादित करता है (जड़के दिनोमें प्रातःकाल हिमावृत्त होनेसे धूप नहीं वीखती है) उसने भी उसीप्रकार पञ्चाग्निसाधनसे शरीरमें सूर्यालोकको धारण किया था; अर्वाचन्दनमें जिसप्रकार बत्ति (विश्राम) और गग उडुक्त मात्राके अनुसार होने हैं, उसके भी उसी प्रकार सुनिगण के उडुक्त दण्ड और अण्डतु-प्रभृति उपकरण थे; चित्रित प्रतिमूर्ति जिसप्रकार निदल-भावसे स्थित रहती है, वह भी उसीप्रकार पर्वतपर स्थित रहती थी; तैजोमयी देवी जिसप्रकार शरीरको अग्निद्वारा भूतलको लिप्त (रंग) करती है, वह भी उसीप्रकार शरीरके प्रतिविम्बद्वारा भूतलको लिप्त करती थी, वह ममत्व, अहङ्कार और मत्सर (अन्यशुभद्वेष) रहित थी; उसका आकार अलौकिक था और दिव्य स्वरूपके कारण उसके वयका अनुमान क्याथर्हसनें नहीं हो सकता था तो भी वह नाचो अठारह वर्षसे कुछ न्यूनवयस्कदाहमें प्रताप होतां थी ।

तदनन्तर चन्द्रपीडने बोधिते उत्तरकर जिती वृक्षां शाला (जालों) में घोड़े को बांध, भगवान् महादेवके

१. ...दिन... । २. परिपीत... । ३. उपात्त... । ४. निर्म्मलाम् । ५. प्रमाणात् । ६. व्रतां च ।

७. तुगाम् । ८. महाभक्त्या ।

नायं, तामेव दिव्ययोषितमनिमिष-पचमणा निश्चल-निबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निरूपयामास। चक्षुषादि चास्य तस्या रूपसम्पदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि-‘अहो! जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तराणि । तथाहि, मया मृगयायां यदृच्छया निरर्थ-कमनुव्रता तुरङ्गमुख-मिथुनम्, अयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनसञ्चरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः । अत्र च सलिलमन्वेपमाणेन हृदयहारि सिद्धजनोपस्पृष्टजलं सरो दृष्टम् । तीरलेखाविश्रान्तेन चामानुषं गीतमाकर्णितम् । तस्मानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्य-केयमालोकिता । नहि मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति, आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम्, कुतश्च मर्त्यलोके सम्भूतिरेवंविधानां गन्धर्व-ध्वनिविशेषाणाम् ।’ ‘तद् यदि मे सहसा दर्शन-

त्रिलोचनाय महेशाय प्रणम्य नमस्कृत्य, तामेव पुर्य्यात्राजितस्वरूपामेव दिव्ययोषितं स्वर्गीयस्त्रियम्, अनिमिषपचमणा निस्पन्दनेत्रलोम्ना निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निषद्वं विहितं लक्ष्यं दृष्ट्यै न तेन चक्षुषा लोचनेन पुनर्मण्डपिकाप्रवेशानन्तरं निरूपयामास साकल्येन ददर्शयार्थः ।

उपपादति । किञ्चेति चार्थः । रूपसम्पदा सौन्दर्याधिक्येन, कान्त्या शरीरदीप्पया, प्रशान्त्या प्रश-मेन च करणेन, आविर्भूतः प्रकटीभूतः विस्मय आश्चर्यं यस्य तस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते चक्षुषादि ह्यं वृत्तिः सञ्जाता ।

ननु सा वृत्तिः केश्यत आह—‘अहो’ इति । जगति संसारे जन्तूनां जीवानाम्, वृत्तान्तान्तराणि व्यापारविशेषाः असमर्थितोपनतानि अतर्कितप्राप्तानि सन्ति आपतन्ति चित्ते जायन्ति अनुभवविषयी-भवन्तीत्यर्थः ।

प्रतिपादितविषयं समर्थयति—तथाहत्यादिना । मया चन्द्रापीडेन मृगयायाम् आलोककवृत्तौ यदृच्छया स्वेच्छया अनुबन्धता अनुगच्छता तुरङ्गमुखमिथुनं क्षिप्रयुग्मम्, अतिमनोहरः अतिसुन्दरः मानवानां मनुष्याणाम् अगम्यः अगोचरः दिव्यजनानां विद्याधरादीनां सञ्चरणं विचरणं तत्रोचितो योग्यः अयं पुरोऽवलोक्यमानः प्रदेशो भूभागो वीक्षितः अवलोकिताः ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे सलिलं जलम् अन्वेपमाणेन मृगयता मया हृदयहारि मनोहरम्, सिद्धजनैः देवयोनिविशेषैः उपस्पृष्टं सेवितं जलं यस्य तत्, सरः अच्छेदसरोवरः दृष्टम् अवलोकिताम् । तस्य सरसः तीरलेखायां तदपङ्क्त्या विश्रान्तेन कृतविश्रामेण मयेयन्वयः, अमानुषं दिव्यं गीतं गानम् आकर्णितं श्रुतम् । तद् गीतम् अनुसरता अनुव्रजता मानुषाणां मानवानां दुर्लभदर्शना दुष्प्रापावलोकना ह्यं दृश्यमाना दिव्यकन्यका स्वर्गीयपुत्री आलोकिता वीक्षिता ।

ननु दिव्यकन्यकेयमिति कथं निर्णयित इत्यत आह—नहीति । अस्या अवलोक्यमानायाः कन्य-काया दिव्यतां प्रति स्वर्गीयताविषये मे मम नहि संशीतिः नास्ति सन्देहः, आकृतिः आचार एव अमा-नुषतां देवरूपताम् अनुमापयति अनुमिति जनयति, न खलु मानुषीणामेवमाकारो भवतीत्याशयः । कारणान्तरमाह—कृत इति । एवंविधानाम् पुनरुद्देशानां गन्धर्वाणां देवगायकानां ध्वनेनादस्य विशेषाणां

निकट आकर भक्तिपूर्वक प्रणाम किया और उस दिव्य तरुणाको दृष्टकी बांधकर निश्चल दृष्टिसे वह पुनः देखने लगा । उसका शारीरिक अलंकारिक सौन्दर्य, कान्ति और शान्तिसे चन्द्रापीडकी विस्मय उत्पन्न हुआ एवं मनसे वह विचारने लगा—अहो ! संसारमें प्राणियोंके समस्त विशेष घटना अतर्कित रूपसे (बिना विचार) ही उपस्थित हो जाती है, क्योंकि—मैंने अपनी इच्छाके अनुसार मृगया (शिकार) में गया, निरर्थक क्षिप्र-मिथुनका अनुसरण किया और वह अत्यन्त मनोहर, मनुष्योंके पहुँचनेसे बाहर, दिव्य-पुरुषोंके जनन करने योग्य प्रदेश देखने । फिर वहाँ जलका अन्वेपण करते-करते निष्पदुष जिसके जलका उपयोग करते हैं वहाँ मनो-हर सरोवर देखा । उसके तीर पर विश्रान करदेकरने दिव्य गान सुना और उसका अनुसरण करनेसे मनुष्योंकी दुर्लभ दर्शनवाली इस दिव्य कन्याको देखा । इसकी दिव्यताके विषयमें मुझे थोड़ा भी किसीप्रकारका संशय नहीं है, क्योंकि—इसकी आकृति ही दिव्यता प्रकट करती है । विशेषतः मर्त्यलोकमें इस प्रकार गन्धर्वगीत-ध्वनिका सम्भव कैसे हो सकता है ? अत एव यदि वह सत्ता ही मेरे दृष्टिपसे अन्वर्धान न हो जाय,

१. पार्वतीपत्नये । २. अग्निपेय... । ३. विस्मयमनसि, मनसि विवर्तः । ४. तुरङ्गमुख... । ५. वीक्षितः क्षितिः । ६. उपस्पृष्टजलं । ७. विद्यानां गन्धर्वध्वनिविशेषाणां च ।

पयात्रापयाति, नारोहति वा कैलासशिखरम्, नोत्पतति वा गगनतलम्, तवः 'का त्वम्', किमभिधाना वा, किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रतम्' इति सर्वमेवैतन् एतादृशमूल्यं पुच्छामि, अतिमहानयनवकाशं काश्चर्याणाम्' इत्यवधार्य तस्यानेव स्मृतिस्मरणविक्रिया-
मन्यदनं स्तम्भनाश्रित्य सनुपविष्टा गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्यौ ।

अथ गीतावसाने नूकीमूतवीणा प्रशान्तमधुरकरतेव कुमुदिनी सा कल्पका सनुत्याय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामां परितृप्त्य स्वभाववचनया तपःप्रभावप्रगल्भया दृष्ट्या समाधा-
स्यन्तीव, पुण्ड्रैरिव स्पृशन्ती, तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पावयन्ती, शुद्धिनिव
कुर्वाणा, वरदानम् इवोपपादयन्ती, पवित्रतामिव नयन्ती, चन्द्रापीडसावभापे—स्वागतमस्तिथये.

मन्दनस्मृतारण्यं नार्यलैके मनुष्यमूर्तौ कृतः कस्मात् मन्मनिरूपितः, क्व एवास्या दिव्यतां प्रति नहि संशीतिरित्यामयः । सन् पूर्वकात् स्वप्नार्थकं 'शीङ्' घातोः क्षिपां किमि सति चंदोतिरिति ।

अदिति । तत्समाकारणान् यदि पावते न मन महमा कस्माद् दर्शनपरमं विदोक्तमर्थात् नापयति नापसरति, वा अन्यथा कैलासशिखरं रज्ज्वादिशृङ्गं नारोहति नारोह्यं विषये, गगनतलं वा नोत्पतति नोद्भवति नतस्तादत्, 'का त्वम् ? किमभिधाना किमर्थं किमप्रोबनं प्रथमे वयसि दात्पावत्पयां पाशुपतं महेशपरमविविनं व्रतं नियमं प्रतिपन्ना काश्चर्या' इत्येतत्सर्व-
मेव पुनः कल्पकात् उपस्य मनीषतेत्य पुच्छामि प्ररतं करोमि, काश्चर्याणां काङ्क्षेनैव विस्मयानु-
नवानाम्, अतिमहद् अतिवृद्द अयम् अवकाशः समयः । इति पूर्वोक्तं भवधार्य निश्चित्य तस्यां पूर्वोक्तापानेव स्मृतिस्मरणविक्रियायाम् कल्पनमन् एकनं स्तम्भं स्थूलां काश्चित् अवलम्ब्य सनुपविष्टा समासीना गीतसमाप्त्यवसरं गानसमाप्तिसमयं प्रतीक्षमाणा प्रतीक्षां कुर्वाणः तस्यौ स्थितवान् ।

अथेति । गीतावसाने गानसमाप्तौ नूकीमूता निरुद्धा जाता वीणावह्वी इत्याः सा, अत एव प्रशान्तं शान्तिमुपगतं मधुरकरतं क्रमरहस्ये पस्यां सा, कुमुदिनी कैरविनीव स्थिता सा कल्पका, सनु-
त्याय तस्यां विषाय प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विषाय शिवलिङ्गमिति शेषः । कृतः विहितः हराय महेशाय प्रणामः नमस्कारः यथा सा, परितृप्त्य परावर्तनं विषाय स्वभाववचनया प्राकृतिक्वेतया, तपःप्रगल्भेन तपोमाहान्येन प्रगल्भा दृष्टा कामपरिनिर्जदवैत्यर्थः, तथा दृष्ट्या लोचनेन समासासयन्तीव सन्वदनां विदधतीव अनयं प्रत्यक्षुर्नवित्यर्थः, पुण्ड्रैः सुकृतैः स्पृशन्तीव रूपं कुर्वन्तीव, तीर्थजलैः प्रक्षालयन्तीव सलिलैः प्रक्षालयन्तीव घातं विदधतीव, तपोभिः तपस्याभिः पावयन्ती एततां कुर्वन्तीव, शुद्धि पा-
दयं कुर्वन्तीव विदधतीव, वरदानं मनोरथदानम् उपपादयन्तीव सम्रादयन्तीव, पवित्रतां एततां नद-
न्तीव प्रापयन्तीव, चन्द्रापीडम् काश्चनापे जानावितवती ।

इह 'कुमुदिनीव' इत्यवोपनालङ्कारः । 'मनसासयन्तीव' इत्यारम्य 'नयन्तीव' इत्येतेषु सप्तसु क्रियायोगेभ्यो परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानतया संहतिः ।

लागतेति । अतिथये कल्पयागताय स्वागतं शुभागमनम्, महान् नातो भाग्यं यस्य सः । यद्वा—

किं कैलासपर्वते शिखर पर कठिन वाय, कण्ठ काकागने उड न वाय, ते मै—'तुम सैन हो ! तुम्हारा नाम क्या है ? और क्यों तुमने इस नदीन कवस्था (सुखवस्था) में ठगला कारण बो है ? इस कण्ठ से सब विषय इसने समाप्त करे इतने मूछ छाँगा, क्योंकि मैंने कादम्बरी के तिर कलन्त उडुड कवसर है' । चन्द्रापीड इस प्रकार मन हो मन निश्चय कर उसी स्मृतिस्मरणविक्रिया के कल्पनार्थे किसी एक स्तम्भ के महारि के चक्कर गानसमाप्तिका कवसर प्रतीक्षा करने छा ।

उसके बाद गान समाप्त होने पर वीणाका शब्द बन्द हो गया, उस समय बन्द हुए मधुरकरों के मधुर-
पुंवारवाजी कुमुदिनीने सनत वह शोभामान हुई । बाद उस कल्पने चक्कर, प्रदक्षिणा वर महेश्वरी प्रणम
लिया । पश्चात् पुनः समाप्त हो शैतवर्ग एवं सन्ध्याके प्रसवने सर्वविषयनिर्गन्तियुद्धिद्वारा चन्द्रापीडको
नालो कथ्यत करती हो, पुण्ड्रवारा हो नालो सर्व करती हो, तीर्थजलै हो नालो स्नात करती हो, तपस्या हो

कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभार्गः, तदुत्तिष्ठ, आगम्यताम्, अनुभूयतामतिथिसत्कारः' इति । एवमुक्तस्तु तथा सम्पापण-मात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उत्थाय भक्त्या कृत-प्रणामो 'भगवति । यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव तां व्रजन्तीमनु-वत्राज ।

व्रजञ्च समर्थयामास-‘हन्त ! तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता । कृतं हि मे कुतूहलेन प्रप्राशया हृदि पदम्, यथा चेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिव्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशयो प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते, तथा सम्भावयामि नियतमियमखिलमात्मोदन्तम् अभ्यर्च्य-माना कथयिष्यतीति । एवञ्च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा, निरन्तरैर्दिवापि रजनी-

‘जन्मप्रभृति चारम्य कलङ्को यस्य नो भवेत् । स्याच्चैवानुपमा कीर्त्तिर्महाभागः स उच्यते ॥

इत्युक्तलक्षणयुक्तो भवान्, इमाम् एतत्पर्यन्तां भूमिं स्थानं कथं येन प्रकारेण अनुप्राप्तः तत्तस्मा-द्धेतोः उत्तिष्ठ उत्थानं विधेहि, आगम्यतां मत्पार्श्वे इति शेषः, अतिथिमत्कारः आतिथ्यम् अनुभूयतां प्रत्यक्षीक्रियताम् । इति समाप्तौ । ‘इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिपु’ इत्यमरः ।

एवमिति । एवं पूर्वप्रतिपादितकृतेण तथा कन्यकया उक्तोऽभिहितस्तु चन्द्रापीड इत्यन्वयः, सम्पापणमात्रेणैव केवलसंलापेनैव अनुगृहीतं प्रमादप्राप्तीकृतम् धामानं स्वं मन्यमानः अवबुध्यमानः उत्थाय तस्मात्प्रदेशादुत्थानं विधाय भक्त्या श्रद्धया कृतप्रणामः विहितनमस्कारः ‘भगवति नपस्विनि ! यथाऽऽज्ञापयसि येन प्रकारेणादेशं करोषि तत्तथा’ इत्यभिधाय इत्युक्त्वा शिष्यरङ्गात् इव दर्शितविनयः प्रकाशितनम्रतः सन् व्रजन्तीं गच्छन्तीं तां कन्यकाम् अनुवत्राज पश्चाज्जगाम । पूर्णोपमा ।

व्रजन्निति । किञ्चेति चार्थः । व्रजन् तां कन्यकां पश्चाद्गच्छन् चन्द्रापीडः समर्थयामास हृदये निर्धारयामास । किं समर्थयामासेति जिज्ञासायामाह-‘हन्तेति । हन्त हर्षे ‘हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भ-विपादयोः’ इत्यमरः । तावत् इयं कन्या मां दृष्ट्वा निरीषय न तिरोभूता नादृश्यतां गता । हि तस्मादेव मे मम हृदि चित्ते कुतूहलेन कौतुकेन प्रश्नाशया पूर्वप्रतिपादितरूपपृच्छामिलापया पदं स्थानं कृतं विहितम् । ‘पदं व्यवसितव्राणस्थानलक्ष्माहृदिवस्तुपु’ इत्यमरः ।

तपस्विजनानां मुनिजनानां दुर्लभं दुष्प्रापं दिव्यं मनोहरं रूपं सौन्दर्यं यस्याः तस्याः अपि, अस्याः प्रत्यक्षगतायाः कन्यकायाः यया येन प्रकारेण इयम्, दाक्षिण्यस्य औदार्यस्य अतिशय आधिक्यं यस्यां सा तथोक्ता, प्रतिपत्तिः ‘स्वागतमतिथये’ इत्याद्याचारः, अभिजाता उत्पन्ना विभाव्यते लक्ष्यते । तथा तेन प्रकारेण अभ्यर्च्यमाना मयाऽभिधातुमनुरुध्यमाना सती, नियतं नूनम् अखिलं समग्रम् आमोदन्तं स्वीयसमाचारं कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति, एवं सम्भावयामि तर्कयामि ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवम् उक्तप्रकारेण कृतमतिः कृतनिश्चयश्चन्द्रापीडः, पदशतमात्रमिव

मानो पवित्र करती हो, पापनाश करती हो, वरदान देती हो और पवित्रता उत्पन्न करती हो, इस प्रकार चन्द्रापीडसे कहने लगी—‘अन्यागत ! मैं आपका स्वागत करती हूँ, महाभाग्यशाली ! आप इस भूमिमें कैसे आये !, अतएव उठिये, आइये, मेरा आनिष्य स्वीकार कीजिये इस प्रकार उसके वचन सुनकर केवल संभाषणसे ही अपनेको अनुगृहीत मानकर चन्द्रापीड उठा और भक्ति-पूर्वक उसे प्रणाम कर ‘देवि ! आप भिन्न प्रकार आदेश देती हैं वंसा ही करेगा’ इस प्रकार उत्तर देकर उसके आगे चलने पर शिष्यके समान वह भी विनय-प्रदर्शन-पूर्वक उसके पीछे पीछे चला ।

चन्द्रापीडने जाने-जाने मनमें इस प्रकार निश्चय किया—‘हर्षका विषय है कि यह मुझे देखकर अन्तर्हित नहीं हुई, अतएव इस समय मेरे चित्तमें कुतूहल सहित प्रश्न करनेकी आशा ने प्रतिष्ठा प्राप्त की (स्थिर हुई) । इसका यह दिव्यरूप, तपस्विनीकी दुर्लभ है, तथापि मेरे प्रति इसका जब इस कार अत्यन्त-औदार्य-सम्पन्न व्यवहार उत्पन्न हुआ है, तब मेरा ऐसा विचार है कि—मैं इसे कहनेके लिए प्रार्थना करूँगा तो निश्चय ही यह अपना सब वृत्तान्त कह देगी’ । इस प्रकार विचारते-विचारते लगभग सी कदम चलने पर ही उसने एक गुफा

१. महाभाग ! ।

२. अनुगम्यताम् ।

३. कश्चिद् ‘शति’ इति पदं न विद्यते ।

४. तस्मापित ।

५. समुत्थाय ।

६. अद्भुतावृत्तिरतिरोभूता ।

७. अतिशय ।

८. इयमात्मोदन्तम् ।

समयमिदं दर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उत्फुल्लकुसुमेषु लतानिकुञ्जेषु कूजतां मन्दं मन्दं मदमत्तं मधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपथ्यन्तान्, अतिदूरपातिनीनाञ्च धवल-शिलातल-प्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रस्रवणैरुत्कोटि-प्राव-विटङ्क-विपाट्यमानैरुच्चरदध्वनिभिरवशीर्यमाण तुषार-शिशिर-शीकरासारैराबध्यमाननीहाराम्, हिम-हार हर-हास-धवलैश्चो-भयतः क्षरद्भिर्भिन्नैर्द्वारैर्वावलम्बित-चलन्नामर-कलापामिवोपलक्ष्यमाणाम्, अन्तःस्थापित-मणि-कमण्डलु-मण्डलाम्, एकान्तावलम्बित-योग-पट्टिकाम्, विशाखिका-शिखर-निबद्ध-

किञ्चिद्ध्वानमतिक्रम्येव गत्वा व्रजित्वा 'गुहामद्राक्षीत्' इत्यग्रिमक्रियया सम्बन्धः । इह खलिके द्वितीयै-कवचनान्तानि पदानि 'गुहाम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषगानि । निरन्तरैः सान्द्रैः अत एव दिवाऽपि दिनेऽपि रजनीसमयं रात्रिकालं दर्शयद्भिरवलोक्यद्भिरिव विद्यमानैः, तमालतरुभिः तापिच्छवृक्षैः करणैः, अन्धका-रितः समुत्पादितान्धकारः पुरोभागः संमुखदेशो यस्यास्ताम् । इह 'दर्शयद्भिरिव' इति क्रियोपेक्षा ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि प्रस्फुटितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषु, लतानिकुञ्जेषु वल्लीकुञ्जेषु मन्दं मन्दं शनैः शनैः कूजता शब्द कुवतां मदमत्तमधुलिहां मधुमत्तभ्रमराणां विरुतिभिः झङ्कारैः मुखरीकृतः वाचालीकृतः पथ्यन्तः प्रान्तदेशो यस्यास्ताम् ।

अतिदूरेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदूरात् दविष्टात् पतितुं शीलं यासां तासां, धवलेषु विशदेषु शिलातलेषु पाषाणतलेषु प्रतिघातेन प्रतिस्खलनेन यत् उत्पतनम् ऊर्ध्वगमनं तेन फेनिलानां फेनवतीनाम् अपां जलानाम्, उत्कोटयः उन्नताग्रा ये प्रावाणः प्रस्तराः तेषां विटङ्कैः ऊर्ध्वप्रदेशैः विपाट्यमानानि विदार्य-माणानि तैः, उच्चरन्तः स्खलनप्रतिस्खलनैर्जायमाना ध्वनयः शब्दा येषु तैः, तथा अवशीर्यमाणाः प्रस्तरेषु पतनात् जर्जरीभवन्तः तुषारवत् तुहिनवत् शिशिराः शीतलाः शीकरासाराः सलिलकणधारा येषां तैः प्रस्रवणैः गिरिनिक्षरैः, आबध्यमानाः सज्जायमाना नीहाराः सलिलकणा यस्यां ताम् ।

इह स्वभावोक्तिः, तुषारशिशिरपदयोः तुल्यार्थकतया श्रवणमात्रेण पौनरुक्त्यप्रतीतेरनन्तरञ्च तुषारवत् शिशिरा इति भेदप्रतीत्या पुनरुक्तवदाभासश्च, अनयोर्द्वयोर्मिथोऽङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अपुष्टार्थत्वदोष-निराकरणाय धवलपदपरित्याग एव समुचित इत्यवधेयम् ।

हिमेति । किञ्चेति चार्थः हिमं तुहिनं हारो मुक्तामाला हरहासो महेशहास्यं तद्वत् धवलाः श्वेताः तैः, उभयतो द्वारपार्श्वयुगले चरद्भिः चरद्भिः निक्षरैः प्रस्रवणैः हतुभिः, द्वारे प्रतीहारे अवलम्बितः सन् चलन् प्राच्छलन् चामराणां वालव्यजनानां कलापः समूहो यस्यास्तामिव उपलक्ष्यमाणां वीक्ष्यमाणाम् । 'स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । इह चलच्चामरसमूहोत्प्रेक्षणाज्जायत्युपेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तरभ्यन्तरे स्थापितं न्यस्तं मणिमयकमण्डलुनां मणिनिर्मितकुण्डिकानां मण्डलं समूहो यस्यास्ताम् ।

एकान्तेति । एकान्ते एकभागे अवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगसाधनसमयपरिधानाय छुद्रचौमवसनं यस्यास्ताम् ।

विशासिकेति । विशाखिकायाः शिखरायाः शिखरे ऊर्ध्वभागे निबद्धं संयतं नारिकेलीफलस्य लाङ्गली-

देसी । उसके समुत्त भागमें लगानार लगे हुए होनेके कारण दिनमें भी नानो रात्रि प्रकट करते तमाल वृक्षोंने अन्यथा कर रक्ता था; लताकुओं (वेलोंकी कुओं) में नानाविध फूल खिले हुए थे, उनमें मन्द-मन्द गुञ्जर करते हुए मदमत्त मधुकरोंके झङ्कारते उस गुहाका प्रान्तभाग सुसज्जित हो रहा था; श्वेतवर्ण शिलाखण्ड (चट्टान) से टकर गकर उछलनेमें फेननय हुए, अत्यधिक दूरसे गिरते जलके प्रस्रवणों (झरनों) से एव लँची उठी कोरवाले प्रस्तरोंकी नोकोंसे जर्जरित बहुरार गव्य करते टुकड़े-टुकड़े हुए हिमके समान शीतल कणोंकी वर्षासे नीहार (ओस) भर रही थी । उस गुहाद्वारके उभय पार्श्व (दीनों बगल) में खड़े हुए हिम, मुक्ताकी माला और शङ्करके हाथके समान धवलवर्ण झरनोंसे उसके द्वार पर मानो चञ्चल चमर लटकाये हों ऐसा प्रतीत होता था । उसके अभ्यन्तरमें कितने मणिमय कमण्डलु रहते थे । योगसाधन करनेके समयमें पड़नेके उपयुक्त छोटे एक पट्टवत् एक स्थानमें

नारिकेली^१-फल-वल्कलमय-धौतोपानद्युगलोपेताम्^२, अवशीर्णाङ्ग-भस्म-धूसर-वल्कलशय-नीयमनाथैकदेशाम्, इन्दुमण्डलेनेव दृष्टोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठिताम्, सन्निहितमस्मालावुकां गुहामग्राक्षीत् ।

तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कल-शयन-शिरोभाग-विन्यस्तवीणां ततः पर्णपुटेन निर्झरावगृहीतमर्घ्यमलिलम् आदाय तां कन्यकां समुपस्थिताम् 'अलमलमति-यन्त्रगया, कृतमतिप्रसादेन, भगवति! प्रसीद, विमुच्यतामयमत्यादरः, त्वदीयमालाकनमपि सर्वपापप्रशमनमयमर्पणमिव पवित्रीकरणायालम्, आस्यताम्' इत्यब्रवीत् । अनुरुध्यमानश्च तया तां सर्वामतिथिसपत्न्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रभ्रयं प्रतिजग्राह ।

फलस्य वल्कलमयं त्वङ्निमित्तं धौतं चालितम् उपानद्युगलं पादुकाद्वयं तेन उपेतां युक्ताम् । 'नारिके-लस्तु लाङ्गली' इत्यमरः ।

अवशीर्णेति । अवशीर्णं पार्श्वपरिवर्त्ततादौ द्युतं यत् अङ्गभस्म देहविभूतिः तेन धूसरं चकलच्छवि यत् वल्कलशयनीयं तत्त्वदङ्निमित्तशय्या तेन सनायः संयुक्तः एकदेश एकभागे यस्यास्नाम् । 'धूसरस्तु सितः पीतलेशवान् चकलच्छविः' इति शब्दार्णवः ।

इन्द्रिनि । इन्द्रमण्डलेनेव शशिविम्बेनेव विद्यमानेन, दृष्टेण प्रस्तरविदारणाच्छेण उत्कीर्णं सन्नद्य रचितं तेन, शङ्खमयेन कम्बुदलनिमित्तेन भिक्षाकपालेन भिक्षायाः पात्रेण अधिष्ठिताम् आश्रिताम् । उपमा ।

सन्निहितेति । सन्निहिता समीपे स्थापिता भस्मनः विभूतिरक्षणार्था अल्लवुः शून्यमध्या तुङ्दी यस्यां ताम्, गुहां कन्दराम् अद्राक्षीत् दृष्टवान् ।

तस्या इति । किञ्चेति चार्थः । तस्या गुहायाः द्वारि प्रतीहारदेशे शिलातले पापागतले समुपविष्टः समासीनश्चन्द्रापीठः तां कन्यकाम् अवशीर्णदित्यन्वयः । वल्कलशयनस्य तत्त्वदङ्निमित्तशय्यायाः शिरोभागे उत्तमाङ्गप्रदेशे विन्यस्ता स्थापिता वीणा वल्लकी यया ताम्, ततो वीणास्थापनानन्तरं पर्णपुटेन निर्झरात् प्रन्त्रवगात् आगृहीतम् आत्तम् अर्घ्यमलिलम् अर्घजलम् आदाय गृहीत्वा समुपस्थितां समागतां तां कन्यकां प्रति—कृतियन्त्रणा मल्लूते अत्यन्तं क्लेशानुभवेन अलं कृतम्, अतिप्रसादेन अत्यन्तानुग्रहेण कृतम् अलम्, भगवति देवि ! प्रसीद प्रसन्ना भव, अयमत्यादरः अत्याग्रहः विमुच्यतां परित्यज्यताम्, त्वदीया-लोचनमपि त्वद्दर्शनमपि सर्वपापप्रशमनं सर्वैरसां प्रशान्तिदृष्ट्वा, अयमर्पणमिव पापविनाशकम् 'सुतश्च सप्यश्चाभीष्टा' इत्यादिचुस्तमिव पवित्रीकरणाय पावनीकरणाय अलं समर्थम्, अत आस्यताम् उपविश्य-ताम् । भवत्या दर्शनेनैव मम जन्मसाफल्यं ततः किमातिथ्येनेत्याशयः ।

अप्यिति । अपि च, तया कन्यकया अनुरुध्यमानः कृतानुरोधः प्रार्थ्यमानश्चन्द्रापीठः, अनिदूरावनतेन दधिष्ठानमितेन, शिरसा उत्तमाङ्गेन अतिथिसपर्याम् अस्यागतपूजां सप्रभ्रयं प्रतिजग्राह गृहीतवान् ।

लट्का था । नारिकेलफलके वल्कल (छिलके) द्वारा बने हुए दो परिष्कृत पादुकाएँ (जूते) एक शिकके ऊपर रखे थे । एक ओर शरीरपरसे गिरकर लगी हुई भस्मते धूसरवर्ण हुई वल्कल की शय्या बिछी थी । पापाग-भेदक अकस्ते छोदे गए चन्द्रमण्डलके समान एक दर्शनय भिक्षापात्र रक्ता था और भस्म रखनेके लिए एक अल्लकूप (तूँगी) उनके समीपमें ही रक्ता था ।

चन्द्रापीठ उस युक्ताके द्वारदेशके समीप एक शिलातलके ऊपर बैठा । श्वर वह कन्या वल्कलमय शय्याके सिरहानेमें वीणा रखकर पक्षीके दोनेमें उस द्वारनेमेंसे अर्घ्य जल लेकर उपस्थित हुई । उसे उपस्थित देख चन्द्रापीठ करने लगा—रहने दीजिए, रहने दीजिए, मेरे लिए अधिक कष्ट मन कीजिए, अत्यन्त अनुग्रह करनेगा जोई प्रयोजन नहीं, देवि । आप प्रसन्न हो जाइए, इस अधिक आदरको छोड़ दीजिए, समस्त पाप विनाश करनेवाला आपका दर्शन ही, 'अयमर्पण' मूलके समान पवित्र करनेके लिए पर्याप्त है, अतएव आप बैठिये । उसके बाद उसने बहुत आग्रह करने पर चन्द्रापीठने अत्यन्त अवगत नस्सकते समस्त अतिथि-सत्कारको प्राप्त (विनय) के साथ स्वीकार किया ।

१. ...नारिकेली । २. ...युगोपेताम् । ३. अर्घजलम्, आगृहीतार्घमलिलम् । ४. अलमतिपन्त्रगया । ५. तदोपालोचनमप्यत्र उक्तु । ६. अनुरुध्यमानश्च ।

कृतातिथ्यया च तथा द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परि-
पृष्टो दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मानः सर्वमाचचक्षे । विदित-
सकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतनतरुणां तलेषु विचचार ।
अचिरेण च तस्याः स्वयं पतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुप-
योगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् ।

आसीच्च तस्य चेतसि-‘नास्ति स्वत्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्चर्यम् ,
यदत्र व्यपगतचेतना अपि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपा-
दयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम्’ इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चो-
त्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्य्याणं नातिदूरे संयम्य निर्भरजलनिर्वर्तितै-

कृतेति । अपि च कृतं विहितम् आतिथ्यम् अतिथिसत्कारो यया तथा, द्वितीयशिलातलोपविष्टया
अपरपाषाणतलासीनया तथा, कन्यकया क्षणमिव क्षणकालमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय क्रमेण
परिपाठ्या परिपृष्टः कृतप्रश्नश्चन्द्रापीडः दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेन किन्नरदुग्मानुगम-
नवशेन आत्मनः स्वस्य सर्वं निखिलम् आगमनम् आचचक्षे आरुण्यतवान् ।

विदितेति । अपि चेति चार्थः । विदितो ज्ञातः सकलवृत्तान्तः समश्रोदन्तो यया सा तादृशी, सा
कन्यका उत्थाय तत्स्थानादुत्थानं विधाय भिक्षाकपालं भिक्षापात्रम् आदाय गृहीत्वा तेषाम् आयतन-
तरुणां गुहासमीपवर्त्तिमिन्दायतनवृक्षाणां तलेषु अधःप्रदेशेषु विचचार पर्यटितवती । आगत्य तत एव
तेषां फलानाम् उपभोगाय भक्षणाय चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती ।

आतीदिति । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनांस आसीत् अभूत् । तपसां तपश्चर्याणां खलु निश्चयेन
असाध्यम् अशक्यं नाम नास्ति न विद्यते । तथा च वचनम्—

‘निश्चितं समवाप्नोति तपोभिः स्वमनोरथम् । तपस्यतो हि नासाध्यं किञ्चिज्जगति विद्यते ॥

वृथा दौर्भाग्यमाप्नोति लोको हि सति साधने ॥’ इति ।

नामेति कोमलानन्त्रगे । तथाप्यतः परम् एतदन्यत् किमाश्चर्यं किं चित्रम्, यद्यस्मात् कारणात्
अत्र अस्मिन् प्रदेशे व्यपगता दूरीभूता चेतना चैतन्यं तेषां तादृशा अपि सचेतना इव सचेतन्या इव
अस्यै भगवत्यै देव्यै फलानि समतिसृजन्तः समर्पयन्तः वनस्पतयो वृक्षाः आत्मानुग्रहं निजसाफल्यम्
उपपादयन्ति निष्पादयन्ति । एतत्खलु नपस एव फलमित्याशयः । अत एवेहायन्तरन्यासोऽलङ्कारः स
च विशेषेण मामान्यसमर्पणरूपो बोध्यः ।

चित्रमिति । अदृष्टपूर्वम् अवीक्षितपूर्वमिदं चित्रमाश्चर्यम् आलोकितं वीक्षितम् इति अधिकतरोऽनि-
भूयान् उपजातः समुत्पन्नो विस्मय आश्चर्यं यस्य स चन्द्रापीडः उत्थाय उत्थानं विधाय तमेव प्रदेशं
पूर्वोक्तमेव स्थानम् इन्द्रायुधमश्नम् आनीय व्यपनीतपर्याणम् अपसारितपश्यधनं नातिदूरे निकटे संयम्य
बद्ध्वा निर्भरजलेन प्रस्रवणमलिलेन निर्वर्तितो निष्पादितः ज्ञानविधिः आध्वनविधिर्येन स तादृश

उक्त समय अतिथि-सत्कार सम्यक् करके, एक द्वितीय शिलातल पर बैठ, थोड़ी देर चुप रह कर उस
देवकन्याने जब राजकुमारसे उसका सब वृत्तान्त क्रमसे पूछा तब उसने दिग्विजयसे आरम्भ कर, किन्नर-नियुक्तके
अनुसरण-प्रसङ्गसे यहाँ तक अपने आनेका समस्त वृत्तान्त उससे कहा । बाद समस्त वृत्तान्तसे अवगत होकर वह
कन्या उठो और अपना भिक्षापात्र लेकर, आश्रमके वृक्षोंके नीचे विचरण करने लगी । वहाँ थोड़े समयमें ही
अपने आप गिरे फलोंसे उसका पात्र परिपूर्ण हो गया । उसके बाद लौटकर उसने राजकुमारसे उन फलोंका स्रवण
करनेके लिए अनुरोध किया ।

उक्त समय राजपुत्र विचारने लगा कि—‘इत संतारमें वास्तवमें तपस्वाते कोई भी कार्य असाध्य नहीं
है । जब चैतन्यरहित वृक्षतनूह भी आज सचेतनके समान इत देवी को फल समर्पण कर अपना अनुग्रह प्रकट
करते हैं, तब इतसे अधिक आश्चर्य क्या हो सकता है ? आज यह तो मैंने अदृष्टपूर्व आश्चर्य वृत्तान्त देखा । इत
प्रकार अत्यन्त विस्मित होकर वह उठा और बाहर जाकर इन्द्रायुधको वहाँ ले आया । उसका पत्ययन (जीन)

१. कचित् ‘च’ कारो नास्ति ।

२. यत्र च ।

३. विगतचेतना अपि ।

४. ‘पर्याणं च ।

५. ‘निर्वर्तितम्’ ।

स्नानविधिरुस्तान्यमृतस्वादूनि उपयुज्यं फलानि, पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्नवणजलमुपस्पृश्य चैकान्ते तावदवतस्ये, यावत्तयापि कन्यकया कृतो जल-फल-मूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः ।

इति परिसमापिताहारां निर्वर्त्तितसन्ध्योचिताचारां शिलातले विस्त्रव्यमुपविष्टां निभृतमुपसृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्त्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीठः सविनयमवादीत्—‘भगवति ! स्वप्नसाद-प्राप्ति-प्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । जनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीर-प्रकृतेः । स्वल्पाप्येकदेशावस्थाने कालकलां परिचयमुत्पादयति । अगुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणय-

चन्द्रापीठः, अमृतवत् पीयूषवत् स्वादूनि सुरसानि, तानि फलानि उपयुज्य मुक्त्वा, तुषारः तुहिनं तद्वत् शिशिरं शातलं प्रस्नवणजलं निहंरपानीयं पीत्वा च पुनः उपस्पृश्य आचम्य एकान्ते रहसि तावत् तावत्कालम् अवतस्ये आसेदिवान् यावत् यावत्कालं तयापि कन्यकया (महाश्वेतया) जलफल मूलमयेषु आहारेषु भोजनेषु प्रणय आदरः कृतो विहितः ।

इति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण परिसमापितः पर्याप्ति नीतः आहारो भोजनं यथा ताम् । निर्वर्त्तितः निष्पादितः सन्ध्योचिताचारः सायंसमययोग्यो विधिः सन्ध्यावन्दनादिर्यथा ताम् । शिलातले पापाणतले विस्त्रव्यं सविश्वासं निश्चिन्तं यथा स्यात्तथा उपविष्टाम् आसीनाम् । निभृतं निःशब्दं यथा स्यात्तथा उपसृत्य समीपमेव नातिदूरे निकटे समुपविश्य आस्थाय मुहूर्त्तमिव षणमात्रमिव स्थित्वा विलम्ब्य चन्द्रापीठः सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा अवादीत् अगदत्—

भगवतीति । ‘हे भगवति देवि ! स्वप्नसादप्राप्त्या तवानुग्रहलाभेन प्रोत्साहितं प्रगुणीकृतं तेन, कुतूहलेन कौतुकेन आकुलीक्रियमाणः अधरीक्रियमाणः, मानुषतासुलभः मद्भिषेपु मनुष्येषु नितान्तसम्भव-पर इत्यर्थः, लघिमा लघुत्वं चपलस्वभाव इत्यभिप्रायः । अनिच्छन्तमपि अनभिलषन्तमपि मां चन्द्रापीठं बलात् हठात् प्रश्नकर्मणि पृच्छाक्रियायां नियोजयति व्यापारयति ।

नन्वेवज्ञानस्य सहसा प्रश्ने घृष्टताप्रतीतिरिति चेत्तत्राह — जनयतीति । हि तयाहि प्रभुप्रसादलवोऽपि स्वामिप्रसन्नतान्त्रेशोऽपि अधीरप्रकृतेश्चञ्चलस्वभावस्य जनस्य प्रागल्भ्यं घाट्यम् उपजनयति उत्पादयति एवञ्च तपस्वितया स्वामिरूपाया भवत्याः अतिथिसत्कारादेव प्रसादप्राप्तिसमैवेन घाट्यं जनयतीत्यङ्गी-क्रियत एवेत्यभिप्रायः । अत एवेहाप्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

नन्वेवमप्यज्ञातस्य प्रश्नो नोपपद्यत इत्यत आह—स्वल्पातीति । एकदेशावस्थाने एकदेशावस्थितौ स्वल्पाऽपि स्तोकाऽपि कालकलासमयांशः परिचयं संस्तवम् उत्पादयति जनयति । एवञ्चेतावत्समयमे-कत्रावस्थानाख्यं मे परिचितं जातासीत्याशयः ।

अर्थवमपि सौहार्दभावेन हिताहितसम्बन्धाभावात् जिज्ञासैव कथमित्यत आह—अगुरिति । अगुः स्वल्पोऽपि उपचारपरिग्रहः सदाचाराङ्गीकारः प्रगयं मौहाहम् आरोपयति उपस्थापयति । एवञ्च भवत्या अभ्यागतसम्मानाङ्गीकार एव प्रणयोपस्थापनादित्यभिप्रायः । अत एवेह पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा ।

उत्तार, जरा दूर बांध कर उत्तने झरनेके जलमें स्नानकार्य-सन्नादन किया और अमृतरसके समान सुत्वाडु उन फलोंका भक्षण कर, हिमके समान शीतल उस झरनेका जल पीकर, एवं आचमन कर वह एकान्तमें तबतक बैठा रहा जबतक उस कन्याने भी फल, मूल और जलका आहार किया ।

इत प्रकार आहार कर जब वह कन्या सन्ध्याकालके उपयुक्त सब क्रिया सन्नादन कर चुकी और एक शिलातलपर निश्चिन्तरूपसे बैठी तब निःशब्द हो (धीरे-धीरे) उसके समीप उपस्थित होकर, थोड़ी दूरपर बैठकर, थोड़ी देरके बाद चन्द्रापीठ उससे विनय-पूर्वक कहने लगा—‘देवि ! आपके अनुग्रह प्राप्त करनेसे ही मुझे कौतुक उत्पन्न हो गया है, उस कुतूहलेने ही मनुष्योचित चञ्चल स्वभावको आकुल कर, मेरी इच्छा न होनेपर भी मुझे बलात्कारसे प्रश्न करनेका प्रेरणा करता है, क्योंकि—स्वामीका कृपाका देश भी चञ्चल-भ्रष्टके पुरुषोंको धृष्ट बना देता है । एवं एक स्थानमें थोड़ासा सहवास होनेसे भी परस्पर परिचय उत्पन्न हो जाता है, विशेषतः परस्परका व्यवहार (सत्कार) थोड़ा होनेपर भी वह सौहार्द (प्रेम) उत्पन्न कर देता है । इसलिए यदि आपको

१. अमृतस्वादूनि ।

५. उपयुज्य ।

३. उपस्पृश्यकान्ते ।

४. उपनस्ये ।

५. कन्यया ।

६. उपजनयति ।

७. हि न ।

८. एतावस्थाने कालकला, एकदेशावस्थानकालकला ।

नारोपयति । तद्यदि नाविस्मिद्वरनिव ततः कथमेनात्मानमनुग्रहम्, इच्छामि । अवि-
महत्त्वत्तु भवद्दर्शनान् प्रभृति ने कौतुकमस्मिन् विषये । कतरन्मत्तामृषीणां गन्धर्वाणां गृह-
कानामप्सरसां वा कुलमनुग्रहीतं भगवत्या जन्मना ? । किमर्थं वास्मिन् कुलमनुग्रहकारे नवे
वयसि व्रतग्रहणम् ? । कवेदं वयः, कवेदं वयः, केयनाकृतिः, य चायं लावण्यातिशयः केयनि-
न्द्रियाणामुपशान्तिः । तद्वदुत्तमिव ने प्रतिभाति । किं निमित्तं वा अनेकसिद्ध-लाभ्य-संवा-
धानि सुरलोकासुभगानि लपहाय दिव्याश्रमपदानि एकाकिनी वनमिदमनातुयमविवक्षसि ? ।
कश्चायं प्रकारः, यत्तैरेव पञ्चभिर्नहामृतैरावधनीकृतीं धवलतां वने शरीरम् ? नेदमस्मा-

तदिति । तत्तस्माद् कारणाद् यदि नाविस्मिद्वरनिव न विशेषस्तेषां वनकं वेद्, तदस्तथा कथमेव
नमिहात्यविपरिहरगेन कामानं स्वम् अनुग्रहेन कम्पुपयसि विषयम् इच्छामि कमिलयामि ।

स्तीति । नवत्या दर्शने नवदर्शनं 'नवदानानां वृत्तिनाम्ने सुवद्भावः' इति वास्मिन्नेह सुवद्भावः ।
तस्मादभूति तवावलोकनादारम्भ ने नम अस्मिन् विषये प्ररनविषये कलु निश्चयेन कविमहत्कौतुकम्
कत्याक्षर्यम् ।

तथ तव प्ररनविषयः क इत्यत आह—कतरदिति । नरुतां देवानाम्, ऋषीणां मुनीनाम्, गन्धर्वाणां
देवपापकानाम्, गृहकाणां यक्षानाम्, अप्सरसां तिलोचनामनुवृतीनां लप्ये, जन्मना दत्तत्वा भगवत्या
स्वामिन्या कतरद कतनम् कुलमन्ववायः अनुग्रहीतं प्रसादिकृतम् । नरुतामित्यादौ निर्धारणे षष्ठी ।
वहूनामर्थेषुपि दुर्गाद्युक्त्या कतरत्प्रत्ययस्तेन कतरदिति रूपं नवतीति कुमदा प्रवते ।

किमर्थमिति । वा कथवा अनुग्रहकारे सुपयस्कोनले नवे नूतने अस्मिन् वयसि कवस्यायां
नवयौवन इत्यर्थः, किमर्थं किं प्रदेवनं व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः ।

हेति । इदं वयः नवयौवनमित्यर्थः छ, इदं तपः कष्टलाभ्यं नियमस्वीकारः छ, वृद्धवत्पयमेव
तदाचरणयोग्यत्वादित्याशयः । द्वौ द्वौ नहदन्तरं मुच्यतः । इयम् प्रत्यङ्गोरलम्बरमाना आकृतिः स्वरूपवि-
शेषः छ, अयञ्छ लावण्यातिशयः कलाधारणसौन्दर्योपेक्ष्यं छ, तथा इयम् इन्द्रियाणां कर्णानाम् उपशान्-
न्तिः स्वस्वभोगनिवृत्तिः छ । अङ्गुललावण्यवतारणानामनुग्रहितामेव वार्धक्यानिवृत्तिरुत्तमप्राप्त्याप्य-
वताप्रयणावलोकनमेव मे जिज्ञासादेरुत्पत्तिप्रियायः । इहोन्मयनमोक्षेपि विलङ्घयोः संयोजनया विषयः ।

तदेति । मे नम तत्सर्वं पूर्वप्रतिपादितम् अनुग्रहनिव काक्षर्यनिव प्रतिभाति प्रतीतिविषयीभवति ।
अनेके बहवो ये सिद्धाः साप्याश्च देवयोगिविरोधार्तेः संवाधानि लङ्कृतानि व्यतानि, सुरलोका वनरादि-
देववृन्दानि तैः तेषां परित्रनजैरित्यर्थः । तुनगाति नमोहराणि दिव्याश्रमपदानि स्वर्गीयाश्रमस्यानानि
लपहाय परित्यज्य एकाकिनी ललहाया अनानुपं ननुप्यरहितम्, इदं वनं काननं किं निमित्तं कथं वा त्वम्
कषिडससि निवासं करोषि । वनमित्यत्र 'उपशान्त्यद्वयम्' इत्यनेन वसतेराधारस्य कर्तृज्ञा बोध्या ।

कथेति । कश्च कनिहिद्वस्वरुः कयं प्रकारे विरोधः, यत्तैरेव यैरेव समस्तप्राणिनां शरीराणां
रचनानि तैरेवेत्यर्थः, पञ्चभिर्नहामृतैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाहरूपैः, कारवधम् तस्यादितं शरीरं तवेदं वसु,
इदं शरीरं एवंविधां धवलतां सेवतां वने धारयति । इदं वैद्वद्वयम् अस्मान्मिहाह्वितैः कम्पत्र कम्पस्मिन्
स्थले न दृष्टभूतपूर्वं नावलोकितपूर्वं वा, वन एव महद्विद्वन्मिदमित्याशयः ।

विशेष-क्लेशजनक न हो तो कस्ता इतना करिबे, जिसे इन कर मैं काननं कानाको अनुग्रहीत करने को इच्छा
करता हूँ, आपके दर्शनने लेकर इस विषयमें मुझे कल्पिका कौतुक वस्तु हो गया है—देखे ! काना वन
ग्रहण कर, देवता, ऋषि, गन्धर्व, रुद्रक और कम्पराजैने किन्को हुक्को अनुग्रहीत किया है । किन् कारणसे
कुलमको समान कोनच इस सर्वान् कवत्याने कायने वस्त्या करान्म को है । कहाँ यह वय ? कहाँ यह कृष्ण ?
कहाँ यह कलाधारण लावण्य ? और कहाँ यह इन्द्रियको नोपनिहृति ? कतर यह सब मेरे समीप कस्तुत्र न
प्रतीत हो रहा है । किन्लिए जान बहुत निवृत्ताकोले परिपूर्ण यह देवगणको विवरण करनेमें मनेहर दिव्य
काश्रमोको छोड़कर एकाकिनी (केकी) इस नातुयविहीन वनमें रहती हो ! और यह क्या वन है कि प्रसिद्ध
पृथिव्यादि पञ्चनहामृतोका काना लापका शरीर इस प्रकार धवलता धारण करता (गया) है ! देवता जो मेरे

१. अनुग्रहनायम् । २. कश्चि 'कवेदं वयः' इति गद्यो न विद्यते । ३. किम् । ४. 'नवदानानि' ।
५. 'सुवद्भावः' । ६. कश्चायं प्रकारोः प्रकारो यत्तैरेव नहामृतैः पञ्चभिर्नहामृतैः

भिरन्यत्र दृष्टश्रुतपूर्वं वा । अपनयतु नः कौतुकम् , आवेदयतु भवती सर्वमिदम् । इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्त्तमिव स्थित्वा निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृदयशुद्धिर्निवादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः, तपोरसमिस्यन्दमिव स्रवद्भिः लोचनविषयं धवलमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिः, अच्छाच्छैः, अमलकपोलस्थलस्खलितैः, अवशीर्णं हार-मुक्तमुक्ताफल-तरलपातैः, अनुबद्धविन्दुभिः, बल्कलावृत-कुच-शिखर-जर्जरित-शीकरैः, अश्रुभरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे ।

ताञ्च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्—‘अहो ! दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानाम् , यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कञ्चन स्पृशन्ति-

अपनयत्विति । नोऽस्माकं कौतुकं कुतूहलं महदाश्चर्यम् अपनयतु दूरीकरोतु, भवती स्वामिनी इदं सर्वं पूर्वोक्तम् आवेदयतु कथयतु ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण अभिहिता उक्ता सा कन्यका किमपि अनिर्वचनीयम् अन्तश्चित्ते ध्यायन्ती चिन्तयन्ती तूष्णीं मौनं मुहूर्त्तमिव क्षणमिव स्थित्वा आस्थाय निःश्वस्य श्वासं विमुच्य च, स्थूलस्थूलैः पृथुलपृथुलैः ‘अनुबद्धविन्दुभिः अश्रुभिः’ इत्यस्य-विशेषणम् । अन्तर्गतां मध्यप्राप्तां हृदयशुद्धिं मनःपवित्रताम् आदाय गृहीत्वेव निर्गच्छद्भिर्निःसरद्भिः सर्वत्र नयनजलानां निर्मलत्वादिश्लाघ्यः । इन्द्रियाणां नयनादीनां करणानां प्रसादः स्वच्छतां सकामदृष्ट्यादिदोषवर्जितां वर्षद्भिर्वृष्टिं कुर्वद्भिः, तपांस्येव रसाद्रवाः तेषां मिस्यन्दं धारां स्रवद्भिः सरद्भिः, लोचनविषयम् अवलोक्यमानं धवलमानं श्वेतत्वं द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः स्रावयद्भिः, अच्छाच्छैः अत्यन्तस्वच्छैः अमलकपोलस्खलितैः निर्मलगण्डस्थलमुक्तैः, अवशीर्णात् द्रुतितात् हारात् मुक्तामालभावात् मुक्तानां स्खलितानां मुक्ताफलानां रसोद्भवानामिव तरलपातः चञ्चलभावेन पतनं येषां तैः, अनुबद्धा धाराप्रवाहेणोत्पादिता विन्दवो विप्रसृज्यैस्तैः, बल्कलावृतयोः तत्त्वमाच्छादितयोः कुचयोः स्तनयोः शिखराभ्याम् उच्चताग्राभ्यां जर्जरिताश्रूणां कृताः शीकराः कणा-येषां तैः, एतेन कुचयोरस्यौष्ठयं काठिन्यञ्च ध्वन्यते । अश्रुभिः नेत्रजलैरुपलक्षिताः, आमोलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यस्याः तादृशी सती, निःशब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुम् आकम्बितुम् आरेभे आरब्धवती ।

इह ‘निर्गच्छद्भिः’ इत्यारभ्य ‘पातयद्भिः’ इत्यन्तं क्रियोत्प्रेषालङ्कारः । ‘...मुक्ताफलतरलपातैः’ इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः ।

तामिति । अपि चेति चार्थः । प्ररुदिताम् अत्यन्तरुदतीम्, तां कन्यकां दृष्ट्वा निरीक्ष्य, चन्द्रापीडः तत्क्षणम् अचिन्तयत् चिन्तितवान्—अहो इत्याश्चर्यं । व्यसनोपनिपातानां दुःखोपस्थितीनाम्, दुर्निवारता अभिभवितुमशक्यता ? अर्थात् दैवोपस्थापितानि दुःखानि न केनचिन्निवारयितुं शक्यानीत्याशयः । यद् यस्माद्देनोः अनभिभवनीयां तपस्वितया अभिभवितुमशक्यम्, ईदृशीमेवविधाम् आकृतिमपि आकारमपि आत्मीयां स्वाधोनां कुर्वन्ति विदधते, ते व्यसनोपनिपाता इति शेषः । कयाऽप्यापस्या उत्पादितात् क्लेशादियं रोदितुमिच्छाशयः ।

ननु सर्वथा विषयामिलापं परित्यजन्तेमेवंविधं तपस्विजनं कथं नाम व्यसनमभिभवितुं शक्नोतीत्यत आह—सर्वथेति । उपतापाः सासारिकक्लेशाः, कञ्चन वृद्धिदण्डि, शरीरधर्माणंदेहिनां सर्वथा सर्वप्रकारेण

न ‘कदां देखा, न सुना ।’ इति लिपि क्लेशकर समस्त वृत्तान्तं विदित कर भेदा कुतूहल, निवृत्त कोणिय । इत प्रकारी चन्द्रापीडके वचन सुनकर वह कन्या, मन ही मन किसी विषयको चिन्ता करता हुए, थोड़ी देर चुप रह कर जब सोस लेकर अन्तर्गत चित्त-शुद्धिको लेकर मानो बाहर निकलते, शरीरको निर्मलताको मानो वर्षण करते, तनूया रंगी रक्तको धारा-वृष्टि करते एवं दृष्टिगोचर धवलताको मानो पिघलाकर गिराते, अत्यन्त निर्मल कपोलस्थलरूपके, दृढे पारते विगलित मोतियोंके समान चञ्चलभावसे गिरते, अविच्छिन्नरूपसे विन्दुके रूपमें निकलते, बरकण्ठसे बँके चुप स्तन-शिखरपर जर्जरित होनेसे कात्स्न्यमें परिणत होते, बड़े-बड़े अश्रुविन्दुसंग्रह रूपका कर, ओख गोच चुपचाप रौने लगी ।

उक्तके रीते देख चन्द्रापीड उस समय चिन्ता करने लगा—अहो ! विपत्तियोंका आक्रमण भी दुर्निवारणीय होता है, क्योंकि—ऐसे दुर्घर्ष (दुःखके अयोग्य) आकृतिको भी वे अधीन कर लेते हैं । शरीरभारीको

१. रचिव वाशब्दो नास्ति । २. आवेदयतु सर्वम् । ३. ‘...द्वारुका’ ।

२६ का०

‘शरीरधर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरमुपजनितम्’ । अतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या बाष्पमलिलपातेन । न ह्यल्पीयमा शोककारणेन क्षेत्री-
क्रियन्त एवंविधा मूर्त्तयः । नहि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधे’ति । संवर्द्धितकुतूहलश्च
शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षाल-
नोदकमुपनिन्ये । सा तु तदनुरोधादविच्छिन्न-बाष्पजलधारासन्तानापि किञ्चित्कषायितोदरे
प्रक्षाल्य लोचने वल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य शनैः शनैः प्रत्यवादीत्-
‘राजपुत्र ! किमनेनातिनिर्घृण-हृदयायाः मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनैः प्रभृति

न स्पृशन्ति नापद्यन्ते इति न, किन्तु सर्वमेव शरीरिणमुपतापाः स्पृशन्तीत्यर्थः । अत एव तपस्विजन-
स्यापि सांसारिकव्लेशसम्भव इत्यभिप्रायः ।

ननु तपस्वी स्वतपःप्रभावेण दुःखं कथं नाम न निवारयतीत्यत आह—बलेति । हि यस्मात्,
द्वन्द्वानां सुखदुःखशीनोष्णादीनां प्रवृत्तिः देहिपूपस्थितिः बलवती बलिष्ठा । तपस्वित्वेऽपि देहिधर्मत्वादेव
तत्र द्वन्द्वानां बलिष्ठा प्रवृत्तिः निवारयितुमशक्येत्याशयः ।

इदमिति । मे मम मनसि चित्ते इदम् अपरमन्यत् अधिकतरं पूर्वस्मात्कुतूहलादतिरिक्तम् अतिमहत्
कौतुकं कुतूहलमाश्चर्यमित्यर्थः । अस्याः कन्यकाया चापसलिलपातेन अश्रुजलपतनेन उपजनितमुत्पादि-
तम् । इहोक्त्युत्पत्त्या नार्थगतपौनरुक्त्यम् ।

ननु स्वल्पेनापि शुष्कशोकेन योपितामश्रुजलसम्भवात् कथं तवातिमहदाश्चर्यमित्यत आह—
नहोति । हि यतः अल्पीयसा स्तोकेन श्लोककारणेन दुःखनिमित्तेन एवविधा अनिर्चनीय स्वरूपा
मूर्त्तयः शरीराणि न क्षेत्रीक्रियन्ते आश्रयीक्रियन्ते अवलम्बितुं शक्यन्त इत्यर्थः । हि तथाहि, क्षुद्रण
स्वरूपेन निर्घातपातेन निर्घातपवनस्पर्शेन अभिहता ताडिता वसुधा पृथिवी न चलति न कम्पते इति ।
इह साधर्म्येण दृष्टान्तः ।

संवर्धितेति । संवर्धितं वृद्धिमुपगतं कुतूहलम् आश्चर्यं यस्य तादृशश्चन्द्रापीडः, शोकस्मरणस्य दुःख-
स्मृतेः हेतुतां निमित्तत्वम् उपगतं प्राप्तम्, अत एव अपराधिनं सागसमिव आत्मानं त्वम् अवगच्छन्
जानन् उत्थाय प्रस्रवणात् निर्हरात् मुखप्रक्षालनाय वदनशुद्ध्यर्थम् उदकं जलम् अञ्जलिना पाणिपुटेन
उपनिन्ये उपस्थापितवान् ।

तेति । सा कन्यका (महाश्वेता) तु तदनुरोधात् चन्द्रापीडाग्रहात् अविच्छिन्नः विच्छेदमलभमानः
चाष्पजलधाराया अश्रुजलासारस्य सन्तानः समूहो यस्याः सापि किञ्चित् कषायिते अश्रुपातेनेपदाविली-
कृते रक्ते वा उदरे अभ्यन्तरयुगले ययोस्ते लोचने नयने प्रक्षाल्य वल्कलोपान्तेन परिहिततरुवग्रेण वदनं
मुखम् अपमृज्य मार्जनं विधाय दीर्घम् आयतम् उष्णं तप्तं निःश्वस्य निःश्वासं विधाय च शनैः शनैः मन्दं
मन्दं प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—

राजेति । हे राजपुत्र ! अतिनिर्घृणं नितान्तनिर्दयं हृदयं चेन्नो यस्यास्तस्या मन्दभाग्यायाः क्षीणभा-
गधेयायाः पापायाः पापिष्ठाया मम जन्मनः प्रभृति उत्पत्तेरारभ्य अश्रवणीयेन नितान्तनिष्ठुरतया धवणा-

सन्तापकारी दुःख अवश्यं होते है—क्योंकि सुखदुःखादि द्वन्द्वकां प्रवृत्ति (उपस्थिति) अत्यन्त प्रबल है । इसके
अश्रुवर्षण (रीने) से मेरे चित्तमें पहलेसे भी अधिक गुरतर कौतुक उत्पन्न हो गया है; क्योंकि—अल्पमात्र शोकके
कारणोंसे ऐसी मूर्ति अधीन नहीं हो सकती, अल्पमात्र निर्वात वायुके (वज्र) आघातसे ग्राहत होकर पृथिवी
कम्पित नहीं होती । इस क्रमसे चन्द्रापीडका कुतूहल बढ़ गया और अपनेको ही उस कन्याके शोक-स्मरणका
कारण होनेसे अपराधी समझ, अतएव उठकर, उसके मुख-प्रक्षालनके लिए झरनेमेंसे अञ्जलि भरकर जल ले जाया ।
उस कन्याके अपने अश्रुजलके धारासमूह अविच्छिन्न भावसे बह रहे थे तो भी राजकुमारके अनुरोधसे, वह अन्दरसे
थोड़े लाल हुए अपने नयनोंको प्रक्षालन (धो) कर, वल्कल प्रान्तद्वारा अपना मुँह पोंछकर, लंबे और गरम
साँस ले धीरे बोली—

राजपुत्र ! मेरे समान अत्यन्त क्रूर-हृदया मन्दभागिनी पापिनी नारीके जन्मसे वैराग्य ग्रहण करनेके

१. जनितम् । २. महन्मम मनसि कौतुकम् । ३. कुतूहलश्चास्या । ४. ...अविच्छिन्न । ५. कश्चिद्
‘शनैः’ इत्येकनेवास्ति पदम् । ६. अतिनिष्ठुर । ७. जन्मतः ।

चैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महन् कुतूहलम्, तत् कथयामि, श्रूयताम् ।
एतत् प्रायेण कन्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव, यया विबुधसङ्घानि अप्स-
रसो नाम कन्यकाः सन्तीति । तासां चतुर्दश कुलानि, एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्प-
न्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम्, अन्यत्पवनात् प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मध्य-
मानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्प-
तितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यन् सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं
मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वे सुते मुनि-
ररिष्टा च वमूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि ।
गन्धर्वाणान्तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम्, तं मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां

योग्येन, चैराग्यवृत्तान्तेन विरक्तोदन्तेन, अनेन श्रुतेन आकर्णितेन किं फलमिति शेषः ।

तथापि । तथापि एवं सत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहलं महदाश्चर्यं चेत्, तत्
तदा कथयामि प्रतिपादयामि । इह तदेत्यर्थे तदित्यवाचकमित्यवाचकत्वं दोष आपतति स हि तदेत्यने-
नैव समाधेयः इति शिष्टाः । श्रूयताम् आकर्ण्यताम् ।

एतदिति । कस्यागे मङ्गले अभिनिवेश आग्रहोऽस्यास्तीति तस्य भवतः, एतत् प्रायेण आधिक्येन
श्रुतिविषयं कर्णगोचरताम् आपतितमेव गतमेव, नातोऽधिकं किमपि यदा वाच्यमित्याशयः । विशेषेण
बुध्यन्ते अवगच्छन्तीनि विबुधा देवास्तेषां सङ्गानि भवन्ते स्वर्गे अप्सरसो नाम कन्यकाः अपरिणीताः
स्त्रियः सन्ति विद्यन्ते इति । नामेति कोमलामन्त्रगे । तासां कन्यकानां चतुर्दश दशाधिकचतुःसंख्याकानि
कुलानि अन्ववायाः । तत्रैकं भगवतः कमलयोनेः स्रष्टव्रह्मणः मनसः स्वान्तात् समुत्पन्नं सञ्जातम् । अन्यद्
द्वितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः सम्भूतं समुत्पन्नम् । अन्यत्तृतीयम् अग्नेर्वहेः उद्भूतं प्रकटितम् । अन्यच्चतुर्थं पवना-
द्वायोः प्रसूतम् उत्पन्नम् । अन्यत्पञ्चमं मध्यमानात् अमृतात् मध्यमानावस्थायां पीयूषात् उत्थितं जातम् ।
अन्यत् सप्तमम् अर्ककिरणेभ्यः । सूर्यरश्मिभ्यो निर्गतं निःसृजन् । अन्यत् अष्टमं सोमरश्मिभ्यः चन्द्रकि-
रणेभ्यो निष्पतितं निर्गतम् अन्यत्नवमं भूमिः पृथिव्याः उद्भूतं प्रकटितम् । अन्यद्दशमं सौदामिनीभ्यो
विष्णुद्भयः प्रवृत्तम् उत्पन्नम् । अन्यदेकादशं मृत्युना यमेन निर्मितं रचितम् । अपरम् अन्यद् द्वादशं मकर-
केतुना कामेन समुत्पादितं सञ्जनितम् । अन्यदपरं तु दक्षस्य प्रजापतेः अतिप्रभूतानाम् अत्यधिकानां
कन्यकानां आत्मजानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च वमूवतुर्जज्ञाने । गन्धर्वदेवगायकैः सह सङ्गमात् ताभ्यां
सुन्यरिष्टाभ्यां मकाशात् कुलद्वयं वंशयुगलं जातमुत्पन्नम् मुनेरेकम् अरिष्टावाश्वकं जातमित्यर्थः । एवं
पूर्वोक्तप्रकारेण एकत्र प्रकरणे सङ्कलनेन पुनानि चतुर्दश कुलानि सञ्जातानीति शेषः ।

गन्धर्वाणां खिति । गन्धर्वाणां देवगायकानां तु दक्षात्मजाद्वितयात् सुन्यरिष्टानामकात् दक्षकन्या-
द्वयात् सम्भवं समुत्पन्नं तदेव कुलद्वयं जातं, सन्ततेः मातापितृद्वयकारणत्वादित्याशयः । अत्र कुलद्वय-
मध्ये मुनेर्देवज्ञामजायाः चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां आनृणां सोदराणां मध्ये गुणैः शौर्यादिभिः अधिको

अनाकर्णनीय सनाचारके सुनतेते आपको क्या फल होगा ? तथापि यदि आपको गुरुर कुतूहल उत्पन्न हुआ है
नो कहनी है, सुनिये ।

यह तो आर-मङ्गलामिलापने प्रायः श्रवण किया ही होगा कि-देवलोकमें अप्सरानामकां कन्यकाएँ रहती
हैं । उनके चौदह कुल हैं । उनमें एक भगवान् ब्रह्माके मनसे उत्पन्न हुआ है, दूसरा वेदोंसे, तीसरा अग्निसे, चौथा
पवनसे, पाँचवां मध्यमान अमृतेसे, छठा जलसे, सातवां मूर्धन्यमनियोंसे, आठवां चन्द्र-रश्मियोंसे, नवां पृथिवीसे,
दशवां विष्णुसे, ग्यारहवां मृत्युसे, बारहवां कामदेवसे, अविष्ट दो दक्षप्रजापतिजी बहुततर कन्याओंमेंसे मुनि
और अरिष्टा नामकी कन्याओंके गन्धर्वोंके साथ सनागमसे उत्पन्न हुए हैं । इस क्रमसे एकत्र करनेपर ये चौदह कुल
हुर । मुनि और अरिष्टा नामक दक्षकन्याद्वयसे गन्धर्वोंके भी वे ही दो कुल उत्पन्न हुए हैं । मुनिका, चित्र-

१. अप्सरसेना । २. कश्चिद् इतिशब्दो नास्ति । ३. वहे । ४. निरतितम् । ५. कन्यकाना ।
६. ही सुत । ७. अत्र । ८. सेनादीनां ।

पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल त्रिभुवन्-प्रख्या-
तपराक्रमो भगवता समस्तसुर-मौलि-माला-लालित-चरण-नलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोप-
वृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसितता-मरीचि-निचय-मेचकितेन बाहुना समुपा-
र्जितं शैशवं एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किम्पुरुषनाम्नि
वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगले-परिपालितान्यनेकानि गन्धर्व-
शतशहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितं, इदञ्चाच्छो-
दाभिधानमतिमहत् सरः खानितम्, अथञ्च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु
पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वः तस्मिन्

गरीयान् षोडशः चित्ररथो नाम तनयः सुतः समुत्पन्नः सञ्जातः ।

त इति । किलेति पुराणवार्त्तायाम् । शैशवं एव वाक्यं एव, त्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमः त्रिविष्टप-
प्रसिद्धशौर्यवृत्तिः, समस्तानां समप्राणां सुराणां देवानां मौलिमालया मुकुटपङ्क्त्या लालितं प्रणामसमये
सादरं स्पृष्टं चरणनलिनं पादुकमलं यस्य तेन तादृशेन, भगवता महात्पवता आखण्डलेन इन्द्रेण, सुहृ-
च्छब्देन मित्रशब्दप्रयोगेण उपवृंहितः परिवर्धितः प्रभावः प्रतापो यस्य सः, स चित्ररथः, असिततायाः
खड्गलतायाः मरीचिनिचयेन रश्मिसमूहेन मेचकितः श्यामलीकृतः तेन तादृशेन बाहुना भुजेन समु-
पार्जितम्, सर्वेषां निखिलानां गन्धर्वाणां देवगायकानाम् आधिपत्यं प्रभुत्वम् आसवान् लब्धवान् ।

इत इति । किञ्चेति चार्थः । इतो नातिदूरे अस्मात् स्थानात् नातिदुर्घटे अस्माद् भारतवर्षात् भरतचैत्रात्
उत्तरेणानन्तरे अव्यवहितोत्तरे किंपुरुषनाम्नि किंपुरुषाभिधाने वर्षे क्षेत्रे हेमकूटो नाम हेमकूटाभिधानः
वर्षपर्वतः क्षेत्रसीमाकृत्तगः, तस्य राज्ञश्चित्ररथस्य निवसत्यस्मिन्निति निवासः आश्रयस्थानं विद्यत इति शेषः ।

तत्रेति । अपि चेति चार्थः । तत्र हेमकूट-तस्य चित्ररथस्य भुजयुगलेन बाहुद्वयेन परिपालितानि
परिरचितानि अनेकानि यद्गुणि गन्धर्वशतसहस्राणि देवगायकसमूहाः प्रतिवसन्ति निवासं कुर्वन्ति ।
तेनैव राज्ञा चित्ररथेन, चित्ररथस्येदं चैत्ररथं नाम अतिमनोहरम् अतिरमणीयम् इदं पुरोऽवलोक्यमानं
काननं वनं निर्मितं रचितम् । इदञ्च अच्छोदाभिधानं अच्छोदसंज्ञकम् अतिमहत् सरः अतिवृहत् कासारः
खानितं निर्मापितं मृत्पैरिति शेषः । अयं पुरो दृश्यमानो भगवान् ।

‘उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाक्यो भगवानिति ॥’

इति लक्षणेन उत्पत्तिप्रलयादिज्ञानवान् भवानीपतिः गौरीपतिः शिवमूर्तिरित्यर्थः । उपरचितो निर्माप
प्रतिष्ठापितः । इह भवत्य स्त्री इति विग्रहे ‘इन्द्रवंरुण’ इति सूत्रेण ङीप् आनुगागमे भवानीति । तत्र भवान्या
पतिरित्युक्तौ पथन्तरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धमतिक्रोशः, स हि गौरीपतिरिति पाठकरणेन प्रतिविषेयः ।

शेषमरिष्टाया अन्ववायमवधोधमति—अरिष्टाया इति । पुनरर्थकस्त्विति । अरिष्टाया अपराया दुष्-
सुतायाः तुम्बुरुप्रभृतीनां तुम्बुवादीनां समाने एके उदरे जठरे शयिता इति सोदर्याः सहोदरास्तेषां षण्णां
मध्ये जगद्विदितः संसारप्रसिद्धो हंसो नाम हंसाभिधेयो गन्धर्वः ज्येष्ठः सर्वप्रथमः तस्मिन् द्वितीये गन्धर्वकुले

चित्रसेन प्रभृति पन्द्रह भाद्योंके मध्यमें गुणोंसे श्रेष्ठ, चित्ररथ नामक सोलहवा पुत्र उत्पन्न हुआ । भुवन्त्रयके
प्रसिद्ध पराक्रमवाले, समस्त देवताओंके किराट-समूहद्वारा जिनके चरण-कमल सादर पूजित होते हैं ऐसे इन्द्रने
उनको अपना मित्र बना लिया, जिससे उनका (चित्ररथका) प्रभाव अधिक बढ़ गया और वाक्यकालमें ही
उन्होंने स्वर्गकी किराणोंसे श्याम-वर्ण हुए स्वर्गय बाहुद्वारा उपाजित करके समस्त गन्धर्वोंका आधिपत्य प्राप्त
किया । यहासे थोड़ी दूर भारतवर्षके अव्यवहित उत्तरदिश्वर्त्ता किंपुरुष देशमें हेमकूट नामक एक वर्षपर्वत है,
वही चित्ररथका वामस्थान है । उनके बाहुयुगलद्वारा परिरक्षित होकर लाखों गन्धर्व भी वहां निवास करते हैं ।
उन्होंने ही यह चैत्ररथ-नानका मनोहर उद्यान निर्माण किया है एवं अच्छोद-नामका यह अतिविशाल सरोवर
भी खुदवाया है और यह भगवान् महादेवकी प्रतिमूर्ति भी निर्माण करार स्थापित किया है । इधर, उत्तर, द्वितीय
गन्धर्वकुलमें अरिष्टाके पुत्र-तुम्बुरु-प्रभृति छः सहोदरोंके मध्यमें ज्येष्ठ-रत्ननामके जगद्विख्यात गन्धर्व हुए । उन्हें

१. सकलत्रिभुवन । २. अरविन्दजेन । ३. तद्भुजयुग । ४. सरः, निखानितम् ।

५. अरिष्टायास्तु पुनस्तस्मिन् द्वितीये ।

द्वितीये^१ गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्ववलपरिवारस्यै तस्यापि स एव गिरिरथिवासः । यत्तु तत् सोममयूखसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं-गलितेन सकलेनेव रजनिकर-कला-कलाप-लावण्येन निम्मिता त्रिभुवनयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी, गौरीति नाम्ना^२ हिमकर-किरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । ताञ्च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः^३ हंसे मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव^४ रतिः, शरत्समयेनेव कमलिनी, हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगतवती निखिलान्तःपुरस्यामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयामहात्मनोरहमीदृशी^५ विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःख-

देवगायकान्ववाये गन्धर्वराजेन देवगायकाधिपतिना चित्ररथेनैव अभिषिक्तः अभिषेकविपयीकृतः, अत एव बाल एव शिशुरेव राज्यपदं राजस्वम् आसादितवान् प्राप्तवान् ।

अपरोति । अपरिमितम् अगणितं गन्धर्ववलं गन्धर्वसेना परिवारः परिजनो यस्य तस्य, तस्यापि हंसस्यापि स एव पूर्वोक्त एव गिरिः हेमकूटाभिधानः पर्वतः, अधिवसत्यस्मिन्नित्यधिवासो निवासस्थलम् ।

यदिति । तत् पूर्वप्रतिपादितम्, सोममयूखसम्भवं चन्द्रकिरणेभ्यः समुत्पन्नम् अप्सरसां गणिकानां कुलं वंशः । तस्मात् कुलात् किरणजालस्य रश्मिसमूहस्य अनुसारेण अनुसरणक्रमेण गलितं चरितं तेन, सकलेन समग्रेण, रजनिंकरस्य चन्द्रस्य यः कलानां भागानां कलापः समूहः तस्य लावण्येन अन्तर्गत-सारेण निर्मिता रचितेव, अतीवनिर्मलधवलत्वादित्याशयः । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपनिवासिनो लोकस्य नयनाभिरामा लोचनाह्लादकरी, द्वितीया अपरा भगवती सर्वैश्वर्यवती गौरी पार्वतीव । हिमकरश्चन्द्रः तस्य किरणवत् रश्मिवत् अवदातो गौरी वर्णो यस्याः सा गौरीति नाम्ना कन्यका सुता प्रसूता जाता ।

इह “...लावण्येन निर्मितेव” इत्यत्र क्रियोत्प्रेषा । ‘द्वितीया गौरीव’ इत्यत्र द्वयोत्प्रेषा । ‘हिमकर किरणावदानवर्णा’ इत्यत्र च लुप्तोपमा बोध्या ।

तामिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः अपरगन्धर्वकुलराजो हंसः क्षीरसागरो दुग्ध-समुद्रो मन्दाकिनीमिव त्रियद्वद्भामिव तां गौरीं प्रणयिनीं पत्नीम् अकरोत् कृतवान् । श्रौत्युपमा ।

तेति । भगवता मकरकेतनेन शक्तिशालिना कन्दर्पेण रतिरिव, शरत्समयेन घनाध्ययकालेन कमलिनी पद्मिनीव, हंसेन सह संयोजिता सृष्टिकर्त्रा सङ्गमिता तु सा गौरी, सदृशेनानुरूपेण समागमेन संमेलनेन उपजनिताम् उत्पादिताम् अतिमहतीं गरीयसीं मुदम् आनन्दम् उपगतवती प्राप्तवती, तस्य हंसस्य निखिलानां समस्तानाम् अन्तःपुराणां तत्स्थसुन्दरीणामित्यर्थः । स्वामिनीं मुद्या च अभवत् जाता । इह श्रौतोपमयोः परस्पर नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

तयोरिति । अपि चेति चार्थः । तादृशयोस्तथाविधयोः महात्मनोर्विशालहृदययोः तयोर्हंसगौर्योः अहम्, ईदृशी एवम्भूता विगतलक्षणा करतलादिगतमसीध्वजवज्रतिलकाशुभादिचिह्नरहिता, एकैवात्मजा

गन्धर्वराज विधरथेन अभिषिक्त करके बाल्यावस्थामें ही राजा बनाया । उनका भी अगणित गन्धर्वसैन्यके साथ उसी हेमकूट-पर्वत पर वास्तव्य है । इधर, चन्द्र-रश्मियों से जो अप्सराओंका कुल उत्पन्न हुआ था, उसमें द्वितीय भगवती पार्वतीके समान एक कन्या उत्पन्न हुई, रश्मियोंके साथ ही गले हुए चन्द्रकुलसमूहके समस्त लावण्यद्वारा ही मानो विधाने उस कन्याको सृष्टि की थी, एवं वह कन्या भुवनत्रयस्थ लोगोंके नेत्रोंको आनन्द देती थी और यह चन्द्रकिरणके समान ही श्वेत-वर्ण थी । क्षीरसागर ने जिसप्रकार गन्दाको प्रणयिनी बनाया है द्वितीय-गन्धर्वकुलाधिपति महाराज हंसने भी उसीप्रकार उस गौरीको प्रणयिनी बनाया था । भगवान् कामदेवके साथ रतिके सनान् एवं शरत्कालके साथ पद्मिनीके समान, महाराज हंसके साथ सम्मिलित होकर वह गौरी, अनुरूपसंमेलनजनित अत्यन्त आनन्दको अनुभव करने लगी एवं महाराज हंसकी, अन्तःपुरवासिनी रमणियोंकी स्वामिनी हो गई । तदनन्तर उन दोनों (हंस और हंसोदेवी) - महात्माओंको केवल शोकातुर करनेके लिए ही,

१. तस्मिन् कुले द्वितीयेऽस्मिन् । २. ...परिचारकस्यास्यापि । ३. सोममयूखसम्भूतानामप्सरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं । ४. गौरीपतिनाम्ना । ५. हिमकिरण, रजनीकर । ६. द्वितीय-कुलाधिपतिः । ७. मकरकेतुना । ८. महात्मनोर्महता कलेशेनाभिलाषेण कालेन च केवलम् ।

सहस्रभाजनमेकैवात्मजां समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महोत्सवेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्गादङ्गं सञ्चरन्ती अविदित-स्नेह-शोकायासमनोहर^१ शैशवमतीतवती^२ । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन, नवयौवनेन पदम् ।

अथ विजृम्भमाणं-नव-नलिन-वनेषु, अकठोरै-चूतकलिका-कलापकृत-कामुकोत्कलिकेपुं

एकमात्रपुत्री अहम् अनेकं बहुविधं यद् दुःखसहस्रं क्लेशसमूहः तस्य भाजनं पात्रं केवलं शोकाय शोक-हेतवे समुत्पन्ना सञ्जाता ।

तात इति । अनपत्यतया मदतिरिक्सन्तानरहिततया सुतजन्मातिरिक्तेन पुत्रोत्पत्त्यतिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्म अभिनन्दितवान् प्रशंसितवान् । अवाप्ते प्राप्ते च दशमेऽहनि दिने कृतो विहितो यथोचितो यथायोग्यः समाचारः आभ्युदयिकश्राद्धादिव्यवहारो येन सः तात इत्यन्वयः, यथार्थमेव सत्यमेव 'महाश्वेता' इति नाम संज्ञां कृतवान् विहितवान् मत्स्वरूपस्य नितान्तशुश्रूषत्वादिशयः ।

सेति । साहं महाश्वेता पितृभवने तातगृहे बालतया शिशुत्वेन, वीणेव वल्लकीव कलमव्यक्तं मधुरं च प्रलपितुं भाषितुं शीलं यस्याः सा, गन्धर्वाणां देवगायकानाम् अङ्गादङ्गं क्रोडाक्कोडं सञ्चरन्ती गच्छन्ती, अविदितैः विशेषज्ञानानुदयादनवगतैः स्नेहशोकायासैः प्रतिशोकपरिश्रमैः कारणैः मनोहरं तत्कृतव्य-प्रताभावाद् रमणीयं शैशवं वाच्यम् अतीतवती अतिक्रान्तवती ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाटया वसन्ते पुष्पकाले इव मधुमासेन चैत्रमासेन, मधुमासे इव नवपल्लवेन नूतनकिसलयेन, नवपल्लवे इव कुसुमेन पुष्पेण, कुसुम इव मधुकरेण भ्रमरेण, मधुकरे तात्कालिकभ्रमे इव मदेन, मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन प्रत्यप्रतारुण्येन पदं स्थानं कृतं विहितम् । इह सरस्वतीकण्ठाभरणमते उत्तरोत्तरमुपमेयानामुपमानत्वकल्पनात् रशनोपमा, दर्पणकारमते तु मालोपमा बोध्या ।

अथेति । अथ अनन्तरम् अहं मधुमासदिवसेषु एकदा समंये अग्न्या सह इदम् अच्छोदं सरः स्नातुम् अभ्यागममिति सुदूरवर्त्तिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह सप्तमीबहुवचनान्तानि पदानि मधुमास-दिवसेष्विष्यमेतनस्य विशेषणानि । विजृम्भमाणानि विकसन्ति नवानि नूतनानि नलिनानां कमलानां वनानि अरण्यानि येषु तेषु ।

अकठोरैः । अकठोरैः नूतनोत्पन्नावाद् कोमलैः चूतकलिकानाम् आम्रकुडमलानां कलापैः समूहैः कृता विहिता कामुकानां कामिजनानाम् उत्कलिका उत्कण्ठा येषु तेषु । उद्दीपकत्वादित्याशयः ।

शुभलक्षणहीन और नानाविध दुःखसमूहकी पात्र मैं केवल एकमात्र पुत्री उत्पन्न हुई । अन्य सन्तान नहीं होनेके कारण पिताने पुत्रजन्मसे भी अधिक महोत्सवका अनुष्ठान कर मेरे जन्मको अभिनन्दित किया । एवं दशम दिन उपस्थित होने पर यथोचित आचार-सम्पादन-पूर्वक उन्होंने मेरा नाम 'महाश्वेता' यह यथार्थ नाम-कारण किया वह मैं शिशुत्व-निबन्धन वीणाके समान अस्पष्ट और मधुरभाषिणी होकर, गन्धर्वोंके मध्यमें एक की गोदमें से दूसरेकी गोदमें विचरण करती थी, एवं स्नेह, शोक और दुःखका ज्ञान न होनेसे मनोहर अपनी शैशवावस्थाकी मैंने पिताके भवनमें ही बिताया । उसके बाद वसन्त कालमें जिसप्रकार चैत्रमास, चैत्रमासमें जिसप्रकार नवपल्लव, नवपल्लवमें जिसप्रकार पुष्प, पुष्पमें जिसप्रकार भ्रमर एवं भ्रमरमें जिसप्रकार मद आकर आविर्भूत होता है, उसी प्रकार नवयौवन आकर मेरे शरीरमें आविर्भूत हुआ ।

तदनन्तर, एक समय मैं अपनी माताके साथ वसन्तके कारण अत्यन्त शोभायमान, विकसित नूतन कमल कुसुद, कुवलय और काष्ठारयुक्त इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिए आई । उस समय समस्त जीवलोकके

१. विप्रलब्धा केवलम्... ।

२. ...स्नेहशोकायासं ।

३. अतिनीतवती ।

४. जृम्भमाण ।

५. अनेक ।

६. काम्युत्कलिकेपु ।

कोमल-मलय-मानवावतार-तरङ्गितानङ्ग-ध्वजांशुकेषु, मद-कलित-कामिनी-गण्डूय-सीधु-सैक-
पुलकित-वह्नेषु, मधुकर-कुल-कलङ्क-कालीकृत-कालेयक-कुसुम-कुड्मलेषु, अशोकन-ताडना-
रणित-रमणी मणि-नूपुर-मङ्गार-सहस्र-सुखरेषु, विकसन्कुल-परिमल-पुञ्जिनालिजाल-मधु-
शिञ्जित-सुभग-सहकारेषु, अविरल-कुसुम-धूलि-वालुका पुलिन-धवलिन-धरातलेषु, मधु-मद-
विडम्बित-मधुकर-कदम्बक-संवाद्यमान-लता-दोलेषु, उत्फुल्ल-पल्लव-लवली-लीयमान-मत्त-

कोमलेति । कोमलो मन्दमन्दसञ्चारी यो मलयमारुतो मलयानिलः तस्य अवतारेण उपस्थित्या
तरङ्गितानि तरङ्गवत्प्रफुरितानि अन्धध्वजांशुकानि मदनध्वजस्य पताका येषु तेषु । वसन्तसमये महोत्स-
वाय प्रायेणानुरूपताकोट्यापनादित्याशयः ।

मतेति । मदकलितः मधुरानजनितमत्तताव्याता याः कामिन्यः स्त्रियः तासां गण्डमीधूनां वदन-
पूरितमयानां सेवेन सेचनेन पुलकिताः रोमाञ्चवत् समुत्पन्नकोरका बहुला वृषा येषु तेषु । तथा च
कविसमयरगतिः—

‘पादावावाद्योक्तं विकसितकुलं योपितामास्यमधैः’ इति ।

मधुकरेति । मधुकरकुलं भ्रमरसमूह एव कलङ्को लाञ्छनं मधुकरकुलं कलङ्क इव वा, तेन काली-
कृतानि श्यामवर्णीकृतानि कालेयकानां दाहनिद्रावृषाणां कालीयचन्दनानां वा कुसुमानि पुष्पाणि
कुड्मलानि कोरकाणि च येषु तेषु । इह ‘मधुकरकुलकलङ्क’ इत्यत्र किं रूपकं वा उपमेति सन्देहसद्वरः,
वृषानुप्रासश्चेत्युभयोर्मयः संसृष्टिः ।

कदोकेति । अशोकनरूपे कुट्टिलवृक्षेषु ताडनाभिः कुसुमप्रफुटनाय चरणप्रहारैः रणिताः शब्दिता
ये रमणीनां सुन्दरीणां मणिनूपुरा रत्नादकटकाः तेषां सङ्गारसद्वेग ‘जं जं’ इति शब्दसमूहेन सुखराः
शब्दाद्यमानाः तेषु ।

विकसदिति । विकसन्तः प्रफुटन्तो ये मुकुलाः कोरकाः तेषां परिमलेन आमोदेन पुञ्जितस्य
पुष्पक्रीकृतस्य अलिजालस्य भ्रमरगणस्य मञ्जुश्रितैः मनोहरशब्दैः सुभगा रमणीयाः सहकाराः आत्र-
तरवो येषु तेषु ‘आत्रध्वनौ रमालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः’ इत्यमरः । वृषानुप्रासः ।

अविरलेति । अविरला निविडाः कुसुमानां पुष्पाणां धूलयः परागा एव वालुकापुलिनानि सैक-
तानि अविरलकुसुमवृक्षयो वालुकापुलिनानां वा, तैः धवलितं धेनीकृतं धरातलं पृथ्वीतलं येषु तेषु ।

इह ‘अविरलकुसुमवृक्षिवालुकापुलिने’ इत्यत्र रूपकमुपमा वेति सन्देहसद्वरः ।

मध्विति । मधुमदेन कुसुमरसपानजनितमत्ततया विडम्बितं विड्वलीकृतं यत् मधुकरिकदम्बकं भ्रमरी-
समूहः तेन संवाद्यमाना इतस्ततः मञ्जव्यमानाः लता वस्त्र्य एव दोला प्रेक्षा येषु तेषु । इह ‘लता एव’
इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, तदनुप्राणिता ममासोक्तिश्चेति मधुपानमत्तयुवतीदोलासञ्चालनकार्यप्रतीतिः ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि स्फुटानि पल्लवानि किसलयया यासां ताम्र, लवलीपुलताविशेषेषु लीय-
माना गुष्ठमवनिष्टमाना ये मन्दकोकिला मदनमत्तपिकाः तैः उन्नामितम् आलोढ्य बहिरानीतं यन्मधु

एदमयो कामन्दयायक वैभवात्तके दिनेने नये कमलवत प्रस्तुति हो रहे थे, काम्यी कोमल कलियोंका
कलात कमुकोंको कलन्वित कर रहा था; मृदुमन्द मलय-समीरणके आगमनसे कामदेवकी पताका सञ्चालित
हो (चढ़ा) रही थी, मन्दसे नौनी हुई कामनिविषोंके सुखमयनेचनसे बहुल पुलकित हो रहे थे; कलङ्कके समान
भ्रमरोंके बैठ जानेसे दान्दरिद्रातुम् (चमेरी) की कलियों वाली हो गई थी; अशोकवृक्षोंको चरणप्रहार करनेसे
दृष्टावन्मान रमणियोंके मणिमय नूपुर (पायजेब) के झटार (झन्झनाहट) से विकारित सुखरित हो रही थीं;
विकसित कलियोंके सौरभसे लम्बित (पल्लवित हुन) भ्रमरोंके मनोहर सुधारसे आत्रके वृक्ष मनोहर लग रहे थे;
वधुगमय पुलित रेतों के समान अविरल पुष्प-रेतुने मूल धवलवर्ण विखराई देता था; पुष्पके मधुगमनसे मत्त
हुने मधुकरोंका कलङ्क सुल्लोभ हो रही थी; मत्त कोकिल गगन पल्लवोंसे छाई हुने लवली-लताओंमें गुम्कलसे

१. कदम्बकुड्मलेषु । २. “उत्फुल्लितरमणीयमणि” । ३. अलङ्कृतम् । ४. “मधुकर ।
५. वही” ।

कोकिलोल्लासित-मधु-शीकरोद्गम-दुर्हिनेषु, प्रोषित-जनजाया-जीवोपहार-दृष्ट-मन्मथास्फालित-
चाप-रव-भय-स्फुटित-पथिक-हृदय-रुधिराद्रीकृतमार्गेषु, अग्नित-पतत्कुसुमशर-पतत्रि-पत्र सू-
त्कारवधिरिहृत-दिक्षुसेषु दिवापि प्रवृत्तान्तर्नदने-रागाग्राभिसारिका-सार्थ-सङ्कुनेषु, उद्वेग-
रतिरस-सागर-पूर-भलाविनेषु, मकल जीवलो-क-हृदयानन्ददायकेषु, मधुनासद्विषेषु एकदाङ्-
मन्मथा सह मधुनास-विस्तारित-शोभं प्रोत्कुल-नव-तलिन-कुतुब कुचतय-कहारमिदमच्छेदं
सरः क्षातुमभ्यागमन् । अत्र च क्षान्ताथैनागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलिखि-
तानि सन्तुष्टरिटीनि पांशु-निसर्ग-कृश-पदमण्डलानुमित-सुविजन-प्रणाम-प्रदक्षिणानि उग्रन्धक

पुष्परसः तस्य शीकरैः बिन्दुभिः उद्यमं नितान्तं दुर्हिनें दृष्टिर्धेषु तेषु ।

प्रोषितेति । प्रोषिता विदेशस्था ये जना लोकाः तेषां या जाया वियोरुशयिलाः द्वियः त्रासां
वीवस्य जीवनस्य उपहारेण कामपीडया मरणात् तदीयप्राणरूपोपायनप्राप्येत्वर्यः, हृष्टः सन्तुष्टो यो
मन्मथः कामः तेन आस्फालितस्य कामिलचपेषु-वागप्रचेष्टणाय भूयो भूय जाकषितस्य, चापस्य धनुषो
रवात् रुन्दात् भयेन त्रासेन स्फुटितानां विभिन्नानां पथिकहृदयानां वियोगजनोरसां रुधिरैः शोणितैः
साद्रीकृताः विलक्ष्यकृता मार्गा अघ्वानो येषु तेषु । इह तथाविधशोणितैर्नार्गानामाद्रीकरणसम्बन्धानादेरपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अग्नितेति । अग्नितं विरन्तरं पतन्तः कामिलचरं प्रति धावन्तो ये कुसुमशरपतत्रिणः कामदेवबाणाः
तेषां यानि पत्राणि पद्माः (पुंस्त्राः) तेषां सुत्कारेण वेगगमनसामयिक 'सुत्' इत्यपेक्षवन्तिनां वधिरि-
कृतानि दिक्षुस्तानि तत्तद्विस्तृप्तायिजनप्रोत्राणि येषु तेषु । इहापि वधिरिकरणसम्बन्धानादेरपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनापूर्वालङ्कारः ।

दिवेति । दिवापि दिवसेषु, प्रवृत्तः सन्तुष्यः कन्तव्यते यो भदनरागाः कामासक्तिः तेन
सन्धानां व्यप्राणान् अनिसारिकाणां सुरताय सङ्गनस्यानं व्रजन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीनां सार्धेन
समूहेन सङ्कुलेषु व्याप्तेषु ।

उद्वेगेति । उद्वेगो वेलासुलल्लव गच्छन् (उन्नयः) रतिरसः सुस्तानुराग एव सागरः अगाध-
त्वात् समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन प्लावितेषु बाच्छादितेषु । इह निरहं केवलरूपकम् ।

सङ्कतेति । सङ्कलाः समग्रा ये जीवलोकाः तेषां हृदयावन्दं चित्तप्रसोदं ददतीति तेषु, मधुनासदि-
वसेषु वसन्तवासरेषु ।

एन्देति । एकदा एकस्मिन् समये अश्वया जनन्या सह, मधुनासेन चैत्रेण विस्तारिता अनिशय-
मुत्पादिता शोभा ध्रुतिः यस्य तत्, तथा प्रोत्कुलानि विकसितानि नवानि नूतनानि कुमुदानि श्वेतो-
त्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि क्लृप्तानि रक्तोत्पलानि च यत्र तत्, इदं पुरोऽवलोकयमानम्
अच्छेदं सरः अच्छेदानिधानं कामारः स्नातुं स्नानाय अभ्यागमन् ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् स्थले स्नानार्थम् आप्तवार्थम् आगतया अश्वया भगवत्या ऐश्वर्यादिरकि-
मप्या पार्वत्या गौया तटशिलातलेषु तीरत्यप्रस्तरोरध्वप्रदेहेषु विलिखितानि रेखया रचितानि, नृहरिदिना
तत्संज्ञकशिवद्वारपालन्या सह विषण्णामानीति सन्तुष्टरिटीनि 'नृहरिदिः' (पुं०) शिवद्वारपालः

रहस्य सन्ने दूरीके नष्टजोषी ददा-रुपार उत्तम दुर्हिने (अत्यन्त इष्टि) का रहे ये प्रोषित-मधु-बाणोके
जीवन उन्हार बाण सन्तुष्ट विरते कामदेव अने धनुषका बाणार आस्फालन (उद्धार) करवा था, दिवसे
मकले वन्त होकर विराने प्रवासिगोले हृदयोंमें वृते रुधिरसे सन्तत मार्ग काट (तर) हो रहे थे : कन्दार
(लगाहार) गिरते कामदेवके बाणोंके पंखोंकी मन्दारध्वनि (सन्तत हट) से सन्तत दिरदई रुधिर हो रहे थे :
हृदयमें उत्तम कामवेशते विटल होकर कामिनीयों दिवने भी सङ्केतस्थानमें का रही थी : सन्ततुरागस्य सङ्कुले
(सन्तुष्टे) सन्तुष्टके प्रवाहमें स्रव प्रवाहित हो (दृढ) रहे थे । इत अष्टदेवस्तोत्रमें स्नान करनेके लिए काट हुए
भगवती पार्वतीने तीरवर्ती बहुतर प्रस्तर सन्धके ऊपर बाढ़ी हुए गङ्गे और रिदी सङ्घट रङ्गुली मूर्धिर्यो
विनके आन-नात् बाहुका (रीतों) में दने हुए चरणोंके निहोको देखकर ऐसा अनुमान होता था कि वही

१. ...उद्गम । २. ...हृदयानन्देषु, मन्मथास्फालित... । ३. ...रतिरसपतत्रिणो विमुक्तमनोऽपि
रुधिराद्रीनामिदं विमुक्तमनोऽपि । ४. ...पत्राणि पद्माः, पत्राणि पद्माः । ५. उद्वेग-
मदन... । ६. आनन्दकोष । ७. अन्तुपवनम्, अन्तुपवनम् । ८. सन्तुष्टरीटीनि ।

प्रतिविम्बकानि वन्दमानाः भ्रमर-भर-सुगर्भ-गर्भ-केसर-जर्जर-हंसोपहार-रम्योऽयं लताम-
पङ्कजः परमृत-नख-कोटि-पाटित-कुड्मल-नाल-विवर-विगलितमधुवारः सुपुष्पितोऽयं सहकार-
वराः उन्मद-मधुर-कुल-कलकल-भीति-सुगन्ध-सुकलता शिशिरेयं चन्दनवीथिका, विकच-
कुसुम-कुड्म-पात-मुचित वनदेवता-प्रेक्ष्योत्तम-शोभनेयं लतादोला. बहल-कुसुमरजः-पटल-मग्न-
कलहंस-पद्मे-रेवमातरमणीयमिव तीरतनयलम् । इति स्निग्ध-मनोहरतराद्देवा-दर्शन-लोभा-
श्रितहृदया सह सखीजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिन् प्रदेशे इदिति वनानिलेनोपनीतम्, निर्भरविकसितेऽपि कानने अभि-

रुण्डकलदुमः । तथा पाण्डुपु रजःसु निनयैः द्रुवितैः अथ पुन कृतैः कस्युत्तयाऽवगम्यमानैः पदमण्डलैः
चरणविद्वेषमूर्धैः अनुमितानि अनुमानविषयाकृतानि सुनिजानां तपस्विवर्गाणां प्रणामप्रदङ्गानि
नमस्कृतपरिभ्रमणक्रिया येषां तानि । श्यम्बकस्य महेन्द्रस्य प्रतिविम्बकानि प्रसिन्तुर्त्ताः, वन्दमाना प्रण-
मन्ती, अहं व्यचरन्मधुचरेण सख्यग्वः ।

उन्मदेति । भ्रमराणां मधुकराणां भरेण भारेण सुगन्धः कुटिलीकृताः गर्भकेसरा मय्यस्याधिक्यज्जकाः
येषां तानि, अथ पुन जर्जरानि भवन्निद्राणि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषाम् उपहारेण वृक्षैर्ब्रवीतीमिष
पातनेन रम्यो मनोहरः ।

परमृतेति । परमृताः कोटिः तेषां नखकोटिमिः नखराग्रैः पाटितानां विनिश्चानां कुड्मलानां
कोरकमववणवनानां विवरैर्यः द्विरेभ्यो विगलितः विद्रुता मधूनां रसानां धारा आसारो यस्मिन् मः,
सुदुग्धितः मन्मदसमुत्पद्यमानं अयं सहकारवराः ज्ञानवृषः ।

उन्मदेति । उन्मदो मदनमत्तो यो मधुरः केटी वत्स्य कुलं वंशः तस्य कलकलेन कोलाहलेन भीतैः
ग्रन्तैः सुखद्वैः सर्वैः सुखं परित्यक्तं तलं निम्नमनो यस्याः सा, शिशिरा शीतला, इयं हरयमाना चन्दन-
वीथिका मलयजलान्द्रेणिः ।

विन्देति । विक्रमस्य विकसितस्य कुसुमपुष्पस्य पुष्पनिकरस्य पातेन पतनेन मुचितम् कुसुम-
नितं यत् वनदेवतायाः कुर्याद्विद्यायाः प्रेक्ष्योत्तमं आन्दोलनं तेन शोभना मनोज्ञा, इयं हरयमाना
लतादोला लतालिनदोलनयन्त्रम् ।

बहलेति । बहले अविके पुष्पान्मूत इत्ययंः कुसुमरजःपटले पुष्पपरागनिकरे मग्ना लीनाः कलहंसानां
कादम्बानां पद्मेताः पादविद्वानि यस्मिन्सर्व, अथ पुन अतिरमणायम् अतिमनोहरम् इयं हरयमानं तीर-
सततं तदेवृषावः प्रदेशः ।

इति । इति पूर्वं प्रकाशेन स्निग्धानां नूतनकिसलयविनिश्चिकगणानाम् अथ पुन मनोहरतराणाम्
अतिमयेन चित्रहारिणाम्, बहंसानां वनैकप्रदेशानां दर्शनलोभेन अवलोकनवृत्त्या आहितम् आकृष्टं
हृदयं चेना यस्याः सा तादसी बहन्, सखीजनेन वयस्याभिः समं व्यचरम् अग्रमम् ।

एकस्मिन्नि । विन्देति चार्थः । एकस्मिन् प्रदेशे एकस्मिन् भागे इदिति शीघ्रं वनानिलेन
अगम्यवनेन उपनीतम् आह्वनम्, निर्भरम् अतिमात्रं यथा स्याच्छया विकसितेति प्रकृतितेऽपि कानने

वनविद्येने प्रणाम करके प्रक्षेपित की थी - समझकर करती, यहाँ मधुकरोंके भारते वज (लवके) हुए गर्भ-
मधुवले भरते हुए पुष्पोंके सुन्दर लता-मण्डप है. यहाँ सुदुग्धित आज-रस है, इसकी विकसित हुई कर्माकी
टोटीको कोटिजोने मधुचरे विद्रोह (छिद्र) कर दिये हैं और वनमें मधुकरा निम्न हो रही है. यहाँ मदनम
मधुरोंके कोलाहले से दूर दूर सँभले परित्यक्त हुए शीतल चन्दन-हड्डोंका वृत्त है. यहाँ प्रेक्ष्योत्त पुष्पोंके गिरनेसे
वनदेवताओंके सुखी जल मुचित करती, रम्य लताकोई दोला (हिंदोला) है, यहाँ मधुर पुष्प-परागके
कर से कलकले करने-विद्याका अतिरमणीय, तीरवर्ती बहोका वृक्ष है—यों बहती बहती सुदुग्धित और
अत्यन्त मनोहर लताको देखनेकी अभिलाषसे आकृष्ट चित्र होकर मैं सुखियोंके साथ इसलिये अगम्य करती
रहूँ । जमी सुनन किसी एक समने करूँ गई. समझ वनेके अत्यन्त विकसित होनेपर मैं अन्य सब पुष्पोंके

१. मदनमधुरमूत, "मदन" । २. शान्ततरनर्तकवर्तकुसुमोपहार... । ३. "कुड्मलविवर" ।

४. "सुदुग्धितरस" । ५. मधुरकलकल, सुकलमधुरकलकल... । ६. चन्दनवनवीथिका । ७. अर्थ-
कल्पिष्ट ।

भूतान्यकुसुमपरिमलम्, विसर्पन्तम्, अतिसुरभितया अनुलिम्पन्तमिव पूरयन्तमिव तर्पयन्तमिव घ्राणेन्द्रियम्, अहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानम् अनाघ्रातपूर्वम्, अमानुपलोकोचितम्, कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपाखण्डकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणं कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजात-नूपुरमणि-
मङ्गाराकृष्ट-सरः-कलहंसानि कतिचित् पदानि गत्वा, हरनयन-हुताशनेन्धनीकृत-मदन-शोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, अखिल-मण्डल-प्राप्त-वर्धमीशान-शिरःशशाङ्कमिव धृत-

अरण्यकुसुमे इत्यर्थः, अभिभूताः तिरस्कृताः अन्येषां विजातीयानां कुसुमानां प्रसूनानां परिमलाः सौरभाणि येन तम् एनस्मादुःकृष्टः कोऽपि परिमलो नास्तीत्याशयः । विसर्पन्तं सर्वतः प्रसरन्तम् । अतिसुरभितया अत्यन्तसौगन्धवत्तया घ्राणेन्द्रियं नासिकाम् अनुलिम्पन्तमिव द्रवपदार्थवत् सर्वावयवेषु व्याप्नुवन्तमिव, पूरयन्तमिव परिपूर्णं कुर्वन्तमिव, तर्पयन्तमिव वृष्टिं जनयन्तमिव, अहमहमिकया 'अहमग्रे अहमग्रे' इत्यहङ्कारेण मधुकरकुलैः अमरसमूहैः अनुबध्यमानम् अनुगम्यमानम्, अनाघ्रातपूर्वम् अघ्राणविषयीकृतपूर्वम् अमानुपलोकोचितं देवलोकयोग्यं कुसुमगन्धं पुष्पसौरभं जनमनोहारिणमित्यर्थः अजिघ्रम् घ्राणविषयतामनयम् ।

इह 'अनुलिम्पन्तमिव, पूरयन्तमिव, तर्पयन्तमिव' इति तिसृणामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

कुत इति । कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं गन्ध आयातीति शेषः इत्येवम् उपाखण्डम् उत्पन्नं कुतूहलं यस्याः सा तादृशी चाहम्, तेन कुसुमगन्धेन पुष्पामोदेन मुकुलिते कोरकवदीपदुन्मीलिते लोचने नयने यस्याः सा मधुकरी अमरीव आकृष्यमाणा खलात्कारेण नीयमाना च सती, कौतुकेन कुतूहलेन तरलः द्रुतपदचोपाव कम्पः, अत्यधिकतरं पूर्वस्मादतिमात्रं यथा स्यात्तथा उपजात उत्पन्नो यो नूपुरमणीनां पाद-कटकखचितरत्नानां सङ्कारः 'सं सं' इति शब्दविशेषः तेन आकृष्टाः नूपुरखचितरत्नश्रवणेन कलहंसानामुपस्थितेः प्राकृतिकत्वात् चरणान्तिकमानीताः सरःकलहंसाः कासारकादग्धा यैस्तानि, कतिचित् कियन्ति पदानि गत्वा, 'अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम्' इति दूरेण सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-वचनान्तपदानि अग्रेतनस्य 'मुनिकुमारकम्' इत्यस्य विशेषणानि ।

हरेति । हरनयनस्य महेशतृतीयनेत्रस्य यो हुताशनो वह्निः तेन हन्धनीकृतः भस्मीकृत इत्यर्थः यो मदनः कामः तस्य शोकेन खेदेन विधुरं विह्वलम् अत एव तपस्यन्तं वैराग्यात्तपश्चरन्तं वसन्तं सुरभिसमयमिव, पुष्पसौरभवत्तया तस्य कामसखत्वाच्चेत्याशयः । इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन द्रव्योत्प्रेक्षा सङ्कीर्णते ।

अखिलेति । अखिलमण्डलप्राप्त्यर्थं तत्स्वरूपस्य कलामात्रत्वात् समस्तमण्डललाभार्थं धनव्रतं स्वीकृततपोनियमम्, ईशानशिरःशशाङ्कं महेशभालस्यचन्द्रमिव, तत्सदृशधवलरूपत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

सौरभको परास्त करता, तब स्थानोंमें फैलता, अत्यधिक सुगन्धि होनेसे प्रागेन्द्रियको मानो लिप्त करता, वृप्त करता, पूर्ण करता, उजावलीमें द्रुततर-पदक्षेप करते (दौड़ते) अमरोंके झुण्डोंसे अनुगत, अनाघ्रातपूर्व, मनुष्य-लोकके अयोग्य पुष्प-सौरभ आया । 'वह कहाँसे आया है ?' ऐसा कौतूहल उत्पन्न होनेसे मैं, थोड़ा-थोड़ा नयन उन्मीलित (आँखें मीच) कर, अमरीके समान उस कुसुम-सौरभसे आकृष्ट हो, जिशासले चञ्चल होकर, कितने ही पद (कदम) आगे गई । मेरे पदक्षेप करनेसे अधिक हिलते नूपुर-मणिके सङ्कारसे अच्छोदस्तरोवरमेंसे कलहंसगण आकृष्ट होकर दौड़ने लगे । उसके बाद स्नान करनेके लिए आए हुए एक अत्यन्त सुन्दर मुनिकुमारको मैंने देखा । उसे देखकर प्रतीत होता था कि—महादेवके नयनमेंसे निकली अग्निसे भस्मसाव किये (जलाये) गये कामदेवके शोकसे विह्वल होकर वसन्त नानो तपस्या करता था, महादेवके मस्तकस्थित क्षुद्र-चन्द्र नानो अपने सपूर्ण

व्रतम्, अयुग्मलोचनं वशीकर्तुं कामं काममिव सनियमं अति तेजस्वितया प्रचलतेऽद्विष्टता-पञ्जर-
मध्यगतमिव ग्रीष्म-दिवस-दिवसकर-मण्डलोदर-प्रविष्टमिव ज्वलन-ज्वाला-कलाप-मध्य-स्थित-
मिव विभाव्यमानम्, उन्मिषन्त्या बहुलबहुलया दीपिकालोकपिङ्गलया देहप्रभया कपिली-
कृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचना रस-लुलित-प्रतिसर-मभान-सुकुमार-पि-
ङ्गल-जटम्, पुण्यपताकायमानया सरस्वतीसमागमोत्कण्ठा-कृत-चन्दनरेखयेव भस्मललाटि-
कया बालपुलिनलेखयेव गङ्गाप्रवाहमुद्गासमानम्, अनेक शाप-भ्रुकुटि-भवनतोरणेन भ्रूलता-

अयुगेति । अयुग्मे विषमे लोचने नयने यस्य तं त्रिलोचन महेशम्, वशीकर्तुं स्वापराधेन प्रति-
फूलीभूतत्वात् पुनः प्रसादीकर्तुं कामः स्पृहाऽस्येति तम्, अत एव सनियमं महेशोपासनारूपव्रतसहितं
कामं मन्मथमिव, तद्दृश्यन्तरमगीयत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

अनोति । अति तेजस्वितया नितान्तप्रतापवत्तया कारणेन, प्रचलाः स्पन्दमाना याः तद्विल्लता
विघृष्टताः तासां पञ्जरमध्यगतमिव समूहाम्यन्तरस्थितमिव ग्रीष्मदिवसस्य तत्समये सूर्यस्यातितेजस्वि-
त्वादित्याशयः, यत् दिवसकरमण्डलं सूर्ययिभ्यं तस्य उदरे अन्तः प्रविष्टमिव, तथा ज्वलनस्य वह्नये ज्वा-
लाकलापः शिखासमूहः तस्य मध्यस्थितमिव अम्यन्तरगतमिव, विभाव्यमानं प्रतीयमानम् ।

इह '...मध्यगतमिव' '...प्रविष्टमिव' '...मध्यस्थितमिव' इति तिसृणां क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः । एवं दिवसपदस्य पुनरुक्त्या पुनरुक्तत्वं दीपः समापतति स च हि
ग्रीष्मसमयेति पाठेन समाधातुं शक्यः ।

उन्मिषन्त्येति । उन्मिषन्त्या शरीरादेव विक्रमन्त्या, बहुलबहुलया अग्यधिकया, दीपिकालोकवत्
प्रदीपप्रभावत् पिङ्गलया पिङ्गरया, देहप्रभया शरीरकान्त्या, कपिलीकृतं पिङ्गलवर्णीकृतं काननमरणं येन
तम्, अत एव तं प्रदेशं स्थानं कनकमयमिव कुर्वाणं विदधतम् ।

इह 'दीपालोकपिङ्गलया' इत्यत्र लुप्तोपमा, काननस्य पिङ्गलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्ध-
प्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, गुणोत्प्रेक्षा चेत्यतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रोचनेति । रोचनारसेन गोरोचनाद्रवेण लुलितो रक्तो यः प्रतिसरः परिणयादिधारणीयहस्तसूत्रं
तत्समानाः तत्तुल्याः सुकुमाराः सुकोमलाः पिङ्गलाः पिङ्गराश्च जटाः सटा यस्य तम् । इह लुप्तोपमा ।

पुण्येति । पुण्यपताकायमानया धर्मवैजयन्तीवदाचरमाणया, तस्या अपि श्वेतत्वादित्याशयः । सर-
स्वत्या भारत्याः समागमाय सङ्गमाय या उत्कण्ठा उत्कलिका नया कृता विहिता या चन्दनरेखा मलयज-
रेखा तयेव विद्यमानया, भस्मनो विभूतेः ललाटिकया पुण्ड्रकविशेषेण बालपुलिनलेखया सूक्ष्मजलोद्भूत-
तीरलेखया गङ्गाप्रवाहमिव, उद्गासमानम् ।

इह 'पुण्यपताकायमानया' इत्यत्र व्यङ्ग्यगतोपमा, '...चन्दनरेखयेव' इत्यत्र जायुत्प्रेक्षा, 'गङ्गा-
प्रवाहमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा चेति परस्परमेतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनेकेति । अनेकं अगणिता ये शापा अभिसम्पाताः, तेभ्यो भ्रुकुटिः भ्रूसङ्कोच एव भवनं मग्न तस्य
तोरणेन द्वारस्याधिपतुराकृतिदारुविशेषरूपेण भ्रूलताद्वयेन भ्रूवह्नीयुगलेन करणेन विराजितं शोभितम् ।

मण्डलकी प्राप्तिके लिप्द ब्रतालम्बन किदा था, कामदेव मानो फिरते महादेवकी प्रसन्न करनेकी इच्छा कर उसके
उपासनारूप व्रतका अवलम्बन किया था, और वह मुनिकुमार अत्यन्त तेजस्वी था, इससे प्रतीत होता था
कि मानो चनकती हुई विजलियोंके पिजरेमें हो, ग्रामिणकालके नूर्यमण्डलके उदरमें प्रविष्ट हुआ हो, या अग्निकी
लपटोंके मध्यमें खड़ा हो । शरीरमेंसे निकलती दीपप्रकाशके समान पीली, चारों ओर अत्यन्त झलकती प्रभासे
उत्त वनकी पीला करके, उत्त स्थानकी मानो वह सुवर्णमय (सुनहरा) बना रहा था । उसके मस्तकमें जटा
गोरोचनके रस्में उपाये हुए विवाहादिमें धारणीय मङ्गलहस्तोन्मुखके समान सुकुमार और पीली थी । उसके
ललाटमें धर्मनताकाके समान एवं सरस्वतीके साथ समानकी उत्कण्ठाने की हुई चन्दन रेखाके समान भस्मका
तिरक था, उससे वह छुद्र बालकामय पुलिनरेखाद्वारा गङ्गाप्रवाहके समान शोभावमान प्रतीत होता था । उसकी
दोनों भ्रू-रूपादि बहुत अभिसन्धान (शाप) कालकी भ्रुकुटियोंके भवनतोरणके समान लगती थी । लोचनोंके

१. प्रचलित... २. ग्रीष्मदिवसं दिवसं... ज्वलनं ज्वाला... ज्वलज्ज्वलन । ३. सुकुमारजटम् ।

४. ...चन्दनलेखयेव । ५. ...रेखयेव । ६. उद्गासमानम् । ७. नृडि, भ्रुकुटिः ।

द्वयेन विराजितम्, अत्यायततया लोचनमयी, मालामिव प्रथितानुद्धहन्तम्, सर्वहरिणै-
रिव दत्त-लोचन-शोभा-संविभागम्, आयतोक्तुङ्ग-प्राणवंशम्, अप्राप्त-इदं-प्रवेशेन नवयौवन-
रागेणैव सर्वात्मना पाटलीकृतधाररुचकम्, अनुद्धिन्नरमश्रुत्वान् अनासादित-मधुकरावली-
वलये-परिक्षेप-विलासमिव बालकमलमाननं दधानम्; अनङ्गकामुकुण्णोनेवै कुण्डलीकृतेन
तपस्त्वडाग-कमलिनी-मृणालेनैव यज्ञोपवीतेनालङ्कृतम् एकेन समाल-वकुल-मलाकार-कम-
ण्डलुम्, अपरेण मकरकेतु-विनाश-शोककृताया रतेरिव वाष्पजलविन्दुभिरारचितां स्फटि-

इह परस्परितल्पकम् ।

वत्तेति । अत्यायततया नयनयोरतिविस्तीर्णतया कारणेन लोचनमयी नेत्रमयी प्रथितां गुम्फितां
मालामिव विसारित्वाद् सज्जमिव दृढहन्तं धारयन्तम् । ज्ञात्युपेक्षा ।

त्वेति । सर्वहरिणेः समग्रचूतैः दत्तः क्षर्पितो लोचनशोभाया निजनिजनयनदृढैः संविभागो विभ-
क्षांशो यस्मै तन्निव मृगवक्ष्यनशोभावत्त्वादित्याशयः । इह तथाविषयानोद्येक्याद् क्रियोपेक्षा ।

वाप्यतेति । वायतो विस्तीर्ण उक्तुङ्ग अत्युच्च प्राणवंशो नासिकादण्डो यस्य तम् ।

अप्राप्तेति । अप्राप्तः वशोन्मिद्यन्वादलदृष्टा हृदये चित्ते प्रवेशो येन तेन, नवयौवनस्य प्रत्यप्रतारुणस्य
रागः सुन्दरीप्रनुराग एव रागो लौहित्यं तेन, सर्वात्मना सर्वपङ्कजप्रयत्नेन, पाटलीकृतं क्षेत्ररक्षीकृतम्
अधरो रुचको बीजपूर इव यस्य तम् । 'रुचको बीजपूरे च निष्कं दन्तकपोतयोः' इति मेदिनी ।

इह अनुरागलौहित्ययोर्नैर्देश्य रागकृद्दर्लपेणाभेदाप्यवसापाटतिशयोक्तिः, प्राकृतिकरवेतरकाषरे
प्रत्यप्रतारुणरागकर्तृकपाटलीकरणोत्प्रेङ्गाक्रियोपेक्षा, '...अधरुचकम्' इत्यत्र लुप्तोपमा चेति परस्पर-
नासासमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनुद्धिन्नेति । न उद्धिष्टानि प्रकृतितानि श्मश्रुणि मुखलोमानि यस्य तस्य भावस्तरुवं तस्मात्कार-
णाद्, न आसादितो लब्धः, मधुकरावलीवलयेन अमरपङ्क्तिमण्डलेन परिवेषविलासः परिवेष्टनशोभा येन
तत्पयोक्तुम्, बालकमलम् अमनितवपङ्कजमिव आननं मुक्तं दधानं धारयन्तम् । इह 'बालकमलमिव'
इत्यत्र श्रौतोपमा ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य कारुण्यकुण्णोनेव धनुर्जयैव, सुन्दरीणां कामोद्दीरनादित्याशयः, कुण्डली-
कृतेन वलयीकृतेन, तथा तप एव तडागः सरोवरः तस्य या कमलिनी नलिनी तस्या मृणालेन विलेनेव,
श्वेतत्वादित्यभिप्रायः, यज्ञोपवीतेन यज्ञमुद्रेग बलहकृतं विभूषितम् ।

इह 'कारुण्यकुण्णोनेव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'तपस्त्वडागो' त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, '...कमलिनीमृणा-
लेनैव' इत्यत्र च पुनः श्रौतोपमा, आनानमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एकेनेति । एकेन करेण वामहस्तेनेत्यर्थः, सनालं सवृत्तं यद्-वकुलमलं केसरफलं तद्वत् आकार
आकृतिर्यस्य तं तथोक्तं कमण्डलुं कलयन्तमिति सम्बन्धः । कमण्डलोऽपि नालसत्त्वात् सनालेति विशेष-
णम् । अपरेण च दक्षिणेन हस्तेन मकरकेतोः कामस्य विनाशशोकेन हरतृतीयलोचनमस्मज्जनितशोकेन
स्फटिपायाः कुनाश्रुपाताया रतेः कामपत्न्याः वाष्पजलविन्दुभिः नेत्रवारिपृषद्भिः आरचितां निमित्तामिव,
श्वेतत्वादित्यभिप्रायः, स्फटिकस्य श्वेतमणेः अक्षमालिकां जपमालिकां कलयन्तम् धारयन्तम् । तत्तपस्विकुमा-
रस्य समस्तसामग्रीगानेव कामोद्दीपनत्वं प्रमापयितुं मकरकेतुसम्बन्धि विशेषणमित्यवबोधम् । इह प्रथम-
विशेषणे आधोपमा, द्वितीयविशेषणे च क्रियोपेक्षेति परस्परमनयोर्नैरपेक्षेण दिद्यमानतया संसृष्टिः ।

अल्पन विन्दुन होनेके कारण उसने नानो लोचन को ही सुधी नाला धारण किया था । समस्त हरिणोंने नानो
उसके लोचनको शोभाको समानतासे विमलकर दिया था । उसका नासिकादण्ड, उन्मा और ललाटा ।
नवयौवनका अनुराग उसके हृदयमें प्रवेश नहीं कर सका था इसलिए ही नानो बीजपूर फलके समान उसका
ओष्ठुगल क्षेत्ररक्ष था । मदी न निरङ्गलेके कारण उसका मुखमण्डल, अनरपङ्क्तियोंके द्वारा मण्डलमण्ड
परिवेष्टनरूप शोभाविहीन बालकमलके समान दिखलाई देता था । कामदेव-अनुपके मण्डलकार-छिन्न इव
गुण (होरे) के समान एवं वपस्विकारी सरोवरकी कमलिनीके मृणालके समान मुत्रवर्ग-यज्ञोपवीत उसने धारण
किया था । एक हाथमें उसने, हस्तमन्त्रिन (दंडों सहित) वकुलफलावृष्टि एक कमण्डलु धारण किया था और
दूसरे हाथमें कामदेवके विनाशके शोकादुर हो रदन करती रतिके नानो वक्रविन्दुओंके द्वारा ही निमित्त हुई एक

काक्षमालिकां करेण कलयन्तम् । अनेक-विद्यापगा-सङ्गमार्त्तनिभया नाभिसमुद्रयोपशोभमानम् , अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्यापयान-पदवीमिवाञ्जनरजोलेखाश्यामलां रोमराजिमुदरेण तनीयसीं विभ्राणम् , आत्मतेजसा विजित्य सवितारं परिगृहीतेन परिवेषमण्डलेनेव मौञ्जमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनंभागम् , अभ्रगङ्गास्रोतोजलप्रक्षालितेन जरच्चकोरलोचनपुट-पाटल कान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम् , अलङ्कारमिव ब्रह्मचर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिमिव सर्वविद्यानाम् , सङ्केत-

अनेकेति । अनेका नानाप्रकारा विद्या आन्वीक्षिक्याद्या एव आपगा नद्यः तासां सङ्गमे सम्मेलने य आवर्त्तः अङ्गसां भ्रमिः तन्निभया तासदृशया नाभिसमुद्रया तुन्दकूपिकया उपशोभमानं विराजमानम् ।

इव '...विद्यापगा' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् , 'आवर्त्तनिभया' इत्यत्र आर्धोपमेयुमयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अन्तरिति । उदरेण जडरेण करणेन, अन्तर्ज्ञानेन आन्तरिकतत्त्वबोधेन निराकृतस्य दूरीकृतस्य, मोहोऽज्ञानमेव अन्धकारस्तिमिरं तस्य अपयानपदवीमिव निःसरणमार्गमिव, अञ्जनरजसां कज्जलधूलोनां लेखेव रेखेव श्यामला कृष्णा ताम् , तनीयसीं केवलीरस्यारम्भात् कृशतरां रोमराजि तनूहृष्ट्रेणीं विभ्राणं द्रवानम् ।

इह मोहे तिमिरत्वारोपः शब्दः, अन्तर्ज्ञाने प्रकाशत्वारोपस्वार्थः इत्येकदेशविवक्तिरूपकम् , 'अपयानपदवीमिव' इत्यत्र जात्युपेक्षा, 'अञ्जनरजोलेखाश्यामलाम्' इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अपुष्टार्थत्वदोषस्तु न, तरलाञ्जनरेखावत् लोमावद्याः सर्वथा सादृश्यराहित्यव्यञ्जनार्थं रजःपदोपादानात् ।

आत्मेति । आत्मतेजसा स्वकीयतपःप्रभावेण सवितारं सूर्यं विजित्य पराभूय परिगृहीतेन हठादानीतेन, परिवेषमण्डलेनेव परिधिवलयनेव विद्यमानेन, मौञ्जमेखलागुणेन मुञ्जनिर्मितरशनाढोरकेण परिचितः परिवेष्टितः जघनभागः अग्रप्रदेशो यस्य तम् । जात्युपेक्षा ।

अङ्गेति । अभ्रगङ्गायां व्योमनद्याः स्रोतोजलेन प्रवाहसलिलेन प्रक्षालितं धौतं तेन, जरतो वृद्धस्य चकोरस्य जीवजीवस्य पक्षिविशेषस्य लोचनपुटवत् पाटला श्वेतरक्षा कान्तिः शोभा यस्य तेन मन्दारस्य देववृक्षविशेषस्य वल्कलेन खचा करणेन, उपपादितं सम्पादितम् अम्बरप्रयोजनं परिधेयवसनकृत्यं येन तम् , तथोक्तमेकं मन्दारवर्चं परिदधानमित्यर्थः । 'इह जरच्चकोरलोचनपुटपाटले' इत्यत्र लुप्तोपमा । इहापुष्टार्थत्वदोषस्तु न भवति, वृद्धचकोरस्यैव नयनपुटद्युतिरधिकश्चेत्तरक्षो भवतीति ध्वननार्थं जरत्पदोपादानात् ।

अलमिति । ब्रह्मचर्यस्य स्त्रीसम्बन्धपरिवर्जनरूपस्य अलङ्कारं भूषणमिव, एनं प्राप्य पूर्णावयवतया तस्य कान्त्येतिशयादित्याशयः ब्रह्मचर्यलक्षणमाहाहिकसूत्रावस्थाम्—

'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽस्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपर्ययं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥'

धर्मस्य सुकृतस्य यौवनं तारुण्यमिव, इह पूर्णत्वादित्यभिप्रायः । सरस्वत्या भारत्या विकासं विभ्रममिव, एनं प्राप्य तस्या अपि अत्यधिककान्तिप्रापणादिति भावः । सर्वविद्यानाम् आन्वीक्षिक्यादिचतुर्दश-

स्फटिकमय अक्षमालिका (जपमाला) धारण की थी । उसकी नाभिसुद्रा बहुविध विद्यारूपी नद्योंके संगमते उत्पन्न हुए आवर्त्तके समान शोभायमान थी । आन्तरिक तत्त्वज्ञानरूपी प्रकाशते निकले गए मोहान्धकारके बाहर निकलनेके मार्गके समान एवं कज्जल-रेणु-रेखाके समान कुछ-कुछ श्यामवर्ण महीन रोमराजि उसके उदरपर निकल रही थी । अपने तेजने मूर्ध्नी पराजित कर बलपूर्वक हाथ हुए परिवेष-मण्डलके समान एक मुठमेखला (मौञ्जकी तानवीकी टोरी) से उसका जघनदेश परिवेष्टित था और आकाशगङ्गाके प्रबोत-जलमें प्रक्षालित, एवं वृद्ध चकोर-पक्षीके लोचनके समान श्वेतरक्षाकान्ति-सम्पन्न एक मन्दार वृक्षके वल्कलसे उसके वल्का प्रयोजन-मन्नादन शोभा था (जहाँसे उस प्रकारका एक वल्कल पहना था) । और ब्रह्मचर्यका मानो वह अलङ्कार था, धर्मका मानो यौवनकाल था, सरस्वतीका मानो विलास था, सब विद्याओंका मानो स्वयंवर-पति था और सब वेदोंका

१. स्फटिकगुलिकाक्षमालिकां ।

२. अपनयन ।

३. 'तनीयसा तनीयसीं ।

४. आगृहीतेन ।

५. आपगमिव ।

स्थानमिव सर्वश्रुतीनाम्, ^१ निदाघकालमिव साषाढम्, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियंगु-
मञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुम-धवल-तिलक-भूति-भूषित-मुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा
अपरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुसारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थभाग-
तम्, मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलय-
मारुतागमनार्थ-^२लाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्याः, सुरत-परिश्रम-

विधानामित्यर्थः, स्वयं त्रियत इति स्वयंवरस्तथोक्तः पतिः स्वामी तमिव, विद्याभिः स्वयमेवास्याङ्गीकर-
णात् अनेन च तदर्थं प्रयत्नाकरणादित्याशयः । सर्वश्रुतीनां समस्तवेदनां सङ्केतस्थानमिव संयोगाय
मिधो निहिष्ठभूमिमिव, स्वेनैव तासां तत्रागमनादित्यभिप्रायः । यद्यपि सर्वविद्यासु श्रुतीनामप्यन्तर्भावो
भवत्येव तथापि प्राधान्यबोधनाय पृथगुपन्यासः गोवलीवदुद्न्यायात् ।

इह 'अलङ्कारमिव' इत्यारभ्य 'सङ्केतस्थानमिव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

निदाघेति । निदाघकालं ग्रीष्मसमयमिव, आषाढेन आषाढदण्डेन शुचिमासेन च सहेति साषाढम् ।
'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति 'शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि' इति च मेदिनी ।

हिमेति । हिमसमयः शीतकालः तस्य काननं वनमिव, स्फुटिता प्रफुल्ला या प्रियंगुमञ्जरी फलिनी-
वह्वरी तद्गुं गौरं शुभ्रवर्णं प्रियंगुमञ्जर्यां च गौरम् । शीतसमय एव तत्प्रस्फुटनात् हिमसमयेति विशेषणम् ।

मध्विति । मधुमासश्चैत्रमासः तमिव, कुसुमवत् पुष्पवत् धवला शुभ्रा या तिलकभूतिः त्रिपुण्ड्रामकं
अस्म तया भूषितम् अलङ्कृतं मुखम् आननमण्डलं यस्य तम्, अन्यत्र तु कुसुमैः पुष्पैः धवला ये तिलकाः
तिलकसंज्ञकवृक्षविशेषाः तेषां भूत्या समृद्ध्या भूषितं मुखम् अग्रभागो यस्य तम्, वसन्तप्रथमकाल एव
तिलकतरुणां प्रसूनोत्पत्तेः । 'तिलकोऽध्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके वलोमिन्' इति
हैमः । 'भूतिर्भस्मनि सम्पत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

इह 'निदाघकालमिव' इत्यारभ्य 'मधुमासमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

आत्मेति । आत्मानुरूपेण आत्मसदृशेन समानं तुल्यं वयोऽवस्था यस्य तेन सवयसा मित्रेण अपरेण
द्वितीयेन देवतार्चनकुसुमानि देवपूजनपुष्पाणि उच्चिन्वता अवचयनं कुर्वता तापसकुसारेण मुनिबालकेन
अनुगतं सहितम्, अतिमनोहरम् अतिरुचिरं स्नानार्थम् आप्लावार्थम् आगतम् आयातम्, मुनिकुमारकं
तापसबालकम् अपश्यम् अवलोकयम् । 'मुनिकुमारकम्' इत्यत्रानुक्तम्पार्थः कः ।

तेनेति । जिज्ञेते चार्थः । तेन मुनिकुमारकेण कर्णावतंसीकृतां श्रवणविभूषणीकृतां कुसुममञ्जरी-
मद्राक्षमित्यन्वयः । वसन्तस्य ऋतुराजस्य दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दितायाः प्रहर्षितायाः वनश्रियः
काननलक्ष्याः, स्मितप्रभां मन्दहास्यच्छविमिव, श्वेतवसादस्यादित्याशयः । मधुमासस्य चैत्रमासस्य,
मलयमारुतस्य मलयानिलस्य आगमनार्थम् आगमनाभिनन्दननिमित्तं यो लाजाञ्जलिः अञ्जलिपूर्णा घानाः
तमिव, श्वेतवसादस्यादित्याशयः । अन्योऽपि सम्माननीयपुरुषागमने तदभिनन्दनाय लाजानादत्त इति ।
कुसुमलक्ष्याः पुष्पश्रियो यौवनलीलामिव तारुण्यक्रीडामिव, कामाभिध्यक्तिक्रत्वादित्याशयः । रतेः काम

मानो सम्मिलित होनेका सङ्केतस्थान था । ग्रीष्मकालमें जिस प्रकार आषाढमास रहता है, उसके हाथमें भी उसी
प्रकार एक दण्ड था; शीतकालका वन जिस प्रकार स्फुटित प्रियंगुमञ्जरी द्वारा गौरवर्ण होता है, वह भी उसी प्रकार
प्रस्फुटित प्रियंगुमञ्जरीके समान गौरवर्ण था; चैत्रमासके प्रथम भाग (वसन्तके आरंभ) में जिस प्रकार तिलक-वृक्ष
श्वेतवर्ण पुष्पोंसे भूषित होता है, उसका मुखमण्डल भी उसी प्रकार पुष्पके समान श्वेतवर्ण भस्मके तिलकसे भूषित
था; और अपने अनुरूप और समान वयस्क एक दूसरा मुनिकुमार देवपूजन करनेके लिए पुष्पचयन करता-करता
उसके पीछे-पीछे था ।

पूर्ववर्णित उस ऋषिकुमारके कानमें उरसी, अमृतविन्दु टपकाती एक अदृष्टपूर्व कुसुममञ्जरीको मैंने देखा ।
वह मानो—वसन्तकाल दर्शनसे आनन्दित हुई वनलक्ष्मीकी ईषदहास्यप्रभाके समान, मलयम्बवनके स्वागत-
नन्दनके लिए चैत्रमास (वसन्त) की लाजाञ्जलीके समान, कुसुम-श्रीकी यौवन-लीलाके समान, रतिदेवीके

स्वेद-जल-कण-जालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्न-चामर-पिच्छिकासिन्धु-मनोभवगजस्य, मधुकर-कामुकामिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीम्, अमृतविन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वा कुसुममञ्जरीमन्नाम् ।

‘अस्याः परिमृतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमलः’ इति मनसा निश्चित्य तं तपोधन-युवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम्-‘अहो ! रूपातिशय-निष्पादोपकरणकोशस्य अक्षीणता विधातुः यत्रिभुवनाद्भूतरूपसम्भारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारानिरिक्तरूपराशिः अयमपरो

पन्थाः सुरनपरिग्रहेण आश्लेषजनितक्षेदेन यानि स्वेदजलानि शरीरनिःसृतवर्ममलिलानि तेषां कण-जालकावलीमिव विन्दुसमूहपङ्क्तिमिव, तद्वत् निर्मलक्षेत्रत्वादित्यभिप्रायः । मनोभवः काम एव गजो हन्ती तस्य, ध्वजस्य पनाकायाः चिह्नरूपा लक्ष्मरूपा या चामरपिच्छिका निरगुम्फिता चामररूपा पिच्छिका बह्वृन्दा तामिव, तत्पिच्छिकावलोकनेन गजप्राकट्यज्ञानवत् तन्मञ्जर्यवलोकनेन कामाविष्कार-प्रतीतिरित्याशयः ।

‘पिच्छा पूगच्छटाकोपमोचाशास्मलिवेष्टके । भक्त्यमभूतमण्डे च पङ्क्तावदवपदामये ।

स्त्रियां पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्बहिचूडयोः ॥’

इति नेदिनी । मधुकरो भ्रमर एव कामुकः कामानिलापी तस्य अभिसारिकाम् ‘अभिसारयते कान्तं स्वयं वाऽभिसारयति’ इत्यादिलक्षणेन कामिजनानयनकारिणीं स्वयं वा सङ्केतस्यलगाभिनीं नायिकामिव, तदुद्देशेन द्रुतगमनादित्याशयः । कृत्तिकाताराः कृत्तिकासंज्ञकानि पट्टं नक्षत्राणि तेषां स्वयं कं गुच्छन् अनुकसु’ शीलं यस्याः ताम्, अत्यधिकश्वेतत्वादित्याशयः । अमृतविन्दुनिस्यन्दिनीं मधुकण्ठाविगीम्, अदृष्टपूर्वाम् अनवलोकितपूर्वा कुसुममञ्जरीं पुण्ड्रमञ्जरीम् अन्नाचम् अपश्यम् ।

इह ‘स्मितप्रमयिव, ...लाजाङ्गलिमिव’ इत्युभयत्र जायुष्येष्टा । ‘यौवनलीलामिव’ इत्यत्र गुणोपेष्टा । ‘.....जालकावलीम्’ इत्यत्र जायुष्येष्टा । ‘.....चामरपिच्छिकासिन्धु’ इत्यत्रापि जायुष्येष्टा, ‘मनोभवगजस्ये’ त्यत्र तु निरङ्गकेवलरूपम्, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘मधुकरकामुके’त्यत्र मधुकरे कामुक्त्वागोपो मञ्जर्याभिसारिकारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपम् । ‘कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीम्’ इत्यत्र तु कार्योपमा ।

अस्या इति । अस्याः कुसुममञ्जरीः, अयं परिमलो गन्धः, परिमृतोऽभिभूतः तिरस्कृत इत्यर्थः, अन्येषां स्वेनपुष्पागाम् आमोदः परिमलो येन स तथोक्तो ननु तथाविध एव, अत एवेममेव गन्धमहं पूर्वमन्यजिग्रमित्याशयः । इति एवं मनसा हृदयेन निश्चित्य निर्णयितं तं तपोधनयुवानं मुनिकुमारकम् ईक्षमाणा पश्यन्ती अहं महाश्वेता अचिन्तयम् चिन्तामकरवम् ।

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । विधातुः सृष्टिकर्त्तुः, रूपानिर्णयस्य सौन्दर्याधिक्यस्य निष्पादने निर्माणविषये यानि उपकरणानि साधनानि तेषां कोशस्य भाण्डागारस्य अक्षीणता अक्षयत्वं चिरपूर्वमित्यर्थः ।

अयमेतद्वगम्यन् हसन् आह—यदिनि । यद् यस्मात् कारणात्, त्रिभुवने त्रिविष्टपे अद्भुतः अनिर्वाच्य रूपसम्भारः सौन्दर्यममूहो यत्र सः । भगवन्तं कुसुमायुधं मदनम् उत्पाद्य निर्माय तदाकारात् कुसुमायुधाकृतेः अतिरिक्तः अधिकः रूपराशिः सौन्दर्यममूहः, मुनिमायामयः तापसव्याजमयः, तत्पवि-

संनोगरित्यन्ते वर्तमान (पसीने) की विन्दुरामिके हारके समान, नदन-रुनी हार्थकी पूर्ववर्ती ध्वजके चिह्न-चामर के समान, भ्रमर-रुनी कामुककी अभिसारिकाके समान, और कृत्तिका नामक नक्षत्रके तारोंके गुच्छोंके समान वर्तित होती थी ।

‘इत कुसुमनयरीका सुगन्ध हो अन्य सब पुष्पोंकी सुगन्धकी आच्छादित कर देती है’ इस प्रकार कर्त्तने निश्चय कर उस वनकी सुवक्की देवकी-देवकी मैं विचार करने लगी—अहो ! (क्या आश्चर्य !) विनायके अनागरण सौन्दर्यनिर्माणके उपयोगी सामानोंके गण्डारमें कमी-कमी नहीं होती ! क्योंकि—उन (विधान) ने त्रिभुवनके मध्यमें आश्चर्य-रूपरामिकेष्ट भगवान् कामदेवकी उत्पन्न करके भी उत्तरे बड़े कर मनोहर

मुनिमायामयो मकरकेतुर्त्पादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिबिम्बं विरचयता लक्ष्मी-लीलावासभवानानि कमलानि सृजता प्रजापतिना एतदाननाकार-करणकौशलाभ्यास्त एव कृतः, अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायाः कारणम् । अलीकञ्चेदं यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुन्नोन्मा रश्मिना रविरापिबतीति, ताः सत्वस्य गभस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति, कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्त्तमानस्येदं लावण्यम् । इति चिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्ष-

वेषधारीत्यर्थः, अयं पुरोऽवलोक्यमानः कुमारः, अपरो मकरकेतुः द्वितीयः कामः कृत्वा उत्पादितो जनितः विधात्रेति शेषः । सृष्टिकर्तुः तत्साधनभाण्डागारस्य चयिष्यत्वे तदेकमकरकेतुनिष्पादनेनैव तत्प्रयाप्तुमरस्य तथाविधभावेन निष्पादनासम्भव इत्याशयः । मुनिमायामय इत्यत्र प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्यापनादपह्नुतिः ।

मन्य इति । किञ्चेति चार्थः । प्रथमं सकलजगतः समप्रसंसारस्य नयनानन्दकरं प्रमोदजनकं शशि-बिम्बं चन्द्रमण्डलं विरचयता निर्माणं कुर्वता, तथा लक्ष्म्याः पद्मायाः लीलया क्रीडया वासस्य वसतेः भवनानि आधाररूपाणि कमलानि पङ्कजानि सृजता सृष्टिं विदधता प्रजापतिना ब्रह्मणा, एतस्य मुनि-कुमारकस्य आननाकारस्य मुखाकृतेः करणकौशलस्य रचनोपयोगिनैपुण्यस्य अभ्यासः पीनः पुन्येन प्रवृत्ति-रेव (शिष्टैव) कृतो विहितः, इति मन्य इत्यर्थः । अन्योऽपि रमणीयं वस्तुविशेषं रचयितुं प्रथमं तद्रूपा-न्यवस्तुरचनया तत्कौशलं शिक्षते । इह 'मन्ये' शब्दप्रयोगाद्वाच्या क्रियोपेक्षा, तेन च शशितः पद्माश्च मुनिकुमारमुखस्यात्यन्तरमणीयबोधनेन व्यतिरेकोऽवगम्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारभविः ।

नन्विदं कथं प्रतीयत इत्यत आह—अन्येति । अन्यथा उक्तवैपरीत्ये, सदृशवस्तुविरचनायाः समा-नपदार्थनिर्माणस्य, किमिव कारणं नियामकम् ।

अलोकमिति । अपि चेति चार्थः । रविः सूर्यः सुषुन्ननाम्ना सुषुन्नासंज्ञकेन रश्मिना निजकिरण-विशेषेण, बहुलपक्षे कृष्णपक्षे क्षीयमाणस्य कृशतां प्राप्यमाणस्य कलावतश्चन्द्रस्य सकलाः समप्राः कलाः षोडशंशाः आपिबति पानं करोति इति इदं पुराणवचनम् अलीकम् असत्यम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

'सूर्यरश्मिः सुषुन्नो यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः । कृष्णपक्षेऽमरैः सार्धं पीबते वै सुधामयः ॥'

इहालीकत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अथैत्रं परमार्थतः किं नाम सत्यमित्यत आह—ता इति । अस्य चन्द्रस्य खलु निश्चयेन ताः कलाः समस्ता गभस्तयो रश्मयश्च इदम् अवलोक्यमानं वपुः मुनिकुमारकशरीरम् आविशन्ति प्रजापतेरिच्छया प्रविशन्ति, इत्येवं सत्यमित्याशयः ।

इहापि शशिकलारश्मीनां तच्छरीरे प्रवेशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

नन्वेवं कथमवगम्यत इत्यत आह—कुत इति । अन्यथा शशिनः कलानां रश्मीनाञ्चाप्रवेशे रूपाप-हारिणि क्लेशातिशयात् सौन्दर्यविवातकं तपसि तपस्यायां वर्त्तमानस्य स्थितस्य इदं लावण्यं सर्वोत्कृष्ट-सौन्दर्यं कुतः स्यात् कुतोऽपि नेत्यर्थः, कारणव्यतिरेकेण कार्यानुदयादिश्रयाशयः ।

इतीति । इति चिन्तयन्तीमेव इति ध्यायन्तीमेव मां महाश्वेतां न विचारितो नालोचितो गुणदो-षयोः विशेषो वैपश्यं येन सा, अनेनास्मिन् ममासक्तौ दोष एवातोदित्यवगम्यते । रूपैकपक्षपाती मोन्दर्यं

(सौन्दर्यशाली) मुनिवेषधारी यह एक दूसरा कामदेव बनाया । मुझे प्रतीत होता है कि मूलाने समस्त जगदके नयनोंको आनन्द देनेवाले चन्द्रमण्डलको, एवं लक्ष्मीके लीलागृह कमलोंको उत्पन्न करके इस कुमारकी मुखाकृति निर्माण करनेमें दक्ष होनेके लिए पहले अन्यास किया था; नहीं तो एक तरहकी अनेक वस्तुके निर्माण करनेका क्या कारण ? फिर यह पौराणिक प्रवाद भी मिथ्या है कि—'सूर्यदेव स्वकीय सुषुन्ननामक रश्मिद्वारा कृष्णपक्षके क्षीयमाण चन्द्रको समस्त कलाओंका पान करता है,' चन्द्रको वे कलाएँ और किरणतमूह तो सचमुच इसके हाँ शरीरमें प्रवेश करते हैं; नहीं तो सौन्दर्यका हरण करते—क्लेशते परिपूर्ण-तप करनेवालेका इस प्रकारका लावण्य कैसे हो सकता है ? यों न चिन्तन करता थी कि, इतनेमें गुण-दोषका वैपश्य न देख, केवल सौन्दर्यका ही

पाठी नवदीवनसुलभः कुसुमायुवः कुसुमासव-मद इव मधुकरा परवशामकरोत् ।

चच्छुसितैः सह विस्मृतनिमेषेण किञ्चिदामुकुलितपद्मणा जिह्वित-तरल-तर-वार-शा-रोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा मस्पृहमाश्विन्तीव, किमपि याचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वदन्तीव, अमिसुखं हृदयमर्पयन्तीव, सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना, 'मनोभवामिभूतां त्रायस्व' इति शरणमिवोपयान्ती, 'देहि मे हृदयेऽवकाशम्' इत्यर्थितामिव दशयन्ती, 'हा हा किमिदमसान्प्रतमतिहे पणमकुलकुमारोजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति जानानाप्यप्रभवन्ती करपानाम्, स्तम्भितेव, लिखितेव, उत्कीर्णैव, संयतेव, मूर्च्छितेव, केनापि

पद्मात्रावलम्बः नवदीवनसुलभः प्रत्यग्रनारयणसुप्राणः कुसुमायुवः कामः, कुसुमासवमदः पुष्परसपान-अनितमदमत्तना मधुकरां जननीमिव, परवशां पराधीनाम् अकरोत् व्यदधान् । हृदोपमा । तथा कुसुमा-सवमदो जननीं पराधीनां करोति, इत्यत्र हि कालनेदाश्रयप्रक्रमनाशेषः समापतति, स च कुसुमासव-मदो मधुकरा यथा करोति, तथा परवशां मानकरोदिति णठेन समाधेय इति कुमला वदन्ति ।

चच्छुसितैरिति । चच्छुसितैः निश्वासमाल्लैः सह विस्मृतो विस्मरणं प्राप्नोति नमेषो निमोलनं येन तेन, कामवेगाधिक्यवशादवतरद्दधानप्रधानाहं निर्निमेषेनेत्यर्थः, किञ्चिदामुकुलितानि ईपथस्फुटितानि पद्मानि रोमानि यस्य तेन, काजिह्विते किञ्चिदुदिलीकृते तरलतरे नितान्तचपले तारे कर्नानिके यस्य तच्च तम् शारोदरं विचित्रमव्यभागाच्चेति तत्तेन तादृशेन, दक्षिणेन अपसव्येन चक्षुषा नयनेन मस्पृहं मासिलापं यथा स्यात्तथा आपिवन्तीव अथादरेणावलोकयन्तीव, किमपि अनिर्वचनीयस्वरूपं याचमानेव प्रार्थयमानेव, 'त्वदायत्ता त्वदधीना अस्मि' इति वदन्तीव, द्रवन्तीव, अमिसुखं तत्सम्मुखं हृदयं चित्तम् अर्पयन्तीव निक्षिपन्तीव, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन अनुप्रविशन्तीव तच्चित्तं प्रविशन्तीव, तन्मयतां तत्सादर्यं गन्तुं प्रातुम् ईहमाना चेष्टनानेव, 'मनोभवेन कामेन अनिभूतां परानूतां त्रायस्व पाहि' इति हेतोः शरणं त्रागम् उपयान्तीव गच्छन्तीव, 'हृदये मय्य चित्ते मे मम अवकाशं स्थानं देहि' इति अर्थितां याचकत्वं दर्शयन्तीव प्रकाशयन्तीव, 'हा' इति खेदे किमिदम् असान्प्रतं क्षट्येव सम्मेलनोद्योगाद्-युज्यम्, अतिहेपणं इष्टियेव तयाभावाद्यन्तलज्जाकरम्, कुलकुमारीजनस्य वंशोद्भवकन्यकावगत्स्य उचितं योग्यं न भवतीति अकुलकुमारीजनोचितं कुलव्याप्तुं सर्वथा नोचितमित्याशयः, इदम् एतादृशं कर्म मया महाश्वेतया प्रस्तुतम् आरब्धम्' इति एवं जानानापि बुध्यमानापि कृष्णानां लोचनादीना-मिन्द्रियाणाम् अप्रभवन्ती असमयां सती लोचनादीन्द्रियाणि निरोद्धुमसमर्थवती सतीत्यर्थः, तमविचिरं व्यलोक्यमिति सम्बन्धः । इह प्रतिवाक्ये एव वाच्या क्रियोपेक्षा ।

अथान्यान्यपि तत्समयोत्पत्तानि स्वविशेषाणि प्रतिपादयति—तन्मिमेवेति । स्तम्भितेव जडो-कृतेव, लिखितेव चित्रितेव, उत्कीर्णैव काष्ठे प्रस्तरं वा मन्तपत्र प्रकटितेव संयतेव, यदेव, मूर्च्छितेव मूर्च्छया चेतनारहितेव, तथा केनापि अनिर्वचनीयपुत्रपेण विह्वतेव ! गृहीतेव सती, निष्पन्दानि चेष्टाः

पद्मनाभ कर, नवदीवनसुलभ वस्त्र कान्ते, वस्त्रसम्बद्धा मधुगानजनित मद जिस प्रकार जननीको पराधीन कर देता है वही प्रकार लुके कान्ते कधीन कर दिया ।

वस्त्र सनव मेरे शाल-प्रवास नहीं करने थे, एवं मैं निमेष रहित कुछ कुछ नीची हुई, देड़ी और अनिर्वच्य पुत्रको मे मय्येष्ट विविध दुर्ग वर आँखों द्वारा अन्विकाभा के साथ (उम्पने) वस्त्रा मानो पान करती थी । इस कान्ते—मैं माने, कुछ प्रार्थना करती (मांगती) थी, 'मैं मेरे कधीन हूँ' इस प्रकार मानो कहती थी, वस्त्रों कान्ते मानो हृदय-समर्पण करने थी, सर्वप्रयत्ने वस्त्रों हृदयमें मानो प्रवेश करती थी, तन्मयता लाभ करनेके लिए माने बैठ करती थी, 'वामगीतिका सुन्दरी की रक्षा करो' इस प्रकार बहकर मानो रक्षाके निमित्त शरणागत होती थी, 'तुम अपने हृदयमें मुझे एक स्थान दो' इस प्रकार बहकर मानो आचक्रमाव जगाती थी । हाय ! हाय ! मैंने क्या कन्याय आचरण करारम्भ कर, पर अचानक लज्जाजनक, कुलानकुमारियोंके पक्षमें विरोधता अनुचित किया ! देखा समझती थी मैं इन्द्रियोंके वस्त्र करनेमें समर्थ नहीं हो सकी । वस्त्र सनव मैं मय्यो तन्मिमेव (सत्य) के समान, चित्रितेव समान, उत्कीर्ण (उम्पने) के समान, दोषी गरीबे समान, मूर्च्छितके समान एवं

१. कुसुमसवमद इव । २. किमपि । ३. इति 'केनापि' इति पाठो नास्ति ।

विधुनेव, निष्पन्दसकलावयवा तत्कालविस्मृतेनावष्टम्भेन, अत्रायतशिक्षितेन अनाह्वयेन स्वसंवेद्येन केवलम्, न विमान्यते, किं तद्वृत्तस्य वा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमनि-
नवयौवनेन, किमनुरागेण वा उपदिश्यमाना किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहमपि न
जानामि कथं कथमिति तन्निविचिरं व्यलोकयम् ।

इतिहास्य नीयमानेव तत्तन्नीयमितिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेर्य-
माणेव पुष्पधन्वना, कथमपि सुकृष्णवर्णस्यात्मानम् अवधारयम् । अनन्तरञ्च नेऽन्तर्दग्धनेन

सकलाः समग्रा अवयवा अहमिति यस्यासा तादृशी अहम्, अकथितोऽपि लोचनं विधूर्नविदुनुरादिदोऽपि
स्थितस्तत्र निपुणः तेन, अनाह्वयेन वाक्स्मिन्नोरस्थित्या तादृश इति कथयितुं वक्तुमसमर्थेन, अत एव
स्वसंवेद्येन स्वकीयवेदतनोद्योग्येन, तत्काले तदात्मे आविर्भूतेन प्रकटितेन, अवष्टम्भेन निक्षेष्टताप्रयोग-
सात्त्विकविकारविशेषाश्रयणेन, केवलं तन्निविचिरं व्यलोकयमिति सम्बन्धः । इहापि प्रतिविशेषेन एव
वाच्या शिष्योपेक्षा ।

नेति । न विमान्यते निरुपरिप्यमानानां तस्य केन उपदिश्यमाना सती तन्निविचिरं व्यलोक-
यमिति न निर्णेतुं शक्यत इत्यर्थः । किं तस्य वापसकुमारस्य स्वतन्त्रदा सौन्दर्यसमुद्भवा उपदिश्यमाना
सती तन्निविचिरं व्यलोकयन् एवं सर्वत्र सम्बन्धः । किं मनसा विचेन, किं मनसिजेन कामेन, किम्
अनित्ययौवनेन प्रत्यप्रदात्तमेन, किंवा अनुरागेण वन्द्यगन्धमेन वा कथवा किम् अन्येनैव उक्तचित्तिके-
नैव ह्यक्षिबिदोऽपेण केनापि प्रकारेण अनिर्वचनीयमानेन उपदिश्यमाना उपदेशविषयीक्रियमाना सती,
कथं केनाप्यनिर्वचनीयस्वरूपेण, कतिचित् स्वस्थधिकरकालं यावत् तं वापसकुमारं व्यलोकयन् अव-
श्यम्, किन्तु कथं तं तथा व्यलोकयन्तिवहनपि न जानामि नावगच्छामितीत्यर्थः ।

इह विप्रलम्भशृङ्गारमस्य चित्तकंसङ्को मावोऽहमिति प्रेयोनामानलङ्कारः । इह गर्भितत्वं देशो न
किन्तु 'गर्भितत्वं गुणः छापि' इति साहित्यदर्पणादिशा विच्छिद्यविगमप्रकरणाद् गुण एवेत्यववेपम् ।

अक्षिपेति । इन्द्रियैर्लोचनदिभिः करणैः तद्विषय उच्येत तस्य वापसकुमारस्य सनीयम् अतिरिक्तं
नीयमानेव प्राप्यमानेव । एतेनोक्त्या निरूपिता । हृदयेन चेतसा पुरस्तात् अग्रे आकृष्यमाणेव, पुष्प-
धन्वना कामेन पृष्ठतः पश्चात् प्रेर्यमाणेव वास्त्यमानेव सती, सुकृष्णकः प्रवक्ता तदन्तिकप्रशिक्षितवार-
व्यापारो येन तं तादृशमपि सात्मानं शरीरं कथमपि नष्टवा वलेनेवेत्यर्थः, अवधारयं निवृत्त्यान एवावा-
पम् । जनेन पृष्ठः प्रतिपादिता । इह 'नीयमानेव' 'आकृष्यमाणेव' 'प्रेर्यमाणेव' इति निरूपणमेव शिष्यो-
पेक्षाणां परस्परं सैत्थ्येन विदमानत्वात्संक्षेपः ।

नेति । अक्षिपेति चार्थः । अनन्तरं ने मनः कन्तः हृदयाम्बन्तरे अवधारयं तस्य वापसकुमारस्य
निवासस्थानं दातुमर्पितुमिव मन्देन कामेन अगदित वरपादितः सन्तानो विस्तारो देशां ते तादृशान्

विलो व्यक्तिकेद्वारा प्रकटो गर्भको समान हो गई । उस समय सब अवयव निश्चल हो गए । इस प्रकार कला व एक
प्रकारका निष्पन्दता (निश्चलता) प्रत्येकका सात्त्विकविकारविशेष वस्तुविषय हुआ सुनिश्चरकाले प्रति दृष्टिगत करनेको
तब उस विकार विशेषको उपदेश नहीं देनेकर जो वह उस विषयमें पूर्ण विश्रित था, तब उस विकार का तत्त्व
वर्णन नहीं किया जा सकता था, केवल मनसे ही श्रुत हो सकता था, मैं उस विकार विशेषको प्रभावित हो केवल
वस्ते देखने लगा । मैं निश्चय करने कह नहीं सकता हूँ कि—वस्ते देखनेको तब—क्या वस्तेको सौन्दर्यसमुद्भवे, या
मेरा मन, कथवा कामदेव, या मेरा सञ्चोचन, कथवा अनुराग, या स्वमूर्तिकी कल्प कोरं कनेईवर्तपि भावद्वारा न
नाश्वत किलते तबे उपदेश दिया गया । इस तरह मैंने किन्त अनिर्वचनीय मावो के कथित देर तक वस्ते देखने
वह मेरी स्मृति में नहीं बसा ।

[सक्ते बह] मैंने अक्षिप्यन्ति शब्दों को सुने वक्ता वस्ते को समझ ले जाने लगा, कामेन हृदय
मानो आकर्षण करने लगा एवं पीछेले मनदेव मानो प्रेरण करने लगा । इस अवस्थामें मैंने सक्ते समझ
जानेमें निवारण करनेको वैद्यपरित्याग कर रहनेपर जो कतिछप्पे करनेको करने हुईतबने ही रहता ।

१. कान्ता । २. अनुपपन्नेव । ३. उपदिश्यमानं । ४. अहंन । ५. सुकृष्णवर्णस्यात्मानम्
वात्मानमपि । ६. अन्तर्दग्धनेन अन्तर्दग्धनेन ।

अवकाशमिव दातुमाहितसन्ताना निरीयुः श्वासमरुतः । साभिलापं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखमभूत् कुचयुगलम् । स्वेद-लव-लेखा-क्षालितेवागलल्लज्जा । मकरध्वज-निशित-शर-निकर-निपात-त्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादालिङ्गन लालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाश्च जालकम् । अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्भागः ।

आसीच्च मम मनसि शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिन् जने मां निक्षिपता किमिदमनार्य्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन । एवञ्च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनु-
श्वासमरुतो निश्वासितवायवो निरीयुर्निःसृताः, श्वासनिस्सरणेनैव हृदयेऽवकाशजननादित्याशयः ।
क्रियोत्प्रेषा ।

सामीति । कुचयुगलं स्तनद्वयं कर्तुं, साभिलापं सस्पृहं तत्तपस्वि कुमारलाभेच्छापरिपूर्णमित्यर्थः, हृदयं मनः कर्म, आख्यातुकाममिव 'नूनं त्वमेनं लप्स्यसे' इति प्रियोदन्तं कथयितुम् इच्छु इव सत्, स्फुरिते स्पन्दितं मुखम् अग्रप्रदेश एवाननं यस्य तत्तादृशम् अभूत् वभूव । अन्योऽपि किञ्चिद्विषयः स्फुरितवदनो भवति । एतेनाभिलापः प्रतिपादितः । इह गुणोत्प्रेषानुप्राणिता अग्रदेशमुखयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेषेण तदव्यतिरेकाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

स्वेदेति । लज्जा प्रपा, स्वेदलवलेखया धर्मबिन्दुपंक्या चालिता धौतेव सती अगलत् अजवत्, रजोवदित्याशयः । अनेन स्वेदो निरूपितः । क्रियोत्प्रेषा ।

मकरेति । गात्रयष्टिः शरीरयष्टिः, मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य ये निशिताः तीक्ष्णाः शरा घाणाः तेषां निकरस्य समूहस्य निपातात् आघातात् त्रस्ता भीतेव सती अकम्पत कम्पयामास । एतेन कम्प उक्तः । उक्तालङ्कारः ।

तदिति । रोमाञ्चानां पुलकानां जालकं समूहः, तस्य तापसकुमारस्य यो रूपातिशयः सौन्दर्योत्कर्षः तं द्रष्टुं वीक्षितुमिव आलिङ्गनलालसेभ्यः उपगूहनलोलुपेभ्यः अङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः कुतूहलात् कौतुकात् निरगात् निःसृतो वभूव, ऐन्द्रजालिकक्रियादिकमवलोकयितुं भवनात् कुलवधूमुखवदित्याशयः । एतेन रोमाञ्चोऽभिहितः । इहापि 'द्रष्टुमिव' इति दर्शनक्रियारूपफलोत्प्रेषा ।

अशेषत इति । स्वेदाम्भसा श्रमोत्थधर्मवारिणा अशेषतः सामस्येन धौतः प्रक्षालितः रागोऽलक्ष-कारुण्यमिव रागोऽनुरागः चरणयुगलात् अङ्घ्रियुग्मात् हृदयम् अविशदिव प्रवेशमकरोदिव । एतेन रतिर्नाम स्थायिभावोऽभिहितः । इह क्रियोत्प्रेषानुप्राणिता आरुण्यानुरागयोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदश्लेषेणाव्यतिरेकाध्यवसायरूपातिशयोक्तिः । स्थायिभावस्वरूपं तु दर्पण—

'अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः । आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सगमतः ॥' इति ।

आसीदिति । किञ्चेति चार्थः । तत्समये मम मनसि चेतसि एषा धारणा जातेत्यर्थः । शान्तः सत्त्व-गुणसंयुतः आत्मा मनो यस्य तस्मिन्तादृशे, तथा दूरीकृतः दूरोद्भिन्नः सुरतव्यतिकरः सम्भोगसम्बन्धो येन तस्मिन्, अस्मिन् जने मां विक्षिपता प्रहरता अनाथ्येण असम्भवेन मनसिजेन ममेन किमिदम् अत-दृशम् असाधुजनोचितम् आरब्धं प्रारब्धम् ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण नामेति कोमलामन्त्रणे । अङ्गनाजनस्य स्त्रीलोकस्य हृदयं चित्तम् अतिमूढम् अतिमुग्धम्, यद् यस्मात् कारणात् अनुरागविषययोग्यतामपि 'अस्मिन् स्थलेऽ-

तदनन्तर कामदेवको मानो मेरे हृदयमें वास करनेका स्थान देनेके लिए ही मेरे शरीरमेंसे श्वासवायु विस्तृत होकर बराबर बाहर निकलने लगा । उसके प्रति अभिलाषी मेरे मनके प्रियतन्यादको कहनेके लिए ही मानो मेरे स्तनयुगलके मुख स्फुरित होने (कापने) लगे । धर्म-जल-बिन्दुओं (पसीनेकी बूँदों) से प्रक्षालित होकर ही मानो मेरी लज्जा [धूलिकी तरह] गलने लगी । कामदेवके तीक्ष्णवागसमूह (पेने शरों) के प्रहारसे डर कर ही मानो मेरा शरीर कापने लगा । उसके असाधारण सौन्दर्यको देखनेके लिए ही मानो कौतुकवशसे आलिङ्गन करनेके लिए तद्रूपते हुए अवयवोंसे रोमाञ्चसमूह निकलने लगे । एवं धर्मजल (पसीने) से सम्पूर्ण प्रक्षालित होकर ही मानो राग (लौहित्य, अनुराग) ने चरणोंमेंसे मेरे हृदयमें प्रवेश किया ।

उस समय मेरे मनमें होने लगा कि—जिसने स्त्री-सम्भोग छोड़ दिया है उसे शान्तचित्त जनपर सुखे मोहित कर असम्भ कामदेवने कैसा अन्याय आचरण आरम्भ किया है ? कियोंका हृदय, निःसन्देह ऐसा

रागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । केदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसाञ्च, कच्च प्राङ्मल्लानाभिनन्दिनानि मन्मथपरिषन्दिनानि । नियतमयं मामेवं मकरलाङ्घनेन विडम्ब्य-सानामुपहसति । मनसा चित्रञ्चेदं यदहमेवं गच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि कन्यकात्रपां विहार्य स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः, न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतामेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम् । कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाष-

नुरागो युक्तः, अस्मिन् स्थले न युक्तः' इति विषयविभागोचितामपि विचारयितुं नालं न समर्थम् । इहा प्रकृतात् स्त्रीहृदयसामान्यात् प्रकृतस्यात्महृदयरूपविशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

ननु स्त्रीलोकस्य हृदयं कथं नामातिमुग्धमित्यत आह—केदमिति । तेजसां तपसां च अतिभास्वरम् अत्यन्तदीप्तस्वभावम् इदं तापसकुमारस्वरूपं धाम आश्रयः क, तथा प्राकृतजनैः साधारणपुरुषैः अमि-नन्दिनानि अनुमोदितानि मन्मथपरिषन्दिनाति कन्दर्पचेष्टितानि च क, द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः, एवं विधमुनिजने मन्मथचेष्टायाः सर्वथैव निष्प्रयोजनत्वात्तन्निमित्तञ्चोद्योगान्मम हृदयमतिमुग्धमित्याशयः । इहै विसदृशयोः संयोजनया विषयः ।

नियतमिति । अयं कुमारः, मकरलाङ्घनेन कामेन एवम् अनेन प्रकारेण विडम्ब्यमानां प्रतार्यभाणां मां महाक्षेतां नियतं निश्चितमेव मनसा चेतसा उपहसति उपहासं करोति, असम्भवनीयविषयप्रवृत्ते-रित्याशयः ।

चित्रमिति । अपि चेति चार्थः । इदं प्रत्यक्षतो वर्तमानं चित्रम् आश्रयम्, यद् यस्मात्कारणात् अहम् एवं पूर्वोक्तप्रकारेण कामद्वारा विडम्बनां तपस्विकुमारद्वारोपहासञ्च अवगच्छन्त्यपि जानन्त्यपि आत्मनः स्वस्य विकारं विकृतिम् उपसंहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्था भवामि ।

अन्या इति । अन्या मद्भयतिरिक्ता अपि कन्यकादारिकाः त्रपां लजां विहाय परित्यज्य स्वयम् आत्मना पतीन् स्वामिन उपयाता उपगता, अन्या अपि याः काश्चनातिकामुका नोपयातास्ता अपि दुर्विनीतेन दुराचारेण अनेन मन्मथेन कन्दर्पेण उन्मत्ततां सविकारतां नीताः प्रापिताः, न पुनरहमेका यथा, अत एव नामभिधकारो विद्यत इत्याशयः ।

कथमिति । अनेन क्षणेन समयेन आकारमात्रस्य अस्य तापसकुमारस्य केवलाकृतेः आलोकनेनैव निरीक्षणेनैव आकुलीभूतं व्यग्रीभूतम् अन्तःकरणं मम हृदयम्, एवम् अनेन प्रकारेण अस्वतन्त्रताम् इत्थं तदायत्ततां कथम् उपैति प्राप्नोति ।

तत्र हेतुं प्रदर्शयति—काल इति । हि यस्मात्, कालो वसन्तादिः, गुणाः सौन्दर्यप्रभृतयश्च, मदनस्य कामस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्निवारताम् आरोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति, तस्मादनेन वसन्तसमयेन अस्य गुणेन च दुःशक्यकामारोपणान्मम हृदयमेवं पराधोनतां प्राप्नोतीत्याशयः । अत एवेहाप्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

यावदिति । यावदेव यावत्कालं सचेतनाऽस्मि अस्य रूपावलोकनेन अत्यधिकमदनावेशवशात् विधेयाविधेयज्ञानरहिता न भवामीत्यर्थः । यावदेव यावत्कालम् अनेन कुमारेण मे मम एतत्, मदनदुश्चे-

निदान्त मूढ होता है कि वह अनुरागके विषयकी भी विवेचना नहीं कर सकता । क्योंकि, वह देदीप्समान तेज और तपस्याका आधार ही कहें, और प्राकृत जनैकी आदरणीय (मिय) कामचेष्टा ही कहें ! निःसन्देह यह कुमार मुझे इस प्रकार कामदेव द्वारा वञ्चित देखकर अपने मनमें हँसता होगा । और यह भी एक आश्चर्य ही है कि मैं इतना समझनेपर भी अपने मनका विकार दूर नहीं कर सकती । अन्यान्य कन्याएँ भी लज्जा परित्याग कर अपने आप पतिव्रती प्राप्ति की हैं । अन्य बहुतसी सुन्दरियाँ भी इस अविनीत कामदेवके प्रभावसे उन्मत्त हुई हैं, किन्तु मेरे सनान एक भी नहीं हुई है । केवल आकृति ही देखनेसे व्यग्र हो (घबरा) कर भूमेरा अन्तःकरण इस प्रकार क्यों परवश हो गया है ? काल और गुण ये दोनों ही सर्वथा कामदेवकी दुर्निवारणीय कर देते हैं । अतः जब तक मैं सचेतन हूँ एवं जब तक मेरी कामविकारजनित-लज्जुता स्वरूपसे समझनेमें नहीं आती तब

मेतन्, तावदेवास्मात् प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः, कदाचिदनभिमत्-स्मर-विकार-दर्शन-कुपि-
तेऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः ।' इत्यवधार्योपसर्पणाभि-
ज्ञापिण्यहमभवम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अच-
लितपद्ममालम्, अदृष्टभूतलम्, ईषदुल्लसित-कर्णपल्लवोन्मुक्त-कपोलमण्डलम्, आलोलालक-
लता-लमल्लसुमावृतसम्, अंसदेश-दोलायित-मणिकुण्डलम् ; अस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लभ्यशासनतया भगवतः मनोभुवः, मदजननतया च मधु-
सामस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चल-
प्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया चाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवि-

ष्टितयावत् कामविकारजनितलघुत्वं परिस्फुटं स्पष्टं न विभाव्यते ज्ञायते, तावदेव तावत्कालम् अस्मात्
प्रदेशात् स्यानात् अपसर्पणं दूरीभवनं श्रेयः कल्याणकृत् ।

नन्वेवमपीहावस्थितौ को दोष इत्यत आह—कदाचिदिति । अयं कुमारः, अनभिमत्तस्य स्वानभी-
ष्टस्य स्मरविकारस्य मदीयमनोभवविकृतेः दर्शनेन अवलोकनेन कुपितः क्रुद्धः सन्, मां महारवेतां शापा-
भिज्ञाम् अभिसम्पानवलेभोगिनीं करोति कुर्यादित्यर्थः । यद्ययं क्रुद्धः स्यात्तदा शापः कीदृशो भवति
इति मां स्फुटमनुभावयेदित्याशयः । ननु विशेषापराधाभावे कथं क्रोध इत्यत आह—अदूरेति । हि यतः,
मुनिजगप्रकृतिः तपस्विभक्तस्वभावः अदूरकोपा निरन्तरसमीपक्रोधा, अत एव शापाय विशेषापराधं
राकाङ्क्षन् इत्याशयः । इति एवम् अवधार्य निश्चित्य अहम् अपसर्पणामिलापिणी दूरीभवनेच्छुका अभवं
जाना । इह कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

अनेपेति । किञ्चेति चार्थः । इयं जातिः तापसजातिः, अशेषजनपूजनीया समस्तलोकार्चनीया, इति
ननसि हृदये कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य वदनात् मुखात्, अकृष्टः तन्मदनावेशादेवासकुचितः इष्टिप्रस-
रोऽवलोकनमन्तानः यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषणम्, एवमग्रेऽपि । अचलिता निश्चेष्टा
पद्ममाला लोचनरोमपङ्क्तिर्न च कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, न दृष्टम् अवलोकितं भूतलं यत्र कर्मणि तद्
यथा स्यात्तथा, ईषदुल्लसिताभ्यां किञ्चिदुल्लसिताभ्यां कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसलयाभ्याम् उन्मुक्ते परि-
त्यक्ते कपोलमण्डले गण्डविन्वयुगलं यत्र तत्, आलोलयां किञ्चिच्चपलायाम् अलकलतायां छतावत्तन्व-
मानविचित्रकेशमनूहे लसन् शोभमानः कुसुमावतंसः पुष्पभूषणं यत्र तत्, तथा अंसदेशयोः स्कन्धप्रदे-
शयोः दोलायिते चलिते मणिकुण्डले रत्नकुण्डले यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, अस्मै तापसकुमाराय
प्रणामं नमस्कारम् अकरवम् । स्वभावोक्तिः ।

अपेति । कृतप्रणामायां विहितनमस्कारायां मयि महाश्वेतायां भगवत ऐश्वर्यादिमाहात्म्यवतो मनो-
भुवः कामस्य दुर्लभ्यशासनतया अनतिक्रमणीयादेशतया कारणेन, एवमन्यत्रापि हेतौ वृत्तीया । मधुसा-
स्य वसन्तस्य मदजननतया मत्ततोत्पादकतया, तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्य स्यानस्य अतिरमणीयतया
अतिमनोहरतया, अभिनवयौवनस्य प्रथग्रताहण्यस्य अविनयबहुलतया अस्मिन्नाचाराधिक्येन, इन्द्रियाणां
चक्षुरादिकरणानां चञ्चलप्रकृतितया चपलस्वभावतया, अभिलाषाणां मनोरथानां दुर्निवारतया दुःखेन

तत्त ही इत प्रदेशते सुते खिन्क जाना कविन है । क्योंकि कहीं अप्रिय कामविकार मुझमें देखनेसे कुछ होकर
किसी समय यह श्राप न दे बैठे । क्योंकि मुनियोंके स्वभाव में सर्वदा ही क्रोध उपस्थित रहता है । इस प्रकार
नन ही नन निश्चय कर मैंने लौटना चाहा और—'इस जातिकी तो सब लोग पूजा करते हैं' यों विचार उसके
मुझमें और इष्टि रख, एकाग्रतासे (टकटकी बांधकर) कपोलस्थल परसे कुछ ऊँचे कर्णपल्लव सहित केशकलापकी
चञ्चल लट्में शोभायमान पुष्पाभरण-सहित, और स्कन्धपर लटकते मणिमय-कुण्डल सहित, पृथिवीकी ओर देखे
विना ही, मैंने उसको प्रणाम किया ।

मेरे प्रणाम कर लेने के बाद ही, भगवान् कामदेवके अनुच्छेदनीय शासनसे, चैत्रमासकी मन्मथोत्पादक
शक्तिसे, उस स्थानकी अन्यन्त मनोहरतासे, नवयौवनके अधिक अविनय-पूर्ण होनेसे, इन्द्रियोंकी स्वभावतः
चञ्चलतासे, विषयाकांक्षाकी दुर्निवारतासे, मनोवृत्तिकी चञ्चलतासे, और ऐसी-ऐसी (दुःख-दुःखादि) वदनाओंकी

तव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्तमपि मद्भिकारदर्शनापहतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः ।

तदा तस्याप्यभिनवागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं आसौ । वेपथुगृहीतां व्रतभङ्गभीतेवाकम्पत करतलगताक्षमाला । द्वितीयेव कर्णविसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलशीकरजालिका । मन्ददर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसन्तानैर्यदृच्छयाच्छोदसालिलमपहाय विकच-

दूरीकर्तुं शक्यतया, मनोवृत्तेश्चित्तवृत्तेः चपलतया चञ्चलतया, तस्य तस्य वस्तुनः सुखदुःखादेः तथा भवितव्यतया तथा तथा भावितया भाग्यवशादित्यभिप्रायः । किं बहुना बहुक्तेन मन्दभाग्यस्य दुरदृष्टस्य दौरात्म्याद् दृष्टत्वेन हेतोः, ईदृशस्य एवंविधस्य क्लेशस्य मम तपश्चरणारम्भकदुःखस्य विहितत्वात् कृतत्वात्, पवनो वायुः प्रदीपमिव, अनङ्गः कामः, मम विकारदर्शनेन अपहतं दूरीभूतं धैर्यं धृतिर्यस्य तम्, तमपि मुनिकुमारम्, तरलतां चञ्चलताम् अनयत् प्रापितवान् । इहोपमा । पाठभेदेन भग्नप्रकमतादोषो वारणीयः ।

तदेति । तस्य तापसकुमारस्यापि अभिनवागतं नूतनायातं मदनं कामं प्रत्युद्गच्छन्निव आदरं कर्तुं सम्मुखं व्रजन्निव, रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभवत् प्रकटीबभूव । अन्योऽपि नवीनागतं स्वामिनं समादरणाय सम्मुखं व्रजति । इह प्रत्युद्गमनक्रियारूपफलोत्प्रेक्षा ।

मदिति । मत्सकाशं मत्सविधम् अभिप्रस्थितस्य सम्मुखं चलितस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानम् उपदिशद्भिर्नव आदेशं ददद्भिर्नव आसौ निःश्वासपवनैः पुरोऽग्रतः प्रवृत्तं प्रस्थितम् । अन्योऽप्यपरिचितस्य पन्थानमादिशन्नग्रतो गच्छति । तस्यापि निःश्वासो निःसृत इत्यर्थः । उत्कालङ्कारः ।

वेपथ्विति । वेपथुगृहीता शरीरोत्पन्नकम्पाभिभूते सार्विकभावसङ्क्रान्ता, करतलगता पाणिस्थिता अक्षमाला जपमाला, व्रतभङ्गभीतेव ब्रह्मचारिणोऽपि मदनवेशाद् ब्रह्मचर्यनाशवस्तेव सती अकम्पत अचलत् । इह त्रासात्मकहेतूत्प्रेक्षा ।

द्वितीयेति । द्वितीया कस्याश्चित् पारिजातमञ्जर्याः प्रागेव श्रवणे विद्यमानत्वात्तद्व्या, कर्णविसक्तकुसुममञ्जरीव श्रवणसंलग्नपुष्पवल्लीव, कपोलतलासङ्गिनी गङ्गात्परप्रदेशाश्लेषिणी स्वेदसलिलस्य घर्मजलस्य शीकरजालिका विन्दुश्रेणीः समदृश्यत समालोकयत । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

मदिति । अपि च, मम दर्शनप्रीत्या वीक्षणजनितहर्षेण विस्तारितस्य प्रसारितस्य, उत्ताने ऊर्ध्वगते तारके कनीनिके यस्य तस्य, तमुद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयमिव नयनयोः शुभ्रत्वात् सितारम्भोजम्यासमिव, उपदर्शयतः अन्येभ्यो ज्ञापयतः लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य विसर्पिभिः प्रसारिभिः अंशुसन्तानैः रश्मि-

भवितव्यतासे—अधिक कहाँ तक कहूँ, मेरे दुरदृष्टकी कुटिलतासे और उस कुमारको विधांताद्वारा इतना क्लेश-विहित होनेसे—मेरा कामविकार देखकर उस कुमारका भी धैर्य विनष्ट हो गया । उस समय वायु जिस प्रकार प्रदीपको चञ्चल करता है उसी प्रकार कामदेवने उसको भी चञ्चल कर दिया ।

उस समल नवागत कामदेवके प्रत्युद्गमन (सम्मान) करनेके लिए ही मानो उसके शरीरमें भी रोमाञ्च आविर्भूत हो गया । उसका मन भी मेरे निकट आ गया था; अतएव उसके मार्ग दिखलानेके लिए मानो उसका भी निश्वास आगे आगे चलने लगा । प्रकम्पमान हस्तस्थित उसकी अक्ष (जप) माला, मानो ब्रह्मचर्यके लोपके भयसे ही काँपने लगी । उसके गण्डस्थल (गाल) पर लगे घर्म-जल विन्दुसमूह (स्वेदजलकण की माला) कर्णमें पड़नी हुई दूसरी कुसुममञ्जरीके समान दीखने लगे । उसके नयनयुगल मेरे दर्शनकी प्रीतिसे विस्फारित (विरहृत) हो गये, दोनों कनीनिकाएँ ऊपर हो उठीं, अतएव वह नयनयुगल उस प्रदेशको मानो श्वेतपद्ममय होकर प्रतीति उत्पन्न करने लगा, एवं उस नयनयुगलसे किरण-जाल निकल कर दशों दिशाओंको व्याप्त कर दिया । उस समय

कुवलयवनैरिव गगनतलमुत्पवितैरतन्धन्त दशदिशः ।

तथा तु तस्यातिप्रकटया विहृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवन् । इदञ्च मनस्य करवम्-‘अनेक-सुरत-समागम-लास्य-लीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति, अन्यथा विविध-रसासङ्ग-कलितेष्वीदृशेषु व्यक्तकरोष्वप्रविष्ट-सुन्दरस्य जनस्य कृत इवेयम् अनभ्यस्ताह्वनी रतिरत्ननिधयन्दमिव’ अरन्ती, अमृतमिव वर्षन्ती, मधुमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्द-भर-मन्यर तरत्तार-सञ्चारिणी, अति-

प्रवाहः, पङ्कज्या स्वेच्छया अच्छोदस्य तत्संज्ञकस्यमः कलिलं जन्म अपहाय त्यक्त्वा गगनतलम् आकाशतलम् उत्पतितः लङ्घितः, विकचकुवलयवनैरिव प्रस्तुटितनीलोत्पलाभ्यैरिव विद्यमानैः, तेषां रस्मीनां तु नीलकनीनिकाजनितास्तेन नीलत्वादित्याशयः, दशदिशः अतन्धन्त आच्छाद्यन्त ।

इह ‘पुण्डरीकमपमिव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, ‘विकचकुवलयवनैरिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, तथा दश-दिशानाच्छादनसम्बन्धमावेश्य तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्येवेति परस्परमेवामाह्विभावसङ्करः ।

त्येति । तस्य सुनिह्वमारस्य अतिप्रकटया बाहुल्येन प्रकाशितया, विहृत्या मदनविकारेण द्विगु-णीकृतमदनावेशा द्विगुणां नाटकानावेशा अहं तत्समर्थं वर्णनस्य (कथनस्य) योग्या न भवती-त्यवर्णनयोग्या तान्, कामपि अनिवर्चनीयां दशान् अवस्थान् अन्वभवन् अनुभूतवती ।

इदमिति । किञ्चेति चार्थः । मनसि चित्ते इदम् अकरवम् हृदमचिन्तयमित्यर्थः । अनेके बहुविधा ये सुरतसमागमाः सम्मोगसंसायाः त एव लास्यलीला नृत्यव्यापाराः तामास्य उपदेशे शिञ्जे उपान्याय आचार्यः, मकरकेतुः काम एव विलासान् जनानां लीलाकटाक्षपानादिविभ्रमाद् उपदिशति शिञ्जयति । अन्यथा कामद्वारा शिञ्जानाम्, रसगन्धे जात्याद्यन्ते माहादुभयविषयीक्रियन्ते ये ते रसाः शब्दस्पर्श-प्रभृतयो भोग्यविषयाः, विविधानाम् अनेकानां रसानां शब्दस्पर्शादिविरथागाद् आपङ्गेन रतिसंसर्गेण तद्गुणकदैवज्ञपदेनेत्यर्थः । ललितेषु सुन्दरीषु ईदृशेषु, पुर्वविद्येषु व्यतिकरेषु विलासमुक्तदृष्टिप्राप्तसंयोगेषु अत्रविष्टा सुनिभावतया तद्वनबर्षाध्याद्प्रस्रवज्जा बुद्धिर्मनीया यस्य तस्य, अस्य जनस्य तपस्विकुमार-स्य कृत इवेयं दृष्टिः स्यादित्यर्थः । दृष्टिविशेषजानि प्रदर्शयति—वनन्यस्तोभ्यादि । अनन्यन्ता सुहृत्सुहृ-पादिना आकृतिः स्वरूपं यथा सा । अनिरसस्य सम्मोगायानुरागस्य, निष्पन्द निर्दाममनसति करन्तीव स्रवन्तीव, अमृतं पीयूषं वर्षन्तीव वृष्टिं कुर्वन्तीव, मद्विधानां कामिनीनां नितान्तवृत्तिदायकत्वादित्या-शयः । मदेन अनङ्गमत्तया सुकुलितेव किञ्चित् प्रकाशितेव, खेदान्तेव परिश्रममन्यरेव, निद्रया प्रमा-दया जडेव लुण्ठितेव, आनन्दमरेण दुर्धर्तिशयेन मन्यरं मन्दं यथा स्यात्तथा, तरन्ती विस्तारं प्राप्नुवन्ती तारा कनीनिका दत्र कर्मेणि तद् यथा स्यात्तथा सञ्चारितुं अनितुं शीलं स्वभावो यस्याः सा । तथा अनि-मृतं स्फुटं ब्रूतेन लम्बमानमृद्धम् उल्लासयितुं नर्तयितुं शीलं यस्याः सा ।

इह ‘अरन्तीव, वर्षन्तीव, सुकुलितेव’ एतेषु क्रियोत्प्रेक्षा । ‘खेदालसेव, निद्राजडेव’ इत्यनयोस्तु

प्रतीत होने लगा-मनो विकसितनीलोत्पलवन, कलनाद अच्छोद सरोवर के जलको छेड़कर आकाशको ओर उड़ रहा है ।

किन्तु वस्तुते इत प्रकार कामविकार अत्यन्त प्रकाशित देखकर सुझने कामविकार द्विगुणित हो गया और उस कम मेरी अवस्था वर्णन करनेके योग्य नहीं रहो (अर्थात् वह अवस्था अनिवर्चनीयनका अनुभव करने लगी) फिर मैंने इत प्रकार विचार किया कि—‘नामविन सम्मोग समागम रूपी मृत्पदिभका अध्यात्मक कामदेव ही लोगोंको कष्टहृगतप्रभृति विकलितकी दिशा देव है; ऐसा न होने पर तो, नामाप्रकार विषयसंमोगजनित रसोंके संसर्गसे मनेहर प्रवृत्त होते ऐसे कष्टहृगतदि व्यक्तारोने जिसका मन किसी समय भी प्रविष्ट नहीं हुआ ऐसे इत व्यक्तिकी अनरविन शरारतुद्ध आकृति बड़ी (कदाकादि डुक) दृष्टि-मानो अनुरागका रस निस्तारण करती छन्दनी), अमृतवृष्टि करती, मत्तवश करती निवी, खेदसे मन्द चलत) हुं, निद्रासे जड़ हुं, अनन्य अनन्यके वशसे घनी और चञ्चल पुनरी-मर्दिन सञ्चारित होती (निरती) ब्रूताको स्पष्टरूपसे

१. तत्क्षणमदनावर्णनयोग्यां । २. कुवलय । ३. अनन्यस्ता जातः । ४. ...निःस्पन्दमिव । ५. वर्णन्ती, अरन्ती अमृतमिव । ६. ...तरत्तार....

भृत-भ्रूलतोह्लासिनी' दृष्टिः । कुतश्चेदमतिनैपुण्यम्, यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयामि-
लाषः कथ्यते' ।

प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं सुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भग-
वन् ! किमभिधानं, कस्य वायं तपोधनस्य युवा ?' किन्नान्नश्च तरोर्यमनेनावतंसीकृता
कुसुम-मञ्जरी ! जनयति हि ने मनसि महत् कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्तसाधारणसौरभोऽय-
ननाश्रातपूर्वो गन्धः' इति ।

स तु मामीषद्विहस्यात्रवीत्—'बाले ! किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम्, अथ कौतुकमावेद-
यामि, श्रूयताम्—

अस्ति खलु सकलत्रिभुवन-प्रख्यातकीर्तित्युदारतर्पाः सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितं चरण-
युगलो महामुनिर्दिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः सुरासुरलोकसुन्दरी' हृद-

कुत इति । किञ्च, यद्युपैव निरीक्षणविशेषेणैव, एवम् अनेन प्रकारेण अन्तर्गतो हृदयामिलाषः
चित्ताभिप्रायः अनवरं वचनरहितं यथा स्यात्तथा यत् कथ्यते उक्तिवत् स्फुटं ज्ञाप्यते, इदं प्रत्यक्षतो
विद्यमानम् अतिनैपुण्यम् अत्यधिकदक्षत्वं कुतः स्यादित्यर्थः, अत एव मदनोपदेशादेवैवंविधा दृष्टिः
इदञ्च नैपुण्यमित्यभिप्रायः ।

प्राप्तेति । किञ्च, प्राप्तप्रसरा स्वस्य तथाविधदृष्टिविषयत्वाद्दृष्टावकाशा अहम् उपसृत्य समीपमेव
कस्य तपस्त्रिभुमारस्य तं द्वितीयम् अपरं सहचरं सत्त्वायं सुनिबालकं तपस्त्रिभुमारं प्रणामपूर्वकं नमस्कार-
पूर्वकम् अपृच्छं पृष्टवती । भगवन् महाभाग ! किमभिधानः किनामा कस्य किनाग्नौ वा तपोधनस्य
मुनेः अयं युवा त्वगं जातमज इत्यर्थः । किन्नान्नः किमभिधानस्य तरोर्वृक्षस्य इयं इरयमाना कुसुम-
मञ्जरी पुष्पवल्ली भवतंसीकृता कर्णभूषणीकृता ?, हि यतोऽस्याः कुसुममञ्जरीयाः समुत्सर्पन् प्रसारं
असाधारणसौरभः असामान्यप्राणवृत्तिकारित्वाग्निः अनाश्रातपूर्वो नासिक्याऽपुनीतपर्वोऽयं गन्धो मे
मम मनसि चित्ते महत्कौतुकं महदाश्चर्यं जनयति उपादयति ।

स इति । स सुनिबालको मां प्रति ईषद्विहस्य किञ्चित् स्मितं कृत्वा अवबोचत्—बाले
कुमारिके ! अनेन पृष्टेन पृच्छया किं प्रयोजनं कोऽर्थः ?, अथ यदि तव कौतुकं कुतूहलं विद्यते तदा आवे-
दयामि कथयामि, श्रूयताम् वाकर्ण्यताम्—

अतोति । सकलत्रिभुवने त्रैलोक्यस्य निखिलस्यानेष्वित्यर्थः प्रख्याता प्रसिद्धा कीर्तित्यंशो यस्य सः,
अत्युदारम् अत्युद्भूतं तपो यस्य सः, सुरासुराणां देवदानवानां सिद्धानां तत्संज्ञकदेवयोनिविशेषाणाञ्च
वृन्देन समूहेन बन्धितं नमस्कृतं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः, दिव्यलोकनिवासी स्वर्गलोकवसनशीलः
'महामुनिः महातपस्वी श्वेतकेतुर्नाम श्वेतकेतुमन्त्रः अस्ति विद्यते ।

तत्वेति । तस्य भगवतः श्वेतकेतोः, सुरासुरलोकयोः देवदानवलोकयोः याः सुन्दर्यः कामिन्यः तासां

नाचवी-ऐसी क्यों होती है ? और इस प्रकारकी अत्यधिक निपुणता इतने कहींसे नहीं कि एक क्षणके उच्चारण
नहीं करने पर भी केवल तपन द्वारा ही वह अत्यन्तरस्थित मनकी अभिलाषा इस प्रकार व्यक्त है ।

उक्तके बाद अन्तर पाकर उक्तके सहचारी द्वितीय सुनिबालकके निम्न प्रकार प्रणाम-पूर्वक मैंने पूछा—
'भगवन् ! इन (युवक मुनि) का नाम क्या है ? वे किस तपस्वीके पुत्र हैं ? किस वृक्षकी यह कुसुममञ्जरी
इन्होंने कानमें धरली (रक्की) है ? 'इतनी असाधारण प्राणवृत्ति करनेवाली, अनाश्रातपूर्व विस्तृत हुई सुगन्धिसे
मेरे मनमें महान् कौतुक उत्पन्न हुआ है ।'

उक्त सुनकर वह कुछ मुतमुत कर मुझे कहने लगा—'बालिके ! इस विषयमें पूछनेसे तेरा क्या प्रयोजन ?
तथापि यदि कौतुक उत्पन्न हुआ है तो कहना है, मुनोः—

जिनका यश समस्त त्रिभुवनमें प्रसिद्ध है, तपस्या जिनकी अतिबृहद् है, और देवदानवों और सिद्धों
समूह जिनके चरणोंकी सेवा करते हैं ऐसे श्वेतकेतु नामके एक महर्षि स्वर्गलोकमें निवास करते हैं । उन
भगवान् महर्षिके रूप भी जनन्त त्रिभुवनके-मध्यमें परम सुन्दर था; वह रूप, देवलोक और दानवलोकोंके

१. लालासिनी ।

२. लब्धप्रसरा ।

३. भगवन् किमभिधानः ।

४. कस्य वायं तपोधनम् ।

५. इरयमवतंसीकृता । ६. अस्ति त्रिभुवनप्रख्यातकीर्तित्युदारतर्पा । ७. सुरसिद्धवृन्द, सिद्धवृन्दमौलिलालितम् ।

८. तस्य भगवतः । ९. सुरलोकसुन्दरी, सकललोकसुन्दरी ।

यानन्दकरम्, अशेषत्रिभुवनसुन्दरम्, अतिशयितनलकूपरं रूपमासीत् । स कदाचिद्देवता-
र्जनकमलान्युद्धृत् मैरावत-मदजल-विन्दु बद्ध-चन्द्रक-शत-खचित-जलाम्, हर-हसितसित-
स्रोतसम्, मन्दाकिनीमवततार । अवतरन्तश्च तं तदा कमलवनेषु सतत्-सन्निहिता विकच-
सहस्रपत्र-पुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीर्ददर्श । तस्यास्तु तमवलोकयन्त्याः प्रेममन्द-सुकुलिते-
नानन्द-वाष्प-भर-तरङ्ग-तरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमाम्बादयन्त्या जन्मिकारम्भ-मन्यर-
मुख विन्यस्त-हस्तपल्लवाया मन्मथविकृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादित-
सुरत-समागम-सुखायास्तस्मिन्नेवासनीकृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत् तस्माच्च कुमारः समुद-

हृद्यानन्दकरं चित्तप्रमोदोत्पादकम्, अशेषे त्रिभुवने त्रिविष्टपस्य समस्तस्थाने सुन्दरं सर्वेभ्यो हृद्यप्रि-
त्यर्थः । तथा अतिशयितः अतिक्रान्तः नलकूपरः तस्मिन्को धनपतिपुत्रः तदीयरूप तस्मिन्दैव येन तत्तथो-
क्तम् । 'आसीत्' इति भूतकालनिरूपणेन वार्धक्यात् सम्प्रति नयाविधं सौन्दर्यं न विद्यत इति ध्वनितम् ।

त इति । स श्वेतकेतुः कदाचित् कस्मिंश्चित्समये देवतानां सुराणाम् अर्चनार्थं पूजनाय कमलानि
पद्मानि उद्धृतुम् उचोचयितुम्, ऐरावतस्य सलिले अवगाहमानस्य सुराधिपगजस्य मदजलविन्दुभिः
दानवारिकणैः बद्धम् उत्पादितं यत् चन्द्रकशतम् अनेकरूपं देदीप्यमानं वर्तुलाकारं चिह्नमृदं तेन खचितं
व्याप्तं जलं सलिलं यस्याः ताम्, तथा हरहसितवत् महेशहास्यवत् सितं श्वेतं चोतः प्रवाहो यस्याः ताम्,
मन्दाकिनीम् स्वर्युनीम् अवततार अवतीर्णवान् । इह हरेत्यादौ लुप्तोपमाच्छेदानुप्रासयोरैकाश्रयानु-
प्रवेशसद्वरः ।

अवेति । किञ्च, तदा तस्मिन् समये अवतरन्तम् आकाशादागच्छन्तं तं श्वेतकेतुं मुनिं कमलवनेषु
नलिनत्रण्डेषु सततं निरन्तरं सन्निहिता निकटवर्तिनी, विकचं प्रस्फुटितं सहस्रपत्रं सहस्रदलात्मकं यत्
पुण्डरीकं सितकमलं तत्र उपविष्टा आसीना लक्ष्मीर्देवी ददर्श अवलोकितवती ।

तस्या इति । तं मुनिम् अवलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः तस्याः लक्ष्याः, प्रेम्णा कामानुरागेण मन्दसुकु-
लितेन किञ्चिदकुड्मलितेन आनन्दवाष्पभरस्य हृपनेग्राम्बुसमूहस्य तरङ्गेन कञ्चोलेन तरला चपला तारा
कनीनिका यस्य तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन रूपं सौन्दर्यम् आम्बादयन्त्याः सादृशमवलोकयन्त्याः,
जन्मिकायाः कामावेशजनितशरीरमङ्गलस्य आरम्भेण आरम्भणेन मन्यरम् अलसं यत् मुखं वदनं तत्र
विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवः करकिसलयो यया तस्याः मनश्चित्तं मध्नाति आलोक्यतीति मन्मथः
कामः तेन विकृतं विह्वलीकृतं मनश्चित्तम् आनीत् अभूत् ।

आलोकनेति । किञ्च, आलोकनमात्रेण केवलं निरीक्षणेनैव समासादितं लब्धं सुरतसमागममुखं
सम्भोगाम्रकसंयोगानन्दी यया तस्याः, तस्मिन्नेव आसनीकृते विष्टरीकृते पुण्डरीके श्वेतपत्रे कृतार्थता
सम्भोगस्य सफलता बीजपात इत्यर्थः, आसीत् अभूत् किञ्चेति चार्थः । तस्मात् पुण्डरीकात् कुमारः अयं
युवा समुपादि उत्पन्नः ।

अहो ! प्रजापतिसहोदरा कविकल्पना विलक्षणं विष्टपान्तरमपि रचयितुं शक्नोति यस्याश्च
अद्भुतेयं कुमारसृष्टिः कविकल्पनया सज्जाता । अत एवाहुः—

'अपारे काव्यसंसारे कविरैकः प्रजापतिः । यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रम्यमयं जगत् । स एव वीतरागश्चेत् सर्वं तन्नीरसं भवेत् ॥' इति ॥

सुन्दरियोके हृदये आनन्द उत्पन्न करता था, कुवेरनन्दन नलकूपरके रूपको भी परास्त किया था । वे किरती
समयने देवपूजाके निमित्त कमल नौडनेके लिए, आकाशगङ्गाके जलमें उतरे । उस समय वह जल देगवन हस्तीके
मदजल-विन्दुनिमित्त तैकटो चन्द्राकारके व्याप्त था एवं उसका प्रवाह, महोदेवके हास्यके समान शुभ्रवर्ण था । जब
वे जलमें उतर रहे थे उस समय उनकी, सर्वदा कमलवननिवासीनी विकसित सहस्र-पत्रवाले श्वेतकमलमें बैठो
रहनीने देखा । उनकी देखते ही मदनानुरागते ईषत् उन्मीलित (आधे निचे) और आनन्दाधुजल्यों तरङ्गसे
चञ्चल हुए कनीनिका (पुतली) बाले नयनोंसे उन महर्षिके रूपका आम्बादन करते-करते और जैमाई आनेके
कारण अलस हुए मुखमण्डल पर हस्तपल्लव स्थापन करते-करते उसके मनमें काम-विकार उत्पन्न हो गया । किन्तु
दर्शनमात्रसे ही उस (लक्ष्मी) को सम्भोगसमागमका आनन्द प्राप्त हुआ और चित्त पुण्डरीकमें वह बैठो थी

१. हरहसितस्रोतसम्, हरहसिततीरान् ।

२. ...सन्निहितविकच...

३. देवी कमलवदना

लक्ष्मीः ।

४. प्रेममन्द...

पादि । ततस्तत्सुत्सङ्गेनादायै 'भगवन् ! गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । अन्तर्वापि बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसन्मवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे । प्रतिपादितव्रतञ्च तमागृहीतसकलविद्याकलापनकार्षीत् । सोऽयम् ।

इयञ्च सुरासुरैर्नध्यमानान् श्रीरत्नागरादुद्धतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा व्रजविरहस्य श्रवणसंलग्नासादितवती, तदपि कथयामि । अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमन्त्रिकापति कैलासगतमुपासितुममरलोकान्तया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्नि-

तत इति । नतः कुमारोत्पत्तेरनन्तरम् उत्सङ्गेन क्रोडेन तं कुमारम् आदाय गृहीत्वा लक्ष्मीरिति शेषः । भगवन् स्वामिन् !, गृहाण स्वीकृत्य अयं समोत्सङ्गे विद्यमानः कुमारः तवामजः तव सुतः स्वदेवलोकेनैव संश्रुतिताम्द्वीजाजयमानत्वादित्याशयः । इत्युक्त्वा इत्यभिधाय तस्मै श्वेतकेतवे मुने तं कुमारं ददौ दत्तवती ।

कलाविति । असौ श्वेतकेतुरपि गृहीत्वेति शेषः । बालजनोचिताः शिशुजनयोग्याः सर्वाः समस्ताः क्रियाः जातकर्मादिकाः कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य पुण्डरीकसन्मवतया सितकमलोत्पन्नतया 'पुण्डरीक' इति नाम इत्यन्वयमभिधानं चक्रे कृतवान् । पुण्ड्रं सुन्दरोषु तिलकमात्रं सुन्दरत्वं रिणाति व्रजति लभत इति पुण्डरी ततः स्वार्थिकः कप्रत्ययः ।

प्रतीति । किञ्च, प्रतिपादितं सम्पादितं व्रतं यज्ञोपवीतं यस्य तम् तथा आगृहीतः पात्रितः सकलविद्याकलापः समस्तविद्यासन्तुहो येन तम्, तं पुण्डरीकम् अकार्षीत् कृतवान् श्वेतकेतुरिति सम्बन्धः । अयं युवा सः पुण्डरीकः ।

इयमिति । इयमित्यस्य 'तस्य च मञ्जरी' इत्यन्वयः । सुरासुरैः देवराक्षसैः नध्यमानात् विलो-
ह्यमानात् श्रीरत्नागरात् दुष्कान्दुषेः पारिजातनामा मन्दारसंज्ञकः पादयो वृक्ष उद्धृतौ निःसृतः तस्य वृक्षस्य इयं कर्णावर्तसीकृता मञ्जरी चहरी एषा कुसुममञ्जरी च व्रतविरहं विलाससामग्रीत्वेन ब्रह्मवर्ष-
प्रतीपं यथा स्यात्तया अन्य पुण्डरीकस्य श्रवणसंलग्ना कर्णसंयोगं यथा येन प्रकारेण आसादितवती प्राप्त-
वती तदपि वृत्तं कथयामि निवेदयामि ।

व्येति । अद्य अस्मिन्नहनि चतुर्दशी तिथिः इति हेतोः,

उपासना हरेत्का चैकादश्यां महासुने ! । चतुर्दश्यां सिवस्येति महापुण्यफलप्रदा ॥

इत्युक्त्या शिवोपासनायां चतुर्दशीतिथेरधिकमाहात्म्यादित्यभिधायः । कैलासगतं रजताद्रित्यं भगवन्तं माहात्म्यवन्तम् अन्त्रिकापति महेशम् उपासितुं सेवितुम्, अयं पुण्डरीकः, मया (कपिललेन) सह अमरलोकात् स्वर्गात् नन्दनवनसमीपेन इन्द्रोद्याननिकटेन अनुसरन् कैलासपर्वतमागच्छन्, निर्गत्य इन्द्रोद्यानाद्दहिर्निःसृत्य साक्षादनन्दनदेवतया प्रयत्नीकृत्या इन्द्रोद्यानाधिष्ठात्र्या देव्या प्रणम्य नमस्कृत्य अभिहित उक्त इति सम्बन्धः । तृतीयाया एकवचनान्ताभि पदानि 'नन्दनवनदेवतया' इत्यस्य विशेषः-

उत्तमै उत्तमा मनोरथ पूर्णहुता एवं उत्त श्वेतकेतुः एक बालकका जन्म हुवा । उत्तके वाद उत्तको गोमने लेकर महर्षिके सुनीने जाकर उल्लाने—'भगवन् ! अपने इस पुत्रको ग्रहण करो—'यों कह कर श्वेतकेतुके हाथमें दे दिया । उन्होंने भी उसे ग्रहण कर बालकके चतुर्भुज आचक्रनमूर्ति सनत्त क्रिपार्दे सम्गदन करके पुण्डरीक ने वसति होने के कारण उत्तका नाम 'पुण्डरीक' रख्वा । बाद उत्तका वनवन संस्कार कराके उसे एक विपार्दे पढ़ाई । वही है वह पुण्डरीक ।

देव-दानवोंके शरस्तुद्धको नष्ट करनेसे श्री पारिजात-नामक एक वृक्ष उत्पन्न हुआ था उसकी यह मञ्जरी है । इस मञ्जरीका धारण करना ब्रह्मवर्षके विरह होने पर भी कैसे इनके (पुण्डरीकके) अन्तर्में आरंभ वह भी कहता है । अब चतुर्दशी तिथि होनेके कारण, कैलासगता भगवान् महादेवकी पूजा करनेके लिए ये मेरे साथ स्वर्गलोके नन्दन-वनके समीप होकर इस कैलासमें आ रहे थे, इतनेमें नन्दन-वनकी साक्षात् अन्धिका

गर्त्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललित-हस्तावलम्बया, वकुलमालिकामेखलया, पारिजात-कुसु-
मपल्लव-प्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया, नवचूला-
ङ्कुरकर्णपूरया, पुष्पासव-पान-मत्तया, नन्दनवन-देवतया, पारिजातकुसुममञ्जरीभिमामादाय
प्रणम्याभिहितः 'भगवन् ! सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सुसदृशोऽयम् अल-
ङ्कारः, प्रसादीक्रियताम् , इयमवतंस-विलास-दुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिखरम् , व्रजतु
सफलतां जन्म पारिजातस्य' इत्येवमभिदधानाश्चायमात्मरूप-स्तुतिवादैर्ब्रपावनमित-लोचनः
तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः, सखे ! क्रियतामस्याः
प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादियमिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत् कात्स्न्येन

णानि । मधुमासलक्ष्म्या वसन्तमासश्रिया दत्तोऽर्पितः ललितहस्तस्य स्वस्य सुरन्दरकरस्य अवलम्ब
आश्रयो यस्याः तया, वसन्तलक्ष्म्या ललितहस्तधारिण्येत्यर्थः । वकुलमालिका वसरत्नक मेखला काञ्ची
यस्याः तया, पारिजातकुसुमैः मन्दारपुष्पैः पल्लवैः किसलवैश्च प्रथिताभिर्भुम्फिताभिः आजानुलम्बिनीभिः
आनलक्रीललम्बमानाभिः कण्ठमालिकाभिः गलदत्तस्रग्भिः निरन्तरं सान्द्रम् आच्छादित आवृतो विग्रहः
शरीरं यस्याः तया, नवा नूतनः चूलाङ्कुरा आग्रमुकुलाः कर्णपूराः कर्णावतसा यस्याः तया, पुष्पासवस्य
प्रसूनमधुरूपमद्यस्य पानेन मत्ता चीवा तया ।

किमुक्त इत्यत आह—भगवन्निति । भगवन् स्वामिन् ! सकलत्रिभुवनस्य जगत्त्रयनिवासिनः
समस्तलोकस्य दर्शने अवलोकने अभिरामायाः सर्वतां मनोरमायाः, अस्या अवलोक्यमानायाः तवाकृतेः
तव स्वरूपस्य सुसदृशोऽनुरूपः अयम् अलङ्कारो भूषणम् , प्रसादीक्रियतां प्रपादापात्रक्रियताम् अनुग्रहेण
स्वीक्रियतामित्यर्थः । नन्वनया मया किं विधेयमिति जिज्ञासायामाह—स्वमिनि । अवतसे भूषणस्थाने
कर्णे यो विलासः अनया घृतिसंपादनं तत्र विषये, दुर्ललिता अन्येन दुर्लभतया बलेशेन लिप्सता
दुष्प्राप्येत्यर्थः, इयं पारिजातकुसुममञ्जरी श्रवणशिखरं श्रोत्रोर्ध्वदेशं समारोप्यतां संस्थाप्यताम् , पारि-
जातस्य मन्दारस्य जन्म उत्पत्तिः सफलतां सार्थकतां व्रजतु गच्छतु, तव तन्मञ्जरीधारणादियमिधायः ।

इतीति । किञ्च, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिदधानां कथयन्तीम् अयं पुण्डरीकः, आत्मरूपस्य
स्वसौन्दर्यस्य स्तुतिवादेन प्रशंसनेन या ब्रपाहीः तया अवनमिते नम्रोक्ते लोचने नयने वन स तथोक्तः
सन् , तां नन्दनवनदेवताम् अनादृत्यैव तिरस्कृत्यैव गन्तुं चलितुं प्रवृत्तः उद्यतोऽभूत् ।

मयेति । तां नन्दनवनदेवताम् अनुयान्तीं पुण्डरीकमनुव्रजन्तीम् आलोक्य दृष्ट्वा, 'हे सखे मित्र !
को दोषः अस्या वनदेवताया अनुरोधस्वीकारे (मञ्जरीप्रहणे) को दोष इत्यर्थः, प्रणयपरिग्रहः प्रीतिदान-
प्रहणं क्रियतां विधीयताम्' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं कुसुममञ्जरी अनिच्छतोऽपि श्रवणोपरिस्थापनम-
नभिलपितस्यापि अस्य पुण्डरीकस्य, यत्नात् हठात् कर्णपूरीकृता श्रवणाभरणाकृता । तत्तस्मात् कारणात्

देवीने, इस परिजात-पुष्पकी मञ्जरीको लेकर वसन्तलक्ष्मीके हस्त-धारणपूर्वक नन्दन-वनसे निकल कर इन्हें
प्रणाम किया । उस समयमें उसने वकुल-पुष्प-मालाकी मेखला (चन्द्रहार) धारण की थी । पारिजातके पुष्प और
पल्लवद्वारा सुँधी हुई और जाँघों तक लटकती कण्ठमालाजैसे उसका समस्त शरीर आच्छादित हो गया था और
आमके नूतन अङ्कुरका उसने कर्णपूर धारण किया था, एवं पुष्पोंका मद्य पीनेसे मत्त हुई थी । उसके बाद उसने
इनके कहा—'भगवन् ! आपकी यह आकृति, त्रिभुवननिवासी समस्त लोगोंकी दृष्टिसे ही अत्यन्त सुन्दर है,
अत एव इसके सुयोग्य इस आभूषणको अनुग्रहपूर्वक ग्रहण कीजिए । कानमें रखकर शोभा सम्पादन करनेमें
दूसरेको दुष्प्राप्य 'इस मञ्जरीको अपने कानके ऊपर धारण कीजिए और आज पारिजातवृक्षका जन्म सफल
कीजिए ।' वनदेवता इसप्रकार कह रही थी उस समय ये (पुण्डरीक) अपने सौन्दर्यकी प्रशंसा सुन कर लज्जाले
नयनयुगल अवनत कर उनका अनादर करके ही चलने लगे । श्वर उनको भी इनके पीछे-पीछे आती देख
इनसे मैंने कहा कि 'मित्र ! इसमें क्या दोष है ? जो यह प्रेमसे देती है उसे स्वीकार करो' इतना कह कर इनकी
इच्छा नहीं रहने पर भी मैंने बलपूर्वक यह मञ्जरी इनके कानमें चरत्त (पहना) दी । अत एव यह जो है जिनके

१. एच्चित् 'पारिजाते'ति पदं न विद्यते ।
२. एच्चित् 'नन्दन' इति पदं न विद्यते ।
३. सद्दृशोऽयन्
तु सद्दृशः ।
४. प्रसीद, क्रियताम् ।
५. आरोप्यताम् ।
६. शिखरे ।
७. आत्मन्ततिवाद ।
८. 'विलोचनः ।

योऽयम्, यस्य चायम्, या चैयम्, यथा चास्य श्रवणशिखरं समाकृष्टा तत्सर्वमावेदितम् । इत्युक्त्वति तस्मिन् स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मितो मामैवादीत्—‘अयि कुतूहलिनि ! किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचित्तु सुरभिपरिमला तर्हि गृह्यतांमियम्’ इत्युक्त्वा समुपस्तृत्वास्मीयात् श्रवणादपनीय कलैरलिकुलकणितैः प्रारब्धरतिसमागम-प्रार्थनामिव मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुलसुभावतंस-स्थाने पुलकम् आसीत् । स च मत्कपोलस्पर्शमुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात् करतलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसम्प्राप्तामेव भूतलमक्षमालां

एतत् जिज्ञासाविषयीभूतं कात्स्न्येन सात्स्न्येन, यश्चायं तपोधनयुवा, यस्य चायं पुत्रः, या चैयं कुसुममञ्जरी यदुत्पद्येत्यर्थः । अपि चैयं कुसुममञ्जरी यथा येन विधिना, अस्य कुमारस्य श्रवणशिखरं कर्णोर्ध्वभागं समाकृष्टा प्राप्ता तत्सर्वं तत्समस्तम् आवेदितं कथितम् ।’ इह ‘कात्स्न्येन’ इत्यस्य स्थाने साकल्येनेति पाठो विधेयः, तथा सत्येव न दुःश्रवःवदोप इत्यवधेयम् ।

इतीति । तस्मिन् सहचरे इत्युक्त्वति सति स तपोधनयुवा पुण्डरीकः, किञ्चित् ईपत् उपदर्शितं प्रकटितं स्मितं अदृष्टदं हास्यं येन स तथोक्तः सन् मां महाश्वेताम् अवादीत् प्रत्यवोचत्—‘अयि कुतूहलिनि कौतुकवति ! अनेन प्रश्नायासेन पृच्छापरिश्रमेण किं किं प्रयोजनमित्यर्थः । यदि रुचितो जिज्ञासितो सुरभिर्ग्राणतृप्तिकरः परिमलः सौरभं यस्याः सा इयं मञ्जरी तदा तर्हि गृह्यतां स्वीक्रियताम्’ इत्युक्त्वा इत्यभिधाय समुपस्तृत्वा समीपमेव आस्मीयात् स्वकीयात् श्रवणात् श्रोत्रात् अपनीय उन्मुच्य, तां कुसुममञ्जरीम्, ‘कलैः अव्यक्तमधुरैः अलिकुलकणितैः सौरभलोभेन तदन्तिकगतमधुकरगणशब्दितः करणैः प्रारब्धा प्रस्तुता रतिपमागमस्य सम्भोगसंसर्गस्य प्रार्थना याच्ना यथा तामिव सतीम् अकरोत् अर्पितवान् । इह सुरतसमागमयाचनोपक्रमेणोत्प्रेक्षणात् क्रियोपेक्षा ।

अथेति । मम महाश्वेतायास्तु तत्करतलस्पर्शलोभेन पुण्डरीकपाणितलस्पर्शदृष्ट्या तत्क्षणं तत्काले अवतंसस्थाने तत्कर्णे, अपरं द्वितीयं पारिजातकुसुममिव नन्दारपुष्पमिव उन्नतावनतमुखसादस्यादित्याशयः, पुलकं (पुङ्कः) रोमाञ्चः आसीत् अभवत् । इह द्रव्योत्प्रेक्षा । अत्र ‘पुलकम्’ इति रोमाञ्चायै नपुंसको न युक्तः किन्तु पुङ्क्ति एव पाठः साधीयान् अन्यथा च्युतसंस्कृतेर्दोषस्य दारयितुं कः शक्नुयात् । ‘हृदयम्’ इति पाठपरिवर्त्तने तु साम्याभावादनुचितार्थदोषापत्तिरित्यवधेयम् ।

त इति । स च सोऽपि युवा, मत्कपोलस्पर्शमुखेन मद्रूपदृश्यलक्ष्मणानन्देन, तरलीकृतं कम्पितम् अङ्गुलीनां हस्तावयवानां जालकं समूहो यस्य तस्मात् करतलात् पाणितलात् लज्जया त्रपया सह गलितामपि पतितामपि अक्षमालां जपमालां नाज्ञासीत् न ज्ञातवान् । इह सहोक्तिः ।

अथेति । अथ अनन्तरम् अहं भूतलं पृथ्वीतलम् असम्प्राप्तामेव अपतितानेव ताम् अक्षमालां

पुत्र हैं, और वह मञ्जरी जिस वृक्षसे उत्पन्न हुई है एवं जिस रूपसे इनके कान पर आलड़ हुई यह आनुपूर्विक सब वृत्तान्त मैंने कह दिया है ।’

उसके पों कह चुकने पर वह तपस्वी युवक कुछ नन्द-नन्द हैंस कर स्वयं ही मुझसे कहा—‘अयि कौतुकवति ! इस प्रश्न करनेके परिश्रमसे क्या प्रयोजन ? यदि इस मञ्जरीके प्राणवृत्तिकर सौरभमें तुम्हारी अभिलाषा है तो तू इसे ले ले’—इतना कह मेरे समीप आकर, अनरण्यके अत्यष्ट और नभुर झङ्कार (गुजार) से नाचों सम्भोग सम्मिलनकी प्रार्थना करते हुए उक्त मञ्जरीको, अपने कानमेंसे निकाल कर, मेरे कानमें पहना दिया । उसके करतलश्रीकी आशासे, उसी समय, एक दूसरे पारिजात-कुसुमकी सनान कर्गभरण-स्थानमें मुझे रोमाञ्च हो आया । मेरे कपोलस्थल (गाल) के स्पर्श मुखसे उसके भी हाथके अङ्गुलिनूह कौपने लगे और हाथमेंसे लज्जके साथ गिरती अपनी जप-मालाकी भी वह जाननेमें समर्थ न हुआ । उस जन्की मालाकी पृथिवीपर गिरते-गिरते

१. चोऽयं या चैयम् । २. श्रवणशिखरे । ३. क्वचित् ‘मान्’ इति पदं न विद्यते । ४. प्रश्नाशयेन । ५. क्वचित् ‘रुचिते’ति पदं न विद्यते । ६. क्वचित् ‘तदे’त्यपि न दृश्यते । ७. क्वचित् ‘इयम्’ इति पदं नास्ति । ८. हृदयम् ।

गृहीत्वा सतीतं तद्भुज-पाश-सन्धानितकण्ठप्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्व-हारलता-लीलां कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्यभून्ते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत्-‘भर्तृदारिके ! स्नाता देवी, प्रत्यासीदति गृहगमनकालः, तत्क्रियतां मज्जनविधिः’ इति । अहन्तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छर्यं कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाब्जावप्यपङ्कमग्नानमिव कपोल-पुलक-कण्टक जालक-लग्नानमिव, मदन-शर-शलाका-कीलितामिव, सौभाग्यगुण-स्यूतामिव अतिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायाञ्च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य वैय्यस्खलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—

गृहीत्वा लादाय, तस्य तत्तस्य भुजपाशाभ्यां बाहुपाशान्यां सन्धानितः परिवेष्टय संयतो यः कण्ठस्तत्र प्रहसुत्वं तदारलेपसुखम् अनुभवन्तीव साक्षात्कुर्वन्तीव, दर्शिता प्रकटिता सपूर्वा या लाक्षर्यरूपया हारलताया-मुच्चालताया लीला शोभा यया तां तादृशीं सतीम्, सलीलं यया स्यानया कण्ठाभरणतां कण्ठभूषणताम् अनयम् आनीतवती ।

इह ‘अनुभवन्तीव’ इति क्रियोपेक्षा, हारलताया लीलेव लीलेति औपम्याच्चेपादसम्भवद्वस्तु-सम्बन्धा निदर्शना चेत्यनयोः परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

इत्यमिति । इत्यभून्ते एतादृशे, व्यतिकरे अन्योन्यासक्तिनिवन्धनाचारे छत्रग्राहिणी मदातपत्रघारिणी नाम् अवोचत् अग्रवीच—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! स्नाता कृतमजना देवी त्वन्माता वर्चते अथ च गृहगमनकालः भवनव्रजनसमयः प्रत्यासीदति निकटगतो भवति उपस्थितो भवतीत्यर्थः, तच्चस्मात् मज्जनविधिः स्नानकार्यं क्रियतां विधीयताम्’ इति ।

अमिति । तु किन्तु कथं प्रथमाङ्कुशपातेन लाघसृजिप्रहारेण, नवो नूतनो ग्रहो धारणं यस्याः सा तथोक्ता करिणी हस्तिनीव, तस्याः छत्रग्राहिण्याः तेन वचनेन वाक्येन, अनिच्छया अनीहया कथं कथमपि महता कष्टेन समाकृष्यमाणा सती, लावण्यं तस्य सौन्दर्यमेव पङ्कः कर्दमः तत्र मग्नां लीनामिव, क्लेशेनाकर्षणादित्याशयः । कपोलयोः तदीयगण्डयोः पुलका रोमाञ्चा एव कण्टकाः छुद्रगत्रवः तेषां जालके जाले लग्नां संसक्तमिव कष्टेनाकर्षणादित्याशयः । ‘कण्टकः छुद्रशत्रौ च’ इति विश्वः । मदनस्य कामस्य शरशलाकाभिः वाणेषिकाभिः कीलितां विद्धामिव, सौभाग्यमेव गुणः तन्तुः तेन स्यूतां कृतसीवनानिव क्लेशेनाकर्षणादिति प्राग्वदिवाशयः । तन्मुखात् तदाननात् अतिकृच्छ्रेण अतिक्लेशेन दृष्टिं चक्षुः समाकृष्य परावर्त्य स्नातुं मज्जितुम् उदचलम् उदग्रजम् ।

इह ‘नवग्रहा करिणी’ इत्यत्रोपमा, ‘लावण्यपङ्कमग्नानमिव’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकक्रियोपेक्षयो-रङ्गाक्षिभावसङ्करः, एवं ‘कपोलपुलके’ त्यत्र, ‘सौभाग्यगुणस्यूतामिव’ इत्यत्र चोच्चालहार एव । ‘मदनशर-शलाकाकीलितामिव’ इत्यत्र तु क्रियोपेक्षा ।

उच्चलीति । किञ्च, उच्चलितायाम् उद्व्रजितायां मयि द्वितीयो मुनिदारकः अपरस्तपस्विबालकः तस्य पुण्डरीकस्य धैर्यस्खलितं मदनविकारेण घनिभङ्गम् आलोक्य निरीक्ष्य किञ्चित् प्रकटितः ईपदावि-

रोक कर मैंने ले लिया और उस कुमारके भुज-पाशको मैंने अपने कण्ठमें बँधन कर आलिङ्गन करनेका मुख मान कर कबूँद हार-लताकी शोभा दिखाती उस मालाको मैंने लीलाके साथ अपने कण्ठा आभरण कर लिया ।

आलिङ्गन परस्पर इस प्रकारका व्यवहार ही जानेपर, मेरी छत्रधारिणी परिचारिकाने मुझसे कहा—‘रावन्ते ! महाराजो कान कर चुकी और घर चलनेका समय उपस्थित हो गया है अत एव आप भी स्नान कर लें’ अङ्कुशके प्रथम ही प्रहार (चाट) से पकड़ी हुई अभिनवा हस्तिनीके समान मैं उस परिचारिकाने बचनमें अनिच्छापूर्वक ही बड़े बड़े प्रयत्नमें पीछे हटी; उस समय मेरी दृष्टि, उसके लावण्यरूपी पङ्कमें मानो फँस गई थी, उसने गण्डस्थल (गाल) पर उसने हुए रोमाञ्चकी कट्यक जालमें मानो प्रविष्ट कर गई थी; कामदेवकी शर-मुलान (दाग-रुगी सलाई) से मानो विद्ध हो गई थी; एवं सौभाग्यरूपी तन्तुने मानो निगल गई थी; अत एव मैं अतिकष्टसे उसने मुखमें उल्टे से उस दृष्टिको हटाकर स्नान करनेको चली । मेरे स्नान करनेके लिए चले जाने पर, वह द्वितीय मुनिकुमार पुण्डरीकाक्ष इस प्रकार कामविकारसे धैर्यस्खलन देखकर मानो कुछ प्रणयकीप प्रकट करके ही बहने लगा—

१. अचिद् ‘अपि’ इत्यधिकं पङ्कज इत्यनेन । २. समाह्वय । ३. तपविन् ।

‘सखे ! पुण्डरीक ! नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः’ । धैर्य्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित् प्राकृत इव विवल्बीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवः ? येनास्येवं कृतः । क ते तद्वैर्य्यम्, कासाविन्द्रियजयः, क तद्वशित्वं चेतसः, क सा प्रशान्तिः, क तत् कुलकमागतं ब्रह्मचर्य्यम्, क सा सर्वविषयनिरस्तुक्ता, क ते गुरुपदेशाः, क तानि श्रुतानि, क ता वैराग्यबुद्धयः, क तदुपभोगविद्वेषित्वम्, क सा सुखपराङ्मुखता, कासौ तपस्यभिनिवेशः, क सा संयमिता, क सा भोगानामुपर्य्यरुचिः, क तदयौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारका गुरुपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम्, यदत्र

कृतः प्रणयकोपः स्नेहक्रोधो येन सः तथोक्त इव सन् अवादीत् अवोचत्—

सख इति । सखे पुण्डरीक मित्र पुण्डरीक ! एतद् विधीयमानं भवतस्तव नानुरूपं नोचितम् । एष मार्गः सुन्दरीदर्शने कामभाव इत्यर्थः, क्षुद्रजनक्षुण्णः नीचजनैराचरितो न तु भवद्विधैरित्यभिप्रायः, हि यतः साधवो मुनयो धैर्य्यधना दृढिधनाः, हेतुविशेषेणाधैर्य्यतासम्भवेऽधीत्यभिप्रायः । यः कश्चित् अनिर्दिष्टनामा प्राकृत इव साधारणरूप इव, विवल्बीभवन्तं कामावेशेन व्यग्रीभवन्तम् आत्मानं मनः किं न रुणत्सि निरुद्ध करोषि ? तव भवतः अयम् अपूर्वः अनुत्पन्नपूर्वः कृतः कस्मात् इन्द्रियाणां करणानाम् उपप्लवः चोभः उद्वेलनम् ? येन इन्द्रियोपप्लवेन एवं कृतः अघोरीकृतः ।

क्वेति । ते तव तद्वैर्य्यं क, तथा इन्द्रियाणां करणानाम् असौ जयो निरोधः क, तथा चेतसो मनसस्तद्वशित्वं निवृत्तिमार्गे तत्स्वातन्त्र्यं क, सा अनिर्वचनीयस्वरूपा प्रशान्तिः शमगुणाश्रयणं (सात्त्विकता) क, तथा कुलक्रमेण वंशपरिपाद्या आगतम् आयातं ब्रह्मचर्य्यं कामविरतिः क, तथा सर्वविषयेषु समस्तेन्द्रियार्थेषु निरस्तुक्ता निरुत्कण्ठता क, तथा गुरुणां हिताहितोपदेष्टृणां ते उपदेशाः शिक्षावचनानि क, तथा तानि पूर्वोक्तानि श्रुतानि ज्ञानानि क, ताः सर्वाधिका वैराग्यबुद्धयः विरक्तिमतयः क, तासाम् भ्रान्तानां कामिनीनाम् उपभोगः पुनःपुनरासेवनं तस्मिन् विद्वेषित्वं वैरित्वं क, सुखाद् सौख्यात् पराङ्मुखता व्याघुत्तता क, तपसि व्रतविशेष एव अभिनिवेश आग्रहः क, सा प्रसिद्धा संयमिता संयतभावः सकृच्चन्दनवनितादिभिरनाकर्षणमित्यर्थः क, भोगानां विषयाणाम् उपरि सा अरुचिः अस्पृहा क, तदयौवनानुशासनं यौवनविकारनिग्रहः क ।

सर्वधेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रज्ञा प्रतिभा निष्फला निष्प्रयोजना, निर्गुणः सदसज्ज्ञानोत्पत्तिरूपगुणरहितः धर्मशास्त्राभ्यासः मन्वादिस्मृतीनां भूयो भूयः पठनम्, संस्कारः शिक्षाजनितचित्तशुद्धिः निरर्थको निष्प्रयोजनः, गुरुपदेशात् आचार्योपदेशात् यो विवेको बोधः स निरुपकारकः उपकाराकरणाभिरर्थक इत्यर्थः । प्रबुद्धता विषयेषु प्रकृष्टज्ञानवत्ता भोग्यानां साररहितत्वमिति ज्ञानमित्यर्थः, निष्प्रयोजना निष्फला, ज्ञानं तत्त्वावबोधः निष्कारणं निर्हेतुकम्, यद् यस्मात् कारणात् भवादृशाः तद्विधा अपि रज्यन्ते

‘मित्र पुण्डरीक ! इत प्रकारका आचरण करना आपके योग्य नहीं है, क्योंकि यह तुच्छ मनुष्योंके ही व्यवहार करनेका मार्ग है, साधुओंका तो धैर्य ही धन है । क्यों एक साधारण मनुष्यके समान अधीरचित्त होकर आप अपनेको नहीं रोकते ? आज कैसे आपमें यह अपूर्व इन्द्रियोंका उपद्रव उपस्थित हो गया कि जिससे आपकी यह दशा कर दी गई ? आपका वह धैर्य कहाँ गया ? आपकी वह जितेन्द्रियता कहाँ गई ? चित्तकी वह स्वाधीनता कहाँ गई ? वह प्रशान्ति कहाँ गई ? वह वंश-परम्परागत ब्रह्मचर्य कहाँ गया ? समस्त विषयोंके प्रति वह निरस्तुक्ता कहाँ गई ? वे गुरुके उपदेश कहाँ गए ? वे सब शास्त्रज्ञान कहाँ गए ? वह वैराग्य-बुद्धि कहाँ गई ? उपभोगके प्रति वह विद्वेष कहाँ गया ? वह सुखपराङ्मुखता कहाँ गई ? तपस्याके प्रति वह आग्रह कहाँ गया ? वह संयतभाव कहाँ गया ? भोगोंके ऊपर वह अरुचि कहाँ गई ? एवं यौवनविकारका वह अनुशासन कहाँ गया ? आज प्रतिभा, सब प्रकारसे निष्फल हुई । धर्मशास्त्रोंका अभ्यास सदसद्विवेकजननरूपगुणहीन निकला । शिक्षा-जनित चित्तशुद्धि निरर्थक हुई ! गुरुपदेशजनित-विवेक किसी प्रकारका उपकारक नहीं हुआ ! विषयों का असारता-ज्ञान, प्रयोजन-विहीन हुआ ! एवं तत्त्वज्ञान निष्फल (निरूपयोगी) हुआ ! क्योंकि आपके समान लोग भी

१. क एष मार्गः । २. कश्चन । ३. आद्येन्द्रियोपप्लवः । ४. कश्चित् ‘क सा संयमिता’ इति पाठो नास्ति । ५. सज्ज्ञानम् । ६. यत्र ।

मवाद्या अपि रागाभिपक्षैः क्लृयीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिमूयन्ते । कथं करतलाद्भूतिवाम-
पट्टवानक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो ! विगतचेतनत्वम् । अपट्टता नामेयम्, इदमपि
तावदपह्नयमाणम् अनया अनार्यया निवार्यतां हृदयम् ।

इत्येवम् अमिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीन्, कपिञ्जल !
किं मामन्यथा सम्भावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकल्पकाया मर्षयाम्यक्षमात्ताग्रहणापराध-
मिमम् इत्यभिवाद्य अलीक-कोप-कान्तेन प्रयत्नविरचित-भीषण-भ्रुकुटिभूषणेन चुम्बनामिला-
पस्फुरितावरेण सुखेन्दुना मासवदत्-चपले ! प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात् पद-

पुनिरिति रागाः छद्मन्दनकामिनीप्रभृतयो विषयाः तेषु अभिपक्षैः कामक्षिभिः क्लृयीक्रियन्ते मलिनी-
क्रियन्ते वाकर्षणं विधाय दुष्टत्वं विधीयन्त इत्यर्थः, प्रमादः निजकर्त्तव्यात् स्वरूपरूपैः अभिमूयन्ते
स्वाधीनीक्रियन्ते, तद्वचना सम्प्रति प्रस्तुतमहेशोपासनां विहाय सुन्दर्यामिमपक्षो विधीयत इत्यभिप्रायः ।

कथमिति । करतलाद् हस्ततलाद् गलिता श्रुता तथा अपट्टतां गृहीताम् अक्षमालां जपमालामपि
कथं कस्मादेतोः न लक्षयसि जानासि । अहो आश्चर्यम्, विगतचेतनत्वं संशारहितत्वम्, पतिताया अक्ष-
मालाया अप्यज्ञानादित्याशयः ।

अनेति । अनया अनार्यया पुरोऽवलोक्यमानया घट्टया नायिकया, इयम् अचन्नाञ्ज जपमाला
अपट्टता बलात्कलुण्ठिता नाम, सम्प्रति इदं तावत् अपह्नयमाणं समाकृष्यमाणं हृदयं चित्तमपि निवार्यतां
त्वया निषिध्यताम्, एकस्य अपहरणे जाने सम्प्रति अपह्नयमाणस्य रचनावश्यकत्वादित्याशयः ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण, तेन कपिञ्जलेन अमिधीयमानः कथ्यमानः पुण्डरीकः, किञ्चिदुप-
जाता ईष्यादुर्नूता लज्जा त्रपा यस्य स तादृश इव प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—‘सत्ते कपिञ्जल वयस्य कपि-
ञ्जल ! कल्पया तथा नायिकया हतचित्तं मां किं कथं सम्भावयासि नाहं तयोऽयाशयः ।

तर्हि कथमेवं तवाधैर्मनित्यत आह—नाहमिति । अहम् एवमस्या दुर्विनीतकल्पकाया इमम् अक्ष-
मालाग्रहणापराधं जपमालास्वीकरणागसेन मर्षयामि धर्मे, न खलु नन्दनविकारजनिता ममेयमधीरता
अपि तु कोपजनितैवेत्यभिप्रायः ।

इह धोःतिवाया अपि मदनविकारजनिताया अधीरतायाः कोपजनितत्वव्याजेन गोपनाद् व्याजोक्तिः ।

इतीति । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अलीककोपेन असत्यकोपेन कान्तः तात्ररूपतया पूर्वतोऽपि सुन्दरः
तेन, प्रयत्नेन कोपामावेन स्वयंजन्मामावास्वेष्टया विरचिता विहिता भीषणा मयद्वारा भ्रुकुटिरेव मूषणम्
अलङ्कारो यस्य तेन तादृशेन, तथा चुम्बनामिलापेन सुन्दनेच्छया स्फुरितः स्पन्दितः अधरः ओष्ठो यस्य
तेन, सुखमाननम् इन्दुरिव तेन, माम् अवदत् अवोचत्—चपले चञ्चले ! इमाम् अक्षमालां जपमालाम्
अदत्त्वा असमर्प्य अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पदात् पदमपि एकादमपि न गन्तव्यं यातव्यम् ।

इह त्रासकारणीनूतभ्रुकुटिनोऽलङ्कारगुणशोभाजननाद् विपमालङ्कारः, ‘सुखेन्दुना’ इत्यत्र लुप्तोपमा
चैद्युमयोः परस्परं नैरेपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

छद्मन्दनवमिलदित्वा विषयासक्तिं क्लृपित और प्रमादसे अमिमूत होने लगे । क्या जाने अन्ने हाथने गिरां
उरु और किर्लीके द्वारा अदहरण कर ले ली गई जननालाको भी नहीं जानते ? किन्ती आश्चर्यदायिनी आम्की
संशङ्कनता ! । यह प्रगल्भा कन्दा अकी-मालाका अदहरण करके तो ले गई पर आम्के हृदयको भी जो अदहरण
कर ले जारही है उसे तो निवारण कीविर ।

इस प्रकार कतिपयते कई जाने पर, नानो कुछ लज्जित होकर, पुण्डरीकने प्रत्युत्तर दिया—‘मित्र
कपिञ्जल ! क्यों मेरे विषयमें तुम अन्यथा सम्भवना करते हो ? मैं इस दुर्विनीत कल्पका जन्माला ग्रहण करनेका
अपराध इना नहीं करूँगा ।’ इतना कह कर, मिथ्या कोपसे और भी मनोहर लगने, यद्पूर्वक रचे हुए मयद्वार
भ्रुकुटिलो आभूषणसे अलङ्कृत और चुम्बन करनेकी अमिलापसे कोरने होठवाले सुख-वन्तसे अपने सुखसे
कहा—‘चञ्चले ! मेरी इस जप-माला, जो दिये बिना इस स्थानसे एक कदम भी नहीं गमन कर सकती हो ।’

१. प्रमादः । २. विगतचेतनत्वमद्विजाननेवम् । ३. निषिध्यताम् । ४. एवम् । ५. चञ्चले ! ।

मपि न गन्तव्यम्' इति । तच्च श्रुत्वाहंमात्मकण्ठादुन्मुच्यं मकरध्वज-लास्यारम्भ-लीला-पुष्पा-
ञ्जलिमेकावलीं 'भगवन् ! गृह्यतामश्मनाला' इति मन्मुखासकदष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते
पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन
निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादभवया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयामि-
षम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहावधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थि-
तास्मि, किमेकाकिन्यास्मि, किं परिवृतास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रस्तुतालापास्मि, किं जाग-
र्त्मि, किं सुप्तास्मि, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखमिदम्, किं सुखमिदम्, किमुक्त-
ण्ठेयम्, किं व्याधिरयम्, किं व्यसनमिदम्, किमुत्सवोऽयम्, किं दिवस एषः, किं निशे-
यम्, कानि रम्याणि, कान्यरम्याणीति सर्वं नावगच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क
गच्छामि, किं करोमि, किं पश्यामि, किमालपामि, कस्य कथयामि, कोऽस्य प्रतीकार इति

तदिति । तत्पूर्वोक्त श्रुत्वा निश्चय आत्मकण्ठात् स्वकीयगलात् अहम् उन्मुच्य, मकरध्वजेन कानेन
यो लास्यारम्भः देहसञ्चालनात्मकनृत्यारम्भः तत्र लीलापुष्पाञ्जलिं क्रीडाप्रस्तुताञ्जलिं तद्रूपान्, नृत्या-
रम्भे पुष्पाञ्जलिप्रक्षेपस्य लोकव्यवहारसिद्धत्वात् अश्मनालायाश्च तद्दवलोक्यमानत्वादित्याशयः । एका-
वलीं मदीयमेकपङ्क्तिं हारम्, 'भगवन् तपोनिधे ! गृह्यताम् उपादीयताम् अश्मनाला स्फटिकाश्मनाला'
इति एवं मन्मुखमदानेन आसक्ता आवष्टा दृष्टिरवलोकनं यस्य तस्य, शून्यं विषयान्तरज्ञानवर्जितं हृदयं
चेतो यस्य तस्य, अत एव मन्मुक्तमालामपि निजस्फटिकमालात्वेनैवासां निःशङ्कं जग्राहेत्याशयः । अस्य
पुण्डरीकस्य प्रसारिते विस्तारिते पाणौ हस्ते तां निधाय स्थापयित्वा स्वेदसलिलेन घर्षजलेन स्नातापि
कृतमजनापि पुनर्नृत्यः स्नातुं मञ्जितुम् अवानरम् अवतीर्णवती ।

उत्थायेति । किञ्चेति चार्थः । अहम् उत्थाय सरोवरादुत्थानं विधाय सखीजनेन सहचरीवर्गेण कर्त्रा,
प्रयत्नेन बलाच्च निम्नगा सरिदिव कथमपि कष्टेन, प्रतीपं प्रतिचूर्लं चेतसः तपस्विङ्गुमारदिग्यापित्वेऽपि
तत्प्रतिचूर्लदिशमित्यर्थः नीयमाना प्राप्यमाणा, तमेव मुनिङ्गुमारं चिन्तयन्ती ध्यायतीं सती, भवया
जनन्या सह 'साकं स्वभवनं निजगृहम् अयासिषन् आगतवती । 'निम्नगेव' इत्युपमा ।

गत्वेति । गत्वैत्य स्वभवनं कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा ततः प्रभृति तद्दिनादा-
रस्य तस्य पुण्डरीकस्य विरहेण वियोगेन विधुरा विह्वला सती, किम् आगता गृहम् आयातास्मि ? किं
तत्रैव अच्छेदसरस्तीरे स्थितास्मि विद्यमानास्मि, किम् एकाकिनी असहाया अस्मि, किं परिवृता लोकैः
परिवेष्टिता अस्मि, किं तूष्णीं मौनमस्मि, किं प्रस्तुतालापा सहचरीभिरारब्धकपोकयनास्मि, किं जागर्त्मि
प्रबुद्धोऽस्मि, किं सुप्ता निद्रिताऽस्मि, किं रोदिमि विलपामि, किं न रोदिमि न विलपामि, किं दुःखं क्लेश-
मिदम्, किं सुखम् सातमिदम्, किम् उत्कण्ठा उत्सुका इयम्, किं व्याधिरामयः सयम् किं व्यसनं
विपदिदम्, किम् उत्सवः समारोहोऽयम्, किम् एष दिवसो वासरः किम् इयं निशा रात्रिः, कानि
वस्तूनि रम्याणि मनोहराणि, कानि चारम्याणि अमनोहराणि, इति सर्वं नावागच्छम् न ज्ञातवती ।

अविज्ञातेति । अविज्ञातः पूर्वमनवगतः मदनवृत्तान्तः जनङ्गप्रभावो यया सा, क गच्छामि ब्रजामि,

उत्तना यह वचन सुन कर, कानदेवके नृत्यारम्भके समय विलात्पुष्पाञ्जलि-स्तत्स्य एव लट्की मुञ्चानालाको अपने
कंठमें उत्तार कर—'भगवन् ! लीजिए जपकी नाला'—यों कह कर, नेरे ही सानने देखते शून्य-हृदय कुमारके
नाला ग्रहण करनेके लिए प्रसारित हाथमें रख, घर्षजल (पत्तीने) से स्नान की हुई भी मैं पुनः स्नान करनेके
लिए सरोवरमें चली । स्नान कर लेनेके बाद प्रबल प्रयत्नसे नेरी सखियां बाहर सुझे, ज़दीके सनान लौटा लई
और नाताने साथ मैं उस तपोधन बुढ़ा (कुमार) का चिन्तन करती-करती बलालार अपने घर आई । वहां आकर
कन्यान्तःपुरमें प्रविष्ट हो गई उस समयसे उसने वियोगसे शोकातुर रहनेके कारण—क्या मैं क्या गई हूँ या वहीं
खड़ी हूँ ? क्या एकाकिनी हूँ या सखियांसे परिवेष्टित (घिरी हुई) हूँ ? क्या सुप हूँ या आलाप आरम्भ किये हूँ ?
क्या जागती हूँ या सोती हूँ ? क्या रोती हूँ या नहीं रोती ? क्या यह दुःख है या सुख है ? क्या यह उत्कण्ठा है
या व्याधि है ? क्या यह निद्रा है या उत्सव है ? क्या यह दिन है या रात्रि है, क्या सुन्दर है और क्या
कुत्तित है, वे सनत विषय ही सुझे अलग नही हुए । पहले और कितने समयमें भी मदनवृत्तान्तसे अनभिज्ञ

१. कचित् 'उन्मुच्य' इति पदं न दृश्यते । २. प्रगत । ३. सातमिदम् ।

सर्वञ्च नाज्ञासिपम् । केवलमाह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारि-
ताशेषपरिजनप्रवेशा सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिश्चिन्मुखी, तामेव दिशं
तत्सनायतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव अमृतरससागर-पूर-
प्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्मादिगन्तरादागच्छन्त-
मनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिष्वनिमपि तद्वाक्तां प्रष्टुमीहमाना, तद्वल्लभतया तपः-
क्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनित-पक्षपाता च, तत्परिग्रहानुनि-

किं करोमि अनुतिष्ठामि, किं शृणोमि आकर्णयामि, किं पश्यामि अवलोकयामि, किम् आलपामि
वदामि, किं कथयामि निवेदयामि, अस्य कः प्रतीकारः प्रतिक्रिया इति सर्वं निखिलं च नाज्ञासिपम्
न ज्ञातवती ।

केवलमिति । केवलम् अन्यनिरपेक्षं कुमारीपुरप्रासादं कन्यकावरोधगृहम् आरुह्य आरोहणं विधाय
च पुनः सखीजनं सहचरीवर्गं विसर्ज्य स्वस्थानं व्रजेत्यभिधाय द्वारि प्रतोष्यां निवारितो निषिद्धः अशो-
पाणां समस्तानां परिजनानां सेवकानां प्रवेशः अभ्यन्तरागमनं यया सा, सर्वव्यापारान् समस्तकृत्यानि
उत्सृज्य विमुच्य एकाकिनी अट्टिनीया, मणीनां रत्नानां जालं समूहो यत्र तथोक्ते गवाक्षे वातायने निषिद्धं
स्थापितं सुखं वदन् यया सा । तेन तपस्विकुमारेण सनायतया संयुक्तया कारणेन, प्रसाधितां भूषिता-
मिव, कुसुमितां समुत्पन्नपुष्पामिव, महान्ति बहुमूल्यवन्ति रत्नानि मणयो यत्र तथोक्तेन निधानेन
निधिना अधिष्ठिता आश्रिता तामिव, अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य यः सागरः समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन
प्लावितामिव पूरितामिव, पूर्णचन्द्रोदयेन समग्रचन्द्रोद्गमेन अलङ्कृतां भूषितामिव, दर्शनसुभगाम् अव-
लोकनेन मनोहराम्, तामेव तपस्विकुमारकाधिष्ठितामेव दिशं ककुभं केवलम् ईक्षमाणा अवलोकमाना
सती, निष्पन्दं निश्चेष्टम् अतिष्ठमित्युत्तरेण सम्यन्धः । एवमन्येषामपि प्रथमान्तपदानां सम्बन्धो ज्ञेयः ।

इह 'प्रसाधितामिव' इत्यारभ्य 'पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव' इत्यन्तानां पञ्चानामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां
परस्परं नैरपेक्षेण संस्थाः ।

तत्तादिति । तस्मात् दिगन्तरात् तेन तपस्विकुमारकेणाश्रिताह्निविशेषात्, आगच्छन्तम् आयान्तम्
अनिलं वायुमपि, वनकुसुमपरिमलमपि अरण्यपुष्पसौरभमपि तस्मादिगन्तरादागच्छन्तमित्यन्वीयते,
शकुनिष्वनिमपि तादृशं पक्षिनिनादमपि, तस्य तपस्विकुमारस्य वाक्ताम् उदन्तं प्रष्टुं प्रश्नविषयीकर्तुम्
ईहमाना अभिलपन्ती सती, 'कामात्तां हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु' इति न्यायादित्याशयः । पृच्छन्ना-
तोर्द्धिकर्मकत्वात् 'अनिलम्' इत्यादिषु त्रिषु 'तद्वाक्ताम्' इत्यत्र च द्वितीया बोध्या ।

तदिति । तस्य तपस्विकुमारस्य वल्लभतया प्रियतया तपःक्लेशस्येभ्यमिप्रायः, तपःक्लेशायापि
तपश्चरणकष्टमपि स्पृहयन्ती अभिलपन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य प्रीत्येव मौनव्रते प्रेमेव कारणेन, गृहीत-
मौनव्रता अर्थात् तूष्णीमवस्थिता प्रियजनस्य प्रियविषये स्वस्यापि प्रेम्णः सर्वत्र सिद्धत्वादिति स्थलद्वयेऽपी-
त्यभिप्रायः । इह हेतुप्रेक्षा ।

स्मरेति । स्मरेण कामेन जनित उत्पादितः पक्षपातः अङ्गीकारः तादृशे कुमारे प्रेम यस्याः

होनेसे—कहाँ जाऊँ, क्या करूँ न्या देवूँ, क्या बोझूँ, किसके निकट कहूँ और इतका क्या प्रतीकार करना—ये
सब कुछ भी मैं न समझ सकी । बाद कुमारियोंके निवात करनेके नहल पर चढ़ कर, सब सखियोंको विदाकर,
द्वार पर सब परिवर्णोंको भी प्रवेश करनेका निषेध कर, समस्त कार्य परित्याग कर, मणिमय जालों—सुक्त गवाक्ष-
(खिड़की) में सुखनण्डल संस्थापन कर, निरीक्षण करनेमें मनोहर लगती केवल उसी दिशाकी ओर अवलोकन
करती मैं अकेली (निश्चलभावसे) सीधी खड़ी रही । मुनिकुमारके उस दिशामें रहनेसे मुझे वह (दिक्) मानो
अलङ्कृत हो, पुनसे ही मानो शोभित हो, बहुमूल्य-रत्नोंके भण्डारसे मानो परिपूर्ण हो, अमृत-रस-सागरके
तरङ्गमें मानो डूबी हो और पूर्णचन्द्रके उदयसे मानो अलङ्कृत हो—ऐसी सीखने लगी । उस दिशासे आता
पवनसे भी, वन्यपुष्पके सौरभसे भी, पक्षियोंके स्वरसे भी मैं उसका तनाचार घूटनेको चेष्टा करती थी । तपस्या
उसे प्रिय होनेके कारण उस (तपस्या) का कष्ट उठानेकी भी मैं इच्छा करती थी । उसमें अपनी प्राप्ति होनेके
कारण ही मानो मैंने मौनव्रत अवलम्बन किया था । कामदेवका उसकी प्रति मेरा अत्यन्त पक्षपात, उत्पन्न करनेसे

१. क्वचिद् 'कुसुमितामिव' इति पाठो न दृश्यते ।

२. क्वचिद् 'सार' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

वेशस्य अग्राम्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसम्पर्कात् पारिजातकुसुमस्य मनाहरतां तन्निवासात् सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयताम् अध्यारोपयन्ती दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवामिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुर-जीवितोद्गम-रक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्बहन्ती, तथैव च तथा प्रस्तुततद्रहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या, तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्जजालेन कण्टकितैककपोलफलका निष्पन्दमतिष्ठम्।

सा चाहम्, तेन तपस्विकुमारेण परिग्रहात् आश्रयणादेव मुनिवेशस्य तापसनेपथ्यस्य अग्राम्यतां निर्दिष्टताम्, अध्यारोपयन्ती प्रतिपादयन्ती, स तपस्विकुमारः आस्पदम् अवलम्बनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथैव कारणेन, यौवनस्य तारुण्यस्य चारुतां रमणीयत्वम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य श्रवणसम्पर्कात् श्रोत्रसंसर्गादेव कारणात्, पारिजातकुसुमस्य कक्षतरुपुष्पस्य मनोहरतां चारुताम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य निवासात् अभिष्टानादेव सुरलोकस्य देवालयस्य रम्यतां मनोहरताम् अध्यारोपयन्ती, तथा तस्य तपस्विकुमारस्य रूपसम्पदा सौन्दर्यसमृद्ध्या कारणेन, कुसुमायुधस्य कामस्य दुर्जयतां मया जेतुमशक्यतां च अध्यारोपयन्ती सती, सर्वत्र मदनविहितपद्मपातादित्याशयः। इह 'अध्यारोपयन्ती' इत्येकया क्रियया अग्राम्यताप्रभृतीनामनेकेषां कर्मत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता।

दूरेति। दूरस्थस्यापि दविष्टस्यापि सवितुः सूर्यस्य कमलिनीव पद्मिनीव, दूरस्थस्यापि चन्द्रमसः सुधांशोः सागरवेलेव समुद्रजलोच्छ्वास इव, तथा दूरस्थस्यापि जलधरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठपद्मोव, दूरस्थस्यापि तस्यैव तपस्विकुमारस्य अभिमुखी संमुखी सती। इह मालोपमा।

तथैवेति। तस्य तपस्विकुमारस्य विरहेण विद्योगेन आतुरं पीडितं यत् जीवितं मम जीवनं तस्मै उद्गमे शरीराभिक्षिप्तमणवप्ये रक्षावलीं निर्गच्छतो जीवस्य रक्षणार्थम् अभिमन्त्रितां मालामिव, विद्योगे प्रियजनस्य यत्किञ्चिद्वस्तुनोऽपि आश्वासनसाधनत्वादित्याशयः। ताम् अक्षावलीं जपमालां तथैव पूर्ववदेव कण्ठेन गलेन उद्बहन्ती धारयन्ती सती। इह जात्युपेक्षा। सर्वया निपुणतरा महाश्वेता तत्समये निजवदनावदृष्टेश्वेतोरहितस्य पुण्डरीकस्य करे 'अक्षमाला गृह्यताम्' इत्यभिधाय निजामेव मौक्तिकस्रजं दत्तवती, सा स्फटिकमयाक्षमाला तु तस्या गले एवावलम्बमानासीदिति कदापि न विस्मर्त्तव्यमिति कुशलाः।

तथैवेति। प्रस्तुतः प्रकान्तः तस्य तपस्विकुमारस्य सम्बन्धे रहस्यालापः गोपनीयवार्ता यया तथैव, तथैव तपस्विकुमारदत्तकमेणैव कर्णलग्नया श्रवणप्राप्तया अन्योऽपि गोपनीयं वक्तुं श्रवणे लगति पारिजातमञ्जरी कक्षवृक्षवृद्ध्या उपलब्धता। इह गोपनीयकथनप्रकान्तोपेक्षणात् क्रियोपेक्षा।

तथैवेति। तस्य तपस्विकुमारस्य करतलस्पर्शसुखात् पाणितलस्पर्शानन्दात् जन्म उत्पत्तियस्य तेन, कदम्बमुकुलस्य नोपकुलमलस्य यः कर्णपूरः कर्णावतंसः तद्गदाचरता, तेन तत्स्मरणोत्पन्नेन रोमाञ्जजालेन च पुलकसमूहेन च, तथैव प्राग्वदेव कण्टकितं समुत्पन्नकण्टकम् एकम् अद्वितीयम् कपोलफलकं गण्डस्थलं यस्याः सा तथोक्ता च सती निष्पन्दं निश्चलम् अतिष्ठम् स्थितवती। इह 'कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन' इत्यत्र क्यङ्कतोपमा।

मै मुनिवेषको उत्तरे धारण करनेके कारण अग्राम्य (निर्दोष) कहने लगी। उसके अङ्गमें यौवन था इसलिए ही यौवनका सौन्दर्य निश्चय करने लगी। पारिजातपुष्पने उसके कर्णका सम्पर्क पाया था इसलिए ही उसको रमणीय स्थिर करने लगी। सुरलोकमें उसका वास होनेके कारण ही मैं सुरलोककी मनोहरता मानने लगी एवं उसकी रूप-समृद्धिका साधन होनेका कारण ही मेरे लिए कानदेव अत्रेय है ऐसा स्थिर करने लगी। उसके दूरवत्ता होने पर भी, सूर्यके प्रति पद्मिनीके समान, चन्द्रके प्रति समुद्रजलके समान एवं मेघके प्रति मयूरीके समान मैं भी उसके ही अभिमुखी होकर देखा करती थी। उसके विरह-क्लेशसे धवरा कर बहिर्गमनोत्सुख मेरे जीवनकी रक्षामालाके समान वह स्फटिकमय जपमाला वैसी की वैसी मेरे कण्ठमें धारण की हुई थी। उसके सम्बन्धमें मानो गोपनीय आलाप करती हो इस भावसे वह पारिजातकुसुममञ्जरी भी मेरे कानमें वैसी की वैसी संलग्न थी; और उसके करतल-स्पर्शसुखसे उत्थित हुए—कदम्ब-कलिकाके कर्णपूरके समान शोभित—रोमाञ्जमूहसे मेरे एक भागका गण्डस्थल (गाल) वैसाका वैसा ही कण्टकित हो रहा था।

१. मुनिवेषत्व।
२. दूरस्थापि, दूरतः स्थितस्यापि।

अथ ताम्बूलकरद्ववाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत् । सा च पश्चाच्चिराद्विवागत्य तथावस्थितां शनैः शनैः ममवासीत्—‘मत्तुं दारिके ! यौ तौ तापस-कुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छेदसरस्तीरे दृष्टौ, तयोरेको येन मत्तुं दुहितुरियमवतंसीकृता सुर-वर-कुसुम-मञ्जरी, स तस्माद् द्वितीयादात्मनो रक्षन् दर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमित-लता-सन्तान-गहनान्तरेणागत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो मत्तुं दारिकासुदृश्याप्राशीत्—‘वातिके ! केयं कन्यका, कस्य वापत्यम्, किमभिधाना. क्व वा गच्छति’ इति । मयोक्तम्—एषा खलु भगवतः श्वेतमानोरंशुसन्मृतायाम् अप्सरसि गौर्ग्या समुत्पन्ना, देवस्य सकल-गन्धर्व-मुकुट-मणिशालाका-शिखरोल्लेख मसृणिते-चरण-नख-चक्रस्य प्रणय-प्रसून-गन्धर्व-कामिनी-कपोल-पत्रलता-लाञ्छित-मुज-वर-शिखरस्य पादपीठोक्त-लक्ष्मी-करकमलस्य गन्धर्वाधिपतेर्हसस्य दुहित्वा

अथेति-। ताम्बूलकरद्ववाहिनी नागवह्नीपात्रधारिणी मदीया तरलिका, मयैव सह स्नातुं मञ्जितुं गता याता आसीत् । सा ताम्बूलकरद्ववाहिनी तरलिका च पश्चात् मद्गुहागमनानन्तरं चिरादिव बहुसमयादिव आगत्य एष्य तथावस्थितां विरहातुरामिययः । माम् शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवादीत् अवोचत्—‘मत्तुं दारिके राजपुत्रि ! यौ तौ तापसकुमारकौ मुनिदालकौ कपिञ्जलपुण्डरीकनामानौ दिव्याकारौ अत्यन्तमनोहराकृती अस्माभिः अच्छेदसरस्तीरे अच्छेदाभिघमरोवरतटे दृष्टौ अवलोकितौ, तयो-द्वयोरभ्ये एकः पुण्डरीक इत्यर्थः, येन मत्तुं दुहितुः भवत्याः इयं पुरो इत्यमाना सुरतरोः पारिजातस्य कुसुममञ्जरी पुष्पवह्नी अवतंसीकृता कर्गमृषगीकृता, स तपस्वी पुण्डरीकः तस्माद् द्वितीयात् कपिञ्जलदित्यर्थः, आगमनः स्वस्य दर्शनं वीक्षणं रक्षन् निवारयन् कपिञ्जलो यथास्मान् नावलोकयति तथेत्यर्थः, अति निभृतपदः अत्यन्तनिश्चलचरणमञ्जरः, कुसुमितः पुष्पितः लतासन्तानः वह्नीसमूहो यत्र तयोक्तस्य गहनस्य सान्द्रवनस्य वन्तरेण मध्येन, आगच्छन्तीम् आयान्तीं मां पृष्ठतः पश्चाद्वागत आगत्य एष्य मत्तुं दारिकां भवतीम् उदृश्य आश्रित्य अप्राचीत् पृष्ठवान्—

वातिके इति । ‘वातिके कन्यके ! का इयं कन्यका वालिका ?’ कस्य महारामनः अपर्यं पुत्री ? किमभिधाना किनामिका ? क्व वा गच्छति व्रजति’ इति । मया तरलिकया उक्तं कथितम्—भगवतो माहात्म्यवतः श्वेतमानोः शुभ्रांशोश्चन्द्रमसः, अंशुसन्मृतायां रश्मिन्यः समुत्पन्नायां गौर्ग्या गौर्ग्यभिधाना-याम् अप्सरसि दिव्ययोपिति समुत्पन्ना सञ्जाता एषा कन्यका, सकलानां समस्तानां गन्धर्वाणां देवगाय-कानां मुकुटेषु शिरोनूपणेषु या मणिशालाका रत्नशालाकाः तामां शिखरैः अग्रेः उल्लेखेन प्रणामसमये घर्पणेन मसृणितं चिक्कणीकृतं चरणयोः पादयोः नखानां पुनर्मवाणां चक्रं समूहो यस्य तस्या एतेन महा-साम्राज्यं व्यजितम् । प्रगयेन प्रग्गा प्रसुताः सह शयिता या गन्धर्वकामिन्यः देवगायकसुन्दर्यः तासां करोलेषु गण्डेषु या पत्रलताः पत्राकाराश्चित्रविशेषाः तामिर्लाञ्छिते चित्रिते सम्मोगकाले भावेष्टनक्रमेण तामामुचमाङ्गग्रहणेन मुजयोगगण्डमंसकृत्वादिरयमिषायः, मुजौ यादू तरु इव लब्धमानावाव स्थूल-त्वाच्च वृक्षाविव तयोः शिखरे ऊर्ध्वदेहायुगले यस्य तस्य । अनेन कलाक्रीडालं ध्वनितम् । पादपाठाकृतं

उक्तं वाद तरलिका नामनी मेरी ताम्बूलकरद्ववाहिनी (पानदान रखनेवाली), जो मेरे साथ ही स्नान करनेके लिए गई थी, पाँछने माने वह मुझ कालके बाद आकर, मुझे धीरे धीरे कहने लगी—‘राजकन्ये ! हमने अच्छेदसरवरके तीर पर, जो मनोहराकृति वन दो मुनिकुमारों की देवी थी, उनमें एक, जिसने आपके कानमें इस परिवात कुसुममञ्जरीको पहनाया था, वे वत द्वितीय मुनिकुमारसे अपनेको छिपाकर, पुष्पित-लता परिपूर्ण बनन वनके अत्यन्तरसे मेरे समीप अत्यन्त निश्चल पदधारसे आकर, मैं आती थी तब पाँछेसे मुझसे आपके विषयमें पूछने लगी—‘वातिके ! वह कन्या कौन है ? किसकी मन्थान है ? इसका नाम क्या है ? और कहाँ गई है ?’ तदनन्तर मैंने उत्तर दिया—‘भगवन् ! नमत्कार करनेके समयमें सनत्त गन्धर्वाके मुकुटस्थित मणिशालाकाके अग्रभागके सङ्घर्षसे जिनके चरण-नखवन्दर चिकने हो गये हैं, प्रेम्मे लोनी हुई गन्धर्व-मुन्दरियोंके गण्डस्थल (गाल) पर पत्र-लता-विहते जिनके वृक्षवृत्त विशाल बाहुसुगन्धका ऊर्ध्वभाग चित्रित है, और जिन्होंने लक्ष्मीके कर-कमलका आसन बनाया है (अर्थात् जो लक्ष्मीकी अनेक निकटसे नहीं सरकने-देते हैं); ऐसे

१. कवि ‘शनैः’ श्लोकेनैव पदमुपलब्धते ।
२. कर्गमृषगीकृता ।
३. सुरतरमञ्जरी ।
४. अंशुसन्मृतायां, अंशुमृतायां ।
५. नखचरण ।

महाश्वेता नाम, गन्धर्वाधिवासं हेमकूटालयम्, अभिप्रस्थिता' इति कथिते च मया, किमपि चिन्तयन् मुहूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिबीक्षमाणो मां सानुनय-
संधितामिव दर्शयन् पुनराह—'बालिके ! कल्याणिनी तवाविसंवादिनी अचपला बालभावेऽ-
प्याकृतिरियम् । तत् करोषि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमाना ?' इति । ततो मया सविनयमुपरचि-
ताञ्जलिपुटया दर्शिताजरसमिहितः—'भगवन् ! कस्मादेवमभिधत्से, काऽहम् ? महात्मानः सक-
लत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विषेषु दृष्टिमपि न
पातयन्ति, किं पुनराज्ञाम् ; तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्त्तव्यम्, अनुगृह्यतामयं जन' इति । एव-
मुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमित्रोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकट-

घरणपीठवत्सुच्छीकृतं लक्ष्म्याः पद्माया अपि करकमलं हस्तपङ्कजं येन तस्य । अनेन समृद्धेः परा काष्ठा
सूचिता । देवस्य पूज्यस्य गन्धर्वाधिपतेः देवगायकस्वामिनः हंसस्य तन्नामकस्य दुहिता पुत्री महाश्वेता
नाम, गन्धर्वाणाम् अधिवासं निवासस्थानं हेमकूटचलं हेमकूटगिरिम् अभिप्रस्थिता तदभिमुखं चलिता ।

इह हंसस्य मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति हेतुत्रयप्रदर्शनात् समुच्चयः ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण मया कथिते अभिहिते सति, किमपि कनाकलनीयं चिन्तयत् श्यायन्
मुहूर्त्तमिव घणमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय विगतनिमेषेण निमेषोन्मेषरहितेन चक्षुषा लोचनेन
चिरं बहुकालम् अभिबीक्षमाणः संमुखमवलोकनानः मां प्रति सानुनयं सस्नेहम् अधितां याचकत्वं
दर्शयन् प्रकटयन्निव पुनर्भूय आह उवाच—'बालिके ! कल्याणिनी शुभलक्षणवती, अविसंवादिनी 'यत्रा-
कृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति न्यायाद् गुणवत्त्वे अयमभिचारिणी निःसन्देहेन तर्कितसमस्तगुणयुक्तेत्यर्थः,
बालभावेऽपि अप्रौढत्वेऽपि अचपला अचञ्चला, नव भवत्या इयं दृश्यमाना आकृतिः स्वरूपमवलोक्यत
इति शेषः । तत्तस्मात् कारणात् । अभ्यर्थ्यमाना मया प्रार्थ्यमाना स्वम्, एकं वचनं वाक्यपालनं करोषि
विधास्यसि किमिति काङ्क्षः । इह भविष्यदर्थं लट् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं सविनयं सप्रश्रयम् उपरचितं वदन् अञ्जलिपुटं यया तथा, मया तरलि-
कया दर्शित आदरो यत्र कर्मणि तद् यया स्यात्तथा अभिहितः उक्तः—'भगवन् तपोनिधे ! कस्मात् केन
हेतुना एवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधत्से त्रयीपि अहं का तुच्छेत्यर्थः । सकलत्रिभुवनपूजनीयाः समस्तविश्वा-
र्चनीया महात्मानो महाशयाः स्वादृशाः भवद्विधाः, पुण्यैर्विना पूर्वाञ्जितसुकृतैर्विना अस्मद्विषेषु अस्मत्स-
दृशेषु निखिलकल्मषापहारिणीं समस्तपापविनाशिनीं दृष्टिं न पातयन्ति चक्षुषा नावलोकयन्ति, किं पुनः
आज्ञाम् आदेशप्रदानम्, दूरापास्तमित्यभिप्रायः । तत्तस्मात्, विश्रब्धं विश्रुतं यया स्यात्तथा कर्त्तव्यं
मया विधातव्यम् आदिश्यताम् आज्ञाप्यताम्, अयं महलक्षणो जनः अनुगृह्यताम् अनुग्रहविषयीक्रियतां
तेनादेशेनेत्याशयः ।

एवमिति । किञ्चेति धार्यः । मया एवमुक्तः पूर्वोक्तप्रकारेण अभिहितः स तपस्वि कुमारः 'पत्रिकाम्

गन्धर्वाधिपति महाराज हंसजी यह कन्या है, भगवान् चन्द्रके गिरगते उत्तर हड्ड गौरी नाम की अप्सराके गर्भसे
उत्पन्न हुई है; इसका नाम 'महाश्वेता' है और यह गन्धर्वाके वास्तुस्थान हेमकूट नामक पर्वत पर गई है ।'
इस प्रकार मेरे द्वारा कहे जाने पर वह मुनिकुमार, जिसी विषयका चिन्तन करता हुआ कुछ देर तक निःशब्द
(चुप) रह कर, निर्निषेधनवन (एकाग्र-दृष्टि) से बहुत देर तक मेरे प्रति अवलोकन कर, मुझसे मानो प्रार्थना
करता हो इस प्रकार विनय-पूर्वक पुनः कहने लगा—'बालिके ! तुम्हारा यह आकृति शुभलक्षण-सम्पन्न है, अतः
निश्चय हो तुम गुणवती हो, एवं शैशवावस्था होने पर भी तेरेने चञ्चलता प्रतीत नहीं होती है, अत एव मैं
प्रार्थना करता हूँ कि क्या तुम मेरा एक वचन स्वीकार करोगी ? इसके बाद मैंने सविनय अञ्जलि-बोध आदरपूर्वक
कहा—'भगवन् ! आप इसप्रकार क्यों कहते हैं ? मैं कौन ! (बहुत ही तुच्छ हूँ !), समस्त त्रिभुवनोला पूजनाप-
आपके सनान—नरात्माका, पुण्य-रहित मेरे सनान लोगोंके प्रति, समस्त पाप-हरण करनेवाली दृष्टि भी नहीं
पड़ती है, फिर आदेशके विषयमें तो कहना ही क्या है ? अत एव आज निःसङ्गचित्ते मेरे प्रति कर्त्तव्यका आदेश
देकर इस व्याक्तको अनुगृहीत कीजिए ।' मेरे इस प्रकार कहने पर, उन्होंने स्नेहयुक्त दृष्टिपातसे मुझे मानो सखीके

वर्त्तिनस्तमालपादपात् पल्लवमादाय निष्पीडय तटशिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरि-
मलेन रसेन उत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाटय पट्टिकां स्वहस्तकमल-कनिष्ठिका-नख-शिखरेणा-
भिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान्
इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहन्त् तेन तत्सम्बन्धितात्तापेन
शब्दमयेनापि स्पर्शमुखमिवान्तर्जनयता, श्रोत्रविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन,
मदनावेशमन्त्रेणैवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपत्रिकां तस्यामिमामभि-
लिखितामार्यामपश्यन्—

दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

अर्पितवान्' इति सम्बन्धः । सस्नेहया प्रेमयुक्त्या दृष्टया वीक्षणेन, सखीमिव वयस्यामिव उपकारिणीमिव
उपकृतिकर्त्रीमिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव च माम् अभिनन्द्य प्रमोदमुत्पाद्य निकटवर्त्तिनः समीप-
स्थायिनः तमालपादपात् तापिच्छवृत्तात् पल्लवं किसलयम् आदाय, गृहीत्वा, तटशिलातले तीरस्थप्रस्तरो-
परि निष्पीडय संमर्द्य, गन्धगजस्य गन्धहस्तिनः मदवत् दानवारिवत् सुरभिर्घाणितर्पणः परिमलो गन्धो
यस्य तेन, रसेन निर्यासेन, उत्तरीयं यद् वल्कलं तत्स्वक् तस्य एकदेशात् एकभागात् पट्टिकाम् एकपत्रं
विपाट्य उदृष्ट्य, तत्र स्वहस्तकमलस्य निजकरकमलस्य कनिष्ठिकायास्तन्नामधेयाया अङ्गुल्याः नखस्य
पुनर्भुवः शिखरेण अग्रेण अभिलिख्य लिपीकृत्य, 'इयं पत्रिका त्वया भवत्या एकाकिन्यै अद्विनीयायै तस्य
कन्यकायै महाश्वेतायै प्रच्छन्नं नितान्तगुप्तं यथा स्यात्तया देया अर्पणीया' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अर्पित-
वान् दत्तवान्' इत्युक्त्वा च सा तरलिकाताम्बूलभाजनात् नागवल्लीपात्रात् तां पत्रिकाम् आकृष्य
निष्कास्य अदर्शयत् दर्शितवती ।

इह 'सखीमिवेत्यादितिसृणामेव जात्युत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

अहमिति । शब्दमयेनापि शब्दात्मकेनापि तेन पत्रेण अन्तरन्तःकरणे स्पर्शमुखं स्पर्शजनितानन्दं
जनयता उत्पाद्यतेव, श्रोत्रविषयेणापि शब्दात्मकत्वात् केवलकर्णग्राह्येणापि, रोमोद्गमैः निखिलावयवेषु
रोमाञ्चैः, अनुमितः अनुमितिर्विषयीकृतः सर्वाङ्गेषु समस्तावयवेषु अनुप्रवेशो यस्य तथोक्तेनैव, सर्वावय-
वेषु प्रवेशाभावे समस्तेष्वेव तेषु रोमोद्गमासम्भवादित्याशयः । मदनावेशमन्त्रेणैव कामाधिष्ठानोत्पादकी-
भूतमन्त्रेण, तस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धिना सम्बद्धेन आलापेन संलापेन, आवेश्यमाना अधिष्टीयमाना
सती, तस्याः तरलिकायाः तां वल्कलपत्रिकाम् आदाय गृहीत्वा, तस्यां पत्रिकायाम् अभिलिखिताम्
अभिलिपीकृताम् इमाम् आर्याम् आर्याच्छन्दोयद्दामचरपट्टिम् अपश्यम् अद्वाचम् ।

इह 'जनयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियो-
त्प्रेक्षा, 'मदनावेशमन्त्रेणैव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

दूरमिति । हे सुन्दरि ! त्वया भवत्या विसं नृगालं 'मृगालं विसमञ्जादि' इत्यमरः, तद्वत् सिततया
शुभ्ररूपतया मुक्तालतया 'मृगतामियमञ्जमाला' इत्यभिधाय मम हस्ते स्थापितेन स्वीयमुक्तामयहारेण
करणेन, विप्रलोभ्यमानः अधिकप्रकर्षेण निजसङ्गमलोभं प्राप्यमाणः, मां लङ्घीकृत्यात्मन्यपि कामावेशेनैव
तथाविधचातुरीविधानादित्याशयः, अत एव च दर्शिता द्योतिता आशा मनोरथपूर्तराशना यस्य सः, मे
समान, उपकारिणीके समान और प्राणदायिनीके समान अभिनन्दित कर, समीपवर्त्ता तनालवृक्षमैसे एक पल्लव
लाकर, तीरवर्त्तो प्रस्तस्वच्छके ऊपर मर्दन कर गन्धहस्तीके मदजलके समान मनोहर सौरभसम्पन्न निकले हुए
उसके रससे, अपने उत्तरीय वल्कलमैसे एक पट्टी फाड़कर उत्तर, स्वीय करकमलकी कनिष्ठिका उँगलोके नखाग्र-
द्वारा लिखकर 'अकेली रहनेके समयमें उस कन्याके पास तुम यह पत्रिका अत्यन्त गुप्तरीतिसे (छिपाकर) दे देना'
यों कह कर उस पत्रिकाको मुझे दे दिया ।' इतना कह तरलिकाने ताम्बूलके डिब्बेसे बाहर निकाल कर वह पत्रिका
मुझे दिखाई । शब्दमय होने पर भी अन्तःकरणमें मानो स्पर्श-सुख उत्पन्न करती और केवल कर्णके विषय होने
पर भी रोमाञ्च उ पन्न होनेसे मानो मेरे समस्त अङ्गमें प्रवेश करनेका अनुमान कराती, उसके विषयका यह
आलाप सुनते ही—कामावेशके मन्त्रने मानो अन्दर प्रवेश किया हो उस प्रकार उस समय तरलिकाके हाथमेंसे
उस वल्कलकी पत्रिकाको लेकर देखा तो उसमें यह आर्या लिखी थी—'(हे सुन्दरी !) कोई व्यक्ति जिस प्रकार
मुक्तामय (मोतियोंके) हारके समान शुभ्रवर्ण नृगाल-द्वारा अत्यन्त-लोभ उत्पन्न कराकर अपने अभिमत दिशाको

अनया च मे दृष्ट्या दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रतष्ठवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्वस्य, जिह्वोच्च-
त्येव सूक्ष्मस्य, इन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातत्त्वदर्शिनः, ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासम्बद्धमाधिगः, दुष्ट-
निद्रयेव विषविह्वलस्य, लोकायतिकविषयेवायन्मरुचेः, मन्दिरयेवोन्मत्तस्य, दुष्टावेश-
स्त्रियेव

मम ज्ञानसाधु चित्ताद् बन्ध उत्पत्तिर्यस्य स पूर्वविधः ज्ञानसङ्गन्मा मनसिजः कामः, हंस इव स्वभा दूरं
नीतः कामुकेषु कामिनीद्वारा प्रलोभनस्यात्पन्तोद्दीपकवादीव वर्धितः, सुतरां स्वरितनधुना तच्चिबुत्तेष्टो-
गस्तव्या करणीय इत्याशयः । हंसश्चे तु—विससितया मुक्तानां लतया लतावद्धन्वाकाश्या पङ्कजा विन-
लीन्यमानः केनचित्जनेन विशेषप्रकर्षेण भङ्गणलोभेन प्राप्यमाणः, तथा दमिता आशा स्वेन सह नयनार्धन-
मीष्टा दिङ् (दिष्टा) यस्मै सः, ज्ञानते तत्संज्ञकसरोवरे जन्म यस्य सः तयोक्तः, दूरं नीतः स्वनिवासार्था-
प्रकर्षं प्रापितः, भङ्गणलोभेन हंसस्य नीयमानसृगलानुसरणादियाशयः । इह पूर्णोपमा । अर्थां जातिः ।
स्वहृषं विससितमिति विससिता क्वं स्त्रीत्वं तु 'स्त्री' स्याद् काश्चिन्सृगलपादिविवेकापचये यदि' इत्यमरोक्त-
दिशोऽप्यवधेयम् । हंसपदे सितपदस्य परनिपातस्तु अग्निस्तोकादिवदिति कुसलाः समावृत्ते ।

अनयेति । किन्वेति चार्थः । नदोपर्ये 'ने' इत्यस्ययम् । अनया पुरोऽवलोक्यमानया पत्रिकया
कार्यया वा मे मया दृष्टया सत्या, स्मरातुरस्य कानातुरस्य मे मन मनसश्चित्तस्य सुतरां बाहुस्येन दोष-
विकारोपचयः कानविकारवृद्धिः अक्षिपत व्यधीयत इति सङ्गन्धः । केन कस्य वेति जिज्ञासायामुपनाम-
वचनानि सङ्गन्धनीयानि । दिङ्मोहभ्रान्त्या दिग्भ्रमात्मकभ्रमेण, प्रतष्ठं विलुप्तम् इदन्तया प्रत्येतुमसक्यं
वर्त्मं लघयीनूतो मार्गो यस्य तस्य पुरुषस्येव, पन्थानमतिक्रम्योत्पद्यं गन्तुर्यया पुनर्दिग्भ्रान्त्या किं कर्षय-
ताविमूढस्वरूपदोषविकारोपचयो विधीयते तद्दृग् व्यधीयतेति निष्कर्षः । इहाधिकपदत्वदोषविराकरणात्
'दिङ्मोहेनैव' इत्येव पाठो विधेयः तावत्तैवार्थसिद्धेः । बहुलनिशया कृष्णपद्मराश्या अन्वत्येव विगतलोचन-
स्येव, इहापि किं कर्षयताविमूढस्वरूपकानविकारवृद्धिः । जिह्वाया रसनाया उच्छ्विद्या कर्त्तनेन नूक्त-
वागीरहितस्येव, इह उच्चारणनितान्तामानर्ध्यरूपो दोषविकारोपचयः । इन्द्रजालिकस्य नायिकस्य पुंसः
पिच्छिकया जनानां दग्धस्वरूपया लतस्त्वदर्शिनः प्रकृत्या भ्रान्तस्येव, इह वारतविकस्यैकान्तानिष्पन्नरूपो
दोषविकारोपचयः । ज्वरप्रलापस्य प्रवृत्त्या आरम्भेण असम्बद्धमाधिगः प्रकृत्यैव असङ्गतवादिन इव, इहा-
नवरतप्रलापरूपो दोषविकारोपचयः । दुष्टनिद्रया विषवेतेन चेतनाहीनरूपप्रमीलया विषविह्वलस्येव विष-
मप्रत्येव, इह पुनः चेतनाप्राप्यभावरूपो दोषविकारोपचयः । लोकायतेन निखिलेष्वेव लोकेषु निश्चितेन
प्रत्यक्षप्रमाणवादेन संसृष्ट इति लोकायतिको नास्ति कमूर्धन्यधार्वाकः, तस्य प्रत्यक्षप्रमाणनाप्रत्यक्षानुपग-
न्तृत्वात् । तस्य विद्या तच्चिन्मिश्रशब्दं 'यावज्जीवं सुखं जीवेत्' इत्यादिका तथा, अघर्षस्त्वेः प्रकृत्यैवार्धन-
मतेर्लोकेत्येव, इह सर्वथा नास्तिक्यरूपा दोषविकारवृद्धिः । अत्र प्रसङ्गात्तार्कसिद्धान्तो निरूप्यते—

यावज्जीवं सुखं जीवेद्वास्ति नृत्पोरगोचरः । नस्तीनूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं मत्समगुण्यतम् । बुद्धिर्पोरुपहीनानां जीविकेति बृहरपतिः ॥

अत्र चत्वारि भूतानि भूनिर्वाज्यनलानिलाः । चतुर्न्यः सलु नूतेन्यैवतन्ममुपजायते ॥

किंवादिभ्यः समेतेभ्यो द्रस्येभ्यो मदशक्तिवद् । सहं स्पृष्टः कृतोऽस्तीति सानानाधिकरण्यतः ॥

देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवास्मा न चापरः । मम देहोऽयमिदंयुक्तिः सम्भवदोपचारिकी ॥

दिखलाकर ज्ञानसरोवरम् उत्पन्न किञ्चो हंसको दूर तक ले जाता है, उसी प्रकार तुम नृगलके ज्ञान सुख-
मोतिपौडों नाशते उत्पन्न होम उत्पन्न कराकर, जाला दिखला कर मेरे ज्ञानवेगको व्यक्तिक (ज्ञान, ज्ञानने)
बड़ा दिया है (इत्यदि इत समय शीघ्र उसको निश्चिन्ता उत्पन्न तुम्हें करना चाहिए) ।

दिग्भ्रमवश उत्पन्नानी (दिग्भ्रान्तिसे मार्ग भूलें हुए) व्यक्तिके ज्ञान, कृष्णरङ्गको राजते चक्षुर्विहीन
(अन्धे) व्यक्तिके ज्ञान, जिह्वाच्छेदन करनेसे दूध (गूँ) व्यक्तिके ज्ञान, रेश्मजालिक - वाद्यार) केनोर-
पंखोंके नोरछयते स्वभावतः भ्रान्त व्यक्तिके ज्ञान, ज्वररालीन प्रलापके आत्मने स्वभावसे ही अस्मद्वचनके
ज्ञान, दूषिवन्निद्रा द्वारा विष-वेगसे विह्वल व्यक्तिके ज्ञान, नास्तिकोंके विधान्मात्र करनेसे समावृत्तः कर्मानिक
योगोंके ज्ञान, मध्याह्न करनेसे उत्पन्नके ज्ञान एवं अन्तर्दृष्टादिते गन्धरक्षा उच्चार होनेसे नूतवर्द्ध

पिशाचग्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियते स्मरानुरस्य मे मनसः, येनाङ्गुलीक्रियमाणा सरिद्वि पुरेण विह्वलतामभ्यगमम् । ताञ्च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिव अनुभूतसुर-
लोक्वासांमिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरांमिव पीतामृतामिव समासादित-त्रैलोक्य-राज्या-
भिषेकांमिव मन्यमाना, सततसन्निहितामपि दुर्लभदर्शनामिव अतिपरिचितामप्यपूर्वामिव

अङ्गनालिङ्गनाञ्जन्यं सुखमेव पुमर्थता । कण्टकादिष्वधाञ्जन्यं तु खं निरय उच्यते ॥
लोकसद्यो भवेद्राजा परेशो नापरः स्मृतः । देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ॥
अग्निहृण्यो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः । केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात् न दृग्यवस्थितिः ॥
न स्वर्गो नाऽपवर्गो वा नैवाऽमा पारलौकिकः । नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥
पशुश्रेष्ठिहतः स्वर्गो ज्योतिष्टोमे गमिष्यति । स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥
मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तद्विचारणम् । गच्छतामिह जन्तूनां वृथा पापेयकवपनम् ॥
स्वर्गस्थिता यदि कृतिं गच्छेद्युस्त्वत्र दानतः । प्रासादस्योपरिस्थानामिह कस्माच्च दायते ॥
यावज्जीवेत् सुखं जीवेद्यं कृत्वा घृतं पिबेत् । नस्मीमृतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेव विनिर्गतः । कस्माद् भूयो न चायाति वस्तुस्नेहसमाकुलः ॥
त्रयो वेदस्य कर्तारो मण्डधूर्तनिशाचराः । जर्फरी तुर्करीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥ इत्यादि ।

मदिरया मद्यपानेन उन्मत्तस्येव मत्ततायुक्तस्येव, इह मत्ततातिशयरूपो दोषविकारोपचयः । तथा
दुष्टा विशेषकलेशोपादकत्वेन दूषिता या आवेशक्रिया जन्मसम्बन्धनादीनघट्टेषु दुष्टग्रहाणां प्रवेशकार्यम्
अभ्यन्तरागमनकार्यं तथा पिशाचेन ग्रहो ग्रहणं यस्य तस्य पिशाचाभिभूतस्य पुरुषस्येव, इत्य-
धिककलेशमोगो दोषविकारोपचयः । अयमाशयः—पूर्वमेव पिशाचेन ग्रहणं तदुपरि यदि जन्मर्षेण
पापग्रहाणां प्रवेशः स्यात्तर्हि भूयान् दोषोपचयः स्यात् ।

इह मालोपमा । अग्नप्रक्रमतादोषस्त्विह पाठपरिवर्तनेन समाधेयः ।

येनेति । येन दोषविकारोपचयेन आङ्गुलीक्रियमाणा व्यश्रीक्रियमाणा पुरेण सलिलवृद्धया सरिद्ध-
दीव विह्वलताम् व्याकुलताम् अभ्यगमं सर्वतोभावेन प्रापन् । इह श्रीर्युपमा ।

तानिति । किञ्चेति आर्थः । द्वितीयदर्शनेन द्वितीयवारं मुनेरवलोकनेन कारणेन, तां तरलिकां कृत-
महापुण्यामिव विहितानि शयसुकृतामिव, अनुभूतोऽनुभवविषयीकृतः सुरलोके स्वर्गे वासो वसतिर्यया
तामिव, कयाचित् देवतया अधिष्ठितान् आधितामिव, लब्ध आसादितो वरो देवप्रसादो यया तामिव,
पीतम् आस्वादितम् अमृतं पीयूषं यया तामिव, तथा समासादितो लब्धः त्रैलोक्यराज्ये त्रिभुवनाधिपत्ये
अभिषेकोऽभिषेचनं यया तामिव च मन्यमाना मनसि ज्ञायमानाह पुनः पुनः भूयो भूयः पर्यष्टृष्टम्
अप्राप्तम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह महापुण्यविहिताद्युत्प्रेक्षणान् पण्यमेव क्रियोत्प्रेक्षणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । एवञ्च
स्वस्याऽप्यतिशयो पुनस्तन्निरीक्षणाभिलाषा प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सत्तेति । सततं निरन्तरं सन्निहितामपि पार्श्ववर्तिनीमपि दुर्लभं दुष्प्रापं दर्शनम् अवलोकनं यस्याः
तामिव, पुण्डरीकस्य द्वितीयवातावलोकनेन कारणेनेत्याशयः । अतिपरिचितामपि अतिसंस्तवगोचरीकृता-
मपि अपूर्वामिव अमिनवायातामिव सादरम् आदरेण सहितम् आभाषमाणा आलपन्ती ।

इहापि क्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

(निशाच प्रसिद्ध) व्यक्ति के समान मेरे कामादुर चिरमे इत आदर्शके देखनेसे दोष-विकारकी अत्यधिक इष्टि
हुई और बाढ़के जलसे नदीके समान, मैं इससे आकुल हो विह्वल हो गई । तरलिकाने उस मुनिकुमारको दूसरी
बार देखा था इससे वह 'मानो महापुण्यशालिनी हो, स्वर्गलोकमें ही मानो निवास कर आ गई हो, देवनाओं से
मानो अधिकारित हो, वरदान पा गई हो, अमृत पान कर आई हो, त्रिभुवनका राज्याभिषेक प्राप्त किया हो (इस
प्रकार मैं लगे नमने समझने लगी) सर्वदा मेरे समीपमें रहने पर भी मानो वसुधा दर्शन दुर्लभ हो और अत्यन्त
परिचित होने पर भी मानो नई आई हो, इस प्रकार नमने समझकर उत्तरे आदरके साथ आलापन करने लगी,

सादरमाभाषमाणा, पार्श्वस्थितामपि^१ सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोर-
लकलताभङ्गेषु^२ च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तर-
लिके ! कथयै कथं स त्वया दृष्टः, किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र,
कियदनुसरन्नस्मानसावागतः' इति पुनः पुनः पर्येषच्छम् । अनयैव च कथया तथा सह
तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाह्यम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनिं
रविबिम्बे, सरागदिवसकरानुरक्तायां कृतकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुतां व्रजन्त्या-

पार्थेति । पार्श्वे स्वस्यापरस्मिन् भागे अवस्थितामपि आसीनामपि सर्वलोकस्य समस्तविश्वस्य
उपरि ऊर्ध्वं अवस्थितामिव निपण्णामिव पश्यन्ती अवलोकमाना, इहापि पुण्डरीकस्य द्वितीयवारा-
वलोकनेन कारणेनेत्याशयः । इह 'अवस्थितामिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

कपोलयोरिति । कपोलद्रोर्गण्डयोः अलकलता भङ्गेषु चरलीवल्लम्बमानस्वलितकुञ्चितकचसमूहेषु
सोपग्रहं सानुकूल्यम् आद्रयुक्तमित्यर्थः, यथा स्यात्तथा स्पृशन्ती स्पर्शं विदधती । 'उपग्रहः पुमान्
वन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने' इति मेदिनी । 'भवने व्रजति' इत्यत्र कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी यथा
भवति तथैव 'अलकलताभङ्गेषु' इत्यत्रापि सप्तमीत्यवगन्तव्यम् ।

विपरीतमिति । परिजनस्वामिसम्बन्धं सेव्यसेवकभावं विपरीतमिव विरुद्धमिव उपदर्शयन्ती अहं
सेविका सा तु सेव्या एवं रूपेण बहिर्बुद्ध्या प्रकाशयन्तीत्यर्थः, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन मयैव
तस्या निरतिशयगौरवसत्कारविधानादित्याशयः ।

तरेति । तरलिके वयस्ये ! कथय निवेदय स पुण्डरीकः कथं देन प्रकारेण त्वया भवत्या दृष्टोऽवलो-
कितः, किम् अभिहितासि कथितासि तेन पुण्डरीकेण, तत्र तस्मिन् वने कियन्तं कालं कियत्समयम् अव-
स्थितासि अवतिष्ठमानासि । अस्मान् स्वभवने आयान्तीरिति शेषः, असौ मुनिकुमारः, अनुसरन् पृष्ठेऽनु-
व्रजन् क्रियत्पन्थानम् आगत आयातः ।

अनयैति । अनयैव पूर्वोक्तयैव कथया वार्त्तया तथा तरलिकया सह तस्मिन्नेव प्रासादे पूर्वनिर्दिष्ट
एव सौधे, प्रतिषिद्धो निवारितः अशेषाणां समस्तानां परिजनानां सेवकवर्गाणां प्रवेशोऽभ्यन्तरागमनं
यथा तादृशी सती दिवसं वासरम् अत्यवाह्यम् अगमयम् ।

अपेति । रविबिम्बे सूर्यमण्डले, मदीयेन हृदयेन चेत्सा कुनो विहितः रागसंविभागः रागोऽनुराग
एव रागो लौहित्यं तस्य संविभागे विभज्य समर्पणं यस्मै तस्मिन्निव सति, लोहितायति ईषदृष्टीभवति,
गगनतलस्य व्योमतलस्य उपान्तात् प्रान्तप्रायभागात् अवलम्बिनि पतनोन्मुखे च सति ।

इहानुरागलौहित्ययोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदश्लेषेणाव्यतिरेकाप्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः । रागसं-
विभागकरणोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्ख्यालङ्कारः ।

सरागेति । आतपलक्ष्म्यां सूर्यप्रकाशश्रियाम्, रागो लौहित्यमेव रागोऽनुरागः तेन सहेति सरागो
यो दिवसकरो रविः तत्र अनुरक्तायां लोहितायाम् अनुरागवत्याञ्च सत्यान्, अत एव कृतं विहितं कमले
पङ्कजे कमलमयास्तरणे च शयनं स्थितिः स्वापश्च यथा तस्याम्, अत एव अनङ्गातुरायां मदनविह्वलि-
तायामिव विद्यमानायां पाण्डुतां श्वेततां व्रजन्त्यां गच्छन्त्यां सत्याम् ।

बगलमें बैठने पर भी नानो वह सब लोकके ऊपर हो. इस प्रकार मैं उसे देखने लगी । उसके कपोलका और
उसके कुञ्चित केशकलाप (बुँदराली लठें) का आदरके साथ स्पर्श करने लगी । इस प्रकार सेव्यसेवकके
सम्बन्धका नानो व्यनिक्रम दिखाना—'तरलिके ! कइ, तूने उसे किस भावसे देखा ? उन्होंने तुझसे क्या-क्या
कहा ? कितनी देर तू उसके पास खड़ी रही, वे मेरे अनुसरण करते करते (पीछे-पीछे) कितने दूर तक आए'
यह बात मैं बार-बार उससे पूछने लगी । समस्त परिजनको प्रवेश करनेका निषेध कर उस अट्टालिका (महल)
के अभ्यन्तरमें तरलिकाके साथ इसी बातचीतमें ही मैंने वह दिन बिताया ।

उसके बाद मेरा हृदय ही नानो सूर्यमण्डलके राग (अनुराग, रक्तिता) को विभक्त कर दिया, उससे
सूर्यमण्डल रक्तवर्ण होकर गगन-तलके किनारे पर जब लटकने लगा, दिवस-लक्ष्मी, रागान्वित सूर्यके प्रति अनुरक्त

सातपलचम्याम्, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय^१ वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवन्सु भास्करकिरणेषु गगनावतारविश्रामलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहेषारवप्रतिशब्दकेन सह विशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे, मुकुलित-रक्त-पङ्कज-पुट-प्रविष्टमधुकरावलीषु रावं विरह-मूर्च्छान्यकारितहृदयास्विव प्रारब्धयन्मिमीलनासु पद्मिनीषु, प्रासीकृत-सामान्य-मृगाललता-विवरसंक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु,

इह विमिश्रलिङ्गाभ्यां शिलष्टविशेषगमादस्याच्च प्रकाशश्रीसूर्ययोः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समा-
मोक्तिः पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे गुणोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गैरिकेति । गैरिकस्तदालयो यो घातुविशेषः तस्य गिरिगैरिकगिरिः तस्य सलिलेषु जलेषु प्रपातेन पननेन पाटलेषु क्षेत्ररक्षेपु, तजलस्यापि गैरिकसम्पर्केण पाटलत्वादित्याशयः, भास्करकिरणेषु सूर्यरश्मिषु वनगजयूथेष्विव अरण्यहस्तिममूढेष्विव कमलवनेभ्यः पद्मकाननेभ्यः समुत्थाय समुत्थानं विधाय पुञ्जीभवन्सु पृच्छीभवन्सु सत्सु, तत्समयेऽरण्यहस्तिममूहानामप्येकत्रपुञ्जीभवनादित्याशयः । वनगजा अपि गैरिकमलिलप्रपातेन श्वेतरक्षाः सन्तः सायङ्काले ह्येकत्र पुञ्जीभवन्ति, सूर्यरश्मयः अपि श्वेतरक्षाः सन्तः सायं सङ्घुचितवस्थया पुञ्जीभवन्तीति द्वयोरौपम्यादुपमालङ्कारः ।

गगनेति । वामरे दिवसे, गगनावतारात् नभोमार्गे परिभ्रमणात् यो विश्रामो विश्रान्तिः तत्र लाल-
सानां लोलुपानां 'लोलुपो लोलुमो लोलो लम्पटो लालमोऽपि सः' इति रमसः, रविरथवाजिनां सूर्यस्य-
न्दननिष्पुष्पाक्षानां हर्षेण अविकपरिश्रमादनन्तरं विश्रामप्राप्तिसम्भवादानन्देन यो हेषारवः 'ह्रीं ह्रीं' इति
शब्दः तस्य प्रतिशब्दकेन प्रतिध्वनिना सह, मेरुगिरिगह्वरं सुमेरुपर्वतकन्दरां विशति अभ्यन्तरमागच्छतीव
सति, विविधमहारत्नरश्मिभिः तद्गह्वरस्य निशायामपि वासरवदालोकमयीविहितत्वात् निकटसूर्यांश्च प्रति-
ध्वनीनां च तत्रान्यन्तरागमनसम्भवादित्याशयः । इह प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षासहोक्थोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मुकुलितेति । मुकुलितानि रवेरस्तङ्गतत्वावमुद्रितानि यानि रक्तपङ्कजपुटानि कोकनदपुटानि तेषु
प्रविष्टा कृन्प्रवेशा मधुकरावली भ्रमरपङ्क्तिः यामां तासु तथोक्तासु पद्मिनीषु कमलिनीषु, रविाविरहेण
सूर्यविद्योगेन या मूर्च्छां तया अन्धकारितानि मसुपषण्णकाराण हृदयानि चेतांसि यासां तासु तादशी-
स्त्विव विद्यमानासु, सूर्य कमलिनीप्रियत्वात् मधुकरागाञ्छान्धकारवत् श्यामरुपत्वादित्याशयः, अत एव
प्रारब्धं निमीलनं मुकुलीमावं जडनाप्राप्तिश्च यामिस्तासु तादशीषु सतीषु, सूर्यास्ते कमलिनीनिमीलनस्य
मूर्च्छारश्मे च जडतोपलब्धेः स्वभावमिदृशत्वादित्यभिप्रायः ।

इह कार्येण लिङ्गन च सूर्यकमलिन्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तः, मनसि विमिरो-
पत्तेरप्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा, पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

प्रासीतेति । रथाङ्गनाम्नां चक्रवाकसंज्ञकानां युगलेषु द्वन्द्वेषु मल्लीकेषु तेष्वित्यर्थः, प्रासीकृतया
कवलीकृतया (अर्थात् पूर्वेव मृगाललता द्वाभ्यामपि चञ्चुषुदेन प्रान्तद्वये घनयेत्यर्थः) सामान्यया साधा-
रणया एकैकया मृगाललतया विमवत्तया कर्ष्या, विवरेण स्त्रीयच्छिद्रमार्गेण करणेन महक्रामितानीव
अन्वोन्ययोः मञ्जारितानीव परस्परहृदयानि अन्वोन्यचेतामि आदाय गुहीत्वा विघटमानेषु विद्योगं प्राप्य
माणेषु मधु, चक्रवाकमधुनानामपि रात्रिप्राप्ती विश्लेषस्य स्वाभाविकत्वात् प्रायशतशयाच्चाव्योन्य-

होकर कमलके ऊपर उड़न करती कामार्च होकर ही नानो जनते पाण्डुवर्ण हो गई; गैरिक (गेरुके) संतुल
पर्वतके उड़नेके लक्ष्ये ऊपर गिरनेसे श्वेतरक्षार्ण होकर मूर्च्छा किरान्तमूह कमलवनमेंसे निकलकर वनगजोंके
जुलटके समान एकत्र पुञ्जीभूत (इकट्ठे) होने लगे; समाने आकाशमें पर्यटनकर विश्राम करनेके अभिलाषी मूर्च-
रथ-निष्ठुक्त अश्वगजे आनन्दसे किए हुए हेषारव (हिनहिनाहट) की प्रतिध्वनिके साथ, दिन नानो सुमेरुपर्वतकी
मुकुलीमें प्रवेश करने लगी; सुद्रिप्तव्य रक्तकमलके अन्वोन्यरमने भ्रमर-यष्टिवां प्रवेशकर गई थीं इस्से प्रतीत होता
था कि नानो मूर्चके विद्योगसे मूर्च्छा आनेके कारण जिनके हृदय अन्धकारसे व्यात हो गये हैं—ऐसी कमलिनिचां
सुद्रिप्त (बन्त) होने लगीं; चक्रवाक और चक्रवाकी दोनोंकी चञ्चुषुद्वारा पकड़ी हुई एक ही मृगाल-सनाके
विवरमें होकर आर हुए, एक दूसरेके हृदयको मानो लेकर, उनमें जोड़े परस्पर विद्युत् होने लगे—तब मेरी वह

सा छत्रप्राहिणी समागत्य अकथयत्—‘भर्तृदारिके ! तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मि’ इति ।

अहन्तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाह्वयान्यतमं कञ्चुकिनं ‘गच्छ, प्रवेश्यताम्’ इत्यादिश्य प्राहिणवम् ।

अथ मुहूर्त्तादिव तं तस्य, रूपस्येव यौवनम्, यौवनस्येव मकरकेतनस्येव वसन्तसमयम्, वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखायं मुनि-कुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तम् अपश्यम् । अन्तिकमुपागतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिव अर्थिनमिव अन्तर्ग-

हृदययोरन्योन्यं प्रति निशायां विद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । इह ‘संक्रामितानीव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

तेति । सा छत्रप्राहिणी आतपत्रधारिणी समागत्य समेत्य अकथयत् अग्रवीत्—‘भर्तृदारिके राजकन्यके ! तयोः पूर्वमवलोकितयोः मुनिकुमारयोः तपस्विबालकयोः अन्यतरः एकः कश्चित् द्वारि तिष्ठति स्थितो वसन्ते, कथयति वक्ति च अक्षमालां स्फटिकमयजपमालाम् उपयाचितुं प्रार्थितुम् आगत आयातोऽस्मि महाश्वेतया निजमुक्तमालां समर्प्य तदीयाक्षमालामाश्रयागतत्वादित्याशयः ।

अहमिति । मुनिकुमारनामग्रहणादेव तपस्विकुमाराभिधेयोपादानादेव स्थानस्थिताऽपि स्वस्थानस्याऽपि द्वारदेशं गतेव द्वारमूर्तिं प्राप्तेव, औत्सुक्याधिन्यादित्याशयः । समुपजाता समुत्पन्ना तस्य प्रेयसः पुण्डरीकस्य आगमनाशङ्का उपस्थितिसम्भावना यस्याः सा अहं महाश्वेता, अन्यतमं कञ्चुकिनं सौविदलं समाह्वय आह्वानं विधाय ‘गच्छ ब्रज प्रवेश्यताम् अभ्यन्तरे प्रवेशो विधीयताम्’ इति एवम् आदिश्य आश्राप्य प्राहिणवं प्रेषितवती । इह ‘द्वारदेशं गतेव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथेति । अथ तत्प्रेषणानन्तरं मुहूर्त्तादिव णादिव, रूपस्य सौन्दर्यस्य अनुरूपं सखि यौवनं तारुण्यमिव, यौवनस्य अनुरूपं सखायं मकरकेतनं काममिव, मकरकेतनस्य अनुरूपं सखायं वसन्तसमयं सुरभिकालमिव, वसन्तसमयस्य अनुरूपं सखायं दक्षिणानिलं मलयपवनमिव, तस्य पुण्डरीकस्य अनुरूपं निजतुल्यं सखायम्, चन्द्रातपस्य प्रातःकालीनशीतांशुप्रकाशस्य अनुमार्गेण पश्चात् पथा आगच्छन्तम् आयान्तं बालातपं नूननसूर्यालोकमिव, जराधवलितस्य वृद्धावस्थायां शुभ्रोक्तशरारस्य कञ्चुकिनः सौविदलस्य अनुमार्गेण आगच्छन्तम्, कपिञ्जलनामानं कपिञ्जलसंज्ञकं तं मुनिकुमारकं तापसबालकम् अपश्यम् अवलोकयम् ।

इह ‘रूपस्य यौवनमिव’ इत्यारम्य ‘वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिव’ इत्यन्तं रशनोपमालङ्कारः, ‘बालातपमिव’ इत्यत्र औद्युपमालङ्कारः, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः । ‘मुनिकुमारकम्’ इत्यत्रानुक्रमायां कः ।

अन्तिकमिति । किञ्चेति चार्थः । अन्तिकं समीपम् उपागतस्य प्राप्तस्य अस्य कपिञ्जलस्य, पर्याकुलमिव नितान्तभयग्रमिव सविषादमिव सखेदमिव शून्यमिव निखिलोद्योगवर्जितमिव अर्थिनमिव याचकमिव, अन्तर्गतम् अभ्यन्तरे स्थितम् आकूनम् अभिप्रायविशेषो यस्य तम्, अर्थात् तस्याकार पूर्वविधोऽ-

छत्रधारिणी परिचारिका आकर मुसते कहने लगी — ‘राजकन्ये ! उन मुनिकुमारों ने ते एक आकर द्वारपर खड़ा है और कहता है कि ‘मैं जपमाला लेने आया हूँ ।’

मुनिकुमारका नामोच्चारण करनेसे ही मुझे उस स्थान पर बैठों रहने पर भी मानो द्वारदेशके निकट गई ऐसा प्रतीत हुआ और उसके ही आनेकी धारणासे, एक कञ्चुकीको बुलाकर—‘तुम जाओ, उस मुनिकुमारको अन्दर प्रवेश कराओ’ ऐसा आदेश देकर उसे भेज दिया ।

उसके बाद थोड़ी देरके बीचमें हाँ सौन्दर्यका जिस प्रकार यौवन, यौवनका जिस प्रकार कन्दर्प, कन्दर्पका जिस प्रकार वसन्त-काल एवं वसन्त-कालका, जिस प्रकार दक्षिण-वायु, उसी प्रकार उस प्रियतम मुनिकुमारका अनुरूप मित्र कपिञ्जल नामक द्वितीय मुनिकुमारको, प्रभातकालीन चन्द्रालोकके पीछे पीछे नवीन सूर्यालोकके समान वृद्धावस्थासे धवल हुए कञ्चुकीके पीछे पीछे आते देखा ! वे आकर समीपमें उपस्थित हुए, उस समय उसकी आकृति मानो अत्यन्त व्याकुलके समान, खिन्नके समान, शून्यके समान एवं याचकके समान लक्षित हुई एवं

ताकूलम् आकारमलक्ष्यम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणानुपमृज्य चोत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम् । अथ सुहृत्तमिव किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहन्तु विदिताभिप्राया दृष्ट्यैव 'भगवन् ! अव्यतिरिक्त्येमस्मच्छरीरात्, अशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम् ।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि ! किं ब्रवीमि, वागेव मे नाभिधेय-विषयमवतरति त्रपया । क कन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतः मुनिजनः, क वायम-शान्त-जनोचितो विषयोपभोगामिलापकलुषो मन्मथविबिधविलाससङ्कुटो रागप्रायः प्रपञ्चः ।

वलोच्यते स्म यथा कश्चिदभिप्रायोऽस्य प्रकाशनीयो वर्तते किन्तु न तं स दहिः प्रकटयतीति । आकारं स्वरूपम् अलक्ष्यम् आकलयम् ।

उत्थायेति । अपि चेति चार्थः । उत्थाय, कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यथा तादृशी अहम् । सादरं सबहुमानं स्वयं निजेनैव आसनं विष्टरम् उपाहरम् उपवेशनायापितवती ।

उपविष्टेति । उपविष्टस्य आसीनस्य, अनिच्छतो मदद्वारा पादप्रक्षालनमार्जने अवाञ्छतोऽपि तस्य कपिञ्जलस्य चरणौ पादौ बलात् हठात् प्रक्षाल्य प्रक्षालनं विधाय उत्तरीयांशुकपल्लवेन स्वोत्तरीयवस्त्रप्रान्तेन उपमृज्य प्रोक्ष्य च अहम्, अन्तिके तस्यैव निकटे, अव्यवधानायां विष्टरकृतव्यवधानवर्जितायां केवलायामेवेत्यर्थः, भूमौ पृथिव्यां समुपाविशम् अनिष्टम् ।

अयेति । अथ अनन्तरं किमपि विवक्षुरिव वक्ष्मिच्छुरिव सन् स कपिञ्जलः सुहृत्तमिव क्षणमिव स्थिरा मत्समीपोपविष्टायां मन्त्रिकटासीनायां तस्यां तरलिकायां चक्षुर्नयम् अपातयत् पातितवान् तस्या अपसरणादेत्याशयः ।

अहमिति । दृष्ट्यैव तरलिकां प्रति तस्य तथाविधनिरीक्षणभङ्ग्यैव विदितो ज्ञातः अभिप्रायः तर-लिकाया अपसरणविषयक आशयो यथा सा तथोक्ता सती 'भगवन् स्वामिन् ! अस्मच्छरीरात् मदीयदे-ह्यात् अव्यतिरिक्ता अभिप्राया इयम्, अशङ्कितं निःसन्देहं यथा स्यात्तथा अभिधीयतां कथ्यताम्' इत्य-वोचम् हृष्यकथयम् ।

एवमिति । मया महास्वेतया एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तः अभिहितश्च कपिञ्जलः प्रत्यवादीत् प्रत्यवो-चत्—'राजपुत्रि भक्त्युदारिके ! किं ब्रवीमि किं कथयामि, मे मम त्रपया लक्ष्म्या वागेव वचनमेव अभिधेय-विषयं वाच्यविषयं नावतरति न प्रवर्तते ।

क्वेति । कन्दं शालूकम्, मूलञ्च तद्भिन्नम्, फलञ्च अरनाति शुद्ध इति सः, शान्तः शमगुणसंयुतः जितेन्द्रिय इति तात्पर्यम् । अनेन स्वेनैव दोषादिनिवृत्तिर्जनिता । वनवासनिरतः अरण्यनिवाससङ्घो मुनिजनः तपस्विजनः कः, 'वनवासनिरत' इत्यनेन भोग्यविषयाणाम् अवलोकनादिजनितमाकर्षणमपि न सम्भवतीति व्यञ्जितम् । अशान्तस्य अन्तरिन्द्रियानिग्रहशालिपुरुषस्य उचितो योग्यः, विषयाणां माय्यचन्दनयोरिदादिभोग्यवस्तूनाम् उपभोगामिलापेण भूयो भूयस्तदासेवनस्पृहया कलुषो मलिनः,

उनके अन्तर्गतमें नानो कोई विशेष अभिप्राय हो इस प्रकार मुझे प्रतीति हुई, उठकर आदर-सहित प्रणाम कर मैं स्वयं उनके लिए आसन लाई । उस पर उन्हें बैठ जाने पर उनकी इच्छा नहीं रहने पर भी दृष्टि देने उनके चरणखुल धोर, एवं अपने उत्तरीयवस्त्र प्रान्त (पल्ले) द्वारा पोंछकर, मैं उनके निकट बिना किसी आसनके विष्टर हुए भूमि पर ही बैठ गई । उसके बाद वे किसी विषयको बोलनेकी इच्छासे ही नातां, मेरे समीपमें बैठों हुई तरलिकाके प्रति कुछ देर दृष्टिपात किए । किन्तु उस दृष्टिपातसे ही उनका अभिप्राय समझ कर मैंने कहा—'भगवन् ! मेरे शरीरसे यह व्यक्ति भिन्न नहीं है, इसलिए आप जो कुछ कहना चाहते हैं उसे निःशङ्क चित्तसे कहिए ।'

मेरे इसप्रकार कहने पर कपिञ्जलने प्रत्युत्तर दिया—'राजकन्ये ! मैं क्या कहूँ ? लज्जाके कारण मेरी वाणी ही वक्तव्य विषय कहनेमें प्रवृत्त नहीं होती । कहाँ कन्द-मूल-फल खानेवाले जितेन्द्रिय वनवासी मुनिजन, और कहाँ अजितेन्द्रिय लोगोंके योग्य, भोग्यवस्तुओंकी अभिलाषासे कुतूहल, नानाविध कामचेंदासे परिपूर्ण एवं राग-वदुल

१. अनुपगतभिप्रेतम् । २. उपमृज्य । ३. कश्चित् मदिनि पदं न दृश्यते । ४. कन्दमूलाशी, मूलकलाशी । ५. 'वननिरतः । ६. अनुपशान्त' ।

सर्वमेवानुपपन्नमात्रोक्त्य, किमनन्तं वैवेन । अयत्नेनैव खड्गहातास्पदानीयरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वत्कलानां सद्यश्च, उवाहो जटानां समुचितम् । तपसोऽनुत्तमम्, आहोस्त्विदृशोपदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वेयं विडम्बना केवत् । अवश्यकथनीयमिदम् । अपर उपायो न दृश्यते, अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते, अन्त्यच्छरणं नास्त्येव, अन्या गतिर्नास्ति । अकथ्यमाने च महाननयोपनिशते जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि । अस्ति भवत्याः सनक्षेनेव स मया तथा निरुत्तमदर्शिवकपेनामिद्विदः । तथा चाभिवाद्य परित्यज्य तम्, तस्मान् प्रदेशादुपजातमन्तुलसृष्टुलुनावचयोऽन्यप्रदेश-

मन्तयस्य कन्दर्पस्य विविधविलासैः नानाविधचारास्तैः सङ्घटः सङ्घर्षः पूर्णः, तथा रागः सुखानुद्विष्टा सांसारिककुतलित्वैव प्रत्येन आविश्यते पत्र सः, सर्वं प्रपञ्चः संसारो वा छ कृत्र । एवंविधसंसारो तपस्विन आलङ्कितः कथङ्कारमरि न सम्भाव्यत इत्याशयः ।

इह बिल्करयोः संयोजनया विषयः, लव एव च कश्चित्पत्नी ह्येवंविधसंसारो ममासक्त इत्यवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिरिति कुशलाः समाचक्षते ।

सर्वमेति । देवेन विधिना, किम् कनिर्वचनीयस्वरूपम्, सर्वमेव एवमस्तमेव अनुपपन्नं नितान्त-प्रतिकूलत्वादनुचितम् आरब्धं प्रारब्धम् इति त्वम् कालोक्त्य पर्येत सम्बन्धः । त्रपादरोन सन्देहवशेन च स्फुटं न वक्तव्यमेषम् ।

अयत्नेनेति । अयत्नेनैव उपहासशरी निजोद्योगामादेनैव जलु निश्चयेन ईश्वरो भगवान् जनम् उप-हासास्पदतां परिहासस्थानतां नयति प्रापयति । इदं वच्यमानं पुण्डरीककर्म किं वत्कलानां ललवगुण-रपत्येत्यर्थः सद्यश्च उचितम्, इति न जाने इत्यर्थः, कथमपि नोचितमित्याशयः । उवाहो किं वा जटानां सटानां समुचितं योग्यम्, न कथमपि समुचितमित्याशयः । इत्यन्तरेऽपि । किं तपसो नियमविशेषस्य अनुरूपं सद्यश्च, आहोस्त्विदं कथं घर्षोपदेशस्य आदिप्रसुक्तालवन्तस्य बह्वं प्रयोजकमिदम् ।

अपूर्वेति । इयम् अभिधीयमाना पुण्डरीकस्य कामवेष्टा, केवलम् अपूर्वा विडम्बना सनस्तामिनवा देवद्वारा वञ्चना । इदं वृत्तम् अवश्यं निश्चयेन कथनीयं प्रतिपादनीयम् । अपरो भवत्याः सङ्गमाद् व्यति-रिक्तः, इत्यन्तरेऽपि, उपायः काटो न दृश्यते नावलोक्यते । अन्या भवत्याः मग्नेलगाद् द्वितीया प्रतिक्रिया विक्रिस्ता नोपलभ्यते न ज्ञायते । अन्यत् शरणं रचकं नास्त्येव न दृश्यते । अन्या गतिः प्रतीकारोपा-यान्तरं नास्ति न विद्यते । अकथ्यमाने तस्मिन्प्रतिपादनाने महान् बहुः अनयोपनिपातो विरुद्धपत्तिरिति जायत उच्यते निम्नप्राणविनाशसम्भवादित्याशयः । प्राणपरित्यागेनापि जीवितव्यावरोपेनापि सुहृद-सवः मित्रस्य प्राणाः रक्षणीयाः रक्षया इति अस्माद्धेनोः कथयामि प्रतिपादयामि ।

इह यद्यपि 'अन्या गतिर्नास्ति' इत्यत्र गतिशब्दस्योपायायकत्वमेव व्याख्यानं समुचितम्, तथा-सति 'अपर उपायो नास्ति' इत्यस्य पूर्वमभिहितव्येत्यर्थगतपुनरुक्त्यादेः समायति, यद्यपि-द्वयविषय-दनस्येव न दोषत्वमापादयति किन्तु गुणतामेवानाशयतीति न गङ्गाकलङ्कपङ्कजवाकाशः । तथा च दर्शने—

“.....कथितं च पदं पुनः । विहितस्यानुवाद्यत्वं विपादे वित्तये कृषि ॥” इति ।

अन्तीति । उपदगिनक्षेत्रेन प्रकटितमनुया नया भवत्याः तव मनश्च प्रत्यक्षमेव स पुण्डरीकः तथा निष्ठुरलक्ष्म कनिहित उक्तः अस्तीति सम्बन्धः । जानीदिति तदर्थः । वर्तमानसामर्थ्ये लया प्रयोगः । तथा तेन प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा तं पुण्डरीकं परित्यज्य त्यक्त्वा उपजातमन्तुः उपरुक्तोक्तः उत्सृष्ट-

यह संसार ! देखो, विशालने यह कैसा कनिर्वचनीय अलक्ष्य कार्यकारण किया है ! सर्वे अलक्ष्यके योग्य कितो कार्यही न करने पर भी ईश्वर कैसे अनुपपन्नो उपहासास्पद बना देता है । मेरी समझने नहीं आता है कि यह वत्कलवारणके अनुपपन्न है या अनावरणके योग्य है, किंवा अस्त्यके अनुपपन्न है अथवा उपरुद्ध घर्षोपदेशका बन्ध है । यह तो केवल अन्तर्विडम्बना इह है । किन्तु तुझे तो इस हृत्कलको अवश्य कहना है, अन्ती—इतना दूसरा योग्य उपाय नहीं है, अन्य कोई प्रतीकार समझने नहीं आता है, अन्य कोई उपाय नहीं है, अन्य कोई उपाय नहीं है, किन्ते नहीं करता है तो महाविपत्ति उत्पन्न होती है । अपने प्राण-परित्याग करके भी मित्रके प्राणोंकी रक्षा करनी चाहिये—इत्यादि कहता है । तुम्हारे सामने ही मैंने उल्लेख किया है कि निष्ठुर व्यक्त कहा था (उसे तुम जानती हो) इतने बाद उसे वही पर डोढ़ कर और क्रोधके कारण उपरुद्धपत्र भी करना छोड़

मगमम् । अपयातायाश्च भवत्यां मुहूर्त्तमिव स्थित्वा एकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्जात-
वितर्कः प्रतिनिवृत्त्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्राक्षम् ,
आसीच्च मे मनस्येवम्—‘किन्तु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन् गतो भवेत् , गतायाश्च
तस्यां लब्धचेतनो लज्जया न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम् ; आहोस्वित् कुपितः परित्यज्य
मां गतः, उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात्’ इत्येवं विकल्पयन् कश्चि-
त्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन द्रूयमानः पुनरचि-
न्तयम्—‘स कदाचिद्वैर्यस्त्वलनविनक्षः किञ्चिदतिष्ठमपि समाचरेत् । नहि किञ्चिन् न क्रियते
हिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्’ इत्यवधार्यन्वष्टमादरमकरवम् । अन्वेषमाणश्च यथा

कुसुमावचयः अहं मन्युनैव त्यक्तपुष्पचयनः तस्मात् प्रदेशात् स्यानात् अन्यप्रदेशं तदितरवनभागम्
भगमम् अवजम् । भवत्यां त्वयि अपयातायां गतायां मुहूर्त्तमिव षणमिव स्थित्वा अवस्थाय, इदानीं
साम्प्रतम् एकाकी अद्वितीयः अयं पुण्डरीकः किमाचरति किं विधत्ते इति सञ्जातवितर्कः उत्पन्नमन्देहः
प्रतिनिवृत्त्य परावर्त्य विटपान्तरितविग्रहः शास्त्राच्छादितशरीरोऽहं तं प्रदेशं स्थानं व्यलोकयम् अपश्यम् ।

यावदिति । यावत् यावत्समयं तत्र तस्मिन् स्थाने तं पुण्डरीकं नाद्राक्षं न व्यलोकयम्, मे मम मनसि
चित्ते एव वध्यमाणम् आसीत् तावदासीदित्यर्थः । ‘मदनस्य कामस्य परायत्ता अतीवाधीना चित्तवृत्तिः
मनोव्यापारः यस्य स तथोक्तः पुण्डरीकः तां कन्यकामेव अनुसरन् अनुव्रजन् किं गतः प्रयातो भवेत् ,
तस्यां कन्यकायां गतायां प्रयातायां सत्यां च, लब्धचेतनः प्राप्तचेतन्यः लज्जया प्रपया मे मम दर्शनपथम्
आलोकनमार्गम् उपगन्तुं प्राप्तुं न शक्नोति न समयो भवति; आहोस्वित् अथवा कुपितो मम भर्त्सनेन
क्रुद्धः सन् मां सत्वायं परित्यज्य विहाय गतः प्रस्थितः, उत अथवा मामेव अन्वेषमाणः वीक्षमाणः इतः
अस्मात् अन्यम् अपरं प्रदेशं स्थानं समाश्रितः अवलम्बितः स्यात् भवेत्’ इत्येवं विकल्पयन् नानाप्रकारां
कल्पनां विदधत् कश्चिःकालं कश्चित्समयम् अतिष्ठम् स्थितवान् ।

तेनेति । जन्मनः प्रभृति उत्पत्तिदिनमारभ्य अनभ्यस्तेन अपिरिचितेन षणमपि षणकालमपि तस्य
पुण्डरीकस्य तेन अदर्शनेन अनवलोकनेन द्रूयमानः सन्तप्यमानः पुनर्भूयः अहम् अचिन्तयं चिन्तितवान्-
‘स पुण्डरीकः, धैर्यस्य धृतेः स्खलनेन विलोपेन विलङ्घो लज्जितः सन् , कदाचित् कस्मिंश्चित्समये किञ्चित्
अनिष्टमपि उद्बन्धनादिकमवाञ्छिततममङ्गलमपि समाचरेत् व्यवहरेत् । ननु तथाविधो मनस्वी कथमवा-
ञ्छितं व्यवहरेदित्यन आह—नहीति । हिया लज्जया न क्रियते विधीयते एव किञ्चित् किमपि नहि विधत्
इत्यर्थः, अपि तु मयं विधीयत एवेत्यभिप्रायः । इह सामान्येन विशेषपरमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

तस्मात् कारणात् एकाकिनम् अद्वितीयं कर्तुं विधातुं न युक्तमुचितम्’ इत्यवधार्य एव पूर्वोक्त-
प्रकारेण निश्चित्य अन्वेषणं मार्गयितुम् आदरम् उद्योगम् अकरवं व्यदधम् ।

अन्वेषेति । अन्वेषमाणो मृग्यमाणश्चाहं यथा यथा तं पुण्डरीकं नापश्यं न व्यलोकयं तथा तथा

मैं उस स्थानसे दूसरे स्थानमें चला गया । तुम्हारे चले आनेके अनन्तर थोड़ी देर ठहर कर मेरे मनमें इसप्रकार
सन्देह उत्पन्न हुआ कि—‘इस समय पुण्डरीक अकेला क्या करता होगा ?’ यह जाननेके अभिप्रायसे मैं फिर लौट
कर एक वृक्षके अन्तरालमें छिप कर उस स्थानकी ओर दृष्टिपात करने लगा । किन्तु जिस समय उस स्थानमें मैंने
उत्तको नहीं देखा, उस समय मुझे इसप्रकार मनमें होने लगा कि—‘सम्भवतः, अत्यन्त कामाधीन-चित्त होकर वह
कहाँ उस कन्याके पीछे पीछे तो नहीं गया होगा ? अथवा उस कन्याके अपने घर चले-जानेके बाद चेतना आनेसे
लज्जाके कारण मेरे सामने उपस्थित होनेमें समर्थ नहीं हो सकता है, या कुपित होकर मुझे छोड़कर चला तो नहीं
गया होगा, किंवा मुझे ही अन्वेषण करता करता इस स्थानसे किसी दूसरे स्थानमें तो नहीं चला गया होगा’ इस
प्रकार मन ही मन नानाविध कल्पना करता करता मैं उस स्थानमें ही थोड़ी देर खड़ा रहा । जन्मकालसे ही एक
क्षण भी उनके साथ वियोग नहीं होनेका अभ्यास था, इसलिए तत्काल उसे न देखनेसे सन्नत होकर मैं फिरसे
चिन्ता करने लगा—‘कहाँ धैर्य-स्खलनसे लज्जित हो वह कुछ अनिष्ट आचरण भी न करे टाले ! क्योंकि—लज्जाके
कारण मनुष्य चाहे जो कुछ भी कर टालना है, इसलिये इसे अकेला रखना उचित नहीं है’ इसप्रकार मैं मन ही मन
स्थिर कर उसे अन्वेषण करनेके लिए चेष्टा करने लगा । ज्यों ज्यों अन्वेषण करने पर भी वह देखनेमें नहीं आया

यथा नापश्यं तम् , तथा तथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलता-
गहनानि, चन्दनवीथिकाः, लतामण्डपान्, सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्त-
दृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन् सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृत-
मय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम् ,
उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योग-
समाधिस्थमिव, निश्चलमपि स्ववृत्ताच्चलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितम्, सानुरागमपि

सुहृत्स्नेहकातरेण मित्रप्रीतिदैन्येन मनसा चित्तेन तत्तदशोभनम् उद्गन्धनादिकममङ्गलम् आशङ्कमानः
सन्दिग्धमानः तरुलतानां वृक्षवल्लीनां गहनानि वनानि, चन्दनवीथिकाः चन्दनवृक्षपङ्क्तीः लतामण्डपान्
सरसः सरोवरस्य कूलानि तीराणि च निपुणम् एकतानं यथा स्यात्तथा वीक्षमाणो विलोक्यमानः इत-
स्ततः समन्तात् दत्तदृष्टिः दत्ताञ्चलोकनोऽहं सुचिरं बहुसमयं व्यचरम् अभ्रमम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं सरःसमीपवर्तिनि सरोवरनिकटस्थाधिनि निरन्तरतया कुसुमेः सान्द्रतया
कारणेन कुसुममये प्रसूनै रचिते इव, मधुकर्तृनिरन्तरतया मधुकरमय इव भ्रमरमय इव, परमृतेनिरन्तर-
तया परभृतमय इव कोकिलै रचित इव, तथा मयूरैर्निरन्तरतया मयूरमय इव कलापिमय इव, अति-
मनोहरे नितान्तरमणीये वसन्तस्य मधुसमयस्य जन्मभूमिभूते उत्पत्तिस्थानस्वरूपे एकस्मिन् लतागहने
लतामयविपिने कृतावस्थानं विहितावस्थितिं तमहमद्राक्षमित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह प्रकृतविषये मयट्प्रत्ययविधानात् 'कुसुममय इव' इत्यादिचतसृगामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

उत्प्रेति । उत्सृष्टाः त्वदधीनत्वात् परित्यक्ताः सकलाः समस्ता व्यापारा अङ्गप्रत्यङ्गचेष्टादयो येन
तस्य भावस्तथा कारणेन, लिखितं चित्रितमिव, उत्कीर्णं प्रस्तरादिकं निस्तब्ध रचितमिव, स्तम्भितमिव
केनचित् जडोक्तमिव, उपरतमिव मृतमिव, प्रसुप्तं शयितमिव, तथा योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य यः
समाधिः अन्तिमाङ्गं केवलमर्थनिर्भासनरूपं तत्र तिष्ठतीति तमिव ।

इहापि 'लिखितमिव' इत्यारभ्य 'योगसमाधिस्यमिव' इत्यन्तं षण्णामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां मिथो
नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

निश्चलमिति । निश्चलं स्थिरमपि स्ववृत्तात् निजकर्तव्यात् चलितमिति विरोधः, प्रभ्रष्टमिति तत्प-
रिहारः । एकाकिनमसहायमपि मन्मथेन कन्दर्पेण सहायकेन अधिष्ठितमाश्रितमिति विरोधः मन्मथस्य
केवलं मनोवृत्तिस्वात्परिहारः । अनुरागेन रक्तिन्ना सह विद्यत इति सानुरागस्तमपि पाण्डुतां श्वेतताम्
आवहन्तम् आध्यानमिति विरोधः, सानुरागं प्रियतमायामासक्तमपीति तत्परिहारः । शून्यान्तःकरणमपि

त्यों त्यों सुहृत्स्नेहसे मेरा मन विह्वल हो गया, और उत्तके विषयमें नानाविध अमङ्गलकी आशङ्का होने लगी ।
वृक्षों और लताओंकी जुझमें, चन्दनवृक्षकी पङ्क्तियोंमें लतामण्डपों और सरोवरके तीर पर देखते देखते, पुष्पा-
पुष्करुपसे इतस्ततः भलीभाँति दृष्टिपात करता करता मैंने बहुत समय तक विचरण किया ।

उत्तके बाद सरोवरके निकटवर्ती एक अत्यन्त मनोहर वसन्त-कालकी जन्मभूमिके समान लताकुञ्ज
(लतामय वन) के मध्य में, जो सवन पुष्प होनेके कारण उत्त लतामय वनके पुष्पनिर्मितके समान, सवन भ्रमरोंके
कारण भ्रमरनिर्मितके समान असंख्य कोकिलोंके रहनेके कारण कोकिल-निर्मितके समान एवं बहुत मयूरोंके
रहनेके कारण मयूरनिर्मितके समान प्रतीत होता था, मैंने उसे बैठे देखा । अङ्गप्रत्यङ्गके स्पन्दनादि समस्त
व्यापारोंको भी परित्याग कर दिया था, इसलिए वह विचित्रके समान, क्षोदितके समान, स्तम्भित (स्तब्ध) के
समान, मरे हुएके समान, निद्रितके समान, एवं योग-समाधिस्थितके समान हो, ऐसा दीखता था । निश्चल होनेपर
भी वह अपने कर्तव्यसे चलायमान (परिभ्रष्ट) हो गया था, सहायशून्य होने पर भी कामदेव उत्तके साथ लगा

पाण्डुताभावहन्तम्, शून्यान्तःकरणमपि हृदयनिवासिदयितम्, तूष्णीकमपि कथितमदन-
वेदनातिशयम्, शिलातलापविष्टमपि मरणे व्यवस्थितम्, शापप्रदानभयादिवादत्त-
दर्शनेन कुसुमायुधेन सन्ताप्यमानम्, अतिनिष्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तः-
प्रविष्टैरिवासह्यमन्तापसन्त्रासप्रलीनैरिव मनःक्षोभप्रकुपितैरिव उन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यी-
कृतशरीरम्, निष्पन्दनिमीलितेनान्तर्व्वलन्मदनदहनधूमाकुलिताभ्यन्तरेणोप पक्ष्मान्तर-विच-
रवान्तानेकधारमनवरतमीश्रणयुगलेन बाष्पजलदुर्द्धिनमुत्सृजन्तम्, आलोहिनीमघरप्रभा-

हृदयनिवासिदयितं मनोनिवासिवस्त्रममिति विरोधः, हृदये दयितानिवासस्य सत्त्वे तस्य शून्यत्वस्य विरु-
द्धत्वादित्यभिप्रायः, शून्यं विषयान्तरविचारवर्जितम् अन्तःकरणं हृदयं यस्य तमिति तत्परिहारः । तूष्णीं
शीलमस्येति तूष्णीकः तं मौनालम्बनमपि कथितो निरूपितो मदनवेदनायाः कामपीडायाः अतिशय
आधिक्यं येनेति मौनकथनयोरेकग्रसम्भवाभावाद्बोधः, कथितः शरीरस्तम्भादिना बोधित इति तापरि-
हारः । शिलातले प्रस्तरतले उपविष्टमासीनमपि मरणे व्यवस्थितं विदोषेणावस्थितमित्येकस्य युगपदधि-
ष्ठानद्वयवृत्तिव्ये विरोधः, व्यवस्थितं कृतनिश्चयमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येकविशेषण एव विरोधाभासः ।

शापेति । शापप्रदानस्य अभिसम्पातदानस्य भयात्रासादिव अदत्तदर्शनेन अदृश्यशरीरेणेत्यर्थः,
कुसुमायुधेन मदनेन सन्ताप्यमानं पीड्यमानम् । इह हेतुप्रेषा ।

अतीति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिष्क्रियतया हृदयनिवासिनीं मनःस्थायिनीं प्रियां दयितां
द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अन्तःप्रविष्टैरिव अन्तर्गतैरिव, असह्यसन्तापात् असोढ्यसंस्वरात् यः सन्त्रासो
भयं तेन प्रलीनैः लुब्धक्यितैरिव, तथा मनसो हृदयस्य क्षीमेण सखलनेन असन्मार्गप्रापणेनेत्यर्थः प्रकु-
पितैः क्रुद्धैरिव, स्वेषां घटुकालादेव नितान्तशिष्टत्वादित्याशयः, अत एव उन्मुच्य निजनिजस्थानं परि-
त्यज्य गतैः प्रंस्यतैः इन्द्रियैः करचरणादिभिः शून्यीकृतं परित्यक्तं शरीरं वपुर्यस्य तमिव विषमानम्,
अन्ययैवविधा निष्क्रियता न स्यादित्याशयः ।

इह 'अन्तःप्रविष्टैरिव' इत्यादयस्तिष्ठो वाच्याः क्रियोप्रेषाः, 'शून्यीकृतम्' इत्यत्र च शरीरशून्यी-
करणोपेक्षणादिवादिप्रयोगासत्त्वाच्च प्रतीयमाना क्रियोप्रेषा, इत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निष्पन्देति । निष्पन्दं निष्क्रियं च तत् निमीलितं मुद्रितञ्चेति तेन तादृशेन, अत एव अन्तरभ्यन्तरे
उज्ज्वलतः सन्दीप्तस्य मदनदहनस्य कामाग्नेः धूमैः आकुलितं व्याप्तम् अभ्यन्तरम् अन्तर्यस्य तेनेव विद्य-
मानेन, अन्तर्धूमग्याप्तौ लोचनमुद्रणस्य प्राकृतिकावादिताशयः ईक्षणयुगलेन लोचनद्वयेन करणेन,
पक्ष्मान्तरविचरेभ्यः चक्षुर्लोममच्यभागोभ्यो वान्ता उद्गीर्णा अनेका विविधा धाराः प्रवाहा यस्य तत्,
बाष्पजलदुर्द्धिनम् अश्रुसलिलवृष्टिम् उत्सृजन्तं वर्णन्तम् ।

इह 'मदन एव दहनः' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, क्रियोप्रेषा चेत्ये-
तेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आलोहिनीति । हृदयं मानसं प्रदहतः प्रज्वलतः अग्नहाग्नेः मदनानलस्य ऊर्ध्वसंसर्पिणीम् उपरि-

धा (कामार्त्तं था), रक्तवर्णं होने पर भी पाण्डुवर्णं धारण किया था (तुम्हारे प्रति अनुरक्त हुआ था, एवं तुम्हारे
ही विरहसे पाण्डुवर्णं धारण किया था), उसका अन्तःकरण शून्य होने पर भी हृदयमें कोई प्रियजन वास करता
था (अन्तःकरणमें अन्य विषयकी चिन्ता नहीं थी, केवल तुम्हारी ही चिन्ता रहती थी), मौनावल्लन करते रहने
पर भी अत्यधिक कामवेदना प्रकट करता था (नानाविध भङ्गीद्वारा कामवेदना सूचित करता था), प्रस्तरखण्डके
ऊपर बैठे रहने पर भी वह नृत्युकी शरणमें था (निश्चय कर लिया था । शापप्रदानके भयसे हा मानो अष्टदह
कर कामदेव उसको सन्तप्त करता था, अत्यन्त निश्चल होने के कारण उसकी इन्द्रियों मानो हृदयनिवासिनीं
प्रियाकी देखनेके लिए अन्दर प्रवेश कर गई हों, असह्य सन्तापके भयसे ही मानो छिप गई हों अथवा मनका
असत्त्वयमें जानेके कारण क्रोधित होकर अपने अपने स्थानका परित्याग कर गई हों इत प्रकार उसका शरीर
मानो इन्द्रियोंसे शून्य दीप्तता था । निश्चल और मुद्रित (निचे हुए)—अन्तःप्रज्वलित कामाग्निके धूमसे
अभ्यन्तरमें मानो व्याकुल हुए—उसके नेत्रोंमेंसे नयनलोमके अन्तराल (दरीनी बीच) में होकर अस्तस्य

मनङ्गाग्नेः प्रदहतो हृदयम्^१ ऊर्ध्वसंसर्पिणीं शिखांमवाद्य निष्पतद्भिरुच्छुःसैस्तरलीकृताम-
त्रलताकुसुमकेशम्, वामकपोलशयनीकृत-करतलतया समुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्विम-नी-
कृतमच्छाच्छचन्दन-रसरचित-लालाटिकामिव लालाटदेशमुद्गहन्तम्, अचिरापनीत-पारि-
जात-कुसुम-मञ्जरी-कर्णपूरतयां सशेषं परिमलामोद-लोभोपसर्पिणा कलविरुतच्छलेन मदन-
सम्मोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपल्लवमिव श्रवणदेशं दधान-
नम्, उत्कण्ठा-ज्वर-रोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोमकूप-निपतितानां मदनशराणां कुसुमशर-शाल्य-

गामिनीं शिखां ज्वालामिव, आलोहिनीम् आरक्तम् अधरप्रभाम् ओष्ठशोभाम् आदाय गृहीत्वा निष्प-
तद्भिर्निःसरद्भिः उच्छ्वासैर्निश्वासैः करणैः, तरलीकृता आन्दोलिता आसन्नलतानां समीपवल्लीनां कुसुम-
केशराः पुष्पकिञ्चुका येन तम् ।

इह 'अनङ्गाग्नेः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'शिखामिव' इत्यत्र श्रौत्युपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभाव-
सङ्करः । केचित्तु — 'शिखामिव' इत्यत्र जात्युपेक्षामिति वदन्ति । 'आलोहिनीम्' इत्यत्र 'वणार्दनुदात्तात्तो-
पवात्' इत्यनेन ङीप् तरसन्निधोगेन तस्य नकारादेशश्च ज्ञेयः ।

वागेति । वामकपोलस्य सव्यगण्डस्य शयनीकृतं तत्पोकृतम् आश्रयीकृतमित्यर्थः करतलं वाम-
पाणितलं येन तस्य भावस्तया कारणेन, विस्तारितवामकरतले वामकपोलस्यापनेन वामकरनखरश्मीनां
भाले सञ्चरणादित्यर्थः, समुत्सर्पद्भिर्भाले समुद्गच्छद्भिः नखांशुभिः पुनर्भवरश्मिभिः, विमलीकृतं धवली-
कृतम्, अत एव अच्छाच्छेन आरयन्तविशदेन चन्दनरसेन मलयजद्रवेण रचिता निर्मिता ललाटिका
तिलकविशेषो यस्मिन् तमिव विद्यमानं ललाटदेशं मालप्रदेशम् उद्गहन्तं धारयन्तम् । इह तिलकविशेष-
निर्माणोत्प्रेक्षणादिक्रियोत्प्रेक्षा । 'पत्रपाश्या ललाटिका' इत्यमरः ।

अचिरिति । अचिरं सद्यः अपनीतः महाश्वेतायै समर्पणाय अपसारितः पारिजातकुसुममञ्जरीरूपः
मन्दारपुष्पवल्लीरूपः कर्णपूरः श्रवणभूषणं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, सशेषः तत्कालेऽभ्यवशिष्टो
यः परिमलः सौरभं तस्य य आमोदः तदनुभवजप्रहर्षः तस्य लोभेन लिप्तया उपसर्पिणा निकटस्यापिना,
कलविरुतच्छलेन स्वीयमधुराव्यक्तशब्दव्याजेन, मदनस्य कामस्य संमोहनमन्त्रं वशीकरणमन्त्रं जपता
जापं विदधतेव विद्यमानेन, मधुकरकुलेन भ्रमरसमूहेन करणेन, सनीलोत्पलमिव सेन्दीवरमिव, सतमाल-
पल्लवमिव सतापिच्छकिसलयमिव विद्यमानम्, भ्रमरगणस्य नीलोत्पलतमालपल्लवसदृशतयाऽवगम्य-
मानत्वादित्याशयः । श्रवणदेशं कर्णप्रदेशं दधानं धारयन्तम् ।

इह 'कलविरुतच्छलेन मदनसंमोहनमन्त्रमिव' इत्यत्र सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा, 'सनीलोत्पलमिव'
'सतमालपल्लवमिव' इत्युभयत्र च गुणोत्प्रेक्षेत्यासां मिथो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

उत्कण्ठेति । उत्कण्ठया मदनौत्सुक्येन यो ज्वरः अन्तर्दाहः तेन ये रोमाञ्चाः पुलकाः तेषां व्याजेन
कपटेन, अङ्गलग्नं शरीरसंस्पर्कम्, प्रतिरोमकूपनिपतितानां प्रत्येकरोमकूपलग्नानां मदनशराणां काम-
बाणानां मध्ये ये कुसुमशराः प्रसूनलङ्गा बाणाः तेषां शल्यशकलनिकरम् अप्रसृज्यजालम्, विभ्राणं
दधानमिव, रोमाञ्चो नास्ति, मन्दे प्रतिरोमकूपं निपतितस्ते बाणा निर्गताः किन्तु निमग्नः अग्रस्रण्डस्तु
रोमकूपेषु लग्न इत्यभिप्रायः ।

धाराओंसे अविश्रान्त अश्रु-जलको वर्षा हो रही थी; हृदयको दग्ध करती मदनशिकी ऊर्ध्वगामिनी ज्वालाके समान
आरक्तवर्ण अधरको कान्तिको लेकर बाहर निकलते उच्छ्वासोंसे समीपवर्ती लताओंके पुष्प-केशर कन्थित हो
रहे थे; बाएँ हाथके ऊपर बायाँ कपोल रखने के कारण ऊर्ध्वगामी निर्मल नख-किरणोंसे निर्मल ललाटदेश मानो
अतित्वच्छ चन्दन-रसके तिलकसे शोभित था; थोड़ी ही देर पहले कानमेंसे पारिजात-पुष्पकी मञ्जरी हवासे बानेसे
उसको बची हुई सुगन्धके लोभसे आकृष्ट हुए भ्रमरगण उपस्थित होकर अत्यन्त मधुरध्वनिके व्याजसे मानो कान-
देवका सम्मोहन मन्त्र जप करते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो उत्तने कानमें नील-कनक अथवा तमाल-
पल्लव धारण किया हो; उत्कण्ठाके सन्तापमें हुए रोमाञ्चके व्याजसे मानो प्रत्येक रोमकूपमें निपतित कामदेवके

शकल-निकरमिवाङ्गलानं विभ्राणम्, दक्षिणकरेण च स्फुरित-किरणनिकरौ करतल-स्पर्श-सुख-कण्टकितामिवमुक्तावलीमिविनयपताकामुरसि धारयन्तम् ; मदनवशीकरणचूर्णेनेव कुसुम-रेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव संक्रामयद्भिरासनैरनिलचलितैः अशोकपल्लवैः स्पृश्यमानम्, सुरतामिपेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तवकमधुशीकरैर्वनश्रियाभिपिच्यमानम्, अलिनिवह-निपीयमान-परिमलैरुपरि पतद्भिश्चन्पककुड्मलैस्तत्तशरशक्यकैरिव सधूमैः कुसुम-

इहापि सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा । ननु कामदेवस्य पुष्पयागत्वेनैव प्रसिद्धिः, तदतिरिक्तशरागामश्रुत-त्वात् ; तथा च सति 'मदनशरागाम' इत्यत्र शरपदेन प्रसिद्धकुसुमशरागामेव ग्रहणोपपत्तौ पुनः 'कुसुम-शरे'त्यस्योपादानेनाधिकपदत्वदोषप्रसक्तिरिति चेत् ? सत्यम्, तद्वारणाय तत्पदपरित्यागस्यैवौचित्या-दिति सुधीभिराकलनीयम् ।

दक्षिणेति । द्विज्जेति शार्धः । दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन, उरसि वक्षसि, स्फुरितः प्रदीप्तः किरण-निकरः रश्मिसमूहो यस्याः ताम्, अन एव करतलस्य पाणितलस्य स्पर्शेन संयोगेन यत् सुखम् आनन्दः तेन कण्टकिनां सज्जातपुलकामिव विद्यमानाम्, रश्मिसमूहस्य रोमाञ्चवद्वगतेरित्याशयः, तथा अवि-नयस्य मदनवेशरूपदुर्व्यवहारस्य पताकां वैजयन्तीमिव विद्यमानां मुक्तावलीं भवदीयं हारं धारयन्तं दधानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा 'करतलस्पर्श-सुखकण्टकितामिव' इत्यत्र वाच्या क्रियो-त्प्रेक्षा, 'अविनयपताकाम्' इत्यत्र प्रतीयमाना जात्युत्प्रेक्षेत्यासामङ्गाङ्गिभावमङ्कारः ।

नदनेति । तदभिः वृक्षैः कर्तृभिः, मदनस्य कामदेवस्य वशीकरणचूर्णेनेव लोकसंमोहनकारकचूर्णेनेव कुसुमरेणुना पुष्पधूलिना करणेन आहन्यमानं शरीरोपरि निक्षेपात्ताड्यमानमिव ।

इह 'वशीकरणचूर्णेनेव' इत्यत्र वाच्या जात्युत्प्रेक्षा, 'आहन्यमानम्' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावमङ्कारः ।

अनेति । आसनैः सन्नीपस्यायिभिः, अनिलचलितैः पवनान्दोलितैः आत्मरागां स्वकीयलौहित्यमेव रागमनुरागं संक्रामयद्भिः पुण्डरीके सञ्चारयद्भिरिव विद्यमानैः अशोकपल्लवैः वज्रलुक्सिलयैः स्पृश्यमानं सहृदयमानम् ।

इह लौहित्यरागयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेपेगामेदारोपादिशयोक्तिः, 'संक्रामयद्भिरिव' इत्यत्र क्रियो-त्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावमङ्कारः ।

सुरतेति । वनश्रिया अरण्यलक्ष्म्या कन्या सुरतामिपेकसलिलैरिव मम्मोगराज्यामिपेकजलैरिव, अभिनवा नूतना ये पुष्पस्तवकाः प्रसूनगुच्छाः तेषां मधुशीकरैः मकरन्दकणैः करणैः, अभिपिच्यमानम् अभिपेकविषयीक्रियमागमिव ।

इहापि वाच्या जात्युत्प्रेक्षा, अन्या नु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावमङ्कारः ।

अलिनिवहेति । कुसुमशरेण पुष्पयागेन कामनेत्यर्थः, कर्त्रा, सधूमैः अग्निसंयुतत्वाद् धूमयुतैः कुड्मु-लोपरिस्थमनुत्तरसाहस्यवगमायैतद्विशेषणम्, नतशरशक्यकैरिव अग्निममेतन्वीचयाणात्रैरिव विद्यमानैः, चक्रककोरकपीतवसाधस्यावगमाय तमेतिपदम्, अलिनिवहेन मधुकरगणेन निपीयमानाः मयहुमानम्-तुभ्यमानाः परिमलाः सौरभागि धेपां तैः, पुण्डरीकस्यैवोपरि पतद्भिः निपतद्भिः चम्पककुड्मलैः हेम-

कुसुम-वर्णिका अम्रमाग (नैज) वरु कद्र पर धारण कर रहा था; उक्तने दक्षिण हाथमे जानों पर मुक्तावलीको रख लिया था, चतुर्दिक् उक्त्यो किरणों पैल जलिते प्रतीत होता था कि नानो कर-तल-स्पर्शमे, सुन्दरे वरु रोमाञ्चिव हो गई हो. एवं अन्यान् आवरणकी पताका के समान देखनेमें आ रही हो; मधुसूद, कामदेवके वशीकरण चूर्णेने समान करने पुष्प-रेणु द्वारा नानो उत पर आवृत करते थे; सन्नीपवर्ती वायुसन्निव अशोक-पल्लव मानों (उक्तके शरीर पर) कन्या राग सञ्चारित करते करते ही उक्तन् तपसे करते थे; नन्यज्जी रचिराज्यमें अभिपेक करनेके वरुके समान अभिनव पुष्पके गुच्छोंके मधुकरने नानो उक्त्यो अभिपिच्य करती (गान करती) थी । नौरनके लोमने अनरण्य जित पर बैठे थे ऐसी चन्दा-मूळ की कलिया उक्तके शरीर पर पट्टी थी, जिनके देना प्रतीत होता था कि नानो कामदेव उत की हुई धूमसंयुक्त अग्निमय करने बानों की नोकों से उते प्रहार

१. स्फुरितनलकिरणनिकरम् । २. अनेति । ३. वनश्रुतस्त्वैरिव ।

शरेण ताड्यमानम्, अक्षिवहल वनामोद-मत्त-मधुकर-निकर-भङ्गार-निस्वनैः^१ हुङ्कारैरिव दक्षि-
णानिलेन निर्भर्त्स्यमानम्, मदकल-कोकिल-कुल-कोलाहलैर्वसन्त-जय-शब्द-कलकलैरिव-मधु-
मासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुरतया परिगृहीतम्, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव
क्रशिमानमागतम्^२, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिव, अदृष्टपूर्वमिव,
अपरिचितमिव, जन्मान्तरमिश्रोपगतम्^३, रूपान्तरेणैव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूता-
धिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव छलितमिवान्धमिव बधिरमिव मूकमिव विलासमय-
मिव मदनमयमिव, परायत्तचित्तवृत्तिम्, परां कोटिमधिरूढं मन्मथावेशस्य, अनभिज्ञेय-

पुष्पकमुकुलः ताड्यमानमिव आहन्यमानमिव । उक्तालङ्कारः ।

अतिवहलेति । दक्षिणानिलेन मलयमारुतेन कर्त्रा, हुङ्कारैरिव भर्त्सनचोषकस्वीयहंशब्दैरिव, अति-
वहलेन अत्यधिकेन वनामोदेन काननसौरभेण मत्तस्य मदविह्वलितस्य मधुकरनिकरस्य अमरसमूहस्य
सङ्घारनिस्वनैः सङ्घारलक्षणशब्दैः करणैः, निर्भर्त्स्यमानमिव तिरस्कारपूर्वकं भाष्यमाणमिव ।

इह हुङ्काराणां शब्दत्वेन गुणत्वादाया वाच्या गुणोत्प्रेक्षा द्वितीया तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षेयु-
भयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदकलेति । मधुमासेन चैत्रमासेन कर्त्रा, वसन्तस्य समयस्य जयशब्दकलकलैरिव मदकलस्य-
मदमत्तस्य कोकिलकुलस्य परमृद्गणस्य कोलाहलैः कलकलैः करणैः, आकुलीक्रियमाणम् अधिरीक्रिय-
माणम् । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रभातेति । प्रभातचन्द्रः प्रातःकालीनशशी तमिव पाण्डुरतया परिगृहीतं शरीरे अवलम्बितम् ।
निदाघे ग्रीष्मसमये यो गङ्गायाः प्रवाहः तमिव, क्रशिमानं कुशत्वम् आगतं प्राप्तम् । अन्तर्गतः अभ्यन्तरे
प्राप्तः अनलोऽग्निः मदनानलश्च यस्य तम्, चन्दनविटपमिव मलयजशाखांमिव म्लायन्तं ग्लानतां
प्रजन्तम् । इह प्रतिविशेषण एव पूर्णोपमा ।

अन्यमिति । अन्यमिव पूर्वस्माद्भिन्नमिव, अदृष्टपूर्वमिव अनवलोकितपूर्वमिव, अपरिचितमिव
असंस्तुतमिव, जन्मान्तरं भवान्तरम् उपगतमिव प्राप्तमिव, तथा रूपान्तरेण परिणतमिव ।

इहाद्यास्तित्तो जायुत्प्रेक्षाः । अन्ययोस्तु प्रत्येकं क्रियोत्प्रेक्षा ।

आविष्टमिति । आविष्टं ढाकिनीप्रभृतिभिरभिभूतमिव, महाभूतैर्वेतालैः अधिष्ठितम् आश्रितमिव,
ग्रहैः पूतनाप्रभृतिभिर्दुष्टग्रहैः गृहीतं दृतमिव । उन्मत्तम् उन्मादरोगविकारयुक्तमिव । छलितं केनचित्
चञ्चितमिव । अन्धे गताक्षमिव, बधिरं श्रवणेन्द्रियरहितमिव, मूकम् अस्पष्टवाचमिव, विलासमयं विभ्रम
व्याप्तमिव, तथा मदनमयम् अनङ्गव्याप्तमिव ।

इह 'उन्मत्तमिव' इत्यत्र 'अन्धमिव' इत्यादिषु त्रिषु च प्रत्येकं गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, अवशिष्टेपु-
क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारो ज्ञेयः ।

परेति । परस्य जनस्य महाश्वेताया इत्यर्थः, आयत्ता अधीना चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यस्य तम्,

करता या, दक्षिण वायु अपने हुङ्कारके समान वनमेंसे निकलते प्रचुर सौरभसे मत्त हुए मधुकरोंकी गुञ्जारसे मानो
भर्त्सना करते । फटकारते) थे; वसन्तकालके जयध्वनिके कोलाहलके समान, मदमत्त कोकिलगणके कोलाहलसे
चैत्रमास, उसको विह्वल कर रहा था; उस समय वह प्रभात-कालीन चन्द्रेखाके समान पाण्डुवर्ण (फीका)
दीखता था; ग्रीष्म-कालीन गङ्गा-प्रवाहके समान वह कुश हो गया था; अन्तःप्रविष्ट अग्निसे युक्त चन्दनवृक्षकी
शाखाके समान म्लान हो (कुन्हा) गया था; उसे देखने पर दूसरेके समान, पहले जिसे कभी नहीं देखा है
ऐसे व्यक्तिके समान एव अपरिचितके समान प्रतीत होता था, और वह मानो प्राप्त किया था, रूपान्तरमें परिणत
हुआ था, ढाकिनी आदि उसके अन्दर प्रवेश कर गई थी, महाभूतोंसे अधिष्ठित हो गया था, पूतनाप्रभृति किन्हीं दुष्ट
ग्रहोंसे प्रसित हो गया था, और वह उस समय उन्मत्तके समान, प्रतारितके समान, अन्धके समान, बधिरके समान,
मूकके समान एवं विलासितामय और काममयके समान प्रतीत हो रहा था; उसकी चित्तवृत्ति पराधीन हो गई थी, एवं

पूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्गीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदये-
नाचिन्तयन्-‘एवं नामायमतिदुर्विपह्वेगः मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरम्
अप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थी भवेदेवंविधो ज्ञानराशिः । अहोवत महश्चित्रम्,
तथा नामायमाशैशवाद्धोरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषाञ्च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीय-
चरित आसीत् । अद्य तु इतर इव परिभूय ज्ञानम्, अवगणय्य तपःप्रभावम्, उन्मूल्य
गन्भीर्यम्, मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलित’मिति ।

उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्य ‘अंसदेशावसक्तपाणिः तमनु-

मन्मथवेशस्य मदनावेशस्य परां कोटिम् अन्तिमामवस्थाम् अधिरुद्धम् आरुद्धम्, अनभिज्ञेऽहदन्तया
अभियोद्धुमशक्यः पूर्वाकार आघातितिर्यस्य तम्, तं पुण्डरीकम् अहम् अद्रापम् अपश्यम् ।

अपगतेति । अपगतनिमेषेण निर्निमेषेण चक्षुषा नेत्रेण, सा तथोक्ता प्रतिपादितरूपा अवस्था यस्य
तम्, चिरं बहुकालम् उद्गीक्ष्य विलोक्य समुपजातः समुत्पन्नो विषादः खेदो यस्य सः वेपमानेन त्रासात्
कम्पमानेन हृदयेन चेतसा अचिन्तयन् चिन्तामकरवम् ‘एवं नाम इत्यभूतः, अतिदुर्विपहो नितान्त-
दुःसहो वेगो यस्य तादृशः अयं मकरकेतुः कामः, येन कारणेन अनेन मकरकेतुना, जगनेनैव जगकालेनैव
अयं पुण्डरीकः ईदृशम् एवंविधम् अवस्थान्तरं दशान्तरम् उपनीतः प्रापितः ।

उक्तविपर्यये असम्भवं दर्शयति—कथमिति । एवंविधः एतादृशः ज्ञानराशिः ज्ञानसमूहः एकपदे
सहसा एवम् अनेन प्रकारेण कथं व्यर्थी भवेत् निरर्थकी भवेत् । इह सम्भावनायां लिङ् । अहो वतत्येकमेव
पदं विस्मयविषादसूचकमव्ययम् । महश्चित्रं महदाश्चर्यम् । तथा नाम तेन प्रकारेण, अयं पुण्डरीकः आशै-
शवात् आघातपात् धीरप्रकृतिः स्थिरस्वभावः, अस्खलितवृत्तिः सन्मार्गादपरिभ्रष्टचरित्रः मम कपिलस्य
अन्येषां मुनिकुमारकाणां तपस्विबालकानां स्पृहणीयचरितम् अभिलषणीयचरित्रम् आसीत् अभूत् ।

अवेति । तु किन्तु, अद्य मन्मथेन कामेन ज्ञानं बोधं परिभूय विजित्य विलोप्येत्यर्थः, तपःप्रभावं
तपोमाहात्म्यम् अवगणय्य अवज्ञाय, तथा गम्भीर्यम् अनन्यथाविधेयप्रकृतिम् उन्मूल्य उच्छेद्य, इतरः
साधारणलोक इव जडीकृतः मूढतां नीतः, येन हि सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्खलितं सन्मार्गादपरिभ्रष्टं
यौवनं तारुण्यं संसारे दुर्लभं दुष्प्राप्य, सुतरां मन्मथेनैव विधातुं शक्यत इत्याशयः । इतिपदस्य
‘अचिन्तयन्’ इत्यनेन पूर्वेण सम्बन्धः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

उवेति । अपि चेति चार्थः । उपसृत्य समीपमागत्य तस्मिन्नेव पूर्वनिर्दिष्ट एव शिलातलैकपार्श्वे प्रस्तर-
तलभागे समुपविश्य समवस्थाय अंसदेशे पुण्डरीकस्य स्कन्धभागे अवसक्तः सलग्नः पाणिः करो यस्य स

वह कामवेशकी चरन सीमा पर पहुँच गया था और उसकी पदलेकी आकृति धोवी भी पहचानमें नहीं जाती थी ।

ऐसी दशामें उसको निर्निमेष नयनसे (एतद्भक्त) बहुत देर तक देख कर मुझे बहुत विषाद हुआ; एवं मेरा
हृदय कानने लगा; उस समय मैं चिन्ता करने लगा—‘इस प्रकारका स्वरूप वास्तवमें अत्यन्त-असह्य-वेगशाली
कामदेवता है; क्योंकि—उस (काम) ने एक क्षणमें ही इसकी ऐसी दुरशा कर डाली है कि उससे बचनेका
उपाय नहीं ! नहीं तो, इस प्रकारकी ज्ञान-राशि एक साथ क्यों व्यर्थ हो गई ! आह ! क्या ही आश्चर्य है !
वास्तवकालमें ही इसकी धीर-प्रकृति और अस्खलित (अखण्डित) चरित्र था कि मेरे और अन्यान्य मुनिकुमारोंकी
इसके चरित्र जान्टनीय थे । किन्तु उसे ही आज कानदेवने ज्ञानका पराभव कर, तपःप्रभावकी अवहेलना कर
और गम्भीरका नाश कर साधारण मनुष्योंके समान रते मोहान्तर कर (जड़ बना) दिया है ! क्योंकि—सभी
प्रकारने ही सन्मार्गसे परिभ्रष्ट न हुआ हो, इस प्रकारका यौवन संसारमें दुर्लभ है ।’

उसके बाद मैं समीपमें जाकर उसी प्रस्तरखण्ड (शिलातल) के किनारे पर बैठ, उसको स्कन्धदेशमें

१. अतिदुर्विपह्वेगः ।

२. अवदशान्तरप्रकारम् ।

३. चित्तवृत्तिः ।

४. अद्य तु ।

५. अंसावसक्तपाणितलम् ।

न्मीलितलोचनमेव 'सखे ! पुण्डरीक ! कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसम्मी-
लनाङ्गनमिव कथमपि प्रयत्नेन अनवरतरोदनवशात् समुपजातारुणं भावमश्रुजलपूर्वप्लावि-
तम् उत्कुपितमिव सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायं चक्षुस्मील्य मन्थर-
मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य माम् आयततरं निश्चस्य लज्जाविशीक्ष्यमाणविरलाक्षरं
'सखे ! कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैः अवदत् !
अहन्तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयम्, तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो
यावच्छक्तिः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याव्रवम्—'सखे पुण्डरीक ! सुविदिन-

तयोक्तः सन्, अनुन्मीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य तमेव, तं पुण्डरीकं 'सखे पुण्डरीक' मित्र पुण्ड-
रीक ! इदं तव दृश्यमानस्वरूपम् ? कथय निवेदय' इति एवम् अपृच्छं प्रश्नमकरवम् ।

अथेति । सुचिरसंमेलनात् बहुकालं यावन्मुद्रणात् लग्नमिव मिथः संसक्तावरणयुगलमिव, कृच्छ्रे-
णोन्मीलनादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं यद्रोदनमश्रुपातस्तद्वशात् समुपजातः समुत्पन्नः अरुणभाषो
लौहित्यं यस्य तत्तादृशम् अश्रुजलस्य रोदनजनितनयनाम्बुनः पूरेण ओषेन प्लावितम्, उत्कुपितमिव
उरकोपो नेत्ररोगविशेषस्तद्युक्तमिव लौहित्यादित्याशयः । सवेदनमिव सव्ययमिव, कृच्छ्रेणोन्मीलनादि-
त्याशयः । स्वच्छांशुकेन निर्मलसूक्ष्मवस्त्रेण अन्तरितम् आच्छादितं यत् रक्तकमलवनं रक्तपङ्कजाख्यं
यस्य छाया इव छाया कान्तिर्यस्य तत्तादृशम्, 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः । चक्षुर्नत्रं कथमपि
प्रयत्नेन महतोद्योगेन उन्मील्य विमुद्रय, मन्थरमन्थरया नितान्तालसया दृष्ट्या वीक्षणेन सुचिरं बहु-
कालं मां विलोक्य दृष्ट्वा, निश्चस्य दीर्घोच्छ्वासं विधाय, आयततरं नितान्तदीर्घं यथा स्यात्तथा लज्जाया
प्रपया विशीर्यमाणानि अस्फुटसुदीर्यमाणानि विरलानि अक्षरानि च अक्षराणि वर्णा यत्र क्रियायां तद्
यया स्यात्तथा, 'सखे कपिञ्जल वयस्य कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि ज्ञातोदन्तोऽपि मां किं पृच्छसि किं
प्रश्नं करोमि' इति एवं शनैः शनैः मन्दं मन्दं कृच्छ्रेण कष्टेन अवदत् अवोचत् ।

इह 'लनमिव' 'उत्कुपितमिव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'सव्ययमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।
'स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायम्' इत्यत्र लुप्तोपमा । अश्रुजलपूर्वप्लावनसादृश्यनिरूपणाय 'स्वच्छां-
शुकान्तरिते'ति विशेषणमिदम् । अनुचितार्थत्वदोषपरिहाराय वनपदस्यानिवेश एव युक्त इत्यालोचकाः ।

अहमिति । तदवस्थयैवेत्यतः पूर्वं यद्यपीतिपदं निवेशनीयम् । तु किन्तु अहं कपिञ्जलः तदाकर्ण्य
तच्छ्रुत्वा, अयं पुण्डरीको यद्यपि तदवस्थयैव ममोपदेशमात्रेणैव अभिलषितां दयितां विनेत्यर्थः, नास्ति
प्रतीकारः प्रतिक्रिया उपशम इत्यर्थः यस्य स तयोक्तो विकारो यस्य स तादृशः संज्ञातः । तथापि सुहृदा
मित्रेण असन्मार्गप्रवृत्तः असाधुपथानुगः सुहृद् यावच्छक्तिः यथाशक्ति, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन निवार-
णीयः प्रतिनिषेधनीय इति एवं मनसा हृदयेन अवधार्य निश्चित्य अव्रवम् अवोचम्—

'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परिमात्मनि । चित्ते धृती च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च ॥' इति वरणिः ।
सख इति । एतन्मम सुविदिनं सुज्ञातम् । इदं वक्ष्यमाणमेव पृच्छामि जिज्ञासां करोमीत्यर्थः ।

करतल रस कर मुद्रित नयनावस्था (आंख मिट्टी) होने पर भी उल्लेख नैने पूछा—'मित्र पुण्डरीक ! कहो तो
सही आपको यह क्या हुआ है ?' उक्त के बाद वे बहुत देर तक मुद्रित (बन्द) रखनेके कारण ऊपरके दोनों
चर्मावरण मानो परस्पर संलग्न (चिपक) हो गई हैं, ऐसी अवस्थान्तर रदन करनेसे रक्तवर्ण, अश्रु-जलके प्रवाहमें
दूबी हुई, अत एव प्रतीत होनी थी कि सूजी हैं अथवा व्यथा पाती हैं, ऐसी निर्मल मूखबलसे आच्छादित रक्त-
कमल-वनके समान सौन्दर्य-सम्पन्न, किन्तु प्रत्यारसे यत्पूर्वक अपनी आंखें खोल कर, अत्यधिक लम्बी साँस
लेकर अत्यन्त मन्थर (अलसयुक्त) दृष्टिसे बहुत देर तक मुझे देख कर, लज्जाके कारण दृष्टे दृष्टे अन्द अक्षरोंसे
बीरे धीरे दृष्टपूर्वक अस्फुट कहने लगे—'मित्र कपिञ्जल ! तुम सब समाचार जान कर भी मुझसे क्या पूछते हो ?'
यह सुनते ही उसकी अवस्था देख कर मुझे प्रतीत हुआ कि यद्यपि केवल मेरे उपदेश से ही इसके असाध्य नदन-
विकारका उपशम हो नहीं सकता, तथापि एक मित्र की अस्तित्वपूर्ण गमन करते देख कर, दूतरे मित्रकी चाहिए कि
उत्ते यथाशक्ति प्रयत्न करके रोके । यह स्थिर विचारकर मैंने कहा—'मित्र पुण्डरीक ! यह समाचार मैं मली माँति

१. अहमनुन्मीलित... । २. आलसमिव । ३. उपजातारुणभावम् । ४. पटल... । ५. उत्कुपितम् ।
६. क्वचित् द्विरुक्तिर्नास्ति । ७. निःश्वस्य । ८. क्वचित् 'विरल' इति पदं नोपलभ्यते । ९. क्वचित् द्विरुक्तिर्नास्ति ।

मेतत्' मम, केवलमिदमेव पृच्छामि—यदेतदारब्धं भवता, किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्माज्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्वो नियमप्रकारः । कथमेतद् युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम्, किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा ? । कथय किम्^१ अप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानेमात्मानं नावबुध्यसे ? मूढो हि मन्दनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः ? । स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावन^२सिञ्चति, कुत्रलयमालेति निश्चिन्तयित्वा मालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते, रत्नमिति^३ ज्वलन्तमद्भारमभिसृष्टाति, मृणालमिति

भवता त्वया । आरब्धं प्रस्तुतम् । गुरुभिः हिनाहितप्राप्तिपरिहारोपदेशकैः उपदिष्टं पठितमित्यर्थः । धर्मशास्त्रेषु मन्वादिस्मृतिषु पठितम् अधीतम् । धर्माज्जनोपायः पुण्योपाजनप्रकारः । तपसां तपश्चर्याणाम् अपरो भिन्नः प्रकारो भेदः स्वर्गगमनमार्गः देवलोकप्राप्तिपथः । व्रतरहस्यम् आरब्धव्रतविषयेऽप्रकाशनीयो नियमविशेषः । मोक्षप्राप्ती मुक्तिलाभे युक्तियोंगविशेषः । अन्यः अस्माभिरज्ञातो नियमप्रकारो व्रतानुष्ठानभेदः । प्रागपि कपिञ्जलेनैवं प्रायमेव कथितम् ।

कथमिति । एतत् कामिनीमन्मथरूपमाचरणं मनसापि हृदयेनापि चिन्तयितुं भवतस्तव कथं युक्तम् उचितम् अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । आख्यातुं स्वच्छन्देन कामिनीं तद्विषयं वा आलपितुम्, ईषितुं स्वच्छन्देन कामिनीम् अवलोकितुं किं पुनर्वक्तव्यम् अपि तु किमपि नेत्यर्थः, सर्वस्मिन् स्थले ब्रह्मचर्यव्रतपालनत्वादित्याशयः ।

कथयेति । अप्रबुद्ध इव अज्ञानीव । मन्मथहतकेन पापकारिणा कामेन उपहासास्पदतां परिहासस्थानतां नीयमानं प्राप्यमाणं नावबुध्यसे न जानासि ? ननु मन्मथव्यथया प्रज्ञालोपात् नाहमवजानामीति चेत्तमाह—मूढ इति । हि निश्चितम्, मूढो मन्दबुद्धिः मन्दनेन कामेन आयास्यते पीड्यते, न पुनस्स्वरसदृशः प्रबुद्ध इत्यभिप्रायः ।

केति । प्राकृतजनैः अज्ञातैः बहुमतेषु आदृतेषु, विषयेषु स्रक्चन्दनवनितादिभोग्येषु, भवतस्तव का वा सुखाशा आनन्दतृष्णा अपि तु कापि नेत्यर्थः, तत्सुखस्यापातरमणीयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्परमवदित्यभिप्रायः ।

त इति । यो मूढो हिताहितज्ञानरहितो लोकः, अनिष्टानुबन्धिषु अधर्मवर्लेशाद्यनर्थोपादकेषु विषयोपभोगेषु स्रक्चन्दनकामिन्यादिसम्भोगेषु सुखबुद्धिम् आनन्दोत्पादकत्वज्ञानम् आरोपयति करोति, स खलु लोकः धर्मबुद्ध्या इदं पुण्यकृत्यमिति धिया विपलतावनं विषवल्लीविपिनं सिञ्चति सलिलेनेति शेषः । कुत्रलयमाला इन्द्रवरखक् इति धिया, निर्गतो, निःसृतः त्रिशतः अङ्गुलीभ्यः त्रिंशदङ्गुलीभ्योऽधिकपरिमाण इति निश्चिन्तः खड्गः स लता वल्लीव लम्बमानत्वात्ताम् आलिङ्गति आश्लिष्यति, कृष्णागुरोः काकतुण्डस्य धूमलेखा दहनकेतनपङ्क्तिरिति बुद्ध्या कृष्णसर्पं दुर्धर्षभुजङ्गविशेषम् अवगूहते परिष्वजते

जानता हं, परन्तु मैं केवल इतना ही पृच्छता हूँ कि यह जो घटना आपने आरम्भ किया है उसे क्या गुरने उपदेश दिया है ? या धर्मशास्त्रमें पढ़ा है ? अथवा यह धर्म एकत्रित करनेका साधन है ? किंवा किसी प्रकारकी तपस्या है ? या यह स्वर्गमें जानेका मार्ग है । अथवा यह आरम्भ व्रतका कोई गोपनीय नियम है ? किंवा मुक्ति-प्राप्ति करनेके लिए यह एक प्रकारका योग है ? अथवा व्रताचरणका कोई अवान्तर भेद है ? आपको इस विषयकी मनमें चिन्ता करना भी क्या उचित है ? स्त्रियोंके साथ आलाप करने किंवा उन्हें देखनेके विषयमें तो कहना ही क्या है ? क्या अज्ञानीके समान, आप यह नहीं जानते कि यह दुराचारी कामदेवने आपको उपहासास्पद बना दिया है ? कान मूर्ख लोगोंको ही कष्ट देता है । साधुजनोंके निन्दित साधारण मनुष्योंके प्रिय इस प्रकारके विषयोंमें आपको सुखकी आशा क्या है ? जो मूढ जन परिणाममें दुःखदायी विषयोपभोगमें सुखकी अभिलाषा करते हैं वे, निश्चय ही धर्म समझकर, विष-लताके वनको सींचते हैं, नीलोत्पलां माला समझ कर खड्गलता (तलवार) का आलिङ्गन करते हैं, काळे अगुरकी धून-लेखा समझ कर भयङ्कर सर्पको पालते हैं, रत्न समझ कर जलते अद्भार (वदियुक्त काष्ठ) का

१. सुविदितं सत्यमेतन्मम । २. क्वचित् 'इयम्' इति पदं न विद्यते । ३. क्वचित् 'कथय किं' नित्यपि नावलोक्यते । ४. विपलता । ५. अवगूहति । ६. महारत्नमिति ।

दुष्टवारणदन्तमुसलम्' उन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यैः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषमतत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्बुधसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि ज्योतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम, धैर्यमवलम्ब्य 'निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः' इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपद्मान्तरालप्रवृत्तवाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ मामवलम्ब्यावोचत्—

(आविशति) । रत्नं मणिरिति धिया ज्वलन्तमङ्गारम् अग्निसहितं काष्ठम् अभिस्पृशति गृह्णातीत्यर्थः । तथा नृपालं कमलकन्दमिति धिया दुष्टवारणस्य अक्षिप्तकुपितगलस्य दन्तमुसलं दशनायोमम् 'अयोमो मुसलोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः । उन्मूलयति उत्पाटयितुं प्रवर्त्तते । परमार्थतोऽनिष्टपादकेषु सकृच्छन्दनविन्यादिसम्भोगेषु आनन्दोपादकतया ज्ञानाख्यासः । पुण्यध्यानया विपलतावनसेचनमिव परिणामे भीषणपलेशोपादक इत्थं सर्वत्राभिप्रायः ।

इह सकृद्विधं चिन्धप्रतिविग्नमावारोपणं विना वाक्यार्थसमन्वयाम्भवान्मालारूपा निदर्शना । तथा यच्छब्दान्वितवाक्यस्य पूर्वमेव पाठो ज्यायान् अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य निवारयितुं सर्वथा सम्भवात् ।

अधीति । अधिगतं ज्ञातं विषयतत्त्वं भोग्यवस्तुस्वभावो येन स तथोक्तः सक्षपि त्वम्, कस्मात्कारणात् खद्योतो ज्योतिरिङ्गणो ज्योतिः तदीयं तेज इव निर्वीर्यम् अहितनिवारणाभावात् शक्तिरहितम् इवं ज्ञानम् उद्बुधसि धारयसि । तथा च खद्योतो यथा निर्वीर्यं ज्योतिर्धारयति तथा त्वं निर्वीर्यं ज्ञानं धारयतीति स्पष्टमन्वयः, अत एव न भग्नप्रक्रमध्वम् । इह श्रौत्युपमा ।

अथ कथं शक्तिरहितमिदमिति ज्ञानमित्यत आह—यत इति । प्रबलः शक्तिशाली यो रजसः रजोगुणसम्भूतस्य कामस्य प्रसरो वेगः तेन कलुषितानि दूषितानि । तथा चोक्तं गीतायाम्—

'काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।' इति ।

पश्चान्तरे तु प्रबलस्य रजसो रेणोः प्रसरेण विस्तारेण कलुषितानि मलिनीकृतानि, स्वतोऽम्भः प्रसरणानि ज्योतांसि तानीव उन्मार्गप्रस्थितानि उत्पथप्रवृत्तानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि न निवारयसि निवारयितुं समर्थो न भवसि क्षुभितं कामोद्बुधितं मनश्चित्तं वा न नियमसि नियमयितुं निरोद्धुं समर्थो न भवसि, सुतरां तव शक्तिरहितमिदं ज्ञानमित्यभिप्रायः । इह पूर्ववाक्ये पूर्णोपमा ।

कोयमिति । कोऽयमनङ्गो नाम नितान्ततुच्छ इत्याशयः । धैर्यं धीरताम् अवलम्ब्य आश्रित्य अयं पुरोदश्यमानो दुराचारी दुर्व्यवहारी निर्भर्त्स्यतां तिरस्क्रियताम्, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतः कथयत एव मे मम वचनं वाक्यम् आक्षिप्य समाप्तेः पूर्वमेव स्ववचनेन विच्छिद्य, प्रतिपद्मान्तराले प्रत्येकलोममध्ये प्रवृत्ता प्रत्यन्दिता बाष्पवेणिका नयनान्नुप्रवाहो यस्य तथोक्तं चक्षुर्नेत्रं प्रमृज्य प्रोक्ष्य करतलेन पाणि-सलेन पाणौ मामवलम्ब्य मम हस्तौ धृत्वेत्यर्थः अवोचत् अग्रवीत् ।

स्पर्श करते हैं, और नृपाल जानकर दुष्ट शयीके दन्तवर्ती मुसलका उत्पादन करनेमें प्रवृत्त होते हैं । समस्त विषयोका तत्त्व जानकर भी खद्योत (जुगुनू) के प्रकाशके समान निर्वीर्य ज्ञानको धारण करते हैं, क्योंकि—प्रबल रजोगुणजनित कामवेगसे दूषित एवं धूलके विस्तारसे कलुषित नदियोंके समान उत्पथगामी अपने इन्द्रियोंको आप दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकते, और क्षुभित (कामोद्बुधित) चित्तको भी निरुद्ध करनेमें समर्थ नहीं हो सकते ! यह कामदेव भी मला कुछ चीज है ! इतलिए धैर्य अवलम्बन कर इस दुराचारीकी भर्त्सना कीजिये । मैं इस प्रकार कह ही रहा था कि इतनेमें (पुण्डरीक) अपने वचनसे मेरे वचनमें बाधा देकर आँसोंमें से प्रत्येक रोओँके अन्तरालमें होकर गिरते अश्रुप्रवाहको अपने हाथसे पोंछकर और मेरा हाथ ।

‘सखे ! किं बहुनोत्तेन, सर्वथा सुस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुम-
चापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति
मनो वा वर्तते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा. यो वा शुभमिदं न शुभमि-
दमिति विवेक्तुमलम्, स खलुपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं
धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा, कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तित्यस्य सवः, दूरातीतः
खलुपदेशकालः, समतिष्ठान्तो धैर्यावसरः, गता प्रतिसंख्यानवेला, अतीतो ज्ञानावष्टम्भः

सख इति । मखे मित्र ! किं बहुनोत्तेन किं बहुमापितेन, सर्वथा सर्वप्रकारेण सुस्थोऽसि उपपात-
शून्योऽसि, अत एव धन्यस्त्वमित्यभिप्रायः । तथा येन हि आस्थां तालुगतदंष्ट्रायां विषं गरलमस्येति
आशीविषो विजातीयो भीषणो सुजङ्घः ‘आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्वो न जीवति’ इति तन्नाशनीटीका ।
तस्य विषवेगवत् गरलरयवत् विषमाणां दुःसहानां कुसुमचापस्य पुष्पचतुषः कामस्यैवार्थः । सायकानां
पागानां गोचरे दिश्ये न पतितोऽसि, तेन स्वया परस्य पुरुषस्य सम्बन्धे सुखम् अनायासे यथा स्याच्छा
उपदिश्यते उपदेशं दातु शक्यते, अन्यथा ममेव दशा भवेदित्यभिप्रायः ।

इह वृत्त्यनुपासः, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्रेयुषयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टः ।

इह हि चतुष्प्रकारा दशाः सम्भवन्ति जनानाम् । तत्र केचित् समर्थसकलेन्द्रियपालिनः, केचित्
जगद्भाववैपरीत्येन रोगादिना वा किञ्चिद्विकलेन्द्रियः, केचित् संशयाकुलाः, केचित् जगद्भावातिवैपरीत्यात्
रोगादेवां नितान्ताकर्मण्येन्द्रियः । तत्रादितश्चिदुपदेशौचित्यम्, चरमे तु सर्वथैवोपदेशानर्हत्वमिति
विभागं प्रदर्श्य निरूपयितुमाह—वत्तेति । इन्द्रियाणि चक्षुरादिनिजनिजपदार्थग्रहणयोग्यानि करणानि,
मनो वा सर्वयोत्पातरहितमिषाशयः । अनेकयोग्यसमस्तेन्द्रियशालिखमापममिहितम् । यो वा
जनः पश्यति, उद्देगेन पिच्छोपादियुक्तेन वा नयने किञ्चिद्विकले जातेऽपि येन केनापि प्रकारेणावलो-
यितुं समर्थो भवति, शृणोति वा उद्देगेन मलादिना वा श्रवणे किञ्चिद्विकले जातेऽपि केनापि प्रकारेण
श्रोतुं समर्थो भवति, श्रुतमवधारयति वा उद्देगेन जन्यचेष्टया वा चित्ते किञ्चिद्विकले जातेऽपि श्रुतं विष-
यम् अवधारयितुं समर्थो भवति । अनेन किञ्चित् विकलेन्द्रियशालिखममिहितम् । यो वा जनः, इदं कृत्यं
शुभं मद्गतम् अथवा न शुभम् इति—इति विवेकं विधातुम् अलं समर्थः, संशयानन्तरं कस्य-
चिदुपदेशे जाते हृत्पाशयः । अनेन संशयाकुलत्वममिहितम् । म खलु प्रदर्शितरूपस्त्रिप्रकारक एव जन
उपदेशयोग्यो वर्तते तरफलस्य तत्रैव सम्भवादित्याशयः । तु किन्तु मम पुण्डरीकस्य इदम् इन्द्रियो-
पलम्भादिकं विवेचनपर्यन्तं सर्वमेव, अतिदूरपतितम् । अतिदूरं गतम्, मदनावेशाक्षितान्ताकर्मण्येन्द्रिय-
तया तद्विद्यमानादिकलासत्वादित्याशयः । अनेन स्वस्य तुरीयरूपार्थं प्रतिपादितम् ।

तत्प्रयोजनं दर्शयति—अदेति । अवष्टम्भः सदाचरणाद्यनयनम्, ज्ञानं प्रयोधः, धैर्यं बाह्येन्द्रिय-
निरोधः, प्रतिसंख्यानं माधवसाधुविवेचनम्, इत्येषा कथा वाचा अद्यमिता अस्तमुपगता । एवम् अपर-
विधृता रक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि स्वयमवस्थिताः, असवः प्राणाः कथमपि तिष्ठन्ति मम शरीरे वर्तन्ते ।
अनेन सम्प्रति प्राणप्रयानेऽपि न हानिरिति ध्वनितम् । धैर्यस्य अक्षरः अवलम्बनसमयः समतिष्ठान्तो
व्यतीतः । प्रतिसंख्यानवेला साधवन्साधुविवेचनकालः गता दूरीभूता । ज्ञानस्य प्रयोधस्य अवष्टम्भसमयः

पण्ट कर वह मुझे कहने लगा—‘मित्र ! बहुत कहने से क्या लाभ ? तुम सब तरहसे स्वस्थ हो, क्योंकि—मग्न
सर्पके विषवेगके समान अस्त्र कानदेवके विषम बाणके लक्ष्य नहीं हुए हो, इसलिये हो अनायाससे दूसरोंकी
उपदेन देनेमें समर्थ हो । जिसकी इन्द्रियां जागृत हैं, चित्त ठिकाने हो, जो कबलोकन कर सकता हो, श्रवण
कर सकता हो कथवा सुनकर विचार कर सकता हो, जिवा जो ‘यह विषय अच्छा है, वह विषय बुरा है’ इस
प्रकार उपदेश गकर विवेचना करनेमें समर्थ हो, वह व्यक्ति हो उपदेश देनेके योग्य है, परन्तु मेरे समीप से तो
ये सबके सब ही अधिक दूर चले गए हैं । अब एव सत्य अवलम्बन करना, ध्यान, धैर्य और मदददिवेक करना—
ये सब अस्त हो गए, प्राण नहीं रखनेका प्रयत्न करता हूँ, किन्तु न जाने वे कैसे रह गये हो अस्थिर हैं;
उपदेशका समय तो अब बहुत दूर चला गया, धैर्य अवलम्बन करनेका समय भी अब बीत गया; उपदेशदिवेकका

समयः । केन वाऽन्येनास्मिन् समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यम्, उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम्, कस्यान्यस्य वचसि मया स्थातव्यम्, को वाऽपरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि यत्र शक्नोमि निवारयितुमात्मानम्, इयमेनेनैव क्षणेन भवता दृष्टा दुष्टावस्था, तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावन् प्राणिनि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादश दिनकर-किरणा-तप-तीव्रस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि, उत्क-थ्यत इव हृदयम्, प्लुष्यत इव दृष्टिः, ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यन्, प्रापकालं तत् करोतु भवान्' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽपि अहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः । तदा शास्त्रोपदेशविशदः सनिदर्शनैः

अवलम्बनवेला अतीतः अनिक्रान्तः ।

केनेति । अस्मिन् समये इदानीं भवन्तं त्वाम् अपहाय परित्यज्य केन लोकहितैषिणा उपदेष्टव्यम् शिदयितव्यम् न केनाऽपीत्यर्थः । उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणीयम् असत्यप्रतिषेधो वा (केन) करणीयं विधेयम् । अन्यस्य त्वदस्यतिरिक्तस्य कस्य वचसि स्थातव्यं कस्य वाक्यानुसारेण प्रवर्तितव्यम् । तत्र कारणमाह—क इति अपरोऽन्यः कः त्वत्समो भवत्सदृशो मे मम जगति संसारे बन्धुर्जाता ।

किमिति । किं करोमि किं कुर्वे, यत् यस्मात्कारणात्, आत्मानं स्वं निवारयितुं दुष्टप्रवृत्तेर्निरोद्धुं न शक्नोमि समर्थो न भवामि । अनेनैव क्षणेन समयेन भवता त्वया इयं दुष्टावस्था बलेनदायिनी दृष्टा दृष्टा अवलोकिता । अधुना कामावेशवशादचेतनबलिग्नन्दरूपेण यदहमासं तत्सर्वं भवता दृष्टवैत्यर्थः । तत्तस्मात् कारणात् इदानीं सम्प्रति गतो व्यतीतः उपदेशकालः शिष्टाप्रधानसमयः ।

यावदिति । यावत् यावत्कालपर्यन्तम् अहं प्राणिनि जीवामि तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, कल्पान्ते प्रलयसमये उदिता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरा द्वादशमंरयाकाः सूर्याः तेषां किरणातपवत् रश्मि-सन्तापवत् तीव्रस्य, कठोरस्य, कस्य विघ्नमानस्य मदनसन्तापस्य कामज्वरस्य प्रतिक्रियाम् उपशमं शिष्यमाणां भवतैव विधीयमानान् इच्छामि अनिलपामि, विवेकादिप्रतिक्रियाया असत्त्वे तया सह सङ्गम-रूपाप्राकृतप्रतिक्रियैव भवता विधेया अन्यथा न प्र-गिमौल्यनिप्रायः ।

इह.....किरणातपतीव्रस्येत्यत्र लुप्तोपमा ।

तीव्रतापसम्पर्के पदार्थानां पाककायदाहज्वलनसंज्ञकाद्यतज्ज्ञे दशाः सम्भवन्ति, कदर्पतीव्रसन्ता-पेन ययक्लमं स्वस्य ताः सर्वां निरूपयितुमाह—पच्यन्त इत्यादि । मे मम अङ्गानि करचरणादीनि पच्यन्त इव पाकविपरीक्रियन्त इव मदनसन्तापेनेति शेषः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र । हृदयं मनः उत्कथ्यत इव छायां प्राप्यत इव, दृष्टिर्लोचनं प्लुष्यत इव दृश्यत इव, शरीरं देहं ज्वलतीव भस्मीभवतीव ।

अत्रेति । प्राप्तः उपस्थितः कालः सम्यो यस्य तत् प्रातःकालम् एतत्समयेचित्तं यत् तया सह सङ्गमरुमिःपर्यः, भवान् तत्करोतु तद्दृष्टवान् इति पूर्वोक्तम् अभिधाय उक्त्वा तूष्णीं मौनम् अभवत् ।

एवमिति । एवम् अनेन विधिना उक्तऽपि कथितेऽपि अहम् एनं पुण्डरीक प्राबोधय ज्ञानमकार-यम् । पुनः पुनर्भूयो भूयः शास्त्रोपदेशेन धर्मप्रतिपादकग्रन्थशिष्टया विशदः स्वच्छैः, सनिदर्शनैः दृष्टान्त-

काल भी अब जाता रहा एवं जानते चित्तके धारण करनेका समय भी हो चुका । इस समय तुम्हारे अन्दिरिक न कोई सुखे उपदेश दे सकता है, न असत्यमें जानेले कोई निवारण कर सकता है, मैं ही अन्य किसी वचनके अधीन रह सकता हूँ ? इस संसारमें तुम्हारे समान भेरा अन्य बन्धु कौन हो सकता है ? क्या कर्त्त ? किन्ती भी मनको निवारण करने (रोकने) मैं समर्थ नहीं हो रहा हूँ । मेरी जैसा दुखदशा हो गई है उसे इस समय तुम देखते ही हो; इसलिए उपदेश देनेका समय तो अब जाता रहा । मैं केवल यही चाहता हूँ कि जिसकी देर तब मैं जीवित हूँ उसकी देर तब—प्रलयकालमें उदय होने द्वादश सूर्योको किरणोंके तापके समान अत्यन्त तीव्र इस मदन-सन्तापको दूर करनेके लिए तुम कुछ उद्योग करो । मेरे अंग नानो रंधे (पके) जाते हैं, हृदय नानो ज्वला जाता है; नेत्रोंमें नानो दाह हो रहा है; शरीर नानो जला जाता है; इसलिए इस समय जो कुछ उचित हो तुम वही करो' इतना कहकर वह चुप हो गया ।

उक्तके इस प्रकार कहने पर भी मैं उक्तको बराबर समझने लगा, परन्तु अब शालीय उपदेशसे निर्मल-

सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत् कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—
'अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्त्तयितुमिति' इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः, तत्प्राण-
परिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्रमाचरामि' इति कृतमतिरुत्याय गत्वा तस्मान् सरसः सरसा मृणा-
लिकाः समुद्रधृत्य, कमलिनीपलाशानि जल-लव्त्र-लाङ्घितान्यादाय, गर्भं धूलि-कपाय-परिमल-
मनोहराणि च कुमुद-कुवलय-कमलानि गृहीत्वागत्य तास्मन्नेव लता गृहीत्वा शलातले शयनम-
स्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिपण्णस्य प्रत्यासन्नवर्त्तिनां चन्दनविटपिनां मृदूनि किसलयानि
निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम्, आचरणादङ्ग-
चरुर्चाञ्चारचयम् । अभ्यर्ण-पादप-स्फुटित वल्कल-विवर-शीर्णेन च करसञ्चर्गितेन कर्पूरेणुना

सहितैः, सेतिहामैः पुरावृत्तसहितैः वचोभिर्वाच्यैः, सानुनयं सप्रणयं सोपग्रहं सानुकूल्यञ्च यथा स्यात्तथा
'उपग्रहः पुमान् वन्ध्यामुपयोगेऽनुकूलने' इति मेदिनी । अभिधीयमानः कथ्यमानोऽपि कर्णे श्रवणे
नाकरोत् अनाकङ्क्षितमिव मनुत्तमकार्पोदित्यर्थः । तथा तस्मिन् समये अहम् अचिन्तयम् अप्यायम्—
'अतिभूमिं मदनस्य चरमां दशां गतः प्राप्तः, अन एव केवलम् उपदेशेन निवर्त्तयितुं ततो ध्यावर्त्तयितुं
न शक्यते न पार्यते, इति हेतोः, इदानीं सम्प्रति खलु निश्चयेन उपदेशाः शिष्टावचनानि निरर्थकाः
निष्फलाः । तावत् प्रथमम् अस्य पुण्डरीकस्य प्राणपरिरक्षणेऽपि जीवितपरिप्राणेऽपि यत्नम् उपायम्
आचरामि विदधे इति एवं कृतमतिः कृतबुद्धिरहम् उत्याय गत्वा व्रजित्वा च अच्छोदाभिर्धं सर इति
शेषः । तस्मात्सरसः अच्छोदसरोवरात् सरसा अभिनववादाभ्यन्तरिकद्रवसंयुताः मृणालिकाः कम-
लिनीः समुद्रधृत्य उपाप्य, ताभ्यो जलस्य सलिलस्य लवैः कर्णैः लाङ्घितानि चिह्नानि ध्याप्तानि, अत-
एवाधिकशीतलानीत्याशयः, कमलिनीपलाशानि नलिनीपत्राणि आदाय गृहीत्वा । गर्भं अभ्यन्तरे या
धूल्यः परागाः तासां कपायपरिमलैः सुरभिगन्धैः मनोहराणि सुन्दराणि, कुमुदानि श्वेतकमलानि कुव-
लयानि नीलकमलानि कमलानि पङ्कजानि च तानि गृहीत्वा आदाय आगत्य समेग्य तस्मिन्नेव लतागृह-
शलातले लताभवनप्रस्तरतले अस्य पुण्डरीकस्य शयनं तदप्यम् अकल्पयम् अकरवम् ।

तत्रेति । किञ्च, आमश्रवत्तिनां निकटस्थायिनां चन्दनविटपिनां मलयजवृक्षाणां मृदूनि सुकुमा-
राणि किसलयानि पङ्कवानि निष्पीड्य संमर्द्य, तेन अनिर्वचनीयेन स्वभावेनैव स्वारसिदेनैव सुरभिणा
सौरभवता, तुषारो हिमं तद्वत् शिशिरेण शीतलेन रसेन निर्यासेन करणेन, तत्र मार्कात्पतशयने
सुखनिपण्णस्य सुखभावेनोपविष्टस्य पुण्डरीकस्य ललाटिकां तिलकविशेषम् अकल्पयम् अकरवम्,
आचरणात् पादादारभ्य अङ्गचर्चां शरीरलेपनञ्च अरचयम् अकरवम्, शैत्यायेत्याशयः ।

इह तुषारशिशिरपदयोस्तुल्यतया श्रवणमात्रेण पौनरुक्त्यप्रतीतिः, अनन्तरञ्च तुषारवत् शिशिर
हृदयं करणात् पुनरुक्त्यवदाभासोऽलङ्कारः ।

अभ्यर्णान् । अभ्यर्णस्य समीपस्थापिनः पादपस्य कर्पूरतरोः स्फुटितानि स्वयं भिन्नानि यानि वल्क-
लानि तद्वत्तैः तेषां विवरेभ्यः छिद्रेभ्यः शीर्णेन निर्गतेन कराभ्यां हस्ताभ्यां सञ्चर्गितेन निष्पिप्येन कर्पूर-

इष्टान्त-समन्वित और इतिशत-संयुक्त वाक्यों द्वारा अनुनय और आग्रहके साथ समझाने पर भी उत्तमे
कानमें रेंगने तक (ध्यान) नहीं दिया, तब मैंने विचार किया कि—'यह काम की अग्नि वशा पर उपस्थित
हो गया है इसलिए उपदेशों से इसकी निवृत्ति नहीं हो सकती है, अब सब उपदेश निरर्थक हैं । अतः अब मैं इसकी
प्राण-रक्षाका प्रयत्न करता हूँ ।' इस प्रकार निश्चय करके मैंने ठठकर प्रस्थान किया और उन सरोवरमेंसे सरस
(हरी) मृणाल तोड़कर जल-विन्दु-सहित कमलके पते, एवं अभ्यन्त-र-रंजुके वृत्तिकर सौरभसे मनोहर लगते
किन्तु कुमुद, नीलोत्पल और कमल लाकर मैंने लतानपटस्थित-प्रस्तरखण्ड (शिलातल) पर उसके लिए
शय्या निर्माण की (बिठौना बिछा) दिया । उसके ऊपर जब वह आनन्दसे बैठा तब सनीवर्त्ती चन्दन-शृङ्गोंके
कोमल पहाव निष्पीडित (पीस) कर, मैंने उनका स्वभावसे ही लुगन्धित और हिमके समान शीतल रस उसके
ललाट पर तिलक विशेष कर दिया (चुपटा) और चरणोंके तनुओं तक सर्वाङ्ग शरीरमें लेप किया । एवं निकट-
वर्ती शृङ्गोंमेंसे कछिन छालके छिटों (दरारों) में निर्गत (रिसते) कर्पूरकी क्षाथसे डुकनी करके उससे प्रस्वेद-

१. क्वचित् 'इति' पठं न विद्यते । २. क्वचित् 'जल-लव' इत्यादि पठं न दृश्यते । ३. चादाय । ४. चन्दन-
विटपादीनां । ५. करसञ्चर्गितेन ।

स्वेदप्रतीकारम्^१ अकरवम्। चरे^२ निहितचन्दनद्रुवाद्वल्कलस्य स्वच्छसलिलशीकरस्राविणौ कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम्। एवञ्च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नलिनी^३ दलशयनमुपकल्पयतः, मुहुर्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतः मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः, कदलीदलेन चानवरतं^४ धीजयतः समुद्रभून्मे मनसि चिन्ता—‘नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः। कायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो^५ जनः, क्व च विविधविलास-रस-राशिगन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता। सर्वथा नहि किञ्चिदस्य दुष्टदुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति। दुरुपपादेष्वध्यर्थेषु^६ अयमवज्ञया विचरति। न चार्थं केनापि^७ प्रतिकूलयितुं शक्यते। का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि सङ्घटयितुमलम्^८, यद्यस्मै रोचते, कुमुदिन्यपि^९ दिनकरकरानुरागिणी भवति,

रेणुना कर्पूरधूलिना स्वेदप्रतीकारं घर्मशोषणञ्च अकरवम् अरचयम्।

उर इति। उरसि वक्षःस्थले निहितेन दत्तेन चन्दनद्रुवेण मलयजरसेन आर्द्रं क्लितम् उत्तरीयचरुलं यस्य तस्य तथोक्तस्य पुण्डीकस्य करचरणादिष्वित्यर्थः, स्वच्छा निर्मलाः सलिलशीकराः जलविन्दवः तात्स्राविणौ वर्षकेण कदलीदलेन रम्भापत्रेण व्यजनक्रियां वायुसञ्चालनम् अन्वतिष्ठम् अकरवम्।

एवमिति। किञ्चेति चार्थः। एवम् अनेन विधिना मुहुर्मुहुः वारंवारम् अन्यदन्यत्, गात्रसन्तापेन पूर्वपूर्वस्य ग्लानत्वादित्याशयः। नलिनीदलशयनं कमलिनीपत्रशयनात् उपकल्पयतो विदधतः। चन्दनचर्चा मलयजमण्डनम् आरचयतः कुर्वतः गात्रसन्तापेन पूर्वपूर्वस्याः शुष्कत्वादित्याशयः। स्वेदप्रतिक्रियां घर्मजलप्रतीकारं तच्छोषणमिति तात्पर्यम्। कुर्वतो विदधतः। कदलीदलेन रम्भापत्रेण च अनवरतं निरन्तरं धीजयतः एवमेव सञ्चालयतः मे मम मनसि चिन्ता समुद्रभूत् प्रादुरभूत्—

नास्तौति। भगवतो मनोभुवः कामदेवस्य असाध्यम् अनिष्पाद्यं नास्ति न विद्यते। हरिणो नृग इव वनवासनिरतः अरण्यावस्थानतत्परः, अयं जनः पुण्डरीकः, स्वभावेन प्रकृत्यैव मुग्धः मरलहृदयः। विविधा नानाप्रकारा ये विलासरसा विभ्रमभावाः तेषां राशिः खमूहो यत्र सा तथोक्ता महाश्वेता च क। नितान्तविरुद्धस्वभावयोरनयोरन्योन्यभावावेशोपादानमनोभुवः किमपि दुष्करं नास्तीत्याशयः।

इह विषमयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः श्रौतोपमा चेतुभयोः सङ्करः।

सर्वथेति। अस्य मनोभुवः, जगति संसारे, सर्वथा सर्वप्रकारेण दुष्टं दुःसाध्यं दुष्करं कठिनम् अनायत्तम् अनधीनम् अकर्तव्यम् अकरणीयं वा किञ्चित् नास्ति स्वल्पं न विद्यते। अस्य सर्वं सुसाध्यमित्यर्थः। अयं मनोभूः, दुरुपपादेष्वपि अन्यैर्दुष्करेष्वपि अर्थेषु विषयेषु अवज्ञया नितान्तानादासविषयावज्ञानादपहेलया विचरति प्रवृत्तो भवति। केनापि बुद्धिमता पुरुषेण अयं मनोभूः प्रतिकूलयितुं प्रतिरोद्धुं न च शक्यते पार्यते।

का वेति। सचेतनेषु नानवादिषु का गणना? अपगतचेतनान्यपि जडादीन्यपि सङ्घटयितुं संयोजयितुम् अलं समर्थः ‘अयं मनोभूरिति शेषः। यदि चेत् अस्मै मनोभुवे रोचते संयोजयितुमभिलाषा भवति, तदा कुमुदिन्यपि कैरविष्यपि दिनकरकरानुरागिणी सूर्यरश्मयनुरक्ता भवतीत्यादि सङ्गमनीयम्।

जल (पत्तीना) दूर किया। वक्षःस्थल (छाती) पर चन्दन-रत्नमें आर्द्र किया हुआ बल्कल रत्नकर निर्मल जल-विन्दु टपकाते हुए कदली-पत्रद्वारा उत्तका पत्ता किया। यों बारबार कमलपत्रोंकी शय्याको एल्के पोंछे दूसरा बदलते, बदलते, बारबार चन्दन लेप करते करते, बारबार पत्तीना पोंछते पोंछते और कदली-दल द्वारा अनवरत पवन करते करते, मेरे मनमें यह चिन्ता उत्पन्न हुई कि—‘इत संसारमें वास्तवमें भगवान् कामदेवसे असाध्य कुछ नहीं है। कहाँ हरिणके समान वनवासमें निरत एवं स्वभावसे ही सरल-चित्त पुण्डरीक और कहाँ नानाविध विलास और हावभावसम्पन्ना गन्धर्वराजपुत्री नशादेवता !! इत (संसार) में कामदेवसे सर्वथा दुर्द, दुष्कर अस्वाधीन या अकर्तव्य कुछ भी नहीं है ! दुष्कर कार्योंको भी वह (कामदेव) अन्हेलनापूर्वक करता है और किसी व्यक्तिमें उसके प्रतिरोध करने का सामर्थ्य नहीं है। सचेतन पदार्थोंका तो क्या अचेतन पदार्थोंको भी वह परस्पर संयोजन करनेमें समर्थ है। यदि इतका अभिप्राय हो तो कुमुदिनी भी रवि किरणोंमें अनुरागिणी

१. स्वेदप्रतिक्रियाम्। २. कश्चित् ‘स्वच्छसलिलशीकरनिकरस्राविण’ इति पाठो दृश्यते।

३. नलिनीदल। ४. कश्चिद् दिरुक्तिर्नास्ति। ५. कदलीदलेनानवरतम्। ६. स्वभावविषयविमुखः। ७. दुरुपपादेष्वर्थेषु। ८. नायम्। ९. केनचित्। १०. सङ्घटयितुमलम्। ११. तात्कुमुदिन्यपि, यत्तत्कुमुदिन्यपि।

कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्जति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्यकारमनुवर्त्तते, छायापि प्रदीपामिमुखमवतिष्ठते, तद्विदपि जलदे स्थिरतां व्रजति, जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किंवा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगान्भीर्यसागरस्त्वनुवर्त्तताम् उपनीतः । क तत्तपः क्वेयमवस्था । सर्वथा निप्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम्, किंवा चेष्टितव्यम्, कां दिशं गन्तव्यम्, किं शरणम्, को वा उपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयः, येनास्यासवः सन्धार्यन्ते । केन वा काशलेन, कतमया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्भेन, कया प्रजया, कनमेन वा समाश्वासनेनार्थं जीवेत् इत्येते चान्ये च ने विषण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्— किमनया अरयन्तायतर्था निप्रयोजनया चिन्तया प्राणास्तावदस्य येन केनचित् उपायेन शुभे-

कमलिन्यपि शशिकरद्वेषं चन्द्रद्वेषम् उज्जति त्यजति, निशापि रात्रिरपि वासरेण दिवसेन सह मिश्रताम् पृथक्ताम् एति प्रमोति, ज्योत्स्नापि चन्द्रिकापि अन्यकारं तमः अनुवर्त्तते तदुपतां नजतीत्यर्थः । छायापि सूर्यमिपापि प्रदीपामिमुखं दीपमानुषयम् अवतिष्ठते, तद्विदपि विद्युदपि जलदे मेवे स्थिरतां स्थैर्यं व्रजति गच्छति, जरापि वाद्यक्षयमपि यौवनेन तात्पदेन सह सञ्चारणीया भवतीत्यर्थः । एवञ्च एतान्यस्मै न रोचन्ते अत एव कुमुदिनीप्रभृतयः सूर्यकिरणानुरागादिरूपा न भवन्तीत्याशयः ।

किमिति । येन मनोभुवा, एवंविधः एवंरूपः अगाधगान्भीर्यसागरः अयं पुण्डरीकः तृणवत् लघुनां निभारताम् उपनीतः प्रापितः, तस्य मनोभुवः अपरम् अस्मादन्यत् किंवा दुःसाध्यं दुष्करमस्तीति सम्बन्धः, अपि तु किमपि नास्त्यर्थः । इहाप्यभिहितः ।

वेति । इयम् अवलोक्यमाना अवरया नितान्तस्पर्शा दशा ह तत् अनिर्वचनीयस्वरूपं तपः क, हौ हौ महदन्तरं सूचयतः । सर्वथा सर्वप्रकारेण निप्रतीकारा असाध्या इयं इदममाना आपत् विपत् उपस्थिता प्राप्ता । इदानीं सप्रति किं कर्त्तव्यं विधेयम् । किं वा चेष्टितव्यम् वाचरितव्यम् । गन्तव्य-मिष्यन्न भावे तस्यार्थमयः । शरणं रक्षकम् 'शरणं गृहरक्षित्रो' इत्यमरः । सहायः साहाय्यकृत् प्रकार एतद्विपत्प्रतिश्रियाया मार्गः । युक्तिः एतत्प्रतीकारसाधनाय उपपत्तिः । समाश्रयः अवलम्बनम् । येन ह्या अस्या पुण्डरीकस्य असवः प्राणाः सन्धार्यन्ते अवस्थाप्यन्ते मया (कपिललेन) संरक्षयन्त इत्यर्थः ।

केनेति । कौशलेन चातुर्येण । युतया उपपत्त्या । प्रकारेण मार्गेण । अवष्टम्भेन उपायाश्रयेण । प्रशया उद्धावितया सुदया । समाश्वासनेन सान्त्वनेन, जीवेत् प्राणं रक्षेत् । विषण्णहृदयस्य त्रिभुजमानसस्य सङ्कल्पा वितर्काः प्रादुरासन् प्रकटीयन्तुः ।

पुनरिति । पुनर्भूयः, अचिन्तयं चिन्तितवान्-अनया प्रत्यक्षविषयमानया अत्यन्तायतया अपारम्भा-द्विनिविस्तीर्णया निप्रयोजनया निरर्थक्या चिन्तया ध्यातया । नन्वेवं तर्हि 'विश्रम्यतामिष्यत आह— प्राणा इति । शुभेनाशुभेन महद्वेनामहलेन वा येन केनचित् उपायेन, उपायेन अस्या पुण्डरीकस्य प्राणा

हो जाती है; कमलिनो भी चन्द्र-किरणोंके प्रति द्वेषसे छोड़ देती है; रात्रि भी दिनके साथ मिलित हो जाती है; ज्योत्स्ना (चाँदनी) भी अन्यकारका अनुकरण करती है; छाया भी प्रदीपके सामने रहती है; विद्युत् भी मेघमें स्थिति व प्राप्ति कर लेती है- बुद्धावस्था में तात्पर्यके साथ सञ्चार करती है । जब उसने इस प्रकारका आत्म-गन्तव्यके सागर पुनरुक्तिको दृष्टके समान लघु (लघु) कर डाला, तब उसे और क्या दुष्कर रहा ? कहीं बर तात्या और कहीं पर अवस्था ? इस विनितिते पुन होने (दुष्कारों पाने) का सर्वथा कोई उपाय नहीं है । इस समय क्या करना ? कैसी चेष्टा करना ? किस दिशाको जाना ? किसको शरण लेना ? क्या उपाय करना ? किसने सहायता देना ? किस मार्गसे चलना ? किस युक्तिन अवलम्बन करना ? किसका आश्रय लेना कि जिससे इसकी प्रशंसा कर सके ? किस कतुरताले ? किस युक्तिसे ? किस मार्गसे ? किस उपायके अवलम्बनसे ? किस युक्तिसे ? किस समाश्रयलेने यह जीवित रह सकता है ?' इस प्रकारके और अन्त्याय प्रकारके महत्त्व भेद विषया (विषय) विषयों उपस्थित होने लगे । एवं निरर्थक चिन्ता करने लगा कि-अत्यन्त दीर्घ एवं प्रदीपनरहित मेरी चिन्ता करनेसे क्या लाभ ? उचित वा अनुचित करे जिन जिन्हीं उपायोंसे इससे प्राणोंको रक्षा भी करनी हो

१. दुःसाध्यतुल्यम् । २. किमिच्छितव्यम् । ३. देतो । ४. कश्च । ५. ध्यायन्ते । ६. ध्यातया अन्तर्भावतया, अन्तर्भावतया ।

नाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषाञ्च तत्समागमनेकमपहाय नास्त्वपरः संरक्षणीयायः । बालभावाद्प्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिव आत्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान् मन्यन्ते सुहृदसु साधवः । तदतिहेपणमकर्त्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्त्तव्यतामापतितम् । किञ्चान्यत् क्रियते, का चान्या गतिः, सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम्, आवेद्यान्येतामवस्थाम् इति चिन्तयित्वा च 'कश्चिदनुचितप्रवृत्तं मां विज्ञाय सज्जातलज्जो निवारयेद्यन्निवेद्यैव तस्मै तत्प्र-

असवो रक्षणीयाः पालनीयाः भवेति शेषः । अत एव तदनुद्योगोऽवश्यं विघातव्य इत्याशयः ।

अथैवं भवता कः खलुपायः मनसि सन्धार्यते इत्यत आह—तेषामिति । अपि चेति चार्यः । तस्या महाधेतायाः समागमं नमिलनरूपम् एकम् उपायम् उद्योगम् अपहाय त्यक्त्वा, अपरोऽन्यः, तेषां प्राणानां संरक्षणोपायो नास्तीति सम्बन्धः ।

एवं सति पुण्डरीकः स्वयमेव तत्रोपेत्य महाधेतया समागमं विदधातित्यत आह—जलेति । एक एव उच्छ्वासो निश्वातोऽवशेषोऽवशिष्टो यस्य एवंविधं जीवितं प्राणितं यस्य सः गमनोद्यतप्राणोऽपीत्यर्थः, अथ पुण्डरीकः, तपोविरुद्धं व्रतविरोधि अनुचितम् अयोग्यम् अत एव च उपहासमिव आत्मनः स्वस्य मदनव्यतिकरम् इदं कामावेशं मन्यमानं ज्ञायमानः सन् हीजनकत्वादित्याशयः, बालभावाद् बालत्वेन पूर्वभ्यस्तकौशलभावात्, अप्रगल्भतया प्रत्युपब्रध्नाष्टयभावेन च तापसत्वाद्भिनवकामिनी-सुरतोपयोगिकौशलभावेन च कारणेनेत्यर्थः, स्वयं निजेनैव गत्वा तस्या महाधेताया अभिगमनेन संमिलनेन मनोरथम् अभिलष्य न पूरयति न पूरयितुं शक्नोति इति नियतं ध्रुवम्; अत एवास्य प्राणसन्देह एव सज्जात इत्याशयः ।

ननु प्राप्तकाले समस्तस्यैव विनाशदर्शनात् कञ्चित्समयं प्रतीकृता स्वयमेवेयं कामदेव्या विनाशमे-
ष्यतीत्यत आह—अकालेति । अकालान्तरक्षनः समयविलम्बासहः । अतः शीघ्रमेवास्म्य प्रतीकाराय भयो-
द्योगो विघातव्य इत्यभिप्रायः ।

सम्प्रति प्रतीकाराय स्वस्यैव प्रवर्त्तनमुचितमिति प्रतिपादयितुं तत्र शिष्टसंनिर्द्धारयति—सततमिति । सततं निरन्तरम् अतिगर्हितेन अतिनिन्दितेन अकृत्येन अतिनिन्दितत्वादेवाकार्येण विधातुमश-
क्येनाप्युद्योगेन साधवः सन्तः सुहृदसु मित्रप्राणान् रक्षणीयान् पालनीयान् मन्यन्ते जानन्ति । तत्तस्मात् कारणात्, अतिहेपणं नितान्तलज्जाकरम् अकर्त्तव्यम् अविधेयमपि तापसत्वादित्याशयः, एतत् महाधेतया सह पुण्डरीकस्य समागमम् अस्माकं पुण्डरीकमार्गानुवर्तिनाम् अवश्यकर्त्तव्यतां नियतविधेयताम् आपति-
तम् उपस्थितम् ।

किञ्चेति । अन्यत् एतद्व्यतिरिक्तं किं क्रियते विधीयते । अन्या एतद्व्यतिरिक्ता गतिः उपायः । तस्या महाधेतायाः सकाशम् अन्तिकम्, एतां दृश्यमानाम् अवस्थां दशाम् आवेद्यामि कथयामि । चिन्तयित्वा विचिन्त्य । अनुचिते अयोग्ये कर्मणि प्रवृत्तस्तत्परो यस्तम् । सज्जातलज्जः सन्मुखश्चरणः पुण्डरीक इति शेषः, निवारयेत् त्वत्समीपनायातुं निषेधेत्, इति अस्मात्कारणात्, न तस्मै पुण्डरीकाय

चाहिए । किन्तु एकनाम महाधेताया समागम छोड़ कर इतको आग्रहान्ना कोई दूसरा उपाय नहीं है । एक निश्चित परिद्वयानाम् इतके जीवनका अद्विष्ट रह गया है, तथापि यह, बालभावे चतुरता न होनेके कारण, काम-विकारको तत्त्व्याके विरुद्ध अनुचित और अपने उपहासके समान मानता हुआ, अपने को तो बर्बाद कर, उस कन्या को अभिलाषा निश्चय ही पूर्ण नहीं करेगा । अब यह मदन-विकार विलम्ब सहन नहीं कर सकता । लज्जत पुरुष, अत्यन्त गर्हित एवं अकर्त्तव्य कर्नोते (जिस किसी उपायसे) भी सर्वथा मित्रके प्राणोंकी रक्षा करना उचित समझते हैं । अत एव अब यह अत्यन्त लज्जा-जनक एवं अकर्त्तव्य होनेपर भी मुझे अवश्य करना पड़ेगा । और दूसरा क्या किया जा सकता, अन्य उपाय ही क्या है ? निश्चय ही महाधेताके निकट जाकर इतकी यह अवस्था सूचित कर दूँ । इत प्रकार विचारकर—यदि मुझे अनुचित कार्यमें प्रवृत्त होते समझकर लज्जते पुण्डरीक

देशात् सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तम् ईदृशस्य चानुरागस्य सदृशम् , अस्मदागमनस्य चानुरूपम्, आत्मनो वा समुचितम्, तत्र प्रभवति भवती इत्यभिधाय किमिदं वक्ष्यतीति मन्मुखासकृद्विस्तृणीमामीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये हृद इव निमग्ना, रतिरसमयमुदधिमिवावतोर्णा, सर्वा-
नन्दानामुपरि वर्त्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधिश-
याना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैः, प्रथितैरिवो-
पत्युपरि पतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैः, अप्राप्तपदमसंश्लेषतया उपजातप्रथिममयैरमलैरानन्द-
बाष्पजलविन्दुभिः स्रज्जालावेद्यमानप्रहर्षप्रसरैः, तत्क्षणमचिन्तयम्—‘दिष्टया तावदयमनङ्गो-

अनिवेद्यैव अकथयित्वैव तत्प्रदेशात् तत्स्थानात् सव्याजं कुसुमानयनादिकपटसहितं यथा स्यात्तथा । अहं कपिञ्जल आगतः उपस्थितः ।

तदिति । तत्तस्मादेतो एवमवस्थिते हृद्यम्भूतोदन्ते । अवसरप्राप्तम् पुनस्तमययोग्यम्, ईदृशस्य परं काष्ठं प्राप्तस्येत्यर्थः । अनुरागस्य स्नेहस्य सदृशं योग्यम्, अस्मदागमनस्य मदीयागमनस्य अनुरूपम् अनुकूलम् आगमनः स्वस्य वा समुचितं योग्यम्, तत्र कार्यं भवती त्वं प्रभवति समयां भवति, इदृशा चेत् तद् विधातुं शक्नोतीत्यर्थः । अनेन स्वयैव तत्रोपेत्य पुण्डरीकेण सह समागमो विधेय इति प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं महाश्वेता किं वक्ष्यति अभिधास्यति इति कृत्वा मन्मुखे मद्गदने आसक्ता लज्जा दृष्टिर्यस्य स कपिञ्जलः तूष्णीमासीत् मौनमभवत् ।

अहमिति । अहं तत्पूर्वोक्तम् आकर्ण्य श्रुत्वा सुखम् आनन्द एव अमृतं पीयूषं तन्मये हृदे अगाध-
जले निमग्ना ब्रूहिदेव ‘तत्रागाधजलो हृदः’ इत्यमरः । रतिः अनुराग एव रसः सलिलं तन्मयम् उदधि समुद्रम् अवतीर्णा मध्यप्रविष्टेव, तस्यापि तथाविधानुरागाकर्णनेन समानुरागस्य शतधा वृद्धिप्राप्तेरि-
त्याशयः । सर्वानन्दानां समप्रमोदानाम् उपरि वर्त्तमाना विद्यमानेव सर्वमनोरथानां समस्ताभिलाषा-
णाम् अग्रं धुरम् अधिरूढेव उपर्याश्रितेव, सर्वोत्सवानां समस्तोद्ववानाम् अतिभूमिं सर्वोपरिस्थानम् अधिशयाना अधितिष्ठन्तीव, तत्कालोपजातया तत्समयोत्पलया लज्जया त्रपया किञ्चित् ईषत् अवनम्य-
मानं प्रह्रीभूयमानं वदनम् आननं यस्याः तस्या भावः तत्त्वं तस्मादेतोः न स्पृष्टे कपोलयोग्गण्डयोः उदरे मध्यमगौ यैस्तैः, पतनानुबन्धेन पूर्वपूर्वस्थ-उत्तरोत्तरस्थायिनः अविच्छिन्नपतनानुमरणेन दर्शिता प्रकटिता मालायाः स्रजः क्रमः अन्योन्यसंलग्नतारुपा परिपाटी चैस्तैः, अत एव उपत्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं प्रथितैः गुम्फितै-
रिव विद्यमानैः, न प्राप्तो वदनस्य नन्नतया सरलाधःपतनात् नोपगतः पद्मसु नयनरोमसु संश्लेषः सम्बन्धो यैस्तैषां भावस्तथा कारणेन, उपजात उत्पन्नः प्रथिममरः स्यौक्यानिशयो येषां तैः, पञ्चान्तरे तु त्रापजलविन्दूनां नेत्रलोमभिर्विभक्ततया सुदृढं स्यादित्याशयः । अमलैः अञ्जनाभावात् चवङ्गिः चरङ्गिः आनन्दबाष्पजलविन्दुभिः प्रमोदाश्रुविन्दुभिः आवेद्यमानो व्यज्यमानः प्रहर्षप्रसरः प्रकृष्टानन्दातिशयो यस्याः सा । इह ‘सुखामृतमये’ इत्यत्र ‘रतिरसमयम्’ इत्यत्र च निरङ्गकेवलरूपकम्, ‘निमग्नेव’ एवम् ‘अवतीर्णव’ इत्यत्र च वाच्या क्रियोप्रेक्षा अनयोरङ्गाभिभावसङ्करः । ‘वर्त्तमाना’ इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियो-
प्रेक्षा । ततः ‘अधिरूढेव’ अधिशयानेव ‘प्रथितैरिव’ इत्येतेषु वाच्या क्रियोप्रेक्षा ।

दिष्ट्वेति । दिष्टया भार्येन, तावत् प्रथमम् अयम् अनङ्गः कामो मानिव, तं पुण्डरीकमपि अनु-

कृष्टं मुने निषेध कर (रोक) न दे—इस्ते एते विना निवेदन किये ही बहोते मैं बहाना करके यहाँ चला आया हूँ । इतलिय इत प्रकारकी अवस्थामें जैसा अनुकूल हो, अनुरागके योग्य हो, मेरे आगमनके अनुरूप हो, एवं आपको भी जो उचित हो, उसे हो कीजिए । इस प्रकार कह कर कपिञ्जल, ‘यह क्या करोगी’ एते सुननेकी उत्कण्ठासे मेरे मुखको तरफ इटि संलग्न कर मौन हो गया ।

किन्तु मैं तो यह सब क्या सुनकर, सुखरूपी अमृतके सरोवरमें ही मानो निमग्न (हव) हो गई होऊँ, अनुरागरूपी जलके समुद्रमें मानो अवगाहन किये होऊँ, सब प्रकारके आनन्दके ऊपर ही मानो बैठो होऊँ, सब मनोरथोंके आगे ही मानो चढो होऊँ, एवं समस्त उत्तमोंकी चरनसीमाकी ही मानो पहुँचो होऊँ, ऐसी ही गई और उस समय लज्जा उत्पन्न हो जानेके कारण मेरा मुखमण्डल कुछ अवनत हो जानेसे कपोलपुंगवके मध्यभागको बिना स्पर्श किये हो, मानो सुपे हुइके समान एक के ऊपर एक बराबर गिरनेसे माटाकी परिभाटी दिखलाई एवं

मामित्र तमप्यनुवृणाति, यत्सत्यमनेनमे सन्तापयताप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते, ततः किमिव नोपकृतमनेन, किंवा नोपपादितम्, को वानेतापरः, समानो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वदन्नामिहामिति । इत्थन्भूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम् ? तस्य वा पुरः किमभिघातव्यम् ? इत्येवं विचारयन्त्यामेव प्रविश्य ससम्भ्रमा प्रतीहारो मामकथयत्—‘भर्तृदारिके ! त्वमसुस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता’ इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसम्मर्द्भीरुः सत्वरमुत्थाय ‘राजपुत्रि ! महानयमुपस्थितः कालातिपातः । भगवांश्च भुवनत्रयचूडा-

यन्ताति अनुगच्छति, तदुपर्यपि निजावेशं स्थापयतीति भावः । अत एव मां सन्तापयतापि संस्मरयतापि अनेन कामेन मे मम अंशेन यत्सत्यम् अनुकूलता आनुकूल्यं दर्शिता प्रकृतिता, न तु सामस्येन, अद्यापि समागमाभावादित्यभिप्रायः । ‘यत्सत्यम्’ इत्येकमेव पदं दर्शितेति क्रियाया विशेषणमित्यवगन्तव्यम् ।

यदीति । यदि चेत्, तस्य पुण्डरीकस्य सत्यमेव परमार्थत एव ईदृशी पूर्वविधा दशा अवस्था वर्तते विद्यते, ततस्तदा अनेन कामेन किमिव नोपकृतं किमुपकारो न कृतः, किंवा न उपपादितं सम्पादितम्, अनेन कामेन समानस्तुल्यः अपरोऽन्यः को वा मम बन्धुः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः, अनेनैव मनामिलापायाः पूरितप्रायत्वादित्याशयः ।

ननु कपिञ्जलवाक्यस्य परमार्थत्वे वा युक्तिरित्यत आह—अयमिति । प्रशान्ता अप्रतारणाद्योतकभवा आकृतिः सृष्टिः यस्य तस्य कपिञ्जलस्य अस्माद् वदन्तान्मुक्तात् स्वप्नेऽपि कथं वितथा असत्या भारती वाणी निष्कामति निःसरति कथमपि नेत्यर्थः । अस्य प्रशान्तस्वरूपमेव वचनस्य यथार्थत्वे प्रमाणम्, पूर्वविधस्वरूपस्य कदाचिदपि असत्यभाषणाश्रवणादित्यभिप्रायः ।

इत्यमिति । इत्थन्भूते पूर्वविधे समाचारे इति शेषः । प्रतिपत्तव्यं स्वकर्त्तव्यम् । तस्य पुरो वा पुण्डरीकस्य निकटे वा किम् अभिघातव्यं गत्वा वक्तव्यम्, अथवा सन्देशवाक्यं प्रेषयितव्यम् इत्येवं विचारयन्त्यां चिन्तयन्त्यामेव ‘मयि’ इति शेषः । इह ‘विचारयन्त्या’ इति पाठस्तु चिन्तयः ।

ससम्भ्रमा सभया सती प्रतीहारो प्रविश्य गृहान्यन्तरे प्रवेशं कृत्वा माम् अकथयत् अवोचत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! असुस्थशरीरा अप्रकृतित्या, परिजनात् अनुयायिवर्गात् उपलभ्य ज्ञात्वा महादेवी सन्धर्वराजमहिषी भवत्या जननी प्राप्ता उपगता ।

तच्चेति । महतोऽतिवृहतो जनसंमर्दात् महादेव्या सार्धं प्राप्तायां लोकानाम् अत्यन्तात् सङ्घर्षात् भीरुः भीतिद्युक्तः, अरण्येषु प्रायेणैकाकिन एव निवासादित्याशयः । उपस्थितः प्राप्तः कालातिपातः समय-विलम्बः, भवत्प्राप्तत्र जिगमिषायां विद्यमानायामपि महादेव्यामप्रयानायां तदसम्भवादित्याशयः ।

नेत्रौके लोमस्तुल्य न होनेसे अत्यन्त स्थूल दीर्घता निम्नल आनन्दाशुको वृद्धौके गिरनेसे अत्यन्त आनन्दहीन नृत्तना करती, उक्त क्षण विचार करने लगी—‘लौमान्यवद् ही यह कानदेव, मेरे समान उन्हा भी निरन्दर अनुत्तरण करता है ! यह सत्य है कि—मुझे सन्तप्त करता हुआ मैं उसने कुछ अंगमें मेरी अनुकूलता दिखला दी है । यदि यथार्थमें उसकी ऐसी ही अवस्था हो तो फिर उसने मेरा कौन्ता उपकार नहीं किया ? जयवा किस-किस कार्यकाही सन्तानन नहीं किया ? एवं इतके समान अन्य बन्धु ही मेरा कौन है ? शान्ताकृति कपिञ्जलके इस मुखमें से त्वन्ममें भी निष्पन्न बानी कैसे निकल सकती है ? ऐसी स्थितिमें मुझे भी व्या त्वीकार करना चाहिए ? अथवा उसके सन्तोष ही वाचिक सन्देश व्या भेज देना चाहिए ? मैं मन ही मन इस प्रकार विचार कर रही थी कि—इतनेमें शत्रुके नाथ प्रतीहारो मेरे घरके बीचसे प्रवेश कर मुझमें जहने लगी—‘राजकन्ये ! परिजनोंसे आपके शरीरका अस्वास्थ्य समझ कर (आपकी देखनेके लिए) महारानी उद्युक्ति हुई हैं । यह सुनकर परिजनादिकोंके अत्यन्त सङ्घर्षके मयसे कपिञ्जल शीघ्रतासे ही उठा और मुझमें जहने लगा—‘राजकन्ये ! यह शुरतर कालदिलम्ब

१. एतेन ।

२. कियताप्यंशेन, अपि कियतान्यंशेन ।

३. क्वचित् ‘वर्तते’ इति पदं न विद्यते ।

४. प्रतिपत्तव्यम् ।

५. अत्यस्थशरीरेति ।

मणिरस्नमुपगच्छति दिवसकरः, तद्गच्छामि । सर्वथाभिमतसुहृत्प्राण-रक्षा-दक्षिणार्थमयमु-
परचितोऽञ्जलिः, एष मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिना
अम्बायाः प्रविशना कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकेन गृहीतं ताम्बूल-कुसुम-
पटवासान्धारणेण चामरव्यप्रपाणिना कुट्टन-किरात-वधिरा-वामन-वर्षवर-विकलमूकानुगतेन
परिजनेन सर्वतः संरुद्धे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं
स्थित्वा स्वभवनमयासीन् । तथा तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचोष्टमिति शून्य-
हृदया सर्वं नालक्ष्यम् ।

गतायाञ्च तस्याम्, अस्तमुपगते भगवति-हारीतहरित-वाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे

भुवनप्रवचूदाननिः विष्टपत्रयशिरोरत्नं भगवान् दिवसकरः श्रीसूर्यनारायणः अस्तम् अस्तमनम् उपग-
च्छति प्रयानि । सर्वथैव अभिमतस्य चेतोमतस्य सुहृदः मित्रस्य प्राणरक्षाया अमुत्राणस्य दक्षिणार्थम्
अयम् अञ्जलिः पाणिसंयोजनरूप उपरचितो विहितः, एषः अञ्जलिरचनारूप एव मे मम परमो विभवः
सन्पत्तिः, तपस्विनि ! नेतः परसुःकृष्टं मे धनमस्ति यत्सुभ्यमपंगीयमित्यभिप्रायः । प्रतिवचनकालं प्रायुत्तर-
समयम् अप्रतीक्ष्य प्रतीषामविधायैव, अम्बाया जनन्याः पुरोनुयायिना अग्रगामिना सना अश्रुन्तमा-
नच्छ्रुतेत्यर्थः, कनकवेत्रलता सुवर्गसूचिता वेतसयष्टिः करे पाणौ यस्य तेन, प्रतीहारीजनेन द्वारिनिधुक्-
स्त्रीजनेन कञ्चुकिलोकेन सौविद्वलेन, गृहीता आत्ताः ताम्बूलं नागवल्ली, कुसुमं पुष्पं, पटवामः
पिष्टातकः, अद्भारागः अद्भविलेपनद्रव्यञ्च ते येन तेन, चामरेण दालव्यजनेन व्यग्रो व्यासकः पाणिर्वस्य
तेन, कुट्टना वक्रशरीराः, किराताः कृशशरीराः, वधिराः श्रवणसामर्थ्यरहिताः, वामनाः खर्वाकृतयः, वर्षवरा
नपुंसकाः, विकला विकृतावयवाः, मूका वचनसामर्थ्यशून्याश्च जनारतैः अनुगतेन अनुयातेन । संरुद्धे
आक्रान्ते । कथमपि कष्टेन अवाप्तो लब्धः निर्गमनमार्गो निस्सरणवर्त्म येन स तयोक्तः कपिञ्जलः प्रययौ
प्रजगाम । अनेन धनसंसर्गाधिक्याद्विस्तरन्तमपि कपिञ्जलं न कोऽपि बुबुध इति ध्वनितम् ।

अनेति । मत्समीपं मदन्तिकम् । अयासीत् अगात् । तथा अम्बया । किमाचेष्टितं किमर्थं
उद्योगो विहितः । शून्यहृदया विषयान्तरद्योषरहितमानसा । नालक्ष्यं न ज्ञातवती, केवलं पुण्डरीक-
विषय एवायधिकचिन्तनादित्याशयः ।

गतायामिति । तस्याम् अम्बायां गतायां यातायाम्, हारीतो 'हारिल' इति लोकप्रसिद्धो
हरिद्वर्णपक्षिविशेषः, तद्वत् हरिता नीला वाजिनोऽश्वा यस्य तस्मिन्, सरोजिनी कमलिनी तस्या जीविते-
श्वरः प्राणनाथः तस्मिन् चक्रवाकस्य रथाद्रस्य पक्षिणः सुहृदि यन्वी, सूर्यस्य विद्यमानत्व एव चक्रवाकदम्प-
त्योः संमिलनादविद्यमानत्वे च विरलेपादित्याशयः सवितरि सूर्ये अस्तम् अस्ताचलम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह द्वेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः । तथा सूर्यनारायणस्य यानि त्रीणि विशेषणानि च तानि
प्रस्तुतार्थस्य किञ्चिदनुपकारिणीति हेयान्येव अन्यथापुष्टार्थतादोषस्य वज्रलेपादिस्वादित्यवधेयम् ।

उपस्थित हो गया है, श्वर त्रिवुल्लसके चूदाननि भगवान् नूर्य भी अस्त होने जा रहे हैं; इतलिय मैं तो जाना हूँ,
पर सब प्रकारसे अभिमत मेरे-मित्र की प्राण-रक्षाकी दक्षिणाके लिये मैं यह हाथ जोड़ कर आगते विनय
करता हूँ, यही मेरा परम धन है ।' इतना कह कर, प्रत्युत्तर की प्रतीक्षाका समय न देख कर हाँ बढ़, सूर्यदेव
वैश्वदेवोंको धारण करने वाली मातृदेवीके आगे आगे प्रवेश करती प्रतीक्षारिणोंसे, ताम्बूल, पुष्प, पटवास
(कपूर) और अद्भलेनद्रव्य लेकर चलते कञ्चुकीयोंसे और कुट्टन, कृशशरीर, वधिर, वामन, नपुंसक, विकला
और मूकजनोंके आगे राथमें चमर लेकर चलते परिजनोंसे सब तरफसे ही अवरोध बारदेमसे किसी प्रकार
निग्रह कर चला गया । माता मेरे समीप आकर बहुत जाल तक बैठ अपने भवनों लौट गईं । परन्तु उन्होंने
बढ़ा आकर क्या किया, क्या कहा, और किस लिये कीन्ता उद्योग किया ? — यह सब कुछ ही शून्य-हृदय होनेसे
मैं कहित नहीं कर सकी ।

उतवे चले जानेके बाद जिस समय हारीतवर्णके समान हरिद्वर्ण अश्वकले पदं कमलिनीके, प्राणनाथ और

चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहिनायमाने पश्चिमाशानुत्ते, हरितायमानेषु कमलवनेषु नीलायमाने पूर्वादिदिग्माने, पातालपङ्कजकुपेण महाप्रलय-जलधिपयःपूरेणैव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीव-लोके, किं कर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकानपृच्छम्—‘अयि तरलिके ! कथं न पश्यसि हृदमा-कुलं नै हृदयम्, अप्रतिपत्तिविह्वलं नि चेन्द्रियाणि । न स्वयमप्यपि कर्तव्यमलमस्मिं ज्ञातुम्, उपदिशतु नै भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं न्यस्तमश्नेवामिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जाम्, उत्सृज्य धैर्यम्, उन्मुच्य वित्तम्, अचिन्तयित्वा जनापवादम्, अतिक्रम्य सदाचारम्, उल्लङ्घ्य शीलम्, अवगणय्य कुलम्, अङ्गीकृत्यायशः, रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगत्य ग्राहयामि पाणिम्, एवं गुरुजनातिक्रमादधर्मा महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण नृत्यमङ्गी-

होहेति । पश्चिमाशानुत्ते प्रतीचीनुत्ते लोहितायमाने रक्तायमाने सति सगंधारागादित्याशयः । कमलवनेषु पङ्कजकान्तेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु सस्य कमलानां मङ्गुचित्तया केवलपत्रप्रना-प्रकाशादित्याशयः । पूर्वादिदिग्माने प्राचीदिदिग्माने नीलायमाने हरितायमाने सति, जम्बकादोद्गमादि-त्याशयः । पातालस्य वटवानुत्तस्य यः पङ्कः कर्मनः नष्टं क्लृप्तम्, आविलं नलितं तेन । पङ्कस्य नाड्यं न्यातिशयसूचनार्थं पातालप्रयोगः । महाप्रलये यो जलधिः समुद्रः तस्य यः पयःपूरो जलौवः तेनैव सर्वाङ्गदूषनेत्यर्थः, तिमिरेण, जीवलोके संसारे अवष्टभ्यमाने जाम्भीयमाने सति ।

इह ‘पातालपङ्कजकुपेण’ इत्यत्र लुप्तोपमा । ‘महाप्रलयजलधिपयःपूरेणैव’ इत्यत्र चोपमा ।

न्योति । न पश्यसि नावलोक्षयसि, हृदं नितान्तम् बाहुलं विह्वलम्, उद्देगापनेकमावावेशादि-त्याशयः । अप्रतिपत्त्या कर्तव्यनिर्णयामवेन विह्वलानि व्यप्राणि च इन्द्रियाणि चतुरादीनि कर्णानि, अत एव स्वयम् सामना अप्यपि कवरमपि कर्तव्यं विधेयं ज्ञातुं निर्णेतुं नाहमस्मि न सोडास्मि, सुतरा-मेव अत्र विषये यत् साम्प्रतं दुष्कम्, तद् भवती त्वं नै उपदिशतु शिक्षयतु । ‘युक्तं द्वे साम्प्रतम्’ इत्यनारः ।

अयमिति । अयं कपिञ्जलः, स्वसनधमेव स्वधन्यधनेव एवम् अनुना प्रकारेण अनिधाय कथयित्वा गत इति सम्बन्धः । इतरकन्यकेव नीचकुलोत्पन्नकन्येव लज्जां व्रणं विहाय स्यत्वा, उत्सृज्य कुरीकृत्य । उन्मुच्य परित्यज्य, वित्तम् उपदेशम् उपदेशजनितेन्द्रियदोषनिमित्त्यर्थः । जनापवादं लोककृतां निन्दाम् अचिन्तयित्वा अपादात्वा, सदाचारं शोभनानुष्ठानम् अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य, शीलं परपुत्रपेधननिरवित्वनावम् उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य, कुलं वंशम् अविगण्य अवहेलित्वा, अपशोऽपकीर्त्तिम् अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य, रागेन कामासक्त्या लब्धा साधवसाहस्रविकरं हिता वृत्तिः अभ्यवसायो यस्याः सा, पित्रा तावेन अनुज्ञाता वदताऽनुज्ञासना, मात्रा अन्वया च अनुमोदिता अमनर्थिता, स्वयम् सामना उपगत्य अन्तिकमुपेत्य पाणिं हस्तग्रहणं ग्राहयामि करोमि । एवम् इत्थं तद्वैत्यर्थः, गुरुजनानां तातान्मात्रादीनाम् अतिक्रमात् ज्ञात्या अनपेक्षणात् महान् अधर्मः अत्यधिकप्रत्यवायः स्यात् स त्वनुचित इति शेषः ।

अथैवं तत्रागत्य प्राग्वदेव निजमवने संतिष्ठतामित्यत आह—अथेति । धर्मानुरोधात् इतरपक्षस्य

चक्रवाक्रे निव, भगवात् सूर्यनगरस्य अस्तमित इव; अस्मि दिवाद्या मुखं रत्नवर्णं होने लगा; कमलवन्, पुष्पसुन्दरित होनेते हरिद्वर्ण होने लगा; पूर्व दिशाया सरा नीलवर्ण होने लगा और समस्त संसारने—जल-पङ्कजै समान मलिनवर्ण तर्कव्यापी-अन्वकार, महाप्रलयकालीन समुद्रवर्षके प्रवाहने समान, वित्तर होने लगा वत् समपने—किञ्चिद्विनिर्मुह होकर (कुछ न कुछ बहनेसे) वत् तरलिकाले ही मैंने पूछा—‘कहाँ तरलिके ! तुम क्या नहीं देखती कि मेरा मन अत्यधिक बाहुल हो गया है एवं इन्द्रियां अपने अपने कर्तव्य निश्चय करनेमें व्यस्त हैं होनेके कारण भिन्न हो गई हैं । मुझे अपना कर्तव्य छोड़ा मैं नहीं समझ पाता इसलिए इस विषयमें जो सुचितचित हो तुम उसे ही मुझे उपदेश दो ।’ इस प्रकार अतिबल मय वत्तें तुम्हारे समझने ही कह कर गया है । इस समय यदि मैं नीचकुलोत्पन्न कन्याके समान लज्जा, धैर्य और वित्तपक्ष छोड़ कर लोकान्धवर्षा विन्ता न कर, सदाचारका अतिक्रमण कर, स्वभावका उल्लङ्घन कर, वंशजों, व्यवसाय कर एवं लोकनिन्द्या लोकार कर, अनुज्ञासे वदतादिजनविहीन होकर, पित्रा अनुमति न लेकर एवं माताका अनुमोदन न पाकर, अपने काम बाहर प्रगल्भ्य कराने को गुरुजनका अतिक्रम होनेसे इतने बड़ा अधर्म होगा; और यदि मैं

१. श्रुत्यानि । २. अस्मिन् । ३. अनुच्य ।

करोमि, एवमपि प्रथमं तावत् स्वयमागतस्य' प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरमङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशामङ्गान् प्राणविपत्तिनृपजायते, तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत्' । इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मयि, आसन्नं चन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत् ।

ततः शशि-केशरि-कर-नखर-विदार्यमाणं तमः करि-कुम्भ-सम्भवेन मुक्ताफलश्लेदेनेव घवलतामुपनीयमानम्, उदयगिरि-सिद्ध-मुन्दरी-कुचच्युतेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरी-क्रियमाणम्, चलि-जलवि-जल-कल्लोलानिलोल्लासितेन वेलापुलिन-सिकतोद्गमेनेव पाण्डु-वननुरगेन निजवननावस्थानपक्षस्य अवलम्बनद्वारेण आश्रयद्वारेण नृपुं प्राणवियोगम् अङ्गीकरोमि स्वीकुर्व । वनेन तदनुरूपणापाणिग्रहणमात्रे मम प्राणवियोगोऽवश्यमभावीति ध्वनितम् । एवमपि प्राणविमोचनेऽपि प्रथमं तावत् दूषगमिनि शेषः । स्वयमागतस्य स्वयमायावस्य प्रथमप्रणयिन आद्यन्तेह-वतः तत्रभवतः पूज्यस्य कपिञ्जलस्य तपस्विवाल्क्यस्य प्रणयप्रसरस्य प्रार्थनातिशयस्य मङ्गो निष्कलता-सम्पादनं स्यात् ।

ननु भवतु नाम तत्प्रार्थनातिशयनिष्कलसम्पादनं न तेन काऽपि हानिः धर्माद्येषया तस्याकिञ्चिन्करत्वादिष्यत आह—पुनरिति । धर्मानुरोधास्यागिग्रहामावपचाश्रयणद्वारेण पुनरपरमिदं दूषग-मित्यर्थः । तस्य वनस्य पुण्डरीकस्य चेतसा स्वामिन्वेन वरणात् पुण्डरीकनामाग्रहणमित्यवधेयम् । प्राप्ता-नाम् असूत्रां विपत्तिर्विनाशः उपजायते भवेत्, तदपि तदापि मुनिजनवधजनितं तापसजनहननोत्पन्नं महदेनो महापातकं भवेद् 'अथ हत्या सुगपानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः' इत्यादिमनुवचनात् स्वस्य च तत्र कारणादियाशयः ।

इति । उच्चारयन्त्यां वदन्त्यानेव, वासवस्य इन्द्रस्येयमिति वामर्षी प्राची दिक्, कुसुमरजसा पुष्परागेन वसन्तवनराजिरिव काननपङ्क्तिरिव, आसन्नात् अव्यवहितोत्तरसमयमाविनः चन्द्रोदयात् शशाङ्कोद्गमात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन विरलविरलेन अरशाश्वेन आलोकेन प्रकाशेन धूसरताम् ईषत्पा-ण्डुताम् अयासीत् प्रापत् । उपमा ।

तत इति । शशिचन्द्र एव केशरी सिंहः भेदनकर्तृत्वसादरयात् तस्य करा रश्मय एव नखराः पुनर्भास्तेः भेदनकरणवसादरयात् विदार्यमाणो मिथमानः तमोऽन्वकार एव करिकुम्भो हस्तिशिरः-पिण्डः कृष्णवसादरयात् तस्मात् सम्भवेन सजातेन, मुक्ताफलश्लेदेनेव मौक्तिककणेनेव इन्दुधागना चन्द्रकिरणेन, घवलतां श्वेतताम् उपनीयमानं प्राण्यमाणम्, 'पश्चिमेतरङ्गिगन्तरम्' इत्यस्याग्रतस्तस्य विशेषजमिदम् इह समस्तवस्तुविषयमात्ररूपकजायुष्येयोरङ्गाङ्गिभावमङ्कुरः ।

उदयेति । उदयगिरौ उदयाचले याः मिदृमुन्दर्यः देवयोनिविशेषकामिन्यः तासां कुचेभ्यः वंशो-जेभ्यः व्युत्पन्न गलितेन, चन्दनचूर्णराशिनेव मलयजश्लेदमसूहेनेव इन्दुधागना, पाण्डुरीक्रियमाणं शुभ्रता-मापद्यमानं दिगन्तरम् । जायुष्येन्द्रा ।

चलतेति । चलितं कम्पितं यजलविजलं मनुद्गतोयः तस्य कल्लोलानां महातरङ्गागाम् अनिलैः पवनैः उल्लासितः उत्थानं प्रापितः तेन वेलापुलिनस्य तटपमीपस्थनारोपितदेवस्य सिकतानां शालु-

धर्मेकं अनुरोधे दूसरे पक्षमा अवलम्बन कर प्राणत्याग स्वीकार करूँ तो ऐसा होने पर उसमें भी पहले तो दोष यह है कि वने के वानसे उन्मथित हुए एवं पड़ली ही प्रार्थना करने वाले माननीय कपिञ्जलकी प्रार्थना मङ्ग होती है, और द्वितीय दोष यह है कि कदाचित् मेरी भी हुई आशङ्की मङ्ग होनेसे उस पुण्यके प्राण पर कुछ बिगडि उत्पन्न हो जाय तो मुनिजन्मके बध्ना महापातक लगना । मेरे इस प्रकार कहते कहते; पुनः-पुनः वसन्तकालकी वनपङ्क्ति के समान, शशिश्चि चन्द्रोदये उत्पन्न थोड़े थोड़े प्रकाशसे पूर्वदिशा धूसरवर्ण होने लगी ।

उसके बाद, चन्द्रकिरणसे पूर्वदिगन्तर, चन्द्रस्य सिंहके जिरगन्तप नखद्वारा विदारण (छेदे गये) अव्यवहार-रूपी हस्तोंके कुम्भसे उत्पन्न मुक्तचूर्णके समान मानो धवलवर्ण हुआ, उदयावस्यस्थित सिद्धमुन्दरियोंके चन्द्रोंके छेदे हुए चन्दनचूर्णराशिके समान मानो पाण्डुवर्ण हुआ, एवं वेगशाली पूर्वतटद्वारा महातरङ्गोंके कौताली हुई पवनसे उदयेति (उड़ाते हुए) तीरके निकटवर्ती तीव्रोत्पन्न देशसे आकाशमें उठे हुए वायुधारादिके समान

१. आगत्य ।

२. यच्चिद आसन्नेति पदं न दृश्यते ।

३. शशिकेसरवदार्यमाण, शशिकेसरिकर-

विदार्यमाणः ।

तामापाद्यमानम् पश्चिमेतरदिन्दुधान्ता दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दमन्द-
स्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभाभमकरोत् । तदनु रसातलादव-
तीमवदार्च्य^१ उद्बद्धता शेषफणामण्डलेनेव रजनीकरविन्देन^२ कराजत रजनी । क्रमेण च
सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवहनेन किञ्चिदुन्मुक्तबालभावेन मकरध्वजबन्धुभू-
तेन समुपाह्वरानेण सुरतोत्सवोपभागेकयोग्येन अमृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रम-
णीयतामनीयत यामिनी ।

अथ तं प्रत्यासन्न-समुद्र-विद्रुम-प्रभा-पाटलितमिव उदय-गिरि-सिंह-करतलाहृत-निज-

कानाम् उद्गमेन ऊर्ध्वगमनेन शुभ्रत्वसादृश्यनिरूपणाय गगनोद्भूतसिक्तनेत्रेत्यर्थः इन्दुधान्ता चन्द्रकिरणेन,
पाण्डुताम् आपद्यमानं प्राप्यमाणम्, पश्चिमेतरत् प्रतीच्या दिशः समस्तविपरीतं पूर्वमित्यर्थः दिगन्तरं
पौर्व दिग्विभागम् सदृश्यत आलोक्यत जनरिति शेषः ।

इह तरङ्गवायुभिः पुलिनस्य-सिकतासमूह एव दृष्टोप उपरिगतो भवेत्तेनेवेति जात्युल्लेखः । तयै-
कार्य एवं प्रयुक्तेन विशेषणप्रयेण नेहाधिऋदोपः, तेषामलङ्कारप्रयत्नसामर्थ्यप्रकटनार्थत्वात् ।

शनैरिति । चन्द्रदर्शनात् निजप्रागनाथावलोकनादेतोः मन्दमन्दं स्मितं प्रकाशो हास्यश्च यस्याः
तस्या निशाया रात्रेः, दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव शनैः शनैः मन्दं मन्दं निष्पतन्ती ज्योत्स्ना चन्द्रिका,
मुखशोभां तस्या निशाया एव पूर्वभागसौन्दर्यं च ककरोत् व्यदधत् ।

इहेन्दुराग्नोः पुंस्त्रिहस्त्रीलिङ्गाभ्यां स्मितकार्येण च स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः । सा
य 'दशनप्रभेव' ति जात्युल्लेखया सङ्कीर्यते ।

तदन्विति । रजनी रात्रिः अवनीं पृथिवीम् अवदार्च्य निरुद्धा रसतलात् नागलोकात् उद्बद्धता
वर्तिष्ठता, गेष्टस्य श्वेतरूपस्य अनन्तनागस्य फणामण्डलेन फणासमूहेनेव शुभ्रेण गोलाकारेण दैत्याशयः,
रजनिकरविन्देन चन्द्रमण्डलेन कराजत वशोभत । द्रव्योत्प्रेक्षा ।

ऋणेति । सकलजीवलोकानन्दकेन समस्तमनुष्यलोकप्रभोदोत्पादकेन कामिनीजनवहनेन सुन्द-
रीजनप्रियेण । किञ्चिदुन्मुक्त ईषत्परित्यक्तो बालभावः शवकभावः प्रथमोद्भूतभावश्च येन तेन । मकर-
ध्वजः कामः तस्य बन्धुभूतेन स्वजनभूतेन स्थानद्वयेऽप्युद्दीपकत्वादित्याशयः । -समुपाह्वः सङ्घातः
रागोर्जुरागो लौहित्यं च यत्र तेन । सुरतोत्सवः सम्भोगानन्दः तस्य उपभोगे एकयोग्यः सर्वथा समर्थ-
स्तेन प्रकाशाधिर्यादुद्दीपकत्वाच्चेत्याशयः । तथा अमृतमयेन आनन्दाधिवयेन पीयूषात्मकेन च । यौवने-
नेव तारुण्येनेव आरोहता देहम् आकाशश्च वधिरारोहता शशिना चन्द्रेण चर्त्रां, यामिनी रात्रिः रमणी-
यतां शोभनीयताम् अनीयत प्राप्यत, एकत्र निजाविभवेन निखिलावयवपूरणात् परत्र चन्द्रिकया
प्रकाशादित्याशयः ।

इह चन्द्रस्य यौवनौपग्यं भावं यामिन्याः सुन्दरौपग्यन्वार्थमिति श्लेषानुप्राणिता एकदेशवि-
वर्त्तिन्युपमेनि कुशलाः ।

अथेति । अथ आरोहणानन्तरम्, अभिनवोदयरागलोहितं नूतनोद्गमरागरक्तम्, अत एव प्रस्था-
सदस्य द्वयोरप्युदयगिरिसामीप्यात् निजसमीपस्य, वसुद्रस्य पूर्वोदधेः विद्रुमाणं प्रवालानां प्रभाभिः
कान्तिभिः पाटलितम् आरकीकृतमिव, उदयगिरिः उदयाचलः तत्र यः सिंहः तस्य करतलेन हस्ततलेन

मानो शुभ्रवर्ण हुआ देख पड़ा । चन्द्रका दर्शन होनेसे मन्दमन्दहास्य करती रजनीको दन्त-रमणके समान चन्द्रिका
धीरे धीरे भूतलमें गिरती वसुकी मुखशोभाका सत्पादन करने लगी । उसके पश्चात्, भूतल-विदारण कर पाटलित
वर्णित [बाहर आए] अनन्तनाग के फणामण्डलके समान, चन्द्रमण्डलद्वारा रात्रि शोभा पाने लगी । ऋते
समस्त जीवलोकके आनन्ददायक कामिनी-जनवहन, आनन्द-बन्धु, राग-समन्वित [अनुरागयुक्त, रत्नवर्ण]
सुरतोत्सवके रङ्गमात्र उपभोगके ही योग्य और अमृतमय [आनन्दमय, सुखमय] एवं अत्य-परिमाणमें बालभाव
[शिशुत्व, रक्षिता] परित्यागकारी, शरीरारोही यौवनके समान गगनारोही चन्द्रमण्डल रात्रिको मनोहर
करने लगा ।

उत्तके बाद समीपवर्ती पूर्व-समुद्रमंते प्रवाल-मण्डिके किरणिते मानो रत्नवर्णके समान, उदयाचलवर्णित

१. अवदार्च्य । २. शेषफणामण्डलेनेव । ३. रजनिकरविन्देन । ४. दन्तिव निजपदं न विदधे ।

हरिण-शोणित-शोणीकृतमिव रति-कलह-कुपित-रोहिणी-चरणालक-करस-लाञ्छितमिव अभि-
नवोदय-रागलोहितं रजनीकरम्, उदितं विलोक्य अन्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्वकारिवहृदया,
तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्तिनी, चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोक्यन्तोत्तरक्षणम-
चिन्तयन्-एकत्र खलु सद्युमास्त-मलयमानन् प्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्र-
दृढको न शक्यते सोढुम् इदमतिदुर्विषममदनवेदनातुरङ्गं मे हृदयम् अस्य चोद्गमनमिदं
सदाहज्वरस्य अद्भारवर्षः, शीतार्चस्य तुषारपातः, विपस्कोट-मूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः इत्येवं
चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनमलानिनिद्रेव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामका-

आहतः प्रहतो यो निजहरिणः स्वीद्योस्त्रक्षयायी नृगः तस्य भोगितेन रुधिरेण शोणीकृतमिव रक्तवर्णी-
कृतमिव, तथा रतिकलहे सुरतविवादे कुविता क्रुद्धा वा रोहिणी नक्षामिका स्वर्णी तस्याः चरणयोः
पादयोः अलक्षकरसेन लाञ्छाद्वेग लाञ्छितमिव पादप्रहारात् चिह्नमिव, उदितं तं रजनीकरं नशिनं
विलोक्य निरीषयाहन, अन्तः अन्धन्तरे ज्वलितः प्रदीप्तो मदनानलः कामवह्निः यस्यां साऽपि अन्वकारि-
तहृदयेति विरोधः, तद्विग्रहाभ्यमोदशून्यमानसेति परिहारः । तरलिकया उत्सङ्गे निजकोठे विधृतं स्थापितं
शरीरं वपुर्गस्याः सा नयोक्ता मय्यपि मन्मथहस्तवर्तिनी कामदेवकरस्यायिनीति विरोधः, मन्मथवशी-
भूतेति तत्परिहारः । तथा चन्द्रगतनयनापि नशिप्रासलोचनापि मृत्युं मरणम् आलोक्यन्ती परयन्तीति
विरोधः, प्रियपमामगमाभावे काननापात् संमुखस्यं मरणं सम्भावयन्तीति तत्परिहारः । एवंविधा सती
तरुणं तन्कालम् अचिन्तयं चिन्तितवती ।

इह 'प्रयामस्ते' श्यादयस्तिक्तः क्रियोप्रेताः पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन सङ्कीर्णाः, उत्तरे च त्रयो विरो-
धाभासा इत्येतेषां मियो नैरपेक्ष्येग संसृष्टिः ।

एकमेति, एकस्मिन् पक्षे पापकारी पापिष्ठः चन्द्रः नशी एव हृढको घातकः, उदीपनकार्यं मलयमा-
त्वादीनामनेकानां प्रातिद्वन्द्वये अयमेक एव चन्द्रतुल्य इत्यभिप्रायः । अत एव सोढुं न शक्यते न
पार्यते । तेन च इदं मे मम हृदयं मनः अतिदुर्विषया अतिदुःसहया मदनवेदनया कामपीडया धातुरं
विह्वलं जातमिति नेयः । अस्य चन्द्रहृत्कस्य च इदम् उद्गमनम् उदयः, दाहज्वरो दहनसन्तापः तेन सह
ग्नितः तस्य सदाहज्वरस्य लोकास्य सम्बन्धे अद्भारवर्षः ज्वलहाद्वृष्टिस्वरूपम् शीतार्चस्य शीतपीडितस्य
लोकास्य सम्बन्धे तुषारपातः हिमपतनस्वरूपम्, तथा विपस्कोटेन विपवशीटोत्पादकव्यगविशेषेण
मूर्च्छितस्य मूर्च्छां प्रासस्य लोकास्य सम्बन्धे कृष्णसर्पदंशः विजातीयविषघरदंशनस्वरूपम्, कामपीडाव्य-
यिनस्य लोकास्य सम्बन्धे पुनर्निनानपीडोत्पादकमिष्यामयः ।

इह निरङ्गं मालारूपकं दर्पगोदाहन 'निर्माणकौशलं धातु' इतिवदिति कुशलाः ।

इत्येवमिति । चिन्तयन्तीं ध्यायन्तीमेव, चन्द्रोदयेन शशाङ्गोदयेन उपनीता उपस्यापिना, कमल-
वनम्य पञ्चजारण्यस्य स्थानिः सलोच एव निद्रा प्रमीळा सेव, मूर्च्छा मां महाभवेनां निमीलितलोचनां

निद्रां कर-भारसे आहतं हृदयं अने ओटस्तिन हरिके रधिरसे, नानो रक्तवर्गं किं हृदके समान और सम्मो-
कलसे हुनि हृद रोहिणीदेवीके चरणोंको, महाभरसे नानो रचित हृदके समान नूतन उदय-रागसे रक्त चन्द्र-
मण्डलको सदिव हुआ देख, मैं अपने अन्धन्तरमें कामाक्षिके ज्वलित रहने पर भी अन्धकार (जहां क्या करे या न
करे) इस प्रकार मूढ़ न हो पड़ेते) युक्त दृश्यवाली, तरलिकाकी गोदमें मेरा शरीर रहनेपर भी कामदेवके क्षयोंमें
नदी, चन्द्रके कर इष्टि रहने पर भी मृत्युकी देहकी, कम समय विकार करने लगी—एक और तो वैषमास और
मलय-भारतमृष्टि तक न बढ़ीय-पदार्थ, और दूसरी ओर वह पापकारी मलसमय चन्द्र कसदनीय हो रहा है ।
मेरा हृदय भी अत्यन्त दुःसह मदन-वेदनासे व्याकुल हो रहा है । हाय ! रमका उदय सुख, दाहज्वरसे पीड़ित
पर जलते हुए काष्ठ (अक्षरों) को वर्षा, होनमें कन्धावनानके ऊपर भिमगत, विपके अग्ने मूर्च्छितमी मयझर
सर्पके कटनेके समान है । मैं इस प्रकार चिन्ता करती हूँ कि इस समयमें चन्द्रोदय होनेसे कमलवनके
सङ्कोचनिद्राके समान, मुझे मूर्च्छा या गर्मे मेरी आँखें मुटित हो (मिय , गर्म ज्वलत पीड़ी हो देरमें शीयवसे

१. उदयलोहितं । २. रजनीकरम् । ३. मदनमनुमात् । ४. एकत्र चानकारी । ५. अतिदु-
विषमं मदनातुरङ्ग, अतिदुर्विषममदनानुरङ्ग । ६. सदाहज्वरप्रस्तस्य । ७. विगविस्कोट । ८. विचि-
न्तयन्तीमेव । ९. स्थानिनिद्रेव ।

धीत्। अचिरेण च सम्भ्रान्ततरलिकोपनीतामिच्छन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा
सामेवाकुलाकुलां मूर्त्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन, मल्ललाटविधृत-स्रवश्चन्द्रकान्तमणिशलाकाम्,
अविच्छिन्न-बाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनाञ्च मां
सा कृतपादप्रणामाचन्दनपङ्कजैर्गण कयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत्-‘भर्तृदारिके ! किं लज्जया गुरु-
जनापेक्षया वा । प्रसीद, प्रेषय माम्, आनयामि ते हृदयदयितं जनम्, उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र
गम्यताम्, अतः परमसमर्थास्मि सोढमिमं प्रबल-चन्द्रोदय-विजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधि-
मिव मकरचिह्नम्’ इत्येवंवादिनीं तामहमवोचम्-‘उन्मत्ते ! किं मन्मथेन । नन्वयं सर्वविक-
ल्पानपहरन्, सर्वोपायदर्शानान्युत्सारयन्, सर्वानन्तरायान् अन्तरयन्, सर्वशङ्कास्तिरस्कुर्वन्,
मुद्रितनेत्राम् अकार्षीत् अकरोत् । उपमा ।

अचिरेणेति । किञ्चेति चार्थः । सम्भ्रान्तया सत्वरया तरलिका उपनीताभिः दत्ताभिः चन्दनस्य
मलयजस्य चर्चाभिः लेपनैः, तरलिकासञ्चालितैः तालवृन्तानिलैः व्यजनपवनैश्च, अचिरेण अल्पसमये-
नाहम् उपलब्धसंज्ञा प्राप्तचेतना सती, आकुलाकुलां मम दशावलोकनेनात्यन्तव्यग्राम्, मूर्त्तेनेव शरीर-
धारिणेव विषादेन अधिष्ठिताम् आश्रिताम् मम ललाटे भाले विधृता शान्त्यर्थं निहिता स्ववन्ती चन्द्र-
किरणस्पर्शात् सलिलं धरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यया ताम्, तथा अविच्छिद्यया अजुटितया बाष्प-
जलधारया नयनान्मुखादेण अन्धकारितं समुत्पन्नतिमिरं मलिनमित्यर्थः, मुखं वदनं यस्याः ताम् ।
रुदतीम् आकन्दतीम् ।

इह ‘मूर्त्तेनेव’ इति मूर्त्तिसम्बन्धित्वोपप्रेषणाद् गुणोपप्रेषा ।

उन्मीलितेति, किञ्च, उन्मीलितलोचनां, विकसितनयनां मां, कृतो विहितः पादयोर्मम चरणयोः
प्रणामो नमस्कारो यया सा, तरलिका, चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन मदह्रलेपनसमयसंसर्गेन गाढद्रवेण
आर्द्रं किञ्च तेन, कयुगलेन हस्तद्वयेन बद्धाञ्जलिः अन्योन्यसंयुक्तपाणिः अवादीत् अवोचत्—‘भर्तृदा-
रिके राजपुत्रि ! गुरुजनापेक्षया मातापित्राद्यपेक्षया लज्जया त्रपया वा किं न किमपीत्यर्थः । हृदयदयितं
प्राणप्रियम् । प्रबलः प्रकृष्टो यः चन्द्रोदयः शशाङ्कोद्गमः तेन विजृम्भमाणं वर्द्धमानम् उत्कलिकाशतम्
उत्कण्ठावृन्दं तरङ्गसमुदायश्च यत्र तं तथोक्तम्, उदधि सागरमिव मकरचिह्नं पताकारूपलक्षणं यस्य तं
तादृशं मकरकेतुं भवत्यां समुत्पन्नं कामम्, अतः परं सोढुं सहनं विधातुम् असमर्थास्मि अचमस्मि, अत
एव स्वयं वा तत्र व्रज्यतामित्याशयः । पूर्णोपमा ।

उन्मत्त इति । उन्मत्ते उन्मादवति ! बहुविधप्रलापात् अथ च ययार्थापरिज्ञानादित्याशयः ।
मन्मथेन किम् एकेन कामदेवेन किं कृतमित्यर्थः । नन्वित्यामन्त्रणे, ‘प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु’
इत्यमरः । येन हि, मृत्योः सकाशं तत्राप्राप्तौ कामदेवात्याचारात् मृत्योर्निकटम्, वा अथवा सति सम्भवे
तस्य कुमारस्यैव सकाशं नेता मां गमयिता जयं दृश्यमानः कुमुदानां बान्धवः स्वजनश्चन्द्रः, सर्वान्
समस्तान् विकल्पान् पूर्वप्रतिपादिनरूपान् वितर्कान् अपहरन् दूरीकुर्वन् ययाक्रमासहनताप्रतिपादनेन
अवसराप्रदानादित्याशयः, सर्वेषां समस्तानाम् उपायानां कामपीडाविनाशकारणीभूतानां मलयजद्रव-
लेपनादीनां दर्शनानि तत्पीडापनोदकत्वेन ज्ञानानि उत्सारयन् विनाशयन् स्वमाहात्म्येन तैस्तद्दिनाशा

तरलिकाद्वारा की हुई चन्दनचर्चा (लेपन) और तालव्यजन [पङ्क्त] की हवासे मुझे चेतना प्राप्त हुई और मैंने
देखा तो तरलिका, मानो मूर्त्तिमान् साक्षात् विषाद ही हो ऐसी, अत्यन्त विह्वल होकर बैठो थी । मेरे ललाटे
ऊपर जलदायी एक चन्द्रकान्त-मणिकी-शलाका रख वह रो रही थी और निरन्तर लघुजलकी धारासे उत्तका
मुखमण्डल मलिन हो गया था । मेरी आँखें खुली देख उसने मेरे चरणोंमें प्रणाम किया और चन्दन-रससे आर्द्र
अपने दोनों हाथ जोड़ कर कहा—‘राजकन्ये ! अब लज्जा किंवा गुरुजनको भयसे क्या है ? प्रसन्न होकरके मुझे
भेजिए मैं आपके प्रागनाथको ले आऊँ, अथवा आप ही स्वयं उठ कर वहाँ जाइये । स्तब्ध चन्द्रोदयसे समुद्र-तरङ्गके
समान आपको भी उत्कण्ठा शतगुणित वृद्धि पा रही है, इसलिये अब आप इस ज्ञानदेवकी कृपिक देर तक सहन नहीं
कर सकती हैं । तब इस प्रकार कहती हुई तरलिकाकी मैंने प्रत्युत्तर दिया—‘अरी उन्मत्ते ! जेहेले कामदेव क्या
है ? देखो,—समस्त विकल्कोंको हरनेवाला, समस्त उपायोंको दर्शन दूर करनेवाला, समस्त प्रतिद्वन्द्वोंको छिपानेवाला,

१. तामवोचम् । २. उन्मत्ते । ३. अपाहरत । ४. अचिवत् ‘सर्वान्’ इति पदं न विप्रते ।

लज्जामुन्मूलयन्, स्वयमभिगमनलाघवदोषमावृण्वन्, कालातिपातं परिहरन्, आगत एष मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबन्धनैः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिदनुगमनेन जीविष्या' सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जनम्' इत्यभिदधाना मदनमूर्च्छास्वेदैर्विहृतैः कथाञ्चिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयन्—'इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेन' इति ।

अथ नातिदूरोद्वेतेन त्रिभुवनप्रसादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलप्लवानिवै ब्रह्ता चन्दनरसनिकरनिकरानिव क्षरता अमृतसागरपूरानिवोद्विरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव

सम्भवात्, सर्वान् अन्तरायान् जनसाधारणकारप्रभृतीन् विघ्नान् अन्तरयन् व्यवधानं कुर्वन् निजोत्पन्नो-
त्सुक्यस्य प्रकृष्टत्वात् सर्वशङ्काः पितृमात्राद्यननुमति-निवन्धनातद्धान् तिरस्कुर्वन् न्यक्कुर्वन् साम्प्रतिकै-
त्सुक्यतस्तथाविधातद्धानां सर्वथा दुर्बलत्वात्, लज्जां त्रपाम् उन्मूलयन् उत्पाटयन् एतदौत्सुक्यसमीपे
प्रपायास्तुच्छत्वात्, स्वयम् आत्मना अभिगमनेन अनुसरणेन यः स्वस्य लावर्धं लघुवरूपो दोषस्तस्मै
आवृण्वन् आच्छादयन् साम्प्रतिकौत्सुक्यस्य सर्वोपरिस्थायित्वात्, कालातिपातं समयविलम्बं परिहरन्
परित्यजन् कामपीडायाः सर्वथा असोढव्यत्वात्, आगत एव मां तत्र नेतुं प्राप्त एव, अतएव न विद्यते
नानाकल्पप्रकाशप्रयोजनमित्यभिप्रायः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् उत्तिष्ठ उरथानं विधेहि अतिशीघ्रेणेति शेषः । यथाकथञ्चित् क्लेशोना-
पीत्यर्थः, भीषणकामपीडावशात्तिसारदेहतयेत्याशयः, अनु तं कुमारमुद्दिश्य गमनेन जीविता शसिता
अहम्, आयासकारिणं तन्मध्यमेनैव तावत्क्लेशोत्पत्तेः कष्टदायिनं हृदयदायितं प्राणप्रियं तं जनं सम्भावयामि
उच्छ्वासयामि । अनेन समागमाभावे स चाहञ्ज प्राणत्यागं करिष्याव इति घोषितम् । मदनमूर्च्छया
कथञ्चित् क्लेशेन अवलम्ब्य विष्टस्य उदतिष्ठम् उरथितवती ।

उच्छांति । अपि च उच्छलितायास्तं प्रति प्रस्थिताया मे मम दक्षिणम् अपसह्यं लोचनं नयनं
दुर्निमित्तनिवेदकम् अमङ्गलसूचकं यथा स्यात्तथा अस्पन्दत अस्फुरत् । उपजातशङ्का समुत्पन्नातद्वा ।
दैवेन विधिना किमपि अमङ्गलमित्यर्थः, उपक्षिप्तम् उपस्थापितम्, नारीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणस्य स्वजन-
विनाशघोतकत्वादित्यभिप्रायः ।

अथेति । अथ दुर्निमित्तप्राप्येयनन्तरं प्रदोषसमय एव 'तस्मात् प्रासादशिखरादवातरम्' इत्यग्निमेण
सम्बन्धः । त्रिभुवनं त्रिविष्टपमेव प्रासादः सौधः तस्य महाप्रणालं विपुलसलिलनिस्सरणमार्गम् अनुकरो-
तीति तेन । जलसदृशशीतलमयूष्मत्तिसारणात् गोलाकारत्वाच्च प्रासादोपरिप्रान्तस्थायि-गोलाकारजलनि-
र्गमनमार्गानुकारित्वं चन्द्रस्येत्यवधेयम् । सुधा प्रासादलेपनद्रव्यं तद्युक्तं सलिलं जलमिति सुधासलिलं तस्य
प्लवान् ओषान् ब्रह्ता दधतेव, तथाविष्टयुग्मयूररवादिष्याशयः, एवमेवैषि । चन्दनरसस्य मलयधद्रवस्य
निर्झरनिकरान् धारासमूहान् धरता क्षवतेव । अमृतसागरस्य सुधासमुद्रस्य पूरान् ओषान् उद्विरता
क्षवतेव । तथा श्वेतगङ्गायाः श्वेतजाह्नव्याः प्रवाहाणां धाराणां सहस्राणि समूहान् यमता उद्विरतेव । नाति-

समस्त संशयोको डालनेवाला, समस्त शङ्काओंको मिटानेवाला, लज्जाका विनाश करनेवाला, अपने आपही उसके
समीप जानेकी लज्जाके दोषका आच्छादन करनेवाला, विलम्बका दूर करनेवाला, नृत्यके अथवा उस मुनि कुमारके
हो निकट ले जानेवाला, यह चन्द्रमा उपस्थित हो ही गया है । अत एव उठो; जितनी देर तक मैं जीवित हूँ उतनी
देर तक किसी प्रकारसे उसके पास चल क्लेशदायक उस प्राणवहमको जीवित रखें' यों कहती कहती मैं
कामवृद्धिजनित स्वेदसे विहल हुए अङ्गोंसे उठ (तरलिका) का हो सहारा लेकर जिस किसी प्रकार उठी, उठकर
उत्ती दिशा की ओर-चलते ही, अमङ्गल-परिणामसूचक दक्षिण-नयन स्पन्दित होने (फट्कने) लगा उससे
मुझे आशङ्का उत्पन्न हुई और विचार हुआ कि 'विधाताने कोई एक दूसरा विघ्न उपस्थापित किया ।'

तदनन्तरं त्रिभुवन-रूपी अञ्जलिक्लेशके ऊपर भागमें महाप्रणाल (विशाल पनाला) का अनुकरण करते सुधा-
सलिलकी धाराको नानो नीचे बहाते, चन्दन-रसके प्रवाहसमूह (हरणों) को नानो निस्सारण कराते (झरते),

वसता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने' ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोक-
दर्शनसुखमिवानुभवति, जने, महावराह-दंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिवो-
द्वियमाणे महीमण्डले, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचमुकुदगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु
चन्द्रोदयार्घेषु, कामिनी-प्रहित-सुरत-दूती-सहस्र-सङ्कुलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकावगुण्ठनासु
चन्द्रालोकभयचक्रितासु कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितासु इतस्ततः पलायमा-
नास्वभिसारिकासु, प्रतिकुमुदमावद्वमधुकरमण्डलासु प्रवृध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु,

दूरोद्वेतेन अतिविप्रकृष्टोदितेन चन्द्रमण्डलेन शशियिगेन कर्त्रा, ज्योत्स्नया चन्द्रिकया करणेन, भुवना-
न्तराले विष्टपमध्ये प्लाव्यमाने पूर्वमाणे सति ।

इह 'त्रिसुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणः' इत्यत्र निर्झं केवलरूपकम् अर्थोपमा च अनयोरेका-
धयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । 'वहतेव' इत्यादयश्चतस्रः क्रियोपेक्षाः, आसामुक्तसङ्करस्य च मिथो नैरपेक्षेण
संक्षुष्टिः । 'श्वेतगङ्गा' इत्यत्र श्वेतपदं च कालिन्दीजलाद्यसंपृक्तशबोधनेन शुभ्रतामात्रावगमायेति सुधी-
भिराकलनीयमिति कुपलाः ।

श्वेतेति । जने लोके, श्वेतद्वीपे निवासं वसतिमिव तथा सोमलोकस्य चन्द्रलोकस्य दर्शनसुखमिव
अवलोकनानन्दमिव अनुभवति साक्षात्कुर्वति सति, समस्तश्वेतसाक्षात्कारादित्याशयः ।

इह क्रियोपेक्षागुणोपेक्षयोः परस्परनैरपेक्षेण संक्षुष्टिः ।

महावराहेति । महीमण्डले षोणीमण्डले, महावराहस्य विष्णोस्त्वतीयावतारस्य दंष्ट्रामण्डलनिभेन
वन्तसमूहसङ्शेन श्वेतत्वादित्याशयः । शशिना चन्द्रेण क्षीरसागरस्य दुग्धाम्बुधेः उदरात् अभ्यन्तरात्
उद्भ्रियमाण इव बहिर्निष्कारयमान इव सति, दुग्धहरणवत् समन्तात् शुभ्ररश्मिप्रसरणादित्याशयः ।

इह 'दंष्ट्रामण्डलनिभेन' इत्यत्रार्थोपमा, 'उद्भ्रियमाण इव' इत्यत्र क्रियोपेक्षेयुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।
प्रतीतिः । प्रतिभवनं प्रतिगृह्णन् मङ्गनाजनेन स्वीर्गणेन कर्त्रा, विकचा विकसिता ये कुमुदाः कैरवाः
तेषां गन्धः परिमलो येषु तैः तयोक्तैः चन्दनोदकैः मलयजसलिलैः करणैः, चन्द्रोदयार्घेषु शशाङ्कोद्गमन-
पूजासु उपह्रियमाणसु दीपमानासु ससु ।

कामिनीति । राजमार्गेषु राजपथेषु, कामिनीभिः रमणीभिः प्रहिताः प्रियवह्नमसमीपेषु प्रेरिता
याः सुरतदूत्यः रमणसञ्चारिकाः तासां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलेषु व्याप्तेषु ससु ।

नीलांशुकेति । नीलांशुकैः श्यामवर्णवस्त्रैः अवगुण्ठनम् अन्धकारसाहस्येन तत्र जनानामनिरीक्षणाय
देहवेष्टनं यासां तासु, अतएव नीलोत्पलानाम् इन्द्रावराणां प्रभाभिः कान्तिभिः पिहितासु आवृतासु
कमलवनलक्ष्मीष्विव पङ्कजवनश्रीष्विव अभिसारिकासु सङ्केतस्थानादिगामिनीषु नायिकाविशेषेषु चन्द्रस्य
शशिनाः आलोकने प्रकाशेन यद्गन्धं जनावलोकनात् प्राप्तः तेन चक्रितासु उद्भिग्नासु विद्यमानासु, इतस्ततः
पलायमानासु धावमानासु विद्यमानासु । इह श्रौतोपमा, सा च पदार्थहेतुककान्त्यलङ्घनं सङ्कीर्णा ।
सादित्यदर्पणकृता अभिसारिकास्वरूपमेवमभिहितम्—

'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवद । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥'

प्रतिकुमुदमिति । कुमुदं कुमुदं प्रति प्रतिकुमुदम् भावदं घटं मधुकरमण्डलं द्विरेकगणो यामिस्तासु,
भवनदीर्घिकाया गृहवापिकायाः कुमुदिनीषु कैरविणीषु, प्रवृध्यमानासु स्फुटमानासु सतीषु ।

अनृतसमुद्रके जलराशिको मानो उद्भिरणं करते, श्वेतगङ्गाके अन्तस्त्व प्रवाहोको मानो वमनं करते (जगलते),
चन्द्रमण्डलका थोड़ा-थोड़ा उदय होनेसे आकाश उद ज्योत्स्ना (चाँदनी) में दृष्ट गया था, सब लोग नानो
श्वेतद्वीपमें निवासका या चन्द्र-लोकके दर्शनका सुख अनुभव करते थे, पृथिवीमण्डलको-आदि बराहके दन्तमण्डलके
समान-चन्द्रमण्डल मानो क्षीरसागरके अन्वन्तरमेंसे बाहर निकलता था, प्रत्येक घरमें कुन्दरिवाँ प्रस्तुदित कुमुदसे
गुणन्वित किए हुए चन्दन-जलद्वारा चन्द्रोदयके उद्देश्यसे सर्व देती थीं, राजमार्ग कामिनीयोंद्वारा प्रेरित हजारों
रति-दूतियोंसे व्याप्त हुआ था, नील-चलते समस्त शरीरको आच्छादित कर चन्द्र-प्रकाश मध्य-लोकोंके
देखनेके भयसे उद्भिन्न होकर—नीलोत्पलकी प्रभासे आच्छादित हुई कमल-वन शोभाके समान अभिसारिकाएँ
जब श्वर-उपर भाग रही थीं, प्रत्येक कुमुदके ऊपर अनरोंके झुण्ड आकर बैठे हुए थे ऐसी भवन्त्यन्त

स्फुटितकुमुदवन-चट्टल-धूलि-धवलितोदरे निशा-नदी-पुलिनायमाने अन्तरीक्षे, चन्द्रोदयान-
न्दनिर्मरे महोदधावि रतिसमय इव उत्सवमय इव विलासमय इव प्रीतिमय इव जीव-
लोके, शशिमणिप्रणालनिर्गरे प्रमोद-मुखर-मयूर-रवरम्ये प्रदोषसमये, गृहीत-विविध-कुसुम-
तान्मूलाङ्गराग-पटवास-चूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना, तेनैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाशयान-
चन्दन-ललाटिका-लज्ज-धूसरा-कुन्तालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेशोनाट्रेण, तथैव च तथा
कण्ठस्थितयाक्षमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या, पद्मरागरत्नरिमनिर्मि-

रुदितेति । अन्तरीक्षे गगने, स्फुटितस्य विकसितस्य कुमुदवनस्य कैरवारण्यस्य चट्टलधुलिमिः
प्रचुरपरानैः धवलितं श्वेतीकृतम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तस्मिन् नयोक्ते सति, अत एव निशा रात्रिरेव
नदी श्यामावसाहस्यादित्याशयः, तस्याः पुलिनायमाने तयोऽप्येतसैकतमयदेशवदाचरति सति धूलिनां
सैकतवच्छ्वेतत्वादित्याशयः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकव्यङ्गतोपमयोरैकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः, तथा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्,
इत्युभयोः पुनरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

चन्द्रोदयेति । चन्द्रोदयेन शशाङ्गेन्द्रमेव आनन्दनिर्भरः प्रहर्षातिशयो यत्र तथोक्ते, अतएव
महोदधौ समुद्रावि रफीत इति शेषः, जीवलोके प्राणिवर्गे, रतिसमय इव शृङ्गारमय इव, विलासमय
इव लीलासमय इव, प्रीतिमय इव स्नेहमय इव च मति ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं श्रौतोपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः, 'रतिसमय' इत्यादयश्चतस्रो
गुणोपेक्षाश्चेत्यामां परस्परं नैरपेक्षणे पुनः संचुष्टिः । तथा 'रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्यायिसञ्चारिणौ तथा'
इत्युक्तदिशा स्यायिभावस्य रसस्य चेह 'रतिरसे'त्यनेनाभिधानादोपः समापतति स च 'औसुख्यमय
इव' इति पाठेन परिहार्यः ।

सञ्ज्ञाति । शशिमणयः चन्द्ररश्मिसम्पर्केण मलिलत्वाविणश्चन्द्रकान्ता एव प्रणालाः सलिलनिः-
सरणनालानि तेषां निक्षरो वारिप्रवाहो यत्र तथोक्ते, तथा प्रमोदेन वर्षाभ्रमाज्जातानन्देन मुखराणां
शब्दायमानानां मयूराणां बहिर्गां रवैः केकाशब्दैः रम्ये मनोहरे प्रदोषसमये रजनीमुखकाले जाते सति ।
इह निरङ्गं केवलरूपकम्, भ्रान्तिमांशपाति ईदृच्छ ।

गृहीतेति । गृहीतानि आसृजानि विविधानि नानारूपाणि तान्मूलानि नागवह्नीदलानि काङ्गरागो
लेपनं पटवासचूर्णानि पिष्टानकचूर्णानि च यया तथा, तरलिकया पूर्वोक्तया, दास्या अनुगम्यमाना अनु-
गम्यमाना । मूर्च्छानिहितेन मूर्च्छासमये तरलिकया स्यापितेन, किञ्चिदाशयाना समयेन शुष्कतया ईपद्-
धनीभूता चा-चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिका माले तिलकविशेषः तत्र लज्जाः संतप्ता अतएव धूसराः
किञ्चित्पाण्डुराः साकुला विविधा बलकाः स्खलितकुन्तला यत्र तेन । आट्रेण तत्कालेऽपि किञ्चिद्विभेदेन
चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य चर्चा लेपनमेव अङ्गरागः स एव च वेशो नेपथ्यं तेन उपलक्षिता । अपि च,
तथैव तत्काले स्थापनरूपेणैव, कण्ठस्थितया गलनिहितया अक्षमालया जपमालया चोपलक्षिता ।
तथा श्रवणशिखरचुम्बिन्या कर्णोपरिस्थापिन्या, तथा पारिजातमञ्जर्या मन्दारवह्न्या चोपलक्षिता इह
मिदसम्बन्धि तदिदं मण्डनमिति शरीराभ्युपगच्छन् नाशकीति न विस्मर्तव्यम् । तथा पद्मरागरत्नस्य लोहित-

सरोवरकी कुमुदिनी प्रस्तुति होने (खिलने) लगी थीं, प्रस्तुति कुमुद-वनकी अतिशय रजते मध्यभाग श्वेत-
वर्ण हो जानेके कारण आकाश रात्रिरूप नदीके पुलिन (तयोऽप्येत वाङ्मनय देश) के समान दिखलाई देता
था, समस्त जीवलोके महासमुद्रके समान, चन्द्रोदयके आनन्दमें मग्न होकर, मनो शृङ्गारसमय, उत्सवमय,
विलासमय एवं प्रीतिमय हो गया था, चन्द्रकान्तमणिली प्रणाली (पनाली) में से जलनिसरन होने लगा था,
ऐसे-जानो-उठे गान करते मयूरोंके स्वरसे मनोहर-प्रदोषकाल उपस्थित होने पर, नानाविध पुष्प, तान्मूल,
अंगलेनद्रव्य और कबीर चूर्ण लेकर पीछे-पाँछे आजी तरलिकाके साथ-मूर्च्छाके समय ललाट पर लगाए, पीछे-
पीछे पुष्प, चन्दन-रत्नमें संलग्न हो (विचर) जानेसे धूसरवर्ण हुए और बिलरी नदी सति, चन्दन-रसके लेपन-
रूपी अंगरागसे उत्पन्न कट्टे हुए वेग-विन्यास-सहित, बैलीकी बैली गलेमें धारण की हुई जसमाला-सहित

तेनेव रक्षांशुकेन कृतशिरोऽवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुसृत्यमाणा तस्मात् प्राप्तादशिक्षराद्वातरम् ।

अवतीर्य च पारिजातकुसुम-मञ्जरी-परिमलाद्भृतेन रिच्छीकृतोपवनेन कुसुमवनान्य-पहाय धावता मधुकरजानेन नीलपट्टावगुण्ठनविभ्रमनिर्व सन्पाद्यतामुवच्यमाना प्रमद्वन-पद्मद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचक्रत् ।

प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनम् आत्मानमानोकथं अचिन्तयन्—‘प्रियतनाभि-सरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन ! नन्वेव एव परिजनलीलानुपदर्श-यन्ति । तथाहि, समारोपितशरासनालक्ष्मायकोऽनुसरति कुसुमायुधः, दूरप्रसारितकण-

कमणोः रश्मिभिः कान्तिभिः निर्मितेन रचितेनेव, रक्तवसाक्षरयादित्यामयः, रक्षांशुकेन लोहितवस्त्रेण कृतं विहितं शिरसो मस्तकस्य अवगुण्ठनं यथा सा । केनचिद् आत्मीयेनापि स्वकीयेनपि परिजनेन मेवकेन अनुपलक्ष्यमाणा कृत्यमाणा । तस्मात् पूर्वोक्तं प्राप्तादशिक्षरात् सौभाग्यात् क्वावरम् उच्यते ।

इह ‘निर्मितेनेव’ इत्यत्र क्रियोष्येष्टा ।

अवेति । पारिजातस्य मन्दारस्य वा कुसुममञ्जरी मुष्पवह्वरी तस्याः परिमलेन सौरभेन आकृष्टम् आकर्षितं तेन । रिच्छीकृतं समस्तानामेव मधुकराणां तत्रवायमनाद् शून्यीकृतम् उपवनं प्रमदवनं देव क्षेत्रम् । नीलपट्टेन कृष्णांशुकेन यद् अवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं तस्य विभ्रमं विलासं शोभां सन्पाद्यता निष्पा-दयतेव, शिरस उपरि जतनादित्यामयः, कुसुमवनानि कैवाल्यानि अनहाय परिधेयस्य धावता स्त्रीजन-मण्डिता मधुकरजालेन जनरगणेन, अनुसरमाना अनुवच्यमाना कहन्, प्रमदवनस्य स्वीयोपवनस्य पद्मद्वारेण पारवृद्धेण निर्गत्य निःस्पृह्य, तस्य कुमारात् सतीपं निकटम् उदचक्रत् उदगच्छन् । इह ‘सन्पाद्यतेव’ इति क्रियोष्येष्टा ।

प्रयान्तीति । प्रयान्ती गच्छन्ती, तरलिकेव द्वितीया अपरा यस्य तन्, अतएव अपरिजनं द्वितीय-रिजनवर्जितम् आत्मानं स्वम् अवलोक्य निरीक्ष्य अचिन्तयन् चिन्तितवती—‘प्रियतनस्य हृदयवह्नस्तस्य प्रियतनाया हृदयवह्नया वा अनिसरगे अनुगमने प्रवृत्तस्य उद्यनस्य जनस्य लोकस्य नायिकाया नाय-कस्य वा बाह्येन बहिर्भूतेन परिजनेन किं नाम कृप्यं विधेयं प्रयोजनं विद्यते, अपि तु न किमरीत्यर्थः ।

इह पूर्वं यथा ‘प्राप्तादशिक्षराद्वातरम्, इत्यभिधाय ‘अवतीर्य च’ इत्युक्तं तथा ‘तस्मात्पुनरुद-चक्रत्’ इत्यभिधाय ‘उदचक्रन्ती’ इत्येव वक्तुं युक्तम्, अन्यथा ‘एषलुको मन्त्रिभूतयैः रावणः प्रयन्नायत’ इति दर्पणोदाहृतवद्भ्रमप्रक्रमतादोषस्य निवारयितुमशक्यत्वादिति समलोकयनीयम् ।

कथंवेकेन विधेयं रक्षणावेक्षणादिकं मेवमकृप्यमित्यत आह—नन्वेति । अवधारणार्थको ननु शब्दः । तथा चानरः—‘प्रनावधत्ताणुसालुनयानन्ते ननु’ इति । एते कप्रे प्रतिपाद्यमानाः कुसुमायुधमनयः, परिजनस्य लीलां स्वबह्मन् उपदर्शयन्ति प्रकटीकुर्वन्ति । समारोपितं मञ्जोक्तं यद् अस्मानं बभूव तत्र आसक्तः आयुक्तः सायको बाणो यस्य स तपोक्तः कुसुमायुधो मदनः अनुसरति अनुगच्छति । अनेनैव

और कानर विष्मत्त गारिजा-मञ्जरी सहित, मन्त्राण्यपि को किरण्ते निर्मितके समान स्वर उच्यते वरते मन्त्रक अवगुण्ठन (जोड़) कर, कोई कने परिजन नो देख नै पावे स्ते बहने, प्राप्तादशिक्षर परते नै चरते ।

वहति नीचे उतर कर, किन्तु अन्य नै प्रमदवनके एक कोरके हारनेटे गहर केकर वचके समान कनेको निकली, उस समय गारिजाकुसुममञ्जरीके सौरभे आकृष्ट हुए समस्त कवचन शून्य कर और कुसुमवन छोड़ कर दौड़ गते, नानो नीचदर्प वरके अवगुण्ठन (डुलके) की शोभा ही चक्षत्र करके, जनरोंके झुण्ड मेरे पीछे पीछे गते लगे ।

मै जाने के समय अपने हाथ केवळ तरलिका ही को—कन् किसी परिजनके बिना देख दिखत बने लगी—‘मे व्यक्ति प्रियतनके निकट अन्तित करने (जाने) के लिए प्रवृत्त है, वल्को गहरी रेतकेवळ क्या प्रयो-जन है ! क्योंकि ये ही उर परिजनको कार्य सन्पादन—वैले जानदेव धनुष बना कर और वर नर मण रस कर

करमिव कर्षति' शशी, प्रस्खलनभयात् पदे पदेऽवलम्बते रागः, लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहे-
न्दिचैर्वावति हृदयम्, निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति । प्रकाशञ्चावदम्—'अयि तर-
लिके ! अपि नाम मामिवाचमिन्दुहृतकस्तमपि करेण कचप्रहाकृष्टमभिमुखमानयेन्' इत्येवं-
वादिनीश्च मामसौ' विहस्याव्रवीन्—'भर्तृदारिके ! मुग्धासि, किमस्य तेन जनेन । अयमा-
त्मनैव तावन्मदनानुर इव भर्तृदारिकायां तास्ताश्चेष्टाः करोति । तथाहि, प्रतिविम्बच्छलेन
स्वेदसलिलकणिकाचितं च्चुम्बति कपोलयुगलम्, लावण्यवति पयोधरभारे निपतति,
प्रस्फुरितकरः स्पृशति रसनावलिसणीम्, निर्मल-नख-लग्नमूर्तिः पादयोः पतति ।

पृष्ठपरिवर्त्तनितम् । दूरे प्रसारितो विस्तारितः करो रश्मिः पाणिश्च येन स तथोक्तः शशी चन्द्रः करं
मम हस्तं कर्षतीव आकृष्य नयतीव । रागः अनुरागः प्रस्खलनभयात् प्रत्युत्तिव्रामात् पदे पदे प्रतिपद-
क्षेपम् अवलम्बते धारयति । अनयोः पञ्चरश्मिर्वा सृजितम् । हृदयं मनः कर्तुं, लज्जां व्रपां पृष्ठतः कृत्वा
पृष्ठे समादाय अपमार्य च इन्द्रियैः चक्षुरादिभिः सह पुरः अप्रतो धावति शीघ्रं व्रजति, तथा उत्कण्ठा-
औत्सुक्यं निश्चयमारोप्य नूनं तव हृदयवल्लभसङ्गमो भविष्यतीति स्थिरमतिमुत्पाद्य नयति प्रापयति ।
अनयोः सम्मुखरश्मिर्वा निरूपितम् । इह 'कर्षतीव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

प्रकाशनिति । अपि नामेति प्रश्नेऽर्थः । 'गर्हाममुच्चयप्रश्नशङ्कामभवावनास्वपि' इत्यमरः । अयं
पुरो दृश्यमानः इन्दुहृतकः दुष्टप्रकृतिश्चन्द्रः मामिव तमपि कुमारं करेण रश्मिनैव हस्तेन, कचेषु केदेषु
योऽग्रहो ग्रहणं तेन आकृष्टं सकलं सन्तं मम अभिमुखं सम्मुखं जानयेत् प्रापयेत् । एवं च सति शीघ्रमाप्यया
कक्ष्याणं स्यादित्याशयः ।

इह रश्मिकरयोर्भेदेऽपि श्लिष्टेनाभेदारोपादतिशयोक्तिः ।

इतीति । एवं वादिनीम् एवं मुवाणां च मां महास्वेताम् असौ तरलिका । मुग्धा कोमलमतिरसि,
अत एवं कथयामीत्यभिप्रायः । अस्य चन्द्रस्य तेन जनेन कुमारेण किं प्रयोजनम् । अयं चन्द्रः, आत्मना
स्वेनैव, मदनानुर इव कामपीडित इव । तास्ताः कामपीडासम्बन्धिनीः सर्वाः समस्ताः, चेष्टा व्यवहारान्
करोति विदधाति । स्वेदसलिलस्य घर्मजलस्य कणिका विन्दवः ताभिः आचितं व्याप्तं तव कपोलयुगलं
गण्डद्वयं प्रतिविम्बच्छलेन प्रतिच्छायाभ्याजेन चुम्बतीव स्पृशतीव । लावण्यवति सौन्दर्यवति पयोधर-
भारे तव विस्तृतकुचद्वये निपतति प्रतिविम्बच्छलेन लगतीव, वरसा कामुकवदित्याशयः प्रस्फुरितः प्रव-
लितः सार्विकमभावोद्गमाग्रकणितश्च करो रश्मिः हस्तश्च यस्य स तथोक्तः सन्, रसनावलेः काञ्ची-
दाघ्नः मर्गान् रसनानि स्पृशति, नीवीमोक्षणकाले कामुकवदित्याशयः । तथा निर्मलेषु स्वच्छेषु नखेषु
तव चरणनखेषु लग्ना संक्रान्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तथोक्तः सन् तव पादयोश्चरणयोः पततीव, कृता-
नाः कामुकवदित्याशयः ।

इह 'चुम्बतीव' 'निपततीव' इत्युभयत्र सापेक्षवा प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा । न च कामुकसम्बन्धि-
कार्यद्वारा कामुकव्यवहारसमासोक्तिरपि स्यादिति वाच्यम्, अप्रस्तुतेन प्रस्तुतपरिस्फूर्तो तदङ्गीकारात्,

अनुसरण करता है, चन्द्रमा अपनी किरणें दूर तक फैलाकर हाथ पकड़कर हो मानो ले जाता है; गिरनेके डरसे
अनुरागमानो प्रत्येक पदक्षेपमें (पद पद पर) अवलम्बन देता है, मन उज्जाको पांछे रख कर अन्यान्व
इन्द्रियोंके साथ आगे-आगे दौड़ता है, एवं 'निश्चय हो प्रियतमके साथ सग्निलन होगा' इस प्रकार निश्चय धारणा
वत्तन कर उत्कण्ठा छिद्र हो जाती है । फिर मैं प्रकट कहने लगी—'अरी तरलिके ! यह खलत्वभाव
चन्द्र मेरे समान उसको भी कर (किरण) द्वारा केश-धारणपूर्वक खींचकर कहीं सामने न ले आवे ! उस समय
इत प्रकार कहती हुई मुझसे तरलिकाने इस कर उत्तर दिया—'शङ्कान्ते ! आप सरल बुद्धिवाली हैं इसलिए ऐसा
कहती हैं'—यह चन्द्र तो अपनेसे ही कामानुरके समान आपके साथ विविध-व्यापार करता है । इसलिए उसे
मुनिकुमारसे क्या प्रयोजन ? देखिए—स्वेदजलकणिकासमूहसे व्याप्त आपके करोड़ों (गालों) के प्रतिविम्ब के
बहनेसे मानो चुम्बन करता है ! लावण्य-युक्त आपके नारी पयोधर पर मानो [प्रतिविम्बच्छरते कलेजेसे नायकके
समान] लगाता है, प्रस्फुरित (कणित) कर (किरण) से आपके काञ्चीदाम (करपनी) के मणियों का स्पर्श करता
है, एवं निर्मल नखोंमें पड़ी हुई मूर्तिसे मानो वह आपके पैरों पर ही गिरता है, विशेषतः कामानुरके समान

१. दूरं कर कर्षति । २. क्वचिद् 'अयम्' इति पाठो न विद्यते । ३. किरण... । ४. क्वचिद् 'असौ'
इत्यस्य स्थाने 'ता' इति पाठ उपलब्धते । ५. भर्तृदारिकायाः । ६. ...व्यञ्जितं ।

किञ्चास्य मदनातुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्कचन्दनानुलेपपाण्डुतां वहति, मृणालवलयधवलान् घत्ते, करान् प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिनेषु निपतति, केतकी-गर्भ-केसर धूसर-पादः कुमुदसरांस्यवगाहते, सलिलशीकरार्द्रान् शशिमणीन् करैरासृशति, द्वेष्टि विधटितचक्रवाक-मिथुनानि कमलवनानि ।' एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तथा सह तमुद्देशमभ्युपागमम् ।

तत्र च मार्ग-लता-कुसुम-रजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाचन्द्रोदयप्रभुत्वं चन्द्रकान्त-मणिप्रस्रवणं प्रक्षालयन्ती, यस्मिन् प्रदेशे स वास्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे

प्रकृते तु 'अयमारमन्तैव तावत्' इत्यादिना चन्द्रस्यापि प्रस्तुतत्ववर्णनात् । एवं 'प्रस्फुरितक्रे'त्यत्र रश्मि-हस्तयोर्नैर्देशेऽपि श्लिष्टत्वेनानेदारोपादितशयोक्तिः । 'पततीव' इत्यत्र तु प्रतीयमाना क्रियोत्पेक्षेति समालोचयन्ति कुशलाः ।

किञ्चेति । अपि चेति किञ्चार्थः । मदनातुरस्येव कामपीडितस्येव अस्य चन्द्रस्य वपुः शरीरं कर्तुं, तापात् कामज्वरादिव, शुष्को यः चन्दनस्य मलयजस्य अनुलेपः प्रलेपः पाण्डुतां शुभ्रतां वहति धारयति । 'मदनातुरस्येव' इत्यत्रोपमा, 'तापात्' इत्यत्र प्रतीयमाना हेतुत्पेक्षा, एष चोत्पेक्षोपनया सङ्कीर्यते । मृणालवलयवत् विसक्तकवत् धवलान् शुभ्रान् मृणालवलेन धवलांश्च, करान् रश्मीनेव हस्तान् घत्ते धारयति, कामज्वरितलोक्कवदित्यभिप्रायः । इह रश्मिहस्तयोर्नैर्देशेऽपि श्लिष्टेनानेदारोपादितशयोक्तिः । प्रतिमाव्याजेन प्रतिदिग्बच्चलेन, स्फटिकमणीनां स्फटिकरत्नानां कुट्टिनेषु बद्धन्मिषु निपतति कुर्वति, कामव्याधितवत् तापापनोदनार्थमित्यभिप्रायः । इहापह्नुतिः । केतव्याः प्रख्यातायाः पुष्पस्य गर्भकेसरवत् अन्तःस्थाकञ्जकवत् धूसर ईष्यपाण्डुः पादो रश्मिरेव चरणौ यस्य स तथोक्तः, प्रतिदिग्बच्चलेन कुमुदसरांसि कैवळपूर्णढागान् अवगाहते विलोडति ।

इहापह्नुतिः प्राग्वद्विशयोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा केतकीत्यादिविशेषणशब्देनापुष्टार्थबोधोपस्तु न शङ्क्यः, कामज्वरेण पादस्यापि श्वेतता समुत्पन्नेति प्रदर्शनार्थत्वात् ।

सलिलशीकरैः निजस्पर्शेन निर्गतैः ललकैः आर्द्राः विलसाः तान् शशिमणीन् चन्द्रकान्तान् करैरश्मिरेव हस्तैः आसृशति स्पृशति, कामज्वरविनाशायेत्यभिप्रायः । इहानेदाप्यवसायमूलाविशयोक्तिः । तथा विधटितानि रजनीविरहस्य स्वभाविकत्वाद्विरलेपितानि चक्रवाकानां रयाङ्गानां पक्षिणां मिथुनानि हन्तानि येन्यः तानि तथोक्तानि कमलवनानि पङ्कजारण्यानि, द्वेष्टि, एभिरेव पङ्कजारण्यै रयाङ्गयुगलानि वियुक्तानीति कुप्यमानः सङ्क्षोभयन् तेषु विद्वेषं विदधतीव, ये खलु दम्पत्योः सहनं न सोढुं मनर्थाः तान् प्रति ब्रह्मामिलापिणः मदनातुरस्य विद्वेष उचित एवेत्याशयः । प्रतीयमाना क्रियोत्पेक्षा । 'एतैः पूर्वोक्तैः अन्यैस्तद्भिन्नैश्च तत्कालोचितैः, तत्समययोग्यैः आलापैः संभाषणैः । तमुद्देशं तेन कुमारेणाविष्टितपूर्वं स्थानम् अनिलषवीकृत्य उपागमम् प्रापत् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । कैलासतटात् शशिमणिमयादित्यर्थः, चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमेन प्रवृत्तं गतितं यत् चन्द्रकान्तमणीनां शशिरत्नानां प्रव्रवणं निर्हरः (वारिप्रवाहः) तस्मिन्, मार्गे लघ्वनि यानि लताकुसुमानि वह्नीप्रचुनानि तेषां रजोभिः परागैः धूसरम् ईष्यपाण्डुरं स्वीयं चरणयुगलं पादद्वयं प्रक्षालयन्ती धीतं विदधती वह्म, यस्मिन्प्रदेशे यत्र स्थाने स कपिजल वास्ते तिष्ठति तस्मिन्नेव न्याने

उक्तञ्च शरीरं स्था पाण्डुवर्णं हो (पीका पङ्क) गया है नानो कान्त-सन्धारक हो उत्तर-चन्दनका लेन किया गया हो । वह मृणालवलयके समान शुभ्रवर्ण कर (किरण) धारण करता है । प्रतिदिग्बच्चे वहानेसे वह स्फटिकमणिनी भूमि पर पड़ता है, केतकी पुष्पके सम्मन्दरस्य केसर (रज) के समान पादों ' किरणों ' से प्रतिदिग्बच्चे वहाने कुमुदपूर्ण सरोंवरोंमें स्थान करता है, लल-कणोंसे आर्द्र (गीले) चन्द्रकान्त मणिनीके ऊपर करने करों (किरणों) से स्पर्श करता है, एवं रात्रि उपस्थित हो जानेसे चक्रवाकदम्पत्येकजिन कमल-वनोको निरुद्धते चल गये हैं उन कमल-वनोसे नानो विद्वेष करता है ।' इस प्रकार सब ऐसी कितनी ही उक्त समझके उल्लुकी बातें करते करते उचके साथ मैं उस प्रदेशोंमें पहुँच गई ।

वह कैलासपर्वतके किछकनेसे चन्द्रके उदयसे निरुद्ध (रित्तो) चन्द्रकान्तमणिनीके हरनेसे, मार्गमें चलनेसे रगे लता-कुसुम और धूलसे छूट कर अपने चरणोंको प्रक्षालन करते करते (धोते-धोते), जिस प्रदेशमें वह

पुरुपस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षात्रातिव्यक्तमुपालक्ष्यम् । दक्षिणोक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का, तेन सुतरामवदीर्ण^१ हृदयेव क्लिप्तमिष्टमन्तःकथयतेव विपण्णेनान्तरात्मना 'तरलिके ! किमिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तर्दभिमुखम् अतिस्वरितमगच्छम् ।

अर्थे निशीयप्रभावाद् दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्त्तनादम्—'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वञ्चितोऽस्मि, हा किमिदमापतितम्, किवृत्तम्, उत्सन्नोऽस्मि, । दुरात्मन् ! मदनपिशाच ! पाप ! निर्धृण ! किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् ? आः पापे ! दुष्टकृत्कारिणि ! दुर्विनीते ! महाश्वेते ! किमनेन तेऽपकृतम् ? आः पाप ! दुश्चरित ! चन्द्र ! चाण्डाल ! कृतार्थोऽसि ? इदानीमपगतदाक्षिण्य ! दक्षिणानिलहतक ! पूर्णोस्ते मनोरथाः कृतं यत् कर्त्तव्यम् ? वहे-

अस्य सरसः अच्छोदसरोवरस्य पश्चिमे तटे प्रतीचीविग्वत्तिरीरे पुरुपस्येव पुरुपसदृशस्य विप्रकर्षात् दूरत्वात् नातिव्यक्तम् अनतिस्पष्टं रुदितध्वनिं क्रन्दनशब्दम्, उपालक्ष्यम् अगच्छम् ।

दक्षिणेति । किञ्च, दक्षिणेक्षणस्य दक्षिणलोचनस्य स्फुरणेन स्पन्दनेन, आहिता उत्पदिता शङ्का सन्देहो यस्याः सा अहम्, तेन रोदनशब्देन सुतराम् आयन्तम् अवदीर्णहृदयेव विशीर्णस्थान्तेव सती, किमपि आनर्बचनीयम् अनिष्टम् अशुभम् अन्तः अन्तःकरणे कथयतेव द्रुवतेव, विपण्णेन खिप्तेन एवंविधेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन सभयं सत्रासं यथा स्यात्तथा अभिदधाना द्रुवाणा, वेपमाना कम्पमाना गात्रयष्टिः कृशं वपुर्यस्याः सा, तदभिमुखं तत्संमुखम् अतिस्वरितम् अतिशीघ्रम् अगच्छम् अगजम् ।

अपेति । अथ आगमनानन्तरम्, निशीयप्रभावात् रात्रिमाहात्म्येन समेषामापेक्षकनिश्चलत्वादि-रूप्यः । इह निशीयशब्दस्य रात्रिमात्रमर्थो न त्वर्धरात्रोऽर्थः, प्रदोषकाल एव निःसृताया महारवेतायाः किञ्चिन्मार्गातिक्रम एवार्धरात्रासम्भवात् । न च 'अर्धरात्रिनिशीयो ह्यौ ह्यभ्यसरेणार्धरात्रोऽर्थ एव युक्त इति वाच्यम्, 'निशीयस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्वात्रिमात्रके' इति मेदिनीकोषेणोक्तार्थस्यापि न्याय्यत्वादिति सुधीमिराकलयीयम् ।

दूरादेव विप्रकृष्टादेव विभाव्यमानः अयं कपिशलस्य स्वर इति ज्ञायमानः स्वरो यस्य तं तादृशम्, उन्मुक्तार्त्तनादम् उन्मुक्तकण्ठेन व्यथितशब्दम्, हृदयेतानि चान्यानि च विलपन्त विलापं विदधतं कपि-जलमध्रौपमित्युत्तरेण सम्बन्धः । 'हा' इति खेदे हतोऽस्मि ताडितोऽस्मि देवेन । दग्धोऽस्मि भस्मीभूतोऽस्मि शोकाग्निना । वञ्चितोऽस्मि प्रतारितोऽस्मि विधात्रा । किमिदम् अतर्कितम् आपतितम् उपस्थितम् । वृत्तं निष्पन्नम् । उत्सन्नोऽस्मि विचिना मूढादुत्पादितोऽस्मि । निर्धृण निर्दय ! अकृत्यम् अकार्यम् अनुष्ठितम् आचरितम् । अनेन पुण्डरीकेण ते तव किम् अपकृतं अनुपकारो विहितः, यस्वमेवं कारणीभूय एनं घातितवतीति भावः । चाण्डाल चाण्डालसदृशनितान्तर्कर ! कृतार्थोऽसि कृतकृत्योऽसि ? पुण्डरीकस्य प्राणापहरणादित्याशयः । इदानीं न शिवतः प्रागित्याशयः, अपगतं दूरीभूतं दाणिष्यम् औदार्यं यस्य

मुनिकुमार था उसी प्रदेशमें इस अच्छोदसरोवरके पश्चिम तट पर, दूर होनेसे कुछ अस्पष्ट सुनाई देता, किसी पुरुषके मानो रोनेका शब्द सुले सुनाई पड़ा । [प्रस्थानके समय] दक्षिण-नेत्रके स्पन्दन होने (फटकने) से पहले ही मेरे मनमें आशङ्का उत्पन्न हो गई थी, इसलिए उस रोने का शब्द सुन कर मेरा हृदय मानो बिलकुल विदीर्ण हो (फट) गया, एवं अन्तरात्मा खिन्न होकर मनके समीप मानो किसी विपत्तिका संवाद करने लगा और—'ओ तरलिका ! यह क्या ?' यों भयभीत होकर पूछती-पूछती कम्पायमान शरीरसे मैं बहुत शीघ्र उस ओर चली ।

तदनन्तर, चल्ते-चलते मैंने अर्थ-रात्रि होनेके कारण दूरसे ही स्वर सुनकर पहचान लिया और गला फाट कर विलाप करते-करते कपिशलका आर्त्तनाद सुना—'हाय मैं मारा गया, हाय ! मैं जल गया, हाय ! ठगा गया, अरे रे ! यह क्या उपस्थित हुआ ? क्या हो गया ?' देव द्वारा जड़ते उखाड़ लिया गया ! अरे दुरात्मा पापी निर्दय पिशाच मदन ! तूने यह क्या कुकर्म किया ? ओ पापिनी दुराचारिणी दुर्विनीत महाश्वेते ! इसने तेरा क्या अपकार किया था ? अरे पापी दुश्चरित्र चन्द्र-चाण्डाल, अब तू कृतार्थ हुआ ! अरे दाक्षिण्य-रहित दुष्ट दक्षिण पवन, अब तेरी अभिलाषा पूर्ण हुई—जो तुझे करना था वह किया, अब जहाँ तुझे जाना हो वहाँ

१. विदीर्ण । २. व्यथित तदिति न विपत्ते । ३. अति । ४. उच्छिन्नोऽस्मि । ५. चाण्डाल ! । ६. व्यथित तदिति नोपलभ्यते ।

दानीं यथेष्टम्, हा भगवन् ! श्वेतकेतो ! पुत्रवत्सल न वेत्ति सुषितमात्मानम्, हा धर्म ! निष्परिग्रहोऽसि, हा तपः ! निराश्रयमसि, हा सरस्वति ! विधवासि, हा सत्य ! अनाथमसि, हा सुरलोक ! शून्योऽसि; सखे ! प्रतिपालय माम्, अहमपि भवन्तमनुयास्यामि, न शक्नोमि भवन्तं विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवाहृष्टपूर्वं इवाद्य मानेकपदे उत्सृज्य प्रयासि, कुनस्तवेयमतिनिष्ठुरता, कथय त्वहते क गच्छामि, कं याचे, कं शरणमुपैमि । अन्वोऽस्मि संवृत्तः, शून्या मे दिशो जाताः, निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः । केन सह परिभ्रमामि, कमालपाभि ! उत्तष्ठ, देहि मे प्रतिवचनम्, क तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम, क सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तत्सम्बोधनम्, दक्षिणानलहतक दुष्टप्रकृतिरुद्धिगपवन !, ते तव मनोरथा अभिलाषाः पूर्णाः परिपूर्णाः भूताः । यत्कर्त्तव्यं यद्विधेयं तत्कृतं तद्विहितम् । इदानीं सम्प्रति यथेष्टं यथेच्छं ब्रह्म सञ्चर । इह दक्षिण्यपदस्य दक्षिणदिश्वत्तिवार्थकत्वे विरोधः उक्तार्थत्वे च तत्परिहार इति विरोधाभासः ।

हेति । पुत्रवत्सल सुतहितकारक ! सुषितम् अपहतसर्वस्वम् आत्मानं स्वं न वेत्ति न जानासि । निर्नास्ति परिग्रहोऽङ्गीकारो यस्य स तथोक्तोऽसि, स्वमितः परं कस्य स्वीकारं विदध्या इत्याशयः । निराश्रयं निरवलम्बनम् असि । विधवासि मृतमर्त्तकासि भक्तुः पुण्डरीकस्य प्राणवियोगादित्याशयः । अनेनास्य गोप्यतित्वं व्यञ्जितम् । सुरलोक स्वर्ग ! शून्योऽसि ।

तच्च इति । प्रतिपालय प्रतीकस्व । अनुयास्यामि अनुगमिष्यामि । एकाकी असहायः अवस्थातुं चर्त्तितुम् । एकपदे सहसा 'तद्वर्णकपदे तुल्ये' इति हलायुचः । उत्सृज्य परित्यज्य । अतिनिष्ठुरता अति-क्रोशता । स्वहते स्वद् व्यतिरेकेण । शरणं रक्षकं 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः उपैमि प्राप्नोमि, अन्वोऽस्मि चक्षुर्विकलोऽस्मि रवच्छोकोत्पन्नाविवेकेनावलोकनसामर्थ्यलोपादित्याशयः । शून्या इत्यादौ सर्वत्र तवानुपलम्भादित्याशयः । लोकाः भुवनत्रयम्, निर्नास्ति सुखम् आनन्दो येषु ते तथोक्ताः समुत्पन्ना इति शेषः । परिभ्रमामि पर्यटामि । प्रतिवचनं प्रत्युत्तरम् । स्मितपूर्वं ईषद् हास्यपूर्वकम् अभिभाषत तच्छीलः स्मितपूर्वाभिभाषी तस्य भावस्तत्ता । अश्रौषम् निजपरिचयादनुमानेनाज्ञासिषमित्यर्थः ।

न च श्रवणार्थकस्य धातोरेवमर्थः कथमिति वाच्यम्, धातूनामनेकार्थत्वात् । यथा परिपूर्वकस्य भूधातोः 'अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशवलेन तिरस्कारार्थकत्वेऽपि 'परी मुवोऽवज्ञाने' इति पाठे सूत्रेण विचारणार्थकत्वं तद्वत् नैयायिकास्तु उक्तधातोः शाब्दबोधे शक्तिं ब्रूवते, तथा च तन्मते परिचितस्वरेणोच्यमानः 'हा इतोऽस्मि' इत्यादिपदः कपिञ्जलविषयकं बोधमकार्षमित्यर्थः । मीमांसकास्तु श्रवणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे शक्तिं ब्रूवते, तथा च तन्मते तथोक्तशाब्दबोध एव लक्षणेति समालोचनकुशलाः धोधनाः समालोचयन्ति ।

श्छानुच्चार ज्ञ ! हाय भगवन् श्वेतकेतो, पुत्रवत्सल, आपको यह मालूम नहीं कि आपका सर्वस्व हरन हो गया ! हाय धर्म, तुम इत तनय किस्को स्वीकार करोगे [क्योंकि तेरा अब कोई ग्रहण नहीं करेगा] हाय तपस्व । अब तू निराश्रय हुई ! हा सरस्वति, तू तो आज विधवा हो गई ! हा सत्य, तू अनाथ हो गया । हा स्वर्गलोक, तू [भी] आज शून्य हो गया । प्रिय मित्र ! मेरी प्रतीक्षा करो, मैं भी तेरा अनुगामी होऊँगा; क्योंकि तुझे छोड़कर मैं अकेला क्षण भर भी रह नहीं सकता । अरे जिसके साथ परिचय नहीं एवं जिसे साथमें कभी देखा नहीं हो ऐसे व्यक्तिके समान तुम क्यों मुझे आज एकदम छोड़कर चले जाते हो ? तुझमें यह अत्यन्त निष्ठुरता आज कहाँसे आई ? कहाँ तो सही, तुम्हारे बिना मैं कहाँ जाऊँ ? जिसके समीप प्रार्थना कलूँ ? किसकी शरण जाऊँ ? अरे रे, मैं तो अन्धा हो गया ! मेरी समस्त दिशायें शून्य प्रतीत हो रही हैं ! जोवन निरर्थक हो गया ! तपस्या प्रयोजन रहित हुई ! त्रिभुवनके किसी भी स्थानमें सुख नहीं ! हाय, हाय, मैं किसके साथ विचरण कलूँ ? एवं किसके साथ आलाप (बातचीत) कलूँ ? अरे भैया ! जरा उठो तो सही ? मेरे कइनेका जरा उठर तो दो ? मेरे ऊपर जो तुम्हारा स्नेह था वह कहाँ गया ? एवं ईषद् हास्यपूर्वक (मुसकुराहटते) तुम्हारी बातचीत करनेकी रीति, आज कहाँ गई ?

१. सत्यत्वम् । २. भवता । ३. 'केन वार्त्ता करोमि' इत्यधिकः पाठः अचिदुपलभ्यते । ४. मे विलपतः । ५. कश्चित् 'स्मित' इति पदं न दृश्यते ।

तच्च^१ श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा सरस्तीरलतासंकिञ्चुत्यमानांशुको-
त्तरीया यथाशक्तित्वरितैरज्ञात-सम विषम-भूमिभाग-विन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे,
केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा, सरस्तीरसमीपवर्त्तिनि शिशिरशीकरासारं स्ताविणि
शमिमणिशिलातले विरचितं कुमुद-कुवलय-कमलै-विविध-वनकुसुम-सुकुमार^२ मृणालमयं
कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्,
अन्तःकोप-शमित^३-मदन सन्तापतया तत्क्षण-लब्ध-सुखप्रसुप्तमिव, मनःक्षोभ-प्रायश्चित्त-

तच्चेति । पतितैरिव यहिः प्राणैरिव यहिन्यां तु सन्नद्धैरिवेत्यर्थः, प्राणैः असुमिः उपलक्षिता, दूरादेव
विप्रकृष्टादेव मुक्तस्यक्तः एकतारः अत्युच्च आक्रन्दो रोदनध्वनिर्यया सा तादृशी, सरस अच्छोदसरोवरस्य
तीरेषु तटेषु या लता वक्ष्यः तासु आसवस्था लक्षयितुमनवकाशात् संलग्नतया नुद्यमानं क्षिप्तमानम्
अंशुक परिहितवसनम् उत्तरीयवसनञ्च यस्याः सा तादृशी, यथाशक्तिवर्तितैः शक्यनतिक्रमेणाशुवि-
हितैः, अज्ञातेषु अविदितेषु समविपमेषु समतलविपमतलेषु भूमिभागेषु भूप्रदेशेषु विन्यस्तैः स्थापितैः
पादप्रक्षेपैः अहिघ्न्यासैः पदे पदे प्रतिपदं प्रस्खलन्ती स्खलनां प्राप्नुवन्ती, केनापि अनिर्दिष्टनाम्ना जनेन
उत्क्षिप्य उत्तोह्य नीयमानेव प्राप्यमाणेवाहम्, तं कुमारविहितं प्रदेशं स्थानं गत्वा तं महाभागम्
अद्वाक्षमित्युत्तरेण सम्बन्धः । इत् आरभ्य पुंस्त्रिद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'महाभागम्'
इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । इह 'नीयमानेव' इत्यत्र वाच्या क्रियोऽप्रेक्षा ।

सर इति । सरसः अच्छोदनाम्नः तीरं तटं यस्य समीपवर्त्तिनि निकटस्थायिनि, शिशिरं शीतलं
शीकरासारं सलिलकणधारां स्रवति चरतीति तस्मिन्, शशिमणिशिलातले चन्द्रकान्तमणिप्रस्तरोपरि,
विरचितं निर्मितम्, कुमुदैः श्वेतकमलैः उरपलैः नीलकमलैः कमलैः पङ्क्तैः विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमैः
अरण्यपुष्पैश्च सुकुमारं मृदुलम्, तथा मृणालमयं विसनिष्पन्नम्, अतएव कुसुमशरस्य कामस्य साय-
कमयमिव बाणनिष्पन्नमिव [विद्यमानं शयनं तत्पम् अधिशयानं शयनं कुवर्णम् । इह 'सायकमय-
मिवे'ति क्रियोऽप्रेक्षा ।

अतीति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिश्चलतया कारणेन, मम पदशब्दं चरणध्वनिम् आकर्णयन्तमिव
शृण्वन्तमिव । प्रायेणैव कामुका औत्सुक्यवशात् कामुकानामागमनसमयिकपदशब्दं शृण्वन्ति । 'इह
आकर्णयन्तमिव' इति क्रियोऽप्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तःकोपेन नमाप्रापणाद्धार्दिककोपेन शमितः प्रथमभावमुपगतो मदनसन्तापः
कामज्वरो यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, तस्मिन् क्षणे लब्धं प्राप्तं यत् सुखम् आनन्दः तेन प्रसुप्तमिव
निद्रितमिव । उक्तालङ्कारः ।

मन इति । मनसो ब्रह्मचर्यविरोधिनः कामवेगोत्पन्नचित्तस्य यः क्षोभ उद्वेलनं तस्य तत्प्रयुक्तदुष्कृत-

यह सुनते ही मेरे प्राण तो मानो बाहर जानेके लिए उद्यत हो गए, और दूरसे ही मुक्तकण्ठ-हो उच्चैः
स्वरसे मैं रोने लगी । सरोवरके तीरवर्ती लताओंमें संलग्न हो (उलझ) कर मेरे पहने हुए एवं उत्तरीय—वल्ल
फटने लगे, अपरिचित संमतल और विषमतल (ऊँची-नीची) भूमि-पर यथाशक्ति शीघ्रताके कारण पैर पटनेसे
पद-पद पर ठोकर खाती,—कोई मानो मुझे उठाकर ले जाता हो—इस प्रकार मैं उस स्थानमें जा पहुँची और
सरोवरके तीरके निकट शीत-जल-विन्दुवर्षी बृहत्-एक चन्द्रकान्तमणिके शिलातल पर बिछाए हुए श्वेतोत्पल,
नीलोत्पल, कमल और नानाविधि वन-कुसुमोंकी कोमल मालाओंसे बने हुए, मृणालमय,—कामदेवके बाणोंसे
ही मानो निर्मित हुए—बिछीने पर शयन करते, तत्काल प्राण-वियोग हुए उस महाभाग मुनिकुमारको मुझ
पापिनी-मन्दभागिनीने देखा । अत्यन्त निश्चलरूपसे वे मानो मेरे पैरोंके शब्द सुनते थे; अन्तःकोपसे
समस्त मदन-सन्ताप शान्त हो जानेके कारण उस समय मानो वे सुखते सी रहे थे; ब्रह्मचर्य विरोधी

१. तच्च । २. लतानुपज्यमान ।

३. क्वचित् 'भूमि' इति पदं नोपलभ्यते ।

४. क्वचित्

'शीकरस्ताविणि' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

५. क्वचित् 'कमल' इति पदन्नास्ति ।

६. सुकुमारमालान-

यमिव मालामयं ।

७. अन्तःकृत्रान्तोपशमित, अन्तःक्षोभशमित, अन्तः-क्रोधशमित ।

८. क्वचित्

'तत्' इति पदं न विद्यते । ९. मुनिक्षोभ ।

प्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण 'त्वत्कृते समेयमवस्थे' इति कथयन्तं मिवाधरेण, इन्दु-
द्वेष-परिवर्त्तितदेहतया पृष्ठभाग-निपतितैर्मदन-दहन-विह्वल-हृदय-न्यस्त-हस्त-नख-मयूखचञ्चले-
नाच्छद्वितमिव शशिकिरणैः, उच्छुष्क-पाण्डुरया स्वविनाशोत्पन्नया मदनचन्द्रकलयेव चन्दन-
लेखिकया रचितललाटिकम्, 'मत्तः प्रियतरः तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन
परित्यक्तम्, मन्मथव्ययया सहैतानसून् स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखम् अनुभवन्तम् :

त्येवार्थः प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायामः कुम्भात्मकप्राणायामः तत्र अवस्थितमिव कृतावस्थानमिव निश्चल-
त्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

ञ्ज्ञेति । अतिप्रस्फुरिता नितान्तप्रदीप्ता प्रभा कान्तिर्यस्य तथोक्तेन अधरेण रदनचङ्गदेन करणेन,
स्वकृते स्वदर्थं मम पुण्डरीकस्य ह्यं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मृत्युरूपा अवस्था दशा 'समुत्पन्ना' इति शेषः,
इति कथयन्तमिव प्रतिपादयन्तमिव । उक्तालङ्कारः ।

इन्दुतिः । इन्दुद्वेषेण अतिशयसन्तापकतया चन्द्रं प्रति विद्वेदेण परिर्वर्त्तितो न्युञ्जीकृतो यो देहं
शरीरं तस्य भावस्तथा कारणेन, पृष्ठभागनिपतितैः पश्चाद्भागपतितैः शशिकिरणैः चन्द्रालोकैः मदनदहनेन
कामाग्निना विह्वलम् आकुलं यत् हृदयं चित्तं तत्र न्यस्तस्य स्थापितस्य हस्तस्य पागेः नखमयूखानां
पुनर्भवकिरणानां छलेन न्याजेन द्विद्वितमिव समुत्पन्नविवरमिव वक्षसि स्थापितस्य हस्तस्य नखकिरणा-
स्तया प्रसरन्ति यथा चन्द्रं प्रति पृष्ठं कृत्वा सुप्तस्यास्य पृष्ठं भित्वा चन्द्रकिरणा एव वक्षःस्थलाद्बहिर्निर्गता
इत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

उच्छुष्केति । उच्छुष्का नीरसा चासौ पाण्डुरा ज्ञेति तथा, स्वस्य आत्मनो विनाशाय उत्पाताय
उत्पत्तया उद्गमया, असमये अस्थाने च ग्रहनक्षत्राणामुद्गमस्य उत्पातघोतकत्वादित्याशयः; मदनो मन्मथः
तत्सम्बन्धिनी चन्द्रकला तथेव विद्यमानया, चन्दनस्य मलयजस्य लेखिकया वर्धचन्द्रतुल्यया रेतया
रचिता कपिञ्जलेन निर्मिता ललाटिका भाले तिलकविशेषो यस्य तम् । चन्द्रकलाकारा चन्दनरेखा तथा
प्रतीयते यथा स्वस्य (पुण्डरीकस्य) विनाशकारकोत्पाताय मदनसम्बन्धिनी चन्द्रकलैव उदिता भवेदि-
त्याशयः । इह 'मदनचन्द्रकलयेव' इति द्वयोर्व्येष्ट्या ।

नत् इति । मत्तः कपिञ्जलतः प्रियतरो वृहभः । अपरो महारवेतालङ्घनः । इति अस्मादेतोः,
कुपितेन क्रुदेन जीवितेन प्रागेन परित्यक्तमिव उज्झितमिव । क्रियोर्व्येष्ट्या ।

मन्येति । स्वयम् आत्मनैव, मन्मथव्ययया मदनपीडया सह एतान् असून् प्राणान् उत्सृज्यैव
परित्यज्यैव निश्चेतनतया यत् सुखम् आनन्दः तत् अनुभवन्तम् अनुभवविषयीकुर्वन्तम् चेतनायां
जातायां नानाविधानि सांसारिकदुःखान्युपतिष्ठन्त इत्यभिप्रायः ।

इह महोक्तिः क्रियोर्व्येष्ट्या । वेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदनवेगजनित चित्तम् उत्पन्नं ह्युप ह्योम (पाप) के प्रायश्चित्तके लिए वे नानो कुम्भकनानक प्राणायाम कर रहे
थे; देहोपमान प्रभाते समन्वित अपने अधरते—'तुम्हारे लिए ही मेरी यह अवस्था हुई है'—यों नानो मुझसे
कह रहे थे । चन्द्रके प्रति विद्वेपके कारण देह परिवर्त्तित (उल्टे फिर) कर शयन करनेसे उनकी पीठ पर गिरती
चन्द्रनाकी रश्मियोंने कामानलसे विह्वल-हृदय पर संस्थापित (रखते) हाथकी नख-रश्मियोंके आकारमें, नानो
शरीर भेद कर दिए थे—रेखा प्रतीत होता था; शुष्क हुई पाण्डुवर्ण (श्वेतंग) की, करने विनाशके लिए उत्पातके
समान उत्पन्न हुई, मदनबन्धु-चन्द्रकी एक कलाके समान, कपिञ्जलद्वारा की हुई चन्द्रन-रेखा उनके ललाटमें
शोभित थी । 'मुझसे भी तुझे अधिक प्रिय बन्द जन हुए हैं'—यों नानों समझ क्रुद्ध होकर ही नानो प्रागेने
छोड़ दिया था; कामवेदनाके साथ प्रागेको भी नानो अपने आप छोड़कर वे निश्चेतनताका सुखानुभव कर रहे थे,

१. पाण्डुवर्ण । २. स्वदेहविनाशोत्पन्ना, स्वविनाशोत्पातोत्पन्ना । ३. ईषदालम्बपरिवृत्त-
सारकेन अनवरतरोदनावात्रेण प्राणोत्सर्गोपजाताशुभ्रयतया खरिमिव क्षरता मदनशरशल्पवेदनाकृतिव-
भागेन नातिनिमीलितेन लोचनयुगलेन ।' इत्यधिकः पाठो निर्गमसागर-मुद्रितपुस्तक उत्पन्नते । तत्र च
'लोचनयुगलेन, इत्यतोऽप्रे 'मानस्यैव विलोकयन्तम्' इत्यधिकः पाठो दृश्यते पुस्तकान्तरे ।
४. अतिप्रियतरः । ५. मन्मथव्ययया मदननृत् । ६. निश्चेतानुखम् ।

अनङ्गयोगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममिवाभ्यस्यन्तम्, उपपादितास्मदागम-
नेन प्रणयादिवापहृत-प्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन, रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकम्, धृत-सरस-
विसमूत्र-यज्ञोपवीतम्, अंसावसक्त-कदलीगर्भपत्र-चारु-चीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्,
अविरलामल-कर्पूर-क्षोद-भस्म-धवलम्, आवद्ध-मृणाल-वलय-रक्षा-प्रतिसर-मनोहरम्, मनो-

जनहेति । अनङ्गः कामः तत्सम्बन्धिनी या योगविद्या तां ध्यायन्तमिव ध्यानविषयोऽकुर्वन्तमिव,
निष्क्रियत्वादित्याशयः । क्रियोपेक्षा ।

अपूर्वेति । अपूर्वः अद्भुतः, पूरणनेचनयोरभावः केवलं कुम्भकमेवेति प्रमिदप्राणायामापेक्षयाऽ-
पूर्वत्वमित्याशयः; यः प्राणायामः प्राणनियमनं तम् अभ्यस्यन्तमिव वारंवारं शिचमागमिव, निष्क्रिय-
त्वात् । उच्छालङ्कारः ।

उपेति । उपपादितं निष्पादितम् अस्माकं समेत्यर्थः, आगमनं प्रापणं येन तेन, अनङ्गेन कामेन,
प्रणयादिव तुल्यलावण्येन स्नेहादिव, अपहृतम् आकर्षितं प्रागा असव एव पूर्णपात्रं पारितोषिकद्रव्यं,
यस्मात्तम्, अन्योऽपि अतीवसन्तोषदं कार्यं सम्पाद्य स्नेहात् पूर्णपात्रं हरति । तथा चाहुर्वृद्धाः—‘उत्सवेषु
सुहृद्भिर्त्यस्नेहादाकृष्य गृह्यते । तत्पूर्णपात्रम्’ इति । अपि च हारावत्याम्—

‘वर्धापकं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥’ इति ।

कामेन मम (महाश्वेतायाः) आगमनरूपं प्रियकार्यं विधाय प्राणरूपं पूर्णपात्रं पुण्डरीकेण सह
स्नेहवशादपहृतम् । काम-पुण्डरीकयोः प्रणयस्तु समानसौन्दर्यमेत्यभिप्रायः ।

इह हेतुपेक्षा निरङ्गकेवलरूपकयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रचितेति । रचितं कपिञ्जलेन निर्मितं चन्दनललाटिकाया मलयजमालतिलकविशेषस्य उपरि-
त्रिपुण्ड्रकं यस्य तम् ।

धृतेति । धृतं कामज्वरशान्तये गृहीतं सरसम् आर्द्रं विससृत्रं मृणालवन्तुरेव यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं
येन नम् । इह निरङ्गकेवलरूपकम् ।

अंतेति । अंसे स्कन्धे अवसक्तं स्थापितं कदलीगर्भपत्रमेव रश्मान्तर्दलेमेव चारुमनोहरं चीरं कौपीनं
यस्य तम् । उच्छालङ्कारः ।

एकेति । एकावली मम स एकपङ्क्तिको हार एव विशालाविस्तीर्णा अक्षमाला जपमाला यस्य तम् ।
उच्छालङ्कारः ।

अविरलेति । अविरलाः मान्द्राः अमलाः स्वच्छाश्च कर्पूरस्य घनसारस्य क्षोदाः कपिञ्जलसमर्पित-
धूलय एव भस्मानि विमूनयः तैः धवलं स्वच्छम् । उच्छालङ्कारः ।

आवद्धेति । आवद्धो धृतः मृणालवलयमेव विसक्तकमेव रक्षाप्रतिसरो मदनपीढातो रक्षार्थं
हस्तसूत्रं तेन मनोहरं सुन्दरम् । उच्छालङ्कारः ।

‘भवत् प्रतिमरो मन्त्रमेदे माह्वे च कङ्कणे । व्रजशुद्धौ चमृष्टे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ।

आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये ध्वन्यलिङ्गकः ॥’ इति मेदिनी ।

मनोमवेति । मनोभवस्य कामस्य व्रतवेशं चन्दनकर्पूरचूर्णधारणरूपं व्रतचरगोपयोगिवेशम्

कामदेवके योगविद्यायां मानो वे ध्यानं (करते ये; अपूर्वं प्राणायामका मानो अन्यास करते ये; कामदेवने वहाँ
मेरा आगमन सम्पादन कर प्रेमपूर्वक ही मानो उन्ते प्राणरूपी पूर्णपात्र (पारितोषिक) में लिया था । कपिञ्जले
उन्के ललाटस्थ चन्दन-तिलकके ऊपर एक त्रिपुण्ड्र अङ्कित कर दिया था; आर्द्र मृणाल-सूत्ररूप यज्ञोपवीत उन्होंने
धारण किया था; उन्के स्कन्ध देश पर कदली-गर्भ पत्ररूपी एक मनोहर कौपीन संलग्न (बिधा हुआ) था;
मेरी वह एकावली-रूपी सुलकी माला ही बड़ी जपमाला बनाकर उन्होंने पहन रखी थी; उन्का शरीर निर्मल
कपूरके रँगु रूप (चूरेकी) भस्मसे सुश्रवणं (गौर) हो गया था; हाथमें मृणाल-वलयरूपी रक्षामुत्र बाँध लेनेसे

१. कचित् ‘चन्दन’ इति पदं न दृश्यते । २. विलास । ३. क्वचित् ‘वलय’ इति पदं नोपलभ्यते ।

भव-व्रत-वेशमास्थाय मत्समागममन्त्रमिव साधयन्तम्, अविर्त-रोदनाताम्रेण अश्रुक्षयात् आगतरुधिरैरेव मदन-शर-शल्य-वेदना कूणित-त्रिभागेण 'कठिनहृदये !' दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विद्वृताध-रतया जीवितमपहर्तुं मन्तःप्रविष्टैरिवेन्द्राकरणैर्निर्गच्छद्भिर्दर्शनांशुभिर्बलितपुरोभागम्, मन्मथव्यथया विघटमानं हृदयानहितेन वामपाणिना 'प्रसीद, प्राणैः समं प्राणसमे ! न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्त्र-

आस्थाय परिगृह्य सम (महाश्वेतायाः) समागममन्त्रं सङ्गमसाधनमन्त्रं साधयन्तमिव आराधयन्तमिव, अन्यसम्भाषणवर्जनाच्छिक्क्यत्वाच्चेत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अविर्तेति । अविर्तरोदनात् निरन्तराक्रन्दनात् आताम्रेण सम्यक्ताम्रवर्णेन अत एव अश्रुक्षयात् अधिककालपर्यन्तं निर्गमनेन नयनामृतां समाश्लिषामादेतोः अपगतरुधिरैरेव दूरीभूतशोणितेनेव विद्यमानेन, मदनशराणां कामबाणानां यानि शल्यानि लौहमयाप्राणि तैस्तदाघातैरित्यर्थः । या वेदना पीडा तथा आकूणितः किञ्चित्सङ्कुचितः त्रिभागः तृतीयः भागो यस्य तेन तपोक्तेन चक्षुषा नयनभङ्गप्रेत्यर्थः । कठिनं कठोरं हृदयं चित्तं यस्यास्तस्मद्बुद्धौ 'हे कठिनहृदये महाश्वेते ! दर्शनमात्रकेणाऽपि केवलमवलोकनेनापि अयं मल्लक्षणः अनुगतोऽनुरक्तो जनः न पुनः अनुगृहीतः न स्वीकृतः' इति एवं सप्रणयं सस्नेहं माम् उपलभमानं निन्दन्तमिव विद्यमानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्वे क्रियोत्प्रेक्षे च, तथा चेत्येवामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

किञ्चिदिति । किञ्चिद्विद्वृतः ईषद्व्यादत्तः अधरः ओष्ठो यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, जीवितं प्राणम् अपहर्तुं दूरीकर्तुम् अन्तःप्रविष्टैः अभ्यन्तरगतैः इन्द्रकिरणैरिव चन्द्ररश्मिभिरिव अवलोकमानैः, निर्गच्छद्भिः निःसरद्भिः दर्शनांशुभिः दन्तकिरणैः धवलितपुरोभागं श्वेतीकृतसमुखदेशम् । जात्युत्प्रेषा ।

मन्मथेति, मन्मथस्य कामस्य या व्यथा पीडा तथा विघटमाने मिद्यमाने हृदये निहितः स्थापितस्तेन वामपाणिना सव्यहस्तेन करणेन । प्राणसमे प्राणतुल्ये हे महाश्वेते ! प्राणैः समं निःसारद्भिर्ममाशुभिः सह, त्वया हृदयाभ्र प्रस्थातव्यं प्राणसहतयैव स्नेहात्तैः सह तवापि प्रस्थानसम्भवादित्याशयः । इति अनेनाशयेन, हृदयस्थितां चिन्तावशाच्चित्तस्थायिनीं मां धारयन्तमिव अवलम्बन्तमिव स्थितम् । क्रियोत्प्रेषा ।

इतरेणेति । किञ्चेति चार्थः । नखमयूखैः नखकिरणैः दन्तुरतया उच्चावचतया कारणेन चन्दनं मलयजं स्रवतेव विद्यमानेन, उत्तानीकृतेन ऊर्ध्वाकृतेन दक्षिणेन अपसव्येन पाणिना हस्तेन चन्द्रस्य दक्षिणः आतपं नितान्तव्यथोपादकमालोकं निवारयन्तमिव निषेधयन्तमिव विद्यमानम् । इह द्वयोः क्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

वे देखनेमें रमणीय लगते थे; कामदेवके व्रताचरणके उपयोगी वेश धारण कर मेरे साथ सम्मिलन के मन्त्रकी ही मानो वे साधना करते थे; निरन्तर रोनेसे उनके नेत्र रक्तवर्ण (लाल) हो गए थे, उससे प्रतीत होता था कि मानो अश्रु शेष हो जानेके कारण रक्त आकर एकत्रित हो गया है, एवं कामदेवके बाणोंकी लौहमय नोक (अग्रभाग) की वेदनासे उस (नेत्र) का तृतीय भाग ईषत् सङ्कुचित हो (जरा मीच) गया है, उसके भङ्गोद्वारा वे मानो इस अभिप्रायसे मुझे प्रेमके साथ तिरस्कार करते (उल्टाहना देते) थे कि—'अरे कठिन हृदयवाली ! इस अनुरक्त जन पर पुनः केवल दर्शन देकर भी अनुग्रह नहीं किया ?' अघोरोंके जरा खुले होनेसे, जीवन अपहरण करनेके लिए हीं मानो अभ्यन्तर प्रविष्ट चन्द्रकिरणके समान बाहर निकलती हीं ऐसी दन्तकिरणोंसे उनका सम्मुखभाग (आगेका हिस्सा) शुश्रवण हो गया था; कामवेदनासे विदीर्ण होते (फटते) हृदय पर रक्खे हुए वामपाणि-कमलसे वे हृदयमें स्थितमुझे इस अभिप्रायसे ही मानो रोकते थे कि—'प्राणोपमे, प्रसन्न हो, प्राणोंके साथ तू तो मत चली जाओ !' नखकिरणोंसे असमान होनेके कारण मानो चन्दनका रस निःसारित करते (झरते) दूसरे, उचानभावसे स्थित (चित्तं रक्खे हुए), हाथसे वे मानो चन्द्रकिरणोंको अपने ऊपर आनेसे निवारण करते थे ।

१. "रक्षाप्रतिसरमनोभवव्रतवेशमास्थाय । २. 'ईषदालक्ष्यपरिवृत्ताताम्रेण' इति क्वचिदधिक' पाठो विद्यते तथा क्वचित् 'साधयन्तं मदनशरशल्यवेदनाकूणितत्रिभागेन कठिन' इति पाठः समुपलभ्यते । ३. अनवरत... । ४. प्राणोत्सर्गोपजाताश्चयतया । ५. अतिनिमीलितेन, नातिनिमीलितेन । ६. भोः कठिनहृदये ! ७. मन्मथव्यथाविघटमान... ।

तोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम्; अन्तिकस्थितेन च अचिरोद्गतजीवितमार्गमिवो-
द्ग्रीवेण विलोकयता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन
'रजनीकर-किरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्' कपिञ्जलेन मदर्शनात्, 'अब्रह्म-
ण्यम्' इत्यूर्ध्वहस्तेन^१ द्विगुणीभूतबाणोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तम्, तत्क्षणविगत-
जीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च^२ पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमम्, किमकरवम्,
किं व्यलपम्^३ इति सर्वमेव नाज्ञासियम् । असवश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतया अस्य
मूढहृदयस्य, किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं

अन्तिकेति । किञ्च, उद्ग्रीवेण उन्नतकन्धरेण अत एव अचिरोद्गतस्य तत्कालयातस्य जीवितस्य
प्रागेशस्य मार्गं पन्थानं विलोकयतेव पर्यतेव सती अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्या-
मित्रेण कमण्डलुना कुण्डिकया समुपेतं सहितम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, क्रियोपेक्षा चैर्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कण्ठेति । किञ्च, कण्ठाभरणीकृतेन गलविभूषणीभूतेन मृणालवलयेन विसकटकेन उपलक्षितम्,
अत एव रजनीकरस्य शशिनः किरणो रश्मिरेव पाशो बन्धनग्रन्थिः तेन संयम्येव बद्धत्वेव यमेन लोका-
तरम् अन्यलोकम् उपनीयमानं प्राप्यमाणम् ।

इह निरङ्गकेवलरूपकम्, क्रियोपेक्षा चैर्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कपिञ्जलेनेति । मदर्शनात् तदानीं ममावलोकनेन द्विगुणशोकोद्गमादित्यर्थः, अब्रह्मण्यं प्रस्तुतकाला-
नुपस्थितेर्देवात् सम्प्रायेवावध्यः पुण्डरीक इत्यर्थः, 'अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ' इत्यमरः । 'वधं प्राप्तुं नायं
शक्नोतीति कथने' इति हि अवध्योक्तावित्यस्यार्थः । ऊर्ध्वहस्तेन उल्लिखितपाणिना, द्विगुणीभूतः पूर्वस्माद-
धिक्कीभूतो बाणोद्गमः अश्रुजलाविर्भावो यस्य तेन आक्रोशता आक्षेपं विवदता मनस्तापं स्पष्टयता
कपिञ्जलेन, कण्ठे गले परिष्वक्तम् आलिङ्गितम् । दुष्कृतकारिणी मदर्थमेव प्राणत्यागात्, मन्दभाग्या
बाह्य एव वैषम्यादिति चाभिप्रायः । महाभागं तथाविधसौन्दर्यानुपमकीर्त्यादिगुणयुक्त्वादित्यन्तभाग्य-
वन्तम् अद्राक्षम् अपश्यम् ।

उद्भूतेति । किञ्च, उद्भूतः उत्पन्नो मूर्च्छान्धकारो मोहवैधुर्यं यस्याः साहम्, पातालतलं रसातलम्
अवतीर्णैव सती, तदा तस्मिन् समये । अगमम् अब्रह्मम् । अकरवम् अधटयम् । व्यलपम् अवोचम् ।
नाज्ञासिपं नाबोधियम् । 'अवतीर्णैव' इति क्रियोपेक्षा ।

अयैवम्भूते शोकवेगे कथं तेऽसौ न बहिर्भूता इत्यत आह—असव इति । किञ्च, मे मम असवः
प्राणाः, तस्मिन् क्षणे तत्काले अस्य मूढहृदयस्य अज्ञचेतसः अतिकठिनतया अतिकठिन्येन किं नोद्गच्छन्ति
स्म न बहिः प्रयान्ति स्म तदपि न ज्ञातवती बुद्ध्या, एवं सर्वत्रान्वयो ज्ञेयः । हतशरीरकस्य निष्प्रयाजन-
देहस्य, कुस्तापां कम्पययः, अनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया विविधक्लेशसमूहसहनतया । दीर्घशोकस्य

जैवी गर्दन कर, थोड़ी देर पहले गए हुए उनके प्राणोंका मार्ग नानो देखना हो, ऐसा तपश्चर्यां समयका मित्र, एक
कमण्डलु उनके समीपमें ही रक्ता था । कपिञ्जलद्वारा कण्ठमें आभूषित किए हुए मृणाल-वलयसे, उनकी
मानो चन्द्रकिरणकी पाश (रज्जु) से बंधकर यमराज परलोकमें ले जाता हो ऐसा प्रतीत होता था, और मुझे
देखकर जैजा हाथ कर—'इस समय ही यह मृत्युके योग्य नहीं है, इस प्रकार आक्षेप करते-करते पूर्वपक्षा
द्विगुणित अश्रुजल बहाते-बहाते कपिञ्जलने उनके कण्ठमें उनका आलिङ्गन किया था ।

तदनन्तर वैसी स्थितिको देखते ही मुझे मूर्च्छति अन्धकार आकर उपस्थित हो गया और मानो पातालमें
धँसो जाते हूँ इस प्रकार उस समय मैं कहाँ गई, मैंने क्या किया और मैंने किस प्रकार विलाप किया ? ये सभी
मैं कुछ भी नहीं समझ सकी । उस क्षणमें क्या जाने मेरे मूढ़ हृदयके अत्यन्त कठिन होनेसे, या इस निन्दित
शरीरके बहुत-बहुत दुःखतमूह सहन करनेसे, या विधाता द्वारा मेरे क्वालमें दीर्घकालीन शोकके विधानसे किवा

भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुःकृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवाम-
तया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती। केवलमति-
चिराल्लब्धचेतना दुःखभागिनी बह्वाविष पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमान-
मपश्यम्। अश्रद्धायां च^१ असम्भावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितम्, उत्थाय 'हा हा'
किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्त्तनादा 'हा अन्व ! हा तात ! हा सख्यः !' इति व्याहरन्ती, 'हा
नाथ ! जीवितनिबन्धन !' आचक्ष्व, क^२ मामेकाकिनीमशरणामकरुण^३ ! विमुच्य यासि ?।
पृच्छ तरलिकाम्, त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था^४। युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः।
प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्^५, ईषदपि विलां कय, पूरय मे मनोरथम्, आर्त्ता-
स्मि, भक्तास्मि, अनुरक्तास्मि, अनाथास्मि, बालास्मि, अगतिकास्मि, दुःखितास्मि, अन-

चिरकालीनशुचः विहिततया विधिना निर्दिष्टतया। जन्मान्तरोपात्तस्य अन्यभावाज्जितस्य दुःकृतस्य पापस्य
भाजनतया पात्रतया। दग्धदैवस्य उवलितभाग्यस्य दुःखदाननिपुणतया क्लेशप्रदानदक्षतया। दुरात्मनः
पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्य दुष्टमदनस्य एकान्तवामतया अत्यन्तप्रतिकूलतया। एषां मध्ये केन हेतुनेत्यर्थः।
आकाशवाप्यनन्तरमेवालङ्कारमर्मज्ञैः करुणविप्रलम्भस्य स्वीकारादिह करुण एव रसः। अस्य च वितर्का-
ख्यभावोऽङ्गमिति प्रेयो नामालङ्कारः।

केवलमिति। दुःखभागिनी क्लेशभागिनी अहम्, अतिचिरात् अधिकसमयात् अनन्तरं लब्धचेतना
प्राप्तचेतना सती असह्यशोकेन सोढुमशक्येन शुचा दह्यमानं उवलन्नम् अत एव बह्वौ अनले पतितमिव
विद्यमानम्, अवनौ भूमौ विचेष्टमानं शोकवेगेन स्पन्दमानम् आरमानं स्वं केवलम् अपश्यम् व्यलोकयम्।
क्रियोत्प्रेषा।

अश्रद्धधानेति। किञ्च, असम्भावनीयं हेतोरभावात् सम्भावनां विधातुमप्यशक्यम्, तस्य कुमारस्य
तन्मरणं तस्याणवियोगः, तन्मरणे च आत्मनः स्वस्य जीवितं प्राणितम् अश्रद्धायां अविश्वसती। उपनतम्
उपस्थितम्। मुक्तार्त्तनादा त्यक्तार्त्तस्वरा। व्याहरन्ती कथयन्ती। निवक्ष्यते साध्यतेऽनेनेति निबन्धनं
कारणम्, करणे व्युत्। जीवितनिबन्धन जीवनधारणकारण ! कामारयन्तदुर्व्यवहारेण गमनसम्भवेऽपि
स्वस्ममागमाभिप्रायेणैव प्राणधारणात्त्वमेव प्राणधारणकारणमित्याशयः। आचक्ष्व कथय। हे अकरुण
निर्दय ! एकाकिनीम् असहायाम्, अशरणां रक्षकरहिताम् 'शरणं गृह्णतः' इत्यमरः। विमुच्य
परित्यज्य। अवस्था दशा अनुभूना अनुभवविषयीकृता। युगसहस्रायमाणः युगसहस्रवदाचरमाणः।
कृच्छ्रेण क्लेशेन नीतः प्रापितः। दर्शय प्रकाशय। मनोरथम् अभिलषितम्। आर्त्ता व्यथिता।

पूर्वजन्माजित पोषोकी भागिनी होनेसे, अथवा जले दैवकी दुःख देनेकी निपुणतासे, या खलप्रकृति दुरात्मा मदनके
अत्यन्त प्रतिकूल होनेसे, अथवा किसी दूसरे कारणसे मेरे प्राण न निकले—यह भी मैं किसी प्रकार जान न सकी।
किन्तु बहुत देरके बाद जब मुझे चेतना प्राप्त हुई तब मैंने केवल यही देखा कि मेरा शरीर अतृप्त शोकसे जलता
हुआ मानो अग्निमें गिरनेके समान हो गया है जिससे चिरदुःखिनी मैं भूमि पर छटपट कर (तड़फड़ा) रही थीं।
उनका यह आकस्मिक मरण और अपना जीवन-धारण असङ्गत समझ उठकर मैं मुक्त कण्ठद्वारा आर्त्तस्वरसे—'हाय
हाय, यह क्या उपस्थित हो गया ! हाय माता ! हाय पिता ! अरी सखियो !'—यों पुकारती पुकारती—'अरे
नाथ ! अरे जीवनधारणके कारण ! कहो तो सही, इस प्रकार निर्दय होकर, मुझ रक्षकहीनाको अकेली छोड़ कर
कहाँ जाने हो ? तरलिकासे पूछो तो, मैंने तुम्हारे लिए कितने क्लेशोंका अनुभव किया है। सहस्रयुगके समान
लम्बा दिन, कैंते कष्टसे अतिवाहिन किया (काश) है ? प्रसन्न हो (रूपा) करके एक बार तो मुझसे बोली !
भक्तवत्सलता दिखायो। जरा भी मेरे सम्मुख तो देखो ! मेरे मन को अभिज्ञाया पूर्ण करो। मैं पीड़ित हूँ तुम्हारे
भक्ता हूँ, एवं तुम्हारे प्रति अनुरक्ता हूँ, अनाथा हूँ, बाला हूँ, निराश्रया हूँ, दुःखिता हूँ, तेरेसे अतिरिक्त

१. अश्रद्धायां च, अश्रद्धायां च।

२. मरणकारणम्।

३. कंचित् दिसक्तिर्न विद्यते।

४. मातः।

५. निबन्धनमाचक्ष्व।

६. किं।

७. अकरुण।

८. यानुभूता व्यथा।

९. कृतञ्जनवत्सलताम्,

प्रकटय परमां रूपावतान्

न्यशरणस्मि, मदनपरिमृतास्मि, किमिति न करोषि दयाम् ? । कथय, किमपराद्धम्, किंवा नातुष्टिं मया, कस्यां वा नात्तायामादृतम्, कस्मिन् वा त्वदनुकृते नामिरतम्, येन कृपि तोऽस्ति । दासीजनम् अकारणान् परित्यज्य ब्रजन् न विभेषि कौलीनान् ? । अलीकानुराग-प्रवारणं-कृशालया किंवा मया वामया पापया । आः, अहमद्यापि प्राणिमि, हा ह्वास्मि मन्द-भागिनी । कथं मे न त्वम् न तावत्, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः, विड् मां दुष्कृतकारिणीम्, यस्याः कृते तवेयमीदृशी दया वर्त्तते । नास्ति मत्सदृशी नृरांसदृश्या, याह-नेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण, किमन्वया, किं वातेन किं बन्धुभिः, किं परिजनेन । हा कमुपयामि शरणम् ? अर्थि देव ! दर्शय दयाम्, विज्ञापयामि त्वां देहि

अगत्रिका निराश्रया । न विद्यते अन्यद् स्वस्तिनं शरणं रक्षकं यस्याः सर्वविधाऽस्ति । मदनेन कामेन परिभूता पराश्रिता ।

कथमेति । किमपराद्धं कोऽयमपराधः कृतो मयेति शेषः । बाह्यायां तत्रादेशे नाहं नादरः कृतः । स्वदनुकृते कर्मणि, नामिरतं मया नासक्तु अकारणाद् निमित्तमन्तरेण दासीजनं मन्दजनं नृत्य-लोकमिच्छयः । कौलीनाद् शरणागतपरित्यागोदयज्ञानापवादाद् न विभेषि मयं न प्राप्नोषि । 'कौलीनं पशुनिर्दुष्टं कृतीनस्वापवादयोः' इति वृत्तिः ।

कठंकेति । अलीकः समिष्टनामकप्रयोजनोत्पादनासामर्थ्यादसंभवद्वगम्यमानः, योऽनुरागः तेन यद् प्रवारणं कुमारस्य वञ्चनं तत्र कुशलय दृश्या वामया ममस्त्वानामेव प्रतिकूलतया दुःस्वकारणत्वा-दित्याशयः, पापया दुष्कृतविधादिन्या ब्रह्महत्याहेतुत्वादिति भावः, मया महाभेतया किं वा प्रयोजनं भवे-दिति शेषः ।

का इति । का इति पीडार्थकमप्ययम् । 'वास्तु स्यात्कोपपीडयोः' इत्यमरः । अद्यापि पुनस्काळमपि प्राणिमि जीवामि । मे मम एवं न जातः प्रान्त्यागाद् । तातोऽपि विताऽपि न पचे विषय इति शेषः, आदे-शानावेऽपि पूर्वविषयवहारेण चिरविरागादित्याशयः । विनयः कुलकन्याया उपदेशगुणः सदाचारोऽपि न विद्यते, इहागमनादिति भावः । बन्धुवर्गः स्वजनलोकोऽपि पूर्ववत् स्नेहेन पदपात्री भवेत्, इहागम-नेनैव तेषामपि चिरविरागादित्याशयः । परलोकः प्रेत्यभावोऽपि न विद्यते, ब्रह्महत्याजनितमहारातकित्वा-दित्यभिप्रायः । इह 'जात' इत्यादीनां पदानामनुपादानेन न्यूनपदत्वदोषः समापतति किन्तु विपादम-नस्वाह्व दोषः प्रयुक्तगुण एव । तथा घोर्कं सतिस्वदग्ने—

'उष्णवानन्दमग्नौदेः स्थान्मयूनपदता गुणः ।' इति ।

नान्दीति । मत्सदृशी मत्समा नृरांसदृश्या क्रूरचिन्ता । उत्सृज्य त्यक्त्वा । बन्धुभिः स्वजनैः । शरणं रक्षकम् उपयामि गच्छामि । विज्ञापयामि निवेद्यामि, दयितो वरज्जः कुमार एव दक्षिण अवयवमर्थ-

कोरं मेरा रुद्ध नहीं है एवं कामदेवसे पराजित (हारी हुई है, तो मो क्यों मुझ पर दया नहीं करते ? कही तो मुझी मैंने क्या कराय किता है ? तुम्हारे किस कार्यको मैंने नहीं किया है ? तुम्हारे किस आदेशका पालन नहीं किया है ? तुम्हारे अनुकूल किस कार्यमें मैं आश्रित नहीं थी कि जिससे इष्टित होकर दासजनको कारण छोड़कर चले जाते हो और कोकावादक मय नहीं करते ? निम्न्या अनुराग दिखकर प्रदारण करनेमें निरुण, समी प्रकारसे प्रतिकूल एवं पाणिनी मुझसे—अरे ! जो मैं अब तक मो जानी हूँ—अनको क्या ? अरे, मैं हव-मजिनी, विन्द हूँ । अब कैसे हुआ कि तुम मेरे नहीं हुए, गिता मो मेरे नहीं हुए, कुलकन्याका आचार मो नहीं रहा, बन्धुवर्ग मो नहीं रहे और परलोक मो नहीं रहा (क्योंकि तुम मो मेरा नहीं रहा) ? मुझ पाणिनीको विचार है, क्योंकि—जिसके ठिक आनकी पेसो बवत्ता हुई ! हाय, हाय, मेरे समान निन्दुरविष्ट (क्रूरदय) बाकी कौन होना मे मैं आनकी पेसो दयामे छोड़कर घर चली गई ! अरे ! मुझे करते क्या प्रयोजन ? नावसे क्या प्रयोजन ? गितासे क्या प्रयोजन ? बन्धुकासे क्या प्रयोजन ? परिजनसे मो क्या प्रयोजन ? हाय ! अब मैं किसकी शरण हूँ ? अरे देव ! [अन्तो] दया दिखकर, मुझसे निवेदन करती हूँ कि मेरे आनवत्तमको फिरसे

१. कथिद 'अन' इति परं नस्ति । २. कथिद 'अति' इति अतिवर्धन विद्यते । ३. दासजनम् । ४. निन्दुरविष्ट । ५. याहम् । ६. कर्म न त्वं जनः । ७. कथिद 'न त्वं' इति न विद्यते । ८. मयि । ९. नयि देव ! दर्शनं दयाम्, कथि देव ! निर्दुष्टम् ।

दयितुं दक्षिणाम् । भगवति ! भवितव्ये कुरु कृपाम्, पाहि वनितामनाधाम् । भगवत्यो वनदेवताः ! प्रसीदन्तः प्रयच्छतास्य प्राणान् । अन्व ! वसुन्धरे ! सकललोकानुग्रहजननि ! किमर्थं नानुकम्पसे ! ताव ! कैलासेश ! शरणागतस्मि ते दर्शय दयालुताम्' इत्येवानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती क्रियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेष्वं आविष्टेव उन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् । उपर्युपरि पतितं नयनजलधारानि करच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव नीयमाना जलाका- रेणात्मीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखैश्चित्त्वानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः शि- रोरुहैरप्यविरलविगलितकुसुमतर्था मुक्ताबाष्पजलबिन्दुभिरिवामरगैरपि प्रसृत-विमल-मणि-

णीयं द्रव्यं तां देहि प्रयच्छ । भवितव्यते अदृष्ट ! वनायां वनितां नारीं पाहि रक्ष, तदीयप्राणवत्त्वमप्रदा- नेनेत्यभिप्रायः । वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यो देव्यः । सकलेषु समस्तेषु लोकेषु जनेषु अनुग्रहं जनयति तस्यादपतीति सा तत्सम्बुद्धौ रूपम् । कैलासेश शम्भो ! दर्शय प्रकटय दयालुतां कृपालुतां दयितव्य जीवनप्रदानेनेत्याशयः । व्याक्रोशन्ती तारस्वरेण रुदन्ती । किपद्वा स्मरामि, यत्तानि सम्प्रति कथयामी- त्याशयः । ग्रहगृहीतेष्वं दुष्टग्रहैराश्रितेव, आविष्टेव विकाराधिष्ठितेव, उन्मत्तेव उन्मत्तवायुव्यपितेव, भूतैः वेतालैः उपहतेव विकृतिभूतेव व्यलपं विलापनकरवम् ।

इह 'ग्रहगृहीतेव' इत्यादि 'भूतोपहतेव' इत्यन्तं चतसृणामेव वाक्यक्रियोत्प्रेक्षायां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । तथा 'किपद्वा स्मरामि' इति वाक्यस्यान्यवाक्यान्तःपातित्वेन गमितत्वदोषस्तु न शङ्क्यः, 'गमितत्वं गुणः छापि' इति दर्पणोक्तदिशा अस्यधिकारवेद्योतनेन विच्छिद्यतिशयात् प्रयुक्त- गुणत्वस्यैवाङ्गीकारादिति कुशला वदन्ति ।

उपरीति । उपर्युपरि लब्धोर्ध्वं पतितानां च्युतानां नयनजलानाम् लघूणां धारानि करच्छलेन प्रवा- हसमूहव्याजेन विलीयमानेव भूतले लयं प्राप्नुवतीव, द्रवतां तरलतां नीयमानेव दैवेन प्राप्यमाणेव, तथा जलाकारेण सलिलस्वरूपेण आत्मीक्रियमाणेव निजरूपतां प्राप्यमाणेव अहं सुहुलुहुरेनान्वनयम्' इत्युत्तरक्रियाभिः सम्बन्धः ।

इह त्विह एव सापहृवा वाक्याक्रियोत्प्रेक्षाः, तासां च परस्परं नरपेक्षेण संसृष्टिः ।

प्रलापेति । प्रलापाक्षरैरपि अचेतनैर्हृदित्यादिपरिदेवनकरणैरपि, दशनानां दन्तानां ये नयूक्ताः किरणा- स्तेषां शित्वाभिः अग्रैः अनुगततया उच्चारणसमये तेषामेवानुसृततया कारणेन, साश्रुधारैरिव सनयनान्धु- प्रवाहैरिव दन्तकिरणाप्राणामेवाश्रुप्रवाहवद्वगतेरित्याशयः, निष्पतद्भिः वदनाङ्गिः सरद्भिः सद्भिः उपेता, शिरोरुहैः केशैरपि अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तया विगलितानि हरितानि कुसुमानि पुष्पाणि येभ्यः तेषां, भावस्तत्ता तथा कारणेन, मुक्ताः शोकात्यक्ता बाष्पजलबिन्दवो नयनान्धुक्का यैस्तयोक्तैरिव सद्भिर्रुपेता, तथा आमरगैरपि नमामूषणैरपि प्रसृतानि निःसृतानि विमलमणिकिरणाः स्वश्चरन्तरश्चन एव लघूणि नयनान्धूनि येभ्यः तेषां भावस्तत्ता, कारणेन, प्रसृतिरिव, कुमारशोकेन कृताश्रुपातैरिव सद्भिः उपेता अन्विता अहम् ।

दानं दे । हे माहात्म्यशालि अदृष्ट ! कृपाकरं तुत वनाय लवला को रक्षा कर । अरे माहात्म्यशालि वनदेवतागण ! प्रसन्न होकर [तुम पर उपकार कर] इनको जीवन दो । हे सकललोकानुग्रहकारिणि, वननि, वसुन्धरे ! दया क्यों नहीं करती हो ? हाव, कैलासनाथ ! अब मैं आनन्दो शरणमें आई हूँ, मेरे प्रति [वननी] दयालुता दिखलाई— इस प्रकार एवं अन्यान्य अनेक प्रकारसे विलाप करती मैं कहाँ तक स्मरण करूँ—दुष्टग्रहसे पकड़ी हुईके सनान, विकारप्रसक्तके सनान, उन्मत्तके सनान एवं भूदावेष्ट (भूतगोदिव) के सनान केवल विलाप ही करने लगी । वस्तु- स्तुत नयनसे निरन्तर निःसृत ! गिरते ! बहुधारासमूहके बहाने भूमिमें ही नानो मैं लीन हो जाती थी, वस्तु बहाने नानो द्रवोन्मत्त हो चितली ! जाती थी एवं वस्तु बहाने नानो बलाकारमें परिणत होती (पानी पानी हुई) जाती थी । मेरे प्रलापके अक्षर भी दन्त-रत्निकोंके पंटे-पोंछे जाते थे इससे मुझे यह प्रतीत होता था कि नानो वे अश्रुधारा-साहित बाहर निकलते हैं । नन्तकले वेद्यकल्पन भी बहुतसे पुष्प व्यावार गिरते थे इससे यह प्रतीत होता था कि नानो वे भी औन्मयी दूँटें बघजाने हैं, आनूषण भी निरन्तर निःसृत—रत्नी औन्मू गिरते थे, इससे

१. दयितुं 'दयित' इति पठं न दिष्टे । २. अहं । ३. जनननिरवताति । ४. रजनि ! नातुकम्पते । ५. कैलास ! ६. निरदित । ७. दशनदक्षिणा । ८. विगलितकुसुमता । ९. प्रसृत ।

किरणाश्रुतया प्रहृदितैरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दन-श्वेतजटामूले च ललाटे निहितसरस-विसयोश्चांसयोर्मलयज-रस-लव-लुलित-कमलिनी-पलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती, 'पुण्डरीक ! निप्ररोऽसि, एवमप्यार्त्ता न गणयसि माम्' इत्युपालभमाना मुहुर्मुहुरेनमन्वनयम्, मुहुर्मुहुः पर्यचुम्बे मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । 'आः पापे ! त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासवा न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम् । 'अयि भगवन् ! प्रसीद, प्रत्युज्जीव-यैनम्' इति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् ।

इह 'साश्रुवरैरिव' इत्यग्राश्रुधारासाहिस्योद्येक्षणाद्, गुणोद्येक्षा, 'सुकृवाप्पजलबिन्दुभिरिव' इत्यत्र वाप्पजलबिन्दुमोचनोद्येक्षणात् क्रियोद्येक्षा, ... किरणाश्रुतयेत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'प्रहृदितैरिव' इत्यत्र क्रियोद्येक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । एतेन चेतनशून्यानामपि प्रलापावरप्रभृतीनां शोकसूच-नेन सचेतनायाः स्वीयायाः शोकाधिक्यं सूचितमिति कुशलाः ।

तदिति । तस्य कुमारस्य जीविताय जीवनलामाय इव आत्ममरणाय स्वनिघनाय स्पृहयन्ती अभिलपन्ती प्रजापतिनिकटे विनिमयरूपेणेत्याशयः । क्रियोद्येक्षा ।

मृतत्वेति । सर्वात्मना निखिलोद्योगेन, मृतस्यापि उपरतस्यापि कुमारस्य हृदयं मानसं प्रवेष्टुं प्रवेष्टुं कर्तुम् इच्छन्ती अभिलपन्तीव । उक्तालङ्कारः ।

करोति । करतलेन स्वरहतेन, कपोलयोः कुमारस्य गण्डयोः आश्यानचन्दनेन शुष्कमलयजेन श्वेतानि शुभ्राणि जटानां मूलानि यत्र तयोक्ते, कुमारस्य ललाटे भाले च, तथा निहितानि मदनज्वरप्रश-मनाय कपिञ्जलेन स्थापितानि सरसानि सज्जलानि मृगालानि विसानि ययोस्तयोः, अंसयोः कुमारस्य स्कन्धयोश्च, तथा मलयजसरसस्य चन्दनद्रवस्य लवैः कर्णः लुलितं चिह्नितं कमलिनीपलाशं नलिनी-दलं तेन अवगुण्ठिते वाङ्मदिते, हृदये कुमारस्य वरसि च, परामृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती अहम् ।

पुण्डरीकेति । निष्ठुरः क्रूरोऽसि, एवमपि पूर्वोक्तप्रकारेणापि आर्त्तां व्यथितां मां महाश्वेतां न गणयसि नगनां विषासे' इति एवम् उपालभमाना तिरस्कुर्वाणा, मुहुर्मुहुः वारंवारम् पुनं पुण्डरीकम् अन्वनयम् अनुनीतवती । पर्यचुम्बे चुम्बितवती । व्याक्रोशं तारस्वरेण व्यलपम् ।

आ इति । पापे एकावलि ! त्वया भवत्यापि मत्प्रत्यागमनकालं मदीयागमनसमयम् । अस्य पुण्ड-रीकस्य असवः प्रागा न रक्षिताः त्राताः मदीयागमनसूचनात्मकसमाश्रसनैरेत्याशयः । ताम् एकावलीं प्रस्थावर्त्तितं मदीयं तं हारम् अगर्हयं गर्हितवती । पुनं पुण्डरीकं प्रत्युज्जीवय पुनर्जीवितं कुरु । पादयो-श्ररणयोः अपतं पतितवती । प्रास्टं रोदनमकार्यम् ।

यह प्रतीत होता था कि वे भी मानो रदन करते हैं । इन सबके साथ मैं उनके जीवनलामके लिए हूँ; मानो अपने मरनेकी अभिलाषा करती थीं । उनके मर जाने पर भी सब प्रकारसे ही मानो उनके हृदयमें प्रवेश करनेकी इच्छा करती थी । उनके गाल पर, सूत्रे चन्दन-उपेत शुभ्रवर्ग जटामूलवाले ललाटे पर सरस मृगालते आच्छादित स्कन्ध पर और चन्दन बिन्दुलालित एक कमल-यत्र जहाँ रखा था—ऐसे हृदय पर हाथ फेरती फेरती—'पुण्डरीक ! तुम बड़े निष्ठुर हो, क्योंकि—पुण्डरीक शोकसे मैं इस प्रकारकी यातनाका भोग करती हूँ, तथापि तुम मेरी गनना ही नहीं करते हो' इस प्रकार उवाहना देती मैं बारंवार उन्हें अनुनय करने लगी, बारंवार चुम्बन करने लगी एवं बारंवार उनके कण्ठमें लिपट कर जीवे स्पर्शसे रदन करने लगी । 'अरे ! पापिनी ! मेरे लोट आनेके समय तक तूने भी इनके प्राणको रक्षा न की ?' इस प्रकार कहकर उस एकलरी सुकावलीकी निन्दा करने लगी । अरे भगवन् ! तुम प्रसन्न होकर इनको पुनः जीवित करो—यों कहकर बारंवार कपिञ्जलके पैरोंपर गिरने लगी और बारंवार तरलिकाके गले पकड़ (लिपट) कर रदन करने लगी । आज विचार करने पर भी मुझे स्मरण नहीं आता कि

१. तज्जीवितायेव, तज्जीविताय च । २. स्पृहयन्ती । ३. कचिद दिरक्षितान्ति, कचिच्च श्रेये दिरक्षित्विषये ।

४. मुहुः । ५. मुहुः ।

अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन् काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्य-
दृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन् । कुतस्ते संलापाः, कुतस्ता-
न्यतिकरणानि वैकल्यरुदितानि, अन्य एव स प्रकारः । प्रत्ययोर्म्य इवोदतिष्ठन्नन्तर्बाष्पवेगा-
नाम्, जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्, प्ररोहा इव निरगच्छन् प्रलापानाम् । शिखरश-
तानीवावर्धन्त दुःखानाम्, प्रसूतय इवोदपद्यन्त मूर्च्छानाम् ।

इत्येवमात्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एव तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टमवस्थान्तरं म-
नुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । वेगान्निष्पतन्तीश्च शिलातले तां ससम्भ्रमं प्रसारितप-
रिजन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुतजलाद्ग्रेण च तदीयेनैवोत्तरीयवल्कलप्रान्तेन

अद्येति । तस्मिन् काले रोदनसमये अचिन्तितानि अविचारितानि अशिञ्चितानि अपठितानि अनु-
पदिष्टानि केनापि नोपदेशीकृतानि अदृष्टपूर्वाणि मयापि पूर्वमविदितानि, हतपुण्याया नष्टसुकृताया मे
मम कृपणानि दैन्यबोधकानि चाटुसहस्राणि प्रियप्रायवचनसमूहाः कुतः प्रादुरभवन् कुतो मद्भदनात्प्रक-
टीभूतानि इति अद्य चिन्तयन्त्यपि ध्यायन्त्यपि तन्न जानामि स्मरामीत्यर्थः ।

कुत इति । संलापा विलापवचनानि । अतिकरणानि अतिदैन्यसूचकानि वैकल्यरुदितानि शोकव्य-
ग्रताप्रयुक्तोदनानि । स प्रकारः सा शोकप्रकाशदशा, अन्य एव समस्तविजातीय एव, तत्सम्प्रति तमु-
दाहर्त्तमसमर्थेत्याशयः ।

प्रलयेति । वाष्पवेगानां वेगवक्ष्यनाम्बूनामित्यर्थः, प्रलयोर्म्यः कृपान्तसामयिकतरङ्गा इव अन्त-
र्नेत्रद्वयाम्यन्तरात् उदतिष्ठन् उत्पन्नाः, अनेन नयनाम्बुधाराणां नितान्तस्थूलत्वं ध्वनितम् । अश्रुप्रवाहाणां
वाष्पधाराणां जलयन्त्राणि सलिलोद्धारयन्त्राणीव अमुच्यन्त मुक्ता नयनाभ्यामिति शेषः । अनेन पतन-
समये बाष्पाणां शतधारत्वं सूचितम् । प्रलापानां विलापानां प्ररोहा अङ्कुरा नूतननूतनप्रकारा इत्यर्थः,
निरगच्छन् वदनाभिर्गता बभूवुः । दुःखानां क्लेशानां शिखरशतानीव शृङ्गसमूहा इव अवर्धन्त ऐधन्त,
अनेन क्लेशानां भूधरवद्विस्तृतत्वं बोधितम् । मूर्च्छाणां मोहानां प्रसूतयः सन्ताना अविच्छिन्नप्रसवा इव
उदपद्यन्त अजायन्त, अनेन चारुवारं मूर्च्छाभूदिति प्रत्यायितम् । इह सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण आरम्भवृत्तान्तं स्वकीयोदन्तम् आवेदयन्त्याः कथयन्त्या एव समति-
क्रान्तं व्यतीतं कथमपि अनिर्वचनीयम् अतिकष्टं नितान्तक्लेशकरम् अवस्थान्तरं कुमारोपरतलक्षणम्
अनुभवन्त्या इव तत्काल एवानुभवविषयीकुर्वन्त्या इव तस्या महाश्वेतायाः मूर्च्छा मोहः चेतनां चैतन्यं
जहार अपहृतवती, सा मूर्च्छिता जातेत्यर्थः ।

वेगादिति । वेगात् मूर्च्छारंहसः शिलातले प्रस्तरतले निष्पतन्तीम् अधःसंयोगफलिकां क्रियां
विदधतीं तां महाश्वेतां ससम्भ्रमं शीघ्रं प्रसारितकरो विस्तरितहस्तः, परिजन इव सेवकजन इव जात-
पीडः तस्या वृत्तान्तध्वनेनावस्थावलोकनेन च उपपन्नक्लेशः, विधृतवान् भारितवान् । अश्रुजलाद्ग्रेण नय-
नाम्बुक्लिन्नेन च तदीयेनैव महाश्वेताधारितेनैवेत्यर्थः । उत्तरीयवल्कलप्रान्तेन वीजयन् पदं सञ्चालयन्-
संज्ञां चेतनां प्राहितवान् प्रापितवान् ।

उस समय ऐसे अचिन्तित, अनभ्यस्त, दूसरे द्वारा अनुपदिष्ट, अदृष्ट-पूर्व प्रायः हजारों दुःखसूचक करुण वाक्य मुझ
पापिनीके मुखद्वारा कहाँसे निकले, सब संलाप कहाँसे आये और अतिकरुण और दीन रुदन कैसे हुआ, वह तो
कोई दूसरा प्रकार ही था । उस समय वेगवान् अश्रुजलका प्रबल-तरङ्ग ही मानो नेत्रके अभ्यन्तरसे उठने लगे-
अश्रु-प्रवाहके जलयन्त्र (फुहारे) ही मानो छूटने लगे, विलाप के नये-नये अङ्कुर ही मानो निकलने (फूटने) लगे,
दुःखोंके सैकड़ों शिखर ही मानो बढ़ने लगे एवं मूर्च्छाके अविच्छिन्न सन्तान (एकके पीछे दूसरी कतार) ही
मानो उसत्र होने लगे ।

इस प्रकार अपना वृत्तान्त कहते-कहते भूतकालकी अनिर्वचनीय और दारुण-कष्टजनक उस अवस्थाको ही
मानो उस समय किसी प्रकारसे अनुभव करती महाश्वेताको मूर्च्छा आ गई, जिसे चेतना रहित हो गई और
वेगसे शिलातलके ऊपर गिरनेकी ही थी कि इतनेमें दुःखित चित्त चन्द्रापीडने घबराहटमें शीघ्रतासे, सेवकके
समान हाथ फैलाकर, उसे पकड़ लिया एवं उसके ही अश्रु-जलसे सिक्त (तर) हुए उत्तरीय वल्कलप्रान्तद्वारा

शनैः शनैर्वीजयन् संज्ञां प्राहितवान् । उपजातकारुण्यञ्च बाष्पसलिलोत्पीडेन^१ प्रक्षाल्य-
मानकपोलयुगलं लब्धचेतनामवादीन्—‘भगवति ! मया पापेन तवायं पुनरभिर्न-
वतामुपनीतः शोकः, चेनेदृशी दशामुपनीतासि । तदलमनया कथया, संहियतामियम्,
अहमप्यसर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि हि सङ्कीर्त्यमानानि अनुभवसमां वेदनामुपजन-
यन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्नाहंसि कथमपि विधृतानिमानसुलभानसून् पुनः पुन-
स्मरणशोकानलेन्धनतामुपनेतुम्’ इति ।

एवमुक्ता दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य बाष्पायमानलोचना सनिर्वेदमवादीत्—‘राजपुत्र !
या तस्यामतिदारुणायां हर्तानशायामेभरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता, सेदानीं परित्यज्यत
इति दूरापेतम्’ । नूनमपुण्योपहृतायाः पापाया मम भगवानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् ।

उपजातेति । किञ्चेति चार्थः । उपजातम् उत्पन्नं कारुण्यं शोको यस्य स तथोक्तश्चन्द्रापीडः, बाष्प-
सलिलानां नयनामूनाम् इत्पीडेन स्थूलधारया, प्रक्षाल्यमानं धौतं विधीयमानं कपोलयुगलं गण्डद्वयं
यस्य स तथोक्तः सन्, लब्धचेतनां प्राप्तचेतन्यां महाश्वताम् अवादीत् अवोचत्—भगवति महाश्वते !
पापेन पापात्मना मया वक्तुमशक्यतेत्याशयः । अभिनवतां नूतनताम् उपनीतः प्रापितः । येन कारणेन
इदृशीम् एवंविधां दशाम् अवस्थाम् उपनीतासि प्रापितासि । अलं व्यर्थम् । इयं कथा संहियतां समाप्य-
ताम् । अहं चन्द्रापीडोऽपि श्रोतुम् आकर्णितुम् असमर्थः अहमः शोकोदयादित्याशयः । हि यतः, अति-
क्रान्तान्यपि अतीतान्यपि दुःखानि वलेशाः सङ्कीर्त्यमानानि वाच्यमानानि सन्ति, सुहृज्जनस्य मित्रलो-
कस्य अनुभवसमां स्वयमनुभूयमानवेदनासदृशमित्यर्थः, वेदनां व्यथाम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति ।
कथमपि महता कष्टेन, विधृताम् एतावत्समयपर्यन्तं रक्षितान्, असुलभान् अस्मिन् जन्मनि दुष्प्राप्तान्,
इमान् असून् प्रागान्, स्मरणेन तदुदन्तस्मृत्या यः शोकानलः श्ववह्निः तस्य इन्धनतां काष्ठत्वम् उप-
नेतुं प्रापयितुं नाहंसि न योग्यासि, प्रयोजनाभावादित्याशयः ।

इह प्राणेषु काष्ठस्वारोपस्य शोकेऽनलस्वारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तदिशा उक्ताभिहिता चन्द्रापीडेनेति शेषः । दीर्घम् आयतम् । बाष्पं नय-
नाम्बु उद्धमत इति बाष्पायमाणे लोचने नयने यस्याः सा तथोक्ता महाश्वेता । निर्वेदेन स्वावमाननया
सहेति सनिर्वेदयया स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्, अवादीत् अवोचत् या मल्लङ्घना व्यक्तिः । अतिदारु-
णायाम् अतिभीषणायां हर्तानशायाम् अशुभरजन्याम् । अतिनृशंसैः अतिक्रूरैः असुभिः प्राणैः न परि-
त्यक्ता नोक्षिता । इति एतत् सम्भावनम्, दूरापेतं दूरे स्थितम् ।

नूनमिति । अपुण्यं पुण्यविरोधि भवान्तरीयदुष्कृतं तेन उपहृतायाः प्रतिबद्धममस्तानन्दायाः पा-
पायाः पुण्डरीकमरणे निमित्तत्वादेहिकग्रहहत्यापापयुक्ताया मम महाश्वेतायाः, अन्तकोऽपि यमोऽपि

(कोरसे) धीरे-धीरे वायुका सञ्चार करके [थोड़ी देरमें] उसने चेतनता प्राप्त करायी । इस घटनाद्वारा उत्पन्न शोकसे
चन्द्रापीडके भी कपोलस्थल (गालों) पर अश्रु-जलका प्रवाह बहने लगा और जब महाश्वेताको चेतनता आई तब
उससे वह कहने लगा—‘भगवति ! मुझ पापीने आपके इस अतीत शोकको फिरसे नूतन कर दिया, जिससे आपकी
ऐसी अवस्था उपस्थित हो गई, वस इस वृत्तान्तको कहनेका कोई प्रयोजन नहीं है, यहाँ ही इसका उपसंहार हो, मैं
भी अब इसे सुननेके लिए समर्थ नहीं हूँ, क्योंकि—जीते हुए भी मित्रोंके दुःखका सङ्कीर्तन आरम्भ करने पर
आत्मीय लोगोंके अनुभूयमान वेदनाके समान वे वेदना उत्पन्न करते हैं । इसलिए किसी प्रकार धारण किए गए
इन असुलभ प्राणोंको अब बारंवार स्मरण—रूपी शोकाग्निका इन्धन (लकड़ी) बनाना उचित नहीं है ।’

चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर, महाश्वेता, लम्बे और गरम निधास लेकर, नेत्रोंसे अश्रुवर्षण करती
(आँसू डबडबाती) हुई निर्वेदके साथ बोलने लगी—‘राजपुत्र ! अत्यन्त भयङ्कर अशुभ उस रात्रिमें भी ये नृशंस
(अतिक्रूर) प्राण जब मुझे नहीं छोड़ दिये, तो अब उनके छोड़ देनेकी धारणा तो बहुत दूरकी बात है । जन्मा-
न्तरीय महाप्रत्ययायके कारण समस्त सांसारिक सुखके अमागिनी, इस जन्ममें भी पापिनी होनेके कारण मुझे

१. उत्पीडेन । २. ‘‘कपोलयुगला’’ कपोलः । ३. पुनरपि । ४. नीतः । ५. अत्र ‘प्रियजन-
विधासवचनानि’ इति कश्चिदपिकः पाठः । ६. पुनः शोकानल इन्धन । ७. निःश्वस्य । ८. या तदा ।
९. परित्यक्तास्मिन्—ते मामिदानीं परित्यजन्तीति दूरापेतमेतत् ।

कुतश्च मे कठिनहृदयायाः शोकः, सर्वमिदमलीकमस्य दुरात्मनः शठहृदयस्य, सर्वथाहम-
नेन त्यक्तत्रपेण निरपत्रपाणामप्रेसरीकृता । यथा चाधिगतमदनवेदनया^१ वज्रमप्येवेद-
मनुभूतम्, तस्याः^२ का गणना कथनं प्रति ? किं वा परमतः । कष्टतरमाख्येयमन्यद्भविष्यति,
यन्न शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा । केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्चर्यं यदभूत्तदावेदयामि,
आत्मनश्च प्राणधारणकारणत्व इव अव्यक्तो यः समुत्पन्नः, तश्च कथयामि । यया दुराशा-
मृगवृष्णिकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतज्ञश्च हतशरीरं^३
वहामि तदलं श्रूयताम्^४ ।

दर्शनं साक्षात्कारं परिहरति परित्यजतीति नूनं निश्चितम्, अन्यथा साक्षात्कारं प्रदाय तथाविधावसरे मां
भ्रुवमेव नयेदिरमिप्रायः ।

‘मन्ये हङ्गे भ्रुवं प्रापो नूनमित्येवमाह्वयः ।’ ‘उत्प्रेषावाचका’..... इति दर्पणदिशा वाच्या
क्रियोत्प्रेषा ।

नन्वेवमपि नूनः शोकाविर्भावात् समाप्यतामियं कथेत्यत आह—कुत इति । विदीर्णतारूपशोक-
फलानवलोकनात् । कठिनहृदयाया कठोरस्वान्तायाः, काठिन्यं हृदयस्य हि शोकाभावः । इदं पुण्डरीको-
परतादिकम्, अलीकम् असत्यम् असत्यवधतीतिरित्यर्थः । अन्यथा विदीर्णेतस्याशयः । दुरात्मनः दुष्टरू-
पस्य । त्यक्ता शठत्वादेव मुक्ता त्रया लज्जा येन तेन, अहं निरपत्रपाणां निर्लेज्जानाम् अप्रेसरी पुरोगामिनी
कृता विहिता, कथमन्यथा यथायथं कथयितुं योग्याऽस्मीत्याशयः ।

अथैवमपि प्रतिपादने कथञ्चिन्मनोम्यथा स्यादेत्यत आह—यवेति । किञ्च अधिगता साक्षादनुभूता
मदनवेदना दारुणकामपीडा यया तथा, यया वज्रमप्येव वज्ररचितयेव विद्यमानया मया, इदं पूर्वोक्तं घट-
नाजालम् अनुभूतम् अनुभवविषयोक्तम्, तस्या मम कथनं प्रति का गणना, अपि तु न कापीर्यर्थः ।
अनुभवोत्प्रेषापीडापेक्षया प्रतिपादनजन्यपीडामा अतीवलघुत्वादित्याशयः ।

इह क्रियोत्प्रेषा, अर्थापत्तिक्षेपयुग्योरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

इत ऊर्ध्वं क्लेशतरमपि न विद्यत इत्यत आह—किं वेति । आख्येयं कथनीयम् । श्रोतुम् आकर्ण-
यितुम् आख्यातुं कथयितुं वा । वज्रपातस्य वज्रपातसदृशस्य कष्टकरस्य अस्य समाचारस्य अनन्तरं पश्चात्
यत् आश्चर्यं चित्रम् अभूत् तत् आवेदयामि कथयामि । आत्मनः स्वस्य च प्राणधारणकारणस्य अनुधारण-
हेतोः लवो लेश इव अव्यक्तः अस्फुटो यः समाचारः समुत्पन्नः सञ्जातः ते च कथयामि निरूपयामि ।
दुराशामृगवृष्णिकया दुराशामृगमरीचिकया गृहीता स्वीकृता अहम् । उपरतकल्पं मृतप्रायम्, परकीय-
मिव अन्यदीयमिव । हतशरीरं दुष्टदेहं वहामि धारयामि, तद् आशाप्रयोजकं महापुरुषवाक्यम् अलं
व्यर्थमपि श्रूयताम् तव तदाकर्णने न किमपि प्रयोजनं तथापि मदुरोधादाकर्ण्यतामित्याशयः ।

निश्चय मगवान् यन मी [वैते अवतरन्ते] दर्शनं देना छोड़ दिया । मुझ कठिनहृदयको शोक कहूँ तो आदे ?
यह तो तब इत दुरात्मा और घूर्णत्वभाव हृदयको झुठो चाल है, इस निर्लेज्जने-मुझे सब प्रकारसे निर्लेज्ज लियों
का अग्रगण्य कर दी है और फिर दारुण ज्ञानवेदना अनुभवकर वजनयके समान २० तनत्त घटनाओंका प्रत्यक्ष
क्रिया है, उसको केवल ऐसी घटनाको कहनेसे क्या हो सज्जा है, और इससे अधिक क्लेशदायक और कहनेको ही
क्या होगा, जो न कहा जाय न श्रवण हो किया जाय । इत वज्रपातके बाद जो एक आश्चर्य घटना हुई वह केवल
उत्ते ही मैं आपसे निवेदन करती हूँ और अपने प्राणधारण करनेके कारण-कामके समान अत्यन्त (युन) जो
वृत्तान्त हुआ उसका भी वर्णन करनी हूँ, जिस दुराशा-रूपी मृगवृष्णिकासे बन्धामृत होकर मैं इत मृतप्राय एवं
परकीयके समान भारभूत, प्रयोजनविहीन और अकृपण, दुष्ट शरीरको धारण कर रही हूँ । प्रयोजन न रहने पर
मैं उते आप सुनिए ।’

१. अर्थात् ‘दुरात्मनः’ इति पाठो न विद्यते ।

२. आविष्कृतमदनवेदनया, आविष्कृतमनया ।

३. अर्थात् ‘तस्याः’ इति परं नोपलभ्यते ।

४. दुःखगणना कथं प्रतिः ।

५. कारणमृत इव ।

६. हतशरीरकम् ।

ततश्च तयामूत्रे तस्मिन्प्रवस्थान्तरे मरणैकनिश्चयः^१ बहु विलप्य तरलिकामत्रवम्^२—
'अयि र्जत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये ! क्षियद्रोदिषि^३ ? काष्ठान्यादृत्य विरचय चित्ताम्, अनुसरामि
जीवितेश्वरम्' इति ।

अत्रान्तरे मरुतिरिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतः^४ गगनादवतीर्य^५ "केयूरकोटिलग्नममृतफेन-
पिण्डपाण्डुरं पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्, उभयकर्णोन्दोलित-कुण्डल-मणि-प्रभा-रक्त-गण्ड-
स्थलः, स्थूलमुष्काफलवया तारागणमिव प्रथितम् अतितारं हारम्^६ उरसा दधानः, धवल-
दुकूल-पल्लवकक्षिपतोष्णीषप्रन्थिः, अलि-कुल नील-कुटिल-कुन्तल-निकर-विकटमौलिः, चक्षुः-
कुमुदकर्णपूरः, कामिनी-कुच-कुङ्कुमपत्रलता-लाञ्छितांसदेशः, कुमुद-धवल देहः, महाप्रमाणः,
पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः, स्वच्छ-वारि-धवलेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव

तत इति । तयामूत्रे तादृशे तस्मिन् पूर्वप्रतिपादिते अवस्थान्तरे मरणस्य मृत्योः एकनिश्चया एक-
निर्णया सती । निष्ठुरहृदये कठोरचित्ते ! तादृशशोकेनापि हृदयस्याविदीर्णत्वान्निष्ठुरहृदयत्वं तरलिकाया
इत्यभिप्रायः । आह्वय आनीय विरचय निष्पादय । जीवितेश्वरं प्रागनायम् अनुसरामि सहमरणं गच्छामि
मृते मर्त्तरि मरणं श्रद्धयै वा पालनीयमिति धर्मशास्त्रनिर्णयादित्याशयः ।

उच्येति । चन्द्रमण्डलविनिर्गतः शशिशिखाद्विनिःसृतः गगनात् आकाशात् अवतीर्य^५ उत्तीर्य^५ केयूरस्य
बाहुमध्यस्थितमूषणस्य कोटौ अग्रदेशे लग्नम्, अमृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डवत् डिण्डीरचयवत् पाण्डुरं
श्वेतम्, पवनतरलं वायुना कक्षितम्, अंशुकोत्तरीयं चामवकोत्तरीयम् आकर्षणं आकर्षणं कुर्वन् । लुप्तोपमा ।
उच्येति । उभयकर्णोन्दोलितयोः श्रोत्रद्वयवेष्टितयोः कुण्डलयोः कर्णमूषणयोः मणिप्रभाभिः रत्न-
कान्तिभिः रक्ते लोहिते गण्डस्थले कपोलद्वयं यस्य सः । वृत्तिविषये उभयशब्दस्योभयादेशः ।

स्यूतेति । उरसा वक्षःस्थलेन, स्थूलानि पीवरानि मुष्काफलाणि मौक्तिकानि यत्र तस्य भावस्तथा
कारणेन, प्रथितं गुम्फितं तारागणमिव नक्षत्रसमूहमिव, अतितारं नितान्तस्वच्छं हारं मुष्काप्राळम्बं दधानः
बिभ्रानः । तारागणमिवेति आसुत्येषा । 'मुष्काशुद्धौ च तारः स्यात्' इत्यमरः ।

धवलेति । धवलेन श्वेतेन दुकूलपल्लवेन विस्तृतसूक्ष्मवस्त्रेण कक्षिपतो रचित उष्णीषप्रन्थिः मूर्धवेष्टन-
अभ्यर्पणं सः ।

उच्येति । अलीनां जनराणां कुलं समूहस्तद्वत् नीलेन श्यामेन कुटिलेन वस्त्रेण च कुन्तलनिकरेण
केशसमूहेन विकटो विस्तृतो नीलिरचूढा यस्य सः । लुप्तोपमा ।

उच्येति । उरस्योत्तरे प्रक्षुरिते कुमुदे श्वेतोत्पलद्वयमेव कर्णद्वयं कर्णमूषणौ यस्य सः । कामिन्या
योपितः कुचयोः स्तनयोः कुङ्कुमपत्रलताभिः कुङ्कुमद्रवनिमित्तपत्रावलिभिः लाञ्छितौ गाढालिङ्गनपूर्वकं
पारवंशयनावस्थायां अङ्कितौ अंसदेशौ स्कन्धप्रदेशौ यस्य सः । कुमुदवत् श्वेतोत्पलवत् धवलः शुभ्रो
देहः शरीरं यस्य सः । महत् प्रमाणं परिमाणं दैर्घ्यं यस्य सः । महापुरुषलक्षणैः हस्तपादादौ सामुद्रिकशा-
स्त्रोक्तैश्चक्रवर्त्तानां कुशादिष्वङ्गैः उपेतो युक्तः । दिव्याकृतिः स्वर्गीयमूर्तिः । इह 'कुमुदधवले'त्यत्र लुप्तोपमा ।

स्यूतेति । स्वच्छं निर्मलं यद्दारि जलं तद्वत् धवलेन शुभ्रेण, देहस्य शरीरस्य प्रमाणा वितानेन

दरमन्तर ऐसी दशा उल्लिखित होने पर, केवल मरनेका ही निश्चय करके और अनेक प्रकारका विलाप कर
मैंने तरलिकासे कथा—अरी अठिनहृदये ! तूने, अब इस प्रकार कितनी देर तक रोया करेगी ? लकड़ी लाकर
चित्त निर्माण कर, जिसमें अपने प्राणेश्वरका अनुगमन करे !

इत सीधे ही चन्द्रमण्डलमें निकलकर, कुमुद-तुल्य सुत्रवर्ग, बड़े परिमाणका, महापुरुषके लगनमें
लुप्त दिव्य-स्वस्वभावा एक पुरुष अकाशमें उतरा। वह अपने केयूरके अग्रभाग (बाहुद्वयके किनारे) में
अटके, अमृत-फेनपिण्डके समान सुत्रवर्ग, वायुमारसे कक्षित, एक क्षीन उत्तरीय वस्त्रको खींचता था; दोनों
कानोंमें लकटे दो कुण्डलकी मणि-प्रभासे उसके गण्डस्थल रक्त रंगित थे; बड़ी-बड़ी मुष्काओंके द्वारा निर्मित
होनेके कारण, सुंघे हुए नक्षत्र-गणके समान अत्यन्त मनोहर हार उसके वक्षःस्थल (छाती) पर धारण किया
हुआ था; धवल और विस्तृत रेखनी-वस्त्रका उभने उष्णीष (पगड़ी-भागा) बांधा था; सुन्दरियोंके स्तनोंकी कुङ्कुम
पत्रलतासे उसका स्कन्ध (कंधा) चिह्नित था; निर्मल उसके समान श्वेतवर्णकी वारी तरंग फैली हुई देहप्रभासे वह

१. अवस्थान्ते मरणैकनिश्चयाद्यतः । २. अमृतम् । ३. रोदिषि । ४. ...निर्गतः । ५. अवतीर्य
च । ६. अतितारहारम् । ७. कान्तिः । ८. निचिद ।

दिगन्तराणि, आमोदिना-च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयता अमृतशीकर-
निकरवर्षेण' तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्, 'गोशीर्ष-चन्दनरस-च्छटाभिरवासिञ्चन्, ऐरावतकर-
पीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणाल-धवलालुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शभ्यां' तमुपरतमुत्क्षिपन्, दुन्दु-
भिनादगन्मीरेण' स्वरेण 'वत्से, महारवेते ! न परित्याज्याः' त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन
सह भविष्यति समागमः' इत्येवमाहवः' पितेवामिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् ।

अहन्तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्च-
लमपृच्छम् । असौ तु ससम्भ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्—'दुरात्मन् ! क मे वयस्यमपहृत्य
गच्छसि' इत्यभिवाचान्मुखः सञ्जातकोपो बध्नन् सवेगम् उत्तरीयवल्कलेन परिकरम्, उत्प-

समन्तात् विस्तृतकान्येत्यर्थः । दिशां ककुभान् अन्तराणि विवराणि षालयन्निव निर्मलानि कुर्वन्निव ।

इह 'स्वच्छवारिषवलेन' इत्यत्र लुप्तोपमा, जनया च 'षालयन्निवे'ति क्रियोष्पेक्षा सङ्कीर्णते ।

जानोदिनेति । किञ्च, आमोदिना परिमलवता, शरीरतो देहतः क्षरता प्रलवता, तुषारपटलेनेव
तुहिनवर्षणेनेव, शिशिरेण शीतलेन, अत एव शीतज्वरं जनयता उत्पादयतेव कम्परोमाञ्चविधायित्वादि-
त्याशयः, अनृतशीकराः पीयूषप्रिन्दवः तेषां निकरः समूहस्तस्य वर्षणेन वृष्टया, अनुलिम्पन् विलेपयन्
दिगन्तराणीत्यन्वयः ।

इह औतोपमाक्रियोष्पेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

गोशीर्षेति । गोशीर्षाकारे मलयाचलैकभागे उत्पन्नत्वाद् गोशीर्षं तत्संज्ञकम् अतिसुरनि यच्चन्दनं
तस्य रसच्छटाभिः द्रवच्छुरणैः आसिञ्चन्निव आसेकं कुर्वन्निव दिगन्तराणीत्यन्वयः, सर्वतो दीप्तिप्रसरणा-
दित्याशयः । क्रियोष्पेक्षा ।

ऐरावतेति । ऐरावतस्य राजस्य करवत् शुण्डावत् पीवराभ्यां स्थूलान्याम्, मृणालं विसं तद्वत्
धवलाः शुभ्रा अङ्गुल्यः करशाला ययोस्ताम्याम्, तथा अतिशीतलस्पर्शभ्यां निजान्तशिशिरस्पर्शभ्यां
बाहुभ्यां मुजान्याम्, उपरतं मृतं तं पुण्डरीकम् उत्क्षिपन् उत्तोलयन् ।

इह द्वे लुप्तोपमे, जनयोर्मियो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

दुन्दुमिति । दुन्दुभिनादवत् पटहध्वनिवत् गन्मीरेण, स्वरेण कण्ठध्वनिना । न परित्याज्या न परि-
हेया । अनेन नृतपुण्डरीकेण । समागमः सङ्गमः । पितेव जनक इव उदपतत् उत्पपात । इह लुप्तोपमा,
औतोपमा च, जनयोर्मियो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अहमीति । तेन व्यतिकरेण लोचनयोस्तद्व्यापारसम्पर्केण सभया सातङ्गा अद्भुताकृतित्यापाराव-
लोकनादित्याशयः । एवमन्यप्राप्त्याशयो बोध्यः । सविस्मया साश्चर्या, सकौतुका सकुतूहला, उन्मुखी
ऊर्ध्ववदना । अपृच्छम् अप्राश्नम् ।

वताविति । असौ कपिञ्चलः । ससम्भ्रमं शीघ्रम् । उत्तरं प्रतिवचः अदत्तैव अप्रशयैव उदतिष्ठत्
उत्थितो बभूव । सञ्जातकोपः समुरपन्नक्रोधः । सवेगं सज्वलम् उत्तरीयवल्कलेन उत्तरीयतलवचा परि-

दिगन्तराणां मानो प्रक्षालनं करता या; तुषारवृष्टिके समानं शीतलं और सुगन्धं शरीरमेंसे निकलते अनृतपिन्दु-
वर्षणते शीतज्वर वत्तत्र करके ही मानो समस्त दिशाओंका लेप करता था और गोशीर्ष-मानक अत्यन्त सुगन्ध
चन्दनरसके निक्षेप (छिड़कने) से ही मानो समस्त दिशाओंको सिक्त करता था । उसने ऐरावत हाथीकी शुण्ड
(सूँड) के समान स्थूल (मोटी) मृणालके समान गोरी रँगलियोंवाली और अत्यन्त शीतल-स्पर्शवाली अपनी
बाहुओंसे उक्त मृतको उठाकर, दुन्दुभिके नादके समान गम्भीर स्वरसे, पिताके समान आदरपूर्वक कथा—'पुत्रि,
महारवेते ! तुम प्राणका परित्याग नहीं करना, फिर इसके साथ तुम्हारा सम्मिलन होगा' और वह उक्त कुमारके
शरीरके साथ ही आकाशमें उड़ गया ।

मैं तो इस व्यापारसे भय-मौत और विस्मित हो गई, और कौतुकसे स्तर देखती-देखती कमिष्ठलसे घुटने
लगी कि वह क्या हुआ ? किन्तु वह तो धड़काकर उत्तर दिये बिना ही खड़ा हो गया और कहा—'बरे दुष्ट !

१. अनृतशीकरवर्षेण । २. गोशीर्षक... । ३. शीतलस्पर्शभ्यां । ४. संक्षिप्य । ५. अदत्त
'नाद' इति परं नोपलभ्यते । ६. त्याज्याः । ७. अदत्त 'माहव' इति पाठो न विधत्ते । ८. दुरात्मन् !
अन्तक ! । ९. सवेगम् ।

तन्तं^१ तमेवानुसरन्तन्तरिक्षमुदगान् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमव्यम्^२ अविशन् ।

मम तु तेन द्वितीयेनैव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरा-
मदीर्यत इदयम् । किं कर्त्तव्यतामूढा च तरलिकामत्रयम्—‘अयि ! जानासि ?’ कथय
किमेतदि^३ति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरतया तस्मिन् क्षणे शोकाभिभाविना मये-
नामिमूढा वेषमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सक्ररुणमवादीत्—मर्तु-
दारिके ! न जानामि पापकारिणी, किन्तु महदिदमाश्चर्यम्, अमानुषाकृतिरेष पुरुषः, समा-
श्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव मर्तुदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्य-
विसर्वादिन्यो भवन्त्या^४कृतयः किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि, विचारयन्ती कारणमस्य मि-
थ्यामिबाने पश्यामि, अतो युक्तं विचार्योत्तमार्गमस्मात् प्राणपरित्याग-व्यवसायान्निवर्त्तयितुम्,

करं कटिदेशं बध्नन् बन्धनं कुर्वन् । तमेव दाशिमण्डलविनिर्गतपुरुषमेव अनुसरन् अनुगच्छन् अन्तरि-
चम् आकाशम् । पश्यन्त्या अवलोकयन्त्या एव मे अवलोकयन्तीमेव मामनादित्येय्यः । इहानादरे पृथी ।
ते पुरुषपुण्डरीककपिञ्जलाः तारागणमव्यं न च त्रवृन्दमध्यम् अविशन् प्रवेशं चकुः ।

मनेति । तेन कपिञ्जलगमनेन द्वितीयेन अपरेण प्रियतममरणेन वज्रभापरतेनेन, सर्वथा नैराश्या-
दित्याशयः । सुतरां नितान्तम् । अदीर्यत विदीर्णं यमूव । जानासि अवबुध्यसे इति काकुः, जानासि कि-
मित्यर्थः । कथय निवेदय ।

तेति । वराकी दीना, सा तरलिका, तत् तेषां गमनम् । स्त्रीस्वभावकातरतया नारीप्रकृतिभीरुतया
शोकाभिभाविना शोकविजयिना शोकात् प्रथलेनेत्यर्थः, मयेन आसेन अभिमूढा पराजिता वेषमाना कम्प-
माना अङ्गयष्टिः । विषण्णहृदया स्नेहसिद्धचित्ता ।

नविति । अमानुषाकृतिः दिव्याकृतिः । सानुकम्पं सदयम् । समाश्वासिता परितोपमुत्पादिता ।
एवंविधा दिव्याः स्वर्गीया आकृतयो मूर्च्छयः स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि प्रायेण बाहुर्येन अविसर्वादिन्यः
अभ्यभिचारिण्यो भवन्ति नास्त्यं भुवत इत्याशयः ।

ननु यद्यस्त्यं भुवीत तदा किमिष्यत आह—नचेति । विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्ती सती, अस्य
पुरुषस्य मिथ्यामिबाने असत्यभापने अवनं स्तोत्रमपि कारणं हेतुं न पश्यामि नावलोकयामि । प्राणपरि-
त्यागस्य अनुपरिमुञ्चनरूपस्य व्यवसाय उद्योगस्तस्मात्, आत्मानं मनः निवर्त्तयितुं युक्तं न्याय्यम् ।
इदं ‘न परित्याग्यास्वयां प्राणा’ इत्यादिकम् अस्य वचनम्, आश्वासस्य स्थानं हेतुमित्यर्थः ।

मेरे नित्रको लेकर नुन कहां मागे जा रहे हो ? इस प्रकार कहकर झुट्ट हो लंका सुखकर, वेगसे अपने टचरीय-
वल्कलद्वारा कटिदेशमें बन्धन (कमरमें फँदा) बांध, उस उड़ते हुए पुत्रपत्नी अनुसरण करते-करते आकाशमें उड़
गया, और मेरे देखते-देखते ही वे सभी तारागणोंके मध्यमें प्रवेश कर गये ।

परन्तु द्वितीय भिक्षुके दृष्टुके समान उस कपिञ्जलके जानेसे मेरा शोक द्विगुणित बढ़ गया और उससे
मेरा हृदय अत्यन्त विदीर्ण हो (फट) गया । उस समय किं कर्त्तव्य-विमूढ होकर मैंने तरलिकासे कहा—‘अरे, तू
नहीं जानती है,—कहाँ यह क्या हुआ ? परन्तु वह इस घटनाको देखकर, स्त्री-स्वभावसे कातर—उस समय
शोकसे भी अधिक हुए मयसे अभिमूढ हुई—अंशमान शरीर—यष्टिवाली, मेरे नर जानेकी आशङ्कते खिन्न हृदय हुई,
शोकसे साय बोली—‘रानकन्ये ! मैं पापिनी इस घटनाके सम्बन्धमें कुछ भी नहीं जानती, किन्तु यह बहुत ही
आश्चर्य हो गया ! उस व्यक्तिकी आकृति अलौकिक थी और उस समय वह जाते-जाते पिताके समान दयाके साथ
आपका आश्वासन किया था । प्रायः इस प्रकारके दिव्य पुरुष स्वप्नमें भी मिथ्या नहीं कहते हैं यदि साक्षात् कहें
तो कहना ही क्या है ? मैं विचार कर इसके मिथ्या कहनेमें योद्वासा भी कारण नहीं देखती हूँ, इसलिये विचार
कर आपको भी इस प्राण-परित्यागके उदमसे मनको निवृत्त करना ही उचित है, विशेषतः इस अवस्थामें उसका

१. तत्तन्तोत्तमन्तम् । २. तारागणाधिनमव्यम् । ३. अमुवन् । ४. न जानासि । ५. कचिद
‘कथय’ इति पदं नोनलभ्यते । ६. अत्र ‘मारत्यः’ इत्यधिकः पाठः कचिद सङ्गठन्यते । ७. साक्षा-
त्कृताः । ८. पुत्रनिवासान्तम् ।

अतिमहत्त्वत्विद्मान्वासस्थानमस्यामवस्थायाम्। अपि च तमनुसरन् गत एव कपिञ्जलः, तस्माच्च 'कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थञ्च' अनेनायमपगतासुखस्तिष्य नीतः, क वा नीतः कस्माच्च सन्भावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वसिता' इति सर्वमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि। अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम्, पञ्चादप्येतद्भविष्यति। न च जीवन् कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति, तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावदध्रियन्तामसी प्राणा' इत्यभिदधाना पादयोर्मन्यपतत्। अहन्तु सकललोकदुर्लभ्यतया जीवितवृष्णायाः, क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य, तया च तद्वचनोपनीतया दुराशानृगवृष्णिकया, कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकाङ्क्षया च, तस्मिन् काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम्। आशया हि किमिव न क्रियते। ताञ्च पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमां

क्रीतीति। तस्माच्च कपिञ्जलात् इत्येतत्सर्वमुपलभ्येति सन्बन्धः। अयं हरयमानः पुरुषः कुतः कस्मात् स्थानात् आगत इति शेषः। अनेन पुरुषेण, अपगतासुः निःसृतप्राणाः, अयं पुण्डरीकः, किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय च उरिष्य उक्तोऽय नीतः प्रापितः। असंभावनीयेन अचिन्तनीयेन, अमुना पुरुषेण। इति एतत् सर्वम् उपलभ्य ज्ञात्वा। समाचरिष्यसि विधास्यसि। हि यतः, अध्यवसितं कर्तुमनिलपितं मरणं मृत्युः, अदुर्लभं न दुष्प्रापम्, अत एव एतन्मरणं पश्चादपि वृत्तान्तोपलक्षणान्तरमपि भविष्यति, अप्रिप्रवेशाय नैकोद्योगविषयान्वादिष्याशयः। अदुर्लभमित्यत्र नञः पार्यस्येनैव पाठो विधेयः तस्यैव प्राधान्यात्, यथाधृते समासे गुणीभावाद्बिधेयाविमर्शः स्पष्ट एवेति कुतलाः।

अथ यदि कपिञ्जलो नागच्छेत्तदा कुतोऽवबोधो भविष्यतीत्यत आह—न चेति। भर्तृदारिकां राजपुत्रीम् सदृष्ट्वा अनिरीक्ष्य, न स्थास्यति, मित्रपरमयाः सर्वथैव मित्रसदृशत्वेन तेन भवत्या अवश्यसमाश्वसनीयत्वादिति शयः। तेन कारणेन, तस्य कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालः परावर्त्तनसमय एव अवधार्यमाणं ते। न्यपतत् पपात तरलिङ्गेति शेषः।

अहन्ति। जीवितवृष्णायाः प्राणधारणगर्भायाः सकलजनदुर्लभ्यतया समप्रजनदुरतिक्रम्यतया, स्त्रीस्वभावस्य योषित्प्रकृतेः क्षुद्रतया तुच्छतया। तस्याः तरलिकाया वचनेन उक्त्वाभ्येन उपनीता उपस्थापिता तया दुराशा विषयसम्भवाभावेऽपि विहितत्वात् दुष्टा पुण्डरीकस्य भूयः प्राप्तिपृष्टिरेव नृगवृष्णिका नृगमरीचिका तया। प्रत्यागमनकाङ्क्षया परावर्त्तनशङ्कया। मन्यमाना ज्ञायमाना। उत्सृष्टवती त्यक्तवती। हि यतः, आशया किमिव न क्रियते विधोयते जनैरिति शेषः, अपि स्वाशया सर्वमेव क्रियते इत्यर्थः।

इह 'दुराशानृगवृष्णिका' इत्यत्र 'निरहं केवलरूपकम्। तेन अमनूषैवेयं दुराशेति शय्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुवचनः। अर्थापत्तिश्च। तया चोक्तरूपकार्यापत्तिभ्यानर्थान्तरन्यासः सङ्कीर्णतः।

तामिति। किञ्च, उत्सृष्टमिन्द्रा विगतनिद्रा। विचेष्टमाना विशेषेण स्पन्दमाना, रेणुकणैः घूलिकणैः धूसरा ईषपाण्डुराः तैः तपोक्तैः, अध्रुजलः नयनान्धुभिः आर्द्रयोः विलम्बयोः कपोलयोर्गण्डयोः सन्धानितैः

यह वाक्य ही बड़े आभासनका स्थान है। और नो देखो—कपिञ्जल तो उक्त व्यक्ति को पीछे-पीछे गया ही है, उसने तब वृत्तान्त आप जानोगी कि वह व्यक्ति कहते आया था, कौन था, किसलिए वह वृद्धको उठाकर ले गया, कहाँ ले गया, और किसकारणसे उसने पुनः सम्मिलनकी अस्मभावनीय आशा प्रदान कर आपका आभासन किया। इसके अनन्तर प्राण-धारण या प्राण-परित्याग इनमें को हो सकेगा वह निश्चय करना। क्योंकि नरने के लिए आप उद्यत हुई हैं, पर निश्चय हो जाने पर वह कुछ भी दुर्लभ नहीं है—यह तो कानों में होगा। कपिञ्जल जीवित रहकर आपको देखे बिना नहीं रह सकेगा, इसलिये वह लौटे तब तक आप इन प्राणोंको धारण करें। इत प्रकार कहते-कहते वह मेरे पैरों-पर गिर पड़ी—किन्तु जीवनकी आशा छोड़ना सब लोगोंको ही अलङ्घनीय होनेसे स्वभावतः ही लोगोंको हृदयसुदृढते, तरलिकाके द्वारा उपस्थित करार हुए उक्त व्यक्तिने वचनसे उसने हुई दुराशापूर्ण नृगवृष्णासे और कपिञ्जलके किरते जानेकी आकाङ्क्षासे मुझे नो उक्त समयमें प्राणधारण करना ही युक्तिसङ्गत प्रतीत हुआ और मैंने प्राण-परित्याग नहीं किया। क्योंकि—आशसे लोग क्या नहीं करते?

१. आभासनस्थानम्। २. तत्त्वात्। ३. किमर्थं वा। ४. सर्वान्दुर्लभम्। ५. न दुर्लभम्। ६. अध्यापितम्। ७. पादयोरपवशः। ८. स्त्रीस्वभावतायाः। ९. दुराशया। १०. पापकारिणी।

वर्षमहत्तायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिव अग्निमयीमिव उत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूमरैरश्रुजलार्द्रकपोतसन्धानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरारु-
हैरुपरुद्धमुखी निर्दयाक्रन्दजर्जर-स्वरक्षय-क्षमेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्रि-
तीयाश्रपां क्षपितवती ।

प्रत्यूपसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा, कृतनिश्चया, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय
तान्येव च वल्कलानि तामेवाश्रमालां गृहीत्वा, बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्द-
पुण्यतामात्मनः, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां
शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य भावयित्वा चा-
नित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमन्त्राञ्च,
परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गम्, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि,

संलग्नैः, विमुक्ताः स्वलितः अत एव व्याकुला विचिन्ताः तैः तथोक्तैः शिरोरुहैः केशैः, उपरुद्धमुखी
आच्छादितानना । निर्दयो निष्करुणः अयुष्मतो य आक्रन्दो रोदन् तेन जर्जरो जीर्णो यः स्वरो ध्वनिः
तस्य ध्वेण क्रमिकहासेन धामः क्षीणः तेन कण्ठेनोपलब्धता अहम् कालरात्रिप्रतिमां कदम्बकालीनरा-
त्रिसदृशीम्, सर्वांशादूरीकरणादित्याशयः । वर्षाणां सम्बत्सराणां महसं समूहः तद्गदाचरणम्, वलेशस्य
दुःसहत्वादिति भावः । यातनामयीमिव तीव्रवेदनामयीमिव नितान्तबलेशोत्पादकत्वादिति भावः । दुःख-
मयीमिव समन्तात् बलेशानुभवात् । नरकमयीमिव दुर्गतिमयीमिव जुगुप्सितात्यन्तबलेशजनकत्वादि-
त्याशयः । अग्निमयीमिव समन्तात्सन्तापोत्पादकत्वात् धपां रात्रिम्, क्षपितवती नीतवती ।

इहाधार्योपमा, द्वितीया च वयङ्गतोपमा । चतुर्थं व्याप्यर्थे मयट्प्रत्ययविधानाच्च क्रियोपेक्षाः
आसां परस्परं नैरपेक्षेण संघट्टिः ।

प्रत्युपसीति । प्रत्यूपसि प्रभाते । तस्मिन्नेव अच्छोदामिध एव । कृतनिश्चया विहितनिर्णया महेश्व-
राराधनायामिति शेषः । तत्प्रीत्या पुण्डरीकस्नेहेन कारणेन, तमेव कमण्डलुं तत्करकुण्डकामेव । तान्येव
तद्देहलग्नान्येव वल्कलानि तरुवचः । तामेव तदीयामेव । संसारस्य जगतो निःसारताम् अताविकतां
बुद्ध्वा अवगम्य । व्यसनोपनिपातानां विपदुपस्थितिनाम्, अप्रतिकारदारुणतां प्रतिविधानासामर्थ्यमीप-
णतां निरूप्य निश्चित्य । दुर्निवारतां दुष्प्रतिपेक्षताम् आकलय्य विविच्य । अनिबहुलान्येव अत्यधिका-
न्येव दुःखानि बलेशाः यत्र तस्य भावस्ताम् । सर्वभावानाम् आत्मातिरिक्तनिखिलवस्तूनाम् अनित्यतां
विनश्वरतां भावयित्वा भावनाविषयीकृत्य । अकाण्डे अकाले भङ्गुरतां विनाशिवम् अवधार्य निश्चित्य ।
निवर्त्य पराङ्मुखीकृत्य । इन्द्रियाणि लोचनादीनि करणानि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यो निरूप्य । अनायानां

तरलिकाके साथ सरोवरके उसी किनारे पर ही कालरात्रिके तुल्य और सङ्घर्षों वर्षोंके सनान लम्बी, मानो यातना-
मयी, दुःखमयी, नरकमयी और अग्निमयी हो ऐसी, उस रात्रिकी मैं पापकारिणीने निद्राके बिना ही, उसी,
प्रकार पृथ्वी पर लोटते-लोटते (छटपट करते) वितारि । धूलसे धूलत एव अद्भुत-जटिल आर्द्रकपोल पर संलग्न
(चिपटे हुए) झूट्टे-झूट्टे श्वर-श्वर बिखरे केशकलापों (गालों) से भेरा मुख आच्छादित हो गया था, बड़े-बड़े
बालार (बीछे मार) करके रोनेसे कण्ठका स्वर जीर्ण, शीर्ण और क्षीण हो गया था ।

किं प्रातःकाल उठकर उसी सरोवरमें स्नान कर, शङ्करकी आराधनाके लिये इष्ट निश्चय कर, उनके
(पुण्डरीकके) प्रति प्रेम होनेसे उसी कमण्डलु, उसी वल्कल और उसी जपमालाको लेकर, संसारकी अतारता
समझ, अपनी अवन-पुण्यता जान, उपस्थित [अचिन्तित] विपत्तियोंको प्रतीकार-रहित और मयङ्कर निश्चय समझ
कर, शोकको दुर्निवारता विचारकर विधाताको निष्ठुरता देखकर, स्नेहको आभ्यन्तरिक अधिक परिमाणमें हो
दुःखसे व्याप्त विचार कर, समस्त पदार्थोंकी अनित्यता मानकर, सब सुख ही असमयमें विनष्ट हो जाते हैं
ऐसा स्थिर जानकर, पिता और माताका सङ्घोच छोड़कर, परिजनादिकोंके साथ समस्त बन्धुओंका परित्याग कर

१. उत्तमनिश्चयम् । २. विमुक्तैरव्याकुलैः । ३. मुक्ता । ४. ...ज्ञानरामेन । ५. क्षपितवती ।
६. अग्निम् । ७. मनसः । ८. व्यसनापानम् । ९. दुःखबहुलतां । १०. परिजनेन मनसा संघट्टः ।

‘गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणम्’ इमं शरणाधिनीं स्थाणुमाश्रिता^१ ।

अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहान्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तरुपायैः, अभ्यर्थनाभिश्च बह्वीभिः, उपदेशैश्चानेकप्रकारैः, सान्त्वनैश्च नानाविधैः, गृहगमनाय^२ मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात् कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्त्तयितुमिति^३ निश्चयमधिगतवान्, तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया^४ दुहितृस्नेहस्य, पुनः पुनर्मया विसृज्यमानोऽपि, बहून् दिवसान् स्थित्वा, सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहान्-चासीत् ।

गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण^५ कृतज्ञतां दर्शयन्ती, तदनुराग-कृश-सिद्धमपुण्यबहुलमस्तमित-लज्जमङ्गल-भूतमनेक क्लेशायास-सहस्र-निवासं दग्धशरीरकं बहु-विधैः^६ नियमशतैः शोषयन्ती, वन्यैश्च फल^७ मूलवारिभर्त्समाना, जपव्याजेन तद्गुणगणानिव

दीनानां शरणं रक्षकम् इमं पुरोऽवलोक्यमानं स्थाणुं महेशं शरणाधिनीं रक्षकाधिनीं । आश्रिता अवलम्बिता ।

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः अन्येद्युः, कुतोऽपि कस्मादपि लोकात्, समुपलब्धः प्राप्तः वृत्तान्तो मर्त्यो-दन्तो येन सः तादृशः । कृताक्रन्दो विहितविलापः, तैस्तरुपायैः, करणप्रहणाद्युद्योगैः, अभ्यर्थनाभिः अनुनयैः । उपदेशैः हितवाक्यैः । सान्त्वनैः सामभिः इयं महाश्वेता अस्मात् व्यवस्थायात् व्रताश्रयणाप्यवसायात् कथञ्चिदपि केनापि विधिना व्यावर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं न शक्यते न पार्यते इति एवं निश्चयं निर्णयम् अधिगतवान् ज्ञातवान् । निराशोऽपि व्यावर्त्तने आशारहितोऽपि दुहितृस्नेहस्य आत्मजप्रेम्णा दुस्त्यजतया दुर्निवारतया । विसृज्यमानोऽपि गृहे — यतामिथ्यमिधीयमानोऽपि । अन्तर्दह्यमानहृदयः अग्न्यन्तरप्रव-लमानचेतः । अयासीत् अगमत् ।

गत इति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य । अधुमोक्षमात्रेण केवलमयनाश्रुत्यागेन, तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धे । दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती । तस्य पुण्डरीकस्य अनुरागेन अनुरागोत्पन्नचित्तया कृशं सूक्ष्मम्, अपुण्यानि पुण्यविरोधीनि पापानि बहुलानि अधिकानि यत्र तत्, क्लेशातिशयादित्या-शयः, अस्तमिता विनाशसुपगता लज्जा त्रपा यस्य तत् विकृतवेशधारणादित्यभिप्रायः, अमङ्गलभूतं समस्तानामशिवस्वरूपं वैधव्यविधानादित्याशयः, अनेकेषां बहूनां क्लेशायासानां कष्टपरिभ्रमणां सहस्रस्य निकरस्य निवासम् आशारम्, दग्धशरीरकं ज्वलितदेहम्, कुसायां कः । बहुविधैर्नानाप्रकारैः नियमशतैः उपोषणादिब्रतसमूहैः शोषयन्ती कृशतां प्रापयन्ती । वन्यैः अरण्योरपन्नैः, फलानि, सस्यानि, मूलानि बुध्नाः, वारीणि सलिलानि तैः, वर्त्तमाना वृत्ति प्राणधारणं विदधाना, जपव्याजेन आपमिवेण

विषय-सुखेति मनको निवृत्त कर, एवं इन्द्रियोंका निग्रह कर ब्रह्मचर्यमहणपूर्वक शरणाधिनी होकर, विमुक्तके अधीश्वर और अनाथप्रतिपालक इस भगवान् श्रीमहादेवजी का आश्रय (आसरा) लिया ।

दूसरे दिन किसी व्यक्तिसे मेरा समाचार सुनकर मेरे पिता-माता बन्धुवर्गके साथ आकर बहुत काल तक विलाप किये; बाद हस्तधारणादि नानाविध उपार्थिते, अनेक प्रकारके अनुनयते, अनेक उपदेशोंसे और नानाप्रकारके आश्वासन वाक्यसे मुझे घर जानेके लिए बड़े-बड़े उद्योग किये । उसके बाद जब उनकी यह निश्चय समझमें आ गया कि,—इस उद्योगसे इसे किसी प्रकार भी लौटाता सम्भव नहीं है, तब वे निराश हो गये एवं मुझसे बार-बार घर लौट जानेके लिए कहने पर भी, कन्याका स्नेह सहजमें परित्याग कठिन होनेसे, वे कितने ही दिन यहाँ रहकर शोकके साथ ही अन्तर्दहमान हृदयसे घर चले गये ।

पिताजीके चले जाने पर उस दिनसे लेकर केवल अधुजल (आँसू) गिराकर उस व्यक्तिसे प्रति अपनी कृतज्ञता दिखाती, उसके प्रति प्रेमवश चिन्ता करनेसे दिन दिन क्षीण हुए, इस पाप से परिपूर्ण (नरे), लज्जा-विहीन, सर्वोका अनङ्गल-स्वरूप एवं अनेक-सहस्र क्लेश और परित्यक्तोंको सहने, इस जले शरीरको, उपवास-प्रभृति नानाविध नियमोंसे शोषण करती (सुखाती), वनमें उत्पन्न हुए फल-मूल और जलसे निर्वाह करती,

१. निगूय । २. नाथ शरणम् । ३. आश्रितवत्परिण । ४. बहुभिः । ५. परितान्त्वनैश्च । ६. गृहागमनाय । ७. यदा तु न कथञ्चिदप्यस्माद्व्यवसायात् व्यावर्त्तयितुं शक्यते इति । ८. दुस्त्येवतया । ९. गृहम् । १०. जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण किल; देवस्य हृत्ते अश्रुमोक्षमात्रेण । ११. बहुलमपि । १२. क्षपयन्ती । १३. कन्द ।

गणयन्ती, त्रिसन्ध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं इयम्बकम्, अस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घं शाकमिममनुभवन्ती सुचिरं न्यवसम् ।

साहमेवविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निर्नार्था निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकंया करोति महाभागः इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलोपान्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारवाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठमितिचिरमुच्चैः साऽरोदीत् ।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन च मधुरालापतया च निःस-

तस्य पुण्डरीकस्य गुणगणान् सौन्ययादिसमूहान् गणयन्तीव गणनां कुर्वन्तीव, त्रिसन्ध्यं त्रिसायम् । उपस्पृशन्ती कुर्वन्ती, घातनामनेकार्थत्वादेवमर्थो ज्ञेयः । इयम्बकं त्रिनेत्रं महेशम् अर्चयन्ती पूजयन्ती । अनुभवन्ती साष्टादनुभवविषयीकुर्वन्ती, न्यवसं निवासमकरवम् ।

‘इह जपव्याजेन’ इति विशेषेण ‘गणयन्तीव’ इत्यत्र सापह्वा क्रियोत्प्रेषा ।

साहमिति । पापकारिणी दुष्कृतविधायिनी कठिनयाननोपलम्भात् । निर्लक्षणा शुभलक्षणवर्जिता बालसमय एव वैधव्ययोगात् । निर्लज्जा निरपन्नया क्षतित्वेवागमनात् । क्रूरा कठारा एवंविधेऽपि जीवनारयागात् । निःस्नेहा निष्प्रेमा पुण्डरीकानुप्राणरयागाभावात् नृशंसा घातका पित्रोरपि वलेशनिमित्तात् । गर्हणीया निन्दनीया दुर्भाव्याधिक्यात् । निष्प्रयोजनोत्पन्ना निरर्थकं प्रादुर्भूता कस्याप्युत्पत्तिफलस्य निष्पादनाभावात् । निष्फलजीविका निरर्थकप्राणिता सुखभोगासम्भवात् । निर्नार्था निःस्वामिका स्वाभ्यभावात् । निरवलम्बना निराधाना स्वाभ्यभावे पित्रोरपि निराकरणाच्च । निःसुखा निरानन्दा च अस्य दारुणशोकस्य बहुकालीनत्वादिति चाक्षयः । इहाक्षयविशेषैरेव प्रत्येकविशेषणानामभिहितत्वात् परिकरालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘तत्तैविशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ।’ इति ।

किमिति । महाभागः जन्मप्रभृतिकलङ्कपङ्कुरहितानुपमकीर्तिसंयुतविशेषभाष्यशाली भवान्, कृतं कारणविधया संपादितं ब्राह्मणवध एव महापातकं यया तया, मया महाश्वेततया दृष्टया अवलोकितया पृष्टया पृच्छाविषयीकृतया वा किं करोति करिष्यति, अपि तु किमपि नैवेत्यर्थः । भविष्यदर्थं वर्तमानता । पाण्डुना श्वेतेन वल्कलोपान्तेन तरुवगज्जलेन शरन्मेघस्य शरत्कालीनघनस्य शकलेन खण्डेन शशिनं चन्द्रमिव वदनं मुखम् आच्छाद्य आवृत्य, दुर्निवारवाष्पवेगं दुष्प्रतिपेध्यनयनानुप्रवाहं निवारयितुं निषेधयितुम् अपारयन्ती अशक्नुवन्ती । उच्चैः तारस्वरेण प्रारोदीत् आक्रन्दत । उपमा ।

च त्रेति । रूपेण सौन्दर्येण विनयेन प्रणिपातादिना, दाक्षिण्येन मारुत्येन, मधुरो मिष्ट आलापः सम्भाषणं यस्याः तस्य भावस्तया । निःसङ्गतया समस्तसंस्पर्गरहिततया । प्रशान्तत्वेन शान्तिपया-

जपके व्याज (बहाने) से उसके गुण-समूहोंको मानो गणना करती (गिनती) एवं तीनों सन्ध्या सरोवरमें स्नान करती, प्रतिदिन भगवान् शङ्करको अर्चना करती, तरलिकाके साथ दीर्घकालव्यापी इस शोकका अनुभव करती, इसी गुफामें बहुत दिनसे रहती हूँ ।

‘मैं इस प्रकारकी पापिनी, शुभलक्षणरहित, निर्लज्ज, कठिनप्रकृति, स्नेह-रहित, नृशंस, निन्दनीय, प्रयोजन-रहित उत्पन्न हुई, निष्फल जीवन-धारण करती, अनाथ, निराधार और दुःखिनी हूँ । ब्रह्महत्यारूप महापातक करनेवाली, मुझे देखकर अथवा पूछकर आप महाभाग क्या करेंगे ? (अर्थात् आपको क्या लाभ होगा ?) इस प्रकार कहकर, शरत्कालीन मेघखण्डके द्वारा चन्द्रमण्डल के समान, शुभवर्ण वल्कलके किनारेसे मुख-मण्डल को आच्छादित (ढक) कर, दुर्निवार अशुभवेग रोकनेमें असमर्थ होनेके कारण, उसने मुक्तकण्ठ होकर ऊँचे स्वर (अर्त्तनाद) से बहुत देर तक रुदन किया ।

चन्द्रापीडकी आदर-सुद्धि तो पहले ही महश्चेताके प्रति रूप, विनय, सरलता, मधुर वाणी, समस्त सत्सर्गका

१. स्नात्वा । २. क्वचिदत्र ‘तया’ इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ३. दीर्घशोकं शोकमनुभवन्त्यवसन् ।

४. क्वचिद् चकारत्रयं न दृश्यते, क्वचिच्च अतिनृशंसा च कृतया च इत्यधिकः पाठः । ५. क्वचिद् ‘निर्नार्था’ इत्यपि नावलोक्यते । ६. वा मया । ७. अतिकण्ठम् । ८. प्रारोदीत् ।

ज्ञतया, चातितपस्वितया च' प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपरुद्धगौरवोऽभूत्^३ तदानीन्तु तेनापरेण^४ दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तया च कृत-
ज्ञतया हृतहृदयः सुतरामा^५रोपितप्रीतिरभवत् । आर्दीकृतहृदयश्च शनैः शनैरेनामभाषत—
'भगवति ! क्लेशभीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठानमशक्तो निष्फ-
लेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन् रोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमो-
चितमाचेष्टितम्, येन रोदिषि । तदर्थमाजन्मनः^६ प्रभृति समुपचितपरिचयः प्रेयानप्यसंस्तुत
इव^७ परित्यक्तो बान्धवजनः, सन्निहिता अपि तृणावज्ञायवधारिता विषयाः, मुक्तनि^८ आतश-
यित-सुनासीरसमृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि, मृणालिनीवार्तितनीयस्यापि नितरां तनिमानमनुचितैः^९

श्रयणेन, निरभिमानतया निरहङ्कारतया, महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन, शुचितया पवित्रतया च
कारणेन । उपाख्यम् उत्पन्नं गौरवं महाश्वेतां प्रति गुरुवज्ज्ञानं यस्य स तथोक्तः । दर्शितः प्रकटितः
सद्भावः साधुत्वं येन तेन स्ववृत्तान्तकथनेन निजोदन्तनिवेदनेन । कृतज्ञतया उपरनस्यापि स्वामिन
उपकाराय धृतानुष्ठानेत्यर्थः । सुतरां नितान्तं यथा स्यात्तथा आरोपिता उपस्थापिता प्रीतिः स्नेहो यत्र
सः, अभवत् आसीत् ।

आर्दीति । तया प्रीत्या आर्दीकृतहृदयः क्लिष्टोद्वेगचेतश्च चन्द्रापीडः । एतां महाश्वेताम् अभाषत
अवोचत । क्लेशभीरुः दुःखत्रस्त उपरतस्नेहिजनोपकाराय धृतानुष्ठानादित्याशयः, अत एव च
अकृतज्ञा सुखासङ्गलुब्धः सुखभोगमात्रेच्छुको लोको जनः स्नेहसदृशं वात्सल्ययोग्यम्, कर्म आमुष्मिको-
पकाराय संयमोपोषणवृत्तयोत्सर्गादिकं कृत्यम् अनुष्ठानम् आचरितुम् अशक्तोऽसमर्थः, क्लेशभीरुत्वादिति
कारणादित्याशयः । निष्फलेन निष्प्रयोजनेन अश्रुपातमात्रेण केवलनयनाम्बुनिपातनेन स्नेहं प्रीतिम्
उपदर्शयन् वाह्यवृत्त्या प्रकाशयन् लोकैक्य इति शेषः रोदिति आक्रन्दति । कर्मणैव कर्तव्यरूपेणैव, आच-
रन्त्या व्यवहरन्त्या प्रेमोचितं स्नेहयोग्यं किमिव नाचेष्टितम्, अपि तु सर्वमेव विहितमित्यर्थः । अत एव
तदुपकारस्य पर्याप्तत्वाच्च विद्यते रोदनापेक्षेत्याशयः ।

तथाविधं कर्मोपपादयितुमाह—तदर्थमिति । तदर्थं पुण्डरीकार्थं नियमानुष्ठानेन पुण्डरीकस्या-
मुष्मिकोपकारयेत्यर्थः । समुपचितः लालनपालनादिना वर्धितः परिचयः स्नेहो यस्य स तथोक्तः, अत एव
प्रेयान् अतिशयेन प्रियोऽपि बान्धवजनः पित्रादिस्वजनवर्गः, असंस्तुतः अपरिचितो जनो लोक इव
परित्यक्तः उज्झितः, अन्यथा जनसमागमेन नियमानुष्ठानं व्याहृष्येत्याशयः । सन्निहिता अपि सामीप्या-
दनायासेन भोग्या अपीत्यर्थः, विसिनोति ध्वनातीति विषयाः स्रक्चन्दनवनितादयः, तृणावज्ञया
तृणेष्विव अवहेलया, अवधीरिता उज्झिताः । अतिशयिताः तिरस्कृताः सुनासीरस्य सुराधिपस्य समृद्धयः
सम्पत्तिनिबन्धनानन्दा यैस्तानि ऐश्वर्यसुखानि सम्पत्तिभोगानन्दाः, मुक्तानि त्यक्तानि । मृणालिनीव
कमलिनीव अतितनीयस्यापि स्वभावत एवात्यन्तकृशापि, तनुः इदं शरीरम्, अनुचितैः नृपपुत्रीत्वेन
स्वस्यानुपयुक्तैः संक्लेशैः तपोदुःखैः, नितरां नितान्तम्, तनोर्भावः तनिमा पृष्ठादिवादिमनिच् स तादृशं

परित्याग, अतितपस्विता, शान्ति-पथावलम्बन, निरहङ्कारिता, महानुभावता और पवित्रतासे अधिक उत्पन्न हो गई
थी । किन्तु उस समय तो साधुता प्रकाश कर अपना सब समाचार कहनेसे एवं कृतज्ञतासे उस (चन्द्रापीड) का
हृदय मोहित (आकृष्ट) हो गया और अधिक प्रीति आविर्भूत हुई । हृदय आर्द्र हो जानेसे वह उस (महाश्वेता)
से धीरे-धीरे कहने लगा—'भगवति ! क्लेशसे त्रस्त होनेवाले, अकृतज्ञ एवं केवल सुखामिलायी व्यक्ति सच्चे स्नेहसे
उपयुक्त कार्य नहीं कर सकते; केवल निरर्थक अश्रुपात करके ही लोक-समाजमें अपना स्नेह दिखानेके लिए रोया
करते हैं । किन्तु आपने तो कार्य द्वारा ही सब कुछ करके क्या स्नेहके उपयुक्त नहीं किया, जिससे रुदन करती हो ।
जन्मसे ही जिनके प्रति आपको स्नेह-वृद्धि होती गई ऐसे अत्यन्त प्रिय बान्धव-जनोंको आप उनके लिए ही
अपरिचितके समान छोड़ दी हैं । अनायासलभ्य होने पर भी भोग्य-विषयोंको तुम्हें समान अवहेलना कर
त्याग दी हैं । इन्द्रकी समृद्धि-सुखसे भी उच्छ्रित समृद्धि सुखको त्याग दी हैं । मृणालके समान स्वभावतः कृश

१. तपस्वितया । २. आसीत् । ३. तेनानेनापरेण । ४. सुतिरामतिदूरम् । ५. आजन्मतः । ६. प्रेयान-
संस्तुत इव । ७. विमुक्तानि । ८. उचितैः ।

संक्लेशैरुपनीता तनुः, गृहीतं ब्रह्मचर्यम्, आयोजितस्तपसि महत्यात्मा, वनिताजनदुष्कर-
मप्यङ्गीकृतम् अरण्यावस्थानम् । अपि च, अनायासेनैवात्मा दुःखाभिभूतैः परित्यज्यते,
महीयसा तु यत्नेन गरीयसि क्लेशे निक्षिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम-तदतिनिष्फलम्,
अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः, मोहविलसितमेतत्, अज्ञातपद्धतिरियम्, रमसाचरितमिदम्,
‘सुहृद्दृष्टिरेवा, अतिप्रमादोऽयम्, ‘मौख्यस्खलितमिदम्, यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि
भर्त्तरि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते, स्वयञ्चेन्न जहति न परित्याज्याः । अत्र^१ हि विचार्यमाणे स्वार्थे
एव प्राणपरित्यागोऽयम्, असह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि

कृतत्वम्, उपनीता प्रापिता । गृहीतब्रह्मचर्यं स्वीकृतब्रह्मव्रतम्, महति तपसि आत्मा वपुश्चेतश्च, आयो-
जितः स्थापितः । ‘मृगालानीव’ इत्यत्रोपमालङ्कारः । तथा तदुपकारकरणनिरूपणकर्म प्रति अधिकतर-
हेतोस्तस्याननासमुच्चयालङ्कारः, अनयोश्चाद्वाहिभावसङ्गः ।

अपि चेति । दुःखाभिभूतैः क्लेशपराजितैः लोकैः, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवनं
परित्यज्यते उज्झिन्तुं शक्यते, उद्वन्धनाद्यपरिश्रमसाध्यविविधोपायविधमानावाश्रयाशयः, तु किन्तु
केवलं परं महीयसा गरिष्ठेन यत्नेन प्रयामेन गरीयसि क्लेशे तपस्याऽनुष्ठानादौ निक्षिप्यते आत्मा आयो-
ज्यते, अत एव प्राणत्यागात्तपोऽनुष्ठानं सर्वथा श्रेष्ठ इति तदेव स्वया विदधत्या पुण्डरीकस्य महानुपकार
एव विधीयते इत्याशयः ।

ननु ‘मृतौ त्रियेत या पशुः सा स्त्री श्लेया पतिव्रता’ इत्यादिपरः शतवचनेनानुमरणमेव
विधीयते, तथा च तद्विधाय किं नामोपकृतमित्यत आह—यदेतदिति । यदेतत् अनुमरणम् अन्वारोहणं
नाम कामिनां शीभिर्विधीयत इति शेषः, तत् अतिनिष्फलं निरर्थकम् । एषः अन्वारोहणलक्ष्णो मार्गः पन्थाः
अविद्वज्जनाचरितः अपण्डितलोकानुष्ठितः । एतत् अनुमरणं मोहविलसितम् अज्ञानविजृम्भितम् । अज्ञान-
पद्धतिः अज्ञानमार्गः । रमसाचरितं हठकारित्वम् अविमर्शकारित्वमिति तात्पर्यम् । एषा अनुमरणविषया
प्रवृत्तिः पुद्गलैः तुल्यपुद्गलां ज्ञानम् । अतिप्रमादः नितान्तानवधानता । मौख्येण मूर्खतया स्खलितं
विधेयवृत्तिः । पितरि ताते, भ्रातरि सहोदरे, सुहृदि मित्रे, भर्त्तरि प्राणनाथे वा उपरते मृते सति, प्राणा
असवः परित्यज्यन्ते परिमुच्यन्ते, कर्मणि प्रयोगोऽयं न तु कर्मकर्त्तरि ‘अनायासेन परित्यज्यते’ इत्या-
दिना दुःखिजनककर्तृकत्यागस्यैवोपक्रान्तत्वेन प्राणानां स्वयं कर्तृत्वात् । प्राणाः स्वयम् आत्मनैव चेद्यदि
न जहति सुखन्ति तदा ते न परित्याज्या हठाच्च निष्कासनीया इत्यर्थः । मरुतप्रक्रमत्वादोपनिराकरणाय
‘जहति’ इत्यस्य स्थाने ‘परित्यजन्ति’ इति पाठो विधेयः । एवञ्च ‘मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यमेव’ मुसपपङ्कः
शास्त्रव्यवस्थयावधार्यते, तदशक्तावेव तु तदनुमरण विधेयमिति सिद्धान्तः पन्थाः ।

अत्रेति । हि तथाहि । अत्र अनुमरणे विचार्यमाणे विमर्शविषयः क्रियमाणे सति, अयं प्राणपरित्यागः
स्वार्थ एव स्वनिमित्त एव निर्णीयत इति शेषः । कथमियत आह—अतस्तेति । आत्मनः स्वस्य असह्य-
शोकवेदनाया सोढुमशक्यशुभस्यथायाः प्रतिक्रियत अनेनेति प्रतीकारः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् निवृ-
त्त्युपायहेतुत्वात्, अविद्यमानेषु प्राणेषु तदव्यथानुभवसम्भवादित्याशयः । तु किन्तु, उपरतस्य मृतस्य
होने पर भी इस शरीरको, अपने अयोग्य तपस्याके क्लेशसे और भी कुछ कर (सुखा) डाला है । ब्रह्मचर्यका
अवलम्बन किया है, बड़ी भारी तपस्यामें आत्माको नियुक्त किया है और अन्य क्रियाओंको दुष्कर होने पर भी
आपने बनवात स्वीकार किया है । और भी यह देखिए किन्तु तत्तारमें दुःखसे अभिभूत व्यक्ति जीवनका त्याग तो अनायास
ही कर सकता है, किन्तु गुरतर (बड़े बड़े) उद्योग करनेसे उसका त्याग न कर वे केवल उसको भारी क्लेशमें ही
नियुक्त करते (डालते) हैं । मरे हुए पतिके पीछे प्राण-परित्याग करना अत्यन्त निष्फल है, यह अशानिद्योति
अवलम्बित मार्ग है, भ्रमका व्यवहार है, अज्ञानकी रीति है, अविवेकता (बिना विचारे काम) है, अतारबुद्धिकी
विवेचना है, अत्यन्त अनवधानता है, एवं मूर्खताजनित कर्त्तव्यकी वृत्ति है कि पिता, भ्राता, मित्र अथवा पतिके
मरनेके पीछे अपना भी प्राण-परित्याग करे; प्राण यदि अपने आप ही न जाय तो उनका परित्याग करना उचित
नहीं । इस विषयमें विचार कर देखनेसे प्रतीत होता है कि प्राण-परित्याग करना केवल स्वार्थ है, क्योंकि यह
अपनी असह्य-शोक-वेदना का प्रतीकार (निदानका उपाय) है, इससे मरे हुए व्यक्तिका कोई भी उपकार नहीं

१. दुष्करमतिकष्टमहोक्तम्... दुष्करमपि कृतम् । २. दुःखानिश्चः परित्यज्यते लघोयत्ता, दुःखादिभूतैः
परित्यज्यन्ते महीयता न तु । ३. अनि निष्फलम् । ४. कुदृष्टिः... ! ५. प्रेम । ६. ते । ७. असह्यवेदना ।

गुणमावहति^१ । न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः, न धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न निरयपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशः^२ नीयते भूमिम्, असावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते । जीवंस्तु जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभ्यस्यापि । स्मर तावत् प्रियामेकपत्नीं रतिं भगवति भर्त्तरि मकरकेतौ^३ सकलाबलाजनहृदय-

लोकस्य, कमपि गुणमुपकारं नावहति नोत्पादयति, अयं प्राणपरित्याग इत्यन्वयः ।

उक्तं स्पष्टीकरोति—न तावदिति । अयं प्राणपरित्यागः, तस्य उपरतस्य न तावत् प्रत्युज्जीवनोपायः पुनः प्राणधारणप्रतिक्रिया, एवं सर्वत्र सम्बन्धः । धर्मोपचयकारणं पुण्यवृद्धिहेतुः । शुभलोकस्य ब्रह्मलोकादेः अर्जनहेतुः प्राप्तिनिदानम् । निरयपातप्रतीकारः दुर्गतिपतनप्रतिक्रिया । दर्शनोपायः प्राणेश्वरावलोकनोद्योगः । परस्परसमागमनिमित्तम् अन्योन्यसङ्गमकारणम् अतएव न कमपि गुणमुत्पादयतीत्याशयः ।

प्राणपरित्यागस्य वैपरीत्यमेव फलं प्रदर्शयति—अन्यामिति । असौ अवशः उपरतस्वापरतन्त्रो जीवः, स्वकर्मणः स्वकृतपापपुण्यलक्षणस्य फलपरिपाकेण फलतया परिणामेन उपचिताम् उपस्थापितां भूमिं कर्मक्षेत्रं स्वर्गं नरकं वा नीयते प्राप्यते, तेन स्वकर्मणैवेति शेषः । इह च अमावप्युपरतो जीवः, आत्मघातिनः आत्महत्याकर्तुः एनसा तज्जनितपापेन केवलं संयुज्यते संयुक्तो भवति इत्येव केवलं प्राणपरित्यागस्य परिणाम इत्याशयः ।

ननु प्राणधारण एव किं प्रयोजनमित्यत आह—जीवन्ति । उपरतस्य मृतस्य, आत्मनः स्वस्य च बहूपकरोति अधिकतरमुपकारं विदधाति, उपरतस्य जयाहे भूरिब्राह्मणभोजनादिना तृप्युत्पादनात्, स्वस्य च नानाविधधर्मार्जनसम्भवात् 'जीवन्नरो भद्रशतानि भुङ्क्ते' इति नयास्त्वेत्याशयः । नोभ्यस्यापि न वोपरतस्य न वा स्वस्वैत्यर्थः ।

स्वमतं पुराणेतिहासोक्तदृष्टान्तैः समर्थयति—त्नरेति । सकलानां समस्तानाम् अबलानानां स्त्रीलोकानां हृदयहारिणि सौन्दर्येण हृदयार्कषके, अन्यस्त्रीणामपि चित्तार्कषकत्वे निजहृदयार्कषकत्वं सुतरामेवेत्याशयः, भगवति साहाय्यवति, न पुनः क्षुद्रे इत्याशयः, भर्त्तरि स्वामिनि मकरकेतौ कामदेवे, हरनयनहुतभुजा महेश्वररुत्नीयनेप्रवह्निना दग्धेऽपि अस्मीभूतेऽपि असुभिः प्राणैः अविरहिताम् अत्यक्ताम्, प्रियां मदने स्नेहवतीम्, न पुनरप्रियां येन तद्द्वेषादेव शोकाभावेन असून् रक्षेदित्यभिप्रायः, तथा एक एव पतिर्भर्त्ता यस्यास्ताम् पुरुषतो सतीम् 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इत्यनेन क्षीप्नकारादेशश्च ज्ञेयः, न पुनरसतीं येनान्यपतिस्वीकरणादानन्दप्राप्त्या असून् रक्षेदित्याशयः, रतिं मन्मथपत्नीं स्मर स्मृतिगोचरीकुरु ।

इहोपपादिताशयविशेषैरेव विशेषणानामभिहितत्वात्परिकरालङ्कारः ।

हीता । यह प्राणत्याग मृतव्यक्तिको फिरेते जीवित करने का उपाय नहीं है, उसको धर्मवृद्धिका कारण नहीं है, कोई वल्लुह लोकप्राप्ति करनेका हेतु नहीं है, नरकमें जानेका निवारक नहीं है, मृतव्यक्तिके साथ साक्षात्कार करनेका उपाय नहीं है एवं परस्पर मिलनेका कारण भी नहीं है । पराधीन जीव अपने कर्मफलके अनुसारसे अन्य किसी स्थानमें ले जाया जाता है, किन्तु उस जगह वह (पीछे से मरनेवाला व्यक्ति) आत्मघातके प्राप्ति केवल लिप्त होता है (प्राण-परित्याग करने का यहां केवल फल है) यदि मनुष्य जीता रहे तो वह जलाञ्जलि-दानादि देकर मृतव्यक्तिका और अपना भी अधिकतर उपकार कर सकता है, किन्तु प्राण-त्याग करनेसे दोनोंमेंसे एकको भी कुछ लान नहीं होता । आप स्मरण कर देखिए कि—सौन्दर्यमें सनस्त सुन्दरियोंका हृदय-

१. आपतितः । २. न तत्यायम् । ३. योगः । ४. न च । ५. नरकपतन । ६. फलपाकोपचितां...अवशी, फलपाकोपचिताम् । ७. कचित् 'कर्म' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ८. आत्मघाती । ९. मकरध्वजे ।

हारिणि हरनयनहुतभुजा^१ दग्धेऽप्यविरहिताममुभिः । पृथाञ्च^२ वाष्णीयौ शूरसेनमुतामभिरूपे
सायहविजित^३ सकल-राजक-मौलि-कुसुमवासितपादपीठे^४ पत्यावखिल भुवन-बलि-भागमुजि
पाण्डौ किमिन्दममुनि^५ शापानलेन्धनतामुपगतेऽप्यपरित्यक्तजीविताम् । उत्तराञ्च विराट्दुहि
तरं बालां बालशशिनीव नयनानन्दहेतौ^६ विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यानुपगतेऽपि^७
धृतदेहाम् । दुःशलाञ्च^८ धृतराष्ट्रदुहितरं भ्रातृशतोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हर-वर-प्रदान

ननु 'न देवचरितं चरेत्' इति निषेधेन न स दृष्टान्तो भवितुमर्हति अतो लौकिकं कञ्चन दृष्टान्तमु-
पस्थापयेत्यत आह—पृथामिति । अभिरूपे रमणीये, अतएव प्रियतमे इत्याशयः, सावज्ञं सहेलं विजितं
स्वाधीनीकृतं यत् सकलं समस्तं राजकं नृपसमूहः तस्य मौलिकुसुमैः शिरःपुष्पैः वासितं नमस्कारका-
लीनसम्पर्केण सुगन्धीकृतं पादपीठं समप्रपदासनं यस्य तस्मिन्, अतएव अखिलभुवनस्य समप्रविश्वस्य
बलिभागं राजप्राद्यं करं भुनक्तीति तस्मिन्, महावीरे चक्रवर्तिनि च न पुनः क्षुब्धे इत्याशयः, पथौ
पाण्डौ, किमिन्दमभिषमुनेः शापानलस्य अभिसम्पातवह्नेः इन्धनतां काष्ठत्वम् उपगते प्राप्तेऽपि अपरि-
त्यक्तजीविताम् अनुक्षिप्तप्राणाम्, वृष्णेः अपत्यं स्त्रीति वाष्णीयौ तां वृष्णिकुलसम्भूताम्, न पुनर्नीच-
कुलसम्भूतां येनाविनीततया प्राणं रचेदिति भावः, शूरसेनस्य राजपैः सुतां दुहितरम्, न पुनर्यस्य
कस्यचित्क्षुब्धस्य दुहितरम् येन पितृवदक्षिष्टतया प्राणं रचेदिति भावः, पृथां कुन्तीं च स्मर । इह पूर्ववत्परि-
करः, तथा शापेऽनलवारोपः पाण्डौ काष्ठवारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमित्युभयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अत्रायमितिहासः—पुरा किल मृगरूपं धृत्वा मृगोभिर्विपिने रममाणः किमिन्दमो नाम मुनिः मृग-
यार्थिना पाण्डुना मृगबुद्ध्या निहतस्तदा स मुनिस्तं शशाप—'रममाणं मां यत्वं निहतवान्, अतस्त्व-
मपि रममाण एव शरीरं गृह्यसि' इति । ततः कदाचिद्धसन्तप्रभावादुद्दीप्तकामः पाण्डुर्माद्रीं रमयन्नेव
तच्छापमाहास्यान्ममार, माद्री तु तमनुमृतवती, अनुमृतायामपि तस्यां जीवन्ती कुन्ती युधिष्ठिरप्रभृती-
नुत्पाद्य पालयामासेति । स्पष्टश्रायं महाभारतादिपर्वणि ।

ननु ते रतिकुन्त्यौ प्रौढे अहं तु बालातस्ताभ्यां सह मे तुलना नोपयुज्यत इत्यत आह—उत्तरामिति ।
बालशशिनीव नवोदितचन्द्र इव, नयनानन्दहेतौ नेत्राह्लादकारणेन, अतएव प्रियतम इति भावः, विनय-
वति शिष्टशालिनि, न पुनरुद्धतस्वभावे येन विरागात् शरीरं रचेदित्याशयः, तथा विक्रान्ते पराक्रमवति,
न पुनः शक्तिहीने येनावहेलया शरीरं रचेदित्यभिप्रायः, अभिमन्यौ पथौ, पञ्चत्वं निधनत्वम् उपगते
प्राप्तेऽपि धृतदेहां गृहीतशरीराम्, बालां भवद्विधामसमाप्तकामपिपासामित्याशयः, विराटस्य राजपैः
दुहितरम् आत्मजाम्, न पुनरक्षिष्टस्य दुहितरं येनाक्षिष्टत्वाच्चरितं रचेदिति भावः उत्तराञ्च स्मर । इह
'बालशशिनीव' इत्यत्र पूर्णोपमा पूर्ववत्परिकरश्च, तथा चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अयं वमपि मद्भिषा स्वजनादरिणी सती एवंविधा भाग्यहीना काचिदन्याऽवलोकिताऽऽकर्णिता वा
किमिष्यत आह—दुःशलामिति । हरस्य महेशस्य वरप्रदानेन वर्धितो वृद्धिं प्राप्नो महिमा माहात्म्यं यस्य
तस्मिन्, अन एव विशेषप्रीतिपात्रे न तु क्षुब्धे येनावहेलया जीवनधारणं स्यादित्याशयः, अतिमनोहरे
अत्यभिरामे, न तु कुरूपे येन विरागात्, प्राणधारणं कुर्यादित्यभिप्रायः, सिन्धुराजे सिन्धुदेशनाये,

कपणकारो और माहात्म्यशाली भर्ता कामदेवके, महादेवके वृत्तीय नयनसे उत्तम हुई अग्निसे दग्ध होने पर भी
उनको एकमात्र प्रियतमा परमसती रतिदेवीने प्राणका परित्याग नहीं किया । और अवहेलनासे जीने हुए समस्त
राजाओंके नमस्कार करनेके समयमें मस्तकने गिरे हुए पुष्पोंसे जिनका चरगामन सुगन्धित हुआ था और समस्त
भुवनोर्मिसे जिन्होंने राजभाग (कर) ग्रहण किया था और परम-सुन्दर थे, ऐसे अपने पनि महाराज 'पाण्डु'के,
'किमिन्दम'-मुनिके शापानिसे दग्ध होने पर भी, वृष्णिकुलोद्भन्ना शूरसेनको कन्या कुन्ती-देवीने अपना प्राण
परित्याग नहीं किया था । एवं नवोदित चन्द्रके समान नयनानन्द-दायक, विनयस्वभाव और पराक्रमशाली
अभिमन्युके सुद्धमें मरनेपर भी विराटराजकी पुत्री बाला उत्तराने भी शरीर धारण ही किया था । और दुर्योधन
प्रभृति सी भाइयोंको गोदमें खिलाई गई, धृतराष्ट्रको कन्या दुःप्रज्ञा सिन्धुराज जयद्रथ नामके परम सुन्दर

१. हरडहनगुदग्धे, हरहुंकारहुतभुजा दग्धे । २. तथा । ३. सावज्ञाविजित । ४. वासित्यशेषपादपीठे ।
५. बल्यमुनि । ६. किन्दममुनि । ७. उपागतेऽपरित्युक्त । ८. जननयनानन्दहेतौ । ९. आगतेऽपि
१०. दुःशल्याञ्च दुःशौल्यां च ।

अद्वितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथे अर्जुनेन लोकान्तरमुपनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम् । अन्याश्च रक्षःसुरासुर-मुनि-मनुज-सिद्ध-गन्धर्व-कन्यका भर्तृरहिताः श्रयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः ।

प्रोन्मुच्येतापि जीवितं सन्दिग्धोऽप्यस्य समागमो यदि स्यात् । भगवत्या तु ततः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता, अनुभवे च को विकल्पः । कथञ्च तादृशानां मप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात् ।

न तु साधारणमनुष्ये येन क्षुद्रताप्रतीतेः जीवनधारणमुपयुज्यत इत्याशयः, जयद्रथे एतन्नामके पर्यो, अर्जुनेन पार्थेन लोकान्तरं भवान्तरम् उपनीते प्रापितेऽपि अकृतप्राणपरित्यागाम् अविहितजीवनपरिमोक्ष-णाम्, भ्रातृशतस्य दुर्योधनप्रभृतेः उत्सङ्गेषु क्रोडेषु लालितां पालिताम्, त्वद्विधामेव स्वजनादरिणीमित्या-शयः, धृतराष्ट्रस्य दुहितरम् आत्मजाम्, न तु यस्य कस्यचित् क्षुद्रस्यात्मजां येनाविनीततया प्राणधारणं कुर्यादित्यभिप्रायः, दुःशलां तन्नाम्नीमबलाञ्छ स्मर । इहापि पूर्ववत् परिकरः ।

एतावता प्रमाणपूर्णग्रन्थेनानुमरणादिकमिदानीमिव तदानीं कवेरपि नाभिहितमासीदित्यव-गम्यत इति सिद्धान्तवागीशमहाशया आशयं वर्णयन्ति ।

अन्या इति । रक्षांसि राक्षसाः, सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, मुनयस्तापसाः, मनुजा मानवाः, सिद्धा विद्याधरादयः, गन्धर्वा देवगायकाः, एतेषां कन्यकाः पुत्र्यः भर्तृरहिता विधृतजीविता अविहितप्राणपरि-त्यागा अन्याः पूर्वोक्तस्थितिरिक्ताः सहस्रशः श्रयन्ते आकर्ष्यन्ते पुराणवृद्धमुखादिभ्य इति शेषः ।

प्रोन्मुच्येतापीति । तदापि जीवितं प्राणितं प्रोन्मुच्येत परित्यज्येत, यदि चेद् अस्य उपरतस्य समा-गमः सङ्गमः सन्दिग्धोऽपि स्यात् भविष्यति न भविष्यति वेति सन्दिहानोऽपि स्यात्, परन्तु स सङ्गमो न संशयितः, अपि तु सर्वथैवास्मावनीयः, अतएव तन्निमित्तं प्राणत्यागः कथङ्कारमपि नोपयुज्यत इत्या-शयः । तु किन्तु भगवत्या स्वया स्वयम् आत्मनैव ततो महापुरुषात् पुनर्भूयः समागमसरस्वती भूयोऽपि भवत्या अनेन सह भविष्यति सङ्गमः इति समागमविषया चाक समाकर्णिता श्रुता, अतएव अनुभवे च स्वस्यैव प्रत्यये च को विकल्पः सन्देहः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतः सन्मिलनावश्यम्भावात्तन्नि-मित्तं भवत्यावश्यं प्राणधारणं विधेयमित्याशयः ।

अथ सा यदि मिथ्या भवेदित्याह—कथमिति । न विद्यते प्राकृती इतरजनसाधारणी लौकिकी आकृतिः आकारो येषां तेषाम्, अतएव महात्मनां महापुरुषाणाम्, सुतरामेव अवितथगिराम् असत्य-वाचाम्, गरीयसापि कारणेन उत्कृष्टेनापि हेतुना, गिरि वचने वैतथ्यम् असत्यत्वं कर्तुं, कथम् आस्पदं

पतिके,—जिसकी महिमा महादेवके वरदानसे बढ़ गई थी [यहाँका कथा-प्रसङ्ग ऐसा है कि—यून-पराजित पाण्डव द्रौपदीके साथ वनमें वास कर रहे थे । किसी समय सिन्धुराज जयद्रथने शिकार खेलनेके लिए वन में प्रवेश किया । उसने अत्यन्त सुन्दरी द्रौपदी को देखा । बाद उस पर मोहित होकर वह उसे अपहरण कर ले गया । पाण्डव उस समय वहाँ नहीं थे । जब वे लौटे तब जयद्रथ का कृत्य देखकर उसके पीछे दौड़ कर द्रौपदीको छुड़ा लये । भीम-सेनने तो जयद्रथको अधिक तङ्क किया पर बादमें द्रौपदीको कहनेसे छोड़ दिया । उसके बाद जयद्रथने कठिन तपस्या करके सदाशिव भगवान् आशुतोषको प्रसन्न किया और उनसे पाँचों पाण्डवोंको मारनेका वरदान माँगा । शङ्करने कहा—यह सम्भव नहीं पर तुम पार्थ (अर्जुन) के अतिरिक्त, अन्य पाण्डवोंको संग्राम क्षेत्रमें पराजित कर सकोगे] अर्जुनके हाथसे मारे जाने पर भी उसके पीछे प्राण-परित्याग नहीं किया था । इसी प्रकार अन्य भी राक्षस, देव, दानव, मुनि, मनुष्य और सिद्ध गन्धर्वोंके मध्यमें हजारों कन्याओंके विषयमें सुना जाता है कि—उन्होंने भर्तृ-रहित (विधवा) होने पर भी जीवन धारण किये थे ।

मृत-व्यक्तिके साथ फिरसे मिलन हो सकता है, नहीं भी हो सकता है' इस प्रकारका संशय भी यदि रहे, तो ऐसा होने पर भी प्राण-परित्याग किया जा सकता है । किन्तु आपने तो अपनेसे ही, उस महापुरुषके मुखसे पुनर्मिलन होनेकी वाणी अच्छी तरहसे श्रवण किया है, इसलिए अपने प्रत्यक्षीकृत विषयमें (अनुभव हो जाने पर) उसमें क्या शङ्का हो सकती है । विशेषतः, गुरुतर कारण रहने पर भी उस प्रकारकी अलौकिक आकृति और सत्यवादी महापुरुषोंके वाक्यमें, मिथ्याभाव आकर किस प्रकार प्रतिष्ठा प्राप्त कर सकता है ? (अर्थात् उन लोगों

१. क्वचिद् 'जयद्रथे' इति पाठो नावलोक्यते । २. वृद्धः । ३. विधुर । ४. सन्दिग्धो यदि समागमः स्यात् । ५. स्वयमेव तन्पुनः समागमवचः श्रुतम् ।

उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः, अतो निःसंशयमसावुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्तिष्ठ्य सुरलोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः, बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः, चित्रञ्च दैवम्, आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः, अनेक-विधाश्च कर्मणां शक्तयः । अपि च सन्निपुणमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमा-शङ्क्येव जीवितप्रदानादृते । न चासम्भाव्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या, चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथाहि, विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्यकामाशीविपविलुप्त-जीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य च्यवनस्यैव नत्वा प्रमत्तितनयो मुनिकुमारको रुक्मनाम स्वायु-

प्रतिष्ठां कुर्यात् विदध्यात्, अपि तु न कथमपीत्यर्थः । अतो नूनमेव सम्मिलनं भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

ननु परतर्जितवित्तोद्योगसङ्गमः सर्वथासम्भव इत्यत आह—उपरतेति । उपरतेन मृतेन । जीवन्त्याः प्राणधारणं कुर्वन्त्यास्तव । समागतिः सङ्गतिः, अतोऽस्मादेतोः निःसंशयं निःसन्देहम् । उपजातकारुण्यः तपन्नदयः । प्रत्युज्जीवनार्थमेव पुनः प्राणाऽऽधानार्थमेव, एनं पुण्डरीकम् । नीतवान् प्रापितवानित्यनुमी-यत इत्याशयः ।

ननु पुनः प्राणाऽऽधाने तस्य किं नाम सामर्थ्यमित्यत आह—अचिन्त्य इति । महात्मनां महानु-भावानां प्रभावो महिमा अचिन्त्यः अनाकलनीयः, सुतरां स महानुभाव स्वमाहात्म्येनैवैनं प्रत्युज्जीव-येदिति भावः । संसारप्रवृत्तयः जगद्व्यापाराश्च बहुप्रकारा अनेकमेदमिच्छाः, तस्मादप्यस्य प्राणधार-णसम्भावनेत्याशयः । दैवं भागधेयं च चित्रम् आश्चर्यसामर्थ्यकम्, अस्मादप्यस्य जीवनसम्भावनेत्या-शयः । तपःसिद्धयश्च आश्चर्यातिशययुक्ताः अदुशुताधिक्यसहिताः, स्वस्यैव तस्य तद्विद्यमानत्वाप्राण-धारणसम्भावनेति भावः । कर्मणां पूर्वापार्जितशुभाशुभानां शक्तयः सामर्थ्यानि अनेकविधा नानाप्रकाराः, तस्मादप्यस्य जीवनप्राप्त्याशेत्यभिप्रायः ।

अथान्यप्रयोजनमपेक्ष्यैव तदपहरणं सञ्जातं नवेदिति चेत्तत्राह—अपि चेति । सुनिपुणम् अत्यन्त-सुखं यथा स्यात्तथा विमृशद्भिरपि चेतसा, वितर्कयद्भिरपि अस्माभिः तदपहरणे मृतकुमारापहरणे जीवि-तप्रदानादृते प्राणदानं विना, कारणं निमित्तं किमिव आशङ्क्येव सन्देहविपर्ययक्रियेत ।

ननु मृतस्य प्रत्युज्जीवनं सर्वथासम्भवमेवेत्यत आह—नचेति । भगवत्या त्वया इदं प्रत्युज्जीवनम् असम्भाव्यमानम् अवटमानमिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । एष प्रत्युज्जीवनलक्षणः पन्थाः पद्धतिः चिरप्रवृत्तः घट्टकालादेव प्रचलितः, अतो नासम्भाव्यमित्याशयः ।

अथ तदवलोकितं समाकर्णितं वा चेद्दर्शयेत्यत आह—तथाहिति । विश्वावसुना पुत्रज्ञामकेन गन्धर्व-राजेन मेनकायां तदाव्यायां योषिति उपपन्नां प्रादुर्भूतां प्रमद्वरामिति नाम्नीं कन्यकां पुत्रीम् आशीवि-पेग सपेगं विलुप्तं विनासितं जीवितं श्रुतितं यस्यास्ताम् आशीस्तालुगता जिह्वा तया विद्धो न जीवति' इति रामाश्रमी । स्थूलकेशस्य तन्नामकमुनेः आश्रमे, भार्गवस्य मृगुवंशोत्पन्नस्य च्यवनस्य तदावपमुनेः नत्वा पीत्रः प्रमितेः तत्संज्ञकस्य मुनेः तनयं नाम्नो रुक्मस्तन्नाम मुनिकुमारकः स्वायुपोऽर्थेन योजितवान् स्वकीयायुपोऽर्थं संयोज्य जीवितवानित्यर्थः । इदमिति वृत्तं महाभारतादि पर्वण्येवम्—

की वाणी श्रुत नहीं हो सकती) । मरे हुए व्यक्तिके साथ जीते हुए व्यक्तिका मिलन किस प्रकार हो सकता है ? इसलिए इस विषयमें किसी प्रकारका सन्देह नहीं है कि—आपके दुःखको देखकर उस महापुरुषको दया उत्पन्न हो गई इसलिए वे महात्मा फिरते उनकी जीवित करनेके लिए ही उठा कर सुरलोकमें ले गए हैं । क्योंकि महात्मनाओंका प्रभाव अचिन्त्य (विचारनेका अविषय) होता है, संसारकी शक्तियाँ अनेक प्रकार की होती हैं दैवकी शक्ति भी विचित्र है; तत्त्वाकी सिद्धि भी अत्यन्त आश्चर्यकारिणी है एवं धर्म और अधर्मकी शक्ति भी नाना प्रकारकी होती हैं । फिर अत्यन्त सूक्ष्म विचार करने पर भी उनकी उठा ले जानेके विषयमें जीवन-दानसे अतिरिक्त अन्य किस कारणकी आशङ्का जा सकती है ? इस (मृत व्यक्तिको फिरते जीवनदान करने) में आपको असम्भव नहीं मानना चाहिए, क्योंकि—यह पद्यत तो विरकालते ही चली जा रही है । देखिए—गन्धर्वराज विश्वावसुते मेनकामें उत्पन्न हुई प्रमद्वरा नामकी कन्या जब सर्पके काटनेसे मर गई तब स्थूलकेशके आश्रममें मृगुनन्दन च्यवन के पीत्र और प्रनतिके पुत्र रुक्म-नामक मुनिकुमारने अपने अपने आयुका आधा भाग देकर उसको बचा दिया था । महावीर अर्जुन, जब अश्वमेधीय अश्वके पीछे जाते २ मणिपुरमें उपस्थित हुए थे और संग्राममें

१. तद् । २. प्रवृत्तयः प्रवृत्तयः । ३. तज्जीवित । ४. अत्र 'सर्वथा' इति ह्यदिपिकः पाठः ।

५. ह्यदि च्यवनस्येति पदं न विद्यते ।

घोऽर्जुन योजितवान् । अर्जुनञ्चाश्वमेधतुरगानुसारिणम्^१ आत्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समर-
शिरसि शरापहतप्राणम्^२, उलूपी^३ नाम नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयञ्च
परीक्षितम्^४ अश्वत्थामास्त्रपावकपरिप्लुष्टम्, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्^५, उत्तराप्रलापोपजनि-
तकृपो भगवान् वासुदेवो दुर्लभानसून् प्रापितवान्^६, उज्जयिन्याञ्च सान्दीपनिं^७ द्विज-तनयम्-

स्थूलकेशाश्रमस्य नदीतीरे विश्वावसुना मेनकायामुत्पादिता काचित्कन्या । स्वाश्रमे तामादाय
पालयामास स हि मुनिः । अथ तारुण्ये वयसि विद्यमानां मृगोः प्रपौत्रो रुहस्तां दृष्ट्वा मृगं मुमोह ।
अहर्निशं तमेव विचिन्त्यमानं सर्वदा सर्वकार्येषूपासीनं स्वपुत्रं निरीक्ष्य प्रमतिः स्थूलकेशं तां दातुं ययाचे ।
सोऽपि सुसुहृत् करिष्याम्यवश्यं परिणयमिति प्रतिश्रुतवान् । ततश्च तदर्थं सामग्रीमेकत्रीकरणात् कृतः
सुमहानुयोगः । अथ कोऽपि सर्पः प्राङ्गणे क्रीडन्तीं तां प्रमद्वरां दृष्टवान् । तच्छ्रुत्वा तज्जिवासिनो मुनयः
पर्यनुद्युष्टुः । रुहस्तद्विपोगे प्राणमपि त्यक्तुमचेष्टत । ततो देवदूताः समागत्योक्तुः—कथमेवं करोषि यदि
तज्जीवनं कामयसे तदा स्वायुषोऽर्द्धं तस्यै प्रयच्छ । अथ विश्वावसुसहिता देवदूता धर्मराजमुपेत्य प्रणिपत्य
च निवेद्ययामासुस्तद्वृत्तान्तम् । ततो धर्मराजेन स्वायुषोऽर्धदानेनाज्ञप्तो रुहस्तां जीवयित्वा विचिनोपयेमे ।

अर्जुनमिति । अश्वमेधस्य यः तुरगोऽश्वः तदनुगामिनं तदनुयायिनं बभ्रुवाहननाम्ना एतद्विधेयेन
आत्मजेन पुत्रेण, समरशिरसि सङ्ग्राममूर्धनि शरेण शरताडनेन अपहृता विनाशिताः प्राणा जीवनानि
यस्य तं ताडयाम्, उलूपी एतस्मादिका अर्जुनविवाहिता नागकन्या बभ्रुवाहनविमाता । सोच्छ्वासं
सजीवनमणिस्पर्शनेन संजीवनम् अकरोत् कृतवती । इदमिति वृत्तमन्वेषपर्वण्येवम्—

तथाहि—राज्ञा युधिष्ठिरेणाश्वमेधयज्ञनिमित्तं सर्वतो विजयाय चाश्वं मुमोच, रक्षश्च ससैन्योऽर्जुन-
स्तमनुजगाम । सर्वत्रकृतविजयोऽर्जुनो मणिपुरराज्यशासकं सकलगुणवरिष्ठं चित्राङ्गदायामुत्पन्नं बभ्रुवाहनं
पुत्रं प्राप्तवान् । पितुः समागमनं श्रुत्वा बहुशोऽभ्यर्चितः सन्मानितश्च बहुभिरुपहारैर्बभ्रुवाहनः पित्रा
भस्मितः विमात्रा नागकन्यया तत्क्षणं भुवं विदार्य समागतया च सोरसाहितो युद्धाय समुद्युक्तो
बभूव । ततश्च तत्र विपाक्षैर्वाणैर्गतामूनिवाकरोत्पितरम् । स्वयमपि तत्प्रहितनिशितशरैर्जंजीरकृत-
शरीरो मुमूर्च्छं च । अथ चित्राङ्गदस्तन्माता बहुशो विलप्योलूषीं जुगुप्सितं कर्मेतत्त्वया विहित-
मिति ब्रूवन्ती तामघोमुखं नयन्ती स्वामिजीवनाय पन्यानमन्वेषयन्ती मूर्च्छितपुत्रमप्यगणयन्ती अनश-
नेन प्राणोत्सर्गमपि कर्तुं यतमाना आसीत् । तस्मिन्नेव काले बभ्रुवाहनः संज्ञामवाप, अवाप्य च गतासुं
तातं निरीक्ष्य पर्यनुद्युक्तश्च । तजीवनायोलूषीं बहुशोऽभ्यर्थयमानस्तद्विरहे स्वयमप्यनशनेन मर्तुमियेष ।
ततश्चोलूषीं सजीवनमणिं स्मरणेनोपस्थितमादाय बभ्रुवाहनाय दत्तवती । तेन हृदये विन्यस्तः सुसौरियत
इवार्जुनः उत्थायाम्भजं हृदयेन परिष्वज्य प्रशंसयामासेति ।

अनीति । अश्वत्थामा द्रोणाचार्यसुतः तस्य अस्त्रपावकेन शस्त्राग्निवा परिप्लुष्टं सर्वतो भस्मीभूतम्,
उदरात् गर्भाशयात् उपरतं मृतमेव विनिर्गतं निःसृतम्, पूर्वविधम् अभिमन्युतनयम् अर्जुनपौत्रं परीक्षि-
तम्, उत्तरायाः प्रलापेन विलापेन जनिता उत्पादिता कृपा कण्ठा यस्य ताडशो भगवान् वासुदेवो
नारायणः दुर्लभान् दुष्प्रापान् असून् प्राणान् प्रापितवान् प्रदत्तवान् । अश्वस्येव स्थाम औजित्यमस्येति
अश्वत्थामा, पृषोदरादित्वासायु ।

इदमपीति वृत्तमन्वेषपर्वण्येवम्—अर्जुनेन द्रोणाचार्येण पितरि हतेऽतीवक्रुद्धोऽश्वत्थामा
उत्तरागर्भस्थं परीक्षितं ब्रह्मास्त्रेण गतासुमकरोत् । जन्म समये मृत एव पुत्रो जात इति श्रुत्वा
शोकविह्वलाः कुन्त्यादयः समभवन् । तत्र कुन्ती करुणामिर्वचोभिर्मगवन्तं वासुदेवमभ्यर्थयामास
जीवनदानयेति । जातदयो भगवान् सूतिकागृहं प्रविश्य तत्राप्युत्तरयाऽभिमन्युपत्न्या बहुशोऽभ्यर्चितः
पूर्वप्रतिज्ञातक्रमेण तं जीवयामासेति ।

उज्जयिन्यामिति । उज्जयिन्यां विशालायाम् । स एव भगवान् वासुदेव एव, सन्दीपयति प्रज्वाल-

नके ही पुत्र बभ्रुवाहनने शरप्रहार करके उनके प्राण हर लिए थे तब नागकन्या अर्जुनभार्या उलूपीने सजीवनी-
नपिका स्पर्श कराकर उसे जीवित किया था । अभिमन्युके पुत्र परीक्षित जब अश्वत्थामाके आग्नेवास्त्र द्वारा सर्वतो-
भावसे दग्ध हो (जल) कर मृत अवस्थाने ही गर्भसे निकले थे तब उत्तराके विलापसे दयालु होकर भगवान्
श्रीकृष्णने फिरसे उन्हें दुर्लभ प्राण-दान किया था और उज्जयिनीमें त्रिमुक्ता-वन्दितवरण वहाँ भगवान् सान्दीपनि-

१. तुरगानुगामिनम् । २. शरेण हतप्राणम् । ३. उलूपा । ४. परीक्षितम् । ५. निर्गतम् ।
६. भगवांश्चराचरपुरुषांस्तु देवो दुर्लभैरनुभियांजितवान् । ७. सन्दीपनि ।

ननकपुरादपहृत्य त्रिभुवनचन्द्रितचरणः स एवानीतवान्^१ । अत्रापि^२ कथञ्चिदेवमेव^३ भविष्यति । तथापि^४ किं क्रियते, क उपालभ्यते^५ । प्रभवति हि भगवान् विधिः, चलवती च नियतिः, आत्मे-
च्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि, अतिपिथुनानि चास्यैकान्तनिष्ठस्य दैवहृतकस्य विलसितानि^६
न क्षमन्ते^७ दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायवत्-स्वभावमङ्कुराणि-
सुखानि, आयवत्-स्वभावानि च दुःखानि । तथाहि कथमप्येकस्मिन् जन्मनि समागमः, जन्मा-
न्तरसहस्राणि च विरहः^८, प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम्, आपतन्ति हि
संसारपथमतिगहनमवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः, धीरा हि तरन्त्यापदम्^९ इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदु-

यनि यज्ञाग्निमिति सन्दीपनः तस्यापथ्यं पुनान् सान्दीपनिः तद्धामा कश्चिद्ब्राह्मणः तस्य तनयं पुत्रम्
अननकपुराद् यमपुरान् अपहृत्य आनीतवान् आपितवान् ।

पुरा किल उपाचविषयो रामकृष्णयोरुत्तरोधेन गुरुः सान्दीपनिः पञ्चजनदैव्यापहृतं निजपुत्रं गुरु-
दक्षिणारूपेण कामयाञ्छते । भगवान् बासुदेवस्तु सागरं प्रविश्य पञ्चजनं धिनारय, तत्राप्राप्तं गुरुतनयं
यमपुरादानीय गुरुदक्षिणीप्रकारेति हरिवंशपुराणीयकथा ।

अत्रानीति । अत्रापि अस्मिन् पुण्डरीकौदन्तेऽपि, कथञ्चित् केनापि प्रकारेण एवमेव प्रयुज्जीवनवपुन-
र्जीवनम् । क उपालभ्यते निन्द्यते । विधिः कथा, प्रभवति सर्वं विधातुं शक्नोति, चलवती दीर्घवती
नियतिर्भाष्यं च प्रभवति । उच्छ्वसितुं श्वासप्रधामो विधातुमपि । अतिनिष्ठस्य अत्यन्तनिष्ठस्य अस्य
दैवहृतकस्य दुर्भाग्यस्य अतिपिथुनानि अत्यन्तखलानि विलसितानि चरित्राणि कर्तृनि, अस्याजं निष्कप-
दम् अत एव रमणीयं मनोहरं प्रेम दीर्घकालं बहुसमयं न क्षमन्ते महन्ते ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुव्ययेन निसर्गतः स्वभावत एव अनापतस्वभावानि अदीर्घाणि सौख्यसानीत्यर्थः,
च नानि मङ्कुराणि नखराणि चेति तानि सुखानि आनन्दाः, आयतस्वभावानि दीर्घाणि असौख्यसानीत्यर्थः
स्थायिनि च दुःखानि क्लेशाः । अस्य विषयस्य स्तोत्रगाय वाचस्तरतिष्ठतो मामतीग्रन्थोऽवलीकनीयः ।

उपाह्वानि । प्राणिनां संसारिणो कथमपि महता क्लेशेन । समागमः सम्मेलनम्, जन्मान्तरसह-
स्राणि भवान्तरसहस्राणि च यावत् विरहो वियोगः ।

प्रकृतम् आभाषवचनमुपसंहरति—अत इति । अनिन्यम् अगद्यम् आत्मानं स्वम्, निन्दितुं गर्हितुं
नार्हसि न योग्याऽसि, हि यनः, एते वृत्तान्ता एतादृशा आपदरूपा व्यापाराः, अतिगहनम् अत्यन्तभीषणं
संसारपथं संवृत्तिमार्गम् अवतीर्णानाम् आयातानां सांसारिकजनानां समीप इत्यर्थः आपतन्ति उपस्थिता
भवन्ति, तत्र तु धीरा हि धैर्यशालिन एव आपदं कष्टं तरन्ति तपारं प्राप्नुवन्ति, न पुनरधीरा इत्यर्थः,
अत एव धैर्यमाश्रित्य समयं प्रतीक्षस्वेत्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

इत्येवमिति । एवंविधैः एतादृशैरुक्तैः अन्यैश्च मृदुभिः सुकुमारैः उपसान्वर्तैः आभाषवचनैः

नानक एक ब्राह्मणके पुत्रको यम-गृहसे निकाल कर लाए थे । इसलिए इस बटनमें भी इस कथा ही कुछ होगा ।
ऐसा होने पर भी क्या किया जाय ? किन्तु निन्दा करें ? भगवान् विधाता ही सब कर सकते हैं, भाग्य प्रबल
है, किन्तु कोई भी अपनी इच्छासे आनन्द-प्रवास भी नहीं कर सकता, विषयतः—अत्यन्त निष्ठुर 'दुष्ट' दैवके चरित्र
भी अति क्रूर है, इसलिए वह अत्यन्त मनोहर प्रेम्णको दीर्घकाल तक सहन नहीं कर सकता । प्रायः करके
देहने में जाता है कि—सुख, स्वप्न-वसे ही अलङ्कारस्थायी, किन्तु दुःख, विस्तृप्त और विरहयायी होता है ।
देखिए—प्राणिनियोंको किसी एक जन्ममें किसी प्रकारसे निन्दन हो जाता है किन्तु विरह, सहस्र जन्मान्तर तक
रहता है । इसलिए अपनी अनिन्दनीय आत्माको निन्दा करना अनुचित नहीं है, क्योंकि—अत्यन्त मयूर संसारके
मार्गमें अवतारों के शोर चकते हुए मनुष्योंको ऐसी ऐसी विचित्री घटनाएँ अवश्य ही उपस्थित होती रहती हैं । जब
उत्तेज मध्यमें धीर-प्रवृत्तिके ही व्यक्ति उस विचित्रता पार पाते हैं। ऐसे ऐसे अनेक प्रकार के कोमल सान्त्वनावाक्योंसे

१. पुनस्त्रिभुवनचन्द्रितचरणः स एवानीतवान् । २. कचिद् 'अत्रापि' इति पाठो न विद्यते । ३. कचिद्
'ननकि' इत्येवमिति पाठः । ४. किमुगलभ्यते । ५. विलसितानि । ६. क्षमन्ते । ७. अनापुनः । ८. अनापुनः ।
९. एकजन्मसमाप्तो बहूनि जन्मान्तरसहस्राणि तु विरहः ।

भिरुपसान्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्मरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात् प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् अथ क्षीणो दिवसे, परिणत-प्रियङ्गु-मञ्जरी-रजोनिभेन पिञ्जरिम्णा-रज्यमाने विलम्बिनि ब्रध्नमण्डले, अविरल-कुसुम्भं कुसुम-रस-रक्त-दुकूल-कोमलेन चास्तात-पेन मुच्यमानेषु दिङ्मुखेषु, चकोर-नयन-तारका-कान्तिना च पिङ्गलिम्ना विलिप्यमाने तिरो-हितनीलिम्नि ज्योम्नि, कोकिल-विलोचन-च्छवि-बभ्रूणि चारुणयति साध्ये भुवनमर्षिषि, यथाप्रधानमुन्मिषत्सु ग्रहग्रामेषु, वनमहिषमलीमसवपुषि च लोचनमुपि सुषित-तारकापथ-

संस्थाप्य प्रकृतिस्थां विधाय, चन्द्रापीडः अञ्जलिपुटोपनीतेन निर्मरजलेन प्रस्नवणसलिलेन, अनिच्छन्ती-मपि वक्त्रप्रक्षालनमनमिलयन्तीमपि तां महाश्वेतां बलात् हठात् पुनरपि भूयोऽपि प्रक्षालितमुखीं धौता-ननाम् अकारयत् व्यधापयत् ।

अत्रेति । किञ्चेति चार्थः, अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे, श्रुतेन भाक्यंतेन महाश्वेताया वृत्तान्तेन उदन्तेन उपजातः उत्पन्नः शोको यस्य स तथोक्त इव सन्, समुत्सृष्टः उज्झितो दिवसव्यापारो दिनकृत्यम् प्रकाश-दानरूपं गृहकृत्यञ्च येन सः, अन्योऽप्युत्पन्नशोकः गृहकृत्य परित्यज्य अधोमुखतां गच्छति ।

अतएवैव कार्येण सूर्ये शोकव्यथितनायकव्यवहारसमारापात् समासोक्तः, शोकोत्पद्युम्रेषणात् क्रियोम्रेष्ठा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

अथेति । दिवसे वासरे । पारणता पक्षा या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवल्लरी तस्या रजोनिभेन पराग-सदृशेन, पिञ्जरस्य भावः इति पिञ्जरिमा पृष्ठादिश्चादिमनिच्च प्रत्ययः, तेन पिङ्गलवर्णेन रज्यमानो पिञ्जरतां नीयमाने, ब्रध्नमण्डले सूर्यविन्दे विलम्बिनि गगनावरोहिणि सति । आर्योपमा ।

अविरलेति । किञ्च, दिङ्मुखेषु, अविरलं सान्द्रं यत् कुसुम्भकुसुमानां महारजनपुष्पाणां रसेन निर्यासेन रक्तं रूपितं दुकूलं सूचमवन्न तद्वत् कोमलेन मृदुलेन सुखस्पर्शनव्यर्थः 'कुसुम्भं हंमनि महारजने ना कमण्डलौ' इति मेदिनी, अस्तातपेन अस्तसामयिकसूर्यालोकन, मुच्यमानेषु यथाक्रमं परित्यज्यमानेषु ससु । लुप्तोपमा ।

चकोरेति । अपि च, तिरोहितः सायङ्कालीनातपप्रसरादाच्छादितो नीलिमा यस्य तस्मिन् ज्योम्नि गगने, चकोरस्य विषसूचकस्य पक्षिणो नयनयोर्लोचनयोः तारकावत् कनानिकावत् कान्तिः शोभा यस्य तथोक्तेन, पिङ्गलिम्ना पिङ्गलवर्णेन विलिप्यमाने विलेपनविपरीक्रियमाणे सति । उत्तालङ्कारः ।

कोकिलेति । अपि च, कोकिलस्य पिकस्य विलोचनच्छविरिव नेत्रकान्तिरिव, बभ्रू पिङ्गलं तस्मिन् सान्द्रं सायङ्कालीने अर्चिषि तेजसि, भुवनं ससारम् अरुणयति आरक्तं विदधति सति । उत्तालङ्कारः ।

यथेति । ग्रहग्रामेषु नक्षत्ररूपशुक्रादिग्रहसमूहेषु, यथाप्रधानं मुख्यानामुदयानुमारेणेत्यर्थः, उन्मिषत्सु उदयेन धौतमानेषु ससु ।

वनेति । वनमहिषस्यैव अरण्यरक्ताक्षस्यैव मलीमसं मलिनं वपुः स्वरूप यस्य तस्मिन्, लोचनं नयनं

उस (महाश्वेता) को प्रकृतिस्थ करके चन्द्रापीडने फिर अञ्जलिपुटमें धरनेका जल लाकर, इच्छा नहीं रहने पर भी बलपूर्वक (हठसे) उसका मुखप्रक्षालन कराया (मुँह धुलाया) ।

उसी समय भगवान् सूर्य भी महाश्वेताका वृत्तान्त श्रवण करनेसे मानो शोक-खिन्न होकर दिवसव्यापार परित्याग कर अधोमुख हो गये । उसके बाद जब दिन क्षीण हो (शेष रह) गया; आकाशमें लटकता हुआ सूर्य-मण्डल पक्षी हुई प्रियङ्गुलताकी मञ्जरी के रेणुके समान पिङ्गल वर्ण रंगसे रजित हो (रँग) गया; कुसुमके फूलके रससे रँग हुए और घन सूक्ष्म-वस्त्रके समान कोमल अस्तकालीन सूर्यालोक (धूप) ने क्रमशः समस्त दिशाओंके मुखोंको छोड़ दिया; आकाशका नीला रंग दूर हो गया, क्रमशः चकोर पक्षीके नयनकी कनीनिकाके समान कान्ति सम्पन्न पिङ्गलवर्णसे समस्त आकाश लित हो गया; कोकिलके नेत्रोंके समान पिङ्गलवर्ण सन्ध्याके आलोकसे जगत् लाल हो गया; नक्षत्रसमूह प्रधानोंके अनुक्रमसे उदय पाने लगे; वन-महिषके समान मलिन (श्याम) वर्णवाला,

१. अत्रान्तरे महा । २. ... रजोनिभे । ३. विरज्यमानेऽपि । ४. क्वचित् 'कुसुम्भ' इति पदं नोपलभ्यते ।

५. विमुच्यमानेषु । ६. ... तारकाकारकान्तिना । ७. अरुणायति । ८. ग्रहग्रामणीषु । ९. वनमलीमसवपुषि ।

१०. 'लोचनमुपि' इति पाठो हि क्वचित् दृश्यते ।

प्रथमिन् कालिमानमातन्वति शर्वरे तमसि, अतनु-तिमिर-तिरोहित-हरितभासुं गहनतां या-
न्तीषु तरुराजिषु, रजनि-जल-विन्दु-जाल-जनित-जडिभि बहल-वन-कुसुम-परिमलानुमित-
गमने चलित-लता-विटप-गहने^३ प्रवृत्ते च पवने, निद्रा-निभृत-पतत्रिणि त्रियामामुखे, महा-
श्वेता मन्दं मन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां सन्ध्याम्, कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा
वल्कलशयनीये सखेदमुष्णञ्च निःश्वस्य^४ निषसाद । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजला-
ञ्जलिमवकीर्य^५ कृतमन्ध्याप्रणामस्तस्मिन्, द्वितीये शिलातले मृदुभिर्लतापल्लवैः शय्यामक-
ल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनःपुनः^६ तमेव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमन्वभावयत् । आसी-

मुष्णाति अवलोकनसामर्थ्यमपहरतीति तस्मिन् । अनेन गाढस्वमुपपादितम् । मुषितः अपहृतो व्या-
प्योऽवलोकननिरोधेनावपवत् बोधितः तारकापथस्य आकाशस्य प्रथिमा विस्तारो येन तस्मिन्, अनेन
सर्वव्यापित्वं द्योतितम् । शर्वर्यो रात्रेरिदमिति शर्वरं तस्मिन् 'तस्येदन्' इत्यण्, तमसि अन्धकारे,
कालिमान संसारस्य श्यामलिमानम् आतन्वति विस्तारयति सति ।

इह लुप्तोपमा वृष्यनुप्रासश्च अनयोः परस्परं नैरपेक्षयेन संसृष्टः ।

अतन्वति । अतनुमिनिधैः तिमिरैः अन्धकारैः तिरोहिता आच्छादिता हरिता हरिद्वर्णा भाः
कान्तयो यासां तासु, तरुराजिषु वृष्टपङ्क्तिषु गहनताम् अन्तरालानवलोकनेन सान्द्रतां यान्तीषु गच्छ-
न्तीषु सन्धु । वृष्यनुप्रासः ।

रजनीति । रजनिविन्दुजालं तुपारकणसमूहः तेन जनिता उत्पादिता जडिमा शीतलता यस्य
तस्मिन्, बहलैः अथधिकैः वनकुसुमानाम् अरण्यपुष्पाणां परिमलैः सुगन्धिभिः अनुमितं ज्ञापितं गमनं
यस्य तस्मिन्, तथा चलितं कम्पितं लताविटपानां वल्लीकिसलयानां गहनं (वनं) समूहो येन
तस्मिन्, पवने समीरे च प्रवृत्ते वहति सति । त्रयाणां विशेषणानां यथाक्रममुपादानेन शीतत्वमन्दत्व-
सुगन्धश्चानि गुणत्रयाण्युक्तानीत्यभिधेयम् ।

इह वृष्यनुप्रासच्छैकानुप्रासान्त्यानुप्रासा यद्योचितमूहनीयाः ।

निर्देति । निद्रया प्रमोहया निभृता निःशब्दाः पतरिघ्नः पक्षिणो यत्र तस्मिन्, त्रियामामुखे
प्रदोषसमये प्रवृत्ते सति ।

महेति । मन्दं मन्दं शनैः शनः उत्थाय, भगवतीं माहात्म्यवतीं पश्चिमां सन्ध्यां सायङ्कालीन-
सन्ध्याम् उपास्य उपासनां कृत्वा, कमण्डलुजलेन कुण्डिकानीरेण प्रक्षालितचरणा धौतपादा चक्कल-
शयनीये तर्कवकशय्यायां सखेदं सखिदम् उष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं प्रमुच्य निषसाद उपविशेत् ।

चन्द्रेति । सकुसुमं सपुष्पं प्रस्रवणजलाञ्जलिं निर्झरसलिलाञ्जलिम् अवकीर्य^५ सूर्यं लघ्वीकृत्यार्घवेन
निक्षिप्य, कृतौ विहितौ सन्ध्याप्रणामौ सन्ध्येष्टदेवतानमस्कारौ येन सः, तस्मिन् मण्डपिकास्थले द्वितीये
तस्मात्कृतादन्यस्मिन् शिलातले प्रस्तरतले मृदुभिः सुकुमारैः लतापल्लवैः बल्लीकिसलयैः शय्यां शयनी-
यम् अकल्पयत् अकरोत् ।

उपेति । तस्यां शय्यायाम् । महाश्वेतावृत्तान्तं महाश्वेतोदन्तम् अन्वभावयत् अचिन्तयत् । अयं कुसु-

लोगोंकी दृष्टि-शक्तिको लोप करता, आकाशके विस्तारको हास करता, रात्रिका अन्धकार उत्तरोत्तर सर्वत्र अधिक
कालिमाको विस्तार करने लगा; अपना हरा रंग गाढ़े (घने) अन्धकारमें तिरोहित हो (डक) जानेसे वृक्षोंकी
झाड़ियों और भी गहन होने लगा; रात्रिके शिशिरविन्दुओंसे शीतलता उत्पन्न करती—वन्य पुष्पोंके प्रचुर
सौरभसे जिसके चलनेकी सूचना होती थी ऐसी—लता और वृक्षोंकी जुओंकी कैंपाती हवा बहने लगी; और
प्रदोषकाल उपस्थित होनेसे पक्षीगण निद्राके कारण नि शब्द हो गए, तब महाश्वेता धीरे धीरे उठ कर
माहात्म्यशालिनीं सायं सन्ध्याकी उपासना कर, कमण्डलुके जलसे पैर धोकर, विपादके साथ उष्ण निःश्वास
(गरम साँस) लेकर अपने वल्कलमय शय्या (बिछीने) के ऊपर जा बैठी । इतनेमें चन्द्रापीडने भी उठ कर
कुसुमोंके सहित अञ्जलिपुटसे झरनेका जल लेकर सूर्यके उद्देश्यसे अर्घ्य-दिया, बाद सन्ध्या और इष्टदेवताको नमस्कार
कर कीमल लता-पल्लव-द्वारा उस द्वितीय शिलातल पर शय्या निर्माण किया (बिछीना बिछाया) । उसके बाद उस

१...हरिततासु हरितासु । २. वनराजिषु, तारवोपुः राजिषु । ३. वने प्रवृत्ते निद्रा । ४. उष्णं
निःश्वस्य । ५. अवकीर्य सन्ध्यां प्रणनाम । कृत..... । ६. कश्चित्दिरक्तिर्न दृश्यते ।

चचास्य मनसि—‘एवं नामायम्’ अप्रतीकारदारुणो दुर्विषह्वेगः कष्टः कुसुमायुधः, यदने-
नाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समुत्सारितधैर्याः^१ सद्यो जीवितं जहति^२
सर्वथा नमो भगवते^३ त्रिभुवनाभ्यर्चिचतशासनाय मकरकेतनाये^४ति ।

(समाप्तो महाश्वेतावृत्तान्तः)

पुनः पप्रच्छ चैनाम्—‘भगवति ! सा तव’ परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखस-
प्रक्षचारिणी तरलिका क्व गता’ इति ।

अथ साऽकथयत्—‘महाभाग ! यत्तन्मया कथितममृतसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मा-
न्मदिरेति नाम्ना मदिरायतेक्ष्णीं कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ सकलगन्धर्वकुल-मुकुट-कुड्मल-

मायुधो मदनः एवं नाम इत्थं किल अप्रतीकारः प्रतिक्रियारहितः अत एव दारुणो भीषणः दुर्विषहो
दुःखेन सोढुं शक्यो वेगो जवो यस्य सः, कष्टः बलेशकरः । यद्-यस्मात्, अनेन कुसुमायुधेन अभिभूता
आक्रान्ता महान्तोऽपि जनाः, अनपेक्षितकालक्रमा असौढकालक्षेपाः तथा समुत्सारितं कामेनैव दूरीकृतं
धैर्यं येषां ते तादृशाः सन्तः, सद्यस्तत्कालं जीवितं प्राणितं जहति परिष्यजन्ति । त्रिभुवनेन त्रिविष्टपवा-
सिना लोकेन अभ्यर्चिचतं पूजितं शासनमादेशो यस्य तस्मै, मकरकेतनाय मदनाय नमोऽस्तु ।

(समाप्तश्चायं महाश्वेतावृत्तान्तः)

‘अपि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेश्यमिधीयते’ इति दर्पणोक्तदिशा कादम्बर्यां महाश्वेतावृत्तान्त एव
पताकास्थानपातीत्यवधेयम् ।

अथ कादम्बरीवृत्तान्तोपक्रमः—

कादम्बरीवृत्तान्तं निरूपयितुं पुनः प्रश्नं कारयति—पुनरिति । पुनं महाश्वेताम् । वनवासः अरण्य-
वमतिरेव व्यसनं विपत्तिः तत्र मित्रं सहायकीभूना तथा दुःखे सप्रक्षचारिणी समानतीर्थवासिनी समान-
बलेशमोगिनीत्यर्थः ।

अथेति । अमृतसम्भवं पीयूषोत्पन्नम् अप्सरसां कुलमन्ववायः, यन्मया कथितं प्रागभिहितम्,
तस्मात् कुडात्, मदिरा मद्यं तद्वन्मानसोन्मादकत्वान्मदिरेति संज्ञा, मदिरावत् मत्तखञ्जवत् आयते
विस्तृते ईक्षणं नयने यस्याः सा । ‘मदिरा (स्त्री) मत्तखञ्जः—मद्यम्’ इति शब्दकक्षद्वयम् ।

तस्या इति । अपि च, असौ ख्यातनामा, सकलस्य समग्रस्य गन्धर्वकुलस्य देवगायकवंशस्य मुकुट-
कुड्मलं किरीटाग्रमेव पीठं पदासनं तत्र प्रतिष्ठितौ स्थापितौ चरणौ पादौ यस्य सः, समस्तगन्धर्वराजचक्र-

शय्याके ऊपर बैठ कर वह महाश्वेताके वृत्तान्तके विषय में बारम्बार मन-ही-मन विचार करने लगा । इसके
मनमें यह हुआ कि—‘वयार्थमें इस क्लेशदायक कामदेवका वेग’ असहनीय है और प्रतीकार रहित होनेसे बड़ा
मयङ्कर है । क्योंकि इसके आक्रमण करने पर प्रधान व्यक्ति भी कालविलम्ब सहन करनेमें समर्थ नहीं होते;
उनके भी धैर्य नष्ट हो जाते हैं, तत्काल ही वे जीवनका त्याग कर देते हैं, अतएव त्रिभुवनके लोग जिसके आदेशकों
पूजा करते हैं, उस भगवान् कामदेवको सब प्रकारसे नमस्कार है ।’

[यहां महाश्वेताका वृत्तान्त समाप्त हुआ]

फिर उस (चन्द्रपीठ) ने महाश्वेताके पूछा—‘माहात्म्यशालिनि ! वनवासरूपी विपत्तिके समय की
सहाय और दुःखभोगकी सहचरी आपकी वह परिचारिका तरलिका कहाँ गई ?

तदनन्तर महाश्वेता बोली—‘महाभाग, मैं आपसे पहले कह चुकी हूँ कि, अमृतसे एक अप्सराओंका वंश
उत्पन्न हुआ है, उस वंशमें मत्त-खञ्जनके समान नेत्रशाली मदिरा नामकी एक कन्या उत्पन्न हुई । समस्त गन्धर्व-

१. एवमयम् ।

२. समवधारितधैर्याः ।

३. जहति ।

४. सकलत्रिभुवन ।

५. तत्परि ।

६. मदिरायतेक्ष्णा ।

पीठप्रतिष्ठित-चरणो देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । अपरिमितगुणाकृष्टहृदयश्चान्यवनितादुर्लभेन
अधःकृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाञ्छनेन छत्र-वेत्र-चामर-चिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः
प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंबन्धनपरयोश्च तयोर्यौवनसुखानि सेवमानयोः^३ बालेनाश्चर्य-
भूतमेकजीवितमिव पित्रोः, अथवा सर्वस्यैव^४ गन्धर्वकुलस्य वा जीवलोकस्य, दुहितृरत्नमुदपादि
कादम्बरीति नान्ना । सा च मे^५ जन्मतः प्रभृत्येकासन-शयन^६-पानाशाना परं प्रेमस्थानम-
खिलविभ्रन्मवास द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम् । एकत्र तया मया च नृत्यगीतादिकलासु^७
कृताः परिचयाः, शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावः ।

वर्त्तार्यथः, देवश्चित्ररथः, तस्या मदिरायाः पाणिं हस्तम् अग्रहीत् पाणिग्रहणमकरोदित्यर्थः ।

अनरोति । अपि च, अपरिमिता असंख्याता ये गुणा मदिरायाः सौन्दर्यविनयादयः तैः आकृष्टम्
आकर्षितं हृदयं चेत्तौ यस्य स तथोक्तचित्ररथः परं प्रीतः सन्, अन्यवनितादुर्लभेन अन्यस्त्रीदुष्प्रापेण,
अधःकृतं न्यूनीकृतम् अशेषं समग्रम् अन्तःपुरस्थनारीजनो येन तेन, हेमपट्टः सुवर्णफलकम् उपवेशनाय
तासमर्पणमित्यर्थः लाञ्छनं चिह्नं यस्य तेन, छत्रम् आतपत्रम्, वेत्रं यष्टिः चामरं बालस्यजनम्, च परि-
चयार्थं नृत्यसहितभेतरसमर्पणमित्यर्थः, चिह्नं लाञ्छनं यस्य तेन, महादेवीशब्देन पट्टराज्ञाबोधकमहा-
देवीत्युपाधिप्रदानेन प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् ।

अन्योन्येति । अन्योन्य परस्परं यत् प्रेमः संबन्धनं प्रणयस्य आनुकूल्याचरणं तत्र परयोः यत्नवतोः
तयोः सतोः, तयोर्मदिराचित्ररथयोः यौवनसुखानि तात्पर्यानन्दाः सेवमानयोर्भुञ्जानयोः । पित्रोः मातृ-
जनकयोः, अथवा सर्वस्यैव समस्तस्यैव गन्धर्वकुलस्य देवगायकवंशस्य, वा अथवा सर्वस्यैव जीवलोकस्य
मनुष्यलोकस्य, एकजीवितमिव अद्वितीयं जीवनमिव अद्भुतसौन्दर्यादिसमस्तगुणनिधित्वादित्याशयः ।
कादम्बरी मयम्, सौन्दर्येण तद्विचिन्तामदाकृत्वात् कादम्बराति नाम । 'गन्धोत्तमा प्रसन्नैराकादम्यर्थः'
परिच्छुता । मदिरा कश्यमद्योऽपि हस्यमरः । क्रियोपेक्षे ।

तेति । जन्मतः प्रभृति उत्पत्तिदिनादारभ्य एकम् अभिज्ञस्थानोत्पन्नम् आसनम् उपवेशनम्, शय-
नम्, पानम् अशनं भोजनञ्च यस्याः सा, परं प्रेमस्थानं नितान्तप्रणयपात्रम्, अखिलविभ्रन्मधाम निखि-
लविश्वासभाजनं द्वितीयम् अपरं हृदयं स्वान्तमिव बालमित्रं शैशवसुहृत् । द्रश्योपेक्षे ।

एकत्रेति । परिचया अभ्यासाः । शिशुजनोचिताभिः बालजनयोग्याभिः क्रीडाभिः खेलाभिः, निय-
न्त्रणस्य बाधया अभावः अनियन्त्रणं तस्य निर्भरः आधिक्यं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा नितान्त-
आधारहितमित्यर्थः । बालभावः शैशवम्, अपनीतः अतिक्रान्तः ।

कुलके सुकुटुमाग्ररूपी पाद-पीठ पर चरणद्वयं रत्ननेवाले हुप्रसिद्ध देव चित्ररथने उरसे पाणिग्रहण (विवाह) कर
लिया और वत्त (मदिरा) के अनन्त गुण-गणसे आकृष्ट-चित्त होकर महाराजने वत्तको, अन्य स्त्रियोंको दुर्लभ
सब अन्तःपुरमें उच्चता दिखानेवाला हेमपट्ट (बैठनेके लिए सुवर्णफलक) से चिह्नित और छत्र, वेत्र, चामर-रत्नों
चिह्न प्राप्त करनेवाले नृत्योंसे युक्त, 'महादेवी' को उपाधि (पद) को परम-प्रीतिपूर्वक ढ़ेकर अनुग्रह किया ।
अब उन दोनोंमें परस्पर प्रेम बढ़ रहा था और वे यौवनका समस्त सुख भोग करने लगे तब कुछ कालमें उनको,
माता-पिताके अथवा समस्त गन्धर्वकुलके किंवा समस्त जीव-लोकके ही नाना प्रकारका जीवनके समान, आश्चर्य
करनेवाला एक कादम्बरी नामका कन्या-रत्न उत्पन्न हुआ । वह और मैं जन्मकालसे ही एक साथ बैठती, एक
साथ शयन करती (सोती), एक साथ ही पान और भोजन करती थीं, इससे वत्तके साथ मेरा अत्यन्त प्रेम हो
गया, वह मेरा पूर्ण विश्वासपात्र हुई और द्वितीय हृदयके समान वह मेरी बाल्यावस्थासे ही रखी हुई । इन दोनोंने
नृत्य-गीतादि कलाविद्याओं का साथ ही अभ्यास किया और बालोचित नानाविध क्रीड़ा करते करने हमारा
अग्रे बाल्यकाल पूर्ण स्वतन्त्रतामें आनन्दसे बीता । बाद उत्तने मेरे शोक-वृत्तान्तको सुन कर, उत्तम शोकसे

१. कश्चिद् 'अपरिमित' इति पाठो नोपलभ्यते । २. वनितादुर्लभेन । ३. अनुभवतोः ।

४. सकलस्यैव । ५. जन्मतः, मज्जन्मतः । ६. कश्चिद् 'शयन' इति पदं नास्ति । ७. गौतमनृत्यकलासु
गौतमनृत्यादिकास्तु कलासु ।

सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत्—‘नाहं कथञ्चिदपि सशो-
कायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि’ इति । सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहि-
तवती च—‘यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तातः कदाचित् कस्मैचिदातुमिच्छति,
तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्स्रक्ष्यामि’ इति ।
सर्वञ्च तदात्मदुहितुः कृतनिश्चयं निश्चलभाषितं कर्णपरम्परया पारजनसकाशाद्गन्धर्वराज-
श्चित्ररथः स्वयमशृणोत् । गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य सुता^५ बलवदुपता-
परवशः क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्तः किञ्चिदपि
तामभिधातुम् । अपश्यंश्चान्यदुपायान्तरम्, इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा, तया महादेव्या
मदिरया सहावधार्य क्षीरोदनामानं^६ कञ्चुकिनं^७ वस्से ! महाश्वेते !^८ त्वद्व्यतिकरेणैव दग्ध-
हृदयानामिदं परमस्माकमुपस्थितम्,^९ इदानीन्तु^{१०} कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणम्^{११} इति

सेति । हतवृत्तान्तेन दुष्टोदन्तेन, समुपजातशोका समुत्पन्नशोका । कथञ्चिदपि केनचित्प्रकारेणापि ।
आत्मनः स्वस्य पाणं नाहं ग्राहयिष्यामि, महाश्वेतायाः शोकनिवृत्तौ तूद्वाहं करिष्यामीत्याश्रयः । अनि-
च्छन्तीमपि अनभिलषन्तीमपि । दातुमिच्छति दत्तसति । अनशनेन भोजनपरित्यागेन, हुताशनेन तत्र
प्रवेशेन, रज्ज्वा उद्ध्वन्नेन, विषेण विषभक्षणेन वा, नियतं निश्चितम् आत्मानं निजशरीरम्, उत्स्रक्ष्यामि
परित्यक्ष्यामि ।

सर्वमिति । आत्मदुहितुः निजसुतायाः । निश्चलभाषितं शपथवचनम्, कर्णपरम्परया श्रोत्रप्रणाडि-
कया । सुता पुत्री कादम्बरीम्, समुपारूढं समुत्पन्नं निर्भरम् अतिशायि यौवनं ताह्वयं यस्याः ताम्,
बलवतो महतः उपतापस्य सन्तापस्य परवशः अधीनः । धृतिं धैर्यम् न अलभत न प्राप्तवान् । एकापत्य-
तया एकसन्ततितया, न शक्तः समर्थः ।

अपश्यन्निति । अन्यदुपायान्तरम् अन्यप्रकारमुपायमित्यर्थः, अतएव नार्थगतपुनरुक्ततादोष-
इत्यर्थः । प्राप्तकालम् उचितसमयम् । अवधार्य विमर्शनं निश्चितम् । कञ्चुकिनमिति प्रेषितवानित्युत्तर-
क्रियायाः कर्म । त्वद्व्यतिकरेणैव तवोदन्तेनैव दग्धं शोकानलेन उज्ज्वलितं हृदयं मनो येषां तेषाम्, अस्मा-
कम्, इदमपरं क्लेशम् उपस्थितं प्राप्तम्, कादम्बर्या निजपाणिग्राहणे अननुमत्युत्पादितमिरयाशयः ।
अनुननुम् अनुनयेन पाणिग्राहणे सम्मतिं विधातुं स्वमेव शरणम् अस्माकमवलम्बनम्, त्वदर्थमेवैवैवविधश-
पथविधानात् त्वद्वाक्याधीनत्वाच्चेत्याशयः ।

विह्वल हो, निश्चय किया कि—‘महाश्वेताके शोकातुर रहने पर मैं किसी प्रकारसे भी अपना पाणिग्रहण (विवाह)
नहीं करूँगी’ । और सखियोंके समक्ष-उत्तरे शपथ-पूर्वक कहा कि—‘मेरी इच्छा न रहने पर भी पिता यदि
बलपूर्वक किसी समय किसीके भी हाथमें सुखे देना चाहेंगे तो मैं अनशन अथवा अग्निप्रवेश किंवा उद्ध्वन्धन
(फाँसी लगा) अथवा विषभक्षण कर निश्चय ही प्राणत्याग कर दूँगी । अपनी पुत्रीके किए हुए इस निश्चय और
शपथ-वचनको किसी परिजनके द्वारा त्वयं गन्धर्वराज चित्ररथने कर्ण-परम्पराले श्रवण किया । फिर कुछ समय
व्यतीत होने पर उत्त (कादम्बरी) का पूर्ण यौवनकाल उपस्थित देख कर उनको अत्यधिक सन्ताप हुआ, और
सोच भरके लिए भी धैर्य नहीं मिला । केवल एक ही सन्तानके और उत्त पर अत्यधिक स्नेह होनेके कारण वे उत्तसे
कुछ भी कहनेके लिए समर्थ न हुए । दूसरे किसी उपायको नहीं देख कर ‘इत समय यही उचित है’ इस प्रकार
नममें मानकर उस महादेवी मदिराके साथ आलोचनापूर्वक स्थिर कर, आज ही प्रातःकाल मेरे समीप ‘क्षीरोद’
नामक कञ्चुकीको यह सन्देश कह कर भेजा कि—‘पुत्री महाश्वेते ! केवल तुम्हारे वृत्तान्तसे ही शोकानलमें हृदय
दग्ध हो गया है; उस पर एक और दुःख उपस्थित हो गया है, इस लिए इस समय कादम्बरीको अनुनय वचनसे

१. समुत्पन्नम् । २. इच्छेत् । ३. ततः । ४. कृतनिश्चलभाषितम्, कृतनिश्चयनिश्चलभाषितम् ।

५. इह ‘अतिप्रेमवत्या’ इत्यधिकः पाठः क्वचिदुपलभ्यते । ६. स तां । ७. बलवद्दूयमानः ।

८. सन्तापेन बलवद्दूयत न क्षणमपि धृतिमलभत । ९. शक्नोति । १०. क्वचित् ‘ग्रही गत्वा

वधः’ इत्यधिकः पाठः । ११. तद्व्यतिकरेणैव । १२. क्वचित् ‘तु’ पदं न विद्यते । १३. कादम्बरी-
व्यतिकरे ।

सन्दिश्यं मत्समीपमद्यैव प्रत्यूपसि^२ प्रेषितवान् । ततो^३ मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन साद्धं सा तरलिका—‘सखि ! कादम्बरि ! किं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि । जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितयम्’ इति सन्दिश्य विसर्जिता । नातिचिरं गतायाञ्च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः’ इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे^४ लाञ्छनच्छलेन विदम्बयन्निव शोकानलदग्धमध्यं महाश्वेताहृदयम्, चन्द्र-हृन्निव मुनिकुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललग्नं दक्षशापानलदाहचिह्नम्, अविरलभस्माङ्गरागधवलः कृष्णमृगाजिन-प्रावृताद्धो वामस्तन इवाम्बिकायाः, धूर्जटिजटामण्डल-

तत इति । गुरुवचनगौरवेण पूज्यवाक्यानुसृज्यतया । सा तरलिका ‘विसर्जिता’ इत्युत्तरेण सम्बन्धः । दुःखितमपि पीडितमपि जनं मामित्यर्थः, अतितराम् अतिशयेन दुःखयसि पीडयसि निजपाणिप्राहणे शपथपूर्वकासम्भयेत्याशयः । तत्तदा, गुरुवचनं पितुराज्ञावाक्यम् अवितथं कुरु निजपाणिप्राहणेऽनुमति-दानेन सत्यं विधेहि, अन्यथाहं प्राणत्याग करिष्यामीत्याशयः । ‘तत्’ इत्यस्य स्थाने ‘तदा’ इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथावाचकत्वदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

नातीति । तस्यां तरलिकायां नातिचिरं नातिपूर्वं गतायां प्रस्थितायां महाभागो भवान् इमां भूमिं स्थानमिमम् अनुप्राप्तः अन्वागतः ।

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन् समये । धूर्तिव जटास्येति धूर्तिरभूता जटा यस्य वेति धूर्जटिः महेश्वरः तस्य जटामण्डलरूपायाः चूडायाः मणिः रत्नम् । अनेनास्य महाशयवस्त्रं द्योतितम् । भगवान् तारका-राजश्चन्द्रः, लाञ्छनच्छलेन क्रोडस्यमृगाङ्गकपटेन, शोकानलेन शुग्बहिना दग्धं ज्वलितं मध्यम् अभ्यन्तरं यस्य तत्तथोक्तं महाश्वेताया हृदयं मानसं विदम्बयन्निव अनुकुर्वन्निव, लाञ्छनच्छलेन मुनिकुमारस्य पुण्डरीकस्य वधः कामसाहाय्येन हृद्यैव महापातकं महापापं तत् उद्धृष्ट्वि हृदये धारयन्निव, महापात-कस्य मालिन्येन वर्णना कविसमयप्रसिद्धा योष्यम् । तथा च दर्पणे—‘मालिन्यं ज्योतिर्न पापे’ इति । तथा लाञ्छनच्छलेन चिरकाललग्नं दक्षशापानलेन दक्षप्रजापत्यभिसम्पातवहिना यो दाहः तस्य चिह्नं लाञ्छनं दर्शयन्निव प्रकटयन्निव जनानिति शेषः, अविरलेन सान्द्रेण भस्मना विभूयैव अङ्गरागेण धवलः श्वेतः तथा कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य अजिनेन चर्मणा प्रावृतम् आच्छादितम् अर्धं यस्य स तथोक्तः । चन्द्रस्यैकभागे धवलत्वात् अन्यभागे च कलङ्कमालिन्यात् तत्सादृश्यनिरूपणायेदं विशेषणद्वयोपादान-मित्यवधेयम् । अम्बिकायाः पार्वत्याः वामस्तन इव दक्षिणेतरेकुच इव उदगात् उदितवान् । अर्धनारी-श्वरसमयेऽम्बिकाया वामेतरस्तनस्य महेश्वरशरीरान्तर्भावेनानवलोकनात् । ‘वामस्तन’ इति स्वरूपमात्र-मभिहितम् ।

इहाधारितः सापह्नुवाः क्रियोप्रेक्षाः अनन्तरा च श्रौतोपमा इत्यासां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । पद्मपुराणोऽयमितिहासः—‘पुरा किल चन्द्रः दक्षप्रजापतेः अश्विन्यादिसप्तविंशतिकन्यका विधिनोपयस्य तासु रोहिण्यामेव नितरामासक्तो बभूव । ततः पितरं समेत्योत्तुस्ताः स्वस्वावहेलनाम्, अनन्तरं तासा-

अनुकूल करनेमें एकमात्र तुम ही हन लोगों का आश्रय हो ।’ इत पर मैंने गुरुजनके आदेशके प्रति गौरव और सखी के प्रति प्रेमके कारण क्षीरोदके साथ तरलिकाको भेजा है, और यह सन्देश भेजा कि—‘सखि, कादम्बरि ! तू दुःखिनी व्यक्तिकी और भी दुःखिनी क्यों करती हो ? तू यदि मुझे जीवित देखनेकी अभिलाषा करती हो तो माना-पिताका वचन सत्य करो ।’ उसके जानेके पीछी देर पीछे ही आप इस स्थानमें उपस्थित हुए हैं । इतना कह कर वह चुन हो गई ।

इस बीचमें कलङ्कके ब्याज (बहाने) से मानो शोकानलसे दग्ध (जले) हुए मध्यवाले महाभेताके हृदयका अनुकरण करता, मुनिकुमारकी इत्याकी महापातककी ही नानी धारण करता, चिरकालसे संलग्न दक्ष मुनिके शासनिके दाहका चिह्न हो मानो दिखाता [चन्द्रमाने अश्विनी-प्रवृत्ति २७ दक्षकी पुत्रियोंसे परिणय किया था, किन्तु वह विशेषतः रोहिणीमें ही अनुरक्त रहा । जब दक्षकी यह समाचार मिला तब उसने उसे (चन्द्रको) शपथ दिया कि—‘तू यक्षमारोगसे अभिभूत हो जाओगे’] एवं अश्विन भस्म लगानेसे शुभ्रवर्ण हुए और कृष्णसार (मृग) के चर्मसे अर्ध-आच्छादित (अर्धे ढके) पार्वतीके वाम-स्तनके समान शोभायमान होता, महादेवके जटा-मण्डलके

१. इह ‘तदनुनयार्थ’ इत्यधिकः पाठः कश्चिदुपलभ्यते । २. कश्चित् ‘अद्यैव’ इति पाठो नास्ति । ३. प्रत्यूपसि । ४. अतः । ५. अस्मिन्धान्तरे । ६. कश्चित् ‘हृन्ना’ इति पदं न विद्यते ।

चूडामणिर्भगवानुदगात्तारकाराजः ।

क्रमेण चोद्गते गगनमहापयोधिपुलिने समेलोकनिद्रामङ्गलकलसे कुमुदबान्धवे विष-
टितकुमुदवने धवलितदशदिशि शङ्खश्वेते श्वेतातपत्रायमाणे मानिनीमानशत्रौ शुचिशोचिपि
शशाङ्कमण्डले, शशिकरकलार्पकलितासु व्रजन्तीषु क्रशिमानमौडवीषु प्रभासु, प्रस्रवस्तु, च
कैलासशशिमणिशिलानां सर्वतः स्रोतःस्त्राविषु प्रस्रवणेषु मृणालकन्दलिनि चार्वस्कन्दपतित-
चन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे भात्यच्छेदसरःपर्यासि, "समुपोढमोहनिद्रे च द्राघीयो-
मनुरोधात् दक्षेण निखिलास्वेव तुष्यगगो भवत्विति बोधितोऽपि चन्द्रस्तथा विधातुं नाचेष्टत । तथैव तम-
वलोक्ष्य दसः 'एवं यथमरोणी भव' इति शशाप" इति ।

क्रमेणेति । किञ्च, गगनम् आकाश एव महापयोधिः अपरिमितनिर्मलनीलत्वसादृश्यात् समुद्रः
तस्य पुलिनं श्वेतत्वसादृश्यात्तोयित्वालुकामयभूमिः तस्मिन्, सप्तानां लोकानां भूप्रभृतीनां निद्रा-
निमित्तं मङ्गलकलसो निद्रामङ्गलकलसः तत्स्वरूपे, निद्राकालीनावस्थानात् श्वेतत्वाद् गोलाकारत्वाच्चे-
त्याशयः । कुमुदानां कैरवाणां बान्धवे प्रस्फुटनकरणाद्वन्धुभूते । विषटितं प्रस्फोटितं कुमुदवनं कैरवा-
रण्यं येन तस्मिन् । धवलितं चन्द्रिकया श्वेतीकृता दश दिशो येन तस्मिन्, शङ्खवत् श्वेते धवले ।
श्वेतातपत्रवदाचरतीति श्वेतातपत्रायमाणं तस्मिन् । मानिनीनां सुन्दरीणां मानशत्रौ नितान्तोद्दीपक-
त्वान्मानभङ्गविधायिनि । तथा शुचीनि श्वेतानि शोचीषि कान्तयो यस्य तस्मिन्, एवंविधे शशाङ्कमण्डले
चन्द्रविन्धवे, क्रमेण उद्गते ऊर्ध्वमुत्थिते सति ।

इह 'परम्परितरूपकम्, निरङ्गं केवलरूपकम्, लुप्तोपमा, वयङ्गतोपमा, च्छेकानुप्रासः' इति तथा-
क्रममलङ्कारा बोध्याः । तथा 'कुमुदबान्धव' इत्यत्र 'विषटितकुमुदवन' इत्यत्र च कुमुदशब्दस्योपादा-
नात् पुनरुक्ततादोषः समापतति तद्धारणाय 'विषटितङ्गन' इति पाठो विधेयः ।

शशीति । शशिकरश्चन्द्रश्चिमभिः कलितासु आवृतासु, उद्गतां तारकाणामिमा इत्यौडभ्यस्तासु
प्रभासु दीप्तिषु, कृशस्य अस्पृश्य भावः क्रशिमा तं तादृशम्, पृष्ठादिवादिमनिष् । व्रजन्तीषु प्राप्नुवन्तीषु
सतीषु ।

इह कृशत्वप्राप्तिं प्रति चन्द्रश्चिमाच्छादितत्वं निमित्तमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

प्रत्येति । किञ्च, सर्वतश्चतुर्दिषु स्त्रोतांसि स्त्रावयन्ति चन्द्रश्चिमसम्पर्केण निष्कासयन्तीति तेषु,
कैलासस्य रजतादेः शशिमणिशिलानां चन्द्रकान्तमणीनां प्रस्रवणेषु निर्दरेषु, प्रस्रवणेषु चरन्तु सन्तु ।
वृत्त्यनुप्रासः । तथा "'प्रस्रवणेषु" इत्यस्यार्थगतपुनरुक्तदोषवारणाय परित्याग एव साधयान्, "'प्रस्रवणेषु
सर्वतः स्त्राविषु" इत्यनेनैव गतार्थात्वात् ।

मृणालेति । अपि च, मृणालानां विसानां कन्दलानि अभिनवप्ररोहा अस्य सन्तीति तस्मिन्,
अवस्कन्दाय पङ्कजानामेवाक्रमणाय पतितः चन्द्रस्य करो रश्मिः पाणिश्च यत्र तस्मिन् तयोक्त इव, अत-
एव विलुप्ता सङ्कोचाद्विनाशमुपगता कमलवनशोभा पङ्कजारण्यश्रीः यस्य तस्मिन्, अचोदसरसः अच्छो-
दाभिधानसरोवरस्य पर्यासि जले, भाति राजति सति । इहाक्रमणाय चन्द्रश्चिमपतनोत्प्रेक्षणाक्रियो-
त्प्रेक्षा । "कन्दलस्तु कपाले स्यादुपरानो नवाङ्कुरे" इति विषः ।

समुपोढेति । अपि च, विरहिणि वियोगिनि रात्र्यागमे चक्रवाकदम्परयोर्वियोगस्य प्राकृतिकत्वा-

चूडानि और माहात्म्यशाली चन्द्रमाका उदय हुआ ।

क्रमशः जब आकाश-रूपी महासमुद्रका पुलिनस्वरूप, भू-प्रभृति सप्तलोकका माहलिक निद्रा-कलसस्वरूप,
कुमुद-बाधव, कुमुद-वनको प्रस्फुटित करनेवाला, दशों दिशाओंको शुभ्रवर्ण करनेवाला, शङ्खके समान शुभ्रवर्ण
और मानिनियोंका मान-भङ्ग करने (उतारने), वाला, श्वेतच्छत्रके समान शोभित, शुभ्रकिरण चन्द्रमण्डल उदय
होता गया; चन्द्रकिरणोंसे आच्छादित (ढँक जाने) के कारण नक्षत्रोंका आलोक (तारोंकी प्रभा) जब क्षीण होता
गया; कैलासपर्वतस्थ स्त्रोतों निःसारणकारी चन्द्रकान्त-मणिकी शिलाओंके शरनोंमेंसे सब दिशाओंमें जलकी धारा
बहने लगी; अभिनव मृणालके अङ्कुरसे भरे अच्छोदसरोवरके जलमें कमलोंकी शोभा विलुप्त हो जानेसे
चन्द्रमाकी किरणें मानी आक्रमण करनेके लिए हो जल पर गिरी हुई देखने लगी; रात्रि उग्रस्थित हो जानेके

१. समस्त । २. श्वेतिमानमातन्वति, शङ्खश्वेतायमाने । ३. "मानदस्यौ । ४. क्वचित् 'शुचिशोचिपि'
इति पदं नोपलभ्यते । ५. शशाङ्के । ६. क्वचिदिह 'कलाप' इति पदन्नास्ति । ७. कवलितसु । ८. 'आनन्वतीषु ।
९. अवश्याय । १०. इह 'पवनवशात्' इत्यधिकः पाठः क्वचिदुपलभ्यते ।

वीचिविचलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले, निर्धृते^१ च चन्द्रोदये विद्रुते हर्ष-नयन जलकण-नीहारिणि वियद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्रा-पीठः सुप्रामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैः शनैः^२ समुपाविशत् । अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वा वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोकः, इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायामुपसि सन्ध्यामुपान्ध शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यधमर्षणानि जपन्त्यां महाश्वेतायाम्, निवर्तितप्रामातिकविधौ चन्द्रापीडे, तरलिका पोडशवपवयसा, सावष्टम्भाकृतिना, मद-खेदालस-गजराज-गमनगुरुणि^३ पदानि निक्षिपता, पयुषितचन्द्रना-

दित्याशयः, अतएव समुपोडा सज्जाना मोहनिद्रा वलेशान्मूर्च्छारूपा निद्रा प्रमीला यस्य तस्मिन्, तथा द्राघोपसीमिः नितान्तदीर्घाभिः वीचिभिः अच्छोदसरस्तरङ्गैः विचलितम् आन्दोलितं वपुः शरीरं यस्य तस्मिन्, चक्रवाकाणां रथाद्वपुषिणां चक्रवाले मण्डले (समूहे) विरुवति रवं विदधति सति । इहच्छेकानुप्रासः ।

निर्धृत् इति । अपि च, चन्द्रोदये निर्धृत्ते निष्पन्ने चन्द्रोदयेनान्धकारनाश इत्याशयः, हर्षनयनजल-कणाः प्रमोदाश्रुविन्दव एव नीहाराः, तुहिनानि अस्य सन्तीति तस्मिन् । वियद्विहारिणि गगनधारिणि, मनोहारिणि अत्यन्तरमणीये विद्याधराभिसारिकाजने व्योमचारिसंकेतितस्त्रीजने विद्रुते सर्वतश्चन्द्रोदयेन तिमिरापगमाच्छोकानामवलोकनभयापलापिते सति, इह हर्षस्यादिपदे निरङ्गं केवलरूपकम्, तथैक-क्रमेण हारिणीत्यस्यावृत्तेर्यमकम्, उभयोश्च परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

चन्द्रेति । सुप्तां निद्रितान् । पल्लवशयने किसलयतरुपे । समुपाविशत् अधितस्थौ । मामन्तरेण मन्दपतिरेकेण । वराकी पुत्रा । निद्रां ययौ प्रमीलां प्राप्तवान् ।

अयेति । क्षपायां निशायां क्षीणायां क्षयमुपगतायाम् उपसि प्रातःकाले । शिलातलोपविष्टायां प्रस्तरतलासीनायां पवित्राणि पूतानि अधमर्षणानि 'ऋतञ्च सत्यञ्च' इत्यादिमन्त्रान् । चन्द्रापीडे च निर्व-स्तितो निष्पादितो प्रामातिकविधिः प्रातःकालिकानुष्ठानं येन तस्मिन् सति ।

तरेति । प्रत्युपस्थेव केयूरकनाम्ना गन्धर्वदारकेणानुगम्यमाना तरलिका प्रादुरासीदित्युत्तरेण मन्त्रबन्धः । इह तुनीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'गन्धर्वदारकेणेत्यस्य विशेषणानि । पोडशव-पाणि पङ्कचिकदशहायनानि वयोऽवस्था यस्य तेन, सावष्टम्भा सबला आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, मदखेदेन दानवारिधारणपरिश्रमेण ललसो मन्दगामी यो गजराजो हस्तिश्रेष्ठः तस्मैव गमने चलने गुरुणि मन्यराणि, पदानि चरणन्यासान्, निक्षिपता विदधता । लुप्तोपमा ।

पयुषितेति । पयुषितेन गतदिनविहितत्वानिःसृतरसेन शुष्केण चन्द्रनाम्नारोगेण मलयजाह्नवावलेपनेन

कारण मोह-निद्राते अभिभूत इव, अच्छोदसरौवरकी बड़ी बड़ी तरङ्गोंकी छलकते कापते, परस्पर विचिछन्न (विरही) चक्रवाकके झुण्ड जब जोखें नारने लगे; चन्द्रोदय जब पूर्ण हो गया; और नेत्रमेंसे शिथिर (ओत) के समान आनन्दाद्भ-विन्दु विसर्जन करती, आकाशमें विहार करनेवालों चन्द्रके उदयसे अन्धकार मिट जानेके कारण शहर उरर भागतें, मनोहर (परम सुन्दर) विद्याधरोंकी रमणियाँ जब अभिसारमें जाने लगीं; तब चन्द्रापीठ, महाश्वेताको निद्रित देख धीरे-धीरे अपने पहचनय शय्याके ऊपर (पटोंके बिछौने पर) बैठ गया और—'इत समय सुते न देखकर वैशम्पायन अथवा बालिका पत्रलेखा हो, किंवा राजपुत्रवग ही क्या मनमें विचारते होंगे?' इत प्रकारकी चिन्ता करतेकरते निद्रित हो (सो) गया ।

मदनन्तर रात्रिके अन्तर्गत होनेपर प्रातःकाल सन्ध्यावन्दन करने एक शिलातलपर बैठकर महाश्वेता पवित्र 'अधमर्षण'—मन्त्रोंका जप कर रही थी और चन्द्रापीठ भी प्रातःकालिक दृष्ट समस्त कर चुका था कि इतनेमें ही उत जगद् तरलिका वनस्थित हो गई (वा पड़्यो) उसके पीछे एक सोलह वर्षकी अवस्थाका, सबल आकृति-वाला, राजकुल-सम्बन्धित चतुर 'केयूरक' नामका गन्धर्वपुत्र—मदनरिश्रमसे मन्दगामी गजराजके समान

ङ्गराग-धूसरोरुदण्डद्वयेन, कुङ्कुमराग-पिङ्गरारुणेन, चामीकर-शृङ्खला-कलाप-निबिड-नियमितं कक्षाबन्धातिरिक्तं प्रेङ्खत्पल्लवमधरवास एव केवलं वसानेन, 'निरुदरतया विभक्तमध्येन, विपुलवक्षसा, दीर्घानुवृत्तपीनबाहुना, वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यबलयेन, कर्णाभरणमणौ-विप्रकीर्यमाणमधोमुखकिरणेन्द्रायुधजालं वर्णाशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धक्षिप्तमुद्रहता, चूतपल्लव-कोमलमनवरतताम्रवूल-वद्ध-रागान्धकारमधरं दधता, कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धव-लिम्ना लोचनयुगलस्य धवलयेतेव दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्पता पुण्डरीकमयमिव दिवसं

धूसरम् ईष्यपाण्डुरम् ऊरुदण्डद्वयं सविधदण्डयुगलं यस्य तेन, कुङ्कुमरागेन कुङ्कुमद्रवकृताङ्गरागेन पिङ्गरः कस्मिंश्चिद्भागे नारसत्वात् पिङ्गलवर्णश्चासौ कस्मिंश्चिद्भागे अरुणः तत्समयेऽपि सरसत्वात् रक्तवर्णश्चेति तेन, चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलानां निगडानां कलापेन पङ्क्या निबिडं दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं बद्धम्, तथा कक्षाधन्वात् कटिवन्धात् अतिरिक्तं प्रचुरभूतम् अतएव प्रेङ्खत् पवनेन चलत् पल्लवम् अञ्जलं यस्य तत्, केवलम् अधरवात एव अधोऽशुकमेव वसानेन परिदधता, न पुनरुत्तरीयवस्त्रं धारयतेत्याशयः ।

निरुदरेति । निरुदरतया कुशोदरतया 'अनुदरा कन्या' इतिवदीपदर्थे निःशब्दं । विभक्तमध्येन क्षीणमध्यभागेन, विपुलं बृहत् वक्षो भुजान्तरं यस्य तेन, दीर्घां विस्तृतां, अनुवृत्तां सुवर्तुलौ, पीनौ, स्थूलौ च बाहु भुजौ यस्य तेन ।

वातेति । वामे दक्षिणेतरे प्रकोष्ठे मणिवन्धादुपरिभागे दोलायमानं भुजान्दोलनाच्चपलं माणिक्य-बलयं रत्नकटकं यस्य तेन, कर्णाभरणे श्रोत्रभूषणे यो मणिः रत्नं सस्मात्, विप्रकीर्यमाणं श्रवणाङ्कुरे-णाधोविक्षिप्यमाणम्, अधोमुखाः किरणा रश्मय इन्द्रायुधानि अनेकरूपत्वादिन्द्रधनूंषीव तेषां जालं समूहम्, एकस्मिन् रक्तवर्णे अंसे द्विसप्त अपितम्, वर्णौ लोहितवर्णस्तेन रञ्जितम् अंशुकं वसनं वर्णाशुकं तद्रूपमुत्तरीयमिव उद्धृता धारयता । इह लुप्तोपमा जात्युत्प्रेक्षा-चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

चूतेति । चूतस्य रसालस्य पल्लववत् किञ्चलयवत् कोमलं सुकुमारम्, तथा अनवरतेन निरन्तरेण ताम्रवूलेन नागवल्लीदलचर्वणेन बद्धो घृतो रागो रक्तिमा अन्धकारः कस्मिंश्चिद्देशे मालिन्यश्च यस्मिन् तम्, प्रचुरताम्रवूलदलचर्वणेनौष्ठे मालिन्यमपि जायत इत्यनुभवसिद्धम् । अधरम् ओष्ठं दधता, उद्धृता लुप्तोपमा ।

कर्णेति । कर्णान्तायतस्य श्रोत्रपर्यन्तविस्तृतस्य स्वभावधवलस्य प्रकृत्या श्वेतस्य लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य धवललिम्ना श्वेततया दिगन्तराणि धवलयेतेव श्वेतं कुर्वतेव, अतएव कुमुदवनानि कैरवार-ग्यानि वर्पतेव वृष्टिं विदधतेव, दिवसं दिनं पुण्डरीकमयं सिताम्भोजव्याप्तं कुर्वतेव सृजतेव, नेत्रद्वयस्य शुभ्रकान्तिप्रसरणात् कुमुदपुण्डरीकयोश्च श्वेतत्वादित्याशयः ।

इहाथास्तिस्र एव क्रियोत्प्रेक्षा वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेति समेपामेपामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा धवलपदस्य सुहृमुहुरभिधानादनवीकृतत्वं दोषः समापतति तद्धारणाय 'स्वभावधवलस्य लोचनयुगलस्य कान्त्या दिगन्तराणि लिम्पतेव' इति पाठो विधेय इति कुशलाः समाचक्षते ।

धीरे-धीरे पैर रखता हुआ—आया । पर्युपित (वासी) चन्दनके अङ्गराग (लेप) से उसके दोनों ऊरुयुगल धूसर-वर्ण । मटियाले) हो रहे थे, और कुङ्कुमके रङ्गसे किसी स्थानमें पीला और किसी स्थानमें लाल दोखता था, वह केवल परिधेय-वस्त्र (धोती) ही पहना था जो सुवर्णकी शृङ्खलाबलीसे दृढ़ बँधी हुई थी, और जिसका अञ्जल (कोर) कटिवन्धनके अतिरिक्त स्थानमें वायुके भारसे हिल रहा था । उसका उदर बहुत कृश होनेके कारण कटिदेश (मध्यभाग) भां कृश होकर विभक्त हो गया था; वस्त्रःस्थल विस्तृत था; एवं बाहुयुगल लम्बे, सुगोल और स्थूल (मोटे) थे; वामहस्तके कलाई पर एक रत्नका कद्दग झूल रहा था; कर्णाङ्कुरके मणिमेंसे इन्द्रधनुषके समान नानावर्णके किरणतमूह नीचेकी ओर फैलते थे, उससे प्रतीत होता था कि वह मानों एक स्कन्ध पर एक रक्तवर्ण उच्चरीयवस्त्र (दुपट्टा) धारण किया है । उसका ओष्ठयुगल आजपल्लवके समान कोमल और सर्वदा ताम्रवूल-चर्वण (पान चाने) से लगे हुए रङ्गसे मलिनवर्ण (श्याम) दोखता था; आकर्णविस्तृत (कानों तक) पहुँचते एवं स्वभावसे ही धवलवर्ण नयनयुगलको धवलप्रमादारा वह दिशाओंको मानो श्वेतवर्ण कर डालता था,

कुर्वता, कनकपट्ट-पृथु-ललाटेन, अलि-कुल-नील-सरल^१-शिरसिजेन, अग्राभ्याकृतिना, राज-कुल-सम्पर्क-चतुरेण, गन्धर्वदारकेण केयूरकनाम्नानुगम्यमाना प्रत्युषस्येव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमालोक्य^२ महाश्वेतायाः समीपमुप-सृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् ।

अनन्तरञ्चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नाति-समीपवर्तिशिलातलं भेजे । समुपविष्टश्च^३ तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुर-गन्धर्वविद्याधररूपं रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे ।

परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम्—‘किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी कुशलिनी ? करिष्यति वा तदस्मद्वचनम् ?’ इति ।

अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिरीपदालम्बित^४-कर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्यजि-

कनकेति । कनकपट्टवत् सुवर्णफलकवत् पृथु विशालं ललाटं भालं यस्य तेन अलिकुलवत् द्विरेफ-समूहवत् नीलाः श्यामाः शिरसिजाः केशा यस्य तेन । लुप्तोपमा । अग्राभ्या नागरी शिष्टयोग्या आकृतिः-राकारो यस्य तेन, तथा राजकुले गन्धर्वराजवाट्यां सम्पर्केण सर्वस्मिन् काले स्थितिसम्बन्धेन चतुरो दक्षः तेन, नानाविधजनैरनेकप्रकारसम्भाषणकार्यविधानादित्यभिप्रायः । प्रादुरासीत् उपस्थिताऽभवत् ।

आगत्येति । अयम् अपरिचितः पुरुषः क इति उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्याः सा तरलि-केति शेषः । उपसृत्य आगत्य, कृतो विहितः प्रणामो नतिर्यया सा तादृशी । उपाविशत् उपविष्टा ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं तरलिकोपवेशनानन्तरमित्यर्थः, अतिदूरानतेन अथन्तावनतेन उत्तमाङ्गेन शिरसा, प्रणम्य नमस्कृत्य महाश्वेतमित्यर्थः । महाश्वेतया दृष्ट्वा दृष्टिभङ्ग्या निसृष्टं दत्तं दर्शितमित्यर्थः नातिसमीपवर्ति नातिनिकटस्थायि शिलातलं भेजे आश्रितवान् तत्रोपविवेशेत्यर्थः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनश्च केयूरकः अधःकृतः । पराजितः कुसुमायुधः कामो येन तम्, तथा उपहसितं निजापेक्षया न्यूनत्वादुपहास्यतां प्रापितं सुरासुरगन्धर्वविद्याधराणां रूपं सौन्दर्यं येन तम्, रूपातिशयं सौन्दर्याधिक्यम् । विस्मयम् आश्चर्यम् आपेदे प्राप्तवान् ।

परीति । परिसमाप्तजपा पूर्णभूतजपा । पप्रच्छ अप्राचीत् । कुशलिनी कव्याणवती । तत् पूर्वो-क्तम् अस्मद्वचनं मम वाक्यानुरूपं कार्यं निजपाणिप्राहणमित्यर्थः, करिष्यति विधास्यति ? ।

अथेति । विनयेन अवनतो नम्रभूतो मौलिश्चूडा यस्याः सा, ईपदालम्बितौ शिरोनमनेन किञ्चि-न्नम्रीभूतौ कर्णपाशौ मनोहरश्रवणद्वयं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवती ।

इससे प्रतीत होता था कि, वह मानो इवेतोत्पलसमूहकी वर्षा करता है और दिवसको मानो इवेतपद्ममय करता है । उसका ललाटदेश, स्वर्णफलके समान विस्तृत, था, और उसके केशकलाप भ्रमरसमूहके समान कृष्णवर्ण (काले) और सरल थे, एवं आकृति भी मन्द्रछाँगोंके समान ही थी । आते ही चन्द्रापीडको देखकर तरलिकाको ‘यह कौन है’ ?—इस प्रकार कौतुक उत्पन्न हुआ, उससेही वह बहुत देर तक उसे देख कर महाश्वेता ६ समीपमें जाकर उसे सविनय प्रणाम कर बैठ गई ।

उसके बाद केयूरक भी अत्यन्त अवनत मस्तकसे महाश्वेताको प्रणाम किया, बाद उसके नयनभङ्गी-द्वारा (दृष्टिसे) वताप हुए एक समीपवर्ती शिलातल पर बैठ गया । वहाँ बैठे बैठे चन्द्रापीड उस अलौकिक सौन्दर्यको देखकर बहुत विस्मयापन्न हुआ, क्योंकि—वह रूपसौन्दर्य इससे पहले कभी उसने देखा नहीं था, एवं वह सौन्दर्य कामदेवके सौन्दर्यको भी परास्त कर दिया था, तथा देवता, दानव, गन्धर्व और विद्याधरोंके सौन्दर्यका भी उपहास करता था ।

इधर जप समाप्त कर महाश्वेताने तरलिकासे पूछा—‘तरलिके ! क्या तूने मेरी प्रियसखी कादम्बरीको सकुशल तो देखा ? क्या वह मेरे वचनके अनुसार कार्य करेगी ? ’

इसके बाद तरलिकाने जरा नीचे झुके कर्णपाश-सहित, विनयपूर्वक, मस्तक अवनत करके अतिमधुर

ज्ञपत्—‘भर्तृदारिके ! दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी । विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुः सन्देशम् । आकर्ष्य च यत्तया सन्ततमुक्तमुक्ता-स्थूलाश्रु-
बिन्दुवर्ष रुदित्वा प्रतिसन्दिष्टम्, तद्देव तथैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः
कथयिष्यति’ इत्युक्त्वा विराम ।

विरतवर्चास तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—‘भर्तृदारिके ! महाश्वेते ! देवी कादम्बरी
दृढदत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—‘यादयमागत्य मामवदत्तरत्निका, तत् कथय किमयं
गुरुजनानुरोधः ? किमिदं मच्चित्तपरीक्षणम् ? किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः ? किं
प्रेमविच्छेदाभिलाषः ? किं भक्तजनपरित्यागोपायः ? किं वा प्रकोपः ? । जानास्येव मे
सहज-प्रेम-नित्यन्द-निर्भरं हृदयम्, एवमतिनिष्ठरं सन्दिशन्ती कथमसि न लज्जिता
तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परुषमभिधातुं वा ? स्वस्थोऽपि तावत् क

भर्तृदुहितुः भवत्याः । तया कादम्बर्या, सन्ततम् अनुदितप्रवाहं यथा स्यात्तथा मुक्तानि त्यक्तानि
मुक्तावत् स्थूलानां पृथुलानाम् अश्रुविन्दूनां नयनारवुकणानां वर्षाणि यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा
रुदित्वा यत् प्रतिसन्दिष्टं प्रत्युत्तरं दत्तम्, तद्देव वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति निवेदयिष्यतीत्यन्वयः ।
विराम तूर्णो बभूव ।

विरतेति । दृढं दत्तः अर्पितः कण्ठग्रह आरलेपो यथा सा । गुरुजनानुरोधः गुरुजनपारवरयम् ।
गृहे भवने निवासः स्थितिरेव अपराधः आगः तस्मिन् निपुणोपालम्भः उपयुक्ततिरस्कारः, त्वमि विपिने
स्थितवत्यामहं यद्भवने स्थिताऽस्मि तस्यागस उचितोपालम्भः किमित्यर्थः । प्रेमविच्छेदाय आबधोः
स्नेहविरलेषाय अभिलाष उक्तिः । भक्तजनस्य सेवकस्य अनुरक्ताया ममेत्यर्थः परित्यागोपायः परित्यागो-
द्योगः किम् ?

जानातीति । सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तस्य नित्यन्दने रसेन निर्भरं परिपूर्णं मे मम हृदयं
स्वान्तं स्वं जानास्येव, तथापि एवम् अतिनिष्ठुरम् अतिपरुषम् उपयमनोपदेशरूपं सन्दिशन्ती
सन्देहं प्रेषयन्ती । परं कठिनम् अभिधातुं कथयितुं केन शिञ्जितासि उपदिष्टासि ।

ननु पाणिग्राहणेका नाम आपत्तिः येनैवं सूचयसीत्यत आह—त्वत्थ इति । स्वस्थोऽपि सुखशान्त्या-
दिना सर्वप्रकारेण सुस्थमानसोऽपि क इव सहृदयः इष्टानिष्टविवेचनशक्तो जनः, ईदृशे पूर्वविषे कनीयसि
अत्यल्पे क्षुब्धे, अवसानविरसे परिणामक्लेशप्रदे, तथैव वियोगादिनेत्याशयः, कर्मणि पाणिग्राहरूपक्रियायां
मतिं बुद्धिम् उपसर्पयेत् दद्यात्, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । एवञ्च सति नितान्तास्वस्थानां मद्भिषानां तु

वाणीते सूचित किया—‘राजकन्ये ! आपकी प्रियसखी राजकन्या कादम्बरीको मैं सब प्रकारसे त्वत्थ देख कर
आई हूँ, और आपका सब सन्देश उनसे कह दिया है, किन्तु उन्होंने तुन कर अविच्छिन्न धारासे मुझको तनान
स्थूल अश्रुविन्दुवर्षपूर्वक रोकर जो प्रत्युत्तर दिया है उसे उनका ही मेजा हुआ वह केयूरक नामक उन्हींका
वीणावाहक आपसे कहेगा ।’ इतना कह कर वह विरत (जुप) हो गई ।

उसके जुप हो जाने पर केयूरक कहने लगा—‘राजकन्ये, महाश्वेते ! देवी कादम्बरी आपको दृढ कण्ठा-
लिङ्गन करके विज्ञापन करती हैं कि—‘इस तरलिकाने आकर जो मुझसे कहा—उत्त विषयमें तुन ही कहो—कि
यह क्या गुरुजनोका अनुरोध है ? या मेरे चित्तकी परीक्षा की जा रही है ? किंवा—मैं जो घरमें निवास करती
हूँ—इस अपराधका उपयुक्त उदाहरण है ? अथवा प्रेम-भङ्ग करनेके लिए एक कथामात्र है, या स्नेही व्यक्तिके
परित्याग करने (छोड़ने) का उपाय है, या किसी कारणसे प्रकोप है ? तुन तो जानवी ही हो कि मेरा हृदय
तुम्हारे ही अङ्गप्रेम (सहृदय) प्रेमके प्रवाहसे परिपूर्ण है, उस पर भी तुम्हें, ऐसा अत्यन्त निष्ठुर सन्देश
मेजते क्यों लज्जा मो नहों आई ? तुन तो उस प्रकारको मधुरभाषिणी थी, किन्तु इस समय ऐसा अमिष और
निष्ठुर भाषण करनेके लिए तुम्हें किसने शिक्षा दी ? देखो—त्वत्थचित्त होकर भी कोई बुद्धिमान् व्यक्ति ऐसा
नहीं होगा जो ऐसे तुच्छ और परिणाममें दुःखजनक इस प्रकारके कार्यमें मन लगावे, तब फिर मेरे समान-अत्यन्त

इव सहृदयः कनीयस्यवसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत् ? किमुवातिदुःखाभिहतहृदयोऽस्मद्विधो जनः । सुहृद्दुःखसेदिते हि मनसि कैव सुखाशा ? कैव निवृत्तिः ? कीदृशाः सम्भोगाः ? कानि वा हसितानि ? । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम् ? दिवसकरास्तमयविधुरासु नलिनीषु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरिव पतिसमागमसुखानि परित्यजति, किमुत नार्यः । अपि च यत्र भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं निवसति प्रियसखी, कथमिव तन्मम हृदयमपरः प्रविशेज्जनः ? । यत्र च भर्तृविरहविधुरा तीव्र-व्रत-कर्षिताङ्गी प्रियसखी, महत्कृच्छ्रमनुभवति, तत्राहमविगणय्यैतद् कथमात्मसुखार्थिनी पाणि ग्राहयिष्यामि ? कथं वा मम

कथं केस्यत आह—कुसुतेति । अतिदुःखामिहतहृदयो नितान्तक्लेशाभिहतचित्तः अस्मद्विधो जनः किमुत कथ्यते, भवत्या असह्यक्लेशजनितातिक्लेशेनैव मे हृदयमभिहतमित्याशयः ।

ननु सत्यपि परिणामक्लेशदायिनि पाणिग्राहणे कर्मणि सुखादिकमप्यवलोक्यत इत्यत आह—सहृदिनि । सुहृद्दुःखसेदिते बन्धुजनजनितक्लेशभाराक्रान्ते । निवृत्तिः शान्तिः । दुःखसेदिते हि मनसि सुखादीनां प्रवेशावसर एव न विद्यत इत्याशयः ।

अथैवमपि नार्यकामः सर्वप्रकारेणैव सकामो विधातव्य इत्यत आह—येनेति । येन कामेन प्रियसखी त्वम् ईदृशीम् पूर्वविधां दशाम् अत्यन्तकठिनशोकानुरावस्थाम् उपनीता प्रापिता, विषमिव गरलमिव अप्रियकारिणम् अनिष्टविधायिनम् अतिदारुणम् अत्यन्तभीषणं तं कामं कथं केन प्रकारेण सकामं स्वामिसङ्गमेन पूर्णमनोरथं कुर्यां विधातुं शक्नुयाम्, अपि तु कथमपि न, भवत्याः प्रबलवैरित्वेन ममापि वैरित्वादित्याशयः । तथा च नलिनीषु कमलिनीषु दिवसकरस्य रवेः अस्तमयेन परद्वीपान्तर-गमनेन विधुरासु क्लिष्टासु सतीषु, सहवासपरिचयात् एकसरोवरवासनेहात् चक्रवाकयुवतिरपि रयाङ्गवनितापि पतिसमागमसुखानि स्वामिसङ्गमसौख्यानि परित्यजति जहाति, यत्र तिर्यग्जातिरपीदं शमनुतिष्ठति तत्र किमुत नार्य इत्यर्थः, अतएव त्वयि भर्तृवियोगदुःखितायां सत्यां मयापि स्वामिसङ्ग-मसौख्यं परित्याज्यमेवेत्यभिप्रायः । दृष्टान्तः ।

अपि चेति । यत्र हृदये । परिहृतपरपुरुषदर्शना परित्यक्तान्यपुरुषवीक्षण । प्रियसखी त्वमित्यर्थः, निवसति अभितिष्ठति निरन्तरचिन्तावशादित्याशयः । अपरो जनः स्वामीत्यर्थः, कथं प्रविशेत् प्रवेशं कुर्यात् कथमपि नेत्यभिप्रायः, तत्रत्याया भवत्याः परपुरुषावलोकनाशङ्कया मयेव निवारणादिति तात्पर्यम् ।

येनेति । यत्र यदा । तीव्रव्रतेन उग्रनियमेन कर्षितानि शोषितानि अङ्गानि शरीराणि यया सा, प्रियसखी त्वमित्यर्थः । तत्र तदा । पुनस्तत्र कृच्छ्रम् अविगणय्य अवहेत्य, आत्मसुखार्थिनी निजसौख्या-मिलायिणी सती, कथं पाणि करं ग्राहयिष्यामि कथमपि नेत्यर्थः, सहसुखदुःखयोः सख्योर्वैपरीत्यप्रसक्ते-रित्याशयः । कथं वा सुखं सौख्यं अविष्यति कथमपि नेति भावः, क्लेशपूर्णहृदयत्वादिति तात्पर्यम् ।

दुःखित चित्तं लोगों—कौ तो वन ही क्या है ? और जो चित्त, सर्वदा ही मित्रके दुःखसे दुःखित है, उसको सुखकी आशा कैसी ? या शान्ति ही कैसी ? अथवा तन्मोग ही कैसा ? एवं हास-परिहास ही कैसा ? विशेषतः, जिसने मेरी प्रियसखीको ऐसी दशा ला दी है उस अनिदार्ण और विषके समान अप्रियकारी—कन्दर्पकी अमि-लापाकी क्या मैं पूर्ण करनेमें तमर्ष होऊँगी ? देखो—तुर्पके अस्त हो जानेसे कमलिनी जब उसके विरहमें बिहल हो जाती है, तब उसके साथ एक जगह वास करनेके स्नेहसे युवनी चक्रवाकक्षिणी भी पतिके साथ सम्मिलन मुलका परित्याग करती है, ऐसी सिर्षोंका नो कहना ही क्या है ? विशेषतः, भर्तृविरहसे व्याकुल होकर पर-पुरुषका दर्शन पर्यन्त परित्याग करके जो प्रियसखी मेरे हृदयमें रात दिन वास करती है, उस मेरे हृदयमें अन्य पुरुष किस प्रकार प्रवेश कर सकता है ? और तुन प्रियसखी जब स्वामीके विरहसे बिहल होकर गुरुतर वनालन्दनसे शरीरका शोषण करती गुरुतर कष्टका अनुभव करती हो, तब मैं इन सबकी न गिनकर अपने ही सुखामित्वापिणी होकर पाणि-ग्रहण कराऊँगी, उससे मुझे कैसे सुख मिलेगा ? तुम्हारे प्रेमके कारण ही मैंने

१. अस्तमन । २. क्वचिद् 'पति' इति पदं नावलोक्यते । ३. त्यजति । ४. क्वचिद् 'अपि च' इति पदं नास्ति । ५. क्वचिद् 'तीव्र' पदं न दृश्यते ।

सुखं भविष्यति ? । त्वत्प्रेम्णा चास्मिन् वस्तुनि मया कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यमालम्ब्याङ्गीकृतमयशः, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रान्तम्, न गणितो लोकापवादः, वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा, स कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्तते ? तदयमञ्जलिरुपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदञ्च पादग्रहणम्, अतुगृहाण माम्, वनमितो गतासि मे जीवितेन सहेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि^१ इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ, स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामि' इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत् । गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र ! रमणीयो हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथराजधानी, बहुकुतूहलः किम्पुरुषविषयः, पेशलो गन्धर्वलोकः, सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी, यदि नातिस्नेदकरमिव गमनं कलयसि, नावसीदति वा गुरुप्रयोजनम्, अदृष्टचरविषयकुतूहलं वा चेतः, मद्बचनमनुरुध्यते^२ वा भवान् सुखदायि^३

त्वदिति । त्वत्प्रेम्णा स्वप्नेहेन, अस्मिन् वस्तुनि पाणिग्रहणविषये । स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाचारित्वम् अवलम्ब्य आश्रित्य अयशोऽकीर्तिं अङ्गीकृतम् स्वीकृतम् । विनयः उपदेशगुणः समवधीरितः अवज्ञातः, गुरुवचनं पितृवाक्यम् अतिक्रान्तम् उल्लाङ्घितम्, तथा लोकापवादो जनापवादो न गणितो न विचारितः । सहजमाभरणं स्वामाविकभूषणरूपा लज्जा त्रया समुत्सृष्टा परित्यक्ता । सा कादम्बरी । अत्र पाणिग्राहणे । सङ्कीर्णतादोषनिवारणाय 'कथये' त्यस्य पृथक् पाठो विधातव्यः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् । उपरचितो निबद्धः । पादग्रहणम् अभिवादनम् । इति हेतोः । स्वप्नेऽपि मनसि इममर्थं मत्पाणिग्राहणशिञ्चारूपं विषयं पुनर्भूयो मा कृथाः न विदध्याः । तूष्णीमभूत् केयूरक इति शेषः ।

महेति । तच्छ्रुत्वा पूर्वोक्तमाकर्ण्य । विचार्य विमृश्य । आगत्य गत्वा यथार्हं यथायोग्यम् आचरिष्यामि करिष्यामि । प्राहिणोत् प्रेषितवती । आहपूर्वो गम्भ्यातुरिह गमनार्थेऽवाचक इत्यवाचकत्व-दोषवारणाय 'गत्वा' इत्येव पाठो विधेयः ।

गत इति । रमणीयो मनोहरः । चित्रा विविधाश्चर्ययुक्ता । किम्पुरुषविषयः किंशरदेशः, बहूनि नाना-विधानि कुतूहलानि कौतुकोद्दीपकवस्तूनि यत्र सः । पेशलः सुन्दरः, 'चारौ दृष्टे च पेशलः' इत्यमरः । सरलहृदया अकुटिलचित्ता, यदि चेत् गमनम् अतिस्नेदकरमिव अधिकायासजनकमिव न कलयसि नाव-बुध्यसे, गुरुप्रयोजनम् आवश्यकं कार्यं नावसीदति न व्याहतं भवति । अदृष्टो भूतपूर्व इत्यदृष्टचरः भूत-पूर्वेऽर्थे अदृष्टशब्दाच्चरदप्रत्ययः । अदृष्टचरः अनिरीक्षितपूर्वो यो विषयो देशस्तस्मिन् तन्निरीक्षण इत्यर्थः कुतूहलं कौतुकमस्यास्तीति तत् तादृशम् । अनुरुध्यते रचितमभिलषति, दैवादिर्कोऽनुपूर्वो रुध्यातुरभिला-

इस विषयमें कुमारियोंके विरुद्ध स्वाधीनताका अवलम्बन कर निन्दा स्वीकार किया; विनयकी अवहेलना की, गुरुवचनोंका उल्लङ्घन किया, लोकापवाद की गणना नहीं किया, और-सियोंसे सहज भूषण लज्जा का भी परित्याग कर दिया, इसलिये कहो कि—'वह कादम्बरी किस प्रकार ऐसे विषयमें प्रवृत्त हो' ? अतएव मैं यह हाथ जोड़ती हूँ, प्रणाम करती हूँ, पाँव पकड़ती हूँ कि तुम सुप्त पर अनुग्रह करो; तुम इस स्थानसे मेरे जीवनके साथ ही वनमें चली गई हो, इसलिये त्वन्मनं भी इस विषयको फिर मनमें मत लाना' इतना कहकर केयूरक चुप हो गया ।

किन्तु महाश्वेताने उसका सन्देश सुनकर बहुत देर तक विचार कर कहा—'तुम जाओ, मैं स्वयं ही वहाँ आकर जैसा उपयुक्त होगा करूँगी'—यों कहकर केयूरकको विदा कर दिया । उसके चले जाने पर वह (महाश्वेता) चन्द्रापीडके कहने लगी—'राजपुत्र ! हेमकूट पर्वत अत्यन्त मनोहर है, गन्धर्वराज चित्ररथकी राजधानी बहुत ही आश्चर्य है, किम्पुरुष देशमें भी बहुत कौतूहलोद्दीपक वस्तुएँ हैं, गन्धर्वलोक भी बहुत सुन्दर है और कादम्बरी भी सरलहृदया और अत्यन्त उदारप्रकृति है, इसलिये यदि आप वहाँ चलनेमें अत्यन्त परिश्रमकी विवेचना न करें, अथवा किसी गुरुरर कार्यकी हानि नहीं होनी हो, या पहले जो देश नहीं देखे हैं उसे देखनेके लिए आपके मनमें कौतूहल हो, या यदि मेरे अनुरोध को रक्षा करनेकी अभिलाषा करते हों, अथवा किसी आश्चर्य-वस्तुका

१. दचित्त 'मया' इति पदं नीलम्ब्यते । २. अपयशः । ३. अस्मद्वचनम् । ४. भवन्मतिरतिबुद्धदायि, भवन्मतिः सुखदायि ।

चा आश्चर्यदर्शनम्, अर्हामि वा प्रणयम्, इममप्रत्याख्यानयोग्यं वा^१ जनं मन्यसे, समारूढो वा परिचयलेशः, अनुग्राह्यो वाऽयं जनः, ततो नार्हसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनाभिमाम् । मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानम्, तत्र दृष्ट्वा च मन्निर्घोषां कादम्बरीम्, अपनीय तस्याः कुमतिमनोमोहविलसितम्, एकमहो विश्रम्य श्रोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणयान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन महतः कालादुच्छ्वसितमिव चेतसा, श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सद्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः । परमुखापपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः^२ इत्युक्त्वतीर्थानां

पार्थक्यः । वा अथवा आश्चर्यदर्शनं कुतूहलावलोकनम् अतिसुखदायि अतिशयसौख्यप्रदम् । प्रणयं वा अर्हामि तव स्नेहयोग्या वा भवामि । इमं मद्भिषं जनम् अप्रत्याख्यानयोग्यम् अनिराकरणोचितं मन्यसे कलयसि । समारूढः उत्पन्नः परिचयलेशः संस्तवलयः । अभ्यर्थनां तत्र गमनप्रार्थनां निष्फलां निष्प्रयोजनाम् ।

नयेति । अतिरमणीयताया नितान्तसुन्दरताया निधानम् आश्चर्यम् । मन्निर्घोषां सर्वप्रकारेणैव मम सदृशीम् । कुमत्या कुलितविमर्शेन यो मनोमोहः 'स्वयि ससोकायां नाहं पाणिं ग्राहयिष्यामि' इत्येवंरूपा चित्तभ्रान्तिः तस्य विलसितम् अनुष्ठितम् अपनीय शिष्या दूरीकृत्य एकम् अहो दिवसं विश्रम्य विश्रामं कृत्वा श्रोभूते परदिने प्रत्यागमिष्यसि आयास्यसि ।

नमेति । हि निश्चितम् । निष्कारणयान्धवं निमित्तव्यतिरेकेण स्वजनं मदुःखाकर्णनेन दुःखित-रुदयत्वादुपदेशपरिश्रमस्वीकाराच्चेत्याशयः, भवन्तं त्वाम् आलोक्यैव निरीक्ष्यैव विद्यमानाया मम दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन दुःखतिमिरमारलेदितेन चेतसा हृदयेन, महतो दीर्घात् काळात् समयात् परम् उच्छ्वसितमिव प्राणितमिव, एतावत्समयपर्यन्तं चित्तं मृतमिवासीत्, सम्प्रति तेन उच्छ्वासो गृहीत इति तात्पर्यम् । तथा इमं स्ववृत्तान्तं स्वकीयोदन्तं श्रावयित्वा कथयित्वा विद्यमानाया मम शोकः सद्यतां सहनशीलतां गतः प्राप्त इव, 'प्रलापैरेव हृदयं धार्यते शोकसोभयोः' इति न्यायादिस्थाशयः । ननु कस्मा-देतदित्यत आह—दुःखितमिति । सज्जनसमागमाः सधुरूपसङ्गमाः दुःखितमपि क्लेशितमपि जनं रमयन्ति आनन्दयन्ति, अवलोकनेनैव प्रत्यप्रसुखजननद्वारा चिरन्तनक्लेशविनाशनादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

विशेषेण च प्रतिपादयति—परेति । भवादृशां स्वद्विधानां गुणोदयः दयादाक्षिण्यप्रभृतीनां गुणानामभ्युदयः परेषाम् अन्येषां सुखोपपादने सौख्योत्पादने पराधीनः परायण इत्यर्थः, अतएव मया सह तत्र गत्वा ध्रुवमेव मामानन्दयिष्यसीत्याशयः । चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादिगुणनिकरं दृष्ट्वा नूनं परिमुह्यन्ती कादम्बरी कृतमपि शपथं परित्यज्यतीति बुद्ध्वा चन्द्रापीडं तत्र प्रापयितुं महाधैर्याया एतावानुद्योग इत्यवधेयम् ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तवती कथितवतीम् । एनां महाश्वेताम् दर्शनात्प्रभृति अवलोकन-

अवलोकन करना यदि आपको सुखदायी हो, अथवा मैं यदि आपके प्रणयके योग्य होऊँ, किंवा इस व्यक्तिका अप्रत्याख्यान करना (प्रार्थना न मानना) अनुचित समझते हों अथवा आपके साथ मेरा यदि परिचयका लेश भी उत्पन्न हुआ हो, किंवा यह व्यक्ति यदि आपके अनुग्रहके योग्य हो तो ऐसा होने पर आप मेरी इस प्रार्थनाको निष्फल करनेमें समर्थ नहीं हो सकते । अत्यन्त सौन्दर्यकी आवाज—भूमि उस हेमकूट पर्वतपर मेरे ही साथ चरकर वहाँ सुरते अभिन्न कादम्बरीको देख, उसके कुलत्कारजनित चित्तभ्रमका आवरण दूर कर, केवल एक दिन वहाँ विश्राम लेकर दूसरे दिन आप झूट आइएगा । आप बिना कारणके हों मेरे वन्तु हो गए हैं, इसलिए आपको देख कर ही मेरा चित्त दुःखान्धकारके भारके नाँचे दबे रहने पर भी बहुत जाल के बाद आज मानो जीवित होकर हलका हुआ, और आपको अपना समाचार सुना कर वह शोक मानो सध हो गया है, ऐसा प्रतीत हो रहा है, क्योंकि—सज्जनके साथ संसर्ग दुःखित व्यक्तिको भी आनन्दित कर देता है । विशेषतः, आपके समान महापुरुषोंका सुगतमूह, केवल दूसरेके सुख—सन्पादनमें ही प्रवृत्त रहता है ।^१ [अतएव मेरे साथ आप वहाँ जाकर मुझे अवश्य ही

१. अस्मद्विरदर्शनम् । २. अर्हसि वा प्रणयमिमम् प्रणयम् । ३. योग्यां वा मन्यते मान् । ४. क्वचित् 'इत' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ५. कुमतिमिमान् ।

चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—‘भगवति ! दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु यथेष्टमशङ्किततया नियुज्यताम्’ इत्यभिधाय तया सहैवोदचलत् ।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलम्, समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तक-
क्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वेतादर्शनप्रभाषितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवे-
त्रलताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः प्रविश्य असंख्येयनारीशतसहस्रसम्बाधम्,
स्त्रीमयमपरमिव जीवलोकम्, इयत्तां ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यत्रैणमिव संगृहीतम्, अपुरुषमिव
सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरामिव पुरुष-

दिनादारभ्य परवान् पराधीनः सौजन्याधिक्यात्त्वदायत्त इत्यर्थः । अशङ्किततया शङ्कारहिततया निदु-
ज्यतां प्रयताम् । उदचलत् प्रस्थानमकरात् ।

क्रमेणेति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडो गत्वा, गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य कुलं वादी यत्र तयोक्तं
हेमकूटं तत्सामरूपवतम् आसाद्य प्राप्य काञ्चनानां सुवर्णानां तोरणानि बहिर्द्वाराणि येषु तयोक्तानि सप्त-
कक्षान्तःपुराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य । अवाप प्राप्तवान् ।

नर्हेति । महाश्वेताया दर्शनेन अवलोकनेन प्रभावितः शीघ्रमागतः तेन । कृतप्रणामेन विहित-
नमस्कारेण, कनकवेत्रलताः सुवर्णखचितवेतसयष्टयो हस्तेषु करेषु यस्य तेन, प्रतीहारजनेन दौवारिक-
वृन्देन उपदिश्यमानः वचनव्यक्त्या प्रोच्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः, कुमारश्चन्द्रापीडः, कुमारीपुरा-
भ्यन्तरं ददशैत्युत्तरेण सम्बन्धः । महाश्वेताविश्वासाच्चन्द्रापीड न कोऽपि निवारितवानित्यवधेयम् । इह
नपुंसकलिङ्गाद्वीचैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य ‘कुमारीपुराभ्यन्तरम्’ इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

असङ्ख्येयेति । असङ्ख्येयानि गणयितुमशक्यानि नारीणां योषितां शतसहस्राणि लक्षणि तैः
सम्बाधं सङ्काशं व्याप्तमित्यर्थः । इदञ्च ‘अङ्गनाकापम्’ इत्येतत्पर्यन्तं प्रत्येकविशेषण प्रत्येव कारणाभा-
वधेयम् । एवञ्च अतएव स्त्रीमय नाराः नयम् अपरम् अतिरिक्तं जावलाकमिव । जायुष्येष्टम् ।

इयत्तामिति । इयत्तां ग्रहीतुम् एतावत्योऽङ्गना इति गणनां ज्ञातुं प्रजापतना एकत्र एकस्मिन् स्थले
संगृहीतम् आनीतं त्रैलोक्यस्य त्रिविष्टपस्य त्रैणं स्त्रीसमूहमिव । उक्तालङ्कारः ।

अपुरुषमिति । अपुरुषं सर्गान्तरमिव पुरुषरहितामपरां प्रजापतेः सृष्टिमिव । क्रियोरप्रेक्षा ।

अङ्गनेति । अपूर्वम् अभिनवम् उत्पन्नं सजातम् अङ्गनानां नारीणां द्वापम् अन्तरीपमिव । जायुष्येष्टम् ।

पञ्चममिति । पञ्चम नारीयुगावतारमिव । सत्यादीनि चत्वारि युगानि तु विद्यन्ते एव येषामवतारः
(प्रवर्तनम्) सुपरिचितः, किन्तु नूतनः सोऽयं पञ्चमो नारीयुगावतार इत्यभिप्रायः । क्रियोरप्रेक्षा ।

अपरमिति । अपरम् अन्यत् पुरुषद्वेषिणः प्रजापतेः सृष्टिर्कृतः निर्माणं सृष्टिमिव । पुरुषद्वेषिपदेन
नारीनिर्माणमात्रमेव द्योतितम् । उक्तालङ्कारः ।

सुखी वनापेगे यह अन्निप्राय है, चन्द्रापीडके सौन्दर्यादि गुणोंको देखकर निश्चय ही मोहित होकर नेरी सखी
कादम्बरी किए हुए नी रापयको छोड़ देगी, यही समझ कर चन्द्रापीडको वहाँ लेजाने में महाश्वेताका इतना बड़ा
उद्योग था ऐसा यहाँ भाषकोंको समझना चाहिए]

इत्तप्रकार महाश्वेताके कहने पर उत्तर देते हुए उत्तमे चन्द्रापीडने कहा—‘भगवति, जइसे आपका दर्शन
हुआ तबसे ही यह व्यक्ति अपनेको पराधीन समझता है, इसलिये आप निःशङ्कचित्ते इच्छानुसार इत व्यक्तिको
कर्त्तव्य कार्यमें नियुक्त कीजिए’ यों कहकर, वह महाश्वेताके साथ ही चल दिया ।

क्रमते जाकर, गन्धर्वराजकी राजधानी हेमकूटपर्वत पर उपस्थित होकर, सुवर्ण-तोरण जहाँ बंधे थे ऐसी सात
ढ्यौढ़ी लॉचकर चन्द्रापीडने महाश्वेताको देखते ही दौड़कर आति, दूरसे प्रणाम करते, हाथमें सुवर्ण-खचित-
वेत्र-चटि (बेल की छड़ी) धारण करते दौवारिकमण (प्रतीहारों) के आगे आगे बताए हुए मार्गसे, कन्याओंके
अन्तःपुरके द्वारमें प्रवेश किया, और प्रवेश करते ही उत्तमे लाखों स्त्रियोंसे परिपूर्ण एक दूसरा मानो नारीमय
जीवलीकके समान हो, त्रिभुवनमें कितनी स्त्रियां हैं इसकी संख्या जाननेके लिए विधाताने नानों त्रैलोक्यके समस्त
स्त्रियोंको एकत्र संग्रह किया हो, पुरुष-रहित मानो एक दूसरी सृष्टि हो, स्त्रीलोकमय नूतन और एक द्वीप मानो

द्वेषिप्रज्ञापतिनिर्माणम्, अनेककल्प-कल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोषम्^१; अतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतसरविसरेण दिवसमार्त्रीकुर्वतेव भुवनान्तरालं बहुल-प्रभावपिणा मरकतमणिमयेन^२ सर्वतः परिगठयता तेजोमयमिव, चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानम्, ज्योत्स्नयेव घटितसन्निवेशम्, आभरणप्रभाभिरिव निष्पादितदिगन्तरम्, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणम्, यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवम्, रतिविलसितैरिव रचित-सञ्चयम्, मन्मथाचरितैरिव कल्पितावकाशम्, अनुरागेणैवानुलिप्त-

अनेकेति । अनेककल्पेषु विविधयुगान्तेषु कवरनार्यं नारीजातिनिर्माणार्थम् उत्पाद्य प्रज्ञापतिना विरचय्य स्थापितं रचितम् अङ्गनाकोषं नारीभाण्डागारमिव । आत्युपेक्षा ।

मतीति । अतिविस्तारिणा अतिप्रसारिणा, प्लावितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि येन, तेन अतएव अमृतसरविसरेण सुधाद्रवप्रवाहेण करणेन, दिवसं वासरं सिञ्चतेव सेचनं विदधतेव, तथा अमृतसरविसरेणैव भुवनान्तरालं विष्टवान्तरालम् मार्त्रीकुर्वतेव विलस्रीकुर्वतेव विद्यमानेन, युवतिजनानां तर्हणी-गगानां लावण्यस्य सौन्दर्यातिशयस्य यः प्रभापूरः कान्तिप्रवाहः तेन कर्त्रा, तथा बहुलप्रभावपिणा मरकत-मणिमयेन अरमगर्भरत्नप्रचुरेण मूपगेन आभरणेन च कर्त्रा, सर्वतः चतुर्दिक्षु परिगतं व्याप्तं तस्य भावस्त-या कारणेन, तेजोमयमिव केवलतेजसा रचितमिव, कन्नान्तःपुरम् अतिविस्तार्यादिविगोपगविशिष्टेन युवति-जनलावण्यप्रभापूरेण व्याप्तं तथा मरकतमयमूपगेन च व्याप्तमित्याशयः । चन्द्रमण्डलसहस्रैः निर्मितं रचितं संस्थानम् आकारो यस्य तदिव, तथा ज्योत्स्नया चन्द्रिकया घटितो रचिनः सन्निवेश आकारो यस्य तदिव, लावण्यप्रभाचन्द्रमण्डलज्योत्स्नानां पाण्डुत्वसादृश्यादित्याशयः । तथा आभरणप्रभाभिः मूपगकान्तिभिः निष्पादितानि संपादितानि दिगन्तराणि दिगवकाशानि यस्य तदिव, अलङ्कारस्य प्रचुर-प्रभावपेणादित्याशयः ।

इह 'सिञ्चतेव' मार्त्रीकुर्वतेव' इति द्वे क्रियोपेक्षा, तथा 'तेजोमयम्' इत्यत्र निष्पादनक्रियार्थे मयट्-प्रत्ययविधानात्सत्याशेऽपेक्षणा क्रियोपेक्षा, एवं निर्माणवदननिष्पादनानामपि क्रियागामेवोपेक्षणात्ता अपि विज्ञः क्रियोपेक्षा; पुतासाञ्च नियो नरेपेक्षेण संच्छेति ।

विभ्रमैरिति । विभ्रमैर्विलासैः कृतानि विहितानि सर्वाणि निखिलानि उपकरणानि सामग्र्यो यस्य तदिव । क्रियोपेक्षा ।

यौवनेति । यौवनविलासैः तात्पर्यविभ्रमैः उत्पादिता जनिता अवयवाः प्रदेशा यस्य तदिव । उक्तालङ्कारः पूर्वविलासाः कृत्रिमा^३, इह तु प्राकृतिका इति श्रेयः ।

रतीति । रतेः कामपत्न्याः विलसितैर्विभ्रमैः रचिनो निर्मितः सञ्चयो व्यापारगगो यस्य तदिव । उक्तालङ्कारः ।

मन्मयेति । मन्मथाचरितैः कामदेवाचरितैः कल्पितावकाशं रचितप्रदेशमिव । उक्तालङ्कारः ।

अनिति । अनुरागेण प्रीत्या अनुलिप्तसकलप्रदेशमिव । उक्तालङ्कारः ।

उक्तं हुज्ज हो, पकन नारोदुग नानो अवतार्न हुज्ज हो, पुतषदेषे विषता ने नानो दूसरे संसारका निर्माण किया हो, अनेक कल्पोंमें निर्माण करनेके लिए उक्त कर तैयार रखा हुआ त्रयोका नानो माण्डार हो—देता वक्त अन्तःपुर (रनिवास) के अन्दरकी घराते ही दिशाओंको प्लावित करता (डुबता) विनकी नानो सींचता, संसारके समस्त मन्मथानको नानो कार्य करता, प्रचुर मरकतमणिमय प्रभाको बरसाता, अत्यन्त विस्तृत होता (फैलता) हुआ युवतियोंको लावण्यकान्तिका प्रवाह वहाँ सर्वत्र व्याप्त था जिससे वह नानो आलोकमय हो, हजारों चन्द्रमण्डलोंसे नानो निर्माण किया गया हो, चन्द्रिकासे नानो प्रस्तुत किया हो, अलङ्कार के आकार ही से नानो रत्नों की दिशाओंका अवकाश बनाया गया हो, कृत्रिम हावभावसे ही नानो समस्त सामग्रो सम्पदित किए हैं, आभासिक यौवन-विलाससे ही नानो रत्नके समस्त अवयव निर्मित हुए हैं, रतिदेवीके विभ्रमद्वारा ही नानो कामकला की सृष्टि की हुई हो, कामदेवके आचरण से ही नानो अन्दर निर्माण कराया हो, अनुराग-

सकलप्रदेशम्^१, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श ।

अतिबहुलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्यतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीम्, अपाङ्गविक्षेपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनीम्, अनिभृत-भ्रूलताविभ्रमैः काम-कार्मुक-विलास-शतानीव^२ प्रचलितानि, शिरसिजकलापान्धकारैर्वहुलपक्ष-प्रदोष-सार्थानिव सम्बन्धतः, स्मितप्रभाभिरुत्फुल्लकुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान् सञ्चरतः, श्वसितानिल-परिमलैर्मलयमारुतानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलालोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि

शृङ्गारेति । शृङ्गारमयमिव सम्भोगमयमिव, सौन्दर्यमयमिव रूपातिशयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव मैथुनाधिष्ठात्रीमयमिव, कुसुमशरमयमिव कामबाणमयमिव कुतूहलमयमिव कौतुकमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, मार्दवमयमिव ददर्श अवलोकयामास । एषु सर्वेषु ग्याप्तौ मयट्प्रत्ययविधानात्तस्याश्च क्रियारूपत्वेनोक्तालङ्कारः ।

अतिबहुलेति । किञ्च, चन्द्रापीडः, तस्य कन्यकाजनस्य अतिबहुलतया अत्यन्ताधिकतया कारणेन, आननद्यतिभिः तस्यैव कन्यकाजनस्य सुखकान्तिभिः कारणैः, समन्तात् सर्वतः इन्दुबिम्बवृष्टिमिव चन्द्रमण्डलवर्षणमिव 'अद्राक्षीत्' इत्युत्तरेण सम्बन्धः इत्थमन्यत्रापि ।

इहाननद्यतिप्रसरणेषु इन्दुबिम्बवर्षणोत्प्रेषणाक्रियोत्प्रेषा, तेन च वदनानामिन्दुमण्डलसादृश्यं प्रतीयत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरुन्नेयः । इत्थमन्यत्राऽप्युहनीयम् ।

अपाङ्गेति । अपाङ्गविक्षेपैः कटाक्षपातः, अवनि पृथिवीम्, चलितं कम्पितं कुवलयवनं नीलोत्पल-समूहः तन्मयी क्रियमाणां विधीयमानामिव । क्रियोत्प्रेषा ।

अनिभृतेति । अनिभृताः स्फुटा ये भ्रूलतयोर्विभ्रमा नर्तनानि तैः प्रचलितानि शरप्रक्षेपणाय स्पन्द-नरूपाणि कामकार्मुकस्य मन्मथचापस्य विलासशतानीव विभ्रमसमूहानिव । इह जात्युत्प्रेषा । तथा वक्रवसास्यादुपमानोपमेयभावः ।

शिरसीति । शिरसिजकलापाः केशसमूहा एव श्यामत्वसादृश्यादन्धकारा^३ तैः सम्बन्धतः सम्मिलतः, बहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोषसार्थान् रजनीमुखसमयसमूहानिव । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, जात्युत्प्रेषा वेत्युभयोर्द्वा द्विभावसङ्करः । 'सहस्रद्व्युत्प्रेषासार्थयूयकदम्बकाः' इति भागुरिः ।

स्मितेति । स्मितप्रभाभिः ईषद्धास्यकान्तिभिः, सञ्चरतः व्रजतः उत्फुल्लकुसुमधवलान् विकसित-पुष्पश्वेतान् वसन्तदिवसान् सुरभिवासरानिव । जात्युत्प्रेषा ।

श्वसितेति । श्वसितानिलस्य निश्वासवायोः परिमलैः सौरभैः परिभ्रमतः सञ्चरतः मलयमारुतानिव दक्षिणानिलानिव । उक्तालङ्कारः ।

कपोलेति । कपोलमण्डलानां मण्डलसमूहानाम् आलोकैः दीप्तिभिः स्फुरितानि प्रसरितानि माणिक्य-दर्पणसहस्राणीव रत्नादर्शदशशतानीव । उक्तालङ्कारः ।

द्वारा ही मानों समस्त प्रदेश लीपा हो एवं मानों वह शृङ्गार-मय हो, सौन्दर्य-मय हो, सम्भोग-देवता-मय हो, मदन-बाण-मय हो, कौतुक-मय हो, आश्चर्य-मय हो, सौकुमार्य-मय एवं [प्रेम-मय] हो—ऐसा वह प्रतीत होता था । उसने और भी वहाँ—कन्याओं के अगणित संख्या होने के कारण सम्पत् दिशाओं में ही उनके मुखकी गोभासे मानों चन्द्रमण्डलोंकी वर्षा होती हो; उनके कटाक्ष-पातसे भूमि मानों चलित-नीलोत्पल वनमय होती हो; स्पन्दरूपमें भ्रूलताओं के नर्तनसे बहुतर कामधनुष ही मानों अमित होता हो; केशकलाप-रूप अन्यकारके रहनेसे कृष्णपक्षके असंख्य प्रदोष-काल ही मानों सम्मिलित हुए हों, ईषद् हास्यके प्रभा-प्रकाशसे कितने वसन्तकालके दिन ही मानों विकसित पुष्पसे धवलवर्ण होकर विचरण करते हों, निःश्वास वायुके परिमलसे मलयाचलकां वायु ही मानों परिभ्रमण करती हो; कपोलमण्डलोंके प्रभा-प्रकाशित होनेसे मानों असंख्य मणिमय दर्पण ही दोस होते (जगमगाते) हों; पाणितलकी रक्तिमा (हथेलियोंके लाल रंग) से जीवलीक मानों रक्त-

करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणमिव जीवलोकम् ; कररुद्धकिरणस्फुरणेन कुसुमायुधशरस-
हस्रैरिव संच्छादितानि दिगन्तराणि, आभरणकिरणैरेन्द्रायुधजालकैरुद्दीयमानानीव
भवनमयूरचूडानि, यौवनविकारैरुत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यन्नाक्षीन् ।

उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु पाणिग्रहणानि, वेषुवाद्येषु
चुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु कररुद्धव्यापारान्, कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान् भवन-लता-
संक-कलस कण्ठेषु मुञ्जलतापरिष्वङ्गान्, लीलादोलासु नितम्ब-स्पर्शन-प्रेङ्खितानि, ताम्बूलवी-
टिकावत्पण्डनेषु दशनोपचारान्, बहुलवटपेषु मधुगण्डूयप्रचारान्, अशोकवृताडनेषु चर-
णामिधावान्, उपहारकुसुमस्खलनेषु सीत्कारान्, अतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् ।

करेणि । करतलानां हस्ततलानां रागेण रक्तिन्ता, जीवलोकं रक्तकमलवनवर्षिणमिव कोकनदस-
मृद्वृष्टिकारिणमिव । इह क्रियोधेषा ।

कररुद्धेति । कररुद्धा मन्त्राः तेषां किरणस्फुरणेन प्रभाप्रसरणेन, दिगन्तराणि कुसुमायुधस्य कामरूप
शरसहस्रैः वायसमूहैः संच्छादितानि समावृतानीव । उच्छालङ्कारः ।

आभरणेति । आभरणकिरणा मृगशरमयः इन्द्रायुधानीव शक्रवर्णवीथयश्च आभरणकिरणा एव
इन्द्रायुधानि तेषां जालकैः उत्पतितैः समूहैः, उद्दीयमानानि व्योम्नि दहृयन् विधीयमानानि भवनमयूर-
चूडानीव गृहकलापिमण्डलानीव, सद्विविधवर्णविचित्रत्वादित्याशयः । इह क्रियुपमा किंवा रूपकमिति
सन्देहसङ्करेण व्याप्ता जात्युधेषा ।

यौवनेति । यौवनविकारैः तात्पर्यविकृतिभिः कल्पकाजनेन उत्पाद्यमानानि जायमानानि मन्मथ-
सहस्राणीव भवनसमूहानिव । जात्युधेषा ।

उचिरेति । चन्द्रार्पीडः, उचितव्यापारव्यपदेशेन विधेयकृत्यमस्यादनभ्यासेन अतिरिक्तं मिश्रमदभु-
तमित्यर्थः सुरतं सम्भोगम् अन्यस्यस्त्रीनाम् अभ्यासं विदधतीनामिव तासां कुमारिकाणाम् एतान्याचर-
णान्मपरयदित्यभिप्रेतं सम्बन्धः । तान्येव सम्भोगकालीनाचरणानि प्रकटयति—उल्लेखादिना । सखीह-
स्तावलम्बेषु सहचरीद्वारा-हस्तधारणेषु, पाणिग्रहणानि सम्भोगकालीनप्रियतमद्वारा-हस्तावलम्बनानि ।
वेषुवाद्येषु वंसीवादनेषु चुम्बनव्यतिकरान् मुखसंयोगव्यापारान् । वीणासु वृक्षबीवादनेषु, कररुद्धव्यापा-
रान् मन्त्रचरणानि । कन्दुकक्रीडासु गेन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान् हस्ततलावातान् । भवनलतानां गृहव-
त्तनीनां ये संक-कलसाः सेचनघटाः तेषां कण्ठेषु वीणासु, मुञ्जलताम्यां बाहुवह्नीम्यां परिष्वङ्गान् जालि-
ङ्गनानि । लीलादोलासु क्रीडाप्रेङ्खानु तत्र दोलनेष्विष्यर्थः नितम्बयोः स्तनयोः कुचयोश्च प्रेङ्खितानि
आस्फालनानि । ताम्बूलवीटिकानां नागवह्नीदलवीटिकानाम् अवत्पण्डनेषु चर्वणेषु, दशनोपचारान् दन्त-
सञ्चालनानि । बहुलवटपेषु केसरतरुषु, मधुगण्डूयप्रचारान् तद्युग्मप्रस्फुटनाय वदनपूर्णमद्यप्रवृत्तान् ।
उपहाराय कुसुमानि उपहारकुसुमानि शोभाभोग्यादनाय यानि रचनारूपेण नूनिस्थापितानि प्रसूनानि
तेषु स्खलनेषु पतनेषु, सीत्कारान् दडवरदशनावातादिषु व्ययासूचकान् 'सीत्' इत्येवं सूक्ष्मस्वनिविशेषान्

कमलोंको वर्ण करना हो; नलोंके किरण प्रसारित होने (फैलने) से आठों दिशाई ननों हजारों कामवागोंसे
जालादित हो (छा) गई हों; इन्द्रयुधके समान आभूषणोंके किरणसमूहके ऊपर उठने रहने से गृहपालित
(गलन्) मयूरगन ही ननों उड़ते हों; एवं तत्रत्य कन्याओंके यौवनविकारसे ही ननों हजारों कामदेव उत्पन्न
होते हों—इस प्रकार देखा ।

उन कुमारियोंके, कर्तव्यकार्य करनेके बहानेसे सखियोंके हाथ हाथ पकड़नेमें पाणि-ग्रहण, वंसी बजानेमें
मुञ्जलताम्य व्यापार, वीणा बजानेमें मन्त्र-व्यापार, गेद लोलनेमें करतल (हथेली) प्रहार, भवनस्थित लताओंका
निम्बन करनेके लिए कठम कन्धेर रहनेमें मुञ्जलितन, हिलाने पर झूलनेमें नितम्बस्पर्शका आभरणलन
(सञ्चलन), ताम्बूलवीटिकाओंके चर्वण (पान की बीड़ी चबाने) में दन्तव्यापार, बहुल (मँसूरी) वृक्षोंमें पुष्प
विवर्णनेके लिए मुकुटार्ण-मधुका प्रवेश, अशोक वृक्षोंको ताड़न करनेमें चरणवादन, शोभा-सन्ध्यादनके लिए मूल-
नदीदेव सीतुगण्डूयप्रधानानि ।

१. कररुद्धस्फुरणेन । २. संच्छादितदिगन्तराणि, संच्छादितमद्यदिगन्तम् । ३. किरणनिकर ।
४. चुम्बन । ५. चुम्बनम् । ६. व्योम्नि । ७. उचिरेति 'ताम्बूल'-पदं न दृश्यते । ८. बहुलकुसु-
मशरीरेषु सीतुगण्डूयप्रधानानि । ९. सीत्कारान् ।

यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव मुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव कर्णोत्प-
लानि, हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निश्वासाः एवाधिवासगन्धप्रयुक्तयः, अधरद्युतिरेव कुङ्कु-
मानुलेपनम्^१, आलापा एव तन्त्रीनिनादाः, भुजलता एव चम्पकमालाः,^२ करतलान्येव
लीलाकमलानि, स्तना एवं दर्पणाः, निजदेहप्रभैवांशुकावगुंठनम्, जननस्थलान्येव विलास-
मणिशिलातलानि कोमलाङ्गुलिराग एव चरणालक्तकरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोप-
हारकुसुमप्रकराः ।

यत्र चालक्तकरसोऽपि^३ चरणातिभारः, वकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविघ्न-

शब्दान् । पुष्पमध्ये चरणस्खलनेन नार्यो भूतलपातसम्भावनाभयात् 'सीत्कारान्' कुर्वन्तीति तासां
सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यत इत्यवधेयम् । इह सापह्वा क्रियोत्प्रेक्षा ।

यत्रेति । यत्र कन्यान्तःपुरे कन्यकाजनस्य कुमारिकावर्गस्य कपोलतलालोक एव गण्डस्थलदीप्तिरेव,
मुखं प्रचारयते अनेनेति मुखप्रक्षालनं तदुपयोगिसलिलस्वरूपम् । अनेन गण्डस्थलानां सौन्दर्यातिशयो
ध्वन्यते । लोचनानि नयनान्येव कर्णोत्पलानि श्रवणभूषणानि, अनेन नयनानां नीलत्वं विस्तृतवस्त्र
प्रत्याय्यते । हसितच्छवय एव हास्यकान्तय एव अङ्गरागा विलेपनानि, अनेन हास्यद्युतीनां नितान्तवैशद्यं
सूच्यते । निश्वासाः श्वासमरुत एव अधिवासगन्धप्रयुक्तयः देहसंस्काराय गन्धमाध्यादिप्रयोगाः, अनेन
निश्वासानाम् अत्यन्तसौगन्ध्यं द्योत्यते । 'संस्कारो गन्धमाध्याद्यैः स्यात्तदधिवासनम्' इत्यमरः । एषु
सर्वत्र यथासम्भवम् 'आसीत्', 'आसन्' वा क्रियापदं योजनीयम् । इत्यमरेऽपि अधरद्युतिरेव जोष्टच्छ-
विरेव कुङ्कुमानुलेपनं कुङ्कुमाङ्गरागः, एतेन तयोश्चान्तरक्तत्वं व्यज्यते । आलापा एव सम्भाषणान्येव
तन्त्रीनिनादाः वीणाध्वनयः, अनेन तेषां परममधुरस्वरत्वमवगम्यते । भुजलता एव बाहुवदलय एव
चम्पकमाला हेमपुष्पव्रजः, अनेन तासामत्यन्तमृदुलगौरवं बोध्यते । करतलान्येव हस्ततलान्येव
लीलाकमलानि क्रीडाार्थपङ्कजानि, अनेन करतलानामालोहितत्वं प्रतीयते । स्तना वज्रोजा एव दर्पणा
मुकुराः, एतेन निर्मलत्वं गम्यते । निजदेहप्रभैव स्वशरीरद्युतिरेव अंशुकावगुंठनं वस्त्रावरणम्, अनेन
शरीरप्रभावाद्भूषणं द्योत्यते । जघनस्थलान्येव कटिपुरोभागप्रदेशा एव विलासमणिशिलातलानि विभ्र-
मरत्नप्रस्तरतलानि, अनेन तेषां विस्तीर्णता उज्ज्वलता स्वच्छता च व्यज्यते । कोमलाङ्गुलिराग एव
मृदुल-चरणाङ्गुलिस्वाभाविकरक्तिमैव चरणालक्तकरसः पादयावकरसः, अनेन रागाधिक्यं सूच्यते ।
नखमणीनां चरणनखपरिहिताभरणरत्नं मरीचयः किरणा एव कुट्टिमेषु बद्धभूमिषु उपहारकुसुमप्रकराः
शोभासम्पादनाय विविधप्रसूनसमूहाः, अनेन नखरत्नकिरणानां प्रतिपदं पुञ्जीभावो व्यज्यते ।

इह प्रत्येकवाक्ये निरङ्गकेवलरूपकमलङ्कारः 'मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोत्रमिति नान्यथा' इति
साहित्यदण्णोदाहृतवदित्यवधेयम् ।

यत्रेति । किञ्च, यत्र कन्यकासमुदाये अलक्तकरसोऽपि पादयोर्वावकरसलेपोऽपि चरणातिभारः पाद-
योर्भारायितः, आसीदिति शेषः । एवमग्रेऽपि सौकुमार्यातिशयात् पादरागोऽपि भारायित इत्यभिप्रायः ।

न्यस्त पुष्पोंके पतन होनेमें पीड़ाव्यञ्जक शब्द सीत्कार, यह सब उस्त (चन्द्रापीड, ने, अतिरिक्त सम्भोग-
व्यापारको मानो ये लियों अम्यास करती हों इस प्रकार, उनको देखा ।

एवं जिस स्थानमें कन्याओंके गण्डस्थल (कपोल) का लावण्य ही मुखप्रक्षालन [जल] था; नयनयुगल ही
कर्णोत्पल थे; हास्यकी शोभा ही अङ्गुलेप था; निश्वासवायु ही शरीरसंस्कारके लिए सुगन्धित द्रव्यके प्रयोग थे; और
अधर-प्रभा ही कुङ्कुमलेप था । परस्पर उनका आलाप ही तन्त्रीका झङ्कार (वीणाका शब्द) था, भुजलता ही
चम्पकपुष्पकी माला थी; करतल ही लीला-कमल थे; कुच-मण्डल ही दर्पण थे; अपने शरीरकी कान्ति ही आवरण-
वस्त्र था; जघनस्थल ही विलास करनेके मणिशिलातल थे; कोमल अङ्गुलियोंकी रक्तिमा (रंग) ही चरणोंका
अलक्तक (महातल) था; एवं नखके ऊपर प्रदत्त रत्नोंकी किरणें ही बद्ध-भूमि (चबूतरे) पर शोभासम्पादनके
लिए विक्षिप्त (बिखरे) पुष्पसमूह थे ।

और जहाँ पर, अलक्तक (महावर) का रत्न भी चरणोंको अत्यन्त भार मालूम होता था; वकुल-पुष्पकी

कर्म, अङ्गरागगौरवमप्यविक्रान्तिनिमित्तम्, अंशुकमारोऽपि स्तानिकारणम्, मङ्गलप्रति-
सरत्त्वविद्युतिरपि कटतत्त्वविद्युतिहेतुः, अवतंसङ्क्षुम्भवारणमपि क्रमः, कर्णपूर-कमल-मधुकर-
पद्म-पवनोऽप्युपासकरः ।

तथा च यत्र सखीदर्शनेष्वङ्गुहस्तावलम्बनसुस्थानमनिसाहसम्, प्रसावनेषु हार-
मारसङ्क्षिप्ता स्वनकार्करयप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयकुसुमप्रहणमप्ययुवतिजनोचितम्,
कल्पकाविज्ञानेषु नात्यप्रयत्नम् अङ्गुमारजनव्यापारः, देवताप्रणामेषु मध्यभागमङ्गो
नातिविस्मयकरः ।

वह्नुनाजिका केसरपुष्पत्तवे मेखला काञ्ची तस्याः कठनमपि जवनपुरोभागे धारणमपि गमनविघ्नकरं
गतिप्रतिबन्धकम्, अत्यन्तमारमस्यायनादिव्यामयः । अङ्गरागगौरवमपि देहलताङ्गरागद्रव्यमारोऽपि
कविक्रमामनिमित्तम् अतिशयनिःश्रामकारणम्, परिश्रमेत्तादृक्वादित्यमिषायः । सर्वत्र सौकुमार्याति-
शयद्योतनायैव सुकिञ्चिद् । अंशुकमारोऽपि पवित्रतृप्पन्नवत्पुष्पमपि स्तानिकारणम् । मङ्गलप्रतिसरः
कायुदधिकदहनसूत्रमेव वलयं कटकं तस्य विद्युतिधारणमपि कान्तविद्युतिहेतुः हस्तकम्पननिमित्तम्,
नारायणानुभवदिति भावः । अवतंसङ्क्षुम्भधारणमपि कर्णसूयणपुष्पविद्युतिरपि श्रमः परिश्रमोपादकः,
मारवाणनादित्यमिषायः । कर्णपूरकमलेषु श्रीप्रावर्तसीमूत्रपङ्कजेषु ये मधुकरा क्रमराः तेषां पञ्चपवनोऽपि
पञ्चकननोत्पन्नवायुरपि कायासकरः खेदकरः, प्राचुर्यबोधादिति भावः ।

इह प्रत्येकवाक्य एवामन्वये सम्भववरुपातिशयोक्तिः, तेन च तासां कल्पकानां निगन्तसौकुमार्यं
भवन्त इत्यङ्गुहरेण वस्तुस्थितिः ।

अथ विभिन्नकर्मैरपि तामानवीव सौकुमार्यं निरूपयितुमाह—नम वेति । अपि चेति तदर्थः । म-
न्दर्शनेषु कनिनवायानासु मङ्घरीषु अवलोकितस्वित्पर्यः, न कृतं शब्दप्रवेनावमरानावाह विहितं हस्ता-
वलम्बनं लेखिकाया हस्तधारणे यत्र तत्तथोक्तं यत् तस्यान्तः कर्मयन्ताय शरीरोत्थानं तदपि अतिमाहसं
हृत्कारित्वम्, कनेन निरतिशयदाक्षिण्यं निरतिशयसौकुमार्यं च प्रतीयते । प्रसावनानि अलङ्कारानि तेषु
या हारस्य सुकुमारलाभा मारसङ्क्षिप्ता मारसङ्गनशीलता सा स्वनकार्करयप्रभावः, केवलकुम्भकादिन्य-
माहात्म्यम्, न पुनरन्यावयवानामित्याशयः, कनेनान्यावयवानां निरतिशयकोमलत्वं कुर्वयोनिरतिशय-
काटिन्त्यं च भवन्ति । कुसुमावचयेषु पुष्पचयनक्रियासु द्वितीयकुसुमप्रहणम् एकस्मात्परमपरं कुसुमावचय-
मपि अयुवतिजनोचितम् अन्तराङ्गजनयोग्यम्, अपि तु कर्कशपुष्पयोग्यमित्यर्थः, एकपुष्पप्रहणमेव तस्याः
पर्याप्तम्, द्वितीयस्य पुष्पस्य ग्रहणं तु कठिनत्वात्पुष्पस्यैवोचितमिति सरलार्थः, कनेन कोमलताविशयो
व्यत्यये । कल्पकाविज्ञानेषु तत्रत्यकुमारीजनयोग्यशिवकलासु मध्ये यन्माक्यप्रयत्नं केवलपुष्पसंगुष्ठनं
तदपि अङ्गुमारजनव्यापारः कर्कशपुष्पहृत्यम्, अनेनापि निरतिशयसौकुमार्यं प्रतीयते । देवताप्रणामेषु
देवेभ्यो नमस्कारसमयेषु मध्यभागमङ्गः कटिभागस्य द्वैवीभावो यत्र जातः स द्वैवीभावभावः कतिवि-
स्मयकरः अत्यन्ताश्चर्यकरः, तासां मध्यभागा एवविषकुशा कासन्, यत्रनामसमये शिरोऽवनतने नङ्ग-
सम्भावनैवासीत्, अत एव यच्चङ्गो न जातः तदत्यन्ताश्चर्यकरमित्याशयः । यत्र-मध्यभागमङ्गे जवनपुरः
प्रदेश (कटि) द्वैवीभावः, नात्यन्ताश्चर्योपादकः, अत्यन्तशीघ्रत्वेन सम्भवरात्वात्, केवलनमनेन गात्र-

नटाके कमरने चन्द्रहार (वरकट) धारण करता सी चलने के विकारका याः अङ्गराग मर भी परिश्रम-
जनक होने के अत्यन्त शक्त कारण याः पड़ने हुये मूल-वत्तका मर भी गतिक कारण होत या, नाटिक हस्त-
सूत्रका बहुत धारण भी इत-कमनका कारण याः मेतकने पुष्पधारण भी परिश्रम उत्पन्न करता याः एवं जानने
पड़ने हुए कमठ पर बैठे जनरोंके पंखोंका पवन भी क्लेश उत्पन्न करता या ।

एवं विष्ट कल्याणदेव मिलनेके लिए नवान्त सखियोंके देख कर परिवारिकाओंके सहारा दिए बिना वो
कोई कुमारीका सङ्ग ही जाती थी उसे देख कल्याण हुन-रिन्द—इसने अत्यन्त सार्व- कार्य किया व-
रही विवेचना करती थीः सहाय करनेमें पड़ने हारका मर सहन करन [तुमके] स्तनकी कठिना का ही प्रभव
याः पुष्प तोड़ने के समय में एकसे दूसरा पुष्प तोड़ना भी उत युवतियोंके लिए अत्यन्त याः कल्याणके दिल-
काँछे मध्यम, केवल वो नाका रूपाँची थी, उसे भी कठिन लोगोंका कार्य मिला जाता था; और देवताओंके
नमस्कार करनेके समयमें (सूक्तवके कारण) इनके मध्यभाग वही दो हुनवै न हो जाँद यह अधिक

तस्य चैवंविधस्य 'किञ्चिदभ्यन्तरमतिक्रम्य इतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यास-
न्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथाहि—'लवलिके ! कल्पय केतकी-
धूलिभिर्लवलीलनालवालमण्डलानि । सागरिके ! गन्धोदक-कनक-दीर्घिकासु विकिर-
रत्नवालुकाम् । मृणालिके ! कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छुरय यन्त्रचक्रवाकमिश्र-
नानि । मकरिके ! कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके ! तमाल-वीथिकान्व-
कारेषु निधेहि 'मणिप्रदीपान् । कुमुदिके ! स्थगय 'शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाडिमी-
फलानि । निपुणिके ! "लिख 'मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके ! परा-

स्यैव मङ्ग इति कियदाश्चर्यकरस्त्वभवदेवेत्याशयः, अतएव 'अति'पदप्रयुक्तिरपि सङ्गता भवतीत्यवधेयम् ।
अनेन मध्यभागानामभ्यन्तकृशत्वं सूच्यते । इहापि प्रत्येकवाक्य एव असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिश-
योक्तिर्ज्ञेया ।

तत्वेति । तस्य कुमारीपुरस्य । परिभ्रमतः पर्यटतः कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्याः प्रत्यासन्नस्य सर्वदा
समीपवर्तिनः । शुश्राव आकर्णयामास चन्द्रापीड इति शेषः ।

तथाहोति । 'लवलिके !' इति कस्याश्चित् सम्बोधनम् । एवमप्येव यथायोगं समुद्धेयम् । केतकी-
धूलिभिः केतकीपुष्परजोभिः, लवलीलतानां लवलीवल्लीनां यानि आलवालानि आवापाः तेषां मण्डलानि
उपरि वेष्टनानि कल्पय रक्षय 'आवापो भाण्डपचने पारिषेपालवालयाः' इति रामाश्रमी ।

सागेति । गन्धोदकं सुरभिजलं तेन पूर्णेषु कनकदीर्घिकासु सुवर्णपट्टवेष्टितस्वातवापीषु रत्नवालुकां
मणिसिकतां विकिर विचिप ।

वृणोति । कृत्रिमकमलिनीषु कृत्रिमपङ्कजमयदीर्घिकासु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिः यन्त्रचक्रवाकमिश्रानि
कृत्रिमयन्त्रात्मकरथाङ्गपद्मिद्वन्द्वान् छुरय रक्षय ।

मकेति । कर्पूरपल्लवयोः घनसारकिसलययोः रसेन द्रवेण, अधिवासय अधिकसुगन्धीनि विधेहि ।

रजेति । तमालवीथिकानां तापिच्छुवृत्तपङ्कीनाम् अन्धकारेषु तिमिरेषु देशेषु मणिप्रदीपान् रत्नप्र-
दीपान् निधेहि स्थापय ।

कुमुदोति । शकुनिकुलरक्षणाय पक्षिमूहनिवारणाय मुक्ताजालैः मुक्तासमूहैः दाडिमीफलानि
स्थगय आच्छादय ।

निपुणोति । मणिशालभञ्जिकाः रत्नरचितस्त्रीपुत्तलिकाः तासां स्तनेषु कुचेषु कुङ्कुमरसैः कुङ्कुमद्रवैः
पत्रभङ्गान् पत्रावलीः लिख चित्रीकुरु ।

उत्पेति । कनकसंमार्जनीभिः सुवर्णवहुरीभिः कदलीगृहस्य उद्यानस्थरम्भाण्डपस्य मरकतवेदि-

आश्चर्यजनक नह्यं था ।

इस प्रकारके कन्यान्तःपुरके थोड़ा मीतर जाने पर उसने कादम्बरीके समीप रहनेवाली—इतस्ततः विचरण
करती—परिचारिकाओंके विविध प्रकारके मनोहर आलाप श्रवण किया । जैसे—'अरी लवलिके ! केतकी-पुष्पके
परागसे लवली-लताओंके आस पास आलवाल (क्यारी) के ऊपर मण्डल (गोलाकार भित्ति) निर्माण कर;
सागरिके ! सुगन्धिलसे परिपूर्ण सुवर्णमय रत्नको रेतो विद्या; अरी मृणालिके ! कृत्रिम-पद्ममय सरोवरमें जो
समस्त यन्त्रमय (कलके) चक्रवाक और चक्रवाकी हैं, उनपर कुङ्कुमकी डकनी मुट्ठी भर भर कर रखित कर;
मकरिके ! कर्पूरके जल और पल्लवके रस डालकर गन्धद्रव्यके पात्रोंको सुवासित (सुगन्धित) कर, रजनिके !
तमाल-वृक्षोंकी अंधेरी पंक्ति (कुंभ) में मणिमय प्रदीपोंको रख; अरी कुमुदिके ! पक्षियोंसे रक्षा करने (बचाने)
के लिए दाडिमफलों (अनारों) को मोतियोंकी जालियोंसे आच्छादित कर दे; अरी निपुणिके ! मणि-मय
पुत्तलिकाओं (पुतलियों) के कुचमण्डल पर कुङ्कुमरससे फूलपत्ते विवृत कर दे; उत्पलिके ! स्वर्ण-संमार्जनी

१. ...अन्तरमतिक्रम्य । २. सारसिके । ३. गन्धोदकदीर्घिकासु, कनकनदीकासु । ४. क्षोद ।
५. हविर् 'यन्त्र'पदं नास्ति । ६. युगलानि । ७. मन्दारिके । ८. भवनतमाल । भवनदीर्घिकातमाल ।
९. मणिप्रदीपान् । १०. रक्षणार्थम् । ११. लेखय । १२. मणिस्तम्भा ।

मृश कनकसम्मार्जनीभिः^१ कदलीगृहमरकतवेदिकाम्^२ । केसरिके^३ ! सिञ्च मदिरारसेन
बकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके ! पाटलय सिन्दूरेणुना कामदेवगृहदन्तबलभिकाम् ।
नलिनिके ! पायय कमलमधुरसं भवनकलहंसान् । कदलिके ! नय धारागृहं गृहमयूरान् ।
कमलिनिके ! प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो^४ मृणालक्षीररसम् । चूतलतिके ! देहि पञ्जर-
पुंस्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके ! भोजय मरिचाप्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् ।
लवङ्गिके ! विक्षिप^५ चकोरपञ्जरेषु पिप्पलीतण्डुल-शकलानि । मधुकरिके ! विरचय
कुसुमाभरणकानि । मयूरिके ! सङ्गीतशालायां विसर्जय किन्नरमिथुनानि । कन्दलिके !
समारोहय क्रीडापर्वतशिखरं जीवञ्जीवमिथुनानि । हरिणिके ! देहि पञ्जरशुकसारिकाणा-
मुपदेशम्^६ इत्येतानि^७ अन्यानि च परिहासजल्पितान्यश्रौषीत् ।

काम, परामृश संमार्जय ।

केतेति । मदिरारसेन सुराद्रवेण बकुलकुसुममालागृहाणि केसरपुष्पस्रग्विभूषितभवनानि सिञ्च
सेचनं विधेहि ।

मालेति । सिन्दूरेणुना नागभूषणरजसा कामदेवगृहस्य मदनभवनस्य दन्तवलभिकां गजदन्त-
रचितचूडां पाटलय श्वेतरक्तीकुरु ।

नलीति । भवनकलहंसान् गृहकादम्बान् कमलमधुरसं पङ्कजमकरन्दद्रवं पायय पानं कारय ।

कदेति । गृहमयूरान् भवनकलापिनः धारागृहं सलिलोद्धारयन्त्रसंयुतं भवनं नय प्रापय ।

कमेति । चक्रवाकशावकेभ्यः रयाङ्गशिश्यः मृणालक्षीररसं कमलविसर्जितं प्रयच्छ प्रदेहि ।

चूतेति । पुमांसः पुरुषाश्च ते कोकिलाः परभृताश्चेति पुंस्कोकिलाः, पञ्जरस्थायिनश्च ते पुंस्कोकिलाः ।

पञ्जरपुंस्कोकिलाः तेभ्यः चूतकलिकाङ्कुराहारम् आत्रकोरकप्ररोहमयमशनम् देहि प्रयच्छ ।

पल्लविक इति । भवनहारीतान् गृहपालित 'हारिल' लोकप्रसिद्धपक्षिविशेषान् मरिचाप्रपल्लवदलानि
श्वेतशोभाञ्जनाप्रकिसलयपर्णानि भोजय प्राशय ।

लवङ्गिक इति । चकोरपञ्जरेषु विपसूचकवंशदलेषु पिप्पलीनां मागधीनां तण्डुलशकलानि अभ्यन्त-
रस्यक्षीजखण्डानि निक्षिप ।

मध्विति । कुसुमाभरणकानि पुष्पमयाणि भूषणानि, अनुकम्पायां कः । विरचय कल्पय ।

मञ्चिति । सङ्गीतशालायां गीतवाद्यनृत्यशालायां किन्नरमिथुनानि तुरगवदनद्वन्द्वानि विसर्जय
गानादिसम्पादनार्थं प्रेरय ।

कन्देति । जीवञ्जीवमिथुनानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि 'जीवञ्जीवश्चकोरकः' इत्यमरः । क्रीडापर्वतशिखरं
खेलाशिखरिणामुं समारोहय आरोहणं कारय ।

हरिणिक इति । पञ्जरशुकसारिकाणां बन्धनगृहस्थितकीरसारिकाणाम् उपदेशं हितशिक्षां देहि
प्रयच्छ । एतानि आदेशवचनानि अन्यानि अपराणि च परिहासजल्पितानि नर्मभाषितानि अश्रौषीत्

(शाङ्) द्वारा कदली-गृहके मरकतमय वेदिका (चबूतरे) को परिष्कृत (साफ) कर; केसरिके ! मदिरारस
लेकर बकुल-पुष्पोंके माला-गृहको सिक्तकर (छिड़क); अरौ मालतिके ! सिन्दूरकी रेणुद्वारा, कामदेव-गृहको
हाथीदौतकी-अटारीको रक्षित (गुलाबी) कर दे; अरौ नलिनिके ! गृह-पालित कलहंसोंको कमल-मधुका रस
पान कराओ; कदलिके ! गृह-पालित-मयूरोंको धारा-गृहमें ले जाओ; अरौ कमलिनिके ! चक्रवाकके वधोंको
मृणाल-क्षीर-रस दो; चूतलतिके ! पिंजरेमें बैठे कोकिलोंको आत्रकोरकाङ्कुर (आमके बौर) का आहार दो;
पल्लविके ! गृह-पालित हारीत-पक्षियोंको मरिचपल्लवके दलाग्र (मिर्चके कोमलपत्तोंके टुकड़े) भोजन कराओ;
अरौ लवङ्गिके ! चकोर-पक्षोंके पिंजरेमें पिप्पलीके अभ्यन्तरस्थ बीजखण्डों (तण्डुलके टुकड़ों) को निक्षेप-
(टाल); मधुकरिके ! पुष्पोंका अभूषण निर्माण कर; मयूरिके ! किन्नर-दम्पतियोंको सङ्गीतशालामें गानकरनेके
लिए भेज दे; अरौ कदलिके ! चकोर और चकोरीको क्रीडा-पर्वतके शिखर पर आरोहण करा (चढ़ा) दे; अरौ
हरिणिके ! पिंजरेमें बैठे शुक-सारिकाओं (तोते-नैने) को उपदेश दे ।^१ ये सब वाक्य एवं शक्तके अतिरिक्त अन्यान्य

१. कमलसम्मार्जनीभिः, संमार्जनीभि । २. वेदिकाः । ३. कुसुमिके ! । ४. चक्रवाकेभ्यः । ५. चूतकलिके ! ।
६. निक्षिप । ७. दल । ८. सारिकोपदेशम् । ९. एतानि ।

तथाहि—‘चामरिके ! मिथ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिसन्धातुमिच्छामि ? अयि यौवनविलासैरुन्मत्तीकृते ! विज्ञातासि, या त्वं स्तन-कलस-भारावनम्यमानमूर्तिर्मणिस्तम्भ-मयूरानालम्बसे^१ । परिहासकाङ्क्षिणि ! रत्नभित्तिपतितमात्मप्रनिबिम्बमालपसि^२ । पवनहृतो-त्तरीयांशुके ! हारप्रभायासितकरतला सङ्कलयसि^३ । मणिकुट्टिमेषूपहारकमलस्खलनभीने ! निजमुखप्रतिबिम्बकानि परिहरसि । निजसौकुमार्य-गर्व-स्वर्वित-बिसप्रसून-सौभाग्ये ! जाल-

आकर्णितवान् । एतद्वि कुमारीपुराण्यचा निखिलाः परिवारिकाः सम्बोध्य सम्बोध्य निजनिजव्यापारे नियोजयन्तीत्यवधेयम् । प्रायेणान्वयनामिका इमाः । अनेन कादम्बर्याः सुविशाला खलु विलासोपकरण-सम्पत्तिर्व्यञ्जिता भवति ।

परिहासभाषितानि प्रकटयति—तथाहीति । मिथ्यामुग्धताम् असत्यमार्द्धतां प्रकटयन्ती प्रदर्शयन्ती । अभिसन्धातुं भावप्रकटनेन वञ्चयितुम् इच्छसि अभिलपसि । अनेन ह्यपि भ्रूविषेपादिकं बोधयित्वा परिहसितम् ।

अशीति । अशीति कोमलामन्त्रगे । यौवनविलासैः तात्पर्यविभ्रमैः उन्मत्तीकृते मदमत्तीकृते ! विज्ञातासि सत्यरूपेण त्वं मया विदितासि । स्तनकलसयोः कुचकलसयोः भारेण गुरुत्वेन अवनम्यमाना मूर्तिः स्वरूपं यस्याः तद्योक्ता त्वं मणिस्तम्भेषु रत्नरधूगासु ये मयूराः रत्नरञ्जिता एव कल्पितः तान् आलम्बसे आलिङ्गसि । अनेन कुचकण्ठयनापनोदनाय त्वं मणिमयूरानारिलप्यसीति परिहसितम् ।

परीति । परिहासकाङ्क्षिणि परिहासमभिलाषिणि ! रत्नभित्तिपतितं मणिकुट्टयसंक्रान्तम्, आत्मप्रतिबिम्बं निजप्रतिरूपम् आलपसि परिभाषसे परिभ्रमेणेत्याशयः । अनेन कल्पचिन्तितया त्वं बाह्यदोषशून्यासीति परिहसितम् । इह निजप्रतिबिम्बे अपरतत्त्वीभ्रमाद् आन्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति कुशलाः ।

पवनेति । पवनेन समीरणेन हृतं नीतम् उत्तरीयांशुकम् उपरिस्थवस्त्रं यस्यास्तत्सम्बोधनम् । आयामितकरतला पुनस्तद्ग्रहणप्रयासेन परिश्रमितहस्ता, उत्तरीयांशुकं परिहितवस्त्रोपरिस्थितवस्त्रम् आदातुं ग्रहीतुं चारंवारं प्रसारणादित्याशयः, हारप्रभां हारद्वीतं सङ्कलयसि उत्तरीयवस्त्रम् मन्यसे । अनेन हारप्रभायामुत्तरीयवसनं संसूच्य परिहसितम्, अत एवेहापि उक्तालङ्कारः प्रतीयते ।

मणिकुट्टीति । उपहारकमलानि शोभासम्पादनाय नूमौ विविधानि पङ्कजानि तेषु स्खलनभीता पतनवन्ता या तत्सम्बुद्धौ रूपम् । मणिकुट्टिमेषु रत्नवद्भूमिषु निजमुखप्रतिबिम्बकानि स्ववदनप्रतिच्छायाणि परिहरसि त्यक्त्वा व्रजसि, तदुपहारपद्मभ्रान्तयेत्याशयः । अनेन निजवदनप्रतिच्छायेषु उपहारपद्म-आन्तिबोधनेन शून्यहृदयत्वं बोधयित्वा परिहसितम् । इहापि पूर्ववदलङ्कारः प्रतीयते ।

निजेति । निजसौकुमार्यगर्वेण स्वमार्द्धवाहङ्कारेण स्वर्वितं न्यूनीकृतं बिसप्रसूनस्य पङ्कजस्य सौभाग्यं मार्द्धवं यया सा तत्सम्बुद्धौ रूपम्, अतएव सौकुमार्याधिक्यान्नवोदितसूर्यालोकभ्रान्त्यापि क्षुब्धीकरणफल-

परिहास-वाङ्मुको नी उल्लेखे जुना ।

जैते—‘अरी चामरिके ! तू यों निप्या ‘मुग्धता प्रकाश कर किस्की वचना करनेको इच्छा करती हो ? अरी यौवनविलासोन्मत्ते ! यह हमने जान लिया कि—कलशतुल्य स्तनदुगलके नारके कारण शरीरके अवनत हो (झुक) जानेसे तू मणिस्तम्भके मयूरोंका आलिङ्गन करती है; अरी परिहासकाङ्क्षिणि ; तू तो नग्नमय निचिनें पड़े हुए अपने ही प्रतिबिम्बके साथ आलाप (बातचीत) करती है;—हे शून्यहृदये ! बाहु तुम्हारे उत्तरीय वस्त्रको छेड़ा ले गया है, वस्त्रको समेटनेके बदले तू तो हाथको परिश्रान्त कर अपने हारको प्रभाको उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) समझती हो; अरी बाह्यशान्तमूले । तू तो नग्नवद भूतल पर शोभासम्पादनके लिए रले कमलों पर गिरनेके भयसे अपने मुखप्रतिबिम्बोंको ही छोड़कर जाती है; अरी कोमलाङ्गि ! तू अपने कोमलताके अभिमानमें कमलको

१. वृथा । २. क्षाता । ३. ... स्तम्भनयूतानवलम्बते । ४. ... प्रतिनामात्पयसि । ५. आकलयसि ।

६. क्वचित् ‘निजसौकुमार्य’ इत्याख्य ‘जाल’ पर्यन्तं न विद्यते । इच्छिन्नं सन्मूर्तस्तन्बोधनान्नेव पदं न दृश्यते ।

वातायनपत्तिपञ्चरागालोकं^१ प्रति वातातपशङ्कया^२ करतलमातपत्रीकरोषि । खेद-अस्त-हस्त-गलित-चामरं^३ ! नखमणिमययूर्खकलापमाधुनोषि^४ इत्येतान्यन्यानि च शृण्वन्नेव कादम्बरी-भवनसन्तोषम् उपययौ^५ ।

पुलिनायमानमुपवनलता-गलित-कुसुमरेणु-पटलैः, दुर्हिनायमाननिभृत-परभृत-नख-शृङ्ग-सहकारफल-रस-वर्षैः, नीहारायमाणमलिन-विप्रकीर्णैर्वकुल-सेक-सीधु-धारा-धूलिभिः,

सुरस्यनमित्याशयः । 'विसप्रसूनराजीवपुष्काराम्भोरुहाणि च' इत्यमरः । जालवातायने जालरूपे गवाक्षे पत्तिनः समृक्तः पञ्चरागस्य लोहितमणैः आलोकः प्रकाशः तं प्रति तद्विषये, वातातपशङ्कया प्रत्यप्रोदित-सूर्यप्रकाशभ्रान्त्या करतलं स्वहस्तमेव वातपत्रीकरोषि तथ्यप्रतिपेक्षया दृष्टीकरोषि ।

इह लोहितकमणिप्रकाशे वातातपभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः । विसप्रसूनादपि तेऽधिकं सौकुमार्यं येन हि नवोदितसूर्यालोकभ्रान्त्यापि वातपत्रकरणस्यापेक्षेति परिहासः ।

नेत्रेति । खेदेन मञ्जालनपरिभ्रमेण नृस्तात् शिथिलाव हस्ताव कराव गलितं प्रच्युतं चामरं बाल-व्यजनं यस्यास्तस्मिन्नुद्धौ रूपम्, अतएव बालव्यजनभ्रान्त्या नखमणिरिमसमूहान्दोलनमित्याशयः । नखनगीनां नखरस्यापितामरणरत्नानां मयूखकलापं रिमसमूहम् आधुनोषि बालव्यजनभ्रान्त्यान्दोल-यमि । इह हि वाचकशब्दामावादुष्कालङ्कारः प्रतीयते । तथाविधभ्रान्तिवशाज्जोपहासप्रतीतिः । इत्येतानि पूर्वोक्तानि अन्यानि पतदतिरिक्तानि च वाक्यानि शृण्वन्नेव आकर्ण्यक्षेव कादम्बरीभवनं गन्धर्वराजपुत्री-गृहम् उपययौ जगाम चन्द्रापीड इति शेषः ।

पुलिनेति । उपवनं पार्ववर्त्युद्यानं तस्य लताभ्यो वल्लीभ्यो गलितानि पत्तितानि यानि कुसुमरेणु-पटलानि पुष्पपरागपुञ्जानि तैः पुलिनायमानं श्वेतत्वसादृश्यात् बालुकामयवदाघरन्तम् । इत आरभ्य द्वितीयान्तानि पदानि अत्रेतदनस्य 'मार्गमद्राक्षीत्' इत्यत्र मार्गमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

दुर्हिनेति । अनिमृताश्रच्छला ये परमृताः कोकिलाः तेषां नखैः नखरः चतानि विदीर्णानि अङ्गानि अवयवा येषां तयोक्तानां सहकारफलानां पार्वस्थानामात्रफलानां रसवर्षैः, दुर्हिनायमानं वृष्टिवासरवदा-घरन्तम् ।

नीहारेति । अनिलविप्रकीर्णैः पवनविक्षेपैः वकुलानां केसरानां वृक्षाणां सेके कुसुमप्रस्फुटनाय सेचनकाले सीधुधाराणां सुन्दरीवदनमयप्रवाहाणां धूलिभिः कणैः, नीहारायमाणं श्वेतत्वसादृश्यात् पुद्गिनपुञ्जवदाघरन्तम् ।

ननु 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः' इत्यमरेण धूलिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन कथमिह पुंलिङ्गत्वेति चेत् ? मायम् 'द्विरद्वटाकुम्भमिति सम्भवेन धानुर्धूलिने'ति प्रयोगात् 'धूलिः पुंस्त्वपि' इत्यमरटीकायां रघुनाथोक्त्या उक्ताङ्गपनिरासात् ।

कोनलताको भी नून करती हो, अतएव गवाक्ष जाल (खिड़कियों की जाली) में पड़े पञ्चरागनगिके प्रकाशको ही नवोदित सूर्यालोक समझ कर उसे निवारण करनेके लिए छत्र करती (छत्रों का काम लेती) हो; अरों अवज्ञे ! आन्दोलन-कलित परिभ्रमे से तेरे हाथमेंसे चामर गिर पड़ा है—उसे तू जानती नहीं है और केवल नखमणिकों ही चानर समझकर आन्दोलन किया (हिलाया) करती है—रक्त प्रकारके और अन्यान्य अनेक प्रकारके लताओंके सुन्दरे-सुन्दरे ही चन्द्रापीड बाकर कादम्बरोंके भवनके समीप उपस्थित हुआ (आया) ।

वहाँ उपस्थित होकर उसने एक मार्गको देखा; वह मार्ग पार्ववर्ती उद्यानकी लताओंके फूलोंमेंसे पराग गिरनेसे पुलिन (बालुकामय) के समान लगता था; वृक्ष (वृक्षार करती) कोकिलोंके नखों से अन्त-विभक्त (कुटरे) हुए अंगोंके फलका रक्त वर्ण होने (टपकने) से वहाँ शृष्टिके दिनके समान दाखला था; पवनसे शतशतः विभिन्न क्षिप्र (विखरे) हुए—पुष्पविकासके लिए वकुलवृक्षके ऊपर सुन्दरी सुन्दनधाराके-कणोंसे वह

१. अवलोकम् । २. आशुहिनी । ३. आवनत्रं । ४. खेदप्रस्त... । ५. कलितचामरा, कलितचामरैः ।

६. किरण... । ७. भवनसुनक्ष्ण ययौ, भवनसुनययौ । ८. ...शृङ्गाङ्गम् ।

काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैः, नीलाशोकवनायमानं कुसुम-प्रकर-पतित-मधुकर-
वृन्दान्धकारैः, तथा च सञ्चरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाणं चरणालङ्ककरसविसरैः,
अमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागामोदैः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्रप्रभासण्डलैः, प्रियङ्गुवनाय-
मानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः, लोहितायमानं कर्णपूराशोकपल्लवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलिप्तनैः,
हरितायमानं शिरीषकुसुमाभरणैः, अथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राक्का-
रेणैव लावण्यमयेन कृतदीर्घरध्यानुस्वाकारं मार्गमद्राक्षीत् । तेन चान्तर्निपतन्तम् आभरण-

काञ्चनेति । चम्पकानां हेमकुसुमानां यानि दलानि पर्णानि तेषाम् उपहारैः शोभासम्पादनाय
प्रचपैः, काञ्चनद्वीपायमानं पीतत्वमादृश्यात् सुवर्णद्वीपवदाचरन्तम् ।

नीलेति । कुसुमप्रकरेषु पुष्पसमूहेषु पतितानि उपविष्टानि मधुकरवृन्दान्येव अमरपुञ्जान्येव अन्ध-
काराः तिमिराणि तैः नीलाशोकवनायमानं श्यामाशोकारण्यायमानम् ।

तथेति । तथा च किञ्चित्पर्यन्तः । सञ्चरतो गच्छतः स्त्रीजनस्य वनितावर्गस्य चरणालङ्ककरसानां पाद-
रञ्जनार्थयावत्करसानां विसरैः प्रसरणैः, रागसागरायमाणं रञ्जितः पयोधिवदाचरन्तम् ।

अमृतेति । अङ्गरागाणां विलेपनानाम् लामोदैः परिमलैः, अमृतोत्पत्तिदिवसवत् प्रियङ्गोत्पत्तिदिन-
वदाचरन्तम् ।

चन्द्रेति । दन्तपत्राणि राजदन्तरचितपत्राकारश्रवणभूषणानि येषां प्रभासण्डलैः कान्तिसमूहैः चन्द्र-
लोकायमानं शुभ्रप्रकाशप्रसरणसादृश्याच्चन्द्रलोकवदाचरन्तम् ।

प्रियङ्विति । कृष्णागुरोः काकुत्स्थस्य पत्रभङ्गैः पत्राकारतिलकविशेषैः, प्रियङ्गुवनायमानं श्यामत्व-
सादृश्यात् फलिनीलताविपिनवदाचरन्तम् ।

लोहितेति । कर्णपूरभूताः श्रवणालङ्कारभूता ये अशोकपल्लवाः कङ्कोलिकिसलयाः तैः लोहितायमानं
रक्तवदाचरन्तम् ।

धवलेति । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य विलेपनैः अङ्गरागैः, धवलायमानं श्वेतवदाचरन्तम् ।

हरितेति । शिरीषस्य कपीतनस्य कुसुमाभरणैः पुष्पालङ्कारैः, हरितायमानं हरिद्वर्णयुक्वदाचरन्तम् ।

अथेति । अथ अनन्तरम् । उभयतः पार्श्वद्वयोः, लावण्यमयेन सौन्दर्यमयेन सेवार्थं परिचर्यार्थम्
आगतेन लायातेन प्राकरेणैव प्राचीरेणैव ऊर्ध्वस्थितेन उपरि विद्यमानेन दण्डायमानेनेत्यर्थः स्त्रीजनेन
योषिद्वर्गेण, कृतो विहितः दीर्घरध्यानुखवत् वितृतप्रतोलीमुखवत् लाकारो यस्य तम् । प्राग्यदीर्घरध्याया
मुखभागे उभयतो वृत्तिः मध्ये च स्वरायामो दीर्घो मार्गोऽवलोक्यत इत्यभिप्रायः । मार्गं पन्थानम्
अद्राक्षीत् आलोकितवान् महाश्वेतया सह गच्छुं चन्द्रापीड इति शेषः । जात्युल्लेखः ।

तेनेति । वहन्तं प्रसरन्तम्, नद्याः सरितो वेगिकावत् कचकलापवेणीवत् (अर्थात् सरलः)
यो जलप्रवाहः सलिलधारा तमिव, तेन मार्गं च अन्तर्निपतन्तम् अभ्यन्तरादायान्तं संपिण्डितम्

मार्गं नानो तुषार-राशिके समान दीक्षता था; शोभासम्पादनके लिए एकत्रित चम्पकपुष्पके पत्रके ढेरते वह नानो
सुवर्णमय एक द्वीपके समान प्रतीत होता था; विविध स्थानों विहित (विहारे) अन्यान्य पुष्पसमूहके ऊपर बैठे
हुए अमरोंके अन्धकारते वह नानो नीलवर्ण अशोक-वनके समान शोभायमान था । वहाँ सुन्दरियों सर्वदा ही
इतस्ततः विचरण करती थीं, अत एव उनके चरणोंके अलङ्कार (नहावर) रसते वह नानो रञ्जिताने समुद्रके
समान देखनेमें आता था; अङ्गुल्यके सौरभसे वह नानो अमृतोत्पत्ति-दिनके समान हो; हस्ति-दन्त-निर्मित
कर्णभूषणके आलोकते वह नानो चन्द्रलोकके समान हो; स्तन-कपोलादि स्थानों गोरेचन्द्री पत्राकार तिल-
रेखाओंसे अङ्कित रहनेके कारण नानो प्रियङ्गुलताओंके वनके समान हो; अशोकपल्लवके कर्णभूषणते नानो रक्तवर्ण
हो गया हो; शरीरमें लगाए चन्दनमय अङ्गुल्यते नानो धवलवर्णके समान बन गया हो; और शिरीष-पुष्पके
आभूषणोंसे नानो हरिद्वर्णके समान प्रतीत हो-देता दीक्षता था । कादम्बरीकी सेवा करनेके लिए काई हुई, दोनों
बगल खड़ी हुई स्थिते नानो लावण्यके समान ही ऐसा-दीर्घरध्याके समुल्लास (चौड़ी लड़कने
मुख) के आकारवाला मार्ग उसने देखा । और भी उसने देखा कि—केक्षणश्वेताओंके समान सरल नदीका लोव

१. चम्पकउपहारैः । २. लोलाशोक... । ३. सञ्चरत् । ४. पत्रमण्डलैः । ५. प्रियङ्गुवनायमानं रीचना-
तिलकनाक्षिभिः, नीलायमानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः । ६. कर्णाशोकपल्लवैः । ७. निपतितम् ।

किरणालोकं मन्त्रिण्डितं नदीवेणिकाजलप्रवाहमिव बहन्तमपर्यन्त । तन्मध्ये च प्रतिष्ठेन इव गत्वा प्रतीहारीमण्डनाविद्विषपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श ।

तत्र च मध्यभागे पर्यन्तरचितमण्डलेनाय उपविष्टेन चानेकसहस्रसंख्येन परित्यु-
रवामरणसमूहेन कल्पलतानिवहेनेव कन्यकाजनेन परिवृतम्, नीलांशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य
नातिमहत्ः पर्यङ्कस्योपाश्रये धवलोपधानन्यस्त-द्विगुण-भुजलतावष्टम्भेनावस्थिताम्, महा-
बराहदंष्ट्रावतन्निनीमिव महीम्, विस्तारिणि देहप्रभाजालजते भुजलताविज्ञेयपरिभ्रमैः प्रत-
न्तीमिति चामरप्राहिणीभिरनवीज्यमानाम्, निपतितप्रतिविम्बतयावस्तान्मणिकुट्टिनेषु
एकत्राभूतम् कामरन्किणालोकं नानामूपगन्तनाप्रकाशम् अपरयत् दृष्टवान् । इहोपमालङ्कारः ।

वदति । किञ्च, तस्य कामरन्किणालोकस्य मध्ये प्रतिष्ठोत इव गत्वा खेतसि तस्मांमुख्येन
कोवोऽन्तरमिव व्रजित्वा चन्द्रापीडः, प्रतीहारीमण्डलेन द्वारपालिकासमूहेन अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागः
संमुखदेशः यस्य तं तथोक्तम्, श्रीयुक्ते मण्डपः तन् अनेकविधादसुतकान्तिशोभितम् एकं भवनमिदमर्थः
ददर्श भवलोकोक्तवान् । इह श्रीनोपमालङ्कारः ।

वदति । अपि च, चन्द्रापीडः, तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे 'कादम्बरीं ददर्श' इत्यनिद्विष्टया
त्रिदया सम्बन्धः । इह कौटिलिकद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि कप्रेतस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य त्रितो-
षानि बोधयानि । पर्यङ्केषु पर्यङ्कान्तदेशेषु रचितं विहितं मण्डलं मण्डलरूपेणावस्थानं येन तेन, अथः
पर्यङ्काधोभागे उपविष्टेन आसीनेन, अनेकानि बहूनि सहस्रानि दशसतानि मत्स्या गजना यस्य तेन,
परित्युक्तं दीप्यमान कामरणसमूहः भूपगुञ्जो यस्य तेन, तथा कल्पलतानां मन्दारवह्नीनां निवहेन
समूहेनेव विद्यमानेन च कन्यकाजनेन कुमारीगणेन परिवृतां परिवेष्टितान् । कल्पलता अपि अर्थजनन-
नीरयपूरनायानेकविधानूपगुञ्जा इत्युभयोः सादरयम्, सतश्रीकालङ्कारः ।

नोटेति । नीलांशुकमेव नीलवसनमेव प्रच्छदपट आस्तरगवत्तं तेन प्रावृतस्य उपर्याच्छादितस्य
नातिमहत्ः कन्तिविस्तृतस्य पर्यङ्कस्य पर्यङ्कस्य उपाश्रये ऊर्ध्वदेशे, धवलं शुभ्रं यत् उपधानम् उच्छी-
र्षकं तत्र न्यस्ता रथापिता द्विगुणा भुजलन्यग्रन्थिसुगन्तया द्विरावृत्ता या भुजलता वानशालुवह्नी तस्या
भवष्टम्भेन आश्रयणेन अवस्थिताम् ।

तत्र एव महाबराहस्य नारायणस्य शूकरात्यवृत्तीयावतारस्य दंष्ट्रावलम्बिनीं दन्ताश्रितां महीं
बलुषामिव विघनानाम् । तथा च धवलोपधानन्यस्तभुजलता कादम्बरीं महीव इत्युपमा, भुजलताव-
ष्टम्भस्य बराहदंष्ट्रासाम्पादिति ।

विस्तारिणीति । विस्तारिणि परितः प्रसारिणि, कादम्बर्यां देहप्रभाजालमेव द्वारिकान्तिसमूह एव
जलं सलिलं तस्मिन्, भुजलताः चामरप्राहिणीनां परिवारिकायां बाहुलता एव विज्ञेयाः ऐषणीयदण्डाः
तेषां परिभ्रमैः कान्दोलनैः प्रतरन्तीनिः क्रमन्तीमिति विघनानामि, चामरप्राहिणीभिः बाधभञ्जन-
धारिणीभिः परिवारिकाभिः उपवीज्यमानां सञ्जात्यमानाम् । इह परम्परितरूपकं क्रियोधेषा केयुमयो-
रङ्गाङ्गिनावसङ्करः । चामरपालनार्थं हस्तौ न वस्येते अपि तु जले हस्तद्वयेन तास्तरन्ति इत्यभिप्रायः ।

निरतिदोति । कथस्तात् कथः मणिकुट्टिनेषु रत्नबद्धनूपिषु निपतितप्रतिविम्बतया सहकालप्रति-
स्तिम्भकार प्रवदित होत इ, वस्तुनकार कन्धन्तरस्तिर एकविध कामरुणोका किरण, वत् वत् नागते निकलता थ ।

वह (चन्द्रापीड) प्रतिष्ठोतके समान वत् किरणतुल्यके मध्य हीकर एवं कगे गय न्व वसने ननाविष कर्लीरिक्-
शेन-शोभित एक श्रीमन्वन (गृह) देव विस्तुके कगे प्रतिहारिषोका मण्डल वैदा थ ।

वत् श्रीमन्वनके मध्यभाग (बीज) मे, पटङ्के चारों ओर नीचे कल्पलतासमूहके समान मण्डलानारते
बैठी, और देशीयमान कामरुणोके शोभित होठी—अनेक मन्त्र कम्पागोते परिवृत्, करनै नीलवर्णके एक
आस्तरगवत्त (चादर) से आवृत-वित्त वके डुर जो बलु विद्याल न थ देखे—एक पर्यङ्क (पण्ड) के मध्यमे
इष्टवर्ग-वचन (उक्ति) पर वक्त करके रखी वान-बहुलताके अवलम्बन (महारे) से बैठी दुर्ग, अनवर
महाबराहको दंष्ट्रामें लम्बित ललकटं दृष्टिबीके समान देखनेमें शोभायमान, कादम्बरीको वत् (चन्द्रापीड)
मे देखा । वस्तुनो द्वारिकान्तिके विस्तारिणि वदने, कने कने भुजलतासु ऐषणीयदण्ड सञ्जातसंस्कृत मनी

१. मण्डलेन विष्टेन, मण्डलेनैवेण विष्टेन ।

२. कविद्व 'नति' इति परं न दृश्यते, कविद्व

'कतिन्द्वः' इत्येव दृश्यते । ३. जगदे, जगद्वे ।

नागैरिवापह्रियमाणाम्, उपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पालैरिव पृथक् पृथक्^१ नीयमानाम् उपरि मणिमण्डपेष्वमरैरिवोत्क्षिप्यमाणाम्, हृदयमिव प्रवेशितां महामणिस्तम्भैः, आपीतामिव भवनदर्पणैः, अधोमुखेन श्रीमण्डपमध्येत्कीर्णेन विद्याधरलोकेन गगनतलमिवारोप्यमाणाम्, चित्रकर्मच्छलेनावलोकनकुतूहलसम्पुञ्जितेन त्रिभुवनेनेव परिवृताम्, भूषण-रव-प्रनृत्त-शिख-शर्तं चित्र-चन्द्रकेण भवनेनापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणैव दृश्यमानाम्, आत्म-परिजनेनापि दर्शनलोभादुपाजितदिव्यचक्षुषेवानिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमानाम्, लक्ष्णैरपि

च्छाद्यतया कारणेन, नागैः पातालतलवासिभिः सर्वैः अधस्तात् अपह्रियमाणामिव अन्यत्र नीयमानामिव । अनेन लावण्यातिशयादस्यां सर्पानामप्यनुरागो व्यञ्जितः । अपि च, उपान्ते निवृत्ते रत्नभित्तिषु मणिकुण्डेषु निपतितप्रतिविम्बतया कारणेन, दिक्पालैः इन्द्रप्रभृतिभिर्दशभिर्दिक्पतिभिः पृथक् पृथक् नीयमानामिव प्राप्यमाणामिव, परित एव प्रतिविम्बपतनादित्यभिप्रायः । अनेनास्यां दिगीश्वराणामप्यासक्तिः सूचिता । उपरि मणिमण्डपेषु ऊर्ध्वस्थरत्नमयच्छदिःषु निपतितप्रतिविम्बतया कारणेन, अमरैर्देवैः उत्क्षिप्यमाणामिव उत्तोक्ष्य नीयमानामिव । अनेनास्यां देवानां भावावेशः प्रकाशितः । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोप्रेक्षा ।

हृदयमिति । महामणिस्तम्भैः महारत्नस्थूणाभिः हृदयं प्रवेशितामिव चित्तान्तर्गतामिव तेष्वपि प्रतिविम्बपतनादित्यभिप्रायः । भवनदर्पणैः भित्तिङ्गनादर्शैः, आपीतामिव कण्ठाधःकृतामिव, तेष्वपि प्रतिविम्बपतनादित्याशयः । तथा अधोमुखेन, श्रीमण्डपस्य मध्ये हृदिपि उत्कीर्णेन रत्नप्रस्तरं निस्तप्य रचितेन, विद्याधरलोकेन विद्याधरपुत्तलिकाभिः गगनतलम आकाशतलम् आरोप्यमाणामिव स्थाप्यमानामिव, तेष्वपि प्रतिच्छायापतनादिति भावः । अनेन चैतन्यरहितानामपि भावावेशप्रकाशनादस्या निर-तिशयं सौन्दर्यं द्योतितम् । इहाऽप्युक्तरूपेणैवालङ्काराः ।

चित्रेति । चित्रकर्मच्छलेन आलेख्यमूर्त्तिव्याजेन, अवलोकनकुतूहलात् कादम्बर्या एव वीक्षणकौतु-कात् सम्पुञ्जितेन सञ्जातपिण्डीभावेन, त्रिभुवनेन त्रिविष्टपस्थितसमस्तवस्तुना, परिवृतामिव आच्छादि-तामिव । इह सापह्वा क्रियोप्रेक्षा । अनेन तत्रानेकविधमालेख्यं तस्याश्च निरतिशयं सौन्दर्यं ध्वन्यते ।

भूषणेति । भूषणानाम् आभरणानां रवेण शब्देन प्रनृत्तं नर्तनय प्रवृत्तं यत् शिखिशतं कलापिसमूहः तस्य चित्रचन्द्रका विविधवर्णमेचका यत्र तेन, भवनेनापि तेन श्रामण्डपेनापि कौतुकेन कादम्बरीवीक्षणकु-तूहलेन उत्पादितं जनितं लोचनसहस्रं नयनसमूहं येन तथोक्तेनेव सतामेचकानां नयनतुल्यत्वादित्याशयः, दृश्यमानमिव प्रेक्ष्यमाणमिव । क्रियोप्रेक्षा । अनेन तस्याः कलापिसम्पत्तिः सौन्दर्यातिशयश्च प्रतीयते ।

आलेति । आत्मनः स्वस्य परिजनेनापि परिचारिकावर्गेणापि, दर्शनलोभात् कादम्बर्या एवावलोक-नवृण्णातः उपाजितानि तपसा प्राप्तानि दिव्यानि निमेषरहितत्वात् स्वर्गायाणि चक्षुषि लोचनानि येन तथोक्तेनेव, अनिमिषनयनेन मृता, निर्वर्ण्यमानाम् अवलोक्यमानाम् । उपार्जनक्रियोप्रेक्षणादुत्काल-ङ्कारः । अस्या निरतिशयसौन्दर्यं च ध्वन्यते ।

लक्ष्णैरिति । लक्ष्णैरपि ध्वजवज्रप्रभृतिभिः सर्वसुलक्षणचिह्नैरपि रागाविष्टैरिव कादम्बर्यामासक्तिः

विवरण करती रहती ही चामरधारिणी परिचारिकाएँ चामर-आन्दोलन (हंग) करती थीं; नीचेकी मणि-मय-भूमिमें कादम्बरीके प्रतिविम्ब पड़नेके कारण, पानालवासो नागगण ही मानो उसे नीचे लिए जाते थे; एव समीपवर्ती मणिमय भित्ति (दीवारों) में प्रतिविम्ब पड़नेके कारण, इन्द्रादिविदिक्पालगण ही मानो उसको पृथक् पृथक् रूपमें लिए जाते थे, और ऊपरके मणिमय तलेमें, प्रतिविम्ब पड़नेके कारण, अन्यान्य देवगण ही मानो उसे उठाकर लिए जाते थे । बड़े-बड़े मणिमय स्तम्भोंने मानो उसको अपने हृदयके भीतर प्रवेश कराया था भवन-दर्पणोंने मानो उसका पान किया था; और श्रीमण्डपमें अधोमुखसे उत्कीर्ण (खोदे) हुए विद्याधरमूर्त्तियां मानो उसको आकाशमें उठाकर लेजाती थी—चित्रित प्रतिमूर्त्तिके ब्याज (बहाने) से त्रिभुवन ही मानो उसके दर्शन करनेके कुतूहलसे आस-पासमें एकत्रित होकर परिवेष्टन किए (घेर लिए) थे । श्रीमण्डप भी मानो उसको देखनेके कौतुकसे आभूषणोंका शब्द सुनकर नाचने सेरुड़ों मयूरोंके विचित्र चन्द्रक-रूपी हजारों नेत्रोंसे देरना था; उसके परिजनवर्ग भी, दर्शन करनेके लोभसे ही मानो दिव्य-नेत्र प्राप्त किए हों इस प्रकार निर्निमेष दृष्टि-

१. कचिच्च 'पृथक् पृथक्'नि नान्ति । २. कचिदिह 'वितन' इति पदमधिकं विद्यते ।

रागाविष्टैरिवाविष्टितमर्वाङ्गीम्^१, अकृतपुण्यमिव सुञ्जन्तीं बालभावं, अदत्तामपि मन्मथा-
वेश-परवशेनैव गृह्यमाणां यौवनेन, अविचलित-चरणराग-दीधितिभिरिव निर्गताभिः अलक-
करसपाटलित-लावण्यजल-वेणिकामिरिव गलितार्भिः, निवसित-रक्षांशुक-दशा शिखाभिरिव
अवलम्बिताभिः, पादामरण-रक्षांशुनेखा-सन्देहदायिनीभिः, अतिक्रमलतया नखविवरेण
वमन्तीभिरिव नखिरधारावर्षमङ्गुलीमिन्पेताभ्यां क्षितितलवारागणमिव नखमणिमण्डल-
सुदृढया विद्रुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्त्तयन्तीम्, नूपुर-मणि-किरणचक्रवालेन गुह-

नृद्वैरिव विद्यमानैः, अविष्टिन्नानि आश्रितानि सर्वाणि समन्तानि अङ्गानि अवयवा यस्याः ताम् । स्वज-
वद्रादिचिह्नानि यानि तस्यास्तत्तद्वेषेण विद्यन्ते, तान्यपि कादम्बर्यामासच्चिन्तादाश्रितानीति क्रियोपेक्षा ।
अनेन सर्वगुणलक्षणसंग्रहचिह्नं विव ।

कृतेति । न कृतं विहितं पुण्यं सुकृतं येन तमिव, बालभावं नैव सुञ्जन्तीं त्यजन्तीम् । इह भावा-
निनानिना क्रियोपेक्षा । सुकृतं विना कादम्बर्याः कायस्पर्शाऽपि न भवतीति सूचितम् ।

अदत्तामिति । अदत्तामपि जनकादिनिरसमर्तितामपि मन्मथावेश-परवशेनैव कामावेश-पराधीनेन सता
यौवनेन तात्परेण स्वयमेव गृह्यमाणां स्वीक्रियमाणां, कामावेश-परवशा हि पित्रादिसमर्पणस्य प्रतीक्षां न
विदधते । परमार्यतस्तु यौवने कामावेश-परवशं भवत्येव स्वभावात् । गुणोपेक्षा । तात्पर्याद्विशेष-
संज्ञितः ।

अविचलितेति । इह तृतीयावद्वचनान्तानि पदानि अग्रेन तस्य 'अहुतीभिः' इत्यस्य विशेषणानि ।
निर्गताभिः पादरागादेव प्रकटिताभिः अविचलिता निश्चलाः चरणयोः पादयोः रागस्य लौहित्यस्य या
दीधितिः क्षिणाः तामिरिव विद्यमानाभिः, सर्वत्र लौहित्यसादृश्यादित्याशयः । जायुपेक्षा । गलितार्भिः
चरणद्वयादेव स्यन्दिताभिः, अलककरसेन यावत्कद्रवेण पाटलितम् आरक्षीकृतं यन् लावण्यमेव निरति-
शयसौन्दर्यमेव जलं तस्य वेणिकाभिः धाराभिरिव विद्यमानाभिः । इह जायुपेक्षा सा च निरङ्गकेवलरूप-
केन सङ्गीता । अवलम्बिताभिः, लम्बमानाभिः, निवसितं परिवर्तनीकृतं यत् रक्षांशुकं लौहित्यवमनं तस्य
दशाश्रितानिः वक्ष्यमैरिव । अत्युपेक्षा । पादामरणानां चरणपरिहितभूषणानां या रक्षांशुनेखा लोहि-
तदीधितिधेनी तस्याः सन्देहं भ्रमं ददतीति तामिः । इह भ्रान्तिमात्रम् । अतिक्रमलतया नखविवरेण
नया कारणेन नखविवरेण नखान्तरेण करणेन नखिरधारावर्ष-रक्तप्रवाहवृष्टिं वमन्तीभिः उद्गिरन्तीभिः
क्षितिचिह्नमानाभिः । क्रियोपेक्षा । पूर्वविवाभिः अहुतीभिः पादशान्ताभिः उपेक्षायां युक्ताभ्याम्,
नतस्य पृथिवीतलस्य तारागगमिव तक्षत्रमण्डलमिव वस्तुतोऽवतलत्वसादृश्यादित्याशयः, नखमणि-
मण्डलं तमालश्यामीनुरननिकरम्, सुदृढद्वयां धारयद्द्वयम्, चरणाभ्यां पादभ्यां करणाभ्याम्, विद्रुम-
रसस्य प्रवाटनिर्यासस्य नदीं सरितं प्रवर्त्तयन्तीम् अवतारयन्तीमिव विद्यमानां कादम्बरीम् । तथा च 'चर-
णाभ्यां विद्रुमरसनदीमिव प्रवर्त्तयन्तीम्' इति विशेषणवाच्यस्यायं निर्गलितोऽयः—कोमलरक्षोश्चरणयोः
अङ्गा प्रमां समन्तात् प्रसरति अत्र एव विद्रुमरसनदीप्रवर्त्तनस्योपेक्षा । पादौ च अहुतीभिरुपेनी, अहुत-
यश्च पादरागकिरणा इव, लावण्यजलवेणिका इव इत्यादिमित्येवाभिर्बर्णित इत्यहो कवयितुश्चातुर्यम् ।

नूपुरेति । नूपुरैः वृद्धनोः निवस्ययोः कटिपश्चाङ्गायोः अग्रेण भारेण विनतं बलात् नैव कद्रुगलं
(रक्तक) से उमकी देवा करते थे; उनसे हुन्छकन नी उमने अमने रावपर हा मना उमने ममल
अवतरोने अविष्टित (अपन) दुःखे, नैवकवमने दुःख नहा किया है ममलरे ही मना उमने उमना मरेलप कर
(उम) की नीः मित-मलके द्वारा दान नहीं किए जाने पर नीः वकनका क मवेद है दू माने परायोन ही-
का मने अमने से ही वसक द्रव्य किया था; चरणोंको स्थिर रखिना (रग) को किरों मना बाहर निकलती
नी, वकनका-मल-रहित (आल, नहाकर के रस से चुन चुन) लावण्यजलकी मना बहती हो, पूर्व परिशिष्ट
(मने दुःख) रक्तवर्णकी क्षिणरीक अङ्गना (ममकीकी करे) मने लभिरा दुःख हो, येने चरणलक्ष्मणे निखल
होने—ममकी किरकी मलाओका भ्रम उमक कमी अत्र अमपि कौमल होनेके कारण ममलपदारा मनी
नखिरधारा वमन करती (उमने) अंगुलिमण्डले मूढके मनेममूढके समान नखमणिमण्डले सदमिद
चरणोंसे बह मनी प्रवाटनकि मकी रक्त ममकी वृष्टि काती था; उमने नूपुरोंके मनेमने निकलने किर-

१. ममकीमद, सर्वप्रवद । २. लक्ष्मिभिः, चित्तवला । ३. निर्विद । ४. वदभिरेव ।

५. वामभिरिव । ६. अहुतिभिः ।

नितम्ब-भर-स्त्रिभ्रोरुयुगल-सहायतामिव कर्तुं मुद्गाच्छ्रुता स्पृश्यमानजघनभागाम्, प्रजापति-
कर-दृढ-निपीडित-मध्यभाग-गलितं जघन-शिलातल-प्रतिघाताल्लावण्यैः श्रोत इव द्विधागत-
मूढद्वयं दधानाम्, सर्वतः प्रसारित-दीर्घ-मयूख-मण्डलेनेर्ष्या परपुरुषदर्शनमिव निरुन्धता^१
कुतूहलेन विस्तारमिव तन्त्रता स्पर्शसुखेन रोमाञ्चमिव मुञ्चता काञ्ची^२दाग्ना नितम्बबिम्बस्य
विरचित-परिवेषाम्, निपतित-सकल-लोक-हृदय-भरेणोवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरित-
मुख-दर्शन-दुःखेनेव क्षीयमाण-मध्यभागाम्, प्रजापतेः स्पृशतोऽतिसौकुमार्यात्^३ अङ्गुली-

सखिद्वन्द्वं तस्य सहायताम् ऐकदेशिकनितम्बमारवहनेन साहाय्यम्, कर्तुं विधातुमिव उद्गच्छता ऊर्ध्वं
व्रजता, नूपुरयोः पादकटकयोः मणिक्किरणानां रत्नरश्मीनां चक्रवालेन मण्डलेन स्पृश्यमानौ स्पर्शविष-
यीक्रियमाणौ जघनभागौ जघनदेशौ यस्यास्ताम् । इह क्रियारूपफलोत्प्रेक्षा ।

प्रजापतीति । प्रजापतेः सृष्टिकर्तुः कराम्यां हस्ताभ्यां दृढनिपीडितः रचनासमये नितान्तकृशत्वस-
म्पादनाय अत्यन्तनिर्यातितो यो मध्यभागः कटिदेशः तस्माद् गलितं प्रच्युतम्, जघ च जघनमेव ऊर्ध्व-
रेव शिलातलं प्रस्तरतलं गुरुत्वात् कर्कशत्वाच्चेत्याशयः, तेन प्रतिघातात् कारणात् द्विधागतं द्विधाविभक्तं
लावण्यैः श्रोत इव सौन्दर्यप्रवाह इव, ऊर्ध्वद्वयं जघनयुगलं दधानां धारयन्तीम् ।

इह वायुप्रेक्षा, सा च निरङ्गुलरूपकेण सङ्कीर्णा । अनेन च मध्यभागस्यातीव कृशत्वम् ।
जघनभागस्य गुरुत्वं कर्कशत्वञ्च, ऊर्ध्वद्वयस्य च लावण्यमयत्वं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वत इति । सर्वतः प्रसारितं परितो विस्तारितं मयूखमण्डलं किरणसमूहो येन तेन, अतएव
ईर्ष्या परपुरुषदर्शनम् अन्यपुरुषावलोकनं निरुन्धतेव अवरोधं विदधतेव निजावरणादित्याशयः, कुतूह-
लेन कौतुकेन विस्तीर्णस्यापि विस्तारं विशालं तन्त्रतेव विदधतेव निजरश्मिभिरित्याशयः, तथा स्पर्श-
सुखेन संश्लेषानन्देन रोमाञ्चं पुलकं मुञ्चता व्यजतेव निजरश्मिषु पुलकभ्रममुत्पादयतेत्यर्थः, काञ्ची-
दाग्ना रशनागुणेन नितम्बबिम्बस्य विरचितो विहितः परिवेषः परिवेष्टनं यस्यास्ताम् ।

इह 'निरुन्धतेव' 'तन्त्रतेव' 'व्यजतेव' इति त्रिवेव क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, 'रोमाञ्चम्' इत्यादौ वृत्तपु-
त्रासङ्केतानुप्रासावलङ्कारावित्येतेषां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

निरतितेति । निपतितानि अत्यन्तरमणीयत्वाद्गुह्यानि सकलानां समस्तानां लोकानां जनानाम्
यानि हृदयानि चेतांसि तेषां भरेण भरेणैव अतिगुरु अत्यन्तविशालौ नितम्बौ यस्यास्ताम् । इह
हेतूपेक्षा ।

उन्नतेति । उन्नताभ्याम् उच्चाभ्यां कुचाभ्यां स्तनाभ्याम् अन्तरितं निजोच्चत्वाद् व्यवहितं यद्
मुखदर्शनं वदनावलोकनं तस्य दुःखेनेव कूट्ट्रेणैव कारणेन क्षीयमाणः कृशत्वं प्राप्यमाणो मध्यभागः कटि-
देशो यस्यास्ताम् । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

प्रजेति । अतिसौकुमार्यात् कादम्बरीचपुपोऽतीवमार्दवत्वाद्धेतोः स्पृशतः सर्जनसमये दधतः प्रजापतेः

विशाल नितम्बयुगले भारते खिन्नं दुर्दृष्टं जट्टाञ्जली मानो सहायता करनेके लिये ही—जैसे उठकर जघनस्थलका
स्पर्श करती थी; उसके निर्माण करनेके समयमें विधानाके हाथसे अत्यन्त दबाए गए मध्यभाग (कमर) में से
विगलित होकर (गल कर) गिरा, जघनरुनी शिलातलके प्रतिघात (टकर) से दो भाग में विभक्त हुआ लावण्य-
श्रोतके समान हो ऐसे ऊर्ध्व-युगलको वह धारण को थी : चारों ओर दूर तक किरणें फैलाकर, ईर्ष्यावश मानो; पर-
पुरुषके अवलोकनका निवारण करते, कौतुकसे मानो और भी अधिक विस्तार उत्पन्न करते, और स्पर्शद्वारा
अपने किरणोंमें रोमाञ्च-भ्रमको मानो उत्पादन करने केन्द्रधारने उसके नितम्ब-विन्दका परिवेष्टन कर रहा था ।
(आकृष्ट होकर) गिरि हुए सब लोगोंके हृदयके भारते ही मानो उसके नितम्बमण्डल अत्यन्त भारी हो गए थे :
उन्नत नितम्बमण्डलसे व्यवहित न होनेके कारण, मुलका दर्शन न मिलनेके दुःखसे ही मानो उसका मध्यभाग
(कमर) क्षीय हो गया था; जतीर अत्यन्त घन होनेके कारण, निर्माण करनेके समयमें तर्ग करते हुए

१. सहायम्, सहायनम् ।

२. प्रजापतिदृढनिपीडित ।

३. अतिदिह 'लल' इत्यधिकः पाठः ।

४. रुन्धता । ५. सौकुमार्यात् ।

मुद्राभिव निमग्नां नाभिमण्डलीम्^१ आवर्त्तिनीमुद्वहन्तीम्, त्रिभुवन-विजय-प्रशस्ति-वर्णावली-
भिव लिखितां मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं चित्राणाम्, अन्तःप्रविष्ट कर्ण-पल्लव-प्रतिबिम्बेनाति-
भरं खिद्यमानहृदय-करतल-प्रेर्यमाणेनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्,
अधोमुख-कर्णाभरण-मयूखाभ्यामिव प्रसृताभ्याममल-लावण्य-जल-मृणाल-कांडाभ्यां बाहुभ्यां
नख-किरण-विसर-वर्षिणा च माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात्^२ स्वेदजल-धाराजालकमिव सुख-
ता करयुगलेन समुद्रासिताम्, स्तनभारावनम्यमानमाननमित्रोन्नमयता हारेणोच्चैः^३ करैर्गृहीत-

स्रष्टः निमग्नां देहे प्रविष्टाम् अङ्गुल्या अङ्गुष्ठस्य मुद्रां चिह्नमिव आवर्त्तिनीम् आवर्त्तवत् अभ्रमसां भ्रमिवत्
मध्यगतो यन्यास्तादृशीं नाभिमण्डलीम् उद्वहन्तीं धारयन्तीम् । जात्युत्प्रेषा ।

त्रिभुवनेति । मन्मथेन कामेन लिखितां 'सौन्दर्येणानया त्रिभुवनं विजितम्' इति कामदेवसदृशेन
(निर्णायकेन) लिपीकृतमित्यर्थः स्वस्य त्रिभुवनविजयस्य प्रशस्तिवर्णावलीम् आरमप्रशंसाबोधकाक्षर-
पङ्क्तिमिव रोमराजिमञ्जरीं तनूहृदसमूहवह्वरीं चित्राणां दधानाम् । उक्तालङ्कारः ।

अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टं निर्मलत्वादन्तर्गतं कर्णपल्लवप्रतिबिम्बं श्रवणकिसलयप्रतिष्ठाया यस्य तेन
अतिभरेण कुचयोरत्यन्तभारेण खिद्यमानं पीड्यमानं हृदयं वक्षस्तेन कर्त्रा करतलेन (हृदयपतितमेतद्दि-
व्यमेव हृदयस्य करतलं तेन) 'करणेन' प्रेर्यमाणेन नोद्यमानेन, अतएव च निष्पतता निःसरता, मकर-
केतोः कामस्य पादपीठेनेव पदासनेनेव विद्यमानेन स्तनभरेण भारवत् कुचमण्डलेन भूषितां मण्डिताम् ।
अयमाशयः—मृदु हृदयं कामपीठायितस्तनभारेण नितान्तं स्निग्धम्, अतएव कर्णपल्लवप्रतिबिम्बरूपेण
आत्मनः (हृदयस्य) करतलेन तत् (स्तनरूपं कामपदासनम्) खेदभरासहनतया बहिर्निस्सार्यमाण-
मस्ति, अतएव तु क्रमेण बहिर्निस्सरतीति । उक्तालङ्कारः अतएव हि कुचयोर्निर्मलत्वं कामोद्दीपकत्वं
विशालत्वञ्च ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अधोमुखेति । प्रसृताभ्यां सुदूरपर्यन्तं विस्तृताभ्याम्, अधोमुखयोः अवाङ्मुखयोः कर्णाभरणयोः
सुवर्णरचितश्रवणालङ्कारयोः मयूखाभ्यां स्थूडरश्मिभ्यामिव विद्यमानाभ्याम् । उक्तालङ्कारः, अतएव च
भुजयोर्निर्मलत्वं ध्वन्यते । तथा अमलं स्वच्छं यत् लावण्यमेव जलं तस्य मृणालकाण्डाभ्यां विसदण्ड-
रूपाभ्यां बाहुभ्यां भुजाभ्यां समुद्रासितां शोभितामिति सम्बन्धः । इह परम्परितरूपकम्, अतएव च
भुजयोर्माह्वत्वं प्रतीयते । तथा नखकिरणानां करशाखारश्मिनां विसरं समूहं वर्षति वृष्टिं करोतीति तेन,
अतएव माणिक्यवलययोः रत्नमयकटकयोः गौरवेण उद्वहनभारेण यः श्रमः तद्वशात्, अनेन नितान्तको-
मलत्वं ध्वन्यते, स्वेदजलधाराणां प्रस्वेदसलिलप्रवाहाणां जालकं समूहमिव सुखता रम्यजता करयुगलेन
हस्तद्वयेन च समुद्रासितम् ।

इह नखकिरणसमूहे स्वेदसलिलप्रवाहसमूहत्वमुपेक्षितमिति जात्युत्प्रेषा ।

स्तनेति । स्तनयोर्वक्षोजयोः भारेण अवनम्यमानं नम्रत्वं नीयमानम् आननं मुखम् उन्नमयतेव
उच्चैः कुर्वतेव विद्यमानेन, हारेण मुष्काकलापेन कर्त्रा, उच्चैः उत्तोलितैः करैः रश्मिभिरेव हस्तैः करणैः,
गृहीतः चिबुकदेशः अघराघोभागो यस्यास्ताम् ।

विधाताके नानो अमुष्ठ का चिह्न जितके भीतर निमग्न हो गया हो ऐसे—नदीके जलावर्त्तके समान—गोल नाभि-
मण्डलको उसने धारण किया था; कामदेवने नानां अनेन त्रिभुवन-विजयकी कीर्तिसूचक वर्णमाला लिखकर रखा
हो इस प्रकारकी रोमपंक्तिको वह धारण करती थी; कामदेवके पादपीठके समान भारी उसका स्तन-युग—इस
प्रकार बाहर निकल पड़ा था नानो कर्णपल्लवके प्रतिबिम्बका अन्तःप्रवेश हो जानेके कारण हृदय, अत्यन्त भारसे
परिश्रान्त हो (थक) कर नीचे दब जानेसे, हस्तद्वारा उसको ठेल देता (सरकता) हो; उसके बाहु; नानो कर्णा-
भरणके अधोमुख फैलती किरणोंके समान एवं निर्मल लावण्य-जलमें उगे मृणालदण्डके समान प्रतांत होते थे;
नखोंमेंसे बरसते किरणोंके मेइसे उनके दोनों हाथ ऐसे दोखते थे नानो मणिमय-वलय (कङ्कण) पहननेके भारसे
श्रान्त होकर धर्मजल (पसीने) की धारा गिराते हैं; स्तनके भारसे अवनत हुए (नीचे झुके) मुखमण्डलको
नानो फिरसे उन्नत (ऊँचा) करनेके लिए किरणमय हस्त उठा करके हार उसके चिबुकदेश (अघराधो भाग),

१. नाभिमण्डलम्, नाभित्पलीम् । २. रोमराजी । ३. मर । ४. मृणालकान्वाभिव,
मृणालाभ्या । ५. वहनश्रमात् । ६. उच्चैः ।

चिबुकदेशाम्, अभिनवयौवनपवनक्षोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोद्धताभ्यां विद्रुम-
लतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्तिसम्पुट-
च्छविना कपोलयुगलेन रति-परिवादिनी-रत्नकोण-चारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्,
गतिप्रसरनिरोधिप्रवणकोपादिव किञ्चिदारक्तापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना
लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुं मुद्यताम्, उन्मद्यौवनकुञ्जरमदराजिभ्यां मनः-

इह 'उद्धामयता इव' इत्यत्र क्रियोऽप्रेक्षा, करशब्दरलेपमूलकेन चिबुककर्मकस्पर्श-ग्रहणयोरभेदा-
प्यवसायेनातिशयोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अभिनवेति । अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यमेव पवनः चापत्यकारणत्वाद्वायुः तेन-क्षोभितस्य
उद्वेलितस्य रागोऽनुराग एव सागरः समुद्रः तस्य, उद्धताभ्याम् उद्यिताभ्यां तरङ्गाभ्यां वीचिभ्यामिव,
तथा विद्रुमलतावत् प्रवालव्रततिवत् लोहिताभ्यां रक्ताभ्याम् अधराभ्यां दन्तच्छदाभ्यां विराजमानां
शोभमानामिति सम्बन्धः । तथा रक्ता लोहिता च अवदाता धवला च स्वच्छा निर्मला च कान्तिर्गतिर्यस्य
तेन, अतएव मदिरारसेन मद्यद्रवेण पूर्णं यत् माणिक्यशुक्तिसम्पुटं रत्नमयशुक्तिपुटं तद्वत् छविर्द्युतिर्यस्य
तेन, कपोलयुगलेन गण्डद्वयेन च विराजमानाम् । तथा रतेः कामपत्न्याः या परिवादिनी सप्ततन्त्रीयुता
वीणा तस्या रत्नकोणवत् मणिमयवादनदण्डवत् चारुणा रमणीयेन, कामोद्दीपनसूचनाय 'रतिपरि-
वादिनी' इत्यभिहितम् । नासावंशेन नासिकादण्डेन च विराजमानाम् ।

इह ".....यौवनपवने" इत्यत्र 'रागसागर' इत्यत्र च परम्परितरूपकम्, 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र जात्यु-
पेक्षा, ".....लतालोहिताभ्याम्" इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ".....सम्पुटच्छविना"
इत्यत्र ".....रत्नकोणचारुणा" इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः । तथा 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र रक्तविशेषणा-
नुपादानेन न्यूनपदत्वदोषस्तु न शङ्क्यः, 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति कविसमयानुसारात् अनुरागसागरस्य
रक्तत्वेन चत्तरङ्गयोरपि रक्तत्वावगमादिति कुशलाः । 'विपक्षी सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी'
इत्यमरः ।

गतीति । गतिप्रसरनिरोधिनोः श्रवणयोः कोपादिव स्वस्य गतिवेगनिरोधोपपन्नो यः श्रोत्रद्वयं प्रति
क्रोधस्तस्मादिवेत्यर्थः, किञ्चिदारक्तौ ईषदालोहितौ अपाङ्गौ प्रान्तदेशौ यस्य तेन, अनेन नेत्रद्वयस्य
श्रोत्रान्तविरुद्धत्वं प्रतीयते । निजम् आत्मसम्बन्धि यन्मुखं वदनं तस्य लक्ष्मीः शोभैव श्रीः तस्या निवासे
वसतौ दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेण, अनेन नयनयोरेव मुखशोभोत्पादकत्वं ध्वन्यते । एवंविधेन लोचन-
युगलेन नेत्रद्वयेन जीवलोकं लोचनमयमिव निजावलोकनाय केवलनेत्रस्यासमिव कर्तुं मुद्यतां विधातुं
तत्पराम्, अनेन नेत्रद्वयस्यानुपमसौन्दर्यं ध्वन्यते ।

इह 'गति'.....कोपादिव' इत्यत्र हेतुप्रेक्षालङ्कारः ".....लक्ष्मीनिवासे"त्यादौ श्लिष्टपरम्परित-
रूपकम् । 'लोचनमयमिव' इत्यत्र क्रियोऽप्रेक्षा । तथा 'लोचनयुगलेन लोचनमयमिव' इत्यत्र लोचनपदस्य
द्विरुपादानात् पुनरुक्तादोषः समापतति, तेन 'तन्मयमिव' इति पाठविधानेनादोषात् ।

उन्मदति । यौवनं तारुण्यमेव कुञ्जरो दुःप्रतिपेक्ष्यवेगवाद्भस्ती इति यौवनकुञ्जरः, उन्मद उन्मत्तो

दाढी को धारण करता था; उसके प्रवालके समान रक्तवर्ण ओष्ठयुगल, नवयौवन-रूप वायु-वेगसे उद्वेलित
(क्षीन पाप हृद) अनुराग सागरमेंसे उठती तरङ्गोंके समान दीखते थे; उसके गण्डयुगल (गाल) की शोभा,
निर्मल और श्वेतारक्त-मिश्रित (स्वच्छ गुलाबी) थी, अत एव वे गण्डयुगल, नय-रससे परिपूर्ण नमिमप
शुक्तिकाके सम्पुटके समान दीप्ति पाते थे; उसकी नासिका, रति-देवीके वीणा के रत्नमयवादनदण्ड (निजराब)
के समान विशेष सुन्दर लगती थी; उसका नयन युगल, अपने मुख-लक्ष्मीके वसन का क्षीरसागरस्वरूप
था; जिसके प्रान्तभाग कोने और भी दीर्घ होनेके लिए अपने गतिके मार्गमें विन्त डालते कानों पर मानों
कुद होकर ही ईषद् आरक्तवर्ण (जरा-सा लाल) हो गए थे; उससे समस्त जीवलोककी मानों वह लोचनमय
कारनेकी उपत हुई थी; नदमत्त यौवन-दस्तीकी दो नद-जल-रेखाके समान दोनों भौं और अनुरक्त कामदेवके

शिलापङ्कलिखितेन च रागाविष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलग्नेन तिलकविन्दुना विद्योतित-
ललाटपट्टाम्, उत्कृष्टहेमतालीपट्टाभरणमयं मामुक्तकर्णोत्पलच्युतमधुधारासन्देहकारिणं कर्ण-
पाशं दोलायमानपत्र-मकरं-माणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बिन-
श्रृङ्गामणोः^१ क्षरतांशुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहाद्धर्षप्रविष्टहर-
गर्वित-गौरी-विजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रविष्ट मन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, वरःसमारोपितैक-
लक्ष्मी^२-मुदितनारायणावलेप-हरणाय प्रतिविम्बकैर्निजरूपतो^३ लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्,

यो यौवनकुञ्जरः तस्य मदराजिभ्यां दानवारिरेखारूपाभ्यां ब्रलताभ्याम्, मनःशिलाया 'मैनशिल' इति
निजामिधेयप्रख्यातस्य घातुविशेषस्य पङ्केन निर्यासेन लिखितश्चित्रितः तेन, रागाविष्टेन अनुरागसंयुतेन
मन्मथस्य कामदेवस्य हृदयेनेव, हृदयस्यापि दार्शनिकदिशा विन्दुरूपस्वादित्याशयः, वदनलग्नेन आनन-
संसर्केन तिलकविन्दुना विद्योतित उद्भासितः ललाटपट्टो भालफलकं यस्यास्ताम् ।

इह 'उन्मद्यौवनकुञ्जरे' इत्यत्र परम्परितरूपकम्, मन्मथहृदयेनेव' इत्यत्र च जात्युपेक्षा लङ्कारः ।

उत्कृष्टेति । उत्कृष्टम् अत्यन्तसुन्दरं यत् हेमनः सुवर्णस्य तालीपट्टवत् तालीपत्रवत् आभरणम्
आभूषणं तन्मयं तद्व्याप्तम् आमुक्तात् परिधानीकृतात् कर्णोत्पलात् श्रवणकुवलयान् च्युता गलिता या
मधुधारा मकरन्दप्रवाहः तस्याः सन्देहं भ्रमं कर्तुं शीलं यस्य तम्, तन्मधुप्रवाहस्यापि पीतस्वादित्याशयः,
तथा दोलायमानं दोलावदाचरत् पत्रं स्वर्णपत्रं यत्रैवंविधं मरकतमाणिक्याभ्यां निर्मितं कुण्डलं यत्रेति
बहुवीहिगर्भो बहुव्रीहिः, कर्णं कुण्डलं कुण्डले च तदवयवभूतं स्वर्णपत्रमिति तदर्थः, एतादृशं कर्णपाशं
प्रशस्तकर्णं दधती धारयन्तीम् । इह आन्तिमानलङ्कारः ।

पाटलीति । सीमन्तः केशवेशः तं चुम्बति स्पृशतीति सीमन्तचुम्बि तस्माद् तादृशात् चूडामणोः
शिरोमणोः क्षरता स्रवता, तथा पाटलीकृतं श्वेतरक्षीकृतं ललाटं भालं येन तेन, मदिरारसेनेव मधुद्रवणेव
विद्यमानेन लौहित्यासहस्यादित्याशयः, अंशुजालेन किरणसमूहेन, प्रक्षाल्यमानः स्पृश्यमानः दीर्घो वि-
स्तृतः केशकलापः कचसमूहो यस्यास्ताम् । उपमा ।

देहाद्धर्षति । देहाद्धर्षं शरीराद्धर्मात्रेण प्रविष्टेन हरेण महेशेन गर्विता अहङ्कारयुता या गौरी पार्वती तस्या
विजिगीषयेव विजेतुमिच्छयेव, सर्वेषु समस्तेषु अङ्गेषु अवयवेषु अनुप्रविष्टेन शिवद्वेषिणा मन्मथेन मदनेन
दर्शितः प्रकाशितः सौभाग्यविशेषः शैलात्मजातः शुभादृष्टातिशयं यस्यास्ताम्, शरीराद्धर्मात्रप्रविष्टापेक्षया
निखिलावयवप्रविष्टदेवतायाः भवन्तोऽपि सौभाग्यविशेषः सम्भवितुमर्हतीत्याशयः । हेतुप्रेषा ।

वर इति । उरसि वक्षःस्थले समारोपिता स्थापिता या एका केवला लक्ष्मीः श्रीः तया मुदितस्य
प्रसन्नस्य नारायणस्य विष्णोर्यः अवलेपः 'मरसदृशः कोऽपि नास्ति यान्येषां लक्ष्मीः सा बहिरेव संयोग-
वियोगमात्रेण न शरीरान्तर्गता' इत्येवं तल्लक्ष्मीसमारोपणजनितोऽहङ्कारः तस्य हरणाय दूरीकरणाय,
प्रतिविम्बकैः कुल्यादिषु स्वस्य प्रतिच्छायाभिः, निजरूपतः स्वाकारात् लक्ष्मीणां श्रीणां शतानि समूहान्
सृजन्तीमिव कुर्वन्तीमिव, एकैकप्रतिच्छायास्यैवैकैकश्रीसदृशस्वादित्याशयः ।

इह 'सृजन्तीमिव' इति क्रियोपेक्षा । अनेनास्याः लक्ष्मीसदृशसौन्दर्यं प्रतीयते ।

हृदयके समान मानो वदन पर चित्रित हो ऐसा तरल मनःशिलाके लेपका तिलक विन्दु उसके ललाटदेशमें विशेष
शोभा पाता था; सुन्दर कर्णमें उसने उत्कृष्ट सुवर्णके ताली-पट्ट-भूषणमय कर्णपाश पहने थे, जिनमें सुवर्णके पत्र
हिलते थे ऐसे मरकत और माणिक्यके कुण्डल पहने थे,—उनसे मानो कमलमेंसे मधुधारा छूटती हो ऐसा भ्रम
उत्पन्न होता था; ललाटदेशको श्वेतरक्त (गुलाब) कर देती, सीमन्त पर पहनी चूडामणिमेंसे मदिराके समान
श्वेतरक्तवर्ण निकलती किरणें, दीर्घकेशकलापको प्रक्षालित करती थी; महादेवने शरीरके केवल अर्धांगमें पार्वतीको
प्रविष्ट कर लिया था, उसने पार्वतीको जो गर्व उत्पन्न हुआ, उसको हृदयकी अभिन्नापासे ही मानो कामदेव
उस (कादम्बरी) के सन्यस्त अङ्गमें प्रवेश कर पार्वतीके अतिरिक्त उसके सौभाग्यको अधिक प्रकाशित करता था;
एकमात्र लक्ष्मीकी वक्षःस्थल पर स्थापित करनेसे ही आनन्दित-चित्त नारायणजी जो अहङ्कार उत्पन्न हुआ था,
उसे दूर करनेके लिए ही मानो वह अपनी आकृतिमें से प्रतिविम्बद्वारा संकटों लक्ष्मियोंको उत्पन्न करती थी;

१. रागाविष्टः । २. एकमात्रलक्ष्मीमताः शोभाभरणमपरम् । ३. मकरन्द । ४. मुदितचूडामणोः ।

५. रागेन । ६. वरः समारोपितलक्ष्मी । ७. एकलक्ष्मी ।

उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितेश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु विस्मि-
पन्तीम्, निर्हयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोषेणैव प्रतिहृदयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्,
रंजनी-जागरंस्त्रिन्नस्य परिचितचक्रवाकमिथुनस्य स्वप्नुं क्रीडानदिकासु कमलधूलिबालुका-
भिर्बालपुलिनानि कारयन्तीम् 'परिजननुपूरवप्रस्थितं वल्लभञ्च हंसमिथुनं' मृणालनिगडेन
वद्ध्वानय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखान् लिहते भवनहरिण-शाव-
काय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसरं प्रयच्छन्तीम्, आत्मसंवर्द्धितं लता-प्रथम कुसुम-

उच्यते । उत्तमाङ्गे नस्तके निहितेन स्थापितेन एकैनेव अद्वितीयेनैव चन्द्रेण शशिना विस्मितस्य
स्वस्य तस्याने आश्चर्ययुक्तस्य हरस्य महेशस्य यः अभिमानः चन्द्रस्यापनजनितो गर्वः तस्य नाशाय
दूरीकरणाय विलासस्मितैः सविभ्रमेपद्माक्षैः दिक्षु आशासु चन्द्राणां सहस्राणि समूहान् विस्मिपन्तीमिव
विक्रान्तीमिव, एकैकस्यैव स्मितस्य एकैकचन्द्रसदृशत्वादस्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

निर्दधेति । निर्हयं निष्करणं यथा स्यात्तथा दग्धो भस्मीकृत एकोऽद्वितीयो मन्मथः कानदेवो येन
तथोक्ते प्रमथनाथे महेशे यो रोषः कोपः तेनेव कारणेन, तरुणानां प्रतिहृदयं प्रतिचितं मन्मथानाम्
अयुतानि दशसहस्राणि समूहानित्यर्थः उत्पादयन्तीं जनयन्तीम्, कटाक्षादिनेति शेषः ।

इह हेतूपेक्षा । अनेन चास्या निखिलानामेव मदनोद्दीपकत्वं व्यञ्जितम् ।

रजनीति । रजन्यां रात्रौ जागरणेन अन्योन्यत्रियोगकलेशां जागरेण विद्यस्य कलान्तस्य, परिचितं
यत् चक्रवाकमिथुनं रथाङ्गयुगलं तस्य इह सम्बन्धविवक्षया कर्त्तरि षष्ठी, तुमुन् योने 'न लोकाभ्ययं'ति
षष्ठीनिषेधात् । स्वप्नुं निद्रातुं क्रीडानदिकासु तैलातटिनीषु कमलधूलयः पङ्कजपरागा एव बालुकाः
सिकताः ताभिः, बालपुलिनानि, लघुमैकृतानि, कारयन्तीं परिजनवर्गेरिति शेषः । अनेन तस्याः परिचितेषु
निरतिशयवासस्य पङ्कजसम्पन्नं प्रतीयते ।

परिजनेति । 'परिजनस्य प्रचलितायाः कस्याश्चित्परिचारिकायाः, नूपुररवेण पादकटकशब्देन
तदनुसरणेनेत्यर्थः, प्रस्थितम् इतो यातम्, वल्लभं मम प्रियं च हंसमिथुनं चक्राङ्गयुगलं मृणालनिगडेन
विसस्वरूपशृङ्खला वद्ध्वा नियम्य आनय मदन्तिकं प्रापय' इति एवं हंसपाली स्वस्य चक्राङ्गरश्मि-
काञ्चित् परिचारिकां सेविकाम् आदिशन्तीम् आज्ञापयन्तीम् । अनेनास्याः हंसयुगलप्रियत्वं ध्वनितम् ।

आमरणेति । आमरणभूता भूषणभूता ये मरकतमणयः वरमगर्भाणि तेषां मयूखान् श्यामरश्मीन्
लिहते वृणन्नामया जिह्वया आस्वादयते भवनहरिणशावकाय गृहमृगभिर्गवे सखीश्रवणात् सहवशाश्री-
त्रात् अपनीय दूरीकृत्य यवाङ्कुरप्रसरं विस्तृतयवकिसलयं प्रयच्छन्तीं ददतीम् ।

इह मरकतमणिमयूखानां श्यामत्वादरितवासवुद्धया भवनहरिणशावकैरास्वादिनाद् भ्रान्तिमान-
लङ्कारः प्रतीयते ।

आत्मेति । आत्मना स्वयमेव संवर्द्धिताया जलसेकादिना वृद्धिं प्रापिताया लताया वरक्याः प्रथमः

एकमात्र चन्द्रको नस्तकने धारण करनेमें ही विस्मित हुए महादेवको जो अभिमान हुआ था, उसे विनष्ट करनेके
लिए अपने विलासमय ईर्ष्य हास्य से वह नानो प्रत्येक दिगाने हजारों चन्द्रका निक्षेप करती (चन्द्र फेंकती)
थी; महादेवने निर्दयतासे एकमात्र कानदेवको दग्ध कर (जला) दिया था, वस्ते नानो कुपित होकर हा वह
प्रत्येक व्यक्तिके हृदयमें लाखों कान उत्पन्न करती थी; परस्पर वियोगजनित रात्रिने जागरण करनेसे रहित हुए
परिचित (पालतू) चक्रवाक-दम्पतिके निद्राके लिए, क्रीडानदियोंके अन्त्यन्तरमें कमल-धूलि-रूप बातुका (रेंता) के
द्वारा वह छोटे-छोटे पुलिन बनवाती थी; 'मेरा प्रति-भाजन हंस-मिथुन किसी परिचारिकाके नूपुर शब्दका
अनुसरण कर इस स्थानसे चला गया है, इसलिए तुन उसे-मृणालको रस्तासे बांधकर ले आओ'—इस प्रकार
वह हंस-रक्षिणी परिचारिकाको आज्ञा दे रही थी; आभूषणोंमें जड़े हुए मरकतमणिकों किरणोंको वृण मानकर
चांदते हुए गृहपालित हरिणके बच्चों को वह किसीके कानमें से एक विलुप्त यवाङ्कुरको निकालकर देती थी; अपनेसे

१. स्त्रित्य । २. दुर्लभम् । ३. प्रस्थितं च वल्लभहंसमिथुनं । ४. लिहते च, लिहते इति तन्मूलो-
भेन । ५. कचित् 'भवन' पदं न दृश्यते । ६. प्रसवं । ७. आत्मवर्द्धित ।

निर्गम-निवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन सम्मानयतीम्, उपनीत-विविध-वन-कुसुम-फल-पूर्ण-पत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनः पुनः क्रीडापर्वतपातृ-शयरीमालापयन्तीम्, करतलत्रिनिहतैः^१ मुहुर्मुहुर्रूपतद्भिर्भ्यः सुखपरिमलान्वैर्नीलकन्दुकैरिव^२ मधुकरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरहारीतर्क-रत-श्रवण-कृत-दृष्टस्मितां चामरग्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विघट्टयन्तीम्, मुक्ताफल-खचित-चन्द्रलेखिका-संक्रान्तप्रतिमां^३ स्वेदजल-चिन्दुर्जाल-चित्त-नख-पदामिप्रायेण ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पयोधरे^४ पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्,

आधो यः कुसुमनिर्गमः प्रसूननिरसरणं तस्य निवेदनाय कथनाय आगतां प्राप्ताम्, उद्यानपालीम् उपवनरचाकारिणीम् अशेषाभरणदानेन समस्तालङ्कारप्रदानेन सम्मानयन्तीं संमानं कुर्वन्तीम् ।

उपनीतेति । उपनीतम् आनीतं विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमफलः अरप्यप्रसूनसरस्यैः पूर्णं पत्रपुटं यया ताम्, अविज्ञायमाना आत्यन्तविरूपशब्दप्रचुरत्वाद्दिशेणाप्रतीयमानार्थका आलापा भाषा यस्याः तस्या भावः तया कारणेन, हासहेतुं कुतूहलेन हास्यनिमिचीभूताम्, क्रीडापर्वतं खेलागिरिं पाति रक्षतीति क्रीडापर्वतपात्री सा चासौ शयरीकिरातपरानी चेति ताम्, पुनः पुनर्भूयोभूयः आलपन्तीं कुतूहलविधानाय निजभाषां आपयन्तीम् । अनेन कादम्बर्या निरतिशयकुतूहलप्रियात्वं प्रतीयते । प्राकृतपर्वते निवसन्ती शयरीं मानवीं भाषां न जानाति, किन्तु कृत्रिमक्रीडापर्वतपालिकाऽपि निजभर्तृभाषां न ज्ञायते इति कल्पनातिशयमेव महाकवेरिति विभावयन्तु सुधियः ।

करतलेति । नीलकन्दुकैरिव श्यामवर्णगेन्दुकैरिव करतलाभ्यां हस्ततलाभ्यां विनिहतैः दूरीकरणाय उचोलेनाय च ताडितैः, अतएव मुहुर्मुहुः चारंवारम् उद्वहयनं कुर्वन्भिः, सुखस्य चदनस्य परिमलेन आमोदेन भन्धैः मत्तैः, मधुकरैर्भ्रमरैः क्रीडन्तीं खेलन्तीम् ।

इह 'नीलकन्दुकैरिव' इत्युपमा, अनया च तथाविधभ्रमरैः क्रीडनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः सङ्कीर्यते । तथा च तद्वदनस्य निरतिशयामोदवाचं प्रतीयते ।

पञ्जरिति । पञ्जरे पक्षिबन्धनगृहे विद्यमानो हारीतको 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पक्षिविशेषः तस्य रुतश्रवणेन कृत्रिमाकर्णनेन कृतं विहितं दुष्टं निन्दासूचकं स्मितं यया ताम्, चामरग्राहिणीं बालव्यजनधारिणीं विहस्य हास्यं विधाय शिरसि मस्तके लीलाकमलेन लीलापद्मेन विघट्टयन्तीं ताडयन्तीम् । अनेन तस्या अन्यनिन्दया विरक्तिर्जनिता ।

मुक्ताफलेति । मुक्ताफलैः रसोद्भवैः खचिता उपरि सम्बद्धा या चन्द्रलेखिका लघुचन्द्राकृतिः आभूषण-विशेषः तस्याः सकाशात् सङ्क्रान्ता स्तनमण्डले एव पतिता प्रतिमा प्रतिच्छाया यस्यास्ताम्, ताम्बूल-करङ्कवाहिनीं नागवह्नीदलपिटिकाधारिणीम्, स्वेदजलचिन्दुजालेन घर्म्मसलिलकणसमूहेन चितं व्याप्तं यत् नखपदं कानुककृतनखचर्त्तं तदमिप्रायेण तदाशयेन तत्सम्भावनां व्यञ्जयित्वेत्यर्थः, पटवासमुष्टिना मुष्टिपरिमितरफपिष्टातकचूर्णप्रक्षेपेणेत्यर्थः, पयोधरे कुचमण्डले ताडयन्तीं विघट्टयन्तीम्, तच्चिह्नाच्छादना-मिप्रायेणेत्याशयः । लघुचन्द्रलेखाप्रतिच्छाया नखचिह्नसदृशी लघुमुक्ताप्रतिविम्बानि च स्वेदसलिलकण-

हो जित् लताको परिवर्धित की थी उसमें निकले हुए प्रथम-पुष्पको निवेदन करनेके लिए आई हुई उद्यानपालिका (मालिन) को वह नानाविध आभूषणोंको लेकर सन्तुष्ट करती थी; क्रीडापर्वतकी रक्षा करनेके लिए जिसको नियुक्त किया था वह शयरी (मीलिनी, स्लेच्छविशेष), नानाविध वन्यपुष्प और फलसे परिपूर्ण एक पत्रपुटक (पर्तियोंकी शोनी) को लेकर उपस्थित हो निवेदन करती थी, किन्तु उसके कहनेको अभिप्रायको अच्छी तरहसे नहीं समझनेके कारण हँस-हँस कर वह उससे बार-बार बातें करती थी; हाथसे नीचे इटकार देने पर भी बारम्बार लड़कर ऊपर आते, मुख-सीरमते अथे बने भ्रमरके साथ कन्दुक (काला गेंद) के समान क्रीड़ा करती थी; पञ्जरस्थित शरीतका शब्द सुनकर निन्दासूचक हास्य करती अपनी किसी चामरधारिणीको मस्तक पर हँसती-हँसती लीला-पद्मद्वारा ताड़न करती थी; ताम्बूलकरङ्कवाहिनीके कुचमण्डल पर उसकी ही मुक्ताखचिन् चन्द्रलेखाका प्रतिविम्ब पट्टनेसे वहाँ घर्म्मबिन्दुसे परिपूर्ण नख-चिह्न जान कर मुष्टिपरिमित लोहितपिष्टातक (अवीर) चूर्ण लेकर वह उस

१. ... पत्र...पर्वतकशयरीम्, पर्वतकपातृ... । २. आलपन्तीम् । ३. विनिहितैः । ४. अभिहतैः सुन्दरपत्रपुटैरुपसङ्गिभ्यः । ५. नीलकन्दुकैरिव । ६. हारीतकरतरति । ७. लेखिकाप्रतिमा । ८. ...जाला-श्रित । ९. स्तनमण्डले ।

रत्नकुण्डल^१ प्रतिविम्ब-सान्द्र-इत्त-नव-नखपद्-मण्डलाशङ्कया चामरप्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसादय्यजेन दत्तेन^२ आत्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छादयन्तीम्, पृथिवीमिव समुत्सारित-महाकुलभू^३ मृदुर-व्यतिकर-शेषभागनिषण्णाम्, मधुमासतद्गमीनिर्व^४ षट्पद्-पटलापहियनाप-कुसुम-रजोधूमर-पादपरानाम्, शरदमिवोत्पादितमाननजन्मपक्षिरवापनीतनीलकण्ठमगम् ।

सन्तुहाकाराणीति क्वैरभिप्रायः । जनेनापि निनान्तलुट्ठुलप्रियत्वमस्या स्वम्यते ।

रत्नकुण्डलेति । रत्नकुण्डलस्य प्रतिविम्बे बालव्यजनधारिण्या एव गण्डपतिते तदीयरत्नमणिप-श्रवणकुण्डलप्रतिस्वभावाय इत्यर्थः, सान्द्रं गाढं यथा स्यात्तथा इत्ते रतिकाले कामुकेन अपितं नवं नूतनं मत् नखपद्मण्डलगोलाकारनखरचिह्नं तस्य आशङ्कया तत्तन्द्दं व्यञ्जयित्वेति, विहस्य हास्यं विवस्व, प्रसादय्यजेन चतुर्ग्रहच्छद्मना, दत्तेन आत्मनैवार्पितेन, आत्मनः स्वकीयस्य कर्णपूरपल्लवेन श्रवणामर-किसलयेन, कपोले चामरप्राहिणीम् आच्छादयन्तीं बालव्यजनधारिण्याः कपोलदेशम् आवृण्वतीमित्यर्थः, चन्द्रेणां बोधमयेन तदाच्छादनाशयेनेत्याशयः । यथार्थेनो भ्रान्तेरभावाद्यापं भ्रान्तिमानलङ्कारः । ननु कपोलदेशे नखरतस्यामिद्वत्वात् 'नखरे करजङ्घतं मृगाचराः' इति दर्पणोदाहृतवद्विधाविस्मयदोषः कथमेति चेत् ? नैवम्,—

'कङ्काले च कर्णान्ते कपोले बाहुमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखावातं समाचरे ॥'

इति कामशास्त्रप्रत्यातत्वेनोक्तदोषान्नावादिनि समाश्रिते विलङ्घनचातुरीसमुद्भूतितान्तःकरणः सारवेदितः ।

पृथ्वीमिति । पृथिवीं नदीमिव, समुत्सारितो 'महाशेठ्यायां सरोकायां नाहं कथञ्चिदपि पाणि प्राहयिष्यामि' इति पूर्वाभिहितप्रतिज्ञानुसारं दूरीकृतः, महाकुलानाम् उच्चवंशोत्पन्नानां मृदुराणां रूपविश्रेष्ठानां मध्ये यः कश्चिन्नृपतिरूपो नर्ता तस्य यो व्यतिकरः सङ्गममुखं तस्मात् शेषेषु अवशिष्टेषु भोगेषु लक्ष्मन्दनसखीविनोदादिषु निषण्णान् उपविष्टान्, पूर्वोक्तप्रतिज्ञानुसारेण स्वामिसङ्गमसुखान-रिक्तसुखभोगिनीमिति तावयन् । पञ्चान्तरे तु—समुत्सारितः स्वसमीपं प्रापितः महद्भिः प्रशस्तेः कुल-मृदुरैः महैन्द्रप्रभृतिकुलपर्वतप्रेष्ठैः व्यतिकरः सङ्गम्यो यथा सा तादृशी चासौ शेषभोगेषु नागाविर-फणासु निषण्णा उपविष्टा चेति सा तादृशी ताम् । ननु 'समुत्सारित' पदस्य प्राप्तयर्थे प्रयोगान्नावाद-प्रयुक्तना दोषः समापततीति चेत् ? श्लेषादनुक्तदोषप्रसङ्गेभावात् । तदुक्तं चाहित्यदर्पणे—

'स्यानामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्ते' इति ।

ननुनाहेति । ननुनामः चैत्रनामः तस्य लक्ष्मीमिव श्रियमिव, षट्पद्पटलेन मधुकरसमूहेन अपहि-यनागानि स्वीयमालादिभ्यो नीयमानानि यानि कुसुमरजांसि प्रसूनमूल्यः वैस्तत्त्वतैरित्यर्थः, धूमरः ईषयाण्डः पादयोश्चरणयोः पराग उपरागो यस्यास्ताम् । पञ्चान्तरे तु तथाविधधूलिनिर्धूमराः पादुपानां तरुणां रागा वर्गा यस्यास्ताम् ।

'परागः कौसुमे रेणौ धूलिस्त्वानीप्रयोरपि । गिरिप्रनेदे विरयातःपुपरातो च चन्दने ॥' इति मेदिनी ।

शरदमिति । शरद् घनाःपयमनयः तानिव, उत्पादितस्य निजसौन्दर्येणैव पुनर्जनितस्य मानसं चेतः तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तस्य कान्त्येत्यर्थः, पक्षिणां कङ्कपङ्कयुक्तानां बाणानां शगणां रवेण शब्देन अपनीतः दूरीकृतो नीलकण्ठस्य महेशस्य मठः मदनमस्मज्जनितगर्वो यथा ताम् । (महेशेन तु

(कुवमण्डल पर) पर तादृज करती थी; मणिमय कुण्डलका प्रतिविम्ब चामरप्राहिणीके गण्डपटल (गाल) पर पड़नेसे वहाँ नाखनख गोलाकार आर्त-मृदुरिह जानकर, अनुग्रहके बहाने दिया हुआ कर्ण-पटल रत्न कर हैसती हैसती, उसको वह आच्छादित कर देती थी । पृथिवी जिन प्रकार बड़े-बड़े कुल-पर्वतोंके साथ संगम-मूलके फणाओं पर स्थित है, वह भी वही प्रकार उच्चकुलके राजाओंके साथ विशाह करता कम्भीकर कर चलिचल-सुखके कठिरेल कन्दान्ध सङ्गमोय पर स्थित थी; चैत्रनामके अनरण्य वृक्षमय पुष्पोष्ठी रक्का अङ्गरग कर वन पर हो कन्दो गिर कर जित प्रकार वहाँ धूलवरण कर देते हैं, वहाँ भी वही प्रकार वे वन (कादम्बरी) की मानकोंके उपरसेलुका अङ्गरग पर उसके वरगों पर गिराकर वन (वरगों) में लगे हुए लुगन्तिन रोंको धूलवरण कर देते थे. गारलाह, जितप्रकार हैसो । मानम-सरोवरमें उत्तर हुए पक्षियों) के शब्दसे मृदुरोंके चरणधूलिके जनिमान

१. प्रतिविम्बमार्द्रादन्तजगमण्डल । २. व्याददत्तेन । ३. मृदुरव्यतिकरां । ४. चैत्रनेनेन तु निगमां च ।

५. सुखमिति ।

गौरीमिव श्वेतांशुर्करचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदविन्नेलावनल्लेखामिव मधुकरकुलनीलतमाल-
कान्तनाम् । इन्दुमूर्तिमिवोद्दाम-मन्मथविलास-गृहीत-गुरु-कलत्राम्, वनराजिमिव पाण्डुरयामल-
वलीलतालङ्कृतमध्यां, दिनमुखलक्ष्मीमिव भास्वनमुक्तांशु-भिन्न-पद्मरागप्रसाधनाम्, आकाश-

स्वशक्त्या कामो दग्धः, कादम्बर्या तु स्वसामर्थ्येनोत्पादित इत्याशयो बोध्यः, अतएव तदूर्वापहरणमिति हृदयम् । पञ्चान्तरे तु—उत्पादितैः शरदैव जनितैः, मानसे तदाख्यसरोवरे जन्म उत्पत्तिः स्थितिरि-
त्यर्थः येषां पञ्चिणां तेषां हंसानां रवैः अपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठानां मयूराणां मदः स्वरमाधुर्यगर्वो
यया ताम् । 'शरदमिव' इत्यःछनुरुरभावः श्लोको यथा क्षिप्तुपालवधे—

‘समय एव करोति बलावलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवैः पर्याङ्कताः स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥’

गौरीमिति । गौरी पार्वती तामिव, श्वेतं शुभ्रम् अंशुकं वस्त्रं यस्याः सा चासौ रचितं धृतम् उत्तमा-
ङ्गाभरणं शिरोभूषणं यया चेति ताम् । पञ्चान्तरे तु—श्वेतांशोः महेशमस्तकस्थितशशिनः करैः रश्मिभिः
चितम् अर्द्धनारीशरत्वेन पुष्पात्रत्वात् व्याप्तम् उत्तमाङ्गाभरणं शिरोभूषणं यस्यास्ताम् ।

उदधिः समुद्रः तस्य वेलावनलेखा तटवर्तिविपिनपङ्क्तिः तामिव, मधुकरकुलवत् पद्म-
समूहवत् नीलतमा नितान्तश्यामा अलकाश्चूर्णकुन्तला यत्र तत्तथोक्तं आननं मुखं यस्याः ताम् । पञ्चान्तरे
तु—मधुकरकुलवत् नीलं श्यामं तमालकाननं तापिच्छवर्नं यस्याः ताम् ।

इन्दुमूर्तिमिति । इन्दोश्चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरं तामिव, उद्दाममन्मथविलासैः अत्यन्तमदनविभ्रमैः
गृहीतम् अवलम्बितं गुरु विस्तृतं कलत्रं श्रोणि (नितम्ब) मण्डलं यया ताम् । इन्दुमूर्तिपद्मे तु—उद्दाम-
मन्मथविलासेन उत्कटमदनचेष्टितेन गृहीतम् अपहृतं गुरोः बृहस्पतेः कलत्रं भार्या यया ताम् । 'दुर्गस्थाने
नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ।

अन्नापनिहिताः—चन्द्रो हि राजस्यक्रानुमनुष्ठाय ततोऽद्भुतमामर्ष्यञ्च प्राप्य तारानामिकां गुरु-
पत्नीमपहृतवानिति । स्पष्टश्चायं देवीभागवते हरिवंशे चेति विशेषपिज्ञानुभिस्तत्रैवावलोकनीयम् । विस्तर-
भयाद्ब्रह्म प्रतन्यते ।

वनराजिमिति । वनराजिः अरण्यपङ्क्तिः तामिव, पाण्डुः ऊर्ध्वदेशे पाण्डुवर्णा श्यामला गर्तभागे
च कृष्णवर्णा तथैवावलोक्यमानत्वादित्याशयः, या वलीलता त्रिवलीलता तथा अलङ्कृतो भूषितो मध्यः
देहमध्यदेशो यस्याः ताम् । पञ्चान्तरे तु—पाण्डुः श्यामा च लवलीलता तथा अलङ्कृतो मध्यो देशो
यस्याः ताम् ।

दिनमुखेति । दिनमुखस्य प्रभातस्य या लक्ष्मीः श्रीः तामिव, भास्वत्यो दीप्तिमत्यो या मुक्ता
नौष्किकानि तासां अंशुभिः रश्मिभिः भिन्नानि संमिश्राणि पद्मरागप्रसाधनानि पद्मरागरत्नरचिताभूष-
णानि यस्याः ताम् । पञ्चान्तरे तु—भाः दीप्तिरस्ति अयेति भास्वान् तेन सूर्येणेत्यर्थः, मुक्तैः चित्तैः
अंशुभिः रश्मिभिः भिन्नानि प्रस्फुटितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागो लौहित्यमेव प्रसाधनम्
आभरणं यस्याः ताम् ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव विद्यद्ब्रह्मास्थनलिनीमिव, स्वच्छाम्वरेण निर्मलवस्त्राभ्यन्तरेण

(पण्ड) को दूर कर देता है, वह भी उसीप्रकार पुनरुज्जीवित कामदेवके बाणोंके शब्दसे महादेवके अभिमानको
दूर करती थी; पार्वतीके मत्तकका आभूषण जिस प्रकार अर्धनारीशर-शिवके मत्तकस्थित चन्द्रको किरणोंसे व्याप्त
था, उसके भी उसी प्रकार पहने हुए वह स्वच्छ थे एवं मत्तकका आभूषण सज्जित था; समुद्रतीरस्थ वनश्रेणीके
अभ्यन्तरे जित प्रकार भ्रमरगणके समान द्यानवर्ग तमाल-वन रहता है, उसका भी उसी प्रकार भ्रमरगणके
समान अत्यन्त द्यानवर्ग केन्द्रकलापते शोभित मुख-मण्डल था; चन्द्रे जित प्रकार कानावेशवद् बृहस्पतिकी नायां
(तारा) का ग्रहण किया था, नन्दन-विभ्रमने भी उसी प्रकार उसके नितम्बदेशका ग्रहण किया था (जहाँ
कादम्बरीके स्थूल-नितम्बको देखकर काम प्रदीप्त होता था); वनश्रेणीका अभ्यन्तर जित प्रकार श्वेत और
श्यामवर्ण लवलीलतासे शोभित रहता है; उसके शरीरका मध्यभाग भी उसी प्रकार पाण्डु और द्यानवर्ण त्रिवलील-
शोभित था; नूर्व-किरणसे प्रस्फुटित कमलोंकी रक्तिमा ही जित प्रकार प्रमानकालीन शोभाका अवलोकन है, उसका
भी उसी प्रकार देदीप्यमान मुक्ता (मोतियों) की किरणोंसे मिश्रित पद्मरागमणि-निर्मित ही अवलोकन था; आकाश-

कमलिनीमिव स्वच्छाम्बरदृश्यमान मृणाल-कोमलोरुमूलाम्, मयूरावलीमिव नितम्ब-चुम्बि-
शिखण्डभार-विस्फुरच्चन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफलप्रदाम्, शयनसमीपे सम्मु-
खोपविष्टम् 'कोऽसौ, कस्य वाऽपत्यम्, किमभिधानो वा, कीदृशस्य रूपम्, कियद्वा वयः,
किमभिधत्ते, भवता किमभिहितः, कियच्चिरं दृष्टस्त्वया, कथञ्चास्य महाश्वेतया सह परिचय
उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसम्बद्धमेवालापं तद्रूपवर्णनामुत्तरं
केयूरकं पृच्छन्ती कादम्बरी ददर्श ।

तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्लास हृदयम् ।

दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृणालवत् कोमलं सृष्टुलं रस्मूलं सविधमूलं यस्याः ताम् पश्चान्तरे तु—स्वच्छा-
म्बरे निर्मलगगने दृश्यमानं मृणालस्य विसृज्य कोमलम् उरु विस्तृतञ्च मूलं ग्रन्थदेशो यस्याः ताम् ।

नयूरेति । मयूरावलीमिव कलापिन्नेणीमिव, नितम्बचुम्बी नितम्बस्पर्शी शिखण्डभारः कचकलापो
यस्याः सा चासौ विस्फुरन् शोभमानः चन्द्र इव कान्ता कमनीया चेति ताम् । पश्चान्तरे तु—नितम्ब-
चुम्बिनि शिखण्डभारे पिच्छनिकरे विस्फुरन्तः प्रकाशमानाः चन्द्रकाणां मेघकानाम् अन्ताः प्रान्तभागा
यस्याः ताम् ।

कल्पतर्पिति । कल्पतरुः मन्दारवृक्षः तस्य लतां वहीमिव, कामफलं मन्मथविकारफलं वाञ्छित-
पदार्थश्च प्रददातीति सा तादृशी ताम् ।

इह 'पृथिवीमिव' इत्यारभ्य 'कल्पतरुलतामिव' इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

शयनेति । शयनस्य तवपस्य समीपे निकटे, सम्मुखम् अभिमुखं यथा स्यात्तथा उपविष्टम् आसी-
नम्, अप्रेतनस्य 'केयूरक' इत्यस्य विशेषणमेतत् । असौ तरुणः । अपत्यं प्रजाः । किमभिधानः किञ्चाना ।
रूपं सौन्दर्यम् । कियद्वायः कियत्प्रमाणमवस्थाविशेषः । कियच्चिरं कियत्समयम् । अस्य पुरोवर्तमानस्य
यूनः । परिचयः संस्तवः । चन्द्रापीडसम्बद्धं चन्द्रापीडविषयकम् आलापं भाषणम्, तस्य चन्द्रापीडस्य
रूपवर्णनायां सौन्दर्यवर्णनायां सुखरम् अध्रान्तवक्तारम् । पृच्छन्ती प्रश्नविषयं कुर्वन्तीम् । ददर्श
अवलोकयामास ।

तर्पेति । कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्या वदनं मुख चन्द्रलेखा शशिशेखेवैद्युपमितसमासः स च 'उप-
मितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति सूत्रेण बोध्यः, सागरस्येवैद्युपनासाहचर्यात् । दृष्टा अवलोकिता
कादम्बरीवदनचन्द्रलेखाया लक्ष्मीः शोभा येन तस्य, तस्य चन्द्रापीडस्य हृदयं चेतः कर्तृ, दृष्टचन्द्रलेखा-
लक्ष्मीकस्य सागरस्य समुद्रस्य, अनृतं जलमिव उल्लास उच्छ्वसितं धमूव ।

इह 'कादम्बरीवदनचन्द्रलेखेव' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'अनृतमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा चैद्युपनयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः । तथा केवलम् 'उल्लास' इति भूतकालिकप्रयोगे भग्नप्रक्रमबोधः समापतात तद्वारणाय
'सागरस्य' हृदयं यद्योहसति तथा तस्य 'हृदयमुल्लास' इति पाठो विधेय इति मान्याः ।

गन्ताते उत्पन्न पद्मिनीमृणालका कोमल और विस्तृत मूलदेश, जिस प्रकार निर्मल आकाशमें दीखता है, वस्तुका भी
उसी प्रकार मृणालके समान कोमल कर-सुगन्धका मूलदेश, निर्मल वस्तुके अन्यन्तरमें दीखता था; नयूरगगने
नितम्बस्पर्शी पुच्छदेशमें जिस प्रकार चन्द्रादृति चिह्नका प्रान्तभाग मनोहर प्रतीत होता है, वस्तुकी मनोहर आदृति
भी उसी प्रकार चन्द्रके समान मनोहर थी, एवं केशकलाप नितम्ब-पर्यन्त लम्बित थे; कल्पतरुकी लता जिस प्रकार
अभिलषित फलप्रदान करती है, वह भी उसी प्रकार कामफल देती थी । और वह मृणालके समीपमें ही सम्मुख
बैठे, मुखतया चन्द्रापीडके सौन्दर्यका ही वर्णन करते, केयूरकस्ते—'वे कौन हैं ? किसके पुत्र हैं ? उनकी नान
क्या है ? उनकी रूप कैसा है ? उनकी अवस्था कितनी है ? वे क्या चाहते थे ? हुने क्या कहा ? कहाँ तक उनकी
तूने देखा ? महाश्वेताके साथ उनकी परिचय किस प्रकारसे हुआ ? एवं वे क्या वहाँ आये ? यो बारम्बार
चन्द्रापीडसम्बन्धी बातें ही पूछ रही थी ।

चन्द्रनाको देखकर समुद्रका जल जिस प्रकार उच्छ्वस्ति होने (उछलने) लगता है, कादम्बरी वदन-
रूप चन्द्र-रेखाकी शोभा देखते ही चन्द्रापीडका हृदय भी उसी प्रकार आनन्दसे उच्छ्वस्ति होने (उछलने)

१. पुरःसमीपे । २. भवतां च । ३. अनिहितम् । ४. ...सम्बद्धालापम्, सम्बद्धालापम् ।
५. इच्छति 'दृष्ट' इति पदं न दृश्यते ।

आसीद्वाच्य मनसि—‘शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कुवमवदातं कर्म चक्षुषा, यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो ! चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समामानिताः । तन्ननमे नामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शक्लेशेन ये विगलिता लोचनयुगलादश्रुविन्दवस्तेभ्य एतानि जगति कुमुद-कमल-कुवलय-सौगन्धिकवनान्युत्पन्नानि’ इत्येवं चिन्तयत एवास्य तस्या नयनयुगले निपपात चक्षुः । तदा तस्या अपि ‘नूनमयं स केयूरवणावेदित’ इति चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिबद्धलक्ष्यं चक्षुस्तस्मिन् सुचिरं पपात । लोचनप्रभावचलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलो बल इव तत्क्षणमराजत चन्द्रापीडः । दृष्ट्वा च

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चिन्तं (एवम्) आसीद् यमूव । वेधसा ब्रह्मणा मे मम शेषेन्द्रियाण्यपि चक्षुर्व्यतिरिक्तकरणान्यपि किमिति हेतोः लोचनमयान्येव न कृतानि विहितानि तथा सति वीक्षणस्य पूर्णता स्यादित्याशयः । अनेन मम चक्षुषा, अवदातं शुद्धं कर्म कृत्यं पुण्यमित्यर्थः । यद्यस्मात् अनिवारितम् अप्रतिपिद्धं यथा स्यात्तथा एनां कादम्बरीं पश्यति अवलोकयति । अनेनास्यानुपमं सौन्दर्यं प्रतीयते ।

अहो इति । चित्रम् आश्चर्यम् । वेधसा विधात्रा सर्वरमणीयानां समस्तसौन्दर्याणाम् एकमद्भुतीयं धाम स्यान्नम् उत्पादितं निर्मितम् । रूपातिशयस्य असामान्यमव्याकृतेः परमाणव उपादानकारणा मृताणुद्वयाणि समासादिताः प्राप्ताः । परमाणुलक्षणञ्चाह—

‘जालान्तर्गते मानौ यत्सुक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य पश्चित्तमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

न्यायवैशेषिके हि उक्तपरमाणुतो द्वयणुकादिक्रमेण स्थूलोत्पत्तिरिति तन्मतमाश्रित्येदमभिहितमित्यवचेष्टम् ।

तदिति । एनां कादम्बरीम् उत्पादयतो जनयतो विधेर्ब्रह्मणः करतलपरामर्शक्लेशेन रचनाकालीन-पाणितलमर्शनकष्टेन लोचनयुगलात् नेत्रद्वयात् विगलिताः स्युता ये अश्रुविन्दवः कादम्बर्या एव नयन-शुक्लाः तेष्व्यो जगति संसारे एतानि पुरो दृश्यमानानि, कुमुदानि कैरवाणि, कमलानि नलिनानि कुवलयानि उत्पलानि सौगन्धिकानि कल्लाराणि उत्पलानि समुद्रमूतानि । अस्य चन्द्रापीडस्य चक्षुः, तस्याः कादम्बर्या नयनयुगले नेत्रद्वये निपतात दृढसंलग्नं यमूव ।

तदेति । रूपातिशयविलोकेन अत्यधिकसौन्दर्यवीक्षणेन यो विस्मय आश्चर्यं तेन स्मेरं विकसितम्, तथानिश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निबद्धं गुहीतलक्ष्यं येन तत्तयोक्तम् । तस्मिंश्चन्द्रापीडे । इह नूनमित्युपादानाद्यास्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, तथा चास्या निरतिशयसौकुमार्यं ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

लोचनेति । लोचनप्रभया कादम्बर्या आत्मनश्च नयनालोकने घञ्चलितः श्वेतीकृतश्चन्द्रापीडः तत्क्षणं तस्मिन् समये बलो बलराम इव, कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्याः सुरायाश्च दर्शनेन अवलोकनेन विह्वलः कामाकुलः पानाय चैर्यरहितश्च सन् अराजत अशोभत । बलरामः सुरापानतत्पर आसीदिति पौराणिकी वार्ता । पूर्णोपमा ।

इत्येति । अपि च, तं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा विलोक्य स्थितायाः कादम्बर्याः प्रथमम् आदौ रोमोद्गमः

लगा । उस समय वस्त्र के मनमें होने लगा कि—‘विधाताने मेरी अवशिष्ट इन्द्रियोंको भी नयनमय क्यों नहीं बनाया ? अथवा मेरे ये नेत्र ही पुण्यकार्य किये हैं जो कि इसको अवाधनि (वे रोकथोक) से देखते हैं । विधाताने समस्त सौन्दर्यका एक ही कैसा विचित्र मण्डार उत्पन्न किया है ? ऐसे अनिशय सौन्दर्यनिर्माण करनेके परमाणुका आनयन कहाँसे किया है ? अत एव मुझे प्रतीत होता है कि इसके निर्माण करनेमें विधाता के हाथ वर्ण-क्लेशसे, इनके नेत्रोंमेंसे जो अश्रुविन्द (आन्की वूँटें) टपके उसने ही संसारमें ये नमस्त श्वेतोत्पल, पद्म, नीलोत्पल और रक्तोत्पल उत्पन्न हुए हैं ।’ इस प्रकार चिन्ता करते ही उसकी दृष्टि कादम्बरीके नेत्रोंपर जा पड़ी और उसी क्षण वह भी भावना करती थी कि—‘केयूरकने जिसका वर्णन किया है, निश्चय ही ये वही युवा पुरुष हैं’ तब चन्द्रापीडका अत्यन्त सौन्दर्य देखकर विस्मयवद् विस्मृत हो उसकी दृष्टि चन्द्रापीड पर पड़ी और निश्चल भावसे बहुत देर तक अपने लक्ष्य पर स्थिर रही । स्वकीय-नयन-प्रभासे मुग्धवर्ण बलराम जिस प्रकार मदिरा देखकर विह्वल हो गये, उस समय चन्द्रापीड भी वही प्रकार कादम्बरी की नयन-प्रभासे मुग्धवर्ण होकर

१. आनने । २. लज्ज । ३. नयनन । ४. अवल इव । ५. अचिद् ‘तत्’ एति पठं न दृश्यते ।

तं प्रथमं रोमोद्गमः, ततो भूपणरवः, तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ ।

अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्, ससम्भ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोऽभवत् । ऊरुकम्प एव गतिं रुरोध, नूपुरवाकृष्टहंसमण्डलमयशो लेभे । निश्वासप्रवृत्तिरेव अंशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्तां ययौ । अन्तःप्रविष्ट-चन्द्रापीड-स्पर्श-लोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्, चलितकर्णावतंसकुसुमरजो व्याज आसीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं द्वार-

रोमाञ्चः समुत्तस्थौ उथितवान्, मदनविकारोदयादित्याशयः, ततो भूपणरवः आभरणसिञ्चितं समुत्तस्थौ उत्थानवेगादित्याशयः, तदनु तत्पश्चाच्च कादम्बरी समुत्तस्थौ, अतिथेः सत्कारप्रदर्शनार्थमित्याशयः ।

इह 'समुत्तस्थौ' इत्येकक्रियाया अनेककर्ता सहाभिसम्बन्धात्तत्त्वयोगिता । तथा च साहित्यदर्पण-
'पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तत्त्वयोगिता ॥'

अथेति । अथ समुत्थानानन्तरम् । कुसुमायुधः काम एव स्वेदं घर्मावारि अजनयत् उत्पादितवान् । ससम्भ्रमं सत्वरं यद् उत्थानम् उच्यतिः तस्मात् श्रमः खेदः स एव व्यपदेशश्चलम् । अयमाशयः—मदन-विकारवशादेव तस्याः स्वेदोऽभवत्, किन्तु सा समुत्थानपरिश्रमादेवायं मम स्वेदः सञ्जात इति व्याजेन सहचरीणां पुरतो हेतुगोपनं विहितवतीति । अत एवेह व्याजोक्तिः तल्लक्षणञ्च साहित्यदर्पण—

'व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्दिश्यस्यापि वस्तुनः ।' इति ।

ऊरुकम्प इति । ऊरुकम्प एव गतिं गमनं रुरोध रुद्वान् । नूपुरे पादकटके तयोः रवो रजितं तेन आकृष्टम् आकर्षितं यत् हंसमण्डलं चक्राङ्गसमूहः तत् अपयशः अकीर्तिं लेभे प्राप । ममायं गतिरोधो नोरुक्मपात् किन्तु पादकटकरवाकृष्ट हंसमण्डलेन पादनिरोधादित्याशयः ।

इह कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यादसङ्गतिः, प्राग्बद्धव्याजोक्तिश्चेत्यभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निश्वासेति । निश्वासप्रवृत्तिरेव प्रमाणाधिकश्वासप्रवर्तनमेव अंशुकं कुचवस्त्रम्, चलं चलं चकार कृतवती, चामरानिलो बालव्यजनपवनो निमित्तां कारणतां ययौ प्राप, बालव्यजनपवन एवेदं वस्त्रं चालयति न पुनः श्वासारम्भ इति कृत्वा प्रस्तुतहेतुगोपनं विहितवतीत्याशयः । व्याजोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तःप्रविष्टेति । अन्तःप्रविष्टः अनुपमसौन्दर्यात्तत्कालादेव हृदयं गतो यश्चन्द्रापीडः तस्य स्पर्श-लोभेनैव स्पर्शतृष्णयैव हृदये हस्तः करो निपपात निपतितो बभूव । स एव हस्त एव, स्तनावरणव्याजः कुचाच्छादनकपटो बभूव जातः । एवञ्च अकस्मादुत्थानेन कुचयोराच्छादनापसरणात् पुनस्तंयोराच्छाद नार्थमेव हृदये करः समर्पितः, न पुनरस्यान्तःप्रविष्टस्य स्पर्शतृष्णयेति व्याजेन सहचरीणां पुरतः प्रस्तुत-हेतुगोपनं कृतवतीत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

आनन्द इति । आनन्दः प्रमोद एव अश्रुजलं नयनसलिलम् अपातयत् पातितवान्, चलितस्य बालव्यजनपवनेन उत्थानरभसा वा कम्पितस्य कर्णावतंसकुसुमस्य श्रवणालङ्कारीभूतपुष्पस्य रजः परागः व्याजः कपटः । कुसुमपराग एव मम नयनजलमपातयत् न तु प्रमोद इत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

लज्जेति । लज्जा त्रया सैव वक्तुम् अभिधातुं न ददौ दत्तवती, मुखकमलस्य वदनपङ्कजस्य परिमलेन

उसे देख विहल हो गये । श्वर चन्द्रापीडको देखकर पहले कादम्बरी को रोमाञ्च उत्पन्न हुआ; उसके बाद आभूषण का शब्द हुआ और उसके पीछे (अन्तर्में) कादम्बरी स्वयं उठ खड़ी हुई ।

तदनन्तर कामदेवने ही कादम्बरीमें स्वेद (पसीना) उत्पन्न किया, किन्तु सखियोंको समीपमें उनावलीसे उठनेका परिश्रम उसका बहाना हुआ । ऊरुकम्पन ही उसके गतिरोध करनेवाला था, किन्तु उसका अपयश, नूपुर-स्वर सुनकर दौट आए, हंस-मण्डलको मिला । निःश्वास चलने से ही स्तनका वस्त्र कम्पित होने लगा; किन्तु समीपमें डोलते चमर का पवन उसका कारण समझा गया । हृदयमें प्रविष्ट चन्द्रापीडका स्पर्श करनेकी अभिलाषा ने ही उसका हाथ तत्काल वस्त्र-स्थल (छाती) पर पड़ा, किन्तु स्तनोंको आवरण करनेको बहानेसे रक्षा प्रतीत हुआ । आनन्दसे ही वास्तविक उसके नेत्रोंमें आँसू भर आये, किन्तु बाहरमें कम्पित (हिले हुए) कर्णपूरको

१. कम्पित 'तम्' इति पद न विद्यते । २. व्यपदेशेन । ३. ऊरुस्तम्भ एव । ४. नृपदेशो ।

५. निश्वासप्रवृत्तिरेव निश्वास एव । ६. चन्द्रापीडस्य । ७. हस्तपङ्कजः, स एव करः । ८. स्तनावर-पम् । ९. व्याजमासीत्, व्यपदेशतानयासीत् ।

तामगात्' । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारम्' अकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयन्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कपटमभूत् ।

तदा च कादम्बरी विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवाभूद् द्वितीयः, तथा सह यो विवेश-चन्द्रापीडहृदयम् । तथाहि, असावपि तस्या रत्नाभरणद्युतिमाप तिरोधानममस्त, हृदयप्रवेश-मपि परिग्रहमगणयत्, भूषणरवमपि सम्भाषणममन्यत, सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्त-

आमोदेन आगतम् आयातञ्च तत् अलिवृन्दं मधुकरसमूहश्चेति तत्, द्वारतां गोपनसाधनताम् अगात् अगमन् । मधुकरसमूह एव वक्तुं प्रतिबध्नाति न पुनन्वपेत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

नदनेति । मदनशरस्य कामवाणस्य यः प्रथमप्रहारः आघाभिधानः तस्य वेदनैव व्यर्थैव सीत्कारं 'सी सी' इति शब्दविशेषम् अकरोत् अजनयत्, कुसुमप्रकरेषु उपहारपुष्पपुञ्जेषु मध्ये या केतकी केतकी-कुसुमं तस्याः कण्टकक्षतिः कण्टकेन पादभेदनं साधारणतां सीत्कारसाधारणनिमित्तनाम् अवाप प्राप । केतकीकण्टकक्षतिरेव मे सीत्कारमेनमकरोत्, न तु कामवाणव्यययेति छलं विधाय प्रस्तुतगोपनं कृतवती-त्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथुरिति । वेपथुरेव मदनवेशोत्पन्नकम्प एव करतलं हस्ततलम् अकम्पयत् कम्पितवान्, निवेद-नाय वस्तुविशेषबोधनाय उद्यता या प्रतीहारी द्वारपालिका तस्या निवारणं हस्तविधूननेन निषेधनं कपटं छलम् अभूत् । प्रतीहारीनिषेधेन केतवेन प्रादुर्भूतस्यापि गात्रकम्पनस्य गोपनं कृतवतीत्याशयः । उक्तालङ्कारः । एतेन कादम्बर्याश्चन्द्रापीडविषयको भावावेशः स्पष्टीकृतः ।

अथ चन्द्रापीडस्यापि तद्विषयकं भावावेशं निरूपयति—तदेति । कादम्बरीं विशतः प्रवेशं कुर्वतः मन्मथस्यापि कन्दर्पस्यापि द्वितीयः स्वसदृशोऽपरः मन्मथ इवाभूत्, यः तथा कादम्बर्या सह चन्द्रापीड-हृदयं विवेश प्रविष्टवानिति सम्बन्धः । अन्यथैकस्यैवैकसमये स्थानद्वये प्रवेशासम्भवादित्याशयः । एवञ्च यथा चन्द्रापीडावलोकनानन्तरमेव तेन सह कामदेवः कादम्बरीहृदयं प्रविष्टवान्, तथैव कादम्बरीवीच-णानन्तरमपि तथा सह कामदेवः चन्द्रापीडहृदयमपि प्रविष्टवानिति निष्कर्षः ।

इह द्रव्योत्प्रेक्षा । तथा 'यत्तदोन्मत्त्यसम्बन्ध' इति न्यायादुत्तरवाक्ये यच्छब्दोपादानेऽपि पूर्ववाक्ये तदनुपादानाद्विधेयाविमर्शदोषस्तु न शङ्क्य, 'आत्मा जानाति यत्पापम्' इतिवत् यच्छब्दस्य तच्छब्दान-पेक्षगात् ।

तदेवमसमर्थयति—तथाहोति । असौ चन्द्रापीडोऽपि तस्याः कादम्बर्याः, रत्नाभरणद्युतिमपि मणि-वचितभूषणकान्तिमपि तिरोधानं व्यवधानं समग्रेणावलोकनप्रतिबन्धकमित्यर्थः अमंस्त ज्ञानवान् । इह प्रकाशरूप्या कान्त्या तिरोधानासम्भवाद्विरोधः, लोचनाच्छादकत्वेन च तत्सम्भवापरिहार इति विरोधा-भासोऽलङ्कारः । हृदयप्रवेशमपि चित्तप्रवेशमपि परिग्रहं 'पतित्वेन ममानया परिग्रहः कृतः' इति कामुक-स्वभावानुकूलम् अगणयत् 'कामः स्वतां पश्यति' इति न्यायादित्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपकम् । भूष-णरवम् अलङ्कारक्षणकारमपि सम्भाषणम् अस्यर्थनालापरूपम् अमन्यत अनुष्यत । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

पुनरेषु उसका बहाना हो गई । लज्जा हो वास्तविकमें बोलने नहीं दिया, किन्तु मुखनमके सीरमसे आध्र भर उसको रोकने प्रतीत हुए । काम-दागके प्रथम प्रहारको वेदनाने ही वस्तुतः उसको सीत्कार होने लगा, किन्तु भूलने निश्चिन पुनर्को पुनर्से केतकी (केवड़े) के काटे से आघात होने (छिड़ने) के कारण उत्पन्न हुआ रोना । कामकम्पसे ही उसका हाथ कम्पित होने लगा, किन्तु किसी विषयको निवेदन करनेके लिए उद्यत प्रती-हारीको निवारण करना उसका बहाना हुआ ।

उक्त समय कादम्बरीके सहित जो कामदेव चन्द्रापीडके हृदयमें प्रवेश किया या वही मानो कादम्बरीमें प्रवेश करने हुए कामदेवका भी एक द्वितीय कामदेव उत्पन्न हुआ, क्योंकि चन्द्रापीड भी, मन्मथराजकुमारी-कादम्बरीके रत्नालङ्कारकी प्रभाकी तिरोधान (दृष्टिको रोकनेजारी, विवाहके समय वर-वधूके मध्यमें लगाये गये वस्त्र) समझने लगा; कादम्बरी जो अपने हृदयमें प्रवेश की थी उसे ही पतित्वेन वरपत्नी स्वप्न (स्वीकार, वर-ग्रहण) माना करने लगा; उसके आभूषणोंके शब्दको भी सम्भाषण ग्रहण कर मानने लगा; अपने मन्व

यत्, देहप्रभासम्पर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत् ।

कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महाश्वेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातो-
त्कण्ठा' सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह । महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत्—'सखि !
कादम्बरी ! भारते वर्षे राजा अनेक-वर-तुरग-खुर-मुखोल्लेखदत्त-चतुः-समुद्र-मुद्रो रक्षितप्रजा-
पीडस्तारापीडो नाम, तस्यायं निज-भुज-शिलास्तम्भ-विश्रान्त-विश्व-विश्वम्भरापीडः' चन्द्रा-
पीडो नाम सूनुरिग्विजयप्रसङ्गेनैवागतः भूमिमिमाम् । एष च दर्शनात् प्रभृति प्रकृत्या मे
निष्कारणबन्धुतां गतः, परित्यक्तसकलासङ्गनिष्ठुरामपि मे सविशेषस्वभावसरलैर्गुणैराकृत्यै

अचिन्तयत् । इह निजवस्तुहरणस्यानभिलषितत्वेनानुग्रहस्वासम्भवाद्दिरोधः, भावामिष्यत्किपूर्वकमनोनय-
नादिहरणाच्च नितान्तेष्टत्वेन तत्सम्भवात् परिहार इति प्राग्वद्दिरोधाभास एवालङ्कारः । देहप्रभासम्पर्क-
मपि शरीरकान्तिसम्बन्धमपि सुरतसमागमसुखं सम्भोगाय सङ्गमोत्पन्नसुखरूपम् अकल्पयत् अगणयत् ।
इहापि प्राग्वद्रूपकमलङ्कारः ।

कादम्बरीति । कृच्छ्रादिव कष्टादिव दत्तानि अर्पितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पादानि यया
सा तादृशी, चिरदर्शनात् अधिकसमयादनन्तरं साक्षात्कारात् जाता उत्पन्ना उत्कण्ठा औरसुखं यस्याः सा
तादृशी, सोत्कण्ठं सौसुख्यम्, स्नेहनिर्भरं प्रेम्णा गाढं यथा स्यात्तया कण्ठे जग्राह आश्लेषं चकारेत्यर्थः ।

इह हेतुप्रेक्षा वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः । तथा 'सोत्कण्ठम्' इत्यस्य परित्याग
एवोचितम्, अन्यथैतत्पदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्तत्वापत्तेरित्यवधेयम् ।

महाश्वेतेति । दृढतरं बलवत्तरं यथा स्यात्तया दत्तः कण्ठग्रहः आश्लेषो यया सा तादृशी । अनेके
नानाविधाः, वराः श्रेष्ठाः, ये तुरगा अश्वाः तेषां खुरमुखैः शफाग्रैः उल्लेखेन भूमिमेदनेन दत्ताः चतुर्षु
समुद्रेषु चतुःसंख्येषु सागरेषु मुद्रा जयचिह्नानि येन सः । रक्षिता सुशासनादिव्यवहारैर्निवारिता प्रजानां
जनानां पीडा यथा येन सः तादृशः । छेकानुप्रासः ।

तत्सेति । अयं तस्य सूनुरित्यन्वयः । निजौ स्वीयौ भुजौ बाहु एव दृढत्वसादृश्यात् शिलास्तम्भौ
प्रस्तरस्थूणे तत्र विश्रान्ता सुखेनावस्थिता विश्वा निखिला विश्वम्भरा पृथिवी सैव पीडा अनायासधार्यत्व-
सादृश्यादुत्तंस आभरणविशेषो यस्य सः । दिग्विजयप्रसङ्गेन इमाम् एनां भूमिं पृथिवीम् आगतः प्राप्तः ।
'पीडात्तिमर्द्दुनोत्तंसकृपासु सरलदुमे' इति हैमः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकद्वयं छेकानुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

एष इति । एष चन्द्रापांडः दर्शनाप्रभृति अवलोकनादारभ्य प्रकृत्या स्वभावेन, निष्कारणबन्धुतां
निर्हतुक्त्वजनत्वं गतः प्राप्तः । सविशेषाः सातिरेका अलौकिका इत्यर्थः ते यत् ते स्वभावसरलाश्च स्वारसि-
कश्चजव इति तैः गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः करणैः, परित्यक्तैः उद्भिस्तैः सकलासङ्गैः समस्तसंसर्गैः निष्ठुरा
कठिना तां तादृशीमपि मे मम चित्तवृत्ति मनोवृत्तिम् आकृष्य आकर्षणं विधाय वर्तते । हि यतः,
दाक्षिण्यपरवशः निखिलानामेवानुकूलाचरण इत्यर्थः, निर्निमित्तमित्रम् अहेतुकबन्धुः, अकृत्रिमहृदयः ।

इन्द्रियों के हरणको भी अनुग्रह नानने लगा और उसकी शरीर-कान्तिके संपर्कसे भी सुरतसमागमको सुखकी मन
ही मन कल्पना करने लगा ।

कादम्बरीने मानो बड़े क्लेशसे कितने ही कदम आगे आकर, बहुत कालके बाद दर्शन होनेसे उत्कण्ठित हुई
महाश्वेताके कण्ठसे स्नेह और उत्कण्ठा-पूर्वक गाढ़ आलिङ्गन किया (लिपट गई) महाश्वेताने भी उसको गाढ़-
तर कण्ठालिङ्गन देकर कहा—सखि, कादम्बरी ! भारत वर्षमें सुशासनके गुणसे प्रजाओंके समस्त कष्टों का
निवारण करनेवाले तारापीड नामक एक राजा हैं, उन्होंने बहुततर उत्तम घोड़ोंके खुराग्र (टापीं) से भूमिविदारण
कर चारों समुद्रों तक अपना विजय-चिह्न स्थापन किया है, ये उनके पुत्र हैं, इनका नाम चन्द्रापीड है, इनके
निज-बाहु-सुगलरूपी शिलास्तम्भों पर समग्र पृथिवीरूप भूषण सुखसे स्थित है, ये दिग्विजयके प्रसङ्गसे इस प्रदेश
तक आये हैं । जब से इनका साक्षात्कार हुआ है तबसे ही ये स्वभावतः मेरे अगारण-बन्धु हो गए हैं, एवं समस्त
आप्तिके परित्याग करनेसे मेरी चित्तवृत्ति निष्ठुर होने पर भी इन्होंने लोकातीत और स्वभाव-सरल गुणोंसे उस

१. ...जातोत्कण्ठ । २. ...विश्रान्तविश्वम्भरापांडः, विश्वबन्धुः । ३. अनुगतः । ४. सविशेषः ।
५. आनन्द ।

चित्तवृत्ति वर्तते, दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विदग्धजनः' । यतो दृष्टवैभवं अहमिव त्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेः, निःसपत्नताञ्च रूपस्य, स्थानानि- निवेशित्वञ्च लक्ष्याः, सद्गुणतासुखञ्च पृथिव्याः, सुरलोकातिरिक्तताञ्च मर्त्यलोकस्य, सफलताञ्च मानुषीलोचनानाम्, एकस्थानसमागमञ्च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यञ्च सौभाग्यस्य, अग्रान्यताञ्च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुप्रकारेण प्रिय- सखी । तदपूर्वदर्शनादयामिति विमुच्य लज्जाम्, अनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्य अविश्रम्भ- ताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्काम्, यथा मयि तथात्रापि वर्तितव्यम् । एष ते मित्रञ्च

सर्वेषां समत्त्वानाम् इन्द्रियाणां मनोलोचनादीनां करणानाम् आहरणम् आकर्षणमपि प्रसादम् अनुग्रहम् वञ्चनादितचित्तं, विदग्धजनो विचक्षणपुरुषो दुर्लभो दुष्प्रापः, अत एवेव विचक्षणो मम मनोवृत्ति- माह्वय विद्यत इत्याशयः ।

इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

यत् इति । 'यत्तत्त्वमपि ज्ञास्यसि' इत्यन्वयः । प्रजापतेर्ब्रह्मणो निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम् । रूपस्य सौन्दर्यस्य निःसपत्नतां प्रतिस्पर्दिशून्यत्वम् सौन्दर्यं कोऽपि प्रतिदृष्ट्वा नास्तीत्यर्थः । लक्ष्या- राश्यादियः स्थानानिनिवेशित्वं यथास्थले स्थातुमात्रद्वयत्वम् । पृथिव्या भूमेः सद्गुणतया अत्युच्चस्वा- मितया सुखम् आनन्दः । मर्त्यलोकस्य नृत्यसुवनस्य सुरलोकात् देवाल्यात् (स्वर्गात्) अतिरिक्तताम् उत्कृष्टत्वम् एतस्याधिपतित्वेन विद्यमानत्वादित्याशयः । अनेन सुरेशादपि चन्द्रापीडस्योत्कर्षो ध्वन्यते । मानुष्यो मानवजातीया नार्यः तासां लोचनानां नयनानां सफलतां साफल्यम्, निरन्तरमेतस्य निरीक्ष- णादित्याशयः । सर्वकलानां समस्तनृत्यगीतादिकलाविद्यानाम्, एकस्थाने एकत्र समागमं संयोगम् । अनेन समस्तकलाविद्यावत्त्वं प्रतीयते । सौभाग्यस्य भाग्यवतायाः, ऐश्वर्यं महासमृद्धिम्, अस्य प्राप्ते- रित्याशयः । अनेनायं सकलस्यैव दुष्प्राप इत्यवगम्यते । मनुष्याणां मानवानाम्, अग्रान्यतां नागरिक- ताम् । अनेनैतस्य सुरादिभ्योऽपि वैदेश्यं सूच्यते ।

इह तुल्ययोगितालङ्कारः, 'निर्माणकौशलमि'त्यादीनां सर्वेषां 'ज्ञास्यसि' इत्येकक्रियायां कर्मस्वे- नामिसम्बन्धात् ।

कथितेति । अस्य कुमारस्य निकटे, प्रियसखी स्वम्, यहवोऽनेके प्रकारा मेदा यत्र क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा कथिता निरूपिता । लयं कुमारः, अपूर्वम् अमिनवं दर्शनम् अवलोकनं यस्य स तथोक्तः, पूर्वरूपेण सर्वत्रान्वयः । अनुपजातः अनुपपन्नः परिचयः संस्तवो यस्य स तादृशः, नास्ति विश्रम्भो विश्वासो यत्र सः तस्य भावस्ताम्, उत्सृज्य स्थवत्वा । अविज्ञातम् अविदितं शीलं स्वभावो यस्य सः, शङ्कां सन्देहम् अपहाय दूरीकृत्य, यथा मयि महाश्वेतायां तथा अत्रापि अस्मिन् कुमारेऽपि वर्तितव्यं स्वया आचरणीयम्, सकलगुणनिधित्वाच्च तत्र दोष आशङ्कनीय इत्याशयः ।

एष इति । मित्रं सुहृत्, दान्धवः स्वजनः, परिजनः परिचारकश्च, अनेन सर्वथैवायमेव स्वामित्वेन

(चित्तवृत्ति) का आकर्षण कर दिया है; क्योंकि—सबके ही आलोक्यनें अकारण-बन्धु और प्रतारणा-होन-विष- रत प्रकारके विदग्धजनो का मिलन संतारनें दुर्लभ है । इस लिए मेरे सनान, तुम भी इनको देखकर ही विरागताका निर्माण-नैऋत्य, सौन्दर्यकी वलुलनीयता, राजलक्ष्मीका योग्यस्थानमें रहनेका आग्रह, उत्कृष्ट पति- प्रति होनेसे पृथिवीको सुख, देवलोककी अवस्था मर्त्यलोकका उत्कर्ष, मनुष्य-रनगियोंके लोचनोंकी सार्थकता, एक स्थानमें समस्त कलाओंका सम्मेलन सौभाग्यकी सम्पत्ति एवं मनुष्योंकी मन्त्रता, इन सबको ही समझोगी, इस लिए इनको मैं यहाँ बलपूर्वक ले आई हूँ, और तुम्हारे विषयमें इनके सम्बन्ध में अनेक प्रकारसे परिचय दिया है वत एव—'इनके साथ यह पहली मेट है'—इत धारणासे जो लज्जा हो उसे छोड़कर, 'इनका मुससे कुछ परिचय नहीं है'इत प्रकार समझनेसे जो अविश्वास हो उसे भी छोड़, एवं 'इनके स्वभावसे मैं अज्ञात हूँ'—इत प्रकार समझकर जो कुछ अगम्य उत्तर हो उसे भी दूर कर, जिस प्रकार तुम्हारा व्यवहार मेरे साथ

दानवश्च परिजनश्च' इत्यावेदिते तथा, चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् ।

कृतप्रणामश्च तं तदा कादम्बर्यास्तिव्यग्विलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनापाङ्ग-
भागं गच्छतस्तारकस्य' श्रम-सलिल लव-विसर इवानन्दबाष्पजलविन्दुनिकरो निपपात ।
स्वरितमभिप्रस्थितस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना विससार । सम्मान्यतामयं हृदय-
चिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्षुमिवैका भ्रूलता समुन्ननाम । अङ्गुलिविवरविनिःसृतम-
रकताङ्गुलीयकमधूखलेखो विभ्रम-गृहीतवान्मूलवीटिक इव करो जम्भारम्भमन्थरं मुखसु-

वर्णीय इति ध्वन्यते । तथा महाश्वेतया इति पूर्वप्रतिपादिते विषये जादेदिते निवेदिते सति, चन्द्रापीडः
प्रणामं नमस्कारम् अकरोत् कृतवान् । इह दुवराजस्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्याः प्रणामो नोचित इति
नास्तङ्गुनीयः, गन्धर्वाणां देवयोनिस्त्वेन तत्कल्पकायास्तस्यास्तत्करणस्य न्याय्यत्वात् ।

कृतेति । तदा तस्मिन् समये कृतप्रणामं विहितनमस्कारं तं चन्द्रापीडं सस्नेहं सानुरागं यथा
स्यात्तथा तिर्यक् विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः कादम्बर्याः, अतिदीर्घलोचनस्य अतिविरतृतनयनस्य अयाङ्ग-
भागं प्रान्तदेशं गच्छन्तो ब्रजतः तारकस्य कनीनिकायाः श्रमः तावद्भ्रमनेनापि यः स्नेहः तस्य ये सलिल-
लवाः तत्प्रभवा धर्मदिन्दवः तेषां विसरः पुञ्ज इव निपपात अपतत् । तिर्यग्विलोकनसमये लोचनकनी-
निका विस्तृतस्य नयनस्य पर्यन्तभागे गता, पर्यन्तभागश्च दूरवर्ती, यतो हि सुविस्तृतं नेत्रम्, अतएव
स्वायतनयनमध्ये दूरगमनात् तारकस्य श्रमो जातः । अतएव श्रमस्वेदवत् अश्रु पपातेत्यभिप्रायः । विशाल-
लोचनतया नायकस्य निरतिशयसौन्दर्यं प्रतीयते । इहोपमा 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकेति च'
इति विवः

स्वरितमिति । स्वरितं शीघ्रम् अभिप्रस्थितस्य प्रधानमार्गेण चन्द्रापीडं प्रति चलितस्य कादम्बर्या-
श्वेतसः, धूलिश्चरणरज इव, सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना मन्दहास्यद्युतिः विससार विस्तृता जाता ।
कादम्बरी भावावेशवशेन मन्दहास्यं कृतवतीत्याशयः ।

इह 'सुधाधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धूलिरिव' इत्यत्र च जाल्युपमेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

सन्मान्यतामिति । तच्च प्रीति राति ददातीति रुचिरः, हृदयरुचिरः अनुपमसौन्दर्याच्चेतसो
रुचिजनकः सर्वथैव मनोऽभिलषित इत्यर्थः, अयं मल्लक्षणो जनो लोकः प्रतिप्रणामेन अनुनमस्करणेन
सम्मान्यतां सक्रियतान् इति एवं शिरो वक्षुमिव गिरसे निवेदयितुमिव एका भ्रूलता ब्रूवत्यो सद्बु-
नाम उच्छ्विबभूव । इह फलोपेक्षालङ्कारः ।

अङ्गुलिविवरेति । अङ्गुल्यः करशाखाः तामां विवरेभ्यश्चिह्नद्वयेभ्यो विनिःसृता विनिर्गता सरकताङ्गु-
लीयकानाम् अरमगर्भरचिनाङ्गुलीयकानां मयूखलेवा रश्मिपङ्क्तिरस्य सः, अतएव विभ्रमेण विलासेन
गृहीता जाता तन्मूलवीटिका नागवल्लीश्लवीटिका येन सः, सरकतमणिरचिताङ्गुलीयकानां रश्मि-
पङ्क्त्यास्तामूलवीटिकावत् कृष्णवर्णत्वादित्याशयः । करो हस्तः । जम्भाया वारम्भेन मन्थरं स्तब्धं मुखं
वदनम् उत्ससर्प उज्जगाम ।

इह पदार्पहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तद्भ्रिन्नपङ्क्तेस्तामूलवीटिकात्वेनोपेक्षणाज्जाल्युपेक्षालङ्कार-
श्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

है, उत्ती प्रकार इनके साथ भी करो । ये तुम्हारे मित्र बान्धव और परिजन हैं । इस प्रकार मन्दावेदके समस्ताने
पर, चन्द्रापीडने [गन्धर्वोंको देवयोनियों होनेके कारण] कादम्बरियोंको प्रणाम किया ।

उक्त समय कादम्बर्यो पदाश-पात करके स्नेहकी साथ चन्द्रापीडको देखने लगी, उसके नेत्रों लता
(पुतली) बड़े बड़े नेत्रोंके प्रान्तभागमें उपस्थित हो गई, एवं ऊपर जानेके परिश्रमसे धर्मविस्तृतहृदके समान
आनन्दाङ्गविन्दुसमूह टपकने लगे । उसका हृदय चन्द्रापीडके प्रति शीनवादी भागे दौट गया, अतएव उसके हृदयमें
चरण-धूलिके समान अद्भुतवृत्त्युत्पन्न रश्मि-हास्यकी प्रभा फैलने लगी । 'प्रतिप्रणाम कर इस हृदय-रुचिर-
वक्षिकी सम्मानित करो' इस वाक्यो मस्तकसे कहनेके लिए ही मानो उसकी एक झुल्ला सरकती और बढ़ी ।
[दक्षिण हस्तके] अङ्गुलियोंके मध्यमें हीकर सरकतमणिके अङ्गुलीयकों (अङ्गुठियों) की किरणें निम्ननेके कारण
प्रतीत होती या कि मानो, वह (हाथ) लीलास्थित तामूल-वीटिका (गन्धर्वी वीड़ी) धारणकर उभरने

१. अतिदीर्घलोचनाया अयाङ्गभागं गच्छतस्तारकस्य लोचनस्य अतिदीर्घलोचनयोरङ्गाङ्गिभावम् ।

२. ...लेखविभ्रम... अङ्गुलीयकलेखः ।

स्वसर्प। स्ववत्स्वेदजलघौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः संक्रान्तं प्रतिबिम्बतया सञ्चरन्मूर्तिर्मकर-
केतुरिवावयवेष्वावश्यत चन्द्रापीडः। तथाहि, शिखन्मणिनूपुरपुटेन भुवम् आलितत्वाऽङ्गुष्ठेना-
हूत इव चरणनखेषु निपपात । दर्शनातिरमसप्रभावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्य-
न्तरे समदृश्यत । विकचकुचलयदामदीर्घया दृष्टया च निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यत ।
सर्वासामेव च तदा तासां कन्यकानां तिर्यक् पश्यन्तीनां तं कुतूहलादपाङ्गुलुम्बिन्यो निर्ग-
न्तुकामा इव कर्णपूरमधुकरैः समं वभ्रमुस्तरत्तास्तरकाः।

कादम्बरी तु सविभ्रम-कृत-प्रति-प्रणामा महारवेतया सह पर्यङ्के निपसाद ।

स्ववत्स्वेदेति । किञ्च, स्वता भावोद्गमाच्चयता स्वेदजलेन धर्मवारिणा घौतं घालितं यदलावण्यं तेन
निर्मलेषु स्वच्छेषु । अनेन प्रतिबिम्बपतनयोग्यत्वं ध्वनितम् । अस्याः कादम्बर्याः अवयवेषु अङ्गेषु, चन्द्रा-
पीडः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया आत्मन एव सञ्चरितप्रतिच्छाद्यतया कारणेन, सञ्चरन्मूर्तिः संक्रान्तस्वरूपो
मकरकेतुः काम इव अदृश्यत अवालोचयत सहचरीनिरिति शेषः ।

इह द्रव्योत्प्रेषा, अतएव च कादम्बर्यां मदनविह्वलत्वं तस्य च कामसदृशसौन्दर्यं प्रतीयत इत्यल-
ङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अभिहितमेव विषयं विवृणोति—तथाहीति । सुवं पृथिवीम् आलितता (कपंता, किञ्चित्स्वनता)
अतएव शिखत् अस्फुटशब्दं विदधत् मणिनूपुरपुटे रत्नखचितपादकटकपुटे यत्र तथोक्तेन अङ्गुष्ठेन आहूत
इव पादकटकशब्देनामन्त्रित इव चन्द्रापीडः, चरणनखेषु कादम्बर्याः पादपुनर्मवेसु निपपात निपठितवान्,
तेषु तत्प्रतिबिम्बं पपात इति तात्पर्यम् । 'आहूत इव' इति क्रियोरुत्प्रेषा ।

दर्शनेति । दर्शनाय चन्द्रापीडस्यैवावलोकनार्थम् अतिरमसम् अतिशीघ्रं प्रभावितेन आयन्तवेगो-
घलितेन हृदयेन चेतसा गात्वा व्रजित्वा आनीत इव प्रापित इव चन्द्रापीडः कादम्बर्याः स्तनाभ्यन्तरे कुच-
योर्मध्ये समदृश्यत समवालोचयत सहचरीनिरिति शेषः । उच्छालङ्कारः ।

विकचेति । विकचानि विकसितानि यानि कुचलयानि नीलोत्पलानि तेषां दाममाला तद्वत् दीर्घया
विस्तृतया, निरन्तरकटाक्षपातादित्याशयः, दृष्टया अवलोकनेन निपीत इव निर्गीर्ण इव चन्द्रापीडः कपो-
लतले कादम्बर्यां गण्डतले समलक्ष्यत अदृश्यत । उच्छालङ्कारः ।

सर्वासामिति । कुतूहलात् कौतुकात् तं चन्द्रापीडं तिर्यक् पश्यन्तीनां कुटिलेनावलोकयन्तीनां
सर्वासां समस्तानामेव तासां कन्यकानां कुमारीणाम् अपाङ्गुलुम्बिन्यो लोचनप्रान्तस्थायिन्यः, तरलाङ्ग-
पलाः तारका नेत्रकनीनिकाः, निर्गन्तुकामा इव बहिरात्मनोऽसुका इव सत्यः, कर्णपूरमधुकरैः समं श्रवणा-
लङ्कारीभूतकुसुमगतभ्रमरैः साकं वभ्रमुः भ्रमणं चक्रुः, यथा मधुकटाक्षखलास्तथा तारका अपि चाक्षयम-
भजन्निवर्त्यः ।

इह गुणोत्प्रेषा सहोच्छ्वेदयुग्मयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कादम्बरीति । सविभ्रमं सविलासं कृतो विहितः प्रतिप्रणामः चन्द्रापीडाय नमस्कारो यया सा
तादसी । पर्यङ्के पदपर्यङ्के निपसाद उपविवेशः ।

आत्मन शनेते नन्तर मुखको ओर गया; गिरते हुए धर्मजल (पसंने) से उसके समस्त अङ्गुलावयव धुल जानेके
कारण अधिक स्वच्छ हुए उसके अवयवोंमें उस (चन्द्रापीड) का प्रतिबिम्ब पड़नेसे मानो वह विचरण करता हुआ
(फिरता) कामदेव ही है ऐसा दोहने लगा—क्योंकि मणि-भूमि पर कुछ लिखते हुए उसके चरणानुष्ठने मानो
मणिनूपुरोंकी अंकरसे उसका आवाज किया हो यों वह चरण-नखमें वा पड़ा था; चन्द्रापीडको देखनेके लिए
उच्छाल उसका हृदय मानो अतिशीघ्र जाकर उसे ले गया हो, इस प्रकार वह उसके स्तनाभ्यन्तरमें घोलना था;
और प्रसूतिन नीलोत्पलमालाके समान अपने मुखपर दृष्टिसे उसका मानो पान किया हो, इस प्रकार उसके कपोल-
गण्डल (गाल) पर दृष्टिगोचर होता था । फिर उस समय वैठी समस्त कन्याओंको, जो उसे कौतुकसे वक्रदृष्टि
(कटाक्ष) टाल-टाटकर देखती थीं, प्रान्तभाग (कोने) तक गई हुई चक्रल नयनधारिणी (एनर्गियां) वादर जानेकी
अभिलाषाले ही मानो, कामभ्रम-कुसुमके भ्रमरोंके साथ फिरने लगीं ।

कादम्बरी भी नानाविध विलास-सहित चन्द्रापीडको प्रणाम करके नयनवेताके साथ पलङ्ग पर जाकर

१. स्तम्भसंक्रान्त । २. मणिमयनूपुर । ३. मणिमयम् । ४. अपाङ्गुलुम्बिना दृष्टया निर्गन्तु-
कामा इव । ५. श्रवणगामा ।

ससन्ध्रमं^१ परिजनोपनीतायाश्च शयनशिरोभागनिवेशितायां घबलांशुकप्रच्छदपटायां हेन-
पादाङ्कितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महारवेतानुरोधेन च विदितकाद-
म्बरीचिन्तामिप्रायाः संवृत-सुख-न्यस्त-वृत्तशब्द-निवारण-संज्ञाः प्रतीहाय्यो वेणुबान् वीणाघो-
षान् गीतध्वनीन् नागधीजयशब्दांश्च सर्वतो निवारयाञ्चक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च
सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महारवेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्क-
मास्तरोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बरीः सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्रम्भनू-
मिर्मदलेखेति नान्ता बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षालितवती चरणौ । महारवेता तु कर्णामरणप्रमा-
वेषिण्यसदेशे सप्रेम-पाणिना स्पृशन्ती, मधुकरमर-पर्यस्तञ्च कर्णावतंसमुत्क्षिपन्ती, चाम-
रपवनविधुतिं^२ पर्यस्ताञ्च^३ अलकवल्लरीमनुष्वजमाना कादम्बरीमनामयं प्रपञ्च ।

स्तम्भनमिति । अपि च, चन्द्रापीडः ससन्ध्रमं क्षीप्रं परिवनेन परिवारकेन उपनीतायाम् उपस्था-
पितायाम्, शयनस्य तदस्य शिरोभागे मस्तकदेशे निवेशितायां स्थापितायाम्, घबलांशुकमेव स्वच्छ-
सनमेव प्रच्छदपटः आस्तरणवत् यस्यास्तस्याम्, हेनपादैः सुवर्णरक्षितपादैः अङ्कितायां अङ्कितायां
पीठिकायां लघुगते समुपाविशत् आसेदिवान् ।

नहारवेति । विदितो ज्ञातः कादम्बरीः चिन्तामिप्रायः स्वान्ताक्षयो यानिस्तास्तादृशः प्रतिहार्यो
हृत्तराविषापिन्यः महारवेताया अनुरोधेन प्रतिबन्धेन, संवृतेषु पिहितेषु सुखेषु न्यस्तैः स्थापितैः हस्तैः,
इत्या ज्ञापिता शब्दकरणनिवारण-संज्ञा ध्वनिकरणनिवृत्तिसङ्केतो यानिस्तास्तादृशः सत्यः, वेणुबान्
वङ्गीशब्दान् वीणाघोषान् वल्लकीनादान् गीतध्वनीन् गेयनिनादान्, नागधीनां स्तुतिपाठिकानां ये ब्रह्म-
ब्रह्मयेति रवास्तांश्च सर्वतः समन्तात् निवारयाञ्चक्रुः निषेधितवत्यः ।

त्वरितेति । त्वरितपरिजनोपनीतेन सत्वरपरिचारिकाङ्गनातीतेन सलिलेन बलेन । उत्तरीयांशुक-
कर्णवस्त्रेण कङ्कप्रोदगेतेत्यर्थः अपमृज्य जलं शोषयित्वेत्यर्थः । अस्तरोह उपविष्टवती । रूपेण सौन्दर्येण
अनुरूपा स्वसमाना, जीवितनिर्विशेषा नितान्तप्रेमभावनिमित्त्यर्थः, सर्वविश्रम्भनूमिः सर्वविषविषास-
पात्रम्, नदेन निजसौन्दर्यादुन्नतत्वेन लिखति विद्वयति तरुणानां चित्तमिति नदलेखा । लिखते-
पञ्चादक्षप्रत्ययः । अनिच्छतोऽपि अननिलपतोऽपि बलात् हठात् चन्द्रापीडस्यापि चरणौ पादौ प्रक्षालित-
वती प्रक्षालनं कृतवती ।

नहेति । कर्णामरणप्रमायाः श्रवणनूपनकान्ते वर्षं बुधिरस्यास्ताति तस्मिन्स्तादृशो असदेशे काद-
म्बरीः स्कन्धदेशे सप्रेम स्नेहसहितं यथा त्याज्या पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पृशं कुर्वन्ती, मधुकराणां
अमराणां भोगे भोगे पर्यस्तं स्तुलितं कर्णावतंसं कादम्बरीः श्रवणनूपनीनूतं कुसुमम् उत्क्षिपन्ती पुनः
स्वस्यानमुत्तोलयन्ती, तथा चामरपवनेन आलम्बजनवायुना याविधुतिः सञ्चालनं तेन पर्यस्ताम् इत-
स्ततो विक्षिप्ताम् अलकवल्लरीं कादम्बरीः कुन्तलसमूहाप्रनागनित्यर्थः अनुष्वजमाना पणिनामर्शन्ती ।
अनामयम् आरोमयं प्रपञ्चं पृष्टवती । 'दृष्टाचरन्दृष्टश्चिपश्चिच्चिद्रुशालुडिनम्युत्तान्' इत्यादिना प्रपञ्च-
षादुद्दिक्कनः परिगणितः ।

वेतो । इतर शीघ्रताते कितो परिश्रमिका मारा सुवर्णके गणिते चिदित एक डोयै चौकी लकर कादम्बरीको दम्बाले
सिरहातेके निष्ठ रहो गये, उसको लकरने शुरुवात एक आस्तरण-दर दिख दिया गया, चन्द्रापीड उस पर
बैठ गये । कादम्बरीको चिन्ता अनिद्रा सन्ध्रमर एवं महारवेताके अनुपेक्षे प्रतिहारिणेतो सुदृष्ट (बंद) दुब
नगटकी लकर हाथ रख, शब्द करनेके निषेधा सदैव सूचित करके, सने लोरेते वङ्गीश स्वर, वीणाका झङ्कार
(घोष), गीतकी ध्वनि और स्तुतिपाठक नागध्वनिके सब शब्द बन्द कर दिया । सिर छिली एक परिवारिकाने
शीघ्रताते उठ के बाहर । उसने कादम्बरीके कानों से हो लकर महारवेताके चरण ईर्ष और काने लकराये-दर
(उपेक्षे) से उसको गैहङ्गर फिर वह परह न लावैता । इतर चन्द्रापीडके चरण नी सौन्दर्यमें कादम्बरीके
अनुरूप, उसकी कल्पना-स्नेह-भावन एवं सकल प्रकारसे विज्ञात-पत्र नदलेखा नामक सलिले उस (चन्द्रापीड)
की अनिराग न करने पर भी वरुण मन्द-प्रहारन किये (धोये) । फिर कर्णामृणको प्रमाते छोड़े हुए उस
(कादम्बरी) के कानों पर स्नेहते हाथ फेरते, ऊपर के मारते बलवत् (लगे) हुए कर्णामृणको उछाड़ते,

१. ससन्ध्रमपरिवर्तननिमित्तम् ।

२. अत्र विधिरुत्तमनातिराजन् इति हचित उच्यते इत्येति ।

३. ...अस्तरोह ।

४. ...विद्वयति ।

५. ...पर्यस्ताञ्च ।

सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाचचत्ते । समुपजातशोकापि च तस्मिन् काले महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि मुहुर्मुहुर्पाङ्ग-विक्षेप-प्रचलित-तरल-तर-तारशारोदरं चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना बलाघ्रीयमानं चन्द्रापीडपीडनायेवं न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंकान्तेनेर्ष्याम्, रोमाञ्च-भिद्यमान-कुचतटे-नश्यत्-प्रतिबिम्बेन विरहव्यथाम्, स्वेदाद्र्-वशःस्थल घटित-

तेति । सा कादम्बरी, सखीप्रेम्णा सहचरीस्नेहेन । अनामयेनैव आरोग्यावस्थानेनैव लज्जमाना त्रपमाणा, सहचरीत्वेन तुल्यसुखदुःखभोगयोग्यत्वादित्याशयः । कृच्छ्रादिव कष्टादिव कुशलं चेसं आच-चत्ते आख्यातवती ।

समुपजातेति । किञ्च, कादम्बरी समुपजातशोकाऽपि समुत्पन्नदुःखापि महाश्वेताया अवलोकनेन तच्छोकस्मरणादित्याशयः, तस्मिन् काले तत्समये महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि महाश्वेतावदनावलोकनासक्तापि मुहुर्मुहुः वारंवारम्, अपाङ्गो नेत्रप्रान्तस्तस्य विक्षेपेण चन्द्रापीडं प्रति कटाक्षपातसमये सञ्चालनेन प्रचलिता अतएव तरलतरा नितान्तचपला तारा कनीनिका यस्य तत्ताडशश्च तत्, तत् एव च शारं विचित्रम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तत्ताडशश्चेति तत्तथोक्तम् । मण्डलितचापेन आकृष्टधनुषा भगवता माहात्म्यवता कुसुमधन्वना कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव चन्द्रापीडव्यथार्थमिव बलाघातात् तं प्रति नीयमानं प्राप्यमाणं चक्षुर्नयनम्, निवारयितुं निषेधं न शशाक न समर्था बभूव । कामेन चन्द्रापीड-पीडनायेव कादम्बरी चक्षुः चन्द्रापीडामिमुखं नीतं नायकस्य अभिलाषातिशये नायिकाकटाक्षैः पीडोद-यात्, कादम्बरी तु न तन्निवारयितुमशकदिति सरलार्थः । 'चन्द्रापीडपीडनायेव' इत्यत्र फलोष्णचालङ्कारः ।

तेनैवेति । सा कादम्बरी, तेन चन्द्रापीडेन, आसन्नाया निकटवर्तिन्याः सहया वयस्यायाः कपोले शण्डे शङ्क्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन कारणेन ईर्ष्याम् अभजत, निजप्राणेशस्यान्यनायिकागामित्वादित्याशयः । रोमाञ्चैः पुलकैः भिद्यमाने उज्ज्वलमाने कुचतटे स्वस्य स्तनमण्डले नश्यत् पुलकैरुन्नतावनततयैव लोपं गच्छत् प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाद्यं यस्य तेन तथोक्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, विरहव्यथां वियोगपीडाम् अभजत प्रतिच्छायासत्त्वादित्याशयः । स्वेदाद्र् धर्मविलम्बे वयःस्थले उरास्थले घटिता धर्मैरेव निर्मिता या शालभञ्जिका पुत्तलिका तस्यां प्रतिमा प्रतिबिम्बं यस्य तथोक्तेन चन्द्रापीडेन कार-णेन, सपत्नीरोपं सपत्नीक्रोधम् अभजत, चन्द्रापीडप्रतिच्छायाप्राहिण्याः पुत्तलिकाया अपि नायिकात्वादित्याशयः । निमित्पता स्वावलोकने लाचनयोरुन्मालननिमीलने विदग्धता चन्द्रापी-

चामरके वायुते विखरे केशकलापकी लट्ठोको सँवारती महाश्वेता कादम्बरीते कुशल पूछने लगी—किन्तु कादम्बरी तो सखीका ऐसा स्नेह देख, अपना घरमें रहना महाश्वेताके समीप मानो एक बड़ा अपराध समझ, अपने कुशल होने से ही मानो लज्जित होती उसके प्रति प्रणय-वश कष्टसे ही मानो अपना कुशल-सन्नाद करने लगी । महाश्वेताको देखकर कादम्बरीको भी शोक उपस्थित हुआ, एवं वह महाश्वेताके मुखकी ओर ही निरीक्षण कर (देख) रही थी; तथापि प्रान्तभागमें प्रेरणा करने (कायाक्ष फेंकने) से हिलती अत्यन्त चञ्चल पुतलीसे मध्यभाग विचित्र हो गया था, ऐसे नेत्रोंको, धनुष चढ़ाकर खड़ा, भगवान् कामदेव, बार बार बलात्कारसे चन्द्रापीडको मानो पीड़ा देनेके लिए ही उसकी ओर ले जाता था, और कादम्बरी उन नेत्रोंको निवारण करनेमें समर्थ नहीं हो सकती थी । उसी समयमें ही अपने समीपवर्तिनी किन्तो सखीके कपोल-मण्डल पर चन्द्रापीडकी प्रतिमूर्ति (प्रतिबिम्ब) देखकर कादम्बरीको ईर्ष्या होने लगी, रोमाञ्च उत्पन्न हो जानेके कारण उसके स्तनमण्डलमें पड़ा चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब डुप्त (नष्ट) होनेसे ही वह विरहवेदनाको भोगने लगी; उसके वयःस्थल पर धर्मबल उत्पन्न होकर एक पुत्तलिकाके आकारमें परिणत हो गया, उसके ऊपर चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब पट गया, उससे कादम्बरीको सपत्नी-विद्वेष उत्पन्न होने लगा; उस (कादम्बरी) के देखनेके समयमें चन्द्रापीडकी पलक गिर

१. इह 'तस्मिन् काले' इति क्वचित्पुस्तके नावलोक्यते । २. ...तारोदरं । ३. ...पीडनयेव, चन्द्रा-पीडपीडनादेव, चन्द्रापीडं प्रति । ४. ईर्ष्या ईर्ष्या । ५. क्वचित् 'तट' इति पदं नोपलभ्यते । ६. निरहव्यथास्वेदाद्र्...

शालभक्षिकाप्रतिमेन सपत्नीरोषं^१ निमिषता दौर्भाग्यशोकम्, आनन्दजलतिरोहितेनान्धता-
दुःखमभजत सा ।

सुहृत्पापगमे च ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेता तामभाषत^२—‘सखि ! कादम्बरि ! सम्प्र-
तिपद्ममेव^३ सर्वाभिरेवास्माभिः^४ अयमभिनवागतचन्द्रापीड आराधनीयः, तदस्मै तावद्द्वयतां
ताम्बूलम्^५’ इत्युक्त्वा च किञ्चिद्विवर्त्तितावनमितमुखी^६ शनैरव्यक्तमिव ‘प्रियसखि ! लज्जेऽह-
मनुपजातपरिचया प्रागल्भ्येनानेन, गृहाण, त्वमेवास्मै प्रयच्छ^७’ इत्युवाच^८ । पुनः पुनरभि-
धीयमाना च तया कथमपि ग्राम्येव चिरार्हानाभिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतामुखादनाकृष्टदृष्टिरे-
वं वेपमानाङ्गयष्टिराकुललोचना^९ स्थूलस्थूलं निश्चसती^{१०} निजशरप्रहारमूर्च्छिता मन्मथेन स्तपि-

हेन कारणेन, दौर्भाग्यशोकं स्वस्य दुर्भाग्यतत्त्वदेशम् अभजत, निमेषकरणेन निजावलोकने तथाविधो-
त्कण्ठाभावप्रत्यायनादित्यभिप्रायः । तथा च आनन्दजलेन निजलोचनत एवावन्दाश्रुपातेन तिरोहितो
लोचनाच्छादनादेवाच्छादितस्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, अन्धतादुःखं दृष्टिराहित्यक्लेशम् अभजत,
दर्शनम्यावातादित्याशयः । अनेन निरतिशयानुरागो ध्वन्यते ।

इह ईर्ष्यादीनामनेकेषां कर्मणाम् ‘अभजत’ इत्येकस्यां क्रियायामभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।

सुहृत्तंति । सुहृत्पापगमे किञ्चित्छणं स्पतीते ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेतायै नागवह्नीदुर्लभाय
तत्परां तां कादम्बरीम् अभाषत अवोषत् । अभिनवागतः प्रत्यग्रायातः । सम्प्रतिपद्ममेव युक्त्युक्तमेव
यया स्यात्तया आराधनीयः पूजनीयः ‘सर्वस्याभ्यागतो गुरुः’ इतिस्मरणादित्याशयः । इत्युक्त्वा महाश्वे-
तया एवं कथिता च कादम्बरी, किञ्चिद्विवर्त्तितम् ईषत्परावर्तितम् अवनमितश्च मुखं वदनं यया सा
तयोक्ता सती, अव्यक्तमिव अस्पष्टमिव । ‘अनुपजातपरिचया अनुत्पन्नसंस्तवा, अनेन प्रागल्भ्येन ताम्बूल-
दानरूपघाटयेन लज्जे त्रये । प्रयच्छ देहि’ इत्युवाच इत्युक्तवती ।

पुनः पुनरिति । किञ्च, तया महाश्वेतया, पुनः पुनरभिधीयमाना चन्द्रापीडाय ताम्बूलमर्पितुं भूयो
भूयो कथ्यमाना कादम्बरी, ग्राम्येव ग्रामभवा सुन्दरीव ग्रामीणा रमणी हि नागरिकवदुचितमनुचितं
बावदुष्यते । चिरात् चिरकालेन दानाभिमुखम् अर्पणसामुख्यं मनश्चित्तं चक्रे विद्धे । इहोपमा । वेपमा-
माङ्गयष्टिः कम्पमानाङ्गयष्टिः, आकुले धैर्यरहिते लोचने नयने यस्याः सा तादृशी । मन्मथेन कामेन कर्त्रा
स्वेदजलविसरैः घर्मसलिलपुल्लैः करणैः, निजशराणां स्वबाणानां प्रहारेण अभिघातेन मूर्च्छिता मोहं
प्राप्ता अतएव स्तपितेव, स्नानं कारितेव, मूर्च्छितो हि जनः स्वीयजनैरभ्युक्षुना स्नाप्यते मूर्च्छापानोदनाये-

जाती थी, उससे कादम्बरी दौर्भाग्यका शोक करने लगी और अपने नेत्रोंमें आनन्दाश्रु भर जानेसे जब उसे देख न
सकी, तब कादम्बरीको अन्धताका दुःख अनुभव होने लगा ।

इत प्रकारसे कुछ देर बीत जाने पर [जब] कादम्बरी महाश्वेताको ताम्बूल देने लगी तब महाश्वेताने
उससे कहा—‘सखि, कादम्बरि ! चन्द्रापीड नवीन अन्यागत उपस्थित हुए हैं, इसलिए इन सब लोगोंको
इनका सत्कार करना उचित है, अतः अब तुन इन्हें ही ताम्बूल दो’ । उसके इत प्रकार कहने पर, कादम्बरीने
जरा मुँह फेरकर और नीचे अवनत (झुका) कर धीरे धीरे कुछ अव्यक्त रूपसे उत्तर दिया—‘प्रियसखि ! इनके
साथ मेरा, क्या नहीं है इसलिए मैं इतनी प्रगल्भता (धृष्टता) करनेमें लज्जित होती हूँ, अतः अब लो, तुन
ही उनको दे दो ।’ फिर महाश्वेताके बारम्बार समझाने पर भी कादम्बरी ग्राम्य रमणीके समान बहुत देरके
बाद किसी प्रकारसे ताम्बूल देनेमें मनको अमिलवायी किया—(अर्थात् वह जैसे जैसे पान देनेको राजी हुई)-
उसके बाद कादम्बरी महाश्वेताके दृक्को ओरते दृष्टि आकर्षण न करके ही ताम्बूल सहित अपना कोनल हाथ
आगे बढ़ाया । उस समय उसका शरीर काँप रहा था, नयनयुगल अधीर हो गये थे, एवं दीर्घनिश्वास हूट रहे थे
(अर्थात् वह अत्यन्त हॉफ रही थी) और अपने शरप्रहारसे ही वह मूर्च्छित हो गई थी—इस लिए ही

१. सपत्नीरोषात् । २. तां महाश्वेतां समभाषत । ३. वरिचिदेव पाठो नास्ति । ४. सर्वाभिर-
स्माभिः, सर्वाभिरेवास्मानिभिनव... । ५. वरिचिद् ‘ताम्बूलम्’ इति पदं न दृश्यते । ६. ...आनमित्रमुखी ।
७. सा ताम् । ८. कादम्बरी तु । ९. चिरेण । १०. अनाकृषितदृष्टिरेव । ११. आमुकुलितलोचना, आकु-
लितलोचना । १२. निश्चसन्ती ।

तेव स्वेदजलविसरैः, स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बुनमिव याचमाना, साध्व-
सपरवशा पतामीति लगितुमिर्बे कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूतगर्भं हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु
जयकुञ्जरकुम्भस्थलास्फालन संक्रान्त सिन्दूरमिव स्वभावपाटलं, धनुर्गुणाकर्षणकृतकिणश्या-
मलम्, कचप्रहाकृष्टि-रुदितारिलक्ष्मी-लोचन-परामर्श-लग्नाञ्जनविन्दुमिव, विसर्पन्नखकिरण-
तया अतिरभसेन प्रधाविनाभिरिव विवर्धिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुलीभिरुपेतम्, स्पर्श-
लोभाच्च तत्कालकृत-सन्निवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपरा इवाङ्गुलीरुद्धहन्तम् प्रसारि-

त्याशयः । अपि च तस्मिन्नेव स्वेदजलविसरे घमवारिपुञ्जे निमज्जनभयेन द्रुहन्नासेन हस्तावलम्बनेन
करावलम्बनं याचमानेव प्रार्थमानेव, भयेन करं विस्तारयन् कस्यचित् करावलम्बनं प्रार्थयते तथा
साध्वसपरवशा मयाधीनाहं पतामि इति हेतोः लगितुं चन्द्रापीडशरीरे संसक्तं कृतप्रयत्नेन विहितो-
द्योगेव । पतितो हि लोको हस्तं प्रसार्ये कापि संसक्तो भवति । ताम्बूलगर्भं नागवन्दीदलाभ्यन्तरं हस्त-
पल्लवं करकिसलयं प्रसारयामास विस्तारितवती कादम्बरीत्यन्वयः ।

इह 'हनपितेव' 'याचमानेव' 'कृतप्रयत्नेव' त्रिविधि क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्तु पाणिं प्रसारितवानिति सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्नानि पदानि अग्रे-
तनस्य 'पाणिम्' इत्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि । स्वभावेन प्रकृत्यैव पाटलं श्वेतरक्तम्, अतएव जय-
कुञ्जरो विजयसाधनगजः तस्य कुम्भस्थले मूर्ध्नास्थले आस्फालनेन प्रोत्साहनार्थं संमर्दनेन सङ्क्रान्तं
संसक्तं सिन्दूरं नागजं यत्र उमिव । इह सिन्दूरसंलक्ष्णोपेक्षणादुक्तालङ्कारः ।

धनुरिति । धनुर्गुणाकर्षणेन । चापप्रत्यङ्गाकृष्टया कृतो विहितो यः किण्विहं तेन श्यामलं कृष्ण-
वर्णम्, अतएव कचप्रहाकृष्टया केशप्रहणपूर्वकाकर्षणेन रुदिता आकृन्दिता या अरिलक्ष्मीः रिपुश्रीः तस्या
लोचनयोन्यनयोः परामर्शेन कथगया नयनाश्रुं मार्जयितुं पुनरामर्शेन लग्नः सक्ता अञ्जनविन्दवः
कञ्जलकणा यस्मिन्स्तमिव । इहाऽप्युक्तदिशा उक्तालङ्कारः ।

विस्तर्दिति । विसर्पन्तः प्रसरन्तो नखकिरणाः करपुनर्भवरश्मयो यस्य तस्य भावस्तेन कारणेन ।
अतिरभसेन अत्यन्तजवेन प्रधाविताभिरिव नखकिरणैरेव उच्चलिनाभिरिव, विवर्दिताभिरिव वृद्धि प्राप्ता-
भिरिव, प्रहसिताभिरिव हास्य कुर्वन्तीभिरिव, विसर्पितनखरश्मिनां हासस्य च तुल्यश्वेतत्वादित्याशयः ।
इह तिस्र एव क्रियोपेक्षाः, तासां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

स्पर्शलोभादिति । अपि च, कादम्बर्याः स्पर्शलोभात्, तस्मिन् काले तत्समये कृतो विहितः संनि-
वेशः उपस्थितिः यामिस्ताः, सरागाः सानुरागाः सरक्ताश्च, अपरा अन्याः पञ्च अङ्गुलीरिव करशाखा इव,
पञ्चापि इन्द्रियवृत्तीः तदवलोकनतद्वाच्यश्रवणतदाननघ्राण-तदधरपान-तदहस्पर्शस्वरूपान् लोचनादीनां
पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारान् तासामभिलाषान् इत्यर्थः, उद्धहन्तम् उत्पादकवसम्बन्धेन धारयन्तम्
उत्पादयन्तमित्यभिप्रायः । पाणिं हस्तं प्रसारितवान् विस्तारितवान् इह जायुषेचा ।

कानदेव मानो उसे स्वेद-जलके प्रवाहमें स्नान करा रहा था, एवं कादम्बरी स्वेद-जलमें निमग्न होनेके भयसे
ही मानो हाथ फैलाकर किसीको हाथ पकड़नेके लिए प्रार्थना करती थी; और मैं भयवश गिर रही हूँ इसलिए
ही मानो हाथ फैलाकर चन्द्रापीडके शरीरमें संलग्न होनेके लिए प्रयत्न करती थी । इधर चन्द्रापीडने भी उस
ताम्बूलको ग्रहण करनेके लिए अपना हाथ आगे बढ़ाया । उसका वह हाथ स्वभावसे ही आरक्तवर्ण (गुलाबी)
था, अतएव प्रतीत होता था कि-विजयहस्तीके कुम्भस्थल पर आमर्दन करने (धनकाने) से उसका सिन्दूर मानो
उसमें लग रहा हो, धनुषकी डोरी खींचनेके विधेसे वह हाथ कुछ खानवर्ण हो गया था, उससे प्रतीत होता था
कि—केशधारणपूर्वक आकर्षण करने (केश पकड़ कर खींचने) से शत्रुपक्षीय लक्ष्मी रोदन कर रही है, उस पर
दया कर उसके आँसू पीछनेके लिए नेत्रमें हस्तानर्शन करनेसे मानो अञ्जन-विन्दु लग गये हैं । नख-किरणोंके
झेल जानेसे प्रतीत होता था कि अँगुलियों मानो ईंस रही हों, अत्यन्त वेगसे आगे दौट रही हों, और उनसे ही
संस्पर्श मानो बर्द्धित कर रही हों । और चन्द्रापीड का वह हाथ कादम्बरीके हाथके स्पर्श करनेके लोभसे, अन्य
पाँच अङ्गुलियोंके समान अनुरागके साथ उस समयमें उपस्थित पाँचों इन्द्रियोंके वृत्तिको ही धारण करता था ।

१. विलगितुमिव, लपितुमिव; तापितुमिव ।

२. प्रभावितानिः प्रसारितानिः ।

३. अपराङ्गुलीः, ...

शरीरिवाङ्गुलीः ... ।

तवान् पाणिम् । तत्र च सा तत्काल-सुलभं-विलास-दर्शन-कुतूहलमिरिव कुनोऽप्यागत्य सर्वरसैरधिष्ठिता । तेनानिबद्धलघयतया शून्यप्रसारितेन, चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुर-प्रवर्तित-नखांशुनिवहेन, वेपथुचलितवलयवलीवाचालेन सम्भाषणमिव कुर्वता हस्तेन, स्वेदसलिलपातपूर्वकं 'गृह्यतामयं मन्मथेन दत्तो दासजनः' इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती, 'अद्य प्रभृति भवतो हस्ते वर्त्तते' इति जीवितमिव स्थापयन्ती, ताम्बूलमदात् । आकर्षन्ती^१ च करकिसलयं भुजलतानुसारेण स्पर्शतृष्णागतमनङ्गशरभिन्नमध्यं हृदयमिव पतितमपि रत्नवलयं नाज्ञासीत् । गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं महाश्वेतायै प्रायच्छन् ।

तत्रेति । अपि च, तत्र ताम्बूलार्पणकाले, तस्मिन् समये सुलभा अनायासलभ्या ये विलासाः कादम्बर्या विभ्रमाः तेषां दर्शने अवलोकने कुतूहलं कौतुकम् पश्यामस्तोति तैरिव सर्वरसैः सर्वविधैरनुरागैः कुतोऽपि अनिर्दिष्टस्यानात् आगत्य एव, सा कादम्बरी अधिष्ठिता अधिष्टिता तत्कालमेव न केवलं स्पर्शविषयक एवानन्दः, किन्त्वन्वेऽप्यनुरागा आनन्दजनका आलम्बित्यभिप्रायः ।

'रसो गन्धरसे स्वादे तिकादौ विपरागयोः । शृङ्गारादौ द्वे र्वीर्ये देहधातुवुगारदे ॥'

इति विश्वः । सर्वरसैरित्यस्य शृङ्गारादिभिरिति व्याख्यानं तु न युक्तं 'रसरूपेऽस्ति स्वशब्देन स्थायि-सञ्चारिणोरपि' इत्यादिसाहित्यदर्पणदिशा स्वशब्दवाच्यत्वदापप्रसङ्गात्, तत्काले कादम्बर्या वीरवीभस्ता-दिरसानां सर्वयैवाश्रयणाच्चेति विभावनीयम् ।

तेनेति । अनिबद्धलघयतया अकूनस्थाननिश्चयतया कारणेन, शून्ये चन्द्रापीडहस्तव्यतिरिक्तस्थाने प्रसारितेन विस्तारितेन, अतएव चन्द्रापीडहस्तस्य अन्वेषणायेव मार्गागायेव पुरःप्रवर्तितः अग्रतः प्रेरितो नखांशुनिवहो नखरश्मिजालं येन तेन । वेपथुना कम्पेन चलितया स्फुरितया वलयानां कङ्कणानाम् आवल्या पङ्क्त्या वाचालेन सुखरायमाणेन, अतएव सम्भाषणम् आलपं कुर्वतेव विदधतेव विद्यमानेन तेन हस्तेन । स्वेदसलिलं धर्मजलं तस्य पातः पतनं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथा सम्प्रदानसमये सलिलपातस्य शास्त्रसंमतत्वादित्याशयः । 'मन्मथेन कामेन दत्तः अर्पितः अयं मल्लच्छनो दासजनः परिचारकलोकः स्वभा गृह्यताम्, अङ्गीक्रियताम्' इत्येवम् आत्मानं निजं प्रतिग्राहयन्तीव प्रतिग्रहणं कारयन्तीव । तथा अद्य-प्रभृति अद्यदिनादारभ्य मम जीवितं भवनस्तव हस्ते वर्त्तते विद्यते इत्येवं जीवितं प्राणितं स्थापयन्तीव कादम्बरी ताम्बूलं नागवल्लीदलम् अदात् दत्तवती ।

इह 'अन्वेषणायेव' 'कुर्वतेव' 'प्रतिग्राहयन्तीव' 'स्थापयन्तीव' इत्येतेषु क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

आकर्षन्तीति । अपि च, करकिसलयं पाणिपञ्चवम् आकर्षन्ती प्रयानयन्ती कादम्बरी, भुजलता-नुसारेण विस्तारितां निजबाहुवल्लीमनुसृत्य तथा साकमिष्यर्थः, चन्द्रापीडस्य स्पर्शतृष्णया स्पर्शलोभेव गतं प्रभातम्, अनङ्गशरेण कामवाणेन मिश्रं विदीर्णं मध्यमभ्यन्तरं यस्य तत्तयोक्तम् आत्मनो हृदयमिव पतितमपि कराप्रच्युतमपि रत्नवलयं मणिसचितकङ्कणं नाज्ञासीत् न ज्ञातवती अनेन तन्मयता व्यञ्जिता । आश्रुप्रेषा । अपरं तद्व्यतिरिक्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं महाश्वेतायै सख्यै प्रायच्छन् अदात् ।

एवं उक्त समय समी प्रकारका अनुराग, तत्काल अनायासलभ्य कादम्बर्याके विलासको देखनेके लिए कौतुकी होकर ही मानो किसी निर्दिष्ट स्थानसे आकर उसके हृदयमें बस गए । ऐसी अवस्थाने कादम्बर्याने हाथ फैला कर चन्द्रापीडके हाथमें पानकी बीड़ीको रखा । उक्त समय वह लक्ष्य न देखनेसे शून्यस्थानमें हाथको फैलाया, इससे प्रतीत होता था कि वह हाथ चन्द्रापीडके हाथका अन्वेषण करनेके लिए ही मानो लम्बुख नखके किरणोंको भ्रमणा कर रहा था । कन्ठ उरस्थित हो जानेसे हिलते कङ्कणके शब्द होने लगे, उल्लेख प्रतीत होता था कि वह हाथ मानो चन्द्रापीडसे सम्भाषण करता था । कामदेवने दान कर दिया है, इसलिए आर इत दासोंको ग्रहण कौजिय, इत भावसे कादम्बरी मानो स्वेद-जल-पात-पूर्वक अपनेको अपनेसे ही प्रतिग्रह कराती थी, एवं 'अजसे केकर आपके हाथमें मेरा जीवन है' इस भावसे चन्द्रापीडके हाथमें अपना जीवन ही मानो स्थापित करती थी । कादम्बरी पानकी बीड़ी देकर अपने कोमल हाथोंको खोंचकर ले आई, किन्तु पहलने ही उसका हृदय, चन्द्रापीडके स्पर्श करनेके लोभसे भुजलताका अनुसरण कर गया था, मदन-शर-विदीर्ण वह अपने हृदयके समान एक रत्न-बलय खोंचनेके समयमें जो हाथसे निकल पड़ा, उसे यह समझनेमें समर्थ न हो सकी । उसके बाद कादम्बर्याने और एक दूसरी पानकी बीड़ी लेकर महाश्वेताको दी ।

अथ महसैव त्वरितगतिः, त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विद्रु-
माङ्कुरानुकारिचञ्चुपुटेन^१ मरकतश्रुतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुवच्यमाना, कुमुद-केसर-
पिञ्जरतया चरणयुगलस्य, चम्पककलिकाकारतया च मुखस्य, कुवलयदलनीलतया च पक्ष-
श्रुतीनाम् । कुसुममयीवागत्य सारिका सक्रोधमवादीन्—भर्तृदारिके ! कादम्बरि ! कस्मान्न
निवारयस्येनमलीकसुभगाभिसानिन्मतिदुर्विनीतं^२ मामनुवचनन्तं विहङ्गापसदम्^३ । यदि माम-
नेन परिभूयमानानुपेक्षसे ततोऽहं नियन्मात्मानमुत्सृजामि । नत्वं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्-
शेन^४ इत्येवमभिहिता च तथा कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितवृत्तान्ता तु महाश्वेता
'किमिदं वदति' इति मदलेखां प्रपञ्च । सा चाकथयन्—'एषा भर्तृदुहितुः सखी^५ कादम्बर्ययीः

अथेति । तान्बुलदानानन्तरं स्वरिता श्रीप्रा गतिर्गमनं चस्याः सा सारिका पीनपादा सहसैव
अकस्मादेव आगत्य समेत्य 'सक्रोधमवादीत्' इत्यत्र सम्बन्धः । कण्ठेन गलदेशेन इन्द्रायुधं शक्रचाप इव
कुण्डलीकृतं बर्तुलीकृतम्, त्रयाणां वर्णानां नीलपीतवर्णानां रागं रजनं रेखामिति तात्पर्यम् वहता धार-
यता । विद्रुमाङ्कुरं प्रवालखण्डं तदनुकारि तत्सदृशं रक्तमित्यर्थः चञ्चुपुटं त्रोटिसंपुटं यस्य तेन । मरकतस्य
जरमगमनस्य द्युतिः कान्तिरिव द्युतिर्यथोक्तयोक्ते पङ्क्तिं पङ्क्त्योर्मूलयुगले यस्य तेन । मन्थरं मन्दं गतं
गमनं यस्य तेन, शुकेन क्रौरेण पक्षिणा अनुवच्यमाना अनुवच्यमाना सारिका । तथा चरणयुगलस्य
पादद्वयस्य कुमुदकेसरवत् श्वेतकमलकिञ्जरवत् पिञ्जरतया पीनवर्णतया, मुखस्य वदनस्य च चम्पक-
कलिकाकारतया हेमपुष्पकोरकसदृशतया, पङ्कश्रुतीनां वृद्धकान्तीनाञ्च कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत्
नीलतया रयन्मवर्णतया कारणेन, कुसुममयीव पुष्परवितेव सारिका, सक्रोधं सक्रोधम् अवादीत् अवाचत् ।

इह 'इन्द्रायुधमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'विद्रुमाङ्कुरानुकारि' इत्यत्र वार्थोपमा, 'कुवलयदलनील-
तया' इत्यत्र लुप्तोपमा, आसौ परस्परं नैरपेक्षेण संस्थिः । 'कुसुममयीव' इत्यत्रोक्तोपमाभिः संक्षीर्णं
क्रियोपेक्षा ।

मञ्जिति । भर्तृदारिके कादम्बरि ! अलीकं मिथ्या सुमनं भार्याप्रियम् आश्रयन्म लभिमन्यते
शुष्यत इति तम्, अनेन स्वस्य तत्र प्रियत्वं नास्तीति ध्वनितम् । अतिदुर्विनीतं नितान्ताविनयपालि-
नम्, नाम अनुवचनन्तम् अनुसरन्तं विहङ्गापसदं विहङ्गाधमम् पुनं पुरो विद्यमानं शुक्रं कीरं कस्मादेतोः
न निवारयसि प्रतिपेक्षसि । परिभूयमानां सम्भोगाय हठादाक्रम्यमाणान् उपेक्षसे उपेक्षाम् (अवहे-
रणां) करोषि । नियतं नूनम् आश्रयन् जीवितम् उत्सृजामि परित्यज्यामि । अविष्यति वर्तमानता । ते
पादपङ्कजस्पर्शेन तवाङ्गप्रसरोरहस्पर्शेन, सत्यम् कर्तुं शपामि । तथा सागरिक्या, एवं पूर्वाक्षप्रकारेण
अभिहिता उक्ता ।

अविदितेति । अविदितवृत्तान्ता अज्ञातमनाचारा । इयं सारिका । भर्तृदुहितुः कादम्बर्याः सखीति

तदनन्तरं सहसा ही शीघ्रगते एक सारिका (मैना) आकर उपस्थित हुई । उसके पीछे-पीछे अपेक्षाकृत
मन्दगतिसे एक शुक्र (तोता) भी उपस्थित हुआ; उस शुक्रके कण्ठदेश (गले) में इन्द्रधनुषके समान मण्डला-
कारने नील, पीत और लोहित (रक्त) वर्ण की तीन रेखाएँ थीं । चञ्चुपुट (चोंच) प्रवालखण्ड का अनुकरण
करता था, एवं मरकत-मणिके समान् पङ्कजगुल (पंखों) की प्रभा प्रकाश था रही थी; और उस सारिका का भी
चरणयुगल श्वेतेतल-पत्रके केसरके समान निरलवर्ण थे, मुखभाग चम्पकपुष्पकी कलिकाके समान पीतवर्ण था, एवं
पक्ष की प्रभा नीलोत्पल-पत्रके समान नीलवर्ण थी, इसप्रकार उसे मानो विकटाने पुष्पद्वारा निर्माण किया था [यिहा
प्रदर्शन होता था] । वह सारिका (मैना) क्रोधके साथ बोली—'राजकन्ये कादम्बरि ! पक्षियोंके मध्यमें यह शुक्र
अनेन अपनेसे ही अपने को भाग्यवान् बूढ़ कर मिथ्याभिमान करने वाला तथा अत्यन्त दुर्विनीतसमान बाला है,
यह इनारे पीछे पीछे आता है, आन इसका निवारण क्यों नहीं करती है ? इसके मेरे ऊपर आक्रमण करने पर
आन यदि उपेक्षा करेगी, तो ऐसा होने पर मैं निश्चय ही अपना प्राण त्याग दूँगी । मैं उसके पाद-पङ्कजके स्पर्शकी
उपेक्षा न कर सक्त हूँ कहती हूँ । उस सारिकासे इस प्रकार कहने पर कादम्बरी जी मन्द-मन्द हँसने लगी । किन्तु
महाश्वेता इस वृत्तान्तको नहीं जानती थी इस छिर उसने मदलेखासे पूछा कि—'यह मैना क्या कहती है ?' तब

१. अनुकारिणा चञ्चुपुटेन । २. मन्थरगतेन 'शुकेनानुवच्यमाना' । ३. दुर्विनीतं । ४. विहङ्ग-
मापसदम् । ५. सखी । ६. अविदित वृत्ति परं न इत्येव ।

कालिन्दीति नान्ना सारिका, एतस्य^१ परिहासनान्तः शुक्रस्य भर्तृदारिक्यैव पाणिग्रहण-पूर्वकं जायापदं ग्राहिता । अथ चायमनया प्रत्युषति कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्गाहिनीमिमां तमालिकानेकाकिनी किमपि पाठयन् दृष्टो यतः, ततः प्रभृति सज्जातेर्ष्या कोपपराङ्मुखी सैन्यमुपसर्पति, नालपति, न स्पृशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रसीदतीति^२ ।

एतदाकर्ण्य स्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्यान्ववीत्—‘अस्त्येषा कथा, श्रूयत एवैतद्वाजकुले कर्णपरम्परया, परिजनोऽप्येवं मन्त्रयते, बहिरपि जनाः कथयन्ति, एवं दिगन्तरेष्वप्ययमात्रापो वर्तते एवं, अस्माभिरप्येतदाकर्णितमेव, यथा किल देव्याः कादम्बर्यास्ताम्बूलवायिनी^३ तमालिका^४ कामयमानः परिहासनामा शुक्रो मदनपरवशो गतान्यपि दिनाति न वेत्तीति । तद्यमस्तां तावद्वासाचारः, परित्यक्तनिजकलत्रो निखरया^५ अन्तया सह, देव्यास्तु कादम्बर्याः कथनेतद् युक्तं यन्न निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम् । अथवा देव्यापि

सम्बन्धः । पाणिग्रहणं हस्तग्रहणं पूर्वं यत्र क्रियायां तद् यया स्यात्तया, जायापदं परतीत्यानं पत्नीत्वमिति तात्पर्यम्, ग्राहिता प्रापिता । अथ यतः प्रभृति यतः समयादारभ्येत्यर्थः । अनया सारिकया प्रत्युषति प्रमाते । एकाकिनीम् अद्वितीयाम् तमालिकां तमालिकानिधेयाम् । पाठयन् मन्त्रयन्, दृष्टोऽवलोकितः । ततः प्रभृति तद्दिनाशरम्य सज्जातेर्ष्या समुत्पन्नेर्ष्या कोपपराङ्मुखी क्रोधावाङ्मुखी । नोपसर्पत न निन्दे गच्छति, नालपति न संभाषते । प्रसाद्यमानापि प्रसह्यक्रियमानापि न प्रसीदति न प्रसन्ना भवति ।

एतदिति । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं हास्योदयाच्चलितं कपोलयोर्गण्डयोः उदरम् बन्धन्तरं यस्य सः । कर्णपरम्परया श्रवणपरम्परया । मन्त्रयते विचारयति । जाकर्णितमेव श्रुत्वा । कामयमानः जमिलप-माणः । मदनपरवशः कामपराधीनः । गतानि अतीतानि । न वेत्ति न जानाति तन्मयत्वादित्याशयः । अयं शुक्रः । वानो निजपत्नीं प्रति प्रतिकूलः आचारो व्यवहारो यस्य सः । परित्यक्तनिजकलत्रः ठडित-स्वभार्यः, निखरया निर्लेजया पद्मिणं प्रत्यपि मदनवेशादित्याशयः । अनया पुरो विद्यमानया तमालिकाया । चपलां चञ्चलाम् इमां दुष्टदासीं तमालिकां न निवारयति निषेधयति । कथनेतद् युक्तम्, अपि तु नोचितमेवेत्यर्थः । इह यच्छब्दसम्बन्धितवाक्यस्योत्तरत्र पाठाद्वाक्यगतविधेयाविमर्शदीपस्तु तस्य पूर्व-पाठविधानेन वारणीयः ।

अप्येति । ईदृशाय एवंविधाय दुर्विनीताय दुर्विनेयाय विद्वहाय पद्मिणे इमां वराकीं ओष्यां

नदलेलने कहा—‘यह राजकुन्या कादम्बरी की सखी कालिन्दी नाम की सारिका है । इसकी इस परिहास नामके लोहिके साथ इन्होंने ही पणिग्रहण करा (प्यार) दिया है । किन्तु क्या प्रतमाजलें इस मैनाके कादम्बरी की ताम्बूल-करङ्गाहिनी इस तमालिकाके बनेलेले इस शुक्रकी कुछ कहते देखा । इस कालिन्दीने बित्त समपते यह देखा है उस समपते इसे ईर्ष्या उत्पन्न हो गई है, एवं नाम करके परिहासके प्रति विद्रुह हो गई है, इससे उसके समीपमें बंद नहीं जाती है, न इसकी साथ बालाप करती है, न इसका स्पर्श करती है, यह क्या, इसकी प्रति दृष्टिपात भी नहीं करती है; इन लोगोंने इसकी प्रसन्न करनेके लिए बनेक प्रकारके चेष्टा की है, म्त्रि भी यह प्रसन्न नहीं होती ।’

यह सुनकर चन्द्रापीडके हाथ व्यस्तित होनेके लिए कपोल-मुण्ड का नक्षत्रान (गाँठके बीचका भाग) लपटतः लपटित हो गया (फड़कने लगा), तब वह मन्द मन्द ईँस कर बोला—‘यह बात सत्य है, क्यों कि—इस राजमन्त्रमें ही कर्ण-परम्पराले यह बात सुनी जाती है, परिजनवर्ग भी ऐसी ही बातें करते हैं, बाहरके लोग भी ऐसा ही कहते हैं, एवं दिगदिगन्तरमें भी इसकी ही बालीचना होती रहती है, और इनने भी इस प्रकार ठगना है कि, परिहास-नामक शुक्र, कादम्बरीदेवीकी ताम्बूलकरङ्गाहिनी तमालिका की ईर्ष्या करता हुआ कामाक्षीदेवीके चरणमें जासज (जाता) है इस प्रकार वह यह भी नहीं जानता कि दिन कित्त तरह व्यतीत होते : वाँते) वा रहे हैं ।’ अतएव प्रतिकूल स्वभाववाली यह परिहास, अपनी मार्या का परित्याग कर इस निर्लेज तनलिकाके साथ रहता है जो, रहे, किन्तु देवी कादम्बरी की क्या यह कथित है कि ऐसी चञ्चल दुष्ट दासी को निवारन नहीं

१. इदमस्य च । २. तालिका । ३. अर्चि ‘इति’ इति पदं नावलोक्तम् । ४. जानन्वपते, कथ्येवं मन्त्रयति एवम्, अपि मन्त्रयते । ५. एवम् । ६. कालिनी । ७. तालिका । ८. निखरः ।

कथितैव निःस्नेहतां प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विद्वद्वाय प्रयच्छन्त्या । किमिदानीमियं करोतु, यदेतत् सापत्न्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अग्रणीविरागहेतुः; परं परिभवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दीर्घाग्यगरिणा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितम्, अनलो वा नासादितः अनशनं वा नाङ्गीकृतम् । न ह्येवंविधम् अपरमस्ति योषितां लघिम्नः कारणम् । यदि चैयमीदृशोऽप्यपराधे अनुनीयमाना अनेन प्रत्यासत्तिमेष्यति । तदा धिगिमाम्, अलमनया, दूरतो वर्जनीयेयम्, अभिभव-निरास्या, । क एनां पुरालापयिष्यति, को वावलोकयिष्यति, को वास्या नाम प्रदीप्यति इत्येवमभिहितवति तस्मिन् सर्वास्ताः सह कादम्बर्याः क्रीडालापभाविताः जहसुरङ्गनाः ।

परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद—धूर्त ! राजपुत्र ! निपुणैयम्, न

कालिन्दीं तन्नामिकां प्रयच्छन्त्या प्रदद्या देव्या कादम्बर्यापि, प्रथममेव निःस्नेहता कालिन्दीं प्रति वासवस्यशून्यता कथितैव, व्यञ्जितैव, अन्यथैनामेवंविधाय न प्रदददेद्विरागः ।

किमिति । इयं कालिन्दी, इदानीं सम्प्रति किं करोतु परिहासं प्रति दोषं विना किं किं विद्वधास्ति-त्यर्थः । एतदेव समर्थयति—यदेतदिति । यद् यस्माद्धेतोः एतत् सापत्न्यकरणं तदिति शेषः, नारीणां योषितां प्रधानं मुख्यं कोपकारणं क्रोधहेतुः, अग्रणीः श्रेयान् विरागहेतुः विरक्ततायाः कारणम्, परम् अत्यन्तं परिभवस्थानं पराभवपदम् ।

इयमिति । अनया कालिन्द्या, अनेन स्वयमनुभूयमानेन, स्वामिना अवहेलिता स्त्री दुर्भगा तस्य भावो दीर्घाग्यं तस्य गरिणा गुरुतया अतिरेकेण कारणेन, जातवैराग्यया उपपन्ननिर्वेदया अनया कालिन्द्या विषं गरलं नास्वादितं न भक्षितम्, वा अथवा अनलोऽग्निः नासादितः न प्राप्तः तत्र न प्रविष्ट इत्यर्थः । अनशनम् अनशनेन मरणं वा नाङ्गीकृतं न स्वीकृतम् । योषितां नारीणां लघिम्नः लघुतायाः कारणं हेतुः एवंविधम् एतादृशम् अरम् अन्यत् नास्ति न विद्यते ।

यदीति । अनुनीयमाना प्रसङ्गीक्रियमाणा, अनेन शुकेन सह, प्रत्यासत्तिं पुनः सङ्गमम्, एष्यति प्राप्स्यति । इमां कालिन्दीम् । वर्जनीया त्याज्या । अभिभवेन तिरस्कारेण निरास्या दूरीकरणीया ।

कइति । एतां कालिन्दीम् आलापयिष्यति समापयिष्यति । अवलोकयिष्यति दर्शयिष्यति । क्रीडालापेन नर्मभाषणेन भाविताः सज्जाततदनुकूलगुणभावोदया इत्यर्थः, अङ्गना नार्यो जहसुः हसितवरयः ।

परिहास इति । परिहासः परिहाससंज्ञकः शुकः नर्मभाषितं क्रीडालापम् । निपुणा अभिज्ञेयम् ।

करती (रोकती नहीं) हैं ? अथवा देवी कादम्बरिने भी इस भाग्यहीना कालिन्दी को ऐसे दुर्विनीतत्वभावशाली सोतेके हाथमें देकर इसके प्रति अपनी निःस्नेहता (वात्सल्यहीनता) पकड़े से ही सूचित कर दी है । अब यह विचारी क्या करे ? क्योंकि—यह जो सपत्नी कर लिया है वह कियोंके पक्षमें क्रोध का प्रधान कारण है, गुरुतर वैराग्य उत्पन्न होने का मुख्य हेतु है, और अत्यन्त अवश का बड़ा त्याग है । यह कालिन्दी ही अत्यन्त धीरप्रकृति है, क्योंकि—इतने इतने गुरुतर (बड़े) दुर्भाग्यसे वैराग्य हो जाने पर विष-पान नहीं कर लिया, किंवा अग्निमें ही प्रवेश नहीं किया, अथवा अनशनसे आत्महत्या नहीं कर लिया । कियोंके पक्षमें लघुता का कारण इसके समान अन्य कोई नहीं है । इस प्रकारके बड़े अपराध रहने पर भी, केवल अनुनय करनेसे ही कालिन्दी यदि फिरसे इस परिहासके साथ सम्मिलित हो जाय तो इसको धिक्कार है और इसका कोई प्रयोजन नहीं है, हम सबों को दूरसे ही इसे तिरस्कारपूर्वक परित्याग कर देना उचित है । एवं उसके रहने पर कालिन्दीके साथ कौन आलाप करेगा, अथवा कौन इसके प्रति दृष्टिपात करेगा ? या कौन व्यक्ति हो इसका नाम भी लेगा ? चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर कादम्बरिके सहित सब कन्याएँ, जो इस परिहासवाक्य को समझ गई थीं, वे सब आनन्दसे सिलसिला कर हँसने लगीं ।

परन्तु परिहास (शुक), चन्द्रापीडके परिहास-वाक्य (कोमल वचन) इन कहने लगा—‘धूर्त, राज-

१. निःस्नेहता । २. क्वचिदिह ‘तपस्विनी’ इत्यधिक पाठः समुपलभ्यते । ३. न द्येकम् । ४. तेन सह । ५. अभिभवनिरास्यान्, अभिभवनिरासा । ६. भाषिताः ।

त्वयान्येन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते । एषापि वुच्यत एवैतावतीर्वक्रोक्तीः, इयमपि जाना-
त्येव परिहासजल्पितानि, अस्या अपि राजकुलसम्पर्कचतुरा मतिः । विरम्यताम्, अमूमिरेषा
मुज्ज्वल-भङ्गि-भाषितानाम्, इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालञ्च कारणञ्च प्रमाणञ्च विष-
यञ्च प्रस्तावञ्च कोपप्रसादयोः इति ।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत्—‘आयुष्मति ! देवश्चित्ररथो देवो च
मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते’ । एवमभिहिता च गन्तुकामा ‘सखि ! चन्द्रापीडः कास्ताम्’ इति
कादम्बरीमपृच्छत् । असी तु ‘न पयसीतमनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानेन?’ इति मनसा विहस्य
प्रकाशमवदत्—‘सखि ! महाश्वेते ! किं त्वमेवमभिदधासि, दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्यय-
मेव प्रभुः, किमुत भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा, यत्रास्मै रोचते प्रियसखीहृदयाय वा,
तत्रायमास्ताम्’ इति । तच्छ्रुत्वा महाश्वेतावदत्—‘अत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने

अन्येन त्वद्व्यतिरिक्त्युमा, लोलापि चञ्चलापि नारीत्वेन अगनीरनुद्विरपि प्रतारयितुं वञ्चयितुं न शक्नोते
न पार्यते । वक्रोक्तीः कूटकथाः वञ्चनवचनानि । परिहासजल्पितानि परिहासभाषितानि । राजकुले राज-
वंशे यः सम्पर्कः सम्बन्धः तेन चतुरा विदग्धाः । एषा सारिका, मुज्ज्वला अग्रान्याः तेषां भङ्गिभाषितानि
प्रतारणवचनानि तेषाम्, अमूमिः अपात्रम् । मञ्जुभाषिणी मनोज्ञालापिनी इयमेव हि कोपप्रसादयोः
क्रोधप्रसङ्गतयोः कालं समयम्, कारणं हेतुम्, प्रमाणम् इत्येताम्, विषयं देशम्, प्रस्तावम् अवसरञ्च
वेत्ति जानाति ।

अत्रेति । अत्रान्तरेऽस्मिन् समये । देवः पूज्यः चित्ररथः तत्संज्ञको राजा । आह्वयते आकारयति ।
एवमभिहिता अनेन प्रकारेणोक्ता च महाश्वेतेति शेषः । कास्तां क्व तिष्ठतु । असी कादम्बरी । अनेकम्
अधिकतरं यत् स्त्रीहृदयसहस्रं नारीचित्तसमूहः तदेव अवस्थानम् अवस्थित्यहं स्थानं तेन किं न पयसिम् ?
अर्थात् हृदयसहस्ररूपं स्थानमस्य किं न यथेष्टं जानमिति काङ्क्ष, येन स्थित्यर्थमन्यस्थानान्तेषां
विधीयत इत्याशयः । अभिदधासि कथयसि । अयं राजपुत्र एव प्रभुः स्वामी, सौजन्येन स्वाधीनविधा-
नादिति बाह्याभिप्रायः, चिरकालेन प्राणेश्वरविधानादित्यान्तरिकाभिप्रायः । अनेन स्वेनापि निरति-
शयसौजन्यं ध्वनितम् । विमदस्य वित्तसम्पत्तेः । यत्र यस्मिन् स्थाने अवस्थानं कर्तुं, अस्मै राज-
पुत्राय रोचते अभिप्रैति, प्रियसहयास्त्वव हृदयाय चेतसे वा रोचते, तत्र तस्मिन् स्थाने अयं राजपुत्रः
प्रास्ताम् तिष्ठतु ।

तच्छ्रुतेति । त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि भवत्सौधनिकटस्थायिनि प्रमदवने अन्तःपुरोपवने क्रीडापर्व-

भुज ! यह बहुत चतुर है । अतएव चञ्चल होने पर भी; तुम अपना अन्य कोई व्यक्ति इच्छी प्रतारण करने
(धोखा देने) में समर्थ नहीं हो सकते, क्योंकि—यह भी इन समस्त व्यङ्ग्योक्तियों (चतुर भाषणों) को अवश्य
ही समझती है, यह भी परिहास भाषण करना जानती ही है, एवं राजकुल में सम्पर्क रहनेसे इसकी बुद्धि भी
समस्त विषयों में निपुण है, इसलिए अब तुम चुप रहो, यह नागरिकोंके व्यङ्ग्योक्तियों का पात्र नहीं (अर्थात् इसपर
कुछ प्रभाव नहीं पड़ेगा) और मञ्जुभाषिणी यह सारिका भी जिससे श्रेष्ठ होता है, अथवा जिससे प्रसन्नता उत्पन्न
होती है—इसका अवसर, कारण, परिमाण, स्थान और प्रसङ्ग—इन सबों को ही जानती है ।

इत बीचमें कञ्चुकीने आकर महाश्वेतासे कहा—‘आयुष्मति ! महाराज चित्ररथ एवं महारानी मदिरा
आपको देखनेके लिए बुलाती हैं’ यह समाचार कहने पर वहाँ जानेकी अनिवार्यतासे उत्तरे कादम्बरीसे पूछा—‘सखि !
चन्द्रापीड कहाँ ठहरेंगे ?’ तब कादम्बरी हँस कर मन ही मन कहने लगी—‘असत्य कियोंके हृदयस्थी स्थान
जगके रहने के लिए पर्याप्त नहीं है ?’ उत्तरे बाद कादम्बरिने प्रकट रूपसे कहा—‘सखि महाश्वेते ! तुम इस
प्रकार क्यों कहती हो ? जबसे दर्शन हुए तबसे ये अपने सौजन्य गुणसे मेरे शरीरके भी प्रभु हो गए हैं, तो फिर
गृह (भवन), सम्पत्ति और परिजन की तो बात ही क्या है अतएव जिस स्थानमें इनकी अभिरुचि हो कपड़ा तुम्हें
जैसे स्थानमें अनिवार्य हो वहाँ ही ये रुखते रहें ।’ यह हुन कर महाश्वेतासे कहा—‘तब तो तुम्हारी कृपणिका

१. ननु पयसीतमनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेन । २. ‘‘शरीरस्याहं न विदुः किमुत भवनस्य परि-
जनस्य वा । यत्रास्मी रोचते’’ । ३. महाश्वेता तदत्रैव च ।

क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्ताम्' इत्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽपि तथैव सह निर्गत्य विनोदनाय^१ वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदर-क्रीडारागिणीभिश्च अष्टापदपरिचयचतुराभिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च कादम्बरीसमादिष्ट-प्रतीहारी-प्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकणोपदिश्य-मानमार्गः क्रीडापर्वतमणिमन्दिरं मगात् ।

गते च तस्मिन् गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलं सखीजनं परिजनञ्च परिमित-परिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रसादमारुरोह । तत्रैव शयनीये निपत्य दूर-स्थिताभिर्विनयनिभृ-तार्भिः परिचारिकार्भिर्विनोद्यमानः कुतोऽपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तस्मिन् काले 'चपले ! किमिदमारब्धम्' इति निगृहीतेव लज्जया, 'गन्धर्वराजपुत्रि ! कथमेतद् युक्तम् ?' इत्युपालब्धेव विनयेन, 'अयमसावव्युत्पन्नो बालभावः क गतः' इत्युपहसितेव मुग्धतया,

तत्कस्य खेलार्थगिरेः मणिवेश्मनि रत्ननिर्मितगृहे आस्ताम् । ययौ गतवती । तथैव महाश्वेतयैव सह निर्गत्य बहिरस्थ । वीणावादिन्यो बह्वकीवादिन्यः तामिः वेणुवादिन्यः वंशीवादिन्यः तामिश्च एवं गीतकला-कुशलाभिः गानविज्ञानदक्षभिः, दुष्टम् आसमन्तात् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तद्दुरोदरं घृतं तत्क्रीडायां तालेलायां रागिणीभिः अभिरुचियुक्ताभिः अष्टौ अष्टौ पदान्यस्येति अष्टापदं शारिफलम् 'अष्टनः संशयाय' (६।३।१२५) इति सूत्रेण दीर्घः । तस्य परिचये विज्ञाने चतुरारिर्दक्षभिः । 'अष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च' इति मेदिनी । चित्रकर्मसु आलेख्यक्रियासु कृतो विहितः श्रमः शिष्टायै आयासो यामिस्ताभिः । सुभाषितपाठिकाभिश्च सूक्तपाठविधायिनीभिश्च, कादम्बर्या समादिष्टा आज्ञसा या प्रतीहारी द्वारपालिका तथा प्रेषिताभिः प्रेरिताभिः कन्याभिः अनूढाभिः अनुव्रज्यमानश्चन्द्रापीडः । उपदिश्यमान-मार्गः प्रदर्श्यमानपथः । अगात् गतवान् ।

गत इति । गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, सकलं समस्तं सखीजनं सहचरीवर्गं परिजनं परिचारिकावर्गं च विसर्ज्य स्वस्थानं गम्यतामिष्यादिश्य परिमितपरिचारिकाभिः अत्यल्पपरिजनैः अनुगम्यमाना अनुव्रज्यमाना । आरुरोह आरूढवती । शयनीये शय्यायां निपत्य स्रस्तशरीरा सती स्थित्वा, दूरस्थ-ताभिः दक्षिणदेशावस्थायिनीभिः विनयेन शिष्टव्यवहारेण निभृताभिः तूष्णीम्भूताभिः परिचारिकाभिः परि-जनैः विनोद्यमानः विनोदविषयीक्रियमाणः । प्रत्यागता पुनरुपरिचयितः चेतना चैतन्यं यस्याः सा, चन्द्रा-पीडावलोकनसमये मोह एवासीदित्याशयः । चपले चञ्चले कादम्बरि ! इदं किमारब्धं प्रस्तुतमिति लज्जया प्रपया निगृहीतेव निर्यातितेव । एतत् पूर्वोक्तं कथं न्याय्यं युक्तमिति विनयेन शिष्टाचारेण उपालब्धेव तिरस्कृतेव । अयमसौ सोऽयमिष्यर्थः, अत्युत्पन्नः 'अशोधः, यौवनकालिकवृद्धारविषयकभावानभिज्ञः, बालभावः शिशुप्रकृतिस्तव क गता इति मुग्धतया अभिनवायातेन मुग्धाभिधनायिकाविशेषभावेन उपहसितेव हास्यविषयीकृतेव बालस्वभावस्य मुग्धाभावेन निरासादित्याशयः । मुग्धास्वरूपं साहित्यदर्पण-

(महल) के समीपवर्त्ती इस प्रमद-वनमें क्रीडा-पर्वतके मणि-मन्दिर पर ये ठहरे । यों कह कर गन्धर्वराजको देखनेके लिए (अर्थात् उनसे मिलनेके लिए) चली गई । चन्द्रापीड भी उसके ही साथ बाहर निकला और उसके चित्तके विनोदके लिए कादम्बरीके आदेशसे प्रतीहारीद्वारा भेजी गई—वीणा बजाने वाली, वंशी बजानेमें निपुण, सङ्गीत-कला (गानविद्या) में दक्ष, घृतक्रीडा करनेमें अनुरक्त, शतरङ्गमें सुचतुर, चित्रकार्यमें श्रम करने वाली, एवं सुन्दर प्रबन्ध (सुभाषित) पाठ करनेमें निपुण कितनी ही कन्याओंके साथ, पूर्वपरिचित तथा केयूरकके द्वारा बताए हुए मार्गसे क्रीडापर्वतस्थ मणि-मन्दिरमें गया ।

चन्द्रापीडके चले जाने पर (तत्काल ही) कादम्बरी सब सखीजन और परिजनको विदाकर केवल थोड़ी सी आसियोंको लेकर अट्टालिका (महल) पर चली । वहाँ जाकर पलङ्ग पर लेट गई और विनयवती परिचारि-कार्य निःशब्द दूर खड़ी होकर उसका कुछ कुछ चित्त-विनोदन करने लगी । किन्तु वह अकेली, उस समयमें—चञ्चले ! यह तुम क्या आरम्भ की हो ? यों कहकर लज्जा मानो उसको यातना देती हो—गन्धर्वराजकन्ये ! ऐसा कार्य क्या तेरे योग्य है ? यों कह कर विनय मानो उसका तिरस्कार करता हो—'तुम्हारा वह शृङ्गाररसानभिज्ञ

१. तथा सहैव । २. विनोदार्थ । ३. दुरोदरेत्यारभ्य पाठिकाभिश्चेत्यन्तं यावत् पाठः दक्षिण दृश्यते । ४. गृहम् । ५. सकलसखीजनञ्च । ६. ततः । ७. अदूरम् । ८. विभूताभिः । ९. परिचयचतुराभिरुपास्यमानानापि ।

‘स्वैरिणि ! मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयम्’ इत्यामन्त्रितेव कुमारभावेन, ‘भीरु ! नायं कुल-
कन्यकानां क्रमः’ इति गर्हितेव महत्त्वेन, ‘दुर्विनीते ! रक्षाविनयम्’ इति तर्जितेवाचारेण,
‘मूढे ! मदनेन लघुतां नीतासि’ इत्यनुशासितेवाभिजात्येन, ‘कुतस्तवेयं तरलहृदयता’ इति
धिककृतेव घैर्येण, ‘स्वच्छन्दचारिणि ! अप्रमाणीकृताहं त्वया’ इति निन्दितेव कुलस्थित्या,
अतिगुर्वी लज्जामुवाह ।

समचिन्तयच्चैवम्—‘अगणितसर्वशङ्कयां तरलहृदयतां दर्शयन्त्या अद्यमया किं कृतमिदं
मोहान्धया तथाहि, अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकया^१ मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां मां लोकैः
कलयिष्यतीति निर्हीकया नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मूढया^२ न परीक्षितम् । दर्शना-
नुकूलाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैलक्ष्यानन् भीतम्, गुरुज-

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनत्रिकारः रतौ वामा । कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ इति ।

हे स्वैरिणि स्वच्छन्दविहारिणि ! अविनयम् अशिष्टाचरणम्, नायकेन साकमशिष्टाचारं विधातुं
शक्नोषि न तत्र क्षतिरिति सूचयितुम् ‘एकाकिनी’ इति पदमुपात्तमित्यवधेयम् । कुमारभावेन कन्यका-
दशया आमन्त्रितेव आमन्त्रणपूर्वकं शिचितेव । कुलकन्यकानां कुलकुमारिकाणां क्रमो रीतिः, महत्त्वेन
औदार्येण गर्हितेव निन्दितेव । अविनयम् अशिष्टाचरणं रक्ष अवरोधय इति आचारेण साधुव्यवहारेण
तर्जितेव ताहितेव । मूढे हिताहितप्रज्ञाशून्ये ! लघुतां तुच्छतां नीतासि प्रापितासि । आभिजात्येन कौली-
न्येन अनुशासितेव पाठितेव । तरलहृदयता चपलचित्तता । अहं कुलमर्यादा अप्रमाणीकृता अवहेलिता ।
कुलस्थित्या कुलमर्यादया निन्दितेव गर्हितेव, अतिगुर्वीम् अतिमहतीं लज्जां त्रपाम् उवाह धारयामास ।

समेति । समचिन्तयत् अध्यायत् । न गणिता संख्याकृता सर्वेभ्यो जनकादिभ्यः शङ्का सन्देहो
यया तथा । दर्शयन्त्या प्रकटयन्त्या । मोहान्धया अज्ञानान्धया ।

उपपादयति—तथाहीति । साहसिकया हठकारिण्या अविचार्यविधायिन्येत्यर्थः । अयं कुमारः
अदृष्टपूर्वः अनवलोकितपूर्वः इति न ‘शङ्कितम्’ अनवलोकितपूर्वत्वेन प्रकृतिपरिचयाभावात् वञ्चितुमपि
समर्थो भविष्यतीति न चिन्तितमित्यर्थः^३ लघुहृदयां तुच्छचित्तां कलयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति
निर्हीकया निस्त्रपया मया नाकलितं न विभावितम् । का किंस्वरूपा अस्य कुमारस्य चित्तवृत्तिर्मनो-
व्यापारः । दर्शनानुकूला अवलोकनसुभगा । तरलया चञ्चलया । विचारस्य विवेचनस्य क्रमः परम्परा न
कृतो विहितः ।

प्रत्येति । प्रत्याख्यानेन कुमारद्वारा मत्प्रणयप्रतिपेधेन यद्वैलक्ष्यं विह्वलीभावस्तस्मात् गुरुजनाव

वाल-भाव कहाँ गया ?’ यों कहकर मुग्धता मानो उसकी हँसी करती हो—‘हे स्वेच्छाचारिणि ! तुम केवल अपनी
इच्छाके अनुसार अशिष्ट व्यवहार मत कर’ यों सम्बोधनपूर्वक कहकर कन्यावस्था मानो उसे उपदेश
देती हो—‘अरे भीरु ! यह कुलीनकन्याओंकी रीति नहीं’ यों कहकर औदार्य मानो निन्दा करता हो—‘दुर्विनीते !
अपने अशिष्ट व्यवहारका निवारण करो’ यों कहकर आचार मानो भर्त्सना करना (फटकारता) हो—‘अरी
मूढ ! कामदेवने तुझमें लघुता (हलकापना) लाकर तुच्छ कर दिया है’ यों कहकर मानो कुलीनता शासन
करती हो—‘तुम्हारी यह चपलता कहाँसे आई’ यों कहकर भैर्य मानो धिक्कार देता हो—‘हे स्वच्छन्दचारिणि !
मैंने तुझे अवहेलना की’ यों कहकर मानो वंशमर्यादा निन्दा करती हो—यों न समझमें आता कि कहाँसे इस
प्रकारकी चेतना आनेसे अत्यधिक लज्जानुभव करने लगी ।

उसके बाद वह इस प्रकार चिन्ता करने लगी कि—मैंने आज हताश और मोहान्ध होकर, समस्त
आशङ्काओंकी गणना न कर, मनकी चञ्चलता प्रकट कर यह क्या किया ? मेरी और उनकी यह पहली ही मेंट
थी—इसभी भी मैंने हृदयार्पण-रूप साहस करनेमें कुछ शङ्का नहीं की; ‘लोग मेरे मनकी चञ्चल बतलावेंगे’
यह भी मैं निर्लज्जताके कारण विवेचना नहीं कर सकी; ‘इनकी चित्तवृत्ति कैसी है’ उसकी भी मूढता होनेके
कारण परीक्षा नहीं कर सकी, ‘मैं इनके दर्शन योग्य हूँ या नहीं’ चञ्चलतावश इसकी भी मैं विवेचना नहीं कर
सकी; उनके अस्वीकार कर देने पर एक बार जो आकुलता होगी उसका भी भय नहीं किया, गुरुजनसे भी

१. मूढ ! निगृह्यतां मदनेन । २. लघुता नीतासि मदनेनेति शायितेव । ३. तरलता । ४. अगणितसर्व-
शङ्का । ५. मोहान्धया हताशया । ६. साहसिकतया । ७. अयं । ८. मया ।

नात्र त्रस्तम्, लोकापवादान्नोद्विग्नम्, तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति^१ निर्दाक्षिण्यं नापेक्षितम्, आसन्नवर्तिसखीजनोऽप्युपलक्ष्यतीति मन्दया न लक्षितम्, पार्श्वस्थितः परिजनः पश्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टम् । स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशी विनयच्युतिं विभावयेयुः, किमुता-नुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलकलाकुशलाः सख्यो वा राजकुलसञ्चारचतुरो वा नित्यमिङ्गितजः परिजनः । ईदृशेष्विति निपुणतरदृष्टयोऽन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या, मरणं मेऽद्य श्रेयो न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतं वृत्तान्तं किं वच्येत्यन्वा, तातो वा, गन्धर्वलोको वा । किं करोमि, कोऽत्र प्रतीकारः, केनोपायेन स्वलितमिदं प्रच्छाद्यामि, कस्य वा चापलमिदमेतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां कथयामि, क वानेन दग्धहृदयेन पञ्चबाणेन न खलु जानामि गृहीता गच्छामि^२ । तथा महाश्वेताव्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता प्रियसखीनां पुरो

पूज्यवर्गात् न त्रस्तं न भीतम् । लोकापवादाऽजनप्रवादान् नोद्विग्नं नोद्वेगः प्राप्तः । तथा च अपि च । अतिदुःखिता नितान्तकलेशिता पतिवियोगादित्याशयः । निर्गतं निःसृतं दाक्षिण्यम् औदार्यं यस्यां सा तयैवंभूतया मया । 'सशोकायां महाश्वेतायां नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति पूर्वप्रतिश्रुतेन यदौदार्यं समुत्पन्नं सम्प्रति पाणिग्राहणे तु तदलुप्यत इत्याशयः । आसन्नवर्तिसखीजनोऽपि निकटस्यासि-सहचरीगणोऽपि उपलक्ष्यति ज्ञास्यति भविष्यति वर्तमानता । मन्दया मूढया मया । लक्षितं ज्ञातम् । नष्टचेतनया विलुप्तविवेकवैयर्थ्यः ।

स्थूलेति । स्थूलबुद्धयोऽपि मन्दमतयोऽपि विनयच्युतिं सम धैर्यस्खलनमित्यर्थः विभावयेयुः जानीयेयुः । अनुभूतमदनवृत्तान्ता अनुभवविषयीकृतकामोदन्ता । राजकुलसञ्चारचतुरः राजकुलसञ्चार-निपुणः, इङ्गितं हृदयाभिप्रायद्योतककटाक्षादिशरीरव्यापारं जानातीति सः । परिजनः परिचारकगणः । हृदयापत्तिरलङ्कारः ।

ईदृशेष्विति । अन्तःपुरदास्यः अवरोधस्तेवाकारिण्यः, ईदृशेषु पूर्वविधेषु प्रणयव्यापारेषु, अत्रि-निपुणतरा प्रकृतभावं प्रत्याययितुं नितान्तकुशला दृष्टियां ताः । अतएव ता अपि तं समाभिप्रायं ज्ञात-वत्येवमेत्याशयः ।

सर्वेति । मन्दपुण्या पापिनीत्यर्थः । गन्धर्वलोकः स्वजनवर्गो वचयति कथयिष्यति । स्वलितं धैर्यच्युतिम्, प्रच्छाद्यामि गोपयामीत्यर्थः । दुर्विनीतानाम् अनुचिताचरणविधायिनाम् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां कारणानाम् । दग्धं हृदयं येन तेन अनेन पञ्चबाणेन कामेन गृहीता आविष्टा, क्व गच्छामि कुत्र गजामि, इति न खलु जानामीति सम्बन्धः । इह त्रिपादभावस्य वितर्कनामा भावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । न च 'न खलु जानामि' इति वाक्यस्य वाक्यान्तरे प्रवेशेन गमितस्वदोषः आपद्यत इति वाच्यम्, विच्छित्तिविशेषस्य प्रकाशनत्वेन 'गमितस्व' गुणः क्वापि' इति दर्पणोक्तदिशा गुणस्वरूपैव जायमानत्वात् ।

तथेति । महाश्वेताया व्यतिकरः सहचरीस्वसम्बन्धस्तेन, तथा 'महाश्वेतायां सशोकायां नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इत्येवंरूपा प्रतिज्ञा कृता विहिता । प्रियसखीनां प्रियसहचरीणां पुर अप्रतोऽपि तथा

भय न हुआ एवं लोकापवादकी भी आशङ्का न किया । और महाश्वेता अत्यन्त दुःखी होकर समय व्यतीत करती है औदार्य-रहित होनेसे उसकी भी अपेक्षा नहीं की, एवं समीपवर्ती सखियों भी देखती होंगी मूढतावश न इसकी भी समझ न सकी; एवं पारवर्तों परिजन जो देखते होंगे, चैतन्यलोप हो जानेके कारण मैं उसकी भी देख न सकी, जिनकी बुद्धि स्थूल है वे भी मेरी इस धैर्यच्युतिकी जब समझ लेंगे तब फिर अपने मदन-वृत्तान्तका अनुभव करनेवाली महाश्वेता, समस्त कला-विद्याओंमें निपुण सखिया एवं सर्वदा राजकुलमें विचरण करनेके कारण समस्त विषयोंमें सुचतुर दासियोंकी तो बात ही क्या है? विशेषतः अन्तःपुरस्थ दासियोंकी दृष्टि, ऐसी घटनाओंमें और भी निपुण होती है । मुझमें पुण्य थोड़े हैं जिससे मैं सब प्रकारसे ही नारी गई हूँ । ऐसे लज्जाकर जीवन-धारणकी अपेक्षा आज मरना ही श्रेयस्कार है, क्योंकि—इस वृत्तान्तकी सुनकर पिता-माता और गन्धर्व लोग क्या कहेंगे? इस समय मैं क्या करूँ? इसका क्या प्रतीकार है? किस उपायसे अपने इस दोषका गोपन करूँ, अथवा किसीके समीप अपनी इस दुर्विनीत इन्द्रियांकी चपलता कहूँ? हृदयदाहकारी इस कन्दर्पद्वारा वशीभूत हुई मैं कहीं जाऊँ यह समझमें नहीं आता । महाश्वेताके साथ सम्पर्क रहनेसे मैं उस प्रकारकी प्रतिज्ञा की थी, प्रिय सखियोंके

१. दुःखितेति । २. दाक्षिण्यया । ३. निपुणदृष्टय । ४. श्रुत्वं वृत्तान्तं । ५. दग्धहृदयेन गृहीता गच्छामि, दग्धहृदया पञ्चबाणेन गच्छामि ।

मन्त्रितम्, तथा च केयूरकस्य हस्ते सन्दिष्टम् । न खलु जानामि मन्दभागिनी शठविधिना वा, उत्सन्नमन्मथेन वा, पूर्वकृतापुण्यसञ्चयेन वा, मृत्युहृतकेन वा, अन्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः । कोऽपि वा न कदाचिद् दृष्टो नानुमूतो न श्रुतो न चिन्तितो नोत्प्रेक्षितो मां विदम्बयितुमुपागतः, यस्य दर्शनमात्रेणैव संयम्य दत्तेवेन्द्रियैः, शरपञ्चरे निक्षिप्य समर्पितेव मन्मथेन, दासीकृत्यापनीतेवानुरागेण, गृहीतगुणपणेन विक्रीतेव हृदयेन, उपकरणभूतास्मि । न मे कार्ये तेन चपलेनेति क्षणमिव सङ्कल्पमकरोत् । कृतसङ्कल्पा च, अन्तर्गतेन 'मिथ्याविनीते ! यदि मया न कृत्यम्, एष गच्छामि' इति हृदयोत्सङ्कल्पचलितेन परिहसितेव चन्द्रापीडेन, तत्परित्यागसङ्कल्प-समकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्ठेव जीवितेन,

तत्प्रतिज्ञावत् मन्त्रितम् अभिहितम् । अपि च केयूरकस्य हस्ते पानौ तथा सन्दिष्टं महारवेतामनीपे प्रतिज्ञानुरूपं सन्देशवचनं प्रेषितम् । सम्प्रति पाणिग्राहणे तु सर्वत्रालीकभाषित्वप्रसङ्गः त्रपातिक्षय-श्रेत्याशयः ।

न खल्विति । जानानि जाकलयामि । उत्सन्नमन्मथेन मदनहृतकेनेत्यर्थः । पूर्वकृतः प्राग्विहितो वा अपुण्यसञ्चयः दुष्कृतसमूहः तेन । मृत्युहृतकेन दुष्टप्रकृतिना यमेन, येनैतद्वलोकनेन यथा मम प्राग-त्याग एव सम्भावयिष्यत इत्याशयः । विप्रलम्भको वञ्चकश्चन्द्रापीडः जानीतः प्रापितः ।

कोऽपीति । चिन्तितो घ्यातः, नोत्प्रेक्षितः प्रागसम्भावितः । कोऽपि वा अनिर्वचनीयः पुरुषः । विदम्बयितुं कदर्थनां आशयितुम्, उपागतः प्राप्तः । इन्द्रियैश्चित्तादिभिः संयम्य बद्ध्वा दत्तेव चन्द्रापी-डाय समर्पितेव । अनुरागेण प्रेम्णा दासीकृत्य परिजनीकृत्य उपनीतेव प्रापितेव । गृहीता आत्मा गुणाः चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादय एव यथा मृत्यानि येन तेन हृदयेन चित्तेन विक्रीतेव विक्रीयीकृतेव जतएव यस्य उपकरणीभूतास्मि विक्रीयीकृत्यीभूतास्मि ।

इह दत्तेव, समर्पितेव उपनीतेव, इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः । तथा 'विक्रीतेव' इत्यत्र परि-वृत्तिः क्रियोपेक्षा शैत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

न मे इति । चपलेन चञ्चलेन तेन कुमारेण मे मम कार्यं प्रयोजनं न विद्यते, इति सङ्कल्पं मनोरथं क्षणमिव क्षणसदृशम् अकरोत् स्पष्टत्वात् । कृतसङ्कल्पा विहितमनोरथा । अन्तर्गतेन भावनावदृष्टदय-वर्तिना, हृदयस्य गन्धर्वराजपुण्या एव चित्तस्य य उत्सङ्गः चन्द्रापीडगमनमयाञ्जितान्तकम्पनं तेन चलितः चित्तात् प्रस्थितः । वृक्षकम्पनेन यथा तत्रत्यः पद्मी सन्निष्ठते तद्वदित्याशयः, तेन तादृशेन चन्द्रा-पीडेन हे मिथ्याविनीते अलीकनिष्ठाचारवति कादम्बरी ! यदि चेत् मया चन्द्रापीडेन तव कृत्यं प्रयोजनं न विद्यते, तदा (तर्हि) एषः अहं गच्छामि तत्रामि' इत्यभिधाय परिहसितेव कृतहास्येव । वित्ते मां गाढं स्थापयसि यद्य च सङ्कल्पयसि तेन चञ्चलेन न मे प्रयोजनम्' इति परिहासः सम्भवत्य-

सनीपनें नी उक्त प्रकार कह दो थी, और केयूरक द्वारा नी मैंने उक्त प्रकारका सन्देश भेज दिया था; किन्तु तुम मन्दभागिनीके समझने नहीं आया कि मुझे प्रदारक- (छलनेवाले) चन्द्रापीडको मेरे निकट घुट विषादा से आया, या मदन कथवा पूर्वजन्मकृत पापसमूह, किंवा मेरी मृत्यु कथवा अन्य कोई दूसरा से आया ! जिनको मैंने पहले कभी नहीं देखा था, जिनका मुझे अनुभव नहीं था, जिनका नाम भी मैंने नहीं सुना था, जिनका चिन्तन भी नहीं किया था, किंवा जिनकी सम्भावना भी नहीं की थी, ऐसे कोई अनिर्वचनीय व्यक्ति मुझे प्रदारक करनेके लिए आया है, जिनके केवल देखनेसे ही मेरी इन्द्रियोंने मानां मुझे बौध्दर उनके दान कर दिया है, अपने शरमय पिंवरने वालकर कानदेवने मानां मुझे समर्पण कर दिया है; दासी बनाकरके अनुराग मानां मुझे स्पर्श दे दिया है; और हृदयने उनके स्वरूप मूल्यग्रहण करके मानां मुझे बेच दिया है; इस प्रकार मैं उन्हीं को उपहार-स्पर्शवाका सीनयी हो गई हूँ; जो हो जबमुझे उन चपल-स्वभाव कुमारके कुछ भी प्रयोजन नहीं है ऐसा मन-ही मन संकल्प करने, कुछ देर तक किया तत्काल ही—मिथ्याविनीते ! 'यदि मुझसे मेरा कोई प्रयोजन नहीं है तो ले यह मैं चला' इस प्रकार, हृदय कानेसे चलायमान हुए हृदयस्पर्श चन्द्रापीडेने मानां उच्छ्वा उपहास किया हो । उनके परित्यागके सङ्कल्पके समर्थन ही बाहर प्रत्यान करनेके लिए

१. केयूरकहस्ते । २. उत्सन्नमन्मथेन । ३. दर्शनमात्रकेनेन । ४. गृहीतमूल्येन अनुरागेन, गुणपणेन । ५. अशरणीभूतास्मि ।

‘अविशेषज्ञे ! पुनरपि प्रक्षालितलोचनया दृश्यतामसौ जनः प्रत्याख्यानयोग्यो न वेति तत्कालागतेनाभिहितेव वाष्पेण, अपनयामि ते सहासुभिर्धैर्यावल्लेप’मिति निर्भर्त्सितेव मनो-भुवा, पुनरपि तथैव चन्द्रापीडामिमुखहृदया बभूव ।

तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानवर्त्तायलात् प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवशेवोत्थाय जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतम् अवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था च सा तमानन्दजल-व्यवधानोद्धिग्नेव स्मृत्या ददर्श, न चक्षुषा । अङ्गुलीगलितस्वेदपरामर्शभीतेव चिन्तया लिलेख, न चित्रतूलिकया । रोमाञ्चतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलिङ्ग, न वक्षसा ।

वेत्याशयः । इह क्रियोषेच्छा । तस्य चन्द्रापीडस्य परित्यागसङ्कल्पसमकाले प्रस्थितेन शरीरं परित्यज्य ऋलितेन, अतएव कण्ठलग्नेन गललगेन जीवितेन जीवनेन, पृष्ठेव ‘अहमपि व्रजामि’ इत्यामन्त्रितेव । अपरोऽपि गमनाभिलाषो द्रवितः कण्ठमारिलप्य निजप्रयाणं पृच्छति । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च चन्द्रा-पीडपरित्यागे जीवितमपि उज्झितं स्यादित्यनुरागस्य चरमावस्था प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तत्काले चन्द्रापीडपरित्यागसङ्कल्पविधानचरणे आगतेन शोकोद्रमात्प्रकटीभूतेन वाष्पेण नयनाम्बुना हे अविशेषज्ञे तारतम्यापरिचिते गन्धर्वराजपुत्रि ! त्वया मद्वारा प्रक्षालितलोचनया धीतनेत्रया सत्या पुनरपि भूयोऽपि दृश्यताम् अवलोक्यतां यत् असौ जनश्चन्द्रापीडस्तव प्रत्याख्यानयोग्यो निराकरणोचितो न वा’ इति अभिहितेव कथितेव । उक्तालङ्कारः, तेन च निराकरणायोग्य इति व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तथा मनोभुवा कामेन ‘ते तव असुभिः प्राणैः सह धैर्यावल्लेपं, न मे प्रयोजनं तेन चञ्चलेन, इति धैर्यगर्वम् अपनयामि दूरीकरोमि’ इति निर्भर्त्सितेव अधिचिन्तितेव । उक्तालङ्कारः, तेन च तत्काले धैर्यलोपः जीवनगमनोपक्रमश्च समुत्पन्न इति ध्वन्यत इति प्राग्वदेव ध्वनिः । अतएव तथैव प्राग्वदेव पुनरपि भूयोऽपि चन्द्रापीडामिमुखं तदाकाङ्क्षि हृदयं चेतो यस्याः सा तथोक्ता बभूव जाता ।

तदेवमिति । एवम् अनेन विधिना अस्तमितं विलुप्तं प्रतिसमाधानं धैर्यावलम्बनं तद्रूपं बलं सामर्थ्यं यस्याः सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रेमावेशेन प्रीत्यतिशयेन बलात् हटात् अस्वतन्त्रीकृता अस्वाधीनी-कृता, अतएव परवशेव पराधीनेव । जालवातायनेन जालगवाचेण तमेव क्रीडापर्वतकं चन्द्रापीड-विश्रामस्थानम् अवलोकयन्ती पश्यन्ती अतिष्ठत् आसीत् । इह ‘परवशेव’ इत्यत्र गुणोषेच्छालङ्कारः ।

तत्रत्येति । आनन्दजलेन नयनेनावलोकने प्रम दाश्रपातेन यद् व्यवधानं तिरोधानं तस्माद् उद्धि-ग्नेव उद्देगं प्राप्तेव सती, स्मृत्या स्मरणेन तं चन्द्रापीडं ददर्श बुबोध, न तु चक्षुषा नयनेन ।

इह क्रियोषेच्छालङ्कारः शाब्दी परिसंख्यालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अङ्गुलीति । पाणिगृहीतया चित्रतूलिकया चित्रणे, अङ्गुलिभ्यः करशाखाभ्यां गलितैः स्यन्दितैः स्वेदैर्धर्मैः यः परामर्शः संश्रयस्थेनान्यथाभाव इति तात्पर्यम् तस्माद् भीतेव व्रस्तेव सती, चिन्तया ध्यानेन लिलेख हृदये चन्द्रापीडं चित्रयामास, चित्रतूलिकया । उक्तालङ्कारः ।

रोमाञ्चेति । उरःस्थलेन वक्षःस्थलेन आलिङ्गने, रोमाञ्चैः पुलक्यत्वं तिरोधानं व्यवधानं तस्माद् शङ्कितेव सज्जातशङ्केव सती; हृदयेन चेतसा चन्द्रापीडम् आलिङ्ग आश्लेषं कृतवती, न तु वक्षसा उरसा । प्राग्वदलङ्कारः ।

उत्तके प्राग्ने कण्ठ पर आकर नानो आज्ञा नांगी हो, ‘हे नारद-नानभिदे ! तुन आँख धीकर फिर देखो कि यह व्यक्ति तुम्हारे प्रत्याख्यान करनेके योग्य है कि नहीं—इस प्रकार उस समय अविर्भूत होकर अश्रु-जल (वाष्प) ने नानो उत्तसे कहा हो’ ‘कादम्बरी ! तुम्हारे प्राग्ने साथ धैर्यका अहङ्कार मैं दूर कर दूँगा, इस प्रकार नानो कामदेवने उसे तिरस्कार किया (फटकारा) हाँ—यों फिर पहलेके ही समान उसका हृदय चन्द्रापीडके अभिमुखन हुआ ।

इस प्रकार उत्तकी धैर्यावलम्बन करनेकी शक्ति विनष्ट होनेके कारण प्रेमावेशसे स्वतन्त्रता खोकर, पराधीनके समान उठ कर, गवाक्षके द्वार (खिड़की की जाली) में से क्रीडा-पर्वतकी ओर देखती-देखती वह खड़ी रही । वहाँ खड़ी-खड़ी आनन्दाश्रु-जलके व्यवधानसे नानो उद्धिग होकर नदनोसे देखनेके बदले वह उसे स्मृतिसे देखने लगी, अङ्गुलियोंमेंसे धर्मजल (पत्तों) की बूँदें टपकनेके कारण विगड़ जानेके भयसे नानो चित्रतूलिकासे चित्र काढ़नेके बदले, केवल नावनासे ही उसका चित्र खींचने लगी, रोमाञ्च व्यवधान कर देगा, इस आशङ्कसे ही नानो वक्षःस्थले लिपटनेके बदले वह मन ही मन आलिङ्गन करने लगी; और उत्तके

१...बलात्प्रेमावेशेन । २. क्रीडापर्वतकम् ।

३६ का०

तत्सङ्गमकालातिपातासहेव मनो गमागमाय नियुक्तवती, न परिजनम् ।

चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य स्वच्छन्दं कादम्बरीहृदयनिव द्वितीयं मणिगृहम्, शिलात-
लास्तीर्णायामुभयन उपर्युपरि निवेशित-वहूपधानायां कुधायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गे
गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्यथादिष्टेषु भूमिभागेषुपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन
चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहसु एते विलासा
एवेदशाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विदुनाराधितप्रसन्नेन भगवता मकरकेतुना मयि
नियुक्ताः, येन मां सास्त्रेण सरारेणाकृणितत्रिभागेण हृदयान्तःपतत्स्मर-शर-कुसुम-रजो-

तत्सङ्गमेति । यातायाताय परिवारिकानियोगे, तस्य चन्द्रापीडस्य सङ्गमे सनागमे यः कालाति-
पातः समयातिक्रमं विलम्बमिति यावत् तं न सहत इति सा तथोक्ता सतीव, गमागमाय चन्द्रापीडः
समीपे यानायाताय मनो हृदयं नियुक्तवती नियुयोज, न नु कश्चिद् परिजनं परिच्छदम्, सर्वापेक्षया
चेतसो शीघ्रगामित्वादित्याशयः । प्राग्बलङ्कारः । परमार्थतस्तु रत्नगृहकुड्यतिरोधानेन साक्षादवलोक-
यितुमसमर्था सती केवलं चन्द्रापीडमेव चिन्तयामासेति सारः ।

हन्त ! कविचक्रचुडामणेर्वाणस्यातिशयचमत्कारविधायिनी खल्वियं रचनाचातुरीति सहृदया एव
प्रमाणम् ।

इत्थं कादम्बरीगतभावानुबत्त्वा चन्द्रापीडगतानपि तान् कथयितुमाह—चन्द्रापीड इति । मनोहर-
त्वसादृश्यात् प्रवेशस्य हर्षोत्पादकत्वसादृश्याद्वा द्वितीयम् अपरं कादम्बरीहृदयमिव मणिगृहं रत्नमन्दिरम्,
स्वच्छन्दं वाधरहितं यथा त्याक्तया प्रविश्येति सम्बन्धः । उभयतः पार्श्वयोः उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं निवे-
शितानि स्थापितानि वहूनि नानाविधानि उपधानानि उच्छीर्षकाणि यस्यां तादृश्याम्, कुधायां विप्र-
कम्बले निपत्य विस्तृतावयवः सन्नवस्थायां । उत्सङ्गे क्रोडे, गृहीतम् आत्तं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः ।
पथादिष्टेषु यथायोग्यम् आज्ञतेषु भूमिभागेषु भूतलप्रदेशेषु उपविष्टाभिः आसीनानिः तानिः कन्यकाभिः
कुमारिकाभिः परिवृतः परिवेष्टितः दोलायमानेन संशयविचलितेन चेतसा हृदयेन चिन्तां विवेश चिन्ता-
मनो बभूवेत्यर्थः ।

इह 'कादम्बरीहृदयनिव' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः ।

किमिति । कादम्बर्याः सह भुवः सहजा एते-विलासा विभ्रमाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विद
अथवा मकरकेतुना कामेन नियुक्ता नियोजिता इत्यन्वयः । तेन मन्मथनियोगेन मां चन्द्रापीडं सास्त्रेण
सरधिरेण सरागेण सानुरागेण, आकृणित इत्यत्र सङ्कोचितः त्रिभागस्तृतीयो भागो यस्य तेन तादृशेन,
सङ्काशशब्दानां वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमित्यभिहितमेव प्राक् । हृदयस्य चेतसः अन्तर्मध्ये पततां स्मरस्य
कामस्य शरकुसुमानां वाणीमृतप्रसूनानां रजोभिः परागैः रूपितं विच्छुरितं तेनेव चक्षुषा नयनेन तिर्यक्-
कुटिलं विलोकयति पश्यति । विलोकयतीति अतीतनामीप्ये वर्त्तमानत्वम्, प्राक् प्रत्यक्षावलोकनसमये
ये ये भावाः समुत्पन्नास्तानधिकृत्येदानीमुक्तत्वादिति । एवं परवाक्येष्वप्यवगन्तव्यम्, ।.....रूपिते
नेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

सनागमने जे दिलन्व हो रहा था उसे सहन करनेमें माने समर्थ न हो करके ही यातायातके लिए किसी दासीके
नियुक्त करनेके बदले अपने मनको ही नियुक्त किया ।

चन्द्रापीड भी और एक कादम्बरी-हृदयके समान उस मणिमय धर्म प्रवेश करके मणिमय शिलातलके
ऊपर बैठे एक विचित्र-कन्दल (गलोच) पर लेट गया । उनके दोनों ओर एक दूसरे पर बहुतेरे नज्दिये गते
थे । वहाँ केदूरकने उसके चरण-युगल-जोड़ (गोद) ने रख कर संशय करने (दधाने) लगा और वे कन्यारों-निर्दिष्ट
स्थान पर उसके आल-पास आ बैठें । नव बहू तन्देशकुल-विचले चिन्ता करने लगा कि—इस गन्धर्वराजकन्या
कादम्बरीके ये सनल हावभाव स्वभावसे ही इस प्रकार सब लोगोंके हृदयकार्य हैं, या आराधना नहीं करने पर
भी भगवान् कामदेवने अपने आप ही प्रसन्न होकर मेरे लिए करबाद हैं ? जिससे कि वह मुझे आनन्दायुसे
मरी अनुरागकी मूर्त्ति करता और हृदयके अन्यन्तर लगे कामकाके पुष्पकी रव पड़ी ही इस प्रकार बरा निवि

१. गमाय, गमागमने । २. स्वच्छं । ३. उत्सङ्गेन । ४. कृणित ।

रूपितेनेव चक्षुषां तिर्यग्विलोकयति । मद्दिलोकिता च धवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्जयात्मानमावृणोति । मल्लजाविवर्त्तमानवदना च प्रतिविम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मदवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयलेखामिव कररुहेण शयनाङ्के लिखति । मत्ताम्बूलवीटिकोपनयनखेद-विधूतेन रक्तोत्पल-भ्रम-भ्रमद्भ्रमरवृन्देन करतलेन स्विन्नं मुखमिव गृहीततमालपल्लवेनेव वीजयति ।

पुनश्चाचिन्तयत्—‘प्रायेण मानुष्यकसुलभा लघुता मिथ्यासङ्कल्पसहस्रैरेवमायास्य मा विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति मदो वा । यतस्तिमिरोपहतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि

मद्दिलोकिता । अपि च, मया चन्द्रापीडेन विलोकिता दृष्टा सती, लज्जया त्रपया, दुकूलेन ‘बलेणेव धवलेन शुभ्रेण स्मितालोकेन निजमन्दहास्यप्रभया आत्मानं निजशरीरम् आवृणोति आच्छादयति । ‘दुकूलेनेव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

मल्लज्जेति । अपि च, मल्लजया विवर्त्तमानं परावर्त्तमानं वदनं मुखं यस्याः सा, प्रतिविम्बप्रवेशलोभेनेव मम प्रतिच्छायपतनाभिलाषयेव, कपोलो गण्ड एव दर्पणो सुकुरस्तम् अर्पयति अभिमुखीकरोतीत्यर्थः । वदनविवर्त्तनेन कपोलसामुख्यस्य प्रत्यक्षत्वादित्याशयः ।

इह ‘प्रतिविम्बप्रवेशलोभेन’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, तथा ‘कपोलदर्पणम्’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकालङ्कार इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदवकाशेति । कररुहेण नखेन, शयनाङ्के शययाया मध्यभागे, मदवकाशदायिनः ममावस्थितिर्यानादायिनः आत्मनो हृदयस्य चेतसः प्रथमा आद्या या अविनयलेखा अशिष्टव्यवहाररेखा तां लिखतीव अङ्कयतीव । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । शयनाङ्के कामाकृतवशाद्यो नखैरुल्लेखस्तत्रैव कल्पना कृतोत्प्रेक्षया ।

मत्ताम्बुलेति । मह्यं ताम्बूलवीटिकाया नागावल्लीदलवीटिकाया उपनयने अर्पणायोपस्थापने यः खेदः परिश्रमः तेन विधूतेन कम्पितेन, तत्पाणौ रक्तोत्पलभ्रमेण कोकनद्वान्त्या भ्रमत् पर्यटत् भ्रमरवृन्दं मधुकरपटलं यत्र तेन, अत एव गृहीततमालपल्लवेनेव आत्तापिच्छकिसलयेनेव विद्यमानेन मधुकरपटलस्य तमालपल्लववत् श्यामवर्णत्वादित्याशयः, करतलेन हस्तेन, स्विन्नं घर्मावतं मुखं वदनं वीजयतीव आन्दोलयतीव । इह भ्रमवशाङ्गियुते हस्ते मुखवीजनस्य, भ्रमरपाते तमालपल्लवस्य चेत्युत्प्रेक्षाद्वयम् । करे रक्तोत्पलभ्रम इति आन्तिमान् इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘भ्रमद्भ्रमरे’त्यादौ वृत्त्यनुप्रासेन स हि सङ्करः पुनः संसृज्यते ।

पुनरिति । प्रायेण बाहुद्वयेन मानुष्यकेण मानवतया सुलभा अनायासप्राप्त्या लघुता अगामभीर्यम्, मिथ्यासङ्कल्पशतैः अलीकमनोरथजालैः, एवम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण, आयास्य खेदयित्वा, मां विप्रलभते प्रतारयति । लुप्तो विनष्टो विवेको विधेयाविधेयविचारो यत्र स तथोक्तो यौवनमदः तादृश्यादङ्कारः कामो वा मदयति मत्तं करोति ।

तदैतत्समर्थयति—यत इत्यादिना । यतो यस्मात्कारणात् । यूनां तरहानां दृष्टिर्मेनोवृत्तिरेव लोच-

हुई नेत्रोंसे कदाश्न करके देखती है । और मैं जब उसकी ओर दृष्टिपात करता हूँ तब वह लज्जावश सूक्ष्मवलके समान शुभ्रवर्ण-मन्द-हास्यकी प्रभासे अपने शरीरका आच्छादन कर लेती है । मुझसे लज्जित होकर मेरी ओरसे मुँह फेर, मेरे प्रतिविम्बको प्रवेश करानेकी इच्छासे ही मानो, अपने कपोल (गाल) रूप दर्पणको मेरी ओर समर्पण कर देती है । मुझे अवकाश देनेवाले हृदयके प्रथम अविनयको मानो रेखा ही को वह अपने नखे गथ्याके ऊपर अङ्कित करती (लिखती) है । जब उसने मुझे देनेके लिए उस पात्र-झोटीको उपस्थित किया, तब उसके परिश्रमसे उसका हाथ कांपने लगा था—जिसको रक्तोत्पल मान कर भ्रमरोंके झुण्ट करके ऊपर श्धर उधर घूमा करते थे—इससे प्रतीत होता था कि-मानो वह तमाल-पल्लव लेकर घर्माक्त (पसीनेसे तर) अपने मुखमण्डल पर बाहु सञ्चालन करती है ।

वह पुनः चिन्ता करने लगा कि—प्रायशः यह मनुष्य जाति-सुलभ लघुता ही इस प्रकारके हजारों मिथ्या-भावनाओंका संकलन करा-कराकर परिश्रान्त कर शेषमें मेरी प्रतारणा करती है, अथवा यौवन-मद किंवा कन्दर्प

कालुष्य' महत् परयति । स्नेहलवोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तार्यते । स्वयमुत्पादितानेकचिन्ताशताकुला कविमतिरिव तरलता न किञ्चिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमन्मयं गृहीता चित्रवर्त्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न किञ्चिन्नालिखति । सञ्ज्ञातरुपाभिमाना कुलदेवात्मसम्भावना न कचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्न इवाननुभूतमपि मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपिच्छिकेवासम्भा-

नम् तिमिरेण नेत्ररोगविशेषेण उपहता क्षीणसामर्थ्येव सती, अल्पमपि स्तोकमपि कालुष्यम् आधारीभूतकामिनीचित्तविकारं वस्तुनामाविलम्ब्य, महत् अधिकं परयति उल्लेख्यते अवलोकते च ।

इह मनोवृत्तिलोचनयोर्भेदोऽपि श्लेषद्वाराभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, 'तिमिरोपहतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

स्नेहलव इति । वारिणा सलिलेनेव यूनां यौवनमदेन तारुण्याहङ्कारेण, स्नेहलवोऽपि कामिन्या अनुरागलेशोऽपि पद्मे तैलादिस्नेहपदार्थकणोऽपि, दूरं विस्तार्यते नितान्तविस्तृतत्वेन बोध्यते पद्मे अत्यन्तं प्रसार्यते ।

स्वयमिति । कविमतिः कविबुद्धिः सेव, तरलता तरुणानां चित्तचापल्यम्, स्वयमात्मनैव उत्पादितैः जनितैः अनेकचिन्ताशतैः विविधवाञ्छित-(वर्णनीय) वस्तुविषयकमनोवृत्तिसमूहैः आकुला व्याप्ता (व्याप्ता) सती, किञ्चिन्न उल्लेख्यते न सम्भावयति इति न अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षते इत्यर्थः । कवीनां शेषेषु यथा वर्णनीयविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्याप्ता सती समस्तमेव काव्यमुल्लेखालङ्कारेण भूषयति, तथा तरुणानां चपला मनोवृत्तिरपि कामिनीविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्याप्ता सती, समस्तमेव समागमादिकं सम्भावयतीति निष्कर्षः ।

निपुणेति । चित्रसम्पादनदक्षजनगृहीता चित्रवर्त्तिकेव आलेख्यतुल्यकेव यूनां चित्तवृत्तिः मनोव्यापारः, निपुणेन उत्तेजनाकुशलेन मन्मथेन कामेन गृहीता आविष्टा सती, किञ्चिन्नालिखति नाङ्कयति इति न, अपि तु विश्वस्यालेख्यवत् समस्तमेव कामिनीसम्मिलनादिकं हृदये अङ्कयतीति तात्पर्यम् ।

सञ्ज्ञातेति । कुलमदति अतिकामतिं या सा कुलया स्वैरिणी सेव आत्मसम्भावना आत्मप्रशंसा, सञ्ज्ञात उत्पन्नः रूपाभिमानः सौन्दर्याहङ्कारो यस्यां सा तथोक्ता सती, क्वापि कामिन्यां कामुके च, आत्मानं हृदयं निजशरीरं च नार्पयति इति न, किन्तु सर्वस्मिन् स्थले आत्मानमर्पयतीति तात्पर्यम् ।

स्वप्न इति । स्वप्न इव तरुणानां मनोरथः मनोऽभिलाषः, समस्तम् अननुभूतमपि कामिनीस्नेहादिकं प्रत्यादिकं च दर्शयति सम्भावयति दृग्विषयीकरोति च ।

। इन्द्रजालेति । इन्द्रजालस्य पिच्छिकेव सेवकेव तरुणानां प्रत्याशां दुराशा, असम्भाव्यमपि अनुल्लेख्यमपि कामिनीसम्मिलनादिकम् अद्भुतपदार्थञ्च, पुरोऽग्रे स्थापयति प्रतिष्ठितं करोति 'वारिणेव' इत्यारभ्य 'पिच्छिकेव' इत्यन्तेषु पूर्णोपमालङ्कारः ।

मुझे उन्मत्त करनेमें तुला है । क्योंकि—युवकोंको दृष्टि तिमिर रोगसे आक्रान्त होकर ही मानो नायिकाओंके मनमें अल्पविकार होने पर भी उसे गुरुतरभावमें देखती रहती है । जलमें थोड़े तैलबिन्दु पड़नेसे भी जिस प्रकार वह अत्यन्त विस्तृत हो जाता है, उसी प्रकार युवकोंका यौवनमद नायिकाओंके अनुरागको कणको भी अत्यधिक समझा देता है । कवियोंकी बुद्धि जिस प्रकार अपनेसे ही उत्पादित अनेकविध वर्णनीय वस्तुओंको चिन्तासे आकुल होकर किस-किसको उत्प्रेक्षाशङ्कारसे अलङ्कृत नहीं करती—अर्थात् सबकी ही उत्प्रेक्षा करती है, युवकोंके मनकी चञ्चलता भी उसी प्रकार अपने आपसे उत्पन्न की हुई नानाविध इष्ट वस्तुओंको चिन्तासे आकुल होकर नायिकाके विषय में सबका ही सम्भावना करती है । उत्कृष्ट चित्रकारके हस्तधृन् चित्रतुलिका (कूची) जिस प्रकार सबका ही चित्र काढ़ती है, युवकोंकी चित्तवृत्ति भी उसी प्रकार उत्तेजना-निपुण कामदेवके द्वारा आक्रान्त (वशी) होकर सब कुछ अङ्कित करती है (काढ़ लेती) है । सौन्दर्याभिमानिनी कुलया जिस प्रकार सब पुरुषोंको ही अपना शरीर अर्पण करती है, सौन्दर्याभिमानिनी युवकोंकी आत्म-सम्भावना (आत्मरक्षा, अपनेको श्रेष्ठ समझना) भी उसी प्रकार समस्त नायिकाओंमें ही नन समर्पण करती है । स्वप्नके समान युवकोंका मनोरथ, अननुभूत पदार्थका भी दर्शन करा देता है । एवं इन्द्रजाल (जादूगर) की पिच्छिका (मोरछल) के समान

व्यस्यपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति । भूयश्च चिन्तितवान्—‘किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेयं धवलक्षणा मय्येवं जातचित्तवृत्तिः तदा न चिरात् स एवैनामप्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति, स एवास्य संशयस्य च्छेत्ता भविष्यति’ इत्यवधार्योत्थायोपविश्य च ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैर्गैयैश्च विपञ्चीवाद्यैश्च पाणविकैश्च स्वरसन्देहविवादैश्च सुभाषित-गोष्ठीभिश्चान्यैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासाञ्चक्रे । मुहूर्तश्च स्थित्वा निर्गम्योपवनालोकनाकुतूहलक्षिप्रचित्तः क्रीडापर्वतकशिखरमारोह ।

कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मावलोकयितुं विमुच्य तं गवाक्षम् अनङ्गक्षिप्रचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारोह । तत्र च विरलपरिजना सकलं

भूय इति । भूयः पुनरपि चिन्तितवान् अचिन्तयत्-अनेन पूर्वोदन्तेन वृथैव मुपैव मनसा खेदितेन किम् ? । एवं जातचित्तवृत्तिः उत्पन्नमनोग्यापारः अनुरक्तेति यावत् । अप्रार्थितानुकूलः अयाचितदाक्षिण्यवान् । प्रकटीकरिष्यति प्रकाशयिष्यति । संशयस्य सन्देहस्य च्छेत्ता दूरीकर्त्ता भविष्यति । अवधार्य निश्चित्य । ताभिः पूर्वोक्ताभिः अङ्गैर्गतक्रीडाभिः गैर्यैर्गानैश्च, विपञ्ची वीणा तस्या वाद्यैर्वादनैः, पणवा वाद्ययन्त्रविशेषास्तत्संयुक्तानि वाद्यानि पाणविकानि तैश्च, स्वराः पङ्कजपद्मगान्धारमध्यमपञ्चम-भैरवनिपादाः तेषां सन्देहे संशये विवादैनानाविधतर्कैश्च, सुभाषितानि विविधमधुरसूक्तानि तेषां गोष्ठीभिः ‘गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यास्त्विति’ गोष्ठयः ताभिर्गोष्ठीभिः संलापैश्च घञयैः कः ‘अम्बाम्ब’ (८।३।१७) इति षत्वम्, गौरादिवाक् झीप् प्रत्ययश्च ‘गोष्ठी समासंलापयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । सुकुमारैः कोमलैः कलाविलासैः चतुर्गुणनादिकलाविद्याचेष्टाभिः । आसाञ्चक्रे अधितस्थौ । यत्तु ‘विपञ्ची सप्ततन्त्रीविशिष्टा वीणा’ इति व्याख्यातं तत्र रोचते सप्ततन्त्रीयुतायाः पृथगेवामरकोशेन परिवादिनीति नामकरणात् तस्मात्सामान्यवीणापरकमेव व्याख्यातव्यमिति समालोचकाः

मुहूर्तं किञ्चित्पणम् । निर्गम्य बहिरागत्य उपवनालोकनस्य उद्याननिरीक्षणस्य कुतूह-लेन कौतुकेन हिसमुद्भूतं चित्तं मनो यस्य सः । आरुहोह आरुढवान् ।

कादम्बरीति । तं क्रीडापर्वतशिखरवर्त्तिनं चन्द्रापीडम् । चिरयति महाश्वेता विलम्बते इति अस्मात्कारणात् । किलेत्यसत्ये । महाश्वेतायाः किल वर्त्मावलोकयितुम् असत्यं महाश्वेतायाः परावर्त्तन-मार्गं वीक्षितुम्, वस्तुतश्चन्द्रापीडं वीक्षितुमित्याशयः । तं गवाक्षम् अधिष्ठितं दातायनं, त्यक्त्वा अनङ्गेन मदनेन हिसम् उद्भूतं चित्तं मानसं यस्याः सा तथोक्ता सती आरुहोह आरुढवती ।

तत्रेति । विरलाः स्तोकाः परिजनाः परिचारिका यस्याः सा । कलाभिः षोडशभागैः सहेति सकलं

सुवर्णको आशा, अस्मन्मावनीय वस्तुर्भौको भी लोकर रख देती है । पुनः चिन्ता करने लगा कि—‘निरर्थक इस प्रकार चिन्ता करके मनको परित्याग करनेसे क्या लाभ ? यदि सत्य ही धवलनयना कादम्बरीको चित्तवृत्ति मेरे प्रति इस प्रकार अनुरक्त ही हो गई है, तो ऐसा होने पर, थोड़ी देरमें अयाचित अवस्थामें अनुकूल हो कर वह कामदेव ही उसे व्यक्त कर देगा और वही यह संशय दूर करेगा’ मन ही मन ऐसा निश्चय कर चन्द्रापीड उठकर बैठ गया; और उन कन्याओंके साथ पासोंते, गानेते, वीणा बजानेते, पणव (डोलक) बजानेते, निपादादि किसी स्वरके कोमल मन्त्रादि संशयके विषयमें नानाविध वितर्कते, मधुरवाक्यमें कथोपकथनते, और इस प्रकारके ही अन्यान्य आलाप और मालाग्रथनादि कोमल कला-विद्याके व्यवहारसे चित्तविनोद करने लगा । इस प्रकार उस मणि-मन्दिरमें कुछ देर उसी भावसे रह कर, वैसे ही बाहर निकल कर उद्यानदर्शनके कौतुकसे आकृष्ट-चित्त होकर वह उस क्रीडा पर्वतके शिखर (चोटी) पर चढ़ा ।

कादम्बरी तो वहाँ उसे देख कर ही ‘महाश्वेता विलम्ब करती है’ [यों विचार] उसके लौटनेके मार्गकों देखनेके बहाने, कामातुर-चित्त हो उस गवाक्ष (खिड़की) को छोड़, अपने महलको सबसे ऊपर की अटारी पर चढ़ गई । वहाँ उसके साथ थोड़ी ही दासियाँ थीं, षोडशकलासे परिपूर्ण चन्द्रमण्डलके समान श्वेतवर्ण स्वर्गदण्ड-

१. जातवृत्तिः । २. लयैश्च । ३. कचिद् ‘सुनाषितगोष्ठीभिश्चान्यैश्च’ इति पाठो नास्ति । ४. पर्वत । ५. तातं । ६. कचिदिह ‘उद्यता’ इत्यधिकः पाठः । ७. विमुच्यतां गवाक्षमित्युक्त्वा । ८. तलं कैलाशशिखरमिव गौरारोह । ९. कचिद्, ‘सकल’ पदं न दृश्यते ।

शशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन निवार्यमाणातपा, चतुर्भिर्बालव्यजनैश्च फेनशुचि-
मिच्छूयमानैरुपवीज्यमाना, शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलाव-
गुण्ठनेनेव चन्द्रापीडाभिसरणवेशाभ्यासमिव कुर्वती^१, मुहुश्चामरशिखां समासज्य, मुहुश्छत्र-
दण्डमवलम्ब्य, मुहुस्तमालिकासङ्घे करौ विन्यस्य, मुहुर्मदलेखां परिष्वज्य^२ मुहुः परिजना-
न्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागेणै, मुहुरावलितत्रिवलीवलय परिवृत्य, मुहुः प्रतीहारीवेत्रलता-
शिखरे कपोलं निधाय, मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां विनिवेश्य^३, मुहुरुद्धीर्णोत्पल-
प्रहार-पलायमान-परिजनानुसरण-दत्त-कतिपयपदा विहस्य, तं विलोकयन्ती तेन च विलोक्य-
माना, महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । आरुह्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेता-

घोडशकलापरिपूर्णमित्यर्थः, यत् शशिमण्डलं चन्द्रविम्बं तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण । इह लुप्तोपमा । हेमः
सुवर्णस्य दण्डो यस्य तेन तथोक्तेन आतपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतप आलोको यस्याः
सा । उद्धूयमानैः परिजनैः सञ्चात्यमानैः, फेनो डिण्डीरस्तद्वत् शुचिभिः श्वेतैः इहाप्युफालङ्कारः ।
चतुर्भिश्चतुःसंस्थाकैः बालव्यजनैश्चामरैः उपवीज्यमाना वातं कुर्वाणा । कुसुमगन्धलुब्धेन पुष्पसौरभ-
वृष्ण्या सता शिरसि मस्तके भ्रमता पर्यटता, अतएव नीलावगुण्ठनेनेव श्यामशिरोवेष्टनेनेव भ्रमरकुलेन
मधुकरगणेन । इह श्रौतोपमा । चन्द्रापीडस्य अभिसरणवेशाभ्यासं कुर्वतीव विदधतीव, अन्येषामवलोकन-
भीत्या तत्र नीलावगुण्ठनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा । चामरशिखां बालव्यजनपुरोभागं
समासज्य आश्रित्य । अवलम्ब्य समासज्य । विन्यस्य संस्थाप्य । परिष्वज्य आलिङ्ग्य । परिजनेन परिचार-
केण भन्तरितो व्यवहितः सकलः समग्रः देहः शरीरं यस्याः सा तथोक्ता सती, नेत्रस्य लोचनस्य त्रिभागेण
एककोणेन विलोकयन्ती पश्यन्तीत्युत्तरेण सम्यग्धः । आवलितं परिवर्त्तनसमये वस्त्रापहरणेन प्रकटितं
त्रिवलीवलयम् उद्धोर्ध्ववर्त्तितवलित्रयमण्डलं यया सा, परिवृत्य परावर्त्तनं विधाय । प्रतीहारीवेत्रलता-
शिखरे द्वारपालिकावेतसवस्त्रयग्रदेशे । निधाय स्थापयित्वा । निश्चलकरविधृतां स्थिरहस्तगृहीतां वीटिकां
तान्मूलस्येति शेषः, अधरपल्लवे ओष्ठेऽसिलये विनिवेश्य प्रवेशयित्वा उद्धीर्णं श्रोत्रात्प्रभ्रंशितं यद् उत्पलं
कमलं तस्य प्रहारेण ताडनेन पलायमानो यः परिजनः परिचारकः यस्य अनुसरणे अनुगमने दत्तानि
स्थापितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पदक्षेपा यया सा तादृशी सती विहस्य हास्यं विधाय । तं
चन्द्रापीडम् । तेन चन्द्रापीडेन । महान्तम् अतिदीर्घमपि कालं समयं नाज्ञासीत् न ज्ञातवती ।

आरुह्येति । आरुह्य आरोहणं विधाय तत्प्रासादशृङ्गमिति शेषः । निवेदितं ज्ञापितं महाश्वेतायाः

संयुक्त एक छत्र, उस पर रौद्र निवारण करने के लिए लगाया था—चार परिचारिकाएँ (दासियाँ)
समुद्रफेनके समान श्वेतवर्ण चार छोटे-छोटे पंखे हिलाकर उसको पवन करती थीं; और नीलवर्ण अवगुण्ठन
(झुरका) के समान भ्रमरोंका झुण्ड, पुष्पोंके सुगन्धके लोभसे उसके मस्तकके ऊपर भ्रमण करते थे, उससे मानो
चन्द्रापीडके प्रति दिनमें भी अभिसारिका होनेके वेशका अभ्यास करती थी । इस अवस्थामें वह बारम्बार चामरका
अग्रदेश धारण कर, बारम्बार छत्रदण्डग्रहण कर, बारम्बार तमालिकाके कन्धे पर हाथ धर कर, बारम्बार
मदलेखाना आलिङ्गन कर, बारम्बार किसी परिचारिकाके शरीरसे टक जानेके कारण केवल आँखकी कोरसे
देखकर, बारम्बार उदरोपरिस्थ वलित्रयमण्डल (तीन सिलवटी) से फिर फिर कर बारम्बार प्रतीहारी की
छड़ी की मूठ पर गाल रख कर बारम्बार निश्चल हाथमें ली हुई तान्मूल-वाटिका (पानकी बीड़ी) ओष्ठ-
पल्लवके भागे धरकर, एवं कानसे एक कमल फेंक कर उसका प्रहार करनेसे दौड़ती किसी परिचारिकाके पीछे-पीछे
कितने ही कदम चल कर, हंसती वह चन्द्रापीडको देखने लगी और चन्द्रापीड भी उसे देखने लगा ।
इस प्रकार करते-करते बहुत समय बीत गया, पर उसका ध्यान नहीं हुआ । उसके बाद जब प्रतीहारीने उस
अट्टालिकाके ऊपर भाकर महाश्वेताके प्रत्यागमन (लौट आने) की सूचना दी तब वह महल परसे उतरी और

१. विरचितहेमदण्डेन । २. नीलावगुण्ठनेन । ३. वेपान्यस्यन्ती, वेदान्यासं कुर्वती, कैलासशिखर इव
गौरी इत्यपि कचिदधिकः पाठः । ४. सखीं परिष्वज्य । ५. नेत्रत्रिभागेणावलोक्य । ६. निवेश्य । ७. उद्गू-
र्णकोत्पल... उद्धोर्ध्वकोत्पल ।

प्रत्यागमना तस्माद्वततार । स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारम-
करोत् । चन्द्रापीडोऽपि तस्माद्वतीर्य प्रथमविसर्जितेनैव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्त्तित-
स्नानविधिनिरूपित-शिलातलाङ्घिताभिनतदैवतः । क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहापादिकमह-
कर्म चक्रे ।

क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भागभाजि, मनोहारिणि, हारीतहरिते, हरिणी-
रोमन्यफेनशीकरासारे, सीरायुध-हल-भय-निश्चलकालिन्दी-जलत्वपि, तरुणी-चरणालक-
रस-शोण-शोचिषि, मुकुमरज-सिकतिल-तले, लतामण्डपोपगूढे, शिखण्डि-ताण्डव-सङ्गीत-
गृहे, मरकत-शिलातले समुपविष्टः दृष्टवान् सहस्रैवातिवहलघाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेव
निर्वाप्यमाणं दिवसम्, मृणालवलयेनेव पीयमानमातपम्, क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीम्,

प्रत्यागमनं परावर्त्तनं यथा सा तादृशी, नस्मान् प्रामादशृङ्गात् अवततार अवतीर्णा ।

ल्लतेति । स्नानादिषु मज्जनादिषु मन्दादरापि चन्द्रापीडोत्सुक्यवशात्स्ववराग्रहापि । दिवसव्या-
पारं दिनकृत्यम् अकरोत् व्यदधात् ।

चन्द्रेति । नस्मात् क्रीडापर्वतशिखरात् । प्रथमविसर्जितेनैव प्राग्व्यापारितेनैव कादम्बरीपरिजनेन
कादम्बरीपरिचारिक्या निर्वर्त्तिनो निष्पादितः स्नानविधिः मज्जनव्यापारो येन सः, निरूपिते क्षुद्रादिभि-
रदृष्टिते, शिलातले प्रस्तरोपरि अर्चितं पूजितम् अभिनतदैवतम् दृष्टदेवता येन सः । आहारादिकम्
भगनादिकं सर्वम् अहःकर्म दिनकृत्यं चक्रे कृतवान् ।

क्रमेणेति । क्रिद्ध, कृताहारो विहितभोजनश्चन्द्रापीडः, क्रीडापर्वतकस्य प्राग्भागम् आध्यां भजत
इति तस्मिन् तथोक्ते, मनोहारिणि चित्कार्पके, हारीतो 'हरियाल' इति प्रसिद्धः पवित्रिशेषः तद्वत् हरिते
नीलवर्णे । लुप्तोपमालङ्कारः । हरिणीनां स्त्रीणां रोमन्यध्वितचर्वणं तेन ये फेनाः कृष्णाः तेषां शीकरा
सागः कृगवृष्टिर्न तत्र । सीरायुधो बलरामः तस्य हलभयेन लाङ्गलवासेन निश्चलं निष्पन्दं यत् कालि-
न्दीवले यमुनातीरं तस्य-त्विद् कान्तिरिव त्विद् यस्य तस्मिन् तादृशे । इहाप्युक्तालङ्कारः । तरुणीनां
युवतीनां चरणयोः पादयोः अलककरसेन यावकद्रवेण शोणं रक्तवर्णं शोचिर्द्युतिर्यन्य तस्मिंस्तादृशे ।
मुकुमानां पुष्पानां रजोभिः परागैः सिकतिलं बालुकामयं तलम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तस्मिंस्तादृशे । लता-
मण्डपैः उपगूढे संरिल्लटे परिवृत्त इति यावत् । शिखण्डिनां मयूराणां यत् ताण्डवं लास्यं यत्र तत्तथोक्तं
सङ्गीतगृहं गीतनृत्यवादिभ्यश्च यस्मिंस्तत्र । पृनादृशे मरकतशिलातले अश्मगर्भप्रस्तरतले समुपविष्टः
ममासीतः सन्, अग्रेऽभिधीयमानानि दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

सहतेति । दिवसं दिनम्, अतिवहलं निरतिशयं धाम तेजो यस्य तेन, धवलेन शुभ्रेण आलोकेन
आनयेन जलेन सलिलेनेव विद्यमानेन सता, निर्वाप्यमाणम् अहरयमाननिव दृष्टवान् । आतपं सूर्यालोकं
मृणालवलयेन विसकङ्कनेन पीयमानम् अन्यन्तरीक्रियमाणनिव दृष्टवान् । महीं शोणी क्षीरोदेन दुग्धसमुद्रेण

स्नानादि कार्ये करनेका थोड़ा व्यग्र रहने पर भी उसने महाश्वेताके अनुरोधसे (मन रखनेके लिए) वे सब
ही स्नानादन किया । श्वर चन्द्रापीड भी क्रीडापर्वतके शिखरसे नीचे उतरा और पहलेसे ही कादम्बरीकी
मेरी हुई परितोषके साहाय्यसे स्नानकार्य सम्पादन करनेके बाद एक अलङ्कित शिलातल पर दृष्टदेवताकी पूजा
करके, उसी क्रीडा-पर्वतमें ही उसने आहारादिक दिनका समस्त कृत्य सम्पादन किया ।

उस क्रीडापर्वतके पूर्वभागमें पहुँची शरीत पर्वतके समान मनोहर एक मरकत-मणिकी शिला थी, चर्चित-
चर्वण (लुपट्टी) करनेके समयमें हरिणीयोंके मुँहसे फेनबिन्दुसमूह उसके ऊपर पड़े थे, बलरामके लङ्का (हल)
के मुँहसे निश्चल हुए यमुना-जल के स्नान उसकी प्रभा पलाश या रसी थी; युवतियोंके चरणोंके आन्तारस
(मन्दीर) से उसकी दोहरे रक्तवर्ण हो गई थी; पुष्पकी रेतसे उसका ऊपरी भाग बाटुकामय हो गया था; लता-
मण्डपसे उसकी चारों दिशाएँ वेष्टित (ढक गई) थी; और उसके नीचेमें मयूरोंके नृत्य करनेकी सङ्गीत-शाहा
थी; चन्द्रापीड भोजन करके उस शिलाके ऊपर बैठकर क्रमसे देखने लगा कि—सहसा (एकाएक) ही आदन्त
तैवत्ती और जलके समान शुभ्रवर्ण आलोकमावासे वह दिनका मानो निर्माण कर (थी) देता है, मृणालमण्डप

१. निर्वर्त्तित... २. शिलाङ्घित... ३. हरिणि... ४. उपविष्टः । ५. मृणालमण्डप

मृणालवलेनेव ।

चन्दनरसवर्षेणैव सिच्यमानान् दिगन्तान्^१ सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम् । आसीत्तस्य मनसि—किमु खलु भगवानोपधिपतिरकाण्ड एव शीतांशुखदितो भवेत्, उत यन्त्रविक्षेप-विशीर्यमाण-पाण्डुरजल-धारा-सहस्राणि^२ धारागृहाणि मुक्तानि, अहोस्विदनिल-विकीर्यमाण-शीकर-धवलित-भुवनाम्बरसिन्धुधरातलमवतीर्णं^३ ति ।

कुतूहलाच्च आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीत् । अनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृतां ध्रिय-माणधवलातपत्रामुद्धूयमानचामरद्वयां कादम्बरीप्रतीहार्यां^४ चामपाणिना वेत्रलतागर्भेणाद्र-

प्लाव्यमानामिव पूर्यमाणामिव दृष्टवान् । दिगन्तान् चन्दनरसवर्षेण मलयजद्रववृष्ट्या सिच्यमानानिव अभिषेकविषयीक्रियमाणानिव दृष्टवान् । तथा अम्बरतल गगनं सुधया गृहधवल्लोकरणद्रव्येण विलिप्य-मानमिव विलेपनविषयीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । मरकतमणिशिलातले समासीनश्चन्द्रापीडः अकस्मात् गगनधरण्यादिषु समन्ताद् व्याप्तमद्भुतं श्वेतिमानमपश्यत् येन हि अकाण्डे चन्द्रोदयादेः सन्देहोऽस्य समजनीति प्रघट्टकस्य निष्कर्षः । कादम्बर्या प्रेषितस्य तरलिकयानीयमानस्य हारस्यायं प्रकाश इति कविना विहितो भूमिकातिशय इति हृदयम् ।

इह 'अलेनेव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'विलिप्यमानमिव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । 'वीर्यमानमिव, प्लाव्यमानमिव, सिच्यमानमिव, विलिप्यमानमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य । खलु निश्चयेन । अकाण्ड एव असमय एव, शीतांशुश्चन्द्रः । इह 'ओषधिपति' पदं न किमपि मुख्यमुपकरोतीति परित्याज्यमेव, अन्यथापुष्टार्थत्वदोषस्य वारयितुमशक्य-त्वात् । उदितो भवेत् उदगतः स्यात् । उत अथवा यन्त्राणां जलयन्त्राणां विक्षेपेण भ्रामणेन विशीर्यमा-णानि परितो विकीर्यमाणानि पाण्डुराणि श्वेतानि जलधाराणां सलिलासाराणां सहस्राणि समूहा येषां तानि धारागृहाणि जलयन्त्रभवनानि मुक्तानि त्यक्तानि । आहोस्वित् किं वा, अनिलेन पवनेन विकीर्य-माणैः समन्ताद्विशीर्यमाणैः शीकरैः सलिलकणाभिः, धवलितं श्वेतीकृतं भुवनं यथा सा तादृशी, अमर-सिन्धुः आकाशगङ्गा धरातले भूतलम् अवतीर्णा आगतेत्यर्थः, कथमन्यथा समन्तादेर्बेवविधा श्वेतता प्रस-रतीत्याशयः । इह शुद्धसन्देहोऽलङ्कारः ।

कुतूह्लादिति । किञ्च, कुतूहलात् कौतुकात् आलोकानुसारेण तं प्रकाशमुद्दिश्येत्यर्थः प्रहितं प्रेरितं चञ्चलं च येन स तथोक्तश्चन्द्रापीडः आगच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च गृहीतं हारमद्राक्षीदिति सम्बन्धः ।

आदौ मदलेखां विशिनष्टि—अनल्पैः अधिकैः कन्यकानां कुमारीणां कदम्बैः समूहैः परि-वृतां परिवेष्टिताम्, ध्रियमाणम् उद्धृष्टमानं धवलं शुभ्रम् आतपत्रं छत्रं यस्यास्ताम्, उद्धूयमानं वीज्यमानं चामरद्वयं चालन्यजनयुगलं यस्यास्ताम्, कादम्बरीप्रतीहार्यां गन्धर्वराजपुत्रीद्वारपालिकया वेत्रलतागर्भेण वेतस्यष्टिधारिणा चामपाणिना सव्यहस्तेन, आद्रवच्छकलेन विलम्बवसनखण्डेन अवच्छिन्नम् आच्छादितं

मानो रौद्रका पान करता है, क्षीरोदसागर मानो पृथिवीको प्लावित कर (डुबा) रहा है, चन्दन-जलकी वृष्टि मानो दिशाओंको सिक्त करती (भिगोती) है, और अमृत मानो आकाशको लिस करता है । यह देखते ही उसके मनमें यह हुआ कि—'क्या ओषधिपति भगवान् चन्द्र, असमयमें ही उदित हुए हैं, क्या धारागृह (फुहारेके यन्त्र) को खोल दिया गया है, जिससे उसके चारों ओर भ्रमण करते रहनेसे शुभ्रवर्ण हजारों जलधाराएँ निकली हुई हैं ? अथवा आकाश-गङ्गा भूतलमें उतरी है, जिसके जलबिन्दुसमूह वायुके बेगसे फैलकर भुवन-मण्डलको शुभ्रवर्ण कर दिया है ?'

जिस दिशान् से वह आलोक (प्रकाश) आता था उस ओर कौतुकसे दृष्टिपात किये (नेत्र फेके) तो बहुत कन्याओंके बीचमें आती हुई मदलेखा को देखा । उसके मस्तकके ऊपर कोई परिचारिका श्वेतच्छत्र धारण की हुई थी, और दोनों ओर दो परिचारिकाएँ चमर डुला रही थी । कादम्बरीकी प्रतीहारिनी अपने बाएँ हाथमें

१. दिगन्तरान् ।

२. भगवानौपधिपतिः, केतकीगर्भपत्रपाण्डुरो भग...

३. पाण्डुरधारासह-

स्राणि पारदरसधाराः, जलधाराः ।

४. कुतूहलाद्वारातलम् ।

५. कचित् 'कुतूहलात्' इति नास्ति ।

६. कादम्बरी प्रतीहार्या ।

वक्त्रशकलावच्छन्नमुखं चन्दनानुलेपनसनाथं नारिकेल-समुद्रकमुद्रहन्त्या दक्षिणकरेण दत्त-
हस्तावलम्बाम्, कैयूरकेण च निश्वासाहायै^१ निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले दधता
निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकुसुमदामाधिष्ठित-करलतया च तमालिकयानुगम्यमानामाग-
च्छन्तीं मदलेखां तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तया च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं
धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य, सहस्रुवमिव चन्द्रमसः, मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपुण्ड-
रीकस्य, मन्दरक्षोभविक्षिप्तमिवामृतफेनपिण्डनिकरम्, वासुकिनिर्मोकमिव मन्यनश्रमोज्झि-
तम्, हासमिव श्रियः कुलगृहवियोगगलितम्, मन्दर-मथन-विखण्डिताशेष-शशिकला-खण्ड-
सञ्चयमिव संहतम्, प्रतिमागततारागणमिव जलधिं-जलादुद्धृतम्, दिग्गज-कर-शीकरा-

सुखं घटनं यस्य तत्तथोक्तम्, तथा चन्दनानुलेपनेन मलयजविलेपनेन सनाथं सहितं नारिकेलस्य श्रीफलस्य
समुद्रकं मध्यवर्त्तिगोलकम्, उद्रहन्त्या धारयन्त्या सत्या, दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन दत्तः अर्पितो हस्ता-
वलम्बो यस्यास्ताम् । निःश्वासेन श्वासवायुना हाय हत्तुं शक्ये अत्यन्तछुद्रे इत्यर्थः, निर्मोकवत् भुजगक-
ञ्चुकवत् शुचिनी श्वेते, धौते प्रक्षालिते कल्पलताया मन्दारवल्त्या दुकूले सूक्ष्मवक्त्रद्वयम्, दधता धारयता
कैयूरकेण निवेद्यमानो ज्ञाप्यमानो मार्गः पन्था यस्यास्ताम् । तथा मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां दाम्ना
मालया अधिष्ठितम् आश्रितं करतलं हस्ततलं यस्यास्तया तादृश्या तमालिकया अनुगम्यमानाम् अनु-
गम्यमानाम् आगच्छन्तीम् आयान्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे निकटे तरलिकाम् अद्राक्षीत् अपश्यत् ।

हारं वर्णयति—तथेति । किञ्च, तया तरलिकया, सितांशुकं श्वेतवस्त्रम् उपच्छद आवरणं यस्य
तस्मिन्, पटलके मञ्जूषायां गृहीतं धृतम् । क्षीरोदस्य दुग्धाश्लुषेः धवलतायाः श्वेततायाः कारणं हेतुरिव,
तत्र विद्यमानत्वादित्याशयः । चन्द्रमसः शशिनः सहस्रुवं सहोदरमिव । नारायणनाभिपुण्डरीकस्य विष्णु-
सुन्दरूपिकासिताम्भोजस्य मृणालदण्डमिव । मन्दरस्य मन्दराचलस्य क्षोभेण क्षीरसागरमन्यनसमये
सुरासुरैराकर्षणात् सञ्चलनेन विक्षिप्तं विकीर्णम् अमृतफेनपिण्डस्य पीयूषदिण्डीरपिण्डस्य निकरं समूह-
मिव । मन्यनश्रमेण क्षीरोदमथनायासेन उक्षिप्तं त्यक्तम्, वासुकेः रज्ज्वात्मना परिणतस्य शेषनागस्य
निर्मोकं कञ्चुकमिव । कुलगृहस्य पितृमन्दिरस्य क्षीरोदवसतेः वियोगेन विखलेपकलेशेन गलितं वदनात्पतितं
श्रियो लभ्याः हासं हास्यमिव । संहतं क्वाप्येकत्रीकृतं मन्दरस्य तदाख्यपर्वतस्य मथनेन मन्यनेन विख-
ण्डिताश्चर्णीकृता अशेषाः समस्ताः शशिकलाश्चन्द्रकलास्तासां खण्डसञ्चयम् अंशनिकरमिव । जलधिजलाद्
समुद्रतलिलात् प्रतिमागततारागणमिव तत्रैव प्रतिसङ्क्रान्तताराकासमूहमिव । पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूतं

वैतकी छड़ी और आर्द्रवक्त्र (गीले रुमाल) से आच्छादित, चन्दनानुलेपनसे संयुक्त एक नारियलका समुद्रले
रखा था और दक्षिण हाथसे, मदलेखाके हाथको सहारा दिया था । निःश्वास-वायु (हूँक मारने) से भी उड़
जायँ ऐसे, सर्वके कञ्चुक (कौंचली, 'केतुआ' मिथिला भाषानें) के समान स्वच्छ, कल्पलताके दो धुले वक्त्र पहने
कैयूरक वत्ते मार्ग-प्रदर्शन करता जाता था । हाथमें मालती (चमेली) पुष्पों के गजरे धारण किये तमालिका वत्तके
पोछे-पोछे आ रही थी, वत्तके साथ ही तरलिका भी आ रही थी, जिसके हाथमें श्वेतवर्ण वस्त्रसे आच्छादित एक
छोटी सी पटी (टोकरी) के अत्यन्तरमें मानो क्षीरोदसागरकी धवलताके कारण, चन्द्रेके सहोदरके समान दौंसि
बरसता अत्यन्त शुद्ध एक हार था । वह नारायणके नाभिकमलके मृणाल-दण्डके समान, मन्दराचलके द्वारा
उत्पन्न हुए अनि (क्षोभ) से उठे अमृत-फेन-पिण्डसमूहके समान, समुद्र-मन्यनमें परिश्रम होनेसे शरीरसे
परित्यक्त (छोड़े हुए) अत्यन्त-नागके कञ्चुक (कौंचली) के समान, पितृ-गृहके साथ विच्छेद होनेके कारण
सुख-नष्टलसे परित्यक्त होकर गिरे लक्ष्मी-देवीके हाथके समान, मन्दराचलके द्वारा मथन करनेसे चूर्ण-विचूर्ण
हुई चन्द्रमाकी समस्त कलाओंके खण्डोंके मानो सञ्चयके समान समुद्र-जलमेंसे उठाए प्रतिबिम्बित तारागणके ही
तनान, दिग्गजोंकी सूँढमेंसे निःसृत जलविन्दुसमूहके समान, कामदेवके हस्तीके सप्तविंशतितिर्यक-मुक्ता-

१. नारिकेर... । २. निश्वासाहायै । ३. क्वचित् 'क्रिय' इति पदं न दृश्यते । ४. प्रतिमातारागणमिव
तारागणमिव । ५. जलनिधि... ।

सारमिव पुञ्जीभूतम्, नक्षत्रमालाभरणमिव मदनद्विषस्य, शरन्मेघशकलैरिव कल्पितम्, कादम्बरी-रूप-वशीकृत-मुनिजन-हृदयैरिव निर्मितम्, गुरुमिव सर्वरत्नानाम्, यशोराशि-मिवैकत्र घटितं सर्वसागराणाम्, प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसः, जीवितमिव ज्योत्स्नार्थाः, लक्ष्मी-हृदयमिव नलिनी-दल-गलज्जलबिन्दु-विलासतरलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकरम्, शरच्छशिनमिव घन-मुक्तांशु-निवह-धवलित-दिङ्मुखम्, मन्दाकिनीप्रवाहमिव सुरयुवति-कुचपरिमलवाहिनम्, प्रभावर्षिणमतितारं हारम् ।

दिग्गजानाम् ऐरावतादीनां दिन्दन्तिनां ये कराः शुग्ढाः तेषां शीकरासारम् अम्बुकणधारासम्पातमिव । मदनस्य कामस्य यो द्विपो हस्ती तस्य नक्षत्रमालाभरणमिव सतस्रयकमुक्तामालारूपाभूषणमिव । शरन्मेघानां घनात्ययजलक्षणां शकलैः खण्डैः कल्पितं निर्मितमिव । कादम्बर्यां गन्धर्वराजपुत्र्या रूपेण सौन्दर्येण वशीकृतानि स्वार्थानीकृतानि यानि मुनिजनानां तापसानां हृदयानि चेतामि तैः निर्मितमिव रचितमिव, तेषामपि तपस्ययात्यन्तशुचिस्वादित्याशयः । सर्वरत्नानां समस्तमणीनां गुरुं श्रेष्ठमिव । एकत्र एकस्मिन् स्थले घटितं समवेतोक्तं सर्वसागराणां निखिलसमुद्राणां यशोराशिमिव कीर्तिसमूहमिव, अस्य हारस्य समुद्रोत्पन्नत्वात् 'सर्वसागराणाम्' इत्यभिहितम् । चन्द्रमसः जशिनः प्रतिस्पष्टिमिव प्रतिस्पष्टप-कारिणमिव । ज्योत्स्नायाश्चन्द्रिकायाः जीवितं जीवनमिव, सर्वत्रात्यन्तरवच्छशुभ्रत्वादित्याशयः ।

इह 'हासमिव, शीकरासारमिव, कल्पितमिव, निर्मितमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियाद्येच्छालङ्कारः । तथा 'गुरुमिव, यशोराशिमिव' इत्युभयत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः । अत्रेतेषु सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कार इत्यहनीयम् ।

लक्ष्मीति । लक्ष्म्याः श्रियः हृदयं चित्तमिव, नलिनीदलात् कमलिनीपत्राद् गलतः पततः जल-विन्दोः सलिलकणिकायां विलास इव विलासो घृतिर्यस्य स तथोक्तः तरलो मध्यमणिर्ग्यस्य तम्, पद्मे तु-नलिनीदलाद्गलज्जलबिन्दुरिव विलासेन क्षणावस्थितिव्यापारेण तरलं चपलम् । इह पूर्णोपमालङ्कारः, स च लुप्तोपमया सङ्कीर्णः ।

'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमगौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम् ॥'
इति विधमेदिन्यौ ।

उत्कण्ठितमिति । उत्कण्ठितं मदेनोद्देगेन प्रियजनार्थं उत्सुकं 'पुरुषमिव, मृणालवलयस्येव मृणाल-कङ्कणस्येव धवलाः शुभ्राः करा रश्मयो यस्य तम्, पद्मे—मृणालवलयेन कामज्वरप्रशमनाय तद्धारणेनेति यावत् धवलौ करौ हस्तौ यस्य तम् । पूर्णोपमालङ्कारः ।

शरदिति । शरच्छशिनमिव घनात्ययचन्द्रमिव, घनः सान्द्रो यो मुक्तानां रसोद्भवानाम् अंशुनिवहः घनैर्वारिदैः मुक्तः परित्यक्तो यः अंशुनिवहः किरणसमूहश्च तेन धवलितानि शुभ्रीकृतानि दिङ्मुखानि येन तम् । उक्तालङ्कारः ।

मन्देति । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गायाः प्रवाहमिव स्रोत इव. सुरयुवतीनां देवतरुणीनां कुचयोः स्तनयोः परिमलं सौरभं वहतीति तम्, एकत्र तत्र धारणात् अपरत्र तत्र स्नानादित्याशयः । प्रभावर्षिणं कान्तितृष्टिकारिणम् अतितारम् अत्यन्तविशुद्धम् । उक्तालङ्कारः । 'तारो मुक्तादिस्तंशुद्वौ तरणे शुद्ध-मौक्तिके' इति विश्वः ।

मालारूप आभूषणके समान, शरत्कालीन मेघखण्डद्वारा ही मानो प्रस्तुत किया गया, कादम्बरीके सौन्दर्यसे वशीभूत हुए तपस्वियोंके हृदयोंद्वारा ही मानो निर्माण किया गया. समस्त रत्नोंके मध्यमें मानो श्रेष्ठ (शिरोमणि) समस्त समुद्रोंका मानो एकत्र किया हुआ यशःसमूह, चन्द्रमाका मानो प्रतिद्वन्द्वी और चन्द्रिकाके जीवनके समान था । लक्ष्मीका चित्त जिस प्रकार कमल पत्रमेंसे निपतित (गिरे हुए) जलबिन्दुके समान चञ्चल है, उस हारके मध्यका मणि भी उसी प्रकार कमल-पत्रमेंसे निपतित जलबिन्दुके समान दीप्तिमान् था; उत्कण्ठित व्यक्तिका दोनों हाथ जिसप्रकार मृणाल वलयके सदृश धवल होते हैं, उस हारकी किरणें भी उसीप्रकार मृणालवलयके समान धवल थीं; शरत्कालीन चन्द्र जिसप्रकार मेघयुक्त किरणोंके समूहसे दिशाओंको शुभ्रवर्ण करवा है, वइ हार भी उसी प्रकार घने मोनियोंको किरणोंसे दिशाओंको शुभ्रवर्ण कर देता था; मन्दाकिनीका प्रवाह जिस प्रकार देवाङ्गनाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता है, उसी प्रकार वइ हार भी देवाङ्गनाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता था ।

१. दिग्गजसीकरामारपुञ्जीभूतम् । २. शरच्छकलैरिव, शरन्मेघशकलैः । ३. क्वचिद् 'सर्वसागराणाम्', इति नावलोक्यते । ४. ज्योत्स्निकायाः । ५. मन्दाकिनीमिव ।

दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपस्युतिमुषः धवलिम्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामापतन्ती^१ प्रतिजग्राह^२ । सा तु तस्मिन्नेव मरकतग्रावणि मुहूर्त्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्द्रनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे-दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच—‘कुमार ! तवेयमपहस्तिताहङ्कारकान्ता^३ पेशलता प्रीतिपरवशं^४ जनं कमिव न कारयति ? प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवंविधानाम् । अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी ? अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि ? एषा च ते प्रकृति-मधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति ? कं वा न समाश्वासयन्त्यमी^५ स्वभाव-

इहेति । अपि च, तं हारं मौक्तिकं दृष्ट्वा निरीक्ष्य चन्द्रापीडः, अयं हार एव, चन्द्रातपस्य चन्द्रालो-कस्य द्युतिं दीप्तिं मुष्णानि अपहरतीति तस्य, अस्य ऊहितपूर्वस्य धवलिम्नः धेततायाः कारणं हेतुरिति मनसा चेतसा निश्चित्य निर्णयिनि सम्बन्धः । समुचितोपचारक्रमेण उपयुक्ताचरणानुपूर्व्या । आपतन्तीम् आयान्तीम्, प्रतिजग्राह अभ्यर्थितवान् ।

तेति । सा मदलेखा । मरकतग्रावणि अश्मगर्भात्मकशिलायाश्च । तेन तारिकेलसमुद्रकसमानातीतेन चन्द्रनाङ्गरागेण मलयजविलेपनेन अनुलिप्य परिधाप्य चन्द्रापीडमित्यन्वयः । मालतीकुसुमदामभिः जातीपुष्पस्रग्भिः, आरचितो विहितः शेखरः शिरोऽलङ्कारो यस्य तम् ।

कुमारोति । अपहस्तितो दूरीकृतः अहङ्कारः समस्तानामेव रूपवर्गो यया सा चासौ कान्ता सम-स्तानामेव स्पृहणीया चेति तादृशी । पेशलता चारुता (सौन्दर्यम्), कमिव जनं न प्रीतिपरवशं स्नेह-पराधीनं न कारयति ? अपि तु समस्तमेवं जनं प्रीतिपरवशं कारयतीत्यर्थः, अतएवास्मानपि स्नेहपराधीनाः कारितवतीत्याशयः । अर्थापत्तिरलङ्कारः, अनेन च सामान्येनाप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः सङ्कीर्यते । ‘चारौ दत्ते च पेशलः’ इत्यमरः । ते तव प्रश्रयो विनय एव एवंविधानां स्नेहपरा-धीनानां लोकानाम् अवकाशम् उपसर्पणावसरं ददाति । आकृत्या आकारविशेषेण जीवितस्वामी प्राणा-धीश्वरः कस्य नास्ति, अपि तु सर्वस्वैवासीत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभावः उत्कालङ्कारश्च ज्ञेयः । अकारणम् अनिमित्तम् आविष्कृतं प्रकटीकृतं वात्सल्यं स्नेहो येन तेन, चरितेन चरित्रेण, बन्धुत्वं स्वजनत्वम् । इहाऽ-प्युक्तभावः उत्कालङ्कारश्च । प्रकृतिमधुरा स्वभावमनोहरा व्यवहृतिर्व्यवहारः । वयस्यतां मित्रवत्त्वम् उत्पाद-यति जनयति । इहाऽप्युक्तभाव उत्कालङ्कारश्च । स्वभावेन प्रकृत्या सुकुमारा मृदुला वृत्तयो व्यवहारा येभ्यस्ते अमी भवद्गुणाः त्वदुत्कर्षाः कं वा लोकं न समाश्वासयन्ति समाश्वासनां विदधते अपि तु सर्व-मेवेत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभाव उत्कालङ्कारश्चेत्यवधेयम् ।

चन्द्रापीड उक्त हारको देख कर मन ही मन निश्चय किया कि—‘यह हार ही, इस चन्द्र-किरणके सौन्दर्यको मात करनेवाली इस धवलताका कारण है ।’ उसके बाद दूरसे उसने अभ्युत्थानादि समुचित आचरण द्वारा आतां दूर मदलेखाका स्वागत किया । आकर वह उसी मरकत-गणिके शिलातल पर ही कुछ समय तक बैठी किन्तु अपनेसे ही उठकर, उस चन्द्रनाङ्गरागे चन्द्रापीडको लिप्त किया, दोनों सूक्ष्म-वस्त्र पहनाये, मालतीके पुष्पोंकी मालाओंसे मस्तक अलङ्कृत की और उस हारको लेकर कहने लगी—‘राजकुमार ! आपका यह सौन्दर्य सभी सौन्दर्योंके अहङ्कारको दूर करता है और सबका अभिलषणीय होनेसे किस व्यक्तिको आनन्दित नहीं करता है ? आपका विनय ही प्रीतिपरवश जनोको आपके सन्मुख उपस्थित होने का अवसर देता है । इस आकृति द्वारा आप किसके जीवनके अधोधर नहीं हैं ? निष्कारण वात्सल्यप्रकाशकारी इस चरित्र द्वारा आप किसमें बन्धुता उत्पन्न नहीं करते हैं ? आपका यह स्वभाव-सुन्दर व्यवहार किसके साथ मैत्री उत्पादन नहीं करता है ? स्वभावसे ही सुकुमारवृत्तिवाले आपके ये गुण किसका सनाश्वासन नहीं करते ? इन विषयमें आपकी यह प्रकृति ही तिरस्कार करने योग्य है जो कि वह प्रथम दर्शनमें ही ऐसा विश्वास उत्पन्न कर देती है; नहीं तो

१. मुखः । २. समुचितेन । ३. आयान्तीम् । ४. जग्राह । ५. अपहस्ति दिङ्कारकान्ता
६. परवशं कमिव । ७. कस्य । ८. समाश्वासयन्त्यमी ।

सुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः ? त्वन्मूर्तिरेवात्रोपात्ममहति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुप-
जनयति । इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवा-
भाति । तथाहि, सम्भाषणमप्यधःकरणमिवापतति, आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमाप-
यति, स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति, उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति, प्रीतिरप्यना-
त्मज्ञतामिव ज्ञापयति, विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते, सेवापि चापलमिव दृश्यते, दान-
मपि परिभव इति भवति । अपि च स्वयं गृहीतहृदयाय किं दीयते, जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते

ननु मद्याच्चाभावेऽपि लोकाः कथमेवं स्नेहपराधीनतादिकं स्वीकुर्वन्तीत्यत आह—त्वदिति । अत्र
स्नेहपराधीनतादौ । त्वन्मूर्तिः भवदाकृतिरेव उपात्ममे प्रतिज्ञेयवचनम् अर्हति योग्यं भवति, या प्रथम-
दर्शने एव प्रथमावलोकने एव विश्रम्भं समस्तविषयेषु विश्वासम् उपजनयति उत्पादयति अत्यन्तशान्त-
रूपत्वादित्याशयः । इह निन्दया स्तुतिरवगमाद् व्याजस्तुतिः ।

इतरथेति । इतरथा विश्वासोत्पादनाभावे हि, सकलेषु समस्तेषु भुवनेषु विष्टेषु प्रथितो विख्यातो
महिमा माहात्म्यं यस्य तस्मिन् त्वद्विधे लोके प्रयुज्यमानं विधीयमानं सर्वमेव मधुरालापादिकम् अनुचित-
मिव अयोग्यमिव आभाति प्रकाशते सर्वैरवगम्यत इत्यर्थः, विश्वासोत्पादनाभावेऽपि अनुपममहिम्नस्त्व-
द्विधस्य मधुरालापादिकरणे धाष्टर्योद्गमादित्याशयः । अनेनात्मनान्तु विश्वासोत्पादनेन मधुरालापादौ
नास्त्यनौचित्यमिति व्यञ्जितम् ।

निखिलानामेवानौचित्यमुपपादयति—तथाहोत्यादिना । सम्भाषण मधुरालापोऽपि अधःकरणम्
अधिदैव इव, आपतति उपस्थितो भवति, मधुरालापस्य यथायथं विधातुमसमर्थत्वादित्याशयः । आदरोऽपि
समानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्य अभिमानम् अहङ्कारमिव अनुमापयति अनुमितिर्विषयं कारयति,
तुल्येनैव तुल्यस्य संमाननायत्वेन स्वाभिन्नस्तव संमाने संमानधितुरपि स्वाभित्वाभिमानोऽन्यैरनुमातव्य
एवेत्यभिप्रायः । स्तुतिः प्रशंसावाद्दोऽपि आत्मनः प्रशंसाकर्तुः उत्सेकं स्तुतिकरणे शक्तिगवं सूचयतीव
द्योतयतीव, अतिमहत्तः पुरुषस्य प्रशंसायाम् असामर्थ्यवतः प्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः । उपचारोऽपि
अभ्युत्थानादिव्यवहारोऽपि चपलतां चञ्चलतां प्रकाशं व्यञ्जयतीव, तथाविधव्यवहारेऽपि स्वस्यायोग्य-
त्वादित्याशयः । प्रीतिः स्नेहोऽपि अनात्मज्ञतां स्वस्य परिणामापरिचिततां ज्ञापयतीव बोधयतीव, सहोत्प्लेव
स्नेहौचित्यादिति भावः । विज्ञापनापि विषयविशेषविज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यं वाचालतेव जायते, तत्रापि
साहस्यदित्याशयः । सेवापि शुश्रूषापि चापलं चाञ्चल्यम् दृश्यते अवलोक्यते, तत्राप्यनधिकारादित्या-
शयः । दानमपि अर्पणमपि परिभव इव त्वद्विधपात्रस्य विभवस्यावमाननेव भवति, प्रायेणैव दानेन पात्रस्य
दारिद्र्यद्योतनादित्यभिप्रायः ।

इह 'प्रागल्भ्यमिव' 'चापलमिव' इत्युभयत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, शेषेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अन्यप्रियवचनमुत्पापयितुमाह—अपि चेति । स्वयंस्वेनैव गृहीतम् आत्तं हृदयं चेतो येन तस्य भवते
किं दीयते अर्पयितुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः, दानव्यस्य हृदयपर्यन्तत्वात्तस्याऽप्यात्मनैवोपादाने-
नान्यदातव्याभावादित्याशयः । जीवितेश्वराय सदाचरणादिना जीवनस्वाभिने भवते, किं प्रतिपाद्यते
समर्प्येश्वरीकर्तुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः । दायमानपदार्थानामपि जीवनावधित्वादिति प्राग्व-

आपके समान समस्त संसारमें विख्यात महिमावाले पुरुषोंके साथ जो कुछ (चाहे जैता व्यवहार) किया जाय
वे सब ही मानो अनुचित-सा प्रतीत होता है । देखिए—सम्भाषण करना भी मानो तिरस्कारके समान प्रतीत
होता है, आदर करना भी मानो अधिपत्यका अभिमान सूचित होता है, प्रशंसा करना भी मानो स्वाभिमान का
नूचन होता है, अभ्युत्थानादि-योग्य आचरण भी मानो चञ्चलता प्रकाश करता है, तीर्षाई भी मानो अपनी
योग्यताको अनभिज्ञता ज्ञापन करता है, किसी विषयका निवेदन करना भी मानो प्रगल्भताके समान हो जाता है,
परिचर्या करना भी मानो चपलताके समान दोषता है और दान करना भी मानो तिरस्कार करनेके समान
होता है । और भी देखिये—आपने स्वयं ही हम लोगोंके हृदयको ग्रहण कर लिया है, अब एव आपको क्या
दिया जाय ? आप जीवनके ही अधीश्वर हो गये हैं, अब फिर आपको क्या देकर उसका अधीश्वर बनाया जाय ?

प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया, दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलभागमनं केन ते क्रियते । प्रणयिताश्चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते, दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति, जीवनमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानाम्, यादृशी ददतां लज्जा, यत्सत्यम् अमुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वय्या-

दाशयः । प्रथमम् आदौ कृतं विहितम् आगमनमेव महोपकारो निरतिशयोपकृतिर्येन तस्य ते तव आगमनं केन करणेन सफलं क्रियते विधातुं शक्यते, अपि तु न केनापीत्यर्थः, समस्तफलापेक्षयैव जीवनफलं श्रेष्ठं तत् भवताञ्चलोकनेनैवार्पितम् अतएव तत्सदृशमस्माभिः किं फलं देयमस्ति येन तवागमनं तत्सदृशफलवन्नेवेदित्याशयः ।

इह सर्ववाक्येष्वेवार्थापत्तिरलङ्कार इति सुधीभिराकलनीयम् ।

अथैवं कस्मै प्रयोजनायेदं भवत्या उपायनानयनमित्यत आह—प्रणयितामिति । कादम्बरी गन्धर्वराजपुत्री अनेन व्यपदेशेन उपायनार्पणव्याजेन प्रणयितां भवन्तं प्रति सौहार्दं दर्शयति प्रकटयति, न विभवं न तु वित्तसम्पदम् । हि यतः, सज्जनविभवानां सत्पुरुषधनसम्पत्तीनां परस्वता अन्यदीयता अप्रतिपाद्या अर्पणादिना न सम्पादनीया, अपि तु परोपकारफलकत्वेन स्वतःसिद्धैवेत्याशयः । अनेन कादम्बर्या धनसम्पदि भवतोऽपि स्वत्वमस्तीति केवलसौहार्दप्रकटनमेव फलं दानस्येति ध्वनितम् । इह शब्दी परिसंख्यालङ्कारः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽलङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः । तथा 'अप्रतिपाद्या' इत्यत्र नजयस्य प्राधान्येनैवोपादानं युक्तम्, अन्यथा समासे तस्य गुणिभावत्वेन विषेया-विमर्शस्य वारयितुमशक्यत्वादिति कुशलाः ।

आत्तामिति । विभवो हारादिरूपः स्वीकर्षहेतुः तावत् आस्तां तिष्ठतु दूर इति शेषः । भवादृशस्य त्वदिधस्य । अङ्गीकुर्वाणा स्वीकुर्वाणा नाकार्यकारिणी नाकृत्यविधायिनी नियुज्यते व्यपदिश्यते कादम्बरीति शेषः । दत्त्वा त्वदधीनं कृत्वा वञ्चिता प्रतारिता न भवति । जीवनं जीवितमपि अर्पयित्वा दत्त्वा न पश्चात्तप्यते नानुवप्यते । इह चन्द्रापीडस्य मुख्यनिरूपणकार्यं प्रति अधिकहेतोरुपस्थापनात् समुच्चयोऽलङ्कारः ।

ननु कादम्बर्या अर्पितमप्युपायनं मया कथं स्वीकरणीयमित्यत आह—प्रणयिती । सतां सज्जनानां महत्ता महिमा मनसः सद्बोधवहारप्रसार इत्यर्थः, प्रणयिजनानां स्नेहिलोकानां द्रव्योपायनदानस्य प्रत्याख्याने निराकरणे पराङ्मुखी तथैत्याख्यानं न कदाचित्कुर्वन्तीत्यर्थः, यतो हि दाक्षिण्यपराधीना औदाय्याधीना सा महत्ता, अतएवावश्यमेवेदमुपायनं भवता स्वीकरणीयमित्याशयः ।

ननु दासीनत्वादियमुपायनं स्वीकृतुं मयि लज्जा सञ्जायत इत्यत आह—न चेति । तादृशी यादृशी ददतां वितरणं कुर्वतां लज्जा त्रपा याचमानानाम् अभ्यर्थ्यमानानां पात्राणामित्यर्थः । यत्तत्त्वमित्येकमेवेति पदं निश्चयार्थं । अतएव कादम्बरी, अमुना हारसमर्पणव्यतिकरेण आत्मानं त्वयि कृतापराधमिव विहितागसमिव अवगच्छति जानाति यत्स्वत्स्वरूपोचितदानाभावेऽपि दातृत्वं स्वीकृतमित्याशयः ।

आपने पहले ही यहाँ पधार कर जो गुस्तर उपकार किया है, उसके उपयुक्त प्रत्युपकार क्या हो सकता है ? दर्शनद्वारा ही आपने हम लोगोंका जीवन सफल किया, अब एव आपके आगमनको हमलोग सफल किस प्रकार कर सकती हैं ? तब कादम्बरी इस उपहारप्रदानके बहानेसे आपके साथ केवल स्नेह दिखाती है, किन्तु ऐश्वर्य नहीं, क्योंकि—सज्जनोंकी धनसम्पत्तिमें स्वभावतः दूसरोंका अधिकार होता ही है, अब एव उससे और सत्त्व उत्पन्न नहीं हो सकता (यह कुछ सिद्ध करनेका विषय नहीं है) । तब तक धनसम्पत्ति तो दूर रहे अर्थात्—उसकी बात तो यहाँ है ही नहीं । आपके समान व्यक्तिके दासत्व स्वीकार कर रहनेसे भी वह कुछ अकार्यकारिणी नहीं करे जायगी । अपनी आत्मा आपको वह समर्पित करे तो भी वह वञ्चित हुई नहीं करे जायगी, अथवा जीवनका समर्पण करे तो भी उसको कभी अनुताप नहीं होगा । सज्जनोंकी चित्तवृत्ति, प्रणयिजनका प्रत्याख्यान करनेके पराङ्मुख (अनिच्छुक) और विशेषतः उदारताके अधीन रहती है । दाताओंको जिस प्रकार लज्जा होती है, याचकोंको उस प्रकार नहीं होती (अर्थात् कुछ देते हुए हमको जितनी लज्जा आती है, उतनी तो नाँगते हुए भी नहीं आती) इसलिये इस उपहारदानसम्पर्कसे निश्चय ही कादम्बरी माने आपके समीप अपनेको अपराधिनी

स्मानमवगच्छति कादम्बरी । तदयममृतमथनसमुद्भूतानां^१ सर्वरत्नानामेकः शेष इति^२ शेष-
नामा हारोऽमुनैव हेतुना बहुमतो भगवता अम्भस्ताम्पत्या गृहमुपगताय प्रचेतसे दत्तः,
पाशभृतापि गन्धर्वराजाय, गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै, तथापि त्वद्वपुस्स्यानुरूपमाभरणस्येति
विभावयन्त्या नभस्तलमेवोचितं सुधासूतेर्धाम^३ न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः । यद्यपि निजगुणै-
गणाभरणभूषिताङ्गयष्टयो भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति,
तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं लक्ष्म्याः
सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना^४ ! न च^५ नारायणोऽत्रभवन्ममति-

इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तथा यत्पद्युक्तवाक्यस्य वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय पूर्वत्र
पाठ एव न्याय्य इति मन्तव्यम् ।

तदयमिति । अमृतमथनात् क्षीरसागरमन्यनात् समुद्भूतानां प्रकटितानां सर्वरत्नानाम् एकः शेषः
अवशिष्ट इति अस्मात्कारणादेव शेषनामा अयं हारः, अमुनैव हेतुना शेषत्वेन भगवता साहाय्यवता
अम्भस्ताम्पत्या सागरेण बहुमतः तदतिरिक्ताभावादुत्कर्षाद्वाहृतः । उपागताय प्राप्ताय प्रचेतसे वरुणाय
दत्तः अर्पितः, पाशभृताऽपि वरुणेनापि गन्धर्वराजाय चित्ररथाय । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । इह
'प्रचेतसे' इत्युपक्रम्य 'प्रचेतसापि' इत्यग्रे वक्तुमुचितं भग्नप्रकम्पदोषवारणायेत्यवगन्तव्यम् । तस्यापि
कादम्बर्या, अस्य आभरणस्य अलङ्कारस्य त्वद्वपुस्त्वदीयं शरीरम् अनुरूपं रूपस्य योग्यमिति विभाव-
यन्त्या चिन्तयन्त्या तथा सुधासूतिश्चन्द्रस्तस्य तादृशस्य, नभस्तलं गगनतलमेव उचितं निर्मलत्वादु-
त्तत्वाच्च स्वयोग्यं धाम स्थानम्, न धरा पृथिवी इत्यतर्थात् हृदयेन निर्णीय चन्द्रापीड एव अस्य हारस्य
समुचित आश्रयो न तु कादम्बरीत्यभिप्रायः । अनुप्रेषितः अनुग्रहितः त्वत्समीपं प्रेरित इत्यर्थः । इह
'इष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनात्' इति लक्षणात् ।

ययपीति । निजाः स्वकीयाः गुणगणा विद्याविनयादय एव आभरणानि आभूषणानि तैः भूषिता
अलङ्कृता अङ्गयष्टयो येषां ते तादृशाः । भवादृशाः, त्वत्सदृशाः, क्लेशहेतुं भारवशात् क्लेशकारणम्,
इतरैर्गुणरहितैर्जनैर्लोकैर्बहुमतम् आदरपूर्वकमङ्गीकृतम् आभरणभारम् आभूषणवीचधम् अङ्गेषु करचरणा-
दिषु नारोपयन्ति न स्थापयन्ति, तथापि एवं सत्यपि कादम्बरीप्रीतिः कादम्बरीस्नेहः अत्र हारभारणे
कारणं नियामकम् । कुः पृथिवी 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः, तां स्तुभ्नाति व्याप्नोतीति कुस्तुभः
सागरः तत्र भव इत्यर्थेऽपि सति कौस्तुभः स एव अभिधानं नाम यस्य तत्तथोक्तम्, शिलाशकलं
पाषाणखण्डं लक्ष्म्याः श्रियः निजप्रियतमाया इत्यर्थः, सहजम् एकसागरोत्पन्नत्वाद् सोदर्यम् इति हेतोः
बहुमानम् 'अधिकादरम् आविष्कुर्वता प्रकटयता भगवता परमैश्वर्यवता शार्ङ्गम् एतन्नामकः—स्वचापः
पाणौ हस्ते यस्य स तेन तादृशेन नारायणेन, 'चापः शार्ङ्गं मुरारस्तु' इत्यमरः, किम् उरसि वक्षसि न
कृतम् नापितम् अपि तु कृन्मेवेत्यर्थः । अत एव तत्प्रीत्यै भवताऽप्ययं हारो वक्षसि परिधेय एवेत्यभि-
प्रायः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च भवतोऽपि प्रियसी कादम्बरीति वस्तु प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ननु नारायणादयो ह्यस्मादभिभ्यो मुख्यतमा अत एव तेषां चरितमपि लोकातीतमहं तु तादृशो
न भवामीति चेत्तत्राह—न चेति । अत्रभवन्तं समाद्वरणीयं त्वान्, नारायणः शार्ङ्गपाणिः न अतिरिच्यते
मानती है । यह हार क्षीरसागर मन्थन करके निकाले गए सब रत्नोंमें अवशिष्ट 'शेष' नामका है, इस कारणसे ही
भगवान् जलधि इसका अत्यन्त आदर करते हैं और वे इसे लेकर गृहस्थित वरुणको दान कर दिये थे । उन्होंने
गन्धर्वराजको और गन्धर्वराजने कादम्बरीको दिया । उसने भी 'आपको शरीरके उपयुक्त यह 'अलङ्कार' समझकर
'चन्द्रका उपयुक्त स्थान आकाश ही है भूतल नहीं' यह स्थिर कर इसे आपके समीप भेजा है । यद्यपि आप जैसे
सत्पुरुष अपने गुण-ग्रामरत्न अलङ्कारसे ही अपने शरीरको आभूषणोंसे अलङ्कृत गिनकर, अपने ही समान अन्य
लोकोके भी प्रिय आभूषणको क्लेश-हेतु जानकर धारण नहीं करते तथापि [तो भी] आपको इस हारके धारण
करनेके विषयमें कादम्बरीको प्रीति ही कारण है । यथा भगवान् नारायणने कौस्तुभ नामक प्रस्तरके खण्ड
(टुकड़े) को भी, लक्ष्मीके सशेदर होनेके कारण विशेष आदरसे अपने वक्ष-स्थल (छाती) पर धारण नहीं

१. उद्भूतानाम् । २. एकशेष इति । ३. लब्धनामा । ४. सुधासूतो धान्तः । ५. गुण... । ६. शार्ङ्गिना ।

रिच्यते, नापि कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेषमतिशेते न, चापि कादम्बरीमाकारानुकृति-
कलाप्यल्पीयस्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् । अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्तः । नचाभूमिरेषा
प्रीतप्रसरस्य । नियतञ्च भवता भग्नप्रणयां महारवेतामुपालम्भसङ्घैः खेदगित्वात्मानमु-
त्सन्नयति । अतएव महाश्वेता तरलिकामपीमं हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती । तथापि
कुमारस्य सन्दिष्टमेव 'न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गः'
इत्युक्त्वा च ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले ववन्ध ।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्—'मदलेखे ! किमुच्यते', निपुणासि, जानासि
ग्राहयितुम्, उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । आये सुगवे ! के वयमात्मनः ?

गुणैरधिको भवति । अणुनापि अल्पेनापि गुणलवेन उत्कर्षलेशेन शेष तत्संज्ञकमिमं हारं न अतिशेते
नातिव्रामति अल्पीयस्यापि आकारस्य स्वरूपस्य अनुकृतिरनुकरणं तस्याः कलालेशः तथापि कादम्बरीम्
अनुगन्तुम् अनुसर्तुं नालं न समया, हरिप्रियातः कादम्बरी रूपेणाधिकश्रेष्ठेति भावः । अतएव तत्प्रीति-
वशाद्दारोऽयं भवता धारणीय एवेति तात्पर्यम् । इह कादम्बरी लक्ष्मीतो मुख्येतिप्रतिपादनाद् व्यतिरेकः ।

अत इति । इयं कादम्बरी, त्वत्तो भवत्सकाशात् इमं हारधारणरूपं बहुमानमत्यादरम् अर्हमि लब्धुं
योग्या भवति । एषा कादम्बरी, प्रीतिप्रसरस्य भवतः स्नेहातिशयस्य अभूमिः अपात्रं न अपि तु पात्र-
मेवेत्यर्थः । भग्नः हारपरावर्त्तनेन खण्डितः प्रणयः अनुरोधः, स्नेह इत्यर्थः, यस्याः सा कादम्बरी, उपा-
लम्भसहस्रैः 'एवंविधेन अदक्षिणेन सह त्वया मैत्री विहिता, स एव चेह प्रापितः एवंविधैरपमानसमूहैः,
महाश्वेतां खेदयित्वा विषादं प्रापय्य नियतं निश्चितम् आत्मानम् उत्खदयति परित्यज्यति ।

अत इति । हारम् आदाय गृहीत्वा विद्यमानामिति विद्यमानपदाद्येपात्रैककर्तृकत्वव्याघातः ।
त्वत्सकाशं भवदन्तिकं प्रेषितवती प्रहितवती । महाश्वेताया अपि हारप्रहणे महानुरोध इत्यवगन्तव्यम्,
अन्यथा तरलिकां त्यक्त्वा काचित् सेविकैवागच्छेदित्याशयः । तथा महाश्वेतयापि, कुमारस्य त्वत्तो निकटे
सन्दिष्टमेव वाचिकं कथितमेव । महाभागेन जन्मप्रभृतिकलङ्कपङ्कजरहितानुपमकीर्तिसंयुतेन भवता । प्रथम
प्रणयप्रसरभङ्गः आद्यस्नेहप्राप्तिनिरासः मनसा चेतसापि न कार्यो हारनिराकरणेन न विधेयः किं पुनर्वचसे-
त्याशयः । चामीकरः सुमेरुः तदारूपो यः अचलः पर्वतस्तस्य तटे उपरिभागे ताराचकं नक्षत्रवृन्दमिव, तस्य
चन्द्रापीडस्य वक्षःस्थले उरोदेशे ववन्ध वन्धनं चकार परिहितवतीत्यर्थः, मदलेखेत्यन्वयः । इहोपमा ।

चन्द्रेति । विस्मयमानो मदलेखाया वचनचातुर्येणाश्चर्यमापन्नः । किमुच्यते किं मया वाच्यम् ।
निपुणासि कुशलासि, ग्राहयितुं स्वीकारयितुं जानासि अवगच्छसि । उत्तरावकाशं प्रतिवचनसमयम् अप-
हरन्त्या दूरीकुर्वन्त्या वचसि वाग्व्यापारे कौशलं पाण्डित्यं कृतं विहितम् ।

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । आत्मनः स्वस्य वय के ? अपि तु न केऽपीत्यर्थः । युष्माकमा-
चरणेन वयं युष्मद्वयोः एव सम्पन्ना इत्याशयः । के वेति । युष्माकमभिलाषयैव स्वीकरणमस्वीकरणं वा

क्रिया ? नारायण कुछ आपसे बढ़कर नहीं हैं, कौस्तुभ-मणि अलगमात्र गुणते भी इस हारसे उत्कृष्ट नहीं है और
स्वरूपके अनुकरणमें कादम्बरीकी समानता लक्ष्मी अल्पमात्र भी नहीं कर सकती । अत एव यह आपके, समीप इस
आदर पानेके योग्य है, क्योंकि आपके स्नेह का अगत्र नहीं है । (अतः उसके मानकी रक्षा आपको अवश्य करना
चाहिए) । विशेषतः आप इस अनुरोधकी रक्षा यदि नहीं करेंगे तो हजारों उदाहरणोंसे वह महाश्वेताको दुःखित
कर निश्चय ही प्राण-त्याग कर देगी । इसलिए ही महाश्वेताने यह हार लेकर तरलिकाको भी आपके समीप भेजा
है, और उसने भी, आपके समीप सन्देश दिया है कि—'महाभाग ! कादम्बरीके प्रथम प्रणय-प्रसरके भङ्ग
करनेका विचार मनसे भी नहीं करना' इसनी बात कह कर मदलेखाने स्नेह-शृङ्गके ऊपर तागागणके समान
नमके वक्षःस्थल पर हार धारण करा दिया ।

किन्तु चन्द्रापीडने मदलेखाकी वाक्पटुतासे विस्मयापन्न होकर उत्तर दिया—'मदलेखे ! मेरे कष्टनेके लिए
क्या है ? तुम बहुत निपुणा हो, अङ्गीकार कराना जानती हो, बोलनेमें देनी विशेष वाग्व्युत्ता दिखलाई है । कि
मेरे उत्तर देनेके लिए अवकाश ही नहीं रखा । हे सुधे ! अपना मैं कौन हूँ ? और फिर लेने और न लेनेका

१. लक्षप्रणया । २. महाश्वेताम् । ३. स्वात्मानम् । ४. महाश्वेताया । ५. अनुप्रेषिता । ६. उच्यते ।
७. कथयितुम् ।

न्यस्तवामहस्तपल्लवा प्रावृतांशु धानुसारं प्रसारित-दक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेव, मुहुर्जृम्भित-
कारम्भदत्तोत्तानकरतलतया तद्गोत्रस्खलनभिया निरुद्धवदनेव, मुहुरंशुकपल्लव-ताडित-निःश्वा-
सामोद-लुब्ध-मधुकर-मुखरतया प्रस्तुताह्वानेव, मुहुरनिलगलितांशुक-सम्भ्रम-द्विगुणीकृत-
भुजयुगल-प्रावृत-पयोधरतया दत्तालिङ्गनसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्ट-कुसुम-पूरिताञ्जलि-समा-
घ्राण-लीलया कृतनमस्कारेव, मुहुरुभय-तर्जनी-भ्रमित-मुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलि
कोद्गमेव, मुहुरुपहारकुसुमस्खलन-विधुत-करतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव.

स्थापितं वामहस्तपल्लवं सव्यपाणिकिसलयं यया सा, प्रावृतस्य परिहितस्य अंशुकस्य सूक्ष्मवल्लव
अनुसारेण पवनेनापहतस्य तत्सञ्जीकरणव्याजेनेत्यर्थः प्रसारितो विस्तारितो दक्षिणकरः अपसव्यरस्तो
यया सा, तथा निश्चले निष्पन्दे तारके कनीनिकायुगलं यस्याः सा, लिखिता चित्रितेव सती कादम्बरी,
'विलोकयन्तो तावद्वतस्थे' इत्यभिप्रेतं सम्बन्धः । अत्रेऽपीत्यमेव सम्बन्धो ज्ञेयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । जृम्भिका सुखादिविकाशः तस्य आरम्भे प्राञ्जले दत्तं व्यात्तवदनोपरि न्यस्तम् उत्तानं
करतलं पाणितलं यया तस्या भावस्तया कारणेन, तस्य चन्द्रापीडस्य यद् गोत्रस्खलनं भ्रमेण नामोच्चारणं
तद्भियेव तद्गीत्येव निरुद्धवदना पिहितमुखी । मदनजागरेण यां जृम्भा जाता तत्र व्यात्तमुखस्य पिधानार्थं यः
कर आच्छादनीकृतः स मन्ये प्रीतिवशाच्चन्द्रापीडस्य नाननिर्गमनभीत्या विहित इत्यभिप्रायः । हेतूत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । अशुकपल्लवेन वस्त्रप्रान्तेन ताडिताः प्रहताः निःश्वासस्य आमोदेन परिमलेन लुब्धा
लिप्सवो ये मधुकरा भ्रमराः तैर्मुखरतया शब्दायमानतया, प्रस्तुतम् उपक्रान्तम् आह्वानम् आकारणं
यया सेव । आह्वानप्रस्तावोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । अनिलेन पवनेन गलिते कुचमण्डलान् स्रस्ते अंशुके उत्तरीयवस्त्रे सम्भ्रमेण शीघ्रेण
द्विगुणीकृतम् ऊर्ध्वोर्धोरुपेणोरसि स्थापितं यद् भुजयुगलं बाहुद्वयं तेन प्रावृता आच्छादितौ पयोधरौ
कुचौ यया तस्या भावस्तस्या कारणेन बाहुद्वयवेष्टितकुचयेत्यर्थः । दत्ता अर्पिता आलिङ्गनाय आश्लेषाय
संज्ञा सङ्केतो यया सेव, बाहुद्वयेनाश्लेषप्रकारविधानादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । केशपाशात् कचकञ्जापात् आकृष्टैः आनीतैः कुसुमैः प्रसूनैः पूरितस्य अञ्जलेः समाघ्राणस्य
लीलया विभ्रमेण कृतनमस्कारेव विहितप्रणामेव, अञ्जलयुपरि आघ्राणाय नमिते शिरसि नमस्कारचेष्टा
संज्ञातेति भावः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उभयतर्जनीभ्याम् अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिद्वयाभ्यां भ्रमितं घूर्णितं मुक्ताप्रालम्बं मौक्तिकहारो
यया तस्या भावस्तया कारणेन, निवेदितो ज्ञापितो हृदयस्य उत्कलिकाया सङ्गमोत्कण्ठाया उद्गम
उत्पत्तिर्यया सेव, हारभ्रान्त्या औत्सुक्येन हृदयभ्रमणस्य द्योतनादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उपहारकुसुमेषु उपायनप्रसूनेषु स्खलनेन विधुतं कम्पितं करतलं पाणितलं यया

बार अपना बायाँ कोमल हाथ निम्नमण्डल पर रखकर अपने दुपे वस्त्रके बायुपारा उड़ाकर ले जाने तक दायाँ
हाथ नीचे लटका कर, निम्न कनीनिकाद्वय (दो पुतली) रखकर चित्रितके समान (काटी गई) हो, कितनी ही
बार जैर्भार. आरम्भ करनेके समयमें मुखके ऊपर उत्तानभास्ते (चिन) करतल रखनेसे भ्रमवश चन्द्रापीडका
नामोच्चारण हो जानेके भयसे ही नानो अपना मुँह बन्द करती हो; निश्वास (साँस) के सौंभलोभसे घूमते
भ्रमरोंकी, कितनी ही बार, वन्दाछल (वस्त्रके किनारे) से झपट मार कर उनकी गुजारते मानो चन्द्रापीडको
आह्वान करती (बुलाती) हो; कितनी ही बार बायुके वेगसे वक्षःस्थलीय उत्तरीय वस्त्रके उड़ जानेकी त्वरा
(धराशब्द) से अपनी दोनों भुजाओंको मोड़ और उनसे स्तनोंको आच्छादित (ढक) कर मानो आलिङ्गनका
संकेत (इशारा) करती हो; कितनी ही बार केशकलापमेंसे पुर्णोंको लेकर अपनी अञ्जलीपूर्ण (भर) कर
लीलासहित नूषणके बदले मानो नमस्कार करती हो; कितनी ही बार दोनों हाथोंकी तजनी अङ्गुलियोंसे
मुक्तादार भ्रमण कराने रहनेसे हृदयमें उत्पन्न होती उत्कण्ठाको मानो नूचित करती हो; कितनी ही बार विक्षिप्त
कुसुमोंके ऊपर ठोकर खाजानेसे हाथ काँपते रहनेके कारण नानो मदन-वागके प्रहारकी वेदना प्रकाशित करती

१. जंनप्रावृत्त... । २. गोत्रस्खलनभयनिरुद्धवदनेव । ३. निःश्वासांमोदः... । ४. सम्भ्रमद्विगु-
णितुजुलताह्वानयोधरतया, संवरणसम्भ्रम... । ५. प्रलम्बतया । ६. करतया ।

मुहुर्गलित-रशना-निगड-निर्यमितचरणतया संयम्यार्पितेव मन्मथेन, ^३मुहुश्चलितोरुविधृत-
दुकूला क्षितितलदोलायमानांशुकैकदेशाच्छादितकुचा, चकित-परिवर्तन-वृथ्यन्निवलीलता,
अंशस्तत्चिकुरकला-सङ्कलनाकुल-करकमलौ, कटाक्ष-क्षेप-धवलीकृतकर्णोत्पलं ^४विलक्ष-
स्मितसुधाधूलि-धूसरितकपोलं साचीकृत्य, वदनमनेकरस-भङ्गिभङ्गुरं विलोकयन्ती,
तावदवतस्थे यावदुपसंहृता लोको दिवसो बभूव ।

अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणेव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सकल-लोकचक्रवाल-

तस्या भावस्तया कारणेन, कथिता बोधिता कुसुमायुधशरप्रहारस्य कामवाणावातस्य वेदना पीडा यया
सेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । गलिता कटिप्रदेशात् त्रस्ता या रशना काञ्चीदाम सैव निगडः शृङ्खला तथा नियमितौ
वन्धनीकृतौ चरणौ पादौ यस्यास्तस्या भावस्तया कारणेन, मन्मथेन कामेन संयम्य वद्ध्वा चन्द्रापीडाय
अर्पितेव दत्तेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । चलितौ कम्पितौ यौ ऊरु जट्टे ताम्यां विधृतं दुकूलं च्युतप्रायवस्त्रं यया सा, क्षितितले
भूतले दोलायमानेन सञ्चाल्यमानेन अंशुकैकदेशेन वसनाञ्जलेन पुनरुत्थापितेनेति तात्पर्यम् आच्छादितौ
आवृतौ कुचौ पयोधरौ यया सा । कादम्बर्या विलासवशादुत्तरीयांशुकः स्वस्थानादपसृत्य भूतले
लम्बितः भूयश्च सविभ्रमं स्वस्थानं स्थापितस्तेनाच्छादितकुचा जातेति सरलायः । चकितं ससम्भ्रमं
यत्परिवर्तनं परावर्तनं तेन व्युत्थयन्ती चर्मविसरणाद् भ्रमयन्ती निवलीलता त्रिरेखारूपवह्नी यस्याः सा ।
अंसयोः स्कन्धयोः त्रस्तो विच्युतो यः चिकुरकलापः केशपाशः तस्य सङ्कलने पुनरेकत्र सम्पादने आकुलं
विह्वलं करकमलं हस्तपङ्कजं यस्याः सा । कटाक्षक्षेपेण तस्य कान्त्येत्यर्थः धवलीकृतं शुभ्रीकृतं कर्णोत्पलं
श्रवणाभरणं यत्र कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा । इह शुभ्रीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-
क्तिरलङ्कारः । विलक्षेण त्रपया सहितं यत् स्मितम् ईषदास्यमेव सुधाधूलिः श्वेतत्वसादृश्यात् गृहधवलीक-
रणद्रव्यचूर्णपरागः, विलक्षस्मितं सुधाधूलिरिवेति वा यया धूसरितौ श्वेतपाण्डुवर्णाकृतौ कपोलौ गण्डौ
यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । इह प्राग्वदतिशयोक्तिरलङ्कारः रूपकोपमयोः सन्देहसङ्करश्चेत्युभयो-
रङ्गात्रिभावसङ्करः । तथा अनेका नानाप्रकारा या रसभङ्गयः आसक्ता-रचनाविशेषाः ताभिर्मङ्गुरं इटिलं
यथा स्यात्तथा, वदनं मुखं साचीकृत्य कृटिलं विधाय चन्द्रापीडं विलोकयन्ती पश्यन्ती सती तावत्
भवतस्थे स्थितवती, यावत् उपसंहृतः सूर्येण सङ्कोचित आलोक आतपो यस्य स तथोक्तो लोहितो रक्तो
दिवसो वासरो बभूव जातः । अनेन स्पष्ट एव सन्ध्यासमयो वर्णितः ।

प्रदोपसमयं वर्णयितुमुपक्रमते—अथेति । राजीवानां कमलानां जीवितेश्वरे निजातपेनैवोजीवनाव
प्राणनियन्तरि, सकलाः समस्ता ये लोका भुवनानि तेषां चक्रवालस्य मण्डलस्य चक्रवर्तिनि सार्वभौमे

हो; किननी दार कटिदेशने (कनकम्) चन्दहार (तागडी की लड) विसृत जानेसे शृङ्खलारूपमें चरण दैध
जानेके कारण मानो कामदेवद्वारा बाँधकर अर्पित की गई हो; कर्मा-कमी ऊर्ध्वगल कम्पित होनेसे उत्तरा परिधान
वस्त्र ढीला हो जाना था और भूतल पर लुण्ठन (लोटने) केवल यन्त्राञ्जल (दुरुके एक किनारे) ही से स्न
आच्छादित उके रहने थे । कमी-कमी चकित होकर पीछे मुड़नेसे उमकी त्रिवर्ध-रत्ना (चरके ऊपर नीन
धर) टूट जानी थी; कमी-कमी उसके हाथ स्कन्ध (कंधे) पर लटकने केशोंको एकत्र करने तथा उते बाँधनेमें
लग जाने थे; कमी-कमी कटाक्ष फेंकनेसे कर्ण-कनल श्वेतवर्ण हो जाना था और लज्जासे मुख ईषद हास्यरूप
चूर्ण-रेनु उसके कपोलसुगन्धको धूसरवर्ण कर देने की थी, इस प्रकार वह मुखमण्डल मोड़-मोड़ कर, अनुसंगवरा
नानाविध भावमङ्गी उत्पन्न होनेके कारण कटाक्ष (तिरछी नजर) से देखनी-देखनी जब तक सूर्य-प्रकाश मन्द
पड़ कर दिवस लाल-लाल दोखने लगा तब तक वह वहीं खड़ी रही ।

उसके बाद कमलोंके जीवितेश्वर और समस्त भूमण्डलके सम्राट् भगवान् सूर्यनारायण अपने हृदय-स्थित

- १...निविट... । २...पनिन... । ३. मुहुर्मुहुर्विचलित । ४. सनस्त... । ५. करदला ।
६...कर्णोत्पल... । ७. विलक्ष्यनागस्मिन्धूलिधूसरकपोलम् ; विलक्षस्मिन्सुधाधूलिधूसरितकपोला, विलक्ष्य
चास्मिन्सुधाधूलि... । ८. साचीकृतवदनम्... । ९. भूमङ्गि... । १०...उपसंहृता... ।

चक्रवर्त्तिनि^१ भगवति पूर्णार्ण, क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्र-
मिदशोपिन्नि व्योम्नि, संहृतशोचिषि जाते जरठ-हारीत-हरित-हये हरितवाजिनि, रवि^२-विरह-
नीलितसरोज-संहतिषु हरितायमानेषु कमलवनेषु श्वेतायमानेषु कुसुदण्डेषु लोहिताय-
मानेषु दिङ्मुखेषु, नीलायमाने शर्वरीमुखे, शनैः शनैश्च पुनर्दिनश्री-समागमाशा-
भिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीव्यतिभिरदर्शनतामुपगते भगवति गम्भस्तिमालिनि,

अबोखरं, भगवति माहात्म्यवति पृष्णि सूर्यनारायणे स्वस्य हृदयस्थितः चित्ते विद्यमानो यः कमलिनीरागो नलिनीं प्रत्यनुरागः स एव रागो लौहित्यं तेन रज्यमाने आलोहितीक्रियमाणे इव सति ।

इह राजीवचुर्ययोः स्त्रीर्षुहिङ्गाभ्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः, अनुराग-
लौहित्ययोर्भेदेऽपि श्लिष्टेनभेदोरोपादतिशयोक्तिरलङ्कारः, 'रज्यमाने इव' इत्यत्र क्रियोप्येच्छालङ्कारश्च
सर्वेषामेतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः तस्य च पुनश्चेकानुप्रासेन संसृष्टिः ।

क्रमेति । किञ्च, व्योम्नि नभसि, दिनस्य वासरस्य परिलम्बने परिणामे यो रोषः दत्तसङ्केतस्यापि कासुकस्यानुपस्थितत्वात् क्रोधः तेन रक्षाभिः शोणिताभिः कामिनीनां रमणीनां दृष्टिभिर्लोचनैः, मङ्गलमिदं आसन्नितः शोगिमा रक्किमा यत्र तस्मिन्निव विद्यमाने, इहापि रक्किन्न आसन्ननोद्येक्षणा-
क्रियोद्येक्षालङ्कारः ।

संवेति । जरटः परिणतवया (वृद्धः) यो हारीतः 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पञ्चिविन्शेपस्तद्वत् हरिताः पात्राशवर्गा नीला इति यावत् हया घोडका यस्य तस्मिन्, हरितवाजिनि हरिद्वर्णतुरगे, सूर्ये, संवेतानि सङ्गोचितानि शोचोपि कान्तयो येन तस्मिन् सति ।

इह 'हारीतहरिते' त्यत्र लुप्तोपमा वृत्त्यनुप्रसाश्चैत्युभयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सद्भूतः । तथा जरटेत्या-
द्विविधोपगमस्य मुल्यानुपकारित्वेनापुष्टार्यत्वायंगतपुनरुक्तयोर्विद्यमानत्वात् परित्याग एव वरमित्यालोच-
यन्ति कुशलाः ।

रन्ति । रत्रिविरहेण सूर्यद्विरलेपेण मीलिता सङ्कुचिता सरोजसंहतिः पङ्कजसमूहो येषां तेषु
तादृशेषु, कमलवनेषु पद्मारण्येषु हरिताम्रमानेषु पङ्कजसङ्कोचनादेव हृदिग्रायमानेषु सत्सु ।

इति । कुमुदानां कैरवाणां षण्डेषु समूहेषु, रवेतायमानेषु धवलवदाचरमाणेषु प्रस्फुटनादि-
 श्याशयः । दिङ्मुखेषु दिग्बदनेषु लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु सत्सु, सन्व्यारागादिति भावः ।
 गर्वसिन्धुषु प्रदोषे नीलायमाने हरितायमाने सति, निमिरप्रादुर्भावादिश्याशयः ।

उन्मगिनि । अपि च, भगवति नाहात्म्यवनि गमस्त्रिमालिनि सूर्ये, शनैः शनैः सन्दं सन्दं पुनरपि
मूयोऽपि दिनप्रियः वामरलज्याः समागमाशामिः सङ्गमाकाङ्क्षामिरिव अनुरागिणाभिः आसक्तिमताभिः
रक्तमिश्र दाधितिभिः रश्मिभिः सर्वैव भद्वर्गनताम् अवलोकनाच्चमत्तम् उपगतं ग्रामे सति ।

इह सूर्यावासरलक्ष्योः क्षोणद्विद्वान्नां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलक्ष्यः,
'समागमागमिरिव' इत्यत्र पूर्णोपमालक्ष्यश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कमलैर्लोकं प्रति मन के अनुसारासे ही मानो जब रक्तवर्ण (लाल) होने लगे; क्रमशः श्वित्वावसानमें सङ्घर्षकारी नामके अनुसंस्थित होनेके कारण श्रोत्रमें आरक्तवर्ण (लाल-लाल) कामिनीयोंकी इष्टिते ही मानो आकाशमें जब रक्तिका मज्जारित की गई (अर्थात् जब आकाश लाल हो गया); वृद्ध हारों पत्तोंके समान हरित कण्डवाते सूर्य जब अग्नौ किरणोंकी सङ्कुचित (धोड़ी धोड़ी कम) करने लगा; सूर्यके विभागमें सुद्रिप्त (बन्ध) हुए कमलवाते पञ्चवन जब हरितवर्ण होकरने लगे; अनुसुदनाम जब श्वेतवर्ण होने लगे; विभाओंके मुख जब लाल लाल होने लगे; एवं प्रतीकाल जब श्यामवर्ण होने लगा; मगवान् सूर्यनारायण, किरते दिनलक्ष्मीके साथ समिलनकी मरुके समान गग (छात्र, स्नेह) समन्वित किरणोंके साथ जब धीरे धीरे अदृश्य हो गये; कदम्बुरी मनके

[illegible]

तत्कालविजृम्भितेन च कादम्बरीहृदयरागसागरेणैव आपूरिते सन्ध्यारागेण जीवलोके, कुसु-
मायुधानल-दह्यमानहृदय-सहस्रधूम इव जनितमानिनीनयनवारिणि^१ विस्तीर्यमाणे तरुण-
तमालत्विपि तिमिरे, दिक्करि-करावकीर्ण-शीकरासार^२ इव श्वेतायमानतारागणे गगने,^३ जाता-
याश्चादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादवततार कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च
चन्द्रापीडः ।

ततोऽचिरादिर्व गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः, कलुषमुखीः कुपिता इव

तत्कालेति । अपि च, तत्काले तस्मिन् समये विजृम्भितेन प्रचृतेन, कादम्बर्या हृदयस्य चेतसः
रागसागरेणैव चन्द्रापीडं प्रत्यनुरागसमुद्रेणैव सन्ध्यारागेण, जीवलोके संसारे आपूरिते सति । इह
'हृदयरागसागरेणैव' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकं श्रौतोपमा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः ।

कुसुमेति । कुसुमायुधः काम एव अनलो बहिः तेन दह्यमानं ज्वालयमानं यत् हृदयसहस्रं वियोगि-
जन्तेतःसमूहः तस्य धूमे वाष्प इव, जनितानि स्वामिवियोगादुत्पादितानि मानिनीनां मानवतीनां
रमणीनां नयनवारीणि नेत्रजलानि (अश्रूणि) येन यस्मिन्, तथा तरुणतमालस्येव अभिनवतापिच्छ-
वृत्तस्येव विट् कान्तिर्यस्य तस्मिन्, तिमिरे अन्धकारे विस्तीर्यमाणे विस्तारं प्राप्यमाणे सति ।

इह 'कुसुमायुधानल' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'धूम इव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः । अस्य पुनः 'तरुणतमालत्विपि' इत्यत्र विद्यमानया लुप्तोपमया संसृष्टिः ।

दिगिति । गगने आकाशे, दिक्करिभिर्दिग्गजैः करैः शुण्डादण्डैः विकीर्णो विसृष्टः शीकरासारः
अम्बुकणधारा यत्र तस्मिन् श्वेतायमानः श्वेतवदाचरमाणः तारागणो नक्षत्रमण्डलं यस्मिन् तथोक्ते
सति अम्बुकणधारानक्षत्रमण्डलयोः साम्यादित्याशयः ।

जातायामिति । किञ्च, अदर्शनक्षमायाम् अन्योन्यावलोकनायोग्यायां वेलायां काले जातायाम्
उत्पत्तायाम्, सौधशिखरात् प्रासादशृङ्गात् कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च क्रीडागिरिपश्चाद्गामाच्च
चन्द्रापीडः अवततार इत्यन्वयः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम्, कुमुदिनीभिः कैरविणीभिः, गृहीतो घृतः पादो रश्मिश्चरणश्च यस्य
सः प्रसाद्यमानः प्रसन्नीभियमाण इव सन् सुधासूतिश्चन्द्रमाः अचिरात् अल्पकालेनैव उदगात् उदयं
प्राप्तवान् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । इह कुमुदिनीति सुधासूतिरिति पुंलिङ्गाभ्यां च पादप्रसादनरूप-
कार्येण च कुमुदिनीषु मानिनीव्यवहारसनारोपात् श्लेषानुप्राणिता समासोक्तिः, प्रसाद्यमान इव
इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः ।

कलुषेति । कलुषाणि अन्धकाराच्छन्नानि क्रोधेन मलिनानि च मुखानि अग्रभागाः वदनानि च
यासां ताः, कुपिता इव क्रुद्धा इव आशा दिशः प्रसादयन् ज्योत्स्नाभिः श्वेतीकुर्वन् शान्त्यंशः । इहापि
प्राग्बदलङ्कारः ।

अनुरागसागरके समान तत्काल बृद्धि हुए सन्ध्या-राग से जब समस्त भुवन परिपूर्ण हो गया, कामानलने जलते
हजारों विरहियोंके हृदयोंमेंसे निकलते धूमके नमान—मानिनियोंके नयनोंमेंसे अश्रुधारा उत्पन्न करता—नूतन
नमालवृक्षके समान रंगका अन्धकार जब सर्वत्र विस्तृत होने लगा; दिग्गजोंके शुण्ड (नूँड़) द्वारा विक्षिप्त
(छिड़के) हुए मानों जल-कागने समान तारागगते जब आकाश श्वेतवर्ण होकरने लग्न और अन्धकार उपस्थित
हो जानेके कारण परस्पर देख नहीं पड़ने का सन्धय उत्पन्न हुआ, तब कादम्बरी अट्टालिका (मइल) के शिखर
परसे नीचे उतरी और क्रीडापर्वत के शिखर पर से चन्द्रापीड भी उतरा ।

उक्तके बाद अचिरकालमध्यमें ही पाद (किरण, चरण) ग्रहण करके कुमुदिनियों जिनको प्रसन्न करती

१. रागरससागरेणैव । २. चक्रवाकहृदय । ३. नयनासारवारिणि । ४. आक्रीर्ण । ५. गगने
जते । ६. नचिरादिव ।

प्रसादयन्ताराम् प्रवेवाराङ्कयेव परिहरन् मुनाः कमलिनीम् । तन्मन्त्रचक्रेण निरामिव हृद-
येन समुद्रहृन् । रोहिणीवरपाताडनतगमनतत्करसन्निवेशयणं दधानम् । विमिरनीलान्वरां
दिवनमिसरिकाभिवोत्सर्गम् । अविमलमया विकिरतिव सौभाग्यम् । उद्गाह्यगार्तभृगो-
त्सवः । उच्छिष्टे च कुसुमयुषाभिराभ्यैकावग्रे कुसुदिनीवधूरे विमवरीविजसदन्वपत्रे
खेचनानौ । खेचनविशिः । दानिदन्तादिमोक्षार्थं सुमतेः । चन्द्रापीडमन्त्रान्निराम्यनयैव

प्रवेवेति । प्रवेष्टो जातरानं तस्य अङ्कयेव आनङ्कयेव । मुना मुकुलिना निमिनाम् कमलिनीः
नलिनीः सन्ध्यामराणि च परिहरन् परित्यजन् । इह लिङ्गेन कार्येण च अङ्गिति हृदयमुत्सवहारसमरो-
पदत्तलेनमुनमिना समस्तोक्तिम् । तथा प्रवेवाराङ्कयेव इत्यत्र मुनोद्येन चैषुमवेरनि नावेव सङ्गम् ।

कच्छनेति । लाल्वुतचक्रेण कलङ्कमयेन हृदयेन चैवला निगां रात्रिम् उद्वहतिव धरयतिव ।
इह सारह्वर क्रियोद्येव ।

मैत्रिणीति । रोहिण्या निमनल्याः चरन्ताडनेन रातिकलहे पादमहारोण कर्तं सङ्गम् अञ्जकस-
निव सावकद्रवनिव उदयरागम् उदयकालमौहित्यं दधानो धारयन् । इह 'अञ्जकसनिव' इति
कस्युद्येव ।

विमिरिति । कमिलारिकां पूर्वदर्शितस्वरुपां कमिलीमिव, विमिरां अन्धकारेण नीलं हृदितम्
कम्बुं गन्तव्यं निमिनां चरे गगनैकदेशे इत्यर्थः यत्र ताम्, पराम्परे तु विमिरवर्णितम् अन्वरं वस्त्रं यस्या-
स्मान्, दिवंगतम् उपमार्गं कमिबन्धम् । इह पूर्णमिना ।

अविमलमेति । अविमलमया अनातां निरान्तद्वियया सौभाग्यं तेषु स्नेहं विकिरतिव विविन-
शिव । इह क्रियोद्येव ।

उद्गाहेति । उद्गातोत्सवः लोचनप्रसोदहेतुरित्यर्थः । सुवाया अमृतस्य सुवित्प्रवे यस्याद् स
सुव सुविक्रम् उद्गाद् उदयं प्रभवन् ।

इह हेनः सुव मुनेः कार्येणैवोत्सवेन सह तादात्म्येन प्रतिपादनाद् हेतुर्नामाच्छारः ।

उच्छिष्ट इति । अत्र च, कुसुमायुषस्य कान्तस्य यद् अविराज्यं साक्षाज्यं तस्य पक्वं कश्चिदीयम्
कान्तत्वं कुवस्वतर्गं नस्मिन् । कुसुदिनी कैवल्यायैव वक्षु तस्या वरं स्वामिनि । विभावयां रजन्ता विज-
साय विमनय इत्यत्र गमदन्तरचित्तप्रेत्रदूरागस्वतः कस्मिन् । अवलिता ररिमसिः खेचनानौ दिश
काशा येन कस्मिन् । खेचनानौ चन्द्रमसि उच्छिष्टे उच्छिष्टे सति ।

इह 'कुसुमायुषाभिराभ्यैकावग्रे' इत्यत्र 'खेचनानौ कश्चिदीयवद्वत्वारोपः शब्दः कान्ते राजत्वा-
रोपस्त्वर्थे इत्येकदेशविबर्णिक्रमच्छारः । एवं विमवरीविजसदन्वपत्रे' इत्यत्रापि खेचनानौ दन्त-
पत्रवारोपः शब्दः विभावयां विज विमारीवारोपस्त्वर्थे इत्युच्छाच्छार एव । 'कुसुदिनी वधूरे' इत्यत्र तु
परमरितरुचमच्छारः ।

दधानेति । सुमते विष्टये वसिष्ठत्वाद् गमदगताद् वस्त्रार्थे तं निरवयव रचित इव सति, शक्ति-
किरणैः खेचनानौ व्यापयः इह क्रियोद्येव ।

चन्द्रेति । चन्द्रावनेन चन्द्राद्येन निरान्तद्वियया साध्वनया समन्ताद् व्याप्तयेत्यर्थः । कुसुदमप्या
मैः नित्यसुप्त इत्येते कुसुमिके समस्त शिवनी दिशोऽप्येते जे नाने प्रमत्त कस्य यः सः कतेको कस्युदरे
हे नाने सुव कमलिनीको छेदता कस्य यः कस्युदरे बहने जे माने समस्त रात्रिको ही अने हृदये
वारा कस्य यः रोहिणीदेवीके कस्य अहरे कस्य अने कस्ये दुर्गे कस्य (मङ्गल) के कस्ये समस्त उदय-
कस्यको रतिमते सुकुतः जे कस्यारिका नतिमते समस्त अन्धकारे सौन्दर्यं रजदेवविष्ट (दूसरे पक्षे-
अन्धकारके समस्त नित्यमङ्गलरहित) कस्युदरे समस्त कस्य यः और कोरेके कस्यत द्विप इत्येते कस्य वरके
प्रवे माने नित्यमङ्गल कस्य यः देव नमस्तद्वहाते कस्युद् चन्द्रा उदय दुःख । कस्य वर नमस्तद्वहाते
कस्येतेन एव, कुसुदिनीमरिणी वक्षु द्विप रजनीमरिणीके विष्टाते गमदगताद् वे कस्य, समस्त
रतिमतेके रतिमते कस्य कस्य उदरे और समस्त दुःख नाने गमदगता (कस्ये वर) मैके वस्त्रार्थे विष्टा हे इत
प्रकार शिवने कस्य, त्व विष्टा सुमते समस्त दुःखार्थं मैत्रिणी वधूरे वरदत्तार्थे प्रमत्तक इत्ये (इति वस्त्रे)

१. नैचकसङ्गम् । २. उच्छिष्टे च । ३. कश्चिद् 'मने' परं लोचकस्येव ।

कुमुदमय्या इव' गृहकुमुदिन्याः कल्लोल-धौतं सुधा-धवल-सोपाने तनु-तरङ्ग-तालवृन्त-वात-वाहिनि सुप्रहंसमिथुने, विरह-वाचाल-चक्रवाक-युगले तीरे, कुमुददलावलीभिः पर्यन्तलिखित-दन्तपत्र-लतम्, अवदातसिन्दुवारदामोपहारम्, हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितम्, कादम्बरीपरिजनोपदिष्टम्, मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिशये । तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत् केयूरकः—'देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमागता' इति ।

.. अयं चन्द्रापीडः ससम्भ्रममुत्थायागच्छन्तीम्, अल्पसखीजनपरिवृताम्, अपनीता-शेषराजचिह्नम्, इतरामिव, एकावलीमात्राभरणाम्, अच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृत-तनुलताम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्राम्, इन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुददलं दधा-

इव क्वचित् क्वचित् कुमुदाया अपि कुमुदैः कैरवैः पूर्णाया भृताया इव, विरलकुमुदापि गृहकुमुदिनी (सरसी) चन्द्रातपव्यासतया कुमुदमयी जाता चन्द्रालोकस्यैव कुमुदस्थाने जायमानत्वादित्याशयः । गृहकुमुदिन्या भवनसमीपकैरवयुक्तसरसः 'तीरे' इत्यन्वयः, कल्लोलैः तस्या एव वृहत्तरङ्गैः धौतानि निर्मलीकृतानि सुधाधवलानि गृहश्वेतीकरणचूर्णद्रव्येण श्वेतानि सोपानानि यत्र तस्मिन् । तनवः सूचमाः तरङ्गाः कल्लोला एव तालवृन्तानि व्यजनानि तेषां वातं पवनं वहति दधातीति तस्मिन् । सुप्तानि निद्रितानि हंसमिथुनानि कादम्बयुगलानि यत्र तस्मिन् । तथा विरहेण रजनीवशादन्योन्यविश्लेषेण वाचालानि विषादध्वनिना शब्दायमानानि चक्रवाकानां रयाङ्गानां युगलानि मिथुनानि यस्मिन् तत्र तीरे तटे ।

इह 'पूर्णाया इव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा । 'तनुतरङ्गतालवृन्ते' त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् ।

कुमुदेति । कुमुदानां कैरवाणां दलानि पत्राणि तेषाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः पर्यन्तेषु प्रान्तभागेषु लिखिता लिपीकृता दन्तपत्रलता लतावलम्बमानपत्रावत्यो यस्य तम् । अवदातानि धवलानि सिन्दुवारकुसुमानां निर्गुण्डीपुष्पाणां दामानि माल्यानि उपहारशोभातिशयाय सर्वतः स्थापितानि यस्य तम् । हरिचन्दनरसैः श्वेतमलयजसलिलैः प्रक्षालितं निर्मलीकृतम् । कादम्बरीपरिजनोपदिष्टं कादम्बरीपरिचारिकाप्रदर्शितं चन्द्रवत् शीतलं शिशिरम् । मुक्तावत् रसोद्भववत् शिलापट्टः पापाणस्त्रण्डस्तं श्वेतमेकं शिलापट्टमित्यर्थः अधिशिशयेऽवलम्ब्य शयनं प्रकारः ।

तत्रेति । अस्य चन्द्रापीडस्य निकटे । देवं भवन्तं द्रष्टुम् अवलोकयितुम् आगता आयाता ।

अथेति । ससम्भ्रमं सत्वरम् । अल्पसखीजनपरिवृतां स्तोकसहचरीगणपरिवेष्टिताम् । अपनीतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि राजचिह्नानि तदुपयुक्तवेशाभूषणच्छत्रचामरप्रभृतीनि यया ताम्, अतएव इतरामिव अन्यामिवावलोच्यमानाम्, एकावलीमात्रं केवलैकपङ्क्तिहाराभूषणं यस्यास्ताम् । अच्छाच्छेन अत्यन्तनिर्मलेन चन्दनरसेन मलयजद्रव्येण धवलीकृततनुलतां श्वेतीकृतशरीरवल्लीम् । एकस्मिन् कर्णे श्रवणे अवसक्तं लग्नं दन्तपत्रं हस्तिदशनरचितपत्रसदृशभूषणं यस्यास्ताम् । इन्दुकलैव शशिकलैव कलिका यद्वा इन्दुकला च कलिका कुड्मलं च तद्वत् कोमलं मृदुलम् । कर्णपूरीकृतं श्रवणा-

धी, छोटी-छोटी तरङ्गरूपी तालवृन्त (पंखों) की जहाँ हवा बहती थी, वहुतर हंसदम्पति (हंसके जोड़े) जहाँ शयन करते थे और परस्पर वियोगवश चक्रवाकदम्पतिगण जहाँ शब्द कर रहे थे, जो चन्द्रिकाके निरन्तर पड़नेसे मानो कुमुदमय दोखता था, ऐसे गृह के समीपवर्ती कुमुदपूर्ण सरोवर तीर (किनारे) पर चन्द्रापीड, कादम्बरीके परिजनों के द्वारा निर्देश किए गए, मुक्ता के समान शुभ्रवर्ण चन्द्रके समान शीतल एक शिलातल पर शयन किया (लेटा) । इस सिलातलके चारों ओर श्वेतोत्पलदलसमूहद्वारा पत्रलता निर्मित थी, श्वेतवर्ण सिन्धुवार पुष्पकी मालाएँ शोभाके लिए चारों ओर लटकाई गई थी, और श्वेतचन्दनके जलसे उसे धोकर स्वच्छ किया गया था, वहाँ वह शयन करता ही था कि शनैः केयूरकने आकर कहा-'देवी कादम्बरी आपको देखने आई है ।'

उसके बाद चन्द्रापीड शीघ्रतासे उठा और उसने अल्प सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको, मदलेखाका हाथ पकड़े आती हुई देखा । समस्त राजचिह्नोंका उसने परित्याग कर दिया था, उससे वह साधारण स्त्रीके समान देखनेमें आती थी, केवल लटका हार पहन रखी थी, अत्यन्त निर्मल चन्दनके लेपसे कोमल शरीरको-शुश्रूषणकर रखी थी, एक कानमें दन्त-पत्र पहनी थी, दूसरे कानमें चन्द्रकला और पुष्पकलिकाके समान कोमल

नाम्, व्योत्ताद्युचिनी कल्पद्रुमदुकूले विभ्रतीम्, तत्कालरमणीयेन वेशेन साक्षादिव चन्द्रो-
दयदेवताम्, मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च सा प्रीतिपेशलतां
दर्शयन्ती प्राकृतेषु परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार ! अध्यास्यतां
शिलातलमेव' इत्यसकृदनुवच्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेव भजत ।

अयं सर्वोऽसु चासीनासु तामुं सुहृत्तमिव स्थित्वा वक्षुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः—'देवि !
दृष्टिपातमात्रप्रीते दासजने सम्भाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः, किमुनैतावतोऽनु-
ग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि, यस्यायमनुरूपोऽनुग्र-
हातिरेकः । अतिसरला तवेयमपगताभिमानमधुरा च सुजनता, यदभिनवसेवकजनेऽप्येव-
मनुरूप्यते । प्रायेणं मामुपचारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते । धन्यः खलु परिजनस्ते, यस्यो-

लङ्काराकृतं कुमुददलं कैरवपत्रं दयानां धारयन्तीम् । ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वत् शुचिनी श्वेतवर्णे, कल्प-
द्रुमदुकूले मन्दारवृक्षोत्पन्नसूक्ष्मवस्त्रद्वयम्, विभ्रतीं दधतीम् । तत्कालरमणीयेन तत्समयमनोहरेण वेशेन
नेपथ्येन साक्षात् प्रत्यङ्गतां चन्द्रोदयदेवतामिव शशयुद्धमन्दवतमिव । दत्तः अर्पितः हस्तावलम्बो निज-
करावलम्बनं यस्यास्तान् ।

इह 'इन्दुकलाकलिका' इत्यत्र किं रूपकं किं बोधमेति सन्देहालङ्कारः । 'इतरामिव' 'चन्द्रोदयदे-
वतामिव' इत्युभयत्र जात्युपेक्षाऽलङ्कारः ।

आगच्छेति । प्रीतेः स्नेहस्य पेशलतां सौन्दर्यम् । प्राकृतेषु सामान्ययोपिदिव दर्शयन्ती प्रकटयन्ती
परिजनोचिते सेवकजनयोग्ये । समुपाविशत् समुपविष्टवान् । अध्यासतान् अविष्टीयतान् । असकृद्
वारंवारम् अनुवध्यमानोऽपि अनुरूपमानोऽपि । भूमिमेव पृथिवीमेव अभजत आश्रितवान्, पृथिव्या-
मेवोपविष्टवानिति । तात्पर्यम् ।

अथेति । आसीनानामुपविष्टासु । उपचक्रमे उपक्रमं कृतवान् । दृष्टिपातमात्रप्रीते केवलावलोकने-
नैव प्रसङ्गे दासजने सेवकजने मर्त्यति शेषः । सम्भाषणादिकस्यापि मथुरालापादिकस्यापि प्रसादस्य
अनुग्रहस्य अवकाशः अवसरो नास्ति न विद्यते । एतावतः मथुरालापाद्यागमनपर्यन्तस्य । निपुणं सवि-
शेषं यथा स्वात्तया चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि, आत्मनः स्वस्य तं गुणलवं गुणलेशं खलु निश्चयेन न
अवलोकयामि न पर्यामि । यस्य गुणलवस्य । अनुरूपो योग्यः अनुग्रहातिरेकः प्रसादोत्कर्षः ।

अनोति । तव भवनं इयं प्रत्यङ्गतां दृश्यमाना सुजनता सौजन्यम्, अतिसरला छलादिरहिता,
अपगतो दूरीनूतः अभिमानोऽहङ्कारो यस्याः सा चालौ अतएव मथुरा मनोहरा चेति । अत्र हतुं दर्श-
यति—यदिति । यत् यस्मात् कारणात् अभिनवे नूतने सेवकजनेऽपि नृत्यजनेऽपि एवम् अनेन प्रकारेण
अनुरूप्यते प्रीत्युपचारः क्रियते सा सुजनतैत्यर्थः । अवहेलनास्यानेऽपि दर्शितायाः सुजनताया माधुर्यं
भवेदेवेत्याशयः ।

प्रायेणिति । देवी कादम्बरी, मां चन्द्रापीडम् उपचारेण मथुरालापादिवाह्याचारेण हार्यम् आयत्ती-
कचुं योग्यम्, अतएव अदक्षिणम् अनुदारस्वभावम् अगुणमिति तात्पर्यम् मन्यते जानाति अन्यथैवं

एक कुमुददलं धारण कर रखी थी, ज्योत्स्नाके समान शुभ्रवर्ण कल्पवृक्षसे उत्पन्न दो सूक्ष्मवस्त्र पहन रखे थे ।
उस समयने मनोहर रूपसे वेष्टते साक्षात् चन्द्रोदय-देवताके समान अजर स्नेहका सौन्दर्य दिखाती परिजनों के
योग्य भूतल पर, समारण स्त्रीके समान बड़ बठ गड, बड़ देखकर—'राजकुमार आप शिलातलके ऊपर ही बैठे
रहिदे'—इस प्रकार मदलेखा दाग बारंवार अनुरोध करने पर भी, चन्द्रापीड भूमि पर ही बैठा ।

उक्तके बाद सब कन्याओंके बैठ जाने पर मानो क्षण भर ठहर कर बड़ करनेके लिए आरम्भ किया—देवि !
केवल दृष्टिगत करने पर ही जो व्यक्ति समुष्ट हो जाता है, उस दासके प्रति सम्भाषणादि अनुग्रहका भी
प्रयोजन नहीं है, अदरक ऐसे बड़े अनुग्रहका तो कहना ही क्या है । विशेष सूक्ष्म विचार करने पर भी मैं अपनेमें
ऐसा गुणलेश भी नहीं देखता जो ऐसे नरान् अनुग्रहके अनुरूप हो । आम्की बड़ सुजनता अदम्य सरल और
अभिमान-रहित होनेके कारण मथुरा है, वन एव यह अभिनव सेवक के प्रति भी इस प्रकार से उपरिधन हुई है ।

१. प्राकृते । २. कचिद् 'अप' इति न विद्यते । ३. कचिच्च 'दास' इत्यपि नोपलभ्यते । ४. दृष्टिमात्रप्रीते ।

५. कचिदिह 'व'कारोऽधिको दृश्यते ।

परि नियन्त्रणा स्यात् । आज्ञासंविभागकरणोचिते भृत्यजने क इवादरः परोपकारोपकरणं शरीरम्, तृण-लव-लघु च जीवितमपत्रपे त्वत्प्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुं मागतायास्ते । वयमेते शरीरमिदमेतज्जीवितमेतानीन्द्रियाणि, एतेषामन्यतरदारोपयं परिग्रहेण गरीयस्त्वम्' इति ।

अथैवादिनोऽस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीन्—'कुमार ! भवतु, अति-यन्त्रणया खिद्यते खलु सखी कादम्बरी', किमर्थञ्चैवमुच्यते, सर्वमिदमन्तरेणापि वचन-

मधुरालापादिवाह्यव्यवहाराय नोद्योगं कुर्वीतेत्याशयः । अनेनाहसुदारस्वभावार्थानत्वाद् युष्माकं गुणेनैवा-धीनीभूतोऽस्मीति ध्वन्यते ।

धन्य इति । धन्यः कृतपुण्यः । नियन्त्रणा कठिनकार्यभारदानेन यातना । तथाविधदुष्करकार्यमा-रार्पणाभावादहमधन्य इत्याशयः ।

आशेति । आज्ञाया आदेशस्य संविभागकरणे सन्त्यक् पृथक्कृत्यार्पणे उचितो योग्यः तस्मिन्, भृत्य-जने सेवकजने क इव आदरो बहुमानः, अपि तु न कोऽर्पित्यर्थः । अतएव सम मधुरालापायागमनस्य किमपि फलं नाभूदित्याशयः ।

परोपकारेति । आगताया इहायातायाः ते तत्र निकटे, त्वत्प्रतिपत्तिभिः त्वां प्रति भक्तिभिः, परोप-कारस्य अन्योपकृतेः उपकरणं साधनम् इदं शरीरं वपुः, तथा तृणस्य लववत् लेशवत् लघु अल्पम् इदं जीवितं जीवनं च, उपायनीकर्तुम् उपहाररूपेणापितुम् अहम् अपत्रपे लज्जे—

'अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥'

परोपकरणं कायादसारात्सारमाहरं ।

इत्याद्यभियुक्तोक्तिदिशा देहस्य स्वभावन एव यस्य कस्यान्यस्योपकारकरणत्वेन भवति विशेषा-भावात् जीवितस्य च तृणलवलघुत्वेन तुच्छतया तदपेक्षेन गौरवप्रकटनाभावादित्याशयः ।

वयमिति । एते वयम्, इदं शरीरम्, एतज्जीवितम्, एतानि इन्द्रियाणि, परिग्रहेण उपादशनेन एतेषां मध्ये अन्यतरत् एकतमदित्यर्थः । गरीयस्त्वम् अत्यन्तगौरवम् आरोपय स्थापय । वयमित्यत्र 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा०) बहुवचनम् । बहूनां मध्ये कस्यचिदेकस्य निर्धारणे एतन्मच्च प्रत्ययस्यैव 'वा बहूनां जातिपरिग्रहे ढतमच्च' इति (पा०) सूत्रेण विधानात् 'अन्यतरत्' इत्यत्रोक्तार्थे ढतन्च् प्रत्ययः कथं तस्य द्वयोर्निर्धारण एव विधानादिति चेत् ? बहूनां मध्ये निर्धारणेऽपि क्वापि ढतरच् प्रत्ययो भवतीत्यवगमात् ।

अथेति । अस्य चन्द्रापीडस्य । आक्षिप्य निराकृत्य । अतियन्त्रणया नितान्तप्रशंसावाद्यातनया खिद्यते । स्नेहं प्राप्नोति, स्वस्मिन् तथाविधोत्कर्षाभावेनोपहासावगमादित्याशयः । किमर्थं कस्मै प्रयोज-नाय । उच्यते कथ्यते । इदं वचनमन्तरेणापि स्वयाभिहितं 'वयमेते' इत्यादिवाक्यं विनापि वानया कादम्बर्या परिगृहीतम् आत्तमिति परिहसितम्, अथ च स्वामित्वेन हृदयेन भवन्तं स्वीकृतमिति

सम्भवतः आप मुझको ऐसा अनुदार स्वभाव सनझनी होगी जो वाइरके स्वच्छार से ही बरसने हो जाय । आपका परिजनवर्ग ही धन्य है, जिसके ऊपर आपका आङ्ग-प्रदोग होता रहना है । पृथग् पृथग् भावसे आशा करनेके योग्य सेवक-जनके प्रति इतना आदर कैसा ? वह गौरव ही स्वभावतः ही परोपकार करनेके लिए है और जीवन भी तृण-किण्डुके समान तुच्छ है । अब जब आपके प्रति भक्तिवश उस शरीर और जीवनको यहाँ बाद हुए आपको उपहार देने (अर्पण करने) में मैं सहजित होना हूँ । 'तो भी वह मैं हूँ, वह शरीर है, वह जीवन है, ये इन्द्रियाँ हैं—इन सबों के मध्यमें जो आपकी अच्छा लगे उसका ग्रहण करके अन्यान्त गौरवाग्निन कीजिए ।'

चन्द्रार्थी इम प्रकार कह ही रहा था कि, इतनेमें मदलेखने हमके वाक्यमें बाधा देकर (वान काटकर) जरा हँसने-हँसने का—'राजपुत्र ! वन, अपना अटल नृत्ति-वाट नष्ट न होने दीजिए, हमसे बेसी सखी कादम्बरीको खानि होगी है । आप क्यों इस प्रकार कह रहे हैं; आपने, यह विना भी ये सब वाक्य उत्तरे स्वीकार कर लिया

१. शरीरम् । २. अपि इदं नव प्रतिज्ञाहुतावनीकर्तुम्, अथ वे, तव [त्वत्] प्रतिपत्तिभिरुपाय-नीकर्तुं मागतास्ते । ३. अन्यतरदारोपय । ४. सखीवा कादम्बरी ।

मनया परिगृहीतम्, किं पुनरमुनोपचारफलानां वचसा सन्देहदोलामारोप्यते' इति । स्थित्वा च कञ्चित् कालं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः, कथं देवी विलासवती, कथमर्थः शुक्रनाभः, कीदृशी चोजयिनी, कियत्यध्वनि सा च, कीदृग् भारतं वर्षम्, रमणीयो वा मर्त्यलोकः' इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधामिष्टान्याभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपस्थानं समादिश्य परिजनञ्च, शयनसौधशिखरमारोह । तत्र च सितदुःशूलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलङ्कारं । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरुपतामतिगभीरताञ्च कादम्बर्याः, निष्कारणवत्सलताञ्च महाश्वेतायाः सुजनताञ्च मदलेखायाः, महानुभावताञ्च परिजनस्य, अतिसमृद्धिञ्च गन्धर्वराजलोकस्य रम्यताञ्च किम्पुरुषदेशस्य मनसा भावयन् केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणदां 'अपितवान् । अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शनं प्रजागरलिङ्गः स्वतुमिव ताल-तमाल-ताली-कदलीकन्द-

व्यञ्जितम् । अतएव उपचारे बाह्यव्यवहारे फलानां निस्तत्त्वेन व्यर्थेनेत्यर्थः 'अमुना वयम्' इत्यादिवचसा किं पुनः सन्देहदोलामारोप्यते कादम्बरी संशयविह्वला विधीयते । निर्दोषाङ्गनविषये भूयो निर्वन्धेन सन्देहोद्गमस्य स्वतः सिद्धत्वादित्याशयः ।

स्थित्वेति । कृतप्रस्तावा प्ररनेच्छायां गृहीतावसरा मदलेखा । कथं कीदृशः, तारापीडः तव तातः कीदृशी किस्वरूपा उज्जयिनी विशाला । सा उज्जयिनी कियत्यध्वनि अस्माकदेशात् कियद्दूर दूर्यथः । रमणीयो मनोहरः । मर्त्यलोको मनुष्यलोक इति एवं प्रकारेण अशेषं समग्रं पप्रच्छ पृष्टवती ।

पवमिति । कथामिवांताभिः सुचिरं बहुकालं स्थित्वा अवस्थाय । चन्द्रापीडस्य समीपस्थानं निन्दे शयनं विबालुमित्यर्थः । परिवृत्तं परिचारकगणं च समादिश्य सेवितुम् आज्ञाप्येति सम्वन्धः । शयनसौधं स्वापोचितप्रासादस्य शिखरम् उपरितलम् आरोह आरुढवती ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् सौधतले, सितं धवलं यद् दुःशूलस्य दौमवन्नस्य वितानं चन्द्रानपः तस्य तले अयोभागे आस्तीर्णं पतितं शयनीयं तत्पम् अलङ्कारं शयनेन अलङ्कृतवती । चन्द्रापीडोऽपि । निरभिमानतां निरहङ्कारताम् अभिरुपतां सौन्दर्यम्, अतिगभीरताम् 'अत्यन्तदुर्लभस्वभावताम् । निष्कारणवत्सलतां निर्दोषकहितकारिताम् । सुजनतां सौजन्यम् । महानुभावताम् उदारस्वभावताम् । अतिसमृद्धि-विपुलसम्पत्तिम् । रम्यतां मनोहरताम् । संवाह्यमानां स्वाङ्गे आदाय सेवमानां चरणौ पादौ यस्य सः । अङ्गदां रात्रिं अपितवान् अतिवाहितवान् ।

अथेति । कादम्बर्या दर्शनेन निरीक्षणेन यः प्रजागरो मदनीम्बुज्येन जागरणं तेन लिङ्गः क्लान्तः तारापतिश्चन्द्रः स्वप्नं निद्रां विबालुमिव, तालस्तालवृक्षः, तमालस्तापिच्छः, तालीं वृक्षविशेषः, कदली

है, अत एव बाह्य के व्यवहारयोग्य निरर्थक वाक्यसे क्यों इसे संवादाकुल करते हैं ।' इतना कहनेके अनन्तर थोड़े देर ठहरकर विज्ञाता करनेका अवसर ग्रहण कर ? उसने पूछा—'महाराज तारापीड कैसे हैं ? महारानी विलासवती कैसी हैं ? माननीय शुक्रनाभ कैसे हैं ? उज्जयिनी कैसी हैं ? यहाँसे वह कितनी दूर होगी ? भारतवर्ष किस देश की कैसी है ? और मर्त्यलोक रमणीय है या नहीं ? इस प्रकार बहुत देर तक अन्यान्य प्रकारसे कथा-वातां होनेके पश्चात् कादम्बरी उठी और चन्द्रापीडके निकट शयन करनेवाले केयूरक और अन्य परिजनोंको परिचर्चा करनेके लिए आज्ञा देकर अपने शयन अट्टालिका (नश्ल) के ऊपर शिखर (ऊपरके तल) पर चढ़ गयी । वहाँ ऊपर सुप्रबन्ध पट्टक-निर्मित चन्द्रान (चैंदी) के नीचे बिछी एक गुप्ता पर शयन कर उसको अलङ्कृत की । चन्द्रापीड सा वसी दिशातल पर रहकर, कादम्बर्याकी निरहङ्गता, सौन्दर्य और गाम्भीर्य, महाश्वेताका निष्कारण वत्सल्य, मदलेखाका सौजन्य, परिजनवर्गका उदार स्वभाव, गन्धर्वराजकी अत्यन्त समृद्धि और विश्व देवकी रमणीयताके विषयमें भावना करता था, इधर केयूरक उसका चरणयुगल दबता था । इनने ही निद्रावश हो गया और उस रात्रिके आन्तमें मनाम व्यतीत किया ।

उसके बाद कादम्बर्याके दर्शन करनेके लिए उत्पन्न होकर जानेके कारण परित्याज्य होकर मानो शयन करने

लिनीं प्रविरल-कल्लोलानिल-शीतलां; विलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कामिनीजनस्य निश्चसितैरिव उष्णैर्लागिमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनाल्ल-
ढमदनेव कुमुददलोदरनीतनिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा कामि-
नीकणोत्पल-प्रहाराणाम् उत्कण्ठितेष्विव क्षामतां ब्रजत्सु पाण्डुतनुषु वासगृहप्रदीपेषु, अन-
वरतशर-क्षेप-खिन्नानङ्ग-निश्वासे-विभ्रमेषु बहसु तरुलता-कुसुमपरिमलेषु प्रभातमातरिखसु.

रम्भा बासां कन्दलं समूहः अस्या अस्तीति तान् । प्रविरला अस्यास्या ये कहोलानिलाः समुद्रस्य
वृहत्तरङ्गपवनाः तैः शीतलां गिशिरां विलावनराजि तीरवर्चिवनपङ्क्तिम् अवततार अवतीर्णवान्
अस्तोन्मुक्तो वसूवेत्यर्थः । अपरोऽपि जागरणविक्षः स्वप्नं निमृत्तशिशिरस्यानमाश्रयति । 'स्वप्ननिव'
इत्यत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अनर्पेति । चन्द्रिका कौमुदी, अन्यर्णेन दिवसागमस्य समीपस्थापिना विरहेण प्रियविरलेपेण
विधुरस्य व्यग्रस्य कामिनीजनस्य सुन्दरीगणस्य, उष्णैः निश्चसितैः श्वासनाल्लैः ग्लानि ग्लानिम् कनी-
यत प्राप्त, उष्णपवनेन मृदुक्सिलयवदित्याशयः । दिवसोपस्थितेष्वन्द्रिकाया उज्ज्वलता विलुप्तैत्यर्थः ।
उत्कालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडविलोकनेन चन्द्रापीडनिरीक्षणेन आलट उपस्थितो मदनः कामो यस्यां सा
तयोक्तेव, लक्ष्मीः शोभा कापि कामिनी च, कुमुददलानां कैरवपत्राणाम् उदरेषु अन्यन्तरेषु नीता
व्यतिक्रान्ता निशा रात्रिर्यया सा तयोक्ता सती, पङ्कजेषु कमलेषु निपपात अधितस्यै, मदनविह्वला
शैत्यसेवनाय कैरवेषु क्वापि कमलेषु च निपतति । निशायां कैरवाणां प्रस्फुटनात्तेषु शोभासीत्, दिवसो-
पस्थिते तु लङ्घ्यतया तानि परित्यज्य प्रस्फुटत्सु कमलेषु प्राप्तेत्याशयः उत्कालङ्कारः ।

हृग्देति । अपि च, क्षणदापगमेन रात्रिशेषे, पाण्डुतनुषु, क्रमशो दिवसालोकप्रकाशाद्वियोगाच्चे-
त्याशयः । वासगृहप्रदीपेषु वासमवनदीपकेषु कामिनीनां रमणीयां कणोत्पलैः श्रोत्रालङ्कारैः ये प्रहारास्ता-
दनानि तेषां स्मृत्वा तान् विचिन्त्येत्यर्थः । कर्मणि षष्ठी । उत्कण्ठितेष्विव पुनस्तद्धिमितं समुत्पन्नोत्सुक-
ेष्विव, क्षामतां क्षीणत्वं ब्रजत्सु गच्छत्सु सत्सु । सुरतेऽनुना प्रियेण समाकृष्यमाणे वसने लज्जया कामिन्यः
प्रदीपोपशमार्थं कणोत्पलं तदुपरि क्षिपन्ति, तं स्मृत्वा पुनस्तादृशप्रहारप्राप्त्यर्थं नौत्सुक्यं प्रदीपानानिव्य-
मिश्रायः । उत्कालङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निशायां 'कामुकान् प्रति निरन्तरं यः शरक्षेपः बाणवृष्टित्वेन विहृत्य
परिभ्रान्तस्य जनङ्गस्य कामस्य ये निश्वासाः श्वासमल्लः तेषां विभ्रमा इव विभ्रमा विलासा येषु तेषु,
तरुलताकुसुमानां वृक्षवल्लीपुष्पाणां परिमला विमर्द्गन्धा येषु तेषु, प्रभातमातरिखसु प्रातःकालिक-
पवनेषु बहसु चलसु सत्सु । इह 'विभ्रमविलासा' इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

जाता हो यों, ताड़, तनाल, ताती और कदली-वृक्षोंसे परिपूर्ण, एवं भोड़-भोड़ि जल-तरङ्गोंकी पवनेसे शीघ्र,
समुद्रतीरस्य वनपङ्क्ति के अन्यन्तरमें चन्द्रमा जनकः उदर गया । विधेय-जनपके समान जानेसे विह्वल कामिनीयोंके
उष्ण निश्वाससे ही मानो ज्योत्स्ना (चौदनी) मलिन हो (फोड़ी पड़) गयी । चन्द्रापीडकी देखनेसे कामसन्त-
हीकर ही मानो शोभा, कुमुद-दलके अन्यन्तर समस्त-रात्रि को व्यतीत कर वह समझमें कमलोंके ऊपर आ पड़ी !
रात्रिशेषमें जब मन्द हुए शयनगृहके दीपक, कामिनीयोंके कणोत्पल-प्रहारकी स्मरण कर उत्कण्ठित होकर ही
मानो पाण्डुशरीरसे क्षीण हो गये; रात्रिमें कामुकोंके प्रति निरन्तर बाण-वर्षण करनेसे परिभ्रान्त (हलके) कामदेवकी
निश्वास 'वायुके समान विलास-सन्तन', एवं तरुलतापत्र पुष्पोंके सौरभवाही प्रभावकाटीत पवन चलने लगीः

१. अविरल । २. निश्चसितैरिव । ३. प्रहारात्, स्मृत्कामिनीकणोत्पलप्रहारेण । ४. हविर्
'वास' इति पदश्च दृश्यते । ५. निश्वास । ६. अनलम् । ७. कश्चित् 'तत' इति तदं न विद्यते ।
८. कामोदियु ।

मन्दरगिरिलतागृहंगमनानि च भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लविनीषु तारकासु, क्रमेण च समुद्रगते चक्रवाक-हृदय-निवास-लग्नानुरागमिवालोहित^१ मण्डलमुद्ब्रहति सवितरि, चन्द्रा-पीडः शिलातलादुत्थाय प्रक्षालितमुखकमलः कृतसन्ध्यांनमस्कृतिर्गृहीतवाम्बूलः 'केयूरक ! विलोक्य देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा, क वा तिष्ठति'^२ इत्यवोचत् ।

गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन 'मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गनसौधवेदिकायां महाश्वेतया सहावतिष्ठते' इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । ददर्श च धवलभस्मकृत-ललाटिकाभिः^३ अक्षमालिका-परिवर्त्तन-प्रचल-करतलाभिः पाशुपतव्रतचारिणीभिर्घातुरागारु-णान्वराभिश्च परिव्राजिकाभिः, परिणत-तालफल-चक्रल-लोहित-वस्त्राभिश्च रक्तपटव्रतवाहि-

मन्दरेति । अपि च, अरुणोदयेन गह्वाग्रजोद्गमेन उपप्लवः तेजोविनाशाद्विपदासामस्तीति तासु, तारकासु ऋक्षेषु, भियेव सूर्योदयत्रासेनेव, मन्दरगिरेः मन्दराचलस्य लतागृहेषु व्रततिभवनेषु गमनानि भजन्तीषु विदधतीषु सतीसु । मन्दराचलस्य पूर्वस्यां दिशि विद्यमानत्वात्तारकाणां च प्रायेण तस्यामेवा-स्तगमनादिदमभिधानमित्यववेयम् ।

क्रमेणेति । अपि च, चक्रवाकानां रात्रिवियोगिनां रयाङ्गयुगलानां हृदये चित्ते निवासेन निजोदये तेषां पुनः सङ्गमस्य भावित्वेन रजन्यां निरन्तरमेव तैरात्मनो भावित्वादिद्याशयः, लग्नः चेतसा एव संसक्तः अनुरागः सूर्यं प्रति प्रीतिरेव अनुरागो रक्तिमा यस्मिस्तदिव, आलोहितम् आरक्तवर्णं मण्डलं बिम्बम् उद्ब्रहति धारयति सवितरि सूर्यं, क्रमेण क्रमशः समुद्रते उदिते सति । इह प्रीतिरक्तिनोर्भेदेऽपि रिलष्टेनाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

चन्द्रेति । प्रचलितमुखकमलो धौतवदनपङ्कजः, कृते विहिते सन्ध्यानमस्कृती सन्ध्यावन्दनस्वेष्ट-देवप्रणामौ येन सः । प्रबुद्धा सुसोध्यता । अवोचत् अवर्षात् ।

गतेति । पूर्व गतः पश्चात् प्रतिनिवृत्तः प्रत्यागत इति तेन तादृशेन केयूरकेण । मन्दरसंज्ञकः प्रासादः सौधः मन्दरप्रासादः तस्य, अङ्गने अजिरे या सौधवेदिका गृहश्वेतीकरणचूर्णलिम्बवद्धूमिस्त-स्याम् । इति एवम् आवेदिते कथिते । आलोकयितुं वीक्षितुम् आजगाम आययौ ।

ददर्शेति । चन्द्रापीडो महाश्वेतां कादम्बरीं च ददर्शेति सम्बन्धः । आदौ महाश्वेतां विगिनष्टि—धवलेति । धवलभस्मभिः श्वेतविभूतिभिः कृतां विहिता ललाटिका भाले पुद्गतिलकविशेषा यामि-स्ताभिः, अक्षमालिका जपमालाः तासां परिवर्त्तनं भ्रामणे प्रचलानि चलितानि करतलानि पागितलानि यासां ताभिः, पाशुपतव्रतचारिणीभिः शैवव्रतविधायिनीभिः तथा घातुरागेण नैरिकरक्षणेन अरुणानि लोहितवर्णीन अन्वराणि वस्त्राणि यासां ताभिश्च, परिव्राजिकाभिः संन्यासिनीभिस्तापसीभिः उपास्य-मानाम् आराध्यमानाम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

परिणतेति । अपि च, परिणतं परिपक्वं यद् तालफलं तस्य यद् वक्रफलं स्वक् तद्वत् लोहितानि रक्त-

अरुणोदयसे तेजोहीन विपन्न होते नारागन, भयवशते ही मानो मन्दर-पर्वतके लता-मण्डपोंको आदौमें प्रवेश करने (बुझने) लगे: और चक्रवाक-सन्ध्यातिगके हृदयमें निवास करनेसे संलग्न अनुराग से मानो आरक्तवर्ण हुआ सूर्यमण्डल क्रमशः उदय होने लगा, तब चन्द्रापीडने उस शिलातलसे उठकर, मुखकमल-प्रक्षालन (धो) कर, सन्ध्या-वन्दन, इष्टदेवताको नमस्कार और वाम्बूल-चर्वण कर, केयूरकसे कहा-‘केयूरक ! देखो-देखो, देवी कादम्बरी अभी जगी हैं या नहीं, अथवा इस समय कहाँ हैं ?’

केयूरकने वहाँसे आकर सूचना दी कि—‘देव ! ‘वे मन्दरनानक प्रासाद (महल) के नीचे प्राङ्गणे शुभाशुभचूर्णलिप्त बैठकके चबूतर पर महाश्वेताके साथ बैठी हैं ।’ ऐसा मूर्खित करनेपर वह गन्धर्वराजपुत्रोंको देखनेके लिए वहाँ आया । वहाँ आकर उसने पहले महाश्वेताको देखा । जिनके ललाटपर शुभचूर्ण भस्मके तिलक किये हुए थे, जपमालाको किराते रहनेसे जिनके हाथ चलायमान हो रहे थे, ऐसी शैव-व्रत का आचरण करनेवाली नैरिक रागसे रहित रक्तवर्ण बलवाली परिव्राजिकाएँ; एक तालफलके बलकले समान रक्तवर्ण वक्र पद्मे

१. मन्दरलतागृहंगमनानि च । २. समुद्रतचक्रवाक... । ३. लोहितं । ४. आवद्धोदरो गृहीतवाम्बूलः । ५. अवतिष्ठति । ६. धवलभस्मकृतललाटिकाभिः । ७. अक्षमाला... । ८. भारिणीभिः ।

नीभिः सित-वसननिविड-निवद्ध-स्तन-परिकराभिश्च श्वेतपटव्यजनाभिः^१ जटाजिन-मौञ्जी^२-
वल्कलापादधारिणीभिर्वर्णिचिह्नाभिस्तापसीभिः, साक्षादिव मन्त्रदेवताभिः पठन्तीभिर्भगवत्-
स्वयम्बकस्याम्बिकायाः कार्तिकेयस्य विष्टरश्रवसः कृष्णस्य आर्यावलोकितेश्वरस्यार्हतो विरि-
ञ्चस्य पुण्याः स्तुतीरुपास्यमानाम्, अन्तःपुराभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभाषणैरभ्युत्थानैरा-
सन्नवेत्रासनदानैश्च दर्शनागतगन्धर्वराजवान्धववृद्धाः समानयन्ती महाश्वेताम्, पृष्ठतश्च समु-
पविष्टेन किन्नरमिथुनेन मधुकरमधुराभ्यां वंशाभ्यां दत्ते ताने^३ कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्रा^४
पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमहीयसि महाभारते दत्तावधानाम्, पुरोधृते^५ च मणिदर्पणे^६ ताम्बूल-

वर्णानि वस्त्राणि वसनानि यासां ताभिः, रक्तपटवत्वाहिनीभिः शाक्यभिर्ब्रुविशेषनियमधारिभिः,
सितवसनैः श्वेतवस्त्रैः निविडं दृढं निवद्धा वन्धनीकृताः स्तनपरिकराः कुचमण्डलानि याभिस्ताभिः,
श्वेतपटः सितवसनं स एव व्यजनं तालवृन्तकं यासां ताभिः । जटां सटाम्, अजिनं कृष्णसारमृगचर्म,
मौञ्जीं मेखलाम्, वल्कलं तत्त्वचम्, आपादं दण्डश्च धारयन्ति वहन्तीति ताभिः, वर्णिनो ब्रह्मचारिणः
चिह्नं लक्ष्म यासु ताभिः, साक्षात् प्रत्यक्षं मन्त्रदेवताभिरिव विद्यमानाभिः । त्र्यम्बकस्य महेशस्य,
अम्बिकाया दुर्गायाः, कार्तिकेयस्य पद्मानस्य, विष्टरश्रवसो विष्णोः, कृष्णस्य वासुदेवस्य, आर्यावलोकिते-
श्वरस्य बौद्धस्य, अर्हतः तीर्थङ्करस्य, विरिञ्चस्य प्रजापतेः, पुण्याः पावनीः स्तुतीः स्तोत्राणि पठन्तीभि-
र्वाच्यमानाभिः तापसीभिस्तपस्विनीभिश्च उपास्यमानाम् आराध्यमानाम् । इह 'साक्षान्मन्त्रदेवताभि-
रिव' इत्यत्र जात्युत्पेक्षा ।

अन्तरिति । अपि च अन्तःपुरेषु अवरोधपुरेषु मध्ये या अभ्यर्हिताः अर्चनीयास्ताः, सादरं सत्कार-
पूर्वकं नमस्कारैः प्रणामैः, आभाषणैर्मधुरालापैः, अभ्युत्थानैः, आसन्ने निकटे वेत्रासनदानैः वेतसविष्टरा-
पणैः, दर्शनाय अवलोकनाय आगता आघाता या गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य बान्धववृद्धाः स्वजनस्थविरा-
नार्यः सम्मानयन्ती सत्कारं कुर्वन्तीम् ।

पृष्ठत इति । अपि च, पृष्ठतः कादम्बर्या एव-पश्चाद्भागो, समुपविष्टेन समालीनेन किन्नरमिथुनेन
किंपुरुषयुग्मेन, मधुकरमधुराभ्यां भ्रमरध्वनिवत् सुश्राव्यस्वराभ्यां वंशाभ्यां वेणुभ्याम्, ताने अश्रु-
टितस्वरप्रवाहे दत्ते 'गाता य यं स्वरं गायेत्तं तं वंशेन तानयेत्' इति भरतोक्तिदिशा गीतिस्वरमेलनाय
स्थापिते, कलगिरा मधुरवचनया, नारददुहित्रा भद्राभिधेयया नारदस्य धर्मपुत्र्या, पठ्यमाने व्याख्याय-
माने अभिधीयमाने वा, सर्वेभ्यः समस्तेभ्यो मङ्गलेभ्यः श्रेयउत्पादकेभ्यो ग्रन्थेभ्यो महीयसि अत्यन्तमुख्ये
महाभारते ग्रन्थे दत्तावधानां न्यस्तैकाग्रमानसामिति अग्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

पुर इति । अपि च, पुरो धृते कयापि सेविकया अभिमुखे स्थापिते मणिदर्पणे रत्नादर्शं, ताम्बूल-

रक्त-पट-व्रतधारिणी; और समस्त ब्रह्मचर्यके चिह्न धारण करनेवाली तपस्विनी—शुभ्रवर्ण वस्त्रसे जिन्होंने अपने
स्तनमण्डलको बंध दिया था, श्वेत वस्त्र का व्यजन धारण किया था और जटा, कृष्णसार (नृग) का चर्म-मुज
(मौंजवी) मेखला, वल्कल और पलाशके दण्ड—ये सब धारण कर रही थीं—जो साक्षात् मन्त्रदेवताके समान ही
देखनेमें हों, इस प्रकार उन सर्वोंके मध्यमें कोई भगवान् शङ्करकी, कोई दुर्गाकी, कोई कार्तिकेयकी, कोई
नारायणकी, कोई कृष्णकी, कोई बौद्धकी, कोई तीर्थंकर (गुरु-विशेष) की और कोई ब्रह्मा की पवित्र स्तुति-पाठ
कर्ता-कर्ता उम (महादेवता) की उपासना कर रही थीं और वह (महादेवता) गन्धर्वराज चित्ररथ के शातिवर्गके
मध्यमें प्राचीन (वृद्ध) एवं अन्तःपुर (रनवात्) में मान पायी हुई (प्रधान) तथा दर्शन करनेके लिए आयी हुई
स्त्रियोंकी आदरपूर्वक नमस्कार कर, नम्रापण कर, अभ्युत्थान कर, समीपस्थ वेत्रासन बैठनेको देकर, उसका सम्मान
कर नहीं थी । फिर उसने कादम्बरीको देखा । उसके पीछे बैठा किन्नर-मिथुन-भ्रमर-ध्वनि (शङ्कार) के समान सुम-
धुर वशीस्वरसे तान देता था । और मधुर स्वरसे गान करती नारदकी धर्मकन्या भद्रादेवी समस्त माहात्म्यके ग्रन्थोंके
मध्यमें उत्कृष्ट महाभारत ग्रन्थको बीच-रही थी, उसे वह (कादम्बरी) एकाग्रचित्तसे सुनती थी; सामने रखे एकमणिमय

१. व्यजनाभिः । २. क्वचित् 'मौञ्जी' पदवास्ति । ३. शौडोदनेः । ४. विद्यवस्य । ५. अर्जुनस्य,
जिनस्य । ६. विष्टरश्रवस्य, दैवदेवस्य मार्तण्डस्य विरिञ्चस्य । ७. क्वचित् 'दर्शनागते'ति पाठो न विद्यते ।
८. मिथुनकेन । ९. क्वचित् 'मधुकर' इति पदं न दृश्यते । १०. स्थानके, ताले । ११. दुहित्रा च सावित्र्या ।
१२. पुरो विधृते परिजनेन । १३. दर्पणे ।

रार्ग-वद्धकृष्णिकान्वकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्ना-सिक्तमुन्मृष्टं-मधूच्छिष्ट-पट्ट-पाटलमधरं^३ विलोकयन्तीम्, शैवलनृष्ण्या कर्णपूर-शिरीष-प्रेषितोत्तान-विलोचनेन वद्धमण्डलं भ्रमता-भवनकलहंसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाण-गमन-प्रणाम-प्रदक्षिणां कादम्बरीञ्च । समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव सुधावेदिकायां विन्यस्तमासनं भेजे । स्थित्वा च कञ्चित् कालं महा-श्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत् । असौ तु तावतैव विदिताभि-प्राया कादम्बरीमब्रवीत्—‘सखि ! भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैराद्भुततो न शक्नोति वक्तुम् । जिगमिपति खलु कुमारः, पृष्ठतो दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते ।

रागेण नागवह्नीदलरक्तिना वद्धा विहिता या कृष्णिका श्यामता तया अन्वकारितं समुत्पन्नान्वकारं मलिनीकृतम् अभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तम्, दशनज्योत्स्नया दन्तप्रभया सिक्तं चालितम्, तथा उन्मृष्टं घृष्टं चन्मधूच्छिष्टं सिक्ककं भाषायां ‘भोम’ इति स्यात् तस्य पट्टं पिण्डं तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तम् अधरम् ओष्ठं विलोकयन्तीं पश्यन्तीं कादम्बरीम् । ‘मधूच्छिष्टं तु सिक्ककम्’ इत्यमरः ।

शैवेति । शैवलनृष्ण्या शैवाललोभेन तद्भ्रान्त्येत्यर्थः कर्णपूरशिरीषे कादम्बर्याः श्रवणभूषणी-कृतशिरीषकुसुमं प्रति प्रेषिते प्रेरिते उत्ताने ऊर्ध्ववदने विलोचने नयने येन तेन, प्रभातशशिनेव प्रत्युप-चन्द्रेणैव वद्धं विहितं मण्डलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा भ्रमता अटता, भवनकलहंसेन गृहका-दग्नेन क्रियमाणानि विधीयमानानि गमनं निकटोपस्थितिः प्रणामो नमस्कारः प्रदक्षिणञ्च तानि यस्या-स्ताम् । हंसः निकटे गमनं प्रणामं प्रदक्षिणां च कृत्वा कर्णपूरशिरीषं याचत इत्यर्थः ।

इह कर्णपूरशिरीषे शैवालभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः, तथा ‘प्रभातशशिनेव’ इत्यत्रोपमा चेत्युभ-योर्मियो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

समुपेति । समुपसृत्य कादम्बर्यां निकटमेत्य, कृतनमस्कारः । विहितप्रणामः तस्यामेव यत्र काद-म्बरी-समुपविष्टा तत्रैवेत्यर्थः, सुधावेदिकायां गृहधवलीकणचूर्णद्रव्योपलिसवद्धभूमौ विन्यस्तं स्थापितम् आसनं विष्टरं भेजे अध्यासयामास चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

स्थित्वेति । स्फुरितं चलितं कपोलयोर्गण्डयोः उदरं मध्यदेशो यत्र तत् तादृशम्, मन्दस्मितम् ईष-द्धास्यम् अकरोत् कृतवायु ।

असाविति । असौ महाश्वेता । तावतैव ईषद्धास्येनैव, विदिताभिप्राया ज्ञातचन्द्रापीडचित्तवृत्तिः सती । सखि आलि ! भवत्यास्तव गुणैस्त्वयैः चन्द्रापीडः, चन्द्रमयूखैः शशिकिरणैः चन्द्रकान्तश्चन्द्रोपल इव आर्द्राङ्गिणः जलनिर्गमात् किलबः कृतश्च वक्तुं कथयितुं न शक्नोति समयो भवति । ‘चन्द्रकान्त इव’ इत्यत्र श्रौतोपमालङ्कारः ।

वक्तव्यमेव दर्शयति—जिगमिपतीति । खलु निश्चयेन । जिगमिपति गन्तुमिच्छति । तत्र कारणमु-पपादयति—पृष्ठ इति । न विदितो ज्ञातो वृत्तान्तः चन्द्रापीडोदन्तो येन तत्तादृशम्, राजचक्रं सेनास्थ-राजगणः दुःखमास्ते दुःखाकुलं यथा स्यात्तथा विद्यते ।

दर्पणं तान्मूल-चर्वणं करनेसे संलग्न काली रेखासे श्यामता उत्पन्न हुए मध्यस्थानवाले तथा दन्तप्रभासे चनकते-भोम लगाकर साफ किये वत्न जैसे श्वेत-रक्तवर्ण (गुलाबी) अधरको देख रही थी; और शैवल (सेंवार) की नृष्ण्यासे गृह-पालित एक कलहंस, उसके कानमें धारण किये हुए शिरीष-पुष्पके ऊपर दृष्टि रखकर, प्रभात-चन्द्रके समान मण्डलकारमें भ्रमण करता उसके समीप जाकर नमस्कार और प्रदक्षिणा करता था । ऐसी कादम्बरीके समीपमें जाकर नमस्कार कर, चन्द्रापीड उसी शुभवेदिका (चवतरे) के ऊपर संस्थापित एक आसन पर जा बैठा । और कुछ देर रहकर, महाश्वेताके मुखको देख ईषद्ध हास्य किया (मुन्कुराया) जिससे उसके गण्डमुगल (गाल) का मध्यभाग स्पन्दित हो गया, परन्तु महाश्वेता तो उस मुन्कुराष्ट से ही चन्द्रापीडका अमिप्राय अनश्व गयीं और कादम्बरीसे कहने लगीं—‘सखि ! चन्द्रमाकी किरणोंसे चन्द्रकान्तनभि जिस प्रकार पिघलने लगता है, उसी प्रकार चन्द्रापीड तुम्हारे गुणोंसे वर्णभूत हो गये हैं, इसलिए स्वयं बोल नहीं सकते । [सुन्य बात यह है कि]—राजकुमारको अब जानेकी अभिलाषा हुई है; क्योंकि—दीर्घे सब उनका राजगण राजकुमारका वृत्तान्त न मिलनेसे दुःखी होते होंगे । और भी देखो—पद्मिनी और नन्दके समान पर्व कुमुदिनी

अपि च युवयोर्दूरस्थितयोरपि स्थितेयमिदानीं 'कमलिनीकमलवान्धवयोरेव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात् । अतोऽभ्यनुजानातुं भवती' इति ।

अथ कादम्बरी 'सखि' ! महाश्वेते ! स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवान्तरात्मा, क इवात्रानुरोधः' इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय 'प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्' इत्यादिदेशः । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेताम्, ततः कादम्बरीम्, तस्याश्च प्रेमस्निग्धेन चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणः—'देवि ! किं ब्रवीमि, बहुभाषिणः न ग्रहधाति लोकः, स्मर्त्तव्योऽस्मि परिजनकथासु' इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुराभिर्जगाम कादम्बरी-वर्जः अशेषः कन्यकाजनो गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमावहिस्तोरणादनुवव्राज ।

अपीति । युवयोः कादम्बरीचन्द्रापीडयोः दूरस्थितयोरपि दविष्टयोरपि, इदानीं साम्प्रतं कमलिनी-कमलवान्धवयोरेव पक्षिनीसुर्ययोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव कैरविणीचन्द्रयोरिव प्रीतिः स्नेहः आप्रलयात् आकल्पान्तात् इयं स्थिता, अतः अस्मात्कारणात् । अभ्यनुजानातुं गमनाय आज्ञां ददावित्यर्थः ।

इह कमलिनीकमलवान्धवयोः स्त्रीषुहिंसाभ्यां कामिनीकामुकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः श्रौतोपमा चेत्युभयोरैकाग्रयानुप्रवेशसङ्करः, एवं कुमुदिनीकुमुदनाथयोरित्यत्रापि सङ्करः, तयोश्च पुनः परस्पर-नैरपेक्षेण संसृष्टिः, एवञ्च कादम्बरीचन्द्रापीडयोरपि कामिनीकामुकभावो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अथेति । सपरिजनः परिचारिकागणसहितः 'अयं मल्लक्ष्णो जनः, कुमारस्य चन्द्रापीडस्य स्वः अन्तरात्मन्येव स्वस्य' अधीन आयत्तः, अतएव 'अत्र गमनविषये क इव अनुरोधः सङ्कोचः (समानुमति-ग्रहणाग्रहः) अपि तु न कोऽप्येत्यर्थः, सेवकजनात्स्वामिनोऽभ्यनुज्ञाग्रहणापेक्षाभावदित्याशयः ।

इह श्रौतोपमा वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावासङ्करः ।

चन्द्रेति, प्रथमम् आदौ । प्रणम्य नमस्कृत्य । प्रेमस्निग्धे अनुरागाद्रेण । गृह्यमाणो वशीक्रियमाणः सन् । बहुभाषिणो वाचालान् । न ग्रहधाति विवक्षसिति, 'द्रुवते हि फलेन साधवो न तु शब्देन' इति न्यायात् अतोऽह्वाचारेण कथयामीत्यभिधायः । किन्तु द्वकन्यमित्यत आह—'स्मर्त्तव्य इति । परिजनकथासु निजसेवकवार्त्तासु स्मर्त्तव्यः स्मरणीयोऽस्मि ।' अनेन स्वस्य परिचारकजनत्वं ध्वनितम् । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा कन्यकान्तःपुरात् कुमारिकावरोधपुरात् निर्जगाम निर्ययौ ।

कादम्बेति । कादम्बरीं वर्जयति त्याज्यतीति सः कादम्बरीभिन्न इत्यर्थः । अशेषः समग्रः कन्यकाजनः कुमारिकावर्गः, गुणगौरवेण उत्कर्षातिशयेन आकृष्टः आकर्षितः, परवश इव चन्द्रापीडाधीन इव । तं चन्द्रापीडम् । आवहिस्तोरणात् वहिर्द्वारपर्यन्तम् अनुवव्राज पृष्ठतो जगाम ।

और चन्द्रके समान दूर रहने पर भी तुम दोनोंकी प्रीति अभीते लेकर प्रलयकाल तक स्थिर रहेगी; इसलिए तुम जानेके लिए कुमारकी अनुमति प्रदान करो ।'

उसके बाद कादम्बरीने कहा—'सखि, महाश्वेते ! जिस प्रकार उनकी अन्तरात्मा उनके अधीन है, वस्तु प्रकार परिजन-वर्गके साथ यह व्यक्ति भी कुमारके अधीन है, इसलिए इस विषयमें अनुरोध क्या है ?' इतना कहकर गन्धर्वकुमारोंको बुलाकर इस प्रकार आदेश दिया कि—'तुमलोग राजकुमारको अपने देशमें पहुँचा दो ।' इसके पश्चात् चन्द्रापीडने भी उठकर पहले महाश्वेताकी और तदनन्तर कादम्बरीकी प्रणाम किया । उस समय कादम्बरीके प्रेमत स्निग्ध नेत्र और मनके द्वारा अपनी ओर आकृष्ट होनेसे वह कहने लगा—'देवि ! क्या कहे ? लोग बहुत बोलनेवाले व्यक्ति का विश्वास नहीं करते, इसलिए थोड़ेमें इतना कहा है कि—'परिजन-कथाओंके मध्यमें आप मुझे भी स्मरण करना' इतना कहकर वह कन्याओंके अन्तःपुरसे निकल गया । उस समय कादम्बरीके अतिरिक्त अन्य समस्त कन्याएँ उसके गुण-गौरवसे आकृष्ट होकर पराधीनके समान बाहरके बड़े दरवाजे तक उसका अनुगमन कीं । वहिर्द्वार पर्यन्त आयीं । ।

१. अनुजानातु २. सखि स्वाधीनः । ३. बहुभाषिण ! ४. वर्जोऽवशेषः, वर्जनशेषकन्यकाजनः, वर्जनशेषस्तु कन्याजनः ।

निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारकैस्तैरनुगम्यमानो हेमकूटात् प्रवृत्तो गन्तुम् । गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तवहिरपि सैव सर्वाशा-
निबन्धनमासीत् । तथाहि, तन्मयेन मानसेनासद्यविरहदुःखानुशयलग्नमिव प्रवृत्तः, कृत-
मार्गगमननिरोधमिव पुरस्तात्, वियोगाकुलहृदयोत्कलिकावेशोरत्तिप्रामिव नभसि, सन्य-
गलोकयितुं वदन् विरहातुरमानसामिवावस्थितासुरःस्थले, तामेव मृगलोचनां ददर्श । क्रमेण
च प्राप्य महारथेताश्रममच्छोदसरस्तीरे सन्निविष्टमिन्द्रायुधसुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्क-
न्धावारमपश्यत् । निवर्तिताशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतूहलेन सविस्मयेन च स्कन्धा-

निवृत्त इति । निवृत्ते परावृत्त्य आगते कन्यकाजने कुमारिकागरे । उपनीतम् उपस्थापितम्,
वाजिनमरवम् । तैः पूर्वावतैः गन्धर्वकुमारकैः देवगायकपुत्रैः अनुगम्यमानः अनुब्रज्यमानः । गन्तुं चलितुं
प्रवृत्तस्त्वरः अभूदिति शेषः ।

गच्छत इति । अपि च, गच्छतो व्रजतः अस्य चन्द्रापीडस्य, अन्तः अन्तःकरणे सर्वासां निखिला-
नाम् आशानाम् आकाङ्क्षाणां निबन्धनं हेतुः, तथा वहिरपि सर्वासाम् आशानां दिशां निबन्धनं निरोध-
कारणम् आसीत् वन्तः ।

वहिरनिरोधकारणत्वं प्रदर्शयितुमाह—तथाशीति । तन्मयेन कादम्बरीमयेन मानसेन हृदयेन कार-
णेन, पृष्ठनः पश्चात् असह्यं सोढुमशक्यं यद् विरहदुःखं वियोगकलेशः तेन योऽनुशयः पश्चात्तापः (अनु-
गमनं) तेन लग्नां संसक्तमिव । अनेन पृष्ठतो निरोधकारणमभिहितम् । तन्मयेन हृदयेन कारणेन, पुरस्तात्
मनुखतः, कृतो विहितो मार्गगमने निरोधो निबन्धो यया तामिव । एतेनाग्रतो निरोधकारणत्वमुक्तम् ।
तन्मयेन हृदयेन कारणेन, नभसि गगने, वियोगाकुलं विरहव्यग्रं यद् हृदयं मानसं तत्र य उत्कलिकावेशः
औत्सुक्याविर्भावः तेन उत्क्षिप्तमिव पर्यस्तामिव । अनेनोर्ध्वं निरोधकारणत्वं निरूपितम् । तथा तन्मयेन
हृदयेन कारणेन, वदन् स्वस्य (कादम्बर्याः) मुखं सन्यक् साधुतया आलोकयितुं दर्शयितुम् । उरःस्थले
आत्मनो वक्षःस्थले अवस्थितामिव कृतावस्थानामिव, विरहातुरमाननां वियोगव्यग्रहृदयां मृगलोचनां
हरिणां तामेव कादम्बरीं ददर्श अवलोकयामास, उरस्थवस्थाय रञ्जनेन समन्तादेव निरोधसम्भवात्,
एतेन दिगन्तरेषु निरोधकारणत्वं द्योतितम् । इह चतस्रः क्रियोत्प्रेक्षाः, तासां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

अनेनेति । प्राप्य आसाद्य । संनिविष्टं स्थापितम्, इन्द्रायुधो निजाश्वः तस्य सुरपुटानुसारेणैव
सुरपुटचिह्नानुसरणक्रमेणैव आगतं प्राप्तम् आत्मनः स्वस्य स्कन्धावारं सैन्यम् अपश्यत् ऐक्षत् ।

निवर्त्ततेति । निवर्त्तिताः परावर्त्तिता अशेषाः समग्रा गन्धर्वकुमारा येन सः । सानन्देन सहर्षेण
यदुसमयानन्तरं निजस्वामिबिलोकनादित्याशयः । सकुतूहलेन सकौतुकेन अतिरमणीयगन्धर्वजना-
वलोकनादिति भावः । सविस्मयेन साश्चर्येण तथाविधमुक्ताप्रालम्बदर्शनादिति भावः । प्रगम्यमानो

उसके बाद उन कन्याओंके लीटने पर केयूरके द्वारा लाये हुए घोड़े पर वह सवार होकर पीछे-पीछे अपने
गन्धर्वकुमारोंके साथ हेमकूटोर्ध्वे चल निकला, चलनेमें वह कादम्बरी केवल अन्तःकरणमें ही समस्त
आकाङ्क्षाओंका कारण नहीं हुई थी, किन्तु बाहरमें भी वह समस्त दिशाओंके अवरोधका कारण हुई थी (अर्थात्
चन्द्रापीडको कादम्बरी समस्त अम्बिकापार्श्वोंका केन्द्र हो गयी और सब दिशाओंमें उसे कादम्बरी ही दीखने लगी),
क्योंकि ह. य तन्मय होनेसे वह मानो असह्य-विरह-दुःखके सन्तापके कारण अनुसरण कर उसके पीछे-पीछे अपनी
दी, सामने चलनेके मार्ग पर आकर मानो अवरुद्ध करती (रोकती) हो, विरहसे व्याकुल हुए चित्तमें उत्कण्ठा
आविर्भूत होकर उससे मानो आकाशमें फेंक दी गई हो और सन्न्यूरूपमें अपने मुख देखनेके लिए मानो वक्षःस्थलमें
आ बैठे हो—इस प्रकार उस हरिणनयना विरहात्तहृदया कादम्बरीको ही वह देखने लगा । क्रमशः (धीरे-धीरे)
महारथेताके आग्रममें पहुँचकर उसने देखा कि—अपने सैन्यगा, इन्द्रायुधके ठाँवके चिह्न का अनुसरण कर
अच्छोदसरवरके तट पर आकर ठहरे हैं । उस समय वहाँसे समस्त गन्धर्वकुमारोंकी उसने लीट दिया, इधर
सेनान्तर्गत पुनर्वाने उसने देख आनन्द-सहित, कौतुक-सहित और विस्मय-सहित प्रगमन किया । इस रीतिसे

१. अभिरुद्ध । २. आवेशक्षितामिव आवेशविहितमिव । ३. वदित 'मृगलोचनाम्' इति पदम्
विद्यते ।

वारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश । सम्मानिताशेषराजलोकश्च वैशम्पाय-
नेन पत्रलेखया च सह 'एवं महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मद्रलेखा, एवं तमालिका, एवं
केयूरक' इत्यनयैव कथया प्रायो दिवसमनैषीत् । कादम्बरीरूपदर्शनं द्विष्टयेव नास्य पुरेव
प्रीतिमकरोत् राजलक्ष्मीः । तामेव च धवल्लेखणामावद्वरणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत
एवास्य सा जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रघौ, आस्थानमण्डपगतस्तद्गते-
नेव मनसा सहसैव प्रतीहारेण सह प्रविशन्तं केयूरकं ददर्श । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शिना
मौलिना कृतपादपतनम्, 'एहोहि' इत्युक्त्वा प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा, ततो हृदयेन, ततो
रोमोद्गमेन, पश्चाद्भुजाभ्यां प्रधावितः प्रसृतम् आलिलिङ्गगाढम् । उपादेशयच्चैनमात्मनः

नमस्क्रियमाणः, स्वभवनं पटमण्डपं विवेश प्रविष्टवान् । संमानिता प्रत्यभिवादानादिना आह्वना अशेषाः
समग्रा राजलोका येन सः । प्रायो बाहुल्येन अनयैव कथया वार्त्तया दिवसं वासरम् अनैषीत् व्यतीतवान् ।

कादेति । कादम्बर्या रूपदर्शने चन्द्रापीडद्वारा सौन्दर्यावलोकने या द्विष्टिपस्तयैव कारणेन,
राजलक्ष्मीः राज्यश्रोः पुरेव पूर्वमिव, अस्य चन्द्रापीडस्य प्रीतिं स्नेहं नाकरोत् न कृतवती । अनेन राजल-
क्ष्म्याः सपत्नीभावसूचनेन चन्द्रापीडस्य निरतिशयप्रभावोऽभिव्यज्यते । "द्विष्टयेव" इत्यत्र हेतुष्वेच्छालङ्कारः ।

तामिति । आवद्धो घृतो रगरणक औत्सुक्यं येन तेन, चेतसा हृदयेन धवले शुभ्रे ईश्वरे अवलो-
कने यस्यास्तां तामेव कादम्बरीमेव, चिन्तयतो ध्यायतो जाग्रतः कृतजागरणस्य अस्य चन्द्रापीडस्य सा
रात्रिः जगाम ययौ ।

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने । आस्थानमण्डपे सभामण्डपे गतः स्थितः, तद्गतेनैव
कादम्बरीं प्रति प्रधावितेनैव मनसा हृदयेन उपलक्षितः, सहसैव अतर्कित एव प्रतीहारेण सह द्वारपाल-
केन साकं प्रविशन्तम् अभ्यन्तर आयातम् । ददर्श अद्राक्षीत् । क्षितितलं सूतलं सृशति सुम्बतीत्येवंशी-
लेन मौलिना मस्तकेन कृतं विहितं पादयोश्चरणयोः पतनं येन तम् । प्रथमम् आदौ अपाङ्गविसर्पिणा
प्रान्तगामिना चक्षुषा नयनेन । रोमोद्गमेन रोमाञ्चोद्धवेन । प्रसृतम् आयातं केयूरकं गाढं निविडम् आलि-
लिङ्ग उपगूहितवान् ।

उपावेशयदिति । आत्मनः समीप एव स्वासनान्तिक एव उपावेशयत् अस्थापयत् । स्मितमेव
ईषद्वाक्यमेव सुधा गृहधवल्लोकरणलेपविशेषः तेन धवल्लोक्तानि श्वेतीकृतानि अक्षराणि वर्णा यस्य तत्,
तथा चरन् निर्गच्छन् यः प्रीतिद्रवः स्नेहरसः तन्मयं तेन व्याहृतिव वचनं वाक्यम् उच्चारयन् श्रुवन्,
आहतः सम्मानवान् पप्रच्छ प्रश्नं चकार ।

इह 'स्मितसुधाधवलीकृताक्षरम्' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, धवल्लोकरणसम्बन्धाभावेऽपि

वह अने पटमण्डप (तंबू) में प्रवेश किया (हुआ) और वहाँ प्रत्यभिवादन द्वारा समस्त राजाओंको सम्मानित
कर, दिनका बहुत कुछ अंश उत्तने इस प्रकार महादेवता हैं, इस प्रकार कादम्बरी हैं, इस प्रकार मद्रलेखा हैं, इस
प्रकार तमालिका हैं, इस प्रकार केयूरक हैं—प्रायः ऐसे ऐसे आलाप वैशम्पायन तथा पत्रलेखके साथ करनेमें दिन
व्यतीत किया । कादम्बरीका सौन्दर्य अवलोकन कर लेने पर राजलक्ष्मीने उसे मानो विद्वेष ही गया हो इस प्रकार
पहलेके समान अब वह उसको प्रीति उत्पन्न नहीं करती थी और उत्कण्ठित चित्तमें उसी धवल्लेखणाका चिन्तन
करतेकरते जागरण करते हुए ही उसने समस्त रात्रिको बिताया । दूसरे दिन भगवान् नूतनारायणके उदित होने
पर स्वयं तद्गतिचित्त ही समानमण्डपमें बैठा था कि श्वेतेमें सृष्टा ही उसने प्रतीहारी (द्वारपाल) के साथ
केयूरकको प्रवेश करते हुए देखा । केयूरक दूरसे ही भूतलमें नत्तक-स्तर्श कर उसके चरणों के उपर गिर गया
इससे 'आओ, आओ'—यह कहकर चन्द्रापीडने पहले प्रान्तगामी नयनसे उसके बाद हृदयसे, तदनन्तर रोमाञ्च
द्वारा, उसने पीछे दौटकर बाहुओंसे उपस्थित केयूरकका गाढ़ आलिङ्गन किया और उसको अपने समीपमें ही

१. संमानितप्रत्यक्षीकृताशेषः "संमन्वित्रप्रत्यक्षीकृतराजसंमानितराजः" । २. विद्विष्टेव । ३. पुरे ।

४. क्वचित् 'ति'ति न विद्यते । ५. संप्रविशन्तम् । ६. निवृत्तम्, प्रथितम्, ययि तमा" ।

७. स्तुपावेशयत् ।

समीप एव, पप्रच्छ च स्मितसुधाववलीकृताक्षरं क्षरत्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमावृतः 'केयूरक ! कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी, भगवती महाश्वेता च' इति । अस्मै तु तेन राजसूनोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव स्तपित इवानुलिप्त इव सद्य एवापगताव्युद्देशः प्रग्न्याहृततरमवोचत्—'अद्य कुशलिनी, यामेवं देवः पृच्छति' इत्यभिधायापनीयाद्रवत्वावगुण्ठितं विससृजसंयतमुखमाद्रचन्दन-पङ्क-न्यस्त-वाल-मृणाल-वल्लय-मुद्रं नलिनीपत्रपुटमदर्शयन् । उद्घाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्यदर्शयन् । तद्यथा-मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्वस्त्रिचारुमखरीभास्त्रि क्षीरोणि पूगीफलानि, शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलीदलानि, हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलञ्च कर्पूरम्, अतिवहल-मृगमदामोदमनो-

तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिश्चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपसङ्करः । 'प्रीतिद्रवमयमिव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, अनया चोक्तसङ्करस्य मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अतःविति । जसौ केयूरकः, राजसूनोः चन्द्रापीडस्य, प्रीतिप्रकर्षः स्नेहातिशयः तस्माज्जन्म उत्पत्तिर्द्रव्येन, स्मितेनैव ईषदास्येनैव स्तपित इव, परिष्कृत इव अनुलिप्त इव अनुलेपनविपर्ययकृत इव । अपगतो निवृत्तः अवलोक्यो मार्गश्रमो यस्य सः, प्रग्न्या नमस्कृत्य आहृततरम् अत्यादरपूर्वकम् अवोचत् अत्रवीत् । इह 'स्तपित इव' 'अनुलिप्त इव' इत्युभे क्रियोपेक्षे, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

वदति । आर्द्रवस्त्रेण क्लृप्तवसननेन अवगुण्ठितम् आच्छादितम्, विससृजेन मृणालतन्तुना संयतं बद्धं मुक्तम् अप्रदेशा यस्य तत्, आर्द्रं क्लृप्ते चन्दनपङ्के मलयजकर्दमे न्यस्ता स्थापिता वालमृणाल-वल्लयस्य नवीनविसकङ्कगस्य मुद्रा चिह्नम् (अन्यो नोद्घाटयेदिति) यत्र तत्, नलिनीपत्रपुटं कमलिनीदल-पुटम् अपनीय तद्रसनावरणम् अपसार्य अदर्शयत् अवलोकनमकारयत् ।

वदति । उद्घाट्य उन्मुद्रय । कादम्बर्या प्रहितानि प्रेषितानि, अभिज्ञायते अवबुध्यते प्रेम पमिरिति अभिज्ञानानि स्नेहयोक्तचिह्नानि । मरकतवत् अशमगर्भवत् हरिन्ति हरिद्वर्णानि, व्यपनीता दूरीकृताः खवो वरकलानि येषां तानि, चार्वाः पेशलाः मञ्जरीः भजन्त इति तानि, तथा क्षीरीणि रस-युक्तानि, पूगीफलानि क्रमुकाणि । शुक्रकामिन्याः कीररमण्याः सारिकाया इत्यर्थः । कपोलवत् गण्डवत् पाण्डूनि पाण्डुरवर्णानि, ताम्बूल्या नागवल्या दलानि पत्राणि । हरस्य महेशस्य चन्द्रखण्डवत् शशिश-कलवत् स्थूलानि स्थविद्यानि शकलानि खण्डानि यस्य तत्तयोक्तं कर्पूरं घनसारञ्च । तथा अतिवहलैः अत्यन्ताधिकैः मृगमदानां कस्तूरीणाम् आमोदैः परिमलैः मनोहरं रमणीयम्, मलयजविलेपन चन्द-नानुलेपनञ्च ।

इह 'मरकतहरिन्ति' 'शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि, 'हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलम्' एषु सर्वत्र लुप्तोप-मालङ्कारः, तस्य च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

वेदाया । फिर नानो विगलित प्रेन-रससे व्याप्त ईषद् हास्यरूप सुधा-लेनसे शुभ्रवर्ण अक्षरवाले वाक्योंमें आदर-सहित पूछने लगा—'केयूरक ! कहे, सखीजन् और परिजन वर्गके सहित देवी कादम्बरी और भगवती महाश्वेता सब कुशल हो हैं ? विशेष प्रणयसे उत्तर हुए राजपुत्रके उस ईषद् हास्यसे केयूरक मानो स्नान कर गया हो और अनुलिप्त हो गया हो, इस प्रकार उक्ता तत्काल ही मार्गश्रम जाता रहा और प्रगम-पूर्वक विशेष आदरसे उसने उत्तर दिया—'आज वह कुशलिनी हैं, जिसके सम्बन्धमें आपने इस प्रकार प्रश्न किया है' इतना कहकर, कमलके पत्तोंके एक संयुक्तो निकाल कर उसने दिखाया । वह पत्रपत्र-दलका संयुक्त पहले आर्द्रवत् (रमाल) से आच्छादित था, मृणाल-मृते उक्ता सुखनाग बद्ध था, एवं चन्दन-रसके लेपने ऊपर नूतन मृणाल-वल्लवकी छाप (मुद्र) लगी हुई थी । उसके बाद उस पुटकका उद्घाटन कर, उसके अन्दरमें कादम्बरिके द्वारा प्रेषित किन्ने ही अभिज्ञान उसने दिखाये । वह क्लिप्तान इस प्रकार था—जिसमें मरकत मणिके समान हरिद्वर्ण वल्कल-विहीन (छिन्नी हुई), सुन्दरमखरी समन्वित और क्षीरपरिपूर्ण किन्ने पूगीफल (दुधिया सुमारियाँ) थे, सारिका (तोते) के गण्डस्थल (गाल) के समान पाण्डुवर्ण किन्ने ही ताम्बूल थे, शिव-मरकतस्थित चन्द्रखण्डके समान कर्पूरका बड़ा एक खण्ड (हुकटा) था और कस्तूरीके अतिन्युर सौरभसे मनोहर लगता चन्दनानुलेपन था । [इनको

हरश्च मलयजविलेपनम् । अत्रवीच—‘चूडामणिचुम्बिना’ कोमलाङ्गुलिविवरविनिर्गत-लोहि-
तांशुजालेनाञ्जलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण कुशलवचसा,
पर्यस्त-शिखण्ड-माणिक्य-ज्येत्सना-स्नपित-ललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा, क्षितितलघटि-
तसीमन्त-मकरिकाकोटिकोणेन सकलकन्यालोकश्च, सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणामेन
तमालिका’ । सन्दिष्टश्च तव महाश्वेतया—‘धन्याः खलु ते, येषां न गतोऽसि चक्षुषोर्विषय’
तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव
संवृत्ताः’ स्पृहयन्ति खलु जनाः कथमपि दैव-पपादितायामृतोत्पत्तिवासरायैवातीतदिवसाय ।
त्वया वियुक्तं निवृत्त-महोत्सवालेसमिव वर्त्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकल-

अत्रवीदिति । चूडामणिः शिरोमणिः तच्छुम्बिना तत्स्पर्शना, कोमलाङ्गुलीनां मृदुकरशाखानां विव-
रेभ्यश्छिद्रेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं लोहितं रक्तम् अंशुजालं हस्ततलकिरणसन्तुहो यस्य तेन, अञ्जलिना
वद्धपाणिपुटेन, देवं भवन्तम् अर्चयति सम्मानयतीति सर्वत्रान्वीयते । सकण्ठग्रहेण स्नेहालिङ्गनसहितेन
कुशलवचसा मङ्गलवाक्येन । पर्यस्तं मस्तकनमनाञ्जम्बितं यत् शिखण्डमाणिक्यं चूडारत्नं तस्य ज्योत्सनाया
दीप्या स्नपितं परिष्कृतं ललाटं भालं यत्र तेन । क्षितितलेन भूमितलेन घटितः सम्बद्धः सामन्तमकरिकायाः
सीमन्तस्थायिमकरसदृशाभूषणस्य कोटिकोणः संमुखप्रदेशैकभागो यत्र तेन नमस्कारेण प्रणामेन सकलकन्यका
लोकश्च समस्तकुमारिकाजनश्च । तथा चरणरजसःपादरेणोः स्पर्शेन सहिते तेन पादप्रणामेन चरणाभिवन्दनेन ।

इह महाश्वेता प्रमृतीनामनेकानां कर्त्राणाम् ‘अर्चयति’ इत्येकक्रियायाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।
सन्दिष्टमिति । सन्दिष्टं वाचिकं निवेदितम् । येषां चक्षुषोर्नयनयोर्विषयं गोचरं न गतो यातोऽसि त
एव खलु निश्चयेन धन्याः, येषां गतोऽसि ते तु तव विरहेण तप्यन्त इत्यर्थः । धन्यत्वे कारणं साधु स्फोर-
यति-तथेति । भवतस्तव ते विख्याता गुणाः सौन्दर्यादयः, समक्षं प्रत्यक्षं चन्द्रमयाश्चन्द्रनिष्पन्ना इव तुहिनं
हिमं तद्वत् शीतलाः शिशिरा आसन्, सम्प्रति तु विरहे वियोगे विवस्वन्मयाः संतापदायकत्वात् सूर्यनिष्पन्ना
इव अस्माकं संवृत्ताः सजाताः, अतएवैवंविधवियोगसन्तापाभावादेव येषां लोचनगोचरो न ते धन्या इत्याशयः ।

इह ‘तुहिनशीतला’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः, ‘चन्द्रमया इव’ ‘विवस्वन्मया इव’ इत्युभयत्र
क्रियोत्प्रेत्तालङ्कारः, इत्येवामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

स्पृहेति । कथमपि दैवेन विधिना उपपादिताय निष्पादिताय, यस्मिन् वासरे दिवसे ‘अमृतोत्पत्तिः
पीयूषाविर्भाव आसीत् तस्मै अमृतोत्पत्तिवासरायैव, अतीतो गतो यो दिवसो वासरः तस्मै यत्र तव
संमिलनमभूत् तस्मै इत्यर्थः जना इहत्या लोकाः खलु निश्चयेन स्पृहयन्ति वाञ्छन्ति । ‘स्पृहेरीप्सित’
इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी विभक्तिः ।

त्वयेति । वियुक्तं विरहितं निवृत्तेन दूरीभूतेन महोत्सवेन अलसं मन्दमिव । गन्धर्वराजस्य चित्र-
रयस्य नगरम् । ‘अलसमिव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

जानासीति । कृतसकलपरित्यागां विहितसमस्तपरित्यागाम् । अकारणपक्षपातिनम् अहेतुकसाहाय्य-
दिखाकर केयूरकने] कहा—‘कोमल अङ्गुलियोंके विवरमेंसे निकलती रक्तवर्ण किरणोंका वर्षण करनेवाली चूडामणि
स्पर्शों अञ्जलिद्वारा देवी कादम्बरी आपका पूजा (सम्मान) करती है, महाश्वेता देवी प्रणया-(कण्ठा)-लिङ्गनके
सहित कुशल-समाचार-पूर्वक आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, मदलेखा अवनत शिरोरत्नकी प्रभासे रंगे ललाटेदेशसे
नमस्कारद्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, और समस्त कन्याएँ भी सीमन्तके मकराकार अलङ्कारके अग्रदेश से
भूतल स्पर्श कर नमस्कार द्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, तथा तमालिका आपके चरण-रज-स्पर्शके साथ
चरणमें प्रणाम कर अर्चना करती है ।’ और महाश्वेताने आपके समीप सन्देशा भेजा है कि—‘जिनके आप
दृष्टिपथ नहीं हुए हैं, वे लोग ही धन्य हैं; क्योंकि—आपका गुणग्राम, समक्षमें चन्द्र-निर्मित होनेके कारण ही
मानो शिशिरके समान शीतल लगते थे और अब वियोगके समय सूर्य-निर्मित होकर ही मानो हम लोगोंको
सन्ताप दे रहे हैं । इस स्थानके सब लोग ही अमृतोत्पत्ति-दिनके समान दैवयोगसे आप पिछले दिनको किसी
प्रकार फिर देखनेके इच्छुक हैं । यह गन्धर्व-राजधानी आपके विरहमें, महोत्सव-निवृत्तिके अनन्तर निस्तम्भके
समान मन्द हो गयी हो ऐसी प्रतीत होती है । आप जानते ही तो हैं कि मैंने समस्त पदार्थोंका परित्याग कर दिया

परित्यागम्, तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यभिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् । अपि च बलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी, स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं त्वाम्, अतः पुनरागमनगौरवेणार्हसीमां गुणवदभिमानिनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयति । अवश्यं सोढव्या चैयमस्माद्विषजन-परिचयकदर्यना कुमारेण, भवत्सुजनतैव जनय-त्यनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः प्रहितः^१ इत्युत्तरी-यपदान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रविवर-निःसृतैरंशुसन्तानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडः 'महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं प्रसादमारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरी' इत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव

कारिणम् । अनिच्छन्त्या अनमिलयन्त्या अपि मे मम हृदयं चेतः बलात् हठादिव भवन्तं त्वां द्रष्टुमिच्छति दिदृक्षति । बलवदस्वस्थशरीरा अत्यधिकपीडायुक्तदेहा । स्मेराननं विकसितवदनं स्मरकल्पं मदन-सदृशं त्वां भवन्तं स्मरति स्मृतिपथम् आनयति, अतः अस्माद्धेतोः पुनरागमनमेव द्वितीयवारोपस्यतिरेव गौरवं गुल्लवसनादकं तेन । इमां कादम्बरीम् । गुणवन्तम् आत्मानं स्वम् अभिमन्यत इति ताम्, चन्द्रापीडसदृशोऽपि नमान्तिकमागच्छतीति गुणवत्यहमित्यात्मन्यभिमान इत्यभिप्रायः । कर्तुं विधानुम् अर्हसि शक्नोषि । हि यतः, उदारस्य महतो जनस्य कादरः सत्कारः, बहुमानं स्वस्मिन्नत्यादरम् । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

ननु न्यूयोऽपि तत्र गमने महान् परिश्रमो भवेदित्याशङ्क्यामाह—अवश्यमिति । अस्मद्विधानां गुणशून्यजनानामित्यर्थः परिचयेन या कदर्यना आत्मनोऽवमानः सा च अवश्यं नूनं कुमारेण भवता सोढव्या सौजन्यवशात् सहनीयेत्यर्थः । भवत्सुजनतैव स्वत्सजनतैव अनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् अयोग्य-सन्देशपाण्डित्यं जनयति निष्पादति । शयनीये भवतैव व्यवहृतायां तस्ये । प्रहितः प्रेषितः ।

इतीति । उत्तरीयपदान्तेन संव्यानवस्त्राञ्चलेन संयतं बद्धम्, सूक्ष्मसूत्राणाम् अतितनुतन्तूनां विरोन्मरिच्छ्रेण्यो विनिःसृतैः विनिर्गतैः, अंशुसन्तानैः किरणधाराभिः संसूच्यमानम् अभिव्यज्यमानम्, विमुच्य वसनप्रान्तादुन्मुच्य चामरग्राहिण्या वालव्यजनधारिण्याः करे हस्ते समर्पितवान् प्रदत्तवान् ।

अथेति । महाश्वेतायाः चरणयोः पादयोः आराधनमेव उपासनमेव तपः तस्य फलम् । परिजनेऽपि सेवकेऽपि मयीति शेषः । प्रसादमारम् अनुग्रहमारम् । तत्सर्वं पूगीफलादिकमुपहारम्, शिरसि कृत्वा मस्तके आरोप्य स्वयमेव आत्मनैव जग्राह गृहीतवान् ।

है; तो मी, आपने वकारण पक्षपाती होनेके कारण—मेरी इच्छा न रहने पर भी—मेरा हृदय, बलपूर्वक ही मानो आपको देखनेकी इच्छा करता है । विशेषतः कादम्बरीका शरीर भी अत्यन्त अस्वस्थ है । वह—सहान्वयवदन और कन्दर्पनुल्ल—आपका स्मरण करती है, इसलिए फिरसे गौरवसनादक आगमनद्वारा आपको उसे गुणोंके अभिमानिनी बनाना उचित है, क्योंकि—अपना उदार पुरुषोंके किए हुए आदरसे ननुन्योंके हृदयमें अभिमानका सञ्चार होता रहता है । मेरे समान लोगोंके साथ परिचय हो जानेके कारण इस प्रकारकी बातना तो आपको अवश्य ही सख्य करनी होगी । आपके सौजन्यको देख कर ही, ऐसा अनुचित सन्देश भेजनेकी प्रगल्भता उत्पन्न हुई है । आपके विस्मरणवश यह हार शय्याके ऊपर छूट गया है, अतएव 'शेष' नामक इस हारको भेज दिया है ।' इस प्रकार कह कर, उत्तरीयबलके अन्तर् (पट्टे) में बंधा हुआ, सूक्ष्म सूत्रों के बनावटमेंसे निकलती किरण-रेखाओंसे संसूचित (पहचान लिया जाता) इस हारको खोलकर उसने चन्द्रानीके चामरधारिणीके हाथमें समर्पण कर (दि) दिया ।

उसके बाद—यह, महाश्वेताकी चरणारान्तरों के नग्नताका फल है कि मेरे समान परिजनके प्रति भी देवी कादम्बरीने इस प्रकार अनुस्मरणादिका अत्यन्त गुरदर अनुग्रहमार आरोप दिया है' यों कह कर चन्द्रानीउने उन समस्त उपहारद्रव्योंके अन्तर्में ही मस्तक पर धारण कर ग्रहण किया । कादम्बरीके गण्डस्थल (गाल) से

जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन, स्मितालोकेनेव रसतामुपनीतेन, हृदयेनेव द्रुतेनेव गुणगणेनेव नित्यन्दितेन स्पर्शवता ह्यादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्वूलश्च मुहूर्त्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशे समवलम्ब्य केयूरकम्, ऊर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसम्मानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निज-
नखांशुजालजटिलं समृणालमिव शुष्कशष्पकवलमवकीर्य वल्लभतुरङ्गं मन्दुराभिमुखः प्रतस्थे,
गच्छन्श्चोभयतः किञ्चित् किञ्चिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयान्वभूव ।

अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिपिद्धानुगमने निखिले समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय

तेनेति । गलितेन प्रसूतेन कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गण्डयोः सौन्दर्येणैव, रसतां द्रवताम् उपनीतेन प्रापितेन कादम्बर्याः स्मितालोकेनेव मन्दहास्यदीप्येव, द्रुतेन द्रवीभूतेन कादम्बर्या हृदयेनेव अन्तःकरणेनेव, नित्यन्दितेन गलितेन कादम्बर्या गुणगणेनेव, स्पर्शवता प्रशस्तस्पर्शयुक्तेन, ह्यादिना आनन्दोत्पादकेन, सुरभिणा प्राणवृत्तिविधायिना च तेन विलेपेन अङ्गरागेण, चन्दनेन विलिप्य अङ्गानीति शेषः । तमेव हारं शेषनामानं कण्ठे गले अकरोत् अघटयत् ।

इह 'कपोललावण्येनेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, अवशिष्टेषु ययाक्रमं त्रिषु जात्युत्प्रेक्षाः ।

आगृहीतेति । स्कन्धदेशे अंसभागे समवलम्ब्य सम्यगालम्बनं विधाय, ऊर्ध्वस्थित एव अनुपविष्ट-
एव दण्डायमान एवेत्यर्थः । क्रियमाणं मुख्यराजपुरुषैरादौ विधीयमानं नमस्कारादिकमनतिक्रम्य विद्य-
मानमिति यथाक्रियमाणम्, कृतेन विहितेन यथाक्रियमाणेन सम्मानेन प्रतिनमस्कारादिना मुदितं सन्तुष्टम्, प्रधानराजलोकं सामन्तगणं विसृज्य गृहे गन्धतामित्यभिधाय । गन्धमादनं तत्संज्ञकं करिणं हस्तिनम् । अयासीत् अगमत् ।

तत्रेति । निजनखांशुजालेन स्वनखकिरणसमूहेन जटिलो विषमीकृतः तम्, अतएव समृणालमिव विसंहितमिव, नखकिरणसमूहस्य मृणालसदृशत्वादित्याशयः । तस्मै गन्धमादनाय शष्पकवलम् अभिनववृणगुडेरकम् अवकीर्य स्वादनाय विक्षिप्य, वल्लभाः प्रिया ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषां या मन्दुरा शाला तदभिमुखः तत्संमुखः सन् प्रतस्थे चंचाल । गच्छन् ब्रजंश्च उभयतः द्रव्योः पार्वयोः । तिर्यग्-
वलितम् उभयतः प्रवर्तितं वदनं मुखं येन सः, परिचारकादीनामपसारणायेत्याशयः । विलोकया-
न्वभूव ईक्षाञ्जकं ।

अथेति । अथ तत्समीपगमनानन्तरम्, चित्तज्ञैः आशयाभिज्ञैरित्यर्थः । प्रतिपिद्धं निवारितम् अनु-
गमनं राजपुत्रानुसरणं यस्य तस्मिन्, समुत्सारिते निकटाद् दूरीकृते सति । मन्दुरां वाजिशालां प्रविवेश
प्रविष्टवान् । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः ।

पिघले हुए लावण्यके समान, रसताको प्राप्त हुए मन्द-हास्यके समान, द्रवताको प्राप्त हुए हृदयके समान और प्रवाहित हुए गुण-ग्रानके समान मुखस्पर्शवाले, आह्लादजनक एवं नासिकाकी वृत्ति करनेवाले चन्दनसे उसने समस्त अङ्गमें लेपन कर उस हारको कण्ठमें धारण किया । फिर ताम्बूलको लेकर, कुछ समयके बाद उठकर, वाम-बाहुद्वारा केयूरकके कंधे पर सहारा देकर, दण्डायमान रह कर (खड़े-खड़े) ही, प्रत्यभिवादन-सम्मानसे सन्तुष्ट हुए अभिवादनकारी प्रधान राजाओंको विदा कर, धीरे धीरे वह गन्धमादन हाथीको देखने चला । वहाँ कुछ देर ठहर कर, नख-किरणोंसे उद्भासित, अत एव मृणालयुक्तके समान दीखती थोड़ी-सी शुष्क घास, उस गन्धमादनके आगे अपने ही ढालकर, वहाँसे प्रीतिभाजन अश्वसमूहके गृह्यभिमुख (अस्तबलकी ओर) प्रस्थान किया । जानेके समयमें वह दोनों तरफ थोड़ा-थोड़ा मुँह फेर कर परिचारकोंके प्रति दृष्टिपात करने लगा ।

उसके बाद, उसके मनके अभिप्रायको जाननेवाले द्वारपालोंने परिजनोंको उसके अनुसरण करनेका निषेध करके दूर कर दिया । तब वह केवल केयूरकके साथ ही जाकर अश्वशाला (अस्तबल) में प्रवेश किया । द्वारपालोंके

एव मन्दुरां प्रविवेश । उत्सारणभयसम्भ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापस्तृतेषु मन्दुरापालेषु, इन्द्रा-
युधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं किञ्चिदेकपार्श्वे^१ गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयन् च कृणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टि-
निरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां सुरधारिणीं^२ विन्यस्तचरणौ लीलामन्दं मन्दुरादारुदत्त-
देहभरः सकुन्तूलमुवाच—‘केयूरक ! कथय, मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराज-
कुले ? केन वा व्यापारेण वासरमतिनीतवती^३ गन्धर्वराजपुत्री ? किं वाऽकरोन्महाश्वेता ?
किमभाषत वा मदलेखा ? के वाऽभवन्नालापाः परिजनस्य ? भवतो वा को व्यापार आसीत् ?
आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा ?’

केयूरकस्तु सर्वमाचचचे—‘देव ! श्रूयताम्, निर्गते त्वयि हृदय-सहस्र-प्रयाण-पटह-
कलकलमिव नूपुरचक्र-कणितेन कन्यकान्तःपुरे^४ कुर्वति, देवी कादम्बरी सपरिजना सौध-
शिखरमारुह्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे,

उत्सारेति । उत्सारणं द्वारपालद्वारा कृतवेत्रताडनं तस्माद् यद् भयं त्रासस्तेन सम्भ्रान्तानि चक्रि-
तानि लोचनानि नयनानि येषां तेषु, तथोक्तेषु, मन्दुरापालेषु वाजिशालारक्षकेषु प्रणम्य नमस्कृत्य अप-
स्तृतेषु दूरीभूतेषु सन्तु । एकपार्श्वे किञ्चिद्गलितम् ईषत्पतितम् इन्द्रायुधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं पृष्ठाच्छादनवस्त्रं
समीकुर्वन् स्वस्थाने नयन्, कृणितः केसरपतनात् सङ्कोचिता नेत्रस्य नयनस्य त्रिभागः तृतीयभागो
येन तस्य तादृशस्य इन्द्रायुधस्य दृष्टिनिरोधिनीं दृष्टिबाधाकारिणीम्, कुङ्कुमो यावकः तद्वत् कपिलां
पिङ्गलवर्णाम्, केसरस्य स्कन्धप्रदेशोत्पन्नकेशस्य सटा गुच्छीभूतत्वाज्जटा ताम्, उत्सारयन् नयनाद् दूरी-
कुर्वन् । सुरधारिण्याम् इन्द्रायुधशफाधारभूतदारूपट्टिकायां विन्यस्तौ स्यापितौ चरणौ येन सः, तथा
लीलया विलासेन मन्दं शनैः यथा स्यात्तथा मन्दुरादारुणि वाजिशालास्यकाष्ठविशेषे दत्तो निहितो देह-
भरः शरीरभारो येन सः । सकुन्तूलं सकौतुकम् ।

केयूरकैति । वृत्तान्तः । उदन्तः गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, वासरं दिवसम्, अतिनीतवती अति-
चाहितवती । अकरोत् अन्वतिष्ठत् । आलापा वचनव्यापाराः ।

केयूरक इति । सर्वं, निखिलम् आचचचे कथयामास बालत्वेन कोमलहृदयत्वादित्याशयः । कन्य-
कान्तःपुरे कुमारिकास्वरोधपुरे, नूपुरचक्रस्य कुमारिकाणां पादकटकसमूहस्य कृणितेन शब्देन, हृदय-
सहस्रस्य कुमारिकाणामेव मानससमूहस्य यत् प्रयाणं गृहं प्रत्यागच्छता त्वया सह प्रस्थानं तस्य पटह-
कलकलो दृक्काशवदकोलाहलः तं कुर्वतोऽव विदधतीव सती, नूपुरशब्दा नासन्, मन्ये भवता सह
प्रस्थितानां कुमारिकाहृदयसहस्राणां प्रयाणे पटहध्वनय एवामूखञ्जित्यभिप्रायः । तुरगस्य भवदम्बस्य
धूलिरेखया रजःसमूहेन धूसरं मलिनम्, देवस्यैव भवत एव । आलोकितवती दृष्टवती ।

तिरोहितेति । किञ्च, देवे भवति तिरोहितदर्शने अन्तर्हितवीक्षणे सति, मदलेखायाः स्कन्वे निषिप्तं

वेत्र-ताडनके भयते, चकित-नयनबाले वह्निं, अथशालरक्षकगण (सारंश) प्रणाम कर करके खिसक गये, तब
इन्द्रायुधको पीठ परसे एक तरफ कुछ अधिक खिसका हुआ आवरणवस्त्र (जौन) को समान करता-करता, जरा
तृतीयभाग सङ्कुचित (मिची हुई) आँख पर आकर दृष्टिको निरोध करती कुङ्कुमके समान पिङ्गलवर्ण केशर-सटाको
हटा दिया । उसके बाद सुरधारिणी (लटके हुए दोनों पाँवको धामने वाली) पर चरणयुगल रख, अस्तबलके किसी
नूँटे पर देहका भार रखकर, वह कौतुकसाहित लीलाके सहारे धीरे धीरे कहने लगा—‘केयूरक ! कशे, मुझे वह्निसे
निष्कल कर चले आने पर गन्धर्वराजकुलमें क्या घटना हुई है ? गन्धर्व-राजनन्दिनीने किस कार्यमें दिन बिताया ?
महाश्वेताने क्या किया ? मदलेखाने क्या कहा ? परिजनवर्गका क्या आलाप हुआ ? तुमने कौन कार्य किया ?
एवं मेरे सम्बन्धमें कोई क्या-वार्ता हुई है या नहीं ?

केयूरकने सरलचित्त होनेके कारण समस्त प्रश्नोंका उत्तर दिया—‘राजपुत्र ! सुनिधे-आपके बाहर निकलते
ही तत्क्षाल कन्याओंके वन्तःपुरमें नूपुरोंके रणरणहटते हजारों हृदयोंके प्रस्थान-दुन्दुभिका मानो कोलाहल हुआ ।
ऐसे समयमें देवी कादम्बरी परिजनोंके साथ सीधेशिखर पर आलुङ्ग होकर, अथके द्वारा उद्गार हुई घूलते धूसरवर्ण
दीखते आपके ही जानिके मार्गको देखने लगीं । उसके बाद जब आप नेत्रपथसे बहिर्भूत हो गये तब मदलेखाके

१. इन्द्रायुधपृष्ठावगुण्ठनपटं किञ्चिदेकपार्श्वगलितं किञ्चिदेकपार्श्वे ।

२. कृणितनेत्रत्रिभागां ।

३. सुरधारिणी । ४. अवसरमतिनीतवती । ५. नयन । ६. कुर्वन्ती ।

मदलोखास्कन्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिपातैः, सीता-
तपत्रापदेशेन शशिनेर्ध्याया निवार्यमाणरविकरस्पर्शा^१ सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथ-
मपि सखेदमवतीर्य क्षणमिवावस्थानमण्डपे^२ स्थित्वोत्थाय स्खलनभियेव निदेयमानोपहार-
कुसुमा शब्दायमानैर्मधुरैः, जलधारा-धवल-नख-मयूखोन्मुखानामनुगलं^३ गलद्भिर्वल्यैः कण्ठ
बन्धानिवोपपादयन्ती केकारबोद्धिना भवनशिखण्डिनाम्, पदे पदे च कुसुमधवलान् करेण
गृह्णतापल्लवान् मनसा च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती, यत्र

स्थापितं मुखं वदनं यया सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रीत्या भवत्स्नेहेन, दुग्धोदधिधवल् चरिसमुद्रवत् धवलैः
शुभ्रैः दृष्टिपातैस्तं दिगन्तं प्लावयन्ती चालयन्ती सती, तथाविधनिरीक्षणानां निरन्तरत्वादित्याशयः ।
तया ईर्ष्या सूर्यं प्रति स्पर्द्धया कारणेन, सितातपत्रापदेशेन शुभ्रच्छत्रव्याजेन शशिना चन्द्रेण, निवार्य-
माणो दूरीक्रियमाणो रविकरस्पर्शाः सूर्यकिरणस्पर्शां यस्याः सा तथोक्ता च सती, सूर्येण सह चन्द्रस्य
स्पर्शां 'त्वं कादम्बरी यदि तापयेस्तर्ह्यहं त्वत्तापं दूरीकृत्य शीतलेयम्' इति । अतएव श्वेतच्छत्रस्य तु व्याज
मात्रं, शुक्लत्व-प्रकाशशालित्वादिगुणैश्चन्द्र एव सः । अतएव तेन निवार्यमाणातपेत्यर्थः । तत्र सौधशू-
ण्यं सुचिरं बहुकालं स्थितवती अवस्थानं कृतवती ।

इह 'दुग्धोदधिधवलदृष्टिपाते' त्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः, 'प्लावयन्तीव' इत्यत्र क्रियोद्येष्ट्युभयोर-
ङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा श्वेतच्छत्रमपहृत्य चन्द्रस्थापनात्कैतवापहृतिरलङ्कारः ।

तस्मादिति । तस्मात् प्रासादशृङ्गात्, कथमपि महता कष्टेन, सखेदं भवद्वियोगेन सकष्टं यथा स्थात्तया
अवतीर्य अवतरणं कृत्वा, अवस्थानमण्डपे वासभवने क्षणमिव किञ्चित्कालमिव स्थित्वा अवस्थाय, उत्थाय
स्खलनभियेव अतीवोन्मनस्कतया अदृश्यमानत्वादेवूपायनप्रसूनेषु कादम्बरी स्खलित्वा पतिष्यतीति
त्रासेनेव, शब्दायमानैः मुखरायमाणः मधुरैर्भ्रमरैः निवेद्यमानानि (स्वीयैरेव रवैः सूच्यमानानि 'पुष्पा-
ण्यत्र न स्खलितव्यम्' इति) उपहारकुसुमानि उपायनप्रसूनानि यस्यै सा । तथा केकारवेण तेषां
शिखण्डिनामेव केकाशब्देन उद्दिष्टा उद्देगं प्राप्ता कादम्बरी, अतएव जलधारावत् सलिलासारवत् धवलाः
शुभ्रा ये नखमयूखाः कादम्बर्या एव नखरश्मयः तेषु उन्मुखानां सलिलधाराभ्रान्त्या उन्नमितानानां
भवनशिखण्डिनां गृहपालितमयूराणाम्, गलेषु कण्ठेषु इत्यनुगलं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, गलद्भिः केवल-
समर्पणेनैवाधःपतद्भिः वलयैः कङ्कणैः, कण्ठबन्धान् उपपादयन्ती विदधतीव सती, सति सामर्थ्ये उद्देज-
कानां निग्रहावश्यकत्वात् । भवद्वियुक्ता कादम्बरी गृहमयूराणां शब्दैर्दुःखिता भवतीति कण्ठेषु वलययो-
जनेन तान् मूकीकर्तुं अभिलषति किन्तु वलयसमर्पणकालं तस्या नखमयूखेषु जलधाराभ्रमेण तद्ग्रहणाय
ते उन्मुखा भवन्ति, अतएव प्रदानकाल एव ते वलयास्तेषां कण्ठादधः पतन्तीत्यभिप्रायः । किञ्च, पदे
पदे प्रतिपदक्षेपं करेण पाणिना, कुसुमैः पुष्पैः धवलान् शुभ्रान् गृहलतापल्लवान् भवनसंसृष्टव्रततिकि-
सलयानि अवलम्बमाना दधाना तथा मनसा चेतसा च कुसुमवद्धवलान् देवस्य भवतो गुणगणान्
सौन्दर्यादिगुणसमूहान् अवलम्बमाना दधाना चिन्तयन्ती ।

'इह 'स्खलनभियेव' इत्यत्र हेतुष्येच्छालङ्कारः 'नखमयूखेषु' इत्यत्र भ्रान्तिमान् व्यङ्ग्यः । 'कण्ठ-
बन्धानुपपादयन्तीव' इत्यत्रोद्येष्टा तु स्फुटैव । 'कुसुमधवलान्' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

कन्येपर अपना मुख रख कर, आपके प्रति स्नेहवश, क्षीरोदसागरके समान धवलवर्ण-दृष्टिपातसे उस दिशाको
प्लावित करने (मरने) लगी, एवं सूर्यके प्रति ईर्ष्यावश चन्द्र ही मानो श्वेतच्छत्रके बहानेसे उस समय उसका
धूप निवारण करने लगा, ऐसी अवस्थामें वह बहुत देर तक वहाँ पर ही रही । अन्तमें किसी किसी प्रकार खेदके
साथ उस सौधशिखर परसे नीचे उतर कर, कुछ देर समानण्डपमें बैठ कर उठी और 'सम्भव अन्यमनस्क हो
जानेसे लक्ष्य न कर उपहार-पुष्पों पर वह गिर न पड़े' इस भयसे ही मानो गुजार करते भ्रमरगण उन्हें बिखरे
फूलोंको बताने लगे; जलधाराके समान शुभ्रवर्ण नख किरणोंकी ओर मुख उठाकर देखने गृहपालित मयूरोंके केका-
रवसे उद्विग्न होकर, शासनके लिए निकले कङ्कणसे प्रत्येक मयूरके गलेमें मानो गलबन्धन बाँधने लगी; प्रत्येक
पदक्षेप (पग-पग) पर पुष्प-धवल गृह-रताओंके पटवोंको हाथसे धारण कर, एवं पुष्पके समान धवलवर्ण

स्थितवान् देवः । तमुपेत्य च देवेनात्र मरकतशिला-मकरिकाप्रणाल-प्रस्रवण-सिच्यमान-हरित-लतामण्डपे शीकरिणि शिलातले स्थितम्, अत्र गन्धोदक-परिमललीनालिजाल-जटिल-शिलाप्रदेशे स्नातम्, अत्र कुसुमधूलि-सिकतिले गिरि-नदिकातटे भगवानञ्चितः शूलपाणिः, अत्र द्वेपित-शशधर-रोचिणि स्फाटिक-शिलातले भुक्तम्, अत्र संक्रान्त-चन्दन-रस-लाञ्छने मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्रम्' इति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिह्नानि पश्यन्ती क्षपितवती दिवसम् । दिवसावसाने च कथमपि महाश्वेताप्रयत्नादनभिमतमपि तस्मिन्नेव स्फाटिकमणिशिलावेश्मन्याहारमकरोत् । अस्तमुपगते भगवति रवी, उदिते चन्द्रमसि तत्रैव कञ्चित्कालं स्थित्वा चन्द्रक्रान्तमयीव चन्द्रोदये प्रत्यार्द्राकृततनुश्चन्द्रविम्बप्रवेशमयेनेव करौ कपोलयोः कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती, मुकुलितेक्षणा क्षणमात्रं स्थित्वात्थाय विमल-नख-

तमिति । अपि च, कादम्बरी तं क्रीडापर्वतकम् उपेत्य प्राप्य दिवसं क्षपितवतीति सम्बन्धः । मरकतशिलायाम् अरमगर्मप्रस्तरं यो मकरिकाप्रणाली मकरसदृशसलिलनिर्गमनयन्त्रं तस्मात् प्रस्रवणेन सलिलनिःसरणेन सिच्यमानः, हरितो हरिद्वर्णो लतामण्डपो यत्र तस्मिन्, अतएव शीकरिणि सलिलकण-वनि अत्र इह शिलातले, देवेन चन्द्रापीडेन स्थितम् । गन्धोदकानि सुगन्धसलिलानि तेषां परिमलैः सौरभैः लीनं संलानं यत् अलिजालं मधुकरसमूहः तेन जटिलो विपनीकृतो यः शिलाप्रदेशः प्रस्तरमयभूमिः तस्मिन्, स्नातम् आप्लवः कृत इत्यर्थः । कुसुमानां पुष्पाणां वा धूलयः परागाः ताभिः सिकतिले समुत्पन्न संकते अत्र गिरिनदिकातटे पर्वतीयात्पसरिचारे । शूल पाणौ यस्य सः शिवः इत्यर्थः । अर्चितः पूजितः । द्वेपितं लज्जां प्रापितं शशधररोचिः चन्द्रालोको येन तस्मिन् शशधरादपि ध्रुवे इत्यर्थः । संक्रान्तं संसक्तं चन्दनरसो मलयजद्रव एव लाञ्छनं चिह्नं यस्मिन् तत्र, मुक्ताशैलशिलापट्टे मुक्तासदृशधेतुपर्वतीयप्रस्तर-खण्डे पुष्पं स्वापो विहित इत्यर्थः, इति एवं परिजनेन पारवर्तितसेवकलोकेन पुनरुक्तं वारं वारं यथा स्यात्तथा निवेद्यमानानि कथ्यमानानि देवस्य भवत एव स्थानचिह्नानि स्थितिलक्षणाणि पश्यन्ती विलोक-यन्ती दिवसं वासरं क्षपितवती अतिवाहितवती ।

दिवसेति । कथमपि सहता कष्टेन । अनभिमतमपि असमीहितमपि, तस्मिन्नेव चन्द्रापीडे यत्र भञ्जितवान् तत्रैवेत्यर्थः । आहारं भोजनम् । अकरोत् अकलयत् । चन्द्रक्रान्तमयीव चन्द्रक्रान्तमणिनिष्प-न्नेन, चन्द्रोदये प्रत्यार्द्राकृता स्वतः सलिलनिःसरणाद् यमौद्भूतत्वाच्च विलज्जा तनुर्द्धो यस्याः सा चन्द्र-विम्बं शशिमण्डलं तस्य यः प्रवेशः तस्य भयेनेव त्रासेनेव । कृत्वा अपर्यित्वा, मदनोदीपकशशिमण्डल-प्रवेशप्रतिषेधनायेत्याशयः । चिन्तयन्ती ध्यायन्ती, मुकुलिते मुद्रिते ईक्षणे नयने यस्याः सा । विमलेषु

आनेके गुण-गर्वावा मन ही मन चिन्ता करती, जिस क्रीडापर्वतपर आन रहने थे वहाँ आ पहुँची । वहाँ आनेके बाद परिजनगण उनसे निवेदन करने लगे कि-‘मरकत मणिके मकराकार नोरीके प्रस्रवण (जलयन्त्र) से सिञ्चन किये हुए हरितवर्ण लता-मण्डपवाले इस जलविन्दुसे छाप हुए शिलातल पर राजपुत्र बैठे थे; गन्ध-जलके सौरभसे एकत्रित हुए अनरोंके कँच नीचोंसे भरे इस शिलातलपर राजपुत्रने स्नान किया था; पुष्प-परागरूप बाहुका (रेती) से भरे इस छुद्र पर्वतीय नदीके तटपर भगवान् शङ्करकी पूजाकी थी; चन्द्र-किरणकी भी लज्जित करनेवाले स्फटिकमय शिलातलपर भोजन किया था; और चिपके हुए चन्दन-रसके चिह्नवाली मुक्ताके समान शुभ्रवर्ण इस पर्वतीय-शिलाखण्डके ऊपर शयन किया था ।’ इस प्रकार बारंबार दिखाते हुए आनेके ही स्थानके चिह्नोंका अवलोकन करते-करते उन्होंने समस्त दिन व्यतीत किया । दिनके शेष भागमें महाश्वेताके प्रयत्नसे किसी प्रकार अन-भिमत होने पर भी उन्होंने उसी स्फटिक-मणिमय गृहमें भोजन किया । उसके बाद भगवान् नृपनारायणके अस्त-मित होने पर जब चन्द्रमाका उदय हुआ तब वे उस गृहमें कुछ देर तक नहीं । फिर चन्द्रोदयसे चन्द्रक्रान्तमणि-निर्मितके समान उनका शरीर आर्द्र (गोला) हो गया और सम्भवतः चन्द्र-मण्डलके प्रवेश करनेके मयसे ही मानो मण्डल (गाल) पर हाथ रखकर थोड़ा नेत्रोंको लुचिन (नीच) कर किन्ती विषयकी भावना हो करनेमें वहाँ क्षणमात्र बैठी रह्यो । फिर उठकर निर्मल नखमें पड़े चन्द्र-प्रतिविम्बके भारसे मानो

१. कश्चित् ‘हरित’ इति पदं न दृश्यते ।

२. शीकरिणि ।

३. तत्कालदर्शनोत्तमगिरि ..... ।

४. गिरिनदीकान्तनद्वे ।

५. ... स्फटिक ... ।

६. ... शिलापट्टशयनीये ।

निपतित-शशिप्रतिमाभर-गुरुणीव कृच्छ्रादुत्क्षिपन्ती, लीला-मन्थर-नमन-पट्टनि पदानि शय्यागृहमगात् । शयन-निक्षिप्त-गात्रयष्टिश्च, ततः प्रभृति प्रवलयया शिरोवेदनया विचेष्टमाना, दारुणेन च दाहरूपिणा ज्वरेणाभिभूयमाना केनाप्याधिना^१ मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवा-
कैश्च सार्द्धमनिमीलितलोचना दुःखदुःखेन क्षणदामनैषीत् । उपसि च मामाहूय देवस्य वार्त्ताव्यतिकरोपलम्भाय^२ सोपालम्भमादिष्टवती^३ ।

“चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिषुः ‘अम्बोऽश्वं’ इति वदन्^४ भवनान्तिर्ययौ । आरोपित-
पर्याणञ्च त्वरित-तुरग-परिचारकोपनीतमिन्द्रायुधसारथ्य, पश्चादारोप्य पत्रलेखाम्, स्कन्धावारे

निर्मलेषु नखेषु पादयोरेव नखरेषु निपतिता याः शशिप्रतिमाः चन्द्रप्रतिविम्बानि तासां भरेण गुरुणीव भारवन्तीव, अन्यथा वलेशादुत्क्षेपणं न युज्यत इत्याशयः । लीला विलासः तथा मन्थररामने मन्दसञ्चरणे पट्टनि कुशलानि, पदानि चरणन्यासानि, शय्यागृहं शयनीयभवनम् अगात् अगच्छत् । बहुवचनमौप-
चारिकम्, न्यासानामाधिक्यादित्यवगन्तव्यम् ।

इह ‘चन्द्रकान्तमयीव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, ‘चन्द्रविम्बप्रवेशमयेनेव’ इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षालङ्कारः, ‘गुरुणीव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

शयनेति । अपि च, शयने तत्त्वे निक्षिप्ता रथापिता गात्रयष्टिः शरीरयष्टिर्यया सा । ततः प्रभृति तत्कालादारभ्य प्रवलयया तीव्रया शिरोवेदनया शिरःपीडया विचेष्टमाना व्याकुलीक्रियमाना, दाहः सन्ता-
पस्तद्रूपिणा दारुणेन भयङ्करेण ज्वरेण तापेन अभिभूयमाना पराभूयमाना केनापि अनिर्वचनीयेन अधिना मानसङ्घयया, मङ्गलप्रदीपैः शयनीयभवनस्यायिभिरिति शेषः । कुमुदाकारैः कैरवसदृशैश्चक्रवाकैर्याङ्ग-
अनिमीलितलोचना अमुकुलितेज्ज्वा सती । रजण्यां दीपकानां स्वत एव प्रकाशात् कैरवाणां चन्द्रोद्गमेन प्रस्फुटनात् रथाङ्गानाञ्च विरहवशादमुद्रितनयनत्वमित्याशयः । दुःखदुःखेन गुरुतरक्लेशेन क्षणदां निशाम् अनैषीत् क्षपितवती ।

इह प्रदीपकुमुदयोरमुद्रितनयनत्वं प्रकाशमात्रं कादम्बरीरथाङ्गयोस्तु लोचननिमीलनाभाव इति भेदेऽप्यभेदमूलातिशयोक्तिरलङ्कारः तन्मूला च सहोक्तिः ।

उपतीति । उपसि प्रातःकाले । आहूय आह्वानं कृत्वा, देवस्य भवतः, वार्त्ताव्यतिकरोपलम्भाय वृत्तान्तम्यापारप्राप्तये समाचाराकर्णनायेत्यर्थः । सोपालम्भम् उचितज्ञोऽपि सम्भावितमहोदारस्यातिथे राजकुमारस्य कुशलप्रवृत्तिमानेतुं न ब्रजसीति सतिरस्कारम् आदिष्टवती कथितवती ।

चन्द्रंति । तदाकर्ण्य तच्छ्रुत्वा जिगमिषुः गन्तुमिच्छुः । भवनान्तिर्ययौ गृहाब्जिर्जगाम । आरोपितं यथास्थानं स्थापितं पर्याणं पत्न्ययनं यस्य तम्, त्वरितेन शीघ्रेण तुरगपरिचारकेण अश्वपालकेन उपनीतम् उपस्थापितम् । पश्चात् आत्मन् एव पश्चाद्भागे आरोप्य उपवेशनं कारयित्वा । स्कन्धावारे सैन्यवेशे । अशेषं

मारी इए चरणयुगलको महाकष्टे ठाकाट, विलसतयुक्त नन्द गतिसे चलकर शयनगृहमें गई और तत्रस्थ शय्याके ऊपर लेट गई । तबने लेकर ही अत्यन्त प्रबल शिरोवेदनासे छटपटाने लगीं और दारुण दाह-ज्वरसे आक्रान्त हो गई । उसने तब रात उन्होंने अनिर्वचनीय ननःपीडासे, नाइलिक-प्रदीप, कुमुद-समूह और चक्रवाकगणके साथ ही अनुद्रित (सुले) नयनसे अत्यन्त दुःखमें दिवाई । फिर प्रातःकाल मुझे हुनकर, (तुन मेरे विवेक प्रियमूल्य होकर भी मेरे ही अतिथिभूत राजपुत्रकी इस समय भी सुखसे पहुँचनेकी वार्ताकी लगनेके लिए नहीं जाते हो, इस प्रकारम्) तिरस्कार (ताना दे) कर, आपके वृत्तान्तको जाननेके लिए आदेश दिया ।

इत कथाको सुनकर चन्द्रापीड जानेकी इच्छासे—‘घोड़ा घोड़ा, [लाओ]’ इस प्रकाह कइता भवनसे बाहर निकला और किसी अबरक्षक (सार्दश) द्वारा शीघ्रतासे पत्न्ययन (जीन) कसकर लाये गये इन्द्रायुध पर चढ़, पीछे पत्रलेखाकी बैठाकर, शिविरपर वैद्यन्यायनको नियत कर, समस्त परिवर्तोंको साथ आनेसे निषेध

१. क्षिप्त । २. व्याधिना । ३. उपालम्भाय । ४. इतिवत् ‘अश्वं’ इत्यधिकः पाठ उपलब्धते । ५. वदन्-पूर्ववचनकृतचेताः । ६. इतिवत् ‘तुरगं’ इति नोपलब्धते ।

स्थापयित्वा^१ वैशम्पायनम्, अशेषं परिजनं^२ निवर्त्य च अन्यतुरगारूढेनैव केयूरकेणानुगम्य-
मानो हेमकूटं ययौ । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार^३ । अवतीर्य च^४ द्वारपालापित-
तुरङ्गः कादम्बरी-प्रथम-दर्शन-कुतूहलिन्या च पत्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्य 'क देवी
कादम्बरी तिष्ठति' इति सन्मुखागतमन्यतमं वर्षवरम्^५ अप्राक्षीत् । कृतप्रणामेन च तेन
'देव ! मत्तमयूरस्य^६ क्रीडापर्वतकस्याधस्तात् कमलवनदीधिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्ते'
इत्यावेदिते केयूरकेणोपदिश्यमानवर्त्मा प्रमदवनमध्येन गत्वा किञ्चिदध्वानम्, मरकतहरि-
तानां कदलीवनानां^७ प्रभया शष्पीकृतरविकिरणं हरितायमानं दिवसं ददर्श । तेषाञ्च मध्ये
निरन्तर-नलिनी-दलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्माच्च निष्पतन्तमाद्रांशुकच्छलेनाच्छ्रोद-

समग्रं । निवर्त्य पश्चाद्व्याघ्रद्वय । अन्यतुरगारूढेनैव इतराश्वकृतारोहणेनैव । अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः ।
आसाद्य प्राप्य । अवततार उत्तीर्णवान् । द्वारपालस्य अपितः तुरङ्ग इन्द्रायुधो येन सः । कादम्बरीः
प्रथमदर्शने आधावलोकने कुतूहलं कौतुकमस्या अस्तीति तथा पत्रलेखया, चकारात् केयूरकेण चानुगम्य-
मानः । सन्मुखागतं समक्षोपस्थितम् । वर्षवरं क्लीबम् अप्राक्षीत् पृष्टवान् । अन्तःपुरप्रवेशे पूर्वमेव महारवे-
ताद्वारेण राज्ञोऽनुमतिप्रदानत्वादनुमोदनेन च प्रविशन्तं चन्द्रापीडं न कोऽपि प्रतिषेधयामासेत्यवधेयम् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन तेन । मत्ताः स्त्रीया मयूराः कलापिनो यत्र तस्य ।
अपस्तात् अधोभागवर्त्तिनि, कमलवनेन पङ्कजविपिनेन पूर्णा दीर्घिका वापी तस्याः तीरे तटे विरचितं निर्मितं
हिमगृहं सलिलोद्धारयन्त्रविद्यमानत्वात् शिशिरं सद्यः, अध्यास्ते अधितिष्ठति 'अधियादीत्यासां कर्म' इत्य-
नेनाधारस्य गृहस्य कर्मसंज्ञा बोध्या । प्रमदवनेन उद्यानवाटिकया । मरकतवत् अश्मगर्भवत् हरिता
हरिद्वर्णास्तेषाम्, कदलीवनानां रम्भाकाननानां प्रभया दीप्या शष्पीकृता अभिनववृणवद्वलोक्यमाना-
कृता रविकिरणाः सूर्यरश्मयो यस्मिन् तम्, अतएव हरितायमानं नीलायमानं दिवसं दिनं ददर्श अव-
लोकयामास । इह शष्पीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'शष्पीकृता' इत्यत्र
लुप्तोपमा चेत्युभयोः सङ्करः ।

तेषामिति । तेषां कदलीवनानाम् निरन्तरैः अविरलैः, नलिनीदलैः उपनीतैः कमलपत्रैः, छद्मम्
आच्छादितं हिमगृहं शीतलं वेश्म अपश्यत् दृष्टवान् ।

उत्सादिति । अपि च, तस्मात् हिमगृहात् निष्पतन्तं निःसरन्तम्, आद्रांशुकच्छलेन विलम्बवत्तया-
जेन, अच्छोदस्य एतन्नामकसरोवरस्य जलेन सलिलेनैव संवीतम् आच्छादितशरीरम् । आद्रांशुकाच्छोद-
सलिलयोः श्वेतसादृश्यादित्याशयः । 'अच्छोदजलेनैव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा । इत आरभ्य द्वितीयाया एक-
वचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'परिजनमद्राक्षीत्' इत्यत्र परिजनमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

(लंका) कर दूसरे ढोड़े पर चढ़कर पीछे-पीछे आते केयूरकके साथ हेमकूट-पर्वतकी ओर प्रस्थान किया ।
[क्रमशः चलते-चलते] कादम्बरीके महलके द्वार पर उपस्थित होकर ढोड़े परसे उतरा; उतर कर किसी द्वार
पालके समीप ढोड़ेको रख (सुपुद) कर, कादम्बरीको पहले देखनेके लिए कौतुकवती पत्रलेखा एवं केयूरकको
पीछे कर, अन्दर जाकर, सन्मुखागत किसी नपुंसकसे पृष्ठने लगा—'देवी कादम्बरी कहाँ हैं ?' उसने प्रणाम कर
सूचित किया कि—'राजकुमार ! नन्त-मयूर-गण जहाँ रहते हैं, उस क्रोडा-पर्वतके नीचे कमल-वन-परिपूर्ण
बावहीके नट पर एक शीतल-गृह निर्मित है, वहाँ पर ही देवी कादम्बरी विराजती हैं । इस प्रकार उसके
सूचित करने पर केयूरकके बताए मार्गसे प्रमदोद्यानके मध्यमें होकर वह कुछ दूर गया था कि इतनेमें ही
मरकतके समान हरिद्वर्ण कदलीवनके प्रभासे—नूतन लृङ्गके समान—नूयके किरणोंसे समन्वित दिवस हरिद्वर्ण
(हराहा) दीखने लगा और उनके मध्यमें कमलके पत्तोंसे निरन्तर आच्छादित (ढँके) हिम-गृहको उसने
देखा । उसनेते बाहर निकलती हुई, शिशिर उपचारमें निपुण, कादम्बरीके शरीरकी परिचर्या करनेवाड़ी,
अलङ्कार-रहित दासियोंको उसने देखा । वे आद्रांशुकके बहाने अच्छोदसरोवरके जलसे ही मानो आच्छादित की

१. संस्थापयित्वा । २. अशेषपरिजनम् । ३. अवततार तुरगात् । ४. इचिद् चकारो नास्ति ।

५. वर्षवरम् । ६. नृत्यन्मयूरस्य । ७. कदलदलानाम् ।

जलेनेव संवीतम्, बाहुलताविधृतैर्मृणालचलयैराभरणकैरिव धवलितावयवम्, आपाण्डुभि-
श्चैकश्रवणाश्रयेस्तादृकीकृतैः केतकीगर्भदलैरुपहसितदन्तपत्रम्, आलिखितचन्दनललाटिकानि
मुखारविन्दानि बद्धसौभाग्यपदानीयं दधानम्, कृतचन्दनविन्दुविशेषकांश्च दिवापि स्पर्श-
लोभस्थितेन्दुप्रतिविम्बानिव कपोलानुद्विजन्तम्, अपहृताशेषशिरीपसौभाग्याभिः शैवलमञ्ज-
रीभिः कृतकर्णपूरम्, कर्पूरधूलिधसरेषु मलयज-रस-लय-लुलितेषु वकुलावलीवलयेषु स्तनेषु
न्यस्तनलिनीपत्रप्रावरणम्, अनवरत-चन्दन-चर्चा-प्रणयन-पाण्डुरैः सन्ताप-रोप-मृदित-चन्द्र-

बाहुल्येति । अपि च, आभरणकैरिव रजताभूषणैरिव बाहुल्यविधृतैः भुजवल्लीस्थापितैः मृणाल-
चलयैः त्रिसकङ्गैः धवलिताः श्वेतीकृताः, अवयवा अङ्गानि यस्य तम् इह श्रौतोपमा ।

आपाण्डुंति । अपि च, आपाण्डुभिः अत्यन्तपाण्डुरैः, एकं श्रवणं श्रोत्रम् आश्रय आधारो येषां
तः, तादृकीकृतैः श्रवणालङ्कारीकृतैः केतक्याः पुष्पस्य गर्भदलैः आभ्यन्तरपत्रैः, उपहसितं निजरूपातिश-
यात् परिहसितं दन्तपत्रं करिदशनरचितपत्रसदृशाभूषणं यस्य तम् । इह 'उपहसितम्' इत्यनेन साम्या-
क्षेपादार्थोपमा ।

आलिखितेति । आलिखिताः चित्रिताः चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिकाः निलकविशेषा येषु तानि,
अतएव बद्धानि रचितानि सौभाग्यपदानि स्वाभिस्नेहवद्योतकलक्षणानि येषु तानीव विद्यमानानि, मुख-
ारविन्दानि वदनकमलानि दधानं विभ्राणम् । इह लुप्तोपमा क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाद्विभावसङ्करः ।

कृतचन्दनेति । कृता विहिताः चन्दनविन्दवो मलयजकणा एव विशेषकाः निलकानि येषु तान्,
अतएव दिवापि, रात्रौ तु चन्द्रोद्गमात्प्रतिमाः सम्भवन्त्येव किन्तु चन्दनविन्दवस्तथा प्रतीयन्ते यथा
स्पर्शलोभवशादिनेऽपि चन्द्रस्य प्रतिविम्बाः स्थिता इत्यर्थः । स्पर्शलोभेन स्पर्शतृणया स्थितानि विद्यमा-
नानि इन्दोः शशिनः प्रतिविम्बानि प्रतिच्छाया येषु तानिव विद्यमानान्, चन्दनविन्दुशशिप्रविच्छायाणां
सादृश्यादित्याशयः । कपोलान् गण्डभागान् उद्वहन्तं धारयन्तम् । इह इन्दुप्रतिविम्बविद्यमानत्वोत्प्रेक्ष-
णात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

अपहृतेति । अपहृतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि शिरीपस्य कुसुमस्य सौभाग्यानि शुभ्रव-
मृदुल्वशिशिरत्वानि यामिस्ताभिः शैवालमञ्जरीभिः जलशूकवल्लरीभिः कृतकर्णपूरं विहितश्रवणा-
लङ्कारम् । इहान्येनान्यसौभाग्यदूरीकरणसम्भवाद्बस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् सौभाग्यसाम्यमाक्षिपतीत्य
सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना । तदुक्तं दर्पणे—

‘सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥’

कर्पूरेति । कर्पूरस्य घनसारस्य धूलिभिः रजोभिः धूसरेषु ईषपाण्डुषु, मलयजरसचन्दनद्रवस्तस्य
लवैर्विन्दुभिः लुलितेषु विच्छुरितेषु (एकीभूतेषु), तथा वकुलावलीनां वकुलपुष्पदान्तां वलयानि मण्ड-
लानि येषु तेषु, स्तनेषु चोक्षेषु न्यस्तानि स्थापितानि नलिनीपत्राणां कमलिनीदलानां प्रावरणानि
आच्छादनानि यस्य तम् ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं चन्दनचर्चायाः मलयजविलेपनस्य प्रणयनेन सम्पादनेन पाण्डुरा-
श्वेतास्तैः, अतएव सन्तापेन उत्तेजकतया सन्तापोत्पादनेन यो रोपश्चन्द्रं प्रति कोपः तेन कारणेन मृदिताः

गर्भं हो इत प्रकार दीखती थीं; आभूषणके समान भुज-लताओं पर धारण किए मृणाल-चलयोते उनके अङ्ग-प्रत्यङ्ग-
पलवर्ण प्रतीत होते थे; उनके एक कानमें धारण किए हुये अच्छे धवलवर्णके केतकी-गर्भपत्रके किए हुए कर्ण
भूषण गज-दन्त-पत्र निमित्त कर्णालङ्कारकी शोभाकी भी हैंसी करते थे; उनके मुखारविन्द पर सौभाग्य-सूचक
चिह्नके समान चन्दन द्वारा किए हुए तिलक-विशेष लगे थे; कपोलदेशमें चन्दन-विन्दुका तिलक लगानेसे उनके
स्पर्श-लोभसे ही मानों दिनमें भी चन्द्रका प्रतिविम्ब वहाँ आकर वास करना है ऐसा प्रतीत होता था । समस्त
शिरीष-पुष्पोंको सौन्दर्यको जिन्होंने अपहरण कर ली थी ऐसी शैवल-मञ्जरियोंके उन्होंने कर्णभूषण पहन रक्खे
थे । कर्पूरकी रेणुसे धूसर रूप-चन्दन-विन्दुसे परिपूर्ण, वकुल-कुसुम-मालाओंके वलयवाले स्तनों पर उन्होंने
कमल-पत्ररूपी वल रख लिए थे; निरन्तर चन्दन लेपन करनेसे शुभ्रवर्ण हुए—सन्ताप और क्रोधसे निम्पित

१. तालङ्गीकृतैः तादृकीकृतैः ।

२. पट्टनीव ।

३. कपोलफलकान् ।

४. ललितेषु ।

५. वकुलावलिषु, कुवलयवलिषु, ललितकुवलयेषु । ६. प्रयोधरेषु । ७. प्रणय ।

करैरिव करैः कल्पितमृणालदण्डानि विसतन्तुमयानि चामराणि विभ्राणम्, उन्नालैश्च कमलैः कुमुदैः कुबलयैः किसलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुसुमस्तवकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारिता-
तपम्, जलदेवतानामिव समूहम्, वरुणश्रियामिव समूहम्, शरदामिव समाजम्, सरसीनामिव गोष्ठीबन्धनम्, शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बर्यः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं परिजनमद्राक्षीत् ।

तेन च प्रणम्यमानः पादनखपतनभयादिव त्वरितापसृतेन दीयमानमार्गः, चन्दन-
पट्टकृतवेदिकानां पुण्डरीककलिकाद्यदितघण्टिकानां विकसितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीचाम-

पिष्टा ये चन्द्रस्य शशिनः करा रमयस्तैरिव, करैर्हस्तैः, कल्पितः कृतो मृणालं विसमेव दण्डो येषां तानि, विसतन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि चामराणि बालव्यजनानि, विभ्राणं दधानम् । ..... 'चन्द्रकरैरिव' त्वत्र जात्युपेक्षा ।

उन्नालैरिति । अपि च, उद्धतम् उपरि विद्यमानं नालं वृन्तं शास्त्रादण्डश्चेति ययासम्भवं येषां तैः तादृशैः, कमलैः पङ्कजैः, कुमुदैः, करैर्वैः, कुबलयैः नीलोत्पलैः, किसलयैः पल्लवैः, कदलीदलैः रम्भापत्रैः, कमलिनीपलाशैः पद्मिनीपत्रैः, कुसुमस्तवकैः पुष्पगुच्छैः, आतपत्रीकृतैः वृत्रीकृतैः उत्तमाङ्गोपरिष्ठतैरित्यर्थः । निवारितो निपेधित आतपः सूर्यप्रकाशो यस्य तम् ।

बभेति । जलदेवतानां सलिलाधिष्ठात्रीणां समूहमिव वृन्दमिव, आर्द्रशरीरत्वादित्याशयः, इत्य-
मन्यत्रापि । वरुणस्य प्रचेतसः याः श्रियः सम्पत्तयः तासां समागमं सम्मेलनमिव प्रचेतसः सलिलाधिष्ठा-
तृत्वात्सम्पत्तीनामपि सलिलाद्र्द्रशरीरत्वासम्भव इत्यभिप्रायः । शरदां वनाव्ययचूर्णां समाजं समूहमिव । सरसीनां सरोवराणां गोष्ठीबन्धं परिपट्चनमिव ।

इह 'समूहमिव' इत्यत्र जात्युपेक्षालङ्कारः, 'समागममिव' इत्यत्राप्युक्तालङ्कारः सन्मिलितवस्व-
सम्पत्तिसमूहमिवेति विवक्षणात् । 'समाजमिव' इहाप्युक्तालङ्कारः, 'समागममिव' इहाप्युक्तालङ्कार एव
पारेणस्यसरसीनां समूहमिवेत्यभिप्रायात् ।

शिशिरैरिति । शिशिरोपचारे शीतलक्रियायां निपुणः दक्षस्तम् । शरीरप्रायं वपुःसदृशं प्रियमित्यर्थः ।
अद्राक्षीत् अपश्यत् ।

तेनेति । तेन परिजनेन पादनखानां चन्द्रापीडचरणनखराणां पतनभयादिव मृदुलत्वात् निज-
मस्तकवर्षणेन स्खलनत्रासादिव त्वरितं शीघ्रम् अपसृतेन केनापि प्रकारेण दूरं यातेन सता प्रणम्यमानो
नमस्क्रियमाणो दीयमानमार्गश्च चन्द्रापीडः कदलीतोरणानां रम्भावहट्टाराणां तलेन प्रविश्य सर्वतः
समन्तात् निस्पृष्टः अत्रेतन् सर्वं दृष्टवान् अन्यैश्चैव प्रकारान् वीक्षमाणः सन् हिमगृहकस्य मध्यभाग-
माससादिति सम्बन्धः । 'पतनभयादिव' इत्यत्र हेतुप्रेक्षा ।

इतः कदलीतोरणानि विशिनष्टि—चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन सवनद्रवेण कृता
लिप्ताकृता वेदिकाः परिष्कृतमूमयः (वद्धतलमूमयः) येषां तेषाम् (तोरणानाम्) । पुण्डरीकाणि
सिताम्भोजानि तेषां कलिकाभिः कोरकैः घटिता रचिता घण्टिका लघुघण्टा येषां तेषाम् । विकसितानि
प्रस्फुटितानि यानि सिन्धुवारकुसुमानि निर्गुण्डीप्रसूनानि तेषां मञ्जयो बहय एव चामराणि बालव्यज-

(मसत दाशं गडं) चन्द्रकिरण-समूहके समान है ऐसे दीखते हार्थीने उन्हींने मृणाल-दण्ड समन्वित और मृणाल-
नूतने ही निर्मित बहुते चामर धारण किये थे । कमलोंके नाल और दण्डको ऊँचे करके कोई कमल, कोई इवेतो-
त्पल, कोई नीलोत्पल, कोई पल्लव, कोई कदलीपत्र, कोई पद्मपत्र एवं कोई पुष्पके गुच्छे छत्रके आकारमें मस्तकके
ऊपर रखकर उन्हींने रौद्र-निवारण (छाया) कर रखी थी और वे जलदेवतासमूहके समान, सन्मिलित वस्व-
सम्पत्तिके समान, शरत्कालसमूहके समान एवं एकत्र समवेत सरोवरसमूहके समान हो—ऐसी शोभायमान थीं ।

परिचारिकाओंने पद-नखों पर प्रतिदिन गिर जानेके भयसे ही नानो शीघ्रतसे दूर खिसक
गगन कर उसको मार्ग दे दिया, इतनेमें ही उसने कदली-तोरणोंके नीचे होकर प्रवेश किया
(हुआ) । वहाँ वेदीके ऊपर गाढ़ चन्दन-द्रावा लेन किया गया था; इवेन पद्मकी कटिकाद्वारा छोटी
छोटी घण्टियाँ निर्माण की गई थीं; प्रस्फुटित सिन्धुवार-पुष्पकी माला-द्वारा चामर बने हुए थे;

१. चन्द्रकरैरिव, स्थापरोपप्रवृत्ति । २. शरीरपरिचारिकाप्रायम् । ३. पादनलपदन, पादनखपतनभयादिव । ४. सिन्धुवार ।

राणां तन्वितस्थूलमल्लिकामुकुलहाराणां भावद्वलवर्द्ध-पल्लव-चन्दन-मालिकानां दोलायमानकुसुद-
दामध्वजानां मृणालवेत्रहस्ताभिर्गृहीतरुचिरकुसुमाभरणाभिर्मधुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वार-
पालिकाभिरधिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निसृष्टदृष्टिदृष्टवान् । कचिदु-
भयतट-निखात-तमालपल्लव-कृत-वनलेखाः कुमुद-धूलि-वालुका-पुलिन-मालिनीश्चन्दनरसेन
प्रवर्त्यमाना गृहनदिकाः, कचिन्निचुल-मञ्जरी-रचित-रक्त-चामराणां जलाद्र-वितानकानां तलेषु
ससिन्दूरकुट्टिमेषु अस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि, कचिदेतारसेन सिच्यमानानि
स्पर्शानुमेयरम्यभित्तिनि, स्फटिकभवनानि कचिच्छिरीषपद्मकृतशाद्वलानां मृणालधारा-

नानि येषां तेषाम् । लम्बिताः स्थूलमल्लिकामुकुलानां पृथुलमालतीकुड्मलानां हारा येषु तेषाम् । आवद्धाः
संमेलिताः लवङ्गपल्लवानां देवकुसुमकिसलयानां चन्दनानां मलयजानां मालिका येषु तेषाम् । दोलायमानाः
कम्पमानाः कुमुददामान्येव कैरवस्रज एव ध्वजाः पताका येषु तान् । मृणालं विसमेव वेत्रं वेतसं हस्ते
यासां ताभिः, गृहीतानि आत्तानि रुचिराणि मनोहराणि कुसुमाभरणानि प्रसूनाभूषणानि यामिस्ताभिः
तथा मधुलक्ष्म्या वसन्तश्रियः प्रतिकृतिभिः प्रतिरूपाभिरिव द्वारपालिकाभिः द्वाररक्षिकाभिः निसृष्टदृष्टिः
दत्तदृष्टिः दृष्टवान् अवलोकितवान् । 'प्रकृतिभिरिव' इत्यत्र जात्युल्लेखः ।

यद् यद् दृष्टवान् तत्प्रदत्तयति—क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे उभयतटयोः गृहनदिकाना-
मेव उभयतोरयोः निखातैः आरोपितैः तमालपल्लवैः तापिच्छकिसलयैः कृता विहिता वनलेखा विपिन-
पङ्क्तयो यासां ताः, तथा कुमुदानां कैरवाणां धूल्यो रजांसि एव वालुकाः तासां पुलिनमालाः सैकतपङ्क्तय
आसां सन्तीति ताः, चन्दनस्य रसेन सलिलेन करणेन, प्रवर्त्यमाना विरच्यमानाः, गृहनदिका भवनीय-
लघुसरितः दृष्टवानिति सम्बन्धः । इत्थमन्यत्रापि सम्बन्धो ज्ञेयः ।

क्वचिदिति । निचुलानां हिजलानां (स्थलवेतसानां) या मञ्जर्यः पुष्पवह्नयः ताभिः रचितानि
निर्मितानि रक्तानि रक्तवर्णानि चामराणि वालव्यजनानि येषां तेषाम्, जलेन सलिलेन आर्द्राणि
विलिप्तानि यानि वितानकानि बुद्धचन्द्रातपाः तेषाम्, तलेषु अधोभागेषु, ससिन्दूराणि नागसंभवरश्मि-
तानि यानि कुट्टिमानि बद्धभूमयः तेषु आस्तीर्यमाणानि विस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि लोहितवर्ण-
कमलमयतत्त्वाः । 'वानिरे कविभेदे स्यात् निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवः ।

क्वचिदिति । एषा वालुकाख्यगन्धद्रव्यं तस्या रसेन जलेन सिच्यमानानि सेचनविषयीक्रियमा-
णानि, स्पर्शेन अनुमेया ज्ञेया अतएव रम्या मनोहरा भित्तयः कुड्यानि येषाम् एवंविधानि स्फटिकभव-
नानि स्फटिकमणिरचितहर्म्याणि स्फटिकानां पारदर्शकत्वात्तद्विषयो नावलोकयितुं शक्याः किन्तु
स्पर्शानुमेया इत्यर्थः ।

क्वचिदिति । शिरीषाणां कपीतनानां पुष्पाणां पद्मभिः कोमलकेशरैः कृता । विहिताः शाद्वलाः
नवतृणप्रचुरदेशा येषां तेषाम्, मृणालधारागृहाणां विसर्पणसलिलोद्गारभवनानां शिखरम् । ऊर्ध्वभागम्
आरोप्यमाणानां सेविकाभिर्नीयमानानाम्, धाराकदम्बस्य सलिलधारासमूहस्य धूलिभिः बिन्दुभिः

मल्लिका-पुष्पवती बड़ी बड़ी कलियोंके हार .लटकाकर रक्ते गए थे; लवङ्गके पद्मोंसे समन्वित चन्दन-
पुष्पवती मालाएँ बांधी गई थीं, दवेतोत्पल-मोलाकी पताकाएँ फहरा रही थीं और मृणालकी छड़ी हाथमें
लेकर, सुन्दर फूलोंके आभूषण धारण करके वसन्त-लक्ष्मीकी प्रतिमूर्तिसमूहके समान द्वारपालिकाएँ खड़ी
थीं । सब ओर दृष्टिपात करते करते इस प्रकार देखा कि—किसी स्थानमें दोनों तटों पर तमालपल्लव लगाकर
निर्माणकी हुई वन-लेखावाली तथा दवेतोत्पलके धूलि-रूपी बालुका (रेत) से समन्वित पुलिनवाली चन्दनरस बहाती
गृह-नदियाँ हैं; किसी स्थानमें हिजल- (स्थलवेतस) वृक्षकी मञ्जरीसे निर्मित हुए रक्तवर्ण, चामरवाले, जलसे आर्द्र
वितान (चँदोवे) के नाँचे, सिन्दूरसे रंगे अधोदेशमें रक्त कमलोंकी शय्याएँ आरतुत (बिछी) हैं; किसी स्थान में—
स्पर्श द्वारा ही जिनका अनुमान हो इस प्रकार की-सुन्दर भित्ति (दीवारों) वाले स्फटिक-मय गृहोंमें इलायचीरस
रस सेचन किया (छिड़का) जाता है, किसी स्थानमें शिरीष पुष्पके कोमल केशरसे समन्वित नव-तृण-मय निम्न

१. लविङ्ग... । २...प्रकृतिभिरिव । ३...अन्तर्निखात... । ४. कुमुदवन... । ५. जलाद्राकृत ।
६. सिन्दूर । ७. स्पर्शानुमेयभित्तिनि, स्पर्शानुमेयरम्यभित्तिप्रदेशानि । ८. अन्न [अन्नक] भवनानि ।

गृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धारा-कदम्ब-यूलिधूसरितानां^१ यन्त्रमयूरकाणां कदम्बकानि,
कचित् सङ्कार-रससिक्तैः^२ जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमानाभ्यन्तराः पर्णशालाः, कचित् क्रीडित-
कृत्रिम-करि-कलभ-यूथकाकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनीकाः^३, कचिद्-गन्धोदककूपेषु वद्ध-
काञ्चन-सुधा-पङ्क-कामपीठेषु स्थूल-विसलता-दण्ड-घटितारकाणि^४ कृतक-केत-जल-जल-त्रोणि-
कानि कुवलयवलीरज्जुभिर्ग्रन्थमानानि पत्र-पुट-घटी-यन्त्रकाणि, कचित् स्फटिकवलाकावली
वान्त-वारिधारा-लिखितेन्द्रायुधाः सञ्चार्यमाणा मायामेघमालाः, कचिदुपान्त प्रवृद्ध-पाण्डु^५

धूसरिता धूतवर्णाकृताः तेषाम्, यन्त्रमयूरकाणां यन्त्रनिर्मितलघुवर्हिणां कदम्बानि समूहान् मृगालयुक्त-
जलधारागृहाणां शिखरे (पृष्ठे) सेविकाभिर्यन्त्रमयूरा नीता ये हि जलधारासमूहानां सौर्धैर्धूसरिता
इत्यर्थः 'पद्माचिलेगिनि किञ्चरके तन्वाद्यंशोऽप्यणोयसि' इति । 'शाद्वलः शादहरिते' इति चामरः ।

क्वचिदिति । सहकाररसेन आन्नद्रवेण सिक्ताः क्लिष्टीकृताः तैः, जम्बूपल्लवैः जाम्बवकिसलयैः
आच्छाद्यमानानि आश्रियमाणानि अभ्यन्तराणि यासां ताः, पर्णशाला उदजानि ।

क्वचिदिति । क्रीडितेन रचनानैपुण्यात् खेलाप्रवृत्तेन कृत्रिमेण क्रियया निवृत्तेन करिकलभानां
त्रिशद्वर्णीयहस्तशावकानां यूथकेन समूहेन आकुलीक्रियमाणाः परिचात्यमाणाः काञ्चनकमलिनीकाः
कनकनलिनीः ।

क्वचिदिति । वृद्धानि रचितानि, काञ्चनं सुवर्गमेव सुधापङ्कः धवलीकरणसम्पादकविलेपनद्रव्यं येषु
तानि काञ्चनसुधापङ्कानि कामपीठानि अर्धायां प्रयोजनीयानि मदनविष्टराणि येषु तेषु, गन्धोदकानां
मलयजसंयुक्तसलिलानां कूपेषु उदपानेषु स्थूलैः विसलतादण्डैः मृगालदण्डैः घटितानि रचितानि अराणि
चक्रान्तर्गतानि काष्ठनिर्मितान्यवयवानि येषां तानि, कृतकानि कृत्रिमाणि केतकदलानि केतकीपत्राण्येवं
जलद्रोणिका सलिलाधारविशेषा येषु तानि, कुवलावल्या नीलोत्पलपङ्क-रज्जुभिर्नालतन्तुभिः ग्रन्थमा-
नानि मियोद्यमानानि, पत्रपुटान्येव घट्यः लघुघटाः ता एव च यन्त्रकाणि तानि । शिशिरोपचारवर्णनेऽ-
स्मिन् सुगन्धिजलमृताः कूपा अपि तथा येषामुपरि पत्रपुटरूपान् घटान् वहन्ति यन्त्राणि, जलधारा अपि
केतकपत्रैर्विहितानीत्यर्थः । 'अरमङ्गे रयाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयोरपि' इति शाश्वतः ।

क्वचिदिति । स्फटिकवलाकावलीषु स्फटिकरचितवक्रपङ्क्तिषु वान्ता उद्गीर्णा वारिधारा जलधारा
यानिस्ताः, लिखितानि चित्रितानि इन्द्रायुधानि शक्रधनुषि यासु ताः, तथा सञ्चार्यमाणा रचनानैपुण्येनैव
सञ्चार्यमाणाः, मायामेघमालाः कृत्रिमजलदपङ्क्तीः ।

क्वचिदिति । उपान्तेषु प्रान्तनिकटेषु प्रवृद्धाः सञ्जाताः पाण्डवः पाण्डुरवर्णा यवाङ्कुरा यासां तासु

देशवाले, मृगाल-प्रचुर जल-यन्त्रो (फुहारे) के शिखर पर रखे, जलधारातन्तुहके क-से धूसरवर्ण हुए कृत्रिम
यन्त्रमयूरोंके झुण्ड हैं; किसी स्थानमें जलके रससे संश्लिप्त (मिगोये हुए) जम्बू (जामुन) पल्लवोंसे आन्ध्रतरदेश
आच्छादित हुई पर्णशालाएँ निर्माण की हुई हैं; किसी स्थानमें कृत्रिमद्वारा कृत्रिम हस्ताके शावकों (बच्चों) की
क्रीड़ासे सञ्चालित होतीं सुवर्णकी कमलिनियाँ हैं; किसी स्थानमें सुवर्णकी गलाकर चूर्णद्रव्यके समान बना उससे
लेकर जिनके चवतरे सुन्दर बना दिए गए हैं और जिनमें चन्दनसुवासित जल परिपूर्ण हैं—ऐसे कूपोंमें पत्र-
पुट (पत्तोंके ढोंगा) के जलभिःसारणके यन्त्र पड़े हैं—उनके चक्रके अन्तर्गत-सरल-काष्ठ (आरे) स्थूल-मृगाल-
लठारूपी दण्डके निर्माण किये गए थे, जल-ग्रह्य-पात्र-विशेष (डोल) केतकीके कृत्रिम पत्तोंके थे और वे नीलो-
त्पलवली-रूप रज्जुओंसे परस्पर बंधे थे; किसी स्थानमें स्फटिक-निर्मित-वक्र-पङ्क्तियों (कनकद बगुलों) के
सुसौंमेंसे निकलती (बननकी हुई) जलधारावाली और चित्रित इन्द्र-धनुषवाली कृत्रिम मेघ-मालाएँ निर्माण-
कौशलसे सञ्चालित हो रही हैं; जिनके तटके समीपमें इवेतवर्ण यवाङ्कुर उत्पन्न हुए थे और जिनकी तरङ्गें तरती
हुई नूतन मालती-पुष्पोंकी कलियोंसे विपम (उच्च-नीच) दोखती थीं ऐसी इवेतचन्दन-जलसे परिपूर्ण

१...धूसरितानि, ...धूसराणां । २. सङ्कारतरसिक्तैः । ३...कनकनलिनीकाः । ४...दण्डारकाणि ।

५. कनककेतक...; कृतकेतक... । ६. दलद्रोणिकानि । ७. कनकपत्र... । ८. वलकावलीः । ९...रुद्ध... ।

१०. कचिद् 'पाण्डु' इति पदत्र विद्यते ।

यवाङ्गुलासु तरुण-मालती-कुड्मल-दन्तुरित-तरङ्गासु हरिचन्दन-द्रव-वापिकासु शिशिरीक्रिय-
माणा हारयष्टीः, कचिन्मुक्ताफलक्षोद-रचितालवालकान् अनवरतस्थूलं जलविन्दु-दुहिनमुत्सृ-
जतो यन्त्रवृक्षकान्, क्वचिद्विधुत-पद्म निक्षिप्त-शीकरानीत-नीहारा भ्रमन्तीर्धन्त्रमयीः पत्र-
शकुनिश्रेणीः, क्वचिन्मधुकर-किङ्किणी-पङ्क्ति-पटुतर-खावध्यमानाः^१ कुसुमदामदोलाः-क्वचि-
दुदराद-निर्गतोन्माल-नलिनी-च्छद-च्छादितमुखान् प्रवेश्यमानान् शातकुम्भकुम्भान्^२, क्वचि-
द्वटित-कदली-गर्भस्तम्भदण्डानि बध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तवकातपत्राणि,
क्वचित् कर-मृदित-कर्पूर-पल्लव-रसेनाधिवास्यमानानि विसतन्तुमयान्यंशुकानि, क्वचिल्लवली-

तरुणैः अभिनवैः मालतीनां कुसुमानां कुड्मलैः कोरकैः दन्तुरिता उन्नतावनताः तरङ्गाः कल्लोला यासु
तासु, हरिचन्दनस्य तैलपणिकस्य (श्वेतमलयजस्य) द्रवो रसः तस्य वापिकासु दीर्घिकासु,
शिशिरीक्रियमाणाः प्रञ्जालनेन शीतलीक्रियमाणाः, हाययष्टीः मौक्तिकस्रजः ।

क्वचिदिति । मुक्ताफलक्षोदः मौक्तिकचूर्णैः रचितानि घटितानि आलवालानि आवापस्थानकानि
(सलिलरक्षणाय उच्चवेष्टनानि । येषां तान्, तथा अनवरतं निरन्तरं स्थूलजलविन्दूनां बृहत्सलिलक-
णानां दुहिनं वर्णगमित्यर्थः) । उत्सृजतः मुञ्चतः, यन्त्रवृक्षकान् यन्त्रमयान् लघुतरन् । 'स्यादालवाल-
मावालमावापः' इत्यमरः, 'घनान्धकारे वृष्टौ च दुहिनं कवयो विदुः' इति वागीशः ।

क्वचिदिति । विधुताः कम्पिता ये पद्माः पत्राणि तैर्निक्षिप्ताः प्रक्षिप्ता ये शीकरा भन्वुकणाः तैः
आनीता उपस्थापिता जनिता नीहारास्तुभाराः यामिस्ताः, भ्रमन्तीः भ्रमणं विदधतीः यन्त्रमयाः यन्त्रा-
त्मिकाः, पत्रशकुनिश्रेणीः दलरचितपद्मयावलीः ।

क्वचिदिति । मधुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्यः सुदृघण्टिकाः तासां पङ्क्त्यः आवल्याः पटुतरः अत्युन्नतः
रवः शब्दो यासु ताः, बध्यमानाः सेविकाभिर्विरच्यमानाः (कुसुमदामरचिता दोलाः) । 'मधुकरकिङ्किणी'
इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

क्वचिदिति । उदरेषु अभ्यन्तरेषु बालटाः सञ्जाता अथ च निर्गता ददनेभ्यो बहिर्निःसृताः उन्माला
उद्गतदण्डाश्च या नलिन्यः कमलिन्यः तासां हृदयैः पर्णैः द्युदितानि पिहितानि मुञ्चानि अग्रभागा येषां
तान्, प्रवेश्यमानान् गुहान्तर्नीयमानान् शातकुम्भस्य सुवर्गस्य कुम्भान् कलसान् । येषामुदरेषु नलिन्यः
उत्पन्नास्तत्र मुक्तेभ्यो बहिः उन्मालास्ता निःसृताः तत्पत्रैः कुम्भमुखमाच्छदन् । शैत्यार्थं शोभायं च
वृक्षाधारविशेषः । 'दलः पर्णं हृदयं पुनान्' इत्यमरः । इह हेकातुप्रासः ।

क्वचिदिति । घटिता रचिताः कदलीनां रम्भातरुणां गर्भस्तम्भा अभ्यन्तरस्थूणा एव दण्डा येषां
नानि, बध्यमानानि सेविकाभिर्विरच्यमानानि, चारुवंशानां सुन्दरवेणूनाम् आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं
येषां तानि, कुसुमस्तवकातपत्राणि पुष्पगुच्छच्छत्राणि ।

इह... गर्भस्तम्भदण्डानि' इत्यत्र रूपकम्, 'चारुवंशाकृतीनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा ।

क्वचिदिति । करेण हस्तेन मृदिता विमर्दिता ये कर्पूरपल्लवा घनसारकिसल्याः तेषां रसेन निर्या-
सेन अधिवास्यमानानि सुगन्धीक्रियमाणानि, विसतन्तुमयानि मृणालसुत्ररचितानि, अंशुकानि वस्त्राणि ।

क्वचिदिति । मृणालसूत्राणां मल्लिकापुष्पाणां मञ्जरीकर्णपूरान् बह्वरीमयश्रवणाभूषणानि ।

दीर्घिकाः (वावलीयैः) नै किंसी परिचारकद्वारा किंसी स्थानेन हारलता (मुक्ताका हार) धीकर ठण्डा की जा
रही थी; किंसी स्थानमें यन्त्रमय श्रद्धवृक्ष (फुहारे) लग रहे थे—उनके चारों ओर मूलमें मुक्ताचूर्णद्वारा आलवाल
(मोतीके चूरेसे क्यारियाँ) निर्मागकी गई थी और उनमेंसे निरन्तर बड़े-बड़े जलविन्दुओंके वर्णन हो रहे थे;
किंसी-किंसी स्थानमें कम्पित पद्मों (फडफडाते पर्णों) में जलविन्दुओंसे नोहार उत्पादित कर भ्रमण करते पत्र-
निर्मित यन्त्र-मय (कल-पुञ्जों) पक्षियोंकी पङ्क्तियों (कतारें) हैं;—किंसी-किंसी स्थानमें पुष्पमालाओंके हिंडोले
(झूले) परिचारिकाओं द्वारा निर्माग किए गये हैं—जिनमें अनवर-रूपी घट्टियोंकी पंक्तियों (कतारों) से अत्युन्नत
शब्द हो रहे हैं; किंसी स्थानमें किंसीको द्वारा सुवर्ण-कलस प्रवेश कराये जा रहे हैं—उनके मुख अभ्यन्तरमें उत्पन्न
होकर बाहर निकले ऊँचे दण्डवाले कमलोंके पत्रोंसे छाये हुए हैं; किंसी स्थानमें कदलीके अभ्यन्तर्गत रमणीय
बोंसके आकृतिवाले—स्तम्भरूप दण्डोंवाले पुष्पके गुच्छोंके छत्र परिचारिकाओं द्वारा निर्माग किये गए हैं; किंसी
स्थानमें मृणालसूत्र-निर्मित वस्त्र, हस्तमर्दित (हाथसे मसलकर) कर्पूर-पल्लवके रस्से सुगन्धित किद

१. सितरक्त, तरुतरुग । २. अनवरत-चन्दनस्थूल । ३. पटुतर-वाध्यमानाः, पटुतरावध्यमानाः ।

४. निर्गतोत्ताल । ५. शातकुम्भान् । ६. दण्डनिबध्यमानाचार ।

क्षुब्धवेपार्द्राक्रियमाणान् तृणशून्य-मङ्करीकर्णपूरान्, क्वचिदम्भोजिनी-दल-व्यजनैर्वाज्यमानान्
उपलमाजन्तमाजः शीतोष्णविरस्तान्, अन्याश्चैवंप्रकारान् शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्या-
पारान् परिजनेन कृतान् क्रियमाणान्श्च वीक्षमाणः, हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमेव हिमवतः
जलक्रीडागृहमिव प्रवेतसः, जन्मभूमिमिव सर्वचन्द्रकलानान्, कुलगृहमिव सर्वचन्द्रनवन-
देवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणीनाम्, निवासमिव सर्वमावनासयामिनीनाम्, सङ्केत-
सदनमिव सर्वप्रावृषान्, ग्रीष्मोष्मापनोदनादेशमिव सर्वनिम्नगानान्, वडवानलसन्तापाप-
नोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैद्युत-दहन-दाह-प्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्,
इन्दु-विरह-दुःसह-दिवसातिवाहन-स्थानामिव कुसुदिनीनाम्, हरहुताशननिर्वापणक्षेत्रमिव

‘महिका शतमीत्येव गवाक्षी सद्रमस्तिका । शीतमीत्स्नद्वयन्ती भूपदी तृणशून्यकम् ॥’

इति वचस्ततिः ।

क्वचिदिनि । अम्भोजिनीदलानि कमलिनीपर्णान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तैः, उपलमाजन्तानि
प्रस्तरपात्राणि भजन्त इति तान्, शीताः शिशिरा ये ओषधीनां फलराकान्तवह्नीनां रसा निर्यासास्तान् ।

अन्येति । एवंप्रकारान् एवंविधान्, शिशिरोपचाराः शीतप्रक्रियाः तेषाम् उपकरणकरणनाः
नानाप्ररचनानि तद्रूपा व्यापाराः क्रियास्तान् वीक्षमाणः अवलोकमानश्चन्द्रार्पादः हिमगृहकस्य मध्यभा-
गनामसादेति सम्बन्धः जनिहित एव ।

हिमगृहकस्य मध्यभागं विशिनष्टि—दिनेत्यादिना । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि ‘मध्यभागम्’
इत्यस्य विशेषणानि । हिमवतः नृपारादेः हृदयं स्वान्तमिव, प्रवेतसो वरुणस्य जलक्रीडागृहमिव सलिल-
खेलाभवनमिव, सर्वचन्द्रकलानां समस्तशशिकलानां जन्मभूमिमिव उत्पत्तिस्थानमिव सर्वचन्द्रनवन-
देवतानां निखिलमलयजारण्याषिष्ठात्रीणां कुलगृहमिव वंशपरम्परागतसदनमिव, सर्वचन्द्रमणीनां समस्त-
चन्द्रकान्तानां प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते अस्मादिति प्रभवो जन्मभूमिस्तमिव, सर्वमावनासयामिनीनां समस्त-
नगेनासरात्रीणां निवासन्ति अस्मिन्निति निवासो वासस्थानमिव, सर्वप्रावृषां समस्तवर्षर्चनानां सङ्केत-
सदनमिव सङ्गमाय सङ्केतितं गृहमिव, सर्वनिम्नगानां सकलसरितां ग्रीष्मे ग्रीष्मर्तौ च उष्मा सन्तापः
तस्य अपनोदनं दूरीकरणं तस्य उद्देशो भूमिस्तमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां वडवानलेन वडवाग्निना
यः सन्तापः तस्य यदपनोदनं तस्य निवासं वासस्थानमिव, सर्वजलधराणां सकलमेवानां विद्युनस्तडितः
अयमिति वैद्युतो यो दहन इरंसदः (वह्निः) तेन यो दाहः सन्तापः तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिक्रिया-
गृहमिव, कुसुदिनीनां कैरविणीनाम्, इन्दोश्चन्द्रस्य विरहेण वियोगेन दुःसहः असह्यो यो दिवसो वासरः
तस्य अनिवाहनस्थानमिव रहदहनभूमिमिव, तथा मकरध्वजस्य कामदेवस्य, हरस्य महेशस्य यो हुताश-
नस्तृतीयलोचनोत्पथो वह्निः तस्य निर्वापणक्षेत्रमिव निर्वातनस्थानमिव, सर्वत्रैव नितान्तशिशिरत्वादित्या-
दयः । वायुप्रेक्षालक्ष्यश्च ।

वा रहे है; किन्ती स्थानमें महिका-पुष्पमङ्करीके कर्णान्तर स्वकी-फलके रसमें आर्द्र जिये जा रहे है; और किन्ती स्थानमें
पणान्तमिव पत्र (हँडी) में परिपूर्ण शीतलताके रसकी पत्र-पत्रके पंक्ते किन्ती परिचारिका द्वारा वायु
की आ रही है; परिजनवर्ग शीतलता-सन्तादन करनेके लिए इस प्रकार अन्यान्य समस्त सन्निर्घोषा सङ्ग्रह
करते और करते थे । उन सर्वोंको देखते-देखते बाहर राजपुत्र उस हिम-गृहके मध्यस्थानमें उत्पन्न हुआ
(आ पहुँचा) । वह मकरस्थानका मग हिमालयका मानो हृदय था; वन्द्य-देवका मानो व्य-केलिका गृह था;
समस्त चन्द्रकलाओंका ही मानो उत्पत्तिस्थान था, समस्त चन्द्रन वनदेवताओंका ही मानो पैत्रिक वासस्थान था;
समस्त चन्द्रकान्त-मणियोंका ही मानो जन्मस्थान था; नावनासकी समस्त रात्रियोंका ही मानो निवास-भूमि था;
समस्त वर्गकलका ही सम्मिलित होनेके लिए सङ्केत-गृह था; समस्त नदियोंका ही मानो ग्रीष्म-सन्तान-निर्देष्टिके
लिए निर्दिष्ट स्थान था, समस्त समुद्रोंका ही मानो वडवानल-सन्तान दूर करनेके लिए वासगृह था, समस्त मेघों
(बारिशों) का ही मानो विघटनभूत अग्निद्वारा दाहना प्रतीकार (शान्त) करनेका स्थान था, कुसुदिनियोंका
मानो चन्द्र-विरहमें दुःसह दिन व्यतीत करने (जाटने) का स्थान था, कामदेवका मानो हरनयनाग्निके

१. दृग्मूक । २. माजान् । ३. परिकल्पनाव्यापारान् । ४. अनोदोद्देशमिव ।

मकरध्वजस्य, दिनकरकैरपि सर्वतो जलयन्त्र-धारासहस्र-समुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनि-
वृत्तैरिव परिहृतम्, अनलैरपि कदम्ब-केसरोत्करवाहिभिः कण्टकितैरिवानुगतम्, कदली-
वनैरपि पवनचलितदलैर्जाड्यजनितवेपथुभिरिव परिवारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमद-
मुखरावद्वदन्तवीणैरिव वाचालितम्, लताभिरपि निरन्तर-मधुकर-पटल-जटिलाभिर्गृहीत-
नीलप्रावरणकाभिरिव विराजितमाससाद ।

क्रमेण च तत्रान्तर्बहिश्चातिबहलेन पिण्डहार्यणेवोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शना-
मन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयम्, कुमुदमयानीन्द्रियाणि, ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि, मृणालिकामयीं

दिनेति । दिनकरः सूर्यस्तस्य करैः रश्मिभिरपि सर्वतः समन्तात् जलयन्त्राणां धारासहस्रेण
संपातसमूहेन समुत्सारितैः दूरीकृतैः, अतएव अतिशीतस्पर्शभयेन नितान्तशिशिरस्पर्शत्रासेन निवृत्तैरिव
विद्यमानैः परिहृतं परित्यक्तम् । 'निवृत्तैरिव, इति क्रियोपेक्षा ।

अनिलैरिति । अनिलैः पवनैरपि, कदम्बा नीपाः कुसुमानि तेषां केसरोत्करं किञ्चलसमूहं वहन्तीति
तैः, अतएव कण्टकितैः पुलकितैरिव विद्यमानैः कदम्बकिञ्चलकानां पुलकसादृश्यादित्याशयः, अनुगतं
संयुतम् । इहापि पुलकोत्पादनस्यैवोपेक्षादुक्तालङ्कारः ।

कदलोति । कदलीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन समीरणेन चलितानि कम्पितानि दलानि
पर्णानि येषां तैः अतएव जाड्येन शैत्येन जनित उत्पादितो वेपथुः कम्पो येषां तैरिव विद्यमानैः, परि-
वारितं परिवेष्टितम् । उक्तालङ्कारः ।

अलिभिरिति । अलिभिर्मधुकरैरपि कुसुमामोदेन पुष्पपरिमलेन यो मदो हर्षः तेन मुखरैः शब्दाय-
मानैः, अतएव आबद्धा कृता दन्तवीणा शैत्यातिशयेन मुखकम्पनकाले उपर्यधोभागदशनानाम् अन्यो-
न्यसंवर्णगोत्वन्नः शब्दो यैस्तैरिव विद्यमानैः, वाचालितं मुखरीकृतम् उक्तालङ्कारः ।

लतानिरिति । लताभिरपि वल्लीभिरपि निरन्तरेण सान्द्रेण मधुकरपटलेन भ्रमरसमूहेन जटिलाभिः
आच्छादितप्रभिः, अत एव गृहीतानि शैत्यापनोदनाय घृतानि नीलानि श्यामानि प्रावरणानि आच्छादन-
वसनानि याभिस्ताभिरिव विद्यमानाभिः विराजितं विभूषितम् । आससाद प्राप्तवान् । उक्तालङ्कारः ।

क्रमेणेति । अपि च, तत्र हिमगृहे, अन्तर्बहिश्च अतिबहलेन अत्यन्ताधिकेन, पिण्डवत् मृत्तिकादि-
पिण्डवत् हार्येण हस्तुं शक्येन करग्रहणेचित्तेनेत्यर्थः, अतएव तेनोपलेपनसम्भव इत्याशयः, अतिशीतलेन
अत्यन्तशिशिरेण स्पर्शेन, उपलिप्यमान इव चन्द्रापीडः आत्मनः स्वस्य मनश्चित्तं चन्द्रमयं चन्द्रनि-
प्पन्नम् अमन्यत अधुष्यत । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि कुमुदमयानि कैरवनिप्पन्नानि, अङ्गानि
हस्तपादादीनि ज्योत्स्नामयानि चन्द्रिकानिष्पन्नानि धियं बुद्धिं मृणालिकामयीं विसनिप्पन्नान् 'अमन्यत'
इत्यस्य सर्वत्राप्यन्वयो ज्ञेयः ।

इह 'उपलिप्यमान इव' इत्यत्रोक्तालङ्कारः स्पष्ट एव, किन्तु 'अमन्यत' इति क्रियाया अपि
उपेक्षावाचकत्वादन्येषु चतुर्ण्युक्तालङ्कार एवेति सर्वेषां परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निर्वाण (बुझाने) का क्षेत्र है इस प्रकार प्रतीत होता था । वहाँ सब ओरसे जलयन्त्रों (कुहरों) में से निकलती
हजारों धाराओंसे दूर हुई सूर्यकी किरणें भी अत्यन्त शीत-स्पर्शके भयसे निवृत्ति पाकर ही मानो उसका
परित्याग की हुई हैं इस प्रकार प्रतीत होती थीं, कादम्ब-कुसुमके केसरसमूह वहन करती वायु भी रोमाञ्चित होकर
ही मानो विचरण करती थी; चारों ओर लगे कदलीवनके पत्ते पवनवेगसे कम्पित होने (हिलने) के कारण ऐसे
प्रतीत होते थे कि मानो शीतलतासे कम्पित हो रहे हों; पुष्पोंके सौरभसे आनन्दित होकर गुञ्जार करते
भ्रमरगण भी मानो दन्तवर्षणका रव करते (दौंते किड़किड़ाते) हों इस प्रकार प्रतीत होता था, और निरन्तर सान्द्र
प्रविष्ट हुए भ्रमरोंसे आच्छादित लगाएँ ऐसी प्रतीत होती थी मानो उन्होंने अत्यन्त शीतवश शरीरमें नीलवर्ण
रक्त ओढ़ लिया हो, इस प्रकार वहाँ उस गृहमध्यको शोभित करती थी ।

क्रमसे उस गृहमध्यमें अत्यन्त प्रचुर और मृत्पिण्डके समान हस्तधारण-योग्य अत्यन्त शीतल-स्पर्शसे
अभ्यन्तर और बाहरमें उपलब्ध होकर ही मानो चन्द्रापीड अपने मनको चन्द्रमय, इन्द्रियोंको कुमुदमय, अङ्गोंको

विद्यन् । अगणयच्च हारमयान् अर्ककिरणान् , चन्दनमयमातपम् , कर्पूरमयं पयनम् , उदक-
मयं कालम् , तुषारमयं त्रिभुवनम् ।

एवंविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकदम्बपरिवृताम् . अगोपसरित्परिवारामिव भगवतीं
गङ्गां हिमवतो गृहावलगताम् , कुल्याभ्रमिश्रमितेन कर्पूररमन्त्रोत्तला कृतपरिवेषाया मृणाल-
दण्डमण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमविशयानाम् , द्वाराद्वन्द्वलय-रशना-नूपुरैर्मृणालमयै-
निगडैरिव संयतामीर्यया मन्मथेन, चन्दनयवले स्पृष्टमिव ललाटे शशलाञ्छनेन, वाष्पवा-
रिवादिनि चुम्बितामिव चक्षुषि वरुणेन, वदितनिश्वास-मरुति दृष्टमिव मुखे मातरिभवा,

अगणयदिति । अर्ककिरणान् सूर्यरश्मीन् हारमयात् सुभाप्रालम्बमज्ञानात् , अगणयत् अमन्यत
अनिगिरिवलादस्यादित्याशयः । आतपं सूर्यालोकं चन्दनमयं मलयजसज्जानस भावश्लोक एव । पवनं
वायुं कर्पूरमयं वनसारसज्जानं तत्सौरमयुक्त्यदिति भावः । कालं समयम् उदकमयं जलसज्जानम् ।
त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तुषारमयं हिमसज्जानम् अनिर्गन्तलम्बलादस्यादित्याशयः ।

इहाप्यगणयदिति क्रियाया उद्येकावाचकत्वात् सज्जानार्थे नचद्वन्द्वयविधानात् पञ्चत्वंप वाच्य-
क्रियोद्येकानां प्राग्वत्संस्पृष्टिः ।

एवमिति । अपि च, एवंविधस्य पुतादृशस्य तस्य हिमगृहस्य एकदेशे कस्मिंश्चिदज्ञाने चन्द्रापीडः
'कादम्बरीं व्यलोकयत्' इति द्विविष्टया क्रियाया सम्बन्धः । इह छालिङ्गानि द्वितीयैकवचनान्तपदानि अग्रे-
नतस्य कादम्बरौमित्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि । सखीकदम्बकेन सहचरीममूढेन परिवृतां परिवेष्टि-
नाम् , अतएव अगोपाः समग्राः मरितो नद्यः परिवाराः स्वजना यस्यास्तान् , हिमवतो हिमाचलस्य गृहा-
वलगतानां कन्दरातलस्थितां भगवतीं माहात्म्यवतीं गङ्गां भागीरथीमिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः ।

इत्येति । कुल्या नर्मण्डपिकाया एव परितो विद्यमाना अस्या कृत्रिमा मरित्तरया वा भ्रमिः
स्येनैव भ्रमनं तथा भ्रमिनेन घूर्णितेन कर्पूररसोत्तला वनसारद्रवप्रवाहेण कृतो विहितः परिवेषः परिवे-
ष्टनं यस्यास्तस्याः . मृणालानि विसान्धेय दण्डाः स्तम्भा यस्याः सा चालौ मण्डपिका चेति तस्याः , तले
अग्रेभागे, कुसुमशयनं पुनतल्पम् अविरयानां कृतस्वापान् । 'कुल्याश्वा कृत्रिमा मरित्' इत्यमरः ।

हारोति । मन्मथेन कामेन ईर्ष्या स्पृहया, निगडैः शृङ्खलास्वरूपैः , मृणालमयैः विसरचितैः, हारो
सुभाप्रालम्बः, अङ्गदं बाहुकटकम् , वलयं कङ्कणम् , रशना काञ्ची, नूपुराणि पादकटकानि तैः संयतां
वदामिव विद्यमानाम् । इह निरङ्गं केवलरूपकम् , क्रियोद्येका चैत्युभयोः सङ्करः ।

चन्दनेति । शशलाञ्छनेन चन्द्रमसा, चन्दनेन मयलजाङ्गरागेण धवले शुभ्रे ललाटे भाले स्पृष्टा-
मिव, लिप्तमलयजव्याजादित्याशयः । इह क्रियोद्येक्याऽपहुनिरलङ्कारः प्रतीयते । तथाधिकरण एव
सप्तमीहेत्यवगन्तव्यम् । इत्थमग्रेति ।

अनेति । वरुणेन प्रचेतसा वाष्पवारिवादिनि अश्रुजलधारिणि चक्षुषि लोचने चुम्बितामिव, उद-
शुजलव्याजाप्रचेतसः सलिलमयत्वादित्याशयः । प्राग्बद्धालङ्कारेण ध्वनिः ।

वदितेति । मातरिवत्ता एवमेव, वदितः कामेन विमूर्तकृतो निद्रवासमरत् रवसनवायुः यत्र
ज्योत्स्नमय और बुद्धिको मृणालजानय भावना करने (समझने) लगा; और वह मूढके विरगोको सुभाप्रालम्ब,
रसिको चन्दन-मय, बाहुको कर्पूरमय, रस समयको जलमय और त्रिभुवनको मिश्ररमय मनमें करने (समझने) लगा ।

उसके बाद इस प्रकारके हिमगृहके मध्यमें बैठी हुई और समस्त नदियोंसे परिवेष्टित (घिरी हुई) भगवती
गङ्गादेवीके समान; छलियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको वस्त्रों के लिये । वहाँ मृणालदण्डमय स्तम्भोंसे निर्माण की हुई
एक मण्डपिका थी । उसके रूप और कर्पूररसः स्रोत, छोटी-सी कृत्रिम एक नदीके समान अपनेसे ही बह
रहा था । कादम्बरी वस्त्र मण्डपिकाके नीचे कुसुममय व्याजाके ऊपर शयन कर रही थी । कामदेवने ईर्ष्यासे
मनमें श्रद्धा (जड़ों) स्वरूप और मृणाल-निर्मित हार, केयूर (बाहुजंघ) , कङ्कण, मेलका (कर्पण) और
नूपुरोंके बशने उसे बाँधकर रख दिया था । उसके ललाटे चन्दन-वैष्ण करनेसे वह शुभ्रवर्णी हो गया था,
क्यों एव मानो चन्दने वस्त्र स्थानका रस किया था । नेत्रोंसे कटुजल बहते थे, अन्त एव मानो वरुणे वस्त्र
चुम्बन किया था । ओठके समीप होकर दीर्घ निद्रात (लम्बी नींद) निकलते थे, अन्त एव मानो वायुने उसे

१. नीहारमयम् । २. गृहावलगताम् , नदीनके पतिगताम् । ३. ईर्ष्याया । ४. निःश्वसत् । ५. दृष्टम् ।

सन्तापप्रतप्तेष्वध्यासितामिवाङ्गेषु पतङ्गनैः, कन्दर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा, स्वेदिनि परिश्रवकामिव वपुषि जलेन, दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन सह प्रियतमसमीपमिवोपगतैरङ्गैरुपजनितदौर्बल्याम्, आश्वान-चन्दनपाण्डुरञ्च रोमाञ्च-मनवरतहारस्पर्शलग्नं मुक्ताफलकिरणपुञ्जम् इवोद्वहन्तीम्, स्वेदशीकरिणीञ्च कपोलपालीं पक्षपवनेन वीजयद्भिरनुकम्प्यमानामिवावतंसकुसुममधुकरैः, अवतंसकुसुम-मधुकर-रव-दहनै-दग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुल्लोतसा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालि-

तस्मिन् मुखे अधर इत्यर्थः । दृष्टं विहितदन्तघातामिव, तन्निःश्वासव्याजादित्याशयः । इहाप्युक्तवदेवा-लङ्कारो ध्वनिश्च ।

सन्तापेति । पतङ्गेन रविणा, सन्तापप्रतप्तेषु कामोत्तापतप्तेषु अङ्गेषु अवयवेषु अध्यासिताम् अधि-ष्टितामिव, अवयवेषु तथैव सन्तापज्ञानादित्याशयः क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'पतङ्गः शलमे शालिप्रभेदे पक्षि-सूर्ययोः । क्लीवं सृते' इति मेदिनी ।

कन्दर्पेति । हुतभुजा अग्निना, कन्दर्पदाहदीपिते कामोत्तापसन्तप्ते हृदये गृहीतां धृतामिव, काम-व्याजादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, तेनापहृतिः प्रतीयते ।

स्वेदिनीति । जलेन सलिलसामान्येन स्वेदिनि धर्मवति, वपुषि शरीरे परिश्रवकाम् आश्लिष्टामिव, धर्मव्याजादित्याशयः । प्राग्भवेदोत्प्रेक्षयाऽपहृतिरवगम्यते ।

दैवतैरिति । दैवतैरपि प्राग्भिहितमदनशशधरादिभिर्दैवैरपि सर्वशः सर्वप्रकारेण विलुप्यमानं दृश्यं पृथक् सुरतेन विनाशयमानं सौभाग्यं स्वामिप्रियत्वं यस्यास्तामिव, सौन्दर्यसुगधत्वाद् देवा अपि तस्याः स्वामिप्रियत्वं पतिवत्त्वत्वं न्यूनीकृत्य त्वस्मिन् तदासक्तिं कामयन्ते इत्यभिप्रायः ।

इह सौभाग्यलोपोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, तेन चात्यधिकसौन्दर्यमस्या इति व्यञ्जितम् । हृदयेनेति । हृदयेन चेतसा सह, प्रियतमस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य समीपमन्तिकम् उपगतैः प्राप्तैरिव अङ्गैः अवयवैः उपजनितम् उत्पादितं दौर्बल्यं दुर्बलता यस्यास्ताम्, दूरगमनश्रमेण दुर्बलता समुत्पद्यत एवेत्याशयः ।

आश्वानेति । अपि च, आश्वानेन किञ्चिच्छुष्केन चन्दनेन मलयजेन पाण्डुरं श्वेतं रोमाञ्चं पुलकम्, अनवरतहारस्पर्शेन निरन्तरमौक्तिकस्पर्शेन लग्नं लवतं मुक्ताफलानां हारमध्यस्थितानां मौक्तिकानां किरण-पुञ्जमिव रश्मिसमूहमिव उद्वहन्तीं शरीरे धारयन्तीम् । इह 'किरणपुञ्जमिवे' त्यत्र जाल्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

स्वेदेति । अपि च, पक्षपवनेन पतत्रवायुना, स्वेदशीकरिणीं धर्मकणयुक्तां कपोलपालीं कादम्बरीयाः कपोलद्वयं वीजयद्भिः चातं कुर्वद्भिः, अवतंसकुसुमेषु कर्मभूषणपुष्पेषु ये मधुकरा भ्रमराः तैः अनुकम्प्य-मानां कृपापात्रीक्रियमाणांमिव, धर्मचिन्दुविनाशायैव वीजनादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अवतसेति । अवतंसकुसुममधुकराणां कर्मभूषणपुष्पस्य भ्रमराणां रवः सद्य एव दहनो विरहो-द्वीपनेन अग्निः तेन दग्धं ज्वलितमिव श्रोत्रं कर्णम्, अपाङ्गात् नेत्रप्रान्तात् निर्गतेन निःसृतेन अश्रुल्लोतसा वाष्पप्रवाहेण सिञ्चन्तीं सैकं चिद्वधताम्, ज्वालापनोदनाच्चेत्याशयः । अपरोऽपि जनो ज्वलितं वस्तु सलिलेन सिञ्चति । इह निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा चेतुभयोः सङ्कारः ।

अतिप्रवृत्तेति । अपि च, अतिप्रवृत्तस्य बाहुल्येन निःसृतस्य अश्रुणो नयनाश्रुनः, निर्वाहप्रणालिका-

दंशन किया था । मदनसन्तापसे सन्तप्त समस्त अङ्गोंमें ही मानों सूर्यने गत किया था । मदन-दाहसे प्रज्वलित हृदयमें मानों अग्निने ग्रहण किया था । उसके शरीरसे पसीने निकलते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानों जलेन उसे आलिप्त किया है । इस प्रकार देवताओंने भी मानों सब तरहसे उसका सौभाग्य नष्ट कर दिया था । हृदयके साथ उसके समस्त अवयव भी मानों प्रियतम चन्द्रापीडके निकट चले गये थे, उससे ही उसकी दुर्बलता उत्पन्न हुई थी । ईषत् शुष्क चन्दन-लेपसे उसका रोमाञ्च सुत्रवर्ण हो गया था, इससे प्रतीत होता था कि निरन्तर दाहके स्पर्शसे शरीरमें मुक्ताओंकी किरनें लग गई हों । धर्मचिन्दुओं (पसीने की बूंदों) से व्याप्त गण्डस्थलों पर पक्षसञ्चालन द्वारा पवन करके शिरोभूषणीनूत पुष्पोंसे आकृष्ट हुए मधुकर मानों ऐसे प्रतीत होते थे कि उसके प्रति अपनी दया प्रकट करते हों । कर्मभूषण-पुष्पस्थित भ्रमरोंके रव (गुञ्जर) स्वरूप अग्निने मानों कर्ण-गुहाल दग्ध होते थे, उसे वह तापप्रान्तिके लिए नयनप्रान्तनिर्गत (ठण्डके बानेमेंसे निकलते) अश्रु-जलसे सिञ्चत

१. अनङ्गेन । २. जलेन । ३. ...निकरपुष्पम् । ४. दयित 'कुसुम' पदं न विद्यते । ५. ...रवदव-दहन ... ।

कामिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कलयन्तीम्, आयत-वास-विद्युति-तरलितेन च सन्ताप-भय-पलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलसाम्, आपतत्-प्रचल-चामर-प्रतिविम्बश्च कुचकलसयुगलं प्रियान्तिकगमनौत्सुक्यकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्व-तीम्, मुहुर्मुहुर्मुजलतया तुषारशिलाशालभक्षिकामालिङ्गन्तीम्, मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकामारिलभ्यन्तीम् मुहुश्चरणारविन्देन चन्दनपङ्कप्रविषातनामानृशन्तीम्, स्तन-संक्रान्तेनात्ममुखेनापि कुतूहलिनेव परिवृत्य विलोक्यमानाम्, कर्णपूरपल्लवेनापि

निव निःसरणनालमिव कर्पूरो घनसारः उद्भव या केतव्याः कुसुमस्य शुभ्रा कलिका कोरकं कर्पूरवासिता केतकीकलिका वा तां कर्णे श्रवणे कलयन्तीं धारयन्तीम्, सलिलनिःसरणप्रणालिकावत् केतकीकलिकाया करि लम्बमानत्वादित्याशयः । जात्युपेक्षालङ्कारः ।

वदतेति । अपि च, आयतो दीर्घो यः श्लाघो निश्वासमख्यं तेन या विद्युतिः कम्पनं तथा तरलि-तेन अस्थिरीकृतेन सन्तापमयपलायमानेन ज्वालान्नासात् धावना देहप्रभाणां शरीरकान्तीनां वितानेन नक्षित्रेनेव अंशुकेन उत्तरीयवस्त्रेण विमुच्यमानौ परित्यज्यमानौ कुचकलसौ स्तनवदौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः ।

आतदिति । आपतन्ती निपतन्ती प्रचलयोः पार्श्वद्वये बीजनाच्चलितयोः चामरयोर्वालम्बजनयोः प्रतिविम्बे प्रतिच्छायायुगलं यत्र तत्, अतएव प्रियस्य दयितस्य (चन्द्रापीडस्य) अन्तिके समीपे गम-नाय यानाय चत् औत्सुक्यम् उक्कण्ठा तेन कृतौ विहितौ पक्षौ पत्रद्वयं यस्य तद्वि कुचकलसयुगलं स्तनकलसद्वयं करतलेन पाणितलेन निरुन्वर्ती निरोधं कुर्वन्तीम्, अन्यथा यदि व्रजेदेवेत्याशयः । चाम-रप्रतिच्छायाद्वयं कुचद्वयस्य पक्षस्थानीयम्, चामरान्दोलनात्प्रतिविम्बयोरप्यान्दोलनम्, उदान्दोल-नाच्च पार्श्वयेन विद्यमानस्यापि द्वित्वप्रतीतिः अतएव हि गमनसम्भावनेत्यवधेयम् । ..... 'कृतपक्षमिव' इत्यत्र पक्षरगोप्येवगाक्षियोपेक्षा ।

मुडरिति । मुजलतया बाहुवस्त्रया तुषारशिलाशालभक्षिकां शिगिरपापागरचितपुत्तलिकां मुहुर्मुहुः वारं वारम् आलिङ्गन्तीम् आरिलभ्यन्तीम्, सन्तापोपशमनायेत्याशयः ।

मुडरिति । कपोलफलकेन गण्डद्वयेन कर्पूरपुत्रिकां घनसारस्य पुत्तलिकां मुहुर्वारंवारम् आरिलभ्य-न्तीम् आलिङ्गन्तीम् ।

मुडरिति । चरणारविन्देन पादक्रमलेन चन्दनपङ्कस्य गाढमलयजरसस्य प्रतियातनां प्रतिनृत्तिं मुहुः आलृशन्तीम् आनर्शं विदधतीम् । प्राग्वदेवाशयः । अनेन निरतिशयस्तापः प्रतीयते ।

स्तनेति । स्तनयोः कुचयोः संक्रान्तेन प्रतिविम्बितेन आत्ममुखेन स्वकीयवदनेनापि, कुतूह-लिनेव 'अस्याः कीदृशी अवस्था समुत्पन्ना' इति कौतुकिनेव विद्यमानेन, परिवृत्य उत्तानीकृत्येत्यर्थः । प्रति-विम्बस्य दिम्बसांमुत्पादित्याशयः, विलोक्यमानां वीक्षयनागम् । 'कुतूहलिनेव' इत्यत्र गुणोपेक्षा ।

कर्णेति । कर्णपूरपल्लवेनापि श्रवणालङ्कारानूतकिसलयेनापि, स्वस्य आत्मनः प्रतिविम्बे अर्थात्

करती थी । अधिक परिमाणमें निकलते अङ्गुलके निःसरणमार्ग (नलिका) के समान कर्णके तुल्य मुञ्चवर्ग केतकी-मुपक्षी कलिकाको धारण करती (पहनती) थी । उसका उत्तरीय वस्त्र, दोनों निश्वास (लरी साँत) के वेगसे नाँपनेके कारण चञ्चल होकर स्तन-कलसके ऊपरसे खिसक गया था, इससे प्रतीत होता था कि शरीरकी कान्ति-का प्रवाह मालो सन्तापके भयसे भाग गया हो । (दो परिवारिकाँ दोनों तरफ खड़ी होकर दो चामर कुलती थीं) अत एव उसके दोनों कुच-कलसों पर उल-आल चामर-मुगलना प्रतिविम्ब पड़ता था, इससे प्रतीत होता था कि प्रियजन चन्द्रापीडकी निरुद्ध जानकी लिए उक्कण्ठासे ही मालो उसके दो पंख वस्त्र हो गये हों, ऐसे वन कुच-कलसोंकी अपने करतलसे उसने स्पर्श कर (दबा) रखा था । दोनल प्रस्नर-निर्मित पुत्तलियोंके सन्ताप-शान्तिके लिए मुज-लतासे वह बारम्बार आलिङ्गन-करती थी । कर्ण(की) पुत्तलियोंको भी बारम्बार कपोलसे स्पर्श करती थी । चरण-क्रमसे बारम्बार चन्दन-पङ्ककी प्रतिनृत्तिका आमर्शन करती थी । अपना मुख भी स्तनमें प्रतिविम्ब होकर मालो कौतुकवश ही डुगा हो, इस प्रकार फिरकर उसकी देखता था । कर्णका अलङ्कार

१. आपतत् प्रचलचामर... , क्विपु चकारो नाति । २. निरुन्वन्तीम् । ३. आलृशन्तीम् ' आलृशन्तीम् ।

स्वप्रतिविम्बस्तत्तवशाधिना^१ सौत्कण्ठ्येव दुःख्यमानकपोत्कलकान्, हारैरपि नृपजालि-
र्नन्दनरवशैरपि प्रसारितकरैरसिद्धयमानान्, नांगद्वयेगुहुरसि निहितं 'नोदेदव्यनद्य त्वया'
इति जीविदस्पर्शनार्थं^२ रानयं शशाङ्गनिव^३ कारयन्तीन्, करिणीनिव सन्तुष्टागतप्रमद्वन-
रन्धवारणप्रसारितकरान्, प्रस्थितानिगतभीष्टवृक्षिणयावदृषागमनान्, नन्दनभिषेकवेदिका-

गण्डनिपतिते प्रतिच्छायनूते पल्लवे क्षिल्लये मेते विष्टवीति तेन, अनेनास्यापि तावत्त्वं ध्वनिवत्,
सौत्कण्ठ्येव सहस्रहलेनेव विघननेन, दुःख्यमानं स्तुरदमानं कपोलकलकं यत्नास्तान् । उक्तलङ्कारः ।

हारैरिति । लुब्धः संसारव्यासक्त आत्मा येषां नैः जीवन्मुक्तैरपि नन्दनरवैः कल्पपरावर्तैः
वेति विरोधः, लुब्धः नांगककानि आत्मा स्तुर्न येषां तैरिति तत्परिहारः, तथाविधैर्लुब्धकालवैरपि प्रसारिता विस्फाणिनाः करा रानयो हस्ताश्च यत्तयोक्तैः विघननैः अलिङ्गमानान् कारिलभ्यमानान् ।

इह विरोधानालोलङ्कारो गुणोपेक्षालङ्कारश्चैव योरैकाग्र्यानुसङ्गप्रवेशः रूपः सङ्काशः अनेन चास्या
निरतिगम्यं सौन्दर्यमवगम्य इत्यलङ्कारेण वस्तुव्यक्तिः ।

मणीति । तरसि वक्रस्थले निहितं गीतलतामम्यादनाय स्थापितम्, नमिद्वयेनेव रत्नाद्वयमेव
शशिनं मिगिरत्सुप्रसन्नवर्तुल्लसत्साधनाय नमिनिष्पद्यार्द्ररूपं चन्द्रम्, 'विरहोदयितकेन त्वया इमिला
रुच न लदेतस्य न लदयमाता भविष्यत्, मनात्पथिकानामसम्भवादित्याशयः' इति पृथिविदेवतागवा-
नित्यर्थः, जीविदस्पर्शनार्थं निवर्तयितव्यमिति पूर्वकं शपथम् 'अद्य नाहमुदेन्यमि' एवं शपथं कारयन्तीनिव,
रत्नाद्वयलक्षणाभिः तत्काले हृदयस्पर्शकारित्वादित्याशयः । अन्त्येष्टये जीविनस्थानहृदयस्पर्शपूर्वकं
निश्चितं शपथं विवृणोति । इह समालासत्वेऽपि निरङ्गकेवलरूपकम् क्रियोपेक्षा चैवुभयोः सङ्काशः ।

करिणीमिति । करिणी गण्डपत्तनीमिव संमुखे समन्ते आगतं अयातो यः प्रमद्वनस्य वनसंज्ञकम्-
पुरोद्यानस्य गन्धः सौगन्धं तस्य वारणाय निषेधाय प्रसारितौ विस्तारितौ करौ हस्तौ यथा वान्, विरो-
गिण्या गन्धस्य उच्छेदकतया वरेशोषादकत्वादित्याशयः । पदान्तरे तु समहापते प्रमदे प्रकृतप्रमदे वन्य-
गन्धवारणे वरप्यगन्धवारणे तं प्रतीत्यर्थः । प्रसारितः करा गुण्डा यथा वान् । पूर्वपमात्कारः ।

प्रस्थितिमिति । प्रस्थितानि विदेगे वलिनां नारीनिव, अन्तर्भीष्टम् वनमिलयितुं दृष्टि-वातस्य नलय-
नलतः नृगत्य (लङ्गावृत्त्या) नृगतद्वयगुणव्येक्षणगतम् तरस्थितिर्यस्यास्तान्, विरोगिण्या नलयव-
युक्तसूरीसुगन्ध्यादिनामलपन्तोषेयकत्वादित्याशयः । पदान्तरे तु वनमण्डले दृष्टिने वनस्यमानी वात-
नृगत्य वातप्रमोक्तकहरिणस्य आगमनं यस्यास्तान् । नारीनां प्रयागे दृष्टिगण्डके नृगत्य वनमण्डलेऽ-
कृतया वननारादीनाम् प्रयागत्वादित्याशयः । उक्तलङ्कारः ।

नन्दनेति । नन्दनस्य कामस्य अभिषेकात् सानं तस्य वेदिका संकृता भूमिः वामिभ्यः कान्तैः रत्न-
पत्रैः आवृता गीतलतामम्यादितैः चन्दनेन मलयवाहाराणेन षण्णैः खेत्तैः, यैः पर्योषणैः पीतलवर्तुल्ल-
नादरत्नात् कलमैः सनहुगमैः तान्यान् अङ्गप्रभैः अङ्गल्लौ पारवैः मण्डप्यैः यस्यास्तान् । पदान्तरे तु
पल्लवो कोटिरेगमे अने प्रविष्टो नन्दो पल्लवमे सानम् होत्स्व पल्लवादे रूपं हो नन्दो पल्लवो गण्ड
दुम्भन करणाथ । तुलानादौ (मण्डपेके हारः) भी वनमण्डले होत्स्वा ही नन्दो कर (विष्णुः हारः) प्रसार कर
वसन्ता आदिभ्यः करतैः भी । वक्रस्थलं का स्थितिः मणिमण्डपेक-रूपं चन्द्रको 'आद्यं तुल वदते नन्द होत्स्वा'
इति प्रकारं प्रामाण्ये वनमण्डले वनमण्डलं करणम् 'आद्यं नै उदित नरी होत्स्वा' इति प्रकारं वसन्त ही नन्दो
करादी यैः । हस्तिनी विस प्रकारं मण्डप वनमण्डलं हस्तिने वनमण्डले अने वर मण्डलमो कर वेदी है, वसन्त
मो वसन्त प्रकारं वनमण्डले अने वर मण्डपेक-रूपं चन्द्रको निवारण वनमण्डले विस हार विस हस्तिने है । वनमण्डल
मै प्रविष्ट विमोके विस वक्रस्थलमणे वनमण्डले (वन मण्डलं वक्र प्रकारका सुगन्ध का वानमण्डलं अमण्डलं नरी
होत्स्वा है, वसन्त मो वसन्त प्रकारं वक्रस्थलमणे वनमण्डले वनमण्डलं अमण्डलं नरी है) वनमण्डले

१. स्वप्रतिविम्बस्तत्तव । २. जीविदस्पर्शनार्थं । ३. जीवन्मुक्त सन्तुष्टागताः, जीव-
नन्दनसंघे इतिवत् ।

मित्र कमलावृतचन्दनववत्तपयोवरकलसावष्टयपार्थ्यान्, आकाशकमलिनीमित्र स्वच्छान्व-
रतदृश्यमानमृगालकोनलोत्तुल्लान्, कुसुमचापलेखामित्र मदनारोपित-गुणकोटिकान्ततराम्,
मधुनासदेवतामित्र शिशिरधारिणीम्, मधुकरीमित्र कुसुममार्गणाकुलाम्, चन्दनविलेपनामनङ्ग-
राणिञ्च, बालां मन्मथजननीञ्च मृगालिनीमभ्यर्थिततुषारस्पर्शाञ्च कादम्बरीं व्यलोकयत् ।

कमलावृतां नलिलस्य सौन्दर्यगगय पङ्कजदलाच्छादितमुखौ, तथा चन्दनधवलानि मलयजमिश्रणेन
श्वेतवर्णानि पर्यामि सलिलानि धरतो धारयत इति तौ यौ क्लृप्तौ स्नानकुम्भौ ताम्ब्याम् अवष्टब्धौ
आप्रितौ पार्श्वौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । अविगेने विगेपदोपवाराण्य 'मदनामिपेक' इत्यस्य स्थाने
'राजामिपेक' इत्यादिपाठोऽवर्य विवेकः ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमित्र वियद्गङ्गानलिनीमित्र, स्वच्छस्य अत्यन्तनिर्मलस्य अम्बरस्य
परिहितवस्त्रस्य तले अन्यन्तरे दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृगालवत् कोनलं तत्समयेऽपि लोभरहितत्वात्
सुन्दरम् उत्तुल्लं मयिभूतप्रदेशो यस्यास्ताम् । पञ्चान्तरे तु स्वच्छे विशदे अम्बरतले गगने दृश्यमानं मृगालं
कोनलम् उत्तुल्लं बृहन्मूलदेशश्च यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । पुनस्तथा वर्गन एवेदं विगेपगं पूर्वमप्युक्तम् ।

कुम्भेति । कुसुमचापलेखा प्रचूनमयधनुर्ग्रहिः तामिव, मदनेन कामावेगेन आरोपिता अव्यस्ता
या गुणकोटयो विगेपलावण्यादयो गुणसमुद्भाः तामिः कान्ततरा रमणीयतरा ताम् । पञ्चान्तरे तु मदनेन
मन्मथेन आरोपितः स्थापितो गुणो मौर्वी ययोस्ताभ्यां कोटिभ्याम् अग्रभागभ्यां कान्ततरा रमणीयत-
राम् । उक्तालङ्कारः ।

नखिति । मधुनासस्य वसन्तसमयस्य देवताम् अधिष्ठात्रीमिव, शिशिरः शीतलो हारो मुकामाला
अस्या अस्तीति सा तान् । पञ्चान्तरे तु शिशिरचूर्णप्रतिपेदिनीम् । उक्तालङ्कारः ।

मधुकि । मधुकरी भ्रमरी तामिव, कुसुममार्गणेन पुष्पशरेण आकुला व्यग्रा ताम् । पञ्चान्तरे तु
कुसुममार्गणे पुष्परसपानाय तदन्वेषणे आकुला विह्वला ताम् । उक्तालङ्कारः ।

चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य विलेपनम् अङ्गरागो यस्यास्ताम्, अपि च अङ्गरागोऽस्या अस्तीति
अङ्गरागिणी अङ्गरागान्विता सा न भवतीत्यनङ्गरागिणी तामिति विरोधः, अनङ्गरागो मदनानुरागोऽस्या
अस्तीति तामिति तत्परिहारः । बालां बालिकाम्, अपि च मन्मथजननीं कामस्य मातरमिति विरोधः,
कामोपजन्ताया उपाधिशित्रीमिति तत्परिहारः । मृगालिनीं कमलिनीम्, अपि च अन्यर्थितो याचितः तुषार-
रसस्तुहितमंससो यया तामिति कमलिन्याः तुषारसंसर्गं विनाशावरयन्मावेऽपि तदभ्यर्थनया विरोधः,
मृगालिनीं सन्तापनिवृत्तये मृगालवतीं तापाधिक्याचान्मर्थिनशीतस्पर्शमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येक-
विगेपग एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अहो ! कीदृशी प्रतिभा मदनपोडितकादम्बरीवर्गनमधुरिणि महाकवेः, सर्वयैव सचेनसां चेतो-
विनोदसन्नादिनीयमिति न गतागपि सन्देहलेश इति विभावयन्तु सुधियः ।

स्नान करनेके दोनों बगलमें जिस प्रकार चन्दन-मिश्रणसे सुशुद्ध हुए कलसे परिपूर्ण और पद्मपत्राच्छादित दो
कलसे अधिष्ठित रहते हैं, उसके दोनों बगल में उसी प्रकार कमल-दलसे काँचेछादित और चन्दन-लेपनसे
सुशुद्ध हुए कलसे (दो कलसे) से आकृत था । निर्मल आकाशमें जिस प्रकार आकाशगद्गोलव
कमलिनीके कोनल वर्ग बृहत् मूलदेश और मृगाल देते जाते हैं, उसी प्रकार उसके भी निर्मल बलके नीचे
मृगालके समान उस समर्थमें भी लोभ नहीं होनेके कारण कोनल कल-गुणवत्का मूलदेश दिखाई देता था ।
कमलदेवके द्वारा गुणारोपण करने (हारीके चढ़ाने) पर अग्रदेशसे वह पुष्पमय धनुष जिस प्रकार अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत होता है, वह भी उसी प्रकार सुववत्तादि विरोध सौन्दर्यके कारण बहुतसे गुणोंसे अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत हुई थी । वसन्तवाङ्मयी देवता जिस प्रकार शीत निवारण (शिशिर अतुका अपहरण) करने-
वाली होती है, वह भी उसी प्रकार शीतल हार धारण करनेवाली थी । भ्रमरी जिस प्रकार पुष्पान्वेषणमें व्यस्त
रहती है, वह भी उसी प्रकार पुष्पसुखी बगों (कामावेदों) से विह्वल थी । चन्दनके लेपने समन्वित होने पर भी
वह अनङ्गरागिणी (अङ्गराग रहित) कामानुरागिणी थी । बाला होने पर भी वह मन्मथजननी (कामोपजन्त-
कारिणी) और मृगालिनी होने पर भी तुषार-गतकी प्रार्थना करती थी (मृगाल-धारण करती थी एवं अन्यान्य
शोचक-वस्त्रोंकी प्रार्थना करती थी) ।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण चक्षुषा विलोक्य 'कथय, किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया, कियत्यध्वनि कासौ' इति प्रतिमुखं निक्षिप्रनामाक्षरं पप्रच्छ । प्रवर्द्धमानं-धवलिन्ना चक्षुषा दृष्ट्वा च सन्मुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहा, नवग्रहा करिणीवोदस्तम्भविधृता विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवशा मुखरैर्मधुकरकुलैरिवोत्थाप्यमाना, ससम्भ्रमच्युतोत्तरीया-हारकिरणानुरसि कर्तु-मिच्छन्ती, मणिकुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमाभिव याचमाना,

अथेति । सा कादम्बरी, उत्तरला नितान्तचपला तारका कर्नीनिका यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा लोचनेन विलोक्य, आगत्य आगत्य दर्शनमनतिक्रम्येति यथादर्शनम्, यस्यां यस्यामवस्थायां दृष्ट्वा-तामवस्थामिति भावः, चन्द्रापीडस्य आगमनम् उपस्थितम् आवेदयन्तं कथयन्तं परिजनं परिचारक-वर्गम् । इति एतत् प्रतिमुखं प्रत्येकमुखे निक्षिप्तानि प्रतिमुखेनैवामिधीयमानत्वादपितानि नामाक्षराणि चन्द्रापीडैतिनामवर्णा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा त्याज्या पप्रच्छ पृष्टवती । इह द्विकर्णकोऽयं प्रच्छधातुः । अनेन चन्द्रापीडावलोकनस्य निरतिशयावेगः प्रतीयते ।

प्रवर्द्धेति । अपि च, वरौ वितृप्तौ आरोहौ नितम्बौ (स्त्रीकृत्याः पश्चाद्भागौ) यस्याः सा वरारोहा 'नितम्बारोहौ स्त्रीकृत्याः पश्चाद्वधनपारवर्तः' इति कोशः । कादम्बरी, प्रवर्द्धमानः स्नेहाधिक्येनोपवीयमानो धवलिमा श्वेतता यस्य तेन चक्षुषा, सन्मुखम् समन्तम् आपतन्तम् आयातन्तं तं चन्द्रापीडं दूरादेव दि-ष्टादेव दृष्ट्वा निरीक्ष्य कुसुमशयनाव पुष्पशयनीयात् उत्तस्थौ उद्यिता बभूवेति सम्बन्धः ।

तत्कालीना यादृशी दशा कादम्बर्यास्तामेव विशिनष्टि—नवेति । नवो नूतनो ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अमिनवगृहीतेत्यर्थः करिणी हस्तिनीव, कर्वाः जङ्घयोः स्तम्भेन सात्विकभावजातेन निश्चलत्वेन विष्टता व्याहृतगमना, पश्चान्तरे तु-ऊरुस्तम्भे विस्तृतबन्धस्तृणायां विष्टता आबद्धा, अत एव विचेष्टमानाङ्गी निस्पन्दशरीरा विशेषेण कम्पमानशरीरा च । इह पूर्णोपनालङ्कारः ।

कुचुमेति । परवशा परतन्त्रा देहस्तब्धतया स्वयमुत्थातुमशक्तेत्यर्थः, अतएव कुसुमशयनस्य पुष्पतल्पस्य परिमलेन सुगन्धिपुष्पाद्येत्यभिप्रायः । उपगतैः उपस्थितैः, मुखरैः शब्दायमानैः मधुकरकुलैः द्विरेफसन्मूहैः उत्थाप्यमाना उत्तोत्थमानेव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

सत्सम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण उत्थानवेगेन च्युतं सत्सम्भ्रमं उत्तरीयं प्रावरणवस्त्रं यस्याः सा, अतएव उरसि वक्षःस्थले हारकिरणान् मौक्तिकरश्मीन् कर्तुम् अर्पयितुम् इच्छन्ती अनिलपन्तीव, कुचयोराच्छा-दनायेत्याशयः । इह प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा ।

नगीति । मणिकुट्टिमे रत्नमयवद्धनूमौ निहितं स्थापितं यत् वामकरतलं सव्यपाणितलं तेन, निज-प्रतिमां वद्धनूमितद्वन्तं स्वकीयप्रतिविम्बं हस्तावलम्बनं याचमानेव अभ्यर्थयमानेव तन्निमित्तमेव

उत्तरे वाद, परिजनवर्गं विसृज्य भावते एकके पीछे एक उत्त चन्द्रापीडको देहे, उत्त-उत्त भावते कादम्बरीके समीपमे आन्नाकर उत्तका आगमन निवेदन क्रिये, तब वह चञ्चल पुतलीवाले नेत्रसे दिना कहे ही पूछती कि 'कहो, वे क्या सचमुच आये हैं ? तुमने उत्तको देखा है ? वे कितनी दूर हैं ? कहाँ हैं ?' इस प्रकार संवेदने पूछने पर प्रत्येकके द्वारा चन्द्रापीडका नानोच्चारण किया जाता था । इतनेमें जब उत्तने उत्पन्न शुभ्र होते अन्ने नेत्रसे चन्द्रापीडको दूरसे ही-ज्ञानने आते देखा, तब वह विशाल-निवन्ध कादम्बरी पुष्प-शय्या परसे उठी । तत्काल पनही गई हस्तिनी जित प्रकार विशाल-बन्धन-स्तम्भमें बद्ध रहकर शरीर-सञ्चालन करती है, वह भी वसी प्रकार अपने विशालनिवन्ध-भागसे बद्ध हो चलनेमें असमर्थ रहकर अवयवोंको नि-चेष्ट रहती थी । शरीर पराधीन रहनेके कारण वह अपनेसे ही उठनेमें असमर्थ थी, अतएव पुष्प-शय्याके तौरमके नीम्ने उपस्थित हुए शब्दायमान ऊनरोते ही नानो वह बलपूर्वक उठार गई थी । शीघ्रावस्था उत्तरीय बन्ध खिसक गए थे, उत्ते वह हारकी किरणोंसे ही नानो वक्षस्थल (छाती) का आवरण करनेकी इच्छा करती थी । मणिन्द नूमिने स्थापित (रखे) वान-हस्तद्वारा समीपस्थ अपने प्रतिविम्बसे ही नानो उठनेके लिए हस्तावलम्बनकी

१. वन्निव 'तारकेण' इत्यनन्तरं 'कथय' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । २. वन्निव 'विलोक्य' इति पदं नोपल-
भ्यते । ३. कथं सन्दृक् । ४. निक्षिप्तनाक्षरं, निक्षिप्तं चक्षु-नक्षरम् । ५. वर्द्धमानः । ६. जालैः । ७. आच्छा-
यनाना । ८...उत्तरीयका, उत्तरीयशुभा ।

अस्त केशकलाप-संयमनश्रमितेन गलत्स्वेदसलिलेन दक्षिणकरेणाभ्युक्ष्येयं आत्मानमर्पयन्ती, चलित-त्रिकताम्यत्त्रिवली-तरङ्गित-रोमराजितया निष्पीड्यमानेव सर्वरसाननङ्गेन, अन्तः-प्रविष्टललाटिका चन्दनरसमिश्रमिव चक्षुषो धरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, आनन्द-वारिविन्दु-वेणिकया चलिनावतंस-धूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनेव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणैव किञ्चिदधोमुखी तत्क्षणमपाङ्ग-भाग-पुञ्जित-तारकया तन्मुखलग्नयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा कुसुमशयनादुत्तस्थौ ।

तत्र वामकरन्यासादित्याशयः । अनेनोत्थानासामर्थ्यं ध्वनितम् । इह वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । 'दुष्टाचपच' इत्यादिना द्विकर्मके परिगणितोऽयं याच् धातुः ।

चलति । अस्तौ विविधो यः केशकलापः कचसमूहः तस्य संयमनेन चन्धनेन श्रमितः तद्व्या-पारेण खेदितः तेन, अतएव गलन्ति चरन्ति स्वेदसलिलानि घर्मजलानि यस्मात्तेन दक्षिणकरेण, अपसव्य-पाणिना, अभ्युक्ष्य आत्मानं स्वम् अर्पयन्तीव चन्द्रापीडाय प्रयच्छतीव, स्वेदजलानामेवाम्युत्तणजल-रुग्णादित्याशयः । यः कोऽपि समर्पणीयं वस्तु अभ्युक्ष्य यस्मै कस्मैचित् समर्पयतीति स्थितिः । उक्तालङ्कारः ।

चलति । चलितम् उत्थानस्वरया कम्पितं यत् त्रिकं पृष्ठवंशस्य अधरास्थि, तेन ताम्यन्ती विद्य-माना या त्रिवली उदरस्थरेखात्रयं तथा तरङ्गिता कम्पिता रोमराजिः लोमपङ्क्तिर्यस्तास्तस्या भावस्तथा कारणेन, अनङ्गेन कामेन सर्वरसान् निष्पीड्यमानेव निष्कासयितुं मर्द्यमानेव, कम्पितत्रिकस्य निष्पीडन-यन्त्रसदृशत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः ।

अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टो भालान्तःशुष्को यो ललाटिकाचन्दनरसः भालस्थितिलकविशेषमलयज-द्रवः तन्मिश्रमिव समृक्तमिव, अतएव शिशिरं शीतलम् आनन्दजलं प्रमोदाश्रु चक्षुषा नयनेन चरन्ती निःसारयन्ती । इह गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आनन्देति । आनन्दवारिविन्दूनां प्रमोदाश्रुपृथतां वेणिकया प्रवाहेण, चलितानां कम्पितानाम् अव-र्तसानाम् उत्तमाङ्गभरणभूतकुसुमानां धूलिभिः परागैः धूसरं पाण्डुरं स्वं कपोलफलकं गण्डयुगलम्, प्रियप्रतिमायाः चन्द्रापीडप्रतिविम्बस्य प्रवेशलोभेन तद्रण्डं प्रवेशतृण्येव प्रचार्जयन्ती धीतं कुर्वन्ती, प्रक्षालनाभावे धूलिधूसरत्वे च प्रियप्रतिमाप्रवेशासम्भव इत्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'वेणी सेतुप्रवाहयोः । देव-ताडै केशवन्द्ये' इति हेमचन्द्रः ।

ललाटिकेति । ललाटिकाचन्दनस्य भालस्थितिलकविशेषमलयजस्य भरेण भारेणैव किञ्चिदधोमुखी ईषदवाद्मुखी, तत्त्वर्गं चन्द्रापीडदर्शनसमये अपाङ्गभागे लोचनप्रान्तदेशे पुञ्जितां समस्तां शक्तिमादाय पुञ्जभावेन स्थिता तारका कर्णीनिका यस्यास्तथा, तन्मुखलग्नया चन्द्रापीडमुखसंसक्तया, अतएव दीर्घया विस्तृतया दृष्ट्या लोचनेन आकृष्यमाणेव आकर्षणं विधीयमानेव । दृष्टिश्च तन्मुखे दृढसम्बन्ध्या पुनश्च आकृष्यमाणा अतएव सा दीर्घाभूता रज्जुवदित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

प्रार्थना करती थी । स्त्रलित केशकलापके बन्धन करनेसे परिराम्त दक्षिण हाथमेंसे घर्म-जल (पसीने) निकाल रहे थे, अतएव वह मानो उस दक्षिण-हस्त द्वारा अभ्युक्ष्य कर चन्द्रापीडकी अपना आत्मसमर्पण करती थी । ठठनेके समय पीठ मुडनेसे त्रिवली (उदरके ३ धर) चलित होनेके कारण रोमराजिके भी कम्पित होनेसे ऐसा प्रतीत होता था मानो कामदेव उसे निम्नीउन (निचाड़) कर समस्त रसोंको बाहर निःसारण कर (निकाल) रहा हो । नयनद्वारा जो आनन्दाश्रु निःसारण करती थी, वह तिलकमेंसे ललाटके कन्दर पहुँचे चन्दन-रससे मिश्रित होकर ही मानो शान्त हो गया था । शिरोभूषण-भूत पुष्पोंकी रेणुसे कपोलदेश धूसरवर्ण (मलिन) हो गया था, अतएव उसमें प्रियतन चन्द्रापीडके प्रतिविम्ब प्रवेश कर जानेके लोभसे ही मानो आनन्द-जलकी दूँदोंके प्रवाहसे उसको धो रही थी । ललाट-तिलक-चन्दनके भारसे ही मानो थोड़ा नीचे देख रही थी, उस जग नयन की तारा उसके प्रान्तभागमें जाकर पुञ्जीभूत हुई और राजपुत्रके मुखमण्डल पर संलग्न होकर और नी लम्बी हुई इस प्रकारकी दृष्टि ही मानो उस पुनःशय्यासे वसना आरम्भ कर रही थी ।

१. समन्वुक्ष्येव । २. दलित... । ३. तत्रात्रिवली तरङ्गिनी... । ४. चन्दनरसानिव, रसमिश्रम्, सारम् । ५. चक्षुर्न्याम् । ६. नन्द... । ७. घटितावर्तसे । ८. कुञ्जित... ।

चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दक्षितविनयः प्रण-
नाम । कृतप्रतिप्रणामायाञ्च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने समुपविष्टायां प्रतीहारीयां समु-
पनीतां जाम्बूनदमयीमासन्दिकां रोचिष्णु-रत्न-प्रत्युनपादां पादेनैवोत्सार्य क्षितावेवोपावि-
शत् । अथ केयूरकः 'देवि ! देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकर-
ङ्कवाहिनी' इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । अथ कादम्बरी दृष्ट्वा ताम् 'अहो ! मानुषीषु पक्ष-
पातः प्रजापतेः' इति चिन्तयाम्बभूव । कृतप्रणामाञ्च तां सादरम् 'एहोहि' इत्यभिधायाम्ब-
समीपे सङ्कुतूहलपरिजनदृश्यमानां पृष्ठतः समुपावेशयम् । दर्शनादेवोपावृण्वतीत्यतिशया च
मुहुर्मुहुरेतां सोपग्रहं करकिसलयेन पस्पर्श ।

चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तद्वस्थां चित्ररथतनयामालोक्या-
चिन्तयत्—'अतिदुर्विदग्ध हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्धाति । अवतु, पृच्छामि तावदेनं निपु-

चन्द्रेति । समुपसृत्य समीपमागत्य । महाश्वेतायाः प्रणामो नमस्कारः पुरःसरः अप्रवर्त्ती यत्र
क्रियायां तद् यथा स्वात्तया, दक्षितविनयः प्रदक्षिणशिराचारः, तां कादम्बरीम्, प्रणनाम नमश्चक्रे । तदन-
न्तरं कृतो विहितः प्रतिप्रणामोऽनुनमस्कारो यया तस्याम्, तस्मिन्नेव कुसुमशयने पुष्पशय्यायां समुपवि-
ष्टायां समासीनायां तस्यां कादम्बर्याम्, प्रतीहारीयां द्वारपालिकया सङ्कुपनीतां समुपस्थापितां जाम्बूनद-
मयीं सुवर्गरचिताम्, रोचिष्णुभिः दीप्तिशीलैः रत्नैः मणिभिः प्रत्युष्टाः खचिताः पादा यस्यास्ताम्, आस-
न्दिका वेत्रासनम्, पादेनैव चरणेनैव उत्सार्य, अपसार्य, क्षितावेव भूमावेव उपाविशत् उपविष्टवान्,
शिष्टाचारप्रदर्शनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । 'वेत्रासनमासन्दी स्त्री कृषी च अतिकासनम्' इति रामाश्रमी ।

अथेति । अथ उपवेशनानन्तरम्, प्रसादभूमिः अनुग्रहपात्रम् । अदर्शयत् इति पश्यतां प्रापयत् ।
प्रजापतेः विधातुः पञ्चपानः, निरतिशयसौन्दर्यनिर्माणादित्याशयः । तां पत्रलेखाम् । सङ्कुतूहलैः सकौतुकैः
परिजनैः स्वीयपरिचारकैः दृश्यमाना अवलोक्यमाना ताम्, पृष्ठतः पश्चात् आगमनः स्वस्य समीपे निरुद्धे
समुपावेशयत् इत्यन्वयः । उपावृण्वतीः प्रीत्यतिशयः स्नेहाधिक्यं यस्याः सा कादम्बरी । एतां पत्र-
लेखाम्, सोपग्रहं सस्नेहं करकिसलयेन पाणिपल्लवेन पस्पर्श स्पृष्टवती ।

चन्द्रेति । सपदि तत्क्षणम्, कृतो विहितः सकलानां समस्तानां मदलेखाप्रभृतिजनानाम् आगम-
नोचितोपचारः आत्मनोऽभिनवोपस्थितियोग्याभिनन्दनव्यवहारो येन सः । संचावस्था मदनविह्वलदशा
यस्यास्तां चित्ररथतनयां गन्धर्वराजपुत्रीं कादम्बरीम्, आलोक्य वीक्ष्य अचिन्तयत् चिन्तितवान्—मे
मम हृदयं चेतः अतिदुर्विदग्धम् अतीव दुःशिक्षितं प्रस्तुतनिश्चयायोग्यमिति तात्पर्यम्, यस्माद्धापि न
श्रद्धाति मां लक्ष्याकृत्येवेयं मदनपीडितेति न विश्वसिमि प्रस्तुतनिश्चययोग्यत्वे तु नूनमेवैतत् विश्वसेदि-
त्याशयः । निपुणालापेन चतुरजनोचितसम्भाषणेन व्यङ्ग्यार्थपूर्णवाक्येनेत्यर्थः ।

चन्द्रापीडने तो समीपवर्त्ती होकर पहलेके समान ही विनय-प्रदर्शन-पूर्वक महाश्वेताको प्रणाम कर
कादम्बरीको प्रणाम किया । वह भी प्रतिप्रणाम (बदलेमें नमस्कार) करके फिर उसी पुष्प-शय्या पर
बैठी थी कि इतनेमें प्रतीहारीने एक सुवर्णकी बनाई हुई आसन्दिका (कुर्सी) लाकर रखी, जिसके पायों-में
दीप्तिशील (चमकते हुए) रत्न खचित (जड़े) थे; उसे पैरों से हटाकर वह पृथिवी पर ही बैठ गया । उसके बाद
केयूरकने कहा—'देवि ! यह राजकुमार चन्द्रापीडके अनुग्रहकी पात्र पत्रलेखा नामकी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानकी
ढब्बेको धारण करनेवाली) है'—यों कहकर पत्रलेखाको दिखाया । तदनन्तर उसको देखकर ही कादम्बरी
सोचने लगी कि—'अहो ! मनुष्यजातिकी स्त्रियों के प्रति प्रजापतिका यह पक्षपात !' फिर पत्रलेखाके प्रणाम करते
ही उसने आदरके साथ—'आओ, आओ'—यों कहकर अपने समीप पृष्ठभाग (पीछे) में हाँ बैठा लिया, और
समस्त परिजनवर्ग कौतुकके साथ उसको देखने लगे । देखनेके अनन्तर ही उसके प्रति अत्यन्त प्रेम उत्पन्न होनेके
कारण वह बारंबार स्नेह-पूर्वक अपने करपल्लवे से उसका स्पर्श करने लगी ।

उस समयमें ही मदलेखादि समस्त परिजनोंको अभिनवागमनोचित सन्तोषणादि सब उपचार सम्पादन
कर चन्द्रापीड, कादम्बरीको उस अवस्थामें देखकर विचार करने लगा—'मेरा चित्त अत्यन्त कुशिक्षिते शिक्षित

१. उपविष्टायां । २. उपनीतां । ३. सङ्कुतूहलं परिजनेन । ४. कश्चित् द्विरुक्तिरस्ति ।

पालापेनेति । 'प्रकाशमन्त्रवीत्—'देवि ! जानामि' कामरतिं निमिच्छीकृत्य प्रवृत्तोऽयमविरल-
सन्तापतीव्रो व्याधिः । सुतनु ! सत्यं न तथा त्वामेव व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि देह-
दानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम् । उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेपुपीडया पतितामवेक्ष-
माणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदे तनुभूते ते भुजलते गाढसन्तापया च दृष्ट्या बहसि

प्रकाशमिति । जानामि अत्रेतममहं मन्ये । कां कामपि शब्दतोऽप्रतिपादनीयाम अरतिं विरामं
निमिच्छीकृत्य हेतुं विधाय, अविरलेन अजलेन सन्तापेन संस्वरेण तीव्रं महान् अयं प्रत्यक्षतयोपलभ्य-
मानो व्याधिः रक् प्रवृत्तः त्वयि सज्जात इति वाच्योऽर्थः । कामरतिं मदनानुरागम्, अविरलेन सन्तापेन
देहोत्तापेन तीव्र इति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

सुतन्मिति । हे सुतनु कादम्बरि !, एष त्वयि विद्यमान एव व्याधिः, यथा अस्माभू व्यथयति पीड-
यति, सत्यमेव नोपचारिकं वचः तथा त्वां भवतीं न व्यथयतीत्यन्वयः । पीडा हि निजाश्रितजनादपि
स्नेहिनं जनं निरतिशयं व्यथयतीति जनश्रुतेर्यथार्थत्वादित्याशयः । व्यङ्ग्यार्थस्तु—एष काम इति । इह
'सुतनु !' इति सम्बोधनमपि रतिकालिकं सर्वावयवसौन्दर्यं हृदयाकर्षकमभिव्यनक्ति । एतदनु रूप एव
भावः शाकुन्तले यथा—

‘तपति तनुगात्रि ! मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव’

अत एवोक्तम्—इच्छामीति । देहदानेनापि शरीरावसानं कृत्वापि अत्रभवतीम् आदरणीयां त्वां
स्वस्थां सुस्थां कर्तुम् इच्छामि अभिलषामि, स्वीयशरीरतोऽपि भवत्या अधिकप्रियत्वादित्याशयः । देह-
दानेनापि सुरतसमये तुभ्यं देहार्पणेनापीति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

वक्तुंति । उत्कम्पिनीं पीडातिशयात् नितान्तकम्पवतीं त्वाम् अनुलक्ष्यीकृत्य कम्पमानस्य तव कम्पं
दृष्ट्वा कम्पयुक्तस्येत्यर्थः, तथा पीडया कामव्यथया कुसुमेपु पुष्पेषु पतितां शयिताम् अवेक्षमाणस्य अव-
लोकमानस्य मे मम हृदयं चित्तं पततीव बहिर्निःसरतीव, भवत्याः क्लेशनिरीक्षणेन दारुणक्लेशोदया-
दित्याशयः, इति स्फुटोऽर्थः । उत्कम्पिनीम् उत्कटमदनाविर्भावात् कम्पाभिघसात्त्विकभाववतीं त्वाम् अनु-
कम्पमानस्य सुरतद्वारा कृपापात्रं कर्तुं मभिलषतः, तथा कुसुमेपोः, पुष्पवाणस्य मदनस्य पीडया यातनया
पतितां शिथिलतनु त्वामवेक्षमाणस्य मे हृदयं पततीव त्वां सुरताय (आलिङ्गनाय) धावतीवेति
व्यङ्ग्योऽर्थः ।

अनङ्ग इति । तनुभूते पीडावशात् कृशीभूते तव भुजलते बाहुबलीयुगलम् अनङ्गदे केयूराख्य-
बाहुभूषणवर्जिते सति इति शेषः, पूर्वतस्तनुत्वेन सम्प्रति शिथिलीभावसम्भवादित्याशयः । तथा गाढः
तीव्रः सन्तापो यस्यां तथा दृष्ट्या नयनेन च, रक्तं रक्तवर्णं तामरसं कमलं यत्र तां स्थलकमलिनीं
स्थलनलिनीं बहसीव प्रापयसीव, एतद्दृश्यमपि महत्कष्टं जनयतीत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षाद्वारः । अनङ्गं
कामं कामोत्तेजनं ददाति प्रयच्छतीत्यनङ्गदा तत्सम्बुद्धौ हे अनङ्गदे कामवधिके इत्यर्थः । ते तव भुजलते
तनुभूते मदनव्यथया कृशीभूते, तथा गाढसन्तापया तीव्रकामपीडाद्योतिकया दृष्ट्या, दृष्टिपातेन च, स्थले
पद्मिनीचित्रिणीत्यादिनायिकाकीर्णस्थले कमलिनी नलिनीरूपा तां चतुर्विधनायिकामध्यपद्मिनीरूपमात्मानं

है, क्योंकि इस समयमें भी इसकी प्रकृत अवस्था पर विश्वास नहीं करता है । जो हो, इससे भड़ीपूर्णवाक्यमें
हुष्ट पट्टे ।' इस प्रकार विचार कर प्रकाश्यरूपमें वस्त्रने कहा—'देवि ! मैं जानता हूँ कि आपको किस अनिर्वचनीय
वैराग्यके अभाव (दूसरा अर्थ—कामजनित अनुराग) के कारण यह रोग उत्पन्न हुआ है, और निरन्तर सन्ताप
शंकेसे मयङ्कर हो गया है [जिसे आप सहन करती हैं], सुन्दरि ! यह रोग तुझे जिस प्रकार व्यथित करता है,
तब ही आपको उस प्रकार व्यथित नहीं करता है । इसलिए देहदानसे भी आपको मैं स्वस्थ करनेकी इच्छा
करता हूँ । व्याधिके प्रभावसे कौपरी आपको देखकर अनुकम्पा (कृपा, कम्पन) करता और पुष्पशय्यामें व्याधि
(दूसरा अर्थ—कामकी पीडा) से पड़ी आपको देखता मेरा हृदय मानो बाहर निकल पड़ता है । कानकी कृश
मुट-लना अनङ्गद (बाजूबन्द-विहीन, कामकी उत्पत्ति करनेवाली) हुई है, तीव्र सन्तानसे मन्त आपका नयन
युगल मानो रक्तानरस (कठोर रक्तता, विरस अनुराग) स्तम्भित स्थलचिन्तीकी धारण करना है । विशेषतः

१. प्रकाशं वाचम् । २. जानाति । ३. अविचलसन्तानरसो व्याधिः । ४. तामयं व्यथयति यथा मान् । ५. देहप्रदानेन । ६. अनङ्गदेवनानुभूते । ७. गाढसन्तापया ।

स्थलकमलिनीमिव^१ रज्ज्वामरत्नाम् । दुःखितायाञ्च^२ त्वयि परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुविन्दु
पातेन वर्त्तते मुक्ताभरणता । गृहाण स्वयंवराह्णी^३ नङ्गलप्रसाधनानि । सङ्क्षुमशिलीमुक्ता
हि शोभते नवा लता^४ इति^५ ।

अथ कादम्बरी बालतया स्वभावानुगुणापि कन्दर्पेणोपदिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषनस्या-
व्यक्तव्याहारसूचितम् अर्थं मनसा उग्राहः मनोरथानान्तु तावती भूमिसत्सम्भावयन्ती
शालीनताञ्च बालन्वमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलसुखादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं तमाननामोद-

बहसीव, तथा वरतां शृङ्गारवर्जितां सुरतरुपशृङ्गारप्रयोजनवर्जितान्, रक्ततां केवलमनुरक्ततां बहसीव,
गादकामसन्तापद्योतकेन दृष्टिपातेन कमलिनीमूत्रस्य स्वस्य कामानुरागं प्रकटयसीवेति च्यष्टप्रोक्ष्यः ।
'स्थलकमलिनीम्' इत्यस्यापि कर्मसंज्ञा तु बहतेर्हि कर्मकत्वाद्गोप्या ।

दुःखीति । अपि च, त्वयि दुःखितायां व्याधिप्रभावात् अनुत्पन्नक्लेशायां सत्याम्, परिजनेऽपि च
अन-रतं निरन्तरं कृतो विहितो यः अश्रुपातः नयनानुपतनं तेन सह मुक्ताभरणता त्यक्तनूपजता वर्त्तते,
व्यपन्तानुरागपुक्ततया त्वत्क्लेशेन क्लेशोदयादित्याशयः । अतएव स्वयम् आत्मनैव त्वम्, वराणि सर्व-
श्रेष्ठानि च तानि वहाङ्गि निजोचितानि चेति तानि वराह्णी, नङ्गलप्रसाधनानि नाङ्गलिकनूपगानि
गृहाण धारय तथा सति परिचारकेणापि प्राहास्यासेन सता भूयोऽप्यामृष्यं गृह्येतेत्याशयः । एवञ्च नवा
नवीना लता व्रतति, कुसुमैः प्रचुरैः शिलीमुक्तैर्नङ्करैश्च सह वर्त्तते इति सङ्क्षुमशिलीमुक्ता सत्येव
राजते न पुनः सङ्क्षुमशालिमुक्तेत्यर्थः, अतो भवति अपि सालङ्कारैव राजसे न पुनरनलङ्कारेति भवत्या
नूनमेवालङ्कारणं ग्रहणीयमित्याशयः । इह दृष्टान्तोऽलङ्कारः । त्वयि दुःखितायां कामयातनया समुत्प-
क्लेशायां सत्यां परिचारकेऽपि च अनवरतकृताश्रुविन्दुपातेन सह निरन्तरविहितनयनानुपकणपतनेन
सार्धं मुक्ताभरणता वर्त्तते, भवत्याः क्लेशेनैव क्लेशोदयादिति प्राग्वदेवाभिप्रायः । अतएव स्वयंवराह्णी
विवाहोचितानि, नङ्गलप्रसाधनानि करसूत्रादीनि नाङ्गलिकनूपगानि, गृहाण । एवंविधानानपि दशायां
स्वं शोभितेवेति विमज्जाह—सङ्क्षुमेति । नास्ति बालता शिशुता यस्याः सा न बालतां तरुणी, कुसुममेव
पुष्पमेव शिलीमुक्तः शरो यस्य सः कुसुमशिलीमुक्ते नदनः, तेन सह वर्त्तते इति सा तादृश्येव शोभते न
पुनरनमदनेत्याशयः, इह 'नैकधा' इत्यादिवत् 'नवालता' इत्यत्र नञः प्रकृतिभावाच्छलोपाभावः । नन्दो-
द्यादन्त्यत्ययवकारयोर्मदस्य स्थानमेदेनैव स्फुटं प्रतीयमानत्वात्प्रकृतेऽमेदः क्यनिति चेत् ?

'यमकादौ भवेदक्यं ढलेर्वदो रलोस्तथा'

इति नियमावगमेन हतेरभावात् ।

अपेति । बालतया शिशुतया स्वभावेन प्रकृत्या सुरता सरलापि कन्दर्पेण कामेन उपदिष्टयेव सिद्धि-
तयेव प्रज्ञया धिया । कनेपे समस्तम्, अव्यक्तव्याहारसूचितम् अस्तुत्वाक्यप्रतिपादितम् अर्थम् उपभोग-
विषयकं रहःसम्मिलनरूपं वा मनसा हृदयेन उग्राह वृद्धे । इह 'उपदिष्टयेव' इत्यत्र क्रियोक्तेरालङ्कारः ।
मनोरथानाम् अभिलाषाणां तु तावती भूमिः समागमरूपमस्तुत्वाविषयम् अस्माभावयन्ती अवितर्कयन्ती
शालीनतां विनीततामित्यर्थः अवलम्बमाना वाग्रीयमाना तूष्णीं मौनमेव आसीत् । उपादितान्यव्यपदेशा

आपके दुःखित रहनेसे परिजनोंने भी निरन्तर अश्रुविन्दु इसका कर क्लृप्तार परित्याग कर दिया है (कल्पित
नोटियोंके आमृषणोंके स्थानमें अश्रुधारण दिना है) अतएव आप भव स्वरूपयोग्य (स्वयं अपने आप) अच्छे
और उपयुक्त स्वयंवरेके योग्य) उल्लेख नाङ्गलिक अलङ्कारको धारण करें, क्योंकि नवीनलता (नई लता और
सुवर्ती) तो पुष्प और शिलीमुख (अनर तथा कामदेव के बाग) के साथ ही शोभायमान प्रतीत होती है ।

प्रदन्तर बाल्यावस्थाप्रयुक्त स्मरणसे सरल होने पर भी नामों कामदेव द्वारा उपादित हुई ही इस प्रकार
राजकुमारके उस अवस्थापर वाक्यसे सूचित समस्त अर्थको मन ही मन वह समझ गई, किन्तु अपने अन्तिमक्षणमें
विषयमें इतनी सकलबुद्धी सम्मोहना न समझ, लज्जाका वाक्यन कर चुन हीकर रह गई । उस क्षणमें मुखके
सौरभसे उपस्थित हुए अनरोंके अन्धकारसे आच्छादित (नके) चन्द्रादीयोंके देखनेके लिए ही नामों अन्य किसी

१. स्थलकमलिनीव । २. दुःखितायामपि । ३. स्वयम् 'नङ्गल' एवं न दृश्यते । ४. अपि च
अनवरत', परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुविन्दुपातेन वर्त्तते । मुक्ताभरणतां गृहाण । ५. सङ्क्षुमशिलीमुक्ता
शोभते यथा लता इति । ५. सत्यं वदन्स्त्वयम् ।

ननु कुरुपटलान्यकारितं द्रष्टुमिव स्मितालोक्मकरोत् । ततो नदलेखा प्रत्यवादीत्—
‘कुमार ! किं कथयामि, दारुणोऽप्यमकथनीयः खलु सन्तापः ।’ अपि च ‘कुमारभावोपेतायाः
किमिवस्या यत्र सन्तापाय । तथाहि, नृपालिन्याः शिशिरकिमलयमपि हुतारानायते,
ज्योत्स्नाप्यावपायते, ननु किसलयनालवृत्तवर्गमेतन्नि जायमानं किं न परयसि ? धीर-
त्वमेव प्राणसन्धारणहेतुरस्याः’ इति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव नदलेखालापनस्य प्रत्युत्त-
रीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयया घटनानार्थतया सन्देहदोलाहनेनैव चेतसा महारवेनचा

प्रकामित्वान्यव्याजा । कामनामोदेन वदन्परिमलेनोपस्थितमिष्यर्थः यद् ननु कुरुपटलं चनरसमृद्धः तेन
कल्पकारितं समुत्पन्नकवकारं तं चन्द्रापीडं द्रष्टुम् कवलोकयितुमिव स्मितालोक्म ईषदास्यरूपप्रकाशम्
करोत्, निनिराच्छादितं वयदिकं द्रष्टुं दीपप्रकाशवदित्याशयः ।

इह तयोपस्थितचनरसमृद्धेन कवकारितत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्ति-
रलङ्कारः, ‘द्रष्टुमिव’ इत्यत्र क्रियाद्येच्छालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गादिभावसङ्गतः ।

तत्र इति । प्रत्यवादीदप्रत्युत्तरमकार्षात् । अकथनीयो वस्तुमशक्यः दारुणोऽनिकठितः सन्तापो दाहः,
कल्पविकृतव्रित्तया कनिर्वचनीयत्वात्, कामोत्पन्नतया हीघ्नकत्वाच्चेत्याशयः । कुमारभावोपेतायाः
कौमार्यलुपतायाः सुतगमेव निरनित्यमृदुलाया इत्याशयः, अस्याः कादम्बयाः सम्बन्धे किमिव वस्तु
विद्यते यत्र सन्तापाय दाहायोपपद्यते इति वाच्योऽर्थः । प्रतीयमानार्थस्तु कुमारं (अर्थात् त्वयि) भावो-
पेताया अनुरक्त्याः कथवा कुम्भितो गर्हितो नारः कन्दर्पो यस्मादेवंविधे परमसुन्दरे त्वयि, किं वा
कुम्भितो यो नारः तस्य भावोपेताया कादम्बक्रियासुपगतया अस्या विरहोद्दीपकतया सर्वमपि वस्तुजातं
जातार्थवेति ।

सन्तापप्रतिद्विद्धिनामपि बहुलादकथ्यकथनेन निमित्तवस्तुतामेव सन्तारकत्वं निरूपयितुमाह—
‘वह इति । नृपालिन्याः कनलिन्याः शिशिरकिमलयमपि शीतलरसवमपि हुतारानायते बह्विदाचरति,
ज्योत्स्ना चन्द्रिकाऽपि ज्ञानपायते सूर्यालोकायते, स्यान्नदद्वयेऽपि सन्तापयतीत्यर्थः ।

इहोभयोः प्रत्येकं कथ्यज्ञतोपमालङ्कारः, तेन शिशिरपदायात् सन्तापजननाद्विपमालङ्कारः प्रतीयत
इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

तन्निनि । कामान्धगे ननुमध्यः । ‘प्रभावधारणातुनातुनयामन्त्रगे ननु’ इत्यमरः । किसलयं पक्ष-
वमेव तालवृत्तं व्यञ्जनं तस्य वार्तः पवनैः मनसि चेतसि खेदं क्लान्ति किं न परयसि कवलोकयसि ?
ननु तथाविवचनतापे जीवनधारणमित्यत्र दाह-चौरत्वमिति । अस्याः कादम्बयाः प्राणसन्धारणे जीवन-
धारणे धीरत्वमेव धैर्यमेव हेतुनिमित्तमिति वाच्योऽर्थः । हे धीर ! त्वमेव मन्प्रति अस्याः प्राणसन्धारणे
हेतुः, त्वो प्राप्यैव मेघ जीवितुं शक्नुयादिति तु प्रतीयमानोऽर्थः सद्बुद्धयमन्वेद्यः ।

कादम्बेति । नदलेखालापं नदलेखासन्तापम्, अस्य चन्द्रापीडप्रतिपादितवचनमन्दमंस्य, प्रत्यु-
त्तरीचकार प्रतिवचः प्रादात्, स्वस्यापि नयैवाभिधीयमानत्वादित्याशयः ।

चन्तेति । उभयया घटनानार्थतया ‘कुमारभाव’ पदस्य कौमार्येण कामान्धनुरागश्चेति प्रकारद्वयेन
घटितवया कारणेन, मन्देहः मन्दनुरागायैव कुमारभावपदं प्रयुक्तं न वेति मंगय एव दोला काम् कारुदेनैव
रहायेते ईश्वर हास्य-प्रकाशं कान्ते ली । कन्ते कादम्बेकान्ते प्रत्युत्तरं दत्त्वा—‘राजपुत्र ! क्या कहें ? कल्पन
मपहूर वह सन्तान कवर्गनीय है : किन्में फिर देखी कुमारमताय (सुकुमारता) मन्ताय देनेवले कामदेवके
भावसे संमन्त्रित (कथवा काम कान्ते भी अधिक रमणीय है, कान्ते भावसे पुनः) है इसलिये कौन-सी ऐसी बहुत
है किन्से कन्ते सन्तान कलत्र न होतः है । देखिए—‘पञ्चलपक्षा शीतल पक्ष भी कान्तिके मन्तन स्ववहूर
करता है और चन्द्रिका (कौतुकी) भी रौशके सन्तान कवर्गता करती है । पञ्चबोंके पंकेजी पवनसे भी उनके
विचमें जो पक्ष कलत्र होत है, उसे क्या काम देसते नहीं ? ऐसी स्थितिमें इनके प्राण-धारण कान्तेका केवल
धैर्य ही कारण है । कादम्बरीने दो मन ही मन मन्देहके कहनेको ही चन्द्रापीडके वाच्योऽर्थ प्रत्युत्तर दत्ता ।
‘कुमारभाव’ शब्दके कर्ण दो प्रकारसे समझ देनेके कारण ही, ‘मेरे प्रति बहुलापार्थमे ‘कुमारभाव’ शब्दका
प्रयोग किया है या नहीं ? ‘इस प्रकारके संशयना-योजनाद्व विचमें चन्द्रापीड, महारवेनके साथ प्रत्यु-
त्तरीचकार

सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिः^१ महान्तं कालं^२ स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयित्वा-
त्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनाभिर्ययौ ।

निर्गतञ्च तं तुरङ्गममारुहन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान्—‘देव ! मदलेखा
विज्ञापयति—‘देवी कादम्बरी’ प्रथमदर्शनेन जनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्तमानामिच्छति, पञ्चा-
द्यास्यति’ इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।’ इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः ‘केयूरक ! धन्या स्पृहणीया
च पत्रलेखा, यामेवमनुवध्नाति, दुर्लभा देवीप्रसादः प्रवेश्यताम्’ इत्यभिधाय पुनः स्कन्धा-
वारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः समीपादागतमभिज्ञाततरम्^३ आलेखहारकमद्राक्षीत् । धृत्-
तुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत्—‘अङ्ग ! कश्चित् कुशली तातः सह
सर्वेण परिजनेन, अम्बा च सर्वान्तःपुरैः’ इति । अथासाधुपसृत्य प्रणामानन्तरं—‘देव !
यथाज्ञापयसि’ इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयाम्बभूव । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च
तदुन्मुख्य क्रमशः पपाठ—

कृतारोहणेनैव चेतसा हृदयेन । प्रीत्युपचयेन प्रजयातिशयेन चतुरा दक्षाः ताभिः कथाभिः सम्भाषणैः,
महान्तं कालम् अत्यधिरसमयम् । तथैव तद्विधाभिर्निपुणाभिः कथाभिरेव । आत्मानं मोचयित्वा ताम्यो
निष्कारय अनुमितम् आदायेत्यर्थः । स्कन्धावारगमनाय स्वसेन्यसमीपोपस्थितये । निर्ययौ निजगाम ।

निर्गतमिति । निर्गतं निःसृतम् तुरङ्गमं वाजिनम् आरुहन्तम् आरोढुमिच्छन्तं तं चन्द्रापीडम् ।
प्रथमदर्शनेनैव पत्रलेखायाः सर्वप्रथमावलोकनेनैव जनिता उत्पन्ना प्रीतिः स्नेहो यस्याः सा । निवर्त्तमाना
भवता इहैव रचयमाणाम् इच्छति समीहते । पश्चात् यास्यति गमिष्यति पत्रलेखेति शेषः । देवो भवान्,
प्रमाणं विधेयनिर्णयिता । देव्याः कादम्बर्याः प्रसादोऽनुग्रहः । अनुवध्नाति अनुगच्छति विषयीकरोती-
त्यर्थः । प्रवेश्यतां गृहीत्वा गम्यतां पत्रलेखेति शेषः ।

प्रविशकिति । प्रविशन्नेव स्कन्धावार इति शेषः, पितुः समीपात् जनकपार्श्वत् अभिज्ञाततरम् अतीव
परिचितम्, अतएव प्रतिपन्नप्रेरिततया न संशय इत्याशयः । आलेखहारकं पत्रवाहकम् अद्राक्षीत् दृष्ट-
वान् । एतत्तुरङ्गमश्च गृहीताश्च प्रीतिविस्फारितेन स्नेहविस्तीर्णकृतेन चक्षुषा नयनेन । अपृच्छत् पृष्ट-
वान्—अद्भुतेति सम्बोधनबोधकमव्ययम् । ‘अथ सम्बोधनार्थकाः स्युः, पाट् प्याडङ्ग हे है भोः’ इत्यमरः ।
कश्चिदिति ज्ञातार्थः । सर्वान्तःपुरैः निखिलावरोधपुरस्थनारीभिः सह । इति कश्चित् ज्ञातुमभिलषामीत्यर्थः ।

अधेति । असौ आलेखहारकः । उपसृत्य समीपमेत्य यथा आज्ञापयसि येन प्रकारेण पृच्छसि तथा
ते सर्व एव चैमयुक्ता इत्यर्थः । लेखद्वितयं पत्रयुगलम् अर्पयाम्बभूव अर्पितवान् । स्वयमेव आत्मनैव तत्
लेखद्वितयम् उन्मुख्य आच्छादकात् प्रच्याव्य । पपाठ पठितवान्—

द्वारा बहुत देर तक मनोहर आलाप करनेके पश्चात् उस भागमें ही गुरुतर यत्नसे अपनेको मुक्त कराकर स्कन्धावार
(ढेर) में जानेके लिए कादम्बरीके भवन से निकला ।

बाहर निकलकर धोड़े पर चढ़नेकी इच्छा ही करता था कि इनमें केयूरकने पीछेसे आकर कहा—
‘राजकुमार ! मदलेखा सूचित करती है कि—‘पत्रलेखाके प्रथम दर्शनने ही देवीको स्तोत्र उत्पन्न कर दिया है,
अतएव वह इच्छा करती है कि—आप उसको यहाँ छोड़ जायें, वह पीछे जाएगी’ इसे सुनकर इस समय
आप कैसा निश्चय करें (अर्थात् इस विषयमें आपकी क्या आज्ञा है ?) वह सुनकर चन्द्रापीडने उत्तर दिया—
‘केयूरक ! पत्रलेखा धन्य और सब लोगोंका ही स्पृहणीय है, क्योंकि जिसके ऊपर देवीका वह दुर्लभ अनुग्रह
हुआ है, अतएव तुम इसे अभ्यन्तरमें प्रवेश कराओ ।’ यों कहकर फिर वह सेनाके समीप ही आ पहुँचा । उसने
सेनाके अभ्यन्तरमें प्रवेश करते ही देखा कि—अत्यन्त परिचित एक पत्रवाहक पितृके समीपसे आया हुआ
है । उस समय वह धोड़ेकी खड़ा करके प्रीतिसे फैले हुए नेत्र-सहित दूरसे ही पूछने लगा—‘भद्र ! क्या ? सनस-
परिजनोंके साथ पूज्य पिताजी और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ माताजी कुशलपूर्वक तो हैं ?’ इसके बाद
उस पत्रवाहकने समीपमें आकर प्रणाम करनेके अनन्तर कहा—‘देव ! आप जैसे कहते हैं, वे उस प्रकारसे ही
कुशलसे हैं’ यों कहकर दो पत्र समर्पण कर दिए । राजकुमार उन दोनों पत्रोंकी शिरसे लगाकर और स्वयं ही
खोलकर क्रमसे पढ़ने लगा—

१. नभु लपगर्भाभिः कथाभिः । २. कालञ्च । ३. कश्चित् ‘खलु’ इत्यधिकः पाठः । ४. कश्चित् ‘निज’
इत्यधिकः पाठः । ५. अभिजगाम, जगाम । ६. अभिज्ञाततरम् ।

‘स्वस्ति, उज्जयिनीतः सकल-राजन्य-शिखण्ड-शेखरीकृत-चरणारविन्दः परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसम्पदामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्चचारु-चूडामणि-मरीचि-चक्र-चुम्बिन्नुत्तमाङ्गे चुम्बन्तन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः, किन्तु कियानपि कालो भवतोऽदृष्टस्य गतः, बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम्, देवी च सहान्तःपुरैर्स्नानिमुपनीता, अतो लेखवाचन-विर-तिरेव प्रयाणकालतां नेतव्ये’ति । शुक्रनामप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोऽपि लेखद्वितीयमपरमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवाददर्शयत् ।

अथ ‘यथाज्ञापयति तातः’ इत्युक्त्वा तथैव तुरगाविरुद्धः प्रयाणपटहमवादयत् । समीपे स्थितश्च ‘महताश्रीयेन’ परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश—

नन्तीति । स्वस्ति तत्र शुभाशीरस्त्वित्यर्थः । ‘स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णयनादिषु’ इति भागुरिः । पुत्रपत्रे चादावेव स्वस्तिपदं प्रयुज्यते शिष्टाः । तथा च वरचिवचनम्—‘आशीर्वचनसंयुक्तं पुत्रपत्रे पदक्रमम्’ इति । सकलैः समस्तैः राजन्यैः औपनिवेशिकराजभिः शिखण्डेषु शिरःसु शेखरीकृतम् अलङ्कारीकृतं चरणारविन्दं पादक्रमलं यस्य सः, परममाहेश्वरो महाशैवः । उज्जयिनीनां विशालातः सकाशात् महाराजाधिराजो महतां राज्ञामधीगः । उदञ्चद् उदगञ्चद् चारु मनोहरं यत् चूडामणिमरीचीनां शिरो-मणिदीप्तीनां चक्रं समूहः नत् चुम्बति स्पृशतीति तस्मिन्, उत्तमांगे शिरसि चुम्बन् चुम्बनं कुर्वन्, सर्व-सम्पदां समग्रसम्पत्तीनाम् आयतनं भाजनं चन्द्रापीडं नन्दयति अभिनन्द्य विलेखयतीत्यर्थः । प्रचलितां रीतिमवलम्ब्यायमंशोऽत्रोपनिबद्धो लेखकेनेत्यवधेयम् ।

कुशेति । प्रजा राज्यान्तर्बर्तिजनाः कुशलिन्यः क्षेमवत्यः सन्ति, किन्तु अदृष्टस्य अस्माभिरर्वाङ्गि-तस्य भवतस्त्वव, कियानपि अधिकतर इत्यर्थः कालो गतो व्यतीतः अत एव नोऽस्माकं हृदये चेतः बल-वदुत्कण्ठितम् अत्यधिकोत्सुकम् । देवी तव जननी विलासवती च, अन्तःपुरैः तत्रत्यनारीभिः सह स्नानि मनःबलेगम् उपनीता भवतैव उपलम्बिता, अतोऽस्माद्धेतोः लेखवाचनविरतिरेव पत्रपाठसमाप्तिसमय एव प्रयाणकालताम् उज्जयिनीं प्रति प्रस्थानकालतां नेतव्या प्रापणीया । इदमेकं पत्रम् ।

शुकेति । अमुमेव उत्कल्पमेव अर्थं विषयं लिखितं लिपीकृतम् अवाचयत् अपठत् । अस्मात् चन्द्रापीडपत्रात्, आत्मीयं स्वीयम् अपरम् अन्यत् लेखद्वितीयं पत्रयुगलं पितुः शुक्रनासत्येकं महाराजाधिराजस्य चैकमित्यर्थः, अदर्शयत् दर्शितवान् चन्द्रापीडायेति शेषः ।

अथेति । अथ तद्वाचनानन्तरम् । आज्ञापयति आदिशति । तथैव प्राग्वदेव । प्रयाणपटहं प्रस्थान-टङ्कान् अवादयत् वादितवान् । महता विपुलेन, अश्वीयेन तुरङ्गमसैन्यनिकरेण परिवृतं परिवेष्टितम् । महद् यद् बलं सैन्यं तत्र अधिभूतं तदध्यक्षतायां निशुक्रम् । बलाहकस्य मुख्यसेनाध्यक्षस्य पुत्रमात्म-जम् । आदिदेश आज्ञापयामास—

‘तुम्हारा मङ्गल ही, उज्जयिनीते समस्त सामन्ताग्य जिनके चरणारविन्दका मन्त्रकोमें अलङ्कार किये हैं, ऐसे परम शैव और देवताके तुल्य प्रभावशाली, महाराजाधिराज तारापीड, समस्त सम्पत्तियोंके भाजन चन्द्रा-पीडके ऊपर फलने हुए, तुम्हारे चूडामणि के किरण-जालसे चुम्बित मन्दक पर चुम्बन-पूर्वक अभिनन्दन करके लिखने हैं । प्रजाई कुशलसे हैं, किन्तु तुम्हें देखे बहुत समय बीत गए हैं, अतएव मेरा मन बहुत ही उत्कण्ठित हो गया है । और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ महारानी भी मनके कष्टसे बाहर हो गई हैं, इसलिए पत्रवाचनके समाप्ति-समयमें ही उज्जयिनीके प्रति यात्राका समय करना ।’ फिर शुक्रनासके द्वारा भेजे हुए द्वितीय पत्रको भी बौचकर देखा कि यही विषय लिखा हुआ है । इस अवसरमें ही वैशम्पायनने भी समीपमें आकर अपने पास आए हुए इस पत्रसे अनित्य अर्थसंग्रह दो पत्र चन्द्रापीडको दिखाए ।

उसके बाद मिनाजी जैसी आशा करते हैं (वैसा ही कहेंगे) वो कहकर वो का वो ही घोड़े पर बैठे बैठे-उसने प्रयाण-पटह (हूबका नगाड़ा) बजा दिया और अपने समीपमें रहनेवाले विशाल अश्व-सैन्यसे परिवेष्टित तथा विपुल सैन्यके अध्यक्ष मेघनाद-नानके बलाहक (प्रधान सेनापति) के पुत्रको आदेश दिया कि—

१. किन्तु । २. इष्टस्य भवतीहृष्टस्य । ३. क्वचिद् ‘गत’ इति न विद्यते । ४. क्वचिद् ‘देवीसनेतम्’ इत्यधिकः पाठः । ५. वनस्ततो लेखवाचनविरतिरेव । ६. प्रयाणकालता, प्रयाणकारणा । ७. क्वचिद् ‘कल्या-णिना’ इत्यधिकः पाठः । ८. तथैव च । ९. अज्ञापयत् । १०. समीपस्थितम्, समीपावस्थितम् । ११. मङ्गल इवेतीति ।

‘भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम्, नियतञ्च केयूरकस्तानादायैतावती भूमिमागमिष्यति’, तन्मुखेन विज्ञाप्या प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्वियं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया च दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानाम्, येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारण-वरसलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपट-कूट-जालिकताम्, प्रापिता भक्ति-रलीक-काकु-करण-कुशलताम्, पातितमुपचारमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्पणम्, प्रकटितं वाङ्मनसयोर्भिन्नार्थञ्चम् । आस्तां तावदात्मा, अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यतां नीता । जनयन्ति हि पश्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातिताः व्यर्थाः प्रसादानृतदृष्टयो महताम् ।

भवतीति । भवता त्वया । आगन्तव्यं आयातव्यम् नियतञ्च निश्चितञ्च । आगमिष्यति आयास्यति नूनमेवेह भवदवस्थानीदन्तलाभसम्भवात् तत्र च तव गमनासम्भवादित्याशयः । तस्य केयूरकस्य मुखेन वदनेन विज्ञाप्या संसृज्या । अवधारणे ननु शब्दः । ‘ननु प्रश्नेऽप्यनुत्तरेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे’ इति विश्वः । इयं सा जगत्प्रसिद्धा त्रिभुवननिन्दनीया त्रिविष्टपगर्हणीया निरनुरोधा कस्याप्यनुरोधेन न परिवर्त्तनीयेत्यर्थः, निष्परिचया परिज्ञानेनापि नान्यथा विधेयेति भावः, दुर्ग्रहा एवंविधतया दुर्ज्ञेया, मर्त्यानां मानवानां प्रकृतिः स्वभावः येषां मर्त्यानाम्, अकाण्डे असमये विसंवादिन्यो व्यभिचारिण्यः प्रीतयः स्नेहाः निष्कारणवत्सलतां कस्याप्यहेतुकस्नेहम्, न गणयन्ति नानुसरन्ति । निरूपितमेव विषयं समर्थयति—एवमिति । एवम् अनेन विधिना झटित्येवेत्यर्थः । आत्मनः स्वस्य स्नेहः प्रणयः, कपटो धूर्तो यः कूटजालिकः असत्यव्यवहारवान् तस्य भावस्तां धूर्तैर्न्द्रजालिकव्यवहारत्वमित्यर्थः, नीतः प्रापितः । भक्तिः अनुरक्तिः, अलीककाकुकरणे असत्यवक्रोक्तिनिर्मितौ कुशलतां दत्ततां प्रापिता नीता । उपचारमात्रेण केवलेन वचनव्यवहारेण मधुरं मिष्टं न तु तत्रतो मधुरमित्याशयः । आत्मार्पणं भवदीयोऽहमिति स्वत्यार्पणं धूर्ततायां कपटतायां पातितं स्थापितं पर्यवसायितमित्यर्थः । तथा वाक् च मनश्चेति वाङ्मनसौ ‘अचतुर’ इत्यादिना पा० सूत्रेण निपातः । भिन्नार्थत्वं विसंवादित्वं प्रकटितम्, आविष्कृतम्, ‘इच्छामि देहदानेनापि स्वस्थामत्र भवतीं कर्तुम्’ इत्याद्युक्त्वा झटित्येव यात्राकरणादित्याशयः एवञ्च पूर्वं स्नेहं दर्शयित्वा मर्त्यानां स्वभावो दुर्ग्रह एवेति समुदिताभिप्रायः ।

इह विशेषेण सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, प्रीतौ धूर्तैर्न्द्रजालिकतारोपस्य प्रस्तुतो-पयोगितया परिणामालङ्कारः, तथा स्वभावस्य दुर्ग्रहत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति अधिकतरहेतूपन्यासाद् समुच्चयालङ्कारश्चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

आत्तामिति । आत्मा अस्मद्विषयिणी वाच्येत्यर्थः, आस्तां तावत् दूरे तिष्ठतु, अस्थाने अनधिकारिणि आहितो न्यस्तः प्रसादः अनुग्रहो यया सा, तथा दिव्ययोग्या त्रिदशालयीलोकोचिता देव्यपि कादम्बर्यपि वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीता मया प्रापिता, परदेशादायातेनापरिचितकुलशीलेन चन्द्रापीठेन सह कथं मैत्री विहितेति गर्हणां नीतेत्यर्थः । हि यतः, अभूमौ अनधिकारिणि पातिता आहिताः, अत एव व्यर्था

आर पत्रलेखके साथ आरणा, निश्चय ही उसे लेकर केयूरक वहाँ तक आवेगा; तब मेरी ओरसे उसके द्वारा देवी कादम्बरीको प्रणाम कर वह विष्मति कहला भेजना कि—‘तत्रमुच यह त्रिभुवन-निन्दनीय, अनुरोध न माननेवाला, परिचय-विहीन और दुर्बोध्य ननुष्योंका स्वभाव है कि उनकी प्रीति असमयमें विपरीत होकर धोखा दे जाती है और अकारण वात्सल्यको गणना भी नहीं करती ।’ देखो—इस प्रकार प्रस्थान कर लेनेसे मैं अपने स्नेहको धूर्त ऐन्द्रजालिकके व्यवहारमें प्राप्त कर दिया हूँ, (अतः आपको स्नेह कपटका भिष्यां-प्रपञ्च प्रतीत होगा); अनुरागको भिष्या वक्रोक्तिसे रचानामें निपुण कर लिया हूँ, वाक्य-व्यवहारमें सुनधुर आत्मनः-एकी धूर्ततामें पर्यवसित कर लिया हूँ; एवं वाक्य और मनका विभिन्न भाव प्रकाश कर लिया हूँ (अर्थात् मेरी वाणी और मनमें आपको भिन्नार्थ प्रकट होगा) और मेरी बात दूर रहने दीजिए । अत्रान ननुष्यमें अनुग्रह अर्पण कारक मैंने दिव्य व्यक्तिके ही योग्य वस्तु देवी कादम्बरीको भी निन्द्याका पात्र बना दिया है, क्योंकि अत्रानमें निष्फल विन्यस्त (डाली) हुई अनुग्रहानुत्तरे परिपूर्ण नशानुभावोंकी दृष्टियों पीछेसे लज्जा उत्पन्न करती हैं । देवीके प्रति

१. इति ।

२. क्वचित् चकारो नास्ति ।

३. उपचारनधुरप्रकाशितमुपचारना... ।

४. अभूमिपाता । ५...वृष्टयः ।

न खलु देवीं प्रति प्रवललज्जातिभारमन्यरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामली-
काध्यारोपणवर्णितास्मद्गुणसम्भारामस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालपस्यते देवी । तत् किं
करोमि, गरीयसीगुरोराज्ञा प्रभवति देवमात्रकस्य, हृदयेन तु हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं
जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्याः । न दत्तमस्याटविकस्य गौत्मिकेनेव देवीप्रसादेन
गन्तुम्, सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतोऽसज्जनकथो-कीर्त्तनेषु स्मर्त्तव्यः
खलु चन्द्रापीठचण्डालः । मा चैवं मंस्थाः, यथा जीवन् पुनर्देवीचरणारविन्द-वन्दनानन्दमनुभूय

निप्रयोजनाः, महतां श्रेष्ठानां प्रसादः अनुग्रह एव अमृतं पीयूषः तत्पूर्णा दृष्टयो निरोक्षणातीति प्रमादा-
नृतदृष्टयः सुस्निग्धा इष्टिपाता इति तात्पर्यम्, पश्चात् विलक्ष्य त्रपां जनयन्ति उत्पादयन्ति, स्वीयनिन्दा-
वशादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

नेति । देवीं कादम्बरीम् । प्रवला नितान्तगुह्यतरा या लज्जा त्रपा तस्या अतिभारेण अत्यन्तभारेण
मन्यरं जडम् । ननु भवतश्चित्तं कथं महाश्वेतां प्रत्येव भिन्नमनिगुल्लज्जातिभारमन्यरमित्यत आह—
नियतमिति । देवी कादम्बरी, अलीकाध्यारोपणेन असत्याध्यासेन वर्णितः स्तुतः अस्मद्गुणानां सम्भारः
समूहो यथा ताम्, तथा अस्थाने अनधिकारिणि पक्षपातिनी ताम्, एनां महाश्वेतां नियतं नूनम् असकृत्
वारंवारम् उपालपस्यते तिरस्करिष्यति तद्विधासेन स्वस्यापि पक्षपातस्य व्यर्थत्वादित्याशयः । इह
वाच्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

तर्हि किं देवीं (कादम्बरी) सर्वथा विस्मृतवानस्येवेत्यत आह—तदिति । तर्हि करोमि कोऽप्युपायो
नास्तीत्यर्थः, यतः गुरोः पितुः आज्ञा निदेशः देहमात्रकस्य केवलं देहस्य प्रभवति तदुत्पन्नत्वादाधिपत्यं
कर्तुं शक्नोति, अत एव केवलं देह एवोज्जयिनीं गमिष्यतीत्याशयः, एतन्निमित्तक एव कुत्सासूचकः
कप्रत्ययः । तु किन्तु हेमकूटनिवासे व्यसनि आसक्तिमत् तेन हृदयेन (कर्त्रा), देव्याः कादम्बर्याः समीपे
नास्यैव जन्मनः कृते, अपि तु जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखित्वा दत्तम् अर्पितम्, अतो हृदयं तत्स-
मीपे स्यात्स्यतीति न तदनुग्रहं कथङ्कारमपि विस्मरिष्यामीत्याशयः ।

विस्मरणाभावे अन्यदपि कारणान्तरं दर्शयति—गौत्मिकेन सैन्याधिपतिना, आटविकस्य वनेचर-
स्येव, देव्याः कादम्बर्याः प्रसादेन अनुग्रहेण, अस्य महलक्षणस्य पुंसः गन्तुं न दत्तम्, सैन्याधिपतिर्यथा
षपलं वनेचरं नियमयति तथा देव्याः प्रमादो मामपीत्यर्थः । नन्वेवं कथं प्रस्थातुं शक्नोषीत्यत आह—
सर्वथेति । पितुरादेशात् तातनिदेशात् केवलं देहमेव याति न पुनर्हृदयं, तस्य कादम्बर्या अनुग्रहेणावद-
त्वादिति सर्वथा गन्तुं न शक्नोत्येवेत्याशयः । इहोपमालङ्कारः । 'गुरुमः स्तम्भे प्लीहि घटसैन्ययोः सैन्य-
रक्षण' इति विश्वः ।

प्रसङ्गत इति । असज्जनकथाकीर्त्तनेषु असाधुजनोदन्तोच्चारणेषु चन्द्रापीठ एव चण्डालः चन्द्रापीठ-
चण्डालः खलु निश्चयेन स्मर्त्तव्यः स्मरणीयः, प्रसादकर्तुं रपि क्लेशदत्तादित्याशयः ।

मा चैवमिति । देव्याः कादम्बर्याः चरणारविन्दस्य पादकमलस्य वन्दनं नमस्करणं तस्माद् य
आनन्दः तम् अननुभूय अनुभवमविषयीकृत्य स्थास्यति । अनेन नूनमेव भूयोऽप्यागमनं द्योतितम् ।

मेरा हृदय, उस प्रकार गुरुतर लज्जा-भारसे जड़ नहीं होता है, जिस प्रकार महादेवताके प्रति । क्योंकि—जो
गुण सुगम नहीं हैं उन्हें मियां आरोप करके उनके सामने वर्णन कर भेरी प्रशंसा करने तथा अपात्रमें पक्षपात
करनेके कारण, देवी निश्चय ही महाश्वेताको वारंवार उलाहना देगी । किन्तु अब मैं क्या करूँ ? अनुल्लङ्घनीय
पित का आदेश केवल शरीरके ऊपर ही आधिपत्य कर सकता है [वह शरीर ही उज्जयिनीमें जाता है] किन्तु
हेमकूटमें निवास करनेके लिए अनुरागी हृदय देवीके समीपमें हजारे जन्मान्तरके लिए दास्यपत्र (गुलामी
वेतना) लिख दिया है । सैन्याध्यक्ष जिस प्रकार दुष्ट वनेचर—व्याधको नहीं निकलने देता उसी प्रकार देवीका
अनुग्रह मुझे जाने नहीं देता । तथापि पिताकी आज्ञासे ही उज्जयिनी (उज्जैन) में जाता हूँ—(किन्तु मन तो
सर्वथा प्रस्थान करनेके लिए समर्थ नहीं हो रहा है) तब प्रसङ्गक्रमसे दुर्जनकी कथा कहनेके समयमें चाण्डाल-
चरित्र चन्द्रापीठको भी निश्चय स्मरण करना । किन्तु इस प्रकार मनमें नहीं करना कि—चन्द्रापीठ जीवित रह

१. प्रभवति हि । २. देवमात्रस्य हि देवमात्रकस्य । ३. दास्यपत्रं । ४. आटविकगौत्मिकेनेव, देव्या
हस्ते न दत्तमस्याटविकगौत्मिकेनेव । ५. प्रसङ्गतो जनकथा । ६. कश्चिद् 'चण्डाल' पदं न विद्यते ।
७. चरणारविन्दमनुभूय ।

स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मदलेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशिथिलः कण्ठग्रहः । गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अस्मद्वचनाद-
शेषः प्रष्टव्यः कुशल कादम्बरीपरिजनः, रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूटः' इति ।

एवमाद्दिश्य तम्—‘सुहृदादि’-साधनमकलेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्’ इत्युक्त्वा
वैशम्पायनं स्कन्धावारभारे न्ययुङ्क्त स्वयमपि च तथाहृद एव गमनहेला-हर्ष-हेपारव-
कम्पित-कैलासेन खुर-ताण्डव-खण्डितभुवा कान्त-कुन्त-स्तता-यनवाहिना तरुण-तुरगप्रायेण

इह वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । यद्यपि कादम्बर्या निश्चीयमानभाविपत्नीत्वेन निखिलोऽपि व्यवहार
उपपद्यते, तथापि शिष्टाचारद्योतनेन भक्तिभावप्रकाशः अत्यन्तग्रील्युपपादनार्थमित्यवधेयम् ।

महाश्वेति । सप्रदक्षिणं प्रदक्षिणासहितं यथा स्यात्तथा शिरसा मस्तकेन पादौ चरणौ वन्दनीयौ
नमस्करणीयौ । एतस्याः अत्यन्तद्विर्लक्षितया तपस्वितया च केवलं सत्तेहा भक्तिरेव प्रकटिता । प्रणाम-
पूर्वकं नमस्कारपूर्वकं यथा स्यात्तथा अशिथिलो गाढः, कण्ठग्रह आलिङ्गनम्, कथनीयो वाच्यः । एतस्यास्तु
कादम्बर्याः सहचरीत्वेन तुल्यस्थानपातितया नमस्कारविज्ञापनम्, तदवलम्बितत्वेन किञ्चिन्न्यूनतया च
अशिथिलकण्ठग्रहनिवेदनसादृश्यम् । गाढम् अशिथिलं यथा स्यात्तथा आलिङ्गनीया आल्लेपणीया ।
स्वस्य तु कादम्बर्याः परिजनत्वविज्ञापनात्, तुल्यस्थानपातितया स्नेहस्थानतया च परिजनीभूतायास्त-
मालिकायाः केवलमशिथिलाश्लेषनिवेदनम् । अस्मद्वचनात् अस्मद्वाक्यात् अशेषः समग्रः कादम्बरीपरि-
जनः कादम्बरीसेवकवर्गः कुशलं श्रेयः प्रष्टव्यो जिज्ञासितव्यः । परिजनेषु कुशलप्रश्नविज्ञापनन्तु तेभ्यः
सेवाप्राप्त्या स्नेहोदयात् कादम्बर्याः स्नेहाकर्पणाय तेष्वपि स्वीयत्वद्योतनस्यावश्यकत्वाच्च । रचितो विहितः
अञ्जलिः हस्तपुटद्वयसंयोगो येन तेन, भगवान् हेमकूटः तन्नामको गिरिः आमन्त्रणीयः सम्भाषणीयः ।
एतदामन्त्रणविज्ञापनमपि च कादम्बर्या एव स्नेहाकर्पणाय तत्स्नेहायत्तत्स्नेहद्योतनपरत्वादिद्व्याशयः ।

एवमिति । तं मेघनादम् आदिश्य आज्ञाप्य, सुहृदादि मित्रसज्जवर्गप्रभृतिभ्यः, साध्यते संग्रामादि-
कमनेनेति साधनं सैन्यम्, अकलेशयता यथावसरम् अशनस्वापादिसम्पादनेन खेदमविदधता त्ववेति
शेषः । न्ययुङ्क्त नियोजितवान् ।

स्वमिति । तथा प्रागुक्तदिशा आरुढ एव आरोहणं कृत एव इन्द्रायुधमिति शेषः । गमनं प्रस्थान-
मेव हेला विलासः तया यो हर्षः प्रमोदः तस्माद् यो हेपारवः तेन कम्पितश्चालितः कैलासो गिरिर्येन तेन ।
खुराणां शफानां ताण्डवेन उद्धतनृत्येन दृढाहनेनेत्यर्थः खण्डिता, विदारिता भूः पृथिवी येन तेन । तथा
क्रान्ता रमणीया कुन्ता भङ्गनामकाश्च विशेषा लभ्यमानत्वाद्भृता इव तासां वनं समूहं वहति धारयतीति
तेन । तरुणा युवकाः तुरगा अश्वाः प्राया अधिका यत्र तेन, अश्वसैन्येन तुरगस्कन्धावारेण अनुगम्यमानः

कर फिरेते देवीके चरणारविन्दौकी तेषां करनेके आनन्दका अनुभव किए बिना रह सकेगा । प्रदक्षिण करनेके
साथ मस्तकद्वारा महाश्वेताके चरणोंका वन्दन करना । मदलेखाके प्रणाम-पूर्वक गाढ़ आलिङ्गन करना ।
तमालिकाका गाढ़ आलिङ्गन करना । और मेरे कथनानुसार देवी कादम्बरीके समस्त परिजनोसे कुशल-मङ्गल
पूछना और अञ्जलि बोध कर (हाथ जोड़ कर) माशान्वशाली हेमकूट-पर्वतसे सम्भाषण करना ।^१

इस प्रकार मेघनादको आज्ञा देकर वह वैशम्पायनसे कहने लगा—‘वैशम्पायन ! तुम मित्रराजाओंकी
सेनाको यथासमय भोजन-शयनादि क्लेश न पहुँचे इस प्रकार धीरे-धीरे जाना, यों कश्कर वैशम्पायनको सैन्य-
रक्षके त्पर नियुक्त किया । और आप भी उसी तरह घोड़े पर बैठे-बैठे, नूतन कादम्बरी वियोगके कारण शून्य-
मन होने पर भी, अपने पल्लयन (जौन) में संलग्न देहवाले और दूसरे घोड़े पर चढ़े चलते पत्र-बाइकसे
उज्जयिनीकी चार्त्ता पृष्ठ-पृष्ठता प्रस्थान किया (चल निकला) । हेलाके साथ गमनके साथ आनन्दसे हेपा-रव
(दिन-दिनाष्ट) करके कैलास पर्वतको कम्पित कराता, खुरों (दापों) के आघातसे भूतलको विदीर्ण कराता,
सुन्दर रत्ना-समूहके समान लम्बे-लम्बे कुन्त नामक अलों (भालों) को धारण करता, बहुसंख्यक तरुण-वयस्क

अथसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याण-लग्नमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीवार्त्ता^१पृच्छन् प्रतस्थे ।

क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्ड-पादप-प्रायया, मालिनीलतामण्डपैः^२ मण्डलिततरुपण्डया, गजपति^३-पातित-पादप-परिहार-वक्रीकृतमार्गया, जन-जनित वृण-पर्ण-काष्ठ-कोटि-कूट-प्रकटित-वीरपुरुष-घातस्थानया, महापादप-भूतलोत्कीर्ण-कान्तार-दुर्गया, वृषित-पथिक-खण्डित-दलो-ज्जितामलकीफल-निकरया, विकसित-करञ्ज-मञ्जरी-रजो-विच्छुरित-तटैस्तट-तरु-वद्ध-पाटञ्चर-कर्पटध्वज-चिह्नेरिष्टकास्थित^४-शुष्क-पल्लव-विष्टरानुमित-पथिक-विश्रान्तैर्विश्रान्तकार्पटिक-प्रस्फो-

अनुग्रज्यमानः, पर्याणि पश्यन्ने लघ्नः अन्यतुरगारोहणेन संसक्तशरीरस्तम्, तमेव पूर्वोक्तमेव, लेखहारकं पत्रवाहकम् । प्रतस्थे चञ्चल ।

क्रमेणैति । चन्द्रापीडः क्रमेण च शून्यया अटव्या दिवसे गत्वा अतिक्रम्येत्यर्थः । परिणते रविविन्धे दूरत एव दविष्टादेव चिरप्ररुद्धस्य अधिकसमयेनोत्पन्नस्य रक्तचन्दनतरोः पत्राङ्गवृत्तस्य उपरि बद्धं महान्तं रक्तध्वजं ददर्श अवलोकयामासेत्यन्वयः । इत आरभ्य स्त्रीलिङ्गवृत्तीयकवचनान्तानि पदानि अग्रतस्तस्य अटव्येत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । अतिप्रवृद्धा अत्यन्तोपचयं प्राप्ताः प्रकाण्डाः स्कन्धदेशा येषां ते तथोक्ताः पादपा वृक्षाः प्राया बहुला यस्यां तया ।

मालिनीति । मालिनीसंज्ञिका या लता वल्लयः तासां मण्डपैः मण्डलितं वेष्टितं तरुपण्डं वृक्षसमूहो यस्यां तया तादृश्या ।

गजपतीति । गजपतिभिः यूथाधिपैः पातितानां भग्नीकृत्य निपातितानां पादपानां तरुणां परिहारेण परित्यागेन वक्रीकृतः कुटिलीकृतो मार्गः पन्था यस्यां तया ।

जनेति । जनैः पान्थपुरुषैः जनितं स्वरक्षणाय एकत्रीकृतं यत् वृण-पर्ण-काष्ठानां कोटिः कोटिसंख्यायाः कूटं राशिः तेन प्रकटितं द्योतितं वीरपुरुषाणां पराक्रमवतामपि घातस्थानं हिंस्रजन्तुभिः प्राणहननस्थानं यस्यां तया । वीरायिता अपि पथिकजना हिंस्रजन्तुभ्यः स्वरक्षणार्थं वृणकाष्ठादीनां कूटं विधाय तन्मन्थ्ये । विशय निशि निवसन्तीति भयङ्करत्वं द्योत्यते । इह च्छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरैकाश्रयानुपवेशरूपः सङ्करः ।

महेति । महापादपा उच्चैस्तरवृक्षाः तेषां मूलेषु वृध्नेषु उत्कीर्णा निस्तप्य रचिताः कान्तारदुर्गा-मूर्त्तयो यस्यां तया ।

वृषितेति । वृषितैः पिपासातुरैः पथिकैः पान्थैः खण्डितानि आस्वादितानि दलानि कानिचित् खण्डानि येषां तानि उद्धितानि आस्वादनानन्तरं परित्यक्तानि च पुतादृशानि यानि आमलकीफलानि धात्रीफलानि तेषां निकरः समूहो यस्यां तया । 'दलमुत्सेधखण्डयोः' इति रामाश्रमी टीका ।

विकसितेति । विकसिताः प्रस्फुटिता याः करञ्जमञ्जरीः नक्तमालवल्लयः तासां रजोभिः पगगैः विच्छुरितानि व्याप्तानि तटानि तीराणि येषां तैः । तटतरुषु तीरवृक्षेषु वद्धा नियमिता ये पाटञ्चराः सौराः तेषां कर्पटाः प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवसनखण्डाः त एव ध्वजचिह्नानि पताकावस्त्राणि येषां तैः । इष्टकासु विद्यमाना ये शुष्कपल्लवानां बीरसकिसलयानां विष्टरा उपवेशनायासनानि तैः अनुमिता अनुमिविविपयीकृताः पथिकानां पान्थानां विश्रामा येषु तैः । विश्रान्ताः स्थिता ये कार्पटिकाः तीर्थयात्रा-

पुरतवाला अश्वारोही सैन्य उत्तरे पीछे-पीछे चला आता था ।

क्रमशः चलते-चलते एक शून्य वन आया, जिसके मध्यमें प्रायः ऊँचे तनेकी वृक्ष अधिक वृद्धि पाए थे; मालिनीनामक लताओंके मण्डपसे वृक्षसमूह परिवेष्टित थे; हाथियोंके द्वारा गिराए हुए वृक्षोंकी पथिकों द्वारा परित्याग कर सरक जानेसे पड़े रहनेके कारण मार्ग बक्र हो गया था (पगडण्डी टेढ़ी हो गई थी); हिंसक जन्तुओंसे आरमारका करनेके लिए पथिकों द्वारा काटे हुए करोड़ों वृण-पर्ण (घासपत्ते) और काष्ठके राशि सङ्ग्रह कर रखनेसे वीरपुराणोंकी हत्याके स्थानकी सूचना होती थी; पथिकों द्वारा बड़े-बड़े वृक्षोंकी जट्टमें खोद कर बनाई हुई वन-दुर्गाकी मूर्तियाँ विद्यमान थीं; पिपासातृ पथिकों द्वारा छिल्का उतार कर चर्वण कर बादमें फेंके गए आमलक-फलसमूह (आँवले) पड़े थे; वहाँ किनारे ही पुरातन (पुराने) कूप थे; उनके तीर देशमें प्रस्फुटित (खिले हुए) करञ्जनामक वनस्पतिकी मञ्जरीकी रज व्याप्त हुई थी; किनारों पर उत्पन्न हुए वृक्षोंमें चोरोके पुराने वज्रो और चिपटोंकी पताकाओंके चिह्न दँधे थे; इटों पर निर्मित हुए शुष्क पत्रोंकी शय्यासे वहाँ पथिकोंके विश्राम

१. उज्जयिनीमार्ग । २. मण्डपैः । ३. वनगजपति... । ४. पथया । ५. जन... । ६. पुरुषद्वय... । ७. कपिकच्छुरितमरी । ८. तटवद्ध... करत्कर्पट... । ९. इष्टकचित... ।

टितं-चरणं धूलि-धूसर-किसलय-लाञ्छितोपकण्ठैः पत्रसङ्करासुरभीकृताशिशिरपङ्क्तिविवर्णा-
स्वादु जलैर्ब्रनति-ग्रन्थि-ग्रथित-पर्णपुट-वृण-पुली-चिह्नानुमे^१ यैर्जरत्कान्तारकूपैरसुलभ-सलिलत-
या अनभिलपितोद्देश्याः, मधु-विन्दु-स्यन्दि-सिन्दुवार-वनराजि-रजोधूसरित-तीराभिश्च कुञ्जकै-
लताजालकैर्जटिलीकृत-सैकताभिः अध्वगोत्खात-वालुका कूपिकोपलभ्यमानै-कलुप-स्वल्प-स-
लिलाभिः शुष्क-गिरिनदिकाभिर्विषमीकृतान्तरालया, कुक्कुट-कौलेयकरटितानुमीयमान-गुल्म-
गहन-ग्रामटिकया शून्यया दिवसमटव्या गत्वा, परिणते रविविम्बे^२, विन्वा^३ रूगातपविसरे

कारिणः तैः प्रस्फोटिताः किसलयद्वारा घातेनैव विचित्रा याश्चरणधूलयः पादपांसवः ताभिः धूसराणि
धूसरवर्णाकृतानि यानि किसलयानि पञ्चवानि तैलाञ्छितः चिह्नितः उपकण्ठो निवटदेशो येषां तैः ।
पत्रागम अनेकविधतरुपर्णानां सङ्करेण मेलनेन असुरभीकृतानि दुर्गन्धीकृतानि अशिशिराणि अशीत-
लानि (उष्णानि), पङ्क्तिलानि आविलानि, विवर्णानि अशुभवर्णानि अस्वादूनि स्वादुरहितानि च जलानि
सलिलानि येषां तैः । व्रततिग्रन्थिभिः वल्लीग्रन्थिभिः ग्रन्थिता गुम्फिता याः पर्णपुटधुक्तास्त्वनपुटयः ।
वृणरचितपत्रपुटाधारविशेषाः ता एव चिह्नानि लक्ष्माणि तैः अनुमेयैः दूरादलक्ष्यत्वेनानुमानमुचितैः ।
पिपासिताः पान्या हि रज्ज्वाः पात्रस्य चाभावे, वृणैर्गुल्मभारां पूर्णा निर्माय तत्र च पत्रपुटं स्थापयित्वा
दोर्बलताभिवर्द्धत्वा पत्रपुटकैः कृपाजलमुदञ्चन्तीति प्रसिद्धिः । जरन्तः प्राचीना ये कान्तारस्य महाविपिनस्य
कृपास्तैः कारणैः असुलभानि दुष्प्राप्याणि सलिलानि येषु स्थानेषु ते तथा तेषां भावस्तथा कारणेन, अन-
भिलपिताः प्रयानुमतिञ्छिता उद्देशाः स्थानानि यस्यास्तया । इह स्वभावोक्तिः ।

मन्विति । अपि च, मधुविन्दुस्यन्दिन्यः पुष्परसकगवर्षिण्यो या सिन्दुवारवनराज्यः त्रिगुण्डी-
काननपङ्कयः तासां रजोभिः परागैः धूसरितानि कपोतवर्णाकृतानि तीराणि तदानीं यासां ताभिः ।
कुञ्जकानि लघुनिकुञ्जानि तेषां लताजालकैः वल्लीसमूहैः । जटिलीकृतानि व्याप्तानि सैकतानि जलोद्धित-
पुलिनानि यासां ताभिः । तथा अध्वगैः पान्यैः उल्खानां वालुकां दूरीकृत्य रविता या वालुकासु कूपिकाः
लघुविदारकाः (कृपाः) तासु उपलभ्यमानानि प्राप्यमाणानि कलुषाणि पङ्क्तिलानि स्वल्पानि स्तो-
कानि च सलिलानि जलानि यासु ताभिः । शुष्काः जलशोषणं प्राप्ता या गिरिनदिकाः पर्वनीयलघुसरितः
ताभिः विषमीकृतानि उन्नतावनतीकृतानि अन्तरालानि मध्यदेशा यस्यास्तया । इह नृत्यनुप्रासः ।

कुक्कुटेति । कुक्कुटाः तान्नचूडपक्षिणः कौलेयकाः श्वानः तेषां च रटितैः शब्दैः अनुमीयमानाः
अनुमितिविषयीक्रियमाणाः तेषां ग्राम्यत्वादित्याशयः, गुल्मगहनेषु वृक्षवल्लीसान्द्रभूमिषु ग्रामटिका
सुदग्रामा यस्यां तथा । इह सुदार्ढ्यं ग्रामशब्दाटिकन् प्रत्ययो ज्ञेयः । तथा शून्यया निर्जनया अटव्या
विपिनेन काननमार्गेणेत्यर्थः, द्विवसं गत्वा वासरं व्यतीत्येत्यर्थः, अन्वयस्तु प्रतिपादित एव ।

पूरीनि । रविविम्बे सूर्यमण्डले, परिणते अन्तिमदशापक्षे अस्तोन्मुखे सतीत्यर्थः, यथा वासरे दिने
विम्बवत् विम्बफलवत् अरुणो लोहितवर्णः आतपविसरः सूर्यप्रकाशसमूहो यत्र तथोक्ते सति । इह

करनेका अनुमान होता था; उनके किनारोंके समीपके प्रदेश, तीर्थयात्रियोंके विश्राम करनेके समयमें उनके द्वारा
चरण पोंछनेके कारण लगी धूलसे मलिन हुए पटवोंसे चिह्नित थे; अनेक प्रकारके वृक्षोंसे पत्र गिर कर मिश्रित
होनेसे उनका जल-दुर्गन्ध, उष्ण (गरम), पङ्कमय, अन्ववर्णी (गन्दा) और अस्वादु हो गया था; चारों ओर
लताओंऔ गोंदों लगाकर निर्मित हुए पत्तोंके पात्र और वृणके निमित्त हुए पत्रपुटाधारविशेष (फिरफिनी) के बिह
देखकर दूरसे ही उनका अनुमान होता था; महावनके पुराने रूप होनेके कारण उनमें जल दुष्प्राप्य होनेसे
उम प्रदेशमें कोई जानेकी इच्छा नहीं करता था । किन्तु ही शुष्क पार्थत्य नदियोंसे उस वनका मध्यभाग ऊँचा
नीचा हो गया था; उनके तीरदेश मधु-विन्दुओंका वर्षण करने (टपकाते) सिन्धुवारवृक्ष वन-पङ्क्तिमें उडकर
आते हुई रज्जे धूसरवर्णी (मलिन) हो गए थे, छोटी-छोटी लताओंके समूह उनकी रेतों पर व्याप्त थे और पक्षियोंने
वाडुताओंको हटा-हटा कर वहाँ छोटी छोटी कुश्यां गनन की (खोदी) थीं जिनमेंसे धोड़ा-थोड़ा कद्दाक
(मटियाला) जन्म मिल जाता था । जिसमें वन-सुगों और कुत्तोंके शब्दसे अनुमान किया जाता था कि सवन-
तर-लतामय (झाड़ी) के अन्त्यन्तरमें कोई छोटा गाँव होगा—वेसे शून्य वनमें दिन भर चलनेके पक्षाद
जब सूर्यमण्डल प्रायः अस्त होने लगा और दिन विम्ब-फलके समान रक्तवर्ण आलोक (धूप) से समन्वित

१. प्रस्फुटित, स्फोटित ।

२. धूलि ।

३. वृणोलुपपुलक ।

४. अनुमितप्रमेयः ।

५. सिन्धुवार ।

६. कुञ्जक ।

७. उपकण्ठोपलभ्यमान ।

८. कुक्कुटकुल ।

९. ग्रामया ।

१०. परिणतरविविम्बे । ११. सन्ध्यारुणा ।

वासरे, निःशाखीकृत-कदम्ब-शाल्मली-पलाश-बहुलैः शिखर-शेषैक-पल्लव-विडम्बितातपत्रैः पादपैः, ऊर्ध्वस्थित-प्ररोह-स्थूल-स्थाणु-मूल-ग्रन्थि-जटिलैश्च हरिताल-कपिल-पक्षवेणु-विटप-पटल-रचित-वृत्तिभिर्मृग-भय-कृत-तृणपुरुषकैर्विपाकपाण्डुभिः फलितैः प्रियङ्गुप्राचैरटवीक्षेत्रैर्विरलीकृते वनप्रदेशे चिरप्ररुढस्य रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धम्, सरस-पिशित-पिण्डनिभैरल-क्तैः, अभिनवशोणितारुणेन रक्तचन्दनरसेन चार्द्रम्, जिह्वा-लता-लोहिनीभी रक्तपताकाभिः, केशकलापकान्तिना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यग्रविशसितानां जीवानामिवावय-

लुप्तोपमाच्छेकानुप्रासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ।

निःशाखीनि । निःशाखीकृता वनस्थायिभिः विटपैः शून्यीकृताः कदम्बशाल्मलीपलाशाः निजाभिधेयविध्यानाः तरव एव बहुला अधिका येषु तैः, तथा शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु शेषा अवशिष्टा एके एकैके ये पल्लवाः किसलयाः तैः विडम्बितानि अनुकरणीकृतानि आतपत्राणि छत्राणि यैस्तैः पादपैः अगणितैस्त-रभिः । 'विरलीकृत' इत्यग्रेतनस्य कर्तृपदमेकमेतत् । अपि च ऊर्ध्वस्थिता उपरिविद्यमाना दण्डायमाना-भूताः प्ररोहा नूतनाङ्कुरा येषां ते तादृशा ये स्थूलाः स्थाणवः निःशाखा वृक्षस्तस्याः तेषां मूलग्रन्थिभिः बुध्नभागेः जटिलानि व्याप्तानि तैः । हरितालं नटमण्डनं धातुविशेषः तद्वत् कपिलैः पिङ्गलवर्णैः पक्षवेणु-विटपपटलैः परिणतवंशशास्त्रानिकरैः रचिता कृता वृत्तिर्वैद्यनं येषां तैः । मृगेभ्यो हरिणेभ्यः पशुना पशु-द्वारा प्रियङ्गुवदनादिति तात्पर्यम् । भयेन त्राणेन कृताः तृणपुरुषाः तृणरचितपुरुषस्वरूपपदार्थाः चञ्चा-पुरुषाः इत्यर्थः, येषु तैः । पत्रवो हि तथाविधान् जनान् निरीक्ष्य त्रासात्तोषगच्छन्तीति विख्यातम् । विपाकेन विशेषेण परिणततया पाण्डुभिः श्वेतरक्तैः । तथा फलितैः समुत्पन्नफलैः, प्रियङ्गवः श्यामाकाः प्रायेण आधिक्येन येषु तैः । अटवीक्षेत्रैः तदरण्यस्थमस्यक्षेत्रैः विरलीकृते सङ्कोचं प्रापिते, वनप्रदेशे अरण्य-स्यैकभागे, चिरप्ररुढस्य अधिकपूर्वं सञ्जातस्य अत्यन्तपुरातनस्य रक्तचन्दनतरोः उपरि ऊर्ध्वं बद्धं रश-नाभिः संयतम् 'रक्तध्वजम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणम् । इत्यमतिरिक्तमपि द्वितीयान्तपदं बोध्यम् ।

सरसेति । सरसानि विलम्बानि रक्तानि लोहितानि यानि पिशितपिण्डानि मांसखण्डानि तन्निभैः तत्सदृशैः अलक्तकैर्यावकैः अभिनवं तत्कालनिर्गतं यत् शोणितं रुधिरं तद्वत् अरुणेन रक्तवर्णेन रक्तचन्द-नेन पत्राङ्गरसेन च आर्द्रं सरसम् । इहाथोपमा लुप्तोपमा चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

जिह्वेति । जिह्वा रसना लता बह्वी इव लम्बमानत्वात्तद्वत् लोहिनीभिः रक्ताभिः रक्तपताकाभिः लोहितवैजयन्तीभिः । इह लुप्तोपमा । तथा "लोहिनीभी रक्तपताकाभिः" इत्यत्राधिकपदत्वदोषवार-णाय रक्तपदं परिध्याज्यमेव । केशकलापः कचसमूहः तद्वत् कान्तिः शोभा यस्य तेन, कृष्णचामरमेव श्यामबालव्यजनमेव अवचूलम् अधोमुखकूर्चकं तेन च । अत एव प्रत्यग्रविशसितानां तत्कालनिहतानां

हो गया तब एक विशाल रक्त-ध्वज दूरसे ही उसे दोख पड़ा । उस वनके अधिकतर प्रदेशके मध्यमें अगणित शाखा-विहीन कदम्ब, शाल्मली और पलाश वृक्ष लगे थे, जिनके चोटोपर एक परस्पर रहनेसे वे छत्रका अनुकरण करने थे, जिनमें नए अङ्कुर (कोपल) निकल कर ऊपरकी चढ़ रहे थे ऐसे स्थूल स्तम्भोंकी जड़ोंसे वह प्रदेश परि-पूर्ण हुआ था; वहाँ हरितालके समान पिङ्गलवर्ण हुए एक एक वृक्षोंकी वेड़ा (चारों ओर घेरा) बनाई गई थी; पशुगण स्वयं भक्षण कर लेते हैं—इसके भयसे तृण द्वारा बहुततर कृत्रिम-पुरुष निर्माण कर रहे गए थे, एक जानेके कारण पाण्डुवर्ण (पीले) दीखते और फल-समन्वित प्रियङ्गु वृक्षोंसे वह सङ्कुचित हो रहा था, वहाँ चिरकाष्ठसे लगे रक्त-चन्दनके वृक्षके ऊपर वह विशाल ध्वज बैठा हुआ था, जो इतकसे पथिकोंके दलिदानका मार्ग देरता था । वह ध्वज, रक्ताष्ट नामगण्डके समान गाढ़ आला (महावर) रसेले और सघोनिःस्वत-रक्त (तत्काल निकले शोणित) के समान लाल रक्त-चन्दनके लेपसे आर्ट था; उस ध्वजके ऊपरमें लताके तुल्य लम्बमान जिह्वोंके समान रक्त वर्ण रक्त-पताकाएँ और केश-कलापके समान सौन्दर्य-सम्पन्न और अपोमुखसे कानि बहुतसे चामर लटकते थे, जिनसे प्रतीत होता था कि मानो सघोनिहत (नाजे नारे हुए) प्राणियोंके

१. निःशाखीकृतेः ।

२. ऊर्ध्वीकृतप्ररोहस्थूलस्थितः, "

अर्द्धध्रुवप्ररोहस्थूलस्थूलस्थाणुग्रन्थि" ... ।

३. विटपिपटलरचित, विटपिङ्गल...विटपटल, विटपरचित ।

४. फलितैः ।

५. विरलीकृतवनप्रदेशे

"दूरत एवाचिर" । ७. अभिनवशोणितारुणेन । ८. रसेन आर्द्रमिषा ।

वैरुपरचित-दण्ड-मण्डनम्, परिणद्धै-वराटक-घटितबुद्बुदार्द्धचन्द्र-खण्ड-खचितम्, सुत-महिष-रक्षणावतीर्ण-दिनकरावतारित-शशिनेव विराजितशिखरम्, दोलायित-शृङ्ग-सङ्गि-लोह-शृङ्गलावलम्बमान-घर्घर-रव-घोरघण्टया च घटित-केसरि-सटा-रुचिर-चामरया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितनभस्तलम्, इतस्ततः पथिकपुरूपोपहार-मार्गमिवावलोकयन्तं महान्तं रक्तध्वजं दूरतः एव दर्शयति ।

तदभिमुखश्च कश्चिदध्वानं गत्वा, केतकी-सूची-पण्ड-पाण्डुरेण वन-द्विरद-दन्त-कपाटेन

जीवानाम् अवयवैः अङ्गैः उपरचितं विहितं दण्डे दण्डांशे मण्डनम् अलङ्करणं यस्य तमिव । वैजयन्तीनां रसनासदृशत्वात् श्यामवालव्यजनस्य च कचतुल्यत्वादित्याशयः । इह अलङ्करणनिर्माणोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा ।

परिणद्धेति । परिणद्धा दण्डाग्रभागे परितः संयता ये वराटकाः कपर्दकाः तैः घटितं रचितं यद् बुद्बुदवत् (बुद्बुदतुल्यः पीनो मध्यभागो यस्य) यः अर्धचन्द्रखण्डः अर्धचन्द्राकारं मण्डनमित्यर्थः तेन खचितम् ऊर्ध्वभागेऽङ्कितम्, अतएव सुतस्य आत्मजस्य यमस्य यो महिषो रक्ताक्षः तस्य रक्षणाय त्राणाय अवतीर्णो यो दिनकरः सूर्यः तेन अवतारितो गगनादवरोहितो यः शशी चन्द्रः तेनेव विराजितं शोभितं शिखरम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तम् । कपर्दकनिर्मितार्धचन्द्राकारभूषणस्य प्रकृतशशिवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथाविधार्धशशिनि प्रस्तुतशशित्वोत्प्रेक्षणात् द्रव्योत्प्रेक्षा चेत्युभयोरेङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अत्र हि चण्डिकामन्दिरे प्रतिदिनमेव निरतिशयाः पशुचलयो दीयन्ते तदर्थं महिषवाहो यमः सन्निहितः । तत्र च पशूनां प्राणविनाशाय यमस्यातिव्याकुलतायां पशुबुद्ध्या मा केनचित् यममहिषो विहन्यतामिति सुतस्नेहेन सूर्योऽप्यवतीर्णः, अवतरता च तेन स्वजनभूतश्चन्द्रोऽप्यवतारित इति महाकवेरभिप्रायः ।

दोलायितेति । अपि च दोलायितं घण्टान्दोलनात् दोलावच्चलितं यत् त्रिशूलिकायाः त्रिशूलस्य एव एकं शृङ्गं विषाणं तत्सङ्गिनी तत्सम्पर्कवती या लोहशृङ्गला तत्र अवलम्बमाना संयततया विद्यमाना घर्घरवा काहलस्वरा घोरा भीषणा च घण्टा यस्यां तथा । तथा घटितं संयोजितं केसरिसटावत् मृगेन्द्रजटावत् चामरं वालव्यजनं यत्र तथा, काञ्चनत्रिशूलिकया सुवर्णरचितविसृत्तत्रिशूलेन लिखितं संस्पृष्टं नभस्तलं गगनतलं येन तम् । इह लुप्तोपमा ।

इत इति । पथिकपुरूपाः पान्थजना एव उपहारा वलयः तेषां मार्गम् आगमाध्वानम् अवलोकयन्तं परयन्तमिव विद्यमानम् । अत्युन्नतत्वादधर्धचन्द्रसदृशवराटकाभूषणस्य विकसितलोचनरूपत्वाच्चेत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

तदिति । अपि च, चन्द्रापीडः तस्य रक्तध्वजस्य अभिमुखः संमुखः सन्, किञ्चित् कियन्तम् अध्वानं मार्गं गत्वा 'चण्डिकामपश्यत्' इति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह स्त्रीलिङ्गद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'चण्डिकाम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

केतकीति । केतक्याः तदाख्यकुसुमस्य सूचिपण्डवत् अग्रसमूहवत् पाण्डुरेण श्वेतेन, वनद्विरद-दन्तस्य आरण्यकगजस्य दन्तस्य कपाटेन अररेण, परिवृताम् आवृताम् । इह लुप्तोपमा ।

अवयवोंके ही अलङ्कारोंसे उसे सुसज्जित किया हो । बुद्बुदके समान स्थूलमध्यवाले और अर्धचन्द्रके समान टेढ़े-टेढ़े सब ओर कपर्दक (कौटियों) बौंधकर उस ध्वजाके ऊपरका भाग चिह्नित किया हुआ था; अत एव प्रतीत होता था कि मानो—अपने पुत्र यमके महिषकी रक्षा करनेके लिए उसपर उतरे सूर्यने चन्द्रको भी उतार लिया हो । उसके ऊपर जो आकाशको स्पर्श करले इतना ऊँचा—एक सुवर्ण—निर्मित त्रिशूल लगा था, उसके ही चञ्चल शृङ्गमें बँधी लोह-शृङ्गलाओं (लोहेकी जंजीरों) के हिलनेसे रन्भीर—ध्वनि करनेवाली तथा भयङ्कर एक घण्टी लटक रही थी, और सिंहकी सटाके समान सुन्दर एक चामर उसमें बँधा हुआ था ।

उस ध्वजाके अभिमुख होकर थोड़ी दूर चलनेके पश्चात् उसने वनेले हाथी दाँतके बने हुए, केवड़ेके अग्रभाग

१. परिणत... हाटकघटितबुद्बुदपुदार्धचन्द्र । २. ...लोहशृङ्गलामाला... । ३...नभःस्थलम् ।

४. आलोकयन्तं । ५. किञ्चिदध्वानं । ६. केतकीसूचित खण्टपाण्डुना च । ७. कवटेन ।

परिवृताम्, लोहतोरणेन च रक्तचामरावलिपरिकरां कालायस-दर्पणमण्डलमालां शवर-
मुखमालामिव कपिलकेशभीषणां विभ्राणेन सनाथीकृतद्वारदेशाम्, अभिमुखप्रतिष्ठितेन च
विनिहितरक्तचन्दनहस्तकतया रुधिरारुण-यम-करतलास्फालितेनैव शोणित-लव-लोभलोल-
शिवालिङ्गमान-लोहितलोचनेन लोहमहिषेणाध्यासिताञ्जनशिलावेदिकाम्, कचिद्रक्तोत्पलैः
शवरनिपातितानां वनमहिषाणामिव लोचनैः कचिदगस्तिकुसुमकुड्मलैः^१ केसरिणामिव
करजैः कचित् किंशुककुसुमकुड्मलैः शार्दूलानामिव सतधिरैर्नखरैः कृतपुण्यपुष्पप्रकराम्^२,

लोहेति । अपि च, कपिलैः पिङ्गलवर्णैः केशैः कर्चैः भीषणा भयद्वरा ताम्, शवरणां भिन्नानां मुख-
मालां वन्दनपङ्क्तिमिव, रक्ता लोहितवर्णां चामरावलिः बालव्यजनपङ्क्तिः परिकरः परिच्छदो यस्यास्ताम्,
कालं श्यामं अथो लौहमिति कालायसं तस्य यानि दर्पणमण्डलानि आदर्शाकारगोलखण्डानि तेषां माला-
पङ्क्ति विभ्राणेन धारयता, लोहतोरणेन अयोरचितवह्निद्वारेण, सनाथीकृतो युक्तो द्वारदेशो यस्यास्ताम्
चण्डिकामित्यस्य विशेषणमिदम् । इह शवरवदनानि श्यामवर्णानि तत्कचाश्च कपिलवर्णाः, अतएव शव-
रवन्दनपङ्क्त्या सह कृष्णलौहादूर्गमण्डलपङ्क्त्याः तदीयपिङ्गलवर्णकचसमूहैश्च सह लोहितवर्गचामरावलि-
रौप्यमित्युपमालङ्कारः । तथा 'शवरमुखमालामिव' इत्यस्य स्थाने 'शवरमुखश्रेणीमिव' इत्येव पाठो
विधेयः, अन्यथा यौनहृत्यस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

कनोति । अपि च, विनिहिताः तत्रत्यलोकैरर्पिताः रक्तचन्दनहस्ताः पत्राङ्गरसाक्तहस्तचिह्नानि
यत्र स तथा तस्य भावस्तथा तादृश्या कारणेन रुधिरेण शोणितेन अस्त्रं रक्तवर्णं यद् यमस्य धर्मराजस्य
करतलं युग्मपाणितलं तेन आस्फालितः चालनाय सन्ताडितः तेनैव, पत्राङ्गरसाक्तकरचिह्नानामास्फा-
लनसमयलग्न-शोणितोक्त-यमकरचिह्नवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । तथा शोणितलवानां रुधिरवर्णानां
लोभेन रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरविन्दुभ्रमात् तत्पानतृण्येत्यर्थः, लोलाश्रपला याः शिवाः जम्बूकपत्न्यः
तामिर्लिङ्गमाने जिह्वया आस्वाद्यमाने लोहिते अरुणवर्णं लोचने नयने यस्य तेन । अभिमुखप्रतिष्ठितेन
भगवत्याः संमुखस्यापितेन, लोहमहिषेण कालायसनिर्मितरक्ताक्षेण, अध्यासिता अधिष्ठिता अञ्जनशिला-
वेदिका कज्जलवत् श्यामवर्णप्रस्तररचितवद्भूमिः यस्यास्ताम् इह क्रियोत्प्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयोर्मियो नैर-
पेक्षेण संसृष्टिः तथा रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरविन्दुभ्रमव्यञ्जनाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः प्रतीयते ।

वचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेगे शवरनिपातितानां भिन्नव्यापादितानां वनमहिषाणाम् अर-
ण्यरक्ताक्षणां लोचनैर्नयनैरिव रक्तोत्पलैः कोकनटैः, कोकनदानां रक्ताञ्जनयनसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः,
कचित् केसरिणां मृगाधिपानां करजैर्नखैरिव अगस्तिकुसुमकुड्मलैः वक्रप्रसूनकोरकैः, अगस्तिकुसुम-
लानां केसरिनखसमानस्वरूपवत्त्वादित्याशयः, कचिच्च शार्दूलानां व्याघ्राणां सतधिरैः शोणितसहितैः कर-
जैरिव किंशुककुसुमकुड्मलैः पलाशपुष्पकोरकैः, पलाशपुष्पमुहुलानामपि शार्दूलनखरसमानरूपत्वादित्य-
भिप्रायः, तन्मुहुलानां रक्तत्वात् सादृश्यनिरूपणाय सतधिरैरिति विशेषणमवगन्तव्यम्, कृतो विहितः
पुण्यः पूतः पुष्पप्रकरः प्रसूनोपहारो यस्यास्ताम् । इह तिस्रः श्रौतोपमाः तासां परस्परं नैरपेक्षेण
(बाल) के समान इवेतवर्णं, कण्ठ (केवाड़ी) के अग्न्यन्तर, चण्डिकाकी मूर्त्तिको देखा । वहाँ द्वारदेशमें लोहवत्
तोरण (नहराद) बना था । उसमें द्वारोंके पिङ्गलवर्ण (कपिल) केश-जलापसे भयद्वर मुख-पङ्क्ति के समान
बाल-बाल चामर-पङ्क्तिसे परिवेष्टित और दर्पणके समान बर्तुलाकार (गोल) काले लौह-खण्ड (वन्दनवार)
लटक रहे थे । देवीके सन्मुखमें कज्जल-हुल्य कृष्ण-वर्ग-प्रस्तर-निर्मित एक वेदी (काले पत्थरके बने हुए
चबूतरे) पर एक लौह-निर्मित महिष बैठा था, उसके शरीरमें हस्ताकृति रक्त-चन्दनके चिह्न (धापे) लगे थे;
उससे ऐसा प्रतीत होता था कि नाना वनमें उठे बलानेके लिए रज्जार्द्र हाथले ताड़न किया हो; और रक्तविन्दुके
ओमसे चञ्चल श्यामलग्न, उसके लाल नेत्रकी जिह्वासे चाट रहे थे । किसी स्थानमें व्याघ्रोंके द्वारा मारे गए जटाली
महिषोंके नेत्रोंके समान रक्त-क्रमलोलै, किसी स्थानमें सिंह-नखों (पंजों) के समान अग्नित-रुहूनकी बन्धियोंसे,
किसी स्थानमें रज्जार्द्र व्याघ्र-नखके समान पलाश-पुष्पोंकी कलियोंसे पवित्र-पुष्पोंके उपहार दिए गए थे । अन्य
किसी स्थानमें हनन कर देवीके उपहार (भेंट) दिए गए पशुओंकी हिंसा, मन्दिरमें एक ओर ऐसी प्रतीत होती

१. नवरक्त... । २. रक्तचन्दननिहित । ३. ...नव... । ४. शिवाल्लिङ्गमान । ५. लोहित । ६. अगस्तिकु-
ड्मलैः अगस्त्यतत्कुड्मलैः । ७. ...प्रकोपहारम् ।

अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविषाणकोटिकुटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाच्छ्रोत्रशतैः कुसु-
मितामिव रक्तनयनसहस्रैः फलितामिव मुण्डमण्डलैरुपहारहिंसां दर्शयन्तीम्, शाखान्तराल-
निरन्तर-नितीर्त-रक्त-कुक्कुट-कुलैः श्वभयान् अकाल-दर्शिन-कुसुमस्तवकैरिव रक्ताशोकादि-
टपैर्विभूषिताङ्गनाम्, बलि-रुधिर-पान-वृणया समागतैश्च वेतालैरिव तालैर्दीयमानफलमुण्डोप-
हाराम्, शङ्खाञ्चरकम्पितैरिव कदलिकाग्रनैर्भयोत्कण्ठितैरिव श्रीफलतरुण्डैश्चासेद्भ्यर्चकैरिव
खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृतान्, विदलित-वन-करि-कुम्भ-विगलित-मुक्ताफलानि रुधिरार-

संसृष्टिः । तथा पौनःपुन्यदोषनिवारणाय एकस्य 'कुसुमकुड्मलैः' इत्यस्य स्थाने 'पुष्पमुकुलैः' इति पाठ
एव विधेयः । हिंसायां मुख्यस्थानत्वात् हिंसाद्योतकोपमानप्रदर्शनमित्यवधेयम् ।

अन्वयेति । अन्यत्र अपरस्मिन् भागे, कुटिलानि वक्राणि यानि हरिणानां नृगानां विषाणानि
शृङ्गाणि तेषां कोटयः अग्रभागाः तेषां कूटैः पुञ्जैः नृगहत्यापूर्वकनिहिनैरित्यर्थः, अङ्कुरितां सनुत्तव-
प्ररोहामिव, तच्छृङ्गाप्रदेशराशीनां प्ररोहवद्वलोक्यमानत्वादित्याशयः । सरसा आर्द्रा रुधिराका ये जिह्वा-
च्छेदा रसनाखण्डानि तेषां शतैः पल्लवितां सनुत्तवक्रिसलयामिव, रसनाच्छेदानां किमल्यसदृश-
त्वादित्याशयः । मुण्डमण्डलैः छिद्यमस्तकसमूहैः फलितां सनुत्तवफलामिव, तेषां फलसदृशस्वरूपत्वा-
दित्यभिप्रायः । उपहाराणाम् उपायनीभूतानां जीवानां हिंसां दर्शयन्तीं प्रकाशयन्तीम्, हिंसापूर्वकं
शृङ्गाप्रराशीनां विजिस्रत्वादित्याशयः ।

इह प्ररोहादीनामुपलोप्येष्टाणात् चेतसणां क्रियोपेष्टाणामङ्गाङ्गिभावसङ्करः तथा सर्वासां तृती-
यानामनेद एव विद्यमानत्वात् शृङ्गाप्रदेशरारयादिरूपप्ररोहादिप्रतीतिरुपायनहिंसाया बलीरूपत्वप्रतीतिश्च
साङ्गैरूपकालंकारो ध्वन्यते ।

शाखेति । श्वभयाद् कौलेयकत्रासात् शाखान्तरालेषु शाखामध्येषु निरन्तरम् अनवरतं निर्लीनानि
निविडं निभृतभावेनावस्थितानि रक्तकुक्कुटकुलानि लोहितताम्रचूडपटलानि येषु तैः, अतएव अकाले अस-
मये दर्शिताः प्रकटिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा यैस्तैरिव विद्यमानैः, लोहितताम्रचूडपटलानमेव पुष्प-
गुच्छसदृशत्वादित्यभिप्रायः, रक्ताशोकानां लोहितकङ्कह्निवृद्धानां विटपैः वितृप्तशाखाभिः विभूषितम्
अलंकृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्यास्ताम् । इह क्रियोपेष्टा ।

बलीति । अपि च, बलीमान् उपायनीभूतजीवानां रुधिरपानवृणया रक्तपानलोभेन समागतैः
समायानैः वेतालैः भूतविशेषैरिव तालैः वृक्षैः, दीयमानाः समर्प्यमाणाः फलान्येव मुण्डानि मस्तकानि
तेषाम् उपहारा उपायनानि यस्यै ताम्, तालफलानां मस्तकसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः इह ज्ञान्युपे-
क्षा निरङ्गकैवल्यरूपकं चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

शङ्खेति । शङ्खा पशुवधजनिता स्ववधानङ्कः तस्या यो ज्वरस्तापः तेन कम्पितैरिव आन्दोलितैरिव,
पवनेनान्दोलनादित्याशयः, कदलिकाग्रनैः रम्भाकाननैः । भयोत्कण्ठितैरिव त्रासोत्सुक्येत्सरपुलकसदृश-
कण्टककूटावलोकनादिभिः भावः, श्रीफलतरुण्डैः द्रित्ववृक्षपुञ्जैः । तथा त्रासोर्ध्वकैरिव भयोर्ध्वकैरिव
ऊर्ध्वपत्रसमूहानां त्रासेनोर्ध्वभ्रूतकवचद्वलोक्यमानत्वादित्याशयः । खर्जूरवनैः समन्ताद् गहनीकृतां
परिनः सान्द्रीकृतान् । इहाद्या द्वितीया च क्रियोपेष्टा, तृतीया तु गुणोपेष्टा, आसाञ्च परस्परं नैरपेक्षयेण
संसृष्टिः ।

विदलेतेति । बलिसिक्वधेषु पूजोपायनीभूतानि रुधिराकतेष्वित्यर्थः, लुब्धाः नृणां युक्ताः, मुग्धा
धी किं नानो हरिणोके देहे सींगोके अग्रभागके पुञ्जोके अङ्कुरित इह हो, सैकड़ो रक्ताङ्ग जिह्वाकोटे पटवित इह हो,
इजारो रक्त-नेत्रोते सुपित इह हो और मुण्डसन्तुष्टे फलित इह हो । वसकी प्राङ्गन-भूमि (औरन) रक्तवर्ण
अशोक वृक्षते वलङ्कृत धी, वसकी छोटी-छोटी शाखाके अन्धन्तरमे (बालिबोके बोचने) रक्तवर्ण बहुतर वन-
कुक्कुट (वन मुण्ड) निरन्तर कुक्कुरो (कुत्तो) के मयले छिने हुए थे, इतने प्रतीत होता था कि—उसकी
शाखाओंमें अकाल पुष्प-स्तवक लगे हों । बलि-रुधिर पान करनेवाले अमिलयागले काये वेत लगनके समान दाहदह
फलरूपी मुण्डका उगहार के रहे थे; पशुकोके वध देखनेके आदङ्कते सन्तुष्ट हुए खरने मानो कम्पित होते खरली-
वनोते, मयले मानो वलङ्कित हुए द्रित्व वृक्षोते और त्रास्ते मानो ऊँचे ठे वेशवाले खर्जूर (खजूर) के
वनोते वसकी प्राङ्गन-भूमि त्याग हो गई थी । वहाँके प्राङ्गनमें सिंह-विदारित शङ्खी हाथियोंके हम्मरधर्मेने

णानि वलि-सिक्थ्य-लुब्ध-मुग्ध-कृकवाकु-अस्तमुक्तानि विकिरद्भिरम्बिकापरिग्रहदुर्लभैः क्रीड-
द्भिः केशरि-किशोरकैरशून्योद्देशाम् ; प्रभूत-रुधिर-दर्शनोद्भूत-मूर्च्छापतितेनेव प्रतिविम्बिते-
नास्तत्रात्रेण सवित्रा ताम्रतरीकृतैः क्षतज-जल-प्रवाहैः पिच्छिलीकृताजिराम् ; अवलम्ब-
मान-दीप-धूप-रक्तांशुकेन प्रथित-शिखि-गल-वलयवलिनां पिष्ट-पिण्ड-पाण्डुरित-घन-वण्टा-
मातभारिणो त्रापुष-सिंह-मुख-मध्यस्थित-स्थूल-लोह-कण्टकं दत्त-दन्त-वण्डगर्लं लसत्पीत-
नील-लोहित-दर्पणं स्फुरित-बुद्बुदमालं कपाटपट्टद्वयं धधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम् ;

मुक्ताफलेषु पूजोपायनीभूतास्तन्मया मूढा ये कृकवाकवः ताम्रचूडाः तैरादौ ग्रस्तानि पूजोपायनीभूतास्त-
न्मयादेव क्यलिनानि एवात् सुक्तानि कार्कश्यावगमादुज्जितानि, रुधिरारुणानि शोणितानि रक्तवर्णानि,
विदलितेभ्यो विदारितेभ्यः करिकुम्भेभ्यो गजमस्तकेभ्यो विगलितानि प्रसृतानि यानि मुक्ताफलानि
मौक्तिकानि तानि, विकिरद्भिः रुधिराक्तया तृणया गृहीत्वा मांसघमावाद् भूयो विविपद्भिरित्यारायः,
अम्बिकायाः चण्डिकायाः परिग्रहेण बाहनमजानीयनया स्वीकारेण दुर्लभैः प्राणवियोगाभावाद् दुर्हन्ती-
भूतैः क्रीडद्भिः खेत्तुं कुञ्चद्भिः, केशरि-किशोरकैः मृगेन्द्रवालकः अशून्यैः वर्जित उद्देशः स्थानं यस्यास्ताम् ।
इह 'केशरि-किशोरकैः' इत्यत्र च्छेकानुप्रासः, तेन हि कुञ्चकृतां मौक्तिकेषु पूजोपायनीभूतास्तन्मयाद् आम्बि-
मानलङ्कारः संसृज्यते ।

प्रभूतेति । प्रभूतं प्रचुरं यद् रुधिरं शोणितं तस्य दर्शनेन अवलोकनेन उद्भूता उत्पन्ना या मूर्च्छा
मोहः तथा पतितेनेव, खस्तेनेव, प्रतिविम्बितेन क्षतजसलिलधारास्वेव सङ्क्रान्ताकृतिना, अस्ते अस्तावल-
गमनसमये ताम्रा रक्तवर्णाः तेन, सवित्रा मूर्त्येण, ताम्रतरीकृतैः विशेषेण रक्तवर्णीकृतैः क्षतजप्रवाहाः प्रागेव
ताम्रवर्णाः, नतस्तु अस्तकालिकमूर्त्यप्रमया नितान्तमरणीकृता इत्यभिप्रायः । क्षतजानि शोणितान्येव
जलानि सलिलानि क्षतजानि जलानीति वा तेषां प्रवाहैः धाराभिः, पिच्छिलीकृतम् आर्द्रीकृतम् अजिरम्
वह्मणं यस्यास्ताम् ।

इह क्रियोद्येतालङ्कारः, तथा 'क्षतजजले' त्यत्र किं रूपकं किं बोधमेति सन्देहसङ्कर, उभयोश्च
मिथोनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अवेति । अवलम्बमानानि अवतिष्ठमानानि दीपधूपै रञ्जितानि अंशुकानि वस्त्राणि यत्र तेन, प्रथिता
गुम्फिता मिम्बितालवलयानां वह्नि-कण्टमण्डलानाम् आवलिः पंक्तिः यस्मिन् तेन, पिष्टपिण्डेन तण्डुलचूर्ण-
पिण्डेन पाण्डुरिगाः श्वेतवर्णीकृताः घनाः सान्द्राः या वण्टाः तासां मालां पट्टिं विभक्तिं धारयतीति तच्छ्री-
लेन 'पृष्टेषीवामालानाम्' इत्यादिना ह्रस्वः । त्रापुषः सीसकस्यायमिति त्रापुषः मांसकरचिन्ता यः सिंहः
केशरी तस्य मुखमध्ये यद्वान्तराले स्थितं विद्यमानं स्थूलं लोहकण्टकं यत्र, नत्, दत्तं दन्तवण्डो गजद-
शनवण्ड एव अगलं चिह्नम् । कपाटरोधनकाष्ठमित्यर्थः यत्र तत् तथा लसत्सु अभिसुखे शोभमानेषु
पीत-नील-लोहितवर्णेषु दर्पणेषु सुदुरेषु स्फुरिता सङ्क्रान्ता बुद्बुदमाला बुद्बुदसदृशगोलाकारलोहशङ्कु
पङ्क्तिः यत्र तत्तद्योक्तं कपाटपट्टद्वयं अररफलकयुगलं धधानेन धारयता, गर्भगृहस्य अन्तर्भवस्य द्वारदेशेन

रक्ताद्रं मुक्तासमूहं गिरे दुष्टं ये, सहे बालिका धन-समूहं मन्त्रकर लोनी वन-सु-कुट, पहे नाकर पीछे कठिन
होते के कारण परिष्कार कर दिए थे, इधर अम्बिकाके परिग्रह करनेसे रिक्ताने अभावसे दुर्धन सिद्धे वच्चे उन
मुक्तामौक्तिकों विलेर कर क्रीडा करते हुए विचरण करते थे । जल के समान रक्तका प्रवाह वर्षा के प्रांगणको निच्छिन्न
कर दिया था, अन्तर्कालीन ताम्रवर्णी मूर्त उस रक्तके प्रवाहमें प्रतिविम्बित होकर उसे और भी अधिक ताम्रवर्णी
कर दिया था, उसने प्रतीत होता था कि,—प्रचुर रक्त देखनेसे मूर्च्छा उपरिधन हो जानेके कारण ही नानो सूर्य
उत्पन्न गिर पड़ा हो । अन्तरस्थ द्वारदेशके वस्त्र, लङ्कते हुए दीपकोंके धूमसे रक्तवर्ण (रंगीन) हो गए थे; उसमें
मन्दूरके काठकी माला सुधी हुई थी, तण्डुल-चूर्ण (ओटे) से मूर्च्छाकी हुई निरन्तर घण्टियोंकी माला लटक
रही थी; उस द्वारदेशके दोनों किवाड़ोंमें शीशके सिद्धे मुखके अन्तरमें मोटी पल लोहे की काठी (चदमनी)
बनी थी; दोनों दीपकी अंगला (बीज) दी हुई थी, और उस कपाटमें बुद्बुदके समान नटुलानार लौहशङ्कुओं
(लोहेकी काँटियों) का समुत्पन्नवीं पीनवर्ण, नीलवर्ण और रक्तवर्णवाले दर्पणों में प्रतिविम्ब पड़ता था । मन्दिरके

१. वनकरिकुम्भविदलितमुक्ताफलानि, विदलितवनकरिकुम्भविगलितरक्तमुक्ताफलानि नवनधिरान-
वलि । २. अन्तरीकृतैः । ३. क्षतजलप्रवाहैः । ४. दीपधूम । ५. वलयावलम्बिना । पिष्टपाण्डुरितम् । ७. ...
मालाभारिणा । ८. कण्टकद्वयम् । ९. गल्लतीतलसत् । १०. तर्पण । ११. कपाटपट्टद्वयम् ।

अन्तःपिण्डकापीठपातिभिश्च सर्वपशुजीवितैरिव शरणमुपागतैरलककै-रस-रक्त-पटैरविरहित-
चरणमूलाम्, पतितकृष्णचामरप्रतिविम्बानाञ्च शिरश्छेदलग्न-केशजालकानामिव पुरशुपट्टि-
शप्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभिर्वद्धवहलान्धकारतया पातालगृहवासिनीम् इवोप-
लेख्यमाणाम्, रक्तचन्दन-खचित-स्फुरत्फल-पल्लव-कलितैश्च विल्वपत्रदामभिर्-वालकमुण्ड-
प्रालम्बैरिव कृतमण्डनाम्, शोणितताम्र-कदम्ब-स्तवक-कृताचर्चनैश्च पशूपहार-पटह-पट्ट-रटित

दीप्यमानां विराजमानाम्, कपाटद्वये ये लोहकीलका जटितास्ते 'जगन्मोहन' (स्वभवनस्याग्रदेश) स्य-
दर्पणेषु प्रतिविम्बिता इत्यभिप्रायः ।

अन्तरिति । च, अन्तर्मध्ये या पिण्डका परिष्कृता भूमिः तत्र यत् पीठं मूर्त्तिस्थापनाय सिंहा-
सनं तत्र पतन्तीति तैः, शरणमुपागतैः रक्तकं प्रातैः सर्वपशूनां जीवितैरिव, तेषामपि रथिरसम्पर्केण लोहि-
तत्वसम्भवादित्याशयः, अलककरसेन यावकद्रवेण रक्ता लोहिता ये पटास्तैः, अविरहितम् अवर्जितं चर-
णयोः पादयोः मूल निवृत्तं यस्यास्ताम् इह जाल्युपेक्ष ।

पतितेति । अपि च, पतितानि कृष्णचामराणां श्यामबालव्यजनानां प्रतिविम्बानि प्रतिच्छायाणि
येषु तेषाम्, अत एव शिरश्छेदे मस्तककर्त्तने सति लग्नं सक्तं केशजालं कचसमूहो-येषु तेषामिवावलोक्य-
मानाम्, श्यामबालव्यजनप्रतिविम्बानामेव कचसमूहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः, परशुः कुठारः, पट्टि-
'पट्टिशो लोहदण्डो यस्तीक्ष्णधारः चुरोपमः' इति वैजयन्त्युक्तः तत्प्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्राणि-
हिंसायुधानां प्रभाभिर्दीप्तिभिः बद्ध उत्पादितः, वहलोऽधिकः अन्धकारस्तिमिरो यत्र गृहे तस्य भावस्तथा
कारणेन, पातालगृहवासिनीमिव अधोभुवननिवासिनीमिव उपलक्ष्यमाणां दृश्यमानाम् ।

इह कचसमूहलग्नक्रियोपेक्षणादाद्या, अधोभुवनभवनवासोपेक्षणादपरा च क्रियोपेक्षैव, उभ-
योश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

रक्तैति । अपि च, रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन खचिता रञ्जिता अतएव स्फुरन्तः शोभमाना ये विल्वस्यैव
फलपल्लवाः तैः कलिताः सम्मेलितास्तैः, अतएव बालकमुण्डानां शिशुशिरसां ग्राम्भैः ऋजुलम्बिनीभिः
स्रग्भिरिव विद्यमानैः, विल्वपत्राणां श्रीफलद्वलानां दामभिः स्रग्भिः (मालाभिः) कृतमण्डनां विहिता-
लङ्काराम् । विल्वपत्राणां मालासु मध्ये मध्ये रक्तचन्दनखचितानि श्रीफलान्यपि प्रोतानि, अतएवभव-
बुध्यते यद् बालकमस्तकानां माला परिहिता भवेदित्यभिप्रायः । इह जाल्युपेक्ष । शिशुमस्तकगतलोहि-
तसादृश्यनिरूपणाय 'रक्तचन्दनखचिते' ति विशेषणम् । बालकपदन्तु तच्चिरसानापेक्षिकलद्युतया श्रीफल-
सादृश्यावगमायेति बोध्यम् ।

शोणितेति । अपि च, शोणितेन रथिरसंस्ववेण तान्ना रक्ता ये कदम्बस्तवका नीपगुच्छकास्तैः कृतं
विहितम् अचर्चनं पूजनं येषां तैः संसक्तनीपपुष्पपरामैरित्यर्थः, अतएव पशूपहारे पशूपायनदानकाले पट-
हस्य हुन्दुमेः यत् पट्टरटितम् उच्चशब्दः तस्य रसेन श्रवणोत्साहेन उल्लसन्ति उद्भ्रजन्तीति ते तादृशा
रोमाञ्चाः पुलका येषु तैरिव, अङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैः, क्रूरतां रौद्रताम् उद्ब्रह्मन्तीं धारयन्तीम् ।

अन्तरमे देवीके चरणके समीपमे एक वेदी थी वह आल्ताके रसते रञ्जित एक बल्से आच्छादित थी, वसते प्रतीत
होता था कि वहाँ समस्त पशुओं का जीवन आकर नानो शरणागत होकर रहता है । वहाँ परशु और पट्टि-
(माला) आदि कितने ही जीवहत्या करनेके शक्ल थे, उनमें कृष्णवर्ण चामरोंका प्रतिविम्ब (परछाहीं) पड़नेसे
ऐसा प्रतीत होता था कि—शिरश्छेद हो जानेसे उनके केश-कलाप ही नानो विपन्न रहे हों । इस प्रकारके
शस्त्रोंकी प्रभासे प्रचुर अन्धकार हो जानेके कारण देवी पाताल-वासिनीके समान देखनेमें प्रतीत होती थी । देवी
कण्ठदेशमें कितनी दिल्व-पत्रकी मालाएँ पहन कर भूषित हुई थी, उनके बीच-बीचमें रक्त-चन्दन-रञ्जित
(लाल-चन्दन-लित) बहुत विल्व-फल और विल्व-पत्र संयोजित (चिपके) हुए चमक रहे थे अत एव वे
मालाएँ बालकोंके मुण्ड की लम्बी-लम्बी मालाओं के समान प्रतीत होती थीं । रथिरसे रक्त हुए कदम्ब-पुष्पके
गुच्छोंसे अञ्जन किए गए और पशुओंका बलिदान करते समय बजाई गई हुन्दुमीके उत्पन्न हुए उच्च शब्द श्रवण

१...अलककरपट्टैः, अलककरपट्टैः, अलककरसरक्तपट्टैः । २. कलापानाम् । ३. अस्तिपरशु... ।

४. वहलवद्... । ५. पातालनिवासिनीम्, पातालगृहवासिनीम्... । ६. स्फुरत्फलक । ७. विन्द्वदामभिः

८. कृतमण्डलम् ९. शोणितताम्र... ।

रसोल्लसितं रोमाञ्चैरिवाङ्गैः कृतामुद्रन्तीम् , चारु-चामीकर-पट्ट-प्रावृतेन च ललाटेन शवर-
सुन्दरी-रचित-सिन्दूर-तिलक-विन्दुना दाडिम-कुसुम-कर्णपूर-प्रभा-सेक-लोहितायमान-कपोल-
भित्तिना रुधिर-तान्मूलारुणिताधरपुटेन भ्रुकुटि-कुटिल-वभ्रु-नयनेन मुखेन कुसुम्भ-पाटलित-
दुकूल-कलितया च देहलनया महाकालाभिसारिकावेशविभ्रमं विभ्रतीम् , सम्पिण्डित-नील-
गुगुलुं धूपधूमरुणीकृताभिश्च प्रचलन्तीभिर्गर्भगृह्दीपिकाकालताभिरङ्गुलीभिरिव महिषासुर-
शोणित-लवालोहिनीभिः स्कन्धपीठ-कण्ड्वयन-चलित-त्रिशूलदण्ड-कृतापराधं वनमहिषमिव
तर्जयन्तीम् , प्रलम्ब-कूर्चधरैश्छागैरपि धृतव्रतैरिव, स्फुरदधरपुटैरासुभिरपि जपपैरिव,

इह पुलकाविर्भावोत्प्रेक्षायात् क्रियोत्प्रेक्षा वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपमङ्कुरः ।

चार्तिनि । अपि च, चारुः सुन्दरो यः चामीकरपट्टः सुवर्णफलकं तेन प्रावृतम् आच्छादितं तेन, तथा
शवरसुन्दरीभिः मिह्रवनिताभिः रचितो विहितः सिन्दूरतिलकविन्दुः यत्र तेन तथोक्तेन ललाटेन
भालेन । दाडिमकुसुमे एव करकपुष्पे एव कर्णपूरौ श्रवणालङ्कारौ तयोः प्रभायाः कान्तेः सेकेन सम्पर्केण
लोहितायमाने रक्तायमाने कपोलभित्ती गण्डद्वयं यस्य तेन, रुधिरतान्मूलारुण्यां शोणितागवल्लीभ्याम्
अरुणितं लोहितवर्णाकृतम् अधरपुटं यस्य तेन, तथा भ्रुकुट्या भ्रूमगेन कुटिले वक्त्रे वभ्रुणी पिङ्गले च नयने
लोचने यस्य तेन तथोक्तेन, तथा कुसुम्भेन कमलोत्तराख्यरञ्जनद्रव्यविशेषेण पाटलितं श्वेतलोहितीकृतं
यद्दुकूलं वसनं तेन कलितया आच्छादितया देहलनया शरीरवहण्या च कण्ठेन, महाकालम्य रुद्रस्य-
अभिसारिकावेशविभ्रमम् अभिसारिकानेपथ्यविलासं विभ्रतीं धारयन्तीमिव विद्यमानाम् । इह प्रतीय-
माना क्रियोत्प्रेक्षा ।

सम्पिण्डितेति । अपि च, सम्पिण्डित एकत्रीभूतो यो नीलगुगुलुधूपयोः पलङ्कपधूपयोर्धूमस्तेन
अरुणीकृताभिः रक्तीकृताभिः प्रचलन्तीभिः पवनभरात् कम्पमानाभिः गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य दीपिका-
लताभिः पवनवशात् चलतीवलम्बमानाभूतैः प्रदीपैः, महिषासुरस्य तन्नामकप्रसिद्धदैवस्य शोणितलवः
रुधिरकणैः आलोहिन्य आरक्ताः ताभिः अङ्गुलीभिः करशाखाभिरिव विद्यमानाभिः, स्कन्धपीठस्य स्कन्ध-
भागस्य कण्ड्वयनेन खर्जनेन चलितः कम्पितो यः त्रिशूलदण्डः तेन कृतो विहितः अपराध आगः येन तं
वनमहिषम् अरण्यरक्ताजं तर्जयन्तीं न्यवकुर्वन्तीमिव विद्यमानाम् । चूर्णहरिद्रयोः संयोगे यथाऽरुणवर्ण-
स्तथा नोलस्यापि गुग्गुलुधूपयोर्धूमस्य दीपिकाभिः संयोगे अरुणवर्णः समुत्पद्यते, संयोगवैचित्र्यादित्यव-
धेयम् । अत एवेह हेतुविरुद्धकार्यजननाद्विपमालङ्कारः, तथाद्या जात्युत्प्रेक्षा अपरा च क्रियोत्प्रेक्षा चेत्ये-
तेषामङ्गाद्विभावसङ्करः । ननु भगवत्याश्चण्डिकाया मन्दिरे वनमहिषप्रवेशः कथमिति चेत् ? तन्मन्दिर-
स्थारण्यान्तःपानितया वनमहिषप्रवेशस्यापि सम्भवादिति बोध्यम् ।

प्रत्येति । अन्येषु का कथा, प्रलम्बकूर्चधरैः लम्बमानचिबुक्ताधःस्थलवर्तिरोमधारिभिः छागैरपि
वस्तैरपि धृतव्रतैः गृहीततपोनियमैः सङ्घिः आराध्यमानामिव उपास्यमानामिव, प्रलम्बकूर्चधरत्वादि-
करणेनोत्ताडिते मानो रोमाञ्चिनो ह्येते अवयवोक्ते बह्वयङ्कुरतां दिशतां धी । सुन्दर स्वर्णफलकमे आवृतं
तथा शवर-रमणियों (मीलनियों) द्वारा लगाए गए सिन्दूरके तिलक-विन्दुसे समन्वित ललाटे, कर्णयुगलमें
धारण किए हुए दाड़िमपुष्प (अनारके फूल) की प्रभाके सन्पर्के रक्तवर्ण हुए कपोल-भित्ति (चौड़े गाल) से,
रुधिर-संस्त्रवसे और तान्मूलके रससे अरुणवर्ण हुए ओष्ठ-युगल (होठ) से, स्वभावतः पिङ्गल नयनवाले तथा
देदी मौहवाले मुखसे, और कुसुम्भ नानक रञ्जनद्रव्यविशेषमें श्वेतरक्तवर्ण (गुलाबी रंगे) हुए वक्त्रसे समन्वित
देह-ललाटे, उसने मानो महाकालके प्रति अभिसारिकाके वेशका विलास धारण किया था । वायुके भारसे कम्पित
हुई लताके समान लम्बमान व्यानवर्ण गुग्गुलु और धूपके धूमपुष्टसे अरुणवर्ण हुए कम्पन्तरके मण्डपमें बज्रल
प्रदीप, महिषासुरके रुधिर-विन्दुओंसे रक्तवर्ण हुई अङ्गुलियोंके समान दीवनेमें आने थे, श्वर एक जटायो
महिषने अपने चौड़े कन्धेको खुजला कर मन्दिरके त्रिशूल-दण्डको कम्पित कर दिया, इस अपराधके कारण ही
उसको मानो देवी उन प्रदीपोंसे वर्जना करती (धनकाती) थी । दीर्घ-रश्मि-धारण (लम्बी-रश्मी टाढ़ी बदा)

१. अविरततनूतपट्टहपट्टरचित्तसौत्तन्मि... । २. चार्तिनिः । ३. पट्ट... । ४. दाडिम... ।

५. भ्रुकुटिकुटिलभ्रूणा रक्तनयनेन, भ्रुकुटिकुटिलवभ्रुणा रक्तनयनेन, भ्रुकुटिः... । ६. पाटलितमुखदुकूल ।
७. गुग्गुलु... । ८. विरचिताङ्गुलीभिः... । ९. प्रवल... ।

कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि प्रतिशयितैरिव^१ ज्वलित-लोहित-मूर्द्ध-रत्न-रश्मिभिः कृष्णसर्पैरपि शिरे श्रुतमणिदीपकैरिवाराध्यमानान्, सर्वतः कठोरवायसगणेन च रटता^२ स्तुतिपरेणेव स्तूयमानाम्, स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधा-गोधिकैः-कृकलासकुलैरिव दग्धरथाण्वाशङ्क्या समारुढैर्गवाक्षिनेन, अलक्ष्मी^३-समुत्खात-लक्षणस्थानैरिव^४ विस्फोटव्रणविन्दुभिः कल्माषित-सकलशरीरेण, कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकामिर्व^५ दधानेन,

व्यभिप्रायः । स्फुरन्ति स्पन्दमानानि अधरपुटानि तेषां तैः, आसुभिर्मूषकैरपि जपपरैः मन्त्रजपप्रवृत्तैः सद्भिः आराध्यमानामिव, जपप्रवृत्तवत् स्पन्दमानाधरपुटवादिति भावः । अधरपुटस्पन्दनमागन्तुं स्वभावः । कृष्णाजिनं श्यामवर्णमान्मीयं चर्मकृष्णसारचर्म च तेन प्राकृतम् आच्छादितम् अङ्गमवयव तेषां तैः कुरङ्गैर्मृगैरपि प्रतिशयितैः कृतप्रतिशयनैः सद्भिः आराध्यमानामिव, तद्वत् कृष्णाजिनाच्छादितवयवव्यवदिति भावः । विपत्प्रतीकाराय अभीष्टप्राप्तये दिव्यमासादिनियतमजनापरित्यागपूर्वदेवताप्रे शयनं प्रतिशयनम् । तथा ज्वलिता दीप्ताः, लोहिता अरुणवर्णाः, मूर्धरत्नस्य शिरोमणे रश्मयो रोक्षिपो तेषां तैः कृष्णसर्पैर्विजानीयभुजङ्गैरपि शिरःसु मूर्धसु धृता मणयो रत्नान्येव दीपा मणिवद्दीपाश्च येनैतैः सद्भि राराध्यमानामिव, मस्तकेषु दीपधारणादित्याशयः । अन्योऽपि मस्तके दीपधारणपूर्वकं देवतोपासनां विधत्ते । इह प्रत्येकवाक्य एव क्रियोत्प्रेक्षा, तथा 'आराध्यमानाम्' इत्येकस्यामेव क्रियायामनेकेषां कर्तृत्वेनाभिव्यञ्जनात्तुल्ययोगिता चेत्पुन्यभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अनेन च महाराधनाभूमित्वं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वेन इति । अपि च, सर्वतश्चतुर्दिक्षु रटता शब्दं विदधना, कठोरः कर्कशस्वरो यो वायसगणः सकृत्प्राप्तसमूहस्तेन, स्तुतिपरेण स्तुतिप्रवृत्तेन सत्ता स्तूयमानामिव न्ययमानामिव, स्तवप्रवृत्तवत् समन्तात् शब्दविधानात् । स्तुतिपरो हि प्रदक्षिणतया भ्रमन्नुच्चैः स्तुतिशब्दं विधत्ते । इहापि क्रियोत्प्रेक्षा ।

स्थूलति । दग्धो ज्वलितो यः स्थाणुः शाखापर्णरहितस्तरुः तस्य आशङ्क्या भ्रान्त्या समारुढैः शरीरारुढैः, गोधा गोधिका, कृकलासः सरट एतेषां कुलैः समूहैरिव, स्थूलस्थूलैः अन्यान्यापेक्षया अत्यन्तस्थूलैः शिराजालकैः धमनीसमूहैः, गवामङ्गीवेति गवाक्षः 'अक्षगोऽदर्शनात्' इत्यच्, गवाक्षं सङ्घातमस्येति गवाक्षितः तारकादित्वादितच् । तेन जालकमयीभूतेन 'जरद्वद्रविडधार्मिकेणाधिष्ठिताम्' इत्यधिकदूरस्थायिन्या क्रियया समग्रन्धः । इह भ्रान्तिमान् जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । इत आरभ्य पुँल्लिङ्गवृत्तीयैकवचनान्तानि पदानि अप्रेतनस्य 'जरद्वद्रविडधार्मिकेण' इत्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि ।

अलक्ष्मीति । अलक्ष्म्या अध्रियां देव्या समुत्खातानि मूलत उन्मूलितानि यानि लक्षणानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि शुभचिह्नानि तेषां स्थानैरिव, विस्फोटकाः शीतलाप्रकोपजाः प्रसिद्धाः तेषां व्रणविन्दुभिः कल्माषितं विचित्रीकृतं सकलं समग्रं शरीरं यत्र तेन । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

कर्णेन । अपि च, कर्णावतंसं श्रवणालङ्कारस्थाने संस्थापितया न्यस्तया चूडया शिखया कारणेन, रुद्राक्षमालिकां दधानेन धारयतेव, मयूरपिच्छरचितायास्तच्छिखायाः कण्ठपर्यन्तपातित्वेन रुद्राक्षमालावदवगतेरित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

कर छायगण (वकरे) भी मानों ब्रालम्बन कर देवी की आराधना करने हों; ओष्ठयुगल निरन्तर स्पन्दित होने के कारण नूपकगण भी मानों जपमें प्रवृत्त होकर देवीकी उपासना करते हों, कृष्ण-चर्म ओढ़ कर हरिगण भी धरना देकर देवीकी आराधना करते हों, और मस्तकमें प्रज्वलित (चमकने) हुए रक्तवर्ण रत्नकी किरणोंके कारण कृष्णसर्पगण भी मानों मस्तक पर मणिप्रदीप धारण कर देवीकी उपासना करने हों—ऐसा प्रतीत होता था । कर्कश—स्वरवाले काकगण (कौवे) भी सर्वत्र काँव काँव करके मानों स्तुति करनेमें प्रवृत्त होकर उसकी आराधना करते थे । वहाँ एक द्रविडदेशीय वृद्ध धार्मिक रहता था । दग्ध-स्थाणु (जले हुए टूठ) की आशङ्कसे शरीर पर चढ़े हुए गोर, छिपकला और गिरगिटोंके समूहके समान अत्यन्त-स्थूल शिराओं (मोटी मोटी नसों) के समूहसे व्याप्त होनेके कारण उसके शरीरमें गवाक्ष-जाल (जालीदार सिद्धियाँ) उत्पन्न हो गए थे । अलक्ष्मी देवीके द्वारा जटसे उखाड़े गए शुभलक्षणोंके रक्त-स्थानके समान विस्फोटक-व्रण-विन्दुओं (फोड़ोंके घावके चिह्नों) से उसका शरीर विचित्र हो गया था । कर्णाभरणके स्थानमें रक्ती गड़े उसकी शिखा वक्षःस्थल पर्यन्त लटकनेके कारण प्रतीत होता था कि वह मानों रुद्राक्ष माला धारण करता था । अम्बिकाके चरणोंमें गिरनेसे उसके काले ललाटेदेश पर अशु-

१. प्रतिशयनैरिव । २. रटना । ३. शिराजालैर्गोधार गोधाधिकों, गोधारगृहगोधिका गोधारगोधिका । ४. लक्ष्मी । ५. विस्फोटक । ६. क्वचित् 'श्व' शब्दो नास्ति ।

अन्वितापाद-पतन-श्याम-ललाट-वर्द्धमानार्जुनेन, कुवादि-दत्त-सिद्धाञ्जनदानस्फुटितैकै-लोचन-
तया त्रिकालमितरलोचनाञ्जनदानादर-श्लक्ष्णीकृत-दारुशलाकेन, प्रत्येकं कटुकालायु-स्वेद-प्रारब्ध-
दन्तुरताप्रतिकारेण, कथञ्चित्स्थान-दत्तेष्टका-प्रहारतया शुष्कैकै-भुजोपशान्त-मर्दन-व्यसनेन, उ-
पर्युपर्यविश्रान्त-कटुकवर्ति-प्रयोग-वर्द्धितनिमिरेण, अश्मभेद-संगृहीत-वराहदंष्ट्रेण, इन्द्रुदीकोप-
कृतापवाञ्जनसंग्रहेण, सूची-स्यूत-सिरा-सङ्कोचित-वाम-कराङ्गुलिना, कौशेयक-कोपावरण-भूति-

अन्वितेति । अन्वितायाः पार्वत्याः पादपतनेन श्यामे कृष्णवर्णीभूते ललाटे भाले वर्धमानः पृथमानः
अर्जुनः कृष्णवर्णः किंगः यस्य तेन, अनवरतभूमिवर्षणादित्याशयः ।

कुवादीति । कुवादिना इन्द्रहलाय असत्यभाषिणा पुरुरेण दत्तस्य सिद्धाञ्जनस्य नेत्रौपधस्य दानेन
अर्पणेन स्फुटितं नागमुपगतम् एकं लोचनं नयनं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, त्रिकालं प्राप्तमध्याह्न-
सायाह्नेषु, इतरलोचने अपरनयने अञ्जनदाने सामान्यकजलार्पणे न तु कुवाद्यर्पितसिद्धाञ्जनार्पण इत्यर्थः
आदरेण यत्नेन श्लक्ष्णीकृता चिक्कणीकृता दारुशलाका काष्ठरचिता कजलार्पणशलाका येन तेन । एकं
लोचनं तु सिद्धाञ्जनाभासेन लुप्तमेव, उन्मीलिते द्वितीये नयने तु शोभायै तत्र नियमाद्वा साधारण-
कजलम् (न तु सिद्धाञ्जनम्) इयदीयते येन नित्यवर्षणात् दारुशलाकाऽपि चिक्कणा जातेति
निखिलाभिप्रायः ।

प्रत्यहमिति । कटुकालायुः कटुतुग्री तस्याः स्वेदेन घर्मचारिणा प्रारब्धो दन्तुरताया उन्नतदशन-
तायाः प्रतीकारश्चिकित्सा येन तेन । तथाविधस्वेदेन दशनपानाशयम्भावात् वर्वरत्वावगतिः ।

कथञ्चित्ति । कथञ्चित् केनापि विधिना अस्थाने अप्रतिपादितस्थाने दत्त इष्टिकाप्रहार इष्टिकाघातो
यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, शुष्के शुष्कीभूते एकस्मिन् भुजे बाहौ उपशान्तं फलाभावज्ञानाच्यक्तं म-
र्दनव्यसनं वायुविनाशकतैलमर्दनाग्रहो यस्य तेन । आमवातेन व्याधिना स्तब्धकृतशरीरस्य तद्वायुदूरीक-
रणाय सैन्धवादिस्नेहविशेषमर्दनानन्तरं स्थानविशेषं करञ्ज(चिरवित्त्व)काष्ठमपादितानिग्नप्लेष्टकानामावात
आयुर्वेदशास्त्रप्रतिपादितः, तस्मिन्नाविहितस्थाने विहिते कश्चिद्वाहुः शुष्को भवति, ना च शुष्कतास्योत्पन्ना
पृथ्वासौ तस्मिन् बाहौ व्यपगतो वायुरिति विज्ञाय सैन्धवादिस्तैलमर्दनं परित्यक्तवानिति स्फुटोऽर्थः ।

उपरीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं अधिकाधिकमित्यर्थः अविश्रान्तं निरन्तरञ्च यथा स्यात्तथा यः
कटुवर्तिप्रयोगः कटुवस्तुरचितनेत्ररोगापनोदकवर्त्तिका (दशा) दानं तेन वर्धितस्य अधिकं मज्जातं तिमिरं
नेत्ररोगविशेषो यस्य तेन, आन्ध्यविनाशाय कटुवर्तिप्रयोग इत्यङ्कतो येन नेत्रमन्दत्वं यदुत्थीभूतमित्यर्थः ।

अस्नेति । अश्मभेदाय प्रस्तरस्त्रण्डाय संगृहीता एकग्रीकृता वराहदंष्ट्रा वनकोडदशना येन तेन ।

इन्द्रुदीति । इन्द्रुदी तापलद्रुमः तस्य कोपः फलं तन्मये कृतो विहित औपधाञ्जनस्य तिमिररोगो-
पवीभूतकजलस्य संग्रहो येन तेन, तत्र स्थापितस्यौपधाञ्जनादेर्विशेषगुणजनकत्वादित्याशयः ।

सूचीति । सूच्या सीवन्त्या सूयताभिः औन्नत्यव्यावृत्त्यै तन्नुता गुम्फिताभिः धमनीभिः सङ्कोचित-
दृढाकर्षणेन स्वीकृता वानकराङ्गुलयः सव्यहस्तंशाखा यस्य तेन ।

कौशेयकेति । कौशेयकः कृमिसूत्रं तस्य कोपो गृहं तेन यत् आवरणम् आच्छादनं तेन या स्रुतिः
रोग (गुमडा) को बुद्धि हो गई थी, किसी मिथ्यावादीके द्वारा दिए हुए सिद्ध-कजल (अञ्जन) के प्रयोग
करने (लगाने) से उसकी एक आँख मूढ़ गई थी, इस लिए वह सायं, प्रातः, मध्याह्न समयमें दूसरी आँखमें
साधारण कजल लगानेके लिए बल-पूर्वक एक पतली दान-शलाका (लकड़ी की सर्राई) किया करता था बाहर
निकले दाँतोंकी चिकित्साके लिए वह प्रतिदिन कटुवी तुंबरीका स्वेद लगाया करता था । आमवात विनाश
करनेके लिए नैलविशेषके मर्दन करने के बाद अविहित स्थान पर करञ्जनिर्मित तभी हुई उट लग जानेके कारण शुष्क
हुई एक भुजाका उसने तैल मर्दन करनेका आग्रह छोड़ दिया था । दारुदार कटुवर्त-निर्मित नेत्ररोगनाशक
वर्त्तिकाका निरन्तर प्रयोग करनेमें उसका नेत्र-रोग बढ़ गया था । पाषाण भेद करने (काटने) के लिए उसने
शुकरके दाँत सल्लुद्र कर रखे थे । इन्द्रुदी फलकेकोपमें नेत्ररोगके औषध कजल (अञ्जन) का संग्रह कर
रखा था । प्रकोष्ठकी एक नसकी औन्नत्य निवृत्तिके लिए मुँसे ही लेनेके कारण बाएँ हाथ की अङ्गुलियों इन्द्र-
कर्पणसे सङ्कुचित हो (सिङ्कुटन) गई थी । कुशादिसर्पधारण करनेके लिए जो कौशेयक कोपों (रेश्मी मोलों) से

व्रणितचरणाङ्गुष्ठकेन, असम्यक्कृत-रसायनानीताकालज्वरेण, जरां गतेनापि दक्षिणापथावि-
राज्यवरप्रार्थना-कदर्थित दुर्गेण, दुःशिक्षित-श्रमणादिष्ट-तिलकावद्धविभवप्रत्याशेन, हरित-पत्र-
रसाङ्गार-मसी-मलिन-शम्बूकवाहिना, पट्टिका-लिखित-दुर्गास्तोत्रेण, धूम-रक्तालक्तकाक्षर-ताल-
पत्रकुङ्क-तन्त्र-पुस्तिका-संग्राहिणा, जीर्ण-पाशुपतोपदेश-लिखित-महाकालमतेन, आवि-
र्भूत-निधि-वाद्-व्याधिना, सञ्ज्ञात-धातुवाद-वायुना, लग्नासुर-विवर-प्रवेश-पिशाचेन, प्रवृत्त-

रूपः तेन व्रणितः चरणाङ्गुष्ठो यस्य तेन, दर्भादिक्षतिदूरीकरणाय कृमिसूत्रकोपेण पादाङ्गुष्ठाच्छादनम् ।
असम्यगिति । सम्यक् कृतो यथाविधि विहितो न सम्यक् कृतो येन तेन रसायनेन जराव्याधि-
विनाशिवद्बुद्ध्यव्ययाध्यपारदललङ्काद्यौपधसेवनेन आनीतः प्रापितः कालज्वरः मरणपर्यवसायितापो
येन तेन । अनेन समुपैरपि वैराग्यं नोपघत इति वृत्त्यातिशयो ध्वन्यते ।

जराभिति । जरां गतेनापि अत्यन्तपरिणतवयस्त्वं वृद्धत्वमिति यावत् प्राप्तेनापि सता, दक्षिणा-
पथस्य दाक्षिणात्यदेशस्य यद् अधिराज्यमाधिपत्यं तस्य वरप्रार्थनया अभीष्टयाचनया कदर्थिता विरक्ती-
कृता दुर्गा चण्डिका येन तेन ।

दुरिति । दुःशिक्षितेन लब्धशिक्षेण श्रमणेन केनचित् अनिर्दिष्टनाम्ना परिव्राजकविरोपेण आदिष्टे
तिलके सिद्धौपधिजनिते भ्रूयुगलमध्यविन्दौ आवद्धा विहिता विभवप्रत्याशा धनसम्पदभिष्ठापो येन तेन ।
हरितेति । हरितपत्ररसेन नीलपलाशनिर्यासेन युक्ता सहिता या अङ्गारमसी तथा मलिनं शम्बूकं
शङ्खं वहतीति तेन शङ्खमयमसीपात्रधारिणेत्यर्थः ।

पट्टिकेति । पट्टिकायां दारुफलके लिखितं लिपीकृतं दुर्गास्तोत्रं येन तेन ।

धूनेति । धूमेन रक्तानि रजितानि अलक्तकाक्षराणि यावत्कद्वारा लिपीकृतवर्णा येषु तैस्तथोक्तैः
तालपत्रः या कुहकाय इन्द्रजालाय तन्त्रमन्त्राणां वशीकरणमारणमोहनोच्चाटनादीनां पुस्तिका तां
संगृहातीति तेन सङ्ग्रहकारिणेत्यर्थः ।

जीर्णेति । जीर्णः परिणतवया यः पाशुपतः शैवः तस्य उपदेशेन मनुष्यरुधिरेण होमप्रतिपादक-
शिक्षया लिखितं लिपीकृतं महाकालमतम् ईश्वरमतं येन तेन ।

आविरिति । आविर्भूतः प्रकटितो निधिवादः 'अनेन विधिना निधिर्लभ्येत' इति धनभाण्डवाद इव
व्याधिर्यस्य तेन ।

सञ्ज्ञातेति । सञ्ज्ञातः समुत्पन्नः धातुवादः 'अनेन कर्मणा लौहं तात्रं वा सुवर्णं भवति' इति धातु-
विषयकप्रवाद एव वायुः वातव्याधिर्यस्य तेन ।

लग्नेति । लग्नः असुरविवरे पातालवासिदैत्यच्छिद्रे प्रवेशः प्रवेशावेश एव पिशाचो यत्र तेन ।

प्रवृत्तेति । प्रवृत्तः उत्पन्नो यत्तकन्यासु गन्धर्वपुत्रीषु कामित्वमनोरयेन सुरतामिलापेण व्यामोहो
विशेषेण बुद्धिभ्रान्तिर्यस्य तेन ।

अङ्गुष्ठावरण किया था उसे घिस जानेके कारण चरगके अँगुठमें विवाई फट गई थी । विधिके अनुसार निर्माण
नहीं किए गए रसायनके प्रयोग (सेवन करने) से असामयिक ज्वर आ गया था । अत्यन्त वृद्ध होने पर भी
दाक्षिणात्यदेशके राज्यके वरकी प्रार्थना करके चण्डिका देवीको विरक्तकरता (पीड़ा देता) था । कुशिक्षासे
शिक्षित किसी संन्यासीके आदेशसे तिलक धारण कर, उससे ही धनसम्पत्ति मिलनेकी प्रत्याशा करता
था, हरिद्वर्ण पत्तोंके रस्ते संयुक्त अङ्गार (कोयले) की बनी हुई मसी (रवाही) से मलिन हुई एक सीपी
उसके निकट थी । एक द्राष्ट-फलक (पट्टी) पर उसने दुर्गाका स्तोत्र लिख रक्खा था-। उसके पास इन्द्रजालके
लिए एक तन्त्र-मन्त्रोंकी पुस्तकोंका संग्रह था, जिनके तालपत्रों पर लिखे आस्तानि रस (लाल लाख) से अक्षर
धुँसे रंग गए थे । किसी प्राचीन महापाशुपतके उपदेशसे उसने महाकाल-मत लिख लिया था । 'इस अनुष्ठानकी
करनेसे निधि (खजाना) प्राप्त किया जाता है, इस प्रकारके प्रवादकी व्याधि उसके हृदयमें आविर्भूत हुई थी ।
'इस अनुष्ठानकी करनेसे लोहा भी तोना होता है' इस प्रकारके धातुविषयक प्रवादमूलक वातव्याधि उसे उत्तम
हो गई थी । असुरोंके हृद (पाताल) में प्रवेश करनेका आग्रहस्वरूप पिशाच उसके पीछे लगा था । यक्ष-कन्याओंके

यत्तन्मन्त्रा-कामित्व-भनोरथ-व्यामोहेन, वद्धितान्मन्त्रान-मन्त्रभावतत्संग्रहेण, श्रीपर्वनाश्रय-
वर्त्तासङ्गामिजेन, असङ्कृन्मन्त्रिन-सिद्धार्थक-प्रवृत्ति-प्रधावितैः पिशाचगृहीतकैः करतल-
ताडन-चिपटीकृत-श्रवणपुटेन, अविमुक्त-शैवाभिमानेन, दुर्गुहीनालाबुर्गपायदनेष्टेजिन-
पथिक-परिहृतेन, दिवसमेव महाककणितालुकारि किमपि कल्पितोत्तमाङ्ग गायना, स्वदेश-
भावातिवद्ध भागीरथी-भक्ति-स्तोत्र-नर्तकेन, गृहीत-तुरगप्रवृत्तयया अन्यदेशागतोपितासु
जरात्रजिनीसु बहुकृत्वः सन्प्रयुक्त-स्त्रीवशीकरणचूर्णेन, अतिरोषणतया कदाचिद् दुर्गस्ताष्ट-

वर्तेति । कर्षितो वृद्धिमुपगतः अन्तर्बन्धमन्त्रसावनाय निरोभावमन्त्रनिष्पादनाय सङ्ग्रह-
काग्रो येन तेन ।

अने । श्रीपर्वते श्रीमन्मन्त्रकैले यत् आश्रयवानामहत्तम अद्भुतजनश्रुतिसमूहस्तस्य अभिज्ञेन
निहृतेन ।

पुनः किल कस्मिंश्चिद्वले वादेव्या अपि सौभाग्यमिच्छन्ता लक्ष्मी (सुहुसुहु) रम्यन्तं तपस्यन्ती
निवृत्तवैतं कर्त्तयित्वा बहौ हवनं चकार, तत आख्यामावचलः 'श्रीपर्वत' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूदिति
पुराणसिद्धम् ।

अष्टमिति । असङ्कृन्निरन्तरम् अभिमन्त्रितानां मन्त्रद्वारालौकिकशक्तिसमुत्पादितानां सिद्धार्थकानां
मयैरानां प्रहत्या रक्षाभूतपिशाचानां दूरीकरणाय तच्छरीरेषु सुहुसुहुः प्रज्ञेयेन प्रधावितैः कोपाच्छीघ्र-
मायानैः पिशाचगृहीतकैः मूढाविष्टैर्लोकैः करतलताडनेन हस्ततलान्तरेण चिपटीकृतं चिपिटकवत्
विन्मार्गिनीकृतं श्रवणपुटे श्रोत्रपुटे यस्य तेन ।

अनेति । अविमुक्तः अनुद्धितः शैवाभिमानः शैवोऽहमित्यवलेपो येन तेन ।

दुर्गुहीतेति । दुर्गुहीना वादनकालिकप्रहणप्रकारं विरह्य परिधना या अलाबुर्गोना तुम्बीरचित-
वस्तुर्धन्यं तस्य वादनेन वृद्धिजितैर्विरक्षाकृतैः पथिकैः पान्थैः परित्तः परित्यक्तमेन ।

दिवसमिति । दिवसं वासरमेव न तु रात्रौ यत् नमस्कृत्य कृतं शिञ्जितं तदनुकनुं शीलं यस्य
तद् यथा स्थानया, कर्मितं चालितम् उच्यते। शिरो यत्र क्रियायां तद् यथा स्थानया च किमपि वस्तुम-
गन्तं गायता गानं विदधता । वासरमित्यन्वसंयोगे द्वितीया ।

स्वदेहेति । स्वदेशनाया द्रविडदेशवागी तथा निवद्धं गुम्फितं यद् भागीरथ्या गङ्गाया भक्तिस्तोत्रं
तेन नृपति गात्रविधेयं करोतीति तेन ।

गृहीतेति । गृहीतं स्वीकृतं तुरगस्यैव श्रवस्यैव ब्रह्मचर्यं येन—न तादृशस्तस्य भावस्तया कार-
णेन यथा अथवा निरन्तरसंयमनप्रतिवन्वादेव ब्रह्मचर्यं धारयन्ति न पुनः पुन्यगतिर्लोभान् तथा अन्य-
नति शोषिष्वाप्यभावादेव ब्रह्मचर्यं धारितवान् न पुनः पुन्योपाज्जनप्रथागम्येत्याशयः । अन्यदेशात् अन्य-
जनपदान् आगता आयाताः सस्य उषिताः तत्रावस्थितास्तासु जरात्रजिनीसु जराशीरैर्मन्यमिनीसु
बहुकृत्वः अनेकवारान् सन्प्रयुक्तं निश्चितं स्त्रीवशीकरणचूर्णं येन तेन । पुनस्तास्य महाकासुकत्वं प्रतीयते ।

अनेति । अद्यानां पुण्यानां कुमुदानां समाहार इत्यष्टुप्पी अज्ञाना अष्टपुष्पस्यष्टपुष्पिका अज्ञाते

स्य सम्मेलन करनेकी अभिकाया होनेसे उसको मन्त्रिजन (वृद्धिमें जन) उत्पन्न हो गया था । अन्तर्बन्ध (बद्ध)
हो जानेके उपयोगी मन्त्र-ज्ञान करनेके लिए उसकी अग्रह-वृद्धि परी जाती थी । श्रीपर्वतके रक्षाओं
आश्रयमें वृत्तान्तोंको वह जानता था । अभिमन्त्रित की हुई सरलौकी मूलपसरानके लिए बार-बार शरीरों पर
फेकनेसे दौड़ें हुए—पिशाचसे अभिमन्त्र—मनुष्योंमें करतल (यन्त्र) से मारकर उसके जान चन्दे कर दिए थे ।
उसने अपने शैव होनेका अभिमान नहीं छोड़ा था । विन्मार्ग नामके (उन्मत्त-पुन्मत्त) एकद्वार बजामे गई अज्ञात
(तूफ़ान) की बीजा का कुछ झुत्कर उड़ित हो कर अधिक गन् (गरी) उम्मा पम्पिन्नाकर जाने जाने थे । दिन
या रातमें भागमें रचना किन्तु दुर्गगङ्गाके एक भक्तियोंके गुना दुर्गा नृत्य करता था । आर-ब्रह्मचर्य
(नियमोंके होनेसे बलात्कारसे रक्षित ब्रह्मचर्य) के समान ब्रह्मचर्य ग्रहण करनेके कारण, अन्यदेशमें जाकर
उस स्थानमें बसती हुई वह संकल्पितियोंके शरीरपर स्त्री-वशीकरणका चूर्ण फिरेन (टांचा) करता था ।
वस्तुमगन्त-स्वभाव (विद्वन्निदान) होनेके कारण बहिष्काके समानमें वैसी-वैसी अथवा दूसरेके द्वारा
वस्तुमगन्त-स्वभाव (विद्वन्निदान) होनेके कारण बहिष्काके समानमें वैसी-वैसी अथवा दूसरेके द्वारा

१. ...अन्तर्बन्धमन्त्रसंग्रहेण । २. आश्रयवितैः । ३. ...चिपटीकृतम् । ४. श्रवणपुटेनाश्रयपुटे ।

५. करतलकृतम् । ६. दिवसमष्टमिनीकृतम् । ७. ...अन्तर्बन्धम् । ८. प्रवृत्तयः ।

९. आलाबुर्गिका ।

पुष्पिकापातोत्पादितक्रोधेन चण्डिकामपि मुखभङ्गविकारैर्भृशमुपहसता, कदाचिन्निवार्यमाणा वास-रुपिताध्वगारव्य-बहु-बाहुयुद्ध-पात-भग्न पृष्ठकेन, कदाचित् कृतापराध-बालक-पलायना-मर्ष-पश्चात्-प्रधावित-स्खलितायोमुख-पात-स्फुटित शिरःकपालभुग्न-ग्रीवेण, कदाचिज्जनपद-कृत-नवागतोपरधार्मिकादरमत्सरोद्गद्गात्मना, निःसंस्कारतया यत्किञ्चनकारिणा, खञ्जतया मन्दमन्द-सञ्चारिणा, बधिरतया संज्ञाव्यवहारिणा, राज्यन्धतया दिवाविहारिणा, लम्बोदरतया

कः प्रत्ययः, यानि कानिचित् अष्टसंख्याकानि कुसुमानीत्यर्थः । एवञ्च अतिरोपगतया अत्यन्तकोपस्वभाव-तया, कस्मिंश्चित्प्रमये दुर्न्यस्ताया अयधारूपे स्थापिताया अष्टपुष्पिकायाः, पातेन कुतूहलाद्गम्याद्वा केन-चित्पुरुषेण चण्डिकापीडित्वा पातनेन उत्पादितो जनितः क्रोधः कोपो यस्य तेन, अतएव मुखभङ्गविकारैः चण्डिकामपि भृशमत्यर्थम् उपहसता हासं विदधता । अज्ञातानि यानि कानिचिदष्टौ पुष्पाणि चण्डिकायाः पीठे दुष्प्रकारेण विहितानि तानि पुष्पाणि देवाव्यतितानि कुतूहलाय केनचित्पातितानि वा । तनस्तदुपरि द्रविडस्य कोपश्चण्डिकाया उपरि भवति यत्वं पुःपाण्यपि रक्षितुं नापारयः, अतएव मुखभङ्गविकारैस्ता-मुपहसतीत्यभिप्रायः ।

कदाचिदिति । निवार्यमाणेन 'इह वासो न विधेयः' इति निषिध्यमानेन आवासेन निवासस्थानेन कारणेन, रुपितैः कुपितैः अचरैः पान्थैः आरव्येषु बहुषु अनेकेषु बाहुयुद्धेषु भुजसङ्ग्रामेषु पातेन भग्नं स्फुटितं पृष्ठं पश्चाद्भागो यस्य तेन ।

कदाचिदिति । कृतो रजः पर्णनिक्षेपादिना विहितः अपराध आगो येन तस्य तथोक्तस्य बालकस्य शिशोः पलायनेन योऽमर्षः कोपः तेन यत् पश्चात् प्रधावितं शोभ्रगमनं तेन यत् स्खलितं प्रच्युतिस्तस्मात् अधोमुखपातेन स्फुटितं भग्नं शिरः कपालं मस्तकवर्परं भुग्ना कुटिलीभूता च ग्रीवा यस्य तेन ।

कदाचिदिति । जानपदैः देशस्थितैः पुरुषैः कृतो विहितो यो नवागतस्य नूतनायानस्य अपरधार्मि-कस्य अन्यसत्पुरुषस्य आदरः संमानं तत्र मत्सरेण विद्वेषेण उद्वेगः स्वनिधनायोद्बन्धनावलम्बनीकृत आत्मा शरीरं येन तेन ।

'आत्मा कलेदरे यत्वे स्वभावे परमात्मनि । वित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च ।'
इति धरणिः ।

निरिति । निःसंस्कारतया शिक्षा—सत्सद्वाद्युत्पन्नसाधुवासनारहितत्वेन, यत्किञ्चनकारिणा तुच्छ-कर्मविधायिना अकार्येणैव प्रवृत्तिविधायित्वार्थः ।

खञ्जेति । खञ्जतया खोडतया मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चरितुं विहर्तुं शीलं यस्य तेन ।

बधिरिति । बधिरतया श्रवणेन्द्रियरहिततया, संज्ञया हस्तचालनादिकसङ्केतेन व्यवहर्तुं शीलं यस्य तेन ।

राज्यन्धेति । राज्यन्धतया रजन्यामनवलोकितत्वेन दिवाविहारिणा दिवसभ्रमणकारिणा ।

लम्बोदरेति । लम्बोदरतया प्रभृताहारिणा अत्यधिकभोजनकारिणा ।

इधर उधर रक्तो हुई कष्टपुष्पिका (आठ प्रकार के फूलोंका संग्रह) के गिर जाने पर उसको अभिनव क्रोध उत्पन्न हो जाना था, अतएव उस पुष्पकी रक्षा करनेमें नमर्थ न होनेसे नानाविध मुखमन्त्री (मुँह बनाबना) कर चण्डिका देी का भी अत्यन्त उग्रहान करना था वहाँ विद्राम करने की अभिलारा वाले पथिकों (राहियों) को रहनेके लिए निषेध करने पर कड़ हुए उन लोगों के साथ अनेक बाहुयुद्ध होनेमें गिर पड़नेसे किसी समय उसकी पीठ टूट गई थी । किसी समय धूलि-पत्र आदि फेंककर अपराध करने के मागे हुए बालकोंसे चिढ़ कर उनके पीछे दौड़नेमें पद-स्खलन हो (टोंकर लग) जाने पर अधोमुख (औंधे मुँह) होकर प्रन्तर पर गिर पड़नेसे उसके मस्तक और कपाल फूट गये थे तथा गर्दन टेढ़ी हो गई थी । वहाँके लोगोंके द्वारा किसी समय नवीन बाध हुए अन्य किसी धार्मिकका आदर किया हुआ देखकर उसमें विद्वेष हो जानेके कारण वह आत्महत्या करनेके लिए गलेमें उद्वन्धन (फाँसी) लगा लेना था । शिक्षाजनित व्युत्पत्तिरहित होनेके कारण वह अतितुच्छ (चाहे जो कुछ) कार्य करता था । खञ्ज (लँगड़ा) होनेके कारण धीरे-धीरे चलता था । बधिर (बहरा) होनेके कारण अनुल्यादि संकेतों (इशारों) से दूसरेके साथ व्यवहार करना था । राज्यन्ध (रतींधी) होनेके कारण दिनमें ही बाहर भ्रमण करता था और लम्बा उदर (पेट) होनेके कारण प्रचुर भोजन करता था । विविध उपायोंके

१. कदाचिन्निवार्यमाणासिन्धव्यगारव्यबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठेन, कदाचिदनवरतानुबन्धितलोहिना शिरः-कम्पनवक्रितग्रीवेण । २. जनपदकृत . . . ३. उद्गद्गात्मना । ४. मन्दं मन्दं सञ्चारिणा ।

प्रभृताहारिणा, अनेकशः फल-पातन कुपित-वानर-नखोल्लेख-च्छिद्रितनामापुटेन, बहुशः कुसु-
मावचय-चलित-भ्रमर-सहस्र-नक्ष-शीर्णोद्धत-शरीरेण, सहस्रशः शयनीकृतान्तरकृत-शून्यद्व-
कुल-कालसर्पद्वेष्टेन, शनशः श्रीफलतरु-शिखर-च्युति-चूर्णितोत्तमाङ्गेन, असह्यदुःखमन्त्र-देव-
मातृ-गृह-वास्यशून्य-जर्जरित-कपोलेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जननोत्तिग्ग-खण्ड-खट्वारो-
पित-वृद्धदासी-विवाह-प्राप्तविडम्बनेन, अनेकायतन-प्रतिशयिन-निष्कलात्थानेन, दौःस्थित्य-
मपि विविध-व्याधि-परिवृत्तं स्वकुटुम्बमिवोद्धृता, मूर्खतामपि बहुव्यसनानुगतं प्रसूतालेका-
पत्यामिव दर्शयता, क्रोधमप्यनेकदण्डाघात-निर्मितबहुगात्रगण्डकं फलितमिव प्रकाशयता,

अनेक इति । वृक्षान्दोलनाद्युपायैः फलपातनेन कुपितानां वृक्षानां वानराणां कर्पानां नर्चनं चैव
उद्देशेन अनेकशो बहुवारं छिद्रितं कृतच्छिद्रं नामापुटे यस्य तेन ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारेण कुसुमावचये पुष्पचयनकाले चलितस्य गोश्रं गतस्य भ्रमरसहस्रस्य
मृद्वसमूहस्य वंशेन दशनेन शीर्णोद्धतं शरीरं वपुर्यस्य तेन ।

सहस्रश इति । सहस्रशः सहस्रवारं शयनीकृतेषु स्वापस्थानीकृतेषु अगस्त्येषु अशोधितेषु शून्येषु
निर्जनेषु देवकुलेषु देवभवनेषु कालसर्पैः कृष्णनागैः दृष्टो दंशितस्तेन ।

शनश इति । शनशः शनवारं श्रीफलतरुः त्रित्ववृक्षस्य शिखरात् अग्रदेशात् च्युत्या पतनेन
चूर्णितम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य तेन ।

असह्यदिति । अगस्त्यं चारंवारम् उगमनेषु भग्नेषु देवमातृगृहेषु ब्राह्मीप्रभृतिभवेनेषु वसन्तीनि
नादशा ये कृता भक्त्युक्ताः तेषां नखैः नखराघातैः जर्जरितः क्षतविकर्णोद्धतः कपोलः यस्य तेन ।

सर्वदा इति । सर्वदा सर्वस्मिन् काले वसन्तक्रीडिना वसन्तोत्सवविधायिना लोकेन उन्मिषायां
उनोद्विगायां न्यण्डायां वृद्धिनायां न्यद्वयायाम् आरोपिता स्यापिना या वृद्धा परिणतवया दासी कृष्टहारि-
का तथा विवाहेन परिणयेन प्राप्तं लब्धं विडम्बनं कर्द्वयना येन तेन ।

अनेकेति । अनेकेषु बहुषु आयतनेषु देवतास्थानेषु यानि प्रतिशयितानि मनोरथप्राप्तये दिनमासा-
दिनियतं भोजनादिरित्यागवृष्टं देवताये शयनानि तेभ्यो निष्फलं निरर्थकम् उत्थानं जागरणं यस्य तेन
दौःस्थित्यमिति । विविधा अनेकप्रकारा ये व्याधयः पीडाः तैः परिवृत्तं परिवेष्टितम्, दुःस्थितस्य
भावो दौःस्थित्यं नदपि दुर्गन्तिमपि स्वकुटुम्बमिव आत्मीयवर्गमिव उद्धृता धारयता । इह जालयुष्मेका,
तया च दुर्गन्तिपीडानां निरन्तरं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

मूर्खतामिति । बहुभिः अनेकैः व्यसनैः सुरापानाद्यासक्तिभिः अनुगताम् अनुगताम्, मूर्खतामपि
अविवेकत्वमपि, प्रसूतानि जनितानि अनेकानि बहूनि अपत्यानि सन्तानां यथा तामिव, दर्शयता
व्यवहारेण प्रकाशयता व्यसनानामेवाप्यरूपत्वादित्याशयः । इह बहुसन्तानजननोत्प्रेक्षाक्रियाव्येष्टा ।

क्रोधमिति । अनेकैर्विविधैः दण्डाघातैः अपकारिलोकद्वारा लङ्घ्यदण्डैः निर्मिता रचिता बह्वोऽ-

द्वारा कृत गिरानेते कुट्ट (चिह्ने) हुष्ट वानरोंने नखों (पंजों) के आघातसे अनेक बार उसकी नाक पर छिद्र कर
दिए थे । कितनी ही बार पुष्पचयन करने के समयमें उठे हुए हज़ारों भौंरोंने वंशज (उंक मार मार) कर
उसका शरीर शीर्ण कर डाला था । अपरिच्छिन्न (माफ किए बिना) शून्य देवाल्लयोंमें शयन करनेमें कानेसरीने
हज़ारों बार उसे काट लिया था । श्रीफल-वृक्षके शिखर (चोटी) पर से गिरने के कारण सैकड़ों बार उसका मस्तक
चूर्ण हो गया था । मातृ-प्रभृति देवमाताओं के भग्न (टूटे फूटे) मन्दिर में रहने वाले भटकों (रीछों) ने नखों
(पंजों) के आघात से मार मार कर उसके गाल जर्जरित कर दिए थे । वसन्तोत्सव (होली) में मत्त नागरिकों द्वारा
एक बूटो खाद पर बैठाकर लगे गड़े वृद्ध-दासी के साथ उसका विबाह करा देनेसे वह सर्वदा विटम्बना पाता था ।
अनेक देव-मन्दिरों में मनोरथ सिद्धिके लिए धरता देकर शयन करने पर भी वहाँ से वह निष्फल होकर ही
उठता था । अनेक व्याधियोंसे वेष्टित अपनी दुर्गन्ति का भी वह अपने परिवर्तन (कुटुम्ब) के समान पालन करता
था । भरतानादि बहुतसे व्यसनों से सन्निवृत्त मूर्खता की इस प्रकार प्रकाशित करता था मानों उस मूर्खने अनेक
सन्तान उत्पन्न किए हों, अपकारियों द्वारा अनेक लाठियों (डण्डों) के आघात (पीट) से शरीर में उत्पन्न त्राविवेशों

विगतश्रमेपु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु, वाजि-समीप-विरचित-पर्णसंस्तरे^१ च दिवस-गमन-स्निग्ध-परिवर्तिष्यामिके^२ सुषुप्सति सैनिकजने, कृत-बहु-पावकप्रभा-पीत-तमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे संयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहारं-निवेदितं शयनीयमगात् । निषण्णस्य चास्य तद्वक्षणेव पस्पृश दुःखासिका हृदयम्, अरतिगृहीतञ्च विसर्जयाम्बभूव राजलोकम्, अतिवल्लभानपि नातलाप पार्श्व-स्थान्, निमीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किंपुरुषविषयम्, अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य^३, निष्कारण-वान्धवतामचिन्तयन्महाश्वेतापादानाम्^४, जीवितफलमभिललाष पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम्, अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृह्यन्मदलेखापरिचयाय, तमा-

वृष्टानि येषां तेषां भावस्तथा तादृश्या कारणेन विगतश्रमेपु दूरीभूतायासेपु, वाजिषु तुरगेषु पुरः अग्रतो निखाताः प्रोथिता याः कुन्तयष्टयः प्रासङ्गुढाः तासु संयतेषु बद्धेषु ससु । वाजिनां तुरगाणां समीपेषु निकटेषु विरचिताः स्वापाय निर्मिताः पर्णसंस्तराः पत्रमयास्तरणानि येन तस्मिन्, दिवसं चास्तरपर्यन्तं गमनेन खिन्नाः क्लेशेन परिश्रान्ता अत एव अन्ये परिवर्तिताः परिवर्तनं कृता यामिकाः प्रहरिणो येन तस्मिन्, सुषुप्सति स्वपितुमिच्छति स्ति, तथा कृतानां जनितानां बहूनामनेकषां पावकानां बहूनां प्रभामिदीप्तिभिः पीतानि अस्तानि विलोपितानि तमांसि अन्धकारा यस्य तस्मिन् तादृशे सेना निवेशे सैन्यसमूहे, रजन्यामपि दिवस इव विराजमाने शोभमाने सति । परिजनेन सेवकेन एकद्वेशे एकमात्रे संयतस्य वदस्य । प्रतीहारेण द्वारपालेन निवेदितं विज्ञापितम्, शयनीयं तद्वत् अगात् गतवान् ।

निषण्णत्वेति । अपि च, दुःखस्य आमनम् आसिका दुःखप्राप्तिरित्यर्थः, 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु' इत्यनेन ण्युच्प्रत्ययः । निषण्णस्य तल्पे विद्यमानस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य । पस्पृशं स्पृष्टवती । अपि च अरतिगृहीतः समस्तविषयेष्वेवावचितसम्पन्नः विसर्जयाम्बभूव शयनायानुज्ञां प्रदत्तवान्, अतिवल्लभा-नपि अतिप्रियानपि पार्श्वस्थान् समीपस्थापिनो नातलाप न वभाषे, निमीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य सः । किंपुरुषविषयं किञ्चरदेशं मनसा जगाम-चिन्तयामासेत्यर्थः । मातुः स्मरति इतिवद् 'हेमकूटस्य' इत्यत्र, 'अधोगर्धदयेषां कर्मणि' इत्यनेन षष्ठी । महाश्वेतापादानां महाश्वेताया इत्यर्थः तपस्वितया गौरववशात्पादशब्दयोगो बहुत्वं च सङ्गच्छते । वस्तुवस्तु—'प्रसादानाम्' । इत्युचितः इव इति प्रतिभाति । जीवितफलं जीवनप्रयोजनस्वरूपम् कादम्बरीदर्शनम् । अभिललाष ववान्ध । अपगतेन दूरीभूतेन अभिमानेन अहङ्कारेण कारणेन पेशलो मनोहरः तस्मै, मदलेखापरिचयाय मदलेखासंस्तवाय । आवकाङ्क्ष-

करनेसे पीठ आदि ही जानेके कारण परिश्रम (थकावट) दूर हो गया और उनके सम्मुखमें प्रोथित (गड़ी हुई) भालोंकी लकड़ियोंसे बाँध कर रख दिया, दिन भर चलनेसे परिश्रान्त हुए प्रहरांगण (पहरेदार लोग) प्रहर निश्चय कर घोड़ोंके समीपमें ही पत्तोंकी शय्या (बिछौने) निर्माण कर उस पर शयन करनेकी अभिलाषा करने लगे और बहुत स्थानोंमें प्रवृत्त अग्निके आलोकसे अन्धकारका नाश हो जानेके कारण समस्त सेनानिवेश (सेनाना डेरा) दिनके समान शोभा पाने लगा, तब चन्द्रापीड किसी मृत्वके द्वारा एक भागमें बाँधे गए शूद्रायुधके सम्मुख (सामने) निर्माण किए हुए किसी दौवारिके द्वारा निवेदित किए हुए, शयनके समुद्रमें प्रवेश किया । वहाँ अग्रर उस शय्याके ऊपर जब बैठा तत्काल ही दुःखासिका (अकुलाहट) आकर उसके हृदयका स्पर्श करने लगी, इस तरह समस्त विषयोंसे ही अन्ध हो जानेके कारण उसने समस्त राजाओं को विदा किया । समीपमें बैठे हुए अत्यन्त प्रियजनोंके साथ भी वह कुछ बार्त्तालाप नहीं कर सका । केवल नेत्रोंको सङ्कुचित (नीच) कर बारंबार मनसे किन्नरदेशका भावना करने लगा । एकाग्रचित्तसे हेमकूट-पर्वतका स्मरण करने लगा । महाश्वेताकी अनुकम्पाकी अकारण वान्धवताके विषयमें चिन्तन करने लगा । बारंबार कादम्बरीके दर्शन करनेसे ही सफल जीवन है, ऐसा मनमें समझकर उसकी ही इच्छा करने लगा अहङ्कार-रहित होनेके कारण बहुत ही मनोहर लगते मदलेखाके आलाप-व्यवहारको फिरते निरन्तर होनेकी

१...प्रस्तरे, सत्तर । २. खिन्नेषु । ३...परिवर्तिष्यामिके । ४. प्रभाप्रदीपितमसि दिवसापमाने सेनानिवेशे । ५...प्रतिहार । ६. हेमकूटं हेमकूटस्य रत्नताम् । ७. वल्गुपिण्डोऽचिन्तयत् । ८. प्रसादानाम्

९. जीवितनिव ।

लिकां द्रष्टुमाचकाह, केयूरकागमनमुत्प्रेक्षत, हिमगृहकमपश्यत्, 'उष्णमायतं पुनरुक्तं निशश्वास ववन्ध चाधिकां प्रीतिं शेषहारे, पश्चात् स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम्, एवञ्चानुपजातनिद्रा एव तामनयन्निशाम् । उवसि चोत्थाय तस्य जरद्वविडधार्मिकस्येच्छया निस्पृष्टैर्वनत्रिसरैः पूरयित्वा मनोरथम्, 'अभिमतमभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्तत्परेवाहो-भिरुज्जयिनीमाजगाम ।

आकस्मिकागमनप्रहृष्टसन्भ्रान्तानां पौराणामर्धकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्ततर्कित एव विवेश नगरीम् । अहमहमिकया च प्रधावितादतिहर्षरसविह्वलात् परिजनात्—'देव । द्वारि चन्द्रापीडो वक्तते' इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमाकर्षन्, प्रहर्षनेत्रजलविन्दुवर्षीं मुक्तमुक्ताफला-अभिलषा । उत्प्रेक्षत सम्भावितवान् निजतुलनया कादम्बर्या अप्युत्सुकत्वेन तथैव प्रेपगसम्भवादित्याशयः । अपश्यन्मनसेति शेषः, अचिन्तयदित्यर्थः । आयतं दीर्घं पुनरुक्तं सुदुर्मुहुः निशश्वास निश्वासान् मुमोच । शेषहारे शेषसंज्ञके मुक्तामालायाम् अधिका बहुलां प्रीतिं स्नेहं ववन्ध विदधौ । पुण्यभागिनीम् अमन्यत अवोधिष्ठ कादम्बरीविलोकनलाभादित्याशयः । एवञ्च अनेन विधिना, अनुपजातनिद्रोऽनागतप्रमील एव ता निशां रात्रिम् अनयत् यापितवान्, सर्वत्र प्रायेणैव कादम्बर्या औत्सुक्य-वशादित्यभिप्रायः ।

उपसीति । इच्छया तदभिलाषानुसारेणैव निस्पृष्टैर्दत्तैः, धनानां द्रव्याणां विसरैर्वृन्दैः । अभिरमणीयेषु समन्तादेव सुन्दरेषु प्रदेशेषु स्थानेषु अभिमतम् इष्टं यथा स्यात्तथा निवसन् आवासं विदधन् अल्पैः स्तोत्रैरेव अहोभिर्दिवसैः उज्जयिनीं विशालाम् आजगाम आययौ ।

आकस्मिकेति । आकस्मिकम् असम्भावितं यत् आगमनम् उपस्थितितेन प्रहृष्टः प्रमुदिताः सम्भ्रान्ताः सत्वरश्चेति ते तादृशस्तेषाम्, पौराणां पुरवासिनाम् अर्धकमलानीव पूजानिमित्तपङ्कजानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रणामाञ्जलिसमुदायानि प्रतीच्छन् गृहन् अतर्कित एव असम्भावित एव नगरीम् उज्जयिनीं विवेश प्रवेशं प्रकारः । इहोपमालङ्कारः ।

अहमिति । अपि च, अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिकया । उपलभ्य संवादं प्राप्य, अस्य चन्द्रापीडस्य पिता तारापीडः, निर्भरेण सातिशयेन आनन्देन प्रमोदेन मन्दं मन्यरं गमनं यस्य सः, मन्दरः सागर-मन्यनकाले मन्दराचलः क्षीरोदजलमिव दुग्धान्मुधिसलिलमिव, आगलितं स्कन्धदेशात्पतितम् अमलं विशदम् उत्तरीयांशुकम् उपसंन्यानवस्त्रम् आकर्षन् स्वस्थानं प्रापयन् । इहोपमावृत्त्यनुप्रासयोः संहृष्टिः । प्रहर्षाप्रमोदात् नेत्रजलविन्दून् अश्रुकणान् वर्पतीति सः, अत एव मुक्तस्यक्तः मुक्ताफलानां मौक्तिकानाम्

अभिलाषा करने लगा । तमालिकाको देखनेके लिए आकाङ्क्षा होने लगी । केयूरकके आगमनकी सम्भावना करने लगा । उस हिमनृहकी कथा स्मृत हुई । उसके बाद वह बारंबार उष्ण और दीर्घ (गरम और लम्बे) निश्वासाका परित्याग करने लगा । 'शेष' नामक मुक्तामालासे अधिक प्रीति करने लगा । पशद्विजिनी (पीछे रही) पत्रलेखाको पुण्यवती मानने लगा । इस प्रकार निद्रा नहीं होनेके कारण जागरित अवस्थाओं में ही उसने समस्त रात्रिको व्यतीत किया । एवं प्रातःकालमें उठकर, उस बृद्ध द्रष्टव्यधार्मिकको अभिलाषाके अनुसार बहुत द्रव्यके दानसे उसका मनोरथ पूर्ण करके, मार्गमें सुन्दर स्थान पर यथावधि (इच्छाके अनुसार) ठहरता हुआ, थोड़े ही दिनोंमें उज्जयिनीमें प्रवेश किया (या पहुँचा) ।

आकस्मिक वा जानेसे आनन्दसे व्यस्त हुए पुरवासियोंकी-पूजार्थ-कनलके समान हजारों नमस्काराञ्जलियों को ग्रहण करते राजकुमारने सबके अतर्कित भावमें ही उनधानीमें प्रवेश किया । सर्वप्रथम समानार ले जानेकी आशासे 'मैं आगे, मैं आगे' कह कर दौड़ते और अत्यन्त संरम्भ तथा आनन्दसे विरुल हुए राजपरिजनोंने जब उसके पिताने सुना कि—'महाराज ! चन्द्रापीड द्वार पर उपस्थित हुए हैं', तब वह अत्यन्त आनन्दके मारते मन्द मन्द गमन करता, क्षीरोदसागरके जलको मन्दराचलके समान अपने नीचे गिरने निर्मल उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टे) को आकर्षण करता (खींचता), कल्पवृक्षमें से गिरते सुन्तारोंकी वरणि समान आँखों से आनन्दाश्रु

१. उष्णमुष्णमायतः । २. सुदुर्मुहुः । ३. ववन्ध वान्वेन्वयाधितं । ४. स्वेच्छाविन्दुः । ५. मनोरथानभिमतैर्वतिरमणीयेषु मनोरथमभिमतैर्व... । ६. आविवेश । ७. प्रधावितादतिहर्षरसविह्वलात् परिजनात् । ८. कथंचिद् मुक्तपदं नास्ति ।

सार इव कल्पपादपः, प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधारिभिः केयूरिभिरुष्णीपिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्वहुकैलासामिव बहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्शयद्भिः प्रतिपन्तासि-वेत्र-च्छत्र-केतु-चामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । चन्द्रापीडोऽपि दृष्ट्वा पितरं दूरादेवावतीर्य त्राजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना महीमगच्छत् । अथ प्रसारितभुजेन 'एहोहि' इत्याहूय पित्रा गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य तत्कालसन्निहितानाञ्च माननीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तयापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गला-

आसारो धारा येन स तथोक्तः कल्पपादप इव पारिजाततरुविव स्थितः । इहोपमा । प्रत्यासन्नवर्तिभिः सततं निकटस्थाभिः सहचारिभिरित्यर्थः, जरया वार्धकेन पाण्डवः श्वेताः मौलयः शिरांसि येषां तैः, चन्दनविलेपनैः मलयजाङ्गरागैः, अनुपहतानि अखण्डानि क्षौमाणि पट्टवस्त्राणि धारयन्तीति तैः, केयूर-मङ्गदं विद्यते येषां तैः, उष्णीपं शिरोवेष्टनं विद्यते येषां तैः, किरीटं कोटीरं विद्यते येषां तैः, शेखरः विद्यते येषां तैः, बहुवोऽनेके कैलासाः पर्वता यस्यां तामिव, तथा बहवः क्षीरोदाः सागरा यस्यां तामिव, क्षितिं भूमिं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः, तुल्यश्वेतत्वासर्वेषामेव कैलासक्षीरसागरयोः सदृशत्वादित्याशयः । इह जात्यु-त्प्रेक्षाद्वयम्, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण सत्पृष्टिः तथा प्रतिपन्नानि शिष्टताप्रकटनाय धृतानि (गृहीतानि) असिवेत्र-च्छत्र-केतु-चामराणि खड्ग-वेत्रातपपताकावालव्यजनानि यैस्तैः, राजसहस्रैः स्वाधीननृपसमूहैः अनुगम्यमानोऽनुगम्यमानः सन् चरणाभ्यामेव पादाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम अभिमुखं प्रतस्थे ।

चन्द्रेति । वाजिनः अश्वात् चूडामणेः शिरोरत्नस्य मरीचिमाला दीधितिश्रेणी अस्यस्येति तादृशेन, मौलिना शिरसा, मही भूमिम्, आगच्छत् प्राप्नोत् स्पर्शमकरोदित्यर्थः, प्रणामार्थमित्याशयः । इह च्छेकानुप्रासः ।

अथेति । अथ प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना । गाढमध्यर्थम् उपगूढ आलिङ्गितः सन् सुचिरं बहुकालं परिष्वज्य तातं प्रत्याश्लिष्येत्यर्थः, तत्कालसन्निहितानां तत्समयसमीपागतानां माननीयानां पूज्यानां च जनानामिति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, कृतो विहितो नमस्कारः प्रणामो येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विलासवतीभवनं मानुगृहं राज्ञा तारापीठेन अनीयत प्राप्यत ।

तथेति । सर्वाणि समस्तानि अन्तःपुराणि अवरोधपुरस्थजनाः परिवारा यस्यास्तया, तया विलासवत्याऽपि, प्रत्युद्गम्य अभिमुखमेत्य अभिनन्दितं श्लाघितम् आगमनम् उपस्थितिर्यस्य सः, तया कृतो विहित आमनस्य मङ्गलाचारः आभ्युदयिकव्यवहारो यस्य स चन्द्रापीडः । दिग्विजयसम्बद्धाभिः

वर्षण करता (टपकाना) पैदल ही सामने मिलने आया और उसके पश्चात् महाराज तारापीठके अनुगमन करने वाले हजारों राजाओंका आगमन हुआ । उनके केश वृद्धावस्था होनेके कारण शुभ्रवर्ण हो गए थे । चन्दनका उन्होंने लेप किया था । और अच्छित्र पट्टवल्ल (कोरे रेशमी कपड़े), केयूर (वाजूदन्द), उष्णीप (पगड़ी), मुकुट और शेखर (शिरोमात्य) धारण करनेसे वे पृथ्वीकां बहुतर कैलास-पर्वत एवं बहुतर क्षीरोद-सागर-सम्पन्नके समान दरसाते थे, उन्होंने खड्ग (तल्वार), छड़ी, ध्वज तथा चामर आदिको धारण किया था । पिताको दूरसे ही देखकर चन्द्रापीडने घोंड परसे उतर कर चूडामणिके किरण-जालसे व्याप्त हुए मस्तकके द्वारा नमस्कार करनेके लिए अवनत हो भूमिका स्पर्श किया । तदनन्तर—'आओ, आओ' इस प्रकार कह कर बाहु युगल प्रसारण पूर्वक (फैला) पिताने उसका गाढ आलिङ्गन किया । चन्द्रापीट भो बहुत काल तक पिताका प्रत्यालिङ्गन कर, उस समयमें निकटवर्ती माननीय व्यक्तियोंको नमस्कार किया । तदनन्तर महाराज तारापीठ हाथ पकड़ कर उसको विलासवतीके महलमें ले गया । महारानीने भी उस भावसे ही अन्तःपुरस्थ समस्त रमणियोंके साथ मिलनेके लिए आगे आकर, आगमनका अभिनन्दन करके माङ्गलिक क्रियाएँ सम्पन्न कीं । उसके

१. धारिभिर्हारिभिः । २. क्वचित् 'चन्द्रापीडोऽपी'ति नोपलभ्यते । ३. दृष्ट्वा च । ४. आदरा-दाह्य । ५. सुचिर गाढमुपगूढः । ६. माननीयाममात्याना महीपतीनां च । ७. प्रत्युद्गमाभिनन्दि-तागमनः ।

चारो दिग्विजयसन्वद्वाभिरेव कथाभिः कञ्चित्कालं स्थित्वा शुक्लासं त्र्यम्बुमाययौ । तत्राप्य-
मुनैव क्रमेण मुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्वाचारवर्तिनं कुशालिनम्, आलोक्य
च मनोरमानम्, आगत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश इव क्रिया निर-
वर्त्तयन् । अपराहे निजमेव भयतम् अयासीन् । तत्र च रणरणकखिद्यमान-मानसः काद-
म्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभयनमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यमस-
न्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्त्ताश्रवणोत्सुकश्च महोत्सवमिव ईप्सितवरप्राप्तिकालमिव अमृ-
तोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यनालयन् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखानादायागच्छन्, उपानयच्चैनाम् । कृत-
नमस्काराञ्च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्लभमपि कादम्बरीसकाशान्
प्रसादलब्धापरसौभाग्यामिव बल्लभतरतानुपागतामुत्थायतिशयदर्शितादरमातिलिङ्ग पत्रले-
खाम्, मेघनादञ्च प्रणतं पृष्टे करकिसलयेन परस्पर्श । समुपविष्टश्च अत्रवीन्—‘पत्रलेखे !

दिग्दर्शनीकरगविषयाभिः । आययौ आजगाम ।

त्वेति । तत्रापि शुक्लासमवनेऽपि अनुता क्रमेणैव उक्तविधिर्नैव । स्कन्वाचारवर्तिनं सैन्यमव्य-
स्यायितम् । परवश इव परतन्त्र इव, कादम्बर्योत्सुक्येन चेतोर्हितत्वादित्यागमः । निरवर्त्तयद्
निष्पादितवान् ।

त्वेति । रगरजकेन कादम्बर्यां क्षौःसुक्योद्वेगेन खिद्यमानं पीड्यमानं मानसं चेतो यस्य सः ।
अमन्यत अगमयत् ।

ज इति । ईप्सितवरप्राप्तिकालमिव अभिलषितवरलब्धिसमयमिव । प्रत्यपालयत् प्रतीक्षितवान् ।
इह त्रिमुगामुपमानां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तत इति । कतिपयदिवसापगमे क्रियत्कालानिक्रमे । आदाय गृहीत्वा आगच्छन् आययौ । एनां
पत्रलेखाम्, उपानयत् चन्द्रापीडनिकटे उपास्थापयत् । प्रकाशिता आविष्कृता प्रीतिः स्नेहो येनैवंभूतः ।
प्रकृत्या स्वभावैर्नैव बल्लभा प्रिया नामपि । प्रनादेन अनुग्रहेण लब्धं प्राप्तम् अपरसौभाग्यम् अन्य-
मुनयस्त्वं यथा तामिव, अतएव बल्लभतरताम् अनिशयेन दयितवताम् उपगतां प्राप्तां पत्रलेखाम् । अनिशयेन
आधिक्येन दर्शितः प्रकाशित आदरः सम्मानं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा कालिलिङ्ग कारलेपितवान् ।
करकिसलयेन हस्तपरलयेन परस्पर्शं सृष्टवान् । इह क्रियोपेक्षा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गैस्तुमयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्गः ।

स्तुनेति । समुपविष्टः समासीनः । कथय निवेद्य, तत्रमवस्थाः पूज्यायाः । मदलेखया सहति

वद् वहाँ पेड़ी देर तक दिग्विजयके सन्वयेन स्नानविन कथोत्कथन (बातबात) करके वद् शुक्लास्ते मिलने
गया । वहाँ भी लकी भावसे अधिक देर तक रहकर वैशम्पायन सैन्यगमके अन्यन्तरमें ठहरें हैं, एवं कुशल
ई' इस प्रकारका वृत्तान्त सूचित कर, मनोरमाने मित्रकर, फिर विलासवतीके मङ्गलमें आकर, वहाँ ही परागीनके
समान रहने लगे। दिक समस्त कार्यका समापन किया । एवं सायंकालमें अपने मङ्गलमें ही चला गया
किन्तु वहाँ उत्कण्ठोद्वेगसे मन पीड़ित होने लगा । इसलिए वद् कादम्बरीके विरहमें जेबल अन्ने ही को, अपने
मङ्गल ही को, एवं उत्कण्ठिनी-नगरी ही को नहीं, किन्तु समस्त भू-मण्डलको ही शून्य समझने लगा । उसके
वद् गन्धर्वगमनप्रसन्नो-कादम्बरीका वृत्तान्त सुननेके लिए उत्कण्ठित होनेके कारण, महोत्सवके समान, बनीट
(मनोवञ्छित) वग-प्राप्ति समस्तके समान एवं अमृतके उत्पत्तिकालके समान पत्रलेखके आगमनकी प्रतीक्षा
करने लगा ।

उत्तके बाद कुछ दिन बाद जाने पर मेघनाद पत्रलेखको लेकर आया और उसे राजपुत्रके निकट
परिभ्रम किया; उस समय पत्रलेखको समस्कार करने पर दूरसे ही ईषदृशम् (अनुलुपष्ट) उसके प्रति
दिल्लभ चन्द्रापीडने स्वभावसे ही प्रियगण होने पर भी, कादम्बरीके समानसे उसके अनुग्रहमें अन्य सौभाग्य
प्राप्ति कर लेनेके कारण ही नहीं और भी उत्तको अधिक प्यारी समझ कर, वह कर अत्यन्त आदर दिखा कर
आविष्ट रहित । प्रणम करते हुए, मेघनादकी पीठ पर रहने अन्ना कोमल हाथ फेरा और बैठ कर करने

कथय, तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशली वा सकलः तमालिका-केयूरकादिपरिजनः ? इति । सात्रवीत्—‘देव ! यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामे-
र्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी’ इति । एवमुक्तवतीं पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्तान्म्यता मनसा धार-
यितुमपारयन् कुतूहलम् , अतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारप्ररूढार्याः स्थलकम-
लिन्याः पृथुभिरुन्नालैः पलाशैरुपरचितातपत्रकृत्यार्याः अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकत-
पताकायमानस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्या-
प्राक्षीत्—‘पत्रलेखे ! कथय, आगते मर्यां कथमसि स्थिता ? कियन्ति वा दिनानि ? कीदृशो
वा देवीप्रसादः ? का वा गोष्ठ्यः समभवन् ? कीदृश्यो वा कथाः समजायन्त ? को वातिश-
येनास्मान् स्मरति ? कस्य वा गरीयसी प्रीतिः ? इति । एवं पृष्ट्वा च व्यजिज्ञपत्—‘देव !
दत्तावधानेन श्रूयताम् , यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा

समदलेखा तस्याः । शेखरीकृतो मस्तकालङ्कारीकृतो योऽञ्जलिः पाणिद्वयसंयोगस्तेन ।

एवमिति । विसर्जितः परित्यक्तो राजलोकः स्वाधीननृपतिवर्गो येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विवेश
प्रविष्टवान् । उत्तान्म्यता कादम्बरीवियोगेन अस्थैर्यं प्राप्नुवता । धारयितुं संवरीतुम् अपारयन् अशक्नुवन्
अतिप्रीत्या अत्यधिकस्नेहेन दूरम् उत्सारितो विसर्जितः परिजनो येन सः । अगारप्ररूढाया भवनाभ्यन्त-
रोत्पन्नायाः पृथुभिर्विस्तृतैः, तथा उद्गतानि उथितानि नालानि येषां तैः, पलाशैः पर्णैः, उपरचितं विहि-
तम् आतपत्रकृत्यं छत्रकार्यं यया तस्याः स्थलकमलिन्याः स्थलपद्मिन्याः, मध्यभागं मध्यदेशम् अध्यास्य
अधिष्ठाय, मरकतपताकायमानस्य अरमगर्भरत्नरचितवैजयन्तीवदाचरतः पत्रमण्डपस्य पर्णमण्डपस्य
तले अधःप्रदेशे सुखप्रसुप्तम् आनन्दशयितं हंसमिथुनं हंसयुगलं चरणारविन्देन पादकमलेन समुत्सार्य
दूरीकृत्य । अप्राक्षीत् पृष्टवान् ।

पत्रेति । कियन्ति किं संख्यावन्ति वा दिनानि वासराणि स्थितासीति शेषः । देव्याः कादम्बर्याः
कीदृशः किरूपः प्रसादोऽनुग्रहः । गोष्ठ्यः अन्योन्यसंलापाः । ‘गोष्ठी सभासंलापयोः’ इति मेदिनी । अति-
शयेन आधिक्येन, स्मरति स्मृतिपथमानयति । गरीयसी अतिशयेन गुरुतरा प्रीतिः स्नेहो मयीति शेषः ।
एवमिति । अपि च, एवम् उक्तप्रकारेण पृष्टा प्रश्नविषयोक्ता पत्रलेखेति शेषः, व्यजिज्ञपत् न्यवे-
दयत् । दत्तावधानेन चित्तैकाग्र्येण ।

लगा—‘पत्रलेखे ! माननीया देवी महाश्वेता और मदलेखासहित देवी कादम्बरी सबकी कुशल तो कहो ? एवं
तमालिका और केयूरकादि समस्त परिजनवर्ग भी कुशलसे तो हैं ?’ पत्रलेखाने उत्तर दिया—‘राजपुत्र । जैसे
आप पूछते हैं वैसे ही वे कुशल हैं सखी जन और परिजनोंके साथ देवी कादम्बरी मस्तक पर अञ्जलिपुट रखकर
आपको नमस्कार करती हैं । इस प्रकार कहती हुई पत्रलेखाको लेकर और समस्त राजाओंको विदा करके वह
मन्दिरके अभ्यन्तरमें प्रवेश किया । वहाँ मन विरहसे उतावले होनेके तथा अत्यधिक प्रीतिके कारण वह बहुत
देर तक कुतूहलको रोकनेमें समर्थ न हुआ, इसलिए समस्त परिजनोंको हटाकर एक कमरेमें जाकर, एक स्थल-
पद्मिनीके मध्यमें प्रवेश कर गया । उसके ऊँचे नाल (दण्ड) वाले और बड़े-बड़े पत्रसमूह छत्र (छाते) का
कार्य करते थे । आनन्दसे सोए हुए एक हंस-मिथुनको मरकतमणि-निर्मित पताकाके समान शोभायमान प्रतीत
होते एक दूसरे पत्र-मण्डपके तले चरणारविन्द द्वारा सरका कर, वहाँ बैठ कर, पत्रलेखासे पूछने लगा—‘पत्र-
लेखे ! कहो, मेरे आने पर तू किस भावसे वहाँ कितने दिन तक रही ? देवी कादम्बरीका अनुग्रह तुम्हारे
ऊपर किस रूपका था ? परस्पर क्या क्या वार्तालाप हुआ (बात-चीत हुई) ? सहचरियोंसे कैसी कैसी बातें हुई ?
[मेरा प्रस्ताव किस रूपमें आया] हमें वहाँ कौन अधिक स्मरण करता है ? और मेरे प्रति किसकी अधिक प्रीति
मालूम होती है ?’ इस प्रकार राजपुत्रसे पूछी जाने पर उसने उत्तर दिया—‘राजकुमार ! मैं किस भावसे कितने
दिन वहाँ रही, देवीका जिस प्रकार अनुग्रह हुआ, परस्पर जो वार्तालाप हुआ, और जैसी कथाएँ हुई

१. केयूरकादिः, केयूरकादिकः । २. त्वामेव । ३. अगारमचिरप्ररूढायाः । ४. विरचितातपत्रकृत्यस्य ।
५. शयनमण्डपस्य तालस्य तले । ६. कश्चित् ‘आगते मयी’ति पाठो न विद्यते । ७. यो वानिशयेन तव स्मरति
यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति । ८. इह ‘मयि’ इत्यधिकः पाठः ।

वा गोपयः समभवन्, यादृश्यश्च कयाः समजायन्त, यो वातिशयेन तव स्मरति, यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति ।

‘ततः खत्वागते देवे कैयूरकेण सह प्रतिनिवृत्त्याह’ तथैव ह्युसमशयनीयसमीपे समुपाविशन्, अतिष्ठञ्च सुखं नवनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना, प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुः, वपुषि वपुः, करे करपल्लवः, नामाक्षरेषु वाणी, प्रीती हृदयं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवन् अपराहे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकान् सञ्चरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभवालोद्यानं जगाम । तत्र सुधायवलां कालिन्दीजलतरङ्गमय्येव मरकतसोपानमालया प्रमद्वनवेदिकामध्यारोहत् । तस्याश्च मणिस्तम्भावष्टम्भास्थिता स्थित्वा च सुहृत्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्तुं निश्चलन्ती निश्चलधृततारकेण निष्पन्दपद्मणा चक्षुषा सुखं मे सुचिरं व्यलोकयन् । विलोकयन्त्येव च कृतसङ्कल्पा मदनाग्निं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सस्त्राविव

ततं हृत्ति । तथैव प्राग्वदेव, ह्युसमशयनीयसमीपे कादम्बर्याः पुष्पतटवनिक्टे समुपाविशं समुपविष्टा । देव्याः कादम्बर्याः प्रसादा अनुप्रहास्तान् ।

किमिति । मम ‘चक्षुषिः चक्षुः’ देव्या इत्यन्वयः, एवं सर्वत्राप्यनुमन्त्रयः, अनेन मद्वलोकनातिशयः ‘वपुषि वपुः’ इत्यनेन सङ्गमातिरेकः, ‘करे करपल्लव’ इत्यनेन नयि स्नेहाधिक्यम्, ‘मम नामाक्षरेषु वाणी वचनम्’ अनेन सुहृत्सुहृदमनं नामोच्चारणम्, ‘मम प्रीती च हृदयम्’ इत्यनेन च मम प्रीत्युत्पादने चित्तकाग्र्यं ध्वन्यते । इह अनवदित्येकस्यां क्रियायामनेकेषां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धासुखयोगिता ।

अनेति । अवलम्ब्य आश्रित्य । निष्क्रम्य निर्गत्य । यदृच्छया स्वेच्छया सञ्चरन्ती व्रजन्ती निषिद्धपरिजना निवारितपरिच्छदा, वल्लभं प्रियं यद् वालोद्यानम् अभिनवोपवनं तत् जगाम गतवती । तत्र वल्लभवालोद्याने कालिन्ध्या यमुनाया जलतरङ्गैः सलिलकल्लोलैः रचितेति कालिन्दीजलतरङ्गमयी तथैव, श्यामत्वसादृश्यादित्याशयः, मरकतसोपानमालया भरमगर्भसोपानपद्मया करणेन, सुधया चूर्णलेपेन धवला शुभ्रा ताम्, प्रमद्वनस्य क्रीडोद्यानस्य वेदिका परिष्कृतोन्नतनूमिस्ताम् अध्यारोहत अविरोहणं कृतवती । क्रियोत्प्रेक्षा ।

तस्यामिति । अपि च मणिस्तम्भस्य अवष्टम्भेन आश्रयेण तदाधारंगेत्यर्थः । स्थिता उपविष्टा, हृदयेन सह दीर्घकालं बहुसमयम् अवधार्य तन्मन्त्रणेन निश्चित्य । व्याहर्तुं कथयितुम् इच्छन्ती अभिलपन्ती, निश्चलं स्थिरं यथा स्याच्छया एता तारका कर्मात्मिका यस्य तेन, निष्पन्दानि निश्चलानि पश्माग्निरोमाग्नि यस्य तेन । व्यलोकयत् अपरयत् ।

विठंकेति । विलोकयन्त्येककृतमहत्त्वा व्याहर्तुं प्रागान् परित्यक्तुञ्चेति शेषः । मदनः काम एव अभिर्वह्निस्तं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुम् इच्छन्ती अभिलपन्ती, स्वेदाग्भसो धर्मजलस्य स्रोतसि प्रवाहे सस्त्राविव [जेते प्रस्ताव हुआ], जो आँकों अधिक स्मरण करती है और अपने विसर्पों अधिक प्रीति है, यह सब आप मनोदीर्घ (ध्यान) देकर श्रवण कीजिए ।

आँके वहाँते आने पर ‘कैयूरके साथ पीछे छोड़कर’ मैं पूर्वके समान पुष्प-शय्याके समीप जा बैठी और देवी कादम्बरीके नर नर अनुग्रहा अनुभव करती वहाँ सुखते रहने लगी । अधिक और क्या कहूँ, वहाँ मेरी आँखें, वहाँ देवीकी; जहाँ मेरा शरीर, वहाँ देवीका; जहाँ मेरा हाथ, वहाँ देवीका हस्त-पल्लवः [विपनाम था] वह मेरे नामके अक्षरोंका ही उच्चारण करती थी और मुझसे प्रीति करनेमें ‘ही देवीका मन संलग्न था । इस प्रकार वन दिनोंके मधुर्मे प्रतिदिन ही होना रहा । मध्याह्नालने मेरे ही सहारे हिम-गृहमें से निकल कर, समस्त परिजनोको साथ अपनेमें रोक कर, अपने इच्छानुसार भ्रमण करती वह अपने प्रिय नूतन उपवन (पुष्पवारी, बगीचे) की ओर चली । वहाँ समुद्रके जल-तरङ्गसे निर्मितके समान प्रदीप्त होनी, एक मरकत-मणि की सोपान-माला (सोड़ियों) पर होकर चूर्णलेप (चूने) से सुनवर्ण होते हुए प्रमद-वनका वेदिका (चबूतरे) पर चढ़ी और वस वेदिकाके ऊपर मणिस्तम्भस्यका अवलम्बन (सहारा) लेकर कामर खड़ी रहकर, मनके साथ बहुत समय तक स्थिर विचार करके, मुझसे कुछ कहनेकी अभिलाषासे नयनमुगड़की ताराओं और पलकोंको निश्चल भावते मेरे मुखकी ओर अधिक काम तक अवलोकन करती रही । अवलोकन करतेकरते ही कृतसङ्कल्प होकर मदनानन्दमें प्रवेश करनेकी अभिलाषासे धर्म-जलके स्रोतमें ही नानी स्नान किया । उस प्रवाहे

स्वेदान्मसः स्रोतसि, स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत, कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुख-विनिवेशित-निष्कम्प-नयन-दत्तावधानया 'आज्ञा-पय' इति विज्ञापिते निजावयवैरपि वेपथुमद्भिर्निवार्यमाणेव, रहस्यश्रवणलज्जया आत्मप्रति-मामपि लिखित-मणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्टेनापक्रमायेवामृशन्ती, भवनकलहंसान् कुट्टिमोत्खे-खमुखर-नूपुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती, कर्णोत्पलमधुकरानपि स्विद्यद्ददनव्यजनीकृतेन अंशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती, ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचामिव दन्तखण्डितं शिखाण्डने ददती, वनदेवताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म

स्तानं कृतवतीव । अन्योऽपि मर्तु कामोऽग्निप्रवेशायाभिलषन् प्रधानं रनाति । स्रोतसा धर्मप्रवाहेण तरली-कृतेव चालितेव सती समकम्पत । अन्योऽपि धर्मत्रलेन चालितः सन् कम्पते । विषादेन वियोगबलेन, कम्पिताङ्गी, कादम्बरी, पतनभियेव द्युतिर्भोग्येव अगृह्यत अवालम्ब्यत । अन्यमपि अप्समारप्राप्त्यादिना कम्पिताङ्गं द्युतिभीत्या अन्य आदत्ते । इहाद्ये द्वे क्रियोधेये, वृत्तीया च गुणोधेया ।

अथेति । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः कादम्बर्या हृद्गतभावप्रकाशाशयो यया तथा, नस्याः कादम्बर्या मुखे वदने विनिवेशिते स्थापिते निष्कम्पे निश्चले नयने लोचने यया सा चासौ दत्तम् अवधानं चित्त-काग्र्यं यया सा चेति तथा । विज्ञापिते निवेदने कृते । वेपथुमद्भिः कम्पवद्भिः निजावयवैः स्वाङ्गं अपि निवार्यमाणेव निषिध्यमानेव । अन्योऽपि कम्पयुक्तः सन् वन्धुमनर्थान्निषेधयति । रहस्यस्य गोपनीय-वस्तुनः श्रवणलज्जया आकर्णनत्रयया । अग्रिमवाक्यप्येतत्कारणमित्यवश्यम् । लिखितं संवृष्टं मणिकु-ट्टिमं रत्नवद्धभूमिः येन तेन चरणाङ्गुष्टेन पादाङ्गुष्टेन, अपक्रमायेव अपसारणायैव, आत्मप्रतिमानपि निज-प्रतिविम्बमपि आमृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । कुट्टिमस्य वद्धभूमेः उखलेखेन घर्षणेन मुखरं वाचालं नूपुरं पादकटकं यस्य तेन, चरणारविन्देन पादकमलेन, भवनकलहंसान् गृहकादम्बान् विसर्जयन्ती अपसार-यन्तीव, चरणे नूपुरशब्दो नास्ति मन्ये तस्मात् स्थानादपसरणस्यैव स शब्द इत्यभिप्रायः । स्विद्यतो धर्माक्तीभवतो वदनस्य मुखस्य व्यजनीकृतेन अंशुकपल्लवेन वस्त्रप्रान्तेन, कर्णात्पलमधुकरानपि श्रवणो-त्पलभ्रमरानपि उत्सारयन्तीव दूरीकुर्वन्तीव । शिखण्डिने गृहमयूराय, दन्तैर्दशनैः खण्डितं चवितम्, ताम्बूलवीटिकायाः नागवल्लीदलवीटिकायाः शकलं खण्डम् उत्कोचमिव अपसारणार्थं 'रिषवत' इति यवन-भाषाप्रसिद्धं गुप्तं द्रव्यदानमिव ददती अर्पयन्ती । अन्योऽप्यर्थो स्वाभीष्टस्थानादपसर्तुं कस्मैचित् द्रव्यं ददाति । तथा वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां श्रवणात् आकर्णनात् शङ्कितेव सती । लज्जया व्रपया कलितो विहितो गद्गदः वस्फुटस्वरो यस्याः सा, गदितुम् अभिधातुं न शक्नोति स्म न समर्था बभूव ।

इह 'निवार्यमाणेव' 'अपक्रमायेव' 'शङ्कितेव' इत्येतेषु वाच्याः क्रियोधेयालङ्काराः । 'विसर्जयन्ती' 'उत्सारयन्ती' इत्युभयत्र प्रतीयमानक्रियोधेये । 'उत्कोचनिव' इत्यत्र तु जात्युधेयालङ्कारः ।

सञ्चालित होकर ही मानों कोपने लगी और उस समय कम्पित होनेके कारण गिर जानेके भयसे ही मानों विषाद ने आकर उनकी पकड़ लिया ।

उसके बाद मैंने उनका अभिप्राय समझ लिया और उनके मुख-मण्डल पर निश्चल भावसे नेत्रोंको रत्न मनोवोगपूर्वक उनसे कहा—'देवि ! आप अपने मनका भावव्यक्त करें' इस प्रकार निवेदन करनेपर उनके व्यवह भी कम्पित होकर मानों उसको रोकने लगे; गुप्त-विषय छुननेकी लज्जासे अपने प्रतिविम्बको भी मानों हटानेके लिए चरणके अङ्गुष्ठसे मणि-मय भूतल कर्षण (घिस) कर वह उसे न्यर्क्ष करने लगी; मणि-मय भूतलपर अङ्गुष्ठ घर्षण (घिसने) से शब्दायमान (झनझनाहट करते) नूपुरवाले चरणकमलोंसे गृहपालित कलहंसोंको भी मानों दूर नगाने लगी; धर्माक्त मुखमण्डल पर हवा करनेके लिए सञ्चालित वननाम्रलसे कर्णोत्पलस्थित भ्रमरोंको भी मानों उड़ाने लगी; गृह-पालित मयूरोंको (वेका न करनेके लिए) उत्कोच (रिशवत) के समान दन्त-चवित ताम्बूल खण्डको देने लगी; 'वनदेवताएँ छुन लेंगी' इस आशंकासे मानों वारम्बार श्मर-उधर दृष्टिपात करने लगी; और

किञ्चिदपि लज्जाकलितगद्गदा गदितुम् । प्रयत्नतोऽपि चास्यां निःशेषं व्यलता मदनानलेनेव
दग्धा, प्रवहता नयनोदकेनेवोदा, प्रविशद्भिर्दुःखैरिवाक्रान्ता, पतद्भिः दुःसुमचापशरैरिव शक-
लीकृता, निष्पतद्भिर्निश्चसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्त्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विवृता, निश्वास-
पायिभिः मधुकरकुलैरिव निपीता, न प्रावर्त्तत वाणी । केवलं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमा-
लिकामिव कल्पयन्ती गलद्भिस्सृष्टकपोलस्थलैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलाबिन्दुभिर्दुहितम-
दर्शयत् ।

तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेर्ब लज्जापि लज्जालीलाम्, विनयोऽपि विनयाति-

प्रयत्न इति । अस्याः कादम्बर्या वागी वाक्, निःशेषं समस्तावयवं यथा स्यात्तथा व्यलता कामाग्निना दग्धेव सती, प्रवहता प्रसवता नयनोदकेन अक्षुणा उदा सञ्चार्य प्रापितेव सती, प्रविशद्भिः चवनच्छिद्रद्वारा हृदयं प्राप्नुवद्भिः दुःखैः क्लेशैः आक्रान्तेव व्याप्तेव सती, पतद्भिः उपरि पतनं कुर्वद्भिः दुःसुमचापस्य कामस्य शरैर्वाणैः शकलीकृता खण्डीकृता छिन्नेव सती, निष्पतद्भिर्निःसरद्भिः निश्वासवा-
युभिः वदनानिलैः निर्वामिता बहिष्कृतेव सती, हृदयवर्त्तिभिः मानसस्यायिभिः चिन्ताशतैः विवृता आकृ-
ष्टेव सती, निश्वासपायिभिः वदनानिलपानकारिभिः तिरतिशयसौरभत्वादित्याशयः, मधुकरकुलैः अमर-
ममूहैः निपीतेव पानविपर्ययकृतेव सती च, प्रयत्नतोऽपि अत्यधिकोद्योगादपि न प्रावर्त्तत वदनाच्च निरग-
च्छत् । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोपेक्षा ।

केवलमिति । कादम्बरी अधोमुखी अवाङ्मुखी सती दुःखसहस्रगणनाय क्लेशसहस्रप्रयक्सहृया-
विधानाय मुक्ताक्षमालिकां मुक्तामयजपमालां कल्पयन्तीव रचयन्तीव, अवाङ्मुखत्वादेव अस्पृष्टकपोल-
स्थलैः विद्यमानैः गलद्भिः खवद्भिः शुचिभिः श्वेततवर्गैः नयनजलबिन्दुभिः वाष्पकणैः केवलं दुहितं वृष्टिम्
अदर्शयत् प्रकटनकारयत् । इह क्रियोपेक्षा । ‘वनान्वकारे वृष्टौ च दुहितं कवयो विदुः’ इति कोशः ।

तदेति । अपि च, लज्जा त्रपापि तदा तस्मिन् समये तस्याः कादम्बर्याः सकाशात् लज्जालीलां
त्रपाकार्यं सङ्कुचितभावम् अशिक्षतेव शिक्षितवतीव । लज्जाया लज्जा जाता, अर्थात् लज्जावशात् लज्जा
सङ्कुचिताऽभवदित्यनेन न्यूना लज्जा जातेति प्रतीयते । यदि लज्जा प्रवृत्ता स्यात्तदा चन्द्रापीड-
प्रगयो वाण्या कथं प्रकाशयेत् ? किन्तु विद्यासवशात्तस्या न्यूनत्वे सति प्रगयप्रकाशनं सञ्जातमित्यभि-
प्रायः । परमार्थतस्तु—इयन्तं समयपर्यन्तं लज्जा स्वकृत्यं सङ्कुचितभावं न जानाति स्म, तस्याः सकाशात्
शिक्षणोत्तरमेव तं प्रकाशितवतीति रहस्यम् ।

इह क्रियोपेक्षालङ्कारः, तेन च कादम्बर्याः निरतिशयलज्जया सङ्कुचितभावां, ध्वन्यत इत्य-
लङ्कारेण वस्तुध्वनिः । उत्तरत्राप्येवंविध एवाभिप्रायोऽलङ्कारो ध्वनिश्चोहनीयः । विनयः शिक्षाचारोऽपि

बोलनेकी कमिलाप रहने पर भी लज्जाते कण्ठ गद्गद (स्वर अस्पष्ट) हो जानेके कारण कुछ भी बोलनेमें
समर्थ न हुई । उनकी वाणी मानो प्रवृत्तित मदनानलने निःशेष करके दग्ध कर (जला) दी हो, अनवरत
नयन-जल-प्रवाहमें मानो वह (सञ्चालित होकर ले) गई हो, हृदयमें प्रवेश करते हुए ही मानो दुःखोंने
आक्रमण किया हो, मदनके बान गिरते रहनेसे ही मानो टुकड़े-टुकड़े कर दी गई हो, निकलने हुए निश्वसने
मानो निर्वातन कर (वाहर निकाल) दी हो, हृदय में रहनेवाली सैकड़ों चिन्ताओंने मानों आक्रमण कर (पकड़)
गव्वा हो और निश्वासकी पान करते हुए अनुरोने मानों पान कर लिया हो—इस प्रकार विशेष यत्न करने पर
भी निकलनेमें नवृत्त न हुई । हमारों दुःखोंकी गणना करनेके लिए ही मानों मोंटीके दानों की जपमाला निर्माण
करती हों, हम प्रकार वह कथीमुख होकरके, कनोल (गाल) का स्पर्श न करें ऐसे निर्मल अष्ट-विन्दुओंके द्वारा
केवल वृष्टि प्रदर्शन करने लगी ।

उस समय लज्जाने भी मानो उनके समीपसे लज्जाके कार्यकी शिक्षा ली, विनयने भी मानो कल्पन

१. लज्जाकुलितगद्गदता । २. क्वचित् ‘अस्याः’ इति पठं न विद्यते । ३. दग्धा । ४. जीलिता । ५. निश्च-
सितैरिव, स्वसितैरिव । ६. आकृता । ७. निश्वासवायिभिः, निश्वासपायिभिः । ८. लज्जापि लज्जां लीलाम्पी लीलां
विनयोपदेशम् ।

शयम्, सुगन्तापि सुगन्ताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्, मयमपि भीरुताम्, विभ्रमोऽपि विभ्र-
मिताम्; विषादोऽपि विषादिताम्, विलासोऽपि विलासम् ।

तथाभूता च 'देवि ! किमिदम्' इति विज्ञापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोदरे
लोचने दुःखप्रकर्षेणात्मनः समुद्बन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुम-
पालिकाश्रित-कुसुममालामवलम्ब्य समुन्नतैकभ्रूलता मृत्युमार्गम् इवावलोकयन्ती दीर्घ-
मुष्णश्च निश्वासितवती । तद्दुःखमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनः पुनरनुबध्यमाना मया
ब्रीडया नखमुख-विलिखितकेतकीदला लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा
निश्वासमधुकरानिवोपांशु सन्दिशन्ती क्षितितल-निहित-निश्चल-नयना सुचिरमतिष्ठत् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनः पुनरप्यापूर्यमाणलौचनच्युतैर्मदनानलधूम-

विनयातिशयम् अशिक्षतेव । विभ्रमोऽपि अधीरताऽपि, विभ्रमिताम् अधीरताम् । विषाद इष्टविषयेषु
प्रातिकूल्यरूपः ।

तेषु । लोहितायमानो निरन्तररोदनादारक्तवर्ण उदरे अभ्यन्तरे ययोस्तथोक्ते लोचने नयने
प्रमृज्य प्रोन्म्य दुःखप्रकर्षेण क्लेशातिशयेन आत्मनः स्वस्य समुद्बन्धनायेव संयतायेव मृणालवत्
विसवत् कोमलया मृदुलया बहुलतया भुजवत्त्वया करणभूतया, वेदिकाकुसुमानां या पालिका रक्षिका
दासी तथा ग्रथिता गुम्फिता या कुसुममाला पुष्पस्तृताम् अवलम्ब्य आश्रित्य, समुन्नता ऊर्ध्वमुपगता
एका भ्रूलता यस्याः सा अत एव मृत्युमार्गं यमपन्थम् अवलोकयन्तीव पर्यन्तीव सती । इहाद्या
फलोत्प्रेक्षा अपरा क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोश्च निधो नैरेष्येण संवृष्टिः ।

नदिति । किञ्च, तस्याः कादम्बर्या दुःखं क्लेशम् उत्प्रेक्षमाणया स्वप्रज्ञया सम्भावयन्त्या (मया),
पुनः पुनः भूयो भूयः कथनाय अभिधानाय अनुबध्यमाना अनुबध्यमाना, ब्रीडया लज्जया नखमुखेन
नखराग्रेण विलिखितं ब्रीडास्वभावात् संवृष्टं केतकीदलं यया सा, अत एव वक्तव्यं कथनीयं विषयं लिखित्वा
लिपीकृत्य अर्पयन्तीव ददतीव, विवक्षया वक्तुमिच्छया स्फुरितश्रुतः अधरो यस्याः सा, अत एव
निश्वासमधुकरान् वदनानिलपानार्थोपस्थितभ्रमरान् उपांशु रहसि सन्दिशन्तीव कथयन्तीव, क्षितितले
भूतले निहिते स्थापिते निश्चले निस्पन्दे नयने लोचने यया सा तादृशी सती, सुचिरं बहुकालपर्यन्तम्
अतिष्ठत् स्थिता ।

क्रमेणेति । भूयः पुनरपि मन्मुखे मद्बदने दृष्टिं निधाय स्थापयित्वा । आपूर्यमाणाम्यां लोचनार्थं
नयनार्थं च्युतैः पतितैः बाष्पजलविन्दुभिः अभ्रुकणैः, मदनानलस्य कामारनेः धूमेन धूसरां मलिनाम्

विनयका अन्यास किया, सुगन्ता (अनभिज्ञता) ने भी नानो सुगन्ता की शिक्षा ली, सौन्दर्यने भी नानो सौन्दर्यका
अन्यास किया, मयने भी नानो भीरुता की शिक्षा ली, अर्धेदने भी नानो अधीरता की शिक्षा ली, विषादने भी
नानो विषादिताका अन्यास किया और विलासने भी नानो विलासकी शिक्षा ली ।

इस प्रकार उनकी अवस्था होने पर मैंने उनसे विनयी की—'देवि ! वह कैसा व्यापार है ?' तब उन्होंने
अभ्यन्तरसे रक्तवर्ण हुए अपने नयनयुगल पोंछ डाले, अत्यन्त दुःखसे अपनेको उद्बन्धन करने (फँसी लगाने) के
लिए ही नानो मृणाल तुल्य कोमल बाहुलता द्वारा वेदिका-पुष्परक्षिणी दासी (लगा-गृह की नालिन) की रूपां
हुई एक पुष्प-मालाको पकड़ कर, मृत्यु का नानो मार्ग देखती हों इस प्रकार एक भ्रूलताकी उन्नमित (कँची
चढ़ा) कर, वह दीर्घ और उष्ण निश्वास (लन्बी और गरम साँस) छोड़ने लगीं । उनके मनोदुःखकी सम्भावना
का कहनेके लिए मैंने बारम्बार अनुरोध किया, उस समय वह लज्जाके कारण वक्तव्य विषयको नखाम्रद्वारा
केतकीके पत्र पर लिख कर ही नानो समर्पण करने लगीं और बोलनेकी अभिलाषासे अथर स्पन्दित होने
(होठ फटङ्गने) लगे, उससे वह निश्वास-पान करनेके लिए बाप हुए भ्रमरोंके समीपमें ही नानो गुप्त विषय
कहने लगीं और भूमि पर निश्चलभावसे नेत्र रख कर अधिक काल तक खड़ी रही ।

क्रमशः फिर मेरे मुखकी ओर दृष्टि रखकर मन्मथान्तिके धूमसे धूसरवर्ण हुई अपनी वाणीको परिपूर्ण

१. मृत्युपाशम् । २. तद्दुःखकारणं ततो दुःख । ३. विलिखितकेतकीदला । ४. पुनरप्यापूर्यमाणः ।

धूसरां वाचमिव प्रक्षालयन्ती वाष्पजलविन्दुभिः, वाष्पजलविन्दुव्याजेन च विलक्ष-स्मित-स्फुरितैर्दशानांशुभिः साध्वस-विस्मृतान् पूर्वान् अभिधेयवर्णानिव ग्रथन्तो कथमपि व्यादारा-भिमुखमात्मानमकरोत् । अत्रवीच माम्—‘पत्रलेखे ! वल्लभतया तस्मिन् स्थाने न तातो नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितम्, यत्र मे भवतीर्दर्शनात्प्रभृति प्रियाऽसि । न जाने केनापि कारणेनापहस्तित-सकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरमुपालभे, कस्य वाऽन्यस्य कथयापि परिभवम्, केन वाऽन्येन साधारणीकरोमि दुःखम् । दुःख-भारमिममसह्यमद्य निवेद्य भवत्यास्त्यद्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपामि ते, स्वहृदये-नापि विदितवृत्तान्तेनामुना जिह्मेमि, किमुतान्यहृदयेन । कथमिव माहशीरजनिकर-किरणा-

अस्फुटमित्यर्थः । वाचं स्वयमुच्चार्यमाणं वचनं प्रक्षालयन्तीव धौतं कुर्वन्तीव सर्ता । अपि च, विलक्षस्मितं सलज्जमन्दहास्यं तेन स्फुरितैर्दीपितैः दशानांशुभिः दन्तमयूखं, साध्वसेन भयेन विस्मृतान् स्मरणरहितान्, पूर्वान् पूर्वनिश्चितान् वाष्पजलविन्दुव्याजेन अश्रुकणच्छन्ना विद्यमानानिति शेषः, अभिधेयवर्णान् प्रतिपाद्यविषयसूचकाक्षराणि ग्रथन्तीव गुम्फतीव सर्ता । इहाश्रुकगणानां गालाकारनादिरूपत्वेन अक्षरसादृश्यं दशानांशूनाञ्च विस्तृतत्वेन सूत्रसादृश्यम्, अत एव च तैस्तेषां गुम्फनमुपपद्यत इत्यवधेयम् । आत्मानं स्व व्याहाराभिमुखं भाषणाद्यद्यतम् अकरोत् व्यदधात् । इह सापह्लावा नियोध्वा ।

अत्रवीदिति । अत्रवीत् अवादीत् । स्थाने विषये । यत्र स्थाने, भवती त्वम् । दर्शनात्प्रभृति अवलोकनादारभ्य प्रिया वल्लभाऽसि । अपक्रान्तो हस्तादित्यपहस्तः स कृत इत्यपहस्तितः कमंगि क्तः । अपहस्तितानिष्कासिताः सकलाः समस्ताः सखीजनाः सहचरीवर्गा येन तत्, मे मम हृदय चित्तं कर्तुं, केनापि प्रतिपादयितुमशक्येन हेतुना त्वयि भवत्यां विश्वसिति विश्वासं विधत्ते, इति न जाने नाकलयामि इत्यन्वयः ।

कमिति । अपरमन्यं वम् उपालभे निन्दामि, परिभवं कामदेवजनितमत्याचारम्, कथयामि निवेदयामि । दुःखं मानसक्लेशम् साधारणीकरोमि विभजामीत्यर्थः ।

दुःखेति । असह्यं सौदुमशक्यम् इमम् अनुभवविषयीभूतं दुःखभारं क्लेशातिशयं, निवेद्य कथयित्वा, भवत्यास्तव निकटे जीवितं जीवनं त्यज्यामि विसर्जयिष्यामि ।

ननु ‘शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते’ इत्यभियुक्तोक्तिदिशा सहचरीभ्यः श्रावयित्वा क्लेशातिशयोऽयमल्पीक्रियतामित्यत आह—जीवितेनैवति । जीवितेनैव निजजीवनेनैव, ते तव निकटे शपामि शपय करोमि । विदितो ज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो येन तेन, अमुना स्वहृदयेनापि निजत्वान्तेनापि जिह्मेमि त्रपे, अतः एव अन्यहृदयेन किमुन कथनीयमित्यर्थः । सुतरां न सम्भवितुमहनि परेभ्यो निवेदनमित्याशयः ।

कथमिति । माहशी शैशवातिक्रान्तत्वाद्बुद्धभूतविचारशक्तिरित्याशयः । कौलीनेन, सहसात्मसमर्पणा-

नेत्रोंमेसे विगलित (गिरते) वाष्प-विन्दुद्वारा मानो बारम्बार प्रक्षालन करती (धोती) हुई, और वाष्प-विन्दुओंके बहाने मयवश पूर्वनिर्दिष्ट भूले हुए वक्तव्य विषयोंके अक्षरोंकी लज्जा-युक्त मन्द-हास्यसे प्रकाशित हुई दन्त-रदिमयोंसे मनो ग्रथित करती (गुँथती) हुई देवीने किस प्रकारसे अपने आप ही बोलनेमें साहस किया और मुझसे कहा—पत्रलेखे ! प्रियनाके कारण जिस स्थानमें तू है, उस स्थान में न पिता है, न माता है, न महाश्वेता है, न मदलेखा है, न मेरे प्राण हैं । जवसे तुझे देखा है तबसे ही तू मेरी प्रिय हो गई है । मैं नहीं जानती कि मेरा हृदय क्यों सब सखियोंको भी दूर रख कर तुम्हारे ऊपर ही विश्वास करता है । मैं और किसकी निन्दा करूँ ? अन्य किसीके समीपमें ही इस अत्याचारको क्या करूँ ? अन्य किसीको इस दुःख को विभक्त कर दूँ ? तो आज तुम्हारे समीपमें इस असह्य दारुण दुःखको जता कर अब मैं अपना जीवन त्याग कर दूँगी । मैं तुम्हारे निकटमें अपने जीवनकी शपथ लेती हूँ । मेरा हृदय भी यह वृत्तान्त जानता है, इसलिए मैं उसने भी लज्जित होती हूँ, फिर अन्य किसीके हृदयका तो कहना ही क्या है ? मेरे समान कन्या चन्द्र-किरणोंके समान

वदातं कौलीनेन^१ कलङ्कयिष्यति कुलम्, कुलक्रमागताश्च लज्जां परित्यज्यति, अक्रम्यकोचिते^२ वा चापले चेतः प्रवर्त्तयिष्यति । साहं न सङ्कल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा, नानुमोदिता गुरुभिः, न किञ्चित् सन्दिशामि, न किञ्चित् प्रेषयामि, नाकारं दर्शयामि, कातरये अनाथेय नीचेयं वलादवलितेन^३ गुरुगर्हणीयतां^४ नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय, महतां किमय-माचारः, किं परिचयस्येदं फलम्, यदेयमभिनव-विस-क्रिसलय-तन्तु-सुकुमारं मे मनः परि-भूयते । अपरिभवनीयो^५ हि कुमारिकाजनो युनाम् । प्राचेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति, ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुसुमेपुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्मर्माण । तदामन्त्रये

जनापवादेन, रजनिकरस्य शशिनः क्षिरणवत् अवदातं निर्मलं कुलं वंशं कथमिव कलङ्कयिष्यति कलङ्क-वत् कलङ्कयुवतं विधास्यति न कथमपीत्यर्थः । अप्रशस्ता कन्या अक्रम्यका, एवञ्च अक्रम्यकोचिते अप्रशस्ता-कन्यायोग्ये, चापले मदनचाञ्चल्ये स्वेनैव निजापणे चेतो हृदयं प्रवर्त्तयिष्यति प्रेरयिष्यति ।

साहमिति । साहं कादम्बरी, पित्रा जनकेन न सङ्कल्पिता परिणयेन दातुमभिमता, न मात्रा जनन्या दत्ता अपिता, गुरुभिर्मोतुलादिभिः नानुमोदिता न समधिता । सन्दिशामि वाचिकं कथयामि । किञ्चित् मदनोपायनादिकं न प्रेषयामि प्रेषणं करोमि । आकारं स्वरूपविकारं शृङ्गारव्यापारमित्यर्थः । इह तथापीति अध्याहर्त्तव्यम् । कातरा सामर्थ्यहीना, अनाथा परित्रायकरहिता । अवलिप्तेन आमन्त्रा प्रवृत्तेर्द्विपितेन कुमारेण अनुद्वाहितेन चन्द्रापीडेन गुरुभिर्नहृद्भिः गर्हणीयतां निन्दनीयतां नीता प्रापिता निजसौन्दर्यबलोकनेनैव मदनविह्वलीकृतत्वादित्याशयः । इह हेतोरभावेऽपि महानिन्दनीयताप्रापणरूप-कार्योत्पत्तेविभावनालङ्कारः ।

कथयेति । कथय अभियेहि, महतां सत्पुरुषाणाम् । आचारः कुलक्रमागतव्यवहारः । परिचयस्य संस्तवस्य । अभिनवं नूतनं यद् विसक्रिसलयं मृगालप्लवं तस्य तन्तुः सुत्रं तद्वत् सुकुमारं क्रीमलम् । परिभूयते आक्रम्य स्वाधीनीक्रियते । नन्दतेन का हानिरित्यत आह—अपरीति । हि यस्मात् यूनां तस्मै, कुमारिकाजनः कन्याजनः अपरिभवनीयः आक्रम्याधीनीकृतुं न योग्यः, अधर्मात्यन्तरित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः स च वैधर्म्यपुरस्कृतो वेदितव्यः । तथा 'अमुक्ता भवता नाय !' इतिवत् मुख्यस्य नञर्थस्य 'अपरिभवनीय' इत्यत्र समासेन गुणीभावोद्विधेयविमर्शदोषः समापठति, स च नजः पार्थक्यकरणेनैव समाधातुं शक्यः ।

प्रायेणेति । प्रथमम् आदौ । दहति भस्मीकरोति विलोपयतीत्यर्थः । कुसुमेपुशराः मदनबाणाः विनयादिक शिष्टाचारादिकं खण्डयन्ति-शकलीकुर्वन्ति छिन्दन्तीत्यर्थः ।

मर्मच्छेदे प्राणवियोगस्य निश्चितत्वादाह—तदिति । तत्तन्मात् कारणात्, आमन्त्रये अभ्यर्थयामि,

निर्मल कुलको लोकापवादद्वारा कलङ्कित कैसे करेगी ? और किस प्रकार ही कुलक्रमागतता परित्याग करेगी ? और निन्दनीय कन्याओंके उपयुक्त चञ्चलनाने कैसे चित्तको प्रवर्त्तित करेगी ? पिताने मुझे देनेके लिए अपना मंत्र नहीं दिया, माताने भी दान नहीं किया और गुरुजनों भी अनुमोदन नहीं किया, इसलिए मैं कोई भी सन्दिशा नहीं कहती हूँ, न उस प्रकारका कोई उपहार भी भेजती हूँ और न कोई आह्वानिका विकार दिखाती हूँ; तथापि गीत-स्वभाव कुमार चन्द्रापीडेने मुझे कातरताके समान, अनाथके समान एवं नीच जातीयके समान बलपूर्वक अत्यन्त निन्दाके पात्र बना दिया है । तू ही कह—क्या यह नशपूरणोंका व्यवहार है ? क्या यह परिचयका फल है कि—नूतन-मृगालमूत्रके समान मेरे कोनल मनको इस रीतिसे आकुल कर दिया जाता है ? क्योंकि युवकोंको तो प्रायः कन्याओंको आकुल करना उचित नहीं है [कथाव कन्याओंके साथ कभी बलात्कार नहीं करना चाहिए] । कामाग्नि प्रायः सर्वप्रथम लज्जाको दग्धकर देती (जला डालती) है, उसके बाद हृदयको; कामके बाण तो सर्वप्रथम विनयादिकका खण्डन करते हैं, तदनन्तर मर्म-स्थानका अ । एव कन्मान्तरने

१. कौलीनेन । २. अक्रम्यकोचिते, अक्रम्यकन्याजनोचिते । ३. सा चाहमनुकल्पिता मात्रा पित्रा न दत्ता । ४. कातरा च इतरेव । ५. कातरा चानाथेव । ६. अवलिप्तेन । ७. यूनी गर्हणीयताम् । ८. अनभिभवनीयः परिभवनीयः ।

भवती पुनर्जन्मान्तरसमागमाय, नहि मे त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्तेन प्रक्षालयान्यात्मनः कलङ्कम् ।' इत्यभिधाय नृष्णीमभूत् ।

अहन्तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव भीतेव विलक्षेव विसंज्ञेव सविपादं विज्ञापितवती—'देवि ! श्रोतुमिच्छामि, आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन, को वाऽपराधः समजनि, केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमलं मनः ? । श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चात् समुत्सृज्यति देवी जीवितम्' इति । एवमभिहिता च पुनरवदत्—'आवेद्यामि ते, अवहिता शृणु—स्वप्नेषु प्रतिदिवसम् आगत्यागत्य मे रहस्यसन्देशेषु निपुणधूर्तः' पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रोदरेषु व्यर्थमनोरथमोदितमानसः सङ्केतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताभ्यामपि निप-

भवती त्वाम् । जन्मान्तरसङ्गमाय भवान्तरसम्बन्धाय । ननु मामेव केवलं कथमभ्यर्थयसीत्यन आह—नर्हति । प्राणपरित्यागो मृत्युरेव प्रायश्चित्तं तेन, आत्मनः स्वस्य कलङ्कमपवादं प्रक्षालयामि अपाकरिष्यामीत्यर्थः ।

अहमिति । अविदितवृत्तान्ततया अज्ञातोदन्ततया सत्यम् (निश्चितम्) ह्रीतेव लजितेव । विलक्षेव त्रपावशात्किंकर्तव्यविमूढेव, विसंज्ञेव विगतचेतनेव सती । विज्ञापितवती निवेदितवती । अविनयेन वशिष्ठाचारेण । देव्या भगवत्याः कादम्बर्याः, कुमुदवत् कैरववत् सुकुमारं खेदितं खेदयुक्तीकृतम् । उत्सृष्टम् उद्भूतं जीवितं जीवनं यया तस्यां सत्याम् । समुत्सृज्यसि त्यज्यसि ।

इह 'विसंज्ञेव' इत्यत्र चेतनाविगमोपेक्षणात् क्रियोपेक्षा, 'ह्रीतेव' त्यागौ तु नोपेक्षा तासां वास्तविकत्वेन सम्भावनाभावात् । तथा 'उत्सृष्टजीवितायाम्' इत्यस्य स्थाने 'जीवितमुत्सृजन्त्याम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

एवमिति । आवेद्यामि विज्ञापयामि, अवहिता दत्तावधाना । निपुणश्चासौ धूर्तश्चेति निपुणधूर्तः दक्षकूटस्वभावः धूर्तकर्मसु दक्ष इत्यर्थः, रहस्यसन्देशेषु गोपनीयवाचिकेषु मे मम पञ्जरशुकसारिकाः पञ्जरवर्त्तिकरपीतपादा दूतीः करोति तन्मुखेन मन्त्रिकटे रहस्यसन्देशात् प्रेषयतीत्यर्थः, प्रतिदिवसमेतादृशमहं स्वप्नमवलोकयामीत्यभिप्रायः । इत्यमत्रेऽप्यवगन्तव्यम् ।

सुप्ताया इति । व्यर्थः सर्वयैवासम्भवाद्भिर्यको यो मनोरथोऽभिलाषस्तेन मोहितं मानसं हृदयं यस्य स चन्द्रापीडः, सुप्ताया निद्रिताया मम, श्रवणयोः श्रोत्रयोः ये दन्तपत्रे गजदन्तरचितपत्रसदृशभूपणे तयोः उदरेषु मध्यभागेषु, संकेतस्थानानि लिखति लिपीकरोति ।

स्वेदेति । स्वेदेन घर्मेण प्रक्षालितानि धौतानि अक्षराणि वर्णां येषां तानपि निपतिता रोदनेन कितने नमिलनके लिए तुझसे प्रार्थना करती हूँ; क्योंकि तुझसे अधिक प्रिय व्यक्ति मुझे और कोई दूसरा नहीं है । इस समय प्राण-परित्याग-रूपी प्रायश्चित्तद्वारा मैं अपना कलङ्क-प्रक्षालन कर लेती (धो लावती) हूँ । इस प्रकार कड़ कर वह निःशब्द (चुप) हो गई ।

मैं तो वृत्तान्त न जाननेसे निश्चय ही मानो लज्जितके समान हो गई होऊँ; भयके समान हो गई होऊँ अप्रतिभाके समान बबरा गई होऊँ; चेतना-रहितके समान हो गई होऊँ; इस प्रकार विषयके साथ कइने लगी—'देवि ! कुमार चन्द्रापीडेने क्या किया ? क्या अपराध उनसे हुआ ? और खिन्न करनेके अयोग्य एवं कुमुदके समान कोमल आपके मनको किस अन्याय आवरणसे उन्होंने खेद पहुँचाया है ? यह सब मैं सुननेके लिए इच्छा करती हूँ, इसलिए कृपा करके कहिए । इन सब विषयोंको सुनकर पहले मैं अपना जीवन त्याग करूँगी, पीछे आप त्याग कीजिएगा ।' तुझसे इस प्रकार कहे जाने पर फिरसे वह बोली—'ले' मैं तुझसे कहती हूँ, मनोपीड देकर तुम—धूर्तकार्यमें निपुण वह चन्द्रापीड प्रतिदिन मेरे स्वप्नमें आ-आकर पिञ्जरवर्त्ती शुकसारिका-रूप धूर्तियोंके साथ गोपनीय संवाद भेजता है । मैं निश्चित रहती हूँ उस अवस्थामें, निष्कट अभिलाषासे मनको मोह कर, मेरे कानोंके हस्त-दन्तनिर्मित बाभूषणके ऊपर सङ्केत स्थान लिख जाता है । चित्त-भ्रमके कारण सम्मिलनकी आशामें प्रेरित होकर वह कितने ही ऐसी सुन्दर-सुन्दर कान-लिपि भेजता है कि—अगर घर्म-जलसे

१. समुत्सृज्यसि जीवितम्, समुत्सृज्यति जीवितम् ।
२. प्रतिदिवसम् ।
३. निपुणो धूर्तः ।
४. पञ्जरशुकं सरिका च दूतीकरोति ।

तित-साञ्जनाश्रुविन्दु-पंक्ति-कथितात्मावस्थान् मनोहरान् समोहाशानुवर्तिनो मदनलेखान् प्रेषयति । निजानुरागेणैव बलाद्रञ्जयत्यलककरसेन चरणौ । अविनयनिश्चेतनो नखप्रतिविम्बितमात्मानं बहु मन्यते । उपवनेष्वेकाकिन्या ग्रहणभयपलायनानायाः पल्लवलग्नांशुक-दशा-प्रतिहत-गमनाया गृहीतेष्वलतासस्त्रीभिः अर्पिताया मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखाया परिष्वङ्गान् आचरति । स्तनस्थले मे लिखन् पत्रलतां कुटिलतामिवानृजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरङ्गातैरिव शीतलैर्मुखमरद्भिः श्रमजल-शीकर-तारकितवलीकचाटु-

लोचनाप्रच्युता साञ्जना लोचनकजलयुक्ता या अश्रुविन्दूनां वाष्पकगानां पङ्क्तिः श्रेणी तथा क्वथिता द्योतिता आत्मनः स्वस्य अवस्थाः कामपीडादशा येषु तान् मनोहरान् रम्यान्, सम्मोहेन चित्तभ्रान्त्या या आशा मत्सम्मिलनाकाङ्क्षा तामनुवर्तन्ते अनुसरन्तीति तान् मदनलेखान् कामद्योतकानि पत्राणि प्रेषयति ।

निजेति । निजानुरागवत् अलककरसेन यावत्तद्वेण 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति कविसमयप्रसिद्धया सादृश्यावगतिः, मम चरणौ पादौ बलाद् हठात् रक्षयति । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

अविनयेति । अविनयेन अशिष्टव्यवहारेण निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः, नखेषु मम पादनखरेषु प्रतिविम्बितं सङ्क्रान्तम् आत्मानं स्वं बहु मन्यते अधिक जानातीत्यर्थः । अनेन मानभङ्गाय चरगपतनं प्रतीयते ।

उपेति । उपवनेषु उद्यानेषु एकाकिन्या असहायायाः, ग्रहणभयेन तद्द्वारा ग्रहणत्रासेन पलायनानायाः शीघ्रं व्रजन्त्याः, पल्लवेषु किसलयेषु लनाभिः संसृक्ताभिः शंशुकदशाभिः वसनाञ्जलैः प्रतिहतं निषेधितं गमनं पलायनं यस्यास्तस्याः, अत एव लता वल्लय एव सह्यः सहचर्यः ताभिः गृहीत्वा पृथ्वा अर्पितायाः तस्मै दत्ताया इव सत्याः । अपरा अपि सहचर्यः प्रियसम्बन्धनासात् पलायमानं सहचरीं प्रति हृद्यमेव कुर्वन्ति । पराङ्मुखाया हिया विवृताननाया मम, मिथ्याप्रगल्भः असत्यघृष्टश्चन्द्रापीडः परिष्वङ्गं पृष्ठत आश्लेषम् आचरति कुर्वते । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

स्तनेति । अनृज्जी समृद्धी प्रकृतिः स्वभावो यस्य स चन्द्रापीडः, मे मम स्तनस्थले पत्र-लतां वक्रपत्रसदृशं लतासदृशं च चिह्नं लिखन् चित्रीकुर्वन्, प्रकृतिमुग्धं स्वभावसरलम्, कथमन्यथा मम कुचस्थलस्य स्पर्शं कुर्वन् इत्याशयः, मम मनश्चित्तं कुटिलतां वक्रतां शिक्षयतीव पाठयतीव, वक्रपत्र-लताल्लिखनादंवेत्याशयः । उत्कलङ्कारः । तथा 'प्रकृतिमुग्धम्' इत्यस्य स्थाने 'स्वभावमुग्धम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा प्रकृतिपदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्त्यवस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

हृदयेति । अलीकचाटुकारोऽसत्यप्रियंवदश्चन्द्रापीडः, हृदये स्वमानसे या उत्कलिका उत्कण्ठाः ता एव तरङ्गाः कल्लोलाः तेषां वातैः पवनैरिव शीतलैः शिशिरैः मुखमरद्भिः वदननिःसृतपवनैः, श्रमजल-शीकरैः स्वेदवारिकणैः तारकितौ समुत्पलकनौनिकासदृशचिह्नौ कपोलौ मम गण्डौ वीजयति वायुं प्रक्षालित (विगडं) होने पर भी, उनमें पढ़ी हुई अक्षर-समन्वित अश्रु-विन्दुके सगूह ही वस्ती अगत्या व्यक्त कर देती है । बलाव मेरे चरणोंको वह मानो अपने अनुराग के सनान अलङ्कार (अल्ला, महावर) के रत्नसे रजित करता (रंगता) है । अशिष्ट व्यवहारसे वह प्रायः चैतन्य-रहित होकर गिर जाता है, अत एव अपने प्रतिविम्बको मेरे पंखों नखों पड़े हुए देख कर अधिक आदर करना है । उद्यान (वगीचे) में अकेली जब उसके पकड़नेकी आशङ्कसे दौड़ती हूँ और पल्लवों में बकाश्रल संलग्न हो (कपड़ेका पट्टा अट्ठा) जानेसे दौड़नेमें असमर्थ हो जाती हूँ तब एना-रूप सदियों मुझे पकड़ कर मानो उसके सनीप समर्पण कर देती हैं, ऐसे समयमें मेरे मुख केर लेने पर वह अलीक-प्रगल्भ-स्वभाव चन्द्रापीड मेरा आश्रित करता है, कुटिल-स्वभाव वाडा वह मेरे स्तन-मण्डल पर पत्र लताओंका निर्माण कर, मेरे स्वभावसे मुग्ध मनको मानो कुटिलताकी शिक्षा देता है । वर्ण-जलके विन्दु-रूपी समुत्पन्न तारकाकारचिह्नोति परिपूर्ण हुए मेरे कपोलोंका वह-निम्ना चाटुकार (मधुर भाषण

१. अश्रुहृद् ।

२. अवस्थानान् ।

३. निजानुरागेन...रतेनेव ।

४. नखेषु ।

५. सस्त्रीभिः ।

६. पराङ्मुखपरिष्वङ्गम् । ७. पत्रलेखा ।

कारः कपोलौ वीजयति । स्वेदसलिल-शिथिलित-ग्रहण-गलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरानिर्व नखकिरणान् शुद्धान् दुर्विदग्धः कर्णपुटीकरोति । वल्लभतर-वाल-वकुल-सेक-काल-कवलीकृतान् सुरागण्डूपान् सकचप्रहमसकृद्वृष्टौ मां पाययति । भवनाशोकतरुताडनोद्यतान् पादप्रहारान् दुर्वुद्धिविदम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथ-मूढ-मानसश्च कथय हे पत्रलेखे ! केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते । प्रत्याख्यानमपीष्या सम्भावयति, आक्रोशमाप परिहासमाकलयति, असम्भाषणमपि मानं मन्यते, दोषसङ्कीर्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति, अवज्ञानमप्यनियन्त्रणं प्रणयमुत्प्रेक्षते, लोकापवादमपि यशो गणयति' इति ।

विदधाति, धर्मजलापनोदायेत्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपकं जायुषेणा चेत्युभयोरङ्गादिभावसङ्करः ।

वेदेति । दुर्विदग्धः अलीकवैदग्ध्यदर्पितश्चन्द्रापीडः, स्वेदसलिलेन धमवारिणा शिथिलितं रलयीकृतं ग्रहणं धारणं तेन गलितं च्युतं यत् उत्पलं कैरवं तेन शून्यो वर्जितः करः पाणिस्तेन, यवाङ्कुरानिव शुद्धान् केवलान् नखकिरणान् नखररमीन् कर्णपूरीकरोति श्रवणालङ्कारीकरोति, उत्पलभ्रमादित्याशयः । इहोपमा तथा भ्रान्तिमानलङ्कारो ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

वल्लभेति । दृष्टः प्रगल्भप्रकृतिश्चन्द्रापीडः, वल्लभतराणां ममात्यन्तप्रियाणां बालवकुलानां लघुकेशराणां सेवकाले तत्पुष्पप्रस्फुटनाय मद्वारा मुखमद्यसेचनवेलायां कवलीकृतान् स्वयमेव वदने गृहीतान् सुरागण्डूपान् मद्यचुलुकान्, कचग्रहेण मम केशकलापधारणेन सहेति सकचग्रहम् असकृत् मुहुमुहुः मां पाययति पानं कारयति, वकुलसेकसमयेऽयं चन्द्रापीडः, स्वमुखेन मद्यगण्डूपान् कवलीकृत्य कचग्रहणपूर्वकं तान् मां बलात्पाययतीत्यभिप्रायः ।

मदनेति । दुर्वुद्धिविदम्बितः कुमतिवञ्चितश्चन्द्रापीडः, भवनाशोकतरुणां गृहकट्टेलिवृक्षाणां ताडनाय पुष्पप्रस्फुटनायेति तात्पर्यम्, उद्यतान् कर्तुं मुद्यतान् मम पादप्रहारान् धरणाघातान् शिरसा मूष्णां प्रतीच्छति, गृहाति, सम्मानाधिक्यसूचनायेत्याशयः ।

ननु यद्येतान्यनर्थजनकान्येवावबुध्यन्ते तर्हि कथं न निवारणादयो विधीयन्त इत्यत आह—मन्मथेति । अपि च, हे पत्रलेखे ! त्वं कथय निवेदय, मन्मथेन मदनाविर्भावेन मूढं सदसद्विचाररहितं मानसं चेतो यस्य सः, अत एव निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः केन प्रकारेण केन विधिना निषिध्यते निवार्यते । विधीयमानेऽपि निवारणे मन्मथमूढमानसत्वेन चैतन्यशून्यप्रायत्वेन च वारणफलस्य निवृत्तेरसम्भवादित्याशयः । प्रत्याख्यानमपि तथाविधव्यवहारसमये मया विधीयमानं निराकरणमपि इष्यामि असूयां सम्भावयति उल्लेखते चन्द्रापीड इति शेषः, मां प्रति वल्लभाज्ञानादित्याशयः । इत्थमन्यत्राऽप्यभिप्रायो ज्ञेयः । आक्रोशम् अवमाननम् । आकलयति चिन्तयति अवबुध्यत इत्यर्थः । असम्भाषणम् असंलापमपि मानं प्रणयकोपम् । अवज्ञानं तिरस्कारम्, अनियन्त्रणम् अनिर्वाधम् अदत्तां प्रत्येव तथा व्यवहरणाजनापवाद इत्याशयः । इह विरोधाभासः ।

करनेवाला) हृदय की उत्कण्ठारूप तरङ्गों पर होकर पवनके समान आती ही ऐसी शीतल मुख-पवनसे बीजन (पंखा) करना है । धर्म-जलके धारण करनेसे शिथिल (ढीला) होकर कमल जिसमें गिर गया ऐसे शून्य हस्तद्वारा भी वह मिथ्या-नैर्गुण्य-गर्वित, यवाङ्कुरके समान केवल अपने नख-किरणोंका ही मुझे कर्णका आभूषण पहनावा है । अत्यन्त-प्रीति-मोहन नूतन वकुल-वृक्षके सेचन करनेके समय सुलमें मरे गए मद्य की गण्डूषों (घूँटों) को चञ्चल-स्वभाव वह मेरे केश-पाश पकड़ पकड़ कर बारम्बार मुझे पान करा (पिला) देता है । गृहस्थित अशोक-वृक्षके ताड़न करनेके लिए जब मैं पाद-प्रहार करती हूँ तब उसे दुर्वुद्धिप्रतारित होकर वह अपने मस्तक पर धारण करता है । कामदेवने उसको चित्तको सरसदिवेचनाहीन कर दिया है, जिससे वह चैतन्यहीनप्राय होकर गिर गया है, अत एव पत्रलेखे ! कह, उसे किस रीतिसे अब मैं रोहूँ । मुझे प्रत्याख्यान करने पर भी वह उसकी ईर्ष्या समझता है । निरस्कार करने पर उसे परिहास समझकर धारण करता है । सम्भाषण नहीं करने पर उसको मान समझ कर विवेचना करता है । दोषकीर्तन करने पर भी उसको स्मरण करनेका उपाय मानता है । अवहेलना करने पर भी उसको अपाध प्रणय समझ कर धारण करता है और लोक-निन्दाको वह दण्ड समझ कर गणना करता है ।

१. यवाङ्कुरविकरानिव । २. सकचग्रहमगच्छतिवेष्टः पातुं प्रार्थयते । ३. अवज्ञामपि निर्वन्त्रणमगच्छन् ।

तामेवंवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षेरसनिर्भरा मनस्यकरवम्—‘अहो ! चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्विद्यं मकरकेतुना । यदि च सत्यमेव कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना^१ देवस्य चन्द्रापीडस्य, ततः सहजैः सादरं संबद्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धवलिताः ककुभः, यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवनविलासैस्त्रिखितं नाम शशिनि, सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराल्लब्धः कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमसमृद्ध्या, गतो मदिरामददोषो^२ गुणताम्, दर्शितं मुखं मनमथ-

तामिति । एवंवादिनीम् एवंभाषिणीं ताम् आकर्ण्य तस्य वचनं श्रुत्वेत्यर्थः । प्रहर्षभरेण प्रमोदरसेन निर्भरा परिपूर्णा अहम्, उचितसंमिलनोपक्रमादित्याशयः । अकरवम् अकल्पयम् । चन्द्रापीडम् उद्दिश्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । मकरकेतुना मदनेन, सुदूरम् आकृष्टा आकर्षिता । देवस्य चन्द्रापीडस्योपरि कादम्बरी-व्याजेन कादम्बरीं व्याजीकृत्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, साक्षान्मनोभवस्य कामस्य चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यदि च सत्यमेव तथ्यमेव प्रसन्ना दयापन्ना जाता, ततस्तदा, सहजैः प्राकृतिकैः सादरं संबद्धितैः एता-वत्समयपर्यन्तं सयत्नं वृद्धिमुपनीतैः, एतेन गुणान् प्रति चन्द्रापीडस्योपकृतिकरणं ध्वनितम् । अस्य चन्द्रापीडस्य गुणैः रूपशिष्टाचारादिभिः प्रत्युपकृतं प्रत्युपकारः कृतः, सर्वथोचिताया एव समाकर्षणा-दित्याशयः । तथा यशसा कोट्यां ककुभो दिशो धवलिताः श्वेतीकृताः, भूतले कन्यारत्नमूताया एवाकर्षणा-दित्याशयः । तथा यौवनेन तारुण्येन रतिरसः शृङ्गाररस एव सागरः समुद्रः तस्य तरङ्गः कल्लोलैः रत्न-वृष्टिः मणिवृष्टिः पातिता च्याविता । चन्द्रापीडस्य यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः शशिनि नाम शशकलङ्क इत्यभिधेयं लिखितं लिपीकृतम्, एवञ्च कलङ्कवत्तया शशिना (चन्द्रेण) कादम्बर्या अनाकर्षणात्, कलङ्कशून्यतया च चन्द्रापीडेनाकर्षणात् शशिनिश्चन्द्रापीड एवातिशयश्रेष्ठ इत्याशयः । सौभाग्येन प्रिय-वाङ्मयेन निजश्रीः स्वसौन्दर्यं प्रकाशिता प्रकटिता, तस्या वाल्मभ्यादित्याशयः । इन्दोरिमा ऐन्द-व्यस्ताभिः इन्दुसम्बन्धिनीभिः कलाभिरिव चन्द्रापीडस्य लावण्येन, अमृतं पीयूषं हर्षश्च वृष्टमुत्सष्टम्, तस्या आकर्षणेनानन्दवर्षणादित्याशयः ।

इह ‘यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः रत्नवृष्टिः पातिता’ इत्यत्र पदार्थसम्बन्धोऽसम्भवन् कादम्बरीं लक्ष्यीकृत्य चन्द्रापीडोपरि मकरकेतोः चित्तवृत्तेः कर्षणापन्नत्वं तारुण्यद्वारा रतिरससागरतरङ्गकरणक-मणिवृष्टिपातनमिवेति साम्यमाक्षिपतीति निरङ्गकेवलरूपकेण निदर्शनालङ्कारः सङ्कीर्यते । तथा ‘रतिरसे’ त्यस्य स्थाने ‘भाव’ इत्येव पदं पठनीयम्, अन्यथा ‘रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि’ इत्युक्त-दिशा तयोः स्वशब्दाभिधानेन दोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् । एवं यौवनविलासैः नामलिखनसम्बन्धा-भावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरालङ्कारस्तेन चोक्तरूपो व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्का-रेणालङ्कारध्वनिः । ‘कलाभि’ इत्यत्र च पूर्णोपमालङ्कारः ।

तथेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । मलयानिलेन दक्षिणपवनेन चिरात् बहोः कालादनन्तरं कालः समयो लब्धः प्राप्तः परस्परमुचितयोरेव कादम्बरीचन्द्रापीडयोः सम्प्रति यथाशक्त्युद्दीपनसम्भवादित्याशयः । इत्थमपरयोरप्यभिप्रायो ज्ञेयः । समासादितः प्राप्तः । मधुमासश्चैत्रमासस्तस्य कुसुमसमृद्ध्या पुष्पसम्पदा । मदिरामदस्य मद्यपानोत्पन्नमत्तताया दोषः अनुचिते अनुरागोत्पादनरूपो दोषः सम्प्रति गुणतां गतः

उनकी इस प्रकारकी वाणी सुनकर, मैं आनन्दसे परिपूर्ण होकर विचार करने लगी—‘कितना आश्चर्य ! चन्द्रापीडके, उद्देश्यसे कामदेव इसे बहुत दूर ले गया है । यदि सत्य ही कादम्बरीकी उद्देश्य कर साक्षात् कामदेवकी चित्तवृत्ति ही महाराज पर इस प्रकार प्रसन्न हुई है, तब तो उनके स्वभाविक एवं सावधानतासे सन्बद्धित सौन्दर्यादि गुणोंने प्रत्युपकार किया; यशसे समस्त दिशाओंको धवलवर्ण कर दिया; तारुण्यने शृङ्गार-रूपी समुद्रकी तरङ्गों द्वारा रत्न-वृष्टि बरसाई; यौवनकी विलासिताने चन्द्रके ऊपर ‘शशकलङ्क’ यह नाम लिख दिया; सौभाग्यने अपने सौन्दर्यका प्रकाश किया; चन्द्रकी कलाके समान लावण्यने अमृतकी वृष्टि की । इस प्रकार ही मलयसमीरणको बहुत दिनके बाद अब समय मिलो; चन्द्रोदयको अवसर प्राप्त हुआ; चैत्रमासकी पुष्प-समृद्धिकी

१. एवं तदा । २. मनोभवे चित्तवृत्तिः प्रसक्ता । ३. विलासैः । ४. मनुरूपफलं, प्राप्तरूपं फलम् ।

५. मदिरारसदोषः ।

युगावतारेणे'ति ।

अथाहं प्रकाशं विहस्यान्नवम्—'देवि ! यद्येवम्, उत्सृज कोपम्, प्रसीद, नार्हसि कामापराधेन देवं दूषयितुम् । एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य, न देवस्य । इत्येवमुक्त्वती मां पुनः सकुव्हुला सा प्रत्यभाषत—'योऽयं कामो वा कोऽपि वा' कथय कानि कान्यस्य रूपाणी'ति । तामहं व्यजिज्ञवम्—'देवि ! कुतोऽस्य रूपम् ? अतनुरेव हुताशनः । तथाहि, अप्रकाशयन् ज्वालावलीः सन्तापं जनयति, अप्रकटयन् धूमपटलमश्रु पातयति, अदर्शयन् भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवने, अस्य शरशर-व्यतां यत्र यातं याति यास्यति वा । को वाऽस्मान्न त्रस्यति, गृहीतकुसुमकार्मुको चाणैर्वलव-

प्राप्तः उचितयोरेव मियोऽनुरागोत्पादनादित्याशयः । तथा मन्मथयुगस्य मन्दनसमयस्य अवनारेण आविर्भावेन सुखं वदन् दर्शितं प्रकटितम्, केवलमनयोर्मनोविकारोत्पादनारम्भादित्याशयः ।

अथेति । प्रकाशं प्रकटम् । उत्सृज त्यज । कामस्य मनोभवस्य अपराधेन आगता देवं चन्द्रापीठं दूषयितुं नार्हसि, अन्यापराधेनान्यस्य दूषगायोग्यत्वादित्याशयः । शठस्य धूर्त्तस्य कुसुमचापस्य पुष्प-धनुषः (कामस्य) चापलानि विकारोत्पादकचेष्टाः, परन्तु देवस्य चन्द्रापीठस्य न अपराधव्यवहारादित्याशयः ।

इतीति । उक्तवतीं कथितवतीम् । सकुव्हुला कौतुकेन सहिता । सा कादम्बरी प्रत्यभाषत प्रत्य-चोचत् । कोऽपि अन्यो वेत्यर्थः । कथय प्रतिपादय ।

तामिति । रूपं स्वरूपम् । एषः कामः अतनुः मूर्तिरहितो हुताशनो वह्निः, तद्वत्सन्तापकत्वात्स्वरूपस्यादर्शनाच्च, अत एवास्य न विद्यते स्वरूपमित्यभिप्रायः । इहाधिकास्त्वैशिएत्येकम् ।

अस्य वह्निसाम्यं निरूपयितुमाह—तथाहीति । ज्वालावलीः क्षिप्तापह्नीः अप्रकाशयन् अप्रकटी-कुर्वन् सन्तापं दाहं जनयति उत्पादयति । भस्मरजोनिकरं भस्मकगसमृहमदर्शयन् अप्रकाशयन् । पाण्डुतां पाण्डुभावं आविर्भावयति प्रकटयति । इह ज्वालाप्रकाशादीनां हेतूनामसर्वेऽपि तत्कार्यदाहा-द्यत्पत्तेः । प्रत्येकवाक्य एव विभावनालङ्कारः ।

नचेति । अपि चेति चार्थः । एतावति अतिविस्तृते इत्यर्थः, त्रिभुवने त्रिविष्टपे, तत्तथाभूतं भूतं न, स प्राणी नास्तीत्यर्थः । यद्भूतं कर्तुं, शरव्यतां वेध्यतां न यातमुपगतमित्यतोतनिर्देश, न यातीति वर्त्तमाननिर्देशः, न यास्यतीति भविष्यत्कोक्तिः, अत एवायं त्रिष्वपि समयेषु त्रिविष्टप एवाभ्याहतमाहा-त्म्यशालीत्याशयः । इह वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय यच्छब्दस्य पूर्वपाठ एव विधेयः ।

क इति । अस्मान्मनोभवात् को वा जनो न त्रस्यति भयमाप्नोति अपि तु सर्वं एव, इह कारणं प्रदर्शयति—गृहीतेति । गृहीतम् आत्तं कुसुमकार्मुकं पुष्पधनुर्येन स तादृशः, बाणैः शरैः घलवन्तमपि शक्तिशालिनमपि विध्यति तादृयति, अत एवास्मात् सर्वेषां त्राससम्भव इत्यभिप्रायः इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

अनुरूप फल मिला; मदिरा-रसका दोष गुणता प्राप्त किया और कन्दर्प-युगके आविर्भावने सुंद्र दिखाया ।

उत्ते वाद में हूँ कर प्रकट-रुते बोली—'देवि ! यदि ऐसा ही है, तो आप कोपना परित्याग करें और प्रसन्न हो जाइए । कामदेवके अपराधसे आपको राजपुत्रको दोष नहीं देना चाहिए—यह सब तो धूर्त्तप्रकृति कामदेवकी ही चञ्चलता है—किन्तु राजपुत्रको नहीं ।' इस प्रकार मेरे कहने पर उन्होंने फिरसे कौतुकके साथ प्रत्युत्तर दिया कि 'यह काम अथवा जो कोई पदार्थ हो, उसके रस क्या-क्या हैं ? वे सुनते कह ।' तब मैंने उसे सूचित किया—'देवि ! इसका रस कैसा ? यह तो मूर्तिरहित अग्नि है । देखिए—ज्वालाओंका प्रकाश किए बिना ही सन्ताप उत्पन्न करता है, धूमराशिको बाहर निकाले बिना लोगोंको अक्षुपात करता है और भस्मोंके कनोंको दिखाए बिना ही शरीरमें पाण्डुता प्रकट करता है । इस विशाल त्रिभुवनके मध्यमें ऐसा कोई प्राणी ही नहीं जो कामदेवके बाणके लक्ष्य हुआ ही नहीं है, या होता ही नहीं है, या होवेगा ही नहीं । कौन व्यक्ति ऐसा है जो इस कामसे डरना ही नहीं हो; क्योंकि—पुष्पमय-धनुष धारण कर यह बाणों द्वारा बलवान् व्यक्तिको भी

१. कामारण्य ।

२. खलु खलस्य कुसुमचापस्य ।

३. कामः कोऽपि वा ।

४. प्रकाशयन् ।

५. शरव्यतां । ६. को वाऽस्य त्रस्यति ।

न्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्तया 'प्रियमुखचन्द्र'-
सहस्राणि सङ्कटमन्वरतलम्^१, लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्^२, गणयन्तीनां
वह्मभगुणानलपीयसी संख्या,^३ शृण्वतीनां^४ प्रियतमकथामबहुभाषिणी सरस्वती,^५ ध्यायन्तीनां
प्राणसमसमागममुखानि हसीयान् कालो हृदयस्यापतति^६ इति ।

एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीन्—'पत्रलेखे ! यथा कथयसि, तथा जनोऽयं
कारितः कुमारं पक्षपातं पञ्चेयुषां । यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते ।

अपीति । अनेन कामदेवेन अधिष्ठितानाम् अभिभूतानाम्, चिन्तया चिन्तावशात् प्रियस्य
वह्मभजनस्य मुखचन्द्रसहस्राणि पश्यन्तीनाम् अवलोकयन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां कृते हृदयस्य
चेतसः समीपे अन्वरतलम् आकाशं सङ्कटं तन्मुखचन्द्रव्याप्तं सत् आपतति उपगतं भवति, सर्वत्रैव
तन्मुखचन्द्रावलोकनादित्याशयः । अनेन सुन्दर्यां वह्मभजनमुखचन्द्रमयमेव संसारमवलोकयन्तीति
ध्वन्यते । दयिताकारान् प्रियस्य प्रतिमूर्त्तः लिखन्तीनां चित्रणं कुर्वन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे
महीमण्डलं भूमण्डलम् अविस्तीर्णम् अविस्मृतम् आपतति, यतो हि तच्चित्रिता दयिताकारास्तत्र न मा
(भा) न्जीत्याशयः । एतेन निरन्तरमेव कामिन्यः प्रियवह्मभस्य दयितस्य गुणान् सौन्दर्यविनयादीन् गण-
यन्तीनां गणनां विदधतीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे संख्या परार्धान्तापीत्यर्थः । अर्पीयसी अति-
स्तोका सत्यापतति, तद्गुणगणनसमये परार्धान्ताया अपि संख्यायाः पर्याप्तत्वादित्यभिप्रायः । अनेन
कामिन्यो गुणरहितानपि दयिताननन्तगुणसंयुक्तान् अवबुध्यन्ते इति चिन्त्यते । प्रिततमस्य दयितस्य
कथां शृण्वतीनामाकर्णयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे सरस्वती वाणी अबहुभाषिणी अनधिक-
संलापिनी सती आपतति, आशानुरूपं वदितुमसमर्थत्वादित्याशयः । एतेन अनन्तयापि कथया तासां
श्रवणाशा न परिपूर्यते इति ध्वन्यते । तथा प्राणसमस्य जीविततुल्यस्य दयितस्य समागममुखानि
सङ्गममुखानि ध्यायन्तीनां चिन्तयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे कालः समयो हसीयान् अतिहृदयः
संज्ञापतति, क्षटित्वेवावसितत्वादित्याशयः । अनेन कामिन्यः सर्वस्मिन् काल एव वह्मभसमागममुखानि
चिन्तयन्तीति व्यज्यते । 'इह 'आपतति' एकस्यां क्रियायाम् अन्वरतलादीनां कर्तृत्वेनामिसम्बन्धात्तुल्य-
योगितालङ्कारः ।

एतदिति । कथयसि प्रतिपादयसि । अयं मञ्चचणो जनः । कुमारे चन्द्रापीडे । पञ्चसंख्याका हृदयो
द्याणा यस्य स तेन मद्गनेनेत्यर्थः । अस्य पञ्चेपोः, यान्येतानि रूपाणि दाहोत्पादकत्वादीनि पूर्वोक्तानि
त्वया प्रतिपादितानीति शेषः, तेभ्यः समधिकानि वा सन्तीति शेषः, तानि समस्तानि मयि विद्यन्त
इत्यर्थः, सन्तापबाष्पपतनपाण्डुतावलोकनात् तत्समधिकार्थैर्धवलोकनाच्चेत्याशयः ।

विद्ध कर देता है । और जो सुन्दरियों कामविष्ट होकर चिन्ताद्वारा जब अपने प्रियतमके हजारों मुख-चन्द्र देखा
करती हैं, तब उन लोगोंके हृदयके समीप आकाशमण्डल ही प्रियतमके मुख-चन्द्रसे व्याप्त होकर उपस्थित होता
है । प्रियतमकी आकृति चित्रित करनेमें तत्पर सनस्त भू-मण्डल ध्रुव सा प्रतीत होता है । प्रेमी जनकी गुण-गणना
आरम्भ करने पर परार्द्ध पर्यन्त संख्याएँ भी अत्यन्त अल्प प्रतीत होनी हैं, प्रियतमकी कथा सुनते रहने पर भी
उसके लिये सरस्वती कम बोलनेवाली लगती है और प्राणतुल्य प्रियतमके समागम-सङ्गका ध्यान करते रहने
पर भी उनके हृदयकी तो अधिक समय भी अल्प-सा प्रतीत होता है ।

यह सुन कर क्षण भर विचार कर उन्होंने प्रत्युत्तर दिया—'पत्रलेखे ! तुम जिस प्रकार कहती हो उस
प्रकारसे ही मुझे कामने कुमारके प्रति पक्षपाती (तरफदार) बना दिया है । उसके ये सब और इनसे अधिक भी
जो रूप हैं, वे सब ही इस समय मुझमें विद्यमान हैं । तुम मेरे हृदयसे अतिरिक्त नहीं हो, इसलिए इस समयमें

१. चिन्ताप्रिय ! २. क्वचित् 'चन्द्र' पदं न विद्यते । ३. चिन्ताप्रियमुखसहस्रसङ्कटम्, चिन्ता-
प्रियमुखचन्द्रसहस्राणि । ४. वह्मभगुणानसंख्यानम् । ५. शृण्वन्तीनां । ६. अबहुभाषिणी सरस्वती ।
७. कुमारपक्षपातिना पञ्चशरेण ।

हृदयादव्यतिरिक्तसि, इदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वम् ; यदत्र मे साम्प्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञाऽस्मि । अपि च मे^१ गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति^२ हृदयम्^३ इति ।

एवंवादिनी भूयस्तानहमेवमबोधम्—‘अलमलमिदानीं देवि ! किमनेनाकारणमरणानुवन्धेन^४, अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का चात्र गुरुजनवक्तव्यता, यदा त्वत्तु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः सङ्कल्पयति, मातेवानुमोदते, श्रोतेव वदति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, यात्रीव तरुणतायां^५ रन्युपचारं शिक्षयति । कति वा^६ कथयामि ते याः स्वयं वृत्तवत्यः पतीन् । यदि च नैवम्, अनर्थक एष तर्हि धर्मशान्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः ।

हृदयमिति । अव्यतिरिक्तसि अमिन्नासि । इदानीम् अधुना भवतीमेव स्वामेव । साम्प्रतं युक्तं समीचीनमित्यर्थः ‘युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने’ इत्यमरः । अनभिज्ञा अपरिचिताऽस्मि । गुरुजनैः मातापित्रादिजनैः वक्तव्यतां गृहणीयतां नीताया मदनेन प्रापितायाः, नितरान् अर्थं लज्जितायाः त्रणयुक्तायाः मे मम मरणमेव श्रेयः श्रेष्ठमिति हृदयं पश्यति जानातीत्यर्थः ।

स्वमिति । अलमलम् एवमनिवेहीति शेषः । अकारणम् अहेतुं यन्मरणं तस्य अनुवन्धेन आप्रहेण, अनाराधितोऽनुपासितोऽपि प्रसन्नस्तेन । वरो दत्तः, समुचितवाधकारिणं प्रत्येव ते प्रीतिजननादित्याशयः ।

वेति । गुरुजनवक्तव्यता मातापित्रादिनिन्दनीयता । तद्व्यतायां यौवने । गुरुः पितेव सद्गुरुपयति दानेच्छाविषयीकरोति, मातेव जननीव अनुमोदते एतस्वया सात्वनुष्ठितमिति श्लावते । सखीव सहचरीव उत्कण्ठाम् जौत्सुक्यं जनयति उत्पादयति । रतौ सम्भोगविषये उपचारं तदुपयोगिविभ्रमादिकं शिक्षयति अन्यासं कारयति, अत एवास्याः पञ्चशरक्रियाया अवश्यंनावित्वान्नास्ति मातापित्रादिनिन्दनीयतेत्याशयः । इह प्रत्येकवाक्य एव श्रोतोपमा ।

कतीति । याः पतीन् स्वयं वृत्तवत्यः आत्मनैव वरणं कृतवत्यस्ताः कति कथयामि बह्वयः सन्तीत्यर्थः । अत एवाप्यनेकासां व्यवहारान्नास्ति दोष इत्याशयः ।

यतीति । अपि च, एवं यदि न भवेदित्यर्थः । अनर्थक एव निष्प्रयोजन एव, अनुष्ठानलक्षणप्राप्त्याप्यामावादित्याशयः । स्वयंवरविधिरेव गान्धर्वविधिः । तथा च दाहवल्क्यः—‘गान्धर्वः समयान्मियः’ इति । नतुरपि—

‘हृच्छ्रयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञया संयुतः कामसम्भवः ॥’

तुलने ही पूर्वी है । इस समय मेरे लिए जो उचित हो तुम पते ही वन्देश दो, यौकि—देनी-देनी वन्देशको मैं कुछ भी नहीं समझती । और भी देखो—कामदेवने मुझे गुरुजनकी निन्दाका पात्र बना दिया है, इसलिये मैं अत्यन्त उज्जित हो गई हूँ, अत एव हृदय समझता है कि—जीवनको बर्बाद मेरा मरण ही श्रेय (अधिक अच्छा) है ।

कनके इस प्रकार करे हुए कनकोंको सुनकर मैं फिर कनके इस प्रकार कहने लगी—‘देवि ! अब इस समय यह मत कहें, मत कहें । मैं निष्कारण मरनेके लिए आनका यह आग्रह कैसे ! माहात्म्यशाली कामदेवकी कारणता न करनेपर भी कनके स्वयं ही आनके कर प्रसन्न होकर बर दिया है । इस विषयमें गुरुजनकी निन्दा क्या ! जब स्वयं कामदेव यौवनकालमें कन्याका दान करनेके लिए सज्जित करता है, माताके समान अनुमोदन करता है, ज्ञाताके समान दान करता है, सखीके समान उत्कण्ठा उत्पन्न करता है, और धार्मिक समान अनुरागके उपयोगी विकासदिक्की शिक्षा देता है । कइो तो, आनके समाने कितने ही कन्याओंकी देती क्या कह दूँ, जिन्होंने कनके दान ही पतिका वरण किया है । यदि यह प्रकार ही नहीं होता, तो धर्मशास्त्रमें बताया हुआ स्वयंवरविधान निरर्थक होता । इसलिये देवि ! आज प्रसन्न होइय, इस तरह मरनेके आग्रह परित्याग जीविन्द मैं आनके

१. यौकि स्वमिति नास्ति । २. कति च गुरु... । ३. ...मे हृदयम् । ४. वरान् ! अनाराधित... । ५. नितिव । ६. तरुणतारन्युपचारम् । ७. किमिव, कति च ।

तत् प्रसीद, देवि ! अलममुना मरणानुबन्धेन, शपे ते पादपङ्कजस्पर्शनं, सन्दिश, प्रेषय माम्, यामि, आनयामि देवि ! ते हृदयदयितम्' ।

इत्येवमुक्ते नया प्रीतिद्वार्द्रया दृष्ट्या पिबन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरकेतुशर-शत-जर्जरितां भित्तेव लज्जां लब्धान्तरैर्निपतद्भिः अनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा, प्रियवचनश्रवणप्रीत्या च स्वेदाश्लिष्टम् उत्क्षिप्य रोमाञ्चजालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकम्, प्रेङ्खुकुण्डलमाणिक्च पत्र मकर-कोटि-लभञ्च शशिकिरणमयं मरणपाशमिव मकरकेतुना निहितं कण्ठे हारमुन्मोचयन्ती, प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनशहजां लज्जामिवावलम्ब्य शनैःशनैः रवदत्—‘जानामि ते गरीयसीं प्रीतिम्, केवलमकठोर-शिरीषं’-पुष्प-मृदुप्रकृतेः कुतः प्राग-

तदिति । मरणानुबन्धेन प्राणवियोगाग्रहेण । पादपङ्कजस्पर्शेन चरणकमलस्पर्शेन शपे शपयं करोमि, चित्तवत्तलभानयनं प्रत्येव शपयोऽप्यमित्यवधेयम् । सन्दिश आज्ञापय । प्रेषय प्रेरय । आनयामि तव समीप इति शेषः ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण । उक्ते अभिहिते सति । सा कादम्बरी भ्रातृद्वयेण प्रमोदरसेन सार्द्रा तथा दृष्ट्या लोचनेन मां पत्रलेखां पिबन्तीव पानं कुर्वन्तीव, निरुध्यमानैरपि संन्रियमाणैरपि, मकरकेतोः कामस्य शरशतेन बाणसमूहेन जर्जरिताम् अतएव भेदनं सुसाध्यमित्याशयः, लज्जां त्रपां भित्तेव विदार्यैव लब्धान्तरैः प्राप्तावकाशैः, निपतद्भिः प्रकटीभवद्भिरित्यर्थः । अनुरागविभ्रमैः स्मिताद्यनु-रागद्योतकविलासैः आकुलीक्रियमाणा चञ्चलीक्रियमाणेत्यभिप्रायः । अपि च, प्रियस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य यद् वचनं वाक्यं तस्य श्रवणेन आकर्णनेन या प्रीतिरानन्दस्तया, ये स्वेदा घर्माः तैः कारिलष्टं देहसंसक्तम्, उत्तरीयांशुकम् उपसंन्याययत्नम्, रोमाञ्चानां पुलकानां जालकेन समूहेन उत्क्षिप्य उद्धतं विधाय दधतीव धारयन्तीव । अपि च, प्रेङ्खुतश्चलतः कुण्डलस्य कर्णभूषणस्य यो माणिक्चपत्रमकरः रत्नरचितपत्रात्मक-मकरसदृशभूषणं तस्य कोटौ अग्रमाने लग्नं सक्तम्, शशिकिरणमयम् अत्युज्ज्वलत्वाच्चक्षुःशिप्रमानिपन्न-मित्यर्थः, मकरकेतुना कामदेवेन कण्ठे गले निहितं स्थापितं मरणपाशमिव मृत्युजालकमिव विद्यमानं हारं शेषामिधानम् उन्मोचयन्ती प्रत्यावयन्ती, प्रहर्षेण निरतिशयानन्देन विह्वलं व्याकुलम् अन्तःकरणं यस्याः सा तादृश्यपि, कन्यकाजनस्य कुमारिकाजनस्य सहजां स्वाभाविकीम् । लज्जां त्रपाम् अवलम्ब्य आश्रित्येव शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवदत् अवोचत् ।

इह केवलं ‘मरणपाशमिव’ इत्यत्र जात्युल्लेखालङ्कारः । ‘पिबन्तीव’ ‘भित्तेव’ ‘उत्क्षिप्येव’ ‘दधतीव’ ‘अवलम्ब्येव’ एषु सर्वत्र क्रियोल्लेखालङ्कारः ।

जानामीति । गरीयसीम् अतिशयेन गुर्वी प्रीतिं स्नेहं मयीति शेषः, अत एव ब्रवीमीत्याशयः । तर्हि शीघ्रमेव स्वीयं वरणाथ उद्योगं कथं न करोषीत्यत आह—केवलमिति । केवलं किन्तु, अकठोरं नूतनं यत् शिरीषपुष्पं तद्वत् मृदुः सरला प्रकृतिः स्वभावो यस्य तस्य नारीजनस्य, एतावत् स्वयं वरणरूपं पाद-पद्मका स्पर्शं कर शपथ (सौमन्य) लेकर कइती हूँ कि—आप कुछ सन्देश देकर मुझे भेजिए, ता कि मैं जाकर आपके प्राणवल्लभको ले आऊँ ।

मेरे इस प्रकार कहनेपर आनन्द-रससे आर्द्र हुई स्निग्धदृष्टिसे मेरा मानो पान करती, छिन्नये जानेपर भी काम-बाणके प्रहारसे जर्जरित हुई लज्जाकी मानो भेदनसे, नागं पाकर बाहर निकलते ईषद् हास्यप्रवृत्ति अनुराग-सूचक-विभ्रमसे आकुल होती, प्राग्वद्वरसम्बन्धी प्रियवचन सुननेसे आनन्दवश उत्पन्न हुए स्वेदसे शरीरमें संलग्न (चिपटे) उत्तरीयांशुकको श्वर उत्पन्न हुए रोमाञ्चके जालसे मानो उठाकर धारण करती, और दोलायमान (लटकते हुए) कर्णकुण्डलके रत्ननिर्मित मकराकार भागके अग्र (नोक) में उलझे हुए चन्द्रकिरणके समान शुभ्रवर्ण अपने हारको, कामदेवके द्वारा गलेमें समर्पण किए गए मृत्युपाशके समान उत्सुक करती (सुलझातीं), वह अत्यन्त आनन्दसे अन्तःकरण विह्वल होने पर भी कन्याओंकी स्वाभाविक लज्जाका अवलम्बन करके ही मानो धीरे-धीरे कहने लगीं—‘पत्रलेखे ! मेरे ऊपर जो तुम्हारा अत्यन्त प्रेम है, उसे मैं जानती हूँ; किन्तु अमिनव-शिरीष कुड्मके समान कोनल-प्रकृतिवाली रमणियोंमें और फिर विशेष करके बाल-भावकी कुमारियोंमें इतनी

१. अलं मरणानु... । २. यामि । ३. सन्दिश मान्, चान्यानयामि तं देवं चन्द्रापीडं ते हृदयदयितम् । ४. जर्जरिता । ५. निष्पतद्भिः । ६. स्वेदाश्लिष्टम् । ७. मरणाय पाशमिव । ८. अवलम्ब्य । ९. शनैरवदत् । १०. पक्ष ।

तस्यमेतावन्नारीजनस्य, विशेषतो बालभावमात्रः कुमारीलोकस्य । साहसकारिण्यस्ताः, याः स्वयं सन्दिशन्ति समुपसर्पन्ति वा । स्वयं साहसं सन्दिशन्तीं बाला जिह्मेमि । किं त्रा मन्दिशामि । अतिप्रियोऽसीति पौनरुक्त्यम्, तवाहंप्रियास्मेति जहप्रश्नः, त्वयि गरीयाननुराग इति वेश्यालापः, त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः, परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषोपात्तम्, मनोमवेनाहं भवने दत्तेत्युपसर्पणोपायः, दत्ताद्बृतेऽपि मयेति बन्धकीवाष्ट्यर्थः,

गुह्यतरं प्रागल्भ्यं दृष्टं कृतः, अपि तु कस्मादपि न भविदुमर्हतीत्यर्थः । बालभावमात्रः बालिकावस्थस्य कुमारीलोकस्य कल्पकावयस्य । इह लुप्तोपमा कर्मापत्तिस्थेभ्यो मयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

नन्देवं सति रत्निमयीप्रभृतयो नायः, स्वयंवरगतमकगुह्यवाष्ट्यर्थं कथं प्रवृत्ता इत्यत्र आह—
जहतेति । याः स्वयं सन्दिशन्ति सन्देहं प्रेषयन्ति एवाहरयश्च रत्निमयीप्रभृतयो, 'रत्निमयी हि श्रीकृष्ण-
समीपे ब्राह्मणद्वारा सन्देहं प्रेषितवती' इत्येषा कथा सुप्रसिद्धैव । स्वयमुपसर्पन्ति वरणाय स्वयमेव समीपे गच्छन्ति, इत्यन्मूढारवेन्दुमतीदमपन्यादयः, स्वयंवराय ताः स्वयमेव समीपां गतवत्य इत्ये-
षारि कथा सुप्रसिद्धैव ।

अथैवमपि तपाविषसाहसस्वीकारे मम लज्जैव प्रतिबन्धिकेत्यत्र आह—सपमिति । साहसरूपं स्वयं सन्दिशन्ती सन्देहं प्रेषयन्ती यात्राहं जिह्मेमि लज्जे ।

लज्जातिरितं प्रतिबन्धं दूरीकृत्यापि सन्देहप्रकारमेव नावलोक्तयामास्यत्र आह—किं वेति । वा
नयवा किं सन्दिशामि सन्देहं प्रेषयामि, त्वं ममातिप्रियोऽसीति सन्देहो पौनरुक्त्यं समस्तलोकस्य
प्रियत्वेऽनुभवसिद्धे तपाविषसन्देहः 'अतिरत्नाः' इतिवत् पुनरुक्त्या, एवञ्च ज्ञातार्थज्ञातकथेन पुनरु-
क्त्यादोषप्रसक्त्या नायं सन्देहो रोषत्र इत्याशयः ।

एवेति । तवाहं प्रियाना बह्वमास्वरूपा किमिति सन्देहस्तु जहप्रश्नः कञ्चनविज्ञासा, इष्टितेनैव
बह्वमस्वनिश्चयेऽपि पुनर्विज्ञासाकरणात् सज्ञानात् तथैवाचरणात्, अत्र एवायमपि न समुचित
इत्याशयः । तदुक्तम्—

'स्वरूपं वा प्रियो वापि वृत्तं पौरुषमेव वा । प्रकाशयन् स्वयं यस्तु स वै जहतरः स्मृतः ।

तथैति । त्वयि गरीयान् अतिमहान् ममानुराग इति सन्देहस्तु वेश्याया गणिकाया बालापः
ममापगम्, तद्वत् स्पष्टमतिपादनात्, कुलवृत्तां तु वैष्ट्यैव प्रियत्वद्योतनौचित्यादयमपि पक्षो न सम-
ञ्जस इत्याशयः ।

तथेति । त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण न जीवामि न प्रागान् धारयामीति सन्देहो तु अनुभव-
विरोधः । प्रागधारणमात्रे नरणमेव स्यात्, एवं रूपत्वे च सन्देहप्रेरणासम्भवात्, अतएवायमपि
पक्षो न युक्त इत्याशयः ।

परीति । जनहः कामो नां परिभवति परिभूय व्यययतीति सन्देहो तु कामनः स्वस्य दोषस्य
कानुकत्वरूपस्य तपात्मनो निन्दा करणीया, न तु तद्दूरीकरणाय सन्देहप्रेरगम्, स्वकीयानां नायिका-
नां मदनविकारस्यावल्कीकरणीयत्वेन नृप्रकटनापोरवाद्ययमपि सन्देहो न सङ्गृह्यत इत्याशयः ।

नत इति । मनोमवेन कामेनाहं भवते दत्ता समर्पिता इति सन्देहस्तु उपसर्पणस्य स्वात्मदोषो-
पत्तिवेरुपायः, समर्पणेन समुत्पन्नस्वत्वस्य वस्तुनस्तदधिकारितमपि एव विद्यमानत्वाविद्यात् । कौत-
व्यप्रकाशनपूर्वकत्वादयमपि पक्षो न युज्यत इत्याशयः ।

बलादिति । नया त्वं बलादरात् दृष्टोऽसि गृहीतोऽसीति सन्देहो तु बन्धकीवाष्ट्यर्थं स्त्रैरिण्या

कश्चिद् प्रकृत्या कर्हा ! वो स्वयं सन्देहा भेदो है, अथवा अग्नेते हो प्रियवन्के समीप उन्मुख हो जाती है,
वे सहस्रका कार्य करती है । मैं तो बाला हूँ और अग्ने ते हो समानार भेदनें कविता होती है—अथवा—
सन्देहा भी क्या कहना है ! यदि इस प्रकार कहें कि—'अग्ने मेरे अत्यन्त प्रिय है' तो यह कहना केवल
पुनराति हो होगी; 'क्या आत्मी मैं प्रिय हूँ ?' [क्या आत्मी आता है ?] इस प्रकार कहें तो इससे निर्विवाद
प्रकटित होगी; 'आत्मी यदि मुझे अत्यधिक अनुराग वसत्र हुआ है' यदि इस प्रकार कहें तो यह वेश्यामर्के
कहनेका क्रम है; 'मालके विना मैं कविता नहीं रद्द सकती हूँ' यदि यों कहें तो अनुभवविरोध है; 'कामदेव मुझे
कविता देता है' यों कहें तो अग्ने दोन्को निन्दा हो करनी है; 'कामदेवने मुझे आत्मी हायमें समर्पण
(दान) कर दिया है' यह तो अग्ने निन्दित बातका उपाय है, मैंने आत्मी वस्तुनिष्ठ पक्ष रक्खा है' यह तो

१. सन्दिशन्ति, दिशन्ती । २. प्रिया नेति ।

अवश्यमागन्तव्यमिति सौभाग्यगर्वः, स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तोऽयं परिजन इति स्वभक्तिनिवेदनलाघवम् । प्रत्याख्यानशङ्कया न सन्दिशामीत्यप्रबुद्धबोधनम् अनपेक्षितानुजीवितं दुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणे प्रीतिमित्यसम्भाव्यमेव^१ ।

इति श्रीबाणभट्टविरचितः कादम्बरीपूर्वभागः ।

धृष्टताप्रतीतिः, कुलीनायास्तु तदयोग्यत्वादयमपि पक्षो न सङ्गच्छते इत्याशयः ।

अवश्यमिति । त्वया अवश्यं नूनम् आगन्तव्यम् उपस्थातव्यमिति सन्देहो तु सौभाग्यस्य दयित-
वाङ्मयस्य गर्वोऽभिमानः प्रकाशते, तस्य त्वसत्त्वादेपोऽपि पक्षो न समञ्जस इत्याशयः ।

स्वयमिति । स्वयमात्मनैव आगच्छामि आयामीति सन्देहो तु स्त्रीचापलं चोपितां प्रकृतिसुलभं
चापल्यमात्रं प्रकाशते, परमार्थतो गमनासम्भवात्, अत एवायमपि पक्षः परित्याज्य इत्याशयः ।

अनन्येति । अनन्यरक्तस्त्वय्येवानुरक्तः अयं मल्लच्छणः परिजन इति सन्देहोऽपि स्वभक्तेः स्वप्रेमणः
स्वयमेव निवेदनेन ज्ञापनेन लाघवम्, अत एवैपोऽपि पक्षो नितरामुपेक्षणीय इत्यभिप्रायः ।

प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं सन्देष्टव्यविषयनिराकरणं तस्य शङ्कया वातङ्केन न सन्दिशामि न
सन्देशं प्रेषयामीति सन्देहोऽपि अप्रबुद्धस्य अविदितनिराकरणस्य बोधनं तत्सूचनम्, निद्रितभुजङ्गो-
स्थानवत्, सुतरामेपोऽपि पक्षो न रोचत इत्याशयः ।

अनपेक्षितेति । न अपेक्षितं पालनीयतया कयापि नाभिलषितम् अनुजीवितं प्रियविरहानन्तरसमय-
स्थायिजीवनं येन तथोक्तेन दुःखेन निरन्तरतथाविश्वकलेशसहनेन दारुणा कठिनस्वभावा स्या सहचरीणां
समक्ष इति शेषः, इति सन्देहो अतिप्रणयिता अत्युत्कटस्नेहवत्ता प्रतीयते । परमार्थतस्तु इदानीं पर्यन्त-
मपि तथाविधात्युत्कटस्नेहवत्ताया अभावादिदमपि न सन्देशयोग्यमित्याशयः ।

ज्ञास्यसीति । मरणे त्वद्विरहपीडयैव मम मृत्यौ सति प्रीतिं ज्ञास्यसि, भवति कियान् मे स्नेह आ-
सीदित्यवगमिष्यसि इति स्नेहबोधनम् असम्भाव्यमेव एतादृशदुःखान्यनुभवन्त्या मन्दभाग्याया मे
वह्नपेक्षितस्य मृत्योरेवासम्भवात्, अत एवायमपि सन्देहो न प्रेषणाय इत्याशयः ।

इति मुद्गलपुर (मुद्गेर) मण्डलान्तर्गत-‘वरौनी’ग्रामवास्तव्य-वत्सकुलावतंस-वैयाकरणकैसरि-

‘वदरीनाथ’शर्मात्मज-ज्योतिर्विदप्रगण्यानेकराजसम्मानित-श्रौलीकनाथतनुजन्म-व्या-

करण-साहित्य-वेदान्तचार्य-मीमांसा-शास्त्रि ठक्कुरोपनामक-श्रीकृष्णमोहन-

शास्त्रि एम० ए० निर्मिता कादम्बरीपूर्वार्द्ध-‘चन्द्रकला’ टीका समाप्ता ।

—६७१—

कुलटकी धृष्टता है; ‘आप यहाँ अवश्य आइएगा’ यह तो सौभाग्यका अहङ्कार है; मैं अपनेसे ही आपके निकट
आती हूँ यह तो स्त्रियोंको स्वाभाविक चञ्चलता है; ‘यह दासी केवल आपने अनुरक्त है’ यह तो अपनी भक्ति
अपनेसे ही प्रकाश करनेमें लुब्धता है; ‘आप अस्वीकार कर देंगे इस आशङ्कते मैं सन्देशा नहीं भेजती’ यह तो
निश्चयपूर्वक नहीं समझे गये विषयको जनाना है; ‘आपके साथ विद्योग हो जानेके कारण जीवन की अपेक्षा नहीं
मालूम होती है और मैं दुःख सहन करती हुई स्त्रियोंके समीप कठिन हृदयवाली होकर परिचित हो रही हूँ’
यह तो अत्यन्त प्रणय-प्रकाश है, और ‘मेरी मृत्यु होनेपर आपके प्रति कितनी दूर तक प्रणय था उसे जानिएगा’
यह तो अत्यन्त असम्भव ही है ।

इस प्रकार ठक्कुरोपनामक श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचित कादम्बरी-
पूर्वार्द्धका विद्योत्तिनीनामक भाषानुवाद समाप्त हुआ ।

१. अनुरक्त । २. स्वयं भक्ति । ३. निवेदनापलाववत् । ४. उद्धतप्रतिबोधनम् । ५. अनुजीवितम् ।
६. ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसम्भाव्यमिति ।

टीकाकर्तुः परिचयः

वास्ते भारतवर्षे एव नितरामाचारदीनागुरु-

यथासन् रससंत्यदर्शनविदो व्यासाक्षपादादयः ।

श्रीवाचस्पतिमण्डनप्रभृतयो ये दर्शनोद्धारकाः

सञ्ज्ञातः प्रवृत्तान्धकाररवयः सर्वप्रधाना इह ॥

तत्रास्तेऽम्बिलोक एव प्रयिता सद्भिप्रभूषावृता-

गङ्गा-कौशिकि-गण्डकी हिमधनैर्वा चैव सीमावृता ।

वाद्यागक्तिजनितश्च यत्र समभूत्स्वर्गात्मिका याऽवनी

चा नाम्ना मिथिलेति तन्मयसिता विद्योत्तरे सर्वतः ॥

तस्यां चैव हि 'द्वारवङ्ग' वलये 'उच्चैष्ठ' पीठान्तिके

ख्याता 'चानपुरे'ति रम्पनगरी विद्वद्वैर्मण्डिता ।

तत्रास्मत्कुलपूर्वजा समभवन् सत्कर्मदीक्षाव्रताः

शास्त्रारण्यविहारिणो नृपकुललब्धप्रतिष्ठादिकाः ॥

तत्रास्मज्जनकाञ्च यः समभवत् पूर्वक्रमे सप्तमी

योगाभ्यासरतो विचारनिपुणो ज्ञानैकनिष्ठो महान् ।

वत्सेत्यन्वयसन्मपिः मुनगरे शिष्योपशिक्ष्यैर्युतः

मुत्थयति समुपागतः खड्ग भवानन्त्राभिधानो बुधः ॥

एतस्माद्रघुनाथोऽभूच्छान्त्रविज्ञानतत्त्वविन् ।

तदात्मजौ खड्ग महा-महोपाध्यायसंयुतौ ॥

तेजनाथ मेहर्वाणो सिंहविद्राग्तयालिनी ।

अनेकसन्धकर्तारौ सञ्जातौ मुपमान्वितौ ॥

तत्र जातः मुनिपुणो 'वावूगाम'-पदाभिधः ।

तेजनाथाद्धि सर्वोपकारी लोकोक्तिसंग्रही ॥

दृष्टो धरभणो वैष्णोदत्ताभिधस्तथा ।

त्रयः पुत्राः समभवेस्तेषु तार्त्तपिकाश्च यः ।

नैयायिकवरो भाइ नाथनामा श्रुतः किल ।

स श्रीजयपुरेण्य प्रधानः पण्डितोऽभवत् ॥

ॐ चामलमातोद्धार-

वैकुण्ठगान् पुरस्कृत्य लोकांलङ्घनीरवातरत् ।

वैकुण्ठस्तु निजांशेन मियिन्नाभूमिमाविशत् ॥

वज्रे निवासभूमिस्तु सर्वस्यानाद्विशिष्यते ॥

तथा च 'वदरीनाथो' वैयाकरणकेसरी ।
 चतुर्षसंज्ञको जातस्त्वपरस्ठीठराभिधः ॥
 चतुर्ष्वेतेषु वदरीनाथस्य खलु ये सुताः ।
 निहिशामो हि तानत्र यथावत्प्रथिता भुवि ॥
 तत्र ज्येष्ठः सुधीः श्रीमान् दैवज्ञो राजसत्कृतः ।
 लोकनाथाभिधो ज्ञेयः सत्कीर्त्तिलसितो हि यः ॥
 तथा शाब्दिकमर्मज्ञः प्राज्ञो योगविदग्रगः ।
 श्रीयोगनाथः प्रथितः काव्यतीर्थस्तथा परः ॥
 श्रीचेतनाथो देव्यास्तु समाराधनतत्परः ।
 तत्सुतः शाब्दिकः काव्यतीर्थोपाधिविभूषितः ॥
 श्रीश्यामसुन्दरो ज्ञेयो दयालुर्भक्त आत्मवान् ।
 पारम्पर्यक्रमेणैते ठक्कुरोपाधिसंयुताः ॥
 श्रीकृष्णमोहनश्चाथ कमलाकान्तनामकः ।
 सर्वजिच्च तथा ज्ञेयो जगदीशादिसंज्ञकः ॥
 एते श्रीलोकनाथस्य पुत्राः सन्ति महात्मनः ।
 वरौनीसंज्ञके ग्रामे साम्प्रतं निवसन्ति हि ॥
 माता मदीया लक्ष्म्याख्या यन्नाम्ना च मया कृता ।
 साहित्यदर्पणाख्यस्य व्याख्या छात्रहितैषिणी ॥
 मातुः परिचयस्तावदीयतेऽत्र मया वृधाः ! ।
 सत्कृष्णान्वये जातो गौर्विन्दो हि परोष्कृतः ॥
 दैवज्ञो लालजी ज्येष्ठस्ततः पञ्चमणिर्मतः ।
 कनिष्ठश्च ततो जातो नाम्ना गृहमणिर्मणिः ॥
 एतस्माज्जन्म मे मातुर्विज्ञेया इह भूतले ।
 मध्यमः खलु यः पञ्चमणिः श्यातो हि बुद्धिमान् ॥
 तत्पौत्रश्च गुणानन्दो दैवज्ञ इह कीर्त्तितः ।
 तथा नैव रमानन्दो व्याकरणादिवित्सुधीः ॥
 ज्ञेया 'चन्द्रकला' नाम्नी धर्मपत्नी मम प्रिया ।
 या च कादम्बरीसख्या संयोज्य समलङ्कृता ॥

मद्ग्रन्थमध्ये बहवो हि दोषा नूनं भविष्यन्ति तथापि मान्याः ।
 किं कष्टाकाख्यामपि केतकीं तु लोका न गृह्णन्ति वदन्तु सन्तः ।

